The Compendium of the Legal Rulings of the Qur'an and the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the verses of the Furqan

By Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (d. 671 AH)

Edited by Dr. Abdullah bin Abdul Mohsin Al-Turki

Muhammad Ridwan Arqasousi participated in editing this volume

Volume Four

Al-Risala Foundation

कुरान के प्रावधानों का व्यापक संग्रह और सुन्नत और फुरकान (कुरान) की आयतों में जो कुछ भी शामिल है उसका स्पष्टीकरण करने वाला

लेखक अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबी बक्र अल-कुर्तुबी (निधन 671 हिजरी)

संपादन डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की

मुहम्मद रिज़वान अर्क़सौसी ने इस खंड के संपादन में भाग लिया

चौथा भाग

अल-रिसाला फाउंडेशन

الجامع لأحكام القرآن اور سنت اور فرقان (قرآن) کی آیات میں جو کچھ شامل ہے اس کو واضح کرنے والا

تاليف أبي عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر القرطبي (وفات 671 ھ)

تحقيق ڈاکٹر عبد الله بن عبد المحسن التركي

محمد رضوان عرقسوسی نے اس جلد کی تحقیق میں شرکت کی

چوتھا حصہ

مؤسسة الرسالة

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

अल्लाह के नाम से, जो बड़ा मेहरबान और निहायत रहम वाला है।

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ (شروع اللہ کے نام سے جو بڑا مہربان نہایت رحم والا ہے)

The Compendium of Legal Rulings of the Qur'an And the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the Verses of the Criterion

कुरान के नियमों का व्यापक संग्रह और सुन्नत तथा फ़ुरक़ान (कसौटी) की आयतों में निहित विषयों का स्पष्टीकरण

قرآن کے احکام کا جامع مجموعہ اور سنت و فرقان کی آیات میں جو کچھ شامل ہے اس کی وضاحت کرنے والا

All Rights Reserved to the Publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

Al-Resalah Foundation For Printing, Publishing and Distribution Wata el-Msaytbe - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut - Lebanon Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O.Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON-Telefax: 815112-319039 Fax: 818615- P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक द्वारा सर्वाधिकार सुरक्षित प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी

अल-रिसाला फाउंडेशन मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए वत अल-मुसैतबेह - हबीब अबी शाहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत - लेबनान टेलीफैक्स: ८१५११२-३१९०३९ फैक्स: ८१८६१५ पी.ओ. बॉक्स: ११७४६०

अल-रिसाला पब्लिशर्स बेरूत/लेबनान-टेलीफैक्स: ८१५११२-३१९०३९ फैक्स: ८१८६१५-पी.ओ. बॉक्स: ११७४६० ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ١٤٢٧ھ - ٢٠٠٦ء

موسسة الرسالة طباعت، اشاعت اور تقسیم کے لیے وطی المصیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بلڈنگ المسکن، بیروت - لبنان ٹیلیفیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 پی.او.باکس: 117460

الرسالہ پبلشرز بیروت/لبنان - ٹیلیفیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 - پی.او.باکس: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

The statement of the Almighty: {Your wives are a tilth for you, so go to your tilth however you wish and send forth [goodness] for yourselves. And fear Allah and know that you will meet Him. And give good tidings to the believers.} [Surah Al-Baqarah: 223]

Regarding it there are six points: The first: The statement of the Almighty: {Your wives are a tilth for you}. The Imams (1) narrated - and the wording is Muslim's - from Jabir bin Abdullah, who said: The Jews used to say: "If a man comes to his wife from behind into her vagina, the child will be cross-eyed." So the verse was revealed: {Your wives are a tilth for you, so go to your tilth however you wish}. An addition in a narration from Al-Zuhri: "If he wishes, kneeling, and if he wishes, not kneeling, provided that it is in one orifice" (2). And it is narrated: "in samam wahid", with the letter 'seen', as stated by Al-Tirmidhi (3).

Al-Bukhari (4) narrated from Nafi' who said: Whenever Ibn Umar recited the Quran, he would not speak until he finished it. One day I sat with him [to check his recitation] (5), and he recited Surah Al-Baqarah until he reached a place and said: "Do you know (6) why this was revealed?" I said: "No." He said: "It was revealed concerning such and such," then he continued.

And from Abd Al-Samad, who said: My father narrated to me, saying: Ayyub narrated to me from Nafi' from Ibn Umar regarding: {so go to your tilth however you wish}. He said: "He approaches her in..." Al-Humaydi said: Meaning the vagina (7).

---

(1) Sahih Al-Bukhari (4528), and Sahih Muslim (1435): (117). (2) Sahih Muslim (1435): (119). His saying: 'Mujabbiyah': i.e., prone on her face, resembling the posture of prostration. Al-Nihayah 1/238. (3) Sunan Al-Tirmidhi (2979). (4) Sahih Al-Bukhari (4526). (5) His saying: "I took from him one day," Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 8/189: Meaning: I held the Mus-haf while he was reciting from memory. (6) In (Kh): "Do you know" [tadree]. (7) Sahih Al-Bukhari (4527). Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 8/189: His saying: "He approaches her in", this is how it appeared in =

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है।

अल्लाह तआला का कथन: {तुम्हारी स्त्रियाँ तुम्हारे लिए खेतियाँ हैं, तो अपनी खेती में जिस प्रकार चाहो आओ, और अपने लिए (नेकियाँ) आगे भेजो। अल्लाह से डरो और जान लो कि तुम्हें उससे मिलना है। और मोमिनों को खुशखबरी दे दो।} [सूरह अल-बकरा: २२३]

इसमें छह मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {तुम्हारी स्त्रियाँ तुम्हारे लिए खेतियाँ हैं}। इमामों (१) ने - और शब्द मुस्लिम के हैं - जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत की है, उन्होंने कहा: यहूदी कहा करते थे: "यदि कोई पुरुष अपनी पत्नी के पास उसके पीछे की ओर से उसकी योनि में आता है, तो बच्चा भेंगा पैदा होगा।" तब यह आयत उतरी: {तुम्हारी स्त्रियाँ तुम्हारे लिए खेतियाँ हैं, तो अपनी खेती में जिस प्रकार चाहो आओ}। अल-ज़ुहरी की एक रिवायत में अतिरिक्त है: "चाहे वह झुकी हुई स्थिति (मुजब्बिया) में हो, या बिना झुकी हुई स्थिति में, बशर्ते कि वह एक ही मार्ग (योनि) में हो" (२)। और रिवायत है: 'समाम' में (सीन के साथ), जैसा कि तिरमिज़ी (३) ने कहा है।

बुखारी (४) ने नाफ़े से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब इब्न उमर कुरान पढ़ते थे, तो वे तब तक बात नहीं करते थे जब तक कि वे उसे पूरा नहीं कर लेते थे। एक दिन मैं उनके पास बैठा (५), और उन्होंने सूरह अल-बकरा पढ़ी यहाँ तक कि वे एक जगह पहुँचे और कहा: "क्या तुम जानते हो (६) कि यह आयत किसके बारे में उतरी?" मैंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "यह फलां और फलां चीज़ के बारे में उतरी," फिर वे आगे बढ़ गए।

अब्दुल समद से रिवायत है, उन्होंने कहा: मेरे पिता ने मुझसे बयान किया, उन्होंने कहा: अय्यूब ने मुझसे नाफ़े के माध्यम से इब्न उमर से {तो अपनी खेती में जिस प्रकार चाहो आओ} के बारे में रिवायत की। उन्होंने कहा: "वह उसके पास आता है..." अल-हुमैदी ने कहा: यानी योनि में (७)।

---

(१) सहीह अल-बुखारी (४५२८), और सहीह मुस्लिम (१४३५): (११७)। (२) सहीह मुस्लिम (१४३५): (११९)। उनका कहना: 'मुजब्बिया': यानी, चेहरे के बल झुकी हुई, सजदे की मुद्रा के समान। अल-निहाया १/२३८। (३) सुनन अल-तिरमिज़ी (२९७९)। (४) सहीह अल-बुखारी (४५२६)। (५) उनका कहना: 'मैंने एक दिन उनके साथ बैठा (लिया)', अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह ८/१८९ में कहा है: यानी: मैंने मुसहफ़ (कुरान) पकड़ा हुआ था जबकि वे याद से पढ़ रहे थे। (६) (ख) में: "तदरी" (क्या तुम जानते हो)। (७) सहीह अल-बुखारी (४५२७)। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह ८/१८९ में कहा है: उनका कहना: 'वह उसके पास आता है', इसी तरह यह आया है =

اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور رحم کرنے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ تمہاری عورتیں تمہاری کھیتیاں ہیں، پس اپنی کھیتی میں جس طرح چاہو آؤ، اور اپنے لیے (نیک اعمال) آگے بھیجو، اور اللہ سے ڈرو اور جان لو کہ تم اس سے ملنے والے ہو، اور ایمان والوں کو خوشخبری دے دو۔ ﴾ [سورة البقرہ: 223]

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ تمہاری عورتیں تمہاری کھیتیاں ہیں ﴾ ائمہ (1) نے روایت کیا ہے - اور الفاظ مسلم کے ہیں - جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے کہ انہوں نے کہا: یہودی کہا کرتے تھے: "جب کوئی آدمی اپنی بیوی کے پاس اس کے پیچھے کی طرف سے اس کی شرمگاہ (قبل) میں آئے تو بچہ بھینگا ہوتا ہے،" تب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿ تمہاری عورتیں تمہاری کھیتیاں ہیں، پس اپنی کھیتی میں جس طرح چاہو آؤ ﴾۔ زہری کی ایک روایت میں اضافہ ہے: "اگر وہ چاہے تو اوندھی ہو کر (مجبیة) اور اگر چاہے تو بغیر اوندھی ہوئے، بشرطیکہ وہ ایک ہی راستہ (شرمگاہ) میں ہو" (2)۔ اور روایت ہے: 'سمام' میں (سین کے ساتھ)، یہ ترمذی (3) نے کہا ہے۔

اور بخاری (4) نے نافع سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ابن عمر رضی اللہ عنہ جب قرآن پڑھتے تھے تو فارغ ہونے تک بات نہیں کرتے تھے، ایک دن میں ان کی قراءت پر بیٹھا (5)، تو انہوں نے سورہ بقرہ پڑھی یہاں تک کہ جب ایک مقام پر پہنچے تو کہا: "کیا تم جانتے ہو (6) یہ کس بارے میں نازل ہوئی؟" میں نے کہا: "نہیں،" انہوں نے کہا: "یہ فلاں فلاں چیز کے بارے میں نازل ہوئی،" پھر وہ آگے بڑھ گئے۔

اور عبد الصمد سے مروی ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے ایوب نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر رضی اللہ عنہ سے ﴿ پس اپنی کھیتی میں جس

طرح چاہو آؤ ﴾ کے متعلق روایت کیا، انہوں نے کہا: "وہ اس کے پاس آتا ہے..." حمیدی نے کہا: یعنی شرمگاہ میں (7)۔

---

(1) صحیح بخاری (4528)، اور صحیح مسلم (1435): (117)۔ (2) صحیح مسلم (1435): (119)۔ ان کا قول 'مجبية': یعنی منہ کے بل اوندھی ہونا، سجدہ کی ہئیت سے تشبیہ دیتے ہوئے، النہایۃ 1/238۔ (3) سنن ترمذی (2979)۔ (4) صحیح بخاری (4526)۔ (5) ان کا قول: 'میں نے ایک دن ان سے لیا'، حافظ ابن حجر نے الفتح 8/189 میں کہا: یعنی: میں نے مصحف پکڑ لیا جبکہ وہ زبانی تلاوت کر رہے تھے۔ (6) (خ) میں: تدری۔ (7) صحیح بخاری (4527)۔ حافظ ابن حجر نے الفتح 8/189 میں کہا: ان کا قول: 'وہ اس کے پاس آتا ہے'، اسی طرح واقع ہوا ہے =

Surah Al-Baqarah: Verse 223 | 6

Abu Dawood narrated from Ibn Abbas, who said: "Ibn Umar - may Allah forgive him - was mistaken. This neighborhood of the Ansar were idol-worshippers, living alongside this neighborhood of Jews, who were People of the Book. They [the Ansar] considered them [the Jews] superior in knowledge and followed many of their practices. It was the practice of the People of the Book to only come to women from one side (from the side/back), as that was the most modest for a woman. So this neighborhood of the Ansar had adopted that practice from them. However, this neighborhood of the Quraysh would 'expose' women in an unusual way, enjoying them from the front, back, and lying down. When the Migrants (Muhajirun) came to Medina, one of their men married an Ansari woman. He proceeded to do that with her, but she objected, saying: 'We were only approached from one side. Do that, otherwise stay away from me.' Their matter escalated until it reached the Prophet ﷺ. Then Allah Almighty revealed: {So come to your tilth as you wish}, meaning: from the front, back, or lying down, referring to the place of birth(1)."

Al-Tirmidhi narrated from Ibn Abbas, who said: "Umar came to the Messenger of Allah ﷺ and said: 'O Messenger of Allah, I am ruined!' He said: 'What has ruined you?'(2) He said: 'I turned my mount last night (changed my position during intercourse).' The Messenger of Allah ﷺ did not reply. Then this verse was revealed to the Messenger of Allah ﷺ: {Your wives are a tilth for you, so go to your tilth as you will} - 'Approach from the front and the back, but avoid the anus and the menstrual period.' He said: This is a Hasan Sahih (good authentic) hadith(3)."

An-Nasa'i(4) narrated from Abu An-Nadr(5) that he said to Nafi', the freed slave of Ibn Umar: "Many reports have reached you saying that you claim Ibn Umar gave a fatwa allowing women to be approached in their anuses." Nafi' said: "They have lied about me! But I will tell you how it was: Ibn Umar presented to me(6)..."

= All copies; what follows the adverb (the prepositional phrase) is not mentioned. It appears in 'Al-Jam' bayna al-Sahihayn' by al-Humaydi as: 'approaching her in the vagina', which is his own addition based on his understanding. See the details of the issue in 'Al-Fath' 8/189-192. (1) Sunan Abi Dawood (2164). His saying 'yashrahun' (expose): it is said 'the man exposed his slave girl' when he had intercourse with her while she was lying on her back. And his saying 'shariya': meaning it became great, worsened, and they persisted in it. An-Nihayah 2/456, 468. (2) In (m): 'ahlaka' (he ruined), which is a mistake. (3) Sunan al-Tirmidhi (2980), and in it he says: a Hasan

Gharib hadith, and it is in Ahmad (2703). (4) As-Sunan al-Kubra (8929), and what will appear in brackets is from it. Ibn Kathir said: This is a Sahih chain of narration. (5) Salim bin Abi Umayyah al-Madani, the scribe of Umar bin Ubayd al-Tamimi and his freed slave, died in the year (129 AH) As-Siyar 6/6. (6) His saying: 'alayya' (to me) is not in Sunan an-Nasa'i.

सूरह अल-बकरा: आयत २२३ | ६

अबू दाऊद ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "इब्न उमर - अल्लाह उन्हें माफ करे - से गलती हुई। अंसार का यह कबीला मूर्तिपूजक था और वे यहूदियों के इस कबीले के साथ रहते थे, जो अहल-ए-किताब (किताब वाले) थे। वे (अंसार) उन्हें (यहूदियों को) ज्ञान में अपने से श्रेष्ठ मानते थे और उनके कई कामों की नकल करते थे। अहल-ए-किताब का यह तरीका था कि वे अपनी औरतों के पास सिर्फ एक तरफ (करवट) से आते थे, क्योंकि यह औरत के लिए सबसे अधिक पर्दे वाली स्थिति होती थी। तो अंसार के इस कबीले ने उनके इस कृत्य को अपना लिया था। जबकि कुरैश का यह कबीला औरतों के पास अजीब तरीके से आता था और उनसे आगे, पीछे और लेटकर आनंद लेता था। जब मुहाजिर मदीना आए, तो उनमें से एक आदमी ने एक अंसार औरत से शादी की। उसने उसके साथ वैसा ही करना चाहा, तो औरत ने इनकार कर दिया और कहा: 'हमारे पास तो सिर्फ एक तरफ से आया जाता था। वैसा ही करो, वरना मुझसे दूर रहो।' यहाँ तक कि उनका मामला बढ़ गया और नबी ﷺ तक पहुँच गया। तब अल्लाह अज़-व-जल ने आयत उतारी: {तो अपनी खेती में जैसे चाहो आओ}, यानी: आगे से, पीछे से और लेटकर, जिसका मतलब बच्चा पैदा होने वाली जगह (योनि) है(१)।"

तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "उमर रसूलुल्लाह ﷺ के पास आए और कहा: 'ऐ अल्लाह के रसूल, मैं बर्बाद हो गया!' आपने पूछा: 'किस चीज़ ने तुम्हें बर्बाद कर दिया?'(२) उन्होंने कहा: 'मैंने कल रात अपनी सवारी पलट दी (संभोग की स्थिति बदल दी)।' रसूलुल्लाह ﷺ ने उन्हें कोई जवाब नहीं दिया। फिर रसूलुल्लाह ﷺ पर यह आयत उतरी: {तुम्हारी औरतें तुम्हारी खेती हैं, तो अपनी खेती में जैसे चाहो आओ} - 'आगे से आओ और पीछे से आओ, लेकिन मलद्वार और मासिक धर्म (हैज़) से बचो।' उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह है(३)।"

नसई(४) ने अबू अन-नज़र(५) से रिवायत की है कि उन्होंने इब्न उमर के आज़ाद किए हुए गुलाम नाफ़े से कहा: "आपके बारे में यह बात बहुत फैल गई है कि आप इब्न उमर के हवाले से कहते हैं कि उन्होंने औरतों के मलद्वार में संभोग करने का फतवा दिया था।" नाफ़े ने कहा: "उन्होंने मुझ पर झूठ बोला है! लेकिन मैं तुम्हें बताऊंगा कि असल मामला क्या था: इब्न उमर ने मुझ पर पेश किया(६)..."

= सभी प्रतियों में, क्रिया विशेषण के बाद के हिस्से (मजरूर) का उल्लेख नहीं है। अल-हुमैदी की 'अल-जम' बैना अल-सहीहैन' में यह इस तरह आया है: 'योनि में आता है', जो कि उनकी अपनी

समझ के अनुसार है। इस मसले का विस्तार 'अल-फतह' ८/१८९-१९२ में देखें। (१) सुनन अबू दाऊद (२१६४)। उनका कहना: 'यशराहून' (खोलना), कहा जाता है: 'आदमी ने अपनी दासी को खोला' जब उसने उसके साथ उसकी पीठ के बल लेटे होने पर संभोग किया। और उनका कहना: 'श्रिया', यानी: मामला बड़ा और गंभीर हो गया और वे उस पर अड़ गए। अन-निहाया २/४५६, ४६८। (२) (म) में: 'अहलका' (उसने बर्बाद किया), जो एक गलती है। (३) सुनन तिर्मिज़ी (२९८०), और इसमें उनका कहना है: हदीस हसन गरीब, और यह अहमद (२७०३) के पास भी है। (४) अल-सुनन अल-कुबरा (८९२९), और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। इब्न कथीर ने कहा: यह सनद (रिवायत की कढ़ी) सही है। (५) सालिम बिन अबी उमय्या अल-मदनी, उमर बिन उबैद अल-तमीमी के मुंशी और उनके आज़ाद गुलाम, मृत्यु वर्ष (१२९ हिजरी) अस-सियार ६/६। (६) उनका कहना: 'अलय्या' (मुझ पर), सुनन नसई में नहीं है।

وروى أبو داود عن ابن عباس قال: إن ابن عمر - والله يغفر له - وهم ، إنما كان هذا الحي من الأنصار، وهم أهل وثن، مع هذا الحي من يهود، وهم أهل كتاب . وكانوا يرون لهم فضلاً عليهم في العلم، فكانوا يقتدون بكثير من فعلهم، وكان من أمر أهل الكتاب ألا يأتوا النساء إلا على حرف، وذلك أستر ما تكون المرأة، فكان هذا الحي من الأنصار قد أخذوا بذلك من فعلهم، وكان هذا الحي من قريش يَشْرَحون النساء شرحاً منكراً ؛ ويتلذذون منهنَّ مُقبلات ومُدبرات ومستلقيات، فلما قدم المهاجرون المدينة تزوج رجل منهم امرأة من الأنصار، فذهب يصنع بها ذلك، فأنكرته عليه، وقالت : إنما كنا نؤتى على حرف، فاصنع ذلك، وإلا فاجتنبني، حتى شَرِي أمرهما؟ فبلغ ذلك النبي ﷺ، فأنزل الله عز وجل: ﴿فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ﴾، أي : مُقبلات ومُدبرات ومُستلقيات، يعني بذلك موضع الولد(١).

وروى الترمذي عن ابن عباس قال: جاء عمر إلى رسول الله ﷺ فقال : يا رسول الله ، هَلَكْتُ ! قال: «وما أهْلَكَك؟»(٢) قال : حوَّلْتُ رَحْلي الليلة، قال : فلم يَرُدَّ عليه رسول الله ﷺ شيئاً ؛ قال : فأوحي إلى رسول الله ﷺ هذه الآية : ﴿نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ﴾ «أقْبِلْ وأدْبِرْ واتَّقِ الدُّبُرَ والحَيْضَةَ». قال : هذا حديث حسن صحيح (٣).

وروى النسائي(٤) عن أبي النَّضْر (٥) أنه قال لنافع مولى ابن عمر : قد أكثر عليك القولُ أنك تقول عن ابن عمر : إنه أفتى بأن يُؤتى النساء في أدبارهن . قال نافع : لقد كَذَبوا عليَّ ! ولكن سأخبرك كيف كان الأمر : إن ابن عمرَ عرض عليَّ(٦)

= جميع النسخ ، لم يذكر ما بعد الظرف وهو المجرور، ووقع في الجمع بين الصحيحين للحميدي : يأتيها في الفرج ، وهو من عنده بحسب ما فهمه . وانظر تفصيل المسألة في الفتح ٨/١٨٩-١٩٢. (١) سنن أبي

داود (٢١٦٤) . قوله : يشرحون ، يقال : شرح الرجل جاريته إذا وطئها نائمة على قفاها . وقوله : شَرِي ، أي : عظم وتفاقم ولجوا فيه . النهاية ٤٥٦/٢ ، ٤٦٨ . (٢) في (م): أهلك، وهو خطأ . (٣) سنن الترمذي (٢٩٨٠) ، وفيه قوله : حديث حسن غريب ، وهو عند أحمد (٢٧٠٣) . (٤) السنن الكبرى (٨٩٢٩) ، وما سيرد بين حاصرتين منه . وقال ابن كثير : هذا إسناد صحيح . (٥) سالم بن أبي أمية المدني ، كاتب عمر بن عبيد التميمي ومولاه، توفي سنة (١٢٩هـ) السير ٦/٦ . (٦) قوله : عليَّ ، ليس في سنن النسائي .

Surah Al-Baqarah: Verse 223 7

... the Mushaf one day while I was with him until he reached: {Your wives are a tilth for you}; he said: [O] Nafi: Do you know what the matter with this verse is? We, the people of Quraysh, used to approach women from behind (stooping position). When we entered Medina and married the women of the Ansar, we wanted from them [the same as] what we wanted from our wives; but they disliked that and considered it a serious matter. The women of the Ansar were only approached on their sides. So, Allah, Glorified be He, revealed: {Your wives are a tilth for you, so come to your tilth however you wish}.

Second: This verse (1) is a text regarding the permissibility of all conditions and postures if the intercourse is in the place of tilth (procreation); meaning: however you wish, from behind, from the front, kneeling, lying on the back, or lying on the side. As for approaching in other than the natural orifice, it was not permissible, nor is it permitted. The mention of "tilth" indicates that approaching in other than the natural orifice is forbidden (2).

And "tilth" is a metaphor; because they are the site where offspring are sown. Thus, the word "tilth" implies that permissibility only applies specifically to the vagina, as it is the sowing site (3). Tha'lab recited: Indeed, the wombs are lands for us, being cultivated So, it is upon us to sow in them, and upon Allah is the growth (4)

So, a woman's vagina is like the land, the semen is like the seed, and the child is like the plant; thus "tilth" (harth) means the cultivated place (muhtarath). And "tilth" (harth) is used in the singular because it is an infinitive (5), just as it is said: "a fasting man" (rajulun sawm) and "fasting people" (qawmun sawm).

Third: The saying of the Almighty: {however you wish} means, according to the majority of the Sahaba (Companions), Tabi'un (Successors), and the leaders of legal verdicts: from whichever way you wish, facing forward or facing backward, as we mentioned earlier. "Anna" (however/whence/how) is used for questioning and informing about a matter that has various aspects; in language, it is broader than "how" (kayf), "where" (ayna), and "when" (mata). This is the Arabic usage of "Anna". And people have explained "Anna" in this verse...

(1) In (Kh), (D), (Zah), and (M): the Hadiths; what is established is from (Z), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/299, and the speech is from it. (2) See Al-Bayan wa al-Tahsil 18/178, and Zad al-Masir 1/252. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/299. (4)

We did not find them, and Abu Hayyan mentioned them in Al-Bahr al-Muhit 2/170. (5) See Tafsir al-Razi 6/75.

सूरा अल-बक़रह: आयत 223 7

...एक दिन मुसहफ़ (कुरान) जब मैं उनके पास था, यहाँ तक कि वह पहुँच गए: {तुम्हारी पत्नियाँ तुम्हारे लिए खेती हैं}; उन्होंने कहा: [ऐ] नाफ़े क्या तुम्हें पता है कि इस आयत का मामला क्या है? हम कुरैश के लोग महिलाओं के पास पीछे की ओर झुककर आया करते थे। जब हम मदीना आए और अंसार की महिलाओं से निकाह किया, तो हमने उनसे वही चाहा जो हम अपनी पत्नियों से चाहते थे; लेकिन उन्होंने इसे नापसंद किया और इसे एक गंभीर मामला माना। अंसार की महिलाएँ केवल करवट के बल (पार्श्व स्थिति में) आती थीं। तो, अल्लाह सुभानहु ने अवतरित किया: {तुम्हारी पत्नियाँ तुम्हारे लिए खेती हैं, सो तुम अपनी खेती में जिस तरह चाहो आओ}।

दूसरा: यह आयत (1) उन सभी स्थितियों और मुद्राओं की अनुमति के बारे में एक स्पष्ट पाठ है यदि संभोग खेती (प्रजनन) के स्थान पर हो; अर्थात: जैसे भी तुम चाहो, पीछे से, सामने से, घुटनों के बल, पीठ के बल लेटकर या करवट लेकर। जहाँ तक प्राकृतिक मार्ग के अलावा अन्य स्थान से आने का सवाल है, वह न तो जायज़ था और न ही जायज़ है। "खेती" का ज़िक्र यह दर्शाता है कि प्राकृतिक मार्ग के अलावा अन्य स्थान से आना हराम (वर्जित) है (2)।

और "खेती" (हर्ज़) एक उपमा है; क्योंकि वे संतान बोने का स्थान हैं। इस प्रकार, "खेती" शब्द यह दर्शाता है कि अनुमति केवल योनि के लिए विशेष रूप से हुई है क्योंकि वही बोने का स्थान है (3)। सालब (Tha'lab) ने पढ़ा: निश्चित ही गर्भाशय हमारे लिए ज़मीनें हैं, जो जोती गई हैं तो उनमें बीज बोना हमारा काम है, और अल्लाह पर उसका उगना है (4)

तो, महिला की योनि ज़मीन की तरह है, वीर्य बीज की तरह है, और बच्चा पौधे की तरह है; इस प्रकार "खेती" (हर्ज़) का अर्थ "जोती हुई जगह" (मुहतारथ) है। और "खेती" को एकवचन के रूप में रखा गया है क्योंकि यह एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है (5), जैसे कहा जाता है: "रोज़ा रखने वाला आदमी" और "रोज़ा रखने वाले लोग"।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {जिस तरह चाहो} का अर्थ सहाबा, ताबईन और फतवे के इमामों के बहुमत के अनुसार है: जिस भी तरफ से तुम चाहो, सामने से या पीछे से, जैसा कि हमने पहले ज़िक्र किया है। "अन्ना" (जैसे/कहाँ से/कैसे) किसी ऐसे मामले के बारे में पूछने और जानकारी देने के लिए आता है जिसके विभिन्न पहलू हों; भाषा में यह "कैसे", "कहाँ" और "कब" से अधिक व्यापक है। "अन्ना" का अरबी प्रयोग यही है। और लोगों ने इस आयत में "अन्ना" की व्याख्या की है...

(1) (ख), (द), (ज़), और (म) में: हदीसें; जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/299 में है उसके अनुकूल है, और बात उसी से है। (2) देखें अल-बयान वल-तहसील 18/178, और ज़ाद अल-मसीर 1/252। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/299। (4) हमें ये नहीं मिले, और अबू हयान ने अल-बहर अल-मुहीत 2/170 में इनका ज़िक्र किया है। (5) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 6/75।

سورہ البقرہ: آیت 223 7

...ایک دن مصحف جب میں ان کے پاس تھا یہاں تک کہ وہ پہنچے: {تمہاری عورتیں تمہاری کھیتیاں ہیں}؛ انہوں نے کہا: [اے] نافع: کیا تمہیں معلوم ہے کہ اس آیت کا معاملہ کیا ہے؟ ہم قریش کی جماعت عورتوں کے پاس پیچھے سے (جھک کر) آتے تھے، جب ہم مدینہ آئے اور انصار کی عورتوں سے نکاح کیا تو ہم نے ان سے وہی چاہا جو ہم اپنی عورتوں سے چاہتے تھے؛ تو انہوں نے اسے ناپسند کیا اور اسے بہت بڑی بات سمجھا، اور انصار کی عورتیں صرف پہلو کے بل لیٹ کر (مباشرت کے لئے) آتی تھیں، پس اللہ سبحانہ نے نازل فرمایا: {تمہاری عورتیں تمہاری کھیتیاں ہیں، سو تم اپنی کھیتی میں جس طرح چاہو آؤ}۔

دوسری بات: یہ آیت (1) ان تمام حالات اور ہیئتوں کی اباحت میں نص ہے جب وطء کھیتی (نسل) کی جگہ میں ہو؛ یعنی: جس طرح چاہو، پیچھے سے، سامنے سے، گھٹنوں کے بل، چت لیٹ کر یا کروٹ کے بل؛ رہا غیر فطری مقام سے آنا تو وہ نہ مباح تھا اور نہ ہی مباح ہے۔ "کھیتی" کا ذکر اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ غیر فطری مقام سے آنا حرام ہے (2)۔

اور "حرث" (کھیتی) ایک تشبیہ ہے؛ کیونکہ وہ نسل بونے کی جگہ ہیں، پس لفظ "حرث" یہ بتاتا ہے کہ اباحت صرف مخصوص طور پر فرج (شرمگاہ) میں واقع ہوئی ہے کیونکہ وہی بونے کی جگہ ہے (3)۔ ثعلب نے پڑھا: یقیناً ارحام ہمارے لئے زمینیں ہیں، جوتی ہوئی پس ہم پر ان میں بیج بونا ہے، اور اللہ پر ان کا اگانا ہے (4)

پس عورت کی شرمگاہ زمین کی طرح ہے، اور نطفہ بیج کی طرح ہے، اور بچہ پودے کی طرح ہے، پس حرث بمعنی محترث (کاشتی مقام) ہے۔ اور حرث کو واحد لایا گیا ہے کیونکہ یہ مصدر ہے (5)، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "روزہ دار مرد" اور "روزہ دار قوم"۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {جس طرح چاہو} اس کا معنی صحابہ، تابعین اور ائمہ فتویٰ کے نزدیک ہے: جس رخ سے بھی تم چاہو، سامنے سے یا پیچھے سے، جیسا کہ ہم نے ابھی ذکر کیا۔ اور "أنّیٰ" کسی ایسے معاملے کے بارے میں سوال اور خبر کے لئے آتا ہے جس کی مختلف جہتیں ہوں، پس لغت میں یہ "کیف" (کیسے)، "أین" (کہاں) اور "متیٰ" (کب) سے زیادہ عام ہے۔ "أنّیٰ" کا عربی استعمال یہی ہے۔ اور لوگوں نے اس آیت میں "أنی" کی تفسیر کی ہے...

(1) (خ)، (د)، (ظ) اور (م) میں: احادیث؛ اور جو ثابت ہے وہ (ز) سے ہے، جو "المحرر الوجیز" 1/299 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (2) دیکھئے "البیان والتحصیل" 18/178، اور "زاد المسیر" 1/252۔ (3) "المحرر الوجیز" 1/299۔ (4) ہمیں یہ (اشعار) نہیں ملے، اور ابو حیان نے "البحر المحیط" 2/170 میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (5) دیکھئے "تفسیر الرازی" 6/75۔

with these words. Sibawayh interpreted it as "how" and "from where," together. A group of those who interpreted it as "where" went so far as to say that anal intercourse is permissible (1). Among those to whom this opinion was attributed are: Sa'id bin al-Musayyib, Nafi', Ibn Umar, Muhammad bin Ka'b al-Qurazi, and Abdul Malik bin al-Majishun. This was reported about Malik in a book of his called "Kitab al-Sirr" (The Book of Secrets). However, the expert companions of Malik and his sheikhs deny that book, saying Malik is too majestic to have a secret book. This opinion appeared in Al-Utbiyyah (2).

Ibn al-Arabi (3) mentioned that Ibn Sha'ban (4) attributed the permissibility of this view to a large group of the Sahaba (Companions) and Tabi'un (Followers), and to Malik from many narrations in the book "Jima' al-Niswan wa Ahkam al-Qur'an" (Intercourse with Women and Rulings of the Qur'an).

Al-Kiya al-Tabari (5) said: It was narrated from Muhammad bin Ka'b al-Qurazi that he did not see any harm in that; and he interpreted the words of God Almighty: {Do you approach males among the worlds * And leave what your Lord has created for you from your wives?} [Ash-Shu'ara: 165-166]. He said: Its interpretation is: you leave the like of that from your wives. If the like of that were not permitted from wives, this wouldn't be correct, for the permissible part of the other location is not like it, so it would not be said: you do that and leave the like of it from the permissible.

Al-Kiya said: This is subject to scrutiny, as its meaning is: you leave what your Lord created for you from your wives which provides the calming of your desire; and the pleasure of intercourse is achieved by both of them, so rebuke for this meaning is permissible. In the words of the Almighty: {And when they have purified themselves, then come to them from where Allah has ordained for you} along with His saying: {So come to your tilth}, there is evidence that there is specificity in the place of arrival, and that it is restricted to the place of childbirth.

I say: This is the truth in the matter. Abu Umar bin Abd al-Barr (6) mentioned that scholars...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/299. (2) Al-Mufhim 4/157, see also 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 1/88. (3) Ahkam al-Qur'an for him 1/173-174. (4) He is Muhammad bin al-Qasim bin Sha'ban, the Egyptian, the Sheikh of the Malikis, known as Ibn al-Qurazi,

died in (355 AH). Al-Siyar 16/78. (5) Ahkam al-Qur'an for him 1/142. (6) Al-Istidhkar 16/100.

८ सूरह अल-बकरा: आयत २२३

इन शब्दों के साथ। सिबावेह ने इसका अर्थ "कैसे" और "कहाँ से" दोनों को मिलाकर किया। जिन लोगों ने इसका अर्थ "कहाँ" किया, उनमें से एक समूह का मत था कि गुदा मैथुन अनुमेय (जायज़) है (१)। जिन लोगों की ओर यह मत आरोपित किया गया है, उनमें शामिल हैं: सईद बिन अल-मुसय्यब, नाफ़े इब्न उमर, मुहम्मद बिन काब अल-कुरजी और अब्दुल मलिक बिन अल-माजीशुन। इमाम मालिक के बारे में यह उनकी एक पुस्तक "किताब अल-सिर्र" (गोपनीय पुस्तक) में वर्णित है। हालांकि, इमाम मालिक के कुशल साथी और उनके गुरु उस पुस्तक का खंडन करते हैं, और कहते हैं कि मालिक इस बात से कहीं ऊपर हैं कि उनकी कोई गुप्त पुस्तक हो। यह मत 'अल-उत्बिया' (२) में पाया जाता है।

इब्न अल-अरबी (३) ने उल्लेख किया कि इब्न शबान (४) ने इस विचार की अनुमति को सहाबा (साथियों) और ताबईन (अनुयायियों) के एक बड़े समूह से जोड़ा, और इमाम मालिक से "जमा अल-निसवान वा अहकाम अल-कुरआन" (महिलाओं के साथ संभोग और कुरआन के नियम) पुस्तक में कई वर्णनों के माध्यम से जोड़ा।

अल-किया अल-तबरी (५) ने कहा: मुहम्मद बिन काब अल-कुरजी से वर्णित है कि वे इसमें कोई बुराई नहीं देखते थे; और वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या करते थे: {क्या तुम दुनिया वालों में से पुरुषों के पास जाते हो * और उसे छोड़ देते हो जो तुम्हारे रब ने तुम्हारे लिए तुम्हारी पत्नियों में से पैदा किया है?} [अश-शुअरा: १६५-१६६]। उन्होंने कहा: इसका अर्थ है: तुम अपनी पत्नियों से उसी के समान (कार्य) छोड़ देते हो। यदि पत्नियों से इस तरह की बात जायज़ न होती, तो यह सही नहीं होता, क्योंकि दूसरे स्थान का अनुमेय हिस्सा उसके समान नहीं है, ताकि यह कहा जा सके तुम वह करते हो और अनुमेय में से उसके समान को छोड़ देते हो।

अल-किया ने कहा: यह जांच का विषय है, क्योंकि इसका अर्थ है: तुम अपनी पत्नियों में से वह छोड़ देते हो जिसे तुम्हारे रब ने तुम्हारी वासना की शांति के लिए बनाया है; और संभोग का आनंद उन दोनों से प्राप्त होता है, इसलिए इस अर्थ पर फटकार जायज़ है। और अल्लाह के इस कथन में: {तो जब वे पवित्र हो जाएँ तो उनके पास वहाँ से आओ जहाँ से अल्लाह ने तुम्हें हुक्म दिया है} इसके साथ कि: {तो अपनी खेती में आओ}, इस बात का प्रमाण है कि आने के स्थान में विशिष्टता है, और यह कि यह संतान उत्पत्ति के स्थान तक सीमित है।

मैं कहता हूँ: इस मामले में यही सत्य है। अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र (६) ने उल्लेख किया है कि विद्वान...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२९९। (२) अल-मुफिम ४/१५७, 'अक्द अल-जवाहर अल-थमीना' १/८८ भी देखें। (३) उनके लिए अहकाम अल-कुरआन १/१७३-१७४। (४) वह मुहम्मद बिन अल-कासिम बिन शबान हैं, मिस्र के मालिकियों के शेख, जिन्हें इब्न अल-कुरजी के नाम से जाना जाता है, उनकी मृत्यु (३५५ हिजरी) में हुई। अल-सियार १६/७८। (५) उनके लिए अहकाम अल-कुरआन १/१४२। (६) अल-इस्तिधकार १६/१००।

۸ سورة البقرہ : آیت ۲۲۳

ان الفاظ کے ساتھ سیبویہ نے اس کی تفسیر "کیف" (کیسے) اور "من أین" (کہاں سے) کے مجموعے سے کی۔ اور ان لوگوں میں سے ایک گروہ جس نے اس کی تفسیر "أین" (کہاں) سے کی، اس بات کی طرف گیا کہ پاخانہ کے مقام میں وطء (جماع) مباح ہے (۱)۔ اور جن کی طرف یہ قول منسوب ہے ان میں شامل ہیں: سعید بن المسیب، نافع، ابن عمر، محمد بن کعب القُرظی، اور عبد الملک بن الماجشون۔ اور یہ امام مالک سے ان کی ایک کتاب میں مروی ہے جسے "کتاب السر" (خفیہ کتاب) کہا جاتا ہے۔ جبکہ امام مالک کے ماہر شاگرد اور ان کے مشایخ اس کتاب کا انکار کرتے ہیں، اور مالک اس سے کہیں بلند ہیں کہ ان کی کوئی خفیہ کتاب ہو۔ اور یہ قول "العتبیہ" (۲) میں واقع ہوا ہے۔

ابن العربی (۳) نے ذکر کیا کہ ابن شعبان (۴) نے اس قول کے جواز کو صحابہ اور تابعین کی ایک بڑی جماعت کی طرف منسوب کیا، اور امام مالک سے کتاب "جماع النسوان وأحکام القرآن" میں کثیر روایات کے ذریعے منسوب کیا۔

الکیا الطبری (۵) نے کہا: اور محمد بن کعب القُرظی سے مروی ہے کہ وہ اس میں کوئی حرج نہیں سمجھتے تھے؛ اور وہ اللہ عزوجل کے اس قول سے استدلال کرتے تھے: ﴿أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ * وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ﴾ [الشعراء: ۱۶۵-۱۶۶] اور کہا: اس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: تم اپنی بیویوں سے اس جیسی چیز چھوڑ دیتے ہو، اور اگر بیویوں سے اس جیسی چیز مباح نہ ہوتی تو یہ صحیح نہ ہوتا، اور دوسرے مقام کا مباح ہونا اس کے مثل نہیں ہے، یہاں تک کہ یہ کہا جائے: تم وہ (ناجائز) کام کرتے ہو اور مباح میں سے اس کے مثل کو چھوڑ دیتے ہو۔

الکیا نے کہا: اور یہ محل نظر ہے، کیونکہ اس کا معنی یہ ہے: اور تم اپنی بیویوں میں سے وہ چھوڑ دیتے ہو جو تمہارے رب نے تمہارے لیے پیدا کیا ہے جس میں تمہاری شہوت کی تسکین ہے؛ اور جماع کی لذت دونوں سے حاصل ہوتی ہے، پس اس معنی پر توبیخ جائز ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: ﴿فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللهُ﴾ اور اس کے ساتھ ﴿فَأْتُوا حَرْثَكُمْ﴾، اس بات کی دلیل ہے کہ آنے کے مقام میں خصوصیت ہے، اور یہ کہ یہ اولاد کے مقام تک محدود ہے۔

میں کہتا ہوں: اس مسئلے میں یہی حق ہے۔ اور ابو عمر بن عبد البر (۶) نے ذکر کیا ہے کہ علماء...

(۱) المحرر الوجیز ۲۹۹/۱۔ (۲) المفہم ۱۵۷/۴، نیز دیکھیے عقد الجواہر الثمینہ ۸۸/۱۔ (۳) ان کی احکام القرآن ۱۷۳/۱-۱۷۴۔ (۴) وہ محمد بن القاسم بن شعبان مصری ہیں، مالکیوں کے شیخ، ابن القُرظی کے نام سے مشہور ہیں، وفات سن (۳۵۵ھ)۔ السیر ۷۸/۱۶۔ (۵) ان کی احکام القرآن ۱۴۲/۱۔ (۶) الاستذکار ۱۰۰/۱۶۔

Surah Al-Baqarah: Verse 223 9 They did not disagree regarding the "ratqa" (a woman whose vaginal opening is closed) whose intercourse cannot be reached, that it is a defect for which she can be returned(1), except for something that came from Umar bin Abdul Aziz from a path that is not strong, that neither the "ratqa" nor others are returned, and all the jurists are contrary to that; because physical contact is the goal sought through marriage, and their consensus on(2) this is evidence that the anus is not a place for intercourse, and if it were a place for intercourse, a woman who cannot be reached for intercourse in the vagina would not be returned. And in their consensus also that the infertile woman who does not give birth is not returned. The correct view on this matter is what we have explained. And what was attributed to Malik and his companions of this is false, and they are innocent of that; because the permission for approach is specific to the place of "tilth" (the vagina), for the Almighty says: {So go to your tilth}, and because the wisdom in creating spouses is the dissemination of offspring, so what is not the place of offspring is not encompassed by the right of marriage, and this is the truth. The companions of Abu Hanifa have said: With us, it and the one who commits sodomy with a male(3) are equal in ruling, and because filth and harm in the place of excrement(4) are more than menstrual blood, so it is more hideous. As for the urinary sphincter, it is different from the uterine sphincter. Ibn al-Arabi said in his "al-Qabas"(5): The Sheikh, the Imam, the Pride of Islam, Abu Bakr Muhammad bin Ahmed bin al-Hussein(6), the jurist of the time and its leader, said to us: The private part is most like thirty-five; and he took out his hand, contracting it to show that. And he said: The urinary tract is what is under the thirty, and the tract for male organ and menstruation(7) is what the five comprises. And God Almighty has forbidden the vagina during menstruation because of the incidental impurity, so it is more appropriate that the anus be forbidden because of the permanent impurity(8). (1) In (m): with it. (2) His saying: "on", is not in (d) and (z). (3) In (d) and (z): and the sodomizer with a male. (4) It is what comes out of the belly. (5) Al-Qabas fi Sharh Muwatta Malik bin Anas 1/172. (6) He is Abu Bakr al-Shashi, the Sheikh of the Shafi’is, died in the year (557 AH). Al-Siyar 19/393. (7) In (m): and the vagina. (8) In (d), (z), and (m): because of impurity. What is established is from (kh) and (zha), and it is in accordance with what is in "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 1/174, and the speech is from him.

सूरह अल-बकरा: आयत 223 9 विद्वानों में 'रतका' (वह महिला जिसका योनि द्वार बंद हो) के बारे में कोई मतभेद नहीं है कि उसका संभोग तक न पहुँच पाना एक ऐसा दोष है जिसके कारण उसे वापस किया जा सकता है(1), सिवाय उमर बिन अब्दुल अजीज से आई एक बात के, जो किसी मजबूत सूत्र से नहीं है, कि न तो 'रतका' और न ही किसी और को वापस किया जाता है। सभी न्यायविद इसके विरुद्ध हैं; क्योंकि विवाह का वांछित लक्ष्य शारीरिक संपर्क है, और इस पर उनकी सहमति(2) इस बात का प्रमाण है कि मलद्वार संभोग का स्थान नहीं है, और यदि यह संभोग का स्थान होता, तो वह महिला जिसे योनि में संभोग के लिए नहीं पहुँचा जा सकता, उसे वापस नहीं किया जाता। और उनकी इस बात पर भी सहमति है कि वह बाँझ महिला जो बच्चे पैदा नहीं करती, उसे वापस नहीं किया जाता। इस मामले में सही विचार वही है जो हमने स्पष्ट किया है। और इस बारे में जो कुछ भी मालिक और उनके साथियों की ओर आरोपित किया गया है वह असत्य है और वे उससे निर्दोष हैं; क्योंकि आने की अनुमति केवल 'खेती' (योनि) के स्थान तक सीमित है; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: {तो अपनी खेती के पास आओ}, और इसलिए कि जीवनसाथी बनाने का ज्ञान संतान प्रसार है, इसलिए जो संतान का स्थान नहीं है वह विवाह के अधिकार में नहीं आता, और यही सत्य है। अबू हनीफा के साथियों ने कहा है: हमारे पास यह और पुरुष के साथ अप्राकृतिक कृत्य करने वाला(3) निर्णय में समान हैं, और इसलिए कि मल(4) के स्थान में गंदगी और नुकसान मासिक धर्म के रक्त से अधिक है, इसलिए यह अधिक घिनौना है। जहाँ तक मूत्र के छिद्र का प्रश्न है, वह गर्भाशय के छिद्र से भिन्न है। इब्न अल-अरबी ने अपनी 'अल-क़बस'(5) में कहा: शेख इमाम फख्र अल-इस्लाम अबू बक्र मुहम्मद बिन अहमद बिन अल-हुसैन(6), जो समय के न्यायविद और इसके नेता थे, ने हमसे कहा: गुप्तांग पैंतीस के सबसे अधिक समान है; और उन्होंने अपना हाथ निकालते हुए उसे मोड़कर दिखाया। और उन्होंने कहा: मूत्र का मार्ग वह है जो तीस के नीचे है, और पुरुष अंग और मासिक धर्म(7) का मार्ग वह है जिसमें पाँच शामिल हैं। और अल्लाह तआला ने मासिक धर्म के दौरान आकस्मिक अशुद्धता के कारण योनि को हराम (वर्जित) कर दिया है, इसलिए यह अधिक उचित है कि स्थायी अशुद्धता(8) के कारण मलद्वार को हराम किया जाए। (1) (m) में: उससे। (2) उनका कथन: 'पर', (d) और (z) में नहीं है। (3) (d) और (z) में: और पुरुष के साथ कुकर्म करने वाला। (4) वह जो पेट से निकलता है। (5) अल-क़बस फी शरह मुवत्ता मालिक बिन अनस 1/172। (6) वह अबू बक्र अल-शाशी हैं, शाफ़ियों के शेख, वर्ष (557 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 19/393। (7) (m) में: और योनि। (8) (d), (z), और (m) में: अशुद्धता के कारण। (kh) और (zha) से जो प्रमाणित है,

वह इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 1/174 में मौजूद बात के अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है।

سورہ البقرہ : آیت ۲۲۳ ۹ علماء کے درمیان 'رتقاء' (وہ عورت جس کی شرمگاہ کا راستہ بند ہو) کے بارے میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس کا جماع تک نہ پہنچ پانا ایک ایسا عیب ہے جس کی وجہ سے اسے واپس کیا جا سکتا ہے(۱)، سوائے اس کے جو عمر بن عبدالعزیز سے ایک ایسی سند سے مروی ہے جو قوی نہیں کہ رتقاء اور نہ ہی کسی اور کو واپس کیا جاتا ہے، جبکہ تمام فقہاء اس کے خلاف ہیں؛ کیونکہ نکاح سے مقصود جسمانی لمس (جماع) ہے، اور اس پر ان کا اجماع(۲) اس بات کی دلیل ہے کہ دبر (پاخانے کا راستہ) جماع کی جگہ نہیں ہے، اور اگر وہ جماع کی جگہ ہوتی تو اس عورت کو واپس نہ کیا جاتا جس کی شرمگاہ میں جماع تک رسائی ممکن نہیں۔ اور ان کا اس بات پر بھی اجماع ہے کہ بانجھ عورت جو بچہ نہیں جنتی اسے واپس نہیں کیا جاتا| اور اس مسئلے میں صحیح بات وہی ہے جو ہم نے بیان کی ہے۔ اور امام مالک اور ان کے ساتھیوں کی طرف جو اس بارے میں منسوب کیا گیا ہے وہ باطل ہے اور وہ اس سے بری ہیں؛ کیونکہ جماع کی اجازت صرف 'کھیتی' (شرمگاہ) کی جگہ کے لیے مخصوص ہے؛ اللہ تعالیٰ کے فرمان کی وجہ سے: {سو اپنی کھیتی کے پاس آؤ}، اور اس لیے کہ جوڑوں کی تخلیق میں حکمت نسل کا پھیلاؤ ہے، لہٰذا جو نسل کی جگہ نہیں ہے وہ ملکِ نکاح کے تحت نہیں آتی، اور یہی حق ہے۔ اور اصحابِ ابو حنیفہ نے کہا ہے: ہمارے نزدیک یہ اور مرد کے ساتھ بدفعلی کرنے والا(۳) حکم میں برابر ہیں، اور اس لیے کہ نجو (پاخانے)(٤) کی جگہ میں گندگی اور تکلیف حیض کے خون سے زیادہ ہے، اس لیے یہ زیادہ قبیح ہے۔ رہی بات پیشاب کے سوراخ کی تو وہ رحم کے سوراخ سے الگ ہے۔ ابن العربی نے اپنی کتاب 'القبس'(٥) में कहा: हमें شیخ امام فخر الاسلام ابوبکر محمد بن احمد بن الحسین(٦) جو اپنے وقت کے فقیہ اور امام تھے، نے کہا: شرمگاہ پینتیس (۳۵) کے مشابہ ترین ہے؛ اور انہوں نے انگلیوں سے اشارہ کرتے ہوئے اپنا ہاتھ نکالا|

اور کہا: پیشاب کی گزرگاہ وہ ہے جو تیس کے نیچے ہے، اور عضوِ تناسل اور حیض(۷) کی گزرگاہ وہ ہے جو پانچ پر مشتمل ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے حیض کی حالت میں شرمگاہ کو عارضی نجاست کی وجہ سے حرام قرار دیا ہے، تو دبر (پاخانے کے راستے) کو دائمی نجاست(۸) کی وجہ سے حرام قرار دینا زیادہ اولیٰ ہے۔ (۱) (م) میں: بہ۔ (۲) ان کا قول: 'علی'، (د) اور (ز) میں نہیں ہے۔ (۳) (د) اور (ز) میں: اور ذکر کے ساتھ بدفعلی کرنے والا۔ (٤) وہ جو پیٹ سے نکلتا ہے۔ (٥) القبس فی شرح موطأ مالک بن أنس ۱/ ۱۷۲۔ (٦) وہ ابوبکر الشاشی ہیں، شافعیوں کے شیخ، سنہ (۵۵۷ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۱۹/۳۹۳۔ (۷) (م) میں: اور فرج (شرمگاہ)۔ (۸) (د)، (ز) اور (م) میں: نجاست کی وجہ سے۔ اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۱/ ۱۷٤ کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 223 10

Malik said to Ibn Wahb and Ali ibn Ziyad when they informed him that some people in Egypt were talking about him permitting that [anal intercourse]; he recoiled from that and hastened to deny the reporter, saying: "They have lied against me, they have lied against me, they have lied against me!" Then he said: "Are you not Arab people? Did Allah Almighty not say: 'Your wives are a tilth for you'? And can tilth be anywhere except in the place of cultivation [the vagina]?!" (1).

What the opponent used as evidence, that the saying of the Almighty: "however you wish" (2) includes all paths by virtue of its generality, is not a valid argument, as it is specified by what we mentioned and by authentic, good, and well-known hadiths narrated from the Messenger of Allah (peace be upon him) by twelve companions with different texts, all of which agree on the prohibition of sexual intercourse (3) with women in their behinds. Ahmad ibn Hanbal mentioned them in his Musnad, as did Abu Dawood, Al-Nasa'i, Al-Tirmidhi, and others. Abu al-Faraj ibn al-Jawzi compiled them with their chains of narration in a section he named "Prohibition of the Disliked Place" (4). Our teacher Abu al-Abbas also has a section on that named "Exposing the Backs of Those Who Permitted Intercourse in the Backs" (5).

I say: This is the truth to be followed and the correct view on the issue. No believer in Allah and the Last Day should lean towards the mistake of a scholar after it has been proven to be a mistake. We have been warned against the slip of a scholar. It has been narrated from Ibn Umar the opposite of this, and the takfir [declaring as an unbeliever] of whoever does it; and this is what befits him, may Allah be pleased with him (6). Likewise, Nafi' denied whoever reported that from him, as Al-Nasa'i mentioned, and it has been preceded (7). Malik also rejected that, considered it grave, and called whoever attributed that to him a liar.

Al-Darimi Abu Muhammad narrated in his Musnad from Sa'id ibn Yasar Abu al-Hubab who said: I said...

(1) In (Kh): "the plant". The text is from Al-Mufhim 4/158. Ibn Shas mentioned in 'Uqud al-Jawahir al-Thaminah' 2/83-84 three narrations from Malik denying this matter, then he said: "So this is Malik who has explicitly declared the reporter from him a liar in three narrations, so how can it be permissible to attribute it to him after that?!" (2) In the manuscripts: "inclusive [feminine]", and the confirmed one is from

(M). (3) In (D), (Z), and (M): "coming to", and the confirmed one is from (Kh) and (Za) which matches what is in Al-Mufhim 4/158, and the text is from it. (4) Al-Mufhim 4/158. The author will mention some of the hadiths he referred to. (5) Abu al-Abbas referred in Al-Mufhim 4/157 to this section. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/299-300. The hadith of Ibn Umar that the author referred to will come later. (7) In the first issue.

सूरह अल-बकरा: आयत 223 10

मलिक ने इब्न वहब और अली इब्न ज़ियाद से कहा जब उन्होंने उन्हें सूचित किया कि मिस्र में कुछ लोग उनके बारे में बात कर रहे हैं कि वे इसकी अनुमति देते हैं [गुदा मैथुन]; वे इससे पीछे हट गए और रिपोर्ट करने वाले को झूठा ठहराने में जल्दबाजी की; उन्होंने कहा: "उन्होंने मेरे खिलाफ झूठ बोला है, उन्होंने मेरे खिलाफ झूठ बोला है, उन्होंने मेरे खिलाफ झूठ बोला है!" फिर उन्होंने कहा: "क्या तुम अरबी लोग नहीं हो? क्या अल्लाह सर्वशक्तिमान ने नहीं कहा है: 'तुम्हारी पत्नियाँ तुम्हारे लिए खेती हैं'? और क्या खेती खेती की जगह [योनि] के अलावा कहीं और हो सकती है?!" (1)।

विरोधी ने जो प्रमाण दिया कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "जैसे चाहो" (2) अपनी व्यापकता के आधार पर सभी रास्तों को शामिल करता है, वह कोई मान्य तर्क नहीं है, क्योंकि यह हमारे द्वारा बताए गए और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से बारह साथियों द्वारा विभिन्न पाठों के साथ वर्णित प्रामाणिक, अच्छी और प्रसिद्ध हदीसों द्वारा विशिष्ट है, जो सभी महिलाओं के पीछे के हिस्से में संभोग (3) के निषेध पर सहमत हैं। अहमद इब्न हंबल ने अपनी मसनद में उनका उल्लेख किया है, साथ ही अबू दाऊद, अल-नसाई, अल-तिर्मिज़ी और अन्य ने भी। अबू अल-फ़रज इब्न अल-जौज़ी ने उन्हें उनके वर्णन की श्रृंखलाओं के साथ एक खंड में संकलित किया जिसका नाम उन्होंने "नापसंद स्थान का निषेध" (4) रखा। हमारे शिक्षक अबू अल-अब्बास का भी इस पर एक खंड है जिसका नाम उन्होंने "पीछे के हिस्से में संभोग की अनुमति देने वालों की पीठों को उजागर करना" (5) रखा है।

मैं कहता हूँ: इस मामले में यही सत्य और सही दृष्टिकोण है जिसका अनुसरण किया जाना चाहिए। अल्लाह और अंतिम दिन में विश्वास करने वाले किसी भी व्यक्ति को किसी विद्वान की गलती सिद्ध होने के बाद उसकी ओर नहीं झुकना चाहिए। हमें विद्वान की फिसलन के प्रति चेतावनी दी गई है। इब्न उमर से इसके विपरीत और ऐसा करने वाले की तकफीर [काफिर घोषित करना] वर्णित है; और उनके लिए यही शोभा देता है, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो (6)। इसी तरह, नाफी ने उससे इसकी सूचना देने वाले को झूठा ठहराया; जैसा कि अल-नसाई ने उल्लेख किया है, और यह पहले आ चुका है (7)। मलिक ने भी इसे अस्वीकार कर दिया, इसे गंभीर माना और इसे उनके साथ जोड़ने वाले को झूठा कहा।

अल-दारीमी अबू मुहम्मद ने अपनी मसनद में सईद इब्न यसर अबू अल-हुबाब से वर्णन किया है जिन्होंने कहा: मैंने कहा...

(1) (ख) में: "पौधा"। पाठ अल-मुफिम 4/158 से है। इब्न शास ने 'उकूद अल-जवाहर अल-थमीना' 2/83-84 में इस मामले को नकारने में मलिक से तीन वर्णन उल्लिखित किए हैं, फिर उन्होंने कहा: "तो यह मलिक हैं जिन्होंने तीन वर्णनों में अपने से रिपोर्ट करने वाले को स्पष्ट रूप से झूठा घोषित किया है, तो उसके बाद इसे उनके साथ जोड़ना कैसे जायज हो सकता है?!" (2) हस्तलिपियों में: "समावेशी [स्त्रीलिंग]", और पुष्ट (म) से है। (3) (द), (ज़), और (म) में: "आना", और पुष्ट (ख) और (ज़) से है जो अल-मुफिम 4/158 में जो है उसके अनुरूप है, और पाठ उसी से है। (4) अल-मुफिम 4/158। लेखक उन हदीसों के एक हिस्से का उल्लेख करेंगे जिनका उन्होंने उल्लेख किया है। (5) अबू अल-अब्बास ने अल-मुफिम 4/157 में इस खंड का उल्लेख किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/299-300। इब्न उमर की वह हदीस जिसका लेखक ने उल्लेख किया है, बाद में आएगी। (7) पहले मुद्दे में।

سورہ البقرہ: آیت 223 10

امام مالک نے ابن وہب اور علی بن زیاد سے کہا جب ان دونوں نے انہیں خبر دی کہ مصر میں کچھ لوگ یہ باتیں کر رہے ہیں کہ وہ اس [دبر میں جماع] کی اجازت دیتے ہیں، تو وہ اس سے بدک گئے اور ناقل की تکذیب میں جلدی کی اور فرمایا: انہوں نے مجھ پر جھوٹ باندھا، انہوں نے مجھ پر جھوٹ باندھا، انہوں نے مجھ پر جھوٹ باندھا! پھر فرمایا: کیا تم عرب قوم نہیں ہو؟ کیا اللہ تعالیٰ نے نہیں فرمایا: ﴿ تمہاری عورتیں تمہاری کھیتی ہیں ﴾؟ اور کیا کھیتی اگنے کی جگہ [فرج] کے سوا کہیں اور ہو سکتی ہے؟! (1)۔

اور مخالف نے جو اس سے استدلال کیا ہے کہ اللہ عزوجل کا قول: ﴿ جس طرح چاہو ﴾ (2) اپنے عموم کے حکم سے تمام راستوں کو شامل ہے، تو اس میں کوئی حجت نہیں ہے، کیونکہ یہ ان باتوں سے مخصوص ہے جو ہم نے ذکر کیں، اور رسول اللہ ﷺ سے بارہ صحابہ کرام کی مرویات سے مروی صحیح، حسن اور مشہور احادیث سے، جو مختلف متون کے ساتھ ہیں، وہ سب کی سب عورتوں کی دبر میں وطء (3) کی تحریم پر متفق ہیں؛ انہیں احمد بن حنبل نے اپنی مسند میں، ابو داؤد، نسائی، ترمذی اور دوسروں نے ذکر کیا ہے۔ اور ابو الفرج ابن الجوزی نے ان کے طرق کو ایک جز میں جمع کیا ہے جس کا نام انہوں نے "تحریم المحل المکروہ" (4) رکھا ہے۔ اور ہمارے شیخ ابو العباس کا بھی اس بارے میں ایک جز ہے جس کا نام انہوں نے "اظہار ادباء من اجاز الوطء فی الادبار" (5) رکھا ہے۔

میں کہتا ہوں: یہی حق ہے جس کی پیروی ہونی چاہیے اور مسئلہ میں یہی صحیح ہے، اور اللہ اور یوم آخرت پر ایمان رکھنے والے کے لیے یہ مناسب نہیں کہ وہ اس واقعہ میں کسی عالم کی لغزش کی طرف التفات کرے جب اس سے اس کا باطل ہونا ثابت ہو چکا ہو۔ اور ہمیں عالم کی لغزش سے

ڈرایا گیا ہے۔ اور ابن عمر سے اس کے خلاف مروی ہے، اور ایسا کرنے والے کی تکفیر مروی ہے؛ اور یہی ان کے شایان شان ہے رضی اللہ عنہ (6)۔ اور اسی طرح نافع نے اس شخص کو جھٹلایا جس نے ان کی طرف سے یہ خبر دی؛ جیسا کہ نسائی نے ذکر کیا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (7)۔ اور مالک نے اس کا انکار کیا اور اسے سنگین قرار دیا، اور جس نے یہ بات ان کی طرف منسوب کی اسے جھٹلایا|

اور دارمی ابو محمد نے اپنی مسند میں سعید بن یسار ابو الحباب سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نے کہا...

(1) (خ) میں ہے: "النبت"۔ اور عبارت "المفہم" 158/4 سے ہے۔ اور ابن شاس نے "عقد الجواہر الثمینہ" 83/2-84 میں اس امر کی نفی میں مالک سے تین روایتیں ذکر کی ہیں، پھر کہا: تو یہ مالک ہیں جنہوں نے تین روایتوں میں ناقل کی تکذیب کی تصریح کی ہے، تو اس کے بعد ان کی طرف اس کی نسبت کرنا کیسے جائز ہو سکتا ہے؟! (2) قلمی نسخوں میں ہے: "شاملہ"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (3) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اتیان"، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے اور یہی "المفہم" 158/4 میں موجود عبارت کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (4) المفہم 158/4۔ اور مصنف ان احادیث کا ایک حصہ ذکر کریں گے جن کی طرف انہوں نے اشارہ کیا ہے۔ (5) ابو العباس نے "المفہم" 157/4 میں اس جز کی طرف اشارہ کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 299/1-300۔ اور ابن عمر کی وہ حدیث جس کی طرف مصنف نے اشارہ کیا ہے عنقریب آئے گی۔ (7) پہلے مسئلہ میں۔

To Ibn 'Umar: What do you say regarding slave girls when one acts 'hamada' with them? He said: What is 'tahmid'? I mentioned the anus to him. He replied: Does any Muslim do that!(1)

And it was narrated from Khuzaymah bin Thabit: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "O people, indeed Allah is not shy of the truth, do not approach women in their backsides"(2). Similarly from 'Ali bin Talq(3).

And it was narrated from Abu Hurairah that the Prophet ﷺ said: "Whoever approaches a woman in her anus, Allah the Almighty will not look at him on the Day of Resurrection"(4).

Abu Dawood At-Tayalisi narrated in his Musnad from Qatadah, from 'Amr bin Shu'ayb, from his father, from 'Abdullah bin 'Amr, that the Prophet ﷺ said: "That is the lesser sodomy"(5), meaning approaching a woman in her anus.

And it was narrated from Tawus that he said: The start of the practice of the people of Lot was approaching women in their backsides.

Ibn al-Mundhir said: If something is established from the Messenger of Allah ﷺ, it makes everything else unnecessary(6).

Fourthly: His Almighty's saying: {And send [good] for yourselves} i.e., send ahead what will benefit you tomorrow. The object was omitted, but it was explicitly mentioned in His Almighty's saying: {And whatever good you send forth for yourselves, you will find it with...}

---

(1) Sunan ad-Darimi (1143). Ibn Kathir said: This is an authentic chain and an explicit text from him prohibiting that. Whatever is reported from him that is ambiguous is rejected in favor of this definitive ruling. (2) Sunan ad-Darimi (1144), also in Ahmad (21850). Authenticated by Ibn al-Mulaqqin in Khulasat al-Badr al-Munir 2/200, and said: Ash-Shafi'i authenticated it. See Musnad Ash-Shafi'i 2/29. (3) Sunan ad-Darimi (1141) and (1142). Tirmidhi also recorded it (1164) and (1166) and said: A fair (Hasan) hadith. Ibn Kathir said in his Tafsir: Some people attribute this hadith to 'Ali bin Abi Talib as in Ahmad [655], but the correct one is 'Ali bin Talq. (4) Sunan ad-Darimi (1140), and Ahmad (7684). (5) Musnad at-Tayalisi (2266), Ahmad (6706). Recorded by Ibn Abi Shaybah 4/252, and at-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 3/46 from 'Abdullah bin 'Amr as a mauquf narration. Ibn Kathir said this is more correct. Al-Hafiz Ibn Hajar

said in at-Talkhis al-Habir 3/181: The preserved version is from 'Abdullah bin 'Amr's own words. Al-Bukhari said in at-Tarikh al-Saghir 2/273: The marfu' version (attributed to Prophet) is not authentic. See also: Hadith of Ibn Abbas (2414, 2703), Umm Salama (26601) in Musnad, Sunan Abi Dawood 2/617-620, 3/226, Sunan Tirmidhi 3/468-469, Sunan an-Nasa'i al-Kubra 8/189-203, Zad al-Ma'ad 4/235-242. (6) Al-Ishraf by Ibn al-Mundhir 4/157.

सूरह अल-बकरा: आयत 223 | 11

इब्न उमर से: दासियों के बारे में आप क्या कहते हैं जब उनके साथ 'अहमसा' (गुदा संभोग के अर्थ में) किया जाता है? उन्होंने कहा: 'तहमीद' क्या है? मैंने उनके सामने गुदा का उल्लेख किया; तो उन्होंने कहा: क्या कोई मुसलमान ऐसा करता है!(1)

और खुजैमा बिन साबित से रिवायत है: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "ऐ लोगों, बेशक अल्लाह सत्य (कहने) से नहीं शर्माता, महिलाओं के पास उनके पिछले हिस्सों (गुदा) से न जाओ"(2)। इसी तरह अली बिन तलक से भी रिवायत है(3)।

और अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जो कोई महिला के गुदा में संभोग करता है, अल्लाह तआला कयामत के दिन उसकी ओर नहीं देखेगा"(4)।

अबू दाऊद अत-तायालिसी ने अपने मुसनद में कतादा से, उन्होंने अम्र बिन शुऐब से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अब्दुल्लाह बिन अम्र से रिवायत की कि नबी ﷺ ने फरमाया: "यह छोटी सोडोमी (लूतवाद) है"(5), जिसका अर्थ है महिला के गुदा में संभोग करना।

और ताऊस से रिवायत है कि उन्होंने कहा: कौम-ए-लूत के कृत्य की शुरुआत महिलाओं के पिछले हिस्सों में संभोग करने से हुई थी।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ से कोई बात साबित हो जाए, तो वह बाकी सब चीजों से बेपरवाह कर देती है(6)।

चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: {और अपने लिए (भलाई) आगे भेजो} यानी: वह भेजो जो कल तुम्हें फायदा दे। यहाँ कर्म (object) को हटा दिया गया है, लेकिन अल्लाह के इस फरमान में इसे स्पष्ट किया गया है: {और तुम अपने लिए जो भी भलाई आगे भेजोगे, उसे अल्लाह के पास पाओगे...}

---

(1) सुनन अद-दारिमी (1143). इब्न कसीर ने कहा: यह एक सही सनद है और उनकी ओर से इस कार्य की मनाही पर स्पष्ट पाठ है। (2) सुनन अद-दारिमी (1144), और यह अहमद (21850) के पास भी है। (3) सुनन अद-दारिमी (1141) और (1142), और तिर्मिज़ी (1164) और (1166) ने भी इसे निकाला है। (4) सुनन अद-दारिमी (1140), अहमद (7684)। (5) मुसनद अत-तायालिसी (2266), अहमद (6706)। (6) अल-इशराफ, इब्न अल-मुन्ज़िर 4/157।

سورہ البقرہ: آیت ۲۲۳ ۱۱

ابن عمر سے مروی ہے: آپ لونڈیوں کے بارے میں کیا کہتے ہیں جب ان کے ساتھ 'حَمض' (ایک خاص طریقے سے جماع) کیا جائے؟ انہوں نے کہا: 'تحمیض' کیا ہے؟ میں نے ان سے دبر (پاخانے کے مقام) کا ذکر کیا؛ تو انہوں نے کہا: کیا کوئی مسلمان ایسا کرتا ہے!(۱)!

اور خزیمہ بن ثابت سے سند کے ساتھ مروی ہے: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: «اے لوگو، بیشک اللہ حق بات سے نہیں شرماتا، عورتوں کے پاس ان کے پچھلے حصوں سے نہ آؤ»(۲)۔ اسی طرح علی بن طلق سے بھی مروی ہے(۳)۔

اور ابوہریرہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «جو شخص اپنی بیوی کے پاس اس کے دبر (پاخانے کے مقام) سے آئے گا، اللہ تعالیٰ قیامت کے دن اس کی طرف (رحمت کی نظر سے) نہیں دیکھے گا» (۴)۔

اور ابو داؤد الطیالسی نے اپنی مسند میں قتادہ سے، انہوں نے عمرو بن شعیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے عبداللہ بن عمرو سے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «یہ صغریٰ لوطیت (چھوٹی ہم جنس پرستی) ہے»(۵) یعنی عورت کے دبر میں آنا۔

اور طاؤس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: قومِ لوط کے عمل کی ابتدا عورتوں کے پچھلے حصوں میں آنے سے ہوئی تھی۔

ابن المنذر نے کہا: جب کوئی چیز رسول اللہ ﷺ سے ثابت ہو جائے، تو وہ باقی تمام باتوں سے بے نیاز کر دیتی ہے(۶)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَدِمُوا لِأَنفُسِكُمْ﴾ یعنی: وہ آگے بھیجو جو تمہیں کل فائدہ دے، پس یہاں مفعول کو حذف کر دیا گیا ہے، اور اللہ تعالیٰ کے اس فرمان میں اس کی صراحت کی گئی ہے: ﴿وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُم مِّنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِندَ﴾

---

(۱) سنن الدارمی (۱۱۴۳)، ابن کثیر نے کہا: یہ اسناد صحیح ہے اور اس عمل کی تحریم پر ان کی طرف سے نصِ صریح ہے۔ (۲) سنن الدارمی (۱۱۴۴)، اور یہ احمد (۲۱۸۵۰) کے ہاں بھی ہے، اور ابن الملقن نے 'خلاصۃ البدر المنیر' میں اسے صحیح کہا ہے۔ (۳) سنن الدارمی (۱۱۴۱) و (۱۱۴۲)، اور اسے ترمذی نے بھی روایت کیا ہے اور حسن کہا ہے۔ (۴) سنن الدارمی (۱۱۴۰)، اور احمد (۷۶۸۴)۔ (۵) مسند الطیالسی (۲۲۶۶)، اور احمد (۶۷۰۶)۔ اسے ابن ابی شیبہ اور طحاوی نے بھی روایت کیا ہے۔ (۶) الاشراف لابن المنذر ۱۵۷/۴۔

12 Surah Al-Baqarah: Verse 223

...Allah" [Al-Baqarah: 110]. The meaning is: provide for yourselves obedience and righteous deeds. It was also said: seeking children and progeny; because children are the good of this world and the hereafter, as they might be an intercessor and a shield. It was said: it is marrying chaste women; so that the offspring may be righteous and pure. It was said: it is offering those who died young (al-afrat)(1), as the Prophet (peace be upon him) said: "Whoever loses three children who have not reached the age of puberty, the Fire will not touch him except for the fulfillment of the oath"(2). This will be discussed in Surah "Maryam", God willing(3). Ibn Abbas and Ata said: That is, mention the name of Allah during intercourse, as he (peace be upon him) said: "If one of you(4) when approaching his wife says: In the name of Allah, O Allah, keep the devil away from us, and keep the devil away from what You provide us, then if a child is decreed between them, no devil will ever harm him." Narrated by Muslim(5). Fifth: His Almighty saying: {And fear Allah} is a warning. {And know that you will meet Him} is a statement that implies exaggeration in warning, i.e., He will reward you for piety and punish you for sin(6). Ibn 'Uyaynah narrated from Amr ibn Dinar who said: I heard Sa'id ibn Jubayr narrating from Ibn Abbas who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) delivering a sermon and saying: "You will meet Allah barefooted, naked, walking, and uncircumcised," then he recited...

(1) In (D), (Z), (T), and (M): 'offering earrings'. What is established from (Kh) matches what is in Tafsir al-Baghawi 1/200, and the wording is from it. 'Al-Afrat' is the plural of 'Farat': one who dies before reaching puberty. Mu'jam Matn al-Lughah (F-R-T). (2) Narrated by Ahmad (7265), Bukhari (1251) (6656), and Muslim (2632) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). Bukhari added after the first narration: Abu Abdullah said: {And there is none of you except he will come to it} [Maryam: 71]. Abu Ubayd said in Gharib al-Hadith 2/17: The phrase "except for the fulfillment of the oath" means the words of Allah Almighty: {And there is none of you except he will come to it; this is a fixed decree from your Lord}. One only enters it to the extent that Allah fulfills His oath. (3) When interpreting the verse: {And there is none of you except he will come to it} Verse (71). (4) In (D), (Z), and (M): 'one of you'. What is established from (Kh) and (Th) matches the printed version of Sahih Muslim. (5) Sahih Muslim (1434) from the hadith of Ibn Abbas, mentioned earlier 1/151. See Tafsir al-Baghawi 1/199-200, Al-Muharrar al-Wajiz 1/300, Zad al-Masir 1/253. At-Tabari 4/417 narrated the last statement from Ata from Ibn Abbas. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/300.

पृष्ठ १२ सूरह अल-बक़रह: आयत २२३

...अल्लाह" [अल-बक़रह: ११०]। इसका अर्थ है: अपने लिए आज्ञाकारिता और नेक कार्य आगे भेजें। और यह भी कहा गया है: संतान और वंश की चाहत करना; क्योंकि संतान इस दुनिया और आख़िरत (परलोक) की भलाई है, क्योंकि वह सिफ़ारिशी और ढाल हो सकती है। कहा गया है: यह पवित्र महिलाओं से विवाह करना है; ताकि संतान नेक और पवित्र हो। कहा गया है: यह उन बच्चों को आगे भेजना है जो कम उम्र में मर गए (अल-अफ़रात)(१), जैसा कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "जिसने तीन ऐसे बच्चे खो दिए जो वयस्कता की आयु तक नहीं पहुंचे थे, उसे आग नहीं छुएगी सिवाय शपथ को पूरा करने के(२)। यह इंशा अल्लाह (३) 'मरयम' सूरह में आएगा। इब्न अब्बास और अता ने कहा: यानी, संभोग के समय अल्लाह का नाम लें, जैसा कि उन्होंने (उन पर शांति हो) कहा: "यदि तुममें से कोई(४) अपनी पत्नी के पास जाते समय कहे: अल्लाह के नाम से, ऐ अल्लाह, हमें शैतान से बचा और शैतान को उस चीज़ से दूर रख जो तू हमें प्रदान करे, तो यदि उनके बीच एक संतान का निर्णय किया गया है, तो कोई शैतान उसे कभी नुकसान नहीं पहुँचाएगा।" इसे मुस्लिम (५) ने वर्णित किया है। पाँचवाँ: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह से डरो} एक चेतावनी है। {और जान लो कि तुम उससे मिलने वाले हो} एक ऐसी ख़बर है जो चेतावनी में अतिशयोक्ति की माँग करती है, यानी, वह तुम्हें नेकी और पाप का बदला देगा(६)। इब्न उययना ने अम्र बिन दीनार से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने सईद बिन जुबैर से सुना, इब्न अब्बास के हवाले से, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) को खुतबा देते हुए सुना, वे कह रहे थे: "तुम अल्लाह से नंगे पैर, नग्न, पैदल और बिना खतना के मिलोगे," फिर उन्होंने तिलावत की...

(पाद टिप्पणियाँ) (१) (डी), (जेड), (टी), और (एम) में: 'झुमके देना'। (ख) से जो प्रमाणित है वह तफ़सीर अल-बग़वी १/२०० के अनुरूप है, और शब्द उसी के हैं। 'अल-अफ़रात' 'फ़रत' का बहुवचन है: वह जो वयस्कता तक पहुँचने से पहले मर जाए। मुअजम मतन अल-लुग़ा (फ़-र-त)। (२) इसे अहमद (७२६५), बुखारी (१२५१) (६६५६), और मुस्लिम (२६३२) ने अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित किया है। बुखारी ने पहली रिवायत के बाद जोड़ा: अबू अब्दुल्ला ने कहा: {और तुममें से कोई ऐसा नहीं है जो उस पर (जहन्नम) न आए} [मरयम: ७१]। अबू उबैद ने ग़रीब अल-हदीस २/१७ में कहा: "शपथ को पूरा करने" का अर्थ अल्लाह तआला का यह कथन है: {और तुममें से कोई ऐसा नहीं है जो उस पर न आए; यह तुम्हारे रब की ओर से एक तयशुदा फ़ैसला है}। इसमें कोई केवल उतना ही प्रवेश करता है जितना अल्लाह अपनी शपथ पूरी करता है। (३) अल्लाह तआला के

इस कथन की व्याख्या पर: {और तुममें से कोई ऐसा नहीं है जो उस पर न आए} आयत (७१)। (४) (डी), (जेड), और (एम) में: 'तुममें से एक'। (ख) और (थ) से जो प्रमाणित है वह सहीह मुस्लिम के मुद्रित संस्करण के अनुरूप है। (५) सहीह मुस्लिम (१४३४) इब्न अब्बास की हदीस से, और यह १/१५१ में पहले आ चुका है। देखें तफ़सीर अल-बग़वी १/१९९-२००, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३००, ज़ाद अल-मसीर १/२५३। और तबरी ४/४१७ ने अता के माध्यम से इब्न अब्बास से अंतिम कथन निकाला। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३००।

۱۲ سورة البقرہ: آیت ۲۲۳

اللہ" [البقرة : ۱۱۰]، پس معنی ہے: اپنے لیے اطاعت اور عمل صالح آگے بھیجو۔ اور کہا گیا: اولاد اور نسل کی طلب؛ کیونکہ اولاد دنیا و آخرت کی خیر ہے، پس وہ شفیع اور ڈھال ہو سکتی ہے۔ اور کہا گیا: وہ پاکدامن عورتوں سے نکاح کرنا ہے؛ تاکہ اولاد صالح اور پاکیزہ ہو۔ اور کہا گیا: وہ افراط(۱) کو آگے بھیجنا ہے، جیسا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «جس نے تین بچے آگے بھیجے جو بلوغت کو نہ پہنچے ہوں، اسے آگ نہیں چھوئے گی سوائے قسم پوری کرنے کے»(۲) حدیث۔ اور یہ «مریم» میں آئے گا ان شاء اللہ تعالی(۳)۔ اور ابن عباس اور عطاء نے کہا: یعنی: جماع کے وقت اللہ کا ذکر آگے بھیجو، جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «اگر تم میں سے کوئی(۴) جب اپنی بیوی کے پاس آئے تو کہے: بسم اللہ، اے اللہ ہمیں شیطان سے بچا، اور شیطان کو اس سے دور رکھ جو تو ہمیں عطا کرے، پس اگر ان کے درمیان کوئی بچہ مقدر ہوا تو اسے شیطان کبھی نقصان نہیں پہنچائے گا»۔ اسے مسلم نے روایت کیا (۵)۔ پانچواں: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ﴾ تنبیہ ہے ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ﴾ ایسی خبر ہے جو تنبیہ میں مبالغہ کا تقاضا کرتی ہے، یعنی: پس وہ تمہیں نیکی اور گناہ پر جزا دے گا(۶)۔ اور ابن عیینہ نے عمرو بن دینار سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے سعید بن جبیر سے سنا وہ ابن عباس سے روایت کرتے ہیں، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو خطبہ دیتے ہوئے سنا، آپ فرما رہے تھے: «تم اللہ سے ننگے پاؤں، ننگے بدن، پیدل اور بن ختنہ کے ملو گے» پھر آپ نے تلاوت کی...

(حواشی) (۱) (د) اور (ز) اور (ط) اور (م) میں: کان کی بالیاں پیش کرنا۔ اور جو (خ) سے ثابت ہے وہ تفسیر بغوی ۱/۲۰۰ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ اور افراط، فرط کی جمع ہے: اور وہ وہ ہے جو مر جائے اور اولاد میں سے بلوغت کی عمر کو نہ پہنچے۔ معجم متن اللغۃ

(فرط)۔ (۲) اسے احمد (۷۲۶۵)، بخاری (۱۲۵۱) (۶۶۵۶)، اور مسلم (۲۶۳۲) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور بخاری نے پہلی روایت کے بعد اضافہ کیا: ابوعبداللہ نے کہا: ﴿وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾ [مریم: ۷۱]۔ ابوعبید نے غریب الحدیث ۱۷/۲ میں کہا: ان کا قول: «تَحِلَّةَ القَسَم» یعنی اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا﴾ پس اس میں وہی وارد ہوتا ہے جس کے بقدر اللہ اپنی قسم پوری کرے۔ (۳) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: ﴿وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾ آیت (۷۱)۔ (۴) (د) اور (ز) اور (م) میں: احدکم (تم میں سے ایک)، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ صحیح مسلم کے مطبوعہ نسخے کے موافق ہے۔ (۵) صحیح مسلم (۱۴۳۴) ابن عباس کی حدیث سے، اور یہ پہلے ۱/۱۵۱ میں گزر چکا ہے، اور دیکھئے تفسیر بغوی ۱/۱۹۹-۲۰۰، المحرر الوجیز ۱/۳۰۰، زاد المسیر ۱/۲۵۳، اور طبری ۴/۴۱۷ نے آخری قول عطاء سے انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/۳۰۰ ۔

Messenger of Allah (peace be upon him) said: {And fear Allah and know that you will meet Him}. Reported by Muslim with its meaning(1).

Sixth: His saying (Exalted be He): {And give good tidings to the believers} is a consolation for the doer of righteousness and the seeker of the paths of guidance(2).

His saying (Exalted be He): {And do not make [your oath by] Allah an excuse against being righteous and fearing Allah and making peace among people. And Allah is Hearing and Knowing (224)}.

It contains four issues: First: Scholars said: When Allah Almighty commanded spending and treating orphans and women with good companionship, He said: Do not abstain from any noble deed with the excuse that we swore not to do such and such. This was stated by Ibn Abbas, Al-Nakha'i, Mujahid, Al-Rabi', and others. Said bin Jubayr said: It refers to a man who swears not to be righteous, not to maintain kinship ties, and not to reconcile between people, then it is said to him: Be righteous, and he says: I have sworn(3).

Some interpreters said: The meaning is: Do not swear by Allah falsely when you intend righteousness, piety, and reconciliation; so there is no need for the estimation of "la" (no/not) after "an" (that)(4).

It was said: The meaning is do not swear excessively by Allah, for it is more awe-inspiring for the hearts. That is why Allah Almighty said: {And guard your oaths} [Al-Ma'idah: 89]. And He censured those who swear frequently, saying (Exalted be He): {And do not obey every worthless habitual swearer} [Al-Qalam: 10]. The Arabs used to praise having few oaths, until one of their poets said: He takes few oaths, keeping his promise ... and if an oath proceeds from him, it is fulfilled(5)

Based on this, "that you be righteous" means: decrease your oaths for the sake of what it contains of righteousness and piety, for frequent swearing is accompanied by perjury and lack of regard for the right of Allah Almighty(6), and this is a good interpretation.

(1) Sahih Muslim (2860): (57), also in Ahmad (1913), and Al-Bukhari (6524). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/300. (3) Tafsir al-Tabari 4/6-10. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/300. (5) The verse is by Kuthayyir, in his Diwan p. 85, it says "if it preceded" instead of "if it

proceeded". "Al-Aliyyah" means: the oath, plural "Alaya". Mukhtar al-Sihah. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/300.

सूरह अल-बक़रह: आयत 224 पृष्ठ 13

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: {और अल्लाह से डरो और जान लो कि तुम उससे मिलने वाले हो}। इसे मुस्लिम ने इसके अर्थ के साथ वर्णित किया है(1)।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {और ईमान वालों को शुभ समाचार दे दो} यह नेकी करने वालों और मार्गदर्शन के रास्तों की तलाश करने वालों के लिए एक दिलासा है(2)।

अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह के नाम की अपनी क़समों को नेकी करने, परहेज़गारी अपनाने और लोगों के बीच सुधार करने के मार्ग में बाधा न बनाओ। और अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, जानने वाला है (224)}।

इसमें चार विषय हैं: पहला: विद्वानों ने कहा: जब अल्लाह तआला ने दान देने और अनाथों और महिलाओं के साथ अच्छे व्यवहार का आदेश दिया, तो उसने फ़रमाया: किसी भी नेक काम से यह बहाना बनाकर न रुकें कि हमने ऐसा न करने की क़सम खाई है। इब्न अब्बास, अन-नखई, मुजाहिद, अर-रबी और अन्य लोगों ने यही अर्थ बताया है। सईद बिन जुबैर ने कहा: यह उस व्यक्ति के बारे में है जो क़सम खाता है कि वह नेकी नहीं करेगा, नातेदारी नहीं जोड़ेगा और लोगों के बीच सुलह नहीं कराएगा, फिर उससे कहा जाता है: नेकी करो, तो वह कहता है: मैंने क़सम खा ली है(3)।

कुछ व्याख्याकारों ने कहा: अर्थ यह है: अल्लाह की झूठी क़सम न खाओ जब तुम नेकी, परहेज़गारी और सुधार का इरादा रखते हो; तो 'अन' के बाद 'ला' लगाने की आवश्यकता नहीं है(4)।

कहा गया है: अर्थ यह है कि अल्लाह की बहुत अधिक क़सम न खाओ, क्योंकि यह दिलों के लिए अधिक आदरपूर्ण है। इसीलिए अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और अपनी क़समों की रक्षा करो} [अल-मइदा: 89]। और उसने अधिक क़सम खाने वालों की निंदा की, अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और किसी भी तुच्छ क़सम खाने वाले की बात न मानो} [अल-कलम: 10]। अरब लोग कम क़सम खाने की प्रशंसा करते थे, यहाँ तक कि उनके एक कवि ने कहा: वह कम क़सम खाने वाला है, अपनी ज़ुबान का पक्का है... और अगर उससे कोई क़सम निकल जाए, तो वह उसे पूरा करता है(5)

इसके आधार पर "कि तुम नेकी करो" का अर्थ है: अपनी क़समों को कम करो क्योंकि इसमें नेकी और परहेज़गारी है, क्योंकि अधिक क़सम खाने के साथ क़सम टूटना और अल्लाह तआला के हक़ का कम सम्मान करना जुड़ा होता है(6), और यह एक अच्छी व्याख्या है।

(1) सहीह मुस्लिम (2860): (57), और यह अहमद (1913) और बुखारी (6524) में भी है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/300। (3) तफ़सीर अल-तबरी 4/6-10। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/300। (5) यह शेर कुथय्यर का है, जो उनके दीवान के पृष्ठ 85 पर है, और उसमें 'व इन सादरत' की जगह 'फ़ इन सबक़त' है। 'अल-अलिय्या' का अर्थ है: क़सम, और इसका बहुवचन 'अलाया' है। मुख्तार अल-सिहाह। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/300।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۴ صفحہ ۱۳

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ﴾۔ اسے مسلم نے اس کے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے (۱)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ نیکی کرنے والے اور ہدایت کی راہوں کے طالب کے لیے تسلی ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (٢٢٤)﴾۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: علماء نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے خرچ کرنے اور یتیموں اور عورتوں کے ساتھ حسن معاشرت کا حکم دیا، تو فرمایا: کسی بھی نیک کام سے یہ بہانہ بنا کر نہ رکو کہ ہم نے قسم کھائی ہے کہ ہم ایسا نہیں کریں گے۔ ابن عباس، نخعی، مجاہد، ربیع اور دیگر نے یہی معنی مراد لیا ہے۔ سعید بن جبیر کہتے ہیں: اس سے مراد وہ شخص ہے جو قسم کھا لیتا ہے کہ وہ نیکی نہیں کرے گا، صلہ رحمی نہیں کرے گا اور لوگوں کے درمیان صلح نہیں کرائے گا، پھر اس سے کہا جاتا ہے کہ نیکی کرو، تو وہ کہتا ہے: میں قسم کھا چکا ہوں (۳)۔

بعض تاویل کرنے والوں نے کہا: معنی یہ ہے: اللہ کی جھوٹی قسم نہ کھاؤ جب تم نیکی، تقویٰ اور اصلاح کا ارادہ رکھو، تو "أن" کے بعد "لا" کی تقدیر کی ضرورت نہیں ہے (۴)۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ اللہ کی کثرت سے قسم نہ کھاؤ، کیونکہ یہ دلوں کے لیے زیادہ پر ہیبت ہے، اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ﴾ [المائدہ: ۸۹]۔ اور کثرت سے قسم کھانے والے کی مذمت کی، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَهِينٍ﴾ [القلم: ۱۰]، اور عرب کم قسم

کھانے کی تعریف کرتے تھے، یہاں تک کہ ان کے ایک کہنے والے نے کہا: قليلُ الألايا حافظٌ ليمينه ... وإن صَدَرَتْ منه الأَلِيَّةُ بَرَّتِ (وہ کم قسمیں کھانے والا اور اپنی قسم کا پاسبان ہے، اور اگر اس سے کوئی قسم صادر ہو جائے تو وہ اسے پورا کرتا ہے) (۵)۔

اور اس کی بنیاد پر «أَنْ تَبَرُّوا» کا معنی یہ ہے: قسمیں کم کھاؤ اس وجہ سے جو اس میں نیکی اور تقویٰ ہے، کیونکہ کثرت سے قسم کھانے کے ساتھ حنث (قسم کا ٹوٹنا) اور اللہ تعالیٰ کے حق کی رعایت میں کمی ہوتی ہے (۶)، اور یہ ایک اچھی تاویل ہے۔

(۱) صحیح مسلم (۲۸٦۰): (۵۷)، اور یہ احمد (۱۹۱۳) اور بخاری (٦۵۲٤) کے ہاں ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۳۰۰۔ (۳) تفسیر الطبری ٤/ ٦-۱۰۔ (٤) المحرر الوجیز ۱/ ۳۰۰۔ (۵) یہ شعر کثیر کا ہے، اور اس کے دیوان صفحہ ۸۵ میں ہے، اور اس میں "وإن صدرت" کی جگہ "فإن سبقت" ہے۔ اس کا قول "الألية" یعنی قسم، اور اس کی جمع "ألايا" ہے۔ مختار الصحاح۔ (٦) المحرر الوجیز ۱/ ۳۰۰۔

Malik bin Anas: It has reached me that it refers to swearing by Allah in everything. It was said: The meaning is: Do not make oaths commonplace in every truth and falsehood(1). Al-Zajjaj and others said: The meaning of the verse is that a man, when asked to do a good deed, makes an excuse by Allah, saying: "I have an oath [not to do it]," even though he did not swear(2). Al-Qutaybi(3): The meaning is: If you swear not to maintain ties of kinship, not to give charity, not to make peace, or similar acts of righteousness, then expiate the oath. I say: This is good because of what we have clarified, and it is what the reason for revelation indicates, as we will clarify in the issue after this. The second: It was said: It was revealed concerning Al-Siddiq; when he swore not to spend on Mistah when he spoke about Aisha, may Allah be pleased with her, as in the Hadith of the Slander (Ifk) - and its explanation will come in [Surah] "An-Nur"(4) - on the authority of Ibn Jurayj(5). It was also said: It was revealed concerning Al-Siddiq as well when he swore not to eat with the guests(6). It was also said: It was revealed concerning Abdullah bin Rawahah when he swore not to speak to Bashir bin Al-Nu'man, who was his brother-in-law (married to his sister)(7), and Allah knows best. Third: His Almighty's saying: {an excuse for your oaths}, meaning: a target/barrier; from Al-Jawhari(8).

---

(1) Majma' al-Bayan 2/219. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/299, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/300, and from it the author quoted. (3) Tafsir Gharib al-Qur'an 1/85. (4) In the commentary of verse (22) thereof. (5) Tafsir al-Baghawi 1/200, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/301. The Hadith of the Slander was narrated by Ahmad (25623), Al-Bukhari (4750), and Muslim (2770) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. Mistah is the son of Athathah, his name is Awf, and Mistah is his title. Abu Bakr, may Allah be pleased with him, used to support him because of his kinship. He died during the caliphate of Uthman, may Allah be pleased with him, in the year (34 AH). Al-Isabah 9/182-183. (6) The report of Al-Siddiq, may Allah be pleased with him, with his guests is mentioned in Sahih Al-Bukhari (6140) and Muslim (2057), without mentioning it as a reason for the revelation of the verse. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/301, Tafsir Abi al-Layth 1/206, and Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi for verse 224. (8) Al-Sihah (Aradh).

सूरह अल-बक़रह: आयत 224 | 14

मालिक बिन अनस: मुझे यह बात पहुंची है कि इसका अर्थ हर चीज़ में अल्लाह की शपथ लेना है। और कहा गया: इसका अर्थ है: शपथों को हर सच और झूठ में मामूली न बनाओ(1)। अल-ज़ज्जाज और अन्य ने कहा: आयत का अर्थ यह है कि जब किसी व्यक्ति से कोई नेक काम करने के लिए कहा जाता है, तो वह अल्लाह का बहाना बनाता है, और कहता है: "मैंने शपथ ली है [कि मैं ऐसा नहीं करूँगा]," जबकि उसने शपथ नहीं ली होती(2)। अल-क़ुतैबी(3): अर्थ यह है: यदि आप अपने रिश्तेदारों से संबंध न रखने, दान न देने, मेल-मिलाप न करने, या इसी तरह के अन्य नेक कार्यों के बारे में शपथ लेते हैं, तो अपनी शपथ का प्रायश्चित करें। मैं कहता हूँ: यह उस वजह से अच्छा है जो हमने स्पष्ट किया है, और यही वह है जो नुज़ूल (अवतरण) का कारण इंगित करता है, जैसा कि हम इसके बाद वाले मुद्दे में स्पष्ट करेंगे। दूसरा: कहा गया: यह अल-सिद्दीक के बारे में उतरी; जब उन्होंने मिस्तह पर खर्च न करने की शपथ ली थी, जब उन्होंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के बारे में [झूठी] बातें की थीं, जैसा कि इफ्क (कलंक) की हदीस में है - और इसका विवरण "अन-नूर"(4) में आएगा - इब्न जुरैज के अधिकार से(5)। और यह भी कहा गया: यह अल-सिद्दीक के बारे में भी उतरी जब उन्होंने मेहमानों के साथ न खाने की शपथ ली थी(6)। और यह भी कहा गया: यह अब्दुल्ला बिन रवाहा के बारे में उतरी जब उन्होंने बशीर बिन अल-नुमान से बात न करने की शपथ ली थी, और वह उनकी बहन के पति (बहनोई) थे(7), और अल्लाह बेहतर जानता है। तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {अपनी शपथों के लिए एक बहाना}, अर्थात्: एक लक्ष्य/बाधा; अल-जौहरी से(8)।

---

(1) मजमा अल-बयान 2/219. (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 1/299, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/300, और लेखक ने यहीं से उद्धृत किया है। (3) तफ़सीर गरीब अल-कुरान 1/85. (4) इसकी आयत (22) की व्याख्या में। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 1/200, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/301। इफ्क की हदीस को अहमद (25623), अल-बुखारी (4750), और मुस्लिम (2770) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। मिस्तह, अथाथह का बेटा है, उसका नाम औफ है, और मिस्तह उसका उपनाम है। अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) उसकी रिश्तेदारी के कारण उसकी मदद करते थे। उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) के खिलाफत के दौरान वर्ष (34 हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। अल-इसाबा 9/182-183. (6) अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की अपने मेहमानों के साथ वाली खबर सहीह अल-बुखारी (6140) और मुस्लिम (2057) में वर्णित है, बिना आयत के नुज़ूल के

कारण के उल्लेख के। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/301, तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/206, और अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल, आयत: 224. (8) अल-सिहाह (अरज़)।

مالک بن انس: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ اس سے مراد ہر چیز میں اللہ کی قسم کھانا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: قسموں کو ہر حق اور باطل میں معمولی نہ بناؤ(۱)۔ زجاج اور دیگر نے کہا: آیت کا معنی یہ ہے کہ آدمی سے جب کوئی نیک کام کرنے کا مطالبہ کیا جائے تو وہ اللہ کا بہانہ بنائے اور کہے: "مجھ پر قسم ہے [کہ میں یہ نہیں کروں گا]"، حالانکہ اس نے قسم نہ کھائی ہو(۲)۔ القتبی(۳): معنی یہ ہے: جب تم اپنی قرابت داروں سے تعلق نہ رکھنے، صدقہ نہ دینے، صلح نہ کرانے یا نیکی کے اس جیسے دیگر کاموں پر قسم کھا لو تو قسم کا کفارہ ادا کرو۔ میں کہتا ہوں: یہ اس وجہ سے اچھا ہے جو ہم نے واضح کیا ہے، اور یہی وہ چیز ہے جس پر سببِ نزول دلالت کرتا ہے، جیسا کہ ہم اس کے بعد والے مسئلے میں واضح کریں گے۔ دوسرا: کہا گیا: یہ الصدیق (حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ) کے بارے میں نازل ہوئی؛ جب انہوں نے مسطح پر خرچ نہ کرنے کی قسم کھائی تھی جب انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے بارے میں بات کی تھی، جیسا کہ حدیثِ افک میں ہے - اور اس کا بیان "النور"(۴) میں آئے گا - ابن جریج(۵) سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: یہ الصدیق کے بارے میں ہی نازل ہوئی جب انہوں نے مہمانوں کے ساتھ کھانا نہ کھانے کی قسم کھائی تھی(۶)۔ اور کہا گیا: یہ عبداللہ بن رواحہ کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے بشیر بن النعمان سے بات نہ کرنے کی قسم کھائی تھی، اور وہ ان کی بہن کے شوہر (بہنوئی) تھے(۷)، واللہ اعلم۔ تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اپنی قسموں کے لیے ڈھال/بہانہ}، یعنی: نشانہ؛ جوہری(۸) سے مروی ہے۔

---

(۱) مجمع البیان ۲۱۹/۲۔ (۲) معاني القرآن للزجاج ۲۹۹/۱، والمحرر الوجیز ۳۰۰/۱، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۳) تفسیر غریب القرآن ۸۵/۱۔ (۴) اس کی آیت (۲۲) کی تفسیر میں۔ (۵)

تفسير البغوي ٢٠٠/١، والمحرر الوجيز ٣٠١/١، اور حدیثِ افک کو احمد (٢٥٦٢٣)، بخاری (٤٧٥٠)، اور مسلم (٢٧٧٠) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے نقل کیا ہے، اور مسطح، ابن اثاثہ ہیں، ان کا نام عوف ہے، اور مسطح ان کا لقب ہے، ابوبکر رضی اللہ عنہ ان کی قرابت داری کی وجہ سے ان کی کفالت کرتے تھے، عثمان رضی اللہ عنہ کی خلافت میں سنہ (٣٤ھ) میں فوت ہوئے۔ الإصابة ١٨٢/٩-١٨٣۔ (٦) الصدیق رضی اللہ عنہ کا اپنے مہمانوں کے ساتھ کا قصہ صحیح بخاری (٦١٤٠) اور مسلم (٢٠٥٧) میں مروی ہے، بغیر آیت کے سببِ نزول کے ذکر کے۔ (٧) المحرر الوجيز ٣٠١/١، وتفسير أبي الليث ٢٠٦/١، وأسباب النزول للواحدي الآية: ٢٢٤۔ (٨) الصحاح (عرض)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 224 15 "And so-and-so is a match (urda) for that, or a match to that (1), meaning: capable of it, strong enough for it. 'Urda' also means: ambition/ determination. It is said: 'They are the Ansar, their aim (urdatuha) is the encounter [in battle]' (2) And 'so-and-so is a target (urda) for the people': they don't stop criticizing him. And 'I made so-and-so a target for such-and-such', meaning: I set him up for it. It is said: 'Urda' comes from intensity and strength, and from this is their saying about a woman: 'She is urda for marriage', if she is fit for it and strong enough for it. And 'so-and-so has urda', meaning: strength for travel and war (3). Ka'b bin Zuhayr said: 'From every [she-camel] whose behind-ears sweat profusely (4) when she perspires; her endurance (urdatuha) is in obliterated landmarks, unknown [paths]' (5) And Abdullah bin al-Zubayr (6) said: 'So this is for days of wars, and this is for my amusement, and this is prepared (urda) for our departure' Meaning: equipment/ preparation. And another said: 'Do not make me a target (urda) for those who blame' (7) And Aws bin Hajar said: 'And a tawny one [she-camel] like a stallion one day I prepared (aradtuhu) for my saddle, and in her is excitement (8) and speed' (9)

(1) In the copies: 'meaning: urda for that'. The established text is from 'al-Sihah', and the discussion is from it. (2) Its speaker is Hassan [bin Thabit], and the beginning of the verse is: 'And Allah said: I have prepared an army'. It is in his Diwan, p. 9. (3) Tafsir al-Tabari 11/4. (4) In (m): 'nadakhah', and the word was not well-written in the copies; the established version is from sources. (5) Diwan Ka'b bin Zuhayr p. 9, said describing camels. His saying 'nadhdhahah' means: intense dripping, which is sweat. See al-Sihah (n-dh-h). 'Al-Dhafara' is the place that sweats on a camel behind the ear. al-Sihah (dh-f-r). 'Tamis' is from 'al-tumus', which is erasure and effacement. al-Sihah (t-m-s). (6) With a 'fatha' on the 'Zay', al-Asadi, from Kufa, he has wonderful poetry, died during the time of al-Hajjaj. al-Siyar 3/383. The verse is in al-Durr al-Masun 2/459, and al-Lubab 4/87. (7) The author of 'Sharh Shawahid al-Kashshaf' (p. 517) said: It was said the verse is by Abu Tammam, and it is in al-Kashshaf 1/362, Majma' al-Bayan 2/219, and al-Lubab 4/88. Its beginning is: 'Leave me to moan in grief like the cooing of doves'. In al-Kashshaf and al-Lubab: 'do not make me (plural)', and in al-Majma': 'do not make me (feminine)'. (8) In (z): 'strength'. (9) Diwan Aws bin Hajar p. 64, and in it: 'boldness' instead of 'excitement'. His saying: 'Adma' - which is an attribute of a camel - from 'al-udma'...

सूरा अल-बकरा: आयत 224 15 और "फलां व्यक्ति उसका 'उर्ज़ा' (urda) है, या उसके लिए 'उर्ज़ा' है (1)", यानी: उसके काबिल है, उस पर भारी है। और 'उर्ज़ा' का अर्थ है: संकल्प/हिम्मत। कहा गया: "वे अंसार हैं, उनका लक्ष्य (उर्ज़तुहा) मिलन [युद्ध] है" (2) और "फलां व्यक्ति लोगों के लिए 'उर्ज़ा' है": यानी वे लगातार उसकी आलोचना करते रहते हैं। और "मैंने फलां को इसके लिए 'उर्ज़ा' बनाया", यानी: मैंने उसे इसके लिए नियुक्त किया। यह भी कहा गया है कि 'उर्ज़ा' तीव्रता और शक्ति से आता है, और इसी से महिलाओं के बारे में उनका कहना है: "वह विवाह के लिए 'उर्ज़ा' है", यदि वह इसके लिए उपयुक्त और समर्थ हो। और "फलां के पास 'उर्ज़ा' है": यानी: यात्रा और युद्ध के लिए शक्ति (3)। कअब बिन जुहैर ने कहा: "हर उस ऊंटनी से जिसके कान के पीछे का हिस्सा पसीने से तरबतर हो जाता है (4); उसकी सहनशक्ति (उर्ज़तुहा) उन रास्तों पर है जहाँ निशान मिट चुके हैं, अज्ञात [रास्ते]" (5) और अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर (6) ने कहा: "तो यह युद्ध के दिनों के लिए है, और यह मेरे मनोरंजन के लिए है, और यह हमारे प्रस्थान के लिए तैयार (उर्ज़ा) है" यानी: तैयारी/उपकरण। और दूसरे ने कहा: "मुझे दोष देने वालों का निशाना (उर्ज़ा) मत बनाओ" (7) और औस बिन हजर ने कहा: "और एक भूरी [ऊंटनी] जो सांड की तरह है, एक दिन मैंने उसे अपने जीन के लिए तैयार (अरदतुहा) किया, और उसमें जोश (8) और फुर्ती (9) है"

(1) प्रतियों में: 'यानी उसके लिए उर्ज़ा'। स्थापित पाठ 'अल-सिहाह' से है, और विवरण वहीं से है। (2) इसके वक्ता हसन [बिन साबित] हैं, और छंद की शुरुआत है: 'और अल्लाह ने कहा: मैंने एक सेना तैयार की है'। यह उनके दीवान, पृष्ठ 9 में है। (3) तफ़सीर अल-तबरी 11/4। (4) (m) में: 'नदाखाह', और प्रतियों में शब्द स्पष्ट नहीं था; स्थापित संस्करण स्रोतों से है। (5) दीवान कअब बिन जुहैर पृष्ठ 9, ऊंटों का वर्णन करते हुए। उनका कहना 'नज़्ज़ाहा' का अर्थ है: तीव्र पसीना। देखें अल-सिहाह (न-ज़-ह)। 'अल-दफ़रा' ऊंट के कान के पीछे की वह जगह है जहाँ पसीना आता है। अल-सिहाह (ज़-फ़-र)। 'तामिस' 'अल-तुमूस' से है, जिसका अर्थ है मिटाना और ओझल होना। अल-सिहाह (त-म-स)। (6) 'ज़े' पर 'फतहा' के साथ, अल-असदी, कूफ़ा से, उनकी कविता अद्भुत है, अल-हज्जाज के समय में उनकी मृत्यु हुई। अल-सियर 3/383। छंद अल-दुर अल-मसून 2/459 और अल-लुबाब 4/87 में है। (7) 'शराह शवाहिद अल-कश्शाफ' के लेखक (पृष्ठ 517) ने कहा: यह छंद अबू तमाम का बताया गया है, और यह अल-कश्शाफ 1/362, मजमा अल-बयान 2/219, और अल-लुबाब 4/88 में है। इसकी शुरुआत है: 'मुझे कबूतरों के गुंजन की तरह दुःख में विलाप करने के लिए छोड़ दो'। अल-कश्शाफ और अल-लुबाब में: 'मुझे मत बनाओ (बहुवचन)', और मजमा में: 'मुझे मत बनाओ

(स्त्रीलिंग)'। (8) (z) में: 'शक्ति'। (9) दीवान औस बिन हजर पृष्ठ 64, और इसमें: 'साहस' के बजाय 'जोश'। उनका कहना: 'अदमा' - जो एक ऊंटनी का गुण है - 'अल-उदमा' से...

سورۃ البقرہ: آیت 224 15 اور "فلاں اس کے لیے عُرْضَة (urda) ہے، یا اس کا عُرْضَة ہے (1)"، یعنی: اس کے برابر ہے، اس پر قادر ہے۔ اور 'عُرْضَة' کا مطلب ہے: ہمت/عزم۔ کہا گیا: "وہ انصار ہیں، ان کا مقصد (عُرْضَتُهَا) [جنگ میں] آمنا سامنا ہے" (2) اور "فلاں لوگوں کے لیے عُرْضَة ہے": یعنی لوگ مسلسل اس کی غیبت یا تنقید کرتے رہتے ہیں۔ اور "میں نے فلاں کو اس کام کے لیے عُرْضَة بنایا"، یعنی: میں نے اسے اس کے لیے نصب یا مقرر کیا۔ اور کہا گیا ہے کہ 'عُرْضَة' شدت اور قوت سے ماخوذ ہے، اور اسی سے عورت کے بارے میں ان کا قول ہے: "وہ نکاح کے لیے عُرْضَة ہے"، جب وہ اس کے لیے موزوں اور قوی ہو۔ اور "فلاں کے پاس عُرْضَة ہے": یعنی: سفر اور جنگ کی قوت (3)۔ کعب بن زہیر نے کہا: "ہر اس [اونٹنی] سے جس کے کان کے پیچھے کا حصہ پسینے سے شرابور ہو جاتا ہے (4) جب اسے پسینہ آتا ہے؛ اس کی برداشت (عُرْضَتُهَا) مٹے ہوئے نشانات اور نامعلوم راستوں میں ہے" (5) اور عبداللہ بن زبیر (6) نے کہا: "تو یہ جنگ کے دنوں کے لیے ہے، اور یہ میرے لہو و لعب کے لیے ہے، اور یہ ہمارے کوچ کے لیے تیار (عُرْضَة) ہے" یعنی: سامان/تیاری۔ اور کسی دوسرے نے کہا: "تو مجھے ملامت کرنے والوں کا نشانہ (عُرْضَة) نہ بناؤ" (7) اور اوس بن حجر نے کہا: "اور ایک گندمی رنگ کی [اونٹنی] جو سانڈ کی مانند ہے، ایک دن میں نے اسے اپنے کجاوے کے لیے تیار (عَرَضْتُهَا) کیا، اور اس میں تیزی (8) اور اچھل کود (9) ہے"

حواشی: (1) نسخوں میں ہے: 'یعنی اس کے لیے عُرضہ'۔ ثابت شدہ متن 'الصحاح' سے ہے، اور کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ (2) اس کے کہنے والے حسان [بین ثابت] ہیں، اور شعر کا پہلا مصرع ہے: 'اور اللہ نے فرمایا: میں نے ایک لشکر تیار کیا ہے'۔ یہ ان کے دیوان کے ص 9 پر ہے۔ (3) تفسیر طبری 11/4۔ (4) (م) میں: 'نضاخہ' ہے، اور نسخوں میں لفظ واضح نہیں تھا؛ ثابت شدہ لفظ

مآخذ سے ہے۔ (5) دیوان کعب بن زہیر ص 9، اونٹنیوں کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا۔ ان کا قول 'نضاحہ' بمعنی: بہت زیادہ پسینہ بہانے والی۔ دیکھیے الصحاح (نضح)۔ اور 'الذفری' اونٹ کے کان کے پیچھے وہ جگہ ہے جہاں سے پسینہ نکلتا ہے۔ الصحاح (ذفر)۔ اور 'طامس' 'الطموس' سے ہے، جس کے معنی مٹنے اور مٹانے کے ہیں۔ الصحاح (طمس)۔ (6) 'زا' کے زبر کے ساتھ، الاسدی، کوفی، ان کا کلام بہت عمدہ ہے، حجاج کے زمانے میں وفات پائی۔ السیر 3/383۔ یہ شعر الدر المصون 2/459 اور اللباب 4/87 میں آیا ہے۔ (7) شرح شواہد الکشاف (ص 517) کے مصنف نے کہا: کہا جاتا ہے کہ یہ شعر ابو تمام کا ہے، اور یہ الکشاف 1/362، مجمع البیان 2/219، اور اللباب 4/88 میں موجود ہے۔ اس کا پہلا مصرع ہے: 'مجھے چھوڑ دو کہ میں کبوتروں کے رونے کی طرح غم میں آواز نکالوں'۔ الکشاف اور اللباب میں 'فلا تجعلونی' (جمع) ہے، اور مجمع میں 'فلا تجعلینی' (واحد مؤنث) ہے۔ (8) (ز) میں ہے: قوت۔ (9) دیوان اوس بن حجر ص 64، اور اس میں 'ہزۃ' کی جگہ 'جرأۃ' (بہادری) ہے۔ ان کا قول 'أدماء' جو اونٹنی کی صفت ہے، 'الأدمۃ' سے نکلا ہے...

16 Surat Al-Baqarah: Verse 225

And the meaning: Do not make swearing by Allah a source of strength for yourselves, and a provision for refraining from righteousness.

Fourth: The words of the Almighty: {that you may be righteous and pious} is a subject (mubtada), and its predicate (khabar) is omitted, i.e.: Righteousness, piety, and reconciliation are more worthy and exemplary, like {Obedience and a good word} [Muhammad: 21]. Cited from Al-Zajjaj and Al-Nahhas (1).

It was said: Its position is accusative (nasb), meaning: Let not swearing by Allah, the Almighty and Majestic, prevent you from righteousness, piety, and reconciliation. Also cited from Al-Zajjaj (2).

It was said: It is an object of reason (maf'ul min ajlih) (3).

It was said: Its meaning is "that you should not be righteous"; so the word "la" (not) was omitted, as in the Almighty's saying: {Allah makes [this] clear to you, lest you go astray} [An-Nisa: 176], meaning: so that you do not go astray, as stated by Al-Tabari and Al-Nahhas (4).

A fourth aspect of the accusative forms: out of dislike "that you should be righteous," then the word 'dislike' was omitted, mentioned by Al-Nahhas and Al-Mahdawi (5).

It was said: It is in the position of the genitive case (khafd) according to the opinion of Al-Khalil and Al-Kisa'i, the estimation being: "in that you be righteous," so "in" was implicit and it was lowered by it (6).

And {All-Hearing}, i.e.: of the words of the servants. {All-Knowing} of their intentions (7).

The words of the Almighty: {Allah will not call you to account for thoughtlessness in your oaths, but He will call you to account for what your hearts have earned. And Allah is Forgiving and Forbearing (225)}

There are four issues in it:

= And it is in camels: a color mixed with whiteness or blackness, Al-Qamus (Adam). (1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 300/1, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 311/1. (2) Ma'ani al-Qur'an 298/1. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 300/1. (4) Tafsir al-Tabari 11/4-12, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 311/1-312. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 311/1, and Al-Muharrar al-Wajiz 300/1. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 212/1-213, and see Ma'ani

al-Qur'an by Al-Zajjaj 298/1-299, and Mushkil I'rab al-Qur'an p. 130. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 300/1.

16 सूरत अल-बकराह: आयत 225

और अर्थ: अल्लाह की शपथ को अपने लिए शक्ति का स्रोत और नेकी से परहेज करने का साधन न बनाओ।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {कि तुम नेक और परहेजगार बनो} यह एक उद्देश्य (mubtada) है, और इसका विधेय (khabar) लुप्त है, यानी: नेकी, धर्मपरायणता और सुलह अधिक योग्य और अनुकरणीय हैं, जैसे {आज्ञाकारिता और एक अच्छी बात} [मुहम्मद: 21]। अल-जज्जाज और अल-नहस से (1)।

कहा गया है: इसका स्थान कर्म कारक (nasb) है, अर्थात: सर्वशक्तिमान अल्लाह की शपथ तुम्हें नेकी, धर्मपरायणता और सुलह से न रोके। यह भी अल-जज्जाज से है (2)।

कहा गया है: यह कारण का कर्म (maf'ul min ajlih) है (3)।

कहा गया है: इसका अर्थ है "कि तुम नेक न बनो"; तो शब्द "ला" (नहीं) को हटा दिया गया, जैसा कि सर्वशक्तिमान के वचन में है: {अल्लाह तुम्हारे लिए स्पष्ट करता है, ताकि तुम भटक न जाओ} [अन-निसा: 176], अर्थात: ताकि तुम न भटको, जैसा कि अल-तबरी और अल-नहस ने कहा है (4)।

कर्म कारक का एक चौथा पहलू: "कि तुम नेक बनो" की नापसंदगी से, फिर नापसंदगी शब्द हटा दिया गया, अल-नहस और अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया (5)।

कहा गया है: यह अल-खलील और अल-किसाई की राय के अनुसार संबंध कारक (khafd) की स्थिति में है, अनुमान है: "नेक बनने में", इसलिए "में" निहित था और इसके द्वारा इसे कम कर दिया गया था (6)।

और {सब कुछ सुनने वाला}, यानी: सेवकों के शब्दों को। {सब कुछ जानने वाला} उनके इरादों को (7)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह तुम्हारी कसमों में बेहूदगी पर तुम्हें नहीं पकड़ेगा, बल्कि वह तुम्हें उन चीजों पर पकड़ेगा जो तुम्हारे दिलों ने कमाई हैं। और अल्लाह बहुत क्षमाशील, बहुत सहनशील है (225)}

इसमें चार मुद्दे हैं:

= और यह ऊंटों में है: एक रंग जो सफेदी या कालेपन के साथ मिश्रित हो, अल-कामूस (आदम)। (1) मानी अल-कुरान अल-जज्जाज द्वारा 300/1, और एराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 311/1। (2) मानी अल-कुरान 298/1। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 300/1। (4) तफ़सीर अल-तबरी 11/4-12, और एराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 311/1-312। (5) एराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 311/1, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 300/1। (6) एराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 212/1-213, और देखें मानी अल-कुरान अल-जज्जाज द्वारा 298/1-299, और मुश्किल एराब अल-कुरान पृष्ठ 130। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज 300/1।

16 سورة البقرہ: آیت 225

اور معنی: اللہ کی قسم کو اپنے لیے طاقت اور نیکی سے رکنے کا ذریعہ نہ بناؤ۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {أَن تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا} (تاکہ تم نیک بنو اور پرہیزگار بنو) مبتدا ہے، اور اس کی خبر محذوف ہے، یعنی: نیکی، تقویٰ، اور اصلاح زیادہ بہتر اور موزوں ہے، جیسے {طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ} [محمد: 21]۔ زجاج اور نحاس سے منقول ہے (1)۔

کہا گیا ہے: اس کا محل نصب ہے، یعنی: اللہ عزوجل کی قسم تمہیں نیکی، تقویٰ اور اصلاح سے نہ روکے۔ یہ بھی زجاج سے ہے (2)۔

کہا گیا ہے: یہ مفعول لہ (مفعول من اجلہ) ہے (3)۔

کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے 'کہ تم نیکی نہ کرو'؛ تو لفظ "لا" حذف کر دیا گیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَن تَضِلُّوا} [النساء: 176]، یعنی: تاکہ تم گمراہ نہ ہو، یہ طبری اور نحاس نے کہا ہے (4)۔

نصب کی چوتھی وجہ: نیکی کرنے کی کراہت کی وجہ سے (کراہت حذف ہے)، اس کا ذکر نحاس اور مہدوی نے کیا ہے (5)۔

کہا گیا ہے: یہ خلیل اور کسائی کے قول کے مطابق محلِ جر (خفض) میں ہے، تقدیر اس طرح ہے: "نیکی کرنے میں"، تو حرفِ جار "فی" پوشیدہ کر دیا گیا اور اس کی وجہ سے اسے جر دیا گیا (6)۔

اور {سَمِيعٌ}، یعنی: بندوں کے اقوال کو سننے والا۔ {عَلِيمٌ} ان کی نیتوں کو جاننے والا (7)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لَّا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ ٢٢٥} (اللہ تمہاری لغو قسموں پر تمہارا مؤاخذہ نہیں کرتا بلکہ وہ اس پر تمہارا مؤاخذہ کرتا ہے جو تمہارے دلوں نے کمایا، اور اللہ بخشنے والا بردبار ہے (225))

اس میں چار مسائل ہیں:

= اور یہ اونٹوں میں ہے: ایسا رنگ جس میں سفیدی یا سیاہی ملی ہو، القاموس (آدم)۔ (1) معانی القرآن للزجاج 300/1، اور إعراب القرآن للنحاس 311/1۔ (2) معانی القرآن 298/1۔ (3) المحرر الوجیز 300/1۔ (4) تفسیر الطبري 11/4-12، اور إعراب القرآن للنحاس 311/1-312۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 311/1، اور المحرر الوجیز 300/1۔ (6) إعراب القرآن للنحاس 212/1-213، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج 298/1-299، اور مشکل إعراب القرآن ص 130۔ (7) المحرر الوجیز 300/1۔

Surah Al-Baqarah: Verse 225 | 17

First: His saying, the Almighty: {by idle [oaths] (bi-l-laghw)}. Al-Laghw: is the verbal noun of 'laghā yalghū' and 'yalghā laghwan', and 'laghiya yalghā laghan': if one produces what is not needed in speech, or what contains no good, or what its sin is canceled (1). In the Hadith: "If you say to your companion while the Imam is delivering the sermon on Friday: 'Listen,' then you have committed an idle act (laghawta)" (2). In the dialect of Abu Hurairah: "you have committed an idle act (laghayta)" and the poet said (3): And many a group of pilgrims, silent From idle talk and obscene speech Another said (4): And I am not held accountable for an idle word you say If you do not intend the binding of resolutions

Second: The scholars differed regarding the oath which is idle (laghw). Ibn Abbas said: It is a person's saying in the course of his speech and his haste in conversation: "No, by Allah" and "Yes, by Allah"; without intending an oath (5). Al-Marwazi said: The idle oath (laghw al-yamin) which the scholars agreed upon as being idle is a person's saying: "No, by Allah" and "Yes, by Allah"; in his talk and speech without believing in the oath nor intending it. And Ibn Wahb narrated from Yunus, from Ibn Shihab, that Urwah narrated to him that Aisha, the wife of the Prophet (peace be upon him), said: Idle oaths are what occur in dispute, jest, joking, and talk upon which the heart is not resolved (6). And in Al-Bukhari (7) from Aisha (may Allah be pleased with her), she said: The saying of the Almighty was revealed: {Allah will not call you to account for what is idle in your oaths} regarding a person's saying: "No, by Allah" and "Yes, by Allah". It was said: Al-Laghw is what one swears upon based on an assumption, and it turns out otherwise; this was said by Malik; narrated by Ibn...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 312/1. (2) Recorded by Ahmad (7686), al-Bukhari (934), and Muslim (851) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (3) He is al-Ajjaj, and the rajaz is conjoined to what precedes it, and it was mentioned previously 188/3. (4) He is al-Farazdaq, and the verse is in his Diwan p. 851. (5) Recorded by al-Tabari 14/4 in a similar manner. (6) Recorded by al-Tabari 31/4. (7) Number (4613).

सूरह अल-बक़रह: आयत 225 | 17

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {बेकार की बातों/कसमों (अल-लघ्व)}। अल-लघ्व: 'लघा यल्गु' का स्रोत है, जिसका अर्थ है: जब कोई बातचीत में ऐसी बात कहे जिसकी आवश्यकता न हो, या जिसमें कोई भलाई न हो, या जिसका पाप मिटा दिया गया हो (1)। हदीस में है: "यदि तुम जुमे के दिन अपने साथी से कहो जब इमाम खुत्बा दे रहा हो: 'चुप रहो', तो तुमने बेकार (लघ्व) काम किया" (2)। अबू हुरैरा की भाषा में: "तुमने बेकार काम किया (लघैता)" और कवि ने कहा (3): और कितने ही हजयात्रियों के समूह, जो मौन रहे बेकार की बातों और अश्लील भाषा से दूसरे ने कहा (4): और मैं तुम्हारी कही हुई किसी बेकार बात के लिए जवाबदेह नहीं हूँ यदि तुमने पक्के इरादे से उसे न कहा हो

दूसरा: विद्वानों में उस कसम के बारे में मतभेद है जो 'लघ्व' (बेकार) है। इब्न अब्बास ने कहा: यह बातचीत के दौरान और बातचीत की जल्दबाजी में व्यक्ति का कहना है: "नहीं, अल्लाह की कसम" और "हाँ, अल्लाह की कसम"; बिना कसम के इरादे के(5)। अल-मरवाज़ी ने कहा: बेकार कसम (लघ्व अल-यमीन) जिस पर विद्वानों ने सहमति व्यक्त की है, वह व्यक्ति का यह कहना है: "नहीं, अल्लाह की कसम" और "हाँ, अल्लाह की कसम"; अपनी बातचीत और भाषण में बिना कसम के विश्वास या इरादे के। और इब्न वहब ने यूनुस से, उन्होंने इब्न शिहाब से वर्णन किया है, कि उरवा ने उन्हें बताया कि नबी ﷺ की पत्नी आयशा (रज़ी.) ने कहा: बेकार कसमें वे हैं जो बहस, मज़ाक, दिल्लगी और ऐसी बातचीत में होती हैं जिस पर दिल का पक्का इरादा न हो (6)। और बुखारी (7) में आयशा (रज़ी.) से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह तआला का यह वचन: {अल्लाह तुम्हारी उन कसमों पर तुम्हारी पकड़ नहीं करेगा जो बेकार (लघ्व) हैं} व्यक्ति के इस कहने के बारे में उतरा: "नहीं, अल्लाह की कसम" और "हाँ, अल्लाह की कसम"। कहा गया है: लघ्व वह है जिस पर कोई व्यक्ति अनुमान के आधार पर कसम खाता है, और वह उसके विपरीत निकलता है; यह मालिक ने कहा है; इसे इब्न... ने उद्धृत किया है।

(1) एराब अल-कुरान, अल-नहहास 312/1। (2) इसे अहमद (7686), बुखारी (934), और मुस्लिम (851) ने अबू हुरैरा (रज़ी.) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) वह अल-अज्जाज है, और यह रजज़ पहले वाले से जुड़ा है, और पहले 188/3 पर आ चुका है। (4) वह अल-फरज़दक है, और यह शेर उसके दीवान पृष्ठ 851 में है। (5) इसे अल-तबरी 14/4 ने इसी तरह उद्धृत किया है। (6) इसे अल-तबरी 31/4 ने उद्धृत किया है। (7) संख्या (4613)।

سورہ البقرہ: آیت 225 | 17

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لغو قسموں (باللغو)}۔ اللغو: لغا یلغو کا مصدر ہے، جس کا مطلب ہے: جب کوئی گفتگو میں ایسی بات کرے جس کی ضرورت نہ ہو، یا جس میں کوئی خیر نہ ہو، یا جس کا گناہ ساقط ہو گیا ہو (1)۔ حدیث میں ہے: "اگر تم نے جمعہ کے دن اپنے ساتھی سے کہا جبکہ امام خطبہ دے رہا ہو: 'خاموش رہو'، تو تم نے لغو کام کیا" (2)۔ ابو ہریرہ کی لغت میں: "تم نے لغو کام کیا (لغیت)" اور شاعر نے کہا (3): اور بہت سے حاجیوں کے گروہ جو خاموش رہے لغو باتوں اور فحش کلامی سے ایک دوسرے شاعر نے کہا (4): اور میں تمہاری کہی ہوئی کسی لغو بات پر پکڑا نہیں جاؤں گا اگر تم نے اسے پختہ ارادے سے نہ کہا ہو

دوسرا: علماء کا اس قسم کے بارے میں اختلاف ہے جو 'لغو' ہے۔ ابن عباس نے کہا: یہ وہ بات ہے جو انسان اپنی گفتگو کے دوران اور بات چیت کی عجلت میں کہتا ہے: "نہیں، اللہ کی قسم" اور "ہاں، اللہ کی قسم"؛ بغیر قسم کے ارادے کے (5)۔ مروزی نے کہا: لغو قسم (لغو الیمین) جس پر علماء کا اتفاق ہے وہ انسان کا یہ کہنا ہے: "نہیں، اللہ کی قسم" اور "ہاں، اللہ کی قسم"؛ اپنی بات چیت اور گفتگو میں بغیر قسم کے اعتقاد اور ارادے کے۔ اور ابن وہب نے یونس سے، انہوں نے ابن شہاب سے روایت کیا کہ عروہ نے انہیں بتایا کہ نبی ﷺ کی زوجہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: لغو قسمیں وہ ہیں جو تکرار، مذاق، دل لگی اور ایسی گفتگو میں ہوں جس پر دل کا پختہ ارادہ نہ ہو (6)۔ اور بخاری (7) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان: {اللہ تمہاری لغو قسموں پر تمہاری گرفت نہیں کرے گا} انسان کے اس قول کے بارے میں نازل ہوا: "نہیں، اللہ کی قسم" اور "ہاں، اللہ کی قسم"۔ اور کہا گیا: لغو وہ ہے جس پر

انسان گمان کی بنیاد پر قسم کھائے، اور وہ اس کے خلاف نکلے؛ یہ امام مالک کا قول ہے؛ اسے ابن... نے نقل کیا ہے۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 312/1۔ (2) اسے احمد (7686)، بخاری (934)، اور مسلم (851) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) یہ العجاج ہے، اور یہ رجز اپنے ماقبل پر معطوف ہے، اور پہلے 188/3 پر گزر چکا ہے۔ (4) یہ فرزدق ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان صفحہ 851 میں ہے۔ (5) اسے طبری نے 14/4 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (6) اسے طبری نے 31/4 میں روایت کیا ہے۔ (7) نمبر (4613)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 225. Page 18.

Al-Qasim reported this, and it was also stated by a group of the predecessors (1). Abu Hurairah said: If a man swears an oath about something, firmly believing it to be true, and then it turns out to be otherwise, then that is 'laghw' (idle talk/unintentional oath), and there is no expiation (kaffarah) for it. A similar view is narrated from Ibn Abbas (2).

It was narrated that some people were debating in the presence of the Messenger of Allah (ﷺ) while they were archery practicing. One of them swore: "By Allah, I hit the mark and you missed, O so-and-so," but the matter was otherwise. The man said: "O Messenger of Allah, I have broken my oath." The Prophet (ﷺ) said: "The oaths of archers are idle talk (laghw); there is no breaking of oath (hinth) in them and no expiation (kaffarah)" (3). In Al-Muwatta (4), Malik said: The best I have heard regarding this (5) is that 'laghw' is when a person swears about something being certain that it is so, then it turns out to be otherwise; there is no expiation for it. However, the one who swears about something knowing he is sinning and lying to please someone, or to excuse himself to a created being, or to unjustly take money, this is greater than (6) having an expiation. Expiation is only for the one who swears not to do something permissible and then does it, or swears to do it and then doesn't do it. For example, if he swears he will not sell his garment for ten dirhams and then sells it for that much, or swears to strike his servant and then doesn't strike him.

It was narrated from Ibn Abbas - if it is authentic from him - that he said: 'Laghw' in an oath is when you swear while you are angry. Tawus also said this (7).

Ibn Abbas narrated that the Messenger of Allah (ﷺ) said: "There is no oath in anger" (8).

Said ibn Jubayr said: It is declaring lawful things as forbidden; for instance, saying: "My wealth is forbidden to me if I do such-and-such," or "What is lawful is forbidden to me." Mak-hul al-Dimashqi and also Malik said this, except concerning a wife, for he made such a declaration binding unless the one swearing excluded it in his heart.

(1) Al-Tamhid 21/248-251. (2) Tafsir al-Tabari 4/20. (3) Al-Tabari 4/31 from al-Hasan as a mursal report. Ibn Kathir said in his Tafsir: This is a good chain from al-Hasan. (4) Muwatta Malik 2/477. (5) In (m): this. (6) The word "min" is from (m). (7) Al-Tamhid 21/249, al-Istidhkar 15/64, and the reports of Ibn Abbas and Tawus are in al-Tabari 4/26. (8) In (d) and (m) there is an addition: "Reported by Muslim," which is an error,

for Muslim did not report it. It was reported by al-Tabari 4/26 and al-Tabarani in al-Awsat (2050). Its chain of narration was weakened by al-Hafiz Ibn Hajar in Fath al-Bari 11/565.

सूरह अल-बकरा: आयत 225। पृष्ठ 18।

अल-कासिम ने इसे रिपोर्ट किया, और पूर्ववर्तियों (सलफ) के एक समूह ने भी यही कहा (1)। अबू हुरैरा ने कहा: यदि कोई व्यक्ति किसी चीज़ के बारे में शपथ लेता है, यह विश्वास करते हुए कि वह सच है, और फिर वह इसके विपरीत निकलती है, तो वह 'लघ्व' (व्यर्थ बात/अनजाने में ली गई शपथ) है, और इसके लिए कोई प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) नहीं है। इसी तरह का विचार इब्न अब्बास (2) से भी वर्णित है।

यह वर्णित है कि कुछ लोग अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की उपस्थिति में तीरंदाजी का अभ्यास करते हुए बहस कर रहे थे। उनमें से एक ने शपथ ली: "अल्लाह की कसम, मेरा निशाना सही लगा और आप चूक गए, ऐ फलां," लेकिन मामला इसके विपरीत था। उस आदमी ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने अपनी शपथ तोड़ दी है।" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "तीरंदाजों की शपथ लघ्व है; उनमें न तो शपथ भंग (हिंथ) है और न ही प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा)" (3)। अल-मुवत्ता (4) में इमाम मालिक ने कहा: इसके बारे में मैंने जो सबसे अच्छा सुना है (5) वह यह है कि 'लघ्व' वह है जब कोई व्यक्ति किसी चीज़ के बारे में यह विश्वास करते हुए शपथ लेता है कि वह वैसी ही है, फिर वह उसके विपरीत निकलती है; इसमें कोई प्रायश्चित नहीं है। हालांकि, जो किसी चीज़ के बारे में यह जानते हुए शपथ लेता है कि वह पाप कर रहा है और किसी को खुश करने के लिए, या किसी प्राणी से बहाना बनाने के लिए, या धन हड़पने के लिए झूठ बोल रहा है, तो यह (6) प्रायश्चित होने से कहीं बड़ा है। प्रायश्चित केवल उस व्यक्ति पर है जो किसी जायज़ काम को न करने की शपथ लेता है और फिर उसे कर देता है, या उसे करने की शपथ लेता है और फिर नहीं करता है। उदाहरण के लिए, यदि वह शपथ लेता है कि वह अपना वस्त्र दस दिरहम में नहीं बेचेगा और फिर उसे उतने में ही बेच देता है, या अपने गुलाम को मारने की शपथ लेता है और फिर उसे नहीं मारता।

इब्न अब्बास से वर्णित है - यदि यह उनसे प्रमाणित है - कि उन्होंने कहा: शपथ में 'लघ्व' तब होता है जब आप गुस्से में शपथ लेते हैं। ताऊस (7) ने भी यही कहा।

इब्न अब्बास ने रिवायत की कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "गुस्से में कोई शपथ नहीं होती" (8)।

सईद बिन जुबैर ने कहा: यह हलाल (वैध) चीज़ों को हराम (वर्जित) घोषित करना है; जैसे यह कहना: "मेरी संपत्ति मुझ पर हराम है अगर मैं ऐसा-वैसा करूँ" या "हलाल चीज़ मुझ पर हराम है।" मखुल

अल-दिमशकी और मालिक ने भी यही कहा, सिवाय पत्नी के मामले में, क्योंकि उन्होंने पत्नी के लिए ऐसे शब्द कहने को अनिवार्य (तहरीम) माना है, जब तक कि शपथ लेने वाला अपने दिल में उसे बाहर न कर दे।

(1) अल-तमहीद 21/248-251। (2) तफ़सीर अल-तबरी 4/20। (3) अल-तबरी 4/31 अल-हसन से मुर्सल रिवायत के रूप में। इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर में कहा: यह अल-हसन से एक अच्छी सनद है। (4) मुवत्ता मालिक 2/477। (5) (m) में: यह। (6) शब्द: "मिन" (m) से है। (7) अल-तमहीद 21/249, और अल-इस्तिधकार 15/64, और इब्न अब्बास और ताऊस की रिवायत अल-तबरी 4/26 में है। (8) (d) और (m) में एक वृद्धि हुई है: "मुस्लिम द्वारा रिवायत," जो एक गलती है, क्योंकि मुस्लिम ने इसे रिवायत नहीं किया। इसे अल-तबरी 4/26 और अल-तबरानी ने अल-औसत (2050) में रिवायत किया है। हाफ़िज़ इब्न हजर ने फतह अल-बारी 11/565 में इसकी सनद को कमज़ोर बताया है।

سورہ البقرہ: آیت 225۔ صفحہ 18۔

القاسم نے اسے روایت کیا ہے، اور اسلاف کی ایک جماعت نے بھی یہی کہا ہے (1)۔ ابوہریرہؓ نے کہا: جب کوئی شخص کسی چیز پر قسم کھائے اور اس کا گمان یہی ہو کہ وہ ویسی ہی ہے، پھر پتا چلے کہ وہ ویسی نہیں تھی، تو یہ 'لغو' ہے، اور اس میں کوئی کفارہ نہیں ہے۔ اسی طرح کی بات ابن عباسؓ سے بھی مروی ہے (2)۔

اور مروی ہے کہ کچھ لوگ رسول اللہ ﷺ کے پاس گفتگو کر رہے تھے جبکہ وہ آپ ﷺ کے سامنے تیر اندازی کر رہے تھے۔ ان میں سے ایک نے قسم کھائی: اللہ کی قسم، میرا نشانہ صحیح لگا اور اے فلاں! تو نے خطا کی، لیکن معاملہ اس کے برعکس نکلا۔ اس آدمی نے کہا: یا رسول اللہ! میں نے اپنی قسم توڑ دی (حنث ہوا)۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "تیر اندازوں کی قسمیں لغو ہیں، ان میں نہ حنث ہے اور نہ ہی کفارہ" (3)۔ اور 'الموطا' (4) میں امام مالکؒ نے کہا: میں نے اس بارے میں جو بہترین بات سنی ہے (5) وہ یہ ہے کہ 'لغو' انسان کا کسی ایسی چیز پر قسم کھانا ہے جس کے بارے میں اسے یقین ہو کہ وہ ویسی ہی ہے، پھر وہ اس کے خلاف نکلے، تو اس میں کوئی کفارہ نہیں۔ لیکن وہ شخص جو کسی چیز پر قسم کھاتا ہے جبکہ وہ جانتا ہے کہ وہ اس میں گناہگار اور جھوٹا ہے تاکہ اس کے ذریعے کسی کو راضی کرے، یا کسی مخلوق کے سامنے عذر پیش کرے، یا اس کے ذریعے مال حاصل کرے، تو یہ اس سے بڑا (گناہ) ہے (6) کہ اس میں کفارہ ہو۔ کفارہ تو صرف اس شخص پر ہے جس نے کسی مباح (جائز) کام کو نہ کرنے کی قسم کھائی پھر اسے کر لیا، یا اسے کرنے کی قسم کھائی پھر نہیں کیا، مثلاً: اگر اس نے قسم کھائی کہ وہ اپنا کپڑا دس درہم میں نہیں بیچے گا، پھر اس نے اسے اتنے میں ہی بیچ دیا، یا اپنے غلام کو مارنے کی قسم کھائی، پھر اسے نہیں مارا۔

اور ابن عباسؓ سے مروی ہے - اگر ان سے یہ صحیح ثابت ہو - انہوں نے کہا: قسم میں لغو یہ ہے کہ تم غصے کی حالت میں قسم کھاؤ، اور یہی بات طاوس (7) نے بھی کہی ہے۔

اور ابن عباسؓ نے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "غصے میں کوئی قسم نہیں ہے" (8)۔

اور سعید بن جبیر نے کہا: یہ حلال کو حرام کرنا ہے؛ مثلاً وہ کہے: "میرا مال مجھ پر حرام ہے اگر میں نے ایسا کیا"، یا "حلال مجھ پر حرام ہے"۔ مکحول دشمی اور مالک نے بھی یہی کہا، سوائے بیوی کے معاملے میں، کیونکہ انہوں نے بیوی کے لیے اسے تحریم (حرام قرار دینا) لازم کیا ہے؛ سوائے اس کے کہ قسم کھانے والا اپنے دل سے اسے خارج کر دے۔

(1) التمهيد 248/21-251۔ (2) تفسير الطبري 20/4۔ (3) الطبری نے 31/4 میں حسن بصری سے مرسل روایت کیا، ابن کثیر نے اپنی تفسیر میں کہا: یہ حسن سے ایک اچھی سند ہے۔ (4) موطأ مالك 477/2۔ (5) (م) میں: یہ۔ (6) لفظ: "من" (م) سے ہے۔ (7) التمهيد 249/21، اور الاستذكار 64/15، اور الطبری نے 26/4 میں ابن عباس اور طاوس کا قول نقل کیا ہے۔ (8) نسخہ (د) اور (م) میں یہ اضافہ ہوا ہے: "اسے مسلم نے روایت کیا"، جو کہ غلط ہے، کیونکہ مسلم نے اسے روایت نہیں کیا۔ اسے الطبری 26/4 اور الطبرانی نے الاوسط (2050) میں روایت کیا ہے، اور حافظ ابن حجر نے فتح الباری 565/11 میں اس کی سند کو ضعیف قرار دیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 225 — Page 19

It was said: It is the oath of disobedience, as stated by Sa'id ibn al-Musayyib, Abu Bakr ibn Abd al-Rahman, and Urwah and Abdullah, the sons of al-Zubayr, such as one who swears to drink wine or to sever ties of kinship. Its fulfillment is in abandoning that act, and there is no expiation for it(1). Their evidence is the hadith of Amr ibn Shu’ayb, from his father, from his grandfather, that the Prophet ﷺ said: "Whoever takes an oath and then finds something else to be better than it, let him abandon it, for abandoning it is its expiation." This was recorded by Ibn Majah in his Sunan(2), and it will come in "Al-Ma'idah" as well(3).

Zayd ibn Aslam(4) said: Idle oaths (Laghw al-yamin) are a man's invocation against himself: "May Allah blind his sight," "May Allah take away his wealth," "He is a Jew," "He is a polytheist," "He is of illegitimate birth"(5) if he does such and such. Mujahid said: They are two men bargaining, one saying: "By Allah, I will not sell it to you for such a price," and the other saying: "By Allah, I will not buy it for such a price." Al-Nakha'i said: It is a man who swears not to do something, then forgets and does it.

Ibn Abbas and al-Dahhak also said: Idle oaths(6) are those for which expiation has been made, meaning: if the oath is expiated, it falls away and becomes idle talk, and Allah does not call to account for its expiation and returning to what is better. Ibn Abd al-Barr narrated a view that idle oaths are the oaths of one who is coerced(7).

Ibn al-Arabi(8) said: As for the oath taken out of forgetfulness, there is no doubt about its cancellation because it happened contrary to his intention; thus, it is pure idle talk (laghw).

I say: And the oath of one coerced is like it. The ruling on one who swears under coercion will come in "An-Nahl", God willing(9).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/301, and al-Tabari recorded these views 4/28. (2) Number (2111), and it is in Ahmad (6736). (3) In the interpretation of verse (89) thereof. (4) In (Kh) and (Z) addition: and his son. (5) In (D) and (Z): curse of Allah be upon him, instead of: he is of illegitimate birth. It is said in Al-Lisan (Ghawā): He is li-ghayya and li-ghiyya, meaning: born of fornication, which is the opposite of your saying: li-rashda. Al-Lihyani said: The kasra in ghiyya is rare. (6) In (M): Indeed, idle oaths. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/301. We did not find the saying of Ibn Abd al-Barr narrated by Ibn Atiyyah. Al-Tabari recorded these sayings 4/33. (8) In Ahkam al-Qur'an 2/635. (9) In the interpretation of verse (106) thereof.

सूरह अल-बकराह: आयत 225 — पृष्ठ 19

और कहा गया: यह अवज्ञा की शपथ है, जैसा कि सईद बिन अल-मुसय्यब, अबू बक्र बिन अब्द अल-रहमान, और अल-जुबैर के बेटों उरवाह और अब्दुल्ला ने कहा है, जैसे कि कोई शराब पीने या रिश्तेदारी तोड़ने की कसम खाता है। इसका पालन उस कार्य को छोड़ने में है, और इसके लिए कोई कफ़ारा (प्रायश्चित) नहीं है(1)। उनका प्रमाण अम्र बिन शुऐब की हदीस है, उनके पिता से, उनके दादा से, कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जिसने शपथ ली और फिर उसके अलावा किसी और चीज़ को उससे बेहतर पाया, तो उसे छोड़ देना चाहिए, क्योंकि उसे छोड़ना ही उसका कफ़ारा है।" इसे इब्न माजह ने अपनी सुनन(2) में दर्ज किया है, और यह "अल-माएदाह" में भी आएगा(3)।

ज़ैद बिन असलम(4) ने कहा: व्यर्थ की शपथ (लग़्व अल-यमीन) एक आदमी का अपने खिलाफ आह्वान है: "अल्लाह उसकी दृष्टि अंधी कर दे," "अल्लाह उसका धन छीन ले," "वह यहूदी है," "वह मुशरिक है," "वह नाजायज औलाद है"(5) अगर उसने ऐसा और वैसा किया। मुजाहिद ने कहा: वे दो आदमी हैं जो मोलभाव कर रहे हैं, एक कहता है: "अल्लाह की कसम, मैं इसे तुम्हें इतने में नहीं बेचूंगा," और दूसरा कहता है: "अल्लाह की कसम, मैं इसे इतने में नहीं खरीदूंगा।" अल-नखई ने कहा: यह वह आदमी है जो कुछ न करने की शपथ लेता है, फिर भूल जाता है और उसे कर देता है।

इब्न अब्बास और अल-दहाक ने भी कहा: व्यर्थ शपथ(6) वह है जिसके लिए कफ़ारा दे दिया गया हो, अर्थात: यदि शपथ का कफ़ारा दे दिया जाता है, तो वह समाप्त हो जाती है और व्यर्थ हो जाती है, और अल्लाह इसके कफ़ारा और बेहतर की ओर लौटने के लिए जवाबदेह नहीं ठहराता। इब्न अब्द अल-बर्र ने एक मत का उल्लेख किया है कि व्यर्थ शपथ मजबूर व्यक्ति की शपथ है(7)।

इब्न अल-अरबी(8) ने कहा: जहाँ तक भूलकर ली गई शपथ का सवाल है, उसे रद्द करने में कोई संदेह नहीं है; क्योंकि यह उसके इरादे के विपरीत हुई है, इसलिए यह पूरी तरह व्यर्थ (लग़्व) है।

मैं कहता हूँ: और मजबूर व्यक्ति की शपथ भी वैसी ही है। मजबूर होकर शपथ लेने वाले का निर्णय "अन-नहल" में आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा(9)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/301, और अल-तबरी ने इन कथनों को 4/28 में दर्ज किया है। (2) संख्या (2111), और यह अहमद (6736) के पास है। (3) उसकी आयत (89) की व्याख्या में। (4) (ख़) और (ज़) में अतिरिक्त: और उसका बेटा। (5) (द) और (ज़) में: उस पर अल्लाह की लानत हो,

इसके बजाय: वह नाजायज औलाद है। अल-लिसान (ग़वा) में कहा गया है: वह लि-ग़य्या और लि-ग़िय्या है, यानी: व्यभिचार से उत्पन्न, जो आपके कहने के विपरीत है: लि-रशदा। अल-लिहयानी ने कहा: ग़िय्या में कसरा कम है। (6) (म) में: वास्तव में व्यर्थ शपथ। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/301। हमें इब्न अब्द अल-बर्र का वह कथन नहीं मिला जो इब्न अतिय्या ने उनके हवाले से कहा है। अल-तबरी ने इन कथनों को 4/33 में दर्ज किया है। (8) अहकाम अल-कुरान 2/635 में। (9) उसकी आयत (106) की व्याख्या में।

سورہ البقرہ: آیت ۲۲۵ — صفحہ ۱۹

اور کہا گیا ہے: یہ گناہ کی قسم ہے، یہ بات سعید بن المسیب، ابوبکر بن عبدالرحمن، اور عروہ و عبداللہ (زبیر کے بیٹوں) نے کہی ہے، جیسے کہ کوئی شخص شراب پینے یا قطع رحمی کی قسم کھائے، تو اس کی نیکی اسے چھوڑ دینے میں ہے، اور اس پر کوئی کفارہ نہیں ہے(۱)۔ ان کی دلیل عمرو بن شعیب کی اپنے والد سے، ان کے دادا سے روایت کردہ حدیث ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی بات پر قسم کھائی، پھر اس کے علاوہ کسی دوسری چیز کو اس سے بہتر پایا، تو اسے چھوڑ دے، کیونکہ اسے چھوڑنا ہی اس کا کفارہ ہے" اسے ابن ماجہ نے اپنی سنن(۲) میں نکالا ہے، اور یہ "المائدہ" میں بھی آئے گا(۳)۔

زید بن اسلم(۴) نے کہا: لغو قسم انسان کی اپنے خلاف بد دعا ہے: "اللہ اس کی بینائی چھین لے،" "اللہ اس کا مال ختم کر دے،" "وہ یہودی ہے،" "وہ مشرک ہے،" "وہ ناجائز اولاد ہے(۵) اگر اس نے ایسا کیا۔" مجاہد نے کہا: یہ وہ دو آدمی ہیں جو سودا کر رہے ہوں، ایک کہے: "اللہ کی قسم، میں تجھے اتنے میں نہیں بیچوں گا،" اور دوسرا کہے: "اللہ کی قسم، میں اتنے میں نہیں خریدوں گا۔" نخعی نے کہا: یہ وہ شخص ہے جو قسم کھائے کہ وہ کوئی کام نہیں کرے گا، پھر وہ بھول جائے اور اسے کر لے۔

ابن عباس اور ضحاک نے یہ بھی کہا: لغو(۶) قسم وہ ہے جس کا کفارہ دے دیا گیا ہو، یعنی: جب قسم کا کفارہ ادا کر دیا جائے، تو وہ ساقط ہو جاتی ہے اور لغو بن جاتی ہے، اور اللہ تعالی اس کے کفارے اور بہتر چیز کی طرف رجوع کرنے پر گرفت نہیں فرماتا۔ ابن عبدالبر نے ایک قول نقل کیا ہے کہ لغو سے مراد مجبور شخص کی قسم ہے(۷)۔

ابن العربی(۸) نے کہا: جہاں تک بھول چوک والی قسم کا تعلق ہے، تو اس کے کالعدم ہونے میں کوئی شک نہیں، کیونکہ یہ اس کے ارادے کے خلاف واقع ہوئی ہے، پس یہ خالص لغو ہے۔

میں کہتا ہوں: اور مجبور شخص کی قسم بھی اسی کے مانند ہے۔ اور مجبور ہو کر قسم کھانے والے کا حکم ان شاء اللہ "النحل" میں آئے گا(۹)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/۳۰۱، اور طبری نے ان اقوال کو ۴/۲۸ میں نقل کیا ہے۔ (۲) نمبر (۲۱۱۱)، اور یہ احمد (۶۷۳۶) کے پاس ہے۔ (۳) اس کی آیت (۸۹) کی تفسیر کے پاس۔ (۴) (خ) اور (ظ) میں اضافہ ہے: اور اس کا بیٹا۔ (۵) (د) اور (ز) میں ہے: اس پر اللہ کی لعنت ہو، بجائے: وہ لغیہ (ناجائز اولاد) ہے۔ اللسان (غوی) میں کہا گیا ہے: وہ لِغَيَّة اور لِغِيَّة ہے، یعنی: زنا سے پیدا شدہ، جو آپ کے قول "لِرَشْدَة" کی ضد ہے۔ اللحیانی نے کہا: غِيَّة میں کسرہ کم مستعمل ہے۔ (۶) (م) میں ہے: بے شک لغو۔ (۷) المحرر الوجیز ۱/۳۰۱۔ اور ہم ابن عبدالبر کے اس قول پر مطلع نہیں ہو سکے جسے ابن عطیہ نے ان سے نقل کیا ہے۔ اور طبری نے ان اقوال کو ۴/۳۳ میں نقل کیا ہے۔ (۸) احکام القرآن ۲/۶۳۵ میں۔ (۹) اس کی آیت (۱۰۶) کی تفسیر کے پاس۔

20 Surah Al-Baqarah: Verse 225

Ibn al-Arabi said (1): As for those who said: It is an oath of disobedience; that is void; because the one who swears to leave disobedience, his oath is established as an act of worship, and the one who swears to commit disobedience, his oath is established as a sin, and it is said to him: Do not do it, and make atonement (Kaffarah), for if he proceeds with the act, he sins in his proceeding, and fulfilled his oath (2). As for those who said: It is a person's supplication against himself: 'If it is not so, then let such-and-such happen to me,' then it is idle talk (laghw) in terms of atonement, but it is binding in intention, and he may be held accountable for it; because the Prophet (peace be upon him) said: 'None of you should pray against himself, for it may coincide with an hour in which no one asks Allah for anything except that He grants it to him' (3). As for those who said: It is an oath of anger, it is refuted by the Prophet's (peace be upon him) oath while angry not to carry the Ash'arites, yet he carried them and made atonement for his oath. This will come in 'Bara'ah' (4).

Ibn al-Arabi said (5): As for those who said: It is the oath that requires atonement (al-yamin al-mukaffarah), there is no basis for it to be related. Ibn Atiyyah also weakened it, and said (6): Allah, the Almighty and Majestic, has lifted accountability absolutely in 'laghw' (idle talk), so its reality is that there is no sin in it and no atonement, and accountability in oaths is the punishment of the hereafter in 'al-yamin al-ghamus al-masburah' (7), and in what he neglected to atone for among those that require atonement, and the punishment of this world in the obligation of atonement, so the view that it is the 'expiated oath' is weak, because accountability has occurred in it, and restricting accountability to be in the hereafter only is arbitrary.

(1) Ahkam al-Qur'an 2/636. (2) In (d) and (m): his division (qasmuhu), and what is established is from (kh), (z), and (t), which is consistent with Ahkam al-Qur'an. (3) Narrated by Ahmad (26543), and Muslim (920) from the hadith of Umm Salama in similar wording, and also narrated by Muslim (3009) from the hadith of Jabir in similar wording. (4) In the interpretation of verse (92) of it. (5) Ahkam al-Qur'an 2/635. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/302. (7) Al-yamin al-ghamus is a false, sinful oath, such as one by which the swearer takes the property of another, called 'ghamus' because it plunges its owner into sin, then into the Fire, and 'fa'ul' is for exaggeration. An-Nihayah (gh-m-s). And al-yamin al-masburah is that by which the swearer was bound and detained for it, and it was called 'masburah' - even though its owner is in reality the one 'masbur' (constrained) - because he was constrained because of it, so it was

described with patience ('sabr') and attributed to it metaphorically. An-Nihayah (s-b-r).

20 सूरा अल-बकरा: आयत 225

इब्न अल-अरबी ने कहा (1): जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिन्होंने कहा: यह अवज्ञा की शपथ है; तो यह व्यर्थ है; क्योंकि अवज्ञा छोड़ने की शपथ लेने वाले की शपथ इबादत के रूप में स्थापित होती है, और अवज्ञा करने की शपथ लेने वाले की शपथ पाप के रूप में स्थापित होती है, और उससे कहा जाता है: ऐसा मत करो, और प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) करो, क्योंकि यदि वह कार्य को आगे बढ़ाता है, तो वह अपने आगे बढ़ने में पाप करता है, और अपनी शपथ में सच्चा रहा (2)। जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिन्होंने कहा: यह स्वयं के विरुद्ध मनुष्य की प्रार्थना है: 'यदि ऐसा नहीं है, तो मेरे साथ ऐसा-वैसा हो जाए,' तो यह प्रायश्चित के मार्ग में व्यर्थ (लघव) बात है, लेकिन यह इरादे में बाध्यकारी है, और शायद इसके लिए उसकी पकड़ हो जाए; क्योंकि नबी ﷺ ने फरमाया: 'तुममें से कोई भी अपने विरुद्ध दुआ न करे, क्योंकि संभव है कि वह ऐसी घड़ी के अनुकूल हो जिसमें अल्लाह से जो कुछ भी माँगा जाए वह उसे दे देता है' (3)। जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिन्होंने कहा: यह क्रोध की शपथ है, तो इसे नबी ﷺ की उस शपथ से खारिज कर दिया जाता है जो आपने क्रोध की स्थिति में ली थी कि आप अशआरियों को सवारी नहीं देंगे, फिर भी आपने उन्हें सवारी दी और अपनी शपथ का प्रायश्चित किया। यह 'बारात' (4) में आएगा।

इब्न अल-अरबी ने कहा (5): जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिन्होंने कहा: यह वह शपथ है जिसका प्रायश्चित किया जाता है (अल-यमीन अल-मुकफ्फराह), तो इसका कोई आधार नहीं है। इब्न अतिय्या ने भी इसे कमजोर बताया और कहा (6): अल्लाह अज़्व-व-जल्ल ने 'लघव' (व्यर्थ बात) में जवाबदेही को पूरी तरह से हटा दिया है, तो इसकी वास्तविकता यह है कि इसमें न तो कोई पाप है और न ही कोई प्रायश्चित, और शपथों में जवाबदेही 'अल-यमीन अल-ग़मूस अल-मसबूरह' (7) में परलोक के दंड में है, और उन चीज़ों में जिनका प्रायश्चित उसने छोड़ दिया जिनमें प्रायश्चित अनिवार्य था, और दुनिया के दंड में प्रायश्चित की अनिवार्यता है, इसलिए यह कहना कि यह 'प्रायश्चित वाली शपथ' है, कमजोर पड़ता है, क्योंकि इसमें जवाबदेही हो चुकी है, और जवाबदेही को केवल परलोक तक सीमित करना मनमाना है।

(1) अहकाम अल-कुरआन 636/2। (2) (द) और (म) में: उसका हिस्सा, और (ख), (ज़) और (त) से जो प्रमाणित है वह अहकाम अल-कुरआन के अनुकूल है। (3) इसे अहमद (26543) और मुस्लिम (920) ने उम्म सलमा की हदीस से इसी तरह के शब्दों में उद्धृत किया है, और इसे मुस्लिम (3009) ने जाबिर की हदीस से इसी तरह के शब्दों में उद्धृत किया है। (4) इसकी आयत (92) की व्याख्या

में। (5) अहकाम अल-कुरआन 635/2। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 302/1। (7) यमीन अल-ग़ामूस वह झूठी, पापी शपथ है, जैसे कि जिसके द्वारा शपथ लेने वाला दूसरे की संपत्ति हड़प लेता है, इसे 'ग़ामूस' कहा जाता है क्योंकि यह अपने स्वामी को पाप में, फिर आग में डुबो देती है, और 'फ़ऊल' अतिशयोक्ति के लिए है। अन-निहाया (ग़-म-स)। और यमीन मसबूरह वह है जिसके द्वारा शपथ लेने वाले को बाध्य किया गया और उसके लिए रोका गया, और इसे 'मसबूरह' कहा गया - भले ही इसका मालिक वास्तव में 'मसबूर' (विवश) है - क्योंकि उसे इसके कारण रोका गया था, इसलिए इसे धैर्य (स्रब) के साथ वर्णित किया गया और अलंकारिक रूप से इससे जोड़ा गया। अन-निहाया (स-ब-र)।

20 سورة البقرہ: آیت 225

ابن العربی (1) نے کہا: اور رہا وہ شخص جس نے کہا: یہ معصیت (نافرمانی) کی قسم ہے؛ تو یہ باطل ہے؛ اس لیے کہ معصیت چھوڑنے پر حلف اٹھانے والے کی قسم عبادت کے طور پر منعقد ہوتی ہے، اور معصیت کرنے پر حلف اٹھانے والے کی قسم معصیت کے طور پر منعقد ہوتی ہے، اور اس سے کہا جاتا ہے: ایسا نہ کرو، اور کفارہ دو، پس اگر وہ فعل کا ارتکاب کرے تو اپنے اقدام میں گناہ گار ہوا، اور اپنی قسم میں سچا رہا (2)۔ اور رہا وہ شخص جس نے کہا: یہ انسان کی اپنے خلاف دعا ہے: 'اگر ایسا نہ ہو تو مجھ پر ایسا ایسا ہو جائے'، تو یہ کفارہ کے طریقے میں لغو بات ہے، لیکن یہ ارادے میں منعقد ہے، اور بسا اوقات اس پر گرفت ہوتی ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: 'تم میں سے کوئی بھی اپنے خلاف دعا نہ کرے، کیونکہ ہو سکتا ہے کہ وہ ایسی گھڑی کے موافق ہو جس میں اللہ سے جو کچھ بھی مانگا جائے وہ اسے عطا کر دیتا ہے' (3)۔ اور رہا وہ شخص جس نے کہا: یہ غصے کی قسم ہے، تو اسے نبی کریم ﷺ کا غصے کی حالت میں اشعریوں کو سواری نہ دینے کا حلف رد کرتا ہے، جبکہ آپ نے انہیں سواری دی اور اپنی قسم کا کفارہ ادا کیا۔ اور یہ 'براءت' (4) میں آئے گا۔

ابن العربی (5) نے کہا: اور رہا وہ شخص جس نے کہا: یہ وہ قسم ہے جس کا کفارہ دیا جائے، تو اس کا کوئی قابل ذکر تعلق نہیں ہے۔ ابن عطیہ نے بھی اسے ضعیف قرار دیا، اور کہا (6): اللہ عزوجل نے لغو میں مؤاخذہ (پکڑ) کو علی الاطلاق اٹھا لیا ہے، پس اس کی حقیقت یہ ہے کہ اس میں نہ کوئی گناہ ہے اور نہ کفارہ، اور قسموں میں مؤاخذہ یمین غموس مصبورہ (7) میں آخرت کی سزا میں ہے، اور ان چیزوں میں جن کا کفارہ اس نے چھوڑ دیا جن میں کفارہ واجب تھا، اور دنیا کی سزا میں کفارہ کے لازم ہونے میں ہے، لہذا یہ قول کہ یہ یمین مکفرہ (کفارہ والی قسم) ہے

کمزور پڑ جاتا ہے، کیونکہ مؤاخذہ تو اس میں واقع ہو چکا ہے، اور مؤاخذہ کو صرف آخرت کے ساتھ خاص کرنا زبردستی ہے۔

(1) احکام القرآن 2/ 636۔ (2) (د) اور (م) میں ہے: 'قسمہ' (اس کا حصہ)، اور جو (خ)، (ز) اور (ط) سے ثابت ہے وہی ہے، اور یہی احکام القرآن کے موافق ہے۔ (3) اسے احمد (26543) اور مسلم (920) نے حضرت ام سلمہ کی حدیث سے اسی طرح کے الفاظ میں روایت کیا ہے، اور اسے مسلم (3009) نے حضرت جابر کی حدیث سے اسی طرح کے الفاظ میں روایت کیا ہے۔ (4) اس کی آیت (92) کی تفسیر کے وقت۔ (5) احکام القرآن 2/ 635۔ (6) المحرر الوجیز 1/ 302۔ (7) یمین غموس وہ جھوٹی، گناہ آلود قسم ہے، جس کے ذریعے قسم کھانے والا کسی دوسرے کا مال ہتھیا لیتا ہے، اسے غموس اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ یہ اپنے صاحب کو گناہ میں، پھر آگ میں غرق کر دیتی ہے، اور 'فعول' مبالغہ کے لیے ہے۔ النہایہ (غمس)۔ اور یمین مصبورہ وہ ہے جس پر قسم کھانے والے کو مجبور کیا گیا اور روکا گیا، اور اسے مصبورہ کہا گیا - اگرچہ حقیقت میں اس کا صاحب ہی 'مصبور' (روکا ہوا) ہوتا ہے - کیونکہ اسے اسی کی وجہ سے روکا گیا تھا، چنانچہ اسے صبر کے ساتھ موصوف کیا گیا اور مجازاً اس کی طرف منسوب کیا گیا۔ النہایہ (صبر)۔

21 Surah Al-Baqarah: Verses 226, 227

Thirdly: The words of the Almighty: "in your oaths [aymanikum]". 'Ayman' is the plural of 'yamin' (oath). 'Yamin' means swearing or an oath. Its origin is that when the Arabs made an alliance or a contract, a man would take his companion's right hand [yamin] with his own right hand. Then this practice increased until the oath and the covenant itself were called 'yamin' (1). It is also said: 'yamin' is on the pattern of 'fa'il' from 'yumn', which is blessing; Allah the Almighty named it so because it protects rights. 'Yamin' is used as both masculine and feminine, and its plurals are 'ayman' and 'aymun'. Zuhair said: "So, oaths [aymun] are gathered from us and from you" (2)

Fourthly: The words of the Almighty: "but He will call you to account for what your hearts have earned". This is like His words: "but He will call you to account for the oaths which you have made in earnest" [Al-Ma'idah: 89]. A full discussion will follow there, if Allah the Almighty wills.

Zaid ibn Aslam said: The words of the Almighty: "but He will call you to account for what your hearts have earned" refers to a man who says: "He is a polytheist if he does [such and such]" (3), meaning: this is idle talk [laghw] (4), unless he intends polytheism in his heart and earns it. And "Oft-Forgiving, Most Forbearing" are two attributes suitable for what was mentioned regarding setting aside punishment; for it is a door of kindness and ease.

The words of the Almighty: "For those who take an oath to abstain from their wives, a waiting period of four months is ordained. Then if they return, indeed, Allah is Oft-Forgiving, Most Merciful (226) And if they resolve on divorce, then indeed, Allah is All-Hearing, All-Knowing (227)"

There are twenty-four issues concerning this: The first: The words of the Almighty: "For those who take an oath [yu'luna]". It means: they swear. The verbal nouns are 'iila'', 'aliyyah', 'alwah', and 'ilwah'. Ubayy and Ibn Abbas recited it as: "For those who swear [yaqsimuna]" (5). It is known that "yaqsimuna" is an explanation of "yu'luna".

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/301. (2) Diwan Zuhair p. 78, and its completion: "...with an oath-taking place where blood flows." His words "bi-muqsamatin": the place of swearing by the idols. Thalab said this in his commentary. (3) Reported by al-Tabari 4/40 in a similar way. (4) In (d), (z), and (m): 'al-laghw'. The established version is from (kh) and (z), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/302, and the text is from it. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/302. Ibn Khalawayh mentioned the reading in 'al-Qira'at

al-Shadhah' p. 13, and Ibn al-Mundhir in 'al-Ishraf' 4/226, and al-Zamakhshari in 'al-Kashshaf' 1/363.

21 सूरा अल-बक़रह: आयत 226, 227

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: "तुम्हारी कसमों में (फी अयमानिकुम)"। 'अयमान', 'यमीन' का बहुवचन है, और 'यमीन' का अर्थ है शपथ या कसम। इसका मूल यह है कि जब अरब आपस में गठबंधन या अनुबंध करते थे, तो एक व्यक्ति अपने साथी का दाहिना हाथ (यमीन) अपने दाहिने हाथ में लेता था। फिर यह इतना अधिक प्रचलित हो गया कि शपथ और वचन को ही 'यमीन' कहा जाने लगा (1)। यह भी कहा गया है: यमीन, 'युम्न' (बरकत) से बना है, जिसका अर्थ है आशीर्वाद; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसका नाम इसलिए रखा क्योंकि यह अधिकारों की रक्षा करता है। 'यमीन' पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों रूप में उपयोग किया जाता है, और इसके बहुवचन 'अयमान' और 'अयमुन' हैं। ज़ुहैर ने कहा: "तो, हमारी और तुम्हारी ओर से कसमें (अयमुन) जमा की जाती हैं" (2)

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: "लेकिन वह तुम्हारी पकड़ उन बातों पर करेगा जो तुम्हारे दिलों ने कमाई हैं"। यह उनके इस कथन जैसा है: "लेकिन वह तुम्हारी पकड़ उन कसमों पर करेगा जिन्हें तुमने पक्का किया है" [अल-माइदा: 89]। वहाँ इस पर विस्तार से चर्चा की जाएगी, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा।

ज़ैद बिन असलम ने कहा: सर्वशक्तिमान का कथन: "लेकिन वह तुम्हारी पकड़ उन बातों पर करेगा जो तुम्हारे दिलों ने कमाई हैं" उस व्यक्ति के बारे में है जो कहता है: "यदि उसने ऐसा किया तो वह मुशरिक (अल्लाह के साथ शरीक करने वाला) है" (3), अर्थात: यह व्यर्थ बात (लग़्व) है (4), जब तक कि वह अपने दिल में शिर्क(साझेदारी) का इरादा न करे और उसे न कमाए। और "अत्यधिक क्षमाशील, अत्यंत सहनशील" दो ऐसे गुण हैं जो सजा को हटाने के उल्लेख के लिए उपयुक्त हैं; क्योंकि यह दया और उदारता का द्वार है।

सर्वशक्तिमान का कथन: "उन लोगों के लिए जो अपनी पत्नियों के पास न जाने की कसम खाते हैं, चार महीने की प्रतीक्षा अवधि है। फिर यदि वे वापस आ जाएँ तो निश्चय ही अल्लाह अत्यधिक क्षमाशील, अत्यंत दयावान है (226) और यदि वे तलाक का पक्का इरादा कर लें, तो निश्चय ही अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है (227)"

इसमें चौबीस मसले (विषय) हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: "उन लोगों के लिए जो कसम खाते हैं (यु'लूना)"। इसका अर्थ है: वे कसम खाते हैं। इसके स्रोत (मस्दर) ईला, अलिय्याह, अलवाह और

इल्वाह हैं। उबैय और इब्न अब्बास ने इसे "उन लोगों के लिए जो कसम खाते हैं (यक़सिमूना)" (5) पढ़ा है। यह ज्ञात है कि "यक़सिमूना", "यु'लूना" की व्याख्या है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/301। (2) दीवान ज़ुहैर पृ. 78, और इसका पूर्ण भाग: "...एक शपथ स्थान के साथ जहाँ रक्त बहता है।" उनका शब्द "बिमुक़समतुन्": मूर्तियों के पास कसम खाने की जगह। थालब ने अपनी व्याख्या में यही कहा है। (3) अल-तबरी 4/40 द्वारा इसी प्रकार उल्लेखित। (4) (द), (ज़), और (म) में: 'अल-लग़व'। (ख) और (ज़) से पुष्ट पाठ वही है जो अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/302 में है, और पाठ वहीं से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/302। इब्न खालवैह ने इसे 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृ. 13 में, इब्न अल-मुन्ज़िर ने 'अल-इशराफ़' 4/226 में, और अल-ज़मख्शरी ने 'अल-कशशाफ़' 1/363 में उल्लेख किया है।

21 سورة البقرہ: آیات 226، 227

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فی أَيْمَانِكُمْ﴾۔ 'ایمان'، یمین کی جمع ہے، اور یمین کا مطلب حلف (قسم) ہے۔ اس کی اصل یہ ہے کہ عرب جب آپس میں عہد و پیمان یا معاہدہ کرتے تھے تو ایک آدمی اپنے ساتھی کا دایاں ہاتھ (یمین) اپنے دائیں ہاتھ میں تھام لیتا تھا، پھر یہ بات اتنی عام ہوئی کہ خود حلف اور عہد کو یمین کہا جانے لگا (1)۔ اور کہا گیا ہے: یمین، 'یُمن' سے ہے جس کا مطلب برکت ہے، اللہ تعالیٰ نے اس کا یہ نام اس لیے رکھا کیونکہ یہ حقوق کی حفاظت کرتی ہے۔ یمین مذکر اور مؤنث دونوں طرح استعمال ہوتا ہے، اور اس کی جمع 'ایمان' اور 'ایمن' آتی ہے۔ زہیر نے کہا:

فتُجمعُ أيمنٌ منَّا ومنكم (2)

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ﴾۔ یہ اس کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَلَكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا عَقَّدتُّمُ الْأَيْمَانَ﴾ [المائدہ: 89]۔ وہاں اس پر مکمل گفتگو آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

زید بن اسلم نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ﴾ اس شخص کے بارے میں ہے جو کہتا ہے کہ: اگر اس نے ایسا کیا تو وہ مشرک ہے (3)، یعنی: یہ لغو ہے (4)، الا یہ کہ وہ اپنے دل میں شرک کا پختہ ارادہ کرے اور اسے کمائے۔ اور ﴿غَفُورٌ حَلِيمٌ﴾ دو ایسی صفتیں ہیں جو مؤاخذہ (پکڑ) کو ترک کرنے کے ذکر کے مناسب ہیں؛ کیونکہ یہ نرمی اور وسعت کا دروازہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِن فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (226) وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (227)﴾

اس میں چوبیس مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ﴾ اس کا معنی ہے: وہ قسم کھاتے ہیں، اور اس کا مصدر ایلاء، اَلِيَّة، اَلْوَة اور اِلْوَة ہے۔ ابی اور ابن عباس نے اسے یوں پڑھا ہے: "للذين يقسمون" (5)۔ اور یہ معلوم ہے کہ "يقسمون" دراصل "يؤلون" کی تفسیر ہے۔

---

(1) المحرر الوجيز 301/1۔ (2) دیوان زہیر ص 78، اور اس کا مکمل شعر یہ ہے: بِمُقْسَمَةٍ تمورُ بها الدِّماءُ۔ اس کا لفظ 'بمقسمة': بتوں کے پاس قسم کھانے کی جگہ۔ ثعلب نے اپنی شرح میں یہی کہا ہے۔ (3) اسے طبری نے 40/4 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (4) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: 'اللغو' ہے، جبکہ (خ) اور (ظ) سے ثابت شدہ وہی ہے جو المحرر الوجيز 302/1 میں ہے، اور عبارت وہیں سے لی گئی ہے۔ (5) المحرر الوجيز 302/1، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص 13 میں، ابن المنذر نے الإشراف 226/4 میں اور زمخشری نے الكشاف 363/1 میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 226, 227 22 And it was read (1): «Lilladhina 'alaw» (for those who swore). It is said: «Ala, Yu'li, Ila'an», and «Ta'alla, Ta'alliyan», and «I'tala, I'tila'an», meaning: he swore (2). From this is the verse: {And let not those of virtue among you swear...} [An-Nur: 22]. A poet said: So I swore I would not cease chanting a poem That would, along with her, be a proverb after me (3) And another said (4): Few are his oaths, guardian of his right hand, And if an oath proceeds from him, it is fulfilled. And Ibn Durayd said: An oath by the swift camels that speed With quickness between the hearts of the wilderness (5) Abdullah bin Abbas said: The 'Ila' (oath of abstinence) in the pre-Islamic period used to be for a year, two years, or more than that, intending thereby harm (6) to the woman when there was ill-feeling. So He (Allah) fixed for them a limit of four months. Whoever swore for less (7) than that, it is not a legal 'Ila' (8). I say: The Prophet ﷺ made an 'Ila' and divorced. The reason for his 'Ila' was his wives asking him for maintenance (money/provisions) that he did not have, as mentioned in Sahih Muslim (9). It was also said: Because Zaynab returned his gift to him.

(1) In the manuscripts: «And he read», and what is established is from (M). (2) See Tafsir al-Razi 6/85. Al-Zamakhshari mentioned this reading in Al-Kashshaf 1/363, attributing it along with Al-Razi to Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). Ibn Khalawayh mentioned in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 13 the reading of Ibn Mas'ud: «Al-la'i alaw». (3) Its author is Abu Dhu'ayb al-Hudhali, and it is in Diwan al-Hudhaliyin 1/159. There, «fa-aqsamtu» is in place of «fa-alaytu», and «ada'uka» is in place of «takunu». (4) He is Kuthayyir, and the verse preceded on p. 13 of this part. (5) Sharh Maqsurat Ibn Durayd by al-Tabrizi p. 82. He said in his commentary: «Aliyyatan bil-ya'mulati», meaning: an oath by the working camels. Its accusative case is as a verbal noun, as if he said: «I swear an oath». «Al-ya'mulati» is the plural of «ya'mulah», which is the she-camel used for carrying. His saying «yartami biha al-najau» means speed. «Al-ajwaz» is the plural of «jawz», which is the middle. «Al-fala» is the plural of «falah» (wilderness), and its writing with an alif is because in the plural you say «falawat». (6) In (M): «harming». (7) In (M): «with less». (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/177. Ibn Abbas's statement was recorded by Sa'id bin Mansur (1884) and al-Bayhaqi 7/381. (9) No. (1478) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him), and it is also in Ahmad (14515).

सूरह अल-बकरा: आयतें 226, 227 22 और पढ़ा गया (1): «लिल्लज़ीना आलौ»। कहा जाता है: «आला, युली, ईला'अन», और «तअल्ला, तअल्लियान», और «इअतला, इअतिला'अन», जिसका अर्थ है: उसने शपथ ली (2)। इसी से आयत है: {और तुममें से जो सज्जन हैं वे शपथ न लें...} [अन्-नूर: 22]। एक कवि ने कहा: तो मैंने शपथ ली कि मैं एक कविता सुनाना बंद नहीं करूँगा जो मेरे बाद उसके साथ एक मिसाल बन जाएगी (3) दूसरे ने कहा (4): उसकी शपथ कम होती है, वह अपनी शपथ का रक्षक है, और यदि उससे कोई शपथ निकलती है, तो वह पूरी होती है। इब्न दुरैद ने कहा: उन तेज़ ऊँटों की कसम जो जंगल के बीचों-बीच तेज़ी से दौड़ते हैं (5) अब्दुल्लाह बिन अब्बास ने कहा: अज्ञानता के काल (जाहिलिया) में 'ईला' (संभोग न करने की शपथ) एक वर्ष, दो वर्ष या उससे अधिक समय के लिए होती थी, जिससे उनका उद्देश्य बुराई के समय स्त्री को कष्ट (6) पहुँचाना होता था। तो अल्लाह ने उनके लिए चार महीने का समय निर्धारित कर दिया। अतः जिसने इससे कम (7) के लिए शपथ ली, तो वह कानूनी रूप से 'ईला' नहीं है (8)। मैंने कहा: पैगंबर ﷺ ने ईला किया और तलाक दिया। उनके ईला का कारण उनकी पत्नियों द्वारा उनसे उस खर्च की माँग करना था जो उनके पास नहीं था, जैसा कि सहीह मुस्लिम (9) में है। और यह भी कहा गया है: क्योंकि ज़ैनब ने उनका उपहार उन्हें लौटा दिया था।

(1) पांडुलिपियों में: «वक़रा'अ», लेकिन (म) से जो स्थापित है वह सही है। (2) देखें तफ़्सीर अर-राज़ी 6/85। अल-ज़मखशारी ने अल-कश्शाफ 1/363 में इस पाठ का उल्लेख किया है, और उन्होंने और अर-राज़ी ने इसे इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से जोड़ा है। इब्न खालवैह ने "अल-क़िरात अल-शाज़ा" पृ. 13 में इब्न मसूद का पाठ उल्लेख किया है: «अल-ला'ई आलौ»। (3) इसके रचयिता अबू ज़ुअब अल-हुज़ाली हैं, और यह दीवान अल-हुज़ालिय्यीन 1/159 में है। वहाँ «फ़आलइतु» के स्थान पर «फ़अक्समतु» है, और «तकूनु» के स्थान पर «अद'उका» है। (4) वह कुथय्यिर है, और यह शेर इस भाग के पृ. 13 पर आ चुका है। (5) अल-तबरीज़ी द्वारा शरह मकसूरात इब्न दुरैद पृ. 82। उन्होंने अपनी व्याख्या में कहा: «अलिय्यतन बिल-यअमुलाती», यानी: काम करने वाले ऊँटों की कसम। इसका उपयोग संज्ञा के रूप में हुआ है, जैसे कि उन्होंने कहा: «मैं कसम खाता हूँ»। «अल-यअमुलाती» 'यअमुलाह' का बहुवचन है, जो वह ऊँटनी है जिस पर बोझ ढोया जाता है। उनके शब्द «यर्तमी बिहा अल-नजाउ» का अर्थ है गति। «अल-अज्वाज़» 'जौज़' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है मध्य। «अल-फ़ला» 'फ़लाह' (जंगल) का बहुवचन है, और इसे अलिफ़ के साथ लिखा गया है क्योंकि आप बहुवचन में «फ़लवात» कहते हैं। (6) (म) में: «कष्ट पहुँचाना»। (7) (म) में: «कम के साथ»। (8)

इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 1/177। इब्न अब्बास का कथन सईद बिन मंसूर (1884) और अल-बैहक़ी 7/381 द्वारा उद्धृत किया गया है। (9) जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से संख्या (1478), और यह अहमद (14515) के पास भी है।

سورة البقرہ : آیتیں 226 ، 227 22 اور پڑھا گیا (1): «للذين آلَوْا»۔ کہا جاتا ہے: «آلَى يُؤْلِي إيلاءً» ، اور «تألَّى تألِّياً» ، اور «ائتلى ائتلاءً» ، یعنی: اس نے قسم کھائی (2)۔ اور اسی سے ہے: ﴿وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنكُمْ﴾ [النور : 22]، اور شاعر نے کہا: تو میں نے قسم کھائی کہ میں قصیدہ پڑھنا نہیں چھوڑوں گا جو میرے بعد اس کے ساتھ ایک مثال بن جائے گا (3) اور دوسرے نے کہا (4): اس کی قسمیں کم ہوتی ہیں، وہ اپنی قسم کا محافظ ہے، اور اگر اس سے کوئی قسم سرزد ہو جائے تو وہ اسے پورا کرتا ہے۔ اور ابن درید نے کہا: تیز رفتار اونٹنیوں کی قسم جو جنگل کے درمیانی حصوں میں تیزی سے دوڑتی ہیں (5) عبداللہ بن عباس نے کہا: جاہلیت میں ایلاء (بیوی سے قربت نہ کرنے کی قسم) ایک سال، دو سال یا اس سے زیادہ کے لیے ہوتا تھا، اس سے ان کا مقصد رنجش کے وقت عورت کو تکلیف (6) پہنچانا ہوتا تھا۔ تو اللہ نے ان کے لیے چار ماہ کی مدت مقرر کر دی، چنانچہ جس نے اس سے کم (7) کی قسم کھائی، تو وہ حکمی ایلاء نہیں ہے (8)۔ میں کہتا ہوں: نبی کریم ﷺ نے ایلاء کیا اور طلاق دی۔ آپ ﷺ کے ایلاء کا سبب آپ کی بیویوں کا آپ سے ایسے نفقہ (خرچے) کا سوال کرنا تھا جو آپ کے پاس نہیں تھا، جیسا کہ صحیح مسلم (9) میں ہے۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ زینب نے آپ کا ہدیہ واپس کر دیا تھا۔

(1) نسخوں میں: «وقرأ» ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) دیکھئے تفسیر رازی 6/85، اور اس قرات کا ذکر زمخشری نے الکشاف 1/363 میں کیا ہے، اور انہوں نے اور رازی نے اسے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" ص 13 میں ابن مسعود کی قرات ذکر کی ہے: «اللائي ألوا»۔ (3) اس کے کہنے والے ابو ذویب الہذلی ہیں، اور یہ دیوان الہذلیین 1/159 میں ہے، اور اس میں «فآليت» کی جگہ «فأقسمت» اور «تكون» کی جگہ «أدعك» ہے۔ (4) وہ کثیّر ہے، اور یہ شعر اس جزء کے ص 13 پر گزر چکا ہے۔ (5)

تبریزی کی شرح مقصورہ ابن درید ص 82، اور انہوں نے اپنی شرح میں کہا: «أَلِيَّة باليعملات» یعنی: «یعملات» (کام کرنے والی اونٹنیوں) کی قسم، اور اس کا نصب مصدر کی بنا پر ہے، گویا اس نے کہا: «أولي ألية» (میں قسم کھاتا ہوں)، اور «یعملات» «یعملہ» کی جمع ہے، اور یہ وہ اونٹنی ہے جس پر بوجھ لادا جاتا ہے۔ اور ان کا قول: «یرتمي بها النَّجاء» سے مراد تیزی ہے۔ اور «اجواز» «جوز» کی جمع ہے، جس کا مطلب درمیان ہے۔ اور «فلا» «فلاة» (بیابان) کی جمع ہے، اور اسے الف کے ساتھ لکھا گیا ہے کیونکہ آپ جمع میں «فلوات» کہتے ہیں۔ (6) (م) میں: «إیذاء» (تکلیف دینا) ہے۔ (7) (م) میں: «بأقل» ہے۔ (8) احکام القرآن از ابن العربی 1/177، اور ابن عباس کا قول سعید بن منصور (1884) اور بیہقی 7/381 نے نقل کیا ہے۔ (9) جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نمبر (1478)، اور یہ احمد (14515) کے ہاں بھی ہے۔

Surat al-Baqarah: Verses 226, 227 23

So he (peace be upon him) became angry and performed *ila'* regarding them; mentioned by Ibn Majah (1).

Second: *Ila'* is binding on everyone upon whom divorce is binding. Thus, the free person, the slave, and the intoxicated person are bound by *ila'*. Likewise, the foolish person and the one under legal guardianship if they are of age and not insane. Similarly, the eunuch if he is not castrated (majub), and the elderly man if there remains in him a spark of life and vigor (2).

Al-Shafi'i's view differed regarding the castrated man (majub) if he performs *ila'*. In one view: he has no *ila'*. In another view: his *ila'* is valid [and he returns (fay') through speech]. The first view is more correct and closer to the Quran and Sunnah, for *fay'* is what nullifies the oath, and *fay'* through speech does not nullify it. If the oath preventing the breaking of the vow remains, the ruling of *ila'* remains (3).

The *ila'* of a mute person through what is understood from him of writing or an understood gesture is binding on him, and likewise for the non-Arab (a'jami) if he performs *ila'* regarding his wives (4).

Third: Scholars differed regarding what constitutes an oath for *ila'*. A group said: *ila'* does not occur except with an oath by Allah Almighty alone; because of his (peace and blessings be upon him) saying: "Whoever is to take an oath, let him swear by Allah or remain silent" (5). This was Al-Shafi'i's view in the 'new' school (al-jadid).

Ibn Abbas said: Every oath that prevents sexual intercourse is *ila'* (6), and this was said by al-Sha'bi, al-Nakha'i, Malik, the people of Hejaz, Sufyan al-Thawri, the people of Iraq, al-Shafi'i in the other view, Abu Thawr, Abu Ubayd, Ibn al-Mundhir (7), and Judge Abu Bakr ibn al-Arabi (8).

---

(1) No. (2060), and in its chain is Harithah ibn Abi al-Rijal; al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 1/446: Ahmad and Ibn Ma'in weakened him, al-Nasa'i said: abandoned (matruk), and al-Bukhari said: denounced in hadith (munkar al-hadith), no one relied on him. (2) Al-Kafi 2/597. (3) Ahkam al-Quran by al-Kiya 1/150, and what is between brackets is from it. (4) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 2/597. (5) Narrated by Ahmad (4594), al-Bukhari (2679), and Muslim (1646) from the hadith of Abdullah ibn Umar (may Allah be pleased with them both). (6) Narrated by al-Bayhaqi 7/381. (7) Al-Ishraf p. 226, and the mentioned sayings are from it. (8) Ahkam al-Quran 1/177-178.

सूरत अल-बकराह: आयतें 226, 227 23

तो उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) क्रोधित होकर उनसे ईला (कसम खाना) किया; इब्न माजाह ने इसका उल्लेख किया है (1)।

दूसरा: ईला उस हर व्यक्ति पर अनिवार्य है जिस पर तलाक अनिवार्य है। अतः स्वतंत्र व्यक्ति, दास और नशे में धुत व्यक्ति पर ईला अनिवार्य है। इसी तरह मूर्ख और वह व्यक्ति जो कानूनी अभिभावक के अधीन हो यदि वह बालिग हो और पागल न हो। इसी तरह नपुंसक यदि वह पूरी तरह से कटा हुआ (मजबूब) न हो, और वृद्ध व्यक्ति यदि उसमें जीवन और उत्साह का अंश शेष हो (2)।

मजबूब (पूरी तरह कटे हुए अंग वाले व्यक्ति) के ईला करने के बारे में शफीई की राय अलग-अलग है। एक राय में: उसके लिए कोई ईला नहीं है, और दूसरी राय में: उसका ईला मान्य है [और वह जुबान से वापस (फय) आता है]। पहली राय अधिक सही है और किताब और सुन्नत के अधिक निकट है, क्योंकि 'फय' वह है जो शपथ को समाप्त कर देता है; और जुबान से 'फय' उसे समाप्त नहीं करता है; यदि वह शपथ जो कसम तोड़ने से रोकती है बनी रहती है, तो ईला का नियम बना रहता है (3)।

एक गूंगे व्यक्ति का ईला उस लिखित या समझी जाने वाली इशारे के माध्यम से जो उससे समझा जा सके उस पर अनिवार्य है, और इसी तरह गैर-अरबी (अजमी) के लिए भी यदि वह अपनी पत्नियों से ईला करता है (4)।

तीसरा: विद्वानों ने इस बात पर मतभेद किया है कि ईला किस प्रकार की शपथ से होता है। एक समूह ने कहा: ईला केवल अल्लाह के नाम की शपथ से ही होता है; क्योंकि उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा था: "जो कोई शपथ लेना चाहता है, वह अल्लाह की शपथ ले या चुप रहे" (5)। शफीई ने अपनी 'नई' (जदीद) विचारधारा में यही कहा है।

इब्न अब्बास ने कहा: हर वह शपथ जो संभोग को रोकती है, ईला है (6), और यही बात अल-शाबी, अल-नखई, मलिक, हिजाज़ के लोग, सुफियान अल-थौरी, इराक के लोग, शफीई ने दूसरी राय में, अबू थौर, अबू उबैद, इब्न अल-मुन्ज़िर (7) और काजी अबू बक्र इब्न अल-अरबी (8) ने कही है।

---

(1) संख्या (2060), और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में हारिसा बिन अबी अल-रिजाल है; अल-ज़हाबी ने 'मिज़ान अल-इतिदाल' 1/446 में कहा है: अहमद और इब्न मुईन ने उसे कमजोर बताया, अल-नसाई ने कहा: त्याग दिया गया (मतरुक), और अल-बुखारी ने कहा: हदीस में अस्वीकार्य

(मुनकर अल-हदीस), किसी ने उस पर भरोसा नहीं किया। (2) अल-काफी 2/597। (3) अल-किया की अहकाम अल-कुरान 1/150, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (4) इब्न अब्द अल-बर्र की अल-काफी 2/597। (5) इसे अहमद (4594), बुखारी (2679), और मुस्लिम (1646) ने अब्दुल्ला बिन उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (6) इसे अल-बैहकी 7/381 ने उद्धृत किया है। (7) अल-इशराफ पृष्ठ 226, और वर्णित कथन उसी से हैं। (8) अहकाम अल-कुरान 1/177-178।

سورة البقرہ: آیات ۲۲٦، ۲۲۷ ۲۳

پس آپ ﷺ ناراض ہوئے اور ان سے ایلاء کیا، اسے ابن ماجہ نے ذکر کیا ہے (۱)۔

دوسری بات: ایلاء ہر اس شخص پر لازم آتا ہے جس پر طلاق لازم آتی ہے۔ چنانچہ آزاد، غلام اور نشے میں دھت شخص پر ایلاء لازم ہے۔ اسی طرح بے وقوف (سفیہ) اور جس پر کسی کی نگرانی ہو، بشرطیکہ وہ بالغ ہو اور مجنون نہ ہو۔ اسی طرح وہ شخص جس کے خصیے نکال دیے گئے ہوں بشرطیکہ وہ 'مجبوب' (جس کا عضو کٹا ہوا ہو) نہ ہو، اور بوڑھا شخص اگر اس میں زندگی کی کچھ رمق اور قوت باقی ہو (۲)۔

مجبوب کے بارے میں امام شافعی کا قول مختلف ہے کہ اگر وہ ایلاء کرے تو کیا حکم ہوگا؟ ایک قول کے مطابق: اس کا ایلاء نہیں ہوتا، اور دوسرے قول کے مطابق: اس کا ایلاء صحیح ہے [اور وہ زبان سے رجوع (فیء) کرے گا]۔ پہلا قول زیادہ صحیح اور کتاب و سنت کے زیادہ قریب ہے، کیونکہ فیء وہ ہے جو قسم کو ساقط کر دیتی ہے؛ اور زبان سے فیء کرنا اسے ساقط نہیں کرتا؛ پس جب تک حنث (قسم توڑنے) سے روکنے والی قسم باقی رہے گی، ایلاء کا حکم باقی رہے گا (۳)۔

گونگے کا ایلاء اس تحریر یا اشارے کے ذریعے جو اس سے سمجھا جائے اس پر لازم ہے، اور اسی طرح عجمی (غیر عرب) کا حکم ہے جب وہ اپنی بیویوں سے ایلاء کرے (٤)۔

تیسری بات: علماء کا اس بات میں اختلاف ہے کہ ایلاء کس قسم کی قسم سے واقع ہوتا ہے۔ ایک گروہ نے کہا: ایلاء صرف اللہ تعالیٰ کی قسم سے واقع ہوتا ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: "جس

نے قسم کھانی ہو، وہ اللہ کی قسم کھائے یا خاموش رہے" (٥)۔ امام شافعی نے اپنے 'جدید' قول میں یہی فرمایا ہے۔

ابن عباس نے فرمایا: ہر وہ قسم جو جماع سے روک دے وہ ایلاء ہے (٦)، اور یہی قول شعبی، نخعی، مالک، اہل حجاز، سفیان ثوری، اہل عراق، امام شافعی کے دوسرے قول، ابو ثور، ابو عبید، ابن المنذر (٧) اور قاضی ابو بکر بن العربی (٨) کا ہے۔

---

(١) نمبر (٢٠٦٠)، اور اس کی سند میں حارثہ بن ابی الرجال ہے؛ ذہبی نے میزان الاعتدال ٤٤٦/١ میں کہا ہے: احمد اور ابن معین نے اسے ضعیف قرار دیا، نسائی نے کہا: متروک ہے، اور بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے، کسی نے اس کا اعتبار نہیں کیا۔ (٢) الکافی ٥٩٧/٢۔ (٣) احکام القرآن للکیا ١/ ١٥٠، اور قوسین کے درمیان اسی سے ماخوذ ہے۔ (٤) الکافی لابن عبد البر ٥٩٧/٢۔ (٥) اسے احمد (٤٥٩٤)، بخاری (٢٦٧٩) اور مسلم (١٦٤٦) نے عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٦) اسے بیہقی ٣٨١/٧ نے روایت کیا ہے۔ (٧) الاشراف ص ٢٢٦، اور مذکورہ اقوال وہیں سے ہیں۔ (٨) احکام القرآن ١٧٧/١-١٧٨۔

Surah Al-Baqarah: Verses 226, 227 24

Ibn Abd al-Barr said (1): Every oath by which its owner cannot have intercourse with his wife except by breaking it, then he is a mu'li (one who makes a vow of abstinence); if his oath was for more than four months. So everyone who swears by Allah or by one of His attributes, or says: I swear by Allah, or I bear witness by Allah, or Allah’s covenant, guarantee, charter, and protection are upon me, then the (ruling of) ila' (vow of abstinence) is binding upon him.

If he says: I swear or I resolve, and does not mention "by Allah," it was said: the ila' does not apply to him, unless he intended "by Allah" and meant it (2). And some said: it is an oath that applies to him, and its clarification will come in (Surah) "Al-Ma'idah," if Allah the Almighty wills (3).

If he swears by fasting not to have intercourse with his wife, and says: "If I have intercourse with you, I must fast for a month or a year," then he is a mu'li. Likewise, everything that becomes binding upon him such as Hajj, divorce, manumission, prayer, or charity. The basis for this sentence is the generality of His Almighty’s saying: {For those who take an oath [of abstinence]} and He did not differentiate. So if he takes an oath of charity, or manumitting a specific or non-specific slave, ila' is binding (4).

Fourth: If he swears by Allah not to have intercourse, and makes an exception by saying: "If Allah wills," then he is a mu'li. If he then has intercourse with her, there is no expiation (kaffarah) for him according to the narration of Ibn al-Qasim from Malik. Ibn al-Majishun said in "Al-Mabsut": He is not a mu'li, and this is more correct; because the exception dissolves the oath, and makes the swearer as if he did not swear. This is the school of thought of the jurists of the various cities; because he clarified by the exception that he is not determined on the action. The basis for what Ibn al-Qasim narrated is built on the premise that the exception does not dissolve the oath, but it affects the dropping of the expiation, as will be clarified in "Al-Ma'idah." Since his oath remained binding and concluded, the ruling of ila' was binding on him even if no expiation was required (5).

Fifth: If he swears by the Prophet, the angels, or the Kaaba not to have intercourse with her; or says: "He is a Jew, a Christian, or an adulterer if he has intercourse with her," then this is not a mu'li, said Malik and others. Al-Baji said (6):

(1) Al-Kafi 2/597-598. (2) Al-Muntaqa by Al-Baji 4/27. (3) At the interpretation of verse: (89) thereof. (4) Al-Muntaqa 4/27, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/178. (5) Al-Muntaqa 4/29. (6) Al-Muntaqa 4/29.

सूरह अल-बकराह: आयत 226, 227 24

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा (1): हर वह कसम जिसके कारण उसका स्वामी अपनी पत्नी के साथ संभोग नहीं कर सकता सिवाय इसके कि वह उसे तोड़ दे, तो वह 'मुअलि' (इला करने वाला) है; यदि उसकी कसम चार महीने से अधिक की थी। तो जो कोई भी अल्लाह की कसम खाता है या उसके गुणों में से किसी एक की कसम खाता है, या कहता है: मैं अल्लाह की कसम खाता हूँ, या मैं अल्लाह को गवाह बनाता हूँ, या अल्लाह का वादा, उसकी ज़मानत, उसका चार्टर और उसकी सुरक्षा मुझ पर है, तो उस पर 'इला' (परहेज़ का प्रण) लागू होता है।

यदि वह कहता है: मैं कसम खाता हूँ या मैं दृढ़ संकल्प करता हूँ, और "अल्लाह के द्वारा" का उल्लेख नहीं करता, तो कहा गया: उस पर 'इला' लागू नहीं होता, जब तक कि उसका इरादा "अल्लाह के द्वारा" न रहा हो और उसने इसकी नीयत न की हो (2)। और किसी ने कहा: यह एक कसम है जो उस पर लागू होती है, और इसका स्पष्टीकरण "अल-माइदाह" में आएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा (3)।

यदि वह अपनी पत्नी के साथ संभोग न करने के लिए उपवास (रोज़े) की कसम खाता है, और कहता है: "यदि मैंने तुम्हारे साथ संभोग किया, तो मुझ पर एक महीने या एक साल का उपवास अनिवार्य है," तो वह 'मुअलि' है। इसी तरह, वह सब कुछ जो उस पर अनिवार्य हो जाता है जैसे हज, तलाक, दास मुक्ति, प्रार्थना या दान। इस वाक्य का आधार अल्लाह तआला के इस कथन की व्यापकता है: {उन लोगों के लिए जो शपथ लेते हैं [परहेज़ की]} और उन्होंने कोई अंतर नहीं किया। इसलिए यदि उसने दान की, या किसी विशिष्ट या गैर-विशिष्ट दास को मुक्त करने की शपथ ली, तो 'इला' अनिवार्य है (4)।

चौथा: यदि वह अल्लाह की कसम खाता है कि वह संभोग नहीं करेगा, और अपवाद स्वरूप कहता है: "यदि अल्लाह ने चाहा," तो वह 'मुअलि' होगा। फिर यदि वह उसके साथ संभोग करता है, तो मलिक से इब्न अल-कासिम के वर्णन के अनुसार उस पर कोई प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) नहीं है। इब्न अल-मजीशुन ने "अल-मबूत" में कहा: वह 'मुअलि' नहीं है, और यह अधिक सही है; क्योंकि अपवाद कसम को भंग कर देता है, और कसम खाने वाले को ऐसा बना देता है जैसे उसने कसम ही न खाई हो। यह विभिन्न शहरों के न्यायविदों (फ़ुक़हा) का मत है; क्योंकि उसने अपवाद के माध्यम से स्पष्ट कर दिया कि वह कार्य करने के लिए दृढ़ संकल्प नहीं है। इब्न अल-कासिम ने जो वर्णन किया है

उसका आधार इस पर आधारित है कि अपवाद कसम को भंग नहीं करता है, लेकिन यह प्रायश्चित को छोड़ने को प्रभावित करता है, जैसा कि "अल-माइदाह" में स्पष्ट किया जाएगा। चूंकि उसकी कसम बरकरार और बंधी रही, इसलिए उस पर 'इला' का हुक्म लागू हुआ भले ही उस पर कोई प्रायश्चित अनिवार्य न हो (5)।

पांचवां: यदि वह पैगंबर, फरिश्तों या काबा की कसम खाता है कि वह उसके साथ संभोग नहीं करेगा; या कहता है: "वह यहूदी है, ईसाई है, या व्यभिचारी है यदि वह उसके साथ संभोग करता है," तो वह 'मुअलि' नहीं है, यह मलिक और अन्य लोगों ने कहा है। अल-बाजी ने कहा (6):

(1) अल-काफी 2/597-598। (2) अल-मुंतका अल-बाजी द्वारा 4/27। (3) आयत की व्याख्या में: (89) उनमें से। (4) अल-मुंतका 4/27, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/178। (5) अल-मुंतका 4/29। (6) अल-मुंतका 4/29।

سورة البقرہ: آیات ٢٢٦، ٢٢٧ ٢٤

ابن عبد البر نے کہا (١): ہر وہ قسم جس کی وجہ سے اس کا مالک اپنی بیوی سے ہمبستری کرنے پر قادر نہ ہو سوائے اس کے کہ وہ قسم توڑ دے، تو وہ اس کی وجہ سے 'مولی' (ایلاء کرنے والا) ہے؛ بشرطیکہ اس کی قسم چار ماہ سے زیادہ کی ہو۔ پس ہر وہ شخص جس نے اللہ کی قسم کھائی یا اس کی صفات میں سے کسی صفت کی، یا کہا: میں اللہ کی قسم کھاتا ہوں، یا میں اللہ کو گواہ بناتا ہوں، یا مجھ پر اللہ کا عہد، اس کی کفالت، اس کا میثاق اور اس کا ذمہ ہے، تو اس پر ایلاء لازم آتا ہے۔

چنانچہ اگر اس نے کہا: میں قسم کھاتا ہوں یا عزم کرتا ہوں، اور "اللہ کی" ذکر نہیں کیا، تو کہا گیا: اس پر ایلاء داخل نہیں ہوتا، سوائے اس کے کہ اس نے "اللہ کی" مراد لی ہو اور اس کی نیت کی ہو (٢)۔ اور کسی نے کہا: یہ ایک قسم ہے جو اس پر داخل ہوتی ہے، اور اس کی وضاحت "المائدہ" میں آئے گی، اگر اللہ تعالیٰ نے چاہا (٣)۔

پس اگر اس نے اپنی بیوی سے ہمبستری نہ کرنے پر روزے کی قسم کھائی اور کہا: "اگر میں نے تجھ سے ہمبستری کی تو مجھ پر ایک ماہ یا ایک سال کے روزے لازم ہیں،" تو وہ 'مولی' ہے۔ اسی طرح ہر وہ چیز جو اس پر لازم ہوتی ہے جیسے حج، طلاق، آزادی، نماز یا صدقہ۔ اور اس جملے کی اصل اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی عمومیت ہے: {ان لوگوں کے لیے جو ایلاء کرتے ہیں} اور اس میں تفریق نہیں کی گئی، لہٰذا اگر اس نے صدقہ، یا کسی معین یا غیر معین غلام کی آزادی کے ساتھ ایلاء کیا تو ایلاء لازم ہوگا (٤)۔

چوتھی بات: اگر اس نے اللہ کی قسم کھائی کہ وہ ہمبستری نہیں کرے گا، اور استثناء کرتے ہوئے کہا: "ان شاء اللہ" (اگر اللہ نے چاہا)، تو وہ 'مولی' ہوگا۔ پھر اگر اس نے اس سے ہمبستری کر لی تو مالک سے ابن القاسم کی روایت میں اس پر کوئی کفارہ نہیں ہے۔ اور ابن الماجشون نے "المبسوط" میں کہا: وہ مولی نہیں ہے، اور یہی زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ استثناء قسم کو کھول دیتا ہے، اور قسم کھانے والے کو ایسا بنا دیتا ہے جیسے اس نے قسم ہی نہ کھائی ہو، اور یہی شہروں کے فقہاء کا مذہب ہے؛ کیونکہ اس نے استثناء کے ذریعے واضح کر دیا کہ وہ فعل پر پختہ ارادہ نہیں رکھتا۔ اور ابن القاسم کی روایت کی بنیاد اس بات پر ہے کہ استثناء قسم کو نہیں توڑتا، لیکن یہ کفارے کے ساقط ہونے پر اثر انداز ہوتا ہے، جیسا کہ "المائدہ" میں اس کا بیان آئے گا۔ پس جب اس کی قسم باقی اور منعقد رہی، تو اس پر ایلاء کا حکم لازم ہوا اگرچہ اس پر کفارہ واجب نہ ہوا (٥)۔

پانچویں بات: پس اگر اس نے نبی، فرشتوں یا کعبہ کی قسم کھائی کہ وہ اس سے ہمبستری نہیں کرے گا؛ یا کہا: "وہ یہودی ہے یا نصرانی ہے یا زانی ہے اگر اس نے ہمبستری کی،" تو یہ مولی نہیں ہے، یہ امام مالک اور دیگر نے کہا۔ باجی نے کہا (٦):

(١) الکافی ٢/ ٥٩٧-٥٩٨۔ (٢) المنتقی للباجی ٤/ ٢٧۔ (٣) اس کی آیت (٨٩) کی تفسیر کے وقت۔ (٤) المنتقی ٤/ ٢٧، اور احکام القرآن لابن العربی ١/ ١٧٨۔ (٥) المنتقی ٤/ ٢٩۔ (٦) المنتقی ٤/ ٢٩۔

٢٥ Surah Al-Baqarah: Verses 226, 227

And the meaning of that in my opinion is that he brought it forth not as an oath. However, if he brought it forth as making an 'Ila' (vow of continence) with what he said of that or otherwise, then in 'Al-Mabsut' it is mentioned that Ibn al-Qasim was asked about a man who says to his wife: 'No welcome' (la marhaban), intending thereby 'Ila'; does he become a 'mu'li' (one who makes 'Ila')? He said: Malik said: Every speech by which one intends divorce is a divorce, and this and divorce are equal.

Sixth: The scholars differed regarding the 'Ila' mentioned in the Quran. Ibn Abbas said: He does not become a 'mu'li' until he swears never to touch her.

A group said: If he swears not to approach his wife for a day or less or more, then does not have intercourse for four months, she becomes separated from him by 'Ila'. This was narrated from Ibn Mas'ud, Al-Nakha'i, Ibn Abi Layla, Al-Hakam, Hammad bin Abi Sulayman, and Qatadah, and Ishaq said it(1).

Ibn al-Mundhir said(2): Many people of knowledge rejected this view.

The majority said: 'Ila' is to swear not to have intercourse for more than four months. If he swears for four months(3) or less, he is not a 'mu'li'. In their view, it was a pure oath; if he had intercourse within this period, nothing would be upon him like other oaths. This is the view of Malik, Al-Shafi'i, Ahmad, and Abu Thawr.

Al-Thawri and the Kufans said: 'Ila' is to swear for four months onwards, and it is the view of Ata.

The Kufans said: Allah made the waiting period in 'Ila' four months just as He made the waiting period for death (widowhood) four months and ten [days], and in the 'Iddah' (waiting period after divorce) three menstrual cycles, so there is no waiting after that. They said: It is necessary after the period that the 'Ila' falls, and it only falls by 'fay'' (resumption of relations), which is intercourse within the period, and divorce after the completion of four months.

Malik and Al-Shafi'i argued, saying: Allah gave the 'mu'li' four months, so they are his in their entirety.

(1) See Al-Istidhkar 15/104-105, and Al-Muharrar Al-Wajiz 1/303. (2) In Al-Ishraf 4/226. (3) The word: months (ashhur), is not in (M).

२५ सूरा अल-बकरा: आयत २२६, २२७

और मेरे विचार में इसका अर्थ यह है कि उसने इसे शपथ के रूप में प्रस्तुत नहीं किया। लेकिन, यदि उसने इसे अपनी कही हुई बात या किसी और चीज़ से 'इला' (पत्नी से संभोग न करने की शपथ) करने के रूप में प्रस्तुत किया, तो 'अल-मबसूत' में उल्लेख है कि इब्न अल-क़ासिम से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो अपनी पत्नी से कहता है: 'कोई स्वागत नहीं' (ला मरहबन), इससे उसका इरादा 'इला' का है; क्या वह 'मुअली' (इला करने वाला) हो जाता है? उन्होंने कहा: मलिक ने कहा: हर वह शब्द जिससे तलाक का इरादा किया जाए, वह तलाक है, और यह और तलाक बराबर हैं।

छठा: कुरान में उल्लिखित 'इला' के संबंध में विद्वानों में मतभेद है। इब्न अब्बास ने कहा: वह तब तक 'मुअली' नहीं होता जब तक वह शपथ न ले ले कि वह उसे कभी नहीं छुएगा।

एक समूह ने कहा: यदि वह एक दिन या उससे कम या अधिक समय तक अपनी पत्नी के पास न जाने की शपथ लेता है, फिर चार महीने तक संभोग नहीं करता है, तो वह 'इला' के कारण उससे अलग हो जाती है। यह इब्न मसूद, अल-नखई, इब्न अबी लैला, अल-हकम, हम्माद बिन अबी सुलेमान और कतादाह से वर्णित है, और इसहाक ने भी यही कहा है(१)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा(२): ज्ञान के कई लोगों ने इस विचार को अस्वीकार कर दिया।

बहुमत ने कहा: 'इला' चार महीने से अधिक समय तक संभोग न करने की शपथ लेना है। यदि वह चार महीने(३) या उससे कम की शपथ लेता है, तो वह 'मुअली' नहीं है। उनके अनुसार, यह विशुद्ध रूप से एक शपथ थी; यदि उसने इस अवधि के भीतर संभोग किया, तो उस पर अन्य शपथों की तरह कुछ भी नहीं होगा। यह मलिक, अल-शाफ़ई, अहमद और अबू थौर का विचार है।

अल-थौरी और कूफ़ियों ने कहा: 'इला' चार महीने और उससे अधिक की शपथ लेना है, और यही अता का विचार है।

कूफ़ियों ने कहा: अल्लाह ने 'इला' में प्रतीक्षा अवधि चार महीने निर्धारित की है जैसे उसने मृत्यु (विधवापन) की प्रतीक्षा अवधि चार महीने और दस [दिन] निर्धारित की है, और 'इद्दत' (तलाक के बाद की प्रतीक्षा अवधि) में तीन मासिक धर्म चक्र निर्धारित किए हैं, इसलिए उसके बाद कोई प्रतीक्षा नहीं है। उन्होंने कहा: अवधि के बाद 'इला' का गिरना अनिवार्य है, और यह केवल 'फ़य' (संबंधों की बहाली) द्वारा गिरता है, जो कि अवधि के भीतर संभोग है, और चार महीने पूरे होने के बाद तलाक है।

मलिक और अल-शाफ़ई ने तर्क दिया, उन्होंने कहा: अल्लाह ने 'मुअली' को चार महीने दिए, इसलिए वे पूरी तरह से उसके हैं।

(१) देखें अल-इस्तिधकार १५/१०४-१०५, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३०३। (२) अल-इशराफ़ ४/२२६ में। (३) शब्द: महीने (अशहुर), (म) में नहीं है।

۲۵ سورۃ البقرہ: آیات ۲۲۶ ، ۲۲۷

اور اس کا مطلب میرے نزدیک یہ ہے کہ اس نے اسے قسم کے طور پر پیش نہیں کیا۔ لیکن اگر اس نے اسے اپنی کہی ہوئی بات یا کسی اور چیز سے 'ایلاء' کرنے کے طور پر پیش کیا، تو 'المبسوط' میں ہے کہ ابن القاسم سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو اپنی بیوی سے کہتا ہے: 'لا مرحبا' (کوئی خوش آمدید نہیں)، اس سے اس کی مراد 'ایلاء' ہے؛ کیا وہ 'مولی' (ایلاء کرنے والا) ہو جاتا ہے؟ انہوں نے کہا: مالک نے کہا: ہر وہ کلام جس سے طلاق کی نیت کی جائے وہ طلاق ہے، اور یہ اور طلاق برابر ہیں۔

چھٹی بات: قرآن میں مذکور 'ایلاء' کے بارے میں علماء میں اختلاف ہے۔ ابن عباس نے کہا: وہ اس وقت تک 'مولی' نہیں ہوتا جب تک وہ قسم نہ کھا لے کہ وہ اسے کبھی نہیں چھوئے گا۔

ایک گروہ نے کہا: اگر وہ ایک دن یا اس سے کم یا زیادہ اپنی بیوی کے قریب نہ جانے کی قسم کھائے، پھر چار ماہ تک صحبت نہ کرے، تو وہ 'ایلاء' کی وجہ سے اس سے جدا ہو جاتی ہے۔ یہ ابن مسعود، النخعی، ابن ابی لیلیٰ، الحکم، حماد بن ابی سلیمان اور قتادہ سے مروی ہے، اور اسحاق نے بھی یہی کہا(۱)۔

ابن المنذر نے کہا(۲): علم والوں میں سے کثیر لوگوں نے اس قول کا انکار کیا ہے۔

جمہور نے کہا: 'ایلاء' یہ ہے کہ چار ماہ سے زیادہ مدت تک صحبت نہ کرنے کی قسم کھائے۔ پس اگر اس نے چار ماہ(۳) یا اس سے کم کی قسم کھائی، تو وہ 'مولی' نہیں ہوگا، اور یہ ان کے نزدیک محض ایک قسم تھی؛ اگر اس نے اس مدت میں صحبت کر لی تو اس پر دیگر قسموں کی طرح کچھ لازم نہ ہوگا، یہ مالک، شافعی، احمد اور ابو ثور کا قول ہے۔

ثوری اور کوفیوں نے کہا: 'ایلاء' یہ ہے کہ چار ماہ یا اس سے زائد کی قسم کھائے، اور یہی عطاء کا قول ہے۔

کوفیوں نے کہا: اللہ نے 'ایلاء' میں انتظار (تربص) کی مدت چار ماہ مقرر کی ہے جیسے اس نے وفات کی عدت چار ماہ اور دس دن مقرر کی ہے، اور عدت (طلاق کے بعد) میں تین حیض، پس اس کے بعد کوئی انتظار نہیں۔ انہوں نے کہا: مدت کے بعد 'ایلاء' کا ساقط ہونا واجب ہے، اور یہ صرف 'فیء' (رجوع) سے ساقط ہوتا ہے، جو کہ مدت کے اندر جماع ہے، اور چار ماہ مکمل ہونے کے بعد طلاق ہے۔

مالک اور شافعی نے استدلال کیا، پس انہوں نے کہا: اللہ نے 'مولی' کے لیے چار ماہ مقرر کیے، تو وہ مکمل طور پر اسی کے لیے ہیں۔

(١) دیکھیں الاستذکار ١٥/١٠٤-١٠٥، والمحرر الوجیز ١/٣٠٣۔ (٢) الاشراف ٤/٢٢٦ میں۔ (٣) لفظ: اشہر (مہینے)، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔

26 Surah Al-Baqarah: Verses 226, 227

His wife has no right to object to him regarding it; just as the owner of a deferred debt is not entitled to demand it until after the term is completed (1). The reasoning for Ishaq's view — that in a short term, the husband becomes a 'mu'li' (one who takes an oath of abstinence) if he does not have intercourse — is based on an analogy with someone who swears for more than four months, as he is considered a 'mu'li' because he intended to cause harm through the oath, and this intent is present in a short duration as well.

Seventh: They differed regarding a person who swears not to have intercourse with his wife for more than four months, and four months pass without his wife demanding it of him or taking him to the authorities to restrain him. According to Malik, his companions, and most of the people of Medina, nothing is required of him. Some of our scholars say that a revocable divorce (talaq raj'i) becomes necessary for him upon the expiration of the four months. Others among them and from other schools say that an irrevocable divorce (talaq ba'in) becomes necessary for him upon the expiration of the four months.

The correct view is that of Malik and his companions, which is that a 'mu'li' is not obliged to divorce until the authorities restrain him (2) at his wife's request so that he may fulfill his duty. He then either resumes intercourse with his wife and expiates his oath, or he divorces her. He is not left until he either resumes intimacy or divorces.

Al-Fay' (returning): refers to intercourse with a woman who can be cohabited with (3).

Sulayman bin Yasar said: There were nineteen men (4) from the companions of the Prophet ﷺ who would restrain [husbands] in cases of 'ila' (vows of abstinence). Malik said (5): "This is the practice among us," and this was also stated by Al-Layth, Al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr, and it was the choice of Ibn al-Mundhir (6).

Eighth: The term for the 'mu'li' begins from the day he takes the oath, not from the day his wife disputes with him and takes him to the judge. If she disputes with him and does not accept his abstinence from intercourse, the authorities set a term of four [months] for him...

---

(1) Al-Istidhkar 17/105-107. (2) In the manuscripts: 'yaqifuhu' (stop him), and what is established is from (M), which corresponds to Al-Kafi 2/599. (3) Al-Kafi 2/598-599. (4) In (D), (Z), and (M): 'nine men', and what is established is from (Kh) and (Zha), which

corresponds to the sources of documentation. (5) In Al-Muwatta 2/556. (6) In Al-Ishraf 4/230-231, and see Al-Istidhkar 17/87. The statement of Sulayman bin Yasar was narrated by Al-Shafi'i in Al-Umm 5/247, Sa'id bin Mansur in Al-Sunan (1915), Ibn Abi Shaybah 5/132, and Al-Bayhaqi 7/376, and the wording for most of them is: "I met someteen (13-19)..."

२६ सूरह अल-बक़रह : आयतें २२६, २२७

उसकी पत्नी को इसमें उस पर कोई आपत्ति नहीं है; ठीक वैसे ही जैसे एक स्थगित ऋण का मालिक उसकी मांग करने का हकदार नहीं होता है जब तक कि अवधि पूरी न हो जाए (१)। इशाक के कथन का कारण — कि कम अवधि में भी उसका मालिक 'मूली' (परहेज की शपथ लेने वाला) हो जाता है यदि वह संभोग नहीं करता है — उस व्यक्ति के साथ तुलना है जो चार महीने से अधिक की शपथ लेता है, क्योंकि वह 'मूली' हो जाता है; क्योंकि उसने शपथ के माध्यम से नुकसान पहुंचाने का इरादा किया था, और यह अर्थ कम अवधि में भी मौजूद है।

सातवाँ: उन्होंने इस पर असहमति जताई कि यदि कोई अपनी पत्नी के साथ चार महीने से अधिक समय तक संभोग न करने की शपथ लेता है, और चार महीने बीत जाते हैं बिना उसकी पत्नी के उससे मांग किए, और बिना उसे अधिकारी के पास ले जाए ताकि उसे रोका जा सके तो मलिक, उनके साथियों और मदीना के अधिकांश लोगों के अनुसार उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है। हमारे कुछ विद्वान कहते हैं: चार महीने पूरे होने पर उस पर एक प्रतिसंहरणीय तलाक (तलाक़-ए-रजी) अनिवार्य हो जाता है। उनमें से और अन्य लोग कहते हैं: चार महीने पूरे होने पर उस पर एक अपरिवर्तनीय तलाक (तलाक़-ए-बाइन) अनिवार्य हो जाता है।

सही वह है जिसे मलिक और उनके साथियों ने अपनाया, और वह यह है कि 'मूली' पर तब तक तलाक अनिवार्य नहीं होता जब तक कि अधिकारी उसे उसकी पत्नी की मांग पर रोक (२) न दे ताकि वह वापस आ जाए, फिर वह संभोग के माध्यम से अपनी पत्नी के पास वापस आता है और अपनी शपथ का प्रायश्चित करता है या तलाक देता है, और उसे तब तक नहीं छोड़ा जाता जब तक कि वह वापस न आ जाए या तलाक न दे दे।

'अल-फ़ै (वापसी): संभोग है उसके साथ जिसके साथ संभोग संभव हो (३)।

सुलेमान बिन यसार ने कहा: पैगंबर ﷺ के साथियों में से उन्नीस पुरुष (४) थे जो 'ईला' (परहेज की शपथ) के मामले में [पति को] रोकते थे। मलिक ने कहा (५): हमारे यहाँ यही मामला है, और यही बात अल-लैथ, अल-शाफई, अहमद, इशाक और अबू थौर ने कही थी, और इब्न अल-मुंधीर ने इसे चुना (६)।

आठवाँ: 'मूली' की अवधि उस दिन से शुरू होती है जिस दिन उसने शपथ ली थी, न कि उस दिन से जिस दिन उसकी पत्नी उससे विवाद करती है और उसे न्यायाधीश के पास ले जाती है। यदि वह

उससे विवाद करती है और संभोग से उसके इनकार को स्वीकार नहीं करती है, तो अधिकारी उसके लिए चार [महीने] की अवधि निर्धारित करता है...

---

(१) अल-इस्तिधकार १७/१०५-१०७। (२) पांडुलिपियों में: 'यक़फ़ुहू' (उसे रोक दे), और जो स्थापित है वह (म) से है, जो अल-काफ़ी २/५९९ के अनुरूप है। (३) अल-काफ़ी २/५९८-५९९। (४) (द), (ज़) और (म) में: 'नौ पुरुष', और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो दस्तावेज़ीकरण के स्रोतों के अनुरूप है। (५) अल-मुवत्ता २/५५६ में। (६) अल-इशराफ़ ४/२३०-२३१ में, और अल-इस्तिधकार १७/८७ देखें। सुलेमान बिन यसार का कथन अल-शाफई द्वारा अल-उम्म ५/२४७ में, सईद बिन मंसूर द्वारा अल-सुनन (१९१५) में, इब्न अबी शयबाह ५/१३२ में, और अल-बैहकी ७/३७६ में उद्धृत किया गया है, और उनमें से अधिकांश के लिए शब्द हैं: "मैंने दस से अधिक (१३-१९) को पाया..."

۲۶ سورۃ البقرہ: آیات ۲۲۶ ، ۲۲۷

اس میں اس کی بیوی کو اس پر کوئی اعتراض نہیں ہے؛ جس طرح مؤجل قرض کا مالک اس کے مطالبے کا حقدار نہیں ہوتا الا یہ کہ مدت پوری ہو جائے (۱)۔ اسحاق کے قول کی وجہ — کہ تھوڑی مدت میں اس کا مالک 'مولی' (پرہیز کی قسم کھانے والا) ہو جاتا ہے اگر وہ جماع نہ کرے — ان لوگوں پر قیاس ہے جو چار ماہ سے زائد کی قسم کھاتے ہیں، کیونکہ وہ 'مولی' ہو جاتا ہے؛ اس لیے کہ اس نے قسم کے ذریعے نقصان پہنچانے کا ارادہ کیا، اور یہ معنی تھوڑی مدت میں بھی موجود ہے۔

ساتواں: انہوں نے اس بات پر اختلاف کیا کہ جس نے اپنی بیوی سے چار ماہ سے زائد جماع نہ کرنے کی قسم کھائی، اور چار ماہ گزر گئے اور اس کی بیوی نے اس سے مطالبہ نہیں کیا، اور نہ ہی اسے حاکم کے پاس لے گئی تاکہ وہ اسے روکے، تو مالک، ان کے اصحاب اور اہل مدینہ کی اکثریت کے نزدیک اس پر کچھ لازم نہیں آتا۔ ہمارے بعض علماء کہتے ہیں: چار ماہ گزرنے پر اس پر ایک طلاق رجعی لازم ہو جاتی ہے۔ ان میں سے اور دوسرے لوگ کہتے ہیں: چار ماہ گزرنے پر اس پر ایک طلاق بائن لازم ہو جاتی ہے۔

صحیح وہ ہے جس کی طرف مالک اور ان کے اصحاب گئے ہیں، اور وہ یہ ہے کہ 'مولی' پر طلاق تب تک لازم نہیں ہوتی جب تک کہ حاکم اس کی بیوی کے مطالبے پر اسے روک (۲) نہ دے تاکہ وہ رجوع کرے، چنانچہ وہ جماع کے ذریعے اپنی بیوی سے رجوع کرے اور اپنی قسم کا کفارہ دے یا طلاق دے، اور اسے نہیں چھوڑا جاتا یہاں تک کہ وہ رجوع کرے یا طلاق دے دے۔

'الفیء' (رجوع): جماع ہے اس کے ساتھ جس کے ساتھ جماع ممکن ہو (۳)۔

سلیمان بن یسار نے کہا: نبی ﷺ کے صحابہ میں سے انیس مرد (۴) تھے جو 'ایلاء' (پرہیز کی قسم) میں [شوہر کو] روکتے تھے، مالک نے کہا (۵): ہمارے ہاں یہی معاملہ ہے، اور یہی بات لیث، شافعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور نے کہی، اور ابن المنذر نے اسے اختیار کیا (۶)۔

آٹھواں: 'مولی' کی مدت اس دن سے شروع ہوتی ہے جس دن اس نے قسم کھائی، نہ کہ اس دن سے جس دن اس کی بیوی اس سے جھگڑا کرتی ہے اور اسے حاکم کے پاس لے جاتی ہے۔ پس اگر وہ اس سے جھگڑا کرے اور جماع سے اس کے انکار پر راضی نہ ہو، تو حاکم اس کے لیے چار [ماہ] کی مدت مقرر کرتا ہے...

---

(۱) الاستذکار ۱۷/ ۱۰۵-۱۰۷۔ (۲) نسخوں میں: 'یقفہ' (اسے روکے)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو الکافی ۲/ ۵۹۹ کے موافق ہے۔ (۳) الکافی ۲/ ۵۹۸-۵۹۹۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں: 'نو مرد'، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو ذرائع تخریج کے موافق ہے۔ (۵) الموطأ ۲/ ۵۵۶ میں۔ (۶) الاشراف ۴/ ۲۳۰-۲۳۱ میں، اور دیکھئے الاستذکار ۱۷/ ۸۷، اور سلیمان بن یسار کا قول شافعی نے الام ۵/ ۲۴۷ میں، سعید بن منصور نے السنن (۱۹۱۵) میں، ابن ابی شیبہ ۵/ ۱۳۲ میں، اور بیہقی ۷/ ۳۷۶ میں روایت کیا ہے، اور ان میں سے اکثر کے ہاں الفاظ ہیں: "میں نے دس سے زائد (۱۳-۱۹) کو پایا..."

Surat Al-Baqarah: Verses 226, 227 27

...months from the day he swore. If he has intercourse, he has returned to the wife's right and expiated his oath. If he does not return, a revocable divorce (Talaq Raj'i) is issued against him(1).

Malik said: If he takes her back, his return is not valid until he has intercourse within the waiting period (Iddah). Al-Abhari said: This is because divorce only occurred to prevent harm, so as long as he does not have intercourse, the harm remains. There is no meaning to taking her back unless he has an excuse that prevents him from intercourse, in which case his taking her back is valid because the harm has ceased, and his refraining from intercourse is not due to causing harm but rather due to the excuse(2).

Ninth: The scholars differed regarding 'Ila' (oath of sexual abstinence) in situations other than anger. Ibn Abbas said: There is no 'Ila' except in anger. This was narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) in what is famously reported from him(3). It was also said by Al-Layth, Al-Sha'bi, Al-Hasan, and Ata'; all of them say: 'Ila' only occurs in a state of anger, hostility, distress(4), and annoyance, intending not to have intercourse with her to cause her harm, whether this includes the well-being of a child or not. If it was not out of anger, then it is not 'Ila'.

Ibn Sirin said: Whether the oath was in anger or not, it is 'Ila'. This was said by Ibn Mas'ud, Al-Thawri, Malik, the people of Iraq, Al-Shafi'i and his companions, and Ahmad, except that Malik said: Unless he intended the well-being of a child(5).

Ibn al-Mundhir said(6): This is more correct; because since they agreed that Zihar (calling one's wife as forbidden as one's mother), divorce, and all other oaths are the same in states of anger and pleasure, 'Ila' is likewise.

I say: The generality of the Quran points to this, and specifying the state of anger requires evidence, and it is not taken from a binding aspect. And Allah knows best.

Ten: Our scholars said: Whoever abstains from intercourse with his wife without an oath he swore to harm her...

---

(1) Al-Kafi 2/599. (2) See Al-Mudawwana 3/103, Al-Istidhkhar 17/87, and Al-Muntaqa 4/34. (3) Narrated by Al-Tabari 4/45-46. (4) In (d), (z), and (m): "haraja" (distress). (5) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/302. (6) In Al-Ishraf 4/227.

सूरह अल-बकराह: आयतें २२६, २२७ २७

...कसम खाने के दिन से महीने। यदि वह संभोग करता है, तो वह पत्नी के अधिकार पर वापस आ गया है और उसने अपनी कसम का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) दे दिया है। और यदि वह वापस नहीं आता है, तो उस पर एक प्रतिसंहरणीय तलाक (तलाक़-ए-रजई) प्रभावी हो जाता है(१)।

मालिक ने कहा: यदि वह उसे वापस लेता है, तो उसकी वापसी तब तक वैध नहीं है जब तक वह इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के भीतर संभोग न कर ले। अल-अभारी ने कहा: ऐसा इसलिए है क्योंकि तलाक केवल नुकसान को रोकने के लिए हुआ था, इसलिए जब तक वह संभोग नहीं करता, नुकसान बना रहता है। वापस लेने का कोई अर्थ नहीं है जब तक कि उसके पास कोई ऐसा बहाना न हो जो उसे संभोग से रोकता हो, ऐसी स्थिति में उसका वापस लेना वैध है; क्योंकि नुकसान दूर हो गया है, और संभोग से उसका परहेज नुकसान पहुँचाने के कारण नहीं बल्कि बहाने के कारण है(२)।

नौवां: विद्वानों ने गुस्से के अलावा अन्य स्थितियों में 'इला' (यौन संयम की शपथ) के बारे में मतभेद किया है। इब्न अब्बास ने कहा: गुस्से के बिना कोई 'इला' नहीं है। यह अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से उनके बारे में प्रसिद्ध रिवायत में वर्णित है(३)। अल-लैथ, अल-शाबी, अल-हसन और अता ने भी यही कहा; वे सभी कहते हैं: 'इला' केवल गुस्से, दुश्मनी, संकट(४) और झुंझलाहट की स्थिति में होता है, जिसका उद्देश्य उसे नुकसान पहुँचाने के लिए उसके साथ संभोग न करना हो, चाहे इसमें बच्चे का हित शामिल हो या न हो। यदि यह गुस्से के कारण नहीं था, तो यह 'इला' नहीं है।

इब्न सिरीन ने कहा: चाहे कसम गुस्से में ली गई हो या नहीं, वह 'इला' है। यह इब्न मसूद, अल-थौरी, मालिक, इराक के लोगों, अल-शाफ़ई और उनके साथियों और अहमद ने कहा था, सिवाय इसके कि मालिक ने कहा: जब तक कि उसका इरादा बच्चे के हित का न हो(५)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा(६): यह अधिक सही है; क्योंकि जब वे इस बात पर सहमत हो गए कि ज़िहार (अपनी पत्नी को अपनी माँ के समान वर्जित कहना), तलाक और अन्य सभी कसमें गुस्से और खुशी की स्थितियों में समान हैं, तो 'इला' भी वैसा ही था।

मैंने कहा: कुरान की व्यापकता इसी ओर इशारा करती है, और गुस्से की स्थिति को विशिष्ट बनाने के लिए प्रमाण की आवश्यकता है, और इसे किसी बाध्यकारी पहलू से नहीं लिया जाता है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

दसवां: हमारे विद्वानों ने कहा: जो व्यक्ति अपनी पत्नी को नुकसान पहुँचाने के लिए ली गई शपथ के बिना संभोग से परहेज करता है...

---

(१) अल-काफी ५९९/२। (२) देखें अल-मुदव्वना १०३/३, अल-इस्तिदख़ार ८७/१७, और अल-मुंतक़ा ३४/४। (३) अल-तबरी ४/४५-४६ द्वारा उद्धृत। (४) (द), (ज़), और (म) में: "हरजा" (संकट)। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३०२/१। (६) अल-इशराफ़ २२७/४ में।

سورۃ البقرہ: آیات ۲۲۶ ، ۲۲۷ ۲۷

قسم کھانے کے دن سے مہینے۔ پس اگر اس نے وطء (جماع) کر لیا، تو وہ بیوی کے حق کی طرف لوٹ آیا، اور اپنی قسم کا کفارہ ادا کر دیا، اور اگر اس نے رجوع نہ کیا تو اس پر ایک طلاق رجعی واقع ہو جائے گی(۱)۔

امام مالک نے فرمایا: اگر وہ رجوع کرے تو اس کا رجوع اس وقت تک صحیح نہیں جب تک کہ وہ عدت میں وطء نہ کر لے۔ الا بہری نے کہا: یہ اس لیے کہ طلاق صرف ضرر (نقصان) کو دور کرنے کے لیے واقع ہوئی تھی، پس جب تک وہ وطء نہیں کرتا ضرر باقی ہے، تو رجوع کا کوئی مطلب نہیں سوائے اس کے کہ اس کے پاس کوئی ایسا عذر ہو جو اسے وطء سے روکتا ہو، تو اس کا رجوع صحیح ہے؛ کیونکہ ضرر ختم ہو چکا ہے، اور اس کا وطء سے اجتناب ضرر کی وجہ سے نہیں بلکہ عذر کی وجہ سے ہے(۲)۔

نویں بات: غصے کی حالت کے علاوہ ایلاء کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: غصے کے بغیر ایلاء نہیں ہوتا، اور حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے ان کے بارے میں مشہور روایت میں یہی مروی ہے(۳)، اور یہی بات لیث، شعبی، حسن اور عطاء نے کہی، وہ سب کہتے ہیں: ایلاء صرف ناراضگی، جھگڑے، تنگی(۴) اور ضد کی صورت میں ہوتا ہے کہ اسے نقصان پہنچانے کے لیے اس سے جماع نہ کرے، خواہ اس میں بچے کی اصلاح مقصود ہو یا نہ ہو، پس اگر غصے کی وجہ سے نہ ہو تو وہ ایلاء نہیں ہے۔

ابن سیرین نے فرمایا: خواہ قسم غصے میں ہو یا بغیر غصے کے، وہ ایلاء ہے، اور یہی بات ابن مسعود، ثوری، مالک، اہل عراق، شافعی اور ان کے اصحاب اور احمد نے کہی، سوائے اس کے کہ مالک نے کہا: جب تک اس نے بچے کی اصلاح کا ارادہ نہ کیا ہو(۵)۔

ابن المنذر نے کہا(۶): اور یہ زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ جب ان کا اس بات پر اتفاق ہے کہ ظہار، طلاق اور باقی تمام قسمیں غصے اور رضا کی حالت میں برابر ہیں، تو ایلاء بھی اسی طرح تھا۔

میں کہتا ہوں: قرآن کا عموم اسی پر دلالت کرتا ہے، اور غصے کی حالت کی تخصیص کے لیے دلیل کی ضرورت ہے، اور اسے کسی لازمی پہلو سے نہیں لیا جاتا۔ واللہ اعلم۔

دسویں بات: ہمارے علماء نے کہا: جس نے اپنی بیوی کو نقصان پہنچانے کے لیے بغیر قسم کھائے وطء سے اجتناب کیا...

---

(۱) الکافی ۵۹۹/۲۔ (۲) دیکھیے المدونہ ۱۰۳/۳ ، والاستذکار ۸۷/۱۷ ، والمنتقی ۳۴/۴ ۔ (۳) اسے طبری نے ۴/ ۴۵-۴۶ پر روایت کیا ہے۔ (۴) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "وحرجة" (اور تنگی)۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۰۲/۱ ۔ (۶) الاشراف ۲۲۷/۴ میں۔

28 Surah Al-Baqarah: Verses 226, 227

...was ordered to have intercourse with her. If he refuses and persists in his refusal to harm her, they are separated without setting a term. It has been said: A term of Ila' (oath of abstinence) is set. And it has been said: Ila' does not apply to a man in his desertion of his wife, even if he stays years without having intercourse with her, but he is exhorted and commanded to fear Allah Almighty and not to keep her only to cause harm (1).

Eleventh: They differed concerning one who swore not to have intercourse with his wife until she weans her child; so as not to 'ghayl' (harm by nursing while pregnant) the child (2) and did not intend to harm her, until the nursing period ends. According to Malik, his wife had no right to demand him (3); for the purpose of the child's well-being. Malik said (4): It has reached me that Ali bin Abi Talib was asked about that, and he did not consider it Ila'. Ash-Shafi'i held this in one of his views, and the other view is that he is a 'muli' (one who takes an oath of abstinence), and the nursing of the child is not taken into account, and this is the view of Abu Hanifa (5).

Twelfth: Malik, Ash-Shafi'i, Abu Hanifa and their companions, Al-Awza'i, and Ahmad bin Hanbal went to the view that he is not a 'muli' who swore not to have intercourse with his wife in this house or in this dwelling; because he can find a way to have intercourse with her in a place other than that. Ibn Abi Layla and Ishaq said: If he leaves her for four months, she becomes divorced by Ila'. Don't you see that he is stopped at the end of four months (6)? But if he swore not to have intercourse with her in his city or town, then he is a 'muli' according to Malik, and this only applies to a journey that involves cost and burden, not in his garden or his nearby farm.

Thirteenth: The Almighty's saying: {from their wives} includes free women, Dhimmi women, and female slaves when they marry. The slave is bound by Ila' from his wife; Ash-Shafi'i, Ahmad, and Abu Thawr said: His Ila'...

---

(1) Al-Kafi 2/602, and see Al-Muntaqa 4/36. (2) In the lexicons: 'aghal' or 'aghyal' the man his child: if he has intercourse with his mother while she is nursing him. And the woman 'aghalat' or 'aghyalat' her child: nursed him while she was pregnant, and gave him 'ghayl' milk to drink. In Mukhtar al-Sahhah: It is said: 'ghaylah' harmed so-and-so's child: if his mother came to him while nursing him. It occurred in (d), (z), and (m): 'yamghal', from 'maghl', which is the milk the mother nurses her child with while she is pregnant. (3) Al-Kafi 2/603. It occurred in (kh) and (m): demand. (4) In Al-

Muwatta 2/558. (5) Al-Muntaqa 4/36, and see Al-Ishraf 4/235, and Al-Istidhkar 17/105-108. (6) Al-Ishraf 4/232.

२८ सूरह अल-बक़रह : आयत २२६, २२७

...उसे उसके साथ संभोग करने का आदेश दिया गया था। यदि वह मना कर दे और उसे नुकसान पहुँचाने के लिए अपने इनकार पर अड़ा रहे, तो बिना कोई समय सीमा तय किए उनके बीच अलगाव कर दिया जाता है। कहा गया है: 'ईला' (संयम की शपथ) की एक समय सीमा निर्धारित की जाती है। और यह भी कहा गया है: एक आदमी जब अपनी पत्नी को छोड़ देता है तो उस पर 'ईला' लागू नहीं होता, भले ही वह उसे छुए बिना वर्षों बिता दे, लेकिन उसे अल्लाह तआला से डरने और उसे केवल नुकसान पहुँचाने के लिए अपने पास न रखने की सलाह और आदेश दिया जाता है (१)।

ग्यारहवाँ: उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जिसने शपथ ली कि वह अपनी पत्नी के साथ संभोग नहीं करेगा जब तक कि वह अपने बच्चे का दूध न छुड़ा दे; ताकि उसके बच्चे को 'गैल' (गर्भावस्था के दौरान स्तनपान कराने से होने वाला नुकसान) न हो (२) और उसका इरादा उसे नुकसान पहुँचाने का न हो, जब तक कि स्तनपान की अवधि समाप्त न हो जाए। मालिक के अनुसार, उसकी पत्नी को उससे माँग करने का कोई अधिकार नहीं था (३); बच्चे की भलाई के उद्देश्य से। मालिक ने कहा (४): मुझे खबर मिली है कि अली बिन अबी तालिब से इसके बारे में पूछा गया था, और उन्होंने इसे 'ईला' नहीं माना। अल-शाफई ने अपने एक विचार में यही कहा, और दूसरा विचार यह है कि वह 'मूली' (संयम की शपथ लेने वाला) होगा, और बच्चे के स्तनपान पर विचार नहीं किया जाएगा, और यही अबू हनीफा का विचार है (५)।

बारहवाँ: मालिक, अल-शाफई, अबू हनीफा और उनके साथियों, अल-औज़ाई और अहमद बिन हंबल का विचार था कि वह व्यक्ति 'मूली' नहीं है जिसने इस घर में या इस निवास में अपनी पत्नी के साथ संभोग न करने की शपथ ली है; क्योंकि वह उस स्थान के अलावा किसी अन्य स्थान पर उसके साथ संभोग करने का रास्ता खोज सकता है। इब्न अबी लैला और इसहाक ने कहा: यदि वह उसे चार महीने के लिए छोड़ देता है, तो वह 'ईला' द्वारा अलग हो जाती है। क्या आप नहीं देखते कि उसे चार महीने पूरे होने पर रोक दिया जाता है (६)? लेकिन यदि उसने अपने शहर या कस्बे में उसके साथ संभोग न करने की शपथ ली है, तो मालिक के अनुसार वह 'मूली' है, और यह केवल उस यात्रा पर लागू होता है जिसमें खर्च और बोझ शामिल हो, उसके बगीचे या उसके पास के खेत में नहीं।

तेरहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {अपनी पत्नियों से} इसमें स्वतंत्र महिलाएँ, धिम्मी महिलाएँ और महिला दासियाँ शामिल हैं जब वे शादी कर लेती हैं। दास अपनी पत्नी के प्रति 'ईला' से बंधा होता है; अल-शाफई, अहमद और अबू थौर ने कहा: उसका 'ईला'...

---

(१) अल-काफी २/६०२, और अल-मुंतका ४/३६ देखें। (२) शब्दकोशों में: 'अगला' या 'अज्ञाल' पुरुष अपने बच्चे को: यदि वह उसकी माँ के साथ संभोग करता है जबकि वह उसे स्तनपान करा रही है। और महिला ने अपने बच्चे को 'अगलात' या 'अज्ञालत' किया: उसे तब स्तनपान कराया जब वह गर्भवती थी, और उसे 'गैल' दूध पिलाया। मुख्तार अल-सिहाह में: कहा जाता है: 'गैला' ने अमुक के बच्चे को नुकसान पहुँचाया: यदि उसकी माँ स्तनपान कराते समय उसके पास आई। (द), (ज़) और (म) में यह 'यमगल' के रूप में आया है, 'मगल' से, जो वह दूध है जो माँ अपने बच्चे को पिलाती है जब वह गर्भवती होती है। (३) अल-काफी २/६०३। (ख) और (म) में यह 'मुतालबा' के रूप में आया है। (४) अल-मुवत्ता २/५५८ में। (५) अल-मुंतका ४/३६, और अल-इशराफ ४/२३५, और अल-इस्तिधकार १७/१०५-१०८ देखें। (६) अल-इशराफ ४/२३२।

۲۸ سورة البقرہ : آیت ۲۲۶ ، ۲۲۷

...اسے اس کے ساتھ صحبت کرنے کا حکم دیا گیا۔ اگر وہ انکار کرے اور اسے نقصان پہنچانے کے لیے اپنے انکار پر قائم رہے، تو کسی مدت کے مقرر کیے بغیر ان کے درمیان علیحدگی کر دی جاتی ہے۔ کہا گیا ہے: ایلاء (جنسی تعلق نہ رکھنے کی قسم) کی ایک مدت مقرر کی جاتی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: ایک آدمی اپنی بیوی کو چھوڑ دینے کی صورت میں ایلاء کے حکم میں نہیں آتا، چاہے وہ اسے چھوئے بغیر کئی سال گزار دے، لیکن اسے وعظ کیا جاتا ہے اور اللہ تعالیٰ کے تقویٰ کا حکم دیا جاتا ہے کہ وہ اسے صرف نقصان پہنچانے کے لیے نہ روکے (۱)۔

گیارہواں: انہوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا جس نے قسم کھائی کہ وہ اپنی بیوی سے صحبت نہیں کرے گا جب تک کہ وہ اپنے بچے کا دودھ نہ چھڑا لے؛ تاکہ اس کے بچے کو 'غیل' (دورانِ حمل دودھ پلانے کا نقصان) نہ پہنچے (۲) اور اس نے اسے نقصان پہنچانے کا ارادہ نہ کیا ہو، جب تک کہ رضاعت کی مدت ختم نہ ہو جائے۔ مالک کے نزدیک، اس کی بیوی کو اس سے مطالبہ کرنے کا حق نہیں تھا (۳)؛ بچے کی بھلائی کے مقصد سے۔ مالک نے کہا (۴): مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ علی بن ابی طالب سے اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے اسے ایلاء نہیں سمجھا۔ امام شافعی کا ایک قول یہی ہے، اور دوسرا قول یہ ہے کہ وہ 'مولی' (قسم کھانے والا) ہوگا، اور بچے کی رضاعت کا کوئی اعتبار نہیں ہوگا، اور یہی امام ابو حنیفہ کا قول ہے (۵)۔

بارہواں: مالک، شافعی، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، اوزاعی اور احمد بن حنبل اس طرف گئے ہیں کہ وہ شخص مولیٰ نہیں ہوگا جس نے اس گھر یا اس مکان میں اپنی بیوی سے صحبت نہ کرنے کی قسم کھائی؛ کیونکہ وہ اس جگہ کے علاوہ کسی اور جگہ اس سے صحبت کرنے کی سبیل پا سکتا ہے۔ ابن ابی لیلیٰ اور اسحاق نے کہا: اگر اس نے اسے چار مہینے چھوڑے رکھا تو وہ ایلاء

کی وجہ سے جدا ہو گئی، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اسے چار مہینے پورے ہونے پر روک دیا جاتا ہے (۶)؟ لیکن اگر اس نے اپنے شہر یا بستی میں اس سے صحبت نہ کرنے کی قسم کھائی تو وہ مالک کے نزدیک مولیٰ ہے، اور یہ صرف اس سفر میں ہوتا ہے جس میں زحمت اور خرچہ ہو، نہ کہ اس کے باغ یا اس کے قریبی فارم میں۔

تیرہواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اپنی عورتوں سے} اس میں آزاد عورتیں، ذمی عورتیں اور لونڈیاں شامل ہیں جب وہ نکاح کر لیں۔ اور غلام پر اپنی بیوی سے ایلاء لازم ہوتا ہے؛ شافعی، احمد اور ابو ثور نے کہا: اس کا ایلاء...

---

(۱) الکافی ۲/۶۰۲، اور دیکھئے المنتقی ۴/۳۶۔ (۲) لغت میں ہے: 'أغال الرجلُ ولدَه وأغْيَلَه' یعنی جب وہ اس کی ماں سے صحبت کرے اور وہ اسے دودھ پلا رہی ہو۔ اور 'أغالت المرأة ولدها وأغْيَلَتْه' یعنی جب وہ اسے دودھ پلائے اور وہ حاملہ ہو، اور اسے 'غیل' کا دودھ پلائے۔ مختار الصحاح میں ہے: کہا جاتا ہے: 'أضرَّت الغيلَةُ بولد فلان' جب اس کی ماں اسے دودھ پلاتے ہوئے اس کے پاس آئے۔ (د) اور (ز) اور (م) میں 'یمغل' آیا ہے، 'المغل' سے، اور یہ وہ دودھ ہے جو ماں اپنے بچے کو حاملہ ہونے کی حالت میں پلاتی ہے۔ (۳) الکافی ۲/۶۰۳۔ (خ) اور (م) میں 'مطالبة' آیا ہے۔ (۴) الموطأ ۲/۵۵۸ میں۔ (۵) المنتقی ۴/۳۶، اور دیکھئے الإشراف ۴/۲۳۵، اور الاستذکار ۱۷/۱۰۵-۱۰۸۔ (۶) الإشراف ۴/۲۳۲۔

٢٩ Surah Al-Baqarah: Verses 226, 227

...like the 'ila' (oath of abstinence) of a free man, and their argument is based on the apparent meaning of the Almighty's saying: {For those who take an oath of abstinence from their wives...}, so it was for all spouses.

Ibn al-Mundhir(1) said: "And I say this," while Malik, al-Zuhri, Ata' bin Abi Rabah, and Ishaq said: "Its term is two months."

Al-Hasan and al-Nakha'i said: "His 'ila' from his slave wife is two months, and from a free wife is four months," and this was also said by Abu Hanifa.

Al-Sha'bi said: "The 'ila' of a slave woman is half the 'ila' of a free woman."

Fourteenth: Malik and his companions, Abu Hanifa and his companions, al-Awza'i, al-Nakha'i, and others said: "A woman whose marriage has been consummated and one whose marriage has not been consummated are the same regarding the obligation of 'ila' for both of them." Al-Zuhri, Ata', and al-Thawri said: "There is no 'ila' except after consummation." Malik said: "There is no 'ila' from a minor girl who has not reached puberty; if he takes an oath of abstinence from her and she reaches puberty, the 'ila' becomes binding from the day she reaches puberty(2)."

Fifteenth: As for the dhimmi (non-Muslim subject), his 'ila' is not valid, just as his zihar (oath of likeness to a mother) and divorce are not valid. This is because the marriage of people of polytheism is not considered a valid marriage to us; rather, they have a semblance of possession. Also, they are not tasked with religious laws, so the expiations for oaths are not binding upon them. If they refer to us for judgment on 'ila', it would not be appropriate for our judge to rule between them, and they should go to their own judges. If it results in mutual injustice among them, they should be judged according to the ruling of Islam, just as if a Muslim were to refrain from sexual intercourse with his wife to harm her without an oath(3).

Sixteenth: The saying of the Almighty: {a waiting period of four months}. Al-Tarabbus (waiting) means: being patient and delaying, a reversal of al-tasabbur (patience); the poet said: Wait for the calamities of time for her, perhaps she will be divorced one day or her husband will die(4).

As for the benefit of timing it at four months as mentioned by Ibn Abbas regarding the people of Pre-Islamic Ignorance (Jahiliyyah) as...

(1) In Al-Ishraf 4/232, and the mentioned sayings are from it. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/303, and see Al-Ishraf 4/231-232. (3) See Al-Mudawwana 3/105, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/478. (4) The verse is by Firass bin Utbah al-Azdi, and it is in Jamharat al-Lugha 1/259, and Mu'jam al-Shu'ara' by al-Marzubani p. 192, and Majma' al-Bayan 2/222.

पृष्ठ २९, सूरह अल-बक़रह: आयत २२६, २२७

...स्वतंत्र व्यक्ति के'ईला' (संभोग न करने की शपथ) की तरह, और उनका तर्क अल्लाह तआला के इस कथन के स्पष्ट अर्थ पर आधारित है: {जो लोग अपनी पत्नियों से ईला करते हैं...}, अतः यह सभी जीवनसाथियों के लिए था।

इब्न अल-मुन्ज़िर(१) ने कहा: "मैं भी यही कहता हूँ," जबकि मलिक, अल-ज़ुहरी, अता बिन अबी रबाह और इसहाक ने कहा: "इसकी अवधि दो महीने है।"

अल-हसन और अल-नखई ने कहा: "अपनी दासी पत्नी से उसका 'ईला' दो महीने का है, और स्वतंत्र पत्नी से चार महीने का है," और यही बात अबू हनीफा ने भी कही।

अल-शाबी ने कहा: "दासी का 'ईला' स्वतंत्र महिला के'ईला' का आधा है।"

चौदहवीं बात: मलिक और उनके साथियों, अबू हनीफा और उनके साथियों, अल-औज़ई, अल-नखई और अन्य ने कहा: "वह महिला जिसके साथ विवाह संपन्न हो चुका है और जिसके साथ विवाह संपन्न नहीं हुआ है, दोनों के लिए 'ईला' लागू होने के संबंध में वे समान हैं।" अल-ज़ुहरी, अता और अल-थौरी ने कहा: "विवाह संपन्न होने के बाद ही 'ईला' होता है।" मलिक ने कहा: "उस नाबालिग लड़की से 'ईला' नहीं होता जो यौवन तक नहीं पहुँची है; यदि वह उससे ईला करता है और वह यौवन तक पहुँच जाती है, तो उसके यौवन तक पहुँचने के दिन से 'ईला' बाध्यकारी हो जाता है(२)।"

पंद्रहवीं बात: जहाँ तक धिम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) का प्रश्न है, उसका 'ईला' मान्य नहीं है, जैसे उसका जिहार और तलाक मान्य नहीं है। इसका कारण यह है कि मुशरिकों (बहुदेववादियों) का विवाह हमारे यहाँ सही विवाह नहीं माना जाता, बल्कि उनके पास केवल कब्जे का आभास होता है। साथ ही, उन पर शरीयत के कानून लागू नहीं होते, इसलिए शपथ का कफ्फारा (प्रायश्चित) उन पर बाध्यकारी नहीं है। यदि वे ईला के निर्णय के लिए हमारे पास आते हैं, तो हमारे न्यायाधीश के लिए उनके बीच निर्णय लेना उचित नहीं होगा, और उन्हें अपने न्यायाधीशों के पास जाना चाहिए। यदि उनके बीच आपसी अन्याय होता है, तो इस्लाम के निर्णय के अनुसार फैसला किया जाएगा; ठीक वैसे ही जैसे कोई मुसलमान बिना शपथ के अपनी पत्नी को नुकसान पहुँचाने के लिए संभोग छोड़ देता है(३)।

सोलहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {चार महीने की प्रतीक्षा अवधि}। 'तरब्बुस' (प्रतीक्षा) का अर्थ है: धैर्य रखना और देरी करना, यह 'तसब्बुर' का उल्टा है; कवि ने कहा है: उसके लिए समय की आपदाओं की प्रतीक्षा करो, शायद वह किसी दिन तलाकशुदा हो जाए या उसका पति मर जाए(४)।

रही बात चार महीने के समय के लाभ की, जैसा कि इब्न अब्बास ने जाहिलियत (इस्लाम पूर्व अज्ञानता का काल) के लोगों के बारे में उल्लेख किया है कि...

(१) अल-इशराफ़ २३२/४ में, और उल्लेखित कथन उसी से हैं। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३०३/१, और देखें अल-इशराफ़ २३१/४-२३२। (३) देखें अल-मुदव्वना १०५/३, और मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलमा ४७८/२। (४) यह पद्य फ़िरास बिन उत्बा अल-अज़दी का है, और यह जम्हरत अल-लुग़ा २५९/१, और अल-मरज़ुबानी की मुअजम अल-शुआरा पृष्ठ १९२, और मजमा अल-बयान २२२/२ में है।

۲۹ سورہ البقرہ: آیات ۲۲۶ ، ۲۲۷

...آزاد شخص کے ایلاء کی طرح، اور ان کی دلیل اللہ تعالیٰ کے اس قول کا ظاہری مفہوم ہے: {ان لوگوں کے لیے جو اپنی بیویوں سے ایلاء (قسم کھا کر علیحدگی) کرتے ہیں...}، تو یہ تمام شوہروں کے لیے تھا۔

ابن المنذر(۱) نے کہا: "میں بھی یہی کہتا ہوں،" جبکہ مالک، زہری، عطا بن ابی رباح اور اسحاق نے کہا: "اس کی مدت دو ماہ ہے۔"

حسن اور نخعی نے کہا: "اپنی لونڈی بیوی سے اس کا ایلاء دو ماہ ہے، اور آزاد بیوی سے چار ماہ ہے،" اور یہی بات امام ابو حنیفہ نے بھی کہی۔

شعبی نے کہا: "لونڈی کا ایلاء آزاد عورت کے ایلاء کا نصف ہے۔"

چودھویں بات: مالک اور ان کے ساتھیوں، ابو حنیفہ اور ان کے ساتھیوں، اوزاعی، نخعی اور دیگر نے کہا: "جس عورت سے خلوت صحیحہ (ہمبستری) ہو چکی ہو اور جس سے نہ ہوئی ہو، دونوں ایلاء کے لزوم میں برابر ہیں۔" زہری، عطا اور ثوری نے کہا: "ایلاء صرف دخول کے بعد ہی ہوتا ہے۔" مالک نے کہا: "اس نابالغ لڑکی سے ایلاء نہیں ہوتا جو بلوغت کو نہ پہنچی ہو، اگر وہ اس سے ایلاء کرے اور وہ بالغ ہو جائے تو اس کی بلوغت کے دن سے ایلاء لازم ہو جائے گا(۲)۔"

پندرہویں بات: جہاں تک ذمی کا تعلق ہے، تو اس کا ایلاء درست نہیں، جیسے اس کا ظہار اور طلاق درست نہیں، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ اہل شرک کا نکاح ہمارے نزدیک نکاح صحیح نہیں ہے، بلکہ ان کے لیے صرف قبضے کا شبہ ہے، اور اس لیے بھی کہ وہ شرعی احکام کے مکلف نہیں ہیں لہٰذا ان پر قسموں کے کفارے لازم نہیں ہوں گے، چنانچہ اگر وہ ایلاء کے حکم میں ہمارے

پاس فیصلہ لائیں تو ہمارے حاکم کے لیے ان کے درمیان فیصلہ کرنا مناسب نہیں ہوگا، اور وہ اپنے حاکموں کے پاس جائیں گے، اگر ان کے درمیان باہمی ظلم کی صورت حال ہو تو اسلام کے حکم کے مطابق فیصلہ کیا جائے گا؛ جیسے اگر کوئی مسلمان بغیر قسم کھائے اپنی بیوی کو نقصان پہنچانے کے لیے ہمبستری چھوڑ دے(۳)۔

سولہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {چار مہینے کی مدت کا انتظار}۔ "التربص" (انتظار) کے معنی ہیں: ٹھہرنا اور تاخیر کرنا، یہ "التصبر" کا الٹ ہے؛ شاعر نے کہا: اس کے لیے گردشِ زمانہ کا انتظار کرو، شاید وہ کسی دن طلاق یافتہ ہو جائے یا اس کا شوہر مر جائے(۴)۔

جہاں تک چار مہینے کے وقت کے فائدے کا تعلق ہے جو ابن عباس نے اہل جاہلیت کے بارے میں ذکر کیا کہ...

(۱) الاشراف ۲۳۲/۴ میں، اور مذکورہ اقوال اسی سے ہیں۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۰۳/۱، اور دیکھیے الاشراف ۲۳۱/۴-۲۳۲۔ (۳) دیکھیے المدونہ ۱۰۵/۳، اور مختصر اختلاف العلماء ۴۷۸/۲۔ (٤) یہ شعر فراص بن عتبہ الازدی کا ہے، اور یہ جمہرۃ اللغہ ۲۵۹/۱، اور معجم الشعراء للمرزبانی ص ۱۹۲، اور مجمع البیان ۲۲۲/۲ میں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 226, 227

Page 30

(It was) mentioned before (1), so Allah forbade that, and set for the husband a period of four months for disciplining the wife by desertion (hajar), based on His Almighty's saying: {and desert them in their beds} [An-Nisa: 34]. The Prophet (peace be upon him) took an oath of separation (Ila') from his wives for a month to discipline them (2).

It has been said: Four months is the period during which a married woman cannot bear to be without her husband for longer. It is narrated that Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) was patrolling Medina one night when he heard a woman reciting poetry:

"Indeed, this night is long and its side has turned black, and the fact that there is no lover to play with has kept me awake. By Allah, were it not for Allah and nothing else, the sides of this bed would be shaken. Out of fear of my Lord, and modesty restrains me, and to honor my husband so that his mount is not taken."

The next morning, Umar summoned that (3) woman and asked her: "Where is your husband?" She said: "You sent him to Iraq!" So he summoned some women and asked them about a woman: "How long can she bear to be without her husband?" They said: "Two months, her patience decreases in three months, and her patience runs out in four months." So Umar set the duration of a man's military campaign to four months. When four months passed, he would recall the soldiers and send others. This—and Allah knows best—strengthens the specification of the Ila' (vow of continence) period to four months (4).

The seventeenth: His Almighty's saying: {But if they return} means: they came back. From it is: {until it returns to the command of Allah} [Al-Hujurat: 9]. And from it, the shadow after midday is called 'Fay''; because it returned from (5) the eastern side to the western side. It is said: 'Faa-a' (returned), 'Yafee-u' (returns), 'Fay'atan' and 'Fuyoo-an' (returning). And 'he is quick to return', meaning to come back. He (6) said:

(1) At the first issue. (2) Previously on page 22 of this volume. (3) In versions (D), (Z), and (M): 'with that'. (4) Al-Muntaqa 4/31. Sa'id ibn Mansur narrated the story similarly with the verses in his Sunan (2463), and Abd al-Razzaq (12593), and al-Bayhaqi 9/29, and they have that Umar asked Hafsa. See at-Talkhis al-Habir 3/219-220. (5) In the

copies: 'from', and what is established is from (M). (6) He is Suhaym, and the verse is in his Diwan p. 19, and Hamasa Ibn al-Shajari 1/546.

सूरह अल-बक़रह: आयत 226, 227

पृष्ठ 30

जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (1), अल्लाह ने इसे मना किया और पति के लिए पत्नी को त्याग (हिज्र) के माध्यम से अनुशासित करने के लिए चार महीने की अवधि निर्धारित की, जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: {और उन्हें बिस्तर पर अकेला छोड़ दो} [अन-निसा: 34]। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अपनी पत्नियों को अनुशासित करने के लिए एक महीने के लिए ईला (अलगाव की शपथ) ली थी (2)।

कहा गया है: चार महीने वह अवधि है जिससे अधिक एक विवाहित महिला अपने पति के बिना नहीं रह सकती। वर्णन है कि उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) एक रात मदीना में गश्त कर रहे थे, तो उन्होंने एक महिला को कविता पढ़ते हुए सुना:

"बेशक, यह रात लंबी है और इसका पहलू काला हो गया है, और किसी प्रेमी का साथ न होना मुझे सोने नहीं देता। अल्लाह की कसम, अगर अल्लाह न होता और कुछ न होता, तो इस बिस्तर के बाजू हिलने लगते। मेरे रब का डर और हया मुझे रोकती है, और मेरे पति का सम्मान कि उनके बिस्तर पर कोई और न आए।"

अगले दिन उमर ने उस (3) महिला को बुलाया और उससे पूछा: "तुम्हारा पति कहाँ है?" उसने कहा: "आपने उसे इराक भेजा है!" फिर उन्होंने कुछ महिलाओं को बुलाया और उनसे एक महिला के बारे में पूछा: "वह अपने पति के बिना कितने समय तक सब्र कर सकती है?" उन्होंने कहा: "दो महीने, तीन महीने में उसका सब्र कम हो जाता है, और चार महीने में उसका सब्र खत्म हो जाता है।" इसलिए उमर ने एक व्यक्ति के सैन्य अभियान की अवधि चार महीने तय की। जब चार महीने बीत जाते, तो वह लड़ने वालों को वापस बुला लेते और दूसरों को भेज देते। यह - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - ईला (ब्रह्मचर्य की शपथ) की अवधि को चार महीने तक सीमित करने की पुष्टि करता है (4)।

सत्रहवाँ: अल्लाह तआला का कथन है: {फिर अगर वे लौट आएँ} इसका अर्थ है: वे वापस आ गए। इसी से है: {यहाँ तक कि वह अल्लाह के हुक्म की ओर लौट आए} [अल-हुजुरात: 9]। और इसी से दोपहर के बाद की छाया को 'फ़य' कहा जाता है; क्योंकि यह पूरब की ओर से पश्चिम की ओर वापस आ गई (5)। कहा जाता है: 'फा-आ' (लौटा), 'यफ़ीयू' (लौटता है), 'फ़यअतन' और 'फ़ुयूअन' (लौटना)। और 'वह जल्दी लौटने वाला है', यानी वापस आना। उन्होंने (6) कहा:

(1) पहले मसले पर। (2) इस खंड के पृष्ठ 22 पर पहले आ चुका है। (3) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: 'बि-तिल्क'। (4) अल-मुंतक़ा 4/31, और सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (2463) में और अब्दुल रज़ाक़ (12593) और अल-बैहकी 9/29 में कविताओं के साथ इसी तरह की कहानी पेश की है, और उनके पास यह है कि उमर ने हफ्सा से पूछा था। देखिए अत-तल्ख़ीस अल-हबीर 3/219-220। (5) प्रतियों में: 'अन', और (म) से पुष्ट है। (6) वह सुहैम है, और यह पद उसके दीवान पृष्ठ 19, और हमासा इब्न अल-शजरी 1/546 में है।

سورہ البقرہ: آیات ۲۲۶ ، ۲۲۷

صفحہ ۳۰

پہلے ذکر ہو چکا (۱)، تو اللہ تعالیٰ نے اس سے منع فرما دیا، اور شوہر کے لیے عورت کو ہجر (ترکِ تعلق) کے ذریعے تادیب کرنے کی مدت چار ماہ مقرر کی، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ﴾ [النساء: ۳۴] اور نبی ﷺ نے اپنی ازواج سے تادیب کی خاطر ایک ماہ کا ایلاء (علیحدگی کی قسم) فرمایا تھا (۲)۔

اور یہ کہا گیا ہے: چار ماہ وہ مدت ہے جس سے زیادہ ایک شوہر والی عورت اس کے بغیر صبر نہیں کر سکتی۔ روایت ہے کہ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ ایک رات مدینہ میں گشت کر رہے تھے، تو انہوں نے ایک عورت کو یہ اشعار پڑھتے ہوئے سنا:

الا طال هذا الليل واسودّ جانبہ وارّقنی ان لا حبيب الاعبہ خدا کی قسم اگر اللہ کا ڈر نہ ہوتا تو اس چارپائی کے پائے ہلنے لگتے۔ اپنے رب کا خوف اور حیا مجھے روکتی ہے، اور اپنے شوہر کی عزت کا خیال کہ اس کی سواری (بستر) پر کوئی اور نہ بیٹھے۔

اگلے دن عمر رضی اللہ عنہ نے اس (۳) عورت کو بلایا اور اس سے پوچھا: "تمہارا شوہر کہاں ہے؟" اس نے کہا: "آپ نے اسے عراق بھیج دیا ہے!" تو انہوں نے کچھ عورتوں کو بلایا اور ان سے ایک عورت کے بارے میں پوچھا: "وہ اپنے شوہر کے بغیر کتنی مدت صبر کر سکتی ہے؟" انہوں نے کہا: "دو ماہ، اور تین ماہ میں اس کا صبر کم ہو جاتا ہے، اور چار ماہ میں اس کا صبر ختم ہو جاتا ہے"۔ چنانچہ عمر رضی اللہ عنہ نے مرد کے جہاد پر رہنے کی مدت چار ماہ مقرر کر

دی، جب چار ماہ گزر جاتے تو غازیوں کو واپس بلا لیتے اور دوسرے لوگوں کو بھیج دیتے۔ اور یہ - واللہ اعلم - ایلاء کی مدت کے چار ماہ کے ساتھ خاص ہونے کو تقویت دیتا ہے (۴)۔

سترہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِن فَاءُوا﴾ کا معنی ہے: وہ لوٹ آئے، اور اسی سے ہے: ﴿حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ﴾ [الحجرات: ۹]، اور اسی سے زوال کے بعد کے سائے کو 'فئی' کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ مشرق کی (۵) جانب سے مغرب کی جانب لوٹ آتا ہے۔ کہا جاتا ہے: فاء يفيء فيئةً وفُيُوءاً (وہ لوٹا، وہ لوٹتا ہے، لوٹنا)۔ اور "وہ تو بڑی جلدی لوٹنے والا ہے"، یعنی رجوع کرنے والا۔ اس نے (۶) کہا:

(۱) پہلے مسئلے کے پاس۔ (۲) اس جز کے صفحہ ۲۲ پر گزر چکا۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) کے نسخوں میں: 'بتلک' (اس کے ساتھ) ہے۔ (۴) المنتقی ۳۱/۴، اور سعید بن منصور نے اپنی سنن (۲۴۶۳) میں اور عبد الرزاق (۱۲۵۹۳) اور بیہقی ۲۹/۹ نے اسی طرح کا قصہ ان اشعار کے ساتھ روایت کیا ہے، اور ان کے ہاں یہ ہے کہ عمر رضی اللہ عنہ نے حضرت حفصہ رضی اللہ عنہا سے پوچھا تھا۔ دیکھیے التلخیص الحبیر ۲۱۹/۳ - ۲۲۰۔ (۵) نسخوں میں: 'عن' ہے، اور (م) سے ثابت شدہ 'من' ہے۔ (۶) وہ سحیم ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان صفحہ ۱۹، اور حماسہ ابن الشجری ۵۴۶/۱ میں ہے۔

31 Surah Al-Baqarah: Verses 226, 227

...and she returned, but did not fulfill what she set out for; and among a person's needs are those that are not fulfilled.

Eighteenth: Ibn al-Mundhir (1) said: All those of the people of knowledge from whom [opinions] are preserved have reached a consensus that "al-fay'" (returning) is sexual intercourse for the one who has no excuse. If he has an excuse such as illness, imprisonment, or the like, then his reclaiming [his wife] is valid, and she remains his wife. If the excuse is removed by his return from travel, recovery from illness, or release from prison, and he refuses intercourse, they are separated if the [four-month] period has expired. This was said by Malik in "Al-Mudawwanah" (2) and "Al-Mabsut".

Abd al-Malik said: She becomes irrevocably divorced (ba'in) from him on the day the period expires. If his excuse is proven true by returning when able, his past claim is judged as truthful. But if he belies what he claimed of return by refusing when able to do so, his situation is considered one of lying and extreme stubbornness (3), and the rulings are implemented as they were due at that time.

A group said: If evidence testifies to his returning (fai') during the state of excuse (4), it suffices him. This was said by Al-Hasan, Ikrimah, and Al-Nakha'i, and Al-Awza'i also held this view. Al-Nakha'i also said: The return is valid by word and testimony only, and the ruling of "ila'" (the oath of abstinence) is dropped. Have you seen if he is unable to have intercourse?

Ibn Atiyyah (5) said: This saying, if he does not have intercourse, reverts to the door of [preventing] harm.

Ahmad ibn Hanbal said: If he has an excuse, he returns (yafia) with his heart; Abu Qilabah also said this. Abu Hanifa said: If he is unable to have intercourse, he should say: "I have returned to her."

Al-Kiya al-Tabari (6) said: Abu Hanifa says regarding one who took an oath (ila') while ill and between them is a period of four months, or if she is "ratqa'" (unfit for intercourse), or a minor, or if he is "majbub" (castrated): that if he returns to her with his tongue and the period passes while the excuse remains, that is a valid return. Ash-Shafi'i disagrees with him in one of his two schools of thought.

(1) In "Al-Ishraf" 4/229. (2) 3/303. (3) i.e., severe dispute. See Mukhtar al-Sihah. (4) In (kh) and (za): If he bears witness to his return in his heart in a state, and what is in "Al-Ishraf" 4/229, and the speech is from it: If he bears witness to his return in a state. (5) "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/303, and what precedes it is from it. (6) In "Ahkam al-Qur'an" 1/149.

३१ सूरह अल-बकरा: आयतें २२६, २२७

...और वह लौट आई पर उसने वह काम पूरा नहीं किया जिसके लिए वह आई थी; और मनुष्य की ज़रूरतों में से कुछ ऐसी होती हैं जो पूरी नहीं होतीं।

अठारहवीं बात: इब्न अल-मुन्ज़िर (१) ने कहा: उन सभी विद्वानों का इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है जिनके विचार सुरक्षित हैं, कि "फ़य" (लौटना/सुलह) उस व्यक्ति के लिए संभोग है जिसके पास कोई बहाना (उज़्र) न हो। यदि उसके पास बीमारी, जेल या इसी तरह का कोई बहाना है, तो उसका सुलह करना मान्य है, और वह उसकी पत्नी है। फिर जब वह अपनी यात्रा से लौटकर, बीमारी से ठीक होकर, या जेल से रिहा होकर बहाना समाप्त हो जाता है, और वह संभोग से इनकार करता है, तो यदि अवधि (चार महीने) समाप्त हो गई है, तो उन्हें अलग कर दिया जाएगा। इमाम मलिक ने "अल-मुदव्वना" (२) और "अल-मबसूत" में यही कहा है।

अब्दुल मलिक ने कहा: जिस दिन अवधि समाप्त हुई, वह उससे अलग (बाइन) हो जाएगी। यदि सक्षम होने पर सुलह करके उसका बहाना सच्चा साबित होता है, तो अतीत के बारे में उसकी सच्चाई का फैसला किया जाएगा। लेकिन अगर वह सक्षम होने पर इनकार करके सुलह के अपने दावे को झुठलाता है, तो उसके मामले को झूठ और हठधर्मिता (३) माना जाएगा, और आदेश वैसे ही लागू किए जाएंगे जैसे उस समय होने चाहिए थे।

एक समूह ने कहा: यदि बहाने की स्थिति (४) में उसकी सुलह की गवाही मिलती है, तो यह पर्याप्त है। यह हसन, इक्रिमा और अल-नखई ने कहा है, और अल-औज़ाई का भी यही विचार था। अल-नखई ने यह भी कहा: सुलह केवल शब्दों और गवाही से मान्य हो जाती है, और "ईला" (कसम) का आदेश समाप्त हो जाता है। क्या आपने देखा है कि यदि वह संभोग करने में सक्षम न हो?

इब्न अतिया (५) ने कहा: यदि वह संभोग नहीं करता है, तो यह बात नुकसान के अध्याय की ओर लौटती है।

अहमद बिन हंबल ने कहा: यदि उसके पास कोई बहाना है, तो वह अपने दिल से सुलह करता है; अबू किलाबा ने भी यही कहा। अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि वह संभोग करने में सक्षम नहीं है, तो वह कहे: "मैं उसकी ओर लौट आया हूँ।"

अल-किया अल-तबरी (६) ने कहा: अबू हनीफ़ा उस व्यक्ति के बारे में कहते हैं जिसने बीमार होने पर ईला (कसम) की और उनके बीच चार महीने की अवधि हो, और वह स्त्री (शारीरिक बाधा के कारण) संभोग के अयोग्य हो, या छोटी हो, या वह व्यक्ति पुरुषत्वहीन (मजबूब) हो: कि यदि वह अपनी ज़ुबान से उसकी ओर लौटता है और बहाना बरकरार रहते हुए अवधि बीत जाती है, तो वह सुलह मान्य है, और शाफ़ई अपने दो विचारों में से एक में उनसे असहमत हैं।

(१) अल-इशराफ़ २२९/४ में। (२) ३०३/३। (३) यानी: गंभीर विवाद। मुख्तार अल-सिहाह देखें। (४) (ख) और (ज़) में: यदि वह किसी स्थिति में अपने दिल से अपनी सुलह पर गवाह बनाए। और जो अल-इशराफ़ २२९/४ में है, और बात उसी से है: यदि वह किसी स्थिति में अपनी सुलह पर गवाह बनाए। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३०३/१, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। (६) अहकाम अल-कुरान १४९/१ में।

۳۱ سورہ بقرہ: آیات ۲۲۶، ۲۲۷

...اور وہ لوٹ آئی لیکن جس مقصد کے لیے آئی تھی اسے پورا نہ کیا، اور انسان کی بعض حاجتیں ایسی ہوتی ہیں جو پوری نہیں ہوتیں۔

اٹھارہواں مسئلہ: ابن المنذر (۱) نے کہا: اہل علم میں سے جن کے اقوال محفوظ ہیں ان سب کا اس بات پر اجماع ہے کہ "فیء" (رجوع) اس شخص کے لیے جماع ہے جس کے پاس کوئی عذر نہ ہو۔ اگر اس کے پاس بیماری، قید یا اس جیسی کوئی عذر ہو تو اس کا رجوع کرنا صحیح ہے اور وہ اس کی بیوی ہے۔ پھر جب وہ سفر سے واپس آ جائے، بیماری سے تندرست ہو جائے یا قید سے رہا ہو جائے اور اس کا عذر ختم ہو جائے، لیکن وہ جماع سے انکار کرے، تو اگر مدت (چار ماہ) گزر چکی ہو تو ان کے درمیان جدائی کر دی جائے گی۔ امام مالک نے "المدونة" (۲) اور "المبسوط" میں یہی فرمایا ہے۔

اور عبدالملک نے کہا: وہ اس دن اس سے جدا (بائن) ہو جائے گی جس دن مدت ختم ہوگی۔ اگر قدرت حاصل ہونے پر رجوع کر کے اس کا عذر سچا ثابت ہو گیا، تو ماضی کے بارے میں اس کی سچائی کا فیصلہ کیا جائے گا۔ لیکن اگر اس نے قدرت کے باوجود انکار کر کے اپنے رجوع کے دعوے کو جھٹلا دیا، تو اس کے معاملے کو جھوٹ اور سخت ہٹ دھرمی (۳) پر محمول کیا جائے گا، اور احکام اسی طرح نافذ ہوں گے جیسے اس وقت واجب تھے۔

ایک گروہ نے کہا: اگر عذر کی حالت (۴) میں اس کے رجوع پر کوئی گواہی مل جائے تو یہ کافی ہے، یہ حسن، عکرمہ اور نخعی کا قول ہے، اور اوزاعی بھی اسی کے قائل ہیں۔ نخعی نے یہ بھی

کہا: صرف قول اور گواہی سے رجوع صحیح ہو جاتا ہے اور ایلاء (قسم) کا حکم ساقط ہو جاتا ہے۔ آپ کا کیا خیال ہے اگر وہ جماع کی قدرت نہ رکھتا ہو؟

ابن عطیہ (۵) نے کہا: یہ قول، اگر وہ جماع نہ کرے، نقصان کے باب کی طرف لوٹتا ہے۔

وقال احمد بن حنبل: احمد بن حنبل نے کہا: اگر اسے کوئی عذر ہو تو وہ اپنے دل سے رجوع کرے، ابو قلابہ کا بھی یہی قول ہے۔ ابوحنیفہ نے کہا: اگر وہ جماع پر قادر نہ ہو تو کہے: "میں نے اس کی طرف رجوع کیا"۔

الکیا الطبری (۶) نے کہا: ابوحنیفہ اس شخص کے بارے میں کہتے ہیں جس نے بیماری کی حالت میں ایلاء کیا اور ان کے درمیان چار ماہ کی مدت ہو، یا وہ عورت (جسمانی رکاوٹ کی وجہ سے) جماع کے قابل نہ ہو، یا چھوٹی ہو، یا وہ شخص مقطوع الذکر (مجبوب) ہو: کہ اگر وہ اپنی زبان سے اس کی طرف رجوع کرے اور عذر برقرار رہنے کی حالت میں مدت گزر جائے، تو یہ رجوع صحیح ہے، اور شافعی اپنے دو مسلکوں میں سے ایک میں ان سے اختلاف کرتے ہیں۔

(۱) الاشراف ۲۲۹/۴ میں۔ (۲) ۳۰۳/۳۔ (۳) یعنی: شدید جھگڑا۔ مختار الصحاح دیکھیں۔ (۴) (خ) اور (ظ) میں ہے: اگر وہ کسی حالت میں اپنے دل سے اپنے رجوع پر گواہ بنائے۔ اور جو الاشراف ۲۲۹/۴ میں ہے، اور کلام اسی سے ہے: اگر وہ کسی حالت میں اپنے رجوع پر گواہ بنائے۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۰۳/۱، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (۶) احکام القرآن ۱۴۹/۱ میں۔

32 Surah Al-Baqarah: Verses 226, 227 A group said: Returning (fay') only happens through sexual intercourse, whether in the case of an excuse or otherwise. Likewise said Sa'id ibn Jubayr; he said: Similarly if he was on a journey or in prison (1). Nineteenth: Malik, Al-Shafi'i, Abu Hanifa, their companions, and the majority of scholars mandated expiation (kaffarah) for the one who takes an oath of abstinence (al-mu'li) if he returns by having intercourse with his wife. Al-Hasan said: There is no expiation for him, and this was also said by Al-Nakha'i; Al-Nakha'i said: They used to say: If he returns, there is no expiation for him (2). Ishaq said: Some people of interpretation said regarding the verse: "But if they return" (Quran 2:226), it means regarding the oath that (3) they broke. This is a position on oaths for some of the Successors (Tabi'in) concerning someone who swears not to do an act of righteousness, piety, or a door of goodness; he should do it and there is no expiation for him. The evidence for him is the saying of the Almighty: "But if they return, then indeed Allah is Forgiving and Merciful," and He did not mention expiation. Also, this is based on the idea that an idle oath is what is sworn regarding a sin, and abstaining from intercourse with one's wife is a sin (4). I say: This opinion may be supported from the Sunnah by the hadith of 'Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather, that the Prophet ﷺ said: "Whoever takes an oath and then finds something else to be better than it, let him abandon it, for abandoning it is its expiation." It was recorded by Ibn Majah in his Sunan (5). More explanation of this will come in the verse of oaths, God Almighty willing (6). The argument of the majority is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Whoever takes an oath and then sees something better than it, let him do that which is better and expiate for his oath" (7). Twentieth: If he expiates for his oath, the state of Ila' (abstinence) is dropped from him. This was said by our scholars. This is evidence for the permissibility of performing expiation before the breach of oath (hanth) in the school of thought, and it is a consensus in the issue of Ila'. (1) Al-Ishraf 4/229-230, and he states that the one who said that is Sa'id ibn al-Musayyib, and Ibn Atiyyah attributed it in Al-Muharrar al-Wajiz 303/1 to both of them, and likewise Al-Tabari narrated it from them 4/53-54. (2) Al-Ishraf 4/230. (3) In (Kh), (Z), and (Zha): "that which". (4) Al-Muharrar al-Wajiz 303/1. (5) Number (2111), and it was previously mentioned on page 19 of this part. (6) In the commentary of verse (89) of Surah Al-Ma'idah. (7) Narrated by Ahmad (8734) and Muslim (1650) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him.

32 सूरह अल-बकराह: आयतें 226, 227 एक समूह ने कहा: लौटना (फ़य') केवल संभोग के माध्यम से होता है, चाहे वह किसी बहाने की स्थिति में हो या अन्यथा। सईद इब्न जुबैर ने भी यही कहा; उन्होंने कहा: इसी तरह अगर वह यात्रा पर हो या जेल में हो (1)। उन्नीसवां: मलिक, अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा, उनके साथियों और विद्वानों के बहुमत ने उस व्यक्ति के लिए प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) अनिवार्य कर दिया है जिसने अपनी पत्नी से संभोग न करने की कसम (ईला') खाई हो, यदि वह संभोग करके वापस लौटता है। अल-हसन ने कहा: उस पर कोई प्रायश्चित नहीं है, और यही बात अल-नखई ने भी कही; अल-नखई ने कहा: वे कहते थे: यदि वह वापस लौटता है, तो उस पर कोई प्रायश्चित नहीं है (2)। इशाक ने कहा: व्याख्या करने वाले कुछ लोगों ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: "तो यदि वे लौट आएं' (क़ुरआन 2:226), इसका अर्थ उस शपथ से है जो (3) उन्होंने तोड़ी। यह कुछ ताबिईन (महानुभावों के अनुयायियों) का शपथों के बारे में मत है कि जो व्यक्ति नेकी, परहेजगारी या भलाई के किसी कार्य को न करने की शपथ लेता है, तो उसे वह कार्य करना चाहिए और उस पर कोई प्रायश्चित नहीं है। उनके लिए प्रमाण अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कथन है: "तो यदि वे लौट आएं तो निश्चय ही अल्लाह क्षमाशील, दयावान है", और उसने प्रायश्चित का उल्लेख नहीं किया। साथ ही, यह इस विचार पर आधारित है कि व्यर्थ शपथ वह है जो किसी पाप के लिए ली गई हो, और अपनी पत्नी के साथ संभोग का त्याग करना एक पाप है (4)। मैं कहता हूँ: इस राय के लिए सुन्नत से साक्ष्य अम्र इब्न शुऐब की हदीस से मिलता है, जो उनके पिता से और उनके पिता उनके दादा से रिवायत करते हैं कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसने शपथ ली, फिर उससे बेहतर कुछ और देखा, तो उसे छोड़ दे, क्योंकि उसे छोड़ देना ही उसका प्रायश्चित है।" इसे इब्न माजाह ने अपनी सुनन (5) में संकलित किया है। शपथों की आयत में इस पर और अधिक विवरण आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा (6)। बहुमत का तर्क नबी ﷺ का यह कथन है: "जिसने शपथ ली, फिर उससे बेहतर कुछ और देखा, तो वह करे जो बेहतर है और अपनी शपथ का प्रायश्चित करे" (7)। बीसवां: यदि उसने अपनी शपथ का प्रायश्चित कर लिया, तो उससे ईला' (कसम) समाप्त हो गई। यह हमारे विद्वानों ने कहा है। यह पंथ (मज़हब) में शपथ भंग (हंथ) से पहले प्रायश्चित करने की प्राथमिकता का प्रमाण है, और यह ईला' के मुद्दे पर आम सहमति है। (1) अल-इशराफ 4/229-230, और उनके अनुसार ऐसा कहने वाले सईद इब्न अल-मुसय्यिब हैं, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 303/1 में इसे उन दोनों की ओर श्रेय दिया है, और इसी तरह अल-तबरी ने उन दोनों से 4/53-54 में वर्णित किया है। (2) अल-इशराफ 4/230। (3) (ख़), (ज़), और (ज़ो) की प्रतियों में: "वह जो"। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 303/1। (5) नंबर (2111), और इसका उल्लेख इस भाग के पृष्ठ 19 पर पहले आ चुका है। (6) सूरह

अल-मायदा की आयत (89) की व्याख्या में। (7) इसे अहमद (8734) और मुस्लिम (1650) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित किया है।

۳۲ سورۃ البقرہ: آیات ۲۲۶ ، ۲۲۷ ایک گروہ نے کہا: رجوع (فیء) صرف جماع کے ذریعے ہی ہوتا ہے، خواہ عذر کی حالت ہو یا اس کے علاوہ؛ اسی طرح سعید بن جبیر نے کہا؛ انہوں نے کہا: اسی طرح اگر وہ سفر میں ہو یا قید میں ہو(۱)۔ انیسویں بات: مالک، شافعی، ابو حنیفہ، ان کے اصحاب اور جمہور علماء نے مولی (ایلاء کرنے والے) پر کفارہ واجب کیا ہے جب وہ اپنی بیوی سے جماع کے ذریعے رجوع کر لے۔ حسن بصری نے کہا: اس پر کوئی کفارہ نہیں، اور یہی قول نَخَعِی کا ہے؛ نَخَعِی نے کہا: وہ کہا کرتے تھے: جب وہ رجوع کر لے تو اس پر کوئی کفارہ نہیں(۲)۔ اسحاق نے کہا: بعض اہل تاویل نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿فَإِن فَاءُو﴾ یعنی اس قسم کے بارے میں جو (۳) انہوں نے توڑ دی، اور یہ بعض تابعین کا ایمان (قسموں) کے بارے میں مذہب ہے کہ جو شخص نیکی یا تقویٰ یا خیر کے کسی دروازے پر قسم کھائے کہ وہ اسے نہیں کرے گا، تو وہ اسے کرے اور اس پر کوئی کفارہ نہیں، اور ان کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿فَإِن فَاءُو فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾، اور اس نے کفارے کا ذکر نہیں فرمایا؛ نیز یہ اس بات پر مبنی ہے کہ لغو قسم وہ ہے جو معصیت (گناہ) پر کھائی جائے، اور بیوی سے جماع ترک کرنا معصیت ہے(۴)۔ میں کہتا ہوں: اور اس قول پر سنت سے استدلال عمرو بن شعیب کی حدیث سے کیا جا سکتا ہے، وہ اپنے والد سے، وہ اپنے دادا سے، وہ نبی ﷺ سے روایت کرتے ہیں کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی بات پر قسم کھائی، پھر اس کے علاوہ کو اس سے بہتر پایا، تو اسے چھوڑ دے، پس اس کا چھوڑنا ہی اس کا کفارہ ہے"۔ اسے ابن ماجہ نے اپنی سنن(۵) میں نکالا ہے۔ اور اس کی مزید وضاحت انشاء اللہ تعالیٰ ایمان (قسموں) کی آیت میں آئے گی(۶)۔ اور جمہور کی دلیل آپ ﷺ کا یہ قول ہے: "جس نے کسی بات پر قسم کھائی، پھر اس کے علاوہ کو اس سے بہتر پایا، تو وہ کام کرے جو بہتر ہے، اور اپنی قسم کا کفارہ ادا کرے"(۷)۔ بیسویں بات: جب اس نے اپنی قسم کا کفارہ ادا کر دیا تو اس سے ایلاء ساقط ہو گیا۔ یہ ہمارے علماء نے کہا ہے۔ اور اس میں

مذہب میں حنث (قسم توڑنے) سے پہلے کفارہ پیش کرنے پر دلیل ہے، اور یہ مسئلہ ایلاء میں اجماع ہے۔ (۱) الاشراف ۴/ ۲۲۹-۲۳۰، اور ان کے نزدیک اس کے قائل سعید بن المسیب ہیں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۰۳/۱ میں ان دونوں کی طرف منسوب کیا ہے، اور اسی طرح ان دونوں سے طبری ۴/ ۵۳-۵۴ نے روایت کیا ہے۔ (۲) الاشراف ۴/ ۲۳۰۔ (۳) نسخہ (خ)، (ز) اور (ظ) میں: "الذي" (جو) ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۰۳/۱۔ (۵) نمبر (۲۱۱۱)، اور اس کا ذکر اس پارے کے صفحہ ۱۹ پر گزر چکا ہے۔ (۶) سورہ مائدہ کی آیت (۸۹) کی تفسیر کے پاس۔ (۷) اسے احمد (۸۷۳۴) اور مسلم (۱۶۵۰) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

And evidence against Abu Hanifa in the matter of oaths; since he does not see the permissibility of offering expiation (Kaffara) before breaking the oath (Hanath). This was stated by Ibn al-Arabi(1).

Twenty-First: I say: With this verse, Muhammad bin al-Hasan argued(2) against the permissibility of expiation before breaking the oath, saying: When Allah the Almighty ruled for the one who takes an oath of abstinence (Al-Mu'li) one of two rulings: either returning (fay') or the determination of divorce; if it were permissible to offer expiation before breaking the oath, Al-Ila' (oath of abstinence) would be nullified without returning or(3) determination of divorce(4), because if he breaks the oath, nothing is required of him by the breaking of the oath, and when nothing is required of the one who makes the oath(5) by breaking it(6), he is not a 'Mu'li' (one who has sworn abstinence), and in the permissibility of offering expiation is the dropping of the ruling of Ila' without what Allah mentioned, and that is contrary to the Book(7).

Twenty-Second: Allah the Almighty said: {And if they decide on divorce - then indeed, Allah is Hearing and Knowing}. Al-'Azimah (determination): completing the intent for something. It is said: 'azama 'alayhi (he determined upon it), ya'zimu 'uzman - with damma - and 'azimatan, and 'aziman, and 'azmanan, and i'tazama i'tizaman. And "I determined upon you that you shall do [something]", meaning: I took an oath upon you. Shamir said: Al-'azimah and al-'azm are what you have firmly resolved in your mind regarding a matter that you are its doer(8).

Divorce (Talaq) is from: taluqat al-mar'atu tatluqu - on the weight of nasara yansuru - talaqan, so she is 'taliq' (divorced) and also 'taliqah'. Al-A'sha said: "O my neighbor, part from me, for you are divorced (taliqah)"(9)

And 'taluqat' - with damma on the lam - like 'azuma ya'zumu' is permissible, though Al-Akhfash rejected it.

Divorce is the untying of the knot(10) of marriage, and its origin is 'intilaq' (setting free/going forth), and 'mutallaqat' means those set free.

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 1/182. (2) In (m): inferred. (3) In (kh) and (za): and not. (4) In (m): the divorce. (5) In (d), (z), and (m): the one breaking the oath, and what is established is from (kh) and (za) which matches Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya 1/151. (6) In the copies: Shay'an, which is an error. (7) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya 1/151, and

see Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 1/363-364. (8) See Tahdhib al-Lugha 2/152-153, and al-Sihah (Azm). (9) Diwan al-A'sha p. 313, and its second half is: "Such are the affairs of people, coming in the morning and striking at night." (10) In the copies: 'aqd, and what is established is from (m).

और शपथ (क़सम) के मामले में अबू हनीफ़ा के विरुद्ध प्रमाण; क्योंकि वह कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) को शपथ तोड़ने (हनथ) से पहले देने की अनुमति नहीं देते। यह इब्न अल-अरबी (1) द्वारा कहा गया था।

इक्कीसवाँ: मैंने कहा: इस आयत के साथ, मुहम्मद बिन अल-हसन ने शपथ तोड़ने से पहले कफ़्फ़ारा की अनुमति के विरुद्ध तर्क दिया (2), उन्होंने कहा: जब अल्लाह तआला ने मु'ली (संयम की शपथ लेने वाला) के लिए दो निर्णयों में से एक का फैसला किया: या तो लौटना (फ़य) या तलाक़ का दृढ़ संकल्प; यदि शपथ तोड़ने से पहले कफ़्फ़ारा देना जायज़ होता, तो 'ईला' (संयम की शपथ) बिना फ़य या (3) तलाक़ के संकल्प (4) के ही रद्द हो जाती, क्योंकि यदि वह शपथ तोड़ता है, तो शपथ तोड़ने के कारण उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होता, और जब शपथ लेने वाले (5) पर शपथ तोड़ने (6) से कुछ अनिवार्य नहीं होता, तो वह 'मु'ली' नहीं रहता, और कफ़्फ़ारा देने की अनुमति देना अल्लाह के बताए हुए के बिना ईला के हुक्म को गिराना है, और वह किताब (क़ुरआन) के विपरीत है (7)।

बाईसवाँ: अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और यदि वे तलाक़ का संकल्प कर लें - तो निस्संदेह, अल्लाह सुनने वाला और जानने वाला है}। अल-अज़ीमा (संकल्प): किसी चीज़ पर इरादे को पूरा करना। कहा जाता है: 'अज़मा अलैहि' (उसने उस पर संकल्प किया), 'यअज़िमु उज़मन' - दम्मा के साथ - और 'अज़ीमतन', और 'अज़ीमन', और 'अज़मानन', और 'इअतज़मा इअतिज़ामन'। और "मैंने तुम पर संकल्प किया कि तुम करोगे", यानी: मैंने तुम्हें क़सम दी। शमीर ने कहा: अल-अज़ीमा और अल-अज़्म वह है जिसे आपने अपने मन में किसी काम के बारे में दृढ़ किया हो कि आप उसे करने वाले हैं (8)।

तलाक़ निकला है: 'तलुक़त अल-मआरतु ततलुक़ु' से - नसरा यनसुरु के वज़न पर - तलाक़न, तो वह 'तालिक़' (तलाक़शुदा) है और 'तालिक़ा' भी। अल-अशा ने कहा: "ओ मेरी पड़ोसन, मुझसे अलग हो जा, क्योंकि तू तलाक़शुदा (तालिक़ा) है" (9)

और 'तलुक़त' - लाम पर दम्मा के साथ - 'अज़ुमा यअज़ुमु' की तरह जायज़ है, हालांकि अल-अखफ़श ने इसे अस्वीकार किया है।

तलाक़ निकाह की गाँठ (10) को खोलना है, और इसका मूल 'इन्तिलाक़' (छोड़ देना/प्रस्थान करना) है, और 'मुतल्लाक़ात' का अर्थ है वे जिन्हें छोड़ दिया गया हो।

(1) अहकाम अल-क़ुरआन 1/182 में। (2) (म) में: निष्कर्ष निकाला। (3) (ख़) और (ज़) में: और नहीं। (4) (म) में: तलाक़। (5) (द), (ज़) और (म) में: शपथ तोड़ने वाला, और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है जो अल-किया द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 1/151 के अनुरूप है। (6) प्रतियों में: 'शैअन', जो एक त्रुटि है। (7) अल-किया द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 1/151, और अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 1/363-364 देखें। (8) तहज़ीब अल-लुग़ा 2/152-153, और अल-सिहाह (अज़्म) देखें। (9) दीवान अल-अशा पृ. 313, और इसका दूसरा भाग है: "लोगों के मामले ऐसे ही हैं, सुबह आने वाले और रात को प्रहार करने वाले।" (10) प्रतियों में: 'अक़्द', और जो स्थापित है वह (म) से है।

اور ایمان (قسموں) کے معاملے میں ابو حنیفہ کے خلاف دلیل؛ کیونکہ وہ حنث (قسم توڑنے) سے پہلے کفارہ کی ادائیگی کو جائز نہیں سمجھتے۔ یہ ابن العربی (۱) نے کہا ہے۔

اکیسویں بحث: میں نے کہا: اس آیت سے محمد بن الحسن نے حنث سے پہلے کفارہ کے عدم جواز پر استدلال کیا (۲)، چنانچہ انہوں نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے مولی (ایلاء کرنے والے) کے لیے دو فیصلوں میں سے ایک کا حکم دیا: یا تو رجوع (فئی) یا طلاق کا عزم؛ تو اگر حنث سے پہلے کفارہ دینا جائز ہوتا تو ایلاء بغیر فئی یا (۳) عزمِ طلاق (۴) کے ہی باطل ہو جاتا، کیونکہ اگر وہ حنث کرے تو حنث کی وجہ سے اس پر کچھ لازم نہیں آتا، اور جب حالف (۵) پر حنث (۶) کی وجہ سے کچھ لازم نہ آئے تو وہ مولیٰ نہیں رہتا، اور کفارہ کی تقدیم کے جواز میں اللہ کے ذکر کردہ حکم کے علاوہ ایلاء کے حکم کا سقوط ہے، اور یہ کتاب اللہ کے خلاف ہے (۷)۔

بائیسویں بحث: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾۔ العزیمہ: کسی چیز پر عقد (ارادے) کو مکمل کرنا۔ کہا جاتا ہے: عَزَمَ علیہ، يَعْزِم عُزْماً - ضمہ کے ساتھ - اور عزیمۃ، اور عزیماً، اور عَزْماناً، اور اعتزم اعتزاماً۔ اور "میں نے تم پر عزم کیا کہ تم ضرور کرو گے"، یعنی: میں نے تمہیں قسم دی۔ شمر نے کہا: العزیمہ اور العزم وہ ہے جس پر آپ نے اپنے دل میں کسی کام کے کرنے کا پختہ ارادہ کر لیا ہو (۸)۔

اور طلاق ماخوذ ہے: طَلُقَتِ المرأةُ تَطْلُقُ سے - نصر ینصر کے وزن پر - طلاقاً، پس وہ 'طالق' ہے اور 'طالقہ' بھی۔ اعشی نے کہا: "اے میری پڑوسن، مجھ سے جدا ہو جا، کیونکہ تو طالقہ (طلاق یافتہ) ہے" (۹)

اور 'طَلُقَت' - لام کے ضمہ کے ساتھ - 'عَظُم یَعْظُم' کی طرح بھی جائز ہے، اور اخفش نے اس کا انکار کیا ہے۔

اور طلاق نکاح کی گرہ (۱۰) کھولنا ہے، اور اس کی اصل 'انطلاق' (چھوڑ دینا/روانہ ہونا) ہے، اور 'مطلقات' سے مراد وہ عورتیں ہیں جنہیں چھوڑ دیا گیا ہو۔

---

(۱) احکام القرآن ۱/۱۸۲ میں۔ (۲) (م) میں: استدلال کیا۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں: اور نہیں۔ (۴) (م) میں: الطلاق۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں: الحانث، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو الکیا کی احکام القرآن ۱/۱۵۱ کے موافق ہے۔ (۶) نسخوں میں: 'شیئاً' ہے، جو کہ غلط ہے۔ (۷) الکیا کی احکام القرآن ۱/۱۵۱، اور جصاص کی احکام القرآن ۱/۳۶۳-۳۶۴ دیکھیں۔ (۸) تہذیب اللغہ ۲/۱۵۲-۱۵۳، اور الصحاح (عزم) دیکھیں۔ (۹) دیوان الاعشی ص۳۱۳، اس کا دوسرا مصرعہ ہے: کذاک أمورُ الناسِ غادٍ وطارقةُ۔ (۱۰) نسخوں میں: 'عقد' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

34 Surah Al-Baqarah: Verses 226, 227

And Talaq (divorce): it means setting free. It is said: a 'taliq' ewe, and a 'taliq' she-camel, meaning: neglected, left in the pasture with no shackles upon it and no shepherd. And a 'tuluq' camel—with a damma on the letters 'ta' and 'lam'—means: unchained. The plural is 'atlaq'. It is said, 'So-and-so was imprisoned in jail tuluqan,' meaning without shackles. And 'at-taliq' among camels refers to the one the shepherd leaves for himself, not milking it at the water. It is said: 'The shepherd istatlaqa a she-camel for himself' (1). Thus, the woman who is set free was named after what the neglected ewe or she-camel (2) was named.

It was also said: it is derived from 'talaq al-faras' (the horse's stretch), which is its running a course without being prevented. Thus, the woman who is set free is called 'taliq', as she is no longer prevented from herself after having been restricted.

Twenty-third: Regarding the Almighty's saying: ﴿And if they decide on divorce﴾, it is evidence that she is not divorced by the mere passing of a four-month period, as Malik said, as long as no divorce is initiated after that period. Also, He said: 'All-Hearing', and 'hearing' requires something heard after the passing of time. Abu Hanifa said: 'All-Hearing' refers to his oath (ila'), and 'All-Knowing' refers to his intention which is evidenced by the passing of four months (3). Suhail bin Abi Salih narrated from his father, who said: I asked twelve men from the companions of the Messenger of Allah ﷺ about a man who makes an oath of abstinence (ila') from his wife. All of them said: there is nothing upon him until four months have passed, then he is stopped; if he returns, fine, otherwise he divorces (4).

Judge Ibn al-Arabi said (5): The realization of the matter is that the interpretation of the verse according to us is: ﴿For those who swear [off] their wives is a waiting time of four months. Then if they return﴾ after its completion, ﴿then indeed, Allah is Forgiving and Merciful. And if they decide on divorce, then indeed, Allah is Hearing and Knowing﴾. And its interpretation according to them: ﴿For those who swear [off] their wives is a waiting time of four months. Then if they return﴾ within it, ﴿then indeed, Allah is Forgiving and Merciful﴾, ﴿And if they decide on divorce﴾ by neglecting the return within it—meaning the period of waiting within it—﴿then indeed, Allah is Hearing and Knowing﴾. Ibn al-Arabi: This is an equal possibility, and because of this equality, the companions hesitated regarding it.

(1) Al-Sahah (t-l-q). (2) In (d), (z), and (za): 'Al-muhmal', and in (kha): 'Al-muhmalah', and the established version is from (m). (3) See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/362,

and Tafsir al-Baghawi 1/203. (4) Al-Bukhari recorded it after Hadith (5291), and it was connected by al-Tabari 4/81, al-Daraqutni 4/61, and al-Bayhaqi 7/377. (5) Ahkam al-Qur'an 1/181.

34 सूरह अल-बकरा: आयतें 226, 227

और तलाक़: इसका अर्थ है मुक्त करना। कहा जाता है: एक 'तालिक़' भेड़, और एक 'तालिक़' ऊँटनी, जिसका अर्थ है: उपेक्षित, जिसे चरागाह में बिना किसी बंधन और चरवाहे के छोड़ दिया गया हो। और 'तुलुक़' ऊँट—जिसमें 'ता' और 'लाम' पर दम्मा है—इसका अर्थ है बिना ज़ंजीर के। इसका बहुवचन 'अतलाक़' है। और कहा जाता है, 'फलां व्यक्ति को जेल में तुलुक़न कैद किया गया,' यानी बिना बेड़ियों के। और ऊंटों में 'अल-तालिक़' वह है जिसे चरवाहा अपने लिए छोड़ देता है, पानी के पास उसका दूध नहीं निकालता। कहा जाता है: 'चरवाहे ने अपने लिए एक ऊँटनी को इस्ततलक़ा किया' (1)। इस प्रकार, जिस महिला को स्वतंत्र किया जाता है, उसका नाम वही रखा गया जो एक उपेक्षित भेड़ या ऊँटनी (2) का रखा गया था।

यह भी कहा गया है: यह 'तलक़ अल-फ़रस' (घोड़े की दौड़) से लिया गया है, जो बिना किसी रोक-टोक के एक चक्कर लगाना है। इस प्रकार, मुक्त की गई स्त्री को 'तालिक़' कहा जाता है, क्योंकि प्रतिबंधित होने के बाद वह अब खुद से रोकी नहीं जाती।

तेईसवाँ: अल्लाह तआला के इस कथन में: ﴿और यदि वे तलाक़ का इरादा कर लें﴾, यह इस बात का प्रमाण है कि चार महीने की अवधि बीत जाने मात्र से उसका तलाक़ नहीं हो जाता, जैसा कि मालिक ने कहा, जब तक कि अवधि के बाद तलाक़ शुरू न किया गया हो। साथ ही, उसने कहा: 'सुनने वाला', और 'सुनना' समय बीत जाने के बाद सुनी जाने वाली किसी चीज़ की मांग करता है। अबू हनीफ़ा ने कहा: 'सुनने वाला' उसके इला (क़सम) का, और 'जानने वाला' उसके इरादे का जिसका प्रमाण चार महीने का बीत जाना है (3)। सुहैल बिन अबी सालेह ने अपने पिता से रिवायत किया, जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों में से बारह पुरुषों से उस आदमी के बारे में पूछा जो अपनी पत्नी से इला (संबंध न रखने की शपथ) करता है। उन सभी ने कहा: जब तक चार महीने न बीत जाएँ, उस पर कुछ भी नहीं है, फिर उसे रोक दिया जाता है; यदि वह लौट आता है, तो ठीक है, अन्यथा वह तलाक़ दे देता है (4)।

काजी इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: मामले की वास्तविकता यह है कि हमारे अनुसार आयत का अर्थ यह है: ﴿जो लोग अपनी पत्नियों से [अलग रहने की] शपथ लेते हैं, उनके लिए चार महीने की प्रतीक्षा अवधि है। फिर यदि वे लौट आएं﴾ उसके पूरा होने के बाद, ﴿तो वास्तव में अल्लाह क्षमाशील और दयालु है। और यदि वे तलाक़ का इरादा कर लें, तो वास्तव में अल्लाह सुनने वाला, जानने वाला है।﴾

और उनके अनुसार इसका अर्थ है: ﴿जो लोग अपनी पत्नियों से [अलग रहने की] शपथ लेते हैं, उनके लिए चार महीने की प्रतीक्षा अवधि है। फिर यदि वे उसमें लौट आएं﴾, ﴿तो वास्तव में अल्लाह क्षमाशील और दयालु है﴾, ﴿और यदि वे तलाक़ का इरादा कर लें﴾ उसमें वापसी को नजरअंदाज करके— जिसका अर्थ है उसमें प्रतीक्षा की अवधि—﴿तो वास्तव में अल्लाह सुनने वाला, जानने वाला है।﴾ इब्न अल-अरबी: यह एक समान संभावना है, और इस समानता के कारण, सहाबा इसमें ठिठक गए।

(1) अल-सिहाह (तलक़)। (2) (द), (ज़) और (ज़ॉ) में: 'अल-मुहमल', और (ख़ा) में: 'अल-मुहमला', और जो (मीम) से पुष्ट है। (3) देखें जस्सास की अहकाम अल-कुरान 1/362, और बगवी की तफ़सीर 1/203। (4) बुखारी ने इसे हदीस (5291) के बाद दर्ज किया है, और तबरी ने इसे 4/81 में, दारकुतनी ने 4/61 में और बैहकी ने 7/377 में दर्ज किया है। (5) अहकाम अल-कुरान 1/181।

۳۴ سورۃ البقرۃ: آیت ۲۲۶ ، ۲۲۷

اور طلاق: اس سے مراد رہا کرنا ہے، کہا جاتا ہے: 'نعجۃ طالق' (آزاد بھیڑ)، اور 'ناقۃ طالق' (آزاد اونٹنی)، یعنی: وہ جانور جو چرنے کے لیے آزاد چھوڑ دیا گیا ہو، نہ اس پر کوئی بندش ہو اور نہ ہی کوئی چرواہا۔ اور 'بعیر طُلُق'—'طا' اور 'لام' کے پیش کے ساتھ—یعنی بغیر زنجیر کے، اس کی جمع 'اطلاق' آتی ہے۔ اور کہا جاتا ہے، 'فلاں شخص جیل میں طُلُقاً قید ہے،' یعنی بغیر کسی زنجیر کے۔ اور اونٹوں میں 'الطالق' وہ ہے جسے چرواہا اپنے لیے چھوڑ دے اور پانی پر اسے نہ دوہے۔ کہا جاتا ہے: 'استطلق الراعی ناقۃ لنفسہ' (چرواہے نے اپنے لیے ایک اونٹنی آزاد چھوڑی) (۱)۔ پس جس عورت کو آزاد کر دیا جائے اسے اسی نام سے موسوم کیا گیا جس سے آزاد بھیڑ یا اونٹنی (۲) کو کیا گیا تھا۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ 'طَلَق الفرس' (گھوڑے کی دوڑ) سے ماخوذ ہے، یعنی اس کا بغیر کسی رکاوٹ کے ایک چکر دوڑنا۔ چنانچہ آزاد کر دی گئی عورت کو 'طالق' کہا جاتا ہے، کیونکہ پہلے اس پر پابندی تھی لیکن اب اسے اپنی ذات سے روکا نہیں جاتا۔

تئیسویں بحث: اللہ تعالیٰ کے فرمان ﴿وإن عزموا الطلاق﴾ میں اس بات کی دلیل ہے کہ محض چار ماہ کی مدت گزرنے سے طلاق واقع نہیں ہوتی، جیسا کہ امام مالک نے کہا، جب تک کہ اس مدت کے بعد طلاق کا آغاز نہ ہو۔ نیز اللہ تعالیٰ نے فرمایا: 'سمیع' (سننے والا)، اور سننے کے لیے ضروری ہے کہ کچھ سنا جائے جو مدت گزرنے کے بعد ہو۔ امام ابوحنیفہ نے کہا: 'سمیع' اس کے ایلاء (قسم) کو سننے والا، 'علیم' اس کے ارادے کو جاننے والا جس پر چار ماہ گزرنے کی دلیل موجود ہے (۳)۔ سہیل بن ابی صالح نے اپنے والد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کے بارہ صحابہ کرام سے اس شخص کے بارے میں پوچھا جو اپنی بیوی سے ایلاء کرتا ہے، تو ان

سب نے کہا: اس پر کچھ نہیں یہاں تک کہ چار ماہ گزر جائیں، پھر اسے روکا جائے گا، اگر وہ رجوع کر لے تو ٹھیک، ورنہ وہ طلاق دے دے (۴)۔

قاضی ابن العربی (۵) نے کہا: اس معاملے کی اصل حقیقت یہ ہے کہ ہمارے نزدیک آیت کی تقدیر (مراد) یہ ہے: ﴿لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِن فَاءُوا﴾ اس مدت کے ختم ہونے کے بعد ﴿فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ، وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾۔ اور ان کے نزدیک اس کی تقدیر یہ ہے: ﴿لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِن فَاءُوا﴾ اسی مدت کے اندر ﴿فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾، ﴿وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ﴾ اس مدت میں رجوع چھوڑنے کے ذریعے—اس سے مراد انتظار کی وہی مدت ہے—﴿فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾۔ ابن العربی: یہ دونوں مساوی احتمالات ہیں، اور اسی برابری کی وجہ سے صحابہ کرام اس میں توقف کر گئے۔

(۱) الصحاح (ط-ل-ق)۔ (۲) (د)، (ز) اور (ظ) کے نسخوں میں: 'المہمل' ہے، اور (خ) کے نسخے میں: 'المہملۃ' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) کے نسخے سے ہے۔ (۳) دیکھیے احکام القرآن للجصاص ۱ / ۳۶۲، اور تفسیر البغوی ۱ / ۲۰۳۔ (۴) اسے امام بخاری نے حدیث نمبر (۵۲۹۱) کے بعد معلق ذکر کیا ہے، اور طبری ۴ / ۸۱، دارقطنی ۴ / ۶۱، اور بیہقی ۷ / ۳۷۷ نے اسے متصل بیان کیا ہے۔ (۵) احکام القرآن ۱ / ۱۸۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 228 35

I said: If the possibilities are equal, the opinion of the Kufans is stronger, by analogy with the woman observing the waiting period (iddah) by months and menses, because all of that is a term set by Allah Almighty. So, upon its completion, the bond is severed, and she is irrevocably separated without dispute, and her husband has no recourse to her except with her permission. Likewise is 'Ila' (a husband's oath to refrain from sexual relations); even if he forgets to return (to her) and the period expires, divorce would occur, and Allah knows best.

Twenty-fourth: His saying, the Almighty: ﴿وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ﴾ (And if they decide on divorce) [2:227] is evidence that there is no 'Ila' for a female slave owned by 'milk al-yamin' (right hand possession), as divorce does not apply to her, and Allah knows best.

His saying, the Almighty: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَن يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِن كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَٰلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ٢٢٨﴾ (Divorced women shall wait, keeping themselves apart, for three menstrual periods. It is not lawful for them to conceal what Allah has created in their wombs, if they believe in Allah and the Last Day. Their husbands have a better right to take them back in that period if they desire reconciliation. And women have rights similar to those against them according to what is fair, but men have a degree over them. And Allah is Almighty and All-Wise [228].)

His saying, the Almighty: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ (Divorced women shall wait, keeping themselves apart, for three menstrual periods) contains five issues:

First: His saying, the Almighty: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ﴾ (And the divorced women). Since Allah Almighty mentioned 'Ila' and that divorce may occur through it, He explained the ruling for the woman after the divorce.

In the book of Abu Dawud and an-Nasa'i (1), on the authority of Ibn Abbas, he said regarding the word of Allah Almighty: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ the verse. This is because a man, when he divorced his wife, was more entitled to her even if he divorced her three times, then that was abrogated and He said: ﴿الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ﴾ (Divorce is twice) the verse.

And 'divorced women' is a general term, but it specifically means those with whom the marriage has been consummated. The woman divorced before consummation is

excluded by the verse in Surah Al-Ahzab: ﴿فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا﴾ [49] (Then you have no waiting period to count against them) as will come. Likewise, the pregnant woman by His saying: ﴿وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾ [at-Talaq: 4] (And for those who are pregnant, their term is until they give birth).

The purpose of the menstrual periods (quru') is to ensure the womb is empty (istibra'), unlike the waiting period for death which is an act of worship. And Allah made the waiting period for the young girl who has not menstruated and the elderly woman who has ceased menstruating by months, as will come.

A group said: The generality of 'divorced women' includes these, then they were abrogated, but this is weak. Rather, the verse is specifically for those who menstruate, which is the custom of women, and the majority of them are like that (2).

---

(1) Sunan Abi Dawud (2195), and Sunan an-Nasa'i 6/212. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/304.

सूरह अल-बकराह: आयत 228 35

मैंने कहा: यदि संभावनाएँ बराबर हों, तो कूफ़ा के विद्वानों का मत अधिक प्रबल है, महीनों और मासिक धर्म (अकरा) द्वारा इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बिताने वाली महिला के साथ तुलना (क़यास) करते हुए, क्योंकि यह सब अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा निर्धारित एक समय सीमा है। अत; इसकी समाप्ति पर, विवाह बंधन टूट जाता है, और वह बिना किसी विवाद के अलग हो जाती है, और उसके पति का उस पर तब तक कोई अधिकार नहीं होता जब तक कि उसकी अनुमति न हो। इसी प्रकार 'इला' (पति द्वारा अपनी पत्नी के पास न जाने की शपथ) भी है; यहाँ तक कि अगर वह वापस लौटना (फ़ैय) भूल जाए और अवधि समाप्त हो जाए, तो तलाक हो जाएगा, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

चौबीसवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ﴾ (और यदि वे तलाक का पक्का इरादा कर लें) [2:227] इस बात का प्रमाण है कि दासी (मिल्क अल-यमीन) के मामले में 'इला' नहीं होता, क्योंकि उस पर तलाक लागू नहीं होता, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَن يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِن كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَٰلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٢٨﴾﴾ (और तलाकशुदा औरतें अपने आप को तीन मासिक धर्म तक रोके रखें। और उनके लिए यह वैध नहीं है कि वे उसे छिपाएँ जिसे अल्लाह ने उनके गर्भ में पैदा किया है, यदि वे अल्लाह और अंतिम दिन पर विश्वास रखती हैं। और उनके पति उस अवधि में उन्हें वापस लेने के अधिक हकदार हैं, यदि वे सुधार (सुलह) करना चाहें। और उनके(स्त्रियों के) भी वैसे ही अधिकार हैं जैसे उन पर (पुरुषों के) उचित रीति से हैं, और पुरुषों को उन पर एक दर्जा (श्रेष्ठता) प्राप्त है। और अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है [228]।)

सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ (तलाकशुदा औरतें अपने आप को तीन मासिक धर्म तक रोके रखें) में पाँच मुद्दे हैं:

पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ﴾ (और तलाकशुदा औरतें)। जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने 'इला' का उल्लेख किया और यह कि इसके माध्यम से तलाक हो सकता है, तो उसने तलाक के बाद महिला के लिए नियम स्पष्ट किया।

अबू दाऊद और अन-नसाई (1) की पुस्तक में इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ आयत। यह इसलिए है क्योंकि पहले आदमी जब अपनी पत्नी को तलाक देता था, तो वह उसे वापस लेने का अधिक हकदार होता था, भले ही उसने उसे तीन बार तलाक दिया हो, फिर इसे निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया और उसने कहा: ﴿الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ﴾ (तलाक दो बार है) आयत।

और 'तलाकशुदा औरतें' एक व्यापक शब्द है, लेकिन यहाँ इससे तात्पर्य विशेष रूप से उन महिलाओं से है जिनके साथ विवाह संपन्न (संभोग) हो चुका है। संभोग से पहले तलाक पाने वाली महिला को सूरह अल-अहज़ाब की आयत द्वारा अलग कर दिया गया है: ﴿فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا﴾ [49] (तो उन पर तुम्हारा कोई इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) का अधिकार नहीं है जिसकी तुम गणना करो) जैसा कि आगे आएगा। इसी तरह, गर्भवती महिला के लिए कहा गया है: ﴿وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾ [अत-तलाक: 4] (और गर्भवती महिलाओं की अवधि यह है कि वे अपना गर्भ गिरा दें (बच्चा जन दें))।

मासिक धर्म (अकरा) का उद्देश्य यह सुनिश्चित करना है कि गर्भ खाली है (इस्तिबरा), मृत्यु की प्रतीक्षा अवधि के विपरीत जो कि एक इबादत (उपासना) है। और अल्लाह ने उस छोटी बच्ची की इद्दत, जिसे अभी मासिक धर्म शुरू नहीं हुआ है, और उस बड़ी उम्र की महिला की इद्दत, जिसका मासिक धर्म रुक चुका है, महीनों के हिसाब से निर्धारित की है, जैसा कि आगे आएगा।

एक समूह ने कहा: 'तलाकशुदा औरतों' की व्यापकता में ये सब शामिल हैं, फिर उन्हें निरस्त कर दिया गया, लेकिन यह मत कमजोर है। बल्कि, आयत विशेष रूप से उन लोगों के लिए है जिन्हें मासिक धर्म होता है, जो कि महिलाओं का सामान्य नियम है, और उनमें से अधिकांश ऐसी ही होती हैं (2)।

---

(1) सुनन अबी दाऊद (2195), और सुनन अन-नसाई 6/212। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/304।

سورہ البقرہ : آیت ۲۲۸ ۳۵

میں نے کہا: اگر احتمالات برابر ہوں تو کوفیوں کا قول زیادہ قوی ہے، مہینوں اور حیض (قروء) کے ذریعے عدت گزارنے والی خاتون پر قیاس کرتے ہوئے، کیونکہ یہ سب اللہ تعالیٰ کی مقرر کردہ ایک مدت ہے، پس اس کے ختم ہونے پر نکاح کا رشتہ ٹوٹ گیا، اور وہ بلاشبہ جدا ہو گئی، اور اس کے شوہر کے پاس اس کی اجازت کے بغیر اس تک رسائی کا کوئی راستہ نہیں، اسی طرح ایلاء (قسم کھانا کہ بیوی کے پاس نہیں جائے گا) ہے، یہاں تک کہ اگر وہ رجوع کرنا بھول جائے اور مدت گزر جائے تو طلاق واقع ہو جائے گی، واللہ اعلم۔

چوبیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ﴾ (اور اگر وہ طلاق کا پختہ ارادہ کر لیں) [2:227] اس بات کی دلیل ہے کہ لونڈی (ملکِ یمین) میں ایلاء نہیں ہوتا، کیونکہ اس پر طلاق واقع نہیں ہوتی، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَن يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِن كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَٰلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٢٨﴾﴾ (اور طلاق یافتہ عورتیں اپنے آپ کو تین حیض تک روکے رکھیں۔ اور ان کے لیے حلال نہیں کہ وہ اسے چھپائیں جو اللہ نے ان کے رحموں میں پیدا کیا ہے، اگر وہ اللہ اور آخرت کے دن پر ایمان رکھتی ہیں۔ اور ان کے شوہر اس مدت میں انہیں واپس لینے کے زیادہ حقدار ہیں اگر وہ اصلاح کا ارادہ رکھیں۔ اور عورتوں کے لیے بھی دستور کے مطابق ویسے ہی حقوق ہیں جیسے ان پر مردوں کے حقوق ہیں، البتہ مردوں کو ان پر ایک درجہ حاصل ہے۔ اور اللہ زبردست حکمت والا ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ (اور طلاق یافتہ عورتیں اپنے آپ کو تین حیض تک روکے رکھیں) اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ﴾۔ جب اللہ تعالیٰ نے ایلاء کا ذکر کیا اور یہ کہ اس میں طلاق واقع ہو سکتی ہے، تو اللہ تعالیٰ نے طلاق کے بعد عورت کا حکم بیان فرمایا۔

اور ابوداؤد اور نسائی (۱) کی کتاب میں ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ کے بارے میں فرمایا، اور وہ یہ کہ جب آدمی اپنی بیوی کو طلاق دیتا تھا تو وہ اسے واپس لینے کا زیادہ حقدار ہوتا تھا چاہے اس نے اسے تین طلاقیں ہی دی ہوں، پھر اسے منسوخ کر دیا گیا اور فرمایا: ﴿الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ﴾ (طلاق دو بار ہے)۔

اور 'مطلقات' (طلاق یافتہ عورتیں) کا لفظ عام ہے، اور اس سے مراد خاص طور پر وہ عورتیں ہیں جن سے نکاح کی خلوت ہو چکی ہو، اور رخصتی سے پہلے طلاق پانے والی عورت سورہ احزاب کی آیت: ﴿فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا﴾ [۴۹] (تو تمہارے لیے ان پر کوئی عدت نہیں جس کی تم گنتی کرو) کے ذریعے اس سے نکل گئی جیسا کہ آگے آئے گا، اسی طرح حاملہ عورت اس قول: ﴿وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾ [الطلاق: ۴] (اور حاملہ عورتوں کی مدت یہ ہے کہ وہ اپنا حمل جن دیں) کے ذریعے مستثنیٰ ہے۔

اور 'قروء' (حیض) سے مقصود استبراءِ رحم (رحم کے حاملہ نہ ہونے کا اطمینان) ہے، بخلاف وفات کی عدت کے جو کہ ایک عبادت ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے اس چھوٹی بچی کی عدت جسے حیض نہ آیا ہو اور اس بڑی عورت کی عدت جو حیض سے مایوس ہو چکی ہو، مہینوں کے حساب سے رکھی ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔

اور ایک گروہ نے کہا: مطلقات کی عمومیت ان سب کو شامل ہے پھر وہ منسوخ ہو گئیں، اور یہ قول ضعیف ہے، بلکہ یہ آیت خاص طور پر ان عورتوں کے لیے ہے جنہیں حیض آتا ہے، اور یہی عورتوں کا عرف ہے، اور ان کی اکثریت اسی پر ہے (۲)۔

---

(۱) سنن ابی داؤد (۲۱۹۵)، اور سنن نسائی ۲۱۲/۶۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۰۴/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 228 (Page 36)

Second: His (the Exalted) saying: {they shall wait} "At-Tarabbus" means waiting, as we have previously established. And this is a statement [in form], but what is intended is a command; like His (the Exalted) saying: {And mothers shall suckle their children} [Al-Baqarah: 233], and [the expression] "A man gathered his clothes upon him"(1), and "A Dirham is sufficient for you", i.e., "be satisfied with a Dirham". This is the saying of the masters of the language, with no disagreement among them regarding what Ibn al-Shajari mentioned(2). Ibn al-Arabi(3): This is invalid; it is merely a report about the ruling of Sharia. For if a divorced woman is found who does not wait, then it is not from Sharia, and it does not follow from this that Allah's (the Exalted) report occurred contrary to what was reported. It was said: its meaning is "let them wait" (liyatarabbasna), so the "Lām" (imperative prefix) was omitted. Third: The majority of people read: "Quruu'" (قُرُوءٍ) on the scale of "Fu'ul", the "Lām" is a Hamza. It is narrated from Nafi': "Quruu" (قُرُو) with a kasra on the "Waw" and doubling it without a Hamza(4), and Al-Hasan read: "Qarw" (قَرْوٍ)(5) with a fatha on the "Qaf", sukun on the "Ra", and nunation (tanwin)(6). "Quruu'" is the plural of "Aqru'" and "Aqraa'", and the singular is "Qur'" (قُرْءٌ) with a damma on the "Qaf", as said by Al-Asma'i. Abu Zayd said: "Qar'" (قَرْوٍ) with a fatha on the "Qaf". Both said: "Aqra'at Al-Mar'atu" (the woman has entered her 'qur'') means: when she has menstruated; so she is "Muqri'", and "Aqra'at" means: she has become pure. Al-Akhfash(7) said: "Aqra'at Al-Mar'atu" when she has become a possessor of menstruation; so if she has menstruated, I said: ...

---

(1) It is from the words of Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) as in the hadith of Abu Huraira narrated by Al-Bukhari (365) and Ibn Hibban (2298). Al-Hafiz said in 'Al-Fath' 1/475: He mentioned it in the form of a statement while his meaning was a command. Ibn Battal said: Meaning, let him gather and pray. Ibn Al-Munir said: The correct view is that it is speech with the meaning of a condition, as if he said: If a man gathers his clothes upon him, then it is good, then he detailed the gathering in forms according to the meaning of substitution. The author will mention it in the third issue of the interpretation of Verse (31) of Surah Al-A'raf. (2) Al-Amali 1/392. (3) Ahkam Al-Quran 1/186. (4) Among the Seven, Hamza and Hisham read it this way when stopping; as for the famous reading of Nafi', it is like the reading of the group. See 'Al-Taysir' p. 38. (5) In (Kh), (D), and (M): "Qaruh", and what is established is from (Z) and (Zha), which corresponds to what is in 'Al-Muharrar Al-Wajiz' 1/304, from which the author quoted. See 'Al-Bahr Al-Muhit' 2/186. (6) Meaning the tanwin of the light Waw after the Ra. (7) In 'Ma'ani Al-Quran' 1/370.

सूरा अल-बकरा: आयत 228 (पृष्ठ 36)

दूसरा: अल्लाह का कथन: {वे प्रतीक्षा करेंगी} "अत-तरब्बुस" का अर्थ है: प्रतीक्षा करना, जैसा कि हमने पहले बताया है। और यह एक सूचना (खबर) है, और अर्थ आदेश है; जैसे कि अल्लाह का कथन है: {और माताएँ अपनी संतानों को दूध पिलाएँगी} [अल-बकरा: 233], और "एक व्यक्ति ने अपने ऊपर अपने कपड़े समेट लिए"(1), और "तुम्हारे लिए एक दिरहम पर्याप्त है", यानी: "एक दिरहम पर संतोष करो"। यह भाषा के विशेषज्ञों का कहना है, उनके बीच इब्न अल-शजरी(2) द्वारा वर्णित बात में कोई मतभेद नहीं है। इब्न अल-अरबी(3): यह निराधार है, बल्कि यह शरीयत के आदेश के बारे में एक सूचना है; यदि कोई ऐसी तलाकशुदा महिला पाई जाती है जो प्रतीक्षा नहीं करती है, तो वह शरीयत के अनुसार नहीं है, और इसका यह अर्थ नहीं है कि अल्लाह का कथन उसके द्वारा दी गई सूचना के विपरीत हुआ। और कहा गया: इसका अर्थ है "चाहिए कि वे प्रतीक्षा करें" (लियतरब्बस्ना), इसलिए "लाम" (आदेशात्मक उपसर्ग) को हटा दिया गया है। तीसरा: अधिकांश लोगों ने पढ़ा है: "कुरू" (قُرُوءٍ) "फुऊल" के वजन पर, "लाम" हमज़ा है। नाफ़े से रिवायत है: "कुरू" (قُرُو) 'वाव' के नीचे कसरा और हमज़ा के बिना तशदीद के साथ(4), और हसन ने पढ़ा: "क़र्विन" (قَرْوٍ)(5) 'काफ़' पर फ़तह, 'रा' पर सुकून और तनवीन(6) के साथ। "कुरू" "अक़रउ" और "अक़रा" का बहुवचन है, और एकवचन "कुरअ" (قُرْءٌ) है 'काफ़' पर दम्मा के साथ, जैसा कि अल-असमी ने कहा है। अबू ज़ैद ने कहा: "क़रअ" (قَرْءٌ) 'काफ़' पर फ़तह के साथ। दोनों ने कहा: "अक़रअतिल मरअतु" (महिला 'कुर' में प्रवेश कर गई) का अर्थ है: जब उसे मासिक धर्म (हैज़) आया; तो वह "मुक़री" है, और "अक़रअत" का अर्थ है: वह पवित्र हो गई। अल-अख़फ़श(7) ने कहा: "अक़रअतिल मरअतु" जब वह मासिक धर्म वाली हो गई; तो जब उसे मासिक धर्म आया, तो मैंने कहा: ...

---

(1) यह उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन है जैसा कि अबू हुरैरा की हदीस में है जिसे बुखारी (365) और इब्न हिब्बान (2298) ने उद्धृत किया है। अल-हाफ़िज़ ने 'अल-फ़तह' 1/475 में कहा: उन्होंने इसे सूचना के रूप में उल्लेख किया है जबकि उनका तात्पर्य आदेश था। इब्न बत्तल ने कहा: यानी, उसे चाहिए कि वह समेटे और नमाज़ पढ़े। इब्न अल-मुनीर ने कहा: सही यह है कि यह शर्त के अर्थ में है, जैसे कि उन्होंने कहा हो: यदि कोई व्यक्ति अपने ऊपर अपने कपड़े समेटता है तो यह अच्छा है, फिर उन्होंने बदल के अर्थ में रूपों द्वारा समेटने का विवरण दिया। लेखक इसे सूरा अल-आराफ़ की आयत (31) की व्याख्या के तीसरे मुद्दे में उल्लेख करेंगे। (2) अल-

अमाली 1/392. (3) अहकाम अल-कुरआन 1/186. (4) सातों (क़ुर्रा) में से हमज़ा और हिशाम ने वक़्फ़ (रुकते समय) इसे इस तरह पढ़ा है; जहाँ तक नाफ़े के प्रसिद्ध पाठ का संबंध है, तो वह जमात (बहुमत) के पाठ की तरह है। देखिए 'अत-तयसीर' पृष्ठ 38. (5) (ख़), (द) और (म) में: "क़रः", और जो स्थापित है वह (ज़) और (ज़ॉ) से है, जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/304 में मौजूद बात के अनुरूप है, जिससे लेखक ने उद्धृत किया है। देखिए 'अल-बहर अल-मुहीत' 2/186. (6) यानी 'रा' के बाद हल्की 'वाव' की तनवीन। (7) 'मआनी अल-कुरआन' 1/370 में।

سورة البقرہ: آیت 228 (صفحہ 36)

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ يَتَرَبَّصْنَ ﴾ "التربص" کا مطلب ہے: انتظار کرنا، جیسا کہ ہم نے پہلے بیان کیا ہے۔ اور یہ ایک خبر (بیانیہ جملہ) ہے، اور اس سے مراد حکم ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَدَهُنَّ ﴾ [البقرہ: 233]، اور (جیسے یہ جملہ) "ایک آدمی نے اپنے اوپر اپنے کپڑے سمیٹ لیے"(1)، اور "تمہارے لیے ایک درہم کافی ہے"، یعنی: "ایک درہم پر اکتفا کرو"۔ یہ اہل زبان کا قول ہے، ان کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے جسے ابن الشجری(2) نے ذکر کیا ہے۔ ابن العربی(3): یہ باطل ہے، بلکہ یہ شریعت کے حکم کے بارے میں ایک خبر ہے؛ پس اگر کوئی ایسی مطلقہ (طلاق یافتہ عورت) پائی جائے جو انتظار نہیں کرتی تو وہ شریعت کے مطابق نہیں ہے، اور اس سے یہ لازم نہیں آتا کہ اللہ تعالیٰ کی خبر اس کی دی ہوئی اطلاع کے خلاف واقع ہوئی۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے "تاکہ وہ انتظار کریں" (لیتربصن)، پس "لام" (حکم کا حرف) حذف کر دیا گیا ہے۔ تیسری بات: جمہور لوگوں نے: «قُرُوءٍ» "فُعُول" کے وزن پر پڑھا ہے، "لام" ہمزہ ہے، اور نافع سے روایت ہے: «قُرُو» واؤ کے کسرہ اور اس پر تشدید کے ساتھ بغیر ہمزہ کے(4)، اور حسن نے پڑھا: «قَرْوٍ»(5) قاف کے فتحہ، را کے سکون اور تنوین(6) کے ساتھ اور «قروء» جمع ہے «أَقْرُؤٍ» اور «أَقْراء» کی، اور واحد «قُرْءٌ» ہے قاف کے ضمہ کے ساتھ، یہ اصمعی نے کہا ہے، اور ابو زید نے کہا: «قَرْءٌ» قاف کے فتحہ کے ساتھ دونوں نے کہا: «أقرأتِ المرأةُ» (عورت قرء میں داخل ہوئی) کا مطلب ہے: جب اسے حیض آیا؛ تو وہ «مُقْرِئٌ» ہے، اور «أقرأت» کا مطلب ہے: وہ پاک ہو گئی۔ اور اخفش(7) نے کہا: «أقرأتِ المرأة» جب وہ حیض والی ہو گئی؛ پس جب اسے حیض آیا تو میں نے کہا: ...

(1) یہ عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کا قول ہے جیسا کہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث میں ہے جسے بخاری (365) اور ابن حبان (2298) نے روایت کیا ہے۔ حافظ نے 'الفتح' 475/1 میں کہا: انہوں نے اسے خبر کے صیغے میں ذکر کیا ہے جبکہ ان کی مراد حکم ہے۔ ابن بطال نے کہا: یعنی اسے چاہیے کہ وہ سمیٹے اور نماز پڑھے۔ ابن المنیر نے کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ شرط کے معنی میں کلام ہے، گویا انہوں نے کہا: اگر کوئی آدمی اپنے اوپر اپنے کپڑے سمیٹ لے تو یہ بہتر ہے، پھر انہوں نے بدلیت کے معنی پر صورتوں کے ساتھ سمیٹنے کی تفصیل بیان کی۔ مصنف سورہ اعراف کی آیت (31) کی تفسیر کے تیسرے مسئلے میں اسے ذکر کریں گے۔ (2) الامالی 392/1۔ (3) احکام القرآن 186/1۔ (4) ساتوں (قراء) میں سے حمزہ اور ہشام نے وقف کی صورت میں اسے یوں پڑھا ہے، رہا نافع کا ان سے مشہور قرات تو وہ جماعت کی قرات کی طرح ہے۔ دیکھیے 'التیسیر' ص 38۔ (5) (خ)، (د) اور (م) میں: «قرہ»، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے، جو 'المحرر الوجیز' 304/1 میں موجود بات کے موافق ہے، جہاں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ دیکھیے 'البحر المحیط' 186/2۔ (6) یعنی را کے بعد ہلکی واؤ کی تنوین۔ (7) 'معانی القرآن' 370/1 میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 228 37

...[she] menstruated (qara'at), without an 'alif'; it is said: "qara'at al-mar'atu haidatan" (the woman had one period or two). And 'al-qur'' is the ending (1) of menstruation. Some said: what is between two menstruations. And "aqra'at hajatuka": it approached, from Al-Jawhari (3). Abu Amr ibn al-Ala said: Among the Arabs are those who name menstruation 'qur'', some name purity 'qur'', and some combine them both; naming purity along with menstruation 'qur''. This was mentioned by Al-Nahhas (4). Fourth: Scholars disagreed on 'al-aqra''. The people of Kufa said: they are the menstruations, which is the saying of Umar, Ali, Ibn Mas'ud, Abu Musa, Mujahid, Qatada, Al-Dahhak, Ikrimah, and Al-Suddi. And the people of Hijaz said: they are the periods of purity, which is the saying of Aisha, Ibn Umar, Zaid ibn Thabit, Al-Zuhri, Aban ibn Uthman, and Al-Shafi'i. So, whoever considered 'qur'' a name for menstruation named it so because of the gathering of blood in the womb; and whoever made it a name for purity did so because of its gathering in the body (5). What clarifies this origin for you in 'qur'' is 'time'; it is said: "The wind blew for its 'qir'' and its 'qari'," meaning: for its time. The poet said: I disliked the slaughter, the slaughter of Bani Shulayl, when the winds blow at their appointed time (6) So it was said for menstruation: a time, and for purity: a time; because they return at a known time. Al-A'sha said regarding periods of purity: Is it every year that you undertake a military expedition, strengthening your firm resolve for its furthest [points]?

(1) In the copies: 'aqra'at', which is a mistake. The established version is from "Ma'ani al-Qur'an", "Al-Sihah" (qara'a), and "Tahdhib al-Lugha" 9/274. (2) In (D) and (M): cessation. (3) In Al-Sihah (qara'a), and from it the author cited the previous speech of Al-Akhfash. (4) In "Ma'ani al-Qur'an" 1/196. (5) "Tafsir al-Mawardi" 1/290-291, and Al-Tabari related the reports in 4/87-100. (6) Its author is: Malik ibn al-Harith. The verse is in "Diwan al-Hudhaliyyin" 3/81, and Al-Tabari cited it in 4/101 with the word "shanantu". Sheikh Mahmoud Shakir said in his commentary on "Tafsir al-Tabari" 4/511: Al-'Aqr is the name of a place. He disliked it because he was killed there. And Shulayl is the grandfather of Jarir ibn Abdullah al-Bajali.

सूरह अल-बक़रह: आयत 228 37

...[उसने] मासिक धर्म किया (क़रअत), बिना अलिफ़ के; कहा जाता है: "क़रअत अल-मर'तु हैज़तन" (उस महिला को एक या दो बार मासिक धर्म हुआ)। और 'अल-क़ुर' हैज़ (मासिक धर्म) की समाप्ति (१) है। कुछ ने कहा: दो हैज़ के बीच का समय। और "अक़रअत हाजतुक": यह करीब आया, अल-जौहरी (३) से। अबू अम्र इब्न अल-अला ने कहा: अरबों में से कुछ हैज़ को 'क़ुर' कहते हैं, कुछ पवित्रता (तुह्र) को 'क़ुर' कहते हैं, और कुछ इन दोनों को मिला देते हैं; यानी हैज़ के साथ पवित्रता को भी 'क़ुर' कहते हैं। अन-नहहास (४) ने इसका उल्लेख किया है। चौथी बात: विद्वानों में 'अल-अक़रा' को लेकर मतभेद था। कूफ़ा के लोगों ने कहा: वे हैज़ (मासिक धर्म) हैं, और यही उमर, अली, इब्न मसूद, अबू मूसा, मुजाहिद, क़तादा, अल-दह्हाक, इकरीमा और अल-सुद्दी का कथन है। और हिजाज़ के लोगों ने कहा: वे पवित्रता (तुह्र) के काल हैं, और यही आयशा, इब्न उमर, ज़ैद इब्न साबित, अल-ज़ुहरी, अबान इब्न उस्मान और अल-शाफ़ई का कथन है। तो, जिसने 'क़ुर' को हैज़ का नाम माना, उसने इसे गर्भाशय में रक्त के इकट्ठा होने के कारण यह नाम दिया; और जिसने इसे पवित्रता का नाम दिया, उसने शरीर (५) में इसके इकट्ठा होने के कारण ऐसा किया। 'क़ुर' के इस मूल अर्थ को जो चीज़ स्पष्ट करती है वह है 'समय'; कहा जाता है: "हवा अपने 'क़िर' और 'क़ारि' के लिए चली," यानी: अपने समय के लिए। कवि ने कहा है: मुझे वह वध नापसंद था, बनी शुलैल का वध, जब हवाएँ अपने नियत समय (६) पर चलती हैं। अतः हैज़ के लिए कहा गया: एक समय, और पवित्रता के लिए: एक समय; क्योंकि वे एक ज्ञात समय पर वापस आते हैं। अल-अशा ने पवित्रता के कालों के बारे में कहा: क्या हर साल आप एक सैन्य अभियान पर निकलते हैं, इसके दूरस्थ छोरों के लिए अपने दृढ़ संकल्प को मजबूत करते हुए?

(१) प्रतियों में: 'अक़रअत', जो एक गलती है। स्थापित संस्करण "मआनी अल-क़ुरआन", "अल-सिहाह" (क़रअ), और "तहज़ीब अल-लुग़ा" ९/२७४ से है। (२) (द) और (म) में: बंद होना। (३) अल-सिहाह (क़रअ) में, और वहीं से लेखक ने अल-अख़फ़श के पिछले कथन को उद्धृत किया। (४) "मआनी अल-क़ुरआन" १/१९६ में। (५) "तफ़सीर अल-मावर्दी" १/२९०-२९१, और अल-तबरी ने ४/८७-१०० में इन वृत्तांतों को उद्धृत किया है। (६) इसके लेखक हैं: मलिक इब्न अल-हारिस। यह छंद "दीवान अल-हुज़लिय्यीन" ३/८१ में है, और अल-तबरी ने इसे ४/१०१ में "शनन्तु" शब्द के साथ उद्धृत किया है। शेख महमूद शाकिर ने "तफ़सीर अल-तबरी" ४/५११ पर अपनी टिप्पणी में कहा: अल-अक़

एक स्थान का नाम है। उन्हें यह नापसंद था क्योंकि वे वहां मारे गए थे। और शुलैल जरीर इब्न अब्दुल्लाह अल-बजली के दादा हैं।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۸ ۳۷

قَرَأَتْ، بغیر الف کے؛ کہا جاتا ہے: "قَرَأَتِ المرأةُ حيضةً أو حيضتين" (عورت کو ایک یا دو بار حیض آیا)۔ اور 'القُرْءُ' حیض کا ختم ہونا (۱) (انقضاء) ہے۔ بعض نے کہا: دو حیضوں کے درمیانی عرصہ۔ اور "أقرأتْ حاجتُک": قریب آئی، الجوہری (۳) سے منقول ہے۔ ابو عمرو بن العلاء نے کہا: عربوں میں سے کچھ حیض کو 'قُرْء' کہتے ہیں، کچھ طہر (پاکی) کو 'قُرْء' کہتے ہیں، اور کچھ ان دونوں کو جمع کر دیتے ہیں؛ یعنی طہر مع حیض کو 'قُرْء' کہتے ہیں۔ اسے النحاس (۴) نے ذکر کیا ہے۔ چوتھی بات: علماء کا 'الاقراء' کے بارے میں اختلاف ہے، اہل کوفہ نے کہا: اس سے مراد حیض ہے، اور یہی حضرت عمر، حضرت علی، ابن مسعود، ابوموسیٰ، مجاہد، قتادہ، ضحاک، عکرمہ اور سدی کا قول ہے۔ اور اہل حجاز نے کہا: اس سے مراد اطہار (پاکی کے ایام) ہیں، اور یہی حضرت عائشہ، ابن عمر، زید بن ثابت، زہری، ابان بن عثمان اور امام شافعی کا قول ہے۔ چنانچہ جس نے 'قُرْء' کو حیض کا نام قرار دیا اس نے اسے رحم میں خون جمع ہونے کی وجہ سے یہ نام دیا؛ اور جس نے اسے طہر (پاکی) کا نام دیا اس نے بدن (۵) میں اس کے جمع ہونے کی وجہ سے ایسا کیا۔ 'قُرْء' میں اس اصل معنی کی وضاحت 'وقت' سے ہوتی ہے؛ کہا جاتا ہے: "ہوا اپنے 'قِرْء' اور 'قارِی' کے لیے چلی،" یعنی: اپنے وقت پر۔ شاعر نے کہا: كَرِهْتُ العَقْرَ عَقْرَ بَنِي شُلَيْلٍ إذا هَبَّتْ لِقارِئِها الرِّياحُ (٦) (میں نے اس قتل کو ناپسند کیا، بنی شلیل کا قتل، جب ہوائیں اپنے مقررہ وقت پر چلتی ہیں)۔ پس حیض کے لیے کہا گیا: ایک وقت، اور طہر کے لیے: ایک وقت؛ کیونکہ وہ دونوں ایک معلوم وقت پر لوٹتے ہیں۔ اعشی نے اطہار (پاکی کے ایام) کے بارے میں کہا: أفِي كلِّ عامٍ أنتَ جاشِمُ غَزْوةٍ تشدُّ لأقصاها عزِيمَ عَزائِكا (کیا تم ہر سال کسی غزوہ

کی مشقت اٹھاتے ہو، اس کے بعید ترین (مقاصد) کے لیے اپنے پختہ ارادے کو مضبوط کرتے ہوئے؟)

(۱) نسخوں میں 'أقرأت' ہے، جو کہ غلط ہے، درست وہی ہے جو 'معانی القرآن' اور 'الصحاح (قرأ)' اور 'تہذیب اللغۃ' ۹/ ۲۷۴ میں ہے۔ (۲) (د) اور (م) میں 'انقطاع' (رک جانا) ہے۔ (۳) 'الصحاح (قرأ)' میں ہے اور مصنف نے وہیں سے الاخفش کا سابقہ کلام نقل کیا ہے۔ (۴) 'معانی القرآن' ۱/ ۱۹۶ میں۔ (۵) 'تفسیر الماوردی' ۱/ ۲۹۰-۲۹۱، اور طبری نے ۴/ ۸۷-۱۰۰ میں آثار کی تخریج کی ہے۔ (۶) اس کے قائل مالک بن الحارث ہیں، اور یہ شعر 'دیوان الہذلیین' ۳/ ۸۱ میں ہے، اور طبری نے اسے ۴/ ۱۰۱ میں 'شننت' کے لفظ کے ساتھ نقل کیا ہے۔ شیخ محمود شاکر نے طبری کی تفسیر ۵۱۱/۴ پر اپنے حاشیہ میں کہا ہے: العقر ایک جگہ کا نام ہے۔ اسے اس لیے ناپسند کیا گیا کہ وہاں قتل ہوا تھا۔ اور شلیل، جریر بن عبداللہ البجلی کے دادا ہیں۔

38 | Surah Al-Baqarah: Verse 228

...inheriting honor and status in the tribe for what was lost of your women's menstrual cycles (1). And another said regarding menstruation: O Lord, of one harboring grudge against me, old and heavy, let him have menstrual cycles like those of a menstruating woman (2). Meaning that he stabbed him, and he bled like a menstruating woman. Some said: It is derived from 'qar' al-ma' (collection of water) in a basin, which means gathering it. From this comes 'Al-Quran' because it gathers meanings, and it is said: due to the gathering of its letters. It is also said: The she-camel never 'qar'at' (gathered) a placenta, meaning it never carried one in its womb. Amr bin Kulthum said: The forearms of a long-necked white young she-camel, bright in color, that has never carried a fetus (3). As if the womb gathers blood during menstruation, and the body gathers it during the state of purity (4). Abu Umar bin Abdul Barr said (5): The statement of those who say that 'al-qur' is derived from their saying: 'qaraitu al-ma' (I collected water) in the basin is baseless, because 'al-qur' has a hamza (glottal stop), while this is not hamz-ended. I say: This is correct according to the linguists like Al-Jawhari and others. The name for that water is 'qira' with a kasra on the 'qaf' and shortened (6). It was also said: 'Al-Qur' is the transition, either from purity to menstruation, or from menstruation to purity (7). Based on this, Al-Shafi'i said in one opinion: 'Al-Qur' is the transition from purity to menstruation. He does not consider coming out of menstruation into purity as 'qur'. By rule of derivation, it should have been 'qur', and the meaning of Allah Almighty's saying: {And divorced women shall wait [concerning] themselves for three periods}, would be: three...

(1) Diwan al-A'sha p. 141. The second half of the verse in another narration: "inheriting wealth and in praise a rise." His word 'jashim' from 'jashama' means 'to undertake with hardship'. Mukhtar al-Sahah: (jashama). (2) Rajaz by Al-Ajjaj, previously mentioned 2/182. (3) The verse is from his Mu'allaqa, found in 'Explanation of the Nine Famous Odes' by Al-Nahhas 2/621. Al-Nahhas said: Al-'Aytal: long-necked. Al-Adma': white. 'Lam taqra' janinan': she did not carry a fetus in her womb. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/304, Al-Nukat wal-'Uyun 1/291. (5) In Al-Istidhkhar 18/29. (6) Al-Sahah (qara), see Tahdhib al-Lughah 9/269, and Mujmal al-Lughah 3/750. (7) Mujmal al-Lughah 3/750.

38 | सूरह अल-बकरा: आयत 228

...कबीले में सम्मान और पद विरासत में मिलना, आपकी महिलाओं के मासिक धर्म चक्र के जो खो गया था उसके लिए (1)। और एक अन्य ने मासिक धर्म के बारे में कहा: हे प्रभु, मुझ पर द्वेष रखने वाले, पुराने और भारी, उसके पास मासिक धर्म वाली महिला की तरह मासिक धर्म हो (2)। इसका मतलब है कि उसने उसे छुरा घोंपा, और उसे मासिक धर्म वाली महिला की तरह खून बह रहा था। कुछ लोगों ने कहा: यह एक कुण्ड में 'क़र अल-मा' (पानी का संग्रह) से लिया गया है, जिसका अर्थ है उसे इकट्ठा करना। इसी से 'अल-कुरान' आया है क्योंकि यह अर्थों को इकट्ठा करता है, और यह कहा जाता है: इसके अक्षरों के इकट्ठा होने के कारण। यह भी कहा जाता है: ऊंटनी ने कभी प्लेसेंटा 'क़रात' (इक्ठ्ठा) नहीं किया, अर्थात उसने कभी अपने गर्भ में नहीं रखा। अम्र बिन कुलसुम ने कहा: एक लंबी गर्दन वाली सफेद जवान ऊंटनी के अग्रबाहु, रंग में चमकीली, जिसने कभी भ्रूण धारण नहीं किया (3)। जैसे कि गर्भाशय मासिक धर्म के दौरान रक्त इकट्ठा करता है, और शरीर इसे पवित्रता की स्थिति के दौरान इकट्ठा करता है (4)। अबू उमर बिन अब्दुल बर्र ने कहा (5): उन लोगों का कथन जो कहते हैं कि 'अल-क़ुरु' उनके कहने से लिया गया है: 'क़रैतु अल-मा' (मैंने पानी इकट्ठा किया) कुण्ड में, निराधार है, क्योंकि 'अल-क़ुरु' में हमज़ा (अल्पप्राण विराम) है, जबकि यह हम्ज़ा-अंत नहीं है। मैं कहता हूँ: अल-जौहरी और अन्य जैसे भाषाविदों के अनुसार यह सही है। उस पानी का नाम 'क़िरा' है जिसके'क़ाफ़' पर कसरा है और संक्षिप्त है (6)। यह भी कहा गया: 'अल-क़ुरु' संक्रमण है, या तो पवित्रता से मासिक धर्म में, या मासिक धर्म से पवित्रता में (7)। इस आधार पर, अल-शफ़ीई ने एक राय में कहा: 'अल-क़ुरु' पवित्रता से मासिक धर्म में संक्रमण है। वह मासिक धर्म से पवित्रता में आने को 'क़ुरु' नहीं मानते हैं। व्युत्पत्ति के नियम के अनुसार, इसे 'क़ुरु' होना चाहिए था, और सर्वशक्तिमान अल्लाह के कथन का अर्थ: {और तलाकशुदा महिलाएं अपने लिए तीन अवधियों तक प्रतीक्षा करेंगी}, होगा: तीन...

(1) दीवान अल-आशा पृ. 141. दूसरी पंक्ति का दूसरा पाठ: "धन की विरासत और प्रशंसा में वृद्धि।" उनका शब्द 'जाशिम' 'जशमा' से है जिसका अर्थ है 'कठिनाई के साथ उपक्रम करना'। मुख्तार अल-साह: (जशमा)। (2) अल-अज्जाज द्वारा रजज़, पहले उल्लेख किया गया 2/182। (3) यह कविता उनकी मुअल्लका से है, अल-नहस 2/621 द्वारा 'नौ प्रसिद्ध ओड्स की व्याख्या' में पाई गई है। अल-नहस ने कहा: अल-ऐतल: लंबी गर्दन वाला। अल-अदमा: सफेद। 'लम तकरा जनीन': उसने अपने गर्भ में भ्रूण धारण नहीं किया। (4) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/304, अल-नुकात वल-उयून 1/291।

(5) अल-इस्तिदखर 18/29 में। (6) अल-साह (क़रा), तहज़ीब अल-लुग़ह 9/269, और मुजमल अल-लुग़ह 3/750 देखें। (7) मुजमल अल-लुग़ह 3/750.

...قبیلے میں عزت اور بلندی وراثت میں ملنا، تمہاری عورتوں کے حیض کے ضائع ہونے کی وجہ سے (۱)۔ اور ایک دوسرے نے حیض کے بارے میں کہا: اے رب، مجھ پر کینہ رکھنے والے، بوڑھے اور بھاری، اس کے لیے بھی حیض والی عورت کے حیض کی طرح حیض ہو (۲)۔ یعنی اس نے اسے نیزہ مارا، تو اس کا خون حیض والی عورت کے خون کی طرح بہنے لگا۔ اور ایک گروہ نے کہا: یہ حوض میں 'قَرْءِ الماء' (پانی جمع کرنے) سے ماخوذ ہے، جس کے معنی جمع کرنے کے ہیں۔ اور اسی سے 'القرآن' ہے کیونکہ یہ معانی کو جمع کرتا ہے، اور کہا جاتا ہے: اس کے حروف کے جمع ہونے کی وجہ سے۔ اور کہا جاتا ہے: اونٹنی نے کبھی نال جمع نہیں کی، یعنی: اس نے اپنے پیٹ میں کبھی بچہ نہیں پالا۔ اور عمرو بن کلثوم نے کہا: ایک لمبی گردن والی، سفید جوان اونٹنی کے ہاتھ، جس کا رنگ خالص سفید ہو اور جس نے کبھی حمل نہ ٹھہرایا ہو (۳)۔ گویا رحم حیض کے وقت خون جمع کرتا ہے، اور جسم طہر کے وقت اسے جمع کرتا ہے (۴)۔ ابو عمر بن عبد البر نے کہا (۵): ان لوگوں کا قول جو کہتے ہیں کہ 'القُرء' ان کے اس قول سے ماخوذ ہے: 'قَرَيْتُ الماء' (میں نے پانی جمع کیا) حوض میں؛ یہ کچھ بھی نہیں ہے، کیونکہ 'القُرء' مہموز (ہمزہ والا) ہے، اور یہ غیر مہموز ہے۔ میں کہتا ہوں: ماہرین لغت الجوہری وغیرہ کے نقل کے مطابق یہ صحیح ہے۔ اور اس پانی کا نام 'قِرى' ہے قاف کے کسرہ کے ساتھ مقصور (۶)۔ اور کہا گیا: 'القُرء' نکلنا ہے یا تو طہر سے حیض کی طرف، یا حیض سے طہر کی طرف (۷)؛ اور اسی بنیاد پر امام شافعی نے ایک قول میں کہا: 'القُرء' طہر سے حیض کی طرف منتقلی ہے۔ اور وہ حیض سے طہر کی طرف نکلنے کو 'قُرء' نہیں مانتے۔ اور اشتقاق کے قاعدے کے مطابق لازم تھا

کہ یہ 'قُرء' ہوتا، اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {اور طلاق یافتہ عورتیں اپنے آپ کو تین قروء تک روکے رکھیں} کے معنی ہوتے: تین...

(۱) دیوان الاعشی ص ۱۴۱ اور اس کے دوسرے مصرعے کی روایت میں ہے: "مورثۃ مالاً وفی الحمد رفعۃ"۔ اس کا لفظ 'جاشم'، 'جشم' سے ہے، یعنی اس نے مشقت کے ساتھ اسے برداشت کیا۔ مختار الصحاح: (جشم)۔ (۲) رجز العجاج، جو پہلے ۲/۱۸۲ پر گزر چکا۔ (۳) یہ شعر ان کے معلقہ سے ہے، اور یہ نحاس کی 'شرح القصائد التسع المشهورات' ۶۲۱/۲ میں ہے۔ نحاس نے کہا: العیطل: لمبی گردن والی۔ الادماء: سفید۔ 'لم تقرأ جنیناً': اس نے اپنے رحم میں بچہ نہیں پالا۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۳۰۴، والنکت والعیون ۱/۲۹۱۔ (۵) الاستذکار ۱۸/۲۹ میں۔ (۶) الصحاح (قرا)، دیکھیے تہذیب اللغۃ ۹/۲۶۹، اور مجمل اللغۃ ۳/۷۵۰۔ (۷) مجمل اللغۃ ۳/۷۵۰۔

Surah Al-Baqarah: Verse 228 39

...cycles, or three transitions. A divorced woman is characterized by two states only; sometimes she moves from a state of purity (tuhr) to menstruation (hayd), and sometimes from menstruation to purity. Thus, the meaning of the word holds true in its indication (1) of both purity and menstruation, making the noun a shared term (mushtarak).

Or it is said: if it is established that the 'qur' (menstrual cycle/purity period) is the transition, then her exit from menstruation into purity (2) is not intended by the verse at all. For this reason, divorce during menstruation is not a 'Sunni' (prophetic way) divorce that is commanded, which is the divorce for the waiting period ('iddah). Indeed, the divorce for the waiting period is that which occurs during a period of purity, and that indicates that the 'qur' is taken from the concept of transition.

So, if the divorce in purity is Sunni, then the estimation of the speech is: 'their waiting period is three transitions.' The first of them is the transition from the purity in which the divorce occurred, and the transition from menstruation to purity was not made a 'qur'; because the language does not indicate it. However, we know by another evidence that Allah Almighty did not intend the transition from menstruation to purity. If one of them is excluded from being intended, the other remains - which is the transition from purity to menstruation - as intended. Accordingly, her waiting period is three transitions: the first is purity, and thus three complete 'qur' periods can be fulfilled if the divorce occurs in a state of purity, and this is not a metaphorical interpretation in any way.

Al-Kiya al-Tabari (3) said: "This is a precise view at the height of orientation for the Shafi'i school of thought. Something (5) can be mentioned (4) in this regard whose understanding is not far from the subtleties of the wisdoms of Sharia. It is that the transition from purity to menstruation was only made a 'qur' because it indicates the emptiness of the womb. For a pregnant woman generally does not menstruate; her menstruation (6) is a sign of the emptiness of her womb. Conversely, the transition from menstruation to purity is different, for a menstruating woman may conceive in the aftermath of her menstruation, and if..."

(1) In the manuscripts: "wa-dalalatihi" (and its indication), and what is established is from "Ahkam al-Qur'an" by al-Kiya 1/155, and from it the author quoted. (2) In (d), (z), and (m): "from purity to menstruation", and what is established is from (kh) and (zha), which conforms to "Ahkam al-Qur'an" by al-Kiya, and to al-Jassas 1/367. (3) In "Ahkam

al-Qur'an" 1/156, and what follows in brackets is from it. (4) In (kh), (z), and (m): "we mention", and what is established is from (d) and (zha). (5) In (kh) and (m): "secretly" (sirran), and in (d) and (zha): "a secret" (sirr), and what is established is from "Ahkam al-Qur'an" by al-Kiya 1/156. (6) In (z): "so her menstruation place/time", and in (m): "so by her menstruation", and what is established is from (kh), (d), and (zha).

सूरह अल-बकराह: आयत 228 39

...चक्र, या तीन संक्रमण। एक तलाकशुदा महिला की विशेषता केवल दो अवस्थाएँ होती हैं; कभी वह पवित्रता (तुहर) की अवस्था से मासिक धर्म (हैज़) की ओर बढ़ती है, और कभी मासिक धर्म से पवित्रता की ओर। इस प्रकार, शब्द का अर्थ अपने संकेत (1) में पवित्रता और मासिक धर्म दोनों पर स्थिर रहता है, जिससे संज्ञा एक साझा शब्द (मुश्तरक) बन जाती है।

या यह कहा जाता है: यदि यह सिद्ध हो जाता है कि 'क़ुर' (मासिक धर्म चक्र/पवित्रता की अवधि) संक्रमण है, तो मासिक धर्म से पवित्रता (2) की ओर उसका निकलना आयत का मूल उद्देश्य नहीं है। इसी कारण से, मासिक धर्म के दौरान तलाक 'सुन्नी' तलाक (नबी का तरीका) नहीं है जिसका आदेश दिया गया है, जो कि इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के लिए तलाक है। वास्तव में, इद्दत के लिए तलाक वह है जो पवित्रता की अवधि के दौरान होता है, और यह इंगित करता है कि 'क़ुर' संक्रमण की अवधारणा से लिया गया है।

तो, यदि पवित्रता में तलाक सुन्नी है, तो कथन का अनुमान है: 'उनकी इद्दत तीन संक्रमण है।' उनमें से पहला उस पवित्रता से संक्रमण है जिसमें तलाक हुआ था, और मासिक धर्म से पवित्रता के संक्रमण को 'क़ुर' नहीं बनाया गया था; क्योंकि भाषा इसका संकेत नहीं देती है। हालाँकि, हम एक अन्य प्रमाण से जानते हैं कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मासिक धर्म से पवित्रता के संक्रमण का इरादा नहीं किया था। यदि उनमें से एक को अभिप्रेत होने से बाहर कर दिया जाता है, तो दूसरा बचा रहता है - जो कि पवित्रता से मासिक धर्म का संक्रमण है - अभिप्रेत के रूप में। इसके अनुसार, उसकी इद्दत तीन संक्रमण है: पहला पवित्रता है, और इस प्रकार तीन पूर्ण 'क़ुर' अवधियाँ पूरी की जा सकती हैं यदि तलाक पवित्रता की स्थिति में होता है, और यह किसी भी तरह से रूपक व्याख्या नहीं है।

अल-किया अल-तबरी (3) ने कहा: "यह शाफ़ई विचारधारा के लिए झुकाव के चरम पर एक सटीक दृष्टिकोण है। इस संबंध में कुछ ऐसा (5) उल्लेख किया जा सकता है (4) जिसकी समझ शरीयत के ज्ञान की सूक्ष्मताओं से दूर नहीं है। वह यह है कि पवित्रता से मासिक धर्म के संक्रमण को केवल 'क़ुर' बनाया गया था क्योंकि यह गर्भाशय के खाली होने का संकेत देता है। क्योंकि एक गर्भवती महिला आमतौर पर मासिक धर्म नहीं करती है; उसका मासिक धर्म (6) उसके गर्भाशय के खाली होने का संकेत है। इसके विपरीत, मासिक धर्म से पवित्रता का संक्रमण अलग है, क्योंकि एक मासिक धर्म वाली महिला अपने मासिक धर्म के बाद गर्भधारण कर सकती है, और यदि..."

(1) प्रतियों में: "व-दलालतिहि" (और इसका संकेत), और जो स्थापित है वह अल-किया द्वारा "अहकाम अल-कुरान" 1/155 से है, और उससे लेखक ने उद्धृत किया है। (2) (द), (ज़), और (म) में: "पवित्रता से मासिक धर्म तक", और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो अल-किया द्वारा "अहकाम अल-कुरान" और अल-जस्सास 1/367 के अनुरूप है। (3) "अहकाम अल-कुरान" 1/156 में, और कोष्ठक में जो कुछ आएगा वह उसी से है। (4) (ख़), (ज़), और (म) में: "हम उल्लेख करते हैं", और जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है। (5) (ख़) और (म) में: "गुप्त रूप से", और (द) और (ज़) में: "एक रहस्य", और जो स्थापित है वह अल-किया द्वारा "अहकाम अल-कुरान" 1/156 से है। (6) (ज़) में: "तो उसका मासिक धर्म स्थान/समय", और (म) में: "तो उसके मासिक धर्म से", और जो स्थापित है वह (ख़), (द), और (ज़) से है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۲۸ ۳۹

...ادوار، یا تین انتقالات۔ اور مطلقہ عورت صرف دو حالتوں سے متصف ہوتی ہے؛ کبھی وہ طہر سے حیض کی طرف منتقل ہوتی ہے، اور کبھی حیض سے طہر کی طرف، تو کلام کا معنی اس کی دلالت (۱) میں طہر اور حیض دونوں پر درست ہو جاتا ہے، پس اسم مشترک ہو جاتا ہے۔

یا کہا جاتا ہے: اگر یہ ثابت ہو جائے کہ 'قُرء' انتقال ہے، تو اس کا حیض سے طہر (۲) کی طرف نکلنا اصل میں آیت سے مراد نہیں ہے، اور اسی لیے حیض میں طلاق طلاقِ سنت نہیں تھی جس کا حکم دیا گیا ہے، اور وہ عدت کے لیے طلاق ہے؛ پس عدت کے لیے طلاق وہ ہے جو طہر میں ہو، اور وہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ 'قُرء' انتقال سے ماخوذ ہے۔

پس اگر طہر میں طلاق سنت ہے، تو کلام کی تقدیر یہ ہے: 'پس ان کی عدت تین انتقالات ہیں'، پس ان میں سے پہلا وہ انتقال ہے اس طہر سے جس میں طلاق واقع ہوئی اور وہ جو حیض سے طہر کی طرف انتقال ہے اسے 'قُرء' نہیں بنایا گیا؛ اس لیے کہ لغت اس پر دلالت نہیں کرتی، لیکن ہم نے دوسری دلیل سے جانا کہ اللہ تعالیٰ نے حیض سے طہر کی طرف انتقال مراد نہیں لیا، پس جب ان میں سے ایک مراد ہونے سے نکل گیا، تو دوسرا باقی رہ گیا - اور وہ طہر سے حیض کی طرف انتقال ہے - جو کہ مراد ہے، پس اس بنا پر اس کی عدت تین انتقالات ہیں: ان میں سے پہلا طہر ہے، اور اس بنا پر تین کامل قروء کا پورا ہونا ممکن ہے، اگر طہر کی حالت میں طلاق ہو، اور یہ کسی طرح سے مجاز پر محمول کرنا نہیں ہے۔

الکیا الطبری (۳) نے کہا: "اور یہ شافعی مذہب کے رجحان کی انتہا پر ایک دقیق نظر ہے، اور اس میں کوئی ایسی چیز (۵) ذکر (۴) کی جا سکتی ہے جس کا سمجھنا شریعت کی حکمتوں کے دقیق

پہلوؤں سے بعید نہیں ہے، اور وہ یہ ہے کہ طہر سے حیض کی طرف انتقال کو صرف اس لیے 'قُرء' بنایا گیا ہے تاکہ وہ رحم کے خالی ہونے پر دلالت کرے، کیونکہ حاملہ عورت کو غالباً حیض نہیں آتا؛ پس اس کا حیض (۶) اس کے رحم کے خالی ہونے کی علامت ہے، اور حیض سے طہر کی طرف انتقال اس کے برعکس ہے، کیونکہ حائضہ عورت کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنے حیض کے بعد حاملہ ہو جائے، اور اگر..."

(۱) نسخوں میں: "ودلالته" ہے، اور جو ثابت ہے وہ الکیا کی "احکام القرآن" ۱/ ۱۵۵ سے ہے اور مصنف نے اسی سے نقل کیا ہے۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: "طہر سے حیض کی طرف" ہے، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہی الکیا کی "احکام القرآن" اور جصاص ۱/ ۳۶۷ کے موافق ہے۔ (۳) "احکام القرآن" ۱/ ۱۵۶ میں، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۴) (خ)، (ز) اور (م) میں: "نذکر" ہے، اور ثابت شدہ (د) اور (ظ) سے ہے۔ (۵) (خ) اور (م) میں: "سراً" ہے، اور (د) اور (ظ) میں: "سر" ہے، اور ثابت شدہ الکیا کی "احکام القرآن" ۱/ ۱۵۶ سے ہے۔ (۶) (ز) میں: "فمحیضها" ہے، اور (م) میں: "فبحیضها" ہے، اور ثابت شدہ (خ)، (د) اور (ظ) سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 228

If the duration of pregnancy extends and the fetus grows strong, her blood stops. For this reason, Arabs praise the pregnancy of their women during the state of purity. Aisha (may Allah be pleased with her) praised the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) quoting a poet:

And purified from every remnant of menstruation, and the corruption of a nursing mother and the disease of one who conceives while nursing.

Meaning that his mother did not conceive him during the remainder of her menstruation(1). This is what scholars and linguists state regarding the interpretation of 'qur''.

They said: "The woman read a qur'" if she menstruated or became pure, and they also said: "she read" if she became pregnant. They agreed that 'qur'' refers to time. Thus, when it says: "And divorced women shall wait by themselves for three periods," the verse becomes clear regarding the number but carries potential meanings regarding what is counted. Therefore, it was necessary to seek clarification for the thing being counted from other sources(2). Our evidence is the word of Allah Almighty: {So divorce them for their [prescribed] period} [At-Talaq: 1]. There is no dispute that divorce is commanded during the time of purity; hence, it must be what is considered in the 'iddah (waiting period). For He said: "Divorce them [for their 'iddah]," meaning a time during which she observes the 'iddah. Then Allah Almighty said: {and keep count of the 'iddah} [At-Talaq: 1], referring to what the divorced woman counts, which is the purity during which she is divorced. The Prophet (pbuh) said to Umar: "Order him to take her back, then keep her until she becomes pure, then menstruates, then becomes pure. That is the 'iddah for which Allah has commanded that women be divorced"(3). Narrated by Muslim and others(4).

This is a textual proof that the period of purity is what is termed as 'iddah, and it is the time during which women are divorced. There is no disagreement that if someone divorces during menstruation, that menstruation is not counted. If someone divorces during the state of purity, she counts that purity according to the majority, so that was more appropriate(5).

(1) Ahkam al-Quran by al-Kiya 1/156-157. The verse is by Abu Kabir al-Hudhali, found in Sharh Ash'ar al-Hudhaliyyin by al-Sukkari p. 1073. 'Ghubbar' means remnant. His saying: 'corruption of a nursing mother': he says: she did not conceive while nursing

him so as to give him 'ghil' (milk of a pregnant woman), and he has no severe, incurable disease. This was said by al-Sukkari. Aisha's praise of the Prophet (pbuh) using Abu Kabir's words (within a story) was narrated by Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya 2/45-46, al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 7/422, al-Khatib al-Baghdadi in Tarikh Baghdad 13/252-253, and al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal 28/319-320. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/184. (3) Al-Muntaqa by al-Baji 4/95, and the text in brackets is from it. (4) Sahih Muslim (1471), also narrated by Malik 2/576, Ahmad (5299), and Bukhari (5251). (5) Al-Muntaqa by al-Baji 4/95.

सूरा अल-बकरा: आयत २२८

यदि गर्भावस्था की अवधि बढ़ जाती है और बच्चा मजबूत हो जाता है, तो उसका रक्त रुक जाता है। इसीलिए अरब अपनी महिलाओं की गर्भावस्था की प्रशंसा पवित्रता (पाकी) की स्थिति में करते हैं। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कवि के इस कथन के साथ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की प्रशंसा की:

और हर मासिक धर्म के अवशेष, एक स्तनपान कराने वाली माँ के भ्रष्टाचार और बच्चे को दूध पिलाते समय गर्भवती होने वाली माँ की बीमारी से मुक्त।

इसका अर्थ यह है कि उनकी माँ ने उनके मासिक धर्म के अवशेष के दौरान गर्भधारण नहीं किया था (१)। यह 'क़ुरु' (Qur') की व्याख्या में विद्वानों और भाषाविदों का मत है।

उन्होंने कहा: "स्त्री ने 'क़ुरु' पढ़ा" अर्थात जब उसे मासिक धर्म आया या वह शुद्ध हुई, और यह भी कहा जाता है "उसने पढ़ा" जब वह गर्भवती हुई। वे इस बात पर सहमत हुए कि 'क़ुरु' एक समय है। इसलिए यदि आप कहें: "और तलाकशुदा महिलाएँ तीन समय (अवधियों) तक स्वयं को रोके रखें," तो आयत संख्या में स्पष्ट हो जाती है लेकिन जो गिना जा रहा है उसमें संभावित अर्थ हैं। इसलिए, गिने जाने वाले शब्द (मअदूद) का स्पष्टीकरण अन्य स्रोतों से प्राप्त करना आवश्यक है (२)। हमारा प्रमाण अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कथन है: {तो उन्हें उनकी इद्दत (नियत अवधि) के लिए तलाक दो} [अत-तलाक़: १]। इस पर कोई असहमति नहीं है कि तलाक का आदेश पवित्रता (पाकी) के समय दिया जाता है, इसलिए इसे ही इद्दत में मान्य माना जाना चाहिए। क्योंकि उसने कहा: "उन्हें [उनकी इद्दत के लिए] तलाक दो," यानी एक ऐसा समय जिसमें वह इद्दत बिताती है। फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और इद्दत की गणना करो} [अत-तलाक़: १], जिसका अर्थ वह समय है जिसे तलाकशुदा महिला गिनती है, और वह पवित्रता है जिसमें उसे तलाक दिया गया है। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उमर से कहा: "उसे आदेश दो कि वह उससे वापस मिल जाए (रुजू कर ले), फिर उसे तब तक अपने पास रखे जब तक वह शुद्ध न हो जाए, फिर उसे मासिक धर्म आए, फिर वह शुद्ध हो जाए। यही वह इद्दत है जिसके लिए अल्लाह ने आदेश दिया है कि महिलाओं को तलाक दिया जाए" (३)। इसे मुस्लिम और अन्य लोगों ने उद्धृत किया है (४)।

यह एक स्पष्ट प्रमाण है कि पवित्रता का समय ही 'इद्दत' कहलाता है, और यही वह समय है जिसमें महिलाओं को तलाक दिया जाता है। इस पर कोई विवाद नहीं है कि जो कोई मासिक धर्म के दौरान

तलाक देता है, वह उस मासिक धर्म को नहीं गिनता, और जो कोई पवित्रता की स्थिति में तलाक देता है, वह बहुमत (जम्हूर) के अनुसार उस पवित्रता को गिनता है, इसलिए यही अधिक उपयुक्त था (५)।

(१) अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान १/ १५६-१५७। कविता अबू कबीर अल-हुदाली की है, और यह अल-सुक्करी द्वारा शरह अशआर अल-हुदालियीन पृष्ठ १०७३ में है। 'ग़ुब्बर' का अर्थ है अवशेष। 'स्तनपान कराने वाली माँ का भ्रष्टाचार': वे कहते हैं: उन्होंने उस पर गर्भ धारण नहीं किया और उसे 'ग़ील' (गर्भवती महिला का दूध) नहीं पिलाया, और उसे कोई गंभीर बीमारी नहीं है। यह सुक्करी ने कहा। आयशा (रज़ि.) द्वारा अबू कबीर के शब्दों (एक कहानी के भीतर) के साथ नबी (स.) की प्रशंसा को अबू नुयैम ने हिलयत अल-अवलिया २/ ४५-४६ में, अल-बैहक़ी ने अस-सुनन अल-कुबरा ७/ ४२२ में, अल-खतीब अल-बगदादी ने तारीख़ बग़दाद १३/ २५२-२५३ में, और अल-मिज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल २८/ ३१९-३२० में निकाला है। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/ १८४। (३) अल-बाज़ी द्वारा अल-मुंतक़ा ४/ ९५, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (४) सहीह मुस्लिम (१४७१), और इसे मलिक २/ ५७६, अहमद (५२९९), और बुखारी (५२५१) ने भी निकाला है। (५) अल-बाज़ी द्वारा अल-मुंतक़ा ४/ ९५।

سورة البقرہ : آیت ۲۲۸

حمل کی مدت لمبی ہو جائے اور بچہ قوی ہو جائے تو اس کا خون رک جاتا ہے، اسی لیے عرب اپنی عورتوں کے حالتِ طہر میں حاملہ ہونے کی تعریف کرتے ہیں، اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے رسول اللہ ﷺ کی تعریف شاعر کے اس قول سے کی ہے:

ومُبرَّاً من كلِّ غُبَّرِ حَيْضةٍ وفسادِ مُرْضِعَةٍ ودَاءِ مُغْيِلِ

یعنی آپ ﷺ کی والدہ آپ ﷺ کے ساتھ حالتِ حیض کے بقیہ حصے میں حاملہ نہیں ہوئی تھیں(1)۔ پس اہل لغت اور علماء کے نزدیک لفظ "قُرء" کی تاویل یہی ہے۔

اور انہوں نے کہا: عورت نے "قُرء" دیکھا: جب اسے حیض آیا یا وہ پاک ہوئی، اور یہ بھی کہا جاتا ہے: جب وہ حاملہ ہوئی۔

اور سب کا اس پر اتفاق ہے کہ "قُرء" سے مراد وقت ہے، پس جب آپ کہیں: "مطلقہ عورتیں اپنے آپ کو تین قروء تک روکے رکھیں،" تو آیت عدد (تعداد) میں تو واضح ہو گئی لیکن معدود (جس کو گنا جائے) میں اس میں احتمال باقی رہا، پس معدود کے بیان کے لیے کسی اور دلیل کی ضرورت پڑی(2)۔ چنانچہ ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ﴾ [الطلاق: 1] "پس انہیں ان کی عدت کے لیے طلاق دو۔" اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ طلاق طہر (پاکی) کے وقت دینے کا حکم ہے، لہذا ضروری ہے کہ وہی عدت میں معتبر ہو، کیونکہ اللہ نے فرمایا: "انہیں [ان کی عدت کے لیے] طلاق دو" یعنی وہ وقت جس میں وہ عدت گزارتی ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَحْصُوا الْعِدَّةَ﴾ [الطلاق: 1] "اور عدت کو شمار کرو،" اس سے مراد وہ وقت ہے جس میں مطلقہ عدت گزارتی ہے، اور وہ وہی طہر ہے جس میں اسے طلاق دی گئی؛ اور نبی ﷺ نے

حضرت عمر سے فرمایا: "اسے (ابن عمر کو) حکم دو کہ وہ اس سے رجوع کر لے، پھر اسے اپنے پاس روکے رکھے یہاں تک کہ وہ پاک ہو جائے، پھر اسے حیض آئے، پھر وہ پاک ہو جائے، پس یہی وہ عدت ہے جس کے لیے اللہ نے عورتوں کو طلاق دینے کا حکم دیا ہے"(3)۔ اسے مسلم اور دیگر محدثین نے روایت کیا ہے(4)۔

اور یہ اس بات پر نص (واضح دلیل) ہے کہ طہر کا زمانہ ہی وہ ہے جسے "عدت" کہا جاتا ہے، اور وہی وہ وقت ہے جس میں عورتوں کو طلاق دی جاتی ہے۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ جس نے حالتِ حیض میں طلاق دی، اس حیض کا عدت میں شمار نہیں ہوگا، اور جس نے حالتِ طہر میں طلاق دی، تو جمہور کے نزدیک وہ اس طہر کو شمار کرے گی، پس یہی زیادہ بہتر تھا(5)۔

(1) أحكام القرآن للكيا 1/ 156-157، اور یہ شعر ابو کبیر الہذلی کا ہے، جو کہ شرح اشعار الہذليين للسكرى صفحہ 1073 میں موجود ہے، اور "الغُبَّر" کا مطلب بقیہ ہے، اور اس کا قول: "وفساد مرضعة": وہ کہتا ہے: وہ اس (بچے) کے ہوتے ہوئے حاملہ نہیں ہوئیں کہ اسے غیل (حاملہ کا دودھ) پلاتیں، اور اسے کوئی ایسی سخت بیماری نہیں ہے جو لاعلاج ہو چکی ہو۔ یہ سکری نے کہا۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا ابو کبیر کے قول کے ذریعے (ایک قصے کے ضمن میں) نبی ﷺ کی مدح کرنا ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء 2/ 45-46، بیہقی نے السنن الکبری 7/ 422، خطیب بغدادی نے تاریخ بغداد 13/ 252-253، اور مزی نے تہذیب الکمال 28/ 319-320 میں نقل کیا ہے۔ (2) أحكام القرآن لابن العربى 1/ 184۔ (3) المنتقى للباجى 4/ 95 اور بریکٹ کے درمیان والے الفاظ اسی سے ہیں۔ (4) صحيح مسلم (1471)، اسے مالک 2/ 576، احمد (5299)، اور بخاری (5251) نے بھی روایت کیا ہے۔ (5) المنتقى للباجى 4/ 95۔

Abu Bakr bin Abdul Rahman said: We did not find any of our jurists who did not follow the opinion of Aisha that the "aqra" (waiting periods) are the periods of purity (tuhr) (1). If a man divorces in a period of purity in which he did not have intercourse, she counts whatever remains of it as a period of purity, even if it were for an hour or a moment. Then she enters a second period of purity after a menstruation, then a third after a second menstruation. When she sees the blood of the third menstruation, she is lawful for marriage and has completed her waiting period ('iddah). If he divorces her in a period of purity in which he had intercourse, the divorce is binding, but he has done wrong, and she counts whatever remains of that period of purity (2). Al-Zuhri said regarding a woman divorced during part of her period of purity: She counts three periods of purity besides the remainder of that period. Abu Umar (3) said: I do not know anyone among those who said the "aqra" are the periods of purity saying this besides Ibn Shihab al-Zuhri; for he said: The period of purity in which she was divorced is cancelled, then she counts three periods of purity; because Allah Almighty says: "three periods" (thalaathata quroo'). I say: According to his view, a divorced woman is not lawful until she enters her fourth menstruation. But the view of Ibn al-Gasim, Malik, the majority of his companions, al-Shafi'i, and the scholars of Medina is that: if a divorced woman sees the first drop of the third menstruation, she leaves the marital bond ('ismah), and this is the school of Zaid bin Thabit (4), Aisha, and Ibn Umar. It was also said by Ahmad bin Hanbal, and Dawud bin Ali and his companions followed this. The argument against Al-Zuhri is that the Prophet ﷺ permitted divorcing a woman in her period of purity without having had intercourse, and he did not specify whether it was the beginning or the end of the purity (5). Ashhab (6) said: The marital bond and inheritance do not end until it is confirmed to be menstrual blood; lest it be a burst of blood from something other than menstruation. The Kufans argued with the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) to Fatima bint Abi Hubaysh when she complained...

---

(1) Al-Muwatta 2/577, and see Al-Istidhkar 18/30. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/304-305. (3) In Al-Istidhkar 18/33, and see Al-Tamhid 15/93. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/305. (5) Al-Tamhid 15/92-93. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/305.

अबू बक्र बिन अब्दुल रहमान ने कहा: हमने अपने फकीहों (धर्मशास्त्रियों) में से किसी को नहीं पाया जो आयशा के इस कथन का पालन न करता हो कि "अकरा" (इद्दत की अवधि) पवित्रता (तुह्र) की अवधि है (1)। यदि कोई व्यक्ति पवित्रता की अवधि में तलाक देता है जिसमें उसने संभोग नहीं किया है, तो वह उसमें जो कुछ भी बचा है उसे गिन लेती है, चाहे वह एक घंटा या एक पल के लिए ही क्यों न हो। फिर वह मासिक धर्म के बाद दूसरी पवित्रता की अवधि का सामना करती है, फिर दूसरे मासिक धर्म के बाद तीसरी। जब वह तीसरे मासिक धर्म का रक्त देखती है, तो वह विवाह के लिए वैध हो जाती है और उसकी प्रतीक्षा अवधि (इद्दत) समाप्त हो जाती है। यदि वह ऐसी पवित्रता की अवधि में तलाक देता है जिसमें उसने संभोग किया है, तो तलाक मान्य है लेकिन उसने बुरा किया है, और वह उस पवित्रता के शेष समय को गिन लेती है (2)। अल-ज़ुहरी ने उस महिला के बारे में कहा जिसे उसकी पवित्रता के कुछ हिस्से में तलाक दिया गया हो: वह उस पवित्रता के शेष समय के अलावा तीन पवित्रता अवधियों की गिनती करती है। अबू उमर (3) ने कहा: मैं उन लोगों में से किसी को नहीं जानता जिन्होंने कहा कि "अकरा" पवित्रता की अवधि है, ऐसा कहने वाले इब्न शिहाब अल-ज़ुहरी के अलावा कोई नहीं है; क्योंकि उन्होंने कहा: जिस पवित्रता में उसे तलाक दिया गया था उसे रद्द कर दिया जाता है, फिर वह तीन पवित्रता अवधियों की गिनती करती है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: "तीन अकरा" (सलासता कुरूअ)। मैंने कहा: उनके विचार के अनुसार, तलाकशुदा महिला तब तक वैध नहीं होती जब तक कि वह चौथे मासिक धर्म में प्रवेश नहीं कर लेती। जबकि इब्न अल-कासिम, मलिक, उनके अधिकांश साथियों, अल-शाफई और मदीना के विद्वानों का कहना है कि: यदि तलाकशुदा महिला तीसरे मासिक धर्म की पहली बूंद देखती है, तो वह वैवाहिक बंधन (इस्मत) से बाहर निकल जाती है, और यह ज़ैद बिन साबित (4), आयशा और इब्न उमर का मत है। अहमद बिन हंबल ने भी यही कहा, और दाऊद बिन अली और उनके साथी इसी ओर गए। अल-ज़ुहरी के खिलाफ तर्क यह है कि नबी ﷺ ने संभोग के बिना पवित्रता की स्थिति में तलाक की अनुमति दी थी, और उन्होंने पवित्रता की शुरुआत या अंत नहीं कहा था (5)। अशहब (6) ने कहा: वैवाहिक बंधन और विरासत तब तक नहीं टूटती जब तक यह पुष्टि न हो जाए कि यह मासिक धर्म का रक्त है; ताकि यह मासिक धर्म के अलावा किसी और चीज से रक्त का प्रवाह न हो। कूफ़ियों ने फातिमा बिन्त अबी हुबैश के प्रति नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के कथन से तर्क दिया जब उन्होंने शिकायत की थी...

(1) अल-मुवत्ता 2/577, और अल-इस्तिधकार 18/30 देखें। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/304-305। (3) अल-इस्तिधकार 18/33 में, और अल-तमहीद 15/93 देखें। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/305। (5) अल-तमहीद 15/92-93। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/305।

ابوبکر بن عبدالرحمن نے کہا: ہم نے اپنے فقہاء میں سے کسی کو ایسا نہیں پایا جو حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے اس قول کا قائل نہ ہو کہ 'اقراء' سے مراد طہر (پاکی کے ایام) ہیں (1)۔ چنانچہ جب کوئی شخص ایسی پاکی کی حالت میں طلاق دے دے جس میں اس نے صحبت نہ کی ہو، تو عورت اسی کے بقیہ حصے کو (عدت میں) شمار کرے گی خواہ وہ ایک گھنٹہ یا ایک لمحہ ہی کیوں نہ ہو، پھر ایک حیض کے بعد دوسرے طہر کا استقبال کرے گی، پھر دوسرے حیض کے بعد تیسرے کا، پھر جب وہ تیسرے حیض کا خون دیکھ لے تو وہ نکاح کے لیے حلال ہو جائے گی اور عدت سے نکل جائے گی۔ اور اگر کسی شخص نے ایسے طہر میں طلاق دی جس میں اس نے صحبت کی ہو، تو طلاق واقع ہو جائے گی اور اس نے برا کیا، اور وہ اس طہر کے بقیہ حصے کو شمار کرے گی (2)۔ اور زہری نے ایسی عورت کے بارے میں کہا جسے اس کے طہر کے کچھ حصے میں طلاق دی گئی ہو: وہ اس طہر کے بقیہ حصے کے علاوہ تین طہر شمار کرے گی۔ ابو عمر (3) نے کہا: میں 'اقراء' کو 'اطہار' کہنے والوں میں سے ابن شہاب زہری کے سوا کسی کو نہیں جانتا جو یہ بات کہتا ہو؛ کیونکہ ان کا کہنا ہے کہ: جس طہر میں طلاق دی گئی اسے لغو قرار دیا جائے گا، پھر وہ تین طہر شمار کرے گی؛ کیونکہ اللہ عزوجل فرماتا ہے: "ثلاثة قروء" (تین طہر)۔ میں کہتا ہوں: ان کے قول کے مطابق، مطلقہ عورت چوتھے حیض میں داخل ہونے تک حلال نہیں ہوتی، جبکہ ابن القاسم، مالک، ان کے اصحاب کی اکثریت، شافعی اور علمائے مدینہ کا قول یہ ہے کہ: مطلقہ عورت جب تیسرے حیض کا پہلا قطرہ دیکھ لے تو وہ زوجیت کے بندھن سے نکل جاتی ہے، اور یہی زید بن ثابت (4)، عائشہ اور ابن عمر رضی اللہ عنہم کا مسلک ہے، اور امام احمد بن حنبل نے بھی یہی کہا ہے، اور داؤد بن علی اور ان کے اصحاب کا بھی یہی خیال

ہے۔ زہری کے خلاف دلیل یہ ہے کہ نبی کریم ﷺ نے جماع کے بغیر حالتِ طہر میں طلاق دینے کی اجازت دی، اور طہر کے آغاز یا انجام کی کوئی قید نہیں لگائی (5)۔ اور اشہب (6) نے کہا: زوجیت کا رشتہ اور وراثت کا حق اس وقت تک ختم نہیں ہوتا جب تک یہ یقین نہ ہو جائے کہ یہ حیض کا خون ہے؛ تاکہ یہ حیض کے علاوہ خون کا کوئی اور دفعہ نہ ہو۔ اہلِ کوفہ نے نبی کریم ﷺ کے فاطمہ بنت ابی حبیش سے اس قول سے استدلال کیا جب انہوں نے شکایت کی تھی...

---

(1) المؤطا 577/2، اور دیکھئے الاستذکار 30/18۔ (2) المحرر الوجیز 304/1-305۔ (3) الاستذکار 33/18 میں، اور دیکھئے التمہید 93/15۔ (4) المحرر الوجیز 305/1۔ (5) التمہید 92/15-93۔ (6) المحرر الوجیز 305/1۔

42 Surah Al-Baqarah: Verse 228

...to the blood: "That is only a vein, so look, and when your menstruation (qur') comes, do not pray, and when the menstruation passes, purify yourself, then pray from one menstruation to another." And He, the Most High, said: "And those of your women who have passed the age of menstruation, if you have doubt, their waiting period is three months" [At-Talaq: 4] (1). So He made menstruation what is despaired of; this indicates that it is the waiting period (iddah), and He made the substitute for it months if it (menstruation) is absent. And Umar said in the presence of the Sahaba: "The waiting period for a slavewoman is two menstrual cycles, half of the waiting period of a free woman, and if I were able to make it a cycle and a half, I would have done so" (2); and no one objected to him. This indicates a consensus among them; and it is the opinion of ten of the Companions, including the four Caliphs, and what they said is enough for you! And His saying, the Most High: "And divorced women shall wait [concerning] themselves three monthly periods (quru')" indicates that; because the meaning is they wait for three complete periods, and this cannot be except according to our saying that 'quru'' refers to menstruation; because whoever says: it is the period of purity (tuhr) allows that she counts two periods of purity (3) and part of another; because if he divorces her during a period of purity, the remainder of that purity counts as one 'qur'' in his view. And according to us, she begins from the start of menstruation so that the name (qur') is truly applicable. So if a man divorces his wife during a period of purity in which he has not had intercourse, she awaits one cycle, then another, then another; and once she washes from the third, she finishes her waiting period (4). I say: This is refuted by His saying, the Most High: "Which He imposed upon them for seven nights and eight days" [Al-Haqqah: 7], where He affirmed the 'ha' in 'thamaniyat ayyam' (eight days), because 'yawm' (day) is masculine, and likewise 'qur'' is masculine, so it indicates that it is what is intended. And Abu Hanifa agreed with us that if she is divorced while menstruating, she does not count the cycle in which she was divorced, nor the purity following it, but rather she counts by the menstruation following the purity. And according to us, she counts by the period of purity, as we have explained.

(1) At-Tamhid 15/89-90, Al-Istidhkar 40/18, and the Hadith was narrated by Ahmad (27360); see detailed discussion therein. (2) Narrated by Ash-Shafi'i in his Musnad 2/57 (As-Sindi's arrangement), Abd al-Razzaq (12871-12872) and (12874), Sa'id ibn Mansur in his Sunan (1270-1272), and Al-Bayhaqi 7/425 and 425-426. (3) In (Kh) and (Z): 'bi-qara'ayn' (two periods). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/304.

४२ सूरा अल-बकरा: आयत २२८

...रक्त के प्रति: "वह केवल एक नस है, इसलिए देखो, और जब तुम्हारी मासिक धर्म (क़ुर्अ) की अवधि आए, तो प्रार्थना (नमाज़) न करो, और जब वह अवधि बीत जाए, तो पवित्र हो जाओ, फिर एक अवधि से दूसरी अवधि तक प्रार्थना करो।" और अल्लाह ने कहा: "और तुम्हारी स्त्रियों में से जो मासिक धर्म की आयु से निराश हो चुकी हैं, यदि तुम्हें संदेह हो, तो उनकी प्रतीक्षा अवधि (इद्दत) तीन महीने है" [अत-तलाक: ४]^(१)। अतः उसने मासिक धर्म को वह बनाया जिससे निराशा होती है; यह इंगित करता है कि यही प्रतीक्षा अवधि है, और यदि वह (मासिक धर्म) अनुपस्थित हो तो उसने इसके बदले महीनों को निर्धारित किया। और उमर ने सहाबा की उपस्थिति में कहा: "दासी की इद्दत दो मासिक धर्म है, एक स्वतंत्र महिला की इद्दत का आधा, और यदि मैं इसे डेढ़ मासिक धर्म कर पाता तो मैं ऐसा कर देता"^(२); और किसी ने उनका विरोध नहीं किया। यह उनके बीच एक आम सहमति (इज्मा) को दर्शाता है; और यह दस सहाबियों का मत है, जिनमें चार खलीफ़ा भी शामिल हैं, और उनके द्वारा कहा गया ही पर्याप्त है! और अल्लाह का यह कहना: "और तलाक दी गई महिलाएं स्वयं को तीन मासिक धर्म (कुरूअ) की अवधि तक रोके रखें" इस ओर संकेत करता है; क्योंकि इसका अर्थ है कि वे तीन पूर्ण अवधियों तक प्रतीक्षा करें, और यह केवल हमारे मत के अनुसार संभव है कि 'कुरूअ' का अर्थ मासिक धर्म है; क्योंकि जो कोई कहता है कि इसका अर्थ पवित्रता की अवधि (तुह्र) है, वह उसे दो पवित्रता अवधियों^(३) और एक अन्य के कुछ हिस्से को गिनने की अनुमति देता है; क्योंकि यदि वह उसे पवित्रता की स्थिति में तलाक देता है, तो उस पवित्रता का शेष भाग उसके निकट एक 'क़ुर्अ' माना जाता है। और हमारे अनुसार, वह मासिक धर्म की शुरुआत से शुरू होती है ताकि नाम (क़ुर्अ) पूरी तरह से लागू हो सके। इसलिए यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी को ऐसी पवित्रता की स्थिति में तलाक देता है जिसमें उसने संभोग नहीं किया है, तो वह एक मासिक धर्म, फिर दूसरा, फिर तीसरा प्रतीक्षा करती है; और जब वह तीसरे से स्नान कर लेती है, तो वह इद्दत से बाहर हो जाती है^(४)। मैंने कहा: इसका खंडन अल्लाह के इस कथन द्वारा किया जाता है: "जिसे उसने उन पर सात रातें और आठ दिन लगातार जारी रखा" [अल-हाक्का: ७], जहाँ उसने 'थमानियत अय्याम' (आठ दिन) में 'हा' की पुष्टि की, क्योंकि 'यौम' (दिन) पुल्लिंग है, और इसी तरह 'क़ुर्अ' भी पुल्लिंग है, तो यह इंगित करता है कि यही अभिप्रेत है। और अबू हनीफ़ा हमसे सहमत थे कि यदि उसे मासिक धर्म के दौरान तलाक दिया जाता है, तो वह उस मासिक धर्म की गणना नहीं करती जिसमें उसे तलाक दिया गया था, और न ही उसके बाद की पवित्रता की गणना करती है, बल्कि वह पवित्रता के बाद आने

वाले मासिक धर्म की गणना करती है। और हमारे अनुसार, वह पवित्रता की अवधि से गणना करती है, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है।

(१) अत-तमीद ८९/१५-९०, और अल-इस्तिधकार १८/४०, और हदीस को अहमद (२७३६०) ने वर्णित किया है और इसमें विस्तृत विवरण देखें। (२) इसे अल-शाफ़ी ने अपनी मसनद २/५७ (सिंदी की व्यवस्था) में, और अब्दुल रज्जाक (१२८७१-१२८७२) और (१२८७४), और सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (१२७०-१२७२) में, और अल-बैहकी ७/४२५ और ४२५-४२६ में वर्णित किया है। (३) (ख) और (ज़) में 'बिकरा'न' (दो अवधियों द्वारा)। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३०४/१।

۴۲ سورة البقرة: آیت ۲۲۸

...خون کی طرف: "وہ تو محض ایک رگ ہے، پس دیکھو، اور جب تمہارا حیض (قرء) آ جائے تو نماز نہ پڑھو، اور جب وہ قرء گزر جائے تو پاک ہو جاؤ، پھر ایک قرء سے دوسرے قرء تک نماز پڑھو"۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور تمہاری عورتوں میں سے جو حیض سے مایوس ہو چکی ہیں، اگر تمہیں شک ہو تو ان کی عدت تین ماہ ہے" [الطلاق: ۴]۸(۱)۔ پس اللہ نے حیض کو ہی وہ چیز قرار دیا جس سے مایوسی ہوتی ہے؛ اس سے ثابت ہوا کہ عدت وہی ہے، اور اگر وہ (حیض) معدوم ہو تو اس کے بدلے مہینوں کو قرار دیا۔ اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے صحابہ کی موجودگی میں فرمایا: "لونڈی کی عدت دو حیض ہے، جو کہ آزاد عورت کی عدت کا نصف ہے، اور اگر میں اسے ڈیڑھ حیض قرار دے سکتا تو ضرور ایسا کرتا"۸(۲)؛ اور کسی نے ان پر اعتراض نہیں کیا۔ تو یہ ان کے اجماع پر دلالت کرتا ہے؛ اور یہ دس صحابہ کا قول ہے، جن میں خلفائے راشدین بھی شامل ہیں، اور تمہارے لیے ان کا قول ہی کافی ہے! اور اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جن عورتوں کو طلاق دی گئی ہو وہ اپنے آپ کو تین حیض (قروء) تک روکے رکھیں" اسی پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ تین مکمل حیضوں تک انتظار کریں، اور یہ صرف ہمارے قول کے مطابق ہی ممکن ہے کہ 'قروء' سے مراد حیض ہے؛ کیونکہ جو یہ کہتا ہے کہ اس سے مراد طہر (پاکی کی حالت) ہے، وہ اسے دو طہروں۸(۳) اور کچھ حصہ پر عدت مکمل کرنے کی اجازت دیتا ہے؛ کیونکہ اگر وہ طہر کی حالت میں طلاق دے تو اس کے نزدیک اس طہر کا باقی ماندہ حصہ ایک قرء شمار ہوتا ہے۔ اور ہمارے نزدیک وہ حیض کے شروع سے شمار کرے گی تاکہ اس پر نام (قرء) سچا آئے، پس اگر مرد نے عورت کو ایسے طہر میں طلاق دی جس میں اس نے جماع نہیں کیا تھا، تو وہ ایک حیض، پھر دوسرا حیض، پھر تیسرا حیض پورا

کرے گی؛ پھر جب وہ تیسرے حیض سے غسل کر لے گی تو عدت سے نکل جائے گی۸(٤)۔ میں کہتا ہوں: اس بات کی تردید اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتی ہے: "اللہ نے ان پر اسے (ہوا کو) سات راتیں اور آٹھ دن مسلسل مسلط رکھا" [الحاقة: ٧] پس اللہ نے 'ثمانية ايام' (آٹھ دن) میں 'ہا' ثابت کی ہے، کیونکہ 'یوم' (دن) مذکر ہے، اور اسی طرح 'قرء' بھی مذکر ہے، تو اس سے ثابت ہوا کہ یہی مراد ہے۔ اور امام ابو حنیفہ نے اس بات میں ہم سے اتفاق کیا کہ اگر اسے حیض کی حالت میں طلاق دی گئی ہو تو وہ اس حیض کو شمار نہیں کرے گی جس میں اسے طلاق ملی ہے، اور نہ ہی اس کے بعد والے طہر کو، بلکہ وہ اس طہر کے بعد آنے والے حیض سے شمار کرے گی۔ اور ہمارے نزدیک وہ طہر سے شمار کرے گی، جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے۔

(١) التمهيد ٨٩/١٥-٩٠، والاستذكار ١٨/٤٠، اور اس حدیث کو احمد (٢٧٣٦٠) نے روایت کیا ہے، اس میں تفصیل دیکھیں۔ (٢) اسے شافعی نے اپنی مسند ٢/٥٧ (سندی کی ترتیب سے)، اور عبدالرزاق (١٢٨٧١-١٢٨٧٢) اور (١٢٨٧٤)، اور سعید بن منصور نے اپنی سنن (١٢٧٠-١٢٧٢)، اور بیہقی ٧/٤٢٥ اور ٤٢٥-٤٢٦ میں روایت کیا ہے۔ (٣) (خ) اور (ظ) میں 'بقرأين' (دو قرء کے ساتھ) ہے۔ (٤) المحرر الوجيز ٣٠٤/١۔

The linguists have allowed expressing a part by the name of the whole; as Allah Almighty said: "Hajj is [during] well-known months" [Al-Baqarah: 197], meaning two months and part of the third. Likewise, His saying: "three menstrual periods (quru')." And Allah knows best.

Some of those who say [the period is] menstruation said: When she becomes pure from the third [menstruation], the waiting period ('iddah) ends after bathing (ghusl), and the right of return (raj'ah) is void. This was said by Sa'id ibn Jubayr, Tawus, Ibn Shubrumah, and Al-Awza'i (1).

Sharik said: If a woman neglects the bath for twenty years, the husband's right of return remains over her as long as she has not bathed (2). It was narrated from Ishaq ibn Rahwayh that he said: If a woman enters the third menstruation, she is separated and the husband's right of return is cut off, except that it is not permissible for her to marry until she bathes from her menstruation. A similar view was narrated from Ibn Abbas, but it is a weak opinion, due to the saying of Allah Almighty: "And when they have fulfilled their term, then there is no blame upon you for what they do with themselves" [Al-Baqarah: 234], as will follow.

As for what Ash-Shafi'i mentioned—that the very transition from purity to menstruation is called a 'qur'—its benefit is shortening the waiting period for the woman. This is because if he divorces the woman in the last hour of her purity and she then enters menstruation (4), she counts it as one 'qur'. By the very transition from the third purity, the marital bond is cut and she becomes lawful [to others]. And Allah knows best.

Fifth: The majority of scholars are of the view that the waiting period for a slave woman who menstruates, upon divorce from her husband, is two menstrual cycles. It was narrated from Ibn Sirin that he said: I do not see the waiting period of a slave woman except like the waiting period of a free woman, unless a Sunnah has passed regarding that; for indeed, the Sunnah is more deserving of being followed (5).

---

(1) Al-Istidhkar 18/36. Its wording is: "If the blood stops from the third menstruation, she is separated and the right of return is void, and the bath was not considered." (2) Al-Istidhkar 18/36, and he considered it an anomalous view. It mentions: "Even if she neglected the bath for ten years." (3) Al-Istidhkar 18/36-37. (4) In (m): menstruation.

(5) Al-Ishraf by Ibn al-Mundhir 4/291, and Al-Istidhkar 18/192. It was narrated by Abd al-Razzaq (12880).

भाषाविदों ने पूरे के नाम से अंश को व्यक्त करने की अनुमति दी है; जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: "हज [के लिए] कुछ महीने तय हैं" [अल-बक़रह: 197], जिसका अर्थ है दो महीने और तीसरे का कुछ हिस्सा। इसी तरह, उनका कहना है: "तीन माहवारी (क़ुरु')।" और अल्लाह बेहतर जानता है।

कुछ लोग जो [अवधि को] माहवारी कहते हैं, उन्होंने कहा: जब वह तीसरी [माहवारी] से पवित्र हो जाती है, तो स्नान (ग़ुस्ल) के बाद इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) समाप्त हो जाती है, और रजअत (वापसी का अधिकार) रद्द हो जाता है। यह सईद इब्न जुबैर, ताऊस, इब्न शुब्रुम और अल-औज़ाई द्वारा कहा गया था (1)।

शरीक ने कहा: यदि कोई महिला बीस वर्षों तक स्नान करने में लापरवाही बरतती है, तो जब तक वह स्नान नहीं कर लेती तब तक पति का उस पर वापसी का अधिकार बना रहता है (2)। इशाक इब्न राहवैह से रिवायत है कि उन्होंने कहा: यदि महिला तीसरी माहवारी में प्रवेश करती है, तो वह अलग हो जाती है और पति की वापसी का अधिकार समाप्त हो जाता है, सिवाय इसके कि उसके लिए तब तक निकाह करना जायज़ नहीं है जब तक कि वह अपनी माहवारी से स्नान न कर ले। इसी तरह की बात इब्न अब्बास से भी रिवायत है; और यह एक कमज़ोर मत है, अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: "फिर जब वे अपनी अवधि पूरी कर लें, तो जो वे नियमानुसार अपने स्वयं के विषय में करें, उसमें तुम पर कोई गुनाह नहीं" [अल-बक़रह: 234], जैसा कि आगे आएगा।

जहाँ तक इमाम अल-शाफ़ई के उल्लेख का प्रश्न है कि पवित्रता से माहवारी में संक्रमण को ही 'क़ुरु' कहा जाता है; इसका लाभ महिला के लिए इद्दत को कम करना है। ऐसा इसलिए है क्योंकि यदि वह महिला को उसकी पवित्रता के अंतिम समय में तलाक़ देता है और फिर वह माहवारी (4) में प्रवेश करती है, तो वह इसे एक 'क़ुरु' के रूप में गिनती है। तीसरी पवित्रता से संक्रमण के साथ ही वैवाहिक बंधन टूट जाता है और वह [दूसरों के लिए] वैध हो जाती है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

पाँचवाँ: विद्वानों का बहुमत इस मत पर है कि जिस दासी को माहवारी आती है, उसके पति द्वारा तलाक़ दिए जाने पर उसकी इद्दत दो माहवारी चक्र है। इब्न सिरीन से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैं दासी की इद्दत को एक स्वतंत्र महिला की इद्दत के अलावा कुछ नहीं देखता, जब तक कि उस बारे में कोई सुन्नत न हो; क्योंकि वास्तव में सुन्नत अनुसरण किए जाने के अधिक योग्य है (5)।

(1) अल-इस्तिधकार 18/36। इसके शब्द हैं: "यदि तीसरी माहवारी से रक्त रुक जाता है, तो वह अलग हो जाती है और वापसी का अधिकार रद्द हो जाता है, और स्नान को अनिवार्य नहीं माना गया।" (2) अल-इस्तिधकार 18/36, और उन्होंने इसे एक विषम (अजीब) मत माना है। इसमें उल्लेख है: "चाहे उसने दस साल तक स्नान न किया हो।" (3) अल-इस्तिधकार 18/36-37। (4) (म) में: माहवारी। (5) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-इशराफ़ 4/291, और अल-इस्तिधकार 18/192। इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक (12880) द्वारा उद्धृत किया गया था।

اہل لغت نے اس بات کی اجازت دی ہے کہ وہ بعض (حصے) کو کل (پورے) کے نام سے تعبیر کریں؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿الحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ﴾ [البقرة: 197]، اور اس سے مراد دو مہینے اور تیسرے کا کچھ حصہ ہے، اسی طرح اللہ کا قول ہے: "ثلاثۃ قروء" (تین حیض)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

حیض کے قائلین میں سے بعض نے کہا: جب وہ تیسرے حیض سے پاک ہو جائے تو غسل کے بعد عدت ختم ہو جاتی ہے اور رجعت باطل ہو جاتی ہے۔ یہ بات سعید بن جبیر، طاؤس، ابن شبرمہ اور اوزاعی نے کہی (1)۔

شریک نے کہا: اگر عورت غسل کرنے میں بیس سال تک کوتاہی کرے تو شوہر کا رجعت کا حق برقرار رہے گا جب تک کہ وہ غسل نہ کر لے (2)۔ اسحاق بن راہویہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: جب عورت تیسرے حیض میں داخل ہو جائے تو وہ جدا ہو گئی اور شوہر کا حقِ رجوع ختم ہو گیا، مگر یہ کہ اس کے لیے نکاح کرنا اس وقت تک حلال نہیں جب تک وہ اپنے حیض سے غسل نہ کر لے۔ اسی طرح کی بات ابن عباس سے مروی ہے؛ اور یہ ایک کمزور قول ہے، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی دلیل سے: ﴿فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنفُسِهِنَّ﴾ [البقرة: 234] جیسا کہ آگے آئے گا۔

رہی بات جو شافعی نے ذکر کی ہے کہ طہر سے حیض کی طرف منتقلی کو ہی 'قرء' کہا جاتا ہے؛ تو اس کا فائدہ عورت پر عدت کو کم کرنا ہے، اور وہ اس طرح کہ اگر وہ عورت کو اس کے طہر کے آخری لمحے میں طلاق دے دے اور وہ حیض (4) میں داخل ہو جائے، تو وہ اسے ایک 'قرء'

شمار کرتی ہے، اور تیسرے طہر سے منتقلی کے ساتھ ہی رشتہ نکاح ختم ہو جاتا ہے اور وہ حلال ہو جاتی ہے۔ واللہ اعلم۔

پانچواں: علماء کی اکثریت اس بات پر ہے کہ لونڈی کی عدت جسے حیض آتا ہو، اس کے شوہر کی طلاق سے دو حیض ہے۔ ابن سیرین سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں لونڈی کی عدت کو آزاد عورت کی عدت کی طرح ہی دیکھتا ہوں، الا یہ کہ اس بارے میں کوئی سنت گزر چکی ہو، کیونکہ سنت ہی اس بات کی زیادہ حقدار ہے کہ اس کی پیروی کی جائے (5)۔

---

(1) الاستذکار 18/36، اور ان کی عبارت یہ ہے: "جب تیسرے حیض کا خون بند ہو جائے تو وہ جدا ہو گئی اور رجعت باطل ہو گئی، اور غسل کا اعتبار نہیں کیا گیا۔" (2) الاستذکار 18/36، اور اسے ایک شاذ (غیر معمولی) قول قرار دیا، اور اس میں ہے: "اگرچہ اس نے غسل میں دہ سال کوتاہی کی ہو۔" (3) الاستذکار 36/18-37۔ (4) (م) میں ہے: الحیضة (حیض)۔ (5) الاشراف از ابن المنذر 291/4، اور الاستذکار 192/18، اور اسے عبد الرزاق نے نکالا ہے (12880)۔

44 Surah Al-Baqarah: Verse 228

Al-Asam Abd al-Rahman bin Kisan, Dawud bin Ali, and a group of the Zahiri school said: Indeed, the verses regarding the waiting period ('iddah) of divorce and death in months and menstrual cycles (quru') are general, applying to both slave women and free women; thus, the waiting period for a free woman and a slave woman is the same (1). The majority (jumhur) argued using the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "The divorce of a slave woman is two divorces (2), and her waiting period is two menstruations." Narrated by Ibn Jurayj from Muzahir (3) bin Aslam, from his father, from Al-Qasim bin Muhammad, from Aisha, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The divorce of a slave woman is two divorces and her menstrual cycles are two menstruations" (4). Thus, he attributed both divorce and waiting period to her; however, Muzahir bin Aslam is the only one who narrated this Hadith and he is weak. It was narrated from Ibn Umar: Whichever of the two is enslaved, their divorce is reduced; and a group of scholars held this view (5). The words of the Almighty: "And it is not lawful for them to conceal what Allah has created in their wombs" contain two issues: First: The words of the Almighty: "And it is not lawful for them to conceal what Allah has created in their wombs" i.e., menstruation; this was said by Ikrimah, Al-Zuhri, and Al-Nakha'i. It was also said: pregnancy; this was said by Umar and Ibn Abbas. Mujahid said: both menstruation and pregnancy; and this is based on the view that a pregnant woman can menstruate (6). The intended meaning of the verse is that since the matter of the waiting period revolves around menstruation and purity, which cannot be known except through women, their word is accepted if they claim the end or non-end of the waiting period, and they were made trustees over that. This is the requirement of the words of the Almighty: "And it is not lawful for them to conceal what Allah has created in their wombs." Sulayman bin Yasar said: We were not ordered to physically examine women, but rather that was entrusted to them as they are trustees.

---

(1) Al-Istidhkar 18/99. (2) In (M): "tatliqatān" (two divorces). (3) In (D) and (M): Narrated by Ibn Jurayj, from 'Ata, from Muzahir, and the addition of 'Ata between Ibn Jurayj and Muzahir is an error. (4) Narrated by Abu Dawud (2189), Al-Tirmidhi (1182), and Ibn Majah (2080). Abu Dawud said: It is an unknown (majhul) Hadith. Al-Tirmidhi said: It is a strange (gharib) Hadith, we do not know it as marfu' (attributed to the Prophet) except through the Hadith of Muzahir bin Aslam, and we do not know any other knowledge from Muzahir except this Hadith. The practice based on this is with the people of knowledge from the companions of the Prophet (peace be upon him)

and others, and it is the view of Sufyan al-Thawri, al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq. (5) Al-Istidhkar 18/98-99, and the report from Ibn Umar was recorded by Abd al-Razzaq (12957)-(12959), and al-Daraqutni 4/38. (6) Tafsir al-Mawardi 1/292, and the reports were recorded by al-Tabari 4/105-111.

44 सूरा अल-बक़रह: आयत 228

अल-असम अब्द अल-रहमान बिन किसन, दाऊद बिन अली और ज़ाहिरी पंथ के एक समूह ने कहा: वास्तव में, तलाक और मृत्यु की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के बारे में महीनों और मासिक धर्म चक्र (कुरू) की आयतें सामान्य हैं, जो दासी और स्वतंत्र महिला दोनों पर लागू होती हैं; इस प्रकार, एक स्वतंत्र महिला और एक दासी के लिए प्रतीक्षा अवधि समान है (1)। बहुमत (जुम्हूर) ने पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन का हवाला दिया: "दासी का तलाक दो तलाक है (2), और उसकी इद्दत दो मासिक धर्म है।" इब्न जुरैज द्वारा मुजाहिर (3) बिन असलम से, उनके पिता से, अल-कासिम बिन मुहम्मद से, आयशा से रिवायत है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "दासी का तलाक दो तलाक है और उसके मासिक धर्म चक्र दो मासिक धर्म हैं" (4)। इस प्रकार, उन्होंने तलाक और इद्दत दोनों को उससे जोड़ा; हालाँकि, मुजाहिर बिन असलम इस हदीस को सुनाने वाले अकेले व्यक्ति हैं और वह कमजोर हैं। इब्न उमर से रिवायत है: दोनों में से जो भी गुलाम है, उसका तलाक कम हो जाता है; और विद्वानों के एक समूह ने यही विचार रखा (5)। सर्वशक्तिमान के शब्द: "और उनके लिए यह हलाल नहीं है कि वे उसे छुपाएं जिसे अल्लाह ने उनके गर्भ में पैदा किया है" इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: सर्वशक्तिमान के शब्द: "और उनके लिए यह हलाल नहीं है कि वे उसे छुपाएं जिसे अल्लाह ने उनके गर्भ में पैदा किया है" यानी: मासिक धर्म; यह इकरीमा, अल-ज़ुहरी और अल-नखाई द्वारा कहा गया था। यह भी कहा गया: गर्भावस्था; यह उमर और इब्न अब्बास ने कहा था। मुजाहिद ने कहा: मासिक धर्म और गर्भावस्था दोनों; और यह इस विचार पर आधारित है कि एक गर्भवती महिला को मासिक धर्म हो सकता है (6)। आयत का अभीष्ट अर्थ यह है कि चूंकि इद्दत का मामला मासिक धर्म और पवित्रता के इर्द-गिर्द घूमता है, जिसे महिलाओं के अलावा किसी अन्य माध्यम से नहीं जाना जा सकता है, इसलिए उनकी बात स्वीकार की जाती है यदि वे इद्दत की समाप्ति या गैर-समाप्ति का दावा करती हैं, और उन्हें उस पर विश्वसनीय बनाया गया था। यही सर्वशक्तिमान के शब्दों की आवश्यकता है: "और उनके लिए यह हलाल नहीं है कि वे उसे छुपाएं जिसे अल्लाह ने उनके गर्भ में पैदा किया है।" सुलेमान बिन यसार ने कहा: हमें महिलाओं की शारीरिक जांच करने का आदेश नहीं दिया गया था, बल्कि यह उन्हें सौंपा गया था क्योंकि वे विश्वसनीय हैं।

---

(1) अल-इस्तिदकार 18/99। (2) (म) में: "ततलीक़तान" (दो तलाक)। (3) (द) और (म) में: इब्न जुरैज द्वारा रिवायत, अता से, मुजाहिर से, और इब्न जुरैज और मुजाहिर के बीच अता का जोड़ एक गलती है। (4) अबू दाऊद (2189), अल-तिर्मिज़ी (1182), और इब्न माजाह (2080) द्वारा रिवायत। अबू

दाऊद ने कहा: यह एक अज्ञात (मजहूल) हदीस है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक अजीब (गरीब) हदीस है, हम इसे पैगंबर की ओर से मरफू (प्रत्यक्ष रूप से) नहीं जानते हैं सिवाय मुजाहिर बिन असलम की हदीस के, और हम मुजाहिर से इस हदीस के अलावा कोई अन्य ज्ञान नहीं जानते हैं। इस पर अमल पैगंबर (उन पर शांति हो) के साथियों और अन्य लोगों के विद्वानों के पास है, और यह सुफियान अल-थौरी, अल-शाफ़ी, अहमद और इशाक का मत है। (5) अल-इस्तिदकार 18/98-99, और इब्न उमर की रिपोर्ट अब्द अल-रज्जाक (12957)-(12959), और अल-दाराकुतनी 4/38 द्वारा दर्ज की गई थी। (6) तफ़सीर अल-मावर्दी 1/292, और रिपोर्टें अल-तबरी 4/105-111 द्वारा दर्ज की गई थीं।

44 سورة البقرہ: آیت 228

اور الاصم عبد الرحمن بن کیسان، داود بن علی اور اہل ظاہر کی ایک جماعت نے کہا: طلاق اور وفات کی عدت کے بارے میں مہینوں اور حیض (قروء) کی آیات لونڈی اور آزاد عورت دونوں کے حق میں عام ہیں؛ چنانچہ آزاد اور لونڈی کی عدت برابر ہے (1)۔ جمہور نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے استدلال کیا: «لونڈی کی طلاق دو طلاقیں (2) ہیں، اور اس کی عدت دو حیض ہے»۔ اسے ابن جریج نے مظاہر (3) بن اسلم سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے قاسم بن محمد سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «لونڈی کی طلاق دو طلاقیں ہیں اور اس کے قروء (حیض) دو حیض ہیں» (4)۔ پس آپ ﷺ نے طلاق اور عدت دونوں کو اس کی طرف منسوب کیا؛ سوائے اس کے کہ مظاہر بن اسلم اس حدیث کی روایت میں اکیلے ہیں اور وہ ضعیف ہیں۔ ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت ہے کہ: ان دونوں (میاں بیوی) میں سے جو بھی غلام ہو اس کی طلاق کم ہو جائے گی؛ اور علماء کی ایک جماعت نے یہی قول اختیار کیا ہے (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَن يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ﴾ (اور ان کے لیے حلال نہیں کہ وہ اسے چھپائیں جو اللہ نے ان کے رحموں میں پیدا کیا ہے) اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَن يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ﴾ یعنی: حیض؛ یہ عکرمہ، زہری اور نخعی نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: حمل؛ یہ عمر اور ابن عباس رضی اللہ عنہم نے کہا ہے۔ اور مجاہد نے کہا: حیض اور حمل دونوں؛ اور یہ اس بات پر مبنی ہے کہ حاملہ عورت کو حیض آتا ہے (6)۔ آیت سے مقصود یہ ہے کہ جب عدت کا معاملہ حیض اور طہر پر مبنی ہے اور ان کی اطلاع عورتوں کے علاوہ کسی کو نہیں ہو سکتی، تو ان کا قول معتبر قرار دیا گیا جب وہ عدت ختم ہونے یا نہ ہونے کا دعویٰ کریں، اور انہیں اس پر امانت دار بنایا گیا؛

اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا تقاضا ہے: ﴿وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَن يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ﴾۔ اور سلیمان بن یسار نے کہا: ہمیں یہ حکم نہیں دیا گیا کہ ہم عورتوں کا معائنہ کریں، بلکہ یہ ان کے سپرد کیا گیا کیونکہ وہ امانت دار ہیں۔

---

(1) الاستذکار 18/99۔ (2) (م) میں: تطلیقتان۔ (3) (د) اور (م) میں: ابن جریج نے عطا سے، انہوں نے مظاہر سے روایت کیا ہے، اور ابن جریج اور مظاہر کے درمیان عطا کا اضافہ غلطی ہے۔ (4) اسے ابو داؤد (2189)، ترمذی (1182)، اور ابن ماجہ (2080) نے روایت کیا ہے۔ ابو داؤد نے کہا: یہ حدیث مجہول ہے، اور ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف مظاہر بن اسلم کی حدیث سے مرفوع جانتے ہیں، اور ہم مظاہر کا اس حدیث کے سوا علم میں کوئی اور ذکر نہیں جانتے، اور اہل علم صحابہ کرام اور دیگر کا اسی پر عمل ہے، اور یہ سفیان ثوری، شافعی، احمد اور اسحاق کا قول ہے۔ (5) الاستذکار 18/98-99، اور ابن عمر کا اثر عبد الرزاق (12957)-(12959) اور دارقطنی 38/4 نے روایت کیا ہے۔ (6) تفسیر الماوردی 292/1، اور طبرانی نے ان آثار کو 105/4-111 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 228 45 The meaning of the prohibition of concealment is the prohibition of harming the husband and taking away his right. If a divorced woman says, "I have menstruated," while she has not, she has taken away his right to take her back (raj'a). If she says, "I have not menstruated," while she has, she imposes on him maintenance (nafaqa) that was not obligatory, thus harming him. Or she intends by her lie in denying menstruation that she should not be taken back until the waiting period (iddah) expires and the law cuts off his right. Likewise, a pregnant woman conceals the pregnancy to cut off his right to take her back. Qatadah said: It was their custom in the pre-Islamic era (Jahiliyyah) to conceal pregnancy so that they could attribute the child to the new husband. Regarding this, the verse was revealed (1).

It is narrated that a man from the Ashja' tribe came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and said, "O Messenger of Allah, I divorced my wife while she was pregnant, and I am not safe from her marrying, so my child becomes another's." So Allah revealed the verse, and the Ashja'i's wife was returned to him (2).

Second: Ibn al-Mundhir said (3): Everyone from whom I have preserved [knowledge] among the people of knowledge said: If a woman says within ten days: "I have menstruated three periods and my iddah has ended," she is not believed, nor is that accepted from her, unless she says: "I had a miscarriage whose features were formed."

They differed regarding the period in which the woman is believed. Malik said: If she says, "My iddah has ended," in a period during which the iddah normally ends, her word is accepted. If she reports the end of the iddah in a period that occurs rarely, there are two opinions: He said in 'Al-Mudawwanah': If she says, "I menstruated three times in a month," she is believed if other women believe her. Shuraih said this, and Ali bin Abi Talib said to him, "Qaloon," meaning, "You are right and have done well." It is said in the book of Muhammad: She is not believed except in a month and a half (4). Similar to it is the saying of Abu Thaur; Abu Thaur said: The minimum for that is forty-seven days, because the minimum period of purity (tuhur) is fifteen days, and the minimum menstruation is one day. Al-Nu'man said: She is not believed in less than sixty days; and Al-Shafi'i said the same (5).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/305, and Al-Tabari narrated Qatadah's saying in 4/111-112. (2) We have not come across it. (3) Al-Ishraf 4/305. (4) In 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 1/187, and from him the author quoted: She is not believed in a month, nor in a

month and a half. (5) In 'Al-Ishraf' 4/304, and from him the author quoted: She is believed in the end of her iddah in more than thirty-two days.

सूरह अल-बक़रह: आयत 228 45 छिपाने की मनाही का अर्थ पति को नुकसान पहुँचाने और उसके अधिकार को छीनने की मनाही है। यदि एक तलाकशुदा महिला कहती है, "मुझे मासिक धर्म आ गया है," जबकि उसे नहीं आया है, तो उसने उसके वापस लेने (रुजू करने) के अधिकार को छीन लिया। और यदि वह कहती है, "मुझे मासिक धर्म नहीं आया है," जबकि उसे आ गया है, तो वह उस पर वह खर्च (नफ़का) थोपती है जो उस पर अनिवार्य नहीं था, जिससे उसे नुकसान पहुँचता है। या वह मासिक धर्म के इनकार में अपने झूठ से यह इरादा रखती है कि उसे तब तक वापस न लिया जाए जब तक कि इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) समाप्त न हो जाए और शरीयत उसके अधिकार को खत्म न कर दे। इसी प्रकार, गर्भवती महिला गर्भावस्था को छिपाती है ताकि उसके वापस लेने के अधिकार को खत्म कर सके। क़तादा ने कहा: जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में उनकी यह आदत थी कि वे गर्भावस्था को छिपाती थीं ताकि बच्चे को नए पति से जोड़ सकें। इसी के बारे में यह आयत उतरी (1)।

वर्णन किया गया है कि अश्जा कबीले का एक व्यक्ति अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया और कहा, "हे अल्लाह के रसूल, मैंने अपनी पत्नी को तलाक दे दिया है जबकि वह गर्भवती है, और मुझे यकीन नहीं है कि वह शादी कर लेगी, तो मेरा बच्चा किसी और का हो जाएगा।" तो अल्लाह ने यह आयत उतारी, और अश्जाई की पत्नी उसे लौटा दी गई (2)।

दूसरा: इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (3): ज्ञान के उन सभी लोगों ने जिनसे मैंने [ज्ञान] सुरक्षित रखा है, कहा है: यदि कोई महिला दस दिनों के भीतर कहती है: "मुझे तीन बार मासिक धर्म हो चुका है और मेरी इद्दत समाप्त हो गई है," तो उसका विश्वास नहीं किया जाएगा, न ही उससे यह स्वीकार किया जाएगा, सिवाय इसके कि वह कहे: "मेरा गर्भपात हो गया है जिसके अंग स्पष्ट हो गए थे।"

वे उस अवधि के बारे में असहमत थे जिसमें महिला का विश्वास किया जाता है। मालिक ने कहा: यदि वह कहती है, "मेरी इद्दत समाप्त हो गई है," ऐसी अवधि में जिसमें इद्दत सामान्य रूप से समाप्त हो जाती है, तो उसकी बात मान ली जाएगी। यदि वह इद्दत की समाप्ति की ऐसी अवधि में रिपोर्ट करती है जो दुर्लभ रूप से होती है, तो इसके बारे में दो राय हैं: उन्होंने 'अल-मुदव्वना' में कहा: यदि वह कहती है, "मुझे एक महीने में तीन बार मासिक धर्म हुआ," तो उसका विश्वास किया जाएगा यदि अन्य महिलाएं उसकी पुष्टि करें। शुरीह ने यही कहा, और अली बिन अबी तालिब ने उनसे कहा, "कालून," जिसका अर्थ है, "तुमने सही कहा और अच्छा किया।" मुहम्मद की किताब में कहा गया है: उसका डेढ़ महीने से कम में विश्वास नहीं किया जाएगा (4)। अबू थौर का कहना भी इसी के समान है; अबू थौर ने कहा: इसके लिए न्यूनतम सैंतालीस दिन हैं, क्योंकि पवित्रता (तहुर) की न्यूनतम अवधि पंद्रह

दिन है, और न्यूनतम मासिक धर्म एक दिन है। अल-नुमान ने कहा: साठ दिनों से कम में उसका विश्वास नहीं किया जाएगा; और अल-शाफ़ई ने भी यही कहा (5)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/305, और अल-तबरी ने क़तादा के कथन को 4/111-112 में उद्धृत किया है। (2) हमें यह नहीं मिला। (3) अल-इशराफ़ 4/305। (4) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 1/187 में और उनसे लेखक ने उद्धृत किया: उसे एक महीने में विश्वास नहीं किया जाता, और न ही डेढ़ महीने में। (5) 'अल-इशराफ़' 4/304 में और उनसे लेखक ने उद्धृत किया: बत्तीस दिनों से अधिक में उसकी इद्दत की समाप्ति में उसका विश्वास किया जाता है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۲۸ ۴۵ اور چھپانے کی ممانعت کا مطلب شوہر کو نقصان پہنچانے اور اس کا حق ضائع کرنے کی ممانعت ہے۔ پس جب مطلقہ عورت کہے: "مجھے حیض آ گیا ہے"؛ حالانکہ اسے حیض نہ آیا ہو، تو اس نے رجوع کرنے کے اس کے حق کو ختم کر دیا۔ اور اگر وہ کہے: "مجھے حیض نہیں آیا"؛ حالانکہ اسے حیض آ چکا ہو، تو اس نے اس پر وہ نفقہ لازم کر دیا جو اس پر لازم نہیں تھا، پس اس نے اسے نقصان پہنچایا۔ یا وہ حیض کی نفی میں اپنے جھوٹ سے یہ ارادہ رکھتی ہے کہ اس وقت تک رجوع نہ کیا جا سکے جب تک عدت ختم نہ ہو جائے اور شریعت اس کے حق کو منقطع کر دے۔ اسی طرح حاملہ عورت حمل چھپاتی ہے تاکہ رجوع کرنے کے اس کے حق کو ختم کر دے۔ قتادہ نے کہا: جاہلیت میں ان کی یہ عادت تھی کہ وہ حمل کو چھپاتی تھیں تاکہ بچے کو نئے شوہر سے جوڑ سکیں، چنانچہ اسی بارے میں یہ آیت نازل ہوئی (۱)۔

اور حکایت کی گئی ہے کہ اشجع کا ایک آدمی رسول اللہ ﷺ کے پاس آیا اور عرض کیا: یا رسول اللہ، میں نے اپنی بیوی کو طلاق دے دی ہے جبکہ وہ حاملہ ہے، اور میں اس بات سے مامون نہیں ہوں کہ وہ شادی کر لے، تو میرا بچہ کسی اور کا ہو جائے گا؛ تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی، اور اشجعی کی بیوی اسے واپس کر دی گئی (۲)۔

دوسری بات: ابن المنذر نے کہا (۳): اور اہل علم میں سے جن سے بھی میں نے (علم) محفوظ کیا ہے، سب نے کہا: اگر عورت دس دنوں میں کہے: "مجھے تین حیض آ چکے ہیں اور میری عدت ختم ہو گئی ہے"؛ تو اس کی تصدیق نہیں کی جائے گی اور نہ ہی اس سے یہ قبول کیا جائے گا، سوائے اس کے کہ وہ کہے: "میں نے ایسا حمل ساقط کیا ہے جس کی بناوٹ واضح ہو چکی تھی"۔

اور انہوں نے اس مدت کے بارے میں اختلاف کیا جس میں عورت کی تصدیق کی جاتی ہے؛ پس امام مالک نے کہا: اگر وہ کہے: "میری عدت ایسی مدت میں ختم ہو گئی ہے جس میں عام طور پر

عدت ختم ہو جاتی ہے"؛ تو اس کا قول قبول کیا جائے گا؛ لیکن اگر وہ ایسی مدت میں عدت کے خاتمے کی خبر دے جو شاذ و نادر ہی واقع ہوتی ہے؛ تو اس میں دو اقوال ہیں: انہوں نے 'المدونہ' میں کہا: اگر وہ کہے: "مجھے ایک ماہ میں تین حیض آئے ہیں"، تو اس کی تصدیق کی جائے گی اگر عورتیں اس کی تصدیق کریں، اور یہی بات شریح نے کہی، اور علی بن ابی طالب نے ان سے فرمایا: "قَالُونَ"۔ یعنی: تم نے درست کہا اور اچھا کیا۔ اور کتاب محمد میں کہا گیا ہے: اس کی تصدیق نہیں کی جائے گی مگر ڈیڑھ ماہ میں (۴)۔ اور اسی کی مانند ابو ثور کا قول ہے؛ ابو ثور نے کہا: اس کے لیے کم از کم سینتالیس دن ہیں، اور وہ اس طرح کہ کم از کم طہر پندرہ دن ہے، اور کم از کم حیض ایک دن ہے۔ اور نعمان نے کہا: ساٹھ دن سے کم میں اس کی تصدیق نہیں کی جائے گی؛ اور یہی امام شافعی کا قول ہے (۵)۔

(۱) المحرر الوجیز ۳۰۵/۱، اور قتادہ کا قول طبری ۱۱۱/۴-۱۱۲ نے نکالا ہے۔ (۲) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۳) الإشراف ۳۰۵/۴۔ (۴) ابن العربی کی احکام القرآن ۱۸۷/۱ میں اور ان سے مصنف نے نقل کیا: ایک ماہ میں اس کی تصدیق نہیں کی جاتی، اور نہ ہی ڈیڑھ ماہ میں۔ (۵) الإشراف ۳۰۴/۴ میں اور ان سے مصنف نے نقل کیا: بتیس دن سے زائد میں اس کی عدت کے خاتمے کی تصدیق کی جاتی ہے۔

Surat Al-Baqarah: Verse 228 Page 46

His statement, the Exalted: "...if they believe in Allah and the Last Day." This is a great and severe threat to emphasize the prohibition of concealment, and an obligation to fulfill the trust in reporting what is in the womb truthfully(1). That is, the path of the believing women is not to conceal the truth. His words "if they believe in Allah" do not mean that it is permitted for those who do not believe to conceal it; for that is not permissible for anyone who does not believe. Rather, it is like saying: "If you are my brother, do not wrong me," meaning: faith should restrain you from it, because this is not the action of the people of faith.

His statement, the Exalted: "And their husbands have more right to take them back..." In it, there are eleven issues:

The first: His statement, the Exalted: "And their husbands" (bu'ulatuhunna). Bu'ulah is the plural of ba'l, which is the husband. He is called ba'l (lord/husband) due to his superiority over the wife because of what he possesses of her through marriage. From it is His statement, the Exalted: "Do you call upon Ba'l?" [As-Saffat: 125], meaning: a lord, due to his superiority in lordship(2). It is said: ba'l and bu'ulah, just as it is said for the plural of masculine (dhakar): dhakar and dhukurah, and for the plural of stallion (fahl): fahl and fuhulah. This 'ta' (h) is extra and added to emphasize the collective femininity, and it is anomalous (shadh) and cannot be used as a general rule(3); it is based on hearing (transmitted usage). One does not say for 'la'b' (play): 'la'ubah'. It is also said: it is the feminine 'ha' that entered upon the 'fu'ul' form. Bu'ulah is also the infinitive of ba'ala. A man 'ba'ala yab'alu' - like mana'a yamna'u - bu'ulah, meaning: he became a husband. 'Mubaa'alah' and 'bi'aal' refer to sexual intercourse. From it are the words of him (peace and blessings be upon him) regarding the Days of Tashreeq: "Indeed, they are days of eating, drinking, and intercourse (bi'aal)"(4), as mentioned before. So the man is the woman's ba'l, and the woman is his ba'latuhu. And 'baa'ala mubaa'alatan' means if he had intercourse with her. Someone is the 'ba'l' of this; meaning its owner and lord. It has many meanings that will come, God willing(5).

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/186. (2) Al-Nukat wa al-Uyun by al-Mawardi 1/292. (3) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/306. (4) Narrated by Ahmad (15793) and Muslim (1142) with the wording: "eating and drinking" from the hadith of Ka'b bin Malik (may Allah be pleased with him). Ahmad also narrated it (15793) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) with the wording: "food

and remembrance." As for the wording mentioned by the author, it was narrated by Ibn Abi Shaybah 4/21, ad-Daraqutni 2/212 and 4/283, and at-Tabarani in Al-Kabir (11587), and the chains of these narrations are weak. Al-Mundhiri said regarding the word "bi'aal": it is a rare/strange word. Az-Zayla'i quoted him in Nasb al-Rayah 2/485. See at-Talkhis al-Habir 2/196-197. (5) In the interpretation of verse 125 of Surah As-Saffat.

सूरा अल-बक़रह: आयत 228 पृष्ठ 46

अल्लाह तआला का कथन है: "...यदि वे अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान रखती हों।" यह छिपाने की मनाही पर जोर देने के लिए एक महान और गंभीर चेतावनी है, और गर्भाशय में जो कुछ भी है उसकी सच्चाई बताने में अमानत निभाने का दायित्व है(1)। अर्थात: मोमिन महिलाओं का तरीका यह है कि वे सत्य को न छिपाएँ और उनका यह कहना: "यदि वे अल्लाह पर ईमान रखती हों" इसका अर्थ यह नहीं है कि जो ईमान नहीं रखतीं उनके लिए इसे छिपाना जायज़ है; क्योंकि यह किसी के लिए भी जायज़ नहीं है जो ईमान नहीं रखता। बल्कि, यह ऐसा है जैसे आप कहें: "यदि तुम मेरे भाई हो, तो मुझ पर ज़ुल्म न करो," अर्थात: ईमान तुम्हें इससे रोकना चाहिए; क्योंकि यह ईमान वालों का काम नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: "और उनके पति उन्हें वापस लेने का अधिक अधिकार रखते हैं..." इसमें ग्यारह मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: "व-बुआलतुहुन्ना" (उनके पति)। 'बुआला' (Bu'ulah), 'बअल' (Ba'l) का बहुवचन है, और वह पति है; उसे 'बअल' इसलिए कहा गया क्योंकि वह निकाह के माध्यम से पत्नी पर अधिकार रखने के कारण उससे ऊपर है; इसी से अल्लाह तआला का कथन है: "क्या तुम बअल को पुकारते हो?" [अस-साफ़्फ़ात: 125] अर्थात: एक रब (स्वामी), प्रभुत्व में उसकी श्रेष्ठता के कारण(2)। कहा जाता है: 'बअल' और 'बुआला', जैसे कि 'ज़कर' (नर) के बहुवचन के लिए कहा जाता है: 'ज़कर' और 'ज़ुकूरा', और 'फ़हल' (सांड) के बहुवचन में: 'फ़हल' और 'फ़ुहूला'। और यह 'हा' (गोल ता) समूह के स्त्रीलिंग को पुख्ता करने के लिए अतिरिक्त है, और यह अपवाद (शाज़) है जिस पर नियम नहीं बनाया जा सकता(3); इसके लिए सुनने (लोक-प्रयोग) पर विचार किया जाता है; इसलिए 'लअब' (खेल) के लिए 'लअूबा' नहीं कहा जाता। और कहा गया है: यह स्त्रीलिंग की 'हा' है जो 'फ़ुऊल' के वजन पर आई है। 'बुआला' भी 'बअल' का स्रोत (मस्दर) है। और आदमी 'बअल यबअलु' - 'मनअ यमनउ' की तरह - 'बुआला', अर्थात: वह पति बन गया। और 'मुबालह' और 'बिआल' का अर्थ संभोग है, और इसी से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का तशरीक के दिनों के बारे में कथन है: "निश्चय ही ये खाने, पीने और संभोग (बिआल) के दिन हैं"(4) और यह पहले गुज़र चुका है। तो पुरुष महिला का 'बअल' (पति) है, और महिला उसकी 'बअलतहु' (पत्नी) है। और 'बाअल मुबालह': जब उसने उसके साथ संभोग किया। और फलां व्यक्ति इसका 'बअल' है; अर्थात इसका मालिक और रब है। इसके और भी कई अर्थ हैं जो इंशाअल्लाह आगे आएंगे(5)।

(1) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 1/186। (2) अन-नुकात वल-उयून, अल-मावर्दी 1/292। (3) देखें मआनी अल-क़ुरान, अज़-ज़ज्जाज 1/306। (4) इसे अहमद (15793) और मुस्लिम (1142) ने हज़रत काब बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से "खाना और पीना" के शब्दों के साथ निकाला है। अहमद ने इसे इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से "भोजन और ज़िक्र" के शब्दों के साथ भी निकाला है। जहाँ तक लेखक द्वारा उद्धृत शब्दों का प्रश्न है, इसे इब्न अबी शैबा 4/21, दाराक़ुतनी 2/212 और 4/283, और तबरानी ने अल-कबीर (11587) में निकाला है, और इन रिवायतों की सनद कमज़ोर है। अल-मुन्ज़िरी ने शब्द "बिआल" के बारे में कहा: यह एक अजीब (दुर्लभ) शब्द है। ज़ैलई ने इसे नसब अल-रायः 2/485 में उद्धृत किया है। और देखें अत-तल्ख़ीस अल-हबीर 2/196-197। (5) सूरा अस-साफ़्फ़ात की आयत 125 की व्याख्या में।

سورة البقرہ : آیت ۲۲۸ صفحہ ٤٦

قولہ تعالیٰ: ﴿إِن كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾ یہ کتمان (چھپانے) کی تحریم کی تاکید کے لیے ایک عظیم اور سخت وعید ہے، اور رحم میں جو کچھ حقیقت ہے اس کی خبر دینے میں امانت کی ادائیگی کا وجوب ہے(۱)، یعنی: مومن عورتوں کا طریقہ یہ ہے کہ وہ حق کو نہ چھپائیں؛ اور آپ کا یہ قول: ﴿إِن كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ﴾ اس بنیاد پر نہیں ہے کہ جو ایمان نہیں رکھتی ان کے لیے چھپانا مباح ہے؛ کیونکہ یہ اس کے لیے بھی حلال نہیں جو ایمان نہ رکھتی ہو، بلکہ یہ آپ کے اس قول کی طرح ہے: "اگر تم میرے بھائی ہو تو مجھ پر ظلم نہ کرو"، یعنی: ایمان کو آپ کو اس سے روکنا چاہیے؛ کیونکہ یہ اہل ایمان کا فعل نہیں ہے۔

قولہ تعالیٰ: ﴿وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ﴾ اس میں گیارہ مسائل ہیں:

پہلا: قولہ تعالیٰ: ﴿وَبُعُولَتُهُنَّ﴾ البُعولۃ 'بَعْل' کی جمع ہے، اور وہ شوہر ہے؛ اسے 'بَعْل' اس کی زوجہ پر اس برتری کی وجہ سے کہا گیا جو اسے زوجیت کے مالک ہونے کی وجہ سے حاصل ہے؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿أَتَدْعُونَ بَعْلًا﴾ [الصافات: ۱۲۵] یعنی: ایک رب، ربوبیت میں اس کی برتری کی وجہ سے(۲)، کہا جاتا ہے: بَعْل اور بُعولۃ، جیسا کہ مذکر کی جمع میں کہا جاتا ہے: ذَکَر اور ذُکُورۃ، اور فحل (سانڈ) کی جمع میں: فحل اور فُحُولۃ، اور یہ 'ہا' (تائے مربوطہ) جماعت کی تانیث کی تاکید کے لیے زائد ہے، اور یہ شاذ ہے جس پر قیاس نہیں کیا جا سکتا(۳)، اور اس میں سماع کا اعتبار کیا جاتا ہے؛ پس 'لَعْب' (کھیل) میں 'لَعُوبۃ' نہیں کہا جاتا۔ اور کہا گیا ہے: یہ تانیث کی 'ہا' ہے جو 'فُعُول' کے وزن پر داخل ہوئی ہے۔ اور 'بُعولۃ' بَعْل کا مصدر بھی ہے۔ اور 'بَعَلَ الرجل یبعل' - 'منَع یمنَع' کی طرح - 'بُعُولۃ'، یعنی: وہ شوہر بن گیا۔ اور 'المُباعَلۃ' اور 'البِعال': جماع کو کہتے ہیں، اور اسی سے آپ علیہ الصلاۃ والسلام کا ایامِ تشریق کے بارے میں قول ہے:

«إنَّها أيامُ أكلٍ وشُرْبٍ وبِعال» (بیشک یہ کھانے پینے اور جماع کے دن ہیں)(٤) اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ پس مرد عورت کا 'بعل' ہے، اور عورت اس کی 'بعلتہ' ہے۔ اور 'باعَلَ مُباعَلَة': جب اس نے اس سے جماع کیا۔ اور فلاں اس کا 'بعل' ہے؛ یعنی اس کا مالک اور رب ہے۔ اور اس کے بہت سے معنی ہیں جو ان شاء اللہ تعالیٰ آئیں گے (٥)۔

---

(١) أحكام القرآن لابن العربي ١٨٦/١ . (٢) النكت والعيون للماوردي ٢٩٢/١ . (٣) انظر معاني القرآن للزجاج ٣٠٦/١ . (٤) اسے احمد (١٥٧٩٣) اور مسلم (١١٤٢) نے کعب بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے «أكل وشرب» کے الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اسے احمد نے بھی (١٥٧٩٣) ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے «طعم وذكر» کے الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ جہاں تک اس لفظ کا تعلق ہے جو مصنف نے ذکر کیا ہے تو اسے ابن ابی شیبہ ٢١/٤، دارقطنی ٢١٢/٢ اور ٢٨٣/٤، اور طبرانی نے الکبیر (١١٥٨٧) میں روایت کیا ہے، اور ان روایات کی اسناد ضعیف ہیں۔ اور منذری نے لفظ «بعال» کے بارے میں کہا: یہ ایک غریب لفظ ہے۔ زیلعی نے اسے نصب الرایہ ٢/ ٤٨٥ میں نقل کیا ہے۔ اور التلخیص الحبیر ١٩٦/٢-١٩٧ دیکھیں۔ (٥) سورہ صافات کی آیت ١٢٥ کی تفسیر میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 228 (Page 47)

Second [point]: Allah's saying: {have more right to take them back}, meaning: to take them back in marriage (Raj'ah). Taking back is of two kinds: taking back during the 'iddah period based on the hadith of Ibn Umar (1), and taking back after the 'iddah period based on the hadith of Ma'qil (2). Since this is the case, the verse contains evidence for specifying what was included in the general meaning of terms; because His saying: {And divorced women shall wait [as regards their marriage] for three menstrual periods} is general for those divorced thrice and less, with no disagreement on this. Then His saying: {And their husbands have more right} is a specific ruling for those whose divorce was less than three. Scholars have unanimously agreed that if a free man divorces his free wife, and the marriage was consummated, with one or two divorces, he has more right to take her back as long as her 'iddah has not ended, even if the woman dislikes it (3). If the divorcer does not take her back until her 'iddah ends, she has more right over herself and becomes a stranger to him; she is not lawful for him except through a [new] proposal and a renewed marriage (4) with a guardian and witnesses, not according to the Sunnah of Raj'ah (taking back), and this is a consensus among scholars.

Al-Muhallab said: Anyone who takes back [his wife] during the 'iddah, nothing from the rulings of marriage is required of him except witnessing the return only, and this is a consensus among scholars; because of Allah's saying: {Then when they are about to fulfill their term appointed, either take them back in a good manner or part with them in a good manner. And take for witness two just persons from among you} [At-Talaq: 2]. So witnessing was mentioned in Raj'ah (taking back), and it was not mentioned in marriage nor in divorce.

Ibn al-Mundhir said (5): In what we have mentioned from the Book of Allah along with the consensus of the people of knowledge, there is enough to suffice from mentioning what was narrated from the predecessors (6) in this chapter; and Allah knows best.

Third [point]: They differed on what makes a man a "returner" (taken back his wife) during the 'iddah; Malik said: If he has intercourse with her during the 'iddah intending Raj'ah, but neglected to have witnesses, it is a return. And the woman should...

(1) Previously mentioned on page 40 of this part, and in it: "Command him to take her back." (2) In it, Ma'qil's sister was divorced by her husband until her 'iddah ended, then he proposed to her, and Ma'qil refused, so the verse was revealed: {do not prevent them from remarrying their [former] husbands} (Al-Baqarah: 232). Narrated by Al-Bukhari (4529). (3) In [manuscripts] (Kh) and (Zha): "hated him." (4) In [manuscript] (Zha): "requested." (5) Al-Ishraf 4/302. (6) In [manuscript] (Z): "from our mentioning of the sayings."

सूरा अल-बकरा: आयत 228 (पृष्ठ 47)

दूसरा: अल्लाह का कहना: ﴿أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ﴾ यानी: उन्हें वापस लेने में; तो वापस लेना (रुजू) दो प्रकार का है: इद्दत के दौरान वापस लेना इब्न उमर की हदीस (1) के आधार पर, और इद्दत के बाद वापस लेना मकिल की हदीस (2) के आधार पर। चूँकि ऐसा है, इसलिए आयत में उन चीज़ों को विशिष्ट करने का प्रमाण है जो सामान्य शब्दों में शामिल थीं; क्योंकि उनका कहना: {और तलाकशुदा औरतें अपने आप को तीन मासिक धर्म तक रोकें रखें} उन लोगों के लिए सामान्य है जिन्हें तीन बार और उससे कम तलाक दिया गया है, इसमें कोई मतभेद नहीं है। फिर उनका कहना: {और उनके पति अधिक अधिकार रखते हैं} एक विशेष नियम है उनके लिए जिनका तलाक तीन से कम था। विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि यदि एक स्वतंत्र व्यक्ति अपनी स्वतंत्र पत्नी को तलाक देता है, और विवाह संपन्न हो चुका था, एक या दो तलाक के साथ, तो वह उसे वापस लेने का अधिक अधिकार रखता है जब तक कि उसकी इद्दत समाप्त न हो जाए, चाहे वह महिला नापसंद करे (3)। यदि तलाक देने वाला उसे इद्दत समाप्त होने तक वापस नहीं लेता है, तो वह अपने आप पर अधिक अधिकार रखती है और उसके लिए एक अजनबी बन जाती है; वह उसके लिए हलाल नहीं है सिवाय एक [नए] प्रस्ताव और वली और गवाहों के साथ नए निकाह (4) के माध्यम से, न कि रुजू की सुन्नत के अनुसार, और यह विद्वानों के बीच एक आम सहमति है।

अल-मुहल्लब ने कहा: जो कोई इद्दत के दौरान रुजू करता है; तो उस पर निकाह के नियमों में से कुछ भी अनिवार्य नहीं है सिवाय रुजू पर गवाही देने के, और यह विद्वानों के बीच आम सहमति है; अल्लाह के इस कथन के कारण: {फिर जब वे अपनी निर्धारित अवधि पूरी करने वाली हों, तो उन्हें भले तरीके से रोक लो या भले तरीके से अलग कर दो। और अपने में से दो न्यायप्रिय व्यक्तियों को गवाह बना लो} [अत-तलाक़: 2]। तो रुजू में गवाही का उल्लेख किया गया है, और निकाह या तलाक में इसका उल्लेख नहीं किया गया है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (5): अल्लाह की किताब से जो हमने उल्लेख किया है और ज्ञान वाले लोगों की आम सहमति के साथ, इस अध्याय में पूर्वजों से जो वर्णित किया गया है (6) उसका उल्लेख करने के लिए पर्याप्त है; और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

तीसरा: और उन्होंने इस बात पर मतभेद किया कि इद्दत के दौरान एक व्यक्ति किस बात से "रुजू करने वाला" बन जाता है; मालिक ने कहा: यदि उसने इद्दत के दौरान रुजू के इरादे से उसके साथ संभोग किया, और गवाह बनाने से चूक गया, तो वह रुजू है। और औरत के लिए उचित है कि...

---

(1) इस भाग के पृष्ठ 40 पर पहले उल्लेख किया गया है, और इसमें है: "उसे आदेश दें कि वह उसे वापस ले ले।" (2) इसमें है कि मकिल की बहन को उसके पति ने तलाक दे दिया था यहाँ तक कि उसकी इद्दत पूरी हो गई, फिर उसने उसे प्रस्ताव दिया, तो मकिल ने मना कर दिया, तब यह आयत नाजिल हुई: {तो उन्हें अपने [पूर्व] पतियों से निकाह करने से न रोको} (अल-बकरा: 232)। इसे बुखारी (4529) ने उद्धृत किया है। (3) (ख़) और (ज़) में: "उसने उससे नफरत की"। (4) (ज़) में: "अनुमति माँगी"। (5) अल-इशराफ 4/302। (6) (ज़) में "कथनों के हमारे उल्लेख से"।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۸ (صفحہ ۴۷)

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ﴾ یعنی: انہیں واپس لینے میں؛ پس رجوع کی دو قسمیں ہیں: عدت کے دوران رجوع ابن عمر کی حدیث (۱) کی بنیاد پر، اور عدت کے بعد رجوع معقل کی حدیث (۲) کی بنیاد پر۔ جب یہ بات ہے تو اس آیت میں ان چیزوں کی تخصیص پر دلیل ہے جو عام الفاظ میں شامل تھیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا قول: {وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ} تین طلاقوں والیوں اور اس سے کم والیوں کے لیے عام ہے، اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ پھر اللہ کا قول: {وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ} ایک خاص حکم ہے ان کے بارے میں جن کی طلاق تین سے کم ہو۔ اور علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ اگر آزاد مرد اپنی آزاد بیوی کو ایک یا دو طلاقیں دے، اور اس کے ساتھ خلوت (ہمبستری) ہو چکی ہو، تو وہ اس کی عدت ختم ہونے تک اس کے رجوع کا زیادہ حق رکھتا ہے، چاہے عورت اسے ناپسند کرے (۳)۔ اگر طلاق دینے والا اس کی عدت ختم ہونے تک رجوع نہ کرے تو وہ اپنے نفس کی زیادہ مالک ہو جاتی ہے اور اس کے لیے اجنبی بن جاتی ہے؛ وہ اس کے لیے حلال نہیں ہے سوائے ایک [نئے] پیغامِ نکاح اور ولی اور گواہوں کے ساتھ نئے نکاح (۴) کے، نہ کہ رجوع کی سنت کے مطابق، اور یہ علماء کا اجماع ہے۔

المہلب نے کہا: جس کسی نے عدت میں رجوع کیا؛ تو اس پر نکاح کے احکام میں سے کچھ بھی لازم نہیں ہے سوائے رجوع پر گواہ بنانے کے، اور یہ علماء کا اجماع ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَأَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِّنكُمْ} [الطلاق : ۲]۔ پس رجعت میں گواہی کا ذکر کیا گیا ہے، اور نکاح یا طلاق میں اس کا ذکر نہیں کیا گیا۔

ابن المنذر (۵) نے کہا: ہم نے اللہ کی کتاب سے جو ذکر کیا ہے، اہل علم کے اجماع کے ساتھ، اس باب میں اسلاف سے مروی اقوال (۶) کے ذکر سے کفایت کرتا ہے؛ واللہ تعالیٰ اعلم۔

تیسرا: اور انہوں نے اس بات میں اختلاف کیا کہ مرد عدت میں کس عمل سے رجوع کرنے والا بن جاتا ہے؛ امام مالک نے فرمایا: اگر اس نے عدت کے دوران رجوع کے ارادے سے اس سے صحبت کی، اور گواہ بنانا بھول گیا، تو وہ رجوع ہے۔ اور عورت کے لیے مناسب ہے کہ...

---

(۱) اس حصے کے صفحہ ۴۰ پر گزر چکا ہے، اور اس میں ہے: "اسے کہو کہ وہ اس سے رجوع کر لے۔" (۲) اس میں ہے کہ معقل کی بہن کو اس کے شوہر نے طلاق دی یہاں تک کہ اس کی عدت گزر گئی، پھر اس نے پیغامِ نکاح دیا، تو معقل نے انکار کر دیا، تب یہ آیت نازل ہوئی: {فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَن يَنكِحْنَ أَزْوَجَهُنَّ} (البقرہ: ۲۳۲) اسے بخاری نے روایت کیا (۴۵۲۹)۔ (۳) (خ) اور (ظ) میں: "اس نے اس کو ناپسند کیا"۔ (۴) (ظ) میں: "اجازت مانگی"۔ (۵) الاشراف ۴/۳۰۲۔ (۶) (ز) میں "ہمارے اقوال کے ذکر سے"۔

٤٨ Surah Al-Baqarah: Verse 228

...prevents him from intercourse until he brings witnesses(1). This was said by Ishaq, due to the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him)(2): "Actions are only by intentions, and every man shall have only what he intended." If he has intercourse during the waiting period (Iddah) without intending to take her back (Raj'ah), Malik said: He takes her back during the Iddah, but he does not have intercourse until she clears her womb from his corrupted water.

Ibn al-Qasim said: If her Iddah ends, neither he nor anyone else shall marry her during the remainder of the Istibra (waiting period to clear the womb); if he does, his marriage is annulled, but she is not permanently forbidden to him, because the water is his(4).

A group said: If he has intercourse with her, he has taken her back; this was said by Sa'id ibn al-Musayyib, Al-Hasan Al-Basri, Ibn Sirin, Al-Zuhri, Ata, Tawus, and Al-Thawri. They said(5): and witnesses should be brought. This was also said by the people of opinion (Ashab al-Ray), Al-Awza'i, and Ibn Abi Layla, as narrated by Ibn al-Mundhir. Abu 'Umar said: It has been said that his intercourse is a taking back in all cases, whether he intended it or not. This is narrated from a group of Malik's companions, and it was the view of Al-Layth. They did not disagree regarding someone who sold his slave-girl with an option to rescind; he has the right to have intercourse with her during the option period, and he has reclaimed her to his ownership by that act, choosing to cancel the sale by doing so. The revocably divorced woman has the same ruling as this(6). And Allah knows best.

Fourth: Whoever kisses or touches her intending by that to take her back, it is a taking back (Raj'ah). If he did not intend taking her back by the kiss or touch, he has committed a sin and it is not a taking back. The Sunnah is to bring witnesses before having intercourse, or before kissing or touching. Abu Hanifa and his companions said: If he has intercourse with her or touches her with desire, or looks at her private parts with desire, it is a taking back; this is the opinion of Al-Thawri, and witnesses should be brought. In the opinion of Malik, Al-Shafi'i, Ishaq, Abu 'Ubayd, and Abu Thawr: it is not a taking back; as stated by Ibn al-Mundhir(7).

---

(1) Al-Istidhkar 18/62. (2) Narrated by Ahmad (168), Al-Bukhari (1), and Muslim (1907) from the Hadith of Umar ibn al-Khattab, may Allah be pleased with him, and it preceded in 3/270. (3) In (m): "Indeed for every...". (4) Al-Muntaqa by Al-Baji 4/112. (5)

In the copies: "He said", and what is established from Al-Ishraf 4/302 and the speech is from it. (6) Al-Istidhkar 18/63 from his saying: "And they did not disagree...". (7) In Al-Ishraf 4/302-303.

٤٨ सूरह अल-बकरा: आयत 228

...उसे संभोग से रोकता है जब तक कि वह गवाह न बना ले(1), और यही बात इसहाक ने भी कही है; क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो)(2) का कथन है: "कार्यों का दारोमदार केवल नीयत (इरादों) पर है, और प्रत्येक व्यक्ति को वही मिलेगा जिसकी उसने नीयत की है।" यदि वह इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के दौरान रुजू (वापस लेने) की नीयत के बिना संभोग करता है, तो मालिक ने कहा: वह इद्दत में रुजू करता है, लेकिन वह तब तक संभोग नहीं करेगा जब तक कि वह अपने दूषित वीर्य से गर्भ की शुद्धि (इस्तिबरा) न कर ले।

इब्न अल-कासिम ने कहा: यदि उसकी इद्दत समाप्त हो जाती है, तो न तो वह और न ही कोई और इस्तिबरा की शेष अवधि में उससे निकाह करेगा; यदि वह ऐसा करता है, तो उसका निकाह रद्द कर दिया जाएगा, लेकिन वह उस पर हमेशा के लिए हराम नहीं होगी; क्योंकि वीर्य उसी का है(4)।

एक समूह ने कहा: यदि वह उसके साथ संभोग करता है, तो उसने उसे वापस ले लिया (रुजू कर लिया); ऐसा सईद इब्न अल-मुसय्यिब, अल-हसन अल-बसरी, इब्न सिरीन, अल-जुहरी, अता, ताऊस और अल-थौरी ने कहा है। उन्होंने कहा(5): और गवाह बनाने चाहिए; और यही बात असहाब अल-राय, अल-औज़ाई और इब्न अबी लैला ने कही है, जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर ने बयान किया है। अबू उमर ने कहा: यह कहा गया है कि उसका संभोग हर हाल में रुजू है, चाहे उसने नीयत की हो या न की हो, और यह मालिक के साथियों के एक समूह से वर्णित है, और अल-लैथ का यही मत था। उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में असहमति नहीं जताई जिसने अपनी दासी को रद्द करने के विकल्प के साथ बेचा; उसे विकल्प की अवधि के दौरान उसके साथ संभोग करने का अधिकार है, और उसने उस कार्य द्वारा उसे अपने स्वामित्व में वापस ले लिया है, और ऐसा करके उसने बिक्री को रद्द करना चुना है। तलाकशुदा महिला (रजई) का भी यही हुक्म है(6)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

चौथा: जो कोई रुजू करने की नीयत से चुंबन करता है या स्पर्श करता है; तो वह रुजू माना जाएगा, और यदि उसने चुंबन और स्पर्श से रुजू की नीयत नहीं की; तो वह गुनहगार होगा और रुजू नहीं माना जाएगा। सुन्नत यह है कि संभोग करने से पहले, या चुंबन या स्पर्श करने से पहले गवाह बना लिए जाएँ। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: यदि उसने उसके साथ संभोग किया या उसे वासना के साथ छुआ, या वासना के साथ उसके गुप्तांगों को देखा, तो यह रुजू है; और यही अल-थौरी

का मत है, और गवाह बनाना उचित है। मालिक, अल-शाफई, इसहाक, अबू उबैद और अबू थौर के मत में: यह रुजू नहीं होता है; जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा है(7)।

---

(1) अल-इस्तिज़कार 18/62. (2) इसे अहमद (168), अल-बुखारी (1) और मुस्लिम (1907) ने उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और यह पहले 3/270 में आ चुका है। (3) (m) में: "बेशक हर एक के लिए..."। (4) अल-मुंतका अल-बाजी 4/112। (5) प्रतियों में: "उसने कहा", और अल-इशराफ 4/302 से जो सिद्ध है और बात वहीं से है। (6) अल-इस्तिज़कार 18/63 उनके इस कथन से: "और उन्होंने असहमति नहीं जताई..."। (7) अल-इशराफ 4/302-303 में।

٤٨ سوره البقره: آيت ٢٢٨

تمنعه الوطء حتى يُشهِدَ(١)، وبه قال إسحاق؛ لقوله عليه الصلاة والسلام(٢): «إنما الأعمال بالنيات، ولكل(٣) امرئٍ ما نَوَى». فإن وطئ في العِدَّةِ لا يَنوي الرَّجعة فقال مالك: يراجع في العِدَّة، ولا يَطأُ حتى يستبرئها من مائه الفاسد.

قال ابن القاسم: فإن انقضت عِدَّتُها لم ينكحها هو ولا غيره في بقية مُدَّة الاستبراء؛ فإن فَعَلَ فَسِخَ نكاحه، ولا يتأبد تحريمها عليه؛ لأن الماء ماؤه(٤).

وقالت طائفة: إذا جامَعَها فقد راجَعَها؛ هكذا قال سعيد بن المسيب والحسن البصري وابن سيرين والزهري وعطاء وطاوس والثوري. قالوا(٥): ويُشهد؛ وبه قال أصحاب الرأي والأوزاعي وابن أبي ليلى، حكاه ابن المنذر. وقال أبو عمر: وقد قيل: وَطْؤُهُ مراجعةٌ على كل حالٍ، نواها أو لم ينوها، ويُروى ذلك عن طائفة من أصحاب مالك، وإليه ذهب الليثُ. ولم يختلفوا فيمن باع جاريته بالخيار أنَّ له وطأها في مُدَّة الخيار، وأنه قد ارتجعها بذلك إلى مُلْكِه، واختار نقض البيع بفعله ذلك. وللمطلقة الرجعية حكمُ من هذا(٦). والله أعلم.

الرابعة: من قَبَّلَ أو باشَرَ ينوي بذلك الرَّجعة؛ كانت رَجعة، وإن لم ينوِ بالقُبلة والمباشرة الرَّجعة؛ كان آثماً وليس بمُراجع. والسُّنَّة أن يُشهِدَ قبل أن يَطأَ، أو قَبْلَ أن يُقَبِّلَ أو يُباشِرَ. وقال أبو حنيفة وأصحابه: إن وطئها أو لَمَسَها بشهوة، أو نظر إلى فَرْجِها بشهوة، فهي رَجعةٌ؛ وهو قولُ الثوري، وينبغي أن يُشهِدَ. وفي قول مالك والشافعي وإسحاق وأبي عُبيد وأبي ثور: لا يكونُ رجعة؛ قاله ابن المنذر(٧).

---

(١) الاستذكار ٦٢/١٨. (٢) أخرجه أحمد (١٦٨) والبخاري (١) ومسلم (١٩٠٧) من حديث عمر بن الخطاب رضي الله عنه، وسلف ٣/ ٢٧٠. (٣) في (م): وإنما لكل. (٤) المنتقى للباجي ١١٢/٤. (٥) في

النسخ: قال، والمثبت من الإشراف ٤ / ٣٠٢ والكلام منه. (٦) الاستذكار ٦٣/١٨ من قوله : ولم يختلفوا.

(٧) في الإشراف ٤ / ٣٠٢-٣٠٣.

Surah Al-Baqarah: Verse 228 49

In "Al-Muntaqa"(1) he said: There is no dispute regarding the validity of taking back (the wife) by speech; as for action, such as sexual intercourse and kissing; Judge Abu Muhammad said: It is valid through them and through all other forms of enjoyment for pleasure. Ibn al-Mawwaz said: And like touching for pleasure, or looking at her private parts, or anything close to that of her beauties if he intends by that taking her back; contrary to Al-Shafi'i in his saying: Taking back is not valid except by speech. Ibn al-Mundhir narrated it from Abu Thawr, Jabir bin Zayd, and Abu Qilabah(3).

Fifth: Al-Shafi'i(4) said: If he has intercourse with her intending taking back, or not intending it, it is not a taking back, and she is entitled to a dower (mahr) like that of her peers. Malik(5) said: She is entitled to nothing; because if he had taken her back, he wouldn't have to pay a dower, so intercourse without taking back is not more deserving of a dower than taking back. Abu Umar(6) said: I do not know anyone who mandated a dower of peers for him except Al-Shafi'i, and his saying is not strong; because she is in the status of wives, she inherits from him and he inherits from her, so how can a dower of peers be obligatory for intercourse with a woman whose status in most of her rulings is that of a wife? Except that the doubt in Al-Shafi'i's saying is strong(7); because she is forbidden to him except by taking her back. They have agreed that a woman had intercourse with by doubt is entitled to a dower, and this is enough for you.

Sixth: They differed: Can he travel with her before taking her back? Malik and Al-Shafi'i said: He should not travel with her until he takes her back, and similarly said Abu Hanifa and his companions except Zafar; for Al-Hasan bin Ziyad(8) narrated from him that he may travel with her before taking back, and Amr bin Khalid(9) narrated from him: He does not travel with her until he takes back (10).

---

(1) 4/111. (2) In (Z): "and like all other". (3) Al-Ishraf 4/303. (4) Al-Istidhkār 18/61. (5) Narrated from him by Al-Baji in Al-Muntaqa 4/112. (6) Al-Istidhkār 18/62. (7) His saying in Al-Istidhkār was distorted: "except that the doubt in Al-Shafi'i's saying is strong" to: "because the doubt in his saying is a fabrication." (8) Al-Ansari, Abu Ali, jurist of Iraq, companion of Abu Hanifa, settled in Baghdad, wrote, and led in jurisprudence, died in (240 AH). Al-Siyar 9/543. (9) Abu Al-Hasan Al-Tamimi, the memorizer, settled in Egypt, reliable and firm, died in (229 AH). Al-Siyar 10/427. (10) Al-Istidhkār 18/63.

सूरह अल-बकरा: आयत 228 49

"अल-मुंतका"(1) में उन्होंने कहा: वाणी द्वारा (पत्नी को) वापस लेने (रुजूअ) की वैधता में कोई विवाद नहीं है; जहाँ तक कार्य का प्रश्न है, जैसे संभोग और चुंबन; काज़ी अबू मुहम्मद ने कहा: यह उनके माध्यम से और सुख के लिए अन्य सभी प्रकार के आनंद के माध्यम से वैध है। इब्न अल-मव्वाज़ ने कहा: और सुख के लिए स्पर्श करने, या उसके निजी अंगों को देखने, या उसकी सुंदरता के समान किसी भी चीज़ की तरह यदि वह इसके द्वारा वापस लेने का इरादा रखता है; अल-शाफ़ई के उनके इस कथन के विपरीत कि: वापस लेना केवल वाणी द्वारा ही मान्य है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे अबू थौर, जाबिर बिन ज़ैद और अबू क़िलाबा(3) से वर्णित किया है।

पांचवां: अल-शाफ़ई(4) ने कहा: यदि वह वापस लेने के इरादे से, या बिना इरादे के उसके साथ संभोग करता है, तो यह वापस लेना नहीं है, और वह उसके समान मेहर (दहेज) की हकदार है। मलिक(5) ने कहा: उसे कुछ नहीं मिलेगा; क्योंकि यदि उसने उसे वापस ले लिया होता, तो उस पर कोई मेहर नहीं होता, इसलिए वापस लिए बिना संभोग करना वापस लेने की तुलना में मेहर का अधिक हकदार नहीं है। अबू उमर(6) ने कहा: मैं अल-शाफ़ई के अलावा किसी और को नहीं जानता जिसने उस पर मेहर-ए-मिसल (समान मेहर) अनिवार्य किया हो, और उनकी बात मजबूत नहीं है; क्योंकि वह पत्नियों के समान है, वह उसकी वारिस होती है और वह उसका वारिस होता है, तो ऐसी महिला के साथ संभोग में मेहर-ए-मिसल कैसे अनिवार्य हो सकता है जिसके अधिकांश नियम पत्नी के समान हों? सिवाय इसके कि अल-शाफ़ई की बात में संदेह प्रबल है(7); क्योंकि वह उसके लिए तब तक वर्जित है जब तक वह उसे वापस न ले ले। और वे इस बात पर सहमत हैं कि संदेह के आधार पर जिस महिला के साथ संभोग किया गया हो वह मेहर की हकदार है, और यह आपके लिए पर्याप्त है।

छठा: उनमें मतभेद था: क्या वह उसे वापस लेने से पहले उसके साथ यात्रा कर सकता है? मलिक और अल-शाफ़ई ने कहा: वह तब तक उसके साथ यात्रा न करे जब तक कि वह उसे वापस न ले ले, और इसी तरह अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा, ज़फ़र को छोड़कर; क्योंकि अल-हसन बिन ज़ियाद(8) ने उनसे वर्णित किया है कि वह उसे वापस लेने से पहले उसके साथ यात्रा कर सकता है, और अम्र बिन खालिद(9) ने उनसे वर्णित किया है: वह तब तक उसके साथ यात्रा न करे जब तक कि वह वापस न ले ले (10)।

(1) 4/111। (2) (ज़) में: "और अन्य सभी की तरह"। (3) अल-इशराफ 4/303। (4) अल-इस्तिज़कार 18/61। (5) अल-बाजी द्वारा अल-मुंतका 4/112 में उनसे उद्धृत। (6) अल-इस्तिज़कार 18/62। (7) अल-इस्तिज़कार में उनके कथन को विकृत कर दिया गया: "सिवाय इसके कि अल-शाफ़ई की बात में संदेह प्रबल है" को "क्योंकि उनके कथन में संदेह एक गढ़ा हुआ है" में। (8) अल-अंसारी, अबू अली, इराक के न्यायविद, अबू हनीफा के साथी, बगदाद में बस गए, रचना की, और न्यायशास्त्र में अग्रणी रहे, वर्ष (240 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 9/543। (9) अबू अल-हसन अल-तमीमी, हाफ़िज़, मिस्र के निवासी, विश्वसनीय और दृढ़, वर्ष (229 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 10/427। (10) अल-इस्तिज़कार 18/63।

سورة البقرہ: آیت 228 49

اور «المُنْتَقی»(1) میں کہا: قول (بات چیت) کے ذریعے رجوع کے صحیح ہونے میں کوئی اختلاف نہیں ہے؛ جہاں تک فعل (عمل) کا تعلق ہے، جیسے جماع اور بوسہ؛ تو قاضی ابو محمد نے کہا: یہ ان کے ذریعے اور لذت کے لیے دیگر تمام قسم کے استمتاع (فائدہ اٹھانے) کے ذریعے صحیح ہے۔ ابن المواز نے کہا: اور لذت کے لیے چھونے کی طرح، یا اس کے شرمگاہ کو دیکھنے، یا اس کی خوبصورتی کے قریب کسی بھی چیز کی طرح اگر وہ اس سے رجوع کا ارادہ رکھتا ہے؛ شافعی کے اس قول کے برعکس کہ: رجوع صرف قول ہی سے صحیح ہوتا ہے۔ اور ابن المنذر نے اسے ابو ثور، جابر بن زید اور ابو قلابہ(3) سے نقل کیا ہے۔

پانچویں بات: شافعی(4) نے کہا: اگر وہ اس کے ساتھ رجوع کی نیت سے، یا بغیر نیت کے جماع کرے، تو یہ رجوع نہیں ہے، اور اس پر اس کی مثل مہر واجب ہے۔ اور مالک(5) نے کہا: اس کے لیے کچھ نہیں ہے؛ کیونکہ اگر وہ اس سے رجوع کر لیتا تو اس پر کوئی مہر نہ ہوتا، لہٰذا رجوع کے بغیر وطی (جماع) رجوع کی نسبت مہر کی زیادہ حقدار نہیں ہو سکتی۔ اور ابو عمر(6) نے کہا: میں شافعی کے علاوہ کسی کو نہیں جانتا جس نے اس پر مہر مثل واجب کیا ہو، اور ان کی بات مضبوط نہیں ہے؛ کیونکہ وہ بیویوں کے حکم میں ہے، وہ اس کی وارث ہوتی ہے اور وہ اس کا وارث ہوتا ہے، تو ایسی عورت کے ساتھ وطی میں مہر مثل کیسے واجب ہو سکتا ہے جس کے اکثر احکام بیوی کے ہوں؟ سوائے اس کے کہ شافعی کے قول میں شبہ قوی ہے(7)؛ کیونکہ وہ اس پر حرام ہے جب تک کہ وہ اس سے رجوع نہ کر لے۔ اور ان کا اس بات پر اجماع ہے کہ شبہ کی بنیاد پر جس عورت سے وطی کی جائے اس کے لیے مہر واجب ہے، اور آپ کے لیے یہی کافی ہے۔

چھٹی بات: اور انہوں نے اختلاف کیا: کیا وہ رجوع کرنے سے پہلے اسے لے کر سفر کر سکتا ہے؟ تو مالک اور شافعی نے کہا: وہ اسے لے کر سفر نہ کرے یہاں تک کہ رجوع کر لے، اور اسی طرح ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا سوائے زفر کے؛ کیونکہ ان سے حسن بن زیاد(8) نے روایت کیا ہے کہ اسے رجوع سے پہلے اسے لے کر سفر کرنے کا حق ہے، اور ان سے عمرو بن خالد(9) نے روایت کیا ہے: وہ اسے لے کر سفر نہ کرے یہاں تک کہ رجوع کر لے (10)۔

---

(1) 111/4۔ (2) (ظ) میں: وکسائر۔ (3) الإشراف 303/4۔ (4) الاستذکار 61/18۔ (5) اسے باجی نے المنتقی 112/4 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (6) الاستذکار 62/18۔ (7) الاستذکار میں ان کا قول تحریف کا شکار ہو گیا: "سوائے اس کے کہ شافعی کے قول میں شبہ قوی ہے" کو "کیونکہ ان کے قول میں شبہ بہتان ہے" میں بدل دیا گیا۔ (8) الانصاری، ابو علی، عراق کے فقیہ، ابو حنیفہ کے شاگرد، بغداد میں سکونت اختیار کی، تصنیف کی، اور فقہ میں پیش پیش رہے، سن (240ھ) میں وفات پائی۔ السیر 543/9۔ (9) ابو الحسن التمیمی، الحافظ، مصر کے رہائشی، ثقہ اور ثبت، سن (229ھ) میں وفات پائی۔ السیر 427/10۔ (10) الاستذکار 63/18۔

Surah Al-Baqarah: Verse 228 50

Seventh: They (the scholars) differed: Is he allowed to enter upon her and see any of her charms? And can she adorn herself for him and seek his attention (1)? Malik said: He should not be alone with her, nor enter upon her except with permission, nor look at her unless she is wearing her clothes, nor look at her hair. There is no harm in him eating with her if someone else is with them, and he should not spend the night with her in the same house, and he should move away from it (2).

Ibn al-Qasim said: Malik retracted that and said: He does not enter upon her nor see her hair.

Abu Hanifa and his companions did not disagree that she adorns herself for him, perfumes herself, wears jewelry, and seeks his attention.

From Sa'id ibn al-Musayyib, he said: If a man divorces his wife once, he should seek permission to enter upon her, and she wears whatever clothes and jewelry she wishes; if they have only one house, they should place a curtain between them, and he should greet her when he enters. Something similar is reported from Qatada, that he informs her when entering by clearing his throat or coughing.

Al-Shafi'i said: A woman divorced with a revocable divorce (talaq raj'i) is prohibited for her divorcer as a woman irrevocably divorced is, until he takes her back; and he only takes her back with speech, as previously mentioned (3).

Eighth: The scholars agreed that if the divorcer says after the expiration of the 'iddah (waiting period): "I had taken you back during the 'iddah," and she denies it, the word is hers with her oath, and he has no way to her. However, Al-Nu'man (Abu Hanifa) did not see an oath in marriage or return (raj'ah), and his two companions disagreed with him and spoke as the rest of the people of knowledge did. Likewise, if the wife was a slave girl, and the master and the girl differed, and the husband claimed return during the 'iddah after the 'iddah had passed and she denied it, the word is that of the slave wife even if her master calls her a liar; this is the opinion of Al-Shafi'i, Abu Thawr, and Al-Nu'man. Ya'qub and Muhammad said: The word is the master's, and he has more right to her (5).

(1) That is: looking forward to him and beautifying herself. In (kh), (d), (z), and (m), it appeared as "tasharraf" (in both places), which is a corruption of the text. (2) Al-Istidhkar 18/60, where it says: "and he does not move away from her," which is an

error; see Al-Mudawwanah 2/424. (3) Al-Istidhkar 18/59-61. (4) In (d) and (m): "And they differed." (5) Al-Ishraf 4/303.

सूरा अल-बकराह: आयत 228 50

सातवाँ: विद्वानों में मतभेद है: क्या उसे उसके पास जाने और उसके सौंदर्य का कुछ हिस्सा देखने की अनुमति है? और क्या वह उसके लिए सज-धज सकती है और उसका ध्यान आकर्षित कर सकती है (1)? मालिक ने कहा: वह उसके साथ एकांत में न रहे, और बिना अनुमति के उसके पास न जाए, और उसे तब तक न देखे जब तक उसने कपड़े न पहने हों, और न ही उसके बालों को देखे। यदि उनके साथ कोई और हो तो उसके साथ खाने में कोई बुराई नहीं है, और वह उसके साथ एक ही घर में रात न बिताए, और वह वहां से हट जाए (2)।

इब्न अल-कासिम ने कहा: मालिक ने उस राय को वापस ले लिया और कहा: वह उसके पास न जाए और न ही उसके बाल देखे।

अबू हनीफा और उनके साथियों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं था कि वह उसके लिए सजती है, इत्र लगाती है, गहने पहनती है और उसका ध्यान आकर्षित करती है।

सईद इब्न अल-मुसय्यिब से रिवायत है, उन्होंने कहा: यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी को एक तलाक देता है, तो उसे उसके पास जाने के लिए अनुमति मांगनी चाहिए, और वह जो चाहे कपड़े और गहने पहन सकती है; यदि उनके पास केवल एक ही घर हो, तो वे अपने बीच एक पर्दा डाल लें, और प्रवेश करते समय वह उसे सलाम करे। कतादा से भी इसी तरह की रिवायत है, कि वह प्रवेश करते समय गला साफ करके या खाँसकर उसे सूचित करे।

अल-शाफई ने कहा: जिस महिला को तलाक दिया गया है और उसका पति उसे वापस ले सकता है (तलाक-ए-रजई), वह अपने तलाक देने वाले पति के लिए उसी तरह निषिद्ध है जैसे पूरी तरह से तलाकशुदा महिला होती है, जब तक कि वह उसे वापस न ले ले; और वह केवल बोलकर ही उसे वापस लेता है, जैसा कि पहले बताया गया है (3)।

आठवाँ: विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि यदि तलाक देने वाला 'इद्दत' (प्रतीक्षा अवधि) बीत जाने के बाद कहता है: "मैंने 'इद्दत' के दौरान तुम्हें वापस ले लिया था," और वह इससे इनकार करती है, तो उसकी बात उसकी शपथ के साथ मानी जाएगी, और उसका उस पर कोई अधिकार नहीं होगा। हालांकि, अल-नुमान (अबू हनीफा) विवाह या वापसी (रजअत) में शपथ की आवश्यकता नहीं समझते थे, और उनके दो साथियों ने उनसे असहमति जताई और वही कहा जो बाकी विद्वानों ने कहा था। इसी तरह, यदि पत्नी एक दासी थी, और मालिक और दासी में मतभेद हो गया, और पति ने

'इद्दत' बीतने के बाद दावा किया कि उसने 'इद्दत' में वापसी की थी और उसने इनकार किया, तो दासी पत्नी की बात ही मानी जाएगी, भले ही उसका मालिक उसे झूठा कहे। यह अल-शाफई, अबू थौर और अल-नुमान का विचार है। याकूब और मुहम्मद ने कहा: बात मालिक की मानी जाएगी, और उसका उस पर अधिक अधिकार है (5)।

(1) यानी: उसकी ओर देखना और खुद को संवारना। (ख), (द), (ज़) और (म) प्रतियों में "तशर्रफ" शब्द आया है (दोनों जगहों पर), जो पाठ की त्रुटि है। (2) अल-इस्तिज़कार 18/60, जहाँ लिखा है: "और वह उससे दूर नहीं जाता," जो एक गलती है; अल-मुदव्वनाह 2/424 देखें। (3) अल-इस्तिज़कार 18/59-61। (4) (द) और (म) में: "और मतभेद हुआ।" (5) अल-इशराफ 4/303।

سورۃ البقرہ: آیت ۲۲۸ ۵۰

ساتویں بات: علماء میں اختلاف ہے: کیا شوہر کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنی طلاق یافتہ بیوی (رجعی طلاق کی صورت میں) کے پاس جائے اور اس کی خوبصورتی کا کچھ حصہ دیکھے؟ اور کیا وہ (بیوی) اس کے لیے بناؤ سنگھار کر سکتی ہے اور توجہ طلب کر سکتی ہے (۱)؟ امام مالک نے فرمایا: وہ اس کے ساتھ تنہائی میں نہ رہے، اور اجازت کے بغیر اس کے پاس داخل نہ ہو، اور اسے نہ دیکھے جب تک کہ وہ لباس میں نہ ہو، اور اس کے بالوں کو نہ دیکھے۔ اگر ان کے ساتھ کوئی اور ہو تو اس کے ساتھ کھانا کھانے میں کوئی حرج نہیں، اور وہ اس کے ساتھ ایک گھر میں رات نہ گزارے، اور وہاں سے منتقل ہو جائے (۲)۔

ابن القاسم نے کہا: مالک نے اس رائے سے رجوع کر لیا، اور فرمایا: وہ اس کے پاس داخل نہ ہو اور نہ ہی اس کے بال دیکھے۔

امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب کا اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ وہ اس کے لیے بناؤ سنگھار کرے، خوشبو لگائے، زیورات پہنے اور توجہ طلب کرے۔

سعید بن المسیب سے مروی ہے، انہوں نے کہا: جب آدمی اپنی بیوی کو ایک طلاق دے دے تو وہ اس کے پاس جانے کی اجازت طلب کرے، اور وہ جو چاہے لباس اور زیور پہنے؛ اگر ان کے پاس صرف ایک ہی گھر ہو تو وہ اپنے درمیان پردہ کر لیں، اور داخل ہوتے وقت سلام کرے۔ قتادہ سے بھی اسی طرح مروی ہے کہ وہ داخل ہوتے وقت گلا صاف کر کے یا کھنکھار کر اسے اپنی آمد کی اطلاع دے۔

امام شافعی نے فرمایا: جس عورت کو طلاقِ رجعی دی گئی ہو، وہ اپنے شوہر پر اسی طرح حرام ہے جیسے کہ قطعی طلاق یافتہ (مبتوتہ) عورت، یہاں تک کہ وہ رجوع کر لے؛ اور رجوع صرف کلام (بولنے) سے ہوتا ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

آٹھویں بات: علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر طلاق دینے والا عدت گزرنے کے بعد کہے: "میں نے عدت کے اندر تم سے رجوع کر لیا تھا" اور وہ (عورت) انکار کر دے، تو قول (بات) عورت کا ہی مانا جائے گا اس کی قسم کے ساتھ، اور مرد کے پاس اس تک پہنچنے کا کوئی راستہ نہیں۔ سوائے اس کے کہ امام نعمان (ابوحنیفہ) نکاح اور رجعت میں قسم کے قائل نہ تھے، اور ان کے دو ساتھیوں (امام ابو یوسف اور امام محمد) نے ان سے اختلاف کیا اور باقی اہل علم کی طرح قول پیش کیا۔ اسی طرح اگر بیوی لونڈی ہو، اور مالک اور لونڈی میں اختلاف ہو جائے، اور شوہر عدت گزرنے کے بعد عدت میں رجوع کا دعویٰ کرے اور لونڈی انکار کر دے، تو قول بیوی لونڈی کا ہی معتبر ہو گا اگرچہ اس کا مالک اسے جھٹلائے؛ یہ امام شافعی، ابو ثور اور امام نعمان کا قول ہے۔ یعقوب (ابو یوسف) اور محمد نے کہا: قول مالک کا معتبر ہو گا، اور وہ اس کا زیادہ حق دار ہے (۵)۔

(۱) یعنی: اس کی طرف متوجہ ہونا اور بناؤ سنگھار کرنا۔ (خ)، (د)، (ز) اور (م) کے نسخوں میں "تتشرّف" (دونوں جگہوں پر) آیا ہے جو کہ تحریف (غلطی) ہے۔ (۲) الاستذکار ۱۸/۶۰، اور اس میں "ولا ینتقل عنها" (اور اس سے منتقل نہ ہو) آیا ہے جو کہ غلطی ہے؛ دیکھیے المدونہ ۴۲۴/۲۔ (۳) الاستذکار ۱۸/۵۹-۶۱۔ (۴) (د) اور (م) میں ہے: "واختلف"۔ (۵) الاشراف ۴/۳۰۳۔

Surah Al-Baqarah: Verse 228

51

Ninth: The word 'return' (radd) implies the removal of protection ('ismah), except that our scholars said: A woman in a revocable divorce (raj'iyyah) is forbidden from intercourse, so the 'return' refers to making it lawful again.

Al-Layth ibn Sa'd, Abu Hanifa, and those who held their view—that a woman in a revocable divorce (1) is lawful for intercourse—said: The benefit of divorce is specifically to reduce the number [which is three] allotted for it, and that the rulings of marriage remain and nothing of them has dissolved. They said: Although the rulings of marriage remain, as long as the woman is in her waiting period ('iddah), she is on a path towards the end [of marriage] upon the expiry of the 'iddah. Thus, 'return' (raj'ah) is a turning back from this path that (2) the woman has started to follow. This is a metaphorical return, whereas the return we have ruled is a literal one, because there is an achieved removal (3), which is the prohibition of intercourse, so the 'return' from it occurs literally. And Allah knows best (4).

Tenth: The word 'more entitled' (ahaqq) is used when two rights conflict and one of them outweighs the other. So the meaning is: the husband's right during the waiting period is more entitled than her right over herself; for she only gains possession of herself after the expiry of the 'iddah. Similar to this is the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him: "A previously married woman has more right to herself than her guardian." And this has been mentioned before (5).

Eleventh: A man is recommended to take back his wife, but only if he intends reconciliation by improving his situation with her and removing the alienation between them. However, if he intends harm, prolonging the waiting period, and preventing her from escaping the bond of marriage, then it is forbidden, because of Allah the Almighty's saying: {And do not keep them as a way of harm to transgress}. Yet, whoever does so, the return is valid even if he committed a prohibition and wronged himself; and if we knew of that [malicious] intent, we would divorce her on his behalf (6).

Allah the Almighty's saying: {And for them (women) is the like of what is against them according to what is reasonable} involves three issues:

First: Allah the Almighty's saying: {And for them}, meaning: they have rights of marriage over the man similar to what...

(1) In (D), (Zha), and (M): 'al-raj'ah' (the return). (2) In the copies: 'al-ladhi' (who/which - masculine), and what is established is from (M). (3) In (Kha), (Zay), and (Zha): 'mutanajjiz', and what is established is from (D) and (M). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/187, and what is between brackets is from it. (5) 3/464. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/188.

सूरह अल-बक़रह: आयत 228

51

नौवां: 'लौटाने' (रद्द) शब्द का तात्पर्य सुरक्षा (इस्माह) की समाप्ति से है, सिवाय इसके कि हमारे विद्वानों ने कहा: प्रतिसंहरणीय तलाक (रज'इय्या) वाली महिला के साथ संभोग वर्जित है, इसलिए 'लौटाना' इसे फिर से वैध बनाने के लिए है।

अल-लैथ इब्न साद, अबू हनीफा और उनके मत को मानने वालों ने - कि प्रतिसंहरणीय तलाक (1) वाली महिला संभोग के लिए वैध है - कहा: तलाक का लाभ विशेष रूप से उसके लिए निर्धारित संख्या [जो तीन है] को कम करना है, और विवाह के नियम बने हुए हैं और उनमें से कुछ भी भंग नहीं हुआ है। उन्होंने कहा: यद्यपि विवाह के नियम बने हुए हैं, लेकिन जब तक महिला अपनी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में है, वह इद्दत की समाप्ति पर [विवाह के] अंत की ओर बढ़ रही है। इस प्रकार, 'रुजू' (राज'आ) उस रास्ते से पीछे हटना है जिस पर (2) महिला ने चलना शुरू किया था। यह एक लाक्षणिक वापसी है, जबकि हमने जिस वापसी का फैसला दिया है वह एक वास्तविक वापसी है, क्योंकि वहां एक पूर्ण निष्कासन (3) है जो कि संभोग का निषेध है, इसलिए इससे 'वापसी' वास्तव में होती है। और अल्लाह बेहतर जानता है (4)।

दसवां: शब्द 'अधिक हकदार' (अहक़) का उपयोग तब किया जाता है जब दो अधिकारों में टकराव होता है और उनमें से एक दूसरे पर भारी पड़ता है। तो अर्थ यह है: इद्दत की अवधि के दौरान पति का अधिकार स्वयं महिला के अधिकार से अधिक हकदार है; क्योंकि वह इद्दत की समाप्ति के बाद ही स्वयं की स्वामी बनती है। इसी के समान नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का कथन है: "एक विधवा या तलाकशुदा महिला का अपने ऊपर अपने अभिभावक से अधिक अधिकार है।" और यह पहले बताया जा चुका है (5)।

ग्यारहवां: एक पुरुष को अपनी पत्नी को वापस लेने की सिफारिश की जाती है, लेकिन केवल तभी जब वह उसके साथ अपने संबंधों को सुधारने और उनके बीच की कड़वाहट को दूर करने के माध्यम से सुलह करने का इरादा रखता हो। हालांकि, अगर वह नुकसान पहुँचाने, इद्दत की अवधि को लंबा करने और उसे निकाह के बंधन से मुक्त होने से रोकने का इरादा रखता है, तो यह वर्जित है, क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {और उन्हें नुकसान पहुँचाने के लिए मत रोके रखो ताकि तुम ज़्यादती करो}। फिर भी, जो कोई ऐसा करता है, तो रुजू मान्य है, भले ही उसने एक निषेध किया हो

और अपने आप पर ज़ुल्म किया हो; और अगर हमें उस [बुरे] इरादे का पता होता, तो हम उसकी ओर से उसे तलाक दे देते (6)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और उनके(महिलाओं) के लिए भी वैसे ही अधिकार हैं जैसे उन पर भले तरीके से हैं} इसमें तीन मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और उनके लिए}, यानी: उनके पास पुरुष पर विवाह के वैसे ही अधिकार हैं जैसे...

---

(1) (द), (ज़) और (म) में: 'अल-राज'आ'। (2) प्रतियों में: 'अल्लज़ी', और जो स्थापित है वह (म) से है। (3) (ख), (ज़) और (ज़): 'मुतनज्जज़', और जो स्थापित है वह (द) और (म) से है। (4) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/187, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (5) 3/464। (6) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/188।

سورة البقرہ: آیت 228

51

نویں بات: 'رد' (واپس کرنے) کے لفظ کا تقاضا عصمت کا زوال ہے، سوائے اس کے کہ ہمارے علماء نے کہا ہے: رجعی (جس طلاق کے بعد رجوع ہو سکے) عورت سے وطء (جماع) حرام ہے، لہٰذا 'رد' کا مطلب اسے دوبارہ حلال کرنے کی طرف لوٹنا ہوگا۔

لیث بن سعد، ابو حنیفہ اور ان کے ہم خیال لوگوں نے - جو اس بات کے قائل ہیں کہ رجعی عورت (1) وطء کے لیے حلال ہے - کہا: طلاق کا فائدہ صرف اس عدد (تعداد) کو کم کرنا ہے جو اس کے لیے مقرر کیا گیا ہے [یعنی تین]، اور یہ کہ نکاح کے احکامات باقی ہیں، ان میں سے کچھ بھی ختم نہیں ہوا۔ انہوں نے کہا: نکاح کے احکامات اگرچہ باقی ہیں، لیکن عورت جب تک عدت میں ہے، وہ عدت ختم ہونے پر نکاح کے زوال کی راہ پر گامزن ہے، تو 'رجعت' اس راستے سے پیچھے ہٹنا ہے جس پر (2) عورت چل پڑی تھی۔ یہ ایک مجازی رجوع ہے، جبکہ ہم نے جس رجوع کا فیصلہ دیا ہے وہ حقیقی ہے، کیونکہ وہاں ایک یقینی زوال (3) یعنی وطء کی حرمت موجود ہے، تو اس سے رجوع حقیقت میں واقع ہوا۔ واللہ اعلم (4)۔

دسویں بات: لفظ 'اَحَقُّ' (زیادہ حقدار) کا استعمال دو حقوق کے ٹکراؤ کے وقت ہوتا ہے جب ان میں سے ایک دوسرے پر فوقیت رکھتا ہو۔ تو معنی یہ ہوا: عدت کے دوران شوہر کا حق، عورت کے اپنے نفس پر حق سے زیادہ ہے؛ کیونکہ وہ عدت ختم ہونے کے بعد ہی اپنے نفس کی مالک ہوتی ہے۔ اسی طرح نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: "ایم (بیوہ یا مطلقہ) اپنے نفس کے بارے میں اپنے ولی سے زیادہ حق رکھتی ہے۔" اور یہ پہلے گزر چکا ہے (5)۔

گیارہویں بات: مرد کو رجوع کرنے کی ترغیب دی گئی ہے، لیکن اس صورت میں جب وہ اس کے ساتھ اپنے حالات درست کر کے اصلاح اور ان کے درمیان کی دوری کو ختم کرنے کا ارادہ رکھتا ہو۔ لیکن اگر اس کا مقصد نقصان پہنچانا، عدت کو لمبا کرنا اور اسے نکاح کے بندھن سے خلاصی پانے سے روکنا ہو تو یہ حرام ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور تم انہیں نقصان پہنچانے کے لیے نہ روکے رکھو کہ تم زیادتی کرو}۔ پھر جس نے ایسا کیا تو رجوع صحیح ہے، اگرچہ اس نے ممانعت کا ارتکاب کیا اور اپنے نفس پر ظلم کیا؛ اور اگر ہمیں اس مقصد کا علم ہو جاتا تو ہم اس کی طرف سے اسے طلاق دے دیتے (6)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان (عورتوں) کے لیے بھی ویسے ہی حقوق ہیں جیسے ان پر بھلے طریقے سے (مردوں کے) ہیں} اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان کے لیے} یعنی: ان کے لیے مرد پر نکاح کے ویسے ہی حقوق ہیں جیسے...

---

(1) (د)، (ظ) اور (م) میں: الرجعة۔ (2) نسخوں میں: الذی، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (3) (خ)، (ز) اور (ظ) میں: متنجز، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (م) سے ہے۔ (4) احکام القرآن از ابن العربی 187/1، اور جو کچھ خطوط وحدانی (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (5) 464/3۔ (6) احکام القرآن از ابن العربی 188/1۔

Surah Al-Baqarah: Verse 228, Page 52.

...for men over them; and for this reason, Ibn Abbas said: "I beautify myself for my wife just as she beautifies herself for me, and I do not like to exhaust all my rights that I have over her, for she would then demand all her rights that she has over me; because Allah the Almighty said: {And they (women) have rights similar to those (of men) over them in kindness} (1) i.e., adornment without sin."

Also from him: i.e., they have from good companionship and treatment in kindness from their husbands what is like what is upon them of obedience in what He made obligatory upon them for their husbands. It was said: they have over their husbands that they cease harming them just as that was upon them for their husbands. At-Tabari said it (2).

And Ibn Zaid said: You should fear Allah regarding them just as it is upon them to fear Allah, Mighty and Majestic is He, regarding you (3); and the meaning is close. The verse encompasses all of that from the rights of marriage.

Second: The saying of Ibn Abbas: "I beautify myself for my wife." Scholars said: As for the adornment of men, it is according to the variation of their conditions; for they do that based on propriety and suitability. Perhaps an adornment is appropriate at one time and inappropriate at another, and an adornment is appropriate for youth, and an adornment is appropriate for the elderly and not appropriate for youth; do you not see that the old man and the middle-aged man, if he trims his mustache, it suits him and beautifies him, whereas if a young man does that, it is unseemly and detestable; because the beard has not yet grown full, so if he trims his mustache when his facial hair first appears, it is unseemly, but when his beard is full and he trims his mustache, it beautifies him. It was narrated from the Messenger of Allah (PBUH) that he said: "My Lord commanded me to let my beard grow and trim (4) my mustache."

Likewise in the matter of clothing; in all of this is the seeking (5) of rights; for it is only done based on propriety and suitability; so that he may be in an adornment for his wife that pleases her, and keeps her chaste from men other than him.

---

(1) Reported by At-Tabari 4/120 and 123, and his saying: "astanzifu", meaning: I fulfill.
(2) In his exegesis 4/120, and he said: it is most similar to the indication of the apparent meaning of the revelation than others. The author transmitted this speech of At-Tabari and what was before it via Al-Mawardi in "An-Nukat wal-'Uyun" 1/292-293

and attributed the first saying to Ad-Dahhak. (3) Reported by At-Tabari 4/119. (4) In manuscript (Za) it is (wa ahif), and the hadith was reported by Ibn Sa'd in "At-Tabaqat al-Kubra" 1/449, and Ibn Abd al-Barr in "At-Tamhid" 20/55. Ahmad (4654), Al-Bukhari (5892), and Muslim (259) reported from the hadith of Ibn Umar as a Marfu' (elevated) narration: "Trim the mustaches and let the beards grow." (5) In manuscript (Za) it is "intifa" (negation).

सूरह अल-बक़रह: आयत 228, पृष्ठ 52.

...पुरुषों के लिए उन पर; और इसी कारण इब्न अब्बास ने कहा: "मैं अपनी पत्नी के लिए उसी प्रकार सजता-संवरता हूँ जैसे वह मेरे लिए सजती-संवरती है, और मुझे यह पसंद नहीं है कि मैं उसके ऊपर अपने सभी अधिकार पूरी तरह से वसूल करूँक्योंकि तब वह भी अपने उन अधिकारों की मांग करेगी जो उसे मेरे ऊपर प्राप्त हैं; क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया है: {और उनके(महिलाओं के) लिए भी वैसा ही अधिकार है जैसा उन पर (पुरुषों का) भला व्यवहार के साथ है} (1) अर्थात: पाप रहित श्रृंगार।"

उन्हीं से यह भी वर्णित है: अर्थात, उन्हें अपने पतियों से वैसा ही अच्छा साथ और भला व्यवहार प्राप्त करने का अधिकार है जैसा पतियों के प्रति उनके ऊपर अनिवार्य आज्ञाकारिता का अधिकार है। यह भी कहा गया है: उन्हें अपने पतियों पर यह अधिकार है कि वे उन्हें कष्ट न दें, जैसा कि पत्नियों पर भी पतियों के लिए यही अनिवार्य था। यह अल-तबरी ने कहा है (2)।

और इब्न ज़ैद ने कहा: तुम उनके बारे में अल्लाह से डरो जैसा कि उन पर अनिवार्य है कि वे तुम्हारे बारे में अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल से डरें (3); और अर्थ एक समान है। यह आयत वैवाहिक अधिकारों के इन सभी पहलुओं को शामिल करती है।

दूसरा: इब्न अब्बास का यह कथन: "मैं अपनी पत्नी के लिए सजता हूँ।" विद्वानों ने कहा: जहाँ तक पुरुषों के श्रृंगार की बात है, वह उनकी परिस्थितियों की भिन्नता के अनुसार है; क्योंकि वे इसे शालीनता और उपयुक्तता के आधार पर करते हैं। शायद कोई श्रृंगार एक समय में उचित हो और दूसरे समय में अनुचित, और कोई श्रृंगार युवाओं के लिए उपयुक्त हो, और कोई श्रृंगार वृद्धों के लिए उपयुक्त हो और युवाओं के लिए नहीं; क्या आप नहीं देखते कि वृद्ध और अधेड़ व्यक्ति यदि अपनी मूंछें छोटी करता है, तो वह उसे शोभा देता है और सुंदर बनाता है, जबकि यदि कोई युवक ऐसा करता है, तो वह भद्दा और अरुचिकर लगता है; क्योंकि अभी दाढ़ी पूरी तरह से नहीं निकली है, इसलिए यदि वह अपनी मूंछें तब काटता है जब उसका चेहरा पहली बार निकलने लगता है, तो वह भद्दा लगता है, लेकिन जब उसकी दाढ़ी घनी हो जाती है और वह मूंछें काटता है, तो यह उसे सुशोभित करता है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "मेरे रब ने मुझे अपनी दाढ़ी बढ़ाने और अपनी मूंछें छोटी करने (4) का आदेश दिया है।"

इसी तरह पहनावे के मामले में भी; इस सब में अधिकारों की प्राप्ति (5) ही उद्देश्य है; क्योंकि यह केवल शालीनता और उपयुक्तता के आधार पर किया जाता है; ताकि वह अपनी पत्नी के लिए ऐसे श्रृंगार में रहे जो उसे प्रसन्न करे, और उसे अपने अलावा अन्य पुरुषों से पाकबाज़ रखे।

---

(1) इसे अल-तबरी 4/120 और 123 ने निकाला है, और उनका कहना है: "अस्तंज़िफ़ु, यानी: मैं पूरा वसूल करूँ। (2) अपनी तफ़सीर 4/120 में, और उन्होंने कहा: यह दूसरों की तुलना में कुरान के ज़ाहिरी अर्थ के सबसे करीब है। लेखक ने अल-तबरी के इस कथन और इससे पहले के कथन को अल-मावर्दी के माध्यम से "अन-नुकत वल-उयून" 1/292-293 में उद्धृत किया है और पहले कथन को अल-दह्हाक की ओर जिम्मेदार ठहराया है। (3) इसे अल-तबरी 4/119 ने निकाला है। (4) पाण्डुलिपि (ज़) में (व अह़िफ) है, और हदीस को इब्न साद ने "तबाक़त अल-कुबरा" 1/449 में और इब्न अब्द अल-बर्र ने "तमीद" 20/55 में निकाला है। अहमद (4654), अल-बुखारी (5892), और मुस्लिम (259) ने इब्न उमर की हदीस से मर्फ़ूअ़ (ऊँचा) रिवायत निकाली है: "मूँछें काटें और दाढ़ी छोड़ दें।" (5) पाण्डुलिपि (ज़) में 'इंतिफ़ा' (नकारना) है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۲۸، صفحہ ۵۲.

...مردوں کے لیے ان پر؛ اور اسی لیے ابن عباس نے فرمایا: "میں اپنی بیوی کے لیے اسی طرح بن سنور کر رہتا ہوں جس طرح وہ میرے لیے بن سنور کر رہتی ہے، اور میں یہ پسند نہیں کرتا کہ میں اس پر اپنا ہر وہ حق پورا پورا لوں جو میرا اس پر ہے، ورنہ وہ بھی اپنا وہ حق مجھ سے طلب کرے گی جو اس کا مجھ پر ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {اور عورتوں کے لیے بھی ویسے ہی حقوق ہیں جیسے ان پر (مردوں کے) بھلے طریقے کے ساتھ ہیں} (1) یعنی: گناہ سے پاک زینت۔"

انہی سے یہ بھی مروی ہے: یعنی ان کے لیے اپنے شوہروں سے حسن معاشرت اور بھلے طریقے سے برتاؤ کا ویسا ہی حق ہے جیسا کہ ان پر شوہروں کی واجب اطاعت کا حق ہے۔ اور کہا گیا: ان کے لیے ان کے شوہروں پر یہ حق ہے کہ وہ انہیں تکلیف نہ دیں جیسا کہ ان پر ان کے شوہروں کے لیے یہ حق تھا۔ یہ طبری نے کہا (2)۔

اور ابن زید نے کہا: تم ان کے بارے میں اللہ سے ڈرو جس طرح ان پر واجب ہے کہ وہ تمہارے بارے میں اللہ عزوجل سے ڈریں (3)؛ اور معنی ملتے جلتے ہیں۔ اور آیت ازدواجی حقوق کی ان تمام صورتوں کو شامل ہے۔

دوسری بات: ابن عباس کا یہ قول: "میں اپنی بیوی کے لیے زینت اختیار کرتا ہوں۔" علماء نے کہا: جہاں تک مردوں کی زینت کا تعلق ہے، تو وہ ان کے حالات کے فرق کے لحاظ سے ہے؛ کیونکہ وہ یہ کام سلیقے اور مناسبت کی بنیاد پر کرتے ہیں، پس بسا اوقات ایک زینت ایک وقت میں مناسب ہوتی ہے اور دوسرے وقت میں مناسب نہیں ہوتی، اور ایک زینت جوانوں کے لیے مناسب ہوتی

ہے، اور ایک زینت بوڑھوں کے لیے مناسب ہوتی ہے اور جوانوں کے لیے مناسب نہیں ہوتی؛ کیا تم نہیں دیکھتے کہ بوڑھا اور ادھیڑ عمر آدمی جب اپنی مونچھیں کتراتا ہے تو وہ اسے جچتا ہے اور اس کی زینت بنتا ہے، اور جوان جب ایسا کرتا ہے تو وہ بدنما اور ناپسندیدہ لگتا ہے؛ کیونکہ ابھی داڑھی پوری طرح سے نہیں نکلی ہوتی، پس جب وہ اپنی مونچھیں کتراتا ہے جب اس کا چہرہ پہلی بار نکلنا شروع ہوتا ہے تو وہ بدنما لگتا ہے، اور جب اس کی داڑھی گھنی ہو جاتی ہے اور وہ مونچھیں کتراتا ہے تو یہ اس کی زینت بنتا ہے۔ اور رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "میرے رب نے مجھے حکم دیا ہے کہ میں اپنی داڑھی بڑھاؤں اور اپنی مونچھیں کترواؤں (4)۔"

اور اسی طرح لباس کے معاملے میں بھی؛ پس ان سب میں حقوق کی تلاش (5) ہی مقصود ہے؛ کیونکہ یہ صرف سلیقے اور مناسبت کی بنیاد پر کیا جاتا ہے؛ تاکہ وہ اپنی بیوی کے لیے ایسی زینت میں رہے جو اسے خوش کرے، اور اسے اپنے علاوہ دیگر مردوں سے پاک دامن رکھے۔

---

(1) اسے طبری نے 4/ 120 اور 123 میں روایت کیا ہے، اور ان کا قول: "أستنظف"، یعنی: میں پورا پورا لوں۔ (2) اپنی تفسیر 4/ 120 میں، اور انہوں نے کہا: یہ وحی کے ظاہری مفہوم سے دوسروں کی نسبت زیادہ قریب ہے۔ اور مصنف نے طبری کا یہ کلام اور اس سے پہلا کلام ماوردی کے واسطے سے "النکت والعیون" 1/ 292-293 میں نقل کیا ہے اور پہلے قول کی نسبت ضحاک کی طرف کی ہے۔ (3) اسے طبری نے 4/ 119 میں روایت کیا ہے۔ (4) نسخہ (ظ) میں (وأحف) ہے، اور اس حدیث کو ابن سعد نے "الطبقات الکبری" 1/ 449 میں، اور ابن عبد البر نے "التمهید" 20/ 55 میں روایت کیا ہے۔ اور احمد (4654)، بخاری (5892)، اور مسلم (259) نے ابن عمر کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے: "مونچھیں کترواؤ، اور داڑھیاں بڑھاؤ"۔ (5) نسخہ (ظ) میں "انتفاء" (نفی) ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 228 53 Likewise, kohl among men, some of them it suits, and some it does not. As for perfume, the miswak, tooth-picking, removing dirt and excess hair, purification, and clipping nails; it is agreeable for everyone. Dyeing hair for the elderly and wearing a ring for everyone, young and old, is an adornment; it is the jewelry of men, as will be explained in Surah An-Nahl (1). Furthermore, he must observe the times of her need for the man; thus keeping her chaste and enriching her from looking at others. If a man sees in himself an inability to fulfill her right in bed, he should take medicines that increase his potency and strengthen his desire until he keeps her chaste.

The third point: The Almighty's saying: {But men have a degree over them} i.e., status. And the 'madrajah' of the road is its main part; the origin of it is folding; it is said: they 'daraju', meaning: they folded their lives; and from it is the 'darajah' (step/stair) that is climbed. It is said: a man between 'rajlah', meaning: strength. He is the more 'arjal' (manly/stronger) of the two men, i.e., the stronger of them. And a 'rajil' horse, meaning: strong, and from it is 'al-rajul' (the man), for their strength in walking, so the increase in the man's degree is due to his intellect (2) and his power to spend, and through the blood-money, inheritance, and Jihad (3).

Hamid said: The 'degree' is the beard; and this, if it is correctly attributed to him, is weak and is not required by the wording of the verse nor its meaning (4).

Ibn al-Arabi said (5): Blessed is the servant who refrains from what he does not know, especially regarding the Book of God Almighty; and it is not hidden from a wise person the superiority of men over women; even if it were only that the woman was created from the man, so he is her origin. He has the right to prevent her from acting except with his permission; so she does not fast except with his permission, nor does she perform Hajj except with him.

And it was said: The 'degree' is the dowry, said by al-Sha'bi (6). And it was said: the permissibility of discipline (7).

---

(1) In the interpretation of verse (14) of it. (2) In (d) by his action. (3) Narrated by al-Tabari from Mujahid 4 / 121. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 2 / 306, and narrated by al-Tabari 4 / 123. (5) In Ahkam al-Qur'an 1 / 188-189. (6) Narrated by al-Tabari 4 / 122. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1 / 189.

सूरह अल-बकराह: आयत 228 53 इसी तरह पुरुषों में सुरमा लगाना, उनमें से कुछ को शोभा देता है और कुछ को नहीं। जहाँ तक इत्र, मिस्वाक, दांत कुरेदना, गंदगी और अतिरिक्त बाल हटाना, शुद्धि और नाखून काटने का सवाल है; तो यह सभी के लिए उपयुक्त है। वृद्धों के लिए बालों को रंगना और युवाओं और वृद्धों सभी के लिए अंगूठी पहनना एक सजावट है; यह पुरुषों के गहने हैं, जैसा कि सूरह अन-नहल (1) में विस्तार से बताया जाएगा। इसके अलावा, उसे अपनी पत्नी की पुरुष की आवश्यकता के समय का ध्यान रखना चाहिए; इस प्रकार उसे पवित्र रखना चाहिए और उसे दूसरों की ओर देखने से रोकना चाहिए। यदि कोई पुरुष बिस्तर पर उसके अधिकार को पूरा करने में स्वयं को असमर्थ पाता है, तो उसे ऐसी दवाएं लेनी चाहिए जो उसकी पौरुष शक्ति बढ़ाएं और उसकी इच्छा को मजबूत करें जब तक कि वह उसे पवित्र न रखे।

तीसरा बिंदु: सर्वशक्तिमान का कथन: {और पुरुषों का उन पर एक दर्जा है} यानी: पद। और मार्ग का 'मदरजह' उसका मुख्य भाग है; इसका मूल 'तय' (मोड़ना/लपेटना) है; कहा जाता है: वे 'दरजू' हुए, अर्थात: उन्होंने अपना जीवन समेट लिया; और इसी से वह 'दरजह' (सीढ़ी) बनी है जिस पर चढ़ा जाता है। कहा जाता है: एक पुरुष 'रजलह' के बीच, यानी: शक्ति। वह दोनों पुरुषों में से अधिक 'अरल' (मजबूत) है, यानी उनमें से सबसे मजबूत। और एक 'रजील' घोड़ा, यानी: मजबूत, और इसी से 'अल-रजुल' (पुरुष) बना है, चलने में उनकी ताकत के कारण, इसलिए पुरुष के दर्जे में वृद्धि उसकी बुद्धि (2) और खर्च करने की उसकी शक्ति, और रक्त-धन (दियत), विरासत और जिहाद (3) के कारण है।

हामिद ने कहा: 'दर्जा' दाढ़ी है; और यह, यदि सही ढंग से उनकी ओर प्रेरित है, तो कमजोर है और न तो आयत के शब्दों और न ही इसके अर्थ (4) द्वारा आवश्यक है।

इब्न अल-अरबी ने कहा (5): धन्य है वह दास जो उस चीज़ से दूर रहता है जिसे वह नहीं जानता, विशेष रूप से सर्वशक्तिमान ईश्वर की पुस्तक के बारे में; और किसी बुद्धिमान व्यक्ति से पुरुषों की महिलाओं पर श्रेष्ठता छिपी नहीं है; भले ही केवल इतना ही क्यों न हो कि महिला पुरुष से पैदा हुई है, इसलिए वह उसका मूल है। उसे अपनी अनुमति के बिना उसे कार्य करने से रोकने का अधिकार है; इसलिए वह उसकी अनुमति के बिना उपवास नहीं रखती है, और न ही उसके बिना हज करती है।

और कहा गया: 'दर्जा' महर (दहेज) है, यह अल-शाबी (6) द्वारा कहा गया था। और कहा गया: अनुशासन (अदब) की अनुमति (7)।

(1) इसकी आयत (14) की व्याख्या में। (2) (द) में उसके कार्य द्वारा। (3) अल-तबरी द्वारा मुजाहिद से वर्णित 4 / 121। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2 / 306, और अल-तबरी द्वारा वर्णित 4 / 123। (5) अहकाम अल-कुरान 1 / 188-189 में। (6) अल-तबरी द्वारा वर्णित 4 / 122। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1 / 189।

سورہ البقرہ: آیت ۲۲۸ ۵۳ اسی طرح مردوں میں سرمہ لگانا، ان میں سے کچھ پر جچتا ہے اور کچھ پر نہیں۔ جہاں تک خوشبو، مسواک، خلال، میل کچیل اور زائد بالوں کی صفائی، طہارت اور ناخن تراشنا ہے؛ تو یہ سب کے لیے مناسب ہے۔ بوڑھوں کے لیے خضاب لگانا اور جوانوں اور بوڑھوں سب کے لیے انگوٹھی پہننا زینت ہے؛ اور یہ مردوں کا زیور ہے جیسا کہ سورہ النحل (۱) میں اس کا بیان آئے گا۔ پھر اس پر لازم ہے کہ وہ اپنی بیوی کی مرد کی حاجت کے اوقات کا خیال رکھے؛ تاکہ اسے پاکدامن رکھے اور اسے دوسروں کی طرف دیکھنے سے بے نیاز کر دے۔ اور اگر مرد اپنے اندر بستر پر اس کا حق ادا کرنے سے عاجزی دیکھے تو وہ ایسی دوائیں استعمال کرے جو اس کی قوتِ باہ میں اضافہ کریں اور اس کی شہوت کو قوی کریں یہاں تک کہ وہ اسے پاکدامن رکھ سکے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ} یعنی: مرتبہ۔ اور راستہ کی 'مدرجہ' اس کا درمیانی حصہ ہے؛ اور اس کی اصل لپیٹنے (طی) میں ہے؛ کہا جاتا ہے: 'درجوا'، یعنی: انہوں نے اپنی عمر لپیٹ لی؛ اور اسی سے وہ 'درجہ' (سیڑھی) ہے جس پر چڑھا جاتا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: ایک شخص 'رجلہ' کے درمیان، یعنی: قوت۔ وہ دونوں مردوں میں زیادہ 'ارجل' (طاقتور) ہے، یعنی ان میں سب سے مضبوط۔ اور 'رجیل' گھوڑا، یعنی: قوی، اور اسی سے 'الرجل' (مرد) نکلا ہے، چلنے پر ان کی قوت کی وجہ سے، پس مرد کے درجے کی زیادتی اس کی عقل (۲)، خرچ کرنے کی قدرت، اور دیت، میراث اور جہاد (۳) کی وجہ سے ہے۔

حمید نے کہا: 'درجہ' سے مراد داڑھی ہے؛ اور یہ اگر ان سے صحیح مروی ہو تو بھی ضعیف ہے، آیت کے الفاظ اور معنی (۴) کا یہ تقاضا نہیں ہے۔

ابن العربی (۵) نے کہا: پس خوشخبری ہے اس بندے کے لیے جو اس چیز سے رک گیا جسے وہ نہیں جانتا، خصوصاً اللہ تعالیٰ کی کتاب کے بارے میں؛ اور کسی عقل مند پر مردوں کی عورتوں پر فضیلت پوشیدہ نہیں ہے؛ اگر صرف یہی ہوتا کہ عورت مرد سے پیدا کی گئی ہے، تو وہ (مرد) اس کی اصل ہے۔ اور اسے حق حاصل ہے کہ وہ اسے اپنی اجازت کے بغیر کسی تصرف سے روکے؛ چنانچہ وہ اس کی اجازت کے بغیر روزہ نہ رکھے، اور نہ ہی اس کے بغیر حج کرے۔

اور کہا گیا: 'درجہ' سے مراد مہر ہے، یہ شعبی (۶) نے کہا۔ اور کہا گیا: تادیب (ادب سکھانے) کا جواز (۷)۔

---

(۱) اس کی آیت (۱۴) کی تفسیر میں۔ (۲) (د) میں 'اس کے فعل سے'۔ (۳) اسے طبری نے مجاہد سے روایت کیا ۴ / ۱۲۱۔ (۴) المحرر الوجیز ۲ / ۳۰۶، اور اسے طبری نے روایت کیا ۴ / ۱۲۳۔ (۵) احکام القرآن ۱ / ۱۸۸-۱۸۹ میں۔ (۶) اسے طبری نے روایت کیا ۴ / ۱۲۲۔ (۷) ابن العربی کی احکام القرآن ۱ / ۱۸۹۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 54

In summary, his degree (1) implies superiority and suggests that the husband's right over her is more obligatory than her right over him. For this reason, peace and blessings be upon him, said: "If I were to command anyone to prostrate to anyone other than Allah, I would have commanded the woman to prostrate to her husband." (2)

Ibn Abbas said: The "degree" is an indication urging men towards good companionship and generosity towards women in terms of wealth and character. That is, the one who is superior should be patient and exert himself. Ibn Atiyyah (3) said: This is a fine and excellent statement.

Al-Mawardi said: It is possible that it refers to marital rights; he has the power to terminate the contract while she does not; and she is obliged to answer his call to bed, whereas he is not obliged to answer hers.

I say: Of this is his saying, peace and blessings be upon him: "If any woman is called to her husband's bed and she refuses, the angels curse her until morning." (4)

"And Allah is Exalted in Might" meaning: He is invincible in authority, none can oppose Him. "Wise" meaning: He is knowledgeable and correct in all He does.

The Almighty's saying: {Divorce is twice. Then [after that], either keep [her] in an acceptable manner or release [her] with good treatment. And it is not lawful for you to take anything of what you have given them unless both fear that they will not be able to keep [within] the limits of Allah. But if you fear that they will not keep [within] the limits of Allah, then there is no blame upon either of them concerning that by which she ransoms herself. These are the limits of Allah, so do not transgress them. And whoever transgresses the limits of Allah - it is those who are the wrongdoers.} [Quran 2:229]

The Almighty's saying: {Divorce is twice. Then [after that], either keep [her] in an acceptable manner or release [her] with good treatment} contains seven issues:

The first: The Almighty's saying: {Divorce is twice}. It has been established that the people of the Pre-Islamic period (Jahiliyyah) had no limit on the number of divorces, but the waiting period (Iddah) was known and fixed. This was also the case in the early stages of Islam.

(1) In (D), (Z), and (M): "fadarajah", and what is established is from (Zha). (2) Narrated by at-Tirmidhi (1159) and Ibn Hibban (4162) from the hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. And narrated by Ahmad (12614), (19403), (21986), and (24471) from the hadith of Ibn Abi Awfa, Mu'adh ibn Jabal, and Aisha, may Allah be pleased with them. (3) In "Al-Muharrar al-Wajiz" 2/306 and what precedes it. And At-Tabari narrated the report of Ibn Abbas in 4/123-124. (4) Narrated by Al-Bukhari (5193) and Muslim (1436) from the hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him.

सूरा अल-बकरा: आयत 229 54

संक्षेप में, उनका दर्जा (1) श्रेष्ठता को दर्शाता है और यह संकेत देता है कि पत्नी पर पति का अधिकार उसके अधिकार से अधिक अनिवार्य है; इसीलिए पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "अगर मैं किसी को अल्लाह के अलावा किसी और को सजदा करने का आदेश देता, तो मैं औरत को अपने पति को सजदा करने का आदेश देता।" (2)

इब्न अब्बास ने कहा: "दर्जा" पुरुषों को अच्छे व्यवहार के लिए प्रोत्साहित करने और महिलाओं के प्रति धन और चरित्र में उदारता बरतने का संकेत है। यानी, जो श्रेष्ठ है उसे स्वयं पर संयम रखना चाहिए और धैर्यवान होना चाहिए। इब्न अतिया (3) ने कहा: यह एक सुंदर और उत्कृष्ट कथन है।

अल-मावर्दी ने कहा: संभव है कि यह वैवाहिक अधिकारों के बारे में हो; उसे अनुबंध समाप्त करने का अधिकार है जबकि उसे नहीं; और उसके लिए उसके बुलाने पर बिस्तर पर आना अनिवार्य है, जबकि उसके लिए ऐसा करना अनिवार्य नहीं है।

मैं कहता हूँ: इसी के बारे में उनका यह कहना है (उन पर शांति और आशीर्वाद हो): "जब भी कोई महिला अपने पति के बिस्तर पर बुलाए जाने पर इनकार करती है, तो सुबह होने तक फरिश्ते उस पर लानत भेजते हैं।" (4)

"और अल्लाह सर्वशक्तिमान है" अर्थात: वह सत्ता में अजेय है, कोई उसका विरोध नहीं कर सकता। "तत्वदर्शी (हकीम)" अर्थात: वह जो कुछ भी करता है उसमें जानकार और सही है।

अल्लाह का फरमान: {तलाक़ दो बार है, फिर या तो भली रीति से रोक लेना है या भली रीति से विदा कर देना है। और तुम्हारे लिए वैध नहीं है कि तुम ने उन्हें जो कुछ दिया है उसमें से कुछ भी वापस लो, सिवाय इसके कि दोनों को भय हो कि वे अल्लाह की सीमाओं को क़ायम नहीं रख सकेंगे। फिर यदि तुम्हें भय हो कि वे अल्लाह की सीमाओं को क़ायम नहीं रख सकेंगे, तो उन दोनों पर कोई दोष नहीं उस चीज़ के बारे में जिसे देकर वह (स्त्री) जान छुड़ा ले। ये अल्लाह की सीमाएं हैं, अतः इनका उल्लंघन न करो। और जो अल्लाह की सीमाओं का उल्लंघन करेंगे, तो वही अत्याचारी हैं।} [कुरान 2:229]

अल्लाह का फरमान: {तलाक़ दो बार है, फिर या तो भली रीति से रोक लेना है या भली रीति से विदा कर देना है} इसमें सात मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह का फरमान: {तलाक़ दो बार है}। यह साबित है कि अज्ञानता के काल (जाहिलियत) के लोगों के पास तलाक की कोई गिनती नहीं थी, लेकिन उनके पास 'इद्दत' (प्रतीक्षा अवधि) ज्ञात और निर्धारित थी। इस्लाम के शुरुआती दौर में भी यही स्थिति थी।

---

(1) (द), (ज़), और (म) में: "फद-दरजह", और जो स्थापित है वह (ज़्हा) से है। (2) इसे अल-तिर्मिज़ी (1159) और इब्न हिब्बान (4162) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। और इसे अहमद (12614), (19403), (21986) और (24471) ने इब्न अबी औफा, मुआज़ बिन जबल और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 2/306 और उससे पहले में। और अत-तबरी ने 4/123-124 में इब्न अब्बास के असर (कथन) को उद्धृत किया है। (4) इसे अल-बुखारी (5193) और मुस्लिम (1436) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورہ البقرہ : آیت ۲۲۹ ۵۴

مختصر یہ کہ ان کا درجہ (۱) فضیلت کا متقاضی ہے، اور یہ بتاتا ہے کہ بیوی پر شوہر کا حق، اس پر بیوی کے حق سے زیادہ واجب ہے۔ اسی لیے آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: ”اگر میں کسی کو اللہ کے علاوہ کسی اور کو سجدہ کرنے کا حکم دیتا تو میں عورت کو حکم دیتا کہ وہ اپنے شوہر کو سجدہ کرے“ (۲)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: ”درجہ“ مردوں کو حسنِ معاشرت، اور عورتوں کے لیے مال اور اخلاق میں وسعت کی ترغیب دینے کی طرف اشارہ ہے۔ یعنی افضل کو چاہیے کہ وہ اپنی ذات پر بوجھ اٹھائے (صبر و تحمل سے کام لے)۔ ابن عطیہ (۳) نے کہا: یہ ایک نہایت عمدہ اور بہترین قول ہے۔

الماوردی نے کہا: احتمال ہے کہ یہ نکاح کے حقوق کے بارے میں ہو؛ مرد کو نکاح ختم کرنے کا حق ہے جبکہ عورت کو نہیں؛ اور عورت پر شوہر کے بلانے پر بستر پر آنا لازم ہے، جبکہ شوہر پر یہ لازم نہیں ہے۔

میں کہتا ہوں: اسی بارے میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ فرمان ہے: ”جس عورت کو اس کا شوہر اپنے بستر کی طرف بلائے اور وہ انکار کر دے، تو فرشتے صبح تک اس پر لعنت بھیجتے رہتے ہیں“ (۴)۔

”وَاللَّهُ عَزِيزٌ“ یعنی: وہ غالب اقتدار والا ہے جس کا کوئی مقابلہ نہیں کر سکتا۔ ”حَكِيمٌ“ یعنی: وہ جو کچھ کرتا ہے اس میں باخبر اور درست کار ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿طلاق دو مرتبہ ہے، پھر یا تو معروف طریقے سے روک لینا ہے یا بھلے طریقے سے رخصت کر دینا ہے۔ اور تمہارے لیے حلال نہیں کہ تم نے انہیں جو کچھ دیا ہے اس میں سے کچھ بھی واپس لو، الا یہ کہ دونوں کو اندیشہ ہو کہ وہ اللہ کی حدود کو قائم نہ رکھ سکیں گے۔ پھر اگر تمہیں اندیشہ ہو کہ وہ اللہ کی حدود کو قائم نہ رکھ سکیں گے، تو ان دونوں پر کوئی گناہ نہیں اس میں جو وہ (عورت) فدیہ کے طور پر دے دے۔ یہ اللہ کی حدود ہیں، ان سے تجاوز نہ کرو۔ اور جو اللہ کی حدود سے تجاوز کریں گے، تو وہی لوگ ظالم ہیں﴾ [قرآن ۲:۲۲۹]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿طلاق دو مرتبہ ہے، پھر یا تو معروف طریقے سے روک لینا ہے یا بھلے طریقے سے رخصت کر دینا ہے﴾ اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الطلاق مرتان﴾ یہ ثابت ہے کہ زمانہ جاہلیت کے لوگوں کے ہاں طلاق کی کوئی تعداد مقرر نہیں تھی، البتہ ان کے ہاں عدت معلوم اور مقرر تھی، اور اسلام کے ابتدائی دور میں بھی یہی حال تھا۔

---

(۱) (د) اور (ز) اور (م) میں: "فدرجہ" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۲) اسے ترمذی (۱۱۵۹) اور ابن حبان (۴۱۶۲) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۱۲۶۱۴) ، (۱۹۴۰۳) ، (۲۱۹۸۶) اور (۲۴۴۷۱) نے ابن ابی اوفی، معاذ بن جبل اور عائشہ رضی اللہ عنہم کی احادیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۰۶/۲ اور اس سے پہلے کے مقام پر، اور طبری نے ۴/ ۱۲۳-۱۲۴ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول نقل کیا ہے۔ (۴) اسے بخاری (۵۱۹۳) اور مسلم (۱۴۳۶) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 229 | Page 55

...for a while, a man would divorce his wife as many times as he wished; whenever she was about to become lawful [to marry others] after his divorce, he would take her back as he wished. A man said to his wife during the time of the Prophet (PBUH): "I will neither take you in nor let you go to be lawful [for others]." She asked, "How?" He said, "I will divorce you, and when your waiting period (iddah) is about to expire, I will take her back." The woman complained about this to Aisha, who mentioned it to the Prophet (PBUH). Then Allah Almighty revealed this verse as a clarification of the number of divorces in which a man can take back his wife without a new dowry (mahr) or guardian (wali), and it abrogated what they used to do. This meaning was stated by Urwa ibn al-Zubayr, Qatadah, Ibn Zaid, and others (1).

Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, Mujahid, and others said: The purpose of the verse is to define the Sunnah of divorce, meaning: whoever divorces twice should fear Allah regarding the third, either leaving her without depriving her of any of her rights or keeping her by treating her kindly. The verse encompasses these two meanings (2).

Second: Divorce is the dissolution of the bond formed between spouses using specific words. Divorce is permissible by this verse and others, and by the saying of the Prophet (PBUH) in the Hadith of Ibn Umar: "If he wishes he may keep her, and if he wishes he may divorce her" (3). The Messenger of Allah (PBUH) divorced Hafsa and then took her back; narrated by Ibn Majah (4).

The scholars have agreed that whoever divorces his wife while she is pure, in a period of purity in which he has not had intercourse with her, has divorced according to the Sunnah and the waiting period commanded by Allah Almighty. He has the right to take her back if the marriage was consummated before her waiting period expires. Once it expires, he becomes one of the suitors. Thus, the Book, the Sunnah, and consensus indicate...

(1) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/189, Al-Muharrar al-Wajiz 1/306. The report was narrated by Al-Tirmidhi (1192), and Al-Hakim 2/279-280 and he authenticated it, through Ya'la ibn Shabib, from Hisham ibn Urwa, from his father, from Aisha (RA). It was also narrated by Malik 2/588, Al-Tirmidhi 1192, and Al-Tabari 4/125 from Urwa in mursal form without mentioning Aisha. Al-Tirmidhi said: This is more correct than the report of Ya'la ibn Shabib. See also Tafsir Ibn Kathir for this verse, and the commentary on the Hadith in the footnotes of Tafsir al-Tabari 4/540-541 (Sheikh Mahmoud Shakir edition). The opinions of the mentioned Imams were narrated by

Al-Tabari 4/126-127. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/306. The reports of Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, and Mujahid were narrated by Al-Tabari 4/128-129. The report of Ibn Mas'ud was similarly narrated by Ibn Majah (2021) and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 6/140. (3) Narrated by Al-Bukhari (5251), Muslim (1471), and narrated similarly by Ahmad (5164). (4) Sunan Ibn Majah (2016). It was also narrated by Al-Hakim 2/197, and it is from a Hadith of Umar (RA). Al-Hakim said: It is authentic according to the conditions of the two Sheikhs (Bukhari and Muslim), although they did not narrate it.

सूरह अल-बकरा: आयत 229 | पृष्ठ 55

...एक समय तक, एक व्यक्ति अपनी पत्नी को जितनी बार चाहे तलाक दे सकता था; और जब भी वह उसके तलाक से मुक्त होकर (दूसरों के लिए) हलाल होने के करीब होती, वह उसे फिर से वापस ले लेता। नबी (स.अ.व.) के समय में एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा: "न तो मैं तुम्हें अपने पास रखूँगा और न ही तुम्हें (दूसरों के लिए) हलाल होने दूँगा।" उसने पूछा: "कैसे?" उसने कहा: "मैं तुम्हें तलाक दे दूँगा, और जब तुम्हारी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) समाप्त होने वाली होगी, मैं तुम्हें वापस ले लूँगा।" उस महिला ने इसकी शिकायत आयशा (र.अ.) से की, जिन्होंने नबी (स.अ.व.) को इसके बारे में बताया। तब अल्लाह तआला ने तलाक की संख्या को स्पष्ट करने के लिए यह आयत उतारी, जिसमें एक व्यक्ति बिना किसी नए मेहर या वली (अभिभावक) के अपनी पत्नी को वापस ले सकता है, और जो वे पहले करते थे उसे निरस्त कर दिया। इसका अर्थ उरवा बिन अल-जुबैर, कतादा, इब्न ज़ैद और अन्यों ने बताया है (1)।

इब्न मसूद, इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्यों ने कहा: इस आयत का उद्देश्य तलाक की सुन्नत को परिभाषित करना है, अर्थात: जो कोई दो बार तलाक दे, उसे तीसरी बार के मामले में अल्लाह से डरना चाहिए, या तो उसे उसके किसी भी अधिकार से वंचित किए बिना छोड़ दे, या उसे अच्छे व्यवहार के साथ अपने पास रखे। आयत में ये दोनों अर्थ शामिल हैं (2)।

दूसरा: तलाक विशिष्ट शब्दों के साथ पति-पत्नी के बीच बने बंधन को भंग करना है। तलाक इस आयत और अन्य आयतों द्वारा अनुमेय है, और इब्न उमर की हदीस में नबी (स.अ.व.) के कथन द्वारा: "यदि वह चाहे तो उसे रख सकता है, और यदि वह चाहे तो तलाक दे सकता है" (3)। अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने हफ्सा (र.अ.) को तलाक दिया था और फिर उन्हें वापस ले लिया था; इसे इब्न माजाह ने उद्धृत किया है (4)।

विद्वानों ने सहमति व्यक्त की है कि जो कोई अपनी पत्नी को शुद्धता (पाकी) की स्थिति में तलाक देता है, जिसमें उसने उसके साथ संभोग नहीं किया है, उसने सुन्नत और अल्लाह तआला द्वारा आदेशित इद्दत के अनुसार तलाक दिया है। यदि विवाह संपन्न हो चुका है, तो उसे इद्दत समाप्त होने से पहले उसे वापस लेने का अधिकार है। जब इद्दत समाप्त हो जाती है, तो वह विवाह के लिए प्रस्ताव देने वालों में से एक हो जाता है। अतः किताब, सुन्नत और आम सहमति यह दर्शाती है...

(1) देखें अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 1/189, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/306। यह रिपोर्ट अल-तिर्मिज़ी (1192) द्वारा वर्णित की गई थी, और अल-हाकिम 2/279-280 और उन्होंने इसे सही ठहराया, याला इब्न शबीब के माध्यम से, हिशाम इब्न उरवा से, अपने पिता से, आयशा (र.अ.) से। इसे मलिक 2/588, अल-तिर्मिज़ी 1192 और अल-तबारी 4/125 द्वारा उरवा से मुरसल रूप में आयशा का उल्लेख किए बिना भी वर्णित किया गया था। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह याला इब्न शबीब की रिपोर्ट से अधिक सही है। इस आयत के लिए तफ़सीर इब्न कसीर और तफ़सीर अल-तबारी 4/540-541 (शेख महमूद शाकिर संस्करण) के पादलेखों में हदीस पर टिप्पणी देखें। उल्लेखित इमामों के विचार अल-तबारी 4/126-127 द्वारा वर्णित किए गए थे। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/306। इब्न मसूद, इब्न अब्बास और मुजाहिद की रिपोर्ट अल-तबारी 4/128-129 द्वारा वर्णित की गई थी। इब्न मसूद की रिपोर्ट इब्न माजाह (2021) और अल-नसाई ने अल-मुजतबा 6/140 में इसी तरह वर्णित की थी। (3) अल-बुखारी (5251), मुस्लिम (1471) द्वारा वर्णित, और अहमद (5164) द्वारा इसी तरह वर्णित। (4) सुनन इब्न माजाह (2016)। इसे अल-हाकिम 2/197 द्वारा भी वर्णित किया गया था, और यह उमर (र.अ.) की एक हदीस से है। अल-हाकिम ने कहा: यह दो शेखों (बुखारी और मुस्लिम) की शर्तों के अनुसार प्रामाणिक है, हालांकि उन्होंने इसे वर्णित नहीं किया।

...ایک وقت تک، آدمی اپنی بیوی کو جتنا چاہتا طلاق دے دیتا؛ پھر جب وہ اس کی طلاق سے آزاد ہونے (دوسروں کے لیے حلال ہونے) کے قریب ہوتی تو وہ رجوع کر لیتا۔ نبی ﷺ کے عہد میں ایک شخص نے اپنی بیوی سے کہا: "نہ میں تمہیں اپنے پاس رکھوں گا اور نہ تمہیں (دوسروں کے لیے) حلال ہونے دوں گا۔" اس نے پوچھا: "کیسے؟" اس نے کہا: "میں تمہیں طلاق دے دوں گا، پھر جب تمہاری عدت ختم ہونے کے قریب ہوگی تو میں رجوع کر لوں گا۔" اس عورت نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے اس کی شکایت کی، انہوں نے نبی ﷺ سے اس کا ذکر کیا۔ تب اللہ تعالیٰ نے طلاق کی اس تعداد کی وضاحت کے لیے یہ آیت نازل فرمائی جس میں آدمی مہر اور ولی کی تجدید کے بغیر رجوع کر سکتا ہے، اور ان کے پرانے طریقے کو منسوخ کر دیا۔ عروہ بن زبیر، قتادہ، ابن زید وغیرہ نے یہی معنی بیان کیے ہیں (۱)۔

ابن مسعود، ابن عباس، مجاہد وغیرہ نے فرمایا: آیت سے مراد طلاق کی سنت کی تعریف ہے، یعنی: جس نے دو طلاقیں دیں اسے تیسری کے معاملے میں اللہ سے ڈرنا چاہیے، یا تو اسے اس کے کسی حق میں کمی کیے بغیر چھوڑ دے، یا حسن معاشرت کے ساتھ اسے روک لے۔ آیت ان دونوں معنوں پر مشتمل ہے (۲)۔

دوسرا مسئلہ: طلاق مخصوص الفاظ کے ذریعے میاں بیوی کے درمیان قائم نکاح کے بندھن کو ختم کرنے کا نام ہے۔ طلاق اس آیت اور دیگر دلائل سے مباح ہے، اور حدیث ابن عمر میں نبی ﷺ کے اس فرمان سے بھی: "اگر چاہے تو روک لے اور اگر چاہے تو طلاق دے دے" (۳)۔ رسول اللہ ﷺ نے حضرت حفصہ رضی اللہ عنہا کو طلاق دی تھی پھر ان سے رجوع فرمایا؛ اسے ابن ماجہ نے روایت کیا ہے (۴)۔

علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جس نے اپنی بیوی کو ایسی حالتِ طہر (پاکی) میں طلاق دی جس میں اس نے اس سے قربت نہ کی ہو، تو وہ سنت کے مطابق اور اس عدت کے لیے طلاق دینے والا ہے جس کا اللہ تعالیٰ نے حکم دیا ہے۔ اور اسے رجوع کا حق حاصل ہے اگر اس سے جماع ہو چکا ہو، قبل اس کے کہ اس کی عدت گزر جائے۔ جب عدت گزر جائے تو وہ دیگر پیغام نکاح بھیجنے والوں کی طرح ایک پیغام بھیجنے والا بن جاتا ہے۔ پس کتاب، سنت اور اجماع اس بات پر دلالت کرتے ہیں...

(۱) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی ۱/۱۸۹، اور المحرر الوجیز ۱/۳۰۶۔ یہ روایت امام ترمذی (۱۱۹۲) اور حاکم ۲/۲۷۹-۲۸۰ نے روایت کی ہے اور حاکم نے اسے صحیح قرار دیا ہے، بحوالہ یعلیٰ بن شبیب، عن ہشام بن عروہ، عن ابیہ، عن عائشہ رضی اللہ عنہا۔ اسے مالک ۲/۵۸۸، ترمذی ۱۱۹۲ اور طبری ۴/۱۲۵ نے بھی عروہ سے مرسل روایت کیا ہے اور عائشہ کا ذکر نہیں کیا۔ امام ترمذی نے فرمایا: یہ یعلیٰ بن شبیب کی روایت سے زیادہ صحیح ہے۔ نیز اس آیت کے لیے تفسیر ابن کثیر، اور تفسیر طبری ۴/۵۴۰-۵۴۱ (شیخ محمود شاکر ایڈیشن) کے حواشی میں حدیث پر تبصرہ دیکھیں۔ مذکورہ ائمہ کے اقوال طبری نے ۴/۱۲۶-۱۲۷ میں روایت کیے ہیں۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۳۰۶۔ ابن مسعود، ابن عباس اور مجاہد کی روایات طبری نے ۴/۱۲۸-۱۲۹ میں روایت کی ہیں۔ ابن مسعود کی روایت ابن ماجہ (۲۰۲۱) اور نسائی نے المجتبیٰ ۶/۱۴۰ میں اسی طرح روایت کی ہے۔ (۳) اسے بخاری (۵۲۵۱)، مسلم (۱۴۷۱) نے روایت کیا ہے، اور اسی طرح احمد (۵۱۶۴) نے بھی۔ (۴) سنن ابن ماجہ (۲۰۱۶)۔ اسے حاکم نے ۲/۱۹۷ میں بھی روایت کیا ہے، اور یہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ حاکم نے کہا: یہ شیخین (بخاری و مسلم) کی شرائط پر صحیح ہے حالانکہ انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 56

The Ummah agrees that divorce is permissible and not prohibited. Ibn al-Mundhir said (1): "There is no established report regarding the prohibition of divorce nor in its prevention" (2).

Third: Al-Daraqutni narrated (3): Abu al-Abbas Muhammad bin Musa bin Ali al-Dulabi and Yaqub bin Ibrahim told me, they said: Al-Hasan bin Arafa told us, Ismail bin Ayyash told us, from (4) Humaid bin Malik al-Lakhami, from Makhul, from Mu'adh bin Jabal who said: The Messenger of Allah ﷺ said to me: "O Mu'adh, Allah has not created anything on the face of the earth dearer to Him than emancipation, and Allah Almighty has not created anything on the face of the earth more hateful to Him than divorce. So if a man says to his slave: 'You are free, if Allah wills,' then he is free and there is no exception for him. And if he says (6) to his wife: 'You are divorced, if Allah wills,' then he has the exception and no divorce occurs upon her."

Muhammad bin Musa bin Ali told us, Humaid bin al-Rabi' told us, Yazid bin Harun told us, Ismail bin Ayyash informed us with his chain (7) similarly. Humaid said: Yazid bin Harun said to me: "What a [great] Hadith this would be if Humaid bin Malik al-Lakhami were known?" I said: "He is my grandfather." Yazid said: "You have gladdened me, now it has become a Hadith" (8).

Ibn al-Mundhir said: Among those who held the view of exception in divorce are Tawus, Hammad, al-Shafi'i, Abu Thawr, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y). Exception in divorce is not permissible in the view of Malik and al-Awza'i.

(1) In Al-Ishraf 4/160, and see Al-Tamhid 15/69. (2) In (d), (z), and (m): "and there is no established report in its prevention," and in (kh) and (zha): "and there is no report regarding the prohibition of divorce nor in its prevention established," and what is affirmed is from Al-Ishraf. (3) In his Sunan 4/35. (4) In (m): "bin," and it is an error. (5) His saying: "anything," from (m), which is consistent with what is in Sunan al-Daraqutni. (6) In (m): "The man said." (7) His saying: "with his chain," from (m), which is consistent with what is in Sunan al-Daraqutni. (8) Al-Bayhaqi said in al-Sunan 7/361: "Humaid bin al-Rabi' is very weak, Yahya bin Ma'in attributed him to lying, and Humaid bin Malik is unknown, and Makhul from Mu'adh bin Jabal is disconnected. And see al-Tahqiq fi Ahadith al-Khilaf by Ibn al-Jawzi 2/296."

सूरह अल-बकरा: आयत 229 56

उम्मा इस बात पर सहमत है कि तलाक जायज़ है, निषिद्ध नहीं है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (1): "तलाक की मनाही या उसे रोकने के बारे में कोई प्रमाणित रिवायत नहीं है" (2)।

तीसरा: अल-दारकुतनी ने वर्णन किया (3): अबू अल-अब्बास मुहम्मद बिन मूसा बिन अली अल-दुलाबी और याकूब बिन इब्राहिम ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: अल-हसन बिन अरफा ने हमें बताया, इस्माइल बिन अय्याश ने हमें बताया, हमीद बिन मलिक अल-लखमी से (4), मखुल से, मुआ़ज़ बिन जबल से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझसे कहा: "हे मुआ़ज़, अल्लाह ने पृथ्वी पर गुलामी से मुक्ति (आज़ाद करने) से ज़्यादा प्रिय कोई चीज़ पैदा नहीं की है, और अल्लाह तआला ने पृथ्वी पर तलाक से ज़्यादा नापसंद कोई चीज़ पैदा नहीं की है। इसलिए यदि कोई व्यक्ति अपने गुलाम से कहे: 'तुम आज़ाद हो, अगर अल्लाह ने चाहा (इनशाअल्लाह)', तो वह आज़ाद है और उसके लिए कोई अपवाद नहीं है। और यदि वह (6) अपनी पत्नी से कहे: 'तुझे तलाक है, अगर अल्लाह ने चाहा', तो उसके लिए अपवाद मान्य है और उस पर तलाक नहीं होगा।"

मुहम्मद बिन मूसा बिन अली ने हमें बताया, हमीद बिन अल-रबी' ने हमें बताया, यजीद बिन हारून ने हमें बताया, इस्माइल बिन अय्याश ने अपनी सनद (7) के साथ इसी तरह बताया। हमीद ने कहा: यजीद बिन हारून ने मुझसे कहा: "यह कितनी (बेहतरीन) हदीस होती अगर हमीद बिन मलिक अल-लखमी ज्ञात होते?" मैंने कहा: "वह मेरे दादा हैं।" यजीद ने कहा: "तुमने मुझे खुश कर दिया, अब यह एक हदीस बन गई है" (8)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: तलाक में अपवाद (इनशाअल्लाह कहना) को सही मानने वालों में ताऊस, हम्माद, शाफई, अबू थौर और असहाब अल-राय शामिल हैं। इमाम मालिक और औज़ाई के अनुसार तलाक में अपवाद जायज़ नहीं है।

(1) अल-इशराफ़ 4/160 में, और अल-तमहीद 15/69 देखें। (2) (द), (ज़), और (म) में: "और उसे रोकने में कोई रिवायत साबित नहीं है," और (ख) और (ज़): "तलाक की मनाही में और न ही उसे रोकने में कोई रिवायत साबित है," और जो प्रमाणित है वह अल-इशराफ़ से है। (3) उनकी सुनन 4/35 में। (4) (म) में: "बिन," और यह एक त्रुटि है। (5) उनका कहना: "कुछ भी," (म) से, जो सुनन अल-दारकुतनी में जो है उसके अनुरूप है। (6) (म) में: "आदमी ने कहा।" (7) उनका कहना: "अपनी सनद के साथ," (म) से, जो सुनन अल-दारकुतनी में जो है उसके अनुरूप है। (8) अल-बैहकी ने सुनन

7/361 में कहा: "हमीद बिन अल-रबी' बहुत कमज़ोर है, याह्या बिन मईन ने उसे झूठ बोलने वाला बताया है, और हमीद बिन मलिक अज्ञात है, और मखुल की मुआ़ज़ बिन जबल से रिवायत कटी हुई (मुनक़ाति) है। और इब्न अल-जौज़ी की अल-तहक़ीक़ फी अहादीस अल-खिलाफ़ 2/296 देखें।"

سورہ البقرہ : الآية ٢٢٩ ٥٦

امت کا اس پر اتفاق ہے کہ طلاق مباح ہے، ممنوع نہیں ہے۔ ابن المنذر نے کہا (١): طلاق کی ممانعت یا اس سے روکنے کے بارے میں کوئی ثابت شدہ خبر نہیں ہے (٢)۔

تیسری بات: دارقطنی نے روایت کیا (٣): مجھ سے ابو العباس محمد بن موسیٰ بن علی الدولابی اور یعقوب بن ابراہیم نے بیان کیا، ان دونوں نے کہا: ہمیں الحسن بن عرفہ نے بیان کیا، ہمیں اسماعیل بن عیاش نے بیان کیا، انہوں نے (٤) حمید بن مالک اللخمی سے، انہوں نے مکحول سے، انہوں نے معاذ بن جبل سے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھ سے رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اے معاذ! اللہ تعالیٰ نے روئے زمین پر کوئی ایسی چیز پیدا نہیں کی جو اسے آزادی (غلام آزاد کرنے) سے زیادہ محبوب ہو، اور اللہ تعالیٰ نے روئے زمین پر کوئی ایسی چیز پیدا نہیں کی جو اسے طلاق سے زیادہ ناپسندیدہ ہو۔ پس جب آدمی اپنے غلام سے کہے: تو آزاد ہے ان شاء اللہ، تو وہ آزاد ہے اور اس کے لیے کوئی استثناء نہیں، اور جب وہ (٦) اپنی بیوی سے کہے: تجھے طلاق ہے ان شاء اللہ، تو اس کے لیے استثناء ہے اور اس پر طلاق واقع نہ ہوگی»۔

ہمیں محمد بن موسیٰ بن علی نے بیان کیا، ہمیں حمید بن الربیع نے بیان کیا، ہمیں یزید بن ہارون نے بیان کیا، ہمیں اسماعیل بن عیاش نے اپنی سند کے ساتھ (٧) اسی طرح بتایا۔ حمید نے کہا: مجھ سے یزید بن ہارون نے کہا: کتنی (اچھی) حدیث ہوتی اگر حمید بن مالک اللخمی معروف ہوتے؟ میں نے کہا: وہ میرے دادا ہیں، یزید نے کہا: تم نے مجھے خوش کر دیا، اب یہ حدیث بن گئی ہے (٨)۔

ابن المنذر نے کہا: اور جنہوں نے طلاق میں استثناء (ان شاء اللہ کہنا) کو تسلیم کیا ہے ان میں طاؤس، حماد، شافعی، ابو ثور اور اصحاب الرائے شامل ہیں۔ اور امام مالک اور اوزاعی کے قول کے مطابق طلاق میں استثناء جائز نہیں۔

(١) الإشراف ٤/ ١٦٠ میں، اور دیکھیے التمهيد ١٥/ ٦٩۔ (٢) (د)، (ز) اور (م) میں: «طلاق سے روکنے میں کوئی خبر ثابت نہیں»، اور (خ) اور (ظ) میں: «نہ طلاق کی ممانعت میں اور نہ ہی اس سے روکنے میں کوئی خبر ثابت ہے»، اور جو ثابت ہے وہ الإشراف سے ہے۔ (٣) اپنی سنن ٤/ ٣٥ میں۔ (٤) (م) میں: «بن»، اور یہ غلطی ہے۔ (٥) ان کا قول: «شيئاً»، (م) سے ہے، اور یہ وہی ہے جو سنن دارقطنی میں ہے۔ (٦) (م) میں: «آدمی نے کہا»۔ (٧) ان کا قول: «اپنی سند کے ساتھ»، (م) سے ہے، اور یہ وہی ہے جو سنن دارقطنی میں ہے۔ (٨) بیہقی نے السنن ٧/ ٣٦١ میں کہا: حمید بن الربیع بہت ضعیف ہے، یحییٰ بن معین نے اسے کذب کی طرف منسوب کیا، اور حمید بن مالک مجہول ہے، اور مکحول کی معاذ بن جبل سے روایت منقطع ہے۔ اور دیکھیے التحقيق في أحاديث الخلاف لابن الجوزي ٢/ ٢٩٦۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 57

This is the opinion of Al-Hasan and Qatadah specifically regarding divorce. He said: And I follow the first opinion (1). Fourthly: The Almighty's saying: {Then keep [her] in an acceptable manner} is a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is: [is] better, or [is] fairer. It is also valid for it to be the predicate of a deleted subject; meaning: then upon you is keeping [her] in an acceptable manner, or: the duty upon you is keeping [her] in what is known to be the truth. In non-Qur'anic contexts, "keeping" (imsaakan) in the accusative case as a verbal noun (masdar) is permissible (2). And the meaning of "with kindness" (bi-ihsaan) is: not to wrong her of any of her rights, and not to transgress in word. Keeping (al-imsak) is the opposite of release (al-itlaq). Release (al-tasrih) is letting something go, and from it comes "combing hair" (tasrih al-sha'r) to separate some from others. And "sending out cattle" (sarraha al-mashiya) means letting them go (4). Release (al-tasrih) can carry two meanings in its wording: One: leaving her until the waiting period (iddah) from the second divorce is completed, so she becomes more in control of herself (5); this is the opinion of Al-Suddi and Al-Dahhak. The other meaning: that he divorces her a third time and thus releases her; this is the opinion of Mujahid, Ata, and others (6), and it is more correct for three reasons: First: What Al-Daraqutni narrated (7) from Anas that a man said: O Messenger of Allah, Allah Almighty said: {Divorce is twice}, so how did it become three? He said: "Keeping in an acceptable manner or releasing with kindness - in one narration - is the third." Mentioned by Ibn al-Mundhir (8).

---

(1) See Al-Ishraf 4/186; we did not find Ibn al-Mundhir's last opinion there. See also Al-Muhalla 10/217, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/440. (2) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/313, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/306. (3) In (D) and (M): i.e., "no," and what is established is from the rest of the copies, which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/306 and the speech is from it. (4) See Tafsir al-Razi 6/104. (5) In (M): for herself. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/306, and the mentioned reports were narrated by Al-Tabari 4/130-131. (7) In his Sunan 4/4. (8) Al-Ishraf 4/159. The hadith was narrated by Al-Daraqutni via Ismail ibn Sami' from Anas (may Allah be pleased with him), and he said: Thus he said: from Anas, and the correct version is from Ismail ibn Sami' from Abu Razin as a mursal report. Ended. The mursal report was narrated by Abu Dawood in Al-Marasil (220), Ibn Abi Shaybah 5/259, and Al-Tabari 4/130. He said =

सूरह अल-बक़रह: आयत 229 57

विशेष रूप से तलाक के बारे में यह अल-हसन और कतादाह का मत है। उन्होंने कहा: और मैं पहले मत का पालन करता हूँ (1)। चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर उसे भली-भाँति रोक रखना} एक कर्ता (मुबतदा) है, और विधेय (ख़बर) है: [बेहतर] है, या [अति उत्तम] है। यह एक लुप्त कर्ता के विधेय के रूप में भी मान्य हो सकता है; यानी: तो तुम्हारे लिए उसे भली-भाँति रोक रखना है, या: तुम्हारा कर्तव्य उसे उस चीज़ के साथ रोक रखना है जिसे सत्य माना जाता है। गैर-कुरानिक संदर्भों में, "रोकना" (इमसाकन) को कर्म कारक (मस्दर) के रूप में अनुमति दी गई है (2)। "एहसान के साथ" (बि-एहसान) का अर्थ है: उसके किसी भी अधिकार में उसके साथ अन्याय न करना, और बात में सीमा न लांघना। रोक रखना (अल-इमसाक): छोड़ने (अल-इतलाक़) के विपरीत है। छोड़ना (अल-तसरीह): किसी चीज़ को मुक्त करना है, और इसी से "बालों को सुलझाना" (तसरीह अल-शा'र) आया है; ताकि कुछ को दूसरों से अलग किया जा सके। और "पशुओं को चराने भेजना" (सर्रह अल-माशियह) का अर्थ है उन्हें मुक्त करना (4)। 'तसरीह' शब्द के दो अर्थ हो सकते हैं: पहला: उसे तब तक छोड़ देना जब तक कि दूसरी तलाक से इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) पूरी न हो जाए, और वह खुद की मालिक बन जाए (5); यह अल-सुद्दी और अल-दह्हाक का मत है। दूसरा अर्थ: यह कि वह उसे तीसरी बार तलाक दे दे और इस प्रकार उसे मुक्त कर दे; यह मुजाहिद, अता और अन्य (6) का मत है, और यह तीन कारणों से अधिक सही है: पहला: अल-दारकुतनी द्वारा अनस से वर्णित (7) कि एक व्यक्ति ने कहा: हे अल्लाह के रसूल, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तलाक दो बार है}, तो यह तीन कैसे हो गया? उन्होंने कहा: "भली-भाँति रोक रखना या एहसान के साथ छोड़ देना - एक वर्णन में - तीसरी बार है।" इब्न अल-मुन्ज़िर (8) द्वारा उल्लेखित।

---

(1) अल-इशराफ 4/186 देखें; हमें वहां इब्न अल-मुन्ज़िर का आखिरी मत नहीं मिला। अल-मुहल्ला 10/217 और मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 2/440 भी देखें। (2) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान 1/313, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/306 देखें। (3) (द) और (म) में: यानी "नहीं," और शेष प्रतियों में जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/306 के साथ मेल खाता है और कथन उसी से है। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 6/104 देखें। (5) (म) में: खुद के लिए। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/306, और उल्लिखित रिपोर्टें अल-तबरी 4/130-131 द्वारा संकलित की गई थीं। (7) उनकी सुनन 4/4 में। (8) अल-इशराफ 4/159। हदीस को अल-दारकुतनी ने अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से इस्माइल इब्न समी' के माध्यम से संकलित किया था, और उन्होंने कहा: इस प्रकार उन्होंने कहा:

अनस से, और सही संस्करण इस्माइल इब्न समी' से अबू रज़ीन से एक मुरसल रिपोर्ट के रूप में है। समाप्त। मुरसल रिपोर्ट को अबू दाऊद ने अल-मरासील (220), इब्न अबी शैबा 5/259 और अल-तबरी 4/130 में संकलित किया था। उन्होंने कहा =

سورہ البقرہ: آیت 229 57

یہ خاص طور پر طلاق کے بارے میں الحسن اور قتادہ کا قول ہے۔ انہوں نے کہا: اور میں پہلے قول کی پیروی کرتا ہوں (1)۔ چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر دستور کے مطابق روک رکھنا} مبتدا ہے، اور خبر ہے: بہتر ہے، یا احسن ہے۔ اور یہ ایک محذوف مبتدا کی خبر کے طور پر بھی درست ہو سکتا ہے؛ یعنی: تم پر دستور کے مطابق روک رکھنا ہے، یا: تم پر فرض ہے کہ اسے اس کے ساتھ روک رکھو جسے حق مانا جاتا ہے۔ قرآن کے علاوہ "امساکاً" (مصدری حالت میں) بھی جائز ہے (2)۔ "احسان کے ساتھ" کا معنی ہے: اس کے حق میں سے کوئی چیز بھی اس پر ظلم نہ کرنا، اور قول میں زیادتی نہ کرنا۔ امساک: اطلاق (چھوڑنے) کی ضد ہے۔ تسریح: کسی چیز کو بھیج دینا، اور اسی سے بالوں کا سلجھانا (تسریح الشعر) ہے؛ تاکہ کچھ کو کچھ سے الگ کیا جا سکے۔ اور مویشیوں کو چرنے کے لیے بھیجنے (سرح الماشیہ) کا مطلب ہے انہیں چھوڑ دینا (4)۔ تسریح کے لفظ میں دو معنوں کا احتمال ہے: پہلا: اسے چھوڑ دینا یہاں تک کہ دوسری طلاق کی عدت مکمل ہو جائے، اور وہ خود کی مالک بن جائے (5)؛ یہ السدی اور الضحاک کا قول ہے۔ دوسرا معنی: یہ کہ وہ اسے تیسری طلاق دے کر آزاد کر دے؛ یہ مجاہد، عطا اور دیگر کا قول ہے (6)، اور یہ تین وجوہات کی بنا پر زیادہ صحیح ہے: پہلی: جو الدارقطنی (7) نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ ایک شخص نے کہا: اے اللہ کے رسول، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {طلاق دو بار ہے}، تو یہ تین کیسے ہو گئی؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "دستور کے مطابق روک رکھنا یا احسان کے ساتھ چھوڑ دینا - ایک روایت میں - یہ تیسری ہے"۔ اسے ابن المنذر نے ذکر کیا ہے (8)۔

(1) دیکھئے الاشراف 4/186، اور ہمیں اس میں ابن المنذر کا آخری قول نہیں ملا۔ نیز دیکھئے المحلی 10/217، اور مختصر اختلاف العلماء 2/440۔ (2) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس 1/313، اور المحرر الوجیز 1/306۔ (3) (د) اور (م) میں: یعنی "لا" (نہیں)، اور باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز 1/306 کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (4) دیکھئے تفسیر الرازی 6/104۔ (5) (م) میں: اپنے نفس کے لیے۔ (6) المحرر الوجیز 1/306، اور مذکورہ اخبار الطبری نے 4/130-131 میں نقل کی ہیں۔ (7) اپنی سنن 4/4 میں۔ (8) الاشراف 4/159۔ حدیث کو الدارقطنی نے اسماعیل بن سمیع کے واسطے سے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، اور فرمایا: اسی طرح کہا: انس سے، اور درست اسماعیل بن سمیع سے ابورزین سے مرسل روایت ہے۔ اھ مرسل روایت کو ابوداؤد نے المراسیل (220)، ابن ابی شیبہ 5/259، اور الطبری 4/130 میں نقل کیا ہے۔ انہوں نے کہا =

58 Surah Al-Baqarah: Verse 229

Second: That 'tasrih' (releasing/dismissal) is among the words of divorce. Do you not see that it has been read as: "And if^{(1)} they resolve upon dismissal"?

Third^{(2)}: That the form 'fa'ala' (intensive/repeated action) indicates that a repeated action has occurred upon the second divorce, and not leaving is an occurrence of an action expressed by 'taf'il'^{(3)}.

Abu Umar^{(4)} said: The scholars have reached a consensus that the words of the Almighty: ﴿or release [her] with kindness﴾ refers to the third divorce after the two divorces, and this is what He meant by His words: ﴿And if he has divorced her [for the third time], then she is not lawful to him afterward until [after] she marries a husband other than him﴾. And they agreed that whoever divorces his wife once or twice has the right to take her back; but if he divorces her a third time, she is not lawful for him until she marries another husband. This was from the decisive verses of the Quran whose interpretation was not disputed. Similar accounts have been narrated from reliable [solitary] narrators: Said bin Nasr narrated to us, who said: Qasim bin Asbagh narrated to us, who said: Muhammad bin Waddah narrated to us, who said: Abu Bakr bin Abi Shaybah narrated to us, who said: Abu Mu'awiya narrated to us, from Ismail bin Sumay', from Abu Razin, who said: A man came to the Prophet ﷺ and said: "O Messenger of Allah, regarding the word of Allah Almighty: ﴿Divorce is twice. Then, either keep [her] in an acceptable manner or release [her] with kindness﴾, where is the third [divorce]?" The Messenger of Allah ﷺ said: ﴿...either keep [her] in an acceptable manner or release [her] with kindness﴾. Al-Thawri^{(5)} and others narrated it from Ismail bin Sumay' from Abu Razin similarly.

= Al-Bayhaqi 7/340: The correct version is from Ismail bin Sumay' from Abu Razin from the Prophet ﷺ as a *mursal* (disconnected) report; likewise, a group of reliable narrators narrated it from Ismail. Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in *Al-Fath* 9/366 that the *marfu'* (ascribed to Prophet) version is *shadh* (irregular), and the *mursal* is the preserved one. Abd al-Haqq in *Al-Ahkam al-Wusta* 3/195 also preferred the *mursal*, and Ibn al-Qattan followed him in *Bayan al-Wahm wa al-Iham* 2/316 by saying: In my opinion, these two hadiths are authentic. The author will mention the *mursal* hadith later, quoting from Ibn Abd al-Barr. (1) In (M): "If", and the reading is attributed to Ibn Abbas; Ibn Khalawayh mentioned it in *The Rare Recitations*, p. 14. (2) In (M): The third. (3) *Al-Muharrar al-Wajiz* 1/306. (4) *Al-Istidhkar* 18/158, and what will appear between brackets is from it. (5) In (D) and (Z): "Al-Tirmidhi", which is an error; the narration of

Al-Thawri was recorded by Abu Dawood in *Al-Marasil* (220), and Al-Tabari 4/130-131, and the discussion on this hadith has preceded above.

58 सूरह अल-बकरा: आयत 229

दूसरा: कि 'तसरीह' (मुक्त करना/छोड़ना) तलाक के शब्दों में से है। क्या आप नहीं देखते कि इसे इस तरह पढ़ा गया है: "और यदि^{(1)} उन्होंने छोड़ने का इरादा किया"?

तीसरा^{(2)}: कि 'फअअला' (सघन रूप) यह दर्शाता है कि दूसरे तलाक पर एक दोहराया गया कार्य हुआ है, और न छोड़ना किसी ऐसे कार्य का होना है जिसे 'तफ़ईल' के माध्यम से व्यक्त किया गया हो^{(3)}।

अबू उमर^{(4)} ने कहा: विद्वानों ने इस बात पर सहमति जताई है कि सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾या उसे भलाई के साथ छोड़ देना﴿ दो तलाकों के बाद तीसरा तलाक है, और इससे उनका तात्पर्य उनके शब्दों से है: ﴾फिर यदि उसने उसे (तीसरी बार) तलाक दे दिया, तो वह उसके बाद उसके लिए तब तक वैध नहीं है जब तक कि वह उसके अलावा किसी और पति से निकाह न कर ले﴿। और उन्होंने सहमति जताई कि जिस किसी ने अपनी पत्नी को एक या दो बार तलाक दिया, उसे उसे वापस लेने का अधिकार है; लेकिन यदि वह उसे तीसरी बार तलाक देता है, तो वह उसके लिए तब तक वैध नहीं है जब तक कि वह किसी अन्य पति से निकाह न कर ले। यह कुरान की उन स्पष्ट आयतों में से था जिनकी व्याख्या में कोई विवाद नहीं था। विश्वसनीय [एकल] वर्णनकर्ताओं से भी इसी तरह की खबरें मिली हैं: सईद बिन नस्र ने हमें बताया, उन्होंने कहा: कासिम बिन अस्बाग़ ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मुहम्मद बिन वद्दह ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अबू बक्र बिन अबी शायबा ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अबू मुआविया ने हमें बताया, इस्माइल बिन सुमै' से, अबू रज़ीन से, जिन्होंने कहा: एक व्यक्ति नबी ﷺ के पास आया और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में: ﴾तलाक दो बार है। फिर या तो भलाई के साथ रखना या भलाई के साथ छोड़ देना﴿, तो तीसरी कहाँ है?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: ﴾...या तो भलाई के साथ रखना या भलाई के साथ छोड़ देना﴿। अल-थौरी^{(5)} और अन्य लोगों ने इसे इस्माइल बिन सुमै' से अबू रज़ीन के माध्यम से इसी तरह वर्णित किया है।

= अल-बैहकी 7/340: सही बात इस्माइल बिन सुमै' से अबू रज़ीन के माध्यम से नबी ﷺ से 'मुरसल' (विच्छिन्न) के रूप में है; इसी तरह इस्माइल से विश्वसनीय लोगों के एक समूह ने इसे वर्णित किया है। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 9/366 में उल्लेख किया है कि 'मरफ़ू (नबी से जुड़ा हुआ) संस्करण 'शाज़' (अनियमित) है, और 'मुरसल' संरक्षित है। अब्दुल हक़ ने अल-अहकाम अल-वुस्ता

3/195 में मुरसल को भी प्राथमिकता दी, और इब्न अल-क़त्तान ने बयान अल-वहम व अल-इहाम 2/316 में उनका अनुसरण करते हुए कहा: मेरी राय में ये दो हदीसें सही हैं। लेखक बाद में इब्न अब्द अल-बर्र के हवाले से मुरसल हदीस का उल्लेख करेंगे। (1) (M) में: "यदि", और पाठ इब्न अब्बास का है, और इब्न खलवैह ने इसे 'शज़ किरातों' (दुर्लभ पाठों) पृष्ठ 14 में उल्लेख किया है। (2) (M) में: तीसरी। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/306। (4) अल-इस्तिधकार 18/158, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (5) (D) और (Z) में: "तिरमिज़ी", जो गलत है, और अल-थौरी का वर्णन अबू दाऊद ने अल-मरासील (220) में और अल-तबरी 4/130-131 में उद्धृत किया है, और इस हदीस पर चर्चा पहले ही हो चुकी है।

58 سورہ البقرہ: آیت 229

دوسرا: یہ کہ 'تسریح' (آزاد کرنا/چھوڑنا) طلاق کے الفاظ میں سے ہے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اسے یوں پڑھا گیا ہے: "اور اگر^{(1)} انہوں نے چھوڑنے کا ارادہ کر لیا"؟

تیسرا^{(2)}: کہ 'فعّل' (تفعیل کا وزن) یہ ظاہر کرتا ہے کہ دوسری طلاق پر ایک مکرر فعل واقع ہوا ہے، اور چھوڑنے میں کوئی ایسا فعل واقع نہیں ہوتا جسے 'تفعیل' کے ذریعے ظاہر کیا جائے^{(3)}۔

ابو عمر^{(4)} نے کہا: اور علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿یا بھلائی کے ساتھ چھوڑ دینا﴾ دو طلاقوں کے بعد تیسری طلاق ہے، اور اس سے مراد اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿پھر اگر اس نے اسے (تیسری بار) طلاق دے دی، تو اس کے بعد وہ اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ اس کے علاوہ کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے﴾۔ اور انہوں نے اس پر اجماع کیا ہے کہ جس نے اپنی بیوی کو ایک یا دو طلاقیں دیں تو اسے رجوع کرنے کا حق ہے؛ لیکن اگر اس نے تیسری طلاق دے دی تو وہ اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے۔ اور یہ قرآن کے ان محکم احکام میں سے تھا جن کی تاویل میں کوئی اختلاف نہیں ہوا۔ اور ثقہ [آحاد] راویوں سے بھی ایسی ہی روایات منقول ہیں: ہمیں سعید بن نصر نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں قاسم بن اصبغ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن وضاح نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو بکر بن ابی شیبہ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو معاویہ نے اسماعیل بن سمیع سے، انہوں نے ابو رزین سے روایت کیا کہ ایک شخص نبی کریم ﷺ کی بارگاہ میں حاضر ہوا اور عرض کیا: "یا رسول اللہ، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کیا ارشاد ہے: ﴿طلاق دو بار ہے، پھر یا تو بھلائی کے ساتھ روک لینا ہے یا احسان کے ساتھ چھوڑ دینا ہے﴾، تو تیسری طلاق کہاں

ہے؟" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ﴿یا تو بھلائی کے ساتھ روک لینا ہے یا احسان کے ساتھ چھوڑ دینا ہے (یعنی یہ چھوڑ دینا ہی تیسری طلاق ہے)﴾۔ اور اسے ثوری^{(5)} وغیرہ نے اسماعیل بن سمیع سے، انہوں نے ابو رزین سے اسی طرح روایت کیا ہے۔

= بیہقی 7/340: اور درست اسماعیل بن سمیع سے بحوالہ ابو رزین نبی کریم ﷺ سے مرسل روایت ہے، اسی طرح اسے اسماعیل سے ثقہ راویوں کی ایک جماعت نے روایت کیا ہے۔ حافظ ابن حجر نے 'الفتح' 9/366 میں ذکر کیا ہے کہ مرفوع روایت شاذ ہے، اور مرسل ہی محفوظ ہے۔ عبد الحق نے 'الاحکام الوسطیٰ' 3/195 میں بھی مرسل کو ترجیح دی ہے، اور ابن القطان نے 'بیان الوہم والایہام' 2/316 میں ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا ہے: میرے نزدیک یہ دونوں حدیثیں صحیح ہیں۔ مصنف مرسل حدیث کا ذکر آگے چل کر ابن عبد البر کے حوالے سے کریں گے۔ (1) (م) میں: 'اِن'، اور یہ قرات ابن عباس کی ہے، اور ابن خالویہ نے اسے 'القراءات الشاذہ' ص 14 میں ذکر کیا ہے۔ (2) (م) میں: تیسری۔ (3) المحرر الوجیز 1/306۔ (4) الاستذکار 18/158، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (5) (د) اور (ز) میں: 'ترمذی'، جو کہ غلط ہے، اور ثوری کی روایت کو ابو داؤد نے 'المراسیل' (220) میں اور طبری نے 4/130-131 میں نقل کیا ہے، اور اس حدیث پر کلام پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 | Page 59

I said: Al-Kiya Al-Tabari (1) mentioned this report and said: It is not established from the perspective of narration; and he preferred the view of Al-Dahhak and Al-Suddi, that the third divorce is mentioned in the context of the address in the Almighty's saying: {And if he has divorced her [for the third time], then she is not lawful to him afterward until she marries a husband other than him}. So the third is mentioned in connection (2) with this address, signifying the separation (Baynunah) that necessitates prohibition except after [marrying another] husband. Therefore, it is necessary to interpret His saying: {or release with kindness} as a renewed benefit, which is the occurrence of the separation with the two [divorces] upon the expiration of the waiting period ('Iddah), and that the purpose (3) of the verse is to clarify the number of divorces that necessitate prohibition, and to abrogate what was permissible regarding the occurrence of divorce without a restricted number. If His saying: {or release with kindness} were the third, it would not have clarified the intended purpose regarding the occurrence of prohibition with three; because if it were restricted to it, it would not indicate the occurrence of the prohibited separation for her except after a husband. Rather, the prohibition was known from His saying: {And if he has divorced her [for the third time], then she is not lawful to him afterward until she marries a husband other than him}. Thus, it is necessary that the meaning of His saying: {or release with kindness} is not the third, and if His saying: {or release with kindness} meant the third, then His saying immediately following that: {And if he has divorced her} would mean the fourth; because the letter 'fa' signifies immediate succession, which (4) implies a future divorce after what has been previously mentioned. Thus, it is established by this that the Almighty's saying: {or release with kindness} is leaving her until her waiting period ('Iddah) expires.

Fifth: Al-Bukhari titled a chapter on this verse: "Chapter: Whoever allows three divorces based on the saying of the Almighty: {Divorce is twice. Then, either keep [her] in an acceptable manner or release [her] with kindness}" (5). This is an indication from him that this enumeration is merely a facilitation for them; so whoever restricts himself, it becomes binding upon him (6). Our scholars said: The imams of legal verdicts (Fatwa) agreed on the binding nature of pronouncing three divorces in a single word, and this is the opinion of the majority...

---

(1) Ahkam al-Qur'an 1/173, and see Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 1/390. (2) In (Kh) and (M): 'sulb' (core), and in Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas: 'sadr' (beginning). (3) In

(Kh): 'al-qasd', and in (D), (Z), and (M): 'al-maqsood', which accords with what is in Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya and Al-Jassas. (4) In (D) and (M): 'wa qad' (and indeed). The confirmed text is from the rest of the manuscripts, which matches what is in the two mentioned books of Ahkam by Al-Kiya and Al-Jassas. (5) Kitab al-Talaq, Chapter: 4 (Fath al-Bari 9/361). (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/189.

सूरा अल-बक़रह: आयत 229 | पृष्ठ 59

मैंने कहा: अल-किया अल-तबरी (1) ने इस रिपोर्ट का उल्लेख किया और कहा: यह वर्णन (नक़्ल) के दृष्टिकोण से प्रमाणित नहीं है; और उन्होंने अल-दह्याक और अल-सुद्दी के दृष्टिकोण को प्राथमिकता दी, कि तीसरी तलाक़ का उल्लेख अल्लाह के इस कथन के संदर्भ में है: {फिर यदि वह उसे तलाक़ दे दे (तीसरी बार), तो इसके बाद वह उसके लिए तब तक वैध नहीं होगी जब तक कि वह उसके अलावा किसी और पति से निकाह न कर ले}। तो तीसरी का उल्लेख इस संबोधन के संबंध (2) में है, जो एक ऐसी जुदाई (बैनूनत) का लाभ देती है जो [दूसरे] पति के बिना निषेध (तहरीम) को अनिवार्य करती है; इसलिए अल्लाह के कथन: {या भलाई के साथ छोड़ देना} को एक नए लाभ पर महमूल करना अनिवार्य है, जो कि इद्दत की समाप्ति पर दो तलाक़ों के साथ जुदाई का होना है, और यह कि आयत का उद्देश्य (3) निषेध को अनिवार्य करने वाली तलाक़ों की संख्या को स्पष्ट करना है, और बिना किसी सीमित संख्या के तलाक़ देने की अनुमति को निरस्त (मंसूख़) करना है। यदि अल्लाह का कथन: {या भलाई के साथ छोड़ देना} तीसरी तलाक़ होती, तो यह तीन के साथ निषेध के वास्तविक उद्देश्य को स्पष्ट नहीं करता; क्योंकि यदि यह इसी तक सीमित रहता, तो यह दूसरे पति के बिना उसके लिए निषेध वाली जुदाई का संकेत नहीं देता। बल्कि, निषेध अल्लाह के इस कथन से जाना गया: {फिर यदि वह उसे तलाक़ दे दे (तीसरी बार), तो इसके बाद वह उसके लिए तब तक वैध नहीं होगी जब तक कि वह उसके अलावा किसी और पति से निकाह न कर ले}। इसलिए यह आवश्यक है कि उनके कथन: {या भलाई के साथ छोड़ देना} का अर्थ तीसरी न हो, और यदि उनका कथन: {या भलाई के साथ छोड़ देना} तीसरी के अर्थ में होता, तो इसके तुरंत बाद उनका कथन: {फिर यदि वह उसे तलाक़ दे दे} चौथी तलाक़ होती; क्योंकि 'फ़ा' (फ) क्रमबद्धता के लिए है, जो (4) पहले उल्लेखित के बाद भविष्य की तलाक़ की आवश्यकता को दर्शाता है; अतः इससे यह सिद्ध हुआ कि अल्लाह का कथन: {या भलाई के साथ छोड़ देना} उसे छोड़ देना है यहाँ तक कि उसकी इद्दत पूरी हो जाए।

पांचवां: अल-बुखारी ने इस आयत पर एक अध्याय का शीर्षक दिया: "अध्याय: जो अल्लाह के इस कथन के आधार पर एक साथ तीन तलाक़ों को जायज़ मानता है: {तलाक़ दो बार है, फिर या तो भलाई के साथ रोक रखना है या सज्जनता के साथ छोड़ देना है}" (5), और यह उनकी ओर से एक संकेत है कि यह गिनती केवल उनके लिए एक सुगमता (छूट) है; अतः जिसने अपने ऊपर कड़ाई की, वह उस पर लागू हो जाएगी (6)। हमारे विद्वानों ने कहा: फ़तवा के उलेमा इस बात पर सहमत हैं कि एक ही शब्द में तीन तलाक़ देना लागू हो जाता है, और यही बहुमत (जम्हूर) का मत है...

(1) अहकाम अल-क़ुरआन 1/173, और देखें अहकाम अल-क़ुरआन अल-जस्सास 1/390। (2) (ख़) और (म) में: 'सुल्ब', और अहकाम अल-क़ुरआन अल-जस्सास में: 'सद्र'। (3) (ख़) में: 'अल-क़स्द', और (द), (ज़), और (म) में: 'अल-मक़सूद', जो अल-किया और अल-जस्सास के अहकाम अल-क़ुरआन के अनुकूल है। (4) (द) और (म) में: 'व क़द' (और वास्तव में)। शेष प्रतियों से पुष्ट है, जो अल-किया और अल-जस्सास की उल्लिखित दोनों अहकाम पुस्तकों के अनुकूल है। (5) किताब अत-तलाक़, अध्याय: 4 (फ़त्ह अल-बारी 9/361)। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 1/189।

यह नक़्ल के एतबार से :میں نے کہا: الکیا الطبری (۱) نے اس روایت کا ذکر کیا اور کہا साबित नहीं है; और उन्होंने ज़ह्याक और सुद्दी के क़ौल को तरजीह दी कि तीसरी तलाक़ का ज़िक्र अल्लाह तआला के इस फ़रमान के सियाक़ में है :{فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِن بَعْدُ حَتَّىٰ تَنكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ} फिर अगर वो उसे तलाक़ दे दे तो उसके बाद वो उसके (लिए हलाल नहीं जब तक कि वो उसके अलावा किसी और शौहर से निकाह न कर ले)। तो तीसरी तलाक़ इस ख़िताब के सिले (२) में मज़कूर है, जो ऐसी बैनूनत (जुदाई) का फ़ायदा देती है जो बग़ैर [दूसरे] शौहर के हुरमत को वाजिब करती है; चुनांचे अल्लाह को एक नए फ़ायदे पर (या भलाई के साथ छोड़ देना) {أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ} :के इस इरशाद महमुल करना वाजिब है, और वो है इद्दत ख़त्म होने पर दो तलाक़ों के साथ बैनूनत का वाक़े होना, और ये कि आयत का मक़सद (३) तलाक़ की उस तादाद का बयान है जो हुरमत को वाजिब करती है, और बग़ैर किसी महदूद तादाद के तलाक़ वाक़े करने के ही तीसरी {أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ} :जवाज़ को मन्सूख़ करना है। अगर अल्लाह का इरशाद तलाक़ होती तो ये तीन तलाक़ों के साथ हुरमत वाक़े होने के मक़सूद को वाज़ेह न करता; क्योंकि अगर इसी पर इक्तिफ़ा किया जाता तो ये उसके लिए बग़ैर शौहर के हुरमत वाली बैनूनत के वुकू पर दलालत न करता, बल्कि हुरमत तो अल्लाह तआला के पस वाजिब -{فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِن بَعْدُ حَتَّىٰ تَنكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ} :इस इरशाद से मालूम हुई {أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ} का माअनी तीसरी तलाक़ न हो, और अगर {أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ} हुआ कि :तीसरी तलाक़ के माअनी में होता तो इसके फ़ौरन बाद अल्लाह का इरशाद

चौथी तलाक़ होती; क्योंकि 'फ़ा' तअक़ीब (लगातार होने) के लिए है, जिसने {فَإِن طَلَّقَهَا} साBackI ज़िक्र के बाद एक मुस्तक़बिल की तलाक़ का तक़ाज़ा किया; चुनांचे (४) औरत को छोड़ {أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ} :इससे साबित हुआ कि अल्लाह तआला का इरशाद देना है यहाँ तक कि उसकी इद्दत पूरी हो जाए।

पांचवीं बात: इमाम बुख़ारी ने इस आयत पर ये बाब क़ायम किया है: "बाब: जिसने अल्लाह तआला के इस इरशाद की वजह से इकट्ठी तीन तलाक़ों को जाइज़ क़रार तलाक़ दो मर्तबा है, फिर या तो) {الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ} :दिया मारूफ़ तरीक़े से रोक रखना है या भलाई के साथ छोड़ देना है)" (५)، और ये उनकी ;तरफ़ से इस बात की तरफ़ इशारा है कि ये गिनती महज़ उनके लिए एक वूसात है हमारे उलेमा ने -चुनांचे जिसने अपने ऊपर तंगी की, वो उस पर लाज़िम हो जाएगी (६) कहा: अइम्मा-ए-फ़तवा का इस बात पर इत्तिफ़ाक़ है कि एक ही कलिमे में तीन तलाक़ें ...वाक़े करना लाज़िम हो जाता है, और यही जम्हूर का क़ौल है

---

(१) أحكام القرآن ١ / ١٧٣ ، और देखिये أحكام القرآن للجصاص ١ / ٣٩٠ - (٢) (म) और (ख़) में: 'सद्र' है। (३) (ख़) में: 'अल-क़स्द' है, और أحكام القرآن للجصاص में: 'सुल्ब' है, और और (म) में: 'अल-मक़सूद' है, और यही अल-किया और अल-जस्सास की (ज़) ,(द) अहकाम अल-क़ुरआन के मुवाफ़िक़ है। (४) (द) और (म) में: 'व क़द' है। और बाक़ी नुस्ख़ों से यही साबित है, जो अल-किया और अल-जस्सास की मज़कूर-ए-बाला दोनों कुतुब-ए-अहकाम के मुवाफ़िक़ है। (५) किताब अत-तलाक़, बाब: ४ (फ़त्ह अल-बारी ٩ / ٣٦١)- (٦) أحكام القرآن لابن العربي ١ / ١٨٩ -

Surah Al-Baqarah: Verse 229 | Page 60

...the predecessors (Salaf), and Tawus and some of the Literalists (Ahl al-Zahir) took a divergent view, holding that triple divorce in a single word counts as one. This is also narrated from Muhammad ibn Ishaq and al-Hajjaj ibn Artah. It was said of them: nothing follows from it; and this is the opinion(1) of Muqatil. It is related from Dawud that he said(2): it does not occur. The well-known view from al-Hajjaj ibn Artah and the majority of the Salaf and the Imams is that it is binding and occurs as three, and there is no difference between pronouncing it three times together in one word, or separately in multiple words(3). As for those who went with the view that nothing follows from it, they argued using the evidence of the Almighty's saying: {Divorced women shall keep themselves in waiting for three menstrual periods}. This includes every divorced woman except those specifically excluded; and this has already been mentioned. He also said: {Divorce is twice}, and the third is: {either retention on reasonable terms or release with kindness}. Whoever divorces thrice in one word, it is not binding; since it is not mentioned in the Quran. As for those who went with the view that it occurs as one, they relied on three hadiths: First: The hadith of Ibn Abbas from the narration of Tawus, Abu al-Sahba', and 'Ikrimah(4). Second: The hadith of Ibn 'Umar according to the narration of those who reported that he divorced his wife thrice, and that he, peace and blessings be upon him, ordered him to take her back and counted it(5) as one(6) for him. Third: That Rukanah(7) divorced his wife thrice, so the Messenger of Allah ﷺ ordered him to take her back, and taking back (raj'ah)...

---

(1) In (Kha) and (Zha): "doctrine". (2) His saying "said" is not in (Zha). (3) See Al-Istidhkar 17/8-20, Al-Muntaqa 3/4, Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama 2/462, and Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 1/170. (4) Reported by Muslim (1472): (16) from Ibn Tawus, from his father, that Abu al-Sahba' said to Ibn Abbas: "Do you know that the three (divorces) used to be considered one during the time of the Prophet ﷺ and Abu Bakr, and for three years of Umar's caliphate?" Ibn Abbas said: "Yes." It was also reported by Ahmad (2875), and Muslim (1472): (15) from Ibn Abbas similarly, but it does not mention Abu al-Sahba', and the author will mention it. As for the narration of 'Ikrimah from Ibn Abbas, it is in the hadith of Rukanah ibn Abd Yazid, and it will follow. See Al-Muhalla 10/168. (5) In (Meem): "it was counted for him", and in (Dal): "it was counted against him". (6) Al-Daraqutni reported this narration in his Sunan 7/4, and the author will mention it. (7) In (Kha) and (Ta): "that Abu Rukanah", and what is established is from the rest of the manuscripts, and "Abu Rukanah" also occurred in

the hadith of Abu Dawud (2196) from the narration of 'Ikrimah, from Ibn Abbas who said: Abd Yazid - Abu Rukanah and his brothers - divorced Umm Rukanah..., he said =

सूरह अल-बक़रह: आयत 229 | पृष्ठ 60

...पूर्वजों (सलफ़), और ताऊस और कुछ अहल अल-ज़ाहिर (अक्षरवादी) ने एक अलग राय अपनाई कि एक ही शब्द में तीन तलाक एक माना जाता है। यह मुहम्मद इब्न इसहाक और अल-हज्जाज इब्न अरताह से भी वर्णित है। उनके बारे में कहा गया: इससे कुछ भी लागू नहीं होता; और यह मुक़ातिल की राय(1) है। दाऊद से यह वर्णित है कि उन्होंने कहा(2): यह घटित नहीं होता। अल-हज्जाज इब्न अरताह और अधिकांश सलफ़ और इमामों से प्रसिद्ध विचार यह है कि यह अनिवार्य है और तीन के रूप में घटित होता है, और इसमें कोई अंतर नहीं है कि इसे एक शब्द में तीन बार एक साथ बोला जाए, या अलग-अलग शब्दों में(3)। जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने इस विचार को अपनाया कि इससे कुछ भी लागू नहीं होता, उन्होंने सर्वशक्तिमान के इस कथन के प्रमाण का उपयोग किया: {तलाकशुदा स्त्रियाँ स्वयं को तीन मासिक धर्म तक रोके रखें}। इसमें प्रत्येक तलाकशुदा महिला शामिल है, सिवाय उनके जिन्हें विशेष रूप से बाहर रखा गया है; और इसका उल्लेख पहले ही किया जा चुका है। उन्होंने यह भी कहा: {तलाक दो बार है}, और तीसरा है: {या तो सम्मानजनक शर्तों पर रखना या दयालुता के साथ विदा करना}। जो कोई एक शब्द में तीन तलाक देता है, वह बाध्यकारी नहीं है; क्योंकि इसका कुरान में उल्लेख नहीं है। जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने इस विचार को अपनाया कि यह एक के रूप में घटित होता है, उन्होंने तीन हदीसों का सहारा लिया: पहला: ताऊस, अबू अल-सहबा और इकरामा की रिवायत से इब्न अब्बास की हदीस(4)। दूसरा: इब्न उमर की हदीस उन लोगों की रिवायत के अनुसार जिन्होंने रिपोर्ट किया कि उन्होंने अपनी पत्नी को तीन तलाक दिए थे, और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उन्हें उसे वापस लेने का आदेश दिया और उनके लिए इसे एक(6) गिना(5)। तीसरा: कि रुकाना(7) ने अपनी पत्नी को तीन तलाक दिए थे, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें उसे वापस लेने का आदेश दिया, और वापसी (रुजू)...

---

(1) (ख़) और (ज़) में: "मज़हब"। (2) उनका कहना "कहा", (ज़) में नहीं है। (3) देखें अल-इस्तिज़कार 17/8-20, अल-मुन्तका 3/4, मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा 2/462, और अहकाम अल-कुरआन अल-किया अल-तबरी 1/170 द्वारा। (4) मुस्लिम (1472) द्वारा उद्धृत: (16) इब्न ताऊस से, अपने पिता से, कि अबू अल-सहबा ने इब्न अब्बास से कहा: "क्या आप जानते हैं कि नबी ﷺ और अबू बक्र के समय में, और उमर के खिलाफ़त के तीन वर्षों तक तीन (तलाक) को एक माना जाता था?" इब्न अब्बास ने कहा: "हाँ।" इसे अहमद (2875) और मुस्लिम (1472): (15) द्वारा इब्न अब्बास से भी इसी तरह उद्धृत किया गया है, लेकिन इसमें अबू अल-सहबा का उल्लेख नहीं है, और लेखक इसका

उल्लेख करेंगे। जहाँ तक इकरामा की इब्न अब्बास से रिवायत की बात है, वह रुकाना इब्न अब्द यज़ीद की हदीस में है, और वह आगे आएगी। देखें अल-मुहल्ला 10/168। (5) (मीम) में: "उसके लिए गिना गया", और (दाल) में: "उसके खिलाफ गिना गया"। (6) अल-दाराकुतनी ने इस रिवायत को अपनी सुनन 7/4 में उद्धृत किया है, और लेखक इसका उल्लेख करेंगे। (7) (ख़) और (त) में: "कि अबू रुकाना", और जो स्थापित है वह बाकी पांडुलिपियों से है, और "अबू रुकाना" अबू दाऊद (2196) की हदीस में इकरामा की रिवायत से इब्न अब्बास से भी आया है जिन्होंने कहा: अब्द यज़ीद - अबू रुकाना और उनके भाई - ने उम्म रुकाना को तलाक दिया..., उन्होंने कहा =

...سلف، اور طاؤس اور بعض اہل ظاہر اس طرف گئے ہیں کہ ایک ہی لفظ میں دی گئی تین طلاقیں ایک ہی واقع ہوتی ہیں، اور یہ محمد بن اسحاق اور حجاج بن ارطاۃ سے بھی مروی ہے۔ اور ان دونوں سے یہ بھی کہا گیا ہے کہ: اس سے کچھ لازم نہیں آتا؛ اور یہ مقاتل کا قول(۱) ہے۔ اور داؤد سے حکایت ہے کہ انہوں نے کہا(۲): (طلاق) واقع ہی نہیں ہوتی۔ اور حجاج بن ارطاۃ اور جمہور سلف و ائمہ سے مشہور یہ ہے کہ یہ تینوں لازم اور واقع ہو جاتی ہیں، اور اس میں کوئی فرق نہیں کہ انہیں ایک لفظ میں اکٹھا دیا جائے یا الگ الگ کلمات میں(۳)۔ بہر حال جو لوگ اس طرف گئے کہ اس سے کچھ لازم نہیں آتا، انہوں نے اللہ تعالی کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ (اور طلاق یافتہ عورتیں اپنے آپ کو تین حیض تک روکے رکھیں)۔ اور یہ ہر طلاق یافتہ عورت کو شامل ہے سوائے اس کے جسے خاص کر دیا گیا ہو؛ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور فرمایا: ﴿الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ﴾ (طلاق دو بار ہے) اور تیسری بار: ﴿فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ﴾ (یا تو دستور کے مطابق روک لینا ہے یا بھلے طریقے سے رخصت کر دینا ہے)۔ اور جس نے ایک ہی لفظ میں تین طلاقیں دیں تو وہ لازم نہیں ہوں گی؛ کیونکہ قرآن میں اس کا ذکر نہیں ہے۔ اور جو لوگ اس طرف گئے کہ یہ ایک واقع ہوتی ہے، انہوں نے تین احادیث سے استدلال کیا: پہلی: ابن عباس کی حدیث جو طاؤس، ابوالصہباء اور عکرمہ کی روایت سے ہے(۴)۔ دوسری: ابن عمر کی حدیث ان لوگوں کی روایت پر جنہوں نے روایت کی کہ انہوں نے اپنی بیوی کو تین طلاقیں دیں، اور آپ ﷺ نے انہیں رجوع کا حکم دیا اور ان کے لیے(۵) اسے ایک(۶) شمار کیا۔ تیسری: یہ کہ رکانہ(۷) نے اپنی بیوی کو تین طلاقیں دیں، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں رجوع کا حکم دیا، اور رجعت...

(١) (خ) اور (ظ) میں: "مذہب"۔ (٢) ان کا قول: "قال" (کہا)، (ظ) میں نہیں ہے۔ (٣) دیکھئے الاستذکار ١٧ / ٨-٢٠، اور المنتقی ٣/٤، اور مختصر اختلاف العلماء ٢/ ٤٦٢، اور احکام القرآن للکیا الطبری ١/ ١٧٠۔ (٤) اسے مسلم (١٤٧٢): (١٦) نے ابن طاؤس سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا کہ ابوالصہباء نے ابن عباس سے کہا: کیا آپ جانتے ہیں کہ نبی ﷺ اور ابوبکر کے عہد میں اور عمر کی امارت کے تین سالوں تک تین (طلاقیں) ایک ہی شمار کی جاتی تھیں؟ تو ابن عباس نے کہا: ہاں۔ اور اسے احمد (٢٨٧٥) اور مسلم (١٤٧٢): (١٥) نے بھی ابن عباس سے اسی طرح روایت کیا ہے، لیکن اس میں ابوالصہباء کا ذکر نہیں ہے، اور مصنف عنقریب اس کا ذکر کریں گے۔ رہی عکرمہ کی ابن عباس سے روایت تو وہ رکانہ بن عبد یزید کی حدیث میں ہے، جو آگے آئے گی۔ دیکھئے المحلی ١٠/١٦٨۔ (٥) (م) میں ہے: "واحتسبت له"، اور (د) میں ہے: "واحتسب علیه"۔ (٦) اس روایت کو دارقطنی نے اپنی سنن ٤/٧ میں روایت کیا ہے، اور مصنف اس کا ذکر کریں گے۔ (٧) (خ) اور (ط) میں ہے: "ان ابا رکانة"، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور "ابو رکانہ" ابوداؤد (٢١٩٦) کی حدیث میں عکرمہ کی روایت سے ابن عباس سے بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: عبد یزید - ابو رکانہ اور ان کے بھائیوں - نے ام رکانہ کو طلاق دی...، انہوں نے کہا =

Surah Al-Baqarah: Verse 229 61

...entails the occurrence of one [divorce]. The response regarding the hadiths is what Al-Tahawi mentioned: that Sa'id ibn Jubayr, Mujahid, 'Ata', 'Amr ibn Dinar, Malik ibn al-Harith(1), Muhammad ibn Iyas ibn al-Bukayr, and al-Nu'man ibn Abi 'Ayyash narrated from Ibn Abbas regarding one who divorces his wife three times, that he has disobeyed his Lord, and his wife is irrevocably divorced from him, and he cannot marry her except after [she marries] another husband. In what these imams narrated from Ibn Abbas, which accords with the majority, there is evidence for the weakness of the narration of Tawus and others. Ibn Abbas would not oppose the Companions in favor of his own opinion(3). Ibn 'Abd al-Barr said(4): The narration of Tawus is an illusion and an error; none of the jurists of the major regions in the Hijaz, Sham, Iraq, the East, and the West paid heed to it. It has been said that Abu al-Sahba' is not known among the freedmen of Ibn Abbas(5). Judge Abu al-Walid al-Baji said(6): In my view, the narration from Ibn Tawus to that effect is authentic, for the imams Ma'mar, Ibn Jurayj, and others(7) narrated from him; and Ibn Tawus is an imam. The hadith they refer to is what Ibn Tawus narrated from his father, from Ibn Abbas, who said:

= Al-Dhahabi in Al-Tajreed, p. 360: "This is not correct, and it is well-known that the subject of the story is Rukanah." End quote. The author will discuss the hadith in what follows. And Rukanah ibn 'Abd Yazid ibn Hashim ibn al-Muttalib ibn 'Abd Manaf al-Muttalibi, was among those who embraced Islam during the Conquest [of Mecca]. He lived in Medina until the caliphate of 'Uthman, and it is said he died in the year 41 AH. Al-Tahdhib 1/611. See Al-Isabah 6/340. (1) In the manuscripts: "Al-Huwayrith", which is a mistake; what is confirmed from the sources [is Malik ibn al-Harith]. See Al-Mudawwanah 2/421, Musannaf Ibn Abi Shaybah 5/11, Sharh Ma'ani al-Athar 3/57, and Sunan al-Bayhaqi 7/337. Malik ibn al-Harith al-Sulami al-Raqqi, also said to be al-Kufi, died in the year 94 AH. Al-Tahdhib 4/10. (2) In the manuscripts: "wa ma" (and what), what is confirmed is from manuscript (M). (3) See Sharh Ma'ani al-Athar 3/57, Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama 2/462, Sunan al-Bayhaqi 7/337-338, and Al-Istidhkar 15/17. (4) Al-Istidhkar 15/17. (5) Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Tahdhib 2/219: "Suhayb Abu al-Sahba' al-Bakri al-Basri, also called al-Madani, a freedman of Ibn Abbas." (6) Al-Muntaqa 4/4. (7) The two narrations of Ma'mar and Ibn Jurayj were recorded by Muslim (1472): (15) and (16).

सूरह अल-बक़रह: आयत 229 61

...एक (तलाक) के होने की आवश्यकता होती है। हदीसों के बारे में जवाब वह है जिसका उल्लेख अल-तहावी ने किया है: कि सईद इब्न जुबैर, मुजाहिद, अता, अम्र इब्न दीनार, मलिक इब्न अल-हारिस(1), मुहम्मद इब्न इयास इब्न अल-बुकैर, और अल-नुमान इब्न अबी अयाश ने इब्न अब्बास से उस व्यक्ति के बारे में रिवायत की है जिसने अपनी पत्नी को तीन तलाक दिए हों, कि उसने अपने रब की नाफरमानी की है, और उसकी पत्नी उससे अलग (बाइन) हो गई है, और वह उससे निकाह नहीं कर सकता जब तक कि वह किसी दूसरे पति से निकाह न कर ले। इब्न अब्बास से इन इमामों ने जो रिवायत की है, जो जमात (बहुमत) के अनुकूल है, उसमें ताऊस और अन्य की रिवायत की कमजोरी का प्रमाण है। इब्न अब्बास अपनी निजी राय के लिए सहाबा (साथियों) का विरोध नहीं कर सकते थे(3)। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा(4): ताऊस की रिवायत एक भ्रम और गलती है, हिजाज़, शाम, इराक, पूर्व और पश्चिम के प्रमुख क्षेत्रों के किसी भी फकीह ने इस पर ध्यान नहीं दिया। यह भी कहा गया है कि अबू अल-सहबा को इब्न अब्बास के स्वतंत्र किए गए दासों (मवाली) में नहीं जाना जाता है(5)। काज़ी अबू अल-वलीद अल-बाजी ने कहा(6): मेरे विचार में, इब्न ताऊस से उस आशय की रिवायत सही है, क्योंकि इमामों: मा'मर, इब्न जुरायज और अन्य(7) ने उनसे रिवायत की है; और इब्न ताऊस एक इमाम हैं। जिस हदीस की वे ओर इशारा कर रहे हैं, वह वह है जिसे इब्न ताऊस ने अपने पिता से, इब्न अब्बास से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा:

= अल-ज़हबी 'अल-तजरीद' पृ. 360 में: "यह सही नहीं है, और यह सर्वविदित है कि कहानी के पात्र रुकाना हैं।" समाप्त। लेखक आगे हदीस पर चर्चा करेंगे। और रुकाना इब्न अब्द याज़ीद इब्न हाशिम इब्न अल-मुत्तलिब इब्न अब्द मनाफ़ अल-मुत्तलिबी, मक्का विजय के समय इस्लाम स्वीकार करने वालों में से थे। वे मदीना में रहे और उस्मान की खिलाफत तक जीवित रहे, और कहा जाता है कि उनकी मृत्यु वर्ष 41 हिजरी में हुई थी। अल-तहज़ीब 1/611। अल-इसाबा 6/340 देखें। (1) प्रतियों में: "अल-हुवैरिथ", जो एक गलती है, और स्रोतों से जो पुष्ट है [मलिक इब्न अल-हारिस है]। देखें अल-मुदव्वना 2/421, मुसन्नफ इब्न अबी शैबा 5/11, शरह मानी अल-आसार 3/57, और सुनन अल-बैहकी 7/337। मलिक इब्न अल-हारिस अल-सुलामी अल-रक्की, जिन्हें अल-कूफी भी कहा जाता है, उनकी मृत्यु वर्ष 94 हिजरी में हुई। अल-तहज़ीब 4/10। (2) प्रतियों में: "वा मा", पुष्ट पाठ (म) से है। (3) शरह मानी अल-आसार 3/57, मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 2/462, सुनन अल-बैहकी 7/337-338, और अल-इस्तिज़कार 15/17 देखें। (4) अल-इस्तिज़कार 15/17। (5) अल-हाफ़िज़

इब्न हजर ने अल-तहज़ीब 2/219 में कहा: "सुहैब अबू अल-सहबा अल-बकरी अल-बसरी, जिन्हें अल-मदनी भी कहा जाता है, इब्न अब्बास के गुलाम थे।" (6) अल-मुंतका 4/4। (7) मा'मर और इब्न जुरायज की दो रिवायतें मुस्लिम (1472): (15) और (16) द्वारा संकलित की गई हैं।

سورہ بقرہ: آیت 229 61

...ایک واقع ہونے کا تقاضا کرتی ہے۔ احادیث کا جواب وہی ہے جو طحاویؒ نے ذکر کیا ہے کہ سعید بن جبیر، مجاہد، عطا، عمرو بن دینار، مالک بن حارث(1)، محمد بن ایاس بن بکیر اور نعمان بن ابی عیاش نے ابن عباسؓ سے اس شخص کے بارے میں روایت کیا ہے جس نے اپنی بیوی کو تین طلاقیں دیں کہ اس نے اپنے رب کی نافرمانی کی اور اس کی بیوی اس سے بائن ہو گئی، اور وہ اس سے نکاح نہیں کر سکتا جب تک کہ وہ کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے۔ ان ائمہ نے ابن عباسؓ سے جو کچھ روایت کیا ہے، جو کہ جمہور کے موافق ہے، اس میں طاؤس اور دیگر کی روایت کی کمزوری کی دلیل ہے، اور ابن عباسؓ ایسے نہ تھے کہ اپنی رائے کے لیے صحابہؓ کی مخالفت کرتے(3)۔ ابن عبد البر(4) نے کہا: طاؤس کی روایت وہم اور غلطی ہے، حجاز، شام، عراق، مشرق اور مغرب کے فقہاء میں سے کسی نے اس کی طرف التفات نہیں کیا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ ابو الصہباء ابن عباسؓ کے موالی (آزاد کردہ غلاموں) میں معروف نہیں ہیں(5)۔ قاضی ابو الولید باجی(6) نے کہا: میرے نزدیک ابن طاؤس سے اس بارے میں روایت صحیح ہے، کیونکہ ائمہ: معمر، ابن جریج اور دیگر(7) نے ان سے روایت کی ہے؛ اور ابن طاؤس ایک امام ہیں۔ اور وہ حدیث جس کی طرف وہ اشارہ کر رہے ہیں وہ ہے جو ابن طاؤس نے اپنے والد سے، ابن عباسؓ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا:

= الذہبیؒ التجرید ص 360 میں: "یہ صحیح نہیں ہے، اور مشہور یہ ہے کہ قصہ کے مالک رکانہؓ ہیں۔" انتہی۔ مصنف آگے حدیث پر بات کریں گے۔ اور رکانہ بن عبد یزید بن ہاشم بن مطلب بن عبد مناف مطلبی، فتح مکہ کے اسلام لانے والوں میں سے تھے، مدینہ میں مقیم رہے اور عثمانؓ کی خلافت تک باقی رہے، اور کہا گیا کہ ان کی وفات سن 41ھ میں ہوئی۔ التہذیب 1/611۔ اور

دیکھئے الاصابہ 6/340۔ (1) نسخوں میں: "الحویرث" ہے، جو کہ غلط ہے، اور مصادر سے جو ثابت ہے [مالک بن الحارث ہے]۔ دیکھئے المدونہ 2/421، مصنف ابن ابی شیبہ 5/11، شرح معانی الآثار 3/57، اور سنن بیہقی 7/337۔ اور مالک بن حارث سلمی رقی، جنہیں کوفی بھی کہا جاتا ہے، ان کی وفات سن 94ھ میں ہوئی۔ التہذیب 4/10۔ (2) نسخوں میں: "وما"، اور (م) سے جو ثابت ہے۔ (3) دیکھئے شرح معانی الآثار 3/57، مختصر اختلاف العلماء 2/462، سنن بیہقی 7/337-338، اور الاستذکار 15/17۔ (4) الاستذکار 15/17۔ (5) حافظ ابن حجرؒ نے التہذیب 2/219 میں کہا: "صہیب ابو الصہباء بکری بصری، اور کہا جاتا ہے: مدنی، ابن عباس کے مولیٰ۔" (6) المنتقیٰ 4/4۔ (7) معمر اور ابن جریج کی دونوں روایتیں مسلم (1472): (15) اور (16) نے نکالی ہیں۔

Page 62, Surah Al-Baqarah: Verse 229

During the time of the Messenger of Allah (peace be upon him), Abu Bakr, and the first two years of the caliphate of Umar ibn al-Khattab, the three-fold divorce was treated as one. Umar (may Allah be pleased with him) said: "People have become hasty in a matter in which they used to have patience. What if we were to enforce it upon them?" So he enforced it upon them (1).

The meaning of the hadith is that they used to pronounce one divorce instead of what people do now by pronouncing three divorces. Evidence for the correctness of this interpretation is Umar's saying: "People have become hasty in a matter in which they used to have patience." He denounced them for introducing haste into divorce, a matter in which they once had patience. If their situation had been like that at the beginning of Islam during the time of the Prophet (peace be upon him), he would not have said that, nor would he have blamed them for being hasty in a matter in which they had patience. Another proof for this interpretation is what has been narrated from Ibn Abbas through other chains that he gave a fatwa stating that three divorces are binding for whoever pronounces them all at once. If this was the meaning of Ibn Tawus's hadith, then it is as we said. If Ibn Tawus's hadith (2) is understood in the way interpreted by those whose opinions are not taken into account, then Ibn Abbas returned to the majority view, and consensus was established upon it. Our evidence from the perspective of analogy is that this is a divorce issued by someone who has the authority to do so, hence it must be binding upon him, similar to when he issues it individually (3).

I say: What Al-Baji interpreted is the same meaning mentioned by Al-Kiya Al-Tabari (4) from the scholars of Hadith: meaning that they used to pronounce one divorce instead of what they now pronounce as three; that is, they did not pronounce a divorce in every menstrual cycle, but rather they pronounced only one during the entire waiting period until the period became clear and ended.

Al-Qadi Abu Muhammad Abdul Wahab said: Its meaning is that people used to restrict themselves to one divorce (5), then they increased the pronouncement of three during Umar's days. The judge said: And this is...

---

(1) It is the hadith of Muslim mentioned in the previous comment. Al-Bayhaqi said (7/337): This hadith is one of those on which Al-Bukhari and Muslim disagreed; Muslim included it while Al-Bukhari omitted it. I think he omitted it because it

contradicts other narrations from Ibn Abbas. (2) In the manuscripts: Ibn Abbas; what is established is from Al-Muntaqa. (3) In Al-Muntaqa: individually. (4) Ahkam al-Quran 1/171. (5) In (kh) and (z): on one.

पृष्ठ 62, सूरा अल-बकराह: आयत 229

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम), अबू बक्र और उमर इब्न अल-खत्ताब के खिलाफत के पहले दो वर्षों के दौरान, तीन बार दिए गए तलाक को एक माना जाता था। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "लोगों ने उस मामले में जल्दबाजी करना शुरू कर दिया है जिसमें वे पहले धैर्य रखते थे। क्या होगा यदि हम इसे उन पर लागू कर दें?" तो उन्होंने इसे उन पर लागू कर दिया (1)।

हदीस का अर्थ यह है कि वे अब लोगों द्वारा तीन तलाक देने के बजाय एक तलाक देते थे; और इस व्याख्या की शुद्धता का प्रमाण यह है कि उमर ने कहा: "लोगों ने उस मामले में जल्दबाजी की है जिसमें वे धैर्य रखते थे।" उन्होंने उन पर तलाक में जल्दबाजी शुरू करने के लिए आपत्ति जताई, एक ऐसा मामला जिसमें वे पहले धैर्य रखते थे। यदि इस्लाम की शुरुआत में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के समय में उनकी स्थिति ऐसी होती, तो वे ऐसा नहीं कहते, और न ही वे उन पर इस बात के लिए आपत्ति करते कि उन्होंने उस मामले में जल्दबाजी की जिसमें वे धैर्य रखते थे। इस व्याख्या की सत्यता का एक और प्रमाण वह है जो इब्न अब्बास से अन्य माध्यमों से वर्णित है कि उन्होंने फतवा दिया कि जो कोई भी एक साथ तीन तलाक देता है, उसके लिए वे बाध्यकारी हैं। यदि इब्न ताऊस की हदीस का यही अर्थ था, तो यह वही है जो हमने कहा। और यदि इब्न ताऊस की हदीस (2) को उस तरह समझा जाए जैसा कि उन लोगों द्वारा व्याख्या की गई है जिनकी राय का कोई मूल्य नहीं है, तो इब्न अब्बास जमात (बहुमत) की राय पर वापस आ गए, और इस पर सर्वसम्मति बन गई। कयास (तुलना) के दृष्टिकोण से हमारा प्रमाण यह है कि यह एक ऐसा तलाक है जो उसके द्वारा दिया गया है जिसके पास इसका अधिकार है, इसलिए इसे उस पर लागू करना अनिवार्य है, जैसा कि तब होता है जब वह इसे अलग-अलग (3) देता है।

मैंने कहा: अल-बाजी ने जो व्याख्या की है, वही अर्थ अल-किया अल-तबरी (4) ने हदीस के विद्वानों के हवाले से बताया है: अर्थात, वे लोग उस स्थान पर एक तलाक देते थे जहाँ वे अब तीन तलाक देते हैं; यानी, वे हर माहवारी (कुरु) में तलाक नहीं देते थे, बल्कि वे पूरी इद्दत की अवधि में केवल एक ही तलाक देते थे जब तक कि इद्दत स्पष्ट होकर समाप्त न हो जाए।

और काजी अबू मुहम्मद अब्दुल वहाब ने कहा: इसका अर्थ यह है कि लोग केवल एक तलाक तक सीमित रहते थे (5), फिर उमर के दिनों में उन्होंने तीन तलाक देने की संख्या बढ़ा दी। काजी ने कहा: और यही...

(1) यह मुस्लिम की हदीस है जिसका उल्लेख पिछली टिप्पणी में किया गया है। अल-बैहाकी ने कहा (7/337): यह हदीस उन हदीसों में से एक है जिन पर अल-बुखारी और मुस्लिम में मतभेद था; मुस्लिम ने इसे दर्ज किया और अल-बुखारी ने इसे छोड़ दिया। मेरा मानना है कि उन्होंने इसे इसलिए छोड़ दिया क्योंकि यह इब्न अब्बास के अन्य वर्णनों के विपरीत है। (2) पांडुलिपियों में: इब्न अब्बास; जो अल-मुंतका में स्थापित है। (3) अल-मुंतका में: अलग-अलग। (4) अहकाम अल-कुरान 1/171। (5) (ख) और (ज़) में: एक पर।

صفحہ ۶۲، سورۃ البقرہ: آیت ۲۲۹

رسول اللہ ﷺ، ابوبکر اور عمر بن الخطاب کی خلافت کے ابتدائی دو سالوں کے دوران، تین طلاقوں کو ایک طلاق سمجھا جاتا تھا۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "لوگوں نے اس معاملے میں جلدی کرنا شروع کر دی ہے جس میں ان کے لیے پہلے صبر و تحمل تھا، کاش ہم اسے ان پر نافذ کر دیں!" چنانچہ انہوں نے اسے ان پر نافذ کر دیا (۱)۔

حدیث کا مطلب یہ ہے کہ وہ لوگوں کے اب تین طلاقیں دینے کے بجائے ایک طلاق واقع کیا کرتے تھے؛ اور اس تاویل کے صحیح ہونے کی دلیل یہ ہے کہ حضرت عمر نے فرمایا: "لوگوں نے اس معاملے میں جلدی کی ہے جس میں ان کے لیے صبر تھا"؛ تو انہوں نے ان پر اس بات کی نکیر کی کہ انہوں نے طلاق میں جلدی کا معاملہ ایجاد کیا جس میں پہلے ان کے پاس صبر تھا۔ اگر اسلام کے شروع میں نبی ﷺ کے زمانے میں ان کا حال یہی ہوتا تو وہ یہ نہ کہتے، اور نہ ہی ان پر اس بات کا عیب نکالتے کہ انہوں نے اس معاملے میں جلدی کی جس میں ان کے پاس صبر تھا۔ اس تاویل کی صحت پر ایک اور دلیل وہ ہے جو ابن عباس سے دوسرے طرق سے مروی ہے کہ انہوں نے ایک ساتھ تین طلاقیں دینے والے پر اسے لازم ہونے کا فتویٰ دیا۔ اگر ابن طاؤس کی حدیث کا یہی معنی ہے، تو یہ وہی ہے جو ہم نے کہا۔ اور اگر ابن طاؤس کی حدیث (۲) کو اس پر محمول کیا جائے جس کی تاویل وہ کرتے ہیں جن کی بات کا کوئی اعتبار نہیں، تو ابن عباس جماعت کے قول کی طرف رجوع کر چکے تھے، اور اس پر اجماع منعقد ہو گیا، اور قیاس کی رو سے ہماری دلیل یہ ہے کہ یہ ایسی طلاق ہے جو اس کے مالک کی طرف سے واقع ہوئی، تو اس پر اسے لازم کرنا واجب ہوا، اس کی اصل یہ ہے کہ جب وہ اسے الگ الگ واقع کرے (۳)۔

میں نے کہا: جو تاویل الباجی نے کی ہے وہی معنی الکیا الطبری (۴) نے علماءِ حدیث کے حوالے سے ذکر کیا ہے: یعنی وہ لوگ اس کی جگہ ایک طلاق دیتے تھے جہاں اب تین دیتے ہیں، یعنی: وہ ہر طہر (قرء) میں طلاق نہیں دیتے تھے؛ بلکہ وہ عدت کے تمام ایام میں صرف ایک طلاق دیتے تھے یہاں تک کہ عدت واضح ہو کر ختم ہو جائے۔

اور قاضی ابو محمد عبدالوہاب نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ لوگ ایک طلاق پر اکتفا کیا کرتے تھے (۵)، پھر حضرت عمر کے دنوں میں انہوں نے تین کے وقوع کی کثرت کر دی۔ قاضی نے کہا: اور یہی وہ ہے...

---

(۱) یہ مسلم کی حدیث ہے جس کا ذکر پچھلے تبصرے میں ہوا، اور بیہقی نے کہا (۷/۳۳۷): یہ حدیث ان میں سے ہے جن میں بخاری اور مسلم کا اختلاف ہوا، تو مسلم نے اسے نکالا اور بخاری نے چھوڑ دیا، میرا خیال ہے انہوں نے اسے ابن عباس سے مروی دیگر روایات کی مخالفت کی وجہ سے چھوڑا۔ (۲) نسخوں میں: ابن عباس؛ اور جو ثابت ہے وہ المنتقیٰ سے ہے۔ (۳) المنتقیٰ میں: مفرقاً (الگ الگ)۔ (۴) احکام القرآن ۱/۱۷۱۔ (۵) (خ) اور (ظ) میں: ایک طلاق پر۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229, Page 63.

What is more similar to the narrator's saying is: People in the days of Umar hastened for the three [divorces], so he hastened it upon them, meaning: he made its judgment binding upon them.

As for the hadith of Ibn Umar, Al-Daraqutni (1) narrated from Ahmad bin Sabeih, from Tarif bin Nasih, from Muawiyah bin Ammar Al-Duhni, from Abu Al-Zubayr who said: I asked Ibn Umar about a man who divorced his wife three times while she was menstruating; he said to me: Do you know Ibn Umar? I said: Yes, he said: I divorced my wife three times during the time of the Messenger of Allah ﷺ [while she was menstruating], and the Messenger of Allah ﷺ returned her to the Sunnah.

Al-Daraqutni said: All of them are from the Shi'a; and what is preserved is that Ibn Umar divorced his wife once during menstruation. Ubayd Allah (2) said: His divorcing her during menstruation was one, except that it contradicted the Sunnah. Similarly said Salih bin Kaysan, Musa bin Uqbah, Isma'il bin Umayyah, Layth bin Sa'd, Ibn Abi Dhi'b, Ibn Jurayj, Jabir, and Isma'il bin Ibrahim bin Uqbah from Nafi': That Ibn Umar issued one divorce. Likewise said Al-Zuhri from Salim from his father, and Yunus bin Jubayr, Al-Sha'bi, and Al-Hasan.

As for the hadith of Rukanah, it is said: It is a confused and broken hadith, it is not supported from any perspective that can be used as evidence; Abu Dawud (3) narrated it from the hadith of Ibn Jurayj, from some of the sons of Abu Rafi' - and there is no one among them who can be used as evidence - from Ikrimah, from Ibn Abbas. And it said in it: That Abd Yazid divorced his wife three times (4); so the Messenger of Allah ﷺ said to him: "Take her back." It was also narrated through paths from Nafi' bin Ajir (5):

(1) Sunan al-Daraqutni 4/7, and what will appear between brackets is from it. (2) He is Ubayd Allah bin Umar Al-Umari, and Al-Daraqutni mentioned this saying of Ubayd Allah after documenting the hadith of Ibn Umar from the narration of Ubayd Allah from Nafi' from Ibn Umar, and this narration was recorded by Muslim (1471): (2), and Ahmad (5164), and some of its wording preceded on page 40 of this part. (3) Sunan Abi Dawud (2196). In it: Abd Yazid - Abu Rukanah and his brothers - divorced Umm Rukanah... and the discussion on it preceded on pages 60-61 of this part. (4) In (d) and (m): And it said in it that Rukanah bin Abd Yazid divorced his wife three times, and in (z): And it said in it Abd Yazid bin Rukanah that he divorced his wife three times. What is established is from (kh) and (zha) which is consistent with what is in

Sunan Abu Dawud. (5) Sunan Abi Dawud (2206), (2207), and (2208). And Nafi' bin Ajir is the son of Abd Yazid bin Al-Muttalib bin Abd Manaf Al-Qurashi, the nephew of Rukanah. Al-Isabah 10/132.

सूरह अल-बकरा: आयत 229, पृष्ठ 63.

जो रावी (वर्णनकर्ता) के कथन के अधिक समान है वह यह है: उमर के दिनों में लोगों ने तीन [तलाक] के लिए जल्दबाजी की, इसलिए उन्होंने उन पर इसे लागू करने में जल्दबाजी की, जिसका अर्थ है: उन्होंने उनके लिए इसके निर्णय को अनिवार्य कर दिया।

जहाँ तक इब्न उमर की हदीस का सवाल है, अल-दारकुतनी (1) ने अहमद बिन सबीह से, उन्होंने तरीफ़ बिन नासिह से, उन्होंने मुआविया बिन अम्मार अल-दुहनी से, उन्होंने अबू अल-ज़ुबैर से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने इब्न उमर से उस आदमी के बारे में पूछा जिसने अपनी पत्नी को मासिक धर्म के दौरान तीन तलाक दिए थे; उन्होंने मुझसे कहा: क्या तुम इब्न उमर को जानते हो? मैंने कहा: हाँ, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ के समय में अपनी पत्नी को तीन तलाक दिए थे [जबकि वह मासिक धर्म में थी], तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे सुन्नत की ओर लौटा दिया।

अल-दारकुतनी ने कहा: वे सभी शियाओं में से हैं; और जो सुरक्षित (प्रामाणिक) है वह यह है कि इब्न उमर ने मासिक धर्म के दौरान अपनी पत्नी को एक तलाक दिया था। उबैदुल्लाह (2) ने कहा: मासिक धर्म के दौरान उनका तलाक देना एक ही था, सिवाय इसके कि इसने सुन्नत का उल्लंघन किया। इसी तरह सालेह बिन कैसां, मूसा बिन उकबा, इस्माइल बिन उमय्या, लैथ बिन साद, इब्न अबी ज़ीब, इब्न ज़ुरैज, जाबिर और इस्माइल बिन इब्राहिम बिन उकबा ने नाफी से कहा: कि इब्न उमर ने एक तलाक दिया था। इसी तरह अल-जुहरी ने सालिम से, उन्होंने अपने पिता से, और यूनुस बिन जुबैर, अल-शअबी और अल-हसन ने कहा।

जहाँ तक रुकाना की हदीस का सवाल है, तो कहा जाता है: यह एक अस्थिर और टूटी हुई (मुन्कति) हदीस है, यह किसी भी ऐसे पहलू से समर्थित नहीं है जिसे प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया जा सके अबू दाऊद (3) ने इसे इब्न ज़ुरैज की हदीस से, अबू राफे के कुछ बेटों से रिवायत किया है - और उनमें से कोई भी ऐसा नहीं है जिसे प्रमाण माना जा सके- इकरिमा से, इब्न अब्बास से। और इसमें कहा गया है: कि अब्द यज़ीद ने अपनी पत्नी को तीन तलाक दिए (4); तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "उसे वापस ले लो।" इसे नाफी बिन अजी़र (5) के माध्यमों से भी रिवायत किया गया है:

(1) सुनन अल-दारकुतनी 4/7, और जो कोष्ठकों के बीच आएगा वह इसी से है। (2) वह उबैदुल्लाह बिन उमर अल-उमरी हैं, और अल-दारकुतनी ने उबैदुल्लाह के इस कथन का उल्लेख नाफी से इब्न उमर के माध्यम से इब्न उमर की हदीस की तखरीज (प्रलेखन) के बाद किया है, और इस रिवायत को

मुस्लिम (1471): (2), और अहमद (5164) ने निकाला है, और इसके कुछ शब्द इस भाग के पृष्ठ 40 पर पहले आ चुके हैं। (3) सुनन अबू दाऊद (2196)। इसमें: अब्द यज़ीद - अबू रुकाना और उनके भाइयों - ने उम्म रुकाना को तलाक दिया... और इस पर चर्चा इस भाग के पृष्ठ 60-61 पर हो चुकी है। (4) (द) और (म) में: और इसमें कहा गया है कि रुकाना बिन अब्द यज़ीद ने अपनी पत्नी को तीन तलाक दिए, और (ज़) में: और इसमें कहा गया है अब्द यज़ीद बिन रुकाना ने अपनी पत्नी को तीन तलाक दिए। (ख) और (ज़) से जो प्रमाणित है वह वही है जो सुनन अबू दाऊद में है। (5) सुनन अबू दाऊद (2206), (2207) और (2208)। और नाफी बिन अजी़र, अब्द यज़ीद बिन अल-मुत्तलिब बिन अल-कुरैशी के पुत्र हैं, जो रुकाना के भतीजे हैं। अल-इसाबा 10/132।

سورہ البقرہ: آیت 229، صفحہ 63۔

راوی کے قول کے زیادہ مشابہ یہ ہے: عمر رضی اللہ عنہ کے زمانے میں لوگوں نے تین [طلاقوں] میں جلدی کی، تو آپ نے ان پر اسے نافذ کرنے میں جلدی کی، اس کا مطلب ہے: ان پر اس کا حکم لازم کر دیا۔

اور رہا ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث کا معاملہ، تو دارقطنی (1) نے احمد بن صبیح سے، انہوں نے طریف بن ناصح سے، انہوں نے معاویہ بن عمار الدہنی سے، انہوں نے ابوزبیر سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے ابن عمر سے اس شخص کے بارے میں پوچھا جس نے اپنی بیوی کو حیض کی حالت میں تین طلاقیں دے دیں؛ انہوں نے مجھ سے کہا: کیا تم ابن عمر کو جانتے ہو؟ میں نے کہا: ہاں، انہوں نے کہا: میں نے اللہ کے رسول ﷺ کے عہد میں اپنی بیوی کو تین طلاقیں دیں [جبکہ وہ حیض کی حالت میں تھی]، تو اللہ کے رسول ﷺ نے اسے سنت کی طرف لوٹا دیا۔

دارقطنی نے کہا: یہ سب شیعہ ہیں؛ اور جو محفوظ (ثابت) ہے وہ یہ ہے کہ ابن عمر نے اپنی بیوی کو حیض میں ایک طلاق دی تھی۔ عبید اللہ (2) نے کہا: حیض میں ان کا طلاق دینا ایک ہی تھا، سوائے اس کے کہ اس نے سنت کی مخالفت کی۔ اسی طرح صالح بن کیسان، موسیٰ بن عقبہ، اسماعیل بن امیہ، لیث بن سعد، ابن ابی ذئب، ابن جریج، جابر اور اسماعیل بن ابراہیم بن عقبہ نے نافع سے روایت کیا: کہ ابن عمر نے ایک طلاق دی تھی۔ اسی طرح زہری نے سالم سے انہوں نے اپنے والد سے، اور یونس بن جبیر، شعبی اور حسن نے کہا۔

جہاں تک رکانہ کی حدیث کا تعلق ہے، تو کہا گیا ہے: یہ ایک مضطرب اور منقطع حدیث ہے، کسی ایسے پہلو سے اس کا سہارا نہیں لیا جا سکتا جس سے حجت پکڑی جا سکے؛ اسے ابوداؤد (3) نے ابن جریج کی حدیث سے، ابورافع کے بعض بیٹوں سے روایت کیا ہے - اور ان میں کوئی ایسا نہیں جس سے حجت پکڑی جا سکے - عکرمہ سے، ابن عباس سے۔ اور اس میں کہا گیا ہے: کہ عبد یزید نے اپنی بیوی کو تین طلاقیں دیں (4)؛ تو اللہ کے رسول ﷺ نے ان سے فرمایا: "اسے واپس لے لو"۔ اسے نافع بن عجیر (5) کے طرق سے بھی روایت کیا گیا ہے:

(1) سنن الدارقطنی 4/7، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (2) وہ عبید اللہ بن عمر العمری ہیں، اور دارقطنی نے عبید اللہ کا یہ قول نافع کے واسطے سے ابن عمر کی حدیث کی تخریج کے بعد ذکر کیا ہے، اور اس روایت کو مسلم (1471): (2)، اور احمد (5164) نے निकाला है, اور اس کے کچھ الفاظ اس حصہ کے صفحہ 40 پر گزر چکے ہیں۔ (3) سنن ابی داؤد (2196)۔ اس میں ہے: عبد یزید - ابو رکانہ اور ان کے بھائیوں - نے ام رکانہ کو طلاق دی... اور اس پر گفتگو اس حصہ کے صفحہ 60-61 پر گزر چکی ہے۔ (4) (د) اور (م) میں: اور اس میں کہا گیا ہے کہ رکانہ بن عبد یزید نے اپنی بیوی کو تین طلاقیں دیں، اور (ز) میں: اور اس میں کہا گیا ہے کہ عبد یزید بن رکانہ نے اپنی بیوی کو تین طلاقیں دیں۔ (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ وہی ہے جو سنن ابی داؤد میں ہے۔ (5) سنن ابی داؤد (2206)، (2207) اور (2208)۔ اور نافع بن عجیر، عبد یزید بن المطلب بن عبد مناف القرشی کے بیٹے ہیں، جو رکانہ کے بھتیجے ہیں۔ الاصابہ 10/132۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 - 64

That Rukanah bin Abd Yazid divorced his wife definitively (al-Battah), so the Messenger of Allah (peace be upon him) asked him to swear: "What did you intend by it?" He swore he intended only one; so he returned her to him. This is an inconsistency in the name and the action; such things are not used as evidence (1).

I say: This hadith has been narrated through various chains in Al-Daraqutni's Sunan (2). In some of them, he said: Muhammad bin Yahya bin Mirdas narrated to us, Abu Dawood Al-Sijistani narrated to us, Ahmad bin Amr bin Al-Sarh, Abu Thawr Ibrahim bin Khalid Al-Kalbi and others narrated to us, they said: Muhammad bin Idris Al-Shafi'i narrated to us, my uncle Muhammad bin Ali bin Shafi' narrated to me, from Abdullah bin Ali bin Al-Sa'ib, from Nafi' bin Ujayr bin Abd Yazid: That Rukanah (3) bin Abd Yazid divorced his wife Suhaymah Al-Muzaniyyah definitively (al-Battah); the Prophet (peace be upon him) was informed of that; and he (Rukanah) said (4): "By Allah, I intended only one." The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "By Allah, you intended only one?" Rukanah said: "By Allah, I intended by it only one." So the Messenger of Allah (peace be upon him) returned her to him. Then he divorced her the second time in the era of Umar bin Al-Khattab, and the third in the era of Uthman. Abu Dawood said (5): "This hadith is authentic (Sahih)."

What is authentic from Rukanah's hadith is that he divorced his wife "al-Battah" (definitively), not three times. The ruling on "al-Battah" divorce has differences of opinion as will be explained later. Thus, the argument falls, and praise be to Allah (6), and Allah knows best.

Abu Umar said (7): Al-Shafi'i's narration of Rukanah's hadith from his uncle is more complete, and he added an addition.

---

(1) At-Tirmidhi said after the hadith (1177): I asked Muhammad (meaning Al-Bukhari) about this hadith, and he said: "It contains inconsistency, and it is narrated from Ikrimah from Ibn Abbas that Rukanah divorced his wife three times." Al-Khattabi said in Ma'alim al-Sunan 3/236: Ahmad used to weaken all the paths of these hadiths. See Fath al-Bari 9/363, and Zad al-Ma'ad 5/241. (2) 4/33-35. (3) In the manuscripts and Sunan al-Daraqutni, it says: "From Nafi' bin Ujayr bin Abd Yazid that Rukanah," and it was previously mentioned that Nafi' bin Ujayr is the nephew of Rukanah as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar. (4) In (D) and (M): So he said. (5) Sunan Abi Dawood after hadith (2208) contains his saying: "This is more authentic than the hadith of Ibn

Jurayj that Rukanah divorced his wife thrice, because they are his family members and know better about him, and Ibn Jurayj narrated it from some of the sons of Abu Rafi', from Ikrimah, from Ibn Abbas." (6) In (D), (Z), and (Zha): So the argument by other than it falls, and praise be to Allah. In (M): So the argument by other than it falls, and Allah knows best. (7) Al-Istidhkar 17/27.

सूरा अल-बकरा: आयत 229 - 64

रकाना बिन अब्द यजीद ने अपनी पत्नी को निर्णायक रूप से (अल-बत्तह) तलाक दे दिया, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे कसम खिलाई: "तुम्हारा इससे क्या इरादा था?" उन्होंने कसम खाई कि उनका इरादा केवल एक का था; इसलिए उन्होंने उसे वापस कर दिया। यह नाम और कार्य में एक विसंगति है; ऐसी किसी बात को प्रमाण के रूप में स्वीकार नहीं किया जाता है (1)।

मैंने कहा: यह हदीस दारकुतनी के सुनन (2) के माध्यम से निकाली गई है; उनमें से कुछ में उन्होंने कहा: मुहम्मद बिन यहया बिन मिरदास ने हमें बताया, अबू दाऊद अल-सिजिस्तानी ने हमें बताया, अहमद बिन अम्र बिन अल-सरह और अबू थौर इब्राहिम बिन खालिद अल-कल्बी और अन्य ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मुहम्मद बिन इदरीस अल-शाफई ने हमें बताया, मेरे चाचा मुहम्मद बिन अली बिन शाफई ने मुझे बताया, अब्दुल्ला बिन अली बिन अल-साइब से, नाफी बिन उजैर बिन अब्द यजीद से: कि रकाना (3) बिन अब्द यजीद ने अपनी पत्नी सुहैमा अल-मुजनिया को निर्णायक रूप से (अल-बत्तह) तलाक दे दिया; नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को इसकी सूचना दी गई; और उन्होंने (रकाना) कहा (4): "अल्लाह की कसम, मेरा इरादा केवल एक का था।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अल्लाह की कसम, क्या तुम्हारा इरादा केवल एक का ही था?" रकाना ने कहा: "अल्लाह की कसम, मेरा इरादा इसके द्वारा केवल एक का ही था।" तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे वापस कर दिया, फिर उन्होंने उसे दूसरी बार उमर बिन अल-खत्ताब के समय में, और तीसरी बार उस्मान के समय में तलाक दिया। अबू दाऊद ने कहा (5): "यह हदीस सही है।"

तो रकाना की हदीस से जो सही साबित होता है वह यह है कि उन्होंने अपनी पत्नी को "अल-बत्तह" तलाक दिया था, न कि तीन बार। "अल-बत्तह" तलाक में मतभेद है जैसा कि आगे बताया जाएगा, इसलिए दलील गिर जाती है और अल्लाह का शुक्र है (6), और अल्लाह बेहतर जानता है।

अबू उमर ने कहा (7): रकाना की हदीस की शाफई की अपने चाचा से रिवायत अधिक पूर्ण है, और उन्होंने इसमें वृद्धि की है।

---

(1) तिरमिज़ी ने हदीस (1177) के बाद कहा: मैंने मुहम्मद (अर्थात बुखारी) से इस हदीस के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: इसमें विसंगति है, और इक्रिमा से इब्न अब्बास के हवाले से रिवायत है कि

रकाना ने अपनी पत्नी को तीन तलाक दिए थे। और खत्ताबिक ने 'मालिम अल-सुनन' 236/3 में कहा: अहमद इन हदीसों के सभी रास्तों को कमजोर मानते थे। और फतह अल-बारी 363/9, और ज़ाद अल-माद 241/5 देखें। (2) 33/4-35। (3) पांडुलिपियों और सुनन अल-दारकुतनी में आया है: नाफी बिन उजैर बिन अब्द यजीद से कि रकाना, और पहले यह उल्लेख किया जा चुका है कि नाफी बिन उजैर रकाना के भतीजे हैं जैसा कि अल-हाफिज़ इब्न हजर ने उल्लेख किया है। (4) (द) और (म) में: तो कहा। (5) सुनन अबू दाऊद हदीस (2208) के बाद और इसमें उनका यह कहना है: यह इब्न जुरैज की हदीस से अधिक सही है कि रकाना ने अपनी पत्नी को तीन बार तलाक दिया था, क्योंकि वे उनके घरवाले हैं और उनके बारे में बेहतर जानते हैं, और इब्न जुरैज ने इसे अबू राफे के कुछ बेटों से, इक्रिमा से, इब्न अब्बास के हवाले से रिवायत किया है। (6) (द), (ज़) और (ज़): तो दूसरों के साथ दलील गिर गई और अल्लाह का शुक्र है, और (म) में: तो दूसरों के साथ दलील गिर गई, और अल्लाह बेहतर जानता है। (7) अल-इस्तिधकार 27/17।

سورة البقرہ: آیت 229 - 64

رکانہ بن عبد یزید نے اپنی بیوی کو طلاق البتہ (قطعی طور پر) دی، تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے حلف لیا: "تمہارا اس سے کیا ارادہ تھا؟" انہوں نے قسم کھائی کہ ان کا ارادہ صرف ایک ہی تھا؛ چنانچہ آپ ﷺ نے اسے واپس کر دیا۔ یہ نام اور فعل میں ایک اضطراب (بے ربطی) ہے؛ اور اس جیسی کسی چیز سے استدلال نہیں کیا جاتا (1)۔

میں کہتا ہوں: یہ حدیث دارقطنی کی سنن (2) کے مختلف طرق سے نکالی گئی ہے؛ ان میں سے بعض میں انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن یحییٰ بن مرداس نے بیان کیا، ہمیں ابو داؤد السجستانی نے بیان کیا، ہمیں احمد بن عمرو بن السرح اور ابو ثور ابراہیم بن خالد الکلبی اور دیگر نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن ادریس الشافعی نے بیان کیا، مجھ سے میرے چچا محمد بن علی بن شافع نے بیان کیا، عبداللہ بن علی بن السائب سے، انہوں نے نافع بن عجیر بن عبد یزید سے: کہ رکانہ (3) بن عبد یزید نے اپنی بیوی سہیمہ المزنیہ کو طلاق البتہ دی؛ چنانچہ نبی ﷺ کو اس کی اطلاع دی گئی؛ اور انہوں نے کہا (4): "اللہ کی قسم، میرا ارادہ صرف ایک ہی تھا،" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، کیا تمہارا ارادہ صرف ایک کا ہی تھا؟" رکانہ نے کہا: "اللہ کی قسم، میرا ارادہ اس سے صرف ایک ہی تھا۔" چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے اسے واپس کر دیا، پھر انہوں نے اسے دوسری طلاق عمر بن الخطاب کے زمانے میں دی، اور تیسری عثمان کے زمانے میں۔ ابو داؤد نے کہا (5): "یہ حدیث صحیح ہے۔"

چنانچہ رکانہ کی حدیث سے جو صحیح ثابت ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ انہوں نے اپنی بیوی کو طلاق البتہ دی تھی نہ کہ تین، اور طلاق البتہ میں اختلاف ہے جیسا کہ آگے آئے گا، پس استدلال ساقط ہو گیا اور اللہ کا شکر ہے (6)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

ابو عمر (7) نے کہا: رکانہ کی حدیث کی شافعی کی اپنے چچا سے روایت زیادہ مکمل ہے، اور انہوں نے اس میں اضافہ کیا ہے۔

---

(1) ترمذی نے حدیث (1177) کے بعد کہا: میں نے محمد (یعنی بخاری) سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: اس میں اضطراب ہے، اور عکرمہ سے ابن عباس کے حوالے سے روایت ہے کہ رکانہ نے اپنی بیوی کو تین طلاقیں دیں۔ اور خطابی نے معالم السنن 236/3 میں کہا: احمد ان احادیث کے تمام طرق کو ضعیف قرار دیتے تھے۔ اور دیکھئے فتح الباری 363/9، اور زاد المعاد 241/5۔ (2) 33/4-35۔ (3) قلمی نسخوں اور سنن دارقطنی میں واقع ہوا ہے: نافع بن عجیر بن عبد یزید سے کہ رکانہ، اور پہلے گزر چکا ہے کہ نافع بن عجیر رکانہ کے بھتیجے ہیں جیسا کہ حافظ ابن حجر نے ذکر کیا ہے۔ (4) (د) اور (م) میں: تو کہا۔ (5) سنن ابی داؤد حدیث (2208) کے بعد اور اس میں ان کا قول ہے: یہ ابن جریج کی حدیث سے زیادہ صحیح ہے کہ رکانہ نے اپنی بیوی کو تین طلاقیں دیں، کیونکہ وہ ان کے گھر والے ہیں اور ان کے بارے میں زیادہ جانتے ہیں، اور ابن جریج نے اسے ابو رافع کے بعض بیٹوں سے، عکرمہ سے، ابن عباس کے حوالے سے روایت کیا ہے۔ (6) (د)، (ز) اور (ظ) میں: تو دوسروں کے ذریعے استدلال ساقط ہو گیا اور اللہ کا شکر ہے، اور (م) میں: تو دوسروں کے ذریعے استدلال ساقط ہو گیا، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ (7) الاستذکار 27/17۔

The fundamentals do not reject them, so it became obligatory to accept them due to the trustworthiness of their narrators. Ash-Shafi’i, his uncle, and his grandfather are members of the household of Rukanah, all from Banu al-Muttalib (1) ibn Abd Manaf, and they are most knowledgeable about the story that occurred to them.

Section: Ahmad ibn Muhammad ibn Mugheeth al-Tulaytuli (2) mentioned this issue in his documents (3), saying: Divorce is divided into two types: Sunnah divorce and Bid'ah (innovation) divorce. Sunnah divorce is what occurs in the manner that the Sharia has encouraged, and Bid'ah divorce is its opposite, which is to divorce her during menstruation, postpartum bleeding, or three times in a single word. If he does so, the divorce is binding upon him. Then the scholars differed, after their consensus that he is divorced: How many divorces are binding upon him? Ali ibn Abi Talib and Ibn Mas’ud said: One divorce is binding on him, and Ibn Abbas also said that.

He said: Saying "three" has no meaning; because he did not divorce three times. Indeed, saying "three" is permissible only if he is reporting about something past, saying: "I divorced three times," thus reporting about three actions he performed at three different times, like a man saying: "Yesterday I read such-and-such surah three times," and that is correct. But if he read it once and said: "I read it three times," he would be a liar. Similarly, if he swore by Allah three times, repeating the oath, it would be three oaths. But if he swore and said: "I swear by Allah three times," he would have sworn only one oath, and divorce is like that. This was also stated by Az-Zubayr ibn al-Awwam and Abd al-Rahman ibn Awf. We narrated all of that from Ibn Waddah (4), and it was held by some of the scholars...

(1) In (M): Abd al-Muttalib. (2) Abu Ja'far, the leader of Toledo and its jurist, died in the year (460 AH). Shajarat al-Nur al-Zakiyyah, p. 118. (3) Ibn Taymiyyah in Al-Fatawa 33/83 quoted a large portion of Ibn Mugheeth's following words and mentioned that the book's name is: Al-Muqni' fi Usul al-Watha’iq wa Bayan ma fi Dhalika min al-Daqa’iq. (4) Thus Ibn Mugheeth narrated from Ibn Waddah, and Ibn Taymiyyah narrated these companions' sayings from Ibn Mugheeth as we pointed out. Al-Hafiz Ibn Hajar also narrated them in Al-Fath 9/363. Ibn Abbas's saying on the matter was narrated from him by Tawus, as previously mentioned on page 54 of this volume. As for the saying of Ali and Ibn Mas’ud, we have not found it; what is in the sources about them is that they say pronouncing three divorces counts as three. See Al-

Muwatta 2/550, Musannaf Abd al-Razzaq 6/394-395, Musannaf Ibn Abi Shaybah 5/12, 13, and 14, Sharh Ma'ani al-Athar 3/58, Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 2/59, Al-Muhalla 10/172, Al-Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi 7/335-336 and 339-340, and Al-Istidhkhar 16/17. Ibn Waddah is Muhammad ibn Waddah ibn Bazee' al-Marwani, Abu Abd Allah, the Hadith scholar of Andalusia along with Baqee, the protégé of the ruler of Andalusia Abd al-Rahman ibn Mu'awiyah al-Dakhil, died in (287 AH). Al-Siyar 3/445.

सूरह अल-बक़रह: आयत 229 | 65

मूल सिद्धांत उन्हें अस्वीकार नहीं करते हैं, इसलिए उनके वर्णनकर्ताओं की विश्वसनीयता के कारण उन्हें स्वीकार करना अनिवार्य हो गया। अल-शाफ़ई, उनके चाचा और उनके दादा रुकाना के घराने के सदस्य हैं, सभी बनू अल-मुत्तलिब (1) इब्न अब्द मुनाफ़ से हैं, और वे उनके साथ हुई कहानी के बारे में सबसे अधिक जानकार हैं।

अनुभाग: अहमद बिन मुहम्मद बिन मुग़ीस अल-तुलैतुली (2) ने अपने दस्तावेजों (3) में इस मुद्दे का उल्लेख करते हुए कहा: तलाक दो प्रकारों में विभाजित है: सुन्नत तलाक और बिदअत (नवाचार) तलाक। सुन्नत तलाक वह है जो उस तरीके से होता है जिसे शरिया ने प्रोत्साहित किया है, और बिदअत तलाक उसका विपरीत है, जो कि मासिक धर्म, प्रसवोत्तर रक्तस्राव के दौरान, या एक ही शब्द में तीन बार तलाक देना है। यदि वह ऐसा करता है, तो तलाक उस पर लागू हो जाता है। फिर विद्वानों में इस बात पर सहमति होने के बाद मतभेद हो गया कि उसे तलाक हो गया है: उस पर कितने तलाक लागू होते हैं? अली इब्न अबी तालिब और इब्न मसूद ने कहा: उस पर एक तलाक लागू होता है, और इब्न अब्बास ने भी यही कहा।

उन्होंने कहा: "तीन" कहना निरर्थक है; क्योंकि उसने तीन बार तलाक नहीं दिया। वास्तव में, "तीन" कहना तभी जायज़ है जब वह किसी पिछली बात की रिपोर्ट कर रहा हो, जैसे: "मैंने तीन बार तलाक दिया," इस प्रकार तीन कार्यों की रिपोर्ट कर रहा हो जो उसने तीन अलग-अलग समय पर किए थे, जैसे कि कोई व्यक्ति कहे: "कल मैंने फलां सूरह तीन बार पढ़ी," और वह सही है। लेकिन अगर उसने इसे एक बार पढ़ा और कहा: "मैंने इसे तीन बार पढ़ा," तो वह झूठा होगा। इसी तरह, अगर उसने अल्लाह की कसम तीन बार खाई, कसम को दोहराते हुए, तो यह तीन कसमें होंगी। लेकिन अगर उसने कसम खाई और कहा: "मैं अल्लाह की कसम तीन बार खाता हूँ," तो उसने केवल एक कसम खाई होगी, और तलाक भी वैसा ही है। यह बात अल-ज़ुबैर इब्न अल-अव्वाम और अब्द अल-रहमान इब्न औफ़ ने भी कही थी। हमने यह सब इब्न वज़ाह (4) से सुना है, और यह कुछ विद्वानों द्वारा कहा गया था...

(1) (एम) में: अब्द अल-मुत्तलिब। (2) अबू जाफ़र, टोलेडो के प्रमुख और वहां के न्यायविद, वर्ष (460 हिजरी) में मृत्यु हुई। शजरत अल-नूर अल-ज़कियाह, पृ. 118। (3) इब्न तैमियाह ने अल-फ़तावा 33/83 में इब्न मुग़ीस के निम्नलिखित शब्दों का एक बड़ा हिस्सा उद्धृत किया है और उल्लेख किया

है कि पुस्तक का नाम है: अल-मुक़नी फ़ी उसूल अल-वसाइक़ व बयान मा फ़ी ज़ालिका मिन अल-दक़ाएक़। (4) इस प्रकार इब्न मुग़ीस ने इब्न वज़ाह से वर्णन किया है, और इब्न तैमियाह ने इन साथियों के कथनों को इब्न मुग़ीस से उद्धृत किया है जैसा कि हमने संकेत दिया है। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने भी अल-फ़तह 9/363 में उनका वर्णन किया है। इस मामले पर इब्न अब्बास का कथन उनसे ताउस द्वारा वर्णित किया गया था, जैसा कि इस खंड के पृष्ठ 54 पर पहले उल्लेख किया गया है। जहाँ तक अली और इब्न मसूद के कथन की बात है, हमें वह नहीं मिला है; स्रोतों में उनके बारे में जो है वह यह है कि वे कहते हैं कि तीन तलाक बोलना तीन ही माना जाता है। देखें अल-मुवत्ता 2/550, मुसन्निफ़ अब्द अल-रज्जाक 6/394-395, मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा 5/12, 13, और 14, शरह मानी अल-असार 3/58, अल-नासिख वल-मंसूख़ अन-नहहास 2/59, अल-मुहल्ला 10/172, अल-सुनन अल-कुबरा अल-बैहक़ी 7/335-336 और 339-340, और अल-इस्तिज़कार 16/17। इब्न वज़ाह मुहम्मद इब्न वज़ाह इब्न बज़ी अल-मरवानी, अबू अब्द अल्लाह हैं, जो बक़ी के साथ अंडालूसिया के हदीस विद्वान थे, अंडालूसिया के शासक अब्द अल-रहमान इब्न मुआविया अल-दाखिल के संरक्षण में थे, जिनकी मृत्यु (287 हिजरी) में हुई। अल-सियार 3/445।

سورہ البقرہ: آیت ۲۲۹ ٦٥

اصول ان کو رد نہیں کرتے، لہذا ان کے راویوں کے ثقہ ہونے کی وجہ سے ان کو قبول کرنا واجب ہو گیا۔ امام شافعی، ان کے چچا اور ان کے دادا رکانہ کے گھر والے ہیں، یہ سب بنو المطلب (۱) بن عبد مناف سے ہیں، اور وہ اس قصے کو زیادہ جانتے ہیں جو ان کے ساتھ پیش آیا۔

فصل: احمد بن محمد بن مغیث الطلیطلی (۲) نے اپنے وثائق (۳) میں اس مسئلے کا ذکر کیا اور کہا: طلاق کی دو قسمیں ہیں: طلاقِ سنت اور طلاقِ بدعت۔ طلاقِ سنت وہ ہے جو اس طریقے پر واقع ہو جس کی شریعت نے ترغیب دی ہے، اور طلاقِ بدعت اس کی ضد ہے، اور وہ یہ ہے کہ عورت کو حالتِ حیض میں، یا نفاس میں، یا ایک ہی کلمے میں تین طلاقیں دے دے۔ اگر اس نے ایسا کیا تو طلاق اس پر لازم ہو جائے گی۔ پھر اہل علم کے درمیان اس بات پر اتفاق کے بعد کہ طلاق واقع ہو گئی، اس میں اختلاف ہوا کہ: اس پر کتنی طلاقیں لازم ہوں گی؟ چنانچہ حضرت علی بن ابی طالب اور ابن مسعود نے فرمایا: اس پر ایک طلاق لازم ہوگی، اور یہی قول ابن عباس کا بھی ہے۔

اور فرمایا: لفظ "تین" کہنے کا کوئی معنی نہیں؛ کیونکہ اس نے تین مرتبہ طلاق نہیں دی۔ بلکہ لفظ "تین" کا استعمال اس وقت درست ہوتا ہے جب وہ ماضی کی کسی بات کی خبر دے رہا ہو، مثلاً کہے: "میں نے تین طلاقیں دیں،" تو وہ تین کاموں کی خبر دے رہا ہو گا جو اس نے تین الگ الگ اوقات میں کیے تھے، جیسے کوئی شخص کہے: "میں نے کل فلاں سورہ تین بار پڑھی،" تو یہ صحیح ہے۔ لیکن اگر اس نے ایک بار پڑھی اور کہا: "میں نے اسے تین بار پڑھا،" تو وہ جھوٹا ہوگا۔ اسی طرح اگر کوئی اللہ کی تین بار قسم کھائے اور قسم کو دہرائے، تو یہ تین قسمیں ہوں گی۔ لیکن اگر اس نے قسم کھاتے ہوئے کہا: "میں اللہ کی تین قسمیں کھاتا ہوں،" تو وہ صرف ایک ہی

قسم ہوگی، اور طلاق کا معاملہ بھی اسی طرح ہے۔ یہی بات زبیر بن عوام اور عبد الرحمن بن عوف نے بھی کہی۔ ہم نے یہ سب ابن وضاح (٤) سے روایت کیا ہے، اور یہی بات بعض شیوخ نے کہی ہے...

(١) (م) میں: عبد المطلب۔ (٢) ابو جعفر، طلیطلہ کے بڑے عالم اور فقیہ، سن (٤٦٠ھ) میں وفات پائی۔ شجرة النور الزكيہ ص ١١٨۔ (٣) ابن تیمیہ نے الفتاویٰ ٣٣/ ٨٣ میں ابن مغیث کے درج ذیل کلام کا ایک بڑا حصہ نقل کیا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ کتاب کا نام "المقنع في أصول الوثائق وبيان ما في ذلك من الدقائق" ہے۔ (٤) اسی طرح ابن مغیث نے ابن وضاح سے نقل کیا ہے، اور ان صحابہ کے اقوال ابن مغیث سے ابن تیمیہ نے نقل کیے ہیں جیسا کہ ہم نے اشارہ کیا۔ حافظ ابن حجر نے بھی انہیں الفتح ٩/٣٦٣ میں نقل کیا ہے۔ اس مسئلے میں ابن عباس کا قول ان سے طاؤس نے روایت کیا ہے جیسا کہ اس جلد کے صفحہ ٥٤ پر گزرا۔ رہا علی اور ابن مسعود کا قول، تو ہمیں وہ نہیں ملا؛ ان کے بارے میں مصادر میں جو موجود ہے وہ یہ ہے کہ وہ تین طلاقوں کو تین ہی قرار دینے کے قائل ہیں۔ دیکھئے الموطأ ٢/ ٥٥٠، مصنف عبد الرزاق ٦/ ٣٩٤-٣٩٥، مصنف ابن ابی شیبہ ٥/ ١٢، ١٣، اور ١٤، شرح معانی الآثار ٣/ ٥٨، الناسخ والمنسوخ للنحاس ٢/٥٩، المحلی ١٠/ ١٧٢، السنن الكبرى للبيهقي ٧/ ٣٣٥-٣٣٦ اور ٣٣٩-٣٤٠، اور الاستذكار ١٧/١٦۔ ابن وضاح محمد بن وضاح بن بزیع المروانی، ابو عبد اللہ، بقی کے ساتھ اندلس کے محدث تھے، والیِ اندلس عبد الرحمن بن معاویہ الداخل کے مولیٰ تھے، سن (٢٨٧ھ) میں وفات پائی۔ السیر ٣/ ٤٤٥۔

Qurtuba Ibn Zinba' (1) a sheikh of guidance, Ahmad ibn Baqi ibn Makhlad (2), Muhammad ibn Abd al-Salam al-Khushani (3) the jurist of his time (4), Asbagh ibn al-Hubbab, and a group of others besides them (5).

Among the arguments of Ibn Abbas was that God Almighty separated the word "divorce" in His Book, for He, the Mighty of Name, said: {Divorce is twice} [Al-Baqarah: 229]. He means the majority of divorces after which there is retaining in kindness, which is the return (reconciliation) during the waiting period (iddah). The meaning (6) of His saying: {or release [her] with kindness} is leaving her without taking her back until her waiting period expires. In this is kindness to her if regret occurs between them; God Almighty said: {You do not know; perhaps Allah will bring about after that a [new] matter} [At-Talaq: 1]. He means regret over the separation and a desire for reconciliation.

Pronouncing the three [divorces at once] is not good (7); because it involves abandoning the latitude that God has broadened and pointed out. God's mention of divorce separately indicates that if it is combined, it is considered one pronouncement. By analogy from other issues in "Al-Mudawwanah," something that indicates this may emerge, such as (8) a person saying: "My wealth is a charity for the needy," that one-third of it suffices him in that (9). And in "Al-Ishraf"...

(1) Muhammad ibn Abd al-Rahman ibn Kulayb Ibn Zinba', Abu Abd Allah, narrated from Muhammad ibn Waddah and others, died in the year (309 AH). Tarikh 'Ulama' al-Andalus by Ibn al-Faradhi 2/31. (2) In (Kh): Muhammad ibn Baqi ibn Makhlad; in the remaining copies: Muhammad ibn Taqi ibn Makhlad. The established one from the sources is the correct one. His kunya was Abu 'Umar, a leading scholar of Andalusia and the judge of Córdoba. He heard specifically from his father and was a dignified, clement man who recited [the Quran] much day and night. He died in the year (324 AH). Al-Siyar 15/83. (3) In (D), (Z), and (M): Al-Hasani; in (Zh): Al-Husayni. The established one from (Kh) is the correct one. He is Muhammad ibn Abd al-Salam ibn Tha'labah ibn Zaid, Abu Abd Allah. He brought many hadiths of the Imams, language, and pre-Islamic poetry into Andalusia as narrations. He died in the year (286 AH). Tarikh 'Ulama' al-Andalus 2/14. (4) In (M): "The unique of his time and the jurist of his age." (5) We did not find a biography for Asbagh ibn al-Hubbab. Ibn Taymiyyah said following this statement: "He mentioned this from over ten jurists of Toledo who were worshippers following the school of Malik ibn Anas." (6) In (Kh) and (Zh): "And it

is." (7) In (D): "Mubassin" (good). (8) In (Z): "What indicates that if it is combined, it is one pronouncement from that..." (9) Al-Mudawwanah 2/96-97.

सूरा अल-बकरा: आयत 229 | 66

कुर्तुबा इब्न ज़िनबा (1) हिदायत के एक शेख, और अहमद बिन बक़ी बिन मुख़लद (2), और मुहम्मद बिन अब्द अल-सलाम अल-खुशनी (3) अपने समय के फ़क़ीह (4), और असबग़ बिन अल-हुबबाब, और उनके अलावा एक समूह (5)।

इब्न अब्बास की दलीलों में से एक यह थी कि अल्लाह तआला ने अपनी किताब में तलाक के शब्द को अलग-अलग किया है, तो उसने (जिसका नाम महान है) फरमाया: {तलाक दो बार है} [अल-बकरा: 229]। उनका मतलब उस तलाक की बहुतायत है जिसके बाद भले तरीके से रोक लेना होता है, और वह इद्दत के दौरान रुजूअ (वापसी) है। और उसके कौल: {या उसे भलाई के साथ छोड़ दो} का अर्थ (6) उसे बिना रुजूअ के छोड़ देना है जब तक कि उसकी इद्दत पूरी न हो जाए। इसमें उसके साथ भलाई है अगर उन दोनों के बीच पछतावा हो; अल्लाह तआला ने फरमाया: {तुम्हें नहीं मालूम, शायद अल्लाह इसके बाद कोई (नया) मामला पैदा कर दे} [अत-तलाक: 1]। उनका मतलब जुदाई पर पछतावा और रुजूअ की इच्छा है।

तीन (तलाक) का एक साथ होना अच्छा नहीं है (7); क्योंकि इसमें उस गुंजाइश को छोड़ना है जिसे अल्लाह ने विस्तृत किया और उसकी ओर ध्यान दिलाया। अल्लाह सुब्हानहू व तआला का तलाक को अलग-अलग बताना इस बात की ओर इशारा करता है कि अगर उसे इकट्ठा कर दिया जाए तो वह एक ही शब्द माना जाएगा। "अल-मुदव्वना" के अन्य मसलों से कयास के तौर पर ऐसी बात निकल सकती है जो इस पर दलालत करती हो, जैसे (8) किसी व्यक्ति का यह कहना: "मेरा धन गरीबों के लिए सदका है", तो एक तिहाई धन उसे इस काम के लिए काफी होगा (9)। और "अल-इशराफ" में...

(1) मुहम्मद बिन अब्द अल-रहमान बिन कुलैब इब्न ज़िनबा, अबू अब्द अल्लाह, मुहम्मद बिन वज्ज़ाह और अन्य से रिवायत की, मृत्यु वर्ष (309 हिजरी)। तारीख उलेमा अल-अंदलुस इब्न अल-फ़रदी द्वारा 2/31। (2) (ख़) में: मुहम्मद बिन बक़ी बिन मख़लद; शेष प्रतियों में: मुहम्मद बिन तकी बिन मख़लद। स्रोतों से प्रमाणित सही है। उनकी कुनियत अबू उमर थी, वे अंदलुस के बड़े विद्वान और कुर्तुबा के काजी थे। उन्होंने विशेष रूप से अपने पिता से सुना और वे एक गंभीर, सहनशील और दिन-रात बहुत कुरान पढ़ने वाले व्यक्ति थे। उनकी मृत्यु वर्ष (324 हिजरी) में हुई। अल-सियार 15/83। (3) (द), (ज़) और (म) में: अल-हसनी; (ज़ाह) में: अल-हुसैनी। (ख़) से प्रमाणित सही है। वे मुहम्मद बिन अब्द अल-सलाम बिन सालबा बिन ज़ैद, अबू अब्द अल्लाह हैं। उन्होंने अंदलुस में इमामों की कई

हदीसें और भाषा और जाहिली कविताएँ रिवायत के रूप में पेश कीं। उनकी मृत्यु वर्ष (286 हिजरी) में हुई। तारीख उलेमा अल-अंदलुस 2/14। (4) (म) में: "अपने समय के अद्वितीय और अपने युग के फ़क़ीह"। (5) असबग़ बिन अल-हुबबाब की जीवनी हमें नहीं मिली। इब्न तैमिया ने इस बात के बाद कहा: "उन्होंने इसका उल्लेख टोलेडो के दस से अधिक फ़क़ीहों से किया जो मलिक बिन अनस के मज़हब पर चलने वाले इबादतगुज़ार थे।" (6) (ख़) और (ज़ाह) में: "और वह है"। (7) (द) में: "मुहसिन" (सुंदर/अच्छा)। (8) (ज़) में: "जो इस बात की ओर इशारा करता है कि अगर उसे इकट्ठा कर दिया जाए तो वह एक ही शब्द है उसमें से..." (9) अल-मुदव्वना 2/96-97।

قرطبہ ابن زنباع (۱) شیخِ ہدایت، اور احمد بن بقی بن مخلد (۲)، اور محمد بن عبد السلام الخشنی (۳) اپنے زمانے کے فقیہ (۴)، اور اصبغ بن الحباب، اور ان کے علاوہ ایک جماعت (۵)۔

اور ابن عباس کی حجتوں میں سے ایک یہ تھی کہ اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں لفظِ طلاق کو الگ الگ بیان کیا ہے، چنانچہ اس نے (جس کا نام بزرگ و برتر ہے) فرمایا: {طلاق دو بار ہے} [البقرہ: ۲۲۹]۔ ان کی مراد وہ اکثر طلاقیں ہیں جن کے بعد معروف طریقے سے روک لینا ہوتا ہے، اور وہ عدت میں رجوع ہے۔ اور اس کے ارشاد: {یا اسے بھلائی کے ساتھ رخصت کر دو} کا مطلب (۶) اسے بغیر رجوع کے چھوڑ دینا ہے یہاں تک کہ اس کی عدت ختم ہو جائے۔ اس میں اس کے ساتھ حسنِ سلوک ہے اگر ان کے درمیان ندامت پیدا ہو جائے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تم نہیں جانتے، شاید اللہ اس کے بعد کوئی (نئی) صورت پیدا کر دے} [الطلاق: ۱]۔ مراد جدائی پر ندامت اور رجوع کی رغبت ہے۔

تین (طلاقوں) کا بیک وقت واقع ہونا اچھا نہیں ہے (۷)؛ کیونکہ اس میں اس وسعت کو چھوڑنا ہے جسے اللہ نے وسیع کیا اور اس پر آگاہ کیا۔ اللہ سبحانہ کا طلاق کو الگ الگ ذکر کرنا اس پر دلالت کرتا ہے کہ اگر اسے جمع کر دیا جائے تو وہ ایک ہی لفظ ہے، اور "المدونہ" کے دیگر مسائل سے قیاس کے طور پر ایسی بات نکل سکتی ہے جو اس پر دلالت کرتی ہو، منجملہ ان کے (۸) کسی انسان کا یہ کہنا: "میرا مال مسکینوں کے لیے صدقہ ہے"، تو تہائی مال اسے اس کے لیے کافی ہوگا (۹)۔ اور "الاشراف" میں...

(۱) محمد بن عبد الرحمن بن کلیب ابن زنباع، ابو عبد اللہ، انہوں نے محمد بن وضاح وغیرہ سے روایت کی، وفات سن (۳۰۹ھ)۔ تاریخ علماء الاندلس لابن الفرضی ۳۱/۲۔ (۲) (خ) میں: محمد بن

بقی بن مَخلَد؛ باقی نسخوں میں: محمد بن تقی بن مخلد، اور مآخذ سے ثابت شدہ یہی صحیح ہے۔ ان کی کنیت ابو عمر تھی، وہ اندلس کے بڑے علماء اور قرطبہ کے قاضی تھے، انہوں نے خاص طور پر اپنے والد سے سنا اور وہ ایک باوقار، بردبار اور شب و روز بکثرت تلاوت کرنے والے شخص تھے۔ وفات سن (۳۲۴ھ)۔ السیر ۸۳/۱۵۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں: الحسنی؛ اور (ظ) میں: الحسینی، اور (خ) سے ثابت شدہ ہی صحیح ہے، وہ محمد بن عبد السلام بن ثعلبہ بن زید، ابو عبد اللہ ہیں، انہوں نے اندلس میں ائمہ کی بہت سی احادیث اور لغت و جاہلی شاعری کو روایت کے طور پر متعارف کرایا۔ وفات سن (۲۸۶ھ)۔ تاریخ علماء الاندلس ۱۴/۲۔ (۴) (م) میں: "اپنے وقت کے یگانہ اور اپنے زمانے کے فقیہ"۔ (۵) اصبغ بن الحباب کا تذکرہ ہمیں نہیں ملا، اور ابن تیمیہ نے اس کلام کے بعد کہا: "انہوں نے اس کا ذکر طلیطلہ کے دس سے زائد فقہاء سے کیا جو مالک بن انس کے مذہب پر عبادت گزار تھے"۔ (۶) (خ) اور (ظ) میں: "اور وہ ہے"۔ (۷) (د) میں: "محسن"۔ (۸) (ز) میں: "جو اس پر دلالت کرتا ہے کہ اگر اسے جمع کر دیا جائے تو وہ ایک لفظ ہے، اس میں سے..." (۹) المدونہ ۹۶/۲-۹۷۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 67

For Ibn al-Mundhir (1): Sa'id bin Jubayr, Tawus, Abu al-Sha'tha', 'Ata', and Amr bin Dinar used to say: Whoever divorces a virgin three times, it counts as one.

I say: They might have argued by saying: A woman with whom marriage has not been consummated has no waiting period (iddah). So, if he says: "You are divorced thrice," she becomes irrevocably separated (ba'in) as soon as he finishes saying "You are divorced," and then "thrice" comes upon her while she is already separated, so it has no effect. Also, because his saying "You are divorced" is independent in itself, it follows that the irrevocable separation (baynunah) (2) in a non-consummated marriage should not depend on what comes after it, just as if he had said: "You are divorced."

Sixth: Al-Shafi'i used as evidence the words of Allah Almighty: {or set them free with kindness} and {and release them} [Al-Ahzab: 49] that this phrasing is among the explicit (sarih) terms of divorce. Scholars have differed on this meaning; Judge Abu Muhammad (3) went with the view that the explicit is whatever includes the word "divorce" (talaq) in any form, such as saying: "You are divorced (taliq)," or "You are a divorced woman (mutallaqah)," or "I have divorced you," or "Divorce is binding upon him," and everything else among the expressions used for divorce is a metaphor (kinayah). This was also the view of Abu Hanifa. Judge Abu al-Hasan said: The explicit terms of divorce are many, and some are clearer than others: Divorce (al-talaq), Release (al-sarah), Separation (al-firaq), Forbidden (al-haram), Free (al-khaliyyah), and Exempt (al-bariyyah). Al-Shafi'i said: The explicit terms are three, which are what appeared in the Quran: the words for divorce, release, and separation (4); Allah Almighty said: {or separate from them in a fair manner} [Al-Talaq: 2] and said: {or set them free with kindness} and said: {divorce them at their prescribed periods} [Al-Talaq: 1].

I say: Once this is established, divorce is of two types: explicit (sarih) and metaphorical (kinayah). The explicit is what we have mentioned, and the metaphorical is everything else. The difference between them is that the explicit does not require an intention (niyyah); rather, divorce occurs by the mere utterance of the words. The metaphorical requires an intention. The argument for those who said that "forbidden," "free," and "exempt" are among the explicit terms of divorce is their frequent use in divorce until they became known by it, so they became a clear and

manifest sign for the occurrence of divorce, like the word "ghait" (excrement) which was originally used for a hollow in the ground, then it was used in a way...

(1) 4/163. (2) In (Kh) and (Z): 'the separation by it'. (3) Al-Ma'unah 2/846, and the author cited it from him via al-Baji in al-Muntaqa 4/6. (4) Al-Muntaqa 4/6, and see al-Qabas 2/728.

सूरह अल-बकरा: आयत 229 67

इब्न अल-मुन्ज़िर (1) के अनुसार: सईद बिन जुबैर, ताऊस, अबू अल-शशा, अता और अम्र बिन दीनार कहते थे: जो कोई कुंवारी को तीन बार तलाक देता है, तो वह एक ही माना जाता है।

मैं कहता हूँ: शायद उन्होंने यह तर्क दिया हो कि जिस महिला के साथ विवाह संपन्न (संभोग) नहीं हुआ है, उसके लिए कोई इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) नहीं होती। इसलिए, यदि वह कहता है: "तुम तीन बार तलाकशुदा हो," तो जैसे ही वह "तुम तलाकशुदा हो" कहना समाप्त करता है, वह स्थायी रूप से अलग (बाइन) हो जाती है, और फिर "तीन" शब्द उस पर तब आता है जब वह पहले से ही अलग हो चुकी होती है, इसलिए इसका कोई प्रभाव नहीं पड़ता। इसके अलावा, क्योंकि उसका यह कहना "तुम तलाकशुदा हो" अपने आप में स्वतंत्र है, इसलिए यह आवश्यक है कि बिना संभोग वाली शादी में वियोग (बैनुनाह) (2) उसके बाद आने वाले शब्दों पर निर्भर न हो, जैसे कि यदि उसने केवल यह कहा होता: "तुम तलाकशुदा हो।"

छठा बिंदु: अल-शाफई ने अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों: {या उन्हें दयालुता के साथ विदा करो} और {और उन्हें रिहा करो} [अल-अहज़ाब: 49] को इस बात के प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया कि यह शब्दावली तलाक के स्पष्ट (सरीह) शब्दों में से है। विद्वानों ने इस अर्थ में मतभेद किया है; न्यायाधीश अबू मुहम्मद (3) इस मत पर गए कि स्पष्ट वह है जिसमें किसी भी रूप में "तलाक" शब्द शामिल हो, जैसे कि कहना: "तुम तलाकशुदा (तालिक) हो," या "तुम एक तलाकशुदा महिला (मुतल्लका) हो," या "मैंने तुम्हें तलाक दे दिया है," या "तलाक उस पर अनिवार्य है," और इसके अलावा तलाक के लिए उपयोग किए जाने वाले अन्य सभी शब्द रूपक (किनाया) हैं। अबू हनीफ़ा ने भी यही कहा था। न्यायाधीश अबू अल-हसन ने कहा: तलाक के स्पष्ट शब्द बहुत हैं, और कुछ दूसरों की तुलना में अधिक स्पष्ट हैं: तलाक, विदाई (सराह), अलगाव (फ़िराक), हराम, मुक्त (खालिया), और बरी। अल-शाफई ने कहा: स्पष्ट शब्द तीन हैं, जो कुरान में आए हैं: तलाक, विदाई और अलगाव के शब्द (4); अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {या उचित तरीके से उनसे अलग हो जाओ} [अत-तलाक: 2] और कहा: {या उन्हें दयालुता के साथ विदा करो} और कहा: {उन्हें उनकी निर्धारित अवधि पर तलाक दो} [अत-तलाक: 1]।

मैं कहता हूँ: जब यह स्थापित हो गया, तो तलाक दो प्रकार के होते हैं: स्पष्ट (सरीह) और रूपक (किनाया)। स्पष्ट वह है जिसका हमने उल्लेख किया है, और रूपक इसके अलावा बाकी सब है।

उनके बीच अंतर यह है कि स्पष्ट के लिए इरादे (नियत) की आवश्यकता नहीं होती; बल्कि केवल शब्द के उच्चारण से ही तलाक हो जाता है। रूपक के लिए इरादे की आवश्यकता होती है। उनके लिए तर्क जिन्होंने कहा कि "हराम," "मुक्त," और "बरी" तलाक के स्पष्ट शब्दों में से हैं, तलाक में उनका अत्यधिक उपयोग है जब तक कि वे इसके द्वारा पहचाने जाने लगे, इसलिए वे तलाक की घटना के लिए एक स्पष्ट और प्रत्यक्ष संकेत बन गए, जैसे "गैत" (मल) शब्द जो मूल रूप से जमीन में एक गड्ढे के लिए उपयोग किया जाता था, फिर इसे इस तरह उपयोग किया जाने लगा...

(1) 4/163। (2) (ख) और (ज़) में: 'इसके द्वारा अलगाव'। (3) अल-मऊना 2/846, और लेखक ने इसे अल-बाजी के माध्यम से अल-मुन्तक़ा 4/6 में उद्धृत किया है। (4) अल-मुन्तक़ा 4/6, और अल-क़बस 2/728 देखें।

سورہ البقرہ: آیت 229 67

ابن المنذر (1) کے مطابق: سعید بن جبیر، طاؤس، ابو الشعثاء، عطا، اور عمرو بن دینار کہتے تھے: جو شخص کنواری کو تین طلاقیں دے تو وہ ایک ہی شمار ہوتی ہے۔

میں کہتا ہوں: شاید انہوں نے یہ استدلال کیا ہو کہ غیر مدخولہ (جس سے صحبت نہ ہوئی ہو) پر کوئی عدت نہیں ہوتی۔ پس جب وہ کہتا ہے: "تجھے تین طلاقیں ہیں،" تو جیسے ہی وہ اپنے قول "تجھے طلاق ہے" سے فارغ ہوتا ہے، وہ بائن (الگ) ہو جاتی ہے، پھر "تین" کا لفظ اس وقت اس پر وارد ہوتا ہے جب وہ بائن ہو چکی ہوتی ہے، لہٰذا اس کا کوئی اثر نہیں ہوتا۔ اور اس لیے کہ اس کا قول "تجھے طلاق ہے" اپنی ذات میں مستقل ہے، تو واجب ہوا کہ غیر مدخولہ میں بینونت (جدائی) (2) اس پر موقوف نہ رہے جو اس کے بعد وارد ہو، اس کی اصل یہ ہے جب وہ کہے: "تجھے طلاق ہے۔"

چھٹا نکتہ: امام شافعی نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے استدلال کیا: {یا حسن سلوک کے ساتھ رخصت کر دینا} اور اللہ کا قول: {اور انہیں رخصت کر دو} [الاحزاب: 49] کہ یہ لفظ طلاق کے صریح الفاظ میں سے ہے۔ اور علماء نے اس معنی میں اختلاف کیا ہے؛ چنانچہ قاضی ابو محمد (3) اس طرف گئے کہ صریح وہ ہے جو کسی بھی صورت میں لفظِ طلاق پر مشتمل ہو، جیسے کہ وہ کہے: "تو طالق ہے،" یا "تو مطلقہ ہے،" یا "میں نے تجھے طلاق دے دی،" یا "طلاق اس پر لازم ہے،" اور اس کے علاوہ طلاق کے جو الفاظ استعمال ہوتے ہیں وہ کنایہ ہیں۔ یہی قول امام ابو حنیفہ کا ہے۔ اور قاضی ابو الحسن نے کہا: طلاق کے صریح الفاظ کثیر ہیں، اور ان میں سے بعض بعض سے زیادہ واضح ہیں: طلاق، سراح (رخصت کرنا)، فراق (جدائی)، حرام، خلیہ (آزاد) اور بریہ (بری)۔ امام شافعی نے فرمایا: صریح الفاظ تین ہیں، اور وہ وہ ہیں جو قرآن میں وارد ہوئے

ہیں: لفظِ طلاق، سراح اور فراق (4)؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {یا انہیں دستور کے مطابق جدا کر دو} [الطلاق: 2] اور فرمایا: {یا حسن سلوک کے ساتھ رخصت کر دینا} اور فرمایا: {تو انہیں ان کی عدت کے وقت طلاق دو} [الطلاق: 1]۔

میں کہتا ہوں: جب یہ طے ہو گیا تو طلاق کی دو قسمیں ہیں: صریح اور کنایہ؛ صریح وہ ہے جو ہم نے ذکر کیا، اور کنایہ اس کے علاوہ ہے۔ اور ان دونوں کے درمیان فرق یہ ہے کہ صریح نیت کی محتاج نہیں ہوتی؛ بلکہ محض لفظ بولنے سے طلاق واقع ہو جاتی ہے، اور کنایہ نیت کا محتاج ہوتا ہے۔ اور ان لوگوں کی دلیل جنہوں نے کہا کہ "حرام، خلیہ اور بریہ" طلاق کے صریح الفاظ میں سے ہیں، ان کا طلاق میں کثرتِ استعمال ہے یہاں تک کہ وہ اسی کے ساتھ پہچانے جانے لگے، پس وہ طلاق واقع کرنے میں واضح نشانی بن گئے، جیسے "غائط" (فضلہ) جو زمین کے گڑھے کے لیے وضع کیا گیا تھا، پھر اسے اس طرح استعمال کیا جانے لگا...

(1) 163/4۔ (2) (خ) اور (ظ) میں: "اس کے ذریعے بینونت"۔ (3) المعونہ 846/2، اور مصنف نے اسے باجی کے واسطے سے المنتقی 6/4 میں نقل کیا ہے۔ (4) المنتقی 6/4، اور دیکھئے القبس 728/2۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 68 ... metaphor in performing the call of nature; it was clearer, more apparent, and more famous than what it was originally placed for, and likewise in our issue (1). Then Umar ibn Abd al-Aziz said: If divorce were a thousand, the word 'al-battah' (absolute/final) would not have left anything of it. Whoever (2) says 'al-battah' has reached the furthest limit. Reported by Malik (3). Al-Daraqutni (4) narrated from Ali that he said: The words 'al-khaliyyah' (free), 'al-bariyyah' (innocent/separate), 'al-battah' (absolute), 'al-ba'in' (irrevocable), and 'al-haram' (prohibited) constitute three [divorces]; she is not lawful for them (5) until she marries [another] husband (6). It was narrated from the Prophet ﷺ that 'al-battah' is three, through a chain that has weakness, narrated by Al-Daraqutni (7). It will be discussed under the words of Allah the Almighty: "And do not take the verses of Allah in jest" [Qur'an 2:231], God willing (8). Seventh: The scholars do not disagree regarding one who says to his wife: "I have divorced you," that it is an explicit form of divorce, whether the marriage was consummated or not. So, whoever says to his wife: "You are divorced (taliq)," it counts as one, unless he intends more than that. If he intended two or three, what he intended is binding upon him. If he did not intend anything, it is one, and he possesses (9) the right of return (ruj'ah). If he says: "You are divorced," and then says: "I meant from bonds/shackles," his word is not accepted and it is binding upon him, unless there is something indicating his truthfulness. And whoever says: "You are divorced once, and I have no right of return over you," then his statement "I have no right of return over you" is void, and he has the right of return because of his word "once"; because one cannot be three. But if he intended by his words "I have no right of return over you" three, then it is three according to Malik (10).

(1) See Al-Muntaqa 4/6. (2) In (M) and (D): So whoever. (3) Al-Muwatta 2/550. (4) In his Sunan 4/32. (5) In (D), (Zah), and (M): for him, and it is not in (Z), and what is confirmed is from (Kh) which agrees with what is in Sunan al-Daraqutni. (6) In (D), (Z), and (M): another husband, and what is confirmed is from (Kh) and (Zah) which agrees with what is in Sunan al-Daraqutni. (7) In his Sunan 4/20, from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him), and he said after it: Ismail ibn Abi Umayyah (who is one of the men of the chain) is weak in hadith, and he said about him in the previous hadith: weak, abandoned in hadith. (8) Page 92 of this volume. (9) In (M): she possesses. (10) Al-Kafi 2/574, and it occurred in (D) and (M): "la raj'ata li alayki" (no return for me over you), without 'waw' (and) in both places.

सूरह अल-बकरा: आयत 229 68 ... शौच करने में रूपक; यह मूल रूप से जिसके लिए रखा गया था उससे अधिक स्पष्ट, अधिक प्रकट और अधिक प्रसिद्ध था, और इसी तरह हमारे मामले में भी (1)। फिर उमर बिन अब्दुल अजीज ने कहा: यदि तलाक एक हजार होता, तो शब्द 'अल-बत्तह' (पूर्ण/अंतिम) उसमें से कुछ भी नहीं छोड़ता। जो कोई (2) 'अल-बत्तह' कहता है, वह अंतिम सीमा तक पहुँच गया है। इसे मलिक द्वारा रिपोर्ट किया गया है (3)। अल-दारकुतनी (4) ने अली से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: शब्द 'अल-खलिय्याह' (मुक्त), 'अल-बरिय्याह' (निर्दोष/अलग), 'अल-बत्तह' (पूर्ण), 'अल-बाइन' (अपरिवर्तनीय), और 'अल-हराम' (वर्जित) तीन [तलाक] हैं; वह उनके(5) लिए तब तक वैध नहीं है जब तक वह [दूसरे] पति से निकाह न कर ले (6)। नबी ﷺ से रिवायत है कि 'अल-बत्तह' तीन है, एक ऐसे मार्ग के माध्यम से जिसमें कमजोरी है, जिसे अल-दारकुतनी ने निकाला है (7)। और यह अल्लाह तआला के इस कथन के तहत आएगा: "और अल्लाह की आयतों को मज़ाक न बनाओ" [कुरान 2:231], इंशा अल्लाह (8)। सातवां: विद्वानों के बीच इस बारे में कोई मतभेद नहीं है कि जो अपनी पत्नी से कहता है: "मैंने तुम्हें तलाक दे दिया," कि यह तलाक का स्पष्ट रूप है, चाहे निकाह मुकम्मल हुआ हो या नहीं। तो, जो अपनी पत्नी से कहता है: "तुम तलाकशुदा (तालिक़) हो," तो वह एक है, जब तक कि वह उससे अधिक का इरादा न रखे। यदि उसने दो या तीन का इरादा किया, तो उसने जो इरादा किया वह उस पर बाध्यकारी है। यदि उसने किसी चीज़ का इरादा नहीं किया, तो वह एक है और वह वापसी (रुजू) का अधिकार रखता है (9)। यदि वह कहता है: "तुम तलाकशुदा हो," और फिर कहता है: "मेरा मतलब बंधनों/बेड़ियों से था," तो उसकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी और यह उस पर बाध्यकारी होगा, जब तक कि उसकी सच्चाई का संकेत देने वाला कुछ न हो। और जो कहता है: "तुम एक बार तलाकशुदा हो, और मेरा तुम पर वापसी का कोई अधिकार नहीं है।" तो उसका यह कहना: "मेरा तुम पर वापसी का कोई अधिकार नहीं है," बातिल (अमान्य) है, और उसे वापसी का अधिकार है क्योंकि उसने "एक" कहा है; क्योंकि एक तीन नहीं हो सकता। लेकिन अगर उसने अपने शब्दों "मेरा तुम पर वापसी का कोई अधिकार नहीं है" से तीन का इरादा किया, तो मलिक के अनुसार यह तीन है (10)।

(1) अल-मुंतक़ा 4/6 देखें। (2) (M) और (D) में: तो जो कोई। (3) अल-मुवत्ता 2/550। (4) उनकी सुनन 4/32 में। (5) (D), (ज़ाह) और (M) में: उसके लिए, और यह (Z) में नहीं है, और जो पुष्ट है वह (Kh) से है जो सुनन अल-दारकुतनी में है उसके अनुरूप है। (6) (D), (Z) और (M) में: दूसरा पति, और जो पुष्ट है वह (Kh) और (ज़ाह) से है जो सुनन अल-दारकुतनी में है उसके अनुरूप है। (7)

उनकी सुनन 4/20 में, अली रदियल्लाहु अन्हु की हदीस से, और उन्होंने इसके बाद कहा: इस्माइल बिन अबी उमैया (जो सनद के लोगों में से एक है) हदीस में कमजोर है, और उन्होंने उसके बारे में पिछली हदीस में कहा: कमजोर, छोड़ी हुई हदीस वाला। (8) इस खंड का पृष्ठ 92। (9) (M) में: वह (स्त्री) अधिकार रखती है। (10) अल-काफी 2/574, और यह (D) और (M) में आया है: "ला रजाता ली अलैकी" (मेरे लिए तुम पर कोई वापसी नहीं), दोनों स्थानों पर 'वाव' (और) के बिना।

سورہ البقرہ : آیت ۲۲۹ ۶۸ قضائے حاجت کے لیے آنے میں مجاز؛ چنانچہ یہ اس چیز سے زیادہ واضح، ظاہر اور مشہور تھا جس کے لیے اسے وضع کیا گیا تھا، اور اسی طرح ہمارے مسئلے میں بھی ہے (۱)۔ پھر عمر بن عبدالعزیز نے فرمایا: اگر طلاق ہزار ہوتی تو لفظ 'البتہ' (قطعی/ آخری) اس میں سے کچھ باقی نہ چھوڑتا۔ جس (۲) نے کہا 'البتہ'، اس نے انتہا کر دی۔ اسے مالک نے روایت کیا ہے (۳)۔ اور دارقطنی (۴) نے علی سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: الخلیہ، البریہ، البتہ، البائن اور الحرام تین (طلاقیں) ہیں، وہ ان (۵) کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ (دوسرے) شوہر سے نکاح نہ کر لے (۶)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ 'البتہ' تین ہیں، ایک ایسی سند سے جس میں کمزوری ہے، اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے (۷)۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس آئے گا: "اور اللہ کی آیات کو مذاق نہ بناؤ" [قرآن ۲:۲۳۱]، ان شاء اللہ (۸)۔ ساتویں بات: علماء کا اس شخص کے بارے میں کوئی اختلاف نہیں ہے جو اپنی بیوی سے کہے: "میں نے تجھے طلاق دے دی"، کہ یہ طلاق صریح ہے، خواہ مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ۔ چنانچہ جس نے اپنی بیوی سے کہا: "تو طلاق یافتہ (طالق) ہے"، تو وہ ایک ہے، الا یہ کہ وہ اس سے زیادہ کی نیت کرے۔ پس اگر اس نے دو یا تین کی نیت کی تو اس پر وہی لازم ہوگا جس کی اس نے نیت کی، اور اگر اس نے کچھ نیت نہیں کی تو وہ ایک ہے اور وہ (۹) رجوع کا حق رکھتا ہے۔ اور اگر اس نے کہا: "تو طالق ہے"، اور پھر کہا: "میری مراد بیڑیوں (وثاق) سے تھی"، تو اس کی بات قبول نہیں کی جائے گی اور (طلاق) اس پر لازم ہوگی، الا یہ کہ وہاں کوئی ایسی چیز ہو جو اس کی سچائی پر دلالت کرے۔ اور جس نے کہا: "تو ایک طلاق یافتہ ہے، اور میرا تجھ پر کوئی رجوع نہیں"، تو اس کا یہ کہنا: "میرا تجھ پر کوئی رجوع نہیں" باطل ہے، اور اسے رجوع کا حق حاصل ہے کیونکہ اس نے "ایک" کہا ہے؛ اس لیے کہ ایک تین نہیں ہوتی۔ پس اگر اس نے اپنے قول "میرا تجھ پر کوئی رجوع نہیں" سے تین کی نیت کی، تو مالک کے نزدیک وہ تین ہیں (۱۰)۔

(١) دیکھیے المنتقی ۶/۴۔ (٢) (م) اور (د) میں: پس جس نے۔ (٣) الموطأ ٢ / ٥٥٠ ۔ (۴) ان کی سنن ۳۲/۴ میں۔ (۵) (د)، (ظ) اور (م) میں: اس کے لیے، اور یہ (ز) میں نہیں ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے جو سنن دارقطنی میں موجود الفاظ کے موافق ہے۔ (۶) (د)، (ز) اور (م) میں: دوسرا شوہر، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو سنن دارقطنی میں موجود الفاظ کے موافق ہے۔ (٧) ان کی سنن ۴ / ٢٠ میں، حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور انہوں نے اس کے بعد کہا: اسماعیل بن ابی امیہ (جو سند کے راویوں میں سے ایک ہے) ضعیف الحدیث ہے، اور اس نے ان کے بارے میں پچھلی حدیث میں کہا: ضعیف، متروک الحدیث۔ (٨) اس جلد کا صفحہ ٩٢۔ (٩) (م) میں: وہ (عورت) مالک ہے۔ (١٠) الکافی ٢/ ٥٧۴، اور (د) اور (م) میں یہ لفظ آیا ہے: "لا رجعة لي عليك"، دونوں جگہوں پر 'واؤ' کے بغیر۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 69

They differed concerning the one who says to his wife: "I have parted from you," or "I have released you," or "You are free (Khaliyya)," or "You are clear (Bariyya)," or "You are irrevocable (Ba'in)," or "Your rope is on your withers," or "You are forbidden to me," or "Join your family," or "I have given you to your family," or "I have cleared your way," or "I have no way over you." Abu Hanifa and Abu Yusuf said: It is an irrevocable divorce (Talaq Ba'in). It is narrated from Ibn Mas'ud that he said(1): If a man says to his wife: "Prosper (Istaflahi)(2) with your affair," or "Your affair is up to you," or "Join your family," then it is one irrevocable divorce(3).

It is narrated from Malik concerning the one who says to his wife: "I have parted from you," or "I have released you," that it is among the explicit expressions of divorce, like his saying: "You are divorced." It is also narrated from him that it is(4) an indirect expression (Kinaya) in which recourse is made to the intention of its speaker, and he is asked what number he intended, whether she was consummated with or not(5).

Ibn al-Muwaz said: The most correct of his two opinions concerning the woman with whom the marriage was not consummated is that it is one, unless he intends more. This was also stated by Ibn al-Qasim and Ibn Abd al-Hakam(6).

Abu Yusuf said: They are three. Similar to it are: "I have divested (Khala'tuki) you," or "I have no ownership over you."

As for the rest of the indirect expressions, they are three according to Malik for every woman with whom marriage was consummated; the speaker's intention is not considered in them. His intention is considered for the one with whom marriage was not consummated. If he swore and said, "I intended one," he would be a suitor from among the suitors; because nothing releases a woman with whom her husband has consummated the marriage, nor distances her, nor clears her except three pronouncements of divorce. For the woman with whom the marriage was not consummated, one pronouncement releases her, clears her, and distances her(7).

It has been narrated from Malik and a group of his companions, and it is the opinion of a group of the people of Medina, that—

---

(1) In (Z) and (M): And he said. (2) In (D), (Z), and (M): Istaqilli. What is established is from (Kh) and (Zha), which corresponds to the sources. (3) Recorded by Ibn Abi Shaybah 5/76, Al-Tabarani in Al-Kabir (9627), and Al-Bayhaqi 7/346-347. In their

versions: "Or gave her to her family" instead of "Join your family." Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 4/337: Narrated by Al-Tabarani and its narrators are narrators of the Sahih. His saying "Istaflahi bi-amrik" means: succeed in your affair and be independent with it. Al-Nihaya 3/469. (4) In (D), (Z), and (M): "He" [masculine]. What is established is from (Kh) and (Zha), which corresponds to what is in Al-Kafi 2/575, and the text is from it. (5) In (D), (Z), and (M): "Or not consummated with her." What is established is from (Kh) and (Zha), which corresponds to what is in Al-Kafi. (6) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 5/152. (7) In (Kh), (Zha), and (M): "and it distances her" [masculine verb]. What is established is from (D) and (Z), which corresponds to what is in the sources. See Al-Muwatta 2/552, Al-Istidhkar 17/49, Al-Kafi 2/576, and Al-Muntaqa 4/14.

सूरह अल-बकरा: आयत 229 69

उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जो अपनी पत्नी से कहता है: "मैंने तुमसे नाता तोड़ लिया," या "मैंने तुम्हें मुक्त कर दिया," या "तुम स्वतंत्र (खलीया) हो," या "तुम अलग (बरिय्या) हो," या "तुम अपरिवर्तनीय (बा'इन) हो," या "तुम्हारी रस्सी तुम्हारे कंधों पर है," या "तुम मेरे लिए हराम (वर्जित) हो," या "अपने परिवार से मिल जाओ," या "मैंने तुम्हें तुम्हारे परिवार को दे दिया," या "मैंने तुम्हारा रास्ता साफ़ कर दिया," या "मेरा तुम पर कोई अधिकार नहीं है;" तब अबू हनीफा और अबू यूसुफ ने कहा: यह एक अपरिवर्तनीय तलाक (तलाक बा'इन) है। इब्न मसूद से वर्णित है कि उन्होंने कहा(1): यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी से कहता है: "अपने मामले के साथ सफल हो जाओ (इस्तफलाही)(2)," या "तुम्हारा मामला तुम्हारे हाथ में है," या "अपने परिवार से मिल जाओ," तो यह एक अपरिवर्तनीय तलाक है(3)।

मालिक से उसके बारे में वर्णित है जो अपनी पत्नी से कहता है: "मैंने तुमसे नाता तोड़ लिया," या "मैंने तुम्हें मुक्त कर दिया," कि यह स्पष्ट तलाक के शब्दों में से है, जैसे कि उसका यह कहना: "तुम तलाकशुदा हो।" उनसे यह भी वर्णित है कि यह(4) एक सांकेतिक अभिव्यक्ति (किनाया) है जिसमें कहने वाले की नीयत (इरादे) पर विचार किया जाता है, और उससे पूछा जाता है कि उसका क्या इरादा था, चाहे विवाह संपन्न (संभोग) हुआ हो या नहीं(5)।

इब्न अल-मुवाज़ ने कहा: जिस महिला के साथ विवाह संपन्न नहीं हुआ है, उसके बारे में उनकी दो रायों में से अधिक सही यह है कि यह एक है, जब तक कि वह अधिक का इरादा न रखे। इब्न अल-कासिम और इब्न अब्द अल-हकम ने भी यही कहा(6)।

अबू यूसुफ ने कहा: वे तीन हैं। इसी तरह: "मैंने तुम्हें अलग कर दिया (खल'तुकी)," या "मेरा तुम पर कोई स्वामित्व नहीं है।"

जहाँ तक अन्य सांकेतिक अभिव्यक्तियों का सवाल है, मालिक के अनुसार हर उस महिला के लिए वे तीन हैं जिसके साथ विवाह संपन्न हो चुका है; उनमें कहने वाले की नीयत पर विचार नहीं किया जाता है। जिसकी शादी संपन्न नहीं हुई है, उसके लिए नीयत पर विचार किया जाता है। यदि वह शपथ लेता है और कहता है, "मेरा इरादा एक का था," तो वह अन्य विवाह प्रार्थियों की तरह होगा; क्योंकि जिस महिला के साथ उसके पति ने विवाह संपन्न कर लिया है, उसे तीन तलाक के बिना मुक्त, अलग या

बरी नहीं किया जा सकता। और जिसके साथ विवाह संपन्न नहीं हुआ है, उसे एक (तलाक) ही मुक्त, बरी और अलग कर देता है(7)।

मालिक और उनके कुछ साथियों से वर्णित है, और यह मदीना के लोगों के एक समूह का मत है: कि —

---

(1) (ज़) और (म) में: और कहा। (2) (द), (ज़) और (म) में: इस्तक़िल्ली। जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है जो स्रोतों के अनुरूप है। (3) इसे इब्न अबी शायबा 5/76, अत्तबरानी ने अल-कबीर (9627) में, और अल-बैहक़ी ने 7/346-347 में उद्धृत किया है। उनके पास है: "या उसे उसके परिवार को दे दिया," के बजाय "अपने परिवार से मिल जाओ।" अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 4/337 में कहा: इसे अत्तबरानी ने वर्णित किया है और इसके वर्णनकर्ता सहीह के पुरुष हैं। उनका कहना "इस्तफलाही बि-अमरिक" का अर्थ है: अपने मामले में सफल होना और स्वतंत्र होना। अल-निहाया 3/469। (4) (द), (ज़) और (म) में: वह (पुल्लिंग)। जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है जो अल-काफी 2/575 में जो है उसके अनुरूप है, और बात उसी से है। (5) (द), (ज़) और (म) में: "या उसके साथ संपन्न नहीं हुआ।" जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है जो अल-काफी में जो है उसके अनुरूप है। (6) अल-नवादिर वल-ज़ियादात 5/152 देखें। (7) (ख़), (ज़) और (म) में: "और वह उसे अलग करता है।" जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है जो स्रोतों के अनुरूप है। अल-मुवत्ता 2/552, अल-इस्तिधकर 17/49, अल-काफी 2/576, और अल-मुंतका 4/14 देखें।

سورۃ البقرہ: آیت ۲۲۹ ٦٩

اور انہوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو اپنی بیوی سے کہے: "میں نے تجھے جدا کر دیا،" یا "میں نے تجھے آزاد کر دیا،" یا "تو آزاد (خلیہ) ہے،" یا "تو بری (بریہ) ہے،" یا "تو بائن ہے،" یا "تیری رسی تیرے کندھوں پر ہے،" یا "تو مجھ پر حرام ہے،" یا "اپنے گھر والوں سے جا مل،" یا "میں نے تجھے تیرے گھر والوں کے حوالے کر دیا،" یا "میں نے تیرا راستہ چھوڑ دیا،" یا "میرا تجھ پر کوئی بس نہیں ہے؛" پس ابو حنیفہ اور ابو یوسف نے کہا: یہ طلاق بائن (ناقابل واپسی طلاق) ہے۔ اور ابن مسعود سے مروی ہے، انہوں نے کہا (١): جب آدمی اپنی بیوی سے کہے "اپنے معاملے میں کامیاب ہو جا (استفلحی)(٢)،" یا "تیرا معاملہ تیرے ہاتھ میں ہے،" یا "اپنے گھر والوں سے جا مل،" تو وہ ایک بائن طلاق ہے(٣)۔

اور امام مالک سے اس شخص کے بارے میں مروی ہے جس نے اپنی بیوی سے کہا: "میں نے تجھے جدا کر دیا،" یا "تجھے آزاد کر دیا،" کہ یہ صریح طلاق میں سے ہے، جیسے اس کا کہنا: "تجھے طلاق ہے۔" اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ یہ (٤) کنایہ ہے جس میں کہنے والے کی نیت کی طرف رجوع کیا جائے گا، اور اس سے پوچھا جائے گا کہ اس نے کتنی تعداد کا ارادہ کیا تھا، چاہے بیوی مدخولہ ہو یا غیر مدخولہ (٥)۔

ابن المواز نے کہا: اور جس عورت سے دخول نہ کیا گیا ہو اس کے بارے میں ان کے دو اقوال میں سے زیادہ صحیح یہ ہے کہ وہ ایک ہے، الّا یہ کہ وہ اس سے زیادہ کی نیت کرے۔ اور یہی ابن القاسم اور ابن عبد الحکم نے کہا ہے(٦)۔

اور ابو یوسف نے کہا: وہ تین ہیں، اور اسی کی مثل ہے: "میں نے تجھے خلع دے دیا،" یا "میرا تجھ پر کوئی حق ملکیت نہیں ہے۔"

رہے دیگر کنایات، تو وہ امام مالک کے نزدیک ہر اس عورت کے لیے تین ہیں جس سے دخول کیا گیا ہو، ان میں کہنے والے کی نیت کا اعتبار نہیں کیا جاتا، جبکہ غیر مدخولہ میں نیت کا اعتبار کیا جاتا ہے۔ اگر وہ قسم کھا کر کہے کہ: "میرا ارادہ ایک کا تھا،" تو وہ دیگر پیغام نکاح بھیجنے والوں میں سے ایک ہوگا؛ اس لیے کہ جس عورت سے اس کا شوہر دخول کر چکا ہو اسے تین طلاقوں کے بغیر کوئی چیز نہ تو چھوڑتی ہے، نہ بائن کرتی ہے اور نہ ہی بری کرتی ہے۔ اور جس سے دخول نہ کیا گیا ہو اسے ایک ہی طلاق چھوڑ دیتی ہے، بری کر دیتی ہے اور بائن کر دیتی ہے(۷)۔

اور امام مالک اور ان کے اصحاب کی ایک جماعت سے مروی ہے، اور یہی اہل مدینہ کی ایک جماعت کا قول ہے: کہ—

---

(۱) (ز) اور (م) میں: اور کہا۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: استقلی۔ اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی مصادر کے موافق ہے۔ (۳) اسے ابن ابی شیبہ ۵/۷۶، طبرانی نے الکبیر (۹۶۲۷) میں، اور بیہقی نے ۷/۳۴۶-۳۴۷ میں نکالا ہے، اور ان کے ہاں "اپنے گھر والوں سے جا مل" کی جگہ "یا اسے اس کے گھر والوں کے لیے ہبہ کر دیا" ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۴/۳۳۷ میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں۔ اور ان کا قول "استفلحی بأمرک" کا مطلب ہے: اپنے معاملے میں کامیاب ہونا اور اس میں آزادانہ فیصلے کرنا۔ النہایہ ۳/۴۶۹۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں: "انہ" (مذکر)۔ اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی الکافی ۲/۵۷۵ کے موافق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں: "یا غیر مدخولہ بہا"۔ اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی الکافی کے موافق ہے۔ (٦) دیکھیے النوادر والزیادات ۵/۱۵۲۔ (۷) (خ)، (ظ) اور (م) میں: "ویبینہا" (مذکر فعل کے ساتھ)۔ اور جو (د) اور (ز) سے ثابت ہے وہی مصادر کے موافق ہے۔ دیکھیے الموطأ ۲/۵۵۲، الاستذکار ۱۷/۴۹، الکافی ۲/۵۷۶، اور المنتقی ۴/۱۴۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 70

Intention is considered in all these expressions, and the amount of divorce he intended becomes binding upon him. It has been narrated regarding "al-batta" (absolute divorce) specifically among all metaphors: that intention is not considered in it, neither for a consummated marriage nor for a non-consummated one(1).

Al-Thawri, Abu Hanifa, and his companions said: His intention is considered in all of that. If he intended three, it is three. If he intended one, it is one irrevocable (ba'in) divorce, and she is more entitled to herself. If he intended two, it is one. Zufar said: If he intended two, it is two.

Al-Shafi'i said: In all of that, he is not considered a divorcer until he says: "By this utterance, I intended divorce," then it becomes what he intended. If he intended less than three, it is a revocable (raj'i) divorce, and even if he divorced her with a single irrevocable divorce, it would be revocable.

Ishaq said: Every speech that resembles divorce is whatever divorce he intended. Abu Thawr said: It is a revocable divorce, and his intention is not asked about(2).

It was narrated from Ibn Mas'ud: That he did not recognize an irrevocable divorce except in cases of khul' (divorce initiated by the wife) or ila' (oath of continence)(3). This is what is preserved from him, as stated by Abu Ubayd.

Al-Bukhari titled a chapter: "Chapter: If he says 'I have parted from you' or 'I have released you', or 'disconnected' or 'free', or whatever he meant by it of divorce, it is according to his intention"(4). This is an indication from him of the opinion of the Kufans, Al-Shafi'i, and Ishaq regarding his saying: "or whatever he meant by it of divorce." The proof for that is: Every word that can potentially mean divorce or something else, the divorce should not be binding through it unless the speaker says: "I intended divorce by it." Thus, it becomes binding on him through his confession, and it is not permissible to invalidate the marriage, because they have unanimously agreed on its validity with certainty.

Abu Umar said(5): And Malik's opinion differed regarding the meaning of a man saying to his wife: "Observe the waiting period" (i'taddi), or...

(1) Al-Kafi 2/576. (2) See Al-Ishraf 4/167 and 169, and Al-Istidhkar 17/35-36 and 49. (3) Narrated by Al-Shafi'i in Al-Umm 7/161, and Abd al-Razzaq (11753). (4) Fath al-Bari 9/369. (5) Al-Kafi 2/576, and see Al-Istidhkar 17/34.

सूरह अल-बकरा: आयत 229 70

इन सभी शब्दों में नीयत (इरादा) मानी जाएगी, और तलाक की वही संख्या उस पर अनिवार्य होगी जिसकी उसने नीयत की थी। 'अल-बत्ता' (पूर्ण विच्छेद) के बारे में विशेष रूप से अन्य सभी रूपकों के बीच यह वर्णित है: कि इसमें नीयत नहीं मानी जाती है, न तो उस विवाह में जिसमें सहवास हुआ हो और न ही उस विवाह में जिसमें सहवास न हुआ हो(1)।

अल-थौरी, अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: उन सब में उसकी नीयत मानी जाएगी। यदि उसने तीन की नीयत की, तो वह तीन हैं। यदि उसने एक की नीयत की, तो वह एक बाइन (अटल) तलाक है, और वह अपने स्वयं के मामले में अधिक हकदार है। यदि उसने दो की नीयत की, तो वह एक है। जुफ़र ने कहा: यदि उसने दो की नीयत की, तो वह दो हैं।

अल-शाफ़ई ने कहा: उन सब स्थितियों में वह तब तक तलाक देने वाला नहीं माना जाएगा जब तक कि वह यह न कहे: "मेरे इस कथन से मेरा अभिप्राय तलाक था," तब वह वैसा ही होगा जिसकी उसने नीयत की थी। यदि उसने तीन से कम की नीयत की, तो वह रजी (प्रतिसंहरणीय) होगा, और यदि उसने उसे एक बाइन तलाक दिया, तो भी वह रजी होगा।

इशाक ने कहा: तलाक से मिलते-जुलते हर कथन का अर्थ वही तलाक है जिसकी उसने नीयत की थी। अबू थौर ने कहा: यह एक रजी तलाक है और उसकी नीयत के बारे में नहीं पूछा जाएगा(2)।

इब्न मसूद से वर्णित है: कि वे 'खुल' (पत्नी की पहल पर तलाक) या 'ईला' (संयम की शपथ) के अलावा किसी भी तलाक को बाइन (अटल) नहीं मानते थे(3)। अबू उबैद के अनुसार उनसे यही बात सुरक्षित (प्रामाणिक) है।

अल-बुखारी ने एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "अध्याय: यदि वह कहे 'मैं तुमसे अलग हो गया' या 'मैंने तुम्हें मुक्त कर दिया', या 'अलग' या 'मुक्त', या तलाक से उसका जो भी अभिप्राय हो, वह उसकी नीयत पर निर्भर है"(4)। यह उनकी ओर से कूफ़ा के विद्वानों, अल-शाफ़ई और इशाक के इस कथन की ओर इशारा है: "या तलाक से उसका जो भी अभिप्राय हो।" इसका प्रमाण यह है: हर शब्द जिसमें तलाक या कुछ और होने की संभावना हो, उससे तब तक तलाक लागू नहीं होना चाहिए जब तक कि बोलने वाला यह न कहे: "मैंने इससे तलाक का इरादा किया था।" अतः उसके स्वीकार करने पर वह उस पर अनिवार्य हो जाता है, और निकाह (विवाह) को रद्द करना जायज़ नहीं है; क्योंकि वे निश्चित रूप से इसकी वैधता पर सहमत हो चुके हैं।

अबू उमर ने कहा(5): और अपनी पत्नी से "इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बिताओ" (इअतद्दी) कहने वाले व्यक्ति के अर्थ के संबंध में मलिक का मत भिन्न था, या...

(1) अल-काफी 576/2. (2) देखें अल-इशराफ 167/4 और 169, और अल-इस्तिज़कार 35/17-36 और 49. (3) इसे अल-शाफ़ई ने अल-उम्म 161/7 में और अब्द अल-रज्जाक (11753) ने उद्धृत किया है। (4) फतह अल-बारी 369/9. (5) अल-काफी 576/2, और देखें अल-इस्तिज़कार 34/17।

سورة البقرہ: آیت 229 70

ان تمام الفاظ میں نیت کا اعتبار ہوگا، اور طلاق کی اتنی ہی تعداد اس پر لازم ہوگی جس کی اس نے نیت کی تھی۔ تمام کنایات کے درمیان خاص طور پر 'البتہ' (قطعی طلاق) کے بارے میں مروی ہے: کہ اس میں نیت کا اعتبار نہیں کیا جاتا، نہ مدخولہ (جس سے صحبت ہو چکی ہو) کے حق میں اور نہ ہی غیر مدخولہ کے حق میں(1)۔

ثوری، ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: ان سب میں اس کی نیت کا اعتبار ہے، پس اگر اس نے تین کی نیت کی تو وہ تین ہیں، اور اگر ایک کی نیت کی تو وہ ایک طلاقِ بائن ہے، اور وہ اپنے نفس کی زیادہ حقدار ہے۔ اور اگر اس نے دو کی نیت کی تو وہ ایک ہے۔ زفر نے کہا: اگر اس نے دو کی نیت کی تو وہ دو ہیں۔

امام شافعی نے فرمایا: وہ ان تمام صورتوں میں طلاق دینے والا نہیں ہے جب تک کہ وہ یہ نہ کہے: "میرے کلام کے صادر ہونے سے میرا مقصود طلاق تھا،" تو وہی ہوگا جو اس نے نیت کی۔ پس اگر اس نے تین سے کم کی نیت کی تو وہ رجعی ہوگی، اور اگر اس نے ایک طلاقِ بائن دی تو وہ رجعی ہوگی۔

اسحاق نے کہا: ہر وہ کلام جو طلاق کے مشابہ ہو، وہ وہی طلاق ہے جس کی اس نے نیت کی۔ ابوثور نے کہا: وہ طلاقِ رجعی ہے اور اس کی نیت کے بارے میں نہیں پوچھا جائے گا(2)۔

ابن مسعود سے مروی ہے: کہ وہ خلع یا ایلاء کے سوا کسی طلاق کو بائن نہیں سمجھتے تھے(3)، اور ان سے یہی بات محفوظ ہے؛ ابوعبید نے یہی کہا ہے۔

امام بخاری نے باب قائم کیا ہے: "باب جب وہ کہے کہ میں نے تجھے جدا کیا یا تجھے چھوڑ دیا، یا بری یا خلیہ، یا طلاق سے جو بھی اس کی مراد ہو تو وہ اس کی نیت پر ہے"(4)۔ ان کا یہ کہنا اہل کوفہ، شافعی اور اسحاق کے اس قول کی طرف اشارہ ہے: "یا طلاق سے جو بھی اس کی مراد ہو"۔ اور اس پر دلیل یہ ہے کہ: ہر وہ کلمہ جو طلاق یا غیر طلاق ہونے کا احتمال رکھتا ہو، اس سے طلاق لازم کرنا جائز نہیں جب تک کہ متکلم یہ نہ کہے: "میں نے اس سے طلاق کا ارادہ کیا تھا،" تو اس کے اقرار سے وہ اس پر لازم ہو جائے گی، اور نکاح کو باطل کرنا جائز نہیں؛ کیونکہ وہ یقین کے ساتھ اس کی صحت پر اجماع کر چکے ہیں۔

ابو عمر نے کہا(5): اور اپنی بیوی سے یہ کہنے کے معنی میں کہ "عدت گزار" (اعتدّی) مالک کا قول مختلف ہے، یا...

(1) الکافی 2/ 576۔ (2) دیکھیے الاشراف 4/ 167 اور 169، اور الاستذکار 17/ 35-36 اور 49۔ (3) اسے شافعی نے الام 7/ 161 میں، اور عبدالرزاق (11753) نے روایت کیا ہے۔ (4) فتح الباری 9/ 369۔ (5) الکافی 2/ 576، اور دیکھیے الاستذکار 17/ 34۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 71

“I have released you,” or “Your rope is on your withers”; then he said(1): No intention is taken into account in them and they are considered three [divorces]. And he said once: Intention is taken into account in all of them, for the one with whom the marriage has been consummated and for the one with whom it has not, and this is what I say.

I said: What the majority have gone for, and what has been narrated from Malik that intention is taken into account in these words and the ruling is based on that, is the correct view; because of the evidence we have mentioned, and because of the authentic hadith(2) recorded by Abu Dawud, Ibn Majah, Al-Daraqutni, and others from Yazid bin Rukanah(3): that Rukanah bin Abd Yazid(4) divorced his wife Suhaymah absolutely (al-battah). He informed the Prophet ﷺ of that, so he said: “By Allah(5), did you intend only one?” Rukanah said: “By Allah, I intended only one,” so the Messenger of Allah ﷺ returned her to him. Ibn Majah said: I heard Abu Al-Hasan Al-Tanafisi say: “How noble is this hadith(6)!”

Malik said regarding a man who says to his wife: “You are to me like a dead animal, blood, and the flesh of swine”: I see it as an absolute divorce (al-battah) even if he had no intention, so she is not lawful for him until after [marrying another] husband. In the saying of Al-Shafi’i: If he intended...

---

(1) In (m): He said once. (2) In (kh) and (z): And the hadith. (3) In his saying: Yazid bin Rukanah, there is some scrutiny; the hadith is from the narration of Abdullah bin Ali bin Yazid bin Rukanah, from his father, from his grandfather, that he divorced his wife... Sunan Abi Dawud (2208), Sunan Ibn Majah (2051), Sunan Al-Daraqutni 4/34, and it was also narrated by Ahmad (24009/91), Al-Tirmidhi (1177), and Al-Uqayli in Ad-Du'afa 2/282. So his saying: “from his grandfather,” means the grandfather of Ali, who is Rukanah, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Asakir in Tarteeb Asma' Al-Sahabah p. 110. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 2/463: It is as if he meant by his saying: “from his grandfather,” the great-grandfather, who is Rukanah. End quote. Al-Mizzi did not definitively include Yazid bin Rukanah in Tahdhib Al-Kamal, but referred to the biography of Rukanah, although he coded for the narration of Ali bin Yazid bin Rukanah from him with (d, q). Al-Hafiz Ibn Hajar did not mention Yazid bin Rukanah in his Tahdhib or Taqrib, which means he is not among the men of Tahdhib, nor is he among the men of Abu Dawud or Ibn Majah, nor among the men of this hadith. And Allah knows best. In Al-Tirmidhi, it appeared as: Abdullah bin Yazid bin Rukanah, the

name “Ali” was omitted, as pointed out by Al-Mizzi in Tahdhib Al-Kamal 21/174. (4) In the copies: That Rukanah bin Yazid, and the established version is from (m), which is consistent with what is in Sunan Al-Daraqutni. (5) In (d): By Allah. (6) Al-Tirmidhi said: This is a hadith we only know through this chain. Al-Uqayli said: Abdullah bin Ali bin Yazid bin Rukanah is not followed in his hadith, and the chain of narration is problematic (mudtarib). Al-Bukhari said in Al-Tarikh Al-Kabir 6/301: His hadith is not authentic.

सूरह अल-बकरा: आयत 229 71

"मैंने तुम्हें छोड़ दिया है," या "तुम्हारी रस्सी तुम्हारे कंधों पर है"; फिर उन्होंने कहा(1): इनमें नियत का कोई विचार नहीं किया जाता और ये तीन [तलाक] माने जाते हैं। और उन्होंने एक बार कहा: इन सभी में नियत का विचार किया जाता है, चाहे विवाह संपन्न हुआ हो या नहीं, और मैं यही कहता हूँ।

मैंने कहा: जो बहुसंख्यक विद्वानों (जमहूर) का मत है, और जो मलिक से वर्णित है कि इन शब्दों में नियत का विचार किया जाता है और उसी के आधार पर निर्णय दिया जाता है, वही सही है; उन प्रमाणों के कारण जिनका हमने उल्लेख किया है, और उस सही हदीस(2) के कारण जिसे अबू दाऊद, इब्न माजाह, अल-दारकुतनी और अन्य ने यजीद बिन रुकाना(3) से उद्धृत किया है: कि रुकाना बिन अब्द यजीद(4) ने अपनी पत्नी सुहैमा को पूर्ण रूप से (अल-बत्ताह) तलाक दे दिया। उन्होंने पैगंबर ﷺ को इसके बारे में सूचित किया, तो उन्होंने पूछा: "अल्लाह की कसम(5), क्या तुम्हारा इरादा केवल एक ही तलाक का था?" रुकाना ने कहा: "अल्लाह की कसम, मेरा इरादा केवल एक ही का था," इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे उन्हें वापस लौटा दिया। इब्न माजाह ने कहा: मैंने अबू अल-हसन अल-तनाफिसी को यह कहते सुना: "यह हदीस कितनी महान है(6)!"

मलिक ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जो अपनी पत्नी से कहता है: "तुम मेरे लिए मृत जानवर, रक्त और सूअर के मांस की तरह हो": मैं इसे पूर्ण तलाक (अल-बत्ताह) मानता हूँ भले ही उसका कोई इरादा न हो, इसलिए वह उसके लिए तब तक वैध नहीं है जब तक कि वह [किसी अन्य] पति से विवाह न कर ले। अल-शाफई के कथन में: यदि उसने इरादा किया...

---

(1) (म) में: उन्होंने एक बार कहा। (2) (ख) और (ज़) में: और हदीस। (3) उनके कथन में: 'यजीद बिन रुकाना' के बारे में जांच की आवश्यकता है; हदीस अब्दुल्ला बिन अली बिन यजीद बिन रुकाना की रिवायत से है, अपने पिता से, अपने दादा से, कि उन्होंने अपनी पत्नी को तलाक दिया... सुनन अबी दाऊद (2208), सुनन इब्न माजाह (2051), सुनन अल-दारकुतनी 4/34, और इसे अहमद (24009/91), अल-तिर्मिज़ी (1177) और अल-उकैली ने अद-दुआफा 2/282 में भी उद्धृत किया है। तो उनका यह कहना कि: "अपने दादा से," इसका अर्थ अली के दादा से है, जो रुकाना हैं, जैसा कि अल-हाफिज इब्न असीर ने तरतीब अस्मा अल-साहबा पृष्ठ 110 में उल्लेख किया है। अल-धहाबी ने अल-मीज़ान 2/463 में कहा: ऐसा लगता है कि उनके कहने का अर्थ "अपने दादा से," परदादा है, जो रुकाना हैं। इब्न हजर ने तहज़ीब अल-कमाल में यजीद बिन रुकाना को निश्चित रूप से शामिल

नहीं किया, बल्कि रुकाना की जीवनी का हवाला दिया, हालाँकि उन्होंने उनके माध्यम से अली बिन यजीद बिन रुकाना की रिवायत के लिए (द, क) का संकेत दिया। अल-हाफिज इब्न हजर ने अपनी तहज़ीब या तक़रीब में यजीद बिन रुकाना का उल्लेख नहीं किया, जिसका अर्थ है कि वह तहज़ीब के लोगों में से नहीं हैं, न ही वह अबू दाऊद या इब्न माजाह के लोगों में से हैं, और न ही इस हदीस के लोगों में से हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-तिर्मिज़ी में यह इस प्रकार आया: अब्दुल्ला बिन यजीद बिन रुकाना, जिसमें "अली" नाम छूट गया था, जैसा कि अल-मिज़्ज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल 21/174 में बताया है। (4) प्रतियों में: कि रुकाना बिन यजीद, और स्थापित संस्करण (म) से है, जो सुनन अल-दारकुतनी में जो है उसके अनुरूप है। (5) (द) में: अल्लाह की कसम। (6) अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक ऐसी हदीस है जिसे हम केवल इसी तरीके से जानते हैं। अल-उकैली ने कहा: अब्दुल्ला बिन अली बिन यजीद बिन रुकाना का उनकी हदीस में अनुसरण नहीं किया जाता है, और वर्णन की श्रृंखला समस्याग्रस्त (मुज़तरिब) है। अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 6/301 में कहा: उनकी हदीस प्रामाणिक नहीं है।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۹ ۷۱

"میں نے تمہیں چھوڑ دیا،" یا "تمہاری رسی تمہاری گردن پر ہے"؛ تو انہوں نے کہا(۱): ان میں نیت کا اعتبار نہیں کیا جاتا اور وہ تین [طلاقیں] ہیں۔ اور ایک بار کہا: ان سب میں نیت کا اعتبار کیا جاتا ہے، چاہے دخول ہوا ہو یا نہ ہوا ہو، اور میرا قول یہی ہے۔

میں نے کہا: جو جمہور کا مسلک ہے، اور جو مالک سے مروی ہے کہ ان الفاظ میں نیت کا اعتبار کیا جاتا ہے اور اسی کے مطابق فیصلہ دیا جاتا ہے، وہی صحیح ہے؛ ان دلائل کی بنا پر جو ہم نے ذکر کیے، اور اس صحیح حدیث(۲) کی وجہ سے جسے ابوداؤد، ابن ماجہ، دارقطنی اور دیگر نے یزید بن رکانہ(۳) سے روایت کیا ہے: کہ رکانہ بن عبد یزید(۴) نے اپنی بیوی سہیمہ کو طلاقِ بتہ (قطعی طلاق) دے دی۔ انہوں نے نبی ﷺ کو اس کی اطلاع دی، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی قسم(۵)، کیا تم نے صرف ایک ہی کا ارادہ کیا تھا؟" رکانہ نے کہا: "اللہ کی قسم، میں نے صرف ایک ہی کا ارادہ کیا تھا،" تو رسول اللہ ﷺ نے اسے ان کی طرف لوٹا دیا۔ ابن ماجہ نے کہا: میں نے ابوالحسن الطنافسی کو کہتے سنا: "یہ حدیث کتنی بلند مرتبہ ہے(۶)!"

اور مالک نے اس شخص کے بارے میں کہا جو اپنی بیوی سے کہے: "تو مجھ پر مردار، خون اور خنزیر کے گوشت کی طرح ہے": میں اسے طلاقِ بتہ سمجھتا ہوں اگرچہ اس کی نیت نہ ہو، پس وہ اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ دوسرے شوہر سے نکاح نہ کر لے۔ اور شافعی کے قول میں: اگر اس نے ارادہ کیا...

---

(۱) (م) میں: انہوں نے ایک بار کہا۔ (۲) (خ) اور (ظ) میں: اور حدیث۔ (۳) ان کے قول میں: یزید بن رکانہ، اس میں نظر ہے؛ حدیث عبداللہ بن علی بن یزید بن رکانہ کی روایت سے ہے، اپنے والد

سے، اپنے دادا سے، کہ انہوں نے اپنی بیوی کو طلاق دی... سنن ابی داؤد (۲۲۰۸)، سنن ابن ماجہ (۲۰۵۱)، سنن دارقطنی ۴/۳۴، اور اسے احمد (۹۱/۲۴۰۰۹)، ترمذی (۱۱۷۷) اور عقیلی نے الضعفاء ۲/۲۸۲ میں بھی روایت کیا ہے۔ پس ان کا یہ قول: "اپنے دادا سے،" اس کا مطلب علی کے دادا ہیں، جو رکانہ ہیں، جیسا کہ حافظ ابن عساکر نے ترتیب اسماء الصحابہ ص ۱۱۰ میں ذکر کیا ہے۔ ذہبی نے المیزان ۲/۴۶۳ میں کہا: گویا ان کا اپنے قول "اپنے دادا سے" مراد پردادا ہے، جو رکانہ ہیں۔ المزی نے تہذیب الکمال میں یزید بن رکانہ کے ذکر کا یقین نہیں کیا، بلکہ انہیں رکانہ کے ترجمے کی طرف ریفر کر دیا، اگرچہ انہوں نے ان سے علی بن یزید بن رکانہ کی روایت کے لیے (د، ق) کا رمز لگایا ہے۔ حافظ ابن حجر نے اپنی تہذیب یا تقریب میں یزید بن رکانہ کا ذکر نہیں کیا، جس کا مطلب ہے کہ وہ تہذیب کے رجال میں سے نہیں ہیں، پس وہ ابوداؤد کے رجال میں سے ہیں نہ ابن ماجہ کے، اور نہ ہی اس حدیث کے رجال میں سے ہیں۔ واللہ اعلم۔ اور ترمذی کے ہاں یہ اس طرح واقع ہوا: عبداللہ بن یزید بن رکانہ، اس میں سے لفظ "علی" گر گیا جس پر مزی نے تہذیب الکمال ۲۱/۱۷۴ میں تنبیہ کی ہے۔ (۴) نسخوں میں: کہ رکانہ بن یزید، اور ثابت شدہ (م) سے ہے جو سنن دارقطنی کے مطابق ہے۔ (۵) (د) میں: واللہ۔ (۶) ترمذی نے کہا: یہ وہ حدیث ہے جسے ہم صرف اسی طریق سے جانتے ہیں۔ عقیلی نے کہا: عبداللہ بن علی بن یزید بن رکانہ کی ان کی حدیث میں پیروی نہیں کی جاتی، اور اس کی سند مضطرب ہے۔ بخاری نے تاریخ الکبیر ۶/۳۰۱ میں کہا: ان کی حدیث صحیح نہیں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 / 72

...divorce, then it is a divorce for whatever number of divorces he intended. If he did not intend divorce, then it is nothing, after he takes an oath (1).

Abu Umar (2) said: The basis of this chapter regarding every metonymy for divorce is what was narrated from the Prophet ﷺ that he said to the woman he married – when she said (3): "I seek refuge in Allah from you" – "You have sought refuge with a great refuge, go back to your family" (4). That was considered a divorce. Ka'b bin Malik said to his wife when the Messenger of Allah ﷺ ordered him to separate from her: "Go back to your family" (5), and that was not a divorce. This indicates that this phrase requires intention, and that (6) it is not judged except by what the utterer intends, and likewise for all other metonymies that could imply separation or otherwise. And Allah knows best.

As for words that are not part of divorce terminology and are not used as metonymies for separation, most scholars do not count any of them as divorce even if the speaker intended it. Malik said: "Whoever intends divorce with any word, divorce is binding upon him, even if he says: Eat, drink, stand up, sit down." No one followed Malik in this except his companions.

His Almighty's saying: {And it is not lawful for you to take anything of what you have given them unless both fear that they will not be able to keep within the limits of Allah. So if you fear that they will not keep within the limits of Allah, then there is no blame upon either of them concerning that by which she ransoms herself. These are the limits of Allah, so do not transgress them. And whoever transgresses the limits of Allah - it is those who are the wrongdoers.}

In it are fifteen issues:

The first: His Almighty's saying: {And it is not lawful for you to take anything of what you have given them} "An" (that) in...

---

(1) Al-Ishraf 4/171. (2) Al-Istidhkar 17/51-52. (3) In (Kh) and (Z): she said to him. (4) Narrated by Ahmad (16061) and (22869), and Al-Bukhari (5257) from the hadith of Abu Usaid and Sahl bin Sa'd, and narrated by Al-Bukhari (5255) from the hadith of Abu Usaid alone, and narrated by Al-Bukhari also (5254) from the hadith of Aisha, and narrated similarly by Muslim (2007) from the hadith of Sahl bin Sa'd. (5) Narrated by Ahmad (15789), and Al-Bukhari (4418), and Muslim (2769), which is part of the long

hadith of Ka'b in the story of those who stayed behind from the Battle of Tabuk. (6) In Al-Istidhkar: Indeed.

सूरा अल-बकरा: आयत २२९ / ७२

...तलाक, तो वह तलाक है जो उसने तलाक की संख्या का इरादा किया था, और यदि उसने तलाक का इरादा नहीं किया था, तो शपथ लेने के बाद वह कुछ भी नहीं है (१)।

और अबू उमर (२) ने कहा: तलाक के प्रत्येक संकेत (किनाया) के बारे में इस अध्याय का आधार वह है जो नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने उस महिला से कहा जिससे उन्होंने विवाह किया था - जब उसने कहा (३): "मैं आपसे अल्लाह की शरण माँगती हूँ" -: "तुमने एक महान शरणस्थल की शरण ली है, अपने परिवार के पास चली जाओ" (४)। तो वह तलाक था। और काब बिन मालिक ने अपनी पत्नी से कहा जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें उससे अलग रहने का आदेश दिया था: "अपने परिवार के पास चली जाओ" (५), तो वह तलाक नहीं था। इससे पता चला कि यह शब्द नियत (इरादे) पर निर्भर है, और यह कि (६) इसका फैसला केवल उसी पर होता है जो बोलने वाला इरादा करता है, और इसी तरह अलगाव आदि के अन्य सभी संकेतों का मामला है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

जहाँ तक उन शब्दों का सवाल है जो तलाक के शब्द नहीं हैं और न ही उनसे अलगाव का संकेत मिलता है, तो अधिकांश विद्वान उनमें से किसी को भी तलाक नहीं मानते, भले ही कहने वाले का इरादा वही रहा हो। मलिक ने कहा: "जिसने किसी भी शब्द के साथ तलाक का इरादा किया, उस पर तलाक लागू हो गया, यहाँ तक कि उसके यह कहने पर भी: खाओ, पियो, खड़ी हो जाओ, बैठ जाओ।" और इस मामले में मलिक के अनुयायियों के अलावा किसी ने उनका अनुसरण नहीं किया।

अल्लाह तआला का फरमान: {और तुम्हारे लिए यह हलाल (वैध) नहीं है कि जो कुछ तुमने उन्हें दिया है उसमें से कुछ भी लो, सिवाय इसके कि उन दोनों को डर हो कि वे अल्लाह की सीमाओं को कायम नहीं रख सकेंगे। फिर यदि तुम्हें डर हो कि वे अल्लाह की सीमाओं को कायम नहीं रख सकेंगे, तो उन दोनों पर कोई पाप नहीं है उस चीज़ में जो वह बदले में देकर अपनी जान छुड़ाए। ये अल्लाह की सीमाएँ हैं, अतः उनका उल्लंघन न करो। और जो अल्लाह की सीमाओं का उल्लंघन करते हैं, वही ज़ालिम हैं।}

इसमें पंद्रह मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और तुम्हारे लिए यह हलाल नहीं है कि जो कुछ तुमने उन्हें दिया है उसमें से कुछ भी लो} "अन" इसमें...

(१) अल-इशराफ ४/१७१। (२) अल-इस्तिज़कार १७/५१-५२। (३) (ख) और (ज़) में: उसने उससे कहा। (४) इसे अहमद (१६०६१) और (२२८६९), और अल-बुखारी (५२५७) ने अबू उसैद और सहल बिन साद की हदीस से निकाला है, और अल-बुखारी (५२५५) ने केवल अबू उसैद की हदीस से निकाला है, और अल-बुखारी ने (५२५४) आयशा की हदीस से भी निकाला है, और मुस्लिम (२००७) ने सहल बिन साद की हदीस से इसी तरह निकाला है। (५) इसे अहमद (१५७८९), अल-बुखारी (४४१८), और मुस्लिम (२७६९) ने निकाला है, और यह तबुक के युद्ध से पीछे रह जाने वालों की कहानी में काब की लंबी हदीस का हिस्सा है। (६) अल-इस्तिज़कार में: वास्तव में।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۹ / ۷۲

...طلاق ہے، تو وہ طلاق ہے جتنا اس نے طلاق کی تعداد کا ارادہ کیا، اور اگر اس نے طلاق کا ارادہ نہیں کیا تو حلف اٹھانے کے بعد وہ کچھ بھی نہیں ہے (۱)۔

اور ابو عمر (۲) نے کہا: طلاق کے ہر کنایہ کے بارے میں اس باب کی بنیاد وہ ہے جو نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے اس عورت سے فرمایا جس سے آپ ﷺ نے نکاح کیا تھا - جب اس نے کہا (۳): "میں تم سے اللہ کی پناہ مانگتی ہوں" -: "تم نے بڑی پناہ گاہ کی پناہ لی ہے، اپنے گھر والوں کے پاس چلی جاؤ" (۴)۔ تو یہ طلاق تھی۔ اور کعب بن مالک نے اپنی بیوی سے کہا جب رسول اللہ ﷺ نے انہیں اس سے الگ رہنے کا حکم دیا: " اپنے گھر والوں کے پاس چلی جاؤ" (۵)، تو یہ طلاق نہیں تھی۔ اس سے ثابت ہوا کہ یہ لفظ نیت کا محتاج ہے، اور یہ کہ (۶) اس کا فیصلہ صرف اسی پر ہوتا ہے جس کی نیت بولنے والا کرے، اور اسی طرح جدائی وغیرہ کے دوسرے تمام کنایات کا معاملہ ہے۔ واللہ اعلم۔

رہے وہ الفاظ جو طلاق کے الفاظ میں سے نہیں ہیں اور نہ ہی ان سے جدائی کا کنایہ لیا جاتا ہے، تو اکثر علماء ان میں سے کسی سے بھی طلاق واقع نہیں کرتے اگرچہ کہنے والے نے اس کا ارادہ کیا ہو۔ مالک نے کہا: جس نے کسی بھی لفظ سے طلاق کا ارادہ کیا تو اس پر طلاق لازم ہو گئی، یہاں تک کہ اگر وہ کہے: کھاؤ، پیو، کھڑی ہو جاؤ، بیٹھ جاؤ۔ اور اس معاملے میں مالک کے اصحاب کے علاوہ کسی نے ان کی پیروی نہیں کی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تمہارے لیے حلال نہیں ہے کہ تم نے انہیں جو کچھ دیا ہے اس میں سے کچھ بھی واپس لو سوائے اس کے کہ وہ دونوں ڈریں کہ وہ اللہ کی حدود کو قائم نہیں رکھ سکیں

گے۔ پھر اگر تمہیں خوف ہو کہ وہ اللہ کی حدود کو قائم نہیں رکھ سکیں گے تو ان دونوں پر کوئی گناہ نہیں ہے اس (مال) میں جو وہ بدلے میں دے کر اپنی جان چھڑائے۔ یہ اللہ کی حدود ہیں پس ان سے تجاوز نہ کرو اور جو اللہ کی حدود سے تجاوز کرے تو وہی لوگ ظالم ہیں}۔

اس میں پندرہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تمہارے لیے حلال نہیں ہے کہ تم نے انہیں جو کچھ دیا ہے اس میں سے کچھ بھی واپس لو} "ان" اس میں...

---

(١) الإشراف ١٧١/٤ ـ (٢) الاستذكار ٥١/١٧-٥٢ ـ (٣) (خ) اور (ظ) میں: فقالت له (اس نے اس سے کہا)۔ (۴) اسے احمد (١٦٠٦١) اور (٢٢٨٦٩)، اور بخاری (٥٢٥٧) نے ابو اسید اور سہل بن سعد کی حدیث سے نکالا ہے، اور بخاری (٥٢٥٥) نے صرف ابو اسید کی حدیث سے، اور بخاری نے (٥٢٥٤) حضرت عائشہ کی حدیث سے بھی نکالا ہے، اور اسی طرح مسلم (٢٠٠٧) نے سہل بن سعد کی حدیث سے نکالا ہے۔ (۵) اسے احمد (١٥٧٨٩)، بخاری (٤٤١٨)، اور مسلم (٢٧٦٩) نے نکالا ہے، اور یہ غزوہ تبوک سے پیچھے رہ جانے والوں کے قصے میں کعب کی طویل حدیث کا حصہ ہے۔ (۶) الاستذکار میں: وإنما (بے شک)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 73 [It is in] the position of nominative (raf') by "yahillu" (it is lawful) (1). The verse is an address to husbands; they are forbidden from taking anything from their wives in a harmful way. This is the "Khul'" (divorce initiated by the wife) which is only valid if the man does not inflict harm alone. He specifically mentioned what husbands have given to their wives because it is customary (2) among people for the man, in case of discord and corruption, to ask back for what he has given her as dower (sadaq) and household items (jahaz) (3); therefore, it was specifically mentioned (4). It has been said that His saying: {And it is not lawful} is a parenthetical clause between Allah's saying: {Divorce is twice} and His saying: {And if he has divorced her} (5). The second [point]: The majority are of the opinion that taking a ransom (fidya) for divorce is permissible, and they agreed on the prohibition of taking what belongs to her unless the disobedience (nushuz) and corruption of the relationship come from her side (6). Ibn al-Mundhir (7) narrated from al-Nu'man that he said: If injustice and disobedience come from his side and she initiates Khul' with him (8), it is valid and binding, but he is sinful; what he has done is not lawful (9) for him, but he is not compelled to return what he took (10). Ibn al-Mundhir said: This statement of his is contrary to the apparent meaning of the Book of Allah, contrary to the established report from the Prophet (11) ﷺ, and contrary to what the generality (12) of the people of knowledge have agreed upon regarding that, and I do not think...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/314. (2) In (M): between. (3) In (Kh), (Z), and (Zha): and a gift. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/306. (5) See al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/60, and al-Tamheed 23/373. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/307. (7) Al-Ishraf 4/215-216, and al-Muharrar al-Wajiz 1/307. (8) In the manuscripts: "and he initiated Khul' with her", and what is established is from al-Ishraf and al-Muharrar al-Wajiz. (9) In (D), (Z), and (Zha): "then it is not lawful", and in (Kh): "and it is not lawful", and what is established is from (M) which matches what is in al-Ishraf and al-Muharrar al-Wajiz. (10) In (M): "taking it", and see Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama' 2/464, and Bada'i' al-Sana'i' 4/323. (11) Refers to the Hadith of Thabit bin Qais, may Allah be pleased with him, with his wife, and the author will mention it soon. His saying: "And this is contrary to the apparent meaning of the Book of Allah" refers to the saying of the Almighty: {And it is not lawful for you to take back anything of what you have given them}. (12) In (D), (Z), and (M): "general", and what is established is from (Kh) and (Zha), which matches what is in al-Ishraf.

सूरह अल-बक़रह: आयत 229 73 [यह] "यहील्लु" (हलाल है) द्वारा रफ़अ (कर्त्ता कारक) की स्थिति में है (1)। यह आयत पतियों के लिए एक संबोधन है; उन्हें अपनी पत्नियों से हानिकारक तरीके से कुछ भी लेने से मना किया गया है। यह "खुला" (पत्नी द्वारा शुरू किया गया तलाक) है जो तभी मान्य होता है जब पुरुष अकेले नुकसान न पहुँचाए। उसने विशेष रूप से उस चीज़ का उल्लेख किया जो पतियों ने अपनी पत्नियों को दी थी क्योंकि लोगों के बीच यह रिवाज (2) है कि विवाद और बिगाड़ के मामले में पुरुष वह वापस मांगता है जो उसने उसे महर (सदाक़) और घरेलू सामान (जहाज़) के रूप में दिया था (3); इसलिए, इसका विशेष रूप से उल्लेख किया गया था (4)। कहा गया है कि अल्लाह का यह कथन: {और यह तुम्हारे लिए हलाल नहीं है} अल्लाह के इस कथन: {तलाक दो बार है} और उसके इस कथन: {फिर यदि उसने उसे तलाक दे दिया} के बीच एक कोष्ठक वाक्य है (5)। दूसरा [बिंदु]: बहुसंख्यक विद्वान इस मत के हैं कि तलाक के लिए मुआवज़ा (फिद्या) लेना जायज़ है, और वे उसकी संपत्ति लेने के निषेध पर सहमत हुए हैं जब तक कि अवज्ञा (नुशूज़) और संबंधों की कड़वाहट उसकी (पत्नी की) ओर से न हो (6)। इब्न अल-मुन्ज़िर (7) ने अल-नुमान से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: यदि अन्याय और अवज्ञा उसकी (पति की) ओर से हो और वह (पत्नी) उससे खुला कर ले (8), तो यह मान्य और प्रभावी है, लेकिन वह पापी है; उसने जो किया है वह उसके लिए हलाल (9) नहीं है, लेकिन उसे वह वापस करने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा जो उसने लिया था (10)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: उनका यह कथन अल्लाह की किताब के स्पष्ट अर्थ के विपरीत है, पैगंबर ﷺ से प्रमाणित रिवायत के विपरीत है (11), और विद्वानों की आम (12) सहमति के विपरीत है, और मुझे नहीं लगता...

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 1/314। (2) (म) में: बीच। (3) (ख), (ज़), और (ज़) में: और उपहार। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/306। (5) देखें अल-नासिह वल-मंसूख, अल-नहहास द्वारा 2/60, और अल-तमहीद 23/373। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/307। (7) अल-इशराफ 4/215-216, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/307। (8) प्रतियों में: "और उसने उसके साथ खुला किया", और जो स्थापित है वह अल-इशराफ और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (9) (द), (ज़), और (ज़) में: "फिर यह हलाल नहीं है", और (ख) में: "और यह हलाल नहीं है", और जो (म) से स्थापित है वह अल-इशराफ और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है। (10) (म) में: "इसे लेना", और देखें मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 2/464, और बदई अल-सनाई 4/323। (11) हज़रत साबित बिन क़ैस रज़ियल्लाहु अन्हु और उनकी पत्नी के हदीस की ओर संकेत है, और लेखक जल्द ही इसका

उल्लेख करेंगे। उनका कथन: "और यह अल्लाह की किताब के स्पष्ट अर्थ के विपरीत है", सर्वशक्तिमान के इस कथन की ओर संकेत करता है: {और तुम्हारे लिए यह हलाल नहीं है कि तुम उसमें से कुछ भी वापस लो जो तुमने उन्हें दिया है}। (12) (द), (ज़), और (म) में: "सामान्य", और जो (ख) और (ज़) से स्थापित है, वह अल-इशराफ के अनुरूप है।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۹ ۷۳ یہ «يَحِلُّ» کے ذریعے رفع کی جگہ پر ہے (۱)۔ اور یہ آیت شوہروں کے لیے خطاب ہے، انہیں اس بات سے روکا گیا ہے کہ وہ اپنی بیویوں سے نقصان پہنچانے کے طور پر کچھ لیں۔ اور یہی وہ خلع ہے جو اسی صورت میں درست ہوتا ہے جب مرد اکیلا نقصان نہ پہنچائے؛ اور خاص طور پر ان چیزوں کا ذکر کیا گیا جو شوہروں نے اپنی بیویوں کو دی تھیں؛ کیونکہ لوگوں کا عرف (۲) یہی ہے کہ جھگڑے اور فساد کی صورت میں مرد وہی کچھ طلب کرتا ہے جو اس نے مہر (صداق) اور جہیز (۳) کی صورت میں دیا ہوتا ہے؛ اس لیے اسے خاص طور پر ذکر کیا گیا (۴)۔ اور یہ کہا گیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا يَحِلُّ﴾ (اور تمہارے لیے حلال نہیں) اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ﴾ (طلاق دو بار ہے) اور اس کے قول: ﴿فَإِن طَلَّقَهَا﴾ (پھر اگر اس نے اسے طلاق دے دی) کے درمیان جملہ معترضہ (۵) ہے۔ دوسری بات: جمہور اس بات پر متفق ہیں کہ طلاق پر فدیہ لینا جائز ہے، اور انہوں نے بیوی کا مال لینے کی ممانعت پر اتفاق کیا ہے الا یہ کہ نافرمانی (نشوز) اور تعلقات کی خرابی عورت کی طرف سے ہو (۶)۔ ابن المنذر (۷) نے نعمان سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: اگر ظلم اور نشوز مرد کی طرف سے ہو اور عورت اس سے خلع کر لے (۸)، تو یہ جائز اور نافذ ہے، لیکن وہ گناہگار ہے، اس کے لیے وہ حلال نہیں (۹) جو اس نے کیا، اور اسے واپس کرنے پر مجبور نہیں کیا جائے گا جو اس نے لیا (۱۰)۔ ابن المنذر نے کہا: ان کا یہ قول اللہ کی کتاب کے ظاہر کے خلاف ہے، اور نبی ﷺ سے ثابت شدہ خبر کے خلاف ہے (۱۱)، اور اہل علم کی عام (۱۲) جماعت کے اجماع کے خلاف ہے، اور میرا نہیں خیال کہ---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۱۴/۱ ۔ (۲) (م) میں: بین (درمیان)۔ (۳) (خ)، (ز) اور (ظ) میں: وحباء (اور تحفہ)۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۰۶/۱۔ (۵) ملاحظہ کریں الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/ ۶۰، اور

التمہید ۲۳/ ۳۷۳۔ (۶) المحرر الوجیز ۳۰۷/۱۔ (۷) الإشراف ۴/ ۲۱۵-۲۱۶، اور المحرر الوجیز ۳۰۷/۱۔ (۸) نسخوں میں ہے: "وخالعته" (اور اس نے اس سے خلع کیا)، اور جو ثابت ہے وہ "الإشراف" اور "المحرر الوجیز" سے ہے۔ (۹) (د)، (ز) اور (ظ) میں ہے: "ثم لا یحل"، اور (خ) میں ہے: "ولا یحل"، اور جو (م) سے ثابت ہے وہی "الإشراف" اور "المحرر الوجیز" کے موافق ہے۔ (۱۰) (م) میں ہے: "أخذه" (اس کا لینا)، اور دیکھئے مختصر اختلاف العلماء ۲/ ۴۶۴، اور بدائع الصنائع ۴/ ۳۲۳۔ (۱۱) ثابت بن قیس رضی اللہ عنہ اور ان کی زوجہ کی حدیث کی طرف اشارہ ہے اور مصنف عنقریب اسے ذکر کریں گے۔ اور ان کا قول: "اور یہ اللہ کی کتاب کے ظاہر کے خلاف ہے" اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرف اشارہ ہے: ﴿وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَأْخُذُوا مِمَّا اتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا﴾ (اور تمہارے لیے حلال نہیں کہ تم اس میں سے کچھ بھی واپس لو جو تم نے انہیں دیا ہے)۔ (۱۲) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "عامہ"، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی "الإشراف" کے موافق ہے۔

74 Surah Al-Baqarah: Verse 229

If it were said to anyone: "Exert yourself in seeking error," they would not find a matter greater than the Book pronouncing something forbidden, and then a person countering it with an explicit contradiction, saying: "Rather, this is permissible, and he is not compelled to return what he took."

Abu al-Hasan bin Battal said: Ibn al-Qasim narrated from Malik something similar to this (1). This statement is contrary to the apparent meaning of the Book of Allah Almighty, and contrary to the hadith of Thabit's wife; it will be mentioned later (2).

Third: His saying Almighty: {except when both fear that they would not be able to keep within the limits ordained by Allah}. In this verse, Allah Almighty forbade [the husband] from (3) taking [anything] except after the fear that they would not keep the limits of Allah, and He emphasized the prohibition with a threat for those who transgress the limit.

The meaning is: that each of them thinks of themselves that they will not fulfill the right of marriage for their companion as is obligatory due to a dislike they hold; then there is no blame on the woman to ransom herself, and no blame on the husband to take (4).

The address is to the spouses, and the pronoun in "that they fear" is for both of them, and "that they do not maintain" is the object. "Khiftu" (I feared) can take one object. Then it was said: This fear is in the sense of knowledge, meaning: that they know they will not maintain the limits of Allah. It is from real fear, which is the apprehension of something disliked occurring, and it is close to the meaning of "suspicion/thought" (5). Then it was said: "Except that they fear" is a disconnected exception, meaning: But if there is recalcitrance (nushuz) from them, then there is no blame upon you in taking the ransom.

Hamzah recited: "unless it is feared" (yukhāfā) with a damma on the letter 'Ya' in the passive voice (6), and the subject is omitted, referring to the leaders and rulers. Abu 'Ubayd chose this; he said: due to the saying of the Mighty and Majestic: {But if...

(1) We have not found this statement from Malik, and Ibn Abi Zayd has narrated in Al-Nawadir wal-Ziyadat 5/255 from Ibn al-Qasim something contrary to this statement. See Al-Mudawwanah 2/335, and Al-Istidhkar 17/179-180. (2) In the fourth issue. (3) In the manuscripts: "not to," but what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 1/307, and Al-Ishraf 4/215, and the speech is from them, and what is between brackets is

from them. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 1/194. (5) See Al-Hujjah by al-Farisi 2/328, and Tafsir al-Razi 6/107. (6) Al-Sab'ah p. 183, and Al-Taysir p. 80.

74 सूरह अल-बक़रह: आयत 229

यदि किसी से कहा जाए: "गलती खोजने में स्वयं को थका दो," तो उसे इससे बड़ा कोई मामला नहीं मिलेगा कि किताब (क़ुरआन) किसी चीज़ को हराम (वर्जित) घोषित करे, और फिर कोई स्पष्ट रूप से इसके विपरीत बात कहे: "बल्कि, यह जायज़ है, और उसे जो कुछ उसने लिया है उसे लौटाने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा।"

अबू अल-हसन बिन बत्तल ने कहा: इब्न अल-कासिम ने मालिक से इसी तरह का वर्णन किया है (1)। यह कथन अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब के स्पष्ट अर्थ के विपरीत है, और साबित की पत्नी की हदीस के भी विपरीत है; इसका उल्लेख बाद में आएगा (2)।

तीसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {सिवाय इसके कि दोनों को यह डर हो कि वे अल्लाह की सीमाओं को नहीं बनाए रख पाएंगे}। इस आयत में, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने [पति को] (3) लेने से मना किया है जब तक कि यह डर न हो कि वे अल्लाह की सीमाओं को नहीं बनाए रख पाएंगे, और सीमा पार करने वालों के लिए अल्लाह ने इस निषेध को चेतावनी के साथ पुख्ता किया है।

अर्थ यह है: कि उनमें से प्रत्येक अपने बारे में यह सोचे कि वह अपने साथी के विवाह के अधिकारों को उस तरह पूरा नहीं कर पाएगा जैसा कि घृणा के कारण अनिवार्य है; तो स्त्री पर स्वयं को छुड़ाने (फ़िद्या देने) में कोई पाप नहीं है, और पति पर उसे लेने में कोई पाप नहीं है (4)।

संबोधन दोनों पति-पत्नी के लिए है, और "कि वे डरें" में सर्वनाम उन दोनों के लिए है, और "कि वे न बनाए रखें" कर्म (object) है। "खिफ्तु" (मैं डरा) एक कर्म लेता है। फिर कहा गया: यह डर ज्ञान के अर्थ में है, यानी: कि वे जानते हैं कि वे अल्लाह की सीमाओं को नहीं बनाए रख पाएंगे। यह वास्तविक डर से है, जो किसी नापसंद चीज़ के होने की आशंका है, और यह "संदेह/विचार" (5) के अर्थ के करीब है। फिर कहा गया: "सिवाय इसके कि वे डरें" एक अलग अपवाद (Istithna Munqati') है, यानी: लेकिन यदि उनकी ओर से अवज्ञा (नुशुज़) हो, तो फ़िद्या लेने में आप पर कोई दोष नहीं है।

हमज़ा ने इसे इस तरह पढ़ा: "इल्ला अं युखाफ़ा" (सिवाय इसके कि डर हो) 'या' पर पेश (ज़म्मा) के साथ कर्मवाच्य (passive voice) में (6), और कर्ता (subject) लुप्त है जो कि शासक और हाकिम हैं। अबू उबैद ने इसे चुना है; उन्होंने कहा: क्योंकि अल्लाह महान और प्रतापी का कथन है: {फिर यदि...

(1) हमें मालिक का यह कथन नहीं मिला, और इब्न अबी ज़ैद ने 'अल-नवादिर वल-ज़ियादात' 5/255 में इब्न अल-कासिम से इस कथन के विपरीत वर्णन किया है। देखें अल-मुदव्वना 2/335, और अल-इस्तिज़कार 17/179-180। (2) चौथे मसले में। (3) प्रतियों में: "कि नहीं", और जो प्रमाणित है वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/307 और 'अल-इशराफ़' 4/215 से है, और बात उन्हीं की है, और जो कोष्ठक के बीच है वह उन्हीं से है। (4) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 1/194। (5) देखें अल-हुज्जा अल-फारसी द्वारा 2/328, और तफ़सीर अल-राज़ी 6/107। (6) अल-सबआ पृष्ठ 183, और अल-तयसीर पृष्ठ 80।

74 سورہ البقرہ: آیت 229

اگر کسی سے کہا جائے کہ: "غلطی تلاش کرنے میں اپنے آپ کو تھکا دو،" تو اسے اس سے بڑی کوئی بات نہیں ملے گی کہ کتاب (قرآن) کسی چیز کی تحریم (حرام ہونے) کا اعلان کرے، پھر کوئی شخص اس کے برعکس صریح نص پیش کرے اور کہے: "بلکہ یہ جائز ہے، اور اسے وہ واپس کرنے پر مجبور نہیں کیا جائے گا جو اس نے لیا ہے۔"

ابو الحسن بن بطال نے کہا: ابن القاسم نے مالک سے اسی طرح کی روایت کی ہے (1)۔ یہ قول اللہ تعالیٰ کی کتاب کے ظاہر کے خلاف ہے، اور ثابت کی بیوی کی حدیث کے بھی خلاف ہے؛ اس کا ذکر آگے آئے گا (2)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {مگر یہ کہ دونوں کو اندیشہ ہو کہ وہ اللہ کی حدود کو قائم نہ رکھ سکیں گے}۔ اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں [شوہر پر] (3) لینے کو حرام قرار دیا ہے سوائے اس خوف کے بعد کہ وہ اللہ کی حدود کو قائم نہیں رکھ سکیں گے، اور اللہ نے حد سے تجاوز کرنے والوں کے لیے وعید کے ذریعے اس تحریم کی تاکید فرمائی ہے۔

معنی یہ ہے: کہ ان میں سے ہر ایک اپنے بارے میں یہ گمان کرے کہ وہ اپنے ساتھی کے لیے نکاح کا حق اس طرح ادا نہیں کر سکے گا جیسا کہ اس پر واجب ہے، کسی ایسی ناپسندیدگی کی وجہ سے جو وہ رکھتا ہے؛ تو عورت پر اس میں کوئی حرج نہیں کہ وہ فدیہ دے کر جان چھڑائے، اور شوہر پر اسے لینے میں کوئی حرج نہیں ہے (4)۔

خطاب میاں بیوی سے ہے، اور "ان یخافا" میں ضمیر ان دونوں کے لیے ہے، اور "الا یقیما" مفعول بہ ہے۔ اور "خفت" (میں ڈرا) ایک مفعول کی طرف متعدی ہوتا ہے۔ پھر کہا گیا: یہ خوف

علم کے معنی میں ہے، یعنی: وہ جان لیں کہ وہ اللہ کی حدود قائم نہیں رکھ سکیں گے۔ یہ حقیقی خوف سے ہے، جو کہ کسی ناپسندیدہ چیز کے وقوع سے ڈرنے کا نام ہے، اور یہ "ظن" (گمان) (5) کے معنی کے قریب ہے۔ پھر کہا گیا: "الا ان یخافا" استثناء منقطع ہے، یعنی: لیکن اگر ان کی طرف سے نشوز (نافرمانی) ہو تو فدیہ لینے میں تم پر کوئی گناہ نہیں۔

حمزہ نے "إلا أن يُخافا" یاء پر پیش (ضمہ) کے ساتھ فعل مجہول (6) کے طور پر پڑھا ہے، اور فاعل محذوف ہے جو کہ حکام اور ولاۃ ہیں، اور اسے ابو عبید نے اختیار کیا ہے؛ انہوں نے کہا: اللہ عزوجل کے قول کی وجہ سے: {پھر اگر...

(1) ہمیں مالک کا یہ قول نہیں ملا، اور ابن ابی زید نے 'النوادر والزیادات' 5/255 میں ابن القاسم سے اس قول کے خلاف نقل کیا ہے۔ دیکھئے المدونہ 2/335، اور الاستذکار 17/179-180۔ (2) چوتھے مسئلہ میں۔ (3) نسخوں میں ہے: "الا"، اور جو ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' 1/307 اور 'الاشراف' 4/215 سے ہے، اور کلام انہی کا ہے، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ انہی سے ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 1/194۔ (5) دیکھئے الحجہ للفارسی 2/328، اور تفسیر الرازی 6/107۔ (6) السبعہ ص 183، اور التیسیر ص 80۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 | Page 75

"khiftum" (If you fear - plural): He said: He attributed the fear to someone other than the spouses. If he had meant the spouses, he would have said: "if they both fear" (fain khāfā). In this, there is an argument for those who place the matter of Khul' (divorce initiated by the wife) in the hands of the authority (Al-Sultan) (1).

I say: This is the opinion of Sa'id ibn Jubayr, Al-Hasan, and Ibn Sirin. Shu'bah said: I said to Qatadah: From whom did Al-Hasan take the view that Khul' belongs to the authority? He said: From Ziyad (2), who was a governor for Umar and Ali.

An-Nahhas (3) said: This is well-known from Ziyad, but there is no meaning to this statement; for when a man divorces his wife by Khul', it is only upon what they mutually agree, and the authority does not compel him to do so; there is no meaning to the statement of whoever said: "this is for the authority."

And he denied (4) Abu Ubayd's choice and rejected it, saying: I have not known anything in his choice further from correctness than this word; because neither the syntax (I'rab), nor the wording, nor the meaning necessitates it.

As for the syntax: Abdullah ibn Mas'ud read: "unless they fear" (illa an yakhafu) (5). In Arabic, if this is changed to the passive voice, it is said: "unless it is feared" (illa an yukhaf).

As for the wording: If it were based on the word "yukhafa", it would be necessary to say: "if it is feared" (fain khifa). And if it were based on the phrase "if you fear" (fain khiftum), it would be necessary to say: "unless you fear" (illa an takhafu).

As for the meaning: It is unlikely to say: It is not lawful for you to take back anything of what you have given them unless someone other than you fears. And He, the Mighty and Sublime, did not say: "there is no (6) sin upon you to take a ransom from her for it."

(1) See "I'rab al-Qur'an" by An-Nahhas, 1/314. (2) "Al-Nasikh wal-Mansukh" by An-Nahhas, 2/52. The opinion of Al-Hasan and Ibn Sirin was cited by Abu Ubayd in "Al-Nasikh wal-Mansukh" (223), (224). At-Tabari cited the opinion of Sa'id ibn Jubayr in 4/141. As for Shu'bah's report from Qatadah, it was cited by Ibn Sa'd in "Al-Tabaqat", 7/159. Al-Hafiz said in "Al-Fath", 9/397: Ziyad is not worthy of being followed. (3) In "Al-Nasikh wal-Mansukh", 2/52. (4) An-Nahhas in "I'rab al-Qur'an", 1/314. (5) In manuscripts (kh) and (za): "yakhafa". In manuscript (z) and the margin of (kh):

"takhafa". In (d): "yakhafa yakhafu". In (m): "takhafa takhafu". The established text is from "I'rab al-Qur'an" by An-Nahhas, 1/314. Ibn Atiyyah mentioned it in "Al-Muharrar al-Wajiz", 1/307, and Ibn Khalawayh mentioned it in "Al-Qira'at al-Shadhah", p. 14, identifying it with the letter 'ta' and attributing it to Ibn Abbas and Al-Hajjaj. Abu Hayyan reported in "Al-Bahr al-Muhit", 2/197, from Ibn Mas'ud both readings with 'ta' and 'ya'. (6) In the manuscripts: "wa-la" (and no). The established text is from (m), which matches what is in "I'rab al-Qur'an" by An-Nahhas.

सूरा अल-बकरा: आयत 229 | पृष्ठ 75

"ख़िफ़्तुम" (यदि तुम डरो): उन्होंने कहा: यहाँ डर को पति-पत्नी के अलावा किसी और से संबंधित किया गया है। यदि पति-पत्नी का इरादा होता, तो वे कहते: "यदि वे दोनों डरें" (फ़इन ख़ाफ़ा)। इसमें उन लोगों के लिए एक प्रमाण है जो खुला (khul') के मामले को सुल्तान (शासक/अधिकारी) के अधिकार में रखते हैं (1)।

मैंने कहा: यही सईद बिन जुबैर, अल-हसन और इब्न सिरीन का मत है। शुबा ने कहा: मैंने क़तादा से पूछा: हसन ने खुला को सुल्तान के पास ले जाने की बात किससे ली? उन्होंने कहा: ज़ियाद से (2), जो उमर और अली के अधीन गवर्नर थे।

अन-नहहास (3) ने कहा: यह ज़ियाद से प्रसिद्ध है, लेकिन इस बात का कोई अर्थ नहीं है; क्योंकि जब कोई व्यक्ति अपनी पत्नी से खुला करता है, तो वह केवल उसी चीज़ पर होता है जिस पर वे दोनों सहमत होते हैं, और सुल्तान उसे ऐसा करने के लिए मजबूर नहीं करता है; जिसने भी यह कहा कि "यह सुल्तान का काम है", उसकी बात का कोई आधार नहीं है।

और उन्होंने (4) अबू उबैद के चुनाव का खंडन किया और उसे खारिज कर दिया: मुझे उनके चुनाव में इस शब्द से अधिक सच्चाई से दूर कोई चीज़ नहीं मिली; क्योंकि न तो व्याकरण (इराब), न शब्द और न ही अर्थ इसकी पुष्टि करते हैं।

जहाँ तक व्याकरण का प्रश्न है: अब्दुल्ला इब्न मसूद ने इसे पढ़ा: "इल्ला अन यख़ाफ़ू" (मगर यह कि वे डरें) (5)। अरबी में, यदि इसे कर्मवाच्य (passive) में बदला जाए, तो कहा जाएगा: "इल्ला अन युख़ाफ़" (मगर यह कि डरा जाए)।

जहाँ तक शब्द का प्रश्न है: यदि यह शब्द "युख़ाफ़ा" पर आधारित होता, तो यह कहना अनिवार्य होता: "फ़इन ख़ीफ़ा" (यदि डरा गया)। और यदि यह शब्द "फ़इन ख़िफ़्तुम" पर आधारित होता, तो कहना अनिवार्य होता: "इल्ला अन तख़ाफ़ू" (मगर यह कि तुम डरो)।

जहाँ तक अर्थ का प्रश्न है: यह कहना तर्कसंगत नहीं लगता कि: तुम्हारे लिए यह हलाल नहीं है कि तुम उन्हें जो कुछ दिया है उसमें से कुछ वापस लो, जब तक कि तुम्हारे अलावा कोई और न डरे। और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने यह नहीं कहा: "अतः तुम पर कोई (6) पाप नहीं है कि तुम उसके लिए उससे फ़िदया (बदला) लो";

(1) देखें अन-नहहास की "इराब अल-क़ुरआन", 1/314। (2) अन-नहहास की "अन-नासिख़ वल-मनसूख़", 2/52। अल-हसन और इब्न सिरीन का कथन अबू उबैद द्वारा "अन-नासिख़ वल-मनसूख़" (223), (224) में उद्धृत किया गया है। अत-तबरी ने सईद बिन जुबैर का कथन 4/141 में दिया है। जहाँ तक क़तादा से शुबा की रिपोर्ट का सवाल है, इसे इब्न साद ने "अल-तबाक़ात", 7/159 में दिया है। अल-हाफ़िज़ ने "अल-फ़तह", 9/397 में कहा: ज़ियाद अनुसरण किए जाने योग्य नहीं है। (3) "अन-नासिख़ वल-मनसूख़" में, 2/52। (4) अन-नहहास, "इराब अल-क़ुरआन" में, 1/314। (5) प्रतियों (ख़) और (ज़): "यख़ाफ़ा" में। प्रति (ज़ै) और (ख़) के हाशिये में: "तख़ाफ़ा"। (द) में: "यख़ाफ़ा यख़ाफ़ू"। (म) में: "तख़ाफ़ा तख़ाफ़ू"। स्थापित पाठ अन-नहहास की "इराब अल-क़ुरआन" 1/314 से है। इब्न अतिय्या ने इसका उल्लेख "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/307 में किया है, और इब्न ख़लवैह ने "अल-क़िराआत अल-शाज़ाह" पृ. 14 में इसे 'त' के साथ निर्धारित किया है और इसे इब्न अब्बास और अल-हज्जाज से जोड़ा है। अबू हय्यान ने "अल-बहर अल-मुहीत" 2/197 में इब्न मसूद से 'त' और 'य' दोनों के साथ पढ़ने की बात कही है। (6) प्रतियों में: "व-ला" (और नहीं)। स्थापित पाठ (म) से है, जो अन-नहहास की "इराब अल-क़ुरआन" के अनुरूप है।

سورة البقرہ: آیت 229 | صفحہ 75

"خِفْتُمْ" (اگر تم ڈرو): انہوں نے کہا: یہاں خوف کو میاں بیوی کے علاوہ دوسروں کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ اگر میاں بیوی مراد ہوتے تو اللہ فرماتا: "فإن خافا" (اگر وہ دونوں ڈریں)۔ اس میں ان لوگوں کے لیے دلیل ہے جو خلع کا معاملہ حکمران (سلطان) کے سپرد کرتے ہیں(1)۔

میں کہتا ہوں: یہی قول سعید بن جبیر، حسن بصری اور ابن سیرین کا ہے۔ شعبہ نے کہا: میں نے قتادہ سے پوچھا: حسن بصری نے خلع کا معاملہ سلطان کے سپرد کرنے کی بات کس سے لی؟ انہوں نے کہا: زیاد سے(2)، اور وہ عمر اور علی (رضی اللہ عنہما) کے گورنر تھے۔

النحاس(3) نے کہا: یہ زیاد سے مشہور ہے، لیکن اس قول کا کوئی معنی نہیں؛ کیونکہ جب کوئی آدمی اپنی بیوی سے خلع کرتا ہے تو یہ باہمی رضامندی پر مبنی ہوتا ہے، اور سلطان اسے اس پر مجبور نہیں کرتا؛ اس قول کا کوئی مطلب نہیں کہ یہ سلطان کے اختیار میں ہے۔

اور انہوں نے(4) ابو عبید کے انتخاب کا انکار کیا اور اسے رد کیا: مجھے ان کے انتخاب میں اس لفظ سے زیادہ بعید (غلط) کوئی چیز معلوم نہیں ہوئی؛ کیونکہ نہ تو اعراب، نہ لفظ اور نہ ہی معنی اس کا تقاضا کرتے ہیں۔

جہاں تک اعراب کا تعلق ہے: تو عبداللہ بن مسعود نے "إِلَّا أن يخافوا"(5) پڑھا ہے۔ عربی میں جب اسے فعل مجہول کی طرف لوٹایا جائے تو کہا جاتا ہے: "إلا أن يُخاف"۔

جہاں تک لفظ کا تعلق ہے: اگر یہ لفظ "يُخافا" پر مبنی ہوتا تو کہنا واجب ہوتا: "فإن خيف"۔ اور اگر یہ لفظ "فإن خفتم" پر مبنی ہوتا تو کہنا واجب ہوتا: "إلا أن تخافوا"۔

جہاں تک معنی کا تعلق ہے: تو یہ کہنا بعید ہے کہ: تمہارے لیے یہ حلال نہیں کہ جو کچھ تم نے انہیں دیا ہے اس میں سے کچھ واپس لو سوائے اس کے کہ تمہارے علاوہ کوئی اور ڈرے۔ اور اللہ عزوجل نے یہ نہیں فرمایا: "فلا(6) جناح علیکم" کہ تم اس کے لیے اس سے فدیہ لو؛

(1) دیکھیے النحاس کی "إعراب القرآن" 1/314۔ (2) النحاس کی "الناسخ والمنسوخ" 2/52، حسن بصری اور ابن سیرین کا قول ابو عبید نے "الناسخ والمنسوخ" (223) ، (224) میں نقل کیا ہے، اور طبری نے سعید بن جبیر کا قول 4/141 میں نقل کیا ہے، جہاں تک شعبہ کی قتادہ سے روایت کا تعلق ہے تو اسے ابن سعد نے "الطبقات" 7/159 میں نقل کیا ہے۔ حافظ ابن حجر نے "الفتح" 9/397 میں کہا: زیاد اس قابل نہیں کہ اس کی پیروی کی جائے۔ (3) "الناسخ والمنسوخ" 2/52 میں۔ (4) النحاس "إعراب القرآن" 314/1 میں۔ (5) نسخوں (خ) اور (ظ) میں: "یخافا"، اور (ز) اور (خ) کے حاشیہ میں: "تخافا"، اور (د) میں: "یخافا یخافوا"، اور (م) میں: "تخافا تخافوا"، اور متن میں جو ثابت ہے وہ النحاس کی "إعراب القرآن" 314/1 سے ہے، اور ابن عطیہ نے اسے "المحرر الوجیز" 307/1 میں ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے اسے "القراءات الشاذة" ص 14 میں ذکر کیا اور اسے 'ت' کے ساتھ مقید کر کے ابن عباس اور حجاج کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور ابو حیان نے "البحر المحیط" 197/2 میں ابن مسعود سے 'ت' اور 'ی' دونوں کے ساتھ قراءت نقل کی ہے۔ (6) نسخوں میں: "ولا"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے جو النحاس کی "إعراب القرآن" کے مطابق ہے۔

So, Khul' (divorce initiated by the wife) is referred to the authority. Al-Tahawi said (1): It has been authentically narrated from Umar, Uthman, and Ibn Umar that it is permissible without the authority; just as divorce and marriage are permissible without the authority, so is Khul'; and this is the opinion of the majority of scholars (2).

Fourthly: His Almighty's saying: {If you fear that they will not keep within the limits of Allah} meaning: on the basis that they will not keep within the limits of Allah, i.e., regarding what is obligatory upon them of good companionship and kind treatment. The address is directed to rulers and mediators for such matters, even if they are not judges.

Neglecting to uphold the limits of Allah is the woman's disregard for her husband's rights and her poor obedience to him; this was stated by Ibn Abbas, Malik bin Anas, and the majority of jurists.

Al-Hasan bin Abi Al-Hasan and a group with him said: If a woman says: "I will not obey any command of yours, I will not perform ghusl (ritual bath) after sexual intercourse for you, and I will not fulfill an oath for you," then Khul' becomes permissible.

Al-Sha'bi said: {that they will not keep within the limits of Allah}: that they will not obey Allah; and that is because anger leads to abandoning obedience.

Ata bin Abi Rabah said: Khul' and taking (compensation) is permissible if the woman says to her husband: "I truly hate you (4) and I do not love you," and the like.

{There is no blame upon either of them concerning that by which she ransoms herself} Al-Bukhari narrated (5) from the hadith of Ayyub, from Ikrima, from Ibn Abbas: That the wife of Thabit bin Qais came to the Prophet ﷺ and said: O Messenger of Allah, I do not find fault (6) with Thabit bin Qais regarding his character or religion, but I cannot tolerate him,

---

(1) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/466. Al-Bukhari narrated before hadith (5273) the two reports from Umar and Uthman regarding the permissibility of Khul' without the authority as suspended, summarized narrations. They were recorded by Abd al-Razzaq (11810), (11811), and Abu Ubayd in An-Nasikh wal-Mansukh (226), (227), (228). See Fath al-Bari 9/397. (2) This statement of Al-Tahawi was mentioned by An-Nahhas

in I'rab al-Qur'an 1/314 in its entirety, but he did not attribute it to Al-Tahawi. (3) In versions (D) and (Z): "from what". (4) In versions (D), (Z), and (M): "I hate you". The established text is from (Kh) and (Zha), which agrees with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/307, and the text is from it. The mentioned reports were recorded by At-Tabari 4/140-149. (5) Sahih Al-Bukhari (5275). (6) In (D): "I do not find fault". Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 9/399: "I do not blame him (maa a'tibu)", with a damma on the letter 'ta'.

तो खुला (पत्नी द्वारा तलाक की पहल) शासक या अधिकारी के पास ले जाना होगा। अल-तहावी ने कहा (1): उमर, उस्मान और इब्न उमर से यह प्रामाणिक रूप से प्रमाणित है कि शासक के बिना भी इसकी अनुमति है; और जैसे शासक के बिना तलाक और निकाह की अनुमति है, वैसे ही खुला की भी अनुमति है; और यही अधिकांश विद्वानों का मत है (2)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {यदि तुम्हें डर हो कि वे अल्लाह की सीमाओं को नहीं बनाए रखेंगे} अर्थात: इस आधार पर कि वे अल्लाह की सीमाओं को नहीं बनाए रखेंगे, यानी: उनके लिए अनिवार्य अच्छी सोहबत और अच्छे व्यवहार के मामले में। यह संबोधन शासकों और ऐसे मामलों के मध्यस्थों के लिए है, भले ही वे न्यायाधीश न हों।

अल्लाह की सीमाओं को बनाए रखने में विफलता का अर्थ है स्त्री द्वारा अपने पति के अधिकारों की अवहेलना और उसकी आज्ञा न मानना; यह बात इब्न अब्बास, मलिक बिन अनस और अधिकांश न्यायविदों ने कही है।

अल-हसन बिन अबी अल-हसन और उनके साथ एक समूह ने कहा: यदि कोई महिला कहती है: "मैं आपकी किसी आज्ञा का पालन नहीं करूँगी, मैं आपके लिए जनाबत से गुस्ल नहीं करूँगी, और मैं आपके लिए किसी कसम को पूरा नहीं करूँगी," तो खुला जायज़ हो जाता है।

अल-शाबी ने {कि वे अल्लाह की सीमाओं को नहीं बनाए रखेंगे} के बारे में कहा: कि वे अल्लाह की आज्ञा का पालन नहीं करेंगे; और यह इसलिए है क्योंकि क्रोध आज्ञाकारिता को छोड़ने की ओर ले जाता है।

अता बिन अबी रबाह ने कहा: खुला और (मुआवजा) लेना तब जायज़ हो जाता है जब पत्नी अपने पति से कहे: "मैं वास्तव में तुमसे नफरत करती हूँ (4) और मैं तुम्हें पसंद नहीं करती," और इसी तरह की बातें।

{तो उन दोनों पर कोई गुनाह नहीं है उस चीज़ में जिसे वह बदले में दे दे} बुखारी (5) ने अय्यूब की हदीस से, इकरीमा से, इब्न अब्बास से रिवायत की है: कि साबित बिन क़ैस की पत्नी पैगंबर ﷺ के पास आईं और कहा: हे अल्लाह के रसूल, मैं साबित बिन क़ैस के चरित्र या धर्म में कोई दोष नहीं निकालती (6), लेकिन मैं उन्हें बर्दाश्त नहीं कर सकती,

(1) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 2/466, और बुखारी ने हदीस (5273) से पहले उमर और उस्मान से शासक के बिना खुला की अनुमति के बारे में दो रिपोर्टें संक्षिप्त रूप में रिवायत की हैं, और उन्हें अब्द अल-रज्जाक (11810), (11811) और अबू उबैद ने अल-नासिख वल-मंसूख (226, 227, 228) में निकाला है, और फतह अल-बारी 9/397 देखें। (2) अल-तहावी के इस कथन का उल्लेख अल-नहहास ने इ'राब अल-कुरान 1/314 में पूरी तरह से किया है, लेकिन उन्होंने इसे अल-तहावी को श्रेय नहीं दिया। (3) (द) और (ज़) में: "उसमें से"। (4) (द), (ज़) और (म) में: "मैं तुमसे नफरत करती हूँ", और जो (ख) और (ज़) से पुख्ता है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/307 के अनुरूप है, और अंश वहीं से लिया गया है, और उल्लिखित रिपोर्टें अल-तबरी 4/140-149 द्वारा निकाली गई हैं। (5) सहीह अल-बुखारी (5275)। (6) (द) में: "मैं कोई दोष नहीं निकालती", अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 9/399 में कहा: "मैं उन पर दोष नहीं मढ़ती (मा अ'तिबु)", 'ता' पर पेश (दम्मा) के साथ।

تو خلع (عورت کی طرف سے طلاق کا مطالبہ) حاکم وقت کی طرف جائے گا۔ الطحاوی نے کہا (۱): حضرت عمر، عثمان اور ابن عمر رضی اللہ عنہم سے صحیح ثابت ہے کہ حاکم کے بغیر بھی یہ جائز ہے؛ اور جس طرح حاکم کے بغیر طلاق اور نکاح جائز ہے اسی طرح خلع بھی جائز ہے؛ اور یہی جمہور علماء کا قول ہے (۲)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ﴾ یعنی: اس بات پر کہ وہ اللہ کی حدود کو قائم نہیں رکھ سکیں گے یعنی: حسنِ معاشرت اور اچھے برتاؤ کے ان حقوق میں جو ان پر واجب ہیں۔ اور یہ خطاب حکام اور ایسے معاملات میں درمیانی راستہ نکالنے والوں کے لیے ہے، خواہ وہ حاکم نہ بھی ہوں۔

اللہ کی حدود کو قائم نہ کرنا عورت کا اپنے شوہر کے حق کو ہلکا سمجھنا اور اس کی نافرمانی کرنا ہے؛ یہ قول ابن عباس، مالک بن انس اور جمہور فقہاء کا ہے۔

حسن بن ابی الحسن اور ان کے ساتھ ایک گروہ نے کہا: جب عورت کہے: "میں تمہارا کوئی حکم نہیں مانوں گی، نہ تمہارے لیے جنابت کا غسل کروں گی، اور نہ تمہاری کوئی قسم پوری کروں گی،" تو خلع حلال ہو جاتا ہے۔

شعبی نے ﴿أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ﴾ کے بارے میں کہا: کہ وہ اللہ کی اطاعت نہیں کریں گے؛ اور اس کی وجہ یہ ہے کہ ناراضگی اطاعت چھوڑنے پر ابھارتی ہے۔

عطاء بن ابی رباح نے کہا: خلع اور (بدلہ) لینا اس وقت حلال ہوتا ہے جب عورت اپنے شوہر سے کہے: "مجھے تم سے نفرت ہے (۴) اور میں تم سے محبت نہیں کرتی،" اور اس جیسی باتیں۔

﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ﴾ بخاری (۵) نے ایوب کی حدیث سے، عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ ثابت بن قیس کی بیوی نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئی اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میں ثابت بن قیس کے اخلاق یا دین پر کوئی عیب نہیں لگاتی (۶)، لیکن میں انہیں برداشت نہیں کر سکتی،

---

(۱) مختصر اختلاف العلماء ۲/ ۴۶۶، اور بخاری نے حدیث (۵۲۷۳) سے پہلے حضرت عمر اور عثمان سے حاکم کے بغیر خلع کے جواز کے بارے میں دو روایتیں معلق اور مختصر ذکر کی ہیں، اور انہیں عبد الرزاق (۱۱۸۱۰)، (۱۱۸۱۱)، اور ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (۲۲۶)، (۲۲۷)، (۲۲۸) میں روایت کیا ہے، اور دیکھئے فتح الباری ۳۹۷/۹۔ (۲) طحاوی کا یہ قول نحاس نے اعراب القرآن ۱/ ۳۱۴ میں مکمل طور پر ذکر کیا ہے، لیکن اسے طحاوی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (۳) (د) اور (ز) میں: "مما" (اس میں سے) ہے۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں: "أكرهك" (میں تم سے نفرت کرتی ہوں) ہے، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی المحرر الوجیز ۳۰۷/۱ کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے، اور مذکورہ خبریں طبری نے ۴/ ۱۴۰-۱۴۹ میں روایت کی ہیں۔ (۵) صحیح البخاری (۵۲۷۵)۔ (۶) (د) میں: "ما أعيب" (میں عیب نہیں نکالتی) ہے، حافظ ابن حجر نے الفتح ۳۹۹/۹ میں کہا: "ما أعتب عليه" (میں اس پر عیب نہیں لگاتی)، تاء کے ضمہ کے ساتھ

The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Will you return his garden to him?" She said: "Yes." And Ibn Majah narrated it from Qatadah, from 'Ikrimah, from Ibn 'Abbas: that Jamilah bint Salul(1) came to the Prophet (peace be upon him) and said: "By Allah, I do not find fault(2) with Thabit regarding his religion or character, but I hate disbelief in Islam, I cannot endure it out of intense dislike!" So the Prophet (peace be upon him) said to her: "Will you return his garden to him?" She said: "Yes." Then the Messenger of Allah (peace be upon him) ordered him to take his garden from her and not to take more(3). It is said: she used to hate him intensely, and he used to love her intensely, so the Messenger of Allah (peace be upon him) separated them through Khul' (divorce initiated by the wife), and it was the first Khul' in Islam. 'Ikrimah narrated from Ibn 'Abbas who said: The first person to seek Khul' in Islam was the sister of 'Abdullah bin Ubay. She came to the Prophet (peace be upon him) and said: "O Messenger of Allah, my head and his head will never come together; I lifted the side of the tent and saw him coming among several people, and lo(4), he was the blackest of them, the shortest in stature, and the ugliest in face!" He said: "Will you return his garden to him?" She said: "Yes, and if he wishes, I will give him more." So he separated them(5). And this hadith is the basis for Khul', and the majority of jurists(6) follow it; Malik said: I have always heard this from the people of knowledge, and it is the agreed-upon matter among us, that(7) a man, if he does not...

Footnotes: = It is permissible to vocalize it with 'kasra' from 'at-itab' (blaming)... and 'itab' is a speech of coquetry. In another narration with 'kasra' on the 'ayn' followed by a silent 'ya' from 'ayb' (fault), which is more appropriate to the meaning. (1) There is much disagreement regarding her name following the narrations of this hadith. Ibn Hajar detailed this in al-Fath (9/398-399), and provided her biography in al-Isabah (12/175) under the name Jamilah bint Abi bin Salul, sister of 'Abdullah bin Abi. Then he also mentioned in al-Isabah (12/179-180) Jamilah bint 'Abdullah bin Abi bin Salul and quoted from Ibn Sa'd that she was the full sister of 'Abdullah bin 'Abdullah, and she was the wife of Hanzalah bin al-Rahib, the one washed by the angels, then Thabit bin Qays married her. Then Ibn Hajar mentioned the opinion of those who said they are one person, and refuted it by saying: The correct view is that they are two different women, and that Thabit bin Qays married her paternal aunt and she obtained Khul' from him, then he married this one and separated from her. (2) In manuscript (Kh): 'a'tabu', and in (Z): 'a'ibtu'. Previous discussion on this preceded

before the comment. (3) Sunan Ibn Majah (2056), authenticated by Al-Hafiz Ibn Hajar in ad-Dirayah (2/75), who said: Its basis is in Bukhari without the addition. (4) In (D) and (M): 'Idh'. (5) Tafsir al-Tabari (4/137-138), and Sheikh Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him, authenticated it; see his commentary on it (4/553). (6) See al-Istidkar (17/175). (7) In (D), (Z), and (M): 'And it is that'.

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "क्या तुम उसका बाग उसे लौटा दोगी?" उसने कहा: "हाँ।" और इसे इब्न माजाह ने कतादा से, इकरिमा से, इब्न अब्बास के हवाले से निकाला है: कि जमीला बिंत सलूल(1) नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आईं और कहा: "अल्लाह की कसम, मैं साबित के दीन या चरित्र में कोई दोष(2) नहीं पाती, लेकिन मैं इस्लाम में कुफ्र को नापसंद करती हूँ, मैं नफरत के कारण इसे बर्दाश्त नहीं कर सकती!" तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उससे कहा: "क्या तुम उसका बाग उसे लौटा दोगी?" उसने कहा: "हाँ।" फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे (साबित को) आदेश दिया कि वह उससे अपना बाग ले ले और उससे अधिक न ले(3)। कहा जाता है: वह उससे अत्यधिक घृणा करती थी, और वह उससे अत्यधिक प्रेम करता था, इसलिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके बीच 'खुलअ' के माध्यम से अलगाव करा दिया, और यह इस्लाम में पहला खुलअ था। इकरिमा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: इस्लाम में सबसे पहले खुलअ करने वाली अब्दुल्ला बिन उबई की बहन थीं। वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आईं और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मेरा और उसका सिर कभी एक साथ नहीं होगा; मैंने खेमे का एक कोना उठाया और उसे कई लोगों के बीच आते देखा, तो देखा(4) कि वह उनमें सबसे काला, कद में सबसे छोटा और चेहरे में सबसे कुरूप था!" उन्होंने कहा: "क्या तुम उसका बाग उसे लौटा दोगी?" उसने कहा: "हाँ, और यदि वह चाहे तो मैं उसे और अधिक दे दूँगी।" तो उन्होंने उनके बीच अलगाव करा दिया(5)। और यह हदीस खुलअ का आधार है, और अधिकांश न्यायविद (फुकहा)(6) इसी पर हैं; मलिक ने कहा: मैं हमेशा से इल्म वालों से यही सुनता आया हूँ, और यह हमारे यहाँ सर्वसम्मत मामला है, कि(7) एक आदमी, यदि वह...

पादलेख: = इसे 'इताब' (उलाहना) से 'कसरा' के साथ पढ़ना जायज़ है... और 'इताब' नाज़-ओ-अंदाज़ वाली बातचीत है। एक अन्य रिवायत में 'ऐन' पर 'कसरा' और उसके बाद साकिन 'या' के साथ 'एब' (दोष) से है, जो अर्थ के अधिक अनुकूल है। (1) इस हदीस की रिवायतों के अनुसार उनके नाम में बहुत मतभेद है। इब्न हजर ने अल-फतह (9/398-399) में इसका विस्तार से वर्णन किया है, और अल-इसाबा (12/175) में जमीला बिंत अबी बिन सलूल, अब्दुल्ला बिन अबी की बहन के नाम से उनका जीवन परिचय दिया है। फिर उन्होंने अल-इसाबा (12/179-180) में जमीला बिंत अब्दुल्ला बिन अबी बिन सलूल का भी उल्लेख किया है और इब्न साद से उद्धृत किया है कि वह अब्दुल्ला बिन

अब्दुल्ला की सगी बहन थीं, और वह हंजला बिन अल-राहब की पत्नी थीं, जिन्हें फरिश्तों ने नहलाया था, फिर साबित बिन कैस ने उनसे निकाह किया। फिर इब्न हजर ने उन लोगों के मत का उल्लेख किया जो कहते हैं कि वे एक ही हैं, और उन्होंने इसका खंडन करते हुए कहा: सही बात यह है कि वे दो अलग महिलाएँ हैं, और साबित बिन कैस ने उनकी बुआ से निकाह किया था और उन्होंने उनसे खुलअ लिया था, फिर उन्होंने इनसे निकाह किया और फिर इनसे अलग हो गए। (2) (ख़) में: 'अताबु', और (ज़ै) में: 'अइब्तु' है। इस पर टिप्पणी से पहले चर्चा हो चुकी है। (3) सुनन इब्न माजाह (2056), अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अद-दिरायत (2/75) में इसे सही ठहराया है, और कहा: इसका मूल बुखारी में बिना इस अधिकता के है। (4) (दाल) और (मीम) में: 'इज़'। (5) तफ़सीर अल-तबरी (4/137-138), और शेख महमूद शाकिर (रह.) ने इसे सही ठहराया है, और उनके इस पर कलाम के लिए देखें (4/553)। (6) अल-इस्तिदकार (17/175) देखें। (7) (दाल), (ज़ै) और (मीम) में: 'और यह कि' ।

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم اس کا باغ اسے واپس کر دو گی؟" اس نے کہا: جی ہاں۔ اور اسے ابن ماجہ نے قتادہ سے، عکرمہ سے، ابن عباس سے روایت کیا ہے: کہ جمیلہ بنت سلول(۱) نبی ﷺ کے پاس آئیں اور عرض کیا: اللہ کی قسم، میں ثابت کے دین یا اخلاق پر کوئی اعتراض(۲) نہیں کرتی، لیکن میں اسلام میں کفر کو ناپسند کرتی ہوں، میں نفرت کی بنا پر اسے برداشت نہیں کر سکتی! تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "کیا تم اس کا باغ اسے واپس کر دو گی؟" اس نے کہا: جی ہاں۔ چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں (ثابت کو) حکم دیا کہ وہ ان سے اپنا باغ لے لیں اور اس سے زیادہ نہ لیں(۳)۔ کہا جاتا ہے: وہ ان سے شدید ترین نفرت کرتی تھیں، اور وہ ان سے شدید ترین محبت کرتے تھے، چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے ان کے درمیان خلع کے ذریعے جدائی کروا دی، اور یہ اسلام میں پہلا خلع تھا؛ عکرمہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: اسلام میں سب سے پہلے خلع کرنے والی عبداللہ بن ابی کی بہن تھیں۔ وہ نبی ﷺ کے پاس آئیں اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میرا اور ان کا سر کبھی ایک ساتھ جمع نہیں ہوگا؛ میں نے خیمے کا ایک کونا اٹھایا تو انہیں چند لوگوں کے درمیان آتے دیکھا، تو دیکھا(۴) کہ وہ ان میں سب سے زیادہ سیاہ فام، قد میں سب سے چھوٹے اور چہرے میں سب سے زیادہ بدصورت تھے! آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم اس کا باغ اسے واپس کر دو گی؟" اس نے کہا: جی ہاں، اور اگر وہ چاہیں تو میں انہیں اس سے زیادہ دے دوں گی؛ تو آپ ﷺ نے ان کے درمیان جدائی کروا دی(۵)۔ اور یہ حدیث خلع کی اصل (بنیاد) ہے، اور اسی پر جمہور فقہاء(۶) کا عمل ہے؛ مالک نے کہا: میں ہمیشہ سے اہل علم سے یہی سنتا آیا ہوں، اور ہمارے ہاں اسی پر اتفاق ہے، کہ(۷) آدمی جب...

حواشی: = اور 'عتاب' کو ع کے نیچے زیر کے ساتھ پڑھنا بھی جائز ہے... اور عتاب ناز و انداز کے ساتھ گفتگو کرنا ہے، اور ایک روایت میں ع کے نیچے زیر اور اس کے بعد یاء ساکنہ کے ساتھ 'عیب' (نقص) سے ہے، جو معنی کے زیادہ مناسب ہے۔ (۱) اس حدیث کی روایات کے مطابق ان کے نام میں بہت زیادہ اختلاف ہے، اور ابن حجر نے 'الفتح' (۳۹۸/۹-۳۹۹) میں اس کی تفصیل بیان کی ہے، اور 'الاصابہ' (۱۷۵/۱۲) میں عبداللہ بن ابی کی بہن جمیلہ بنت ابی بن سلول کے نام سے ان کا تذکرہ کیا ہے، پھر 'الاصابہ' (۱۷۹/۱۲-۱۸۰) میں جمیلہ بنت عبداللہ بن ابی بن سلول کا بھی ذکر کیا ہے اور ابن سعد سے نقل کیا ہے کہ وہ عبداللہ بن عبداللہ کی حقیقی بہن تھیں، اور وہ حنظلہ بن الراہب (غسیل الملائکہ) کی بیوی تھیں، پھر ثابت بن قیس نے ان سے نکاح کیا۔ پھر ابن حجر نے ان لوگوں کا قول ذکر کیا ہے جو کہتے ہیں کہ یہ دونوں ایک ہی ہیں، اور انہوں نے یہ کہہ کر اس کی تردید کی ہے: صحیح بات یہ ہے کہ وہ دو الگ الگ خواتین ہیں، اور ثابت بن قیس نے ان کی پھوپھی سے نکاح کیا تھا تو انہوں نے ان سے خلع لیا، پھر ان سے نکاح کیا اور پھر ان سے جدا ہو گئے۔ (۲) (خ) میں: أعتب، اور (ز) میں: أعبت۔ اس پر کلام تعلیق سے پہلے گزر چکا ہے۔ (۳) سنن ابن ماجہ (۲۰۵۶)، اور حافظ ابن حجر نے 'الدرایہ' (۷۵/۲) میں اسے صحیح قرار دیا ہے، اور کہا: اس کی اصل بخاری میں بغیر زیادتی کے ہے۔ (۴) (د) اور (م) میں: إذ۔ (۵) تفسیر الطبری (۱۳۷/۴-۱۳۸)، اور اسے شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ نے صحیح قرار دیا ہے، اور اس پر ان کی گفتگو دیکھیں (۵۵۳/۴)۔ (۶) الاستذکار (۱۷۵/۱۷) ملاحظہ کریں۔ (۷) (د)، (ز) اور (م) میں: وهو أن۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229, Page 78

[If the husband does not] harm the woman, nor ill-treat her, and the problem did not originate from him, yet she desired separation from him, then it is lawful for him to take from her everything she offers as ransom (khula'), as the Prophet (peace be upon him) did regarding the wife of Thabit bin Qais. However, if the recalcitrance (nushuz) is from his side, such as by restricting her or harming her, he must return to her what he took from her (1).

Uqbah bin Abi Al-Sahba' said: I asked Bakr bin Abdullah al-Muzani about a man whose wife wants to initiate khula' from him. He said: It is not lawful for him to take anything from her. I said: Then where is the saying of Allah, the Mighty and Sublime, in His Book: "But if you fear that they will not keep [within] the limits of Allah, then there is no blame upon either of them concerning that by which she ransoms herself"? He said: It has been abrogated. I said: Where was it placed (what abrogated it)? He said: In Surah 'An-Nisa': "And if you intend to replace a wife with another and you have given one of them a great amount [in gifts], do not take [back] from it anything. Would you take it in injustice and manifest sin?" (2) [verse 20]. Al-Nahhas (3) said: This is a rare (shadh) opinion, outside of the consensus due to its rarity. Neither of the two verses negates the other such that abrogation would occur; because the saying: "But if you fear..." (the verse) is not removed (5) by that [other] verse; for if they fear this, the husband does not enter into "And if you intend to replace a wife with another" because this [latter verse] is specifically for men.

Al-Tabari said: The verse is decisive (muhkam), and there is no meaning to Bakr's saying if she wanted to give [the payment]. For the Prophet (peace be upon him) permitted Thabit to take from his wife what he had given her (6) as mentioned before (7).

Fifth: Those who believe that khula' is specific to cases of discord and harm held onto this verse, and they considered it a condition for khula'. This was supported by what Abu Dawood (8) narrated from Aisha: That Habiba bint...

---

(1) See Al-Mudawwanah 2/340, and Al-Istidhkar 17/179. (2) Reported by Al-Tabari 4/161-162, and Ibn Al-Jawzi in 'Nawasikh Al-Qur'an' p. 88. (3) In 'Al-Nasikh wal-Mansukh' 2/51. (4) In (m): and it is not. (5) In (d) and (m): is not removed. (6) See Tafsir Al-Tabari 4/162-163. See also the rebuttal of Bakr bin Abdullah Al-Muzani's saying in Ahkam Al-Qur'an by Al-Jassas 1/392, Al-Muhalla 10/236, Al-Istidhkar 17/176, Al-

Muharrar Al-Wajiz 1/308, and Nawasikh Al-Qur'an by Ibn Al-Jawzi p. 88. (7) His saying: "as mentioned before", is from (m) and the hadith was mentioned earlier. (8) Sunan Abi Dawood (2228), also reported by Al-Tabari 4/138, and Al-Bayhaqi 7/315.

सूरा अल-बकरा: आयत 229, पृष्ठ 78

[यदि पति] स्त्री को नुकसान नहीं पहुँचाता है, न ही उसके साथ बुरा व्यवहार करता है, और समस्या उसकी ओर से नहीं है, फिर भी वह उससे अलग होना चाहती है, तो उसके लिए वह सब लेना जायज़ है जो वह फिरौती (खुला) के रूप में देती है, जैसा कि नबी ﷺ ने साबित बिन क़ैस की पत्नी के मामले में किया था। लेकिन अगर अवज्ञा (नुशुज़) उसकी ओर से है, जैसे कि उसे तंग करके या उसे नुकसान पहुँचाकर, तो उसे वह सब वापस करना होगा जो उसने उससे लिया था (1)।

उकबा बिन अबी अल-सहबा ने कहा: मैंने बक्र बिन अब्दुल्ला अल-मुज़नी से उस आदमी के बारे में पूछा जिसकी पत्नी उससे खुला करना चाहती है। उन्होंने कहा: उसके लिए उससे कुछ भी लेना जायज़ नहीं है। मैंने कहा: फिर अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, का उनकी किताब में क्या कहना है: "लेकिन अगर तुम्हें डर है कि वे अल्लाह की सीमाओं को नहीं बनाए रखेंगे, तो उन दोनों पर कोई दोष नहीं है कि वह (पत्नी) खुद को छुड़ाने के लिए क्या देती है"? उन्होंने कहा: यह मंसूख (निरस्त) हो गया है। मैंने कहा: इसे कहाँ रखा गया है (किसने निरस्त किया)? उन्होंने कहा: सूरा 'अन-निसा' में: "और यदि तुम एक पत्नी के बदले दूसरी पत्नी लाना चाहो और तुमने उनमें से किसी को बहुत सारा (उपहार) दिया हो, तो उसमें से कुछ भी वापस न लो। क्या तुम उसे अन्याय और स्पष्ट पाप के रूप में लोगे?" (2) [आयत 20]। अल-नहस (3) ने कहा: यह एक दुर्लभ (शाज़) मत है, जो अपनी दुर्लभता के कारण सर्वसम्मति (इज्मा) से बाहर है। दोनों आयतों में से कोई भी दूसरी को नकारती नहीं है कि नस्ख (निरसन) हो जाए; क्योंकि यह कहना: "लेकिन अगर तुम्हें डर है..." (आयत), उस [दूसरी] आयत द्वारा हटाया (5) नहीं गया है; क्योंकि यदि उन्हें इसका डर है, तो पति "और यदि तुम एक पत्नी के बदले दूसरी पत्नी लाना चाहो" में प्रवेश नहीं करता क्योंकि यह [बाद वाली आयत] विशेष रूप से पुरुषों के लिए है।

अल-तबरी ने कहा: आयत मुहकम (निर्णायक) है, और बक्र की बात का कोई मतलब नहीं है यदि वह (पत्नी) भुगतान करना चाहती थी। क्योंकि नबी ﷺ ने साबित को अपनी पत्नी से वह लेने की अनुमति दी थी जो उन्होंने उसे दिया था (6) जैसा कि पहले बताया गया है (7)।

पाँचवाँ: जो लोग यह मानते हैं कि खुला केवल कलह और नुकसान के मामलों के लिए विशिष्ट है, उन्होंने इस आयत का सहारा लिया, और उन्होंने इसे खुला के लिए एक शर्त माना। इसका समर्थन अबू दाऊद (8) द्वारा आयशा से वर्णित रिवायत से होता है: कि हबीबा बिंत...

(1) देखें अल-मुदव्वना 2/340, और अल-इस्तिज़कार 17/179। (2) अल-तबरी 4/161-162 द्वारा उद्धृत, और इब्न अल-जौज़ी 'नवासिख अल-कुरान' पृष्ठ 88 में। (3) 'अल-नासिख वल-मंसूख' 2/51 में। (4) (m) में: और यह नहीं है। (5) (d) और (m) में: हटाई नहीं गई है। (6) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 4/162-163। बक्र बिन अब्दुल्ला अल-मुज़नी के कथन के खंडन के लिए अल-जस्सास द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' 1/392, 'अल-मुहल्ला' 10/236, 'अल-इस्तिज़कार' 17/176, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/308, और इब्न अल-जौज़ी की 'नवासिख अल-कुरान' पृष्ठ 88 भी देखें। (7) उनका कहना: "जैसा कि पहले बताया गया है", (m) से है और हदीस का उल्लेख पहले किया जा चुका है। (8) सुनन अबू दाऊद (2228), अल-तबरी 4/138 और अल-बैहक़ी 7/315 द्वारा भी उद्धृत।

سورة البقرہ: آیت 229، صفحہ 78

[اگر شوہر] عورت کو نقصان نہ پہنچائے اور نہ ہی اس کے ساتھ برا سلوک کرے، اور مسئلہ اس کی طرف سے نہ ہو، پھر بھی وہ اس سے علیحدگی چاہتی ہو، تو اس کے لیے وہ سب کچھ لینا جائز ہے جو وہ فدیہ (خلع) کے طور پر دے، جیسا کہ نبی ﷺ نے ثابت بن قیس کی بیوی کے معاملے میں کیا تھا۔ لیکن اگر نافرمانی (نشوز) اس کی طرف سے ہو، مثلاً اسے تنگ کر کے یا اسے نقصان پہنچا کر، تو وہ اس سے جو کچھ لیا ہے اسے واپس کر دے (1)۔

عقبہ بن ابی الصہباء کہتے ہیں: میں نے بکر بن عبداللہ المزنی سے اس شخص کے بارے میں پوچھا جس کی بیوی اس سے خلع چاہتی ہے۔ انہوں نے کہا: اس کے لیے جائز نہیں کہ اس سے کچھ لے۔ میں نے کہا: پھر اللہ عزوجل کا اپنی کتاب میں یہ فرمانا کہاں گیا: "پھر اگر تمہیں ڈر ہو کہ وہ اللہ کی حدوں کو قائم نہ رکھ سکیں گے، تو ان دونوں پر کوئی گناہ نہیں اس میں جو وہ (عورت) فدیہ کے طور پر دے"؟ انہوں نے کہا: یہ منسوخ ہو گئی ہے۔ میں نے کہا: اسے کہاں رکھا گیا (کس نے منسوخ کیا)؟ انہوں نے کہا: سورہ 'النساء' میں: "اور اگر تم ایک بیوی کی جگہ دوسری لانا چاہو اور تم نے ان میں سے کسی کو ڈھیر سارا (مال) دے رکھا ہو، تو اس میں سے کچھ بھی واپس نہ لو۔ کیا تم اسے بہتان اور کھلے گناہ کے طور پر لو گے؟" (2) [آیت 20]۔ النحاس (3) نے کہا: یہ ایک شاذ (نادر) قول ہے، جو اپنی شذوذ کی وجہ سے اجماع سے خارج ہے، اور ان دو آیتوں میں سے کوئی ایک دوسری کو ختم کرنے والی نہیں ہے کہ نسخ واقع ہو؛ کیونکہ اللہ کا قول: "اگر تمہیں ڈر ہو..." (آیت)؛ اس [دوسری] آیت سے زائل (5) نہیں ہوا؛ کیونکہ اگر وہ اس بات سے ڈریں، تو شوہر "اور اگر تم ایک بیوی کی جگہ دوسری لانا چاہو" میں داخل نہیں ہوتا کیونکہ یہ [بعد والی آیت] خاص طور پر مردوں کے لیے ہے۔

الطبری نے کہا: آیت محکم ہے، اور بکر کے قول کا کوئی مطلب نہیں اگر وہ (عورت) دینا چاہتی ہو۔ کیونکہ نبی ﷺ نے ثابت کو اپنی بیوی سے وہ لینے کی اجازت دی جو انہوں نے اسے دیا تھا (6) جیسا کہ پہلے گزرا (7)۔

پانچویں: جس نے خلع کو صرف نزاع اور نقصان کی صورت میں خاص سمجھا، اس نے اس آیت کا سہارا لیا، اور اسے خلع کے لیے ایک شرط قرار دیا، اور اس کی تائید ابو داؤد (8) کی حضرت عائشہ سے مروی اس روایت سے ہوتی ہے: کہ حبیبہ بنت...

---

(1) دیکھئے المدونہ 2/340، اور الاستذکار 17/179۔ (2) اسے الطبری 4/161-162 اور ابن الجوزی نے نواسخ القرآن ص 88 میں روایت کیا ہے۔ (3) الناسخ والمنسوخ 2/51 میں۔ (4) (م) میں ہے: "ولیست" (اور نہیں ہے)۔ (5) (د) اور (م) میں ہے: "لیست بمزالہ" (زائل نہیں ہوئی)۔ (6) دیکھئے تفسیر الطبری 4/162-163۔ نیز بکر بن عبداللہ المزنی کے قول کے رد میں دیکھئے احکام القرآن للجصاص 1/392، المحلی 10/236، الاستذکار 17/176، المحرر الوجیز 1/308، اور نواسخ القرآن لابن الجوزی ص 88۔ (7) ان کا قول: "جیسا کہ پہلے گزرا"، (م) سے ہے اور حدیث پہلے گزر چکی ہے۔ (8) سنن ابی داؤد (2228)، اسے الطبری 4/138 اور البیہقی 7/315 نے بھی روایت کیا ہے۔

79 Surah Al-Baqarah: Verse 229

Sahl (1) was with Thabit ibn Qais ibn Shammas, and he struck her and broke her collarbone (2); she came to the Messenger of Allah (peace be upon him) after dawn and complained to him. The Prophet (peace be upon him) summoned Thabit and said: "Take some of her wealth and part from her." He said: "Is that permissible, O Messenger of Allah?" He said: "Yes." He said: "I gave her two gardens as a dower, and they are in her hands (3)." The Prophet (peace be upon him) said: "Take them both and part from her." So he took them and parted from her.

The majority of jurists hold that Khul' (divorce initiated by the wife) is permissible without a complaint of harm (4), as indicated by the Hadith of Bukhari (5) and others. As for the verse, it is not a proof for that; because Allah the Almighty did not mention it as a condition, but rather mentioned it because it is the prevailing situation in cases of Khul', so the statement was made based on the majority of cases. What cuts off excuse and necessitates knowledge is the Almighty's saying: {But if they, of their own good pleasure, remit any part of it to you, take it and enjoy it with right good cheer} (6).

Sixth: When Allah the Almighty said: {There is no blame upon them for what she ransoms herself with}, it indicated the permissibility of Khul' for more than what he gave her. Scholars have differed on this; Malik, Al-Shafi'i, Abu Hanifa, their companions, and Abu Thawr said: It is permissible for her to ransom herself from him with whatever they agree upon, whether it is less or more than what he gave her. This was narrated from Uthman ibn Affan, Ibn Umar, Qubaisa, and Al-Nakha'i. Qubaisa argued with His saying: {There is no blame upon them for what she ransoms herself with}(7). Malik said: It is not part of noble character, and I have not seen any of the people of knowledge who dislike that (8).

---

(1) Ibn Tha'laba Al-Ansariyya from Banu al-Najjar. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Isaba 12/192: It is possible that she and Jamila bint Abi Salul both obtained Khul' from Thabit. (2) In the copies: "some of it", which is an error. See the footnote of Tafsir al-Tabari (Sheikh Mahmoud Shakir edition) in the commentary on Hadith 4/555. "Al-Nughad": the shoulder cartilage. Al-Qamus (Nughad). (3) In the copies: "and with what is in her hand," and what is established is from Sunan Abi Dawud and Tafsir al-Tabari. (4) Al-Muntaqa 4/61. (5) Sahih al-Bukhari (5275), and it was mentioned in the previous issue. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/194. (7) Al-Ishraf 4/217, see Al-Istidhkar 17/178. Reports from Uthman, Ibn Umar, Qubaisa, and Al-Nakha'i were

narrated by Al-Tabari 4/158-161. Qubaisa ibn Dhu'ayb Abu Sa'id al-Khuza'i al-Madani then al-Dimashqi, the minister, the jurist, born in the year of the Conquest, died in the year (86 AH). Al-Siyar 4/282. (8) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 5/254.

७९ सूरह अल-बक़रह: आयत २२९

सह्ल (१) साबित बिन क़ैस बिन शम्मास की पत्नी थीं, तो उन्होंने उन्हें मारा और उनका कंधे का हँसली (२) तोड़ दिया; वह सुबह के बाद अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आईं और उनसे शिकायत की। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने साबित को बुलाया और कहा: "उसका कुछ धन ले लो और उसे अलग कर दो।" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या यह वैध है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "मैंने उसे मेहर के रूप में दो बाग दिए थे, और वे उसके पास (३) हैं।" पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "वे दोनों ले लो और उसे अलग कर दो।" तो उन्होंने उन्हें ले लिया और उसे अलग कर दिया।

अधिकांश न्यायविदों का मानना है कि नुकसान की शिकायत के बिना भी खुला (पत्नी द्वारा पहल की गई तलाक) जायज़ है (४), जैसा कि बुखारी की हदीस (५) और अन्य द्वारा संकेत दिया गया है। जहाँ तक आयत का सवाल है, वह इसके लिए प्रमाण नहीं है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसे एक शर्त के रूप में उल्लेख नहीं किया है, बल्कि इसे इसलिए उल्लेख किया है क्योंकि खुला के मामलों में यह अक्सर होता है, इसलिए यह कथन अधिकांश स्थितियों के आधार पर दिया गया है। जो बहाना खत्म करता है और ज्ञान की आवश्यकता पैदा करता है, वह सर्वशक्तिमान का कथन है: {किन्तु यदि वे अपनी प्रसन्नता से उसका कुछ भाग तुम्हें छोड़ दें, तो उसे प्रसन्नता और संतोष के साथ खाओ}(६)।

छठा: जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {उन दोनों पर कोई गुनाह नहीं उस चीज़ में जिसे देकर वह (स्त्री) अपनी जान छुड़ा ले}, तो इसने उसे दिए गए से अधिक के बदले खुला की अनुमति का संकेत दिया। इस बारे में विद्वानों में मतभेद है; मलिक, अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा, उनके साथियों और अबू सौर ने कहा: उसके लिए यह जायज़ है कि वह जिस बात पर वे सहमत हों, उससे खुद को छुड़ा ले, चाहे वह उसे दिए गए से कम हो या अधिक। यह उस्मान बिन अफ़्फ़ान, इब्न उमर, क़ुबैसा और अल-नख़ई से वर्णित है। क़ुबैसा ने उनके इस कथन से दलील दी: {उन दोनों पर कोई गुनाह नहीं उस चीज़ में जिसे देकर वह (स्त्री) अपनी जान छुड़ा ले}(७)। मलिक ने कहा: यह नेक नैतिकता का हिस्सा नहीं है, और मैंने ज्ञान के लोगों में से किसी को भी इसे नापसंद करते हुए नहीं देखा (८)।

---

(१) बनू अल-नज्जार से इब्न थलबा अल-अंसारिया। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा १२/१९२ में कहा है: यह संभव है कि वह और जमीला बिंत अबी सलूल दोनों ने साबित से खुला लिया हो। (२) प्रतियों में: "उसका कुछ हिस्सा", जो एक त्रुटि है। हदीस ४/५५५ पर टिप्पणी में तफ़सीर अल-तबरी

(शेख महमूद शाकिर संस्करण) का फुटनोट देखें। "अल-नुगध": कंधे का उपास्थि। अल-क़ामूस (नुगध)। (३) प्रतियों में: "और उसके हाथ में जो है उसके साथ," और जो स्थापित है वह सुनन अबी दाऊद और तफ़सीर अल-तबरी से है। (४) अल-मुंतक़ा ४/६१। (५) सही अल-बुखारी (५२७५), और पिछले मुद्दे में इसका उल्लेख किया गया था। (६) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/१९४। (७) अल-इशराफ़ ४/२१७, अल-इस्तिधकर १७/१७८ देखें। उस्मान, इब्न उमर, क़ुबैसा और अल-नख़ई की रिपोर्ट अल-तबरी ४/१५८-१६१ द्वारा वर्णित की गई थीं। क़ुबैसा बिन ज़ुहैब अबू सईद अल-खुज़ाई अल-मदनी फिर अल-दिमश्की, मंत्री, न्यायविद, विजय के वर्ष में पैदा हुए, वर्ष (८६ हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार ४/२८२। (८) अल-नवाद़िर वल-ज़ियादात ५/२५४ देखें।

۷۹ سورہ البقرہ: آیت ۲۲۹

سہل(۱) ثابت بن قیس بن شماس کے پاس تھیں، انہوں نے انہیں مارا اور ان کے مونڈھے کی ہڈی توڑ دی(۲)؛ چنانچہ وہ صبح کے بعد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس آئیں اور ان سے شکایت کی۔ نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے ثابت کو بلایا اور فرمایا: «اس کا کچھ مال لے لو اور اسے جدا کر دو»۔ انہوں نے عرض کیا: کیا یہ درست ہے یا رسول اللہ؟ فرمایا: «ہاں»۔ انہوں نے کہا: میں نے اسے مہر میں دو باغ دیے تھے اور وہ اس کے پاس ہیں(۳)؛ تو نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «وہ دونوں لے لو اور اسے جدا کر دو» چنانچہ انہوں نے وہ لے لیے اور اسے جدا کر دیا۔

اور فقہاء کی اکثریت کی رائے یہ ہے کہ کسی نقصان کی شکایت کے بغیر بھی خلع جائز ہے(۴)، جیسا کہ حدیثِ بخاری(۵) وغیرہ سے ثابت ہے۔ رہا آیت کا معاملہ، تو اس میں اس کے لیے کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے اسے بطور شرط ذکر نہیں فرمایا، بلکہ اسے اس لیے ذکر فرمایا کیونکہ خلع کے حالات میں یہی غالب ہوتا ہے، چنانچہ کلام غالب احوال کے مطابق صادر ہوا؛ اور جو چیز عذر ختم کرتی اور علم کو واجب کرتی ہے وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {پھر اگر وہ اپنی خوشی سے اس (مہر) میں سے کچھ تمہیں چھوڑ دیں تو اسے مزے سے کھاؤ}(۶)۔

چھٹی بات: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تو ان دونوں پر اس میں کوئی گناہ نہیں جو وہ فدیہ دے دے} تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جتنا شوہر نے اسے دیا تھا اس سے زیادہ پر خلع جائز ہے۔ اور علماء کا اس میں اختلاف ہے؛ چنانچہ مالک، شافعی، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب اور ابو ثور نے کہا: اس کے لیے جائز ہے کہ وہ اس مال پر فدیہ دے کر خلع لے لے جس پر وہ دونوں راضی ہو جائیں، چاہے وہ اس سے کم ہو جو اس نے دیا تھا یا اس سے زیادہ۔ اور یہ عثمان بن عفان، ابن عمر، قبیصہ اور النخعی سے مروی ہے۔ اور قبیصہ نے اللہ کے اس فرمان سے استدلال کیا: {تو ان

دونوں پر اس میں کوئی گناہ نہیں جو وہ فدیہ دے دے}(۷)۔ اور امام مالک نے فرمایا: یہ مکارمِ اخلاق میں سے نہیں ہے، اور میں نے اہل علم میں سے کسی کو اسے ناپسند کرتے ہوئے نہیں دیکھا(۸)۔

---

(۱) بنو النجار کی ابن ثعلبہ الانصاریہ، حافظ ابن حجر نے 'الاصابہ' ۱۲/۱۹۲ میں کہا ہے: اور یہ ممکن ہے کہ وہ اور جمیلہ بنت ابی سلول دونوں نے ثابت سے خلع لیا ہو۔ (۲) نسخوں میں ہے: "بعضہا" (اس کا کچھ حصہ)، جو کہ غلط ہے، دیکھیے تفسیر طبری کا حاشیہ (شیخ محمود شاکر کا ایڈیشن) حدیث ۴/۵۵۵ پر تبصرے میں۔ اور "النُّغَض": کندھے کی کرکری ہڈی۔ القاموس (نغض)۔ (۳) نسخوں میں ہے: "اور جو اس کے ہاتھ میں ہے اس کے ساتھ"، اور جو ثابت ہے وہ سنن ابی داؤد اور تفسیر طبری سے ہے۔ (۴) المنتقی ۴/۶۱۔ (۵) صحیح بخاری (۵۲۷۵)، اور یہ پچھلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱/۱۹۴۔ (۷) الاشراف ۴/۲۱۷، اور دیکھیے الاستذکار ۱۷/۱۷۸، اور عثمان، ابن عمر، قبیصہ اور النخعی سے مروی آثار طبری نے ۴/۱۵۸-۱۶۱ میں نکالے ہیں۔ اور قبیصہ بن ذویب ابو سعید الخزاعی المدنی پھر الدمشقی، وزیر، فقیہ، فتح کے سال پیدا ہوئے اور سنہ (۸۶ھ) میں فوت ہوئے۔ السیر ۴/۲۸۲۔ (۸) دیکھیے النوادر والزیادات ۵/۲۵۴۔

Al-Daraqutni narrated from Abu Sa'id al-Khudri that he said: My sister was married to a man from the Ansar who had married her for a garden. Then (1) there was an argument between them, so they went to the Messenger of Allah ﷺ. He said: "Will you return his garden to him and he divorces you?" She said: Yes, and I will give him more. He said: "Return his garden to him and give him more" (2). In the hadith of Ibn Abbas, "And if she wishes, she can give more" (3), and he did not disapprove.

A group said: He should not take from her more than what he gave her; this was also said by Tawus, Ata, and al-Awza'i. Al-Awza'i said: The judges would not allow taking anything except what he had given her. This was also held by Ahmad and Ishaq (4).

They argued with what was narrated by Ibn Jurayj: Abu al-Zubayr informed me that Thabit ibn Qays ibn Shammaas had Zaynab bint Abdullah ibn Ubayy ibn Salul with him, and her dowry was a garden. She disliked him, so the Prophet ﷺ said: "As for the increase, no, but his garden [should be returned]." She said: Yes. So he took it for him and let her go. When this reached Thabit ibn Qays, he said: I have accepted the judgment of the Messenger of Allah ﷺ. Abu al-Zubayr heard it from more than one person; narrated by al-Daraqutni (5).

It was narrated from Ata in a mursal form: That the Prophet ﷺ said: "One should not take from the woman seeking Khula' (divorce initiated by wife) more than what he gave her" (6).

Seventh: Khula' according to Malik, may Allah be pleased with him, is [permitted] upon fruit that has not yet ripened, and upon...

(1) In (Z): "And there was". (2) Sunan al-Daraqutni 3/254. It was also narrated by Ibn al-Jawzi in 'Al-Tahqiq fi Ahadith al-Khilaf' (1690). It is through Atiyyah al-Awfi from al-Hasan ibn Amarah from Abu Sa'id (may Allah be pleased with him). Ibn al-Jawzi said: This is an invalid chain. As for Atiyyah, he was weakened by al-Thawri, Hushaym, Ahmad, and Yahya. Ibn Hibban said: It is not permissible to write his hadith except out of wonder. As for al-Hasan ibn Amarah, Shu'bah said: He is a liar who narrates fabricated hadiths. Yahya said: He lies. Ahmad, al-Razi, al-Nasa'i, al-Fallas, Muslim ibn al-Hajjaj, and al-Daraqutni said: He is abandoned (matruk). Zakaria al-Saji said: They agreed on abandoning his hadith. (3) Tafsir al-Tabari 4/137-138, and it was previously mentioned in the fourth issue. (4) Al-Ishraf 4/217, see Al-Istidhkar 17/178. (5) In his Sunan 3/255. Al-Hafiz said in al-Fath 9/398: Its chain is strong despite being mursal.

Ibn al-Jawzi authenticated its chain in al-Tahqiq 2/288. (6) Sunan al-Daraqutni 3/255. It was also narrated by Abu Dawud in 'al-Marasil' (237).

सूरह अल-बकराह: आयत 229 | 80

अल-दारकुत्नी ने अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: मेरी बहन अंसार के एक व्यक्ति के निकाह में थी, जिसने एक बाग के बदले उससे शादी की थी। फिर (1) उनके बीच कुछ कहासुनी हो गई, तो वे अल्लाह के रसूल ﷺ के पास गए। उन्होंने फरमाया: "क्या तुम उसका बाग उसे वापस कर दोगी और वह तुम्हें तलाक दे दे?" उसने कहा: हाँ, और मैं उसे और अधिक दूँगी। उन्होंने फरमाया: "उसका बाग उसे वापस कर दो और उसे और अधिक दो" (2)। इब्न अब्बास की हदीस में है, "और अगर वह चाहे तो उसे और अधिक दे" (3) और उन्होंने इस पर कोई आपत्ति नहीं की।

एक समूह ने कहा: वह उससे उससे अधिक नहीं लेगा जितना उसने उसे दिया था; ताऊस, अता और अल-औज़ाई ने भी यही कहा है। अल-औज़ाई ने कहा: काजी इस बात की अनुमति नहीं देते थे कि वह उससे अधिक कुछ ले जितना उसने उसे दिया था। अहमद और इशाक ने भी यही कहा है (4)।

उन्होंने इब्न जुरैज द्वारा रिवायत की गई बात से दलील दी: अबू अल-जुबैर ने मुझे बताया कि साबित बिन कैस बिन शम्मास के पास ज़ैनब बिंत अब्दुल्ला बिन उबैय बिन सलूल थीं, और उनका मेहर एक बाग था। वह उसे नापसंद करती थी, तो नबी ﷺ ने फरमाया: "जहाँ तक अधिक देने की बात है, तो नहीं, लेकिन उसका बाग [वापस कर दो]।" उसने कहा: हाँ। तो उन्होंने उसके लिए वह ले लिया और उसे उसका रास्ता दे दिया (आज़ाद कर दिया)। जब यह बात साबित बिन कैस तक पहुँची, तो उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ के फैसले को स्वीकार कर लिया है। अबू अल-जुबैर ने इसे एक से अधिक लोगों से सुना; इसे अल-दारकुत्नी ने निकाला है (5)।

अता से मुरसल तौर पर रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "खुला (पत्नी द्वारा शुरू किया गया तलाक) चाहने वाली महिला से उससे अधिक न लिया जाए जितना उसने उसे दिया था" (6)।

सातवाँ: मालिक (रजि.) के अनुसार खुला ऐसी फसल पर हो सकता है जिसका पकना अभी ज़ाहिर न हुआ हो, और...

(1) (ज़) में: "और था"। (2) सुनन अल-दारकुत्नी 3/254। इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-तहक़ीक़ फ़ी अहादीस अल-ख़िलाफ़' (1690) में भी इसे निकाला है। यह अतीया अल-औफ़ी के रास्ते से अल-हसन बिन अमारा से अबू सईद (रजि.) से है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह सनद (श्रृंखला) सही नहीं है। जहाँ तक अतीया का सवाल है, तो अल-थौरी, हुशैम, अहमद और याह्या ने उन्हें कमज़ोर बताया है। इब्न

हिब्बान ने कहा: उनकी हदीस लिखना जायज़ नहीं है सिवाय अचरज के। जहाँ तक अल-हसन बिन अमारा की बात है, तो शुबा ने कहा: वह एक झूठा व्यक्ति है जो गढ़ी हुई हदीसें बयान करता है। याह्या ने कहा: वह झूठ बोलता है। अहमद, अल-राज़ी, अल-नसाई, अल-फ़ल्लास, मुस्लिम बिन अल-हज्जाज और अल-दारकुत्नी ने कहा: वह परित्यक्त (मतरूक) है। ज़कारिया अल-साजी ने कहा: उनकी हदीस को छोड़ने पर सबका इत्तेफाक है। (3) तफ़सीर अल-तबरी 4/137-138, और यह चौथे मसले में पहले आ चुका है। (4) अल-इशराफ़ 4/217, और अल-इस्तिधकार 17/178 देखें। (5) अपनी सुनन 3/255 में। अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 9/398 में कहा: इसकी सनद मुरसल होने के बावजूद मज़बूत है। इब्न अल-जौज़ी ने अल-तहक़ीक़ 2/288 में इसकी सनद को सही करार दिया है। (6) सुनन अल-दारकुत्नी 3/255। अबू दाऊद ने 'अल-मरासील' (237) में भी इसे निकाला है।

سورة البقرہ: آیت 229 | 80

اور دارقطنی نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میری بہن انصار کے ایک شخص کے نکاح میں تھی، جس نے ایک باغ کے عوض اس سے نکاح کیا تھا۔ پھر (1) ان دونوں کے درمیان کچھ بات ہو گئی، تو وہ دونوں رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم اس کا باغ اسے واپس کر دو گی اور وہ تمہیں طلاق دے دے؟" اس نے کہا: جی ہاں، اور میں اسے زیادہ بھی دوں گی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کا باغ اسے واپس کر دو اور اسے زیادہ دو" (2)۔ اور ابن عباس کی حدیث میں ہے: "اور اگر وہ چاہے تو میں اسے زیادہ دوں گی" (3) اور آپ ﷺ نے اس پر ناپسندیدگی کا اظہار نہیں کیا۔

اور ایک گروہ نے کہا: وہ اس سے اس سے زیادہ نہ لے جتنا اس نے اسے دیا تھا؛ اسی طرح طاؤس، عطاء اور اوزاعی نے کہا ہے۔ اوزاعی نے کہا: قاضی اس بات کی اجازت نہیں دیتے تھے کہ وہ اس سے زیادہ کچھ لے جو اس نے اسے مہر میں دیا تھا۔ احمد اور اسحاق (4) نے بھی یہی کہا ہے۔

انہوں نے اس بات سے استدلال کیا جو ابن جریج نے روایت کی ہے: مجھے ابوالزبیر نے خبر دی کہ ثابت بن قیس بن شماس کے پاس زینب بنت عبداللہ بن ابی بن سلول تھیں، اور ان کا مہر ایک باغ تھا۔ وہ انہیں ناپسند کرتی تھیں، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "رہی بات زیادتی کی تو وہ نہیں، لیکن اس کا باغ [واپس کر دو]"۔ انہوں نے کہا: جی ہاں۔ چنانچہ آپ ﷺ نے وہ باغ ان کے لیے لے لیا اور ان کا راستہ چھوڑ دیا (انہیں آزاد کر دیا)۔ جب یہ بات ثابت بن قیس تک پہنچی تو انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کے فیصلے کو قبول کر لیا ہے۔ ابوالزبیر نے اسے ایک سے زائد افراد سے سنا؛ اسے دارقطنی (5) نے نکالا ہے۔

اور عطاء سے مرسل طور پر مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "خلع لینے والی عورت سے اس سے زیادہ نہ لیا جائے جتنا اسے دیا گیا تھا" (6)۔

ساتویں بات: امام مالک رحمہ اللہ کے نزدیک خلع ایسے پھل پر بھی جائز ہے جس کی پختگی ابھی ظاہر نہ ہوئی ہو، اور...

(1) (ز) میں: "اور تھا"۔ (2) سنن دارقطنی 3/254، اور اسے ابن جوزی نے 'التحقیق فی احادیث الخلاف' (1690) میں بھی نکالا ہے، جو عطیہ عوفی کے واسطے سے حسن بن عمارہ سے اور وہ ابوسعید رضی اللہ عنہ سے روایت کرتے ہیں۔ ابن جوزی نے کہا: یہ ایسی اسناد ہے جو صحیح نہیں؛ عطیہ کو ثوری، ہشیم، احمد اور یحییٰ نے ضعیف قرار دیا ہے۔ ابن حبان نے کہا: اس کی حدیث لکھنا سوائے تعجب کے جائز نہیں۔ رہا حسن بن عمارہ، تو شعبہ نے کہا: وہ جھوٹا ہے جو من گھڑت حدیثیں بیان کرتا ہے۔ یحییٰ نے کہا: وہ جھوٹ بولتا ہے۔ احمد، رازی، نسائی، فلاس، مسلم بن حجاج اور دارقطنی نے کہا: وہ متروک ہے۔ زکریا ساجی نے کہا: اس کی حدیث ترک کرنے پر سب کا اتفاق ہے۔ (3) تفسیر طبری 4/137-138، اور یہ چوتھے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (4) الاشراف 4/217، اور دیکھیے الاستذکار 17/178۔ (5) اپنی سنن 3/255 میں۔ حافظ نے الفتح 9/398 میں کہا: مرسل ہونے کے باوجود اس کی سند قوی ہے۔ ابن جوزی نے التحقیق 2/288 میں اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے۔ (6) سنن دارقطنی 3/255، اور اسے ابوداؤد نے 'المراسیل' (237) میں بھی نکالا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 | Page 81

...a stray camel, or a runaway slave, or a fetus in its mother's womb, or similar forms of uncertainty (gharar) is permissible [as compensation in Khul'], unlike sales and marriage, and he has the right to demand all of that. If it is delivered, it is his; if not, he gets nothing (1), and the divorce is effective according to its ruling. Al-Shafi'i said: Khul' is permissible, and she owes a dowry like hers (mahr al-mithl). Ibn Khuwayz Mindad narrated this from Malik, saying: Because compensatory contracts, if they include an invalid consideration and are finalized, revert to what is obligatory in similar cases of consideration. Abu Thawr said: Khul' is void. The people of opinion (Ahlu-r-Ra'y) said: Khul' is permissible, and he gets what is in the womb of the slave woman; if there is no child in it, he gets nothing (2). In "Al-Mabsut," it is narrated from Ibn al-Qasim: It is permissible with whatever his palm trees produce this year, and whatever his sheep give birth to this year, contrary to Abu Hanifa and al-Shafi'i. The argument for Malik and Ibn al-Qasim's view is the generality of Allah’s words: "There is no blame upon either of them concerning that by which she ransoms herself" [Al-Baqarah: 229]. From the perspective of analogy (qiyas), since it can be owned through gift or bequest, it is permissible to be a compensation in Khul' like a known amount (3). Furthermore, Khul' is a divorce, and divorce is valid without any compensation at all. If it is valid for nothing, it is more fitting to be valid with an invalid compensation; because the worst case for what is offered is to be treated as if it were not mentioned. Since marriage, which is a contract of lawfulness (tahlil), is not invalidated by an invalid compensation, it is more fitting that divorce, which is a termination and dissolution of a contract, is not invalidated. Eighth: If she obtains Khul' from him by nursing her son from him for two years, it is permissible. Regarding Khul' for her maintenance of the son after the two years for a known period, there are two opinions: First: It is permissible; this is the view of al-Makhzumi, chosen by Sahnun. Second: It is not permissible; narrated by Ibn al-Qasim from Malik. If the husband stipulates it, it is void and waived for the wife (4). Abu 'Umar said (5): Whoever permits Khul' for a stray camel, a runaway slave, and similar uncertainties, must also permit this.

Footnotes: (1) Al-Kafi 2/594. (2) See Al-Ishraf 4/222. (3) Al-Muntaqa 4/62, and see Al-Mudawwanah 2/337. (4) See Al-Kafi 2/595, and Al-Muntaqa 4/62. (5) Al-Kafi 2/595.

सूरह अल-बक़रह: आयत 229 | पृष्ठ 81

...एक भटका हुआ ऊँट, या एक भागा हुआ गुलाम, या उसकी माँ के गर्भ में भ्रूण, या अनिश्चितता (गरर) के इसी तरह के रूप [खुलअ में मुआवज़े के रूप में] अनुमेय हैं, बिक्री और विवाह के विपरीत, और उसे उस सब की माँग करने का अधिकार है। यदि उसे सौंप दिया जाता है, तो वह उसका है; यदि नहीं, तो उसे कुछ नहीं मिलता (1), और तलाक उसके नियम के अनुसार प्रभावी है। अल-शाफ़ई ने कहा: खुलअ जायज़ है, और उसका महर उसके जैसी औरतों के महर (महर अल-मिस्ल) के बराबर होगा। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने इसे मलिक से उद्धृत करते हुए कहा: क्योंकि मुआवज़ा अनुबंधों में, यदि उनमें अमान्य प्रतिफल शामिल है और वे पूर्ण हो जाते हैं, तो प्रतिफल के समान मामलों में जो अनिवार्य है, उस पर वापस आ जाते हैं। अबू थौर ने कहा: खुलअ शून्य है। राय वालों (अहल-ए-राय) ने कहा: खुलअ जायज़ है, और दासी के गर्भ में जो कुछ है वह उसका है; यदि उसमें कोई बच्चा नहीं है, तो उसे कुछ नहीं मिलता (2)। "अल-मबसुत" में इब्न अल-कासिम से उद्धृत है: यह जायज़ है कि उसके खजूर के पेड़ इस साल जो फल दें, और उसकी भेड़ें इस साल जो जन्म दें, अबू हनीफा और अल-शाफ़ई के विपरीत। मलिक और इब्न अल-कासिम के दृष्टिकोण का तर्क अल्लाह के शब्दों की व्यापकता है: "उन दोनों पर कोई दोष नहीं है उसके बारे में जिससे वह स्वयं को छुड़ाती है" [अल-बक़रह: 229]। सादृश्य (क़ियास) के दृष्टिकोण से, चूँकि इसे उपहार या वसीयत के माध्यम से स्वामित्व में लिया जा सकता है, इसलिए इसे ज्ञात राशि (3) की तरह खुलअ में मुआवज़ा होना जायज़ है। इसके अलावा, खुलअ एक तलाक है, और तलाक बिना किसी मुआवज़े के भी मान्य है। यदि यह बिना किसी चीज़ के मान्य है, तो यह अमान्य मुआवज़े के साथ मान्य होने के लिए अधिक उपयुक्त है; क्योंकि जो पेश किया गया है उसकी सबसे खराब स्थिति यह है कि इसे वैसे ही माना जाए जैसे इसका उल्लेख ही न किया गया हो। चूँकि निकाह, जो वैधता (तहलील) का अनुबंध है, अमान्य मुआवज़े से अमान्य नहीं होता है, इसलिए यह अधिक उपयुक्त है कि तलाक, जो एक अनुबंध की समाप्ति और विघटन है, अमान्य न हो। आठवाँ: यदि वह दो साल तक अपने बेटे को दूध पिलाकर उससे खुलअ प्राप्त करती है, तो यह जायज़ है। दो साल के बाद एक निश्चित अवधि के लिए बेटे के भरण-पोषण के बदले खुलअ के बारे में दो राय हैं: पहली: यह जायज़ है; यह अल-मखज़ूमी का विचार है, जिसे सहनून ने चुना है। दूसरा: यह जायज़ नहीं है; इब्न अल-कासिम द्वारा मलिक से वर्णित। यदि पति इसे शर्त के रूप में रखता है, तो यह शून्य है और पत्नी के लिए छोड़ दिया गया है (4)। अबू उमर ने कहा (5): जो

कोई भटके हुए ऊँट, भागे हुए गुलाम और इसी तरह की अनिश्चितताओं के लिए खुलअ की अनुमति देता है, उसे इसकी भी अनुमति देनी चाहिए।

पादलेख: (1) अल-काफी 2/594. (2) देखें अल-इशराफ 4/222. (3) अल-मुंतका 4/62, और देखें अल-मुदव्वना 2/337. (4) देखें अल-काफी 2/595, और अल-मुंतका 4/62. (5) अल-काफी 2/595.

سورة البقرہ: آیت 229 | صفحہ 81

...بھٹکا ہوا اونٹ، یا بھاگا ہوا غلام، یا ماں کے پیٹ میں بچہ، یا اس طرح کی غرر (غیر یقینی صورتحال) [خلع کے معاوضے کے طور پر] جائز ہے، خرید و فروخت اور نکاح کے برعکس، اور اسے ان سب کا مطالبہ کرنے کا حق ہے۔ پس اگر وہ سلامت مل جائے تو وہ اس کا ہے، اور اگر نہ ملے تو اسے کچھ نہیں ملے گا (1)، اور طلاق اپنے حکم کے مطابق نافذ ہو جائے گی۔ شافعیؒ نے کہا: خلع جائز ہے اور اس کا مہر مثل ہوگا۔ ابن خویز منداد نے امام مالکؒ سے روایت کیا، کہا: کیونکہ معاوضے کے عقود جب فاسد بدل پر مشتمل ہوں اور مکمل ہو جائیں، تو ان میں بدل کی مثالوں میں واجب کی طرف رجوع کیا جاتا ہے۔ ابو ثور نے کہا: خلع باطل ہے۔ اصحابِ رائے نے کہا: خلع جائز ہے، اور اسے وہ ملے گا جو لونڈی کے پیٹ میں ہے، اور اگر اس میں بچہ نہ ہو تو اسے کچھ نہیں ملے گا (2)۔ "المبسوط" میں ابن القاسم سے منقول ہے: یہ اس چیز کے بدلے جائز ہے جو اس کے کھجور کے درخت اس سال پھل دیں، اور جو اس کی بھیڑیں اس سال جنیں، ابو حنیفہؒ اور شافعیؒ کے برعکس۔ امام مالکؒ اور ابن القاسم کے موقف کی دلیل اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی عمومیت ہے: ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ﴾ (پس ان دونوں پر کوئی گناہ نہیں اس میں جس کے بدلے وہ فدیہ دے) [البقرہ: 229]۔ اور قیاس کی رو سے یہ کہ چونکہ یہ وہ چیز ہے جس کی ملکیت ہبہ اور وصیت کے ذریعے حاصل ہو سکتی ہے، تو یہ خلع میں معاوضہ بننا جائز ہے جیسے معلوم رقم (3)۔ نیز خلع طلاق ہے، اور طلاق اصلاً بغیر کسی معاوضے کے بھی صحیح ہوتی ہے۔ پس جب یہ بغیر کسی چیز کے صحیح ہے، تو فاسد معاوضے کے ساتھ صحیح ہونا زیادہ اولیٰ ہے؛ کیونکہ مبذول (پیش کردہ چیز) کی بدترین حالت یہ ہے کہ وہ خاموشی کی طرح ہو جائے۔ اور جب نکاح، جو کہ عقدِ تحلیل ہے، فاسد معاوضے سے فاسد نہیں ہوتا، تو طلاق،

جو کہ ایک عقد کا خاتمہ اور حل ہے، فاسد نہ ہونا زیادہ اولیٰ ہے۔ آٹھویں بات: اگر وہ اپنے بیٹے کو دو سال دودھ پلانے کے عوض اس سے خلع حاصل کرے تو یہ جائز ہے۔ اور دو سال کے بعد معلوم مدت تک بیٹے کے نفقہ (خرچے) کے عوض خلع میں دو قول ہیں: ایک: یہ جائز ہے؛ اور یہ مخزومی کا قول ہے، اور سحنون نے اسے اختیار کیا ہے۔ دوسرا: یہ جائز نہیں ہے؛ اسے ابن القاسم نے مالک سے روایت کیا ہے۔ اگر شوہر اسے شرط بنائے تو یہ باطل ہے اور بیوی سے ساقط ہے (4)۔ ابو عمر (5) نے کہا: جس نے بھٹکے ہوئے اونٹ اور بھاگے ہوئے غلام اور اس جیسی غرر (غیر یقینی) اشیاء پر خلع کو جائز قرار دیا، اس پر لازم ہے کہ اسے بھی جائز قرار دے۔

حواشی: (1) الکافی 594/2۔ (2) دیکھیے الاشراف 4/222۔ (3) المنتقی 4/62، اور دیکھیے المدونہ 2/337۔ (4) دیکھیے الکافی 2/595، اور المنتقی 62/4۔ (5) الکافی 2/595۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 82

And others from the Qayrawanis (1) said: Malik did not prohibit Khul' (divorce initiated by the wife) based on the maintenance of what exceeds two years due to uncertainty (gharar); rather, he prohibited it because it is a right that specifically pertains to the father in all cases, so he does not have the right to transfer it to someone else. The difference between this and the maintenance for the two years is that that maintenance, which is for breastfeeding, may become obligatory upon the mother during marriage and after divorce if the father becomes impoverished. Therefore, it is permissible to transfer this maintenance to the mother because she is an appropriate recipient for it. Malik argued in "Al-Mabsut" for this using the words of Allah: "Mothers shall breastfeed their children for two full years for those who wish to complete the term of nursing" (2).

Ninth: If the Khul' occurred in a permissible manner based on the son's maintenance, and the child died before the period expired, does the husband have the right to claim the remainder of the maintenance from her? Ibn al-Mawwaz narrated from Malik: He does not claim anything from her. Abu al-Faraj narrated from him: He does claim from her, because it is a right established for him in the wife's liability through Khul', so it does not lapse with the death of the child, just as if he had granted her Khul' in exchange for wealth related to her liability. The reasoning for the first view is that he did not stipulate for himself wealth to acquire; rather, he stipulated the sufficiency of his child's expenses. Thus, if the child dies, he has no claim against her for anything, just as if a man volunteered to spend on a child for a year, and the child died, he would not claim anything back from him; because his intention was only to bear his expenses, and Allah knows best (3). Malik said: I have not seen anyone claiming based on such a thing, and if one were to claim it, there would be a valid argument for it (4). They agreed that if she dies, the child's maintenance comes from her estate (5), because it was a right established against her before her death, so it does not lapse with her death.

Tenth: Whoever stipulated upon his wife in Khul' the maintenance for her pregnancy while she has nothing, then he is responsible for the maintenance if she has nothing to spend (6). If she later becomes wealthy, he can claim from her what he spent and take it from her. Malik said: It is just to require the man to provide for his child even if he stipulated upon the mother its maintenance, if she has nothing to spend on it.

(1) Plural of Qarawi, referring to Kairouan as mentioned by Ibn Makula in Al-Ikmal 7/85, see also Al-Ansab 10/116. (2) Al-Muntaqa 4/62. (3) The same source. (4) Al-Kafi 2/595. (5) See Al-Kafi 2/595. (6) In (d) and (m): If she has no wealth to spend from, and the discussion is in Al-Kafi 2/595.

सूरह अल-बक़राह: आयत 229 82

और कैरावनी (Qayrawanis) के अन्य लोगों ने कहा (1): मलिक ने अनिश्चितता (गरर) के कारण दो साल से अधिक के भरण-पोषण के आधार पर 'खुल' (पत्नी द्वारा तलाक) को नहीं रोका; बल्कि उन्होंने इसे इसलिए रोका क्योंकि यह एक ऐसा अधिकार है जो हर हाल में पिता के लिए विशेष है, इसलिए उसे इसे किसी और को हस्तांतरित करने का अधिकार नहीं है। इसके और दो साल के भरण-पोषण के बीच अंतर यह है कि वह भरण-पोषण, जो स्तनपान के लिए है, विवाह के दौरान और तलाक के बाद मां पर अनिवार्य हो सकता है यदि पिता निर्धन हो जाए। इसलिए, इस भरण-पोषण को मां को हस्तांतरित करना जायज़ है क्योंकि वह इसके लिए एक उपयुक्त प्राप्तकर्ता है। मलिक ने 'अल-मबसूत' में अल्लाह के इन शब्दों के साथ इसके लिए तर्क दिया: "माताएं अपने बच्चों को पूरे दो साल तक दूध पिलाएँ, उनके लिए जो स्तनपान की अवधि पूरी करना चाहते हैं" (2)।

नौवाँ: यदि 'खुल' बेटे के भरण-पोषण के आधार पर अनुमेय तरीके से हुआ, और अवधि समाप्त होने से पहले बच्चे की मृत्यु हो गई, तो क्या पति को उससे शेष भरण-पोषण वापस माँगने का अधिकार है? इब्न अल-मव्वाज़ ने मलिक से वर्णन किया: वह उससे कुछ भी नहीं मांगेगा। अबू अल-फ़रज ने उनसे वर्णन किया: वह उससे मांगेगा, क्योंकि यह 'खुल' के माध्यम से पत्नी की जिम्मेदारी में उसके लिए स्थापित अधिकार है, इसलिए यह बच्चे की मृत्यु के साथ समाप्त नहीं होता है, ठीक वैसे ही जैसे कि उसने अपनी जिम्मेदारी से संबंधित धन के बदले में उसे 'खुल' दिया हो। पहले विचार का तर्क यह है कि उसने अपने लिए धन प्राप्त करने की शर्त नहीं रखी थी; बल्कि उसने अपने बच्चे के खर्चों की पर्याप्तता की शर्त रखी थी। इस प्रकार, यदि बच्चा मर जाता है, तो उसके पास उसके विरुद्ध किसी भी चीज़ के लिए कोई दावा नहीं है, ठीक वैसे ही जैसे कि कोई व्यक्ति एक वर्ष के लिए बच्चे पर खर्च करने के लिए स्वेच्छा से आगे आया हो, और बच्चे की मृत्यु हो गई हो, तो वह उससे कुछ भी वापस नहीं मांगेगा; क्योंकि उसका इरादा केवल उसके खर्चों को वहन करना था, और अल्लाह बेहतर जानता है (3)। मलिक ने कहा: मैंने किसी को ऐसी चीज़ के आधार पर दावा करते नहीं देखा है, और यदि कोई इसका दावा करता है, तो उसके लिए एक वैध तर्क होगा (4)। वे इस बात पर सहमत हुए कि यदि वह मर जाती है, तो बच्चे का भरण-पोषण उसकी संपत्ति से होगा (5); क्योंकि यह उसकी मृत्यु से पहले उसके खिलाफ स्थापित अधिकार था, इसलिए यह उसकी मृत्यु के साथ समाप्त नहीं होता है।

दसवाँ: जिस किसी ने 'खुल' में अपनी पत्नी पर उसके गर्भ के भरण-पोषण की शर्त रखी, जबकि उसके पास कुछ भी नहीं है, तो भरण-पोषण की जिम्मेदारी उसी पर है यदि उसके पास खर्च करने के लिए कुछ भी नहीं है (6)। यदि वह बाद में समृद्ध हो जाती है, तो उसने जो खर्च किया है, वह उससे मांग सकता है और उससे ले सकता है। मलिक ने कहा: यह न्यायपूर्ण है कि पुरुष को अपने बच्चे का भरण-पोषण करने की आवश्यकता हो, भले ही उसने मां पर इसके भरण-पोषण की शर्त रखी हो, यदि उसके पास उस पर खर्च करने के लिए कुछ भी न हो।

(1) 'क़रवी' का बहुवचन, कैरवान (Kairouan) के संदर्भ में जैसा कि इब्न माकुला ने 'अल-इकमल' 7/85 में उल्लेख किया है, 'अल-अंसाब' 10/116 भी देखें। (2) अल-मुंतक़ा 4/62। (3) पिछला स्रोत। (4) अल-काफी 2/595। (5) अल-काफी 2/595 देखें। (6) (द) और (म) में: यदि उसके पास खर्च करने के लिए कोई धन नहीं है, और चर्चा अल-काफी 2/595 में है।

سورہ البقرہ : آیت ۲۲۹ ۸۲

اور دوسرے قیروانیوں نے کہا (۱): مالک نے غرر (بے یقینی) کی بنا پر دو سال سے زائد کے نفقہ پر خلع کو منع نہیں کیا، بلکہ انہوں نے اسے اس لیے منع کیا کیونکہ یہ ایک ایسا حق ہے جو ہر حال میں باپ کے ساتھ خاص ہے، لہٰذا اسے یہ حق نہیں پہنچتا کہ وہ اسے کسی دوسرے کی طرف منتقل کرے۔ اس اور دو سال کے نفقہ کے درمیان فرق یہ ہے کہ وہ نفقہ، جو کہ رضاعت (دودھ پلانے) کا ہے، حالتِ زوجیت میں اور طلاق کے بعد ماں پر واجب ہو سکتا ہے اگر باپ تنگدست ہو جائے؛ چنانچہ اس نفقہ کو ماں کی طرف منتقل کرنا جائز ہے کیونکہ وہ اس کا محل ہے۔ اور مالک نے «المبسوط» میں اس پر اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: «وَٱلْوَٰلِدَٰتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَٰدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ ۖ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ ٱلرَّضَاعَةَ» (۲) (اور مائیں اپنی اولاد کو پورے دو سال دودھ پلائیں، اس کے لیے جو رضاعت کی مدت پوری کرنا چاہے)۔

نواں مسئلہ: اگر خلع بیٹے کے نفقہ کی شرط پر جائز طریقے سے واقع ہوا، اور لڑکا مدت پوری ہونے سے پہلے فوت ہو گیا، تو کیا شوہر کے لیے اس سے بقیہ نفقہ واپس لینا جائز ہے؟ ابن المواز نے مالک سے روایت کیا ہے کہ: وہ اس سے کسی چیز کا مطالبہ نہیں کرے گا۔ اور ابو الفرج نے ان سے روایت کیا ہے کہ: وہ مطالبہ کرے گا؛ کیونکہ یہ خلع کے ذریعے شوہر کا بیوی کے ذمے ایک ثابت شدہ حق ہے، لہٰذا یہ بچے کی موت سے ساقط نہیں ہوگا، جیسے کہ اگر اس نے بیوی کے ذمے واجب الادا کسی مال کے بدلے خلع کیا ہو۔ پہلے قول کی وجہ یہ ہے کہ اس نے اپنے لیے مال جمع کرنے کی شرط نہیں رکھی تھی، بلکہ اس نے اپنے بچے کے اخراجات کی کفایت کی شرط رکھی تھی؛ چنانچہ جب بچہ مر گیا تو اس کے پاس بیوی سے کسی چیز کے مطالبے کا حق نہیں رہا، جیسے کہ اگر کوئی شخص ایک سال تک کسی بچے پر خرچ کرنے کا رضا کارانہ ذمہ لے

اور بچہ مر جائے، تو وہ کسی چیز کا مطالبہ نہیں کرتا؛ کیونکہ اس کا مقصد صرف اس کے اخراجات برداشت کرنا تھا، واللہ اعلم (۳)۔ مالک نے کہا: میں نے کسی کو نہیں دیکھا جو اس جیسی چیز کا مطالبہ کرے، اور اگر کوئی مطالبہ کرے تو اس کے لیے اس میں ایک قول موجود ہے (۴)۔ اور سب کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر ماں مر جائے تو بچے کا نفقہ اس کے مال میں سے ہوگا (۵)؛ کیونکہ یہ اس کی موت سے پہلے اس پر ایک ثابت شدہ حق تھا، لہذا یہ اس کی موت سے ساقط نہیں ہوتا۔

دسواں مسئلہ: اور جس نے خلع میں اپنی بیوی پر اس کے حمل کے نفقہ کی شرط رکھی جبکہ اس کے پاس کچھ نہ ہو، تو نفقہ شوہر کے ذمے ہے اگر اس کے پاس خرچ کرنے کو کچھ نہ ہو (۶)، اور اگر وہ اس کے بعد خوشحال ہو جائے تو شوہر اس سے وہ مال واپس لے سکتا ہے جو اس نے خرچ کیا تھا۔ مالک نے کہا: یہ حق ہے کہ مرد کو اس کے بچے کے نفقہ کا مکلف بنایا جائے اگرچہ اس نے اس کی ماں پر اس کے نفقہ کی شرط رکھی ہو، بشرطیکہ ماں کے پاس اس پر خرچ کرنے کے لیے کچھ نہ ہو۔

(۱) قروی کی جمع، قیروان کی طرف نسبت ہے جیسا کہ ابن ماکولا نے الاکمال ۸۵/۷ میں ذکر کیا ہے، اور دیکھئے الانساب ۱۱۶/۱۰۔ (۲) المنتقیٰ ۶۲/۴۔ (۳) مصدرِ سابق۔ (۴) الکافی ۵۹۵/۲۔ (۵) دیکھئے الکافی ۵۹۵/۲۔ (۶) (د) اور (م) میں: "اگر اس کے پاس مال نہ ہو جس سے وہ خرچ کرے"، اور کلام الکافی ۵۹۵/۲ میں ہے۔

Page 83 Surah Al-Baqarah: Ayah 229

Eleventh: Scholars differed regarding Khul' (divorce initiated by the wife): Is it a divorce (talaq) or an annulment (faskh)? It is narrated from Uthman, Ali, Ibn Mas'ud, and a group of the Followers (Tabi'un) (1) that it is a divorce. This is also the view of Malik, al-Thawri, al-Awza'i, Abu Hanifa and his companions, and Al-Shafi'i in one of his two opinions. Thus, whoever intends two or three divorces through Khul' must abide by that according to Malik. The scholars of opinion (Ashab al-Ra'y) said: If the husband intends three, it is three; if he intends two, it is one irrevocable (ba'in) divorce, because it is a single word.

Al-Shafi'i said in one of his two opinions: If he intends divorce by Khul' and names it so, it is a divorce. If he does not intend divorce nor name it, no separation occurs; he stated this in his earlier school (al-Qadim). His first statement is more beloved to Al-Muzani, and it is the more correct one according to them.

Abu Thawr said: If he does not name divorce, Khul' is a separation and not a divorce. If he names it a divorce, then it is a divorce; and the husband has more right to take her back as long as she is in her waiting period (iddah).

Among those who said that Khul' is an annulment and not a divorce unless intended are Ibn Abbas, Tawus, Ikrimah, Ishaq, and Ahmad (3).

They argued using the hadith of Ibn 'Uyaynah (4), from 'Amr, from Tawus, from Ibn Abbas: Ibrahim bin Sa'd bin Abi Waqqas asked him and said (5): A man divorced his wife twice, then she obtained a Khul' from him. Can he remarry her? He said: Yes, let him marry her. Khul' is not a divorce. Allah, the Mighty and Sublime, mentioned divorce at the beginning and end of the verse, and Khul' in between; so Khul' is nothing [of divorce]. Then he said: "Divorce is twice. Then, either keep [her] in an acceptable manner or release [her] with good treatment." Then he read: "And if he has divorced her [for the third time], then she is not lawful to him afterward until she has married a husband other than him" (6).

Footnotes: (1) See the extraction of these reports in Musannaf Abd al-Razzaq 6/481-482. (2) In manuscripts (Kha) and (Zha): "it is" (feminine). (3) See Al-Ishraf 4/218, Al-Tamhid 23/371-372, Al-Istidhkar 17/184-187, and Ma'alim al-Sunan 2/255. (4) In manuscripts (Dal), (Zay), and (Mim): "They argued with the hadith from Ibn 'Uyaynah..." What is established is from (Kha) and (Zha), which corresponds to what is in Al-Tamhid 3/372, and the speech is from it. (5) His saying: "and said" is not in (Dal),

(Zay), and (Mim). What is established is from (Kha) and (Zha), which corresponds to what is in Al-Tamhid. (6) Narrated by Abd al-Razzaq (11771), Sa'id bin Mansur (1455), and see Al-Ishraf 4/218.

पृष्ठ ८३ सूरह अल-बकरा: आयत २२९

ग्यारहवाँ: विद्वानों में खुला (पत्नी द्वारा पहल किया गया तलाक) के बारे में मतभेद था: क्या यह तलाक है या विवाह विच्छेद (फस्ख)? उस्मान, अली, इब्न मसूद और ताबईन के एक समूह (१) से रिवायत है कि यह तलाक है। मलिक, थौरी, अवज़ाई, अबू हनीफा और उनके साथियों, और अल-शाफ़ई ने भी अपने दो मतों में से एक में यही कहा है। इसलिए, जो कोई खुला के माध्यम से दो या तीन तलाक की नीयत रखता है, मलिक के अनुसार उस पर वह लागू होगा। असहाब अल-रय (राय वाले विद्वान) ने कहा: यदि पति तीन की नीयत रखता है, तो वह तीन हैं; यदि वह दो की नीयत रखता है, तो वह एक तलाक-ए-बाइन (अपरिवर्तनीय) है; क्योंकि यह एक ही शब्द है।

अल-शाफ़ई ने अपने दो मतों में से एक में कहा: यदि वह खुला के साथ तलाक की नीयत रखता है और उसका नाम लेता है, तो वह तलाक है। यदि वह न तो तलाक की नीयत रखता है और न ही उसका नाम लेता है, तो कोई अलगाव नहीं होता; उन्होंने यह अपने पुराने मत (अल-कदीम) में कहा था। उनका पहला कथन अल-मुज़ानी को अधिक प्रिय है, और उनके अनुसार यही अधिक सही है।

अबू थौर ने कहा: यदि वह तलाक का नाम नहीं लेता है, तो खुला एक अलगाव है और तलाक नहीं है। यदि वह इसे एक तलाक का नाम देता है, तो वह एक तलाक है; और पति को उसे वापस लेने का अधिक अधिकार है जब तक वह अपनी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में है।

जिन्होंने कहा कि खुला एक विच्छेद है और तलाक नहीं है जब तक कि इरादा न हो, उनमें इब्न अब्बास, ताऊस, इक्रमा, इशाक और अहमद (३) शामिल हैं।

उन्होंने इब्न उयैना (४) की हदीस, अमर से, ताऊस से, इब्न अब्बास से दलील दी: इब्राहिम बिन साद बिन अबी वक्कास ने उनसे पूछा और कहा (५): एक आदमी ने अपनी पत्नी को दो तलाक दिए, फिर उसने उससे खुला प्राप्त कर लिया। क्या वह उससे दोबारा शादी कर सकता है? उन्होंने कहा: हाँ, उसे उससे निकाह करने दो। खुला तलाक नहीं है; अल्लाह ने आयत की शुरुआत और अंत में तलाक का उल्लेख किया है, और खुला उसके बीच में है, इसलिए खुला [तलाक के संदर्भ में] कुछ भी नहीं है। फिर उन्होंने कहा: "तलाक दो बार है। फिर, या तो सम्मान के साथ रख लिया जाए या अच्छाई के साथ विदा किया जाए।" फिर उन्होंने पढ़ा: "और यदि उसने उसे [तीसरी बार] तलाक दे दिया है, तो उसके बाद वह उसके लिए तब तक हलाल नहीं है जब तक कि वह उसके अलावा किसी और पति से निकाह न कर ले" (६)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) मुसन्नफ़ अब्द अल-रज्जाक ६/४८१ - ४८२ में इन रिवायतों की जांच देखें। (२) (ख) और (ज़) में: "तो वह" (स्त्रीलिंग)। (३) अल-इशराफ ४/२१८, अल-तमहीद २३/३७१-३७२, अल-इस्तिधकार १७/१८४-१८७, और मआलिम अल-सुनन २/२५५ देखें। (४) (द), (ज़) और (म) में: "उन्होंने इब्न उयैना की हदीस के साथ दलील दी..." और जो (ख) और (ज़) से स्थापित है वह अल-तमहीद ३/३७२ के अनुरूप है। (५) उनका कहना: "तो कहा", (द), (ज़) और (म) में नहीं है, और जो (ख) और (ज़) से स्थापित है वह अल-तमहीद के अनुरूप है। (६) अब्द अल-रज्जाक (११७७१), सईद बिन मंसूर (१४५५) द्वारा वर्णित, और अल-इशराफ ४/२१८ देखें।

صفحہ ۸۳ سورہ البقرہ: آیت ۲۲۹

گیارہویں بات: علماء کا خلع کے بارے میں اختلاف ہے کہ کیا یہ طلاق ہے یا فسخ (نکاح کا خاتمہ)؟ عثمان، علی، ابن مسعود اور تابعین کی ایک جماعت (1) سے روایت ہے کہ یہ طلاق ہے۔ امام مالک، ثوری، اوزاعی، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، اور امام شافعی نے بھی اپنے دو اقوال میں سے ایک میں یہی کہا ہے۔ لہٰذا جس نے خلع کے ذریعے دو یا تین طلاقوں کی نیت کی، امام مالک کے نزدیک اس پر وہی لازم ہو گی۔ اصحاب الرائے نے کہا: اگر شوہر نے تین کی نیت کی تو تین ہوں گی، اور اگر دو کی نیت کی تو وہ ایک طلاق بائن ہے؛ کیونکہ یہ ایک ہی کلمہ ہے۔

امام شافعی نے اپنے ایک قول میں فرمایا: اگر اس نے خلع کے ذریعے طلاق کی نیت کی اور اسے طلاق کا نام دیا تو وہ طلاق ہے، اور اگر اس نے نہ طلاق کی نیت کی اور نہ اسے طلاق کا نام دیا تو کوئی علیحدگی واقع نہ ہو گی؛ یہ انہوں نے اپنے قدیم قول میں کہا۔ ان کا پہلا قول امام مزنی کے نزدیک زیادہ پسندیدہ ہے، اور ان کے نزدیک یہی زیادہ صحیح ہے۔

ابو ثور نے کہا: اگر طلاق کا نام نہ لیا جائے تو خلع ایک علیحدگی ہے طلاق نہیں، اور اگر اس نے اسے ایک طلاق کا نام دیا تو وہ ایک طلاق ہے؛ اور شوہر عدت کے دوران اس سے رجوع کرنے کا زیادہ حق رکھتا ہے۔

جنہوں نے کہا کہ خلع فسخ ہے طلاق نہیں جب تک کہ اس کی نیت نہ کی جائے، ان میں ابن عباس، طاؤس، عکرمہ، اسحاق اور احمد (3) شامل ہیں۔

انہوں نے ابن عیینہ (4) کی حدیث سے استدلال کیا، جو عمرو سے، وہ طاؤس سے اور وہ ابن عباس سے روایت کرتے ہیں کہ: ابراہیم بن سعد بن ابی وقاص نے ان سے سوال کیا اور کہا (5):

ایک شخص نے اپنی بیوی کو دو طلاقیں دیں، پھر عورت نے اس سے خلع لے لیا، کیا وہ شخص اس سے (دوبارہ) شادی کر سکتا ہے؟ انہوں نے فرمایا: ہاں، وہ اس سے نکاح کر لے، خلع طلاق نہیں ہے۔ اللہ عزوجل نے آیت کے شروع اور آخر میں طلاق کا ذکر کیا اور خلع ان کے درمیان میں ہے، لہٰذا خلع (بطور طلاق) کچھ بھی نہیں۔ پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: ﴿الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ﴾ (طلاق دو بار ہے، پھر یا تو معروف طریقے سے روک لینا ہے یا احسان کے ساتھ رخصت کرنا ہے)۔ پھر پڑھا: ﴿فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ﴾ (پھر اگر وہ اسے (تیسری) طلاق دے دے تو اس کے بعد وہ اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے) (6)۔

حواشی: (1) ان آثار کی تخریج کے لیے دیکھیے: مصنف عبد الرزاق 6/481-482۔ (2) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: "فهي" (وہ ہے - مونث)۔ (3) دیکھیے: الإشراف 4/218، التمهيد 23/371-372، الاستذكار 17/184-187، اور معالم السنن 2/255۔ (4) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: "انہوں نے ابن عیینہ کی حدیث سے استدلال کیا..." اور جو (خ) اور (ظ) میں ثابت ہے وہ "التمہید" 3/372 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (5) ان کا قول: "فقال" (پس کہا)، نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں نہیں ہے، اور جو (خ) اور (ظ) میں ثابت ہے وہ "التمہید" کے موافق ہے۔ (6) اسے عبد الرزاق (11771) اور سعید بن منصور (1455) نے روایت کیا ہے، اور دیکھیے الإشراف 4/218۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 84

They said: Because if it (Khul') were divorce, it would have been the third after mentioning the two divorces, and His saying: "And if he has divorced her" [thereafter] would then indicate a fourth divorce; thus the prohibition would have been linked to four divorces (1).

They also argued with what was narrated by At-Tirmidhi, Abu Dawud, and Ad-Daraqutni from Ibn Abbas: that the wife of Thabit bin Qais sought Khul' from her husband during the time of the Messenger of Allah ﷺ, so the Messenger of Allah ﷺ ordered her to observe a waiting period ('iddah) of one menstrual cycle. At-Tirmidhi said: This is a Hasan Gharib hadith (2). And from Ar-Rubayyi' bint Mu'awwidh bin 'Afra (3) that she sought Khul' during the time of the Prophet ﷺ, so the Prophet ﷺ ordered her - or she was ordered - to observe a waiting period of one menstrual cycle. At-Tirmidhi said: The authentic hadith of Ar-Rubayyi' is that she was ordered to observe a waiting period of one menstrual cycle (4).

They said: This indicates that Khul' is an annulment (faskh) and not a divorce; this is because Allah Almighty said: "And divorced women shall wait [as regards their marriage] for three menstrual periods" and if she were a divorced woman, she would not have been restricted to one period (5).

I say: So, whoever divorced his wife twice, then sought Khul' from her, then wanted to remarry her, he is allowed to do so - as Ibn Abbas said - even if she has not married another husband; because he only has two divorces and the Khul' is void. And whoever considers Khul' to be a divorce says (6): It is not permissible for him to take her back until she marries another husband; because with Khul', the three [divorces] are completed; and this is correct, if Allah Almighty wills.

Judge Ismail bin Ishaq said: How can it be permissible to say about a man whose wife said to him: "Divorce me for a sum of money," and he divorced her, that it is not a divorce, whereas if he had left the matter in her hands without anything and she divorced herself, it would be a divorce?!

(1) See Ma'alim al-Sunan 2/255. (2) Sunan At-Tirmidhi (1185), Sunan Abu Dawud (2229), and Sunan Ad-Daraqutni 3/259; the author's words on it will follow later. (3) Al-Ansariyah, from Banu al-Najjar, she had companionship [with the Prophet] and narrated [hadith], and her father was among the senior participants of Badr, he killed Abu Jahl. She lived a long life and died during the caliphate of Abd al-Malik in the year

seventy-something. As-Siyar 3/198. (4) Sunan At-Tirmidhi (1185). (5) Ma'alim al-Sunan 2/256. (6) His saying: "said", from (m) and is not in the other copies.

सूरा अल-बकरा: आयत 229 84

उन्होंने कहा: क्योंकि यदि यह (खुलअ) तलाक होता, तो यह दो तलाक के उल्लेख के बाद तीसरा होता, और उसका कहना: "और यदि उसने उसे तलाक दे दिया" [उसके बाद] तब चौथे तलाक का संकेत देता; इस प्रकार निषेध चार तलाकों से जुड़ा होता (1)।

उन्होंने अल-तिर्मिज़ी, अबू दाऊद और अद-दाराक़ुत्नी द्वारा इब्न अब्बास से वर्णित बातों से भी तर्क दिया: कि साबित बिन क़ैस की पत्नी ने अल्लाह के रसूल ﷺ के समय में अपने पति से खुलअ लिया था, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें एक मासिक धर्म की प्रतीक्षा अवधि (इद्दत) बिताने का आदेश दिया। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन ग़रीब हदीस है (2)। और अर-रुबैयी बिंत मुअव्विज़ बिन अफ़रा (3) से कि उन्होंने नबी ﷺ के समय में खुलअ लिया था, तो नबी ﷺ ने उन्हें आदेश दिया - या उन्हें आदेश दिया गया - कि वे एक मासिक धर्म की प्रतीक्षा अवधि बिताएं। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: अर-रुबैयी की सही हदीस यह है कि उन्हें एक मासिक धर्म की प्रतीक्षा अवधि बिताने का आदेश दिया गया था (4)।

उन्होंने कहा: यह इंगित करता है कि खुलअ एक विखंडन (फ़स्ख) है न कि तलाक; ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: "और तलाकशुदा महिलाएं[अपने विवाह के संबंध में] तीन मासिक धर्म की अवधि तक प्रतीक्षा करेंगी" और यदि वह एक तलाकशुदा महिला होती, तो वह केवल एक अवधि तक सीमित नहीं होती (5)।

मैंने कहा: तो, जिसने अपनी पत्नी को दो बार तलाक दिया, फिर उससे खुलअ लिया, फिर उससे दोबारा शादी करना चाहता है, तो उसे ऐसा करने की अनुमति है - जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा - भले ही उसने किसी अन्य पति से शादी न की हो; क्योंकि उसके पास केवल दो तलाक हैं और खुलअ शून्य है। और जो कोई खुलअ को तलाक मानता है वह कहता है (6): उसके लिए उसे वापस लेना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह किसी अन्य पति से शादी न कर ले; क्योंकि खुलअ के साथ, तीन [तलाक] पूरे हो जाते हैं; और यही सही है, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान चाहे।

काजी इस्माइल बिन इशाक ने कहा: एक ऐसे व्यक्ति के बारे में कहना कैसे जायज़ हो सकता है जिसकी पत्नी ने उससे कहा: "मुझे कुछ धन के बदले तलाक दे दो," और उसने उसे तलाक दे दिया, कि यह तलाक नहीं है, जबकि यदि उसने बिना किसी चीज़ के मामला उसके हाथ में छोड़ दिया होता और उसने स्वयं को तलाक दे दिया होता, तो वह तलाक होता?!

(1) देखें मआलिम अस-सुनन 2/255। (2) सुनन अत-तिर्मिज़ी (1185), सुनन अबू दाऊद (2229), और सुनन अद-दाराक़ुत्नी 3/259; इस पर लेखक की बात बाद में आएगी। (3) अल-अंसारियाह, बनू अल-नज्जार से, उन्हें [नबी की] सोहबत और हदीस वर्णन प्राप्त था, और उनके पिता बदर के वरिष्ठों में से थे, उन्होंने अबू जहल को मार डाला था। वह लंबे समय तक जीवित रहीं और सत्तर के दशक में अब्दुल मलिक के खिलाफत के दौरान उनकी मृत्यु हुई। अस-सियार 3/198। (4) सुनन अत-तिर्मिज़ी (1185)। (5) मआलिम अस-सुनन 2/256। (6) उनका कहना: "कहा", (म) से है और अन्य प्रतियों में नहीं है।

سورة البقرہ: آیت ۲۲۹ ۸۴

انہوں نے کہا: اس لیے کہ اگر یہ (خلع) طلاق ہوتی تو دو طلاقوں کے ذکر کے بعد تیسری ہوتی، اور اللہ کا فرمان: ﴿فَإِن طَلَّقَهَا﴾ "پھر اگر اس نے اسے طلاق دے دی" [اس کے بعد] چوتھی طلاق پر دلالت کرتا؛ تو (حرمت مغلظہ کی) ممانعت چار طلاقوں سے متعلق ہو جاتی (۱)۔

انہوں نے اس سے بھی استدلال کیا جو ترمذی، ابو داؤد اور دارقطنی نے ابن عباس سے روایت کیا ہے: کہ ثابت بن قیس کی بیوی نے رسول اللہ ﷺ کے عہد میں اپنے شوہر سے خلع لیا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں حکم دیا کہ وہ ایک حیض عدت گزاریں۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے (۲)۔ اور ربیع بنت معوذ بن عفراء (۳) سے مروی ہے کہ انہوں نے نبی ﷺ کے زمانے میں خلع لیا تھا، تو نبی ﷺ نے انہیں حکم دیا - یا انہیں حکم دیا گیا - کہ وہ ایک حیض عدت گزاریں۔ ترمذی نے کہا: ربیع کی صحیح حدیث یہ ہے کہ انہیں ایک حیض عدت گزارنے کا حکم دیا گیا تھا (۴)۔

انہوں نے کہا: تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ خلع فسخ ہے طلاق نہیں؛ اور یہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ "اور طلاق یافتہ عورتیں اپنے آپ کو تین حیض تک روکے رکھیں" اور اگر یہ طلاق یافتہ ہوتی تو اسے ایک حیض تک محدود نہ کیا جاتا (۵)۔

میں کہتا ہوں: پس جس نے اپنی بیوی کو دو طلاقیں دیں، پھر اس سے خلع کر لیا، پھر اس سے نکاح کرنے کا ارادہ کیا، تو اس کے لیے یہ جائز ہے - جیسا کہ ابن عباس نے کہا - اگرچہ اس نے کسی دوسرے شوہر سے نکاح نہ کیا ہو؛ کیونکہ اس کے پاس صرف دو طلاقیں ہیں اور خلع لغو (بے اثر) ہے۔ اور جس نے خلع کو طلاق قرار دیا اس نے کہا (۶): اس کے لیے اسے لوٹانا (رجوع

کرنا) جائز نہیں جب تک کہ وہ کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے؛ کیونکہ خلع سے تین مکمل ہو گئیں؛ اور یہی صحیح ہے، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

قاضی اسماعیل بن اسحاق نے کہا: اس آدمی کے بارے میں یہ کہنا کیسے جائز ہو سکتا ہے جس کی بیوی نے اس سے کہا: "مجھے مال کے بدلے طلاق دے دو،" اور اس نے اسے طلاق دے دی، کہ وہ طلاق نہیں ہوگی، حالانکہ اگر وہ بغیر کسی چیز کے اس کا معاملہ اس کے ہاتھ میں دے دیتا اور وہ خود کو طلاق دے دیتی، تو وہ طلاق ہوتی؟!

(۱) ملاحظہ فرمائیں معالم السنن ۲ / ۲۵۵۔ (۲) سنن ترمذی (۱۱۸۵)، سنن ابی داؤد (۲۲۲۹)، اور سنن دارقطنی ۳ / ۲۵۹، اور اس میں مصنف کی کلام آگے آئے گی۔ (۳) الانصاریہ، بنو نجار سے ہیں، انہیں شرف صحابیت اور روایت حاصل ہے، ان کے والد بدری صحابہ میں سے تھے، انہوں نے ابو جہل کو قتل کیا تھا، انہوں نے طویل عمر پائی اور عبد الملک کی خلافت میں ستر کے عشرے میں وفات پائی۔ السیر ۳ / ۱۹۸۔ (۴) سنن ترمذی (۱۱۸۵)۔ (۵) معالم السنن ۲ / ۲۵۶۔ (۶) ان کا قول: "قال"، (م) نسخہ سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 229 / 85

He said (1): As for the Almighty's saying: {Then if he has divorced her, she is not lawful to him thereafter until she marries a husband other than him}, it is coordinated with the Almighty's saying: {Divorce is twice}; because His saying: {or releasing with good treatment} only means: or divorcing. If Khul' (divorce initiated by the wife) were coordinated with the two divorces, Khul' would not be permissible at all except after two divorces, and no one says this (2).

Others said: What they interpreted in the verse is wrong, for His saying: {Divorce is twice} provided the ruling for the two if he issued them in a manner other than Khul', and established the return (Ruj'ah) with them by His saying: {then retaining in kindness}. Then He mentioned their ruling if it were in the form of Khul', so Khul' returned to the two previously mentioned; since the intention behind that is the clarification of absolute divorce and divorce for compensation, and the third divorce, whether it is for compensation or without compensation, terminates the lawfulness except after [marrying another] husband.

I say: This is the answer regarding the verse. As for the Hadith, Abu Dawood said when he mentioned the Hadith of Ibn Abbas regarding menstruation: This Hadith was narrated by Abd al-Razzaq from Ma'mar, from Amr ibn Muslim, from Ikrimah, from the Prophet ﷺ as a Mursal (disconnected) narration. Al-Qa'nabi narrated to us from Malik from Nafi' from Ibn Umar who said: The waiting period (Iddah) of a woman who undergoes Khul' is the same as the waiting period of a divorced woman. Abu Dawood said: And the practice with us is based on this (3).

I say: This is the position of Malik, al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, al-Thawri, and the people of Kufa (4). Al-Tirmidhi said (5): And most of the people of knowledge from the companions of the Prophet ﷺ and others [hold this view].

I say: The Hadith of Ibn Abbas regarding menstruation, despite its strangeness as mentioned by al-Tirmidhi and its status as a Mursal narration as mentioned by Abu Dawood, it has been said regarding it: That the Prophet ﷺ made her waiting period one and a half menstruations, narrated by...

(1) His saying: "He said," is not in (Kha) and (Zha). (2) Al-Tamhid 23/373. (3) This statement quoted by the author from Abu Dawood occurred in some copies of Sunan Abi Dawood, as mentioned in the margin of the Sunan edited by Muhammad Awama 3/80. In other copies, it appears that Ibn Umar's statement is: "The waiting period of

a woman who undergoes Khul' is one menstruation" - without mentioning Abu Dawood's statement "and the practice with us is based on this." It was narrated by Ibn Abi Shaybah 5/114. Malik narrated it in Al-Muwatta 2/565 in accordance with what the author quoted. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid 23/377: It was narrated by Malik and others from Nafi' from Ibn Umar, and it is more authentic from Ibn Umar. See Al-Istidhkar 17/191 and 194. And the Mursal narration of Ikrimah was narrated by Abd al-Razzaq (11858). (4) See Al-Istidhkar 17/194. (5) Sunan al-Tirmidhi after Hadith (1185).

सूरह अल-बक़रह: आयत 229 / 85

उन्होंने कहा (1): और जहाँ तक अल्लाह तआला के इस कथन का प्रश्न है: {फिर यदि वह उसे तलाक़ दे दे, तो उसके बाद वह उसके लिए तब तक वैध नहीं है जब तक कि वह उसके अलावा किसी और पति से विवाह न कर ले}, तो यह अल्लाह तआला के इस कथन से जुड़ा है: {तलाक़ दो बार है}; क्योंकि उनका कहना है: {या भलाई के साथ विदा करना} का अर्थ केवल है: या तलाक़ देना। यदि 'खुलअ' (पत्नी की पहल पर तलाक़) को दो तलाक़ों के साथ जोड़ा जाता, तो खुलअ दो तलाक़ों के बाद ही जायज़ होता, और ऐसा कोई नहीं कहता (2)।

दूसरों ने कहा: उन्होंने आयत में जो व्याख्या की है वह गलत है, क्योंकि उनके कथन: {तलाक़ दो बार है} ने उन दो के लिए नियम प्रदान किया यदि उसने उन्हें खुलअ के अलावा किसी अन्य तरीके से जारी किया, और उनके साथ उनके कथन द्वारा वापसी (रुजू) को स्थापित किया: {तो दयालुता के साथ बनाए रखना}। फिर उन्होंने उनके नियम का उल्लेख किया यदि यह खुलअ के रूप में था, तो खुलअ पहले उल्लेखित दो पर वापस आ गया; क्योंकि इसके पीछे का उद्देश्य पूर्ण तलाक़ और मुआवज़े के लिए तलाक़ का स्पष्टीकरण है, और तीसरा तलाक़, चाहे वह मुआवज़े के साथ हो या बिना मुआवज़े के, दूसरे पति के बिना वैधता को समाप्त कर देता है।

मैं कहता हूँ: यह आयत के बारे में उत्तर है। जहाँ तक हदीस का प्रश्न है, अबू दाऊद ने कहा जब उन्होंने मासिक धर्म के संबंध में इब्न अब्बास की हदीस का उल्लेख किया: यह हदीस अब्द अल-रज्जाक ने मा'मर से, उन्होंने अम्र इब्न मुस्लिम से, उन्होंने इक्रमा से, उन्होंने पैगंबर ﷺ से मुर्सल (कटी हुई कड़ी) के रूप में सुनाई है। अल-क़नबी ने हमें मालिक से, उन्होंने नाफ़े से, उन्होंने इब्न उमर से सुनाया कि उन्होंने कहा: 'खुलअ' लेने वाली महिला की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) तलाक़शुदा महिला की इद्दत के समान है। अबू दाऊद ने कहा: और हमारे यहाँ इसी पर अमल है (3)।

मैं कहता हूँ: यह मालिक, अल-शाफ़ई, अहमद, इशाक, अल-थौरी और कूफ़ा के लोगों का मत है (4)। अल-तिर्मिज़ी ने कहा (5): और पैगंबर ﷺ के साथियों और अन्य लोगों में से अधिकांश विद्वानों का [यही विचार है]।

मैं कहता हूँ: मासिक धर्म के बारे में इब्न अब्बास की हदीस, जैसा कि अल-तिर्मिज़ी ने उल्लेख किया है, अपनी विचित्रता के बावजूद और जैसा कि अबू दाऊद ने उल्लेख किया है, इसके मुर्सल होने के

बावजूद, इसके बारे में कहा गया है: कि पैगंबर ﷺ ने उसकी इद्दत डेढ़ मासिक धर्म निर्धारित की थी, जिसे निकाला गया...

(1) उनका कहना: "उन्होंने कहा," (ख़ा) और (ज़ा) प्रतियों में नहीं है। (2) अल-तमहीद 23/373। (3) अबू दाऊद से लेखक द्वारा उद्धृत यह कथन सुनन अबी दाऊद की कुछ प्रतियों में आया है, जैसा कि मुहम्मद अवामा 3/80 द्वारा संपादित सुनन के हाशिये में उल्लेख किया गया है। अन्य प्रतियों में, इब्न उमर का कथन है: "खुलअ लेने वाली महिला की इद्दत एक मासिक धर्म है" - बिना अबू दाऊद के कथन "और हमारे यहाँ इसी पर अमल है" के उल्लेख के। इसे इब्न अबी शायबा 5/114 द्वारा वर्णित किया गया था। मालिक ने अल-मुवत्ता 2/565 में लेखक द्वारा उद्धृत के अनुसार इसे वर्णित किया। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 23/377 में कहा: इसे मालिक और अन्य लोगों ने नाफ़े से, उन्होंने इब्न उमर से वर्णित किया है, और यह इब्न उमर से अधिक प्रामाणिक है। अल-इस्तिधकार 17/191 और 194 देखें। और इक्रमा की मुर्सल हदीस अब्द अल-रज्जाक (11858) द्वारा वर्णित की गई थी। (4) अल-इस्तिधकार 17/194 देखें। (5) सुनन अल-तिर्मिज़ी हदीस (1185) के बाद।

سورة البقرہ: آیت 229 / 85

انہوں نے کہا (1): اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں: {پھر اگر اس نے اسے طلاق دے دی، تو اس کے بعد وہ اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ اس کے علاوہ کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے}، تو یہ اللہ تعالیٰ کے قول {طَلَٰقٌ مَرَّتَانِ} پر معطوف ہے؛ کیونکہ اس کا قول {أَوْ تَسْرِيحٌۢ بِإِحْسَٰنٍ} کا مطلب صرف طلاق دینا ہے۔ اگر خلع کو دو طلاقوں پر معطوف کیا جاتا تو خلع دو طلاقوں کے بعد ہی جائز ہوتا، اور یہ بات کوئی نہیں کہتا (2)۔

اور دوسروں نے کہا: انہوں نے آیت میں جو تاویل کی ہے وہ غلط ہے، کیونکہ اللہ کے قول {طَلَٰقٌ مَرَّتَانِ} نے ان دو طلاقوں کا حکم بیان کیا جب وہ خلع کے علاوہ کسی طریقے سے دی جائیں، اور ان کے ساتھ رجوع کو اپنے اس قول سے ثابت کیا: {فَإِمْسَاكٌۢ بِمَعْرُوفٍ}۔ پھر ان کا حکم ذکر کیا اگر وہ خلع کی صورت میں ہوں، تو خلع ان پہلے ذکر کی گئی دو طلاقوں کی طرف لوٹ گیا؛ کیونکہ اس سے مراد طلاقِ مطلق اور طلاقِ عوض (مال کے بدلے طلاق) کا بیان ہے، اور تیسری طلاق، خواہ وہ عوض کے بدلے ہو یا بغیر عوض کے، حلال ہونے کو ختم کر دیتی ہے بجز اس کے کہ وہ (کسی اور) شوہر سے نکاح کر لے۔

میں کہتا ہوں: یہ آیت کا جواب ہے۔ جہاں تک حدیث کا تعلق ہے تو ابو داؤد نے حیض کے بارے میں ابن عباس کی حدیث ذکر کرنے کے بعد کہا: یہ حدیث عبد الرزاق نے معمر سے، انہوں نے عمرو بن مسلم سے، انہوں نے عکرمہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے مرسل روایت کی ہے۔ اور ہمیں القعنبی نے مالک سے، انہوں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: خلع کرانے والی کی عدت طلاق یافتہ عورت کی عدت کی طرح ہے۔ ابو داؤد نے کہا: اور ہمارے ہاں اسی پر عمل ہے (3)۔

میں کہتا ہوں: یہی مالک، شافعی، احمد، اسحاق، ثوری اور اہل کوفہ کا مذہب ہے (4)۔ ترمذی نے کہا (5): اور صحابہ کرام ﷺ اور دیگر اہل علم کی اکثریت کا یہی قول ہے۔

میں کہتا ہوں: ابن عباس کی حیض کے بارے میں حدیث، باوجود اپنی اجنبیت (غرابت) کے جیسا کہ ترمذی نے ذکر کیا، اور اس کے مرسل ہونے کے جیسا کہ ابو داؤد نے ذکر کیا، اس کے بارے میں کہا گیا ہے کہ نبی ﷺ نے اس کی عدت ڈیڑھ حیض مقرر کی تھی، جسے نکالا ہے...

(۱) قول: "قال"، (خ) اور (ظ) کے نسخوں میں نہیں ہے۔ (۲) التمہید ۲۳/ ۳۷۳۔ (۳) مصنف نے ابو داؤد سے جو یہ قول نقل کیا ہے وہ سنن ابی داؤد کے بعض نسخوں میں پایا جاتا ہے، جیسا کہ محمد عوامہ کی تحقیق سے سنن کے حاشیہ ۳/ ۸۰ میں ذکر کیا گیا ہے، اور دوسرے نسخوں میں ابن عمر کا قول یوں ہے: "خلع کرانے والی کی عدت ایک حیض ہے" - ابو داؤد کے اس قول "اور ہمارے ہاں عمل اسی پر ہے" کے ذکر کے بغیر۔ اسے ابن ابی شیبہ ۵/ ۱۱۴ نے روایت کیا ہے۔ اور امام مالک نے اسے الموطأ ۲/ ۵۶۵ میں مصنف کی نقل کے مطابق روایت کیا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید ۲۳/ ۳۷۷ میں کہا: اسے مالک اور دوسروں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا ہے، اور یہ ابن عمر سے زیادہ صحیح ہے۔ الاستذکار ۱۷/ ۱۹۱ اور ۱۹۴ دیکھیں۔ اور عکرمہ کی مرسل روایت عبد الرزاق (۱۱۸۵۸) نے نکالی ہے۔ (٤) دیکھیے الاستذکار ۱۷/ ۱۹٤۔ (٥) سنن الترمذی حدیث (۱۱۸۵) کے بعد۔

86 Surah Al-Baqarah: Verse 229

Al-Daraqutni narrated from the hadith of Ma'mar, from 'Amr bin Muslim, from 'Ikrimah, from Ibn 'Abbas: that the wife of Thabit bin Qais sought khul' (divorce initiated by the wife) from her husband, so the Prophet ﷺ made her waiting period ('iddah) one and a half menstrual cycles (1). The narrator from Ma'mar here regarding one and a half cycles is the same narrator for one cycle, who is Hisham bin Yusuf Abu Abd al-Rahman al-San'ani al-Yamani: Al-Bukhari exclusively narrated from him (2). Thus, the hadith is problematic (mudtarib) in terms of its chain of narration (isnad) and text (matn), so it cannot be used as proof that khul' is an annulment (faskh), or that the 'iddah of a divorced woman is one menstrual cycle. The word of Allah Almighty remains: "And divorced women shall wait [as regards their marriage] for three menstrual periods" (2:228) as a textual proof (3) for every divorced woman with whom the marriage was consummated, except for those specifically exempted as mentioned before.

Al-Tirmidhi said (4): Some companions of the Prophet ﷺ said: the 'iddah of a woman who undergoes khul' is one menstrual cycle. Ishaq said: If someone holds this view, it is a strong position.

Ibn al-Mundhir said (5): Uthman bin Affan and Ibn Umar said: her 'iddah is one menstrual cycle (6), and this was the view of Aban bin Uthman and Ishaq. Ali bin Abi Talib said: her 'iddah is the same as that of a divorced woman. [Ibn al-Mundhir added]: I follow the opinion of Uthman and Ibn Umar, and the report from Ali is not authentic (7).

I [the author] say: We have already mentioned from Ibn Umar that he said: the 'iddah of a woman who undergoes khul' is the same as that of a divorced woman, and this is authentic.

Twelfth [point]: Malik's opinion differed regarding someone who intended to enact khul' without compensation; Abdul Wahhab said (8): It is khul' according to Malik, and the divorce was irrevocable (ba'in). It was also said from him: it is not irrevocable except with the existence of compensation; this was said by Ashhab and Al-Shafi'i, because it is a divorce devoid of compensation and the completion of the number [of divorces], so it remained revocable (raj'i) as if it were uttered with the word of divorce.

---

(1) Sunan al-Daraqutni 3/225. (2) Hisham bin Yusuf, judge of Sana'a and its jurist, a peer of Abd al-Razzaq but more noble and precise despite his earlier death, died in

197 AH. Siyar 9/580, and besides Al-Bukhari, the authors of the Four Sunan narrated from him. (3) In the manuscripts: "nass" (text), and confirmed from (M). (4) Sunan al-Tirmidhi following hadith (1185). (5) Al-Ishraf 4/288. (6) Musannaf Ibn Abi Shaybah 5/114, and Al-Tamhid 23/374. (7) Narrated by Abd al-Razzaq (11860). Ibn Abd al-Barr said in Al-Istidhkar 17/194: It is not strong, but the majority of scholars hold the view that the 'iddah of a woman who undergoes khul' is the 'iddah of a divorced woman. (8) Al-Ma'unah 2/874.

८६ सूरह अल-बकरा: आयत २२९

अद-दाराकुतनी ने मअमर की हदीस से, अम्र बिन मुस्लिम से, इकरिमा से, इब्न अब्बास से रिवायत किया है: कि साबित बिन क़ैस की पत्नी ने अपने पति से खुल्अ (विवाह विच्छेद) लिया, तो नबी ﷺ ने उसकी इद्दत डेढ़ माहवारी (हैज़) तय की (१)। मअमर से यहाँ डेढ़ माहवारी के बारे में रिवायत करने वाला वही रावी है जिसने एक माहवारी के बारे में रिवायत की है, और वह हिशाम बिन यूसुफ अबू अब्द अल-रहमान अल-सन'आनी अल-यमानी है: उनके द्वारा अल-बुखारी ने अकेले रिवायत की है (२)। अतः यह हदीस सनद और मत्न के मामले में मुज़तरिब (परेशान/अनिश्चित) है, इसलिए इसे इस बात की दलील के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जा सकता कि खुल्अ एक निकाह का टूटना (फ़स्ख) है, और न ही यह कि तलाक़शुदा महिला की इद्दत एक माहवारी है। अल्लाह तआला का यह फ़रमान स्पष्ट रूप से शेष है: "और तलाक़ दी हुई औरतें अपने आप को तीन माहवारी तक रोके रखें" (३) हर उस तलाक़शुदा महिला के लिए जिसके साथ सहवास हुआ हो, सिवाय उनके जो पहले बताए गए कारणों से विशिष्ट की गई हों।

अत-तिर्मिज़ी ने कहा (४): नबी ﷺ के कुछ साथियों ने कहा: खुल्अ लेने वाली की इद्दत एक माहवारी है। इसहाक़ ने कहा: यदि कोई इस मत को अपनाता है, तो यह एक मज़बूत मत है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (५): उस्मान बिन अफ़्फ़ान और इब्न उमर ने कहा: उसकी इद्दत एक माहवारी है (६), और यही बात अबान बिन उस्मान और इसहाक़ ने भी कही। अली बिन अबी तालिब ने कहा: उसकी इद्दत तलाक़शुदा महिला की इद्दत के बराबर है। [इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा]: मैं उस्मान और इब्न उमर की बात कहता हूँ, और अली की हदीस प्रमाणित नहीं है (७)।

मैंने [लेखक ने] कहा: हम इब्न उमर से पहले ही ज़िक्र कर चुके हैं कि उन्होंने कहा: खुल्अ लेने वाली की इद्दत तलाक़शुदा महिला की इद्दत ही है, और यह सही है।

बारहवीं बात: मालिक का मत उस व्यक्ति के बारे में अलग था जिसने बिना किसी बदले के खुल्अ करने का इरादा किया था; तो अब्द अल-वहाब ने कहा (८): यह मालिक के अनुसार खुल्अ है, और तलाक़ बाईन (अटल) थी। और उनके बारे में यह भी कहा गया: यह बाईन नहीं होगा जब तक कि कोई बदला न दिया जाए, यह बात अशहब और अल-शाफ़ई ने कही है; क्योंकि यह ऐसा तलाक़ है जो बदले और संख्या की पूर्णता से रहित है, इसलिए यह रज्ई (वापसी योग्य) होगा जैसे कि तलाक़ के शब्दों के साथ हुआ हो।

(१) सुनन अद-दाराकुतनी ३/२२५। (२) हिशाम बिन यूसुफ सना के क़ाज़ी और फ़क़ीह थे, अब्द अल-रज्ज़ाक के समकालीन थे लेकिन उनकी तुलना में अधिक श्रेष्ठ और सटीक थे, उनकी मृत्यु १९७ हिजरी में हुई। अस-सियर ९/५८०। (३) प्रतियों में: 'नस्' (पाठ), और प्रमाणित (म) से। (४) सुनन अत-तिर्मिज़ी हदीस (११८५) के बाद। (५) अल-इशराफ़ ४/२८८। (६) मुसन्नफ़ इब्न अबी शैबा ५/११४, और अत-तमहीद २३/३७४। (७) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (११८६०) ने उद्धृत किया है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिज़कार १७/१९४ में कहा: यह मज़बूत नहीं है, लेकिन अधिकांश विद्वान इस मत पर हैं कि खुल्अ लेने वाली की इद्दत तलाक़शुदा महिला की इद्दत है। (८) अल-मऊना २/८७४।

٨٦ سورة البقرہ : آیت ٢٢٩

دارقطنی نے معمر کی حدیث سے، انہوں نے عمرو بن مسلم سے، انہوں نے عکرمہ سے اور انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ: ثابت بن قیس کی زوجہ نے اپنے شوہر سے خلع لیا، تو نبی ﷺ نے ان کی عدت ایک حیض اور آدھا حیض مقرر فرمائی (١)۔ معمر سے یہاں ایک اور آدھے حیض کی روایت کرنے والے وہی راوی ہیں جنہوں نے ان سے ایک حیض کی روایت کی ہے، اور وہ ہشام بن یوسف ابو عبد الرحمن الصنعانی الیمانی ہیں جن سے صرف بخاری نے روایت کی ہے (٢)۔ پس یہ حدیث سند اور متن کے اعتبار سے مضطرب ہے، چنانچہ اس سے یہ استدلال کرنا درست نہیں کہ خلع فسخِ نکاح ہے، اور نہ ہی یہ کہ مطلقہ کی عدت ایک حیض ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد نص کے طور پر باقی ہے: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ (اور مطلقہ عورتیں اپنے آپ کو تین حیض تک روکے رکھیں) (٣) ہر اس مطلقہ کے حق میں جس سے دخول ہوا ہو، سوائے ان کے جنہیں پہلے ذکر کیے گئے احکام کے تحت مخصوص کر دیا گیا ہے۔

امام ترمذی نے کہا (٤): نبی ﷺ کے بعض صحابہ نے فرمایا: خلع لینے والی کی عدت ایک حیض ہے، اسحاق کہتے ہیں: اگر کوئی اس طرف جائے تو یہ ایک مضبوط موقف ہے۔

ابن المنذر نے کہا (٥): عثمان بن عفان اور ابن عمر نے فرمایا: اس کی عدت ایک حیض ہے (٦)، اور یہی بات ابان بن عثمان اور اسحاق نے بھی کہی۔ علی بن ابی طالب نے فرمایا: اس کی عدت مطلقہ کی عدت کے برابر ہے، اور میں عثمان اور ابن عمر کے قول کا قائل ہوں، اور حضرت علی کی حدیث ثابت نہیں ہے (٧)۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: ہم ابن عمر سے یہ بات ذکر کر چکے ہیں کہ انہوں نے فرمایا: خلع لینے والی کی عدت مطلقہ کی عدت ہی ہے، اور یہی صحیح ہے۔

بارہویں بات: امام مالک کا قول اس شخص کے بارے میں مختلف ہے جس نے بغیر کسی معاوضے کے خلع کا ارادہ کیا ہو؛ عبد الوہاب نے کہا (٨): مالک کے نزدیک یہ خلع ہے اور طلاق بائن تھی (یعنی رشتہ ختم ہو گیا)۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ طلاق بائن نہیں ہو گی جب تک کہ معاوضہ نہ ہو، یہ قول اشہب اور شافعی کا ہے؛ کیونکہ یہ ایسی طلاق ہے جو عوض اور عدد کی تکمیل سے خالی ہے، لہٰذا یہ طلاقِ رجعی ہو گی جیسے کہ طلاق کے لفظ سے ہوئی ہو۔

---

(١) سنن دارقطنی ٣/ ٢٢٥۔ (٢) ہشام بن یوسف صنعاء کے قاضی اور فقیہ تھے، عبد الرزاق کے ہم عصر تھے لیکن زیادہ معتبر اور پختہ تھے، ١٩٧ھ میں وفات پائی۔ السیر ٩/ ٥٨٠۔ (٣) نسخوں میں لفظ "نصاً" ہے، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (٤) سنن ترمذی، حدیث نمبر (١١٨٥) کے بعد۔ (٥) الإشراف ٤/ ٢٨٨۔ (٦) مصنف ابن ابی شیبہ ٥/ ١١٤، اور التمہید ٢٣/ ٣٧٤۔ (٧) اسے عبد الرزاق نے روایت کیا ہے (١١٨٦٠)۔ ابن عبد البر نے الاستذکار ١٧/ ١٩٤ میں کہا: یہ قوی نہیں ہے، لیکن جمہور علماء اس بات پر ہیں کہ خلع لینے والی کی عدت مطلقہ کی عدت ہے۔ (٨) المعونة ٢/ ٨٧٤۔

Ibn Abd al-Barr (1) said: This is the more correct of his two opinions in my view and in the view of the people of knowledge and insight (2). The reasoning for the first is that the lack of compensation in khul' does not take it out of its legal implication; the basis for this is if he performs khul' for wine or pork.

Thirteenth: A woman performing khul' (mukhtali'ah) is she who redeems herself with all she has. A muftadiyah is she who redeems herself with part of it and takes part. A mubari'ah is she who has disassociated from her husband before the marriage was consummated, saying: "I have exonerated you, so disassociate from me"; this is (3) the opinion of Malik.

Isa ibn Dinar narrated from Malik: The mubari'ah is she who neither takes nor gives anything. The mukhtali'ah is she who gives back what he gave her and adds more from her own wealth. The muftadiyah is she who redeems herself with part of what he gave her and keeps part. All of this can occur before or after consummation. As for what occurs before consummation, there is no waiting period ('iddah), and reconciliation is like mubara'ah.

Judge Abu Muhammad and others said: These four terms refer to one meaning, even if their descriptions differ in terms of occurrence. It is an irrevocable divorce (talaq ba'in), whether he named it so or not. He has no right of return during the waiting period. He may remarry her during the waiting period or after it with her consent, with a guardian and a dower, before (4) another husband or after, contrary to the view of Abu Thawr. This is because she only gave compensation to own herself; if khul' were a revocable divorce, she would not own herself, and the husband would have both the compensation and that for which compensation was given (5).

Fourteenth: This is effective with an absolute contract. If she offered him compensation and he stipulated the right of return, there are two narrations transmitted by Ibn Wahb from Malik: one confirms it, and this was held by Sahnun. The other denies it. Sahnun said: The reasoning for the first narration is that they agreed the compensation is in exchange for what is dropped from the number of divorces, and that (6) is permissible. And the reasoning...

(1) Al-Kafi 2/593. (2) In the manuscripts: "and in the view of the people of knowledge in insight"; what is established is from Al-Kafi. (3) His saying: "is", is not in (D), (Z), and

(Zha). (4) In (M): "and before". (5) See At-Tamhid 23/379, Al-Kafi 2/593, and Al-Muntaqa 4/67-68. (6) In (M): "And this".

इब्न अब्द अल-बर्र (1) ने कहा: यह मेरी दृष्टि में और ज्ञान और अंतर्दृष्टि वाले लोगों (2) की दृष्टि में उनके दो मतों में से अधिक सही है। पहले का आधार यह है कि खुल (मुआवजे के बदले तलाक) में मुआवजे की प्राप्ति न होना इसे इसके कानूनी निहितार्थ से बाहर नहीं करता है; इसका आधार यह है कि यदि वह शराब या सूअर के मांस के बदले खुल करता है।

तेरहवाँ: मुख्तलिअह (खुल करने वाली) वह है जो अपने पास मौजूद सब कुछ देकर खुद को छुड़ा लेती है। मुफ्तादिया वह है जो उसके एक हिस्से से खुद को छुड़ाती है और कुछ हिस्सा लेती है। मुबारिया वह है जिसने विवाह संपन्न होने से पहले ही अपने पति से संबंध विच्छेद कर लिया हो, और कहे: "मैंने तुम्हें दोषमुक्त कर दिया है, इसलिए मुझसे संबंध विच्छेद कर लो"; यह (3) मलिक की राय है।

ईसा इब्न दीनार ने मलिक से रिवायत की है: मुबारिया वह है जो न कुछ लेती है और न देती है। मुख्तलिअह वह है जो पति द्वारा दिए गए को वापस करती है और अपने धन से अतिरिक्त भी देती है। मुफ्तादिया वह है जो उसे दिए गए धन के कुछ हिस्से से खुद को छुड़ाती है और कुछ हिस्सा रख लेती है। यह सब विवाह के संभोग से पहले और बाद में हो सकता है। संभोग से पहले जो कुछ होता है, उसमें इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) नहीं होती है, और सुलह (मुसालहा) मुबारात की तरह है।

काजी अबू मुहम्मद और अन्य लोगों ने कहा: ये चारों शब्द एक ही अर्थ की ओर इशारा करते हैं, भले ही उनके स्वरूप में भिन्नता हो। यह एक तलाक-ए-बाइन (अटल तलाक) है, चाहे उसने इसका नाम लिया हो या नहीं। इद्दत के दौरान उसे वापस बुलाने का अधिकार नहीं है। वह इद्दत के दौरान और उसके बाद उसकी सहमति से, संरक्षक (वली) और मेहर के साथ, किसी (4) अन्य पति से पहले या बाद में उससे विवाह कर सकता है, अबू थौर की राय के विपरीत; क्योंकि उसने खुद का मालिक बनने के लिए मुआवजा दिया है। यदि खुल रजई तलाक (वापस लिया जा सकने वाला तलाक) होता, तो वह खुद की मालिक नहीं होती, और पति के पास मुआवजा और जिसका मुआवजा दिया गया है, दोनों एक साथ आ जाते (5)।

चौदहवाँ: यह पूर्ण अनुबंध के साथ प्रभावी है। यदि उसने उसे मुआवजा दिया और उसने वापस बुलाने का अधिकार (रुजू) की शर्त रखी, तो इसमें दो रिवायत हैं; इब्न वहब ने मलिक से दोनों को रिवायत किया है: एक इसकी पुष्टि करती है, और सहनून ने यही कहा है। दूसरी इसे नकारती है। सहनून ने

कहा: पहली रिवायत का आधार यह है कि वे इस बात पर सहमत हुए कि मुआवजा तलाक की संख्या से जो गिरता है उसके बदले में है, और वह (6) जायज है। और आधार...

(1) अल-काफी 2/593। (2) पांडुलिपियों में: "और अंतर्दृष्टि में ज्ञान के लोगों के अनुसार", और जो स्थापित है वह अल-काफी से है। (3) उनका कहना: "वह", (द), (ज़) और (ज़) में नहीं है। (4) (म) में: "और पहले"। (5) देखें अत-तम्हीद 23/379, अल-काफी 2/593, और अल-मुंतका 4/67-68। (6) (म) में: "और यह"।

ابن عبدالبر (۱) نے کہا: میرے نزدیک اور اہل علم و نظر (۲) کے نزدیک یہ ان کے دو اقوال میں سے زیادہ صحیح ہے۔ پہلے کی وجہ یہ ہے کہ خلع میں عوض کا حاصل نہ ہونا اسے اس کے مقتضا سے باہر نہیں نکالتا، اس کی اصل یہ ہے کہ جب وہ شراب یا خنزیر کے عوض خلع کرے۔

تیرہویں بات: مختلعہ وہ ہے جو اپنے تمام مال کے بدلے خلع لے۔ اور مفتدیہ وہ ہے جو اپنے کچھ مال کا فدیہ دے اور کچھ لے لے۔ اور مبارئہ وہ ہے جس نے رخصتی سے پہلے اپنے شوہر سے برأت حاصل کر لی ہو، وہ کہتی ہے: میں نے تمہیں بری کر دیا تم مجھے بری کر دو؛ یہی (۳) مالک کا قول ہے۔

اور عیسیٰ بن دینار نے مالک سے روایت کی ہے: مبارئہ وہ ہے جو نہ کچھ لیتی ہے اور نہ دیتی ہے، اور مختلعہ وہ ہے جو وہ دیتی ہے جو اسے دیا گیا تھا اور اپنے مال سے مزید اضافہ کرتی ہے، اور مفتدیہ وہ ہے جو اسے دیے گئے مال کے کچھ حصے سے فدیہ دیتی ہے اور کچھ حصہ روک لیتی ہے؛ اور یہ سب رخصتی سے پہلے اور بعد میں ہو سکتا ہے؛ پس جو رخصتی سے پہلے ہو اس میں عدت نہیں ہوتی، اور مصالحہ مبارأہ کی طرح ہے۔

قاضی ابو محمد اور دیگر نے کہا: یہ چاروں الفاظ ایک ہی معنی کی طرف لوٹتے ہیں اگرچہ ان کی صفات وقوع کے لحاظ سے مختلف ہیں، اور یہ طلاق بائن ہے خواہ اس کا نام لیا جائے یا نہ لیا جائے، عدت میں اسے رجوع کا حق نہیں ہے، اور اسے عدت میں اور اس کے بعد اس کی رضامندی، ولی اور مہر کے ساتھ اس سے نکاح کا حق ہے، دوسرے شوہر سے پہلے (۴) یا بعد میں، ابو ثور کے خلاف؛ اس لیے کہ اس نے اپنی ذات کا مالک بننے کے لیے عوض دیا ہے، اور

اگر خلع کی طلاق رجعی ہوتی تو وہ اپنی ذات کی مالک نہ بنتی، تو شوہر کے پاس عوض اور معوض عنہ دونوں جمع ہو جاتے (۵)۔

چودہویں بات: اور یہ عقد کے اطلاق کے ساتھ نافذ ہے؛ پس اگر اس نے اسے عوض دے دیا اور اس نے رجوع کی شرط لگا دی؛ تو اس میں دو روایتیں ہیں؛ ابن وہب نے انہیں مالک سے روایت کیا ہے: ان میں سے ایک اس کے ثبوت کی ہے، اور اسی کے سحنون قائل ہیں۔ اور دوسری: اس کی نفی کی ہے۔ سحنون نے کہا: پہلی روایت کی وجہ یہ ہے کہ وہ دونوں اس بات پر متفق ہو گئے کہ عوض اس کے بدلے میں ہو گا جو طلاق کی تعداد سے ساقط ہوتا ہے، اور یہ (۶) جائز ہے۔ اور وجہ...

(۱) الکافی ۵۹۳/۲۔ (۲) نسخوں میں: "وعند أهل العلم في النظر"، اور جو ثابت ہے وہ الکافی سے ہے۔ (۳) ان کا قول: "هو"، (د)، (ز) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (۴) (م) میں: "وقبل"۔ (۵) ملاحظہ کریں التمہید ۲۳/ ۳۷۹، والکافی ۲/ ۵۹۳، والمنتقی ۴/ ۶۷-۶۸۔ (۶) (م) میں: "وهذا"۔

Page 88

Surah Al-Baqarah: Verse 230

The second narration: that he stipulated in the contract what prevents its purpose, so it was not established, just as if he stipulated in the marriage contract: "I will not have intercourse" (1).

Fifteenth: The words of the Almighty: "These are the limits of Allah, so do not transgress them." When the Almighty explained the rules of marriage and separation, He said: "These are the limits of Allah" which I have been ordered to comply with, just as He explained the prohibitions of fasting in another verse and said: "These are the limits of Allah, so do not approach them." So He divided the limits into two parts: limits of command for compliance, and limits of prohibition for avoidance. Then the Almighty informed us and said: "And whoever transgresses the limits of Allah, then those are the wrongdoers."

The Almighty's words: "And if he has divorced her [for the third time], then she is not lawful to him afterward until [after] she marries a husband other than him. And if he [the second husband] divorces her, there is no blame upon them [the first couple] for returning to each other if they think that they can keep [within] the limits of Allah. These are the limits of Allah, which He makes clear to a people who know."

The Almighty's words: "And if he has divorced her, then she is not lawful to him afterward until she marries a husband other than him":

There are eleven issues in it:

First: Some of the Hanafi scholars of Khorasan argued with this verse that the woman who undergoes Khul' (divorce initiated by the wife) is subject to divorce. They said: Allah the Almighty legislated explicit divorce after compensation through divorce; because the "Fa" (the letter 'and' or 'then' in Arabic) is a particle of succession (2), so it is unlikely to refer back to His saying: "Divorce is twice"; because the intervening speech prevents building His saying: "And if he has divorced her" on His saying: "Divorce is twice". Rather, the closest thing is that it refers back to what follows it as in exception, and it does not return to what precedes it except with evidence, just as His saying: "And your step-daughters under your guardianship [born] of your wives unto whom you have gone in" [An-Nisa: 23] became (3) limited to what follows it, not returning to what precedes it so that entry is not a condition for the mothers of wives.

(1) In (m): "I will have intercourse with her," and what is established is from the rest of the copies, which is consistent with what is in Al-Muntaqa 4/68 and the text is from it. See Al-Ma'una 2/871, where the last phrase appeared in the wording: "As if she stipulated in marriage that he should not have intercourse." (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/196. (3) In the copies: "So it became," and what is established is from Ahkam al-Quran by Al-Kiya 1/180 and the text is from it. See Ahkam al-Quran by Al-Jassas 1/397.

पृष्ठ 88

सूरा अल-बकरा: आयत 230

दूसरा वर्णन: कि उसने अनुबंध में वह शर्त रखी जो उसके उद्देश्य को रोकती है, इसलिए वह स्थापित नहीं हुई, जैसे कि उसने विवाह अनुबंध में शर्त रखी हो: "मैं सहवास नहीं करूँगा" (1)।

पंद्रहवीं: सर्वशक्तिमान के शब्द: "ये अल्लाह की सीमाएँ हैं, इसलिए उनका उल्लंघन न करें।" जब सर्वशक्तिमान ने विवाह और अलगाव के नियमों को समझाया, तो उन्होंने कहा: "ये अल्लाह की सीमाएँ हैं" जिनका पालन करने का मुझे आदेश दिया गया है, जैसे उन्होंने दूसरी आयत में उपवास के निषेधों को समझाया और कहा: "ये अल्लाह की सीमाएँ हैं, इसलिए उनके करीब न जाएँ।" इसलिए उन्होंने सीमाओं को दो भागों में विभाजित किया: अनुपालन के लिए आदेश की सीमाएं, और परिहार के लिए निषेध की सीमाएं। फिर सर्वशक्तिमान ने सूचित किया और कहा: "और जो कोई अल्लाह की सीमाओं का उल्लंघन करता है, तो वही अत्याचारी हैं।"

सर्वशक्तिमान के शब्द: "और यदि उसने उसे तलाक दे दिया है [तीसरी बार], तो वह उसके बाद उसके लिए तब तक हलाल नहीं है जब तक कि वह उसके अलावा किसी और पति से निकाह न कर ले। फिर यदि वह [दूसरा पति] उसे तलाक दे दे, तो उन दोनों [पहले जोड़े] पर एक-दूसरे के पास वापस लौटने में कोई दोष नहीं है यदि वे समझते हैं कि वे अल्लाह की सीमाओं को बनाए रख सकते हैं। ये अल्लाह की सीमाएँ हैं, जिन्हें वह उन लोगों के लिए स्पष्ट करता है जो जानते हैं।"

सर्वशक्तिमान के शब्द: "और यदि उसने उसे तलाक दे दिया है, तो वह उसके बाद उसके लिए तब तक हलाल नहीं है जब तक कि वह उसके अलावा किसी और पति से निकाह न कर ले":

इसमें ग्यारह मसले हैं:

पहला: खुरासान के कुछ हनफी विद्वानों ने इस आयत के साथ तर्क दिया कि जो महिला खुला (पत्नी द्वारा शुरू किया गया तलाक) लेती है, उस पर तलाक लागू होता है। उन्होंने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मुफादाह (मुआवजे) के बाद स्पष्ट तलाक का विधान किया है; क्योंकि "फा" (अरबी में 'और' या 'फिर' अक्षर) उत्तराधिकार का एक शब्द है (2), इसलिए यह कहना दूर की बात है कि यह उसके इस कथन पर वापस जाता है: "तलाक दो बार है"; क्योंकि बीच में आने वाली बात उसके इस कथन को "और यदि उसने उसे तलाक दे दिया" उसके इस कथन "तलाक दो बार है" पर

आधारित करने से रोकती है। बल्कि, निकटतम यह है कि यह उसके बाद आने वाली बात पर वापस लौटता है जैसा कि अपवाद में होता है, और यह पहले की बात पर तब तक वापस नहीं लौटता जब तक कि कोई प्रमाण न हो, ठीक वैसे ही जैसे सर्वशक्तिमान का कथन: "और तुम्हारी सौतेली बेटियां जो तुम्हारी गोद में हैं तुम्हारी उन पत्नियों से जिनसे तुमने सहवास किया है" [अन-निसा: 23] (3) केवल उसके बाद आने वाली बात तक सीमित हो गया, पहले वाली बात पर वापस नहीं लौटा ताकि पत्नियों की माताओं के लिए सहवास की शर्त न रहे।

---

(1) (m) में: "मैं उसके साथ सहवास करूँगा," और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, जो अल-मुंतका 4/68 में है और पाठ उसी से है। अल-मउना 2/871 देखें, जहाँ अंतिम वाक्यांश इस शब्दों में आया है: "जैसे कि उसने निकाह में शर्त रखी हो कि वह सहवास नहीं करेगा।" (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/196। (3) प्रतियों में: "तो यह हो गया," और जो स्थापित है वह अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/180 से है और पाठ उसी से है। अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/397 देखें।

صفحہ 88

سورۃ البقرہ: آیت 230

دوسری روایت: کہ اس نے عقد (معاہدے) میں ایسی شرط لگائی جو اس کے مقصد میں رکاوٹ بنے، تو وہ ثابت نہ ہوئی، جیسے کہ نکاح کے عقد میں یہ شرط لگائی جائے کہ: "میں جماع (ہم بستری) نہیں کروں گا" (1)۔

پندرھویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "یہ اللہ کی حدود ہیں، پس ان سے تجاوز نہ کرو۔" جب اللہ تعالیٰ نے نکاح اور جدائی کے احکام بیان فرمائے تو فرمایا: "یہ اللہ کی حدود ہیں" جن کی تعمیل کا مجھے حکم دیا گیا ہے، جیسا کہ اس نے دوسری آیت میں روزے کی حرمتوں کو بیان کرتے ہوئے فرمایا: "یہ اللہ کی حدود ہیں، پس ان کے قریب نہ جاؤ۔" چنانچہ اس نے حدود کو دو حصوں میں تقسیم کیا: ایک تعمیل کے لیے امر (حکم) کی حدود، اور دوسری اجتناب (بچنے) کے لیے نہی (ممانعت) کی حدود۔ پھر اللہ تعالیٰ نے خبر دیتے ہوئے فرمایا: "اور جو اللہ کی حدود سے تجاوز کریں گے، تو وہی لوگ ظالم ہیں۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر اگر اس نے (تیسری بار) اسے طلاق دے دی تو اس کے بعد وہ اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ اس کے سوا کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے۔ پھر اگر وہ (دوسرا شوہر) اسے طلاق دے دے تو ان دونوں (پہلے میاں بیوی) پر ایک دوسرے کی طرف رجوع کرنے میں کوئی گناہ نہیں بشرطیکہ وہ خیال کریں کہ وہ اللہ کی حدود کو قائم رکھ سکیں گے۔ اور یہ اللہ کی حدود ہیں جنہیں وہ علم رکھنے والوں کے لیے واضح کرتا ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر اگر اس نے اسے طلاق دے دی تو اس کے بعد وہ اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ اس کے سوا کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے":

اس میں گیارہ مسائل ہیں:

پہلا: خراسان کے بعض حنفی مشائخ نے اس آیت سے اس بات پر استدلال کیا ہے کہ خلع لینے والی عورت کو طلاق لاحق ہوتی ہے۔ انہوں نے کہا: اللہ سبحانہ نے فدیہ (عوض) کے بعد صریح طلاق کو مشروع کیا؛ کیونکہ "فاء" حرفِ تعقیب ہے (2)، لہذا اس کا رجوع اللہ کے اس قول کی طرف ہونا بعید ہے کہ: "طلاق دو بار ہے"؛ کیونکہ درمیان میں آنے والا کلام اللہ کے اس قول "پھر اگر اس نے اسے طلاق دے دی" کی بنیاد اس کے قول "طلاق دو بار ہے" پر رکھنے سے روکتا ہے۔ بلکہ زیادہ قرینِ قیاس یہ ہے کہ اس کا رجوع اپنے سے متصل بات کی طرف ہو جیسا کہ استثناء میں ہوتا ہے، اور وہ اپنے سے پہلے والی بات کی طرف رجوع نہیں کرتا سوائے کسی دلیل کے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور تمہاری وہ پرورش یافتہ لڑکیاں جو تمہاری گودوں میں ہیں تمہاری ان عورتوں سے جن سے تم نے دخول (ہم بستری) کیا ہے" [النساء: 23]، تو یہ (3) اپنے سے متصل بات کے ساتھ خاص ہو گیا اور اپنے سے پہلے والی بات کی طرف نہیں لوٹا یہاں تک کہ بیویوں کی ماؤں کے حق میں دخول کی شرط لازم نہ آئی۔

---

(1) (م) میں ہے: "میں اس سے جماع کروں گا"، اور جو متن میں ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہی المنتقی 4/68 کے مطابق ہے اور عبارت وہیں سے لی گئی ہے، دیکھئے المعونہ 2/871، اس میں آخری جملہ ان الفاظ میں ہے: جیسا کہ اگر نکاح میں یہ شرط لگائی جائے کہ وہ جماع نہیں کرے گا۔ (2) احکام القرآن از ابن العربی 1/196۔ (3) نسخوں میں "فصار" ہے، اور جو متن میں ہے وہ احکام القرآن للکیا 1/180 سے ہے اور عبارت وہیں سے ہے، اور دیکھئے احکام القرآن للجصاص 1/397۔

Surah Al-Baqarah: Verse 230. Page 89.

Scholars have differed regarding divorce after khul' during the waiting period ('iddah). One group said: If a man enters into khul' with his wife and then divorces her while she is in 'iddah, the divorce takes effect as long as she is in 'iddah. This was stated by Sa'id bin al-Musayyib, Shurayh, Tawus, al-Nakha'i, al-Zuhri, al-Hakam, Hammad, al-Thawri, and the people of legal opinion (Ashab al-Ra'y). There is a second opinion that divorce does not apply to her, which is the view of Ibn Abbas, Ibn al-Zubayr, 'Ikrimah, al-Hasan, Jabir bin Zayd, al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr, and it is the opinion of Malik; except that Malik said: If she ransomed herself from him on the condition that he divorces her [then he divorced her thrice] consecutively and in order at the time he divorced her, then that is binding upon him. If there was silence between that, then what followed the silence is nothing(1). This is because consecutive speech connected to each other results in a single ruling. Similarly, if an exception is connected to an oath by Allah, it has an effect and the ruling of the exception is established, and if it is separated from it, it has no connection to what preceded it in the speech.

Second: The meaning of the Almighty's saying: {And if he has divorced her} refers to the third divorce {she is not lawful for him thereafter until she marries a husband other than him}. This is a matter of consensus with no disagreement about it.

They differed as to what suffices as marriage and what allows 'tahlil' (making her lawful for the first husband). Sa'id bin al-Musayyib and those who agreed with him said: The mere marriage contract is sufficient. Al-Hasan bin Abi al-Hasan said: Mere intercourse is not sufficient until there is ejaculation. The majority of scholars and all jurists held that intercourse is sufficient for that, which is the meeting of the two circumcised parts that necessitates the legal punishment (hadd) and ghusl (ritual bath), invalidates fasting and pilgrimage, establishes the status of ihsan (chastity/ fortification) for the spouses, and necessitates the full dowry(2).

Ibn al-Arabi said(3): "No issue in jurisprudence has passed me that was more difficult than this, and that is because in the principles of jurisprudence (Usul al-Fiqh), does the ruling relate to the beginning of names or their ends? For if we say: Indeed the ruling..."

(1) Al-Ishraf 4/219. What precedes in brackets is from it, and in it: "and if there was silence between that, then it is nothing," instead of his saying: "if there was sumat

(silence) ... etc." (2) See Al-Istidhkar 16/156-157, and Al-Tamheed 3/230. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/198. (4) In (M): "Min" (From).

सूरा अल-बक़राह: आयत 230। पृष्ठ 89।

विद्वानों के बीच 'इद्दत' (प्रतीक्षा अवधि) के दौरान 'खुल' के बाद तलाक के संबंध में मतभेद रहा है। एक समूह ने कहा: यदि एक पुरुष अपनी पत्नी से 'खुल' करता है, फिर उसे तब तलाक देता है जब वह 'इद्दत' में हो, तो तलाक प्रभावी होगा जब तक वह 'इद्दत' में है। ऐसा ही सईद बिन अल-मुसय्यिब, शुरैह, ताऊस, अल-नखई, अल-जुहरी, अल-हकम, हम्माद, अल-थौरी और असहाब अल-राय (राय वाले लोग) ने कहा है। इसमें दूसरा मत यह है कि तलाक उस पर लागू नहीं होता, और यह इब्न अब्बास, इब्न अल-जुबैर, इकरामा, अल-हसन, जाबिर बिन ज़ैद, अल-शफ़ई, अहमद, इसहाक और अबू थौर का कथन है, और यही मलिक का मत है; सिवाय इसके कि मलिक ने कहा: यदि उसने इस शर्त पर उससे फ़िद्या (फिरौती) ली कि वह उसे तलाक दे दे [फिर उसने उसे तीन तलाक दी] लगातार और क्रमवार जब उसने उसे तलाक दिया, तो वह उस पर प्रभावी होगा। यदि उसके बीच मौन (चुप्पी) थी, तो मौन के बाद जो हुआ वह कुछ भी नहीं है(1)। ऐसा इसलिए था क्योंकि शब्दों का निरंतर प्रवाह जो एक-दूसरे से जुड़ा हो, एक ही आदेश का कारण बनता है। इसी तरह, यदि अल्लाह की कसम के साथ कोई अपवाद जुड़ा हो, तो वह प्रभावी होता है और अपवाद का नियम स्थापित होता है, और यदि वह उससे अलग हो जाता है, तो पहले की बात से उसका कोई संबंध नहीं रहता।

दूसरा: अल्लाह के इस कथन का अर्थ: {फिर यदि उसने उसे तलाक दे दिया} से तात्पर्य तीसरी तलाक है {तो वह उसके बाद उसके लिए वैध नहीं है जब तक कि वह उसके अलावा किसी और पति से निकाह न कर ले}। यह सर्वसम्मति का विषय है और इसमें कोई मतभेद नहीं है।

उन्होंने इस बात पर मतभेद किया कि निकाह में क्या पर्याप्त है और वह क्या है जो 'तहलील' (पहले पति के लिए वैध होना) की अनुमति देता है। सईद बिन अल-मुसय्यिब और उनके सहमतों ने कहा: केवल निकाह का अनुबंध पर्याप्त है। हसन बिन अबी अल-हसन ने कहा: केवल संभोग पर्याप्त नहीं है जब तक कि वीर्यपात न हो जाए। अधिकांश विद्वानों और सभी न्यायविदों (फ़ुक़हा) का मत है कि इसके लिए संभोग पर्याप्त है, जो दो अंगों का मिलना है जिससे दंड (हद) और स्नान (गुस्ल) अनिवार्य हो जाता है, उपवास और हज अमान्य हो जाता है, पति-पत्नी के लिए 'इहसान' (पवित्रता) की स्थिति स्थापित होती है और पूरा मेहर अनिवार्य हो जाता है(2)।

इब्न अल-अरबी ने कहा(3): "न्यायशास्त्र (फ़िक़ह) में मेरे सामने इससे कठिन कोई मुद्दा नहीं आया, और वह यह है कि न्यायशास्त्र के सिद्धांतों (उसूल अल-फ़िक़ह) में, क्या नियम नामों की शुरुआत से संबंधित है या उनके अंत से? क्योंकि यदि हम कहें: वास्तव में नियम..."

(1) अल-इशराफ 4/219। कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उसी से है, और उसमें: "और यदि उसके बीच मौन था, तो वह कुछ भी नहीं है," बजाय इसके "यदि वहाँ सुमात (मौन) था... आदि।" (2) देखें अल-इस्तिधकार 16/156-157, और अल-तमहीद 3/230। (3) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 1/198। (4) (म) में: "मिन" (से)।

سورۃ البقرہ: آیت 230۔ صفحہ 89۔

عدت کے دوران خلع کے بعد طلاق کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے۔ ایک گروہ نے کہا: جب آدمی اپنی بیوی سے خلع کر لے، پھر عدت کے دوران اسے طلاق دے، تو جب تک وہ عدت میں ہے طلاق واقع ہو جائے گی۔ اسی طرح سعید بن المسیب، شریح، طاوس، نخعی، زہری، حکم، حماد، ثوری اور اصحاب الرائے نے کہا ہے۔ اس میں دوسرا قول یہ ہے کہ طلاق اس پر لازم نہیں ہوتی، اور یہ ابن عباس، ابن زبیر، عکرمہ، حسن، جابر بن زید، شافعی، احمد، اسحاق اور ابو ثور کا قول ہے، اور یہی امام مالک کا قول ہے؛ سوائے اس کے کہ مالک نے کہا: اگر اس نے اس سے اس شرط پر فدیہ لیا کہ وہ اسے طلاق دے دے [پھر اس نے اسے تین طلاقیں دیں] پے در پے اور تسلسل کے ساتھ جب اس نے اسے طلاق دی، تو وہ اس پر ثابت ہو جائے گی، اور اگر اس کے درمیان خاموشی ہو تو خاموشی کے بعد جو کچھ ہے وہ کچھ بھی نہیں ہے(1)۔ اور یہ اس لیے تھا کہ کلام کا تسلسل ایک دوسرے سے جڑا ہوا ہونا ایک ہی حکم کا موجب ہوتا ہے، اسی طرح جب اللہ کی قسم کے ساتھ استثناء متصل ہو تو وہ اثر انداز ہوتا ہے اور استثناء کا حکم ثابت ہو جاتا ہے، اور اگر وہ اس سے جدا ہو جائے تو اس کا پہلے کلام سے کوئی تعلق نہیں رہتا۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مطلب: {پھر اگر اس نے اسے طلاق دے دی} تیسری طلاق ہے {تو وہ اس کے بعد اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ اس کے علاوہ کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے}۔ اور اس پر اجماع ہے، اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

اور انہوں نے اس بارے میں اختلاف کیا کہ نکاح میں کیا کافی ہے، اور وہ کیا چیز ہے جو تحلیل (حلال ہونے) کو مباح کرتی ہے، تو سعید بن المسیب اور ان کے موافقین نے کہا: محض نکاح کا عقد کافی ہے، اور حسن بن ابی الحسن نے کہا: محض جماع کافی نہیں جب تک کہ انزال نہ ہو

جائے، اور علماء کی اکثریت اور تمام فقہاء اس طرف گئے ہیں کہ اس میں جماع کافی ہے، اور وہ دو ختنہ گاہوں کا ملنا ہے جو حد اور غسل کو واجب کرتا ہے، روزے اور حج کو فاسد کر دیتا ہے، میاں بیوی کو صاحبِ احصان بنا دیتا ہے، اور مکمل مہر کو واجب کر دیتا ہے(2)۔

ابن العربی نے کہا(3): "فقہ میں میرے سامنے اس سے زیادہ مشکل مسئلہ کوئی نہیں آیا، اور وہ یہ ہے کہ اصول فقہ میں کیا حکم کا تعلق ناموں کے آغاز سے ہے یا ان کے اختتام سے؟ پس اگر ہم کہیں کہ حکم..."

(1) الإشراف 4/219۔ قوسین کے درمیان جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے، اور اس میں ہے: "اور اگر اس کے درمیان خاموشی ہو، تو وہ کچھ نہیں ہے"، بجائے اس قول کے: "اگر اس کے درمیان صُمات (خاموشی) ہو... الخ"۔ (2) دیکھئے الاستذکار 16/156-157، اور التمہید 3/230۔ (3) احکام القرآن از ابن العربی 1/198۔ (4) (م) میں: "من"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 230

...relates to the beginning of names; then the school of thought of Sa’id ibn al-Musayyib (1) would be binding upon us. And if we say: the ruling relates to the ends of names; then it would be binding upon us to stipulate ejaculation along with the disappearance of the glans (penetration) for remarriage legality (ihlal), because that is the end of "tasting the honey" (al-'usaylah) according to what Al-Hasan said.

Ibn al-Mundhir said: The meaning of "tasting the honey" is sexual intercourse. On this are the majority of scholars except for Sa'id ibn al-Musayyib, who said: "As for the people, they say: She is not lawful for the first (husband) until the second one has intercourse with her. But I say: If he marries her in a valid marriage (2) without intending to make her lawful (tahlil); then there is no harm if the first one marries her." This is a view that we do not know of anyone agreeing with except for a group from the Khawarij, and the Sunnah suffices without needing anything else (3).

I say: Sa'id ibn Jubayr also held the same view as Sa'id ibn al-Musayyib; mentioned by Al-Nahhas in his book "Ma'ani al-Quran" (4). He said: The scholars agree that "nikah" (marriage) here means intercourse; because He said: {a husband other than him} (5), so the state of being a spouse preceded, thus "nikah" became intercourse; except for Sa'id ibn Jubayr, for he said: "Nikah" here means valid marriage if he did not intend to make her lawful.

I say: I think both of them were not reached by the hadith of al-'usaylah, or it was not authentic according to them, so they took the literal meaning of the Quran, which is the Almighty's saying: {until she marries a husband other than him} and Allah knows best (6).

The Imams narrated, and the wording is by Al-Daraqutni, from Aisha who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If a man divorces his wife three times, she is not lawful for him until she marries a husband other than him, and each of them tastes the 'honey' ('usaylah) of the other" (7).

---

(1) In (D), (Z), and (M): "It is binding on us to say as Sa’id said," and what is established is from (Kh) and (Zha), which is consistent with "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi. (2) Thus in the copies and Al-Ishraf, and in (M): "they married." (3) See Al-Ishraf 4/199-200. (4) 1/206, and see Tafsir al-Razi 6/112. (5) The word: "other than him," is from (M). (6) See Al-Tamhid 13/230, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/309. (7) Sunan al-Daraqutni 4/32-33, and it was also narrated by Ahmad (24651) similarly. The origin of

the hadith is in Sahih al-Bukhari (2639) and Muslim (1433) within the story of Rifa'ah's wife.

सूरह अल-बकराह: आयत २३०

...नामों के आरम्भ से संबंधित है; तो सईद बिन अल-मुसय्यिब (१) का मत हमारे लिए अनिवार्य हो जाता। और यदि हम कहें: निर्णय नामों के अंत से संबंधित है; तो हमारे लिए हलाला (वैधता) के लिए लिंग के प्रवेश के साथ-साथ वीर्यपात की शर्त लगाना अनिवार्य होगा, क्योंकि हसन के अनुसार यही "शहद चखने" (अल-उसायला) का अंत है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: "शहद चखने" का अर्थ संभोग है, और इस पर विद्वानों का बहुमत है सिवाय सईद बिन अल-मुसय्यिब के, जिन्होंने कहा: "जहाँ तक लोगों की बात है, वे कहते हैं: वह पहले (पति) के लिए तब तक हलाल नहीं है जब तक कि दूसरा उसके साथ संभोग न करे। लेकिन मैं कहता हूँ: यदि वह उससे वैध विवाह (२) करता है और उसका उद्देश्य हलाला नहीं है; तो पहले पति के लिए उससे विवाह करने में कोई बुराई नहीं है।" यह एक ऐसा मत है जिसके बारे में हम नहीं जानते कि ख्वारिज के एक समूह के अलावा कोई इससे सहमत है, और सुन्नत इसके अलावा किसी अन्य चीज़ की आवश्यकता नहीं छोड़ती (३)।

मैंने कहा: सईद बिन जुबैर ने भी वही कहा जो सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा था; इसका उल्लेख अल-नहस ने अपनी पुस्तक "मानी अल-कुरान" (४) में किया है। उन्होंने कहा: विद्वानों का मत है कि यहाँ "निकाह" का अर्थ संभोग है; क्योंकि अल्लाह ने कहा है: {उसके सिवा दूसरा पति} (५), तो पति-पत्नी होने की स्थिति पहले ही आ चुकी है, इसलिए "निकाह" यहाँ संभोग बन गया; सिवाय सईद बिन जुबैर के, क्योंकि उन्होंने कहा: यहाँ "निकाह" का अर्थ वैध विवाह है यदि उसका उद्देश्य उसे हलाल करना न हो।

मैंने कहा: मुझे लगता है कि उन दोनों तक "उसायला" वाली हदीस नहीं पहुँची, या वह उनके अनुसार प्रामाणिक नहीं थी, इसलिए उन्होंने कुरान के प्रत्यक्ष शब्दों को अपनाया, जो कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {जब तक वह उसके सिवा किसी और पति से निकाह न कर ले} और अल्लाह बेहतर जानता है (६)।

इमामों ने रिवायत किया है और अल-दारकुतनी के शब्द आयशा से हैं जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यदि कोई पुरुष अपनी पत्नी को तीन तलाक दे देता है, तो वह उसके लिए तब तक हलाल नहीं है जब तक कि वह उसके सिवा किसी अन्य पति से निकाह न कर ले, और वे दोनों एक-दूसरे का 'शहद' (उसायला) न चख लें" (७)।

(१) (द), (ज़) और (म) में: "हमें सईद की बात कहना लाज़िम है", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, और वह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" के अनुरूप है। (२) इसी प्रकार प्रतियों और अल-इशराफ में, और (म) में: "उन्होंने निकाह किया।" (३) देखें अल-इशराफ ४/१९९-२००। (४) १/२०६, और देखें तफसीर अल-राज़ी ६/११२। (५) शब्द: "उसके सिवा", (म) से है। (६) देखें अल-तमहीद १३/२३०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३०९। (७) सुनन अल-दारकुतनी ४/३२-३३, और इसे अहमद (२४६५१) ने भी इसी तरह निकाला है। हदीस का मूल सहीह अल-बुखारी (२६३९) और मुस्लिम (१४३३) में रिफ़ाअह की पत्नी की कहानी के अंतर्गत है।

سورة البقرہ: آیت ۲۳۰

...ناموں کے اوائل سے متعلق ہے؛ تو ہم پر سعید بن المسیب (۱) کا مذہب لازم ہو جاتا۔ اور اگر ہم کہیں: حکم ناموں کے اواخر سے متعلق ہے؛ تو ہم پر لازم ہوگا کہ ہم حلال ہونے (حلالہ) کے لیے حشفہ کے غائب ہونے (دخول) کے ساتھ انزال کی شرط لگائیں، کیونکہ حسن بصری کے قول کے مطابق یہی "عسیلہ" چکنے کا آخری مرحلہ ہے۔

ابن المنذر نے کہا: "عسیلہ" چکھنے کا مطلب جماع ہے، اور اس پر جمہور علماء کا اتفاق ہے سوائے سعید بن المسیب کے، انہوں نے کہا: "جہاں تک لوگوں کا تعلق ہے، وہ کہتے ہیں: وہ پہلے (شوہر) کے لیے حلال نہیں جب تک کہ دوسرا اس سے جماع نہ کرے، اور میں کہتا ہوں: اگر اس نے اس سے صحیح نکاح (۲) کیا اور اس سے اس کا مقصد حلالہ کرنا نہیں تھا؛ تو کوئی حرج نہیں کہ پہلا شوہر اس سے نکاح کر لے۔" یہ وہ قول ہے جس پر ہم نہیں جانتے کہ سوائے خوارج کے ایک گروہ کے کسی اور نے اتفاق کیا ہو، اور سنت اس کے علاوہ دیگر اقوال سے بے نیاز کر دیتی ہے (۳)۔

میں نے کہا: سعید بن المسیب والا قول سعید بن جبیر نے بھی کہا ہے؛ اس کا ذکر النحاس نے اپنی کتاب "معانی القرآن" (۴) میں کیا ہے۔ انہوں نے کہا: اہل علم اس پر متفق ہیں کہ یہاں "نکاح" سے مراد جماع ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿زَوْجًا غَيْرَهُ﴾ (۵) تو زوجیت پہلے ہی ثابت ہو چکی، پس نکاح یہاں جماع بن گیا؛ سوائے سعید بن جبیر کے، کیونکہ انہوں نے کہا: یہاں "نکاح" سے مراد صحیح شادی ہے اگر اس کا ارادہ اسے حلال کرنا نہ ہو۔

میں نے کہا: میرا خیال ہے کہ ان دونوں تک حدیثِ عسیلہ نہیں پہنچی، یا ان کے نزدیک وہ صحیح ثابت نہیں ہوئی، اس لیے انہوں نے قرآن کے ظاہر کو اختیار کیا، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ﴾ اور اللہ بہتر جانتا ہے (۶)۔

ائمہ نے روایت کیا ہے اور الفاظ دارقطنی کے ہیں، عائشہ رضی اللہ عنہا سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب آدمی اپنی بیوی کو تین طلاقیں دے دے تو وہ اس کے لیے حلال نہیں یہاں تک کہ وہ اس کے علاوہ کسی اور شوہر سے نکاح کر لے، اور وہ دونوں ایک دوسرے کا 'عسیلہ' چکھ لیں" (۷)۔

---

(۱) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "ہم پر لازم ہے کہ ہم سعید کے قول کے مطابق کہیں"، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہی ابن العربی کی "احکام القرآن" کے موافق ہے۔ (۲) نسخوں اور "الاشراف" میں اسی طرح ہے، اور (م) میں ہے: "تزوَّجا" (ان دونوں نے نکاح کیا)۔ (۳) دیکھئے "الاشراف" ۴ / ۱۹۹-۲۰۰۔ (۴) ۱ / ۲۰۶، اور دیکھئے "تفسیر رازی" ۶ / ۱۱۲۔ (۵) لفظ: "غیرہ" (اس کے علاوہ)، (م) سے ہے۔ (۶) دیکھئے "التمہید" ۱۳ / ۲۳۰، اور "المحرر الوجیز" ۱ / ۳۰۹۔ (۷) "سنن دارقطنی" ۴ / ۳۲-۳۳، اور اسے احمد (۲۴۶۵۱) نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ حدیث کی اصل صحیح بخاری (۲۶۳۹) اور مسلم (۱۴۳۳) میں رفاعہ کی بیوی کے قصے میں ہے۔

Some Hanafi scholars said: Whoever contracts a marriage according to the school of Sa'id ibn al-Musayyib, the judge has the right to annul it, and his disagreement is not considered; because it is outside the consensus (ijma') of the scholars.

Our scholars said: It is understood from his (the Prophet's) saying, peace and blessings be upon him: "Until each of them tastes the 'usayla' (sweetness/pleasure) of their partner," that they are equal in attaining the pleasure of intercourse. This is an argument for one of the two views held by us, which is that if a man has intercourse with her while she is asleep or unconscious, she does not become lawful (halal) for her previous husband who divorced her (mutalliq); because she did not taste the 'usayla,' as she did not perceive it.

The Third: An-Nasa'i narrated from Abdullah that he said: The Messenger of Allah (PBUH) cursed the woman who tattoos and the woman who gets tattooed, the woman who joins hair and the woman who gets hair joined, the consumer of usury (riba) and the one who pays it, and the 'muhallil' (the one who makes a woman lawful for her previous husband) and the 'muhallal lahu' (the previous husband for whom she is made lawful)(1).

At-Tirmidhi narrated from Abdullah bin Mas'ud that he said: The Messenger of Allah (PBUH) cursed the 'muhallil' and the 'muhallal lahu'(2). He said: This is a good authentic (hasan sahih) hadith. This hadith has been narrated from the Prophet (PBUH) through multiple chains(3), and the practice upon this is with the people of knowledge among the companions of the Prophet (PBUH), including Umar ibn al-Khattab, Uthman ibn Affan, Abdullah ibn Amr(4), and others. This is also the view of the jurists (fuqaha) among the Successors (Tabi'un). This is what Sufyan al-Thawri, Ibn al-Mubarak, ash-Shafi'i, Malik, Ahmad, and Ishaq say. I heard al-Jarud mentioning from Waki' that he held this view(5), and he said: "This chapter of the opinion of the 'people of reason' (ashab al-ra'y) should be discarded." Sufyan said: If a man marries a woman to make her lawful (for her previous husband), then it occurs to him to keep her, she is not lawful for him until he marries her with a new marriage contract.

Abu Umar bin Abd al-Barr(6) said: The scholars differed concerning the marriage of the 'muhallil'. Malik said:

(1) An-Nasa'i in Al-Mujtaba 6/149, and Al-Kubra (5511). It is also in Ahmad (4283). (2) Sunan At-Tirmidhi (1120). (3) Among them is the hadith of Ali (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (660), Abu Dawood (2077), At-Tirmidhi (1119), and Ibn Majah (1935). And the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (8287), and Al-Bayhaqi 7/208. And the hadith of Ibn Abbas and Uqbah bin Amir (may Allah be pleased with them) narrated by Ibn Majah (1934), (1936). (4) In (d), (z), and (m): 'Umar', and what is established is from (kh) and (dh), which matches Sunan At-Tirmidhi 3/429. (5) In (kh), (d), and (z): 'this', and what is established is from (dh) and (m), and the margin of (kh), which matches Sunan At-Tirmidhi. (6) In At-Tamhid 13/232-233.

कुछ हनफी विद्वानों ने कहा: जो कोई सईद इब्न अल-मुसय्यब के मत के अनुसार विवाह करता है, तो न्यायाधीश को इसे रद्द करने का अधिकार है, और उसके विरोध पर विचार नहीं किया जाता है; क्योंकि यह विद्वानों की आम सहमति (इज्मा) से बाहर है।

हमारे विद्वानों ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन से कि: "जब तक कि उनमें से प्रत्येक अपने साथी के'उसैला' (मिठास/आनंद) का स्वाद न चख ले," यह समझा जाता है कि वे संभोग के आनंद को प्राप्त करने में समान हैं। यह हमारे यहाँ दो विचारों में से एक के लिए एक तर्क है, जो यह है कि यदि कोई पुरुष उसके साथ संभोग करता है जबकि वह सो रही है या बेहोश है, तो वह उसके पिछले पति (जिसने उसे तलाक दिया था) के लिए हलाल नहीं होगी; क्योंकि उसने 'उसैला' का स्वाद नहीं चखा, क्योंकि उसे इसका एहसास नहीं हुआ।

तीसरा: अन-नसाई ने अब्दुल्लाह से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने गोदने वाली और गोदवाने वाली महिला पर, बाल जोड़ने वाली और बाल जुड़वाने वाली महिला पर, सूद (रिबा) खाने वाले और खिलाने वाले पर, और 'मुहल्लिल' (वह जो एक महिला को उसके पिछले पति के लिए हलाल बनाता है) और 'मुहल्लल लहू' (पिछला पति जिसके लिए उसे हलाल बनाया जाता है) पर लानत भेजी है(1)।

तिर्मिज़ी ने अब्दुल्लाह बिन मसऊद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने 'मुहल्लिल' और 'मुहल्लल लहू' पर लानत भेजी है(2)। उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है। यह हदीस नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कई रास्तों (सनदों) से रिवायत की गई है(3), और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों में ज्ञान वाले लोगों के पास इसी पर अमल है, जिनमें उमर इब्न अल-खत्ताब, उस्मान इब्न अफ़्फ़ान, अब्दुल्लाह इब्न अम्र(4) और अन्य शामिल हैं। यही ताबिईन के फुकहा (कानूनविदों) का भी मत है। सुफ़यान अल-थौरी, इब्न अल-मुबारक, अल-शाफ़िई, मालिक, अहमद और इसहाक़ भी यही कहते हैं। मैंने अल-जारूद को वकी' के हवाले से कहते सुना कि उन्होंने यह मत अपनाया(5), और उन्होंने कहा: "अहले राय (तर्क के लोगों) के मतों के इस अध्याय को फेंक दिया जाना चाहिए।" सुफ़यान ने कहा: यदि कोई पुरुष किसी महिला से उसे (उसके पिछले पति के लिए) हलाल करने के लिए निकाह करता है, फिर उसे उसे

अपने पास रखने का ख्याल आता है, तो वह उसके लिए हलाल नहीं होगी जब तक कि वह उससे नए निकाह के साथ विवाह न कर ले।

अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र(6) ने कहा: विद्वानों ने 'मुहल्लिल' के निकाह के बारे में मतभेद किया है, तो मालिक ने कहा:

(1) अल-मुज्तबा 6/149 में अन-नसाई, और अल-कुबरा (5511)। यह अहमद (4283) के पास भी है। (2) सुनन अत-तिर्मिज़ी (1120)। (3) उनमें अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस है जिसे अहमद (660), अबू दाऊद (2077), अत-तिर्मिज़ी (1119) और इब्न माजाह (1935) ने निकाला है। और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस जिसे अहमद (8287) और अल-बैहक़ी 7/208 ने निकाला है। और इब्न अब्बास और उक़्बा बिन आमिर (रज़ियल्लाहु अन्हुम) की हदीस जिसे इब्न माजाह (1934), (1936) ने निकाला है। (4) (द), (ज़) और (म) में: 'उमर', और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो सुनन अत-तिर्मिज़ी 3/429 के अनुरूप है। (5) (ख़), (द) और (ज़) में: 'यह', और जो स्थापित है वह (ज़) और (म) से है, और (ख़) का हाशिया, जो सुनन अत-तिर्मिज़ी के अनुरूप है। (6) अल-तमहीद 13/232-233 में।

بعض حنفی علماء نے کہا: جس نے سعید بن المسیب کے مسلک پر عقد کیا تو قاضی کے لیے اسے فسخ کرنا جائز ہے، اور اس میں ان کے اختلاف کا اعتبار نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ یہ علماء کے اجماع سے خارج ہے۔

ہمارے علماء نے کہا: آپ علیہ الصلاۃ والسلام کے اس قول سے کہ: "یہاں تک کہ ان میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کی 'عسیلہ' (مٹھاس/لطف) چکھ لے،" ان دونوں کا جماع کی لذت پانے میں برابر ہونا سمجھا جاتا ہے۔ یہ ہمارے ہاں ان دو اقوال میں سے ایک کے لیے دلیل ہے کہ اگر وہ سوتے ہوئے یا بے ہوشی کی حالت میں اس سے جماع کرے، تو وہ اپنے پہلے شوہر (مطلق) کے لیے حلال نہیں ہوگی؛ کیونکہ اس نے 'عسیلہ' نہیں چکھی؛ کیونکہ اسے اس کا احساس نہیں ہوا۔

تیسرا: نسائی نے عبداللہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے گودنے والی اور گودوانے والی، بال جوڑنے والی اور جوڑوانے والی، سود کھانے والے اور کھلانے والے، اور 'محلل' (حلالہ کرنے والا) اور 'محلل لہ' (جس کے لیے حلالہ کیا گیا) پر لعنت فرمائی ہے(1)۔

ترمذی نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے 'محلل' اور 'محلل لہ' پر لعنت فرمائی ہے(2)۔ اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور یہ حدیث نبی ﷺ سے کئی سندوں سے مروی ہے(3)، اور نبی ﷺ کے اصحاب میں سے اہل علم کا اسی پر عمل ہے، جن میں عمر بن الخطاب، عثمان بن عفان، عبداللہ بن عمرو(4) اور دیگر شامل ہیں۔ یہی تابعین کے فقہاء کا قول ہے، اور سفیان ثوری، ابن المبارک، شافعی، مالک، احمد اور اسحاق بھی یہی کہتے ہیں۔ میں نے جارود کو وکیع سے ذکر کرتے ہوئے سنا کہ انہوں نے یہی کہا ہے(5)، اور کہا: "اصحابِ رائے کے اقوال میں سے اس باب کو پھینک دینا چاہیے۔" سفیان نے کہا: جب کوئی شخص عورت سے اس

لیے شادی کرے کہ اسے (پہلے شوہر کے لیے) حلال کر دے، پھر اسے یہ خیال آئے کہ اسے اپنے پاس رکھ لے، تو وہ اس کے لیے حلال نہیں ہوگی جب تک کہ وہ اس سے نئے نکاح کے ساتھ شادی نہ کر لے۔

ابو عمر بن عبد البر(6) نے کہا: علماء نے نکاحِ محلل کے بارے میں اختلاف کیا ہے، تو مالک نے کہا:

(1) نسائی فی المجتبیٰ 149/6، اور الکبریٰ (5511)۔ اور یہ احمد (4283) کے پاس ہے۔ (2) سنن ترمذی (1120)۔ (3) ان میں سے علی رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے جسے احمد (660)، ابو داؤد (2077)، ترمذی (1119) اور ابن ماجہ (1935) نے نکالا ہے۔ اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث جسے احمد (8287)، اور بیہقی 208/7 نے نکالا ہے۔ اور ابن عباس، اور عقبہ بن عامر رضی اللہ عنہم کی حدیث جسے ابن ماجہ (1934)، (1936) نے نکالا ہے۔ (4) (د) اور (ز) اور (م) میں: عمر، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو سنن ترمذی 429/3 کے موافق ہے۔ (5) (خ) اور (د) اور (ز) میں: هذا، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (م) سے ہے، اور (خ) کا حاشیہ، جو سنن ترمذی کے موافق ہے۔ (6) التمہید 232/13-233 میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 230, Page 92

The 'muhallil' (the intervening husband) does not remain in his marriage until he initiates a new marriage. If he consummates it, she is entitled to a dower like her peers. His consummation does not make her lawful for her first husband, whether they knew or not, if he married her specifically to make her lawful. His marriage is not confirmed and is annulled; this was stated by Al-Thawri and Al-Awza'i.

There is a second opinion narrated from Al-Thawri regarding 'nikah al-khiyar' (optional marriage) and 'muhallil' marriage, stating that the marriage is valid and the condition is void. This is the opinion of Ibn Abi Layla regarding that and regarding 'mut'ah' marriage.

It was narrated from Al-Awza'i regarding 'muhallil' marriage: "Evil is what he has done, but the marriage is valid."

Abu Hanifa, Abu Yusuf, and Muhammad said: The marriage is valid if (1) he consummates it with her, and he has the right to keep her if he wishes. Abu Hanifa and his companions once said: She is not lawful for the first husband if he married her to make her lawful. Another time they said: She becomes lawful for him through this marriage if he has intercourse with her and divorces her. They did not differ that (2) this husband's marriage is valid, and that he has the right to remain in it.

A third opinion: Al-Shafi'i said: If he says, "I marry you to make you lawful [to your former husband], then there is no marriage between us after that," then this is a type of 'mut'ah' marriage, which is invalid, not confirmed, and annulled. Even if he had intercourse based on this, it would not be 'tahlil' (making her lawful). If he married her in an absolute marriage without stipulating 'tahlil', Al-Shafi'i has two opinions in his old book: one similar to Malik's view, and the other similar to Abu Hanifa's view. His opinion did not change in his new Egyptian book: the marriage is valid if 'tahlil' was not stipulated, which is the view of Dawud.

I [the author] say: Al-Mawardi narrated from Al-Shafi'i that if 'tahlil' was stipulated before the contract, the marriage is valid and makes her lawful for the first husband. But if they stipulated it in the contract, the marriage is void and does not make her lawful for the first. He said: This is the view of Al-Shafi'i.

Al-Hasan and Ibrahim said: If any of the three [involved parties] intends 'tahlil', the marriage is corrupted; and this is a strict view.

Salim and Al-Qasim said: There is no harm in marrying her to make her lawful if the couple does not know, and it is...

(1) In (M): If. (2) In (M): In that.

सूरह अल-बकरा: आयत 230, पृष्ठ 92

मुहल्लि (हलाला करने वाला) अपने निकाह पर तब तक स्थिर नहीं रहता जब तक कि वह नया निकाह शुरू न करे। यदि वह संभोग करता है, तो उसे उसके जैसी महिलाओं के बराबर मेहर का हक है। उसका संभोग उसे उसके पहले पति के लिए हलाल नहीं बनाता है, चाहे उन्हें पता हो या न हो, यदि उसने उसे हलाल करने के लिए उससे निकाह किया हो। उसके निकाह को मान्यता नहीं दी जाती और उसे रद्द कर दिया जाता है; यह बात अल-थौरी और अल-औज़ाई ने कही है।

थौरी से 'निकाह अल-खियार' (वैकल्पिक निकाह) और 'मुहल्लि' निकाह के बारे में एक दूसरी राय यह बताई गई है कि निकाह जायज़ है और शर्त अमान्य है। इब्न अबी लैला की भी यही राय है, इस बारे में और निकाह मुता के बारे में भी।

औज़ाई से मुहल्लि निकाह के बारे में उद्धृत किया गया है: "उसने जो किया वह बुरा है, लेकिन निकाह जायज़ है।"

अबू हनीफ़ा, अबू यूसुफ़ और मुहम्मद ने कहा: निकाह जायज़ है यदि (1) वह उसके साथ संभोग करता है, और यदि वह चाहे तो उसे अपनी पत्नी के रूप में रख सकता है। अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने एक बार कहा: वह पहले पति के लिए हलाल नहीं है यदि उसने उसे हलाल बनाने के लिए निकाह किया। दूसरी बार उन्होंने कहा: इस निकाह से वह उसके लिए हलाल हो जाती है यदि वह उसके साथ संभोग करता है और उसे तलाक दे देता है। वे इस बात पर असहमत नहीं थे कि (2) इस पति का निकाह सही है, और वह इस पर कायम रह सकता है।

एक तीसरी राय: अल-शाफई ने कहा: यदि वह कहता है, "मैं तुमसे निकाह करता हूँ ताकि तुम्हें (पूर्व पति के लिए) हलाल कर दूँ, फिर उसके बाद हमारे बीच कोई निकाह नहीं है," तो यह निकाह मुता का एक रूप है, जो अमान्य है, मान्य नहीं किया जाता और रद्द कर दिया जाता है। भले ही उसने इस आधार पर संभोग किया हो, यह 'तहलील' (हलाल करना) नहीं होगा। यदि उसने उससे बिना किसी शर्त के निकाह किया, जिसमें तहलील की शर्त नहीं रखी गई थी, तो अल-शाफई की अपनी पुरानी किताब में इस बारे में दो राय हैं: एक मलिक की राय जैसी, और दूसरी अबू हनीफ़ा की राय जैसी। उनकी नई मिस्री किताब में उनकी राय अलग नहीं थी: निकाह सही है यदि शर्त नहीं रखी गई थी, और यही दाऊद की राय है।

मैंने [लेखक ने] कहा: अल-मावर्दी ने अल-शाफई से उद्धृत किया कि यदि निकाह के अनुबंध से पहले तहलील की शर्त रखी गई थी, तो निकाह सही है और उसे पहले पति के लिए हलाल कर देता है। लेकिन अगर उन्होंने अनुबंध में इसकी शर्त रखी, तो निकाह अमान्य है और उसे पहले पति के लिए हलाल नहीं करता है। उन्होंने कहा: यही अल-शाफई की राय है।

अल-हसन और इब्राहिम ने कहा: यदि तीनों पक्षों में से कोई भी तहलील का इरादा रखता है, तो निकाह खराब हो जाता है; और यह एक सख्त राय है।

सलीम और अल-कासिम ने कहा: यदि जोड़े को पता न हो, तो उसे हलाल करने के इरादे से निकाह करने में कोई बुराई नहीं है, और यह...

(1) संस्करण (म) में: यदि। (2) संस्करण (म) में: कि।

سورہ بقرہ: آیت 230، صفحہ 92

محلل (حلالہ کرنے والا) اپنے نکاح پر قائم نہیں رہتا جب تک کہ وہ نئے نکاح کا آغاز نہ کرے۔ اگر اس نے صحبت کی تو عورت کے لیے اس کی مثل مہر ہے۔ اس کی صحبت اسے پہلے شوہر کے لیے حلال نہیں کرتی، خواہ ان کو علم ہو یا نہ ہو، اگر اس نے اسے حلال کرنے کے لیے اس سے نکاح کیا ہو۔ اس کا نکاح برقرار نہیں رکھا جاتا اور فسخ کر دیا جاتا ہے، ثوری اور اوزاعی کا یہی قول ہے۔

ثوری سے نکاح خیار اور محلل کے بارے میں دوسرا قول مروی ہے کہ نکاح جائز ہے اور شرط باطل ہے، اور یہی ابن ابی لیلیٰ کا قول ہے اس بارے میں اور نکاح متعہ کے بارے میں۔

اوزاعی سے محلل کے نکاح کے بارے میں مروی ہے: "برا کیا جو اس نے کیا، لیکن نکاح جائز ہے۔"

امام ابو حنیفہ، ابو یوسف اور محمد نے کہا: نکاح جائز ہے جب (1) اس نے دخول کر لیا ہو، اور وہ چاہے تو اسے روک سکتا ہے۔ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے ایک بار کہا: وہ پہلے کے لیے حلال نہیں اگر اس نے اسے حلال کرنے کے لیے نکاح کیا۔ اور دوسری بار انہوں نے کہا: وہ اس نکاح کے ذریعے اس کے لیے حلال ہو جائے گی اگر اس نے اس سے جماع کیا اور اسے طلاق دے دی۔ ان کا اس میں اختلاف نہیں تھا کہ (2) اس شوہر کا نکاح صحیح ہے، اور وہ اس پر قائم رہ سکتا ہے۔

ایک تیسرا قول: شافعی نے کہا: اگر وہ کہے: "میں تم سے اس لیے نکاح کرتا ہوں کہ تمہیں حلال کر دوں، پھر اس کے بعد ہمارے درمیان کوئی نکاح نہیں،" تو یہ نکاح متعہ کی ایک قسم ہے، اور

یہ فاسد ہے، برقرار نہیں رکھا جاتا اور فسخ کر دیا جاتا ہے، اور اگر اس نے اس پر صحبت کی تو یہ تلیل نہیں ہوگی۔ اگر اس نے مطلق نکاح کیا جس میں تلیل کی شرط نہ لگائی گئی ہو، تو شافعی کے اپنی قدیم کتاب میں اس بارے میں دو اقوال ہیں: ایک مالک کے قول کی طرح، اور دوسرا ابو حنیفہ کے قول کی طرح۔ ان کا قول ان کی نئی مصری کتاب میں مختلف نہیں ہوا کہ نکاح صحیح ہے اگر شرط نہ لگائی گئی ہو، اور یہی داؤد کا قول ہے۔

میں [مصنف] کہتا ہوں: ماوردی نے شافعی سے روایت کی ہے کہ اگر عقد سے پہلے تحلیل کی شرط لگائی گئی تو نکاح صحیح ہے اور اسے پہلے کے لیے حلال کر دیتا ہے، اور اگر انہوں نے عقد میں اس کی شرط لگائی تو نکاح باطل ہے اور اسے پہلے کے لیے حلال نہیں کرتا۔ انہوں نے کہا: یہی شافعی کا قول ہے۔

حسن اور ابراہیم نے کہا: اگر ان تینوں [فریقین] میں سے کسی نے تحلیل کا ارادہ کیا تو نکاح فاسد ہو گیا؛ اور یہ سختی والا قول ہے۔

سالم اور قاسم نے کہا: اسے حلال کرنے کے لیے نکاح کرنے میں کوئی حرج نہیں اگر میاں بیوی کو علم نہ ہو، اور یہ...

(1) نسخہ (م) میں: إن (اگر)۔ (2) نسخہ (م) میں: في أن (اس میں کہ)۔

93 Surah Al-Baqarah: Verse 230

...rewarded; and this was stated by Rabi'ah and Yahya ibn Sa'id, and also by Dawud ibn Ali, provided that it was not explicitly mentioned as a condition at the time of the contract (1).

Fourth: The basis of the marriage for 'tahlil' (halala) according to our scholars is with the marrying husband, regardless of whether he stipulated it or intended it. Whenever any such thing exists, his marriage is invalid and he shall not be allowed to remain in it, nor does his intercourse make the woman lawful for her previous husband. The knowledge or ignorance of the divorcing husband in this matter is equal. It has been said: If he knows that the person marrying her did so for that purpose, he should refrain from taking her back (3). According to Malik, she is not made lawful except by a marriage of desire based on his need for her, not intending 'tahlil', and his intercourse with her must be a permissible one; she should not be fasting, in a state of ihram, nor menstruating, and the husband must be a mature Muslim.

Al-Shafi'i said: If he had intercourse with her through a valid marriage and the glans penis disappeared into her vagina, then they have tasted the 'sweetness'. This is regardless of whether the sexual capacity was strong or weak, whether he inserted it with his hand or hers (4), and whether it was from a child, an adolescent, or a person with a partial amputation who still has enough left to insert like a non-castrated person, and regardless of whether the husband had intercourse with her while she was in ihram or fasting. All of this—as Shafi'i described—is the opinion of Abu Hanifa and his companions, al-Thawri, al-Awza'i, and al-Hasan ibn Salih, and the opinion of some of Malik's companions (5).

Fifth: Ibn Habib said: And if he marries her; then if he likes her, he keeps her, otherwise; if he intended to be rewarded for legalizing her (tahlil), it is not permissible, because his marriage was mixed with the intention of 'tahlil', and she does not become lawful for the first husband through it (6).

Sixth: A master's intercourse with his female slave whose husband has irrevocably divorced her does not make her lawful [for the first husband]; as he is not a husband. It was narrated from Ali ibn Abi Talib (7), and it is the opinion of 'Abidah, Masruq, al-Sha'bi, and Ibrahim.

(1) See Al-Istidhkar 16/160, Al-Tamhid 13/233-234, Al-Kafi 2/534, Al-Bayan wa al-Tahsil 4/385, where it occurs: "it is very far-fetched," instead of: "and this is a strictness." (2) In (M): The basis for the permissibility of marriage. (3) Al-Kafi 2/533-534. (4) In the copies and Al-Tamhid: 'or', and the one established is from (M). (5) Al-Tamhid 13/229-230 and what is between brackets is from it, see Al-Istidhkar 16/157-158. (6) See Al-Nawadir wa al-Ziyadat 4/582, and Al-Bayan wa al-Tahsil 4/386. (7) Recorded by Abd al-Razzaq (10804).

93 सूरह अल-बक़रह: आयत 230

...पुण्य प्राप्त होगा; और यही रबीअह और यहया बिन सईद ने कहा है, और दाऊद बिन अली ने भी यही कहा है, यदि अनुबंध के समय इसे शर्त के रूप में स्पष्ट न किया गया हो (1)।

चौथा: हमारे विद्वानों के अनुसार 'निकाह अल-तहलील' (हलाला) का आधार विवाह करने वाले पति पर है, चाहे वह शर्त रखी गई हो या मन में इरादा हो। जब भी इनमें से कुछ भी हो, उसका निकाह अमान्य हो जाता है और उसे बरकरार नहीं रखा जाएगा, और उसका संभोग महिला को उसके(पूर्व) पति के लिए वैध नहीं बनाता है। तलाक देने वाले पति का इस बारे में ज्ञान या अज्ञान बराबर है। यह कहा गया है: यदि उसे पता चले कि विवाह करने वाले ने इसी उद्देश्य से उससे निकाह किया है, तो उसे उसे वापस लेने से बचना चाहिए (3)। मालिक के अनुसार, वह केवल तभी वैध होती है जब विवाह उसकी इच्छा और आवश्यकता के लिए हो, न कि 'तहलील' के उद्देश्य से, और उसका संभोग वैध संभोग हो; महिला उपवास में, एहराम की स्थिति में, या मासिक धर्म में न हो, और पति वयस्क और मुस्लिम हो।

शाफ़ई ने कहा: यदि उसने सही निकाह के माध्यम से उसके साथ संभोग किया और सुपारी (glans) को उसके योनि में प्रवेश कराया, तो उन्होंने 'मिठास' (लज्जत) चख ली है। इसमें निकाह की शक्ति प्रबल हो या क्षीण, समान है। चाहे उसने इसे अपने हाथ से प्रवेश कराया हो या उसके(4), और चाहे वह किसी बालक, किशोर या ऐसे व्यक्ति से हो जिसका लिंग कटा हो लेकिन इतना शेष हो कि वह प्रवेश कर सके, समान है। और चाहे पति ने उसके साथ एहराम की स्थिति में या उपवास के दौरान संभोग किया हो। शाफ़ई के वर्णन के अनुसार, यह सब अबू हनीफा और उनके साथियों, अल-थौरी, अल-औज़ाई और अल-हसन बिन सालेह का मत है, और मालिक के कुछ साथियों का भी यही मत है (5)।

पाँचवां: इब्न हबीब ने कहा: यदि वह उससे विवाह करता है; और यदि वह उसे पसंद आती है तो उसे अपने पास रखता है, अन्यथा; उसने उसे वैध करने (हलाला) में पुण्य की नियत की हो, तो यह जायज़ नहीं है, क्योंकि उसके निकाह में 'तहलील' की नीयत शामिल थी, और इससे वह पहले पति के लिए वैध नहीं होती (6)।

छठा: मालिक का अपनी उस दासी के साथ संभोग करना जिसका पति उसे अंतिम तलाक (तलाक-ए-बत्त) दे चुका हो, उसे (पहले पति के लिए) वैध नहीं बनाता; क्योंकि वह (मालिक) पति नहीं है। यह

अली बिन अबी तालिब (7) से वर्णित है, और यही अबीदाह, मसरूक, अल-शाबी और इब्राहिम का मत है।

(1) देखें अल-इस्तिज़कार 16/160, अल-तमहीद 13/233-234, अल-काफ़ी 2/534, अल-बयान वा अल-तहसील 4/385, जिसमें आया है: "यह बहुत दूर की बात है," इसके बजाय: "और यह सख्ती है।" (2) (म) में: निकाह की वैधता का आधार। (3) अल-काफ़ी 2/533-534। (4) प्रतियों और अल-तमहीद में: 'या', और स्थापित पाठ (म) से है। (5) अल-तमहीद 13/229-230 और कोष्ठक के बीच का अंश उसी से है, देखें अल-इस्तिज़कार 16/157-158। (6) देखें अल-नवादिर वा अल-ज़ियादात 4/582, और अल-बयान वा अल-तहसील 4/386। (7) अब्द अल-रज़्ज़ाक द्वारा संकलित (10804)।

۹۳ سورہ البقرہ: آیت ۲۳۰

...اجر ملے گا؛ اور یہی بات ربیعہ اور یحییٰ بن سعید نے کہی ہے، اور داؤد بن علی نے بھی یہی کہا ہے بشرطیکہ عقد کے وقت اس کی شرط ظاہر نہ کی گئی ہو (۱)۔

چوتھی بات: ہمارے علماء کے نزدیک نکاحِ تحلیل (حلالہ) کا مدار نکاح کرنے والے شوہر پر ہے، چاہے اس نے اس کی شرط رکھی ہو یا نیت کی ہو، جب بھی ان میں سے کچھ پایا گیا تو اس کا نکاح فاسد ہو گیا اور اسے برقرار نہیں رکھا جائے گا، اور اس کی وطء (جماع) عورت کو اس کے (سابقہ) شوہر کے لیے حلال نہیں کرے گی۔ طلاق دینے والے شوہر کا اس بارے میں علم ہونا یا جاہل ہونا برابر ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: اگر اسے علم ہو جائے کہ نکاح کرنے والے نے اس سے اسی غرض سے نکاح کیا ہے تو اسے چاہیے کہ اس سے رجوع کرنے سے پرہیز کرے (۳)۔ امام مالک کے نزدیک عورت حلال نہیں ہوتی مگر رغبت کے نکاح سے جو اس کی ضرورت کی بنا پر ہو، اور اس سے مقصود تحلیل نہ ہو، اور اس کی وطء (جماع) وطءِ مباح ہو؛ عورت روزے سے نہ ہو، نہ حالتِ احرام میں ہو اور نہ ہی ایامِ حیض میں ہو، اور شوہر بالغ مسلمان ہو۔

امام شافعیؒ نے فرمایا: اگر اس نے صحیح نکاح کے ذریعے اس سے صحبت کی اور حشفہ (عضوِ تناسل کا اگلا حصہ) اس کی شرمگاہ میں غائب کر دیا، تو دونوں نے 'عسیلہ' (لذت) چکھ لی، اور اس میں جماع کی قوت زیادہ ہو یا کم، برابر ہے۔ چاہے اس نے اسے اپنے ہاتھ سے داخل کیا ہو یا اس (عورت) کے ہاتھ سے (۴)، اور چاہے یہ کسی بچے، مراہق (قریب البلوغ لڑکے) یا ایسے شخص سے ہو جس کا عضوِ تناسل کٹا ہوا ہو لیکن اس کا کچھ حصہ باقی ہو جو غائب کیا جا سکے جیسے غیر خصی شخص غائب کرتا ہے، اور برابر ہے کہ شوہر نے اس سے حالتِ احرام میں یا روزے کی حالت میں جماع کیا ہو۔ اور یہ سب کچھ—جیسا کہ شافعی نے بیان کیا—امام ابوحنیفہ

اور ان کے اصحاب، ثوری، اوزاعی اور حسن بن صالح کا قول ہے، اور امام مالکؒ کے بعض اصحاب کا بھی یہی قول ہے (۵)۔

پانچویں بات: ابن حبیب نے کہا: اگر اس نے اس سے نکاح کیا؛ پھر اگر وہ اسے پسند آ گئی تو اسے روک لیا، ورنہ؛ اس نے اس کی تحلیل میں اجر کا ارادہ کیا ہو، تو یہ جائز نہیں ہے، اس وجہ سے کہ اس کے نکاح میں نیتِ تحلیل شامل تھی، اور وہ اس طرح پہلے شوہر کے لیے حلال نہیں ہوتی (۶)۔

چھٹی بات: سید (آقا) کا اپنی اس لونڈی سے جماع کرنا جس کا شوہر اسے طلاقِ بتہ دے چکا ہو، اسے حلال نہیں کرتا؛ کیونکہ وہ شوہر نہیں ہے، یہ علی بن ابی طالبؓ سے مروی ہے (۷)، اور یہی عبیدہ، مسروق، شعبی اور ابراہیم کا قول ہے۔

(۱) دیکھیے الاستذکار ۱۶/۱۶۰، والتمہید ۱۳/ ۲۳۳-۲۳۴، والکافی ۲/ ۵۳۴، والبیان والتحصیل ۴/ ۳۸۵، اور اس میں واقع ہے: "وهو بعيد جداً" (اور یہ بہت بعید ہے)، بجائے اس کے: "وهذا تشديد" (اور یہ سختی ہے)۔ (۲) نسخہ (م) میں: "مدار جواز نكاح" (نکاح کے جواز کا مدار)۔ (۳) الکافی ۲/ ۵۳۴-۵۳۳۔ (۴) نسخوں اور التمہید میں: "أو" (یا)، اور ثابت شدہ نسخہ (م) سے ہے۔ (۵) التمہید ۱۳/ ۲۳۰-۲۲۹ اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور دیکھیے الاستذکار ۱۶/ ۱۵۸-۱۵۷۔ (۶) دیکھیے النوادر والزیادات ۴/ ۵۸۲، والبیان والتحصیل ۴/ ۳۸۶۔ (۷) اسے عبد الرزاق نے نکالا ہے (۱۰۸۰۴)۔

٩٤ Surah Al-Baqarah: Verse 230

...and Jabir bin Zaid, Sulayman bin Yasar, Hammad bin Abi Sulayman, and Abu az-Zinad; this is the view of the majority of the jurists of the cities. It is reported from Uthman, Zaid bin Thabit, and az-Zubayr contrary to that, that she becomes lawful for him if her master has intercourse with her, not intending by that deception or making her lawful (tahlil), and she returns to her husband with a [new] proposal and dowry. The first opinion is more correct due to the Almighty's saying: {until she marries a husband other than him} [Quran 2:230]. The master only has authority through ownership by the right hand, and this is clear (1).

Seventh: In Malik's Muwatta (2), it reached him that Sa'id bin al-Musayyib and Sulayman bin Yasar were asked about a man who married his slave-man to his slave-girl, then the slave divorced her irrevocably (al-battah), then her master gifted her to him. Does she become lawful for him through ownership by the right hand? They said: She is not lawful for him until she marries another husband.

Eighth: It was narrated from (3) Malik (4) that he asked Ibn Shihab about a man who had a slave-woman under him [as a wife], then he bought her after he had divorced her once. He said: She is lawful for him through ownership by his right hand as long as he has not finalized her divorce (three times). If he has finalized her divorce, then she is not lawful for him through ownership by his right hand until she marries another husband. Abu Umar (5) said: On this is the majority of scholars and leaders of fatwa: Malik, ath-Thawri, al-Awza'i, ash-Shafi'i, Abu Hanifa, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr. Ibn Abbas, Ata, Tawus, and al-Hasan used to say: If the one who finalized her divorce buys her, she becomes lawful for him through ownership by the right hand, based on the generality of the Almighty's saying: {or those whom your right hands possess} [An-Nisa: 3]. Abu Umar said: This is an erroneous statement; because the Almighty's saying: {or those whom your right hands possess} does not permit mothers or sisters, and likewise the rest of the prohibited [categories].

Ninth: If a Muslim divorces his dhimmi (non-Muslim citizen) wife (6) three times, and then a dhimmi marries her and consummates the marriage, then divorces her; a group said: The dhimmi is a husband for her, and she may return to the first one; thus they said...

(1) See Al-Istidhkār 16/243-247. (2) 2/537. (3) His words: 'narrated from' are not in the manuscript copies. (4) In Al-Muwatta 2/538. (5) In Al-Istidhkār 16/242-243. (6) The word: 'his wife', from (d) and (m).

९४ सूरह अल-बकरा: आयत २३०

...और जाबिर बिन ज़ैद, सुलेमान बिन यसर, हम्माद बिन अबी सुलेमान और अबू अज़-ज़िनाद; और यही शहरों के अधिकांश फ़क़ीहों (धर्मशास्त्रियों) का मत है। उस्मान, ज़ैद बिन साबित और अज़-ज़ुबैर से इसके विपरीत रिवायत है कि यदि उसका स्वामी उसके साथ संभोग करता है, जिसका उद्देश्य धोखा देना या हलाल करना (तहलील) न हो, तो वह उसके लिए हलाल हो जाती है, और वह एक [नए] प्रस्ताव और महर के साथ अपने पति के पास लौट जाती है। पहला मत अधिक सही है क्योंकि सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन है: {जब तक कि वह उसके अतिरिक्त किसी अन्य पति से निकाह न कर ले} [कुरान २:२३०]। स्वामी को केवल 'मल्क-ए-यमीन' (दाहिने हाथ के स्वामित्व) के माध्यम से अधिकार प्राप्त है, और यह स्पष्ट है (१)।

सातवाँ: मलिक की मुवत्ता (२) में, उन्हें यह सूचना मिली कि सईद बिन अल-मुसय्यिब और सुलेमान बिन यसर से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने अपने गुलाम का निकाह अपनी एक दासी से करा दिया, फिर गुलाम ने उसे पूर्णत: तलाक दे दिया, फिर उसके स्वामी ने उसे उसे ही उपहार में दे दिया। क्या वह उसके लिए 'मल्क-ए-यमीन' के माध्यम से हलाल है? उन्होंने कहा: वह उसके लिए तब तक हलाल नहीं है जब तक कि वह किसी अन्य पति से निकाह न कर ले।

आठवाँ: मलिक (४) से रिवायत (३) है कि उन्होंने इब्न शिहाब से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा जिसकी पत्नी एक दासी थी, फिर उसने उसे एक तलाक देने के बाद खरीद लिया। उन्होंने कहा: वह उसके लिए 'मल्क-ए-यमीन' के माध्यम से हलाल है जब तक कि उसने उसका तलाक अंतिम (तीन बार) न कर दिया हो। यदि उसने उसका तलाक अंतिम कर दिया है, तो वह उसके लिए 'मल्क-ए-यमीन' के माध्यम से तब तक हलाल नहीं है जब तक कि वह किसी अन्य पति से निकाह न कर ले। अबू उमर (५) ने कहा: इसी पर विद्वानों और फ़तवा देने वाले इमामों का समूह है: मलिक, अत-थौरी, अल-औज़ाई, अश-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा, अहमद, इसहाक़ और अबू थौर। इब्न अब्बास, अता, ताऊस और अल-हसन कहते थे: यदि वह व्यक्ति जिसने उसे अंतिम रूप से तलाक दे दिया था उसे खरीद लेता है, तो वह उसके लिए 'मल्क-ए-यमीन' के माध्यम से हलाल हो जाती है, सर्वशक्तिमान अल्लाह के इस सामान्य कथन के आधार पर: {या जिनके स्वामी तुम्हारे दाहिने हाथ बने हैं} [अन-निसा: ३]। अबू उमर ने कहा: यह कथन त्रुटिपूर्ण है; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन: {या जिनके स्वामी तुम्हारे दाहिने हाथ बने हैं} माताओं या बहनों को अनुमत नहीं करता है, और इसी तरह अन्य प्रतिबंधित श्रेणियों को भी।

नौवाँ: यदि एक मुस्लिम अपनी धिम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) पत्नी (६) को तीन तलाक दे देता है, फिर एक धिम्मी उससे निकाह करता है और संभोग करता है, फिर उसे तलाक दे देता है; तो एक समूह ने कहा: धिम्मी उसके लिए एक पति है, और वह पहले पति के पास लौट सकती है; इसी तरह उन्होंने कहा...

(१) अल-इस्तिज़कार १६/२४३-२४७ देखें। (२) २/५३७। (३) उनके शब्द: 'रिवायत है', पांडुलिपि प्रतियों में नहीं हैं। (४) मुवत्ता २/५३८ में। (५) अल-इस्तिज़कार १६/२४२-२४३ में। (६) शब्द: 'उसकी पत्नी', (द) और (म) से।

٩٤ سوره البقره: آيت ٢٣٠

وجابر بن زيد وسليمان بن يسار وحَمَّاد بن أبي سليمان وأبي الزناد، وعليه جماعةُ فقهاء الأمصار. ويُروى عن عثمان وزيد بن ثابت والزبير خلاف ذلك، وأنه يُحلُّها إذا غَشِيَها سيدُها غِشياناً لا يريد بذلك مخادعةً ولا إحلالاً، وترجع إلى زوجها بخطبةٍ وصداق. والقول الأوَّلُ أصحُّ؛ لقوله تعالى: ﴿حَتَّى تَنكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ﴾ والسيد إنما تسلَّط بملك اليمين، وهذا واضح(١).

السابعة: في موطأ مالك(٢) أنه بلغه أنَّ سعيد بن المسيب وسليمان بن يسار سئلا عن رجل زوَّج عبداً له جارية له، فطلَّقها العبدُ البتة، ثم وهبها سيدُها له، هل تحلُّ له بملك اليمين؟ فقالا: لا تحل له حتى تنكح زوجاً غيره.

الثامنة: رُوي عن(٣) مالك(٤) أنه سأل ابن شهاب عن رجل كانت تحته أمةٌ مملوكة، فاشتراها وقد كان طلَّقها واحدة، فقال: تحلُّ له بملك يمينه ما لم يبتَّ طلاقها، فإن بتَّ طلاقها فلا تحلُّ له بملك يمينه حتى تنكح زوجاً غيره. قال أبو عمر(٥): وعلى هذا جماعةُ العلماء وأئمة الفتوى: مالك والثوري والأوزاعي والشافعي وأبو حنيفة وأحمد وإسحاق وأبو ثور. وكان ابن عباس وعطاء وطاوس والحسنُ يقولون: إذا اشتراها الذي بتَّ طلاقها حلَّت له بملك اليمين، على عموم قوله عز وجل: ﴿أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾ [النساء: ٣]. قال أبو عمر: وهذا خطأٌ من القول؛ لأنَّ قوله عزَّ وجلَّ: ﴿أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾ لا يبيح الأمهاتِ ولا الأخوات، فكذلك سائر المحرَّمات.

التاسعة: إذا طلَّق المسلم زوجته(٦) الذمِّية ثلاثاً، فنكحها ذميٌّ ودخل بها، ثم طلَّقها؛ فقالت طائفة: الذميُّ زوجٌ لها، ولها أن ترجع إلى الأوَّل؛ هكذا قال

(١) انظر الاستذكار ١٦/ ٢٤٣-٢٤٧. (٢) ٢/ ٥٣٧. (٣) قوله: روي عن، ليس في النسخ الخطية. (٤) في الموطأ ٢/ ٥٣٨. (٥) في الاستذكار ١٦/ ٢٤٢-٢٤٣. (٦) لفظة: زوجته، من (د) و (م).

95 Surah Al-Baqarah: Verse 230

Al-Hasan, Al-Zuhri (1), Sufyan al-Thawri, Al-Shafi'i, Abu Ubayd, and the people of opinion (Ashab al-Ray). Ibn al-Mundhir (2) said: And so we say; because Allah Almighty said: {until she marries another husband}, and a Christian is a husband. Malik and Rabi'a said: It does not make her lawful. Tenth: An invalid marriage does not make a thrice-divorced woman lawful according to the majority: Malik, Al-Thawri, Al-Shafi'i, Al-Awza'i, the people of opinion, Ahmad, Ishaq, and Abu Ubayd; all of them say: She is not lawful for the first husband except through a valid marriage. Al-Hakam used to say: He is a husband. Ibn al-Mundhir (3) said: He is not a husband; because the rulings of husbands regarding Zihar, Ila', and Li'an are not established (4) between them. Everyone whose words are preserved from among the people of knowledge agreed that if a woman says to the first husband: "I have married and my husband has consummated the marriage with me," and he believes her, she becomes lawful for the first. Al-Shafi'i said: Piety is not to do so if it occurs to him that she lied to him. Eleventh: A severe strictness was reported from Umar ibn al-Khattab in this regard, which is his saying: "If a Muhallil (one who marries a woman only to make her lawful for her former husband) or a Muhallal lahu (5) (the former husband for whom this is done) is brought to me, I will certainly stone them both." Ibn Umar said: "Tahleel (making lawful) is adultery; they remain adulterers even if they stayed together for twenty years." Abu Umar (6) said: Umar's statement can only be interpreted as severity; because it has been authentically reported from him that he waived the prescribed punishment (Hadd) for someone who had sexual intercourse with a forbidden woman out of ignorance of its prohibition, and he excused him due to ignorance. So, interpretation is more appropriate in this case, and there is no dispute that there is no stoning for him. The saying of the Almighty: {And if he has divorced her [finally], there is no blame upon them if they return to each other if they think that they can keep [within] the limits of Allah. And these are the limits of Allah, which He makes clear to a people who know}: In it are four issues:

---

(1) The word: Al-Zuhri is not in (D) and (Z), and what is established is from the rest of the copies, which is consistent with Al-Ishraf. (2) In Al-Ishraf 4/201, and what is before it from it. (3) In Al-Ishraf 4/201-202, and what is before it from it. (4) In the copies: ثابت (fixed - masculine), and what is established is from (M), which is consistent with Al-Ishraf 4/202. (5) The word: لـه (for him), is not in the manuscripts, and what is established is from (M), which is consistent with Al-Tamheed 13/235. (6) In Al-

Tamheed 13/235, and what is before it from it, and the report from Umar was related by Al-Bayhaqi 7/208, and see Musannaf Abd al-Razzaq 6/348.

95 सूरह अल-बकरा: आयत 230

अल-हसन, अल-ज़ुहरी (1), सुफ़यान अल-थौरी, अल-शाफ़ई, अबू उबैद और राय वाले लोग (अshāb अल-राय)। इब्न अल-मुन्ज़िर (2) ने कहा: और हम भी यही कहते हैं; क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया: {जब तक कि वह किसी दूसरे पति से निकाह न कर ले}, और ईसाई भी एक पति है। मालिक और रबीअ ने कहा: यह उसे हलाल नहीं बनाता। दसवीं बात: अधिकांश विद्वानों के अनुसार निकाह-ए-फासिद (अमान्य विवाह) तीन बार तलाकशुदा महिला को हलाल नहीं बनाता: मालिक, थौरी, शाफ़ई, औज़ाई, राय वाले लोग, अहमद, इसहाक़ और अबू उबैद; वे सभी कहते हैं: वह पहले पति के लिए हलाल नहीं है जब तक कि सही निकाह न हो। अल-हकम कहते थे: वह पति है। इब्न अल-मुन्ज़िर (3) ने कहा: वह पति नहीं है; क्योंकि उनके बीच जिहार, ईला और लिआन के संबंध में पतियों के नियम स्थापित नहीं (4) हैं। और ज्ञान वाले लोगों में से वे सभी जिनकी बातें सुरक्षित हैं, इस बात पर सहमत हैं कि यदि कोई महिला पहले पति से कहती है: "मैंने शादी कर ली है और मेरे पति ने मेरे साथ सहवास किया है" और वह उसे सच मानता है, तो वह पहले के लिए हलाल हो जाती है। अल-शाफ़ई ने कहा: परहेज़गारी यह है कि यदि उसके मन में यह बात आए कि उसने झूठ बोला है, तो वह ऐसा न करे। ग्यारहवीं बात: इस विषय में उमर इब्न अल-खत्ताब से सख्त सख्ती की बात आई है, और वह उनका यह कहना है: "मेरे पास कोई मुहलिल (हलाल करने वाला) या मुहलल लहू (5) (जिसके लिए हलाल किया गया) नहीं लाया जाता मगर मैं उन दोनों को रज्म (पत्थर मार-मार कर मार डालना) कर दूँगा।" इब्न उमर ने कहा: "तहलील व्यभिचार है; वे दोनों व्यभिचारी ही रहेंगे चाहे वे बीस साल तक साथ रहें।" अबू उमर (6) ने कहा: उमर के कथन का केवल सख्ती के रूप में ही अर्थ निकाला जा सकता है; क्योंकि यह उनसे प्रमाणित है कि उन्होंने उस व्यक्ति पर से सजा हटा दी थी जिसने अज्ञानता के कारण किसी हराम औरत के साथ सहवास किया था, और उन्होंने उसे अज्ञानता के कारण क्षमा कर दिया था; इसलिए व्याख्या अधिक उपयुक्त है, और इस पर कोई विवाद नहीं है कि उस पर रज्म नहीं है। अल्लाह तआला का फरमान: {फिर यदि उसने उसे तलाक दे दिया, तो उन दोनों पर कोई दोष नहीं है कि वे एक-दूसरे के पास लौट आएं यदि वे समझें कि वे अल्लाह की सीमाओं को स्थापित रख सकेंगे। और ये अल्लाह की सीमाएं हैं जिन्हें वह उन लोगों के लिए स्पष्ट करता है जो जानते हैं}: इसमें चार मसले हैं:

---

(1) शब्द: 'अल-ज़ुहरी' (द) और (ज़) में नहीं है, और शेष प्रतियों में है, जो 'अल-इशराफ' के अनुरूप है। (2) 'अल-इशराफ' 4/201 में, और उससे पहले का हिस्सा। (3) 'अल-इशराफ' 4/201-202 में,

और उससे पहले का हिस्सा। (4) प्रतियों में: 'साबित' (एकवचन), और (म) से जो है वह 'अल-इशराफ' 4/202 के अनुरूप है। (5) शब्द: 'लहू', पांडुलिपियों में नहीं है, और (म) से जो है वह 'अल-तमहीद' 13/235 के अनुरूप है। (6) 'अल-तमहीद' 13/235 में, और उससे पहले का हिस्सा, और उमर के इस असर को अल-बैहकी ने 7/208 में रिवायत किया है, और देखें मुसन्निफ अब्द अल-रज्जाक 6/348।

95 سورة البقرہ: آیت 230

الحسن، الزہری (1)، سفیان الثوری، الشافعی، ابو عبید اور اصحاب الرائے۔ ابن المنذر (2) نے کہا: اور ہم بھی یہی کہتے ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {حَتَّى تَنكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ}، اور عیسائی بھی شوہر ہے۔ مالک اور ربیعہ نے کہا: وہ اسے حلال نہیں کرتا۔ دسویں بات: جمہور کے نزدیک نکاحِ فاسد تین طلاق والی عورت کو حلال نہیں کرتا: مالک، الثوری، الشافعی، الاوزاعی، اصحاب الرائے، احمد، اسحاق اور ابو عبید؛ یہ سب کہتے ہیں: وہ پہلے شوہر کے لیے حلال نہیں ہے مگر نکاحِ صحیح کے ساتھ؛ اور الحکم کہتے تھے: وہ شوہر ہے۔ ابن المنذر (3) نے کہا: وہ شوہر نہیں ہے؛ کیونکہ ان کے درمیان ظہار، ایلاء اور لعان کے بارے میں شوہروں کے احکام ثابت (4) نہیں ہیں۔ اور اہل علم میں سے وہ تمام جن کے اقوال محفوظ ہیں اس بات پر متفق ہیں کہ جب عورت پہلے شوہر سے کہے: "میں نے نکاح کر لیا ہے اور میرے شوہر نے میرے ساتھ مباشرت کی ہے" اور وہ اسے سچا سمجھے تو وہ پہلے کے لیے حلال ہو جاتی ہے۔ شافعی نے کہا: تقویٰ یہ ہے کہ اگر اس کے دل میں یہ بات آئے کہ اس نے جھوٹ بولا ہے تو وہ ایسا نہ کرے۔ گیارہویں بات:

حضرت عمر بن الخطاب سے اس باب میں سخت تشدید مروی ہے، اور وہ ان کا یہ قول ہے:

"میرے پاس کوئی محلِّل یا محلَّل لہ (5) نہیں لایا جاتا مگر میں ان دونوں کو سنگسار کر دیتا ہوں۔" ابن عمر نے کہا: "تحلیل زنا ہے؛ وہ دونوں زانی ہی رہیں گے چاہے بیس سال تک قیام کریں۔" ابو عمر (6) نے کہا: عمر کے قول کا سوائے سختی کے کوئی مطلب نہیں لیا جا سکتا؛ کیونکہ ان سے یہ صحیح ثابت ہے کہ انہوں نے اس شخص سے حد ساقط کر دی تھی جس نے جہالت کی وجہ سے حرام شرمگاہ کے ساتھ وطی کی تھی، اور انہوں نے اسے جہالت کی بنا پر معذور قرار دیا تھا؛ پس تاویل اس کی زیادہ حقدار ہے، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس پر رجم نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ کا

فرمان: {فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَن يَتَرَاجَعَا إِن ظَنَّا أَن يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ}: اس میں چار مسائل ہیں:

---

(1) لفظ: الزہری (د) اور (ز) میں نہیں ہے، اور باقی نسخوں میں موجود ہے، اور یہ الاشراف کے موافق ہے۔ (2) الاشراف 201/4 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (3) الاشراف 201/4-202 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (4) نسخوں میں: ثابت، اور (م) سے جو ثابت ہے وہ الاشراف 202/4 کے موافق ہے۔ (5) لفظ: لہ، قلمی نسخوں میں نہیں ہے، اور (م) سے جو ثابت ہے وہ التمہید 235/13 کے موافق ہے۔ (6) التمہید 235/13 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے، اور عمر کے اثر کو بیہقی نے 208/7 میں روایت کیا ہے، اور دیکھئے مصنف عبد الرزاق 348/6۔

Surah Al-Baqarah: Verse 230 96

First: The Almighty's saying: {And if he has divorced her} refers to the second husband (1). {Then there is no blame upon them}, meaning: the woman and the first husband; this was said by Ibn Abbas, and there is no disagreement regarding it.

Ibn al-Mundhir (2) said: The people of knowledge reached a consensus that if a free man divorces his wife three times, then her waiting period expires, and she marries another husband who consummates the marriage with her, then he separates from her and her waiting period expires, then the first one marries her (3), she will be with him based on three new divorces.

They differed regarding a man who divorces his wife once or twice, then she marries someone else, then returns to her first husband. A group said: She remains based on what remains of her previous divorces. This was also stated by the elders among the companions of the Messenger of Allah ﷺ: Umar ibn al-Khattab, Ali ibn Abi Talib, Ubayy ibn Ka'b, Imran ibn Husayn, and Abu Hurairah. It is narrated (4) from Zaid ibn Thabit, Mu'adh ibn Jabal, Abdullah ibn Amr ibn al-Aas, and this was held by Ubayda al-Salmani, Said ibn al-Musayyib, al-Hasan al-Basri, Malik, Sufyan al-Thawri, Ibn Abu Layla, al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, Abu Ubayd, Abu Thawr, Muhammad ibn al-Hasan, and Ibn Nasr.

There is a second opinion on this: and that is that the marriage is new and the divorce count is new (reset). This is the saying of Ibn Umar and Ibn Abbas, and it was held by 'Ata, al-Nakha'i, Shurayh, al-Nu'man, and Ya'qub.

Abu Bakr ibn Abi Shaybah (5) mentioned: He said: Abu Mu'awiya and Waki' narrated to us, from al-A'mash, from Ibrahim who said: The companions of Abdullah used to say: Does the husband (second marriage) demolish (reset) the three (divorces), but not demolish the one and the two!

He said: Hafs narrated to us, from Hajjaj, from Talha, from Ibrahim that the companions of Abdullah used to say: The husband (second marriage) demolishes the one and the two just as he demolishes the three, except for Ubayda, for he said: She remains based on what remains of her divorces; mentioned by Abu Umar (6).

---

(1) In (m): The husband. (2) In al-Ishraf 4/202-203. (3) In (m): Then she married her first husband. (4) In (z) and (m): And it is narrated. (5) In al-Musannaf 5/103. (6) In al-Istidhkar 18/148-149.

सूरा अल-बक़रह: आयत 230 96

पहला: सर्वशक्तिमान का कहना है: {और यदि वह उसे तलाक दे दे} का अर्थ दूसरा पति (1) है। {तो उन दोनों पर कोई दोष नहीं}, अर्थात: महिला और पहला पति; यह इब्न अब्बास ने कहा था, और इसमें कोई मतभेद नहीं है।

इब्न अल-मुंधीर (2) ने कहा: विद्वानों ने आम सहमति व्यक्त की है कि यदि एक स्वतंत्र व्यक्ति अपनी पत्नी को तीन बार तलाक देता है, फिर उसकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) समाप्त हो जाती है, और वह दूसरे पति से शादी करती है जो उसके साथ संभोग करता है, फिर वह उसे छोड़ देता है और उसकी इद्दत समाप्त हो जाती है, फिर पहला पति उससे शादी करता है (3), तो वह उसके पास तीन नए तलाक की स्थिति में होगी।

उनका इस बारे में मतभेद था कि यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी को एक या दो बार तलाक देता है, फिर वह किसी और से शादी करती है, फिर अपने पहले पति के पास लौटती है। एक समूह ने कहा: वह अपने शेष तलाक की स्थिति पर रहेगी। अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रमुख साथियों ने भी यही कहा: उमर इब्न अल-खत्ताब, अली इब्न अबी तालिब, उबय इब्न काब, इमरान इब्न हुसैन और अबू हुरैरा। और यह (4) जैद इब्न साबित, मुआज इब्न जबल, अब्दुल्ला इब्न अम्र इब्न अल-आस से भी वर्णित है, और उबैदा अल-सलमानी, सईद इब्न अल-मुसय्यब, अल-हसन अल-बसरी, मलिक, सुफियान अल-थौरी, इब्न अबी लैला, अल-शाफई, अहमद, इसहाक, अबू उबैद, अबू थौर, मुहम्मद इब्न अल-हसन और इब्न नस्र ने भी यही कहा है।

इसमें एक दूसरी राय भी है: और वह यह है कि निकाह नया है और तलाक नया (गिणती शून्य) है। यह इब्न उमर और इब्न अब्बास का कहना है, और अता, अल-नखई, शुरैह, अल-नुमान और याकूब ने भी यही कहा है।

अबू बक्र इब्न अबी शैबा (5) ने उल्लेख किया: उन्होंने कहा: अबू मुआविआ और वकी ने हमें अल-अमश से, इब्राहिम से बताया कि उन्होंने कहा: अब्दुल्ला (इब्न मसूद) के साथी कहते थे: क्या पति (दूसरी शादी) तीन (तलाक) को खत्म कर देता है, लेकिन एक और दो को खत्म नहीं करता!

उन्होंने कहा: हफ़्स ने हमें हज्जाज से, तलहा से, इब्राहिम से बताया कि अब्दुल्ला के साथी कहते थे: पति एक और दो को उसी तरह खत्म कर देता है जैसे वह तीन को खत्म करता है, सिवाय उबैदा के,

क्योंकि उन्होंने कहा: वह अपने बचे हुए तलाक पर रहती है; इसका उल्लेख अबू उमर (6) ने किया है।

---

(1) (म) में: पति। (2) अल-इशराफ 4/202-203 में। (3) (म) में: फिर उसने अपने पहले पति से शादी की। (4) (ज़) और (म) में: और यह वर्णित है। (5) अल-मुसन्नफ 5/103 में। (6) अल-इस्तिधकार 18/148-149 में।

سورہ البقرہ: آیت 230 96

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس اگر وہ اسے طلاق دے دے} سے مراد دوسرا شوہر (1) ہے۔ {تو ان دونوں پر کوئی گناہ نہیں}، یعنی: عورت اور پہلا شوہر؛ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

ابن المنذر (2) نے کہا: اہل علم کا اس بات پر اجماع ہے کہ اگر ایک آزاد شخص اپنی بیوی کو تین طلاقیں دے دے، پھر اس کی عدت گزر جائے، اور وہ کسی دوسرے شوہر سے نکاح کر لے اور وہ اس سے ہمبستری کر لے، پھر وہ اسے چھوڑ دے اور اس کی عدت گزر جائے، پھر پہلا شوہر اس سے نکاح کرے (3)، تو وہ اس کے پاس تین نئی طلاقوں کے اختیار پر ہو گی۔

اور ان کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو اپنی بیوی کو ایک یا دو طلاقیں دے دے، پھر وہ کسی دوسرے سے نکاح کر لے، پھر اپنے پہلے شوہر کے پاس واپس آ جائے۔ ایک جماعت نے کہا: وہ اپنی بقیہ طلاقوں پر رہے گی۔ رسول اللہ ﷺ کے بڑے صحابہ نے بھی یہی فرمایا ہے: عمر بن الخطاب، علی بن ابی طالب، ابی بن کعب، عمران بن حصین اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہم۔ اور یہ بات (4) زید بن ثابت، معاذ بن جبل اور عبداللہ بن عمرو بن العاص سے بھی مروی ہے، اور یہی قول عبیدہ السلمانی، سعید بن المسیب، حسن بصری، مالک، سفیان ثوری، ابن ابی لیلیٰ، شافعی، احمد، اسحاق، ابو عبید، ابو ثور، محمد بن الحسن اور ابن نصر کا ہے۔

اس میں دوسرا قول یہ ہے کہ: نکاح بھی نیا ہے اور طلاق (کی گنتی) بھی نئی ہے، یہ ابن عمر اور ابن عباس رضی اللہ عنہم کا قول ہے، اور یہی عطا، نخعی، شریح، نعمان اور یعقوب نے کہا ہے۔

اور ابو بکر بن ابی شیبہ (5) نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو معاویہ اور وکیع نے اعمش سے، انہوں نے ابراہیم سے روایت کی کہ عبداللہ (بن مسعود) کے ساتھی کہا کرتے تھے: کیا شوہر (دوسرا نکاح) تین (طلاقوں) کو تو ختم کر دیتا ہے مگر ایک اور دو کو ختم نہیں کرتا!

انہوں نے کہا: ہمیں حفص نے حجاج سے، انہوں نے طلحہ سے، انہوں نے ابراہیم سے روایت کی کہ عبداللہ کے ساتھی کہا کرتے تھے: شوہر ایک اور دو کو بھی اسی طرح ختم کر دیتا ہے جیسے وہ تین کو ختم کرتا ہے، سوائے عبیدہ کے، کیونکہ انہوں نے کہا: وہ اپنی بقیہ طلاقوں پر ہی رہتی ہے، اسے ابو عمر (6) نے ذکر کیا ہے۔

---

(1) (م) میں: الزوج (شوہر)۔ (2) الاشراف 202/4-203 میں۔ (3) (م) میں: پھر اس نے اپنے پہلے شوہر سے نکاح کیا۔ (4) (ز) اور (م) میں: اور مروی ہے۔ (5) المصنف 103/5 میں۔ (6) الاستذکار 148/18-149 میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 230 97

Ibn al-Mundhir (1) said: And I say according to the first opinion. There is a third opinion in it: if the latter had consummated the marriage with her, then it is a new divorce and a new marriage, and if he had not consummated it, then it remains as it was; this is the opinion of Ibrahim al-Nakha'i.

Second: The Almighty's saying: {If they think that they may observe the limits of Allah} is a condition. Tawus (2) said: If they think that each of them will treat their companion well. It was said: The limits of Allah are His obligations, meaning: if they know that there will be righteousness between them through the second marriage. So, whenever the husband knows that he is unable to provide for his wife's maintenance, her dowry (Sadaq), or any of her mandatory rights upon him, it is not permissible for him to marry her until he clarifies that to her, or he knows within himself the ability to fulfill her rights. Likewise, if he has an ailment that prevents him from enjoyment (sexual intimacy), he must clarify it so as not to deceive the woman about himself. Similarly, it is not permissible for him to deceive her regarding a lineage he claims, nor wealth (3) nor a trade he mentions while being untruthful about it. Likewise, it is obligatory for the woman, if she knows herself to be unable to fulfill the husband's rights, or if she has an ailment that prevents enjoyment such as insanity, leprosy (judham), vitiligo (baras), or an ailment in the genitals, it is not permissible for her to deceive him, and she must clarify to him what she has of that; just as it is mandatory for the seller of goods to clarify the defects in his goods. Whenever one of the spouses finds a defect in their partner, they have the right to return (cancel the marriage). If the defect is in the man, she is entitled to the dowry if he has consummated the marriage with her, and if he hasn't, she gets half of it. If the defect is in the woman, the husband returns her and takes back what he gave her of the dowry. It has been narrated that the Prophet (peace be upon him) married a woman from Banu Bayadah, and found vitiligo on her side, so he returned her and said: "You have deceived me" (4).

Footnotes: (1) In Al-Ishraf 4/203. (2) Narrated by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 1/207. (3) In (M): "nor wealth for him." (4) Narrated by Abu Ya'la (5699), Ibn 'Adi in Al-Kamil 2/593, and Al-Bayhaqi 7/214 through Jamil ibn Zayd from Ibn 'Umar (may Allah be pleased with them both), and it states that this woman was from Banu Ghifar. And narrated by Ahmad (16032), Al-Bukhari in Al-Tarikh al-Kabir 7/223, and Al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (646) through Jamil ibn Zayd from Ka'b ibn Zayd (may Allah be pleased with him) similarly. And narrated by Al-Bukhari in Al-Tarikh al-Kabir 7/223

through Jamil ibn Zayd from Abdullah ibn Ka'b similarly, and he said: Jamil ibn Zayd's hadith is not authentic. Ibn 'Adi said: Jamil ibn Zayd is known for this hadith, and the narrators differed regarding him.

सूरह अल-बक़रह: आयत 230 97

इब्न अल-मुन्ज़िर (1) ने कहा: और मैं पहले मत के अनुसार कहता हूँ। इसमें एक तीसरा मत भी है: यदि बाद वाले (पति) ने उसके साथ विवाह संपन्न (संभोग) कर लिया है, तो यह एक नया तलाक और एक नया निकाह है, और यदि उसने विवाह संपन्न नहीं किया है, तो यह उसी पर रहेगा जो शेष है; यह इब्राहिम अल-नखई का मत है।

दूसरा: सर्वशक्तिमान अल्लाह का कहना है: {यदि वे दोनों समझते हैं कि वे अल्लाह की सीमाओं को स्थापित रख सकेंगे} एक शर्त है। ताऊस (2) ने कहा: यदि वे दोनों समझते हैं कि उनमें से प्रत्येक अपने साथी के साथ अच्छा व्यवहार करेगा। कहा गया: अल्लाह की सीमाएँ उसके अनिवार्य कर्तव्य हैं, अर्थात: यदि उन्हें पता चले कि दूसरे निकाह के माध्यम से उनके बीच सुधार होगा। तो, जब भी पति को पता चले कि वह अपनी पत्नी के भरण-पोषण या उसके महर (सदाक़) या उस पर उसके अनिवार्य अधिकारों में से किसी भी चीज़ में असमर्थ है, तो उसके लिए उससे निकाह करना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह उसके सामने स्पष्ट न कर दे, या वह स्वयं में उसके अधिकारों को पूरा करने की क्षमता न जान ले। इसी प्रकार, यदि उसमें कोई ऐसी बीमारी है जो उसे आनंद (संभोग) से रोकती है, तो उसे स्पष्ट करना चाहिए, ताकि वह स्त्री को अपने बारे में धोखा न दे। इसी प्रकार, उसके लिए जायज़ नहीं है कि वह उसे अपने द्वारा दावा किए गए वंश, या धन (3) या किसी पेशे के बारे में धोखा दे जिसके बारे में वह झूठ बोल रहा हो। इसी प्रकार, स्त्री पर भी अनिवार्य है कि यदि वह स्वयं को पति के अधिकारों को पूरा करने में असमर्थ पाती है, या उसमें कोई ऐसी बीमारी है जो आनंद से रोकती है जैसे कि पागलपन, कोढ़ (जुज़ाम), सफेद दाग (बरस), या जननांगों में कोई रोग, तो उसके लिए उसे धोखा देना जायज़ नहीं है, और उसे उसे स्पष्ट करना चाहिए जो उसमें है; जैसे कि सामान बेचने वाले पर अनिवार्य है कि वह अपने सामान के दोषों को स्पष्ट करे। और जब भी पति-पत्नी में से कोई अपने साथी में कोई दोष पाता है, तो उसे (निकाह रद्द करने का) अधिकार है। यदि दोष पुरुष में है, तो स्त्री महर की हकदार है यदि उसने उसके साथ विवाह संपन्न कर लिया है, और यदि उसने विवाह संपन्न नहीं किया है, तो उसे उसका आधा मिलेगा। और यदि दोष स्त्री में है, तो पति उसे लौटा देगा और उसने उसे महर में जो कुछ दिया था वह वापस ले लेगा। यह रिवायत की गई है कि नबी ﷺ ने बनू बयादा की एक महिला से निकाह किया, और उसकी बगल में सफेद दाग पाया, तो आपने उसे लौटा दिया और कहा: "तुमने मुझे धोखा दिया" (4)।

फुटनोट्स: (1) अल-इशराफ़ 4/203 में। (2) अल-नहहास ने मा'नी अल-कुरान 1/207 में इसका उल्लेख किया है। (3) (म) में: "और न ही उसके पास कोई धन हो"। (4) इसे अबू याला (5699), इब्न अदी ने अल-कामिल 2/593 में, और अल-बैहकी ने 7/214 में जमील बिन ज़ैद के माध्यम से इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है और इसमें है कि यह महिला बनू गिफ़ार से थी। और इसे अहमद (16032), अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 7/223 में, और अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार (646) में जमील बिन ज़ैद के माध्यम से काब बिन ज़ैद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसी तरह रिवायत किया है। और इसे अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 7/223 में जमील बिन ज़ैद के माध्यम से अब्दुल्ला बिन काब से इसी तरह रिवायत किया है और कहा: जमील बिन ज़ैद की हदीस सही नहीं है। इब्न अदी ने कहा: जमील बिन ज़ैद इसी हदीस के लिए जाने जाते हैं, और रावी (वर्णनकर्ता) उनके बारे में मतभेद रखते हैं।

سورہ البقرہ: آیت 230 97

ابن المنذر (1) نے کہا: میں پہلے قول کے مطابق کہتا ہوں۔ اور اس میں ایک تیسرا قول بھی ہے، وہ یہ کہ: اگر آخری (شوہر) نے اس کے ساتھ دخول کر لیا تو یہ نئی طلاق اور نیا نکاح ہے، اور اگر اس کے ساتھ دخول نہیں کیا تو وہ اس پر رہے گا جو باقی ہے؛ یہ ابراہیم النخعی کا قول ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اگر وہ دونوں سمجھیں کہ وہ اللہ کی حدود کو قائم رکھ سکیں گے﴾ ایک شرط ہے۔ طاوس (2) نے کہا: اگر وہ دونوں سمجھیں کہ ان میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کے ساتھ اچھا برتاؤ کرے گا۔ اور کہا گیا ہے: اللہ کی حدود سے مراد اس کے فرائض ہیں، یعنی: جب وہ جان لیں کہ دوسرے نکاح کے ذریعے ان کے درمیان اصلاح ہو جائے گی۔ تو جب بھی شوہر کو معلوم ہو کہ وہ اپنی بیوی کے نفقہ، یا اس کے مہر، یا اس پر واجب ہونے والے اس کے حقوق میں سے کسی چیز سے عاجز ہے، تو اس کے لیے اس سے نکاح کرنا جائز نہیں یہاں تک کہ وہ اس کے لیے واضح کر دے، یا اپنے نفس میں اس کے حقوق ادا کرنے کی قدرت جان لے۔ اسی طرح اگر اس میں کوئی ایسی بیماری ہو جو اسے لطف اندوز ہونے سے روکتی ہو، تو اس پر لازم ہے کہ وہ اسے واضح کرے، تاکہ وہ عورت کو اپنے بارے میں دھوکہ نہ دے۔ اسی طرح اس کے لیے جائز نہیں کہ وہ اسے اس نسب کے بارے میں دھوکہ دے جس کا وہ دعویٰ کرتا ہے، اور نہ ہی مال (3) اور نہ ہی کسی پیشے کے بارے میں جس کا وہ ذکر کرے جبکہ وہ اس میں جھوٹا ہو۔ اسی طرح عورت پر بھی واجب ہے کہ اگر وہ اپنے نفس میں شوہر کے حقوق ادا کرنے سے عاجزی پائے، یا اس میں کوئی ایسی بیماری ہو جو لطف اندوز ہونے سے روکتی ہو جیسے کہ جنون، کوڑھ، برص، یا شرمگاہ کی کوئی بیماری، تو اس کے لیے اسے دھوکہ دینا جائز نہیں، اور اس پر لازم ہے کہ وہ اس کے لیے واضح کرے جو کچھ اسے لاحق ہے؛ جیسا کہ بیچنے والے پر واجب ہے کہ وہ اپنے

سامان کے عیوب بیان کرے۔ اور جب بھی میاں بیوی میں سے کوئی اپنے ساتھی میں کوئی عیب پائے تو اسے اسے واپس کرنے (نکاح فسخ کرنے) کا حق حاصل ہے، پس اگر عیب مرد میں ہو تو عورت مہر کی حقدار ہے اگر اس نے اس کے ساتھ دخول کر لیا ہو، اور اگر دخول نہ کیا ہو تو اسے اس کا آدھا ملے گا۔ اور اگر عیب عورت میں ہو تو شوہر اسے واپس کر دے گا، اور اس نے اسے جو مہر دیا تھا وہ واپس لے لے گا۔ اور روایت کیا گیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے بنو بیاضہ کی ایک عورت سے نکاح کیا، تو اس کی کوکھ میں برص (سفید داغ) پایا، تو آپ ﷺ نے اسے واپس کر دیا اور فرمایا: "تم لوگوں نے مجھ سے دھوکہ کیا" (4)۔

حواشی: (1) الاشراف 4/203 میں۔ (2) اسے النحاس نے معانی القرآن 1/207 میں ذکر کیا ہے۔ (3) (م) میں ہے: اور نہ ہی اس کے لیے کوئی مال ہو۔ (4) اسے ابو یعلیٰ (5699)، ابن عدی نے الکامل 2/593 میں، اور بیہقی نے 7/214 میں جمیل بن زید کے واسطے سے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے کہ یہ عورت بنو غفار سے تھی۔ اور اسے احمد (16032)، بخاری نے التاریخ الکبیر 7/223 میں، اور طحاوی نے شرح مشکل الآثار (646) میں جمیل بن زید کے واسطے سے کعب بن زید رضی اللہ عنہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور اسے بخاری نے التاریخ الکبیر 7/223 میں جمیل بن زید کے واسطے سے عبداللہ بن کعب سے اسی طرح روایت کیا ہے اور کہا: جمیل بن زید کی حدیث صحیح نہیں ہے، اور ابن عدی نے کہا: جمیل بن زید اسی حدیث سے پہچانے جاتے ہیں، اور راویوں نے ان کے بارے میں اضطراب کا اظہار کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 230 98

Narrations from Malik varied concerning the wife of an impotent man if she surrenders herself and then they are separated due to his impotence. At one point he said: she is entitled to the full dowry, and at another point he said: she is entitled to half the dowry. This is based on his differing views on what makes her deserve the dowry: is it by surrendering herself or by consummation(1)? These are two opinions(2).

Third: Ibn Khuwayz Mindad said: Our companions differed; is service required of the wife or not(3)? Some of our companions said: No service is required of the wife, because the contract covers enjoyment, not service. Do you not see that it is not a contract of hire or ownership of a person, but rather a contract for enjoyment? What is deserved by the contract is enjoyment and nothing else, so she should not be asked for more than that. Do you not see the saying of the Almighty: "But if they obey you [once more], seek no means against them" [An-Nisa: 34].

Others among our companions said: She must perform the service customary for a woman of her status. If she is of noble standing with a lineage of leadership or luxury, she is responsible for managing the house and commanding the servant. If she is of average means, she should prepare the bedding and the like. If she is of a lower status, she should sweep the house, cook, and wash. If she is from the women of the Kurds, Daylam, or the mountains in their lands, she is tasked with what their women are tasked with. This is because the Almighty said: "And they (women) have rights similar to those (of men) over them in kindness."

The custom of Muslims, both past and present, has followed what we mentioned. Do you not see that the wives of the Prophet (peace be upon him) and his companions used to take upon themselves grinding flour, baking, cooking, spreading bedding, bringing food, and similar tasks? We do not know of any woman who refused that, nor is it permissible for her to refuse. In fact, they used to discipline their wives if they were negligent in that and compelled them to serve(4). If it were not their duty, they would not have demanded it of them.

Fourth: The words of the Almighty: "And these are the limits [set by] Allah, which He makes clear to a people who know." The limits of Allah: what He has forbidden...

= with this Hadith. Ibn Hajar said in 'At-Talkhis al-Habir' 3/177: There is much confusion in it regarding Jamil bin Zaid, its narrator. Al-Hafiz also cited in 'Ta'jeel al-

Manfa'ah' 1/395 from Abu al-Qasim al-Baghawi his saying: The confusion in the Hadith of Al-Ghafariyah is from him. (1) In (M): consummation. (2) See Al-Kafi 2/564. (3) In (M): or. (4) In (Kh), (Z), and (Dh): they take them for service, and in (D): they hold them accountable. What is established is from (M).

सूरह अल-बकरा: आयत २३० ९८

एक नामर्द व्यक्ति की पत्नी के बारे में मलिक से वर्णन अलग-अलग हैं यदि वह खुद को समर्पित कर देती है, और फिर नामर्दी के कारण उनमें अलगाव हो जाता है; एक बार उन्होंने कहा: वह पूरे महर (दहेज) की हकदार है, और दूसरी बार उन्होंने कहा: वह आधे महर की हकदार है; यह इस बात पर उनके मतभेद पर आधारित है कि वह किस आधार पर महर की हकदार बनती है: खुद को समर्पित करने से या संभोग(१) से? ये दो विचार(२) हैं।

तीसरा: इब्न खुवेज़ मिन्दाद ने कहा: हमारे साथियों में मतभेद था; क्या पत्नी पर सेवा करना अनिवार्य है या नहीं(३)? हमारे कुछ साथियों ने कहा: पत्नी पर सेवा करना अनिवार्य नहीं है; इसका कारण यह है कि अनुबंध आनंद के लिए है, सेवा के लिए नहीं; क्या आप नहीं देखते कि यह किराए का अनुबंध या किसी व्यक्ति का स्वामित्व नहीं है, बल्कि यह आनंद का अनुबंध है, और अनुबंध द्वारा जो हकदार है वह आनंद है, उसके अलावा कुछ नहीं, इसलिए उससे अधिक की मांग नहीं की जा सकती, क्या आप सर्वशक्तिमान के इस कथन को नहीं देखते: {फिर यदि वे तुम्हारी आज्ञा का पालन करने लगें, तो उनके विरुद्ध कोई मार्ग न ढूँढो} [अन-निसा: ३४]।

हमारे कुछ अन्य साथियों ने कहा: उसे अपनी जैसी स्थिति की महिलाओं के समान सेवा करनी चाहिए, यदि वह कुलीन पद की है जिसमें नेतृत्व या विलासिता का वंश है, तो उसे घर के प्रबंधन और सेवक को आदेश देने की जिम्मेदारी है, और यदि वह मध्यम स्थिति की है तो उसे बिस्तर बिछाना और इसी तरह के काम करने चाहिए, और यदि वह उससे कम स्तर की है तो उसे घर बुहारना, खाना बनाना और धोना चाहिए। और यदि वह अपने देशों में कुर्द, दैलम और पहाड़ों की महिलाओं में से है, तो उसे वही काम सौंपा जाता है जो उनकी महिलाएं करती हैं, और ऐसा इसलिए है क्योंकि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उन स्त्रियों के भी समान अधिकार हैं, जैसे उन पर पुरुषों के अधिकार भली रीति से हैं}।

मुसलमानों की प्रथा, प्राचीन और आधुनिक समय में, वही रही है जिसका हमने उल्लेख किया है, क्या आप नहीं देखते कि पैगंबर ﷺ की पत्नियां और उनके साथी आटा पीसने, पकाने, खाना बनाने, बिस्तर बिछाने, खाना लाने और इसी तरह के कार्यों को खुद करते थे? हम ऐसी किसी महिला को नहीं जानते जिसने इससे इनकार किया हो, और न ही उसके लिए इनकार करना जायज है, बल्कि वे अपनी

पत्नियों को सजा देते थे यदि वे इसमें कमी करती थीं, और उन्हें सेवा(४) के लिए मजबूर करते थे, यदि यह उनका हक न होता तो वे उनसे इसकी मांग न करते।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और ये अल्लाह की सीमाएं हैं जिन्हें वह उन लोगों के लिए स्पष्ट करता है जो जानते हैं} अल्लाह की सीमाएं जो उसने मना किया है...

= इस हदीस के साथ। इब्न हजर ने 'अत-तल्खीस अल-हबीर' ३/१७७ में कहा: इसके वर्णनकर्ता जमील बिन ज़ैद के बारे में इसमें बहुत भ्रम है। अल-हाफिज़ ने 'ता'जील अल-मनफह' १/३९५ में अबू अल-कासिम अल-बगवी का यह कथन भी उद्धृत किया है: अल-ग़फ़ारिया की हदीस में भ्रम उन्हीं की ओर से है। (१) (म) में: संभोग। (२) देखें अल-काफी २/५६४। (३) (म) में: या। (४) (ख), (ज़), और (ध) में: वे उन्हें सेवा के लिए ले जाते हैं, और (द) में: वे उन्हें जवाबदेह ठहराते हैं। जो स्थापित है वह (म) से है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳۰ ۹۸

امام مالک سے ایک نامرد شخص کی بیوی کے بارے میں روایات مختلف ہیں جب وہ خود کو سپرد کر دے، پھر نامردی کی وجہ سے ان کے درمیان جدائی ہو جائے؛ ایک بار انہوں نے کہا: وہ پورے مہر کی حقدار ہے، اور ایک بار کہا: وہ آدھے مہر کی حقدار ہے؛ اور اس کی بنیاد اس اختلاف پر ہے کہ وہ مہر کی حقدار کس چیز سے ہوتی ہے: سپردگی سے یا دخول(۱) سے؟ یہ دو قول(۲) ہیں۔

تیسرا مسئلہ: ابن خویزمنداد نے کہا: ہمارے اصحاب کا اختلاف ہے کہ کیا بیوی پر خدمت لازم ہے یا نہیں(۳)؟ ہمارے بعض اصحاب نے کہا: بیوی پر خدمت لازم نہیں ہے؛ اس لیے کہ نکاح کا عقد استمتاع (لذت) کے لیے ہے نہ کہ خدمت کے لیے؛ کیا تم نہیں دیکھتے کہ یہ اجرت کا عقد نہیں ہے اور نہ ہی یہ ملکیتِ رقبہ ہے، بلکہ یہ صرف استمتاع کا عقد ہے، اور عقد سے جو چیز واجب ہوتی ہے وہ استمتاع ہے نہ کہ اس کے علاوہ کچھ اور، لہذا اس سے زیادہ کا مطالبہ نہیں کیا جائے گا، کیا تم اللہ تعالیٰ کے اس قول کو نہیں دیکھتے: {پھر اگر وہ تمہاری اطاعت کرنے لگیں تو ان پر (زیادتی کا) کوئی راستہ تلاش نہ کرو} [النساء: ۳۴]۔

اور ہمارے بعض اصحاب نے کہا: اس پر اپنی جیسی عورتوں کی خدمت لازم ہے، پس اگر وہ کسی اعلیٰ خاندان کی ہو جہاں سرداری یا آسائش ہو، تو اس پر گھر کی تدبیر اور خادم کو حکم دینا لازم ہے، اور اگر وہ متوسط حال کی ہو تو اس پر بستر بچھانا اور اسی طرح کے کام لازم ہیں، اور اگر وہ اس سے کم درجے کی ہو تو اس پر گھر کی صفائی، کھانا پکانا اور دھونا لازم ہے۔ اور اگر وہ اپنے ملکوں میں کرد، دیلم اور پہاڑی علاقوں کی عورتوں میں سے ہو، تو اسے ان کاموں کا مکلف

کیا جائے گا جن کا ان کی عورتوں کو کیا جاتا ہے، اور یہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور عورتوں کے لیے بھی ویسے ہی حقوق ہیں جیسے ان پر (مردوں کے) دستور کے مطابق ہیں}۔

اور مسلمانوں کا عرف قدیم و جدید زمانے میں وہی رہا ہے جو ہم نے ذکر کیا، کیا تم نہیں دیکھتے کہ نبی کریم ﷺ کی ازواج مطہرات اور صحابہ کرام کی بیویاں خود آٹا پیستیں، روٹیاں پکاتیں، کھانا پکاتیں، بستر بچھاتیں، کھانا قریب لاتیں اور اسی طرح کے کام کرتی تھیں، اور ہم کسی ایسی عورت کو نہیں جانتے جس نے اس سے انکار کیا ہو، اور نہ ہی اس کے لیے انکار کرنا جائز ہے، بلکہ صحابہ اپنی بیویوں کو مارتے تھے اگر وہ اس میں کوتاہی کرتیں، اور ان سے خدمت لیتے تھے(۴)، اگر یہ ان کا حق نہ ہوتا تو وہ ان سے اس کا مطالبہ نہ کرتے۔

چوتھا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور یہ اللہ کی حدود ہیں جنہیں وہ علم رکھنے والے لوگوں کے لیے بیان فرماتا ہے} اللہ کی حدود: وہ چیزیں جن سے منع کیا گیا...

= اس حدیث کے ساتھ اور ابن حجر نے 'التلخیص الحبیر' ۱۷۷/۳ میں کہا: اس میں جمیل بن زید راوی کی وجہ سے بہت اضطراب ہے۔ اور حافظ نے 'تعجیل المنفعہ' ۳۹۵/۱ میں ابوالقاسم البغوی سے ان کا یہ قول بھی نقل کیا ہے: الغفاریہ کی حدیث میں اضطراب ان کی طرف سے ہے۔ (۱) (م) میں: دخول۔ (۲) دیکھئے الکافی ۲/ ۵۶۴۔ (۳) (م) میں: یا۔ (۴) (خ) اور (ز) اور (ظ) میں: وہ انہیں خدمت میں لیتے ہیں، اور (د) میں: وہ ان کا مؤاخذہ کرتے ہیں۔ اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔

...from it, and the 'hadd' (legal punishment/limit) is a deterrent against committing indecencies. A woman 'ahadat' means she abstained from adornment (mourned). A 'mahdud' man is one who is prevented from goodness. The gatekeeper is called a 'haddad', meaning: a preventer (1). This has already been discussed in detail (2). And He said: {for a people who know}; because when commands and prohibitions increase for an ignorant person, he does not memorize or observe them. Whereas the scholar memorizes and observes; for this reason, He addressed the scholars and did not address the ignorant (3).

His saying (Exalted be He): {And when you divorce women and they have [nearly] fulfilled their term, either retain them according to acceptable terms or release them according to acceptable terms, and do not keep them, intending harm, to transgress [against them]. And whoever does that has certainly wronged himself. And do not take the verses of Allah in jest. And remember the favor of Allah upon you and what has been revealed to you of the Book and wisdom by which He instructs you. And fear Allah and know that Allah is Knowing of all things (231)}.

There are six issues regarding it: First: His saying (Exalted be He): {and they have reached their term}. The meaning of 'reached' is: approached, by consensus of the scholars; and because the context necessitates this, as after reaching the end of the term, there is no choice for retention (4). In the following verse, it means completion because the context requires it; thus, it is literal in the second instance and metaphorical in the first (5).

Second: His saying (Exalted be He): {retain them according to acceptable terms}. Retaining with kindness is to fulfill what is mandatory for her as a right upon her husband. Therefore, a group of scholars said: part of retaining with kindness is that if a husband finds nothing to spend on his wife, he should divorce her. If he does not do so, he has departed from the bounds of kindness, and the judge may divorce her from him due to the harm caused to her by remaining (6) with him.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 1/205. (2) 3/221-222. (3) Tafsir Abi al-Layth 1/209. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/309. (5) See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/398, 399, and Tafsir al-Baghawi 1/209-210, and Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 1/181 and 184. (6) In (M): from her remaining.

सूरह अल-बकरा: आयत 231 | पृष्ठ 99

...इससे, और 'हद' (दंड/सीमा) अनैतिक कार्यों को करने के साहस को रोकता है, और शोक मनाने वाली स्त्री (अहदत) श्रृंगार से बचती है, और 'महदूद' व्यक्ति वह है जिसे भलाई से रोक दिया गया हो, और द्वारपाल को 'हद्दाद' कहा जाता है, यानी: रोकने वाला (1)। यह पहले विस्तार से बताया जा चुका है (2)। और अल्लाह ने फरमाया: {उन लोगों के लिए जो जानते हैं}; क्योंकि यदि अज्ञानी को बहुत सारे आदेश और निषेध दिए जाते हैं, तो वह उन्हें याद नहीं रखता और न ही उनका पालन करता है। जबकि विद्वान याद रखता है और पालन करता है; इसी कारण से उन्होंने विद्वानों को संबोधित किया और अज्ञानियों को नहीं (3)।

अल्लाह का कथन: {और जब तुम स्त्रियों को तलाक़ दो और वे अपनी इद्दत की अवधि पूरी करने के निकट पहुँच जाएँ तो या तो उन्हें भली-भांति रोक लो या भली-भांति विदा कर दो, और उन्हें नुकसान पहुँचाने के इरादे से न रोको ताकि तुम ज़्यादती करो। और जो ऐसा करेगा उसने अपने आप पर ज़ुल्म किया। और अल्लाह की आयतों को मज़ाक न बनाओ। और अपने ऊपर अल्लाह के एहसान को याद करो और उस किताब और हिकमत को जिसे उसने तुम पर उतारा है, जिससे वह तुम्हें नसीहत करता है। और अल्लाह से डरो और जान लो कि अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है (231)}।

इसमें छह मसले हैं: पहला: अल्लाह का कहना: {तो वे अपनी इद्दत की अवधि को पहुँच जाएँ}। 'पहुँच जाएँ का अर्थ है: निकट आ जाएँ विद्वानों की सर्वसम्मति के अनुसार; और क्योंकि अर्थ इसके लिए मजबूर करता है; क्योंकि अवधि पूरी होने के बाद रोकने का कोई विकल्प नहीं रहता (4)। अगली आयत में इसका अर्थ 'समाप्ति' है क्योंकि संदर्भ इसकी मांग करता है; इसलिए यह दूसरी आयत में वास्तविक अर्थ में है और पहली में रूपक (5) के रूप में।

दूसरा: अल्लाह का कहना: {तो उन्हें भली-भांति रोक लो}। भली-भांति रोकने का अर्थ है वह सब करना जो पति पर पत्नी के अधिकार के रूप में अनिवार्य है। इसलिए विद्वानों के एक समूह ने कहा है: भली-भांति रोकने में यह भी शामिल है कि यदि पति के पास पत्नी पर खर्च करने के लिए कुछ न हो, तो वह उसे तलाक़ दे दे। यदि वह ऐसा नहीं करता है, तो वह 'भलाई' (मारूफ) की सीमा से बाहर निकल गया है, और हाकिम (न्यायाधीश) उसके पास रहने (6) से होने वाले नुकसान के कारण तलाक़ करवा सकता है।

(1) मानी अल-कुरान, अन-नहहास 1/205। (2) 3/221-222। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/209। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/309। (5) देखें अहकाम अल-कुरान, अल-जस्सास 1/398, 399, और तफ़सीर अल-बगवी 1/209-210, और अहकाम अल-कुरान, अल-किया 1/181 और 184। (6) (म) में: उसके रहने से।

سورة البقرہ : آیت 231 | صفحہ 99

اس سے، اور 'حد' بے حیائی کے کاموں پر جرات کرنے سے مانع (روکنے والی) ہے، اور عورت نے 'احدت' (سوگ منایا): یعنی زینت سے رک گئی، اور 'محدود' شخص وہ ہے جسے خیر سے روک دیا گیا ہو، اور دربان کو 'حداد' کہا جاتا ہے، یعنی: روکنے والا (1)۔ اور یہ پہلے تفصیل سے گزر چکا ہے (2)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {ان لوگوں کے لیے جو جانتے ہیں}؛ کیونکہ جاہل کو جب بہت سے اوامر و نواہی (احکامات) دیے جاتے ہیں تو وہ انہیں نہ تو یاد رکھتا ہے اور نہ ہی ان کی پرواہ کرتا ہے۔ جبکہ عالم یاد رکھتا ہے اور خیال رکھتا ہے؛ اسی بنا پر علماء کو مخاطب کیا گیا اور جاہلوں کو مخاطب نہیں کیا گیا (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب تم عورتوں کو طلاق دو اور وہ اپنی عدت کے خاتمے کے قریب پہنچ جائیں تو انہیں بھلے طریقے سے روک لو یا انہیں بھلے طریقے سے رخصت کر دو، اور انہیں تکلیف پہنچانے کی غرض سے نہ روکے رکھو تاکہ تم ان پر زیادتی کرو۔ اور جو کوئی ایسا کرے گا تو یقیناً اس نے اپنے نفس پر ظلم کیا۔ اور اللہ کی آیات کو مذاق نہ بناؤ۔ اور اپنے اوپر اللہ کے احسان کو یاد کرو اور اس کتاب اور حکمت کو جسے اس نے تم پر نازل فرمایا جس سے وہ تمہیں نصیحت کرتا ہے۔ اور اللہ سے ڈرو اور جان لو کہ بے شک اللہ ہر چیز کا خوب جاننے والا ہے (231)}۔

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس وہ اپنی میعاد (عدت) کو پہنچ جائیں}۔ 'پہنچنے' کا معنی ہے: قریب پہنچنا، علماء کے اجماع کے مطابق؛ اور اس لیے کہ معنی اسی کا تقاضا کرتا ہے؛ کیونکہ مدت پوری ہو جانے کے بعد روکنے کا کوئی اختیار نہیں رہتا (4)۔ اور

اگلی آیت میں یہ انتہا (خاتمے) کے معنی میں ہے کیونکہ معنی اسی کا تقاضا کرتا ہے؛ پس یہ دوسری آیت میں حقیقت ہے اور پہلی میں مجاز (5)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس انہیں بھلے طریقے سے روک لو}۔ بھلے طریقے سے روکنا یہ ہے کہ بیوی کا جو حق شوہر پر واجب ہے اسے ادا کیا جائے۔ اسی لیے علماء کی ایک جماعت نے کہا ہے: بھلے طریقے سے روکنے میں یہ بھی شامل ہے کہ اگر شوہر کے پاس بیوی پر خرچ کرنے کے لیے کچھ نہ ہو تو وہ اسے طلاق دے دے۔ اگر وہ ایسا نہیں کرتا تو وہ 'معروف' (بھلے طریقے) کی حد سے نکل گیا، چنانچہ حاکم اس کے پاس رہنے (6) سے لاحق ہونے والے نقصان کی وجہ سے طلاق کروا دے گا۔

---

(1) معانی القرآن للنحاس 1 / 205. (2) 3 / 221-222. (3) تفسیر ابی اللیث 1 / 209. (4) المحرر الوجیز 1 / 309. (5) دیکھئے احکام القرآن للجصاص 1 / 398، 399، اور تفسیر البغوی 1 / 209-210، اور احکام القرآن للکیا 1 / 181 اور 184. (6) (م) میں: اس کے رہنے سے۔

100 Surah Al-Baqarah: Verse 231

...one who is unable to spend on her maintenance (1), and hunger cannot be endured. This was said by Malik, Al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, Abu Ubaid, Yahya al-Qattan, and Abd al-Rahman bin Mahdi. Among the companions, it was said by Umar, Ali, and Abu Huraira, and among the successors, Said bin al-Musayyib said: This is a Sunnah. It was narrated by Abu Huraira from the Prophet (peace be upon him) (2).

A group said: They are not separated, and she must be patient with him, and the maintenance remains a debt upon him by the judge's ruling. This is the view of Ata and Al-Zuhri, and it was adopted by the Kufans and Al-Thawri. They argued with the words of the Almighty: "And if someone is in hardship, then [let there be] postponement until [a time of] ease" [Al-Baqarah: 280], and He said: "And marry the unmarried among you" the verse [An-Nur: 32]. So the Almighty encouraged marrying the poor, so poverty cannot be a reason for separation, as marriage is encouraged despite it. Also, marriage (3) between spouses has been established by consensus, so they cannot be separated except by a similar consensus, or by a Sunnah from the Messenger (peace be upon him) with no contradiction (4).

The argument for the first [view] is his (peace be upon him) saying in Sahih Bukhari: "A woman says: Either feed me or divorce me" (5). This is a textual evidence in the point of dispute. Separation due to insolvency, in our view, is a revocable divorce, contrary to Al-Shafi'i's view that it is an irrevocable divorce; because this is a separation after consummation that is not completed...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/200. (2) The author will mention it soon, and there is an issue with the author attributing the hadith [to the Prophet]. (3) In (m): For marriage. (4) See Al-Ishraf 4/143-144, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/366-367. (5) Sahih Bukhari (5355), which is part of a hadith, and there is an issue with its attribution to the Prophet. It is from the words of Abu Huraira (may Allah be pleased with him) as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Fath al-Bari 9/501. Abu Huraira said this after narrating the hadith: "The best charity is that which leaves one rich, and the upper hand is better than the lower hand, and start with those you support." The woman says: Either feed me or divorce me, and the slave says... etc. At its end: They said: O Abu Huraira, did you hear this from the Messenger of Allah (peace be upon him)? He said: No. This is from the bag [knowledge] of Abu Huraira. Al-Hafiz said: meaning from his deduction from what he understood from the marfu' hadith. Al-

Hafiz confirmed the attribution of the statement to Abu Huraira with what was explicitly stated in a narration by Al-Ismaili, in which: Abu Huraira said: Your wife says... etc. Al-Hafiz mentioned that there is no proof in the narration of Asim, from Abu Salih, from Abu Huraira raised [to the Prophet]: "The woman says to her husband, feed me." Because there is something in Asim's memorization.

१०० सूरह अल-बक़रह: आयत २३१

...जो उसके भरण-पोषण (१) का खर्च वहन नहीं कर सकता, और भूख सहन नहीं की जा सकती। यह बात मलिक, अल-शाफई, अहमद, इशाक, अबू थौर, अबू उबैद, यह्या अल-क़त्तान और अब्द अल-रहमान बिन महदी ने कही है। सहाबा में से, यह उमर, अली और अबू हुरैरा द्वारा कहा गया था, और ताबिईन में से, सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: यह एक सुन्नत है। और इसे अबू हुरैरा ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) (२) से रिवायत किया है।

एक समूह ने कहा: उन्हें अलग नहीं किया जाएगा, और उसे उसके साथ धैर्य रखना चाहिए, और भरण-पोषण न्यायाधीश के आदेश द्वारा उस पर ऋण के रूप में रहता है। यह अता और अल-ज़ुहरी का विचार है, और इसे कूफ़ा वालों और अल-थौरी ने अपनाया था। उन्होंने सर्वशक्तिमान के शब्दों के साथ तर्क दिया: "और यदि कोई कठिनाई में है, तो [उसे] आसानी [के समय] तक मोहलत दें" [अल-बक़रह: २८०], और उन्होंने कहा: "और तुममें से जो अविवाहित हैं उनका विवाह कर दो" आयत [अन-नूर: ३२]। तो सर्वशक्तिमान ने गरीबों से शादी करने को प्रोत्साहित किया, इसलिए गरीबी अलगाव का कारण नहीं हो सकती, क्योंकि गरीबी के बावजूद शादी को प्रोत्साहित किया जाता है। साथ ही, पति-पत्नी के बीच विवाह (३) आम सहमति (इज्मा) से संपन्न हुआ है, इसलिए उन्हें केवल इसी तरह की आम सहमति से, या रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की किसी सुन्नत से अलग किया जा सकता है जिसका कोई विरोध न हो (४)।

पहले [विचार] के लिए तर्क बुखारी शरीफ में उनका (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कथन है: "एक महिला कहती है: या तो मुझे खिलाओ या मुझे तलाक दे दो" (५), तो यह विवाद के बिंदु पर एक स्पष्ट पाठ है। हमारे विचार में दिवालियेपन के कारण अलगाव एक प्रतिसंहरणीय (रजई) तलाक है, अल-शाफई के विचार के विपरीत कि यह एक अपरिवर्तनीय (बाइन) तलाक है; क्योंकि यह संभोग के बाद का अलगाव है जो पूरी तरह से...

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान १/२००। (२) लेखक जल्द ही इसका उल्लेख करेंगे, और लेखक द्वारा हदीस को [पैगंबर की ओर] ऊपर उठाने (रफ़अ) में आपत्ति है। (३) (म) में: तो निकाह। (४) अल-इशराफ ४/१४३-१४४, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा २/३६६-३६७ देखें। (५) सही बुखारी (५३५५) जो एक हदीस का हिस्सा है, और इसके रफ़अ (पैगंबर की ओर श्रेय) में आपत्ति है, क्योंकि यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन है जैसा कि हाफिज़ इब्न हजर ने फतह

अल-बारी ९/५०१ में उल्लेख किया है। अबू हुरैरा ने यह हदीस सुनाने के बाद कहा था: "सबसे अच्छा दान वह है जो किसी को अमीर छोड़ दे, और ऊपर वाला हाथ नीचे वाले हाथ से बेहतर है, और उनसे शुरुआत करें जिनका आप भरण-पोषण करते हैं।" महिला कहती है: या तो मुझे खिलाओ या मुझे तलाक दो, और गुलाम कहता है... आदि। इसके अंत में: उन्होंने कहा: ऐ अबू हुरैरा, क्या आपने यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से सुना है? उन्होंने कहा: नहीं। यह अबू हुरैरा की अपनी समझ (थैली) से है। हाफिज ने कहा: यानी 'मरफू हदीस से जो उन्होंने समझा, उसके निष्कर्ष से। हाफिज़ ने अल-इस्माइली की एक रिवायत में स्पष्ट रूप से बताए गए शब्दों के साथ अबू हुरैरा के इस कथन की पुष्टि की, जिसमें: अबू हुरैरा ने कहा: तुम्हारी पत्नी कहती है... आदि। हाफिज ने उल्लेख किया कि आसिम की रिवायत में कोई दलील नहीं है, अबू सालेह से, अबू हुरैरा से मरफू के रूप में: "महिला अपने पति से कहती है मुझे खिलाओ।" क्योंकि आसिम की याददाश्त में कुछ कमी थी।

۱۰۰ سورة البقرہ: آیت ۲۳۱

...جو اس کے نان و نفقہ (۱) کی استطاعت نہیں رکھتا، اور بھوک پر صبر نہیں کیا جا سکتا۔ یہی بات مالک، شافعی، احمد، اسحاق، ابو ثور، ابو عبید، یحییٰ القطان اور عبد الرحمن بن مہدی نے کہی ہے، اور صحابہ میں سے یہ بات عمر، علی اور ابو ہریرہ نے کہی، اور تابعین میں سے سعید بن المسیب نے کہا: یہ سنت ہے۔ اور اسے ابو ہریرہ نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے (۲)۔

اور ایک گروہ نے کہا: ان کے درمیان تفریق نہیں کی جائے گی، اور عورت پر اس کے ساتھ صبر کرنا لازم ہے، اور نفقہ حاکم کے حکم سے مرد کے ذمے رہے گا۔ یہ عطا اور زہری کا قول ہے، اور اسی طرف کوفیوں اور ثوری کا میلان ہے، اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ﴾ [البقرہ: ۲۸۰]، اور فرمایا: ﴿وَأَنكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنكُمْ﴾ [النور: ۳۲]؛ پس اللہ تعالیٰ نے فقیر کے نکاح کی ترغیب دی، لہٰذا فقر جدائی کا سبب نہیں بن سکتا، جبکہ اس کے ساتھ نکاح کی ترغیب دی گئی ہے۔ نیز میاں بیوی کے درمیان نکاح (۳) اجماع سے منعقد ہوا ہے، لہٰذا ان کے درمیان تفریق نہیں کی جا سکتی مگر اسی جیسے اجماع سے، یا رسول اللہ ﷺ کی کسی ایسی سنت سے جس کا کوئی معارض نہ ہو (۴)۔

اور پہلے قول کی دلیل صحیح بخاری میں آپ ﷺ کا ارشاد ہے: «عورت کہتی ہے یا تو مجھے کھلاؤ یا مجھے طلاق دے دو» (۵)، پس یہ جائے اختلاف میں صریح نص ہے۔ اور ہمارے نزدیک تنگدستی کی وجہ سے جدائی طلاقِ رجعی ہے، برخلاف شافعی کے کہ ان کے نزدیک یہ طلاقِ بائن ہے؛ کیونکہ یہ رخصتی کے بعد کی ایسی جدائی ہے جس سے...

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۲۰۰۔ (۲) مصنف جلد ہی اس کا ذکر کریں گے، اور مصنف کا حدیث کو رفع کرنا محلِ نظر ہے۔ (۳) (م) میں ہے: فإن النكاح۔ (۴) دیکھئے الإشراف ۴/ ۱۴۴-۱۴۳، اور مختصر اختلاف العلماء ۲/ ۳۶۶-۳۶۷۔ (۵) صحیح بخاری (۵۳۵۵) اور یہ حدیث کا ایک حصہ ہے، اور اس کے رفع میں نظر ہے، کیونکہ یہ حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کا قول ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۵۰۱/۹ میں ذکر کیا ہے، اور ابو ہریرہ نے یہ بات اس حدیث کی روایت کے اثر کے طور پر کہی تھی: «بہترین صدقہ وہ ہے جو مالداری چھوڑ جائے، اور اوپر والا ہاتھ نیچے والے ہاتھ سے بہتر ہے، اور اس سے شروع کرو جو تمہارے زیر کفالت ہے»۔ عورت کہتی ہے: یا تو مجھے کھلاؤ یا مجھے طلاق دو، اور غلام کہتا ہے... الخ۔ اور اس کے آخر میں ہے: انہوں نے کہا: اے ابو ہریرہ، کیا آپ نے یہ رسول اللہ ﷺ سے سنا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ یہ ابو ہریرہ کی اپنی تھیلی (سمجھ) سے ہے۔ حافظ نے کہا: یعنی ان کے استنباط سے جو انہوں نے حدیثِ مرفوع سے سمجھا۔ اور حافظ نے اس قول کی نسبت ابو ہریرہ کی طرف ہونے کی تاکید اس روایت سے کی جو اسماعیلی کی ہے جس میں صراحت ہے، اس میں ہے: ابو ہریرہ نے کہا: تمہاری بیوی کہتی ہے... الخ، اور حافظ نے ذکر کیا کہ عاصم کی روایت میں کوئی حجت نہیں ہے، جو ابو صالح سے، انہوں نے ابو ہریرہ سے مرفوعاً نقل کی ہے: «عورت اپنے شوہر سے کہتی ہے مجھے کھانا کھلاؤ»۔ کیونکہ عاصم کے حافظے میں کچھ (خرابی) تھی۔

Surah Al-Baqarah: Verse 231 101

...the number of divorces, nor was it for compensation or to harm the husband, so it was revocable; its origin is the divorce of the Muli (one who has taken an oath of sexual abstinence) (1).

Third: His statement, Exalted is He: {or release them in a good manner} meaning divorce them, as previously mentioned. {And do not keep them, intending harm, to transgress [against them]} Malik narrated from Thawr bin Zaid al-Dili: A man used to divorce his wife, then take her back when he had no need for her, and did not intend to keep her; only to lengthen the waiting period (Iddah) for her, and to harm her. So Allah, the Exalted, revealed: {And do not keep them, intending harm, to transgress [against them]. And whoever does that has certainly wronged himself.} Allah admonishes them by it (2).

Al-Zajjaj said (3): {has certainly wronged himself} means he exposed himself to punishment; because doing what Allah has forbidden is exposure to Allah's punishment.

This report is consistent with the report revealed regarding leaving what the people of the Pre-Islamic period (Jahiliyyah) were upon regarding divorce and taking back, as previously explained in His statement, Exalted is He: {Divorce is twice} [Verse: 229]. These two reports informed us that the revelation of the two mentioned verses was regarding a similar, closely related meaning, which is the man's keeping of the woman and taking her back intending to harm her, and this is clear.

Fourth: His statement, Exalted is He: {And do not take the signs of Allah in jest} means do not take the rulings of Allah, the Exalted, in the way of mockery (4), for they are all serious. Whoever mocks (5) them is bound by them. Abu Al-Darda' (6) said: A man would divorce in the Jahiliyyah, and say: "I only divorced while I was joking," and he would manumit [slaves] and marry, and say: "I was joking." So this verse was revealed, and he (peace and blessings be upon him) said: "Whoever divorces or manumits, or marries or gives in marriage, then claims he was joking, it is serious." Narrated by...

(1) See Al-Ishraf 4/144, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/366, and Al-Istidhkar 18/168-169. (2) Muwatta Malik 2/588, and Thawr bin Zaid al-Dili al-Madani, freedman of Bani al-Dil bin Bakr, trustworthy, died in the year (135 AH). Taqrib al-Tahdhib p. 74. (3) In Ma'ani al-Qur'an 1/310. (4) In (D), (Z), and (Kh): mockery, and what is fixed is

from (Zha), and his saying: "in the way of" did not appear in (Z). (5) In (D): haza'a (mocked). (6) Cited by Al-Kiya Al-Tabari in Ahkam al-Qur'an 1/184, Al-Wahidi in Al-Wasit 1/338, and Al-Razi in his Tafsir 6/118.

सूरह अल-बक़रह: आयत 231 101

...तलाक की संख्या, और न ही यह बदले के लिए थी और न ही पति को नुकसान पहुंचाने के लिए, इसलिए यह प्रतिसंहरणीय (रजई) थी; इसका मूल 'मूली' (वह जिसने संभोग न करने की शपथ ली हो) का तलाक है (1)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {या उन्हें भलमनसाहत के साथ विदा कर दो} यानी उन्हें तलाक दे दो, जैसा कि पहले बताया जा चुका है। {और उन्हें नुकसान पहुँचाने के इरादे से न रोको ताकि तुम ज़्यादती करो} मलिक ने थौर बिन ज़ैद अल-दिली से रिवायत की है: एक आदमी अपनी पत्नी को तलाक दे देता था, फिर उसे वापस ले लेता था जबकि उसे उसकी कोई ज़रूरत नहीं होती थी, और वह उसे रखने का इरादा नहीं रखता था; सिर्फ इसलिए ताकि उस पर इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) लंबी हो जाए, और उसे नुकसान पहुँचाए। तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {और उन्हें नुकसान पहुँचाने के इरादे से न रोको ताकि तुम ज़्यादती करो और जो कोई ऐसा करेगा तो उसने निश्चित रूप से अपने आप पर ज़ुल्म किया।} अल्लाह उन्हें इसके ज़रिए नसीहत देता है (2)।

अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): {उसने निश्चित रूप से अपने आप पर ज़ुल्म किया} यानी उसने खुद को अज़ाब (दंड) के लिए पेश किया; क्योंकि अल्लाह ने जिस चीज़ से मना किया है उसे करना अल्लाह के अज़ाब के लिए खुद को पेश करना है।

और यह खबर उस खबर के अनुकूल है जो जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) के लोगों के तलाक और वापसी के तरीके को छोड़ने के बारे में नाज़िल हुई थी, जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन पर पहले बताया जा चुका है {तलाक दो बार है} [आयत: 229]। इन दो खबरों ने हमें बताया कि इन दो आयतों का नाज़िल होना एक ही मिलते-जुलते अर्थ में था, और वह है आदमी का औरत को रोकना और उसे नुकसान पहुँचाने के इरादे से उसे वापस लेना, और यह स्पष्ट है।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह की आयतों को मज़ाक न बनाओ} इसका अर्थ है अल्लाह तआला के आदेशों को मज़ाक के तौर पर न लो (4), क्योंकि वे सब गंभीर हैं। जो कोई उनमें मज़ाक (5) करेगा, वह उनके प्रति उत्तरदायी होगा। अबू अल-दरदा (6) ने कहा: जाहिलियत में एक आदमी तलाक देता था और कहता था: "मैंने तो बस खेल-खेल में तलाक दिया था," और वह आज़ाद करता था और निकाह करता था, और कहता था: "मैं मज़ाक कर रहा था।" तब यह आयत नाज़िल हुई, और आप (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) ने फ़रमाया: "जिसने तलाक दिया या आज़ाद किया,

या निकाह किया या निकाह कराया, फिर दावा किया कि वह मज़ाक कर रहा था, तो वह गंभीर (लागू) माना जाएगा।" रिवायत है...

(1) देखें अल-इशराफ 4/144, मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 2/366, और अल-इस्तिधकार 18/168-169। (2) मुवत्ता मलिक 2/588, और थौर बिन ज़ैद अल-दिली अल-मदनी, बनी अल-दील बिन बक्र के स्वतंत्र दास, भरोसेमंद, मृत्यु वर्ष (135 हिजरी)। तक़रीब अल-तहज़ीब पृ. 74। (3) मानी अल-कुरान 1/310 में। (4) (द), (ज़), और (ख) में: मज़ाक, और जो तय है वह (ज़्हा) से है, और उनका कहना: "के रास्ते में" (ज़) में नहीं आया। (5) (द) में: हज़अ (मज़ाक किया)। (6) अल-किया अल-तबरी ने अहकाम अल-कुरान 1/184 में, अल-वाहिदी ने अल-वसीत 1/338 में और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 6/118 में उद्धृत किया है।

سورة البقرہ: آیت 231 101

...طلاقوں کی تعداد، اور نہ یہ کسی عوض (بدلے) کے لیے تھی اور نہ ہی شوہر کو نقصان پہنچانے کے لیے، اس لیے یہ رجعی تھی؛ اس کی اصل 'مولی' (ایلاء کرنے والے) کی طلاق ہے (1)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یا انہیں بھلے طریقے سے رخصت کر دو} یعنی انہیں طلاق دے دو، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ {اور انہیں نقصان پہنچانے کی نیت سے نہ روکو تاکہ تم زیادتی کرو} امام مالک نے ثور بن زید الدیلی سے روایت کی ہے: کہ ایک شخص اپنی بیوی کو طلاق دیتا، پھر اس سے رجوع کر لیتا حالانکہ اسے اس کی کوئی حاجت نہ ہوتی، اور نہ ہی وہ اسے بسانے کا ارادہ رکھتا؛ تاکہ اس طرح اس پر عدت لمبی کر دے، اور اسے تکلیف پہنچائے، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اور انہیں نقصان پہنچانے کی نیت سے نہ روکو تاکہ تم زیادتی کرو، اور جو ایسا کرے گا تو اس نے یقیناً اپنے آپ پر ظلم کیا۔} اللہ انہیں اس کے ذریعے نصیحت فرماتا ہے (2)۔

زجاج نے کہا (3): {پس اس نے یقیناً اپنے آپ پر ظلم کیا} یعنی اس نے خود کو عذاب کے لیے پیش کر دیا؛ کیونکہ اللہ نے جس چیز سے منع فرمایا ہے اس کا ارتکاب اللہ کے عذاب کے لیے خود کو پیش کرنا ہے۔

اور یہ روایت اس روایت کے موافق ہے جو دورِ جاہلیت کے لوگوں کے طلاق اور رجوع کے طریقے کو چھوڑنے کے بارے میں نازل ہوئی تھی جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وضاحت میں پہلے گزر چکا ہے {طَلَاقُ مَرَّتَانِ} [آیت: 229]۔ ان دو روایتوں نے ہمیں یہ فائدہ دیا کہ مذکورہ

دونوں آیتوں کا نزول ایک ہی قریب قریب معنی میں تھا، اور وہ یہ ہے کہ مرد کا عورت کو روک لینا اور اسے نقصان پہنچانے کے ارادے سے اس سے رجوع کرنا، اور یہ ظاہر ہے۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ کی آیات کو مذاق نہ بناؤ} اس کا مطلب ہے کہ اللہ تعالیٰ کے احکامات کو ہنسی مذاق کے طور پر نہ لو (4) کیونکہ وہ سب سنجیدہ ہیں۔ پس جس نے ان میں مذاق (5) کیا تو وہ اس پر لازم ہو جائیں گے۔ ابو الدرداء (6) نے کہا: دورِ جاہلیت میں آدمی طلاق دیتا اور کہتا: "میں نے تو بس کھیل میں طلاق دی تھی،" اور وہ غلام آزاد کرتا اور نکاح کرتا اور کہتا: "میں مذاق کر رہا تھا،" تو یہ آیت نازل ہوئی، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جس نے طلاق دی یا آزاد کیا، یا نکاح کیا یا نکاح کرایا، پھر یہ دعویٰ کیا کہ وہ مذاق کر رہا تھا، تو وہ سنجیدہ (حقیقت) ہی سمجھا جائے گا۔" اسے روایت کیا...

(1) دیکھیے الإشراف 144/4، ومختصر اختلاف العلماء 366/2، والاستذكار 168/18-169۔ (2) موطأ مالك 588/2، اور ثور بن زید الدیلی المدنی، بنی الدیل بن بکر کے مولیٰ، ثقہ، وفات سال (135ھ)۔ تقریب التہذیب ص 74۔ (3) معانی القرآن 310/1 میں۔ (4) نسخہ (د)، (ز) اور (خ) میں: الہزء (مذاق)، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے، اور ان کا قول: "فی طریق" نسخہ (ز) میں نہیں ہے۔ (5) نسخہ (د) میں: ہزأ۔ (6) اسے الکیا الطبری نے احکام القرآن 184/1، الواحدی نے الوسیط 338/1 اور الرازی نے اپنی تفسیر 118/6 میں نقل کیا ہے۔

Ma'mar said: Isa ibn Yunus narrated to us, from Amr, from Al-Hasan, from Abu Ad-Darda, who mentioned it in meaning(1).

And in Muwatta Malik(2), it reached him that a man said to Ibn Abbas: "I have divorced my wife a hundred times, what do you see for me?" Ibn Abbas said: "She is divorced from you by three, and with the ninety-seven, you have taken the verses of Allah in mockery."

Ad-Daraqutni narrated from the hadith of Ismail ibn Umayyah al-Qurashi, from Ali, who said: The Prophet ﷺ heard a man divorcing irrevocably (talaq al-battah), so he became angry and said: "Do you take the verses of Allah in mockery—or the religion of Allah in mockery—and play? Whoever divorces irrevocably, we hold him to three; she is not lawful for him until she marries another husband." This Ismail ibn Umayyah is a Kufan, weak in hadith(3).

It was narrated from Aisha: That a man used to divorce his wife, then say: "By Allah, I will not give you inheritance, nor will I leave you." She said: "How is that?" He said: "When you are about to finish your waiting period (iddah), I will take you back." So, "And do not take the verses of Allah in mockery"(4) was revealed.

Our scholars said: All these sayings are included in the meaning of the verse; because it is said to whoever mocks the verses of Allah: he took them in mockery. This is said to whoever disbelieves in them, and it is said to whoever discards them, does not act upon them, and works with other than them; therefore, these sayings enter into the verse. And the verses of Allah: are His signs, His commands, and His prohibitions(5).

Fifth: There is no disagreement among scholars that whoever divorces jokingly, the divorce is binding upon him. They differed regarding others, as will be explained in "Bara'ah," God willing(6).

---

(1) Narrated by Ibn Mardawayh as in Tafsir Ibn Kathir from the path of Amr - who is Ibn Ubayd - from Al-Hasan from Abu Ad-Darda in a suspended (mawquf) manner, and this Amr used to lie against Al-Hasan as in 'Al-Majruhin' by Ibn Hibban 2/70. And Ibn Abi Shaybah extracted it 5/106 from the path of Isa ibn Yunus from Amr from Al-Hasan in a disconnected (mursal) manner. (2) 2/550. (3) Sunan Ad-Daraqutni 4/20, and Al-Hafiz weakened its chain in 'Ad-Dirayah' 2/102. (4) Extracted by At-Tirmidhi (1192), Al-Hakim 2/280, and Al-Bayhaqi 7/333 similarly, and it preceded on page 55 of

this part. (5) Ma'ani al-Quran by An-Nahhas 1/211-212. (6) At the commentary of verse 65 of it.

सूरह अल-बकरा: आयत 231 | पृष्ठ 102

मामर ने कहा: ईसा इब्न यूनुस ने हमसे बयान किया, अम्र से, अल-हसन से, अबू अद-दरदा से, और उन्होंने इसका अर्थ में उल्लेख किया(1)।

और मुवत्ता मलिक(2) में है कि उन्हें खबर मिली कि एक व्यक्ति ने इब्न अब्बास से कहा: "मैंने अपनी पत्नी को सौ बार तलाक दे दिया है, तो आप मेरे बारे में क्या राय रखते हैं?" इब्न अब्बास ने कहा: "उसने तुमसे तीन तलाक पा लिए हैं, और संतानवे (97) के साथ तुमने अल्लाह की आयतों का मजाक बनाया है।"

अद-दाराकुतनी ने इस्माइल इब्न उमय्या अल-कुरैशी की हदीस से, अली से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने एक व्यक्ति को पूरी तरह से तलाक (तलाक-ए-बत्ता) देते हुए सुना, तो आप क्रोधित हो गए और कहा: "क्या तुम अल्लाह की आयतों का—या अल्लाह के दीन का—मजाक उड़ाते हो और खेलते हो? जिसने पूरी तरह से तलाक दे दिया, हम उस पर तीन लाजिम करते हैं; वह उसके लिए तब तक हलाल नहीं है जब तक कि वह किसी दूसरे पति से निकाह न कर ले।" यह इस्माइल इब्न उमय्या कूफी है और हदीस में कमजोर है(3)।

आयशा से रिवायत है: कि एक आदमी अपनी पत्नी को तलाक देता था, फिर कहता था: "अल्लाह की कसम, मैं न तो तुझे विरासत दूँगा और न ही तुझे छोड़ूँगा।" उन्होंने कहा: "वह कैसे?" उसने कहा: "जब तेरी इद्दत खत्म होने वाली होगी, तो मैं तुझसे रुजू (वापसी) कर लूँगा।" तो यह आयत नाजिल हुई: ﴿और अल्लाह की आयतों को मजाक न बनाओ﴾(4)।

हमारे विद्वानों ने कहा: ये सभी बातें आयत के अर्थ में शामिल हैं; क्योंकि जो अल्लाह की आयतों का मजाक उड़ाता है, उसे कहा जाता है: उसने उन्हें मजाक बना लिया। यह उन लोगों के लिए भी कहा जाता है जो उन पर कुफ्र करते हैं, और उन लोगों के लिए भी जो उन्हें छोड़ देते हैं, उन पर अमल नहीं करते और उनके अलावा किसी और चीज़ पर अमल करते हैं; इसलिए ये बातें आयत में शामिल हैं। और अल्लाह की आयतें: उसके प्रमाण, उसके आदेश और उसके निषेध हैं(5)।

पाँचवाँ: विद्वानों के बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि जो व्यक्ति मजाक में तलाक देता है, उस पर तलाक लागू हो जाता है। दूसरों के बारे में उनमें मतभेद है, जैसा कि इंशाअल्लाह "बारात" की व्याख्या में स्पष्ट किया जाएगा(6)।

(1) इब्न मरदुवैह ने इब्न कसीर की तफ़सीर में अम्र के माध्यम से रिवायत किया है - जो इब्न उबैद है - अल-हसन से अबू अद-दरदा से मौकूफ़न, और यह अम्र अल-हसन पर झूठ बोलता था जैसा कि इब्न हिब्बान की 'अल-मज्रूहिन' 2/70 में है। और इब्न अबी शैबा ने इसे 5/106 में ईसा इब्न यूनुस के माध्यम से अम्र से अल-हसन से मुर्सलन निकाला है। (2) 2/550। (3) सुनन अद-दाराकुतनी 4/20, और अल-हाफ़िज़ ने 'अद-दिराया' 2/102 में इसकी सनद को कमज़ोर बताया है। (4) इसे अत-तिर्मिज़ी (1192), अल-हाकिम 2/280 और अल-बैहकी 7/333 ने इसी तरह निकाला है, और यह इस भाग के पृष्ठ 55 पर पहले आ चुका है। (5) मा'आनी अल-कुरान लिन-नहस 1/211-212। (6) इसकी आयत 65 की व्याख्या के समय।

معمر نے کہا: ہمیں عیسیٰ بن یونس نے بیان کیا، عمرو سے، انہوں نے حسن سے، انہوں نے ابودرداء سے، پس انہوں نے اس کا معنی ذکر کیا(۱)۔

اور موطا مالک(۲) میں ہے کہ انہیں یہ خبر پہنچی کہ ایک شخص نے ابن عباس سے کہا: میں نے اپنی بیوی کو سو مرتبہ طلاق دے دی ہے، تو آپ میرے بارے میں کیا خیال کرتے ہیں؟ تو ابن عباس نے فرمایا: تجھ سے تین طلاقیں واقع ہو گئیں، اور ستانوے (۹۷) کے ذریعے تو نے اللہ کی آیات کا مذاق اڑایا۔

اور دارقطنی نے اسماعیل بن امیہ القرشی کی حدیث سے، علی سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے ایک شخص کو سنا جس نے طلاقِ بتہ دی، تو آپ غصے میں آگئے اور فرمایا: "کیا تم اللہ کی آیات کا—یا اللہ کے دین کا—مذاق اڑاتے ہو اور کھیلتے ہو؟ جس نے طلاقِ بتہ دی ہم اس پر تین لازم کر دیں گے، وہ اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے۔" یہ اسماعیل بن امیہ کوفی ہے اور حدیث میں ضعیف ہے(۳)۔

اور حضرت عائشہ سے مروی ہے: کہ ایک شخص اپنی بیوی کو طلاق دیتا، پھر کہتا: اللہ کی قسم! نہ میں تجھے وارث بننے دوں گا اور نہ ہی تجھے چھوڑوں گا۔ انہوں نے کہا: وہ کیسے؟ اس نے کہا: جب تیری عدت ختم ہونے کے قریب ہوگی تو میں تجھ سے رجوع کر لوں گا، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا﴾ (اور اللہ کی آیات کو مذاق نہ بناؤ)(۴)۔

ہمارے علماء نے کہا: یہ تمام اقوال آیت کے معنی میں داخل ہیں؛ کیونکہ جو اللہ کی آیات کا مذاق اڑاتا ہے اس کے بارے میں کہا جاتا ہے: اس نے انہیں مذاق بنا لیا| اور یہ اس شخص کے بارے

میں بھی کہا جاتا ہے جو ان کا انکار کرے، اور اس کے بارے میں بھی جو انہیں چھوڑ دے، ان پر عمل نہ کرے اور ان کے علاوہ کسی اور چیز پر عمل کرے؛ چنانچہ اس بنا پر یہ اقوال آیت میں داخل ہیں۔ اور اللہ کی آیات: اس کے دلائل، اس کے احکامات اور اس کی منہیات ہیں(۵)۔

پانچویں بات: علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ جس نے مذاق میں طلاق دی اس پر طلاق لازم ہو جائے گی، اور ان کے علاوہ میں اختلاف ہے جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ "براءۃ" کی تفسیر میں اس کا بیان آئے گا(۶)۔

---

(۱) اسے ابن مردویہ نے تفسیر ابن کثیر میں عمرو - جو کہ ابن عبید ہے - کے طریق سے حسن سے، ابودرداء سے موقوفاً روایت کیا ہے، اور یہ عمرو، حسن پر جھوٹ بولا کرتا تھا جیسا کہ ابن حبان کی 'المجروحین' ۲/۷۰ میں ہے۔ اور ابن ابی شیبہ نے اسے ۵/۱۰۶ میں عیسیٰ بن یونس کے طریق سے عمرو سے، حسن سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (۲) ۲/۵۵۰۔ (۳) سنن دارقطنی ۴/۲۰، اور حافظ نے 'الدرایہ' ۲/۱۰۲ میں اس کی سند کو ضعیف قرار دیا ہے۔ (۴) اسے ترمذی (۱۱۹۲)، حاکم ۲/۲۸۰ اور بیہقی ۷/۳۳۳ نے اسی طرح روایت کیا ہے، اور یہ اسی پارے کے صفحہ ۵۵ پر گزر چکا ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۱/۲۱۱-۲۱۲۔ (۶) اس کی آیت ۶۵ کی تفسیر کے وقت۔

Surah Al-Baqarah: Verse 232 [Page] 103

Abu Dawood narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah (ﷺ) said: "There are three things which, whether undertaken seriously or in jest, are treated as serious: marriage, divorce, and taking back a wife (after divorce)." (1).

It was narrated from Ali bin Abi Talib, Ibn Mas'ud, and Abu ad-Darda' that they all said: There are three things in which there is no play, and he who plays with them is serious: marriage, divorce, and the manumission of slaves (2).

It was said: The meaning is: do not neglect the commands of Allah, for then you would be negligent and playful. This verse also includes seeking forgiveness for a sin verbally while persisting in it through actions, and everything else that falls within this meaning, so take note of it.

Sixth: His Almighty's saying: {And remember the favor of Allah upon you}, meaning: through Islam and the clarification of laws. {And the wisdom}: it is the Sunnah explained by the tongue of the Messenger of Allah (ﷺ) regarding Allah's intent in what was not explicitly mentioned in the Book (3). {He instructs you with it}, meaning: He frightens you. {And fear Allah and know that Allah is All-Knowing of all things} was mentioned previously (4).

His Almighty's saying: {And when you divorce women and they have fulfilled their term, do not prevent them from remarrying their husbands if they agree among themselves on a reasonable basis. That is instructed to whoever among you believes in Allah and the Last Day. That is better for you and purer. And Allah knows, and you know not.}

In it are four issues: The first: His Almighty's saying: {Do not prevent them}: It was narrated that Ma'qil bin Yasar's sister was married to Abu al-Baddah (5). He divorced her and left her until her waiting period ended, then he regretted it and proposed to her. She agreed, but her brother refused to marry her off, saying: "My face is forbidden from your face if you marry him." Then the verse was revealed. Muqatil said: The Messenger of Allah (ﷺ) called Ma'qil and said: "If you are a believer, do not prevent your sister from Abu..."

Footnotes: (1) Sunan Abu Dawood 2194, also narrated by At-Tirmidhi (1184), and Ibn Majah (2039). (2) These statements were narrated by Abdul Razzaq in 'Al-Musannaf' (10244), (10245), (10247). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/310. (4) 1/248-249. (5) In the manuscripts: 'Abu al-Dahdah' (in both places), in which the author followed Abu al-

Layth al-Samarqandi in 'Al-Tafsir' 1/210. The confirmed version is from 'Usd al-Ghabah' 7/50, 'Al-Isabah' 11/32 and 45, and 'Fath al-Bari' 9/186.

सूरह अल-बक़रह: आयत 232 [पृष्ठ] 103

अबू दाऊद ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "तीन चीजें ऐसी हैं जो गंभीरता से ली जाएं तो गंभीर हैं, और मजाक में ली जाएं तो भी गंभीर हैं: निकाह (विवाह), तलाक, और रुजू (तलाक के बाद पत्नी को वापस लेना)।" (1)।

अली बिन अबी तालिब, इब्न मसूद और अबू दरदा से रिवायत है कि उन सभी ने कहा: तीन चीजें ऐसी हैं जिनमें कोई खेल नहीं है, और उनमें खेल करने वाला भी गंभीर माना जाता है: निकाह, तलाक और दास-मुक्ति (2)।

कहा गया है: इसका अर्थ है: अल्लाह के आदेशों को न छोड़ें, वरना आप कोताही करने वाले और खेल करने वाले बन जाएंगे। इस आयत में ज़ुबान से गुनाह की माफी मांगना शामिल है जबकि अमल से उस पर अड़े रहना, और इसी तरह जो कुछ भी इस अर्थ में आता है, उसे जान लें।

छठी: अल्लाह तआला का फरमान: {और अपने ऊपर अल्लाह की नेमत को याद करो}, यानी: इस्लाम और हुक्मों की व्याख्या के ज़रिए। {और हिकमत}: यह वह सुन्नत है जिसे अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) की ज़ुबान से स्पष्ट किया गया है, जो किताब (कुरान) में स्पष्ट रूप से नहीं बताया गया है उसमें अल्लाह की मंशा को लेकर (3)। {वह तुम्हें इससे नसीहत देता है}, यानी: वह तुम्हें डराता है। {और अल्लाह से डरो और जान लो कि अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है} पहले आ चुका है (4)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब तुम औरतों को तलाक दे दो और वे अपनी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) पूरी कर लें, तो उन्हें अपने पतियों से निकाह करने से न रोको जब वे आपस में भली भांति सहमत हों। यह नसीहत उसे दी जाती है जो तुम में से अल्लाह और आख़िरत के दिन पर ईमान रखता हो। यह तुम्हारे लिए अधिक सुथरा और पवित्र है। और अल्लाह जानता है और तुम नहीं जानते।}

इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {तो उन्हें न रोको}: रिवायत है कि मक़िल बिन यसार की बहन अबू अल-बद्दाह (5) के निकाह में थी। उसने उसे तलाक दे दिया और उसे छोड़ दिया यहाँ तक कि उसकी इद्दत पूरी हो गई, फिर उसे पछतावा हुआ और उसने उसे निकाह का पैगाम दिया। वह सहमत हो गई, लेकिन उसके भाई ने उसका निकाह करने से इनकार कर दिया और कहा: "अगर तूने उससे निकाह किया तो मेरा चेहरा तेरे चेहरे पर हराम है।" तब यह आयत नाजिल

हुई। मुक़ातिल ने कहा: अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने मक़िल को बुलाया और फरमाया: "यदि तुम मोमिन हो, तो अपनी बहन को अबू से न रोको..."

फुटनोट्स: (1) सुनन अबू दाऊद 2194, इसे तिरमिज़ी (1184) और इब्न माजाह (2039) ने भी निकाला है। (2) अब्दुल रज़्ज़ाक ने 'अल-मुसन्नफ़' (10244, 10245, 10247) में ये बातें दर्ज की हैं। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/310। (4) 1/248-249। (5) पांडुलिपियों में: 'अबू अल-दहदाह' (दोनों जगहों पर), जिसमें लेखक ने तफ़सीर 1/210 में अबू अल-लैथ अल-समरकंदी का अनुसरण किया। पुष्ट संस्करण 'उस्द अल-ग़बाह' 7/50, 'अल-इसाबाह' 11/32 और 45, और 'फ़तह अल-बारी' 9/186 से है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳۲ ۱۰۳

ابو داؤد نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «تین چیزیں ایسی ہیں جن کا سنجیدگی سے ہونا بھی سنجیدہ ہے اور مذاق میں ہونا بھی سنجیدہ ہے: نکاح، طلاق اور رجوع» (۱)۔

اور علی بن ابی طالب، ابن مسعود اور ابو الدرداء رضی اللہ عنہم سے روایت ہے کہ ان سب نے کہا: تین چیزیں ایسی ہیں جن میں کوئی کھیل نہیں ہے، اور ان میں کھیل کرنے والا بھی سنجیدہ مانا جاتا ہے: نکاح، طلاق اور غلام آزاد کرنا (۲)۔

اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: اللہ کے احکامات کو ترک نہ کرو، ورنہ تم کوتاہی کرنے والے اور کھیلنے والے بن جاؤ گے۔ اس آیت میں زبان سے گناہ کی معافی مانگنا شامل ہے جبکہ عمل سے اس پر اصرار ہو، اور اسی طرح جو کچھ بھی اس معنی میں آتا ہے، اسے جان لو۔

چھٹی: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ﴾، یعنی: اسلام اور احکامات کی وضاحت کے ذریعے۔ ﴿وَالْحِكْمَةَ﴾: یہ وہ سنت ہے جو رسول اللہ ﷺ کی زبان سے واضح کی گئی ہے، ان چیزوں میں اللہ کی مراد کے بارے میں جن کی کتاب (قرآن) میں صراحت نہیں ہے (۳)۔ ﴿يَعِظُكُم بِهِ﴾، یعنی: وہ تمہیں ڈراتا ہے۔ ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ پہلے گزر چکا ہے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَن يَنكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُم بِالْمَعْرُوفِ ذَٰلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَن كَانَ مِنكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَٰلِكُمْ أَزْكَىٰ لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَلَا تَعضُلُوهُنَّ﴾: روایت ہے کہ معقل بن یسار کی بہن ابو البداح (۵) کے نکاح میں تھیں۔ انہوں نے طلاق دے دی اور چھوڑ دیا یہاں تک کہ عدت گزر گئی، پھر وہ نادم ہوئے اور نکاح کا پیغام دیا، وہ راضی ہوگئیں لیکن ان کے بھائی نے نکاح کرنے سے انکار کر دیا اور کہا: میرا چہرہ تیرے چہرے پر حرام ہے اگر تو نے اس سے نکاح کیا۔ تب یہ آیت نازل ہوئی۔ مقاتل نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے معقل کو بلایا اور فرمایا: «اگر تم مومن ہو تو اپنی بہن کو ابو سے نہ روکو...»

حواشی: (۱) سنن ابی داؤد ۲۱۹۴، اسے ترمذی (۱۱۸۴) اور ابن ماجہ (۲۰۳۹) نے بھی نکالا ہے۔ (۲) عبد الرزاق نے 'المصنف' (۱۰۲۴۴)، (۱۰۲۴۵)، (۱۰۲۴۷) میں یہ اقوال نقل کیے ہیں۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۱۰/۱۔ (۴) ۲۴۸/۱-۲۴۹۔ (۵) نسخوں میں: 'أبي الدحداح' (دونوں جگہوں پر)، جس میں مصنف نے تفسیر ۱/۲۱۰ میں ابو اللیث السمرقندی کی پیروی کی۔ اور مستند ورژن 'اسد الغابہ' ۷/۵۰، 'الاصابہ' ۱۱/۳۲ اور ۴۵، اور 'فتح الباری' ۱۸۶/۹ سے ہے۔

Al-Baddah", and he said: "I believe in Allah, and I have married her (1) to him" (2). Al-Bukhari (3) narrated from Al-Hasan that the sister of Ma'qil ibn Yasar was divorced by her husband [and he left her] until her waiting period (iddah) expired. Then he proposed to her again, but Ma'qil refused. So it was revealed: {Do not prevent them from remarrying their husbands}. Al-Daraqutni (4) also narrated from Al-Hasan who said: Ma'qil ibn Yasar told me: "I had a sister, and proposals were made to me for her, and I used to prevent people from her. Then a cousin of mine came and proposed, so I married her to him. They stayed together as long as Allah willed, then he divorced her a revocable divorce, then he left her until her waiting period expired. Then he proposed along with the other suitors. I said: 'I prevented people from her and married her to you, then you divorced her a divorce that allowed for return, then you left her until her waiting period expired, and when she was proposed to, you came to propose among the suitors! I will never marry her to you!' So Allah revealed, or he said: it was revealed: {And when you divorce women and they have fulfilled their term, do not prevent them from remarrying their husbands}. So I expiated my oath and married her to him." In a narration by Al-Bukhari (5): "Ma'qil felt a sense of protective pride (ghayrah) because of that, and he said: 'He let her go when he was able to keep her, then he proposes to her!' So Allah revealed the verse, and the Messenger of Allah ﷺ called him and read the verse to him, so he abandoned the pride and submitted to the command of Allah Almighty." It was said: He is Ma'qil ibn Sinan with a 'noon'. Al-Nahhas (6) said: Al-Shafi'i narrated it in his books from Ma'qil ibn Yasar or Sinan (7). Al-Tahawi said: He is Ma'qil ibn Sinan. The second point: If this is proven, then in the verse is evidence that marriage is not permissible without a guardian (wali); because Ma'qil's sister was a previously married woman (thayyib), and if the matter were up to her without her guardian, she would have married herself and would not have needed her guardian Ma'qil. Thus, the address in the Almighty's saying: {Do not prevent them} is to the guardians, and that the matter of marriage rests with them along with the women's consent.

(1) In (m): and her husband. (2) See Tafsir Abi Al-Layth 210/1, and Abu Al-Baddah is the son of Asim Al-Ansari the companion. Al-Isabah 32/11. (3) Number (4529) and what is between brackets is from it. (4) In his Sunan 223/3. (5) Number (5331). (6) In Ma'ani al-Qur'an 212/1. (7) Narrated by Al-Shafi'i in Al-Umm 128/5 and in it: Ma'qil ibn Yasar.

१०४ सूरह अल-बकराह : आयत २३२

अल-बद्दाह", और उसने कहा: "मैं अल्लाह पर ईमान लाया, और मैंने उसका निकाह (1) उससे (2) कर दिया।" अल-बुखारी (3) ने अल-हसन से रिवायत की है कि मअकिल बिन यसार की बहन को उसके पति ने तलाक दे दी थी [और उसे छोड़ दिया] यहाँ तक कि उसकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बीत गई। फिर उसने फिर से निकाह का प्रस्ताव दिया, लेकिन मअकिल ने इनकार कर दिया, तब यह आयत उतरी: {तो उन्हें अपने पतियों से निकाह करने से न रोको}। दाराकुतनी (4) ने भी अल-हसन से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मुझसे मअकिल बिन यसार ने कहा: मेरी एक बहन थी, और लोग उसके लिए निकाह का प्रस्ताव लेकर आते थे, और मैं उसे लोगों से रोकता था। फिर मेरे एक चचेरे भाई आए और निकाह का प्रस्ताव दिया, तो मैंने उसका निकाह उनसे कर दिया। वे जब तक अल्लाह ने चाहा साथ रहे, फिर उन्होंने उसे 'तलाक़-ए-रज्ई' (वापसी योग्य तलाक़) दे दी। फिर उसे छोड़ दिया यहाँ तक कि उसकी इद्दत बीत गई। फिर जब अन्य सुयोग्य सुहाग के प्रस्ताव आए, तो उन्होंने भी प्रस्ताव दिया। मैंने कहा: "मैंने लोगों को उससे रोका और तुम्हारा निकाह उससे किया, फिर तुमने उसे ऐसी तलाक़ दी जिसमें वापसी की गुंजाइश थी, फिर तुमने उसे छोड़ दिया यहाँ तक कि उसकी इद्दत बीत गई, और जब उसके लिए प्रस्ताव आने लगे, तो तुम भी प्रस्ताव लेकर आ गए! मैं कभी तुम्हारा निकाह उससे नहीं करूँगा!" तो अल्लाह ने उतारा, या उन्होंने कहा: उतरी: {और जब तुम स्त्रियों को तलाक़ दे दो और वे अपनी इद्दत की अवधि पूरी कर लें, तो उन्हें अपने पतियों से निकाह करने से न रोको}। तो मैंने अपनी कसम का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अदा किया और उसका निकाह उनसे कर दिया। अल-बुखारी (5) की एक रिवायत में है: मअकिल को इस बात पर बहुत गुस्सा (गैरत) आया, और उन्होंने कहा: "उसने उसे उस समय छोड़ दिया जब वह उसे वापस रख सकता था, और अब फिर निकाह का प्रस्ताव दे रहा है!" तो अल्लाह ने आयत उतारी, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें बुलाया और उनके सामने आयत पढ़ी, तो उन्होंने अपना गुस्सा छोड़ दिया और अल्लाह तआला के आदेश के आगे झुक गए। और कहा गया है: वह 'न' के साथ मअकिल बिन सिनान हैं। अल-नहस (6) ने कहा: अल-शाफ़ई ने अपनी किताबों में इसे मअकिल बिन यसार या सिनान (7) से रिवायत किया है। और अल-तहावी ने कहा: वह मअकिल बिन सिनान हैं। दूसरी बात: यदि यह सिद्ध हो जाता है, तो इस आयत में यह प्रमाण है कि वली (अभिभावक) के बिना निकाह जायज़ नहीं है; क्योंकि मअकिल की बहन 'सय्यिबा' (वह महिला जिसका विवाह पहले हो चुका हो) थी, और यदि मामला वली के बिना उसके हाथ में होता, तो वह स्वयं अपना निकाह कर लेती, और उसे अपने वली मअकिल की

आवश्यकता नहीं होती। अतः अल्लाह के इस कथन में संबोधन: {तो उन्हें न रोको} वलियों के लिए है, और यह कि निकाह का मामला उनकी (महिलाओं की) सहमति के साथ वलियों के हाथ में है।

(1) (m) में: और उसका पति। (2) देखें तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/210, और अबू अल-बद्दाह इब्न आसिम अल-अंसारी सहाबी हैं। अल-इसाबा 11/32। (3) संख्या (4529) और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (4) उनकी सुनन 3/223 में। (5) संख्या (5331)। (6) मआनी अल-कुरान 1/212 में। (7) अल-शाफ़ई ने अल-उम्म 5/128 में रिवायत किया है और इसमें है: मअकिल बिन यसार।

۱۰۴ سورة البقرہ : الآیہ ۲۳۲

البداح"، تو انہوں نے کہا: میں اللہ پر ایمان لایا، اور میں نے اس کا نکاح (۱) اس سے (۲) کر دیا۔ اور امام بخاری (۳) نے حسن بصری سے روایت کیا ہے کہ معقل بن یسار کی بہن کو ان کے شوہر نے طلاق دے دی تھی [اور انہیں چھوڑ دیا] یہاں تک کہ ان کی عدت گزر گئی، پھر انہوں نے (دوبارہ) نکاح کا پیغام بھیجا تو معقل نے انکار کر دیا، تب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ﴾ (پس انہیں اپنے شوہروں سے نکاح کرنے سے نہ روکو)۔ اور اسے دارقطنی (۴) نے بھی حسن بصری سے روایت کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے معقل بن یسار نے بیان کیا، انہوں نے کہا: میری ایک بہن تھی، تو میرے پاس اس کے پیغامِ نکاح آتے تھے، اور میں لوگوں کو روکتا تھا، پھر میرا ایک چچیرا بھائی آیا، اس نے پیغام دیا تو میں نے اس کا نکاح اس سے کر دیا۔ وہ دونوں جب تک اللہ نے چاہا ساتھ رہے، پھر اس نے اسے طلاقِ رجعی دے دی، پھر اسے چھوڑ دیا یہاں تک کہ اس کی عدت گزر گئی، پھر جب پیغام دینے والے آئے تو اس نے بھی پیغام بھیج دیا۔ میں نے کہا: میں نے لوگوں کو اس سے روکا اور تیرا نکاح اس سے کر دیا، پھر تو نے اسے ایسی طلاق دی جس میں رجوع کی گنجائش تھی، پھر تو نے اسے چھوڑ دیا یہاں تک کہ اس کی عدت گزر گئی، اب جب اس کے پیغام آنے لگے تو تو بھی پیغام دینے والوں کے ساتھ آ گیا! میں کبھی تیرا نکاح اس سے نہیں کروں گا! تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا، یا انہوں نے کہا: نازل ہوئی: ﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ﴾ (اور جب تم عورتوں کو طلاق دو اور وہ اپنی عدت پوری کر لیں تو انہیں اپنے شوہروں سے نکاح کرنے سے نہ روکو)۔ تو میں نے اپنی قسم کا کفارہ ادا کیا اور اس کا نکاح اس سے کر دیا۔ بخاری (۵) کی ایک روایت میں ہے: معقل کو اس بات پر غیرت آئی، اور انہوں نے کہا: اس نے اسے اس وقت چھوڑا جب وہ اس پر قادر تھا

(یعنی رجوع کر سکتا تھا)، پھر اب پیغام دے رہا ہے! تو اللہ نے آیت نازل فرمائی، پس رسول اللہ ﷺ نے انہیں بلایا، اور ان پر آیت تلاوت فرمائی، تو انہوں نے غیرت چھوڑ دی، اور اللہ تعالیٰ کے حکم کے سامنے سرِ تسلیم خم کر دیا۔ اور کہا گیا ہے: وہ 'نون' کے ساتھ معقل بن سنان ہیں۔ نحاس (۶) نے کہا: اسے شافعی نے اپنی کتابوں میں معقل بن یسار یا سنان (۷) سے روایت کیا ہے۔ اور طحاوی نے کہا: وہ معقل بن سنان ہیں۔ دوسری بات: جب یہ ثابت ہو گیا تو اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ ولی کے بغیر نکاح جائز نہیں ہے؛ کیونکہ معقل کی بہن ثیبہ (بیوہ یا مطلقہ) تھیں، اور اگر معاملہ ولی کے بغیر ان کے ہاتھ میں ہوتا تو وہ خود اپنا نکاح کر لیتیں، اور اپنے ولی معقل کی محتاج نہ ہوتیں۔ پس اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ﴾ (پس تم انہیں نہ روکو) میں خطاب اولیاء سے ہے، اور یہ کہ نکاح کا معاملہ ان کی (عورتوں کی) رضامندی کے ساتھ اولیاء کے ہاتھ میں ہے۔

(۱) (م) میں ہے: وزوجها (اور اس کا شوہر)۔ (۲) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۱/ ۲۱۰، اور ابو البداح عاصم انصاری صحابی کے بیٹے ہیں۔ الاصابہ ۱۱/ ۳۲۔ (۳) رقم (۴۵۲۹) اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) ان کی سنن ۳/ ۲۲۳ میں۔ (۵) رقم (۵۳۳۱)۔ (۶) معانی القرآن ۱/ ۲۱۲ میں۔ (۷) اسے شافعی نے الام ۵/ ۱۲۸ میں روایت کیا ہے اور اس میں ہے: معقل بن یسار۔

Surah Al-Baqarah: Verse 232

105

It has been said: the address in that is to the husbands, and that is by taking [the wife] back with the intent to harm and prevent her from marrying another by prolonging the waiting period for her (1). The companions of Abu Hanifa used it as an argument that a woman may marry herself off; they said: because God Almighty attributed that to her as He said: {She is not lawful for him until she marries a husband other than him}, and He did not mention the guardian (2). The discussion of this issue has already been presented in full (3). The first [view] is more correct due to what we mentioned about the reason for revelation. And God knows best.

Thirdly: His saying, the Almighty: {Then when they have reached their term} reaching the term in this context: its completion; because the initiation of marriage is only conceivable after the expiration of the waiting period. And {do not prevent them} (ta'duluhunna) means: do not detain them. Al-Khalil recounted: "A hen is mu'dil" [means] its egg is stuck inside (4).

It was said: 'Adl is restriction and prevention, and it refers back to the meaning of detention. It is said: "I wanted a matter but you 'adhaltani from it," meaning: you prevented me from it and restricted me. And "the matter became difficult" (a'dala): when strategies for it become narrow for you. From this is their saying: "It is a tough problem among problems" when one is unable to find a way out of it.

Al-Azhari said: the origin of 'Adl is from their saying: "The camel 'adhalat" when its offspring gets stuck and its exit is not easy, and "the hen 'adhalat" when its egg gets stuck. In the hadith of Mu'awiya (5): "A predicament and no Abu Hasan [Ali]," meaning: a difficult issue with narrow exits. Tawus said: "Difficult judicial cases arrived that no one but Ibn Abbas could handle." Every problematic issue among the Arabs is "mu'dil" (a predicament), and from this is the saying of Ash-Shafi'i (6):

When predicaments confront me I uncover their truths by contemplation

It is said: "The matter became difficult" (a'dala) when it became severe. And "an incurable disease" (da' 'udal), meaning: severe, difficult (7) to cure, exhausting.

(1) See Al-Muharrar Al-Wajiz 1/309. (2) See Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/400, and Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 1/184-185. (3) Page 88 of this volume. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/213. (5) Narrated by al-Khattabi in Gharib al-Hadith 2/199,

and cited by Ibn al-Athir in al-Nihayah 3/254, and Ibn Manzur in al-Lisan (article: 'adl). (6) Tabaqat al-Shafi'iyyah by al-Subki 1/300. (7) In (m): difficult.

सूरह अल-बकरा: आयत 232

105

यह कहा गया है: इसमें संबोधन पतियों के लिए है, और वह यह है कि पत्नी को वापस लेना उसे नुकसान पहुँचाने और इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) को बढ़ाकर किसी दूसरे से निकाह करने से रोकने (अदल) के लिए हो (1)। अबू हनीफ़ा के साथियों ने इससे यह दलील दी है कि महिला स्वयं अपना निकाह कर सकती है; उन्होंने कहा: क्योंकि अल्लाह तआला ने निकाह को उसी की ओर संबद्ध किया है जैसा कि उसने कहा: {तो वह उसके लिए हलाल नहीं है यहाँ तक कि वह उसके अलावा किसी और पति से निकाह कर ले}, और उसने वली (अभिभावक) का उल्लेख नहीं किया (2)। इस मसले पर पूरी चर्चा पहले की जा चुकी है (3)। और पहला मत अधिक सही है क्योंकि हमने नुज़ूल (अवतरण) के कारण के बारे में जो उल्लेख किया है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वे अपनी अवधि को पहुँच जाएँ} यहाँ अवधि तक पहुँचने का अर्थ है: उसकी समाप्ति; क्योंकि निकाह की शुरुआत इद्दत समाप्त होने के बाद ही संभव है। और {उन्हें न रोको} (तअ्द्लूहुन्न) का अर्थ है: उन्हें रोक कर न रखो। अल-ख़लील ने उल्लेख किया है: "मुअ्ज़िल मुर्गी": जिसका अंडा फंस गया हो (4)।

कहा गया है: 'अदल' का अर्थ तंगी और रोक है, और यह रोकने (क़ैद) के अर्थ की ओर लौटता है, कहा जाता है: "मैंने एक काम करना चाहा लेकिन आपने मुझे उससे 'अद़ल' कर दिया," यानी: मुझे उससे रोक दिया और मुझ पर तंगी की। और "मामला पेचीदा हो गया" (अअ्द़ल): जब आपके लिए उसमें तरकीबें कम हो जाएँ। इसी से उनका कहना है: "यह मुश्किलों में से एक मुश्किल है" जब कोई उसमें युक्ति का रास्ता न पा सके।

अल-अज़हरी ने कहा: 'अदल' की उत्पत्ति उनके इस कथन से है: "ऊंटनी ने 'अद़ल' किया" जब उसका बच्चा फंस जाए और उसका निकलना आसान न हो, और "मुर्गी ने 'अद़ल' किया" जब उसका अंडा फंस जाए। और मुआविया की हदीस (5) में है: "एक पेचीदगी (मुअ्ज़िला) और कोई अबू हसन (अली) नहीं," यानी: एक कठिन मसला जिसके निकलने के रास्ते संकीर्ण हों। ताऊस ने कहा: "ऐसे पेचीदा अदालती मामले आए जिन्हें इब्न अब्बास के अलावा कोई हल नहीं कर सका।" और अरबों के पास हर समस्या 'मुअ्ज़िल' (पेचीदा) है, और इसी से शाफ़ई का कथन है (6):

जब पेचीदगियाँ मेरे सामने आती हैं तो मैं चिंतन से उनकी सच्चाई उजागर करता हूँ

कहा जाता है: "मामला पेचीदा हो गया" (अअ्द़ल) जब वह गंभीर हो जाए। और "लालाज बीमारी" (दाअ् 'उद़ाल), यानी: गंभीर, कठिन (7) इलाज वाली, जिसने थका दिया हो।

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/309. (2) देखें अहकाम अल-क़ुरआन अल-जस्सास 1/400, और अहकाम अल-क़ुरआन अल-किया अल-तबरी 1/184-185. (3) इस भाग का पृष्ठ 88. (4) माअनी अल-क़ुरआन अल-नह़्हास 1/213. (5) अल-ख़त्ताबी ने ग़रीब अल-हदीस 2/199 में रिवायत किया है, और इब्न अल-असीर ने अल-निहाया 3/254 में, और इब्न मंजूर ने अल-लिसान (अदल) में इसका उल्लेख किया है। (6) तबक़ात अल-शाफ़ईया सुबकी 1/300. (7) (म) में: कठिन।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳۲

۱۰۵

اور یہ کہا گیا ہے: کہ اس میں خطاب شوہروں سے ہے، اور وہ اس طرح کہ رجوع کرنا نقصان پہنچانے کی غرض سے ہو تاکہ اسے دوسرے سے نکاح کرنے سے روکا (عضل) جا سکے، اس پر عدت کو طویل کر کے (۱)۔ اور اصحابِ ابوحنیفہ نے اس سے اس بات پر استدلال کیا ہے کہ عورت خود اپنا نکاح کر سکتی ہے؛ انہوں نے کہا: کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس (نکاح) کی نسبت اسی کی طرف کی ہے جیسا کہ اس نے فرمایا: {تو وہ اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ اس کے علاوہ کسی اور شوھر سے نکاح نہ کر لے}، اور اس نے ولی (سرپرست) کا ذکر نہیں کیا (۲)۔ اور اس مسئلے پر مکمل گفتگو پہلے گزر چکی ہے (۳)۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے اس وجہ سے جو ہم نے سببِ نزول کے بارے میں ذکر کیا ہے۔ واللہ اعلم۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر جب وہ اپنی مدت کو پہنچ جائیں} اس مقام پر مدت تک پہنچنے کا مطلب ہے: اس کا ختم ہونا؛ کیونکہ نکاح کی ابتدا عدت گزرنے کے بعد ہی متصور ہوتی ہے۔ اور {تم انہیں نہ روکو} (تعضلوھن) کا معنی ہے: تم انہیں قید نہ کرو۔ الخلیل نے حکایت کی ہے: "مرغی معضل ہے": جس کا انڈا رک گیا ہو (۴)۔

اور کہا گیا ہے: 'عضل' تنگی اور روکنے کو کہتے ہیں، اور یہ قید کرنے کے معنی کی طرف لوٹتا ہے، کہا جاتا ہے: "میں نے ایک کام کا ارادہ کیا تو تم نے مجھے اس سے 'عضل' کر دیا،" یعنی: مجھے اس سے روک دیا اور مجھ پر تنگی کی۔ اور "معاملہ مشکل ہو گیا" (اعضل): جب تمہارے لیے اس میں تدبیریں تنگ ہو جائیں| اسی سے ان کا قول ہے: "یہ مشکلوں میں سے ایک بڑی مشکل ہے" جب کوئی اس میں حیلے کی راہ نہ پا سکے۔

الازہری نے کہا: 'عضل' کی اصل ان کے اس قول سے ہے: "اونٹنی نے 'عضل' کیا" جب اس کا بچہ پھنس جائے اور اس کا نکلنا آسان نہ ہو، اور "مرغی نے 'عضل' کیا" جب اس کا انڈا پھنس جائے۔ اور معاویہ کی حدیث (۵) میں ہے: "ایک پیچیدہ مسئلہ (معضلہ) اور کوئی ابوحسن (علی) نہیں،" یعنی: ایک مشکل مسئلہ جس سے نکلنے کے راستے تنگ ہوں۔ طاؤس نے کہا: "ایسے پیچیدہ فیصلے سامنے آئے جنہیں ابنِ عباس کے علاوہ کسی نے حل نہیں کیا۔" اور عربوں کے نزدیک ہر مشکل چیز 'معضل' ہے، اور اسی سے شافعی کا قول ہے (۶):

جب پیچیدہ مسائل میرے سامنے آتے ہیں تو میں غور و فکر سے ان کی حقیقتیں کھول دیتا ہوں

اور کہا جاتا ہے: "معاملہ مشکل ہو گیا" (اعضل) جب وہ سخت ہو جائے۔ اور "لا علاج بیماری" (داء عضال)، یعنی: سخت، دشوار (۷) علاج والی جس نے عاجز کر دیا ہو۔

(۱) دیکھیے المحرر الوجیز ۳۰۹/۱۔ (۲) دیکھیے احکام القرآن للجصاص ۴۰۰/۱، اور احکام القرآن للکیا الطبری ۱/ ۱۸۴-۱۸۵۔ (۳) اسی جلد کا صفحہ ۸۸۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۲۱۳/۱۔ (۵) اسے خطابی نے غریب الحدیث ۱۹۹/۲ میں روایت کیا ہے، اور ابن الاثیر نے النہایہ ۳/ ۲۵۴ میں، اور ابن منظور نے اللسان (عضل) میں ذکر کیا ہے۔ (۶) طبقات الشافعیہ للسبکی ۳۰۰/۱۔ (۷) (م) میں: عسر (دشواری)۔

...physicians. And "Adala (1) so-and-so his woman", meaning: he prevented her [from marrying]. "Ya'duluha" and "Ya'diluha" — with the damma (u) and kasra (i) [on the letter 'dad'] — are two dialects (2).

Fourth: The Almighty's saying: {That is wherewith he who was... is exhorted} and He did not say: "dhalikum" [plural 'you']; because it is carried on the collective meaning. If it were "dhalikum", it would have been permissible, like: {That is purer for you and cleaner, and Allah knows}, meaning: what is good for you in it {and you do not know} that (3).

The Almighty's saying: {Mothers shall suckle their children for two whole years for those who desire to complete the term of suckling. The father of the child shall provide their food and clothing in a fitting manner. No soul shall be tasked beyond its capacity. No mother shall be harmed because of her child, nor shall a father because of his child. And upon the heir is the like of that. But if they both desire weaning by mutual consent and consultation, there is no blame upon them. And if you wish to have your children suckled by a foster-mother, there is no blame upon you, provided you pay what you give in a fitting manner. And fear Allah and know that Allah is All-Seeing of what you do. (233)}

In it are eighteen matters: The first: His saying: {Mothers} is the subject (mubtada'). {suckle their children} is in the position of the predicate (khabar). {two whole years} is an adverb of time (4).

Since Allah, glorified be He, mentioned marriage and divorce, He mentioned the child; because the spouses may separate and there is a child; the verse, then, is about divorced women who have children from their husbands, as said by Al-Suddi, Al-Dahhak (5) and others. Meaning: they have more right to suckle their children than strangers; because they are more compassionate and tender, and taking away a young child is harmful to both it and her. This indicates that even if the child is weaned, the mother has more right to its custody because of the excellence of her compassion and pity; she only remains entitled to custody as long as she does not remarry, as will come later.

---

(1) In the copies: "A'dala", and what is established is from (m), and Tahdhib al-Lugha 1/474, Mujmal al-Lugha 3/672, and al-Sihah (root: 'adl). (2) See Tahdhib al-Lugha 1/474-476. (3) See Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/214, and al-Wasit 1/340. (4) I'rab al-

Quran by al-Nahhas 1/316. (5) It was reported from them by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/311.

सूरा अल-बक़रह: आयत 233 | 106

...चिकित्सक। और "अदला (1) फलां ने अपनी महिला को", अर्थात: उसे [विवाह से] रोका। "या'दुलुहा" और "या'दलिहुहा" — दम्मा (u) और कसरा (i) के साथ — दो बोलियाँ हैं (2)।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {यह वह है जिससे उसे उपदेश दिया जाता है जो था...} और उन्होंने "दलिकुम" [बहुवचन 'आप'] नहीं कहा; क्योंकि इसे सामूहिक अर्थ पर ले जाया गया है। यदि यह "दलिकुम" होता, तो यह अनुमत होता, जैसे: {यह तुम्हारे लिए अधिक शुद्ध और स्वच्छ है, और अल्लाह जानता है}, अर्थात: इसमें तुम्हारे लिए क्या भलाई है {और तुम नहीं जानते} वह (3)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {माताएँ अपनी संतानों को पूरे दो वर्ष तक दूध पिलाएँ उनके लिए जो दूध पिलाने की अवधि पूरी करना चाहते हैं। बच्चे के पिता पर उनका भोजन और पहनावा उचित रीति से अनिवार्य है। किसी जीव पर उसकी सामर्थ्य से अधिक बोझ नहीं डाला जाएगा। न किसी माँ को उसकी संतान के कारण कष्ट दिया जाए और न किसी पिता को उसकी संतान के कारण। और वारिस पर भी वैसा ही अनिवार्य है। फिर यदि वे दोनों आपसी सहमति और परामर्श से दूध छुड़ाना चाहें, तो उन पर कोई दोष नहीं। और यदि तुम अपनी संतानों को किसी अन्य से दूध पिलवाना चाहो, तो तुम पर कोई दोष नहीं, बशर्ते कि तुम जो देते हो उसे उचित रीति से चुका दो। और अल्लाह से डरो और जान लो कि अल्लाह उसे देख रहा है जो तुम करते हो। (233)}

इसमें अठारह मामले हैं: पहला: उनका कथन: {माताएँ} कर्ता (मुबतदा) है। {अपनी संतानों को दूध पिलाएँ} विधेय (ख़बर) के स्थान पर है। {पूरे दो वर्ष} समय का क्रियाविशेषण (ज़र्फ़ ज़मान) है (4)।

चूंकि अल्लाह ने, जो महिमामय है, विवाह और तलाक का उल्लेख किया है, इसलिए उन्होंने बच्चे का उल्लेख किया; क्योंकि पति-पत्नी अलग हो सकते हैं और वहां बच्चा हो सकता है; इसलिए यह आयत उन तलाकशुदा महिलाओं के बारे में है जिनकी अपने पतियों से संतानें हैं, जैसा कि अल-सुद्दी, अल-दहाक (5) और अन्य लोगों ने कहा है। अर्थात: वे अजनबियों की तुलना में अपने बच्चों को दूध पिलाने की अधिक हकदार हैं; क्योंकि वे अधिक दयालु और कोमल होती हैं, और छोटे बच्चे को छीन लेना उसके और उसके लिए हानिकारक है। यह दर्शाता है कि भले ही बच्चे का दूध छुड़ा दिया गया हो, माँ अपनी दया और करुणा की श्रेष्ठता के कारण उसके पालन-पोषण (कस्टडी) की अधिक हकदार है; वह पालन-पोषण की हकदार तभी रहती है जब तक वह पुनर्विवाह नहीं करती, जैसा कि आगे आएगा।

(1) प्रतियों में: "अदला", और जो स्थापित है वह (m) से है, और तहज़ीब अल-लुग़ा 1/474, मुजमल अल-लुग़ा 3/672, और अल-सिहाह (मूल: 'अदल)। (2) देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 1/474-476। (3) देखें अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 1/214, और अल-वसीत 1/340। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/316। (5) इसे इब्न अतिय्या द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/311 में उनके हवाले से उद्धृत किया गया था।

...اطباء۔ اور 'عضل (۱) فلاں نے اپنی خاتون کو'، یعنی: اسے [شادی سے] روکا۔ 'یَعْضُلُہا' اور 'یَعْضِلُہا' — ضمہ (u) اور کسرہ (i) کے ساتھ — دو لغات (بولیاں) ہیں (۲)۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ذَٰلِکَ یُوعَظُ بِہِ مَن کَانَ} اور اس نے 'ذلکم' [جمع کا صیغہ] نہیں کہا؛ کیونکہ یہ جمع کے معنی پر محمول ہے۔ اگر 'ذلکم' ہوتا تو جائز ہوتا، جیسے: {ذَٰلِکُمْ أَزْکَیٰ لَکُمْ وَأَطْہَرُ وَاللَّہُ یَعْلَمُ}، یعنی: تمہارے لیے اس میں کیا بھلائی ہے {وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ} وہ (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور مائیں اپنی اولاد کو پورے دو سال دودھ پلائیں، یہ اس کے لیے ہے جو دودھ پلانے کی مدت پوری کرنا چاہے۔ اور جس کا بچہ ہے (یعنی باپ) اس کے ذمے معروف طریقے سے ان کا کھانا اور کپڑا ہے۔ کسی جان پر اس کی وسعت سے زیادہ بوجھ نہیں ڈالا جائے گا۔ نہ ماں کو اس کے بچے کی وجہ سے نقصان پہنچایا جائے اور نہ باپ کو اس کے بچے کی وجہ سے۔ اور وارث پر بھی اسی طرح کی ذمہ داری ہے۔ پھر اگر وہ دونوں باہمی رضامندی اور مشورے سے دودھ چھڑانا چاہیں تو ان پر کوئی گناہ نہیں۔ اور اگر تم اپنی اولاد کو (کسی اور سے) دودھ پلوانا چاہو تو تم پر کوئی گناہ نہیں جب تم معروف طریقے سے وہ ادا کر دو جو تم نے دینا طے کیا ہے۔ اور اللہ سے ڈرو اور جان لو کہ اللہ تمہارے اعمال کو دیکھ رہا ہے۔ (۲۳۳)}

اس میں اٹھارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {وَالْوَالِدَاتُ} مبتدا ہے۔ {یُرْضِعْنَ أَوْلَادَہُنَّ} خبر کے مقام پر ہے۔ {حَوْلَیْنِ کَامِلَیْنِ} ظرفِ زمان ہے (۴)۔

چونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے نکاح اور طلاق کا ذکر کیا، اس لیے بچے کا ذکر فرمایا؛ کیونکہ میاں بیوی جدا ہو سکتے ہیں اور وہاں بچہ موجود ہوتا ہے؛ پس یہ آیت ان مطلقہ خواتین کے بارے میں

ہے جن کی اپنے شوہروں سے اولاد ہو، یہ السدی اور الضحاک (۵) وغیرہ نے کہا ہے۔ یعنی: وہ اجنبی خواتین کے مقابلے میں اپنی اولاد کو دودھ پلانے کی زیادہ حقدار ہیں؛ کیونکہ وہ زیادہ مہربان اور نرم دل ہوتی ہیں، اور چھوٹے بچے کو چھیننا اس کے لیے اور اس کی ماں کے لیے تکلیف دہ ہے۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ بچہ اگرچہ دودھ چھڑا لیا گیا ہو، ماں اپنی کمالِ شفقت و مہر کی بنا پر اس کی پرورش (حضانت) کی زیادہ حقدار ہے؛ اور وہ حضانت کی حقدار اسی وقت تک رہتی ہے جب تک وہ دوسرا نکاح نہ کرے، جیسا کہ آگے آئے گا۔

---

(۱) نسخوں میں: 'أعضل' ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے، اور تہذیب اللغہ ۱/ ۴۷۴، مجمل اللغہ ۳/ ۶۷۲، اور الصحاح (عضل)۔ (۲) دیکھئے تہذیب اللغہ ۱/ ۴۷۴-۴۷۶۔ (۳) دیکھئے معانی القرآن للنحاس ۱/ ۲۱۴، اور الوسیط ۱/ ۳۴۰۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۱۶۔ (۵) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/ ۳۱۱ میں ان سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 233, Page 107

Based on this, His saying: "And upon the father is their provision and their clothing according to what is acceptable" poses a problem; because a divorced woman is not entitled to clothing if the divorce is not revocable (raj'iyya), rather she is entitled to wages unless it is interpreted based on noble character. So it is said: it is better not to decrease the wages from what is sufficient for her sustenance and clothing.

It was said: The verse is general regarding divorced women who have children and regarding wives. The more apparent view is that it refers to wives during the subsistence of the marriage; because they are the ones entitled to maintenance and clothing. A wife is entitled to maintenance and clothing whether she breastfeeds or not. Maintenance and clothing are in exchange for 'tamkin' (enabling marital intimacy). If she is occupied with breastfeeding, 'tamkin' is not complete, so it might be imagined that maintenance ceases. Allah removed that misconception by saying: "And upon the father," meaning: the husband, is "their provision and their clothing" during the state of breastfeeding; because it is engagement in the husband's interests, so it becomes as if she traveled for the husband's needs with his permission; in which case maintenance does not cease (1).

Second: His saying, the Almighty: "They shall suckle" is a statement with the meaning of a command of obligation for some mothers, and as a recommendation for some of them according to what follows (2). And it was said: it is a statement about legitimacy as previously mentioned.

Third: People differed regarding breastfeeding; is it a right for the mother, or is it (3) an obligation upon her? The wording is possible; because if He had intended to explicitly state it was upon her, He would have said: "And upon mothers is the breastfeeding of their children," just as He said: "And upon the father is their provision and their clothing." However, it is upon her during the state of marriage (4), and it is a custom that is binding as it has become like a condition, unless she is a noble woman of luxury, whose custom is not to breastfeed, and that is like a condition (5). And it is obligatory upon her if the child does not accept anyone else (6), and it is upon her.

(1) See Tafsir al-Razi 6/124-125. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/310. (3) In (M): or it is. (4) In the copies: in the right of marriage, and what is confirmed is from (M), which is consistent with Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/204, and the speech is from him. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/310. (6) In (M): the child accepts someone else.

सूरह अल-बक़रह: आयत 233, पृष्ठ 107

इस आधार पर, अल्लाह का यह कहना: "और जिसके लिए संतान है (पिता) उस पर उचित रूप से उनका (माताओं का) भोजन और वस्त्र अनिवार्य है" एक समस्या उत्पन्न करता है; क्योंकि तलाकशुदा महिला वस्त्र की हकदार नहीं होती यदि तलाक 'रजई' (वापसी योग्य) न हो, बल्कि वह पारिश्रमिक की हकदार होती है, जब तक कि इसे उच्च नैतिक चरित्र के आधार पर न माना जाए। अतः कहा जाता है: बेहतर यह है कि पारिश्रमिक को उसकी जीविका और वस्त्र के लिए पर्याप्त राशि से कम न किया जाए।

कहा गया है: यह आयत उन तलाकशुदा महिलाओं के लिए सामान्य है जिनके बच्चे हैं और पत्नियों के लिए भी। अधिक स्पष्ट विचार यह है कि यह विवाह के दौरान पत्नियों के संदर्भ में है; क्योंकि वे ही भरण-पोषण और वस्त्र की हकदार हैं। पत्नी भरण-पोषण और वस्त्र की हकदार है, चाहे वह स्तनपान कराए या न कराए। भरण-पोषण और वस्त्र 'तमकीन' (वैवाहिक संबंधों की उपलब्धता) के बदले में हैं। यदि वह स्तनपान में व्यस्त है, तो 'तमकीन' पूर्ण नहीं होता, इसलिए यह भ्रम हो सकता है कि भरण-पोषण समाप्त हो जाता है। अल्लाह ने इस भ्रम को यह कहकर दूर कर दिया: "और जिसके लिए संतान है उस पर," अर्थात पति पर, स्तनपान की स्थिति में "उनका भोजन और वस्त्र" अनिवार्य है; क्योंकि यह पति के हितों में व्यस्तता है, इसलिए यह वैसा ही हो गया जैसे कि वह पति की अनुमति से उसकी आवश्यकता के लिए यात्रा पर गई हो; ऐसी स्थिति में भरण-पोषण समाप्त नहीं होता (1)।

दूसरा: अल्लाह तआला का यह कहना: "वे दूध पिलाएँगी" एक ऐसा कथन है जिसका अर्थ कुछ माताओं के लिए अनिवार्यता का आदेश है, और उनमें से कुछ के लिए सिफारिश के रूप में है जैसा कि आगे आएगा (2)। और यह भी कहा गया है कि यह वैधता के बारे में एक सूचना है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।

तीसरा: स्तनपान के संबंध में लोगों में मतभेद है; क्या यह माँ का अधिकार है, या यह (3) उस पर एक दायित्व है? शब्द संभावित हैं; क्योंकि यदि अल्लाह इसे स्पष्ट रूप से उस पर अनिवार्य करना चाहता, तो वह कहता: "और माताओं पर उनकी संतानों का स्तनपान कराना है," जैसा कि उसने कहा: "और जिसके लिए संतान है उस पर उनका भोजन और वस्त्र है।" हालाँकि, यह वैवाहिक स्थिति (4) के दौरान उस पर है, और यह एक प्रथा है जो बाध्यकारी है क्योंकि यह एक शर्त की तरह हो गई है, जब तक कि वह विलासिता वाली कुलीन महिला न हो, जिसकी प्रथा स्तनपान न कराने की हो, और वह

एक शर्त की तरह है (5)। और यदि बच्चा किसी और को स्वीकार नहीं करता है (6), तो यह उस पर अनिवार्य है, और यह उस पर है।

(1) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 6/124-125। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/310। (3) (M) में: या यह है। (4) प्रतियों में: विवाह के अधिकार में, और जो (M) से पुष्ट है, वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 1/204 के अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/310। (6) (M) में: बच्चा किसी और को स्वीकार कर ले।

سورہ البقرہ: آیت 233، صفحہ 107

اس کی بنیاد پر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: ﴿وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾ (اور جس کا بچہ ہے اس پر معروف طریقے سے ان کا کھانا اور کپڑا لازم ہے) ایک اشکال پیدا کرتا ہے؛ کیونکہ مطلقہ عورت کپڑے کی حقدار نہیں ہوتی اگر طلاق رجعی نہ ہو، بلکہ وہ اجرت کی حقدار ہوتی ہے، الا یہ کہ اسے مکارمِ اخلاق پر محمول کیا جائے، چنانچہ کہا جاتا ہے: بہتر یہ ہے کہ اجرت کو اس کی خوراک اور لباس کے لیے کافی مقدار سے کم نہ کیا جائے۔

اور کہا گیا: یہ آیت ان مطلقہ عورتوں کے بارے میں عام ہے جن کے بچے ہیں اور بیویوں کے بارے میں بھی۔ اور زیادہ ظاہر بات یہ ہے کہ یہ نکاح کے باقی رہنے کی حالت میں بیویوں کے بارے میں ہے؛ کیونکہ وہی نفقہ اور لباس کی مستحق ہیں، اور بیوی نفقہ اور لباس کی مستحق ہے؛ چاہے وہ دودھ پلائے یا نہ پلائے، اور نفقہ اور لباس 'تمکین' (حقِ زوجیت کی ادائیگی) کے بدلے میں ہے، پس جب وہ رضاعت (دودھ پلانے) میں مشغول ہو تو تمکین مکمل نہیں ہوتی، تو یہ وہم ہو سکتا ہے کہ نفقہ ساقط ہو جائے گا، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اس وہم کو اپنے اس ارشاد سے دور فرما دیا: ﴿وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ﴾ یعنی شوہر پر ﴿رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ﴾ دودھ پلانے کی حالت میں لازم ہے؛ کیونکہ یہ شوہر کے مفادات میں مشغولیت ہے، پس یہ ایسا ہی ہو گیا جیسے وہ شوہر کی اجازت سے اس کی کسی ضرورت کے لیے سفر کرے؛ تو نفقہ ساقط نہیں ہوتا (1)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُرْضِعْنَ﴾ (وہ دودھ پلائیں گی) ایسی خبر ہے جس کا معنی بعض ماؤں کے لیے وجوب کا حکم ہے، اور بعض کے لیے بطورِ استحباب ہے جیسا کہ آگے آئے گا (2)۔ اور کہا گیا: یہ مشروعیت کی خبر ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

تیسرا: رضاعت کے بارے میں لوگوں کا اختلاف ہے؛ کیا یہ ماں کا حق ہے، یا کیا یہ (3) اس پر ایک حق (ذمہ داری) ہے؟ لفظ میں دونوں کا احتمال ہے؛ کیونکہ اگر وہ اس کے اس پر ہونے کی تصریح کا ارادہ کرتا تو فرماتا: "اور ماؤں پر ان کی اولاد کا دودھ پلانا ہے" جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ﴾، لیکن یہ ازدواجی حالت (4) میں اس پر ہے، اور یہ ایک ایسا عرف ہے جو لازم ہے کیونکہ یہ شرط کی طرح ہو گیا ہے، سوائے اس کے کہ وہ کوئی معزز اور خوشحال خاتون ہو جس کا عرف دودھ نہ پلانا ہو، تو وہ شرط کی طرح ہے (5)۔ اور اگر بچہ کسی اور کا دودھ قبول نہ کرے (6) تو اس پر دودھ پلانا واجب ہے، اور یہ اس پر لازم ہے۔

(1) دیکھیے تفسیر رازی 6/124-125۔ (2) المحرر الوجیز 1/310۔ (3) (م) میں ہے: یا یہ ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: فی حق الزوجیہ، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 1/204 کے موافق ہے، اور یہ کلام انھی کا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 1/310۔ (6) (م) میں ہے: بچہ کسی اور کو قبول کر لے۔

Surat Al-Baqarah: Ayah 233 108 If [the father] is absent, due to its (the breastfeeding) exclusivity to him (1). If the father dies and the child has no money, the opinion of Malik in 'Al-Mudawwanah' (2) is that breastfeeding is obligatory for the mother, unlike financial support (nafaqah). And in the book of Ibn al-Jallab (3): his breastfeeding is from the treasury (Bayt al-Mal). Abdul Wahhab (4) said: He is a poor person among the poor Muslims. As for a woman who is irrevocably divorced (talaq baynunah), breastfeeding is not obligatory for her, and breastfeeding is the responsibility of the husband unless she chooses to do so; she is most entitled to the equivalent market wage (ujrat al-mithl) if the husband is wealthy. If he is destitute, she is not obligated to breastfeed unless the newborn refuses anyone else, in which case she is compelled to breastfeed. For anyone obligated to breastfeed, if an excuse arises that prevents her from it, the responsibility for breastfeeding returns to the father. It was narrated from Malik that if the father is destitute and the child has no money, the breastfeeding is the mother's responsibility; if she has no milk but has money, the cost of breastfeeding is on her from her wealth (5). Ash-Shafi'i said: Breastfeeding is not obligatory except upon a father or a grandfather, and upwards; what the scholars say on this will come under the verse: {And upon the heir is [a duty] like that [of the father]} (6). It is said: 'radha'a yardha'u radha'atan and ridha'an', and 'radhu'a yardhu'u ridha'an and radha'atan' - with the kasra on the 'Ra' in the first case and fathah in the second - and the active participle is 'radhi' in both. And 'ar-radha'ah' meaning meanness/baseness is always with a fathah on the 'Ra' and nothing else (7). Fourth: His (the Almighty's) saying: {two years (hawlayn)}, meaning: two years, from 'haal ash-shay' (the state of a thing) when it changes; so 'al-hawl' (a year) is a transition from the first time to the second. It is said: the year is called 'hawl' because of the changing (istihalah) of matters within it mostly. {complete} is specified with completeness because a speaker might say: I stayed with so-and-so for two years, meaning one year and part of another (8). Allah the Almighty said: {And whoever hastens [his departure] in two days} [Al-Baqarah: 203], while he actually hastens in one day and part of the second. (1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/204, and what is between brackets is from it. (2) 2/416. (3) At-Tafri' 2/112. (4) Al-Ma'unah 2/936. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/310-311. (6) At the fifteenth issue. (7) See Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 1/312, and Tahdhib al-Lughah 1/473. (8) See An-Nukat wa al-Uyun 1/299, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/311.

सूरा अल-बकरा: आयत 233 108 यदि [पिता] अनुपस्थित है, क्योंकि यह (स्तनपान) विशेष रूप से उसकी जिम्मेदारी है (1)। यदि पिता की मृत्यु हो जाती है और बच्चे के पास कोई धन नहीं है, तो 'अल-मुदव्वना' (2) में मलिक की राय यह है कि स्तनपान माँ के लिए अनिवार्य है, गुजारा भत्ता (नफक़ह) के विपरीत। और इब्न अल-जल्लाब (3) की पुस्तक में है: उसका स्तनपान बैत अल-माल (राजकोष) से होगा। अब्दुल वहाब (4) ने कहा: वह मुस्लिम गरीबों में से एक गरीब व्यक्ति है। जहाँ तक उस महिला का प्रश्न है जिसे अपरिवर्तनीय तलाक (तलाक-ए-बाइन) दे दिया गया है, तो उस पर स्तनपान अनिवार्य नहीं है, और स्तनपान पति की जिम्मेदारी है जब तक कि वह खुद न चाहे; यदि पति समृद्ध है तो वह उचित पारिश्रमिक (उजरत अल-मिस्ल) की सबसे अधिक हकदार है। यदि वह निर्धन है, तो उस पर स्तनपान अनिवार्य नहीं है, जब तक कि नवजात शिशु किसी और को स्वीकार न करे, ऐसी स्थिति में उसे स्तनपान कराने के लिए मजबूर किया जाएगा। जिस किसी पर भी स्तनपान अनिवार्य है, यदि कोई ऐसा कारण उत्पन्न होता है जो उसे इससे रोकता है, तो स्तनपान की जिम्मेदारी पिता पर वापस आ जाती है। मलिक से रिवायत है कि यदि पिता निर्धन हो और बच्चे के पास कोई धन न हो, तो स्तनपान माँ की जिम्मेदारी है; यदि उसके पास दूध नहीं है लेकिन धन है, तो स्तनपान का खर्च उसके धन से उस पर होगा (5)। अल-शाफ़ई ने कहा: स्तनपान पिता या दादा, और उससे ऊपर के पूर्वजों के अलावा किसी और पर अनिवार्य नहीं है; इस बारे में विद्वानों का क्या कहना है, वह इस आयत के तहत आएगा: {और वारिस पर भी वैसा ही कर्तव्य है [जैसा पिता पर था]} (6)। कहा जाता है: 'रदाअ यरदाउ रदाअतन और रिदाअन', और 'रदुआ यरदउ रिदाअन और रदाअतन' - पहले में 'रा' पर कसरा और दूसरे में फतह के साथ - और दोनों में कर्ता 'रादि' है। और 'अर-रदाअह' जिसका अर्थ नीचता/कमीनापन है, हमेशा 'रा' पर फतह के साथ होता है (7)। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {दो वर्ष (हौलेन)}, अर्थात: दो वर्ष, किसी चीज़ के'हाल' से जब वह बदल जाती है; तो 'हौल' (वर्ष) पहले समय से दूसरे समय में परिवर्तन है। कहा जाता है: वर्ष को 'हौल' इसलिए कहा जाता है क्योंकि इसमें मामलों का अक्सर परिवर्तन (इस्तिहाला) होता है। {पूर्ण} को पूर्णता के साथ विशिष्ट किया गया है क्योंकि बोलने वाला कह सकता है: मैं फलां व्यक्ति के पास दो साल रहा, जबकि उसका मतलब एक साल और दूसरे का कुछ हिस्सा होता है (8)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर जो कोई दो दिनों में [प्रस्थान करने में] जल्दी करे} [अल-बकरा: 203], जबकि वह वास्तव में एक दिन और दूसरे के कुछ हिस्से में जल्दी करता है। (1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/204, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (2) 2/416। (3) अत-तफ़री' 2/112। (4) अल-मऊना 936/2। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/310-311। (6) पंद्रहवें मसले पर। (7) अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-

कुरान 1/312, और तहज़ीब अल-लुगा 1/473 देखें। (8) अन-नुकात व अल-उयून 1/299, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/311 देखें।

سورة البقرہ: آیت 233 108 جب [باپ] مفقود ہو، اس (رضاعت) کی اس کے ساتھ خصوصیت کی وجہ سے (1)۔ پس اگر باپ مر جائے اور بچے کا کوئی مال نہ ہو تو 'المدونہ' (2) میں امام مالک کا مذہب یہ ہے کہ رضاعت ماں پر لازم ہے برخلاف نفقہ کے۔ اور ابن الجلاب (3) کی کتاب میں ہے: اس کی رضاعت بیت المال کے ذمہ ہے۔ اور عبد الوہاب (4) نے کہا: وہ مسلمانوں کے فقراء میں سے ایک فقیر ہے۔ رہی وہ عورت جسے طلاق بائنہ دی گئی ہو، تو اس پر رضاعت لازم نہیں ہے، اور رضاعت شوہر کے ذمہ ہے الا یہ کہ وہ خود چاہے۔ پس وہ اجرتِ مثل کی زیادہ حقدار ہے، یہ شوہر کی وسعت کے ساتھ ہے۔ پس اگر وہ تنگ دست ہو تو اس پر رضاعت لازم نہیں ہوگی مگر یہ کہ بچہ کسی اور کا دودھ قبول نہ کرے، تو اس وقت اسے رضاعت پر مجبور کیا جائے گا۔ اور جس کسی پر رضاعت لازم ہو؛ پھر اگر اسے کوئی ایسا عذر لاحق ہو جائے جو اسے اس سے روک دے، تو رضاعت کی ذمہ داری باپ کی طرف لوٹ جائے گی۔ اور امام مالک سے روایت ہے کہ اگر باپ تنگ دست ہو اور بچے کا کوئی مال نہ ہو تو رضاعت ماں کے ذمہ ہے؛ پس اگر اس کے پاس دودھ نہ ہو اور اس کے پاس مال ہو، تو رضاعت کا خرچہ اس کے مال میں سے اس کے ذمہ ہوگا (5)۔ امام شافعی نے فرمایا: رضاعت لازم نہیں ہوتی مگر والد یا دادا پر، خواہ وہ کتنے ہی اوپر ہوں؛ اور اس بارے میں علماء کی جو رائے ہے وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس آئے گی: {اور وارث پر بھی اسی جیسی ذمہ داری ہے} (6)۔ کہا جاتا ہے: 'رَضَعَ یَرْضَعُ رَضَاعَةً اور رِضَاعاً'، اور 'رَضُعَ یَرْضُعُ رِضَاعاً اور رَضَاعَةً' - پہلے میں 'را' کے کسرہ کے ساتھ اور دوسرے میں فتحہ کے ساتھ - اور اسم فاعل دونوں میں 'راضع' ہے۔ اور 'الرَّضَاعَة' بمعنی کمینگی صرف 'را' کے فتحہ کے ساتھ ہے (7)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {دو سال (حولین)}، یعنی: دو سال، کسی چیز کی 'حال' سے جب وہ پلٹ جائے؛ پس 'حول' پہلے وقت سے دوسرے وقت کی طرف پلٹنا

ہے۔ اور کہا گیا: سال کو 'حول' اس لیے کہا گیا کیونکہ اس میں اکثر معاملات بدل (استحالہ) جاتے ہیں۔ {مکمل} کو کمال کے ساتھ مقید کیا گیا؛ کیونکہ کہنے والا کہہ سکتا ہے: میں فلاں کے پاس دو سال ٹھہرا، اور اس کی مراد ایک سال اور دوسرے سال کا کچھ حصہ ہوتی ہے (8)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پس جو کوئی دو دنوں میں جلدی کرے} [البقرہ: 203]، حالانکہ وہ ایک دن اور دوسرے کے کچھ حصے میں جلدی کرتا ہے۔ (1) احکام القرآن لابن العربی 204/1، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (2) 416/2۔ (3) التفریع 112/2۔ (4) المعونہ 936/2۔ (5) المحرر الوجیز 310/1 - 311۔ (6) پندرہویں مسئلے کے پاس۔ (7) زجاج کی معانی القرآن 312/1، اور تہذیب اللغہ 473/1 دیکھیں۔ (8) النکت والعیون 299/1، اور المحرر الوجیز 311/1 دیکھیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 233 109

And the words of the Almighty: "for him who desires to complete the term of suckling" is evidence that suckling for two full years is not mandatory, as weaning is permissible before two years. However, it is a limit set to resolve disputes between spouses regarding the duration of suckling; thus, the husband is not obligated to pay wages for more than two years. If the father wants to wean before this period and the mother does not agree, he does not have the right to do so. Increasing or decreasing the two-year period is only permissible if it does not harm the newborn and is with the mutual consent of both parents.

Mujahid and Ibn Muhaysin recited: "for him who desires that the suckling be completed" (1) with a fatha on the 'ta' and a damma on 'al-rida'atu' (nominative case), attributing the action to it (2).

Abu Haywa, Ibn Abi 'Ablah, and Al-Jarud bin Abi Sabrah recited it with a kasra on the 'ra' in "al-rid'atu" (3), which is a linguistic variant, like 'hadarah' and 'hidarah'. It is reported from Mujahid that he recited: "al-rad'ata" on the pattern of 'al-fa'lah' (4).

It is reported from Ibn Abbas that he recited "that he completes the suckling" (5). Al-Nahhas (6): The Basrans do not know "al-rida'ata" except with a fatha on the 'ra', and "al-rida'a" except with a kasra on the 'ra', like 'al-qital'. The Kufans related the kasra of 'ra' with the 'ha' and its fatha without the 'ha'.

Fifth: Malik, may Allah have mercy on him, and those who followed him and a group of scholars deduced from this verse that the prohibited suckling, which takes the status of lineage, is only what occurs within two years; because with the passing of two years, suckling is complete, and no suckling after two years is considered [for legal consequences] (7). This is his statement in his Muwatta (8), and it is the narration of Muhammad bin Abd al-Hakam from him, and it is the opinion of Umar and Ibn Abbas.

(1) In the manuscripts: 'yutimmu', which is an error, and the corrected version is from (m). (2) See I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/316, and in the Anomalous Recitations p. 14, the recitation of Mujahid: 'an yutamma', with a 'ya'. (3) See al-Muharrar al-Wajiz 1/311, and the Anomalous Recitations p. 14, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/316, and Zad al-Masir 1/127, and Tafsir al-Razi 6/127. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/311, and see the Anomalous Recitations p. 14. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/311, and see al-Masahif by Ibn Abi Dawud 1/308, and Tafsir al-Razi 6/127. In the Anomalous

Recitations p. 14 from Ibn Abbas: 'that you complete the suckling'. (6) I'rab al-Quran 1/316. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/311. (8) 2/604.

सूरह अल-बकराह : आयत 233 109

और अल्लाह तआला का फरमान है: "उसके लिए जो दूध पिलाने की अवधि पूरी करना चाहता है" यह इस बात का प्रमाण है कि दो साल तक दूध पिलाना अनिवार्य नहीं है, क्योंकि दो साल से पहले दूध छुड़ाना जायज़ है। लेकिन यह पति-पत्नी के बीच दूध पिलाने की अवधि के संबंध में विवाद को खत्म करने के लिए एक सीमा है, इसलिए पति पर दो साल से अधिक समय के लिए शुल्क देना अनिवार्य नहीं है। और यदि पिता इस अवधि से पहले दूध छुड़ाना चाहता है, और माँ राज़ी नहीं है, तो उसे इसका अधिकार नहीं है। दो साल की अवधि में वृद्धि या कमी केवल तभी हो सकती है जब इससे नवजात शिशु को कोई नुकसान न हो और दोनों माता-पिता की सहमति हो।

मुजाहिद और इब्न मुहैसिन ने पढ़ा: "उसके लिए जो चाहता है कि दूध पिलाना पूरा हो जाए" (1) 'ता' पर फतह के साथ और 'अल-रज़ाअतु' को रफ़ा (पेश) के साथ, क्रिया को उसी की ओर जोड़ते हुए (2)।

अबू हयवा, इब्न अबी अब्लह और अल-जारूद बिन अबी सबरा ने "अल-रज़ाअतु" में 'रा' को कसरा (जेर) के साथ पढ़ा (3), जो एक भाषाई रूप है, जैसे 'हज़ाराह' और 'हिज़ाराह'। मुजाहिद से रिवायत है कि उन्होंने 'अल-रदअत' पढ़ा (4)।

इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने "कि वह दूध पिलाना पूरा करे" पढ़ा (5)। अल-नहहास (6): बसरा वाले "अल-रज़ाअता" को केवल 'रा' पर फतह के साथ जानते हैं, और "अल-रिज़ाअ" को केवल 'रा' पर कसरा के साथ, जैसे 'अल-किताल'। कूफ़ा वालों ने 'हा' के साथ 'रा' के कसरा और बिना 'हा' के उसके फतह का उल्लेख किया है।

पाँचवाँ: इमाम मालिक (रह.) और उनके अनुयायियों और विद्वानों के एक समूह ने इस आयत से यह निष्कर्ष निकाला है कि वह हराम दूध पिलाना जो वंश (नसब) का स्थान लेता है, वही है जो दो साल के भीतर हो; क्योंकि दो साल बीतने के साथ ही दूध पिलाना पूरा हो जाता है, और दो साल के बाद पिलाया गया दूध विश्वसनीय नहीं होता (7)। यह उनकी बात उनके'मुवत्ता' (8) में है, और यह उनसे मुहम्मद बिन अब्द अल-हकम की रिवायत है, और यही उमर और इब्न अब्बास का भी कथन है।

(1) प्रतियों में: 'युतिम्मु' है, जो गलत है, और सही रूप (म) से है। (2) देखिए अल-नहहास की ए'राब अल-कुरान 1/316, और 'अश-शाद्दाह' किराअत (पठन शैली) पृ. 14 में मुजाहिद की किराअत: 'अन युतम्मा', 'या' के साथ। (3) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/311, और 'अश-शाद्दाह' किराअत पृ.

14, और अल-नहहास की ए'राब अल-कुरान 1/316, और ज़ाद अल-मसीर 1/127, और तफ़सीर अल-राज़ी 6/127। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/311, और देखिए 'अश-शाद्दाह' किराअत पृ. 14। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/311, और देखिए इब्न अबी दाऊद की अल-मसाहिफ 1/308, और तफ़सीर अल-राज़ी 6/127। और इब्न अब्बास से 'अश-शाद्दाह' किराअत पृ. 14 में: 'कि तुम दूध पिलाना पूरा करो'। (6) ए'राब अल-कुरान 1/316। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/311। (8) 2/604।

سورہ البقرہ : آیت ۲۳۳ ۱۰۹

اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ﴾ (اس شخص کے لیے جو رضاعت کی مدت پوری کرنا چاہے) اس بات کی دلیل ہے کہ دو سال تک دودھ پلانا حتمی (لازمی) نہیں ہے، کیونکہ دو سال سے پہلے بھی دودھ چھڑانا جائز ہے، لیکن یہ میاں بیوی کے درمیان رضاعت کی مدت کے بارے میں تنازع کو ختم کرنے کے لیے ایک حد مقرر کی گئی ہے، چنانچہ شوہر پر دو سال سے زیادہ کی اجرت دینا واجب نہیں ہے۔ اور اگر باپ اس مدت سے پہلے دودھ چھڑانا چاہے اور ماں راضی نہ ہو، تو اسے اس کا حق نہیں ہے۔ دو سال سے زیادتی یا کمی صرف اس صورت میں ہو سکتی ہے جب اس سے نومولود کو نقصان نہ پہنچے اور والدین کی باہمی رضامندی ہو۔

مجاہد اور ابن محیصن نے پڑھا: «لمن أراد أن تَيَمَّ الرضاعةُ»(۱) یعنی 'ت' کے فتحہ (زبر) اور 'الرضاعة' کے رفع (پیش) کے ساتھ، فعل کی اس کی طرف نسبت کرتے ہوئے(۲)۔

ابو حیوہ، ابن ابی عبلہ اور الجارود بن ابی سبرہ نے «الرضاعة» میں 'ر' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا(۳)، اور یہ ایک لغت ہے، جیسے 'حَضارہ' اور 'حِضارہ'۔ اور مجاہد سے مروی ہے کہ انہوں نے 'فعلہ' کے وزن پر «الرضعة» پڑھا(۴)۔

اور ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا «أن يُكمل الرضاعة»(۵)۔ النحاس(۶) کہتے ہیں: اہل بصرہ «الرضاعة» کو صرف 'ر' کے فتحہ کے ساتھ، اور «الرِّضاع» کو صرف 'ر' کے کسرہ کے ساتھ جانتے ہیں، جیسے 'قتال'۔ اور اہل کوفہ نے 'ہ' کے ساتھ 'ر' کا کسرہ اور بغیر 'ہ' کے اس کا فتحہ نقل کیا ہے۔

پانچویں بات: امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ، ان کے متبعین اور علماء کی ایک جماعت نے اس آیت سے یہ استنباط کیا ہے کہ وہ محرمہ رضاعت جو نسب کے قائم مقام ہوتی ہے، وہ وہی ہے جو دو سال کے اندر ہو؛ کیونکہ دو سال گزرنے پر رضاعت مکمل ہو جاتی ہے، اور دو سال کے بعد کی رضاعت کا اعتبار نہیں ہے(۷)۔ یہ ان کی بات ان کی کتاب 'موطا'(۸) میں ہے، اور یہ ان سے محمد بن عبد الحکم کی روایت ہے، اور یہی عمر اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول ہے۔

(۱) نسخوں میں 'یتم' ہے جو غلط ہے، اور (م) سے درست کیا گیا ہے۔ (۲) دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ۳۱۶/۱، اور القراءات الشاذہ ص ۱۴ میں مجاہد کی قرات: 'أن یتم'، 'ی' کے ساتھ (۳) دیکھیے المحرر الوجیز ۳۱۱/۱، والقراءات الشاذہ ص ۱۴، اور اعراب القرآن للنحاس ۳۱۶/۱، اور زاد المسیر ۱۲۷/۱، اور تفسیر الرازی ۱۲۷/۶۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۱۱/۱، اور دیکھیے القراءات الشاذہ ص ۱۴۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۱۱/۱، اور دیکھیے المصاحف لابن ابی داود ۳۰۸/۱، اور تفسیر الرازی ۱۲۷/۶۔ اور القراءات الشاذہ ص ۱۴ میں ابن عباس سے مروی ہے: 'أن تکملوا الرضاعة'۔ (۶) اعراب القرآن ۳۱۶/۱۔ (۷) المحرر الوجیز ۳۱۱/۱۔ (۸) ۶۰۴/۲۔

110 Surah Al-Baqarah: Verse 233

It was narrated from Ibn Mas'ud, and this was the view of Al-Zuhri, Qatadah, Al-Sha'bi, Sufyan al-Thawri, Al-Awza'i, Al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, Abu Yusuf, Muhammad, and Abu Thawr. Ibn Abd al-Hakam narrated from him (1) the two years plus a few days. Abd al-Malik said: like a month or so. Ibn al-Qasim narrated from Malik that he said: Suckling is for two years and two months after the two years. Al-Walid bin Muslim narrated from him that he said: Whatever suckling occurs after the two years for a month, two, or three, it is part of the two years, and whatever is after that is in vain. It was narrated from Al-Nu'man that he said: Whatever occurs after the two years up to six months is considered suckling (2); and the correct view is the first, due to the words of the Almighty: {Mothers shall suckle their children for two whole years}, and this indicates that there is no ruling for what the newborn suckles after the two years. Sufyan narrated, from Amr bin Dinar, from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "There is no suckling except what is within the two years." Al-Daraqutni said: No one except Al-Haytham bin Jamil, who is a trustworthy preserver (3), narrated it from Ibn Uyaynah. I say: This report, along with the verse and the meaning, negates the suckling of an adult, and that it carries no prohibition. It was narrated from Aisha that she held that view. Among the scholars, Al-Layth bin Sa'd also says this. It was narrated from Abu Musa al-Ash'ari that he used to hold the view of adult suckling, but it was also narrated that he recanted from it (4). This will be explained in Surah Al-Nisa, God willing (5). The sixth point: The majority of commentators said: These two years are for every child. It was narrated from Ibn Abbas that he said (6): This is for a child who remains in the womb for six months; if he remains for seven months, his suckling is for twenty-three months; if he remains for eight months, his suckling is for twenty-two months,

---

(1) The word "from him" is from (M). (2) Al-Ishraf 4/112, see also Al-Nawadir wal-Ziyadat 5/75, Al-Istidhkar 18/258, and Al-Tamhid 8/363. (3) Sunan Al-Daraqutni 4/174. (4) See Al-Muwatta 2/607, Al-Istidhkar 18/273, and Al-Tamhid 8/257. (5) In the interpretation of verse 23 of it. (6) Narrated by Al-Tabari 4/201.

110 सूरह अल-बकरा: आयत 233

इब्न मसूद से रिवायत है, और यही ज़ुहरी, क़तादा, शा'बी, सुफ़यान अल-थौरी, अल-औज़ाई, अल-शफीई, अहमद, इसहाक़, अबू यूसुफ, मुहम्मद और अबू थौर का कहना है। इब्न अब्द अल-हकम ने उनसे (1) दो साल और कुछ दिनों की वृद्धि रिवायत की। अब्द अल-मलिक ने कहा: जैसे एक महीना या उसके समान। इब्न अल-कासिम ने मालिक से रिवायत की कि उन्होंने कहा: स्तनपान दो साल और दो साल के बाद दो महीने के लिए है। अल-वलीद बिन मुस्लिम ने उनसे रिवायत की कि उन्होंने कहा: दो साल के बाद एक, दो या तीन महीने तक जो भी स्तनपान हो, वह दो साल के अंतर्गत है, और उसके बाद जो कुछ भी है वह व्यर्थ है। अल-नु'मान से रिवायत की गई है कि उन्होंने कहा: दो साल के बाद छह महीने तक जो भी होता है वह स्तनपान है (2); और पहला मत सही है क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {और माताएं अपने बच्चों को पूरे दो साल तक दूध पिलाएँ}, और यह इंगित करता है कि दो साल के बाद नवजात शिशु जो दूध पीता है उसका कोई नियम नहीं है। सुफ़यान ने अम्र बिन दीनार के माध्यम से इब्न अब्बास से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (स.) ने फरमाया: "स्तनपान केवल वही है जो दो साल के भीतर हो।" अल-दराकुतनी ने कहा: इब्न उययना से अल-हैथम बिन जमील के अलावा किसी ने भी इसे रिवायत नहीं किया है, और वह एक भरोसेमंद हाफ़िज़ (3) हैं। मैंने कहा: यह रिवायत आयत और अर्थ के साथ, वयस्क स्तनपान (रज़ाअत अल-कबीर) को नकारती है, और यह कि इसकी कोई मनाही नहीं है। आइशा (र.) से इसके बारे में एक कथन रिवायत किया गया है। विद्वानों में से अल-लैथ बिन साद भी यही कहते हैं। अबू मूसा अल-अशअरी से रिवायत है कि वे वयस्क स्तनपान के कायल थे। और उनसे इससे पीछे हटने की बात भी रिवायत की गई है (4)। इंशा अल्लाह, सूरह अन-निसा में इसका विस्तार से वर्णन किया जाएगा (5)। छठी बात: अधिकांश मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने कहा: ये दो साल हर बच्चे के लिए हैं। इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा (6): यह उस बच्चे के लिए है जो गर्भ में छह महीने रहता है, तो यदि वह सात महीने रहता है, तो उसके दूध पीने की अवधि तेईस महीने है, यदि वह आठ महीने रहता है, तो उसके दूध पीने की अवधि बाईस महीने है,

---

(1) शब्द: 'अन्हु' (उससे), (म) से। (2) अल-इशराफ 4/112, और देखें अल-नवादिर वल-ज़ियादात 5/75, अल-इस्तिज़कार 18/258, और अल-तमहीद 8/363। (3) सुनन अल-दराकुतनी 4/174। (4) देखें अल-मुवत्ता 2/607, अल-इस्तिज़कार 18/273, और अल-तमहीद 8/257। (5) इसकी आयत 23 की व्याख्या में। (6) इसे अल-तबरी 4/201 ने निकाला है।

۱۱۰ سورة البقرہ: آیت ۲۳۳

ابن مسعود سے مروی ہے، اور یہی زہری، قتادہ، شعبی، سفیان ثوری، اوزاعی، شافعی، احمد، اسحاق، ابو یوسف، محمد اور ابو ثور کا قول ہے۔ ابن عبد الحکم نے ان سے (۱) دو سال اور کچھ دنوں کی زیادتی روایت کی ہے۔ عبد الملک نے کہا: جیسے ایک مہینہ یا اس کے برابر۔ ابن القاسم نے مالک سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رضاعت (دودھ پلانا) دو سال اور دو سال کے بعد دو ماہ تک ہے۔ اور ولید بن مسلم نے ان سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: دو سال کے بعد ایک ماہ، دو ماہ یا تین ماہ تک جو بھی رضاعت ہو وہ دو سال کے حکم میں ہے، اور اس کے بعد جو کچھ ہے وہ فضول ہے۔ اور نعمان سے روایت کی گئی ہے کہ انہوں نے کہا: دو سال کے بعد چھ ماہ تک جو بھی ہو وہ رضاعت ہے (۲)؛ اور پہلا قول صحیح ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ﴾ (اور مائیں اپنی اولاد کو پورے دو سال دودھ پلائیں)، اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ دو سال کے بعد بچہ جو دودھ پیے اس کا کوئی شرعی حکم نہیں ہے۔ سفیان نے عمرو بن دینار سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "رضاعت وہی معتبر ہے جو دو سال کے اندر ہو"۔ دارقطنی نے کہا: ابن عیینہ سے ہیثم بن جمیل کے علاوہ کسی اور نے اسے روایت نہیں کیا، اور وہ ثقہ حافظ (۳) ہیں۔ میں کہتا ہوں: یہ روایت آیت اور معنی کے ساتھ مل کر بڑے کی رضاعت (رضاعتِ کبیر) کی نفی کرتی ہے، اور یہ کہ اس کی کوئی حرمت نہیں ہے۔ حضرت عائشہ سے اس کے متعلق قول مروی ہے۔ علماء میں سے لیث بن سعد بھی یہی کہتے ہیں۔ ابو موسیٰ اشعری سے مروی ہے کہ وہ رضاعتِ کبیر کے قائل تھے، اور ان سے اس سے رجوع کرنا بھی مروی ہے (۴)۔ اور عنقریب سورۃ النساء میں ان شاء اللہ تعالیٰ اس کی وضاحت آئے گی (۵)۔ چھٹی بات: جمہور مفسرین نے کہا: یہ دو سال ہر بچے

کے لیے ہیں۔ ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا (۶): یہ اس بچے کے بارے میں ہے جو پیٹ میں چھ ماہ رہے، پس اگر وہ سات ماہ رہے تو اس کی رضاعت کی مدت تئیس ماہ ہے، اگر وہ آٹھ ماہ رہے تو اس کی رضاعت بائیس ماہ ہے،

---

(۱) لفظ: 'عنہ'، (م) سے ہے۔ (۲) الإشراف ۱۱۲/۴، اور دیکھیے النوادر والزیادات ۷۵/۵، والاستذکار ۲۵۸/۱۸، والتمهید ۳٦۳/۸۔ (۳) سنن الدارقطنی ۱۷۴/۴۔ (۴) دیکھیے الموطأ ۶۰۷/۲، والاستذکار ۲۷۳/۱۸، والتمهید ۲۵۷/۸۔ (۵) اس کی آیت نمبر ۲۳ کی تفسیر کے پاس۔ (۶) اسے طبری نے ۲۰۱/۴ میں نکالا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 233 | 111

If it (the pregnancy) lasts for nine months, then the breastfeeding period is twenty-one months, due to the Almighty's saying: {and the carrying of him and the weaning of him is thirty months} [Al-Ahqaf: 15]. Based on this, the duration of pregnancy and the duration of breastfeeding overlap, and one takes from the other.

Seventh: The Almighty's saying: {and upon him to whom the child is born}, meaning: and upon the father. In Arabic, it is permissible to say: "upon those to whom the children are born", like the Almighty's saying: {And among them are those who listen to you} [Yunus: 42]; because the meaning is "upon the one to whom the child was born", and "the one" (al-ladhi) can be used to express both singular and plural as mentioned before.

Eighth: The Almighty's saying: {their provision and their clothing}. "Provision" (rizq) in this ruling means sufficient food. In this, there is evidence for the obligation of the child's maintenance on the father (1) due to the child's weakness and inability. Allah glorified be He named it for the mother; because nourishment reaches the child through her during breastfeeding, just as He said: {And if they are pregnant, then spend on them} [At-Talaq: 6]; because nourishment does not reach except through her.

And scholars have reached a consensus that a person is responsible for the maintenance of his young children who have no money of their own (2). The Prophet ﷺ said to Hind bint Utbah when she said to him: "Abu Sufyan is a stingy man, and he does not give me enough maintenance for me and my children except what I take from his money without his knowledge, is there any sin on me in that?" He said: "Take what is sufficient for you and your child according to what is reasonable" (3).

And "clothing" (kiswa) is attire. And His saying: "according to what is reasonable" (bil-ma'ruf) means what is customary in the custom of the Sharia without negligence or excess.

Then He, the Almighty, clarified that spending is according to the husband's wealth and their status without an estimated measure (mudd) or otherwise, by saying: {No soul shall have a burden laid on it greater than its capacity} (4) as will be explained in Surah At-Talaq, God willing (5). And it was said: The meaning is: that a woman is not burdened with patience over stinginess in wages, and the husband is not burdened with what is extravagant; rather, moderation is observed.

(1) In (Kh) and (Z): "the father over the child", and what is confirmed is from the rest of the copies, which is consistent with "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 1/203, and the speech is from him. (2) Al-Ishraf 4/148. (3) Mentioned previously 3/249. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/311. (5) When interpreting verse (7) of it.

यदि गर्भावस्था नौ महीने तक रहती है, तो स्तनपान की अवधि इक्कीस महीने होगी; क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उसके गर्भ का समय और उसका दूध छुड़ाना तीस महीने है} [अल-अहकाफ: 15]। इसके आधार पर, गर्भावस्था की अवधि और स्तनपान की अवधि आपस में ओवरलैप होती है, और एक दूसरे से समय लेती है।

सातवीं बात: सर्वशक्तिमान का कथन: {और उस पर जिसके लिए बच्चा पैदा हुआ है}, अर्थात: पिता पर। अरबी में यह कहना भी जायज़ है: "उन लोगों पर जिनके लिए बच्चे पैदा हुए हैं"; जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उनमें से कुछ वे हैं जो तुम्हारी ओर कान लगाते हैं} [यूनुस: 42]; क्योंकि अर्थ यह है कि "उस व्यक्ति पर जिसके लिए बच्चा पैदा हुआ", और "अल-लज़ी" (वह जो) का उपयोग एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए किया जा सकता है जैसा कि पहले बताया गया है।

आठवीं बात: सर्वशक्तिमान का कथन: {उनका भोजन और उनका पहनावा}। इस हुक्म में "भोजन" (रिज़्क) का अर्थ पर्याप्त भोजन है। इसमें इस बात का प्रमाण है कि बच्चे के पालन-पोषण का खर्च पिता (1) पर अनिवार्य है क्योंकि बच्चा कमज़ोर और असमर्थ होता है। अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने इसे माँ के लिए नामित किया है; क्योंकि स्तनपान के दौरान भोजन माँ के माध्यम से बच्चे तक पहुँचता है, जैसा कि उसने कहा: {और यदि वे गर्भवती हों, तो उन पर खर्च करो} [अत-तलाक़: 6]; क्योंकि पोषण उसके बिना नहीं पहुँच सकता।

और विद्वानों ने इस बात पर आम सहमति व्यक्त की है कि एक व्यक्ति पर उसके उन छोटे बच्चों का खर्च अनिवार्य है जिनके पास अपना कोई धन नहीं है (2)। पैगंबर ﷺ ने हिंद बिंत उतबाह से कहा था जब उन्होंने उनसे कहा था: "अबू सुफ़ियान एक कंजूस आदमी है, और वह मुझे इतना खर्च नहीं देता जो मेरे और मेरे बच्चों के लिए काफी हो, सिवाय इसके कि जो मैं उसकी जानकारी के बिना उसके धन से ले लेती हूँ, तो क्या मुझ पर इसमें कोई पाप है?" उन्होंने कहा: "उतना ले लो जो तुम्हारे और तुम्हारे बच्चे के लिए दस्तूर के मुताबिक काफी हो" (3)।

और "किस्वा" का अर्थ है पहनावा। और उनका कहना: "दस्तूर के मुताबिक" (बिल-मरूफ़), यानी शरीयत के रिवाज में जो सामान्य हो, बिना किसी कमी या ज़्यादती के।

फिर सर्वशक्तिमान ने स्पष्ट किया कि खर्च पति की संपन्नता और उनकी स्थिति के अनुसार है, बिना किसी निश्चित माप (मुद्द) या अन्य के, यह कहकर: {किसी व्यक्ति पर उसकी शक्ति से अधिक भार

नहीं डाला जाता} (4) जैसा कि इंशाअल्लाह सूरा अत-तलाक़ में स्पष्ट किया जाएगा (5)। और कहा गया है: अर्थ यह है कि: महिला को वेतन में कंजूसी पर धैर्य रखने के लिए मजबूर नहीं किया जाता है, और पति को फिजूलखर्ची के लिए मजबूर नहीं किया जाता है, बल्कि मध्यम मार्ग अपनाया जाता है।

(1) (ख़) और (ज़) प्रतियों में: "बच्चे पर पिता", और जो सिद्ध है वह बाकी प्रतियों से है, जो इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" 1/203 के अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है। (2) अल-इशराफ़ 4/148। (3) पहले उल्लेख किया जा चुका है 3/249। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/311। (5) उसकी आयत (7) की व्याख्या के समय।

پس اگر حمل نو ماہ تک رہے تو رضاعت کی مدت اکیس ماہ ہوگی؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَحَمْلُهُ وَفِصَٰلُهُ ثَلَٰثُونَ شَهْرًا﴾ [الاحقاف: ۱۵] (اور اس کے حمل کی اور اس کے دودھ چھڑانے کی مدت تیس ماہ ہے)۔ اور اسی بنیاد پر حمل کی مدت اور رضاعت کی مدت آپس میں تداخل کرتی ہیں، اور ایک کا وقت دوسرے میں شامل ہوتا ہے۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ﴾، یعنی: اور باپ پر۔ عربی میں یہ کہنا جائز ہے: "وعلی المولود لهم" (اور ان لوگوں پر جن کے لیے بچے پیدا ہوئے)؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمِنْهُم مَّن يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ﴾ [یونس: ۴۲]؛ کیونکہ اس کا مطلب یہ ہے کہ "اس پر جس کے لیے بچہ پیدا ہوا"، اور "الذی" کا لفظ واحد اور جمع دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ﴾۔ اس حکم میں "رزق" سے مراد کافی کھانا ہے۔ اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ بچے کا نفقہ والد (۱) پر واجب ہے کیونکہ بچہ کمزور اور معذور ہے۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اسے ماں کے لیے نامزد کیا؛ کیونکہ رضاعت کے دوران غذا ماں کے ذریعے ہی بچے تک پہنچتی ہے جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَإِن كُنَّ أُوْلَٰتِ حَمْلٍ فَأَنفِقُوا عَلَيْهِنَّ﴾ [الطلاق: ۶]؛ کیونکہ غذا اس کے سبب کے بغیر نہیں پہنچ سکتی۔

اور علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ انسان پر اپنے ان نابالغ بچوں کا نفقہ واجب ہے جن کا اپنا کوئی مال نہ ہو (۲)۔ اور نبی کریم ﷺ نے ہند بنت عتبہ سے فرمایا تھا جب انہوں نے آپ ﷺ سے کہا تھا: "ابو سفیان ایک بخیل آدمی ہے، اور وہ مجھے اتنا نفقہ نہیں دیتا جو میرے اور میرے بچوں

کے لیے کافی ہو، سوائے اس کے جو میں اس کی لاعلمی میں اس کے مال سے لے لیتی ہوں، تو کیا مجھ پر اس میں کوئی گناہ ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "تم اپنے اور اپنے بچے کے لیے معروف (دستور) کے مطابق اتنا لے لو جو تمہیں کافی ہو" (۳)۔

اور "کسوہ" سے مراد لباس ہے۔ اور "بالمعروف" کا مطلب یہ ہے کہ شریعت کے عرف میں جو معروف ہو، بغیر کسی کمی یا زیادتی کے۔

پھر اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ نفقہ شوہر کی وسعت اور ان دونوں کے مرتبے کے مطابق ہے، بغیر کسی مد (ایک خاص پیمانہ) یا کسی اور چیز کی تحدید کے، اپنے اس ارشاد کے ذریعے: ﴿لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا﴾ (۴) (کسی جان پر اس کی طاقت سے زیادہ بوجھ نہیں ڈالا جاتا) جیسا کہ ان شاء اللہ سورہ طلاق میں اس کی وضاحت آئے گی (۵)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: یعنی عورت کو اجرت میں تنگی پر صبر کرنے کا مکلف نہیں بنایا جائے گا، اور نہ ہی شوہر کو فضول خرچی کا مکلف بنایا جائے گا، بلکہ میانہ روی کا لحاظ رکھا جائے گا۔

(۱) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: "الوالد علی الولد" ہے، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہی ابن العربی کی "احکام القرآن" ۱/۲۰۳ کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (۲) الإشراف ۴/۱۴۸۔ (۳) اس کا ذکر پہلے ۳/۲۴۹ پر گزر چکا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۳۱۱۔ (۵) اس کی آیت (۷) کی تفسیر کے وقت۔

Surah Al-Baqarah: Verse 233 112

Ninth: In this verse, there is evidence for Malik that custody belongs to the mother; it remains with her for a boy until puberty, and for a girl until marriage, and that is a right for her. Abu Hanifa held the same view. Al-Shafi'i said: When a child reaches eight years - which is the age of discernment - he is given a choice between his parents, for at that stage (1) his aspiration is stirred to learn the Quran, manners, and the duties of worship, and in this, the boy and the girl are equal (2).

Al-Nasa'i (3) and others narrated from Abu Huraira that a woman came to the Prophet ﷺ and said to him: "My husband wants to take my son away." The Prophet ﷺ said to him: "This is your father and this is your mother, so take whichever of them you wish." So he took his mother's hand.

In the book of Abu Dawud, from Abu Huraira, he said: A woman came to the Messenger of Allah ﷺ while I was sitting with him, and said: "O Messenger of Allah, my husband wants to take my son away, and he has provided me with water from the well of Abu 'Inaba, and it has benefited me." The Prophet ﷺ said: "Cast lots over him." Her husband said: "Who can dispute with me regarding my child!" Then the Prophet ﷺ said: "This is your father and this is your mother, so take the hand of whichever of them you wish." So he took his mother's hand and went away with her (4).

Our evidence is what Abu Dawud narrated from Al-Awza'i, who said: Amr ibn Shu'ayb narrated to me from his father, from his grandfather Abdullah ibn Amr, that a woman came to the Prophet ﷺ and said: "O Messenger of Allah, this son of mine, my womb was a vessel for him, my breast was a water-skin for him, and my lap was a container for him. His father has divorced me and wants to snatch him away from me." The Messenger of Allah ﷺ said to her: "You have more right to him as long as you do not remarry" (5).

Ibn al-Mundhir (6) said: All those from whom knowledge is preserved among the people of knowledge are in consensus that if a couple separates and they have a child, the mother has more right to it as long as she does not remarry.

---

(1) In the manuscripts: "For if," and what is established is from (m). (2) See Al-Ishraf 1/151-152, Tuhfat al-Fuqaha 2/230, and Ahkam al-Qur’an by Ibn al-Arabi 1/206. (3) In Al-Mujtaba 6/185-186. Ibn Majah also narrated it (2351) similarly. (4) Sunan Abi Dawud (2277), and Al-Nasa’i also narrated it in Al-Kubra (5660). His saying: "Well of

Abu ‘Inaba": A well known in Medina, at which the Messenger of Allah ﷺ inspected his companions when he marched to Badr. Al-Nihayah (Inab). (5) Sunan Abi Dawud (2276), and it is in Musnad Ahmad (6707). (6) In Al-Ishraf 4/151.

सूरह अल-बकरा: आयत २३३ ११२

नौवीं बात: इस आयत में मलिक के लिए यह प्रमाण है कि बच्चे का संरक्षण (परवरिश) माँ का अधिकार है; लड़के के लिए बालिग होने तक, और लड़की के लिए शादी होने तक, और यह उसका अधिकार है। अबू हनीफ़ा ने भी यही कहा है। अल-शाफ़ई ने कहा: जब बच्चा आठ साल का हो जाए - जो विवेक की आयु है - तो उसे उसके माता-पिता के बीच चुनाव करने का अधिकार दिया जाता है, क्योंकि उस अवस्था में (१) उसकी इच्छा कुरान सीखने, शिष्टाचार और इबादत के कर्तव्यों को सीखने की ओर प्रेरित होती है, और इसमें लड़का और लड़की दोनों समान हैं (२)।

अन-नसाई (३) और अन्य ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि एक महिला नबी ﷺ के पास आई और उनसे कहा: "मेरे पति मेरे बेटे को ले जाना चाहते हैं।" नबी ﷺ ने उससे (बेटे से) कहा: "यह तुम्हारे पिता हैं और यह तुम्हारी माँ हैं, तो तुम इन दोनों में से जिसे चाहो चुन लो।" तो उसने अपनी माँ का हाथ पकड़ लिया।

अबू दाऊद की किताब में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: एक महिला अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आई जब मैं उनके पास बैठा था, और उसने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मेरे पति मेरे बेटे को ले जाना चाहते हैं, जबकि उसने मुझे अबू इनाबा के कुएं का पानी पिलाया है और उसने मुझे फायदा पहुँचाया है।" नबी ﷺ ने कहा: "इसके लिए कुर्रा (पर्ची) डालो।" उसके पति ने कहा: "मेरे बच्चे के मामले में मुझसे कौन बहस कर सकता है!" तब नबी ﷺ ने कहा: "यह तुम्हारे पिता हैं और यह तुम्हारी माँ हैं, तो तुम इन दोनों में से जिसका चाहो हाथ पकड़ लो।" तो उसने अपनी माँ का हाथ पकड़ा और उसके साथ चली गई (४)।

और हमारा प्रमाण वह है जिसे अबू दाऊद ने अल-औज़ाई से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मुझसे अम्र इब्न शुऐब ने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा अब्दुल्लाह इब्न अम्र से रिवायत की कि एक महिला नबी ﷺ के पास आई और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मेरा यह बेटा, मेरा पेट इसके लिए बर्तन था, मेरा स्तन इसके लिए मशक (पानी का थैला) था, और मेरी गोद इसके लिए घर थी। इसके पिता ने मुझे तलाक दे दिया है और वह इसे मुझसे छीनना चाहता है।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने उससे कहा: "तुम इसके लिए अधिक हकदार हो जब तक कि तुम दूसरा निकाह न कर लो" (५)।

इब्न अल-मुन्ज़िर (६) ने कहा: विद्वानों में से उन सभी का इस पर सर्वसम्मति (इज्मा) है जिनसे ज्ञान सुरक्षित है कि यदि पति-पत्नी अलग हो जाते हैं और उनका बच्चा है, तो माँ ही उसकी अधिक हकदार है जब तक कि वह निकाह न कर ले।

---

(१) प्रतियों में: "तो यदि," और जो स्थापित है वह (म) से है। (२) देखें अल-इशराफ १/१५१-१५२, तुहफ़त अल-फुकहा २/२३०, और अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी १/२०६। (३) अल-मुजतबा ६/१८५-१८६ में। इब्न माजह (२३५१) ने भी इसी तरह रिवायत की है। (४) सुनन अबी दाऊद (२२७७), और अल-नसाई ने भी अल-कुबरा (५६६०) में इसे रिवायत किया है। उनका कथन: "अबू इनाबा का कुआँ": मदीना में एक प्रसिद्ध कुआँ, जिसके पास अल्लाह के रसूल ﷺ ने बद्र जाते समय अपने साथियों का निरीक्षण किया था। अन-निहाया (इनब)। (५) सुनन अबी दाऊद (२२७६), और यह मुसनद अहमद (६७०७) में है। (६) अल-इशराफ ४/१५१ में।

سورة البقرہ: آیت ۲۳۳ ۱۱۲

نویں بات: اس آیت میں مالک کے لیے یہ دلیل ہے کہ حضانت (بچے کی پرورش) ماں کا حق ہے؛ چنانچہ لڑکے کے لیے بلوغت تک، اور لڑکی کے لیے نکاح تک، اور یہ اس کا حق ہے، اور یہی قول ابو حنیفہ کا ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: جب بچہ آٹھ سال کا ہو جائے - جو کہ سنِ تمیز ہے - تو اسے اس کے والدین کے درمیان اختیار دیا جائے گا، کیونکہ اس حالت میں (۱) اس کی ہمت قرآن سیکھنے، ادب اور عبادات کے وظائف کی طرف مائل ہوتی ہے، اور اس میں لڑکا اور لڑکی برابر ہیں (۲)۔

اور نسائی (۳) وغیرہ نے ابو ہریرہ سے روایت کی ہے کہ ایک عورت نبی ﷺ کے پاس آئی اور آپ سے کہا: میرا شوہر میرے بیٹے کو لے جانا چاہتا ہے، تو نبی ﷺ نے اس (بچے) سے فرمایا: «یہ تمہارے باپ ہیں اور یہ تمہاری ماں ہیں، تو تم ان میں سے جس کا چاہو (ہاتھ) پکڑ لو» تو اس نے اپنی ماں کا ہاتھ پکڑ لیا۔

اور ابو داؤد کی کتاب میں ابو ہریرہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ایک عورت رسول اللہ ﷺ کے پاس آئی جب کہ میں آپ کے پاس بیٹھا تھا، تو اس نے کہا: یا رسول اللہ، میرا شوہر میرے بیٹے کو لے جانا چاہتا ہے، حالانکہ اس نے مجھے بئر ابی عنبہ سے سیراب کیا ہے، اور اس نے مجھے فائدہ پہنچایا ہے، تو نبی ﷺ نے فرمایا: «اس پر قرعہ اندازی کرو» اس کے شوہر نے کہا: میرے بچے کے بارے میں مجھ سے کون جھگڑا کر سکتا ہے! تو نبی ﷺ نے فرمایا: «یہ تمہارے باپ ہیں اور یہ تمہاری ماں ہیں، تو تم ان میں سے جس کا چاہو ہاتھ پکڑ لو» تو اس نے اپنی ماں کا ہاتھ پکڑا اور اس کے ساتھ چلی گئی (۴)۔

اور ہماری دلیل وہ ہے جسے ابو داؤد نے اوزاعی سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے عمرو بن شعیب نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا عبداللہ بن عمرو سے روایت کی کہ ایک عورت نبی ﷺ کے پاس آئی، اور کہا: یا رسول اللہ، میرا یہ بیٹا، میرا پیٹ اس کے لیے برتن تھا، میرا سینہ اس کے لیے مشکیزہ تھا، اور میری گود اس کے لیے ٹھکانا تھی، اور اس کے باپ نے مجھے طلاق دے دی ہے اور وہ اسے مجھ سے چھیننا چاہتا ہے؛ تو رسول اللہ ﷺ نے اس سے فرمایا: «تم اس کی زیادہ حقدار ہو جب تک کہ تم نکاح نہ کر لو» (۵)۔

ابن المنذر (۶) نے کہا: اہل علم میں سے وہ تمام لوگ جن سے (علم) محفوظ ہے، اس بات پر متفق ہیں کہ جب میاں بیوی الگ ہو جائیں اور ان کا بچہ ہو، تو ماں ہی اس کی زیادہ حقدار ہے جب تک کہ وہ نکاح نہ کر لے۔

---

(۱) نسخوں میں: "فإن" ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے۔ (۲) دیکھیے الاشراف ۱/۱۵۱-۱۵۲، تحفۃ الفقہاء ۲/۲۳۰، اور احکام القرآن لابن العربی ۱/۲۰۶۔ (۳) المجتبی ۶/۱۸۵-۱۸۶ میں۔ اور اسے ابن ماجہ (۲۳۵۱) نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) سنن ابی داؤد (۲۲۷۷)، اور اسے نسائی نے الکبری (۵۶۶۰) میں بھی روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "بئر ابی عنبہ": مدینہ میں ایک مشہور کنواں ہے، جس کے پاس رسول اللہ ﷺ نے بدر جاتے وقت اپنے صحابہ کا معائنہ کیا تھا۔ النہایہ (عنب)۔ (۵) سنن ابی داؤد (۲۲۷۶)، اور یہ مسند احمد (۶۷۰۷) میں ہے۔ (۶) الاشراف ۴/۱۵۱ میں۔

Surat Al-Baqarah: Verse 233 [page] 113

Abu Umar said: I do not know of any disagreement among the predecessors (Salaf) of the scholars regarding a divorced woman, if she does not remarry, that she has more right to her child than the father as long as the child is a young infant who cannot distinguish anything; provided she has the child in a secure and adequate environment, and no immorality or public display of beauty (tabarruj) is proven against her (1). Then they differed after that regarding giving the child a choice once they reach an age of discernment and reason, between the father and the mother, and who has more right to the child. Ibn al-Mundhir said: It is established that the Prophet ﷺ ruled in favor of the maternal aunt for Hamza's daughter without giving a choice (2). Abu Dawud narrated from Ali, who said: Zayd ibn Harithah went to Makkah and brought back Hamza's daughter. Ja'far said: "I will take her, I have more right to her, she is my cousin's daughter, and her maternal aunt is with me, and the maternal aunt is like a mother." Ali said: "I have more right to her, she is my cousin's daughter and the daughter of the Messenger of Allah ﷺ is with me, and she has more right to her." Zayd said: "I have more right to her, I went out for her, traveled, and brought her back." Then the Prophet ﷺ came out and mentioned a hadith saying: "As for the girl, I rule for Ja'far that she stays with her maternal aunt, for the maternal aunt is like a mother." (3). Tenth: Ibn al-Mundhir said (4): Everyone recorded from the people of knowledge agrees that a mother has no right to custody of the child if she remarries. I say: This is what he said in his book 'al-Ishraf'. And Qadi Abdul Wahhab mentioned in his commentary on 'al-Risalah' from al-Hasan that her right to custody is not forfeited by remarriage. Malik, al-Shafi’i, al-Nu'man (Abu Hanifa), and Abu Thawr agreed that the maternal grandmother has more right to the custody of the child. And they differed if the mother is not present but there is (5) a paternal grandmother. Malik said: The paternal grandmother has more right if the boy has no maternal aunt. Ibn al-Qasim said: Malik said, and it reached me from him that he said: The maternal aunt has more right than the paternal grandmother. And in the view of al-Shafi’i and al-Nu'man: The paternal grandmother has more right than the maternal aunt. It has also been said: The father has more right to his son than the paternal grandmother (6).

(1) See Al-Kafi 2/624. (2) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/206. (3) Sunan Abi Dawud (2278), and also narrated by an-Nasa'i in al-Kubra (8526) similarly. (4) In al-Ishraf 4/151. (5) In (m): "and she had", and in al-Ishraf: "and they had". (6) Al-Ishraf 4/152-153.

सूरह अल-बकरा: आयत 233 [पृष्ठ] 113

अबू उमर ने कहा: मैं विद्वानों के पूर्वजों (सलफ़) के बीच एक तलाकशुदा महिला के बारे में किसी असहमति को नहीं जानता, यदि वह पुनर्विवाह नहीं करती है, कि वह अपने बच्चे पर पिता की तुलना में अधिक अधिकार रखती है जब तक कि बच्चा एक छोटा शिशु है जो कुछ भी पहचान नहीं सकता है; बशर्ते कि वह बच्चे को सुरक्षित और पर्याप्त वातावरण में रखे, और उसके खिलाफ कोई अनैतिकता या सौंदर्य का प्रदर्शन (तबर्रुज) साबित न हो (1)। फिर उसके बाद उन्होंने बच्चे को पिता और माता के बीच चुनने का अधिकार देने के बारे में मतभेद किया जब वह विवेक और बुद्धि की उम्र में पहुँच जाता है, और बच्चे पर किसका अधिक अधिकार है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह स्थापित है कि पैगंबर ﷺ ने हमजा की बेटी के लिए बिना किसी चुनाव के मौसी (मदर की बहन) के पक्ष में फैसला सुनाया (2)। अबू दाऊद ने अली से रिवायत की, जिन्होंने कहा: ज़ैद इब्न हारिथा मक्का गए और हमज़ा की बेटी को ले आए। जाफ़र ने कहा: "मैं उसे ले जाऊँगा, मेरा उस पर अधिक अधिकार है, वह मेरे चचेरे भाई की बेटी है, और उसकी मौसी मेरे साथ है, और मौसी माँ के समान होती है।" अली ने कहा: "मेरा उस पर अधिक अधिकार है, वह मेरे चचेरे भाई की बेटी है और अल्लाह के रसूल ﷺ की बेटी मेरे साथ है, और उसका उस पर अधिक अधिकार है।" ज़ैद ने कहा: "मेरा उस पर अधिक अधिकार है, मैं उसके लिए बाहर गया, यात्रा की और उसे लेकर आया।" फिर पैगंबर ﷺ बाहर आए और एक हदीस का उल्लेख किया जिसमें कहा गया: "जहाँ तक लड़की का सवाल है, मैं जाफ़र के लिए फैसला करता हूँ कि वह अपनी मौसी के साथ रहे, क्योंकि मौसी माँ के समान होती है।" (3)। दसवाँ: इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (4): ज्ञान के लोगों से दर्ज सभी लोग इस बात पर सहमत हैं कि यदि माँ पुनर्विवाह करती है तो बच्चे की कस्टडी पर उसका कोई अधिकार नहीं है। मैं कहता हूँ: उन्होंने अपनी पुस्तक 'अल-इशराफ़' में यही कहा है। और काज़ी अब्दुल वहाब ने 'अल-रिसाला' की अपनी व्याख्या में अल-हसन से उल्लेख किया है कि पुनर्विवाह से कस्टडी का उसका अधिकार समाप्त नहीं होता है। मलिक, अल-शफीई, अल-नुमान (अबू हनीफा), और अबू थौर इस बात पर सहमत हुए कि नानी (माँ की माँ) के पास बच्चे की कस्टडी का अधिक अधिकार है। और उनमें मतभेद था कि यदि माँ मौजूद नहीं है लेकिन (5) दादी (पिता की माँ) है। मलिक ने कहा: यदि लड़के की कोई मौसी नहीं है तो दादी का अधिक अधिकार है। इब्न अल-कासिम ने कहा: मलिक ने कहा, और उनके बारे में मुझे यह बात पहुँची कि उन्होंने कहा: मौसी का दादी से अधिक अधिकार है। और

अल-शफीई और अल-नुमान की राय में: दादी का मौसी से अधिक अधिकार है। यह भी कहा गया है: पिता का अपने बेटे पर दादी से अधिक अधिकार है (6)।

(1) देखें अल-काफी 2/624। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान देखें 1/206। (3) सुनन अबी दाऊद (2278), और अन-नसाई द्वारा अल-कुबरा (8526) में भी इसी तरह से वर्णित है। (4) अल-इशराफ़ 4/151 में। (5) (एम) में: "और उसके पास था", और अल-इशराफ़ में: "और उनके पास था"। (6) अल-इशराफ़ 4/152-153।

سورة البقرہ: آیت 233 [صفحہ] 113

اسی طرح ابو عمر نے کہا: میں علماء کے سلف میں سے کسی ایسے اختلاف کو نہیں جانتا جو مطلقہ عورت کے بارے میں ہو، بشرطیکہ وہ نکاح نہ کرے، کہ وہ اپنے بچے پر اس کے باپ سے زیادہ حق رکھتی ہے جب تک کہ وہ بچہ چھوٹا ہو اور کسی چیز کی تمیز نہ رکھتا ہو؛ اگر وہ بچہ اس کے پاس محفوظ اور کفایت کی حالت میں ہو، اور اس عورت میں کوئی فسق یا تبرج (بے پردگی) ثابت نہ ہو (1)۔ پھر اس کے بعد انہوں نے بچے کو اختیار دینے میں اختلاف کیا جب وہ سمجھ بوجھ اور عقل والا ہو جائے کہ وہ اپنے باپ یا ماں میں سے کس کے پاس رہے، اور کون اس کا زیادہ حقدار ہے۔ ابن المنذر نے کہا: اور یہ ثابت ہے کہ نبی ﷺ نے حمزہ کی بیٹی کے بارے میں بغیر کسی اختیار کے خالہ کے حق میں فیصلہ فرمایا (2)۔ ابو داؤد نے علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: زید بن حارثہ مکہ گئے اور حمزہ کی بیٹی کو لے آئے۔ جعفر نے کہا: "میں اسے لوں گا، میں اس کا زیادہ حقدار ہوں، یہ میرے چچا کی بیٹی ہے، اور اس کی خالہ میرے پاس ہے، اور خالہ ماں کے برابر ہوتی ہے۔" علی نے کہا: "میں اس کا زیادہ حقدار ہوں، یہ میرے چچا کی بیٹی ہے اور اللہ کے رسول ﷺ کی صاحبزادی میرے پاس ہیں، اور وہ اس کی زیادہ حقدار ہیں۔" زید نے کہا: "میں اس کا زیادہ حقدار ہوں، میں اس کے لیے نکلا، سفر کیا اور اسے لے کر آیا۔" پھر نبی ﷺ تشریف لائے اور ایک حدیث ذکر فرمائی جس میں کہا: "رہی بچی، تو میں جعفر کے حق میں فیصلہ کرتا ہوں کہ وہ اپنی خالہ کے پاس رہے، کیونکہ خالہ ماں ہی کے درجے میں ہے" (3)۔ دسویں بات: ابن المنذر نے کہا (4): اور ان تمام اہل علم نے جن کی بات محفوظ کی گئی ہے، اس پر اجماع کیا ہے کہ اگر ماں نکاح کر لے تو بچے پر اس کا کوئی حق باقی نہیں رہتا۔ میں کہتا ہوں: انہوں نے اپنی کتاب 'الاشراف' میں ایسا ہی کہا ہے۔ اور قاضی عبد الوہاب نے حسن

بصری سے اپنی کتاب 'شرح الرسالہ' میں ذکر کیا ہے کہ نکاح کرنے سے پرورش (حضانت) کا حق ساقط نہیں ہوتا۔ اور مالک، شافعی، نعمان (ابو حنیفہ) اور ابو ثور کا اس پر اتفاق ہے کہ نانی (ماں کی ماں) بچے کی پرورش کی زیادہ حقدار ہے۔ اور انہوں نے اس میں اختلاف کیا ہے کہ اگر ماں نہ ہو اور اس کی (5) دادی (باپ کی ماں) ہو، تو مالک نے کہا: اگر بچے کی خالہ نہ ہو تو دادی زیادہ حقدار ہے۔ اور ابن القاسم نے کہا: مالک نے کہا اور مجھ تک ان کی یہ بات پہنچی ہے کہ انہوں نے کہا: خالہ دادی سے زیادہ حقدار ہے۔ اور شافعی اور نعمان (ابو حنیفہ) کے نزدیک دادی خالہ سے زیادہ حقدار ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ باپ دادی سے زیادہ اپنے بیٹے کا حقدار ہے (6)۔

(1) دیکھئے الکافی 2/624۔ (2) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی 1/206۔ (3) سنن ابی داؤد (2278)، اور اسے نسائی نے الکبریٰ (8526) میں بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ (4) الاشراف 4/151 میں۔ (5) (م) میں: "اور اس کے لیے تھا"، اور الاشراف میں: "اور ان کے لیے تھا"۔ (6) الاشراف 4/152-153۔

114 Surah Al-Baqarah: Verse 233

Abu Umar said(1): This, in my view, applies if he does not have a foreign (non-relative) wife. Then, the sister follows the father, then the paternal aunt. This is provided that each of these is trustworthy regarding the child, and the child is with them in safe-keeping and sufficiency. If this is not the case, they have no right to custody. Rather, consideration is given to whoever protects the child, treats them well in their care, and teaches them goodness. This is based on the opinion of those who say that custody is the child's right. This has been narrated from Malik, and a group of his companions held this view. Therefore(2), they do not consider a wicked woman eligible for custody, nor a weak woman unable to fulfill the child's rights due to illness or chronic infirmity.

Ibn Habib mentioned from Mutarrif and Ibn al-Majishun from Malik that custody belongs to the mother, then the maternal grandmother, then the maternal aunt, then the paternal grandmother, then the child's sister, then the child's paternal aunt, then the daughter of the child's brother, then the father. The paternal grandmother is more entitled than the sister, the sister is more entitled than the paternal aunt, and the paternal aunt is more entitled than those after her and more entitled than all male guardians. The maternal aunt's daughter, the paternal aunt's daughter, and the daughters of the child's sisters have no right to custody. If the custodian is not feared to cause loss to the child or introduce corruption(3), they shall remain the custodian forever until the child reaches puberty. It has been said: until he loses his baby teeth(4), and until a girl marries, unless the father intends to relocate for travel and settlement; in that case, he becomes more entitled to his child than the mother and others if she does not wish to move. If he intends to leave for trade, he does not have that right. Likewise, the child's guardians who manage his wealth(5) if they move for settlement. A mother may not move her child away from the father's residence except to a distance where prayers are not shortened. If it was stipulated upon her at the time of her relocation from her town that she would not leave her child with him unless she commits to his maintenance and expenses for a known number of years, and she commits to that, it becomes binding on her. If she dies, her heirs are not pursued for that from her estate. It has been said: that is a debt taken from...

(1) In Al-Kafi 2/625. (2) In (M): and likewise. (3) In (M): or entry of. (4) His saying: "yaththaghira" from "al-ithghar," which is the falling out of a child's teeth. Al-Nihaya (thaghara). (5) In (D), (Z), and (M): "yakuna maluhu" (his wealth would be), and what is established is from (Kh) and (Zha), which matches Al-Kafi 2/625.

पृष्ठ ११४ सूरा अल-बकरा: आयत २३३

अबू उमर ने कहा(१): "यह मेरे अनुसार तब है जब उसकी कोई गैर-रिश्तेदार (विदेशी) पत्नी न हो। फिर पिता के बाद बहन, फिर बुआ। यह तब है जब इनमें से प्रत्येक बच्चे के संबंध में भरोसेमंद हो, और बच्चा उनके पास सुरक्षित और पर्याप्त देखभाल में हो। यदि ऐसा नहीं है, तो उन्हें हिरासत (कस्टडी) का कोई अधिकार नहीं है। इसके बजाय, यह देखा जाता है कि कौन बच्चे की रक्षा करता है, उसकी देखभाल अच्छी तरह करता है और उसे अच्छाई सिखाता है। यह उन लोगों की राय पर आधारित है जो कहते हैं कि कस्टडी बच्चे का अधिकार है। यह मलिक से वर्णित है, और उनके साथियों के एक समूह ने यही विचार रखा था। इसलिए(२), वे एक दुराचारी महिला को कस्टडी के योग्य नहीं मानते, और न ही ऐसी कमजोर महिला को जो बीमारी या पुरानी दुर्बलता के कारण बच्चे के अधिकारों को पूरा करने में असमर्थ हो।"

इब्न हबीब ने मुतर्रिफ और इब्न अल-मजीशुन के माध्यम से मलिक से उल्लेख किया है कि कस्टडी माँ की है, फिर नानी की, फिर मौसी की, फिर दादी की, फिर बच्चे की बहन की, फिर बच्चे की बुआ की, फिर बच्चे के भाई की बेटी की, फिर पिता की। दादी, बहन की तुलना में अधिक हकदार है, और बहन, बुआ की तुलना में अधिक हकदार है, और बुआ अपने बाद वालों की तुलना में अधिक हकदार है और सभी पुरुष अभिभावकों से अधिक हकदार है। मौसी की बेटी, बुआ की बेटी और बच्चे की बहनों की बेटियों का कस्टडी में कोई हिस्सा नहीं है। यदि कस्टोडियन से बच्चे के नुकसान या भ्रष्टाचार(३) के प्रवेश का डर न हो, तो वह हमेशा के लिए कस्टोडियन रहेगा जब तक कि बच्चा यौवन तक न पहुँच जाए। यह भी कहा गया है: जब तक उसके दूध के दांत न गिर जाएं(४), और जब तक लड़की की शादी न हो जाए, सिवाय इसके कि पिता यात्रा और बसने के लिए स्थानांतरित होने का इरादा रखता हो; उस स्थिति में, वह अपनी माँ और अन्य लोगों की तुलना में अपने बच्चे का अधिक हकदार बन जाता है यदि माँ स्थानांतरित नहीं होना चाहती। यदि वह व्यापार के लिए जाने का इरादा रखता है, तो उसे वह अधिकार नहीं है। इसी तरह बच्चे के वे अभिभावक जो उसके धन(५) की देखभाल करते हैं, यदि वे बसने के लिए स्थानांतरित होते हैं। माँ को अपने बच्चे को पिता के निवास स्थान से दूर ले जाने का अधिकार नहीं है, सिवाय उस दूरी के जहाँ प्रार्थना (नमाज़) कम नहीं की जाती है। यदि उसके शहर से स्थानांतरित होने के समय उस पर यह शर्त लगाई गई थी कि वह अपने बच्चे को उसके पास नहीं छोड़ेगी जब तक कि वह ज्ञात वर्षों के लिए उसके भरण-पोषण और खर्च की प्रतिबद्धता नहीं करती, और वह उसके लिए प्रतिबद्ध होती है, तो यह उस पर बाध्यकारी हो जाता

है। यदि वह मर जाती है, तो उसके वारिसों से उसकी संपत्ति से इसका पीछा नहीं किया जाता है। यह कहा गया है: वह एक कर्ज है जो लिया जाता है...

(१) अल-काफी ६२५/२ में। (२) (म) में: और इसी तरह। (३) (म) में: या प्रवेश। (४) उनका कहना: "यथथघिरा" (ithghar) से है, जिसका अर्थ है बच्चे के दांत गिरना। अल-निहाया (थघर)। (५) (द), (ज़) और (म) में: "यकुना मालुहु" (उसका धन होगा), और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-काफी ६२५/२ के अनुरूप है।

صفحہ ۱۱۴ سورہ البقرہ: آیت ۲۳۳

ابو عمر نے کہا(۱): میرے نزدیک یہ اس صورت میں ہے جب اس کی کوئی اجنبی (غیر رشتہ دار) بیوی نہ ہو، پھر والد کے بعد بہن، پھر پھوپھی، اور یہ تب ہے جب ان میں سے ہر ایک بچے کے معاملے میں امانت دار ہو، اور بچہ ان کے پاس محفوظ اور کفایت میں ہو۔ اگر ایسا نہ ہو تو اسے پرورش (حضانت) کا کوئی حق نہیں ہے، بلکہ اس میں یہ دیکھا جائے گا کہ کون بچے کی حفاظت کرتا ہے، اس کی اچھی دیکھ بھال کرتا ہے اور اسے نیکی سکھاتا ہے۔ اور یہ ان لوگوں کے قول پر ہے جو کہتے ہیں کہ حضانت بچے کا حق ہے، اور یہ مالک سے مروی ہے، اور ان کے اصحاب کی ایک جماعت نے یہی کہا ہے، اسی لیے(۲) وہ کسی بدکردار عورت کی حضانت کو درست نہیں سمجھتے، اور نہ ہی کسی ایسی کمزور عورت کی جو بیماری یا کسی معذوری کی وجہ سے بچے کے حقوق ادا کرنے سے عاجز ہو۔

اور ابن حبیب نے مطرف اور ابن الماجشون سے، انہوں نے مالک سے ذکر کیا کہ حضانت ماں کا حق ہے، پھر نانی کا, پھر خالہ کا، پھر دادی کا، پھر بچے کی بہن کا، پھر بچے کی پھوپھی کا، پھر بچے کے بھائی کی بیٹی کا، پھر والد کا۔ اور دادی بہن سے زیادہ حقدار ہے، اور بہن پھوپھی سے زیادہ حقدار ہے، اور پھوپھی اپنے بعد والوں سے زیادہ حقدار ہے، اور تمام مرد اولیاء سے زیادہ حقدار ہے۔ اور خالہ کی بیٹی، پھوپھی کی بیٹی اور بچے کی بہنوں کی بیٹیوں کا حضانت میں کوئی حصہ نہیں ہے۔ پس جب پرورش کرنے والے سے بچے کے ضائع ہونے یا کسی فساد(۳) کے داخل ہونے کا خوف نہ ہو، تو وہ ہمیشہ کے لیے اس کا پرورش کنندہ رہے گا یہاں تک کہ بچہ بلوغت کو پہنچ جائے۔ اور کہا گیا ہے: یہاں تک کہ اس کے دودھ کے دانت گر جائیں(۴)، اور یہاں تک کہ لڑکی کی شادی ہو جائے، سوائے اس کے کہ والد سفر اور مستقل سکونت کے لیے منتقل ہونا

چاہے، تو اس وقت وہ اپنی ماں اور دیگر لوگوں سے زیادہ اپنے بچے کا حقدار ہوگا اگر ماں منتقل نہ ہونا چاہے۔ اور اگر وہ تجارت کے لیے نکلنا چاہے تو اسے یہ حق حاصل نہ ہوگا۔ اسی طرح بچے کے وہ اولیاء جو اس کے مال(۵) کے نگران ہیں جب وہ مستقل سکونت کے لیے منتقل ہوں۔ اور ماں کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ اپنے بچے کو والد کی رہائش گاہ سے منتقل کرے سوائے اس فاصلے کے جو نماز کے قصر ہونے کی مسافت کے قریب ہو۔ اور اگر اس پر اس کے شہر سے منتقلی کے وقت یہ شرط لگائی گئی ہو کہ وہ اپنا بچہ اس کے پاس نہیں چھوڑے گی مگر یہ کہ وہ معلوم سالوں تک اس کے نفقہ اور اخراجات کی پابندی کرے، اور وہ اس کا عہد کر لے تو یہ اس پر لازم ہوگا۔ پھر اگر وہ مر جائے تو اس کے ورثاء سے اس کے ترکے میں اس کا مطالبہ نہیں کیا جائے گا۔ اور کہا گیا ہے: یہ ایک قرض ہے جو لیا جاتا ہے...

(۱) الکافی ۶۲۵/۲ میں۔ (۲) (م) میں: اور اسی طرح۔ (۳) (م) میں: یا داخلہ۔ (۴) ان کا قول: "یتثغر" اثغار سے ہے، جس کا مطلب ہے بچے کے دانتوں کا گرنا۔ النہایہ (ثغر)۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں: "یکون مالہ" (اس کا مال ہو)، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو الکافی ۶۲۵/۲ کے مطابق ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 233 [Page] 115

...she left it, and the first [opinion] is more correct, God willing; just as if the child had died or if he had settled with her for the maintenance of pregnancy and breastfeeding and she miscarried, she would not be followed up for any of that (1).

Eleventh: According to Malik, if the mother marries, her child is not taken from her until her husband consummates the marriage with her. Ash-Shafi'i said: If she marries, her right is cut off. If he divorces her, she does not have the right to return to it [custody] according to Malik in the more well-known of our school's opinions. Judge Ismail mentioned, and Ibn Khuwayz Mandad also mentioned from Malik, that his opinion on this differed. Once he said: It is returned to her. And another time he said: It is not returned (2).

Ibn al-Mundhir (3) said: If the mother leaves the town where her child is, then returns to it, she is more entitled to her child according to the opinion of Ash-Shafi'i, Abu Thawr, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y). Similarly, if she marries then is divorced or her husband dies, her right to the child returns.

I say: Judge Abu Muhammad Abdul Wahhab (4) said the same: If the husband divorces her or dies, she has the right to take him because the excuse that allowed her to leave [custody] has ceased.

Twelfth: If a woman abandons the custody of her child and does not want to take him, while she is free and not busy with a husband, then after that she wants to take him, it is considered for her. If her leaving him was due to an excuse, she has the right to take him. If she left him out of rejection and hatred for him, she does not have the right to take him after that (5).

Thirteenth: They differed regarding spouses who separate by divorce while the wife is a Dhimmi (non-Muslim under protection). A group said: There is no difference between a Dhimmi and a Muslim woman, and she is more entitled to her child. This is the opinion of Abu Thawr, the people of opinion, and Ibn al-Qasim, the companion of Malik.

Ibn al-Mundhir (6) said: We have narrated a Marfu' (elevated) Hadith agreeing with this opinion, and in its chain of narration...

---

(1) Al-Kafi 2/625-626. (2) Al-Kafi 2/626. (3) In Al-Ishraf 4/152. (4) In Al-Ma'una 2/941. (5) Al-Kafi 2/626. (6) In Al-Ishraf 4/154, and what precedes it, and the Hadith that Ibn al-

Mundhir will refer to was narrated by Ahmad (23757), Abu Dawud (2244), and An-Nasa'i in Al-Kubra (6352), from the Hadith of Rafi' ibn Sinan, may Allah be pleased with him.

सूरह अल-बक़रह: आयत 233 [पृष्ठ] 115

...उसने उसे छोड़ दिया, और पहला [विचार] अधिक सही है, इंशाअल्लाह; जैसे कि यदि बच्चा मर गया हो या यदि उसने गर्भावस्था और स्तनपान के खर्च के लिए उसके साथ समझौता कर लिया हो और उसका गर्भपात हो गया हो, तो उस पर इनमें से किसी भी चीज़ के लिए कार्रवाई नहीं की जाएगी (1)।

ग्यारहवीं: मलिक के अनुसार, यदि माँ शादी करती है, तो उसके बच्चे को उससे तब तक नहीं छीना जाता जब तक कि उसका पति उसके साथ वैवाहिक संबंध स्थापित न कर ले। अल-शाफ़ई ने कहा: यदि वह शादी करती है, तो उसका अधिकार समाप्त हो जाता है। यदि वह उसे तलाक दे देता है, तो मलिक के अनुसार हमारे मत के अधिक प्रसिद्ध मत में उसे उसमें [कस्टडी] लौटने का अधिकार नहीं है। न्यायाधीश इस्माइल ने उल्लेख किया, और इब्न खुवेज़ मंदाद ने भी मलिक से उल्लेख किया, कि इस पर उनकी राय अलग-अलग थी। एक बार उन्होंने कहा: यह उसे वापस कर दिया जाता है। और दूसरी बार उन्होंने कहा: यह वापस नहीं किया जाता (2)।

इब्न अल-मुन्ज़िर (3) ने कहा: यदि माँ उस शहर को छोड़ देती है जहाँ उसका बच्चा है, फिर उसमें वापस लौट आती है, तो अल-शाफ़ई, अबू थौर और राय के लोगों (अशहाब अल-राए) की राय के अनुसार वह अपने बच्चे की अधिक हकदार है। इसी तरह, यदि वह शादी करती है और फिर तलाक हो जाता है या उसका पति मर जाता है, तो बच्चे पर उसका अधिकार वापस आ जाता है।

मैं कहता हूँ: न्यायाधीश अबू मुहम्मद अब्दुल वहाब (4) ने भी यही कहा: यदि पति उसे तलाक दे देता है या मर जाता है, तो उसे उसे लेने का अधिकार है क्योंकि वह बहाना खत्म हो गया है जिसने उसे [कस्टडी] छोड़ने की अनुमति दी थी।

बारहवीं: यदि कोई महिला अपने बच्चे की कस्टडी छोड़ देती है और उसे लेना नहीं चाहती, जबकि वह स्वतंत्र है और पति के साथ व्यस्त नहीं है, फिर उसके बाद वह उसे लेना चाहती है, तो उसके लिए विचार किया जाता है। यदि उसे छोड़ना किसी मजबूरी के कारण था, तो उसे उसे लेने का अधिकार है। यदि उसने उसे तिरस्कार और घृणा के कारण छोड़ा था, तो उसके बाद उसे उसे लेने का अधिकार नहीं है (5)।

तेरहवीं: वे उन पति-पत्नी के बारे में असहमत थे जो तलाक से अलग हो जाते हैं जबकि पत्नी धिम्मी (संरक्षण में गैर-मुस्लिम) होती है। एक समूह ने कहा: धिम्मी और मुस्लिम महिला के बीच कोई अंतर

नहीं है, और वह अपने बच्चे की अधिक हकदार है। यह अबू थौर, राय के लोगों और मलिक के साथी इब्न अल-कासिम की राय है।

इब्न अल-मुन्ज़िर (6) ने कहा: हमने इस राय से सहमत एक मरफू(महान) हदीस का वर्णन किया है, और इसकी रिवायत की श्रृंखला में...

---

(1) अल-काफी 2/625-626. (2) अल-काफी 2/626. (3) अल-इशराफ़ 4/152 में। (4) अल-मऊना 2/941 में। (5) अल-काफी 2/626. (6) अल-इशराफ़ 4/154 में, और उससे पहले क्या है, और जिस हदीस का इब्न अल-मुन्ज़िर उल्लेख करेंगे, उसे अहमद (23757), अबू दाऊद (2244), और अल-कुब्रा में अल-नसाई (6352) ने राफी बिन सिनान (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित किया है।

سورہ البقرہ: آیت 233 [صفحہ] 115

...اس نے اسے چھوڑ دیا، اور پہلا [قول] زیادہ صحیح ہے ان شاء اللہ؛ جیسا کہ اگر بچہ فوت ہو جائے یا اگر اس نے حمل اور رضاعت کے نفقہ پر اس سے صلح کر لی اور اس کا حمل ساقط ہو گیا تو اس سے اس سلسلے میں کسی چیز کا پیچھا نہیں کیا جائے گا (1)۔

گیارہویں: مالک کے نزدیک جب ماں شادی کر لے تو اس کا بچہ اس سے اس وقت تک نہیں چھینا جاتا جب تک کہ اس کا شوہر اس کے ساتھ ہمبستری نہ کر لے۔ الشافعی نے کہا: جب اس نے نکاح کر لیا تو اس کا حق ختم ہو گیا۔ پس اگر وہ اسے طلاق دے دے تو ہمارے مذہب میں مشہور قول کے مطابق مالک کے نزدیک اسے رجوع کرنے کا حق نہیں ہے۔ قاضی اسماعیل نے ذکر کیا، اور ابن خویز منداد نے بھی مالک سے ذکر کیا کہ اس بارے میں ان کا قول مختلف ہے۔ ایک بار انہوں نے کہا: اسے واپس کر دیا جائے گا۔ اور ایک بار کہا: واپس نہیں کیا جائے گا (2)۔

ابن المنذر (3) نے کہا: پس جب ماں اس شہر سے نکل جائے جہاں اس کا بچہ ہے، پھر اس کی طرف واپس آجائے، تو وہ الشافعی، ابو ثور اور اصحاب الرائے کے قول کے مطابق اپنے بچے کی زیادہ حقدار ہے۔ اسی طرح اگر وہ شادی کر لے پھر اسے طلاق ہو جائے یا اس کا شوہر وفات پا جائے تو وہ بچے میں اپنے حق کی طرف واپس آجائے گی۔

میں نے کہا: اور اسی طرح قاضی ابو محمد عبد الوہاب (4) نے کہا: پس اگر شوہر اسے طلاق دے دے یا اس کا انتقال ہو جائے تو اسے اسے لینے کا حق حاصل ہے کیونکہ وہ عذر ختم ہو گیا جس کی وجہ سے اسے چھوڑنا جائز ہوا تھا۔

بارہویں: پس اگر عورت اپنے بچے کی پرورش چھوڑ دے، اور اسے لینا نہ چاہے، حالانکہ وہ فارغ ہے اور شوہر کے ساتھ مصروف نہیں ہے، پھر اس کے بعد وہ اسے لینا چاہے تو اس کے لیے غور کیا جائے گا۔ پس اگر اس کا چھوڑنا کسی عذر کی وجہ سے تھا تو اسے اسے لینے کا حق ہے، اور اگر اس نے اسے بیزاری اور نفرت کی وجہ سے چھوڑا تھا تو اس کے بعد اسے لینے کا حق نہیں ہے (5)۔

تیرہویں: اور انہوں نے ان میاں بیوی کے بارے میں اختلاف کیا جو طلاق کے ذریعے جدا ہو جائیں جبکہ بیوی ذمیہ ہو، تو ایک گروہ نے کہا: ذمیہ اور مسلمہ میں کوئی فرق نہیں ہے اور وہ اپنے بچے کی زیادہ حقدار ہے۔ یہ ابو ثور، اصحاب الرائے اور مالک کے ساتھی ابن القاسم کا قول ہے۔

ابن المنذر (6) نے کہا: اور ہم نے اس قول کے موافق ایک حدیث مرفوع روایت کی ہے، اور اس کی اسناد میں...

---

(1) الکافی 2/625-626۔ (2) الکافی 2/626۔ (3) الاشراف 4/152 میں۔ (4) المعونہ 2/941 میں۔ (5) الکافی 2/626۔ (6) الاشراف 4/154 میں، اور اس سے پہلے والی بات، اور وہ حدیث جس کی طرف ابن المنذر اشارہ کریں گے اسے احمد (23757)، ابوداؤد (2244) اور نسائی نے الکبری (6352) میں حضرت رافع بن سنان رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

It is said. And in it is a second opinion that the child remains with the Muslim of the two parents; this is the opinion of Malik, Sawwar, and Abdullah bin al-Hasan, and it is reported from al-Shafi'i.

Likewise, they differed regarding a couple that separates, one being free and the other enslaved. A group said: The free one has more right; this is the opinion of 'Ata, al-Thawri, al-Shafi'i, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y). Malik said regarding a father if he is free and has a free child while the mother is enslaved: The mother is more entitled to it, unless she is sold and moves away, then the father would be more entitled to it.

Fourteenth point: His statement, Exalted be He: {No mother shall be made to suffer on account of her child, nor shall a father on account of his child}. The meaning is: A mother should not refuse to suckle him to cause harm to his father or demand more than the standard wage for her like, and it is not permissible for the father to prevent the mother from doing so if she desires to suckle. This is the opinion of the majority of commentators (1).

Nafi', 'Asim, Hamza, and al-Kisa'i recited it as "Tudharra" with a fatha on the doubled 'ra' (2). Its position is jussive (jazm) due to prohibition, and its original form was "la tudharir", according to the base form. The first 'ra' was merged into the second, and the second was given a fatha due to the meeting of two non-voweled consonants. This is what is done in geminate verbs when preceded by a fatha or an alif; for example: "ghadh-dha ya rajul" (bite, O man) and "dhara fulanan ya rajul" (harm someone, O man) (3). That is: The child should not be taken away from either of them if she agrees to suckle and the child is accustomed to her.

Abu 'Amr, Ibn Kathir, Aban from 'Asim, and a group recited it as "Tudharru" with elevation (raf') (4) in conjunction with His statement: {A soul is [not] burdened}. It is a statement, but the intended meaning is a command. Yunus narrated from al-Hasan, who said: He says: She should not harm her husband by saying, "I will not suckle him," nor should he harm her by taking him from her while she is saying, "I will suckle him" (5).

It is possible that the original form was "Tudhariru", with a kasra on the first 'ra'; Aban narrated it from 'Asim (6), and it is the dialect of the people of Hijaz. So, "the mother" is its subject (fa'il).

(1) See Tafsir al-Baghawi 1/212, and Tafsir al-Razi 1/129. (2) It is also the recitation of Ibn 'Amir. Al-Sab'ah p. 183, and al-Taysir p. 81. (3) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/313, and al-Wasit 1/341. (4) See I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/316, al-Sab'ah p. 183, and al-Taysir p. 81. (5) Narrated by al-Tabari 4/216 in a similar manner. (6) See I'rab al-Quran 1/317, Ma'ani al-Quran 1/223 both by al-Nahhas, and Tafsir al-Razi 6/129.

कहा गया है। और इसमें एक दूसरी राय है कि बच्चा दोनों माता-पिता में से जो मुस्लिम है उसके पास रहता है; यह मालिक, सवार और अब्दुल्ला बिन अल-हसन की राय है, और यह अल-शाफ़ई से भी वर्णित है।

इसी तरह, वे एक ऐसे जोड़े के बारे में असहमत थे जो अलग हो जाते हैं, जिनमें से एक स्वतंत्र है और दूसरा दास। एक समूह ने कहा: स्वतंत्र व्यक्ति का अधिकार अधिक है; यह अता, अल-थौरी, अल-शाफ़ई और राय वालों (अस्हाब अल-राय) की राय है। मालिक ने एक पिता के बारे में कहा यदि वह स्वतंत्र है और उसका एक स्वतंत्र बच्चा है जबकि माँ दासी है: माँ इसके लिए अधिक हकदार है, जब तक कि वह बेची न जाए और कहीं और न चली जाए, तब पिता अधिक हकदार होगा।

चौदहवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {किसी माँ को उसके बच्चे के कारण कष्ट न दिया जाए, और न ही किसी पिता को उसके बच्चे के कारण}। इसका अर्थ है: माँ को अपने बच्चे को दूध पिलाने से इसलिए मना नहीं करना चाहिए कि उसके पिता को नुकसान पहुँचाया जाए या वह अपनी जैसी महिलाओं के लिए मानक मजदूरी से अधिक की मांग करे, और पिता के लिए माँ को ऐसा करने से रोकना जायज़ नहीं है यदि वह दूध पिलाना चाहती है। यह अधिकांश व्याख्याकारों की राय है (१)।

नाफी, आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "तुधार्र" के रूप में पढ़ा है, जिसमें दोहरे 'रा' पर फतहा है (२)। इसका स्थान निषेध के कारण जज़्म (jussive) है, और इसका मूल रूप मूल रूप के अनुसार "ला तुधारिर" था। पहले 'रा' को दूसरे में मिला दिया गया, और दो गैर-स्वर वाले व्यंजनों के मिलने के कारण दूसरे को फतहा दिया गया। ऐसा ही जुड़वां क्रियाओं में किया जाता है जब उनसे पहले फतहा या अलिफ़ हो; उदाहरण के लिए: "ग़ज़-ज़ा या रजुल" (काटो, ओ आदमी) और "धार्र फुलानान या रजुल" (किसी को नुकसान पहुँचाओ, ओ आदमी) (३)। अर्थात्: यदि वह दूध पिलाने के लिए सहमत है और बच्चा उसका अभ्यस्त है, तो उनमें से किसी से भी बच्चा नहीं छीना जाना चाहिए।

अबू 'अम्र, इब्न कसीर, आसिम से अबान और एक समूह ने इसे "तुधार्रु" के रूप में रफ़' (उन्नयन) के साथ पढ़ा है (४) उनके कथन के संयोजन में: {किसी भी जान पर (उसकी सामर्थ्य से अधिक) बोझ नहीं डाला जाता}। यह एक कथन है, लेकिन इच्छित अर्थ एक आदेश है। यूनुस ने अल-हसन से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: वह कहते हैं: वह अपने पति को यह कहकर नुकसान न पहुँचाए, "मैं

उसे दूध नहीं पिलाऊँगी," और न ही वह उसे उससे छीनकर नुकसान पहुँचाए जबकि वह कह रही है, "मैं उसे दूध पिलाऊँगी" (५)।

यह संभव है कि मूल रूप "तुधारिरु" था, जिसमें पहले 'रा' पर कसरा था; अबान ने इसे आसिम (६) से रिवायत किया है, और यह हिजाज़ के लोगों की बोली है। तो, "माँ" इसका कर्ता (फ़ाइल) है।

---

(१) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी १/२१२, और तफ़्सीर अल-राज़ी १/१२९। (२) यह इब्न 'आमिर का पाठ भी है। अल-सबा ७, पृ १८३, और अल-तयसीर पृ ८१। (३) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान १/३१३, और अल-वसीत १/३४१ देखें। (४) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/३१६, अल-सबाह ७ पृ १८३, और अल-तयसीर पृ ८१ देखें। (५) अल-तबरी ४/२१६ द्वारा इसी तरह वर्णित। (६) इराब अल-कुरान १/३१७, मा'नी अल-कुरान १/२२३ दोनों अल-नहहास द्वारा, और तफ़्सीर अल-राज़ी ६/१२९ देखें।

مقال۔ اس میں دوسری قول یہ ہے کہ بچہ ان دونوں میں سے مسلمان کے ساتھ رہے گا، یہ مالک، سوار اور عبداللہ بن الحسن کا قول ہے، اور یہ امام شافعی سے بھی منقول ہے۔

اسی طرح، انہوں نے میاں بیوی کے بارے میں اختلاف کیا جو الگ ہو جاتے ہیں، جن میں سے ایک آزاد ہے اور دوسرا غلام۔ ایک گروہ نے کہا: آزاد زیادہ حقدار ہے، یہ عطا، ثوری، شافعی اور اہل الرائے کا قول ہے۔ مالک نے باپ کے بارے میں کہا اگر وہ آزاد ہو اور اس کا بچہ آزاد ہو جبکہ ماں غلام ہو: ماں اس کی زیادہ حقدار ہے، الا یہ کہ وہ بیچ دی جائے اور منتقل ہو جائے، تو باپ زیادہ حقدار ہو گا۔

چودہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ﴾ معنی یہ ہے کہ: ماں اس کے باپ کو نقصان پہنچانے کے لیے اسے دودھ پلانے سے انکار نہ کرے یا اپنی جیسی عورتوں کی اجرت سے زیادہ طلب نہ کرے، اور باپ کے لیے یہ جائز نہیں ہے کہ وہ ماں کو اس سے روکے جبکہ وہ دودھ پلانے کی خواہش رکھتی ہو، یہ جمہور مفسرین کا قول ہے (۱)۔

نافع، عاصم، حمزہ اور کسائی نے "تُضارَّ" کو راء مشددہ کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (۲)، اس کا مقام نہی کی وجہ سے جزم ہے، اور اس کی اصل "لا تضارِرْ" تھی، پس پہلی راء کو دوسری میں ادغام کر دیا گیا، اور دو ساکنوں کے اجتماع کی وجہ سے دوسری کو فتحہ دیا گیا، اور مضعف میں ایسا ہی کیا جاتا ہے جب اس سے پہلے فتحہ یا الف ہو؛ جیسے تم کہو: عضَّ یا رجلُ، اور ضارَّ فلاناً یا رجل (۳)۔ یعنی: ان دونوں میں سے کسی سے بچہ نہیں چھینا جائے گا اگر وہ دودھ پلانے پر راضی ہو اور بچہ اس سے مانوس ہو چکا ہو۔

ابو عمرو، ابن کثیر، ابان از عاصم اور ایک جماعت نے "تُضارُّ" کو رفع کے ساتھ پڑھا ہے (۴) اس کے قول ﴿تُكَلَّفُ نَفْسٌ﴾ پر عطف کرتے ہوئے، اور یہ خبر ہے، لیکن مراد اس سے امر ہے۔ یونس نے حسن سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: وہ فرماتے ہیں: وہ اپنے شوہر کو یہ کہہ کر تکلیف نہ پہنچائے کہ "میں اسے دودھ نہیں پلاؤں گی،" اور نہ ہی وہ اسے اس سے چھین کر تکلیف پہنچائے جبکہ وہ کہہ رہی ہو کہ "میں اسے دودھ پلاؤں گی" (۵)۔

یہ بھی احتمال ہے کہ اصل "تضارِرُ" ہو، پہلی راء کے کسرہ کے ساتھ، اسے ابان نے عاصم (۶) سے روایت کیا ہے، اور یہ اہل حجاز کی لغت ہے۔ پس "الوالدة" اس کا فاعل ہے۔

---

(۱) دیکھیے تفسیر البغوی ۱/۲۱۲، اور تفسیر الرازی ۱/۱۲۹۔ (۲) یہ ابن عامر کی قرات بھی ہے۔ السبعۃ ص ۱۸۳، اور التیسیر ص ۸۱۔ (۳) دیکھیے معانی القرآن زجاج ۱/۳۱۳، اور الوسیط ۱/۳۴۱۔ (۴) دیکھیے اعراب القرآن نحاس ۱/۳۱۶، اور السبعۃ ص ۱۸۳، اور التیسیر ص ۸۱۔ (۵) اسے طبری نے ۴/۲۱۶ پر اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۶) دیکھیے اعراب القرآن ۱/۳۱۷، اور معانی القرآن ۱/۲۲۳ دونوں نحاس کی ہیں، اور تفسیر الرازی ۱۲۹/۶۔

And it is possible that "tudārra" is used, so "mother" becomes the object of the passive voice. It was narrated from Umar bin al-Khattab, may Allah be pleased with him, that he recited: "la tudārara" with two R's, the first one being open (with a fatha) (1).

And Abu Ja'far bin al-Qa'qa' recited: "tudār" with a sukun on the R and lightening it. Likewise "no scribe shall be harmed" (2). This is far-fetched because when two identical letters come together and are both original, it is not permissible to delete one of them for ease; either assimilation (idgham) or manifestation (izhar) must occur. It was narrated from him with sukun and tashdid (3). And it was narrated from Ibn Abbas and Al-Hasan: "la tudāriri" with a kasra on the first R (4).

Fifteenthly: The words of the Almighty: "And upon the heir is the like of that" is coordinated with His words: "And upon the father...".

And they differed in the interpretation of His saying: "And upon the heir is the like of that". Qatadah, Al-Suddi, Al-Hasan, and Umar bin al-Khattab, may Allah be pleased with him, said: He is the heir of the boy if (5) he were to die; some of them said: His male heirs specifically are obliged to provide suckling, just as it was obligatory for the boy's father if he were alive; this was also said by Mujahid and Ata. Qatadah and others said: It refers to the boy's heirs, whether male or female, and they are obliged to provide for his suckling in proportion to their inheritance from him (6), and this was said by Ahmad and Ishaq.

And Judge Abu Ishaq Ismail bin Ishaq said in his book "Ma'ani al-Qur'an": As for Abu Hanifa, he said: The maintenance and suckling of the young child are obligatory upon every close relative (dhu rahim mahram), such as a man who has a needy young sister's son and a needy young male cousin who is his heir. Maintenance is obligatory upon the maternal uncle for his sister's son who does not inherit from him, and it is waived for the male cousin for the son of...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/312, and see Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 14. (2) It is among the ten (readings), see Al-Nashr 1/227-228. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/312, and Al-Muhtasib 1/152. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/312, and see I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/317, and Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 14. (5) In (d): since. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/312, and Al-Tabari cited these views in 4/221-231.

सूरह अल-बकरा: आयत 233 | 117

और यह संभव है कि "तुज़ार्र" हो, इसलिए "माँ" कर्म हो जाता है जिसका कर्ता वर्णित नहीं है। उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने पढ़ा: "ला तुज़ारर" दो 'र' के साथ, जिनमें से पहला फ़तहा (ज़बर) वाला है (1)।

और अबू जाफ़र बिन अल-क़अक़ा ने पढ़ा: "तुज़ार" 'र' को साकिन करके और उसे हल्का करके। इसी तरह "न किसी लेखक को नुकसान पहुँचाया जाए" (2)। यह दूर की बात है; क्योंकि जब दो समान अक्षर एक साथ आएं और दोनों मौलिक हों, तो आसानी के लिए उनमें से एक को हटाना जायज़ नहीं है; या तो मेल (इदगाम) होना चाहिए या स्पष्टता (इज़हार)। उनसे सुकून और तशदीद के साथ भी वर्णित है (3)। और इब्न अब्बास और अल-हसन से वर्णित है: "ला तुज़ारिरि" पहले 'र' पर कसरा (ज़ेर) के साथ (4)।

पंद्रहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "और वारिस पर भी वैसा ही है" इसका संबंध उसके इस कथन से है: "और पिता पर..."।

और वे उनके इस कथन की व्याख्या में भिन्न थे: "और वारिस पर भी वैसा ही है"। क़तादा, अल-सुद्दी, अल-हसन और उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: वह बालक का वारिस है यदि (5) वह मर जाए; उनमें से कुछ ने कहा: विशेष रूप से उसके पुरुष वारिसों पर दूध पिलाना अनिवार्य है, जैसा कि बालक के पिता पर अनिवार्य था यदि वह जीवित होता; यही बात मुजाहिद और अता ने भी कही है। क़तादा और अन्यों ने कहा: वह बालक का वारिस है चाहे वह पुरुष हो या महिला, और उन पर उनके विरासत के हिस्से के अनुसार उसका दूध पिलाना अनिवार्य है (6), और यही बात अहमद और इस्हाक़ ने कही है।

और क़ाज़ी अबू इस्हाक़ इस्माइल बिन इस्हाक़ ने अपनी पुस्तक "मआनी अल-क़ुरआन" में कहा: जहाँ तक अबू हनीफ़ा का प्रश्न है, उन्होंने कहा: छोटे बच्चे का भरण-पोषण और दूध पिलाना हर उस रिश्तेदार पर अनिवार्य है जो मेहरम (जिनसे निकाह हराम हो) हो, जैसे कि किसी व्यक्ति का एक ज़रूरतमंद छोटा भांजा हो और एक ज़रूरतमंद छोटा चचेरा भाई हो जो उसका वारिस हो। भरण-पोषण मामा पर उसके भांजे के लिए अनिवार्य है जो उसका वारिस नहीं है, और चचेरे भाई से हट जाता है...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/312, और देखें अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 14. (2) यह दस (क़िरात) में से है, देखें अल-नश्र 1/227-228. (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/312, और अल-मुहतासिब 1/152. (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/312, और देखें इराब अल-क़ुरआन अल-नहस 1/317, और अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 14. (5) (द) में: जब। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/312, और अल-तबरी ने इन कथनों को 4/221-231 में उद्धृत किया है।

اور یہ احتمال ہے کہ "تُضَارَّ" ہو، پس "والدہ" مفعول مالم یسم فاعلہ (نائب فاعل) بن جائے۔ اور حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: "لا تُضَارَرَ" دو ر کے ساتھ، پہلی مفتوح (زبر والی) ہے (1)۔

اور ابو جعفر بن القعقاع نے پڑھا: "تُضَارْ" را کے سکون اور تخفیف کے ساتھ اسی طرح "لا يُضَارَّ كَاتِبٌ" (2) اور یہ (قول) بعید ہے؛ کیونکہ جب دو ہم جنس حروف جمع ہوں اور وہ اصلی ہوں تو تخفیف کے لیے ان میں سے ایک کو حذف کرنا جائز نہیں؛ یا تو ادغام ہوگا یا اظہار۔ اور ان سے سکون اور تشدید کے ساتھ بھی مروی ہے (3)۔ اور ابن عباس اور حسن سے مروی ہے: "لا تضارِرِ" پہلی را کے کسرہ (زیر) کے ساتھ (4)۔

پندرہویں (بات): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾ (اور وارث پر بھی ویسا ہی ہے) اس کا عطف اللہ کے اس فرمان پر ہے: ﴿وَعَلَى الْمَوْلُودِ﴾ (اور اس پر جس کا بچہ ہے یعنی والد)۔

اور انہوں نے اللہ کے ارشاد ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾ کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، پس قتادہ، سدی، حسن اور عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: وہ بچے کا وارث ہے اگر (5) وہ فوت ہو جائے؛ ان سے بعض نے کہا: خاص طور پر مرد وارثوں پر رضاعت (دودھ پلانا) لازم ہے، جیسا کہ بچے کے باپ پر لازم ہوتا اگر وہ زندہ ہوتا، اور یہی قول مجاہد اور عطا کا ہے۔ قتادہ اور دیگر نے کہا: وہ بچے کا وارث ہے خواہ مرد ہو یا عورت، اور ان پر ان کے وراثتی حصوں کے بقدر رضاعت لازم ہے (6)، اور یہی قول امام احمد اور اسحاق کا ہے۔

اور قاضی ابو اسحاق اسماعیل بن اسحاق نے اپنی کتاب "معانی القرآن" میں کہا: رہا ابو حنیفہ کا قول، تو انہوں نے کہا: چھوٹے بچے کا نفقہ اور رضاعت ہر ذی رحم محرم پر واجب ہے، مثلاً ایک آدمی کا چھوٹا محتاج بھانجا ہو اور چھوٹا محتاج چچیرا بھائی ہو جو اس کا وارث ہو، تو نفقہ ماموں پر اس کے بھانجے کے لیے واجب ہے جو اس کا وارث نہیں ہے، اور چچیرے بھائی سے ساقط ہو جاتا ہے...

(1) المحرر الوجیز 312/1، اور دیکھئے القراءات الشاذة ص 14۔ (2) یہ دس (قراءتوں) میں سے ہے، دیکھئے النشر 227/1-228۔ (3) المحرر الوجیز 312/1، اور المحتسب 152/1۔ (4) المحرر الوجیز 312/1، اور دیکھئے اعراب القرآن للنحاس 317/1، اور القراءات الشاذة ص 14۔ (5) (د) میں ہے: إذ (چونکہ)۔ (6) المحرر الوجیز 312/1، اور ان اقوال کی تخریج طبری نے 221/4-231 میں کی ہے۔

١١٨ Surah Al-Baqarah: Verse 233

...his uncle, the heir. Abu Ishaq said: They said something that is not in the Book of Allah, and we do not know anyone who said it.

Al-Tabari (1) narrated from Abu Hanifa and his two companions that they said: The heir who is required to provide breastfeeding is his heir if he is a relative within the prohibited degrees (Mahram). If he is a cousin or someone else who is not a Mahram relative, then nothing is required of him.

It was said: What is meant is the father's agnates (Asaba); they are responsible for maintenance and clothing. Al-Dahhak said: If the child's father dies and the child has money, his breastfeeding expenses are taken from the money. If he has no money, it is taken from the agnates. If the agnates have no money, the mother is compelled to breastfeed him.

Qabisah ibn Dhuwayb, Al-Dahhak, and Bashir ibn al-Nadr (2), the judge of Umar ibn Abd al-Aziz, said: The heir is the child himself. They interpreted the saying: {And upon the heir} [to be] the newborn, just as [it is] upon the one to whom the child is born. That is: it is upon him from his own wealth if he inherits from his father to pay for his own breastfeeding.

Sufyan said: The heir here is the surviving parent of the newborn after the death of the other. If the father dies, the mother is responsible for the child's sufficiency if he has no wealth, and the agnate shares with her in breastfeeding the newborn according to his share of the inheritance (3).

Ibn Khuwayz Mindad said: If the orphan is poor and has no money, it is obligatory for the Imam (ruler) to provide for him from the treasury (Bayt al-Mal). If the Imam does not do so, it becomes obligatory upon the Muslims, starting with those most closely related to him. The mother is most closely related to him, so she is obligated to breastfeed and care for him, and she cannot claim reimbursement from him or anyone else. Breastfeeding is obligatory and maintenance is recommended. The basis for the recommendation is the saying of the Almighty: {Mothers shall breastfeed their children for two full years}. It is obligatory for husbands to provide for them. If the right to receive maintenance cannot be fulfilled due to the husband's death or insolvency, the obligation does not fall from them. Do you not see that the waiting period (Iddah) is obligatory upon them, and maintenance and housing are

upon their husbands? If maintenance for them is not possible, the waiting period does not fall from them.

(1) In his Tafsir 4/226. (2) It appeared in manuscript copies, and in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/312, and the statement is from him: Bashir bin Nasr, which is a mistake. The correct one is established from 'Akhbar al-Qudah' by Waki' 3/224 and 325, and 'Al-Ikmal' by Ibn Makula 1/382. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/312, and Al-Tabari cited these sayings in 5/224-227.

११८ सूरह अल-बक़रह: आयत २३३

...उसके चाचा, वारिस। अबू इसहाक ने कहा: उन्होंने एक ऐसी बात कही जो अल्लाह की किताब में नहीं है, और हम किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानते जिसने ऐसा कहा हो।

अल-तबरी (१) ने अबू हनीफ़ा और उनके दो साथियों से उद्धृत किया कि उन्होंने कहा: वह वारिस जिस पर स्तनपान कराना अनिवार्य है, वह उसका वारिस है यदि वह उसका महरम (रक्त संबंधी जिसके साथ विवाह वर्जित हो) रिश्तेदार हो। यदि वह चचेरा भाई या कोई और है जो महरम रिश्तेदार नहीं है, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है।

कहा गया: इसका अर्थ पिता के 'अस्बा' (पितृवंशीय रिश्तेदार) हैं; भरण-पोषण और कपड़े की जिम्मेदारी उन पर है। अल-दह्हाक ने कहा: यदि बच्चे के पिता की मृत्यु हो जाती है और बच्चे के पास धन है, तो उसका स्तनपान शुल्क उसी धन से लिया जाएगा। यदि उसके पास धन नहीं है, तो वह 'अस्बा' से लिया जाएगा। यदि 'अस्बा' के पास भी धन नहीं है, तो माँ को उसे स्तनपान कराने के लिए विवश किया जाएगा।

क़बीसा बिन ज़ुहैब, अल-दह्हाक और उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ के न्यायाधीश बशीर बिन अल-नद्र (२) ने कहा: वारिस स्वयं बच्चा ही है; उन्होंने इस कथन की व्याख्या की: {और वारिस पर} नवजात बच्चा, वैसा ही जैसा उस पर है जिसके लिए बच्चा पैदा हुआ है। अर्थात: यदि वह अपने पिता का वारिस बनता है, तो उसके अपने धन से स्वयं के स्तनपान का खर्च वहन करना होगा।

सुफियान ने कहा: यहाँ वारिस नवजात के माता-पिता में से वह है जो दूसरे की मृत्यु के बाद जीवित बचा हो। यदि पिता की मृत्यु हो जाती है, तो माँ पर बच्चे की पर्याप्तता की जिम्मेदारी है यदि उसके पास कोई धन नहीं है, और 'आसिब' (पितृवंशीय वारिस) विरासत में अपने हिस्से के अनुसार नवजात के स्तनपान में उसके साथ शामिल होता है (३)।

इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: यदि अनाथ गरीब हो और उसके पास कोई धन न हो, तो इमाम (शासक) का कर्तव्य है कि वह बैत-उल-माल (राजकोष) से उसका भरण-पोषण करे। यदि इमाम ऐसा नहीं करता है, तो यह मुसलमानों पर अनिवार्य हो जाता है, सबसे करीबी रिश्तेदारों से शुरू करते हुए। माँ उसके सबसे करीब है, इसलिए उस पर उसे स्तनपान कराना और उसकी देखभाल करना अनिवार्य है, और वह उससे या किसी और से इसकी प्रतिपूर्ति नहीं मांग सकती। स्तनपान कराना अनिवार्य है और भरण-पोषण करना मुस्तहब (पसंदीदा) है। मुस्तहब होने का आधार सर्वशक्तिमान का यह कथन

है: {और माताएं अपनी संतानों को पूरे दो वर्ष तक स्तनपान कराएं}। और पतियों पर उनका भरण-पोषण करना अनिवार्य है। यदि पति की मृत्यु या उसकी गरीबी के कारण उनके लिए हक प्राप्त करना असंभव हो जाए, तो उनसे हक नहीं गिरता। क्या आप नहीं देखते कि 'इद्दत' (प्रतीक्षा अवधि) उन पर अनिवार्य है, और भरण-पोषण तथा आवास उनके पतियों पर है? यदि उनके लिए भरण-पोषण संभव न हो, तो भी उनसे इद्दत समाप्त नहीं होती।

(१) उनकी तफ़सीर ४/२२६ में। (२) यह हस्तलिखित प्रतियों और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' १/३१२ में आया है, और यह कथन उनसे है: बशीर बिन नस्र, जो एक गलती है। सही नाम वकीअ की 'अखबार अल-कुदाह' ३/२२४ और ३२५, और इब्न माकूला की 'अल-इकमल' १/३८२ से पुष्ट है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३१२, और तबरी ने इन कथनों को ५/२२४-२२७ में उद्धृत किया है।

۱۱۸ سورہ البقرہ: آیت ۲۳۳

...اس کا چچا، وارث۔ ابواسحاق نے کہا: پس انہوں نے ایسی بات کہی جو اللہ کی کتاب میں نہیں ہے اور ہم نہیں جانتے کہ کسی نے یہ بات کہی ہو۔

طبری(۱) نے امام ابوحنیفہ اور ان کے دونوں صاحبوں (امام ابویوسف اور امام محمد) سے حکایت کی کہ انہوں نے کہا: وہ وارث جس پر دودھ پلانا لازم ہے، وہ اس کا وہ وارث ہے جو اس کا ذی رحم محرم ہو، پس اگر وہ چچا زاد بھائی یا کوئی اور ہو جو ذی رحم محرم نہیں ہے، تو اس پر کچھ لازم نہیں۔

اور کہا گیا: مراد باپ کے عصبہ ہیں؛ ان پر نان و نفقہ اور لباس لازم ہے۔ ضحاک نے کہا: اگر بچے کا باپ مر جائے اور بچے کے پاس مال ہو تو دودھ پلانے کی اجرت اس مال سے لی جائے گی، اور اگر اس کے پاس مال نہ ہو تو عصبہ سے لی جائے گی، اور اگر عصبہ کے پاس مال نہ ہو تو ماں کو اسے دودھ پلانے پر مجبور کیا جائے گا۔

اور قبیصہ بن ذویب، ضحاک اور عمر بن عبدالعزیز کے قاضی بشیر بن النضر(۲) نے کہا: وارث خود بچہ ہی ہے؛ اور انہوں نے اللہ کے قول: ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ﴾ کی تاویل یہ کی کہ نومولود پر اسی طرح ہے جیسے اس پر جس کے لیے بچہ جنا گیا، یعنی: اگر وہ اپنے باپ کا وارث بنے تو اس کے اپنے مال میں اس پر اپنے آپ کو دودھ پلانے کی ذمہ داری ہے۔

اور سفیان نے کہا: وارث یہاں نومولود کے والدین میں سے وہ ہے جو دوسرے کی وفات کے بعد باقی رہ جائے، پس اگر باپ مر جائے تو ماں پر بچے کی کفایت لازم ہے اگر اس کا کوئی مال نہ

ہو، اور عصبہ میراث میں اپنے حصے کے بقدر نومولود کو دودھ پلانے میں اس کے ساتھ شریک ہوگا۔(۳)

اور ابن خویز منداد نے کہا: اگر یتیم فقیر ہو اس کا کوئی مال نہ ہو، تو امام (حکمران) پر واجب ہے کہ وہ بیت المال سے اس کا انتظام کرے، پس اگر امام ایسا نہ کرے تو مسلمانوں پر واجب ہے، سب سے زیادہ قریبی پر پھر اس کے بعد والے پر، اور ماں سب سے زیادہ قریب ہے پس اس پر اس کا دودھ پلانا اور اس کی دیکھ بھال واجب ہے، اور وہ نہ اس بچے سے اور نہ کسی اور سے رجوع کر سکتی ہے۔ اور دودھ پلانا واجب ہے اور نفقہ مستحب ہے، اور مستحب ہونے کی وجہ اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ﴾ اور شوہروں پر ان کا نفقہ واجب ہے، پس جب شوہر کی موت یا اس کی تنگدستی کی وجہ سے ان کا حق وصول کرنا دشوار ہو جائے تو ان سے حق ساقط نہیں ہوتا، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ ان پر عدت واجب ہے اور نفقہ اور رہائش ان کے شوہروں پر ہے، اور جب ان کے لیے نفقہ دشوار ہو جائے تو ان سے عدت ساقط نہیں ہوتی۔

(۱) اپنی تفسیر ۴/۲۲۶ میں۔ (۲) قلمی نسخوں اور المحرر الوجیز ۱/۳۱۲ میں یہی نام آیا ہے، اور یہ کلام ان سے ہے: بشیر بن نصر، اور یہ غلط ہے، اور صحیح وکیع کی اخبار القضاۃ ۳/۲۲۴ اور ۳۲۵، اور ابن ماکولا کی الاکمال ۱/۳۸۲ سے ثابت ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۳۱۲، اور طبری نے یہ اقوال ۵/۲۲۴-۲۲۷ میں نقل کیے ہیں۔

And Abdul Rahman bin Al-Qasim narrated in Al-Asadiyyah (1) from Malik bin Anas, may Allah have mercy on him, that he said: A man is not obligated for the maintenance of a brother, nor a relative, nor a kin. He said: And the saying of Allah Almighty: ﴿And upon the heir is the like thereof﴾ is abrogated.

An-Nahhas said (3): This is the wording of Malik, and neither he nor Abdul Rahman bin Al-Qasim explained what abrogated it. I do not know of any of their companions who explained that either. What seems most likely to be the abrogator for him - and Allah knows best - is that when Allah Almighty obligated for the widow her maintenance for a year and housing from the deceased's wealth, then abrogated and removed that; He also abrogated that for the heir.

I say: Accordingly, the maintenance would be on the child himself from his own wealth; nothing of it would be upon the heir, based on what is to come.

Ibn al-Arabi said: Regarding His saying: ﴿And upon the heir is the like thereof﴾, Ibn al-Qasim said from Malik: it is abrogated. This is a statement that makes the hearts of the heedless recoil and the minds of the eccentric confused (4), yet the matter is simple! That is because the early scholars among the jurists and exegetes used to call specification "abrogation"; because it removes part of what the general wording implies out of leniency [in terminology]. This usage was common on their tongues until it became problematic for those after them. The verified view on it is: His saying ﴿And upon the heir is the like thereof﴾ is an indication to what preceded. Some people referred it back to everything regarding the obligation of maintenance and the prohibition of causing harm; among them is Abu Hanifa from the jurists, and from the predecessors Qatada and Al-Hasan, and it is attributed to Umar. A group of scholars said: The meaning of His saying: ﴿And upon the heir is the like thereof﴾ does not return to everything that preceded, rather it only refers to the prohibition of causing harm. The meaning is: Upon the heir, regarding the prohibition of harming the mother (5), is what was upon the father. And this is...

(1) In (m): and he narrated. (2) It belongs to Asad bin Al-Furat, containing questions he addressed to Abdul Rahman bin Al-Qasim, a student of Malik, who answered what he requested. These books were named Al-Asadiyyah. See Tartib Al-Madarik 1/469. (3) In An-Nasikh wal-Mansukh 2/63 and 67. See Al-Idah li-Nasikh al-Qur'an wa-Mansukhih p. 180, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/312. (4) In (m): and becomes confused.

(5) In the copies: harming with the mother. The established version is from (m), which matches Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/205.

अब्दुर्रहमान बिन अल-क़ासिम ने अल-असदिया (1) में मलिक बिन अनस (रह.) से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: एक व्यक्ति पर भाई, रिश्तेदार या किसी सगे-संबंधी के भरण-पोषण (नफ़क़ा) की ज़िम्मेदारी नहीं है। उन्होंने कहा: और अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह कहना: ﴿और उत्तराधिकारी पर भी वैसा ही अनिवार्य है﴾ निरस्त (मनसूख़) है।

अन-नह़्हास ने कहा (3): यह मलिक के शब्द हैं, और न तो उन्होंने और न ही अब्दुर्रहमान बिन अल-क़ासिम ने स्पष्ट किया कि इसे किसने निरस्त किया। मुझे नहीं पता कि उनके साथियों में से किसी ने इसे स्पष्ट किया हो। जो उनके निकट निरस्त करने वाला प्रतीत होता है - और अल्लाह बेहतर जानता है - वह यह है कि जब अल्लाह तआला ने विधवा के लिए मृतक की संपत्ति से एक वर्ष के भरण-पोषण और आवास को अनिवार्य किया था, फिर उसे निरस्त कर हटा दिया; तो उसने उत्तराधिकारी से भी इसे निरस्त कर दिया।

मैंने कहा: इसके अनुसार, बच्चे का भरण-पोषण उसके अपने धन से होगा, उत्तराधिकारी पर इसमें से कुछ भी नहीं होगा जैसा कि आगे आएगा।

इब्न अल-अरबी ने कहा: अल्लाह के इस कथन के बारे में: ﴿और उत्तराधिकारी पर भी वैसा ही अनिवार्य है﴾, इब्न अल-क़ासिम ने मलिक के हवाले से कहा: यह निरस्त है। यह एक ऐसी बात है जिससे बेपरवाह लोगों के दिल घबराते हैं और विचलित लोगों की बुद्धि चकरा (4) जाती है, जबकि मामला सरल है! ऐसा इसलिए है क्योंकि न्यायविदों और व्याख्याकारों के बीच पूर्ववर्ती विद्वान 'विशेषीकरण' (तख़्सीस) को 'निरस्तीकरण' (नस्ख़) कहते थे; क्योंकि यह शब्दावली में उदारता के कारण सामान्य अर्थों के एक हिस्से को हटा देता है। यह उनकी भाषा में आम था जब तक कि यह उनके बाद आने वालों के लिए जटिल नहीं हो गया। इस पर शोध पूर्ण बात यह है: अल्लाह का यह कहना ﴿और उत्तराधिकारी पर भी वैसा ही अनिवार्य है﴾ पूर्ववर्ती बातों की ओर इशारा है। कुछ लोगों ने इसे भरण-पोषण की अनिवार्यता और हानि पहुँचाने की मनाही दोनों पर लागू किया; उनमें न्यायविदों में से अबू हनीफा, और पूर्वजों में से क़तादा और अल-हसन शामिल हैं, और इसे उमर (रज़ि.) से भी जोड़ा जाता है। विद्वानों के एक समूह ने कहा: उनके कथन ﴿और उत्तराधिकारी पर भी वैसा ही अनिवार्य है﴾ का अर्थ पूर्ववर्ती सभी बातों की ओर नहीं लौटता, बल्कि यह केवल हानि पहुँचाने की

मनाही की ओर लौटता है। अर्थ यह है: माँ को हानि पहुँचाने की मनाही (5) के मामले में उत्तराधिकारी पर वही ज़िम्मेदारी है जो पिता पर थी। और यह...

(1) (म) में: और वर्णन किया। (2) यह असद बिन अल-फ़ुरात की है, जिसमें वे प्रश्न शामिल हैं जो उन्होंने मलिक के शिष्य अब्दुर्रहमान बिन अल-क़ासिम से पूछे थे, और उन्होंने उनका उत्तर दिया था। उन पुस्तकों को 'अल-असदिया' कहा गया। देखिए तरतीब अल-मदारिक 1/469। (3) अन-नासिख़ वल-मनसूख़ 2/63 और 67 में। देखिए अल-इद़ाह़ लि-नासिख़ अल-क़ुरआन व-मनसूख़िह पृ. 180, और अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 1/312। (4) (म) में: और चकरा जाता है। (5) प्रतियों में: 'माँ के साथ हानि'। प्रमाणित पाठ (म) से है, जो इब्न अल-अरबी की अह़काम अल-क़ुरआन 1/205 के अनुकूल है।

اور عبدالرحمن بن القاسم نے 'الاسدیہ' (۲) میں مالک بن انس رحمہ اللہ سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: کسی شخص پر اپنے بھائی، نہ کسی رشتہ دار اور نہ ہی کسی ذی رحم کا نفقہ (خرچہ) لازم نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: اور اللہ عزوجل کا قول: ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾ (اور وارث پر بھی اسی جیسی ذمہ داری ہے) منسوخ ہے۔

نحاس (۳) نے کہا: یہ مالک کے الفاظ ہیں، اور نہ انہوں نے اور نہ ہی عبدالرحمن بن القاسم نے یہ واضح کیا کہ اس کے لیے ناسخ (منسوخ کرنے والا حکم) کیا ہے، اور نہ ہی مجھے علم ہے کہ ان کے اصحاب میں سے کسی نے اسے بیان کیا ہو۔ ان کے نزدیک جو بات ناسخ کے مشابہ ہے - واللہ اعلم - وہ یہ ہے کہ جب اللہ تعالیٰ نے بیوہ کے لیے متوفی کے مال سے ایک سال کا نفقہ اور رہائش واجب کی تھی، پھر اسے منسوخ کر کے ختم کر دیا؛ تو وارث سے بھی اسے منسوخ کر دیا۔

میں کہتا ہوں: پس اس بنا پر بچے کا نفقہ خود اس کے اپنے مال سے ہوگا، وارث پر اس میں سے کچھ بھی لازم نہیں ہوگا جیسا کہ آگے آئے گا۔

ابن العربی نے کہا: اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾ کے بارے میں ابن القاسم نے مالک سے روایت کی ہے کہ: یہ منسوخ ہے۔ یہ ایک ایسی بات ہے جس سے غافلوں کے دل گھبراتے ہیں اور کج رو لوگوں کی عقلیں حیران (۴) ہو جاتی ہیں، حالانکہ معاملہ قریب (آسان) ہے! اور وہ یہ ہے کہ فقہاء اور مفسرین میں سے متقدمین علماء 'تخصیص' کو 'نسخ' کا نام دیتے تھے؛ کیونکہ وہ وسعت کے طور پر عموم کے بعض حصوں کو ہٹا دیتا ہے، اور یہ ان کی زبانوں پر رائج تھا یہاں تک کہ ان کے بعد آنے والوں کے لیے یہ مشکل ہو گیا۔ اس قول کی تحقیق یہ ہے کہ: اللہ تعالیٰ کا قول ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾ ماقبل کی طرف اشارہ ہے۔ پس بعض لوگوں نے اسے نفقہ کے وجوب

اور نقصان پہنچانے کی تحریم دونوں کی طرف پھیرا، ان میں فقہاء میں سے ابوحنیفہ، اور سلف میں سے قتادہ اور حسن شامل ہیں، اور اسے عمر رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا جاتا ہے۔ اور علماء کی ایک جماعت نے کہا کہ اللہ کے قول ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ﴾ کا معنی ماقبل کی تمام باتوں کی طرف نہیں لوٹتا، بلکہ یہ صرف نقصان پہنچانے کی تحریم کی طرف لوٹتا ہے، اور معنی یہ ہے کہ: ماں کو نقصان پہنچانے کی تحریم (۵) کے بارے میں وارث پر وہی ذمہ داری ہے جو باپ پر تھی، اور یہی...

(۱) نسخہ (م) میں: 'وروی' (اور روایت کیا) ہے۔ (۲) یہ اسد بن الفرات کی ہے جس میں وہ سوالات شامل ہیں جو انہوں نے مالک کے شاگرد عبدالرحمن بن القاسم کو بھیجے تھے اور انہوں نے ان کا جواب دیا تھا، پس ان کتابوں کو 'الاسدیہ' کا نام دیا گیا۔ دیکھئے: ترتیب المدارک ۴۶۹/۱۔ (۳) 'الناسخ والمنسوخ' ۲/ ۶۳ اور ۶۷ میں، اور دیکھئے: 'الإیضاح لناسخ القرآن ومنسوخه' ص ۱۸۰، اور 'المحرر الوجیز' ۳۱۲/۱۔ (۴) نسخہ (م) میں: 'وتحتار' ہے۔ (۵) نسخوں میں: 'الإضرار مع الأم' ہے، جبکہ ثابت شدہ متن (م) سے ہے جو ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۲۰۵/۱ کے موافق ہے۔

Page 120 Surah Al-Baqarah: Verse 233

...the original rule. Thus, whoever claims that the conjunction refers back to all that preceded it must provide evidence^{(1)}.

I say: His statement: "And this is the original rule," refers to the return of the pronoun to the nearest mentioned noun, and this is correct. For if he had intended everyone—meaning breastfeeding, spending, and the lack of harm—he would have said: "And upon the heir [is the like] of these." This indicates that it is conjoined with the prohibition of causing harm. All commentators have interpreted it this way, as narrated by Judge Abdul Wahab^{(2)}. It means that the mother should not harm her child, in that if the father offers her the standard wage, she should not refuse to breastfeed him. And ﴿nor should a father [be harmed] on account of his child﴾ means that if the mother offers to breastfeed him for the standard wage, she has the right to do so; because the mother is kinder and more compassionate towards him, and her milk is better for him than the milk of a stranger.

Ibn Atiyyah^{(3)} said: Malik, may Allah have mercy on him, and all his companions, as well as Ash-Sha'bi, Az-Zuhri, Ad-Dahhak, and a group of scholars, said: The meaning of His statement: ﴿the like of that﴾ is "not to be harmed"^{(4)}. As for provision and clothing, nothing of them is obligatory. Ibn Al-Qasim narrated from Malik that the verse implied that provision and clothing are upon the heir, but that was then abrogated by the consensus of the Ummah that the heir should not be harmed. The disagreement is whether provision and clothing are due from him or not.

Yahya bin Ya'mur recited: "and upon the heirs" in the plural^{(5)}, which implies generality. If they cite as evidence the statement of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Allah does not accept charity while a relative is in need"^{(6)}, it is said to them: "Relatives" is a general term for every kin, whether they are a mahram or not. There is no disagreement that giving charity to relatives is prioritized, according to his statement (peace and blessings be upon him): "Give it to...

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/205; At-Tabari narrated these reports 5/57-58. (2) See Al-Ma'unah 2/936. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/312. (4) In versions (Z), (T), and (M): "tudhar" (to be harmed). What is established in (D) and (Kh) is what matches Al-Muharrar al-Wajiz 1/312. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/312. (6) A segment of a Hadith narrated by Abu Hurairah, recorded by At-Tabarani in similar wording in Al-Awsat

(8823). Al-Haythami said in Majma' az-Zawa'id 3/117: It contains Abdullah bin 'Amir al-Aslami, who is weak. Abu Hatim said: He is not discarded (matruk), and the rest of its men are trustworthy.

पृष्ठ १२० सूरा अल-बकरा: आयत २३३

...मूल नियम। अत; जो कोई यह दावा करता है कि संयोजन पहले की सभी बातों की ओर वापस जाता है, उसे प्रमाण देना होगा^{(१)}।

मैं कहता हूँ: उनका कथन: "और यह मूल नियम है," इसका अर्थ सर्वनाम का निकटतम उल्लिखित संज्ञा की ओर वापस लौटना है, और यह सही है। क्योंकि यदि उनका इरादा सभी से होता—अर्थात स्तनपान, खर्च और नुकसान न पहुँचाना—तो वे कहते: "और वारिस पर भी इन्हीं के समान [दायित्व] है।" इससे पता चलता है कि यह नुकसान पहुँचाने की मनाही से जुड़ा हुआ है। सभी टीकाकारों ने इसी तरह व्याख्या की है, जैसा कि न्यायाधीश अब्दुल वहाब^{(२)} ने वर्णित किया है। इसका अर्थ यह है कि माँ को अपने बच्चे को नुकसान नहीं पहुँचाना चाहिए, इस अर्थ में कि यदि पिता उसे उचित पारिश्रमिक देता है, तो उसे उसे स्तनपान कराने से मना नहीं करना चाहिए। और ﴿न ही पिता को उसकी संतान के कारण [कष्ट पहुँचाया जाए]﴾ का अर्थ है कि यदि माँ उचित पारिश्रमिक पर स्तनपान कराने का प्रस्ताव करती है, तो उसे इसका अधिकार है; क्योंकि माँ उसके प्रति अधिक दयालु और स्नेही होती है, और उसका दूध किसी अजनबी के दूध से उसके लिए बेहतर होता है।

इब्न अतिय्या^{(३)} ने कहा: मलिक (अल्लाह उन पर दया करे) और उनके सभी साथियों, साथ ही अल-शाबी, अल-जुहरी, अल-दहॉक और विद्वानों के एक समूह ने कहा: उनके कथन ﴿उसी के समान﴾ का अर्थ है "नुकसान न पहुँचाया जाए"^{(४)}। जहाँ तक भोजन और कपड़ों का सवाल है, उनमें से कुछ भी अनिवार्य नहीं है। इब्न अल-कासिम ने मलिक से वर्णन किया है कि आयत में निहित था कि भोजन और कपड़े वारिस की जिम्मेदारी है, लेकिन फिर उम्मत की आम सहमति से इसे निरस्त कर दिया गया कि वारिस को नुकसान नहीं पहुँचाया जाना चाहिए। विवाद इस बात पर है कि उस पर भोजन और कपड़े का खर्च है या नहीं।

यहया बिन यामूर ने बहुवचन में "और वारिसों पर" पढ़ा^{(५)}, जिसका अर्थ व्यापकता है। यदि वे पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन को प्रमाण के रूप में प्रस्तुत करते हैं: "अल्लाह दान स्वीकार नहीं करता जब तक कि कोई रिश्तेदार ज़रूरत में हो"^{(६)}, तो उनसे कहा जाएगा: "रिश्तेदार" शब्द हर रिश्तेदार के लिए सामान्य है, चाहे वह महरम हो या न हो। इसमें कोई मतभेद नहीं है कि रिश्तेदारों को दान देना प्राथमिकता है, उनके इस कथन के अनुसार (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम): "इसे दे दो...

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/२०५; अल-तबरी ने इन वृत्तांतों को ५/५७-५८ में उद्धृत किया है। (२) अल-माउना २/९३६ देखें। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१२ में। (४) (ज़), (त) और (म) में: "तुधार" (नुकसान पहुँचाना)। (द) और (ख) में जो स्थापित है, वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१२ के अनुरूप है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१२। (६) अबू हुरैरा द्वारा वर्णित एक हदीस का अंश, जिसे अल-तबरानी ने अल-अवसत (८८२३) में समान शब्दों में उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अज़-ज़वाइद ३/११७ में कहा: इसमें अब्दुल्ला बिन आमिर अल-अस्लमी है, जो कमज़ोर है। अबू हातिम ने कहा: वह छोड़ा हुआ (मतरूक) नहीं है, और इसके बाकी लोग भरोसेमंद हैं।

صفحہ ۱۲۰ سورۃ البقرہ: آیت ۲۳۳

...اصل قاعدہ۔ پس جو شخص یہ دعویٰ کرے کہ عطف ما قبل کی تمام چیزوں کی طرف لوٹتا ہے، اسے دلیل پیش کرنی ہوگی۸{(۱)}۔

میں کہتا ہوں: ان کا قول: "اور یہی اصل ہے،" اس سے مراد ضمیر کا قریب ترین مذکور کی طرف لوٹنا ہے، اور یہ صحیح ہے۔ کیونکہ اگر ان کی مراد تمام چیزیں ہوتیں—یعنی رضاعت، نفقہ اور عدم ضرر—تو وہ کہتے: "اور وارث پر ان جیسوں کی طرح [ذمہ داری] ہے"؛ پس اس سے ثابت ہوا کہ یہ ضرر پہنچانے کی ممانعت پر معطوف ہے۔ تمام مفسرین نے اسی طرح اس کی تاویل کی ہے جیسا کہ قاضی عبدالوہاب۸{(۲)} نے نقل کیا ہے، اور وہ یہ کہ اس سے مراد یہ ہے کہ والدہ اپنے بچے کو نقصان نہ پہنچائے، اس صورت میں کہ اگر باپ اسے اجرِ مثل (معمولی اجرت) دے تو وہ اسے دودھ پلانے سے انکار نہ کرے، اور ﴿نہ ہی کسی باپ کو اس کی اولاد کی وجہ سے [تکلیف دی جائے]﴾ اس صورت میں کہ اگر ماں اجرِ مثل پر دودھ پلانے کی پیشکش کرے تو اسے اس کا حق حاصل ہے؛ کیونکہ ماں اس پر زیادہ نرم اور مہربان ہوتی ہے، اور اس کا دودھ اس کے لیے کسی اجنبیہ کے دودھ سے بہتر ہے۔

ابن عطیہ۸{(۳) } نے کہا: امام مالک رحمہ اللہ اور ان کے تمام اصحاب، اور شعبی، زہری، ضحاک اور علماء کی ایک جماعت نے کہا: اللہ کے قول ﴿اسی کی مثل﴾ سے مراد "نقصان نہ پہنچانا" ہے۸{(٤)}؛ جہاں تک رزق اور لباس کا تعلق ہے تو اس میں سے کچھ بھی واجب نہیں ہے۔ ابن القاسم نے امام مالک سے روایت کی ہے کہ آیت اس بات پر مشتمل تھی کہ رزق اور لباس وارث پر ہے، پھر امت کے اس اجماع سے اسے منسوخ کر دیا گیا کہ وارث کو نقصان نہ پہنچایا جائے، اور اختلاف اس میں ہے کہ آیا اس پر رزق اور لباس واجب ہے یا نہیں؟

یحییٰ بن یعمر نے جمع کے ساتھ "وعلى الْوَرَثَةِ" (اور وارثوں پر) پڑھا[8]{(٥)}، اور یہ عموم کا تقاضا کرتا ہے۔ چنانچہ اگر وہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے استدلال کریں کہ: "اللہ اس شخص کا صدقہ قبول نہیں کرتا جس کا کوئی رشتہ دار حاجت مند ہو"[8]{(٦)} تو ان سے کہا جائے گا: "رحم" (رشتہ داری) ہر رشتہ دار کے لیے عام ہے، خواہ وہ محرم ہو یا غیر محرم، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ صدقہ رشتہ دار پر خرچ کرنا بہتر ہے، آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس ارشاد کی وجہ سے کہ: "اسے رکھو...

---

(١) احکام القرآن لابن العربی ٢٠٥/١، اور ان آثار کو طبری نے ٥٧/٥-٥٨ پر نکالا ہے۔ (٢) دیکھئے المعونة ٩٣٦/٢۔ (٣) المحرر الوجیز ٣١٢/١ میں۔ (٤) (ز)، (ط) اور (م) میں: "تضار"، اور (د) اور (خ) میں جو ثابت ہے وہی المحرر الوجیز ٣١٢/١ کے موافق ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ٣١٢/١۔ (٦) ابوہریرہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا جسے طبرانی نے الاوسط (٨٨٢٣) میں اسی طرح نکالا ہے، ہیثمی نے مجمع الزوائد ١١٧/٣ میں کہا: اس میں عبداللہ بن عامر الاسلمی ہے، اور وہ ضعیف ہے، اور ابو حاتم نے کہا: وہ متروک نہیں ہے، اور اس کے بقیہ راوی ثقہ ہیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 233 Page 121

...relatives"(1). Thus, the Hadith is interpreted in this way, and there is no argument in it for what they intended, and Allah knows best.

Al-Nahhas said(2): As for the saying of those who said: "And upon the heir [is the like] of that" [Al-Baqarah: 233], meaning that he should not be harmed, it is a good saying; because people's wealth is protected, and nothing should be taken from it except with conclusive evidence. As for the saying of those who said: [it is] upon the father's heirs, the argument is that the maintenance was upon the father, so his heirs are more entitled [to pay it] than the son's heirs. And as for the argument of those who said: [it is] upon the son's heirs, they say: just as they inherit from him, they should undertake [his maintenance].

Al-Nahhas said: Muhammad bin Jarir(3) used to choose the opinion of those who said: The heir here is the son, and although it is a rare opinion, the reasoning for it is sound, and the argument for it is clear; because his own wealth is more entitled to be used for him. The jurists have reached a consensus, except for those who deviated among them, that if a man has an infant child and the child has wealth while the father is well-off, the father is not obligated to provide maintenance or breastfeeding, and that should come from the child's wealth. If it is said: Allah Almighty said: "And upon the father is their provision and their clothing according to what is acceptable" [Al-Baqarah: 233], it is replied: This pronoun is feminine, and despite this, the consensus is a limit(4) for the verse explaining it, which no Muslim is permitted to deviate from.

As for those who said: that is upon the surviving parent, their argument is that it is not permissible for the mother to neglect her child, as the one who used to spend on him and her has died. Al-Bukhari titled a chapter to refute this view: "Chapter: And upon the heir is the like of that, and is there anything upon the woman from it?", and he cited the Hadith of Umm Salama and Hind(5).

The meaning in it is: that Umm Salama had sons from Abu Salama, and they had no wealth, so she asked the Prophet ﷺ, and he informed her that she has a reward for that. This Hadith indicates that the maintenance of her sons is not obligatory upon her, for if it were obligatory upon her, she would not have said to the Prophet ﷺ: "and I am not leaving them."

Footnotes: (1) Narrated by Ahmad (14036), Al-Bukhari (4554), and Muslim (998) from the Hadith of Anas, may Allah be pleased with him, who said that the Prophet ﷺ said that to Abu Talha when he said to him: I have made my land of Bayruha' for Allah, the Mighty and Sublime. (2) In "Al-Nasikh wal-Mansukh" 2/67. (3) In his Tafsir 4/233-234. (4) Thus in (D), (Z), and (M). It appeared in (Kh) and (Zha) as "Jadda al-Ayah". In "Al-Nasikh wal-Mansukh" by Al-Nahhas 2/68, the statement from him is: "This is for the verse." (5) Sahih Al-Bukhari No. (5369) and (5370).

सूरा अल-बकरा: आयत २३३ पृष्ठ १२१

...रिश्तेदारों"(१)। इस प्रकार, हदीस को इस तरह समझा गया है, और इसमें उनके इरादे के लिए कोई दलील नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल-नहास (२) ने कहा: और जहाँ तक उन लोगों के कथन का सवाल है जिन्होंने कहा: "और वारिस पर भी वैसा ही है" [अल-बकरा: २३३], यानी उसे नुकसान नहीं पहुँचाया जाना चाहिए, तो यह एक अच्छा कथन है; क्योंकि लोगों का धन सुरक्षित है, और उसमें से कुछ भी नहीं निकाला जाना चाहिए सिवाय ठोस प्रमाण के। और जहाँ तक उन लोगों के कथन का सवाल है जिन्होंने कहा: [यह] पिता के वारिसों पर है, तो तर्क यह है कि भरण-पोषण पिता पर था, इसलिए उसके वारिस बेटे के वारिसों की तुलना में [इसे वहन करने के] अधिक हकदार हैं। और जहाँ तक उन लोगों के तर्क का सवाल है जिन्होंने कहा: [यह] बेटे के वारिसों पर है, वे कहते हैं: जैसे वे उससे विरासत पाते हैं, वैसे ही उन्हें [उसके भरण-पोषण] का दायित्व उठाना चाहिए।

अल-नहास ने कहा: मुहम्मद बिन जरीर (३) उन लोगों की राय चुनते थे जिन्होंने कहा: यहाँ वारिस बेटा है, और यद्यपि यह एक दुर्लभ राय है; लेकिन इसका तर्क सही है, और इसके लिए दलील स्पष्ट है; क्योंकि उसका अपना धन उसके लिए उपयोग किए जाने का अधिक हकदार है। फकीहों (धर्मशास्त्रियों) ने आम सहमति जताई है, सिवाय उनके जो उनमें से अलग राय रखते हैं, कि यदि किसी व्यक्ति का एक शिशु बच्चा हो और बच्चे के पास धन हो जबकि पिता संपन्न हो, तो पिता पर भरण-पोषण या स्तनपान कराना अनिवार्य नहीं है, और वह बच्चे के धन से होना चाहिए। यदि यह कहा जाए: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: "और जिस का बच्चा है उस पर उन (माताओं) का भोजन और वस्त्र नियमानुसार (अनिवार्य) है" [अल-बकरा: २३३], तो उत्तर दिया जाता है: यह सर्वनाम स्त्रीलिंग है, और इसके बावजूद आम सहमति आयत के लिए एक सीमा (४) है जो इसे स्पष्ट करती है, जिससे बाहर निकलना किसी भी मुसलमान के लिए जायज नहीं है।

जहाँ तक उन लोगों का सवाल है जिन्होंने कहा: यह जीवित माता-पिता पर है, तो उनका तर्क यह है कि माँ के लिए अपने बच्चे की उपेक्षा करना जायज नहीं है, क्योंकि जो उस पर और उस बच्चे पर खर्च करता था वह मर चुका है। अल-बुखारी ने इस विचार का खंडन करने के लिए एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "अध्याय: और वारिस पर भी वैसा ही है, और क्या स्त्री पर इसमें से कुछ है?", और उन्होंने उम्म सलमा और हिंद (५) की हदीस पेश की है।

इसमें अर्थ यह है: कि उम्म सलमा के अबू सलमा से बेटे थे, और उनके पास कोई धन नहीं था, इसलिए उन्होंने नबी ﷺ से पूछा, तो उन्होंने उन्हें बताया कि इसमें उनके लिए सवाब (पुण्य) है। यह हदीस इस बात की दलील है कि उनके बेटों का भरण-पोषण उन पर अनिवार्य नहीं है, क्योंकि अगर यह उन पर अनिवार्य होता, तो वह नबी ﷺ से यह न कहतीं: "और मैं उन्हें नहीं छोड़ रही हूँ।"

पाद-टिप्पणियाँ: (१) इसे अहमद (१४०३६), बुखारी (४५५४) और मुस्लिम (९९८) ने अनस रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा कि नबी ﷺ ने अबू तल्हा से यह तब कहा था जब उन्होंने उनसे कहा था: मैंने अपनी बैरुहा की ज़मीन अल्लाह अज़्ज़ व जल के लिए कर दी है। (२) "अल-नासिख वल-मनसूख" ६७/२ में। (३) उनकी तफ़सीर ४/२३३-२३४ में। (४) (द), (ज़) और (म) में इसी तरह है, और (ख) और (ज़) में यह "जद्दा अल-आया" के रूप में आया है। नहास की "अल-नासिख वल-मनसूख" २/६८ में उनका कथन है: "यह आयत के लिए है।" (५) सहीह बुखारी संख्या (५३६९) और (५३७०)।

سورة البقرہ: آیت ۲۳۳ صفحہ ۱۲۱

...قریبی رشتہ داروں"(۱)۔ چنانچہ حدیث کو اسی پر محمول کیا گیا ہے، اور اس میں ان کے مقصد کے لیے کوئی حجت نہیں ہے، واللہ اعلم۔

النحاس (۲) نے کہا: اور جہاں تک ان لوگوں کے قول کا تعلق ہے جنہوں نے کہا: ﴿ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ ﴾ کہ اسے نقصان نہ پہنچایا جائے، تو یہ ایک اچھا قول ہے؛ کیونکہ لوگوں کے اموال محفوظ ہیں، پس ان میں سے کوئی چیز نہیں نکلتی سوائے کسی قطعی دلیل کے۔ اور جہاں تک ان کے قول کا تعلق ہے جنہوں نے کہا: (یہ) باپ کے ورثاء پر ہے، تو دلیل یہ ہے کہ نفقہ باپ پر تھا، چنانچہ اس کے ورثاء بیٹے کے ورثاء سے زیادہ حقدار ہیں۔ اور جہاں تک ان کی دلیل کا تعلق ہے جنہوں نے کہا: (یہ) بیٹے کے ورثاء پر ہے، تو وہ کہتے ہیں: جیسے وہ اس کے وارث بنتے ہیں، ویسے ہی وہ اس کے ذمہ دار ہیں۔

النحاس نے کہا: اور محمد بن جریر (۳) ان لوگوں کے قول کو ترجیح دیتے تھے جنہوں نے کہا: یہاں وارث سے مراد بیٹا ہے، اور اگرچہ یہ ایک شاذ قول ہے؛ لیکن اس سے استدلال صحیح ہے، اور اس پر حجت ظاہر ہے؛ کیونکہ اس کا اپنا مال اس کے لیے زیادہ موزوں ہے۔ اور فقہاء کا اس پر اتفاق ہے بجز ان کے جو ان میں سے شاذ ہیں کہ اگر کسی شخص کا کوئی چھوٹا بچہ ہو اور بچے کے پاس مال ہو جبکہ باپ خوشحال ہو تو باپ پر نفقہ یا رضاعت واجب نہیں ہے، بلکہ وہ بچے کے مال میں سے ہوگا۔ اگر یہ کہا جائے: اللہ عزوجل نے فرمایا ہے: ﴿ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ ﴾ (اور جس کا بچہ ہے اس کے ذمے ان کا کھانا اور کپڑا دستور کے مطابق ہے)، تو جواباً کہا گیا: یہ ضمیر مؤنث کے لیے ہے، اور اس کے باوجود اجماع اس آیت کے لیے ایک حد (٤) ہے جو اس کی وضاحت کرتا ہے، کسی مسلمان کے لیے اس سے باہر نکلنا جائز نہیں۔

اور جہاں تک ان لوگوں کا تعلق ہے جنہوں نے کہا: یہ والدین میں سے باقی رہ جانے والے پر ہے، تو ان کی دلیل یہ ہے کہ ماں کے لیے اپنے بچے کو ضائع کرنا جائز نہیں ہے، جبکہ وہ شخص فوت ہو چکا ہے جو اس پر اور اس کے بچے پر خرچ کرتا تھا۔ بخاری نے اس قول کی تردید پر ایک باب باندھا ہے: "باب: اور وارث پر اسی طرح ہے، اور کیا عورت پر اس میں سے کچھ ہے؟"، اور انہوں نے ام سلمہ اور ہند (٥) کی حدیث نقل کی ہے۔

اور اس کا مطلب یہ ہے: کہ ام سلمہ کے ابو سلمہ سے بیٹے تھے، اور ان کے پاس کوئی مال نہ تھا، تو انہوں نے نبی کریم ﷺ سے سوال کیا تو آپ نے انہیں بتایا کہ ان کے لیے اس میں اجر ہے۔ پس یہ حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ ان کے بیٹوں کا نفقہ ان پر واجب نہیں ہے، اگر ان پر واجب ہوتا تو وہ نبی کریم ﷺ سے یہ نہ کہتیں: "اور میں انہیں چھوڑنے والی نہیں ہوں"۔

حواشی: (١) اسے احمد (١٤٠٣٦)، بخاری (٤٥٥٤)، اور مسلم (٩٩٨) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا کہ نبی کریم ﷺ نے ابو طلحہ سے یہ اس وقت فرمایا تھا جب انہوں نے آپ سے کہا تھا: میں نے اپنی زمین "بیرحاء" اللہ عزوجل کے لیے وقف کر دی۔ (٢) الناسخ والمنسوخ ٢ / ٦٧ میں۔ (٣) ان کی تفسیر ٤ / ٢٣٣ - ٢٣٤ میں۔ (٤) اسی طرح (د)، (ز) اور (م) میں ہے، اور (خ) اور (ظ) میں "جدا الآیۃ" واقع ہوا ہے۔ اور النحاس کی کتاب الناسخ والمنسوخ ٢ / ٦٨ میں ان کا کلام ہے: "یہ آیت کے لیے ہے"۔ (٥) صحیح بخاری نمبر (٥٣٦٩) اور (٥٣٧٠)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 233 122 As for the hadith of Hind, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) allowed her to take her maintenance and the maintenance of her children from the father's money, and did not make it obligatory upon her as he made it obligatory upon the father. Al-Bukhari inferred from this that since maintenance for children is not obligatory for mothers during the life of the fathers, it is likewise (1) not obligatory for them upon the death of the fathers. As for the saying of those who said: maintenance and clothing are obligatory upon every relative within the prohibited degrees (Dhu Mahram), their argument is that a man must maintain every relative within the prohibited degrees if he is poor. Al-Nahhas said (2): This saying has been opposed on the grounds that it was not taken (3) from the Book of Allah the Almighty, nor from consensus, nor from a sound Sunnah; rather, no saying is known other than what we have mentioned. As for the Quran, Allah Almighty said: {And upon the heir is the like of that}. If maintenance and clothing were upon the heir, they have contradicted that, as they said: If he leaves a maternal uncle and a paternal cousin, the maintenance is upon his maternal uncle and there is nothing upon his paternal cousin; this contradicts the text of the Quran because the maternal uncle does not inherit with the paternal cousin according to anyone's saying, nor does he inherit alone according to many scholars. That which they used as an argument for maintenance being upon every relative within the prohibited degrees, most people of knowledge are against it. Sixteenth: His saying, the Almighty: {And if they both desire weaning}, the pronoun in "they both desire" refers to the parents. And "weaning" (fisalan) means weaning from breastfeeding (4), i.e., from nourishment with his mother's milk to other foods. Al-fisal and al-fadhl: weaning, and its origin is separation, so it is a separation between the boy and the breast, and from it the weaned young camel (al-fasil) is named; because it is separated from its mother (5). {by mutual consent from both of them}, i.e., before the two years. {there is no sin upon them both}, i.e., in weaning him, and that is because Allah, Glorified be He, when He made the period of breastfeeding two years, explained that their weaning is the [standard] weaning, and their separation is the [standard] separation, no one has a deviation from it; unless the two parents agree on less than that number without harm to the child, then that is permissible by this explanation (6).

---

(1) In the manuscripts: in their life so likewise, and what is fixed is from (m). (2) In Al-Nasikh wal-Mansukh 2/68-69. (3) In the manuscripts: exists, and what is fixed is from (m), and it is consistent with Al-Nasikh wal-Mansukh 2/68. (4) Al-Muharrar al-Wajiz

1/313. (5) See Al-Nukat wal-'Uyun 1/301, and Tafsir al-Razi 6/131. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/205.

सूरा अल-बकरा: आयत २३३ १२२ जहाँ तक हिंद की हदीस का सवाल है, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन्हें पिता के धन से अपना और अपने बच्चों का खर्च लेने की अनुमति दी, और इसे उन पर अनिवार्य नहीं किया जैसा कि उन्होंने पिता पर अनिवार्य किया था। अल-बुखारी ने इससे यह निष्कर्ष निकाला कि चूंकि पिताओं के जीवन के दौरान माताओं पर बच्चों का खर्च अनिवार्य नहीं है, इसलिए इसी तरह (१) पिताओं की मृत्यु पर भी उन पर अनिवार्य नहीं है। जहाँ तक उन लोगों के कहने का सवाल है कि: खर्च और कपड़े हर उस रिश्तेदार पर वाजिब हैं जो महरम (निकाह के लिए वर्जित) हो, तो उनका तर्क यह है कि एक आदमी को हर उस महरम रिश्तेदार का खर्च उठाना चाहिए यदि वह गरीब हो। अन-नहस ने कहा (२): इस बात का विरोध किया गया है कि यह (३) न तो अल्लाह की किताब से लिया गया है, न ही इज्मा (सर्वसम्मति) से और न ही किसी सही सुन्नत से; बल्कि, हमारे द्वारा बताए गए के अलावा कोई बात ज्ञात नहीं है। जहाँ तक कुरान की बात है, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और वारिस (उत्तराधिकारी) पर भी इसी तरह की जिम्मेदारी है}। यदि खर्च और कपड़े वारिस पर होते, तो उन्होंने इसका विरोध किया होता, क्योंकि उन्होंने कहा: यदि कोई व्यक्ति अपने मामा और चचेरे भाई को छोड़ जाता है, तो खर्च उसके मामा पर है और चचेरे भाई पर कुछ भी नहीं है; यह कुरान के पाठ के विपरीत है क्योंकि किसी के भी कहने के अनुसार मामा चचेरे भाई के साथ वारिस नहीं होता है, और न ही वह कई विद्वानों के अनुसार अकेले वारिस होता है। जिस बात को उन्होंने हर महरम रिश्तेदार पर खर्च के तर्क के रूप में इस्तेमाल किया, अधिकांश विद्वान इसके खिलाफ हैं। सोलहवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर यदि वे दोनों दूध छुड़ाना चाहें}, "वे दोनों" (अरादा) में सर्वनाम माता-पिता के लिए है। और "फिसालन" का अर्थ है स्तनपान से दूध छुड़ाना (४), यानी माँ के दूध के पोषण से हटकर अन्य खाद्य पदार्थों की ओर जाना। अल-फिसाल और अल-फदल: दूध छुड़ाना, और इसका मूल अलगाव है, इसलिए यह बच्चे और स्तन के बीच का अलगाव है, और इसी से बछड़े (अल-फसील) का नाम पड़ा है; क्योंकि वह अपनी माँ से अलग हो जाता है (५)। {आपसी सहमति से}, यानी दो साल से पहले। {तो उन दोनों पर कोई गुनाह नहीं}, यानी उसे दूध छुड़ाने में, और वह इसलिए है क्योंकि अल्लाह सुभानहु ने जब स्तनपान की अवधि दो वर्ष निर्धारित की, तो स्पष्ट किया कि उनका दूध छुड़ाना ही [मानक] दूध छुड़ाना है, और उनका अलग होना ही [मानक] अलग होना है, किसी के पास इससे हटने का कोई रास्ता नहीं है; सिवाय इसके कि दोनों माता-पिता बच्चे को नुकसान पहुँचाए बिना उस संख्या से कम पर सहमत हों, तो इस स्पष्टीकरण के आधार पर वह जायज़ है (६)।

(१) पांडुलिपियों में: उनके जीवन में इसी तरह, और जो तय है वह (म) से है। (२) अल-नासिख वल-मनसूख २/६८-६९ में। (३) पांडुलिपियों में: मौजूद है, और जो तय है वह (म) से है, और यह अल-नासिख वल-मनसूख २/६८ के अनुरूप है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१३। (५) देखें अल-नुकात वल-'उयून १/३०१, और तफ़सीर अल-राज़ी ६/१३१। (६) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/२०५।

سورۃ البقرہ: آیت ۲۳۳ ۱۲۲ جہاں تک ہند کی حدیث کا تعلق ہے، نبی کریم ﷺ نے انہیں اپنے اور اپنے بیٹوں کے اخراجات والد کے مال سے لینے کی اجازت دی، اور اسے ان پر واجب نہیں کیا جیسا کہ والد پر واجب کیا تھا۔ بخاری نے اس سے یہ استدلال کیا کہ جب باپوں کی زندگی میں ماؤں پر بچوں کے اخراجات لازم نہیں ہیں؛ تو اسی طرح (۱) باپوں کی وفات پر بھی ان پر لازم نہیں ہیں۔ جہاں تک ان لوگوں کا قول ہے جنہوں نے کہا: نفقہ (خرچہ) اور لباس ہر ذی رحم محرم (قریبی رشتہ دار جس سے نکاح حرام ہو) پر لازم ہے، تو ان کی دلیل یہ ہے کہ مرد پر لازم ہے کہ وہ ہر ذی رحم محرم پر خرچ کرے اگر وہ فقیر ہو۔ النحاس (۲) نے کہا: اس قول کی مخالفت کی گئی ہے کہ یہ (۳) نہ اللہ تعالیٰ کی کتاب سے لیا گیا ہے، نہ اجماع سے اور نہ ہی سنتِ صحیحہ سے؛ بلکہ ہمارے ذکر کردہ قول کے علاوہ کوئی قول معلوم نہیں۔ رہا قرآن، تو اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ﴾ (اور وارث پر بھی اسی طرح کی ذمہ داری ہے)۔ پس اگر وارث پر نفقہ اور لباس ہوتا تو انہوں نے اس کی مخالفت کی ہوتی، چنانچہ انہوں نے کہا: اگر کوئی شخص اپنے ماموں اور چچا زاد بھائی کو چھوڑ جائے تو نفقہ اس کے ماموں پر ہے اور چچا زاد پر کچھ نہیں؛ یہ نصِ قرآن کے خلاف ہے؛ کیونکہ ماموں کسی کے قول کے مطابق چچا زاد بھائی کے ساتھ وارث نہیں ہوتا، اور نہ ہی بہت سے علماء کے قول کے مطابق تنہا وارث ہوتا ہے۔ اور جس چیز سے انہوں نے ہر ذی رحم محرم پر نفقہ کی دلیل پکڑی ہے، اکثر اہل علم اس کے خلاف ہیں۔ سولہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا﴾ (پھر اگر وہ دونوں دودھ چھڑانا چاہیں)، "اَرَادَا" میں ضمیر والدین کے لیے ہے۔ اور "فِصَالاً" کا معنی دودھ چھڑانا ہے (۴)، یعنی ماں کے دودھ کی غذا سے ہٹ کر دوسری غذاؤں کی طرف منتقل ہونا۔ الفصال اور الفضل: دودھ چھڑانا، اور اس کی اصل تفریق (جدا کرنا) ہے، پس یہ بچے اور چھاتی کے درمیان تفریق ہے، اور اسی سے اونٹ کے

بچے (الفصیل) کا نام پڑا؛ کیونکہ وہ اپنی ماں سے الگ کر دیا جاتا ہے (۵)۔ ﴿عَن تَرَاضٍ مِّنْهُمَا﴾ (دونوں کی باہمی رضامندی سے)، یعنی دو سال سے پہلے۔ ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا﴾ (تو ان دونوں پر کوئی گناہ نہیں)، یعنی اسے دودھ چھڑانے میں، اور وہ اس لیے کہ اللہ سبحانہ نے جب رضاعت (دودھ پلانے) کی مدت دو سال مقرر فرمائی تو واضح کر دیا کہ ان کا دودھ چھڑانا ہی اصل دودھ چھڑانا ہے، اور ان کی جدائی ہی اصل جدائی ہے، کسی کے لیے اس سے ہٹنے کی گنجائش نہیں؛ سوائے اس کے کہ والدین بچے کو نقصان پہنچائے بغیر اس مدت سے کم پر متفق ہو جائیں، تو اس وضاحت کے ساتھ یہ جائز ہے (۶)۔

---

(۱) نسخوں میں ہے: ان کی زندگی میں اسی طرح، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۲) الناسخ والمنسوخ ۲/۶۸-۶۹ میں۔ (۳) نسخوں میں ہے: پایا جاتا ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور یہی الناسخ والمنسوخ ۲/۶۸ کے موافق ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۳۱۳۔ (۵) دیکھئے النکت والعیون ۱/۳۰۱، اور تفسیر الرازی ۶/۱۳۱۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۱/۲۰۵۔

Surah Al-Baqarah: Verse 233 123

Qatada said: Breastfeeding was mandatory for two years, and weaning was forbidden before that. Then it was lightened, and breastfeeding for less than two years was permitted by His saying: "And if they both desire weaning" (the verse)(1). This provides evidence for the permissibility of independent reasoning (ijtihad) regarding rulings, through God Almighty's permission for parents to consult each other on what leads to the welfare of the infant. This is based on their best judgment, not on absolute truth and certainty(2).

Consultation (at-tashawur): deriving an opinion; similarly, "al-mashura"(3). Al-mashura is like assistance (al-ma'una). "Shurtu al-'asal" means I extracted it. "Shurtu al-dabba" or "shawwartuha" means I made it run to bring out its gait. "Ash-shuwar" is the household furniture because it is visible to the beholder. "Ash-sharah" is a man's appearance. "Al-ishara" (pointing/signaling) is bringing out what is in yourself and making it manifest(4).

Seventeenth: His (the Exalted) saying: "And if you wish to have your children nursed [by a wet-nurse]," meaning for your children by someone other than the mother; this was said by Al-Zajjaj(5). Al-Nahhas said(6): The estimation in Arabic is: that you seek a nursing woman (stranger) for your children; similar to: "When they measure for them or weigh for them" [Al-Mutaffifin: 3], i.e., they measured for them or weighed for them, and the "lam" was omitted because it is transitive to two objects, one of them with a preposition. Sibawayh recited(7):

I commanded you to good, so do what you were commanded For I have left you with wealth and property (8)

(1) Narrated by al-Tabari 205/4, and al-Baghawi mentioned it in his Tafsir 212/1, and Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 311/1. According to them, the lightening occurred with His saying, the Almighty: "If he desires that the breastfeeding be completed," and Al-Jawzi mentioned something similar in Zad al-Masir 271/1. (2) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 205/1, and Zad al-Masir 272/1. (3) In (M): Al-Mushura. (4) Tafsir al-Razi 132/6, see Al-Sihah (shwr), and Tahdhib al-Lugha 403/11-405. (5) In Ma'ani al-Quran 314/1. (6) In I'rab al-Quran 317/1. (7) In Al-Kitab 37/1. (8) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 317/1, and the house [line of poetry] was differed upon in its attribution; Sibawayh attributed it in Al-Kitab 37/1, and Ibn al-Shajari in his Amali 559/2 to Amr ibn Ma'adi Yakrib, and he is in his Diwan p. 35, and al-Amidi attributed it in Al-Mu'talif wa al-Mukhtalif p. 17 to Al-A'sha Tarud, and with him: al-rushd instead of al-khayr,

and al-Baghdadi mentioned in Al-Khizana 344/1 that the name of A'sha Tarud is Iyas ibn Musa, and it was also mentioned that this house was attributed to Al-Abbas ibn Mirdas, and Khufaf ibn Nadba, and Lahu'a ibn al-Sa'ib. And Al-Mubarrad mentioned it in Al-Kamil 48/1, and Al-Muqtadib 32/2 without attribution.

सूरा अल-बक़रह : आयत २३३ १२३

क़तादा ने कहा: दो साल तक स्तनपान कराना अनिवार्य था, और उससे पहले दूध छुड़ाना मना था। फिर इसमें ढील दी गई और दो साल से कम स्तनपान को अल्लाह के इस कथन से अनुमति दी गई: ﴿فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا﴾ "यदि वे दोनों (आपसी सहमति से) दूध छुड़ाना चाहें" (आयत)(1)। यह नियमों में इज्तिहाद (स्वतंत्र विवेक) की अनुमति का प्रमाण है, क्योंकि अल्लाह तआला ने माता-पिता को उस विषय में परामर्श करने की अनुमति दी है जिससे शिशु का कल्याण हो, और यह उनके सर्वोत्तम अनुमान पर निर्भर है, न कि पूर्ण सत्य और निश्चितता पर(2)।

परामर्श (अत-तशावुर): राय निकालना है, और ऐसा ही "अल-मशूरा"(3) है। अल-मशूरा मदद (अल-मऊना) की तरह है। "शुर्तुल असल": मैंने शहद निकाला। "शुर्तु अद-दाब्बा" या "शव्वर्तुहा": यानी मैंने उसे उसकी चाल दिखाने के लिए दौड़ाया। "अश-शुवार": घर का सामान है क्योंकि यह देखने वाले को दिखाई देता है। "अश-शाराह": व्यक्ति का स्वरूप या रूप-रंग है। "अल-इशारा": अपने भीतर की बात को बाहर लाना और उसे प्रकट करना है(4)।

सत्रहवां मुद्दा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ﴾ "और यदि तुम चाहो कि अपने बच्चों को (किसी और से) दूध पिलवाओ", अर्थात माँ के अलावा किसी और से अपने बच्चों के लिए; यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है(5)। अल-नहस ने कहा(6): अरबी में इसका अर्थ है: कि तुम अपने बच्चों के लिए किसी अजनबी महिला से स्तनपान की सेवा लो; जैसे: ﴿كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ﴾ [अल-मुतफ़्फ़िफ़ीन : 3] यानी उन्होंने उनके लिए नापा या उनके लिए तोला, और 'लाम' को हटा दिया गया क्योंकि यह दो कर्मों (objects) तक जाता है, जिनमें से एक पूर्वसर्ग (preposition) के साथ होता है। सीबवेह ने ये पंक्तियाँ उद्धृत कीं(7):

मैंने तुम्हें भलाई का आदेश दिया, तो वह करो जिसका तुम्हें आदेश दिया गया है क्योंकि मैंने तुम्हें धन और संपत्ति के साथ छोड़ा है (8)

(1) इसे अल-तबरी ४/२०५ ने निकाला है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर १/२१२ में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३११ में। उनके अनुसार, ढील अल्लाह तआला के इस कथन से हुई: "जो चाहे कि दूध पिलाना पूरा करे", और अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर १/२७१ में इसी तरह का उल्लेख किया है। (2) देखें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान १/२०५, और ज़ाद अल-मसीर १/२७२। (3) (म) में: अल-मशूरा। (4) तफ़सीर अल-राज़ी ६/१३२, देखें अल-

सिहह (shwr), और तहज़ीब अल-लुग़ा ११/४०३-४०५। (5) मानी अल-क़ुरान १/३१४ में। (6) एराब अल-क़ुरान १/३१७ में। (7) अल-किताब १/३७ में। (8) अल-नहस द्वारा एराब अल-क़ुरान १/३१७, और कविता की इस पंक्ति के श्रेय के बारे में मतभेद है; सीबवेह ने इसे अल-किताब १/३७ में और इब्न अल-शजरी ने अपने अमाली २/५५९ में अम्र इब्न मादी यकरीब को समर्पित किया है, और यह उनके दीवान पृष्ठ ३५ में है। अल-आमिदी ने इसे अल-मुतालिफ वल मुख्तलिफ पृष्ठ १७ में अल-आशा तरूद को समर्पित किया है, और उनके यहाँ 'अल-खैर' के स्थान पर 'अल-रुश्द' है। अल-बग़दादी ने अल-खिज़ाना १/३४४ में उल्लेख किया है कि अल-आशा तरूद का नाम इयास इब्न मूसा है, और यह भी कहा गया कि यह पंक्ति अल-अब्बास इब्न मिरदास, खुफ़ाफ़ इब्न नदबा और लहुआ इब्न अल-साइब की ओर समर्पित की गई है। अल-मुबुर्रद ने अल-कामिल १/४८ और अल-मुक़्तदब २/३२ में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है।

سورة البقرة : الآية ۲۳۳ ۱۲۳

قتادہ نے کہا: دو سال تک دودھ پلانا واجب تھا، اور اس سے پہلے دودھ چھڑانا حرام تھا۔ پھر اس میں تخفیف کی گئی اور دو سال سے کم دودھ پلانے کو اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے جائز قرار دیا گیا: ﴿فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا﴾ "اگر وہ دونوں (باہمی مشورے سے) دودھ چھڑانا چاہیں" (آیت)(1)۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ احکام میں اجتہاد جائز ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے والدین کو اس معاملے میں مشورہ کرنے کی اجازت دی ہے جس میں بچے کی بہتری ہو، اور یہ ان کے غالب گمان پر مبنی ہے، نہ کہ حقیقت اور یقینِ کامل پر(2)۔

اور مشاورت: رائے نکالنا ہے، اسی طرح "المَشُورَة"(3) بھی ہے، اور مشورہ مدد (المعونة) کی طرح ہے۔ میں نے شہد نکالا (شُرت العسل)۔ میں نے جانور کو دوڑایا (شُرت الدابة) یا اسے سدھایا، یعنی اس کی رفتار نکالنے کے لیے اسے دوڑایا۔ اور "الشوار": گھر کا سامان ہے کیونکہ وہ دیکھنے والے کو نظر آتا ہے۔ اور "الشارة": آدمی کی ہیئت اور وضع قطع ہے۔ اور "الإشارة" (اشارہ کرنا): اپنے دل کی بات نکالنا اور اسے ظاہر کرنا ہے(4)۔

سترہواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ﴾ "اور اگر تم چاہو کہ اپنے بچوں کو (کسی اور سے) دودھ پلواؤ"، یعنی ماں کے علاوہ کسی اور سے اپنے بچوں کے لیے؛ یہ الزجاج کا قول ہے(5)۔ النحاس نے کہا(6): عربی میں اس کا مفہوم یہ ہے کہ تم اپنے بچوں کے لیے کسی اجنبی عورت سے دودھ پلانے کا مطالبہ کرو؛ جیسے: ﴿كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ﴾ [المطففين : 3] یعنی انہوں نے ان کے لیے ناپا یا ان کے لیے تولا، اور "لام" کو حذف کر دیا گیا کیونکہ یہ دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتا ہے، جن میں سے ایک حرفِ جر کے ساتھ ہوتا ہے۔ سیبویہ نے یہ شعر پڑھا(7):

أمرتُكَ الخيرَ فافعلْ ما أُمرتَ به فقد تركتُكَ ذا مالٍ وذا نَشَبِ (8) (ترجمہ: میں نے تجھے بھلائی کا حکم دیا، پس وہ کر جس کا تجھے حکم دیا گیا ہے / کیونکہ میں نے تجھے مال و دولت اور جائیداد والا چھوڑا ہے)

(1) اسے الطبری 205/4 نے نکالا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر 212/1 میں اس کا تذکرہ کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 311/1 میں۔ ان کے نزدیک تخفیف اللہ تعالیٰ کے اس قول سے واقع ہوئی: ﴿لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ﴾، اور الجوزی نے زاد المسیر 271/1 میں اسی طرح کا تذکرہ کیا ہے۔ (2) ملاحظہ کریں احکام القرآن ابن العربی 205/1، اور زاد المسیر 272/1۔ (3) (م) میں: المشورۃ۔ (4) تفسیر الرازی 132/6، اور ملاحظہ کریں الصحاح (شور)، اور تہذیب اللغۃ 403/11-405۔ (5) معانی القرآن 314/1 میں۔ (6) إعراب القرآن 317/1 میں۔ (7) الکتاب 37/1 میں۔ (8) إعراب القرآن للنحاس 317/1، اور اس شعر کی نسبت میں اختلاف ہے؛ سیبویہ نے اسے الکتاب 37/1 میں، اور ابن الشجری نے اپنی أمالی 559/2 میں عمرو بن معدیکرب کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 35 پر ہے۔ الآمدی نے اسے المؤتلف والمختلف ص 17 میں الأعشی طرود کی طرف منسوب کیا ہے، اور ان کے ہاں "الخیر" کی جگہ "الرشد" ہے۔ البغدادی نے الخزانۃ 344/1 میں ذکر کیا کہ الأعشی طرود کا نام ایاس بن موسی ہے، اور یہ بھی ذکر کیا گیا کہ یہ شعر العباس بن مرداس، اور خفاف بن ندبہ، اور لحوعۃ بن السائب کی طرف بھی منسوب ہے۔ المبرد نے اسے الکامل 48/1، اور المقتضب 32/2 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 233 Page 124

It is not permissible to say: "I called Zaid," meaning "I called for Zaid," because it leads to ambiguity. Therefore, in this type of construction, "hearing" (attested usage) is considered.

I say: Based on this, there is evidence in the verse for the permissibility of hiring a wet nurse if the fathers and mothers agree upon it. Ikrimah said regarding the words of Allah: {No mother shall be made to suffer}: it means the wet nurse, as narrated by Ibn Atiyyah (1).

The general rule is that every mother is required to breastfeed her child, as Allah, the Almighty and Majestic, has informed. He commanded wives to breastfeed their children and made it obligatory for husbands to provide for their maintenance and clothing while the marriage persists. If breastfeeding were the father's obligation, He would have mentioned it alongside the provision and clothing. However, Malik (may Allah have mercy on him), uniquely among the jurists of the major cities, made an exception for high-status families (al-Hasabiyyah), saying: she is not required to breastfeed. He exempted her from the verse and specialized it with a principle of jurisprudence, which is "acting upon custom" (2). This is a point (3) that no one noticed except Malik (4). The ingenious basis for this is that this was a practice during the Jahiliyyah (pre-Islamic period) among people of noble lineage, and Islam came and did not change it. The wealthy and noble-blooded continued the practice of freeing mothers for pleasure by giving infants to wet nurses up to his time, so he ruled accordingly, and up to our time, we have verified it legally (5).

Eighteenth: His saying, the Almighty: {if you deliver} means the fathers, i.e., you deliver the wage to the wet nurse. Sufyan said: Mujahid said: you deliver to the mothers their wages according to what they have breastfed up to the time when wet-nursing is desired (6). The seven reciters (among the seven) read: "what you gave" (ma ātaitūm) meaning what you bestowed. Ibn Kathir read: "what you brought" (ataitūm) (7) meaning what you brought and did; as Zuhair said (8):

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/312, and recorded by al-Tabari 5/51. (2) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/206, and the phrasing is: acting in the public interest. (3) In (m): principle. (4) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/206, and the phrasing is: no Maliki noticed it. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/206. (6) Al-Tabari recorded both opinions in 5/242, 243. (7) Al-Sab'ah p. 183, and Al-Taysir p. 81. (8) In his Diwan p. 115.

सूरह अल-बक़रह: आयत 233 पृष्ठ 124

यह कहना जायज़ नहीं है: "मैंने ज़ैद को पुकारा," जिसका अर्थ है: "मैंने ज़ैद के लिए पुकारा;" क्योंकि इससे भ्रम पैदा होता है। इसलिए, इस प्रकार के प्रयोग में "समा" (प्रामाणिक उपयोग) का विचार किया जाता है।

मैंने कहा: इसके आधार पर, आयत में धाय (दूध पिलाने वाली) रखने की अनुमति का प्रमाण है यदि माता-पिता इस पर सहमत हों। इकरीमा ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {किसी माँ को कष्ट न दिया जाए}: इसका अर्थ धाय है, जैसा कि इब्न अतिया (1) ने वर्णन किया है।

मूल नियम यह है कि प्रत्येक माँ के लिए अपने बच्चे को दूध पिलाना आवश्यक है, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने बताया है। उसने पत्नियों को अपने बच्चों को दूध पिलाने का आदेश दिया, और पतियों के लिए उनके भरण-पोषण और वस्त्रों का प्रावधान अनिवार्य कर दिया जब तक विवाह बना रहे। यदि स्तनपान पिता का दायित्व होता, तो वह भरण-पोषण और वस्त्रों के साथ इसका भी उल्लेख करता। हालांकि, मलिक (अल्लाह उन पर दया करे), प्रमुख शहरों के न्यायविदों के बीच विशिष्ट रूप से, कुलीन परिवारों (अल-हसबियाह) के लिए एक अपवाद बनाया, यह कहते हुए: उस पर दूध पिलाना अनिवार्य नहीं है। उन्होंने उसे आयत से बाहर रखा और इसे न्यायशास्त्र के एक सिद्धांत के साथ विशिष्ट किया, जो कि "रीति-रिवाज पर कार्य करना" (2) है। यह एक ऐसा बिंदु (3) है जिसे मलिक (4) के अलावा किसी ने नहीं पहचाना। इसका अद्भुत आधार यह है कि यह अज्ञानता के काल (जाहिलिया) में कुलीन वंश के लोगों के बीच एक प्रथा थी, और इस्लाम आया और इसे नहीं बदला। धनवान और कुलीन वंश के लोग अपने समय तक माताओं को सुख के लिए खाली रखने के उद्देश्य से शिशुओं को धायों को देने की प्रथा जारी रखते रहे, इसलिए उन्होंने इसके अनुसार निर्णय दिया, और हमारे समय तक, हमने इसे कानूनी रूप से सत्यापित किया है (5)।

अठारहवां: अल्लाह का यह कथन: {यदि तुम सौंप दो} का अर्थ है पिता, यानी: आप धाय को मजदूरी सौंप दें। सुफियान ने कहा: मुजाहिद ने कहा: आप माताओं को उनकी मजदूरी के अनुसार सौंप दें जितना उन्होंने स्तनपान कराया है उस समय तक जब स्तनपान की इच्छा की गई हो (6)। सात पाठकों (सात में से) ने पढ़ा: "जो तुमने दिया" (मा आतैतुम) जिसका अर्थ है जो तुमने प्रदान किया। इब्न कथीर ने पढ़ा: "जो तुम लाए" (अतैतुम) (7) जिसका अर्थ है जो तुम लाए और किया; जैसा कि ज़ुहैर (8) ने कहा:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/312 में, और अल-तबारी 5/51 द्वारा उद्धृत। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/206 में, और शब्द हैं: जनहित में कार्य करना। (3) (म) में: मूल। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/206 में, और शब्द हैं: किसी मलिकी ने इसे नहीं पहचाना। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/206। (6) अल-तबारी ने दोनों मतों को 5/242, 243 में उद्धृत किया। (7) अल-सबआ पृष्ठ 183, और अल-तयसीर पृष्ठ 81। (8) उनके दीवान पृष्ठ 115 में।

سورہ البقرہ: آیت 233 صفحہ 124

یہ کہنا جائز نہیں: "دعوت زیداً" (میں نے زید کو پکارا)، یعنی: "میں نے زید کے لیے پکارا"؛ کیونکہ یہ التباس (ابہام) کا باعث بنتا ہے، لہٰذا اس قسم میں "سماع" (اہل زبان سے منقول ہونا) کا اعتبار کیا جاتا ہے۔

میں کہتا ہوں: اس بنیاد پر، آیت میں انا (دایہ) رکھنے کے جواز پر دلیل موجود ہے اگر والدین اس پر متفق ہوں۔ اکرامہ نے اللہ تعالیٰ کے قول {کسی ماں کو تکلیف نہ دی جائے} کے بارے میں کہا: اس کا مطلب دایہ ہے، جسے ابن عطیہ (1) نے روایت کیا ہے۔

اصل قاعدہ یہ ہے کہ ہر ماں پر اپنے بچے کو دودھ پلانا لازم ہے جیسا کہ اللہ عزوجل نے خبر دی، پس اس نے بیویوں کو اپنے بچوں کو دودھ پلانے کا حکم دیا، اور شوہروں پر ان کا نفقہ اور لباس لازم کیا جب تک زوجیت قائم ہے؛ اگر رضاعت (دودھ پلانا) باپ پر ہوتا تو وہ اسے رزق اور لباس کے ساتھ ذکر فرماتا۔ مگر امام مالک رحمہ اللہ نے شہروں کے فقہاء کے برعکس معزز خاندانوں (الحسبیۃ) کو مستثنیٰ قرار دیا اور فرمایا: اس پر دودھ پلانا لازم نہیں؛ چنانچہ انہوں نے اسے آیت سے خارج کر دیا اور اسے اصول فقہ کے ایک قاعدے کے ساتھ خاص کیا، اور وہ ہے "رواج پر عمل کرنا" (2)۔ اور یہ ایسا فن (3) ہے جسے امام مالک (4) کے علاوہ کسی نے نہیں سمجھا۔ اس کی لطیف بنیاد یہ ہے کہ یہ جاہلیت کے دور میں شریف گھرانوں میں ایک رواج تھا، اور اسلام آیا تو اسے تبدیل نہیں کیا، اور مالداروں اور حسب و نسب والوں نے ماؤوں کو تفریح کے لیے فارغ رکھنے کی خاطر بچوں کو دایاؤں کے سپرد کرنے کا سلسلہ ان کے زمانے تک جاری رکھا، چنانچہ انہوں نے اسی کا فتویٰ دیا، اور ہمارے زمانے تک، ہم نے اسے شرعی طور پر ثابت پایا (5)۔

اٹھارویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جب تم سپرد کر دو} یعنی باپ، یعنی: تم دایہ کو اجرت سپرد کر دو۔ سفیان نے کہا: مجاہد نے کہا: تم ماؤں کو ان کی اجرت کے حساب سے سپرد کر دو جتنا انہوں نے دودھ پلایا ہو اس وقت تک جب رضاعت کی طلب ہو (6)۔ سات قراء میں سے سات نے پڑھا: "ما آتَيْتُمْ" اس معنی میں جو تم نے دیا ہو۔ اور ابن کثیر نے پڑھا: "أَتَيْتُمْ" (7) اس معنی میں جو تم لائے اور تم نے کیا؛ جیسا کہ زہیر (8) نے کہا:

(1) المحرر الوجیز 312/1 میں، اور اسے طبری نے 51/5 میں نقل کیا ہے۔ (2) ابن العربی کی احکام القرآن 206/1 میں، اور ان کا کلام ہے: مصلحت پر عمل۔ (3) (م) میں: اصل۔ (4) ابن العربی کی احکام القرآن 206/1 میں، اور ان کا کلام ہے: کسی مالکی نے اسے نہیں سمجھا۔ (5) ابن العربی کی احکام القرآن 206/1۔ (6) طبری نے دونوں قول 242/5، 243 میں نقل کیے ہیں۔ (7) السبعۃ ص 183، اور التیسیر ص 81۔ (8) ان کے دیوان ص 115 میں۔

١٢٥ Surah Al-Baqarah: Verse 234

"And whatever good they brought, it was only inherited from their fathers' fathers before." Qatadah and al-Zuhri(1) said: The meaning is: if you deliver what you have given of the desire to seek suckling, meaning: each of the parents submitted and was pleased, and that was based on an agreement between them, aiming for good and intending kindness in the matter. According to this possibility, the address "sallamtum" (you delivered)(2) includes both men and women, while according to the two previous opinions, the address is to men. Abu Ali said: The meaning is if you deliver what you have given as its payment or gift. Thus, the annex (mudhaf) was omitted and the pronoun took its place, so the estimation was: "what you gave him" (ma ataytumuhu), then the pronoun was omitted from the relative clause. According to this interpretation, the address is to men, because they are the ones who give the nursing fee. Abu Ali said: It is possible that "ma" is infinitival (masdariyah), i.e., "if you deliver the bringing" (idha sallamtumu al-ityan), and the meaning is like the first one, but the relative clause(3) dispenses with the omission of the annex, then the omission of the pronoun.

The Almighty's saying: {And those of you who die and leave wives behind, they shall wait, keeping themselves apart, for four months and ten days. Then when they reach their term, there is no blame on you for what they do with themselves in an honorable way. And Allah is aware of what you do. 234} There are twenty-five issues in it: First: The Almighty's saying: {And those of you who die} - When the Mighty and Majestic mentioned the waiting period (idda) for divorce and followed it with the mention of suckling, He also mentioned the waiting period for death, so that it is not wrongly assumed that the waiting period for death is like the waiting period for divorce. "And those" means: and the men who die from among you. {And leave wives}, meaning: they leave behind wives, i.e., they have wives. So the wives {shall wait}. Al-Zajjaj said this is its meaning, and he chose it.

---

(1) Their words were reported by al-Tabari 5/243-244. (2) In manuscript (Kh): "issue", and in the rest of the copies: "sallamtum" without "ba". The text is established from al-Muharrar al-Wajiz 1/313. (3) In the copies: "the formula", and in (M), and al-Muharrar al-Wajiz 1/313, and the speech from it is "the description", and the text is established from al-Hujjah by Abu Ali al-Farsi 2/335-336, and al-Bahr al-Muhit 2/219.

१२५ सूरह अल-बकरा: आयत २३४

"और जो कुछ भी भलाई वे लाए, वह केवल उनके पूर्वजों से विरासत में मिली थी।" क़तादह और अल-ज़ुहरी(१) ने कहा: इसका अर्थ है: यदि आप वह सौंप देते हैं जो आपने स्तनपान की इच्छा से दिया है, अर्थात: माता-पिता में से प्रत्येक ने सहमति दी और वे प्रसन्न थे, और वह उनके बीच एक समझौते पर आधारित था, जिसका उद्देश्य भलाई और मामले में दया का इरादा था। इस संभावना के अनुसार, संबोधन "सल्लामतुम" (आपने सौंप दिया)(२) में पुरुष और महिलाएं दोनों शामिल हैं, जबकि पिछले दो मतों के अनुसार, संबोधन पुरुषों के लिए है। अबू अली ने कहा: अर्थ यह है कि यदि आप वह सौंप देते हैं जो आपने उसके भुगतान या उपहार के रूप में दिया है। इस प्रकार, 'मुदाफ़' (संलग्न शब्द) को हटा दिया गया और सर्वनाम ने उसका स्थान ले लिया, इसलिए अनुमान था: "जो आपने उसे दिया" (मा आतैतुमुहु), फिर संबंधवाचक उपवाक्य से सर्वनाम को हटा दिया गया। इस व्याख्या के अनुसार, संबोधन पुरुषों के लिए है क्योंकि वे ही स्तनपान का शुल्क देते हैं। अबू अली ने कहा: यह संभव है कि "मा" स्रोत (मस्दरिया) हो, यानी: "यदि आप देने को सौंप देते हैं" (इज़ा सल्लामतुमु अल-इत्यान), और अर्थ पहले जैसा ही है, लेकिन संबंधवाचक उपवाक्य(३) मुदाफ़ को हटाने और फिर सर्वनाम को हटाने की आवश्यकता को समाप्त कर देता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुममें से जो मर जाएँ और अपनी पत्नियाँ छोड़ जाएँ, वे (पत्नियां) अपने आप को चार महीने और दस दिन रोके रखेंगी। फिर जब वे अपनी अवधि को पहुँच जाएँ तो वे अपने विषय में जो कुछ भली-भाँति (सम्मानजनक ढंग से) करें, उसका तुम पर कोई गुनाह नहीं है। और अल्लाह उससे ख़बरदार है जो तुम करते हो। २३४} इसमें पच्चीस मसले (विषय) हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुममें से जो मर जाएँ} - जब अल्लाह ने तलाक़ की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) का उल्लेख किया और उसके बाद स्तनपान का ज़िक्र किया, तो उसने मृत्यु की इद्दत का भी ज़िक्र किया, ताकि यह भ्रम न हो कि मृत्यु की इद्दत तलाक़ की इद्दत की तरह है। "और वे जो" का अर्थ है: और वे पुरुष जो तुममें से मर जाते हैं। {और पत्नियाँ छोड़ जाते हैं}, यानी: वे पीछे पत्नियाँ छोड़ते हैं, अर्थात: उनकी पत्नियाँ हैं। तो पत्नियाँ {प्रतीक्षा करेंगी}। अल-ज़ज्जाज ने कहा कि यही इसका अर्थ है, और उन्होंने इसे चुना।

---

(१) अल-तबरी ५/२४३-२४४ ने उनके कथन को उद्धृत किया है। (२) पाण्डुलिपि (ख) में: "मसला" (मुद्दा), और शेष प्रतियों में: "सल्लामतुम" बिना 'बा' के। पाठ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१३ से

स्थापित है। (३) प्रतियों में: "अल-सीगह" (सूत्र), और (म) में, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१३ में, और उनसे संबंधित शब्द "अल-सिफ़ह" (विशेषण) है, और पाठ अबू अली अल-फ़ारसी की अल-हुज्जाह २/३३५-३३६, और अल-बहर अल-मुहीत २/२१९ से स्थापित है।

۱۲۵ سورة البقرہ: آیت ۲۳۴

"اور جو کچھ بھی خیر وہ لائے، وہ صرف ان کے باپ دادا سے وراثت میں ملی تھی۔" قتادہ اور زہری(۱) نے کہا: معنی یہ ہے کہ: اگر تم نے وہ کچھ دے دیا جو تم نے دودھ پلانے کی مرضی سے دیا تھا، یعنی: والدین میں سے ہر ایک نے تسلیم کیا اور وہ راضی ہوئے، اور یہ ان کے درمیان ایک معاہدے کی بنیاد پر تھا، جس کا مقصد خیر اور معاملے میں بھلائی کا ارادہ تھا۔ اس احتمال کے مطابق، "سلمتم" (تم نے سونپ دیا)(۲) کے خطاب میں مرد اور عورتیں دونوں شامل ہیں، جبکہ پچھلے دو اقوال کے مطابق، خطاب مردوں کے لیے ہے۔ ابو علی نے کہا: معنی یہ ہے کہ جب تم وہ کچھ سونپ دو جو تم نے اس کی نقد ادائیگی یا عطیہ کے طور پر دیا ہے، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا اور ضمیر کو اس کے قائم مقام کر دیا گیا، پس تخمینہ یہ تھا: "جو تم نے اسے دیا" (ما آتیتموہ)، پھر صلہ سے ضمیر کو حذف کر دیا گیا۔ اس تاویل کے مطابق، خطاب مردوں کے لیے ہے؛ کیونکہ وہی رضاعت (دودھ پلانے) کی اجرت دیتے ہیں۔ ابو علی نے کہا: اور یہ احتمال ہے کہ "ما" مصدریہ ہو، یعنی: جب تم لانے (دینے) کو سونپ دو، اور معنی پہلے جیسا ہی ہے، لیکن مضاف کے حذف کرنے، پھر ضمیر کے حذف کرنے سے صلہ(۳) مستغنی ہو جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تم میں سے جو لوگ وفات پا جائیں اور بیویاں چھوڑ جائیں تو وہ (بیویاں) اپنے آپ کو چار ماہ اور دس دن انتظار میں رکھیں، پھر جب وہ اپنی میعاد (عدت) کو پہنچ جائیں تو وہ اپنے حق میں جو کچھ دستور کے مطابق کریں تم پر اس میں کوئی گناہ نہیں، اور جو کچھ تم کرتے ہو اللہ اس سے باخبر ہے۔ ۲۳۴ } اس میں پچیس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ لوگ جو تم میں سے وفات پا جائیں} - جب اللہ عزوجل نے طلاق کی عدت کا ذکر کیا اور اس کے ساتھ رضاعت کا ذکر ملا دیا، تو وفات کی عدت کا بھی ذکر فرمایا؛ تاکہ یہ وہم نہ ہو کہ وفات کی

عدت طلاق کی عدت کی طرح ہے۔ "والذین" یعنی: اور وہ مرد جو تم میں سے مر جائیں۔ {ویذرون أزواجاً} یعنی: وہ بیویاں چھوڑ جائیں، یعنی: ان کی بیویاں ہیں۔ پس بیویاں {یتربصن} (انتظار کریں گی)، الزجاج نے کہا کہ اس کے یہی معنی ہیں، اور انہوں نے اسے پسند کیا۔

---

(۱) طبری نے ان دونوں کے قول کی تخریج کی ہے ۵/ ۲۴۳-۲۴۴۔ (۲) (خ) میں: "مسألة"، اور باقی نسخوں میں: "سلمتم" بغیر باء کے۔ اور متن المحرر الوجیز ۱/ ۳۱۳ سے ثابت شدہ ہے۔ (۳) نسخوں میں "الصیغة" ہے، اور (م) میں، اور المحرر الوجیز ۱/ ۳۱۳ میں، اور اس سے کلام "الصفة" ہے، اور متن ابو علی الفارسی کی الحجة ۲/ ۳۳۵-۳۳۶، اور البحر المحیط ۲/ ۲۱۹ سے ثابت شدہ ہے۔

126 Surah Al-Baqarah: Verse 234

... Al-Nahas (1). The omission of the subject (mubtada') in speech is frequent, as in the words of the Almighty: "Say, 'Shall I inform you of [something] worse than that? [It is] the Fire'" [Al-Hajj: 72], meaning: it is the Fire. Abu Ali Al-Farisi said: Its estimation is: "And those among you who are taken in death and leave wives, they [the wives] shall wait [in iddah] after them," and it is like your saying: "The butter is two pounds for a dirham," meaning: two pounds of it for a dirham (2). It was also said: The estimation is: "And the wives of those among you who are taken in death shall wait," so the expression came with utmost brevity. Al-Mahdawi reported from Sibawayh that the meaning is: "And among what is recited to you are those who are taken in death." Some grammarians of Kufa said: The predicate (khabar) for "those" is omitted, and the intention is to inform about their wives that they shall wait (3); and this wording means information about legislation in one of the two aspects as previously mentioned. The second point: This verse is regarding the waiting period ('iddah) of a woman whose husband has died. Its outward meaning is general, but its intended meaning is specific. Al-Mahdawi reported from some scholars that the verse [initially] included pregnant women, then that was abrogated by His saying: "And for those who are pregnant, their term is until they give birth" [Al-Talaq: 4] (4). Most scholars are of the opinion that this verse [2:234] abrogates the words of the Almighty: "And those of you who are taken in death and leave wives should bequeath for their wives a year's maintenance without expulsion" [Al-Baqarah: 240]; because people for a period in Islam, if a man died and left his wife pregnant, he would bequeath a year's maintenance and housing for her as long as she did not leave and marry; then that was abrogated by four months and ten days, and by inheritance. Some people said: There is no abrogation in this, rather it is a reduction from the year, like the traveler's prayer when it was reduced from four [rak'ahs] to two, that was not abrogation. This is a manifest error; because if her ruling was to wait for a year if she did not leave, and if she left she was not prevented, then this was removed, and she was obligated with a waiting period of four months and ten days. This is abrogation, and the traveler's prayer is not like this at all (5).

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/315, and I'rab al-Qur'an by al-Nahas 1/318. (2) We did not find the saying of Abu Ali al-Farisi, see Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 1/372, and Mushkil I'rab al-Qur'an p. 1/131. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/313-314. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/314. (5) In (m): "and it is not" [feminine].

१२६ सूरा अल-बकरा: आयत २३४

... अल-नहास (१)। भाषण में उद्देश्य (मुब्तदा) का लोप होना आम बात है, जैसे कि सर्वशक्तिमान के शब्दों में: "कह दो, 'क्या मैं तुम्हें उससे भी बुरी चीज़ के बारे में बताऊं [वह] आग [है]'" [अल-हज्ज: ७२], जिसका अर्थ है: वह आग है। अबू अली अल-फ़ारसी ने कहा: इसका अनुमान है: "और तुममें से जो लोग मर जाते हैं और अपनी पत्नियाँ छोड़ जाते हैं, वे [पत्नियाँ] उनके बाद इंतज़ार (इद्दत) करेंगी," और यह आपके इस कहने जैसा है: "मक्खन एक दिरहम में दो मन है," जिसका अर्थ है: उसमें से दो मन एक दिरहम में (२)। यह भी कहा गया: अनुमान यह है: "और तुममें से जो लोग मर जाते हैं, उनकी पत्नियाँ इंतज़ार करेंगी," इसलिए अभिव्यक्ति अत्यंत संक्षिप्त रूप में आई। अल-महदवी ने सिबवैह के हवाले से बताया कि इसका अर्थ है: "और जो तुम्हारे सामने पढ़ा जाता है, उनमें वे लोग हैं जो मर जाते हैं।" कूफ़ा के कुछ व्याकरणविदों ने कहा: "जो लोग" के लिए विधेय (खबर) छोड़ दिया गया है, और उद्देश्य उनकी पत्नियों के बारे में सूचित करना है कि वे इंतज़ार करेंगी (३); और इस शब्दावली का अर्थ पहले बताए गए दो पहलुओं में से एक में वैधानिक प्रावधान के बारे में जानकारी देना है। दूसरा बिंदु: यह आयत उस महिला की प्रतीक्षा अवधि (इद्दत) के बारे में है जिसका पति मर गया हो। इसका बाहरी अर्थ सामान्य है, लेकिन इसका अर्थ विशिष्ट है। अल-महदवी ने कुछ विद्वानों से रिपोर्ट किया कि आयत में [शुरू में] गर्भवती महिलाएँ शामिल थीं, फिर उसे उनके इस वचन द्वारा निरस्त कर दिया गया: "और जो गर्भवती हैं, उनकी अवधि उनके प्रसव तक है" [अत-तलाक़: ४] (४)। अधिकांश विद्वानों की राय है कि यह आयत [२:२३४] सर्वशक्तिमान के इस वचन को निरस्त करती है: "और तुममें से जो लोग मर जाते हैं और पत्नियाँ छोड़ जाते हैं, उन्हें अपनी पत्नियों के लिए बिना निकाले एक वर्ष के भरण-पोषण की वसीयत करनी चाहिए" [अल-बकरा: २४०]; क्योंकि इस्लाम में कुछ समय तक, यदि कोई व्यक्ति मर जाता और अपनी पत्नी को गर्भवती छोड़ जाता, तो वह उसके लिए एक साल के भरण-पोषण और आवास की वसीयत करता जब तक कि वह बाहर न निकल जाए और शादी न कर ले; फिर इसे चार महीने और दस दिन और विरासत द्वारा निरस्त कर दिया गया। कुछ लोगों ने कहा: इसमें कोई निरसन (नस्ख) नहीं है, बल्कि यह वर्ष में कमी है, जैसे यात्री की नमाज़ जब उसे चार [रकअत] से घटाकर दो कर दिया गया था, तो वह निरसन नहीं था। यह एक स्पष्ट त्रुटि है; क्योंकि यदि उसका नियम यह था कि यदि वह बाहर नहीं निकलती तो एक वर्ष तक प्रतीक्षा करे, और यदि वह बाहर निकल जाती तो उसे रोका नहीं जाता था, फिर इसे हटा दिया गया, और उस पर

चार महीने और दस दिन की प्रतीक्षा अवधि अनिवार्य कर दी गई। यही निरसन है, और यात्री की नमाज़ का इससे कोई लेना-देना नहीं है (५)।

(१) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरान १/३१५, और अल-नहास द्वारा इराब अल-क़ुरान १/३१८। (२) हमें अबू अली अल-फ़ारसी का कथन नहीं मिला, देखें अल-अखफ़श द्वारा मानी अल-क़ुरान १/३७२, और मुश्किल इराब अल-क़ुरान पृ. १/१३१। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१३-३१४। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१४। (५) (एम) में: "और यह नहीं है" [स्त्रीलिंग]।

۱۲۶ سورہ البقرہ: آیت ۲۳۴

... النحاس (۱)۔ کلام میں مبتدا کا حذف ہونا کثیر ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ أَفَأُنَبِّئُكُم بِشَرٍّ مِّن ذَٰلِكُمُ النَّارُ﴾ [الحج: ۷۲]، یعنی: وہ آگ ہے۔ اور ابو علی الفارسی نے کہا: اس کی تقدیر یہ ہے: "اور جو تم میں سے وفات پائیں اور بیویاں چھوڑیں وہ [بیویاں] ان کے بعد انتظار کریں گی،" اور یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: "مکھن ایک درہم کے دو من ہیں،" یعنی: اس میں سے دو من ایک درہم کے (۲)۔ اور کہا گیا: تقدیر یہ ہے: "اور ان کی بیویاں جو تم میں سے وفات پائیں انتظار کریں گی،" پس عبارت انتہائی ایجاز (اختصار) کے ساتھ آئی۔ اور المہدوی نے سیبویہ سے روایت کی کہ اس کا معنی ہے: "اور جو تم پر تلاوت کیا جاتا ہے ان میں وہ لوگ ہیں جو وفات پائیں"۔ اور کوفہ کے بعض نحویوں نے کہا: "الذین" کی خبر ترک کر دی گئی ہے، اور مقصد ان کی بیویوں کے بارے میں خبر دینا ہے کہ وہ انتظار کریں گی (۳)؛ اور یہ لفظ ایک پہلو کے مطابق مشروعیت کی خبر دینے کے معنی میں ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ دوسری بات: یہ آیت اس عورت کی عدت کے بارے میں ہے جس کا شوہر فوت ہو جائے، اور اس کا ظاہر عام ہے جبکہ اس کا معنی خاص ہے۔ المہدوی نے بعض علماء سے نقل کیا ہے کہ یہ آیت حاملہ عورتوں کو بھی شامل تھی، پھر اسے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے منسوخ کر دیا گیا: ﴿وَأُوْلَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾ [الطلاق: ۴] (۴)۔ اور اکثر علماء اس بات پر ہیں کہ یہ آیت اللہ عزوجل کے اس قول کے لیے ناسخ ہے: ﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِّأَزْوَاجِهِم مَّتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ﴾ [البقرۃ: ۲۴۰]؛ کیونکہ اسلام کے ایک دور میں لوگ ایسا کرتے تھے کہ جب کوئی آدمی فوت ہوتا اور اپنی بیوی کو حاملہ چھوڑتا، تو اس کا شوہر اس کے لیے ایک سال کے نان و نفقہ اور رہائش کی وصیت کرتا جب تک کہ وہ نکل کر نکاح نہ کر لے؛ پھر اسے چار ماہ دس دن اور وراثت کے

ذریعے منسوخ کر دیا گیا۔ اور ایک گروہ نے کہا: اس میں کوئی نسخ نہیں ہے، بلکہ یہ سال میں کمی ہے، جیسا کہ مسافر کی نماز جب چار سے کم ہو کر دو رہ گئی تو یہ نسخ نہیں تھا۔ اور یہ واضح غلطی ہے؛ کیونکہ اگر اس کا حکم یہ تھا کہ اگر وہ نہ نکلے تو ایک سال عدت گزارے، اور اگر نکل جائے تو اسے روکا نہ جائے، پھر اسے ختم کر دیا گیا اور اس پر چار ماہ دس دن کی عدت لازم کر دی گئی۔ یہی نسخ ہے، اور مسافر کی نماز کا اس سے کوئی تعلق نہیں ہے (۵)۔

(۱) معانی القرآن للزجاج ۳۱۵/۱، اور اعراب القرآن للنحاس ۳۱۸/۱۔ (۲) ہمیں ابو علی الفارسی کا قول نہیں ملا، دیکھیے معانی القرآن للأخفش ۳۷۲/۱، اور مشکل اعراب القرآن ص ۱۳۱/۱۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۱۳/۱-۳۱۴۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۱۴/۱۔ (۵) (م) میں: "ولیست" (اور نہیں ہے)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 234 127 ...thing. And Aisha, may Allah be pleased with her, said: "Prayer was prescribed as two rak'ahs each, then it was increased for the resident prayer, and the traveler's prayer was left as it was (1); and this will be discussed later (2)." Third: The waiting period (iddah) for a pregnant woman whose husband has died is when she gives birth, according to the majority of scholars. It was narrated from Ali ibn Abi Talib and Ibn Abbas that the completion of her iddah is the later of the two terms (3), and this was chosen by Sahnun from our scholars. It has also been narrated from Ibn Abbas that he retracted from this position (4). The argument for what was narrated from Ali and Ibn Abbas is the desire to combine the words of the Almighty: "And those of you who die and leave wives behind, they shall wait for themselves four months and ten days" [2:234] and His words: "And for those who are pregnant, their term is until they deliver their burden" [65:4]. This is because if she stays for the longer of the two periods, she has acted according to both verses. If she observes iddah only until childbirth, she has abandoned acting upon the verse regarding the iddah of death. Combining (reconciling) is better than preferring one over the other, according to the consensus of the scholars of principles (usul). This is a sound perspective, were it not for what complicates it from the hadith of Subay'ah al-Aslamiyyah (5), who gave birth a few nights after her husband's death. She mentioned this to the Messenger of Allah ﷺ, and he ordered her to get married; it was recorded in the Sahih. Thus, the hadith showed that the Almighty's words: "And for those who are pregnant, their term is until they deliver their burden" applies generally to both divorced women and those whose husbands have died, and that the iddah of death is specific to non-pregnant women of both types. This is supported by the statement of Ibn Mas'ud: "Whoever wishes, I will engage in Mubahala (mutual imprecation) with him that the 'shorter verse of women' [65:4] was revealed after the verse of the iddah of death [2:234]" (6). Our scholars said: The apparent meaning of his words is that it is abridging (nasikhah) it, but that was not his intention. And Allah knows best. He rather meant that it is specifying (mukhassisah) it, as it excluded some of those covered by it. Likewise, the hadith of Subay'ah is later than the verse of the iddah of death; because the story of Subay'ah was after the Farewell Pilgrimage, and her husband was... (1) Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/70 and 77-78, and the hadith of Aisha was recorded by al-Bukhari (350), and Muslim (685), and it is with Ahmad (26338) similarly. (2) In the commentary of verse (151) of Surah Al-Nisa'. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/314, and see al-Ishraf 4/281. (4) Recorded by Abd al-Razzaq (11725), see al-Istidhkar 18/177, al-Muntaqa 4/132, and Ikmal al-Mu'allim 5/64. (5) Al-Mufhim 4/280. The hadith was recorded by Ahmad

(27436), al-Bukhari (5319), and Muslim (1484). (6) Recorded by al-Bukhari (4532), and Muslim (1485).

सूरा अल-बकरा: आयत 234 127 ...चीज। और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: "नमाज़ दो-दो रकात फ़र्ज़ की गई थी, फिर मुक़ीम की नमाज़ में इज़ाफ़ा किया गया, और सफ़र की नमाज़ वैसी ही रहने दी गई (1); और यह आगे आएगा (2)।" तीसरा: अधिकांश विद्वानों के अनुसार गर्भवती महिला, जिसके पति की मृत्यु हो गई हो, की इद्दत प्रसव (बच्चे का जन्म) है। अली इब्न अबी तालिब और इब्न अब्बास से रिवायत है कि उनकी इद्दत का पूरा होना दोनों अवधियों में से बाद वाली है (3), और हमारे विद्वानों में से सहनून ने इसे चुना। इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है कि उन्होंने इस बात से पीछे हट गए थे (4)। अली और इब्न अब्बास से जो रिवायत है उसकी दलील अल्लाह के इस कौल: "और तुममें से जो मर जाएँ और अपनी पत्नियाँ छोड़ जाएँ तो वे (पत्नियाँ) अपने आपको चार महीने और दस दिन रोके रखें" [2:234] और अल्लाह के इस कौल: "और जो गर्भवती हैं, उनकी अवधि उनके प्रसव तक है" [65:4] के बीच सामंजस्य बिठाने की इच्छा है। ऐसा इसलिए है क्योंकि अगर वह दोनों अवधियों में से लंबी अवधि तक रुकती है, तो उसने दोनों आयतों के अनुसार कार्य किया। यदि उसने केवल प्रसव तक इद्दत मनाई, तो उसने मृत्यु की इद्दत वाली आयत पर अमल करना छोड़ दिया। उसूल के विद्वानों की सहमति के अनुसार, एक को दूसरे पर वरीयता देने से बेहतर दोनों का समन्वय करना है। यह एक अच्छा दृष्टिकोण है, यदि सुबैय्या अल-अस्लमिया की हदीस (5) इसे जटिल न करती, जिन्होंने अपने पति की मृत्यु के कुछ रातों बाद बच्चे को जन्म दिया था। उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से इसका जिक्र किया, तो उन्होंने उन्हें शादी करने का आदेश दिया; इसे सहीह (हदीस संग्रह) में दर्ज किया गया है। इस प्रकार, हदीस ने स्पष्ट किया कि अल्लाह का कौल: "और जो गर्भवती हैं, उनकी अवधि उनके प्रसव तक है" तलाकशुदा और विधवाओं दोनों पर सामान्य रूप से लागू होता है, और यह कि मृत्यु की इद्दत दोनों प्रकार की गैर-गर्भवती महिलाओं के लिए विशिष्ट है। इब्न मसूद के कथन से इसकी पुष्टि होती है: "जो कोई चाहे, मैं उसके साथ मुबाहला (श्राप की चुनौती) करने को तैयार हूँ कि महिलाओं की छोटी आयत [65:4] मृत्यु की इद्दत वाली आयत [2:234] के बाद उतरी थी" (6)। हमारे विद्वानों ने कहा: उनके शब्दों का ज़ाहिरी मतलब यह है कि यह उसे निरस्त (नासिख) करने वाली है, लेकिन उनका यह इरादा नहीं था। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। बल्कि उनका मतलब था कि यह उसे विशिष्ट (मुख़स्सिस) करती है; क्योंकि इसने इसके अंतर्गत आने वाले कुछ मामलों को बाहर कर दिया। इसी तरह, सुबैय्या की हदीस मृत्यु की इद्दत वाली आयत के बाद की है; क्योंकि सुबैय्या की कहानी विदाई हज (हज्जतुल विदा) के बाद की थी, और उनके पति थे... (1) अल-नासिख वल-मनसूख 2/70 और 77-78, और आयशा की हदीस अल-बुखारी (350), और मुस्लिम (685) द्वारा दर्ज की गई है, और यह अहमद (26338) के पास भी इसी तरह है। (2) सूरा अन-निसा

की आयत (151) की व्याख्या में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/314, और अल-इशराफ 4/281 देखें। (4) अब्द अल-रज्जाक (11725) द्वारा दर्ज, अल-इस्तिधकार 18/177, अल-मुन्तका 4/132, और इकमाल अल-मुअल्लिम 5/64 देखें। (5) अल-मुफ्हिम 4/280। हदीस अहमद (27436), अल-बुखारी (5319), और मुस्लिम (1484) द्वारा दर्ज की गई है। (6) अल-बुखारी (4532), और मुस्लिम (1485) द्वारा दर्ज।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳٤ ۱۲۷ ...چیز۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: "نماز دو دو رکعتیں فرض کی گئی تھی، پھر مقیم کی نماز میں اضافہ کر دیا گیا، اور سفر کی نماز اپنی اصل حالت پر برقرار رکھی گئی(۱)؛ اور یہ (تفصیل) آگے آئے گی(۲)۔" تیسرا: جمہور علماء کے نزدیک حاملہ خاتون جس کے شوہر کا انتقال ہو گیا ہو، اس کی عدت وضع حمل (بچے کی ولادت) ہے۔ حضرت علی بن ابی طالب اور حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہم سے مروی ہے کہ ان کی عدت کا پورا ہونا دونوں مدتوں میں سے آخری (طویل ترین) مدت ہے(۳)، اور ہمارے علماء میں سے سحنون نے اسے اختیار کیا ہے۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے اس سے رجوع کر لیا تھا(٤)۔ حضرت علی اور ابن عباس سے جو مروی ہے اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿وَالَّذِينَ يُتَوفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أربعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾ (اور تم میں سے جو لوگ وفات پا جائیں اور بیویاں چھوڑیں تو وہ بیویاں اپنے آپ کو چار ماہ دس دن روکے رکھیں) اور اس کے قول: ﴿وَأُوْلَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾ (اور حاملہ عورتوں کی میعاد یہ ہے کہ وہ اپنا حمل وضع کر دیں) کے درمیان تطبیق کی کوشش ہے۔ اور وہ اس طرح کہ اگر وہ دونوں مدتوں میں سے بعید ترین مدت (زیادہ وقت) بیٹھی رہتی ہے تو اس نے دونوں آیتوں کے تقاضے پر عمل کر لیا، اور اگر اس نے وضع حمل سے عدت گزاری تو اس نے وفات کی عدت والی آیت پر عمل چھوڑ دیا۔ اور اصولین کے اتفاق کے مطابق ترجیح سے تطبیق (جمع کرنا) بہتر ہے۔ اور یہ ایک عمدہ رائے ہوتی اگر سبیعہ اسلمیہ کی حدیث(٥) اس میں خلل نہ ڈالتی کہ ان کے ہاں شوہر کی وفات کے چند راتوں بعد ولادت ہوئی، اور انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے اس کا ذکر کیا تو آپ نے انہیں نکاح کا حکم دیا؛ اسے صحیح (بخاری و مسلم) میں روایت کیا گیا ہے۔ پس حدیث نے واضح کر دیا کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأُوْلَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَن يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ﴾ مطلقہ اور بیوہ دونوں پر اپنے

عموم کے ساتھ محمول ہے، اور یہ کہ وفات کی عدت دونوں گروہوں میں سے غیر حاملہ عورتوں کے لیے مخصوص ہے۔ اور حضرت ابن مسعود کے اس قول سے اس کی تائید ہوتی ہے: "جو چاہے میں اس سے مباہلہ کر لوں کہ سورہ نساء کی چھوٹی آیت (طلاق والی آیت) وفات کی عدت والی آیت کے بعد نازل ہوئی تھی"(٦)۔ ہمارے علماء نے کہا: ان کے کلام کا ظاہری مطلب یہ ہے کہ یہ اسے منسوخ کرنے والی ہے، لیکن ان کا یہ مقصد نہیں تھا۔ واللہ اعلم۔ بلکہ ان کی مراد یہ ہے کہ یہ اسے مخصوص کرنے والی ہے؛ کیونکہ اس نے اپنے بعض افراد کو اس سے نکال دیا۔ اسی طرح سبیعہ کی حدیث وفات کی عدت (والی آیت) سے متاخر ہے؛ کیونکہ سبیعہ کا واقعہ حجۃ الوداع کے بعد کا ہے، اور ان کے شوہر... (١) الناسخ والمنسوخ ٢/ ٧٠ اور ٧٧-٧٨، اور حضرت عائشہ کی حدیث بخاری (٣٥٠) اور مسلم (٦٨٥) نے روایت کی ہے، اور یہ احمد (٢٦٣٣٨) کے ہاں بھی اسی طرح ہے۔ (٢) سورہ نساء کی آیت (١٥١) کی تفسیر میں۔ (٣) المحرر الوجیز ١/ ٣١٤، اور دیکھئے الإشراف ٤/ ٢٨١۔ (٤) اسے عبد الرزاق نے روایت کیا (١١٧٢٥)، اور دیکھئے الاستذکار ١٨/ ١٧٧، والمنتقی ٤/ ١٣٢، وإکمال المعلم ٥/ ٦٤۔ (٥) المفهم ٤/ ٢٨٠۔ اور حدیث احمد (٢٧٤٣٦)، بخاری (٥٣١٩) اور مسلم (١٤٨٤) نے روایت کی ہے۔ (٦) اسے بخاری (٤٥٣٢) اور مسلم (١٤٨٥) نے روایت کیا ہے۔

Sa'd bin Khawlah, who was from Banu 'Amir bin Lu'ayy, and was among those who witnessed Badr, died in Makkah at that time while his wife was pregnant. He is the one for whom the Messenger of Allah (ﷺ) expressed sorrow that he died in Makkah(1). She gave birth half a month after him. Al-Bukhari(2) said: after forty nights.

Muslim(3) narrated from the hadith of 'Umar bin 'Abdullah bin al-Arqam that Subay'ah asked the Messenger of Allah (ﷺ) about that. She said: "He gave me a legal ruling (fatwa) that I became lawful (to remarry) when I delivered my baby, and he ordered me to remarry(4) if it seemed appropriate to me." Ibn Shihab said: "I see no harm in her remarrying when she has delivered, even if she is still bleeding, except that her husband should not approach her until she is purified (attains taharah)."

This is the view of the majority of scholars and the leading jurists.

Al-Hasan, Al-Sha'bi, Al-Nakha'i, and Hammad said: "A woman in postpartum bleeding (nifas) should not marry as long as she is in her postpartum blood." Thus, they set two conditions: delivery of the child and purification from postpartum blood. The hadith is an argument against them, and there is no argument for them in the saying: "When she recovered (ta'allat) from her postpartum period, she beautified herself for suitors," as in Sahih Muslim and Abu Dawud(5); because "ta'allat," although its origin means she became pure from postpartum blood—according to what Al-Khalil said—it is possible that what is meant here is that she recovered from the pains of childbirth, i.e., she became independent of her pains. Even if it were granted that its meaning is what Al-Khalil said, there is no argument in it. The argument is rather in the saying of the Prophet (Peace be upon him) to Subay'ah: "You became lawful (for remarriage) when you delivered," so he made the lawfulness occur at the time of delivery and linked it to it. He did not say: "when your blood stops," nor: "when you are purified." Thus, what the majority said is correct(6).

Fourth: There is no disagreement among scholars that the waiting period ('iddah) for every pregnant divorced woman—whether the husband has the right of return or not, whether she is free or a slave, a mudabbarah or a mukatabah—is to deliver her child(7).

---

(1) Al-Mufhim 4/280-281. (2) At Hadith (4909). (3) No. (1484), and mentioned previously. (4) In (m): remarriage. (5) Sahih Muslim (1484), Sunan Abi Dawud (2306),

mentioned previously, and the word 'ta'allat' is from their saying: 'The man recovered (ta'alla) from his illness' if he was cured, i.e., she came out of her postpartum period and remained safe. Al-Nihayah (alā). (6) Al-Mufhim 4/280-281, and see Ikmal al-Mu'allim 5/64-65. (7) Al-Ishraf 4/281.

साद बिन खौला, जो बनू आमिर बिन लुअय्य से थे और उन लोगों में से थे जो बद्र की लड़ाई में शामिल हुए थे, उस समय मक्का में उनकी मृत्यु हो गई जब उनकी पत्नी गर्भवती थी। ये वही हैं जिनके बारे में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने दुख व्यक्त किया था कि उनकी मृत्यु मक्का में हुई(1)। उनकी पत्नी ने उनकी मृत्यु के पंद्रह दिन बाद बच्चे को जन्म दिया। अल-बुखारी(2) ने कहा: चालीस रातों के बाद।

मुस्लिम(3) ने उमर बिन अब्दुल्ला बिन अल-अरकम की हदीस से रिवायत की है कि सुबैया ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से इसके बारे में पूछा। उन्होंने कहा: "उन्होंने मुझे फतवा दिया कि जब मैंने बच्चे को जन्म दिया तो मैं (निकाह के लिए) हलाल हो गई, और उन्होंने मुझे शादी करने का आदेश दिया(4) यदि मुझे यह उचित लगे।" इब्न शिहाब ने कहा: "मुझे इसमें कोई हर्ज नहीं दिखता कि वह जन्म देने के बाद शादी कर ले, चाहे वह अभी भी रक्तस्राव की स्थिति में हो, सिवाय इसके कि उसका पति उसके पास न जाए जब तक कि वह शुद्ध न हो जाए।"

विद्वानों के बहुमत और फ़ुक़हा (न्यायशास्त्रियों) के प्रमुखों का यही मत है।

अल-हसन, अल-शाबी, अल-नखई और हम्माद ने कहा: "निफास (प्रसवोत्तर रक्तस्राव) वाली महिला तब तक निकाह नहीं कर सकती जब तक वह अपने निफास के खून में है।" उन्होंने दो शर्तें रखीं: प्रसव और निफास के खून से पवित्र होना। हदीस उनके खिलाफ एक दलील है, और उनके लिए इस कथन में कोई दलील नहीं है: "जब वह अपने निफास से मुक्त हुई (तअल्लत), तो उसने निकाह के संदेश भेजने वालों के लिए खुद को संवारा," जैसा कि सहीह मुस्लिम और अबू दाऊद(5) में है; क्योंकि "तअल्लत" का मूल अर्थ भले ही निफास के खून से पवित्र होना हो—जैसा कि अल-खलील ने कहा है—तो मुमकिन है कि यहाँ इसका अर्थ प्रसव के दर्द से मुक्त होना हो, यानी वह अपने दर्द से उबर गई हो। और अगर यह मान भी लिया जाए कि इसका अर्थ वही है जो अल-खलील ने कहा है, तो भी इसमें कोई दलील नहीं है। दलील तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के सुबैया से कहे गए इस कथन में है: "तुम हलाल हो गई जब तुमने जन्म दिया," तो उन्होंने हलाल होने को प्रसव के समय पर आधारित किया और इसे उसी से जोड़ा। उन्होंने यह नहीं कहा: "जब तुम्हारा खून रुक जाए" और न ही यह कहा: "जब तुम पवित्र हो जाओ।" इसलिए बहुमत की बात सही साबित हुई(6)।

चौथा: विद्वानों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि हर गर्भवती तलाकशुदा महिला की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि)—चाहे पति को उसे वापस लेने का अधिकार हो या नहीं, चाहे वह स्वतंत्र हो या दासी, मुदब्बरह हो या मुकातबह—बच्चे को जन्म देना है(7)।

---

(1) अल-मुफहिम 4/280-281। (2) हदीस (4909) पर। (3) संख्या (1484), और पहले इसका उल्लेख हो चुका है। (4) (m) में: शादी करना। (5) सहीह मुस्लिम (1484), सुनन अबू दाऊद (2306), पहले उल्लेखित, और उनका कहना 'तअल्लत' इस मुहावरे से है: 'आदमी अपनी बीमारी से उबर गया (तअल्ला)' यदि वह चंगा हो गया, अर्थात वह अपने निफास से बाहर आई और सुरक्षित रही। अल-निहाया (अला)। (6) अल-मुफहिम 4/280-281, और देखें इकमाल अल-मुअल्लिम 5/64-65। (7) अल-इशराफ 4/281।

سعد بن خولہ، جو بنو عامر بن لؤی سے تھے، اور ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے بدر میں شرکت کی، اس وقت مکہ میں وفات پا گئے جب ان کی بیوی حاملہ تھی، اور یہ وہی ہیں جن کے بارے میں رسول اللہ ﷺ نے غم کا اظہار فرمایا کہ ان کی وفات مکہ میں ہوئی(۱)، اور ان کے نصف ماہ بعد ان کے ہاں ولادت ہوئی۔ بخاری(۲) نے کہا: چالیس راتوں کے بعد۔

اور مسلم(۳) نے عمر بن عبد اللہ بن الارقم کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ سبیعہ نے رسول اللہ ﷺ سے اس بارے میں دریافت کیا۔ انہوں نے کہا: "آپ ﷺ نے مجھے فتویٰ دیا کہ میں نے جب وضع حمل کر لیا (بچہ پیدا ہو گیا) تو میں حلال ہو گئی، اور مجھے حکم دیا کہ اگر میرا ارادہ ہو تو نکاح کر لوں(۴)۔" ابن شہاب نے کہا: "میرے نزدیک اس میں کوئی حرج نہیں کہ وہ وضع حمل کے بعد نکاح کر لے اگرچہ وہ نفاس کی حالت میں ہو، سوائے اس کے کہ اس کا شوہر اس کے قریب نہ جائے جب تک کہ وہ پاک نہ ہو جائے۔"

جمہور علماء اور ائمہ فقہاء کا یہی قول ہے۔

اور حسن، شعبی، نخعی اور حماد نے کہا: "نفاس والی عورت جب تک نفاس کی حالت میں ہے نکاح نہ کرے۔" انہوں نے دو شرطیں لگائیں: وضع حمل اور خونِ نفاس سے پاک ہونا۔ اور حدیث ان کے خلاف حجت ہے، اور ان کے پاس اس قول میں کوئی حجت نہیں: «جب وہ اپنے نفاس سے فارغ ہوئی (تعلَّت) تو پیغام دینے والوں کے لیے زینت اختیار کی» جیسا کہ صحیح مسلم اور ابو داؤد(۵) میں ہے؛ کیونکہ «تعلَّت» اگرچہ اس کا اصل معنی خونِ نفاس سے پاک ہونا ہے - جیسا کہ الخلیل نے کہا ہے - تو یہ احتمال ہے کہ یہاں اس سے مراد نفاس کی تکلیفوں سے نجات پانا ہو،

یعنی اپنی تکلیفوں سے آزاد ہو گئی۔ اور اگر تسلیم کر لیا جائے کہ اس کا معنی وہی ہے جو الخلیل نے کہا ہے، تب بھی اس میں کوئی حجت نہیں، بلکہ اصل حجت نبی ﷺ کے سبیعہ سے اس ارشاد میں ہے: «تم وضع حمل کے وقت ہی حلال ہو گئی تھیں»، تو آپ ﷺ نے حلال ہونے کو وضع حمل کے وقت پر واقع کیا اور اسے اسی سے معلق کیا، اور یہ نہیں فرمایا کہ: "جب تمہارا خون رک جائے" اور نہ ہی یہ فرمایا کہ: "جب تم پاک ہو جاؤ"؛ پس جمہور کا قول صحیح ثابت ہوا(۶)۔

چوتھی بات: علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ ہر حاملہ مطلقہ عورت کی عدت - چاہے شوہر کو اس سے رجوع کرنے کا حق ہو یا نہ ہو، آزاد ہو یا لونڈی، مدبرہ ہو یا مکاتبہ - وضع حمل ہے(۷)۔

---

(۱) المفہم ۴/ ۲۸۰-۲۸۱۔ (۲) حدیث (۴۹۰۹) کے پاس۔ (۳) نمبر (۱۴۸۴)، اور اس کا ذکر قریب ہی گزر چکا ہے۔ (۴) (م) میں: نکاح کرنا۔ (۵) صحیح مسلم (۱۴۸۴)، سنن ابی داؤد (۲۳۰۶)، اور اس کا ذکر گزر چکا ہے، اور ان کا قول: 'تعلَّت' ان کے اس کہنے سے ہے: 'آدمی اپنی بیماری سے تندرست ہوا (تعلَّی)' جب وہ صحت یاب ہو گیا، یعنی وہ اپنے نفاس سے باہر آئی اور سلامت رہی۔ النہایہ (علا)۔ (۶) المفہم ۴/ ۲۸۰-۲۸۱، اور دیکھیے اکمال المعلم ۵/ ۶۴-۶۵۔ (۷) الاشراف ۴/ ۲۸۱۔

129 Surah Al-Baqarah: Verse 234

And they differed regarding the term of a pregnant woman whose husband has died, as previously mentioned. Everyone has agreed without disagreement among them that if a man died and left a pregnant wife, and four months and ten [days] passed, she is not permitted [to remarry] until she gives birth. Thus, it is known that the intended purpose is the birth.

Fifth: The words of the Almighty: {they shall wait}. Waiting: deliberating and being patient regarding marriage, and refraining from leaving the marital residence, by not departing from it at night. Allah Almighty did not mention housing for the widow in His Book as He mentioned it for the divorced woman by His words: {House them}, and there is nothing in the wording of the waiting period in the Book of Allah Almighty that indicates mourning. He only said: {they shall wait}, and the Sunnah explained all of that. The hadiths from the Prophet ﷺ are consistent that the waiting in death is only through mourning, which is refraining from adornment, wearing beautiful dyed clothes, perfume, and the like. This is the opinion of the majority of scholars. Al-Hasan bin Abi al-Hasan (1) said: Mourning is nothing; she only waits regarding the husband, and she may adorn herself and use perfume. This is weak (2); because it contradicts the Sunnah as we will clarify, if Allah Almighty wills.

And it is established that the Prophet ﷺ said to Furay'ah bint Malik bin Sinan, whose husband had died: "Stay in your house until the prescribed term is fulfilled." She said: So I observed the waiting period in it for four months and ten [days]. This is an established hadith narrated by Malik (3) from Sa'id bin Ishaq (4) bin Ka'b bin...

(1) Narrated by al-Tabari 5/254. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/314. (3) In al-Muwatta 2/591, and also narrated by Ahmad (27087). Furay'ah bint Malik bin Sinan is the sister of Abu Sa'id al-Khudri; she was called al-Fari'ah and attended the Pledge of Ridwan. Her hadith regarding the residence of a widow in her house is a famous hadith used by most of the jurists of the cities. Al-Isti'ab 13/133. (4) Thus it occurred in the manuscripts and al-Muwatta 2/591 (narrated by Yahya). Ibn Abd al-Barr said in al-Tamhid 21/27: Thus Yahya [ibn Yahya al-Laythi, one of the narrators of al-Muwatta from Malik] said: Sa'id bin Ishaq, and some followed him, but most narrators say: Sa'd bin Ishaq, which is more famous; see al-Istidhkar 18/180. Muhammad bin al-Hasan al-Shaybani named him Sa'd in al-Muwatta (592), and al-Shafi'i in al-Umm 5/208-209 and in his Musnad (2/53 Sindi arrangement), and Abu Mus'ab al-Zuhri in al-Muwatta (1707).

129 सूरा अल-बक़रह: आयत 234

और उन्होंने उस गर्भवती महिला की अवधि के संबंध में मतभेद किया जिसका पति मर गया है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। उन सभी ने बिना किसी मतभेद के सहमति व्यक्त की है कि यदि कोई व्यक्ति मर गया और एक गर्भवती पत्नी छोड़ गया, और चार महीने और दस दिन बीत गए, तो वह तब तक [पुनर्विवाह के लिए] अनुमत नहीं है जब तक कि वह जन्म न दे दे। इस प्रकार, यह ज्ञात है कि इच्छित उद्देश्य जन्म है।

पाँचवाँ: सर्वशक्तिमान का वचन: {वे प्रतीक्षा करेंगी}। प्रतीक्षा: विवाह के संबंध में विचार-विमर्श करना और धैर्य रखना, और वैवाहिक निवास को छोड़ने से बचना, रात में उसे न छोड़कर। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपनी पुस्तक में विधवा के लिए आवास का उल्लेख नहीं किया है जैसा कि उन्होंने तलाकशुदा महिला के लिए अपने शब्दों द्वारा उल्लेख किया है: {उन्हें बसाओ}, और अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुस्तक में प्रतीक्षा अवधि के शब्दों में ऐसा कुछ भी नहीं है जो शोक का संकेत देता हो। उसने केवल इतना कहा: {वे प्रतीक्षा करेंगी}, और सुन्नत ने उस सब की व्याख्या की। पैगंबर ﷺ की हदीसें सुसंगत हैं कि मृत्यु में प्रतीक्षा केवल शोक के माध्यम से होती है, जो श्रृंगार से परहेज करना, सुंदर रंगे हुए कपड़े पहनना, इत्र और इसी तरह की चीज़ें हैं। यह अधिकांश विद्वानों की राय है। अल-हसन बिन अबी अल-हसन (1) ने कहा: शोक कुछ भी नहीं है; वह केवल पति के संबंध में प्रतीक्षा करती है, और वह खुद को सजा सकती है और इत्र का उपयोग कर सकती है। यह कमजोर (2) है; क्योंकि यह सुन्नत के विपरीत है जैसा कि हम स्पष्ट करेंगे, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान चाहेगा।

और यह स्थापित है कि पैगंबर ﷺ ने फुरैह बिंत मलिक बिन सिनान से कहा, जिनका पति मर गया था: 'अपने घर में रहो जब तक कि निर्धारित अवधि पूरी न हो जाए।' उसने कहा: 'तो मैंने उसमें चार महीने और दस दिन की प्रतीक्षा अवधि बिताई।' यह मलिक (3) द्वारा सईद बिन इशाक (4) बिन काब बिन... से वर्णित एक स्थापित हदीस है।

(1) अल-तबरी 5/254 द्वारा वर्णित। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/314। (3) अल-मुवत्ता 2/591 में, और अहमद (27087) द्वारा भी वर्णित। फुरैह बिंत मलिक बिन सिनान अबू सईद अल-खुदरी की बहन हैं; उन्हें अल-फारिया कहा जाता था और उन्होंने बैत अल-रिदवान में भाग लिया था। अपने घर में विधवा के रहने के संबंध में उनकी हदीस एक प्रसिद्ध हदीस है जिसका उपयोग शहरों के अधिकांश न्यायविदों द्वारा किया जाता है। अल-इस्तिआब 13/133। (4) इस प्रकार यह पांडुलिपियों

और अल-मुवत्ता 2/591 (याह्या द्वारा वर्णित) में हुआ। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 21/27 में कहा: इस प्रकार याह्या [इब्न याह्या अल-लैथी, मलिक से अल-मुवत्ता के वर्णनकर्ताओं में से एक] ने कहा: सईद बिन इशाक, और कुछ ने उनका अनुसरण किया, लेकिन अधिकांश वर्णनकर्ता कहते हैं: साद बिन इशाक, जो अधिक प्रसिद्ध है; अल-इस्तिज़कार 18/180 देखें। मुहम्मद बिन अल-हसन अल-शयबानी ने उन्हें अल-मुवत्ता (592) में साद नाम दिया, और अल-शाफ़ई ने अल-उम्म 5/208-209 और अपने मुसनद (2/53 सिंदी व्यवस्था) में, और अबू मुसाब अल-ज़ुहरी ने अल-मुवत्ता (1707) में।

۱۲۹ سورة البقرہ: آیت ۲۳۴

اور انہوں نے اس حاملہ عورت کی عدت کے بارے میں اختلاف کیا جس کا شوہر فوت ہو گیا ہو، جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور سب کا اس بات پر بغیر کسی اختلاف کے اتفاق ہے کہ اگر کوئی آدمی فوت ہو جائے اور حاملہ بیوی چھوڑ جائے، اور چار ماہ دس دن گزر جائیں، تو وہ اس وقت تک (نکاح کے لیے) حلال نہیں ہوگی جب تک کہ وہ بچہ نہ جن لے، پس معلوم ہوا کہ اصل مقصد ولادت ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَتَرَبَّصْنَ﴾ (وہ انتظار کریں گی)۔ تربص: نکاح سے رکنا اور صبر کرنا، اور جائے نکاح سے نکلنے کو چھوڑنا، اس طرح کہ وہ رات کو وہاں سے جدا نہ ہو۔ اور اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں متوفی عنہا (بیوہ) کے لیے رہائش کا ذکر نہیں کیا جیسا کہ مطلقہ کے لیے اپنے اس فرمان سے ذکر کیا ہے: ﴿أَسْكِنُوهُنَّ﴾ (انہیں وہاں رکھو جہاں تم رہتے ہو)، اور اللہ تعالیٰ کی کتاب میں عدت کے لفظ میں ایسی کوئی چیز نہیں ہے جو سوگ (احداد) پر دلالت کرتی ہو، بلکہ اس نے صرف یہ فرمایا: ﴿يَتَرَبَّصْنَ﴾، پس سنت نے اس سب کی وضاحت کر دی۔ اور نبی کریم ﷺ کی احادیث تواتر کے ساتھ یہ بتاتی ہیں کہ وفات کی عدت میں تربص سے مراد سوگ ہے، اور سوگ زینت سے پرہیز کرنا، خوبصورت رنگین لباس نہ پہننا اور خوشبو وغیرہ سے بچنا ہے، اور یہی جمہور علماء کا قول ہے۔ اور حسن بن ابی الحسن (۱) نے کہا: سوگ کچھ بھی نہیں ہے، وہ صرف شوہر کے حق میں عدت گزارے گی، اور اسے زینت کرنے اور خوشبو لگانے کا حق ہے۔ اور یہ قول ضعیف (۲) ہے؛ کیونکہ یہ سنت کے خلاف ہے جیسا کہ ہم ان شاء اللہ تعالیٰ واضح کریں گے۔

اور یہ ثابت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فریعہ بنت مالک بن سنان سے فرمایا، جو بیوہ ہو گئی تھیں: "اپنے گھر میں رہو یہاں تک کہ اللہ کا حکم اپنی میعاد کو پہنچ جائے۔" انہوں نے کہا: چنانچہ میں

نے اس گھر میں چار ماہ دس دن عدت گزاری۔ اور یہ ایک ثابت شدہ حدیث ہے جسے امام مالک (۳) نے سعید بن اسحاق (۴) بن کعب بن... سے روایت کیا ہے۔

(۱) اسے طبری نے ۵/۲۵۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۳۱۴۔ (۳) الموطأ ۲/۵۹۱ میں، اور اسے احمد (۲۷۰۸۷) نے بھی روایت کیا ہے، اور فریعہ بنت مالک بن سنان ابو سعید خدری کی بہن ہیں، انہیں "الفارعہ" کہا جاتا تھا، وہ بیعت رضوان میں شریک تھیں۔ اور بیوہ کے اپنے گھر میں رہنے کے بارے میں ان کی حدیث مشہور ہے جسے شہروں کے اکثر فقہاء نے استعمال کیا ہے۔ الاستیعاب ۱۳/۱۳۳۔ (۴) قلمی نسخوں اور الموطأ ۲/۵۹۱ (یحییٰ کی روایت) میں اسی طرح واقع ہوا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید ۲۱/۲۷ میں کہا: اسی طرح یحییٰ [ابن یحییٰ اللیثی، امام مالک سے موطا کے راویوں میں سے ایک] نے "سعید بن اسحاق" کہا، اور بعض نے ان کی اتباع کی، لیکن اکثر راوی اس میں "سعد بن اسحاق" کہتے ہیں، اور یہی زیادہ مشہور ہے، دیکھیے الاستذکار ۱۸/۱۸۰۔ اور محمد بن حسن شیبانی نے الموطأ (۵۹۲) میں، شافعی نے الام ۵/۲۰۸-۲۰۹ میں اور اپنی مسند (۲/۵۳ ترتیب سندی) میں، اور ابو مصعب زہری نے الموطأ (۱۷۰۷) میں ان کا نام "سعد" لکھا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 234 - Page 130

...Ujrah, narrated from him by Malik, Al-Thawri, and Wuhaib (1) bin Khalid, Hammad bin Zaid, Isa bin Yunus, and many others, Ibn Uyaynah, Al-Qattan, and Shu'bah. Malik narrated it from Ibn Shihab, and that is sufficient for you! Al-Baji (2) said: No one else narrated from him, and Uthman bin Affan followed it.

Abu Umar (3) said: He ruled with it regarding the waiting period (Iddah) of a woman whose husband has died, that she should observe it in her house. This is a well-known and famous Hadith among the scholars of Hijaz and Iraq, that a woman whose husband has died must observe her Iddah in her house and not leave it. This is the opinion of a group of jurists from various cities in Hijaz, Sham, Iraq, and Egypt. Dawud used to hold the opinion that a woman whose husband has died (4) is not obligated to observe her Iddah in her house and may observe it wherever she wishes, because residence (Sukhna) was only mentioned in the Qur'an regarding divorced women. Part of his argument was that the matter is a point of contention. They said: This Hadith is only narrated by a woman not known for carrying knowledge, and necessitating residence is necessitating a legal ruling, and rulings are only mandatory by the text of the Book of Allah, the Sunnah, or consensus.

Abu Umar said: As for the Sunnah, it is established, praise be to Allah. As for consensus, it is dispensed with by the Sunnah; because if a difference of opinion arises in a matter, the argument lies in the statement of the one whom the Sunnah supports, and with Allah is success. It was narrated from Ali, Ibn Abbas, Jabir, and Aisha similar to Dawud's opinion, and this was the view of Jabir bin Zaid, Ata, and Al-Hasan Al-Basri (5).

Ibn Abbas (6) said: Allah Almighty only said: {They shall wait for four months and ten [days]}, and He did not say: "Observe the waiting period in their houses." So let her observe it wherever she wishes. This was also narrated from Abu Hanifa.

And Abd al-Razzaq (7) mentioned: Ma'mar narrated to us, from Al-Zuhri, from Urwah, who said: [She] went out...

---

(1) In the manuscripts: Wahb, which is an error; the correction is from Al-Muntaqa 4/134, and the text is from it. Via Wuhaib, Al-Tahawi cited it in Sharh Mushkil Al-Athar 9/280. (2) In Al-Muntaqa 4/134, and what precedes it is from there. (3) In Al-Tamhid 21/31, and Al-Istidhkar 18/181. (4) The word: "her husband", from (M), and Al-Tamhid

21/31. (5) See Ma'alim al-Sunan 3/287, and Al-Istidhkar 18/182. (6) Cited by Abd al-Razzaq (12051). (7) In Al-Musannaf (12054).

सूरह अल-बकरा: आयत 234 - पृष्ठ 130

...उजरह, इसे उनसे मालिक, थौरी और वुहैब (1) बिन खालिद, हम्माद बिन ज़ैद, ईसा बिन यूनुस और कई अन्य लोगों, इब्न उययनाह, अल-क़त्तान और शुअबा ने रिवायत किया है। मालिक ने इसे इब्न शिहाब से रिवायत किया है, और यह आपके लिए काफी है! अल-बाजी (2) ने कहा: उनके अलावा किसी और ने उनसे रिवायत नहीं की, और उस्मान बिन अफ्फान ने इसे अपनाया।

अबू उमर (3) ने कहा: उन्होंने उस महिला की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के बारे में फैसला दिया जिसके पति की मृत्यु हो गई हो कि वह अपने घर में इद्दत बिताए, और यह हिजाज़ और इराक के विद्वानों के बीच एक प्रसिद्ध और मशहूर हदीस है कि जिस महिला का पति मर जाए उसे अपने घर में इद्दत बितानी चाहिए और उससे बाहर नहीं निकलना चाहिए। यह हिजाज़, शाम, इराक और मिस्र के विभिन्न शहरों के न्यायविदों (फुकहा) के एक समूह का मत है। दाऊद का मत था कि जिस महिला का पति मर जाए (4) उसके लिए अपने घर में इद्दत बिताना अनिवार्य नहीं है और वह जहाँ चाहे इद्दत बिता सकती है, क्योंकि कुरान में रहने (सुकना) का प्रावधान केवल तलाकशुदा महिलाओं के लिए आया है। उनका तर्क यह था कि यह मामला विवाद का विषय है। उन्होंने कहा: यह हदीस केवल एक ऐसी महिला द्वारा रिवायत की गई है जो ज्ञान रखने के लिए प्रसिद्ध नहीं है, और रहने को अनिवार्य करना एक कानूनी निर्णय को अनिवार्य करना है, और नियम केवल अल्लाह की किताब के पाठ (नस्स), सुन्नत या आम सहमति (इज्मा) द्वारा ही अनिवार्य होते हैं।

अबू उमर ने कहा: जहाँ तक सुन्नत का सवाल है, तो अलहम्दुलिल्लाह वह प्रमाणित है। जहाँ तक इज्मा का सवाल है, सुन्नत के होने पर इसकी आवश्यकता नहीं रह जाती; क्योंकि यदि किसी मामले में मतभेद हो, तो तर्क उसी के पक्ष में होता है जिसकी सुन्नत पुष्टि करती है, और सफलता अल्लाह की ओर से है। अली, इब्न अब्बास, जाबिर और आयशा से भी दाऊद के मत के समान रिवायत है, और जाबिर बिन ज़ैद, अता और हसन अल-बसरी (5) ने भी यही कहा।

इब्न अब्बास (6) ने कहा: अल्लाह तआला ने केवल यही फरमाया है: {वे चार महीने और दस [दिन] प्रतीक्षा करें}, और यह नहीं फरमाया कि "अपने घरों में इद्दत बिताएँ', अतः वह जहाँ चाहे इद्दत बिताए। और यह अबू हनीफा से भी रिवायत है।

अब्द अल-रज्जाक (7) ने उल्लेख किया, उन्होंने कहा: हमें मअमर ने ज़ुहरी से, उन्होंने उरवाह से बताया: वह निकली...

(1) पांडुलिपियों में: वहब, जो एक त्रुटि है, और सुधार अल-मुन्तक़ा 4/134 से है, और पाठ वहीं से है। वुहैब के माध्यम से, अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आथार 9/280 में इसे उद्धृत किया है। (2) अल-मुन्तक़ा 4/134 में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (3) अल-तमहीद 21/31 और अल-इस्तिदकार 18/181 में। (4) शब्द: "उसका पति", (म) और अल-तमहीद 21/31 से। (5) देखें मआलिम अल-सुनन 3/287, और अल-इस्तिदकार 18/182। (6) इसे अब्द अल-रज्जाक (12051) ने उद्धृत किया है। (7) अल-मुसन्निफ (12054) में।

...عجرہ، اسے ان سے مالک، ثوری اور وہیب (1) بن خالد، حماد بن زید، عیسیٰ بن یونس اور بہت سے دوسروں نے، ابن عیینہ، القطان اور شعبہ نے روایت کیا ہے۔ مالک نے اسے ابن شہاب سے روایت کیا ہے، اور یہی تمہارے لیے کافی ہے! باجی (2) نے کہا: ان کے علاوہ کسی اور نے ان سے روایت نہیں کی، اور عثمان بن عفان نے اس پر عمل کیا۔

ابو عمر (3) نے کہا: انہوں نے اس عورت کی عدت کے بارے میں فیصلہ دیا جس کا شوہر فوت ہو گیا ہو کہ وہ اپنے گھر میں عدت گزارے، اور یہ حجاز اور عراق کے علماء کے ہاں ایک معروف اور مشہور حدیث ہے کہ جس عورت کا شوہر فوت ہو جائے اس پر لازم ہے کہ وہ اپنے گھر میں عدت گزارے اور اس سے باہر نہ نکلے، اور یہی حجاز، شام، عراق اور مصر کے مختلف شہروں کے فقہاء کی ایک جماعت کا قول ہے۔ داؤد اس رائے کے قائل تھے کہ جس عورت کا شوہر فوت ہو جائے (4) اس پر اپنے گھر میں عدت گزارنا لازم نہیں ہے اور وہ جہاں چاہے عدت گزار سکتی ہے، کیونکہ قرآن میں رہائش (سکنیٰ) کا حکم صرف طلاق یافتہ عورتوں کے لیے آیا ہے، اور ان کی دلیل یہ تھی کہ یہ مسئلہ اختلافی ہے۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث صرف ایک ایسی عورت سے مروی ہے جو علم کی حامل ہونے کے حوالے سے معروف نہیں ہے، اور رہائش کو لازم قرار دینا ایک شرعی حکم کو لازم کرنا ہے، اور احکام صرف اللہ کی کتاب کے نص، سنت یا اجماع ہی سے واجب ہوتے ہیں۔

ابو عمر نے کہا: جہاں تک سنت کا تعلق ہے، تو الحمد للہ وہ ثابت ہے، اور جہاں تک اجماع کا تعلق ہے، تو سنت کی موجودگی میں اس کی ضرورت نہیں رہتی؛ کیونکہ جب کسی مسئلہ میں اختلاف پیدا ہو جائے تو حجت اسی کے قول میں ہوتی ہے جس کی تائید سنت کرتی ہو، اور اللہ ہی توفیق

دینے والا ہے۔ حضرت علی، ابن عباس، جابر اور عائشہ رضی اللہ عنہم سے بھی داؤد کے قول جیسی بات مروی ہے، اور یہی جابر بن زید، عطا اور حسن بصری (5) کا قول ہے۔

ابن عباس (6) نے کہا: اللہ تعالیٰ نے صرف یہ فرمایا ہے: ﴿يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾ (وہ چار مہینے اور دس [دن] انتظار کریں)، اور یہ نہیں فرمایا کہ "اپنے گھروں میں عدت گزاریں"، لہٰذا وہ جہاں چاہے عدت گزارے۔ اور یہی ابو حنیفہ سے بھی مروی ہے۔

عبد الرزاق (7) نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں معمر نے زہری سے، انہوں نے عروہ سے روایت کرتے ہوئے بتایا کہ: وہ نکلی...

---

(١) نسخوں میں: وہب، جو کہ غلطی ہے، اور درستی المنتقیٰ ٤/١٣٤ سے کی گئی ہے، اور کلام وہیں سے ہے، اور وہیب کے طریق سے طحاوی نے شرح مشکل الآثار ٩/٢٨٠ میں اسے روایت کیا ہے۔ (٢) المنتقیٰ ٤/١٣٤ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (٣) التمہید ٢١/٣١ اور الاستذکار ١٨/١٨١ میں۔ (٤) لفظ: "زوجہا" (اس کا شوہر)، نسخہ (م) اور التمہید ٢١/٣١ سے۔ (٥) دیکھئے معالم السنن ٣/٢٨٧، اور الاستذکار ١٨/١٨٢۔ (٦) اسے عبد الرزاق نے روایت کیا (١٢٠٥١)۔ (٧) المصنف میں (١٢٠٥٤)۔

'Aishah took her sister Umm Kulthum—when her husband Talhah bin 'Ubaydullah was killed—to Mecca for 'Umrah, and she used to issue fatwas allowing a widow whose husband had died to go out during her waiting period ('Iddah). He said: Al-Thawri told us, from 'Ubaydullah bin 'Umar, that he heard Al-Qasim bin Muhammad say: People refused to accept that from her (1). He said: Ma'mar told us, from Al-Zuhri, who said: Those seeking leniency regarding the widow took the opinion of 'Aishah, while the people of piety and resolve took the opinion of Ibn 'Umar (2). And in Al-Muwatta (3): That 'Umar bin Al-Khattab used to turn back widows whose husbands had died from Al-Bayda, preventing them from Hajj. This was ijtihad from 'Umar (may Allah be pleased with him); because he considered that it was mandatory for a woman to remain in the house of her deceased husband, which is consistent with the Quran and Sunnah, so she is not allowed to go out for Hajj or 'Umrah until her waiting period is completed. Malik said: She is turned back as long as she has not entered into Ihram (4). Sixth: If the husband owned the residence; the wife has the right to spend her waiting period in it; this is the view of most jurists: Malik, Abu Hanifah, Al-Shafi'i, Ahmad, and others; due to the Hadith of Al-Furay'ah. Is it permissible to sell the house if it was owned by the deceased and the heirs wanted that? The majority of our scholars hold that it is permissible, provided that the woman's 'Iddah is respected. Ibn Al-Qasim said: Because she has more right to residence than the creditors. Muhammad bin 'Abd (5) Al-Hakam said: The sale is invalid; because she might have doubt [about pregnancy], thus extending her 'Iddah. The reasoning for Ibn Al-Qasim's view is that the norm is safety, and doubt is rare, and that does not affect the validity of contracts; so if the sale occurred with this condition and she then had doubt; Malik said in the book of Muhammad: She has more right to stay until the doubt is resolved, and we prefer that the buyer has the option to cancel the sale or proceed with it, without any recourse; because he entered the deal based on the usual 'Iddah, (1) Musannaf 'Abd al-Razzaq (12055). (2) Musannaf 'Abd al-Razzaq (12080). (3) 2/592. (4) See Al-Ishraf 4/275, and Al-Muntaqa 4/138. (5) His words: 'Abd, from (D), and Al-Muntaqa 4/134.

आयशा अपनी बहन उम्म कुलसुम को - जब उनके पति तल्हा बिन उबैदुल्लाह की हत्या कर दी गई थी - उमराह के लिए मक्का ले गईं, और वह विधवाओं को उनकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के दौरान बाहर जाने का फतवा दिया करती थीं। उन्होंने कहा: अल-थौरी ने हमें उबैदुल्लाह बिन उमर से बताया कि उन्होंने कासिम बिन मोहम्मद को यह कहते सुना: लोगों ने उनसे इस बात को मानने से इनकार कर दिया (1)। उन्होंने कहा: मा'मर ने अल-जुहरी से हमें बताया: जिन लोगों ने विधवाओं के मामले में रियायत (छूट) चाही उन्होंने आयशा की बात मान ली, और जो लोग परहेजगारी और दृढ़ संकल्प वाले थे उन्होंने इब्न उमर की बात मान ली (2)। और अल-मुवत्ता (3) में है: कि उमर इब्न अल-खत्ताब विधवाओं को अल-बैदा से वापस भेज दिया करते थे, उन्हें हज से रोकते थे। यह उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की ओर से इज्तिहाद था; क्योंकि उनका मानना था कि महिला का अपने दिवंगत पति के घर में रहना अनिवार्य है, जो कुरान और सुन्नत के अनुकूल है, इसलिए उसके लिए हज या उमराह के लिए जाना जायज़ नहीं है जब तक कि उसकी इद्दत समाप्त न हो जाए। मलिक ने कहा: वह वापस कर दी जाएगी जब तक उसने एहराम न बांधा हो (4)। छठा: यदि पति निवास स्थान का मालिक था; तो पत्नी को उसमें इद्दत गुज़ारने का अधिकार है; और अधिकांश न्यायविदों का यही मत है: मलिक, अबू हनीफा, अल-शाफ़ई, अहमद और अन्य; फुरैया की हदीस के कारण। क्या घर बेचना जायज़ है यदि वह मृतक के स्वामित्व में था और वारिस ऐसा चाहते थे? हमारे अधिकांश साथियों का मत है कि यह जायज़ है, बशर्ते महिला की इद्दत का ध्यान रखा जाए। इब्न अल-कासिम ने कहा: क्योंकि उसे लेनदारों की तुलना में रहने का अधिक अधिकार है। मोहम्मद बिन अब्द (5) अल-हकम ने कहा: बिक्री अमान्य है; क्योंकि उसे संदेह (गर्भावस्था के बारे में) हो सकता है, जिससे उसकी इद्दत बढ़ सकती है। इब्न अल-कासिम के तर्क का आधार यह है कि सामान्यतः सुरक्षा ही रहती है, और संदेह दुर्लभ है, और यह अनुबंधों की वैधता को प्रभावित नहीं करता है। यदि इस शर्त के साथ बिक्री हुई और फिर उसे संदेह हुआ; तो मलिक ने मोहम्मद की पुस्तक में कहा: उसे संदेह दूर होने तक रहने का अधिक अधिकार है, और हम पसंद करते हैं कि खरीदार के पास बिक्री रद्द करने या उसे जारी रखने का विकल्प हो, और वह कुछ भी वापस नहीं पाएगा; क्योंकि उसने सामान्य इद्दत के आधार पर सौदा किया था... (1) मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक (12055)। (2) मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक (12080)। (3) 592/2। (4) अल-इशराफ 4/275, और अल-मुंतका 4/138 देखें। (5) उनके शब्द: अब्द, (द) से, और अल-मुंतका 4/134।

عائشہ رضی اللہ عنہا اپنی بہن ام کلثوم کو - جب ان کے شوہر طلحہ بن عبید اللہ شہید کر دیے گئے - عمرہ کے لیے مکہ لے گئیں، اور وہ بیوہ عورت کو اس کی عدت کے دوران باہر نکلنے کا فتویٰ دیا کرتی تھیں۔ کہا: ہمیں ثوری نے عبید اللہ بن عمر سے بیان کیا کہ انہوں نے قاسم بن محمد کو کہتے سنا: لوگوں نے ان کی یہ بات ماننے سے انکار کر دیا (1)۔ کہا: ہمیں معمر نے زہری سے بیان کیا، انہوں نے کہا: رخصت (رعایت) چاہنے والوں نے بیوہ کے معاملے میں عائشہ رضی اللہ عنہا کے قول کو اختیار کیا، اور تقویٰ اور عزم والوں نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کے قول کو اختیار کیا (2)۔ اور مؤطا (3) میں ہے: کہ عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ بیوہ عورتوں کو مقامِ بیداء سے واپس بھیج دیتے تھے اور انہیں حج سے روکتے تھے۔ یہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی طرف سے اجتہاد تھا؛ کیونکہ ان کی رائے میں بیوہ عورت کا اپنے شوہر کے گھر میں رہنا اس پر لازم تھا، اور یہی قرآن و سنت کا تقاضا ہے، چنانچہ اس کے لیے حج یا عمرہ پر جانا جائز نہیں جب تک اس کی عدت پوری نہ ہو جائے۔ امام مالک نے فرمایا: وہ واپس لوٹائی جائے گی جب تک اس نے احرام نہ باندھا ہو (4)۔ چھٹا مسئلہ: اگر شوہر مکان کا مالک ہو؛ تو بیوی کے لیے اس میں عدت گزارنا لازم ہے؛ اور اسی پر اکثر فقہاء ہیں: مالک، ابو حنیفہ، شافعی، احمد اور دیگر؛ حدیثِ فریعہ کی بنا پر۔ اور کیا گھر بیچنا جائز ہے اگر وہ متوفی کی ملکیت ہو اور ورثاء ایسا چاہیں؟ تو ہمارے اصحاب کی اکثریت کی رائے یہ ہے کہ یہ جائز ہے، اور اس میں عورت کی عدت کی شرط ہوگی۔ ابن القاسم نے کہا: کیونکہ وہ قرض خواہوں کی نسبت رہائش کی زیادہ حقدار ہے۔ اور محمد بن عبد (5) الحکم نے کہا: بیع (فروخت) فاسد ہے؛ کیونکہ اسے شبہ ہو سکتا ہے تو اس کی عدت طویل ہو جائے گی۔ ابن القاسم کے قول کی وجہ یہ ہے کہ غالب حالت سلامتی کی ہوتی ہے، اور

شبہ شاذ و نادر ہے، اور یہ عقد (معاہدے) کے فساد پر اثر انداز نہیں ہوتا؛ چنانچہ اگر اس شرط پر بیع ہوئی پھر اسے شبہ ہو گیا؛ تو امام مالک نے کتاب محمد میں فرمایا: وہ شبہ ختم ہونے تک وہاں رہنے کی زیادہ حقدار ہے، اور ہمیں یہ پسند ہے کہ خریدار کو بیع ختم کرنے یا اسے برقرار رکھنے کا اختیار ہو، اور وہ کسی چیز کا مطالبہ نہ کرے؛ کیونکہ وہ معمول کی عدت پر داخل ہوا تھا... (1) مصنف عبد الرزاق (12055)۔ (2) مصنف عبد الرزاق (12080)۔ (3) 592/2۔ (4) دیکھئے الاشراف 4/ 275، اور المنتقی 4/ 138۔ (5) ان کا قول: عبد، (د) سے، اور المنتقی 4/ 134۔

Surah Al-Baqarah: Verse 234 132

If the sale occurred on the condition of the removal of doubt, it would be invalid. Sahnun said: There is no argument for the buyer even if the doubt persists for five years; because he entered into the 'Iddah (waiting period), and the 'Iddah can be five years, and something like this was narrated by Abu Zayd from Ibn al-Qasim(1).

Seventh: If the husband had the right of residence without ownership of the property, then she has the right of residence during the 'Iddah period, contrary to Abu Hanifa and al-Shafi'i; because of the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) to Furay'ah - knowing that her husband did not own the property -: "Stay in your house until the prescribed term reaches its end." It is not said: the house was hers, that is why he said to her: "Stay in your house," for Ma'mar narrated from al-Zuhri that she mentioned to the Prophet (peace and blessings be upon him) that her husband was killed, and that he left her in a residence that was not hers and she asked his permission, and mentioned the hadith. For us, in terms of meaning, he left a house whose residence he owned as a property with no obligation upon him; so the wife must observe her 'Iddah in it, just as if he owned the property itself(2).

Eighth: This is if he had paid the rent, but if he had not paid the rent; what is in al-Mudawwanah(3) is: there is no residence for her from the deceased's estate even if he was wealthy, because her right only relates to what he owns of residence as full ownership, and what has not been paid for is not fully owned, rather he owned the compensation in his hand, and the wife has no right in that except through inheritance, not residence; because that is money, not residence. Muhammad narrated from Malik that the rent is obligatory upon the deceased's estate(4).

Ninth: His saying (peace and blessings be upon him) to Furay'ah: "Stay in your house until the prescribed term reaches its end" possibly means he commanded her so because her husband had paid the rent for the residence, or he was housed there until his death, or the owners of the house allowed her to stay for 'Iddah with or without rent(5), or whatever God Almighty willed from what he saw that staying was obligatory for her until her 'Iddah expired(6).

(1) Al-Muntaqa 4/ 134-135. (2) Al-Muntaqa 4/ 135, and the hadith is via Ma'mar, narrated by Abd al-Razzaq (12073), and Ibn Abi Asim in Al-Ahad wal-Mathani (3330). It was previously mentioned at the fifth issue. (3) 2/ 475. (4) Al-Muntaqa 4/ 135. (5) In (m): other than. (6) Al-Muntaqa 4/ 136.

सूरह अल-बकरा: आयत 234 132

यदि बिक्री संदेह को दूर करने की शर्त पर हुई होती, तो वह अमान्य होती। सहनून ने कहा: खरीदार के लिए कोई तर्क नहीं है भले ही संदेह पांच साल तक बना रहे; क्योंकि वह 'इद्दत' (प्रतीक्षा अवधि) में शामिल हो गया, और 'इद्दत' पांच साल की हो सकती है, और इसी तरह की बात अबू जैद ने इब्न अल-कासिम (1) से वर्णित की है।

सातवाँ: यदि पति के पास संपत्ति के स्वामित्व के बिना निवास का अधिकार था, तो उसे 'इद्दत' की अवधि के दौरान निवास का अधिकार है, अबू हनीफा और अल-शाफी के विपरीत; क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने फुरैया से कहा था - यह जानते हुए कि उनके पति के पास निवास का स्वामित्व नहीं था -: "अपने घर में रहो जब तक कि निर्धारित अवधि अपने अंत तक न पहुँच जाए।" यह नहीं कहा जाता है: घर उसका था, इसीलिए उन्होंने उससे कहा: "अपने घर में रहो," क्योंकि मा'मार ने अल-जुहरी से वर्णित किया कि उन्होंने पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) से उल्लेख किया कि उनके पति की हत्या कर दी गई थी, और उन्होंने उन्हें एक ऐसे निवास में छोड़ दिया जो उनका नहीं था और उन्होंने उनकी अनुमति मांगी, और हदीस का उल्लेख किया। हमारे लिए, अर्थ के संदर्भ में, उन्होंने एक ऐसा घर छोड़ा जिसका निवास उनके पास एक संपत्ति के रूप में था, जिस पर उनकी कोई जिम्मेदारी नहीं थी; इसलिए पत्नी को उसी में अपनी 'इद्दत' पूरी करनी चाहिए, जैसे कि वह स्वयं संपत्ति का स्वामी होता (2)।

आठवाँ: और यह तब है जब उसने किराया चुका दिया हो, लेकिन यदि उसने किराया नहीं चुकाया था; तो अल-मुदव्वना (3) में जो है वह यह है: मृतक की संपत्ति में उसके लिए कोई निवास नहीं है भले ही वह समृद्ध हो, क्योंकि उसका अधिकार केवल उस निवास से संबंधित है जो पूर्ण स्वामित्व के रूप में उसके पास है, और जिसका भुगतान नहीं किया गया है वह पूर्ण स्वामित्व में नहीं है, बल्कि उसके पास मौजूद मुआवजे का स्वामित्व है, और पत्नी का उसमें विरासत के अलावा कोई अधिकार नहीं है, निवास का नहीं; क्योंकि वह धन है, निवास नहीं। मुहम्मद ने मालिक से वर्णित किया कि किराया मृतक की संपत्ति पर अनिवार्य है (4)।

नौवाँ: फुरैया से उनका (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहना: "अपने घर में रहो जब तक कि निर्धारित अवधि अपने अंत तक न पहुँच जाए" संभवतः इसका अर्थ है कि उन्होंने उसे ऐसा करने का आदेश इसलिए दिया क्योंकि उसके पति ने निवास का किराया चुका दिया था, या वह अपनी मृत्यु

तक वहां ठहराया गया था, या घर के मालिकों ने उसे किराए के साथ या बिना किराए के'इद्दत' के लिए वहां रहने की अनुमति दी थी (5), या जो कुछ भी ईश्वर सर्वशक्तिमान ने चाहा, जो उन्होंने देखा कि उसकी 'इद्दत' पूरी होने तक वहां रहना उसके लिए अनिवार्य था (6)।

(1) अल-मुंतका 4/ 134-135। (2) अल-मुंतका 4/ 135, और हदीस मा'मार के माध्यम से है, जिसे अब्द अल-रज्जाक (12073) और इब्न अबी आसिम ने अल-अहाद वल-मथानी (3330) में संकलित किया है। इसका उल्लेख पहले पांचवें मसले में किया जा चुका है। (3) 2/ 475। (4) अल-मुंतका 4/ 135। (5) (m) में: 'अन्य'। (6) अल-मुंतका 4/ 136।

سورة البقرہ: آیت 234 132

اگر بیع (خرید و فروخت) شبہ دور کرنے کی شرط پر واقع ہوئی تو وہ فاسد ہوگی۔ سحنون نے کہا: خریدار کے لیے کوئی دلیل نہیں ہے اگرچہ شبہ پانچ سال تک دراز ہو جائے؛ کیونکہ وہ عدت پر داخل ہوا، اور عدت پانچ سال بھی ہو سکتی ہے، اور اسی طرح ابو زید نے ابن القاسم (1) سے روایت کیا ہے۔

ساتواں: اگر شوہر کے لیے ملکیت کے بغیر صرف رہائش کا حق تھا، تو عورت کے لیے عدت کی مدت میں وہاں رہائش کا حق ہے، امام ابو حنیفہ اور امام شافعی کے برعکس؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے فریعہ سے فرمایا تھا - حالانکہ آپ جانتے تھے کہ ان کا شوہر مکان کا مالک نہیں ہے -: «اپنے گھر میں ٹھہری رہو جب تک کہ مقررہ مدت (عدت) پوری نہ ہو جائے»۔ یہ نہیں کہا جائے گا کہ: وہ گھر ان کا تھا، اس لیے آپ نے ان سے فرمایا: «اپنے گھر میں ٹھہری رہو»، کیونکہ معمر نے زہری سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے نبی ﷺ سے ذکر کیا کہ ان کا شوہر قتل کر دیا گیا، اور اس نے انہیں ایک ایسی رہائش گاہ میں چھوڑا جو ان کی نہیں تھی اور انہوں نے آپ سے اجازت چاہی، اور حدیث ذکر کی۔ ہمارے نزدیک معنی کے لحاظ سے یہ ہے کہ اس نے ایسا گھر چھوڑا جس کی سکونت کا وہ مالک تھا جس پر اس کی کوئی ذمہ داری نہیں تھی؛ لہٰذا بیوی پر لازم ہے کہ اسی میں عدت گزارے، اس کی اصل یہ ہے کہ جب وہ مکان کی ملکیت رکھتا ہو (2)۔

آٹھواں: اور یہ اس صورت میں ہے جب اس نے کرایہ ادا کر دیا ہو، لیکن اگر اس نے کرایہ ادا نہیں کیا تھا؛ تو المدونہ (3) میں جو ہے وہ یہ ہے: میت کے مال میں اس کے لیے سکنی (رہائش) نہیں ہے اگرچہ وہ مالدار ہو، کیونکہ اس کا حق صرف اسی رہائش سے متعلق ہوتا ہے جس کا شوہر مکمل مالک ہو، اور جس کا عوض (قیمت/کرایہ) ادا نہ ہوا ہو وہ اس کا مکمل مالک نہیں ہوتا، بلکہ

وہ اس عوض کا مالک ہوتا ہے جو اس کے ہاتھ میں ہے، اور بیوی کا اس میں وراثت کے علاوہ کوئی حق نہیں، سکنی کا نہیں؛ کیونکہ وہ مال ہے، سکنی نہیں۔ اور محمد نے امام مالک سے روایت کیا کہ کرایہ میت کے مال میں لازم ہے (4)۔

نواں: آپ ﷺ کا فریعہ سے یہ فرمانا: «اپنے گھر میں ٹھہری رہو یہاں تک کہ مقررہ مدت پوری ہو جائے» کا احتمال یہ ہے کہ آپ نے انہیں اس کا حکم اس لیے دیا کہ ان کا شوہر مکان کا کرایہ ادا کر چکا تھا، یا وہ اپنی وفات تک وہاں ٹھہرائے گئے تھے، یا مکان والوں نے انہیں کرایہ کے ساتھ یا بغیر کرایہ (5) عدت گزارنے کی اجازت دی تھی، یا اللہ تعالیٰ نے جو چاہا اس میں سے جس کے ذریعے آپ نے دیکھا کہ وہاں قیام ان کے لیے لازم ہے یہاں تک کہ ان کی عدت گزر جائے (6)۔

(1) المنتقى 4/ 134-135۔ (2) المنتقى 4/ 135، اور حدیث معمر کے واسطے سے ہے جسے عبد الرزاق (12073) اور ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (3330) میں روایت کیا ہے۔ اور اس کا ذکر پانچویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (3) 2/ 475۔ (4) المنتقى 4/ 135۔ (5) (م) میں: غیر۔ (6) المنتقى 4/ 136۔

١٣٣

Surat al-Baqarah: Verse 234

Tenth: They differed regarding a woman who receives the news of her husband's death while she is in a house other than her husband's house. Malik bin Anas ordered her to return to her dwelling and place of residence, and this was narrated from Umar bin Abdul Aziz, may Allah be pleased with him. Said bin al-Musayyib and al-Nakha'i said: She observes the waiting period ('iddah) wherever the news reached her, and she does not leave it until the 'iddah expires. Ibn al-Mundhir (1) said: Malik's opinion is correct, unless her husband moved her to a place, in which case she remains in that place.

Eleventh: It is permissible for her to go out for her needs from the time people go out in the morning until the time they settle down after nightfall ('atama), but she must not spend the night anywhere except in that house.

In al-Bukhari and Muslim, on the authority of Umm 'Atiyya, the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "A woman should not mourn for a deceased person for more than three days, except for her husband for four months and ten days. She should not wear dyed clothes except for 'asb' garments (Yemeni cloaks), she should not wear kohl, and she should not touch perfume except when she becomes pure [after menstruation], a small piece of 'qust' or 'adhfar' (types of incense)." (2).

And in the hadith of Umm Habiba: "It is not lawful for a woman who believes in Allah and the Last Day to mourn for a deceased person for more than three days, except for her husband for four months and ten days." Hadith (3).

Mourning (Ihdad): A woman's abandonment of all adornment, including clothing, perfume, jewelry, kohl, and henna dyeing, as long as she is in her 'iddah; because adornment invites suitors, so she was forbidden from that to block the means [to sin] and to protect the sanctities of Allah Almighty from being violated. A woman oiling her head with oil or sesame oil is not considered perfume. It is said: a mourning woman (haadd or muhidd). Al-Asma'i said:

(1) In al-Ishraf 4/275, and what precedes it is from there. (2) Sahih al-Bukhari (5342), and Sahih Muslim (938) (66), 2/1127, and it is with Ahmad (27304). His saying: 'thawb asb': they are Yemeni striped garments whose yarn is tied, meaning gathered and tightened, then dyed and woven. It was said: they are striped garments, and 'asb' means twisting, and 'al-assab' is the spinner. So the prohibition for the woman in

waiting period is against what was dyed after weaving. Al-Nihayah (asb). His saying: 'nubdha': a piece, Al-Nihayah (nabdh). 'Qust': a type of perfume, and it was said: it is aloeswood (oud). 'Qust' is a well-known medicinal substance with a good scent, used for fumigation by women in postpartum and menstruation. Al-Nihayah (qust). His saying: 'adhfar': a kind of perfume with no singular form from its own word, and it was said: its singular is 'thufr'. It was said: it is a type of black perfume, a piece of which resembles a fingernail. Al-Nihayah (thufr). (3) Narrated by Ahmad (26765), al-Bukhari (5339), and Muslim (1486) and the wording is his.

१३३

सूरह अल-बक़रह: आयत २३४

दसवां: वे उस महिला के बारे में असहमत थे जिसे अपने पति की मृत्यु का समाचार तब मिलता है जब वह अपने पति के घर के अलावा किसी और घर में होती है। मलिक बिन अनस ने उसे अपने निवास और निवास स्थान पर लौटने का आदेश दिया, और यह उमर बिन अब्दुल अजीज (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित है। सईद बिन अल-मुसय्यिब और अल-नखई ने कहा: वह अपनी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) वहीं मनाएगी जहाँ उसे समाचार मिला, और वह उसे तब तक नहीं छोड़ेगी जब तक कि इद्दत समाप्त न हो जाए। इब्न अल-मुन्ज़िर (१) ने कहा: मलिक की बात सही है, सिवाय इसके कि यदि उसके पति ने उसे किसी स्थान पर स्थानांतरित कर दिया हो, तो वह उसी स्थान पर रहेगी।

ग्यारहवां: उसके लिए जायज़ है कि वह सुबह के समय लोगों के बाहर निकलने से लेकर रात के सन्नाटे (अतमा) के बाद उनके बसने के समय तक अपनी ज़रूरतों के लिए बाहर निकले, लेकिन वह उस घर के अलावा कहीं और रात नहीं बिताएगी।

अल-बुखारी और मुस्लिम में उम्मे अतिया के हवाले से है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "कोई भी महिला किसी मृतक पर तीन दिन से अधिक शोक न मनाए, सिवाय अपने पति के, जिसके लिए वह चार महीने और दस दिन शोक मनाएगी। वह रंगे हुए कपड़े नहीं पहनेगी, सिवाय 'असब' के कपड़ों (यमनी चादरें) के, वह सुरमा नहीं लगाएगी, और वह इत्र को हाथ नहीं लगाएगी सिवाय तब जब वह [माहवारी के बाद] शुद्ध हो जाए, 'क़ुस्त' या 'अज़फ़ार' (सुगंधित चीज़ों के प्रकार) का एक छोटा टुकड़ा।" (२)।

और उम्मे हबीबा की हदीस में: "किसी भी महिला के लिए जो अल्लाह और परलोक के दिन पर ईमान रखती है, यह जायज़ नहीं है कि वह किसी मृतक पर तीन दिन से अधिक शोक मनाए, सिवाय अपने पति के लिए चार महीने और दस दिन।" हदीस (३)।

शोक (इहदाद): एक महिला का अपनी इद्दत के दौरान कपड़े, इत्र, गहने, सुरमा और मेंहदी लगाने सहित सभी सजावट को छोड़ देना; क्योंकि सजावट पुरुषों को आकर्षित करती है, इसलिए उसे ज़रियों को रोकने और अल्लाह के पवित्र नियमों के उल्लंघन से बचाने के लिए इससे मना किया गया है। महिला का अपने सिर में तेल या तिल का तेल लगाना इत्र की श्रेणी में नहीं आता। कहा जाता है: शोक मनाने वाली महिला (हाद्द या मुहिद्द)। अल-असमई ने कहा:

(१) अल-इशराफ ४/२७५ में, और उससे पहले का भी वहीं से है। (२) सहीह अल-बुखारी (५३४२), और सहीह मुस्लिम (९३८) (६६), २/११२७, और यह अहमद (२७३०४) के पास है। उनका कहना: 'असब' का कपड़ा: ये यमनी धारीदार चादरें हैं जिनके सूत को बांधा जाता है, यानी इकट्ठा किया जाता है और कसा जाता है, फिर रंगा और बुना जाता है। कहा गया: वे धारीदार चादरें हैं, और 'असब' का अर्थ है ऐंठना, और 'अल-अस्साब' कातने वाला है। तो इद्दत वाली महिला के लिए उस चीज़ की मनाही है जो बुनाई के बाद रंगी गई हो। अल-निहाया (असब)। उनका कहना: 'नुब्ज़ा': एक टुकड़ा, अल-निहाया (नब्ज़)। 'क़ुस्त': एक प्रकार का इत्र, और कहा गया: यह ऊद (अगरु) है। 'क़ुस्त' दवाओं में एक प्रसिद्ध सुगंधित पदार्थ है, जिससे प्रसव और मासिक धर्म वाली महिलाएँ धूनी लेती हैं। अल-निहाया (क़ुस्त)। उनका कहना: 'अज़फ़ार': एक प्रकार का इत्र जिसका अपने शब्द से कोई एकवचन नहीं है, और कहा गया: इसका एकवचन 'थुफ़्र' है। कहा गया: यह काले रंग के इत्र की एक चीज़ है, जिसका टुकड़ा नाखून के समान होता है। अल-निहाया (थुफ़्र)। (३) अहमद (२६७६५), बुखारी (५३३९), और मुस्लिम (१४८६) द्वारा वर्णित है और शब्द उन्हीं के हैं।

١٣٣

سورة البقرہ: آیت ٢٣٤

دسویں: انہوں نے اس عورت کے بارے میں اختلاف کیا جسے اپنے شوہر کی وفات کی خبر اس وقت ملے جب وہ اپنے شوہر کے گھر کے علاوہ کسی اور گھر میں ہو۔ چنانچہ مالک بن انس نے اسے اپنے گھر اور ٹھکانے کی طرف لوٹنے کا حکم دیا، اور یہ عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔ سعید بن المسیب اور النخعی نے کہا: وہ وہیں عدت گزارے گی جہاں اسے خبر ملی، اور وہاں سے نہیں ہٹے گی جب تک کہ عدت گزر نہ جائے۔ ابن المنذر (١) نے کہا: مالک کا قول صحیح ہے، الا یہ کہ اس کے شوہر نے اسے کسی جگہ منتقل کیا ہو، تو وہ اسی جگہ قیام کرے گی۔

گیارہویں: اس کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنی ضروریات کے لیے صبح کے وقت لوگوں کے نکلنے سے لے کر عشاء (عتمہ) کے بعد ان کے سکون کے وقت تک باہر نکلے، لیکن وہ اس گھر کے علاوہ کہیں رات نہیں گزارے گی۔

اور بخاری و مسلم میں ام عطیہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی عورت کسی میت پر تین دن سے زیادہ سوگ نہ منائے، سوائے اپنے شوہر کے کہ اس پر چار ماہ دس دن (سوگ منائے گی)، اور وہ رنگا ہوا لباس نہ پہنے سوائے 'عصب' کے لباس (یمنی چادریں) کے، اور نہ وہ سرمہ لگائے، اور نہ خوشبو کو ہاتھ لگائے سوائے اس کے کہ جب وہ (حیض سے) پاک ہو جائے تو 'قسط' یا 'اظفار' (بخور کی قسمیں) کا ایک ٹکڑا (استعمال کر لے)۔" (٢)۔

اور ام حبیبہ کی حدیث میں ہے: "اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھنے والی کسی عورت کے لیے یہ حلال نہیں ہے کہ وہ کسی میت پر تین دن سے زیادہ سوگ منائے، سوائے اپنے شوہر کے کہ اس پر چار ماہ دس دن (سوگ منائے)۔" حدیث (۳)۔

احداد (سوگ): عورت کا اپنی عدت کے دوران لباس، خوشبو، زیور، سرمہ اور مہندی وغیرہ تمام زینت کو چھوڑ دینا؛ کیونکہ زینت نکاح کی ترغیب دیتی ہے، چنانچہ اسے ذرائع کو بند کرنے اور اللہ تعالیٰ کی حرمتوں کو پامال ہونے سے بچانے کے لیے اس سے روکا گیا ہے۔ اور عورت کا اپنے سر میں زیتون یا تل کا تیل لگانا خوشبو میں شمار نہیں ہوتا۔ کہا جاتا ہے: عورت حادّ اور مُحِدّ (سوگ منانے والی)۔ اصمعی نے کہا:

(۱) الاشراف ۴/۲۷۵ میں، اور اس سے پہلے کا کلام بھی وہیں سے ہے۔ (۲) صحیح بخاری (۵۳۴۲)، اور صحیح مسلم (۹۳۸) (۶۶)، ۲/۱۱۲۷، اور یہ احمد (۲۷۳۰۴) کے ہاں ہے۔ ان کا قول: ثوب عصب: یہ یمنی چادریں ہیں جن کا سوت باندھ دیا جاتا ہے، یعنی جمع کر کے کس دیا جاتا ہے، پھر اسے رنگا اور بنا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: یہ دھاری دار چادریں ہیں، اور العصب: مروڑنا، اور العصاب سوت کاتنے والا۔ تو عدت گزارنے والی عورت کے لیے ممانعت اس چیز سے ہے جو بننے کے بعد رنگی گئی ہو۔ النہایہ (عصب)۔ اور ان کا قول: نبذہ: ٹکڑا، النہایہ (نبذ)۔ اور قسط: خوشبو کی ایک قسم، اور کہا گیا: یہ عود ہے۔ اور قسط: دواؤں میں ایک معروف خوشبو دار مادہ ہے، جس کی دھونی نفاس اور حیض والی عورتیں لیتی ہیں۔ النہایہ (قسط)۔ اور ان کا قول: اظفار: خوشبو کی ایک قسم جس کا اپنے لفظ سے کوئی واحد نہیں، اور کہا گیا: اس کا واحد ظفر ہے۔ اور کہا گیا: یہ سیاہ رنگ کے عطر کی ایک چیز ہے، جس کا ٹکڑا ناخن کے مشابہ ہوتا ہے۔ النہایہ (ظفر)۔ (۳) اسے احمد (۲۶۷۶۵)، بخاری (۵۳۳۹)، اور مسلم (۱۴۸۶) نے روایت کیا اور الفاظ انہی کے ہیں۔

١٣٤ Surah Al-Baqarah: Verse 234

...and we do not know "haddatha" (1). And the subject of "it is not permissible" is the infinitive that can be formed from "tahidu" with the intended "an", as if he said: mourning (2).

Twelfth: His description, peace and blessings be upon him, of the woman as having faith (Iman) indicates the validity of one of the two opinions we have regarding a woman of the People of the Book (Kitabiyyah) whose husband has died, that there is no mourning period (ihdad) for her. This is the opinion of Ibn Kinanah and Ibn Nafi', and was narrated by Ashhab from Malik, and Abu Hanifah and Ibn al-Mundhir said it (3). Ibn al-Qasim narrated from him that mourning is required of her just like a Muslim woman; and this was said by Al-Layth, Al-Shafi'i, Abu Thawr, and the general body of our companions, because it is one of the rulings of the waiting period ('iddah), so it is binding on a Kitabiyyah married to a Muslim just as the requirement for housing and 'iddah is binding (4).

Thirteenth: In his saying, peace and blessings be upon him: "more than three [days] except for a husband," there is evidence for the prohibition of Muslim women mourning for anyone other than their husbands for more than three days, and the permissibility of mourning for them for three days starting from the night they encounter until the end of the third; if her close relative dies during the remainder of a day or night, she cancels it and counts from the following night (5).

Fourteenth: This Hadith, by virtue of its general nature, covers all wives whose husbands have died, including female slaves (imaa'), free women, adults, and minors; and this is the position of the majority (6). Abu Hanifah went to the view that there is no mourning for a slave woman or a minor girl (7), as related from him by Judge Abu Al-Walid Al-Baji (8). Ibn al-Mundhir said (9): As for the wife who is a slave, she is included among the wives and in the generality of the reports, and this is the opinion of Malik, Al-Shafi'i, Abu Thawr, and the people of opinion (Ashab al-Ra'y).

---

(1) See Al-Muntaqa 144/5. (2) Al-Mufhim 283/4. (3) In Al-Ishraf 294/4. (4) See Al-Mufhim 283/4, and Ikmal Al-Mu'allim 67/5. (5) Al-Mufhim 284/4. (6) In (M): The majority of scholars. (7) Al-Mufhim 284/4, and see Al-Ishraf 295/4, and Al-Istidhkar 18/220. (8) In Al-Muntaqa 145/4. (9) In Al-Ishraf 295/4.

१३४ सूरह अल-बकरा: आयत २३४

...और हमें "हद्दसा" (१) का पता नहीं है। और "ला याहिल्लू" (यह हलाल नहीं है) का कर्ता वह संज्ञा है जो अभीष्ट "अन" के साथ "तहीदु" से बनाई जा सकती है, जैसे कि उन्होंने कहा हो: शोक मनाना (इहदाद) (२)।

बारहवाँ: उनका वर्णन, शांति और आशीर्वाद उन पर हों, कि महिला विश्वास (ईमान) रखती है, हमारे यहाँ उन दो मतों में से एक की वैधता को इंगित करता है जो किताबिया (अहले किताब की महिला) के बारे में हैं जिसके पति की मृत्यु हो गई हो, कि उस पर कोई शोक की अवधि (इहदाद) नहीं है। यह इब्न किनाना और इब्न नफी का मत है, और इसे अशहब ने मालिक से वर्णित किया है, और यही बात अबू हनीफा और इब्न अल-मुन्ज़िर ने कही है (३)। इब्न अल-कासिम ने उनसे वर्णित किया कि उस पर एक मुस्लिम महिला की तरह शोक मनाना अनिवार्य है; और यही बात अल-लैथ, अल-शाफ़ई, अबू थौर और हमारे साथियों के आम लोगों ने कही है, क्योंकि यह 'इद्दत' के नियमों में से एक है, इसलिए एक मुस्लिम से विवाहित किताबिया के लिए यह वैसे ही अनिवार्य है जैसे आवास और 'इद्दत' का पालन करना (४)।

तेरहवाँ: उनके इस कथन में, शांति और आशीर्वाद उन पर हों: "तीन [दिनों] से अधिक नहीं, सिवाय पति के" मुस्लिम महिलाओं के लिए अपने पतियों के अलावा किसी और के लिए तीन दिनों से अधिक शोक मनाने के निषेध का प्रमाण है, और उन पर तीन दिनों तक शोक मनाने की अनुमति है जो उस रात से शुरू होती है जिसका वे सामना करती हैं और तीसरे दिन के अंत तक रहती है; यदि उसका कोई करीबी रिश्तेदार दिन या रात के शेष समय में मर जाता है, तो वह उसे रद्द कर देती है और अगली रात से गिनती करती है (५)।

चौदहवाँ: यह हदीस, अपनी व्यापक प्रकृति के आधार पर, उन सभी पत्नियों को शामिल करती है जिनके पतियों की मृत्यु हो गई है, जिसमें दासियाँ (इमा), स्वतंत्र महिलाएँ, वयस्क और नाबालिग शामिल हैं; और यही बहुमत (जमहूर) का मत है (६)। अबू हनीफा का विचार था कि किसी दासी या नाबालिग लड़की के लिए शोक मनाना नहीं है (७), जैसा कि काजी अबू अल-वलीद अल-बाजी ने उनसे उद्धृत किया है (८)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (९): जहाँ तक उस पत्नी का प्रश्न है जो दासी है, वह पत्नियों की श्रेणी में और सूचनाओं की व्यापकता में शामिल है, और यह मालिक, अल-शाफ़ई, अबू थौर और राय वालों (असहाब अल-राय) का मत है।

(१) देखें अल-मुंतका १४४/५। (२) अल-मुफ्हिम २८३/४। (३) अल-इशराफ २९४/४ में। (४) देखें अल-मुफ्हिम २८३/४, और इकमाल अल-मुअल्लिम ६७/५। (५) अल-मुफ्हिम २८४/४। (६) (म) में: विद्वानों का बहुमत। (७) अल-मुफ्हिम २८४/४, और देखें अल-इशराफ २९५/४, और अल-इस्तिज़कार १८/२२०। (८) अल-मुंतका १४५/४ में। (९) अल-इशराफ २९५/४ में।

١٣٤ سورہ البقرہ: آیت ٢٣٤

اور ہم نے «حدَّث» (١) کو نہیں جانا۔ اور «لا يحلُّ» (حلال نہیں ہے) کا فاعل وہ مصدر ہے جو مراد لیے گئے «أن» کے ساتھ «تحد» سے وضع کیا جا سکتا ہے، گویا کہ اس نے کہا: سوگ منانا (الإحداد) (٢)۔

بارہویں بات: آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا عورت کو ایمان کے ساتھ متصف کرنا اس بات کی دلیل ہے کہ ہمارے نزدیک ان دو اقوال میں سے ایک صحیح ہے جو ایسی کتابیہ عورت کے بارے میں ہے جس کا شوہر وفات پا جائے، کہ اس پر کوئی سوگ نہیں ہے۔ یہ ابن کنانہ اور ابن نافع کا قول ہے، اور اشہب نے اسے مالک سے روایت کیا ہے، اور یہی بات ابوحنیفہ اور ابن المنذر نے کہی ہے (٣)۔ ابن القاسم نے ان سے روایت کی ہے کہ اس پر مسلمہ عورت کی طرح سوگ واجب ہے؛ اور یہی لیث، شافعی، ابوثور اور ہمارے اصحاب کے عام طبقے نے کہا ہے، کیونکہ یہ عدت کے احکام میں سے ایک حکم ہے، چنانچہ ایک مسلمان کی کتابیہ بیوی پر یہ اسی طرح لازم ہے جیسے گھر میں رہنا اور عدت گزارنا لازم ہے (٤)۔

تیرہویں بات: آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس ارشاد میں کہ: "تین [دنوں] سے زیادہ نہیں سوائے شوہر کے"، مسلم خواتین کے لیے اپنے شوہروں کے علاوہ کسی پر تین دن سے زیادہ سوگ منانے کی ممانعت کی دلیل ہے، اور ان پر تین دن تک سوگ منانے کی اجازت ہے جو اس رات سے شروع ہوتا ہے جس کا وہ استقبال کرتی ہیں تیسرے کے آخر تک؛ چنانچہ اگر اس کا کوئی قریبی رشتہ دار دن یا رات کے بقیہ حصے میں فوت ہو جائے، تو وہ اسے شمار نہیں کرتی، اور آنے والی رات سے حساب کرتی ہے (٥)۔

چودہویں بات: یہ حدیث اپنے عموم کے لحاظ سے ان تمام بیویوں کو شامل ہے جن کے شوہر فوت ہو چکے ہوں، اس میں لونڈیاں، آزاد عورتیں، بڑی عمر کی اور چھوٹی عمر کی سب داخل ہیں؛ اور یہی جمہور کا مذہب ہے (٦)۔ ابوحنیفہ اس طرف گئے ہیں کہ نہ لونڈی پر سوگ ہے اور نہ ہی چھوٹی بچی پر (٧)، اسے ان سے قاضی ابو الولید الباجی نے نقل کیا ہے (٨)۔ ابن المنذر نے کہا (٩): رہی لونڈی جو بیوی ہو، تو وہ بیویوں کے گروہ میں اور خبروں کے عموم میں داخل ہے، اور یہی مالک، شافعی، ابوثور اور اصحاب الرائے کا قول ہے۔

---

(١) دیکھیے المنتقی ١٤٤/٥۔ (٢) المفہم ٢٨٣/٤۔ (٣) الإشراف ٢٩٤/٤ میں۔ (٤) دیکھیے المفہم ٢٨٣/٤، اور إكمال المعلم ٦٧/٥۔ (٥) المفہم ٢٨٤/٤۔ (٦) (م) میں: علما کا جمہور۔ (٧) المفہم ٢٨٤/٤، اور دیکھیے الإشراف ٢٩٥/٤، اور الاستذكار ١٨/ ٢٢٠۔ (٨) المنتقی ١٤٥/٤ میں۔ (٩) الإشراف ٢٩٥/٤ میں۔

135 Surah Al-Baqarah: Verse 234

I do not recall any disagreement on this, nor do I know them to differ that there is no mourning period (hidad)(1) for the mother of a child (umm al-walad) when her master dies; because she is not a wife, and the Hadiths only refer to wives. Al-Baji(2) said: If a young girl is among those who understand commands and prohibitions, and adheres to what is set for her, she is ordered to do so. If she does not understand any of that, she [observes hidad] due to her small age; Ibn Muzayn(3) narrated from Isa: Her family should keep her away from everything that an adult woman avoids, and that is mandatory for her. The evidence for the obligation of mourning for a young girl is what was narrated that a woman asked the Prophet ﷺ about a daughter of hers whose husband had died, and her eye was hurting, so she asked: Can I apply kohl to it(4)? The Prophet ﷺ said: «No.» twice or thrice; each time he said: «No», and he did not ask about her age. If the ruling differed between being young and old, he would have asked about her age to clarify the ruling, and delaying clarification in such a situation is not permissible. Also, everyone who is obligated to observe the waiting period (iddah) due to death is obligated to observe mourning like an adult woman(5). Fifteenth: Ibn al-Mundhir said: I do not know of any disagreement that henna (khidab) is included in the category of prohibited adornment(6). And they agreed that it is not permissible for her to wear dyed and safflower-dyed clothes, except for what is dyed black, for Urwah ibn al-Zubayr, Malik, and al-Shafi'i permitted it, while al-Zuhri disliked it(7). Al-Zuhri said: She should not wear 'asb clothes (Yemeni striped garments), which is contrary to the Hadith. In Al-Mudawwanah(8), Malik said: She should not wear thin Yemeni 'asb, but he was lenient regarding the thick kind. He said...

(1) In (M): "in mourning", which is a mistake; it appeared in (Z): "that mourning", and in (Kh) and (D): "no mourning", merging 'an' with 'la', and it is better here to separate them as in (Z), which is established. (2) In Al-Muntaqa 1/148, and what appears in brackets is from it. (3) He is Yahya bin Zakariya bin Ibrahim bin Muzayn, originally from Toledo, moved to Córdoba, narrated the Muwatta from Mutarrif bin Abdullah and others, described with virtue, memorization, and knowledge of the schools of Medina. He died in (259 AH). Al-Dibaj al-Mudhahhab 2/361, and Isa who narrated from him above is Ibn Dinar. (4) In (Kh) and (Z): "Shall I apply kohl to it", in (D): "That we apply kohl to it", and the word was not clear in (Z). (5) See Al-Muntaqa 1/145, the Hadith was narrated by Bukhari (5336), and Muslim (1488) from the Hadith of Umm Salama (may Allah be pleased with her) with this wording, and it is in Ahmad (26501)

similarly. (6) See Al-Iqna' 1/327. (7) Al-Ishraf 4/295, Al-Mufhim 4/289, and from it the author cited, and see Ikmal al-Mu'allim 5/74. (8) 2/431.

135 सूरा अल-बक़रह: आयत 234

मुझे इस बारे में किसी के बीच कोई मतभेद याद नहीं है, और न ही मैं उन्हें इस बात पर असहमत जानता हूँ कि जब स्वामी की मृत्यु हो जाए तो बच्चे की माँ (उम्म अल-वलद) के लिए कोई शोक अवधि (हिदाद)(1) नहीं है; क्योंकि वह पत्नी नहीं है, और हदीसें केवल पत्नियों के बारे में आई हैं। अल-बाजी(2) ने कहा: यदि छोटी बच्ची ऐसी है जो आदेश और निषेध को समझती है, और जो उसके लिए निर्धारित है उसका पालन करती है, तो उसे इसका आदेश दिया जाएगा। और यदि वह इनमें से कुछ भी नहीं समझती है, तो वह अपनी छोटी उम्र के कारण [शोक मनाएगी]; इब्न मुज़ैन(3) ने ईसा से रिवायत किया है: उसका परिवार उसे उन सभी चीजों से दूर रखेगा जिनसे एक वयस्क महिला बचती है, और यह उसके लिए अनिवार्य है। एक नाबालिग लड़की पर शोक की अनिवार्यता का प्रमाण वह है जो रिवायत किया गया है कि पैगंबर ﷺ से एक महिला ने अपनी बेटी के बारे में पूछा जिसका पति मर गया था, और उसकी आँख में तकलीफ थी, तो उसने पूछा: क्या मैं उसकी आँख में सुरमा लगा सकती हूँ(4)? पैगंबर ﷺ ने कहा: «नहीं।» दो या तीन बार; हर बार «नहीं» कहा, और उन्होंने उसकी उम्र के बारे में नहीं पूछा। यदि हुक्म छोटे और बड़े होने के आधार पर अलग होता, तो वे हुक्म स्पष्ट करने के लिए उसकी उम्र के बारे में पूछते, और ऐसी स्थिति में स्पष्टीकरण में देरी करना जायज नहीं है। साथ ही, जिस किसी पर मृत्यु के कारण इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) अनिवार्य है, उस पर वयस्क महिला की तरह शोक मनाना भी अनिवार्य है(5)। पंद्रहवीं बात: इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मुझे कोई मतभेद नहीं पता कि मेंहदी (खिज़ाब) उन वर्जित सजावटों की श्रेणी में आती है जिनसे मना किया गया है(6)। उन्होंने इस बात पर सहमति व्यक्त की कि उसके लिए रंगे हुए और केसरिया (सफ्लोवर) रंगे कपड़े पहनना जायज नहीं है, सिवाय काले रंग के, क्योंकि उरवाह इब्न अल-जुबैर, मलिक और अल-शाफ़ई ने इसकी अनुमति दी है, जबकि अल-जुहरी ने इसे नापसंद किया है(7)। अल-जुहरी ने कहा: वह 'असब' (एक प्रकार का यमनी धारीदार कपड़ा) का कपड़ा न पहने, जो हदीस के विपरीत है। अल-मुदव्वना(8) में मलिक ने कहा: वह पतला यमनी 'असब' न पहने, और मोटे कपड़े के मामले में रियायत दी। उन्होंने कहा...

(1) (म) में: "शोक में", जो कि एक गलती है; (ज़) में: "कि शोक", और (ख) और (द) में: "शोक नहीं", 'अन' को 'ला' में मिला दिया गया है, और यहाँ उन्हें अलग करना बेहतर है जैसा कि (ज़) में है, जो स्थापित है। (2) अल-मुंतक़ा 1/148 में, और जो ब्रैकेट में है वह इसी से है। (3) वह याह्या बिन ज़कारिया बिन इब्राहिम बिन मुज़ैन हैं, मूल रूप से टोलेडो से, कोर्डोबा चले गए, मुतअर्रिफ बिन

अब्दुल्ला और अन्य से मुवत्ता की रिवायत की, उन्हें गुण, स्मरण शक्ति और मदीना के विचारधाराओं के ज्ञान के लिए जाना जाता था। उनकी मृत्यु (259 हिजरी) में हुई। अल-दीबाज अल-मुधहब 2/361, और ईसा जिन्होंने ऊपर उनसे रिवायत की है, वे इब्न दीनार हैं। (4) (ख) और (ज़) में: "क्या मैं सुरमा लगाऊं', (द) में: "कि हम सुरमा लगाएं', और (ज़) में शब्द स्पष्ट नहीं था। (5) अल-मुंतक़ा 1/145 देखें, हदीस बुखारी (5336), और मुस्लिम (1488) द्वारा उम्म सलमा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से इन शब्दों के साथ रिवायत की गई है, और यह अहमद (26501) में भी इसी तरह है। (6) अल-इक़ना 1/327 देखें। (7) अल-इशराफ 4/295, अल-मुफिम 4/289, और इसी से लेखक ने उद्धृत किया, और इकमल अल-मुअल्लिम 5/74 देखें। (8) 2/431.

135 سورة البقره : الآية ٢٣٤

اور میں اس بارے میں کسی کا اختلاف نہیں جانتا، اور نہ ہی مجھے علم ہے کہ ان میں اس بات پر کوئی اختلاف ہو کہ ام الولد (وہ لونڈی جس کے بطن سے مالک کا بچہ ہو) پر اس کے آقا کی وفات پر کوئی سوگ (حداد)(1) نہیں ہے؛ کیونکہ وہ بیوی نہیں ہے، اور احادیث صرف بیویوں کے بارے میں آئی ہیں۔ الباجی(2) نے کہا: چھوٹی لڑکی اگر سمجھ بوجھ والی ہو کہ امر و نہی کو سمجھے اور جو اس پر لازم کیا گیا ہے اس پر عمل کرے، تو اسے اس کا حکم دیا جائے گا، اور اگر وہ اس میں سے کچھ بھی نہ سمجھے تو اس کے چھوٹے ہونے کی وجہ سے [سوگ منایا جائے گا]؛ ابن مزین(3) نے عیسیٰ سے روایت کی ہے: اس کے گھر والے اسے ان تمام چیزوں سے دور رکھیں گے جن سے بڑی عورت اجتناب کرتی ہے، اور یہ اس پر لازم ہے۔ چھوٹی بچی پر سوگ کے واجب ہونے کی دلیل وہ روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ سے ایک عورت نے اپنی بیٹی کے بارے میں پوچھا جس کا شوہر وفات پا گیا تھا، اور اس کی آنکھ میں تکلیف تھی، تو کیا وہ اس میں سرمہ لگا سکتی ہے(4)؟ تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «نہیں»۔ دو یا تین مرتبہ؛ ہر بار یہی فرمایا: «نہیں»، اور آپ ﷺ نے اس کی عمر کے بارے میں نہیں پوچھا، اور اگر حکم چھوٹے بڑے کے فرق سے مختلف ہوتا تو آپ ﷺ اس کی عمر کے بارے میں دریافت فرماتے تاکہ حکم واضح ہو جائے، اور ایسی جگہ بیان میں تاخیر جائز نہیں، نیز جس پر وفات کی وجہ سے عدت لازم ہے اس پر بڑی عورت کی طرح سوگ بھی لازم ہے(5)۔ پندرہویں بات: ابن المنذر نے کہا: میں کوئی اختلاف نہیں جانتا کہ خضاب (مہندی وغیرہ) ان زینتوں میں شامل ہے جن سے منع کیا گیا ہے(6)۔ اور سب کا اس پر اتفاق ہے کہ اس کے لیے رنگے ہوئے اور کسم (safflower) سے رنگے ہوئے کپڑے پہننا جائز نہیں، سوائے سیاہ رنگ کے، کیونکہ عروہ بن زبیر، مالک اور شافعی نے اس میں

رخصت دی ہے، جبکہ زہری نے اسے ناپسند کیا ہے(7)۔ اور زہری نے کہا: وہ 'عصب' (یمنی دھاری دار کپڑا) کا لباس نہ پہنے، اور یہ حدیث کے خلاف ہے۔ اور المدونہ(8) میں ہے کہ مالک نے کہا: وہ یمن کا باریک 'عصب' نہ پہنے، اور اس کے موٹے کپڑے میں گنجائش دی ہے۔ انہوں نے کہا...

(1) (م) میں: "سوگ میں"، جو کہ غلطی ہے، اور (ظ) میں آیا ہے: "کہ سوگ"، اور (خ) اور (د) میں: "سوگ نہیں"، 'ان' کو 'لا' میں مدغم کر دیا گیا، اور یہاں انہیں الگ کرنا بہتر ہے جیسا کہ (ز) میں ہے، جو ثابت شدہ ہے۔ (2) المنتقی 1/ 148 میں، اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) وہ یحییٰ بن زکریا بن ابراہیم بن مزین ہیں، اصل طلیطلہ سے ہے، قرطبہ منتقل ہوئے، مطرف بن عبداللہ اور دیگر سے موطا کی روایت کی، وہ فضل، حفظ اور اہل مدینہ کے مذاہب کی پہچان میں مشہور تھے۔ (259ھ) میں وفات پائی۔ الدیباج المذہب 2/ 361، اور عیسیٰ جنہوں نے اوپر ان سے روایت کی ہے وہ ابن دینار ہیں۔ (4) (خ) اور (ظ) میں: "کیا میں سرمہ لگاؤں"، اور (د) میں: "کہ ہم سرمہ لگائیں"، اور (ز) میں لفظ واضح نہیں تھا۔ (5) المنتقی 1/ 145 دیکھیں، اور حدیث کو بخاری (5336) اور مسلم (1488) نے ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ان الفاظ میں روایت کیا ہے، اور یہ احمد (26501) کے ہاں اسی طرح ہے۔ (6) الإقناع 1/ 327 دیکھیں۔ (7) الإشراف 4/ 295، اور المفہم 4/ 289، اور اس سے مصنف نے نقل کیا، اور إکمال المعلم 5/ 74 دیکھیں۔ (8) 2/ 431۔

Surah Al-Baqarah: Verse 234 136

Ibn al-Qasim said: Because thin clothing is treated the same as dyed garments, she may wear thin or thick clothing made of silk, linen, and cotton.

Ibn al-Mundhir (1) said: Everyone I have recorded from allowed the wearing of white. Qadi 'Iyad (2) said: Al-Shafi'i held the view that any dye considered adornment must not be touched by the mourning woman (hadda), whether it is thin or thick. Similarly, Qadi Abdul Wahhab said (3): Any colors that women use to beautify themselves for their husbands should be avoided by the mourning woman. Some of our later scholars prohibited fine white which is used for adornment, as well as fine black. Ibn al-Mawwaz narrated from Malik: She should not wear jewelry even if it is made of iron. In summary, anything a woman wears for the purpose of beautification, as jewelry is used, should not be worn by the mourning woman. Our companions did not explicitly mention gems, rubies, and emeralds, but they are included in the meaning of jewelry (4). And Allah knows best.

The Sixteenth point: People have reached a consensus on the obligation of mourning (Ihdad) for a woman whose husband has passed away, except for Al-Hasan, who said: It is not obligatory (5). He cited as evidence what was narrated by Abdullah bin Shaddad bin al-Had from Asma bint Umays, who said: When Jafar bin Abi Talib was killed, the Messenger of Allah (PBUH) said to me: "Mourn (tasallabi) for three days, then do as you wish" (6). Ibn al-Mundhir said: Al-Hasan al-Basri was alone among the people of knowledge in not seeing mourning as obligatory. He said: A woman divorced three times and a widow may apply kohl and henna and do whatever they wish. However, the reports from the Prophet (PBUH) regarding mourning are established, and no one to whom they have reached has any choice but to submit. Perhaps Al-Hasan was not reached by them, or they reached him and he interpreted them through the hadith of Asma bint Umays, that she asked the Prophet (PBUH) for permission to mourn Jafar, who was her husband, so he permitted her for three days, then sent for her after three days saying: Purify yourself and apply kohl.

(1) In Al-Ishraf 4/297, and see Al-Mufhim 4/289. (2) In Ikmal al-Mu'lim 4/287. (3) In Al-Ma'una 2/930. (4) Al-Muntaqa 4/147. (5) See Al-Ishraf 4/294, Al-Ijma' p. 110, and Al-Istidhkar 18/218. (6) Narrated by Ahmad (27468). His saying: 'tasallabi' means: wear the mourning clothes, which are called 'al-silab', the plural of which is 'sulub'. A woman 'tasallabu' when she wears them. It is said: it is a black garment with which the mourning woman covers her head. Al-Nihaya (salab).

सूरह अल-बकरा: आयत 234 136

इब्न अल-कासिम ने कहा: क्योंकि महीन कपड़े रंगे हुए कपड़ों के समान हैं, वह रेशम, लिनन और कपास के महीन या मोटे कपड़े पहन सकती है।

इब्न अल-मुन्ज़िर (1) ने कहा: मैंने जिनसे भी सुरक्षित रखा है, उन सभी ने सफेद कपड़े पहनने की अनुमति दी है। काज़ी अयाज़ (2) ने कहा: अल-शाफ़ई का मत था कि कोई भी रंग जो श्रृंगार माना जाता है, शोक मनाने वाली महिला (हद्दा) द्वारा नहीं छुआ जाना चाहिए, चाहे वह महीन हो या मोटा। इसी तरह, काजी अब्दुल वहाब ने कहा (3): कोई भी रंग जिससे महिलाएँ अपने पतियों के लिए सजती हैं, शोक मनाने वाली महिला को उनसे बचना चाहिए। हमारे बाद के कुछ विद्वानों ने बढ़िया सफेद वस्त्रों को प्रतिबंधित किया है जिनका उपयोग श्रृंगार के लिए किया जाता है, साथ ही बढ़िया काले वस्त्रों को भी। इब्न अल-मव्वाज़ ने मलिक से वर्णित किया: उसे गहने नहीं पहनने चाहिए, भले ही वे लोहे के हों। संक्षेप में, श्रृंगार के उद्देश्य से एक महिला जो कुछ भी पहनती है, जैसे गहनों का उपयोग किया जाता है, उसे शोक मनाने वाली महिला को नहीं पहनना चाहिए। हमारे साथियों ने स्पष्ट रूप से रत्न, माणिक और पन्ना का उल्लेख नहीं किया है, लेकिन वे गहनों के अर्थ में शामिल हैं (4)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

सोलहवां बिंदु: लोगों ने उस महिला के लिए शोक (इहदाद) की अनिवार्यता पर सर्वसम्मति व्यक्त की है जिसके पति का निधन हो गया है, सिवाय अल-हसन के, जिन्होंने कहा: यह अनिवार्य नहीं है (5)। उन्होंने अब्दुल्ला बिन शद्दाद बिन अल-हाद द्वारा असमा बिंत उमैस से वर्णित प्रमाण के रूप में उद्धृत किया, जिन्होंने कहा: जब जफर बिन अबू तालिब शहीद हुए, तो अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने मुझसे कहा: "तीन दिनों तक शोक (तसल्लबी) मनाओ, फिर जो चाहो करो" (6)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: अल-हसन अल-बसरी ज्ञान के लोगों के बीच अकेले थे जो शोक को अनिवार्य नहीं मानते थे। उन्होंने कहा: तीन बार तलाकशुदा महिला और विधवा महिला सुरमा और मेंहदी लगा सकती हैं और जो चाहें कर सकती हैं। हालाँकि, शोक के संबंध में पैगंबर (स.अ.व.) की रिपोर्टें स्थापित हैं, और जिस किसी तक वे पहुँची हैं, उसके पास स्वीकार करने के अलावा कोई विकल्प नहीं है। शायद अल-हसन तक वे नहीं पहुँची थीं, या वे उन तक पहुँचीं और उन्होंने असमा बिंत उमैस की हदीस के माध्यम से उनकी व्याख्या की, कि उन्होंने पैगंबर (स.अ.व.) से जफर के लिए शोक मनाने की अनुमति मांगी थी, जो उनके पति थे, तो उन्होंने उन्हें तीन दिनों के लिए अनुमति दी, फिर तीन दिनों के बाद उनके पास संदेश भेजा कि: शुद्ध हो जाओ और सुरमा लगाओ।

(1) अल-इशराफ 4/297 में, और अल-मुफिम 4/289 देखें। (2) इकमाल अल-मुअल्लिम 4/287 में। (3) अल-मऊना 2/930 में। (4) अल-मुंतका 4/147। (5) अल-इशराफ 4/294, अल-इज्मा पृष्ठ 110, और अल-इस्तिधकार 18/218 देखें। (6) अहमद (27468) द्वारा वर्णित। उनका कहना: 'तसल्लबी' का अर्थ है: शोक के वस्त्र पहनना, जिन्हें 'अल-सिलाब' कहा जाता है, जिसका बहुवचन 'सुलुब' है। एक महिला 'तसल्लबी' करती है जब वह उन्हें पहनती है। कहा जाता है: यह एक काला कपड़ा है जिससे शोक मनाने वाली महिला अपना सिर ढकती है। अल-निहाया (सलक)।

سورہ البقرہ: آیت 234 136

ابن القاسم نے کہا: کیونکہ باریک کپڑے رنگے ہوئے کپڑوں کے درجے میں ہیں، اس لیے وہ ریشم، کتان اور روئی کے باریک یا موٹے کپڑے پہن سکتی ہے۔

ابن المنذر (1) نے کہا: جن لوگوں سے بھی میں نے روایت کیا ہے ان سب نے سفید لباس پہننے کی اجازت دی ہے۔ قاضی عیاض (2) نے کہا: شافعی کا موقف یہ تھا کہ ہر وہ رنگ جو زینت سمجھا جائے، سوگوار خاتون (حادہ) کو اسے نہیں چھونا چاہیے، خواہ وہ باریک ہو یا موٹا۔ اسی طرح قاضی عبد الوہاب نے کہا (3): ہر وہ رنگ جس سے عورتیں اپنے شوہروں کے لیے زینت اختیار کرتی ہیں، سوگوار خاتون کو اس سے پرہیز کرنا چاہیے۔ ہمارے بعض متاخرین مشائخ نے اس عمدہ سفید لباس سے منع کیا ہے جس سے زینت اختیار کی جائے، اور اسی طرح عمدہ سیاہ لباس سے بھی۔ ابن المواز نے امام مالک سے روایت کی ہے کہ: وہ زیور نہ پہنے اگرچہ وہ لوہے کا ہی کیوں نہ ہو۔ خلاصہ یہ کہ ہر وہ چیز جو عورت زینت کے طور پر پہنتی ہے، جس طرح زیور استعمال کیا جاتا ہے، اسے سوگوار خاتون نہ پہنے۔ ہمارے اصحاب نے جواہرات، یاقوت اور زمرد کی صراحت نہیں کی لیکن وہ زیور کے معنی میں داخل ہیں (4)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

سولہواں نکتہ: لوگوں کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جس عورت کا شوہر فوت ہو جائے اس پر سوگ (احداد) واجب ہے، سوائے حسن بصری کے، انہوں نے کہا: یہ واجب نہیں ہے (5)۔ انہوں نے اس سے استدلال کیا جو عبداللہ بن شداد بن الہاد نے اسماء بنت عمیس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جب جعفر بن ابی طالب شہید ہوئے تو رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "تین دن تک سوگ (تسلبی) کرو، پھر جو چاہو کرو" (6)۔ ابن المنذر نے کہا: اہل علم میں سے صرف حسن بصری سوگ کو ضروری نہیں سمجھتے تھے۔ انہوں نے کہا: مطلقہ ثلاثہ اور بیوہ عورتیں آنکھوں میں

سرمہ اور ہاتھوں میں مہندی لگا سکتی ہیں اور جو چاہیں کر سکتی ہیں۔ تاہم، نبی کریم ﷺ سے سوگ کی احادیث ثابت ہیں، اور جس تک یہ پہنچ جائیں اس کے پاس تسلیم کرنے کے سوا کوئی چارہ نہیں۔ شاید حسن بصری تک وہ نہیں پہنچی تھیں، یا وہ ان تک پہنچیں اور انہوں نے اسماء بنت عمیس کی حدیث سے اس کی تاویل کی، کہ انہوں نے نبی کریم ﷺ سے اپنے شوہر جعفر کے لیے سوگ کی اجازت مانگی تھی، تو آپ ﷺ نے انہیں تین دن کی اجازت دی، پھر تین دن کے بعد ان کی طرف پیغام بھیجا کہ: پاک ہو جاؤ اور سرمہ لگاؤ۔

(1) الاشراف 4/297 میں، اور دیکھئے المفہم 4/289۔ (2) اکمال المعلم 4/287 میں۔ (3) المعونة 2/930 میں۔ (4) المنتقى 4/147۔ (5) دیکھئے الاشراف 4/294، الاجماع ص 110، اور الاستذكار 18/218۔ (6) اسے احمد (27468) نے روایت کیا۔ آپ کا قول: 'تسلبي' کا مطلب ہے: سوگ کا لباس پہننا، جسے 'السلاب' کہا جاتا ہے، اور اس کی جمع 'سلب' ہے۔ عورت 'تسلب' کرتی ہے جب وہ اسے پہنتی ہے۔ کہا گیا ہے: یہ سیاہ لباس ہے جس سے سوگوار خاتون اپنا سر ڈھانپتی ہے۔ النہایہ (سلب)۔

Page 137, Surah Al-Baqarah: Verse 234

Ibn al-Mundhir said: The people of knowledge have refuted this hadith in various ways, and Ahmad bin Hanbal used to say: This anomalous (shadh) hadith is not to be acted upon; and Ishaq said the same (1).

Seventeenth: Malik and al-Shafi'i held the view that there is no mourning period (ihdad) for a divorced woman, whether it be a revocable divorce or an irrevocable one, one or more; this is also the view of Rabi'ah and 'Ata'. The Kufans—Abu Hanifah and his companions, al-Thawri, al-Hasan bin Hayy, Abu Thawr, and Abu 'Ubayd—held that a woman divorced thrice must observe ihdad. This is the view of Sa'id bin al-Musayyib, Sulayman bin Yasar, Ibn Sirin, and al-Hakam bin 'Utaybah (2). Al-Hakam said: It is more emphasized and stricter for her than for one whose husband has died, and from the perspective of meaning, both are in a waiting period ('iddah) through which lineage is preserved. Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq said: The cautious approach is for the divorced woman to avoid adornment (3).

Ibn al-Mundhir said (4): In the saying of the Prophet ﷺ: "It is not lawful for a woman who believes in Allah and the Last Day to mourn for a deceased person for more than three days, except for her husband for four months and ten days," there is evidence that a woman divorced thrice while the divorcer is alive does not have to observe ihdad.

Eighteenth: The scholars reached a consensus that if a man divorces his wife with a revocable divorce and then dies before the waiting period ends, she must observe the mourning period for death ('iddat al-wafah) and she inherits from him. They differed concerning the waiting period of a woman divorced thrice during illness. A group said she observes the waiting period for divorce; this is the view of Malik, al-Shafi'i, Ya'qub, Abu 'Ubayd, and Abu Thawr. Ibn al-Mundhir said (5): And this is what we say; because Allah Almighty made the waiting period for divorced women to be the menstrual cycles (aqra'), and they have reached a consensus that (6) if a woman divorced thrice dies, the divorcer does not inherit from her, because she is no longer a wife, and if she is not a wife, then he is not a husband to her. And he said...

Footnotes: (1) See al-Ishraf 4/294, 295, and al-Mughni 11/284. Al-Hafiz Ibn Hajar said in al-Fath 9/487: A hadith with a strong chain of narration. (2) In (D), (Z), (Z), and (M): 'Uyaynah, which is a mistake, and what is confirmed is from (Kh). (3) See al-Istidhkhar 18/221-222, al-Muntaqa 4/145, and al-Mughni 11/299. (4) In al-Ishraf 4/297. (5) In al-Ishraf 4/286-287, and what preceded it. (6) The word: 'ann (that)' is from (Z).

पृष्ठ १३७, सूरा अल-बकराह: आयत २३४

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: विद्वानों ने इस हदीस को कई पहलुओं से खारिज किया है, और अहमद बिन हनबल कहा करते थे: यह विसंगत (शाज़) हदीस है जिस पर अमल नहीं किया जाना चाहिए; और इशाक ने भी यही कहा (१)।

सत्रहवां: मलिक और अल-शाफ़ई का विचार था कि तलाकशुदा महिला के लिए कोई शोक की अवधि (इहदाद) नहीं है, चाहे वह प्रतिसंहरणीय (रजी) तलाक हो या अपरिवर्तनीय (बाइन), एक बार हो या अधिक; रबीआह और अता का भी यही विचार है। कूफी—अबू हनीफा और उनके साथी, अल-थौरी, अल-हसन बिन हय्य, अबू थौर और अबू उबैद—का मानना था कि तीन बार तलाक दी गई महिला पर इहदाद अनिवार्य है। यह सईद बिन अल-मुसय्यिब, सुलेमान बिन यसार, इब्न सिरीन और अल-हकम बिन उतायबा का विचार है (२)। अल-हकम ने कहा: यह उसके लिए उस महिला की तुलना में अधिक बलपूर्वक और कठोर है जिसका पति मर गया हो, और अर्थ के दृष्टिकोण से, दोनों ही प्रतीक्षा अवधि (इद्दत) में हैं जिसके माध्यम से वंश की रक्षा की जाती है। अल-शाफ़ई, अहमद और इशाक ने कहा: सावधानी का तरीका यह है कि तलाकशुदा महिला श्रृंगार से बचे (३)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (४): पैगंबर ﷺ के इस कथन में: "अल्लाह और अंतिम दिन पर विश्वास करने वाली किसी भी महिला के लिए यह वैध नहीं है कि वह किसी मृतक पर तीन दिनों से अधिक शोक मनाए, सिवाय अपने पति के जिस पर वह चार महीने दस दिन शोक मनाएगी," यह प्रमाण है कि तीन तलाक वाली महिला जबकि तलाक देने वाला जीवित है, उसे इहदाद करने की आवश्यकता नहीं है।

अठारहवां: विद्वानों ने इस बात पर आम सहमति व्यक्त की है कि यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी को प्रतिसंहरणीय तलाक देता है और फिर इद्दत समाप्त होने से पहले उसकी मृत्यु हो जाती है, तो उस पर मृत्यु की इद्दत (इद्दत अल-वफाह) अनिवार्य है और वह उसकी उत्तराधिकारी होगी। उन्होंने बीमारी के दौरान तीन तलाक दी गई महिला की इद्दत के संबंध में मतभेद किया। एक समूह ने कहा कि वह तलाक की इद्दत मनाएगी; यह मलिक, अल-शाफ़ई, याकूब, अबू उबैद और अबू थौर का विचार है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (५): और हम भी यही कहते हैं; क्योंकि अल्लाह तआला ने तलाकशुदा महिलाओं की इद्दत 'अकरा' (मासिक धर्म) को बनाया है, और वे इस बात पर सहमत हैं कि (६) यदि तीन तलाक वाली महिला मर जाती है, तो तलाक देने वाला उसका वारिस नहीं होगा,

क्योंकि वह अब पत्नी नहीं है, और यदि वह पत्नी नहीं है, तो वह उसके लिए पति नहीं है। और उसने कहा...

पाद-टिप्पणियाँ: (१) देखें अल-इशराफ ४/२९४, २९५, और अल-मुगनी ११/२८४। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह ९/४८७ में कहा: मज़बूत इसनाद वाली हदीस। (२) (द), (ज़), (ज़), और (म) में: उयैना, जो एक गलती है, और (ख) से जो पुष्ट है वह सही है। (३) देखें अल-इस्तिधकार १८/२२१-२२२, अल-मुन्तका ४/१४५, और अल-मुगनी ११/२९९। (४) अल-इशराफ ४/२९७ में। (५) अल-इशराफ ४/२८६-२८७ में, और उससे पहले जो है। (६) शब्द: 'अन्ना' (कि) (ज़) से है।

۱۳۷ سورة البقرہ: آیت ۲۳۴

ابن المنذر نے کہا کہ اہل علم نے اس حدیث کو مختلف وجوہات سے مسترد کر دیا ہے، اور احمد بن حنبل فرماتے تھے: یہ حدیث شاذ ہے، اس پر عمل نہیں کیا جائے گا؛ اور اسحاق نے بھی یہی کہا (۱)۔

سترہواں: مالک اور شافعی کا موقف ہے کہ مطلقہ پر کوئی سوگ (احداد) نہیں ہے، چاہے وہ طلاقِ رجعی ہو یا بائنہ، ایک ہو یا زیادہ؛ یہی ربیعہ اور عطاء کا قول ہے۔ اہل کوفہ: ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب، ثوری، حسن بن حی، ابو ثور اور ابو عبید کا موقف ہے کہ جس عورت کو تین طلاقیں دی گئی ہوں اس پر سوگ (احداد) لازم ہے، اور یہ سعید بن المسیب، سلیمان بن یسار، ابن سیرین اور حکم بن عتیبہ کا قول ہے (۲)۔ حکم نے کہا: یہ اس پر متوفی عنہا زوجہ سے بھی زیادہ مؤکد اور سخت ہے، اور معنی کے لحاظ سے یہ دونوں ایک ہی عدت میں ہیں جس کے ذریعے نسب کی حفاظت کی جاتی ہے۔ شافعی، احمد اور اسحاق نے کہا: احتیاط اسی میں ہے کہ مطلقہ زینت سے پرہیز کرے (۳)۔

ابن المنذر نے کہا (۴): اور نبی ﷺ کے اس فرمان میں: "اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھنے والی کسی عورت کے لیے جائز نہیں ہے کہ وہ کسی میت پر تین دن سے زیادہ سوگ منائے، سوائے اپنے شوہر کے جس پر چار ماہ دس دن سوگ منائے گی،" اس بات کی دلیل ہے کہ مطلقہ ثلاثہ کا شوہر اگر زندہ ہو تو اس پر سوگ نہیں ہے۔

اٹھارہواں: علماء کا اس پر اجماع ہے کہ جس نے اپنی بیوی کو ایسی طلاق دی جس میں وہ رجوع کا حق رکھتا ہو، پھر عدت ختم ہونے سے پہلے اس کا انتقال ہو گیا، تو اس پر عدتِ وفات لازم ہو

گی اور وہ اس کی وارث بنے گی۔ اور بیماری کی حالت میں دی گئی تین طلاقوں کی عدت میں اختلاف کیا ہے، تو ایک گروہ نے کہا کہ وہ طلاق کی عدت گزارے گی؛ یہ مالک، شافعی، یعقوب، ابو عبید اور ابو ثور کا قول ہے۔ ابن المنذر نے کہا (۵): اور ہم بھی یہی کہتے ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے مطلقہ عورتوں کی عدت 'اقراء' (حیض) قرار دی ہے، اور اس پر ان کا اجماع ہے کہ (۶) مطلقہ ثلاثہ اگر مر جائے تو شوہر اس کا وارث نہیں ہو گا، اس لیے کہ وہ اس کی بیوی نہیں رہی، اور جب وہ بیوی نہیں رہی تو وہ اس کا شوہر نہیں رہا۔ اور کہا...

حواشی: (۱) دیکھئے الاشراف ۴/ ۲۹۴، ۲۹۵، اور المغنی ۱۱/ ۲۸۴۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ۹/ ۴۸۷ میں کہا: قوی اسناد والی حدیث ہے۔ (۲) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: عیینہ، جو کہ غلط ہے، اور جو (خ) سے ثابت ہے وہی درست ہے۔ (۳) دیکھئے الاستذکار ۱۸/ ۲۲۱-۲۲۲، اور المنتقی ۴/ ۱۴۵، اور المغنی ۱۱/ ۲۹۹۔ (۴) الاشراف ۴/ ۲۹۷ میں۔ (۵) الاشراف ۴/ ۲۸۶-۲۸۷ میں، اور جو اس سے پہلے ہے۔ (۶) لفظ: "أنّ" (کہ) (ز) سے ہے۔

Al-Thawri: She observes the 'Iddah (waiting period) for the longer of the two periods. Al-Nu'man and Muhammad said: Her 'Iddah is four months and ten days, during which she completes three menstrual cycles.

Nineteenth: They differed regarding a woman who receives news of her husband's death or her divorce. A group said: The 'Iddah in divorce and death begins from the day he dies or divorces; this is the opinion of Ibn Umar, Ibn Mas'ud, and Ibn Abbas, and it was said by Masruq, Ata, and a group of the Successors (Tabi'in), and to it went Malik, Al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, Abu Ubayd, Al-Thawri, Abu Thawr, the People of Opinion (Ashab al-Ra'y), and Ibn al-Mundhir. And in it is a second opinion, which is that her 'Iddah begins from the day the news reaches her; this opinion was narrated from Ali, and it was said by Al-Hasan al-Basri, Qatadah, Ata al-Khurasani, and Jallas ibn 'Amr. Sa'id ibn al-Musayyib and Umar ibn Abd al-Aziz said: If evidence is established, then her 'Iddah starts from the day he died or divorced, and if no evidence is established, then from the day the news reaches her (1). The correct one is the first, because Allah linked the 'Iddah to death or divorce, and because if she knew of his death and neglected mourning (Ihdaad), the 'Iddah would still pass, so if she neglects it due to lack of knowledge, it is even more so. Do you not see that the minor girl's 'Iddah passes while there is no mourning upon her? Also, scholars have agreed that if she were pregnant and did not know of her husband's divorce or death, and then gave birth, her 'Iddah is completed. There is no difference between this issue and the disputed issue (2). The reasoning of those who say the 'Iddah starts from the day the news reaches her is that 'Iddah is a form of worship by abstaining from adornment; and that is not valid except with intent and purpose, and purpose can only exist after knowledge. And Allah knows best.

Twentieth: The 'Iddah of death is binding upon the free woman and the bondwoman, the young and the old, the one who has not reached puberty, the one who has menstruated, the one who is post-menopausal, and the Kitabiyyah (woman from the People of the Book), whether the marriage was consummated or not, as long as she is not pregnant. The 'Iddah for all of them, except the bondwoman, is four months and ten days; due to the generality of the verse in His words, Exalted be He: {they shall wait for four months and ten days}. And the 'Iddah of a bondwoman whose husband has died is two months and five nights (3). Ibn al-Arabi said (4): Half the 'Iddah of a free woman.

(1) Al-Ishraf 4/284. (2) Al-Ishraf 4/274. (3) Al-Muntaqa 4/136 without his words: the Kitabiyyah, and what is between brackets from it. (4) In Ahkam al-Qur'an 1/210, and see Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 1/415.

138 सूरा अल-बकराह: आयत 234

अल-थौरी: वह दो अवधियों में से लंबी अवधि के लिए इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) मनाएगी। अल-नुमान और मुहम्मद ने कहा: उसकी इद्दत चार महीने और दस दिन है, जिसमें वह तीन मासिक धर्म चक्र पूरे करती है।

उन्नीसवां: वे एक ऐसी महिला के बारे में असहमत थे जिसे अपने पति की मृत्यु या उसके तलाक की खबर मिलती है। एक समूह ने कहा: तलाक और मृत्यु में इद्दत उस दिन से शुरू होती है जिस दिन उसकी मृत्यु होती है या तलाक होता है; यह इब्न उमर, इब्न मसूद और इब्न अब्बास का विचार है, और यह मसरूक, अता और उत्तराधिकारियों (ताबईन) के एक समूह द्वारा कहा गया था, और मलिक, अल-शफी, अहमद, इसहाक, अबू उबैद, अल-थौरी, अबू थौर, राय वाले लोग (असहब अल-राय) और इब्न अल-मुन्ज़िर इसी पर चले। और इसमें एक दूसरा विचार भी है, वह यह कि उसकी इद्दत उस दिन से शुरू होती है जिस दिन खबर उस तक पहुँचती है; यह राय अली से वर्णित है, और यह अल-हसन अल-बसरी, कतादा, अता अल-खुरासानी और जल्लास इब्न अम्र द्वारा कही गई थी। सईद इब्न अल-मुसैयब और उमर इब्न अब्दुल अजीज ने कहा: यदि साक्ष्य स्थापित हो जाता है, तो उसकी इद्दत उस दिन से शुरू होती है जिस दिन उसकी मृत्यु हुई या तलाक हुआ, और यदि कोई साक्ष्य स्थापित नहीं होता है, तो उस दिन से जब खबर उस तक पहुँचती है (1)। सही पहला विचार है, क्योंकि अल्लाह ने इद्दत को मृत्यु या तलाक से जोड़ा है, और क्योंकि अगर उसे उसकी मृत्यु के बारे में पता होता और उसने शोक (इहदाद) की उपेक्षा की होती, तब भी इद्दत पूरी हो जाती, इसलिए यदि वह जानकारी की कमी के कारण इसे छोड़ देती है, तो यह और भी अधिक स्वाभाविक है। क्या आप नहीं देखते कि नाबालिग लड़की की इद्दत बिना किसी शोक के बीत जाती है? इसके अलावा, विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि यदि वह गर्भवती होती और उसे अपने पति के तलाक या मृत्यु का पता नहीं होता, और फिर उसने जन्म दिया होता, तो उसकी इद्दत पूरी हो जाती। इस मुद्दे और विवादित मुद्दे (2) के बीच कोई अंतर नहीं है। उन लोगों का तर्क जो कहते हैं कि इद्दत उस दिन से शुरू होती है जिस दिन खबर उस तक पहुँचती है, वह यह है कि इद्दत श्रृंगार त्यागने के माध्यम से पूजा का एक रूप है; और यह इरादे और उद्देश्य के बिना मान्य नहीं है, और उद्देश्य केवल ज्ञान के बाद ही मौजूद हो सकता है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

बीसवां: मृत्यु की इद्दत स्वतंत्र महिला और दासी, युवा और वृद्ध, वह जिसने यौवन प्राप्त नहीं किया है, वह जिसे मासिक धर्म हुआ है, वह जो रजोनिवृत्त (पोस्ट-मेनोपॉज़ल) है, और किताबिया (अहले-

किताब की महिला) पर बाध्यकारी है, चाहे विवाह संपन्न हुआ हो या नहीं, जब तक कि वह गर्भवती न हो। उन सभी की इद्दत, दासी को छोड़कर, चार महीने और दस दिन है; उनके शब्दों में आयत की व्यापकता के कारण, वह महान है: {वे चार महीने और दस दिन प्रतीक्षा करेंगे}। और एक दासी जिसके पति की मृत्यु हो गई है, उसकी इद्दत दो महीने और पांच रातें है (3)। इब्न अल-अरबी ने कहा (4): एक स्वतंत्र महिला की इद्दत का आधा।

---

(1) अल-इशराफ 4/284। (2) अल-इशराफ 4/274। (3) अल-मुंतका 4/136 उसके शब्दों के बिना: किताबिया, और जो उसके कोष्ठक के बीच है। (4) अहकाम अल-कुरान 1/210 में, और अल-जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरान देखें 1/415।

۱۳۸ سورۃ البقرہ: آیت ۲۳۴

الثوری: وہ دو مدتوں میں سے لمبی مدت تک عدت گزارے گی۔ النعمان اور محمد نے کہا: اس پر چار ماہ دس دن ہیں جن میں وہ تین حیض مکمل کرے گی۔

انیسواں مسئلہ: ان کا اس عورت کے بارے میں اختلاف ہوا ہے جسے اپنے شوہر کی وفات یا طلاق کی خبر ملتی ہے۔ ایک جماعت نے کہا: طلاق اور وفات کی عدت اس دن سے شروع ہوگی جس دن وہ فوت ہوا یا طلاق دی؛ یہ ابن عمر، ابن مسعود اور ابن عباس کا قول ہے، اور یہی مسروق، عطاء اور تابعین کی ایک جماعت نے کہا ہے، اور اسی کی طرف مالک، شافعی، احمد، اسحاق، ابو عبید، الثوری، ابو ثور، اصحاب الرائے اور ابن المنذر گئے ہیں۔ اس میں دوسرا قول یہ ہے کہ اس کی عدت اس دن سے شروع ہوگی جس دن اسے خبر ملے گی، یہ قول علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، اور اسے حسن بصری، قتادہ، عطاء الخراسانی اور جلاس بن عمرو نے کہا ہے۔ سعید بن المسیب اور عمر بن عبدالعزیز نے کہا: اگر گواہی قائم ہو جائے تو اس کی عدت اس دن سے ہے جس دن وہ فوت ہوا یا طلاق دی، اور اگر گواہی قائم نہ ہو تو اس دن سے جس دن اسے خبر ملی (۱)۔ اور پہلا قول صحیح ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ نے عدت کو وفات یا طلاق کے ساتھ معلق کیا ہے، اور اس لیے کہ اگر اسے اس کی موت کا علم ہوتا اور وہ سوگ (احداد) چھوڑ دیتی تب بھی عدت گزر جاتی، چنانچہ لاعلمی کی صورت میں اسے چھوڑنا زیادہ آسان ہے؛ کیا تم نہیں دیکھتے کہ چھوٹی بچی کی عدت گزر جاتی ہے جبکہ اس پر کوئی سوگ نہیں ہوتا؟ مزید یہ کہ علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر وہ حاملہ ہو اور اسے شوہر کی طلاق یا وفات کا علم نہ ہو، پھر وہ بچہ جن دے تو اس کی عدت ختم ہو جائے گی۔ اس مسئلے اور اختلافی مسئلے (۲) کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے۔ اور جن لوگوں نے خبر ملنے کے دن سے عدت کا کہا ہے ان کی دلیل یہ ہے کہ عدت زینت

چھوڑنے کے ذریعے ایک عبادت ہے؛ اور یہ ارادے اور نیت کے بغیر صحیح نہیں ہو سکتی، اور ارادہ علم کے بغیر نہیں ہو سکتا۔ واللہ اعلم۔

بیسواں مسئلہ: عدت وفات آزاد عورت اور لونڈی، چھوٹی اور بڑی، وہ جو حیض کو نہیں پہنچی، اور وہ جسے حیض آ چکا ہو، اور وہ جو حیض سے مایوس ہو چکی ہو، اور کتابیہ پر لازم ہے خواہ اس سے دخول ہوا ہو یا نہ ہوا ہو بشرطیکہ وہ حاملہ نہ ہو، اور ان سب کی عدت سوائے لونڈی کے چار ماہ اور دس دن ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے عموم کی وجہ سے: {وہ اپنے آپ کو چار ماہ اور دس دن روکے رکھیں}۔ اور اس لونڈی کی عدت جس کا شوہر فوت ہو جائے دو ماہ اور پانچ راتیں ہے (۳)۔ ابن العربی نے کہا (۴): آزاد عورت کی عدت کا نصف۔

---

(۱) الاشراف ۴ / ۲۸۴۔ (۲) الاشراف ۴ / ۲۷۴۔ (۳) المنتقی ۴ / ۱۳۶ اس کے قول کے بغیر: الکتابیہ، اور جو اس کے بریکٹ کے درمیان ہے۔ (۴) احکام القرآن ۱/ ۲۱۰ میں، اور دیکھئے احکام القرآن للجصاص ۱/ ۴۱۵۔

Surah Al-Baqarah: Verse 234 139

...by consensus, except for what is narrated from Al-Asamm, who treated the free woman and the bondwoman equally in this regard, despite consensus preceding him; however, due to his deafness, he did not hear it. Al-Baji (1) said: We know of no disagreement in this except for what is reported from Ibn Sirin, and it is not confirmed from him that he said: her waiting period (iddah) is the same as that of a free woman. I say: Al-Asamm's view is correct from an analytical standpoint, as the verses regarding the waiting period for death and divorce by months and menstrual cycles are general regarding both the bondwoman and the free woman; thus, the waiting period of the free woman and the bondwoman is the same according to this view, for generalities do not distinguish between a free woman and a bondwoman. Just as the bondwoman and the free woman are equal in marriage, they are also equal in the waiting period. And Allah knows best. Said Ibn Al-Arabi (2): It was narrated from Malik (3) that a woman of the People of the Book (Kitabiyyah) observes a waiting period of three menstrual cycles; since through them the womb is cleared. This [of his] is very faulty, because that excludes her (4) from the generality of the verse regarding death [though she is part of it], and includes her (5) in the generality of the verse regarding divorce though she is not part of it. I say: Based on this is what is in Al-Mudawwanah: there is no waiting period for her if the marriage was not consummated; because the clearance of her womb is known, and this implies she can marry a Muslim or someone else immediately after his death; because if there is no waiting period for death nor clearance for consummation, then she has become lawful for husbands (6). Twenty-first: They disagreed regarding the waiting period of the mother of a child (Umm al-Walad) if her master dies. A group said: her waiting period is four months and ten days; this was said by a group of the Successors (Tabi'un), including Sa'id, Al-Zuhri, Al-Hasan Al-Basri, and others, and it was also held by Al-Awza'i and Ishaq. Abu Dawood and Al-Daraqutni narrated from Qabisah ibn Dhu'ayb from Amr ibn Al-Aas who said: Do not confuse us about the Sunnah of our Prophet (peace be upon him), the waiting period for the one whose husband has died is four months and ten days; meaning regarding the mother of a child, according to Abu Dawood's wording. And he said...

---

(1) In Al-Muntaqa 4/141. (2) In Ahkam al-Quran 1/211, and what is in brackets is from him. (3) In Al-Mudawwanah 2/245. (4) In (M): because he excluded her. (5) In (M): and included her. (6) Al-Muntaqa 4/137.

सूरह अल-बकराह: आयत 234 139

...सर्वसम्मति से, सिवाय उसके जो अल-असम्म से वर्णित है, क्योंकि उन्होंने इसमें स्वतंत्र महिला और दासी के बीच समानता की है, जबकि उनसे पहले आम सहमति हो चुकी थी, लेकिन उनके बहरेपन के कारण उन्होंने इसे नहीं सुना। अल-बाजी (1) ने कहा: हमें इस बारे में कोई मतभेद नहीं पता सिवाय उसके जो इब्न सिरीन से वर्णित है, और यह उनसे प्रमाणित नहीं है कि उन्होंने कहा: उसकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) स्वतंत्र महिला की इद्दत के समान है। मैं कहता हूँ: अल-असम्म का कथन सैद्धांतिक रूप से सही है, क्योंकि मृत्यु और तलाक की इद्दत के संबंध में महीनों और मासिक धर्म के बारे में जो आयतें आई हैं, वे दासी और स्वतंत्र महिला दोनों के अधिकार में सामान्य हैं; इसलिए इस दृष्टिकोण के अनुसार स्वतंत्र महिला और दासी की इद्दत समान है, क्योंकि सामान्यताओं में स्वतंत्र और दासी के बीच कोई अंतर नहीं है, और जिस प्रकार निकाह में दासी और स्वतंत्र महिला समान हैं, उसी प्रकार वे इद्दत में भी समान हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है। इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: और मालिक (3) से वर्णित है कि किताबिया (अहले-किताब की महिला) तीन मासिक धर्म की इद्दत बिताएगी; क्योंकि उससे गर्भाशय की शुद्धि पता चल जाती है, और यह [उनका कथन] बहुत दोषपूर्ण है, क्योंकि इसमें उसे मृत्यु वाली आयत की व्यापकता से निकाल दिया गया है (4) [जबकि वह उसका हिस्सा है], और उसे तलाक वाली आयत की व्यापकता में शामिल कर दिया गया है (5) जबकि वह उसका हिस्सा नहीं है। मैं कहता हूँ: और इसी पर आधारित है जो अल-मुदव्वनाह में है: यदि उसके साथ संभोग नहीं हुआ है तो उस पर कोई इद्दत नहीं है; क्योंकि उसके गर्भाशय की शुद्धि ज्ञात हो चुकी है, और इसका तात्पर्य यह है कि वह उसकी मृत्यु के तुरंत बाद किसी मुस्लिम या अन्य से विवाह कर ले; क्योंकि जब उस पर न मृत्यु की इद्दत है और न ही गर्भाशय की शुद्धि, तो वह पतियों के लिए वैध हो गई (6)। इक्कीसवां (विषय): और उन्होंने 'उम्म अल-वलद' (वह दासी जिससे स्वामी की संतान हो) की इद्दत के बारे में मतभेद किया है जब उसका स्वामी मर जाए, तो एक समूह ने कहा: उसकी इद्दत चार महीने दस दिन है; यह ताबेईन के एक समूह ने कहा है, जिनमें सईद, अल-ज़ुहरी, अल-हसन अल-बसरी और अन्य शामिल हैं, और यही अल-औज़ाई और इसहाक ने भी कहा है। अबू दाऊद और अल-दारकुतनी ने कबीसा बिन ज़ुहैब से, उन्होंने अम्र बिन अल-आस से वर्णन किया, उन्होंने कहा: हम पर हमारे नबी ﷺ की सुन्नत को संदिग्ध न बनाओ, जिस महिला के पति की मृत्यु हो गई उसकी इद्दत चार महीने दस दिन है; यानी उम्म अल-वलद के बारे में, यह अबू दाऊद के शब्द हैं। और उन्होंने कहा...

(1) अल-मुंतका 4/141 में। (2) अहकाम अल-क़ुरान 1/211 में, और जो कोष्ठक में है वह उनकी ओर से है। (3) अल-मुदव्वनाह 2/245 में। (4) (म) में: क्योंकि उसने उसे निकाल दिया। (5) (म) में: और उसे शामिल कर दिया। (6) अल-मुंतका 4/137।

سورة البقرہ: آیت 234 139

...بالاتفاق، سوائے اس کے جو الاصم سے روایت کیا گیا ہے کہ انہوں نے اس میں آزاد عورت اور لونڈی کے درمیان برابری کی ہے، حالانکہ ان سے پہلے اجماع ہو چکا تھا، لیکن ان کے بہرے پن کی وجہ سے انہوں نے اسے نہیں سنا۔ الباجی (1) نے کہا: ہمیں اس میں کوئی اختلاف معلوم نہیں سوائے اس کے جو ابن سیرین سے مروی ہے، اور یہ ان سے ثابت نہیں کہ انہوں نے کہا: اس کی عدت آزاد عورت کی عدت کے برابر ہے۔ میں کہتا ہوں: الاصم کا قول نظری اعتبار سے صحیح ہے، کیونکہ وفات اور طلاق کی عدت سے متعلق مہینوں اور حیض کے بارے میں جو آیات وارد ہوئی ہیں، وہ لونڈی اور آزاد عورت دونوں کے حق میں عام ہیں؛ چنانچہ اس نظریے کے مطابق آزاد عورت اور لونڈی کی عدت برابر ہے، کیونکہ عموم میں آزاد اور لونڈی کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے، اور جس طرح نکاح میں لونڈی اور آزاد برابر ہیں، اسی طرح عدت میں بھی وہ اس کے برابر ہیں۔ واللہ اعلم۔ ابن العربی (2) نے کہا: اور مالک (3) سے مروی ہے کہ کتابیہ تین حیض عدت گزارے گی؛ کیونکہ اس سے رحم کا بری ہونا (حمل سے خالی ہونا) معلوم ہو جاتا ہے، اور یہ [ان کا قول] انتہائی فاسد ہے، کیونکہ اس میں اسے وفات والی آیت کے عموم سے نکال دیا گیا ہے (4) [حالانکہ وہ اس میں شامل ہے]، اور اسے طلاق والی آیت کے عموم میں داخل کر دیا گیا ہے (5) حالانکہ وہ اس میں شامل نہیں ہے۔ میں کہتا ہوں: اور اسی پر مبنی ہے جو المدونہ میں ہے: اگر اس کے ساتھ خلوت نہیں ہوئی تو اس پر کوئی عدت نہیں ہے؛ کیونکہ اس کے رحم کی براءت معلوم ہو چکی ہے، اور اس کا تقاضا یہ ہے کہ وہ اس کی وفات کے فوراً بعد کسی مسلمان یا غیر سے نکاح کر لے؛ کیونکہ جب اس پر نہ وفات کی عدت ہے اور نہ ہی استبراء رحم، تو وہ شوہروں کے لیے حلال ہو گئی (6)۔ اکیسواں (مسئلہ): اور انہوں نے ام ولد کی عدت میں اختلاف

کیا ہے جب اس کا آقا فوت ہو جائے، تو ایک گروہ نے کہا: اس کی عدت چار ماہ دس دن ہے؛ یہ تابعین کی ایک جماعت نے کہا ہے، جن میں سعید، زہری، حسن بصری اور دیگر شامل ہیں، اور یہی اوزاعی اور اسحاق کا قول ہے۔ ابو داؤد اور دارقطنی نے قبیصہ بن ذویب سے، انہوں نے عمرو بن العاص سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہم پر ہمارے نبی ﷺ کی سنت کو مشتبہ نہ کرو، جس عورت کا شوہر فوت ہو جائے اس کی عدت چار ماہ دس دن ہے؛ یعنی ام ولد کے بارے میں، یہ ابو داؤد کے الفاظ ہیں۔ اور انہوں نے کہا...

---

(1) المنتقی 141/4 میں۔ (2) احکام القرآن 211/1 میں، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ ان کی طرف سے ہے۔ (3) المدونہ 245/2 میں۔ (4) (م) میں: کیونکہ اس نے اسے نکالا۔ (5) (م) میں: اور اسے داخل کیا۔ (6) المنتقی 137/4۔

Surah Al-Baqarah: Verse 234 Page 140

Al-Daraqutni said: It is 'mawquf' (halted at a companion). This is the correct view, and it is 'mursal' (detached); because Qabisah did not hear from Amr (1). Ibn al-Mundhir said (2): Ahmad and Abu Ubayd weakened this hadith. It was narrated from Ali and Ibn Mas'ud that her waiting period ('iddah) is three menstruations; this is the opinion of Ata, Ibrahim al-Nakha'i, Sufyan al-Thawri, and the people of opinion. They said: because it is a waiting period mandated in a state of freedom, so it must be a complete waiting period, its basis being the waiting period of a free woman.

Malik, Al-Shafi'i, Ahmad, and Abu Thawr said: Her waiting period is one menstruation; this is the opinion of Ibn Umar. It was narrated from Tawus that her waiting period is half the waiting period of a free woman whose husband has died; this was also said by Qatada.

Ibn al-Mundhir said (3): I follow the opinion of Ibn Umar; because it is the least of what has been said about it, and there is no Sunnah to follow, nor a consensus to rely upon. He mentioned their disagreement regarding her waiting period upon manumission as being the same as upon death, except that Al-Awza'i made her waiting period upon manumission three menstruations.

I say: The most correct of these opinions is that of Malik; because Allah, Glory be to Him, said: {Divorced women shall wait concerning themselves for three monthly periods} [2:228]. He conditioned the waiting for periods on it being from divorce, so that excludes it being from something else. And He said: {And those of you who die and leave wives, they shall wait concerning themselves for four months and ten days} [2:234]. He linked the obligation of that to the one waiting being a wife, which indicates that a slave woman is different. Furthermore, this is a slave woman with whom sexual relations were had by right of ownership, so her 'istibra' (cleansing of the womb) was with one menstruation, the basis for that being the slave woman (4).

Twenty-second [issue]: If this is established; is the waiting period of an Umm al-Walad (a slave mother of her master's child) purely 'istibra' (5) or a waiting period ('iddah)? What Abu Muhammad mentioned in his 'Ma'una' (6) is that the menstruation is 'istibra' and not a waiting period. In the 'Mudawwanah' (7), it says that the Umm al-Walad must observe a waiting period, and her waiting period is one menstruation, like the waiting period of a free woman being three menstruations.

(1) Sunan Abi Dawud (2308), and Sunan al-Daraqutni 3/309 and 310. (2) In al-Ishraf 4/289, and the opinions mentioned are from it, see al-Istidhkar 18/188-189. (3) In al-Ishraf 4/289. (4) See al-Ma'una 1/924. (5) In (Z): with menstruation. (6) 2/924. (7) 2/436, 437, and see al-Muwatta' 2/593.

सूरह अल-बक़रह: आयत 234 पृष्ठ 140

अल-दराकुतनी ने कहा: यह 'मौकूफ़' (किसी साथी तक सीमित) है। और यही सही है, और यह 'मुरसल' (विच्छिन्न) है; क्योंकि क़बीसा ने अम्र (1) से नहीं सुना। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (2): अहमद और अबू उबैद ने इस हदीस को कमज़ोर बताया है। अली और इब्न मसूद से रिवायत है कि उसकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) तीन हैज़ (मासिक धर्म) है; और यही अता, इब्राहिम अल-नखई, सुफियान अल-थौरी और राय के जानकारों का मत है। उन्होंने कहा: क्योंकि यह स्वतंत्रता की स्थिति में अनिवार्य इद्दत है, इसलिए इसे पूर्ण इद्दत होना चाहिए, इसका आधार एक स्वतंत्र महिला की इद्दत है।

मालिक, अल-शाफ़ई, अहमद और अबू थौर ने कहा: उसकी इद्दत एक हैज़ है; और यही इब्न उमर का मत है। ताऊस से रिवायत है कि उसकी इद्दत एक विधवा स्वतंत्र महिला की इद्दत की आधी है; क़तादा ने भी यही कहा।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (3): मैं इब्न उमर के मत का पालन करता हूँ; क्योंकि इसके बारे में जो कुछ कहा गया है उसमें यह सबसे कम है, और इसमें पालन करने के लिए कोई सुन्नत नहीं है, और न ही कोई ऐसी आम सहमति है जिस पर भरोसा किया जा सके। उन्होंने आज़ादी के समय उसकी इद्दत के संबंध में उनके मतभेद का उल्लेख उसी तरह किया जैसे मृत्यु के समय होता है, सिवाय इसके कि अल-औज़ाई ने आज़ादी मिलने पर उसकी इद्दत तीन हैज़ तय की।

मैंने कहा: इन मतों में सबसे सही मालिक का मत है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहू व ताला ने फ़रमाया: {और तलाक़ दी हुई औरतें तीन हैज़ तक अपने आप को रोकें रखें} [2:228]। उन्होंने हैज़ की प्रतीक्षा के लिए शर्त रखी कि वह तलाक़ से होनी चाहिए, इसलिए इससे दूसरी स्थितियों का निषेध हो गया। और उसने फ़रमाया: {और तुममें से जो लोग वफ़ात पा जाएँ और अपनी पत्नियाँ छोड़ जाएँ तो वे अपने आप को चार महीने और दस दिन तक रोकें रखें} [2:234]। उन्होंने इसके अनिवार्य होने को प्रतीक्षा करने वाली के'पत्नी' होने से जोड़ा, जिससे पता चला कि दासी (लौंडी) इसके विपरीत है। इसके अलावा, यह एक दासी है जिससे स्वामित्व के अधिकार के तहत सहवास किया गया था, इसलिए उसकी इस्तबरा (गर्भाशय की शुद्धि) एक हैज़ के साथ थी, इसका आधार दासी ही है (4)।

बाईसवाँ [विषय]: यदि यह सिद्ध हो जाए; तो क्या 'उम्म अल-वलद' (वह दासी जिसने अपने मालिक के बच्चे को जन्म दिया हो) की इद्दत शुद्ध इस्तबरा (5) है या इद्दत? अबू मुहम्मद ने अपनी 'मऊना' (6) में जो उल्लेख किया है वह यह है कि हैज़ इस्तबरा है इद्दत नहीं। 'मुदव्वना' (7) में उल्लेख है कि

उम्म अल-वलद पर इद्दत है, और उसकी इद्दत एक हैज़ है, जैसे एक स्वतंत्र स्त्री की इद्दत तीन हैज़ होती है।

(1) सुनन अबी दाऊद (2308), और सुनन अल-दराकुतनी 3/309 और 310। (2) अल-इशराफ 4/289 में, और इससे उल्लेखित मत, अल-इस्तिज़कार 18/188-189 देखें। (3) अल-इशराफ 4/289 में। (4) अल-मऊना 1/924 देखें। (5) (ज़) में: हैज़ के साथ। (6) 2/924। (7) 2/436, 437, और अल-मुवट्टा 2/593 देखें।

سورہ البقرہ: آیت 234 صفحہ 140

الدارقطنی نے کہا: یہ 'موقوف' ہے (صحابی تک روایت)۔ اور یہی درست ہے، اور یہ 'مرسل' ہے (منقطع سند)؛ کیونکہ قبیصہ نے عمرو (1) سے نہیں سنا۔ ابن المنذر (2) نے کہا: احمد اور ابو عبید نے اس حدیث کو ضعیف قرار دیا ہے۔ حضرت علی اور ابن مسعود سے مروی ہے کہ اس کی عدت تین حیض ہے؛ اور یہی قول عطا، ابراہیم النخعی، سفیان الثوری اور اصحاب الرائے کا ہے، انہوں نے کہا: کیونکہ یہ وہ عدت ہے جو حریت (آزادی) کی حالت میں واجب ہوتی ہے، تو واجب ہے کہ یہ پوری عدت ہو، اس کی اصل آزاد عورت کی عدت ہے۔

امام مالک، شافعی، احمد اور ابو ثور نے کہا: اس کی عدت ایک حیض ہے؛ اور یہی ابن عمر کا قول ہے۔ طاوس سے مروی ہے کہ اس کی عدت وفات پانے والے کی آزاد بیوی کی عدت کا نصف ہے؛ قتادہ نے بھی یہی کہا ہے۔

ابن المنذر (3) نے کہا: میں ابن عمر کے قول کو مانتا ہوں؛ کیونکہ اس بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے یہ اس میں کم ترین ہے، اور اس میں کوئی ایسی سنت نہیں جس کی پیروی کی جائے، اور نہ ہی کوئی ایسا اجماع جس پر بھروسہ کیا جا سکے۔ انہوں نے آزادی کے وقت اس کی عدت میں ان کے اختلاف کا ذکر اسی طرح کیا جیسے وفات کے معاملے میں ہے، سوائے اس کے کہ الاوزاعی نے آزادی کی صورت میں عدت تین حیض رکھی۔

میں نے کہا: ان اقوال میں سب سے صحیح امام مالک کا قول ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ نے فرمایا: {اور جن عورتوں کو طلاق دی گئی ہو وہ اپنے آپ کو تین حیض تک روکے رکھیں} [2:228]۔ اللہ نے حیض کے انتظار کی شرط یہ رکھی کہ وہ طلاق سے ہو، تو اس سے دوسری صورتوں کی

نفی ہو گئی۔ اور فرمایا: {اور تم میں سے جو لوگ وفات پائیں اور بیویاں چھوڑیں تو وہ (بیویاں) اپنے آپ کو چار ماہ دس دن روکے رکھیں} [2:234]۔ اللہ نے اس کے واجب ہونے کو انتظار کرنے والی کے 'بیوی' ہونے سے معلق کیا، جو اس بات کی دلیل ہے کہ لونڈی کا حکم اس کے برعکس ہے۔ نیز یہ وہ لونڈی ہے جس سے ملکِ یمین کے تحت صحبت کی گئی ہو، تو اس کا استبراء (رحم کی صفائی) ایک حیض سے تھا، اس کی اصل لونڈی ہے (4)۔

بائیسواں [مسئلہ]: اگر یہ ثابت ہو جائے؛ تو کیا ام ولد کی عدت محض استبراء (5) ہے یا عدت؟ تو جو ابو محمد نے اپنی کتاب 'المعونہ' (6) میں ذکر کیا ہے وہ یہ کہ حیض استبراء ہے عدت نہیں۔ اور 'المدونہ' (7) میں ہے کہ ام ولد پر عدت ہے، اور اس کی عدت ایک حیض ہے، جیسے آزاد عورت کی عدت تین حیض ہے۔

(1) سنن ابی داؤد (2308)، اور سنن الدارقطنی 3/309 و 310۔ (2) الاشراف 4/289 میں، اور مذکورہ اقوال وہیں سے ہیں، دیکھیے الاستذکار 18/188-189۔ (3) الاشراف 4/289 میں۔ (4) دیکھیے المعونہ 1/924۔ (5) (ز) میں: حیض سے۔ (6) 2/924۔ (7) 2/436، 437، اور دیکھیے الموطأ 2/593۔

Surah Al-Baqarah: Verse 234 141

The benefit of the disagreement is that if we say it is an 'Iddah (waiting period), Malik said (1): I do not like for anyone to make a promise to marry her until she menstruates once. Ibn al-Qasim said: It reached me from him that he said: She should only spend the night in her house, so he established for the period of her istibra' (ascertaining emptiness of the womb) the ruling of the 'Iddah. Twenty-third: The people of knowledge are in consensus that the maintenance (nafaqah) of a woman divorced three times, or a woman whose husband can return to her, while she is pregnant, is obligatory (2); due to Allah the Almighty's saying: "And if they should be pregnant, then spend on them until they give birth." At-Talaq: 6. They differed regarding the obligation of maintenance for a pregnant woman whose husband has died. A group said: There is no maintenance for her; likewise said Jabir ibn Abdullah, Ibn Abbas, Sa'id ibn al-Musayyib, 'Ata', al-Hasan, 'Ikrimah, Abd al-Malik ibn Ya'la, Yahya al-Ansari, Rabi'ah, Malik, Ahmad, and Ishaq, and Abu 'Ubayd (4) narrated that from the scholars of opinion (As-hab ar-Ra'y). There is a second opinion, which is that she is entitled to maintenance from the entire estate, and this opinion is narrated from Ali and Abdullah, and it was said by Ibn Umar, Shurayh, Ibn Sirin, al-Sha'bi, Abu al-Aliyah, al-Nakha'i, Julas ibn 'Amr, Hammad ibn Abi Sulayman, Ayyub al-Sakhtiyani, Sufyan al-Thawri, and Abu 'Ubayd. Said Ibn al-Mundhir (5): And by the first opinion I speak; because they are in consensus that the maintenance of everyone whose maintenance he was forced to provide while alive, such as his young children, his wives (6), and his parents, falls away from him [at death]; thus, the maintenance of the pregnant one among his wives also falls away. Al-Qadi Abu Muhammad (7) said: Because the maintenance for pregnancy is not a fixed debt that becomes attached to his wealth after his death, the evidence being that it falls away from him due to insolvency, so it is more fitting and worthy that it falls away due to death. Twenty-fourth: His Almighty's saying: {four months and ten [days]} The scholars differed in...

(1) In Al-Mudawwana 2/438. (2) In (M): obligatory (feminine). (3) Al-Ishraf 4/277. (4) In Al-Ishraf 4/278: And Abu Yusuf narrated. (5) In Al-Ishraf 4/278, and what precedes it is from him. (6) In (D) and (M): "his wife", and what is established matches Al-Ishraf. (7) In Al-Ma'una 2/934.

सूरह अल-बक़रा: आयत 234 141

मतभेद का लाभ यह है कि यदि हम कहें कि यह इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) है, तो मालिक (1) ने कहा: मुझे यह पसंद नहीं है कि कोई उससे शादी करने का वादा करे जब तक कि उसे एक बार मासिक धर्म न आ जाए। इब्न अल-कासिम ने कहा: मुझे उनकी ओर से यह सूचना मिली कि उन्होंने कहा: वह अपने घर के अलावा कहीं और रात न बिताए, इसलिए उन्होंने उसकी इस्तिबरा (गर्भाशय के खाली होने की पुष्टि) की अवधि के लिए इद्दत का हुक्म लागू किया। तेईसवां: विद्वानों का इस बात पर आम सहमति है कि तीन बार तलाक दी गई महिला, या ऐसी महिला जिसके लिए पति के पास लौटने का विकल्प है, यदि वह गर्भवती है, तो उसका भरण-पोषण (नफ़क़ा) अनिवार्य है (2); अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: "और यदि वे गर्भवती हों, तो उन पर तब तक खर्च करो जब तक वे अपने बच्चों को जन्म न दे दें।" अत-तलाक़: 6। उन्होंने उस गर्भवती महिला के भरण-पोषण की अनिवार्यता पर मतभेद किया जिसका पति मर गया हो। एक समूह ने कहा: उसके लिए कोई भरण-पोषण नहीं है; जाबिर इब्न अब्दुल्लाह, इब्न अब्बास, सईद इब्न अल-मुसय्यिब, अता, अल-हसन, इक्रमा, अब्दुल मलिक इब्न याला, याह्या अल-अंसारी, रबीया, मालिक, अहमद और इसहाक ने भी यही कहा, और अबू उबैद (4) ने 'असहाब अर-राय' (राय वालों) से इसे उद्धृत किया। इसमें एक दूसरी राय भी है, जो यह है कि उसे पूरी संपत्ति से भरण-पोषण का अधिकार है, और यह राय अली और अब्दुल्लाह से वर्णित है, और इसे इब्न उमर, शुरैह, इब्न सिरीन, अल-शअबी, अबू अल-आलिया, अल-नखई, जुलास इब्न अम्र, हम्माद इब्न अबी सुलेमान, अय्यूब अल-सख्तियानी, सुफ़यान अल-थौरी और अबू उबैद ने कहा है। इब्न अल-मुन्ज़िर (5) ने कहा: मैं पहली राय का समर्थन करता हूँ; क्योंकि वे इस बात पर सहमत हैं कि हर वह व्यक्ति जिसका भरण-पोषण करने के लिए वह जीवित रहते हुए मजबूर था, जैसे कि उसके छोटे बच्चे, उसकी पत्नियाँ (6) और उसके माता-पिता, उनका भरण-पोषण [मृत्यु पर] उससे समाप्त हो जाता है; इसी तरह उसकी पत्नियों में से गर्भवती महिला का भरण-पोषण भी समाप्त हो जाता है। अल-क़ादी अबू मुहम्मद (7) ने कहा: क्योंकि गर्भावस्था का भरण-पोषण कोई निश्चित ऋण नहीं है जो उसकी मृत्यु के बाद उसकी संपत्ति से जुड़ा रहे, जिसका प्रमाण यह है कि वह दिवालियेपन के कारण उससे समाप्त हो जाता है, इसलिए मृत्यु के कारण इसके समाप्त होने की संभावना और भी अधिक है। चौबीसवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {चार महीने और दस [दिन]} विद्वानों ने इस बारे में मतभेद किया...

(1) अल-मुदव्वना 2/438 में। (2) (म) में: वाजिबा (अनिवार्य)। (3) अल-इशराफ़ 4/277। (4) अल-इशराफ़ 4/278 में: और अबू यूसुफ ने उद्धृत किया। (5) अल-इशराफ़ 4/278 में, और जो उससे पहले है वह उन्हीं का है। (6) (द) और (म) में: "उसकी पत्नी", और जो यहाँ दिया गया है वह अल-इशराफ़ के अनुसार है। (7) अल-मऊना 2/934 में।

سورہ البقرہ: آیت 234 141

اختلاف کا فائدہ یہ ہے کہ اگر ہم کہیں کہ یہ عدت ہے، تو مالک (1) نے فرمایا: میں یہ پسند نہیں کرتا کہ کوئی اس سے نکاح کا وعدہ کرے جب تک کہ اسے ایک بار حیض نہ آجائے۔ ابن القاسم نے کہا: مجھے ان کی طرف سے یہ بات پہنچی ہے کہ انہوں نے فرمایا: وہ اپنے گھر کے علاوہ کہیں رات نہ گزارے، چنانچہ انہوں نے اس کے استبراء کی مدت کے لیے عدت کا حکم ثابت کر دیا۔ تیسواں مسئلہ: اہل علم کا اس بات پر اجماع ہے کہ تین طلاق یافتہ عورت، یا ایسی عورت جس سے رجوع کیا جا سکتا ہو، اگر وہ حاملہ ہو تو اس کا نفقہ (خرچہ) واجب ہے (2)؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {وَإِن كُنَّ أُولَاتِ حَمْلٍ فَأَنفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتَّىٰ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ} الطلاق: 6۔ اور انہوں نے اس حاملہ عورت کے نفقہ کے وجوب میں اختلاف کیا ہے جس کا شوہر وفات پا گیا ہو، تو ایک گروہ نے کہا: اس کے لیے کوئی نفقہ نہیں ہے؛ جابر بن عبداللہ، ابن عباس، سعید بن المسیب، عطا، حسن، عکرمہ، عبدالملک بن یعلی، یحییٰ الانصاری، ربیعہ، مالک، احمد اور اسحاق نے بھی یہی کہا، اور ابو عبید (4) نے اسے اصحاب الرائے سے روایت کیا ہے۔ اس میں دوسرا قول یہ ہے کہ اسے پورے مال سے نفقہ ملے گا، اور یہ قول علی اور عبداللہ سے مروی ہے، اور ابن عمر، شریح، ابن سیرین، شعبی، ابو العالیہ، نخعی، جلاس بن عمرو، حماد بن ابی سلیمان، ایوب السختیانی، سفیان ثوری اور ابو عبید اسی کے قائل ہیں۔ ابن المنذر (5) نے کہا: اور میں پہلے قول کا قائل ہوں؛ کیونکہ ان کا اس بات پر اجماع ہے کہ ہر وہ شخص جس کا نفقہ اس پر واجب تھا جب وہ زندہ تھا جیسے کہ اس کے چھوٹے بچے، اس کی بیویاں (6) اور اس کے والدین، (موت کے ساتھ ہی) اس سے ان کا نفقہ ساقط ہو جاتا ہے؛ تو اسی طرح اس کی بیویوں میں سے حاملہ عورت کا نفقہ بھی ساقط ہو جائے گا۔ قاضی ابو محمد (7) نے کہا: اس لیے کہ حمل کا نفقہ کوئی ایسا ثابت شدہ قرض

نہیں ہے جو موت کے بعد اس کے مال سے متعلق ہو جائے، اس دلیل کے ساتھ کہ وہ تنگدستی کی صورت میں اس سے ساقط ہو جاتا ہے، تو موت کے ذریعے ساقط ہونا زیادہ اولیٰ اور قرینِ قیاس ہے۔ چوبیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا} (چار مہینے اور دس دن) علماء نے اس میں اختلاف کیا کہ...

(1) المدونہ 2/438۔ (2) (م) میں: واجبہ۔ (3) الإشراف 4/277۔ (4) الإشراف 4/278 میں: اور ابو یوسف نے حکایت کی۔ (5) الإشراف 4/278 میں، اور اس سے پہلے کا کلام بھی انہیں کا ہے۔ (6) (د) اور (م) میں: "اس کی بیوی"، اور متن میں جو ہے وہ الإشراف کے موافق ہے۔ (7) المعونہ 2/934۔

142 Surah Al-Baqarah: Verse 234

The four months and ten [days] which Allah has made as the waiting period (iddah) for a woman whose husband has died: Does she need to have a menstrual cycle within them or not? Some said: She is not cleared unless she is of those who are intercourseable and has a menstrual cycle within the four months and ten days; otherwise, she is considered doubtful. Others said: She is not required to do more than four months and ten days unless she finds herself in clear doubt; because this period must generally include menstruation for most women, unless the woman is one who does not menstruate or it is known by her or about her that her cycle does not come except in more than this period (1).

Twenty-fifth: His (Exalted) saying: {And ten [days]}. Waki' narrated from Abu Ja'far al-Razi, from al-Rabi' bin Anas, from Abu al-'Aliyah that he was asked: Why were the ten joined to the four months? He said: Because the soul is breathed into it [the fetus] during them (2), and the explanation of this will come, God willing (3).

Al-Asma'i said: It is said: The child of every pregnant woman kicks in the middle of her pregnancy, so she is [called] 'markid'. Others said: She has reached the stage of kicking (arkadat), so she is 'murkidah', and he recited: "And a kicking [mare] whose father is purebred, for her the servant girl and the boy are disdained." (4)

Al-Khattabi said: His saying "and ten" means—and Allah knows best—the days along with their nights.

Al-Mubarrid said: He only used the feminine form for "ten" (ashran) because what is meant by it is periods (mudad). The meaning is: ten periods, each period consisting of a day and a night, so the night with its day is a known period of time (5). It was [also] said: He did not say 'ten' (asharah, masculine form for days) to give precedence to the ruling of nights, as the night precedes the day, and the days are included within them. "Ashran" is lighter in pronunciation, so nights prevail over days when they come together in dates; because the beginning of months is at night with the sighting of the new moon. Since the first part of the month is the night, the night prevailed; you say:

(1) See Al-Ma'unah 2/915-916, Al-Muntaqa 4/145, and Bidayat al-Mujtahid 2/172. (2) Reported by al-Tabari 5/258. (3) At the commentary of verse (5) from it. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/223, and the verse is by Aws bin Ghalfa' al-Hujaymi, and Ibn Manzur mentioned it in Lisan [al-Arab] (saraha). And he quoted from Ibn Barri his

saying: The correct recitation of it is: "Wa murkidatun sarihi..." meaning it is conjoined to what preceded it. (5) See Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/222, Tafsir al-Baghawi 1/215, and Ikmal al-Mu'allim 5/68.

142 सूरह अल-बक़रह: आयत 234

वे चार महीने और दस [दिन] जिन्हें अल्लाह ने उस महिला के लिए इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बनाया है जिसके पति की मृत्यु हो गई है: क्या उसे इस अवधि में मासिक धर्म की आवश्यकता है या नहीं? कुछ ने कहा: वह तब तक पाक नहीं मानी जाएगी जब तक कि वह संभोग करने योग्य महिलाओं में से न हो और इन चार महीनों और दस दिनों में उसे मासिक धर्म न आए; अन्यथा, वह संदिग्ध मानी जाएगी। दूसरों ने कहा: उस पर चार महीने और दस दिनों से अधिक कुछ नहीं है, जब तक कि उसे स्वयं पर स्पष्ट संदेह न हो; क्योंकि यह अवधि आमतौर पर अधिकांश महिलाओं के लिए मासिक धर्म को शामिल करती है, सिवाय उस महिला के जिसे मासिक धर्म नहीं आता या यह उसके बारे में ज्ञात हो कि उसका मासिक चक्र इस अवधि से अधिक समय में आता है (1)।

पच्चीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और दस [दिन]}। वक़ी' ने अबू जाफ़र अल-राज़ी से, उन्होंने रबी' बिन अनस से, उन्होंने अबू अल-आलिया से रिवायत की है कि उनसे पूछा गया: चार महीनों के साथ दस को क्यों जोड़ा गया? उन्होंने कहा: क्योंकि रूह (आत्मा) उनमें फूँकी जाती है (2), और इसका विवरण इंशा अल्लाह आगे आएगा (3)।

अल-अस्मई ने कहा: यह कहा जाता है: प्रत्येक गर्भवती का बच्चा अपनी गर्भावस्था के आधे समय में हिलना-डुलना (लात मारना) शुरू कर देता है, तो वह 'मर्किद' है। दूसरों ने कहा: उसने लात मारने की स्थिति प्राप्त कर ली है (अरकड़त), इसलिए वह 'मुर्किदा' है, और उन्होंने शेर पढ़ा: "और एक लात मारने वाली [घोड़ी] जिसका पिता शुद्ध नस्ल का है, उसके लिए दासी और बालक का तिरस्कार किया जाता है।" (4)

अल-ख़त्ताबु ने कहा: अल्लाह के कथन "और दस" का अर्थ है—और अल्लाह ही बेहतर जानता है—रातों सहित दिन।

अल-मुबर्रिद ने कहा: उन्होंने "दस" (अशरान) के लिए स्त्रीलिंग रूप का उपयोग केवल इसलिए किया क्योंकि इससे तात्पर्य 'अवधियाँ' (मुदद) है। अर्थ है: दस अवधियाँ, प्रत्येक अवधि एक दिन और एक रात की है, इसलिए रात अपने दिन के साथ समय की एक ज्ञात अवधि है (5)। यह भी कहा गया: उन्होंने 'अशरह' (दस के लिए पुल्लिंग रूप) नहीं कहा क्योंकि रातों के हुक्म को प्राथमिकता दी गई, क्योंकि रात दिन से पहले आती है, और दिन उनके अंतर्गत शामिल होते हैं। "अशरान" उच्चारण में हल्का है, इसलिए जब तारीखों में दिन और रात एक साथ आते हैं तो रातें दिनों पर हावी रहती हैं;

क्योंकि महीनों की शुरुआत चाँद दिखने के साथ रात में होती है। चूँकि महीने का पहला हिस्सा रात होती है, इसलिए रात प्रबल रही; आप कहते हैं:

(1) देखें अल-मऊना 2/915-916, अल-मुन्तक़ा 4/145, और बिदायत अल-मुज्तहिद 2/172। (2) इसे अल-तबरी 5/258 ने उद्धृत किया है। (3) इसी की आयत (5) की व्याख्या के पास। (4) मा'नी अल-क़ुरान अल-नहहास 1/223, और यह शेर औस बिन ग़ल्फ़ा अल-हुजैमी का है, और इब्न मंज़ूर ने इसे लिसान [अल-अरब] (सरहा) में उल्लेख किया है। और उन्होंने इब्न बर्री से उनका यह कथन उद्धृत किया: इसके पढ़ने का सही तरीका है: "व मुर्किदतुन सरीही..." जिसका अर्थ है कि यह उससे पहले वाले से जुड़ा है। (5) देखें मा'नी अल-क़ुरान अल-नहहास 1/222, तफ़सीर अल-बग़वी 1/215, और इकमाल अल-मुअल्लिम 5/68।

١٤٢ سورة البقرہ: آیت ٢٣٤

چار ماہ اور دس [دن] جنہیں اللہ تعالیٰ نے اس عورت کے لیے عدت مقرر کیا ہے جس کا شوہر وفات پا گیا ہو، کیا اس مدت میں اسے حیض آنا ضروری ہے یا نہیں؟ بعض نے کہا: وہ اس وقت تک بری الذمہ نہیں ہوگی جب تک کہ وہ ان میں سے نہ ہو جن سے جماع کیا جاتا ہے اور اسے ان چار ماہ اور دس دن میں حیض نہ آئے؛ ورنہ وہ مشکوک سمجھی جائے گی۔ دوسروں نے کہا: اس پر چار ماہ اور دس دن سے زیادہ کچھ نہیں ہے، الا یہ کہ اسے اپنے بارے میں کوئی واضح شک ہو جائے؛ کیونکہ یہ مدت عام طور پر عورتوں کے معاملے میں حیض پر مشتمل ہوتی ہے، سوائے اس کے کہ عورت ان میں سے ہو جسے حیض نہیں آتا یا اس کے بارے میں یہ معلوم ہو کہ اسے اس مدت سے زیادہ وقت میں حیض آتا ہے (١)۔

پچیسواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور دس [دن]}۔ وکیع نے ابو جعفر الرازی سے، انہوں نے ربیع بن انس سے، انہوں نے ابو العالیہ سے روایت کی کہ ان سے پوچھا گیا: چار ماہ کے ساتھ دس کو کیوں ملایا گیا؟ انہوں نے کہا: اس لیے کہ ان میں روح پھونکی جاتی ہے (٢)، اور اس کی تفصیل ان شاء اللہ تعالیٰ آگے آئے گی (٣)۔

اصمعی نے کہا: کہا جاتا ہے کہ ہر حاملہ کا بچہ اپنے حمل کے نصف حصے میں حرکت (لات مارنا) شروع کر دیتا ہے تو وہ 'مرکض' ہے۔ دوسروں نے کہا: اس نے حرکت شروع کر دی (ارکضت) تو وہ 'مرکضہ' ہے، اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: "اور ایک حرکت کرنے والی [گھوڑی] جس کا باپ اصیل ہے، اس کے سامنے لونڈی اور غلام کی کوئی حیثیت نہیں رہتی" (٤)

خطابی نے کہا: اللہ کے ارشاد "اور دس" سے مراد—اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے—راتوں سمیت دن ہیں۔

مبرد نے کہا: "دس" (عشراً) کو مؤنث اس لیے لایا گیا ہے کیونکہ اس سے مراد 'مدتیں' ہیں۔ معنی یہ ہے: دس مدتیں، ہر مدت ایک دن اور رات پر مشتمل ہے، پس رات اپنے دن کے ساتھ زمانے کی ایک معلوم مدت ہے (۵)۔ اور یہ بھی کہا گیا کہ: 'عشرة' (مذکر) اس لیے نہیں کہا تاکہ راتوں کے حکم کو غلبہ دیا جائے، کیونکہ رات دن سے پہلے آتی ہے، اور دن اسی کے ضمن میں ہوتے ہیں۔ "عشراً" لفظ میں زیادہ ہلکا ہے، اس لیے تاریخوں میں جب دن اور رات جمع ہوں تو راتوں کو دنوں پر غلبہ دیا جاتا ہے؛ کیونکہ مہینوں کی ابتدا چاند نظر آنے کے وقت رات سے ہوتی ہے، پس جب مہینے کا پہلا حصہ رات ٹھہری تو رات کو غلبہ حاصل ہوا، آپ کہتے ہیں:

(۱) دیکھئے المعونہ ۲/ ۹۱۵-۹۱۶، والمنتقٰی ٤/ ١٤٥، وبدایۃ المجتہد ۲/ ۱۷۲۔ (۲) اسے طبری نے ۵/ ۲۵۸ میں نقل کیا ہے۔ (۳) اسی کی آیت (۵) کی تفسیر کے پاس۔ (٤) معانی القرآن للنحاس ۲۲۳/۱، اور یہ شعر اوس بن غلفاء الہجیمی کا ہے، اور ابن منظور نے لسان العرب (صرح) میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور ابن بری سے ان کا یہ قول نقل کیا کہ اس کی درست خوانندگی "ومرکضۃ صریحی..." ہے، یعنی یہ اپنے ما قبل پر معطوف ہے۔ (۵) دیکھئے معانی القرآن للنحاس ۲۲۲/۱، وتفسیر البغوی ۲۱۵/۱، واکمال المعلم ۶۸/۵۔

Surah Al-Baqarah: Verse 234 143 "We fasted five [days] of the month"; thus the nights predominate even though fasting is by day. Malik, Ash-Shafi'i, and the Kufans held that what is meant by them are both days and nights. Ibn al-Mundhir said: "According to this view, if someone were to contract marriage with her when four months and ten nights have passed, it would be invalid until the tenth day has also passed." Some jurists held that once four months and ten nights have passed for her, she becomes lawful for [new] husbands. This is because he saw the waiting period ('iddah) as unspecified, so he favored the feminine form and interpreted it as referring to nights. This was the view of Al-Awza'i among the jurists and Abu Bakr al-Asamm among the theologians (1). It was narrated from Ibn Abbas that he recited: "four months and ten nights" (2). His (the Exalted) saying: {And when they have fulfilled their term, there is no blame upon you for what they do with themselves in an acceptable manner. And Allah is Acquainted with what you do.} In this, there are three issues: First: He (the Exalted) attributed the term (ajal) to them; since it is a fixed period set regarding their matter (3), and it refers to the completion of the waiting period. Second: His (the Exalted) saying: {there is no blame upon you} is an address to all people, but the application of this ruling pertains to rulers and guardians. {for what they do} refers to marriage and anything below it, such as beautification and ending the mourning period (4). {in an acceptable manner} means: in a way permitted by Sharia, such as choosing specific husbands and determining the dower without directly performing the contract, because that is the right of the guardians as mentioned before (5). Third: In this verse, there is evidence that guardians have the right to prevent them from beautifying themselves and looking for a husband during the waiting period. In it is a rebuttal to Ishaq's statement: "If a divorced woman enters her third menstruation, she becomes irrevocably separated and the first husband's right of return is cut off, except that it is not lawful for her to marry until she performs ghusl (ritual bath)." Sharik narrated that her husband has the right of return as long as she has not performed ghusl, even after twenty years; Allah (the Exalted) said: {And when they have fulfilled their term, there is no blame upon you for what they do with themselves}. And the fulfillment of... (1) See Al-Ishraf 4/287, Tafsir al-Razi 6/135, Al-Mughni 11/224, and Al-Mufhim 4/285. (2) This recitation was not reported from Ibn Abbas except by Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 1/314. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/314. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/314. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/212.

सूरह अल-बक़रह: आयत 234 143 "हमने महीने के पांच [दिन] उपवास किए"; इस प्रकार रातें प्रबल होती हैं भले ही उपवास दिन में होता है। मलिक, अल-शाफ़ई और कूफ़ियों का विचार था कि उनसे तात्पर्य दिन और रात दोनों हैं। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: "इस राय के अनुसार, यदि कोई चार महीने और दस रातें बीत जाने पर उससे निकाह करता है, तो वह तब तक अमान्य होगा जब तक कि दसवां दिन भी न बीत जाए।" कुछ न्यायविदों का मानना था कि जब उसके लिए चार महीने और दस रातें बीत जाती हैं, तो वह [नए] पतियों के लिए हलाल हो जाती है। ऐसा इसलिए है क्योंकि उन्होंने इद्दत की अवधि को अस्पष्ट देखा, इसलिए उन्होंने स्त्रीलिंग को वरीयता दी और इसकी व्याख्या रातों के रूप में की। न्यायविदों में अल-औज़ाई और धर्मशास्त्रियों में अबू बक्र अल-असम की यही राय थी (1)। इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "चार महीने और दस रातें" (2)। अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वे अपनी अवधि पूरी कर लें, तो जो कुछ वे अपने स्वयं के संबंध में नियम के अनुसार करें, उसमें तुम पर कोई दोष नहीं है। और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उससे भली-भांति अवगत है।} इसमें तीन विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला ने अवधि (अजल) को उनके साथ जोड़ा है; क्योंकि यह उनके मामले में निर्धारित और तय की गई एक अवधि है (3), और यह इद्दत की समाप्ति का सूचक है। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तुम पर कोई दोष नहीं है} सभी लोगों के लिए एक संबोधन है, लेकिन इस निर्णय का क्रियान्वयन शासकों और अभिभावकों (वलियों) से संबंधित है। {जो कुछ वे करें} से तात्पर्य निकाह और उससे कम की चीज़ें जैसे श्रृंगार और शोक समाप्त करना है (4)। {नियम के अनुसार} अर्थात: शरीयत द्वारा अनुमत तरीके से, जैसे विशिष्ट पतियों का चुनाव और महर का निर्धारण, अनुबंध को स्वयं सीधे संपन्न किए बिना; क्योंकि यह अभिभावकों का अधिकार है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (5)। तीसरा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि अभिभावकों को इद्दत के समय उन्हें श्रृंगार करने और पति की तलाश करने से रोकने का अधिकार है। इसमें इशाक के इस कथन का खंडन है: "यदि तलाकशुदा महिला तीसरे मासिक धर्म में प्रवेश करती है, तो वह अलग हो जाती है और पहले पति का लौटने का अधिकार समाप्त हो जाता है, सिवाय इसके कि उसके लिए तब तक निकाह करना हलाल नहीं है जब तक कि वह गुसल न कर ले।" शरीक से वर्णित है कि उसके पति के पास लौटने का अधिकार है जब तक कि उसने गुसल न किया हो, चाहे बीस साल बाद ही क्यों न हो; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {फिर जब वे अपनी अवधि पूरी कर लें, तो जो कुछ वे अपने स्वयं के संबंध में करें, उसमें तुम पर कोई दोष नहीं है}। और पूरा होना... (1) देखें अल-इशराफ़ 4/287, तफ़सीर अल-राज़ी 6/135, अल-मुग़नी 11/224, और अल-मुफ़हिम 4/285। (2) इब्न अतिया के अलावा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/314 में इब्न अब्बास से यह क़िरात (पठन) रिपोर्ट

नहीं की गई है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/314। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/314। (5) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 1/212 द्वारा।

سورۃ البقرہ: آیت ۲۳۴ ۱۴۳ "ہم نے مہینے کے پانچ [دن] روزے رکھے"؛ پس راتیں غالب رہتی ہیں چاہے روزہ دن میں ہوتا ہے۔ مالک، شافعی اور کوفیوں کا خیال تھا کہ اس سے مراد دن اور رات دونوں ہیں۔ ابن المنذر نے کہا: "اس قول کے مطابق اگر کوئی شخص اس عورت سے چار ماہ اور دس راتیں گزرنے پر نکاح کر لے تو وہ باطل ہوگا جب تک کہ دسواں دن بھی نہ گزر جائے۔" بعض فقہاء کا خیال تھا کہ جب اس کے چار ماہ اور دس راتیں گزر جائیں تو وہ شوہروں کے لیے حلال ہو جاتی ہے۔ یہ اس لیے کہ انہوں نے عدت کو مبہم دیکھا، اس لیے تانیث کو غالب رکھا اور اس کی تاویل راتوں سے کی۔ فقہاء میں سے اوزاعی اور متکلمین میں سے ابوبکر الاصم اسی طرف گئے ہیں (۱)۔ ابن عباس سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: "چار ماہ اور دس راتیں" (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب وہ اپنی مدت پوری کر لیں، تو تم پر اس معاملے میں کوئی گناہ نہیں جو وہ معروف طریقے سے اپنے حق میں کریں۔ اور اللہ تمہارے کاموں سے باخبر ہے۔} اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ نے مدت (اجل) کو ان کی طرف منسوب کیا؛ کیونکہ یہ ان کے معاملے میں ایک مقررہ اور طے شدہ مدت ہے (۳)، اور یہ عدت کے گزر جانے سے عبارت ہے۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم پر کوئی گناہ نہیں} تمام لوگوں سے خطاب ہے، لیکن اس حکم کا نفاذ حکام اور اولیاء کے لیے ہے۔ {جو کچھ وہ کریں} سے مراد نکاح اور اس سے کم کی چیزیں جیسے بناؤ سنگھار اور سوگ کا ترک کرنا ہے (۴)۔ {معروف طریقے سے} یعنی: جس کی شریعت نے اجازت دی ہے، جیسے شوہروں کا انتخاب اور حق مہر کا تعین، بغیر خود عقد (نکاح) کیے؛ کیونکہ یہ اولیاء کا حق ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ تیسرا: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ اولیاء کو حق ہے کہ وہ انہیں عدت کے زمانے میں بناؤ سنگھار کرنے اور شوہر کی تلاش سے روکیں۔ اس میں اسحاق کے اس قول کا رد ہے کہ: "اگر مطلقہ عورت تیسرے حیض میں

داخل ہو جائے تو وہ بائن ہو جاتی ہے اور پہلے شوہر کے رجوع کا حق ختم ہو جاتا ہے، سوائے اس کے کہ اس کے لیے نکاح کرنا حلال نہیں جب تک وہ غسل نہ کر لے۔" شریک سے روایت ہے کہ اس کے شوہر کو رجوع کا حق ہے جب تک کہ وہ غسل نہ کر لے خواہ بیس سال بعد ہی کیوں نہ ہو؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پھر جب وہ اپنی مدت پوری کر لیں، تو تم پر اس معاملے میں کوئی گناہ نہیں جو وہ اپنے حق میں کریں}۔ اور مدت کا پورا ہونا... (۱) دیکھئے الاشراف ۴/ ۲۸۷، اور تفسیر الرازی ۶/ ۱۳۵، اور المغنی ۱۱/ ۲۲۴، اور المفہم ۴/ ۲۸۵۔ (۲) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/ ۳۱۴ میں ابن عباس سے اس قراءت کو نقل کیا ہے، اس کے علاوہ کسی نے نہیں۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۳۱۴۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۳۱۴۔ (۵) احکام القرآن ابن العربی ۱/ ۲۱۲۔

144 Surah Al-Baqarah: Verse 235

The 'term' (ajal) here refers to the completion of the waiting period (iddah) by the beginning of the bleeding of the third menstruation. Ritual washing (ghusl) is not mentioned. Once her waiting period ends, she becomes permissible for marriage, and there is no blame on her for what she does in that regard. The narration from Ibn Abbas, if authentic, is interpreted as being a recommendation. Allah knows best (1).

Allah Almighty says: {There is no blame upon you for that to which you [indirectly] allude concerning a proposal to women or for what you conceal within yourselves. Allah knows that you will remember them. But do not promise them secretly except for saying a proper saying. And do not determine to undertake a marriage contract until the written ordinance reaches its end. And know that Allah knows what is within yourselves, so beware of Him. And know that Allah is Forgiving and Forbearing. 235}

His saying: {There is no blame upon you for that to which you [indirectly] allude concerning a proposal to women} until the words {a proper saying} contains nine points:

First: His saying: {no blame} meaning: no sin. 'Junaah' means sin, and this is more correct in Sharia. It is also said: rather, it is a burdensome matter, which is more correct linguistically. Al-Shammakh said: When it rises with its rider over a valley / he remembers the hardship (sin/burden) he faces (2)

His saying {upon you in what you allude} is an address to all people, and the intended meaning of the ruling is the man who intends in his heart to marry (3) a woman in her waiting period. Meaning: there is no sin upon you in making an allusion to a proposal during the waiting period after death. Allusion (ta'reed) is the opposite of explicit statement (tasreeh); it is conveying a meaning through something that could mean that or something else. It comes from 'ard' (side) of a thing, as if one is hovering around it without making it explicit (4).

It is also said: it is from the saying: 'arradtu al-rajul' (I 'arradtu' the man), meaning: I gave him a gift. In the Hadith: a group of Muslims 'arradu' the Messenger of Allah (peace be upon him) and Abu Bakr with white clothes (5); meaning: they gave them gifts. Thus, the one who alludes in speech conveys to his companion words through which the meaning is understood.

(1) Al-Istidhkar 18 / 36-37. (2) The correct view is that it belongs to Bishr bin Abi Khazim, and not to Al-Shammakh as mentioned by the author; it is in his Diwan p. 90, and the narration there is: 'When it mounted with its owner...' (3) In the manuscripts and Al-Muharrar al-Wajiz 1/315 (and the speech is from him): 'marrying' (tazwij), and the established text is from (M). (4) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/212. (5) We did not find it.

144 सूरह अल-बक़रह: आयत 235

यहाँ 'अजल' (अवधि) का अर्थ है तीसरी माहवारी के रक्त के प्रवेश के साथ इद्दत की समाप्ति। यहाँ गुस्ल (स्नान) का उल्लेख नहीं किया गया है। अतः जब उसकी इद्दत समाप्त हो जाती है, तो वह विवाह के लिए वैध हो जाती है, और वह जो कुछ भी करती है उसके लिए उस पर कोई दोष नहीं है। इब्न अब्बास से वर्णित हदीस, यदि सही है, तो इसे अनुशंसा (मुस्तहब) के रूप में लिया जा सकता है। अल्लाह बेहतर जानता है (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम पर कोई पाप नहीं यदि तुम औरतों को विवाह का पैग़ाम इशारों में दो या अपने मन में छुपाए रखो। अल्लाह को मालूम है कि तुम उनकी चर्चा करोगे, किन्तु उनसे गुप्त रूप से कोई वचन न दो, सिवाय इसके कि भली बात कहो। और निकाह के बंधन का इरादा न करो जब तक कि निर्धारित अवधि पूरी न हो जाए। और जान लो कि अल्लाह जानता है जो तुम्हारे दिलों में है, अतः उससे डरो। और जान लो कि अल्लाह अत्यंत क्षमाशील और सहनशील है। 235}

अल्लाह के शब्द {और तुम पर कोई पाप नहीं यदि तुम औरतों को निकाह का पैग़ाम इशारों में दो} से लेकर {भली बात} तक नौ बिंदु शामिल हैं:

पहला: अल्लाह का शब्द {कोई पाप नहीं} यानी: कोई गुनाह नहीं। 'जुनह' का अर्थ गुनाह है, और शरीयत में यही अधिक सही है। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ 'कठिन कार्य' है, जो भाषा विज्ञान में अधिक सही है। अल-शम्माख ने कहा: जब वह अपने सवार के साथ घाटी में ऊँचा उठता है / तो वह अपने पास मौजूद कठिनाई (पाप/बोझ) को याद करता है (2)

और उनके शब्द {तुम्हारे ऊपर उसमें जो तुम इशारों में कहो} सभी लोगों के लिए संबोधन है। इसके हुक्म से मुराद वह व्यक्ति है जो अपने मन में इद्दत गुज़ारने वाली स्त्री से निकाह का इरादा रखता है (3)। यानी: वफ़ात की इद्दत के दौरान निकाह का इशारा देने में आप पर कोई गुनाह नहीं है। 'ता'रीज़' (इशारा) 'तसराह' (स्पष्ट कथन) का विलोम है। यह किसी ऐसी चीज़ के माध्यम से अर्थ समझाना है जिसमें उस अर्थ और दूसरे अर्थ दोनों की संभावना हो। यह किसी चीज़ के'अर्ज़' (पक्ष/किनारे) से है, मानो कोई चीज़ के इर्द-गिर्द घूम रहा हो लेकिन उसे ज़ाहिर न कर रहा हो (4)।

यह भी कहा गया है: यह आपके कथन से है: 'मैंने आदमी को अर्राज़्तु किया,' यानी मैंने उसे एक उपहार दिया। हदीस में है: 'मुसलमानों के एक समूह ने अल्लाह के रसूल ﷺ और अबू बक्र को

सफ़ेद कपड़े अर्राज़ू (भेंट किए) (5); यानी उन्हें उपहार दिए।' अतः शब्दों में इशारा करने वाला अपने साथी तक ऐसी बात पहुँचाता है जिससे उसका अर्थ समझ आ जाता है।

(1) अल-इस्तिज़कार 18/36-37. (2) सही बात यह है कि यह बिश्र बिन अबी खाजिम का है, न कि अल-शम्माख का जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है; यह उनके दीवान पृष्ठ 90 में है, और वहाँ पाठ है: 'जब वह अपने मालिक के साथ सवार हुआ...' (3) पांडुलिपियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/315 में: 'विवाह करना' (तज़वीज), और स्थापित पाठ (म) से है। (4) देखें अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी 1/212. (5) हमें यह नहीं मिला।

١٤٤ سورہ البقرہ: آیت ٢٣٥

یہاں 'اجل' سے مراد تیسرے حیض کے خون میں داخل ہونے کے ساتھ عدت کی انتہا ہے، اور غسل کا ذکر نہیں کیا گیا۔ پس جب اس کی عدت ختم ہو جائے تو وہ نکاح کے لیے حلال ہو جاتی ہے، اور اس پر کوئی گناہ نہیں جو وہ اس بارے میں کرے۔ اور ابن عباس سے مروی حدیث، اگر صحیح ہو، تو اسے مستحب پر محمول کیا جا سکتا ہے، واللہ اعلم (١)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُم بِهِۦ مِنْ خِطْبَةِ ٱلنِّسَآءِ أَوْ أَكْنَنتُمْ فِيٓ أَنفُسِكُمْ عَلِمَ ٱللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلَٰكِن لَّا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلَّآ أَن تَقُولُواْ قَوْلًا مَّعْرُوفًا وَلَا تَعْزِمُواْ عُقْدَةَ ٱلنِّكَاحِ حَتَّىٰ يَبْلُغَ ٱلْكِتَٰبُ أَجَلَهُۥ وَٱعْلَمُوٓاْ أَنَّ ٱللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِيٓ أَنفُسِكُمْ فَٱحْذَرُوهُ وَٱعْلَمُوٓاْ أَنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿٢٣٥﴾}

اللہ تعالیٰ کا قول: {وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُم بِهِۦ مِنْ خِطْبَةِ ٱلنِّسَآءِ} سے لے کر {مَّعْرُوفًا} تک، اس میں نو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {وَلَا جُنَاحَ} یعنی: کوئی گناہ نہیں، اور 'جناح' کا معنی گناہ ہے، اور شریعت میں یہی زیادہ درست ہے۔ اور کہا گیا: بلکہ یہ مشکل کام ہے، اور لغت میں یہی زیادہ صحیح ہے، الشماخ نے کہا: جب وہ اپنے سوار کے ساتھ گھاٹی میں بلند ہوتا ہے / تو وہ اپنے پاس موجود مشقت (گناہ) کو یاد کرتا ہے (٢)

اور اللہ کا قول: {عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُم} یہ تمام لوگوں سے خطاب ہے، اور اس کے حکم سے مراد وہ مرد ہے جس کے دل میں عدت گزارنے والی سے نکاح کا ارادہ ہو (٣)۔ یعنی: وفات کی عدت میں نکاح کے پیغام کا اشارہ کرنے میں تم پر کوئی گناہ نہیں۔ اور 'تعریض' (اشارہ کنایہ) 'تصریح' (صاف گوئی) کی ضد ہے، اور وہ کسی ایسی چیز کے ذریعے معنی سمجھانا ہے جس میں اس کا

اور دوسرے کا احتمال ہو، اور یہ کسی چیز کے 'عرض' (کنارے) سے ہے، گویا وہ چیز کے گرد منڈلا رہا ہے اور اسے ظاہر نہیں کر رہا (٤)۔

اور کہا گیا: یہ تمہارے اس قول سے ہے: 'عرّضتُ الرجل'، یعنی میں نے اسے تحفہ دیا، اور حدیث میں ہے: مسلمانوں کے ایک دستے نے رسول اللہ ﷺ اور ابوبکر کو سفید کپڑے پیش کیے (٥)؛ یعنی انہیں تحفہ دیے۔ پس کلام میں اشارہ کرنے والا اپنے ساتھی تک ایسی بات پہنچاتا ہے جس سے اس کا معنی سمجھ آ جاتا ہے۔

(١) الاستذکار ١٨ / ٣٦-٣٧۔ (٢) درست بات یہ ہے کہ یہ بشر بن ابی خازم کا شعر ہے، الشماخ کا نہیں جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ٩٠ پر ہے، اور روایت اس میں ہے: 'جب وہ اپنے مالک کے ساتھ سوار ہوا...' (٣) خطی نسخوں اور المحرر الوجیز ١/٣١٥ میں (اور کلام انہی کا ہے): 'تزویج' (نکاح کرنا)، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ثابت ہے۔ (٤) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ١/٢١٢۔ (٥) ہمیں یہ نہیں مل سکی۔

Surah Al-Baqarah: Verse 235 145

Second: Ibn Atiyyah said (1): The Ummah has reached a consensus that speaking with a woman in her waiting period (iddah) in a way that is explicit about marrying her (2) or hinting at it is not permissible. Similarly, the Ummah has reached a consensus that speaking with her in a manner that is obscene, mentioning intercourse, or incitement to it is not permissible, nor is anything similar. Anything other than that was permitted. Among the closest things to explicit speech is the Prophet's ﷺ saying to Fatimah bint Qays: "Stay with Umm Shariq, and do not make a decision about yourself without me" (3).

It is not permissible to allude to a proposal for a woman in a revocable divorce (raj'iyyah) by consensus; because she is like a wife. As for a woman in her waiting period from an irrevocable divorce (baynunah), the correct view is that it is permissible to allude to her proposal, and Allah knows best.

Many phrases have been narrated regarding the interpretation of 'allusion' (ta'rid); they generally fall into two categories:

First: To mention it to her guardian (wali), saying to him: "Do not let anyone else take her before me."

Second: To indicate it to her directly without an intermediary, saying to her: "I want to marry," or "You are beautiful," "You are righteous," "Indeed, Allah will bring good to you." "I am interested in you," "Who would turn away from you?", "Indeed, you are sought after (4)," "Indeed, I have a need for women," and "If Allah decrees a matter, it shall be." This is the example given by Malik and Ibn Shihab (5).

Ibn Abbas said: There is no harm in him saying: "Do not make a decision about yourself without me," and there is no harm in him giving gifts to her, or taking care of her needs during the iddah if she is his concern, as said by Ibrahim (6).

It is permissible for him to praise himself and mention his merits as a way of alluding to marriage. Abu Ja'far Muhammad bin Ali bin Husayn did this. Sukaynah bint Hanzalah said: Muhammad bin Ali asked permission to see me before my waiting period from my husband's death had ended, and he said: "You know my kinship to the Messenger of Allah ﷺ, my kinship to Ali, and my standing among the Arabs." I said: "May Allah forgive you, O Abu Ja'far, you are a man..."

(1) In al-Muharrar al-Wajiz 1/315. (2) In the manuscript copies and al-Muharrar al-Wajiz: "tazwijuha", and the established version is from (m). (3) Narrated by Ahmad (27333) and Muslim (1480) in detail from her hadith, may Allah be pleased with her. (4) "Nafaqat al-ayyim": when her suitors increase. Al-Lisan (N-F-Q). (5) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/212-213, and al-Muharrar al-Wajiz 1/315. (6) The saying of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and the saying of Ibrahim were recorded by al-Tabari 5/262 and 265-266.

सूरह अल-बकरा: आयत 235 145

दूसरा बिंदु: इब्न अतिय्या (1) ने कहा: उम्मा इस बात पर सहमत है कि इद्दत की अवधि वाली महिला के साथ इस तरह बात करना जो उसके विवाह (2) के बारे में स्पष्ट हो या उसकी ओर इशारा करे, जायज़ नहीं है। इसी तरह, उम्मा इस बात पर भी सहमत है कि उसके साथ ऐसी बात करना जो अश्लील हो, संभोग का उल्लेख हो या उसके लिए उकसाना हो, जायज़ नहीं है, और न ही इसके समान कुछ भी। इसके अलावा जो कुछ भी है उसे अनुमति दी गई है। स्पष्ट बात के सबसे करीब पैगंबर ﷺ का फातिमा बिंत कैस से कहना है: "उम्म शरीक के पास रहो, और मुझसे पहले अपने बारे में कोई फैसला न करना" (3)।

इज्मा (सर्वसम्मति) के अनुसार रजई तलाक (वापसी योग्य तलाक) वाली महिला के लिए निकाह का इशारा करना जायज़ नहीं है; क्योंकि वह एक पत्नी की तरह है। जहाँ तक उस महिला की बात है जो बाइन तलाक (अंतिम तलाक) की इद्दत में है, तो सही राय यह है कि उसके लिए निकाह का इशारा करना जायज़ है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

इशारे (ता'रीद) की व्याख्या में कई शब्द वर्णित हैं; वे दो श्रेणियों में आते हैं:

पहला: उसके अभिभावक (वली) से इसका उल्लेख करना, उसे यह कहना: "मुझसे पहले किसी और को उसे न देने देना।"

दूसरा: बिना किसी मध्यस्थ के सीधे उसे संकेत देना, उसे कहना: "मैं शादी करना चाहता हूँ," या "तुम सुंदर हो," "तुम नेक हो," "बेशक अल्लाह तुम्हारे लिए भलाई लाएगा।" "मुझे तुम में दिलचस्पी है," "कौन तुमसे विमुख होगा?", "बेशक तुम्हारी बहुत मांग है (4)," "बेशक मुझे औरतों की ज़रूरत है," और "अगर अल्लाह किसी बात का फैसला कर दे, तो वह होकर रहेगी।" यह मलिक और इब्न शिहाब का उदाहरण है (5)।

इब्न अब्बास ने कहा: इसमें कोई बुराई नहीं है कि वह कहे: "मुझसे पहले अपने बारे में कोई फैसला न करना," और इसमें कोई बुराई नहीं है कि वह उसे उपहार दे, या इद्दत के दौरान उसकी ज़रूरतों का ख्याल रखे अगर वह उसका सरोकार है, जैसा कि इब्राहिम ने कहा (6)।

यह जायज़ है कि वह निकाह का इशारा करने के उद्देश्य से अपनी प्रशंसा करे और अपनी खूबियों का उल्लेख करे। अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अली बिन हुसैन ने ऐसा ही किया था। सुकैना बिंत हंज़ला

ने कहा: मुहम्मद बिन अली ने मेरे पति की मृत्यु के बाद मेरी इद्दत पूरी होने से पहले मुझसे मिलने की अनुमति मांगी, और उन्होंने कहा: "तुम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ मेरी रिश्तेदारी, अली के साथ मेरी रिश्तेदारी और अरबों के बीच मेरे स्थान को जानती हो।" मैंने कहा: "ऐ अबू जाफ़र, अल्लाह तुम्हें क्षमा करे, तुम एक ऐसे आदमी हो..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/315 में। (2) पांडुलिपियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: "तज़्वीजुहा" (उसकी शादी), और जो स्थापित है वह (म) से है। (3) अहमद (27333) और मुस्लिम (1480) द्वारा उनके हदीस से विस्तार से वर्णित, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो। (4) नफकत अल-अय्यिम: जब उसके निकाह के प्रस्ताव बढ़ जाते हैं। अल-लिसान (नफ़क)। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/212-213 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/315 देखें। (6) इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा का कथन और इब्राहिम का कथन अल-तबरी 5/262 और 265-266 द्वारा वर्णित है।

سورہ البقرہ: آیت 235 145

دوسرا نکتہ: ابن عطیہ (1) نے کہا: امت کا اس بات پر اتفاق ہے کہ عدت گزارنے والی عورت کے ساتھ ایسی گفتگو کرنا جو اس کے نکاح (2) کی صراحت ہو یا اس کی طرف اشارہ ہو، جائز نہیں ہے۔ اسی طرح امت کا اس بات پر بھی اتفاق ہے کہ اس کے ساتھ فحش گفتگو کرنا، جماع کا ذکر کرنا یا اس پر اکسانا جائز نہیں ہے، اور نہ ہی اس کے مشابہ کوئی بات۔ اس کے علاوہ جو کچھ ہے وہ جائز ہے۔ صراحت کے سب سے قریب نبی کریم ﷺ کا فاطمہ بنت قیس سے فرمانا ہے: "تم ام شریک کے پاس رہو، اور اپنے بارے میں مجھ سے پہلے کوئی فیصلہ نہ کرنا" (3)۔

اجماع کے مطابق رجعی طلاق والی عورت کے لیے نکاح کا اشارہ کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ وہ بیوی کی طرح ہے۔ جہاں تک اس عورت کا تعلق ہے جو بینونہ طلاق کی عدت میں ہے، تو صحیح قول یہ ہے کہ اس کے لیے نکاح کا اشارہ کرنا جائز ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اشارے (تعریض) کی تفسیر میں بہت سے الفاظ مروی ہیں؛ جن کا خلاصہ دو قسموں میں ہوتا ہے:

پہلی: اس کے سرپرست (ولی) سے اس کا ذکر کرنا، اسے یہ کہنا: "اس کے بارے میں مجھ پر سبقت نہ کرنا (یعنی مجھ سے پہلے کسی اور سے اس کا نکاح نہ کرنا)۔"

دوسری: بلاواسطہ اسے اشارہ کرنا، اسے یہ کہنا: "میں نکاح کرنا چاہتا ہوں،" یا "تم خوبصورت ہو،" "تم نیک ہو،" "بے شک اللہ تمہارے لیے بھلائی لائے گا۔" "مجھے تم میں رغبت ہے،" "کون تم سے بے رغبتی کرے گا؟"، "بے شک تمہارے چاہنے والے بہت ہیں (4)"، "بے شک مجھے عورتوں کی حاجت ہے،" اور "اگر اللہ کسی امر کا فیصلہ کر دے تو وہ ہو کر رہے گا۔" یہ مالک اور ابن شہاب کی دی ہوئی مثالیں ہیں (5)۔

ابن عباس نے فرمایا: اس میں کوئی حرج نہیں کہ وہ کہے: "اپنے بارے میں مجھ سے پہلے کوئی فیصلہ نہ کرنا،" اور اس میں کوئی حرج نہیں کہ وہ اسے تحفہ دے، یا عدت کے دوران اس کے کام کاج کر دے اگر وہ اس کی دلچسپی کا باعث ہے، یہ ابراہیم نے کہا (6)۔

جائز ہے کہ وہ اپنی تعریف کرے، اور نکاح کے اشارے کے طور پر اپنے فضائل کا ذکر کرے۔ ابو جعفر محمد بن علی بن حسین نے ایسا کیا تھا۔ سکینہ بنت حنظلہ کہتی ہیں: محمد بن علی نے میرے شوہر کی وفات کے بعد میری عدت ختم ہونے سے پہلے مجھ سے ملنے کی اجازت مانگی، تو انہوں نے کہا: "تم رسول اللہ ﷺ سے میری قرابت، علی سے میری قرابت اور عربوں میں میرے مقام و مرتبے کو جانتی ہو۔" میں نے کہا: "اے ابو جعفر، اللہ آپ کی مغفرت فرمائے، آپ ایک ایسے آدمی ہیں..."

(1) المحرر الوجیز 1/ 315 میں۔ (2) قلمی نسخوں اور المحرر الوجیز میں: "تزویجها"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (3) اسے احمد (27333) اور مسلم (1480) نے ان کی حدیث سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے، اللہ ان سے راضی ہو۔ (4) نفقت الایم: جب اس کے پیغام نکاح دینے والے بڑھ جائیں۔ اللسان (نفق)۔ (5) دیکھئے احکام القرآن از ابن العربی 1/ 212-213، اور المحرر الوجیز 1/ 315۔ (6) ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول اور ابراہیم کا قول طبری نے 5/ 262 اور 265-266 میں نقل کیا ہے۔

...it will be taken against you, that you propose to me during my 'iddah (waiting period)!" He said: "I only informed you of my kinship to the Messenger of Allah ﷺ and of my status. The Messenger of Allah ﷺ entered upon Umm Salama when she was widowed from Abu Salama, and said: 'You know that I am the Messenger of Allah, and His choice, and my position among my people.' That was a proposal (khitbah)." It was narrated by Al-Daraqutni (1).

Giving a gift to a woman in her 'iddah is permissible, and it is part of indirect hint (ta'reed), as said by Sahnun and many scholars, and Ibrahim said so. Mujahid disliked saying (2): "Do not precede me with yourself," and considered it part of secret appointment. Judge Abu Muhammad bin Atiyyah said (3): "In my view, this is based on interpreting the words of the Prophet ﷺ to Fatimah as being in the nature of giving her advice regarding whom she should marry, not that he wanted her for himself; otherwise, it would contradict the saying of the Prophet ﷺ."

Third: His, the Exalted, words: ﴿regarding proposing marriage to women﴾. Al-Khitbah (proposal) - with a kasra on the letter 'kha' - is the action of the suitor through speech, intention, and seeking favor by deed or word. It is said: 'Khatabaha yakhtubuha khitban wa khitbatan' (He proposed to her). A 'khattab' is a man who frequently engages in proposals. From this is the poet's saying:

[Poetry lines] The 'khattab' of small portions [of milk] has troubled the eyes, saying 'I am a suitor' while he has lied. He is only 'proposing' for a large bowl from whoever has milked (4).

'Al-Khateeb' is the suitor. 'Al-Khittibi' means proposal. Adi bin Zaid said, mentioning Jadhima al-Abrash's intention to propose to al-Zabba' (5):

---

(1) In his Sunan 3/224. Sukaynah bint Hanzalah: she is the paternal aunt of Abdul Rahman bin Sulaiman bin al-Ghaseel, as in al-Daraqutni. Al-Shawkani said in Nayl al-Awtar 6/116: The hadith of Sukaynah is interrupted (munqati') because Muhammad bin Ali - i.e., al-Baqir - did not meet the Prophet ﷺ. See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/213, and al-Muharrar al-Wajiz 1/315. (2) In (m): to say to her. (3) In al-Muharrar al-Wajiz 1/315, and the words preceding it are from him except Ibrahim's saying, which the author mentioned recently. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/315. The verse (rajaz) was cited by the author of al-Lisan under (kh-t-b) and (k-t-b). His saying therein: 'Al-Kutab' is the plural of 'kutbah', which is a small amount of water or milk.

Al-Qamus al-Muhit (k-t-b). And his saying: 'Ussan': 'Al-Uss' is the large bowl, al-Lisan (a-s-s). And his saying: 'Halab': is the milked milk, al-Lisan (h-l-b). Ibn al-A'rabi said - as in al-Lisan (k-t-b) -: it is said of a man when he comes seeking hospitality under the pretext of proposal: 'Innahu layakh-tubu kutbah' (He is indeed seeking a small portion). (5) It was said: she was a Roman woman, and her mother was from the Amalekites. She spoke Arabic and was a queen over Qinnasrin and the Jazira. Jadhima al-Abrash proposed to her, and she deceived him and answered him. When he entered her lands, she killed him. Among the Arab proverbs: =

146 | सूरह अल-बक़रह: आयत 235

...यह आपके खिलाफ माना जाएगा कि आप मेरी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के दौरान मुझे निकाह का प्रस्ताव दे रहे हैं!" उन्होंने कहा: "मैंने तो केवल आपको अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ अपनी रिश्तेदारी और अपनी स्थिति के बारे में बताया है। अल्लाह के रसूल ﷺ उम्मे सलमा के पास गए थे जब वह अबू सलमा से विधवा हो गई थीं, और कहा था: 'तुम जानती हो कि मैं अल्लाह का रसूल हूँ, और उसका चुना हुआ हूँ, और अपनी कौम में मेरा क्या स्थान है।' वह एक प्रस्ताव (खित्बा) था।" इसे अल-दारकुतनी ने उद्धृत किया है (1)।

इद्दत के दौरान महिला को उपहार देना जायज है, और यह अप्रत्यक्ष संकेत (तअरीज़) का हिस्सा है, जैसा कि सहनून और कई विद्वानों ने कहा है, और इब्राहिम ने भी यही कहा है। मुजाहिद ने यह कहना नापसंद किया (2): "मुझसे पहले खुद का निकाह न करना," और इसे गुप्त वादे का हिस्सा माना। काजी अबू मुहम्मद बिन अतिया ने कहा (3): "मेरे विचार में, यह पैगंबर ﷺ के फातिमा से कहे गए शब्दों को उनके लिए एक सलाह के रूप में व्याख्या करने पर आधारित है कि उन्हें किससे निकाह करना चाहिए, न कि यह कि वह उन्हें खुद के लिए चाहते थे; अन्यथा, यह पैगंबर ﷺ के कथन के विरुद्ध होगा।"

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿महिलाओं को निकाह का संदेश देने के बारे में﴾। 'खित्बा' (प्रस्ताव) - अक्षर 'खा' पर कसरा के साथ - किसी कार्य या शब्द द्वारा सुपुर्दगी और अनुग्रह प्राप्त करने के उद्देश्य से निकाह के इच्छुक व्यक्ति का कार्य है। कहा जाता है: 'खतबाहा यखतुबुहा खतबन व खितबतन' (उसने उसे निकाह का प्रस्ताव दिया)। 'खत्ताब' वह व्यक्ति है जो निकाह के प्रस्ताव देने में बहुत सक्रिय हो। कवि का कहना इसी बारे में है:

[कविता की पंक्तियाँ] थोड़ी मात्रा में दूध चाहने वाले 'खत्ताब' ने आँखों को परेशान कर दिया है, वह कहता है 'मैं निकाह का प्रस्ताव देने वाला हूँ' जबकि उसने झूठ बोला है। वह तो केवल दूध दुहने वाले से एक बड़े प्याले के लिए 'प्रस्ताव' दे रहा है (4)।

'अल-खतीब' निकाह का प्रस्ताव देने वाला है। 'अल-खित्तीबी' का अर्थ है प्रस्ताव। अदी बिन ज़ैद ने जदीमा अल-अबरश द्वारा अल-ज़ब्बा (5) को प्रस्ताव देने के इरादे का उल्लेख करते हुए कहा है:

(1) उनकी 'सुनन' 3/224 में। सुकैना बिंत हनज़ला: वह अब्दुल रहमान बिन सुलैमान बिन अल-ग़सील की बुआ हैं, जैसा कि अल-दारकुतनी में है। अल-शौकानी ने 'नैल अल-अवतार' 6/116 में कहा: सुकैना की हदीस 'मुनकाति' (टूटी हुई) है क्योंकि मुहम्मद बिन अली - यानी अल-बाकिर - पैगंबर ﷺ से नहीं मिले थे। देखें इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' 1/213, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 1/315। (2) (म) में: उसे कहना। (3) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 1/315 में, और इससे पहले की बातें उन्हीं की हैं सिवाय इब्राहिम के कथन के, जिसका उल्लेख लेखक ने हाल ही में किया है। (4) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 1/315। यह शेर (रजज़) 'अल-लिसान' के लेखक ने (ख-त-ब) और (क-त-ब) के तहत उद्धृत किया है। इसमें उनका कहना है: 'अल-कुतब': 'कुतबह' का बहुवचन है, जो पानी या दूध की थोड़ी मात्रा है। 'अल-कामूस अल-मुहीत' (क-त-ब)। और उनका कहना: 'उस्सन': 'अल-उस्स' बड़ा प्याला है, 'लिसान' (अ-स-स)। और उनका कहना: 'हलब': दुहा हुआ दूध है, 'लिसान' (ह-ल-ब)। इब्न अल-अरबी ने कहा - जैसा कि 'लिसान' (क-त-ब) में है -: जब कोई व्यक्ति निकाह के बहाने मेहमाननवाजी चाहने आता है, तो उसके बारे में कहा जाता है: 'इन्नाहू लयखतुबु कुतबा' (वह वास्तव में थोड़ी सी मात्रा की तलाश में है)। (5) कहा गया है: वह रोम की एक महिला थी, और उसकी माँ अमालेकाइट्स में से थी। वह अरबी बोलती थी और किन्नसरीन और जज़ीरा की रानी थी। जदीमा अल-अबरश ने उसे निकाह का प्रस्ताव दिया, उसने उसे धोखा दिया और हाँ कर दी। जब वह उसके राज्य में पहुँचा, तो उसने उसे मार डाला। अरबों की कहावतों में है: =

...یہ آپ کے خلاف لیا جائے گا کہ آپ میری عدت میں مجھے نکاح کا پیغام دے رہے ہیں!" انہوں نے کہا: "میں نے تو صرف آپ کو رسول اللہ ﷺ کے ساتھ اپنی قرابت اور اپنے مقام کے بارے میں بتایا ہے۔ رسول اللہ ﷺ ام سلمہ کے پاس اس وقت تشریف لے گئے جب وہ ابوسلمہ سے بیوہ ہو چکی تھیں، اور فرمایا: 'تم جانتی ہو کہ میں اللہ کا رسول ہوں، اور اس کا پسندیدہ ہوں، اور اپنی قوم میں میرا کیا مقام ہے۔' وہ ایک پیغام نکاح (خطبہ) تھا۔" اسے دارقطنی (1) نے روایت کیا ہے۔

عدت گزارنے والی عورت کو تحفہ دینا جائز ہے، اور یہ تعریض (اشارے کنائے میں بات کرنا) کا حصہ ہے، جیسا کہ سحنون اور کثیر علماء نے کہا ہے، اور ابراہیم نے بھی یہی کہا ہے۔ مجاہد نے یہ کہنا ناپسند کیا (2): "اپنے بارے میں مجھ سے پہل نہ کرنا،" اور اسے خفیہ وعدے کا حصہ قرار دیا۔ قاضی ابو محمد بن عطیہ (3) نے کہا: "میرے نزدیک یہ بات اس پر مبنی ہے کہ نبی ﷺ نے فاطمہ سے جو بات کہی اسے ان کے لیے ایک مشورہ سمجھا جائے کہ وہ کس سے نکاح کریں، نہ یہ کہ آپ خود ان سے نکاح کرنا چاہتے تھے؛ ورنہ تو یہ نبی ﷺ کے فرمان کے خلاف ہوگا۔"

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿عورتوں کو نکاح کا پیغام دینے کے بارے میں﴾۔ الخطبہ (نکاح کا پیغام) - خاء کے کسرہ کے ساتھ - نکاح کا پیغام دینے والے کا قول، ارادے اور فعل یا قول کے ذریعے دل جوئی کا نام ہے۔ کہا جاتا ہے: 'خطبها يخطبها خطباً وخِطبةً' (اس نے اسے نکاح کا پیغام دیا)۔ اور 'خطاب' وہ شخص ہے جو کثرت سے نکاح کے پیغامات دیتا ہو۔ شاعر کا یہ قول اسی کے بارے میں ہے:

[اشعار] تھوڑے سے دودھ کے طلبگار 'خطاب' نے آنکھوں کو تھکا دیا ہے، کہتا ہے 'میں نکاح کا پیغام دینے والا ہوں' حالانکہ اس نے جھوٹ بولا ہے۔ وہ تو صرف دودھ دوہنے والے سے ایک بڑے پیالے کی خاطر 'پیغام' دے رہا ہے (4)۔

'الخطیب' پیغام دینے والا ہے۔ 'الخطیبی' کا مطلب پیغام نکاح ہے۔ عدی بن زید نے جذیمہ الابرش کے الزباء (5) کو نکاح کا پیغام دینے کے ارادے کا ذکر کرتے ہوئے کہا ہے:

---

(1) اپنی سنن 3/224 میں۔ سکینہ بنت حنظلہ: یہ عبدالرحمن بن سلیمان بن الغسیل کی پھوپھی ہیں جیسا کہ دارقطنی میں ہے۔ شوکانی نے نیل الاوطار 6/116 میں کہا: سکینہ کی حدیث منقطع ہے؛ کیونکہ محمد بن علی - یعنی امام باقر - نے نبی ﷺ کو نہیں پایا۔ دیکھیے احکام القرآن از ابن العربی 1/213، اور المحرر الوجیز 1/315۔ (2) (م) میں ہے: اس سے کہنا۔ (3) المحرر الوجیز 1/315 میں، اور اس سے پہلے کی کلام ان کی ہے سوائے ابراہیم کے قول کے، جسے مصنف نے حال ہی میں ذکر کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 1/315۔ یہ رجز صاحب اللسان نے (خ-ط-ب) اور (ک-ت-ب) کے تحت ذکر کیا ہے۔ ان کا قول 'الکتب': کتبہ کی جمع ہے، جو تھوڑی مقدار میں پانی یا دودھ کو کہتے ہیں۔ القاموس المحیط (ک-ت-ب)۔ ان کا قول 'عسًا': العس بڑا پیالہ ہے، اللسان (ع-س-س)۔ ان کا قول 'حلب': دوہا ہوا دودھ ہے، اللسان (ح-ل-ب)۔ ابن الاعرابی نے کہا - جیسا کہ اللسان (ک-ت-ب) میں ہے -: اس شخص کے بارے میں کہا جاتا ہے جو نکاح کے بہانے مہمانی طلب کرنے آئے: 'إنه لیخطب کُتبة' (وہ تھوڑی سی چیز کی تلاش میں ہے)۔ (5) کہا گیا: وہ ایک رومی عورت تھی، اور اس کی ماں عمالقہ میں سے تھی، وہ عربی بولتی تھی، اور قنسرین اور جزیرہ کی ملکہ تھی۔ جذیمہ الابرش نے اسے نکاح کا پیغام دیا، اس نے اسے دھوکا دیا اور حامی بھر لی۔ جب وہ اس کے ملک میں داخل ہوا تو اس نے اسے قتل کر دیا، اور عربوں کی مثالوں میں ہے: =

Surah Al-Baqarah: Verse 235 147

“For my two suitors who were treacherous and betrayed, for they are women of calamitous ruin…”

And *al-khitb*: the man who proposes to a woman, and it is also said: she is his *khitb* or his *khitbah* whom he proposes to(1). *Al-khitbah* (with a kasra on the kha) is a form like *jilsah* (sitting) or *qid’ah* (sitting posture), and *al-khutbah* (with a damma on the kha) is the speech delivered during marriage and other occasions(2). An-Nahhas said(3): *Al-khutbah* is what has a beginning and an end, and similarly everything on the form *fu’lah*, such as *uklah* (a bite) and *daghtah* (pressure)(4).

Fourth: His, the Exalted’s, saying: {or keep it hidden in your souls} means: you concealed and harbored the intention of marrying her after the completion of her waiting period (‘iddah). *Al-iknan* is concealment and hiding; it is said: *kanantuhu* and *aknantuhu* with the same meaning. It is also said: *kanantuhu* means: I protected it so that no harm would befall it even if it were not covered, and from it comes “hidden eggs” and “hidden pearls”. And *aknantuhu* means I kept it secret and covered it(5).

And it was said: I *kanantu* something of material objects: when you cover it in a cloth(6) or a house or land or the like. And I *aknantu* the matter in my soul. And it has not been heard from the Arabs: *kanantuhu* in my soul. And you say(7): the house *akanna* (housed/hid) the person, and the like of this.

So Allah removed the sin from those who wish to marry a woman in her *’iddah* through insinuation and through concealment in the heart, and He forbade *muwa’adah* (direct promising) which is explicit declaration of marriage, building upon it, and agreeing upon a promise. He granted permission due to His, the Exalted’s, knowledge of the dominance of souls and their yearning(8) and the weakness of humans in controlling them.

Fifth: The Shafi’i school inferred from this verse that insinuation (*at-ta’reed*) does not require a legal punishment (*hadd*),

---

= More honorable than az-Zabba. See Tahdhib al-Lughah 7/247, and al-Mustaqsa fi Amthal al-Arab 1/243, and Khizanat al-Adab 8/274. The verse is in al-Mustaqsa within a poem, and in al-Tahdhib, and al-Lisan (under *kh-t-b*). (1) As-Sahhah (under *kh-t-b*). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/315. (3) In I’rab al-Qur’an 1/318. (4) In Mukhtar as-Sahhah: *ad-daghtah*: severity and hardship, and it is said: O Allah, lift from us this pressure

(*daghtah*). (5) See Ma’ani al-Qur’an by az-Zajjaj 1/317, and I’rab al-Qur’an by an-Nahhas 1/318. (6) In (d), (z), and (m): with a cloth. (7) In (m): and it is said. (8) In (d), (z), and (m): its yearning (*tamhuha*), and what is established is from the rest of the copies, and it is consistent with al-Muharrar al-Wajiz, and the text is from it 1/315.

सूरह अल-बकरा: आयत २३५ १४७

"मेरे उन दो प्रस्तावकों के लिए जिन्होंने छल और विश्वासघात किया, क्योंकि वे विनाशकारी आपदाओं वाली स्त्रियाँ हैं..."

और अल-खित्ब: वह पुरुष जो किसी स्त्री को विवाह का प्रस्ताव देता है, और यह भी कहा जाता है: वह उसकी खित्ब या खित्बा है जिसे वह प्रस्ताव देता है(१)। अल-खित्बह (खा पर कसरा के साथ) एक क्रिया का रूप है जैसे जिलसा (बैठना) या किदा (बैठने की मुद्रा), और अल-खुतबह (खा पर दम्मा के साथ) वह भाषण है जो निकाह आदि के अवसरों पर दिया जाता है(२)। अन-नहस ने कहा(३): खुतबह वह है जिसका एक आदि और एक अंत हो, और इसी तरह वह सब जो फुलह के वजन पर हो, जैसे उकलह (कौर) और दगतह (दबाव)(४)।

चौथी बात: अल्लाह तआला का यह कहना: {या अपने मन में छिपाए रखो} का अर्थ है: तुमने उसकी इद्दत समाप्त होने के बाद उससे विवाह करने का इरादा छुपाया और गुप्त रखा। इक्नान का अर्थ है छिपाना और गुप्त रखना; कहा जाता है: कनन्तुहू और अकनन्तुहू एक ही अर्थ में। यह भी कहा गया है: कनन्तुहू का अर्थ है: मैंने उसे संरक्षित किया ताकि उसे कोई नुकसान न पहुंचे भले ही वह ढका हुआ न हो, और इसी से निकला है "छिपे हुए अंडे" और "छिपे हुए मोती"। और अकनन्तुहू का अर्थ है मैंने उसे गुप्त रखा और ढका(५)।

और कहा गया है: जब आप किसी भौतिक वस्तु को कपड़े(६) या घर या जमीन आदि में ढकते हैं, तो कनन्तु शब्द का प्रयोग होता है। और अकनन्तु का प्रयोग मन के इरादे के लिए होता है। अरबों से मन के संदर्भ में कनन्तुहू नहीं सुना गया है। और आप कहते हैं(७): घर ने व्यक्ति को अकन्ना (छिपा लिया/शरण दी), और इसी तरह।

अतः अल्लाह ने उन लोगों से दोष हटा दिया जो इद्दत वाली स्त्री से इशारे (तारीज़) और मन में छिपाकर (इक्नान) निकाह का इरादा रखते हैं, और मुआदा (प्रत्यक्ष वादा) से मना किया जो विवाह का स्पष्ट बयान, उस पर आधार बनाना और वादे पर सहमति है। अल्लाह ने इसकी अनुमति इसलिए दी क्योंकि वह, जो सर्वोच्च है, आत्माओं के प्रबल होने और उनकी इच्छाओं(८) तथा उन पर नियंत्रण पाने में मनुष्यों की कमजोरी को जानता है।

पाँचवीं बात: शाफई विचारधारा ने इस आयत से यह दलील ली है कि इशारे (तारीज़) में कोई कानूनी दंड (हद्द) अनिवार्य नहीं है।

= अज़-ज़ब्बा से अधिक सम्मानित। देखें तहज़ीब अल-लुग़ा ७/२४७, और अल-मुस्तक़्सा फ़ी अमसाल अल-अरब १/२४३, और खिज़ानत अल-अदब ८/२७४। कविता अल-मुस्तक़्सा में एक कविता के भीतर है, और अल-तहज़ीब, और अल-लिसान (ख़-त-ब के तहत) में भी है। (१) अस-सहाह (ख़-त-ब के तहत)। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१५। (३) इराब अल-क़ुरान १/३१८ में। (४) मुख़्तार अल-सहाह में: अद-दगतह: कठोरता और कठिनाई, और कहा जाता है: ऐ अल्लाह, हमसे यह दबाव (दगतह) हटा दे। (५) देखें मा'नी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज १/३१७, और इराब अल-क़ुरान अन-नहस १/३१८ द्वारा। (६) (द), (ज़) और (म) में: एक कपड़े के साथ। (७) (म) में: और कहा जाता है। (८) (द), (ज़) और (म) में: उसकी इच्छा (तमहुहा), और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, और यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है, और पाठ उसी से है १/३१५।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳۵ ۱۴۷

"میرے ان دو منگنی کرنے والوں کے لیے جنہوں نے غداری اور خیانت کی، کیونکہ وہ ہلاکت خیز عورتیں ہیں..."

اور الخِطْب: وہ آدمی جو عورت کو نکاح کا پیغام دے، اور یہ بھی کہا جاتا ہے: وہ اس کی خِطْب یا خِطْبَہ ہے جس سے وہ منگنی کرتا ہے (۱)۔ الخِطْبَہ (خا کے کسرہ کے ساتھ) ایک فعل ہے جیسے جِلسَہ (بیٹھنا) یا قِعدَہ (بیٹھنے کی حالت)، اور الخُطبَہ (خا کے ضمہ کے ساتھ) وہ کلام ہے جو نکاح وغیرہ کے مواقع پر کہا جاتا ہے (۲)۔ نحاس (۳) نے کہا: الخُطبَہ وہ ہے جس کی ایک ابتدا اور انتہا ہو، اور اسی طرح ہر وہ لفظ جو فُعلَہ کے وزن پر ہو، جیسے اُکلَہ (لقمہ) اور ضُغطَہ (دباؤ) (۴)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ} کا مطلب ہے: تم نے اس کی عدت گزرنے کے بعد اس سے نکاح کرنے کا ارادہ چھپایا اور دل میں پوشیدہ رکھا۔ اکنان کا مطلب ہے چھپانا اور پوشیدہ رکھنا؛ کہا جاتا ہے کننتُہ اور اکننتُہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور کہا گیا: کننتُہ یعنی میں نے اسے محفوظ کیا تاکہ اسے کوئی تکلیف نہ پہنچے اگرچہ وہ ڈھکا ہوا نہ ہو، اور اسی سے ہے "چھپے ہوئے انڈے" اور "چھپے ہوئے موتی"۔ اور اکننتُہ کا مطلب ہے میں نے اسے راز میں رکھا اور چھپایا (۵)۔

اور کہا گیا: میں نے مادی اشیاء کو کننتُ کیا: جب تم اسے کسی کپڑے (۶) یا گھر یا زمین وغیرہ میں چھپاؤ۔ اور میں نے دل کی بات کو اکننتُ کیا۔ اور اہل عرب سے دل کے معاملے میں کننتُہ نہیں سنا گیا۔ اور آپ کہتے ہیں (۷): گھر نے انسان کو اکنَّ (چھپا لیا/پناہ دی)، اور اسی طرح۔

پس اللہ نے ان لوگوں سے گناہ اٹھا لیا جو عدت گزارنے والی عورت سے اشارے کنایہ (تعریض) اور دل میں چھپانے (اکنان) کے ذریعے نکاح کا ارادہ کریں، اور مواعدہ (براہ راست وعدہ) سے منع فرمایا جو نکاح کی صراحت، اس پر بنیاد رکھنا اور وعدے پر اتفاق کرنا ہے۔ اور اللہ نے اسے اس لیے رخصت دی کیونکہ وہ، جو بلند و برتر ہے، جانتا ہے کہ نفس غالب آجاتے ہیں اور ان میں تڑپ (۸) ہوتی ہے اور انسان ان پر قابو پانے میں کمزور ہے۔

پانچویں بات: شوافع نے اس آیت سے استدلال کیا ہے کہ تعریض (اشارے کنایے) پر کوئی حد (شرعی سزا) واجب نہیں ہوتی،

= الزباء سے زیادہ معزز۔ دیکھئے تہذیب اللغہ ۷/۲۴۷، اور المستقصیٰ فی امثال العرب ۱/۲۴۳، اور خزانۃ الادب ۸/۲۷۴۔ شعر المستقصیٰ میں ایک قصیدے کے اندر ہے، اور التہذیب، اور اللسان (مادہ خطب) میں بھی ہے۔ (۱) الصحاح (مادہ خطب)۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۳۱۵۔ (۳) اعراب القرآن ۱/۳۱۸ میں۔ (۴) مختار الصحاح میں ہے: الضغطہ: سختی اور مشقت، اور کہا جاتا ہے: اے اللہ، ہم سے یہ سختی (ضغطہ) دور فرما۔ (۵) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۱/۳۱۷، اور اعراب القرآن للنحاس ۱/۳۱۸۔ (۶) (د)، (ز) اور (م) میں: کپڑے کے ساتھ۔ (۷) (م) میں: اور کہا جاتا ہے۔ (۸) (د)، (ز) اور (م) میں: اس کی تڑپ (طمحہا)، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور وہ المحرر الوجیز کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے ۱/۳۱۵۔

Surah Al-Baqarah: Verse 235 | 148

They said: When Allah Almighty removed the embarrassment in hinting (alluding) about marriage, it indicated that hinting at slander does not necessitate the prescribed punishment (Hadd); because Allah glorified be He did not put hinting in marriage in the place of explicit statement.

We said(1): This is invalid; because Allah Glorified and Exalted be He did not permit explicit statement of marriage in the engagement (khitbah), but He permitted hinting from which marriage is understood. This is evidence that hinting can be understood as slander, and reputations must be protected, and that necessitates the punishment of the one who hints; so that the wicked do not resort to taking away reputations by hinting which is understood as what is understood by explicit statement.

Sixth: His statement Almighty: {Allah knows that you will remember them} meaning: either secretly or openly in yourselves and with your tongues, so He granted permission in hinting rather than explicit statement. Al-Hasan: it means you will propose to them(3).

Seventh: His statement Almighty: {but do not make a promise to them secretly} meaning: on a secret, so the particle was omitted; because it is among what is transitive to two objects, one of them with a preposition(4).

The scholars differed regarding the meaning of His statement Almighty: "secretly". It was said: it means: marriage, i.e., a man should not say to this woman in her waiting period (iddah) 'marry me', rather he hints if he wants, and does not take her covenant and promise not to marry anyone else in secret and concealment. This is the opinion of Ibn Abbas, Ibn Jubayr, Malik and his companions, Al-Sha'bi, Mujahid, Ikrimah, Al-Suddi, and the majority of the people of knowledge. "Secretly" according to this interpretation is an accusative of state, i.e., being secretive.

It was said: "As-Sirr" (the secret) is adultery (zina), meaning: let there be no promise from you for adultery during the waiting period, then marrying afterwards. Jabir bin Zaid and Abu Mijlaz Lahiq bin Humaid, Al-Hasan bin Abi Al-Hasan, Qatadah, Al-Nakha'i, and Al-Dahhak said its meaning is that the secret in this verse is adultery, i.e., do not promise them adultery(5), and Al-Tabari chose it(6); and from it is the saying of Al-A'sha:

(1) The speaker is Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 1/214, and this entire issue is from him. (2) In (Kh) and (D): "is exposed to". (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/315-316, and

the saying of Al-Hasan was narrated by Al-Tabari 5/271, and Ibn Abi Hatim (2330). (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/319. (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/316, and the previous sayings were narrated by Al-Tabari 5/272-277. (6) In his Tafsir 5/278-279, and see Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/214.

सूरह अल-बक़रह: आयत २३५ | १४८

उन्होंने कहा: जब अल्लाह तआला ने निकाह के बारे में इशारे (किनाया) से बात करने की परेशानी को दूर कर दिया, तो इससे यह पता चला कि बदनामी का इशारा करना 'हद्द' (सज़ा) का कारण नहीं बनता; क्योंकि अल्लाह सुभानहू ने निकाह में इशारे को स्पष्ट कथन के स्थान पर नहीं रखा है।

हमने कहा(१): यह बात गलत है; क्योंकि अल्लाह सुभानहू व तआला ने निकाह के पैगाम (खुतबा) में स्पष्ट कथन की अनुमति नहीं दी है, बल्कि उस इशारे की अनुमति दी है जिससे निकाह समझा जाता है। तो यह इस बात का प्रमाण है कि इशारे से बदनामी (कज़फ़) भी समझी जाती है, और सम्मान की रक्षा की जानी चाहिए, और वह इशारा करने वाले पर हद्द (सज़ा) को अनिवार्य करता है; ताकि दुष्ट लोग उन इशारों के ज़रिए दूसरों के सम्मान को ठेस न पहुँचाएँ जिनसे वही समझा जाता है जो स्पष्ट कथन से समझा जाता है।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह जानता है कि तुम उन्हें याद करोगे} यानी: चाहे गुप्त रूप से या खुले तौर पर अपने मन में और अपनी ज़ुबान से, इसलिए इशारे की अनुमति दी गई न कि स्पष्ट कथन की। अल-हसन: इसका अर्थ है कि तुम उन्हें निकाह का पैगाम दोगे(३)।

सातवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन उनसे गुप्त रूप से कोई वादा न करो} यानी: किसी गुप्त बात पर, तो अक्षर (हर्फ़) हटा दिया गया; क्योंकि यह उन क्रियाओं में से है जो दो कर्मों (objects) तक पहुँचती हैं जिनमें से एक पूर्वसर्ग (preposition) के साथ होता है(४)।

विद्वानों ने अल्लाह तआला के शब्द "सिर् रन" (गुप्त रूप से) के अर्थ में मतभेद किया है। कहा गया: इसका अर्थ है: निकाह, यानी: कोई पुरुष इद्दत वाली इस महिला से यह न कहे कि 'मुझसे निकाह कर लो', बल्कि अगर वह चाहे तो इशारा करे, और उससे यह वचन और वादा न ले कि वह चोरी-छिपे और गुप्त रूप से किसी और से निकाह नहीं करेगी। यह इब्न अब्बास, इब्न जुबैर, मालिक और उनके साथियों, अल-शाबी, मुजाहिद, इकरीमा, अल-सुद्दी और अधिकांश विद्वानों का मत है। इस व्याख्या के अनुसार "सिर् रन" 'हाल' (अवस्था) के रूप में नसब (accusative) है, यानी: गुप्त रखते हुए।

और कहा गया: "अस-सिर्र" का अर्थ व्यभिचार (ज़िना) है, यानी: इद्दत के दौरान तुममें से कोई व्यभिचार का वादा न करे, और फिर उसके बाद निकाह करे। जाबिर बिन ज़ैद और अबू मिज्लज़ लाहिक़ बिन हुमैद, अल-हसन बिन अबी अल-हसन, क़तादा, अल-नखई और अल-दह्हाक ने कहा

कि इसका अर्थ यह है कि इस आयत में 'सिर्र' से मुराद व्यभिचार है, यानी: उनसे व्यभिचार का वादा न करो(५), और अल-तबरी ने इसे चुना है(६); और इसी में से अल-आ'शा का कथन है:

(१) वक्ता इब्न अल-अरबी हैं 'अहकाम अल-कुरआन' १/२१४ में, और यह पूरा मामला उन्हीं की ओर से है। (२) (ख) और (द) में: "सामना करना"। (३) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१५-३१६, और अल-हसन का कथन अल-तबरी ५/२७१, और इब्न अबी हातिम (२३३०) द्वारा उद्धृत किया गया है। (४) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरआन १/३१९। (५) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१६, और पिछले कथन अल-तबरी ५/२७२-२७७ द्वारा उद्धृत किए गए हैं। (६) उनके तफ़सीर ५/२७८-२७९ में, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन १/२१४ देखें।

اور انہوں نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے نکاح میں تعریض (اشارے کنایے) سے حرج کو ختم کر دیا، تو اس نے دلالت کی کہ قذف (تہمت) میں تعریض حد کو واجب نہیں کرتی؛ کیونکہ اللہ سبحانہ نے نکاح میں تعریض کو تصریح (واضح بیان) کے مقام پر نہیں رکھا۔

ہم نے کہا(۱): یہ بات باطل ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے منگنی (خطبہ) میں نکاح کی تصریح کی اجازت نہیں دی، بلکہ اس تعریض کی اجازت دی ہے جس سے نکاح سمجھا جاتا ہے، پس یہ اس بات کی دلیل ہے کہ تعریض سے قذف بھی سمجھا جاتا ہے، اور عزتوں کی حفاظت واجب ہے، اور یہ تعریض کرنے والے پر حد کو واجب کرتا ہے؛ تاکہ بدقماش لوگ ان تعریضات کے ذریعے عزتوں پر حملہ آور نہ ہوں جن سے وہی سمجھا جاتا ہے جو تصریح سے سمجھا جاتا ہے۔

چھٹا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ﴾ یعنی: خواہ پوشیدہ طور پر یا علانیہ اپنے دلوں میں اور اپنی زبانوں سے، پس تعریض میں رخصت دی گئی نہ کہ تصریح میں۔ الحسن: اس کا معنی ہے کہ تم انہیں نکاح کا پیغام دو گے(۳)۔

ساتواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَٰكِن لَّا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا﴾ یعنی: کسی راز (بات) پر، پس حرف حذف کر دیا گیا؛ کیونکہ یہ ان میں سے ہے جو دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتا ہے جن میں سے ایک حرفِ جر کے ساتھ ہوتا ہے(۴)۔

اور علماء کا اللہ تعالیٰ کے قول «سرا» کے معنی میں اختلاف ہے۔ کہا گیا: اس کا معنی ہے: نکاح، یعنی: کوئی شخص عدت والی اس خاتون سے یہ نہ کہے کہ 'مجھ سے نکاح کر لو'، بلکہ اگر وہ

چاہے تو تعریض کرے، اور اس سے یہ عہد و پیمان نہ لے کہ وہ چھپ کر اور پوشیدہ طور پر کسی اور سے نکاح نہیں کرے گی۔ یہ ابن عباس، ابن جبیر، مالک اور ان کے اصحاب، شعبی، مجاہد، عکرمہ، سدی اور جمہور اہل علم کا قول ہے۔ اس تاویل پر «سرّا» حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: پوشیدہ طور پر۔

اور کہا گیا: 'السرّ' سے مراد زنا ہے، یعنی: عدت میں تم میں سے کوئی زنا کا وعدہ نہ کرے، پھر اس کے بعد نکاح کرے۔ جابر بن زید، ابو مجلز لاحق بن حمید، حسن بن ابی الحسن، قتادہ، نخعی اور ضحاک نے کہا کہ اس کا معنی یہ ہے کہ اس آیت میں 'سرّ' سے مراد زنا ہے، یعنی: ان سے زنا کا وعدہ نہ کرو(۵)، اور طبری نے اسی کو اختیار کیا ہے(۶)؛ اور اسی میں سے اعشی کا قول ہے:

(۱) قائل ابن العربی ہیں 'احکام القرآن' ۱/ ۲۱۴ میں، اور یہ پورا مسئلہ انہی سے منقول ہے۔ (۲) (خ) اور (د) میں: "تعرض" (سامنا کرنا) ہے۔ (۳) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/ ۳۱۵-۳۱۶، اور حسن کا قول طبری ۵/ ۲۷۱، اور ابن ابی حاتم (۲۳۳۰) نے روایت کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳۱۹/۱۔ (۵) دیکھئے المحرر الوجیز ۳۱۶/۱، اور سابقہ اقوال طبری ۵/ ۲۷۲-۲۷۷ نے روایت کیے ہیں۔ (۶) اپنی تفسیر ۵/ ۲۷۸-۲۷۹ میں، اور دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ۲۱۴/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 235 | 149

Do not approach a female neighbor, for her secret is forbidden to you, so marry or remain celibate. (1) Al-Hutay'ah said: And the secret of their neighbor is forbidden to them, while their neighbor eats the choicest part of the dishes. (2) It was said: "As-Sirr" (the secret) means intercourse, i.e., do not describe yourselves to them with frequent intercourse to entice them into marriage, for mentioning intercourse with someone other than a wife (3) is obscenity. This is the opinion of Al-Shafi'i. (4) Imru' al-Qais said: Indeed, Basbasah claimed today that I have grown old and that people like me do not perform "As-Sirr" well. (5) Ru'bah said: So it desisted from its secrets after attachment. (6) Meaning: He desisted from intercourse with her after being constant in it. And "As-Sirr" can also mean the marriage contract, whether secret or public. Al-A'sha said (7): They will not seek her secret for wealth, nor will they hand her over for lack of it. He meant: They will not (8) seek marriage to her for her great wealth, nor will they hand her over for her lack of wealth. Ibn Zaid said: The meaning of His saying: {But do not make a promise to them secretly} means (9): Do not marry them.

(1) Diwan Al-A'sha, p. 17. (2) Diwan Al-Hutay'ah, p. 62. Its commentator said: "Anf al-Qisa'" means the best and finest part of the food. (3) In (M): The husband. (4) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra', 1/153, and Tafsir al-Baghawi, 1/216. (5) Diwan Imru' al-Qais, p. 28, where it says: "Al-Lahw" (diversion) instead of "As-Sirr". Its commentator said: Basbasah is a woman who taunted him with old age and that he does not do diversion well, so he denied that of himself. (6) Diwan Ru'bah, p. 104, where it says: "Fa-'affa" (so he refrained) instead of "Fa-kaffat" (so it desisted), and his saying: "Asraruha" (its secrets) is the plural of "Sirr" (secret), and it occurred in (M) as "Israruha" (with a kasra on the hamza), which is an error. And his saying: "Al-'Asaq" is the verbal noun of: "'asaqa bihi", meaning: he stuck to it, adhered to it, and became fond of it. See Lisan (a-s-q). (7) In his Diwan, p. 8. (8) The word "Lan" (will not) is from (M). (9) In (M): "An" (that).

किसी पड़ोसन के करीब न जाओ, क्योंकि उसका रहस्य तुम पर हराम है, इसलिए निकाह करो या कुंवारे रहो। (1) अल-हुतैया ने कहा: और उनके पड़ोसियों का रहस्य उन पर हराम है, जबकि उनका पड़ोसी बर्तनों के बेहतरीन हिस्से खाता है। (2) कहा गया है: "अल-सिर" (रहस्य) का अर्थ संभोग है, यानी: विवाह के लिए उन्हें लुभाने के लिए उनके सामने बार-बार संभोग करने के रूप में खुद का वर्णन न करें, क्योंकि पत्नी (3) के अलावा किसी और के साथ संभोग का जिक्र करना अश्लीलता है। यह अल-शाफ़ई की राय है। (4) इमरुल क़ैस ने कहा: आज बसबासा ने दावा किया कि मैं बूढ़ा हो गया हूँ और मेरे जैसे लोग "अल-सिर" अच्छी तरह से नहीं कर सकते। (5) रुबाह ने कहा: तो वह लगाव के बाद अपने रहस्यों से रुक गया। (6) अर्थ: उसने संभोग में निरंतर रहने के बाद उससे संभोग करना बंद कर दिया। और "अल-सिर" का अर्थ विवाह अनुबंध भी हो सकता है, चाहे गुप्त हो या सार्वजनिक। अल-अशा ने कहा (7): वे धन के लिए उसका रहस्य नहीं मांगेंगे, और न ही वे उसे उसकी कमी के लिए छोड़ देंगे। उनका मतलब था: वे उसके अपार धन के लिए उससे निकाह नहीं (8) मांगेंगे, और न ही धन की कमी के कारण उसे किसी और को सौंपेंगे। इब्न ज़ैद ने कहा: अल्लाह के इस कथन का अर्थ: {लेकिन उनसे गुप्त रूप से कोई वादा न करो} का अर्थ (9) है: उनसे निकाह न करो।

(1) दीवान अल-अशा, पृष्ठ 17। (2) दीवान अल-हुतैया, पृष्ठ 62। इसके टीकाकार ने कहा: "अन्फ़ अल-क़िसा" का अर्थ है भोजन का सबसे अच्छा और शुद्ध हिस्सा। (3) (M) में: पति। (4) अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-क़ुरान, 1/153, और तफ़सीर अल-बग़वी, 1/216 देखें। (5) दीवान इमरुल क़ैस, पृष्ठ 28, जिसमें "अल-सिर" के बजाय "अल-लहव" (मनोरंजन) है। इसके टीकाकार ने कहा: बसबासा एक ऐसी महिला है जिसने उसे बुढ़ापे का ताना दिया और कहा कि वह मनोरंजन अच्छी तरह से नहीं कर सकता, इसलिए उसने खुद से इसका खंडन किया। (6) दीवान रुबाह, पृष्ठ 104, जिसमें "फ़-कफ़त" के बजाय "फ़-अफ़्फ़ा" (तो वह परहेज किया) है, और उनका कहना: "असरारुहा" (उसके रहस्य) "सिर" का बहुवचन है, और (M) में "इसरारुहा" (हम्ज़ा पर कसरा के साथ) आया है, जो एक त्रुटि है। और उनका कहना: "अल-असक़" "असक़ा बिही" का स्रोत है, जिसका अर्थ है: वह उससे चिपक गया, उससे जुड़ा रहा और उसका शौकीन हो गया। लिसान (अ-स-क़) देखें। (7) उनके दीवान में, पृष्ठ 8। (8) शब्द: "लन्" (नहीं करेंगे), (M) से है। (9) (M) में: "अन्" (कि)।

پڑوسن کے قریب نہ جاؤ کیونکہ اس کا راز تم پر حرام ہے، پس نکاح کرو یا کنوارے رہو۔(۱) حطیئہ نے کہا: اور ان کے پڑوسی کا راز ان پر حرام ہے، اور ان کا پڑوسی برتنوں کا بہترین حصہ کھاتا ہے۔(۲) اور کہا گیا: "السر" (راز) سے مراد جماع ہے، یعنی: نکاح کی ترغیب دینے کے لیے ان کے سامنے کثرتِ جماع کے ساتھ اپنے آپ کو بیان نہ کرو، کیونکہ بیوی(۳) کے علاوہ کسی اور کے ساتھ جماع کا تذکرہ فحش ہے۔ یہ امام شافعی کا قول ہے۔(۴) امرؤ القیس نے کہا: آج بسباسہ نے دعویٰ کیا کہ میں بوڑھا ہو گیا ہوں اور مجھ جیسے لوگ "السر" کو اچھی طرح نہیں کر سکتے۔(۵) رؤبہ نے کہا: چنانچہ وہ لگاؤ کے بعد اپنے رازوں سے رک گیا۔(۶) یعنی: اس میں ہمیشگی کے بعد اس کے ساتھ جماع سے رک گیا۔ اور "السر" سے مراد نکاح کا عقد بھی ہو سکتا ہے، خواہ پوشیدہ ہو یا اعلانیہ، اعشی نے کہا(۷): وہ مالداری کے لیے اس کا راز طلب نہیں کریں گے، اور نہ ہی اسے اس کی کمی کی وجہ سے حوالے کریں گے۔ مراد یہ ہے کہ: وہ اس کے کثیر مال کی وجہ سے اس سے نکاح(۸) طلب نہیں کریں گے، اور نہ ہی مال کی کمی کی وجہ سے اسے کسی کے حوالے کریں گے۔ ابن زید نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مطلب: ﴿وَلَٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا﴾ یعنی(۹): ان سے نکاح نہ کرو۔

(۱) دیوان الاعشی، ص ۱۷۔ (۲) دیوان الحطیئہ، ص ۶۲۔ اس کے شارح نے کہا: "أنف القصاع" سے مراد عمدہ اور بہترین کھانا ہے۔ (۳) نسخہ (م) میں: شوہر۔ (۴) دیکھیے معانی القرآن للفراء ۱/۱۵۳، اور تفسیر البغوی ۱/۲۱۶۔ (۵) دیوان امرؤ القیس ص ۲۸، اور اس میں "السر" کے بجائے "اللہو" (کھیل کود) ہے۔ اس کے شارح نے کہا: بسباسہ ایک عورت ہے جس نے اسے بڑھاپے کا طعنہ دیا اور یہ کہ وہ کھیل کود کو اچھی طرح نہیں کر سکتا، تو اس نے اپنے آپ سے اس کی نفی

کی۔ (۶) دیوان رؤبہ ص ۱۰۴، اور اس میں "فکفت" کے بجائے "فعف" ہے، اور اس کا قول "أسرارها": "سر" کی جمع ہے، اور نسخہ (م) میں "إسرارها" (ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ) واقع ہوا ہے جو کہ غلطی ہے۔ اور اس کا قول "العَسَق": مصدر ہے "عَسِق به" کا، یعنی: اس سے چمٹ گیا اور لازم ہو گیا، اور اس کا دلدادہ ہو گیا۔ دیکھیے اللسان (عسق)۔ (۷) اس کے دیوان میں ص ۸۔ (۸) لفظ "لن" نسخہ (م) سے ہے۔ (۹) نسخہ (م) میں: "أن"۔

150 Surah Al-Baqarah: Verse 235

...and you conceal that, so when she becomes lawful (finishes her waiting period), you reveal it and enter into marriage with them. This is the meaning of the first opinion. Ibn Zayd, based on this, adheres to the first opinion. He was only exceptional in calling the contract 'muwā'adah' (mutual promise), and that is problematic.

Makki (1) and al-Thaalabi narrated from him that he said: The verse is abrogated by the Almighty's saying: {And do not resolve on the knot of marriage}.

Eighth: Judge Abu Muhammad ibn Atiyyah said: The Ummah (Muslim community) has reached a consensus on the dislike of making a mutual promise during the 'iddah (waiting period) for a woman for herself, for a father regarding his virgin daughter, and for a master regarding his bondwoman. Ibn al-Muwaz said: As for the guardian who does not possess the power of compulsion, I dislike it, and if it occurs, I do not annul it. Malik, may Allah have mercy on him, said regarding someone who makes a promise during the 'iddah and then marries her afterwards: Her separation is more beloved to me, whether he has consummated the marriage or not, and it would be one divorce. When she becomes lawful, he may propose to her along with the other suitors; this is the narration of Ibn Wahb. Ashhab narrated from Malik that they must be separated as an obligation, and Ibn al-Qasim said the same. Ibn Harith (2) narrated the same from Ibn al-Majishun, and added what implies that the prohibition becomes eternal (3).

Al-Shafi'i said: If he explicitly proposes and she explicitly agrees, but they do not contract the marriage until the 'iddah expires, the marriage is valid, but the explicit statement for both of them is disliked because the marriage occurs after the proposal. This was stated by Ibn al-Mundhir (4).

Ninth: The Almighty's saying: {except that you say a word of kindness} is a disconnected exception meaning 'but', like His saying: {except by mistake} [An-Nisa: 92], meaning: but by mistake. 'Ma'ruf' (kind/well-known) speech is what is permitted of allusion. Al-Dahhak mentioned that a form of 'ma'ruf' speech is to say to the woman in 'iddah: "Keep yourself for me, for I have a desire for you," and she says: "And I feel the same," and this (5) resembles a mutual promise (6).

Footnotes: (1) In 'Al-Idah li-Nasikh al-Qur'an wa Mansukhih', p. 185; the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/316, without

mentioning al-Thaalabi. Ibn Zayd's statement was recorded by al-Tabari 5/278. (2) In (D), (Z), and (M): Ibn al-Harith. He is Muhammad ibn Harith ibn Asad al-Khushani. His biography was previously given in 1/200. (3) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/316, and see 'Al-Mudawwanah' 2/439. (4) 'Al-Ishraf' 4/30. (5) In (M): and this. (6) See 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/316, and al-Dahhak's statement was recorded by al-Tabari 5/283.

150 सूरह अल-बक़रह: आयत 235

...और आप उसे छुपाते हैं, फिर जब वह हलाल (इद्दत पूरी) हो जाती है, तो आप उसे ज़ाहिर कर देते हैं और उनके साथ विवाह (निकाह) कर लेते हैं, और यही पहले कथन का अर्थ है। इब्न ज़ैद इसी आधार पर पहले कथन के कायल हैं, और वह केवल इस बात में अलग रहे कि उन्होंने अनुबंध (अक़्द) को 'मुवाअदा' (परस्पर वादा) कहा, और यह चिंताजनक है।

मक्की (1) और अल-थालाबी ने उनसे रिवायत की है कि उन्होंने कहा: यह आयत अल्लाह के इस कथन से मंसूख़ (निरस्त) है: {और निकाह का बंधन बांधने का इरादा न करो}।

आठवीं बात: क़ाज़ी अबू मुहम्मद इब्न अतिया ने कहा: उम्मत ने इद्दत के दौरान महिला के लिए अपने आप से, पिता के लिए अपनी कुंवारी बेटी के लिए, और स्वामी के लिए अपनी लौंडी के लिए परस्पर वादा (मुवाअदा) करने की कराहत (नापसंदगी) पर सहमति व्यक्त की है। इब्न अल-मुवाज़ ने कहा: जहाँ तक उस वली (संरक्षक) का सवाल है जिसे मजबूर करने का अधिकार नहीं है, तो मैं इसे नापसंद करता हूँ, और यदि ऐसा हो जाता है, तो मैं इसे रद्द नहीं करूँगा। इमाम मालिक (रह.) ने उस व्यक्ति के बारे में कहा जो इद्दत के दौरान वादा करता है और फिर उसके बाद विवाह करता है: उनका अलग होना मुझे अधिक प्रिय है, चाहे उसने संभोग किया हो या नहीं, और यह एक तलाक़ माना जाएगा। जब वह हलाल हो जाए, तो वह अन्य प्रस्तावकों के साथ उसे प्रस्ताव दे सकता है; यह इब्न वहाब की रिवायत है। अश्हब ने मालिक से रिवायत की है कि उन्हें अनिवार्य रूप से अलग कर दिया जाएगा, और इब्न अल-क़ासिम ने भी यही कहा है। इब्न हारिस (2) ने इब्न अल-मजीशून से इसी तरह की रिवायत की है, और इसमें वह बात जोड़ी है जो यह संकेत देती है कि निषेध शाश्वत (हमेशा के लिए) हो जाता है (3)।

अल-शफ़ई ने कहा: यदि उसने स्पष्ट रूप से प्रस्ताव दिया और उसने स्पष्ट रूप से सहमति दी, लेकिन इद्दत समाप्त होने तक निकाह का अक़्द नहीं किया, तो निकाह वैध है, और उन दोनों के लिए स्पष्ट रूप से बोलना मकरूह (नापसंद) है; क्योंकि निकाह प्रस्ताव के बाद हुआ है। यह इब्न अल-मुन्ज़िर (4) ने कहा है।

नवीं बात: अल्लाह का कथन: {सिवाय इसके कि तुम कोई भली बात कहो} यह एक 'मुनक़ते' (कटा हुआ) अपवाद है जिसका अर्थ 'लेकिन' है, जैसे उसका कथन: {सिवाय ग़लती से} [सूरह अन-निसा: 92] अर्थात्: लेकिन ग़लती से। 'क़ौल-ए-मारूफ' (भली बात) वह है जो इशारे-कनाये (ता'रीज़) के रूप

में अनुमत है। अल-दह्हाक ने उल्लेख किया है कि मारूफ बात में से यह है कि कोई इद्दत वाली महिला से कहे: "अपने आप को मेरे लिए रोके रखो, क्योंकि मुझे तुम्हारी चाहत है," और वह कहे: "और मैं भी वैसा ही महसूस करती हूँ," और यह (5) मुवाअदा (परस्पर वादा) के समान है (6)।

फुटनोट्स: (1) 'अल-ईदाह ली-नासिख़ अल-कुरआन व मंसूखिह' में, पृष्ठ 185; और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/316 में उद्धृत किया है, बिना अल-थालाबी का उल्लेख किए। इब्न ज़ैद का कथन अल-तबरी 5/278 द्वारा निकाला गया है। (2) (D), (Z) और (M) में: इब्न अल-हारिस। वह मुहम्मद बिन हारिस बिन असद अल-खुशनी हैं। उनकी जीवनी पहले 1/200 में आ चुकी है। (3) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/316, और देखें 'अल-मुदव्वना' 2/439। (4) 'अल-इशराफ़' 4/30। (5) (M) में: और यह। (6) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/316 देखें, और अल-दह्हाक का कथन अल-तबरी 5/283 द्वारा निकाला गया है।

۱۵۰ سورة البقرہ: آیت ۲۳۵

...اور تم اسے چھپاتے ہو، پس جب وہ حلال ہو جاتی ہے تو تم اسے ظاہر کرتے ہو اور ان سے نکاح کر لیتے ہو، اور یہی پہلے قول کا معنی ہے؛ چنانچہ ابن زید اسی بنیاد پر پہلے قول کے قائل ہیں، اور انہوں نے صرف اس بات میں انفرادیت اختیار کی کہ عقد کا نام 'موا عدہ' (باہمی وعدہ) رکھا، اور یہ بات پریشان کن ہے۔

مکی (۱) اور ثعلبی نے ان سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: ﴿وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ﴾ (اور نکاح کے بندھن کا پکا ارادہ نہ کرو)۔

آٹھویں بات: قاضی ابو محمد بن عطیہ نے کہا: امت کا اس بات پر اجماع ہے کہ عدت کے دوران عورت کا اپنے حق میں، باپ کا اپنی کنواری بیٹی کے حق میں، اور آقا کا اپنی لونڈی کے حق میں باہمی وعدہ (موا عدہ) کرنا ناپسندیدہ (مکروہ) ہے۔ ابن المواز نے کہا: رہا وہ ولی جسے مجبور کرنے کا حق حاصل نہیں ہے، تو میں اسے ناپسند کرتا ہوں، اور اگر ایسا ہو جائے تو میں اسے فسخ نہیں کروں گا۔ امام مالک رحمہ اللہ نے اس شخص کے بارے میں فرمایا جو عدت میں وعدہ کرتا ہے اور پھر اس کے بعد نکاح کر لیتا ہے: ان کے درمیان علیحدگی مجھے زیادہ پسند ہے، خواہ اس نے دخول کیا ہو یا نہ کیا ہو، اور یہ ایک طلاق شمار ہوگی۔ جب وہ حلال ہو جائے تو وہ دیگر پیغام دینے والوں کے ساتھ اسے پیغام دے سکتا ہے؛ یہ ابن وہب کی روایت ہے۔ اشہب نے امام مالک سے روایت کیا ہے کہ ان کے درمیان لازمی طور پر علیحدگی کرائی جائے گی، اور یہی بات ابن القاسم نے کہی ہے۔ ابن حارث (۲) نے ابن الماجشون سے اس کی مثل روایت کیا ہے، اور اس میں یہ اضافہ کیا ہے جو اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ یہ حرمت ابدی ہو جاتی ہے (۳)۔

امام شافعی نے فرمایا: اگر اس نے صراحت کے ساتھ پیغام دیا اور اس نے صراحت کے ساتھ اسے قبول کر لیا لیکن عدت گزرنے تک نکاح کا عقد نہیں کیا، تو نکاح ثابت (صحیح) ہے، اور ان دونوں کے لیے صراحت کرنا مکروہ ہے؛ کیونکہ نکاح پیغام کے بعد ہوا ہے، یہ ابن المنذر (۴) نے کہا ہے۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِلَّا أَن تَقُولُوا قَوْلًا مَّعْرُوفًا﴾ (مگر یہ کہ تم کوئی بھلی بات کہو) یہ استثناء منقطع ہے جس کا معنی 'لیکن' ہے، جیسا کہ اس کا قول: ﴿إِلَّا خَطَئًا﴾ [النساء: ۹۲] یعنی: لیکن غلطی سے۔ 'قولِ معروف' وہ ہے جو تعریض (اشارے کنائے) میں سے مباح ہے۔ ضحاک نے ذکر کیا ہے کہ قولِ معروف میں سے یہ ہے کہ کوئی عدت والی عورت سے کہے: "اپنے آپ کو میرے لیے روکے رکھو، کیونکہ مجھے تم میں رغبت ہے،" اور وہ کہے: "اور میں بھی ویسا ہی محسوس کرتی ہوں،" اور یہ (۵) موا عدہ (باہمی وعدے) کے مشابہ ہے (۶)۔

حواشی: (۱) 'الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ' ص ۱۸۵ میں؛ اور مصنف نے اسے ان سے ابن عطیہ کے واسطے سے 'المحرر الوجیز' ۳۱۶/۱ میں ثعلبی کا ذکر کیے بغیر نقل کیا ہے۔ اور ابن زید کا قول طبری نے ۲۷۸/۵ میں نکالا ہے۔ (۲) (د) اور (ز) اور (م) میں: ابن الحارث۔ وہ محمد بن حارث بن اسد الخشنی ہیں۔ ان کا ترجمہ ۱/۲۰۰ میں گزر چکا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۱۶/۱، اور دیکھیے المدونۃ ۴۳۹/۲۔ (۴) الاشراف ۳۰/۴۔ (۵) (م) میں: اور یہ۔ (۶) دیکھیے المحرر الوجیز ۳۱۶/۱، اور ضحاک کا قول طبری نے ۲۸۳/۵ میں نکالا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 235 151

The word of Allah Almighty: {And do not resolve on the knot of marriage until the prescribed term has reached its end.} contains nine issues:

First: The word of Allah Almighty: {And do not resolve}. What has been said previously about the meaning of "resolve" (Azm) applies (1). It is said: "Azama al-shay'" (he intended the thing) or "Azama 'alayhi" (he intended it). The meaning here is: Do not intend the marriage contract. It is an evident matter that the Quran is the most eloquent of speech, so whatever appears in it cannot be objected to, nor is its correctness or eloquence to be doubted. Allah Almighty said: {And if they decide on divorce} [Al-Baqarah: 227], and He said here: {And do not resolve on the knot of marriage}. The meaning is: Do not resolve on the marriage contract during the 'iddah (waiting period), then a preposition was omitted as previously mentioned. Sibawayh (2) related: "So-and-so was struck [on] the back and the belly," meaning: on. Sibawayh said: Omission in these things is not to be used as a basis for analogy (3). Al-Nahhas said: It is possible that it means: "Do not tie the knot of marriage," because the meaning of "resolve" and "tie" is the same. It is also said: "ta'zumu" with a damma on the letter 'za'.

Second: The word of Allah Almighty: {until the prescribed term (al-kitab) has reached its end}. He means the completion of the waiting period ('iddah). "Al-kitab" here is the limit that was set, and the measure of time that was prescribed. He called it (4) a book (kitab) because the Book of Allah has limited it and made it obligatory, as He said: {the Law (kitab) of Allah upon you} [An-Nisa: 24], and as He said: {Indeed, prayer has been decreed (kitaban) upon the believers at specified times} [An-Nisa: 103] (5). So "al-kitab" means "the obligation," i.e., until the obligation reaches its end; {Fasting is prescribed (kutiba) for you} [Al-Baqarah: 183] meaning: made obligatory. It was also said: There is an omission in the speech, i.e., until the obligation of the Book reaches its end (6), so "al-kitab" according to this interpretation means the Quran. According to the first interpretation, there is no omission, and it is preferable. And Allah knows best.

Third: Allah Almighty forbade the marriage contract during the waiting period by His words: {And do not resolve on the knot of marriage until the prescribed term has reached its end}. This is from the clear (muhkam) verses whose interpretation is agreed upon; that the reaching of...

(1) Page 33 of this volume. (2) In Al-Kitab 1/159, and the author quoted him via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 1/319, and the speech until the end of this issue is from him. (3) In the manuscripts: "alayha", and what is established is from (m). (4) In (m): "sammaha". (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/317. (6) See Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 1/318.

सूरा अल-बकरा: आयत 235 151

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब तक निर्धारित अवधि पूरी न हो जाए, निकाह का पक्का इरादा न करो।} इसमें नौ मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और इरादा न करो}। 'इरादा' (अज़म) के अर्थ के बारे में पहले जो कहा जा चुका है (1), वही लागू होता है। कहा जाता है: "अज़मा अल-शय'" (उसने चीज़ का इरादा किया) या "अज़मा अलैहि" (उसका इरादा किया)। यहाँ अर्थ है: निकाह के अनुबंध (निकाह की गिरह) का इरादा न करो। यह एक स्पष्ट बात है कि कुरान सबसे वाक्पटु वाणी है, इसलिए इसमें जो कुछ भी आया है उस पर कोई आपत्ति नहीं की जा सकती, न ही इसकी शुद्धता या वाक्पटुता पर संदेह किया जा सकता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और यदि वे तलाक का पक्का इरादा कर लें} [अल-बकरा: 227], और यहाँ कहा: {और निकाह का पक्का इरादा न करो}। इसका अर्थ है: इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के दौरान निकाह के अनुबंध का इरादा न करो, फिर जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, एक अव्यय (preposition) हटा दिया गया है। सिबावैह (2) ने वर्णन किया है: "अमुक व्यक्ति को पीठ और पेट [पर] मारा गया," जिसका अर्थ है: पर। सिबावैह ने कहा: इन चीजों में लोप (omission) को सादृश्य (analogy) के आधार के रूप में उपयोग नहीं किया जाना चाहिए (3)। अल-नहहास ने कहा: यह संभव है कि इसका अर्थ हो: "निकाह का अनुबंध न करो"; क्योंकि "इरादा करने" और "अनुबंध करने" का अर्थ एक ही है। इसे 'ज़' (za) पर पेश (damma) के साथ "ताज़ुमु" भी कहा जाता है।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जब तक कि लिखी हुई अवधि (किताब) अपने अंत तक न पहुँच जाए}। इसका अर्थ इद्दत का पूरा होना है। यहाँ "अल-किताब" वह सीमा है जो निर्धारित की गई थी, और समय का वह माप जो तय किया गया था। उसने इसे (4) 'किताब' कहा है; क्योंकि अल्लाह की किताब ने इसे सीमित और अनिवार्य कर दिया है, जैसा कि उसने कहा: {अल्लाह का कानून (किताब) तुम पर अनिवार्य है} [अन-निसा: 24], और जैसा कि उसने कहा: {बेशक, नमाज़ विश्वासियों पर नियत समय पर अनिवार्य (किताबन) की गई है} [अन-निसा: 103] (5)। तो 'अल-किताब' का अर्थ है 'फर्ज़' (अनिवार्यता), यानी: जब तक फर्ज़ अपनी अवधि तक न पहुँच जाए; {तुम पर रोज़े रखना अनिवार्य (कुतिबा) किया गया है} [अल-बकरा: 183] यानी: फर्ज़ किया गया। यह भी कहा गया है: वाणी में लोप है, यानी: जब तक किताब का फर्ज़ अपनी अवधि तक न पहुँच जाए (6), तो इस व्याख्या

के अनुसार 'अल-किताब' का अर्थ कुरान है। पहली व्याख्या के अनुसार, कोई लोप नहीं है, और यह बेहतर है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

तीसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने शब्दों के माध्यम से इद्दत के दौरान निकाह के अनुबंध को वर्जित किया है: {और जब तक निर्धारित अवधि पूरी न हो जाए, निकाह का पक्का इरादा न करो}। यह उन स्पष्ट (मुहकम) आयतों में से है जिनकी व्याख्या पर सहमति है; कि पहुँच जाना...

(1) इस भाग का पृष्ठ 33। (2) अल-किताब 1/159 में, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान 1/319 में अल-नहहास के माध्यम से उद्धृत किया है, और इस मसले के अंत तक की बात उन्हीं की है। (3) हस्तलिपियों में: "अलयहा", और जो स्थापित है वह (m) से है। (4) (m) में: "सम्म्हा"। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/317। (6) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 1/318 देखें।

سورة البقرہ: آیت 235 151

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ﴾ (اور جب تک مقررہ مدت پوری نہ ہو جائے، نکاح کا پختہ ارادہ نہ کرو) اس میں نو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَعْزِمُوا﴾ (اور ارادہ نہ کرو)۔ 'عزم' (ارادہ) کے معنی کے بارے میں پہلے گفتگو ہو چکی ہے (1)، کہا جاتا ہے: "عزم الشیء" (اس نے چیز کا ارادہ کیا) یا "عزم علیہ" (اس کا ارادہ کیا)۔ اور یہاں معنی یہ ہیں: نکاح کے بندھن (عقدِ نکاح) کا ارادہ نہ کرو۔ یہ ایک واضح امر ہے کہ قرآن سب سے زیادہ فصیح کلام ہے، اس لیے اس میں جو کچھ وارد ہوا ہے اس پر کوئی اعتراض نہیں کیا جا سکتا، اور نہ ہی اس کی صحت و فصاحت میں شک کیا جا سکتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ﴾ [البقرة: 227] (اور اگر وہ طلاق کا پختہ ارادہ کر لیں)، اور یہاں فرمایا: ﴿وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ﴾۔ اور معنی یہ ہیں: عدت کے زمانے میں نکاح کے عقد کا ارادہ نہ کرو، پھر جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، ایک حرفِ جار حذف کر دیا گیا ہے۔ سیبویہ (2) نے نقل کیا ہے: "فلاں کو پیٹھ اور پیٹ [پر] مارا گیا"، یعنی: پر۔ سیبویہ نے کہا: ان چیزوں میں حذف کو قیاس کی بنیاد نہیں بنانا چاہیے (3)۔ النحاس نے کہا: یہ بھی جائز ہے کہ اس کا مطلب ہو: "نکاح کا عقد نہ کرو"؛ کیونکہ "ارادہ کرنے" اور "عقد کرنے" کے معنی ایک ہی ہیں۔ اور اسے 'زا' پر پیش کے ساتھ "تَعْزُمُوا" بھی پڑھا جاتا ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ﴾ (جب تک کہ لکھی ہوئی مدت اپنی حد تک نہ پہنچ جائے)۔ اس سے مراد عدت کا پورا ہونا ہے۔ اور یہاں "کتاب" وہ حد ہے جو مقرر کی گئی، اور وقت کی وہ مقدار جو طے کی گئی، اسے (4) کتاب کا نام دیا گیا؛ کیونکہ اللہ کی کتاب نے اسے محدود اور فرض کر دیا ہے جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ﴾ [النساء: 24] (اللہ کا قانون تم

پر لازم ہے)، اور جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا﴾ [النساء: 103] (بے شک نماز مومنوں پر وقت کی پابندی کے ساتھ فرض (کتاباً) ہے) (5)۔ پس کتاب کا مطلب 'فرض' ہے، یعنی: جب تک فرض اپنی مدت کو نہ پہنچ جائے؛ ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ [البقرة: 183] یعنی: تم پر روزے فرض کیے گئے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: کلام میں حذف ہے، یعنی: جب تک کتاب کا فرض اپنی مدت کو نہ پہنچ جائے (6)، پس اس تاویل کے مطابق کتاب سے مراد قرآن ہے۔ اور پہلی تاویل کے مطابق کوئی حذف نہیں ہے، لہذا وہی زیادہ بہتر ہے، واللہ اعلم۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ نے عدت میں نکاح کے عقد کو اپنے اس ارشاد سے حرام قرار دیا ہے: ﴿وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ﴾۔ اور یہ ان محکم (واضح) آیات میں سے ہے جن کی تاویل پر سب کا اتفاق ہے؛ کہ پہنچ جانا...

(1) اس جلد کا صفحہ 33۔ (2) الکتاب 1/ 159 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 1/ 319 میں نقل کیا ہے، اور اس مسئلے کے آخر تک کی بات انہی کی ہے۔
(3) خطی نسخوں میں: "علیہا" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (4) (م) میں: "سماہا" ہے۔
(5) المحرر الوجیز 1/ 317۔ (6) زجاج کی معانی القرآن 1/ 318 دیکھیں۔

152 Surah Al-Baqarah: Verse 235

... its term is the expiration of the 'Iddah (waiting period). He permitted hinting [at marriage] during the 'Iddah with His saying: "And there is no blame upon you for that to which you [indirectly] allude concerning a proposal to women..." the verse. Scholars did not differ on the permissibility of that, but they differed on the words of allusion as previously mentioned (1). They also differed regarding a man who proposes to a woman during her 'Iddah out of ignorance, or makes a promise to her and contracts [the marriage] after the 'Iddah; this was discussed in the preceding verse.

They differed if he intended the contract during the 'Iddah and it was discovered, so the judge annulled his marriage, and that is before consummation, which is:

Fourth: The opinion of Umar bin Al-Khattab and a group of scholars is that this does not result in a permanent prohibition, and he would be just one of the suitors. Malik and Ibn Al-Qasim said this in "Al-Mudawwanah" (2) at the end of the next chapter: "Setting a term for the [wife of a] missing person."

Ibn al-Jallab narrated from Malik a report that the prohibition becomes permanent through the contract even if annulled before consummation (3), the reason being that it is a marriage during the 'Iddah, so the prohibition must become permanent by it, similar to if he had consummated the marriage with her.

As for if the contract is made during the 'Iddah and consummated after its expiry, which is:

Fifth: A group of scholars said: That is like consummation during the 'Iddah, the prohibition between them becomes permanent. Another group of scholars said: A prohibition does not become permanent by that. Malik said: The prohibition becomes permanent. Another time he said: The prohibition by that is not definitive. Both opinions are attributed to him in "Al-Mudawwanah" under "Divorce according to the Sunnah" (4).

As for if consummation occurs during the 'Iddah, which is:

Sixth: Malik, Al-Layth, and Al-Awza'i said: They are to be separated and she will never be lawful for him again. He said...

(1) In the second issue of the interpretation of His saying: "And there is no blame upon you for that to which you [indirectly] allude concerning a proposal to women."

(2) 2/450, and the author will mention the full hadith of Umar, may Allah be pleased with him, in the seventh issue. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/317, and what is between the brackets is from it and from Al-Mudawwanah. (4) We did not find these two opinions of Malik in this place of Al-Mudawwanah mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/317, and quoted from him by the author. The second opinion of Malik in Al-Mudawwanah 2/457 is mentioned in the chapter: "A man marries a woman during 'Iddah, is she lawful for his father or his son?"

१५२ सूरह अल-बकरा: आयत २३५

... इसकी अवधि इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) की समाप्ति है। उन्होंने इद्दत के दौरान [विवाह का] संकेत देने की अनुमति दी है, अपने इस कथन के साथ: "और तुम पर कोई गुनाह नहीं है उस चीज़ में जिसका तुम महिलाओं को निकाह के प्रस्ताव के संबंध में संकेत करो..." आयत। विद्वानों ने इसकी अनुमति पर मतभेद नहीं किया, लेकिन वे संकेत के शब्दों पर मतभेद करते हैं जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (१)। उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में भी मतभेद किया जो अज्ञानता में इद्दत के दौरान एक महिला को प्रस्ताव देता है, या उससे वादा करता है और इद्दत के बाद [विवाह का] अनुबंध करता है; इसकी चर्चा पिछली आयत में हो चुकी है।

उन्होंने इस पर मतभेद किया कि यदि उसने इद्दत के दौरान निकाह का इरादा किया और इसका पता चल गया, तो न्यायाधीश ने उसके निकाह को रद्द कर दिया, और यह संभोग (दखूल) से पहले की बात है, जो कि है:

चौथा: उमर बिन अल-खत्ताब और विद्वानों के एक समूह की राय है कि इससे स्थायी रूप से प्रतिबंध (तहरीम) नहीं होता है, और वह केवल अन्य प्रस्तावकों में से एक प्रस्तावक होगा। मलिक और इब्न अल-कासिम ने "अल-मुदव्वना" (२) में अगले अध्याय के अंत में यही कहा है: "लापता व्यक्ति [की पत्नी] के लिए अवधि निर्धारित करना।"

इब्न अल-जल्लाब ने मलिक से एक रिवायत बयान की है कि निकाह के अनुबंध से प्रतिबंध स्थायी हो जाता है भले ही संभोग से पहले इसे रद्द कर दिया जाए (३), इसका तर्क यह है कि यह इद्दत के दौरान किया गया निकाह है, इसलिए इसके द्वारा प्रतिबंध स्थायी हो जाना चाहिए, जैसा कि तब होता जब उसने उसके साथ संभोग कर लिया होता।

रहा सवाल अगर निकाह का अनुबंध इद्दत के दौरान किया जाए और संभोग इसकी समाप्ति के बाद हो, जो कि है:

पांचवां: विद्वानों के एक समूह ने कहा: यह इद्दत के दौरान संभोग के समान है, उनके बीच प्रतिबंध स्थायी हो जाता है। विद्वानों के एक अन्य समूह ने कहा: इससे प्रतिबंध स्थायी नहीं होता है। मलिक ने कहा: प्रतिबंध स्थायी हो जाता है। एक अन्य अवसर पर उन्होंने कहा: इसके द्वारा प्रतिबंध निश्चित नहीं है। दोनों विचार "अल-मुदव्वना" में 'सुन्नत के अनुसार तलाक' के तहत उनके बताए गए हैं (४)।

रहा सवाल अगर संभोग इद्दत के दौरान हो, जो कि है:

छठा: मलिक, अल-लैथ और अल-औज़ाई ने कहा: उन्हें अलग कर दिया जाए और वह उसके लिए कभी भी जायज़ (हलाल) नहीं होगी। उन्होंने कहा...

(१) उनके इस कथन की व्याख्या के दूसरे मसले में: "और तुम पर कोई गुनाह नहीं है उस चीज़ में जिसका तुम महिलाओं को निकाह के प्रस्ताव के संबंध में संकेत करो।" (२) २/४५०, और लेखक सातवें मसले में उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की पूरी हदीस का उल्लेख करेंगे। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१७, और कोष्ठक के बीच की सामग्री वहां से और अल-मुदव्वना से है। (४) हमें अल-मुदव्वना के इस स्थान पर मलिक के ये दो विचार नहीं मिले जिनका उल्लेख इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१७ में किया है, और लेखक ने उनसे उद्धृत किया है। मलिक का दूसरा विचार अल-मुदव्वना २/४५७ में इस अध्याय में वर्णित है: "एक आदमी इद्दत के दौरान एक महिला से निकाह करता है, क्या वह उसके पिता या उसके बेटे के लिए हलाल है?"

۱۵۲ سورة البقرہ: آیت ۲۳۵

... اس کی مدت عدت کا ختم ہونا ہے۔ اور اللہ نے عدت میں تعریض (اشارتاً بات کرنے) کو اپنے اس قول سے مباح قرار دیا: ﴿وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُم بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ﴾ الآية۔ اور علماء نے اس کے مباح ہونے میں اختلاف نہیں کیا، البتہ تعریض کے الفاظ میں اختلاف کیا ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ اور انہوں نے اس شخص کے بارے میں بھی اختلاف کیا جو لاعلمی میں عدت کے دوران کسی عورت کو نکاح کا پیغام دے، یا اس سے وعدہ کرے اور عدت کے بعد عقد (نکاح) کرے، اور یہ پچھلی آیت میں گزر چکا ہے۔

اور انہوں نے اس میں اختلاف کیا کہ اگر اس نے عدت کے دوران عقد کا پختہ ارادہ کیا اور اس کا پتہ چل گیا، تو حاکم نے اس کا نکاح فسخ کر دیا، اور یہ دخول سے پہلے کی صورت ہے اور وہ یہ ہے:

چوتھی: پس عمر بن الخطاب اور علماء کی ایک جماعت کا قول یہ ہے کہ یہ ابدی طور پر حرام نہیں کرتا، اور وہ پیغام دینے والوں میں سے ایک پیغام دینے والا ہی رہے گا، اور یہی بات مالک اور ابن القاسم نے «المدونة» (۲) میں اگلے باب کے آخر میں کہی ہے: مفقود الخبر [کی بیوی] کے لیے مدت مقرر کرنا۔

اور ابن الجلاب نے مالک سے ایک روایت بیان کی ہے کہ عقد سے ہی حرمت ابدی ہو جاتی ہے اگرچہ دخول سے پہلے فسخ کر دیا جائے (۳)، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ یہ عدت میں نکاح ہے، لہذا اس سے حرمت ابدی ہونا واجب ہے، بالکل ویسے ہی جیسے جب وہ اس کے ساتھ دخول کر لے۔

اور اگر عدت میں عقد ہوا اور دخول عدت ختم ہونے کے بعد ہوا تو وہ یہ ہے:

پانچویں: تو اہل علم کی ایک جماعت نے کہا: یہ عدت میں دخول کی طرح ہے، ان دونوں کے درمیان حرمت ابدی ہو جائے گی۔ اور اہل علم کی ایک جماعت نے کہا: اس سے حرمت ابدی نہیں ہوتی۔ اور مالک نے کہا: حرمت ابدی ہو جائے گی۔ اور ایک بار کہا: اس سے حرمت قطعی نہیں ہوتی، اور یہ دونوں قول ان کے «المدونة» میں طلاق السنہ (۴) میں ہیں۔

اور اگر دخول عدت کے دوران ہوا تو وہ یہ ہے:

چھٹی: تو مالک، لیث اور اوزاعی نے کہا: ان دونوں کے درمیان تفریق کر دی جائے گی اور وہ اس کے لیے کبھی بھی حلال نہیں ہوگی۔ انہوں نے کہا...

(۱) اللہ کے اس قول کی تفسیر کے دوسرے مسئلے میں: ﴿وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُم بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ﴾۔ (۲) ۲/ ۴۵۰، اور مصنف ساتویں مسئلے میں حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی پوری حدیث ذکر کریں گے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۳۱۷، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ وہاں سے اور المدونہ سے ہے۔ (۴) ہمیں المدونہ کے اس مقام پر مالک کے یہ دو قول نہیں ملے جن کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/ ۳۱۷ میں کیا ہے، اور مصنف نے ان سے نقل کیا ہے، اور المدونہ ۲/ ۴۵۷ میں مالک کا دوسرا قول اس باب میں ہے: جو شخص عدت میں عورت سے نکاح کرے کیا وہ اس کے باپ یا بیٹے کے لیے حلال ہے؟

153 Surah Al-Baqarah: Verse 235

Malik and Al-Layth said: nor by possession of the right hand; even though they permitted marriage with a woman with whom zina (fornication) was committed (1). They argued that Umar ibn al-Khattab said: They shall never be together. Sa'id said: She is entitled to her dowry (Mahr) for what he made lawful of her private parts. Malik recorded it in his "Muwatta" (2), and it will be mentioned later. Al-Thawri, the Kufans, and Al-Shafi'i said: They are separated, and the prohibition does not become permanent; rather, the marriage between them is annulled, then she observes the waiting period ('Iddah) because of him, and then he becomes one of the suitors among others. They argued based on the consensus of scholars that if he had committed zina with her, it would not be forbidden for him to marry her, so likewise is the case for his intercourse with her during the 'Iddah. They said: This is the opinion of Ali, mentioned by Abd al-Razzaq. A similar opinion was mentioned from Ibn Mas'ud, and also from Al-Hasan (3).

Abd al-Razzaq mentioned from Al-Thawri, from Ash'ath, from Al-Sha'bi, from Masruq that Umar retracted that and allowed them to be together (4).

Al-Qadi Abu al-Walid al-Baji mentioned in "Al-Muntaqa," saying: The one who marries during the 'Iddah, if he consumes the marriage with her, either does so during the 'Iddah or after it. If he consumes it during the 'Iddah, the famous position of the school (Madhhab) is that the prohibition becomes permanent, and this was the view of Ahmad ibn Hanbal. Sheikh Abu al-Qasim narrated in his "Al-Tafree'" that concerning the man who marries a woman during her 'Iddah from divorce or death while being aware (5) of the prohibition, there are two narrations: First: the prohibition becomes permanent as we previously mentioned. Second: he is a fornicator and is subject to the legal punishment (Hadd), the child is not attributed to him, and he may marry her after her 'Iddah ends, and this was the view of Al-Shafi'i and Abu Hanifa.

The basis for the first narration—which is the famous one—is what is established from Umar's judgment on that, and his implementation (6) of it among the people. His judgments used to travel, spread, and be transmitted throughout the regions, and no opponent was known to him, thus it was established as a consensus.

(1) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Harrasi 1/199. (2) 2/536, and the mentioned Sa'id is Ibn al-Musayyib, one of the narrators of the report from Umar (may Allah be pleased with him) which will follow—as mentioned by the author—in the seventh issue. (3)

See Musannaf Abd al-Razzaq (10532), (10533), and (10537). (4) We did not find it in Musannaf Abd al-Razzaq; it was recorded by Sa'id ibn Mansur in his Sunan (697) via Hushaym ibn Bashir, from Ash'ath, with it. It was cited with the chain mentioned by the author—without mentioning Abd al-Razzaq—by Al-Bayhaqi in As-Sunan al-Kubra 7/442, and Ibn Abd al-Barr in Al-Istidhkar 16/222, then he said: Abd al-Razzaq said from Al-Thawri all of that. (5) In the manuscript copies and Al-Muntaqa: 'aalim' (knowing), and what is fixed is from (M). (6) In (D), (Z), and (M): "with that."

153 सूरह अल-बक़रह: आयत 235

मालिक और लैथ ने कहा: न ही दासियों के अधिकार से; इसके बावजूद कि उन्होंने उस महिला से विवाह की अनुमति दी है जिसके साथ ज़िना (व्यभिचार) किया गया हो (1)। उन्होंने तर्क दिया कि उमर बिन अल-खत्ताब ने कहा: वे दोनों कभी एक साथ नहीं हो सकते। सईद ने कहा: उसे उसका महर मिलेगा उसके बदले जो उसने उसके निजी अंगों को हलाल समझ कर किया, इसे मालिक ने अपनी "मुवत्ता" (2) में दर्ज किया है और यह आगे आएगा। और अल-थौरी, कूफ़ियों और शाफ़ई ने कहा: उनके बीच अलगाव कर दिया जाएगा और यह निषेध (हुरमत) शाश्वत नहीं होगा, बल्कि उनके बीच निकाह रद्द किया जाएगा फिर वह उससे इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) पूरी करेगी, फिर वह निकाह का प्रस्ताव देने वालों में से एक होगा। उन्होंने विद्वानों के इस आम सहमति (इज्मा) से तर्क दिया कि यदि उसने उसके साथ ज़िना किया होता तो उससे विवाह करना उसके लिए हराम नहीं होता, तो इसी प्रकार इद्दत के दौरान संभोग का आदेश है। उन्होंने कहा: यह अली का कथन है, इसका उल्लेख अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने किया है। और इब्न मसूद से भी इसी तरह का उल्लेख है, और हसन से भी (3)।

अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने अल-थौरी से, उन्होंने अशअथ से, उन्होंने शअ़बी से, उन्होंने मसरूक़ से उल्लेख किया कि हज़रत उमर ने उससे पीछे हट गए थे और उन्हें साथ रहने की अनुमति दे दी थी (4)।

काजी अबू अल-वलीद अल-बाजी ने "अल-मुंतक़ा" में उल्लेख किया और कहा: इद्दत में निकाह करने वाला जब संभोग कर ले तो वह दो स्थितियों से खाली नहीं: या तो वह इद्दत के दौरान संभोग करे या उसके बाद। यदि उसने इद्दत में संभोग किया है तो मज़हब का प्रसिद्ध मत यह है कि निषेध शाश्वत (हमेशा के लिए) हो जाएगा, और यही अहमद बिन हंबल का मत है। और शेख अबू अल-क़ासिम ने अपनी "तफ़रीअ़" में वर्णन किया कि जो व्यक्ति तलाक़ या मृत्यु की इद्दत बिताने वाली महिला से निषेध का ज्ञान (5) रखते हुए निकाह करे तो उसमें दो रिवायतें हैं: पहली यह कि निषेध शाश्वत हो जाएगा जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया। और दूसरी यह कि वह ज़ानी है और उस पर हद्द (सज़ा) है, और बच्चा उससे नहीं जोड़ा जाएगा, और इद्दत समाप्त होने के बाद वह उससे निकाह कर सकता है, और यही शाफ़ई और अबू हनीफ़ा का मत है।

पहली रिवायत का आधार - जो कि प्रसिद्ध है - वह है जो हज़रत उमर के फैसले से सिद्ध है, और लोगों के बीच इसका कार्यान्वयन (6) है, और उनके फैसले शहरों में प्रसिद्ध और प्रसारित होते थे, और उनका कोई विरोधी नहीं जाना गया, अतः यह सिद्ध हुआ कि यह इज्मा (आम सहमति) है।

(1) अहकाम अल-क़ुरआन - अल-किया अल-हर्रासी 1/199. (2) 2/536, और उल्लेखित सईद इब्न अल-मुसय्यब हैं, जो उमर (रज़ि.) की उस रिवायत के रावी हैं जो आगे आएगी - जैसा कि लेखक ने सातवें मसले में उल्लेख किया है। (3) देखें मुसन्नफ़ अब्द अल-रज्ज़ाक़ (10532), (10533) और (10537)। (4) हमें यह मुसन्नफ़ अब्द अल-रज्ज़ाक़ में नहीं मिला; इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (697) में हुशैम बिन बशीर के माध्यम से अशअथ से रिवायत किया है। और इसे उसी सनद के साथ जिसका उल्लेख लेखक ने किया है - अब्द अल-रज्ज़ाक़ का उल्लेख किए बिना - अल-बैहक़ी ने अस-सुनन अल-कुबरा 7/442 में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिज़कार 16/222 में उद्धृत किया है, फिर उन्होंने कहा: अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने अल-थौरी से यह सब कहा। (5) हस्तलिखित प्रतियों और अल-मुंतक़ा में: 'आलिम' (जानने वाला), और जो निश्चित है वह (M) से है। (6) (D), (Z) और (M) में: "उसके साथ"।

۱۵۳ سورہ البقرہ: آیت ۲۳۵

مالک اور لیث نے کہا: نہ ہی باندی کی ملکیت سے؛ باوجود اس کے کہ انہوں نے زنا شدہ عورت سے نکاح کو جائز قرار دیا ہے (۱)۔ انہوں نے دلیل دی کہ عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: وہ دونوں کبھی جمع نہیں ہو سکتے۔ سعید نے کہا: اسے اس کا مہر ملے گا اس کے بدلے جو اس نے اس کی شرمگاہ کو حلال سمجھ کر کیا، اسے مالک نے اپنی "موطأ" (۲) میں روایت کیا ہے اور یہ آگے آئے گا۔ اور ثوری، کوفیوں اور شافعی نے کہا: ان کے درمیان تفریق کر دی جائے گی اور یہ تحریم ابدی نہیں ہوگی، بلکہ ان کے درمیان نکاح فسخ کیا جائے گا پھر وہ اس سے عدت گزارے گی، پھر وہ نکاح کا پیغام دینے والوں میں سے ایک ہو گا۔ انہوں نے علماء کے اس اجماع سے دلیل لی کہ اگر اس نے اس کے ساتھ زنا کیا ہوتا تو اس سے نکاح اس پر حرام نہ ہوتا، تو اسی طرح عدت میں اس سے ہمبستری کا حکم ہے۔ انہوں نے کہا: یہ علی رضی اللہ عنہ کا قول ہے، اسے عبد الرزاق نے ذکر کیا ہے۔ اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے بھی اسی طرح مروی ہے، اور حسن سے بھی (۳)۔

عبد الرزاق نے ثوری سے، انہوں نے اشعث سے، انہوں نے شعبی سے، انہوں نے مسروق سے ذکر کیا کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے اس سے رجوع کر لیا تھا اور ان دونوں کو جمع ہونے کی اجازت دے دی تھی (٤)۔

قاضی ابو الولید الباجی نے "المنتقی" میں ذکر کیا، پس کہا: عدت میں نکاح کرنے والا جب اس کے ساتھ ہمبستری کر لے تو اس سے خالی نہیں کہ وہ عدت کے دوران ہمبستری کرے یا اس کے بعد، پس اگر اس نے عدت میں ہمبستری کی ہے تو مذہب کا مشہور قول یہ ہے کہ تحریم ابدی ہو جائے گی، اور یہی احمد بن حنبل کا قول ہے۔ اور شیخ ابو القاسم نے اپنی "تفریع" میں روایت کیا کہ جو

شخص طلاق یا وفات کی عدت گزارنے والی عورت سے تحریم کا علم (۵) رکھتے ہوئے نکاح کرے تو اس میں دو روایتیں ہیں: پہلی یہ کہ تحریم ابدی ہو جائے گی جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا۔ اور دوسری یہ کہ وہ زانی ہے اور اس پر حد ہے، اور بچہ اس سے منسوب نہیں ہو گا، اور عدت ختم ہونے کے بعد وہ اس سے نکاح کر سکتا ہے، اور یہی شافعی اور ابو حنیفہ کا قول ہے۔

اور پہلی روایت کی وجہ - جو کہ مشہور ہے - وہ ہے جو حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے فیصلے سے ثابت ہے، اور لوگوں میں اس کا نفاذ (٦) ہے، اور ان کے فیصلے شہروں میں مشہور و منتقل ہوتے تھے، اور ان کا کوئی مخالف نہیں جانا گیا، پس ثابت ہوا کہ یہ اجماع ہے۔

(۱) احکام القرآن للکیا الہراسی ۱/۱۹۹۔ (۲) ۵۳۶/۲، اور مذکورہ سعید: ابن المسیب ہیں، اور وہ عمر رضی اللہ عنہ کے اثر کے راویوں میں سے ایک ہیں جو آگے آئے گا - جیسا کہ مصنف نے ساتویں مسئلہ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) دیکھیں مصنف عبد الرزاق (۱۰۵۳۲) اور (۱۰۵۳۳) اور (۱۰۵۳۷)۔ (٤) ہمیں یہ مصنف عبد الرزاق میں نہیں ملا؛ اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن (٦٩٧) میں ہشیم بن بشیر کے ذریعے اشعث سے روایت کیا ہے۔ اور اسے اسی سند کے ساتھ جس کا مصنف نے ذکر کیا ہے - عبد الرزاق کا ذکر کیے بغیر - بیہقی نے السنن الکبریٰ ۷/ ٤٤٢ میں، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ١٦/ ٢٢٢ میں نقل کیا ہے، پھر انہوں نے کہا: عبد الرزاق نے ثوری سے یہ تمام باتیں کہیں۔ (۵) قلمی نسخوں اور المنتقیٰ میں: 'عالم'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٦) (د) اور (ز) اور (م) میں: 'بذلک' (اس کے ساتھ)۔

154 Surah Al-Baqarah: Verse 235

Al-Qadi Abu Muhammad said: Something similar to that has been narrated from Ali bin Abi Talib, and there is no one who disagreed with them despite its fame and spread, and this is the ruling of consensus (1). The reasoning for the second narration is that this is a forbidden intercourse, so its prohibition did not become eternal, just as if she married herself off, or entered into a Mut'ah marriage, or committed adultery. Al-Qadi Abu Al-Hasan said: The well-known view of Malik regarding this is weak from a logical perspective. And Allah knows best (2). Abu Umar narrated (3): Abdul Warith bin Sufyan told us, Qasim bin Asbagh told us, from Muhammad bin Ismail, from Nu'aym bin Hammad, from Ibn al-Mubarak, from Ash'ath, from al-Sha'bi, from Masruq who said: Word reached Umar bin Al-Khattab that a woman from Quraysh married a man from Thaqif during her waiting period (Iddah). So he sent for them, separated them, punished them, and said: You shall never marry her. He put her dowry (Mahr) in the treasury (Bayt al-Mal). This became widely known among the people. When Ali heard of it, he said: May Allah have mercy on the Commander of the Faithful, what is the connection between the dowry and the treasury! They were merely ignorant, and the Imam should return them to the Sunnah. It was said: What do you say about them? He said: She is entitled to the dowry because he has had lawful access to her, and they should be separated. There is no flogging for them. She must complete her Iddah from the first husband, then observe a full Iddah of three menstrual cycles from the second, and then he may propose to her if he wishes. This reached Umar, who addressed the people, saying: O people, refer acts of ignorance back to the Sunnah (4). Al-Kiya al-Tabari (5) said: There is no disagreement among the jurists that whoever contracts a marriage (6) with a woman while she is in the waiting period of another, the marriage is invalid. In the agreement of Umar and Ali on denying the legal punishment (Hadd)... (1) Abu Muhammad bin Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 317/1 a statement of Ali (may Allah be pleased with him) contrary to that of Umar (may Allah be pleased with him). Ibn Abd al-Barr also mentioned this in Al-Istidhkar 218/16. Abd al-Razzaq reported in his Musannaf (10532) from Ata' that Ali bin Abi Talib was brought a woman who married during her waiting period and the marriage was consummated. He separated them and ordered her to complete the remainder of her first Iddah, then observe a new Iddah for this one. When her Iddah finished, she had the choice: she could marry if she wished, or not. (2) Al-Muntaqa 317/3. (3) The word: "said" is an addition from (kh) and (za). (4) Al-Istidhkar 224/16, and it was narrated through Ibn

Abd al-Barr by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 317/1 - 318. (5) In Ahkam al-Qur'an 199/1. (6) In (d), (z), and (m): her marriage.

154 सूरह अल-बकरा: आयत 235

अल-काजी अबू मुहम्मद ने कहा: इसी तरह की बात अली बिन अबी तालिब से भी रिवायत की गई है, और इसकी प्रसिद्धि और व्यापकता के बावजूद उनके साथ कोई असहमत नहीं है, और यह इजमा (आम सहमति) का हुक्म है (1)। दूसरी रिवायत का तर्क यह है कि यह एक निषिद्ध संभोग है, इसलिए इसकी मनाही शाश्वत नहीं हुई, जैसा कि यदि उसने स्वयं अपनी शादी कर ली होती, या मुताह विवाह किया होता, या व्यभिचार किया होता। अल-काजी अबू अल-हसन ने कहा: इस बारे में मलिक का प्रसिद्ध विचार तर्क के दृष्टिकोण से कमजोर है। और अल्लाह बेहतर जानता है (2)। अबू उमर ने रिवायत किया (3): अब्दुल वारिस बिन सुफियान ने हमें बताया, कासिम बिन असबाघ ने हमें बताया, मुहम्मद बिन इस्माइल से, नुइम बिन हम्माद से, इब्न अल-मुबारक से, अशअथ से, अल-शाबी से, मसरूक से जिन्होंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब तक खबर पहुंची कि कुरैश की एक महिला ने अपनी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के दौरान थकीफ़ के एक व्यक्ति से शादी कर ली। इसलिए उन्होंने उन्हें बुलवाया, उन्हें अलग कर दिया, उन्हें दंडित किया और कहा: तुम उससे कभी शादी नहीं करोगे। उन्होंने उसका महर (दहेज) बैत अल-माल (राजकोष) में रख दिया। यह लोगों में व्यापक रूप से फैल गया। जब अली को यह पता चला, तो उन्होंने कहा: अल्लाह अमीरुल मोमिनीन पर रहम करे, महर और बैत अल-माल का क्या संबंध! वे केवल अज्ञानी थे, और इमाम को उन्हें सुन्नत की ओर लौटाना चाहिए। कहा गया: आप उनके बारे में क्या कहते हैं? उन्होंने कहा: उसे महर मिलना चाहिए क्योंकि उसने उसके गुप्त अंगों का आनंद लिया है, और उन्हें अलग कर दिया जाना चाहिए। उन पर कोई कोड़े नहीं मारे जाएंगे। वह पहले पति की अपनी इद्दत पूरी करेगी, फिर दूसरे से तीन हैज़ (मासिक धर्म) की पूरी इद्दत बिताएगी, और फिर यदि वह चाहे तो उसे निकाह का पैगाम दे सकता है। यह बात उमर तक पहुंची, तो उन्होंने लोगों को संबोधित किया और कहा: ऐ लोगों, अज्ञानता को सुन्नत की ओर लौटा दो (4)। अल-किया अल-तबरी (5) ने कहा: न्यायविदों के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है कि जो कोई भी किसी ऐसी महिला से निकाह (6) करता है जो किसी अन्य की इद्दत में हो, तो वह निकाह बातिल (अमान्य) है। हद्द (कानूनी दंड) की मनाही पर उमर और अली की सहमति में... (1) अबू मुहम्मद बिन अत्तिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 317/1 में अली (रज़ि.) का एक बयान उमर (रज़ि.) के बयान के विपरीत उद्धृत किया है। इब्न अब्दुल बर्र ने भी अल-इस्तिज़कार 16/218 में इसका उल्लेख किया है। अब्द अल-रज्जाक ने अपनी मुसन्निफ (10532) में अता से रिवायत की है कि अली बिन अबी तालिब के पास एक ऐसी महिला लाई गई जिसने अपनी इद्दत में निकाह किया था

और उसका वैवाहिक संबंध बन चुका था। उन्होंने उन्हें अलग कर दिया और उसे अपनी पहली इद्दत का शेष भाग पूरा करने का आदेश दिया, फिर इसके लिए एक नई इद्दत बिताने को कहा। जब उसकी इद्दत समाप्त हो गई, तो उसे विकल्प दिया गया, यदि वह चाहे तो निकाह करे और यदि न चाहे तो न करे। (2) अल-मुंतका 317/3। (3) शब्द: "कहा", (ख़) और (ज़) की वृद्धि है। (4) अल-इस्तिज़कार 224/16, और इसे इब्न अब्दुल बर्र के माध्यम से इब्न अत्तिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 317/1 - 318 में निकाला है। (5) अहकाम अल-कुरान 199/1 में। (6) (द), (ज़) और (म) में: उसका निकाह।

154 سورہ البقرہ: آیت 235

القاضی ابو محمد نے کہا: اسی طرح کی بات علی بن ابی طالب سے بھی روایت کی گئی ہے، اور اس کی شہرت اور پھیلاؤ کے باوجود ان کا کوئی مخالف نہیں ہے، اور یہ اجماع کا حکم ہے (1)۔ دوسری روایت کی وجہ یہ ہے کہ یہ ایک ممنوع وطء (جماع) ہے، لہذا اس کی حرمت ابدی نہیں ہوئی، جیسا کہ اگر اس نے خود اپنا نکاح کر لیا ہو، یا نکاحِ متعہ کر لیا ہو، یا زنا کیا ہو۔ القاضی ابو الحسن نے کہا: اس بارے میں امام مالک کا مشہور مذہب نظر (عقل و دلیل) کے لحاظ سے ضعیف ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (2)۔ اور ابو عمر نے سند بیان کی کہ (3): ہمیں عبدالوارث بن سفیان نے بیان کیا، ہمیں قاسم بن اصبغ نے محمد بن اسماعیل سے، انہوں نے نعیم بن حماد سے، انہوں نے ابن المبارک سے، انہوں نے اشعث سے، انہوں نے شعبی سے، انہوں نے مسروق سے روایت کی، وہ کہتے ہیں: عمر بن الخطاب کو یہ اطلاع ملی کہ قریش کی ایک عورت نے اپنی عدت کے دوران ثقیف کے ایک شخص سے نکاح کر لیا ہے۔ چنانچہ انہوں نے ان دونوں کو بلا بھیجا، ان کے درمیان جدائی کر دی اور انہیں سزا دی، اور فرمایا: تم اس سے کبھی نکاح نہیں کرو گے، اور اس کا مہر بیت المال میں جمع کروا دیا۔ یہ بات لوگوں میں پھیل گئی۔ جب علی رضی اللہ عنہ کو یہ خبر ملی تو انہوں نے فرمایا: اللہ امیر المؤمنین پر رحم کرے، مہر اور بیت المال کا کیا تعلق! وہ دونوں محض جاہل (ناواقف) تھے، لہذا امام کو چاہیے کہ انہیں سنت کی طرف لوٹائے۔ پوچھا گیا: آپ ان کے بارے میں کیا فرماتے ہیں؟ انہوں نے کہا: اسے مہر ملے گا اس وجہ سے جو اس نے اس کی شرمگاہ سے حلال پایا، اور ان کے درمیان جدائی کر دی جائے گی، ان پر کوئی حد (کوڑے) نہیں ہے، وہ پہلے شوہر کی عدت پوری کرے گی، پھر دوسرے کی تین حیض کی مکمل عدت گزارے گی، پھر اگر وہ چاہے تو اسے نکاح کا پیغام دے سکتا ہے۔ یہ بات عمر رضی اللہ عنہ تک پہنچی تو

انہوں نے لوگوں کو خطبہ دیا اور فرمایا: اے لوگو، نادانیوں کو سنت کی طرف لوٹاؤ (4)۔ الکیا الطبری (5) نے کہا: فقہاء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ جو شخص ایسی عورت سے نکاح (6) کرے جو کسی دوسرے کی عدت میں ہو تو وہ نکاح فاسد ہے۔ اور حد کی نفی پر عمر اور علی کے اتفاق میں... (1) ابو محمد بن عطیہ نے المحرر الوجیز 317/1 میں حضرت علی رضی اللہ عنہ کا ایک قول حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے قول کے خلاف ذکر کیا ہے، اور ابن عبد البر نے بھی الاستذکار 218/16 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ عبد الرزاق نے اپنی مصنف (10532) میں عطاء سے روایت کی ہے کہ علی بن ابی طالب کے پاس ایک عورت لائی گئی جس نے اپنی عدت میں نکاح کیا اور اس کے ساتھ خلوت ہو گئی، تو آپ نے ان کے درمیان جدائی کر دی، اور اسے حکم دیا کہ وہ اپنی پہلی عدت کا بقیہ حصہ پورا کرے، پھر اس کے لیے نئے سرے سے عدت گزارے، جب اس کی عدت ختم ہو گئی تو اسے اختیار ہے، چاہے تو نکاح کرے اور چاہے تو نہ کرے۔ (2) المنتقی 317/3۔ (3) لفظ: "قال" (کہا)، (خ) اور (ظ) کے نسخوں میں اضافہ ہے۔ (4) الاستذکار 224/16، اور اسے ابن عبد البر کے واسطے سے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 317/1 - 318 میں روایت کیا ہے۔ (5) احکام القرآن 199/1 میں۔ (6) (د)، (ز) اور (م) میں: نکاحہا (اس کا نکاح)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 235 155

...from both of them what indicates that an invalid marriage does not necessitate the prescribed punishment (Hadd), except that it is agreed upon in case of ignorance of the prohibition, and it is disputed in case of knowledge of it.

And they differed regarding the waiting period (Iddah) (1); whether she observes the Iddah for both of them, and this is the issue of the two waiting periods, which is:

Seventh: The Medinites narrated from Malik that she completes the remainder of her Iddah from the first husband and begins a new Iddah from the second; this is the opinion of Al-Layth, Al-Hasan ibn Hayy, Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq. It was narrated from Ali as we mentioned, and from Umar as will follow. Muhammad narrated from Ibn (2) al-Qasim and Ibn Wahb from Malik: that her Iddah from the second suffices her from the day they were separated, whether it be by pregnancy, menstruation cycles, or months; this is the opinion of Al-Thawri, Al-Awza'i, and Abu Hanifah. Their argument is the consensus that the first husband cannot marry her during the remainder of her Iddah from him; this indicates that she is in an Iddah from the second, otherwise, he would have married her during her Iddah from him. The former group answered, saying: This is not necessary; because preventing the first husband from marrying her during the remainder of her Iddah was only mandatory because of the following Iddah from the second, and they are two rights that have become obligatory upon her for two husbands, like all other rights of human beings, one of which does not merge into the other (3).

Malik recorded from Ibn Shihab, from Sa'id ibn al-Musayyib and from Sulayman ibn Yasar that Tulayhah al-Asadiyyah was married to Rashid al-Thaqafi, then he divorced her, and she married during her Iddah. So, Umar ibn al-Khattab struck her and struck her husband with a switch several times and separated them. Then Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) said: "Any woman who marries during her Iddah, if the husband who married her has not consummated the marriage with her, they are separated, then she completes the remainder of her Iddah from the first husband, and then the second can be one of the suitors. But if he has consummated the marriage with her, they are separated, then she completes the remainder of her Iddah from the first, then she observes the Iddah from the second, and then they can never be joined in marriage." [Malik] said: And Sa'id ibn al-Musayyib said: "And she is entitled to her dower for what he made lawful of her private parts (4)."

(1) His saying: "regarding the Iddah" is an addition from (Kh) and (Zha). (2) In (D), (Z), and (M): Muhammad ibn al-Qasim. (3) See Al-Istidhkār 16/225. (4) In Al-Muwatta 2/536, and what is between brackets is from it.

सूरह अल-बकरा: आयत 235 155

...उन दोनों से जो यह दर्शाता है कि एक अमान्य विवाह निर्धारित दंड (हद) को अनिवार्य नहीं बनाता है, सिवाय इसके कि निषेध की अज्ञानता के मामले में इस पर सहमति है, और इसके ज्ञान के मामले में इस पर विवाद है।

और उन्होंने इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) (1) के बारे में मतभेद किया; क्या वह उन दोनों के लिए इद्दत का पालन करती है, और यह दो इद्दत का मुद्दा है, जो है:

सातवाँ: मदीना वासियों ने मलिक से वर्णन किया है कि वह पहले पति से अपनी इद्दत का शेष हिस्सा पूरा करती है और दूसरे से एक नई इद्दत शुरू करती है; यह अल-लैथ, अल-हसन इब्न हय्य, अल-शफी, अहमद और इशाक की राय है। यह अली से वर्णित किया गया है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और उमर से जैसा कि आगे आएगा। मुहम्मद ने इब्न (2) अल-कासिम और इब्न वहब से मलिक के माध्यम से वर्णन किया: कि दूसरे से उसकी इद्दत उस दिन से पर्याप्त है जब वे अलग हो गए थे, चाहे वह गर्भावस्था द्वारा हो, मासिक धर्म चक्र द्वारा हो, या महीनों द्वारा हो; यह अल-थौरी, अल-औज़ाई और अबू हनीफा की राय है। उनका तर्क यह सर्वसम्मति है कि पहला पति उससे अपनी इद्दत के शेष समय के दौरान विवाह नहीं कर सकता; यह इंगित करता है कि वह दूसरे से इद्दत में है, अन्यथा, उसने उससे उसकी इद्दत के दौरान विवाह कर लिया होता। पहले समूह ने उत्तर देते हुए कहा: यह आवश्यक नहीं है; क्योंकि पहले पति को उसकी इद्दत के शेष भाग के दौरान उससे विवाह करने से रोकना केवल दूसरे से आने वाली इद्दत के कारण अनिवार्य था, और वे दो अधिकार हैं जो दो पतियों के लिए उस पर अनिवार्य हो गए हैं, जैसे मनुष्यों के अन्य सभी अधिकार, जिनमें से एक दूसरे में विलीन नहीं होता (3)।

मलिक ने इब्न शिहाब से, सईद इब्न अल-मुसय्यिब से और सुलेमान इब्न यसार से वर्णन किया है कि तुलैहा अल-असदिया राशिद अल-थकाफी के विवाह में थी, फिर उसने उसे तलाक दे दिया, और उसने अपनी इद्दत के दौरान विवाह कर लिया। इसलिए, उमर इब्न अल-खत्ताब ने उसे और उसके पति को कोड़े से कई बार मारा और उन्हें अलग कर दिया। फिर उमर इब्न अल-खत्ताब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: "कोई भी महिला जो अपनी इद्दत के दौरान विवाह करती है, यदि जिस पति ने उससे विवाह किया है उसने उसके साथ विवाह संपन्न नहीं किया है, तो उन्हें अलग कर दिया जाता है, फिर वह पहले पति से अपनी इद्दत का शेष हिस्सा पूरा करती है, और फिर दूसरा व्यक्ति प्रस्तावकों

में से एक हो सकता है। लेकिन यदि उसने उसके साथ विवाह संपन्न कर लिया है, तो उन्हें अलग कर दिया जाता है, फिर वह पहले से अपनी इद्दत का शेष हिस्सा पूरा करती है, फिर वह दूसरे से इद्दत का पालन करती है, और फिर वे कभी भी विवाह में एक साथ नहीं हो सकते।" [मलिक] ने कहा: और सईद इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: "और वह अपने मेहर (दहेज) की हकदार है क्योंकि उसने उसके निजी अंगों को हलाल (वैध) किया था (4)।"

(1) उनका कहना: "इद्दत के बारे में" (ख) और (ज़) से एक अतिरिक्त है। (2) (द), (ज़) और (म) में: मुहम्मद इब्न अल-कासिम। (3) अल-इस्तिधकार 16/225 देखें। (4) अल-मुवत्ता 2/536 में, और कोष्ठक के बीच जो है वह वहीं से है।

سورة البقرہ: آیت ۲۳۵ ۱۵۵

...ان دونوں سے ایسی بات ثابت ہوتی ہے جو اس پر دلالت کرتی ہے کہ نکاح فاسد حد کو واجب نہیں کرتا، سوائے اس کے کہ تحریم (حرام ہونے) سے جہالت کی صورت میں اس پر اتفاق ہے، اور علم کی صورت میں اس میں اختلاف ہے۔

اور انہوں نے عدت (۱) کے بارے میں اختلاف کیا؛ کیا وہ ان دونوں کی طرف سے عدت گزارے گی، اور یہ دو عدتوں کا مسئلہ ہے، اور وہ یہ ہے:

ساتویں: مدینہ والوں نے مالک سے روایت کی ہے کہ وہ پہلے شوہر کی بقیہ عدت پوری کرے گی، اور دوسرے سے نئی عدت شروع کرے گی؛ اور یہی لیث، حسن بن حی، شافعی، احمد اور اسحاق کا قول ہے۔ اور علی سے روایت ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور عمر سے جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور محمد نے ابن (۲) قاسم اور ابن وہب سے مالک کے حوالے سے روایت کیا: کہ دوسرے سے اس کی عدت اس دن سے کافی ہے جس دن ان کے درمیان تفریق ہوئی، چاہے وہ حمل سے ہو یا اقراء (حیض) سے یا مہینوں سے؛ اور یہی ثوری، اوزاعی اور ابو حنیفہ کا قول ہے۔ اور ان کی دلیل یہ اجماع ہے کہ پہلا شوہر اس سے اس کی بقیہ عدت میں نکاح نہیں کر سکتا؛ تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ دوسرے کی عدت میں ہے، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو وہ اس سے اس کی عدت میں نکاح کر لیتا۔ پہلوں نے جواب دیا اور کہا: یہ لازم نہیں ہے؛ کیونکہ پہلے کو اس کی بقیہ عدت میں نکاح سے روکنا صرف اس لیے واجب ہوا کیونکہ اس کے بعد دوسرے کی عدت آرہی ہے، اور یہ دو حق ہیں جو دو شوہروں کے لیے اس پر واجب ہوئے ہیں جیسے انسانوں کے دیگر حقوق، ایک دوسرے میں داخل نہیں ہوتا (۳)۔

اور مالک نے ابن شہاب سے، سعید بن المسیب اور سلیمان بن یسار سے روایت کی ہے کہ طلیحہ الاسدیہ رشید الثقفی کے نکاح میں تھیں، تو اس نے انہیں طلاق دے دی، پھر انہوں نے اپنی عدت میں نکاح کر لیا، تو عمر بن الخطاب نے انہیں مارا، اور ان کے شوہر کو بھی کوڑے سے کئی ضربیں لگائیں اور ان کے درمیان تفریق کر دی، پھر عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "جو عورت اپنی عدت میں نکاح کرے، اگر اس کا شوہر جس نے اس سے نکاح کیا ہے اس کے پاس نہیں گیا (جماع نہیں کیا) تو ان کے درمیان تفریق کر دی جائے گی، پھر وہ پہلے شوہر کی بقیہ عدت پوری کرے گی، پھر دوسرا شخص پیغام نکاح دینے والوں میں سے ایک ہو سکتا ہے، اور اگر اس نے اس کے ساتھ دخول کر لیا ہے تو ان کے درمیان تفریق کر دی جائے گی پھر وہ پہلے کی بقیہ عدت پوری کرے گی، پھر دوسرے کی عدت گزارے گی، پھر وہ دونوں کبھی بھی جمع نہیں ہو سکتے۔" [مالک] نے کہا: اور سعید بن المسیب نے کہا: "اور اس کے لیے اس کا مہر ہے اس کے بدلے جو اس نے اس کی شرمگاہ کو حلال کیا (۴)۔"

(۱) ان کا قول: "عدت میں"، (خ) اور (ظ) سے اضافہ ہے۔ (۲) (د) اور (ز) اور (م) میں: محمد بن القاسم۔ (۳) دیکھئے الاستذکار ۱۶/ ۲۲۵۔ (۴) موطا ۲/ ۵۳۶ میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

Page 156 Surat Al-Baqarah: Verse 235

Abu Umar said(1): As for this Tulayha, she is Tulayha bint Ubaydullah, the sister of Talha bin Ubaydullah al-Taymi. In some copies of "Al-Muwatta" from the narration of Yahya, it says: Tulayha al-Asadiyyah, which is an error and ignorance, and I do not know anyone who said that.

Eighth: His saying: "So Umar struck her and struck her husband lightly with several blows."(2) He meant as a punishment for the prohibition they committed, which is marriage during the waiting period (iddah).(3)

Al-Zuhri said: I do not know how many lashes that reached. He said: Abd al-Malik lashed each of them forty lashes in that regard. He said: Qabisah bin Dhu'ayb was asked about that, and he said: If only you had lightened it and lashed twenty.(4)

Ibn Habib said regarding a woman who marries during the waiting period and the man touches her, kisses her, embraces her, winks at her, or looks at her with pleasure: Punishment is due on the couple, the guardian, and the witnesses; whoever (5) among them knew she was in her waiting period. Whoever among them was ignorant of that, there is no punishment for him. Ibn al-Muwaz said: The couple are given the prescribed punishment (Hadd) if they did that intentionally. Ibn Habib's statement is interpreted as referring to those who knew about the waiting period, but perhaps were ignorant of the prohibition and did not intentionally commit the forbidden act; such a person is punished. On this basis was Umar's striking of the woman and her husband lightly with several blows. Punishment and discipline in that regard depend on the situation of the one being punished. Ibn al-Muwaz's statement is interpreted as meaning they both knew the prohibition and plunged (6) into committing the forbidden act out of audacity and boldness. Sheikh Abu al-Qasim said: There are two narrations regarding intentionality; one of them: he is given the prescribed punishment (Hadd), and the second: he is punished but not given the prescribed punishment.(7)

(1) In Al-Istidhkār 16/219. (2) In (d), (z), and (m): "So Umar struck her lightly and struck her husband blows," and what is established is from (kh) and (z). (3) Al-Muntaqā 3/315. (4) Al-Istidhkār 16/220, and Al-Razzaq narrated it in his Musannaf (10539) after the Hadith of Umar (may Allah be pleased with him) mentioned by the author. (5) In (d), (z), and (m): "And whoever," which is an error. (6) In (d), (z), and (m): "And they jumped in," both have the same meaning, which is: throwing oneself into something without reflection or verification. See Lisan al-Arab (qhm). (7) Al-Muntaqā 3/315.

पृष्ठ 156 सूरह अल-बकरा: आयत 235

अबू उमर ने कहा(1): जहाँ तक इस तुलैहा का सवाल है, वह तुलैहा बिन्त उबैदुल्लाह है, जो तल्हा बिन उबैदुल्लाह अल-तैमी की बहन है। "अल-मुवत्ता" की कुछ प्रतियों में याह्या के वर्णन से आता है: तुलैहा अल-असदिया, जो एक गलती और अज्ञानता है, और मैं किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानता जिसने ऐसा कहा हो।

आठवाँ: उनका कहना है: "तो उमर ने उसे मारा और उसके पति को हल्के हाथों से कई प्रहार किए।" (2) उनका अर्थ उस वर्जित कार्य के दंड के रूप में था जो उन्होंने किया, जो इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) के दौरान विवाह है। (3)

अल-जुहरी ने कहा: मुझे नहीं पता कि वह कितने कोड़े थे। उन्होंने कहा: अब्दुल मलिक ने उस मामले में उनमें से प्रत्येक को चालीस कोड़े मारे। उन्होंने कहा: क़बिसा बिन ज़ुहैब से इसके बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: यदि आपने इसे हल्का कर दिया होता और बीस कोड़े मारे होते। (4)

इब्न हबीब ने उस महिला के बारे में कहा जो इद्दत के दौरान शादी करती है और पुरुष उसे छूता है, या चूमता है, या गले लगाता है, या आँख मारता है, या वासना के साथ देखता है: जोड़े, अभिभावक और गवाहों पर दंड अनिवार्य है; उनमें से जो (5) जानते थे कि वह इद्दत में थी। उनमें से जो इस बात से अनभिज्ञ थे, उन पर कोई दंड नहीं है। इब्न अल-मुवाज़ ने कहा: यदि उन्होंने जानबूझकर ऐसा किया तो जोड़े को निर्धारित दंड (हद) दिया जाएगा। इब्न हबीब के कथन की व्याख्या उन लोगों के संदर्भ में की जाती है जो इद्दत के बारे में जानते थे, लेकिन शायद निषेध से अनभिज्ञ थे और जानबूझकर वर्जित कार्य नहीं किया था; ऐसे व्यक्ति को दंडित किया जाता है। इसी आधार पर उमर ने स्त्री और उसके पति को हल्केहल्के प्रहार किए थे। उस संबंध में दंड और अनुशासन दंडित होने वाले की स्थिति पर निर्भर करता है। इब्न अल-मुवाज़ के कथन की व्याख्या इस रूप में की जाती है कि वे दोनों निषेध को जानते थे और दुस्साहस और निर्भीकता के कारण वर्जित कार्य करने में कूद पड़े (6)। शेख अबू अल-कासिम ने कहा: इरादे के संबंध में दो कथन हैं; उनमें से एक: उसे निर्धारित दंड (हद) दिया जाता है, और दूसरा: उसे दंडित किया जाता है लेकिन निर्धारित दंड (हद) नहीं दिया जाता। (7)

(1) अल-इस्तिदकार 16/219 में। (2) (द), (ज़) और (म) में: "तो उमर ने उसे हल्के से मारा और उसके पति को प्रहार किए", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है। (3) अल-मुंतक़ा 3/315। (4)

अल-इस्तिदकार 16/220, और अल-रज्जाक ने इसे अपने मुसन्नाफ (10539) में उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस के बाद वर्णित किया है जिसका उल्लेख लेखक ने किया है। (5) (द), (ज़) और (म) में: "और जो", जो एक गलती है। (6) (द), (ज़) और (म) में: "और वे कूद पड़े", दोनों का एक ही अर्थ है, जो है: बिना सोच-विचार या सत्यापन के अपने आप को किसी चीज़ में झोंक देना। लिसान अल-अरब (क़हम) देखें। (7) अल-मुंतक़ा 3/315।

صفحہ ١٥٦ سورۃ البقرہ: آیت ٢٣٥

ابو عمر (١) نے کہا: جہاں تک اس طلیحہ کا تعلق ہے، تو وہ طلیحہ بنت عبید اللہ ہیں، جو طلحہ بن عبید اللہ التیمی کی بہن ہیں۔ اور "الموطأ" کے بعض نسخوں میں یحییٰ کی روایت سے ہے: طلیحہ الاسدیہ، اور یہ ایک غلطی اور لاعلمی ہے، اور میں کسی کو نہیں جانتا جس نے یہ کہا ہو۔

آٹھواں: ان کا قول: "چنانچہ عمر نے اسے مارا اور اس کے شوہر کو ہلکی ضربیں ماریں۔"(٢) ان کی مراد اس ممنوع کام کی سزا کے طور پر تھی جو انہوں نے کیا، اور وہ عدت میں نکاح کرنا ہے۔(٣)

زہری نے کہا: میں نہیں جانتا کہ وہ کوڑے کتنی تعداد تک پہنچے۔ انہوں نے کہا: عبدالملک نے اس معاملے میں ان میں سے ہر ایک کو چالیس کوڑے مارے۔ انہوں نے کہا: قبیصہ بن ذویب سے اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: کاش تم لوگ تخفیف کرتے اور بیس کوڑے مارتے۔(٤)

ابن حبیب نے اس عورت کے بارے میں کہا جو عدت میں شادی کرتی ہے اور مرد اسے چھوتا ہے، یا بوسہ لیتا ہے، یا لپٹتا ہے، یا آنکھ مارتا ہے، یا لذت کے ساتھ دیکھتا ہے: میاں بیوی، ولی اور گواہوں پر سزا واجب ہے؛ ان میں سے وہ (٥) جس نے یہ جانا کہ وہ عدت میں ہے۔ اور ان میں سے جو اس بات سے ناواقف رہا اس پر کوئی سزا نہیں۔ ابن المواز نے کہا: میاں بیوی کو حد لگائی جائے گی اگر انہوں نے جان بوجھ کر ایسا کیا ہو۔ ابن حبیب کے قول کو اس شخص پر محمول کیا جائے گا جس نے عدت کے بارے میں جانا، اور شاید وہ حرمت سے ناواقف تھا اور اس نے جان بوجھ کر ممنوع کام کا ارتکاب نہیں کیا، تو وہ وہ شخص ہے جسے سزا دی جائے گی، اور اسی بنیاد پر حضرت عمر کا عورت اور اس کے شوہر کو ہلکی ضربیں مارنا تھا۔ اور اس معاملے میں

سزا اور تادیب سزا پانے والے کے حال کے مطابق ہوگی۔ اور ابن المواز کے قول کو اس بات پر محمول کیا جائے گا کہ ان دونوں نے حرمت کو جانا اور جرات و اقدام کرتے ہوئے ممنوع کام میں کود پڑے (٦)۔ اور شیخ ابو القاسم نے کہا: تعمد (جان بوجھ کر کرنے) میں دو روایتیں ہیں، ان میں سے ایک: حد لگائی جائے گی، اور دوسری: اسے سزا دی جائے گی اور حد نہیں لگائی جائے گی۔ (٧)

(١) الاستذکار ٢١٩/١٦ میں۔ (٢) (د)، (ز) اور (م) میں: "چنانچہ عمر نے اسے ہلکی اور اس کے شوہر کو ضربیں ماریں"، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (٣) المنتقی ٣١٥/٣۔ (٤) الاستذکار ٢٢٠/١٦، اور عبدالرزاق نے اسے اپنی مصنف (١٠٥٣٩) میں حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث کے بعد نقل کیا ہے جسے مصنف نے ذکر کیا ہے۔ (٥) (د)، (ز) اور (م) میں: "اور جس نے"، جو کہ ایک غلطی ہے۔ (٦) (د)، (ز) اور (م) میں: "اور وہ دونوں کود پڑے"، اور دونوں ہم معنی ہیں، اور وہ ہے: بغیر سوچے سمجھے اور بغیر تحقیق کے اپنے آپ کو کسی چیز میں ڈال دینا۔ لسان العرب (قحم) دیکھیں۔ (٧) المنتقی ٣١٥/٣۔

Surah Al-Baqarah: Verse 236 157

Ninth: His saying, the Almighty: "And know that Allah knows what is in your souls, so beware of Him." This is the conclusion of the warning against falling into what He has forbidden (1).

His saying, the Almighty: "There is no blame upon you if you divorce women whom you have not touched nor specified for them an obligation. And give them [a gift of] compensation - the wealthy according to his capability and the poor according to his capability - a provision according to what is acceptable, a duty upon the doers of good."

In it are eleven issues: The first: His saying, the Almighty: "There is no blame upon you if you divorce women." This is also among the rulings for divorcees, and it is a starting point of informing the removal of sin from the one who divorces before consummation and intercourse, whether he had specified a dower (mahr) or not.

And since the Messenger of Allah (peace be upon him) forbade marrying for the sake of mere taste and fulfilling desire, and commanded marrying for seeking protection, seeking Allah's reward, and intending long-term companionship; it occurred to the believers that whoever divorces before consummation has committed a part of this disliked act. So, the verse was revealed removing the blame in that, if the basis of the marriage was for a good purpose.

And a group said: "There is no blame upon you" means: there is no demand for the whole (2) dower, rather half of the specified amount is due for the one for whom it was specified, and compensation (mut'ah) for the one for whom it was not specified (3).

And it was said: Since the matter of the dower was emphasized in the Sharia, it might be imagined that a dower is necessary; either named or a fair dower (mahr al-mithl). So, the blame was removed from the divorcer at the time (4) of divorce even if there was no dower in the marriage.

And a group said: "There is no blame upon you" means: in sending the divorce during menstruation, unlike the woman with whom the marriage has been consummated, as the one with whom the marriage has not been consummated has no waiting period (iddah) (5).

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/318. (2) In [manuscripts] (Kh) and (Z): with all. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/318. (4) The word: 'time', is from (M). (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/318.

सूरह अल-बकराह: आयत 236 157

नौवीं: महामहिम का कथन: "और जान लो कि अल्लाह जानता है कि तुम्हारे मन में क्या है, इसलिए उससे डरो।" यह उसके द्वारा वर्जित चीज़ों में पड़ने के खिलाफ चेतावनी का अंत है (1)।

महामहिम का कथन: "तुम पर कोई गुनाह नहीं है यदि तुम औरतों को तलाक दे दो जिन्हें तुमने हाथ न लगाया हो या जिनके लिए कोई मेहर मुकर्रर न किया हो। और उन्हें कुछ सामान (मुतअ) दे दो - अमीर अपनी हैसियत के मुताबिक और गरीब अपनी हैसियत के मुताबिक - भले तरीके से दस्तूर के मुताबिक, यह नेकी करने वालों पर एक हक है।"

इसमें ग्यारह मसले हैं: पहला: महामहिम का कथन: "तुम पर कोई गुनाह नहीं है यदि तुम औरतों को तलाक दे दो।" यह भी तलाकशुदा औरतों के अहकाम में से है, और यह संभोग और मिलाप से पहले तलाक देने वाले पर से हर्ज (गुनाह) हटाने की सूचना की शुरुआत है, चाहे मेहर तय किया गया हो या नहीं।

और चूंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सिर्फ ज़ायके और वासना पूरी करने के लिए शादी करने से मना किया है, और पवित्रता की तलाश, अल्लाह के सवाब की चाहत और लंबे समय तक साथ रहने के इरादे से शादी करने का हुक्म दिया है; तो मोमिनों के मन में यह बात आई कि जिसने संभोग से पहले तलाक दे दिया, उसने इस मकरूह (नापसंद) काम का एक हिस्सा कर लिया है। तो यह आयत इसमें से गुनाह को हटाने के लिए उतरी, यदि निकाह की बुनियाद नेक मकसद पर थी।

और एक गिरोह ने कहा: "तुम पर कोई गुनाह नहीं है" का अर्थ है: पूरे (2) मेहर की मांग नहीं है, बल्कि जिसके लिए मेहर तय था उसके लिए तयशुदा का आधा है, और जिसके लिए मेहर तय नहीं था उसके लिए मुतअ (उपहार) है (3)।

और कहा गया है: चूंकि मेहर का मामला शरीयत में ताकीदी (ज़ोरदार) था, इसलिए यह गुमान हो सकता था कि मेहर ज़रूरी है; चाहे मुकर्रर हो या मेहर-ए-मिस्ल। तो तलाक देने वाले से तलाक के वक्त (4) हर्ज हटा दिया गया, भले ही निकाह में मेहर न हो।

और एक गिरोह ने कहा: "तुम पर कोई गुनाह नहीं है" का अर्थ है: हैज़ (मासिक धर्म) के दौरान तलाक भेजने में, उस औरत के विपरीत जिससे संभोग हो चुका हो, क्योंकि जिससे संभोग नहीं हुआ उस पर कोई इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) नहीं है (5)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/318 देखें। (2) (ख़) और (ज़) में: 'बजमीअ' (पूरे के साथ)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/318। (4) शब्द: 'वक्त', (म) से। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/318 देखें।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳۶ ۱۵۷

نویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جان لو کہ اللہ جانتا ہے جو تمہارے دلوں میں ہے، سو اس سے ڈرو۔" یہ ان چیزوں میں پڑنے سے ڈرانے کی انتہا ہے جن سے اس نے منع کیا ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تم پر کوئی گناہ نہیں ہے اگر تم عورتوں کو طلاق دے دو جنہیں تم نے چھوا نہ ہو یا جن کے لیے کوئی مہر مقرر نہ کیا ہو۔ اور انہیں کچھ مال (متعہ) دے دو - امیر اپنی وسعت کے مطابق اور غریب اپنی وسعت کے مطابق - دستور کے مطابق فائدہ پہنچانا، یہ نیکوکاروں پر لازم ہے۔"

اس میں گیارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تم پر کوئی گناہ نہیں ہے اگر تم عورتوں کو طلاق دے دو۔" یہ بھی مطلقہ عورتوں کے احکام میں سے ہے، اور یہ رخصتی اور جماع سے پہلے طلاق دینے والے سے تنگی دور کرنے کی خبر کی ابتدا ہے، مہر مقرر کیا گیا ہو یا نہ کیا گیا ہو۔

اور جب رسول اللہ ﷺ نے محض ذائقہ چکھنے اور شہوت پوری کرنے کے لیے نکاح کرنے سے منع فرمایا، اور عفت کی طلب، اللہ کے ثواب کی جستجو اور دائمی رفاقت کے ارادے سے نکاح کرنے کا حکم دیا؛ تو مومنوں کے دلوں میں یہ خیال پیدا ہوا کہ جس نے رخصتی سے پہلے طلاق دے دی، اس نے اس ناپسندیدہ کام کا ایک حصہ کر لیا، تو یہ آیت اس میں گناہ کو دور کرنے کے لیے نازل ہوئی، بشرطیکہ نکاح کی بنیاد مقصدِ حسن پر ہو۔

اور ایک جماعت نے کہا: "تم پر کوئی گناہ نہیں ہے" کا مطلب ہے: پورے (۲) مہر کا مطالبہ نہیں ہے، بلکہ جس کے لیے مہر مقرر تھا اس کے لیے مقررہ کا آدھا ہے، اور جس کے لیے مہر مقرر نہ تھا اس کے لیے متعہ ہے (۳)۔

اور کہا گیا ہے: چونکہ شریعت میں مہر کا معاملہ تاکیدی تھا، اس لیے یہ وہم ہو سکتا تھا کہ مہر ضروری ہے؛ خواہ مہر مسمّٰی ہو یا مہرِ مثل، تو طلاق دینے والے سے طلاق کے وقت (۴) حرج دور کر دیا گیا اگرچہ نکاح میں مہر نہ ہو۔

اور ایک جماعت نے کہا: "تم پر کوئی گناہ نہیں ہے" کا مطلب ہے: حالتِ حیض میں طلاق بھیجنے میں، اس عورت کے برعکس جس سے جماع ہو چکا ہو، کیونکہ غیر مدخولہ پر کوئی عدت نہیں ہے (۵)۔

(۱) ملاحظہ فرمائیں المحرر الوجیز ۳۱۸/۱۔ (۲) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: "بجمیع" (سب کے ساتھ) ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۱۸/۱۔ (۴) لفظ: "وقت"، (م) سے ہے۔ (۵) ملاحظہ فرمائیں المحرر الوجیز ۳۱۸/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 236 158

Second: Divorced women are of four types: A divorced woman with whom the marriage was consummated and for whom a dower (mahr) was specified. Allah mentioned her ruling before this verse, stating that nothing of the dower is to be taken back from her, and that her waiting period (iddah) is three menstrual cycles (quru'). A divorced woman for whom no dower was specified and with whom the marriage was not consummated. This verse concerns her; she has no dower, but the Lord Almighty commanded that she be given a provision (mut'ah). It is clarified in Surah Al-Ahzab (1) that if a woman whose marriage was not consummated is divorced, she has no waiting period; this will be discussed later. A divorced woman for whom a dower was specified but with whom the marriage was not consummated. He mentioned her after this verse when He said: {And if you divorce them before you have touched them and you have already specified for them an obligation...}. A divorced woman with whom the marriage was consummated but for whom no dower was specified. Allah mentioned her in His saying: {So for whatever you enjoy [of marriage] from them, give them their due compensation...}(2). Thus, Allah Almighty mentioned in this verse and the one after it a woman divorced before touching (consummation) and before specification (of dower), and a woman divorced before touching but after specification. He ordained provision (mut'ah) for the first, and half of the dower for the second because of the effect on the wife from the dissolution of the contract and the branding of legality obtained by the husband through the contract. He equated touching with the obligatory dower (3). Third: Since Allah Almighty divided the state of the divorced woman here into two parts: a divorced woman for whom the dower was named (4), and a divorced woman for whom it was not named, it indicates that 'Nikah al-Tafwid' (marriage without specified dower) is permissible. This is any marriage contracted without mentioning the dower, and there is no disagreement about it. The dower is specified after that; if it is specified, it is attached to the contract and becomes valid. If it was not specified for her and divorce occurred, no dower is obligatory by consensus; as said by Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi (5). Al-Mahdawi narrated from Hammad ibn Abi Sulayman that if he divorces her without consummating the marriage and had not specified a dower for her, he is compelled to pay half of the equivalent dower (Mahr al-Mithl).

---

(1) Verse (49). (2) See Tafsir al-Razi 6/ 144. (3) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/ 217. (4) In (m): named. (5) In Ahkam al-Quran 1/ 218.

सूरह अल-बक़रह: आयत २३६ १५८

दूसरा: तलाकशुदा महिलाएं चार प्रकार की होती हैं: वह तलाकशुदा महिला जिसके साथ विवाह संपन्न हो चुका हो और जिसके लिए महर (दहेज) निर्धारित हो। अल्लाह ने इस आयत से पहले उसके नियम का उल्लेख किया है, और यह कि उससे महर का कुछ भी हिस्सा वापस नहीं लिया जाएगा, और उसकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) तीन माहवारी चक्र (क़ुरुक़) है। वह तलाकशुदा महिला जिसके लिए महर निर्धारित नहीं था और जिसके साथ विवाह संपन्न नहीं हुआ था। यह आयत उसी के बारे में है; उसके लिए कोई महर नहीं है, बल्कि सर्वशक्तिमान रब ने उसे उपहार (मुतआ) देने का आदेश दिया है। सूरह अल-अहज़ाब (१) में यह स्पष्ट किया गया है कि यदि ऐसी महिला को तलाक दिया जाता है जिसके साथ विवाह संपन्न नहीं हुआ हो, तो उस पर कोई इद्दत नहीं है; यह आगे आएगा। वह तलाकशुदा महिला जिसके लिए महर निर्धारित था लेकिन जिसके साथ विवाह संपन्न नहीं हुआ था; इसका उल्लेख इस आयत के बाद किया गया है जहाँ उन्होंने कहा: {और यदि तुम उन्हें छूने से पहले तलाक दे दो जबकि तुम उनके लिए एक महर तय कर चुके हो...}। वह तलाकशुदा महिला जिसके साथ विवाह संपन्न हो चुका हो लेकिन महर निर्धारित न हो; अल्लाह ने उसका उल्लेख अपने इस कथन में किया है: {तो उन स्त्रियों में से जिनसे तुमने लाभ उठाया है, उन्हें उनका निर्धारित महर दो...} (२)। अतः अल्लाह तआला ने इस आयत और उसके बाद वाली आयत में संभोग (संपन्नता) से पहले और महर निर्धारण से पहले तलाकशुदा महिला का, और संभोग से पहले लेकिन महर निर्धारण के बाद तलाकशुदा महिला का उल्लेख किया है। पहली के लिए 'मुतआ' (उपहार) निर्धारित किया, और दूसरी के लिए आधा महर निर्धारित किया क्योंकि निकाह के टूटने से पत्नी को जो हानि हुई और निकाह के माध्यम से पति को जो वैधता प्राप्त हुई उसके कारण। उन्होंने संभोग को अनिवार्य महर के बराबर माना (३)। तीसरा: चूँकि अल्लाह तआला ने यहाँ तलाकशुदा महिला की स्थिति को दो भागों में विभाजित किया है: एक वह तलाकशुदा महिला जिसके लिए महर का नाम (४) लिया गया था, और दूसरी वह जिसके लिए नाम नहीं लिया गया था, इससे यह संकेत मिलता है कि 'निकाह-ए-तफ़वीज़' (बिना महर तय किए निकाह) जायज़ है। यह वह निकाह है जो महर का ज़िक्र किए बिना किया जाता है, और इसमें कोई मतभेद नहीं है। इसके बाद महर तय किया जाता है; यदि तय हो जाए तो वह निकाह से जुड़ जाता है और जायज़ हो जाता है। और यदि उसके लिए महर तय नहीं किया गया था और तलाक हो गया, तो सर्वसम्मति से कोई महर अनिवार्य नहीं है; जैसा कि काज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी (५) ने कहा है। अल-महदवी ने हम्माद इब्न अबी सुलेमान से उल्लेख किया है कि यदि वह

संभोग से पहले उसे तलाक दे देता है और उसके लिए महर तय नहीं किया था, तो उसे उसके समान महर (महर-ए-मिस्ल) का आधा हिस्सा देने के लिए मजबूर किया जाएगा।

---

(१) आयत (४९)। (२) देखिए तफ़्सीर अल-राज़ी ६/ १४४। (३) देखिए अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी १/ २१७। (४) (म) में: 'नामित'। (५) अहकाम अल-क़ुरान १/ २१८ में।

سورة البقرہ: آیت ۲۳٦ ۱۵۸

دوسرا: مطلقہ عورتیں چار قسم کی ہیں: وہ مطلقہ جس کے ساتھ خلوتِ صحیحہ (مباشرت) ہو چکی ہو اور اس کا مہر مقرر ہو، اللہ تعالیٰ نے اس آیت سے پہلے اس کا حکم ذکر فرما دیا ہے کہ اس سے مہر میں سے کچھ بھی واپس نہیں لیا جائے گا، اور اس کی عدت تین حیض (قروء) ہے۔ وہ مطلقہ جس کا مہر مقرر نہ ہو اور نہ ہی اس کے ساتھ مباشرت ہوئی ہو، پس یہ آیت اسی کے بارے میں ہے اور اس کا کوئی مہر نہیں، بلکہ رب تعالیٰ نے اسے فائدہ (متعہ) دینے کا حکم دیا ہے، اور سورہ احزاب (۱) میں بیان فرمایا کہ غیر مدخولہ (جس سے مباشرت نہ ہوئی ہو) کو جب طلاق دی جائے تو اس پر کوئی عدت نہیں، یہ ذکر آگے آئے گا۔ وہ مطلقہ جس کا مہر مقرر ہو لیکن اس سے مباشرت نہ ہوئی ہو؛ اس کا ذکر اس آیت کے بعد فرمایا جہاں اللہ نے ارشاد فرمایا: {اور اگر تم انہیں چھونے سے پہلے طلاق دے دو درآنحالیکہ تم ان کے لیے مہر مقرر کر چکے ہو...}۔ وہ مطلقہ جس کے ساتھ مباشرت ہو چکی ہو لیکن مہر مقرر نہ ہو؛ اللہ نے اس کا ذکر اپنے اس قول میں فرمایا: {پس ان عورتوں میں سے جن سے تم نے فائدہ اٹھایا ہے، انہیں ان کے مہر ادا کرو...}(۲)۔ پس اللہ تعالیٰ نے اس آیت اور اس کے بعد والی آیت میں مباشرت سے پہلے اور مہر مقرر ہونے سے پہلے کی مطلقہ کا، اور مباشرت سے پہلے لیکن مہر مقرر ہونے کے بعد کی مطلقہ کا ذکر فرمایا؛ پس پہلی کے لیے 'متعہ' (تحفہ) رکھا، اور دوسری کے لیے آدھا مہر مقرر فرمایا اس وجہ سے جو نکاح ٹوٹنے سے عورت کو تکلیف پہنچی اور نکاح کی وجہ سے شوہر کو جو حلال ہونا حاصل ہوا تھا؛ اور مباشرت کو مہرِ واجب کے مقابلے میں رکھا (۳)۔ تیسرا: جب اللہ تعالیٰ نے یہاں مطلقہ کی حالت کو دو حصوں میں تقسیم کیا: ایک وہ مطلقہ جس کا مہر نامزد (٤) کیا گیا ہو، اور دوسری وہ جس کا نام نہ لیا گیا ہو، تو اس نے اس بات پر دلالت کی کہ 'نکاحِ تفویض' (بغیر مہر

طے کیے نکاح) جائز ہے، اور یہ ہر وہ نکاح ہے جو مہر کے ذکر کے بغیر منعقد ہو، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں، اور اس کے بعد مہر مقرر کیا جاتا ہے، پس اگر مقرر کر لیا جائے تو وہ عقد سے ملحق ہو جاتا ہے اور جائز ہوتا ہے، اور اگر اس کے لیے مہر مقرر نہ کیا گیا ہو اور طلاق ہو جائے، تو بالاتفاق کوئی مہر واجب نہیں؛ یہ بات قاضی ابو بکر بن العربی (٥) نے کہی ہے۔ اور مہدوی نے حماد بن ابی سلیمان سے حکایت کی ہے کہ اگر وہ اسے مباشرت سے پہلے طلاق دے دے اور اس کے لیے مہر مقرر نہ کیا ہو، تو اسے مہرِ مثل کے نصف پر مجبور کیا جائے گا۔

---

(١) آیت (٤٩)۔ (٢) دیکھئے تفسیر رازی ٦/ ١٤٤۔ (٣) دیکھئے احکام القرآن ابن العربی ١/ ٢١٧۔

(٤) (م) میں: مسمی (نامزد)۔ (٥) احکام القرآن ١/ ٢١٨ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 236 (Page 159)

And if the dower (mahr) is fixed after the marriage contract but before divorce occurs, Abu Hanifa said: It is not halved by divorce because it did not become obligatory through the contract. This contradicts the apparent meaning of the Almighty's saying: {And if you divorce them before you have touched them and you have already appointed for them a dower} [Al-Baqarah: 237]. It also contradicts analogy (Qiyas), for the fixing of dower after the contract is attached to the contract, so it should be halved upon divorce; its basis being the dower fixed at the time of the contract (1).

Fourthly: If death occurs before the dower is fixed. Al-Tirmidhi mentioned on the authority of Ibn Mas'ud that he was asked about a man who married a woman without fixing a dower for her and did not consummate the marriage until he died. Ibn Mas'ud said: She is entitled to a dower similar to that of women of her status (mahr al-mithl), without reduction or excess; she must observe the waiting period ('iddah), and she has the right to inheritance. Ma'qil bin Sinan (2) al-Ashja'i stood up and said: The Messenger of Allah (PBUH) judged concerning Barwa' bint Washiq, a woman from among us, exactly as you have judged. Ibn Mas'ud was delighted by this. Al-Tirmidhi said: The hadith of Ibn Mas'ud is a good and authentic hadith (hasan sahih), and it has been narrated from him through more than one chain. This is the practice according to some of the scholars among the Companions of the Prophet (PBUH) and others; it is the view of al-Thawri, Ahmad, and Ishaq. Some other scholars among the Companions of the Prophet (PBUH), including Ali bin Abi Talib, Zaid bin Thabit, Ibn Abbas, and Ibn Umar, said: If a man marries a woman (4) and does not consummate the marriage or fix a dower for her until he dies, they said: she has inheritance, but no dower, and she must observe the waiting period. This is the view of al-Shafi'i. He said: If the hadith of Barwa' bint Washiq were established, the evidence would be what was narrated from the Prophet (PBUH). It is narrated from al-Shafi'i that he retracted this view in Egypt and adopted the hadith of Barwa' bint Washiq (5).

I say: There is disagreement regarding the authentication of the hadith of Barwa'. Judge Abu Muhammad Abdul Wahhab said in "Sharh Risalat Ibn Abi Zayd": As for the hadith of Barwa' bint Washiq, it has been rejected by the masters of hadith (huffaz).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 1/218-219. (2) In (d): Ma'qil bin Yasar. (3) In (m): Like that which. (4) In (m): A woman. (5) Sunan al-Tirmidhi (1145). The hadith is in Musnad Ahmad (4099).

सूरह अल-बकरा: आयत 236 (पृष्ठ 159)

और यदि विवाह अनुबंध के बाद और तलाक होने से पहले मेहर (दहेज) निर्धारित किया जाता है, तो अबू हनीफा ने कहा: यह तलाक द्वारा आधा नहीं किया जाता है; क्योंकि यह अनुबंध द्वारा अनिवार्य नहीं हुआ था। यह सर्वशक्तिमान के इस कथन के स्पष्ट अर्थ के विपरीत है: {और यदि तुम उन्हें छूने से पहले तलाक दे दो और तुम उनके लिए मेहर तय कर चुके हो} [अल-बकरा: 237]। यह सादृश्य (क़ियास) के भी विपरीत है, क्योंकि अनुबंध के बाद मेहर का निर्धारण अनुबंध से जुड़ जाता है, इसलिए इसे तलाक पर आधा किया जाना चाहिए, इसका आधार अनुबंध के समय तय किया गया मेहर है (1)।

चौथा: यदि मेहर निर्धारित होने से पहले मृत्यु हो जाती है। अल-तिर्मिज़ी ने इब्न मसूद के हवाले से उल्लेख किया है कि उनसे एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने एक महिला से शादी की थी, उसके लिए मेहर तय नहीं किया था और मृत्यु तक उसके साथ सहवास नहीं किया था। इब्न मसूद ने कहा: वह अपनी जैसी महिलाओं के समान मेहर (मेहर-ए-मिस्ल) की हकदार है, न कम और न अधिक; उसे इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बितानी होगी, और उसे विरासत का अधिकार है। तब माकिल बिन सिनान (2) अल-अशजई खड़े हुए और कहा: अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने हमारे बीच की एक महिला बरवा बिंत वाशिक के बारे में ठीक वैसा ही फैसला सुनाया जैसा आपने दिया है (3)। इब्न मसूद इससे बहुत खुश हुए। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: इब्न मसूद की हदीस 'हसन सहीह' है, और यह उनसे एक से अधिक माध्यमों से वर्णित है। नबी (सल्ल.) के साथियों और अन्य लोगों में से कुछ विद्वानों के अनुसार यही व्यवहार है; अल-थौरी, अहमद और इशाक का यही कहना है। नबी (सल्ल.) के साथियों में से कुछ अन्य विद्वानों, जिनमें अली बिन अबी तालिब, ज़ैद बिन साबित, इब्न अब्बास और इब्न उमर शामिल हैं, ने कहा: यदि कोई व्यक्ति किसी महिला (4) से शादी करता है और अपनी मृत्यु तक न तो उसके साथ सहवास करता है और न ही उसके लिए मेहर तय करता है, तो उन्होंने कहा: उसे विरासत मिलेगी, लेकिन कोई मेहर नहीं, और उसे इद्दत बितानी होगी। यही अल-शाफई का मत है। उन्होंने कहा: यदि बरवा बिंत वाशिक की हदीस साबित हो जाती, तो सबूत वही होता जो नबी (सल्ल.) से वर्णित है। यह भी वर्णित है कि अल-शाफई ने मिस्र में इस राय को वापस ले लिया था और बरवा बिंत वाशिक की हदीस को अपना लिया था (5)।

मैंने कहा: बरवा की हदीस की पुष्टि के संबंध में मतभेद है। काज़ी अबू मुहम्मद अब्दुल वहाब ने 'शरह रिसालत इब्न अबी ज़ैद' में कहा: जहाँ तक बरवा बिंत वाशिक की हदीस का सवाल है, हदीस के हाफिज़ों (महारथियों) ने इसे खारिज कर दिया है।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/218-219। (2) (द) में: माकिल बिन यसार। (3) (म) में: जैसे कि। (4) (म) में: एक महिला। (5) सुनन अल-तिर्मिज़ी (1145)। हदीस मसनद अहमद (4099) में है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳۶ (صفحہ ۱۵۹)

اور اگر نکاح کے عقد (معاہدے) کے بعد اور طلاق واقع ہونے سے پہلے مہر مقرر کیا جائے، تو ابو حنیفہ نے کہا: یہ طلاق کی صورت میں آدھا نہیں ہوگا؛ کیونکہ یہ عقد کی وجہ سے واجب نہیں ہوا تھا۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے ظاہر کے خلاف ہے: ﴿اور اگر تم انہیں چھونے سے پہلے طلاق دے دو جبکہ تم ان کے لیے مہر مقرر کر چکے ہو﴾ [البقرہ: ۲۳۷]، اور یہ قیاس کے بھی خلاف ہے، کیونکہ عقد کے بعد مہر کا مقرر ہونا عقد کے ساتھ ملحق ہو جاتا ہے، اس لیے واجب ہے کہ طلاق پر وہ آدھا ہو جائے، اس کی بنیاد وہ مہر ہے جو عقد کے وقت مقرر کیا گیا ہو (۱)۔

چوتھی بات: اگر مہر مقرر کرنے سے پہلے موت واقع ہو جائے۔ ترمذی نے ابن مسعود سے روایت کیا ہے کہ ان سے ایک ایسے شخص کے بارے میں پوچھا گیا جس نے ایک عورت سے نکاح کیا، اس کا مہر مقرر نہیں کیا اور نہ ہی اس کے ساتھ خلوت (ہم بستری) کی یہاں تک کہ وہ فوت ہو گیا، تو ابن مسعود نے کہا: اس کے لیے اس جیسی عورتوں کے مہر (مہرِ مثل) کے برابر مہر ہے، نہ کم اور نہ زیادہ، اور اس پر عدت ہے، اور اسے وراثت ملے گی۔ پس معقل بن سنان (۲) الاشجعی کھڑے ہوئے اور کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہم میں سے ایک خاتون بروع بنت واشق کے بارے میں ویسا ہی فیصلہ فرمایا جیسا آپ نے کیا (۳)، تو ابن مسعود اس پر خوش ہوئے۔ ترمذی نے کہا: ابن مسعود کی حدیث حسن صحیح ہے، اور یہ ان سے ایک سے زیادہ طریقوں سے مروی ہے، اور صحابہ کرام اور دیگر اہل علم میں سے بعض کا عمل اسی پر ہے، اور یہی ثوری، احمد اور اسحاق کا قول ہے۔ اور صحابہ کرام میں سے بعض اہل علم جن میں علی بن ابی طالب، زید بن ثابت، ابن عباس اور ابن عمر شامل ہیں، انہوں نے کہا: جب کوئی شخص کسی عورت (٤) سے نکاح کرے اور اس سے ہم بستری نہ کرے اور نہ ہی اس کا مہر مقرر کرے یہاں تک کہ وہ فوت ہو جائے، تو

انہوں نے کہا: اسے وراثت ملے گی لیکن مہر نہیں ملے گا، اور اسے عدت گزارنی ہوگی۔ یہ امام شافعی کا قول ہے۔ انہوں نے کہا: اگر بروع بنت واشق کی حدیث ثابت ہو جاتی تو حجت وہی ہوتی جو نبی ﷺ سے مروی ہے۔ اور امام شافعی سے مروی ہے کہ انہوں نے مصر میں اس قول سے رجوع کر لیا تھا اور بروع بنت واشق کی حدیث پر عمل کیا تھا (٥)۔

میں نے کہا: بروع کی حدیث کے ثابت ہونے میں اختلاف ہے، چنانچہ قاضی ابو محمد عبد الوہاب نے "شرح رسالہ ابن ابی زید" میں کہا: جہاں تک بروع بنت واشق کی حدیث کا تعلق ہے، تو اسے حفاظِ حدیث نے رد کر دیا ہے۔

(١) احکام القرآن لابن العربی ١/ ٢١٨-٢١٩۔ (٢) (د) میں: معقل بن یسار۔ (٣) (م) میں: مثل الذی (جیسا کہ)۔ (٤) (م) میں: امرأة (عورت)۔ (٥) سنن ترمذی (١١٤٥)۔ اور یہ حدیث مسند احمد (٤٠٩٩) میں ہے۔

160 Surat Al-Baqarah: Verse 236 ...and the leaders of the people of knowledge. Al-Waqidi said: This hadith (1) took place in Medina, but none of the scholars accepted it. At-Tirmidhi - as we mentioned from him - and Ibn al-Mundhir (2) authenticated it: And a statement similar to that of Abdullah bin Mas'ud from the Messenger of Allah ﷺ has been established, and we follow it. He mentioned that it is the opinion of Abu Thawr and the people of opinion (Ashab al-Ra'y). And it was mentioned from Al-Zuhri, Al-Awza'i, Malik, and Al-Shafi'i similar to the statement of Ali, Zaid, Ibn Abbas, and Ibn Umar (3). And in the matter, there is a third opinion, which is that there is no inheritance until there is a dowry (mahr). This was said by Masruq. I say: Among the evidence for what Malik went towards is that it is a separation in a marriage before the stipulation (of mahr), so no dowry is obligatory in it, its basis being divorce. However, if the hadith is authentic, then analogy in opposition to it is invalid. And Abu Muhammad Abdul Hamid (4) related from the school of thought (madhhab) what agrees with the hadith, and praise be to Allah. Abu Umar said: The hadith of Barwa' was narrated by Abd al-Razzaq, from al-Thawri, from Mansur, from Ibrahim, from Alqamah, from Ibn Mas'ud, the hadith. In it: Ma'qil bin Sinan stood up (5). And Ibn Mahdi said in it from Al-Thawri, from Firas, from Al-Sha'bi, from Masruq, from Abdullah: So Ma'qil bin Yasar said (6) (7).

---

(1) In (Kh) and (Z): The report (al-khabar). (2) In Al-Ishraf 4/62. (3) See Al-Ishraf 4/61. (4) Ibn Muhammad al-Harawi, al-Qayrawani, known as Ibn al-Sa'igh, has a commentary on Al-Mudawwanah, died in the year (486 AH). Al-Dibaj al-Mudhahhab p. 159, and see Aqd al-Jawahir al-Thaminah 2/113. (5) Musannaf Abd al-Razzaq (11745). (6) In the manuscript copies: "So he stood up", and what is established is from (M) and sources of hadith. (7) Narrated with this chain by Ibn Abi Shaybah in his Musannaf 4/300, Ahmad (18464), Abu Dawood (2114), al-Nasa'i 6/122, Ibn Majah (1891), and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 7/245. Only in Ibn Abi Shaybah's version: Ma'qil bin Yasar, as mentioned by the author, while with others it is Ma'qil bin Sinan. Al-Bayhaqi said: The correct one is Ma'qil bin Sinan as narrated by Ibn Mahdi and others. Ibn Mahdi: He is Abd al-Rahman, and Firas is the son of Yahya al-Hamdani, and Masruq is the son of al-Ajda'.

160 सूरा अल-बकरा: आयत 236 ...और ज्ञान के लोगों के नेता। अल-वाक़िदी ने कहा: यह हदीस (1) मदीना में घटित हुई थी, लेकिन किसी भी विद्वान ने इसे स्वीकार नहीं किया। अल-तिर्मिज़ी - जैसा कि हमने उनके हवाले से उल्लेख किया है - और इब्न अल-मुन्ज़िर (2) ने इसे सही माना है: और अल्लाह के रसूल ﷺ से अब्दुल्ला बिन मसूद के कथन के समान एक बात सिद्ध हो चुकी है, और हम उसी का पालन करते हैं। उन्होंने उल्लेख किया कि यह अबू थौर और राय वालों (असहाब अर-राय) की राय है। और अल-ज़ुहरी, अल-औज़ाई, मलिक और अल-शाफ़ई से अली, ज़ैद, इब्न अब्बास और इब्न उमर (3) के कथन के समान ही उल्लेख किया गया है। और इस मामले में एक तीसरी राय भी है, वह यह कि जब तक मेहर न हो तब तक विरासत नहीं होती। यह मसरूक ने कहा था। मैंने कहा: मलिक ने जो रुख अपनाया है, उसके प्रमाणों में से एक यह है कि यह मेहर तय होने से पहले निकाह में अलगाव है, इसलिए इसमें कोई मेहर अनिवार्य नहीं है, इसका आधार तलाक है। हालाँकि, यदि हदीस सही है, तो इसके विरोध में किया गया कयास (तुलना) अमान्य है। और अबू मुहम्मद अब्दुल हमीद (4) ने मज़हब से वह बात बयान की है जो हदीस के अनुकूल है, और अल्लाह का शुक्र है। अबू उमर ने कहा: बरवा' की हदीस अब्द अल-रज्जाक द्वारा, अल-थौरी से, मंसूर से, इब्राहिम से, अलकमा से, इब्न मसूद से वर्णित है, हदीस। इसमें: मक़िल बिन सिनान खड़े हुए (5)। और इब्न महदी ने अल-थौरी से, फिरास से, अल-शाबी से, मसरूक से, अब्दुल्ला से इसमें कहा: तो मक़िल बिन यसार ने कहा (6) (7)।

---

(1) (ख) और (ज़) में: अल-खबर (समाचार/रिपोर्ट)। (2) अल-इशराफ 4/62 में। (3) अल-इशराफ 4/61 देखें। (4) इब्न मुहम्मद अल-हरवी, अल-कैरावानी, जिन्हें इब्न अल-सा'इग के नाम से जाना जाता है, उन्होंने अल-मुदव्वना पर एक टिप्पणी की है, उनका निधन वर्ष (486 हिजरी) में हुआ था। अल-दीबाज अल-मुधहब पृष्ठ 159, और अक़द अल-जवाहर अल-थमीना 2/113 देखें। (5) मुसन्निफ अब्द अल-रज्जाक (11745)। (6) हस्तलिखित प्रतियों में: "तो वह खड़ा हुआ", और जो स्थापित है वह (एम) और हदीस के स्रोतों से है। (7) इब्न अबी शयबा ने अपनी मुसन्निफ 4/300 में, अहमद (18464), अबू दाऊद (2114), अल-नसाई 6/122, इब्न माजा (1891), और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 7/245 में इस श्रृंखला के साथ इसे उद्धृत किया है। केवल इब्न अबी शयबा के यहाँ: मक़िल बिन यसार है, जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है, और अन्य के यहाँ मक़िल बिन सिनान है। अल-बैहकी ने कहा: सही मक़िल बिन सिनान है जैसा कि इब्न महदी और अन्य लोगों ने बयान किया है। इब्न

महदी: वह अब्द अल-रहमान हैं, और फिरास यहया अल-हमदानी के बेटे हैं, और मसरूक अल-अज्दा' के बेटे हैं।

۱۶۰ سورۃ البقرہ : آیت ۲۳۶ اور اہل علم کے ائمہ۔ اور واقدی نے کہا: یہ حدیث (۱) مدینہ میں واقع ہوئی تو اسے علماء میں سے کسی نے قبول نہیں کیا، اور اسے ترمذی نے صحیح قرار دیا - جیسا کہ ہم نے ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے - اور ابن منذر (۲) نے: اور اللہ کے رسول ﷺ سے عبداللہ بن مسعود کے قول کی طرح ثابت ہو چکا ہے اور ہم اسی کے قائل ہیں۔ اور انہوں نے ذکر کیا کہ یہ ابو ثور اور اصحاب الرائے کا قول ہے۔ اور زہری، اوزاعی، مالک اور شافعی سے علی، زید، ابن عباس اور ابن عمر (۳) کے قول کی طرح مروی ہے۔ اور اس مسئلے میں ایک تیسرا قول بھی ہے، اور وہ یہ ہے کہ وراثت نہیں ہوتی جب تک کہ مہر نہ ہو، یہ مسروق نے کہا۔ میں نے کہا: امام مالک جس طرف گئے ہیں اس کی ایک دلیل یہ ہے کہ یہ فرض (مہر کے تعین) سے پہلے نکاح میں جدائی ہے، اس لیے اس میں مہر واجب نہیں، اس کی بنیاد طلاق ہے، لیکن اگر حدیث صحیح ہو جائے تو اس کے مقابلے میں قیاس فاسد ہے۔ اور ابو محمد عبد الحمید (۴) نے مذہب سے وہ بات بیان کی ہے جو حدیث کے موافق ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔ ابو عمر نے کہا: بروع کی حدیث عبدالرزاق نے ثوری سے، انہوں نے منصور سے، انہوں نے ابراہیم سے، انہوں نے علقمہ سے، انہوں نے ابن مسعود سے روایت کی، حدیث۔ اس میں ہے: تو معقل بن سنان (۵) کھڑے ہوئے۔ اور اس میں ابن مہدی نے ثوری سے، انہوں نے فراس سے، انہوں نے شعبی سے، انہوں نے مسروق سے، انہوں نے عبداللہ سے روایت کرتے ہوئے کہا: تو معقل بن یسار (۶) (۷) نے کہا۔

---

(۱) (خ) اور (ظ) میں ہے: الخبر۔ (۲) الاشراف ۴/ ۶۲ میں۔ (۳) دیکھئے الاشراف ۴/ ۶۱۔ (۴) ابن محمد الہروی، القیروانی، جو ابن الصائغ کے نام سے مشہور ہیں، المدونہ پر ان کا حاشیہ ہے، وفات ۴۸۶ھ میں ہوئی۔ الدیباج المذہب ص ۱۵۹، اور دیکھئے عقد الجواہر الثمینہ ۲/ ۱۱۳۔ (۵) مصنف عبدالرزاق (۱۱۷۴۵)۔ (۶) قلمی نسخوں میں ہے: "فقام" (پس وہ کھڑے ہوئے)، اور جو متن میں

ہے وہ (م) اور حدیث کے مآخذ سے ثابت ہے۔ (۷) اسے اسی سند کے ساتھ ابن ابی شیبہ نے اپنے مصنف ۴/ ۳۰۰ میں، اور احمد (۱۸۴۶۴)، ابو داؤد (۲۱۱۴)، نسائی ۶/ ۱۲۲، ابن ماجہ (۱۸۹۱)، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۷/ ۲۴۵ میں روایت کیا ہے۔ اور صرف ابن ابی شیبہ کے ہاں "معقل بن یسار" ہے، جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا، اور باقیوں کے ہاں "معقل بن سنان" ہے، بیہقی نے کہا: صحیح معقل بن سنان ہے جیسا کہ ابن مہدی وغیرہ نے روایت کیا۔ ابن مہدی: یہ عبدالرحمن ہیں، اور فراس ابن یحییٰ الہمدانی ہیں، اور مسروق ابن الاجدع ہیں۔

And the correct [view] in my opinion is the statement of those who said: Ma'qil ibn Sinan, not Ma'qil ibn Yasar; because Ma'qil ibn Yasar is a man from Muzaynah, and this hadith only came regarding a woman from Ashja', not from Muzaynah. Likewise, Dawud narrated it from Al-Sha'bi from Alqamah, and in it: "People from Ashja' said" (1). Ma'qil ibn Sinan was killed on the day of Al-Harrah, and on the day of Al-Harrah, the poet says: Behold, those Ansar weep for their chiefs, and Ashja' weep for Ma'qil ibn Sinan (2) Fifth: His, the Almighty's, saying: {As long as you have not touched them} (ma lam tamassuhunna). "Ma" is in the sense of "alladhi" (that which), meaning: if you divorce the women whom you have not touched. And "tamassuhunna" was read with the opening (fatha) of the 'taa' from the trilithon (three-letter verb), which is the recitation of Nafi', Ibn Kathir, Abu Amr, Asim, and Ibn Amir. Hamzah and Al-Kisa'i read it as: {tumaassuhunna} from the form of mutual action (mufa'alah) (3); because intercourse is completed by both of them. Sometimes the 'fa'ala' form in the category of mutual action appears with the meaning of the simple 'fa'ala' form; such as: 'taraqtu an-na'l' (I cobbled the sandal), and 'aqabtu al-liss' (I punished the thief). The first recitation implies the meaning of mutual action in this category in the sense understood from touching; Abu Ali preferred it because verbs of this meaning come as trilithons on this weight, such as: 'nakaha' (to marry), 'safada' (to mount/mate), 'qara'a' (to strike), and 'dafata' (4), and 'daraba al-fahl' (the stallion struck); and both recitations are good (5). And "aw" (or) in {or appointed [a dower]} (aw tafridu) it is said: it is (6) in the sense of "wa" (and); meaning: as long as you have not touched them and have not appointed for them; like His, the Almighty's, saying: {And how many a city have We destroyed, and Our punishment came to it by night or while they were sleeping at noon} [Al-A'raf: 4] meaning: and while they were sleeping. And His saying: {And We sent him to a hundred thousand or more} [As-Saffat: 147] meaning: and more. And His saying: {And do not obey from among them a sinner or an ungrateful one} [Al-Insan: 24].

---

(1) Reported by An-Nasa'i 6/122, and Al-Bayhaqi 7/245. Dawud: he is Ibn Abu Hind. Al-Bayhaqi said: This difference in naming who narrated the story of Biru' bint Washiq from the Prophet ﷺ does not weaken the hadith, for all these narrations have authentic chains (isnad), and some of them indicate that a group from Ashja' witnessed that. So some narrators named one of them, some named two, and some left it general and did not name, and the like of this does not reject the hadith. If it weren't for the trustworthiness of those who narrated it from the Prophet ﷺ, there

would have been no meaning to Abdullah bin Mas'ud's joy at its narration, and Allah knows best. (2) Cited by Ibn Abd al-Barr in Al-Isti'ab 10/170 in the biography of Ma'qil ibn Sinan. (3) See Al-Sab'ah pp. 183-184, and At-Taysir p. 81. (4) In (M): dafata, and both mean: safada. Al-Qamus al-Muhit (da-fa-ta). (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/318, and Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 2/336-338. (6) In (D), (Z), and (M): 'huwa' (he/it is).

और मेरे विचार में सही बात उन लोगों का कथन है जिन्होंने कहा: मअक़िल बिन सिनान, न कि मअक़िल बिन यसार; क्योंकि मअक़िल बिन यसार मुज़ैना के एक व्यक्ति हैं, और यह हदीस केवल अशजअ की एक महिला के बारे में आई है, न कि मुज़ैना से, और इसी तरह दाऊद ने इसे अल-शाबी से, उन्होंने अलक़मा से रिवायत किया है, और इसमें है: "अशजअ के लोगों ने कहा" (१)। मअक़िल बिन सिनान अल-हर्रह के दिन शहीद हुए थे, और अल-हर्रह के दिन के बारे में कवि कहता है: देखो, वे अंसार अपने सरदारों के लिए रो रहे हैं, और अशजअ मअक़िल बिन सिनान के लिए रो रहे हैं (२) पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: {जब तक तुम उन्हें छुओ नहीं} (मा लम तमस्सुहुन्न)। "मा" यहाँ "अल्लाज़ी" (जिसके) के अर्थ में है, यानी: यदि तुमने उन महिलाओं को तलाक़ दे दिया जिन्हें तुमने छुआ नहीं है। और "तमस्सुहुन्न" को तीन-अक्षरीय क्रिया (त्रिपक्षीय) से 'ता' पर ज़बर (फथह) के साथ पढ़ा गया है, और यह नाफ़ेह, इब्न कसीर, अबू अम्र, आसिम और इब्न आमिर का पाठ (किरात) है। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे {तुमास्सुहुन्न} पढ़ा है, जो मुफ़ाअलह (पारस्परिक क्रिया) के रूप से है (३); क्योंकि सहवास दोनों के द्वारा पूरा होता है; और कभी-कभी मुफ़ाअलह के अध्याय में 'फ़ाअला' का अर्थ 'फ़अला' के अर्थ में आता है; जैसे: 'तारक़्तु अन-नल' (मैंने चप्पल की मरम्मत की), और 'आक़ब्तु अल-लिस्स' (मैंने चोर को दंडित किया)। पहला पाठ इस अध्याय में स्पर्श (मस्स) से समझे जाने वाले अर्थ में मुफ़ाअलह के अर्थ की मांग करता है; और अबू अली ने इसे प्राथमिकता दी; क्योंकि इस अर्थ की क्रियाएं इस वज़न (वजन) पर त्रिपक्षीय (तीन-अक्षरीय) आई हैं, जैसे: 'नकहा' (विवाह करना), 'सफ़दा' (सवारी करना/जोड़ा बनाना), 'क़रा' (प्रहार करना), और 'दफ़ता' (४), और 'दरबा अल-फ़हल' (सांड ने मारा); और दोनों पाठ अच्छे हैं (५)। और {अथवा तुमने (महर) निर्धारित किया हो} (अौ तफ़रिदू) में "अौ" (अथवा) के बारे में कहा गया है: यह (६) "वाव" (और) के अर्थ में है; यानी: जब तक तुमने उन्हें छुआ न हो और उनके लिए (महर) निर्धारित न किया हो; जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: {और कितनी ही बस्तियाँ हमने नष्ट कर दीं, तो हमारा अज़ाब उन पर रात के समय आया या जब वे दोपहर में सो रहे थे} [अल-अअराफ़: ४] यानी: और वे सो रहे थे। और उसका कथन: {और हमने उसे एक लाख या उससे अधिक की ओर भेजा} [अस-साफ़्फ़ात: १४७] यानी: और अधिक। और उसका कथन: {और उनमें से किसी पापी या कृतघ्न का कहना न मानना} [अल-इंसान: २४]।

(१) इसे अन-नसाई ६/१२२ और अल-बैहक़ी ७/२४५ ने संकलित किया है। दाऊद: वह इब्न अबी हिंद है। अल-बैहक़ी ने कहा: बरूअ बिन्त वाशिक की कहानी नबी ﷺ से रिवायत करने वालों के नामकरण में यह मतभेद हदीस को कमज़ोर नहीं करता है, क्योंकि इन सभी रिवायतों की सनद (शृंखला) सही है, और उनमें से कुछ संकेत करती हैं कि अशजअ के एक समूह ने इसे देखा था। तो कुछ राविओं (वर्णनकर्ताओं) ने उनमें से एक का नाम लिया, और कुछ ने दो का नाम लिया, और कुछ ने सामान्य रूप से छोड़ दिया और नाम नहीं लिया, और इस तरह की चीज़ हदीस को खारिज नहीं करती है। और यदि नबी ﷺ से इसे रिवायत करने वालों की विश्वसनीयता न होती, तो अब्दुल्लाह बिन मसऊद की इसकी रिवायत पर खुशी का कोई अर्थ नहीं होता, और अल्लाह बेहतर जानता है। (२) इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तियाब १०/१७० में मअक़िल बिन सिनान की जीवनी में उद्धृत किया है। (३) देखें अल-सबअह पृ. १८३-१८४, और अत-तयसीर पृ. ८१। (४) (म) में: दफ़ता, और दोनों का अर्थ है: सफ़दा। अल-क़ामूस अल-मुहीत (द-फ़-त)। (५) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१८, और अल-हुज्जह लिल-क़ुर्रा अल-सबअह २/३३६-३३८। (६) (द), (ज़) और (म) में: 'हुवा' (वह/यह है)।

اور میرے نزدیک صحیح قول ان لوگوں کا ہے جنہوں نے کہا: معقل بن سنان، نہ کہ معقل بن یسار؛ کیونکہ معقل بن یسار قبیلہ مزینہ کا آدمی ہے، اور یہ حدیث صرف قبیلہ اشجع کی ایک عورت کے بارے میں آئی ہے نہ کہ مزینہ کے بارے میں، اور اسی طرح داؤد نے اسے شعبی سے اور انہوں نے علقمہ سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: "تو اشجع کے لوگوں نے کہا" (١)۔ اور معقل بن سنان یومِ حرہ میں قتل ہوئے تھے، اور یومِ حرہ کے بارے میں شاعر کہتا ہے: خبردار، وہ انصار اپنے سرداروں پر رو رہے ہیں، اور اشجع معقل بن سنان پر رو رہے ہیں (٢) پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ﴾ (جب تک تم نے انہیں چھوا نہ ہو)۔ "ما" یہاں "الذی" (جو کہ) کے معنی میں ہے، یعنی: اگر تم ان عورتوں کو طلاق دو جنہیں تم نے چھوا نہ ہو۔ اور "تمسوہن" کو ثلاثی (تین حرفی فعل) سے 'تا' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا گیا ہے، اور یہ نافع، ابن کثیر، ابو عمرو، عاصم اور ابن عامر کی قرات ہے۔ اور حمزہ اور کسائی نے ﴿تُمَاسُّوهُنَّ﴾ پڑھا ہے جو بابِ مفاعلہ سے ہے (٣)؛ کیونکہ جماع دونوں سے مکمل ہوتا ہے؛ اور کبھی بابِ مفاعلہ میں 'فاعَلَ' ، 'فَعَلَ' کے معنی میں آتا ہے؛ جیسے: 'طارقتُ النعل' (میں نے جوتے میں تسمہ ڈالا)، اور 'عاقبتُ اللص' (میں نے چور کو سزا دی)۔ پہلی قرات اس باب میں مفاعلہ کے معنی کا تقاضا کرتی ہے اس معنی میں جو 'مس' (چھونے) سے سمجھا جاتا ہے؛ اور ابو علی نے اسے ترجیح دی ہے؛ کیونکہ اس معنی کے افعال اس وزن پر ثلاثی آئے ہیں، جیسے: 'نکح' (نکاح کیا)، 'سفد' (جفتی کی)، 'قرع' (مارا) اور 'دفط' (٤)، اور 'ضرب الفحل' (سانڈ نے مارا)؛ اور دونوں قراتیں اچھی ہیں (٥)۔ اور ﴿أَوْ تَفْرِضُوا﴾ (یا تم نے ان کا مہر مقرر کیا ہو) میں "أو" کے بارے میں کہا گیا ہے کہ یہ (٦) "واو" (اور) کے معنی میں ہے؛ یعنی: جب تک تم نے انہیں چھوا نہ ہو اور ان کے لیے مہر مقرر نہ کیا

ہو؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَم مِّن قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيْتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ﴾ [الاعراف: ٤] یعنی: اور وہ سو رہے تھے۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ﴾ [الصافات: ١٤٧] یعنی: اور وہ بڑھ رہے ہیں۔ اور اللہ کا فرمان: ﴿وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ ءَاثِمًا أَوْ كَفُورًا﴾ [الانسان: ٢٤]۔

---

(١) اسے نسائی ١٢٢/٦ اور بیہقی ٢٤٥/٧ نے روایت کیا ہے۔ داؤد سے مراد ابن ابی ہند ہیں۔ بیہقی نے کہا: بروع بنت واشق کا قصہ نبی ﷺ سے روایت کرنے والوں کے ناموں میں یہ اختلاف حدیث کو کمزور نہیں کرتا، کیونکہ یہ تمام روایات صحیح سندوں کے ساتھ ہیں، اور ان میں سے بعض اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ اشجع کی ایک جماعت نے اس بات کا مشاہدہ کیا تھا۔ تو بعض راویوں نے ان میں سے ایک کا نام لیا، بعض نے دو کا، اور بعض نے عام ذکر کیا اور نام نہیں لیا، اور اس جیسی بات سے حدیث رد نہیں ہوتی۔ اور اگر ان لوگوں کی ثقاہت نہ ہوتی جنہوں نے اسے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے، تو عبداللہ بن مسعود کی اس کی روایت پر خوشی کا کوئی مطلب نہ ہوتا، واللہ اعلم۔ (٢) اسے ابن عبد البر نے الاستیعاب ١٧٠/١٠ میں معقل بن سنان کے حالاتِ زندگی میں ذکر کیا ہے۔ (٣) دیکھئے السبعہ ص١٨٣-١٨٤، اور التیسیر ص٨١۔ (٤) نسخہ (م) میں: دفط، اور دونوں 'سفد' (جفتی) کے معنی میں ہیں۔ القاموس المحیط (دفط)۔ (٥) دیکھئے المحرر الوجیز ٣١٨/١، اور الحجۃ للقراء السبعۃ ٣٣٦/٢-٣٣٨۔ (٦) نسخوں (د)، (ز) اور (م) میں: 'ھو' ہے۔

Page 162 Surah Al-Baqarah: Verse 236

That is, and very ungrateful. And His saying: "And if you are ill or on a journey or one of you comes from the place of relieving himself" [An-Nisa: 43] means: and one of you comes from the place of relieving himself while you are ill or traveling. And His saying: "except what their backs carry or the entrails or what is joined to the bone" [Al-An'am: 146] and whatever is like it.

This is supported by the fact that the Almighty followed it by mentioning what is ordained for them, saying: "And if you divorce them before you have touched them and you have already ordained for them an obligation" (Al-Baqarah: 237). If the first part was to clarify the divorce of those for whom a mahr (dowry) was ordained before intimacy, He would not have repeated it (1).

Sixth: His saying, the Almighty: "And provide for them" means: give them something that serves as provision (mut'ah) for them. Ibn Umar, Ali bin Abi Talib, Al-Hasan bin Abi Al-Hasan, Sa'id bin Jubayr, Abu Qilabah, Az-Zuhri, Qatadah, and Ad-Dahhak bin Muzahim took it to mean obligation. Abu Ubayd, Malik bin Anas and his companions, Judge Shurayh and others took it to mean recommendation (mandub) (2).

The proponents of the first view held to the implication of the command. The proponents of the second view held to His saying, the Almighty: "a duty upon the doers of good" and "upon the righteous." Had it been obligatory, He would have addressed it to all creation. The first view is more appropriate; because the general commands for provision in His saying: "provide for them", and assigning provision to them with the lām of ownership in His saying: "And for divorced women is a provision" [Al-Baqarah: 241] is clearer in obligation than in recommendation. And His saying: "upon the righteous" is an emphasis on its obligation; because everyone is obliged to fear Allah regarding associating others with Him and disobeying Him, and the Almighty said in the Quran: "a guidance for the righteous" [Al-Baqarah: 2] (3).

Seventh: They differed regarding the attached pronoun in His saying: "And provide for them" (4)—who is meant by women? Ibn Abbas, Ibn Umar, Jabir bin Zayd, Al-Hasan, Al-Shafi'i, Ahmad, Ata, Ishaq, and the people of opinion (Ahl al-Ra'y) said: The provision (mut'ah) is obligatory for a woman divorced before consummation and before fixity of dowry, and recommended in

---

(1) See Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/427-428, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/216. Ibn al-Arabi cited the Almighty's saying: "And do not obey from among them a

sinner or an ungrateful one" as evidence that "or" (aw) remains in its literal sense, meaning detailing, division, and clarification, and does not revert to the meaning of "and" (wa). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/318. (3) See Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/429, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/217-218. (4) In the copies: "So provide for them", and what is established is from (m).

पृष्ठ १६२ सूरह अल-बक़रह: आयत २३६

यानी: और बहुत ही कृतघ्न। और उनका कथन: "और यदि तुम बीमार हो या यात्रा पर हो या तुममें से कोई शौच से आया हो" [अन-निसा: ४३] इसका अर्थ है: और तुममें से कोई शौच से आया हो जबकि तुम बीमार हो या यात्रा पर हो। और उनका कथन: "सिवाय उसके जो उनकी पीठ पर लदा हो या आंतों में हो या जो हड्डी से जुड़ा हो" [अल-अनाम: १४६] और जो इसके समान हो।

इसका समर्थन इस बात से होता है कि अल्लाह तआला ने इसके बाद उनके लिए निर्धारित महर (दहेज) का उल्लेख किया है, और कहा है: "और यदि तुम उन्हें छूने से पहले तलाक़ दे दो और तुम उनके लिए महर निर्धारित कर चुके हो" (अल-बक़रह: २३७)। यदि पहला हिस्सा उस महिला के तलाक़ को स्पष्ट करने के लिए होता जिसके लिए संभोग से पहले महर निर्धारित की गई थी, तो वह इसे दोहराता नहीं (१)।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: "और उन्हें कुछ सामान (मुतअह) दो" का अर्थ है: उन्हें कुछ ऐसा दें जो उनके लिए गुज़ारे का सामान हो। इब्न उमर, अली बिन अबी तालिब, अल-हसन बिन अबी अल-हसन, सईद बिन जुबैर, अबू किलाबा, अज़-ज़ुहरी, क़तादा और अद-दह्हाक बिन मुज़ाहिम ने इसे अनिवार्य माना है। अबू उबैद, मलिक बिन अनस और उनके साथियों, काज़ी शुरैह और अन्यों ने इसे संस्तुत (नद्ब) माना है (२)।

पहले मत के समर्थकों ने आदेश की अनिवार्यता को पकड़ा। दूसरे मत के समर्थकों ने अल्लाह तआला के इस कथन को आधार बनाया: "नेक काम करने वालों पर एक अधिकार" और "परहेज़गारों पर"। यदि यह अनिवार्य होता, तो उन्होंने इसे पूरी सृष्टि पर लागू किया होता। पहला मत अधिक उपयुक्त है; क्योंकि उनके कथन "उन्हें सामान दो" में गुज़ारा देने के सामान्य आदेश और "तलाकशुदा महिलाओं के लिए गुज़ारा है" [अल-बक़रह: २४१] में स्वामित्व के'लाम' के साथ उन्हें गुज़ारा सौंपना, संस्तुति की तुलना में अनिवार्यता में अधिक स्पष्ट है। और उनका कथन "परहेज़गारों पर" इसकी अनिवार्यता पर बल देना है; क्योंकि हर किसी पर अनिवार्य है कि वह शिर्क और अवज्ञा के मामले में अल्लाह से डरे, और अल्लाह तआला ने कुरान में कहा है: "परहेज़गारों के लिए मार्गदर्शन" [अल-बक़रह: २] (३)।

सातवां: वे उनके कथन: "और उन्हें सामान दो" (४) में जुड़े सर्वनाम के बारे में असहमत थे—महिलाओं से किसका तात्पर्य है? इब्न अब्बास, इब्न उमर, जाबिर बिन ज़ैद, अल-हसन, अल-शाफ़ई,

अहमद, अता, इसहाक और राय वाले लोगों (अहल अल-राय) ने कहा: संभोग और महर के निर्धारण से पहले तलाकशुदा महिला के लिए मुतअह (गुज़ारे का सामान) अनिवार्य है, और... में संस्तुत है।

---

(१) देखें जस्सास की अहकाम अल-कुरान १/४२७-४२८, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान १/२१६। इब्न अल-अरबी ने अल्लाह तआला के कथन: "और उनमें से किसी पापी या कृतघ्न की आज्ञा न मान" का हवाला दिया कि "या" (औ) अपने मूल अर्थ में रहता है, जिसका अर्थ विस्तार, विभाजन और स्पष्टीकरण है, और "और" (वा) के अर्थ में वापस नहीं आता है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१८। (३) देखें जस्सास की अहकाम अल-कुरान १/४२९, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान १/२१७-२१८। (४) प्रतियों में: "तो उन्हें सामान दो", और स्थापित पाठ (म) से है।

صفحہ ۱۶۲ سورۃ البقرہ: آیت ۲۳۶

یعنی: اور بہت ناشکرا۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: "اور اگر تم بیمار ہو یا سفر پر ہو یا تم میں سے کوئی قضائے حاجت سے فارغ ہو کر آیا ہو" [النساء: ۴۳] اس کا مطلب ہے: اور تم میں سے کوئی قضائے حاجت سے آیا ہو جبکہ تم بیمار ہو یا سفر پر ہو۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: "سوا اس کے جو ان کی پیٹھ پر لدا ہو یا انتڑیوں میں ہو یا جو ہڈی سے ملا ہوا ہو" [الأنعام: ۱۴۶] اور جو اس کی طرح ہو۔

اس کی تائید اس بات سے ہوتی ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اس کے بعد ان کے لیے مقرر کردہ حق مہر کا تذکرہ کیا، اور فرمایا: "اور اگر تم نے انہیں چھونے سے پہلے طلاق دے دی جبکہ تم ان کے لیے مہر مقرر کر چکے تھے" (البقرہ: ۲۳۷)۔ اگر پہلا حصہ جماع سے پہلے مہر مقرر کی گئی عورت کی طلاق کو واضح کرنے کے لیے ہوتا تو وہ اسے دوبارہ بیان نہ فرماتا (۱)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: "وَمَتِّعُوهُنَّ" کا مطلب ہے: انہیں کچھ ایسی چیز دو جو ان کے لیے فائدہ بخش سامان (متعہ) ہو۔ ابن عمر، علی بن ابی طالب، الحسن بن ابی الحسن، سعید بن جبیر، ابو قلابہ، الزہری، قتادہ اور الضحاک بن مزاحم نے اسے وجوب (لازم) پر محمول کیا ہے۔ ابو عبید، مالک بن انس اور ان کے ساتھیوں، قاضی شریح اور دیگر نے اسے مستحب (ندب) پر محمول کیا ہے (۲)۔

پہلے قول کے قائلین نے امر (حکم) کے تقاضے کو دلیل بنایا۔ دوسرے قول کے قائلین نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کو دلیل بنایا: "حقاً علی المحسنین" (نیکوکاروں پر ایک حق ہے) اور "علی المتقین" (پرہیزگاروں پر)۔ اگر یہ واجب ہوتا تو اللہ اسے تمام مخلوق پر عام فرماتا| پہلا قول زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ "متعوهن" کے قول میں متعہ دینے کے عمومی احکامات، اور "وللمطلقات متع" [البقرة:

۲۴۱] کے قول میں 'لام تملیک' کے ساتھ ان کے لیے متعہ کی نسبت، مستحب ہونے کی نسبت وجوب میں زیادہ ظاہر ہے۔ اور اللہ کا ارشاد "علی المتقین" اس کے واجب ہونے کی تاکید ہے؛ کیونکہ ہر شخص پر لازم ہے کہ وہ شرک اور گناہوں کے معاملے میں اللہ سے ڈرے، اور اللہ تعالیٰ نے قرآن میں فرمایا ہے: "ھدی للمتقین" (پرہیزگاروں کے لیے ہدایت) [البقرۃ: ۲] (۳)۔

ساتویں بات: اور انہوں نے "ومتعوھن" (۴) میں ضمیر متصل کے بارے میں اختلاف کیا کہ اس سے کون سی عورتیں مراد ہیں؟ تو ابن عباس، ابن عمر، جابر بن زید، الحسن، الشافعی، احمد، عطاء، اسحاق اور اصحاب الرائے نے کہا: رخصتی اور مہر کے تقرر سے پہلے طلاق یافتہ عورت کے لیے 'متعہ' واجب ہے، اور... میں مستحب ہے۔

---

(۱) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ۱/۴۲۷-۴۲۸، اور احکام القرآن لابن العربی ۱/۲۱۶۔ ابن العربی نے اللہ تعالیٰ کے قول: "ولا تطع منھم آثما أو کفوراً" سے استدلال کیا کہ لفظ "أو" (یا) اپنی جگہ قائم رہتا ہے اور یہ تفصیل، تقسیم اور وضاحت کے معنی میں ہوتا ہے، اور یہ "واؤ" (اور) کے معنی کی طرف نہیں پلٹتا۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۳۱۸۔ (۳) دیکھئے احکام القرآن للجصاص ۱/۴۲۹، اور احکام القرآن لابن العربی ۱/۲۱۷-۲۱۸۔ (۴) نسخوں میں ہے: "فمتعوھن" (پس انہیں سامان دو)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 236 163

...right of others. Malik and his companions said: The Mut'ah (provision/gift) is recommended for every divorced woman even if the marriage was consummated, except for the one who was not consummated with and her dower (Mahr) was already fixed; what was fixed for her is enough, and she has no Mut'ah. Abu Thawr said: She has the Mut'ah, and it's for every divorced woman.

The people of knowledge reached a consensus that the woman whose dower was not fixed and whose marriage was not consummated has nothing except the Mut'ah. Al-Zuhri said: The judge rules it for her. The majority of people said: He does not rule it (1).

I say: This consensus is regarding a free woman. As for a slave girl if she is divorced before the fixing [of dower] and before physical contact, the majority hold that she has the Mut'ah. Al-Awza'i and Al-Thawri said: She has no Mut'ah; because it would go to her master, and he is not entitled to money in exchange for the harm his slave suffered through divorce. As for the basis of Malik's school of thought, Ibn Sha'ban said: Mut'ah is in response to the grief of divorce, and therefore there is no Mut'ah for a woman who seeks Khul' (divorce initiated by wife for a payment), or one who divorces through Mubara'ah (2), or one who is divorced through Mula'anah (oath of condemnation), whether before or after consummation; because she is the one who chose the divorce. Al-Tirmidhi (3), 'Ata, and Al-Nakha'i said: There is Mut'ah for the one who seeks Khul'. The people of legal opinion (Ashab al-Ra'y) said: There is Mut'ah for the one divorced through Mula'anah. Ibn al-Qasim said: There is no Mut'ah in an annulled (mafsukh) marriage. Ibn al-Mawwaz said: Nor in what is subject to annulment after the validity of the contract, such as one spouse owning the other. Ibn al-Qasim said: The basis for this is Allah's saying: {And for divorced women is a provision according to what is fair}, so this ruling was specific to divorce and not annulment.

Ibn Wahb narrated from Malik that a woman given the choice (al-mukhayyarah) has the Mut'ah, unlike a slave girl who becomes free while under a slave [husband], so she chooses herself; this one has no Mut'ah. As for a free woman; she is given the choice, or she takes possession, or he marries a slave girl over her, so she chooses herself in all of that; she has the Mut'ah because the husband is the cause of the separation (4).

The eighth [point]: Malik said (5): We have no known limit for the Mut'ah, whether in its small or large amount.

(1) In (M): He does not rule it for her. This issue is from Al-Muharrar al-Wajiz 1/319, see Al-Ishraf 4/298-299. (2) Al-Mubara'ah: From bara'a the woman, meaning: settled with her for separation. See Al-Lisan (bara'a). (3) Thus in the copies and Al-Muharrar al-Wajiz 1/319 (and the speech is from it): Al-Tirmidhi, and in Al-Ishraf by Ibn al-Mundhir 4/300: Al-Zuhri, which is more likely. (4) In (Kh), (Z), and (M): for separation, see Al-Muharrar al-Wajiz 1/319, and Al-Nawadir wa al-Ziyadat 5/289. (5) In Al-Muwatta 2/572.

सूरह अल-बकरा: आयत २३६ १६३

...दूसरों का अधिकार। मलिक और उनके साथियों ने कहा: मुतअ (उपहार) हर तलाकशुदा महिला के लिए मुस्तहब (सिफारिशी) है, भले ही विवाह संपन्न हो गया हो, सिवाय उस महिला के जिसका विवाह संपन्न नहीं हुआ और जिसके लिए महर (दहेज) तय किया गया था; उसके लिए जो तय किया गया था वही काफी है, और उसके लिए कोई मुतअ नहीं है। अबू थौर ने कहा: उसे मुतअ मिलना चाहिए, और यह हर तलाकशुदा महिला के लिए है।

विद्वानों के बीच इस बात पर आम सहमति है कि जिस महिला का महर तय नहीं किया गया था और जिसके साथ विवाह संपन्न नहीं हुआ था, उसे मुतअ के अलावा कुछ नहीं मिलता। अल-ज़ुहरी ने कहा: न्यायाधीश उसके लिए इसका फैसला सुनाता है। लोगों के बहुमत ने कहा: वह इसका फैसला नहीं सुनाता (१)।

मैंने कहा: यह आम सहमति एक स्वतंत्र महिला के बारे में है। जहाँ तक एक दासी (गुलाम महिला) का सवाल है, यदि उसे महर तय होने और शारीरिक संपर्क से पहले तलाक दिया जाता है, तो बहुमत की राय है कि उसे मुतअ मिलना चाहिए। अल-औज़ाई और अल-थौरी ने कहा: उसके लिए कोई मुतअ नहीं है; क्योंकि वह उसके मालिक को मिलेगा, और वह अपनी दासी को तलाक से होने वाले दुख के बदले में पैसे का हकदार नहीं है। जहाँ तक मलिक के संप्रदाय के आधार का सवाल है, इब्न शाबान ने कहा: मुतअ तलाक के गम के बदले में है, और इसलिए खुल्अ लेने वाली, मुबाराअ (२) करने वाली, या मुलानह (शाप की शपथ) के माध्यम से अलग होने वाली महिला के लिए कोई मुतअ नहीं है, चाहे विवाह संपन्न होने से पहले हो या बाद में; क्योंकि उसने खुद तलाक चुना है। अल-तिर्मिज़ी (३), अता और अल-नखई ने कहा: खुल्अ लेने वाली के लिए मुतअ है। अश्हाब अल-राय (राय वाले लोग) ने कहा: मुलानह करने वाली के लिए मुतअ है। इब्न अल-कासिम ने कहा: निरस्त (मफ़सूख) निकाह में कोई मुतअ नहीं है। इब्न अल-मव्वाज़ ने कहा: और न ही उसमें जो अनुबंध की वैधता के बाद निरस्तीकरण के अधीन है, जैसे कि पति या पत्नी में से एक का दूसरे का मालिक बन जाना। इब्न अल-कासिम ने कहा: इसका आधार अल्लाह का यह कथन है: {और तलाकशुदा महिलाओं के लिए उचित रीति से प्रावधान है}, तो यह नियम तलाक के लिए विशिष्ट था न कि निरस्तीकरण (फ़स्ख़) के लिए।

इब्न वहब ने मलिक से रिवायत की है कि जिस महिला को विकल्प दिया गया (अल-मुख़य्यारा) उसके लिए मुतअ है, उस दासी के विपरीत जो एक गुलाम के अधीन रहते हुए आज़ाद हो जाती है, और वह

खुद को चुन लेती है; इसके लिए कोई मुतअ नहीं है। जहाँ तक स्वतंत्र महिला का सवाल है; उसे विकल्प दिया जाता है, या वह मालिक बन जाती है, या वह उसके ऊपर एक दासी से शादी कर लेता है, और वह उन सब में खुद को चुन लेती है; तो उसे मुतअ मिलेगा क्योंकि पति ही अलगाव का कारण है (४)।

आठवां [बिंदु]: मलिक ने कहा (५): हमारे पास मुतअ की कोई ज्ञात सीमा नहीं है, न कम मात्रा में और न ही अधिक में।

(१) (म) में: वह उसके लिए इसका फैसला नहीं सुनाता। यह मसला अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१९ से है, अल-इशराफ़ ४/२९८-२९९ देखें। (२) मुबाराअ: मुबाराअ करने वाली, यानी: जुदाई पर समझौता करने वाली। अल-लिसान (बरा) देखें। (३) प्रतियों और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१९ में इसी तरह है (और बात वहीं से है): अल-तिर्मिज़ी, और इब्न अल-मुन्ज़िर की अल-इशराफ़ ४/३०० में: अल-ज़ुहरी, जो अधिक उपयुक्त लगता है। (४) (ख), (ज़) और (म) में: अलगाव के लिए, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१९ और अल-नवादिर व अल-ज़ियादात ५/२८९ देखें। (५) अल-मुवत्ता २/५७२ में।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳۶ ۱۶۳

...دوسروں کا حق۔ مالک اور ان کے اصحاب نے کہا: متعہ (تحفہ/نفقہ) ہر مطلقہ عورت کے لیے مستحب ہے اگرچہ اس کے ساتھ رخصتی (دخول) ہو چکی ہو، سوائے اس کے جس کے ساتھ دخول نہیں ہوا اور اس کا مہر مقرر ہو چکا تھا، تو اس کے لیے وہی کافی ہے جو مقرر ہوا اور اس کے لیے کوئی متعہ نہیں۔ ابو ثور نے کہا: اسے متعہ ملے گا اور یہ ہر مطلقہ کے لیے ہے۔

اور اہل علم کا اس بات پر اجماع ہے کہ جس عورت کا مہر مقرر نہ ہوا ہو اور نہ اس کے ساتھ دخول ہوا ہو، اسے متعہ کے علاوہ کچھ نہیں ملے گا۔ زہری نے کہا: قاضی اس کے حق میں اس کا فیصلہ دیتا ہے۔ اور جمہور لوگوں نے کہا: وہ اس کا فیصلہ نہیں دیتا (۱)۔

میں نے کہا: یہ اجماع صرف آزاد عورت کے بارے میں ہے، جہاں تک لونڈی کا تعلق ہے جب اسے مہر کے تقرر اور مباشرت سے پہلے طلاق دی جائے، تو جمہور کی رائے ہے کہ اسے متعہ ملے گا۔ اوزاعی اور ثوری نے کہا: اس کے لیے کوئی متعہ نہیں؛ کیونکہ وہ اس کے آقا کو ملے گا، اور وہ اپنی لونڈی کو طلاق کی وجہ سے پہنچنے والے دکھ کے عوض مال کا حقدار نہیں۔ جہاں تک امام مالک کے مذہب کی بنیاد کا تعلق ہے تو ابن شعبان نے کہا: متعہ طلاق کے غم کے بدلے میں ہے، اسی لیے خلع لینے والی، مبارأة (۲) کرنے والی اور لعان کرنے والی عورت کے لیے نکاح سے پہلے یا بعد میں کوئی متعہ نہیں؛ کیونکہ اس نے خود طلاق کو اختیار کیا ہے۔ ترمذی (۳)، عطا اور نخعی نے کہا: خلع لینے والی کے لیے متعہ ہے۔ اور اصحاب الرائے نے کہا: لعان کرنے والی کے لیے متعہ ہے۔ ابن القاسم نے کہا: فسخ شدہ نکاح میں کوئی متعہ نہیں۔ ابن المواز نے کہا: اور نہ ہی اس نکاح میں جو عقد کی صحت کے بعد فسخ ہو جائے، جیسے میاں بیوی میں سے ایک کا دوسرے کا مالک بن جانا| ابن القاسم نے کہا: اس کی اصل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے:

{وَلِلْمُطَلَّقَتِ مَتَعُۢ بِالْمَعْرُوفِ} (اور طلاق دی گئی عورتوں کے لیے دستور کے مطابق کچھ فائدہ دینا ہے)، تو یہ حکم طلاق کے ساتھ مخصوص تھا نہ کہ فسخ کے ساتھ۔

ابن وہب نے مالک سے روایت کی کہ اختیار دی گئی عورت (مخیرہ) کے لیے متعہ ہے، برخلاف اس لونڈی کے جو غلام کے ماتحت رہتے ہوئے آزاد ہو جائے، پھر وہ اپنے آپ کو اختیار کر لے؛ اس کے لیے کوئی متعہ نہیں۔ جہاں تک آزاد عورت کا تعلق ہے؛ اسے اختیار دیا جائے، یا وہ مالک بن جائے، یا اس پر لونڈی سے نکاح کر لیا جائے، پھر وہ ان تمام صورتوں میں اپنے آپ کو اختیار کر لے؛ تو اسے متعہ ملے گا؛ کیونکہ شوہر ہی جدائی کا سبب ہے (٤)۔

آٹھویں بات: امام مالک نے کہا (٥): ہمارے نزدیک متعہ کی کوئی مقررہ حد نہیں، نہ اس کی تھوڑی مقدار میں اور نہ زیادہ میں۔

(١) (م) میں ہے: وہ اس کے حق میں اس کا فیصلہ نہیں دیتا، اور یہ مسئلہ المحرر الوجیز ١/٣١٩ سے ہے، دیکھئے الاشراف ٤/٢٩٨-٢٩٩۔ (٢) المبارئۃ: وہ عورت جس نے مبارأة کی، یعنی: علیحدگی پر صلح کر لی۔ دیکھئے اللسان (برأ)۔ (٣) نسخوں اور المحرر الوجیز ١/٣١٩ میں اسی طرح ہے (اور یہ کلام وہیں سے ہے): الترمذی، اور ابن المنذر کی الاشراف ٤/٣٠٠ میں ہے: الزہری، اور یہی زیادہ قرین قیاس ہے۔ (٤) (خ) اور (ز) اور (م) میں ہے: جدائی کے لیے، دیکھئے المحرر الوجیز ١/٣١٩، اور النوادر والزیادات ٥/٢٨٩۔ (٥) الموطأ ٢/٥٧٢ میں۔

١٢٤ Surat Al-Baqarah: Ayah 236

People differed on this matter. Ibn 'Umar said: "The minimum that suffices for the gift of consolation (mut'ah) is thirty dirhams or its equivalent." Ibn 'Abbas said: "The highest mut'ah is a servant, then clothing, then food." 'Ata said: "The medium of it is a tunic, a headscarf, and a wrap." Abu Hanifa said: "That is its minimum." Ibn Muhayriz (1) said: "For a registered man (sahib al-diwan), three dinars, and for a slave, mut'ah." Al-Hasan said: "Everyone is given mut'ah according to their capacity; this one gets a servant, this one gets clothes, this one gets a single garment, and this one gets food." Malik ibn Anas says the same, and it is what the Quran implies, for God Almighty did not specify or limit it. He only said: {Upon the wealthy according to his means, and upon the poor according to his means}. Al-Hasan ibn Ali gave a mut'ah of twenty thousand and skin-bags of honey. Shurayh gave a mut'ah of five hundred dirhams (2).

It has been said: "The woman's status is also considered," as some Shafi'is said. They argued: "If we only considered the man's status, it would follow that if he married two women, one noble and the other of lower status, then divorced them before consummation without a specified dower, they would be equal in mut'ah. Thus, the lower-status woman would be entitled to what the noble one is entitled to, which contradicts God Almighty's saying: {a provision in a fair manner}. It would also follow that if a very wealthy man marries a woman of lower status, her mut'ah would be like her; because if he divorces her before consummation and before a dower is fixed, he is obligated to provide mut'ah based on his status and her equivalent dower (mahr al-mithl). Thus, the mut'ah would be many times her equivalent dower. She would then be entitled before consummation to many times what she would deserve after consummation from the equivalent dower, which involves the utmost physical intimacy, which is intercourse (3)."

The people of opinion (Ashab al-Ra'y) and others said: "The mut'ah for a woman divorced before consummation and before a dower is fixed is half of her equivalent dower and no more; because the equivalent dower becomes due through the marriage contract, and mut'ah is a portion of the equivalent dower. So, half of it becomes due, just as half of the specified dower becomes due if he divorces before consummation. This is refuted by the words of God Almighty: {Upon the wealthy according to his means, and upon the poor according to his means}. This is evidence of the rejection of specification, and God [knows] the realities...

(1) Thus in (kh) and (z): Ibn Muhayriz. In (d): Ibn Muhriz. In (zha): Ibn Muhayriz. In Al-Mudawwana 2/334, Al-Ishraf 4/299, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/319: Ibn Hujayra. Ibn Hujayra is Abd al-Rahman al-Khawlani the judge, who met Abu Hurayra and Abu Sa'id al-Khudri; he died in the year 83 AH. See Akhbar al-Qudah by Waki' 3/225. (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/319, and Al-Ishraf 4/299-300. (3) See Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Harrasi 1/205.

१६४ सूरा अल-बक़रह: आयत २३६

इस विषय में लोगों के बीच मतभेद था। इब्न 'उमर ने कहा: "सांत्वना उपहार (मुतआ) के लिए जो न्यूनतम पर्याप्त है वह तीस दिरहम या उसके बराबर है।" इब्न अब्बास ने कहा: "सबसे ऊँचा मुतआ एक सेवक है, फिर वस्त्र, फिर भोजन।" अता ने कहा: "इसका मध्यम स्तर एक अंगरखा, एक सिर का वस्त्र और एक ओढ़नी है।" अबू हनीफा ने कहा: "वह इसका न्यूनतम है।" इब्न मुहैरिज़ (१) ने कहा: "पंजीकृत व्यक्ति (साहिब अल-दीवान) पर तीन दीनार, और दास पर मुतआ है।" अल-हसन ने कहा: "प्रत्येक को उसकी क्षमता के अनुसार मुतआ दिया जाता है; इसे एक सेवक, इसे वस्त्रों का जोड़ा, इसे एक वस्त्र, और इसे भोजन दिया जाता है।" मलिक इब्न अनस भी यही कहते हैं, और यही कुरान का तात्पर्य है, क्योंकि अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने इसे निर्धारित या सीमित नहीं किया है। उसने केवल इतना कहा: {अमीर पर उसकी हैसियत के अनुसार, और गरीब पर उसकी हैसियत के अनुसार}। अल-हसन इब्न अली ने बीस हजार और शहद के मशकीज़े मुतआ के रूप में दिए। शुरैह ने पाँच सौ दिरहम मुतआ के रूप में दिए (२)।

कहा गया है: "स्त्री की स्थिति पर भी विचार किया जाता है," जैसा कि कुछ शाफ़ई विद्वानों ने कहा है। उन्होंने तर्क दिया: "यदि हम केवल पुरुष की स्थिति पर विचार करें, तो इसका परिणाम यह होगा कि यदि उसने दो महिलाओं से विवाह किया, एक कुलीन और दूसरी निम्न स्थिति वाली, फिर संभोग से पहले और मेहर तय किए बिना उन्हें तलाक दे दिया; तो वे मुतआ में समान होंगी। इस प्रकार, निम्न स्थिति वाली महिला को वही मिलना चाहिए जो कुलीन को मिलता है, जो अल्लाह तआला के कथन के विरुद्ध है: {उचित रीति से प्रावधान}। और इससे यह भी पता चलता है कि यदि बहुत धनी व्यक्ति किसी निम्न स्थिति वाली स्त्री से विवाह करता है, तो उसका मुतआ उसके जैसा होना चाहिए; क्योंकि यदि वह उसे संभोग और मेहर तय होने से पहले तलाक देता है, तो वह अपनी स्थिति और उसके समान मेहर (मेहर-ए-मिस्ल) के आधार पर मुतआ देने के लिए बाध्य है। इस प्रकार, मुतआ उसके समान मेहर से कई गुना अधिक होगा। संभोग से पहले वह उस समान मेहर से कई गुना अधिक की हकदार हो जाएगी जो उसे संभोग के बाद मिलना चाहिए था, जिसमें पूर्ण शारीरिक निकटता यानी संभोग शामिल है (३)।"

राय वालों (अशाब अर-राय) और अन्य लोगों ने कहा: "संभोग और मेहर तय होने से पहले तलाकशुदा महिला के लिए मुतआ उसके समान मेहर का आधा हिस्सा है और अधिक नहीं; क्योंकि समान मेहर विवाह के अनुबंध से देय हो जाता है, और मुतआ समान मेहर का एक हिस्सा है। इसलिए, उसे आधा

मिलना चाहिए जैसा कि संभोग से पहले तलाक होने पर निर्दिष्ट मेहर का आधा हिस्सा मिलना चाहिए। इसे अल्लाह तआला के इन शब्दों द्वारा खारिज कर दिया गया है: {अमीर पर उसकी हैसियत के अनुसार, और गरीब पर उसकी हैसियत के अनुसार}। यह विशिष्टता की अस्वीकृति का प्रमाण है, और अल्लाह वास्तविकताओं को...

(१) (ख) और (ज़) में ऐसा ही है: इब्न मुहैरिज़। (द) में: इब्न मुहरिज़। (ज़) में: इब्न मुहैरिज़। अल-मुदव्वना २/३३४, अल-इशराफ ४/२९९, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१९ में: इब्न हुजैरा। इब्न हुजैरा: अब्द अल-रहमान अल-खौलानी न्यायाधीश हैं, जिन्होंने अबू हुरैरा और अबू सईद अल-खुदरी से मुलाकात की; उनकी मृत्यु वर्ष ८३ हिजरी में हुई। वकी' द्वारा लिखित अखबार अल-कुदाह ३/२२५ देखें। (२) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३१९, और अल-इशराफ ४/२९९-३००। (३) देखें अल-किया अल-हर्रासी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/२०५।

١٦٤ سورة البقرہ: آیت ٢٣٦

لوگوں نے اس معاملے میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ ابن عمر نے کہا: "متعہ (تسلی کے تحفہ) میں کم از کم جو کافی ہے وہ تیس درہم یا اس کے برابر ہے۔" اور ابن عباس نے کہا: "اعلیٰ ترین متعہ خادم ہے، پھر لباس، پھر خرچہ۔" عطاء نے کہا: "درمیانہ درجہ کرتا، دوپٹہ اور چادر ہے۔" ابو حنیفہ نے کہا: "یہ اس کا ادنیٰ درجہ ہے۔" اور ابن محیریز (١) نے کہا: "صاحبِ دیوان پر تین دینار، اور غلام پر متعہ ہے۔" اور حسن نے کہا: "ہر ایک کو اس کی استطاعت کے مطابق متعہ دیا جائے، کسی کو خادم، کسی کو کپڑوں کے جوڑے، کسی کو ایک کپڑا، اور کسی کو خرچہ۔" اور اسی طرح مالک بن انس کہتے ہیں، اور یہی قرآن کا تقاضا ہے، کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اسے نہ تو مقرر کیا ہے اور نہ ہی اس کی کوئی حد متعین کی ہے، بلکہ صرف یہ فرمایا ہے: ﴿عَلَى ٱلْمُوسِعِ قَدَرُهُۥ وَعَلَى ٱلْمُقْتِرِ قَدَرُهُۥ﴾ (فراخ دست پر اس کی حیثیت کے مطابق اور تنگ دست پر اس کی حیثیت کے مطابق)۔ اور حسن بن علی نے بیس ہزار اور شہد کے مشکیزے بطور متعہ دیے۔ اور شریح نے پانچ سو درہم متعہ دیا (٢)۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: "عورت کی حالت بھی معتبر ہے،" یہ بعض شافعیہ کا قول ہے، انہوں نے کہا: "اگر ہم صرف مرد کی حالت کا اعتبار کریں تو اس سے یہ لازم آئے گا کہ اگر اس نے دو عورتوں سے نکاح کیا، جن میں سے ایک شریف زادی اور دوسری ادنیٰ درجے کی ہو، پھر ان دونوں کو چھونے سے پہلے اور مہر مقرر کیے بغیر طلاق دے دی؛ تو وہ دونوں متعہ میں برابر ہوں گی، پس ادنیٰ درجے کی عورت کے لیے وہی واجب ہوگا جو شریف زادی کے لیے ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے فرمان: ﴿مَتَٰعًۢا بِٱلْمَعْرُوفِ﴾ (بھلے طریقے سے فائدہ پہنچانا) کے خلاف ہے۔ اور اس سے یہ بھی لازم آتا ہے کہ بہت زیادہ مالدار شخص جب کسی ادنیٰ درجے کی عورت سے نکاح

کرے تو اس کا متعہ اس کی مثل ہو؛ کیونکہ جب وہ اسے دخول اور مہر کے تقرر سے پہلے طلاق دے گا تو اس پر اس کی اپنی حالت اور عورت کے مہرِ مثل کے مطابق متعہ لازم ہوگا، تو اس صورت میں متعہ اس کے مہرِ مثل سے کئی گنا زیادہ ہو جائے گا، چنانچہ وہ دخول سے پہلے اس سے کئی گنا زیادہ کی حقدار بن جائے گی جس کی وہ دخول کے بعد مہرِ مثل کی صورت میں حقدار ہوتی جس میں غایت درجے کی بے تکلفی یعنی جماع شامل ہے (۳)۔"

اور اصحاب الرائے وغیرہ نے کہا: "جس عورت کو دخول اور مہر کے تقرر سے پہلے طلاق دی جائے اس کا متعہ اس کے مہرِ مثل کا نصف ہے، اس سے زیادہ نہیں؛ کیونکہ مہرِ مثل عقدِ نکاح سے واجب ہو جاتا ہے، اور متعہ مہرِ مثل کا ایک حصہ ہے، اس لیے اس کے لیے نصف واجب ہے جیسا کہ مسمیٰ (مقرر کردہ مہر) کا نصف واجب ہوتا ہے جب دخول سے پہلے طلاق دے دی جائے۔ اور اس کو اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد رد کرتا ہے: ﴿عَلَى ٱلْمُوسِعِ قَدَرُهُۥ وَعَلَى ٱلْمُقْتِرِ قَدَرُهُۥ﴾، اور یہ تحدید (حد بندی) کے رد پر دلیل ہے، اور اللہ حقائق سے...

(۱) (خ) اور (ز) میں اسی طرح ہے: ابن محیریز، اور (د) میں: ابن محرز، اور (ظ) میں: ابن محیرز، اور المدونہ ۳۳٤/۲، الاشراف ۲۹۹/٤، اور المحرر الوجیز ۳۱۹/۱ میں: ابن حُجیرہ۔ اور ابن حُجیرہ: وہ عبدالرحمن الخولانی القاضی ہیں، انہوں نے ابوہریرہ اور ابوسعید الخدری سے ملاقات کی، ان کی وفات سنہ (۸۳ھ) میں ہوئی۔ دیکھئے اخبار القضاۃ از وکیع ۲۲۵/۳۔ (۲) دیکھئے المحرر الوجیز ۳۱۹/۱، اور الاشراف ۲۹۹/٤-۳۰۰۔ (۳) دیکھئے احکام القرآن از کیا الہراسی ۲۰۵/۱۔

165 Surah Al-Baqarah: Verse 236

...of affairs is All-Knowing (1). Al-Tha'labi mentioned a hadith stating: The verse "There is no blame upon you if you divorce women..." was revealed concerning a man from the Ansar who married a woman from Bani Hanifa but did not specify a mahr (dowry) for her, then divorced her before touching her. So the verse was revealed, and the Prophet (PBUH) said: "Give her a gift (mut'ah) even if it is only your head-covering" (2). Al-Daraqutni narrated from Suwaid bin Ghaflah who said: Aisha al-Khath'amiyya was with Al-Hasan bin Ali bin Abi Talib. When Ali was assassinated and Al-Hasan was pledged allegiance as Caliph, she said: "May the Caliphate be auspicious for you, O Commander of the Faithful." He said: "Ali is killed and you show gloating? Go, for you are thrice divorced." He said: So she wrapped herself in her shawl (3) and stayed until her waiting period (iddah) expired. Then he sent her ten thousand as a gift (mut'ah), along with what remained of her dowry. She said: "A small provision from a parting beloved." When her words reached him, he wept and said: "Had I not heard my grandfather - or he said: my father told me that he heard my grandfather - say: 'Any man who divorces his wife three times at once or three times during the periods of purity, she is not lawful for him until she marries another husband,' I would have taken her back." In another narration: The messenger informed him, so he wept and said: "Had I not made the divorce final for her, I would have taken her back, but I heard the Messenger of Allah (PBUH) say: 'Any man who divorces his wife three times—one divorce at each period of purity, or one at the beginning of each month, or divorces her three times all at once—she is not lawful for him until she marries another husband'" (4). Ninth: Whoever was ignorant of the mut'ah (divorce gift) until years had passed, it should still be paid to her even if she has remarried.

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/319. (2) Mentioned by Al-Baghawi in his tafsir 1/217. (3) In (d): with her jilbab. And the 'saj' is the green shawl (taylasan), and it is said: it is the rounded shawl woven in such a way. Al-Nihayah 2/432. (4) Sunan al-Daraqutni 4/30-31. In the chain of the first narration is Amr bin Abi Qais al-Razi al-Azraq, who is truthful but prone to illusions; Abu Dawud said: there is no harm in him, but there are errors in his hadith. See Mizan al-I'tidal 3/285. In the chain of the second narration is Amr bin Shamr al-Ju'fi al-Kufi the Shiite; Abu Abdullah and Yahya said: he is nothing. Al-Jawzajani said: a lying deviant. Ibn Hibban said: a Rafidi who curses the companions and narrates fabricated reports from trustworthy sources. See Mizan al-I'tidal 3/268.

165 सूरह अल-बकरा: आयत 236

...मामलों का सर्वज्ञ (1) है। अल-सा'लबी ने एक हदीस का उल्लेख किया है जिसमें कहा गया है: आयत "तुम पर कोई गुनाह नहीं यदि तुम महिलाओं को तलाक दे दो..." अंसार के एक व्यक्ति के बारे में उतरी थी जिसने बनी हनीफा की एक महिला से शादी की थी और उसके लिए कोई मेहर तय नहीं किया था, फिर उसे छूने से पहले ही तलाक दे दिया। तब यह आयत उतरी, और नबी (स.अ.व.) ने फरमाया: "उसे कुछ उपहार (मुत'आ) दो चाहे वह तुम्हारी टोपी ही क्यों न हो" (2)। अद-दारकुतनी ने सुवैद बिन गफला से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: आयशा अल-खसअमिया अल-हसन बिन अली बिन अबी तालिब के साथ थीं। जब अली की हत्या कर दी गई और अल-हसन को खलीफा के रूप में निष्ठा की शपथ दी गई, तो उन्होंने कहा: "ऐ अमीरुल मोमिनीन, आपको खिलाफत मुबारक हो।" उन्होंने कहा: "अली का कत्ल हो गया और तुम खुशी जता रही हो! जाओ, तुम्हें तीन तलाक हैं।" उन्होंने कहा: तो उसने खुद को अपनी शाल (3) में लपेट लिया और इद्दत की अवधि पूरी होने तक बैठी रही। फिर उन्होंने उसे उपहार (मुत'आ) के रूप में दस हजार भेजे, और उसके मेहर का जो हिस्सा बचा था वह भी। उसने कहा: "बिछड़ने वाले महबूब की ओर से एक छोटा सा प्रावधान।" जब उनकी बात उन तक पहुँची, तो वह रो पड़े और कहा: "यदि मैंने अपने दादा को - या उन्होंने कहा: मेरे पिता ने मुझे बताया कि उन्होंने मेरे दादा को - यह कहते हुए न सुना होता: 'जो कोई अपनी पत्नी को एक साथ तीन तलाक दे दे या अलग-अलग पवित्रता के समय में तीन तलाक दे दे, वह उसके लिए तब तक हलाल नहीं होगी जब तक वह किसी दूसरे पति से निकाह न कर ले,' तो मैं उससे रुजू (वापसी) कर लेता।" एक अन्य रिवायत में: संदेशवाहक ने उन्हें सूचित किया। तो वह रो पड़े और कहा: "यदि मैंने तलाक को अंतिम (कतई) न कर दिया होता, तो मैं उससे रुजू कर लेता, लेकिन मैंने अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) को यह कहते सुना है: 'जो व्यक्ति अपनी पत्नी को हर पाकी के समय एक तलाक दे, या हर महीने की शुरुआत में एक तलाक दे, या उसे एक साथ तीन तलाक दे दे, वह उसके लिए हलाल नहीं होगी जब तक कि वह किसी दूसरे पति से निकाह न कर ले'" (4)। नौवीं बात: जिसे मुत'आ (तलाक के उपहार) के बारे में पता न हो यहाँ तक कि साल बीत जाएँ तो वह उसे दिया जाना चाहिए भले ही उसने दोबारा शादी कर ली हो।

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/319। (2) इसे अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 1/217 में उद्धृत किया है। (3) (द) में: अपने जिलबाब के साथ। और 'साज': हरी शाल (तैलसान) है, और कहा जाता है: यह गोल बुनी हुई शाल है। अन-निहाया 2/432। (4) सुनन अद-दारकुतनी 4/30-31। पहली रिवायत

की इसनाद में अम्र बिन अबी क़ैस अल-राज़ी अल-अज़रक़ है, जो सच्चा है लेकिन उसे भ्रम हो जाते हैं, अबू दाऊद ने कहा: उसमें कोई हर्ज नहीं, उसकी हदीस में गलती है। देखें मीज़ान अल-इ'तिदाल 3/285। दूसरी रिवायत की इसनाद में अम्र बिन शमिर अल-जुअफ़ी अल-कूफ़ी शिया है, अबू अब्दुल्ला और याह्या ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, और अल-जौज़जानी ने कहा: वह गुमराह झूठा है, और इब्न हिब्बान ने कहा: वह राफ़िदी है जो सहाबा को गाली देता है, और विश्वसनीय लोगों से मनगढ़ंत बातें बयान करता है। देखें मीज़ान अल-इ'तिदाल 3/268।

۱۶۵ سورہ البقرہ : آیت ۲۳۶

امور کا جاننے والا ہے (۱)۔ اور ثعلبی نے ایک حدیث ذکر کی ہے، کہا: آیت ﴿لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ﴾ (تم پر کوئی گناہ نہیں اگر تم عورتوں کو طلاق دے دو...) ایک انصاری شخص کے بارے میں نازل ہوئی جس نے بنی حنیفہ کی ایک عورت سے نکاح کیا اور اس کا مہر مقرر نہیں کیا تھا، پھر اسے ہاتھ لگانے سے پہلے ہی طلاق دے دی۔ چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی، تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”اسے کچھ مال و متاع (متعہ) دو اگرچہ وہ تمہاری ٹوپی ہی کیوں نہ ہو“ (۲)۔ اور دارقطنی نے سوید بن غفلہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: عائشہ خثعمیہ، حسن بن علی بن ابی طالب کے نکاح میں تھیں۔ جب حضرت علی شہید کر دیے گئے اور حضرت حسن کی بیعتِ خلافت ہوئی تو انہوں نے کہا: اے امیر المؤمنین، آپ کو خلافت مبارک ہو۔ انہوں نے فرمایا: علی قتل کر دیے گئے اور تم خوشی کا اظہار کر رہی ہو! جاؤ، تمہیں تین طلاقیں ہیں۔ راوی کہتا ہے: چنانچہ انہوں نے اپنی چادر (۳) لپیٹ لی اور بیٹھی رہیں یہاں تک کہ ان کی عدت گزر گئی۔ پھر حضرت حسن نے ان کی طرف دس ہزار بطور متعہ (تحفہ طلاق) اور ان کے مہر کی باقی ماندہ رقم بھیجی۔ انہوں نے کہا: ”جدا ہونے والے محبوب کی طرف سے تھوڑا سا سامان۔“ جب حضرت حسن کو ان کا یہ قول پہنچا تو وہ رو پڑے اور فرمایا: اگر میں نے اپنے نانا سے نہ سنا ہوتا - یا فرمایا: مجھے میرے والد نے بیان کیا کہ انہوں نے میرے نانا سے سنا - کہ وہ فرما رہے تھے: ”جو شخص اپنی بیوی کو مبہم طور پر تین طلاقیں دے دے یا اطرار (پاکی کے ایام) میں تین طلاقیں دے دے، وہ اس کے لیے حلال نہیں ہو گی جب تک کہ وہ کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے“ تو میں ان سے رجوع کر لیتا۔ اور ایک روایت میں ہے: قاصد نے انہیں خبر دی، تو وہ رو پڑے اور فرمایا: اگر میں نے طلاق کو قطعی (بائن) نہ کر دیا ہوتا تو میں رجوع کر لیتا، لیکن میں نے رسول اللہ ﷺ کو

فرماتے ہوئے سنا ہے: ”جو شخص اپنی بیوی کو ہر طہر میں ایک طلاق کے حساب سے تین طلاقیں دے، یا ہر ماہ کے آغاز پر ایک طلاق دے، یا اسے اکٹھی تین طلاقیں دے دے، تو وہ اس کے لیے حلال نہیں ہو گی جب تک کہ وہ کسی اور شوہر سے نکاح نہ کر لے“ (۴)۔ نویں بات: جو شخص متعہ (طلاق کے تحفے) سے جاہل رہا یہاں تک کہ سال گزر گئے، تو وہ اسے ادا کیا جائے گا اگرچہ اس نے (دوسرا) نکاح کر لیا ہو۔

(۱) دیکھئے المحرر الوجیز ۳۱۹/۱۔ (۲) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۲۱۷/۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) نسخہ (د) میں ہے: اپنی جلباب کے ساتھ اور الساج: سبز چادر (طیلسان) ہے، اور کہا گیا ہے: یہ گول بنی ہوئی چادر ہے۔ النہایہ ۴۳۲/۲۔ (۴) سنن الدارقطنی ۴/ ۳۰-۳۱۔ پہلی روایت کی سند میں عمرو بن ابی قیس رازی ازرق ہے، وہ سچا ہے مگر اسے وہم ہو جاتا ہے، ابو داؤد نے کہا: اس میں کوئی حرج نہیں، اس کی حدیث میں غلطی ہے۔ دیکھئے میزان الاعتدال ۳/ ۲۸۵۔ دوسری روایت کی سند میں عمرو بن شمر جعفی کوفی شیعی ہے، ابو عبداللہ اور یحییٰ نے کہا: یہ کچھ بھی نہیں ہے، اور جوزجانی نے کہا: گمراہ جھوٹا ہے، اور ابن حبان نے کہا: رافضی ہے جو صحابہ کو گالی دیتا ہے، اور ثقہ راویوں سے من گھڑت روایات بیان کرتا ہے۔ دیکھئے میزان الاعتدال ۳/ ۲۶۸۔

166 Surah Al-Baqarah: Verse 236

...and to her heirs if she dies, narrated by Ibn al-Mawwaz from Ibn al-Qasim. Asbagh said: There is nothing due from him if she dies; because it is a consolation for the wife for the divorce, and that [opportunity] has passed (1). The reasoning for the first [view] is that it is a right established against him, which transfers (2) from her to her heirs like all other rights, and this indicates its obligation in the school of thought [Madhab], and Allah knows best.

Tenth: His Almighty's saying: {the wealthy according to his means and the poor according to his means} is evidence for the obligation of the 'Mut'ah' (consolatory gift).

The majority read: "Al-Musi'" with a sukun on the 'waw' and a kasra on the 'sin', and he is the one whose state has expanded [become wealthy]. It is said: So-and-so spends according to his 'qadr', i.e., according to his means. Abu Haywah read it with a fatha on the 'waw' and a shadda and fatha on the 'sin' (3). Ibn Kathir, Nafi', Abu 'Amr, and 'Asim in the narration of Abu Bakr (4) read: "Qadruhu" with a sukun on the 'dal' in both places. Ibn 'Amir, Hamzah, al-Kisa'i, and 'Asim in the narration of Hafs read it with a fatha on the 'dal' in both places (5). Abu al-Hasan al-Akhfash and others said: they both carry the same meaning, two eloquent dialects. Likewise, Abu Zayd (6) narrated, saying: take the 'qadr' (measure) of such-and-such or 'qadar' of such-and-such, meaning the same. And it is read in the Book of Allah: {so that valleys flow according to their measure [bi-qadariha]} [Ar-Ra'd: 17] and 'bi-qadriha' (7). And the Almighty said: {And they did not appraise Allah with His true appraisal [qadrihi]} [Al-An'am: 91], and if the 'dal' were voweled, it would have been permissible.

And "Al-Muqtir": the one with little, who has little money. And {a provision [mata'an]} is in the accusative case as a verbal noun (masdar), meaning: provide for them a provision {in kindness [bil-ma'ruf]} meaning: with what is known in the Sharia as moderation (8).

(1) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 289/5. (2) In (M): and it transfers. (3) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 233/2. (4) He is Shu'bah bin 'Ayash bin Salim al-Asadi, their client [mawla] from Kufa, Al-Hannat, the reciter, the jurist, the narrator of the reading of 'Asim bin Abi al-Nujud, died in the year (193 AH). As-Siyar 495/8. (5) The reading of Ibn 'Amir in the narration of Hisham is with a sukun on the dal, and in the narration of Ibn Dhakwan with a fatha on the dal. See As-Sab'ah fi al-Qira'at p. 184, and At-Taysir p. 81. (6) See Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 339/2. (7) The majority reading: "bi-

qadariha" with a fatha on the dal, and Al-Hasan and Al-Ashhab al-'Uqayli read it with a sukun on the dal. This reading will come in the exegesis of Surah Ar-Ra'd. See Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 66, and Al-Bahr al-Muhit 381/5. (8) See this issue in Al-Muharrar al-Wajiz 319/1.

१६६ सूरह अल-बकरा: आयत २३६

...और उसके वारिसों के लिए यदि वह मर जाती है, इब्न अल-मुवाज़ ने इब्न अल-कासिम से रिवायत की है। असबाग ने कहा: यदि वह मर जाती है तो उस पर कुछ भी वाजिब नहीं है; क्योंकि यह तलाक पर पत्नी के लिए एक सांत्वना है और वह अवसर निकल गया है (१)। पहले दृष्टिकोण का तर्क यह है कि यह एक हक है जो उस पर स्थापित हो गया है, जो अन्य सभी हकों की तरह उससे उसके वारिसों को हस्तांतरित (२) हो जाता है, और यह संप्रदाय [मज़हब] में इसकी अनिवार्यता का संकेत देता है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

दसवां: अल्लाह तआला का कहना: {समर्थ अपनी सामर्थ्य के अनुसार और निर्धन अपनी सामर्थ्य के अनुसार} मुतअ (सांत्वना उपहार) की अनिवार्यता का प्रमाण है।

बहुमत ने 'अल-मुसि' को 'वाव' पर सुकूँ और 'सीन' के नीचे कसरा के साथ पढ़ा है, और यह वह व्यक्ति है जिसकी स्थिति विस्तृत (धनी) हो गई है। कहा जाता है: फलां व्यक्ति अपने 'क़द्र' के अनुसार खर्च करता है, यानी अपनी सामर्थ्य के अनुसार। अबू हयवाह ने इसे 'वाव' पर फतह और 'सीन' पर शद्दा और फतह के साथ पढ़ा (३)। इब्न कसीर, नाफ़े अबू अम्र और आसिम ने अबू बक्र की रिवायत (४) में दोनों स्थानों पर 'दाल' पर सुकूँ के साथ 'क़द्रुहू' पढ़ा है। इब्न आमिर, हमज़ा, अल-किसई और आसिम ने हफ़्स की रिवायत में दोनों स्थानों पर 'दाल' पर फतह के साथ पढ़ा (५)। अबू अल-हसन अल-अख़फ़श और अन्य लोगों ने कहा: दोनों का अर्थ एक ही है, दो स्पष्ट बोलियाँ। इसी तरह अबू ज़ैद (६) ने रिवायत की है, वह कहते हैं: अमुक वस्तु का 'क़द्र' या 'क़दर' लो, दोनों का अर्थ एक ही है। और अल्लाह की किताब में पढ़ा जाता है: {ताकि घाटियाँ अपनी माप [बि-क़दरिहा] के अनुसार बहें} [अर-रद: १७] और 'बि-क़द्रिहा' (७)। और तआला ने कहा: {और उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र [क़द्रिहि] नहीं की जैसी उसकी कद्र करने का हक था} [अल-अनआम: ९१], और यदि 'दाल' पर हरकत होती तो वह भी जायज़ होता।

और 'अल-मुक्तिर': वह जिसके पास बहुत कम पैसा हो। और {एक प्रावधान [मताअन]} मफ़ऊल मुतलक़ (मस्दर) के रूप में मंसूब है, जिसका अर्थ है: उन्हें एक प्रावधान दो {भले तरीके से [बिल-मारूफ़]} यानी: उस चीज़ के साथ जो शरीयत में मितव्ययिता के रूप में जानी जाती है (८)।

(१) अल-नवादिर वल-ज़ियादत २८९/५ देखें। (२) (म) में: 'व-यंतकिलु' (और वह हस्तांतरित होता है)। (३) अबू हय्यान ने अल-बहर २३३/२ में इसका उल्लेख किया है। (४) वह शुअबा बिन अय्याश बिन

सालिम अल-असदी हैं, कूफ़ा के मौला, अल-हन्नात, क़ारी, फकीह, आसिम बिन अबी अल-नजुद की क़िरात के रावी, वर्ष (१९३ हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार ४९५/८। (५) हिशाम की रिवायत में इब्न आमिर की क़िरात दाल पर सुकूँ के साथ है, और इब्न ज़कवान की रिवायत में दाल पर फतह के साथ है। अस-सबअह फ़ि अल-क़िरात पृष्ठ १८४, और अत-तयसीर पृष्ठ ८१ देखें। (६) अल-हुज्जह लिल-कुर्रा अल-सबअह ३३९/२ देखें। (७) बहुमत की क़िरात: 'बि-क़दरिहा' दाल पर फतह के साथ, और अल-हसन और अल-अशहब अल-उकैली ने इसे दाल पर सुकूँ के साथ पढ़ा। यह क़िरात सूरह अर-रद की तफ़सीर में आएगी। अल-क़िरात अल-शाज़ह पृष्ठ ६६, और अल-बहर अल-मुहीत ३८१/५ देखें। (८) इस मसले को अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३१९/१ में देखें।

١٦٦ سورة البقرہ: آیت ٢٣٦

...اور اس کے ورثاء کو ملے گا اگر وہ مر جائے، اسے ابن المواز نے ابن القاسم سے روایت کیا ہے۔ اور اصبغ نے کہا: اس پر کچھ واجب نہیں اگر وہ مر جائے؛ کیونکہ یہ طلاق پر بیوی کے لیے ایک تسلی ہے اور وہ موقع گزر چکا ہے(١)۔ پہلے موقف کی وجہ یہ ہے کہ یہ ایک ایسا حق ہے جو اس پر ثابت ہو چکا ہے، جو دیگر تمام حقوق کی طرح اس سے اس کے ورثاء کی طرف منتقل(٢) ہو جاتا ہے، اور یہ مسلک میں اس کے وجوب کا احساس دلاتا ہے، واللہ اعلم۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وسعت والے پر اس کی وسعت کے مطابق اور تنگ دست پر اس کی حیثیت کے مطابق} متعہ (تسلّی بخش تحفہ) کے وجوب کی دلیل ہے۔

جمہور نے: "المُوسِع" واؤ کے سکون اور سین کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ وہ شخص ہے جس کے حالات میں وسعت آگئی ہو، کہا جاتا ہے: فلاں شخص اپنی 'قدر' کے مطابق خرچ کرتا ہے، یعنی اپنی وسعت کے مطابق۔ اور ابو حیوہ نے واؤ کے فتحہ (زبر) اور سین کی تشدید و فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے(٣)۔ اور ابن کثیر، نافع، ابو عمرو اور عاصم نے ابو بکر کی روایت(٤) میں دونوں جگہوں پر دال کے سکون کے ساتھ "قَدْرُهُ" پڑھا ہے۔ اور ابن عامر، حمزہ، کسائی اور عاصم نے حفص کی روایت میں دونوں جگہوں پر دال کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے(٥)۔ ابو الحسن الاخفش اور دیگر نے کہا: دونوں ایک ہی معنی میں ہیں، یہ دو فصیح زبانیں ہیں، اور اسی طرح ابو زید(٦) نے حکایت کی ہے، وہ کہتے ہیں: فلاں چیز کی 'قَدْر' یا 'قَدَر' لے لو، ایک ہی معنی میں ہے۔ اور اللہ کی کتاب میں پڑھا جاتا ہے: {تو وادیاں اپنی مقدار [بِقَدَرِهَا] کے مطابق بہہ نکلیں} [الرعد: ١٧] اور 'بِقَدْرِهَا'(٧)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور انہوں نے اللہ کی

ویسی قدر [قَدْرِهِ] نہ جانی جیسی اس کی قدر جاننے کا حق تھا} [الأنعام: ۹۱]، اور اگر دال متحرک ہوتی تو بھی جائز ہوتا۔

اور "المُقْتِر": تھوڑے مال والا مفلس۔ اور {فائدہ پہنچانا [مَتَاعًا]} مفعول مطلق (مصدر) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: انہیں فائدہ پہنچاؤ {دستور کے مطابق [بِالْمَعْرُوفِ]} یعنی: اس طریقے سے جو شریعت میں میانہ روی کے طور پر جانا جاتا ہے(۸)۔

(۱) دیکھئے النوادر والزیادات ۲۸۹/۵۔ (۲) (م) میں ہے: 'وینتقل' (اور وہ منتقل ہوتا ہے)۔ (۳) اسے ابو حیان نے البحر المحیط ۲۳۳/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) وہ شعبہ بن عیاش بن سالم الاسدی ہیں، ان کے مولیٰ، کوفی، الحناط، قاری، فقیہ، عاصم بن ابی النجود کی قرأت کے راوی، وفات (۱۹۳ھ)۔ السیر ٤۹۵/۸۔ (٥) ہشام کی روایت میں ابن عامر کی قرأت دال کے سکون کے ساتھ ہے، اور ابن ذکوان کی روایت میں دال کے فتحہ کے ساتھ ہے۔ دیکھئے السبعة فی القراءات ص ۱۸٤، اور التیسیر ص ۸۱۔ (٦) دیکھئے الحجة للقراء السبعة ۳۳۹/۲۔ (۷) جمہور کی قرأت: "بِقَدَرِهَا" دال کے فتحہ کے ساتھ ہے، اور الحسن اور الاشہب العقیلی نے دال کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور یہ قرأت سورہ رعد کی تفسیر میں آئے گی۔ دیکھئے القراءات الشاذة ص ٦٦، اور البحر المحیط ۳۸۱/٥۔ (۸) اس مسئلے کو المحرر الوجیز ۳۱۹/۱ میں دیکھیں۔

Eleventh point: His saying (Exalted is He): {A duty on the doers of good} means: this is truly due upon them. It is said: I established the judgment upon him, meaning: I made it mandatory. This is evidence for the obligation of providing a gift (mut'ah) along with the command for it. So his saying: "a duty" is an emphasis of the obligation. The meaning of "on the doers of good" and "on the righteous" is: on the believers, since no one should say: "I am not a doer of good nor righteous," while people are commanded all together to be doers of good and righteous, doing good by performing God's obligations and avoiding His disobediences so that they do not enter(1) the Fire. Thus, it is obligatory for all creation to be doers of good and righteous. "Haqqan" (duty/truthfully) is an attribute of His saying: "mata'an" (provision) or it is in the accusative case as an absolute object, and that is more emphatic for the command. And God knows best(2).

His saying (Exalted is He): {And if you divorce them before you have touched them and you have already appointed for them a prescribed amount, then [give] half of what you appointed - unless they forego or the one in whose hand is the marriage tie foregoes. And to forego is nearer to righteousness. And do not forget graciousness between you. Indeed, Allah is Seeing of what you do. 237}

Within it are eight issues: First: People differed regarding this verse. A group, including Malik and others, said: it excludes the woman divorced after the dowry has been fixed from the ruling of provision (tamattu'), since she is addressed by His saying: "And give them provision." Ibn al-Musayyib said: this verse abrogated the verse in "Al-Ahzab" [Verse: 49] because that included giving provision to everyone with whom marriage was not consummated. Qatada said: this verse abrogated the verse before it(3).

I say: The statement of Sa'id and Qatada is problematic, as the conditions for abrogation are not met, and reconciliation [between the verses] is possible.

Ibn al-Qasim said in "Al-Mudawwanah"(4): Provision was for every divorced woman according to His saying (Exalted is He):

(1) In some copies: "la yadkhulun" (they do not enter), and the established version is from (M). (2) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/320. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/320, and the saying of Ibn al-Musayyib was recorded by Al-Tabari 4/296-297. (4) 2/332, and the

author quoted it from him through Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/320, and the speech until the end of the issue is from him.

सूरा अल-बकरा: आयत 237 | 167

ग्यारहवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {भलाई करने वालों पर एक कर्तव्य है} यानी: यह वास्तव में उन पर वाजिब है। कहा जाता है: मैंने उस पर निर्णय सिद्ध किया, अर्थात: मैंने इसे अनिवार्य बना दिया। यह उपहार (मुतअ) की अनिवार्यता का प्रमाण है इसके आदेश के साथ। तो उनका कहना: "एक कर्तव्य" (हक़्क़न) अनिवार्यता की ताकीद है। "भलाई करने वालों पर" और "परहेजगारों पर" का अर्थ है: मोमिनों पर, क्योंकि किसी को यह कहने का अधिकार नहीं है: "मैं भला करने वाला या परहेजगार नहीं हूँ," जबकि लोगों को सामूहिक रूप से भला करने वाला और परहेजगार बनने का आदेश दिया गया है, ताकि वे अल्लाह के फ़र्ज़ों को पूरा करके और उसकी अवज्ञा से बचकर भलाई करें ताकि वे आग (जहन्नुम) में न जाएँ(1)। अतः, समस्त सृष्टि के लिए भला करने वाला और परहेजगार होना अनिवार्य है। और "हक़्क़न" उनके कथन "मताअन" (प्रावधान) का विशेषण है या यह मसदर (स्रोत) के रूप में नसब (कर्म कारक) में है, और यह आदेश की ताकीद के लिए अधिक प्रभावी है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है(2)।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि तुम उन्हें छूने से पहले तलाक़ दे दो और उनके लिए कोई हक़ (मेहर) निश्चित कर चुके हो, तो जो तुम निश्चित कर चुके हो उसका आधा देना होगा, सिवाय इसके कि वे स्वयं छोड़ दें या वह छोड़ दे जिसके हाथ में निकाह का बंधन है। और तुम्हारा छोड़ देना तक़वा (परहेजगारी) के अधिक निकट है। और आपस में एक-दूसरे की श्रेष्ठता और उपकार को न भूलो। निःसन्देह, जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उसे देख रहा है। 237}

इसमें आठ मसले (विषय) हैं: पहला: इस आयत के बारे में लोगों में मतभेद है। उनमें से एक समूह, जिसमें मालिक और अन्य शामिल हैं, ने कहा: यह उस तलाकशुदा महिला को 'मुतअ' (तलाक के उपहार) के आदेश से बाहर करती है जिसका मेहर तय हो चुका था, क्योंकि अल्लाह का कथन "और उन्हें कुछ सामान (मुतअ) दो" उसे भी संबोधित करता है। इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: इस आयत ने "अल-अहज़ाब" [आयत: 49] वाली आयत को निरस्त (मनसूख़) कर दिया है क्योंकि उसमें हर उस महिला को मुतअ देने की बात थी जिसके साथ सहवास न हुआ हो। क़तादा ने कहा: इस आयत ने इससे पिछली आयत को निरस्त कर दिया है(3)।

मैंने कहा: सईद और क़तादा के कथन पर विचार करने की आवश्यकता है, क्योंकि निरस्तीकरण (नसख़) की शर्तें मौजूद नहीं हैं, और दोनों के बीच समन्वय संभव है।

और इब्न अल-क़ासिम ने "अल-मुदव्वना"(4) में कहा: अल्लाह तआला के इस कथन के अनुसार प्रावधान (मताअ) हर तलाकशुदा महिला के लिए था:

(1) प्रतियों में: "ला यदखुलून" है, और प्रमाणित पाठ (म) से है। (2) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/320। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/320, और इब्न अल-मुसय्यिब के कथन को अल-तबरी 4/296-297 ने उद्धृत किया है। (4) 2/332, और लेखक ने इसे इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/320 में उनसे उद्धृत किया है, और मसले के अंत तक की बात उन्हीं की है।

گیارہواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ﴾ یعنی: یہ ان پر واقعی لازم ہے۔ کہا جاتا ہے: میں نے اس پر فیصلہ ثابت کر دیا، یعنی: میں نے اسے واجب کر دیا۔ اس میں اس کے حکم کے ساتھ ساتھ حقِ متعہ (تحفہ) کے وجوب کی دلیل ہے۔ پس اللہ کا قول: "حقاً" وجوب کی تاکید ہے۔ اور "محسنین پر" اور "متقیوں پر" کا مطلب ہے: مومنوں پر، کیونکہ کسی کو یہ کہنے کا حق نہیں ہے کہ: "میں محسن نہیں ہوں اور نہ ہی متقی ہوں،" جبکہ لوگوں کو حکم دیا گیا ہے کہ وہ سب کے سب محسن اور متقی بنیں، چنانچہ وہ اللہ کے فرائض ادا کر کے اور اس کی نافرمانیوں سے بچ کر نیکی کریں تاکہ وہ آگ میں داخل نہ ہوں(۱)۔ پس تمام مخلوق پر واجب ہے کہ وہ محسن اور متقی بنیں۔ اور "حقاً" اللہ کے قول "متاعاً" (فائدہ) کی صفت ہے یا یہ مفعولِ مطلق ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، اور یہ حکم کی تاکید کے لیے زیادہ موزوں ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے(۲)۔

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وَإِن طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَن يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ وَأَن تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَلَا تَنسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ۲۳۷﴾

اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اس آیت کے بارے میں لوگوں میں اختلاف ہے۔ ایک گروہ بشمول امام مالک وغیرہ نے کہا: یہ آیت اس عورت کو جس کا مہر مقرر ہو چکا تھا اسے 'متعہ' (تحفے) کے حکم سے خارج کرتی ہے، کیونکہ اللہ کا فرمان: "انہیں کچھ فائدہ دو" اسے بھی شامل ہے۔ ابن المسیب نے کہا: اس آیت نے "الاحزاب" کی آیت [آیت: ٤٩] کو منسوخ کر دیا کیونکہ اس میں ہر اس عورت کو فائدہ دینے کا ذکر تھا جس سے خلوت نہ ہوئی ہو۔ قتادہ نے کہا: اس آیت نے اس سے پہلی والی آیت کو منسوخ کر دیا ہے(۳)۔

میں نے کہا: سعید اور قتادہ کے قول میں نظر ہے، کیونکہ نسخ کی شرائط موجود نہیں ہیں، اور تطبیق (جمع کرنا) ممکن ہے۔

اور ابن القاسم نے "المدوّنة"(٤) میں کہا: اللہ تعالیٰ کے اس قول کے مطابق متاع ہر طلاق یافتہ عورت کے لیے تھا:

(١) نسخوں میں: "لا یدخلون" ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (٢) دیکھیے المحرر الوجیز ١/ ٣٢٠۔ (٣) المحرر الوجیز ١/ ٣٢٠، اور ابن المسیب کا قول طبری نے ٤/ ٢٩٦-٢٩٧ میں نقل کیا ہے۔ (٤) ٢/ ٣٣٢، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ١/ ٣٢٠ میں نقل کیا ہے، اور بات مسئلہ کے آخر تک ان ہی کی ہے۔

١٨٦ Surah Al-Baqarah: Verse 237

"And for divorced women is a provision according to what is fair" and for those with whom the marriage was not consummated by the verse in Surah "Al-Ahzab". So Allah Almighty excluded the one for whom a dower (mahr) was ordained before consummation with this verse, and established for her half of what was ordained only. A group of scholars, including Abu Thawr, said: Providing a gift (mut'ah) is for every divorced woman in general(1), and this verse only clarified that the woman for whom a dower was ordained takes half of what was ordained for her, and the verse did not mean to drop her gift, rather she has the gift and half of the ordained amount.

Second: His, the Almighty's, saying: ﴿فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ﴾ (then half of what you have specified) means: what is mandatory is half of what you have specified, i.e., from the dower, so half is for the husband and half for the wife by consensus. And "Al-Nisf" (half) is one part of two. It is said: the water reached half of the cup. And the garment reached half of the leg. Anything that reaches half of something else, it has "nasafahu" (halved it). The majority read: "fa-nisfu" with the nominative case (raf'), and a group read: "fa-nasafa" with the fatha on the fa', meaning: so pay half. Ali bin Abi Talib and Zayd bin Thabit read: "fa-nusufu" with damma on the nun throughout the Quran, and it is a linguistic variant. Likewise, Al-Asma'i narrated a reading from Abu Amr bin Al-Ala(2). It is said: Nisf, Nusf, and Nasif; three linguistic variants for half. In the hadith: "If one of you were to spend the equivalent of Uhud in gold, it would not reach the mudd (a measure) of one of them nor even its half (nasifahu)"(3) meaning: half of it. Nasif is also: the veil.

Third: If he gave her a dower and then divorced her before consummation, and the dower grew in her hand, Malik said: any commodity he gave her or a slave; their growth belongs to both of them and the decrease is between them, and its destruction (tawah)(4) is upon both of them together, the woman is not responsible for any part of it. If he gave her gold or silver as dower, and she bought a slave with it...

(1) See page 162 of this part. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/320, and the reading of Ali and Zayd (may Allah be pleased with them) was cited by Ibn Khalawayh in "The Deviant Readings" p. 15, and the narration of Al-Asma'i from Abu Amr bin Al-Ala was cited by Abu Hayyan in Al-Bahr 2/235. (3) Narrated by Ahmad (11079), Al-Bukhari (3673), and Muslim (2540) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be

pleased with him), except that in Muslim it was from Abu Hurairah, which is an error, pointed out by Al-Hafiz al-Mizzi in Tuhfat al-Ashraf 3/343, and Al-Hafiz Ibn Hajar in al-Fath 7/35. (4) Tawah: i.e., its destruction. See Mukhtar al-Sihah (T-W-Y).

१६८ सूरह अल-बकराह: आयत २३७

"और तलाकशुदा महिलाओं के लिए उचित प्रावधान है" और उनके लिए जिनके साथ विवाह पूर्व सहवास नहीं हुआ था, सूरह "अल-अहज़ाब" की आयत के अनुसार। तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इस आयत के साथ सहवास से पहले जिनके लिए महर (दहेज) निर्धारित किया गया था, उन्हें अलग कर दिया और उनके लिए केवल निर्धारित का आधा हिस्सा स्थापित किया। विद्वानों के एक समूह, जिनमें अबू थौर भी शामिल थे, ने कहा: उपहार (मुतअह) प्रदान करना सामान्य रूप से प्रत्येक तलाकशुदा महिला के लिए है(1), और इस आयत ने केवल यह स्पष्ट किया है कि जिस महिला के लिए महर निर्धारित किया गया था, वह उसके लिए निर्धारित का आधा हिस्सा लेती है, और इस आयत का अर्थ उसके उपहार को छोड़ना नहीं था, बल्कि उसे उपहार और निर्धारित राशि का आधा हिस्सा मिलता है।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: ﴿مَا فَرَضْتُمْ فَنِصْفُ﴾ (तो जो कुछ तुमने तय किया है उसका आधा) का अर्थ है: जो अनिवार्य है वह उस चीज़ का आधा है जो तुमने तय किया है, यानी महर में से, इसलिए आम सहमति से आधा पति के लिए और आधा पत्नी के लिए है। और "अल-निसफ" (आधा) दो में से एक हिस्सा है। कहा जाता है: पानी प्याले के आधे हिस्से तक पहुँच गया। और कपड़े पैर के आधे हिस्से तक पहुँच गए। कोई भी चीज़ जो किसी दूसरी चीज़ के आधे हिस्से तक पहुँचती है, उसे "नसाफ़हु" (आधा कर दिया) कहा जाता है। बहुमत ने इसे पढ़ा: "फ़ा-निसफ़ु" (रफ़अ के साथ), और एक समूह ने पढ़ा: "फ़ा-नसाफ़ा" (फ़ा पर फ़तहा के साथ), जिसका अर्थ है: तो आधा भुगतान करो। अली बिन अबी तालिब और ज़ैद बिन साबित ने पूरे कुरान में नून पर दम्मा के साथ "फ़ा-नुसुफ़ु" पढ़ा, और यह एक भाषाई रूपांतर है। इसी तरह, अल-असमाई ने अबू अम्र बिन अल-अला(2) से एक पठन सुनाया। कहा जाता है: निसफ, नुसफ और नसीफ; आधे के लिए तीन भाषाई रूपांतर हैं। हदीस में: "यदि आप में से कोई उहुद के बराबर सोना खर्च करे, तो वह उनमें से एक के मुद्द (एक माप) या उसके आधे (नसीफ़हु) तक भी नहीं पहुँचेगा"(3) जिसका अर्थ है: उसका आधा। नसीफ का अर्थ घूँघट (पर्दा) भी है।

तीसरा: यदि उसने उसे महर दिया और फिर सहवास से पहले उसे तलाक दे दिया, और महर उसके हाथ में बढ़ गया, तो मालिक ने कहा: कोई भी वस्तु जो उसने उसे दी या कोई दास; उनकी वृद्धि उन दोनों की है और कमी उन दोनों के बीच है, और उसका विनाश (तवाह)(4) उन दोनों पर एक साथ है,

महिला इसके किसी भी हिस्से के लिए जिम्मेदार नहीं है। यदि उसने उसे महर के रूप में सोना या चाँदी दी, और उसने उससे एक दास खरीदा...

(1) इस भाग का पृष्ठ १६२ देखें। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३२०, और अली और ज़ैद (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) का पठन इब्न खलवेह ने "विचलित पठन" पृष्ठ १५ में उद्धृत किया था, और अबू अम्र बिन अल-अला से अल-असमाई की रिवायत अबू हय्यान ने अल-बहर २/२३५ में उद्धृत की थी। (3) इसे अहमद (११०७९), अल-बुखारी (३६७३), और मुस्लिम (२५४०) ने अबू सईद अल-खुदरी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है, सिवाय इसके कि मुस्लिम में यह अबू हुरैरा से था, जो एक त्रुटि है, जिसकी ओर अल-हाफ़िज़ अल-मिज़्ज़ी ने तोहफ़त अल-अशरफ़ ३/३४३ में और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह ७/३५ में इशारा किया है। (4) तवाह: यानी उसका विनाश। मुख्तार अल-सिहाह (त-व-य) देखें।

١٦٨ سورہ البقرہ: آیت ٢٣٧

"اور طلاق یافتہ عورتوں کے لیے دستور کے مطابق کچھ فائدہ (دینا) ہے" اور ان کے لیے جن کے ساتھ مباشرت نہیں ہوئی، سورہ "الاحزاب" کی آیت کے ذریعے، تو اللہ تعالیٰ نے اس آیت کے ذریعے دخول سے پہلے جن کے لیے مہر مقرر کیا گیا تھا انہیں مستثنیٰ قرار دیا، اور جن کے لیے مقرر کیا گیا تھا ان کے لیے صرف مقررہ مہر کا نصف ثابت کیا۔ علماء کی ایک جماعت، جن میں ابو ثور بھی شامل ہیں، نے کہا: متعہ (تحفہ) عام طور پر ہر طلاق یافتہ عورت کے لیے ہے(١)، اور اس آیت نے صرف یہ واضح کیا ہے کہ جس عورت کا مہر مقرر کیا گیا تھا وہ اپنے مقررہ مہر کا نصف لیتی ہے، اور آیت کا مطلب اس کے متعہ کو ساقط کرنا نہیں تھا، بلکہ اسے متعہ اور مقررہ مہر کا نصف ملے گا۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ﴾ یعنی: پس واجب وہ نصف ہے جو تم نے مقرر کیا ہے، یعنی مہر میں سے، پس بالاجماع نصف شوہر کے لیے اور نصف عورت کے لیے ہے۔ اور "النصف": دو حصوں میں سے ایک حصہ، چنانچہ کہا جاتا ہے: پانی پیالے کے آدھے تک پہنچ گیا۔ اور تہبند پنڈلی کے آدھے تک پہنچ گیا۔ اور ہر وہ چیز جو کسی دوسری چیز کے آدھے تک پہنچ جائے تو وہ اس کے نصف تک پہنچ گئی۔ اور جمہور نے: "فنِصْفُ" (رفع کے ساتھ) پڑھا ہے، اور ایک گروہ نے: "فنَصَفُ" (ف کے زبر کے ساتھ) پڑھا ہے، معنی ہے: تو نصف ادا کرو| اور علی بن ابی طالب اور زید بن ثابت نے پورے قرآن میں نون کے پیش کے ساتھ "فنُصُفُ" پڑھا ہے، اور یہ ایک لغت ہے۔ اسی طرح اصمعی نے ابو عمرو بن العلاء(٢) سے ایک قرات روایت کی ہے۔ کہا جاتا ہے: نِصف، نُصف اور نصِیف، نصف (آدھے) کے لیے تین لغتیں ہیں۔ اور حدیث میں ہے: "اگر تم میں سے کوئی احد پہاڑ کے برابر سونا خرچ کرے تو وہ ان کے ایک مد (پیمانہ) یا اس کے

آدھے (نصیفہ)(۳)" یعنی: اس کے نصف تک نہیں پہنچ سکے گا۔ اور "النصیف" کا ایک معنی نقاب (اوڑھنی) بھی ہے۔

تیسرا: اگر اس نے اسے مہر دیا پھر دخول سے پہلے اسے طلاق دے دی، اور مہر اس کے ہاتھ میں بڑھ گیا، تو مالک نے کہا: ہر وہ سامان جو اس نے اسے مہر میں دیا یا غلام؛ تو ان دونوں کا نفع ان دونوں کے لیے ہے اور نقصان بھی ان دونوں کے درمیان ہے، اور ہلاکت (تَوَاہ)(۴) بھی ان دونوں پر ہے، عورت پر اس میں سے کچھ نہیں۔ پس اگر اس نے اسے نقد سونا یا چاندی مہر میں دی، پھر اس نے اس سے غلام خریدا...

(۱) اس جلد کا ص ۱۶۲ دیکھیں۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۳۲۰، اور علی و زید رضی اللہ عنہما کی قرات ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۱۵ میں نقل کی ہے، اور اصمعی کی ابو عمرو بن العلاء سے روایت ابو حیان نے البحر ۲/ ۲۳۵ میں نقل کی ہے۔ (۳) اسے احمد (۱۱۰۷۹)، بخاری (۳۶۷۳) اور مسلم (۲۵۴۰) نے ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، سوائے اس کے کہ مسلم میں ابو ہریرہ سے مروی ہے، جو کہ وہم ہے، اس پر حافظ مزی نے تحفۃ الاشراف ۳/ ۳۴۳ اور حافظ ابن حجر نے الفتح ۷/ ۳۵ میں تنبیہ کی ہے۔ (۴) تواہ: یعنی اس کی ہلاکت۔ دیکھئے مختار الصحاح (توی)۔

169 Surah Al-Baqarah: Verse 237

...or a house, or if she bought with it from him or from someone else perfume or household furniture (shiwar)(1), or anything else that she can dispose of for her equipment and the betterment of her situation while staying with him, all of that is in the status of what he had given her as a dowry, and its growth and decrease are between them. If he divorces her before consummation, she only has half of it, and she does not have to pay him back half of what she received from him. If she bought something(2) exclusively for herself, then she must pay him back half of the dowry she received from him. Likewise, if she bought a slave or a house from someone else with the thousand that he gave her as a dowry, then he divorced her before consummation, he reverts to her for half of the thousand(3).

Fourth: There is no disagreement that whoever consummates marriage with his wife and then dies having named a dowry for her, she is entitled to that full named dowry and inheritance, and she must observe the waiting period (Iddah).

And they differed regarding a man who is alone with a woman but does not have intercourse with her until he separates from her. The Kufans and Malik said: He owes the entire dowry, and she must observe the Iddah, based on the report of Ibn Mas'ud who said: The Rightly Guided Caliphs ruled regarding whoever closes a door or draws a curtain that she has the inheritance and must observe the Iddah(4). It was narrated as Marfu' (attributed to the Prophet) by al-Daraqutni(5), and it will come in [the chapter on] "Women". Al-Shafi'i does not mandate a full dowry nor an Iddah if there was no consummation, based on the apparent meaning of the Qur'an. Shurayh said: I have not heard Allah, glorified and exalted be He, mention a door or a curtain in His book; if he claims he did not touch her, then she has half the dowry, which is the opinion of Ibn Abbas(6).

---

(1) Shiwar: Household belongings. Mukhtar al-Sihah (sh-w-r). (2) In (m): "And if she bought with it or from him something". (3) See al-Mudawwana 2/230, and Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/275. (4) We did not find it from the statement of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). Abd al-Razzaq narrated it in his Musannaf (10875) and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 7/255 from the statement of Zurarah bin Awfa. Al-Bayhaqi said: This is Mursal (disconnected); Zurarah did not reach them. It was narrated from Ibn Mas'ud on this issue contrary to this, that he said: She has half the dowry. Narrated by al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 7/255, and Ibn Abd al-Barr mentioned it in al-Istidhkar 16/133. Al-Bayhaqi said: There is a break between al-

Sha'bi and Ibn Mas'ud. See al-Ishraf 4/64. (5) In his Sunan 3/207 from the hadith of Muhammad bin Abd al-Rahman bin Thuban, and its wording is: "Whoever uncovers a woman's veil and looks at her, the dowry becomes obligatory, whether he consummated with her or not." It will come in the interpretation of verse (21) of Surah An-Nisa, as mentioned by the author. (6) See al-Istidhkar 16/133, and Abd al-Razzaq narrated the statement of Ibn Abbas in his Musannaf (10882), and al-Bayhaqi in al-Sunan=

169 सूरह अल-बकराह: आयत 237

...या घर, या उसने उससे या किसी और से इत्र या घर का सामान (शिवार)(1) खरीदा, या कुछ और जिसका वह अपने साजो-सामान और उसके साथ रहने के दौरान अपनी स्थिति सुधारने के लिए उपयोग कर सकती है, तो वह सब वैसा ही है जैसे उसने उसे महर में दिया हो, और उसकी वृद्धि और कमी उनके बीच है। और अगर उसने संभोग से पहले उसे तलाक दे दिया, तो उसके पास उसका केवल आधा हिस्सा होगा, और उस पर यह अनिवार्य नहीं है कि उसने उससे जो प्राप्त किया है उसका आधा उसे वापस करे। और अगर उसने कुछ ऐसा खरीदा(2) जो विशेष रूप से उसके लिए है, तो उसे उस महर का आधा हिस्सा वापस करना होगा जो उसने उससे प्राप्त किया था। इसी तरह, अगर उसने किसी और से उस हजार के बदले गुलाम या घर खरीदा जो उसने उसे महर के रूप में दिया था, फिर संभोग से पहले उसे तलाक दे दिया, तो वह उससे हजार का आधा हिस्सा वापस ले सकता है(3)।

चौथा: इसमें कोई मतभेद नहीं है कि जिस किसी ने अपनी पत्नी के साथ संभोग किया और फिर उसका नामकरण करने के बाद उसकी मृत्यु हो गई; उसे वह पूरा नामित महर और विरासत मिलेगी, और उसे इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बितानी होगी।

और उन्होंने उस आदमी के बारे में मतभेद किया जो एक महिला के साथ एकांत में रहता है लेकिन संभोग नहीं करता जब तक कि वह उससे अलग नहीं हो जाता। कुफ़ा वासियों और मलिक ने कहा: उस पर पूरा महर वाजिब है, और उस पर इद्दत अनिवार्य है, इब्न मसूद की रिपोर्ट के कारण, जिन्होंने कहा: खुफ़ा-ए-राशीदीन ने फैसला सुनाया कि जो कोई दरवाजा बंद करता है या पर्दा गिराता है, उसके लिए विरासत है और उस पर इद्दत अनिवार्य है(4), और यह मरफू(पैगंबर से संबंधित) के रूप में रिवायत किया गया है जिसे अल-दाराकुतनी ने निकाला है(5), और यह "अल-निसा" (महिलाओं) के अध्याय में आएगा। अल-शाफी संभोग न होने पर न तो पूरा महर अनिवार्य करते हैं और न ही इद्दत, कुरान के स्पष्ट अर्थ के आधार पर। शुरायह ने कहा: मैंने अल्लाह सुब्हानहु व तआला को अपनी किताब में दरवाजे या पर्दे का जिक्र करते हुए नहीं सुना है; अगर वह दावा करता है कि उसने उसे स्पर्श नहीं किया, तो उसके पास आधा महर है, और यही इब्न अब्बास का मत है(6)।

---

(1) शिवार: घर का सामान। मुख्तार अल-सिहाह (श-व-र)। (2) (म) में: "और अगर उसने इसके साथ या उससे कुछ खरीदा"। (3) देखें अल-मुदव्वना 2/230, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा

2/275। (4) हमें इब्न मसूद (रज़िअल्लाहु अन्हु) के इस कथन का पता नहीं चला, और अब्द अल-रज्जाक ने इसे अपने मुसन्निफ़ (10875) में और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 7/255 में जुरारा बिन औफ़ा के कथन से निकाला है। अल-बैहकी ने कहा: यह मुरसल है, जुरारा उनसे नहीं मिले थे। इस मुद्दे पर इब्न मसूद से इसके विपरीत रिवायत की गई है, और उन्होंने कहा: उसके पास आधा महर है। अल-बैहकी ने इसे अल-सुनन अल-कुबरा 7/255 में निकाला, और इब्न अब्द अल-बर्र ने इसे अल-इस्तिधकार 16/133 में उद्धृत किया। अल-बैहकी ने कहा: इसमें अल-शाबी और इब्न मसूद के बीच अलगाव (इनकिता) है। और अल-इशराफ 4/64 देखें। (5) उनकी सुनन 3/207 में मुहम्मद बिन अब्द अल-रहमान बिन थौबन की हदीस से, और इसके शब्द हैं: "जिसने किसी महिला का दुपट्टा हटाया और उसे देखा, महर वाजिब हो गया, चाहे उसने संभोग किया हो या न किया हो।" और यह सूरह अन-निसा की आयत (21) की व्याख्या में आएगा, जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है। (6) देखें अल-इस्तिधकार 16/133, और अब्द अल-रज्जाक ने अपने मुसन्निफ़ (10882) में इब्न अब्बास का कथन निकाला, और अल-बैहकी ने सुनन में=

۱۶۹ سورہ البقرہ: آیت ۲۳۷

...یا گھر، یا اس نے اس سے یا کسی اور سے خوشبو یا گھر کا سامان (شِوار)(۱) خریدا، یا اس کے علاوہ کوئی ایسی چیز جس میں وہ اپنے سامان اور اس کے پاس رہنے کے دوران اپنے حالات کی بہتری کے لیے تصرف کر سکتی ہے، تو وہ سب کچھ اس درجے میں ہے گویا اس نے اسے حق مہر میں وہی دیا تھا، اور اس میں اضافہ اور کمی ان دونوں کے درمیان ہے۔ اور اگر اس نے خلوت سے پہلے اسے طلاق دے دی تو اس کے لیے اس کا صرف آدھا حصہ ہے، اور اس پر یہ لازم نہیں کہ جو کچھ اس نے اس سے وصول کیا ہے اس کا آدھا اسے واپس کرے۔ اور اگر اس نے کوئی ایسی چیز خریدی(۲) جو اس کے ساتھ خاص ہو، تو اس پر لازم ہے کہ وہ اپنے اس مہر کا آدھا حصہ واپس کرے جو اس نے اس سے وصول کیا تھا، اور اسی طرح اگر اس نے کسی اور سے اس ہزار کے بدلے غلام یا گھر خریدا جو اس نے اسے مہر میں دیا تھا، پھر خلوت سے پہلے اسے طلاق دے دی، تو وہ اس سے ہزار کا آدھا واپس لے سکتا ہے(۳)۔

چوتھی بات: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ جس نے اپنی بیوی سے خلوت کی پھر اس کا مہر مقرر کرنے کے بعد اس کا انتقال ہو گیا؛ تو اس عورت کے لیے وہ مکمل مقررہ مہر اور وراثت ہے، اور اسے عدت گزارنی ہوگی۔

اور ان لوگوں نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو عورت کے ساتھ تنہائی میں رہا لیکن اس سے ہمبستری نہیں کی یہاں تک کہ اسے جدا کر دیا، تو اہل کوفہ اور مالک نے کہا: اس پر پورا مہر لازم ہے، اور عورت پر عدت ہے، ابن مسعود کی اس روایت کی بنا پر کہ انہوں نے کہا: خلفائے راشدین نے فیصلہ دیا کہ جس نے دروازہ بند کیا یا پردہ لٹکایا تو اس عورت کے لیے وراثت ہے اور اس پر عدت لازم ہے(۴)، اور یہ مرفوعاً بھی مروی ہے جسے دارقطنی نے نکالا

ہے(۵)، اور یہ آگے سورہ "النساء" میں آئے گا۔ اور شافعی خلوت نہ ہونے کی صورت میں نہ تو پورا مہر واجب قرار دیتے ہیں اور نہ ہی عدت، قرآن کے ظاہر کی بنا پر۔ شریح نے کہا: میں نے اللہ سبحانہ و تعالیٰ کو اپنی کتاب میں کسی دروازے یا پردے کا ذکر کرتے ہوئے نہیں سنا، اگر وہ دعویٰ کرے کہ اس نے اسے نہیں چھوا تو عورت کے لیے آدھا مہر ہے، اور یہی ابن عباس کا مذہب ہے(۶)۔

---

(۱) الشوار: گھر کا سامان۔ مختار الصحاح (شور)۔ (۲) (م) میں ہے: "اور اگر اس نے اس کے ساتھ یا اس سے کوئی چیز خریدی"۔ (۳) دیکھئے المدونہ ۲/ ۲۳۰ ، اور مختصر اختلاف العلماء ۲/ ۲۷۵۔ (۴) ہمیں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کے اس قول کا علم نہیں ہو سکا، اور عبد الرزاق نے اسے اپنی مصنف (۱۰۸۷۵) میں اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۷/ ۲۵۵ میں زرارہ بن اوفیٰ کے قول سے نکالا ہے۔ بیہقی نے کہا: یہ مرسل ہے، زرارہ ان تک نہیں پہنچے۔ اور اس مسئلہ میں ابن مسعود سے اس کے خلاف بھی مروی ہے، اور یہ کہ انہوں نے کہا: اس کے لیے آدھا مہر ہے۔ اسے بیہقی نے السنن الکبریٰ ۷/ ۲۵۵ میں نکالا، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ۱۶ / ۱۳۳ میں اسے ذکر کیا۔ بیہقی نے کہا: اس میں شعبی اور ابن مسعود کے درمیان انقطاع ہے۔ اور الاشراف ۴ / ۶۴ دیکھیں۔ (۵) ان کی سنن ۳/ ۲۰۷ میں محمد بن عبد الرحمن بن ثوبان کی حدیث سے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "جس نے کسی عورت کا دوپٹہ ہٹایا اور اسے دیکھا، تو مہر واجب ہو گیا، چاہے اس نے خلوت کی ہو یا نہ کی ہو" اور یہ سورہ النساء کی آیت (۲۱) کی تفسیر میں آئے گا، جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا ہے۔ (۶) دیکھئے الاستذکار ۱۶ / ۱۳۳، اور عبد الرزاق نے اپنی مصنف (۱۰۸۸۲) میں ابن عباس کا قول نکالا ہے، اور بیہقی نے السنن میں=

Surah Al-Baqarah: Verse 237 170

And what our scholars have to say regarding this will come in Surah "An-Nisa," God Almighty willing, when He says: {And you have already gone into one another} [Verse: 21].

Fifth: His Almighty's saying: {Unless they [the women] forgo or he in whose hand is the marriage tie forgoes [it]} the verse.

"Unless they [the women] forgo" is a discontinuous exception; because their forgoing the half is not of the same nature as their taking it. And "يعفون" (forgo) means: they leave and pardon, and its weight is يَفْعُلْنَ. The meaning is: unless they leave the half that was due to them from the husband (1), and the 'nun' was not dropped with "أن" (unless); because the feminine plural in the present tense is in one state in the nominative, accusative, and jussive cases (2), for it is a pronoun and not a grammatical mark, therefore it did not drop, and because if the 'nun' were dropped, it would be confused with the masculine.

The forgoers in this verse are every woman who is in control of her own affairs, so God Glory be to Him and Most High permitted them to drop it after it became due, as He made it purely their right, so they may dispose of it by execution or dropping as they wish, if they own their own affairs, and are mature, sane, and sensible.

Ibn Abbas and a group of jurists and followers said: It is permissible for a virgin who has no guardian to forgo [her right], and Sahnun narrated it in "Al-Mudawwanah" from other than Ibn al-Qasim after mentioning to Ibn al-Qasim that her waiving half of the dowry is not permissible. As for the one who is under the care of a father or a guardian; waiving half of her dowry is not permissible by unanimous word, and there is no disagreement in it as far as I know (3).

Sixth: His Almighty's saying: {or he in whose hand is the marriage tie forgoes [it]} is conjoined to the first which is indeclinable (mabni), and this one is declinable (mu'rab). Al-Hasan read: "أو يعفو" with a silent 'waw', as if he found the fatha on the 'waw' heavy (4).

= Al-Kubra 7/254, and Ibn al-Mundhir weakened it in Al-Ishraf 4/64, and Ibn Hajar in Talkhis al-Habir 3/193. Abd al-Razzaq (10887) narrated the statement of Shurayh, and al-Bayhaqi 7/255 similarly. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/320. (2) See Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 1/319. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/320, and see al-Mudawwanah 2/160. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/321, and the reading of Al-Hasan was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 15, and Ibn Jinni in Al-Muhtasab 1/125.

सूरह अल-बकरा: आयत 237 170

और इस संबंध में हमारे विद्वानों का जो कहना है, वह इंशा अल्लाह सूरह "अन-निसा" में आएगा, जब अल्लाह तआला फरमाते हैं: {और तुम एक-दूसरे के पास जा चुके हो} [आयत: 21]।

पाँचवां: अल्लाह तआला का कथन: {सिवाय इसके कि वे (स्त्रियां) छोड़ दें या वह जिसके हाथ में निकाह का बंधन है, छोड़ दे} आयत।

"सिवाय इसके कि वे छोड़ दें" एक विच्छिन्न अपवाद (Istithna Munqati') है; क्योंकि उनका आधा हिस्सा छोड़ना उनके लेने की प्रकृति का नहीं है। और "يعفون" (वे छोड़ दें) का अर्थ है: वे त्याग दें और क्षमा करें, और इसका वज़न 'यफ'उल्ना' (يَفْعُلْنَ) है। अर्थ यह है: सिवाय इसके कि वे उस आधे हिस्से को छोड़ दें जो पति के पास उनके लिए वाजिब था (1), और "أن" (कि) के साथ 'नून' नहीं गिरा; क्योंकि वर्तमान काल में स्त्रीलिंग बहुवचन रफ़अ (nominative), नस्ब (accusative) और जज़्म (jussive) की स्थितियों में एक ही समान रहता है (2), क्योंकि यह एक सर्वनाम है न कि व्याकरणिक चिन्ह, इसलिए यह नहीं गिरा, और इसलिए भी कि यदि 'नून' गिर जाता, तो यह पुल्लिंग के साथ भ्रमित हो जाता।

इस आयत में क्षमा करने वाली वे सभी महिलाएँ हैं जो स्वयं के मामलों की स्वामी हैं, इसलिए अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उन्हें वाजिब होने के बाद इसे छोड़ने की अनुमति दी है, क्योंकि उन्होंने इसे विशुद्ध रूप से उनका अधिकार बना दिया है, अतः वे इसे लागू करने या छोड़ने में जैसा चाहें वैसा व्यवहार कर सकती हैं, यदि वे स्वयं की स्वामी हों, और वे वयस्क, बुद्धिमान और समझदार हों।

इब्न अब्बास और न्यायविदों (फुक़हा) और ताबेईन के एक समूह ने कहा: उस कुंवारी का छोड़ना जायज़ है जिसका कोई संरक्षक (वली) नहीं है, और सहनून ने "अल-मुदव्वना" में इब्न अल-कासिम के अलावा अन्य से इसका वर्णन किया है, इब्न अल-कासिम को यह बताने के बाद कि उसका आधा मेहर छोड़ना जायज़ नहीं है। जहाँ तक उसकी बात है जो पिता या संरक्षक की देखरेख में है; उसके लिए अपने आधे मेहर को छोड़ना सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है, और जहाँ तक मुझे पता है इसमें कोई मतभेद नहीं है (3)।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {या वह जिसके हाथ में निकाह का बंधन है, छोड़ दे} पहले वाले पर आधारित है जो अपरिवर्तनीय (मबनी) है, और यह परिवर्तनीय (मुअरब) है। अल-हसन ने पढ़ा: "أو يعفو" वाव के सुकन (मौन) के साथ, जैसे कि उन्हें वाव पर फथः(ज़बर) भारी लगा हो (4)।

= अल-कुबरा 7/254, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-इशराफ 4/64 में इसे कमज़ोर बताया, और इब्न हजर ने तलखीस अल-हबीर 3/193 में। और अब्द अल-रज्ज़ाक (10887) ने शुरैह के कथन को उद्धृत किया, और अल-बैहकी 7/255 ने भी इसी तरह। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/320। (2) अज्-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 1/319 देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/320, और अल-मुदव्वना 2/160 देखें। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/321 देखें, और अल-हसन के पाठ का उल्लेख इब्न खलवैह ने अल-किरात अल-शाज़ह पृ. 15 में और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसब 1/125 में किया है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳۷ ۱۷۰

اور اس بارے میں ہمارے علماء کا جو موقف ہے وہ ان شاء اللہ سورہ «النساء» میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس آئے گا: {اور تم ایک دوسرے تک پہنچ چکے ہو} [آیت: ۲۱]۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {مگر یہ کہ وہ (عورتیں) درگزر کریں یا وہ درگزر کرے جس کے ہاتھ میں نکاح کی گرہ ہے} آیت۔

«مگر یہ کہ وہ درگزر کریں» استثناء منقطع ہے؛ کیونکہ ان کا نصف سے دستبردار ہونا ان کے لینے کی جنس سے نہیں ہے۔ اور «یعفون» کا معنی ہے: وہ چھوڑ دیں اور معاف کر دیں، اور اس کا وزن يَفْعُلْنَ ہے۔ مطلب یہ ہے: سوائے اس کے کہ وہ اس نصف کو چھوڑ دیں جو شوہر کے ذمہ ان کا حق بن چکا تھا (۱)، اور «أن» کے ساتھ نون نہیں گرا؛ کیونکہ فعل مضارع میں جمع مؤنث رفع، نصب اور جزم کی حالتوں میں ایک ہی حال پر رہتا ہے (۲)، کیونکہ یہ ضمیر ہے اعراب کی علامت نہیں، اس لیے یہ نہیں گرا، اور اس لیے بھی کہ اگر نون گر جاتا تو مذکر کے ساتھ مشتبہ ہو جاتا۔

اور اس آیت میں معاف کرنے والی وہ ہر عورت ہے جو اپنے معاملے کی مالک ہے، پس اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے انہیں اس کے واجب ہونے کے بعد اسے چھوڑنے کی اجازت دی ہے، کیونکہ اسے خالص ان کا حق بنا دیا ہے، لہٰذا وہ اسے نافذ کرنے یا چھوڑنے میں جیسے چاہیں تصرف کر سکتی ہیں، بشرطیکہ وہ اپنے معاملے کی مالک ہوں، اور بالغ، عاقل اور سمجھدار ہوں۔

ابن عباس اور فقہاء و تابعین کی ایک جماعت نے کہا: اس کنواری کا معاف کرنا (حق چھوڑنا) جائز ہے جس کا کوئی ولی نہیں ہے، اور سحنون نے «المدونة» میں ابن القاسم کے علاوہ دیگر

سے اسے روایت کیا ہے، اس کے بعد کہ انہوں نے ابن القاسم کو بتایا کہ اس کا نصف مہر چھوڑنا جائز نہیں ہے۔ رہی وہ جو باپ یا وصی کی سرپرستی میں ہے؛ تو اس کے لیے اپنے نصف مہر کو چھوڑنا بالاتفاق جائز نہیں ہے، اور جہاں تک میں جانتا ہوں اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے (۳)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {یا وہ درگزر کرے جس کے ہاتھ میں نکاح کی گرہ ہے} پہلے پر معطوف ہے جو کہ مبنی ہے، اور یہ معرب ہے۔ اور حسن بصری نے پڑھا: «أو يعفو» واؤ کے سکون کے ساتھ، گویا کہ انہوں نے واؤ پر فتحہ کو ثقیل محسوس کیا (۴)۔

= الکبری ۷/۲۵۴، اور ابن المنذر نے الإشراف ۴/۶۴ میں اسے ضعیف قرار دیا، اور ابن حجر نے تلخیص الحبیر ۳/۱۹۳ میں۔ اور شریح کا قول عبد الرزاق (۱۰۸۸۷) اور بیہقی نے ۷/۲۵۵ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۱) المحرر الوجیز ۱/۳۲۰۔ (۲) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۱/۳۱۹۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۳۲۰، اور دیکھیے المدونة ۲/۱۶۰۔ (۴) دیکھیے المحرر الوجیز ۱/۳۲۱، اور حسن کی قراءت ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۱۵ میں اور ابن جنی نے المحتسب ۱/۱۲۵ میں ذکر کی ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 237 171

People differed regarding the meaning of the Almighty's saying: {or he in whose hand is the marriage tie should remit}. Al-Daraqutni (1) narrated from Jubayr bin Mut'im that he married a woman from Bani Nasr (2), then divorced her before consummating the marriage. He sent her the full dowry and said: "I am more entitled to remit than her." God Almighty said: {unless they remit or he in whose hand is the marriage tie should remit}, and I am more entitled to remit than her. He interpreted the Almighty's saying: {or he in whose hand is the marriage tie should remit} as referring to himself in every situation, before and after divorce, meaning: the tie of his marriage. When the 'Lam' (definite article 'al-') was added, the 'Ha' (possessive pronoun suffix) was omitted, like His saying: {then indeed, Paradise is the refuge} [An-Nazi'at: 41], meaning: his refuge. An-Nabighah said: "They have a disposition that God has not given to others... of generosity and intellects that are not absent (3)." Meaning: their intellects. Likewise, His saying: {the marriage tie} means: the tie of his marriage. Al-Daraqutni narrated as a marfu' (attributed to the Prophet) hadith from Qutaiba bin Said, narrated by Ibn Lahi'ah, from Amr bin Shuaib, from his father, from his grandfather, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "The master of the marriage tie is the husband" (4). This was also attributed to Ali, Ibn Abbas, Saeed bin al-Musayyib, and Shurayh. He said (5): Similarly, Nafi bin Jubayr, Muhammad bin Ka'b, Tawus, Mujahid, al-Sha'bi, and Saeed bin Jubayr said it. Others added: Mujahid and al-Thawri. Abu Hanifa chose it, and it is the correct view according to al-Shafi'i (6). All of them see no way for the guardian (wali) over any of her dowry; due to the consensus that if the guardian were to absolve the husband of the dowry before the divorce, it would not be valid, and likewise after it. They agreed that the guardian does not have the right to give away anything of her property, and the dowry is her property. They also agreed that whoever...

(1) In his Sunan 3/279. (2) In (D): Bani Nadir. Bani Nasr: a tribe from Hawazin, the descendants of Nasr bin Mu'awiya bin Bakr bin Hawazin. See Al-Ansab 12/92. (3) Diwan al-Nabighah al-Dhubyani p. 12, and see Tafsir al-Tabari 5/335. And his saying: 'al-ahlam' (intellects): plural of 'hilm', which is patience and reason. And his saying: 'awazib' (absent): plural of 'azib', it is said: his reason became absent from him (a'zaba 'anhu hilmuhu), meaning: it went away. See Lisan al-Arab (hilm) and (azab). (4) Sunan al-Daraqutni 3/279, and Al-Bayhaqi mentioned it in al-Sunan al-Kubra 7/251-252, then said: "This is not preserved (authentic), and Ibn Lahi'ah is not relied upon as evidence, and Allah knows best." (5) Meaning Al-Daraqutni in his Sunan 3/279-281, and Al-

Tabari cited these sayings in 5/324-332. (6) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/219.

सूरह अल-बकराह: आयत 237 171

सर्वशक्तिमान अल्लाह के इस कथन के अर्थ के बारे में लोगों में मतभेद था: {या वह व्यक्ति जिसके हाथ में विवाह का बंधन है, उसे माफ कर दे}। अल-दाराकुतनी (1) ने जुबैर बिन मुतिम से रिवायत की है कि उन्होंने बनी नस्र (2) की एक महिला से विवाह किया, फिर सहवास से पहले उसे तलाक दे दिया। उन्होंने उसे पूरा मेहर भेजा और कहा: "मैं उससे अधिक क्षमा करने का हकदार हूँ।" अल्लाह तआला ने फरमाया: {जब तक कि वे माफ न कर दें या वह व्यक्ति जिसके हाथ में विवाह का बंधन है, माफ न कर दे}, और मैं उससे अधिक क्षमा करने का हकदार हूँ। उन्होंने सर्वशक्तिमान अल्लाह के कथन की व्याख्या की: {या वह व्यक्ति जिसके हाथ में विवाह का बंधन है, उसे माफ कर दे} का अर्थ तलाक से पहले और बाद में हर स्थिति में स्वयं से है, यानी: उसके विवाह का बंधन। जब 'लाम' (निश्चित लेख 'अल-') जोड़ा गया, तो 'हा' (अधिकारवाचक प्रत्यय) हटा दिया गया, जैसा कि अल्लाह का कथन है: {तो वास्तव में जन्नत ही ठिकाना है} [अन-नाज़ियात: 41], जिसका अर्थ है: उसका ठिकाना। अन-नाबिघा ने कहा: "उनका एक ऐसा स्वभाव है जो अल्लाह ने दूसरों को नहीं दिया... उदारता और ऐसी बुद्धि (अहल़ाम) जो अनुपस्थित नहीं है (3)।" यानी: उनकी बुद्धि। इसी तरह, उनका कहना: {विवाह का बंधन} यानी: उसके विवाह का बंधन। अल-दाराकुतनी ने कुतैबा बिन सईद की हदीस से एक मरफू(पैगंबर से जुड़ी) रिवायत की, जिसे इब्न लहिया ने अम्र बिन शुऐब से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "विवाह के बंधन का मालिक पति है" (4)। इसे अली, इब्न अब्बास, सईद बिन अल-मुसय्यब और शुरैह से भी प्रमाणित किया गया है। उन्होंने कहा (5): इसी तरह नफी बिन जुबैर, मुहम्मद बिन काब, ताउस, मुजाहिद, अल-शाबी और सईद बिन जुबैर ने भी यही कहा। अन्य लोगों ने मुजाहिद और अल-थौरी को भी जोड़ा। अबू हनीफा ने इसे चुना, और यही अल-शाफी (6) का सही विचार है। उनमें से कोई भी मेहर के किसी भी हिस्से पर अभिभावक (वली) का अधिकार नहीं देखता; इस सर्वसम्मति के कारण कि यदि अभिभावक तलाक से पहले पति को मेहर से मुक्त कर देता, तो यह मान्य नहीं होता, और इसी तरह तलाक के बाद भी। वे इस बात पर सहमत हुए कि अभिभावक को उसकी संपत्ति में से कुछ भी दान करने का अधिकार नहीं है, और मेहर उसकी संपत्ति है। उन्होंने इस बात पर भी सहमति व्यक्त की कि जो कोई...

(1) उनकी सुनन 3/279 में। (2) (द) में: बनी नज़ीर। और बनी नस्र: हवाज़िन का एक कबीला, नस्र बिन मुआबिया बिन बक्र बिन हवाज़िन के वंशज। अल-अन्साब 12/92 देखें। (3) दीवान अल-नाबिघा

अल-धुब्यानी पृ. 12, और तफ़सीर अल-तबरी 5/335 देखें। और उनका कहना: 'अल-अहलाम': हिल्म का बहुवचन है, जिसका अर्थ धैर्य और बुद्धि है। और उनका कहना: 'अवाज़िब': आ़ज़िब का बहुवचन है, कहा जाता है: उसकी बुद्धि उससे दूर हो गई (अअ़ज़बा अ़न्हु हिल्मुहु), यानी: वह चली गई। लिसान अल-अरब (हिल्म) और (अ़ज़ब) देखें। (4) सुनन अल-दाराकुतनी 3/279, और अल-बैहाकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 7/251-252 में इसका उल्लेख किया, फिर कहा: "यह सुरक्षित (प्रमाणित) नहीं है, और इब्न लहिया को सबूत के रूप में स्वीकार नहीं किया गया है, और अल्लाह बेहतर जानता है।" (5) यानी उनकी सुनन 3/279-281 में अल-दाराकुतनी, और अल-तबरी ने इन कथनों को 5/324-332 में उद्धृत किया। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/219 देखें।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳۷ ۱۷۱

اللہ تعالیٰ کے فرمان: ﴿أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ﴾ (یا وہ معاف کر دے جس کے ہاتھ میں نکاح کی گرہ ہے) کی مراد میں لوگوں کا اختلاف ہے۔ دارقطنی (۱) نے جبیر بن مطعم سے روایت کی ہے کہ انہوں نے بنی نصر (۲) کی ایک عورت سے نکاح کیا، پھر رخصتی سے پہلے اسے طلاق دے دی، تو انہوں نے اسے پورا مہر بھیج دیا اور کہا: میں اس سے زیادہ معاف کرنے کا حقدار ہوں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِلَّا أَن يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ﴾ (مگر یہ کہ وہ معاف کر دیں یا وہ شخص معاف کر دے جس کے ہاتھ میں نکاح کی گرہ ہے)، اور میں اس سے زیادہ معاف کرنے کا حقدار ہوں۔ اور اللہ تعالیٰ کے فرمان ﴿أَوْ يَعْفُوا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ﴾ کی تاویل انہوں نے ہر حال میں نکاح سے پہلے اور بعد میں اپنی ذات سے کی، یعنی: اس کے نکاح کی گرہ۔ جب 'لام' داخل کیا تو 'با' کو حذف کر دیا، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى﴾ [النازعات: ٤١] یعنی: اس کا ٹھکانہ۔ نابغہ نے کہا: لهم شيمَةٌ لم يُعطها الله غيرهم ... من الجُود والأحلام غير عَوَازِب(۳) (ان کی ایک ایسی خصلت ہے جو اللہ نے ان کے سوا کسی کو نہیں دی... سخاوت اور ایسی عقلیں جو غائب نہیں ہوتیں)۔ یعنی: ان کی عقلیں۔ اسی طرح اللہ کا فرمان: ﴿عُقْدَةُ النِّكَاحِ﴾ یعنی: اس کے نکاح کی گرہ۔ اور دارقطنی نے قتیبہ بن سعید کی حدیث سے مرفوعاً روایت کی، ہمیں ابن لہیعہ نے عمرو بن شعیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے بیان کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "نکاح کی گرہ کا مالک شوہر ہے" (٤)۔ اور اسے علی، ابن عباس، سعید بن مسیب اور شریح سے بھی منسوب کیا گیا ہے۔ انہوں نے کہا (٥): اسی طرح نافع بن جبیر، محمد بن کعب، طاؤس، مجاہد، شعبی اور سعید بن جبیر نے کہا۔ دوسروں نے اضافہ کیا: مجاہد اور ثوری۔ اسے ابو حنیفہ نے اختیار کیا، اور امام شافعی (٦) کے قول کے مطابق یہی

صحیح ہے۔ ان سب کی رائے یہ ہے کہ ولی کے لیے اس کے مہر میں سے کسی چیز پر کوئی راستہ نہیں ہے؛ کیونکہ اس بات پر اجماع ہے کہ اگر ولی طلاق سے پہلے شوہر کو مہر سے بری کر دے تو یہ جائز نہیں ہوگا، اور اسی طرح طلاق کے بعد بھی۔ اور انہوں نے اس بات پر اتفاق کیا کہ ولی کو یہ حق نہیں ہے کہ وہ اس کے مال میں سے کچھ بھی ہبہ کر دے، اور مہر اسی کا مال ہے۔ اور انہوں نے اس بات پر اتفاق کیا کہ جس نے...

(۱) اپنی سنن ۲۷۹/۳ میں۔ (۲) (د) میں: بنی نضیر۔ اور بنو نصر: ہوازن کا ایک قبیلہ ہے، جو نصر بن معاویہ بن بکر بن ہوازن کی اولاد ہیں۔ دیکھئے الانساب ۹۲/۱۲۔ (۳) دیوان النابغہ الذبیانی ص ۱۲، اور دیکھئے تفسیر طبری ۳۳۵/۵۔ اور ان کا قول: 'الاحلام': حلم کی جمع ہے، اور وہ بردباری اور عقل ہے۔ اور ان کا قول: 'عوازب': عازب کی جمع ہے، کہا جاتا ہے: 'اعزب عنہ حلمہ' یعنی اس کی عقل اس سے غائب ہوگئی۔ دیکھئے اللسان (حلم) اور (عزب)۔ (٤) سنن دارقطنی ۲۷۹/۳، اور بیہقی نے اسے السنن الکبریٰ ۲۵۱/۷-۲۵۲ میں ذکر کیا ہے، پھر کہا: یہ محفوظ نہیں ہے، اور ابن لہیعہ حجت کے طور پر قابل قبول نہیں، واللہ اعلم۔ (٥) یعنی دارقطنی اپنی سنن ۲۷۹/۳-۲۸۱ میں، اور طبری نے ان اقوال کو ۳۲٤/٥-۳۳۲ میں روایت کیا ہے۔ (٦) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ۲۱۹/۱۔

172 Surah Al-Baqarah: Verse 237

Guardians whose forgiveness is not permitted are the cousins and the sons of brothers, so it is the same for the father, and Allah knows best (1).

And among them are those who said: He is the guardian. Al-Daraqutni (2) also narrated it from Ibn Abbas, who said: This is the opinion of Ibrahim, Alqamah, and Al-Hasan. Others added: Ikrimah, Tawus, Ata, Abu Al-Zinad, Zaid bin Aslam, Rabi'ah, Muhammad bin Ka'b, Ibn Shihab, Al-Aswad bin Yazid, Al-Sha'bi, Qatadah, Malik, and Al-Shafi'i in his old school. Thus, it is permissible for the father to waive half of the dowry of his virgin daughter if she is divorced, whether she has reached puberty or not. Isa bin Dinar said: She does not claim any of it back from her father (3).

The evidence that the guardian is meant is that Allah, the Almighty, said at the beginning of the verse: {And if you divorce them before you have touched them and you have already settled for them an obligation, then half of what you settled [is due]} - He mentioned the husbands and addressed them with this speech. Then He said: {unless they [the women] forgo it} - mentioning the women, {or he in whose hand is the marriage knot forgoes it}. Thus, he is a third party, and it does not refer back to the aforementioned husband unless there was no one else, but there is, and it is the guardian, so he is meant. Makki (4) stated this meaning, and Ibn al-Arabi (5) mentioned it.

Also, Allah the Almighty said: {unless they forgo it}, and it is known that not every woman can forgo it, as a minor or one under legal restraint cannot forgo it. So Allah clarified the two categories and said: {unless they forgo it}, meaning if they are eligible for that, {or he in whose hand is the marriage knot forgoes it}, and he is the guardian, because the matter is up to him. Likewise, Ibn Wahb, Ashhab, Ibn Abd al-Hakam, and Ibn al-Qasim narrated from Malik that he is the father for his virgin daughter and the master for his slave girl.

The guardian's forgiveness is only permissible if he is a person of sound judgment, and his forgiveness is not permissible if he is foolish.

---

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/321. (2) In his Sunan 3/280-281. (3) See Al-Muntaqa 3/287-288, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/219. Al-Tabari 5/317-323 narrated these previous opinions except the saying of Isa bin Dinar. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/321. (5) In Ahkam al-Qur'an 1/221-222, and the words following it are from him.

172 सूरह अल-बक़रह: आयत 237

अभिभावक (वली) जिनका माफ करना जायज़ नहीं है, और वे चचेरे भाई और भाइयों के बेटे हैं, तो पिता के लिए भी यही नियम है, और अल्लाह बेहतर जानता है (1)।

और उनमें से कुछ ने कहा: वह वली (अभिभावक) है। अल-दारक़ुत्नी (2) ने भी इब्न अब्बास से इसे उद्धृत किया है: यह इब्राहिम, अलक़माह और अल-हसन का कथन है। अन्य विद्वानों ने इसमें इकरिमा, ताऊस, अता, अबू अल-ज़िनाद, ज़ैद बिन असलम, रबीअह, मुहम्मद बिन काब, इब्न शिहाब, अल-असवद बिन यज़ीद, अल-शअबी, क़तादाह, मलिक और अल-शाफ़ई (पुराने मत के अनुसार) का नाम भी जोड़ा है। अतः पिता के लिए अपनी कुंवारी बेटी के आधे मेहर को माफ करना जायज़ है यदि उसे तलाक दे दिया जाए, चाहे वह वयस्क हुई हो या नहीं। ईसा बिन दीनार ने कहा: वह अपने पिता से इसमें से कुछ भी वापस नहीं मांगेगी (3)।

इस बात का प्रमाण कि इससे तात्पर्य वली है, यह है कि अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने आयत के आरंभ में कहा: {और यदि तुम उन्हें छूने से पहले तलाक दे दो और तुम उनके लिए एक हक़ (मेहर) तय कर चुके हो, तो जो तुमने तय किया है उसका आधा (देय है)} - यहाँ पतियों का उल्लेख है और उन्हें संबोधित किया गया है। फिर उसने कहा: {सिवाय इसके कि वे (महिलाएं) माफ कर दें} - यहाँ महिलाओं का उल्लेख है, {या वह माफ कर दे जिसके हाथ में विवाह का बंधन है}। तो वह तीसरा पक्ष है, और यह पिछले पति की ओर संकेत नहीं करता जब तक कि कोई और मौजूद न हो, लेकिन यहाँ अभिभावक मौजूद है, अतः वही अभिप्रेत है। मक्की (4) ने यही अर्थ बताया है और इब्न अल-अरबी (5) ने इसका उल्लेख किया है।

साथ ही, अल्लाह तआला ने कहा: {सिवाय इसके कि वे माफ कर दें}, और यह सर्वविदित है कि हर महिला माफ नहीं कर सकती, क्योंकि एक नाबालिग या कानूनी रूप से प्रतिबंधित महिला माफ नहीं कर सकती। इसलिए अल्लाह ने दो श्रेणियों को स्पष्ट किया और कहा: {सिवाय इसके कि वे माफ कर दें}, यानी यदि वे इसके योग्य हों, {या वह माफ कर दे जिसके हाथ में विवाह का बंधन है} और वह अभिभावक है; क्योंकि मामला उसी के अधिकार में है। इसी तरह इब्न वहब, अशहब, इब्न अब्द अल-हकम और इब्न अल-कासिम ने मलिक से रिवायत की है कि वह अपनी कुंवारी बेटी के लिए पिता है और अपनी दासी के लिए स्वामी है।

अभिभावक की माफी तभी जायज़ है जब वह विवेकशील (सदाचारी) हो, और यदि वह मूर्ख (सफीह) है तो उसकी माफी जायज़ नहीं है।

---

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/321। (2) उनकी सुनन 3/280-281 में। (3) देखें अल-मुंतक़ा 3/287-288, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 1/219। अल-तबरी 5/317-323 ने ईसा बिन दीनार के कथन को छोड़कर पिछले इन सभी कथनों को उद्धृत किया है। (4) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/321। (5) अहकाम अल-कुरआन 1/221-222 में, और उसके बाद की बातें उन्हीं की हैं।

۱۷۲ سورہ البقرہ : الآیة ۲۳۷

اولیاء (سرپرست) جن کا معاف کرنا جائز نہیں، وہ چچا زاد بھائی اور بھائیوں کے بیٹے ہیں، تو اسی طرح باپ کا حکم ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے (۱)۔

اور ان میں سے بعض نے کہا: وہ ولی ہے، دارقطنی (۲) نے بھی ابن عباس سے اس کی سند بیان کی ہے کہ یہ ابراہیم، علقمہ اور حسن کا قول ہے، دوسروں نے اس میں عکرمہ، طاؤس، عطا، ابوالزناد، زید بن اسلم، ربیعہ، محمد بن کعب، ابن شہاب، اسود بن یزید، شعبی، قتادہ، مالک اور شافعی کا ان کے قدیم قول کے مطابق اضافہ کیا ہے۔ پس باپ کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنی کنواری بیٹی کے نصف مہر کو معاف کر دے اگر اسے طلاق دے دی جائے، خواہ وہ بالغہ ہو چکی ہو یا نہیں۔ عیسیٰ بن دینار نے کہا: وہ اس میں سے کسی چیز کا اپنے باپ سے مطالبہ نہیں کرے گی (۳)۔

اور اس بات کی دلیل کہ اس سے مراد ولی ہے یہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے آیت کے شروع میں فرمایا: ﴿وَإِن طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ﴾، تو شوہروں کا ذکر کیا اور انہیں اس خطاب سے مخاطب کیا، پھر فرمایا: ﴿إِلَّا أَن يَعْفُونَ﴾، تو عورتوں کا ذکر کیا، ﴿أَوْ يَعْفُوَا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ﴾، تو وہ تیسرا فریق ہے، پس یہ پہلے ذکر کیے گئے شوہر کی طرف نہیں لوٹے گا مگر یہ کہ کسی اور کا وجود نہ ہوتا، اور وہ (ولی) موجود ہے، پس وہی مراد ہے۔ مکی (۴) نے یہی معنی کہے ہیں اور ابن العربی (۵) نے اسے ذکر کیا ہے۔

اور یہ بھی کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِلَّا أَن يَعْفُونَ﴾، اور یہ معلوم ہے کہ ہر عورت معاف نہیں کر سکتی، کیونکہ نابالغ اور قانونی طور پر روکی گئی (محجور) عورت کا معاف کرنا معتبر نہیں، تو

اللہ نے دو قسمیں بیان فرمائیں: ﴿إِلَّا أَن يَعْفُونَ﴾ یعنی اگر وہ اس کی اہل ہوں، ﴿أَوْ يَعْفُوَا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ﴾ اور وہ ولی ہے؛ کیونکہ معاملہ اسی کے سپرد ہے۔ اسی طرح ابن وہب، اشہب، ابن عبد الحکم اور ابن القاسم نے مالک سے روایت کی ہے کہ وہ اپنی کنواری بیٹی کے لیے باپ اور اپنی لونڈی کے لیے آقا ہے۔

اور ولی کا معاف کرنا صرف اس صورت میں جائز ہے جب وہ سوجھ بوجھ رکھنے والا (اہل سداد) ہو، اور اگر وہ نادان (سفیہ) ہو تو اس کا معاف کرنا جائز نہیں۔

---

(۱) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/۳۲۱۔ (۲) اپنی سنن ۳/۲۸۰-۲۸۱ میں۔ (۳) دیکھئے المنتقی ۲۸۷/۳-۲۸۸، اور احکام القرآن لابن العربی ۲۱۹/۱، اور عیسیٰ بن دینار کے قول کے علاوہ سابقہ اقوال طبری نے ۳۱۷/۵-۳۲۳ میں نقل کیے ہیں۔ (۴) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/۳۲۱۔ (۵) احکام القرآن ۲۲۱/۱-۲۲۲ میں، اور اس کے بعد کا کلام انہی کا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 237 173

If it is said: We do not concede that he is the guardian (wali), but rather he is the husband, and this name is more appropriate for him; because he has more control over the contract than the guardian based on what preceded. The answer: I do not concede that the husband has more control over the contract (1) than the father regarding his virgin daughter, but rather the father of the virgin owns it specifically excluding the husband; because the object of the contract is the virgin's person (vagina), and the husband does not have the right to contract over that, but rather the father owns it (2). Shurayh permitted the brother's waiver of half the dower (mahr); and similarly, Ikrimah said: It is permissible for the one who concluded the marriage contract between them to waive it, whether he was an uncle, a father, or a brother, even if she disliked it (3). Abu Nahik and Al-Sha'bi read: "aw ya'fu" (or he waives) with a quiescent 'waw', in analogy with the 'alif' (4), and similar to it is the poet's saying (5): "Amir did not make me a leader by inheritance; God forbade that I should rise through a mother or a father." Seventh: His saying, the Exalted: {And to waive is closer to righteousness} [2:237] is a subject and a predicate, and the origin is: 'ta'fu-uwu', the first 'waw' was made quiescent due to the heaviness of its vowel, then it was deleted because of the meeting of two quiescent letters (6). It is an address to men and women in the opinion of Ibn Abbas (7), so the masculine was predominant, and the 'lam' is in the meaning of 'to', meaning: closer to righteousness. The majority read: "ta'fu" with a 'ta' with two dots above. Abu Nahik and Al-Sha'bi read: "and that he waives" with a 'ya', and that refers to the one in whose hand is the marriage tie (8).

---

(1) In the manuscript copies: "with the contract", and what is established is from (m). (2) Al-Muntaqa 3/287. (3) See Al-Muharrar Al-Wajiz 1/320-321. (4) Thus the author, may God have mercy on him, attributed this recitation to Abu Nahik and Al-Sha'bi, and the correct view is that it belongs to Al-Hasan, as has been mentioned recently, and the recitation of Abu Nahik and Al-Sha'bi is: "and that he waives is closer" with a 'ya'. The author will mention it in the following issue. See Al-Qira'at Al-Shadhdhah p. 13, Al-Muhtasib 1/125, and Al-Muharrar Al-Wajiz 1/321. (5) He is Amir bin Al-Tufayl, and the verse is in his Diwan p. 28. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/320. (7) Reported by Al-Tabari 5/337. (8) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/321-322.

सूरह अल-बकरा: आयत 237 173

यदि यह कहा जाए: हम यह स्वीकार नहीं करते कि वह वली (अभिभावक) है, बल्कि वह पति है, और यह नाम उसके लिए अधिक उपयुक्त है; क्योंकि अनुबंध पर उसका वली से अधिक नियंत्रण है जैसा कि पहले बताया गया है। उत्तर: मैं यह स्वीकार नहीं करता कि पति का अनुबंध (1) पर कुंवारी बेटी के मामले में पिता से अधिक नियंत्रण है, बल्कि कुंवारी का पिता विशेष रूप से इसका मालिक है, पति नहीं; क्योंकि अनुबंध की विषय-वस्तु कुंवारी का शील है, और पति को उस पर अनुबंध करने का अधिकार नहीं है, बल्कि पिता उसका मालिक है (2)। शुरैह ने भाई द्वारा आधे मेहर (दहेज) की माफी की अनुमति दी है; और इसी तरह इकरामा ने कहा: जिस व्यक्ति ने उनके बीच विवाह अनुबंध किया है, उसके लिए इसे माफ करना जायज है, चाहे वह चाचा हो, पिता हो या भाई, भले ही वह (लड़की) इसे नापसंद करे (3)। अबू नहीक और अल-शा'बी ने पढ़ा: "औ यअफ़ु (या वह माफ कर दे) 'वाव' को शांत रखकर, 'अलिफ' के साथ समानता पर (4), और इसी तरह कवि का कहना है (5): "आमिर ने मुझे विरासत के कारण नेता नहीं बनाया; ईश्वर ने मना किया कि मैं माँ या पिता के माध्यम से ऊपर उठूँ।" सातवां: अल्लाह तआला का कथन: {और माफ कर देना तक़वा (परहेजगारी) के अधिक निकट है} [2:237] यह उद्देश्य और विधेय है, और मूल है: 'तअफ़ुउवु', पहले 'वाव' को उसके स्वर की भारीपन के कारण शांत कर दिया गया था, फिर दो शांत अक्षरों के मिलने के कारण उसे हटा दिया गया (6)। इब्न अब्बास (7) की राय में यह पुरुषों और महिलाओं के लिए एक संबोधन है, इसलिए पुल्लिंग को प्रधानता दी गई, और 'लाम' का अर्थ 'की ओर' है, यानी: तक़वा के अधिक निकट। बहुमत ने पढ़ा: "तअफ़ु ऊपर दो बिंदुओं वाली 'ता' के साथ। अबू नहीक और अल-शा'बी ने पढ़ा: "वअन यअफ़ु 'या' के साथ, और यह उस व्यक्ति की ओर संकेत करता है जिसके हाथ में निकाह का बंधन है (8)।

---

(1) पांडुलिपि प्रतियों में: "अनुबंध के साथ", और जो स्थापित है वह (m) से है। (2) अल-मुंतका 3/287। (3) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/320-321। (4) लेखक, ईश्वर उन पर कृपा करे, ने इस पाठ को अबू नहीक और अल-शा'बी के लिए जिम्मेदार ठहराया है, और सही बात यह है कि यह अल-हसन का है, जैसा कि हाल ही में उल्लेख किया गया है, और अबू नहीक और अल-शा'बी का पाठ है: "और यह कि वह माफ कर दे अधिक निकट है" 'या' के साथ। लेखक अगले मुद्दे में इसका उल्लेख करेंगे। देखें अल-क़िरात अल-शाधाह पृष्ठ 13, अल-मुहतासिब 1/125, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/321। (5) वह आमिर बिन अल-तुफैल है, और छंद उसके दीवान पृष्ठ 28 में है। (6) अल-

नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 1/320। (7) अल-तबरी 5/337 द्वारा रिपोर्ट किया गया। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/321-322।

سورة البقرہ: آیت ۲۳۷ ۱۷۳

اگر کہا جائے: ہم یہ تسلیم نہیں کرتے کہ وہ ولی ہے، بلکہ وہ شوہر ہے، اور یہ نام اس کے لیے زیادہ موزوں ہے؛ کیونکہ اس کا عقد پر ولی سے زیادہ اختیار ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

جواب: میں یہ تسلیم نہیں کرتا کہ شوہر کو عقد (۱) پر کنواری بیٹی کے معاملے میں باپ سے زیادہ اختیار حاصل ہے، بلکہ کنواری کا باپ شوہر کے بجائے خاص طور پر اس کا مالک ہے؛ کیونکہ جس چیز پر عقد ہوا ہے وہ کنواری کا بضع (شرمگاہ) ہے، اور شوہر کو اس پر عقد کرنے کا حق نہیں ہے، بلکہ باپ اس کا مالک ہے (۲)۔ شریح نے بھائی کی طرف سے نصف مہر کی معافی کو جائز قرار دیا ہے؛ اور اسی طرح عکرمہ نے کہا: جس نے ان کے درمیان نکاح کا عقد کیا ہے اس کے لیے معاف کرنا جائز ہے، خواہ وہ چچا ہو، باپ ہو یا بھائی، اگرچہ وہ (لڑکی) اسے ناپسند کرے (۳)۔ ابو نہیک اور شعبی نے پڑھا: «أو يعفو» واؤ کے سکون کے ساتھ الف کی تشبیہ پر (۴)، اور اسی طرح شاعر کا قول ہے (۵): "مجھے عامر نے وراثت کی بنا پر سردار نہیں بنایا؛ اللہ نے اس سے انکار کیا کہ میں ماں یا باپ کے ذریعے بلندی حاصل کروں۔" ساتواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَن تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ﴾ مبتدا اور خبر ہے، اور اصل: 'تعفُوُوا' ہے، پہلی واؤ کو اس کی حرکت کی ثقالت کی وجہ سے ساکن کر دیا گیا، پھر دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے اسے حذف کر دیا گیا (۶)، اور یہ ابن عباس (۷) کے قول کے مطابق مردوں اور عورتوں کے لیے خطاب ہے پس مذکر کو غالب کیا گیا، اور 'لام' 'إلى' کے معنی میں ہے، یعنی: تقویٰ کے زیادہ قریب۔ جمہور نے پڑھا: «تعفو» اوپر دو نقطوں والی 'تا' کے ساتھ اور ابو نہیک اور شعبی نے پڑھا: «وأن يعفو» 'یا' کے ساتھ، اور اس کا تعلق اس سے ہے جس کے ہاتھ میں نکاح کی گرہ ہے (۸)۔

(١) خطی نسخوں میں: "بالعقد" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٢) المنتقى ٣/٢٨٧۔ (٣) دیکھیے المحرر الوجیز ١/٣٢٠-٣٢١۔ (٤) اسی طرح مصنف رحمہ اللہ نے اس قراءت کو ابو نہیک اور شعبی کی طرف منسوب کیا ہے، اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ حسن کی ہے، اور حال ہی میں اس کا ذکر گزر چکا ہے، اور ابو نہیک اور شعبی کی قراءت یہ ہے: «وأن يعفو أقرب» 'یا' کے ساتھ اور مصنف اگلے مسئلے میں اس کا ذکر کریں گے۔ دیکھیے القراءات الشاذة ص ١٣، اور المحتسب ١/١٢٥، اور المحرر الوجیز ١/٣٢١۔ (٥) وہ عامر بن الطفیل ہے، اور شعر اس کے دیوان ص ٢٨ میں ہے۔ (٦) إعراب القرآن للنحاس ١/٣٢٠۔ (٧) اسے طبری نے ٥/٣٣٧ میں روایت کیا ہے۔ (٨) المحرر الوجیز ١/٣٢١-٣٢٢۔

I said: He did not read: "And that you [fem.] pardon" with 'ta', which would be for women. The majority read: {And do not forget the grace [between you]} with a damma on the 'waw', and Yahya bin Ya'mar read it with a kasra. Ali, Mujahid, Abu Haywah, and Ibn Abi 'Ablah read: "And do not pretend to forget the grace," which is a well-established reading in terms of meaning; because it is a place for pretending to forget, not actual forgetting, except by way of comparison. Mujahid said: Grace is for the man to complete the dowry in full, or for the woman to leave the half that belongs to her(1). Eighth: His words (the Exalted): {Indeed Allah is Seeing of what you do} is news containing a promise for the doer of good and deprivation for the one who does not(2), meaning: Your pardoning and your seeking payment are not hidden from Him.

His words (the Exalted): {Maintain with care the [obligatory] prayers and [in particular] the middle prayer and stand before Allah, devoutly obedient} [238] In it are eight issues: The first: His words (the Exalted): {Maintain with care} is an address to the entire Ummah, and the verse is a command to be careful in performing the prayers at their times with all their conditions. Maintenance (muhafazah) is persistence in a thing and regular attendance to it. "Al-Wusta" (middle) is the feminine of "Al-Awsat" (the middle/best). The middle of something is its best and most just part, and from this is His words (the Exalted): {And thus we have made you a middle nation} and it has preceded(3). A Bedouin said, praising the Prophet (peace be upon him): O the most middle of people entirely in their glories, and the noblest of people in terms of a righteous mother and father(4). And "so-and-so mediated (wasata) the people, he mediates (yasituhum) them": meaning: he became in their midst. The middle prayer was mentioned specifically after having been included in the general mention of prayers as an honor to it.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/322, except for the reading of Yahya bin Ya'mar, which Abu Hayyan mentioned in Al-Bahr 2/238, and Al-Zamakhshari mentioned in Al-Kashshaf 1/375 without attribution. See Al-Muhtasib 1/54. The reading of Ali was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 15, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/127, and he also attributed it to Abu Raja' and Juwayyah bin 'A'idh. Mujahid's saying was recorded by Al-Tabari 5/339. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/322. (3) 2/433. (4) We did not find its author, and Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr 2/240.

१७४ सूरा अल-बक़रह: आयत २३८

मैंने कहा: उन्होंने नहीं पढ़ा: "और यह कि तुम (महिलाएं) क्षमा करो" 'ता' के साथ, तो यह महिलाओं के लिए होता। बहुमत (जमहूर) ने पढ़ा: {और आपसी उदारता (फ़ज़्ल) को न भूलो} 'वाव' पर ज़म्मह (पेश) के साथ, और यह्या बिन यामर ने इसे कसरा (ज़ेर) के साथ पढ़ा। अली, मुजाहिद, अबू हयवाह और इब्न अबी अब्लाह ने पढ़ा: "और उदारता को भुलाने का नाटक न करो," जो अर्थ के मामले में एक सुदृढ़ क़िरात (पठन) है; क्योंकि यह भूलने का नहीं बल्कि भूलने का बहाना करने का स्थान है, सिवाय तुलना के। मुजाहिद ने कहा: उदारता यह है कि पुरुष पूरा महर (स्त्रीधन) दे दे, या स्त्री अपना आधा हिस्सा छोड़ दे (१)। आठवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह अल्लाह उसे देख रहा है जो तुम करते हो} एक समाचार है जिसमें अच्छे कर्म करने वाले के लिए वादा और बुरा करने वाले के लिए महरुमी (वंचना) शामिल है (२), अर्थात: आपका क्षमा करना और आपका हक़ मांगना उससे छिपा नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: {सभी नमाज़ों की पाबंदी करो और विशेष रूप से बीच वाली नमाज़ की, और अल्लाह के आगे विनीत होकर खड़े रहो २३८} इसमें आठ मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {पाबंदी करो} पूरी उम्मत को संबोधित है, और यह आयत नमाज़ों को उनके समय पर उनकी सभी शर्तों के साथ अदा करने की पाबंदी करने का आदेश है। पाबंदी (मुहाफ़ज़ह) का अर्थ है किसी चीज़ पर डटे रहना और उसकी नियमितता बनाए रखना। "अल-वुस्ता" (बीच वाली) "अल-औसत" का स्त्रीलिंग है। किसी चीज़ का मध्य उसका सबसे अच्छा और सबसे न्यायपूर्ण हिस्सा होता है, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {और इसी प्रकार हमने तुम्हें एक 'मध्यम उम्मत' बनाया है} और यह पहले आ चुका है (३)। एक ग्रामीण (बदवी) ने नबी ﷺ की प्रशंसा करते हुए कहा: हे अपने गौरव में पूरी तरह से लोगों में सबसे मध्यम (उत्तम), और एक नेक माँ और पिता के मामले में लोगों में सबसे महान (४)। और "फ़लाँ ने लोगों के बीच मध्यस्थता की": अर्थात: वह उनके बीच में हो गया। बीच वाली नमाज़ का उल्लेख विशेष रूप से किया गया है, जबकि वह पहले सभी नमाज़ों के सामान्य उल्लेख में शामिल हो चुकी थी, उसे सम्मान देने के लिए।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३२२/१, यह्या बिन यामर की क़िरात के अलावा, जिसे अबू हय्यान ने अल-बह्र २३८/२ में उद्धृत किया है, और अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ़ ३७५/१ में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया है। अल-मुह्तसिब ५४/१ देखें। अली की क़िरात को इब्न खालवेह ने अल-

क़िराआत अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ १५ में और इब्न जिन्नी ने अल-मुह्तसिब १२७/१ में उद्धृत किया है, और इसे अबू रजा और जुवय्या बिन आइज़ के लिए भी बताया है। मुजाहिद के कथन को अल-तबरी ३३९/५ ने निकाला है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३२२/१। (३) ४३३/२। (४) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला, और अबू हय्यान ने अल-बह्र २४०/२ में इसका उल्लेख किया है।

۱۷۴ سورة البقرہ: آیت ۲۳۸

میں نے کہا: انہوں نے نہیں پڑھا: «وأن تعفون» 'تا' کے ساتھ، تو یہ عورتوں کے لیے ہوتا۔ جمہور نے پڑھا: ﴿وَلَا تَنسَوُاْ ٱلۡفَضۡلَ﴾ 'واؤ' کے ضمہ کے ساتھ، اور یحییٰ بن یعمر نے اسے کسرہ کے ساتھ پڑھا۔ حضرت علی، مجاہد، ابو حیوہ اور ابن ابی عبلہ نے پڑھا: «ولا تناسوا الفضل» اور یہ معنی کے اعتبار سے ایک پختہ قراءت ہے؛ کیونکہ یہ بھولنے کا نہیں بلکہ بھولنے کا بہانہ کرنے (تَناسی) کا مقام ہے، سوائے تشبیہ کے۔ مجاہد نے کہا: فضل (احسان) یہ ہے کہ مرد پورا مہر ادا کر دے، یا عورت اپنا وہ نصف حصہ چھوڑ دے جو اس کا ہے (۱)۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ بِمَا تَعۡمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ ایک خبر ہے جس کے ضمن میں نیکوکار کے لیے وعدہ اور غیر نیکوکار کے لیے محرومی ہے (۲)، یعنی: تمہارا معاف کرنا اور تمہارا مطالبہ کرنا اس پر پوشیدہ نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿حَٰفِظُواْ عَلَى ٱلصَّلَوَٰتِ وَٱلصَّلَوٰةِ ٱلۡوُسۡطَىٰ وَقُومُواْ لِلَّهِ قَٰنِتِينَ ٢٣٨﴾ اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿حَٰفِظُواْ﴾ تمام امت کے لیے خطاب ہے، اور یہ آیت تمام شرائط کے ساتھ ان کے اوقات میں نمازوں کی ادائیگی کی حفاظت (پابندی) کرنے کا حکم ہے۔ محافظت کسی چیز پر دوام اختیار کرنے اور اس پر مواظبت (باقاعدگی) کو کہتے ہیں۔ اور "وسطی" "اوسط" کی تانیث ہے۔ اور کسی چیز کا "وسط" اس کا بہترین اور سب سے زیادہ معتدل حصہ ہوتا ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَكَذَٰلِكَ جَعَلۡنَٰكُمۡ أُمَّةٗ وَسَطٗا﴾ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ ایک اعرابی نے نبی کریم ﷺ کی مدح میں کہا: اے اپنی فخر کی باتوں میں سب لوگوں میں سب سے زیادہ درمیانے (بہتر)، اور ماں اور باپ کے اعتبار سے لوگوں میں سب سے زیادہ معزز (۴)۔ اور "وسط فلان القوم يسطهم": یعنی: وہ ان کے درمیان ہو گیا۔ اور نمازِ وسطیٰ کو ذکر کے

ساتھ خاص کیا گیا جبکہ وہ پہلے نمازوں کے عموم میں داخل ہو چکی تھی، اس کی تشریف (عظمت) کی خاطر۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۲۲/۱ سوائے یحییٰ بن یعمر کی قراءت کے، جسے ابو حیان نے البحر ۲۳۸/۲ میں ذکر کیا ہے، اور زمخشری نے الکشاف ۳۷۵/۱ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ دیکھئے المحتسب ۵۴/۱۔ حضرت علی کی قراءت کو ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۵ میں، اور ابن جنی نے المحتسب ۱۲۷/۱ میں ذکر کیا ہے، اور اسے ابو رجاء اور جویبہ بن عائذ کی طرف بھی منسوب کیا ہے۔ اور مجاہد کا قول طبری نے ۳۳۹/۵ نکالا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۲۲/۱۔ (۳) ۴۳۳/۲۔ (۴) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا، اور اسے ابو حیان نے البحر ۲۴۰/۲ میں ذکر کیا ہے۔

175 Surah Al-Baqarah: Ayah 238

As He - the Exalted - says: {And [remember, O Muhammad], when We took from the prophets their covenant and from you and from Noah...} [Al-Ahzab: 7], and His saying: {In both of them are fruit and palm trees and pomegranates}(1) [Ar-Rahman: 68].

Abu Ja'far al-Ru'asi(2) read: "and the middle prayer" (was-salatal-wusta) in the accusative case (mansub) as an incitement (ighra'), meaning: "And adhere to the middle prayer"; and similarly Al-Halwani(3) read. Qalun, on the authority of Nafi', read: "al-wusta" with the letter 'Saad' (ص)(4) due to its proximity to the letter 'Ta' (ط); because they are from the same phonetic region, and they are two linguistic dialects like 'as-sirat' and the like.

Second: People differed in determining the middle prayer according to ten opinions: First: That it is the Dhuhr (noon) prayer; because it is in the middle of the day, according to the correct of the two opinions that the day begins from dawn as previously mentioned(5). We started with Dhuhr because it was the first prayer offered in Islam. Among those who said it is the middle prayer: Zaid bin Thabit, Abu Sa'id al-Khudri, Abdullah bin Umar and Aisha, may Allah be pleased with them(6).

Among the evidence indicating it is the middle one is what Aisha and Hafsa said when they dictated: "Maintain with care the [obligatory] prayers and the middle prayer and the Asr prayer"(7) using the conjunction 'and' (waw). And it was narrated that it was the most difficult...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/224, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/322. (2) In the copies, it is written as "Al-Wasiti," which is an error; the correction is from I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/320 and Al-Muharrar al-Wajiz 1/322. He is Muhammad bin al-Hasan bin Abi Sarah, the Kufan grammarian; he narrated recitations from Abu Amr and has a preferred choice in recitation reported from him. Al-Kisa'i, al-Farra, and others narrated from him. Tabaqat al-Qurra' 2/166. As for Abu Ja'far al-Wasiti, he came later and is Abdullah bin Ahmad bin Ja'far al-Darir al-Muqri', Tabaqat al-Qurra' 1/406. (3) Ahmad bin Yazid ibn Izdaadh Abu al-Hasan; Ibn Khalawayh also mentioned this recitation in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 15 and attributed it to Al-Ru'asi. Al-Zamakhshari (1/376) attributed it to Aisha (may Allah be pleased with her) and explained it as being in the accusative case for praise and specification. (4) Tafsir al-Kashshaf 1/376. The mutawatir (standard) recitation of Nafi' is the communal

reading: "al-wusta" with the letter 'Seen' (س). (5) (6) .2/492 See Al-Tamhid 4/285-286, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/322. For the sourcing of the mentioned reports, see Musannaf Abd al-Razzaq 6/577-578, and Tafsir al-Tabari 5/359-363. It was also narrated from Zaid bin Thabit by Ahmad (21590). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/322, and narrated from Aisha by Ahmad (24448), Muslim (629), and Malik in al-Muwatta =

175 सूरह अल-बक़रह: आयत 238

जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَٰقَهُمْ وَمِنكَ وَمِن نُّوحٍ﴾ [अल-अहज़ाब: 7], और उसका कथन: ﴿فِيهِمَا فَٰكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ﴾(1) [अर-रहमान: 68]।

और अबू जाफ़र अल-रुआसी(2) ने पढ़ा: "وَالصَّلَاةَ الْوُسْطَى" (और बीच की नमाज़) को प्रोत्साहन (इग़रा) के आधार पर नसब (अक्यूज़ेटिव केस) में, अर्थात्: "और बीच की नमाज़ को अनिवार्य रूप से अपनाओ", और इसी तरह अल-हलवानी(3) ने पढ़ा। और क़ालून ने नाफ़े से पढ़ा: "अल-वुस्ता" स्वाद (ص) के साथ(4), 'ता' (ط) के समीप होने के कारण; क्योंकि ये दोनों एक ही उच्चारण स्थान (मख़रज) से हैं, और ये 'अस-सिरात' आदि की तरह दो भाषाई रूप हैं।

दूसरा: और बीच की नमाज़ को निर्धारित करने में लोगों के दस अलग-अलग मत हैं: पहला मत: यह कि यह ज़ुहर (दोपहर) की नमाज़ है; क्योंकि यह दिन के बीच में होती है, दो मतों में से सही मत के अनुसार कि दिन की शुरुआत भोर (फ़ज्र) के उदय होने से होती है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(5)। और हमने ज़ुहर से शुरुआत इसलिए की क्योंकि यह इस्लाम में अदा की गई पहली नमाज़ थी। और जिन लोगों ने कहा कि यह बीच वाली (वुस्ता) नमाज़ है: ज़ैद बिन साबित, अबू सईद अल-ख़ुदरी, अब्दुल्ला बिन उमर और आयशा (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो)(6)।

और जो यह दर्शाता है कि यह बीच की नमाज़ है, वह आयशा और हफ़सा ने तब कहा था जब उन्होंने लिखाया था: "नमाज़ों की और बीच की नमाज़ की और अस्र की नमाज़ की पाबंदी करो"(7) 'वाव' (और) के साथ। और यह भी रिवायत है कि यह सबसे अधिक कठिन थी...

पाद टिप्पणियाँ: (1) अहकाम अल-क़ुरान - इब्न अल-अरबी 224/1, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 322/1। (2) प्रतियों में 'अल-वास्ती' है, जो कि एक त्रुटि है, और सुधार अल-नहहास की इराब अल-क़ुरान 320/1 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 322/1 से है। वह मोहम्मद बिन अल-हसन बिन अबी सारा, अल-कूफ़ी अल-नहवी हैं, उन्होंने अबू अम्र से हर्फ़(पठन विधियाँ) रिवायत की हैं, और क़िरात में उनका अपना एक पसंदीदा तरीका है, और हर्फ़ में एक विकल्प है, उनसे अल-किसाई, अल-फ़र्रा और अन्य ने रिवायत की है। तबक़ात अल-क़ुर्रा 166/2। जहाँ तक अबू जाफ़र अल-वास्ती का सवाल है, वह उनके बाद के समय के हैं, और वह अब्दुल्ला बिन अहमद बिन जाफ़र अल-ज़रीर अल-मुक़री हैं, तबक़ात अल-क़ुर्रा 406/1। (3) अहमद बिन यज़ीद इब्न इज़दाद अबू अल-हसन, और इब्न खालविया ने 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ 15 में भी इस पाठ का उल्लेख किया है और इसे अल-

रुआसी से जोड़ा है, और अल-ज़मख़्शारी 376/1 ने इसे आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से जोड़ा है, और इसका स्पष्टीकरण यह दिया है कि यह प्रशंसा और विशिष्टता के कारण नसब है। (4) तफ़सीर अल-कशफ़ 376/1। और नाफ़े की उनके माध्यम से जो मुतवातिर (प्रमाणित) क़िरात है, वह जमात (सामान्य) की क़िरात है: "अल-वुस्ता" सीन (س) के साथ। (5) 492/2। (6) देखें अल-तमहीद 285/4-286, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 322/1, और वर्णित रिवायतों की जाँच के लिए देखें मुसन्नफ़ अब्द अल-रज़्ज़ाक़ 577/6-578, और तफ़सीर अल-तबरी 359/5-363। और इसे ज़ैद बिन साबित से अहमद (21590) ने भी उद्धृत किया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 322/1, और इसे आयशा से अहमद (24448), मुस्लिम (629), और मालिक ने मोत्ता में उद्धृत किया है =

175 سورة البقرہ: آیت 238

جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَقَهُمْ وَمِنكَ وَمِن نُّوحٍ﴾ [الاحزاب: 7]، اور اس کا قول: ﴿فِيهِمَا فَكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ﴾(1) [الرحمن: 68]۔

اور ابوجعفر الرؤاسی(2) نے پڑھا: "وَالصَّلَاةَ الْوُسْطَى" (اور درمیانی نماز) کو ترغیب (اغراء) کی بنیاد پر حالتِ نصب میں، یعنی: اور درمیانی نماز کو لازم پکڑو، اور اسی طرح حلوانی(3) نے پڑھا ہے۔ اور قالون نے نافع سے "الوصطی" صاد کے ساتھ(4) پڑھا ہے، ط کے اس سے قریب ہونے کی وجہ سے؛ کیونکہ یہ دونوں ایک ہی مخرج سے ہیں، اور یہ دو لغتیں (لہجے) ہیں جیسے الصراط وغیرہ۔

دوسری بات: اور لوگوں کا درمیانی نماز کے تعین میں دس اقوال پر اختلاف ہوا ہے: پہلا قول: کہ یہ ظہر کی نماز ہے؛ کیونکہ یہ دن کے وسط میں ہوتی ہے، اس صحیح قول کے مطابق کہ دن کا آغاز طلوعِ فجر سے ہوتا ہے جیسا کہ پہلے گزرا(5)۔ اور ہم نے ظہر سے اس لیے شروع کیا کیونکہ یہ پہلی نماز تھی جو اسلام میں پڑھی گئی۔ اور جن لوگوں نے اسے 'وسطیٰ' کہا ان میں سے ہیں: زید بن ثابت، ابو سعید الخدری، عبداللہ بن عمر اور عائشہ رضی اللہ عنہم(6)۔

اور جو چیز اس کے وسطیٰ ہونے پر دلالت کرتی ہے وہ عائشہ اور حفصہ کا قول ہے جب انہوں نے املا کرایا تھا: "نمازوں کی حفاظت کرو اور درمیانی نماز کی اور عصر کی نماز کی"(7) واؤ کے ساتھ اور روایت ہے کہ یہ سب سے زیادہ مشقت والی تھی...

حواشی: (1) أحكام القرآن لابن العربی 224/1، اور المحرر الوجیز 322/1۔ (2) نسخوں میں ہے: الواسطی، اور یہ غلط ہے، اور اس کی تصحیح النحاس کی إعراب القرآن 320/1 اور المحرر

الوجيز 322/1 سے ہوتی ہے، وہ محمد بن الحسن بن ابی سارہ، الکوفی النحوی ہیں، انہوں نے ابوعمرو سے حروف کی روایت کی، اور ان کے پاس قرأت میں ایک پسندیدہ طریقہ (اختیار) ہے جو ان سے مروی ہے، اور حروف میں ایک اختیار ہے، ان سے کسائی، فراء اور دیگر نے روایت کی ہے۔ طبقات القراء 166/2۔ جہاں تک ابوجعفر الواسطی کا تعلق ہے، تو وہ ان کے بعد کے ہیں، اور وہ عبداللہ بن احمد بن جعفر الضریر المقرئ ہیں، طبقات القراء 406/1۔ (3) احمد بن یزید ابن ازداذ ابو الحسن، اور اس قرأت کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 15 میں بھی کیا ہے اور اسے الرؤاسی کی طرف منسوب کیا ہے، اور زمخشری 376/1 نے اسے عائشہ رضی اللہ عنہا کی طرف منسوب کیا ہے، اور اس کی توجیہ یہ بیان کی ہے کہ یہ مدح اور اختصاص کی وجہ سے نصب ہے۔ (4) تفسیر الکشاف 376/1۔ اور نافع سے منقول ان کی متواتر قرأت جماعت کی قرأت ہے: "الوسطیٰ" سین کے ساتھ۔ (5) 492/2۔ (6) دیکھیے التمہید 285/4-286، اور المحرر الوجیز 322/1، اور مذکورہ آثار کی تخریج کے لیے دیکھیے مصنف عبد الرزاق 577/6-578، اور تفسیر الطبری 359/5-363۔ اور اسے زید بن ثابت سے احمد (21590) نے بھی روایت کیا ہے۔ (7) المحرر الوجیز 322/1، اور اسے عائشہ سے احمد (24448)، مسلم (629)، اور مالک نے الموطأ میں روایت کیا ہے =

176 Surah Al-Baqarah: Ayah 238

[the] prayers (1) upon the Muslims; because they used to come at the height of the heat while their work in their wealth had exhausted them (2). And Abu Dawud (3) narrated from Zaid who said: The Messenger of Allah (ﷺ) used to pray Dhuhr in the extreme heat, and no prayer was harder on the companions of the Messenger of Allah (ﷺ) than it. So it was revealed: {Guard strictly (your) prayers, especially the middle prayer} and he said: "Indeed before it are two prayers and after it are two prayers." Malik narrated in his Muwatta, and Abu Dawud Al-Tayalisi in his Musnad (4), from Zaid ibn Thabit who said: The middle prayer is the Dhuhr prayer. Al-Tayalisi added: And the Messenger of Allah (ﷺ) used to pray it in the midday heat. The second [opinion]: that it is the 'Asr prayer; because before it are two daytime prayers and after it are two nighttime prayers (5). Al-Nahhas (6) said: And better than this argument is that it was called "middle" because it is between two prayers: one of them is the first of what was prescribed, and the other is the second of what was prescribed. Among those who said it is the middle [prayer] were: Ali ibn Abi Talib, Ibn Abbas, Ibn Umar, Abu Hurairah, and Abu Sa'id al-Khudri (7). This is the choice of Abu Hanifah and his companions, and Ash-Shafi'i and most of the people...

= 1/138, and on the authority of Hafsah, narrated by Malik 1/139, Abd al-Razzaq (2202), and al-Tabari 5/363-366. Al-Nahhas said in "I'rab al-Qur'an" 1/321: This does not necessitate that the middle prayer is other than 'Asr, just as His (Almighty and Sublime) saying: {In both of them are fruit and palm trees and pomegranates} [does not mean] that palm trees and pomegranates are other than fruit. (1) His saying: "the prayers", from (d), which is consistent with what is in "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/322. (2) In (d): "nasafathum" (they swept them away), and in (kh) and (zh): "naffahat-hum" (exhausted them). "Naffahahu": tired him until he stopped. Al-Lisan (na-fa-ha). (3) In his Sunan (411), and it is with Ahmad (21595). (4) Muwatta Malik 1/139, and Musnad Al-Tayalisi (628). (5) In (m): "because before it are two daytime prayers and after it are two nighttime prayers". What is established from the manuscripts is consistent with what is in "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/322, and the speech is from it. (6) In "I'rab al-Qur'an" 1/321. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/322, see Al-Istidhkar 5/428-429. It was narrated from Ali (may Allah be pleased with him) by Al-Bukhari (6396). Al-Tabari narrated the mentioned reports and others in 5/342-359. Sheikh Ahmad Shakir said in the footnote to the Tafsir of Al-Tabari 5/168: Abu Ja'far narrated here 113 reports in the interpretation of the middle prayer, ranging from marfu' (attributed to the Prophet), mawquf (attributed to a companion), and athar (report), with differing

narrations, some authentic and some weak, which we did not find exhaustively and adequately in any place other than this collection of books.

176 सूरह अल-बकराह: आयत 238

मुसलमानों पर प्रार्थनाएं(1); क्योंकि वे दोपहर की गर्मी में आती थीं जब उनकी धन-सम्पत्ति के कार्यों ने उन्हें थका दिया था (2)। और अबू दाऊद (3) ने ज़ैद से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) अत्यधिक गर्मी में ज़ुहर की नमाज़ पढ़ते थे, और अल्लाह के रसूल (ﷺ) के साथियों पर इससे अधिक कठिन कोई नमाज़ नहीं थी। तो यह आयत उतरी: {अपनी नमाज़ों की, और ख़ासकर बीच वाली नमाज़ की पूरी पाबंदी करो} और उन्होंने कहा: "वास्तव में इससे पहले दो नमाज़ें हैं और इसके बाद दो नमाज़ें हैं।" मालिक ने अपने मुवत्ता में, और अबू दाऊद अल-तयालिसी ने अपनी मसनद (4) में, ज़ैद इब्न साबित से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: बीच वाली नमाज़ ज़ुहर की नमाज़ है। अल-तयालिसी ने आगे कहा: और अल्लाह के रसूल (ﷺ) इसे दोपहर की भीषण गर्मी में पढ़ते थे। दूसरा [मत]: कि वह असर की नमाज़ है; क्योंकि इससे पहले दिन की दो नमाज़ें हैं और इसके बाद रात की दो नमाज़ें हैं (5)। अल-नह़्ह़ास (6) ने कहा: और इस तर्क से बेहतर यह है कि इसे "बीच वाली" इसलिए कहा गया क्योंकि यह दो नमाज़ों के बीच है: उनमें से एक वह है जो सबसे पहले अनिवार्य की गई थी, और दूसरी वह है जो अनिवार्य की गई चीज़ों में दूसरी थी। जिन्होंने इसे बीच वाली [नमाज़] कहा उनमें शामिल हैं: अली बिन अबी तालिब, इब्न अब्बास, इब्न उमर, अबू हुरैरा और अबू सईद अल-ख़ुदरी (7)। यह अबू हनीफा और उनके साथियों का चुनाव है, और अल-शाफ़ई और अधिकांश लोगों ने इसे कहा है...

= 1/138, और हफ़सा के अधिकार पर, मलिक 1/139, अब्दुल रज्ज़ाक (2202), और अल-तबरी 5/363-366 द्वारा निकाला गया। अल-नह़्ह़ास ने 'इअराब अल-कुरान' 1/321 में कहा: यह अनिवार्य नहीं करता कि 'बीच वाली' असर के अलावा हो, जैसा कि अल्लाह (महान और प्रतापी) का कहना है: {उन दोनों में फल, खजूर के पेड़ और अनार हैं} [इसका मतलब यह नहीं है] कि खजूर के पेड़ और अनार फल के अलावा हैं। (1) उनका कहना: "प्रार्थनाएं', (द) से, जो "अल-मुहर्रर अल-वजीज" 1/322 में जो है उसके अनुरूप है। (2) (द) में: "नसफ़थुम", और (ख़) और (ज़) में: "नफ़फ़हत-हुम"। "नफ़फ़हहु": उसे थका दिया यहाँ तक कि वह रुक गया। अल-लिसान (न-फ-ह)। (3) अपनी सुनन (411) में, और यह अहमद (21595) के पास है। (4) मुवत्ता मलिक 1/139, और मसनद अल-तयालिसी (628)। (5) (म) में: "क्योंकि इससे पहले दिन की दो नमाज़ें हैं और इसके बाद रात की दो नमाज़ें हैं"। जो पांडुलिपियों से सिद्ध है वह "अल-मुहर्रर अल-वजीज" 1/322 में जो है उसके अनुरूप है, और यह बात उसी की है। (6) इअराब अल-कुरान 1/321 में। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज

1/322, अल-इस्तिधकार 5/428-429 देखें। इसे अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से बुखारी (6396) ने निकाला है। अल-तबरी ने उल्लेखित और अन्य रिवायतों को 5/342-359 में निकाला है। शेख अहमद शाकिर ने तबरी के तफ़सीर 5/168 के हाशिये में कहा: अबू जाफ़र ने यहाँ बीच वाली नमाज़ की व्याख्या में 113 रिवायतें दी हैं, जिनमें मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित), मौकूफ (साथी से संबंधित) और असर (रिवायत) शामिल हैं, इन रिवायतों में मतभेद है, कुछ सही हैं और कुछ कमज़ोर, जिन्हें हमने इन दीवानों के अलावा किसी और स्थान पर इतनी व्यापकता और पर्याप्तता के साथ नहीं पाया।

١٧٦ سورہ بقرہ: آیت ٢٣٨

مسلمانوں پر نمازیں (١)؛ کیونکہ وہ دوپہر کی سخت گرمی میں آتی تھیں جبکہ ان کے مال و دولت کے کاموں نے انہیں تھکا دیا ہوتا تھا (٢)۔ اور ابو داؤد (٣) نے زید سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ دوپہر کی سخت گرمی میں ظہر کی نماز پڑھتے تھے، اور رسول اللہ ﷺ کے صحابہ پر اس سے زیادہ مشکل کوئی نماز نہ تھی۔ تو یہ آیت نازل ہوئی: {اپنی نمازوں کی، اور خصوصاً درمیانی نماز کی پوری پابندی کرو} اور انہوں نے کہا: "بلاشبہ اس سے پہلے دو نمازیں ہیں اور اس کے بعد دو نمازیں ہیں۔" مالک نے اپنی موطا میں، اور ابو داؤد الطیالسی نے اپنی مسند (٤) میں، زید بن ثابت سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: درمیانی نماز ظہر کی نماز ہے۔ الطیالسی نے مزید کہا: اور رسول اللہ ﷺ اسے دوپہر کی سخت گرمی میں پڑھتے تھے۔ دوسرا [قول]: کہ وہ عصر کی نماز ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے دن کی دو نمازیں ہیں اور اس کے بعد رات کی دو نمازیں ہیں (٥)۔ النحاس (٦) نے کہا: اور اس دلیل سے بہتر یہ ہے کہ اسے "وسطیٰ" (درمیانی) اس لیے کہا گیا کہ یہ دو نمازوں کے درمیان ہے: ان میں سے ایک وہ ہے جو سب سے پہلے فرض ہوئی، اور دوسری وہ جو فرض شدہ چیزوں میں دوسری تھی۔ جن لوگوں نے اسے درمیانی [نماز] کہا ان میں شامل ہیں: علی بن ابی طالب، ابن عباس، ابن عمر، ابو ہریرہ اور ابو سعید الخدری (٧)۔ یہی امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کا انتخاب ہے، اور امام شافعی اور اکثر اہل...

= ١/١٣٨، اور حفصہ کی روایت سے مالک ١/١٣٩، عبد الرزاق (٢٢٠٢)، اور طبری ٥/٣٦٣-٣٦٦ نے روایت کیا۔ النحاس نے 'اعراب القرآن' ١/٣٢١ میں کہا: یہ اس بات کو لازم نہیں کرتا کہ 'وسطیٰ' عصر کے علاوہ ہو، جیسا کہ اللہ (عزوجل) کا فرمان ہے: {ان دونوں میں پھل، کھجور کے درخت اور انار ہیں} [اس کا مطلب یہ نہیں] کہ کھجور اور انار پھلوں کے علاوہ ہیں۔

(١) ان کا قول: "الصلوات"، (د) سے، جو "المحرر الوجيز" ١/٣٢٢ کے مطابق ہے۔ (٢) (د) میں: "نسفتهم"، اور (خ) اور (ظ) میں: "نفهتهم"۔ "نفهه": اسے تھکا دیا یہاں تک کہ وہ تھک کر رک گیا۔ اللسان (نفه)۔ (٣) اپنی سنن (٤١١) میں، اور یہ احمد کے ہاں (٢١٥٩٥) ہے۔ (٤) موطا مالک ١/١٣٩، اور مسند الطیالسی (٦٢٨)۔ (٥) (م) میں: "کیونکہ اس سے پہلے دن کی دو نمازیں ہیں اور اس کے بعد رات کی دو نمازیں ہیں"۔ جو نسخہ جات سے ثابت ہے وہ "المحرر الوجيز" ١/٣٢٢ کے مطابق ہے، اور یہ کلام اسی کا ہے۔ (٦) اعراب القرآن ١/٣٢١ میں۔ (٧) المحرر الوجيز ١/٣٢٢، دیکھیے الاستذکار ٥/٤٢٨-٤٢٩۔ اسے علی (رضی اللہ عنہ) سے بخاری (٦٣٩٦) نے روایت کیا ہے۔ طبری نے مذکورہ اور دیگر روایات کو ٥/٣٤٢-٣٥٩ میں روایت کیا ہے۔ شیخ احمد شاکر نے طبری کی تفسیر ٥/١٦٨ کے حاشیے میں کہا: ابو جعفر نے یہاں درمیانی نماز کی تفسیر میں ١١٣ خبریں (روایات) نقل کی ہیں جو مرفوع، موقوف اور اثر پر مشتمل ہیں، ان روایات میں اختلاف ہے، بعض صحیح ہیں اور بعض ضعیف، جنہیں ہم نے ان مجموعوں کے علاوہ کسی اور جگہ اتنی جامعیت کے ساتھ نہیں پایا۔

Surah Al-Baqarah: Verse 238 177

... the report (athar), and this was the opinion of Abd al-Malik ibn Habib(1), and Ibn al-Arabi chose it in his Qabas(2), as did Ibn Atiyyah in his Tafsir(3), saying: "Upon this view is the majority of people(4), and it is what I say." They argued using the hadiths mentioned in this(5) chapter; compiled by Muslim and others(6), and the clearest of them is the hadith of Ibn Mas'ud, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "The middle prayer (As-Salat al-Wusta) is the Asr prayer." Compiled by At-Tirmidhi, who said: "A good and authentic (hasan sahih) hadith"(7). We have provided further details on this in 'Al-Muqtabis(8) Fi Sharh Muwatta Malik ibn Anas'. Third: That it is the Maghrib prayer; this was stated by Qabisah ibn Dhu'ayb(9) among a group. Their argument is that it is middle-placed in its number of rak'ahs (units); it is neither the fewest nor the most, it is not shortened during travel, and the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) did not delay it past its time nor hasten it. It is followed by two loud (jahri) prayers and preceded by two silent (sirri) prayers(10).

(1) Al-Tamhid 4/289. (2) This was mentioned by the author, and it was also mentioned from Ibn al-Arabi by Ibn Hajar in Al-Fath 8/196, and Abu Hayyan in Al-Bahr 2/240. What Ibn al-Arabi actually chose in his Qabas 1/320 is that it is the Subh (Fajr) prayer. After mentioning opinions on the middle prayer, he said: "With all this, it becomes stronger that it is the Subh prayer according to Malik's view." Although in 'Al-Aridhah' and 'Ahkam al-Quran' he chose that it is hidden (not specified), saying in Al-Aridhah 1/295: "The correct view is that it is hidden... to increase its merit." He said in Ahkam al-Quran 1/226: "As for those who say it is hidden, it is due to conflicting evidence and lack of preponderance, and this is what is correct." (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/322. (4) In manuscripts (Kha), (Za), and (Ma): "The majority of people," and in (Za): "the majority of people." What is established is from (Da), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz. (5) His saying: "this," is from (Ma) and not in the other manuscripts. (6) Sahih Muslim 1/436-438. See the commentary on hadith (3716) in Musnad Ahmad. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar 1/323: "The hadith is mutawatir (widely transmitted) from the Prophet (peace and blessings be upon him) that he said on the day of Al-Ahzab: 'They distracted us from the middle prayer, the Asr prayer'." (7) Sunan al-Tirmidhi (181). (8) In (Ma): 'Al-Qabas'. This is a mistake; the author mentioned this book of his in more than one place, the first being 1/267. (9) In (Da), (Za), and (Ma): Qabisah ibn Abi Dhu'ayb, which is a mistake. (10) Al-Nukat wa al-Uyun 1/309, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/323. The report of Qabisah was narrated by al-

Tabari 5/367. Sheikh Ahmad Shakir said in his commentary on it 5/214: "This is a broken chain of narration, it is nothing!..." This report was also transmitted by al-Suyuti=

सूरह अल-बकरा: आयत 238 177

...अथर (कथन), और यही राय अब्दुल मलिक बिन हबीब(1) की थी, और इब्न अल-अरबी ने इसे अपनी क़बस(2) में चुना, और इब्न अतिया ने अपनी तफ़सीर(3) में और कहा: "इसी राय पर लोगों का बहुमत(4) है, और यही मैं कहता हूँ।" और उन्होंने इस(5) अध्याय में वर्णित हदीसों के साथ दलील दी; जिन्हें मुस्लिम और अन्य(6) ने उल्लेखित किया है, और उनमें से सबसे स्पष्ट इब्न मसूद की हदीस है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बीच वाली नमाज़ (अस्सलातुल वुस्ता) असर की नमाज़ है।" इसे तिर्मिज़ी ने उल्लेखित किया और कहा: "हसन सहीह हदीस है"(7)। और हमने इसके बारे में 'अल-मुक़तबिस(8) फ़ी शरह मुवत्ता मलिक बिन अनस' में अतिरिक्त जानकारी दी है। तीसरा: कि यह मग़रिब की नमाज़ है; यह कबीसा बिन ज़ुहैब(9) ने एक समूह के बीच कहा था। उनके लिए तर्क यह है कि यह रकअतों की संख्या में मध्य में है; न यह सबसे कम है और न ही सबसे अधिक, और यात्रा के दौरान इसे छोटा (क़स्र) नहीं किया जाता है, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने न तो इसके समय में देरी की और न ही इसे जल्दी किया, और इसके बाद दो ज़ोर से (जहरी) पढ़ी जाने वाली नमाज़ें हैं और इससे पहले दो चुपके(सिर्री) पढ़ी जाने वाली नमाज़ें हैं(10)।

(1) अल-तमहीद 4/289। (2) लेखक ने ऐसा ही उल्लेख किया है, और इब्न अल-अरबी से इब्न हजर ने अल-फ़तह 8/196 में, और अबू हयान ने अल-बहर 2/240 में भी इसका उल्लेख किया है। इब्न अल-अरबी ने अपनी 'क़बस' 1/320 में जो चुना है वह यह है कि यह सुबह (फ़ज्र) की नमाज़ है। उन्होंने मध्य नमाज़ के बारे में कही गई बातों का उल्लेख करने के बाद कहा: "इन सब से यह और पुख्ता हो गया कि मलिक की राय के अनुसार यह सुबह की नमाज़ है।" हालांकि 'अल-आरिदा' और 'अहकाम अल-क़ुरान' में उन्होंने चुना है कि यह छुपी हुई (अनिर्दिष्ट) है, अल-आरिदा 1/295 में उन्होंने कहा: "सही यह है कि यह छुपी हुई है... इसकी फ़ज़ीलत बढ़ाने के लिए।" उन्होंने अहकाम अल-क़ुरान 1/226 में कहा: "जहाँ तक उन लोगों की बात है जो कहते हैं कि यह छुपी हुई है, तो यह साक्ष्यों के विरोधाभास और किसी को प्राथमिकता न मिल पाने के कारण है, और यही सही है।" (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/322। (4) पांडुलिपियों (खा), (ज़ा) और (मा) में: "लोगों का बहुमत", और (ज़ा) में: "बहुमत लोग"। जो स्थापित है वह (दा) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है। (5) उनका कहना: "यह", (मा) से है और बाकी प्रतियों में नहीं है। (6) सहीह मुस्लिम 1/436-438, और मुसनद अहमद में हदीस (3716) पर टिप्पणी देखें। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर 1/323 में कहा: "नबी ﷺ से यह हदीस मुतवातिर है कि उन्होंने अहज़ाब के दिन कहा था: 'उन्होंने हमें बीच वाली नमाज़, असर

की नमाज़ से रोक दिया'।" (7) सुनन अत-तिर्मिज़ी (181)। (8) (मा) में: अल-क़बस। यह एक गलती है, और लेखक ने अपनी इस किताब का उल्लेख एक से अधिक स्थानों पर किया है, पहला 1/267 में। (9) (दा), (ज़ा) और (मा) में: कबीसा बिन अबी ज़ुहैब, जो कि एक गलती है। (10) अल-नुक़त वल-उयून 1/309, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/323। कबीसा की खबर को तबरी 5/367 ने निकाला है, और शेख अहमद शाकिर ने इस पर अपनी टिप्पणी 5/214 में कहा है: "यह एक टूटी हुई सनद (सूत्र) है, कुछ भी नहीं है!..." और इस खबर को सुयूती ने उद्धृत किया है=

سورة البقرة: آیت ۲۳۸ ۱۷۷

...اثر، اور یہی عبدالملک بن حبیب(۱) کا موقف ہے، اور ابن العربی نے اپنی 'قَبَس'(۲) میں اسی کو اختیار کیا ہے، اور ابن عطیہ نے اپنی تفسیر(۳) میں کہا: "لوگوں کی اکثریت(٤) اسی قول پر ہے اور یہی میری رائے بھی ہے۔" اور انہوں نے اس(٥) باب میں مروی احادیث سے استدلال کیا ہے جنہیں مسلم اور دیگر(٦) نے نقل کیا ہے، اور ان میں سب سے واضح ابن مسعود کی حدیث ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "نماز وسطیٰ (درمیانی نماز) عصر کی نماز ہے۔" اسے ترمذی نے روایت کیا اور کہا: "یہ حدیث حسن صحیح ہے"(۷)۔ اور ہم نے اس بارے میں 'المقتبس(۸) في شرح موطأ مالک بن انس' میں مزید وضاحت کی ہے۔ تیسرا قول: یہ کہ وہ مغرب کی نماز ہے؛ یہ قبیصہ بن ذویب(۹) نے ایک جماعت کے ساتھ کہا ہے۔ ان کی دلیل یہ ہے کہ یہ رکعتوں کی تعداد کے لحاظ سے درمیانی ہے؛ نہ یہ سب سے کم ہے اور نہ سب سے زیادہ، اور سفر میں اسے قصر نہیں کیا جاتا، اور رسول اللہ ﷺ نے اسے نہ تو اس کے وقت سے تاخیر کی اور نہ ہی اسے جلدی پڑھا، اور اس کے بعد دو جہری (اونچی آواز والی) نمازیں ہیں اور اس سے پہلے دو سری (خاموش آواز والی) نمازیں ہیں(۱۰)۔

(۱) التمہید ٤ / ۲۸۹. (۲) مصنف نے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ابن العربی سے اسے ابن حجر نے الفتح ۸ / ۱۹٦ میں اور ابو حیان نے البحر ۲ / ۲٤۰ میں بھی نقل کیا ہے۔ لیکن ابن العربی نے اپنی 'قبس' ۱ / ۳۲۰ میں جسے اختیار کیا ہے وہ یہ ہے کہ وہ صبح (فجر) کی نماز ہے، چنانچہ انہوں نے نماز وسطیٰ کے بارے میں کہے گئے اقوال ذکر کرنے کے بعد کہا: "ان تمام باتوں سے یہ بات تقویت پا گئی کہ امام مالک کے مذہب کے مطابق یہ صبح کی نماز ہے۔" اگرچہ 'العارضہ' اور 'احکام القرآن' میں انہوں نے یہ اختیار کیا ہے کہ وہ مخفی ہے، چنانچہ 'العارضہ' ۱ / ۲۹٥

میں کہا: "صحیح یہ ہے کہ وہ مخفی ہے... تاکہ اس کی فضیلت بڑھے۔" اور 'احکام القرآن' ۱ / ۲۲٦ میں کہا: "رہی بات ان لوگوں کی جو کہتے ہیں کہ وہ مخفی ہے، تو اس کی وجہ دلائل کا تعارض اور ترجیح کا نہ ہونا ہے، اور یہی صحیح ہے۔" (۳) المحرر الوجیز ۱ / ۳۲۲. (٤) (خ)، (ز) اور (م) میں ہے: "جمهور الناس" (لوگوں کی اکثریت)، اور (ظ) میں ہے: "جمهور من الناس"۔ اور جو نسخہ (د) میں ہے وہ 'المحرر الوجیز' کے موافق ہے۔ (٥) ان کا قول: "هذا" (یہ)، نسخہ (م) سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (٦) صحیح مسلم ۱ / ٤٣٦-٤٣٨، اور مسند احمد میں حدیث (۳۷۱٦) پر تعلیق دیکھیں۔ ابن عطیہ نے 'المحرر' ۱ / ۳۲۳ میں کہا: "نبی ﷺ سے یہ حدیث متواتر ہے کہ آپ نے جنگ احزاب کے دن فرمایا: 'انہوں نے ہمیں نماز وسطیٰ، یعنی عصر کی نماز سے غافل کر دیا'۔" (۷) سنن ترمذی (۱۸۱). (۸) (م) میں ہے: 'القبس'۔ اور یہ غلطی ہے، مصنف نے اپنی اس کتاب کا ذکر ایک سے زیادہ مقامات پر کیا ہے، جن میں پہلا ۱ / ۲٦۷ ہے۔ (۹) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: قبیصہ بن ابی ذویب، اور یہ غلطی ہے۔ (۱۰) النکت والعیون ۱ / ۳۰۹، اور المحرر الوجیز ۱ / ۳۲۳۔ اور قبیصہ کی خبر کو طبری نے ٥ / ۳٦۷ میں روایت کیا ہے، اور شیخ احمد شاکر نے اس پر اپنی تعلیق ٥ / ۲۱٤ میں کہا ہے: "یہ سند ٹوٹی ہوئی (منہار) ہے، کچھ بھی نہیں ہے!..." اور یہ خبر سیوطی نے نقل کی ہے=

Surah Al-Baqarah: Verse 238 178

It was narrated from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, from the Prophet ﷺ that he said: "Indeed, the best of prayers in the sight of Allah is the Maghrib prayer; He did not reduce it for a traveler nor for a resident. Allah opened the night prayer with it and closed the day prayer with it. Whoever prays Maghrib and then prays two rak'ahs after it, Allah will build for him a palace in Paradise. And whoever prays four rak'ahs after it, Allah will forgive him the sins of twenty years, or he said: forty years." (1)

Fourth: The Isha (late evening) prayer; because it is between two prayers that are not shortened, and it comes at a time of sleep and it is recommended to delay it, and that is difficult, so the emphasis was placed on maintaining it. (2)

Fifth: That it is the Fajr (morning) prayer; because before it are two night prayers in which recitation is loud, and after it are two day prayers in which recitation is silent. (3) And because its time begins while people are asleep, and waking up for it is difficult in the cold season due to the intensity of the cold, and in the summer season due to the shortness of the night.

Among those who said it is the 'middle prayer' (Al-Wusta): Ali bin Abi Talib and Abdullah bin Abbas; Al-Muwatta narrated it as a report (balaghan) (4), and Al-Tirmidhi narrated it from Ibn Umar and Ibn Abbas as a comment (ta'liqan) (5), and it was narrated from Jabir bin Abdullah (6). It is the view of Malik and his companions, and it is the inclination of Al-Shafi'i in what Al-Qushayri mentioned about him (7).

= 1/305 and he did not attribute it to other than Al-Tabari. We say: Al-Suyuti said after mentioning the report: And Ibn Abi Hatim narrated with a good (hasan) chain from Ibn Abbas that he said: The middle prayer is Maghrib. And it is in the Tafsir of Ibn Abi Hatim (2375). (1) Narrated by Al-Tabarani in Al-Mu'jam Al-Awsat (6445) in brief, and it does not contain: "And whoever prays four rak'ahs after it...". In its chain is Abdullah bin Muhammad bin Yahya bin Urwah bin Al-Zubayr; Ibn Hibban said: He narrates fabricated reports from trustworthy narrators, and Abu Hatim Al-Razi said: Rejected (Matruk). Mizan Al-I'tidal 2/486. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/323. (3) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/322. (4) 1/139, Abu Umar bin Abd al-Barr said in Al-Istidhkar 5/424: This is authentic from Ibn Abbas through various authentic chains established from him, and not authentic from Ali. See Al-Tamhid 4/287-288, and Al-Istidhkar 5/424-427. (5) Sunan al-Tirmidhi after hadith (182), and the author will mention it later, and see the

reports from Ibn Abbas in Tafsir al-Tabari 5/367-369, and Sharh Ma'ani al-Athar 1/170. From Ibn Umar, it was narrated by Ibn Abi Shaybah 2/506, and al-Bayhaqi 1/462, see al-Tamhid 4/284, and Ibn al-Barr said in al-Istidhkar 5/427: Opinions differed from Ibn Umar regarding this. (6) Narrated by Al-Tabari 5/370. (7) Al-Muwatta 1/139, Al-Tamhid 4/284, and Ahkam al-Qur'an for Al-Kiya Al-Tabari 1/214.

सूरत अल-बक़रह: आयत 238 178

आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से वर्णित है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह के नज़दीक सबसे बेहतरीन नमाज़ मगरिब की नमाज़ है; उसने इसे न मुसाफिर के लिए कम किया और न ही मुकीम के लिए। अल्लाह ने इसके ज़रिए रात की नमाज़ शुरू की और दिन की नमाज़ खत्म की। जिसने मगरिब की नमाज़ पढ़ी और उसके बाद दो रकअतें पढ़ीं, अल्लाह उसके लिए जन्नत में एक महल बनाएगा। और जिसने उसके बाद चार रकअतें पढ़ीं, अल्लाह उसके बीस साल के गुनाह माफ कर देगा, या फरमाया: चालीस साल।" (1)

चौथा: ईशा की नमाज़; क्योंकि यह दो ऐसी नमाज़ों के बीच है जो कम नहीं की जातीं, और यह सोने के समय आती है और इसे देर से पढ़ना मुस्तहब है, और यह कठिन है, इसलिए इसकी पाबंदी पर ज़ोर दिया गया है। (2)

पाँचवाँ: कि यह फज्र की नमाज़ है; क्योंकि इससे पहले रात की दो नमाज़ें हैं जिनमें ज़ोर से पढ़ा जाता है, और इसके बाद दिन की दो नमाज़ें हैं जिनमें धीरे पढ़ा जाता है। (3) और क्योंकि इसका समय तब शुरू होता है जब लोग सो रहे होते हैं, और ठंड के मौसम में ठंड की तीव्रता के कारण और गर्मियों के मौसम में रात छोटी होने के कारण इसके लिए उठना कठिन होता है।

उन लोगों में से जिन्होंने कहा कि यह 'मध्य नमाज़' (अल-वुस्ता) है: अली बिन अबी तालिब और अब्दुल्ला बिन अब्बास; इसे अल-मुवत्ता ने बलाग़ (4) के रूप में निकाला है, और अल-तिर्मिज़ी ने इब्न उमर और इब्न अब्बास से ता'लीक (5) के रूप में निकाला है, और यह जाबिर बिन अब्दुल्ला (6) से भी वर्णित है। यह मलिक और उनके साथियों का मत है, और अल-शाफ़ई का भी यही रुझान है जैसा कि अल-कुशैरी (7) ने उनके बारे में ज़िक्र किया है।

= 1/305 और उन्होंने इसे अल-तबरी के अलावा किसी और को श्रेय नहीं दिया। हम कहते हैं: अल-सुयूती ने रिपोर्ट का उल्लेख करने के बाद कहा: और इब्न अबी हातिम ने इब्न अब्बास से एक अच्छी (हसन) सनद के साथ निकाला है कि उन्होंने कहा: मध्य नमाज़ मगरिब है। और यह इब्न अबी हातिम (2375) की तफ़सीर में है। (1) इसे अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-अवसत (6445) में संक्षेप में निकाला है, और इसमें यह शामिल नहीं है: "और जिसने उसके बाद चार रकअतें पढ़ीं..."। इसकी सनद में अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन यहया बिन उर्वा बिन अल-ज़ुबैर है; इब्न हिब्बान ने कहा: वह विश्वसनीय लोगों से गढ़ी हुई हदीसें बयान करता है, और अबू हातिम अल-राज़ी ने कहा: वह मेट्रुक

(त्यागा हुआ) है। मिज़ान अल-इतिदाल 2/486। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/323। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/322। (4) 1/139, अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिदकार 5/424 में कहा: यह इब्न अब्बास से उनके स्थापित कई सहीह सनदों के माध्यम से सही है, और अली से सही नहीं है। अल-तमहीद 4/287-288, और अल-इस्तिदकार 5/424-427 देखें। (5) सुनन अल-तिर्मिज़ी हदीस (182) के बाद, और लेखक बाद में इसका उल्लेख करेंगे, और इब्न अब्बास से अल-तब़री 5/367-369 की तफ़सीर में और शरह मा'नी अल-आसार 1/170 में रिपोर्ट देखें। इब्न उमर से, इसे इब्न अबी शायबा 2/506 और अल-बैहकी 1/462 ने निकाला है, अल-तमहीद 4/284 देखें, और इब्न अल-बर्र ने अल-इस्तिदकार 5/427 में कहा: इसके बारे में इब्न उमर से राय अलग-अलग थी। (6) अल-तब़री 5/370 द्वारा निकाला गया। (7) अल-मुवत्ता 1/139, अल-तमहीद 4/284, और अल-किया अल-तब़री की अहकाम अल-क़ुरआन 1/214।

سورة البقرہ: آیت 238 178

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے مروی ہے، نبی کریم ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "بے شک اللہ کے نزدیک سب سے افضل نماز مغرب کی نماز ہے؛ اللہ نے اسے نہ مسافر سے کم کیا اور نہ ہی مقیم سے، اللہ نے اس کے ذریعے رات کی نماز کا آغاز کیا اور دن کی نماز کا اختتام کیا، پس جس نے مغرب کی نماز پڑھی اور اس کے بعد دو رکعتیں پڑھیں؛ اللہ اس کے لیے جنت میں ایک محل بنائے گا، اور جس نے اس کے بعد چار رکعتیں پڑھیں اللہ اس کے بیس سال کے گناہ معاف کر دے گا، یا فرمایا: چالیس سال" (1)۔

چوتھا: عشاء کی نماز؛ اس لیے کہ وہ دو ایسی نمازوں کے درمیان ہے جو قصر نہیں کی جاتیں، اور وہ نیند کے وقت آتی ہے اور اسے مؤخر کرنا مستحب ہے، اور یہ دشوار ہے، اس لیے اس کی محافظت پر تاکید کی گئی (2)۔

پانچواں: کہ وہ صبح (فجر) کی نماز ہے؛ اس لیے کہ اس سے پہلے رات کی دو نمازیں ہیں جن میں جہری قرأت کی جاتی ہے، اور اس کے بعد دن کی دو نمازیں ہیں جن میں سری قرأت کی جاتی ہے (3)، اور اس لیے کہ اس کا وقت تب داخل ہوتا ہے جب لوگ سو رہے ہوتے ہیں، اور اس کی طرف قیام کرنا سردی کے زمانے میں سردی کی شدت کی وجہ سے، اور گرمی کے زمانے میں رات کے چھوٹا ہونے کی وجہ سے دشوار ہے ۔

اور ان لوگوں میں سے جنہوں نے کہا کہ یہ درمیانی نماز (وسطیٰ) ہے: علی بن ابی طالب اور عبداللہ بن عباس؛ اسے مؤطا میں بلاغاً (4) روایت کیا گیا ہے، اور اسے ترمذی نے ابن عمر اور ابن عباس سے تعلیقاً (5) روایت کیا ہے، اور جابر بن عبداللہ (6) سے بھی مروی ہے۔ اور یہ امام

مالک اور ان کے اصحاب کا قول ہے، اور امام شافعی کا میلان بھی اسی طرف ہے جیسا کہ ان سے قشیری (7) نے ذکر کیا ہے۔

= 1/ 305 اور اس نے اسے طبری کے علاوہ کسی اور کی طرف منسوب نہیں کیا۔ ہم کہتے ہیں: سیوطی نے خبر بیان کرنے کے بعد کہا: اور ابن ابی حاتم نے ایک حسن سند کے ساتھ ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: نماز وسطیٰ مغرب ہے۔ اور یہ ابن ابی حاتم (2375) کی تفسیر میں ہے۔ (1) اسے طبرانی نے "المعجم الاوسط" (6445) میں مختصراً روایت کیا ہے، اور اس میں یہ نہیں ہے: "اور جس نے اس کے بعد چار رکعتیں پڑھیں..."، اور اس کی سند میں عبد اللہ بن محمد بن یحییٰ بن عروہ بن زبیر ہے؛ ابن حبان نے کہا: وہ ثقہ راویوں سے من گھڑت روایات بیان کرتا ہے، اور ابو حاتم رازی نے کہا: متروک ہے۔ میزان الاعتدال 2/ 486۔ (2) المحرر الوجیز 1/ 323۔ (3) المحرر الوجیز 1/ 322۔ (4) 1/ 139، ابو عمر بن عبد البر نے الاستذکار 5/ 424 میں کہا: یہ ابن عباس سے ان سے ثابت شدہ کئی صحیح سندوں کے ساتھ صحیح ہے، اور علی سے صحیح نہیں ہے۔ اور دیکھئے التمہید 4/ 287-288، اور الاستذکار 5/ 424-427۔ (5) سنن ترمذی حدیث نمبر (182) کے بعد، اور مصنف اسے بعد میں ذکر کریں گے، اور ابن عباس سے مروی روایات کے لیے دیکھئے تفسیر طبری 5/ 367-369، اور شرح معانی الآثار 1/ 170۔ اور ابن عمر سے اسے ابن ابی شیبہ 2/ 506 اور بیہقی 1/ 462 نے روایت کیا، التمہید 4/ 284 دیکھئے، اور ابن عبد البر نے الاستذکار 5/ 427 میں کہا: اس بارے میں ابن عمر سے مروی روایات میں اختلاف ہے۔ (6) اسے طبری نے روایت کیا 5/ 370۔ (7) الموطأ 1/ 139، اور التمہید 4/ 284، اور احکام القرآن للکیا الطبری 1/ 214۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 238 179

And the correct [opinion] from Ali is that it is the Asr prayer; that has been narrated (1) from him through a well-known authentic chain (2). And those who said it is the Fajr prayer used as evidence the words of Allah the Exalted: "And stand before Allah, devoutly obedient" [Al-Baqarah: 238], meaning in it. And there is no obligatory prayer in which there is Qunut except the Fajr prayer (3). Abu Raja' said: Ibn Abbas led us in the morning prayer in Basra, and he performed Qunut in it before bowing and raised his hands. When he finished, he said: "This is the middle prayer that Allah the Exalted commanded us to stand in as Qanitin (devoutly obedient)" (4). And Anas said: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) performed Qunut in the Fajr prayer after bowing (5).

The ruling on Qunut and what scholars have said regarding it will come in "Al-Imran" at the words of Allah the Exalted: "Not for you, [O Muhammad, but for Allah], is the decision..." [Ayah: 128].

Sixth: Friday prayer (Salat al-Jumu'ah); because it was distinguished by the gathering for it and the sermon within it, and it was made an Eid; mentioned by Ibn Habib and Makki (6). And Muslim narrated (7) from Abdullah that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said regarding people who stay away from Friday prayer: "I was on the verge of ordering a man to lead the people in prayer, then burn the houses of men who stay away from the Friday prayer over them."

Seventh: That it is both Fajr and Asr prayers together. This was said by Sheikh Abu Bakr al-Abhari, and he argued with the saying of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him): "Angels come to you in succession by night and by day..." the Hadith, narrated by Abu Hurairah (8).

---

(1) In (D), (Z), and (M): "And it was narrated." (2) At-Tamhid 4/287-290, and the graduation of one of the narrations from him from Sahih al-Bukhari (6396) has already been mentioned in the second opinion on this issue. (3) Tafsir al-Tabari 5/371. (4) Reported by al-Tabari 5/368, and al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/170, and Abu Raja' is al-Utaridi, Imran ibn Milhan. (5) Reported with this wording by Abu Ya'la (4286), and reported similarly by Ahmad (12117), al-Bukhari (1001), and Muslim (677), (298). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/323. (7) Sahih Muslim (652), and it is in Ahmad (3816). (8) Reported by Ahmad (7491), al-Bukhari (555), and Muslim (632).

सूरह अल-बक़रह: आयत 238 179

और अली से सही राय यह है कि यह अस्र की नमाज़ है; यह उनसे (1) एक प्रसिद्ध सही तरीके से वर्णित है (2)। और जिसने कहा कि यह सुबह की नमाज़ (फज्र) है, उसने अल्लाह तआला के इस कथन से दलील दी: "और अल्लाह के लिए फरमाबरदार (क़ानितीन) बनकर खड़े हो" [अल-बक़रह: 238], यानी इसमें। और सुबह की नमाज़ के अलावा किसी भी अनिवार्य नमाज़ में क़ुनूत नहीं है (3)। अबू रजा ने कहा: इब्न अब्बास ने हमें बसरा में सुबह की नमाज़ पढ़ाई, तो उन्होंने रुकू से पहले उसमें क़ुनूत किया और अपने हाथ उठाए। जब वह फारिग हुए तो कहा: यह वही 'दरमियानी नमाज़' (सलातुल वुस्ता) है जिसमें अल्लाह तआला ने हमें फरमाबरदार बनकर खड़े होने का हुक्म दिया है (4)। और अनस ने कहा: नबी ﷺ ने सुबह की नमाज़ में रुकू के बाद क़ुनूत किया (5)।

क़ुनूत का हुक्म और इस बारे में विद्वानों की जो राय है, वह "आल इमरान" में अल्लाह तआला के इस कथन के पास आएगी: "इसमें आपका कोई अख्तियार नहीं है..." [आयत: 128]।

छठा: जुमे की नमाज़; क्योंकि इसे जमा होने और इसमें खुतबे के लिए खास किया गया है, और इसे ईद बनाया गया है; इसे इब्न हबीब और मक्की ने ज़िक्र किया है (6)। और मुस्लिम ने (7) अब्दुल्ला से रिवायत किया कि नबी ﷺ ने उन लोगों के बारे में कहा जो जुमे से पीछे रह जाते हैं: "मेरा इरादा हुआ कि मैं किसी आदमी को हुक्म दूँ कि वह लोगों को नमाज़ पढ़ाए, फिर मैं उन आदमियों के घरों को जला दूँ जो जुमे से पीछे रह जाते हैं।"

सातवाँ: यह कि यह सुबह और अस्र दोनों नमाज़ें एक साथ हैं। यह शेख अबू बक्र अल-अबहरी ने कहा है, और उन्होंने रसूलुल्लाह ﷺ के इस कौल से दलील दी: "तुम्हारे पास रात के फरिश्ते और दिन के फरिश्ते बारी-बारी से आते हैं..." हदीस, इसे अबू हुरैरा ने रिवायत किया (8)।

---

(1) (द), (ज़) और (म) में: "और रिवायत किया गया"। (2) अल-तम्हीद 4/287-290, और उनसे सहीह अल-बुखारी (6396) की एक रिवायत की तखरीज इस मसले के दूसरे कौल में पहले आ चुकी है। (3) तफसीर अल-तबरी 5/371। (4) इसे अल-तबरी 5/368 ने और अल-तहावी ने शरह मानी अल-आसार 1/170 में निकाला है, और अबू रजा अल-उतारिदी इमरान बिन मिल्हान हैं। (5) इसे इन शब्दों के साथ अबू याला (4286) ने निकाला है, और इसी तरह अहमद (12117), बुखारी (1001), और मुस्लिम (677), (298) ने निकाला है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/323। (7) सहीह मुस्लिम

(652), और यह अहमद (3816) के पास है। (8) इसे अहमद (7491), बुखारी (555), और मुस्लिम (632) ने निकाला है।

سورة البقرہ: آیت ۲۳۸ ۱۷۹

اور حضرت علی سے صحیح قول یہ ہے کہ یہ عصر کی نماز ہے، ان سے یہ بات (۱) ایک معروف اور صحیح سند سے مروی ہے (۲)۔ اور جس نے یہ کہا کہ یہ صبح کی نماز ہے، اس نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: "اور اللہ کے سامنے فرمانبردار بن کر کھڑے ہو" [البقرہ: ۲۳۸] یعنی اس نماز میں۔ اور صبح کی نماز کے علاوہ کسی فرض نماز میں قنوت نہیں ہے (۳)؛ ابو رجاء نے کہا: ابن عباس رضی اللہ عنہما نے ہمیں بصرہ میں صبح کی نماز پڑھائی، تو انہوں نے اس میں رکوع سے پہلے قنوت کیا اور اپنے ہاتھ اٹھائے، جب فارغ ہوئے تو فرمایا: یہ وہ نمازِ وسطی ہے جس میں اللہ تعالیٰ نے ہمیں فرمانبردار بن کر کھڑے ہونے کا حکم دیا ہے (۴)۔ اور حضرت انس نے فرمایا: نبی ﷺ نے صبح کی نماز میں رکوع کے بعد قنوت کیا (۵)۔

قنوت کا حکم اور اس میں علماء کا جو اختلاف ہے وہ "آل عمران" میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس آئے گا: "آپ کے لیے اس معاملے میں کچھ نہیں ہے..." [آیت: ۱۲۸]۔

چھٹا قول: جمعہ کی نماز؛ اس لیے کہ اسے اجتماع اور اس میں خطبہ کے لیے مخصوص کیا گیا ہے، اور اسے عید بنایا گیا ہے؛ اسے ابن حبیب اور مکی نے ذکر کیا ہے (۶)۔ اور مسلم نے (۷) عبداللہ سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے ان لوگوں کے بارے میں جو جمعہ سے پیچھے رہ جاتے ہیں فرمایا: "میں نے ارادہ کیا کہ کسی شخص کو حکم دوں کہ وہ لوگوں کو نماز پڑھائے، پھر میں ان لوگوں کے گھر جلا دوں جو جمعہ سے پیچھے رہ جاتے ہیں"۔

ساتواں قول: یہ کہ یہ صبح اور عصر دونوں نمازیں ہیں۔ یہ شیخ ابو بکر الابہری نے کہا ہے، اور انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: "تمہارے پاس رات کے فرشتے اور دن کے فرشتے باری باری آتے ہیں" الحدیث، اسے ابو ہریرہ نے روایت کیا ہے (۸)۔

(١) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "وروي"۔ (٢) التمہید ٤/ ٢٨٧-٢٩٠، اور ان سے ایک روایت کی تخریج صحیح بخاری (٦٣٩٦) سے اس مسئلے کے دوسرے قول میں گزر چکی ہے۔ (٣) تفسیر طبری ٥/ ٣٧١۔ (٤) اسے طبری ٥/ ٣٦٨ اور طحاوی نے شرح معانی الآثار ١/ ١٧٠ میں نکالا ہے، اور ابو رجاء عطاردی عمران بن ملحان ہیں۔ (٥) اسے ان الفاظ کے ساتھ ابو یعلیٰ (٤٢٨٦) نے نکالا ہے، اور اس کے ہم معنی احمد (١٢١١٧)، بخاری (١٠٠١) اور مسلم (٦٧٧)، (٢٩٨) نے نکالا ہے۔ (٦) المحرر الوجیز ١/ ٣٢٣۔ (٧) صحیح مسلم (٦٥٢)، اور یہ احمد (٣٨١٦) کے ہاں ہے۔ (٨) اسے احمد (٧٤٩١)، بخاری (٥٥٥) اور مسلم (٦٣٢) نے نکالا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 238 180

Jarir bin Abdullah narrated: We were sitting with the Messenger of Allah (PBUH) when he looked at the moon on the night of the full moon and said: "Verily, you will see your Lord as you see this moon; you will not have any difficulty in seeing Him. So, if you are able to not be overcome from performing a prayer before the rising of the sun and before its setting, then do so." (1) Meaning Asr and Fajr. Then Jarir recited: {And glorify the praises of your Lord before the rising of the sun and before its setting}.

And Umara bin Ruwayba narrated, saying: I heard the Messenger of Allah (PBUH) say: "No one will enter the Fire who prays before the rising of the sun and before its setting," meaning Fajr and Asr. (2)

And from him, that the Messenger of Allah (PBUH) said: "Whoever prays the two cool ones (Al-Bardayn) will enter Paradise." (3) All of this is established in Sahih Muslim and others. They were named the "two cool ones" because they are performed at cool times. (4)

The eighth [opinion]: That they are the Isha (darkness) and Subh (morning) prayers. Abu Darda (may Allah be pleased with him) said during the illness in which he died: "Listen and convey to those behind you: Preserve these two prayers—meaning in congregation—Isha and Subh. Even if you knew what [reward] is in them, you would come to them even if you had to crawl on your elbows and knees." (5) This was also said by Umar and Uthman. (6)

The Imams narrated from the Messenger of Allah (PBUH) that he said: "If they knew what is in the Isha and Subh prayers, they would come to them even if crawling." And he said: "Indeed, they are the most difficult prayers for the hypocrites." (7) He designated for the one who prays Subh in congregation the reward of standing for a whole night, and for Isha, half a night. Malik mentioned this as a statement attributed to Uthman. (8)

---

(1) In (D), (Z), and (M): "and a prayer before its setting." The hadith was recorded by Ahmad (19190), Al-Bukhari (554), and Muslim (633). His saying: "Tudammun" (translated as difficulty in seeing), Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath (2/33): with the first letter having a damma and without shadda, meaning: no injustice or wrong will happen to you then. It was also narrated with a fatha on the first letter and with shadda: from "al-damm" (joining); and what is meant is the negation of

overcrowding. (2) Recorded by Ahmad (17220) and Muslim (634). (3) Recorded by Ahmad (16730), Al-Bukhari (574), and Muslim (635). (4) In (Kh), (Z), (Za), and (M): "the times of," and what is fixed is from (D), which matches what is in Al-Mufhim (2/262), and the text is from it. (5) Recorded by Ibn Abi Shaybah (1/332). (6) In (M): Said by Umar and Uthman, and Ibn Abi Shaybah recorded it (1/333). (7) Recorded by Ahmad (9486), Al-Bukhari (657), and Muslim (651): (252) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (8) Al-Muwatta (1/132).

सूरा अल-बकराह: आयत २३८ १८०

जरीर बिन अब्दुल्ला ने रिवायत की: हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ बैठे थे, जब उन्होंने पूर्णिमा के चाँद को देखा और कहा: "निश्चय ही तुम अपने रब को वैसे ही देखोगे जैसे तुम इस चाँद को देखते हो; तुम्हें उसे देखने में कोई कठिनाई नहीं होगी। अतः यदि तुम सूर्य उदय होने से पहले और उसके अस्त होने से पहले की नमाज़ (पढ़ने) से न रोके जा सको (अर्थात उसे कज़ा न करो), तो ऐसा करो।" (१) इसका अर्थ असर और फज्र की नमाज़ है। फिर जरीर ने पढ़ा: {और अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह (पवित्रता का वर्णन) करो, सूरज निकलने से पहले और उसके डूबने से पहले}।

उमारा बिन रुवायबा ने रिवायत की, उन्होंने कहा कि मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कहते सुना: "वह व्यक्ति आग (जहन्नम) में प्रवेश नहीं करेगा जिसने सूर्य उदय होने से पहले और उसके अस्त होने से पहले नमाज़ पढ़ी," अर्थात फज्र और असर। (२)

और उन्हीं से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिसने दो ठंडे वक्तों की नमाज़ (अल-बरदैन) पढ़ी, वह जन्नत में प्रवेश करेगा।" (३) यह सब सहीह मुस्लिम और अन्य में प्रमाणित है। उन्हें "अल-बरदैन" (दो ठंडे) कहा जाता है क्योंकि वे ठंड के समय (४) पढ़ी जाती हैं।

आठवां [मत]: यह कि इससे मुराद ईशा और सुबह की नमाज़ें हैं। अबू दरदा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपनी उस बीमारी में कहा जिसमें उनकी मृत्यु हुई: "सुनो और अपने पीछे वालों तक पहुँचा दो: इन दो नमाज़ों की हिफाज़त करो - यानी जमात के साथ - ईशा और सुबह की। अगर तुम्हें पता होता कि इन दोनों में क्या (सवाब) है, तो तुम इनके लिए ज़रूर आते चाहे तुम्हें अपनी कोहनियों और घुटनों के बल रेंगकर ही क्यों न आना पड़ता।" (५) और यही उमर और उस्मान ने भी कहा था। (६)

इमामों ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की है कि उन्होंने फरमाया: "अगर वे जानते कि ईशा और सुबह की नमाज़ में क्या है, तो वे ज़रूर आते चाहे रेंगते हुए ही क्यों न हो।" और उन्होंने फरमाया: "बेशक, ये दोनों नमाज़ें मुनाफिकों (पाखंडियों) पर सबसे भारी हैं।" (७) और उन्होंने सुबह की नमाज़ जमात के साथ पढ़ने वाले के लिए पूरी रात के कयाम (इबादत) का सवाब रखा, और ईशा के लिए आधी रात का; इमाम मालिक ने इसे उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मवकूफ़ (उनके अपने कथन के रूप में) ज़िक्र किया है। (८)

(१) (द), (ज़) और (म) में: "और उसके डूबने से पहले की नमाज़।" हदीस अहमद (१९१९०), बुखारी (५५४) और मुस्लिम (६३३) द्वारा संकलित है। उनका कहना है: "तदामून", अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह (२/३३) में कहा है: पहले अक्षर पर धम्म (पेश) और बिना तशदीद के अर्थात तब तुम्हें कोई अन्याय नहीं होगा। और इसे पहले अक्षर पर फतह (ज़बर) और तशदीद के साथ भी रिवायत किया गया है: "अल-दम्म" (जुड़ने) से; और इसका उद्देश्य भीड़ की कमी का वर्णन करना है। (२) अहमद (१७२२०) और मुस्लिम (६३४) द्वारा संकलित। (३) अहमद (१६७३०), बुखारी (५७४) और मुस्लिम (६३५) द्वारा संकलित। (४) (ख), (ज़), (ज़) और (म) में: "के समय," और जो स्थिर है वह (द) से है, जो अल-मुफ़हिम (२/२६२) के अनुकूल है, और शब्द उसी से हैं। (५) इब्न अबी शयबा (१/३३२) द्वारा संकलित। (६) (म) में: इसे उमर और उस्मान ने कहा, और इब्न अबी शयबा ने इसे संकलित किया (१/३३३)। (७) अहमद (९४८६), बुखारी (६५७) और मुस्लिम (६५१): (२५२) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से संकलित। (८) अल-मुवत्ता (१/१३२)।

سورة البقرہ: آیت ۲۳۸ ۱۸۰

جریر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے پاس بیٹھے ہوئے تھے کہ آپ نے چودھویں رات کے چاند کی طرف دیکھا اور فرمایا: "تم عنقریب اپنے رب کو ویسے ہی دیکھو گے جیسے اس چاند کو دیکھ رہے ہو، اس کے دیکھنے میں تمہیں کوئی دقت نہیں ہوگی۔ پس اگر تم سے ہو سکے کہ سورج نکلنے سے پہلے اور سورج غروب ہونے سے پہلے کی نماز سے مغلوب نہ ہو (یعنی اسے قضا نہ کرو) تو ایسا ضرور کرو۔" (۱) یعنی عصر اور فجر، پھر جریر نے یہ آیت پڑھی: ﴿وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا﴾۔

اور عمارہ بن رویبہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "وہ شخص ہرگز آگ میں داخل نہیں ہوگا جس نے سورج نکلنے سے پہلے اور اس کے غروب ہونے سے پہلے نماز پڑھی،" یعنی فجر اور عصر۔ (۲)

اور انہی سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے دو ٹھنڈے وقتوں کی نمازیں (بردین) پڑھیں وہ جنت میں داخل ہو گیا۔" (۳) یہ سب صحیح مسلم وغیرہ میں ثابت ہے۔ ان کا نام "بردین" اس لیے رکھا گیا کہ یہ دونوں ٹھنڈک کے وقت (۴) پڑھی جاتی ہیں۔

آٹھواں قول: یہ کہ اس سے مراد عشاء اور صبح کی نمازیں ہیں۔ ابو الدرداء رضی اللہ عنہ نے اپنی اس بیماری میں جس میں ان کی وفات ہوئی، فرمایا: "سنو اور اپنے پیچھے والوں تک پہنچا دو: ان دو نمازوں کی حفاظت کرو - یعنی باجماعت - عشاء اور صبح کی، اور اگر تم جانتے کہ ان میں کیا (اجر و ثواب) ہے تو تم ان کے لیے ضرور آتے چاہے تمہیں اپنی کہنیوں اور گھٹنوں کے بل رینگ کر ہی کیوں نہ آنا پڑتا۔" (۵) اور یہی بات عمر اور عثمان رضی اللہ عنہما نے کہی۔ (۶)

اور ائمہ نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر وہ جانتے کہ عتمہ (عشاء) اور صبح کی نماز میں کیا (اجر) ہے تو وہ ضرور آتے چاہے رینگتے ہوئے۔" اور فرمایا: "بے شک یہ دونوں نمازیں منافقوں پر سب سے زیادہ بھاری ہیں۔" (۷) اور آپ ﷺ نے صبح کی نماز باجماعت پڑھنے والے کے لیے پوری رات کے قیام کا ثواب رکھا، اور عتمہ (عشاء) کے لیے آدھی رات کا؛ اسے امام مالک نے عثمان رضی اللہ عنہ پر موقوفاً ذکر کیا ہے۔ (۸)

---

(۱) (د)، (ز) اور (م) میں: "اور اس کے غروب ہونے سے پہلے کی نماز۔" حدیث کو احمد (۱۹۱۹۰)، بخاری (۵۵۴) اور مسلم (۶۳۳) نے روایت کیا ہے۔ آپ کا قول: "تضامون"، حافظ ابن حجر نے الفتح (۲/۳۳) میں فرمایا: پہلے حرف پر ضمہ اور بغیر تشدید کے، یعنی: اس وقت تم پر کوئی ظلم نہیں ہوگا۔ اور اسے پہلے حرف پر فتحہ اور تشدید کے ساتھ بھی روایت کیا گیا ہے: "الضم" (ملنے) سے؛ اور اس سے مراد بھیڑ بھاڑ کی نفی ہے۔ (۲) اسے احمد (۱۷۲۲۰) اور مسلم (۶۳۴) نے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے احمد (۱۶۷۳۰)، بخاری (۵۷۴) اور مسلم (۶۳۵) نے روایت کیا ہے۔ (۴) (خ)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: "وقتی"، اور جو متن میں ہے وہ (د) سے ہے، جو "المفہم" (۲/۲۶۲) کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۵) اسے ابن ابی شیبہ (۱/۳۳۲) نے روایت کیا ہے۔ (۶) (م) میں: اسے عمر اور عثمان نے کہا، اور ابن ابی شیبہ (۱/۳۳۳) نے اسے روایت کیا ہے۔ (۷) اسے احمد (۹۴۸۶)، بخاری (۶۵۷) اور مسلم (۶۵۱): (۲۵۲) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۸) الموطأ (۱/۱۳۲)۔

Muslim (1) narrated it, and Abu Dawud and At-Tirmidhi (2) cited it on his authority. He said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever attends Isha prayer in congregation, it is as if he stood in prayer for half the night, and whoever prays Isha and Fajr in congregation, it is as if he stood in prayer for the entire night." This is contrary to what Malik and Muslim narrated.

Ninth: That it is all five daily prayers together; this was said by Mu'adh bin Jabal (may Allah be pleased with him); because Allah's saying: {Observe strictly the prayers} encompasses both obligatory and supererogatory prayers, then He specifically mentioned the obligatory prayer (3).

Tenth: That it is unspecified; this was said by Nafi' on the authority of Ibn Umar, and Ar-Rabi' bin Khuthaym (4) said it; so Allah Almighty hid it among the prayers as He hid Laylat al-Qadr in Ramadan, and as He hid the hour on Friday (5) and the hours of the night in which supplication is answered; so that they may stand at night in the darkness to converse with the Knower of the hidden.

Among what indicates the correctness of its being vague and unspecified is what Muslim narrated in his Sahih at the end of the chapter from Al-Bara' bin 'Azib, who said: This verse was revealed: "Guard strictly the prayers and the 'Asr prayer," so we recited it as long as Allah willed, then Allah abrogated it and it was revealed: {Observe strictly the prayers and the middle prayer}. A man asked: Is it then the 'Asr prayer? Al-Bara' said (6): I have told you how it was revealed and how Allah Almighty abrogated it, and Allah knows best (7).

It follows from this that after it was specified, its specification was abrogated and it became vague, so the specification was removed, and Allah...

(1) Sahih Muslim (656), and it is with Ahmad (408) (409). (2) Sunan Abi Dawud (555), and Sunan At-Tirmidhi (221). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/323, and it did not attribute the saying to Mu'adh, and we did not find its source. Ibn Abd al-Barr adopted this view in At-Tamheed 4/294. Ibn Kathir said in his commentary on this verse: "It is strange that this view was chosen by Abu 'Umar bin Abd al-Barr al-Namari, the Imam of what is beyond the sea; it is indeed one of the great things! For he chose – despite his knowledge and memory – what is not supported by evidence from the Book, the Sunnah, or tradition." (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/223, and At-Tabari cited the two reports 5/371-372. (5) In (kh) and (z): "and He hid the hour on Friday." And in Ahkam

al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/424 (speech from him): "and He hid the hour on Friday." (6) In (m): "He said." (7) Sahih Muslim (630), and it is with Ahmad (18673).

मुस्लिम (1) ने इसे उद्धृत किया है, और अबू दाऊद और अत-तिर्मिज़ी (2) ने उनके अधिकार पर इसे निकाला है। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "जो व्यक्ति जमात में ईशा की नमाज़ में शामिल होता है, वह ऐसा है जैसे वह आधी रात तक इबादत में खड़ा रहा, और जो ईशा और फज्र की नमाज़ जमात में पढ़ता है, वह ऐसा है जैसे वह पूरी रात इबादत में खड़ा रहा।" यह मलिक और मुस्लिम द्वारा वर्णित बातों के विपरीत है।

नौवां: कि यह कुल पांचों नमाज़ें हैं; यह मुआज़ बिन जबल (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा था; क्योंकि अल्लाह का कथन: {नमाज़ों की पाबंदी करो} में अनिवार्य और नफिल दोनों नमाज़ें शामिल हैं, फिर उन्होंने विशेष रूप से अनिवार्य नमाज़ का उल्लेख किया (3)।

दसवां: कि यह अनिर्दिष्ट है; यह इब्न उमर के अधिकार पर नाफी' ने कहा था, और अर-रबी' बिन खुथयम (4) ने भी यही कहा था; इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसे नमाज़ों के बीच वैसे ही छिपा दिया जैसे उसने रमज़ान में लैलतुल क़द्र को छिपाया, और जैसे उसने जुम्मे के दिन की उस घड़ी (5) और रात के उन घंटों को छिपाया जिनमें दुआ स्वीकार की जाती है; ताकि वे गुप्त बातों को जानने वाले के साथ बातचीत करने के लिए अंधेरे में रात को खड़े हों।

इसके अस्पष्ट और अनिर्दिष्ट होने की शुद्धता का प्रमाण वह है जो मुस्लिम ने अपनी सहीह में अध्याय के अंत में अल-बारा' बिन आज़िब से वर्णित किया है, जिन्होंने कहा: यह आयत उतरी थी: "नमाज़ों और अस्र की नमाज़ की पाबंदी करो," तो हमने इसे तब तक पढ़ा जब तक अल्लाह ने चाहा, फिर अल्लाह ने इसे निरस्त (मन्सूख) कर दिया और यह उतरी: {नमाज़ों और मध्य की नमाज़ (सलातुल वुस्ता) की पाबंदी करो}। एक व्यक्ति ने पूछा: तो क्या यह अस्र की नमाज़ है? अल-बारा' ने कहा (6): मैंने तुम्हें बता दिया है कि यह कैसे उतरी थी, और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसे कैसे निरस्त किया, और अल्लाह बेहतर जानता है (7)।

इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि इसे निर्दिष्ट किए जाने के बाद, इसका निर्दिष्ट होना निरस्त कर दिया गया और यह अस्पष्ट हो गया, इसलिए विशिष्टता समाप्त हो गई, और अल्लाह...

(1) सहीह मुस्लिम (656), और यह अहमद (408) (409) के पास है। (2) सुनन अबी दाऊद (555), और सुनन अत-तिर्मिज़ी (221)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/323, और इसने यह बात मुआज़ की ओर नहीं मोड़ी, और हमें इसका स्रोत नहीं मिला। इब्न अब्दुल बर्र ने अत-तमहीद 4/294 में इस

विचार को अपनाया। इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या करते हुए कहा: "यह आश्चर्य की बात है कि इस विचार को अबू उमर बिन अब्दुल बर्र अल-नमरी ने चुना, जो समुद्र के पार के इमाम थे; यह वास्तव में बड़ी बातों में से एक है! क्योंकि उन्होंने - अपने ज्ञान और स्मरण शक्ति के बावजूद - वह चुना जिसके लिए किताब, सुन्नत या परंपरा से कोई प्रमाण नहीं है।" (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/223, और अत-तबरी ने दोनों रिपोर्टों को 5/371-372 पर निकाला। (5) (ख़) और (ज़) में: "और उसने शुक्रवार को उस घड़ी को छिपा दिया।" और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/424 में (उनका कथन): "और उसने शुक्रवार के दिन उस घड़ी को छिपा दिया।" (6) (म) में: "कहा।" (7) सहीह मुस्लिम (630), और यह अहमद (18673) के पास है।

اسے مسلم (۱) نے روایت کیا، اور ابوداؤد اور ترمذی (۲) نے ان سے نقل کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے عشاء کی نماز باجماعت پڑھی، گویا اس نے آدھی رات قیام کیا، اور جس نے عشاء اور فجر کی نماز باجماعت پڑھی، گویا اس نے پوری رات قیام کیا۔" اور یہ امام مالک اور مسلم کی روایت کے خلاف ہے۔

نواں قول: یہ کہ اس سے مراد پانچوں نمازیں مجموعی طور پر ہیں؛ یہ حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ کا قول ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ﴾ (نمازوں کی پابندی کرو) اس میں فرض اور نفل سب شامل ہیں، پھر فرض کو ذکر کے ساتھ خاص کیا گیا (۳)۔

دسواں قول: یہ کہ یہ معین نہیں ہے؛ یہ نافع نے ابن عمر سے نقل کیا، اور ربیع بن خثیم (۴) نے بھی یہی کہا؛ پس اللہ تعالیٰ نے اسے نمازوں میں چھپا دیا جس طرح اس نے رمضان میں لیلۃ القدر کو، اور جمعہ کے دن کی ایک خاص گھڑی (۵) کو، اور رات کی ان گھڑیوں کو جن میں دعا قبول ہوتی ہے، چھپا دیا؛ تاکہ لوگ پوشیدہ باتوں کو جاننے والے سے مناجات کے لیے اندھیروں میں رات کو قیام کریں۔

اس کے مبہم اور غیر معین ہونے کی درستی پر وہ روایت دلالت کرتی ہے جسے مسلم نے اپنی صحیح میں باب کے آخر میں براء بن عازب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: یہ آیت نازل ہوئی تھی: "نمازوں اور عصر کی نماز کی پابندی کرو"، تو ہم اسے جب تک اللہ نے چاہا پڑھتے رہے، پھر اللہ نے اسے منسوخ کر دیا تو یہ نازل ہوئی: ﴿حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى﴾ (نمازوں کی اور درمیانی نماز کی پابندی کرو)۔ ایک شخص نے پوچھا: کیا یہ عصر کی نماز ہے؟ تو براء نے

کہا (۶): میں نے تمہیں بتا دیا ہے کہ یہ کیسے نازل ہوئی تھی، اور اللہ تعالیٰ نے اسے کیسے منسوخ کیا، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے (۷)۔

اس سے یہ لازم آتا ہے کہ اس کے معین ہونے کے بعد اس کی تعین منسوخ ہو گئی اور یہ مبہم ہو گئی، پس تعین ختم ہو گیا، اور اللہ...

(۱) صحیح مسلم (۶۵۶)، اور یہ احمد (۴۰۸) (۴۰۹) کے ہاں بھی ہے۔ (۲) سنن ابی داؤد (۵۵۵)، اور سنن ترمذی (۲۲۱)۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۲۳/۱، اور اس قول کو معاذ کی طرف منسوب نہیں کیا، اور ہمیں اس کی تخریج نہیں ملی، اور اس قول کو ابن عبد البر نے التمہید ۲۹۴/۴ میں اختیار کیا ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: تعجب ہے کہ اس قول کو ابو عمر بن عبد البر نمری نے اختیار کیا جو سمندر پار کے امام تھے، اور یہ بڑی باتوں میں سے ایک ہے! کیونکہ انہوں نے - اپنی وسعتِ مطالعہ اور حافظے کے باوجود - وہ بات اختیار کی جس پر کتاب، سنت یا اثر سے کوئی دلیل قائم نہیں۔ (۴) المحرر الوجیز ۲۲۳/۱، اور طبری نے دونوں روایتیں ۳۷۲-۳۷۱/۵ پر نکالی ہیں۔ (۵) (خ) اور (ظ) میں ہے: "اور اس نے جمعہ کے دن کی گھڑی کو چھپا دیا"۔ اور ابن العربی کی احکام القرآن ۴۲۴/۱ میں (انہی کا قول ہے): "اور اس نے جمعہ کے دن میں گھڑی کو چھپا دیا"۔ (۶) (م) میں ہے: "کہا"۔ (۷) صحیح مسلم (۶۳۰)، اور یہ احمد (۱۸۶۷۳) کے ہاں ہے۔

Page 182 Surat Al-Baqarah: Verse 238

...know better (1). This is the choice of Muslim; because he mentioned it at the end of the chapter. Many of the later scholars also held this view, and it is the correct one, God willing, because of the conflict of evidence and the lack of preponderance. Therefore, nothing remains but to preserve all of them and perform them at their designated times (2), and Allah knows best. Third: This difference of opinion regarding the middle prayer (Al-Salat al-Wusta) indicates the invalidity of those who affirmed: "and the Asr prayer" mentioned in the hadith of Abu Yunus, the freed slave of Aisha, when she ordered him to write a Mushaf of the Quran for her (3). Our scholars said: This is merely like an interpretation from the Prophet (4) ﷺ. This is indicated by the hadith of Amr ibn Rafi' (5) who said: Hafsa ordered me to write a Mushaf for her; (mentioning) the hadith. It says: She dictated to me: "Guard strictly your (habitual) prayers, especially the middle prayer, which is Asr, and stand before Allah in a devout (frame of mind)." And she said: This is how I heard the Messenger of Allah ﷺ reciting it (6). Her saying: "and it is Asr" is evidence that the Messenger of Allah ﷺ interpreted the middle prayer from the words of Allah Almighty with his own words: "and it is Asr." Nafi' reported from Hafsa: "and the Asr prayer" (7).

---

(1) Al-Mufhim 2/255. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/226. (3) Narrated by Ahmad (24448) and Muslim (629). It was previously mentioned on p. 163. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamheed 4/280: This hadith of Aisha is authentic, and I know of no disagreement regarding it. What the author means by this statement - and Allah knows best - is the invalidity of establishing: "and the Asr prayer" in the Mushaf. Ibn Abd al-Barr mentioned in Al-Tamheed 4/278 in his commentary on the hadith: That the scholars reached a consensus that what is in the Mushaf of Uthman is the preserved Quran which no one is allowed to go beyond, and that all the narrations of readings from the Prophet ﷺ or from the Companions that differ from the Mushaf of Uthman cannot be asserted as being from Allah the Almighty. Rather, in legal rulings, they are treated like solitary reports (khabar al-wahid). (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/321. (5) Al-Qurashi Al-Adawi, the freed slave of Umar ibn Al-Khattab. Tahdhib al-Kamal 22/22. (6) Narrated similarly by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/173. In a narration by Al-Tabari 5/365 and a narration by Al-Nasa'i in Musnad Malik as mentioned by Al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal 22/23 from Amr ibn Rafi' with the wording: "and the Asr prayer." See the following comment. (7) Narrated through Nafi' from Hafsa by Abd al-Razzaq (2202), and Al-Tabari 5/364. The narration of Nafi' from

Hafsa is mursal as mentioned by Ibn Abi Hatim in Al-Marasil p. 174. It was also narrated through Nafi' from Amr ibn Rafi' from Hafsa.

पृष्ठ 182 सूरह अल-बकराह: आयत 238

...बेहतर जानते हैं (1)। यह मुस्लिम का चुनाव है; क्योंकि उन्होंने इसे अध्याय के अंत में लाया है। बाद के कई विद्वानों ने भी यही राय दी है, और यही सही है, इंशा अल्लाह; प्रमाणों के विरोध और प्रधानता की कमी के कारण। इसलिए, उन सभी की रक्षा करने और उन्हें उनके समय पर अदा करने के अलावा कुछ भी नहीं बचा है (2), और अल्लाह बेहतर जानता है। तीसरा: बीच की नमाज़ (अल-सलात अल-वुस्ता) के संबंध में यह मतभेद उन लोगों की अमान्यता को इंगित करता है जिन्होंने पुष्टि की: "और असर की नमाज़" जैसा कि आयशा के आज़ाद गुलाम अबू यूनुस की हदीस में उल्लेख किया गया है, जब उन्होंने उन्हें अपने लिए कुरान का एक मुसहफ लिखने का आदेश दिया था (3)। हमारे विद्वानों ने कहा: यह केवल पैगंबर ﷺ की एक व्याख्या की तरह है (4)। यह अम्र इब्न रफ़ी (5) की हदीस से संकेत मिलता है जिन्होंने कहा: हफ़्सा ने मुझे उनके लिए एक मुसहफ लिखने का आदेश दिया; (हदीस का उल्लेख करते हुए)। इसमें कहा गया है: उन्होंने मुझे लिखवाया: "अपनी (नियमित) नमाज़ों की, विशेष रूप से बीच की नमाज़ की सख्ती से रक्षा करो, जो असर है, और अल्लाह के सामने भक्तिपूर्ण (मनोदशा) में खड़े हो जाओ।" और उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को इसी तरह पढ़ते सुना है (6)। उनका यह कहना: "और वह असर है" इस बात का प्रमाण है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने सर्वशक्तिमान अल्लाह के शब्दों से बीच की नमाज़ की व्याख्या अपने शब्दों में की: "और वह असर है।" नाफ़े ने हफ़्सा से रिवायत की: "और असर की नमाज़" (7)।

---

(1) अल-मुफहीम 2/255. (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/226। (3) अहमद (24448) और मुस्लिम (629) द्वारा रिवायत किया गया। इसका उल्लेख पहले पृष्ठ 163 पर किया गया था। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 4/280 में कहा: आयशा की यह हदीस प्रामाणिक है, और मैं इसके बारे में किसी असहमति को नहीं जानता। लेखक का इस कथन से क्या तात्पर्य है - और अल्लाह बेहतर जानता है - मुसहफ में "और असर की नमाज़" को स्थापित करने की अमान्यता है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 4/278 में हदीस पर अपनी टिप्पणी में उल्लेख किया है: कि विद्वान इस बात पर आम सहमति पर पहुंचे कि उस्मान के मुसहफ में जो कुछ भी है वह संरक्षित कुरान है जिससे आगे जाने की किसी को अनुमति नहीं है, और यह कि पैगंबर ﷺ या सहाबा से जो भी पाठ उस्मान के मुसहफ से अलग हैं, उन्हें अल्लाह की ओर से निश्चित रूप से नहीं माना जा सकता है। बल्कि, कानूनी फैसलों में, उन्हें एकल रिपोर्टों (खबर अल-वाहिद) की तरह माना जाता है। (4) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/321। (5) अल-कुरैशी अल-अदवी, उमर इब्न अल-खत्ताब के आज़ाद

गुलाम। तहजीब अल-कमाल 22/22। (6) अल-तहावी द्वारा शरह मानी अल-अथार 1/173 में इसी तरह रिवायत किया गया। अल-तबरी 5/365 की एक रिवायत में और मुसनद मलिक में अल-नसाई की एक रिवायत में जैसा कि अल-मिज़ी ने तहजीब अल-कमाल 22/23 में अम्र इब्न रफ़ी से शब्दों के साथ उल्लेख किया है: "और असर की नमाज़।" अगली टिप्पणी देखें। (7) अब्दुल रज्जाक (2202) और अल-तबरी 5/364 द्वारा हफ़्सा से नाफ़े के माध्यम से रिवायत किया गया। हफ़्सा से नाफ़े की रिवायत मुरसल है जैसा कि इब्न अबी हातिम ने अल-मरासिल पृष्ठ 174 में उल्लेख किया है। इसे अम्र इब्न रफ़ी के माध्यम से हफ़्सा से नाफ़े के माध्यम से भी रिवायत किया गया था। =

صفحہ 182 سورۃ البقرہ: آیت 238

...زیادہ جانتے ہیں (1)۔ اور یہ مسلم کا انتخاب ہے؛ کیونکہ وہ اسے باب کے آخر میں لائے ہیں، اور متاخرین علماء میں سے ایک سے زیادہ نے یہی کہا ہے، اور یہی صحیح ہے، ان شاء اللہ؛ دلائل کے تعارض اور ترجیح نہ ہونے کی وجہ سے، چنانچہ ان سب کی حفاظت کرنے اور ان کو ان کے اوقات میں ادا کرنے کے سوا کچھ باقی نہیں بچتا (2)، واللہ اعلم۔ تیسری بات: اور نمازِ وسطی کے بارے میں یہ اختلاف اس شخص کے قول کے باطل ہونے پر دلالت کرتا ہے جس نے ثابت کیا: «اور عصر کی نماز» جو عائشہ کے آزاد کردہ غلام ابو یونس کی حدیث میں مذکور ہے جب انہوں نے انہیں حکم دیا تھا کہ وہ ان کے لیے قرآن کا ایک مصحف لکھیں (3)۔ ہمارے علماء نے کہا: اور یہ محض نبی ﷺ کی طرف سے تفسیر کی طرح ہے (4)، اس پر عمرو بن رافع (5) کی حدیث دلالت کرتی ہے جنہوں نے کہا: مجھے حفصہ نے حکم دیا کہ میں ان کے لیے ایک مصحف لکھوں؛ (پھر پوری) حدیث (ذکر کی)۔ اور اس میں ہے: تو انہوں نے مجھے لکھوایا: «نمازوں کی حفاظت کرو اور نمازِ وسطی کی اور وہ عصر کی نماز ہے، اور اللہ کے لیے فرمانبردار بن کر کھڑے رہو» اور انہوں نے کہا: میں نے اسی طرح رسول اللہ ﷺ سے سنا ہے کہ آپ اسے پڑھتے تھے (6)۔ ان کا یہ کہنا: «اور وہ عصر ہے» اس بات کی دلیل ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اللہ تعالیٰ کے کلام میں سے نمازِ وسطی کی تفسیر اپنے اس قول سے کی: «اور وہ عصر ہے»۔ اور نافع نے حفصہ سے روایت کیا ہے: «اور نمازِ عصر» (7)۔

---

(1) المفہم 255/2۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 226/1۔ (3) اسے احمد (24448) اور مسلم (629) نے روایت کیا ہے اور یہ ص 163 پر گزر چکا ہے، اور ابن عبد البر نے التمہید 4 / 280 میں کہا ہے: اور عائشہ کی یہ حدیث صحیح ہے، میں اس میں کسی اختلاف کو نہیں جانتا۔ اور

مصنف کی اپنے اس قول سے جو مراد ہے - واللہ اعلم - وہ مصحف میں «اور نمازِ عصر» کے اثبات کا بطلان ہے، اور ابن عبد البر نے التمہید 4/ 278 میں حدیث پر اپنے تعلیق میں ذکر کیا ہے: کہ علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ جو کچھ مصحفِ عثمانی میں ہے وہ محفوظ قرآن ہے جس سے تجاوز کرنا کسی کے لیے جائز نہیں، اور یہ کہ نبی ﷺ سے آثار میں، یا صحابہ سے جو کچھ بھی قرآت مروی ہے جو مصحفِ عثمانی کے خلاف ہے، اس میں سے کسی چیز کے بارے میں اللہ عز وجل پر قطعی حکم نہیں لگایا جا سکتا، بلکہ احکام میں اس کا درجہ خبرِ واحد کا ہے۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 321/1۔ (5) القرشی العدوی، عمر بن الخطاب کے آزاد کردہ غلام۔ تہذیب الکمال 22 / 22۔ (6) اسے اسی طرح الطحاوی نے شرح معانی الآثار 173/1 میں روایت کیا ہے۔ اور طبری 5/ 365 کی ایک روایت میں اور نسائی کی مسند مالک میں ایک روایت میں جیسا کہ مزی نے تہذیب الکمال 22/ 23 میں عمرو بن رافع سے ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: «اور نمازِ عصر»۔ اور اگلا تبصرہ دیکھیں۔ (7) اسے نافع کے واسطے سے حفصہ سے عبد الرزاق (2202) اور طبری 5/ 364 نے روایت کیا ہے، اور نافع کی حفصہ سے روایت مرسل ہے جیسا کہ ابن ابی حاتم نے المراسیل ص 174 میں ذکر کیا ہے، اور یہ نافع کے واسطے سے عمرو بن رافع سے انہوں نے حفصہ سے روایت کی ہے، =

It was also narrated from Aisha and from Hafsa: "the Asr prayer" without the "and" (1). Abu Bakr al-Anbari said: This disagreement regarding this additional wording indicates its invalidity and the correctness of what is in the Imam; the Mushaf (codex) of the Muslim community. There is another argument against it, which is that whoever said: "and the middle prayer and the Asr prayer" made the middle prayer something other than Asr. This contradicts the Hadith of the Messenger of Allah (peace be upon him) narrated by Abdullah, who said: The polytheists preoccupied the Messenger of Allah (peace be upon him) on the day of the Battle of the Trench (Al-Ahzab) from the Asr prayer until the sun turned yellow. Then the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "They preoccupied us from the middle prayer; may Allah fill their bellies and graves with fire" (2) the Hadith. Fourth: In His (the Exalted) saying: {And the middle prayer}, there is evidence that Witr is not obligatory; because the Muslims agreed on the numbers of the obligatory prayers as being less than seven and more than three, and there is no odd number between three and seven except five, and even numbers have no "middle" [single middle term], so it is proven that they are five (3). In the Hadith of Al-Isra: "They are five and they are fifty; the word is not changed with Me" (4). Fifth: His (the Exalted) saying: {and stand before Allah with devotion}, its meaning is: in your prayer. People differed on the meaning of "devoutly" (qaniteen), so Al-Sha'bi said: obediently (5), and Jabir bin Zaid said the same =

---

(1) Reported by al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/172, and Ibn Abi Dawud in al-Masahif (243) and (244). (1) Reported by al-Tabari from Aisha 5/345-346, and from Hafsa 5/348, and the narration from Aisha and Hafsa was mentioned on page 163: "and the Asr prayer" with the "and". Ibn Abd al-Barr said in al-Tamhid 4/283: The narration of those who established the "and" in the Hadith of Hafsa has a more authentic chain of transmission. (2) Reported by Ahmad (3716), and Muslim (628). Al-Nahhas mentioned that the narration: "and the Asr prayer" does not necessitate that the middle prayer is other than Asr. See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/321, and al-Tamhid 4/283. (3) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/226, and by al-Kiya al-Tabari 1/214. (4) In (d), (z), and (m): "and they [f]", while what is established from (kh) and (z) matches what is in Sahih al-Bukhari (349), and Sahih Muslim (163) from the path of Abu Dharr. It was reported by Ahmad (21288) from the Hadith of Ubayy bin Ka'b, and its narrator Anas bin 'Iyad erred in it. See 'Ilal Ibn Abi Hatim 2/402-403, and 'Ilal al-Daraqutni 6/234. (5) In (d), (z), and (m): "obediently" [ta'i'een], while what is

established from (kh) and (z) matches what is in al-Muharrar al-Wajiz 1/323, and the discussion is from it.

जैसा कि आयशा और हफ्सा से भी रिवायत है: "अस्र की नमाज़" बिना 'और' (वाव) के(1)। अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: इस अतिरिक्त शब्द के बारे में यह मतभेद इसकी अमान्यता और इमाम (मुसहफ़) में जो है उसकी सत्यता को दर्शाता है; जो मुस्लिम समुदाय का मुसहफ़ (कुरान की प्रति) है। इसके खिलाफ एक और दलील यह है कि जिसने कहा: "और मध्य नमाज़ और अस्र की नमाज़" उसने मध्य नमाज़ को अस्र के अलावा कुछ और बना दिया। यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उस हदीस के खिलाफ है जिसे अब्दुल्लाह ने रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने अहज़ाब के दिन अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को अस्र की नमाज़ से तब तक रोके रखा जब तक कि सूरज पीला नहीं पड़ गया। तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "उन्होंने हमें मध्य नमाज़ से रोक दिया; अल्लाह उनके पेटों और उनकी कब्रों को आग से भर दे" (2) हदीस का अंत तक। चौथा: अल्लाह के इस फरमान में: {और मध्य नमाज़}, इस बात का प्रमाण है कि वित्र अनिवार्य (वाजिब) नहीं है; क्योंकि मुसलमान इस बात पर सहमत हैं कि अनिवार्य नमाज़ों की संख्या सात से कम और तीन से अधिक है, और तीन और सात के बीच कोई विषम संख्या पाँच के अलावा नहीं है, और सम संख्याओं का कोई "मध्य" (एकल मध्य पद) नहीं होता है, तो यह साबित हो गया कि वे पाँच हैं (3)। इसरा (मेराज) की हदीस में है: "वे पाँच हैं और वे पचास हैं; मेरे यहाँ बात बदली नहीं जाती" (4)। पाँचवाँ: अल्लाह के इस फरमान: {और अल्लाह के सामने आज्ञाकारी बनकर खड़े हो}, का अर्थ है: अपनी नमाज़ में। लोग "क़ानितीन" (भक्तिभाव से/आज्ञाकारी) के अर्थ में असहमत हुए, तो अल-शाबी ने कहा: आज्ञाकारी (5), और जाबिर बिन ज़ैद ने भी यही कहा =

---

(1) इसे अल-तहावी ने शर्ह मा'नी अल-असार 1/172 में और इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाहिफ (243) और (244) में उद्धृत किया है। (1) इसे अल-तबरी ने आयशा से 5/345-346, और हफ्सा से 5/348 में उद्धृत किया है, और आयशा और हफ्सा से रिवायत का जिक्र पेज 163 पर हो चुका है: "और अस्र की नमाज़" 'वाव' (और) के साथ। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 4/283 में कहा: हफ्सा की हदीस में 'वाव' को साबित करने वालों की रिवायत की सनद (प्रमाण श्रृंखला) अधिक विश्वसनीय है। (2) इसे अहमद (3716) और मुस्लिम (628) ने उद्धृत किया है। अल-नहहास ने उल्लेख किया कि रिवायत: "और अस्र की नमाज़" यह अनिवार्य नहीं करती कि मध्य नमाज़ अस्र के अलावा कुछ और हो। अल-नहहास की एराब अल-कुरान 1/321 और अल-तमहीद 4/283 देखें।

(3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/226 और अल-किया अल-तबरी की 1/214 देखें। (4) (द), (ज़) और (म) में: "और वे [स्त्रीलिंग]", जबकि (ख़) और (ज़) से जो प्रमाणित है वह सहीह अल-बुखारी (349) और सहीह मुस्लिम (163) में अबू ज़र के माध्यम से जो है उसके अनुरूप है। इसे अहमद (21288) ने उबय्य बिन काब की हदीस से उद्धृत किया है, और इसके रावी अनस बिन इयाज़ ने इसमें गलती की है। इब्न अबी हातिम की इलाल 2/402-403 और अल-दाराकुतनी की इलाल 6/234 देखें। (5) (द), (ज़) और (म) में: "ताइ'ईन" (आज्ञाकारी), जबकि (ख़) और (ज़) से जो प्रमाणित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/323 के अनुरूप है, और चर्चा वहीं से है।

جیسا کہ حضرت عائشہ اور حضرت حفصہ رضی اللہ عنہما سے بھی مروی ہے: "صلاۃ العصر" (عصر کی نماز) بغیر 'واؤ' کے (۱)۔ ابو بکر الانباری نے کہا: اس زائد لفظ کے بارے میں یہ اختلاف اس کے باطل ہونے اور امام (مصحف) میں جو کچھ ہے اس کی صحت پر دلالت کرتا ہے؛ جو مسلمانوں کی جماعت کا مصحف (قرآن کا نسخہ) ہے۔ اس پر ایک اور دلیل یہ ہے کہ جس نے کہا: "اور درمیانی نماز اور عصر کی نماز" اس نے درمیانی نماز کو عصر کے علاوہ کچھ اور قرار دیا۔ اس میں رسول اللہ ﷺ کی اس حدیث کی نفی ہے جسے عبداللہ نے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مشرکین نے غزوہ احزاب کے دن رسول اللہ ﷺ کو عصر کی نماز سے یہاں تک روکے رکھا کہ سورج زرد پڑ گیا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "انہوں نے ہمیں درمیانی نماز سے روکے رکھا، اللہ ان کے پیٹوں اور ان کی قبروں کو آگ سے بھر دے" (۲) حدیث۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿وَالصَّلَوٰةِ ٱلْوُسْطَىٰ﴾ (اور درمیانی نماز) میں اس بات کی دلیل ہے کہ وتر واجب نہیں ہے؛ کیونکہ مسلمانوں کا اس بات پر اتفاق ہے کہ فرض نمازوں کی تعداد سات سے کم اور تین سے زیادہ ہے، اور تین اور سات کے درمیان پانچ کے علاوہ کوئی طاق عدد نہیں ہے، اور جفت اعداد کا کوئی "وسط" (ایک واحد درمیانی عدد) نہیں ہوتا، لہٰذا ثابت ہوا کہ وہ پانچ ہیں (۳)۔ حدیثِ اسراء میں ہے: "وہ پانچ ہیں اور وہ پچاس ہیں، میرے ہاں بات بدلی نہیں جاتی" (۴)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقُومُواْ لِلَّهِ قَٰنِتِينَ﴾ (اور اللہ کے حضور ادب سے کھڑے رہو) اس کا معنی ہے: اپنی نماز میں۔ لوگوں نے "قانتین" کے معنی میں اختلاف کیا ہے، شعبی نے کہا: فرمانبردار ہو کر (۵)، اور یہی بات جابر بن زید نے کہی =

(۱) اسے الطحاوی نے شرح معانی الآثار ۱۷۲/۱ میں، اور ابن ابی داؤد نے المصاحف (۲۴۳) اور (۲۴۴) میں روایت کیا ہے۔ (۱) اسے الطبری نے عائشہ سے ۳۴۵/۵-۳۴۶، اور حفصہ سے ۳۴۸/۵ میں روایت کیا ہے، اور عائشہ اور حفصہ سے روایت کا ذکر صفحہ ۱۶۳ پر ہو چکا ہے: "وصلاة العصر" (اور عصر کی نماز) 'واؤ' کے ساتھ ابن عبد البر نے التمہید ۲۸۳/۴ میں کہا: حفصہ کی حدیث میں جس نے 'واؤ' ثابت کیا ہے اس کی روایت کی سند زیادہ صحیح ہے۔ (۲) اسے احمد (۳۷۱۶) اور مسلم (۶۲۸) نے روایت کیا ہے۔ النحاس نے ذکر کیا کہ روایت: "وصلاة العصر" یہ لازم نہیں کرتی کہ درمیانی نماز عصر کے علاوہ ہو۔ دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۳۲۱/۱، اور التمہید ۲۸۳/۴۔ (۳) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ۲۲۶/۱، اور الکیا الطبری ۲۱۴/۱۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "وہن" (اور وہ سب)، جبکہ (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ صحیح بخاری (۳۴۹) اور صحیح مسلم (۱۶۳) میں ابو ذر کی روایت کے مطابق ہے۔ اسے احمد (۲۱۲۸۸) نے ابی بن کعب کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کے راوی انس بن عیاض نے اس میں غلطی کی ہے۔ دیکھئے علل ابن ابی حاتم ۴۰۲/۲-۴۰۳، اور علل الدارقطنی ۲۳۴/۶۔ (۵) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "طائعین" (فرمانبردار)، جبکہ (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۳۲۳/۱ کے مطابق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔

Page 184 Surah Al-Baqarah: Verse 238

... [Ata' and] Sa'id bin Jubayr. Al-Dahhak said: Every 'Qunut' in the Quran means obedience. - Abu Sa'id narrated from the Prophet ﷺ: "Indeed, the people of every religion today stand in disobedience," so it was said to this Ummah: "And stand before Allah in obedience" (1). Mujahid said: The meaning of 'Qanitin' is 'humble ones'. Qunut (2) is the length of bowing (Ruku'), and humility (Khushu'), lowering the gaze, and lowering the wing [of humility]. Al-Rabi' said: Qunut is the length of standing (Qiyam), and Ibn 'Umar said it and recited: {Is one who is obedient (qanit) during periods of the night, prostrating and standing...} (3). And he (peace be upon him) said: "The best prayer is the length of Qunut," narrated by Muslim (4) and others. A poet said: "Being obedient (Qanitan) to Allah, calling upon his Lord, and deliberately isolating himself from people." And it has been mentioned previously (5). It was narrated from Ibn Abbas: "Qanitin" means "supplicating" (6). In the Hadith: The Messenger of Allah ﷺ performed Qunut for a month, supplicating against Ri'l and Dhakwan (7). Some people said: Its meaning is supplication, and others said: Its meaning is the length of his standing. Al-Suddi said: "Qanitin" means "silent ones," its evidence is: the verse was revealed regarding the prohibition of speaking in...

---

(1) In (D), (Z), and (M): "So stand before Allah in obedience," and what is established is from (Kh) and (Zha), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz. The previous narrations were extracted by al-Tabari 5/375-379, and Ahmad (11711) also extracted the Hadith of Abu Sa'id. Ibn Kathir said in the Tafsir of verse (116) of Surah Al-Baqarah: Attributing this Hadith [to the Prophet] is rejected (munkar), and it might be the words of a Companion or someone below him, and Allah knows best. (2) In (D), (Z), and (M): "And Qunut," and what is established is from (Kh) and (Zha), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/324, and the saying of Mujahid was extracted by al-Tabari 5/381-382. (3) Extracted by al-Tabari 20/176, and the saying of al-Rabi' was mentioned by Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/324. (4) Sahih Muslim (756) from the Hadith of Jabir (may Allah be pleased with him), and it was mentioned previously 2/334. (5) 2/334 with the narration: "Qanitan for Allah, reciting His books..." (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/324, and it was mentioned on page 166 from the Hadith of Abu Raja' al-'Utaridi from Ibn Abbas that he interpreted {And stand before Allah in devout obedience} as Qunut in the Fajr prayer. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/324, and the Hadith was extracted by Ahmad (12125), Bukhari (1003), and Muslim (677): (299) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him). Ibn 'Atiyyah said: There is no evidence in this Hadith for the meaning of supplication.

पृष्ठ 184 सूरा अल-बकराह: आयत 238

... [अता और] सईद बिन जुबैर। अल-दहहाक ने कहा: कुरान में हर 'कुनूत' का अर्थ आज्ञाकारिता है। - अबू सईद ने नबी ﷺ से रिवायत की: "निश्चित रूप से, हर धर्म के लोग आज अवज्ञा में खड़े होते हैं," इसलिए इस उम्मत से कहा गया: "और अल्लाह के सामने आज्ञाकारी बनकर खड़े रहो" (1)। मुजाहिद ने कहा: 'क़ानितीन' का अर्थ 'विनम्र' है। कुनूत (2) रुकू की लंबाई है, और विनम्रता (खुशू), नज़रें नीची रखना और विनम्रता का पंख झुकाना है। अल-रबी' ने कहा: कुनूत खड़े होने (क़ियाम) की लंबाई है, और इब्न उमर ने इसे कहा और पढ़ा: {क्या वह व्यक्ति जो रात के समय आज्ञाकारी (क़ानित) है, सजदा करते हुए और खड़े होते हुए...} (3)। और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "सबसे अच्छी नमाज़ कुनूत की लंबाई है," इसे मुस्लिम (4) और अन्य ने उद्धृत किया है। कवि ने कहा: "अल्लाह का आज्ञाकारी (क़ानितन) होकर, अपने रब को पुकारते हुए, और जानबूझकर लोगों से अलग होकर।" और यह पहले आ चुका है (5)। इब्न अब्बास से रिवायत है: "क़ानितीन" का अर्थ "दुआ करने वाले" है (6)। हदीस में है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक महीने तक कुनूत किया, रि'ल और ज़कवान के खिलाफ दुआ की (7)। कुछ लोगों ने कहा: इसका अर्थ दुआ है, और दूसरों ने कहा: इसका अर्थ उनके खड़े होने की लंबाई है। अल-सुद्दी ने कहा: "क़ानितीन" का अर्थ "खामोश रहने वाले" है, इसका प्रमाण यह है: आयत नमाज़ में बात करने की मनाही के बारे में नाजिल हुई थी...

---

(1) (द), (ज़), और (म) में: "तो अल्लाह के लिए आज्ञाकारी बनकर खड़े रहो," और (ख) और (ज़) से जो सिद्ध है, वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में जो है उसके अनुरूप है। पिछली रिवायतों को अल-तबरी 5/375-379 द्वारा निकाला गया था, और अहमद (11711) ने अबू सईद की हदीस भी निकाली। इब्न कथीर ने सूरा अल-बकराह की आयत (116) की तफ़सीर में कहा: इस हदीस को [नबी तक] पहुँचाना अस्वीकार्य (मुनकर) है, और यह किसी सहाबी या उनके नीचे के किसी व्यक्ति की बात हो सकती है, और अल्लाह बेहतर जानता है। (2) (द), (ज़), और (म) में: "और कुनूत," और जो (ख) और (ज़) से सिद्ध है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/324 के अनुरूप है, और मुजाहिद के कथन को अल-तबरी 5/381-382 द्वारा निकाला गया था। (3) अल-तबरी 20/176 द्वारा निकाला गया, और अल-रबी' के कथन का उल्लेख इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/324 में किया है। (4) सहीह मुस्लिम (756) जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और यह पहले 2/334 में आ चुका है। (5) 2/334 रिवायत के साथ: "अल्लाह के लिए क़ानितन, उसकी किताबों की तिलावत करते हुए..." (6)

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/324, और यह पृष्ठ 166 पर अबू रजा अल-उतारिदी की इब्न अब्बास से हदीस में पहले आ चुका है कि उन्होंने {और अल्लाह के सामने आज्ञाकारी होकर खड़े रहो} की व्याख्या सुबह की नमाज़ में कुनूत के रूप में की थी। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/324, और हदीस को अहमद (12125), बुखारी (1003), और मुस्लिम (677): (299) द्वारा अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला गया था। इब्न अतियाह ने कहा: दुआ के अर्थ के लिए इस हदीस में कोई दलील नहीं है।

صفحہ ۱۸۴ سورۃ البقرہ: آیت ۲۳۸

... [عطاء اور] سعید بن جبیر۔ اور ضحاک نے کہا: قرآن میں ہر 'قنوت' کا مطلب اطاعت ہے۔ - اور ابو سعید نے نبی ﷺ سے روایت کیا: "بے شک ہر دین والے آج نافرمانی کی حالت میں کھڑے ہوتے ہیں،" تو اس امت سے کہا گیا: "اور اللہ کے لیے فرمانبردار بن کر کھڑے ہو" (۱)۔ اور مجاہد نے کہا: 'قانتین' کا معنی ہے: عاجزی کرنے والے۔ قنوت (۲) رکوع کا طویل ہونا ہے، اور خشوع، نظریں نیچی رکھنا اور انکساری کا پہلو اختیار کرنا ہے۔ اور ربیع نے کہا: قنوت قیام کا طویل ہونا ہے، اور یہی بات ابن عمر نے کہی اور یہ آیت پڑھی: ﴿بھلا جو شخص رات کی گھڑیوں میں فرمانبرداری (قانت) کرتا ہے، سجدہ کرتا ہے اور کھڑا رہتا ہے...﴾ (۳)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "افضل نماز طویل قنوت والی ہے،" اسے مسلم (۴) وغیرہ نے روایت کیا ہے۔ اور شاعر نے کہا: "اللہ کا فرمانبردار (قانتاً) ہو کر، اپنے رب کو پکارتے ہوئے، اور جان بوجھ کر لوگوں سے کنارہ کش ہو کر۔" اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: "قانتین" یعنی "دعا کرنے والے" (۶)۔ اور حدیث میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے ایک مہینہ قنوت کیا، آپ رعل اور ذکوان کے خلاف دعا فرماتے تھے (۷)۔ ایک گروہ نے کہا: اس کا معنی دعا ہے، اور ایک گروہ نے کہا: اس کا معنی قیام کا طویل ہونا ہے۔ اور سدی نے کہا: "قانتین" یعنی "خاموش رہنے والے"، اس کی دلیل یہ ہے: یہ آیت نماز میں کلام کی ممانعت کے بارے میں نازل ہوئی تھی...

---

(۱) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "پس اللہ کے لیے فرمانبردار بن کر کھڑے ہو"، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو المحرر الوجیز میں ہے، اور سابقہ روایات طبری ۵/ ۳۷۵-۳۷۹ نے نکالی ہیں، اور ابو سعید کی حدیث کو احمد (۱۱۷۱۱) نے بھی نکالا ہے۔ ابن کثیر نے سورۃ البقرہ کی آیت (۱۱۶) کی تفسیر میں کہا: اس حدیث کی نسبت [نبی ﷺ کی طرف] منکر ہے، اور ہو

سکتا ہے یہ کسی صحابی یا ان سے نیچے کے کسی شخص کا قول ہو، واللہ اعلم۔ (۲) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "اور قنوت"، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۱/ ۳۲۴ کے مطابق ہے، اور مجاہد کے قول کو طبری ۵/ ۳۸۱-۳۸۲ نے نکالا ہے۔ (۳) اسے طبری ۲۰/ ۱۷۶ نے نکالا ہے، اور ربیع کا قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/ ۳۲۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۷۵۶) حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ پہلے ۲/ ۳۳۴ پر گزر چکا ہے۔ (۵) ۲/ ۳۳۴ اس روایت کے ساتھ: "اللہ کے لیے فرمانبردار ہو کر اس کی کتابیں پڑھتا ہوا..." (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۳۲۴، اور یہ صفحہ ۱۶۶ پر حضرت ابن عباس سے ابو رجاء العطاردی کی حدیث میں گزر چکا ہے کہ انہوں نے ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾ کی تفسیر نماز فجر میں قنوت سے کی تھی۔ (۷) المحرر الوجیز ۱/ ۳۲۴، اور حدیث کو احمد (۱۲۱۲۵) اور بخاری (۱۰۰۳) اور مسلم (۶۷۷): (۲۹۹) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: دعا کے معنی کے لیے اس حدیث میں کوئی حجت نہیں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 238 185

...prayer, and that was permissible at the beginning of Islam (1). This is the correct view, because of what Muslim and others narrated from Abdullah bin Mas'ud, who said: We used to greet the Messenger of Allah (peace be upon him) while he was praying and he would respond to us. But when we returned from the Negus, we greeted him and he did not respond. We said: O Messenger of Allah, we used to greet you during prayer and you would respond to us? He said: "Indeed, in prayer there is occupation" (2).

Zaid bin Arqam narrated: We used to talk during prayer, a man would talk to his companion beside him in prayer, until the verse: {And stand before Allah, devoutly obedient} [Al-Baqarah: 238] was revealed. Then we were commanded to be silent and forbidden from talking (3).

It was said: The linguistic root of 'Qunut' is persistence in something. Since the root of Qunut is persistence in something (4), it is permissible to call one who is persistent in obedience 'Qanit'. Likewise, whoever prolongs the standing, recitation, and supplication in prayer, or prolongs humility and silence, all of these are performing Qunut.

Sixth: Abu 'Umar (5) said: The Muslims have unanimously agreed that intentional speaking in prayer, when the person praying knows they are in prayer and it is not for the rectification of the prayer, invalidates the prayer. This is except for what was narrated from Al-Awza'i, who said: Whoever speaks to save a life or for similar grave matters, their prayer is not invalidated by that. This is a weak opinion upon scrutiny; because of the saying of Allah Almighty: {And stand before Allah, devoutly obedient}.

Zaid bin Arqam said: We used to talk in prayer until it was revealed: {And stand before Allah, devoutly obedient} - to the end of the Hadith. And Ibn Mas'ud said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Indeed, Allah has decreed among His commands that you should not speak during prayer" (6).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/324, and the statement of Al-Suddi is recorded by Al-Tabari 5/379. (2) Sahih Muslim (538), and it is with Ahmad (3563), and Al-Bukhari (1199). (3) Narrated by Ahmad (19278), Al-Bukhari (1200), and Muslim (539). (4) In (D), (Z), and (M): "And since the root of Qunut in the language is persistence in something", and what is established is from (Kh) and (Zha), which matches what is in Ahkam al-Quran by Al-Kiya al-Tabari 1/216, and the speech is from it. (5) Al-Tamheed 1/350. (6)

Narrated by Ahmad (3575), and Al-Bukhari mentioned it in a definitive manner before Hadith (7522), and some of its wordings were mentioned in the previous issue, as was the Hadith of Zaid bin Arqam.

सूरा अल-बकराह: आयत 238 185

...प्रार्थना (नमाज़), और यह इस्लाम के आरंभ में जायज़ था (1)। यह सही विचार है, क्योंकि मुस्लिम और अन्य लोगों ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को नमाज़ की स्थिति में सलाम करते थे और वे हमें उत्तर देते थे। लेकिन जब हम नजाशी के पास से लौटे, तो हमने उन्हें सलाम किया और उन्होंने जवाब नहीं दिया। हमने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हम नमाज़ में आपको सलाम करते थे और आप हमें उत्तर देते थे? उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, नमाज़ में ध्यान केंद्रित करना होता है" (2)।

ज़ैद बिन अर्कम ने रिवायत की: हम नमाज़ में बात करते थे, एक आदमी नमाज़ में अपने पास वाले साथी से बात करता था, यहाँ तक कि आयत नाजिल हुई: {और अल्लाह के सामने आज्ञाकारी बनकर खड़े हो} [अल-बकराह: 238]। फिर हमें चुप रहने का आदेश दिया गया और बात करने से मना किया गया (3)।

कहा गया है: भाषा में 'कुनूत' का मूल अर्थ किसी चीज़ पर निरंतरता है। चूँकि कुनूत का मूल किसी चीज़ पर निरंतरता है (4), इसलिए यह जायज़ है कि आज्ञाकारिता में निरंतर रहने वाले को 'क़ानित' कहा जाए। इसी तरह, जो कोई नमाज़ में खड़े रहने, तिलावत करने और दुआ करने को लंबा करता है, या विनम्रता और चुप्पी को लंबा करता है, ये सभी कुनूत करने वाले हैं।

छठा: अबू उमर (5) ने कहा: मुसलमानों का इस बात पर सर्वसम्मति (इज्मा) है कि नमाज़ में जानबूझकर बात करना, जबकि नमाज़ पढ़ने वाला जानता हो कि वह नमाज़ में है और वह बात नमाज़ को सुधारने के लिए न हो, नमाज़ को अमान्य (बातिल) कर देता है। सिवाय इसके जो अल-औज़ाई से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जो किसी की जान बचाने या इसी तरह के गंभीर मामलों के लिए बोलता है, तो उससे उसकी नमाज़ बातिल नहीं होती। यह राय विचार करने पर कमज़ोर है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान है: {और अल्लाह के सामने आज्ञाकारी बनकर खड़े हो}।

ज़ैद बिन अर्कम ने कहा: हम नमाज़ में बात करते थे जब तक कि यह आयत नाजिल नहीं हुई: {और अल्लाह के सामने आज्ञाकारी बनकर खड़े हो} - हदीस के अंत तक। और इब्न मसूद ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "बेशक, अल्लाह ने अपने आदेशों में यह नया आदेश दिया है कि नमाज़ में बात न करो" (6)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/324, और अस-सुद्दी का कथन अल-तबारी 5/379 द्वारा उद्धृत है। (2) सहीह मुस्लिम (538), और यह अहमद (3563) और बुखारी (1199) के पास भी है। (3) अहमद (19278), बुखारी (1200), और मुस्लिम (539) द्वारा रिवायत किया गया। (4) (द), (ज़) और (म) में: "और चूँकि भाषा में कुनूत का मूल किसी चीज़ पर निरंतरता है", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-किया अल-तबारी 1/216 की अहकाम अल-कुरान में जो है उसके अनुरूप है, और बात उसी से है। (5) अत-तमहीद 1/350। (6) अहमद (3575) द्वारा रिवायत किया गया, और बुखारी ने हदीस (7522) से पहले इसे निश्चित रूप में उल्लेख किया है, और इसके कुछ शब्द पिछले मसले में आ चुके हैं, और ज़ैद बिन अर्कम की हदीस भी उसमें आ चुकी है।

سورة البقرہ: آیت ۲۳۸ ۱۸۵

...نماز، اور یہ اسلام کے ابتدائی دور میں مباح تھا (۱)۔ اور یہی صحیح بات ہے، اس کی وجہ وہ روایت ہے جو مسلم اور دیگر نے عبداللہ بن مسعود سے بیان کی ہے، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کو نماز کی حالت میں سلام کرتے تھے تو آپ ہمیں جواب دیتے تھے، پھر جب ہم نجاشی کے پاس سے واپس آئے تو ہم نے آپ کو سلام کیا لیکن آپ نے ہمیں جواب نہیں دیا، تو ہم نے عرض کیا: یا رسول اللہ، ہم نماز میں آپ کو سلام کرتے تھے تو آپ ہمیں جواب دیتے تھے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک نماز میں مشغولیت ہے" (۲)۔

اور زید بن ارقم رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ہم نماز میں کلام کرتے تھے، آدمی نماز میں اپنے ساتھ والے سے بات کرتا تھا، یہاں تک کہ یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾ [اور اللہ کے حضور فرمانبرداری سے کھڑے رہو]، پس ہمیں خاموشی کا حکم دیا گیا اور کلام کرنے سے روک دیا گیا (۳)۔

اور کہا گیا ہے: لغت میں قنوت کی اصل کسی چیز پر ہمیشگی اختیار کرنا ہے۔ چونکہ قنوت کی اصل کسی چیز پر ہمیشگی ہے (٤)، اس لیے اطاعت پر ہمیشگی کرنے والے کو 'قانت' کہنا جائز ہوا، اور اسی طرح جس نے نماز میں قیام، قرأت اور دعا کو لمبا کیا، یا خشوع اور خاموشی کو طول دیا، یہ سب قنوت کرنے والے ہیں۔

چھٹی بات: ابو عمر (٥) نے کہا: تمام مسلمانوں کا اس بات پر اتفاق ہے کہ نماز میں جان بوجھ کر کلام کرنا، جب کہ نمازی جانتا ہو کہ وہ نماز میں ہے اور وہ کلام نماز کی اصلاح کے لیے نہ ہو، تو وہ نماز کو فاسد کر دیتا ہے، سوائے اس کے جو اوزاعی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: جس

نے کسی جان بچانے کے لیے یا اس جیسے بڑے معاملات کے لیے بات کی تو اس سے اس کی نماز فاسد نہیں ہوگی۔ اور یہ قول نظر میں کمزور ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل کا ارشاد ہے: ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾۔

اور زید بن ارقم نے کہا: ہم نماز میں کلام کرتے تھے یہاں تک کہ نازل ہوا: ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾ حدیث کے آخر تک۔ اور ابن مسعود نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "بے شک اللہ نے اپنے حکم میں یہ نئی بات پیدا کی ہے کہ نماز میں کلام نہ کرو" (٦)۔

---

(١) المحرر الوجيز ٣٢٤/١، اور سدی کا قول طبری نے ٣٧٩/٥ میں نقل کیا ہے۔ (٢) صحيح مسلم (٥٣٨)، اور یہ احمد (٣٥٦٣) اور بخاری (١١٩٩) کے ہاں بھی ہے۔ (٣) اسے احمد (١٩٢٧٨)، بخاری (١٢٠٠) اور مسلم (٥٣٩) نے روایت کیا ہے۔ (٤) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اور چونکہ لغت میں قنوت کی اصل کسی چیز پر ہمیشگی ہے"، اور جو ثابت ہے وہ نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو الکیا الطبری کی احکام القرآن ٢١٦/١ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (٥) التمہید ٣٥٠/١۔ (٦) اسے احمد (٣٥٧٥) نے روایت کیا ہے، اور بخاری نے اسے حدیث (٧٥٢٢) سے پہلے جزم کے صیغے کے ساتھ معلق کیا ہے، اور اس کے کچھ الفاظ پچھلے مسئلے میں گزر چکے ہیں، اور اس میں زید بن ارقم کی حدیث بھی گزر چکی ہے۔

186 Surat Al-Baqarah: Ayah 238

And it is not a major incident for which prayer must be interrupted, and because of it, starting over is prevented. Whoever interrupts his prayer for what he sees as merit in saving a soul (1), or what was in that way, starts his prayer anew and does not continue from where he left off. This is the correct view in the matter, God Almighty willing.

Seventh: They differed regarding speaking forgetfully during prayer. Malik, Al-Shafi'i, and their companions were of the opinion that speaking [and saluting] forgetfully does not invalidate it. However, Malik said: Intentional speech does not invalidate the prayer if it is for its sake and correction, and this is the opinion of Rabi'ah and Ibn Al-Qasim (2).

Sahnun narrated from Ibn Al-Qasim from Malik who said: If a group were led by a man (3) for two units (rak'ahs) and he gave salutations forgetfully, and they glorified God to alert him, but he did not understand, and a man from behind him among those who were with him in prayer said to him: "You have not finished, so complete your prayer," and he turned to the people and said: "Is what this man says true?" and they said: "Yes." He said: The Imam prays with them what remains of their prayer, and they pray with him the rest of their prayer; whoever spoke among them and whoever did not speak, and there is nothing against them, and they do in that what the Prophet ﷺ did on the day of Dhu'l-Yadayn. This is the saying of Ibn Al-Qasim in his book Al-Mudawwanah and his narration from Malik, and it is the famous position of the Maliki school, and it was adopted by Ismail ibn Ishaq, and he argued for it in his book responding to Muhammad ibn Al-Hasan (4).

Al-Harith ibn Miskeen mentioned: All the companions of Malik are against Malik's saying in...

(1) After it in (D), (Z), and (M): "or wealth." (2) Al-Tamheed 1/350, and what was between the brackets is from it. (3) In (D), (Z), and (M): "the Imam," and what is established from (Kh) and (Zha) is what matches Al-Tamheed 1/343 and the speech is from him. (4) Al-Tamheed 1/344, see Al-Mudawwanah 1/133, and the hadith of Dhu'l-Yadayn was narrated by Ahmad (7376), Al-Bukhari (714), and Muslim (573) from the hadith of Abu Hurairah, may God be pleased with him, and its wording in Bukhari is: That the Messenger of God ﷺ turned away after two, so Dhu'l-Yadayn said to him: "Was the prayer shortened or did you forget, O Messenger of God?" The Messenger of God ﷺ said: "Is Dhu'l-Yadayn telling the truth?" The people said: "Yes," so the

Messenger of God ﷺ stood up and prayed two more units, then gave salutations, then said Takbir, and prostrated like his prostration or longer. The author will mention some of its wordings later. Dhu'l-Yadayn Al-Sulami, it is said: he is Al-Khirbaq, and Ibn Hibban distinguished between them, and it occurred in some narrations of the previous hadith: A man stood up with length in his hands called Dhu'l-Yadayn. See Al-Isabah 3/222.

186 सूरा अल-बकराह: आयत 238

और यह कोई बड़ी घटना नहीं है जिसके लिए प्रार्थना (नमाज़) को रोकना अनिवार्य हो, और इसी कारण से, इसे फिर से शुरू करने से रोका जाता है। जो कोई भी अपनी नमाज़ को किसी जान बचाने (1) के गुण के रूप में देखता है, या जो उस मार्ग में था, वह अपनी नमाज़ फिर से शुरू करता है और जहाँ से उसने छोड़ा था वहाँ से जारी नहीं रखता है। ईश्वर की इच्छा से, इस मामले में यही सही विचार है।

सातवाँ: उन्होंने नमाज़ के दौरान भूलवश बोलने के संबंध में मतभेद किया। मलिक, अल-शाफी और उनके साथियों का विचार था कि भूलवश बोलना [और सलाम फेरना] इसे अमान्य नहीं करता है। हालाँकि, मलिक ने कहा: यदि नमाज़ की भलाई और सुधार के लिए जानबूझकर बोला जाए तो यह नमाज़ को अमान्य नहीं करता है, और यही रबीअ और इब्न अल-कासिम (2) का विचार है।

सहनून ने इब्न अल-कासिम के माध्यम से मलिक से वर्णन किया, जिन्होंने कहा: यदि किसी व्यक्ति (3) ने एक समूह को दो रकअत पढ़ाकर भूलवश सलाम फेर दिया, और उन्होंने उसे सचेत करने के लिए 'सुब्हानअल्लाह' कहा, लेकिन वह समझ नहीं पाया, और उसके पीछे नमाज़ में शामिल एक व्यक्ति ने उससे कहा: "आपने नमाज़ पूरी नहीं की है, इसलिए अपनी नमाज़ पूरी करें," और वह लोगों की ओर मुड़ा और कहा: "क्या यह व्यक्ति जो कह रहा है वह सच है?" और उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: इमाम उनके साथ उनकी नमाज़ का शेष हिस्सा पढ़ाता है, और वे उसके साथ अपनी नमाज़ का शेष हिस्सा पढ़ते हैं; उनमें से जो बोला और जो नहीं बोला, उन पर कुछ भी नहीं है, और वे वैसा ही करते हैं जैसा कि पैगंबर ﷺ ने 'ज़ुल-यदैन' के दिन किया था। यह इब्न अल-कासिम का अपनी पुस्तक 'अल-मुदव्वनाह' में कहना है और मलिक से उनका वर्णन है, और यह मलिकी संप्रदाय का प्रसिद्ध मत है, और इसे इस्माइल बिन इशाक ने अपनाया था, और उन्होंने मुहम्मद बिन अल-हसन (4) को जवाब देते हुए अपनी पुस्तक में इसके लिए तर्क दिया था।

अल-हारिस बिन मिस्कीन ने उल्लेख किया: मलिक के सभी साथी मलिक के इस कथन के विरुद्ध हैं कि...

(1) (D), (Z), और (M) में इसके बाद: "या धन।" (2) अल-तमहीद 1/350, और कोष्ठक के बीच की बात इसी से है। (3) (D), (Z), और (M) में: "इमाम," और (Kh) और (Zha) से जो स्थापित है वह अल-तमहीद 1/343 के अनुरूप है और यह बात उन्हीं की है। (4) अल-तमहीद 1/344, अल-

मुदव्वनाह 1/133 देखें, और ज़ुल-यदैन की हदीस अहमद (7376), अल-बुखारी (714), और मुस्लिम (573) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित है, और बुखारी में इसके शब्द हैं: कि अल्लाह के रसूल ﷺ दो रकअत के बाद मुड़ गए, तो ज़ुल-यदैन ने उनसे कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल! क्या नमाज़ कम कर दी गई है या आप भूल गए हैं?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "क्या ज़ुल-यदैन सच कह रहा है?" लोगों ने कहा: "हाँ," तो अल्लाह के रसूल ﷺ खड़े हुए और दो और रकअत पढ़ी, फिर सलाम फेरा, फिर तकबीर कही, और अपने सजदे की तरह या उससे लंबा सजदा किया। लेखक बाद में इसके कुछ शब्दों का उल्लेख करेंगे। ज़ुल-यदैन अल-सुलमी, कहा जाता है: वह अल-खिरबाक है, और इब्न हिब्बान ने उनके बीच अंतर किया, और पिछली हदीस के कुछ वर्णनों में यह आया है: एक आदमी जिसके हाथों में लंबाई थी, खड़ा हुआ जिसे ज़ुल-यदैन कहा जाता था। अल-इसाबा 3/222 देखें।

۱۸۶ سورة البقرہ: آیت ۲۳۸

اور یہ کوئی بڑا حادثہ نہیں ہے جس کے لیے نماز کا توڑنا واجب ہو، اور اسی وجہ سے اسے دوبارہ شروع کرنے سے روکا جاتا ہے۔ چنانچہ جس نے اپنی نماز اس فضیلت کی وجہ سے توڑی جو وہ کسی جان بچانے (۱) میں دیکھتا ہے، یا جو اس کے راستے میں تھا، تو وہ اپنی نماز از سر نو شروع کرے گا اور اسے بنا نہیں کرے گا (یعنی جہاں سے چھوڑی تھی وہاں سے جاری نہیں رکھے گا)۔ ان شاء اللہ تعالیٰ اس مسئلے میں یہی صحیح قول ہے۔

ساتویں بات: انہوں نے نماز میں بھول کر بات کرنے کے بارے میں اختلاف کیا۔ امام مالک، امام شافعی اور ان کے اصحاب کا موقف یہ ہے کہ نماز میں بھول کر بات کرنا [اور سلام پھیرنا] نماز کو فاسد نہیں کرتا، سوائے اس کے کہ امام مالک نے فرمایا: اگر بات چیت نماز کی اصلاح اور بہتری کے لیے ہو تو جان بوجھ کر کلام کرنا بھی نماز کو فاسد نہیں کرتا، اور یہی قول ربیعہ اور ابن القاسم (۲) کا ہے۔

اور سحنون نے ابن القاسم سے، انہوں نے امام مالک سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: اگر کچھ لوگوں کو ایک شخص (۳) نے دو رکعتیں پڑھائیں اور بھول کر سلام پھیر دیا، تو لوگوں نے سبحان اللہ کہا، لیکن وہ سمجھ نہ سکا، تو اس کے پیچھے نماز میں شریک ایک شخص نے اس سے کہا: "آپ نے نماز مکمل نہیں کی، اپنی نماز پوری کریں،" تو وہ لوگوں کی طرف متوجہ ہوا اور کہا: "کیا یہ شخص جو کہہ رہا ہے وہ سچ ہے؟" انہوں نے کہا: "جی ہاں۔" فرمایا: تو امام انہیں ان کی باقی نماز پڑھائے گا، اور وہ اس کے ساتھ اپنی بقیہ نماز پڑھیں گے؛ خواہ ان میں سے کسی نے کلام کیا ہو یا نہ کیا ہو، ان پر کوئی گناہ نہیں ہے، اور وہ اس بارے میں وہی کریں گے جو نبی کریم ﷺ نے ذوالیدین والے دن کیا تھا۔ یہ ابن القاسم کا اپنی کتاب 'المدونہ' میں قول ہے اور ان کی امام

مالک سے روایت ہے، اور یہی مسلکِ مالکی کا مشہور قول ہے، اور اسی کو اسماعیل بن اسحاق نے اختیار کیا ہے، اور انہوں نے محمد بن الحسن (۴) کے رد میں لکھی گئی اپنی کتاب میں اس پر استدلال کیا ہے۔

اور حارث بن مسکین نے ذکر کیا کہ: امام مالک کے تمام اصحاب اس بارے میں امام مالک کے قول کے خلاف ہیں کہ...

(۱) (د) اور (ز) اور (م) میں اس کے بعد ہے: "یا مال"۔ (۲) التمہید ۱/ ۳۵۰، اور بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے۔ (۳) (د) اور (ز) اور (م) میں: "امام"، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ التمہید ۱/ ۳۴۳ کے موافق ہے اور کلام اسی کا ہے۔ (۴) التمہید ۱/ ۳۴۴، اور دیکھیے المدونہ ۱/ ۱۳۳، اور ذوالیدین کی حدیث کو احمد (۷۳۷۶)، بخاری (۷۱۴) اور مسلم (۵۷۳) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور بخاری کے الفاظ یہ ہیں: رسول اللہ ﷺ دو رکعتوں کے بعد پھر گئے (سلام پھیر دیا)، تو ذوالیدین نے آپ سے کہا: اے اللہ کے رسول! کیا نماز کم کر دی گئی ہے یا آپ بھول گئے ہیں؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا ذوالیدین سچ کہہ رہا ہے؟" لوگوں نے کہا: جی ہاں، تو رسول اللہ ﷺ کھڑے ہوئے اور دو مزید رکعتیں پڑھائیں، پھر سلام پھیرا، پھر تکبیر کہی، پھر اپنے سجدے کی طرح یا اس سے لمبا سجدہ کیا۔ مصنف عنقریب اس کے بعض الفاظ بعد میں ذکر کریں گے۔ اور ذوالیدین السلمی، کہا جاتا ہے کہ وہ الخرباق ہے، اور ابن حبان نے ان دونوں کے درمیان فرق کیا ہے، اور اس حدیث کی بعض روایات میں آیا ہے: ایک شخص کھڑا ہوا جس کے ہاتھوں میں لمبائی تھی جسے ذوالیدین کہا جاتا تھا۔ دیکھیے الاصابہ ۳/ ۲۲۲۔

Regarding the issue of Dhu al-Yadayn, except for Ibn al-Qasim alone, for he follows Malik's opinion on it. Others reject it and say: This was only in the early days of Islam; as for now, people have known their prayer, so whoever speaks in it must repeat it (1). This is the opinion of the Iraqis: Abu Hanifa and his companions, and al-Thawri. They held that speaking in prayer invalidates it in any case, whether accidentally or intentionally, for the sake of reform (2) or otherwise. This is the opinion of Ibrahim al-Nakha'i, 'Ata, al-Hasan, Hammad ibn Abi Sulayman, and Qatada.

The followers of Abu Hanifa claimed that this hadith of Abu Hurairah in the story of Dhu al-Yadayn is abrogated by the hadith of Ibn Mas'ud and Zaid ibn Arqam (3). They said: Even though Abu Hurairah was late in converting to Islam, he transmitted the hadith of Dhu al-Yadayn as a "mursal" report (where a successor quotes the Prophet directly), just as he transmitted the hadith: "Whoever is overtaken by dawn in a state of ritual impurity (janaba) has no fast." They said: He used to send many "mursal" reports (4).

Ali ibn Ziyad mentioned: Abu Qurra narrated to us: I heard Malik saying: It is recommended that if a man speaks in prayer, he should repeat it and not build upon it. He said: Malik said to us: The Messenger of Allah (peace be upon him) only spoke, and his companions spoke with him that day, because they thought the prayer had been shortened, and that is not permissible for anyone today (5).

Sahnun narrated from Ibn al-Qasim concerning a man who prayed alone and thought he had finished four units. A man next to him said: "You have only prayed three." So he turned to another and asked: "Is what he says true?" He said: "Yes." He (Ibn al-Qasim) said: His prayer is invalidated; he should not have spoken to him nor turned to him (6).

---

(1) Al-Tamhid 1/346. (2) In manuscript (Zh): "for the prayer", and in the rest of the copies: "for prayer", and what is confirmed from Al-Istidhkar 4/328, and Al-Tamhid 1/351, and the speech is from them. (3) The two hadiths were previously mentioned in the fifth issue. (4) Al-Tamhid 1/352, and see Al-Istidhkar 4/328-329, and the hadith was recorded by Ahmad (26630), and Al-Hakim 2/219 and he authenticated it. (5) Al-Tamhid 1/345. (6) Al-Tamhid 1/347, and see Al-Mudawwana 1/133.

सूरह अल-बकरा: आयत 238 | पृष्ठ 187

धु अल-यादैन के मसले में, सिवाय इब्न अल-कासिम के अकेले, क्योंकि वे इसमें मलिक की राय को मानते हैं। अन्य लोग इसे अस्वीकार करते हैं और कहते हैं: यह केवल इस्लाम की शुरुआत में था; अब तो लोग अपनी नमाज़ को जान चुके हैं, इसलिए जो कोई उसमें बोलेगा, उसे उसे दोहराना होगा (1)। यही इराकियों की राय है: अबू हनीफा और उनके साथी, और अल-थौरी। उनका मत है कि नमाज़ में बोलना उसे हर हाल में अमान्य कर देता है, चाहे अनजाने में हो या जानबूझकर, सुधार के लिए (2) या अन्यथा। यही इब्राहिम अल-नखई, अता, अल-हसन, हम्माद इब्न अबी सुलेमान और कतादा की राय है।

अबू हनीफा के साथियों का दावा है कि धु अल-यादैन की कहानी में अबू हुरैरा की यह हदीस इब्न मसूद और ज़ैद इब्न अरकम की हदीस (3) द्वारा निरस्त (मंसूख) कर दी गई है। उन्होंने कहा: भले ही अबू हुरैरा ने बाद में इस्लाम अपनाया था, उन्होंने धु अल-यादैन की हदीस को "मुर्सल" रिपोर्ट के रूप में प्रेषित किया, जैसे उन्होंने हदीस प्रेषित की: "जिसे सुबह की फज्र की स्थिति में नापाकी (जनाबत) ने आ घेरा, उसका कोई रोज़ा नहीं है।" उन्होंने कहा: वे बहुत सी मुर्सल रिपोर्टें भेजते थे (4)।

अली इब्न ज़ियाद ने उल्लेख किया: हमें अबू कुर्रा ने बताया: मैंने मलिक को कहते सुना: यह अनुशंसित है कि यदि कोई व्यक्ति नमाज़ में बोलता है, तो उसे उसे दोहराना चाहिए और उस पर आगे नहीं बढ़ना चाहिए। उन्होंने कहा: मलिक ने हमसे कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) केवल इसलिए बोले, और उनके साथी उनके साथ उस दिन बोले, क्योंकि उन्हें लगा कि नमाज़ छोटी कर दी गई है, और यह आज किसी के लिए जायज़ नहीं है (5)।

सहनून ने इब्न अल-कासिम से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में रिवायत की जिसने अकेले नमाज़ पढ़ी और अपने मन में चार रकात पूरी कर लीं। उसके पास के एक व्यक्ति ने कहा: "तुमने केवल तीन ही पढ़ी हैं।" तो वह दूसरे की ओर मुड़ा और पूछा: "क्या यह जो कह रहा है वह सच है?" उसने कहा: "हाँ।" उन्होंने (इब्न अल-कासिम ने) कहा: उसकी नमाज़ खराब हो गई, और उसे उससे बात नहीं करनी चाहिए थी और न ही उसकी ओर मुड़ना चाहिए था (6)।

---

(1) अल-तमहीद 1/346। (2) पाण्डुलिपि (ज़) में: "नमाज़ के लिए", और बाकी प्रतियों में: "नमाज़ के लिए", और अल-इस्तिज़कार 4/328, और अल-तमहीद 1/351 से जो पुष्ट है, और उन्हीं से यह कथन है। (3) दोनों हदीसें पहले पांचवें मसले में बताई जा चुकी हैं। (4) अल-तमहीद 1/352, और देखें

अल-इस्तिज़कार 4/328-329, और हदीस को अहमद (26630) ने दर्ज किया है, और अल-हाकिम 2/219 ने इसे सही ठहराया है। (5) अल-तमहीद 1/345। (6) अल-तमहीद 1/347, और देखें अल-मुदव्वना 1/133।

ذوالیدین کا مسئلہ، سوائے اکیلے ابن القاسم کے، کیونکہ وہ اس میں مالک کے قول کے قائل ہیں۔ دوسرے لوگ اسے تسلیم نہیں کرتے اور کہتے ہیں: یہ صرف اسلام کے ابتدائی دور میں تھا؛ جہاں تک اب کا تعلق ہے، لوگ اپنی نماز کو پہچان چکے ہیں، لہٰذا جو شخص اس میں کلام کرے گا اسے اسے لوٹانا ہوگا (1)۔ یہی اہل عراق کا قول ہے: ابو حنیفہ، ان کے اصحاب اور ثوری۔ ان کا موقف یہ ہے کہ نماز میں کلام کرنا ہر حال میں اسے فاسد کر دیتا ہے، خواہ سہوًا ہو یا قصداً، اصلاح کے لیے ہو (2) یا کسی اور وجہ سے۔ یہی ابراہیم نخعی، عطا، حسن، حماد بن ابی سلیمان اور قتادہ کا قول ہے۔

اصحابِ ابو حنیفہ کا دعویٰ ہے کہ ذوالیدین کے قصے میں ابو ہریرہ کی یہ حدیث ابن مسعود اور زید بن ارقم کی حدیث (3) سے منسوخ ہے، انہوں نے کہا: اگرچہ ابو ہریرہ کا اسلام متاخر تھا، لیکن انہوں نے ذوالیدین کی حدیث مرسل کے طور پر بیان کی تھی جیسے انہوں نے یہ حدیث مرسل بیان کی: "جسے صبح صادق نے جنابت کی حالت میں پایا تو اس کا کوئی روزہ نہیں"۔ انہوں نے کہا: وہ بکثرت ارسال کیا کرتے تھے (4)۔

علی بن زیاد نے ذکر کیا: ہم سے ابو قرہ نے بیان کیا، کہا: میں نے مالک کو کہتے سنا: مستحب یہ ہے کہ جب آدمی نماز میں کلام کرے تو اس کا اعادہ کرے اور اس پر بنا نہ کرے۔ کہا: اور مالک نے ہم سے کہا: رسول اللہ ﷺ نے اس دن کلام کیا اور آپ کے ساتھ آپ کے صحابہ نے کلام کیا کیونکہ انہوں نے گمان کیا تھا کہ نماز قصر کر دی گئی ہے، اور آج یہ کسی کے لیے جائز نہیں ہے (5)۔

سحنون نے ابن القاسم سے ایک ایسے شخص کے بارے میں روایت کی جس نے تنہا نماز پڑھی اور اپنے گمان میں چار رکعتیں پوری کر لیں، تو اس کے پہلو میں بیٹھے ایک شخص نے اس سے کہا: تم نے صرف تین رکعتیں پڑھی ہیں۔ چنانچہ وہ دوسرے کی طرف متوجہ ہوا اور پوچھا: کیا یہ جو کہہ رہا ہے سچ ہے؟ اس نے کہا: ہاں۔ انہوں نے کہا: اس کی نماز فاسد ہو گئی، اور اسے اس سے کلام نہیں کرنا چاہیے تھا اور نہ ہی اس کی طرف متوجہ ہونا چاہیے تھا (6)۔

---

(1) التمہید 1/346۔ (2) نسخہ (ظ) میں: "لصلاۃ" ہے، اور باقی نسخوں میں: "لصلاۃ" ہی ہے، اور الاستذکار 4/328 اور التمہید 1/351 سے ثابت شدہ یہی ہے، اور یہ کلام انہی سے ہے۔ (3) یہ دونوں حدیثیں پانچویں مسئلے میں گزر چکی ہیں۔ (4) التمہید 1/352، اور دیکھیے الاستذکار 4/328-329، اور اس حدیث کو احمد (26630) نے روایت کیا ہے، اور حاکم نے 2/219 میں اس کی تصحیح کی ہے۔ (5) التمہید 1/345۔ (6) التمہید 1/347، اور دیکھیے المدونۃ 1/133۔

188 Surah Al-Baqarah: Verse 238

Abu 'Umar (1) said: They used to distinguish (2) in this matter between the Imam with the congregation and the person praying alone. They would permit speech concerning the matter of the prayer for the Imam and those with him what they would not permit for the person praying alone. Others interpreted Ibn al-Qasim's response regarding the person praying alone in this matter based on the variation (3) of his statement in applying the Hadith of Dhu al-Yadayn, just as Malik's opinion varied on that matter.

[And they hold the view of the permissibility of speaking to correct the prayer for the individual and the congregation, and they say: There is no difference between a man speaking to those with him in the prayer to correct it, and speaking to someone who is not with him in it, if that is regarding its correction and its performance, just as there is no difference between a man speaking to those with him or those not with him in speech that is not for its correction, in that it invalidates it].

Al-Shafi'i and his companions said: Whoever speaks intentionally while knowing that he has not completed the prayer and that he is in it, his prayer is invalidated. But if he speaks forgetfully, or speaks thinking he is not in prayer because he believed he had completed it, then he continues [building upon it] (4).

Ahmad's opinion varied on this issue. Al-Athram narrated from him that he said: Whatever speech a person utters in his prayer to correct it does not invalidate his prayer, but if he speaks for other than that, it is invalidated. This is the well-known view of Malik.

Al-Khiraqi (5) mentioned from him: That his school of thought is that whoever speaks intentionally or forgetfully, his prayer is void, except for the Imam specifically; for if he speaks for the benefit of his prayer, his prayer is not void (6).

Sahnun, among the companions of Malik, made an exception for one who gives Salaam after two units in a four-unit prayer and it happened...

(1) Al-Tamhid 1/347, and what follows in brackets is from it. (2) Ibn Abd al-Barr means by his saying "they used to distinguish": most of the Baghdadi Malikis and others, for he mentioned them after the narration of Sahnun from Ibn al-Qasim, and before this statement of his. (3) In the manuscripts: "in this issue and regarding the Imam and those with him based on variation...", and what is established is from Al-Tamhid 1/347, and the speech is from it. (4) Al-Tamhid 1/350. (5) Umar bin Al-Husayn bin

Abdullah, Abu al-Qasim, the Baghdadi Hanbali, author of the famous abridgment (Al-Mukhtasar) in the school of Imam Ahmad, died in the year (334 AH). Al-Siyar 15/363.
(6) Al-Tamhid 1/348-349, and Al-Istidhkar 4/325-326.

188 सूरह अल-बकराह: आयत 238

अबू उमर (1) ने कहा: वे इस मामले में जमात के साथ इमाम और अकेले नमाज़ पढ़ने वाले (मुनफ़रिद) के बीच अंतर करते थे। वे इमाम और उसके साथ वालों के लिए नमाज़ के मामले में उस बातचीत की अनुमति देते थे जिसकी अनुमति वे अकेले नमाज़ पढ़ने वाले को नहीं देते थे। अन्य लोगों ने इस मामले में अकेले नमाज़ पढ़ने वाले के बारे में इब्न अल-कासिम के जवाब को धू अल-यदैन की हदीस को लागू करने में उनके बयान के अंतर (3) पर आधारित किया, जैसा कि उस पर मालिक की राय में अंतर था।

[और वे अकेले और जमात के लिए नमाज़ को ठीक करने के लिए बातचीत की अनुमति देने के विचार पर चलते हैं, और वे कहते हैं: इसमें कोई अंतर नहीं है कि एक आदमी नमाज़ को ठीक करने के लिए अपने साथ वालों से बात करे, या उन लोगों से बात करे जो उसके साथ नहीं हैं, यदि वह उसकी सुधार और उसके प्रदर्शन के बारे में हो, जैसे कि इसमें कोई अंतर नहीं है कि कोई आदमी अपने साथ वालों या जो उसके साथ नहीं हैं उनसे ऐसी बात करे जो नमाज़ को ठीक करने के लिए न हो, इसमें कि वह नमाज़ को खराब कर देती है]।

अल-शाफ़ेई और उनके साथियों ने कहा: जो कोई जानबूझकर बात करता है जबकि वह जानता है कि उसने नमाज़ पूरी नहीं की है और वह नमाज़ में है, तो उसकी नमाज़ खराब हो गई। लेकिन अगर वह भूलकर बात करता है, या यह सोचकर बात करता है कि वह नमाज़ में नहीं है क्योंकि उसने अपने मन में उसे पूरा कर लिया है, तो वह उसी पर आगे बढ़ता है (4)।

इस मुद्दे पर अहमद की राय अलग-अलग थी। अल-अथराम ने उनसे उद्धृत किया कि उन्होंने कहा: इंसान अपनी नमाज़ को ठीक करने के लिए जो भी बोलता है, उससे उसकी नमाज़ खराब नहीं होती, लेकिन अगर वह इसके अलावा किसी और चीज़ के लिए बोलता है, तो वह खराब हो जाती है। और यही मालिक की प्रसिद्ध राय है।

अल-खिरकी (5) ने उनसे उल्लेख किया है: कि उनका मत यह है कि जो कोई जानबूझकर या भूलकर बोलता है, उसकी नमाज़ बातिल (अमान्य) हो जाती है, सिवाय विशेष रूप से इमाम के, क्योंकि यदि वह अपनी नमाज़ के लाभ के लिए बोलता है, तो उसकी नमाज़ बातिल नहीं होती (6)।

मालिक के साथियों में से सह्नून ने अपवाद बनाया कि जिसने चार रकात वाली नमाज़ में दो रकात के बाद सलाम फेर दिया और ऐसा हुआ...

(1) अल-तमहीद 1/347, और इसके बाद कोष्ठक में जो है वह उसी से है। (2) इब्न अब्द अल-बर्र के उनके कथन "वे अंतर करते थे" से तात्पर्य है: अधिकांश बगदादी मालिकी और अन्य, क्योंकि उन्होंने सह्नून द्वारा इब्न अल-कासिम से रिवायत के बाद और अपने इस कथन से पहले उनका उल्लेख किया है। (3) प्रतियों में: "इस मामले में और इमाम और उसके साथ वालों के बारे में अंतर के आधार पर...", और जो सिद्ध है वह अल-तमहीद 1/347 से है, और बातचीत उसी से है। (4) अल-तमहीद 1/350। (5) उमर बिन अल-हुसैन बिन अब्दुल्ला, अबू अल-कासिम, बगदादी हनबली, इमाम अहमद के मज़हब में प्रसिद्ध मुख्तसर के लेखक, वर्ष (334 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 15/363। (6) अल-तमहीद 1/348-349, और अल-इस्तिज़कार 4/325-326।

۱۸۸ سورہ البقرہ : آیت ۲۳۸

ابو عمر (۱) نے کہا: وہ اس مسئلے میں جماعت کے ساتھ امام اور اکیلے نماز پڑھنے والے (منفرد) کے درمیان فرق کرتے تھے۔ چنانچہ وہ امام اور اس کے ساتھیوں کے لیے نماز کی اصلاح کے سلسلے میں ایسی گفتگو کی اجازت دیتے تھے جس کی وہ منفرد کو اجازت نہیں دیتے تھے۔ دوسرے علماء اس مسئلے میں منفرد کے بارے میں ابن القاسم کے جواب کو ان کے اس قول کے اختلاف (۳) پر محمول کرتے تھے جو انہوں نے حدیث ذوالیدین کے استعمال میں اختیار کیا تھا، جیسا کہ اس بارے میں امام مالک کا قول مختلف رہا۔

[اور وہ منفرد اور جماعت کے لیے نماز کی اصلاح کے لیے کلام کے جواز کی طرف جاتے ہیں، اور وہ کہتے ہیں: اس میں کوئی فرق نہیں کہ آدمی نماز کی اصلاح کے لیے اپنے ساتھ نماز میں موجود شخص سے بات کرے، یا کسی ایسے شخص سے جو اس کے ساتھ نماز میں نہ ہو، بشرطیکہ وہ بات نماز کی اصلاح اور اس کی ادائیگی کے بارے میں ہو، جس طرح اس میں کوئی فرق نہیں کہ آدمی اپنے ساتھ نماز میں موجود شخص سے بات کرے یا کسی غیر موجود سے ایسی گفتگو کرے جو نماز کی اصلاح کے لیے نہ ہو، کہ دونوں صورتوں میں نماز فاسد ہو جاتی ہے]۔

اور امام شافعی اور ان کے اصحاب نے کہا: جس نے جان بوجھ کر کلام کیا جبکہ وہ جانتا ہے کہ اس نے نماز مکمل نہیں کی اور وہ نماز میں ہے، تو اس کی نماز فاسد ہوگئی۔ لیکن اگر وہ بھول کر کلام کرے، یا اس گمان میں کلام کرے کہ وہ نماز میں نہیں ہے کیونکہ اس نے اپنے نزدیک اسے مکمل کر لیا ہے، تو وہ (اسی پر) بنا کرے گا (۴)۔

اس مسئلے میں امام احمد کا قول مختلف رہا، چنانچہ الاثرم نے ان سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: انسان نے اپنی نماز میں اس کی اصلاح کے لیے جو کلام کیا اس سے اس کی نماز فاسد نہیں ہوگی، لیکن اگر اس کے علاوہ کسی اور مقصد کے لیے کلام کیا تو فاسد ہو جائے گی۔ اور امام مالک کا مشہور قول بھی یہی ہے۔

اور الخرقی (۵) نے ان سے ذکر کیا: کہ ان کا مذہب یہ ہے کہ جس نے جان بوجھ کر یا بھول کر کلام کیا اس کی نماز باطل ہوگئی، سوائے خاص طور پر امام کے، کیونکہ وہ اگر اپنی نماز کی مصلحت کے لیے کلام کرے تو اس کی نماز باطل نہیں ہوتی (۶)۔

اور امام مالک کے اصحاب میں سے سحنون نے اس سے استثناء کیا کہ جس نے چار رکعت والی نماز میں دو رکعتوں پر سلام پھیر دیا اور ایسا واقع ہوا کہ...

(۱) التمہید ۱ / ۳۴۷ ، اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۲) ابن عبد البر کا اپنے قول "وہ فرق کرتے تھے" سے مطلب ہے: اکثر بغدادی مالکی اور دیگر، کیونکہ انہوں نے ان کا ذکر سحنون کی ابن القاسم سے روایت کے بعد اور اپنے اس کلام سے پہلے کیا ہے۔ (۳) نسخوں میں ہے: "اس مسئلے میں اور امام اور اس کے ساتھ موجود لوگوں کے بارے میں اختلاف کی بنیاد پر..."، اور جو ثابت ہے وہ التمہید ۱/۳۴۷ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۴) التمہید ۱ / ۳۵۰ ۔ (۵) عمر بن الحسین بن عبد اللہ، ابو القاسم البغدادی الحنبلی، امام احمد کے مذہب میں مشہور "المختصر" کے مصنف، وفات ۳۳۴ھ السیر ۳۶۳/۱۵۔ (۶) التمہید ۳۴۸/۱-۳۴۹ ، اور الاستذکار ۴ / ۳۲۶-۳۲۵۔

speaking there, prayer is not invalidated, but if it occurs in other than that, prayer is invalidated(1). And the correct view is what Malik held in the well-known opinion, adhering to the Hadith, and carrying it upon the universal principle of the transitivity of rulings and the generality of Sharia, and to repel what might be imagined of specificity, since there is no evidence for it. If someone says: speech occurred during prayer and forgetfulness as well, and the Messenger of Allah (peace be upon him) had said to them: "Tasbeeh (saying Subhan Allah) is for men and clapping is for women"(2), then why didn't they perform Tasbeeh? It is said: perhaps at that time they had not been commanded to do so, and even if it were as you mentioned, they did not perform Tasbeeh because they imagined that the prayer had been shortened. This was mentioned in the Hadith which said: the quick people went out and said: Has the prayer been shortened(3)? So, speaking was necessary for that reason. And Allah knows best. Some opponents said: Abu Hurairah's saying: "The Messenger of Allah (peace be upon him) prayed with us"(4), might mean that he prayed with the Muslims while not being among them, as was narrated from An-Nazzal(5) bin...

(1) See Al-Qabas 1/247. (2) Narrated by Ahmad (7285), Al-Bukhari (1203), and Muslim (422) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (3) Narrated by Ahmad (7376), Al-Bukhari (482), and Muslim (573): (97) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) in the story of Dhu'l-Yadayn, and one of its narrations was previously mentioned at the beginning of this issue. "As-Sar'an" (with Fatha on Seen and Ra): the first of the people who hasten to something and approach it quickly; it is permissible to put a Sukun on the Ra. Al-Nihaya 2/361. See Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya Al-Tabari 1/217. (4) This is the beginning of Abu Hurairah's previous Hadith, and in some narrations by Ahmad (9444) it says: "While I was praying with the Messenger of Allah (peace be upon him)..." (5) In the manuscripts and Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya Al-Tabari 1/217 (and the text is from it): Al-Bara' (in both places), which is a mistake. The Hadith was narrated by Ibn Sa'd 6/84, Ibn Abi Shaybah 12/199, Al-Bukhari in Al-Tarikh al-Saghir 1/12, and Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/450. See Ahkam al-Qur'an by Al-Jassas 1/446. An-Nazzal bin Sabrah al-Hilali al-Kufi is disputed regarding his companionship; Al-Bukhari, Muslim, Ibn Sa'd, Ibn Abi Hatim, Ibn Hibban, and Al-Daraqutni mentioned him among the Tabi'un. Abu Mas'ud al-Dimashqi said in Al-Atraf: He has companionship. Ibn Abd al-Barr said: They mentioned him among those who saw the Prophet (peace be upon him) and heard from him, and I do not know of any narration for him except from Ali and Ibn Mas'ud,

and he is well-known among the senior and virtuous Tabi'un. See Al-Isaba 9/146, 207, and Al-Isti'ab on the margins of Al-Isaba 9/364.

सूरा अल-बक़रह: आयत २३८ १८९

वहाँ बात करने से नमाज़ अमान्य नहीं होती, लेकिन अगर यह इसके अलावा कहीं और होता है तो नमाज़ अमान्य हो जाती है(१)। और सही बात वही है जिसे मालिक ने प्रसिद्ध मत में माना है, हदीस का पालन करते हुए, और इसे हुक्मों के प्रसार और शरीयत की व्यापकता के सार्वभौमिक सिद्धांत पर लागू करते हुए, और विशेषता की कल्पना को दूर करने के लिए, क्योंकि इसका कोई प्रमाण नहीं है। यदि कोई कहे: नमाज़ के दौरान बातचीत हुई और भूल भी हुई, जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा था: "तस्बीह (सुभान अल्लाह कहना) पुरुषों के लिए है और ताली बजाना महिलाओं के लिए है"(२), तो उन्होंने तस्बीह क्यों नहीं की? कहा जाता है: शायद उस समय उन्हें ऐसा करने का आदेश नहीं दिया गया था, और यदि वैसा ही था जैसा आपने उल्लेख किया है, तो उन्होंने तस्बीह इसलिए नहीं की क्योंकि उन्होंने सोचा कि नमाज़ कम कर दी गई है। हदीस में इसका उल्लेख आया है: जल्दबाज़ी करने वाले लोग बाहर निकल आए और बोले: क्या नमाज़ कम कर दी गई है(३)? इसलिए उस कारण से बात करना आवश्यक था। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। कुछ विरोधियों ने कहा: अबू हुरैरा का यह कहना: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमारे साथ नमाज़ पढ़ी"(४), का अर्थ यह हो सकता है कि उन्होंने मुसलमानों के साथ नमाज़ पढ़ी जबकि वे उनमें से नहीं थे, जैसा कि अन-नज़्ज़ाल(५) बिन... से रिवायत है।

(१) देखें अल-क़बस १/२४७। (२) इसे अहमद (७२८५), अल-बुखारी (१२०३) और मुस्लिम (४२२) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (३) इसे अहमद (७३७६), अल-बुखारी (४८२) और मुस्लिम (५७३): (९७) ने ज़ुल यदैन की कहानी में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी एक रिवायत इस मुद्दे की शुरुआत में पहले ही बताई जा चुकी है। "अस-सरआन" (सीन और रा पर फथा के साथ): उन लोगों के पहले जो किसी चीज़ की ओर दौड़ते हैं और जल्दी से उसकी ओर बढ़ते हैं; रा पर सुकून लगाना भी जायज़ है। अल-निहाया २/३६१। देखें अहकाम अल-क़ुरान ले-किया अल-तब़री १/२१७। (४) यह अबू हुरैरा की पिछली हदीस की शुरुआत है, और अहमद (९४४४) की कुछ रिवायतों में आया है: "जब मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ नमाज़ पढ़ रहा था..." (५) हस्तलिपियों और अल-किया अल-तब़री की अहकाम अल-क़ुरान १/२१७ (और इबारत उन्हीं की है) में: अल-बराअ (दोनों जगहों पर), जो एक गलती है। हदीस को इब्न साद ६/८४, इब्न अबी शयबा १२/१९९, अल-तारीख अल-सगीर १/१२ में अल-बुखारी और शरह मानी अल-आसार १/४५० में अल-तहावी ने उद्धृत किया है। अहकाम अल-क़ुरान अल-जस्सास १/४४६ देखें। अन-

नज़्ज़ाल बिन सबरा अल-हिलाली अल-कूफी की सहाबियत पर विवाद है; अल-बुखारी, मुस्लिम, इब्न साद, इब्न अबी हातिम, इब्न हिब्बान और अल-दारक़ुतनी ने उन्हें ताबेईन में ज़िक्र किया है। अबू मसूद अल-दिमश्की ने अल-अतराफ़ में कहा है: उनकी सहाबियत है। इब्न अब्दुल बर्र ने कहा: उन्होंने उनका ज़िक्र उन लोगों में किया जिन्होंने नबी ﷺ को देखा और उनसे सुना, और मुझे अली और इब्न मसूद के अलावा उनकी कोई रिवायत नहीं पता, और वे वरिष्ठ और गुणी ताबेईन में प्रसिद्ध हैं। अल-इसबा ९/१४६, २०७, और अल-इसबा के हाशिये पर अल-इस्तिआब ९/३६४ देखें।

سورة البقرہ: آیت ۲۳۸ ۱۸۹

کلام وہاں، نماز باطل نہیں ہوئی، اور اگر اس کے علاوہ میں واقع ہو تو نماز باطل ہو جاتی ہے(۱)۔ اور صحیح وہ ہے جس کی طرف مالک مشہور قول میں گئے ہیں، حدیث سے تمسک کرتے ہوئے، اور اسے احکام کے متعدی ہونے اور شریعت کی عمومیت کے کلی اصول پر محمول کرتے ہوئے، اور اس خصوصیت کے وہم کو دور کرنے کے لیے جس پر کوئی دلیل نہیں ہے۔ اگر کوئی کہنے والا کہے: نماز میں کلام اور سہو بھی واقع ہوا، جبکہ رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا تھا: "تسبیح مردوں کے لیے ہے اور تالی بجانا عورتوں کے لیے ہے"(۲) تو انہوں نے تسبیح کیوں نہیں کی؟ تو کہا جائے گا: شاید اس وقت انہیں اس کا حکم نہیں دیا گیا تھا، اور اگر ایسا ہی تھا جیسا کہ آپ نے ذکر کیا، تو انہوں نے تسبیح اس لیے نہیں کی کیونکہ انہیں وہم ہوا کہ نماز قصر (مختصر) کر دی گئی ہے، اور یہ حدیث میں آیا ہے کہ: جلدی کرنے والے لوگ نکلے اور کہنے لگے: کیا نماز قصر کر دی گئی ہے(۳)؟ تو اس وجہ سے کلام کرنا ناگزیر تھا۔ واللہ اعلم۔ اور بعض مخالفین نے کہا: ابوہریرہ کا قول: "رسول اللہ ﷺ نے ہمیں نماز پڑھائی"(۴)، اس میں احتمال ہے کہ ان کی مراد یہ ہو کہ آپ نے مسلمانوں کو نماز پڑھائی جبکہ وہ ان میں سے نہیں تھے، جیسا کہ النزال(۵) بن... سے مروی ہے۔

(۱) دیکھیے القبس ۲۴۷/۱۔ (۲) اسے احمد (۷۲۸۵)، بخاری (۱۲۰۳) اور مسلم (۴۲۲) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے احمد (۷۳۷۶)، بخاری (۴۸۲) اور مسلم (۵۷۳): (۹۷) نے ذوالیدین کے قصے میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی ایک روایت اس مسئلے کے آغاز میں گزر چکی ہے۔ السَّرَعان (سین اور را کے زبر کے ساتھ): ان لوگوں کا اول دستہ جو کسی چیز کی طرف جلدی

کرتے ہیں اور تیزی سے اس کی طرف بڑھتے ہیں، اور را کو ساکن پڑھنا بھی جائز ہے۔ النہایہ ۳۶۱/۲۔ اور دیکھیے احکام القرآن للکیا الطبری ۲۱۷/۱۔ (۴) یہ ابوہریرہ کی گزشتہ حدیث کا آغاز ہے، اور احمد (۹۴۴۴) کی بعض روایتوں میں آیا ہے: "جبکہ میں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ نماز پڑھ رہا تھا..." (۵) قلمی نسخوں اور احکام القرآن للکیا الطبری ۲۱۷/۱ میں (اور کلام انہی کا ہے): البراء (دونوں جگہوں پر)، جو کہ غلطی ہے، اور حدیث کو ابن سعد ۸۴/۶، ابن ابی شیبہ ۱۹۹/۱۲، بخاری نے تاریخ صغیر ۱۲/۱ میں، اور طحاوی نے شرح معانی الآثار ۴۵۰/۱ میں روایت کیا ہے، اور دیکھیے احکام القرآن للجصاص ۴۴۶/۱۔ اور النزال بن سبرہ الہلالی الکوفی کی صحابیت میں اختلاف ہے، بخاری، مسلم، ابن سعد، ابن ابی حاتم، ابن حبان اور دارقطنی نے انہیں تابعین میں ذکر کیا ہے، اور ابومسعود الدمشقی نے الاطراف میں کہا ہے: ان کی صحابیت ہے۔ ابن عبدالبر نے کہا: انہوں نے انہیں ان لوگوں میں ذکر کیا ہے جنہوں نے نبی ﷺ کو دیکھا اور آپ سے سنا، اور میں ان کی حضرت علی اور ابن مسعود کے علاوہ کسی سے روایت نہیں جانتا، اور وہ کبار تابعین اور ان کے فضلاء میں مشہور ہیں۔ دیکھیے الاصابہ ۱۴۶/۹، ۲۰۷، اور الاصابہ کے حاشیے پر الاستیعاب ۳۶۴/۹۔

Sabra reported: The Messenger of Allah (peace be upon him) said to us: "You and we used to be called the children of Abd Manaf, but today you are the children of Abdullah, and we are the children of Abdullah." He meant by this that he said it to his people. And this is unlikely; for it is not permissible for him to say: "He led us in prayer," while he was at that time a non-believer and not among the people of prayer, as that would be a lie. The Hadith of Al-Nazzal indicates he was among the people and heard from the Messenger of Allah (peace be upon him) what he heard. As for what the Hanafis claimed regarding abrogation and Irsaal (disconnection in narration) in it (1), our scholars and others answered their claim and invalidated it, especially Al-Hafiz Abu Umar bin Abd Al-Barr in his book titled "Al-Tamheed" (2). He mentioned that Abu Hurairah embraced Islam in the year of Khaybar and arrived in Medina that year. He accompanied the Prophet (peace be upon him) for four years and witnessed the incident of Dhu al-Yadayn. It was not before Badr as they claimed, nor was Dhu al-Yadayn killed in Badr. He said: Abu Hurairah's presence on the day of Dhu al-Yadayn is preserved in the narrations of reliable memorizers, and the omission by those who missed it is not an argument against those who knew, memorized, and mentioned it (3). Eighth: Qunut: Standing, which is one of its categories as mentioned by Abu Bakr bin al-Anbari. The Ummah has reached a consensus that standing in obligatory prayer is mandatory for every healthy person capable of it, whether praying alone or as an Imam. The Prophet (peace be upon him) said: "The Imam is appointed to be followed, so if he prays standing, pray standing" (Hadith (4), recorded by the Imams). This is an explanation of Allah Almighty's saying: {And stand before Allah, devoutly obedient}.

---

(1) His saying: "in it," from (Zah), and not in the rest of the manuscripts. (2) 1/352-369. (3) Al-Tamheed 1/356, and on page 360 he said: The story of Dhu al-Yadayn was narrated by Abdullah bin Umar, Muawiyah bin Hudaij, Imran bin Husain, and Ibn Mas'adah, a man from the companions, and none of them memorized from the Prophet (peace be upon him) nor accompanied him except in Medina later on. On page 368 he said: It was said that Dhu al-Yadayn lived until the caliphate of Muawiyah and died in Dhu Khushub. (4) Recorded by Ahmad (24250), Al-Bukhari (688), and Muslim (412) from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her); by Ahmad (12047), Al-Bukhari (689), and Muslim (411) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him); by Ahmad (14590) and Muslim (413) from the Hadith of Jabir (may Allah be pleased with him); and by Ahmad (7144) and Muslim (414) from the Hadith

of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). Ibn Abd Al-Barr said in Al-Tamheed 6/138: This Hadith from the Prophet (peace be upon him) is narrated through many Mutawatir (frequently recurring) chains.

१९० सूरा अल-बकरा: आयत २३८

सब्रा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमसे कहा: "हम और तुम बनू अब्द मनाफ कहे जाते थे, लेकिन आज तुम अब्दुल्लाह की संतान हो और हम भी अब्दुल्लाह की संतान हैं।" उनका तात्पर्य यह था कि उन्होंने अपनी कौम से यह कहा। और यह दूर की बात है; क्योंकि उनके लिए यह कहना जायज़ नहीं है कि: "उन्होंने हमें नमाज़ पढ़ाई," जबकि वह उस समय काफ़िर थे और नमाज़ पढ़ने वालों में से नहीं थे, क्योंकि यह झूठ होता। अल-नज़्ज़ाल की हदीस यह है कि वह उन लोगों में शामिल थे और अल्लाह के रसूल ﷺ से वह सुना जो उन्होंने सुना। जहाँ तक हनफ़ियों के इसमें नस्ख़ (निरसन) और इरसाल के दावे का सवाल है (१), हमारे विद्वानों और अन्य लोगों ने उनके कथन का उत्तर दिया और उसे अमान्य कर दिया, विशेष रूप से हाफ़िज़ अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र ने अपनी पुस्तक "अल-तमहीद" (२) में। उन्होंने उल्लेख किया कि अबू हुरैरा खैबर के वर्ष में इस्लाम लाए और उसी वर्ष मदीना आए। उन्होंने चार साल तक नबी ﷺ का साथ दिया और ज़ु अल-यदैन की कहानी देखी और उसमें मौजूद रहे। यह बद्र से पहले नहीं थी जैसा कि उन्होंने दावा किया, और न ही ज़ु अल-यदैन बद्र में मारे गए थे। उन्होंने कहा: ज़ु अल-यदैन के दिन अबू हुरैरा की उपस्थिति विश्वसनीय हाफ़िज़ों की रिवायतों में सुरक्षित है, और जो लोग इसे बताने में चूक गए, उनका चूकना उन लोगों के विरुद्ध तर्क नहीं है जिन्होंने इसे जाना, याद रखा और उल्लेख किया (३)। आठवीं: कुनूत: खड़े होना, और यह उन श्रेणियों में से एक है जिसका उल्लेख अबू बक्र बिन अल-अंबारी ने किया है। उम्मत का इस बात पर आम सहमति है कि फर्ज़ नमाज़ में खड़ा होना हर उस स्वस्थ व्यक्ति के लिए अनिवार्य है जो इसमें सक्षम है, चाहे वह अकेला हो या इमाम। नबी ﷺ ने फरमाया: "इमाम इसलिए बनाया गया है कि उसका अनुसरण किया जाए, इसलिए यदि वह खड़े होकर नमाज़ पढ़े, तो तुम भी खड़े होकर नमाज़ पढ़ो" (हदीस (४), इमामों द्वारा उद्धृत)। यह अल्लाह तआला के इस कथन का स्पष्टीकरण है: {अल्लाह के सामने अत्यंत विनीत होकर खड़े हो}।

---

(१) उनका कहना: 'इसमें', (ज़ाह) से है, और बाकी पांडुलिपियों में नहीं है। (२) १/३५२-३६९। (३) अल-तमहीद १/३५६, और पृष्ठ ३६० पर उन्होंने कहा: ज़ु अल-यदैन की कहानी अब्दुल्ला बिन उमर, मुआविया बिन हुदैज, इमरान बिन हुसैन और सहाबा में से एक व्यक्ति इब्न मसअदा द्वारा सुनाई गई है, और उनमें से किसी ने भी नबी ﷺ से याद नहीं किया और न ही उनके साथ रहे सिवाय मदीना में बाद के समय के। पृष्ठ ३६८ पर उन्होंने कहा: यह कहा गया है कि ज़ु अल-यदैन मुआविया के खिलाफ़त काल तक जीवित रहे और ज़ु खुशुब में उनकी मृत्यु हुई। (४) अहमद (२४२५०), अल-

बुखारी (६८८), और मुस्लिम (४१२) द्वारा आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से; अहमद (१२०४७), अल-बुखारी (६८९), और मुस्लिम (४११) द्वारा अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से; अहमद (१४५९०) और मुस्लिम (४१३) द्वारा जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से; और अहमद (७१४४) और मुस्लिम (४१४) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद ६/१३८ में कहा: नबी ﷺ से यह हदीस कई मुतवातिर (निरंतर) माध्यमों से वर्णित है।

۱۹۰ سورة البقرہ: آیت ۲۳۸

سبرہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہم سے فرمایا: «ہم اور تم بنو عبد مناف پکارے جاتے تھے، اور آج تم بنو عبداللہ ہو، اور ہم بنو عبداللہ ہیں»۔ آپ کی اس سے مراد یہ تھی کہ انہوں نے اپنی قوم سے یہ فرمایا۔ اور یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ ان کے لیے یہ کہنا جائز نہیں ہے کہ: «انہوں نے ہمیں نماز پڑھائی»، جبکہ وہ اس وقت کافر تھے اور نمازیوں میں سے نہیں تھے، اور یہ جھوٹ ہوتا۔ النزال کی حدیث یہ ہے کہ وہ ان لوگوں میں شامل تھے اور رسول اللہ ﷺ سے وہ سنا جو انہوں نے سنا۔ رہا حنفیوں کا اس میں نسخ اور ارسال کا دعویٰ (۱)، تو ہمارے علماء اور دوسروں نے ان کے قول کا جواب دیا اور اسے باطل قرار دیا، خاص طور پر حافظ ابو عمر بن عبد البر نے اپنی کتاب موسوم بہ «التمہید» (۲) میں۔ انہوں نے ذکر کیا کہ ابوہریرہ سن خیبر میں اسلام لائے، اور اسی سال مدینہ تشریف لائے، اور چار سال تک نبی ﷺ کی صحبت میں رہے، اور ذو الیدین کے واقعے کو دیکھا اور اس میں حاضر رہے، اور یہ واقعہ بدر سے پہلے نہیں تھا جیسا کہ انہوں نے گمان کیا، اور نہ ہی ذو الیدین بدر میں قتل ہوئے تھے۔ انہوں نے کہا: ذو الیدین کے دن ابوہریرہ کی موجودگی ثقہ حفاظ کی روایت سے محفوظ ہے، اور جو لوگ اسے بیان کرنے میں قاصر رہے ان کی کوتاہی ان لوگوں پر حجت نہیں ہے جنہوں نے اسے جانا، یاد رکھا اور ذکر کیا (۳)۔ آٹھویں: قنوت: قیام، اور یہ ان اقسام میں سے ایک ہے جن کا ذکر ابوبکر بن الانباری نے کیا ہے۔ اور امت کا اس پر اجماع ہے کہ فرض نماز میں قیام ہر تندرست اور قادر شخص پر واجب ہے، خواہ وہ تنہا ہو یا امام۔ نبی ﷺ نے فرمایا: «امام اسی لیے بنایا گیا ہے کہ اس کی پیروی کی جائے، پس جب وہ کھڑے ہو کر نماز پڑھے تو تم بھی کھڑے ہو کر نماز پڑھو» حدیث (۴)، اسے

ائمہ نے روایت کیا ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا بیان ہے: ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَنِتِينَ﴾ {اور اللہ کے سامنے باادب کھڑے رہا کرو}۔

---

(۱) ان کا قول: «فیہ»، (ظ) سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۲) ۱/۳۵۲-۳۶۹۔ (۳) التمہید ۱/۳۵۶، اور ص ۳۶۰ پر فرمایا: ذو الیدین کا واقعہ عبداللہ بن عمر، معاویہ بن حدیج، عمران بن حصین، اور صحابہ میں سے ایک شخص ابن مسعدہ نے روایت کیا ہے، اور ان سب نے نبی ﷺ سے یاد نہیں کیا اور نہ ہی آپ کی صحبت میں رہے مگر مدینہ میں آخری دور میں۔ اور ص ۳۶۸ پر فرمایا: کہا گیا ہے کہ ذو الیدین نے معاویہ کی خلافت تک عمر پائی، اور ذی خشب میں وفات پائی۔ (۴) اسے احمد (۲۴۲۵۰)، بخاری (۶۸۸)، اور مسلم (۴۱۲) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے؛ احمد (۱۲۰۴۷)، بخاری (۶۸۹)، اور مسلم (۴۱۱) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے؛ احمد (۱۴۵۹۰)، اور مسلم (۴۱۳) نے حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے؛ اور احمد (۷۱۴۴)، اور مسلم (۴۱۴) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید ۶/۱۳۸ میں کہا: یہ حدیث نبی ﷺ سے کثیر متواتر طرق سے مروی ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 238 | 191

They differed concerning a healthy follower who prays sitting behind a sick Imam who cannot stand. A group of scholars, indeed the majority of them, allowed it; because of his ﷺ saying about the Imam: "And when he prays sitting, then all of you pray sitting." This is the correct view on the issue as we shall explain shortly, God willing.

A group of scholars allowed the standing person's prayer behind the sitting(1) sick Imam; because everyone performs their obligation according to their ability, following the example of the Messenger of Allah ﷺ; for he prayed in his final illness sitting, while Abu Bakr was standing beside him praying by his prayer, and the people were standing behind him(2). He did not signal to Abu Bakr nor to them to sit, and he completed his prayer with them while he was sitting and they were standing. It is known that this was after his fall from his horse(3), so it is known that his later action abrogates the earlier one.

Abu 'Umar(4) said: Among those who followed this school of thought and argued with this evidence are Al-Shafi'i and Dawud ibn Ali, and it is the narration of Al-Walid ibn Muslim from Malik. He said: "It is more beloved to me that one who(5) informs people of his (the Imam's) prayer stands by his side." This narration is strange from Malik(6). A group of people from Medina and others said this, and it is the correct view, God willing; because it is the last prayer the Messenger of Allah ﷺ offered(7).

The well-known opinion of Malik is that no one sitting should lead those who are standing(8) in prayer. If he leads them sitting, his prayer and their prayer are invalid; because the Messenger of Allah ﷺ said: "No one after me shall lead [prayer] while sitting"(9). He said: If the Imam is ill, the Imam's prayer is complete, but the prayer of those behind him is spoiled. He said: And whoever prayed...

(1) In (D), (Z), and (M): 'the Imam', and it is not in (Kh) and (Zha). The confirmed text is from 'At-Tamheed' 1/140 and the wording is from it. (2) Narrated by Ahmad (26137), Al-Bukhari (687), and Muslim (418): (90) from the Hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (3) Narrated by Ahmad (12047), Al-Bukhari (689), and Muslim (411) from the Hadith of Anas, may Allah be pleased with him. Its citation has been previously mentioned along with the Hadith of Aisha, Jabir, and Abu Hurairah, may Allah be pleased with them, regarding prayer behind a sitting person. (4) In 'At-Tamheed' 6/141. (5) In (Z), (Kh), and (M): 'from those who'. (6) 'At-Tamheed' 6/141-142. (7) 'Al-Kafi' 1/213. (8) In (D) 'the people', and in 'At-Tamheed' 6/142 (the wording is

from it): 'the people'. (9) Narrated by Abd al-Razzaq (4087) and al-Daraqutni 1/398. The author will speak about its chain of narration later.

विद्वानों में इस बात को लेकर मतभेद है कि क्या एक स्वस्थ मुक्तदी (नमाज़ में इमाम का अनुसरण करने वाला) उस बीमार इमाम के पीछे बैठकर नमाज़ पढ़ सकता है जो खड़ा नहीं हो सकता। विद्वानों के एक समूह, बल्कि उनमें से अधिकांश ने इसकी अनुमति दी है; इमाम के बारे में नबी ﷺ के इस कथन के कारण: "और जब वह बैठकर नमाज़ पढ़े, तो तुम सब भी बैठकर नमाज़ पढ़ो।" और इस मामले में यही सही राय है जैसा कि हम आगे स्पष्ट करेंगे, यदि अल्लाह ने चाहा।

विद्वानों के एक समूह ने बीमार बैठकर नमाज़ पढ़ने वाले इमाम(1) के पीछे खड़े व्यक्ति की नमाज़ को जायज़ ठहराया है; क्योंकि हर कोई अपनी क्षमता के अनुसार अपना फ़र्ज़ निभाता है, अल्लाह के रसूल ﷺ के उदाहरण का अनुसरण करते हुए; क्योंकि उन्होंने अपनी उस बीमारी में बैठकर नमाज़ पढ़ी थी जिसमें उनका निधन हुआ था, और अबू बक्र उनके बगल में खड़े होकर उनकी नमाज़ का अनुसरण कर रहे थे, और लोग उनके पीछे खड़े थे(2)। उन्होंने न तो अबू बक्र को और न ही उन्हें बैठने का इशारा किया, और उन्होंने बैठकर अपनी नमाज़ पूरी की जबकि वे खड़े थे। यह ज्ञात है कि यह उनके घोड़े से गिरने(3) के बाद हुआ था, इसलिए यह ज्ञात होता है कि उनका बाद का कार्य पहले के कार्य को रद्द (निरस्त) करता है।

अबू उमर(4) ने कहा: जो लोग इस विचारधारा को मानते हैं और इस प्रमाण से तर्क देते हैं, उनमें शाफई और दाऊद बिन अली शामिल हैं, और यह मालिक से अल-वलीद बिन मुस्लिम का वर्णन है। उन्होंने कहा: "मुझे यह अधिक पसंद है कि वह व्यक्ति जो लोगों को उनकी नमाज़ के बारे में सूचित करता है(5) उनके बगल में खड़ा हो।" यह रिवायत इमाम मालिक से अजीब है(6)। मदीना के लोगों और अन्य लोगों के एक समूह ने यही कहा है, और यही सही है, इंशाअल्लाह; क्योंकि यह अल्लाह के रसूल ﷺ द्वारा पढ़ी गई अंतिम नमाज़ थी(7)।

इमाम मालिक की प्रसिद्ध राय यह है कि कोई भी बैठकर खड़े होने वालों का नेतृत्व (इमामत) न करे(8)। यदि वह उन्हें बैठकर नमाज़ पढ़ाता है, तो उसकी और उनकी नमाज़ बातिल (अमान्य) है; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरे बाद कोई बैठकर इमामत न करे"(9)। उन्होंने कहा: यदि इमाम बीमार हो, तो इमाम की नमाज़ पूरी हो गई, लेकिन उनके पीछे वालों की नमाज़ खराब हो गई। उन्होंने कहा: और जिसने नमाज़ पढ़ी...

(1) (द), (ज़) और (म) में: 'इमाम', और यह (ख) और (ज़) में नहीं है। 'अत-तम्हीद' 1/140 से पुष्ट पाठ और शब्द वहीं से हैं। (2) इसे अहमद (26137), अल-बुखारी (687), और मुस्लिम (418): (90) ने हज़रत आयशा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) इसे अहमद (12047), अल-बुखारी (689), और मुस्लिम (411) ने हज़रत अनस (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। इसका हवाला पहले हज़रत आयशा, जाबिर और अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीसों के साथ बैठकर नमाज़ पढ़ने वाले के पीछे नमाज़ पढ़ने के संबंध में दिया जा चुका है। (4) अत-तम्हीद 6/141 में। (5) (ज़), (ख) और (म) में: 'उन लोगों में से जो'। (6) अत-तम्हीद 6/141-142। (7) अल-काफी 1/213। (8) (द) में 'कौम' (लोग), और अत-तम्हीद 6/142 में 'लोग' (शब्द वहीं से हैं)। (9) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (4087) और अल-दाराकुतनी 1/398 ने उद्धृत किया है। लेखक बाद में इसकी सनद (सूत्र) के बारे में बात करेंगे।

انہوں نے اس تندرست مقتدی کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو ایسے بیمار امام کے پیچھے بیٹھ کر نماز پڑھے جو قیام کی قدرت نہ رکھتا ہو۔ علماء کی ایک جماعت، بلکہ ان کی اکثریت نے اسے جائز قرار دیا ہے؛ کیونکہ امام کے بارے میں آپ ﷺ کا فرمان ہے: "اور جب وہ بیٹھ کر نماز پڑھے، تو تم سب بھی بیٹھ کر نماز پڑھو۔" اور اس مسئلے میں یہی صحیح ہے جیسا کہ ہم عنقریب بیان کریں گے، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اور علماء کی ایک جماعت نے بیمار بیٹھ کر نماز پڑھانے والے(1) کے پیچھے کھڑے ہو کر نماز پڑھنے والے کی نماز کو جائز قرار دیا ہے؛ کیونکہ ہر شخص اپنی طاقت کے مطابق اپنا فرض ادا کرتا ہے، رسول اللہ ﷺ کی پیروی کرتے ہوئے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے اس بیماری میں جس میں آپ کی وفات ہوئی، بیٹھ کر نماز پڑھی اور ابوبکر آپ کے پہلو میں کھڑے ہو کر آپ کی نماز کے ساتھ نماز پڑھ رہے تھے، اور لوگ آپ کے پیچھے کھڑے تھے(2)۔ آپ ﷺ نے نہ ابوبکر کو اور نہ ہی انہیں بیٹھنے کا اشارہ فرمایا، اور آپ نے بیٹھ کر ان کے ساتھ اپنی نماز مکمل کی جبکہ وہ کھڑے تھے۔ اور یہ معلوم ہے کہ یہ آپ کے گھوڑے سے گرنے(3) کے بعد کا واقعہ ہے، چنانچہ معلوم ہوا کہ آپ کا آخری عمل پہلے عمل کے لیے ناسخ ہے۔

ابوعمر(4) نے کہا: جو لوگ اس مسلک کی طرف گئے ہیں اور اس حجت سے استدلال کیا ہے ان میں شافعی اور داؤد بن علی شامل ہیں، اور یہ مالک سے ولید بن مسلم کی روایت ہے۔ انہوں نے کہا: "مجھے یہ زیادہ پسند ہے کہ جو شخص لوگوں کو ان کی نماز سے باخبر کرے(5) وہ ان کے پہلو میں کھڑا ہو۔" یہ روایت امام مالک سے غریب (عجیب) ہے(6)۔ اہل مدینہ اور دیگر لوگوں کی

ایک جماعت نے یہی بات کہی ہے، اور یہی صحیح ہے ان شاء اللہ تعالیٰ؛ کیونکہ یہ آخری نماز تھی جو رسول اللہ ﷺ نے ادا فرمائی(7)۔

اور مالک سے مشہور یہ ہے کہ کوئی بھی بیٹھ کر قیام کرنے والوں(8) کی امامت نہ کرے، پس اگر اس نے انہیں بیٹھ کر نماز پڑھائی تو اس کی اور ان کی نماز باطل ہوگئی؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میرے بعد کوئی شخص بیٹھ کر امامت نہ کرائے"(9)۔ فرمایا: پس اگر امام بیمار ہو تو امام کی نماز مکمل ہوگئی، اور اس کے پیچھے والوں کی نماز فاسد ہوگئی۔ فرمایا: اور جس نے نماز پڑھی...

(1) (د)، (ز) اور (م) میں: 'الامام'، اور یہ (خ) اور (ظ) میں نہیں ہے، اور ثابت شدہ متن 'التمہید' 1/140 سے ہے اور کلام بھی وہیں سے ہے۔ (2) اسے احمد (26137)، بخاری (687) اور مسلم (418): (90) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) اسے احمد (12047)، بخاری (689) اور مسلم (411) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور اس کی تخریج پہلے حضرت عائشہ، جابر اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہم کی بیٹھنے والے کے پیچھے نماز کی احادیث کے ساتھ گزر چکی ہے۔ (4) التمہید 6/141 میں۔ (5) (ز)، (خ) اور (م) میں: 'ممن'۔ (6) التمہید 6/141-142۔ (7) الکافی 1/213۔ (8) (د) میں 'القوم'، اور التمہید 6/142 میں (کلام وہیں سے ہے): 'الناس'۔ (9) اسے عبدالرزاق (4087) اور دارقطنی 1/398 نے روایت کیا ہے۔ مصنف عنقریب اس کی اسناد پر گفتگو کریں گے۔

192 Surat Al-Baqarah: Verse 238

...sitting without an excuse, he should repeat the prayer. This is the narration of Abu Mus'ab in his abridgment from Malik, and according to it, whoever prays sitting must repeat it within the time and after it. It has been narrated from Malik regarding this that they repeat it within the time specifically.

The saying of Muhammad ibn al-Hasan in this is like the famous saying of Malik, and he argued for his saying and madhhab with the hadith mentioned by Abu Mus'ab(1); recorded by al-Daraqutni(2), from Jabir, from al-Sha'bi, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "No one should lead after me while sitting." Al-Daraqutni said: No one narrated it except Jabir al-Ju'fi from al-Sha'bi, and he is abandoned, and the [and] hadith is mursal (disconnected) which does not constitute proof. Abu 'Umar(3) said: Jabir al-Ju'fi is not used as evidence for anything he narrates with a chain (musnad), so how about what he narrates without a chain (mursal)?

Muhammad ibn al-Hasan said: If a sick Imam prays sitting with healthy people and sick people sitting, then his prayer and the prayer of those behind him who cannot stand are valid and permissible, and the prayer of those who prayed behind him from those whose ruling is to stand is invalid. Abu Hanifa and Abu Yusuf said: His prayer and their prayer are valid. They said: If he prays while gesturing with a group who are bowing and prostrating, it would not suffice them according to all of their sayings, but the Imam's prayer would suffice him. Zufar used to say: Their prayer suffices them; because they prayed according to their obligation and their Imam prayed according to his obligation(5), as ash-Shafi'i said.

I say: As for what Abu 'Umar and other scholars before and after him mentioned, that it was the last prayer the Messenger of Allah ﷺ prayed, I have seen others disagree with that, from those who collected the chains of hadith in this chapter, spoke about them, and mentioned the disagreement of the jurists regarding that. We will mention what he mentioned in summary so that the truth becomes clear to you, God willing, and the correctness of the saying of those who said: Verily, the prayer of a healthy follower sitting behind a sick Imam is permissible.

---

(1) At-Tamheed 6/143. (2) Sunan al-Daraqutni 1/198, and what follows in brackets is from it. (3) At-Tamheed 6/143. (4) In (Za): 'he is able to', and what is established is from the rest of the manuscripts, and it is in accordance with what is in At-Tamheed. (5) At-Tamheed 6/143-144.

192 सूरह अल-बक़रह: आयत 238

...बिना किसी कारण के बैठकर नमाज़ पढ़ी, तो उसे नमाज़ दोहरानी चाहिए। यह अबू मुसाब की उनके संक्षिप्त विवरण में मालिक से रिवायत है, और इसके अनुसार, जो कोई बैठकर नमाज़ पढ़ता है, उसे समय के भीतर और बाद में भी उसे दोहराना चाहिए। इस बारे में मालिक से यह रिवायत है कि वे विशेष रूप से समय के भीतर ही दोहराते हैं।

इस बारे में मुहम्मद बिन अल-हसन का कथन मालिक के प्रसिद्ध कथन की तरह है, और उन्होंने अपने कथन और मज़हब के पक्ष में अबू मुसाब(1) द्वारा वर्णित हदीस का प्रमाण दिया; जिसे अल-दाराकुतनी(2) ने जाबिर से, अल-शाबी के माध्यम से उद्धृत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरे बाद कोई भी बैठकर इमामत न करे।" अल-दाराकुतनी ने कहा: जाबिर अल-जुफ़ी के अलावा किसी ने इसे अल-शाबी से रिवायत नहीं किया है, और वह परित्यक्त (मतारूक) है, और [तथा] हदीस मुरसल (कड़ी टूटी हुई) है जिससे दलील नहीं दी जा सकती। अबू उमर(3) ने कहा: जाबिर अल-जुफ़ी की किसी ऐसी बात को दलील नहीं बनाया जा सकता जिसे वे मुसनद (पूरी चेन के साथ) बयान करें, तो फिर जो वे मुरसल (बिना पूरी चेन के) बयान करें, उसका क्या कहना?

मुहम्मद बिन अल-हसन ने कहा: यदि कोई बीमार इमाम स्वस्थ लोगों और बैठकर नमाज़ पढ़ने वाले बीमार लोगों के साथ बैठकर नमाज़ पढ़ाता है, तो उसकी नमाज़ और उसके पीछे उन लोगों की नमाज़ जो खड़े होने में असमर्थ हैं, सही और जायज़ है, और उन लोगों की नमाज़ जो उसके पीछे पढ़ते हैं और जिनका हुक्म खड़े होने का है, बातिल (अमान्य) है। अबू हनीफा और अबू यूसुफ ने कहा: उसकी नमाज़ और उनकी नमाज़ जायज़ है। उन्होंने कहा: यदि वह इशारे से नमाज़ पढ़ाता है और पीछे वाले लोग रुकू और सजदा कर रहे हों, तो उनके सभी कथनों के अनुसार उनकी नमाज़ पर्याप्त नहीं होगी, जबकि इमाम की नमाज़ पर्याप्त होगी। ज़ुफ़र कहते थे: उनकी नमाज़ पर्याप्त है; क्योंकि उन्होंने अपने फ़र्ज़ के अनुसार नमाज़ पढ़ी और उनके इमाम ने अपने फ़र्ज़ के अनुसार नमाज़ पढ़ी(5), जैसा कि अल-शाफ़ई ने कहा।

मैंने कहा: जहाँ तक अबू उमर और उनके पहले और बाद के विद्वानों ने यह उल्लेख किया है कि यह अल्लाह के रसूल ﷺ द्वारा पढ़ी गई अंतिम नमाज़ थी, मैंने दूसरों को इसके विपरीत राय रखते हुए देखा है, उन लोगों में से जिन्होंने इस अध्याय की हदीसों के रास्तों को इकट्ठा किया, उन पर चर्चा की और इस बारे में फ़कीहों के मतभेद का उल्लेख किया। हम उनके द्वारा उल्लेखित बातों को संक्षेप में

प्रस्तुत करेंगे ताकि इंशाअल्लाह आपको सही बात स्पष्ट हो जाए, और उस व्यक्ति के कथन की सत्यता स्पष्ट हो जाए जिसने कहा: बीमार इमाम के पीछे स्वस्थ मुक्तदी की बैठकर पढ़ी गई नमाज़ जायज़ है।

---

(1) अल-तमहीद 6/143। (2) सुनन अल-दाराकुतनी 1/198, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (3) अल-तमहीद 6/143। (4) (ज़): में 'युमकितुहू' (वह सक्षम है) है, और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, और यह अल-तमहीद के अनुरूप है। (5) अल-तमहीद 6/143-144।

۱۹۲ سورة البقرہ: آیت ۲۳۸

...بغیر کسی عذر کے بیٹھ کر نماز پڑھی تو وہ نماز لوٹائے، یہ امام مالک سے ان کے مختصر میں ابومصعب کی روایت ہے، اور اسی پر یہ واجب ہے کہ جو بیٹھ کر نماز پڑھے وہ وقت کے اندر اور وقت کے بعد بھی اس کا اعادہ کرے۔ اور اس بارے میں امام مالک سے مروی ہے کہ وہ خاص طور پر وقت کے اندر اعادہ کرتے ہیں۔

اور اس بارے میں محمد بن الحسن کا قول امام مالک کے مشہور قول کی طرح ہے، اور انہوں نے اپنے قول اور مذہب کے لیے ابومصعب(۱) کی ذکر کردہ حدیث سے استدلال کیا؛ جسے دارقطنی(۲) نے جابر سے، انہوں نے شعبی سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میرے بعد کوئی شخص بیٹھ کر امامت نہ کرائے۔" دارقطنی نے کہا: جابر الجعفی کے سوا کسی نے اسے شعبی سے روایت نہیں کیا، اور وہ متروک ہے، اور [یہ] حدیث مرسل ہے جس سے حجت قائم نہیں ہوتی۔ ابو عمر(۳) نے کہا: جابر الجعفی کی بیان کردہ مسند روایت بھی قابلِ حجت نہیں ہوتی، تو مرسل روایت کا کیا حال ہوگا؟

محمد بن الحسن نے کہا: جب بیمار امام تندرست اور بیٹھ کر نماز پڑھنے والے بیمار لوگوں کو بیٹھ کر نماز پڑھائے، تو اس کی نماز اور اس کے پیچھے ان لوگوں کی نماز جو قیام کی استطاعت نہیں رکھتے، صحیح اور جائز ہے، اور اس کے پیچھے ان لوگوں کی نماز جن کا حکم قیام کرنا ہے، باطل ہے۔ اور ابو حنیفہ اور ابو یوسف نے کہا: اس کی اور ان کی نماز جائز ہے۔ اور انہوں نے کہا: اگر وہ اشارے سے نماز پڑھائے جبکہ لوگ رکوع اور سجدہ کر رہے ہوں، تو ان سب کے نزدیک ان کی نماز کفایت نہیں کرے گی، جبکہ امام کی نماز اس کے لیے کافی ہوگی۔ اور زفر

کہتے تھے: ان کی نماز ان کے لیے کافی ہے؛ کیونکہ انہوں نے اپنے فرض کے مطابق نماز پڑھی اور ان کے امام نے اپنے فرض کے مطابق نماز پڑھی(٥)، جیسا کہ امام شافعی نے کہا۔

میں نے کہا: رہا وہ معاملہ جو ابو عمر اور ان سے پہلے اور بعد کے دیگر علماء نے ذکر کیا کہ یہ رسول اللہ ﷺ کی آخری نماز تھی جو آپ نے پڑھائی، تو میں نے دوسروں کے ہاں اس کے خلاف پایا ہے، ان لوگوں کے ہاں جنہوں نے اس باب کی احادیث کے طرق جمع کیے، ان پر کلام کیا، اور اس میں فقہاء کے اختلاف کو ذکر کیا۔ ہم ان کی باتوں کا خلاصہ ذکر کریں گے تاکہ ان شاء اللہ آپ پر صحیح بات واضح ہو جائے، اور اس شخص کے قول کی صحت معلوم ہو جائے جس نے کہا: بیمار امام کے پیچھے تندرست مقتدی کی بیٹھ کر نماز جائز ہے۔

---

(١) التمهيد ١٤٣/٦ . (٢) سنن الدارقطني ١٩٨/١ ، اور جو آگے قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٣) التمهيد ١٤٣/٦ . (٤) نسخہ (ظ) میں: "يمكنه" ہے، اور جو متن میں ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہ التمہید کے موافق ہے۔ (٥) التمهيد ١٤٣/٦-١٤٤ .

سورة البقرة : الآية ٢٣٨ (Surah Al-Baqarah: Verse 238) ١٩٣ (193)

Abu Hatim Muhammad ibn Hibban al-Busti mentioned in his *Al-Musnad al-Sahih* on the authority of Ibn Umar (1): That the Messenger of Allah (peace be upon him) was among a group of his companions and said: "Do you not know that I am the Messenger of Allah to you?" They said: "Yes, we bear witness that you are the Messenger of Allah!" He said: "Do you not know that whoever obeys me has obeyed Allah, and that obedience to Allah is obedience to me?" They said: "Yes, we bear witness that whoever obeys you has obeyed Allah, and that obedience to Allah is obedience to you." He said: "Then indeed, it is part of obedience to Allah that you obey me, and it is part of obedience to me that you obey your leaders, and if they pray sitting, then pray sitting." In its chain of narration is Uqbah ibn Abi al-Sahba', and he is trustworthy; Yahya ibn Ma'in said so.

Abu Hatim said (2): In this report, there is a clear clarification that the prayer of the followers sitting when their Imam prays sitting is part of the obedience to Allah (Exalted and Majestic be He) that He commanded His servants. In my view, it is a kind of consensus they agreed upon as permissible; because four of the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) gave fatwa (religious legal opinion) on it: Jabir ibn Abdullah, Abu Hurairah, Usayd ibn Hudayr, and Qays ibn Qahd (3). And no disagreement with these four has been narrated from any of the companions who witnessed the descent of revelation and inspiration and were protected from distortion and alteration, neither with a connected nor disconnected chain of narration. Thus, it is as if the companions unanimously agreed that if the Imam prays sitting, the followers should pray sitting. This was also the view of Jabir ibn Zayd, Al-Awza'i, Malik ibn Anas, Ahmad ibn Hanbal, Ishaq ibn Ibrahim (4), Abu Ayyub Sulayman ibn Dawud al-Hashimi (5), and Abu...

---

(1) Sahih Ibn Hibban (2109), and it is with Ahmad (5679). Al-Haythami said in *Majma' al-Zawa'id* 2/67: Its men are trustworthy. (2) Sahih Ibn Hibban 5/471. It follows the preceding hadith. (3) Qays ibn Qahd - with the letter Qaf - Al-Ansari. It was said: He is Qays ibn Amr ibn Sahl, the grandfather of the famous Tabi'i Yahya ibn Sa'id. Al-Bukhari distinguished between them. Al-Hafiz Ibn Hajar said in *Al-Isabah* 8/209: Ibn Hibban surprisingly reconciled the difference by saying he is Qays ibn Amr, and Qahd was a title for him... Al-Bukhari cited his hadith in his *Tarikh* with a good chain... that an Imam of theirs fell ill for some days, so he said: we prayed with his prayer sitting. See *Al-Tarikh al-Kabir* 7/142, *Al-Isabah* 8/203. Ibn Abi Shayba cited reports from the

mentioned companions in 2/326-327, and Ibn al-Mundhir in *Al-Awsat* 4/206. (4) He is Ishaq ibn Rahawayh. See *Al-Awsat* 4/207. (5) Ibn Ali ibn Abdullah ibn al-Abbas, one of the great Imams, died in the year (219 AH). *Al-Siyar* 10/625.

सूरह अल-बकरा: आयत 238 193

अबू हातिम मुहम्मद इब्न हिब्बान अल-बुस्ती ने अपनी 'अल-मुसनद अल-सहीह' में इब्न उमर (1) के हवाले से उल्लेख किया है: कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने कुछ साथियों के बीच थे और उन्होंने कहा: "क्या तुम नहीं जानते कि मैं तुम्हारे पास अल्लाह का रसूल हूँ?" उन्होंने कहा: "हाँ, हम गवाही देते हैं कि आप अल्लाह के रसूल हैं!" उन्होंने कहा: "क्या तुम नहीं जानते कि जिसने मेरी आज्ञा मानी उसने अल्लाह की आज्ञा मानी, और अल्लाह की आज्ञा मानना मेरी आज्ञा मानना है?" उन्होंने कहा: "हाँ, हम गवाही देते हैं कि जिसने आपकी आज्ञा मानी उसने अल्लाह की आज्ञा मानी, और अल्लाह की आज्ञा मानना आपकी आज्ञा मानना है।" उन्होंने कहा: "तो वास्तव में, अल्लाह की आज्ञाकारिता का हिस्सा है कि तुम मेरी बात मानो, और मेरी आज्ञाकारिता का हिस्सा है कि तुम अपने नेताओं की बात मानो, और यदि वे बैठकर नमाज़ पढ़ें, तो तुम भी बैठकर नमाज़ पढ़ो।" इसके वर्णन की श्रृंखला में उकबा इब्न अबी अल-साहबा हैं, और वह विश्वसनीय हैं; याह्या इब्न मुईन ने ऐसा कहा है।

अबू हातिम ने कहा (2): इस रिपोर्ट में, यह स्पष्ट स्पष्टीकरण है कि जब इमाम बैठकर नमाज़ पढ़ता है तो मुक़्तदियों (पीछे नमाज़ पढ़ने वालों) का बैठकर नमाज़ पढ़ना अल्लाह (महान और प्रतापी) की आज्ञाकारिता का हिस्सा है जिसका उसने अपने सेवकों को आदेश दिया है। मेरे विचार में, यह एक प्रकार की सर्वसम्मति (इज्मा) है जिसे उन्होंने स्वीकार्य माना है; क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के चार साथियों ने इस पर फ़तवा (धार्मिक कानूनी राय) दिया था: जाबिर इब्न अब्दुल्लाह, अबू हुरैरा, उसैद इब्न हुज़ैर और क़ैस इब्न क़हद (3)। और उन सहाबियों में से किसी से भी इन चारों के साथ कोई असहमति नहीं बताई गई है जिन्होंने रहस्योद्घाटन और अवतरण को देखा था और जिन्हें विकृति और परिवर्तन से सुरक्षित रखा गया था, न तो निरंतर और न ही खंडित वर्णन श्रृंखला के साथ। इस प्रकार, यह ऐसा है जैसे सहाबियों ने सर्वसम्मति से सहमति व्यक्त की कि यदि इमाम बैठकर नमाज़ पढ़ता है, तो मुक़्तदियों को बैठकर नमाज़ पढ़नी चाहिए। यही राय जाबिर इब्न ज़ैद, अल-औज़ाई, मलिक इब्न अनस, अहमद इब्न हंबल, इशाक इब्न इब्राहिम (4), अबू अय्यूब सुलेमान इब्न दाऊद अल-हाशिमी (5), और अबू...

---

(1) सहीह इब्न हिब्बान (2109), और यह अहमद (5679) के पास है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 2/67 में कहा है: इसके पुरुष विश्वसनीय हैं। (2) सहीह इब्न हिब्बान 5/471। यह पिछली

हदीस के बाद है। (3) क़ैस इब्न क़हद - 'क़ाफ़' अक्षर के साथ - अल-अंसारी। यह कहा गया था: वह क़ैस इब्न अम्र इब्न सहल हैं, जो प्रसिद्ध ताबिई याह्या इब्न सईद के दादा हैं। अल-बुखारी ने उनके बीच अंतर किया। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-इसाबा' 8/209 में कहा: इब्न हिब्बान ने आश्चर्यजनक रूप से अंतर को यह कहकर सुलझाया कि वह क़ैस इब्न अम्र हैं, और क़हद उनके लिए एक उपाधि थी... अल-बुखारी ने अपनी 'तारीख' में एक अच्छी श्रृंखला के साथ उनकी हदीस को उद्धृत किया... कि उनके एक इमाम कुछ दिनों के लिए बीमार पड़ गए, तो उन्होंने कहा: हमने बैठकर उनकी नमाज़ के साथ नमाज़ पढ़ी। 'अल-तारीख अल-कबीर' 7/142, 'अल-इसाबा' 8/203 देखें। इब्न अबी शयबा ने 2/326-327 में उल्लिखित साथियों से रिपोर्ट उद्धृत की, और इब्न अल-मुंधीर ने 'अल-औसत' 4/206 में। (4) वह इशाक इब्न राहवेह हैं। 'अल-औसत' 4/207 देखें। (5) इब्न अली इब्न अब्दुल्लाह इब्न अल-अब्बास, महान इमामों में से एक, वर्ष (219 हिजरी) में मृत्यु हो गई। 'अल-सियार' 10/625।

سورة البقرہ: آیت 238 193

ابو حاتم محمد بن حبان البستی نے اپنی 'المسند الصحیح' میں ابن عمر (1) سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اپنے چند صحابہ کے درمیان تھے، آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: ”کیا تم نہیں جانتے کہ میں تمہاری طرف اللہ کا رسول ہوں؟“ انہوں نے کہا: کیوں نہیں، ہم گواہی دیتے ہیں کہ آپ اللہ کے رسول ہیں! آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: ”کیا تم نہیں جانتے کہ جس نے میری اطاعت کی اس نے اللہ کی اطاعت کی، اور اللہ کی اطاعت میری اطاعت ہے؟“ انہوں نے کہا: کیوں نہیں، ہم گواہی دیتے ہیں کہ جس نے آپ کی اطاعت کی اس نے اللہ کی اطاعت کی، اور اللہ کی اطاعت آپ کی اطاعت ہے۔ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: ”پس بیشک اللہ کی اطاعت میں سے یہ ہے کہ تم میری اطاعت کرو، اور میری اطاعت میں سے یہ ہے کہ تم اپنے امراء (حکمرانوں) کی اطاعت کرو، اور اگر وہ بیٹھ کر نماز پڑھیں تو تم بھی بیٹھ کر نماز پڑھو۔“ اس کی سند میں عقبہ بن ابی الصہباء ہے اور وہ ثقہ ہے؛ یہ یحییٰ بن معین نے کہا ہے۔

ابو حاتم (2) نے کہا: اس خبر میں واضح بیان ہے کہ مقتدیوں کا بیٹھ کر نماز پڑھنا جب ان کا امام بیٹھ کر نماز پڑھے، اللہ عزوجل کی اس اطاعت میں سے ہے جس کا اللہ نے اپنے بندوں کو حکم دیا ہے، اور میرے نزدیک یہ ایک قسم کا اجماع ہے جس کے جواز پر انہوں نے اتفاق کیا ہے؛ کیونکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے چار صحابہ نے اس کا فتویٰ دیا ہے: جابر بن عبداللہ، ابوہریرہ، اسید بن حضیر اور قیس بن قہد (3)۔ اور ان صحابہ میں سے جنہوں نے وحی اور تنزیل کا نزول دیکھا اور تحریف و تبدیلی سے محفوظ رکھے گئے، ان چاروں کے خلاف کوئی بات مروی نہیں ہے، نہ متصل سند کے ساتھ اور نہ ہی منقطع سند کے ساتھ۔ گویا صحابہ کا اس پر اجماع تھا کہ امام اگر بیٹھ کر نماز پڑھے تو مقتدیوں پر لازم ہے کہ وہ بیٹھ کر نماز پڑھیں۔ یہی بات جابر بن زید،

اوزاعی، مالک بن انس، احمد بن حنبل، اسحاق بن ابراہیم (4) اور ابو ایوب سلیمان بن داود الہاشمی (5) نے کہی ہے، اور ابو...

---

(1) صحیح ابن حبان (2109)، اور یہ احمد (5679) کے ہاں ہے، الہیثمی نے 'مجمع الزوائد' (67/2) میں کہا: اس کے رجال ثقہ ہیں۔ (2) صحیح ابن حبان (5/ 471)۔ یہ پچھلی حدیث کے فوراً بعد ہے۔ (3) قیس بن قہد - 'ق' کے ساتھ - الانصاری، کہا گیا ہے کہ وہ قیس بن عمرو بن سہل ہیں، جو مشہور تابعی یحییٰ بن سعید کے دادا ہیں، اور بخاری نے ان دونوں کے درمیان فرق کیا ہے، حافظ ابن حجر نے 'الاصابہ' (209/8) میں کہا: ابن حبان نے عجیب بات کہی کہ اختلاف کو اس طرح جمع کیا کہ وہ قیس بن عمرو ہیں اور قہد ان کا لقب تھا... اور بخاری نے اپنی 'تاریخ' میں ان کی حدیث جید سند کے ساتھ نکالی ہے... کہ ان کا ایک امام کچھ دنوں تک بیمار رہا، اس نے کہا تو ہم نے ان کی نماز کے ساتھ بیٹھ کر نماز پڑھی۔ دیکھئے: 'التاریخ الکبیر' (142/7)، 'الاصابة' (203/8)۔ اور ابن ابی شیبہ (2/326-327) اور ابن المنذر نے 'الاوسط' (206/4) میں مذکورہ صحابہ سے آثار نقل کیے ہیں۔ (4) یہ اسحاق بن راہویہ ہیں۔ دیکھئے: 'الاوسط' (207/4)۔ (5) ابن علی بن عبد اللہ بن العباس، بڑے ائمہ میں سے ہیں، (219ھ) میں وفات پائی۔ 'السیر' (10/ 625)۔

194 Surah Al-Baqarah: Verse 238

Khaithamah(1), Ibn Abi Shaybah, Muhammad bin Ismail, and those who followed them from the people of Hadith, such as Muhammad bin Nasr and Muhammad bin Ishaq bin Khuzaymah(2).

And this Sunnah was narrated from the Chosen One (Prophet Muhammad) ﷺ by: Anas bin Malik, Aisha, Abu Hurairah, Jabir bin Abdullah, Abdullah bin Umar bin al-Khattab, and Abu Umamah al-Bahili(3).

The first among this Ummah (community) to invalidate the prayer of a follower sitting down when their Imam is sitting was Al-Mughira bin Miqsam, the companion of An-Nakha'i. Hammad bin Abi Sulayman took it from him, then Abu Hanifa took it from Hammad, and those of his companions after him followed him in it. The strongest evidence they used for it was something narrated by Jabir al-Ju'fi from Ash-Sha'bi, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "No one should lead prayer sitting after me."(4) Even if its chain of narration were authentic, it would be 'mursal' (a narration with a missing link between the narrator and the Prophet), and a 'mursal' report, and what has not been narrated, are the same in ruling according to us.

Furthermore, Abu Hanifa says: "I have not seen among those I met anyone better than Ata, nor have I seen among those I met a bigger liar than Jabir al-Ju'fi. I never came to him with any opinion except that he brought me a hadith regarding it, and he claimed that he had such-and-such thousand hadiths from the Messenger of Allah ﷺ that he had not spoken." Thus, here is Abu Hanifa disparaging Jabir al-Ju'fi and calling him a liar, contrary to the words of those among his companions who adopted his school of thought(5).

Abu Hatim said: As for the prayer of the Prophet ﷺ during his illness, the reports about it came summarized and brief, and some were detailed and clear; in some of them: "The Prophet ﷺ came and sat by the side of..."

(1) Zuhair bin Harb bin Shaddad al-Harashi an-Nasa'i, then al-Baghdadi, one of the prominent figures of Hadith, died during the caliphate of al-Mutawakkil in the year

(234 AH). As-Siyar 11/489. (2) Sahih Ibn Hibban 5/464-465, Muhammad bin Ishaq bin Khuzaymah Abu Bakr as-Sulami an-Nisaburi ash-Shafi'i, the memorizer (Hafiz), the authority, the jurist, author of many books, including: Sahih Ibn Khuzaymah and At-Tawhid, died in the year (321 AH). As-Siyar 14/365. His opinion on the matter is detailed in his Sahih 3/52-57. (3) Sahih Ibn Hibban 5/463-464, and the extraction of the hadiths on the authority of Anas, Aisha, and Abu Hurairah was previously mentioned on p. 178, and on the authority of Abdullah bin Umar on p. 180, and it was narrated on the authority of Abu Umamah by At-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (7687), and Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 2/78: "In it is 'Afir bin Ma'dan, and he is weak." (4) Previously mentioned on p. 192. (5) Sahih Ibn Hibban 5/472-474, see also Al-Majruhin 1/208-209.

194 सूरह अल-बकरा: आयत 238

खैथमा(1), इब्न अबी शयबा, मुहम्मद बिन इस्माइल, और हदीस के लोगों में से उनके अनुयायी जैसे मुहम्मद बिन नस्र और मुहम्मद बिन इसहाक बिन खुजैमा(2)।

और इस सुन्नत को मुस्तफा ﷺ से रिवायत किया है: अनस बिन मलिक, आयशा, अबू हुरैरा, जाबिर बिन अब्दुल्ला, अब्दुल्ला बिन उमर बिन अल-खत्ताब और अबू उमामा अल-बाहीली(3)।

इस उम्मत में सबसे पहले जिस व्यक्ति ने इमाम के बैठकर नमाज़ पढ़ाने पर मुक़्तदी (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) के बैठकर नमाज़ पढ़ने को अवैध ठहराया, वह अन-नखई के साथी अल-मुग़ीरा बिन मिक़्सम थे। उनसे हम्माद बिन अबी सुलेमान ने इसे लिया, फिर हम्माद से अबू हनीफा ने लिया, और उनके बाद उनके साथियों ने उनका अनुसरण किया। उन्होंने इसके लिए जो सबसे बड़ी दलील दी, वह जाबिर अल-जुफ़ी द्वारा अश-शअबी से रिवायत की गई एक बात है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरे बाद कोई भी बैठकर इमामत न करे।"(4) यदि इसकी सनद (रिवायत का सिलसिला) सही भी होती, तो भी यह 'मुरसल' (जिसमें रिवायत करने वाले और नबी के बीच की कड़ी टूटी हो) होती, और हमारे यहाँ 'मुरसल' रिवायत और जो रिवायत न की गई हो, दोनों का हुक्म बराबर है।

फिर अबू हनीफा कहते हैं: "मैंने जितने लोगों से मुलाकात की, उनमें अता से बेहतर किसी को नहीं पाया, और न ही मैंने जितने लोगों से मुलाकात की, उनमें जाबिर अल-जुफ़ी से बड़ा कोई झूठा पाया। मैं उनके पास जब भी कोई राय लेकर गया, वह उसके बारे में कोई हदीस ले आए, और उन्होंने दावा किया कि उनके पास अल्लाह के रसूल ﷺ की इतनी हज़ार हदीसें हैं जो उन्होंने बयान नहीं की हैं।" तो यह अबू हनीफा हैं जो जाबिर अल-जुफ़ी की आलोचना कर रहे हैं और उन्हें झूठा बता रहे हैं, जो उनके उन साथियों की बात के विपरीत है जिन्होंने उनके मज़हब को अपनाया है(5)।

अबू हातिम ने कहा: जहाँ तक अपनी बीमारी के दौरान नबी ﷺ की नमाज़ का सवाल है, तो इसके बारे में खबरें संक्षिप्त और मुख्तसर आई हैं, और कुछ विस्तृत और स्पष्ट हैं; उनमें से कुछ में है: "नबी ﷺ आए, और ... के किनारे बैठ गए।"

(1) जुहैर बिन हर्ब बिन शद्दाद अल-हरशी अन-नसाई, फिर अल-बगदादी, हदीस के प्रमुख विद्वानों में से एक, जिनका निधन मुतवाक्किल के खिलाफत के दौरान वर्ष (234 हिजरी) में हुआ। अस-सियार 11/489। (2) सहीह इब्न हिब्बान 5/464-465, मुहम्मद बिन इसहाक बिन खुजैमा अबू बक्र अस-सुलमी अन-निशापुरी अश-शाफ़ई, हाफ़िज़, हुज्जत, फकीह, कई पुस्तकों के लेखक, जिनमें शामिल हैं: सहीह इब्न खुजैमा और अत-तौहीद, मृत्यु वर्ष (321 हिजरी)। अस-सियार 14/365। इस मसले पर उनकी राय उनकी सहीह 3/52-57 में विस्तृत है। (3) सहीह इब्न हिब्बान 5/463-464, और अनस, आयशा और अबू हुरैरा के अधिकार पर हदीसों का विवरण पहले पृ. 178 पर दिया जा चुका है, और अब्दुल्ला बिन उमर के अधिकार पर पृ. 180 पर, और इसे अत-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (7687) में अबू उमामा के अधिकार पर रिवायत किया है, और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 2/78 में कहा है: "इसमें अफ़िर बिन मादान है और वह कमज़ोर है।" (4) पहले पृ. 192 पर उल्लेख किया गया है। (5) सहीह इब्न हिब्बान 5/472-474, अल-मजरूहीन 1/208-209 भी देखें।

١٩٤ سورة البقرة : الآية ٢٣٨

خیثمہ(١)، ابن ابی شیبہ، محمد بن اسماعیل، اور اصحابِ حدیث میں سے ان کے نقشِ قدم پر چلنے والے جیسے محمد بن نصر اور محمد بن اسحاق بن خزیمہ(٢)۔

اور اس سنت کو مصطفیٰ ﷺ سے روایت کیا ہے: انس بن مالک، عائشہ، ابو ہریرہ، جابر بن عبداللہ، عبداللہ بن عمر بن الخطاب، اور ابو امامہ باہلی(٣) نے۔

اس امت میں سب سے پہلے جس نے امام کے بیٹھ کر نماز پڑھانے کی صورت میں مقتدی کے بیٹھ کر نماز پڑھنے کو باطل قرار دیا، وہ المغیرہ بن مقسم تھے جو نخعی کے شاگرد تھے۔ ان سے حماد بن ابی سلیمان نے یہ قول لیا، پھر حماد سے امام ابو حنیفہ نے لیا، اور ان کے بعد ان کے اصحاب نے ان کی پیروی کی۔ انہوں نے اس معاملے میں جس سب سے بڑی چیز سے استدلال کیا، وہ ایک روایت ہے جسے جابر الجعفی نے الشعبي سے نقل کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "मेरे बाद कोई भी बैठकर इमामत न करे।"(٤) اگر اس کی سند صحیح بھی ہوتی تو یہ 'مرسل' ہوتی، اور مرسل خبر اور وہ جس کی روایت ہی نہ ہوئی ہو، ہمارے نزدیک حکم میں برابر ہیں۔

پھر امام ابو حنیفہ فرماتے ہیں: "میں نے جن لوگوں سے ملاقات کی ان میں عطا سے بہتر کسی کو نہیں پایا، اور نہ ہی میں نے کسی کو جابر الجعفی سے بڑا جھوٹا پایا| میں جب بھی ان کے پاس کوئی رائے لے کر گیا، وہ اس کے بارے میں ایک حدیث لے آئے، اور انہوں نے دعویٰ کیا کہ ان کے پاس رسول اللہ ﷺ کی اتنی ہزار احادیث ہیں جو انہوں نے بیان نہیں کیں۔" تو یہ امام ابو حنیفہ

ہیں جو جابر الجعفی پر جرح کر رہے ہیں اور انہیں جھٹلا رہے ہیں، جو ان کے ان اصحاب کے قول کے برعکس ہے جنہوں نے ان کا مسلک اپنایا(٥)۔

ابو حاتم نے کہا: جہاں تک نبی ﷺ کی اپنی علالت کے دوران نماز کا تعلق ہے، تو اس بارے میں خبریں مجمل اور مختصر آئی ہیں، اور بعض مفصل اور واضح ہیں؛ چنانچہ بعض روایات میں ہے: "پس نبی ﷺ تشریف لائے، اور آپ ﷺ ... کے پہلو میں بیٹھ گئے۔"

(١) زہیر بن حرب بن شداد الحرشی النسائی، پھر البغدادی، علمائے حدیث میں سے ایک نمایاں شخصیت، المتوکل کی خلافت کے دوران (٢٣٤ھ) میں وفات پائی۔ السیر ١١/٤٨٩ ۔ (٢) صحیح ابن حبان ٥/٤٦٤-٤٦٥ ، محمد بن اسحاق بن خزیمہ ابو بکر السلمی النیسابوری الشافعی، الحافظ الحجۃ الفقیہ، کئی کتب کے مصنف، جن میں سے 'صحیح ابن خزیمہ' اور 'التوحید' ہیں، وفات سن (٣٢١ھ)۔ السیر ١٤/٣٦٥ ۔ اس مسئلہ میں ان کی رائے ان کی صحیح ٣/٥٢-٥٧ میں مفصل ہے۔ (٣) صحیح ابن حبان ٥/٤٦٣-٤٦٤ ، اور انس، عائشہ اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہم سے مروی احادیث کی تخریج ص ١٧٨ پر پہلے گزر چکی ہے، اور عبداللہ بن عمر سے ص ١٨٠ پر، اور اسے طبرانی نے المعجم الکبیر (٧٦٨٧) میں ابو امامہ سے روایت کیا ہے، اور الہیثمی نے مجمع الزوائد ٢/٧٨ میں کہا ہے: "اس میں عفیر بن معدان ہے اور وہ ضعیف ہے۔" (٤) پہلے ص ١٩٢ پر گزر چکا ہے۔ (٥) صحیح ابن حبان ٥/٤٧٢-٤٧٤ ، اور دیکھئے المجروحین ١/٢٠٨-٢٠٩ ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 238 195

...Abu Bakr, so Abu Bakr was following the Prophet (PBUH) in prayer, and the people were following Abu Bakr (1). And in some [narrations]: so he sat on the left of Abu Bakr, and this is explanatory. And in it: the Prophet (PBUH) used to lead the people in prayer while sitting and Abu Bakr was standing (2); Abu Hatim said: As for the brevity of this report; Aisha narrated this prayer up to this point, and the end of the story is with Jabir bin Abdullah; since (3) the Prophet (PBUH) also commanded them to sit in this prayer, as he had commanded them when he fell from his horse: Muhammad bin Al-Hasan bin Qutayba informed us, he said: Yazid bin Mawhab informed us, he said: Al-Layth bin Sa'd narrated to me, from Abu Al-Zubayr, from Jabir who said: The Messenger of Allah (PBUH) was ill, so we prayed behind him while he was sitting, and Abu Bakr was making the people hear his Takbir. He said: He turned to us and saw us standing, so he signaled to us and we sat down. So we prayed his prayer while sitting. When he finished the prayer (gave Salaam), he said: "You were about to do the act of the Persians and the Romans; they stand over their kings while they (the kings) are sitting. Do not do so. Follow your Imams: if he prays standing, then pray standing, and if he prays sitting, then pray sitting." (4). Abu Hatim said: In this explanatory report, there is a clear clarification that when the Prophet (PBUH) sat on the left of Abu Bakr, and Abu Bakr became a follower following his prayer and saying Takbir to make the people hear the Takbir so they could follow his prayer, he (PBUH) then commanded them to sit when he saw them standing, and when he finished his prayer, he also commanded them to sit if their Imam prays while sitting. And Jabir bin Abdullah witnessed his (PBUH) prayer when (5) he fell from his horse and his side was injured.

---

(1) Narrated by Ahmad (25761), Al-Bukhari (683), and Muslim (418): (97) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, and words to that effect are in Sahih Ibn Hibban 5 / 485 and 489. Ibn Hibban said: This is a concise and summary report. As for its conciseness, it does not mention the position where the Messenger of Allah (PBUH) sat, whether on the right of Abu Bakr or on his left. (2) Sahih Ibn Hibban 5 / 490, and the hadith is another version of the previous hadith of Aisha, and it was narrated in this version by Ahmad (25876), Al-Bukhari (713), and Muslim (418): (95). (3) In (m): that. (4) Sahih Ibn Hibban 5 / 491, and also narrated by Ahmad (14590), and Muslim (413) and it was mentioned previously on p. 193. (5) In (m): when.

सूरह अल-बकराह: आयत २३८ १९५

...अबू बक्र, तो अबू बक्र नबी (स.अ.व.) का अनुसरण कर रहे थे, और लोग अबू बक्र का अनुसरण कर रहे थे (१)। और उनमें से कुछ में है: तो वह अबू बक्र के बाईं ओर बैठ गए, और यह व्याख्यात्मक है। और इसमें है: नबी (स.अ.व.) लोगों को बैठकर नमाज़ पढ़ाते थे और अबू बक्र खड़े थे (२); अबू हातिम ने कहा: जहाँ तक इस खबर की संक्षिप्तता का सवाल है; आयशा ने इस नमाज़ को इस मुकाम तक बयान किया है, और कहानी का अंत जाबिर बिन अब्दुल्ला के पास है; क्योंकि (३) नबी (स.अ.व.) ने उन्हें इस नमाज़ में भी बैठने का आदेश दिया था, जैसा कि उन्होंने उन्हें अपने घोड़े से गिरने पर आदेश दिया था: हमें मुहम्मद बिन अल-हसन बिन कुतैबा ने बताया, उन्होंने कहा: हमें यज़ीद बिन मौहब ने बताया, उन्होंने कहा: अल-लैथ बिन साद ने मुझे अबू अल-ज़ुबैर से, जाबिर से रिवायत किया, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) बीमार थे, तो हमने उनके पीछे नमाज़ पढ़ी जबकि वे बैठे थे, और अबू बक्र लोगों को उनकी तकबीर सुना रहे थे। उन्होंने कहा: वे हमारी ओर मुड़े और हमें खड़ा पाया, तो उन्होंने हमें इशारा किया और हम बैठ गए। तो हमने उनके साथ बैठकर नमाज़ पढ़ी। जब उन्होंने सलाम फेरा तो कहा: "तुम लगभग पारसियों और रोमियों जैसा काम करने वाले थे; वे अपने राजाओं के सामने खड़े रहते हैं जबकि वे (राजा) बैठे होते हैं। ऐसा मत करो। अपने इमामों का अनुसरण करो: यदि वह खड़े होकर नमाज़ पढ़ता है, तो खड़े होकर नमाज़ पढ़ो, और यदि वह बैठकर नमाज़ पढ़ता है, तो बैठकर नमाज़ पढ़ो।" (४)। अबू हातिम ने कहा: इस व्याख्यात्मक विवरण में यह स्पष्टीकरण है कि जब नबी (स.अ.व.) अबू बक्र के बाईं ओर बैठे, और अबू बक्र एक मुकदी (अनुसरणकर्ता) बन गए, उनकी नमाज़ का अनुसरण करने लगे और तकबीर कहने लगे ताकि लोग तकबीर सुन सकें और उनकी नमाज़ का अनुसरण कर सकें; तो उन्होंने (स.अ.व.) उस समय उन्हें बैठने का आदेश दिया जब उन्हें खड़ा देखा, और जब वे अपनी नमाज़ से फारिग हुए, तो उन्होंने उन्हें यह भी आदेश दिया कि यदि उनका इमाम बैठकर नमाज़ पढ़ता है तो वे भी बैठें। और जाबिर बिन अब्दुल्ला ने उनकी (स.अ.व.) नमाज़ को देखा था जब (५) वे अपने घोड़े से गिर गए थे और उनका पहलू (हिस्सा) जख्मी हो गया था।

---

(१) अहमद (२५७६१), अल-बुखारी (६८३), और मुस्लिम (४१८): (९७) द्वारा आयशा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत, और इसी तरह की बात सहीह इब्न हिब्बान ५ / ४८५ और ४८९ में है। इब्न हिब्बान ने कहा: यह एक संक्षिप्त और सारांश खबर है, जहाँ तक इसकी संक्षिप्तता का सवाल है, इसमें उस जगह का उल्लेख नहीं है जहाँ अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) बैठे थे, क्या अबू बक्र के दाईं ओर या उनके बाईं

ओर। (२) सहीह इब्न हिब्बान ५ / ४९०, और हदीस आयशा की पिछली हदीस का एक और संस्करण है, और इसे अहमद (२५८७६), अल-बुखारी (७१३), और मुस्लिम (४१८): (९५) द्वारा उद्धृत किया गया है। (३) (म) में: कि। (४) सहीह इब्न हिब्बान ५ / ४९१, और इसे अहमद (१४५९०) और मुस्लिम (४१३) ने भी उद्धृत किया है और यह पहले पृष्ठ १९३ पर आ चुका है। (५) (म) में: जब।

سورة البقرہ: آیت ۲۳۸ ۱۹۵

...ابوبکر، پس ابوبکر نبی ﷺ کی پیروی کر رہے تھے، اور لوگ ابوبکر کی پیروی کر رہے تھے(۱)۔ اور بعض روایات میں ہے: پس آپ ابوبکر کے بائیں جانب بیٹھ گئے، اور یہ مفسر (وضاحت کرنے والا) ہے۔ اور اس میں ہے: پس نبی ﷺ لوگوں کو بیٹھ کر نماز پڑھاتے تھے اور ابوبکر کھڑے ہوتے تھے(۲)؛ ابوحاتم نے کہا: اور رہا اس خبر کا اجمال؛ تو عائشہ نے اس نماز کو اس مقام تک بیان کیا ہے، اور قصے کا آخری حصہ جابر بن عبداللہ کے پاس ہے؛ جب(۳) نبی ﷺ نے انہیں اس نماز میں بھی بیٹھنے کا حکم دیا، جیسا کہ انہیں اپنے گھوڑے سے گرنے کے وقت حکم دیا تھا: ہمیں محمد بن الحسن بن قتیبہ نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں یزید بن موہب نے خبر دی، انہوں ने कहा: مجھ سے لیث بن سعد نے، ابوزبیر سے، انہوں نے جابر سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ بیمار ہوئے، تو ہم نے آپ کے پیچھے نماز پڑھی جبکہ آپ بیٹھے ہوئے تھے، اور ابوبکر لوگوں کو آپ کی تکبیر سنا رہے تھے، انہوں نے کہا: پس آپ ہماری طرف متوجہ ہوئے اور ہمیں کھڑا دیکھا، تو آپ نے ہماری طرف اشارہ کیا تو ہم بیٹھ گئے، پس ہم نے آپ کی نماز کی طرح بیٹھ کر نماز پڑھی، جب آپ نے سلام پھیرا تو فرمایا: «تم قریب تھے کہ اہل فارس اور روم جیسا عمل کرو؛ وہ اپنے بادشاہوں کے سامنے کھڑے ہوتے ہیں جبکہ وہ (بادشاہ) بیٹھے ہوتے ہیں، پس ایسا نہ کرو، اپنے اماموں کی پیروی کرو: اگر وہ کھڑے ہو کر نماز پڑھے تو کھڑے ہو کر نماز پڑھو، اور اگر وہ بیٹھ کر نماز پڑھے تو بیٹھ کر نماز پڑھو»(٤)۔ ابوحاتم نے کہا: پس اس مفسر خبر میں واضح بیان ہے کہ نبی ﷺ جب ابوبکر کے بائیں جانب بیٹھے، اور ابوبکر مقتدی بن گئے جو آپ کی نماز کی پیروی کرتے تھے اور تکبیر کہتے تھے؛ تاکہ لوگ تکبیر سن کر آپ کی نماز کی پیروی کر سکیں، تو اس وقت آپ ﷺ نے انہیں بیٹھنے کا حکم دیا جب

انہیں کھڑا دیکھا، اور جب آپ اپنی نماز سے فارغ ہوئے تو آپ نے انہیں یہ بھی حکم دیا کہ جب ان کا امام بیٹھ کر نماز پڑھے تو وہ بھی بیٹھ کر نماز پڑھیں۔ اور جابر بن عبداللہ نے آپ ﷺ کی اس نماز کا مشاہدہ کیا تھا جب(٥) آپ اپنے گھوڑے سے گر گئے تھے تو آپ کا پہلو زخمی ہو گیا تھا۔

---

(١) اسے احمد (٢٥٧٦١)، بخاری (٦٨٣)، اور مسلم (٤١٨): (٩٧) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس جیسی بات صحیح ابن حبان ٥ / ٤٨٥ اور ٤٨٩ میں ہے۔ ابن حبان نے کہا: یہ ایک مختصر اور مجمل خبر ہے، جہاں تک اس کے اختصار کا تعلق ہے تو اس میں اس جگہ کا ذکر نہیں ہے جہاں رسول اللہ ﷺ تشریف فرما ہوئے تھے، ابوبکر کے دائیں جانب یا ان کے بائیں جانب۔ (٢) صحیح ابن حبان ٥ / ٤٩٠، اور یہ حدیث عائشہ کی سابقہ حدیث کی ہی ایک دوسری روایت ہے، اور اسے اس روایت کے ساتھ احمد (٢٥٨٧٦)، بخاری (٧١٣)، اور مسلم (٤١٨): (٩٥) نے نکالا ہے۔ (٣) (م) میں ہے: کہ۔ (٤) صحیح ابن حبان ٥ / ٤٩١، اور اسے احمد (١٤٥٩٠) اور مسلم (٤١٣) نے بھی نکالا ہے اور یہ پہلے ص ١٩٣ پر گزر چکا ہے۔ (٥) (م) میں ہے: جب۔

the right (1). His (PBUH) fall occurred in the month of Dhu al-Hijjah at the end of the fifth year of Hijrah. He (PBUH) witnessed this prayer during his illness on a different date (2), and each report conveyed its wording. Do you not see him mentioning in this prayer: "Abu Bakr raised his voice with the Takbir so that the people might follow him"? That prayer which the Messenger of Allah (PBUH) performed in his house when he fell from his horse, he did not need to raise his voice with the Takbir to make the people hear his Takbir due to the smallness of Aisha's room. Rather, his raising of the voice (3) with the Takbir was in the Great Mosque where the Messenger of Allah (PBUH) prayed during his illness. Since what we described is correct, it is not permissible to make some of these reports abrogate others (4). In this prayer, his (PBUH) going out to it was between two men, and he was an Imam in it, and he prayed with them sitting and ordered them to sit. As for the prayer he performed at the end of his life, his going out to it was between Barirah and Nuba (5), and he was a follower (Ma'mum) in it, and he prayed sitting behind Abu Bakr (6) in a single garment wrapped around him. Anas bin Malik narrated: "The last prayer the Messenger of Allah (PBUH) performed with the people was in a single garment wrapped around him, sitting behind Abu Bakr (7)."

So he (peace be upon him) performed two prayers in congregation in the mosque, not one prayer. [In one of them he was a follower, and in the other he was an Imam, and the proof that they were two prayers, not one prayer...]

(1) Recorded by Ahmad (12047), Al-Bukhari (689), and Muslim (411) from the Hadith of Anas (RA), and it was mentioned previously on p. 191. His saying: "fajuhisha": meaning his skin was scratched and abraded. Al-Nihayah 1/241. (2) His saying: "on a date other than this," is not in (Kh) and (Zha). (3) In (M): "his voice". (4) Sahih Ibn Hibban 5/492-493. (5) In the copies: "and Thawbah", and what is established is from Sahih Ibn Hibban; Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 2/154: "Nuba" with a damma on the nun and a ba, some mentioned him among the female companions and erred, for he is a black slave, as stated by Saif in the Book of Apostasy (Kitab al-Riddah), and it is supported by the Hadith of Salim bin Ubaid in Sahih Ibn Khuzaimah [1624] with the wording: "He came out between Barirah and another man." See Al-Isaba 10/192. (6) Sahih Ibn Hibban 5/496, and the Hadith is number (2124) via Masruq from Aisha (RA), and the author will mention it later. (7) Recorded by Ahmad (12617), Al-Tirmidhi (363), and Ibn Hibban (2125). Al-Tirmidhi said: A Hasan Sahih Hadith.

196 सूरह अल-बक़रह: आयत 238

दायां (1)। उनका (PBUH) गिरना हिजरत के पांचवें वर्ष के अंत में धू अल-हिज्जा के महीने में हुआ था। उन्होंने (PBUH) अपनी बीमारी के दौरान इस नमाज़ को एक अलग तारीख (2) पर देखा, और प्रत्येक रिपोर्ट ने अपने शब्दों को व्यक्त किया। क्या आप उन्हें इस नमाज़ में यह उल्लेख करते हुए नहीं देखते: "अबू बक्र ने तकबीर के साथ अपनी आवाज़ बुलंद की ताकि लोग उनका अनुसरण कर सकें? वह नमाज़ जो अल्लाह के रसूल (PBUH) ने अपने घर में अदा की थी जब वह अपने घोड़े से गिर गए थे, उन्हें आयशा के कमरे के छोटे होने के कारण लोगों को अपनी तकबीर सुनाने के लिए तकबीर के साथ अपनी आवाज़ उठाने की ज़रूरत नहीं थी। बल्कि, तकबीर के साथ उनका आवाज़ उठाना (3) उस बड़ी मस्जिद में था जहाँ अल्लाह के रसूल (PBUH) ने अपनी बीमारी के दौरान नमाज़ पढ़ी थी। चूँकि हमने जो वर्णन किया है वह सही है, इसलिए इनमें से कुछ रिपोर्टों को दूसरों को निरस्त करने वाला बनाना जायज़ नहीं है (4)। इस नमाज़ में, उनका (PBUH) बाहर निकलना दो आदमियों के बीच था, और वह इसमें इमाम थे, और उन्होंने उनके साथ बैठकर नमाज़ पढ़ी और उन्हें बैठने का आदेश दिया। जहाँ तक उस नमाज़ का सवाल है जो उन्होंने अपने जीवन के अंत में पढ़ी थी, तो उसके लिए उनका बाहर निकलना बरीरा और नूबा (5) के बीच था, और वह उसमें एक अनुयायी (मामूम) थे, और उन्होंने एक ही कपड़े में लिपटे हुए अबू बक्र (6) के पीछे बैठकर नमाज़ पढ़ी। अनस बिन मालिक ने रिवायत की: "अल्लाह के रसूल (PBUH) ने लोगों के साथ जो आखिरी नमाज़ पढ़ी थी, वह एक ही कपड़े में लिपटे हुए, अबू बक्र के पीछे बैठकर थी (7)।"

तो उन्होंने (शांति उन पर हो) मस्जिद में जमात में दो नमाज़ें पढ़ीं, एक नमाज़ नहीं। [उनमें से एक में वह अनुयायी थे, और दूसरी में वह इमाम थे, और इस बात का सबूत कि वे दो नमाज़ें थीं, न कि एक नमाज़...]

(1) अहमद (12047), अल-बुखारी (689), और मुस्लिम (411) द्वारा अनस (RA) की हदीस से उद्धृत, और इसका उल्लेख पहले पृष्ठ 191 पर किया गया है। उनका कहना: "फजुहिशा": यानी उनकी खाल छिल गई और घिस गई। अल-निहाया 1/241। (2) उनका कहना: "इस तारीख के अलावा किसी अन्य तारीख पर," (ख) और (ज़) में नहीं है। (3) (म) में: "उनकी आवाज़"। (4) सहीह इब्न हिब्बान 5/492-493। (5) प्रतियों में: "और थौबा", और जो स्थापित है वह सहीह इब्न हिब्बान से है; अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 2/154 में कहा: "नूबा" नून पर दम्मा और बा के साथ, कुछ ने उन्हें महिला साथियों में उल्लेख किया और गलती की, क्योंकि वह एक काला गुलाम है, जैसा कि

सैफ द्वारा धर्मत्याग की पुस्तक (किताब अल-रिदाह) में कहा गया है, और इसे सहीह इब्न खुज़ैमा [1624] में सालिम बिन उबैद की हदीस द्वारा समर्थित किया गया है: "वह बरीरा और एक अन्य व्यक्ति के बीच बाहर आए।" अल-इसाबा 10/192 देखें। (6) सहीह इब्न हिब्बान 5/496, और हदीस संख्या (2124) मसरुक के माध्यम से आयशा (RA) से है, और लेखक बाद में इसका उल्लेख करेंगे। (7) अहमद (12617), अल-तिर्मिज़ी (363), और इब्न हिब्बान (2125) द्वारा उद्धृत। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: एक हसन सहीह हदीस।

١٩٦ سورة البقرة : الآية ٢٣٨

دایاں(١)، اور آپ ﷺ کا گرنا ہجرت کے پانچویں سال کے آخر میں ذوالحجہ کے مہینے میں ہوا تھا، اور آپ ﷺ نے اپنی بیماری کے دوران اس نماز میں اس تاریخ کے علاوہ شرکت فرمائی(٢) تو ہر خبر اپنے الفاظ کے ساتھ ادا ہوئی، کیا تم نہیں دیکھتے کہ اس نماز کے بارے میں ذکر کیا جاتا ہے: "ابو بکر نے تکبیر کے ساتھ اپنی آواز بلند کی تاکہ لوگ ان کی پیروی کریں"؟ اور وہ نماز جو رسول اللہ ﷺ نے اپنے گھر میں اپنے گھوڑے سے گرنے کے وقت پڑھی تھی، اس میں عائشہؓ کے حجرے کے چھوٹا ہونے کی وجہ سے لوگوں کو اپنی تکبیر سنانے کے لیے آواز بلند کرنے کی ضرورت نہیں تھی، بلکہ تکبیر کے ساتھ آواز بلند کرنا(٣) اس بڑی مسجد میں تھا جس میں رسول اللہ ﷺ نے اپنی علالت میں نماز پڑھی تھی، پس جب وہ صحیح ثابت ہو گیا جو ہم نے بیان کیا، تو یہ جائز نہیں کہ ہم ان خبروں میں سے بعض کو بعض کا ناسخ قرار دیں(٤)؛ اور اس نماز کے لیے آپ ﷺ کا نکلنا دو آدمیوں کے درمیان تھا، اور آپ اس میں امام تھے، اور آپ نے انہیں بیٹھ کر نماز پڑھائی اور انہیں بیٹھنے کا حکم دیا۔ رہی وہ نماز جو آپ نے اپنی عمر کے آخری حصے میں پڑھی، تو اس کے لیے آپ کا نکلنا بریرہ اور نوبہ(٥) کے درمیان تھا، اور آپ اس میں ماموم تھے، اور آپ نے ایک کپڑے میں لپٹ کر ابو بکرؓ کے پیچھے بیٹھ کر نماز پڑھی(٦)؛ انس بن مالکؓ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے لوگوں کے ساتھ جو آخری نماز پڑھی وہ ایک کپڑے میں لپٹ کر ابو بکر کے پیچھے بیٹھ کر تھی(٧)۔

پس آپ علیہ السلام نے مسجد میں جماعت کے ساتھ دو نمازیں پڑھیں، ایک نماز نہیں پڑھی۔ [ان میں سے ایک میں آپ ماموم تھے، اور دوسری میں امام، اور اس پر دلیل کہ وہ دو نمازیں تھیں، نہ کہ ایک نماز...]

(١) اسے احمد (١٢٠٤٧)، بخاری (٦٨٩)، اور مسلم (٤١١) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ص ١٩١ پر گزر چکا ہے۔ ان کا قول: "فجُحِش": یعنی ان کی جلد چھل گئی اور رگڑ لگ گئی۔ النہایہ ١/٢٤١۔ (٢) ان کا قول: "اس تاریخ کے علاوہ میں"، (خ) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (٣) (م) میں: "ان کی آواز"۔ (٤) صحیح ابن حبان ٥/ ٤٩٢ - ٤٩٣۔ (٥) نسخوں میں: "وثوبة" ہے، اور صحیح ابن حبان میں جو ثابت ہے وہ "نوبة" ہے؛ حافظ ابن حجر نے الفتح ٢/ ١٥٤ میں کہا: نوبہ نون کے ضمہ اور با کے ساتھ، بعض نے اسے صحابیات میں ذکر کیا تو انہیں وہم ہوا، بلکہ وہ ایک سیاہ غلام تھا، جیسا کہ سیف نے کتاب الردہ میں ذکر کیا ہے، اور اس کی تائید صحیح ابن خزیمہ [١٦٢٤] میں سالم بن عبید کی حدیث سے ہوتی ہے جس کے الفاظ ہیں: "بریرہ اور ایک دوسرے آدمی کے درمیان نکلے۔" اور دیکھئے الاصابہ ١٠/ ١٩٢۔ (٦) صحیح ابن حبان ٥ / ١٩٦، اور حدیث نمبر (٢١٢٤) مسروق کے واسطے سے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، اور مصنف اسے آگے ذکر کریں گے۔ (٧) اسے احمد (١٢٦١٧)، ترمذی (٣٦٣)، اور ابن حبان (٢١٢٥) نے روایت کیا ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔

One (1) in the report of Ubaydullah bin Abdullah from Aisha: "The Prophet (PBUH) went out between two men, meaning one of them was Abbas and the other was Ali (2)." And in the report of Masrouq from Aisha: "Then the Prophet (PBUH) felt a lightness in himself and went out between Barira and Nuba. I was looking at his sandals trailing in the pebbles, and looking at the soles of his feet..." The Hadith. This indicates to you that they were two prayers, not one prayer (3).

Abu Hatim said: Muhammad bin Ishaq bin Khuzaymah told us, he said: Muhammad bin Bashar told us, he said: Badal bin Al-Muhabbar told us, he said: Shu'bah told us, from Musa bin Abi Aisha, from Ubaydullah bin Abdullah, from Aisha: "Abu Bakr prayed with the people while the Messenger of Allah (PBUH) was in the row behind him (4)."

Abu Hatim said (5): Shu'bah bin Al-Hajjaj contradicted Za'idah bin Qudamah in the text of this report from Musa bin Abi Aisha. Shu'bah made the Prophet (PBUH) a follower (ma'mum) as he prayed sitting while the people were standing. Whereas Za'idah made the Prophet (PBUH) the leader (Imam) as he prayed sitting while the people were standing, and both are precise and memorizers. How is it permissible for one of the two narrations that appear contradictory in one single action to be made an abrogator (nasikh) of an absolute preceding command? Whoever considers one of the two reports as abrogating what preceded of the Prophet's (PBUH) command, and leaves the other without evidence proving its authenticity, allows his opponent to take what he left and leave what he took.

A parallel to this type of Sunnah is the report of Ibn Abbas that the Prophet (PBUH) married Maymuna while he was in a state of Ihram (6), and the report of Abu Rafi' that the Prophet (PBUH) married her when they were both in a state of Halal (7). So the two reports contradict in one action outwardly, without there being a contradiction between them in our view.

Footnotes: (1) In (D), (Z), and (M): "And if". (2) Reported by Ahmad (26137), Al-Bukhari (687), and Muslim (418): (90). (3) Sahih Ibn Hibban 5/488, and what preceded between brackets is from it. (4) Sahih Ibn Hibban (2117), also reported by Ahmad (25256), and Ibn Khuzaymah (1621). (5) Sahih Ibn Hibban 5/483. The text follows the previous Hadith. (6) Reported by Ahmad (1919), Al-Bukhari (1837), and Muslim (1410). (7) Reported by Ahmad (27197), and Al-Tirmidhi (841) who said: This is a Hasan Hadith.

उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्लाह की आयशा से रिपोर्ट में एक (1): "नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) दो आदमियों के बीच बाहर आए, जिनमें से एक अब्बास और दूसरे अली थे (2)।" और मसरूक की आयशा से रिपोर्ट में: "फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने खुद में हल्कापन महसूस किया और बरीरा और नुबा के बीच बाहर आए। मैं उनकी चप्पलें कंकड़ियों में घिसटते हुए देख रही थी, और उनके पैरों के तलवों को देख रही थी..." हदीस। यह आपको बताता है कि वे दो नमाजें थीं, एक नमाज नहीं (3)।

अबू हातिम ने कहा: मुहम्मद बिन इसहाक बिन खुजैमा ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मुहम्मद बिन बशर ने हमें बताया, उन्होंने कहा: बदल बिन अल-मुहब्बर ने हमें बताया, उन्होंने कहा: शुबा ने हमें मूसा बिन अबी आयशा से, उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्लाह से, आयशा से बताया: "अबू बक्र ने लोगों को नमाज़ पढ़ाई जबकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनके पीछे सफ में थे (4)।"

अबू हातिम ने कहा (5): शुबा बिन अल-हज्जाज ने मूसा बिन अबी आयशा की इस रिपोर्ट के पाठ में ज़ायदा बिन कुदामा का विरोध किया है। शुबा ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को मुक्तदी (मामूम) बनाया क्योंकि उन्होंने बैठकर नमाज़ पढ़ी जबकि लोग खड़े थे। जबकि ज़ायदा ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को इमाम बनाया क्योंकि उन्होंने बैठकर नमाज़ पढ़ी जबकि लोग खड़े थे, और दोनों ही सटीक और याद रखने वाले हैं। तो यह कैसे जायज़ हो सकता है कि एक ही कार्य में ज़ाहिरी तौर पर परस्पर विरोधी दो रिवायतों में से एक को पहले के किसी निरपेक्ष हुक्म का मंसूख़ (nasikh) बनाने वाला माना जाए! जो कोई भी इन दो रिपोर्टों में से एक को नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पिछले हुक्म का मंसूख़ करने वाला बनाता है, और दूसरे को उसकी प्रामाणिकता को साबित करने वाले सबूत के बिना छोड़ देता है, वह अपने विरोधी को वह लेने की अनुमति देता है जो उसने छोड़ दिया और वह छोड़ने की जो उसने लिया।

सुन्नत के इस प्रकार का एक उदाहरण इब्न अब्बास की रिपोर्ट है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मैमूना से निकाह किया जब वे एहराम की स्थिति में थे (6), और अबू राफे की रिपोर्ट कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे निकाह किया जब वे दोनों हलाल (एहराम के बिना) की स्थिति में थे (7)। तो दोनों रिपोर्टें ज़ाहिरी तौर पर एक कार्य में परस्पर विरोधी हैं, बिना हमारे बीच उनके बीच कोई वास्तविक विरोध हुए।

पाद-टिप्पणियाँ (Footnotes): (1) (D), (Z) और (M) में: "और यदि"। (2) अहमद (26137), अल-बुखारी (687), और मुस्लिम (418): (90) द्वारा रिपोर्ट किया गया। (3) सहीह इब्न हिब्बान 5/488, और जो ब्रैकेट के बीच था वह इसी से है। (4) सहीह इब्न हिब्बान (2117), अहमद (25256) और इब्न खुजैमा (1621) द्वारा भी रिपोर्ट किया गया। (5) सहीह इब्न हिब्बान 5/483। पाठ पिछली हदीस के बाद है। (6) अहमद (1919), अल-बुखारी (1837), और मुस्लिम (1410) द्वारा रिपोर्ट किया गया। (7) अहमद (27197) और अल-तिर्मिज़ी (841) द्वारा रिपोर्ट किया गया, जिन्होंने कहा: यह एक हसन हदीस है।

واحدہ (۱) عبید اللہ بن عبداللہ کی عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت میں: "نبی ﷺ دو آدمیوں کے درمیان باہر آئے، جن میں سے ایک عباس اور دوسرے علی رضی اللہ عنہما تھے (۲)۔" اور مسروق کی عائشہ سے روایت میں: "پھر نبی ﷺ نے خود میں ہلکا پھن محسوس کیا اور بَرِیرہ اور نُوبہ کے درمیان باہر آئے۔ میں آپ کے نعلین (جوتیوں) کو کنکریوں میں گھسٹتا ہوا دیکھ رہی تھی، اور آپ کے تلووں کو دیکھ رہی تھی..." الحدیث۔ یہ آپ کو بتاتا ہے کہ وہ دو نمازیں تھیں، ایک نماز نہیں (۳)۔

ابوہاتم نے کہا: ہمیں محمد بن اسحاق بن خزیمہ نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن بشار نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں بدل بن المحبّر نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں شعبہ نے موسیٰ بن ابی عائشہ سے، انہوں نے عبید اللہ بن عبداللہ سے، انہوں نے عائشہ سے روایت کیا: "ابوبکر رضی اللہ عنہ نے لوگوں کو نماز پڑھائی جبکہ رسول اللہ ﷺ ان کے پیچھے صف میں تھے (۴)۔"

ابوہاتم نے کہا (۵): شعبہ بن الحجاج نے موسیٰ بن ابی عائشہ کی اس روایت کے متن میں زائدہ بن قدامہ کی مخالفت کی ہے۔ شعبہ نے نبی ﷺ کو ماموم (مقتدی) قرار دیا کیونکہ آپ نے بیٹھ کر نماز پڑھی اور لوگ کھڑے تھے، جبکہ زائدہ نے نبی ﷺ کو امام قرار دیا کیونکہ آپ نے بیٹھ کر نماز پڑھی اور لوگ کھڑے تھے، اور وہ دونوں ہی ثقہ اور حافظ ہیں۔ تو یہ کیسے جائز ہو سکتا ہے کہ ایک ہی فعل میں ظاہری طور پر متضاد دو روایتوں میں سے کسی ایک کو پہلے سے چلے آنے والے کسی حکمِ مطلق کا ناسخ بنا دیا جائے! تو جس نے دو خبروں میں سے ایک کو نبی ﷺ کے پہلے حکم کا ناسخ بنایا اور دوسرے کو کسی ایسی دلیل کے بغیر چھوڑ دیا جو اس کی صحت پر

ثابت ہو، اس نے اپنے مخالف کو یہ موقع دے دیا کہ وہ اس خبر کو لے لے جسے اس نے چھوڑا اور اسے چھوڑ دے جسے اس نے لیا۔

سنن کی اس قسم کی مثال ابن عباس رضی اللہ عنہما کی وہ روایت ہے کہ نبی ﷺ نے میمونہ رضی اللہ عنہا سے نکاح کیا جب آپ حالتِ احرام میں تھے (۶)، اور ابورافع کی روایت ہے کہ نبی ﷺ نے ان سے نکاح کیا جب وہ دونوں حلال (بغیر احرام کے) تھے (۷)۔ تو یہ دونوں خبریں ظاہری طور پر ایک ہی فعل میں متضاد ہیں، بغیر اس کے کہ ہمارے نزدیک ان میں کوئی تضاد ہو۔

حواشی: (۱) (د)، (ز) اور (م) میں: "وإن"۔ (۲) اسے احمد (۲۶۱۳۷)، بخاری (۶۸۷) اور مسلم (۴۱۸): (۹۰) نے روایت کیا ہے۔ (۳) صحیح ابن حبان ۵/ ۴۸۸، اور جو کچھ اس سے پہلے قوسین میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۴) صحیح ابن حبان (۲۱۱۷)، اور اسے احمد (۲۵۲۵۶) اور ابن خزیمہ (۱۶۲۱) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۵) صحیح ابن حبان ۵/ ۴۸۳۔ یہ کلام پچھلی حدیث کے بعد ہے۔ (۶) اسے احمد (۱۹۱۹)، بخاری (۱۸۳۷) اور مسلم (۱۴۱۰) نے روایت کیا ہے۔ (۷) اسے احمد (۲۷۱۹۷) اور ترمذی (۸۴۱) نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن ہے۔

[Page 198] Surah Al-Baqarah: Verse 239

A group of Hadith scholars considered the two reports narrated concerning Maymuna's marriage to be conflicting. They followed the report of Uthman ibn Affan from the Prophet ﷺ: "One in the state of Ihram may not marry or be given in marriage" (1). They adopted it because it aligns with one of the two narrations reported about Maymuna's marriage, and they disregarded the report of Ibn Abbas that the Prophet ﷺ married her while he was in the state of Ihram.

So, whoever does this is bound to say: The two reports concerning the Prophet's ﷺ prayer during his illness conflicted, according to what we mentioned before. Therefore, we must turn to the report in which there is a command for the followers to pray sitting if their Imam prays sitting, and we adopt it; for it agrees with one of the two narrations reported about the Prophet's ﷺ prayer during his illness. We leave the report that stands alone, just as was done regarding Maymuna's marriage.

Abu Hatim said: Some Iraqis among those who adopted the Madhhab of the Kufans claimed that the Prophet's ﷺ saying: "And if he prays sitting, then all of you pray sitting" meant: "And if he recites Tashahhud sitting, then all of you recite Tashahhud sitting together." Thus, they distorted the report from its general meaning without any established proof for their interpretation (2).

Allah Almighty says: {And if you fear [an enemy, then pray] on foot or riding. But when you are secure, then remember Allah [in prayer], as He has taught you that which you did not [previously] know.} (239)

In this verse there are nine issues: First: The word of Allah Almighty: {And if you fear} refers to fear which is terror. {On foot (rijālan)} means: then pray on foot (3). {Or riding} is conjoined to it. And "Rijāl" is the plural of "rājil" or "rajil" from their saying: "The person becomes 'rajil' (rajila al-insānu yarjalu rajalan)" if he lacks a mount and walks on his feet; thus he is "rajil", "rājil", or "rajul" - with a damma on the jim - which is the dialect of the people of...

Footnotes: (1) Narrated by Muslim (1409). (2) Sahih Ibn Hibban 5/478. The Hafiz summarized this speech of Ibn Hibban in al-Fath 2/177 and commented on it, then said: "His final command that they pray sitting is carried upon recommendation... this is what the reconciliation between the evidences necessitates, and success is with Allah." (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/322.

[पृष्ठ १९८] सूरा अल-बक़रह : आयत २३९

हदीस के विद्वानों के एक समूह ने मैमूना के विवाह के संबंध में बताई गई दो खबरों को परस्पर विरोधी माना। वे उस्मान बिन अफ़्फ़ान की नबी ﷺ से बताई गई खबर पर चले: "एहराम की स्थिति में व्यक्ति न तो निकाह कर सकता है और न ही उसका निकाह कराया जा सकता है" (१)। उन्होंने इसे इसलिए अपनाया क्योंकि यह मैमूना के निकाह के बारे में बताई गई दो रिवायतों में से एक के साथ मेल खाती है, और उन्होंने इब्न अब्बास की इस खबर को छोड़ दिया कि नबी ﷺ ने एहराम की स्थिति में उनसे निकाह किया था।

तो, जो कोई भी ऐसा करता है, उसे यह कहना होगा: नबी ﷺ की बीमारी के दौरान नमाज के संबंध में दो खबरें एक-दूसरे के विपरीत थीं, जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। इसलिए, हमें उस खबर की ओर जाना चाहिए जिसमें इमाम के बैठकर नमाज पढ़ने पर मुक़्तदी (पीछे नमाज पढ़ने वालों) को भी बैठकर नमाज पढ़ने का आदेश है, और हम उसे अपनाते हैं; क्योंकि यह नबी ﷺ की बीमारी में नमाज के बारे में बताई गई दो रिवायतों में से एक के साथ मेल खाती है। हम उस खबर को छोड़ देते हैं जो उन दोनों से अलग है, जैसा कि मैमूना के निकाह के मामले में किया गया था।

अबू हातिम ने कहा: कूफ़ियों के मज़हब को मानने वाले कुछ इराकियों का दावा था कि नबी ﷺ के इस कथन: "और यदि वह बैठकर नमाज पढ़े, तो तुम सब बैठकर नमाज पढ़ो" का अर्थ था: "और यदि वह बैठकर तशहुद पढ़े, तो तुम सब मिलकर बैठकर तशहुद पढ़ो।" इस प्रकार, उन्होंने खबर के सामान्य अर्थ को बिना किसी स्थापित प्रमाण के अपने अर्थ में बदल दिया (२)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर यदि तुम्हें भय हो, तो पैदल या सवार होकर (नमाज़ पढ़ लिया करो)। फिर जब तुम सुरक्षित हो जाओ, तो अल्लाह को याद करो जैसे उसने तुम्हें वह सिखाया जो तुम नहीं जानते थे।} (२३९)

इसमें नौ मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {फिर यदि तुम्हें भय हो} यह उस भय से है जो आतंक है। {पैदल (रिजाला)} अर्थात: तो पैदल नमाज़ पढ़ो (३)। {या सवार होकर} इस पर अत्फ़ (जुड़ा हुआ) है। और "रिजाला" 'राजिल' या 'रजिल' का बहुवचन है, उनके इस मुहावरे से: 'रजिल अल-इंसानु यरजलू रजलन' यानी जब इंसान के पास सवारी न हो और वह अपने पैरों पर चले; तो वह 'रजिल', 'राजिल' या 'रजुल' - जीम पर पेश (दम्मा) के साथ - है, और यह ... के लोगों की बोली है।

फुटनोट्स: (१) इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है (१४०९)। (२) सहीह इब्न हिब्बान ५/४७८। हाफ़िज़ ने अल-फतह २/१७७ में इब्न हिब्बान की इस बात को संक्षेप में प्रस्तुत किया है और उस पर टिप्पणी की है, फिर कहा: "बैठकर नमाज़ पढ़ने का उनका अंतिम आदेश मुस्तहब (पसंदीदा) माना जाएगा... साक्ष्यों के बीच समन्वय का यही तकाजा है, और सफलता अल्लाह के साथ है।" (३) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास १/३२२ द्वारा।

[صفحہ ۱۹۸] سورۃ البقرہ: آیت ۲۳۹

اہلِ حدیث کی ایک جماعت نے میمونہ رضی اللہ عنہا کے نکاح کے متعلق مروی دونوں خبروں کو متعارض قرار دیا، اور وہ حضرت عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ کی نبی کریم ﷺ سے مروی اس خبر کی طرف گئے کہ: "محرم نہ نکاح کرے اور نہ ہی اس کا نکاح کیا جائے" (۱)۔ چنانچہ انہوں نے اسے اختیار کیا؛ کیونکہ یہ ان دو روایتوں میں سے ایک کے موافق ہے جو میمونہ رضی اللہ عنہا کے نکاح کے بارے میں مروی ہیں، اور انہوں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی اس خبر کو ترک کر دیا کہ نبی کریم ﷺ نے حالتِ احرام میں ان سے نکاح کیا تھا۔

چنانچہ جو شخص ایسا کرے، اس پر لازم ہے کہ وہ یہ کہے کہ: نبی کریم ﷺ کی علالت کے دوران نماز کے متعلق دو خبریں متضاد تھیں، جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا ہے۔ پس لازم ہے کہ ہم اس خبر کی طرف آئیں جس میں مقتدیوں کو بیٹھ کر نماز پڑھنے کا حکم ہے جب ان کا امام بیٹھ کر نماز پڑھے، اور ہم اسے اختیار کریں؛ کیونکہ یہ نبی کریم ﷺ کی علالت میں نماز کے متعلق مروی دو روایتوں میں سے ایک کے موافق ہے، اور ہم ان دونوں سے الگ خبر کو ترک کر دیں، جیسا کہ میمونہ رضی اللہ عنہا کے نکاح کے معاملے میں کیا گیا۔

ابو حاتم نے کہا: کوفیوں کے مسلک کے پیروکار بعض عراقیوں کا گمان تھا کہ نبی ﷺ کے اس فرمان: "اور جب وہ بیٹھ کر نماز پڑھے تو تم سب بیٹھ کر نماز پڑھو" سے مراد یہ ہے کہ: جب وہ بیٹھ کر تشہد پڑھے تو تم سب مل کر بیٹھ کر تشہد پڑھو۔ اس طرح انہوں نے خبر کو اس کے عمومی مفہوم سے پھیر دیا، بغیر کسی ایسی دلیل کے جو ان کی اس تاویل پر ثابت ہو (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿پس اگر تم خوف کی حالت میں ہو تو پیدل یا سوار ہو کر (نماز پڑھ لیا کرو)، پھر جب تم امن میں آ جاؤ تو اللہ کو یاد کرو جیسا کہ اس نے تمہیں وہ سکھایا جو تم نہیں جانتے تھے (۲۳۹)﴾

اس میں نو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پس اگر تم خوف زدہ ہو﴾ خوف سے مراد گھبراہٹ ہے۔ ﴿پیدل (رجالاً)﴾ یعنی: تو پیدل نماز پڑھو (۳)۔ ﴿یا سوار ہو کر﴾ اس پر معطوف ہے۔ اور "رجال" راجل یا رَجِل کی جمع ہے، ان کے اس قول سے: 'رَجِلَ الانسان يَرْجَلُ رَجَلاً' یعنی جب انسان کے پاس سواری نہ ہو اور وہ اپنے قدموں پر چلے؛ تو وہ رَجِل، راجل یا رَجُل - جیم پر پیش کے ساتھ - ہے، اور یہ اہل ... کی لغت ہے۔

حواشی: (۱) اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۱۴۰۹)۔ (۲) صحیح ابن حبان ۵/۴۷۸، اور حافظ نے 'الفتح' ۲/۱۷۷ میں ابن حبان کی اس بات کا خلاصہ پیش کیا ہے اور اس پر تبصرہ کیا ہے، پھر کہا: پس ان کے آخری حکم کہ وہ بیٹھ کر نماز پڑھیں، کو استحباب پر محمول کیا جائے گا... دلائل کے درمیان جمع کرنے کا یہی تقاضا ہے، اور توفیق اللہ ہی کی طرف سے ہے۔ (۳) اعراب القرآن، نحاس ۱/۳۲۲۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 239 199 The Hijazis say: "So-and-so walked to the House of Allah barefooted and on foot (rajulan)"; related by al-Tabari(1) and others. [The singular forms are] rajulan, rajeel, and rajul. It is pluralized as rijal, rajla(2), rujjal, rajjalah, rajala, rujala, rujlan, rajlah, rijalah(4), and rijalah - with a fat-ha on the jeem - and arjulah, arajil, and arajeel. "Al-Rajul" which is the generic name is also pluralized as rijal.

Second: When Allah Almighty commanded standing for Him in prayer in a state of qunut - which is dignity, tranquility, and stillness of limbs, and this is based on the prevailing state of safety and peace - He mentioned the state of fear that occasionally arises, and explained that this act of worship is not dropped from the servant in any situation. He granted permission(5) to His servants to pray on foot (rijalan) on their feet, and mounted on horses, camels, and the like(6), gesturing and indicating(7) with the head wherever they face; this is the view of [all] scholars. This is the prayer of the individual who is pressured by fear for himself in the case of sword-fighting (musaifah)(8), or from a predatory beast seeking him, or from an enemy pursuing him, or a flood carrying him. In summary, every matter from which one fears for their life permits what is contained in this verse.

Third: This concession implies a consensus among scholars that a person may face any direction (samt) and may turn and act according to their perception of their own safety(9).

(1) Tafsir al-Tabari 4/385. (2) In (Kh) and (Z) and al-Muharrar al-Wajiz 1/324: "rajili", and we did not find it elsewhere. (3) What is between brackets is an addition from al-Muharrar al-Wajiz. Al-Tabari said: The people came "rujala" and "rajala", like "kusala" and "kasala". As for "rujjal", it is the recitation of Ikrimah and Abu Mijlaz, and it was narrated from Ikrimah with thinning of the 'Ra' along with its dammah. See al-Muharrar al-Wajiz 1/324. (4) His saying: "and rajlah", from (Kh) and is not in the other manuscripts. (5) In (Kh) and (Z): "fa-rakhkhasa" (so He permitted). (6) In (Z): "and its like" (masculine form), and it is not in (Kh). (7) In the manuscripts: "isharah", without "wa" (and). The confirmed version is from (M), which agrees with al-Muharrar al-Wajiz 1/324, and the speech is from it, as is what will come between brackets from it. (8) Al-

Musaifah: sword-fighting, and they clashed with swords. Al-Sihah (Sayf). (9) Al-Muharrar al-Wajiz 1/325.

सूरह अल-बकरा: आयत 239 199 हिजाज़ी लोग कहते हैं: "अमुक व्यक्ति अल्लाह के घर (काबा) तक नंगे पैर और पैदल (रजुलन) चलकर गया"; इसे अल-तबरी(1) और अन्य लोगों ने उद्धृत किया है। [एकवचन शब्द] रजुला, रजील और रजुल हैं। इसके बहुवचन रिज़ाल, रज़ला(2), रुज्जाल, रज्जाला, रज़ाला, रुज़ाला, रुजलान, रज़ला, रिज़ला(4) और रिज़ला - जीम पर फत्हा के साथ - और अरजुला, अराजिल और अराज़ील हैं। "अल-रजुल" जो जातिवाचक संज्ञा है, उसका बहुवचन भी रिज़ाल होता है।

दूसरा: जब अल्लाह तआला ने नमाज़ में 'कुनूत' की स्थिति में खड़े होने का आदेश दिया - जिसका अर्थ है गरिमा, शांति और अंगों की स्थिरता, और यह सुरक्षा और सुकून की सामान्य स्थिति पर आधारित है - तो उन्होंने डर की उस स्थिति का भी उल्लेख किया जो कभी-कभी उत्पन्न होती है, और यह स्पष्ट किया कि यह इबादत (पूजा) किसी भी स्थिति में बंदे से नहीं हटती। उन्होंने अपने बंदों को पैदल (रिज़ालन) अपने पैरों पर चलकर, या घोड़ों, ऊंटों और इसी तरह के अन्य वाहनों(6) पर सवार होकर नमाज़ पढ़ने की अनुमति(5) दी, जिसमें वे अपने सिर से इशारा(7) करते हुए उसी दिशा में नमाज़ पढ़ सकते हैं जिस ओर वे जा रहे हों; यह [सभी] विद्वानों का मत है। यह उस व्यक्ति की नमाज़ है जो तलवारबाजी (मुसैफ़ा)(8) के दौरान, या किसी शिकारी जानवर से, या किसी दुश्मन से जो उसका पीछा कर रहा हो, या किसी बाढ़ से अपनी जान के खतरे में हो। संक्षेप में, हर वह मामला जिसमें किसी को अपनी जान का डर हो, वह इस आयत में दी गई रियायत की अनुमति देता है।

तीसरा: इस छूट में विद्वानों की सर्वसम्मति शामिल है कि व्यक्ति का मुख किसी भी दिशा (सिम्त) में हो सकता है, और वह अपनी जान बचाने के अपने दृष्टिकोण के अनुसार मुड़ और व्यवहार कर सकता है(9)।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 4/385। (2) (ख) और (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वज़ीज़ 1/324 में: "रजीली", और हमें यह अन्यत्र नहीं मिला। (3) कोष्ठक के बीच की सामग्री अल-मुहर्रर अल-वज़ीज़ से ली गई है। अल-तबरी ने कहा: लोग "रुज़ाला" और "रज़ाला" आए, जैसे "कुसाला" और "कसाला"। जहाँ तक "रुज्जाल" का सवाल है, यह इकरामा और अबू मिजलाज़ का पाठ है, और इकरामा से 'रा'

को बारीक पढ़ने और उस पर दम्मा लगाने के साथ रिवायत किया गया है। देखें अल-मुहर्रर अल-वज़ीज़ 1/324। (4) उनका कहना: "और रज़ला", (ख) से है और अन्य प्रतियों में नहीं है। (5) (ख) और (ज़) में: "फ़-रख़्ख़सा" (तो उन्होंने अनुमति दी)। (6) (ज़) में: "और उसके जैसा", और (ख) में नहीं है। (7) हस्तलिखित प्रतियों में: "इशारा", बिना 'वा' (और) के। पुष्ट संस्करण (म) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वज़ीज़ 1/324 के अनुरूप है, और विवरण वहीं से है, जैसा कि कोष्ठक में आने वाली सामग्री भी वहीं से है। (8) अल-मुसैफ़ा: तलवारबाजी, और उन्होंने तलवारों से मुकाबला किया। अल-सिहाह (सैफ़)। (9) अल-मुहर्रर अल-वज़ीज़ 1/325।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳۹ ۱۹۹ اہل حجاز کہتے ہیں: "فلاں شخص اللہ کے گھر کی طرف ننگے پاؤں اور پیدل (رَجُلاً) چل کر گیا"؛ اسے طبری(۱) وغیرہ نے نقل کیا ہے۔ [واحد کے صیغے] رَجُلان، رَجیل، اور رَجُل ہیں۔ اس کی جمع رِجال، رَجْلی(۲)، رُجَّال، رَجَّالة، رَجالی، رُجالي، رُجْلان، رَجْلة، رِجَلَة(۴)، اور رِجَلة - جیم کے فتحہ کے ساتھ - اور أرْجلة، أراجل، اور أراجيل آتی ہے۔ "الرَّجُل" جو اسم جنس ہے، اس کی جمع بھی رجال آتی ہے۔

دوسری بات: جب اللہ تعالیٰ نے نماز میں قنوت کی حالت میں کھڑے ہونے کا حکم دیا - جس سے مراد وقار، سکون اور اعضاء کا ٹھہراؤ ہے، اور یہ امن و اطمینان کی عمومی حالت پر مبنی ہے - تو اس نے خوف کی اس حالت کا بھی ذکر کیا جو کبھی کبھار پیش آتی ہے، اور واضح کیا کہ یہ عبادت کسی بھی حال میں بندے سے ساقط نہیں ہوتی۔ اس نے اپنے بندوں کو پیدل (رِجالاً) اپنے پاؤں پر چلتے ہوئے، اور گھوڑوں، اونٹوں اور اس جیسی دیگر سواریوں(۶) پر سوار ہو کر نماز پڑھنے کی رخصت(۵) دی، جس میں وہ اپنے سر سے اشارہ(۷) کرتے ہوئے اس رخ پر نماز پڑھ سکتے ہیں جس طرف ان کا رخ ہو؛ یہ [تمام] علماء کا قول ہے۔ یہ اس شخص کی نماز ہے جسے تلوار بازی (مُسایفہ)(۸) کی صورت میں اپنی جان کا خطرہ ہو، یا کسی درندے کے تعاقب میں ہو، یا کسی دشمن سے بچ رہا ہو، یا سیلاب کی لہروں میں ہو۔ خلاصہ یہ کہ ہر وہ معاملہ جس میں جان کا خوف ہو، وہ اس آیت میں دی گئی رعایت کو مباح کرتا ہے۔

تیسری بات: اس رخصت میں علماء کا اجماع شامل ہے کہ انسان کا رخ جس طرف بھی ہو وہ درست ہے، اور وہ اپنی جان بچانے کی تدبیر کے مطابق مڑ سکتا اور عمل کر سکتا ہے(۹)۔

(۱) تفسیر الطبری ۴ / ۳۸۵۔ (۲) (خ) اور (ظ) اور المحرر الوجیز ۱ / ۳۲۴ میں: "رجيلي"، اور ہمیں یہ کہیں اور نہیں ملا۔ (۳) قوسین کے درمیان کا اضافہ المحرر الوجیز سے ہے، اور الطبری نے کہا: لوگ "رُجالی" اور "رَجالی" آئے جیسے "کسالی" اور "کُسالی"۔ جہاں تک "رُجَّال" کا تعلق ہے، یہ عکرمہ اور ابو مجلز کی قرات ہے، اور عکرمہ سے را کے ضمہ کے ساتھ تخفیف (باریک پڑھنا) مروی ہے۔ دیکھئے المحرر الوجیز ۱ / ۳۲۴۔ (۴) ان کا قول: "ورجلة"، نسخہ (خ) سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (۵) (خ) اور (ظ) میں: "فرخص" (پس رخصت دی)۔ (۶) (ظ) میں: "ونحوه"، اور یہ (خ) میں نہیں ہے۔ (۷) قلمی نسخوں میں: "إشارة" ہے، بغیر "واؤ" کے، اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے جو کہ المحرر الوجیز ۱ / ۳۲۴ کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ماخوذ ہے، جیسا کہ قوسین کے درمیان آنے والی عبارت بھی اسی سے ہے۔ (۸) المسایفہ: ایک دوسرے پر تلوار چلانا، اور تسایفوا کے معنی ہیں تلواروں سے ایک دوسرے پر وار کرنا۔ الصحاح (سیف)۔ (۹) المحرر الوجیز ۱ / ۳۲۵۔

Surah Al-Baqarah: Verse 239 / 200

Fourth: Opinions differ regarding the state of fear in which prayer is permissible while walking or riding. Al-Shafi'i said: It is when the enemy overlooks them, so they see each other (1), and the Muslims are not in a fortress, until they are within reach of weapons like arrows, or closer such that the enemy can reach them with stabbing or striking, or someone comes whose word is trusted and informs them that the enemy is near them and their path (2) is directly toward them. If neither of these two conditions exists, it is not permissible for him to pray the prayer of fear. If they pray the prayer of fear based on a report, then the enemy leaves, they do not repeat it. Abu Hanifa said: They repeat it (3).

Abu Umar (4) said: The situation in which it is permissible (5) for the fearful person to pray walking or riding, facing the Qiblah or not facing it (6), is the state of intense fear. The situation mentioned in the traditions (Ahadith) is other than this. It is the prayer of fear with an Imam and the division of people, and its ruling is not in this verse; this will be explained in Surah An-Nisa, God willing (7).

Malik distinguished between fear of a fighting enemy and fear of a predator or the like, such as a charging camel, or a flood, or whatever is most likely to lead to destruction, in that (8) he recommended in (9) cases other than fear of an enemy to repeat the prayer within the time if safety is established. Most jurists of the provinces hold that the matter is the same.

(1) In (Kh): "so they descend together"; it was not clear in (Z) and appeared as: "so they are destroyed together". In At-Tamheed 15/284 (and the text is from it): "so they see each other in ranks". (2) The phrase in At-Tamheed: "Or someone comes whose word he trusts with the like of that concerning the proximity of the enemy to him and their path...". (3) In (M): "And it was said: they repeat it, and it is the view of Abu Hanifa." What is established is from the rest of the copies, which matches what is in At-Tamheed 15/283-284, and the text is from it. (4) At-Tamheed 15/283. (5) In (Kh), (Z), and (M): "from it", and it is not in (D) and (Z), what is established is from At-Tamheed. (6) In (Z): "walking and riding facing the Qiblah and not facing it". (7) In the interpretation of verse (102) of it (Surah An-Nisa). (8) In (D), (Z), and (M): "for it", and what is established is from (Kh) and (Z), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/324, and the text is from it. (9) In (D), (Z), and (M): "from", and what is established is from (Kh) and (Z), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz.

सूरह अल-बक़रह: आयत 239 / 200

चौथा: उस भय के बारे में मतभेद है जिसमें पैदल या सवार होकर प्रार्थना करने की अनुमति है। अल-शफ़ई ने कहा: यह तब है जब दुश्मन उन पर नज़र रखे हुए हो, इसलिए वे एक-दूसरे को देख सकें (1) और मुसलमान किसी किले में न हों, जब तक कि उन तक तीर जैसे हथियार न पहुँचें, या इससे भी करीब कि दुश्मन उन्हें छूने या मारने के करीब आ जाए, या कोई ऐसा व्यक्ति आए जिसकी बात पर भरोसा हो और उन्हें बताए कि दुश्मन उनके करीब है, और उनका रास्ता (2) सीधे उनकी ओर है। यदि इन दो स्थितियों में से कोई भी नहीं है, तो उसके लिए भय की प्रार्थना (सलात अल-खौफ) करना जायज़ नहीं है। यदि वे किसी सूचना के आधार पर भय की प्रार्थना करते हैं और फिर दुश्मन चला जाता है, तो वे इसे नहीं दोहराएंगे। अबू हनीफ़ा ने कहा: वे इसे दोहराएंगे (3)।

अबू उमर (4) ने कहा: वह स्थिति जिसमें भयभीत व्यक्ति के लिए पैदल या सवार होकर, क़िबला की ओर मुख करके या न करके(6) प्रार्थना करना जायज़ (5) है, वह अत्यधिक भय की स्थिति है। और वह स्थिति जिसका उल्लेख परंपराओं (हदीसों) में आया है, वह इसके अलावा है। वह इमाम के साथ भय की प्रार्थना और लोगों के विभाजन की है, और उसका नियम इस आयत में नहीं है; इसका विवरण सूरह अन-निसा में आएगा, यदि ईश्वर ने चाहा (7)।

मलिक ने लड़ने वाले दुश्मन के डर और हिंसक पशु या इसी तरह के डर, जैसे हमलावर ऊँट, या बाढ़, या जो कुछ भी विनाश का कारण बन सकता है, के बीच अंतर किया, कि (8) उन्होंने दुश्मन के डर के अलावा अन्य मामलों में (9) समय के भीतर प्रार्थना दोहराने की सिफारिश की यदि सुरक्षा स्थापित हो जाए। अधिकांश प्रांतों के न्यायविदों का मानना है कि मामला एक ही है।

(1) (ख़) में: "ताकि वे एक साथ उतरें"; (ज़) में यह स्पष्ट नहीं था और इस तरह आया: "ताकि वे एक साथ नष्ट हो जाएं'। अल-तमहीद 15/284 में (और पाठ वहीं से है): "ताकि वे एक-दूसरे को कतारों में देख सकें'। (2) अल-तमहीद का वाक्यांश: "या कोई ऐसा व्यक्ति आए जिसकी बात पर वह भरोसा करे, दुश्मन की निकटता और उनके मार्ग के बारे में..."। (3) (म) में: "और कहा गया: वे दोहराएंगे, और यह अबू हनीफ़ा का विचार है।" जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, जो अल-तमहीद 15/283-284 में जो है उसके अनुरूप है, और पाठ वहीं से है। (4) अल-तमहीद 15/283। (5) (ख़), (ज़) और (म) में: "उससे", और यह (द) और (ज़) में नहीं है, जो स्थापित है वह अल-तमहीद से है। (6) (ज़) में: "पैदल और सवार होकर क़िबला की ओर मुख करके और उसके बिना"। (7) इसकी (सूरह

अन-निसा की) आयत (102) की व्याख्या में। (8) (द), (ज़) और (म) में: "क्योंकि", और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/324 में जो है उसके अनुरूप है, और पाठ वहीं से है। (9) (द), (ज़) और (म) में: "से", और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۳۹ / ۲۰۰

چوتھی بات: اس خوف کے بارے میں اختلاف ہے جس میں پیدل یا سوار ہو کر نماز پڑھنا جائز ہے؛ امام شافعی نے فرمایا: یہ تب ہے جب دشمن ان پر نظر رکھے ہوئے ہو، پس وہ ایک دوسرے کو دیکھ رہے ہوں (۱) اور مسلمان کسی قلعے میں نہ ہوں، یہاں تک کہ ان تک تیر اندازی کے ہتھیار پہنچ سکیں، یا اس سے بھی زیادہ کہ دشمن ان کے اتنا قریب آ جائے کہ ان پر نیزہ مار سکے یا ضرب لگا سکے، یا کوئی ایسا شخص آئے جس کی بات پر بھروسہ ہو اور وہ انہیں بتائے کہ دشمن ان کے قریب ہے، اور ان کا راستہ (۲) سیدھا ان کی طرف ہے۔ اگر ان دو صورتوں میں سے کوئی بھی نہ ہو، تو اس کے لیے نمازِ خوف پڑھنا جائز نہیں ہے۔ اگر انہوں نے کسی خبر کی بنیاد پر نمازِ خوف پڑھی اور پھر دشمن چلا گیا، تو وہ اسے نہیں دہرائیں گے۔ اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: وہ دہرائیں گے (۳)۔

ابو عمر (۴) نے کہا: پس وہ حال جس میں خوف زدہ شخص کے لیے پیدل یا سوار ہو کر، قبلہ کی طرف رخ کر کے یا اس کے بغیر (۶) نماز پڑھنا جائز (۵) ہے، وہ شدید خوف کی حالت ہے۔ اور وہ حال جس کے بارے میں احادیث آئی ہیں وہ اس کے علاوہ ہے۔ وہ امام کے ساتھ نمازِ خوف اور لوگوں کی تقسیم کی صورت ہے، اور اس کا حکم اس آیت میں نہیں ہے؛ اس کا بیان ان شاء اللہ سورہ نساء میں آئے گا (۷)۔

اور امام مالک نے لڑنے والے دشمن کے خوف، اور درندے وغیرہ کے خوف جیسے حملہ آور اونٹ، یا سیلاب، یا جس چیز کا غالب پہلو ہلاکت ہو، کے درمیان فرق کیا، اس طرح کہ (۸) انہوں نے دشمن کے خوف کے علاوہ دیگر صورتوں میں (۹) وقت کے اندر نماز دہرانے کو مستحب قرار دیا اگر امن ہو جائے۔ اور اکثر شہروں کے فقہاء کا موقف ہے کہ معاملہ برابر ہے۔

(١) (خ) میں: "پس وہ ایک ساتھ اتریں"؛ اور (ظ) میں یہ واضح نہیں تھا تو اس میں یہ واقع ہوا: "پس وہ ایک ساتھ ہلاک ہوں"، اور التمہید ١٥/ ٢٨٤ میں (اور عبارت وہیں سے ہے): "پس وہ صف بستہ ایک دوسرے کو دیکھیں۔" (٢) التمہید کی عبارت ہے: "یا اس کے پاس کوئی ایسا شخص آئے جو اسے دشمن کے اس سے قریب ہونے اور ان کے راستے کے بارے میں ایسی ہی خبر دے..."۔ (٣) (م) میں ہے: "اور کہا گیا: وہ دہرائیں گے، اور یہی ابو حنیفہ کا قول ہے۔" اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے، وہ وہی ہے جو التمہید ١٥/ ٢٨٣-٢٨٤ کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (٤) التمہید ١٥/ ٢٨٣۔ (٥) (خ) اور (ز) اور (م) میں: "اس سے"، اور یہ (د) اور (ظ) میں نہیں ہے، اور ثابت شدہ التمہید سے ہے۔ (٦) (ظ) میں: "پیدل اور سوار قبلہ رخ اور غیر قبلہ رخ"۔ (٧) اس (سورہ نساء) کی آیت (١٠٢) کی تفسیر میں۔ (٨) (د) اور (ز) और (م) میں: "کیونکہ"، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو المحرر الوجیز ١/ ٣٢٤ کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (٩) (د) اور (ز) اور (م) میں: "سے"، اور ثابت شدہ (خ) اور (ظ) سے ہے، جو المحرر الوجیز کے مطابق ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 239 201

Fifth: Abu Hanifa said: Indeed, fighting invalidates the prayer. The hadith of Ibn Umar refutes him, and the apparent meaning of the verse is the strongest evidence against him(1), and this will come in [Surah] An-Nisa', if Allah Almighty wills. Al-Shafi'i said: Since the Blessed and Exalted allowed the waiving of some conditions, this indicates that fighting during prayer does not invalidate it, and Allah knows best(2).

Sixth: There is no reduction in the number of rak'ahs in [the prayer of] fear from the prayer of a traveler according to Malik, Al-Shafi'i, and a group of scholars. Al-Hasan ibn Abi Al-Hasan, Qatada, and others said: He prays one rak'ah by gesturing(3); Muslim(4) narrated from Bukayr ibn al-Akhnas, from Mujahid, from Ibn Abbas who said: Allah ordained prayer through the tongue of your Prophet(5) as four [rak'ahs] while resident, two while traveling, and one during fear.

Ibn Abd al-Barr said(6): Bukayr ibn al-Akhnas was alone in this, and he is not an authority in what he alone narrates. Prayer is the most important thing to be cautious about. Whoever prays two rak'ahs in his fear and travel has moved from disagreement to certainty.

Al-Dahhak ibn Muzahim said: One who fears death during sword fighting or otherwise should pray one rak'ah. If he is unable, let him say 'Allahu Akbar' twice. Ishaq ibn Rahwayh said: If he is only able to say 'Allahu Akbar' once, it suffices him, as mentioned by Ibn al-Mundhir(7).

And His saying, Exalted is He: {And when you are secure, then remember Allah as He has taught you} meaning: return to what...

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/228, and the hadith of Ibn Umar was recorded by Malik in Al-Muwatta 1/184, Al-Bukhari (4535), and Muslim (839). Its text and discussion will come in Surah An-Nisa' in the interpretation of verse 102. Ibn al-Arabi mentioned the basis of his inference with the hadith, which is the saying of the Prophet ﷺ: "If the fear is more than that, pray standing or riding, facing the Qibla or not facing it." (2) See Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 1/219. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/325. (4) Sahih Muslim (687), and it is with Ahmad (2124). (5) In [manuscripts] (d), (z), and (m): "on the tongue of the Messenger of Allah ﷺ", and what is established is from (kh) and (za), which matches what is in the sources. (6) Al-Tamhid 15/273. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/325.

सूरह अल-बकराह: आयत 239 201

पाँचवाँ: अबू हनीफ़ा ने कहा: वास्तव में, युद्ध प्रार्थना (नमाज़) को अमान्य कर देता है। इब्न उमर की हदीस उनका खंडन करती है, और आयत का स्पष्ट अर्थ उनके विरुद्ध सबसे मजबूत प्रमाण है(1), और यह इंशा अल्लाह सूरह 'अन-निसा' में आएगा। अल-शाफ़ी ने कहा: चूंकि धन्य और सर्वोच्च (अल्लाह) ने कुछ शर्तों को छोड़ने की अनुमति दी है, इससे पता चलता है कि प्रार्थना के दौरान युद्ध उसे अमान्य नहीं करता है, और अल्लाह बेहतर जानता है(2)।

छठा: मलिक, अल-शाफ़ी और विद्वानों के एक समूह के अनुसार यात्रा की प्रार्थना की तुलना में डर (खौफ) की स्थिति में रकात की संख्या में कोई कमी नहीं है। अल-हसन इब्न अबी अल-हसन, कतादा और अन्य ने कहा: वह इशारे से एक रकात पढ़ता है(3); मुस्लिम(4) ने बुकैर इब्न अल-अखनस से, मुजाहिद से, इब्न अब्बास से रिवायत की है जिन्होंने कहा: अल्लाह ने तुम्हारे पैगंबर(5) की ज़बान से प्रार्थना को घर पर चार, यात्रा में दो और डर के समय एक रकात निर्धारित किया है।

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा(6): बुकैर इब्न अल-अखनस इस वर्णन में अकेले थे, और वह जिसमें वह अकेले हैं, वह प्रमाण नहीं है। प्रार्थना वह सबसे महत्वपूर्ण चीज़ है जिसमें सावधानी बरती जानी चाहिए। जिस किसी ने डर और यात्रा की स्थिति में दो रकात पढ़ी, वह मतभेद से निकलकर निश्चितता की ओर बढ़ गया।

अल-दहक इब्न मुज़ाहिम ने कहा: जिसे तलवारबाजी या अन्य परिस्थितियों में मौत का डर हो, उसे एक रकात पढ़नी चाहिए। यदि वह असमर्थ हो, तो उसे दो बार तकबीर (अल्लाहु अकबर) कहनी चाहिए। इशाक इब्न राहवेह ने कहा: यदि वह केवल एक तकबीर कह सकता है, तो वह उसके लिए पर्याप्त है, जैसा कि इब्न अल-मुन्ज़िर(7) द्वारा उल्लेख किया गया है।

और अल्लाह का फरमान: {और जब तुम सुरक्षित हो जाओ, तो अल्लाह को वैसे ही याद करो जैसा उसने तुम्हें सिखाया है} अर्थात: उस चीज़ की ओर लौटें जिसे...

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/228, और इब्न उमर की हदीस मलिक द्वारा अल-मुवत्ता 1/184, अल-बुखारी (4535), और मुस्लिम (839) में दर्ज की गई थी। इसका पाठ और चर्चा सूरह अन-निसा में आयत 102 की व्याख्या में आएगी। इब्न अल-अरबी ने हदीस के साथ अपने अनुमान के आधार का उल्लेख किया, जो पैगंबर ﷺ का कहना है: "यदि डर इससे अधिक है, तो खड़े

होकर या सवारी करते हुए प्रार्थना करें, किबला का सामना करते हुए या उसका सामना न करते हुए।" (2) अल-किया अल-तबरी 1/219 द्वारा अहकाम अल-कुरान देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/325। (4) सहीह मुस्लिम (687), और यह अहमद (2124) के पास है। (5) [पाण्डुलिपियों] (द), (ज़), और (म) में: "अल्लाह के रसूल ﷺ की ज़बान पर", और जो स्थापित है वह (ख) और (ज़) से है, जो स्रोतों में जो है उससे मेल खाता है। (6) अल-तमीद 15/273। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/325।

سورة البقرة : الآية ٢٣٩ ٢٠١

پانچواں: ابوحنیفہ نے کہا: بے شک لڑائی نماز کو فاسد کر دیتی ہے۔ ابن عمر کی حدیث ان کی تردید کرتی ہے، اور آیت کا ظاہر ان کے خلاف سب سے قوی دلیل ہے (١)، اور یہ ان شاء اللہ تعالیٰ 'النساء' میں آئے گا۔ شافعی نے کہا: جب تبارک و تعالیٰ نے بعض شرائط کو ترک کرنے کی رخصت دی، تو اس سے ثابت ہوا کہ نماز میں لڑائی اسے فاسد نہیں کرتی، واللہ اعلم (٢)۔

چھٹا: مالک، شافعی اور علماء کی ایک جماعت کے نزدیک نمازِ خوف میں رکعتوں کی تعداد میں مسافر کی نماز سے کوئی کمی نہیں ہے، اور حسن بن ابی الحسن، قتادہ اور دیگر نے کہا: وہ اشارے سے ایک رکعت پڑھے (٣)؛ مسلم (٤) نے بکیر بن الاخنس سے، انہوں نے مجاہد سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے تمہارے نبی (٥) کی زبان پر مقیم ہونے کی حالت میں چار، سفر میں دو اور خوف کی حالت میں ایک رکعت نماز فرض کی ہے۔

ابن عبد البر نے کہا (٦): بکیر بن الاخنس اس میں اکیلے ہیں، اور وہ جس میں اکیلے ہوں حجت نہیں ہے، اور نماز سب سے اہم چیز ہے جس میں احتیاط برتی جائے، اور جس نے خوف اور سفر میں دو رکعتیں پڑھیں وہ اختلاف سے نکل کر یقین کی طرف آگیا۔

ضحاک بن مزاحم نے کہا: موت کے ڈر والا شخص تلوار بازی وغیرہ کے دوران ایک رکعت پڑھے، اگر وہ اس پر قادر نہ ہو تو دو تکبیریں کہے۔ اسحاق بن راہویہ نے کہا: اگر وہ صرف ایک تکبیر پر قادر ہو تو وہ اسے کافی ہے، اسے ابن المنذر نے ذکر کیا ہے (٧)۔

اور اللہ تعالیٰ کا قول: {پس جب تم امن میں ہو جاؤ تو اللہ کا ذکر کرو جیسے اس نے تمہیں سکھایا} یعنی: اس کی طرف لوٹ جاؤ جسے...

(١) احکام القرآن لابن العربی ١/٢٢٨، اور حدیثِ ابن عمر امام مالک نے الموطأ ١/١٨٤، بخاری (٤٥٣٥)، اور مسلم (٨٣٩) میں تخریج کی ہے اور اس کے الفاظ اور اس پر بحث سورہ نساء میں آیت: ١٠٢ کی تفسیر میں آئے گی۔ ابن العربی نے حدیث سے اپنے استدلال کی جگہ ذکر کی ہے، اور وہ آپ ﷺ کا قول ہے: "پس اگر خوف اس سے زیادہ ہو تو پیدل اور سوار ہو کر، قبلہ رخ اور بغیر قبلہ رخ نماز پڑھو"۔ (٢) دیکھیے احکام القرآن للکیا الطبری ١/٢١٩۔ (٣) المحرر الوجیز ١/٣٢٥۔ (٤) صحیح مسلم (٦٨٧)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (٢١٢٤)۔ (٥) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "رسول اللہ ﷺ کی زبان پر"، اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی مآخذ کے مطابق ہے۔ (٦) التمہید ١٥/٢٧٣۔ (٧) المحرر الوجیز ١/٣٢٥۔

202 Surah Al-Baqarah: Verse 239 ...what you were commanded by it regarding the completion of the pillars. Mujahid said: "{When you are secure (amintum)}": means you have gone out from the abode of travel to the abode of residency. Al-Tabari rejected this view. Another group said: "{When you are secure}": means your fear, which compelled you to this prayer, has vanished (1). Seventh: The scholars differed on this point regarding the building upon [a prayer already started] by one who is afraid when he becomes secure. Malik said: If he prays one unit (rak'ah) while secure and then becomes afraid, he mounts [his animal] and continues building [on his prayer]. Similarly, if he prays one unit mounted while afraid and then becomes secure, he dismounts and continues building. This is one of the two opinions of Al-Shafi'i, and Al-Muzani held this view as well. Abu Hanifa said: If he begins the prayer while secure and then becomes afraid, he starts over and does not build. But if he prays while afraid and then becomes secure, he builds. Al-Shafi'i said: The one who is on the ground builds, but the rider does not build. Abu Yusuf said: He does not build in any of these cases (2). Eighth: His saying, the Exalted: {Remember Allah} - it is said: it means thank Him for this blessing in teaching you this prayer through which sufficiency was achieved, and you did not miss any of the prayers, which is what you did not know (3). The 'Kaf' in His saying "as (kama)" is in the sense of gratitude; you say: "Do for me as I have done for you" in reward and gratitude. And "ma" in His saying "that which not (ma lam)" is an object of "He taught you ('allamakum)". Ninth: Our scholars, may Allah's mercy be upon them, said: The root of prayer is supplication, and the state of fear is more deserving of supplication. Therefore, prayer is not dropped due to fear. If (4) prayer is not dropped due to fear, then it is all the more reason that it should not be dropped due to anything else like illness or such. So Allah, the Glorified and Exalted, commanded the preservation of prayers in every state of health or sickness, presence or travel, ability or inability, and fear or security. It is not dropped from the person accountable under any circumstance, and no disruption affects its obligatory nature (5). The explanation of the ruling for the sick person will come at the end of "Aal 'Imran" (6), if Allah, the Exalted, wills. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/325, and Mujahid's saying and Al-Tabari's rejection of it in his Tafsir 5/395-396. (2) Al-Tamhid 15/284-285. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/325. (4) In (Kh) and (Z): "And if". (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 1/227. (6) In the interpretation of His saying, the Exalted: {Who remember Allah while standing or sitting or [lying] on their sides} (191).

पृष्ठ २०२ सूरा अल-बक़रह: आयत २३९ ...जिसका तुम्हें हुक्म दिया गया है अरकान (स्तंभों) को पूरा करने के संबंध में। मुजाहिद ने कहा: "{जब तुम सुरक्षित हो (अमिन्तुम)}": इसका अर्थ है: तुम यात्रा के घर से निवास के घर की ओर निकल गए। अल-तबारी ने इस मत को खारिज कर दिया। एक अन्य समूह ने कहा: "{जब तुम सुरक्षित हो}" का अर्थ है: तुम्हारा वह डर दूर हो गया जिसने तुम्हें इस नमाज़ के लिए मजबूर किया था (१)। सातवाँ: विद्वानों ने इस मुद्दे पर मतभेद किया है कि जब डरने वाला व्यक्ति सुरक्षित हो जाए तो वह अपनी नमाज़ को कैसे आगे बढ़ाए। मलिक ने कहा: यदि उसने सुरक्षित रहते हुए एक रकात पढ़ी और फिर उसे डर लगा, तो वह (सवारी पर) सवार हो जाए और अपनी नमाज़ जारी रखे। इसी तरह यदि उसने डर की स्थिति में सवारी पर एक रकात पढ़ी और फिर वह सुरक्षित हो गया, तो वह उतर जाए और अपनी नमाज़ जारी रखे; यह अल-शफ़ई के दो कथनों में से एक है, और अल-मुज़नी ने भी यही कहा है। अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि उसने सुरक्षित रहते हुए नमाज़ शुरू की और फिर उसे डर लगा, तो वह नए सिरे से नमाज़ शुरू करे और उसे आगे न बढ़ाए, लेकिन यदि उसने डर की स्थिति में नमाज़ पढ़ी और फिर सुरक्षित हो गया, तो वह उसे आगे बढ़ाए। अल-शफ़ई ने कहा: नीचे रहने वाला नमाज़ आगे बढ़ाए लेकिन सवार व्यक्ति नहीं। अबू यूसुफ़ ने कहा: इनमें से किसी भी मामले में वह नमाज़ आगे नहीं बढ़ा सकता (२)। आठवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {तो अल्लाह को याद करो} - कहा गया है: इसका अर्थ है इस नमाज़ को सिखाने की इस नेमत (कृपा) के लिए उसका शुक्र अदा करो जिसके द्वारा कमी पूरी हुई, और तुम्हारी कोई भी नमाज़ नहीं छूटी, जो कि वह बात है जिसे तुम नहीं जानते थे (३)। उनके कथन "क-मा (जैसे)" में 'काफ' का अर्थ शुक्र (कृतज्ञता) है; जैसे तुम कहो: "मेरे साथ वैसा ही करो जैसा मैंने तुम्हारे साथ किया" बदले और शुक्र के तौर पर। और उनके कथन "मा लम (जो कि नहीं)" में "मा", "अल्लामकुम (उसने तुम्हें सिखाया)" का मफ़ऊल (कर्म) है। नौवाँ: हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: नमाज़ का मूल अर्थ दुआ (प्रार्थना) है, और डर की स्थिति दुआ के लिए अधिक उपयुक्त है, इसलिए डर के कारण नमाज़ साक़ित (रद्द) नहीं होती। यदि (४) डर की स्थिति में नमाज़ साक़ित नहीं होती, तो बीमारी या ऐसी किसी अन्य स्थिति में इसके साक़ित न होने का अधिक कारण है। अतः अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने हर स्थिति में नमाज़ की पाबंदी का हुक्म दिया है, चाहे वह स्वास्थ्य की स्थिति हो या बीमारी की, घर पर हो या यात्रा में, सामर्थ्य हो या लाचारी, और डर हो या सुरक्षा। यह किसी भी स्थिति में ज़िम्मेदार व्यक्ति (मुकल्लफ़) से साक़ित नहीं होती, और इसकी अनिवार्यता (फ़र्ज़ियत) में कोई कमी नहीं आती (५)। बीमार व्यक्ति के हुक्म का विवरण इंशाअल्लाह तआला "आले इमरान" (६) के अंत में आएगा। (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३२५/१, और मुजाहिद का कथन और अल-तबारी

द्वारा अपनी तफ़सीर ३९५/५-३९६ में इसका खंडन। (२) अत-तम्हीद १५/२८४-२८५। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३२५/१। (४) (ख़) और (ज़) प्रतियों में: "और यदि"। (५) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी २२७/१। (६) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: {जो अल्लाह को याद करते हैं खड़े, बैठे और अपनी करवटों पर लेटे हुए} (१९१)।

صفحہ ۲۰۲ سورۃ البقرہ: آیت ۲۳۹ جس کا تمہیں ارکان کی تکمیل کے حوالے سے حکم دیا گیا ہے۔ مجاہد نے کہا: "{آمَنْتُمْ (جب تم امن میں ہو)}": یعنی تم سفر کے گھر سے قیام کے گھر کی طرف نکل آئے۔ الطبری نے اس قول کو رد کر دیا۔ ایک گروہ نے کہا: "{آمَنْتُمْ}" کا مطلب ہے: تمہارا وہ خوف جاتا رہا جس نے تمہیں اس نماز پر مجبور کیا تھا (۱)۔ ساتواں مسئلہ: اس باب میں علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو خوف کی حالت میں نماز شروع کرے اور پھر پرامن ہو جائے؛ امام مالک نے فرمایا: اگر اس نے امن کی حالت میں ایک رکعت پڑھی پھر ڈر گیا، تو وہ سوار ہو جائے اور نماز جاری رکھے (بنا کرے)، اور اسی طرح اگر اس نے خوف کی حالت میں سوار ہو کر ایک رکعت پڑھی پھر پرامن ہو گیا، تو وہ اتر جائے اور نماز جاری رکھے؛ یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے اور امام مزنی نے بھی یہی کہا ہے۔ امام ابوحنیفہ نے فرمایا: اگر اس نے امن کی حالت میں نماز شروع کی پھر اسے خوف لاحق ہوا، تو وہ نئے سرے سے نماز پڑھے اور بنا نہ کرے، لیکن اگر خوف کی حالت میں نماز پڑھی اور پھر پرامن ہو گیا تو بنا کرے۔ امام شافعی نے فرمایا: زمین پر موجود شخص بنا کرے گا لیکن سوار بنا نہیں کرے گا۔ امام ابو یوسف نے فرمایا: ان میں سے کسی بھی صورت میں وہ بنا نہیں کرے گا (۲)۔ آٹھواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَاذْكُرُوا اللَّهَ} (پس اللہ کو یاد کرو)۔ کہا گیا ہے: اس کا مطلب ہے کہ اس نماز کو سکھانے کی اس نعمت پر اللہ کا شکر ادا کرو جس کے ذریعے ادائیگی مکمل ہوئی اور تمہاری کوئی بھی نماز قضا نہیں ہوئی، اور یہ وہ علم ہے جو تم نہیں جانتے تھے (۳)۔ اللہ کے قول "كما" (جس طرح) میں "کاف" شکر کے معنی میں ہے؛ جیسے تم کہو: "मेरे साथ वैसा ही करो जैसा मैंने तुम्हारे साथ किया" بطور بدلہ اور شکر کے۔ اور قول "مَا لَمْ" میں لفظ "مَا" فعل "عَلَّمَكُمْ" کا مفعول ہے۔ نواں مسئلہ: ہمارے علماء رحمہم اللہ نے فرمایا: نماز کی اصل دعا ہے، اور خوف کی

حالت دعا کے لیے زیادہ موزوں ہے، اسی لیے خوف کی وجہ سے نماز ساقط نہیں ہوتی۔ جب (٤) خوف کی حالت میں نماز ساقط نہیں ہوتی، تو بیماری یا اس جیسی کسی اور وجہ سے اس کا ساقط نہ ہونا زیادہ اولیٰ ہے۔ چنانچہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ہر حال میں نمازوں کی حفاظت کا حکم دیا ہے، خواہ صحت ہو یا بیماری، حضر (گھر پر قیام) ہو یا سفر، قدرت ہو یا عجز، اور خوف ہو یا امن۔ یہ کسی بھی حال میں مکلف (جس پر شرعی احکام واجب ہوں) سے ساقط نہیں ہوتی اور نہ ہی اس کی فرضیت میں کوئی خلل واقع ہوتا ہے (٥)۔ بیمار کے حکم کا بیان ان شاء اللہ تعالیٰ "آل عمران" (٦) کے آخر میں آئے گا۔ (١) المحرر الوجیز ٣٢٥/١، اور مجاہد کا قول اور الطبری کا اپنی تفسیر ٣٩٥/٥-٣٩٦ میں اس پر رد۔ (٢) التمہید ١٥/ ٢٨٤-٢٨٥۔ (٣) المحرر الوجیز ٣٢٥/١۔ (٤) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: "واذا" (اور جب)۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ٢٢٧/١۔ (٦) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں: {الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ} (وہ جو اللہ کو یاد کرتے ہیں کھڑے، بیٹھے اور پہلوؤں پر لیٹے ہوئے) (١٩١)۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 240 203

The purpose of this is that prayer should be performed however (1) possible, and it does not lapse under any circumstances, even if it cannot be performed except by signalling with the eyes, it must be performed. In this way, it is distinguished from all other acts of worship, [for acts of worship] all of them lapse due to excuses and are subject to concessions. Ibn al-Arabi (2) said: For this reason, our scholars said — and it is a major issue — : that the one who abandons prayer is killed; because it resembles faith which does not lapse under any circumstances, and they said about it: one of the pillars of Islam, representation (proxy) is not permissible in it (3) by body or wealth, so the one who abandons it is killed, its origin is the two testimonies (Shahadatayn). What scholars have to say regarding the one who abandons prayer will come in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah) (4), God willing.

His saying (the Exalted): {And those who are taken in death among you and leave wives behind - for their wives is a bequest: maintenance for one year without being expelled. But if they leave [of their own accord], then there is no blame upon you for what they do with themselves in an acceptable manner. And Allah is Exalted in Might and Wise.} (240)

There are four issues regarding it: The first: His saying (the Exalted): {And those who are taken in death among you and leave wives behind}. A group of commentators went in interpreting this verse to mean: that the woman whose husband died would stay in the house of the deceased for a year, and she would be spent upon from his wealth as long as she did not leave the house. If she left, there was no blame on the heirs in cutting off maintenance from her; then the year was abrogated by four months and ten [days], and maintenance was abrogated by the fourth and the eighth in Surah "An-Nisa" (5). This was said by Ibn Abbas, Qatada, Al-Dahhak, Ibn Zaid and Al-Rabi' (6).

Regarding residency (sukna), there is a disagreement among scholars. Al-Bukhari narrated from Ibn al-Zubayr who said: I said to Uthman: this verse which is in "Al-Baqarah": {And those who are taken in death among you and leave wives behind} to his saying:

---

(1) In the manuscripts: "how", and what is confirmed is from (M), which corresponds to what is in "Ahkam al-Qur'an" 1/228. (2) "Ahkam al-Qur'an" 1/228, and what preceded between brackets is from it. (3) In "Ahkam al-Qur'an": in it. (4) When

interpreting His saying: {But if they repent, establish prayer, and give zakah, then let them go on their way} verse: [5]. (5) Verse: 12. (6) Al-Mufhim 4/287, and Al-Tabari cited the mentioned reports 5/400-403.

सूरह अल-बक़रह: आयत 240 203

इसका उद्देश्य यह है कि प्रार्थना (नमाज़) वैसे ही की जानी चाहिए जैसे (1) संभव हो, और यह किसी भी स्थिति में समाप्त नहीं होती है, भले ही इसे आंखों से इशारा करने के अलावा नहीं किया जा सके, फिर भी इसे करना अनिवार्य है। इस तरह, यह अन्य सभी इबादतों (पूजा के कार्यों) से अलग है, [क्योंकि इबादत के कार्य] सभी बहानों से समाप्त हो जाते हैं और उनमें रियायतें दी जाती हैं। इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: इसी कारण से, हमारे विद्वानों ने कहा - और यह एक बड़ा मुद्दा है - : कि जो प्रार्थना छोड़ देता है उसे मार दिया जाता है; क्योंकि यह उस विश्वास (ईमान) के समान है जो किसी भी परिस्थिति में समाप्त नहीं होता है, और उन्होंने इसके बारे में कहा: इस्लाम के स्तंभों में से एक, इसमें (3) शरीर या धन द्वारा प्रतिनिधित्व (प्रॉक्सी) की अनुमति नहीं है, इसलिए इसे छोड़ने वाले को मार दिया जाता है, इसका मूल दो गवाहियां (कलमा) हैं। जो विद्वानों को प्रार्थना छोड़ने वाले के बारे में कहना है, वह "बराह" (सूरह अत-तौबा) (4) में आएगा, यदि ईश्वर ने चाहा।

अल्लाह तआला का कथन: {और तुम में से जो लोग मर जाएँ और अपनी पत्नियाँ पीछे छोड़ जाएँ, उन्हें अपनी पत्नियों के लिए वसीयत करनी चाहिए कि एक वर्ष तक उन्हें लाभ पहुँचाया जाए और घर से न निकाला जाए। फिर यदि वे स्वयं निकल जाएँ, तो जो कुछ वे अपने विषय में भले तरीक़े से करें, उसमें तुम पर कोई दोष नहीं। और अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।} (240)

इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और तुम में से जो लोग मर जाएँ और अपनी पत्नियाँ पीछे छोड़ जाएँ}। व्याख्याकारों के एक समूह ने इस आयत की व्याख्या में कहा है: कि जिस स्त्री का पति मर जाता था, वह एक वर्ष तक मृतक के घर में रहती थी, और उसके धन से उस पर तब तक खर्च किया जाता था जब तक वह घर से बाहर नहीं निकलती थी। यदि वह निकल जाती, तो उत्तराधिकारियों पर उसका खर्च बंद करने में कोई दोष नहीं था; फिर एक वर्ष को चार महीने और दस [दिनों] द्वारा निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया, और सूरह "अन-निसा" (5) में भरण-पोषण को चौथाई और आठवें हिस्से द्वारा निरस्त कर दिया गया। यह बात इब्न अब्बास, कतादा, अल-दहक, इब्न ज़ैद और अल-रबी (6) ने कही थी।

निवास (सुकना) के संबंध में विद्वानों के बीच मतभेद है। अल-बुखारी ने इब्न अल-जुबैर से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मैंने उस्मान से कहा: यह आयत जो "अल-बक़रह" में है: {और तुम में से जो लोग मर जाएँ और अपनी पत्नियाँ पीछे छोड़ जाएँ} उनके कथन तक:

(1) प्रतियों में: "कैसे", और जो प्रमाणित है वह (म) से है, जो "अहकाम अल-कुरान" 1/228 में है उसके अनुरूप है। (2) "अहकाम अल-कुरान" 1/228, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (3) "अहकाम अल-कुरान" में: इसमें। (4) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या करते समय: {परन्तु यदि वे तौबा कर लें और नमाज़ क़ायम करें और ज़कात दें, तो उनका रास्ता छोड़ दो} आयत: [5]। (5) आयत: 12। (6) अल-मुफ्हिम 4/287, और अल-तब़री ने उल्लिखित खबरों को 5/400-403 में उद्धृत किया है।

سورة البقرہ: آیت 240 203

اس سے مقصود یہ ہے کہ نماز جس طرح بھی (1) ممکن ہو ادا کی جائے، اور یہ کسی حال میں ساقط نہیں ہوتی، یہاں تک کہ اگر اس کی ادائیگی آنکھ کے اشارے کے علاوہ ممکن نہ ہو، تب بھی اسے ادا کرنا لازم ہے، اور اسی وجہ سے یہ دیگر تمام عبادات سے ممتاز ہے، [کیونکہ عبادات] سب کی سب اعذار کی بنا پر ساقط ہو جاتی ہیں اور ان میں رخصت دی جاتی ہے۔ ابن العربی (2) نے کہا: اسی لیے ہمارے علماء نے کہا - اور یہ ایک عظیم مسئلہ ہے - : کہ نماز چھوڑنے والے کو قتل کیا جائے گا؛ کیونکہ یہ اس ایمان کے مشابہ ہے جو کسی حال میں ساقط نہیں ہوتا، اور انہوں نے اس کے بارے میں کہا: یہ اسلام کے ستونوں میں سے ایک ہے، اس میں (3) بدن یا مال کے ذریعے نیابت (کسی کی جگہ ادا کرنا) جائز نہیں ہے، لہذا اسے چھوڑنے والے کو قتل کیا جائے گا، اس کی اصل شہادتین (کلمہ شہادت) ہیں۔ نماز چھوڑنے والے کے بارے میں علماء کا جو موقف ہے وہ انشاء اللہ "براۃ" (سورۃ التوبہ) (4) میں آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تم میں سے جو لوگ وفات پا جائیں اور بیویاں چھوڑ جائیں، وہ اپنی بیویوں کے لیے وصیت کر جائیں کہ ایک سال تک انہیں فائدہ پہنچایا جائے اور گھر سے نہ نکالا جائے۔ پھر اگر وہ خود نکل جائیں تو وہ اپنے بارے میں جو کچھ دستور کے مطابق کریں اس میں تم پر کوئی گناہ نہیں۔ اور اللہ زبردست حکمت والا ہے۔} (240)

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تم میں سے جو لوگ وفات پا جائیں اور بیویاں چھوڑ جائیں}۔ مفسرین کی ایک جماعت نے اس آیت کی تاویل میں یہ موقف اختیار کیا ہے: کہ جس عورت کا شوہر فوت ہو جاتا وہ ایک سال تک شوہر کے گھر میں بیٹھی رہتی، اور اس کے مال سے اس پر خرچ کیا جاتا جب تک وہ گھر سے نہ نکلتی، پھر اگر وہ نکل جاتی تو ورثاء پر اس

کا نفقہ (خرچہ) بند کرنے میں کوئی حرج نہ تھا؛ پھر ایک سال کی مدت کو چار ماہ دس دن سے منسوخ کر دیا گیا، اور نفقہ کو سورہ "النساء" (5) میں چوتھائی اور آٹھویں حصے سے منسوخ کر دیا گیا۔ یہ بات ابن عباس، قتادہ، ضحاک، ابن زید اور ربیع (6) نے کہی ہے۔

رہائش (سکنیٰ) کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے، بخاری نے ابن زبیر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے عثمان سے کہا: یہ آیت جو "البقرہ" میں ہے: {اور تم میں سے جو لوگ وفات پا جائیں اور بیویاں چھوڑ جائیں} ان کے قول تک:

---

(1) نسخوں میں: "کیف" (کیسے)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو "احکام القرآن" 228/1 میں موجود عبارت کے موافق ہے۔ (2) "احکام القرآن" 228/1، اور جو کچھ اس سے پہلے قوسین (بریکٹ) میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ (3) "احکام القرآن" میں: اس میں۔ (4) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: {پھر اگر وہ توبہ کر لیں اور نماز قائم کریں اور زکوٰۃ دیں تو ان کا راستہ چھوڑ دو} آیت: [5]۔ (5) آیت: 12۔ (6) المفہم 287/4، اور طبری نے مذکورہ روایات 400/5 - 403 میں نقل کی ہیں۔

204 Surah Al-Baqarah: Verse 240

{without being driven out} [the verse] has been abrogated by the other verse, so why do you write it? He said: You leave it, O son of my brother! I do not change anything of it from its place(1). Al-Tabari(2) said, reporting from Mujahid: This verse is decisive (muhkamah), there is no abrogation in it. The waiting period (iddah) was established as four months and ten [days], then Allah made for them a bequest (wasiyyah) from Him of housing for seven months and twenty nights. If the woman wished, she stayed in her bequest, and if she wished, she left, and that is the saying of Allah, the Mighty and Sublime: {without being driven out. But if they leave, there is no blame upon you}. Ibn Atiyyah(3) said: All of this, its ruling has ceased due to the agreed-upon abrogation, except for what Al-Tabari reported from Mujahid, may Allah have mercy on them both, and there is a critique on Al-Tabari regarding that. Al-Qadi Iyad said: Consensus is established that the [waiting period of a] year is abrogated, and that her waiting period is four months and ten days. Others said: The meaning of His saying "a bequest" is: from Allah Almighty, obligatory upon women after the death of the husband by remaining in the houses for a year, then it was abrogated. I say: What Al-Tabari mentioned from Mujahid is correct and established; Al-Bukhari(5) extracted it, saying: Ishaq narrated to us, he said: Rawh narrated to us, he said: Shibl narrated to us, from Ibn Abi Najih, from Mujahid: {And those who are taken in death among you and leave wives} he said: This was the waiting period, she would observe it with her husband's family, as an obligation(6), then Allah Almighty revealed: {And those who are taken in death among you and leave wives} to [the end of the verse].

(1) Sahih al-Bukhari (4536), and in the narration: (4530): Why do you write it - or: leave it -? He said: O son of my brother, I do not change... Al-Hafiz said in Al-Fath 8/194: ... in this response of Uthman there is evidence that the order of the verses is divinely ordained (tawqifi), and it is as if Abdullah bin Al-Zubayr thought that what has its ruling abrogated is not written, so Uthman answered him that this is not necessary, and what is followed in it is staying within the limits (tawaqquf). (2) Tafsir al-Tabari 5/405, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/326. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/226. (4) Al-Mufhim 4/287, and what we found in Ikmal al-Mu'lim 5/69 from the saying of the Qadi: And most scholars are of the view that the verse of four months and ten [days] is abrogating for it (i.e., for the verse mentioning the year), and it is among those whose abrogated part comes later in recitation in the same Surah and its abrogating part comes earlier. (5) Sahih al-Bukhari (4531). (6) In (d), (z), and (m): obligatory (wajibah), and what is established

from (kh) and (za) is what corresponds to what is in the printed edition of Sahih al-Bukhari.

204 सूरा अल-बकरा: आयत 240

{बिना निकाले} [इस आयत को] दूसरी आयत ने निरस्त (मन्सूख़) कर दिया है, तो फिर आप इसे क्यों लिखते हैं? उन्होंने कहा: तुम इसे छोड़ दो, ऐ मेरे भतीजे! मैं इसमें से कुछ भी इसके स्थान से नहीं बदलूँगा(1)। और अल-तबरी(2) ने मुजाहिद से रिवायत की है: यह आयत मुहकम (सुदृढ़) है, इसमें कोई निरस्तीकरण (नस्ख) नहीं है। इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) चार महीने दस दिन तय की गई थी, फिर अल्लाह ने उनके लिए अपनी ओर से वसीयत के तौर पर सात महीने बीस रात रहने का प्रावधान किया। यदि महिला चाहती तो अपनी वसीयत में रहती, और यदि चाहती तो चली जाती, और यही अल्लाह रब्बुल इज्ज़त का कथन है: {बिना निकाले। फिर यदि वे निकल जाएँ तो तुम पर कोई दोष नहीं है}। इब्न अतिय्या(3) ने कहा: यह सब, इसका आदेश सर्वसम्मत निरस्तीकरण (नस्ख) के कारण समाप्त हो चुका है, सिवाय उसके जो अल-तबरी ने मुजाहिद से रिवायत किया है, अल्लाह उन दोनों पर दया करे, और उस पर अल-तबरी की आलोचना है। अल-काज़ी अयाज़ ने कहा: इस पर आम सहमति (इज्मा) है कि एक साल [की इद्दत] निरस्त हो गई है, और उसकी इद्दत चार महीने दस दिन है(4)। अन्य लोगों ने कहा: उनके कथन "वसीयत" का अर्थ है: अल्लाह तआला की ओर से, जो पति की मृत्यु के बाद महिलाओं पर एक वर्ष तक घरों में रहने के साथ अनिवार्य था, फिर इसे निरस्त कर दिया गया। मैं कहता हूँ: अल-तबरी ने मुजाहिद से जो उल्लेख किया है वह सही और प्रमाणित है; अल-बुखारी(5) ने इसे उद्धृत किया है, कहा: हमसे इशाक ने बयान किया, कहा: हमसे रौह ने बयान किया, कहा: हमसे शिबल ने बयान किया, इब्न अबी नजीह से, मुजाहिद से: {और तुम में से जो लोग वफात पा जाएँ और अपनी पत्नियाँ छोड़ जाएँ} उन्होंने कहा: यह इद्दत थी, वह अपने पति के घरवालों के पास अनिवार्य रूप से (वाजिब) गुज़ारती थी(6), फिर अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया: {और तुम में से जो लोग वफात पा जाएँ और अपनी पत्नियाँ छोड़ जाएँ} [आयत के अंत तक]।

(1) सहीह अल-बुखारी (4536), और रिवायत (4530) में है: आपने इसे क्यों लिखा - या: छोड़ दिया -? उन्होंने कहा: ऐ मेरे भतीजे, मैं नहीं बदलूँगा... अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 8/194 में कहा: ... उस्मान के इस जवाब में दलील है कि आयतों का क्रम तौक़ीफी (ईश्वरीय निर्धारित) है, और ऐसा लगता है कि अब्दुल्लाह बिन अल-ज़ुबैर ने सोचा था कि जिसका हुक्म निरस्त हो जाए उसे लिखा नहीं जाता, तो उस्मान ने उन्हें उत्तर दिया कि यह आवश्यक नहीं है, और इसमें पैरवी तवाक्कुफ़ (रुकने) की है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 5/405, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/326 में उनसे उद्धृत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/226। (4) अल-मुफ़्हिम

4/287, और जो हमने इकमल अल-मुल्लिम 5/69 में काज़ी के कथन से पाया: और अधिकांश विद्वानों का विचार है कि चार महीने दस दिन वाली आयत उसके लिए (अर्थात साल का ज़िक्र करने वाली आयत के लिए) नासिख (निरस्त करने वाली) है, और यह उन आयतों में से है जिसका मन्सूख़ (निरस्त) हिस्सा तिलावत में बाद में है और उसका नासिख (निरस्त करने वाला) हिस्सा पहले है। (5) सहीह अल-बुखारी (4531)। (6) (द), (ज़), और (म) में: "वाजिबह" (अनिवार्य) है, और (ख) और (ज़) से जो प्रमाणित है वह वही है जो सहीह अल-बुखारी के मुद्रित संस्करण में है।

۲۰۴ سورة البقرہ: آیت ۲۴۰

﴿غیر اخراج﴾ اس کو دوسری آیت نے منسوخ کر دیا ہے، پھر آپ اسے کیوں لکھتے ہیں؟ انہوں نے کہا: اسے رہنے دو اے میرے بھتیجے! میں اس کی کسی چیز کو اس کی جگہ سے نہیں بدلوں گا(۱)۔ اور طبری(۲) نے مجاہد سے روایت کیا ہے: یہ آیت محکم ہے، اس میں کوئی نسخ نہیں ہے، اور عدت چار ماہ دس دن ثابت ہو چکی تھی، پھر اللہ نے ان کے لیے اپنی طرف سے سات ماہ بیس راتوں کی رہائش کی وصیت کر دی، پس اگر عورت چاہتی تو اپنی وصیت میں رہتی، اور اگر چاہتی تو نکل جاتی، اور یہی اللہ عزوجل کا قول ہے: ﴿غیر اخراج فان خرجن فلا جناح علیکم﴾۔ ابن عطیہ(۳) نے کہا: اور یہ سب، اس کا حکم متفقہ نسخ کی وجہ سے ختم ہو چکا ہے، سوائے اس کے جو طبری نے مجاہد سے نقل کیا ہے، اللہ ان دونوں پر رحم فرمائے، اور اس پر طبری پر کلام ہے۔ اور قاضی عیاض نے کہا: اور اس پر اجماع منعقد ہے کہ سال کا ہونا منسوخ ہے، اور اس کی عدت چار ماہ دس دن ہے(۴)۔ دوسروں نے کہا: اللہ کے قول "وصیۃ" کا معنی ہے: یعنی اللہ تعالیٰ کی طرف سے، جو شوہر کی وفات کے بعد عورتوں پر ایک سال تک گھروں میں رہنے کے ساتھ لازم تھی، پھر منسوخ ہو گئی۔ میں کہتا ہوں: طبری نے مجاہد سے جو ذکر کیا ہے وہ صحیح اور ثابت ہے؛ بخاری(۵) نے اس کی تخریج کی ہے، کہا: ہمیں اسحاق نے بیان کیا، کہا: ہمیں روح نے بیان کیا، کہا: ہمیں شبل نے ابن ابی نجیح سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کیا: ﴿والذین یتوفون منکم ویذرون ازواجا﴾ انہوں نے کہا: یہ عدت تھی، وہ اپنے شوہر کے گھر والوں کے پاس بطور واجب(۶) عدت گزارتی تھی، پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿والذین یتوفون منکم ویذرون ازواجا﴾ آخر آیت تک۔

(۱) صحیح بخاری (۴۵۳۶)، اور ایک روایت (۴۵۳۰) میں ہے: آپ نے اسے کیوں لکھا ۔یا: اسے رہنے دیں ۔؟ انہوں نے کہا: اے میرے بھتیجے میں نہیں بدلوں گا... حافظ نے الفتح ۸/ ۱۹۴ میں کہا: ... عثمان کے اس جواب میں دلیل ہے کہ آیات کی ترتیب توقیفی ہے، اور گویا عبد اللہ بن زبیر نے یہ گمان کیا کہ جس کا حکم منسوخ ہو جاتا ہے اسے لکھا نہیں جاتا، تو عثمان نے انہیں جواب دیا کہ یہ لازم نہیں ہے، اور اس میں اتباع توقف کی ہے۔ (۲) تفسیر طبری ۵/ ۴۰۵، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۱/ ۳۲۶ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۲۲۶۔ (۴) المفہم ۴/ ۲۸۷، اور جو ہمیں اکمال المعلم ۵/ ۶۹ میں قاضی کے قول سے ملا: اور اکثر علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ چار ماہ دس دن والی آیت اس (یعنی سال کا ذکر کرنے والی آیت) کے لیے ناسخ ہے، اور یہ ان آیات میں سے ہے جن کا منسوخ تلاوت میں مؤخر ہے اور ناسخ مقدم ہے۔ (۵) صحیح بخاری (۴۵۳۱)۔ (۶) (د)، (ز) اور (م) میں: "واجبۃ" ہے، اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہی صحیح بخاری کے مطبوعہ نسخہ کے موافق ہے۔

His saying: {of what is reasonable} He said: Allah has made for her the completion of the year as seven months and twenty nights as a bequest; if she wished, she stayed in her bequest, and if she wished, she left, and that is the saying of Allah Almighty: {without eviction. Then if they leave, there is no blame upon you}. However, the first opinion is more apparent; because of his (peace and blessings be upon him) saying: "It is only four months and ten [days], and one of you in the Pre-Islamic period used to throw animal dung at the end of the year" - the Hadith (1). This is information from him (peace and blessings be upon him) about the state of those whose husbands passed away before the arrival of Sharia. When Islam came, Allah Almighty commanded them to stay in the houses for a year, then it was abrogated by the four months and ten [days]. This - along with its clarity in the established Sunnah transmitted by the reports of upright solitary narrators - is a consensus among Muslim scholars with no disagreement; Abu Umar (2) said it. He said: And likewise the rest of the verse, so His saying, Mighty and Majestic: {And those who are taken in death among you and leave wives for them is a bequest for their wives and maintenance for a year without eviction} is all abrogated according to the majority of scholars in (3) the abrogation of the bequest of residence for wives for the year, except for a rare and abandoned narration that came from Ibn Abi Najih from Mujahid, which was not followed, and no one from the Muslim scholars among the Companions, the Successors, and those after them from (4) the [scholars] who disagree (5) said so in what I know. Ibn Jurayj narrated from Mujahid something similar to what the people are on (6), so the consensus was established and the disagreement was lifted, and with Allah is success.

(1) Narrated by Al-Bukhari (5336), and Muslim (1488), and it is similar to it with Ahmad (26501) from the hadith of Umm Salama, may Allah be pleased with her. Al-Hafiz said in Al-Fath 9/490: There was disagreement about the meaning of throwing the dung. It was said: It is an indication that she threw away the waiting period like throwing dung. It was said: An indication that the action she did of waiting and patience over the trial she was in, when it ended, it was to her like the dung she threw, out of contempt for it and out of veneration for her husband's right. And it was said: rather, she throws it as a good omen of not returning to the like of that. (2) Al-Istidhkar 18/225, and what is between brackets is from it. (3) In the manuscripts: "then", and what is established is from Al-Istidhkar. (4) His saying: "from", is not in (M). (5) His saying: "the dissenters", is not in (M), and it occurred in the rest of the

manuscripts as "the dissenters", which is a mistake, and what is established is from Al-Istidhkar. (6) Mentioned in Al-Istidhkar 18/227 from Ibn Jurayj; Mujahid said: A bequest for their wives to reside for the year, then it was abrogated.

सूरह अल-बक़राह: आयत 240 | 205

उनके वचन: {उचित रीति से} उन्होंने कहा: अल्लाह ने उनके लिए वर्ष की पूर्णता के रूप में सात महीने और बीस रातें वसीयत के तौर पर निर्धारित की हैं; यदि वह चाहती, तो अपनी वसीयत में रहती, और यदि वह चाहती, तो बाहर चली जाती, और यह अल्लाह तआला का वचन है: {बिना निकाले। फिर यदि वे स्वयं निकल जाएँ तो तुम पर कोई दोष नहीं है}। हालाँकि, पहला मत अधिक स्पष्ट है; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "यह केवल चार महीने और दस [दिन] है, और जाहिलियत के दौर में तुममें से कोई वर्ष के अंत में गोबर फेंका करती थी" - हदीस (1)। यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की ओर से उन महिलाओं की स्थिति के बारे में जानकारी है जिनके पतियों का देहांत शरीयत के आने से पहले हो गया था। जब इस्लाम आया, तो अल्लाह तआला ने उन्हें एक साल तक घरों में रहने का आदेश दिया, फिर इसे चार महीने और दस [दिन] द्वारा मंसूख (निरस्त) कर दिया गया। यह - विश्वसनीय एकल वर्णनों द्वारा प्रेषित सुन्नत में इसकी स्पष्टता के साथ - मुस्लिम विद्वानों के बीच एक आम सहमति है जिसमें कोई मतभेद नहीं है; अबू उमर (2) ने यह कहा है। उन्होंने कहा: और इसी तरह आयत का शेष भाग भी है, अतः अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का वचन: {और तुममें से जो लोग मर जाएँ और अपनी पत्नियाँ छोड़ जाएँ, वे अपनी पत्नियों के लिए एक वर्ष तक के फायदे की वसीयत कर जाएँ बिना निकाले} विद्वानों के बहुमत के अनुसार पूरी तरह मंसूख है (3) पत्नियों के लिए साल भर रहने की वसीयत के निरसन में, सिवाय इब्न अबी नजीह द्वारा मुजाहिद से वर्णित एक दुर्लभ और त्यागी हुई रिवायत के, जिसका अनुसरण नहीं किया गया, और न ही सहाबा, ताबिईन और उनके बाद के मुस्लिम विद्वानों में से (4) उन [विद्वानों] में से जो असहमत हैं (5) किसी ने मेरी जानकारी में ऐसा कहा है। इब्न जुरैज ने मुजाहिद से वही रिवायत की है जिस पर लोग हैं (6), अतः आम सहमति बन गई और मतभेद दूर हो गया, और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

(1) इसे अल-बुखारी (5336) और मुस्लिम (1488) ने संकलित किया है, और यह अहमद (26501) के पास उम्म सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से इसी तरह है। अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 9/490 में कहा: गोबर फेंकने के अर्थ के बारे में मतभेद है। कहा गया: यह इस बात का संकेत है कि उसने इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) को गोबर फेंकने की तरह फेंक दिया। कहा गया: इस बात का संकेत है कि उसने जिस इंतज़ार और धैर्य का कार्य किया, जब वह समाप्त हो गया, तो वह उसके पास उस गोबर के समान था जिसे उसने फेंक दिया, उसे तुच्छ समझते हुए और अपने पति के अधिकार का

सम्मान करते हुए। और कहा गया: बल्कि वह इसे इस शुभ संकेत के रूप में फेंकती है कि वह दोबारा ऐसा नहीं करेगी। (2) अल-इस्तिज़कार 18/225, और कोष्ठक के भीतर की सामग्री उसी से है। (3) प्रतियों में: "फिर", और जो स्थापित है वह अल-इस्तिज़कार से है। (4) उनका कहना: "से", (M) में नहीं है। (5) उनका कहना: "असहमत", (M) में नहीं है, और बाकी प्रतियों में "असहमत" आया है जो कि गलत है, और जो स्थापित है वह अल-इस्तिज़कार से है। (6) अल-इस्तिज़कार 18/227 में इब्न जुरैज के हवाले से उल्लेख किया गया है, मुजाहिद ने कहा: उनकी पत्नियों के लिए साल भर रहने की वसीयत, फिर इसे निरस्त कर दिया गया।

سورة البقرہ: آیت 240 | 205

اللہ کا فرمان: {معروف طریقے سے} انہوں نے کہا: اللہ نے ان کے لیے سال کی تکمیل سات ماہ اور بیس راتوں کی وصیت کے طور پر مقرر کی تھی۔ اگر وہ چاہتی تو اپنی وصیت کے مطابق گھر میں رہتی اور اگر چاہتی تو نکل جاتی۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {بغیر نکالے، پھر اگر وہ نکل جائیں تو تم پر کوئی گناہ نہیں}۔ لیکن پہلا قول زیادہ ظاہر ہے؛ کیونکہ نبی اکرم ﷺ کا فرمان ہے: "یہ تو صرف چار ماہ اور دس (دن) ہے، جبکہ تم میں سے کوئی جاہلیت میں سال گزرنے پر مینگنی پھینکا کرتی تھی" - حدیث (1)۔ یہ آپ ﷺ کی طرف سے ان عورتوں کی حالت کی خبر ہے جن کے شوہر شریعت کے آنے سے پہلے وفات پا گئے تھے۔ پھر جب اسلام آیا تو اللہ تعالیٰ نے انہیں ایک سال تک گھروں میں رہنے کا حکم دیا، پھر اسے چار ماہ اور دس دن سے منسوخ کر دیا گیا۔ یہ بات - سنت ثابتہ میں اپنی وضاحت کے ساتھ جو اخبارِ احاد (معتبر انفرادی روایات) سے منقول ہے - علمائے مسلمین کا اجماع ہے جس میں کوئی اختلاف نہیں؛ یہ بات ابو عمر (2) نے کہی ہے۔ انہوں نے کہا: اور اسی طرح باقی آیت بھی ہے، چنانچہ اللہ عزوجل کا فرمان: {اور تم میں سے جو لوگ فوت ہو جائیں اور بیویاں چھوڑ جائیں، وہ اپنی بیویوں کے حق میں ایک سال تک کے فائدے کی وصیت کر جائیں بغیر نکالے} جمہور علماء کے نزدیک مکمل منسوخ ہے (3) سال بھر بیویوں کے لیے رہائش کی وصیت کے منسوخ ہونے کے معاملے میں، سوائے ایک شاذ اور متروک روایت کے جو ابن ابی نجیح سے بحوالہ مجاہد آئی ہے جس کی پیروی نہیں کی گئی، اور نہ ہی صحابہ، تابعین اور ان کے بعد کے علمائے مسلمین میں سے (4) ان [علماء] میں سے جو اختلاف کرنے والے ہیں (5) کسی نے میرے علم کے مطابق ایسی بات کہی ہے۔ اور ابن جریج نے

مجاہد سے وہی روایت کی ہے جس پر لوگ (متفق) ہیں (6)، پس اجماع منعقد ہو گیا اور اختلاف ختم ہو گیا، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

(1) اسے بخاری (5336) اور مسلم (1488) نے روایت کیا ہے، اور اسی طرح احمد (26501) کے ہاں ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے مروی ہے۔ حافظ ابن حجر نے الفتح 490/9 میں کہا: مینگنی پھینکنے کی مراد میں اختلاف ہوا ہے، کہا گیا: یہ اس طرف اشارہ ہے کہ اس نے عدت کو مینگنی پھینکنے کی طرح پھینک دیا، اور کہا گیا: یہ اس عمل کی طرف اشارہ ہے جو اس نے صبر و انتظار کا کیا، جب وہ وقت ختم ہو گیا تو وہ اس کے نزدیک اس مینگنی کی مانند تھا جسے اس نے پھینک دیا، اسے حقیر جانتے ہوئے اور شوہر کے حق کی تعظیم کرتے ہوئے، اور کہا گیا: بلکہ وہ اسے اس نیک فال کے طور پر پھینکتی ہے کہ دوبارہ ایسا موقع نہ آئے۔ (2) الاستذکار 18/225، اور قوسین کے درمیان والی عبارت وہیں سے ہے۔ (3) نسخوں میں: "ثم" (پھر)، اور جو ثابت ہے وہ الاستذکار سے ہے۔ (4) ان کا قول: "من" (سے)، (م) میں نہیں ہے۔ (5) ان کا قول: "المخالفين" (مخالفت کرنے والے)، (م) میں نہیں ہے، اور باقی نسخوں میں "المخالفين" واقع ہوا ہے جو کہ غلط ہے، اور جو ثابت ہے وہ الاستذکار سے ہے۔ (6) الاستذکار 18/227 میں ابن جریج کے حوالے سے ذکر کیا، مجاہد نے کہا: ان کی بیویوں کے لیے سال بھر رہائش کی وصیت، پھر یہ منسوخ ہو گئی۔

Surah Al-Baqarah: Verse 240 206

Second: His, the Exalted, saying: ﴿وَصِيَّةً﴾ (a bequest). Nafi', Ibn Kathir, Al-Kisa'i, and Asim—in the narration of Abu Bakr—recited it as: "wasiyyatun" (وصيةٌ) in the nominative case (marfu') (1) based on it being the subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is: ﴿لِأَزْوَاجِهِمْ﴾ (for their wives). It is possible that the meaning is: "Upon them is a bequest," and His saying "for their wives" would be an adjective (sifah) (2). Al-Tabari (3) said: Some grammarians said: The meaning is "A bequest has been prescribed for them" (4). He said: And it is like that in the recitation of Abdullah bin Mas'ud (5).

Abu Amr, Hamzah, and Ibn 'Amir recited: "wasiyyatan" (وصيةً) in the accusative case (mansub) (6), and that is based on the verb, meaning: Let them bequeath a bequest. However, the deceased does not bequeath, but He meant when they are near death. And "for their wives" in this recitation is also an adjective (7). It is also said: The meaning is "Allah has commanded a bequest."

"Mata'an" (provision) means: Provide for them a provision, or Allah made that for them as a provision, due to the context indicating it. It may also be in the accusative case as a circumstantial adverb (hal), or by the verbal noun which is the bequest, like His saying: ﴿أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ يَتِيمًا﴾ [Al-Balad: 14-15]. Provision here means the maintenance for a year (8).

Third: His, the Exalted, saying: ﴿غَيْرَ إِخْرَاجٍ﴾ (without being turned out). Its meaning is: It is not for the guardians of the deceased or the heirs of the house to turn her out. And "ghayra" (without) is in the accusative case as a verbal noun according to Al-Akhfash (9), as if he said: "not turning out." It is also said: It is in the accusative because it is an adjective for "provision." And it is said: It is in the accusative as a circumstantial adverb from the testators, meaning: Provide for them without them being turned out. It is also said: By the removal of the preposition, meaning: from without turning out (10).

(1) Al-Sab'ah p. 184, and Al-Taysir p. 81. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/325. (3) Tafsir Al-Tabari 5/397, and the author quoted him through Ibn Atiyyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 1/325. (4) In manuscripts other than (Zha), it appeared after it: "and His saying: 'for their wives' is an adjective." This phrase does not appear in Tafsir Al-Tabari nor in Al-Muharrar Al-Wajiz, and the speech is from him. This phrase has already preceded a line above, so perhaps its repetition is due to a slip of the eye by some scribes. (5) Al-Qira'at Al-Shadhah by Ibn Khalawayh p. 15. (6) And in the recitation of Asim in the

narration of Hafs. See Al-Sab'ah p. 184, and Al-Taysir p. 81. (7) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/325-326. (8) See Tafsir Al-Baghawi 1/222, and Tafsir Al-Razi 6/168. (9) Ma'ani al-Qur'an 1/275, and the author quoted him through Ibn Atiyyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 1/326. (10) This is the saying of Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 1/156, and see I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/323, and Tafsir Al-Razi 6/169.

सूरह अल-बकरा: आयत २४० २०६

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَصِيَّةً﴾ (वसीयत)। नाफी, इब्न कसीर, अल-किसाई और आसिम ने—अबू बक्र के वर्णन में—इसे "वसीयतुन" (وصيةٌ) रफ़अ (पेश) के साथ पढ़ा है (१), इब्तिदा (विषय) होने के आधार पर, और इसकी खबर (विधेय) है: ﴿لِأَزْوَاجِهِمْ﴾ (उनकी पत्नियों के लिए)। यह संभव है कि अर्थ हो: "उन पर एक वसीयत है," और उनका कहना "उनकी पत्नियों के लिए" एक विशेषण (सिफ़त) हो (२)। अल-तबरी (३) ने कहा: कुछ व्याकरणविदों ने कहा: अर्थ है "उन पर वसीयत लिख दी गई है" (४)। उन्होंने कहा: और अब्दुल्ला बिन मसूद की किरअत (पाठ) में भी ऐसा ही है (५)।

अबू अम्र, हमज़ा और इब्न आमिर ने इसे "वसीयतन" (وصيةً) नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा है (६), और यह क्रिया (फेल) पर आधारित है, यानी: तो उन्हें वसीयत करनी चाहिए। फिर मृतक वसीयत नहीं करता, बल्कि उनका अभिप्राय था जब वे मृत्यु के निकट हों। और इस किरअत में भी "उनकी पत्नियों के लिए" विशेषण है (७)। यह भी कहा गया है: अर्थ है "अल्लाह ने वसीयत का आदेश दिया है।"

"मताअन" (प्रावधान) का अर्थ है: उन्हें कुछ प्रावधान (सामान) दें, या अल्लाह ने उनके लिए इसे प्रावधान बनाया, क्योंकि संदर्भ इसकी ओर संकेत करता है। यह भी संभव है कि यह 'हाल' (अवस्था) के रूप में नसब में हो, या मस्तर (भाववाचक संज्ञा) के कारण जो कि वसीयत है, जैसे अल्लाह का कथन: ﴿أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ يَتِيمًا﴾ [अल-बलद: १४-१५]। यहाँ 'मताअ' का अर्थ एक वर्ष का भरण-पोषण है (८)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: ﴿غَيْرَ إِخْرَاجٍ﴾ (बिना निकाले)। इसका अर्थ है: मृतक के अभिभावकों और घर के वारिसों के लिए उन्हें निकालना जायज़ नहीं है। और अल-अखफ़श (९) के अनुसार "गैर" मस्तर के रूप में नसब में है, जैसे कि उन्होंने कहा हो: "बिना निकाले।" यह भी कहा गया है: यह नसब में है क्योंकि यह "मताअ" का विशेषण है। और यह भी कहा गया है: यह वसीयत करने वालों की 'हाल' के रूप में नसब में है, यानी: उन्हें सामान दें बिना इसके कि वे निकाली जाएँ। और यह भी कहा गया है: हर्फ़ए-जर (पूर्वसर्ग) के हटने के कारण, यानी: बिना निकाले (१०)।

(१) अल-सबआ पृ. १८४, और अल-तयसीर पृ. ८१। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३२५। (३) तफ़सीर अल-तबरी ५/३९७, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३२५ में उनका उद्धरण दिया है। (४) नुस्खा (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में इसके बाद आया है: "और उनका कहना: 'उनकी पत्नियों के लिए' विशेषण है।" यह वाक्यांश न तो तफ़सीर अल-तबरी में है और न ही

अल-मुहर्रर अल-वजीज में, और यह बात उन्हीं की है। यह वाक्यांश एक पंक्ति पहले आ चुका है, इसलिए शायद कुछ लिपिकों की नज़र चूक जाने के कारण इसकी पुनरावृत्ति हुई है। (५) इब्न खालवैह द्वारा अल-किरआत अल-शाज़ाह पृ. १५। (६) और हफ़्स के वर्णन में आसिम की किरअत में। देखिए अल-सबआ पृ. १८४, और अल-तयसीर पृ. ८१। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३२५-३२६। (८) देखिए तफ़सीर अल-बगवी १/२२२, और तफ़सीर अल-राज़ी ६/१६८। (९) मआनी अल-कुरआन १/२७५, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३२६ में उनका उद्धरण दिया है। (१०) यह मआनी अल-कुरआन १/१५६ में अल-फर्रा का कथन है, और देखिए इराब अल-कुरआन अल-नहहास १/३२३ द्वारा, और तफ़सीर अल-राज़ी ६/१६९।

سورہ البقرہ: آیت ۲۴۰ ۲۰۶

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَصِيَّةً﴾ (وصیت کرنا)۔ نافع، ابن کثیر، کسائی اور عاصم نے—ابو بکر کی روایت میں—اسے "وصيةٌ" رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (۱) مبتدا ہونے کی بنا پر، اور اس کی خبر ہے: ﴿لِأَزْوَاجِهِمْ﴾ (اپنی بیویوں کے لیے)۔ اور یہ احتمال بھی ہے کہ معنی یہ ہو: "ان پر وصیت لازم ہے،" اور ان کا قول "اپنی بیویوں کے لیے" صفت ہو (۲)۔ طبری (۳) نے کہا: بعض نحویوں نے کہا ہے: معنی یہ ہے کہ ان پر وصیت لکھ دی گئی ہے (٤)۔ انہوں نے کہا: اور عبداللہ بن مسعود کی قرأت میں بھی اسی طرح ہے (٥)۔

اور ابو عمرو، حمزہ اور ابن عامر نے "وصيةً" نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (٦) اور یہ فعل پر محمول ہے، یعنی: پس انہیں وصیت کرنی چاہیے۔ پھر میت وصیت نہیں کرتی، بلکہ ان کی مراد یہ تھی کہ جب وہ وفات کے قریب ہوں۔ اور اس قرأت پر بھی "اپنی بیویوں کے لیے" صفت ہے (۷)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ اللہ نے وصیت کا حکم دیا ہے۔ "مَتَاعاً" (فائدہ پہنچانا) یعنی: انہیں نفع پہنچاؤ، یا اللہ نے ان کے لیے اسے نفع کا سامان بنایا، کیونکہ کلام اسی پر دلالت کر رہا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'حال' ہونے کی بنا پر نصب میں ہو، یا اس مصدر کی وجہ سے جو کہ وصیت ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ يَتِيمًا﴾ [البلد: ١٤-١٥]۔ اور یہاں متاع سے مراد سال بھر کا نفقہ (خرچہ) ہے (۸)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿غَيْرَ إِخْرَاجٍ﴾ (بغیر نکالے جانے کے) اس کا مطلب یہ ہے کہ میت کے ولیوں اور گھر کے وارثوں کے لیے اسے نکالنا جائز نہیں ہے۔ اور "غير" اخفش (۹) کے نزدیک مصدر ہونے کی بنا پر نصب میں ہے، گویا انہوں نے کہا: "نکالنا نہیں"۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس لیے نصب میں ہے کیونکہ یہ "متاع" کی صفت ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ وصیت کرنے والوں

سے 'حال' ہونے کی بنا پر نصب میں ہے، یعنی: انہیں فائدہ پہنچاؤ اس حال میں کہ وہ نکالی نہ جائیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: حرفِ جر کے گرنے کی وجہ سے، یعنی: بغیر نکالے (١٠)۔

(١) السبعہ ص ١٨٤، اور التیسیر ص ٨١۔ (٢) المحرر الوجیز ١/٣٢٥۔ (٣) تفسیر طبری ٥/٣٩٧، اور مصنف نے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ١/٣٢٥ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (٤) نسخہ (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں اس کے بعد یہ جملہ آیا ہے: "اور ان کا قول: 'اپنی بیویوں کے لیے' صفت ہے"۔ یہ جملہ نہ تو تفسیر طبری میں ہے اور نہ ہی المحرر الوجیز میں، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ یہ جملہ ایک سطر پہلے گزر چکا ہے، تو شاید بعض کاتبوں کی نظر چوک جانے کی وجہ سے اس کی تکرار ہوئی ہے۔ (٥) القراءات الشاذہ ابن خالویہ ص ١٥۔ (٦) اور حفص کی روایت میں عاصم کی قرأت میں بھی۔ دیکھیے السبعہ ص ١٨٤، اور التیسیر ص ٨١۔ (٧) المحرر الوجیز ١/٣٢٥-٣٢٦۔ (٨) دیکھیے تفسیر بغوی ١/٢٢٢، اور تفسیر رازی ٦/١٦٨۔ (٩) معانی القرآن ١/٢٧٥، اور مصنف نے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ١/٣٢٦ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (١٠) یہ معانی القرآن ١/١٥٦ میں فراء کا قول ہے، اور دیکھیے اعراب القرآن نحاس ١/٣٢٣، اور تفسیر رازی ٦/١٦٩۔

Fourth: His Almighty's saying: {But if they leave} the verse. Its meaning is: by their own choice before the completion of the year. {There is no blame upon you} meaning: there is no sin upon anyone, guardian, judge, or others; because she is not required to stay in her husband's house for a year. It was said: meaning: there is no sin in cutting off maintenance from them, or there is no sin upon them in seeking new husbands, since your oversight of them, O heirs, has ceased, then she must not marry before the completion of the waiting period (Iddah) within the year. Or there is no sin in marrying them off after the completion of the Iddah; because He said: {in a reasonable manner} which is what accords with the Sharia(1). {And Allah is Mighty} a description that implies a threat for those who violate the limits in this matter, thus forcing the woman out when she does not wish to leave. {Wise} meaning: Precise in what He intends for the affairs of His servants(2).

His Almighty's saying: {And for divorced women is a provision according to what is fair - a duty upon the righteous (241). Thus does Allah make clear to you His verses that you may use reason (242).}

People differed regarding this verse; Abu Thawr said: It is definitive (Muhkamah), and provision (mut'ah) is for every divorced woman. Az-Zuhri said the same: even for a slave woman(3) whose husband divorces her. Said ibn Jubayr also said: for every divorced woman there is provision. This is one of Ash-Shafi'i's two opinions on this verse(4).

Malik said: For every divorced woman—whether two or one, whether he had consummated the marriage with her or not, whether he had named a dower for her or not—there is provision, except for a woman divorced before consummation for whom he had named a dower; she is entitled to half of it. If he had not named a dower for her, she would have provision, whether it was(5) less than the average dower or more. There is no set limit for this provision; this was narrated from him by Ibn al-Qasim(6).

---

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/326, Tafsir al-Baghawi 1/222, and Tafsir Ibn al-Jawzi 1/286. (2) In (Z) and (Th): Precise in what He intends for His servants, and in Al-Muharrar 1/326 (quoting him): Precise in what He commands His servants. (3) In (M): for the slave woman. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/326-327, and the reports of Az-Zuhri and Said ibn Jubayr were recorded by At-Tabari 5/410-411. (5) His saying: "was" is not

in (M). (6) Similarly in Al-Mudawwanah 2/331-334, and Ibn al-Qasim also quoted Malik therein: "No one is forced to provide maintenance in Malik's opinion."

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन अगर वे निकल जाएँ} आयत। इसका अर्थ है: साल पूरा होने से पहले अपनी पसंद से। {तो तुम पर कोई पाप नहीं} अर्थात: किसी पर भी कोई दोष नहीं है, चाहे वह अभिभावक हो, न्यायाधीश हो या कोई और; क्योंकि उसके लिए एक साल तक अपने पति के घर में रहना अनिवार्य नहीं है। और कहा गया: अर्थात: उनका खर्च बंद करने में कोई पाप नहीं है, या पतियों की तलाश करने में उन पर कोई पाप नहीं है, क्योंकि हे वारिसों, उन पर तुम्हारी निगरानी समाप्त हो गई है, फिर उसे साल के भीतर इद्दत की अवधि समाप्त होने से पहले विवाह नहीं करना चाहिए। या इद्दत की अवधि समाप्त होने के बाद उनके विवाह कराने में कोई पाप नहीं है; क्योंकि उसने कहा: {भले तरीके से} और वह वही है जो शरीयत के अनुकूल है(1)। {और अल्लाह प्रभुत्वशाली है} एक ऐसा गुण जो इस मामले में सीमा का उल्लंघन करने वालों के लिए चेतावनी का संकेत देता है, जैसे कि किसी महिला को बाहर निकालना जबकि वह बाहर नहीं निकलना चाहती। {तत्वदर्शी (हकीम)} अर्थात: अपने बंदों के मामलों के लिए वह जो चाहता है उसे सुदृढ़ करने वाला(2)।

अल्लाह तआला का कथन: {और तलाकशुदा महिलाओं के लिए भी भले तरीके से कुछ प्रावधान (मत्ता) है - यह डर रखने वालों (परहेज़गारों) पर एक कर्तव्य है (241)। इस प्रकार अल्लाह अपनी आयतें तुम्हारे लिए स्पष्ट करता है ताकि तुम बुद्धि से काम लो (242)।}

इस आयत के बारे में लोगों में मतभेद था; अबू थौर ने कहा: यह सुदृढ़ (मुहकमा) है, और हर तलाकशुदा महिला के लिए प्रावधान (मत्ता) है, और ज़ुहरी ने भी यही कहा: यहाँ तक कि वह दासी(3) भी जिसे उसका पति तलाक दे देता है। सईद बिन जुबैर ने भी यही कहा: हर तलाकशुदा महिला के लिए प्रावधान है। यह इस आयत पर शफीई के दो कथनों में से एक है(4)।

मालिक ने कहा: हर तलाकशुदा महिला के लिए - चाहे दो हों या एक, विवाह संपन्न हुआ हो या नहीं, उसके लिए महर तय किया गया हो या नहीं - प्रावधान (मत्ता) है, सिवाय उस महिला के जिसे विवाह संपन्न होने से पहले तलाक दिया गया हो और जिसके लिए महर तय किया गया हो, उसके लिए उसका आधा हिस्सा है, और अगर उसके लिए महर तय नहीं किया गया था तो उसके लिए मत्ता है, चाहे वह(5) महर-ए-मिस्ल (समान महर) से कम हो या अधिक, और इस मत्ता की कोई सीमा नहीं है; इब्न अल-कासिम ने उनसे यह वर्णन किया है(6)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/326, तफ़सीर अल-बग़वी 1/222 और तफ़सीर इब्न अल-जौज़ी 1/286 देखें। (2) (ज़) और (ज़): वह अपने बंदों के लिए जो चाहता है उसे सुदृढ़ करने वाला, और अल-मुहर्रर 1/326 (उन्हीं का कथन) में: वह अपने बंदों को जो आदेश देता है उसे सुदृढ़ करने वाला। (3) (म) में: दासी के लिए। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/326-327, और ज़ुहरी तथा सईद बिन जुबैर की खबरों को अत्-तबरी 5/410-411 ने उद्धृत किया है। (5) उनका कहना: "वह" (म) में नहीं है। (6) अल-मुदव्वना 2/331-334 में इसी तरह, और इब्न अल-कासिम ने इसमें मालिक से यह भी उद्धृत किया है: मालिक के कथन के अनुसार किसी को भी मत्ता (सामान) के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा।

سورہ البقرہ، آیات ۲۴۱ ، ۲۴۲ ۲۰۷

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِنْ خَرَجْنَ﴾ آیت۔ اس کا معنی ہے: سال گزرنے سے پہلے اپنی مرضی سے (نکل جائیں)۔ ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ﴾ یعنی: کسی پر کوئی گناہ نہیں ہے، خواہ وہ ولی ہو، حاکم ہو یا کوئی اور؛ کیونکہ اس پر اپنے شوہر کے گھر میں ایک سال تک قیام کرنا واجب نہیں ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: ان کا نفقہ (خرچہ) بند کرنے میں کوئی حرج نہیں، یا ان پر نکاح کا پیغام قبول کرنے میں کوئی حرج نہیں، کیونکہ اے وارثو! ان پر تمہاری نگرانی ختم ہو چکی ہے، پھر اسے سال کے اندر عدت ختم ہونے سے پہلے نکاح نہیں کرنا چاہیے۔ یا عدت ختم ہونے کے بعد ان کا نکاح کرانے میں کوئی حرج نہیں؛ کیونکہ اس نے فرمایا: ﴿مِن مَّعْرُوفٍ﴾ اور وہ وہی ہے جو شرع کے موافق ہو(۱)۔ ﴿وَاللَّهُ عَزِيزٌ﴾ یہ صفت اس شخص کے لیے وعید کا تقاضا کرتی ہے جو اس معاملے میں حد سے تجاوز کرے، چنانچہ عورت کو نکال دے جبکہ وہ نکلنا نہ چاہتی ہو۔ ﴿حَكِيمٌ﴾ یعنی: اپنے بندوں کے معاملات میں جو چاہتا ہے اسے پختہ کرنے والا ہے(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلِلْمُطَلَّقَتِ مَتَعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ٢٤١ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ ءَايَتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ٢٤٢﴾۔

لوگوں نے اس آیت کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ چنانچہ ابو ثور نے کہا: یہ محکم ہے، اور ہر مطلقہ (طلاق یافتہ عورت) کے لیے متاع (فائدہ/سامان) ہے، اور زہری نے بھی یہی کہا ہے: یہاں تک کہ اس لونڈی(۳) کے لیے بھی جسے اس کا شوہر طلاق دے دے۔ اسی طرح سعید بن جبیر نے کہا: ہر مطلقہ کے لیے متاع ہے۔ اور یہ اس آیت کے بارے میں شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے(۴)۔

امام مالک نے فرمایا: ہر مطلقہ کے لیے - خواہ دو ہوں یا ایک، اس کے ساتھ خلوت صحیحہ (تنہائی) ہوئی ہو یا نہ ہوئی ہو، اس کا مہر مقرر کیا گیا ہو یا نہ کیا گیا ہو - متاع ہے، سوائے اس مطلقہ کے جس کے ساتھ خلوت سے پہلے طلاق ہوئی ہو اور اس کا مہر مقرر ہو چکا ہو، پس اس کے لیے اس کا آدھا مہر ہے، اور اگر اس کا مہر مقرر نہ تھا تو اس کے لیے متاع ہوگا، خواہ وہ(۵) مہرِ مثل سے کم ہو یا زیادہ، اور اس متاع کی کوئی حد نہیں ہے؛ اسے ان سے ابن القاسم نے بیان کیا ہے(۶)۔

---

(۱) دیکھئے المحرر الوجیز ۳۲۶/۱، وتفسیر البغوی ۲۲۲/۱، وتفسیر ابن الجوزی ۲۸۶/۱۔ (۲) (ز) اور (ظ) میں ہے: اپنے بندوں کے لیے جو چاہتا ہے اسے محکم کرنے والا، اور المحرر ۳۲۶/۱ میں ہے (اور کلام انہی کا ہے): اپنے بندوں کو جس کا حکم دیتا ہے اسے محکم کرنے والا۔ (۳) (م) میں ہے: لونڈی کے لیے۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۲۶/۱-۳۲۷، اور زہری و سعید بن جبیر کی روایات کو طبری نے ۴۱۰/۵-۴۱۱ پر نکالا ہے۔ (۵) ان کا قول: "کانت" (تھی/وہ)، (م) میں نہیں ہے۔ (۶) اسی طرح المدونہ ۳۳۱/۲-۳۳۴ میں ہے، اور اس میں ابن القاسم نے امام مالک سے یہ بھی نقل کیا ہے: امام مالک کے قول کے مطابق کسی کو متاع (سامان) پر مجبور نہیں کیا جائے گا۔

Page 208, Surah Al-Baqarah: Verses 241, 242

Ibn al-Qasim said in Al-Mudawwanah(1) regarding the lowering of curtains: Allah the Almighty made provision (Al-Mata')(2) for every divorced woman through this verse, then He exempted in the other verse those for whom a dower was fixed but the marriage was not consummated, thus excluding them from the provision. Ibn Zayd claimed(3) that it (the latter verse) abrogated it (the former).

Ibn Atiyyah said(4): Ibn al-Qasim fled from the term 'abrogation' to the term 'exception,' but exception does not apply in this context; rather, it is pure abrogation as Zayd ibn Aslam said. If Ibn al-Qasim maintains that His saying: {And for divorced women} includes every divorced woman, he must inevitably accept the saying of abrogation.

Ata ibn Abi Rabah and others said: This verse is regarding the 'thayyib' (non-virgins) (5) who have been cohabited with. Since(6) the mention of provision for those with whom the marriage was not consummated appeared in another verse. This is a saying that she for whom a dower was fixed before touch never entered into the general ruling. This follows that His Almighty saying: {And if you divorce them before you have touched them} is a specification for this category of women. When it is said that this generality included them, that is abrogation, not specification.

Al-Shafi'i said in another opinion: There is no provision except for the woman who is divorced before consummation, where there has been no touch and no fixed dower(7); because she who deserved something from the dowry does not need provision in her case. Allah's saying regarding the wives of the Prophet ﷺ: {Then come, I will provide for you} [Al-Ahzab: 28] is interpreted as a voluntary act from the Prophet ﷺ, not an obligation. And His saying: {you have no period of iddat to count for them, so provide for them} [Al-Ahzab: 49] is also interpreted as being for the one without a fixed dower. Al-Shafi'i said: For her who has a fixed dower, if she is divorced before touch, she has no provision; because she took half the dower without intercourse occurring. The one with whom the marriage was consummated, if divorced, has provision; because the dower is in exchange for intercourse, and the provision is due to the usage in the contract. Al-Shafi'i made provision obligatory...

(1) 2/332, and the author quoted him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/327. (2) In (Kh), (D), (Z), and (M): Al-Mut'ah (provision), and what is fixed is from (Zha), which agrees with what is in Al-Muharrar al-Wajiz. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz: Zayd ibn Aslam claimed. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/327. (5) In (M): Al-Thayyibat. (6) His saying:

'qad' (already), is from (Zha) and is not in the other copies; it agrees with what is in Al-Muharrar al-Wajiz. (7) See Al-Istidhkar 17/285.

पृष्ठ 208, सूरह अल-बकरा: आयतें 241, 242

इब्न अल-कासिम ने अल-मुदव्वना(1) में पर्दे गिराने के बारे में कहा: अल्लाह तआला ने इस आयत के माध्यम से प्रत्येक तलाकशुदा महिला के लिए प्रावधान (अल-मता')(2) बनाया है, फिर दूसरी आयत में उन महिलाओं को छूट दी जिनके लिए महर (दहेज) तय किया गया था लेकिन विवाह संपन्न नहीं हुआ था, इस प्रकार उन्हें प्रावधान से बाहर कर दिया गया। इब्न ज़ैद का दावा है(3) कि इसने (बाद वाली आयत ने) इसे (पहली आयत को) निरस्त (नस्ख) कर दिया है।

इब्न अतिय्याह ने कहा(4): इब्न अल-कासिम 'निरसन' (नस्ख) शब्द से भागकर 'अपवाद' (इस्तिथना) शब्द पर चले गए, लेकिन इस संदर्भ में अपवाद लागू नहीं होता है; बल्कि यह शुद्ध निरसन है जैसा कि ज़ैद बिन असलम ने कहा था। यदि इब्न अल-कासिम इस बात पर कायम रहते हैं कि अल्लाह का कहना: {और तलाकशुदा महिलाओं के लिए...} हर तलाकशुदा महिला को शामिल करता है, तो उन्हें निरसन की बात को अनिवार्य रूप से स्वीकार करना होगा।

अता बिन अबी रबाह और अन्य ने कहा: यह आयत 'थय्यिब' (गैर-कुंवारी)(5) महिलाओं के बारे में है जिनसे सहवास किया गया हो। चूंकि(6) उन महिलाओं के लिए प्रावधान का उल्लेख दूसरी आयत में आ चुका है जिनके साथ विवाह संपन्न नहीं हुआ था। यह एक मत है कि जिस महिला के लिए स्पर्श से पहले महर तय किया गया था, वह कभी सामान्य नियम में शामिल नहीं हुई। यह इस आधार पर आता है कि अल्लाह तआला का कहना: {और यदि तुम उन्हें छूने से पहले तलाक दे दो...} महिलाओं के इस वर्ग के लिए एक विशिष्टता (तख़्सीस) है। जब यह कहा जाता है कि इस सामान्यता में वे भी शामिल थीं, तो वह निरसन है, विशिष्टता नहीं।

अल-शाफ़ई ने दूसरे मत में कहा: प्रावधान (मुतअह) केवल उस महिला के लिए है जिसे विवाह संपन्न होने से पहले तलाक दे दिया गया हो और न तो कोई स्पर्श हुआ हो और न ही महर तय किया गया हो(7); क्योंकि जिस महिला को महर का कुछ हिस्सा मिल गया, उसे अपने हक में प्रावधान की आवश्यकता नहीं रही। नबी ﷺ की पत्नियों के बारे में अल्लाह का कहना: {तो आओ, मैं तुम्हें कुछ प्रावधान दूँ} [अल-अहज़ाब: 28] को नबी ﷺ की ओर से एक स्वैच्छिक कार्य माना जाता है, न कि कोई दायित्व। और उनका कहना: {तुम्हारे लिए उन पर कोई इद्दत नहीं है जिसे तुम गिनो, अतः उन्हें प्रावधान दो} [अल-अहज़ाब: 49] को भी बिना महर तय वाली महिला के लिए माना जाता है। अल-शाफ़ई ने कहा: जिसके लिए महर तय है, यदि उसे स्पर्श से पहले तलाक दे दिया जाता है, तो उसके

लिए कोई प्रावधान नहीं है; क्योंकि उसने सहवास के बिना ही आधा महर प्राप्त कर लिया। जिस महिला के साथ विवाह संपन्न हो चुका है, यदि उसे तलाक दिया जाता है, तो उसके लिए प्रावधान है; क्योंकि महर सहवास के बदले में है, और प्रावधान अनुबंध के उपयोग के कारण है। अल-शाफ़ई ने प्रावधान को अनिवार्य बनाया...

(1) 332/2, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्याह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 327/1 में उद्धृत किया है। (2) (ख़), (द), (ज़), और (म) में: अल-मुतअह, और जो निश्चित है वह (ज़ा) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: ज़ैद बिन असलम का दावा। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 327/1। (5) (म) में: अल-थय्यिबात। (6) उनका कहना: 'क़द' (पहले ही), (ज़ा) से है और अन्य प्रतियों में नहीं है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है। (7) देखें अल-इस्तिज़कार 17/285।

صفحہ 208، سورہ البقرہ: آیات 241، 242

ابن القاسم نے المدونہ(1) میں پردے لٹکانے کے بارے میں کہا: اللہ تعالیٰ نے اس آیت کے ذریعے ہر مطلقہ (طلاق یافتہ عورت) کے لیے متاع (2) مقرر کیا ہے، پھر دوسری آیت میں ان عورتوں کو مستثنیٰ قرار دیا جن کے لیے مہر مقرر ہو چکا تھا لیکن رخصتی نہیں ہوئی تھی، چنانچہ انہیں متاع سے خارج کر دیا، اور ابن زید کا دعویٰ ہے(3) کہ اس نے (دوسری آیت نے) اسے (پہلی آیت کو) منسوخ کر دیا ہے۔

ابن عطیہ نے کہا(4): ابن القاسم لفظ 'نسخ' سے بھاگ کر لفظ 'استثناء' کی طرف چلے گئے، حالانکہ اس مقام پر استثناء درست نہیں بیٹھتا، بلکہ یہ خالص نسخ ہے جیسا کہ زید بن اسلم نے کہا۔ اور اگر ابن القاسم اس بات پر اڑے رہیں کہ اللہ کا قول: {وللمطلقات} (اور طلاق یافتہ عورتوں کے لیے) ہر مطلقہ کو شامل ہے، تو انہیں نسخ کا قول ماننا ہی پڑے گا۔

عطاء بن ابی رباح اور دیگر نے کہا: یہ آیت ان ثیبہ (غیر کنواری)(5) عورتوں کے بارے میں ہے جن سے صحبت ہو چکی ہو۔ کیونکہ(6) دوسری آیت میں ان عورتوں کے لیے متاع کا ذکر آ چکا ہے جن سے رخصتی نہیں ہوئی تھی۔ تو یہ اس بات کا قول ہے کہ جن کے لیے چھونے سے پہلے مہر مقرر ہو چکا تھا وہ کبھی عموم میں داخل ہی نہیں ہوئیں۔ پس یہ اس بنیاد پر ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: {وإن طلقتموهن من قبل أن تمسوهن} عورتوں کی اس صنف کے لیے مخصوص ہے، اور جب یہ کہا جائے کہ اس عموم میں وہ بھی شامل تھیں، تو وہ نسخ ہوگا، تخصیص نہیں۔

شافعی نے دوسرے قول میں کہا: متاع صرف اس عورت کے لیے ہے جسے رخصتی سے پہلے طلاق دی گئی ہو اور نہ ہی صحبت ہوئی ہو اور نہ مہر مقرر ہوا ہو(7)؛ کیونکہ جس نے مہر میں

سے کچھ حاصل کر لیا اسے اپنے حق میں متاع کی ضرورت نہیں رہی۔ اور نبی ﷺ کی ازواج کے بارے میں اللہ عزوجل کا قول: {فتعالين أمتعكن} (تو آؤ، میں تمہیں کچھ متاع دوں) [الاحزاب: 28] اس بات پر محمول ہے کہ یہ نبی ﷺ کی طرف سے تطوع (نفلی عمل) تھا، اس کا وجوب نہیں تھا۔ اور آپ کا قول: {فما لكم عليهن من عدة تعتدونها فمتعوهن} [الاحزاب: 49] یہ بھی غیر مفروضہ (جن کا مہر مقرر نہ ہو) کے لیے محمول ہے؛ شافعی نے کہا: جس کا مہر مقرر ہو، اگر اسے چھونے سے پہلے طلاق دی جائے تو اس کے لیے متاع نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے صحبت کے بغیر ہی آدھا مہر لے لیا۔ اور جس کی رخصتی ہو چکی ہو، اگر اسے طلاق دی جائے تو اس کے لیے متاع ہے؛ کیونکہ مہر صحبت کے مقابلے میں ہے، اور متاع عقد کے استعمال کی وجہ سے ہے۔ اور شافعی نے متاع کو واجب قرار دیا...

(1) 332/2، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 327/1 میں نقل کیا ہے۔ (2) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: المتعہ، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (3) المحرر الوجیز میں: زید بن اسلم کا دعویٰ۔ (4) المحرر الوجیز 327/1۔ (5) (م) میں: الثیبات۔ (6) ان کا قول: 'قد'، (ظ) سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے، جو المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (7) دیکھیں الاستذکار 17 / 285۔

Surah Al-Baqarah: Verse 243 209

...for the woman who seeks divorce (khul') or mutual separation (mubara'ah). The companions of Malik said: How can a woman who ransoms herself (muftadiya) receive a gift (mut'ah) when she is the one giving, so how could she take a provision! There is no gift for a woman who chooses separation, whether through khul', ransom (ifitida'), mutual separation, settlement (musalaha), imprecation (mula'anah), or a freed slave woman who chooses separation, whether the marriage was consummated or not, and whether a dowry was named for her or not. This has been explained previously(1).

Allah's saying: {Have you not considered those who left their homes in many thousands, fearing death? Allah said to them, "Die"; then He restored them to life. Indeed, Allah is full of bounty to the people, but most of the people are not grateful.} [243]

In this there are six points: First: His saying: {Have you not considered (alam tara)} - this is the vision of the heart, meaning: "Do you not know?" According to Sibawayh, the meaning is: "Take note of the matter of those..." This type of "seeing" does not require two objects (2). Abu Abd al-Rahman al-Sulami read it as: "alam tar" with a sukun on the 'ra' (3), and the hamza was omitted without transferring its vowel, because the original was "alam tara'a". The story of these people is that they were a group from the Children of Israel amongst whom a plague broke out. They lived in a village called "Dawardan" (4). They fled from it and settled in a valley, so Allah Almighty caused them to die. Ibn Abbas said: They were four thousand who fled from the plague, saying: "We will go to a land where there is no death." So Allah Almighty caused them to die. Then a prophet passed by them and supplicated to Allah Almighty, so He brought them back to life (5). It is said they were dead for eight days, or seven days, and Allah knows best. Al-Hasan said: Allah caused them to die before their appointed time as a punishment, then He resurrected them for the remainder of their lifespans. It is also said that He did this to them as a miracle for one of their prophets; it is said his name was Sham'un (Simeon).

---

(1) Pp. 162-163. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/327. (3) Al-Qira'at al-Shadhah by Ibn Khalawayh p. 15, and Al-Muhtasab 1/128. (4) Dawardan: with a fatha on the 'waw', sukun on the 'ra', and ending with 'nun': one of the districts east of Wasit, a farsakh apart. Mu'jam al-Buldan 2/434. (5) Narrated by al-Tabari 5/414.

सूरा अल-बक़रह: आयत 243 209

...उस महिला के लिए जो खुला (khul') या आपसी अलगाव (mubara'ah) मांगती है। मलिक के साथियों ने कहा: फिरौती देने वाली (muftadiya) महिला को उपहार (mut'ah) कैसे मिल सकता है जब वह स्वयं दे रही है, तो वह प्रावधान कैसे ले सकती है! अलगाव चुनने वाली महिला के लिए कोई उपहार नहीं है, चाहे वह खुला, फिरौती (ifitida'), आपसी अलगाव, समझौता (musalaha), श्राप (mula'anah) के माध्यम से हो, या एक स्वतंत्र की गई दासी जो अलगाव चुनती है, चाहे विवाह संपन्न हुआ हो या नहीं, और चाहे उसके लिए महर तय की गई हो या नहीं। इसे पहले स्पष्ट किया जा चुका है (1)।

अल्लाह का कथन: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जो मौत के डर से हज़ारों की संख्या में अपने घरों से निकल भागे थे? अल्लाह ने उनसे कहा, "मर जाओ"; फिर उन्हें जीवित कर दिया। निस्संदेह, अल्लाह लोगों पर बड़ा कृपाशील है, लेकिन अधिकांश लोग आभारी नहीं होते।} [243]

इसमें छह विषय हैं: पहला: उसका कथन: {क्या आपने नहीं देखा (alam tara)} - यह दिल की दृष्टि है, जिसका अर्थ है: "क्या आप नहीं जानते?" सिबवैह के अनुसार, अर्थ है: "उन लोगों के मामले पर ध्यान दें..." इस प्रकार के"देखने" के लिए दो कर्मों (objects) की आवश्यकता नहीं होती (2)। अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी ने इसे 'रा' पर सुकून के साथ "alam tar" पढ़ा (3), और हमज़ा को स्वर हस्तांतरित किए बिना हटा दिया गया, क्योंकि मूल "alam tara'a" था। इन लोगों की कहानी यह है कि वे बनी इसराइल के एक समूह थे जिनके बीच महामारी फैल गई थी। वे "दावरदान" (4) नामक गाँव में रहते थे। वे वहाँ से भाग निकले और एक घाटी में बस गए, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें मार दिया। इब्न अब्बास ने कहा: वे चार हजार थे जो प्लेग से भाग निकले थे, यह कहते हुए: "हम उस भूमि पर जाएँगे जहाँ मृत्यु नहीं है।" तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें मार दिया। फिर एक नबी उनके पास से गुज़रे और अल्लाह सर्वशक्तिमान से दुआ की, तो उसने उन्हें पुनर्जीवित कर दिया (5)। कहा जाता है कि वे आठ दिनों तक मृत रहे, या सात दिनों तक, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-हसन ने कहा: अल्लाह ने उन्हें दंड के रूप में उनके नियत समय से पहले मार दिया, फिर उन्हें उनके शेष जीवनकाल के लिए पुनर्जीवित किया। यह भी कहा जाता है कि उसने उनके नबियों में से एक के लिए चमत्कार के रूप में उनके साथ ऐसा किया; कहा जाता है कि उनका नाम शमुन (Simeon) था।

(1) पृष्ठ 162-163. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/327. (3) इब्न खलवैह द्वारा अल-किरात अल-शाधाह पृष्ठ 15, और अल-मुहतासब 1/128. (4) दावरदान: 'वाव' पर फतह के साथ, 'रा' पर सुकून, और अंत में 'नुन': वासित के पूर्व के जिलों में से एक, एक फरसाख की दूरी पर। मुजम अल-बुलदान 2/434. (5) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 5/414।

سورہ البقرہ: آیت ۲۴۳ ۲۰۹

...خلع لینے والی اور مبارات کرنے والی عورت کے لیے۔ اور امام مالک کے اصحاب نے کہا: فدیہ دینے والی (مفتدیہ) کے لیے متاع (تحفہ) کیسے ہو سکتا ہے جبکہ وہ خود دے رہی ہے، تو وہ کیسے کچھ لے سکتی ہے! علیحدگی اختیار کرنے والی عورت کے لیے کوئی متاع نہیں ہے، خواہ وہ خلع، فدیہ، مبارات، مصالحت، یا لعان کے ذریعے ہو، یا وہ آزاد کردہ باندی ہو جو علیحدگی اختیار کرے، چاہے اس کے ساتھ خلوت صحیحہ ہوئی ہو یا نہیں، اور چاہے اس کے لیے حق مہر مقرر کیا گیا ہو یا نہیں۔ یہ بات پہلے واضح ہو چکی ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِن دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ ۚ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ﴾ [۲۴۳] ترجمہ: (اے پیغمبر!) کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جو موت کے ڈر سے ہزاروں کی تعداد میں اپنے گھروں سے نکل کھڑے ہوئے تھے؟ اللہ نے ان سے فرمایا: "مر جاؤ"؛ پھر انہیں زندہ کر دیا۔ بے شک اللہ لوگوں پر بڑا فضل کرنے والا ہے، لیکن اکثر لوگ شکر نہیں کرتے۔

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ تَرَ﴾ یہ دل کی بصیرت ہے جس کا مطلب ہے: کیا آپ کو معلوم نہیں۔ سیبویہ کے نزدیک معنی یہ ہے: ان لوگوں کے معاملے پر متنبہ ہو جاؤ۔ اس بصیرت کو دو مفعولوں کی ضرورت نہیں ہوتی (۲)۔ ابو عبد الرحمن السلمی نے "أَلَمْ تَرْ" راء کے جزم کے ساتھ پڑھا ہے (۳)، اور ہمزہ کو بغیر حرکت منتقل کیے حذف کر دیا گیا ہے، کیونکہ اصل "ألم ترأ" تھا۔ ان لوگوں کا قصہ یہ ہے کہ وہ بنی اسرائیل کے ایک قوم تھے جن میں وبا پھوٹ پڑی تھی، وہ "داوردان" (۴) نامی بستی میں رہتے تھے، وہ وہاں سے بھاگ نکلے اور ایک وادی میں جا اترے، تو اللہ تعالیٰ نے انہیں مار دیا۔ ابن عباس نے کہا: وہ چار ہزار تھے جو طاعون سے فرار

ہو کر نکلے تھے، اور کہنے لگے: ہم ایسی زمین میں جائیں گے جہاں موت نہ ہو، تو اللہ تعالیٰ نے انہیں موت دے دی۔ پھر ان کے پاس سے ایک نبی گزرے، انہوں نے اللہ تعالیٰ سے دعا کی تو اللہ نے انہیں زندہ کر دیا (۵)۔ کہا جاتا ہے کہ وہ آٹھ دن تک مردہ رہے، یا سات دن، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ حسن بصری نے کہا: اللہ نے انہیں سزا کے طور پر ان کی موت کے وقت سے پہلے مار دیا، پھر انہیں ان کی باقی ماندہ عمر کے لیے دوبارہ زندہ کیا۔ اور کہا گیا کہ یہ ان کے انبیاء میں سے ایک نبی کے لیے بطور معجزہ کیا گیا تھا، کہا گیا کہ ان کا نام شمعون تھا۔

---

(۱) ص ۱۶۲-۱۶۳۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۳۲۷۔ (۳) القراءات الشاذة لابن خالویه ص ۱۵، والمحتسب ۱/۱۲۸۔ (۴) داوردان: واؤ کے فتحہ، راء کے سکون اور آخر میں نون کے ساتھ: واسط کے مشرق کی طرف کے علاقوں میں سے ایک، دونوں کے درمیان ایک فرسخ کا فاصلہ ہے۔ معجم البلدان ۲/۴۳۴۔ (۵) اسے طبری نے ۵/۴۱۴ پر روایت کیا ہے۔

Al-Naqqash related that they fled from the fever. It was also said: they fled from Jihad when Allah commanded them to do so through the tongue of Prophet Ezekiel (peace be upon him). They feared death by being killed in Jihad, so they left their homes to escape it. Allah caused them to die to let them know that nothing could save them from death, then He brought them back to life and commanded them to perform Jihad with His words: {And fight in the way of Allah}; this was said by Al-Dahhak (1).

Ibn Atiyyah said (2): All these stories have weak chains of narration (asanid). What is necessary from the verse is that Allah the Almighty informed His Prophet Muhammad ﷺ in terms of notification and stopping, about a group of human beings who left their homes to escape death. Allah the Almighty caused them to die and then brought them back to life to show them and everyone who came after them that causing death is only in the hands of Allah the Almighty and no one else. Therefore, there is no meaning for the fear of the fearful, nor for the deception of the deceived. Allah made this verse a prelude before His command to the believers from the nation of Muhammad ﷺ to perform Jihad. This is the saying of Al-Tabari, and it is the apparent structure (3) of the verse.

His words, {and they were thousands}: The majority (Al-Jumhur) said: It is the plural of a thousand (alf). Some of them said: They were six hundred thousand. It was said: they were eighty thousand. Ibn Abbas: forty thousand. Abu Malik: thirty thousand. Al-Suddi: thirty-seven thousand. It was said: seventy thousand; this was said by Ata ibn Abi Rabah. And from Ibn Abbas also: forty-eight thousand; narrated from him by Ibn Jurayj. And from him also: eight thousand, and from him also: four thousand, and it was said: three thousand (4).

The correct view is that they were more than ten thousand, due to the Almighty's words: {and they were thousands}, which is the plural of abundance (jam' al-kathra), and "thousands" (uluf) is not used for ten or less (5).

Ibn Zayd said regarding the word "thousands" (uluf): Its meaning is: they were united (mu'talifun), meaning no division among their people drove them out, nor was there fitna among them; they were simply united, then this group disagreed and left.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/327-328, and 'Ara'is al-Majalis p. 253. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/328. (3) In the copies: "wasf" (description), and the confirmed text is from (m), which is consistent with what is in Al-Muharrar al-Wajiz, and Al-Tabari's saying in the

Tafsir 5/425. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/328, and Tafsir al-Tabari 5/414-419. (5) Tafsir al-Tabari 5/423-424.

अल-नक्कास ने वर्णन किया है कि वे बुखार से भाग गए थे। और कहा गया है: वे जिहाद से भाग गए थे जब अल्लाह ने उन्हें नबी हिज़कील (उन पर शांति हो) के माध्यम से इसका आदेश दिया था। वे जिहाद में मारे जाने से डरते थे, इसलिए वे मौत से बचने के लिए अपने घरों से निकल गए। अल्लाह ने उन्हें मार दिया ताकि उन्हें पता चले कि मौत से उन्हें कोई नहीं बचा सकता, फिर उन्हें जीवित किया और उन्हें अपने इस कथन के साथ जिहाद का आदेश दिया: {और अल्लाह की राह में लड़ो}; यह अल-दह्हाक (1) ने कहा है।

इब्न अतिया ने कहा (2): इन सभी कहानियों की सनद (शृंखला) कमजोर है। आयत से जो आवश्यक है वह यह है कि अल्लाह तआला ने अपने नबी मुहम्मद ﷺ को एक चेतावनी और सूचना के रूप में उन लोगों के बारे में बताया जो मौत से भागने के लिए अपने घरों से निकल गए थे। अल्लाह तआला ने उन्हें मार दिया और फिर उन्हें जीवित किया ताकि उन्हें और उनके बाद आने वाले सभी लोगों को यह दिखाया जा सके कि मारना केवल अल्लाह तआला के हाथ में है और किसी और के हाथ में नहीं। इसलिए, न तो डरने वाले के डर का कोई मतलब है और न ही धोखे में रहने वाले के धोखे का। अल्लाह ने इस आयत को मुहम्मद ﷺ की उम्मत के मोमिनों को जिहाद का आदेश देने से पहले एक प्रस्तावना के रूप में बनाया। यह अल-तबरी का कहना है, और यह आयत की स्पष्ट संरचना (3) है।

अल्लाह का कथन: {और वे हज़ारों में थे} बहुसंख्यकों (जम्हूर) ने कहा: यह 'हज़ार' (अल्फ) का बहुवचन है। उनमें से कुछ ने कहा: वे छह लाख थे। कहा गया: वे अस्सी हज़ार थे। इब्न अब्बास: चालीस हज़ार। अबू मलिक: तीस हज़ार। अल-सुद्दी: सैंतीस हज़ार। कहा गया: सत्तर हज़ार; यह अता बिन अबी रबाह ने कहा है। और इब्न अब्बास से यह भी है: अड़तालीस हज़ार; इसे इब्न जुरैज ने उनसे रिवायत किया है। और उनसे यह भी है: आठ हज़ार, और उनसे यह भी है: चार हज़ार, और कहा गया है: तीन हज़ार (4)।

सही बात यह है कि वे दस हज़ार से अधिक थे; क्योंकि अल्लाह का कथन है: {और वे हज़ारों (उलूफ़) में थे} और यह बहुलता का बहुवचन है, और दस या उससे कम के लिए "उलूफ़" नहीं कहा जाता (5)।

इब्न ज़ैद ने 'उलूफ़' शब्द के बारे में कहा: इसका अर्थ है: वे आपस में जुड़े हुए (मुअ्तलिफ़ून) थे, यानी उनके लोगों के बीच किसी फूट ने उन्हें नहीं निकाला, और न ही उनके बीच कोई फितना (अशांति) थी, वे बस जुड़े हुए थे, फिर इस समूह ने विरोध किया और निकल गया।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/327-328, और अरायिस अल-मजालिस पृ. 253। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/328। (3) प्रतियों में: 'वस्फ़' (वर्णन), और पुष्ट पाठ (m) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में जो है उसके अनुरूप है, और तफ़सीर 5/425 में अल-तबरी का कथन है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/328, और तफ़सीर अल-तबरी 5/414-419। (5) तफ़सीर अल-तबरी 5/423-424।

النقاش نے حکایت بیان کی ہے کہ وہ بخار سے بھاگے تھے۔ اور کہا گیا ہے: وہ جہاد سے بھاگے تھے جب اللہ نے انہیں حزقیل علیہ السلام کی زبان پر اس کا حکم دیا تھا۔ وہ جہاد میں قتل ہو کر مرنے سے ڈر گئے، چنانچہ وہ اس سے فرار اختیار کرتے ہوئے اپنے گھروں سے نکل کھڑے ہوئے۔ پھر اللہ نے انہیں موت دے دی تاکہ انہیں معلوم ہو جائے کہ موت سے انہیں کوئی چیز نہیں بچا سکتی، پھر انہیں زندہ کیا اور اپنے اس فرمان کے ذریعے انہیں جہاد کا حکم دیا: {وَقَٰتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ} (اور اللہ کی راہ میں لڑو)؛ یہ بات ضحاک (۱) نے کہی ہے۔

ابن عطیہ (۲) نے کہا: ان تمام قصوں کی سندیں کمزور ہیں، آیت سے صرف یہ بات ضروری ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی محمد ﷺ کو خبردار کرنے اور آگاہ کرنے کے انداز میں ان لوگوں کے بارے میں بتایا جو موت سے بھاگنے کے لیے اپنے گھروں سے نکلے تھے۔ پس اللہ تعالیٰ نے انہیں موت دے دی اور پھر انہیں زندہ کیا تاکہ وہ انہیں اور ان کے بعد آنے والے ہر شخص کو یہ دکھا دے کہ مارنا صرف اللہ تعالیٰ کے ہاتھ میں ہے کسی اور کے ہاتھ میں نہیں، لہذا نہ تو کسی ڈرنے والے کے ڈر کا کوئی مطلب ہے اور نہ ہی کسی دھوکہ کھانے والے کے دھوکے کا۔ اللہ نے اس آیت کو محمد ﷺ کی امت کے مومنین کو جہاد کا حکم دینے سے پہلے ایک مقدمہ (تمہید) کے طور پر رکھا۔ یہ طبری کا قول ہے، اور یہی آیت کی ظاہری ترتیب (۳) ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَهُمْ أُلُوفٌ} (اور وہ ہزاروں تھے) جمہور نے کہا: یہ 'الف' (ہزار) کی جمع ہے۔ بعض نے کہا: وہ چھ لاکھ تھے۔ کہا گیا: وہ اسی ہزار تھے۔ ابن عباس: چالیس ہزار۔ ابو مالک: تیس ہزار۔ السدی: سینتیس ہزار۔ اور کہا گیا: ستر ہزار؛ یہ عطاء بن ابی رباح نے کہا ہے۔ اور ابن

عباس سے یہ بھی مروی ہے: اڑتالیس ہزار؛ اسے ابن جریج نے ان سے روایت کیا ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: آٹھ ہزار، اور ان سے یہ بھی: چار ہزار، اور کہا گیا: تین ہزار (۴)۔

صحیح یہ ہے کہ وہ دس ہزار سے زیادہ تھے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَهُمْ أُلُوفٌ} اور یہ کثرت کی جمع ہے، اور دس یا اس سے کم کے لیے 'الوف' نہیں کہا جاتا (۵)۔

ابن زید نے لفظ 'الوف' کے بارے میں کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ باہم متحد (مؤتلفون) تھے، یعنی ان کی قوم کے تفرقے نے انہیں نہیں نکالا تھا، اور نہ ہی ان کے درمیان کوئی فتنہ تھا، وہ متحد تھے، پھر اس گروہ نے مخالفت کی اور نکل گئے۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۳۲۷-۳۲۸، اور عرائس المجالس ص ۲۵۳۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۳۲۸۔ (۳) نسخوں میں: 'وصف' ہے، اور جو ثابت کیا گیا ہے وہ (م) سے ہے، اور یہی المحرر الوجیز میں موجود عبارت کے موافق ہے، اور طبری کا قول تفسیر ۵/ ۴۲۵ میں ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۳۲۸، اور تفسیر طبری ۵/ ۴۱۴-۴۱۹۔ (۵) تفسیر طبری ۵/ ۴۲۳-۴۲۴۔

Surah Al-Baqarah: Verse 243 [Page] 211

fleeing from death and seeking life according to their claim, so Allah caused them to die in their place of safety as they claimed(1). Thus 'Aluf' is the plural of 'Alif', like 'Jalis' (sitting person) and 'Julus' (sitting group)(2). Ibn al-Arabi said(3): Allah Almighty caused them to die as a punishment for them, then He brought them back to life; the death of punishment is followed by life, while the death of the destined term has no life after it. Mujahid said: When they were revived, they returned to their people and were recognized, but the pallor of death was on their faces, and none of them would wear a garment but it would turn into a greasy shroud, until they died at their appointed terms written for them. Ibn Jurayj from Ibn Abbas: And that smell remained on that tribe of the Children of Israel until today(4). It was narrated that they were in Wasit, Iraq. It is said: they were revived after they had started to decay; so that smell exists in their descendants to this day. Second: His saying, the Almighty: "fearing death" meaning: out of fear of death; it is in the accusative case (mansub) because it is a 'maf'ul lahu' (object of reason). And "Die" is a command of creation (amr takwin), and it is not far-fetched to say: they were called out and told: die. It has been narrated that two angels shouted at them "Die", and they died. So the meaning is: Allah said to them through the two angels: "Die"(5), and Allah knows best. Third: The most authentic, clearest, and most famous of these opinions is that they came out fleeing from the plague(6); narrated by Sa'id ibn Jubayr from Ibn Abbas, who said: They went out fleeing from the plague and died, so one of the prophets prayed to Allah to revive them so that they might worship Him, and Allah brought them back to life. Amr ibn Dinar said regarding this verse: The plague occurred in their village, so some people went out...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/328, and it was extracted by al-Tabari 5/420. Al-Tabari mentioned that the authorities agreed that their exit was fleeing: either from Jihad, or from the plague. He said: And a singular opinion does not oppose what has been extensively transmitted from the Companions and the Successors. (2) 'Alif' is also pluralized as: 'Alaaf', like 'Kafir' and 'Kuffar'. Lisan al-Arab (Alif). (3) Ahkam al-Quran 1/228. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/328, and al-Tabari extracted in 5/417-418 the reports of Mujahid and Ibn Abbas. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/328. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/228.

सूरह अल-बक़रह : आयत 243 [पृष्ठ] 211

अपनी ज़ोम में मौत से भागते हुए और ज़िंदगी की तलाश में, तो अल्लाह ने उन्हें उनकी पनाहगाह में मार दिया जैसा कि उनका दावा था(1)। तो 'अलूफ़' इस पर 'आलिफ़' का बहुवचन है, जैसे 'जालिस' (बैठने वाला) और 'जुलूस' (बैठना)(2)। इब्न अल-अरबी ने कहा(3): अल्लाह तआला ने उन्हें सज़ा के तौर पर मौत दी फिर उन्हें जीवित किया; सज़ा की मौत के बाद ज़िंदगी होती है, जबकि मुक़द्दर मौत के बाद कोई ज़िंदगी नहीं होती। मुजाहिद ने कहा: जब वे जीवित किए गए, तो वे अपने लोगों के पास वापस लौटे और पहचाने गए, लेकिन मौत की पीलापन उनके चेहरों पर था, और उनमें से कोई भी कपड़ा नहीं पहनता था लेकिन वह एक चिकने कफ़न में बदल जाता था, यहाँ तक कि वे अपनी लिखी हुई नियत अवधि पर मर गए। इब्न जुरैज इब्न अब्बास से रिवायत करते हैं: और वह गंध बनी इसराइल के उस कबीले में आज तक बनी रही(4)। रिवायत है कि वे इराक के वासित में थे। कहा जाता है: वे सड़ने के बाद जीवित किए गए थे; इसलिए वह गंध आज भी उनकी संतानों में मौजूद है। दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: "मौत के डर से" यानी: मौत के डर के कारण; यह नसब (accusative) में है क्योंकि यह 'मफ़ऊल लहू' (कारण बताने वाला कर्म) है। और "मर जाओ" पैदा करने का हुक्म (अम्र तकवीन) है, और यह कहना अनुचित नहीं है कि: उन्हें पुकारा गया और उनसे कहा गया: मर जाओ। यह ज़िक्र किया गया है कि दो फ़रिश्तों ने उन्हें पुकारा कि "मर जाओ", और वे मर गए। तो इसका अर्थ है: अल्लाह ने फ़रिश्तों के ज़रिए उनसे कहा: "मर जाओ"(5), और अल्लाह बेहतर जानता है। तीसरा: इन कथनों में सबसे सही, स्पष्ट और प्रसिद्ध यह है कि वे वबा (महामारी) से भागकर निकले थे(6); सईद इब्न जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: वे प्लेग से भागकर निकले और मर गए, तो नबियों में से एक नबी ने अल्लाह से दुआ की कि उन्हें जीवित कर दे ताकि वे उसकी इबादत कर सकें, तो अल्लाह ने उन्हें जीवित कर दिया। अम्र इब्न दीनार ने इस आयत के बारे में कहा: उनके गाँव में प्लेग फैल गया था, तो कुछ लोग निकले...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/328, और इसे अल-तबरी ने 5/420 में उद्धृत किया है। अल-तबरी ने उल्लेख किया कि विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि उनका निकलना भागना था: या तो जिहाद से, या प्लेग से। उन्होंने कहा: और सहाबा और ताबिईन से जो प्रसिद्ध है, उसका विरोध कोई विरल राय नहीं कर सकती। (2) 'आलिफ़' का बहुवचन 'आलाफ़' भी आता है, जैसे 'काफ़िर' और 'कुफ़्फ़ार'। लिसान अल-अरब (आलिफ़)। (3) अहकाम अल-क़ुरान 1/228। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/328, और

अल-तबरी ने 5/417-418 में मुजाहिद और इब्न अब्बास की रिपोर्टें उद्धृत की हैं। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/328। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 1/228।

سورہ البقرہ: آیت 243 [صفحہ] 211

موت سے بھاگتے ہوئے اور زندگی کی طلب میں اپنے گمان کے مطابق، تو اللہ نے انہیں ان کی جائے پناہ میں ان کے گمان کے مطابق مار دیا(1)۔ پس اس پر 'الوف' 'آلف' کی جمع ہے، جیسے 'جالس' اور 'جلوس'(2)۔ ابن العربی نے کہا(3): اللہ تعالیٰ نے انہیں بطور سزا موت دی پھر انہیں زندہ کیا؛ سزا کی موت کے بعد زندگی ہوتی ہے، اور مقررہ وقت کی موت کے بعد زندگی نہیں ہوتی۔ مجاہد نے کہا: جب وہ زندہ کیے گئے تو وہ اپنی قوم کی طرف لوٹے اور پہچانے گئے، لیکن موت کی زردی ان کے چہروں پر تھی، اور ان میں سے کوئی بھی کپڑا نہیں پہنتا تھا مگر وہ ایک میلے کفن میں بدل جاتا، یہاں تک کہ وہ اپنی لکھی ہوئی مدتوں پر فوت ہو گئے۔ ابن جریج ابن عباس سے روایت کرتے ہیں: اور وہ بو بنی اسرائیل کے اس قبیلے میں آج تک باقی رہی(4)۔ روایت ہے کہ وہ عراق کے شہر واسط میں تھے۔ اور کہا جاتا ہے: وہ سڑنے کے بعد زندہ کیے گئے؛ پس وہ بو آج بھی ان کی نسل میں موجود ہے۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "موت کے ڈر سے" یعنی: موت کے ڈر کی وجہ سے؛ پس یہ 'مفعول لہ' ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ اور "مر جاؤ" حکمِ تکوینی ہے، اور یہ کہنا بعید نہیں کہ: انہیں پکارا گیا اور ان سے کہا گیا: مر جاؤ۔ اور یہ نقل کیا گیا ہے کہ دو فرشتوں نے انہیں پکارا کہ "مر جاؤ"، تو وہ مر گئے۔ پس معنی یہ ہے: اللہ نے فرشتوں کے واسطے سے ان سے کہا: "مر جاؤ"(5)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ تیسرا: ان اقوال میں سب سے صحیح، واضح اور مشہور یہ ہے کہ وہ وبا سے بھاگ کر نکلے تھے(6)؛ سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: وہ طاعون سے بھاگ کر نکلے اور مر گئے، تو انبیاء میں سے ایک نبی نے اللہ سے دعا کی کہ انہیں زندہ کر دے تاکہ وہ اس کی عبادت کریں، تو اللہ نے

انہیں زندہ کر دیا۔ اور عمرو بن دینار نے اس آیت کے بارے میں کہا: ان کی بستی میں طاعون واقع ہوا، تو کچھ لوگ نکلے...

(1) المحرر الوجیز 328/1، اور اسے الطبری نے 420/5 میں نکالا ہے۔ الطبری نے ذکر کیا ہے کہ ائمہ اس بات پر متفق ہیں کہ ان کا نکلنا بھاگنا تھا: یا تو جہاد سے، یا طاعون سے، انہوں نے کہا: اور صحابہ اور تابعین سے جو بات کثرت سے منقول ہے اس کے مقابلے میں شاذ قول کی کوئی حیثیت نہیں۔ (2) 'آلف' کی جمع 'آلاف' بھی آتی ہے، جیسے 'کافر' اور 'کفار'۔ اللسان (الف)۔ (3) احکام القرآن 228/1۔ (4) المحرر الوجیز 328/1، اور الطبری نے 417/5-418 میں مجاہد اور ابن عباس کی روایتیں نکالی ہیں۔ (5) المحرر الوجیز 328/1۔ (6) ابن العربی کی احکام القرآن 228/1۔

Surah Al-Baqarah: Verse 243 Page 212

And some people remained, and those who left were more than those who stayed. He said: So those who left were saved, and those who stayed died. When the second time came, they all left except for a few, so Allah caused them and their animals to die, then He gave them life, and they returned to their lands after their offspring had increased.

Al-Hasan said: They went out fearing the plague, so Allah caused them and their animals to die in a single hour, and they were forty thousand (1).

I say: Based on this, the rulings in this verse are established. The Imams narrated - and the wording is Al-Bukhari's (2) - from the hadith of 'Amir bin Sa'd bin Abi Waqqas, that he heard Usama bin Zaid telling Sa'd that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) mentioned the pain and said: "It is a punishment or a torment with which some nations were punished, then a remnant of it remained, so it goes away once and comes another time. So, whoever hears of it in a land, let him not go to it, and whoever is in a land where it occurs, let him not leave fleeing from it."

Abu 'Isa Al-Tirmidhi narrated it and said: Qutaibah told us, Hammad bin Zaid informed us, from 'Amr bin Dinar, from 'Amir bin Sa'd, from Usama bin Zaid: That the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) mentioned the plague and said: "A remnant of punishment or a torment sent upon a group of the Children of Israel. If it occurs in a land where you are, do not leave it, and if it occurs in a land where you are not, do not enter it." He said: This is a good and authentic (hasan sahih) hadith (3).

In accordance with these hadiths, 'Umar and the Companions (may Allah be pleased with them) acted when they returned from 'Sargh' when 'Abd al-Rahman bin 'Awf informed them of the hadith, as is well known in Al-Muwatta and elsewhere (4).

---

(1) The statements of 'Amr bin Dinar and Al-Hasan were narrated by Al-Tabari 5/ 420-422. The narration of Ibn 'Abbas was mentioned previously and also narrated by Al-Hakim 2/281 and authenticated. (2) Ahmad (21751), Al-Bukhari (6973), and Muslim (2218). In some narrations, it appeared as 'plague' instead of 'pain'. (3) Sunan Al-Tirmidhi (1065), and narrated by Muslim (2218): (95) through this path but did not quote his wording. (4) Al-Muwatta 2/896, also narrated by Al-Bukhari (5729), and Muslim (2219) from the hadith of Ibn 'Abbas (may Allah be pleased with them).

'Sargh' with a fatha on the first letter and sukun on the second, then a dotted ghayn - Sarugh al-karm: its fresh branches, singular: Sargh with ghayn, and 'ayn is a linguistic variant. It is the beginning of Hijaz and the end of Sham between Al-Mughithah and Tabuk. Mu'jam al-Buldan 3/212.

सूरह अल-बक़रह: आयत 243 पृष्ठ 212

और कुछ लोग रह गए, और जो बाहर निकले वे रुकने वालों से अधिक थे। उन्होंने कहा: तो जो निकले वे बच गए, और जो रह गए वे मर गए। जब दूसरी बार हुई, तो वे कुछ के अलावा सभी निकल गए, तो अल्लाह ने उन्हें और उनके जानवरों को मार दिया, फिर उन्हें जीवित किया, और वे अपने देशों में लौट आए जबकि उनकी संतान बढ़ गई थी।

अल-हसन ने कहा: वे प्लेग (ताऊन) के डर से बाहर निकले, तो अल्लाह ने उन्हें और उनके जानवरों को एक ही घंटे में मार दिया, और वे चालीस हजार थे (1)।

मैंने कहा: इस आधार पर, इस आयत में नियम स्थापित होते हैं। इमामों ने रिवायत किया है - और शब्द अल-बुखारी के हैं (2) - आमिर बिन साद बिन अबी वक्कास की हदीस से, कि उन्होंने उसामा बिन ज़ैद को साद से कहते सुना कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने दर्द (बीमारी) का उल्लेख किया और कहा: "यह एक प्रकोप या सजा है जिससे कुछ उम्मतों को दंडित किया गया था, फिर उसका कुछ अवशेष रह गया, तो वह एक बार चला जाता है और दूसरी बार आता है। तो, जो किसी ज़मीन में इसके बारे में सुने, वह वहाँ न जाए, और जो उस ज़मीन में हो जहाँ यह हुआ हो, वह उससे भागते हुए न निकले।"

अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी ने इसे रिवायत किया और कहा: क़ुतैबा ने हमें बताया, हम्माद बिन ज़ैद ने हमें अम्र बिन दीनार से, उन्होंने आमिर बिन साद से, उन्होंने उसामा बिन ज़ैद से खबर दी: कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने प्लेग का उल्लेख किया और कहा: "सजा का एक अवशेष या एक अज़ाब जो बनी इस्राइल के एक समूह पर भेजा गया था। यदि यह उस ज़मीन में हो जहाँ आप हैं, तो वहाँ से न निकलें, और यदि यह उस ज़मीन में हो जहाँ आप नहीं हैं, तो वहाँ न जाएँ।" उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है (3)।

इन हदीसों के अनुसार, उमर और सहाबा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) ने तब अमल किया जब वे 'सर्ग' से लौटे थे, जब अब्दुर रहमान बिन औफ़ ने उन्हें हदीस के बारे में बताया, जैसा कि अल-मुवत्ता और अन्य जगहों पर प्रसिद्ध है (4)।

---

(1) अम्र बिन दीनार और हसन के कथनों को अल-तबरी 5/ 420-422 ने उद्धृत किया है। इब्न अब्बास का उल्लेख पहले आ चुका है और अल-हाकिम 2/281 ने भी इसे उद्धृत किया और इसे

सहीह बताया है। (2) अहमद (21751), बुखारी (6973), और मुस्लिम (2218)। कुछ रिवायतों में 'दर्द' के बजाय 'ताऊन' (प्लेग) आया है। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (1065), और मुस्लिम (2218) ने (95) इस रास्ते से उद्धृत किया है लेकिन उनके शब्दों को नहीं दोहराया। (4) अल-मुवत्ता 2/896, इसे बुखारी (5729) और मुस्लिम (2219) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से भी उद्धृत किया है। 'सर्घ' पहले अक्षर पर फतह और दूसरे पर सुकून के साथ, फिर ग़ैन - सरुगुल कर्म: इसकी ताज़ा टहनियाँ, एकवचन: सर्घ ग़ैन के साथ, और 'ऐन' इसमें एक भाषाई विकल्प है। यह हिजाज़ की शुरुआत और शाम का अंत है, अल-मुग़ीसा और तबूक के बीच। मुअजम अल-बुलदान 3/212।

سورہ البقرہ: آیت ۲۴۳ صفحہ ۲۱۲

اور کچھ لوگ باقی رہ گئے، اور جو نکلے وہ ان سے زیادہ تھے جو رہ گئے تھے، انہوں نے کہا: چنانچہ وہ لوگ بچ گئے جو نکل گئے تھے، اور وہ مر گئے جو ٹھہرے رہے۔ پھر جب دوسری بار ہوئی تو وہ چند ایک کے سوا سب نکل پڑے، تو اللہ نے انہیں اور ان کے چوپایوں کو مار دیا، پھر انہیں زندہ کیا، تو وہ اپنے شہروں کو واپس لوٹ آئے جبکہ ان کی نسلیں پروان چڑھ چکی تھیں۔

اور حسن نے کہا: وہ طاعون کے ڈر سے نکلے تھے، تو اللہ نے انہیں اور ان کے چوپایوں کو ایک ہی گھڑی میں موت دے دی، اور وہ چالیس ہزار تھے (۱)۔

میں نے کہا: اسی بنیاد پر اس آیت میں احکام مرتب ہوتے ہیں۔ چنانچہ ائمہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ بخاری کے ہیں (۲) - عامر بن سعد بن ابی وقاص کی حدیث سے کہ انہوں نے اسامہ بن زید کو سعد سے بیان کرتے ہوئے سنا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے درد (بیماری) کا ذکر کیا اور فرمایا: «یہ ایک عذاب یا سزا ہے جس کے ذریعے پچھلی بعض امتوں کو عذاب دیا گیا تھا، پھر اس کا کچھ حصہ باقی رہ گیا، تو وہ ایک بار جاتا ہے اور دوسری بار آتا ہے، پس جو اسے کسی زمین میں سنے تو اس پر وارد نہ ہو، اور جو ایسی زمین میں ہو جہاں وہ واقع ہو جائے تو وہاں سے بھاگتے ہوئے نہ نکلے»۔

اور اسے ابو عیسیٰ ترمذی نے روایت کیا اور کہا: ہمیں قتیبہ نے حدیث بیان کی، ہمیں حماد بن زید نے عمرو بن دینار سے، انہوں نے عامر بن سعد سے، انہوں نے اسامہ بن زید سے خبر دی: کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے طاعون کا ذکر کیا اور فرمایا: «عذاب کا بقیہ حصہ یا وہ سزا جو بنی اسرائیل کے ایک گروہ پر بھیجی گئی تھی، پس جب یہ کسی ایسی زمین میں واقع ہو جہاں تم

موجود ہو تو وہاں سے نہ نکلو، اور جب کسی ایسی زمین میں واقع ہو جہاں تم نہ ہو تو وہاں نہ جاؤ» کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۳)۔

اور ان احادیث کے مطابق عمر اور صحابہ کرام رضوان اللہ علیہم نے عمل کیا جب وہ «سَرْغ» سے واپس آئے جب عبدالرحمن بن عوف نے انہیں اس حدیث کی خبر دی، جیسا کہ مؤطا اور دیگر کتابوں میں مشہور ہے (٤)۔

---

(۱) عمرو بن دینار اور حسن کا قول طبری نے ٥/ ٤٢٠-٤٢٢ میں روایت کیا ہے۔ اور ابن عباس کا اثر پہلے گزر چکا ہے اور اسے حاکم نے ٢٨١/٢ میں روایت کر کے اسے صحیح قرار دیا ہے۔
(۲) احمد (٢١٧٥١)، بخاری (٦٩٧٣)، اور مسلم (٢٢١٨)، اور بعض روایات میں "درد" کے بجائے "طاعون" واقع ہوا ہے۔ (۳) سنن ترمذی (١٠٦٥)، اور اسے مسلم نے (٢٢١٨): (٩٥) اسی طریقے سے روایت کیا ہے اور اس کے الفاظ نقل نہیں کیے۔ (٤) مؤطا ٨٩٦/٢، اور اسے بخاری (٥٧٢٩) اور مسلم (٢٢١٩) نے بھی ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور «سرغ» پہلے حرف کے فتحہ اور دوسرے کے سکون کے ساتھ، پھر غین معجمہ - سروغ الکرم: اس کی ترو تازہ شاخیں، واحد: سَرْغ غین کے ساتھ، اور عین بھی اس میں ایک لغت ہے - اور یہ حجاز کی ابتدا اور شام کا آخری حصہ ہے جو مغیثہ اور تبوک کے درمیان ہے۔ معجم البلدان ٣/ ٢١٢۔

Surah Al-Baqarah: Verse 243 213

Some people disliked fleeing from a plague or an unhealthy land; it was narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: "Fleeing from a plague is like fleeing from the battlefield (during war)"(1). The story of Umar's journey to the Levant with Abu Ubaidah is well-known, and in it: that he returned(2). Al-Tabari said(3): In the Hadith of Sa'd there is evidence that a person must take precautions against unpleasant things before they occur, and avoid fearful things before they strike, and that one must be patient and avoid panic after they occur. This is because the Prophet (peace and blessings be upon him) forbade those who were not in the land of plague from entering it if it occurred there, and he forbade those who were in it from leaving it after it occurred there as an escape from it. Thus, the ruling for everything that should be guarded against—whose harmful effects are feared—is the same as that for the plague. This meaning is similar to the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Do not wish to meet the enemy, and ask Allah for well-being, but if you meet them, then be patient"(5). I say: This is the correct view on the matter, and it is the requirement of the words of the Messenger (peace and blessings be upon him), and upon it was the practice of his honorable, righteous companions (may Allah be pleased with them). Umar said to Abu Ubaidah, arguing against him when he said to him: "Is it fleeing from the decree of Allah?!" Umar replied: "If only someone other than you had said it, O Abu Ubaidah! Yes, we flee from the decree of Allah to the decree of Allah." Meaning: there is no escape for a person from what Allah has decreed for him and upon him, but Allah Almighty has commanded us to take precautions against fears and perils(6), and to exert every effort in guarding against disliked things(7). Then he said to him: "Tell me, if you had...

(1) Recorded by Al-Tabari in Tahdhib Al-Athar (the missing part) (124), and it was narrated as Marfu' (attributed to the Prophet); recorded by Al-Bukhari in Al-Tarikh Al-Kabir 2/198, Ishaq ibn Rahwayh 3/778, and recorded by Ahmad (25118) with a similar but longer wording. The author will mention a part of it when discussing plague and pestilence in the fifth point. (2) Ahkam Al-Quran by Al-Kiya Al-Tabari 1/219, and the story of Umar’s return from the Levant was previously cited from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (3) Tahdhib Al-Athar (the missing part) p. 84, and what follows in brackets is from it. (4) In the copies: "Likewise, the obligation is that the ruling for everyone who guards against things is their harmful effects." What is confirmed is from Tahdhib Al-Athar. (5) Recorded by Ahmad (19114),

Al-Bukhari (2966), and Muslim (1742) from the Hadith of Abdullah bin Abi Awfa (may Allah be pleased with him). (6) In (M): and perils. (7) Al-Mufhim 5/618.

सूरह अल-बकराह: आयत 243 213

कुछ लोगों ने महामारी या अस्वस्थ भूमि से भागना नापसंद किया है; आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "महामारी से भागना युद्ध के मैदान से भागने के समान है"(1)। अबू उबैदाह के साथ उमर की शाम (लेवेंट) की यात्रा की कहानी प्रसिद्ध है, और उसमें यह है कि: वे लौट आए(2)। अल-तबरी ने कहा(3): साद की हदीस में इस बात का प्रमाण है कि व्यक्ति को अप्रिय चीजों के आने से पहले उनसे बचाव करना चाहिए, और भयानक चीजों के हमला करने से पहले उनसे बचना चाहिए, और यह कि उनके आने के बाद धैर्य रखना चाहिए और घबराना नहीं चाहिए। इसका कारण यह है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन लोगों को मना किया था जो महामारी वाली भूमि में नहीं थे, वहां महामारी फैलने पर प्रवेश करने से, और उन्होंने उन लोगों को मना किया जो वहां थे, महामारी फैलने के बाद वहां से भागने के इरादे से निकलने से। इसलिए, हर उस चीज़ का नियम जिससे बचा जाना चाहिए—जिसके हानिकारक प्रभाव भयावह हैं—वही है जो महामारी के लिए है। यह अर्थ पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के समान है: "दुश्मन से मिलने की इच्छा मत करो, और अल्लाह से सलामती मांगो, लेकिन अगर तुम्हारा उनसे सामना हो जाए, तो धैर्य रखो"(5)। मैंने कहा: इस विषय में यही सही दृष्टिकोण है, और यही रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के शब्दों की आवश्यकता है, और इसी पर उनके सम्मानित, नेक साथियों (रज़ियल्लाहु अन्हुम) का अमल था। उमर ने अबू उबैदाह से कहा, उनके खिलाफ तर्क देते हुए जब उन्होंने उनसे कहा था: "क्या यह अल्लाह की तकदीर से भागना है?!" उमर ने जवाब दिया: "काश! तुम्हारे अलावा किसी और ने यह कहा होता, ऐ अबू उबैदाह! हाँ, हम अल्लाह की तकदीर से अल्लाह की तकदीर की ओर भागते हैं।" इसका अर्थ है: इंसान के लिए उस चीज़ से कोई बचाव नहीं है जो अल्लाह ने उसके लिए और उस पर तय की है, लेकिन अल्लाह तआला ने हमें डर और विनाशकारी चीज़ों से सावधानी बरतने का आदेश दिया है(6), और नापसंद चीज़ों से बचने के लिए अपनी पूरी शक्ति लगाने का आदेश दिया है(7)। फिर उन्होंने उनसे कहा: "बताओ, अगर तुम्हारे पास...

(1) अल-तबरी द्वारा तहज़ीब अल-आसार (लापता हिस्सा) (124) में संकलित, और इसे मरफ़ू' के रूप में वर्णित किया गया है; अल-बुखारी द्वारा अल-तारीख अल-कबीर 2/198, इशाक बिन राहवेह 3/778 में संकलित, और अहमद (25118) द्वारा इसी तरह के लेकिन लंबे शब्दों के साथ संकलित। लेखक पांचवें मुद्दे में प्लेग और महामारी पर अपनी चर्चा के दौरान इसका एक हिस्सा उल्लेख करेंगे।
(2) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/219, और शाम से उमर की वापसी की

कहानी पहले इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत की जा चुकी है। (3) तहज़ीब अल-आसार (लापता हिस्सा) पृष्ठ 84, और कोष्ठक में जो कुछ आएगा वह उसी से है। (4) प्रतियों में: "इसी तरह, दायित्व यह है कि हर उस व्यक्ति का निर्णय जो चीजों से सावधान रहता है, उनके हानिकारक प्रभाव हैं।" जो पुख्ता है वह तहज़ीब अल-आसार से है। (5) अहमद (19114), अल-बुखारी (2966), और मुस्लिम (1742) द्वारा अब्दुल्ला बिन अबी औफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से संकलित। (6) (एम) में: और विनाशकारी। (7) अल-मुफ़हिम 5/618।

سورہ البقرہ: آیت 243 213

کچھ لوگوں نے وبا یا ناگوار سرزمین سے بھاگنے کو ناپسند کیا ہے؛ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "وبا سے بھاگنا میدانِ جنگ سے بھاگنے کی مانند ہے"(1)۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا ابوعبیدہ کے ساتھ شام کی طرف جانے کا قصہ مشہور ہے، اور اس میں یہ ہے کہ: وہ واپس لوٹ آئے(2)۔ طبری رحمہ اللہ نے کہا(3): حضرت سعد رضی اللہ عنہ کی حدیث میں اس بات کی دلیل ہے کہ انسان پر لازم ہے کہ وہ ناگوار حالات کے آنے سے پہلے ان سے بچاؤ کی تدبیر کرے، اور خوفناک چیزوں کے حملے سے پہلے ان سے بچنے کی کوشش کرے، اور یہ کہ ان کے واقع ہو جانے کے بعد صبر کرے اور بے صبری نہ دکھائے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے ان لوگوں کو جو وبا زدہ علاقے میں نہ ہوں، وہاں وبا پھیلنے کی صورت میں داخل ہونے سے منع فرمایا، اور جو وہاں موجود ہوں انہیں وہاں سے بھاگنے کی نیت سے نکلنے سے منع فرمایا۔ لہٰذا، ہر اس چیز کا حکم جس سے بچنا ضروری ہے —جس کے نقصانات خوفناک ہوں—وہی ہے جو طاعون (وبا) کا ہے۔ یہ مفہوم نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے اس ارشاد کے مشابہ ہے: "دشمن سے مقابلے کی تمنا نہ کرو، اور اللہ سے عافیت مانگو، لیکن جب تمہارا ان سے سامنا ہو جائے تو صبر کرو"(5)۔ میں کہتا ہوں: اس باب میں یہی موقف درست ہے، اور یہی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے ارشادات کا تقاضا ہے، اور اسی پر آپ کے معزز و نیک صحابہ رضی اللہ عنہم کا عمل تھا۔ حضرت عمر نے ابوعبیدہ سے فرمایا، ان کے خلاف دلیل پیش کرتے ہوئے جب انہوں نے ان سے کہا تھا: "کیا اللہ کی تقدیر سے بھاگنا ہے؟!!" تو عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اے ابوعبیدہ! کاش تمہارے سوا کسی اور نے یہ بات کہی ہوتی! ہاں، ہم اللہ کی تقدیر سے اللہ کی تقدیر کی طرف بھاگتے ہیں۔" مطلب یہ کہ: انسان کے

لیے اس چیز سے کوئی جائے پناہ نہیں جو اللہ نے اس کے لیے اور اس پر مقدر کر دی ہے، لیکن اللہ تعالیٰ نے ہمیں خوفناک اور ہلاک کر دینے والی چیزوں سے بچنے کا حکم دیا ہے(6)، اور ناپسندیدہ چیزوں سے بچاؤ میں اپنی پوری وسعت صرف کرنے کا حکم دیا ہے(7)۔ پھر آپ نے ان سے فرمایا: "بھلا بتاؤ، اگر تمہارے پاس...

(1) اسے طبری نے تہذیب الآثار (مفقود حصہ) (124) میں روایت کیا ہے، اور اسے مرفوعاً بھی روایت کیا گیا ہے؛ اسے بخاری نے التاریخ الکبیر 198/2، اور اسحاق بن راہویہ 3/778 میں روایت کیا ہے، اور احمد (25118) نے اسی طرح کے طویل الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ مصنف پانچویں مسئلے میں طاعون اور وبا پر گفتگو کرتے ہوئے اس کا ایک ٹکڑا ذکر کریں گے۔ (2) احکام القرآن للکیا الطبری 219/1، اور عمر رضی اللہ عنہ کی شام سے واپسی کا قصہ پہلے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے گزر چکا ہے۔ (3) تہذیب الآثار (مفقود حصہ) ص 84، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: "اسی طرح، واجب یہ ہے کہ ہر اس شخص کا حکم جو چیزوں سے بچتا ہے، ان کے نقصانات ہیں۔" اور جو ثابت ہے وہ تہذیب الآثار سے ہے۔ (5) اسے احمد (19114)، بخاری (2966)، اور مسلم (1742) نے عبداللہ بن ابی اوفی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (6) (م) میں ہے: والمهلكات (اور ہلاک کرنے والی چیزیں)۔ (7) المفہم 618/5۔

Surah Al-Baqarah: Verse 243 | Page 214

...camels, and they descended into a valley with two sides; one fertile and the other barren. If you graze in the fertile one, do you not graze it by the decree of Allah? And if you graze in the barren one, do you not graze it by the decree of Allah?! So Umar returned from that place to Medina(1).

Al-Kiya al-Tabari(2) said: We know of no disagreement that if disbelievers or highway robbers target a weak town whose people have no power against the aggressors, they are allowed to move away from them, even though the predestined lifespans neither increase nor decrease.

It has been said: Fleeing from it [the plague] was only forbidden because the one in the place where the plague exists might have already caught a portion of it, due to the inhabitants sharing the cause of that general disease. Thus, there is no benefit in his fleeing; rather, he adds the hardships of travel to whatever symptoms of the plague have afflicted him, so the pain doubles(3), harm increases, they perish on every path, and are cast aside in every opening and narrow pass. Therefore, it is said: No one ever fled from the plague and was safe; related by al-Mada'ini(4). Sufficient as an admonition in this regard(5) is the saying of the Almighty: {Have you not considered those who left their homes in thousands, fearing death? Allah said to them: "Die!"} And perhaps if he fled and survived, he would say: "I was saved only because I left it," so his belief would become corrupted.

In short, fleeing from it is prohibited for what we mentioned, and because it involves vacating the lands, which are never without the weak for whom it is difficult to leave and for whom it is not feasible to do so. They are harmed by the lands being emptied of the wealthy who were pillars of the land and a help to the weak(6).

---

(1) This is part of the story of Umar, may Allah be pleased with him, regarding his return from Sargh, and its documentation was provided previously. His saying: "It has two sides," Al-Hafiz said in Al-Fath: with a damma on the 'ayn and also with a kasra, and a sukun on the dal: dual of 'udwah, which is a high place in a valley, its bank. It also occurred in Al-Fath: "khasibah" instead of "khasbah." Al-Hafiz said: of the weight of "adhimah," and Ibn al-Tin related it with a sukun on the sad without a ya. (2) Ahkam al-Quran 1/220. (3) In [manuscripts] (kh), (d), (z), and (m): "pains multiply," and what is established is from (dh), which matches what is in Al-Mufhim 5/613, and the speech is from it. (4) In the copies: Ibn al-Mada'ini, and what is established is from At-

Tamhid 6/214, and Ikmal al-Mu'allim 7/134. Al-Mada'ini is Ali ibn Muhammad ibn Abdullah ibn Abi Sayf al-Akhbari, Abu al-Hasan, he was a scholar of conquests, battles, and poetry. Among his works: History of the Caliphs, and News of the Quraysh. He died in the year (224 AH). Al-Siyar 10/400. (5) In (dh) and Al-Mufhim: "from". (6) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 1/220.

सूरा अल-बकरा: आयत 243 | पृष्ठ 214

...ऊंट, और वे एक घाटी में उतरे जिसके दो किनारे थे; एक उपजाऊ और दूसरा बंजर। क्या यदि आप उपजाऊ क्षेत्र में चराते हैं, तो आप अल्लाह की मर्जी से नहीं चराते? और यदि आप बंजर क्षेत्र में चराते हैं, तो क्या आप अल्लाह की मर्जी से नहीं चराते?! तो उमर उस स्थान से मदीना लौट आए(1)।

अल-किया अल-तब़री(2) ने कहा: हमें इस बारे में कोई असहमति नहीं पता कि यदि काफिर या लुटेरे किसी कमजोर शहर को निशाना बनाते हैं जिसके लोगों के पास आक्रमणकारियों के खिलाफ कोई शक्ति नहीं है, तो उन्हें उनके सामने से हट जाने की अनुमति है, भले ही निर्धारित आयु न बढ़ती है और न ही घटती है।

यह कहा गया है: इससे [प्लेग से] भागने की मनाही केवल इसलिए की गई थी क्योंकि जो व्यक्ति उस स्थान पर है जहाँ प्लेग है, उसे शायद इसका एक हिस्सा पहले ही लग चुका हो, क्योंकि उस स्थान के लोगों में उस सामान्य बीमारी का कारण साझा होता है। इसलिए, उसके भागने का कोई लाभ नहीं है; बल्कि, वह प्लेग के जो लक्षण उसे हुए हैं, उनमें यात्रा की कठिनाइयों को भी जोड़ देता है, जिससे दर्द दोगुना हो जाता है(3), नुकसान बढ़ जाता है, वे हर रास्ते पर मरते हैं, और हर खाली जगह और संकरे रास्ते में फेंक दिए जाते हैं। इसलिए, यह कहा जाता है: कोई भी प्लेग से भागकर सुरक्षित नहीं रहा; अल-मदाइनी(4) ने इसे वर्णित किया है। और इस संबंध में(5) अल्लाह का यह कहना ही काफी नसीहत है: {क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जो मौत के डर से हजारों की संख्या में अपने घरों से निकल गए थे? तो अल्लाह ने उनसे कहा: "मर जाओ!"} और शायद अगर वह भाग जाता और बच जाता, तो वह कहता: "मैं केवल इसलिए बचा क्योंकि मैं वहाँ से चला गया था," तो उसका विश्वास खराब हो जाता।

संक्षेप में, इससे भागना मना है क्योंकि जो हमने बताया है, और इसलिए भी क्योंकि इसमें शहरों को खाली करना शामिल है, और वे कमजोर लोगों से रहित नहीं होते जिनके लिए वहाँ से निकलना मुश्किल होता है और जिनके लिए ऐसा करना संभव नहीं होता। उन्हें उन धनी लोगों के चले जाने से नुकसान होता है जो देश के स्तंभ थे और कमजोरों की मदद करते थे(6)।

---

(1) यह सरग से उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की वापसी की कहानी का एक हिस्सा है, और इसका हवाला पहले दिया जा चुका है। उनका कहना: "उसके दो किनारे हैं," अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह में कहा: ऐन पर धम्मा के साथ और कसरा के साथ भी, और दाल पर सुकून के साथ: "उदवा" का

द्विवचन, जो घाटी में एक ऊँचा स्थान है, उसका किनारा। अल-फतह में "खसबह" के बजाय "खसीबह" भी आया है। अल-हाफ़िज़ ने कहा: "अज़ीम" के वज़न पर, और इब्न अल-तीन ने इसे "या" के बिना "स्वाद" पर सुकून के साथ वर्णित किया है। (2) अहकाम अल-कुरान 1/220। (3) [पांडुलिपियों] (ख), (द), (ज़), और (म) में: "दर्द कई गुना बढ़ जाता है", और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-मुफ़हिम 5/613 में है, और कथन उसी से है। (4) प्रतियों में: इब्न अल-मदाइनी, और जो स्थापित है वह अत-तमहीद 6/214 और इकमाल अल-मुअल्लिम 7/134 से है। अल-मदाइनी अली इब्न मुहम्मद इब्न अब्दुल्ला इब्न अबी सैफ अल-अखबारी, अबू अल-हसन हैं, वह विजयों, युद्धों और कविता के विद्वान थे। उनकी रचनाओं में: खलीफाओं का इतिहास, और कुरैश के समाचार। उनकी मृत्यु वर्ष (224 हिजरी) में हुई। अल-सियार 10/400। (5) (ज़) और अल-मुफ़हिम में: "से"। (6) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/220।

سورہ البقرہ: آیت 243 | صفحہ 214

...اونٹ، تو وہ ایک ایسی وادی میں اترے جس کے دو کنارے تھے؛ ایک زرخیز اور دوسرا بنجر۔ کیا اگر آپ زرخیز حصے میں چرائیں تو کیا آپ اللہ کی تقدیر سے نہیں چراتے؟ اور اگر آپ بنجر حصے میں چرائیں تو کیا آپ اللہ کی تقدیر سے نہیں چراتے؟! تو حضرت عمرؓ اس مقام سے واپس مدینہ چلے گئے(1)۔

الکیا الطبری(2) نے کہا: ہمیں اس میں کوئی اختلاف معلوم نہیں کہ اگر کفار یا ڈاکو کسی ایسے کمزور شہر کا قصد کریں جس کے باشندوں میں ان کا مقابلہ کرنے کی طاقت نہ ہو، تو ان کے لیے جائز ہے کہ وہ ان کے سامنے سے ہٹ جائیں، اگرچہ مقررہ مدت حیات نہ بڑھتی ہے اور نہ کم ہوتی ہے۔

اور کہا گیا ہے کہ: اس [وباء] سے بھاگنے کی ممانعت اس لیے کی گئی ہے کہ جو شخص اس جگہ موجود ہے جہاں وباء پھیلی ہوئی ہے، ہو سکتا ہے کہ اسے اس کا کچھ حصہ لگ چکا ہو، کیونکہ اس جگہ کے تمام باشندے اس عام بیماری کے سبب میں شریک ہوتے ہیں۔ لہٰذا اس کے بھاگنے کا کوئی فائدہ نہیں، بلکہ وہ ان تکالیف میں جو وباء کے آغاز کی وجہ سے اسے پہنچی ہیں، سفر کی مشقتیں بھی شامل کر لیتا ہے، جس سے درد دوگنا ہو جاتا ہے(3)، نقصان بڑھ جاتا ہے، وہ ہر راستے میں ہلاک ہوتے ہیں، اور ہر کشادہ و تنگ جگہ پر پڑے رہ جاتے ہیں۔ اسی لیے کہا جاتا ہے: کوئی وباء سے بھاگ کر سلامت نہیں رہا؛ اسے المدائنی(4) نے روایت کیا ہے۔ اور اس بارے میں(5) اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد بطور نصیحت کافی ہے: {کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جو موت کے ڈر سے ہزاروں کی تعداد میں اپنے گھروں سے نکل کھڑے ہوئے تھے؟ تو اللہ نے ان سے

فرمایا: "مر جاؤ!"} اور شاید اگر وہ بھاگ نکلتا اور بچ جاتا تو کہتا: "میں صرف اپنے نکلنے کی وجہ سے بچا ہوں،" تو اس کا عقیدہ خراب ہو جاتا۔

خلاصہ کلام یہ کہ اس سے بھاگنا ان وجوہات کی بنا پر ممنوع ہے جو ہم نے ذکر کیں، اور اس لیے بھی کہ اس میں شہروں کو خالی چھوڑنا ہے، اور شہر کمزوروں سے خالی نہیں ہوتے جن کے لیے وہاں سے نکلنا مشکل ہوتا ہے اور ان کے لیے یہ ممکن نہیں ہوتا۔ وہ شہر کے خوشحال لوگوں کے چلے جانے سے اذیت پاتے ہیں جو شہر کے ستون اور کمزوروں کے مددگار تھے(6)۔

---

(1) یہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے سرغ سے واپسی کے قصے کا ایک حصہ ہے، اور اس کی تخریج پہلے گزر چکی ہے۔ ان کا قول: "لہ عدوتان"، حافظ نے الفتح میں کہا: عین کے ضمہ اور کسرہ کے ساتھ، اور دال کے سکون کے ساتھ: "عدوہ" کا تثنیہ ہے، اور وہ وادی میں بلند جگہ ہوتی ہے، یعنی اس کا کنارہ۔ الفتح میں "خصبہ" کی جگہ "خصیبہ" بھی آیا ہے، حافظ نے کہا: "عظیمہ" کے وزن پر، اور ابن التین نے صاد کے سکون کے ساتھ بغیر "یاء" کے روایت کیا ہے۔ (2) احکام القرآن 1/220۔ (3) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: "تکالیف دوگنی ہو جاتی ہیں"، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے جو "المفہم" 5/613 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: ابن المدائنی، اور جو متن میں ہے وہ "التمہید" 6/214 اور "اکمال المعلم" 7/134 سے ہے۔ المدائنی علی بن محمد بن عبد اللہ بن ابی سیف الاخباری، ابو الحسن ہیں، وہ فتوحات، غزوات اور شعر کے عالم تھے، ان کی تصنیفات میں سے: تاریخ الخلفاء، اور اخبار قریش ہیں۔ ان کی وفات سال (224ھ) میں ہوئی۔ السیر 10/400۔ (5) (ظ) اور "المفہم" میں: "من" ہے۔ (6) الکیا الطبری کی احکام القرآن 1/220۔

Surah Al-Baqarah: Verse 243 | 215

And if there is a plague in a land, no one should go towards it, as a matter of prudence, caution, and avoiding places of harm, and to ward off disturbing illusions for the human soul(1). Entering it leads to destruction, and that is not permissible according to the judgment of Allah Almighty, for protecting the self from harm is obligatory. There may be a fear of misbelief for him, such as saying: "Had I not entered this place, no harm would have befallen me"(2).

This is the benefit of the prohibition against entering a land where there is a plague, or leaving it, and Allah knows best.

Ibn Mas'ud said: The plague is a trial for the one who stays and the one who flees; as for the one who flees, he says: "By my fleeing(3) I was saved," and as for the one who stays, he says: "I stayed, so I died." Malik pointed toward this when he was asked about the dislike of looking at a leper; he said: "I have not heard of any dislike in it, and I do not see what has come from the prohibition of that except for fear that something would startle him or frighten him in his soul; the Prophet ﷺ said regarding the plague: 'If you hear of it in a land, do not enter it, and if it breaks out while you are in it, do not leave fleeing from it.'" He was also asked about a town where death and diseases occur: Is it disliked to leave it? He said: "I see no harm in it, whether he leaves or stays"(4).

Fourth: In his saying, peace and blessings be upon him: "If the plague breaks out in a land while you are in it, do not leave fleeing from it." This is evidence that it is permissible to leave a town with a plague for a reason other than fleeing from it, if one believes that what struck him was not going to miss him. Likewise, the ruling for the one entering is if he is certain that his entry(5) does not bring upon him a fate that Allah had not decreed for him; it is permissible(6) for him to enter it and leave it within this limit we mentioned(7), and Allah knows best.

---

(1) Al-Mufhim 5/612. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/229. (3) In (m): As for the one who flees, he says: "So by my fleeing." (4) Al-Mufhim 5/614, and the report of Ibn Mas'ud was mentioned by Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 8/372 and he added: "And he lied, for the one whose time had not come fled, and the one whose time had come stayed." As for the hadith: "If you hear of it in a land...", it is part of the hadith of Umar's return (may Allah be pleased with him) from Sargh, which was previously mentioned on p. 212. It was narrated by Ahmad (1682), Bukhari (5730), and Muslim

(2219) from the hadith of Abdullah ibn Amir from Abdul Rahman ibn Auf. (5) In (m): Entering it. (6) In (m): Then it was permissible. (7) See Ikmal al-Mu'allim 7/134, and Al-Mufhim 5/614.

सूरा अल-बकरा: आयत २४३ | २१५

और यदि किसी भूमि में महामारी हो, तो कोई उसकी ओर न बढ़े, यह दृढ़ता, सावधानी और हानि के स्थानों से बचने के रूप में है, और मानव आत्मा के लिए विचलित करने वाले भ्रमों को दूर करने के लिए है(१), और उसमें प्रवेश करना विनाश है, और यह अल्लाह के आदेश में जायज़ नहीं है, क्योंकि स्वयं को अप्रिय चीज़ों से बचाना अनिवार्य है, और उसके गलत विश्वास का डर हो सकता है कि वह कहे: "यदि मैं इस स्थान में प्रवेश न करता तो मुझ पर यह मुसीबत न आती"(२)।

तो यह उस भूमि में प्रवेश करने या वहां से निकलने के निषेध का लाभ है जहां प्लेग है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

और इब्न मसूद ने कहा: प्लेग निवासी और भागने वाले दोनों के लिए एक परीक्षा है; जहाँ तक भागने वाले का संबंध है, वह कहता है: "मेरे भागने के कारण(३) मैं बच गया," और जहाँ तक निवासी का संबंध है, वह कहता है: "मैं रुका रहा, इसलिए मैं मर गया।" इमाम मलिक ने इसी ओर इशारा किया जब उनसे कोढ़ी को देखने की अरुचि के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "मैंने इसके बारे में कोई अरुचि नहीं सुनी है, और मैं इस निषेध का कारण केवल इस डर के अलावा नहीं देखता कि कोई चीज़ उसे घबरा दे या उसे अपने मन में डरा दे; नबी ﷺ ने महामारी के बारे में कहा: 'यदि तुम किसी भूमि में इसके बारे में सुनो तो उसमें प्रवेश न करो, और यदि वह तब हो जब तुम वहां हो तो उससे भागते हुए न निकलो'।" उनसे उस शहर के बारे में भी पूछा गया जहाँ मृत्यु और बीमारियाँ होती हैं, तो क्या वहाँ से निकलना नापसंद है? उन्होंने कहा: "मैं इसमें कोई बुराई नहीं देखता, चाहे वह निकले या रहे"(४)।

चौथा: आपके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) इस कथन में: "यदि किसी भूमि में महामारी फैल जाए और तुम वहां हो तो उससे भागते हुए न निकलो।" यह इस बात का प्रमाण है कि प्लेग वाले शहर से भागने के अलावा किसी अन्य उद्देश्य के लिए निकलना जायज़ है, यदि उसका विश्वास है कि जो उसे पहुँचा वह उससे टलने वाला नहीं था, और इसी तरह प्रवेश करने वाले का नियम है यदि उसे यकीन हो कि उसका प्रवेश(५) उस पर ऐसी नियति नहीं लाएगा जो अल्लाह ने उसके लिए निर्धारित नहीं की थी; तो उसके लिए इसमें प्रवेश करना और इससे निकलना उस सीमा तक जायज़(६) है जिसका हमने उल्लेख किया है(७), और अल्लाह बेहतर जानता है।

---

(१) अल-मुफहिम ५/६१२। (२) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी २२९/१। (३) (म) में: जहाँ तक भागने वाले का संबंध है, वह कहता है: तो मेरे भागने के कारण। (४) अल-मुफहिम ५/६१४, और इब्न मसूद की रिपोर्ट का उल्लेख इब्न अब्द अल-बर ने अत-तमहीद ८/३७२ में किया है और इसमें जोड़ा है: "और झूठ बोला, वह भाग गया जिसकी मौत नहीं आई थी, और वह रुक गया जिसकी मौत आ गई थी।" जहाँ तक हदीस: "यदि तुम किसी भूमि में इसके बारे में सुनो..." का संबंध है, तो यह उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के सरग से लौटने वाली हदीस का हिस्सा है जो पृष्ठ २१२ पर आ चुकी है। और इसे अहमद (१६८२), बुखारी (५७३०), और मुस्लिम (२२१७) ने अब्दुल्ला बिन आमिर की हदीस से, अब्दुल रहमान बिन औफ के माध्यम से उद्धृत किया है। (५) (म) में: उसमें प्रवेश करना। (६) (म) में: तो जायज़ है। (७) देखें इकमाल अल-मुअल्लिम ७/१३४, और अल-मुफहिम ५/६१४।

اور اگر کسی سرزمین میں وبا ہو، تو کوئی اس کی طرف نہ جائے، یہ احتیاط، حذر اور نقصان کی جگہوں سے بچنے کے طور پر ہے، اور انسانی نفس کے لیے پریشان کن وہموں کو دور کرنے کے لیے ہے(۱)، اور اس میں داخل ہونا ہلاکت ہے، اور اللہ تعالیٰ کے حکم میں یہ جائز نہیں ہے، کیونکہ نفس کو ناپسندیدہ چیزوں سے بچانا واجب ہے، اور اس کے غلط عقیدے کا ڈر ہو سکتا ہے کہ وہ کہے: "اگر میں اس جگہ نہ داخل ہوتا تو مجھ پر یہ مصیبت نہ آتی"(۲)۔

تو یہ طاعون زدہ زمین میں داخل ہونے یا وہاں سے نکلنے کی ممانعت کا فائدہ ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور ابن مسعود نے کہا: طاعون مقیم اور بھاگنے والے دونوں کے لیے آزمائش ہے؛ جہاں تک بھاگنے والے کا تعلق ہے وہ کہتا ہے: "میرے بھاگنے کی وجہ سے(۳) میں بچ گیا،" اور جہاں تک مقیم کا تعلق ہے وہ کہتا ہے: "میں ٹھہرا رہا، اس لیے مر گیا۔" امام مالک نے اسی کی طرف اشارہ کیا جب ان سے کوڑھی کو دیکھنے کی کراہت کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "میں نے اس میں کراہت کے بارے میں کچھ نہیں سنا، اور میں نہیں دیکھتا کہ اس سے ممانعت کیوں آئی سوائے اس خوف کے کہ کوئی چیز اسے گھبرا دے یا اسے اپنے نفس میں خوفزدہ کر دے؛ نبی ﷺ نے وبا کے بارے میں فرمایا: 'جب تم کسی زمین میں اس کے بارے میں سنو تو اس میں داخل نہ ہو، اور اگر وہ واقع ہو جائے جب تم وہاں ہو تو اس سے بھاگتے ہوئے نہ نکلو'۔" ان سے اس بستی کے بارے میں بھی پوچھا گیا جہاں موت اور بیماریاں واقع ہوں، تو کیا وہاں سے نکلنا مکروہ ہے؟ انہوں نے کہا: "میں اس میں کوئی حرج نہیں دیکھتا، چاہے وہ نکل جائے یا مقیم رہے"(٤)۔

چوتھی بات: آپ ﷺ کے اس قول میں: "اگر کسی زمین میں وبا واقع ہو جائے اور تم وہاں ہو تو اس سے بھاگتے ہوئے نہ نکلو۔" یہ اس بات کی دلیل ہے کہ طاعون زدہ بستی سے بھاگنے کے ارادے کے علاوہ کسی اور مقصد کے لیے نکلنا جائز ہے، اگر اسے یقین ہو کہ جو اسے پہنچا وہ اس سے ٹلنے والا نہیں تھا، اسی طرح داخل ہونے والے کا حکم ہے اگر اسے یقین ہو کہ اس کا داخل ہونا(٥) اس پر ایسی تقدیر نہیں لائے گا جو اللہ نے اس کے لیے مقدر نہیں کی تھی؛ تو اس کے لیے اس میں داخل ہونا اور اس سے نکلنا اس حد تک مباح(٦) ہے جو ہم نے ذکر کی ہے(٧)، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

---

(١) المفہم ٥/٦١٢۔ (٢) احکام القرآن لابن العربی ١/٢٢٩۔ (٣) (م) میں ہے: پس جہاں تک بھاگنے والے کا تعلق ہے تو وہ کہتا ہے: پس میرے بھاگنے کی وجہ سے۔ (٤) المفہم ٥/٦١٤، اور ابن مسعود کی روایت کا ذکر ابن عبد البر نے التمہید ٨/٣٧٢ میں کیا ہے اور اس میں اضافہ کیا ہے: "اور جھوٹ بولا، وہ بھاگ گیا جس کی اجل نہیں آئی تھی، اور وہ مقیم رہا جس کی اجل آگئی تھی۔" جہاں تک حدیث: "جب تم کسی زمین میں اس کے بارے میں سنو..." کا تعلق ہے، تو یہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے سرغ سے واپسی کی حدیث کا حصہ ہے جو صفحہ ٢١٢ پر گزر چکی ہے۔ اور اسے احمد (١٦٨٢)، بخاری (٥٧٣٠)، اور مسلم (٢٢١٩) نے عبداللہ بن عامر کی روایت سے، انہوں نے عبدالرحمن بن عوف سے روایت کیا ہے۔ (٥) (م) میں ہے: اس میں داخل ہونا۔ (٦) (م) میں ہے: تو مباح ہے۔ (٧) دیکھیے اکمال المعلم ٧/١٣٤، اور المفہم ٥/٦١٤۔

216 Surah Al-Baqarah: Verse 243

Fifth: On the merit of patience during the plague and its explanation: The word "Al-Ta'un" (plague) follows the morphological pattern of "Fa'ul" from the root "Al-Ta'n" (piercing/stabbing), except that when it was deviated from its origin, it was set to indicate general death by an epidemic; this was stated by Al-Jawhari(1). It is narrated from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "The annihilation of my nation (Ummah) will be through piercing and the plague." She said: "We have known what piercing is, so what is the plague?" He said: "A gland like the gland of a camel that appears in the lower abdomen and the armpits"(2).

The scholars said(3): This epidemic may be sent by Allah as a vengeance and punishment upon whomsoever He wills of His disobedient servants and disbelievers, and He may send it as a martyrdom and mercy for the righteous; as Mu'adh said regarding the plague of Amwas(4): "It is a martyrdom and mercy for you, and the prayer of your Prophet. O Allah, give Mu'adh and his family their share of Your mercy." Then he was stricken (with the plague) in his palm (may Allah be pleased with him). Abu Qulaba said: "I knew of the martyrdom and the mercy, but I did not know what the 'prayer of your Prophet' was?" So I asked about it and it was said: He (peace and blessings be upon him) prayed that the annihilation of his nation be through piercing and the plague, when he prayed that the strife of his nation not be amongst themselves but was denied it, so he prayed for this(5).

(1) Al-Mufhim 5/611. We did not find the statement of Al-Jawhari. (2) Narrated by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 12/257, and it is similar in Ahmad (25118). It was previously mentioned during the verification of Aisha's hadith: "The one fleeing from the epidemic is like the one fleeing from the battlefield," p. 200. Al-Marāqq (with a shadda on the qaf) refers to the thin and soft part of the lower abdomen. Al-Nihayah 4/321. (3) Al-Mufhim 5/611-612. (4) Narrated by Al-Zamakhshari with a kasra on the first letter and sukun on the second, others narrated it with a fatha on the first and second. It is a district in Palestine near Jerusalem. Mu'jam al-Buldan 4/157. (5) Narrated by Ahmad (22136) and Al-Tabari in Tahdhib al-Athar p. 89. In Ahmad's version, when the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) prayed to his Lord not to make the strife of his nation amongst themselves and was denied, he said: "Fever then, or plague." In Al-Tabari's narration: "Fever then, and plague." As for the phrasing "piercing and plague" in Abu Qulaba's hadith, it seems the author took it from Abu al-Abbas in Al-Mufhim 5/602. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id

2/311: Abu Qulaba did not meet Mu'adh bin Jabal. Ahmad narrated (19744) from Abu Musa al-Ash'ari from the Prophet (peace and blessings be upon him) who said: "O Allah, make the annihilation of my nation in the plague." Ahmad narrated (15608) and Al-Hakim 2/93 from Abu Burda bin Qays, the brother of Abu Musa, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "O Allah, make the annihilation of my nation in Your cause through piercing and the plague." Al-Hakim graded it authentic, and Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 2/312: Ahmad's narrators are trustworthy. See Badhl al-Ma'un fi Fadl al-Ta'un by Hafiz Ibn Hajar p. 117.

216 सूरह अल-बकरा: आयत 243

पाँचवीं बात: प्लेग (ताऊन) पर धैर्य की श्रेष्ठता और उसका स्पष्टीकरण: "ताऊन" शब्द का वजन "तअन" (चुभन/नेज़ा मारना) से "फ़ाओल" है, सिवाय इसके कि जब इसे इसके मूल अर्थ से मोड़ दिया गया, तो इसे महामारी से होने वाली व्यापक मृत्यु को इंगित करने के लिए उपयोग किया गया; यह अल-जौहरी (1) ने कहा है। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरी उम्मत का विनाश 'तअन' और 'ताऊन' के माध्यम से होगा।" उन्होंने कहा: हमने जान लिया कि 'तअन' क्या है, तो 'ताऊन' क्या है? आपने फरमाया: "ऊँट की गांठ जैसी एक गांठ जो पेट के निचले हिस्से और बगलों में निकलती है" (2)।

विद्वानों ने कहा (3): यह महामारी अल्लाह अपने विद्रोही दासों और काफ़िरों में से जिसे चाहता है, उस पर प्रतिशोध और दंड के रूप में भेज सकता है, और वह इसे नेक लोगों के लिए शहादत और दया के रूप में भी भेज सकता है; जैसा कि मुआज़ ने अमवास के प्लेग (4) के बारे में कहा था: "यह तुम्हारे लिए शहादत और दया है, और तुम्हारे नबी की दुआ है। ऐ अल्लाह, मुआज़ और उसके परिवार को अपनी दया में से उनका हिस्सा प्रदान कर।" फिर वे अपनी हथेली में (ताऊन से) प्रभावित हुए (रज़ियल्लाहु अन्हु)। अबू क़ुलाबा ने कहा: "मैंने शहादत और दया के बारे में तो जान लिया, लेकिन मुझे यह नहीं पता था कि 'तुम्हारे नबी की दुआ' क्या थी?" तो मैंने इसके बारे में पूछा और कहा गया: उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) प्रार्थना की थी कि उनकी उम्मत का विनाश 'तअन' और 'ताऊन' से हो, जब उन्होंने दुआ की थी कि उनकी उम्मत की आपसी कलह न हो लेकिन उन्हें इससे मना कर दिया गया, तो उन्होंने यह प्रार्थना की (5)।

(1) अल-मुफ़हिम 5/611। हमें अल-जौहरी का कथन नहीं मिला। (2) इसे इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद 12/257 में उद्धृत किया है, और यह अहमद (25118) के यहाँ इसी के समान है। आयशा की हदीस की तखरीज के दौरान इसका उल्लेख पहले किया गया था: "महामारी से भागने वाला युद्ध के मैदान से भागने वाले की तरह है," पृष्ठ 200। अल-मराक़ (क़ाफ़ पर तशदीद के साथ) पेट के निचले हिस्से के पतले और नरम भाग को संदर्भित करता है। अल-निहाया 4/321। (3) अल-मुफ़हिम 5/611-612। (4) अल-ज़मख़शरी ने इसे पहले अक्षर पर कसरा और दूसरे पर सुकून के साथ वर्णित किया है, अन्य ने इसे पहले और दूसरे पर फ़तहा के साथ वर्णित किया है। यह बैतुल मक़दिस के पास फिलिस्तीन का एक क्षेत्र है। मुअजम अल-बुलदान 4/157। (5) इसे अहमद (22136) और अल-तबरी ने तहज़ीब अल-आसार पृष्ठ 89 में उद्धृत किया है। अहमद के संस्करण में है कि जब अल्लाह

के रसूल ﷺ ने अपने रब से प्रार्थना की कि उनकी उम्मत का आपस में झगड़ा न हो और उन्हें मना कर दिया गया, तो उन्होंने कहा: "तब बुखार या प्लेग।" अल-तबरी की रिवायत में: "तो बुखार और प्लेग।" जहाँ तक अबू क़ुलाबा की हदीस में 'तअन' और 'ताऊन' शब्दों का सवाल है, ऐसा लगता है कि लेखक ने इसे अल-मुफ़हिम 5/602 में अबू अल-अब्बास से लिया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 2/311 में कहा: अबू क़ुलाबा की मुआज़ बिन जबल से मुलाकात नहीं हुई थी। अहमद (19744) ने अबू मूसा अल-अशअरी के माध्यम से नबी ﷺ से रिवायत की है जिन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, मेरी उम्मत का विनाश प्लेग में कर दे।" अहमद (15608) और अल-हाकिम 2/93 ने अबू मूसा के भाई अबू बुर्दा बिन क़ैस से रिवायत की जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "ऐ अल्लाह, मेरी उम्मत का विनाश अपनी राह में 'तअन' और 'ताऊन' के माध्यम से कर।" अल-हाकिम ने इसे प्रमाणित किया है, और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 2/312 में कहा: अहमद के रावी विश्वसनीय हैं। हाफ़िज़ इब्न हजर की 'बज़्ल अल-माऊन फ़ी फ़ज़्ल अल-ताऊन' पृष्ठ 117 देखें।

216 سورہ البقرہ: آیت 243

پانچویں بات: طاعون پر صبر کی فضیلت اور اس کی وضاحت میں: لفظ "طاعون" کا وزن "طعن" (نیزہ مارنا/چبھن) سے "فاعول" ہے، سوائے اس کے کہ جب اسے اس کے اصل سے موڑ دیا گیا تو اسے وباء کے ذریعے ہونے والی عام موت کے لیے استعمال کیا گیا؛ یہ الجوہری (1) نے کہا ہے۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری امت کا خاتمہ طعن (نیزہ زنی) اور طاعون سے ہوگا۔" انہوں نے کہا: طعن کو تو ہم نے جان لیا، تو طاعون کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اونٹ کی گلٹی جیسی گلٹی جو پیٹ کے نچلے حصے اور بغلوں میں نکلتی ہے" (2)۔

علماء (3) نے کہا: یہ وباء اللہ تعالیٰ اپنے نافرمان بندوں اور کافروں میں سے جس پر چاہتا ہے بطور انتقام اور سزا بھیج سکتا ہے، اور وہ اسے نیک لوگوں کے لیے شہادت اور رحمت بنا کر بھیج سکتا ہے؛ جیسا کہ حضرت معاذ رضی اللہ عنہ نے طاعونِ عمواس (4) کے بارے میں کہا: "یہ تمہارے لیے شہادت اور رحمت ہے، اور تمہارے نبی کی دعا ہے۔ اے اللہ، معاذ اور اس کے گھر والوں کو اپنی رحمت میں سے ان کا حصہ عطا فرما۔" پھر وہ اپنی ہتھیلی میں (طاعون سے) متاثر ہوئے (رضی اللہ عنہ)۔ ابو قلابہ نے کہا: "میں نے شہادت اور رحمت کو تو سمجھ لیا، مگر میں یہ نہیں جان سکا کہ 'تمہارے نبی کی دعا' کیا ہے؟" تو میں نے اس کے بارے میں پوچھا تو بتایا گیا: آپ ﷺ نے دعا فرمائی تھی کہ ان کی امت کا خاتمہ طعن اور طاعون کے ذریعے ہو، جب انہوں نے دعا کی تھی کہ ان کی امت کی آپسی لڑائی نہ ہو مگر انہیں اس سے روک دیا گیا، تو آپ ﷺ نے یہ دعا فرمائی (5)۔

(1) المفہم 5/ 611۔ ہمیں الجوہری کا قول نہیں ملا۔ (2) اسے ابن عبد البر نے التمہید 12/ 257 میں نکالا ہے، اور یہ احمد (25118) کے ہاں اسی طرح ہے۔ حضرت عائشہ کی حدیث کی تخریج کے دوران اس کی طرف اشارہ گزر چکا ہے: "وباء سے بھاگنے والا میدانِ جنگ سے بھاگنے والے کی طرح ہے،" ص 200۔ المراقّ (قاف پر تشدید کے ساتھ) پیٹ کے نچلے پتلے اور نرم حصے کو کہتے ہیں۔ النہایہ 4/ 321۔ (3) المفہم 5/ 611-612۔ (4) اسے الزمخشری نے پہلے حرف کے کسرہ اور دوسرے کے سکون کے ساتھ روایت کیا ہے، دوسروں نے اسے پہلے اور دوسرے کے فتحہ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ یہ بیت المقدس کے قریب فلسطین کا ایک علاقہ ہے۔ معجم البلدان 4/ 157۔ (5) اسے احمد (22136) اور الطبری نے تہذیب الآثار ص 89 میں نکالا ہے۔ احمد کے ہاں یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے جب اپنے رب سے دعا کی کہ وہ ان کی امت کی آپسی لڑائی نہ کرائے اور آپ کو منع کر دیا گیا تو فرمایا: "تب بخار یا طاعون۔" الطبری کی روایت میں: "تو بخار اور طاعون۔" جہاں تک ابو قلابہ کی حدیث میں طعن اور طاعون کے الفاظ کا تعلق ہے تو ایسا لگتا ہے کہ مصنف نے اسے ابو العباس سے المفہم 5/ 602 میں لیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد 2/ 311 میں کہا ہے: ابو قلابہ نے معاذ بن جبل کو نہیں پایا۔ احمد (19744) نے ابوموسیٰ الاشعری کے حوالے سے نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ نے فرمایا: "اے اللہ، میری امت کا خاتمہ طاعون میں کر دے۔" احمد (15608) اور الحاکم 2/ 93 نے ابوبردہ بن قیس، جو ابوموسیٰ کے بھائی تھے، سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے اللہ، میری امت کا خاتمہ اپنی راہ میں طعن اور طاعون کے ذریعے فرما۔" الحاکم نے اسے صحیح قرار دیا ہے، اور الہیثمی نے مجمع الزوائد 2/ 312 میں کہا ہے: احمد کے راوی ثقہ ہیں۔ حافظ ابن حجر کی کتاب 'بذل الماعون فی فضل الطاعون' ص 117 دیکھیں۔

217 Surah Al-Baqarah: Ayah 243

It is narrated from the hadith of Jabir and others from the Prophet (peace be upon him) that he said: "One who flees from the plague is like one who flees from the battlefield, and one who remains patient in it is like one who remains patient in the battlefield."(1)

In Bukhari(2), from Yahya bin Ya'mar, from Aisha: she reported that she asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about the plague, and the Prophet of Allah (peace be upon him) informed her: "It was a punishment that Allah sent upon whom He willed, and Allah made it a mercy for the believers. There is no servant who is afflicted by the plague and remains in his land patiently, knowing that nothing will strike him except what Allah has decreed for him, except that he will have the reward of a martyr."(4) This is an explanation of his saying (peace and blessings be upon him): "The plague is martyrdom" and "The one who dies of plague is a martyr."(5) That is: the one who is patient during it, seeking his reward from Allah, knowing that nothing will strike him except what Allah has decreed for him. Therefore, Mu'adh wished to die of it because of his knowledge that whoever dies of it(6) is a martyr. As for the one who becomes distressed by the plague, hates it, and flees from it, he is not included in the meaning of the hadith, and Allah knows best.

Sixth: Abu Umar(7) said: I have not heard that any of the bearers of knowledge fled from the plague.

= Abu Al-Abbas Al-Qurtubi said: Its explanation is that the Prophet's (peace be upon him) intent for his mentioned nation in the hadith refers to his companions; because he (peace be upon him) prayed for all his nation that they not be destroyed by a general famine nor by the dominance of their enemies over them, and that was answered... So it is necessary to refer the first to his companions; because they are the ones for whom Allah chose martyrdom for most of them through being killed in the cause of Allah, and by the plague that occurred in their time, through which their remnants perished. Ibn Hajar said in "Bazl al-Ma'un" p. 129: The truth is that the root of the supplication is for the companions, and there is no objection to including others with them in the mentioned merit. (1) Reported by Ahmad (14478). In its chain is Amr bin Jabir al-Hadrami, and he is weak as mentioned by Al-Hafiz in "At-Taqrib". It has a corroborating narration from Aisha which was mentioned previously in the third and fifth issues. (2) Sahih al-Bukhari (3474), and it is with Ahmad (24358). (3) In the manuscripts: "places it", and what is established is from (m), which matches the

sources. (4) In (m): "the martyr", and it matches some narrations of the hadith. (5) His saying: "The plague is martyrdom" is part of a hadith reported by Ahmad (8092) and Muslim (1915) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and reported by Ahmad (12519), Bukhari (5732), and Muslim (1916) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). His saying: "And the one who dies of plague is a martyr" is part of a hadith reported by Ahmad (10762) and Bukhari (5733) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (6) In (kh) and (z): "if he dies". (7) At-Tamhid 6/214-215, and what will come between brackets is from it.

217 सूरा अल-बकराह: आयत 243

जाबिर और अन्य लोगों की हदीस से वर्णित है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "जो व्यक्ति प्लेग (महामारी) से भागता है, वह उस व्यक्ति की तरह है जो युद्ध के मैदान से भागता है, और जो इसमें धैर्य रखता है, वह उस व्यक्ति की तरह है जो युद्ध के मैदान में धैर्य रखता है।" (1)

और बुखारी (2) में, याह्या बिन यामर से, आयशा से वर्णित है: कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) से प्लेग के बारे में पूछा, तो अल्लाह के नबी (उन पर शांति हो) ने उन्हें बताया: "यह एक दंड था जिसे अल्लाह जिस पर चाहता था भेजता था, और अल्लाह ने इसे विश्वासियों के लिए दया बना दिया। ऐसा कोई सेवक नहीं है जो प्लेग की चपेट में आए और अपने देश में धैर्यपूर्वक रहे, यह जानते हुए कि उसे वही पहुंचेगा जो अल्लाह ने उसके लिए लिखा है, सिवाय इसके कि उसके लिए शहीद जैसा प्रतिफल होगा।" (4) और यह उनके(उन पर शांति और आशीर्वाद हो) इस कथन की व्याख्या है: "प्लेग शहादत है" और "प्लेग से मरने वाला शहीद है"। (5) अर्थात: जो इस पर धैर्य रखता है, अल्लाह से अपने प्रतिफल की आशा रखता है, यह जानते हुए कि उसे वही पहुंचेगा जो अल्लाह ने उसके लिए लिखा है। इसीलिए मुआज़ ने इसमें मरने की कामना की क्योंकि वे जानते थे कि जो इसमें मरता है (6) वह शहीद है। जहाँ तक उस व्यक्ति का प्रश्न है जो प्लेग से व्याकुल हो जाता है, उससे घृणा करता है और उससे भागता है, तो वह हदीस के अर्थ में शामिल नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

छठा: अबू उमर (7) ने कहा: मुझे यह सूचना नहीं मिली है कि ज्ञान के वाहकों में से कोई भी प्लेग से भागा हो।

= अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने कहा: और इसका स्पष्टीकरण यह है कि हदीस में उल्लिखित अपनी उम्मत (समुदाय) से पैगंबर (उन पर शांति हो) का इरादा उनके साथी (सहाबा) हैं; क्योंकि उन्होंने (उन पर शांति हो) अपनी पूरी उम्मत के लिए प्रार्थना की थी कि वे एक सामान्य अकाल से नष्ट न हों और न ही उनके शत्रुओं का उन पर वर्चस्व हो, और वह स्वीकार कर लिया गया था... तो यह आवश्यक है कि पहले भाग को उनके साथियों की ओर मोड़ा जाए; क्योंकि वे ही थे जिनके लिए अल्लाह ने उनके अधिकांश के लिए अल्लाह की राह में मारे जाने और उनके समय में हुए प्लेग के माध्यम से शहादत को चुना, जिसके द्वारा उनके शेष लोग नष्ट हो गए। इब्न हजर ने "बज़्ल अल-मा'ून" पृष्ठ 129 में कहा है: सच तो यह है कि प्रार्थना का मूल सहाबा के लिए है, और उल्लिखित गुण

में दूसरों को उनके साथ जोड़ने में कोई बाधा नहीं है। (1) इसे अहमद (14478) द्वारा उद्धृत किया गया है। इसकी श्रृंखला में अम्र बिन जाबिर अल-हद्रामी है, और वह कमजोर है जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने "अत-तक़रीब" में उल्लेख किया है। और आयशा की हदीस से इसका एक साक्ष्य है जो पहले तीसरे और पांचवें मुद्दों में बीत चुका है। (2) सहीह अल-बुखारी (3474), और यह अहमद (24358) के पास है। (3) प्रतियों में: "यज़ाउहू" (इसे रखता है), और जो स्थापित है वह (म) से है जो स्रोतों के अनुरूप है। (4) (म) में: "अश-शहीद", और यह हदीस के कुछ वृत्तांतों के अनुरूप है। (5) उनका कथन: "प्लेग शहादत है" अहमद (8092) और मुस्लिम (1915) द्वारा अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत हदीस का हिस्सा है, और अहमद (12519), बुखारी (5732), और मुस्लिम (1916) द्वारा अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया गया है। और उनका कथन: "और प्लेग से मरने वाला शहीद है" अहमद (10762) और बुखारी (5733) द्वारा अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत हदीस का हिस्सा है। (6) (ख़) और (ज़) में: "यदि वह मर जाता है"। (7) अत-तम्हीद 6/214-215, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है।

217 سورة البقرة: آیت 243

جابر اور دیگر سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "طاعون سے بھاگنے والا میدانِ جنگ سے بھاگنے والے کی طرح ہے، اور اس میں صبر کرنے والا میدانِ جنگ میں صبر کرنے والے کی طرح ہے"(1)۔

اور بخاری(2) میں یحییٰ بن یعمر سے، حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے: کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے طاعون کے بارے میں پوچھا، تو اللہ کے نبی ﷺ نے انہیں بتایا: "یہ ایک عذاب تھا جسے اللہ جس پر چاہتا بھیجتا تھا، پھر اللہ نے اسے مومنوں کے لیے رحمت بنا دیا۔ کوئی بندہ ایسا نہیں ہے جس کے علاقے میں طاعون واقع ہو جائے اور وہ اپنے شہر میں صبر کے ساتھ اس یقین کے ساتھ قیام کرے کہ اسے وہی پہنچے گا جو اللہ نے اس کے لیے لکھ دیا ہے، مگر اسے شہید جتنا اجر ملے گا"(4)۔ اور یہ آپ ﷺ کے اس قول کی تفسیر ہے: "طاعون شہادت ہے" اور "طاعون کا شکار ہونے والا شہید ہے"(5)۔ یعنی: اس پر صبر کرنے والا، اللہ سے اجر کی امید رکھنے والا، یہ جانتے ہوئے کہ اسے وہی پہنچے گا جو اللہ نے اس پر مقدر کیا ہے، اسی لیے حضرت معاذ رضی اللہ عنہ نے اس میں موت کی تمنا کی کیونکہ وہ جانتے تھے کہ جو اس میں مر جائے(6) وہ شہید ہے۔ رہا وہ شخص جو طاعون سے گھبرا گیا، اسے ناپسند کیا اور اس سے بھاگ گیا، تو وہ حدیث کے معنی میں شامل نہیں ہے، واللہ اعلم۔

چھٹی بات: ابو عمر(7) نے کہا: مجھے یہ بات نہیں پہنچی کہ حاملینِ علم میں سے کوئی طاعون سے بھاگا ہو۔

= ابو العباس القرطبی نے کہا: اور اس کی وضاحت یہ ہے کہ حدیث میں مذکور اپنی امت سے نبی ﷺ کی مراد ان کے صحابہ ہیں؛ کیونکہ آپ ﷺ نے اپنی تمام امت کے لیے دعا کی تھی کہ انہیں عام قحط سالی سے ہلاک نہ کیا جائے اور نہ ہی ان پر ان کے دشمنوں کو مسلط کیا جائے، چنانچہ یہ دعا قبول کر لی گئی... تو لازم ہے کہ پہلی بات صحابہ کی طرف پھیری جائے؛ کیونکہ وہ وہی لوگ ہیں جن میں سے اکثر کے لیے اللہ نے راہِ خدا میں قتل ہونے اور ان کے زمانے میں واقع ہونے والے طاعون کے ذریعے شہادت کو پسند کیا، جس سے ان کے باقی ماندہ لوگ وفات پا گئے۔ ابن حجر نے "بذل الماعون" ص 129 میں کہا ہے: حق یہ ہے کہ دعا کی اصل صحابہ کے لیے ہے، اور مذکورہ فضیلت میں دوسروں کو ان کے ساتھ ملانے میں کوئی مانع نہیں ہے۔ (1) اسے احمد (14478) نے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں عمرو بن جابر الحضرمی ہے، اور وہ ضعیف ہے جیسا کہ الحافظ نے "التقریب" میں ذکر کیا ہے۔ اور اس کا ایک شاہد حضرت عائشہ کی حدیث سے ہے جو تیسرے اور پانچویں مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔ (2) صحیح بخاری (3474)، اور یہ احمد (24358) کے پاس ہے۔ (3) نسخوں میں ہے: "یضعه"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے جو کہ مآخذ کے موافق ہے۔ (4) (م) میں ہے: "الشهید"، اور یہ حدیث کی بعض روایات کے موافق ہے۔ (5) آپ کا قول: "طاعون شہادت ہے" اس حدیث کا حصہ ہے جسے احمد (8092) اور مسلم (1915) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسے احمد (12519)، بخاری (5732)، اور مسلم (1916) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور آپ کا قول: "اور طاعون کا شکار ہونے والا شہید ہے" اس حدیث کا حصہ ہے جسے احمد (10762) اور بخاری (5733) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (6) (خ) اور (ز) میں ہے: "اگر وہ مر جائے"۔ (7) التمہید 6/214-215، اور جو کچھ خطوط وحدانی کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 244 218

Except for what Al-Mada'ini mentioned (1) that Ali bin Zaid bin Jud'an (2) fled from the plague to Al-Sayyala (3), and he used to attend the Friday prayer every Friday and return; whenever he gathered for prayer, they would shout at him: "He fled from the plague!" [Then he was struck by it] and died in Al-Sayyala.

He said: And Amr bin Ubaid and Ribat bin Muhammad fled to Al-Ribatiyya, so Ibrahim bin Ali Al-Fuqaymi said regarding that: "And when death provoked every denier, I was patient, while neither Ribat nor Amr were patient" (4).

Abu Hatim mentioned from Al-Asma'i who said: Some people from Basra fled from the plague. One of them rode his donkey and went with his family towards "Safwan" (5), and he heard a camel-driver chanting behind him: "God will not be outrun on a donkey, nor on a swift, powerful flyer. Or fate comes according to a measure; God may be ahead of the traveler by morning" (6).

Al-Mada'ini mentioned, saying: The plague broke out in Egypt during the governorship of Abd al-Aziz ibn Marwan, so he left fleeing from it. He stayed in a village in Upper Egypt called "Sukkar" (7). While he was staying there, a messenger from Abd al-Malik ibn Marwan came to him. Abd al-Aziz asked him: "What is your name?" He said (8): "Talib bin Mudrik." He said: "Oh! I do not see myself returning to Fustat!" And he died in that village (9).

The Almighty’s saying: {And fight in the cause of Allah and know that Allah is Hearing and Knowing (244)}

This is an address to the nation of Muhammad ﷺ to fight in the way of Allah, according to the majority of scholars, and it is...

(1) In the copies: Ibn al-Mada'ini, and reference has been made to him on p. 214. (2) Al-Qurashi al-Taymi al-Basri, the blind, and his kunya is Abu al-Hasan, died in year (131 AH). Al-Siyar 5/206. (3) Al-Sayyala: Land trodden by the pilgrims' path, said to be the first stage for the people of Medina if they want Mecca. Mu'jam al-Buldan 3/292. (4) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 6/215. (5) With fat-ha on its first and second letters, water at a distance of one stage from Bab al-Mirbad in Basra. Mu'jam al-Buldan 3/225. (6) Ara'is al-Majalis p. 253, Al-Tamhid 6/214, and Al-Mufhim 5/619. (7) On the scale of Zufar. Mu'jam al-Buldan 3/230. (8) In (M): So he said to him. (9) Al-Tamhid 6/216, and Al-Mufhim 5/620.

सूरह अल-बकरा: आयत 244 218

सिवाय इसके जो अल-मदाइनी (1) ने उल्लेख किया है कि अली बिन ज़ैद बिन जुदान (2) प्लेग से भागकर अल-सय्याला (3) चले गए, और वे हर शुक्रवार को जुमे की नमाज़ के लिए आते और लौट जाते; जब भी वे नमाज़ के लिए इकट्ठा होते, लोग उन पर चिल्लाते: "वह प्लेग से भाग गया!" [फिर वे इससे संक्रमित हो गए] और अल-सय्याला में उनकी मृत्यु हो गई।

उन्होंने कहा: और अम्र बिन उबैद और रिबात बिन मुहम्मद अल-रिबातिया की ओर भाग गए, तो इब्राहिम बिन अली अल-फुकैमी ने इस बारे में कहा: "और जब मौत ने हर झुठलाने वाले को उकसाया, तो मैं धैर्यवान रहा, जबकि न रिबात और न ही अम्र धैर्यवान रहे" (4)।

अबू हातिम ने अल-असमई के हवाले से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: बसरा के कुछ लोग प्लेग से भाग गए। उनमें से एक अपने गधे पर सवार हुआ और अपने परिवार के साथ "सफवान" (5) की ओर चल दिया, तो उसने अपने पीछे एक ऊँट हांकने वाले को गाते हुए सुना: "अल्लाह से गधे पर सवार होकर आगे नहीं निकला जा सकता, और न ही किसी तेज़, शक्तिशाली उड़ने वाले पर। या नियति एक माप के अनुसार आती है; सुबह तक अल्लाह मुसाफ़िर के आगे हो सकता है" (6)।

अल-मदाइनी ने उल्लेख किया, कहा: अब्दुल अज़ीज़ इब्न मरवान के शासनकाल के दौरान मिस्र में प्लेग फैल गया, इसलिए वह उससे भागते हुए निकल गए। वह ऊपरी मिस्र के एक गाँव में ठहरे जिसे "सुक्कर" (7) कहा जाता था। जब वे वहाँ ठहरे हुए थे, अब्दुल मलिक इब्न मरवान का एक दूत उनके पास आया। अब्दुल अज़ीज़ ने उससे पूछा: "तुम्हारा नाम क्या है?" उसने कहा (8): "तालिब बिन मुदरिक।" उन्होंने कहा: "ओह! मुझे नहीं लगता कि मैं फुस्तात वापस जा पाऊँगा!" और उसी गाँव में उनकी मृत्यु हो गई (9)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह की राह में लड़ो और जान लो कि अल्लाह सब कुछ सुनने वाला और जानने वाला है (244)}

यह मुहम्मद ﷺ की उम्मत को अल्लाह की राह में लड़ने के लिए संबोधन है, अधिकांश विद्वानों के अनुसार, और यह है...

(1) प्रतियों में: इब्न अल-मदाइनी, और उनका संदर्भ पृष्ठ 214 पर दिया जा चुका है। (2) अल-कुरैशी अल-तैमी अल-बसरी, नेत्रहीन, और उनकी कुनियत अबू अल-हसन है, वर्ष (131 हिजरी) में मृत्यु

हुई। अल-सियर 5/206। (3) अल-सय्याला: वह भूमि जहाँ से हज का रास्ता गुजरता है, कहा जाता है कि मक्का जाने वाले मदीना वालों के लिए यह पहला पड़ाव है। मुअजम अल-बुल्दान 3/292। (4) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 6/215 में इसका उल्लेख किया है। (5) इसके पहले और दूसरे अक्षर पर फतह के साथ, बसरा में बाब अल-मिरबाद से एक पड़ाव की दूरी पर पानी। मुअजम अल-बुल्दान 3/225। (6) अराइस अल-मजालिस पृ. 253, अल-तमहीद 6/214, और अल-मुफ्हिम 5/619। (7) ज़ुफ़र के वजन पर। मुअजम अल-बुल्दान 3/230। (8) (म) में: तो उसने उससे कहा। (9) अल-तमहीद 6/216, और अल-मुफ्हिम 5/620।

سورہ البقرہ: آیت 244 218

بجز اس کے کہ جو المدائنی (1) نے ذکر کیا ہے کہ علی بن زید بن جدعان (2) طاعون سے بھاگ کر السیالہ (3) چلے گئے، وہ ہر جمعہ کو نمازِ جمعہ کے لیے آتے اور واپس چلے جاتے؛ جب بھی وہ نماز کے لیے جمع ہوتے تو لوگ ان پر پکارتے: "یہ طاعون سے بھاگ آیا ہے!" [پھر وہ اس میں مبتلا ہوئے] اور السیالہ میں انتقال کر گئے۔

کہا: اور عمرو بن عبید اور رباط بن محمد الرباطیہ کی طرف بھاگ گئے، تو ابراہیم بن علی الفقیمی نے اس بارے میں کہا: "اور جب موت نے ہر جھٹلانے والے کو بے چین کر دیا، تو میں نے صبر کیا جبکہ نہ رباط نے صبر کیا اور نہ عمرو نے" (4)۔

ابو حاتم نے الاصمعی سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: بصرہ کے کچھ لوگ طاعون سے بھاگ کھڑے ہوئے۔ ان میں سے ایک اپنے گدھے پر سوار ہوا اور اپنے اہل و عیال کے ساتھ "سفوان" (5) کی طرف چل دیا، تو اس نے اپنے پیچھے ایک حدی خواں (اونٹ ہانکنے والے) کو گنگناتے ہوئے سنا: "اللہ سے نہ گدھے پر سوار ہو کر سبقت لی جا سکتی ہے اور نہ ہی کسی تیز رفتار اڑنے والے پر۔ یا موت ایک مقررہ مقدار پر آتی ہے؛ صبح تک اللہ مسافر کے آگے ہو سکتا ہے" (6)۔

المدائنی نے ذکر کیا، کہا: عبد العزیز بن مروان کی گورنری کے دوران مصر میں طاعون پھیلا، تو وہ اس سے بھاگتے ہوئے نکل گئے۔ وہ بالائی مصر کے ایک گاؤں میں ٹھہرے جسے "سکر" (7) کہا جاتا تھا۔ جب وہ وہاں ٹھہرے ہوئے تھے تو ان کے پاس عبد الملک بن مروان کا ایک قاصد آیا۔ عبد العزیز نے اس سے پوچھا: "تمہارا نام کیا ہے؟" اس نے کہا (8): "طالب بن مدرک"۔ انہوں نے کہا: "اوہ! مجھے نہیں لگتا کہ میں فسطاط واپس جا سکوں گا!" اور وہ اسی گاؤں میں فوت ہو گئے (9)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَقَتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (٢٤٤)} (اور اللہ کی راہ میں لڑو اور جان لو کہ اللہ سننے والا، جاننے والا ہے)۔

جمہور کے نزدیک یہ امتِ محمدیہ ﷺ کو اللہ کی راہ میں قتال کا حکم ہے، اور یہ...

(1) نسخوں میں ہے: ابن المدائنی، اور ان کا تذکرہ صفحہ 214 پر گزر چکا ہے۔ (2) القرشی التیمی البصری، نابینا، اور ان کی کنیت ابو الحسن ہے، سن (131ھ) میں وفات پائی۔ السیر 5/206۔ (3) السیالہ: وہ زمین جہاں سے حاجیوں کا راستہ گزرتا ہے، کہا گیا ہے کہ مکہ جانے والے مدینہ والوں کے لیے یہ پہلی منزل ہے۔ معجم البلدان 3/292۔ (4) ابن عبد البر نے التمہید 6/215 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (5) اس کے پہلے اور دوسرے حرف پر فتحہ کے ساتھ، بصرہ میں باب المربد سے ایک منزل کی مسافت پر پانی کا مقام۔ معجم البلدان 3/225۔ (6) عرائس المجالس ص 253، اور التمہید 6/214، اور المفہم 5/619۔ (7) زُفر کے وزن پر۔ معجم البلدان 3/230۔ (8) (م) میں ہے: تو اس سے کہا۔ (9) التمہید 6/216، اور المفہم 5/620۔

219 Surah al-Baqarah: Ayah 245

That which is intended by it is for the word of Allah to be supreme(1). And the paths of Allah are many; they are general to every path. Allah the Almighty said: {Say, "This is my way"} [Yusuf: 108]. Malik said: The paths of Allah are many(2), and there is no path except that one fights on it, in it, or for it. The greatest of them is the religion of Islam; there is no dispute in this. And it was said: The address is to those who were brought back to life from the Children of Israel; it was narrated from Ibn Abbas and al-Dahhak. Based on this, the "waw" (and) in His saying: "And fight" is a conjunction to the previous command, and there is an omission in the speech, the estimation of which is: "And He said to them, fight"(3). According to the first opinion, it is a conjunction of a sentence of speech to what preceded, and there is no need for an omission in the speech. Al-Nahhas(4) said: "And fight" is a command from Allah the Almighty to the believers not to(5) flee as these people fled. {And know that Allah is Hearing and Knowing} i.e., He hears your speech if you say like what these people said, and He knows your intention by it. Al-Tabari(6) said: There is no basis for the saying of those who said that the command to fight was for those who were brought back to life. And Allah knows best.

His (the Almighty's) saying: {Who is it that would loan Allah a goodly loan so He may multiply it for him many times over? And it is Allah who withholds and grants abundance, and to Him you will be returned 245} There are eleven issues in it: First: His (the Almighty's) saying: {Who is it that would loan Allah a goodly loan}. When Allah the Almighty commanded Jihad and fighting for the truth - since there is nothing in the Sharia except that it is permissible to fight for it and about it, and the greatest of it is the religion of Islam as Malik said - He urged spending for that. So it entered into...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/329. (2) Al-Mudawwanah 6/98. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/329; the saying of Ibn Abbas was recorded by al-Tabari 5/424-425, and the saying of al-Dahhak was recorded by Ibn Abi Hatim (2426). (4) I'rab al-Qur'an 1/324. (5) In (Th): i.e., no. (6) Tafsir al-Tabari 5/427-428, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/329.

219 सूरह अल-बकराह: आयत 245

जिससे यह इरादा है कि अल्लाह का शब्द ही सर्वोच्च हो (1)। और अल्लाह के रास्ते बहुत हैं; वे हर रास्ते में सामान्य हैं। अल्लाह तआला ने फरमाया: {कह दीजिए, "यह मेरा रास्ता है"} [यूसुफ: 108]। मालिक ने कहा: अल्लाह के रास्ते बहुत हैं (2), और ऐसा कोई रास्ता नहीं है जिस पर, जिसमें या जिसके लिए लड़ा न जाए। उनमें सबसे महान इस्लाम का धर्म है; इसमें कोई विवाद नहीं है। और कहा गया: यह संबोधन उन लोगों के लिए है जिन्हें बनी इसराइल से जीवित किया गया था; यह इब्न अब्बास और अद-दहाक से वर्णित है। इस आधार पर, उनके कथन: "और लड़ो" में "वाव" (और) पिछले आदेश का संयोजन है, और भाषण में एक लोप (omission) है, जिसका अनुमान है: "और उसने उनसे कहा, लड़ो" (3)। पहले मत के अनुसार, यह पूर्ववर्ती वाक्य के साथ भाषण का संयोजन है, और भाषण में लोप की कोई आवश्यकता नहीं है। अन-नहहास (4) ने कहा: "और लड़ो" अल्लाह तआला की ओर से विश्वासियों के लिए एक आदेश है कि वे (5) भागें नहीं जैसा कि ये लोग भाग गए थे। {और जान लो कि अल्लाह सुनने वाला और जानने वाला है} यानी, वह तुम्हारी बात सुनता है यदि तुम वही कहते हो जो इन लोगों ने कहा था, और वह इससे तुम्हारा इरादा जानता है। अत-तबरी (6) ने कहा: उन लोगों की बात का कोई आधार नहीं है जिन्होंने कहा कि लड़ने का आदेश उन लोगों के लिए था जिन्हें जीवित किया गया था। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

उनका (तआला का) कथन: {कौन है जो अल्लाह को अच्छा ऋण दे ताकि वह उसे उसके लिए कई गुना बढ़ा दे? और अल्लाह ही है जो रोकता है और प्रचुरता प्रदान करता है, और उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे 245} इसमें ग्यारह मुद्दे हैं: पहला: उनका (तआला का) कथन: {कौन है जो अल्लाह को अच्छा ऋण दे}। जब अल्लाह तआला ने सच्चाई के लिए जिहाद और लड़ाई का आदेश दिया - क्योंकि शरिया में ऐसा कुछ भी नहीं है जिसके लिए और जिसके बारे में लड़ना जायज न हो, और उनमें सबसे महान इस्लाम का धर्म है जैसा कि मालिक ने कहा - उन्होंने इसके लिए खर्च करने का आग्रह किया। तो यह शामिल हो गया...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/329। (2) अल-मुदव्वनाह 6/98। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/329; इब्न अब्बास का कथन अत-तबरी 5/424-425 द्वारा दर्ज किया गया था, और अद-दहाक का कथन इब्न अबी हातिम (2426) द्वारा दर्ज किया गया था। (4) इराब अल-कुरान 1/324। (5) (थ) में: यानी, नहीं। (6) तफ़सीर अत-तबरी 5/427-428, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/329 में उद्धृत किया है।

219 سورة البقرہ: آیت 245

جس سے مراد یہ ہے کہ اللہ کا کلمہ ہی بلند رہے(1)۔ اور اللہ کی راہیں بہت ہیں، وہ ہر راستے میں عام ہیں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {کہہ دیجئے، "یہ میرا راستہ ہے"} [یوسف: 108]۔ امام مالک نے فرمایا: اللہ کی راہیں بہت ہیں(2)، اور کوئی راستہ ایسا نہیں ہے جس پر، جس میں یا جس کے لیے قتال نہ کیا جائے، اور ان میں سب سے عظیم اسلام کا دین ہے، اس میں کوئی اختلاف نہیں۔ اور کہا گیا: یہ خطاب ان لوگوں سے ہے جنہیں بنی اسرائیل میں سے زندہ کیا گیا تھا؛ یہ ابن عباس اور ضحاک سے مروی ہے۔ اس بنا پر ان کے قول: «وَقَاتِلُوا» (اور لڑو) میں 'واؤ' پہلے حکم پر عطف ہے، اور کلام میں ایک مقدر لفظ ہے جس کی تقدیر یہ ہے: "اور ان سے کہا کہ لڑو"(3)۔ پہلے قول کے مطابق یہ پچھلے جملے پر پورے جملے کا عطف ہے، اور کلام میں کسی چیز کو مقدر ماننے کی ضرورت نہیں ہے۔ النحاس(4) نے کہا: «وَقَاتِلُوا» اللہ تعالیٰ کی طرف سے مومنوں کو حکم ہے کہ وہ (5) بھاگیں نہیں جیسا کہ یہ لوگ بھاگے تھے۔ ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ یعنی: وہ تمہارا قول سنتا ہے اگر تم ویسا ہی کہو جیسا ان لوگوں نے کہا، اور وہ اس سے تمہاری مراد جانتا ہے۔ طبری(6) نے کہا: اس شخص کے قول کی کوئی وجہ نہیں جس نے کہا کہ قتال کا حکم ان لوگوں کے لیے تھا جنہیں زندہ کیا گیا تھا۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَّن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ٢٤٥﴾ اس میں گیارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَّن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ جب اللہ تعالیٰ نے حق پر جہاد اور قتال کا حکم دیا - کیونکہ شریعت میں کوئی چیز ایسی نہیں ہے جس کے لیے یا جس کے بارے میں قتال جائز نہ ہو، اور ان میں سب سے عظیم دین اسلام ہے جیسا کہ مالک نے کہا - تو اس میں انفاق (خرچ کرنے) کی ترغیب دی۔ پس یہ داخل ہوا...

(1) المحرر الوجيز 329/1۔ (2) المدونۃ 98/6۔ (3) المحرر الوجيز 329/1، اور ابن عباس کا قول طبری نے 424/5-425 پر نکالا ہے، اور ضحاک کا قول ابن ابی حاتم (2426) نے نکالا ہے۔ (4) اعراب القرآن 324/1۔ (5) (ظ) میں ہے: یعنی نہیں۔ (6) تفسیر طبری 427/5-428، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجيز 329/1 میں نقل کیا ہے۔

220 Surah Al-Baqarah: Ayah 245

This news is about the fighter in the cause of Allah, for he lends [to Allah] hoping for reward, just as Uthman (may Allah be pleased with him) did for the Army of Hardship (Jaysh al-Usrah)(1). The word "Man" (Who) is in the nominative case as the subject (mubtada), "dha" (that) is its predicate (khabar), and "al-ladhi" (who/which) is an adjective for "dha", or it could be a substitute (badal)(2).

When this verse was revealed, Abu al-Dahdah rushed to give his wealth in charity, seeking the reward of his Lord:

The jurist Sheikh, Imam, scholar of Hadith, and Judge Abu Amir Yahya bin Ahmad bin Rabi’ al-Ash’ari(3) by lineage and school of thought in Cordoba - may Allah restore it - informed us in Rabi' al-Akhir in the year 628, while I read it to him. He said: My father informed me by authorization (ijazah), saying: I read to Abu Bakr Abdul Aziz bin Khalaf bin Madyan al-Azdi, who heard it from Abu Abdullah bin Sa’dun. He said: Abu al-Hasan Ali bin Mehran told us: Abu al-Hasan Muhammad bin Abdullah bin Zakariya bin Haywah al-Nisaburi told us in the year 366. He said: My uncle Abu Zakariya Yahya bin Zakariya informed us, saying: Muhammad bin Mu'awiya bin Salih told us: Khalaf bin Khalifa told us, on the authority of Humayd al-A'raj, on the authority of Abdullah bin al-Harith, on the authority of Abdullah bin Mas’ud, who said: When the verse: "Who is it that would loan Allah a goodly loan" was revealed, Abu al-Dahdah said: O Messenger of Allah, does Allah Almighty really want a loan from us? He said: "Yes, O Abu al-Dahdah." He said: Show me your hand. He (the Prophet) gave it to him. He said: Verily, I have loaned to Allah(4) an orchard containing six hundred palm trees. Then he walked until he reached the orchard, where Umm al-Dahdah and his family were. He called her: O Umm al-Dahdah! She replied: I am at your service. He said: Come out, for I have loaned to my Lord, Mighty and Majestic, an orchard containing six hundred palm trees(5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/329. The Hadith regarding Uthman equipping the Army of Hardship was recorded by Ahmad (16696) and al-Tirmidhi (3700) from the Hadith of Abdur-Rahman bin Khabbab al-Sulami (may Allah be pleased with him). It was also recorded by Ahmad (20630) and al-Tirmidhi (3701) from the Hadith of Abdur-Rahman bin Samurah (may Allah be pleased with him). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/324. (3) In manuscripts (kh), (d), and (m): Abu Amir Yahya bin Amir bin Mani’ al-Ash’ari, and what is established is from (z) and (zha). The author attributed him here to his grandfather Ahmad. He is Yahya bin Abdur-Rahman bin Ahmad, who held the

judgeship of Cordoba then Granada. He narrated from his father, the Hadith scholar Abu al-Husayn Abdur-Rahman bin Rabi', and died in the year (637 AH). Al-Dibaj al-Mudhahhab 2/358. (4) In the copies: "to you", and the established version is from (m). (5) Recorded by Abu Ya'la (4986) and al-Tabari 5/430 through the route of Khalaf bin Khalifa with it, and in its chain is Humayd al-A'raj, =

220 सूरह अल-बकरा: आयत 245

यह खबर अल्लाह की राह में लड़ने वाले के बारे में है, क्योंकि वह इनाम की उम्मीद में [अल्लाह को] कर्ज देता है, जैसा कि उस्मान (अल्लाह उनसे खुश हों) ने मुश्किल की सेना (जैश अल-उसराह) के लिए किया था(1)। शब्द "मन" (कौन) कर्ता (मुबतदा) के रूप में प्रथमा विभक्ति में है, "धा" (वह) उसका विधेय (खबर) है, और "अल-लज़ी" (जो) "धा" के लिए एक विशेषण (नअत) है, या यदि आप चाहें तो एक विकल्प (बदल) हो सकता है(2)।

जब यह आयत उतरी, तो अबू अल-दहदाह अपने रब के इनाम की तलाश में अपना धन दान करने के लिए दौड़े:

कुरडोबा में वंश और विचारधारा के अनुसार न्यायविद शेख, इमाम, हदीस विद्वान और न्यायाधीश अबू आमिर याह्या बिन अहमद बिन रबी अल-अशरी(3) - अल्लाह इसे बहाल करे - ने हमें रबी अल-आखिर वर्ष 628 में सूचित किया, जब मैंने इसे उनके सामने पढ़ा। उन्होंने कहा: मेरे पिता ने मुझे अनुमति (इजज़ा) द्वारा सूचित किया, उन्होंने कहा: मैंने अबू बक्र अब्दुल अज़ीज़ बिन खलफ बिन मदयन अल-अज़दी के सामने पढ़ा, जिन्होंने इसे अबू अब्दुल्ला बिन सादुन से सुना था। उन्होंने कहा: हमें अबू अल-हसन अली बिन मेहरान ने बताया: हमें अबू अल-हसन मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन जकारिया बिन हयवा अल-नैसाबुरी ने वर्ष 366 में बताया। उन्होंने कहा: मेरे चाचा अबू जकारिया याह्या बिन जकारिया ने हमें सूचित किया, कहा: मुहम्मद बिन मुआविया बिन सालेह ने हमें बताया: खलफ बिन खलीफा ने हमें हुमैद अल-आरज के माध्यम से, अब्दुल्ला बिन अल-हारिस के माध्यम से, अब्दुल्ला बिन मसूद के माध्यम से बताया, जिन्होंने कहा: जब आयत उतरी: "कौन है जो अल्लाह को अच्छा कर्ज देगा", तो अबू अल-दहदाह ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या अल्लाह सर्वशक्तिमान वास्तव में हमसे कर्ज चाहता है? उन्होंने कहा: "हाँ, ऐ अबू अल-दहदाह।" उन्होंने कहा: मुझे अपना हाथ दिखाओ। उन्होंने (पैगंबर) ने उन्हें अपना हाथ दिया। उन्होंने कहा: वास्तव में, मैंने अल्लाह को(4) एक बगीचा कर्ज में दे दिया है जिसमें छह सौ खजूर के पेड़ हैं। फिर वह पैदल चले जब तक कि वह बगीचे में नहीं पहुँच गए जहाँ उम्म अल-दहदाह और उनका परिवार था। उन्होंने उसे पुकारा: ऐ उम्म अल-दहदाह! उसने जवाब दिया: मैं आपकी सेवा में हाज़िर हूँ। उन्होंने कहा: बाहर आ जाओ, क्योंकि मैंने अपने रब, महान और प्रतापी, को छह सौ खजूर के पेड़ों वाला एक बगीचा कर्ज में दे दिया है(5)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/329। उस्मान द्वारा मुश्किल की सेना को सुसज्जित करने के बारे में हदीस अहमद (16696) और अल-तिर्मिज़ी (3700) द्वारा अब्दुर-रहमान बिन खबाब अल-सुलमी (अल्लाह उनसे खुश हों) की हदीस से दर्ज की गई है। इसे अहमद (20630) और अल-तिर्मिज़ी (3701) द्वारा अब्दुर-रहमान बिन समराह (अल्लाह उनसे खुश हों) की हदीस से भी दर्ज किया गया है। (2) इराब अल-कुरान लिन-नहस 1/324। (3) पांडुलिपियों (ख), (द) और (म) में: अबू आमिर याह्या बिन आमिर बिन मनी अल-अशरी, और जो स्थापित है वह (ज़) और (ज़) से है। लेखक ने उन्हें यहाँ उनके दादा अहमद के नाम से पुकारा है। वह याह्या बिन अब्दुर-रहमान बिन अहमद हैं, जिन्होंने कुरडोबा फिर ग्रेनाडा के न्यायाधीश का पद संभाला। उन्होंने अपने पिता, हदीस विद्वान अबू अल-हुसैन अब्दुर-रहमान बिन रबी से रिवायत की, और वर्ष (637 हिजरी) में उनकी मृत्यु हो गई। अल-दीबाज़ अल-मुज़हब 2/358। (4) प्रतियों में: "तुम्हें", और स्थापित संस्करण (म) से है। (5) इसे अबू याला (4986) और अल-तबरी 5/430 ने खलफ बिन खलीफा के माध्यम से दर्ज किया है, और इसकी श्रृंखला में हुमैद अल-आरज है, =

٢٢٠ سورة البقرہ : آیت ٢٤٥

یہ خبر اللہ کی راہ میں لڑنے والے کے بارے میں ہے، کیونکہ وہ ثواب کی امید میں [اللہ کو] قرض دیتا ہے جیسا کہ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ نے جیشِ عسرت (تنگدستی کے لشکر) کے لیے کیا تھا(١)۔ لفظ «مَنْ» مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، «ذا» اس کی خبر ہے، اور «الذي» "ذا" کی صفت (نعت) ہے، اور اگر آپ چاہیں تو اسے بدل قرار دے سکتے ہیں(٢)۔

اور جب یہ آیت نازل ہوئی تو ابو الدحداح اپنے رب سے ثواب کی طلب میں اپنا مال صدقہ کرنے کے لیے دوڑے:

ہمیں شیخ، فقیہ، امام، محدث اور قاضی ابو عامر یحییٰ بن احمد بن ربیع الاشعری(٣) (نسب اور مسلک کے لحاظ سے قرطبہ میں - اللہ اسے دوبارہ مسلمانوں کو نصیب فرمائے -) نے ربیع الآخر سنہ ٦٢٨ ہجری میں ان کے سامنے میری قرات کے دوران بتایا۔ انہوں نے کہا: میرے والد نے مجھے اجازت کے طور پر خبر دی، انہوں نے کہا: میں نے ابو بکر عبد العزیز بن خلف بن مدین الازدی پر قرات کی، جنہوں نے ابو عبد اللہ بن سعدون سے سنا تھا۔ انہوں نے کہا: ہمیں ابو الحسن علی بن مہران نے بتایا: ہمیں ابو الحسن محمد بن عبد اللہ بن زکریا بن حیوۃ النیسابوری نے سنہ ٣٦٦ میں بتایا۔ انہوں ने कहा: میرے چچا ابو زکریا یحییٰ بن زکریا نے ہمیں بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن معاویہ بن صالح نے بتایا: ہمیں خلف بن خلیفہ نے حمید الاعرج سے، انہوں نے عبد اللہ بن الحارث سے، انہوں نے عبد اللہ بن مسعود سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿مَّن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ (کون ہے جو اللہ کو قرضِ حسنہ دے)، تو ابو الدحداح نے عرض کیا: یا رسول اللہ! کیا اللہ تعالیٰ ہم سے قرض چاہتا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اے ابو الدحداح"۔ انہوں نے کہا: اپنا ہاتھ مجھے دکھائیے۔ آپ ﷺ نے اپنا ہاتھ ان کے ہاتھ میں دے دیا۔ انہوں

نے کہا: تو میں نے اللہ کو(٤) اپنا وہ باغ قرض دے دیا ہے جس میں چھ سو کھجور کے درخت ہیں۔ پھر وہ چل کر اپنے باغ میں پہنچے جہاں ام الدحداح اور ان کے اہل و عیال موجود تھے، انہوں نے پکارا: اے ام الدحداح! انہوں نے جواب دیا: لبیک (میں حاضر ہوں)؛ انہوں نے کہا: باہر نکل آؤ، میں نے اپنے رب عز و جل کو یہ باغ قرض دے دیا ہے جس میں چھ سو کھجور کے درخت ہیں(٥)۔

---

(١) المحرر الوجیز ٣٢٩/١، اور حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کے جیشِ عسرت کی تیاری کی حدیث احمد (١٦٦٩٦) اور ترمذی (٣٧٠٠) نے عبد الرحمن بن خباب السلمی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کی ہے، اور اسے احمد (٢٠٦٣٠) اور ترمذی (٣٧٠١) نے عبد الرحمن بن سمرة رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٣٢٤/١۔ (٣) نسخوں (خ)، (د) اور (م) میں: ابو عامر یحییٰ بن عامر بن منیع الاشعری ہے، جبکہ درست وہ ہے جو (ز) اور (ظ) میں ہے، اور مصنف نے یہاں ان کی نسبت ان کے دادا احمد کی طرف کی ہے۔ وہ یحییٰ بن عبد الرحمن بن احمد ہیں جنہوں نے قرطبہ اور پھر غرناطة کی قضا سنبھالی، انہوں نے اپنے والد محدث ابو الحسین عبد الرحمن بن ربیع سے روایت کی، ان کی وفات سنہ (٦٣٧ھ) میں ہوئی۔ الدیباج المذهب ٣٥٨/٢۔ (٤) نسخوں میں ہے: "آپ کو"، اور درست وہی ہے جو (م) میں ہے۔ (٥) اسے ابو یعلیٰ (٤٩٨٦) اور طبری ٤٣٠/٥ نے خلف بن خلیفہ کے واسطے سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں حمید الاعرج ہے، =

Page 221 Surah Al-Baqarah: Verse 245

Zaid bin Aslam said: When the verse: "Who is it that will lend to Allah a goodly loan" was revealed, Abu Al-Dahdah said: "May my father and mother be sacrificed for you, O Messenger of Allah! Does Allah ask us for a loan while He is free of need?" He (the Prophet) said: "Yes, He wants to admit you to Paradise thereby." He said: "If I lend to my Lord a loan, will He guarantee Paradise for me and for my little Dahdahah (children) with me?" He said: "Yes." He said: "Give me your hand." So the Messenger of Allah (peace be upon him) gave him his hand. He said: "I have two gardens, one in the lower part and the other in the upper part. By Allah, I own nothing else. I have made them both a loan to Allah Almighty." The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Make one of them for Allah and leave the other as a livelihood for you and your family." He said: "Then I call you to witness, O Messenger of Allah, that I have made the better of the two for Allah Almighty; it is an orchard with six hundred palm trees." He said: "Then Allah will reward you with Paradise for it." Abu Al-Dahdah went until he reached Umm Al-Dahdah, who was with her children in the garden, walking under the palm trees, and he began to say:

My Lord has guided you to the paths of guidance... to the way of goodness and righteousness. Leave the orchard with affection... for it has gone as a loan until the Day of Summoning. I have lent it to Allah, relying on Him... willingly, without favor or seeking return, Except for the hope of multiplication on the Day of Resurrection... so depart with yourself and the children. And piety, without doubt, is the best provision... that a person sends forward to the Day of Resurrection (1).

Umm Al-Dahdah said: "Your sale has profited! May Allah bless you in what you have bought." Then Umm Al-Dahdah answered him and began saying:

May Allah give you glad tidings of good and joy... someone like you has fulfilled what he had and given sincere advice. Allah has provided enjoyment and gifts for my family... with black Ajwa dates and ripening dates. And the servant strives and receives what he worked for... throughout the nights, and bears what he committed.

= Al-Bukhari said about him in 'Al-Tarikh al-Kabir' (2/354): His Hadith is rejected (Munkar). Ibn Hibban said in 'Al-Majruheen' (1/262): He narrates from Abdullah bin Al-Harith a fabricated version. And on this topic, from Anas (may Allah be pleased with him), reported by Ahmad (12482). (1) In the manuscripts: "Al-Mihad", and what is established is from (m).

पृष्ठ 221 सूरह अल-बकरा: आयत 245

ज़ैद बिन असलम ने कहा: जब यह आयत उतरी: "कौन है जो अल्लाह को अच्छा ऋण (क़र्ज़-ए-हसना) देगा", तो अबू अल-दहदाह ने कहा: "मेरे माता-पिता आप पर न्योछावर हों, हे अल्लाह के रसूल! क्या अल्लाह हमसे ऋण माँगता है जबकि वह ऋण से बेपरवाह है?" उन्होंने (पैगंबर) कहा: "हाँ, वह इसके द्वारा तुम्हें स्वर्ग में प्रवेश देना चाहता है।" उन्होंने कहा: "यदि मैं अपने रब को ऋण दूँ, तो क्या वह मेरे लिए और मेरे नन्हे दहदाहा (बच्चों) के लिए मेरे साथ स्वर्ग की गारंटी देगा?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "मुझे अपना हाथ दें।" तो अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने उन्हें अपना हाथ दिया। उन्होंने कहा: "मेरे पास दो बगीचे हैं, एक निचले हिस्से में और दूसरा ऊपरी हिस्से में। अल्लाह की कसम, मेरे पास इसके अलावा कुछ नहीं है। मैंने उन दोनों को अल्लाह तआला के लिए ऋण बना दिया है।" अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "उनमें से एक अल्लाह के लिए कर दो, और दूसरे को अपने और अपने परिवार के लिए जीविका के रूप में छोड़ दो।" उन्होंने कहा: "तो मैं आपको गवाह बनाता हूँ, हे अल्लाह के रसूल, कि मैंने उन दोनों में से जो बेहतर है उसे अल्लाह तआला के लिए कर दिया है; वह एक ऐसा बगीचा है जिसमें छह सौ खजूर के पेड़ हैं।" उन्होंने कहा: "तब अल्लाह तुम्हें इसके बदले स्वर्ग प्रदान करेगा।" अबू अल-दहदाह चले गए यहाँ तक कि वे उम्म अल-दहदाह के पास पहुँचे, जो अपने बच्चों के साथ बगीचे में खजूर के पेड़ों के नीचे घूम रही थीं, और उन्होंने कहना शुरू किया:

मेरे रब ने तुम्हें मार्गदर्शन के रास्तों पर चलाया है... भलाई और धर्मपरायणता के मार्ग की ओर। प्रेम के साथ बगीचे से निकल जाओ... क्योंकि यह पुकार के दिन (क़यामत) तक के लिए ऋण के रूप में चला गया है। मैंने इसे अपने भरोसे पर अल्लाह को ऋण दिया है... स्वेच्छा से, बिना किसी अहसान या वापसी की इच्छा के सिवाय पुनरुत्थान के दिन कई गुना वृद्धि की आशा के.. इसलिए स्वयं और बच्चों के साथ प्रस्थान करो। और नेकी, निस्संदेह, सबसे अच्छी व्यवस्था है... जिसे एक व्यक्ति पुनरुत्थान के दिन के लिए आगे भेजता है (1)।

उम्म अल-दहदाह ने कहा: "आपका सौदा मुनाफे वाला रहा! अल्लाह ने जो आपने खरीदा है उसमें बरकत दे।" फिर उम्म अल-दहदाह ने उन्हें उत्तर दिया और कहना शुरू किया:

अल्लाह आपको भलाई और खुशी की खुशखबरी दे... आप जैसे व्यक्ति ने वह पूरा किया जो उसके पास था और नेक सलाह दी। अल्लाह ने मेरे परिवार को आनंद और उपहार प्रदान किए हैं... काली

अजवा खजूर और पकने वाली खजूरों के साथ। और बंदा प्रयास करता है और उसे वह मिलता है जिसके लिए उसने मेहनत की... रातों भर, और जो उसने किया उसका फल उसे मिलता है।

= अल-बुखारी ने 'अल-तारीख अल-कबीर' (2/354) में उनके बारे में कहा: उनकी हदीस मुनकर (अस्वीकृत) है। इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' (1/262) में कहा: वह अब्दुल्ला बिन अल-हारिस से एक गढ़ी हुई (मौज़ू) प्रति का वर्णन करते हैं। और इस विषय में अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से, अहमद (12482) द्वारा उद्धृत। (1) प्रतियों में: "अल-मिहाद", और (m) से जो सिद्ध है वह यहाँ है।

صفحہ ۲۲۱ سورۃ البقرہ: آیت ۲۴۵

زید بن اسلم نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿مَن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ (کون ہے جو اللہ کو قرضِ حسنہ دے)، تو ابو الدحداح نے کہا: "میرے ماں باپ آپ پر قربان ہوں یا رسول اللہ! کیا اللہ ہم سے قرض مانگ رہا ہے حالانکہ وہ قرض سے بے نیاز ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، وہ اس کے ذریعے تمہیں جنت میں داخل کرنا چاہتا ہے۔" انہوں نے کہا: "اگر میں اپنے رب کو قرض دوں تو کیا وہ میرے لیے اور میرے ساتھ میرے ننھے بچوں (دحداحہ) کے لیے جنت کی ضمانت دے گا؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ انہوں نے کہا: "اپنا ہاتھ مجھے دیجئے"؛ تو رسول اللہ ﷺ نے اپنا ہاتھ انہیں پکڑا دیا۔ انہوں نے کہا: "मेरे دو باغ ہیں، ایک نشیبی علاقے میں اور دوسرا بالائی علاقے میں، خدا کی قسم میرے پاس ان کے علاوہ کچھ نہیں ہے، میں نے ان دونوں کو اللہ تعالیٰ کے لیے قرض کر دیا ہے۔" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ان میں سے ایک اللہ کے لیے کر دو اور دوسرا اپنے اور اپنے اہل و عیال کی گزر بسر کے لیے رکھ لو"۔ انہوں نے کہا: "یا رسول اللہ! میں آپ کو گواہ بناتا ہوں کہ میں نے ان دونوں میں سے جو بہتر ہے اسے اللہ تعالیٰ کے لیے کر دیا ہے، اور وہ ایسا باغ ہے جس میں چھ سو کھجور کے درخت ہیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "تب اللہ تجھے اس کے بدلے جنت عطا فرمائے گا۔" پھر ابو الدحداح چلے یہاں تک کہ ام الدحداح کے پاس پہنچے، وہ اپنے بچوں کے ساتھ باغ میں کھجور کے درختوں تلے گھوم رہی تھیں، تو وہ (ابو الدحداح) یہ کہنے لگے:

میرے رب نے تمہیں ہدایت کے راستوں کی رہنمائی فرمائی... خیر اور بھلائی کی راہ کی طرف۔ باغ سے محبت کے ساتھ نکل آؤ... کیونکہ یہ پکارے جانے والے دن (قیامت) تک کے لیے قرض ہو گیا ہے۔ میں نے اپنے بھروسے پر اللہ کو اسے قرض دیا ہے... اپنی خوشی سے، نہ کہ احسان جتانے یا بدلہ پانے کے لیے، بجز قیامت کے دن کئی گنا اضافے کی امید کے... پس اپنی جان اور

بچوں کے ساتھ یہاں سے کوچ کر جاؤ۔ اور نیکی، بلا شبہ بہترین زادِ راہ ہے... جسے انسان آخرت کے لیے آگے بھیجتا ہے (۱)۔

ام الدحداح نے کہا: "تمہاری تجارت نفع بخش رہی! اللہ تمہارے سودے میں برکت دے۔" پھر ام الدحداح نے انہیں جواب دیا اور کہنے لگیں:

اللہ تمہیں خیر اور خوشی کی خوشخبری دے... تم جیسے شخص نے وہی ادا کیا جو اس کے ذمے تھا اور خیر خواہی کی۔ اللہ نے میرے بچوں کو کالی عجوہ اور ادھ پکی کھجوروں سے... نوازا اور نفع بخشا ہے۔ اور بندہ کوشش کرتا ہے اور اسے وہی ملتا ہے جس کے لیے اس نے مشقت کی... تمام راتیں، اور اس پر وہی ہے جو اس نے کمایا۔

= بخاری نے 'التاریخ الکبیر' ۳۵۴/۲ میں ان کے بارے میں کہا ہے: منکر الحدیث، اور ابن حبان نے 'المجروحین' ۲۶۲/۱ میں کہا: وہ عبداللہ بن الحارث سے ایک موضوع (من گھڑت) نسخہ روایت کرتے ہیں۔ اور اس باب میں حضرت انس رضی اللہ عنہ سے مروی ہے جسے احمد (۱۲۴۸۲) نے روایت کیا۔ (۱) نسخوں میں "المہاد" ہے، اور جو یہاں درج ہے وہ (م) سے ثابت شدہ ہے۔

222 Surah Al-Baqarah: Verse 245

Then Umm al-Dahdah went to her children, taking out what was in their mouths and shaking out what was in their sleeves, until she reached the other garden. The Prophet (peace be upon him) said: "How many heavy bunches of dates and a spacious residence there are for Abu al-Dahdah!" (1).

Second: Ibn al-Arabi said (2): Humanity was divided by the decree of the Creator, His wisdom, power, will, judgment, and destiny when they heard this verse into various groups, splitting into three sections:

The first group, the vile ones, said: "The Lord of Muhammad is needy and poor compared to us, and we are wealthy." This is an ignorance that is not hidden from anyone of intellect. So Allah refuted them with His saying: {Allah has certainly heard the statement of those who said, "Indeed, Allah is poor, and we are rich."} [Aal-Imran: 181].

The second group, when they heard this saying, preferred stinginess and miserliness, and prioritized desire for money. They did not spend in the way of Allah, nor did they free a captive or help (3) anyone, out of laziness in obedience and inclination toward this world.

The third group (4), when they heard, hastened to comply with it, and the respondent among them prioritized with his wealth quickly, like Abu al-Dahdah (may Allah be pleased with him) and others. And Allah knows best.

Third: His saying (Exalted): {a goodly loan}; Loan (Qard): is a name for everything for which a reward is sought. And so-and-so lent to so-and-so, meaning: he gave him what he would be compensated for (5). The poet Labid said:

And if you are rewarded for a loan, then reciprocate it ... For only the young man rewards, not the camel (6).

(1) Narrated by Abd al-Razzaq in Tafsir 1/98, and al-Tabari 5/429-430 similarly without the verses. His saying (peace be upon him): "How many bunches..." narrated by Ahmad (20834) and Muslim (965) from the hadith of Jabir ibn Samura (may Allah be pleased with him). His saying: 'Adhq' (with fatha): a palm tree, (with kasra): a bunch of dates with its stalks, plural is 'Adhaq'. His saying: 'Radah': heavy, and 'Fayyah': spacious. See Al-Nihayah (adhq), (fayh). (2) In Ahkam al-Qur'an 1/231. (3) In Ahkam al-Qur'an: 'aghānat'. (4) The word: 'the group', from (m). (5) See Ma'ani al-Qur'an by al-

Zajjaj 1/325, and Tafsir al-Baghawi 1/225. (6) Diwan Labid p. 141, and Al-Kitab 2/333, and the narration of the verse in it is: "And if you gave a loan..."

222 सूरह अल-बक़रह : आयत 245

फिर उम्म अल-दहदाह अपने बच्चों के पास गईं, उनके मुँह में जो कुछ था उसे निकाल दिया और उनकी आस्तीन में जो कुछ था उसे झाड़ दिया, यहाँ तक कि वह दूसरे बगीचे में पहुँच गईं। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अबू अल-दहदाह के लिए खजूर के कितने भारी गुच्छे और एक विशाल निवास स्थान है!" (1)।

दूसरा: इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: सृष्टिकर्ता के आदेश, उसकी हिकमत, शक्ति, इच्छा, निर्णय और नियति के अनुसार, जब मानवता ने इस आयत को सुना तो वे कई समूहों में विभाजित हो गए, तीन वर्गों में बँट गए:

पहला समूह, नीच लोग, उन्होंने कहा: "मुहम्मद का रब हमारे मुकाबले में मोहताज और गरीब है, और हम अमीर हैं।" यह एक ऐसी अज्ञानता है जो किसी भी बुद्धिमान व्यक्ति से छिपी नहीं है। इसलिए अल्लाह ने उनके इस कथन का खंडन किया: {अल्लाह ने निश्चित रूप से उन लोगों की बात सुनी है जिन्होंने कहा, "बेशक अल्लाह गरीब है और हम अमीर हैं।"} [आल-इमरान: 181]।

दूसरा समूह, जब उन्होंने यह बात सुनी, तो उन्होंने कंजूसी और लालच को प्राथमिकता दी, और धन की लालसा को आगे रखा। उन्होंने न तो अल्लाह की राह में खर्च किया, न किसी कैदी को छुड़ाया और न ही किसी की मदद (3) की, आज्ञाकारिता में आलस्य और इस दुनिया के प्रति झुकाव के कारण।

तीसरा समूह (4), जब उन्होंने सुना, तो तुरंत इसका पालन करने के लिए दौड़े, और उनमें से उत्तर देने वाले ने जल्दी से अपने धन के साथ प्राथमिकता दी, जैसे अबू अल-दहदाह (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) और अन्य। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

तीसरा: अल्लाह का फ़रमान: {एक अच्छा ऋण}; ऋण (क़र्ज़): हर उस चीज़ का नाम है जिसके लिए बदले की तलाश की जाती है। और फलां ने फलां को कर्ज दिया, यानी: उसे वह दिया जिसका उसे बदला दिया जाएगा (5)। कवि लबीद ने कहा:

और यदि तुम्हें ऋण का बदला दिया जाए, तो उसे लौटा दो... क्योंकि बदला केवल एक जवान आदमी देता है, ऊंट नहीं (6)।

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक ने तफ़सीर 1/98 में और अल-तबरी ने 5/429-430 में इसी तरह बिना छंदों के उद्धृत किया है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कहना: "कितने गुच्छे..." इसे अहमद (20834) और मुस्लिम (965) ने जाबिर बिन समुरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। उनका कहना: 'अज़क़' (ज़बर के साथ): खजूर का पेड़, (ज़ेर के साथ): डंठल सहित खजूर का गुच्छा, इसका बहुवचन 'अज़ाक़' है। उनका कहना: 'रदाह': भारी, और 'फ़ैयाह': विशाल। 'अल-निहाया' (अज़क़), (फ़ैयाह) देखें। (2) अहकाम अल-क़ुरान 1/231 में। (3) अहकाम अल-क़ुरान में: 'अग्ानत' (सहायता की)। (4) शब्द: 'समूह', (म) से। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-क़ुरान' 1/325 और 'तफ़सीर अल-बग़वी' 1/225 देखें। (6) दीवान लबीद पृ. 141, और 'अल-किताब' 2/333, और इसमें छंद का पाठ है: "और यदि आपने ऋण दिया..."

۲۲۲ سورة البقرہ: آیت ۲۴۵

پھر ام الدحداح اپنے بچوں کی طرف متوجہ ہوئیں، ان کے منہ میں جو کچھ تھا اسے نکالنے لگیں اور ان کی آستینوں کو جھٹکنے لگیں یہاں تک کہ وہ دوسرے باغ تک پہنچ گئیں۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «ابو الدحداح کے لیے کھجوروں کے کتنے وزنی خوشے اور وسیع و عریض مکان ہے!» (۱)۔

دوسرا: ابن العربی (۲) نے کہا: خالق کے حکم، اس کی حکمت، قدرت، مشیت، قضا اور قدر کے مطابق جب لوگوں نے یہ آیت سنی تو وہ مختلف گروہوں میں بٹ گئے، اور تین حصوں میں تقسیم ہو گئے:

پہلا گروہ، کمینے لوگ، انہوں نے کہا: «بے شک محمد کا رب محتاج اور فقیر ہے اور ہم غنی ہیں۔» یہ ایسی جہالت ہے جو کسی صاحب عقل پر پوشیدہ نہیں۔ پس اللہ نے ان کے قول کا رد کرتے ہوئے فرمایا: ﴿بے شک اللہ نے ان لوگوں کی بات سن لی جنہوں نے کہا کہ اللہ فقیر ہے اور ہم غنی ہیں﴾ [آل عمران: ۱۸۱]۔

دوسرا گروہ، جب انہوں نے یہ بات سنی تو انہوں نے بخل اور کنجوسی کو ترجیح دی، اور مال کی رغبت کو مقدم رکھا۔ پس انہوں نے نہ اللہ کی راہ میں خرچ کیا، نہ کسی قیدی کو چھڑایا اور نہ کسی کی مدد (۳) کی، اطاعت سے سستی اور اس دنیا کی طرف جھکاؤ کی وجہ سے۔

تیسرا گروہ (۴)، جب انہوں نے سنا تو اس کی تعمیل کے لیے دوڑ پڑے، اور ان میں سے جواب دینے والے نے تیزی سے اپنے مال کے ساتھ ایثار کیا جیسے ابو الدحداح رضی اللہ عنہ اور دیگر۔ واللہ اعلم۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قرضاً حسناً﴾؛ قرض: ہر اس چیز کا نام ہے جس پر جزا (بدلہ) طلب کی جائے۔ اور فلاں نے فلاں کو قرض دیا، یعنی: اسے وہ چیز دی جس کا وہ اس سے بدلہ پائے گا (۵)۔ شاعر لبید نے کہا:

اور جب تمہیں قرض کا بدلہ دیا جائے تو اسے لوٹا دو... کیونکہ بدلہ جوان مرد ہی چکاتا ہے، اونٹ نہیں (۶)۔

(۱) اسے عبد الرزاق نے تفسیر ۱/۹۸ میں اور طبری نے ۵/۴۲۹-۴۳۰ میں اشعار کے بغیر اسی طرح نقل کیا ہے۔ اور آپ ﷺ کا قول: «كم من عذق.. .» اسے احمد (۲۰۸۳۴) اور مسلم (۹۶۵) نے جابر بن سمرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نقل کیا ہے۔ اور قول: عذق: زبر کے ساتھ: کھجور کا درخت، اور زیر کے ساتھ: کھجور کا خوشہ اپنی ٹہنیوں سمیت، اس کی جمع عذاق ہے۔ قول: رداح: وزنی، اور فیاح: وسیع۔ دیکھیے النہایہ (عذق)، (فیح)۔ (۲) احکام القرآن ۱/۲۳۱ میں۔ (۳) احکام القرآن میں: «أغانت»۔ (۴) لفظ: «الفرقة» (گروہ)، نسخہ (م) سے۔ (۵) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۱/۳۲۵، اور تفسیر البغوی ۱/۲۲۵۔ (۶) دیوان لبید ص ۱۴۱، اور الکتاب ۲/۳۳۳، اور اس میں بیت کی روایت یہ ہے: «وإذَا أقرضتَ قرضاً . . .»

Page 223 Surah Al-Baqarah: Verse 245

The word "al-qird" (with a kasra on the 'qaf') is a linguistic variation; narrated by Al-Kisa'i. "I borrowed (istaqradtu) from so-and-so" means I requested a loan from him and he lent to me. "I took a loan (iqtaradtu) from him" means I received the loan (1). Al-Zajjaj said (2): "Qard" in language refers to both good testing/recompense and bad testing/recompense. Umayya said (3): "Every person shall be recompensed for his deeds, good or bad, and be judged as he has judged." Another poet said: "Loans are repaid in kind: good with good, and evil with evil." (4) Al-Kisa'i said (5): "Al-Qard" is whatever you have sent forth of righteous or evil deeds. The root of the word means "cutting," from which comes "al-miqrad" (scissors). "I lent to him" (aqradtuhu) means I cut a portion of my wealth for him to recompense later. "The people perished" (inqarada al-qawm) means their trace was cut off and they died out.

The word "qard" here is a noun; otherwise, it would have said here (6): "iqradan" (as a verbal noun) (7). The calling for a loan in this verse is merely a way of comforting and encouraging people using terms they understand. Allah is the Rich, the Praiseworthy, but He, the Exalted, likened the believer's giving in this world to what he hopes for of reward in the Hereafter to a loan; just as He likened the giving of souls and wealth for the sake of Paradise to buying and selling (8), as will be explained in Surah At-Tawbah (Bara'ah), if Allah wills (9).

It was also said: The intent of the verse is to urge charity, spending money on the needy poor, providing for them, and for the sake of Allah by supporting the religion. Allah, the Glorified, metaphorically referred to the poor as Himself—the Exalted and free from all needs—to encourage charity, just as He metaphorically referred to the sick and the hungry.

(1) Al-Sihah (root: q-r-d). (2) In Ma'ani al-Quran 1/324. (3) In his Diwan p. 136, and Al-Sihah (q-r-d). (4) Al-Maydani cited its first hemistich in Majma' al-Amthal 1/151, and

Al-Shawkani mentioned it in its entirety in Fath al-Qadir 1/261. (5) See Tafsir al-Baghawi 1/225. (6) The word: "here", from (M). (7) See Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 1/325, and Tafsir al-Razi 6/179. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/329. (9) In the commentary of verse 111 of it (Surah At-Tawbah).

पृष्ठ २२३ सूरह अल-बकरा: आयत २४५

"अल-किर्द" (क़ाफ़ पर कसरा के साथ) इसमें एक भाषाई भिन्नता है; जिसे अल-किसाई ने वर्णित किया है। "मैंने अमुक व्यक्ति से उधार माँगा (इस्तक़रदतु)" का अर्थ है कि मैंने उससे ऋण का अनुरोध किया और उसने मुझे ऋण दिया। "मैंने उससे ऋण लिया (इक़तरदतु)" का अर्थ है कि मैंने ऋण प्राप्त किया (१)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (२): भाषा में "क़र्ज़" का अर्थ अच्छा परीक्षण/प्रतिफल और बुरा परीक्षण/प्रतिफल दोनों है। उमैया ने कहा (३): "हर व्यक्ति को उसके कर्मों का प्रतिफल मिलेगा, चाहे वह अच्छा हो या बुरा, और उसे वैसा ही न्याय मिलेगा जैसा उसने किया है।" एक अन्य कवि ने कहा: "ऋणों का भुगतान उसी तरह किया जाता है: अच्छाई का अच्छाई से और बुराई का बुराई से।" (४) अल-किसाई ने कहा (५): "अल-क़र्ज़" वह सब है जो आपने नेक या बुरे कर्मों के रूप में आगे भेजा है। शब्द का मूल "काटना" है, जिससे "अल-मिक़राद" (कैंची) शब्द आया है। "मैंने उसे उधार दिया" (अक़रदतुहु) का अर्थ है कि मैंने अपने धन का एक हिस्सा उसके लिए काटा ताकि वह बाद में उसका प्रतिफल दे। "लोग समाप्त हो गए" (इनक़रद अल-क़ौम) का अर्थ है कि उनका निशान कट गया और वे नष्ट हो गए।

यहाँ "क़र्ज़" एक संज्ञा है; अन्यथा यहाँ (६) "इक़रादन" (क्रियावाचक संज्ञा के रूप में) कहा जाता (७)। इस आयत में ऋण का आह्वान केवल लोगों को उन शब्दों का उपयोग करके दिलासा देने और प्रोत्साहित करने का एक तरीका है जिन्हें वे समझते हैं। अल्लाह बेनयाज़ (धनी) और प्रशंसित है, लेकिन उसने, जो महान है, इस दुनिया में मोमिन के दान की तुलना उस चीज़ से की है जिसकी वह आख़िरत (परलोक) में इनाम की उम्मीद करता है, जैसे कि उसने जन्नत के बदले जान और माल देने की तुलना खरीद और बिक्री से की है (८), जैसा कि इंशाअल्लाह "बरात" (सूरह अत-तौबा) की व्याख्या में आएगा (९)।

यह भी कहा गया है: आयत का उद्देश्य दान के लिए प्रोत्साहित करना, ज़रूरतमंद गरीबों पर पैसा खर्च करना, उनकी मदद करना और धर्म की सहायता करके अल्लाह के रास्ते में खर्च करना है। अल्लाह सुभानहु ने गरीब के लिए खुद—जो महान और सभी ज़रूरतों से मुक्त है—का संकेत दान को प्रोत्साहित करने के लिए दिया, जैसा कि उसने बीमार और भूखे के लिए संकेत दिया।

(१) अल-सिहाह (क़-र-ज़)। (२) माआनी अल-क़ुरान १/३२४ में। (३) उनके दीवान पृष्ठ १३६ में, और अल-सिहाह (क़-र-ज़)। (४) अल-मैदानी ने मजमा अल-अमशाल १/१५१ में इसका पहला आधा भाग उद्धृत किया, और अल-शौकानी ने फतह अल-क़दीर १/२६१ में इसे पूरी तरह से उल्लेख किया। (५) तफ़सीर अल-बग़वी १/२२५ देखें। (६) शब्द: "यहाँ", (म) से। (७) अल-ज़ज्जाज द्वारा माआनी अल-क़ुरान १/३२५ और तफ़सीर अल-राज़ी ६/१७९ देखें। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३२९। (९) इसकी आयत १११ (सूरह अत-तौबा) की व्याख्या में।

صفحہ ۲۲۳ سورۃ البقرہ: آیت ۲۴۵

لفظ "القرض" (قاف کے نیچے کسرہ کے ساتھ) اس میں ایک لغوی لغت ہے؛ جسے الکسائی نے بیان کیا ہے۔ "میں نے فلاں سے ادھار مانگا (استقرضتُ)" کا مطلب ہے کہ میں نے اس سے قرض طلب کیا اور اس نے مجھے قرض دیا۔ "میں نے اس سے قرض لیا (اقترضتُ)" کا مطلب ہے کہ میں نے قرض وصول کیا (۱)۔ الزجاج نے کہا (۲): لغت میں "قرض" کا مطلب اچھا بدلہ اور برا بدلہ دونوں ہے، امیہ نے کہا (۳): ہر شخص کو اس کے عمل کا بدلہ دیا جائے گا، خواہ وہ اچھا ہو یا برا، اور اسے ویسا ہی بدلہ ملے گا جیسا اس نے کیا ہے۔ ایک اور شاعر نے کہا: قرضوں کا بدلہ انہی جیسی چیزوں سے دیا جاتا ہے، پس خیر کا بدلہ خیر سے اور شر کا بدلہ شر سے (۴)۔
الکسائی نے کہا (۵): "القرض" وہ ہے جو تم نے اچھے یا برے عمل کی صورت میں آگے بھیجا۔ اس لفظ کی اصل "کاٹنا" ہے، اسی سے "المقراض" (قینچی) نکلا ہے۔ "میں نے اسے قرض دیا" (أقرضته) کا مطلب ہے کہ میں نے اپنے مال کا ایک حصہ اس کے لیے کاٹ دیا جس کا وہ بعد میں بدلہ دے گا۔ "قوم فنا ہوگئی" (انقرض القوم) کا مطلب ہے کہ ان کے آثار ختم ہوگئے اور وہ ہلاک ہوگئے۔

یہاں "القرض" ایک اسم ہے؛ ورنہ یہاں (۶) "إقراضاً" (بطور مصدر) کہا جاتا (۷)۔ اس آیت میں قرض کا مطالبہ محض لوگوں کو ان الفاظ میں تسلی اور ترغیب دینا ہے جنہیں وہ سمجھتے ہیں، حالانکہ اللہ غنی اور حمید ہے، لیکن اللہ تعالیٰ نے مومن کے دنیا میں دیے ہوئے مال کو اس ثواب سے تشبیہ دی جس کی وہ آخرت میں امید رکھتا ہے، جیسا کہ اس نے جنت کے حصول کے لیے جان و مال کے دینے کو خرید و فروخت سے تشبیہ دی (۸)، جیسا کہ انشاء اللہ "براءت" (سورۃ التوبہ) کی تفسیر میں آئے گا (۹)۔

اور یہ بھی کہا گیا: آیت سے مراد صدقہ کی ترغیب، ضرورت مند فقراء پر مال خرچ کرنا، ان کے لیے وسعت پیدا کرنا اور دین کی نصرت کے لیے اللہ کی راہ میں خرچ کرنا ہے۔ اللہ سبحانہ و تعالی نے صدقہ کی ترغیب دینے کے لیے فقیر کی جگہ اپنی ذاتِ عالی کا ذکر کیا جو ہر حاجت سے پاک ہے، جیسا کہ اس نے بیمار اور بھوکے کے بارے میں کنایہ فرمایا۔

(١) الصحاح (قرض)۔ (٢) فی معانی القرآن ١ / ٣٢٤۔ (٣) فی دیوانہ ص ١٣٦، والصحاح (قرض)۔ (٤) المیدانی نے "مجمع الأمثال" ١ / ١٥١ میں اس کا پہلا مصرعہ نقل کیا ہے، اور الشوکانی نے "فتح القدیر" ١ / ٢٦١ میں اسے مکمل ذکر کیا ہے۔ (٥) دیکھئے تفسیر البغوی ١ / ٢٢٥۔ (٦) لفظ: "ہہنا"، (م) سے۔ (٧) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ١ / ٣٢٥، اور تفسیر الرازی ٦ / ١٧٩۔ (٨) المحرر الوجیز ١ / ٣٢٩۔ (٩) اس کی آیت: (١١١) کی تفسیر کے وقت (سورۃ التوبہ)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 245 | Page 224

...and the thirsty, Himself being holy and free from deficiencies and pains. In a sahih (authentic) hadith, it is reported from God Almighty: "O son of Adam, I was sick and you did not visit Me. I asked you for food and you did not feed Me. I asked you for water and you did not give Me drink." He said: "O Lord, how could I give You drink when You are the Lord of the worlds?!" He said: "My servant so-and-so asked you for drink and you did not give him drink. Had you given him drink, you would have found that with Me." And likewise for what preceded. Recorded by Muslim and Al-Bukhari. All of this is expressed as an honor for those who are alluded to, as an encouragement for those addressed (1).

Fourth: The borrower is obligated to repay the loan; because God Almighty made it clear that whoever spends in the way of Allah will not have it wasted by God Almighty, but He will certainly return the reward, and He left the reward vague [in its vastness]. In the tradition: "Spending in the way of Allah is multiplied seven hundredfold (2) or more" (3) as will be explained later in this Surah under the words of the Almighty: {The example of those who spend their wealth in the way of Allah is like a seed [of grain] which grows seven spikes} [Verse 261]. And He said here: {He will multiply it for him many times over}. And this has no end and no limit.

Fifth: The reward for a loan is great; because it involves providing relief and ease to a Muslim. Ibn Majah recorded in his Sunan from Anas bin Malik who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "On the night I was taken on the Night Journey (Isra), I saw written on the gate of Paradise: 'Charity is rewarded tenfold, and a loan is rewarded eighteenfold.' I said to Gabriel: 'Why is a loan better than charity?' He said: 'Because the beggar asks when he has something, while the borrower only asks out of need'" (4). He said: Muhammad bin Khalaf Al-Asqalani narrated to us, Ya'la narrated to us, Suleiman bin Yusayr (5) narrated to us, from Qais bin Rumi who said: It was...

(1) *Ahkam al-Quran* by Ibn al-Arabi 1/230. We did not find the hadith in Al-Bukhari, but Muslim recorded it (2569) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). See previously 2/438. (2) In version (M): seven hundredfold. (3) Recorded by Ahmad (19036) and Al-Tirmidhi (1625) from the hadith of Khuraim bin Fatik al-Asadi (may Allah be pleased with him). (4) *Sunan Ibn Majah* (2431). In its chain of narration is Khalid bin Yazid. Ibn Hibban said of him in *Al-Majruhin* 1/248 after mentioning this hadith: "In his narration are rejected reports (munakir); I do not like

relying on him as proof." Ibn al-Jawzi said in *Al-Ilal al-Mutanahiyah* 2/602: "This is not authentic; Ahmad said: Khalid is nothing." (5) In the copies: "Bashir", which is an error.

सूरा अल-बकराह: आयत 245 | पृष्ठ 224

...और प्यासा, वह स्वयं कमियों और दुखों से पवित्र है। एक सही हदीस में अल्लाह तआला की ओर से बताया गया है: "ऐ आदम के बेटे, मैं बीमार था और तुमने मेरी तीमारदारी नहीं की, मैंने तुमसे खाना मांगा और तुमने मुझे खाना नहीं खिलाया, मैंने तुमसे पानी मांगा और तुमने मुझे पानी नहीं पिलाया।" उसने कहा: "ऐ रब, मैं तुझे कैसे पानी पिला सकता था जबकि तू संसार का पालनहार है?!" उसने कहा: "मेरे फलां बंदे ने तुमसे पानी मांगा था और तुमने उसे पानी नहीं पिलाया। अगर तुम उसे पानी पिलाते, तो तुम उसे मेरे पास पाते।" और इसी तरह पहले की बातों के लिए भी। इसे मुस्लिम और बुखारी ने उल्लेख किया है और यह सब उन लोगों के सम्मान के लिए है जिनके लिए संकेत किया गया है, ताकि संबोधित व्यक्ति को प्रोत्साहित किया जा सके(1)।

चौथा: उधार लेने वाले पर कर्ज लौटाना अनिवार्य है; क्योंकि अल्लाह तआला ने स्पष्ट कर दिया है कि जो कोई अल्लाह की राह में खर्च करता है, वह अल्लाह तआला के यहाँ व्यर्थ नहीं जाता, बल्कि वह निश्चित रूप से उसका सवाब (पुण्य) लौटाएगा, और उसने इनाम को अस्पष्ट (असीमित) रखा है। हदीस में है: "अल्लाह की राह में खर्च करना सात सौ गुना (2) या उससे अधिक बढ़ाया जाता है" (3) जैसा कि इस सूरा में अल्लाह तआला के इस कथन पर आगे स्पष्ट किया जाएगा: {उन लोगों का उदाहरण जो अल्लाह की राह में अपना माल खर्च करते हैं, उस दाने की तरह है जिसने सात बालियाँ उगाईं} [आयत 261]। और यहाँ कहा: {तो वह उसे उसके लिए कई गुना बढ़ा देगा}। और इसका कोई अंत और कोई सीमा नहीं है।

पाँचवाँ: कर्ज (ऋण) का सवाब बहुत बड़ा है; क्योंकि इसमें एक मुसलमान को राहत और सहूलियत देना शामिल है। इब्न माजाह ने अपनी सुनन में अनस बिन मालिक से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिस रात मुझे मेराज (आसमानी यात्रा) पर ले जाया गया, मैंने जन्नत के दरवाजे पर लिखा देखा: 'सदका (दान) का सवाब दस गुना है, और कर्ज का सवाब अठारह गुना है।' मैंने जिब्रील से पूछा: 'कर्ज सदके से बेहतर क्यों है?' उन्होंने कहा: 'क्योंकि मांगने वाला तब भी मांगता है जब उसके पास कुछ होता है, जबकि कर्ज लेने वाला केवल जरूरत के समय ही कर्ज लेता है'" (4)। उन्होंने कहा: हमसे मुहम्मद बिन खलफ अल-असकलानी ने बयान किया, हमसे याला ने बयान किया, हमसे सुलैमान बिन यूसैर (5) ने बयान किया, कैस बिन रूमी से, उन्होंने कहा: ...था।

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/230। हमें बुखारी में यह हदीस नहीं मिली, लेकिन मुस्लिम ने इसे अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उल्लेख किया है (2569), और पिछला संदर्भ 2/438 है। (2) वर्ज़न (म) में: सात सौ गुना। (3) इसे अहमद (19036) और तिरमिज़ी (1625) ने खुराम बिन फातिक अल-असदी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उल्लेख किया है। (4) सुनन इब्न माजाह (2431)। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में खालिद बिन यजीद है। इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहीन 1/248 में इस हदीस को उद्धृत करने के बाद उसके बारे में कहा: "उसकी हदीसों में ऐसी बातें हैं जिन्हें मैं प्रमाण के रूप में स्वीकार नहीं करता।" इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलल अल-मुतनाहिया 2/602 में कहा: "यह सही नहीं है; अहमद ने कहा: खालिद कुछ भी नहीं है।" (5) प्रतियों में: "बशीर", जो एक त्रुटि है।

...اور پیاسا، وہ خود نقائص اور تکلیفوں سے پاک ہے۔ صحیح حدیث میں اللہ تعالیٰ کی طرف سے خبر دی گئی ہے: "اے آدم کے بیٹے، میں بیمار ہوا تو نے میری عیادت نہیں کی، میں نے تجھ سے کھانا مانگا تو نے مجھے کھانا نہیں کھلایا، میں نے تجھ سے پانی مانگا تو نے مجھے پانی نہیں پلایا۔" اس نے عرض کی: "اے میرے رب، میں تجھے کیسے پانی پلاتا جبکہ تو رب العالمین ہے؟!" اس نے فرمایا: "میرے فلاں بندے نے تجھ سے پانی مانگا تھا تو نے اسے پانی نہیں پلایا، کیا تجھے معلوم نہیں کہ اگر تو اسے پانی پلاتا تو اسے میرے پاس پاتا۔" اور اسی طرح اس سے پہلے کی باتوں میں بھی ہے۔ اسے مسلم اور بخاری نے روایت کیا ہے اور یہ سب ان لوگوں کی تشریف (اعزاز) کے طور پر ہے جن کا کنایہ کیا گیا تاکہ مخاطب کو ترغیب دی جائے (1)۔

چوتھی بات: قرض لینے والے پر قرض کی واپسی واجب ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے واضح فرما دیا ہے کہ جو اللہ کی راہ میں خرچ کرتا ہے وہ اللہ تعالیٰ کے ہاں ضائع نہیں ہوتا، بلکہ وہ یقیناً اس کا ثواب لوٹائے گا، اور اس نے جزا (بدلے) کو مبہم (لا محدود) رکھا ہے۔ حدیث میں ہے: "اللہ کی راہ میں خرچ کرنا سات سو گنا (2) یا اس سے زیادہ تک بڑھا دیا جاتا ہے" (3) جیسا کہ اس سورت میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے تحت آگے آئے گا: ﴿مَّثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ﴾ [آیت 261]۔ اور یہاں فرمایا: ﴿فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً﴾ اور اس کی نہ کوئی انتہا ہے اور نہ حد۔

پانچویں بات: قرض کا ثواب بہت بڑا ہے؛ کیونکہ اس میں مسلمان پر وسعت پیدا کرنا اور اس کی پریشانی دور کرنا ہے۔ ابن ماجہ نے اپنی سنن میں انس بن مالک سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس رات مجھے معراج کرائی گئی، میں نے جنت کے دروازے پر لکھا

دیکھا: 'صدقہ کا ثواب دس گنا ہے اور قرض کا اٹھارہ گنا۔' میں نے جبرائیل سے پوچھا: 'قرض صدقہ سے افضل کیوں ہے؟' انہوں نے کہا: 'کیونکہ مانگنے والا مانگتا ہے جبکہ اس کے پاس (کچھ) ہوتا ہے، اور قرض لینے والا ضرورت ہی کی وجہ سے قرض لیتا ہے'" (4)۔ انہوں نے کہا: ہم سے محمد بن خلف العسقلانی نے بیان کیا، ہم سے یعلیٰ نے بیان کیا، ہم سے سلیمان بن یسیر (5) نے بیان کیا، انہوں نے قیس بن رومی سے روایت کی، انہوں نے کہا: ...تھا۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 1/ 230، اور حدیث ہمیں بخاری کے ہاں نہیں ملی، اور مسلم نے اسے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے (2569)، اور گزشتہ 2/ 438۔ (2) نسخہ (م) میں: سات سو گنا۔ (3) اسے احمد (19036) اور ترمذی (1625) نے خریم بن فاتک الاسدی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) سنن ابن ماجہ (2431)، اور اس کی سند میں خالد بن یزید ہے، ابن حبان نے "المجروحین" 1/ 248 میں اس کے بارے میں اس حدیث کو روایت کرنے کے بعد کہا ہے: اس کی حدیث میں ایسی منکر باتیں ہیں جن سے استدلال کرنا مجھے پسند نہیں ہے۔ اور ابن الجوزی نے "العلل المتناہیہ" 2/ 602 میں کہا: یہ صحیح نہیں ہے، احمد نے کہا: خالد کچھ بھی نہیں ہے۔ (5) نسخوں میں: بشیر، جو کہ غلطی ہے۔

Surat Al-Baqarah: Verse 245 [Page] 225

Sulaiman bin Udnan(1) lent Alqamah a thousand dirhams until his allowance (salary). When his allowance came out, he demanded it back from him, and he was hard on him, so he paid it. It seemed as if Alqamah was angry. He stayed for a month, then he came to him and said: "Lend me a thousand dirhams until my allowance." He said: "Yes, with pleasure! O Umm Utbah, bring(2) that sealed pouch that you have." He said: She brought it, and he said: "By Allah, these are your dirhams that you paid me back; I have not moved a single dirham from them." He said: "May Allah be with your father! What made you do what you did to me?" He said: "What I heard from you." He said: "What did you hear from me?" He said: "I heard you mention from Ibn Mas'ud that the Prophet ﷺ said: 'There is no Muslim who lends to a Muslim twice except that it is like giving it as charity once.'" He said: "Likewise did Ibn Mas'ud inform me(3)."

Sixth: A person's loan to another is one for one, meaning: he returns to him the like of what he lent him. The people of knowledge are in consensus that borrowing dinars, dirhams, wheat, barley, dates, raisins, and everything that has a like among other foodstuffs is permissible. The Muslims have consensus, narrating from their Prophet ﷺ, that stipulating an increase in a loan is Riba (usury), even if it were a handful of fodder - as Ibn Mas'ud said - or a single grain. It is permissible to return better than what was borrowed if that was not stipulated; because that is from the door of kindness; drawing evidence from the hadith of Abu Hurairah regarding the 'bikr' (young camel): "The best of you are those best in repayment," narrated by the Imams: Al-Bukhari, Muslim, and others(4). So he ﷺ praised the one who pays back well, and he stated it generally, without restricting it to a specific quality. Likewise, he ﷺ paid back for a 'bikr' - which is a young, choice camel - a 'khiyar raba'i' (choice four-year-old camel)(5). 'Khiyar' means choice, and 'raba'i' is the one that has entered its fourth year; because it sheds its 'ruba'iyyah' (lateral incisors) then, which are the ones next to the central incisors, and they are...

(1) In the manuscripts: Adyan, and what is established is from (M) and sources of extraction. Udnan was restricted by the author of Al-Qamus (Udhun), and its commentator 121/9 with the damma on the Hamza and the pointed Dhal, the dual of Udhun (ear). See the difference in his name in Ta'jeel al-Manfa'ah 2/569. (2) In (M): "halummi" (come/bring). (3) Sunan Ibn Majah (2430). Al-Busiri said in Al-Zawa'id 3/69: This chain of narration is weak; because Qais bin Rumi is unknown, and Sulaiman bin Yusair is agreed upon as being weak. Ahmad narrated it (3911) from Ibn Udnan who said: I lent to Alqamah, similar to it. (4) Sahih al-Bukhari (2305), and Muslim (1601),

and it is with Ahmad (9106). (5) Ahmad narrated it (27181), and Muslim (1600) from the hadith of Abu Rafi' (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-बकरा: आयत 245 [पृष्ठ] 225

सुलेमान बिन उदनान(1) ने अलक़मह को उनके भत्ते (वेतन) तक के लिए एक हज़ार दिरहम उधार दिए। जब उनका भत्ता आया, तो उन्होंने उनसे उसे वापस माँगा, और उन पर सख़्ती की, तो उन्होंने उसे चुका दिया। ऐसा लगा जैसे अलक़मह नाराज़ हो गए। वह एक महीने तक रुके रहे, फिर उनके पास आए और कहा: "मुझे मेरे भत्ते तक के लिए एक हज़ार दिरहम उधार दें।" उन्होंने कहा: "हाँ, सप्रेम! ऐ उम्म उतबा, वह सीलबंद थैली लाओ(2) जो तुम्हारे पास है।" उन्होंने कहा: वह उसे ले आईं, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह की क़सम, ये वही तुम्हारे दिरहम हैं जो तुमने मुझे चुकाए थे; मैंने उनमें से एक भी दिरहम नहीं हिलाया।" उन्होंने कहा: "अल्लाह तुम्हारे पिता पर भला करे! तुम्हें वह करने पर किसने उकसाया जो तुमने मेरे साथ किया?" उन्होंने कहा: "जो मैंने आपसे सुना।" उन्होंने कहा: "आपने मुझसे क्या सुना?" उन्होंने कहा: "मैंने आपको इब्न मसूद के हवाले से ज़िक्र करते हुए सुना कि नबी ﷺ ने फरमाया: 'कोई भी मुसलमान ऐसा नहीं है जो किसी मुसलमान को दो बार क़र्ज़ दे, सिवाय इसके कि वह एक बार उसे सदक़ा (दान) देने के समान हो'।" उन्होंने कहा: "इब्न मसूद ने मुझे इसी तरह बताया था(3)।"

छठी बात: एक व्यक्ति का दूसरे को क़र्ज़ देना एक के बदले एक है, यानी: वह उसे वैसा ही लौटाए जैसा उसने उधार लिया था। विद्वानों की इस बात पर सर्वसम्मति है कि दीनार, दिरहम, गेहूं, जौ, खजूर, किशमिश और अन्य सभी खाद्य पदार्थों में से जिसका कोई विकल्प (समान वस्तु) हो, उसे उधार लेना जायज़ है। मुसलमानों की इस बात पर सर्वसम्मति है, जो अपने नबी ﷺ से वर्णित है, कि ऋण में वृद्धि की शर्त रखना रिबा (ब्याज) है, चाहे वह एक मुट्ठी चारा ही क्यों न हो - जैसा कि इब्न मसूद ने कहा - या एक दाना ही क्यों न हो। यदि उधार लेते समय शर्त न रखी गई हो, तो जो उधार लिया गया था उससे बेहतर वापस करना जायज़ है; क्योंकि यह भलाई के द्वार से है; अबू हुरैरा की 'बिक्र' (युवा ऊंट) के बारे में हदीस से प्रमाण लेते हुए: "तुममें से सबसे अच्छे वे हैं जो अदायगी में सबसे अच्छे हैं," इसे इमामों: बुखारी, मुस्लिम और अन्य ने रिवायत किया है(4)। तो नबी ﷺ ने उसकी प्रशंसा की जिसने अच्छी तरह से अदायगी की, और इसे बिना किसी विशेष गुण के सीमित किए सामान्य रूप से कहा। इसी तरह, उन्होंने ﷺ ने एक 'बिक्र' - जो कि एक युवा, चुना हुआ ऊंट है - के बदले एक 'ख़ियार रबा'ई' (चुना हुआ चार साल का ऊंट)(5) दिया। 'ख़ियार' का अर्थ है चुना हुआ, और 'रबा'ई' वह है जिसने अपने चौथे वर्ष में प्रवेश किया हो; क्योंकि तब वह अपने 'रुबाई' (पार्श्व कृंतक दांत) गिराता है, जो कि केंद्रीय कृंतकों (सनाया) के बगल वाले होते हैं, और वे...

(1) प्रतियों में: अद्यान, और (M) तथा निष्कर्षण के स्रोतों से पुष्ट है। उदनान को अल-क़ामूस (उदुन) के लेखक द्वारा और उसके व्याख्याकार 121/9 द्वारा हमज़ा और ज़ाल पर ज़म्मा के साथ, उधुन (कान) के द्विवचन के रूप में प्रतिबंधित किया गया है। तअ'जील अल-मनफ़ा 2/569 में उनके नाम के अंतर को देखें। (2) (M) में: "हलुम्मी" (आओ/लाओ)। (3) सुनन इब्न माजह (2430)। अल-बुसीरी ने अल-ज़वाइद 3/69 में कहा: यह वर्णन की श्रृंखला कमज़ोर है; क्योंकि क़ैस बिन रूमी अज्ञात हैं, और सुलेमान बिन युसैर की कमज़ोरी पर सहमति है। अहमद ने इसे इब्न उदनान से (3911) रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने अलक़मह को उधार दिया था, इसी के समान। (4) सहीह अल-बुखारी (2305), और मुस्लिम (1601), और यह अहमद (9106) के पास है। (5) अहमद (27181) और मुस्लिम (1600) ने इसे अबू राफ़े (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है।

سورة البقرة: آیت 245 [صفحہ] 225

سلیمان بن اذنان(1) نے علقمہ کو ان کے عطیے (تنخواہ) تک کے لیے ایک ہزار درہم ادھار دیئے۔ جب ان کا عطیہ نکلا تو انہوں نے ان سے اس کا مطالبہ کیا، اور ان پر سختی کی، چنانچہ انہوں نے اسے ادا کر دیا۔ ایسا لگا جیسے علقمہ ناراض ہو گئے ہوں۔ وہ ایک مہینہ ٹھہرے رہے، پھر ان کے پاس آئے اور کہا: "مجھے میرے عطیے تک کے لیے ایک ہزار درہم ادھار دے دیں۔" انہوں نے کہا: "ہاں، بخوشی! اے ام عتبہ، وہ مہر بند تھیلی لاؤ(2) جو تمہارے پاس ہے۔" وہ کہتی ہیں: وہ اسے لے آئیں، تو انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم، یہ تمہارے وہی درہم ہیں جو تم نے مجھے ادا کیے تھے؛ میں نے ان میں سے ایک درہم بھی نہیں ہلایا۔" انہوں نے کہا: "اللہ تمہارے باپ پر بھلا کرے! تمہیں اس بات پر کس چیز نے ابھارا جو تم نے میرے ساتھ کیا؟" انہوں نے کہا: "اس بات نے جو میں نے تم سے سنی۔" انہوں نے کہا: "تم نے مجھ سے کیا سنا؟" انہوں نے کہا: "میں نے تمہیں ابن مسعود سے ذکر کرتے ہوئے سنا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: 'کوئی بھی مسلمان ایسا نہیں جو کسی مسلمان کو دو مرتبہ قرض دے مگر وہ ایک مرتبہ اسے صدقہ دینے کے برابر ہوتا ہے'۔" انہوں نے کہا: "اسی طرح مجھے ابن مسعود نے بتایا تھا(3)۔"

چھٹی بات: ایک انسان کا دوسرے کو قرض دینا ایک کے بدلے ایک ہے، یعنی: وہ اسے ویسا ہی لوٹائے جیسا اس نے قرض لیا تھا۔ اہل علم کا اس بات پر اتفاق ہے کہ دینار، درہم، گندم، جو، کھجور، کشمش اور ہر وہ چیز جس کی کوئی مثل (ہم جنس) ہو، ان کا ادھار لینا جائز ہے۔ مسلمانوں کا اپنے نبی ﷺ سے منقول اس بات پر اتفاق ہے کہ قرض میں اضافے کی شرط لگانا ربا (سود) ہے، خواہ وہ ایک مٹھی چارہ ہی کیوں نہ ہو - جیسا کہ ابن مسعود نے کہا - یا ایک دانہ ہی کیوں نہ ہو۔ اور جائز ہے کہ جو ادھار لیا تھا اس سے بہتر واپس کرے بشرطیکہ اس پر یہ شرط نہ لگائی

گئی ہو؛ کیونکہ یہ احسان کے باب سے ہے؛ ابو ہریرہ کی 'بکر' (جوان اونٹ) کے بارے میں حدیث سے استدلال کرتے ہوئے: "تم میں سے بہتر وہ ہیں جو ادائیگی میں سب سے اچھے ہیں،" اسے ائمہ: بخاری، مسلم اور دوسروں نے روایت کیا ہے(4)۔ چنانچہ نبی ﷺ نے اس کی تعریف فرمائی جس نے اچھی طرح ادائیگی کی، اور اسے عام رکھا، اسے کسی صفت کے ساتھ مقید نہیں کیا۔ اسی طرح، آپ ﷺ نے ایک 'بکر' - جو کہ ایک منتخب جوان اونٹ ہے - کے بدلے ایک 'خیار رباعی' (منتخب چار سالہ اونٹ)(5) ادا کیا۔ 'خیار' سے مراد منتخب ہے، اور 'رباعی' وہ ہے جو چوتھے سال میں داخل ہو گیا ہو؛ کیونکہ اس وقت وہ اپنے 'رباعیہ' (ساتھ والے دانت) گراتا ہے، جو کہ ثنایا (سامنے کے دانتوں) کے متصل ہوتے ہیں، اور وہ...

(1) نسخوں میں: ادیان، اور (م) اور تخریج کے مصادر سے ثابت شدہ اذنان ہے۔ القاموس کے مصنف (اذن) نے اسے مقید کیا ہے، اور اس کے شارح نے 121/9 میں ہمزہ اور ذال معجمہ کے ضمہ کے ساتھ 'اذن' کا تثنیہ بتایا ہے۔ ان کے نام میں اختلاف کے لیے 'تعجیل المنفعہ' 2/569 دیکھیں۔ (2) (م) میں ہے: "ہلمی" (آؤ/لاؤ)۔ (3) سنن ابن ماجہ (2430)۔ بوصیری نے 'الزوائد' 3/69 میں کہا: یہ سند ضعیف ہے؛ کیونکہ قیس بن رومی مجہول ہے، اور سلیمان بن یسیر کے ضعیف ہونے پر اتفاق ہے۔ اور اسے احمد (3911) نے ابن اذنان سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے علقمہ کو اسی طرح ادھار دیا تھا۔ (4) صحیح بخاری (2305)، اور مسلم (1601)، اور یہ احمد (9106) کے پاس ہے۔ (5) اسے احمد (27181) اور مسلم (1600) نے ابو رافع رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

226 Surah Al-Baqarah: Verse 245

...four 'ruba'iyyat' (four-year-old camels) - with a lightened 'Ba' - and this Hadith is evidence for the permissibility of lending animals, which is the opinion of the majority, while Abu Hanifa forbade it (1) and it has been discussed before (2).

Seventh: It is not permissible for the one who borrowed to give a gift to the lender, nor is it lawful for the lender to accept it unless it was their habit before, according to the Sunnah (3). Ibn Majah narrated: Hisham bin Ammar told us: Ismail bin Ayyash told us: Utbah bin Humaid Al-Dhabbi told us, on the authority of Yahya bin Abi Ishaq Al-Hunai who said: I asked Anas bin Malik about a man among us who lends money to his brother, and the brother gives him a gift. He said: The Messenger of Allah ﷺ said: "When one of you gives a loan to his brother, and he gives him a gift or offers him a ride on his animal, he should not accept it (4) nor ride it, unless it was a practice between them before that" (5).

Eighth: A loan can be of wealth - and we have explained its ruling - and it can be of honor (dignity). In the Hadith from the Prophet ﷺ: "Can any of you not be like Abu Damdam? When he would leave his house, he would say: O Allah, I have given my honor as charity to your servants" (6). And it is narrated from Ibn Umar: "Lend from your honor for the day of your poverty" (7), meaning if someone insults you, do not take a right from him, nor establish a penalty against him, so that you come on the Day of Resurrection with a full reward.

---

(1) See Al-Tamheed 4/67-68, and Al-Kafi 2/728. (2) 2/190. (3) See Al-Istidhkar 21/49-50. (4) In (D) and (M): 'He should not accept it' (feminine form). (5) Sunan Ibn Majah (2432), Al-Busiri said in Al-Zawa'id 3/70: This chain is questionable; Utbah bin Humaid was weakened by Ahmad. (6) Narrated by Al-Diya' in Al-Mukhtara (1770) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and narrated by Abu Dawood (4887) from the Hadith of Abdul Rahman bin Ajlan as 'Mursal', and he considered it correct. This Abu Damdam is not a companion, but rather a man from previous nations as in Abu Dawood's narration; the Prophet ﷺ told them about him to encourage them to follow his example. See Al-Isaba 11/213. (7) We did not find it from the words of Ibn Umar, but it was narrated by Ibn Abi Shaybah 13/310, Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/218, and Al-Khatib in Tarikh Baghdad 7/199 from the words of Abu Al-Darda' (may Allah be pleased with him). And narrated by Al-Khatib in Tarikh Baghdad 7/199, and Ibn al-Jawzi in Al-Ilal al-Mutanahiyah 2/732 from the Hadith of Abu Al-Darda' as 'Marfu' (attributed to the Prophet). Al-Khatib said: The 'Mauquf' (attributed to the

companion) is correct, and Ibn al-Jawzi said: It is not authentic from the Messenger of Allah ﷺ, and whoever attributed it to him made a mistake; it is only from the words of Abu Al-Darda'.

२२६ सूरह अल-बकरा: आयत २४५

...चार 'रुबैयात' (चार साल के ऊंट) - 'बा' पर हल्का दबाव - और यह हदीस जानवरों को उधार देने की अनुमति का प्रमाण है, जो कि बहुसंख्यक विद्वानों का मत है, जबकि अबू हनीफा ने इसे वर्जित किया है (१) और यह पहले भी बताया जा चुका है (२)।

सातवां: जिसने उधार लिया है, उसके लिए उधार देने वाले को उपहार देना जायज नहीं है, और न ही उधार देने वाले के लिए इसे स्वीकार करना हलाल है, जब तक कि यह पहले से उनकी आदत न रही हो, जैसा कि सुन्नत में आया है (३)। इब्न माजाह ने रिवायत किया है: हमसे हिशाम बिन अम्मार ने बयान किया: हमसे इस्माइल बिन अय्याश ने बयान किया: हमसे उकबा बिन हुमैद अल-दब्बी ने बयान किया, याह्या बिन अबी इशाक अल-हुनाई के माध्यम से, उन्होंने कहा: मैंने अनस बिन मलिक से हमारे बीच के एक आदमी के बारे में पूछा जो अपने भाई को पैसा उधार देता है, और वह उसे उपहार देता है? उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब तुम में से कोई अपने भाई को ऋण दे, और वह उसे उपहार दे, या उसे अपनी सवारी पर बिठाए, तो उसे स्वीकार न करे (४) और न ही उस पर सवार हो, जब तक कि उनके बीच पहले से ऐसा व्यवहार न रहा हो" (५)।

आठवां: ऋण धन का हो सकता है - और हमने इसके नियम बता दिए हैं - और यह सम्मान (आबरू) का भी हो सकता है। नबी ﷺ से हदीस में है: "क्या तुम में से कोई अबू दमदम जैसा नहीं बन सकता? जब वह अपने घर से निकलता था तो कहता था: ऐ अल्लाह, मैंने अपने सम्मान को तेरे बंदों के लिए दान कर दिया है" (६)। और इब्न उमर से रिवायत है: "अपनी गरीबी के दिन के लिए अपने सम्मान से ऋण दो" (७), जिसका अर्थ है कि अगर कोई आपको गाली दे, तो उससे अधिकार न लें, और न ही उस पर कोई दंड स्थापित करें, ताकि आप कयामत के दिन भरपूर इनाम के साथ आएं।

---

(१) देखें अल-तमहीद ४/६७-६८, और अल-काफी २/७२८। (२) २/१९०। (३) देखें अल-इस्तिधकार २१/४९-५०। (४) (द) और (म) प्रतियों में: 'वह इसे स्वीकार न करे' (स्त्रीलिंग)। (५) सुनन इब्न माजाह (२४३२), अल-बुसीरी ने अल-ज़वाइद ३/७० में कहा: इस श्रृंखला पर बात की गई है, अहमद ने उकबा बिन हुमैद को कमजोर बताया है। (६) इसे अल-दिया ने अल-मुख्तारा (१७७०) में अनस (रज़ि.) की हदीस से निकाला है, और अबू दाऊद (४८८७) ने अब्दुर रहमान बिन अजलन की हदीस से 'मुरसल' के रूप में निकाला है और इसे सही बताया है। यह अबू दमदम सहाबी नहीं हैं, बल्कि पिछली उम्मतों के एक व्यक्ति थे जैसा कि अबू दाऊद की रिवायत में है, नबी ﷺ ने उनके बारे में उन्हें बताया ताकि

वे उनके काम पर अमल करने के लिए प्रोत्साहित हों। देखें अल-इसाबा ११/२१३। (७) हमें यह इब्न उमर के शब्दों के रूप में नहीं मिला, और इसे इब्न अबी शयबा १३/३१०, अबू नुऐम ने अल-हिल्या १/२१८ में, और अल-खतीब ने तारीख बगदाद ७/१९९ में अबू दरदा (रज़ि.) के शब्दों के रूप में निकाला है। और अल-खतीब ने तारीख बगदाद ७/१९९ में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इल्ल अल-मुतनाहिया २/७३२ में अबू दरदा की हदीस से 'मरफ़ू' (नबी से सम्बद्ध) के रूप में निकाला है। अल-खतीब ने कहा: 'मौक़ूफ़' (सहाबी से सम्बद्ध) ही सही है, और इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह अल्लाह के रसूल ﷺ से प्रमाणित नहीं है, और जिसने इसे 'मरफ़ू' किया उसने गलती की, यह केवल अबू दरदा के शब्द हैं।

٢٢٦ سورة البقرہ: آیت ٢٤٥

...چار سالہ اونٹ (اربع رباعیات) - 'ب' کی تخفیف کے ساتھ - اور یہ حدیث جانور ادھار دینے کے جواز پر دلیل ہے، اور یہی جمہور کا مذہب ہے، جبکہ امام ابو حنیفہ نے اس سے منع کیا ہے (١) اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٢)۔

ساتویں بات: جس نے قرض لیا ہے اس کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ قرض دینے والے کو ہدیہ دے، اور نہ ہی قرض دینے والے کے لیے اسے قبول کرنا حلال ہے الّا یہ کہ ان کی پہلے سے یہی عادت ہو، سنت میں اسی طرح آیا ہے (٣): ابن ماجہ نے روایت کی ہے: ہم سے ہشام بن عمار نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے اسماعیل بن عیاش نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے عقبہ بن حمید الضبی نے بیان کیا، انہوں نے یحییٰ بن ابی اسحاق الہنائی سے، انہوں نے کہا: میں نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے اپنے میں سے اس شخص کے بارے میں پوچھا جو اپنے بھائی کو مال قرض دیتا ہے، تو وہ اسے ہدیہ دیتا ہے؟ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی اپنے بھائی کو قرض دے، اور وہ اسے ہدیہ پیش کرے یا اسے اپنی سواری پر بٹھائے، تو اسے قبول نہ کرے (٤) اور نہ اس پر سوار ہو، سوائے اس کے کہ ان کے درمیان پہلے سے ایسا معمول رہا ہو" (٥)۔

آٹھویں بات: قرض مال میں سے ہوتا ہے - اور ہم نے اس کا حکم بیان کر دیا ہے - اور یہ عزت (آبرو) سے بھی ہوتا ہے، اور نبی ﷺ سے حدیث میں مروی ہے: "کیا تم میں سے کوئی اس بات سے عاجز ہے کہ وہ ابو دمدم جیسا بن جائے؟ وہ جب اپنے گھر سے نکلتا تو کہتا: اے اللہ، میں نے اپنی عزت تیرے بندوں پر صدقہ کر دی ہے" (٦)۔ اور ابن عمر سے مروی ہے: "اپنی فقیری کے

دن کے لیے اپنی عزت میں سے قرض دو" (۷)، یعنی جو تجھے برا بھلا کہے اس سے حق نہ لے، اور نہ ہی اس پر کوئی حد قائم کرے یہاں تک کہ تو قیامت کے دن بھرپور اجر کے ساتھ آئے۔

---

(۱) دیکھئے التمہید ٤/ ٦٧-٦٨، اور الکافی ۲/ ۷۲۸۔ (۲) ۲/ ۱۹۰۔ (۳) دیکھئے الاستذکار ۲۱/ ٤٩-٥٠۔ (٤) نسخہ (د) اور (م) میں: "فلا یقبلها" (وہ اسے قبول نہ کرے)۔ (٥) سنن ابن ماجہ (۲٤۳۲)، بوصیری نے الزوائد ۳/ ۷۰ میں کہا: اس کی سند میں کلام ہے، عقبہ بن حمید کو احمد نے ضعیف قرار دیا ہے۔ (٦) اسے ضیاء نے المختارہ (۱۷۷۰) میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ابو داؤد (٤۸۸۷) نے عبد الرحمن بن عجلان کی حدیث سے مرسل روایت کیا ہے اور اسے صحیح قرار دیا ہے۔ یہ ابو دمدم صحابی نہیں ہیں، بلکہ گزشتہ امتوں کے ایک شخص تھے جیسا کہ ابو داؤد کی روایت میں ہے، نبی ﷺ نے ان کے بارے میں ترغیب کے طور پر بتایا تاکہ وہ ان کے عمل جیسا عمل کریں۔ دیکھئے الاصابہ ۲۱۳/۱۱۔ (۷) ہمیں یہ ابن عمر کے قول کے طور پر نہیں ملا، بلکہ اسے ابن ابی شیبہ ۱۳ / ۳۱۰، ابو نعیم نے الحلیہ ۲۱۸/۱ میں، اور خطیب نے تاریخ بغداد ۷ / ۱۹۹ میں ابو الدرداء رضی اللہ عنہ کے قول کے طور پر روایت کیا ہے۔ اور خطیب نے تاریخ بغداد ۷ / ۱۹۹ میں، اور ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ ۲/ ۷۳۲ میں اسے ابو الدرداء کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ خطیب نے کہا: موقوف ہی صحیح ہے، اور ابن الجوزی نے کہا: یہ رسول اللہ ﷺ سے ثابت نہیں ہے، اور جس نے اسے مرفوع کیا اس نے غلطی کی، یہ صرف ابو الدرداء کا کلام ہے۔

227 Surah Al-Baqarah: Verse 245

Abu Hanifa said: It is not permissible to give charity in kind; because it is the right of God Almighty, and it was narrated from Malik. Ibn al-Arabi said: This is corrupt (invalid), as the Prophet (peace and blessings be upon him) said in the authentic Sahih: “Indeed, your blood, your property, and your honor are sacred to you,” the Hadith. This implies that these three prohibitions are treated the same in terms of their respect being a right of the human being (1). The Ninth: His Almighty's saying: {a goodly (loan)} Al-Waqidi (2) said: Seeking reward with a content soul. Amr ibn Uthman al-Sadafi said: Not reminding of it nor harming. Sahl ibn Abdullah said: He does not expect a return for his loan (3). The Tenth: His Almighty's saying: {He will multiply it for him} Asim and others read: “fa-yuda'ifahu” with an alif and the 'fa' in the accusative case. Ibn Amir and Yaqub read with Shadda on the 'ayn', dropping the alif and the 'fa' in the accusative. Ibn Kathir, Abu Ja'far, and Shaybah read with Shadda and the 'fa' in the nominative case (4). Others read with alif and the 'fa' in the nominative (5). Whoever reads it in the nominative, connects it to His saying: “yuqridu” (he lends); it is also said: it is on the estimation of: "He (Allah) multiplies it". Whoever reads it in the accusative, it is in response to the interrogative with 'fa'. It is also said: by implying “an”, and doubling (tashdid) and softening (takhfif) are two dialects. The evidence for the Shadda is {manifold times over}; because Shadda denotes abundance (6). Al-Hasan and Al-Suddi (7) said: We only know this multiplication for God alone, because of His Almighty's saying: {and gives from Himself a great reward} [An-Nisa: 40]. Abu Hurairah said: This is regarding spending in Jihad, and we used to count, while the Prophet (peace and blessings be upon him) was among us, a man's expenditure on himself, his companions, and his mount as two million (8).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/232, and the Hadith was mentioned previously 3/228. (2) Mentioned by al-Baghawi 1/225, and al-Wahidi in al-Wasit 1/255. (3) See Tafsir al-Baghawi 1/225, and al-Bahr al-Muhit 2/252. (4) In the copies: 'ayn' (in both places), which is a mistake. (5) See Al-Sab'ah pp. 184-185, Al-Taysir p. 81, and Al-Nashr 1/228. (6) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/324, Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/324, and Tafsir al-Baghawi 1/225. (7) Al-Tabari (5/431) narrated Al-Suddi's saying, and Al-Wahidi in Al-Wasit (1/356) mentioned Al-Hasan's saying. (8) Ahmad (7945) narrated something similar.

२२७ सूरह अल-बकरा: आयत २४५

अबू हनीफा ने कहा: वस्तु के रूप में दान करना जायज़ नहीं है; क्योंकि यह अल्लाह तआला का अधिकार है, और यह मालिक से रिवायत है। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह गलत है, जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सहीह हदीस में कहा: "बेशक तुम्हारा खून, तुम्हारा धन और तुम्हारा सम्मान तुम पर हराम है", हदीस। इससे यह पता चलता है कि इन तीन हराम चीजों को एक ही माना जाता है क्योंकि इनका सम्मान करना इंसान का अधिकार है (१)। नौंवी: अल्लाह का कथन: ﴿ حَسَنًا ﴾ (अच्छा [कर्ज]) अल-वाकिदी (२) ने कहा: सवाब की उम्मीद में और खुशदिली के साथ। अम्र बिन उस्मान अल-सदाफी ने कहा: न तो इसका एहसान जताए और न ही तकलीफ पहुंचाए। सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: वह अपने कर्ज के बदले में किसी प्रतिफल का इरादा न रखे (३)। दसवीं: अल्लाह का कथन: ﴿ فَيُضَاعِفَهُ لَهُ ﴾ (ताकि वह उसे उसके लिए बढ़ा दे) आसिम और अन्य ने "फयुदा़-इफ़हु" पढ़ा है, अलिफ के साथ और 'फा' पर ज़बर (नस्ब) के साथ। इब्न आमिर और याकूब ने 'ऐन' पर तशदीद के साथ, अलिफ को हटाकर और 'फा' पर ज़बर के साथ पढ़ा है। इब्न कसीर, अबू जाफ़र और शैबा ने तशदीद के साथ और 'फा' पर पेश (रफ़ा) के साथ पढ़ा है (४)। दूसरों ने अलिफ के साथ और 'फा' पर पेश के साथ पढ़ा है (५)। जिसने इसे पेश के साथ पढ़ा, उसने इसे अल्लाह के कथन: "युकरिदु" (वह कर्ज देता है) के साथ जोड़ा; और यह भी कहा गया है: यह इस अनुमान पर है: "वह उसे बढ़ाता है"। जिसने इसे ज़बर के साथ पढ़ा, वह 'फा' के साथ सवाल का जवाब है। यह भी कहा गया है: 'अन' (أن) को छिपाकर, और तशदीद और तखफीफ (हल्का पढ़ना) दो बोलियाँ हैं। तशदीद की दलील ﴿ أَضْعَافًا كَثِيرَةً ﴾ (कई गुना) है; क्योंकि तशदीद अधिकता को दर्शाता है (६)। हसन और सुद्दी (७) ने कहा: हम इस बढ़ोतरी को केवल अल्लाह के लिए ही जानते हैं, क्योंकि अल्लाह का कथन है: ﴿ وَيُؤْتِ مِن لَّدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا ﴾ (और वह अपनी ओर से बड़ा इनाम देता है) [अन-निसा: ४०]। अबू हुरैरा ने कहा: यह जिहाद के खर्च के बारे में है, और हम गिनती करते थे, जबकि नबी ﷺ हमारे बीच मौजूद थे, कि एक व्यक्ति का अपने ऊपर, अपने साथियों और अपनी सवारी पर खर्च बीस लाख के बराबर है (८)।

(१) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान १/२३२, और हदीस पहले २२८/३ में आ चुकी है। (२) इसे बग़वी ने १/२२५ में और वाहिदी ने अल-वसीत १/२५५ में उद्धृत किया है। (३) देखिए तफ़सीर अल-बग़वी १/२२५, और अल-बहर अल-मुहीत २/२५२। (४) प्रतियों में: 'ऐन' (दोनों जगहों पर), जो एक गलती है। (५) देखिए अल-सबआ पृष्ठ १८४-१८५, और अल-तयसीर पृष्ठ ८१, और अल-नश्र

१/२२८। (६) देखिए नह़ास की इराब अल-कुरान १/३२४, ज़ज्जाज की मा'आनी अल-कुरान १/३२४, और तफ़सीर अल-बग़वी १/२२५। (७) सुद्दी का कथन तबरी ५/४३१ ने निकाला है, और हसन का कथन वाहिदी ने अल-वसीत १/३५६ में उद्धृत किया है। (८) अहमद (७९४५) ने इसी तरह रिवायत किया है।

۲۲۷ سورة البقرہ: آیت ۲۴۵

امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے فرمایا: عرض (مال یا سامان) کے ذریعے صدقہ کرنا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ اللہ تعالیٰ کا حق ہے، اور امام مالک رحمہ اللہ سے بھی یہی مروی ہے۔ ابن العربی کہتے ہیں: یہ (قول) فاسد ہے، نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے صحیح حدیث میں فرمایا: "بے شک تمہارے خون، تمہارے مال اور تمہاری آبروئیں تم پر حرام ہیں"، الحدیث۔ اور اس کا تقاضا یہ ہے کہ یہ تینوں محرمات ایک ہی درجے میں ہوں کہ ان کا احترام انسان کا حق ہے (۱)۔ نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ حَسَنًا ﴾ (اچھا قرض)، واقدی (۲) نے کہا: خوش دلی سے ثواب کی نیت رکھنے والا۔ عمرو بن عثمان صدفی نے کہا: نہ اس کا احسان جتائے اور نہ تکلیف پہنچائے۔ سہل بن عبد اللہ نے کہا: وہ اپنے قرض کے بدلے کسی معاوضے کا عقیدہ نہ رکھے (۳)۔ دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ فَيُضَاعِفَهُ لَهُ ﴾ (تاکہ وہ اسے اس کے لیے بڑھا دے)، عاصم اور دیگر قراء نے "فَيُضَاعِفَه" الف کے ساتھ اور فا کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے۔ ابن عامر اور یعقوب نے عین کی تشدید کے ساتھ الف کو گرا کر اور فا کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ ابن کثیر، ابو جعفر اور شیبہ نے تشدید کے ساتھ اور فا کے رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (۴)۔ دیگر نے الف کے ساتھ اور فا کے رفع کے ساتھ پڑھا ہے (۵)۔ جس نے اسے رفع کے ساتھ پڑھا اس نے اس کا عطف اپنے قول "يُقْرِضُ" پر کیا؛ اور کہا گیا ہے کہ: یہ اس تقدیر پر ہے کہ: "وہ اسے بڑھاتا ہے"۔ اور جس نے اسے نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا تو وہ استفہام کا جواب ہے جو فا کے ساتھ ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: "أن" کے اضمار (پوشیدہ ہونے) کے ساتھ ہے، اور تشدید و تخفیف دو لغتیں ہیں۔ تشدید کی دلیل ﴿ أَضْعَافًا كَثِيرَةً ﴾ (کئی گنا) ہے؛ کیونکہ تشدید کثرت کے لیے آتی ہے (۶)۔ حسن اور سدی (۷) نے کہا: ہم اس دوگنا کرنے کو صرف اللہ ہی کے لیے جانتے ہیں، اس کے فرمان کی وجہ سے: ﴿ وَيُؤْتِ مِن

لَّدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا ﴾ [النساء: ۴۰]۔ حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یہ جہاد کے خرچ کے بارے میں ہے، اور ہم شمار کرتے تھے جب کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہمارے درمیان موجود تھے، کہ ایک شخص کا اپنے نفس، اپنے ساتھیوں اور اپنی سواری پر خرچ بیس لاکھ کے برابر ہوتا ہے (۸)۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۲۳۲/۱، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے ۲۲۸/۳۔ (۲) اسے بغوی نے ۲۲۵/۱ اور واحدی نے الوسیط ۲۵۵/۱ میں نقل کیا ہے۔ (۳) دیکھیے تفسیر بغوی ۲۲۵/۱، اور البحر المحیط ۲۵۲/۲۔ (۴) نسخوں میں ہے: العین (دونوں جگہوں پر) اور یہ غلط ہے۔ (۵) دیکھیے السبعة ص ۱۸۴-۱۸۵، اور التیسیر ص ۸۱، اور النشر ۲۲۸/۱۔ (۶) دیکھیے اعراب القرآن للنساس ۳۲۴/۱، اور معانی القرآن للزجاج ۳۲۴/۱، اور تفسیر بغوی ۲۲۵/۱۔ (۷) سدی کا قول طبری ۴۳۱/۵ نے نکالا ہے، اور حسن کا قول واحدی نے الوسیط ۳۵۶/۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۸) احمد (۷۹۴۵) نے اسی طرح کی روایت کی ہے۔

Eleventh: His statement, the Almighty: "And Allah withholds and grants abundance." This is general for everything. He is the One who withholds and the One who grants abundance. We have discussed them in "Explanation of the Most Beautiful Names in the Most Sublime Book" (1). "And to Him you will be returned" is a threat, meaning He will recompense everyone for their deeds.

His statement, the Almighty: "Have you not considered the assembly of the Children of Israel after [the time of] Moses when they said to a prophet of theirs, 'Send to us a king, and we will fight in the way of Allah '? He said, 'Would you perhaps be that if fighting was prescribed for you, you would not fight?' They said, 'And why should we not fight in the cause of Allah while we have been driven out from our homes and from our children?' But when fighting was prescribed for them, they turned away, except for a few of them. And Allah is Knowing of the wrongdoers." (246)

In the encouragement to fight, another story that took place among the Children of Israel is mentioned. The "Al-Mala'": The nobles of the people, as if they are full of honor. Az-Zajjaj said: They were named so because they are full of what is needed (2) from them. And "Al-Mala'" in this verse means "the folk," as the context requires it. "Al-Mala'" is a collective noun, like "qawm" (people) and "raht" (group). "Al-Mala'" also means: good character (3), and from it is the Hadith: "Improve your character (mala'), for all of you shall be satisfied," narrated by Muslim (4).

His statement, the Almighty: "After Moses," meaning after his death. "When they said to a prophet of theirs, 'Send to us a king'." It is said he was Samuel bin Bal bin Alqama, known as the son of the old woman. And it is said of him: Simeon, according to Al-Suddi (5). He was called "son of the old woman" because his mother was an old woman who asked Allah for a child after she had grown old and become barren, and Allah Almighty granted her one. And he is called "Sam'un" (Simeon) because she prayed to Allah to grant her a child, and He heard her prayer, so she gave birth to a boy and named him "Sam'un" (meaning 'He heard').

(1) We have not found it there. (2) In (m): they need. (3) See Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 1/325-326. (4) No. (681) from the long hadith of Abu Qatada (may Allah be pleased with him), and it is with Ahmad (22546) with the wording: "...and all of you shall depart from satisfaction." (5) Al-Tabari cited these views in 5/435-436.

सूरह अल-बक़रह: आयत 246 | 228

ग्यारहवीं: अल्लाह तआला का कथन: "और अल्लाह ही है जो (रोज़ी) तंग करता है और कुशादा करता है।" यह हर चीज़ में आम है। वही तंगी देने वाला और वही कुशादगी देने वाला है। हमने इन दोनों का ज़िक्र "अश-शर्ह अल-अस्मा अल-हुस्ना फ़िल-किताब अल-अस्ना" (1) में किया है। "और उसी की तरफ तुम सब लौटाए जाओगे" यह एक चेतावनी है, यानी वह हर किसी को उसके अमल का बदला देगा।

अल्लाह तआला का कथन: "क्या तुमने बनी इस्राईल के उस गिरोह को नहीं देखा जो मूसा के बाद था, जब उन्होंने अपने एक नबी से कहा, 'हमारे लिए एक बादशाह मुक़र्रर कर दीजिए ताकि हम अल्लाह की राह में जिहाद करें।' नबी ने कहा, 'कहीं ऐसा तो नहीं कि अगर तुम पर जिहाद फर्ज़ कर दिया जाए तो तुम न लड़ो?' उन्होंने कहा, 'हमें क्या हुआ है कि हम अल्लाह की राह में न लड़ें, जबकि हमें हमारे घरों से निकाल दिया गया और हमारे बाल-बच्चों से अलग कर दिया गया?' फिर जब उन पर जिहाद फर्ज़ कर दिया गया, तो उनमें से थोड़े लोगों के अलावा सब फिर गए। और अल्लाह ज़ालिमों को खूब जानता है।" (246)

जिहाद के लिए उकसाने के सिलसिले में, बनी इस्राईल में पेश आई एक और कहानी का ज़िक्र किया गया है। "अल-मला'": लोगों में से शरीफ लोग, गोया कि वे शराफत से भरे हुए हैं। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: उनका यह नाम इसलिए पड़ा क्योंकि वे उन चीज़ों से भरे होते हैं जिनकी उनसे ज़रूरत (2) होती है। और इस आयत में "अल-मला'" का अर्थ "कौम" है, क्योंकि मफ़हूम यही तकाज़ा करता है। "अल-मला'" एक इस्म-ए-जमा (collective noun) है, जैसे "कौम" और "रहत"। "अल-मला'" का अर्थ अच्छी आदतें और अख्लाक भी है (3), और इसी से हदीस है: "अपने अख्लाक (मला') को बेहतर बनाओ, तुम सब सेराब हो जाओगे," इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है (4)।

अल्लाह तआला का कथन: "मूसा के बाद", यानी उनकी वफात के बाद। "जब उन्होंने अपने एक नबी से कहा, 'हमारे लिए एक बादशाह मुक़र्रर कर दीजिए'।" कहा गया है कि वह शम्वील बिन बाल बिन अलकमा थे और 'इब्नुल अज्यूज़' (बुढ़िया के बेटे) के नाम से जाने जाते थे। अस-सुद्दी ने कहा है कि उनका नाम शमऊन था (5)। उन्हें 'इब्नुल अज्यूज़' इसलिए कहा गया क्योंकि उनकी माँ एक बूढ़ी औरत थी जिन्होंने औलाद के लिए अल्लाह से दुआ की थी, जबकि वह बूढ़ी और बांझ हो चुकी थी, तो अल्लाह तआला ने उन्हें बेटा अता किया। और उन्हें "शमऊन" इसलिए कहा जाता है क्योंकि उन्होंने

अल्लाह से औलाद के लिए दुआ की थी और उसने उनकी दुआ सुन ली, तो उनके यहाँ लड़का पैदा हुआ जिसका नाम उन्होंने "शमऊन" (सुनने वाला) रखा।

(1) हमें वहाँ यह नहीं मिला। (2) (म) में: उन्हें ज़रूरत होती है। (3) देखें अज़-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 1/325-326। (4) हदीस नंबर (681) हज़रत अबू कतादा रज़ियल्लाहु अन्हु की लंबी हदीस से, और यह अहमद (22546) के पास इन शब्दों के साथ है: "...तो तुम सब सेराबी के साथ वापस लौटोगे।" (5) अत्तबरी ने इन अक्काल को 5/435-436 में दर्ज किया है।

سورة البقرہ: آیت 246 | 228

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ﴾ یہ ہر چیز کے بارے میں عام ہے، پس وہی تنگ کرنے والا اور کشادہ کرنے والا ہے، اور ہم نے ان دونوں کے متعلق «شرح الأسماء الحسنى في الكتاب الأسنى»(۱) میں بیان کر دیا ہے۔ ﴿وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ یہ وعید ہے، چنانچہ وہ ہر ایک کو اس کے عمل کا بدلہ دے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَإِ مِنْ بَنِي إِسْرَاءِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى إِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَّهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُّقَتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِن كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَتِلُوا قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِن دِيَرِنَا وَأَبْنَائِنَا فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِّنْهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ٢٤٦﴾

قتال پر ابھارنے کے سلسلے میں بنی اسرائیل میں پیش آنے والا ایک اور قصہ ذکر کیا گیا۔ اور "الملأ": لوگوں میں سے معزز و اشرف لوگ، گویا وہ شرافت سے بھرے ہوئے ہیں۔ زجاج نے کہا: ان کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ وہ ان چیزوں سے بھرے ہوتے ہیں جن کی ان سے ضرورت (۲) ہوتی ہے۔ اور اس آیت میں "الملأ" سے مراد قوم ہے؛ کیونکہ سیاق و سباق اسی کا تقاضا کرتا ہے۔ "الملأ" اسمِ جمع ہے، جیسے "قوم" اور "رہط"۔ اور "الملأ" کا ایک معنی حسنِ اخلاق بھی ہے(۳)، اور اسی سے یہ حدیث ہے: «أحسِنوا المَلأ، كُلُّكم سَيَرْوَى» (اپنے اخلاق اچھے رکھو، تم سب سیراب ہو جاؤ گے)، اسے مسلم نے روایت کیا ہے(٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِنْ بَعْدِ مُوسَى﴾، یعنی ان کی وفات کے بعد۔ ﴿إِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَّهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا﴾ کہا گیا ہے کہ وہ شموئیل بن بال بن علقمہ تھے اور "ابن العجوز" (بڑھیا کے بیٹے) کے نام سے معروف تھے۔ سدی(٥) نے انہیں شمعون کہا ہے۔ انہیں "ابن العجوز" اس لیے کہا گیا کہ ان کی

والدہ ایک بوڑھی خاتون تھیں، انہوں نے اللہ سے اولاد مانگی تھی جبکہ وہ بوڑھی اور بانجھ ہو چکی تھیں، تو اللہ تعالیٰ نے انہیں بیٹا عطا فرمایا۔ اور انہیں "سمعون" اس لیے کہا جاتا ہے کہ انہوں نے اللہ سے اولاد کے لیے دعا کی تھی اور اس نے ان کی دعا سن لی، تو لڑکا پیدا ہوا جس کا نام انہوں نے "سمعون" رکھا۔

(١) ہمیں وہاں یہ نہیں ملا۔ (٢) نسخہ (م) میں ہے: "یحتاجون" (وہ محتاج ہوتے ہیں)۔ (٣) دیکھیے زجاج کی معانی القرآن، ١/ ٣٢٥-٣٢٦۔ (٤) نمبر (٦٨١) حضرت ابو قتادہ رضی اللہ عنہ کی طویل حدیث سے، اور یہ احمد (٢٢٥٤٦) کے ہاں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "... پس تم سب سیرابی کے ساتھ واپس لوٹو گے"۔ (٥) طبری نے ان اقوال کی تخریج کی ہے، ٥/ ٤٣٥-٤٣٦۔

Surah Al-Baqarah: Verse 246 229

You say: God heard my prayer, and the 'sin' becomes 'shin' in the Hebrew language, and he is from the offspring of Jacob(1). Muqatil(2) said: He is from the progeny of Aaron, peace be upon him. Qatadah(3) said: He is Joshua bin Nun. Ibn Atiyyah(4) said: This is weak; because David's era was centuries after Moses, and Joshua was Moses' young companion. Al-Muhasibi mentioned that his name was Ishmael, and Allah knows best. This verse is a report about a people from the Children of Israel who were afflicted with humiliation and defeat by an enemy, so they asked for permission for Jihad and to be commanded with it. But when they were commanded, most of them recoiled(5), and only a few were patient, so Allah granted them victory(6). In reports, it is mentioned that those referred to are the ones who were put to death and then brought back to life(7), and Allah knows best. His saying, the Almighty: ﴿nuqātil﴾ (we will fight) with 'nun' and jaza'm (vowelless ending), which is the reading of the majority of reciters as an answer to the command. Ad-Dahhak and Ibn Abi 'Ablah read it as [: yuqātilu] (he fights) with 'ya' and raising (nominative) the verb, so it is in the position of an adjective for the king(8). His saying, the Almighty: ﴿qāla hal 'asaytum﴾ and ﴿'asiytum﴾ with 'fatha' and 'kasra' [on the letter 'sin'], they are two linguistic variants. Nafi' read with the second one, and the rest with the first, which is more famous(9). Abu Hatim said: There is no justification for the 'kasra', but Al-Hasan and Talhah read with it(10). Makki(11) said regarding the active participle: 'asin' (عَسٍ), so this indicates...

(1) See Tafsir al-Baghawi 1/226, and Tafsir al-Razi 6/183. (2) Cited by al-Baghawi 1/226. (3) Transmitted by al-Tabari 5/437. (4) In al-Muharrar al-Wajiz 1/330. (5) "Ka'a" (recoiled) a man from something: if he is cowardly towards it and shrinks back. Al-Nihayah (K-'-'). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/330. (7) Perhaps what is meant by them is what the author mentioned in the commentary of verse (243) that they were the people who fled from Jihad, fearing death by killing, so Allah caused them to die to let them know that nothing saves them from death, then He revived them. Ibn Atiyyah attributed this saying to Ad-Dahhak in al-Muharrar al-Wajiz 1/327, see Tafsir al-Tabari 4/415. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/330, and what is between brackets is for clarification. Ibn Khalawayh mentioned the reading in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 15, Makki in "Mushkil I'rab al-Qur'an" p. 134, Ibn al-Jawzi in "Zad al-Masir" 1/292, al-Razi 6/182, and Abu Hayyan in "al-Bahr al-Muhit" 2/255. (9) See "Al-Sab'ah" p. 186, and "Al-Taysir" p. 81. (10) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/325. (11) In "Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab'" 1/303.

सूरह अल-बक़रह: आयत 246 229

आप कहते हैं: ईश्वर ने मेरी प्रार्थना सुनी, और इब्रानी भाषा में 'सीन' 'शीन' बन जाता है, और वह याकूब की संतान में से है(1)। मुक़ातिल(2) ने कहा: वह हारून (अ.स.) के वंशज हैं। क़तादा(3) ने कहा: वह युशा बिन नून हैं। इब्न अतिय्या(4) ने कहा: यह कमज़ोर मत है; क्योंकि दाऊद का युग मूसा के सदियों बाद का है, और युशा मूसा के युवा साथी थे। अल-मुहासिबी ने उल्लेख किया कि उनका नाम इस्माइल था, और अल्लाह बेहतर जानता है। यह आयत बनी इसराइल के उन लोगों के बारे में एक विवरण है जिन्हें एक दुश्मन द्वारा अपमान और हार का सामना करना पड़ा, इसलिए उन्होंने जिहाद की अनुमति और इसका आदेश दिए जाने की माँग की। फिर जब उन्हें आदेश दिया गया, तो उनमें से अधिकांश पीछे हट गए(5), और केवल कुछ ही धैर्यवान रहे, तो अल्लाह ने उन्हें जीत दिलाई(6)। विवरणों में आता है कि यहाँ जिनका ज़िक्र है, वे वही हैं जिन्हें मार दिया गया था और फिर जीवित किया गया(7), और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿नुक़ातिल﴾ (हम लड़ेंगे) 'नून' और 'जज़्म' (विराम चिह्न) के साथ, जो आदेश के उत्तर के रूप में अधिकांश पाठकों (क़ुर्रा) का पाठ है। अद-दहाक और इब्न अबी अब्लह ने इसे [: युका़तिलु] (वह लड़ता है) 'या' और क्रिया के रफ़ा (पेश) के साथ पढ़ा, तो यह राजा के लिए विशेषण के स्थान पर है(8)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿क़ाल हल असैतुम﴾ और ﴿असैतुम﴾ 'फ़तहा' (ज़बर) और 'कसरा' (ज़ेर) के साथ, ये दो भाषाई रूप हैं। नाफ़े ने दूसरे के साथ पढ़ा, और बाक़ी ने पहले के साथ, जो अधिक प्रसिद्ध है(9)। अबू हातिम ने कहा: कसरा का कोई औचित्य नहीं है, लेकिन अल-हसन और तलहा ने इसके साथ पढ़ा(10)। मक्की(11) ने कर्तावाचक संज्ञा (इस्म फ़ाएल) के बारे में कहा: 'असिन' (عَسٍ), तो यह इस बात का संकेत है कि...

(1) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी 1/226, और तफ़्सीर अल-राज़ी 6/183। (2) अल-बग़वी 1/226 द्वारा उद्धृत। (3) अल-तबरी 5/437 द्वारा उद्धृत। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/330 में। (5) "का'अ": जब कोई आदमी किसी चीज़ से डर कर पीछे हट जाए और झिझके। अन-निहाया (K-'-')। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/330। (7) शायद उनसे तात्पर्य वह है जिसका लेखक ने आयत (243) की व्याख्या में उल्लेख किया है कि वे वे लोग थे जो जिहाद से भाग गए थे, मारे जाने के डर से, तो अल्लाह ने उन्हें मृत्यु दे दी ताकि उन्हें पता चले कि उन्हें मृत्यु से कोई नहीं बचा सकता, फिर उन्हें जीवित कर दिया। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/327 में इस कथन को अद-दहाक से जोड़ा है, देखें तफ़्सीर अल-तबरी 4/415। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/330, और कोष्ठक के बीच का भाग

स्पष्टीकरण के लिए है। इब्न खालवैय ने "अल-क़िरात अल-शाज़ाह" पृष्ठ 15 में, मक्की ने "मुश्किल एराब अल-क़ुरान" पृष्ठ 134 में, इब्न अल-जौज़ी ने "ज़ाद अल-मसीर" 1/292 में, अल-राज़ी 6/182 में, और अबू हय्यान ने "अल-बहर अल-मुहीत" 2/255 में इस पाठ का उल्लेख किया है। (9) देखें "अल-सबअह" पृष्ठ 186, और "अल-तयसीर" पृष्ठ 81। (10) एराब अल-क़ुरान, अल-नहहास 1/325 द्वारा। (11) "अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब" 1/303 में।

سورہ البقرہ: آیت ٢٤٦ ٢٢٩

تم کہتے ہو: اللہ نے میری دعا سن لی، اور عبرانی زبان میں 'سین' 'شین' بن جاتی ہے، اور وہ یعقوب کی اولاد میں سے ہے(١)۔ مقاتل(٢) نے کہا: وہ ہارون علیہ السلام کی نسل سے ہیں۔ قتادہ(٣) نے کہا: وہ یوشع بن نون ہیں۔ ابن عطیہ(٤) نے کہا: یہ ضعیف (قول) ہے؛ کیونکہ داؤد کا زمانہ موسیٰ کے بعد کئی صدیوں کا ہے، اور یوشع موسیٰ کے خادم تھے۔ المحاسبی نے ذکر کیا کہ ان کا نام اسماعیل تھا، واللہ اعلم۔ یہ آیت بنی اسرائیل کے ان لوگوں کے بارے میں ایک خبر ہے جنہیں دشمن کے ہاتھوں ذلت اور مغلوبیت کا سامنا کرنا پڑا، چنانچہ انہوں نے جہاد کی اجازت اور اس کا حکم دیے جانے کا مطالبہ کیا۔ پھر جب انہیں حکم دیا گیا تو ان میں سے اکثر پیچھے ہٹ گئے(٥)، اور تھوڑے ہی ثابت قدم رہے، تو اللہ نے ان کی مدد فرمائی(٦)۔ روایات میں ہے کہ یہ وہی لوگ ہیں جنہیں موت دی گئی اور پھر زندہ کیا گیا(٧)، واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿نُقَتِلْ﴾ 'نون' اور جزم کے ساتھ، اور جمہور قراء کی قرات امر کے جواب کے طور پر ہے۔ اور الضحاک اور ابن ابی عبلہ نے [: یقاتلُ] 'یاء' اور فعل کے رفع کے ساتھ پڑھا ہے، پس یہ بادشاہ کے لیے صفت کے مقام پر ہے(٨)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ﴾ اور ﴿عَسِيْتُمْ﴾ 'سین' پر فتحہ اور کسرہ کے ساتھ، یہ دو لغات ہیں، اور دوسری کے ساتھ نافع نے پڑھا، اور باقی نے پہلی کے ساتھ، اور وہی زیادہ مشہور ہے(٩)۔ ابو حاتم نے کہا: کسرہ کی کوئی وجہ نہیں ہے، اور اس کے ساتھ الحسن اور طلحہ نے پڑھا ہے(١٠)۔ مکی(١١) نے اسم فاعل کے بارے میں کہا: عَسٍ، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ...

(١) دیکھئے تفسیر البغوی ٢٢٦/١، اور تفسیر الرازی ١٨٣/٦۔ (٢) اسے البغوی نے ٢٢٦/١ میں نقل کیا ہے۔ (٣) اسے الطبری نے ٤٣٧/٥ میں روایت کیا ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٣٣٠/١ میں۔ (٥)

"كع الرجل": جب آدمی کسی چیز سے بزدلی دکھاتے ہوئے پیچھے ہٹ جائے۔ النہایۃ۔ (٦) المحرر الوجیز ٣٣٠/١۔ (٧) شاید ان سے مراد وہ لوگ ہیں جن کا ذکر مصنف نے آیت (٢٤٣) کی تفسیر میں کیا ہے کہ وہ وہ لوگ تھے جو جہاد سے بھاگے تھے، قتل کے ڈر سے، تو اللہ نے انہیں موت دے دی تاکہ وہ جان لیں کہ انہیں موت سے کوئی چیز نہیں بچا سکتی، پھر انہیں زندہ فرمایا۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٣٢٧/١ میں اس قول کی نسبت الضحاک کی طرف کی ہے، دیکھئے تفسیر الطبری ٤١٥/٤۔ (٨) المحرر الوجیز ٣٣٠/١، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت وضاحت کے لیے ہے۔ ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ١٥، مکی نے مشکل إعراب القرآن ص ١٣٤، ابن الجوزی نے زاد المسیر ٢٩٢/١، الرازی ١٨٢/٦، اور ابو حیان نے البحر المحیط ٢٥٥/٢ میں اس قرات کا ذکر کیا ہے۔ (٩) دیکھئے السبعۃ ص ١٨٦، اور التیسیر ص ٨١۔ (١٠) إعراب القرآن از النحاس ٣٢٥/١۔ (١١) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ٣٠٣/١ میں۔

... breaking (kasra) of the 'seen' in the past tense. Pronouncing it with 'fatha' on the 'seen' is the common language. Abu Ali said: The reason for the 'kasra' is the saying of the Arabs: 'huwa 'asiya bidhalik' (he was likely to do that), similar to 'harra' and 'shajja'. Both forms 'fa'ila' and 'fa'ala' have appeared in examples like 'naqama' and 'naqima' (1). Similarly 'asaytu' and 'asaytu'. If the verb is attributed to an explicit noun, the analogy for 'asaytum' is to say 'asiya Zayd', like 'radiya Zayd'. If it is said, then it is the analogy; and if it is not said, then it is permissible to use both dialects, using one in place of the other.

The meaning of this statement is: Are you close to turning away and fleeing?

{If fighting is prescribed for you, that you should not fight} Al-Zajjaj said: "Alla tuqatilu" (that you should not fight) is in the position of 'nasb' (accusative), i.e., "Are you likely [to refuse] fighting?"

{They said, "Why should we not fight in the cause of Allah"} Al-Akhfash said: "An" is extra. Al-Farra' said: It is based on the meaning, i.e., "What prevents us?", just as you say: "What is with you that you do not pray?", meaning: "What prevents you?". It was also said: The meaning is: "And what is it for us in not fighting in the way of Allah?". Al-Nahhas (2) said: This is the best of them. "An" is in the position of 'nasb'.

{when we have been driven out from our homes} is a justification, and similarly {and our children} meaning our offspring were taken captive (3).

His words (The Exalted): {Then when fighting was prescribed for them}, meaning: made obligatory upon them {they turned away}. Allah (The Exalted) informed that (4) when fighting was made obligatory upon them, and they saw the reality, and their thoughts turned to the direct engagement of war, and that their lives might be lost, they "turned away", i.e., their intentions wavered, and their resolutions weakened. This is the nature of affluent nations inclined to ease; they wish for war in times of pride, but when war comes, they shrink back and yield to their nature. It is because of this meaning that the Prophet ﷺ forbade it by saying: «Do not wish to meet the enemy, and ask Allah for well-being, but when you meet them, stand firm.» Narrated by the Imams. Then...

(1) In (Kh), (D), and (Z): 'na'ama' and 'na'ima', and it was not improved in (Zha). What is established is from 'Al-Hujjah' by Abu Ali al-Farisi 2/350, and 'Al-Muharrir al-Wajiz' 1/330, and the speech is from it. (2) In 'I'rab al-Qur'an' 1/325, and the mentioned

sayings are from it. See also 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Zajjaj 1/326, 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Akhfash 1/377, and 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Farra' 1/163. (3) In (Kh), (D), (Z), and (M): 'bisabab' (because of), and the word was not improved in (Zha). What is established is from 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 1/325. (4) Thus in the copies, and in 'Al-Muharrir al-Wajiz' 1/330: that they.

पृष्ठ 230 - सूरा अल-बकरा: आयत 246

... भूतकाल में 'सीन' पर कसरा (इ की मात्रा)। 'सीन' पर फतह (अ की मात्रा) के साथ उच्चारण करना आम भाषा है। अबू अली ने कहा: कसरा का कारण अरबों का यह कहना है: 'हुवा असिया बिज़ालिक' (वह इसके योग्य था), जैसे 'हर्रा' और 'शज्जा'। 'फइला' और 'फअला' दोनों रूप 'नक़मा' और 'नक़िमा' (1) जैसे उदाहरणों में आए हैं। इसी तरह 'असैतु' और 'असीतु'। यदि क्रिया को किसी स्पष्ट संज्ञा से जोड़ा जाए, तो 'असैतुम' के लिए सादृश्य 'असिया ज़ैद' कहना है, जैसे 'रज़िया ज़ैद'। यदि ऐसा कहा जाता है, तो यह सादृश्य है; और यदि नहीं कहा जाता है, तो दोनों बोलियों का उपयोग करना जायज़ है, एक को दूसरे के स्थान पर उपयोग करना।

इस कथन का अर्थ है: क्या आप मुड़ने और भागने के करीब हैं?

{यदि आप पर युद्ध अनिवार्य कर दिया जाए, कि आप न लड़ें} अल-ज़ज्जाज ने कहा: "अल्ला तुक़ातिलू" (कि तुम न लड़ो) 'नस्ब' (कर्म कारक) की स्थिति में है, यानी: "क्या आप लड़ने [से इनकार करने] की संभावना रखते हैं?"

{उन्होंने कहा, "हमें क्या हुआ है कि हम अल्लाह की राह में न लड़ें"} अल-अख्फश ने कहा: "अन" अतिरिक्त है। अल-फर्रा' ने कहा: यह अर्थ पर आधारित है, यानी: "हमें क्या रोकता है?", जैसे आप कहते हैं: "तुम्हें क्या हुआ है कि तुम प्रार्थना नहीं करते?", जिसका अर्थ है: "तुम्हें क्या रोकता है?"। यह भी कहा गया: अर्थ है: "और अल्लाह की राह में न लड़ने में हमारे लिए क्या है?"। अल-नहस (2) ने कहा: यह उनमें से सबसे अच्छा है। "अन" 'नस्ब' की स्थिति में है।

{जबकि हमें हमारे घरों से निकाल दिया गया है} एक औचित्य है, और इसी तरह {और हमारी संतानों से} यानी हमारी औलाद को बंदी बना लिया गया (3)।

अल्लाह (महान) का कथन: {फिर जब उन पर युद्ध अनिवार्य कर दिया गया}, यानी: उन पर फर्ज़ कर दिया गया {वे मुड़ गए}। अल्लाह (महान) ने सूचित किया कि (4) जब उन पर युद्ध अनिवार्य कर दिया गया, और उन्होंने वास्तविकता देखी, और उनके विचार युद्ध के प्रत्यक्ष जुड़ाव की ओर मुड़े, और यह कि उनका जीवन जा सकता है, तो वे "मुड़ गए", यानी: उनके इरादे डगमगा गए, और उनके संकल्प कमजोर पड़ गए। यह विलासी राष्ट्रों का स्वभाव है जो आराम की ओर झुके होते हैं; वे गर्व के समय में युद्ध की कामना करते हैं, लेकिन जब युद्ध आता है, तो वे पीछे हट जाते हैं और अपने स्वभाव के आगे झुक जाते हैं। इसी अर्थ के कारण नबी ﷺ ने यह कहते हुए मना किया: «शत्रु से मिलने की कामना न

करो, और अल्लाह से सलामती मांगो, लेकिन जब तुम उनसे मिलो, तो अडिग रहो।» इसे इमामों ने रिवायत किया है। फिर...

(1) (ख), (द) और (ज़) में: 'नअमा' और 'नइमा', और (ज़हा) में इसमें सुधार नहीं किया गया था। जो स्थापित है वह अबू अली अल-फारिसी की 'अल-हुज्जह' 2/350 और 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज' 1/330 से है, और भाषण उसी से है। (2) 'इराब अल-कुरान' 1/325 में, और उल्लिखित बातें उसी से हैं। अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 1/326, अल-अख्फश द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 1/377 और अल-फर्रा' द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 1/163 भी देखें। (3) (ख), (द), (ज़) और (म) में: 'बिसबब' (के कारण), और (ज़हा) में शब्द में सुधार नहीं किया गया था। जो स्थापित है वह अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 1/325 से है। (4) प्रतियों में ऐसा ही है, और 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज' 1/330 में: कि वे।

صفحہ 230 - سورۃ البقرہ: آیت 246

... ماضی میں 'سین' کے نیچے کسرہ (زیر)۔ اور 'سین' پر فتحہ (زبر) کے ساتھ بولنا عام زبان ہے۔ ابو علی نے کہا: کسرہ کی وجہ عربوں کا یہ قول ہے: 'ھو عسی بذلک' (وہ اس کے لائق تھا)، جیسے 'حرّ' اور 'شجّ'۔ 'فَعِلَ' اور 'فَعَلَ' دونوں اوزان 'نَقَمَ' اور 'نَقِمَ' (1) جیسی مثالوں میں آئے ہیں۔ اسی طرح 'عَسَیْتُ' اور 'عَسِیْتُ'۔ اگر فعل کی نسبت اسم ظاہر کی طرف ہو، تو 'عَسَیْتُمْ' کا قیاس یہ ہے کہ کہا جائے: 'عَسِیَ زید'، جیسے 'رَضِیَ زید'۔ اگر ایسا کہا جائے تو یہی قیاس ہے؛ اور اگر نہ کہا جائے تو دونوں لغتوں (بولیوں) کو لینا جائز ہے، پس ان میں سے ایک کو دوسرے کی جگہ استعمال کیا جائے گا۔

اس قول کا معنی یہ ہے: کیا تم پیٹھ پھیرنے اور فرار ہونے کے قریب ہو؟

﴿اِنْ کُتِبَ عَلَیْکُمُ الْقِتَالُ اَلَّا تُقَاتِلُوْا﴾ زجاج نے کہا: "اَلَّا تُقَاتِلُوْا" (کہ تم نہ لڑو) محلِ نصب میں ہے، یعنی: کیا تم سے لڑائی نہ کرنے کی توقع کی جائے؟

﴿قَالُوْا وَ مَا لَنَا اَلَّا نُقَاتِلَ فِیْ سَبِیْلِ اللّٰہِ﴾ اخفش نے کہا: "اَنْ" زائدہ ہے۔ اور فراء نے کہا: یہ معنی پر محمول ہے، یعنی: ہمیں کس چیز نے روکا ہے؟ جیسا کہ تم کہتے ہو: "تجھے کیا ہوا کہ تو نماز نہیں پڑھتا؟" یعنی: تجھے کس چیز نے روکا؟۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: "اور اللہ کی راہ میں نہ لڑنے میں ہمارے لیے کیا فائدہ ہے؟"۔ نحاس (2) نے کہا: یہ ان میں سب سے بہتر ہے۔ اور "اَنْ" محلِ نصب میں ہے۔

﴿وَ قَدْ اُخْرِجْنَا مِنْ دِیَارِنَا﴾ یہ تعلیل (وجہ بتانا) ہے، اور اسی طرح ﴿وَ اَبْنَآئِنَا﴾ یعنی ہماری اولاد کو قیدی بنا لیا گیا (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ﴾ یعنی جب ان پر فرض कर दिया गया ﴿الْقِتَالُ تَوَلَّوْا﴾ اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ (4) جب ان پر جہاد فرض کر دیا گیا، اور انہوں نے حقیقت دیکھ لی، اور ان کے خیالات براہِ راست جنگ کی طرف مڑے، اور یہ کہ ان کی جانیں جا سکتی ہیں، تو وہ "پھر گئے"، یعنی: ان کی نیتیں متزلزل ہو گئیں، اور ان کے ارادے پست پڑ گئے۔ اور یہ ان عیش پسند قوموں کا حال ہے جو راحت کی طرف مائل ہوتی ہیں، وہ غیرت و حمیت کے اوقات میں جنگ کی تمنا کرتی ہیں، لیکن جب جنگ سامنے آتی ہے تو بزدلی دکھاتی ہیں اور اپنی طبیعت کے تابع ہو جاتی ہیں۔ اسی معنی کی وجہ سے نبی کریم ﷺ نے یہ فرما کر منع فرمایا: «دشمن سے مقابلے کی تمنا نہ کرو، اور اللہ سے عافیت مانگو، لیکن جب تم ان سے ملو تو ثابت قدم رہو۔» اسے ائمہ نے روایت کیا ہے۔ پھر...

(1) (خ)، (د) اور (ز) میں: 'نَعَمَ' اور 'نَعِمَ'، اور (ظ) میں اس کی تصحیح نہیں کی گئی۔ جو ثابت ہے وہ ابو علی الفارسی کی 'الحجة' 2/350 اور 'المحرر الوجيز' 1/330 سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (2) 'اعراب القرآن' 1/325 میں، اور مذکورہ اقوال اسی سے ہیں۔ اور زجاج کی 'معانی القرآن' 1/326، اخفش کی 'معانی القرآن' 1/377، اور فراء کی 'معانی القرآن' 1/163 دیکھیں۔ (3) (خ)، (د)، (ز) और (م) میں: 'بسبب'، اور (ظ) میں لفظ کی تصحیح نہیں کی گئی۔ جو ثابت ہے وہ نحاس کی 'اعراب القرآن' 1/325 سے ہے۔ (4) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور 'المحرر الوجيز' 1/330 میں ہے: کہ وہ۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 247 231

Allah the Almighty informed about a few of them that they remained steadfast in their initial intention, and their determination to fight in the cause of Allah continued (1).

The Almighty's saying: {And their prophet said to them, "Indeed, Allah has sent to you Saul (Talut) as a king." They said, "How can he have kingship over us while we are more worthy of kingship than him and he has not been given any wealth in abundance?" He said, "Indeed, Allah has chosen him over you and has increased him abundantly in knowledge and stature. And Allah gives His kingship to whom He wills. And Allah is all-Encompassing and Knowing." (247)}

The Almighty's saying: {And their prophet said to them, "Indeed, Allah has sent to you Saul as a king"}, meaning: He responded to what you asked. Talut was a water-carrier, and it was said: a tanner, and it was said: a camel-driver, and he was a scholar, therefore Allah elevated him, as will be mentioned. He was from the tribe of Benjamin, and was not from the tribe of Prophethood, nor from the tribe of Kingship. Prophethood was in the children of Levi, and Kingship was in the tribe of Judah, therefore they denied him (2).

Wahb ibn Munabbih (3) said: When the leaders of the Children of Israel said to Samuel ibn Bal what they said, he asked Allah the Almighty to send them a king, and to guide him to him. Allah the Almighty said to him: Look at the horn (4) that contains the oil in your house. If a man enters upon you and the oil in the horn sizzles (5), then he is the king of the Children of Israel. So, anoint his head with it and make him king over them. He said: Talut was a tanner, so he went out in search of a beast that he had lost. He went to Samuel hoping that he would pray for him regarding the matter of the beast or find relief with him. Then the oil sizzled as they claimed. He said: So Samuel stood up to him, took it and anointed Talut's head with it, and said to him: You are the king of the Children of Israel whom Allah the Almighty commanded me to put forward. Then he said to the Children of Israel: Indeed, Allah has sent to you Talut as a king.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/330-331, and the Hadith was mentioned previously on p. 213. (2) See Tafsir al-Razi 6/185. (3) Reported by al-Tabari 5/448-449. (4) His saying: Al-Qarn, with vowels: a leather quiver that is slit and then stitched. Lisan (Qarn). (5) His

saying: Nashsha from al-Nashish, which is the sound of water or other things when boiling. Al-Qamus (Nash).

सूरह अल-बकराह: आयत 247 231

अल्लाह तआला ने उनमें से कुछ लोगों के बारे में बताया कि वे अपने पहले इरादे पर अडिग रहे, और अल्लाह के रास्ते में लड़ने का उनका संकल्प जारी रहा (1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उनके नबी ने उनसे कहा, "बेशक अल्लाह ने तुम्हारे लिए तालूत को राजा बनाकर भेजा है।" उन्होंने कहा, "उसका हम पर राज्य कैसे हो सकता है जबकि हम उससे कहीं अधिक राज्य के हकदार हैं और उसे धन की प्रचुरता नहीं दी गई है?" उसने कहा, "बेशक अल्लाह ने उसे तुम पर चुन लिया है और उसे ज्ञान और शरीर में प्रचुरता दी है। और अल्लाह अपना राज्य जिसे चाहता है देता है। और अल्लाह बड़ी गुंजाइश वाला, सब कुछ जानने वाला है।" (247)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उनके नबी ने उनसे कहा, "बेशक अल्लाह ने तुम्हारे लिए तालूत को राजा बनाकर भेजा है"}, यानी: उसने तुम्हारी प्रार्थना स्वीकार कर ली। तालूत एक मशक ढोने वाला था, और कहा गया: चमड़ा पकाने वाला, और कहा गया: ऊंट हाँकने वाला, और वह एक विद्वान था, इसलिए अल्लाह ने उसे सम्मान दिया, जैसा कि आगे आएगा। वह बिन्यामिन के गोत्र से था, और नबूवत (पैगंबरी) के गोत्र से नहीं था, और न ही बादशाही के गोत्र से था। नबूवत लावी (Levi) की संतान में थी, और बादशाही यहूदा के गोत्र में थी, इसलिए उन्होंने इनकार किया (2)।

वहब बिन मुनब्बिह (3) ने कहा: जब बनी इसराइल के सरदारों ने शमूएल बिन बाल से वह कहा जो उन्होंने कहा था, तो उन्होंने अल्लाह तआला से प्रार्थना की कि वह उनके पास एक राजा भेजे और उसे उसकी पहचान बताए। अल्लाह तआला ने उनसे कहा: अपने घर में उस सींग (4) को देखो जिसमें तेल है, जब तुम्हारे पास कोई ऐसा आदमी आए और सींग का तेल खौलने (5) लगे, तो वही बनी इसराइल का राजा है, तो उसके सिर पर उससे मलना और उसे उन पर राजा बनाना। उन्होंने कहा: तालूत एक चमड़ा पकाने वाला था, वह अपने एक खोए हुए जानवर की तलाश में निकला था। वह शमूएल के पास गया कि शायद वह जानवर के मामले में उसके लिए दुआ करें या उनके पास कोई हल मिल जाए। जैसा कि वे दावा करते हैं, तेल खौलने लगा। उन्होंने कहा: तो शमूएल उसकी ओर बढ़े, उसे लिया और उससे तालूत के सिर पर मला, और उससे कहा: तुम बनी इसराइल के राजा हो जिसे अल्लाह तआला ने मुझे आगे बढ़ाने का आदेश दिया है। फिर उन्होंने बनी इसराइल से कहा: बेशक अल्लाह ने तुम्हारे लिए तालूत को राजा बनाकर भेजा है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/330-331, और हदीस पहले पृष्ठ 213 पर गुज़री है। (2) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 6/185। (3) इसे तबरी ने 5/448-449 में उद्धृत किया है। (4) उनका कहना: अल-क़र्न, हरकत के साथ: चमड़े का तरकश जो फटा हुआ हो और फिर सिला गया हो। लिसान (क़र्न)। (5) उनका कहना: नश-शा अल-नशीश से, जो पानी या अन्य चीज़ों के उबलने की आवाज़ है। अल-क़ामूस (नश)।

سورة البقرہ: آیت 247 231

اللہ تعالیٰ نے ان میں سے تھوڑے لوگوں کے بارے میں بتایا کہ وہ اپنی پہلی نیت پر ثابت قدم رہے، اور اللہ تعالیٰ کی راہ میں لڑنے کا ان کا عزم برقرار رہا (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان کے نبی نے ان سے کہا کہ بیشک اللہ نے تمہارے لیے طالوت کو بادشاہ بنا کر بھیجا ہے۔ وہ بولے: اس کی ہم پر بادشاہی کیسے ہو سکتی ہے حالانکہ ہم اس کے مقابلے میں بادشاہی کے زیادہ حقدار ہیں اور اسے تو مال کی وسعت بھی نہیں دی گئی۔ (نبی نے) کہا: بیشک اللہ نے اسے تم پر چن لیا ہے اور اسے علم اور جسم میں فراخی عطا فرمائی ہے، اور اللہ اپنی بادشاہی جسے چاہے دیتا ہے، اور اللہ بڑی وسعت والا اور خوب جاننے والا ہے۔ (247)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان کے نبی نے ان سے کہا کہ بیشک اللہ نے تمہارے لیے طالوت کو بادشاہ بنا کر بھیجا ہے}، یعنی: اللہ نے تمہاری اس بات کا جواب دے دیا جو تم نے مانگی تھی۔ طالوت سقّہ (پانی پلانے والا) تھا، اور کہا گیا: رنگریز (چمڑا رنگنے والا)، اور کہا گیا: اونٹ ہانکنے والا، اور وہ عالم تھا، اس لیے اللہ نے اسے بلند مقام عطا کیا، جیسا کہ آگے آئے گا۔ وہ بن یامین کے قبیلے سے تھا، اور وہ نہ تو نبوت کے قبیلے سے تھا اور نہ ہی بادشاہت کے قبیلے سے۔ نبوت بنی لاوی میں تھی اور بادشاہت قبیلہ یہودا میں تھی، اسی لیے انہوں نے انکار کیا (2)۔

وہب بن منبہ (3) نے کہا: جب بنی اسرائیل کے سرداروں نے شموئیل بن بال سے وہ کہا جو انہوں نے کہا تھا، تو انہوں نے اللہ تعالیٰ سے دعا کی کہ وہ ان کی طرف ایک بادشاہ بھیجے اور اس کا پتہ بتائے۔ اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: اپنے گھر میں اس سینگ (4) کو دیکھو جس میں تیل ہے، جب تمہارے پاس کوئی ایسا آدمی آئے اور اس سینگ میں موجود تیل جوش مارنے (5) لگے، تو

وہی بنی اسرائیل کا بادشاہ ہے، تو اس کے سر پر اس تیل سے مالش کرنا اور اسے ان پر بادشاہ بنا دینا۔ انہوں نے کہا: طالوت چمڑا رنگنے والا تھا، وہ اپنے ایک گم شدہ جانور کی तलाश میں نکلا تھا۔ وہ شموئیل کے پاس اس امید پر گیا کہ شاید وہ جانور کے معاملے میں اس کے لیے دعا کریں یا ان کے پاس کوئی حل مل جائے۔ تو جیسا کہ ان کا گمان ہے تیل جوش مارنے لگا۔ انہوں نے کہا: پس شموئیل اس کی طرف بڑھے، اسے لیا اور اس سے طالوت کے سر پر مالش کی اور اس سے کہا: تم بنی اسرائیل کے وہ بادشاہ ہو جس کے لیے اللہ تعالیٰ نے مجھے اسے پیش کرنے کا حکم دیا ہے۔ پھر انہوں نے بنی اسرائیل سے کہا: بیشک اللہ نے تمہارے لیے طالوت کو بادشاہ بنا کر بھیجا ہے۔

---

(1) المحرر الوجیز 1/ 330-331، اور حدیث پہلے صفحہ 213 پر گزر چکی ہے۔ (2) دیکھئے تفسیر رازی 6/ 185۔ (3) اسے طبری نے 5/ 448-449 میں روایت کیا ہے۔ (4) ان کا قول: القَرْن، تحریک کے ساتھ: چمڑے کا ترکش جو پھٹا ہوا ہو پھر اسے سی دیا گیا ہو۔ لسان (قرن)۔ (5) ان کا قول: فنَشَّ نشیش سے ہے، اور یہ پانی وغیرہ کے ابلنے کی آواز ہے۔ القاموس (نش)۔

232 Surah Al-Baqarah: Verse 247

Talut and Jalut are two foreign names that have been Arabized, and for this reason, they are indeclinable (1). Similarly, Dawud. The plurals are Tawaleet, Jawaleet, and Dawadeed. If you were to name a man "Tawous" (Peacock) or "Raqoud" (2), they would be declinable even if they were foreign. The difference between this and the first category is that you can say "Al-Tawous", adding the definite article (Al-), so it becomes possible in Arabic, whereas it is not possible for the others (3).

The Almighty's saying: {How can he have kingship over us?}, meaning: How can he rule us when we are more deserving of kingship than him?! They continued their habit of harassing the prophets and deviating from the command of Allah Almighty. They said: "How (Anna)", meaning: from what direction? So "Anna" is in the position of an adverbial accusative. We are from the tribe of kings, while he is not, and he is poor. They ignored the strongest reason, which is Allah's decree and His prior judgment, until their prophet argued against them by saying: {Indeed, Allah has chosen him}, meaning: He selected him, which is the definitive argument. He then explained to them the reason for Talut's selection, which is his abundance in knowledge—which is the essence of man—and in physical stature—which is his aid in war and his preparation for encounter. Thus, it included an explanation of the Imam's characteristics and the conditions of leadership (Imamah), and that it is earned through knowledge, religion, and strength, not through lineage. Lineage has no share in it compared to knowledge and spiritual virtues, and knowledge precedes lineage; for Allah Almighty informed that He chose him for his knowledge and strength, even if they were of nobler lineage (4). Sufficient and ample mention of the Imamate and its conditions has passed at the beginning of the Surah (5). This verse is a fundamental basis for it.

Ibn Abbas said: Talut was then the most knowledgeable man in the Children of Israel, the most handsome, and the most perfect. Physical increase is something that intimidates the enemy. It is said: He was named Talut because of his tallness (6). It is also said: Physical increase was through an abundance of virtues, goodness, and courage, and it did not mean physical size alone. Do you not see the poet's words: You see a slender man and despise him ... But within his garments is a ferocious lion.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/331-332. (2) Al-Raqoud: A rectangular, pitch-coated ceramic vessel. Al-Nihayah (Raqad). (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/326. (4) See Al-Muharrar

al-Wajiz 1/332. (5) 1/395. (6) See Tafsir al-Baghawi 1/228, Majma' al-Bayan 2/280, and Zad al-Masir 1/293-294.

232 सूरा अल-बकरा: आयत 247

तालूत और जालूत दो विदेशी नाम हैं जिनका अरबीकरण किया गया है, और इसी कारण वे अपरिवर्तनीय (indeclinable) हैं (1)। इसी प्रकार दाऊद भी। इनके बहुवचन तवाइलीत, जवाईलीत और दवावीड हैं। यदि आप किसी व्यक्ति का नाम "ताऊस" (मोर) या "राकूद" (2) रखें, तो वे विदेशी होने के बावजूद परिवर्तनीय होंगे। इसके और पहली श्रेणी के बीच अंतर यह है कि आप "अल-ताऊस" कह सकते हैं, जिसमें 'अल' (निश्चित लेख) जोड़ा गया है, जिससे यह अरबी में संभव हो जाता है, जबकि दूसरों के लिए ऐसा संभव नहीं है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {उसे हम पर राज्य कैसे प्राप्त हो सकता है?}, अर्थात: वह हम पर शासन कैसे कर सकता है जबकि हम उससे अधिक राज्य के पात्र हैं?! उन्होंने नबियों को परेशान करने और अल्लाह तआला के आदेश से विमुख होने की अपनी आदत को जारी रखा। उन्होंने कहा: "कैसे (अन्ना)", अर्थात: किस दिशा से? इसलिए "अन्ना" क्रिया विशेषण के स्थान पर है। हम राजाओं के कबीले से हैं, जबकि वह ऐसा नहीं है, और वह गरीब है। उन्होंने सबसे मजबूत कारण को छोड़ दिया, जो कि अल्लाह का निर्णय और उसका पूर्व फैसला है, यहाँ तक कि उनके नबी ने उनके खिलाफ तर्क देते हुए कहा: {निस्संदेह, अल्लाह ने उसे चुना है}, अर्थात: उसका चुनाव किया है, जो कि निर्णायक तर्क है। इसके साथ ही उन्होंने उन्हें तालूत के चुनाव का कारण स्पष्ट किया, जो कि ज्ञान में उनकी प्रचुरता है—जो मनुष्य का सार है—और शारीरिक बनावट में—जो युद्ध में उनकी सहायता और मुकाबले के लिए उनकी तैयारी है। इस प्रकार, इसमें इमाम की विशेषताओं और नेतृत्व (इमामत) की स्थितियों का विवरण शामिल है, और यह कि यह ज्ञान, धर्म और शक्ति के माध्यम से अर्जित किया जाता है, वंश के माध्यम से नहीं। ज्ञान और आत्मिक गुणों के मुकाबले इसमें वंश का कोई हिस्सा नहीं है, और ज्ञान वंश से पहले आता है; क्योंकि अल्लाह तआला ने बताया कि उसने उसे उसके ज्ञान और शक्ति के कारण चुना, भले ही वे उच्च वंश के थे (4)। सूरा की शुरुआत में इमामत और उसकी शर्तों का पर्याप्त और भरपूर उल्लेख बीत चुका है (5)। यह आयत इसके लिए एक मौलिक आधार है।

इब्न अब्बास ने कहा: तालूत उस समय बनी इसराइल में सबसे विद्वान, सबसे सुंदर और सबसे पूर्ण व्यक्ति थे। शारीरिक विशालता शत्रु को डराने वाली चीज़ है। कहा जाता है: उनकी लंबाई के कारण उनका नाम तालूत रखा गया (6)। यह भी कहा गया है: शारीरिक वृद्धि अच्छाई और साहस के गुणों की प्रचुरता के माध्यम से थी, और इसका अर्थ केवल शरीर का आकार नहीं था। क्या आपने कवि के

शब्दों को नहीं देखा: तुम एक दुबले-पतले आदमी को देखते हो और उसे तुच्छ समझते हो ... लेकिन उसके कपड़ों के भीतर एक खूंखार शेर है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/331-332। (2) अल-राकूद: एक आयताकार, कोलतार लगा हुआ मिट्टी का बर्तन। अल-निहाया (रकड़)। (3) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 1/326। (4) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/332। (5) 1/395। (6) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी 1/228, मजमा' अल-बयान 2/280, और ज़ाद अल-मसीर 1/293-294।

۲۳۲ سورہ البقرہ : آیت ۲۴۷

طالوت اور جالوت دو عجمی (غیر عربی) نام ہیں جنہیں معرب (عربی رنگ میں ڈھالا گیا) کیا گیا ہے، اسی لیے یہ غیر منصرف ہیں (۱)۔ اسی طرح داؤد۔ ان کی جمع طوالیت، جوالیت اور دواوید ہے۔ اگر آپ کسی شخص کا نام طاؤس یا راقود (۲) رکھیں تو وہ منصرف ہوں گے اگرچہ وہ عجمی ہوں۔ اس اور پہلی قسم کے درمیان فرق یہ ہے کہ آپ "الطاؤس" کہہ سکتے ہیں، یعنی الف لام داخل کر سکتے ہیں، تو یہ عربی میں ممکن ہے، جبکہ ان میں ایسا ممکن نہیں ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس کی بادشاہی ہم پر کیسے ہو سکتی ہے؟}، یعنی: وہ ہم پر کیسے حکومت کر سکتا ہے جبکہ ہم اس سے زیادہ بادشاہت کے حقدار ہیں؟! وہ انبیاء کو تنگ کرنے اور اللہ تعالیٰ کے حکم سے انحراف کرنے کی اپنی روش پر قائم رہے، انہوں نے کہا: "انی" (کیسے)، یعنی: کس جہت سے؟ تو "انی" ظرف ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔ ہم بادشاہوں کی نسل سے ہیں جبکہ وہ ایسا نہیں ہے، اور وہ غریب ہے۔ انہوں نے سب سے مضبوط سبب یعنی اللہ تعالیٰ کی تقدیر اور اس کے سابقہ فیصلے کو چھوڑ دیا، یہاں تک کہ ان کے نبی نے ان پر یہ کہہ کر حجت قائم کی: {بے شک اللہ نے اسے منتخب کیا ہے}، یعنی: اسے چنا ہے، اور یہ قطعی حجت ہے۔ اس کے ساتھ ہی انہوں نے انہیں طالوت کے انتخاب کی وجہ بیان کی، جو کہ علم میں ان کی وسعت ہے —جو انسان کا اصل ہے—اور جسم میں—جو جنگ میں اس کا مددگار اور مقابلے کے وقت اس کا سامان ہے۔ اس طرح اس میں امام کی صفت اور امامت کے احوال کا بیان شامل ہے، اور یہ کہ امامت علم، دین اور قوت سے مستحق ہوتی ہے نہ کہ نسب سے۔ علم اور فضائلِ نفس کے ہوتے ہوئے نسب کا اس میں کوئی حصہ نہیں، اور علم نسب پر مقدم ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے خبر دی ہے کہ اس نے اسے اس کے علم اور قوت کی وجہ سے چنا ہے، اگرچہ وہ لوگ نسب کے اعتبار

سے زیادہ معزز تھے (۴)۔ سورہ کے آغاز میں امامت اور اس کی شرائط کا کافی و شافی ذکر گزر چکا ہے (۵)۔ اور یہ آیت اس بارے میں اصل کی حیثیت رکھتی ہے۔

ابن عباس نے فرمایا: طالوت اس وقت بنی اسرائیل میں سب سے زیادہ عالم، خوبصورت اور مکمل انسان تھے۔ جسمانی زیادتی دشمن کو مرعوب کرنے والی چیز ہے۔ کہا گیا ہے: طالوت کو ان کی لمبائی کی وجہ سے طالوت کہا گیا (۶)۔ یہ بھی کہا گیا: جسم کی زیادتی سے مراد خیر اور شجاعت کے معانی کی کثرت تھی، جسم کی جسامت مراد نہیں تھی، کیا آپ نے شاعر کا قول نہیں دیکھا: تم ایک دبلے پتلے آدمی کو دیکھتے ہو اور اسے حقیر سمجھتے ہو ... حالانکہ اس کے کپڑوں کے اندر ایک پھاڑ کھانے والا شیر ہوتا ہے

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۳۳۱-۳۳۲۔ (۲) الراقود: مٹی کا ایک لمبوترا برتن جس پر رال ملی گئی ہو۔ النهاية (رقد)۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۲۶۔ (۴) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/ ۳۳۲۔ (۵) ۱/ ۳۹۵۔ (۶) دیکھئے تفسير البغوي ۱/ ۲۲۸، مجمع البیان ۲/ ۲۸۰، اور زاد المسیر ۱/ ۲۹۳-۲۹۴۔

Surah Al-Baqarah: Verse 247 233

[Poetry lines:] And the handsome man may impress you, but when you test him, the handsome man fails your expectation. A camel may grow large without intellect, but its size does not compensate for its lack of sense.(1)

I say: From this meaning is the statement of the Prophet ﷺ to his wives: "The quickest of you to join me is the one with the longest hand." So they used to vie with each other in length, and Zainab was the first of them to die; because she used to work with her hands and give charity, narrated by Muslim (2). Some interpreters (3) said: What is meant by knowledge is the knowledge of war, and this is a specification of a general term without evidence. It has been said: The increase in knowledge was through Allah revealing to him, and accordingly, Saul (Talut) was a prophet, and this will be discussed later (4).

Allah's statement: {And Allah gives His kingdom to whom He wills}. Some interpreters went to the opinion that this is from the word of Allah, Mighty and Majestic, to Muhammad ﷺ.

And it was said: It is from the words of Samuel, which is more apparent. He said that to them when he knew of their stubbornness and argumentation against proofs, so he wanted to complete his speech with the definitive proof that cannot be objected to, so he said (5): {And Allah gives His kingdom to whom He wills}. Attributing the kingdom of the world to Allah is an attribution of the owned to the King (6). Then he said to them by way of encouraging excellence and alerting them without a question from them: {Indeed, the sign of his kingship...}.

And it is possible that they asked him for evidence of his truthfulness in his statement: {Indeed, Allah has sent for you Saul as a king}.

(1) The speaker of these verses is Al-Abbas ibn Mirdas Al-Sulami, may Allah be pleased with him, as in the explanation of the Hamasa of Abu Tammam by Al-Marzuqi 3/1153-1155, and Al-Tabrizi 3/89-90, and Al-Lisan (MZR). Al-Tabrizi narrated from Abu Riyash that this poetry is for Mu'awiya ibn Malik al-Kilabi, and according to them: "A firm lion" (mazeer) instead of his saying: "A fierce lion" (hasoor). His saying: "hasoor": the strong one who preys and breaks, and "al-mazeer": the one with a strong heart, powerful and penetrating, and "al-tareer": one with a handsome appearance and beauty. Al-Lisan (HSR), (MZR), (TRR). (2) Number (2452), and also narrated by Ahmad (24899), and Al-Bukhari (1420) from the hadith of Aisha, may

Allah be pleased with her. (3) See Al-Muharrar Al-Wajiz 1/332. (4) At the interpretation of verse 249, and verse 251. (5) In (D) and (M): "So Allah the Almighty said," and it is a slip of the pen by some scribes. (6) In (Z): "Owner" (Malik).

सूरह अल-बकरा: आयत 247 233

[काव्य पंक्तियाँ:] एक सुदर्शन व्यक्ति आपको प्रभावित कर सकता है, लेकिन जब आप उसे परखते हैं, तो वह व्यक्ति आपकी उम्मीदों पर खरा नहीं उतरता। ऊंट बिना बुद्धि के बड़ा हो सकता है, लेकिन उसका बड़ा होना उसे (बुद्धि से) बेनयाज़ नहीं करता।(1)

मैंने कहा: इसी अर्थ में पैगंबर ﷺ का अपनी पत्नियों से कथन है: "तुममें से जो सबसे पहले मुझसे मिलेगी, वह होगी जिसका हाथ सबसे लंबा होगा।" तो वे अपने हाथ लंबे करने (नापने) लगीं, और ज़ैनब की सबसे पहले मृत्यु हुई; क्योंकि वह अपने हाथों से काम करती थीं और दान देती थीं, इसे मुस्लिम (2) ने उद्धृत किया है। और कुछ व्याख्याकारों (3) ने कहा: ज्ञान से तात्पर्य युद्ध का ज्ञान है, और यह बिना प्रमाण के सामान्यता का विशिष्टीकरण है। और यह भी कहा गया है: ज्ञान में वृद्धि इसलिए थी कि अल्लाह ने उन्हें वह्य (रहस्योद्घाटन) भेजा था, और इसके अनुसार तालूत एक पैगंबर थे, और यह आगे आएगा (4)।

अल्लाह का कथन: {और अल्लाह अपना राज्य जिसे चाहता है उसे देता है}। कुछ व्याख्याकारों का मत है कि यह अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का मुहम्मद ﷺ से कथन है।

और कहा गया: यह शमुएल के शब्द हैं, जो अधिक स्पष्ट है। उन्होंने उनसे यह तब कहा जब उन्हें उनकी हठधर्मी और दलीलों में बहस का पता चला, इसलिए वे अपनी बात को उस अंतिम प्रमाण के साथ पूरा करना चाहते थे जिस पर कोई आपत्ति न हो सके, तो उन्होंने कहा (5): {और अल्लाह अपना राज्य जिसे चाहता है उसे देता है}। और दुनिया के राज्य का अल्लाह से संबंध स्वामित्व वाली वस्तु का राजा (6) से संबंध है। फिर उन्होंने उनसे बिना पूछे उन्हें प्रोत्साहित करने और सचेत करने के लिए कहा: {निश्चय ही उसके राज्य का चिह्न...}।

और यह संभव है कि उन्होंने उनसे उनके इस कथन की सत्यता का प्रमाण माँगा हो: {निश्चय ही अल्लाह ने तुम्हारे लिए तालूत को राजा बनाकर भेजा है}।

(1) इन छंदों के लेखक अब्बास बिन मिरदास अल-सुलमी (रज़ि.) हैं जैसा कि मरज़ूकी 3/1153-1155 द्वारा अबू तमाम की हमासा की व्याख्या में है, और तबरीज़ी 3/89-90, और अल-लिसान (मज़र) में है। तबरीज़ी ने अबू रियाश से उद्धृत किया है कि यह कविता मुआविया बिन मलिक अल-किलाबी की है, और उनके यहाँ: "शेर मज़ीर" है बजाय उनके कथन: "शेर हसूर" के। उनका कहना है: "हसूर": वह बलशाली जो फाड़ देता है और तोड़ देता है, और "मज़ीर": मज़बूत

दिल वाला, शक्तिशाली और प्रभावशाली, और "तरीर": अच्छी आकृति और सुंदरता वाला। अल-लिसान (हसर), (मज़र), (तरर)। (2) संख्या (2452), और इसे अहमद (24899), और बुखारी (1420) ने आयशा (रज़ि.) की हदीस से भी उद्धृत किया है। (3) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/332। (4) आयत 249 और आयत 251 की व्याख्या के समय। (5) (द) और (म) में है: "तो अल्लाह तआला ने कहा", और यह कुछ लेखकों की कलम की फिसलन है। (6) (ज़) में है: "मालिक"।

سورة البقرہ: آیت ۲۴۷ ۲۳۳

[اشعار:] خوبصورت انسان تمہیں بھلا لگ سکتا ہے، لیکن جب تم اسے آزماتے ہو تو وہ تمہارے گمان کے خلاف نکلتا ہے۔ اور اونٹ بغیر عقل کے بڑا ہو جاتا ہے، تو اس کی بڑائی اسے (عقل سے) بے نیاز نہیں کرتی۔(۱)

میں نے کہا: اسی معنی سے نبی کریم ﷺ کا اپنی ازواج سے یہ فرمانا ہے: "تم میں سے سب سے پہلے مجھ سے وہ ملے گی جس کا ہاتھ سب سے لمبا ہوگا۔" تو وہ اپنے ہاتھ لمبا کرنے (ناپنے) لگیں، چنانچہ حضرت زینبؓ سب سے پہلے وفات پائیں؛ کیونکہ وہ اپنے ہاتھوں سے کام کرتی تھیں اور صدقہ کرتی تھیں، اسے مسلم (۲) نے روایت کیا ہے۔ اور بعض مفسرین (۳) نے کہا: علم سے مراد جنگ کا علم ہے، اور یہ بغیر دلیل کے عموم کی تخصیص ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: علم میں زیادتی اس لیے تھی کہ اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی، اور اس بنا پر طالوت نبی تھے، اور یہ آگے آئے گا (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ اپنی بادشاہی جسے چاہتا ہے دیتا ہے}۔ بعض مفسرین کا خیال ہے کہ یہ اللہ عزوجل کا قول محمد ﷺ کے لیے ہے۔

اور کہا گیا: یہ شموئیل (علیہ السلام) کا قول ہے، اور یہی زیادہ ظاہر ہے۔ انہوں نے ان سے یہ اس وقت کہا جب ان کے ہٹ دھرمی اور دلیلوں میں جھگڑے کا علم ہوا، تو انہوں نے چاہا کہ اپنی بات کو اس قطعی بات سے مکمل کریں جس پر کوئی اعتراض نہ ہو سکے، چنانچہ فرمایا (٥): {اور اللہ اپنی بادشاہی جسے چاہتا ہے دیتا ہے}۔ اور دنیا کی بادشاہی کی نسبت اللہ کی طرف، مملوک کی نسبت بادشاہ (٦) کی طرف ہے۔ پھر ان کے سوال کے بغیر ہی انہیں رغبت دلانے اور متنبہ کرنے کے لیے فرمایا: {بے شک اس کی بادشاہی کی نشانی...}۔

اور یہ احتمال ہے کہ انہوں نے ان کے اس قول پر سچائی کی دلیل مانگی ہو: {بے شک اللہ نے تمہارے لیے طالوت کو بادشاہ بنا کر بھیجا ہے}۔

(١) ان اشعار کے قائل عباس بن مرداس السلمی رضی اللہ عنہ ہیں جیسا کہ ابو تمام کی حماسہ کی شرح میں مرزوقی ٣ / ١١٥٣-١١٥٥، اور تبریزی ٣ / ٨٩-٩٠، اور اللسان (مزر) میں ہے۔ تبریزی نے ابو ریاش سے نقل کیا ہے کہ یہ اشعار معاویہ بن مالک الکلابی کے ہیں، اور ان کے نزدیک: "أسد مزیر" ہے بجائے ان کے قول: "أسد هصور" کے۔ ان کا قول: "هصور": وہ سخت جو چیر پھاڑ دے، اور "المزیر": مضبوط دل والا اور بااثر، اور "الطریر": اچھی ہیئت اور خوبصورتی والا۔ اللسان (هصر)، (مزر)، (طرر)۔ (٢) نمبر (٢٤٥٢)، اور اسے احمد (٢٤٨٩٩)، اور بخاری (١٤٢٠) نے بھی حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) دیکھئے المحرر الوجیز ١ / ٣٣٢۔ (٤) آیت ٢٤٩ اور آیت ٢٥١ کی تفسیر کے پاس۔ (٥) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "پس اللہ تعالیٰ نے فرمایا"، اور یہ بعض کاتبوں کے قلم کی لغزش ہے۔ (٦) نسخہ (ظ) میں ہے: "مالک"۔

٢٣٤ Surah Al-Baqarah: Verse 248

Ibn Atiyyah(1) said: The first is more evident by the context of the verse, and the second is more similar to the blameworthy character of the Children of Israel, and this is the view of al-Tabari(2).

His, the Almighty's, saying: "And their prophet said to them, 'Indeed, a sign of his kingship is that the chest will come to you in which is assurance from your Lord and a remnant of what the family of Moses and the family of Aaron had left, carried by the angels. Indeed in that is a sign for you, if you are believers.'" (248)

His, the Almighty's, saying: "And their prophet said to them, 'Indeed, a sign of his kingship is that the chest will come to you'", meaning: the arrival of the chest. And the chest's story, as mentioned, is that God sent it down to Adam, peace be upon him. It remained with him until it reached Jacob, peace be upon him. It was among the Children of Israel, and they would triumph with it over whoever fought them, until they were disobedient. Then they were defeated and lost the chest; the Amalekites overcame them: Jalut (Goliath) and his companions according to the saying of Al-Suddi, and they seized the chest from them(3).

I say: This is the strongest evidence that disobedience is the cause of being forsaken, and this is clear.

Al-Nahhas(4) said: The sign in the chest, according to what was narrated, was that a moaning sound was heard from it. When they heard that, they would set out for their war, and if the moaning calmed down, they would not set out nor would the chest move.

It was said: They used to place it in the heat of war, and they would continue to be victorious until they were disobedient. Then they were defeated and the chest was taken from them, and their affairs grew humiliated. When they saw the sign of destruction(5) and the departure of fame, some of them felt disdain and they discussed their situation until their chiefs gathered and said to the prophet of that time: "Send us a king." When he said to them: "Your king is Saul (Talut)," they disputed with him about it as God informed about them. When he silenced them with proof, they asked him for evidence for that, according to the view of Al-Tabari(6). When they asked their prophet for evidence for what he said, he supplicated to his Lord, and an ailment befell the people who took the chest because of it, though there is some disagreement regarding that.

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/332, and what precedes it is similar. (2) In his Tafsir 5/457-458. (3) See Tafsir al-Razi 6/188. (4) In I'rab al-Qur'an 1/326. (5) His saying: al-istilam (destruction/extinction) is from istalama, meaning: to uproot. Al-Qamus (salama). (6) In the Tafsir 5/457.

२३४ सूरा अल-बकरा: आयत २४८

इब्न अतिया(१) ने कहा: पहला आयत के संदर्भ के अनुसार अधिक स्पष्ट है, और दूसरा बनी इसराइल के निंदनीय चरित्र के अधिक समान है, और यही अल-तबरी(२) का विचार है।

सर्वशक्तिमान का कथन: "और उनके पैगंबर ने उनसे कहा, 'निस्संदेह उसके राज्य का चिन्ह यह है कि तुम्हारे पास वह संदूक आएगा जिसमें तुम्हारे रब की ओर से सुकून (तसल्ली) है और मूसा के परिवार और हारून के परिवार द्वारा छोड़ी गई चीजों का कुछ अवशेष है, जिसे फरिश्ते उठाए हुए होंगे। निस्संदेह इसमें तुम्हारे लिए एक निशानी है, यदि तुम ईमान वाले हो।'" (२४८)

सर्वशक्तिमान का कथन: "और उनके पैगंबर ने उनसे कहा, 'निस्संदेह उसके राज्य का चिन्ह यह है कि तुम्हारे पास वह संदूक आएगा'", अर्थात: संदूक का आना। और संदूक के बारे में जैसा कि उल्लेख किया गया है कि अल्लाह ने उसे आदम (अलैहिस्सलाम) पर उतारा था। वह उनके पास रहा यहाँ तक कि वह याकूब (अलैहिस्सलाम) तक पहुँचा। वह बनी इसराइल के पास था और वे उसके माध्यम से उन लोगों पर विजय प्राप्त करते थे जो उनसे लड़ते थे, जब तक कि उन्होंने अवज्ञा नहीं की। फिर वे पराजित हुए और संदूक उनसे छीन लिया गया; अमालेकियों ने उन पर विजय प्राप्त की: सुद्दी के कथन के अनुसार जालूत (गोलियत) और उसके साथी, और उन्होंने उनसे संदूक छीन लिया(३)।

मैं कहता हूँ: यह इस बात का सबसे बड़ा प्रमाण है कि अवज्ञा ही बेबसी और परित्याग का कारण है, और यह स्पष्ट है।

अल-नह्हास(४) ने कहा: संदूक के बारे में निशानी यह थी, जैसा कि वर्णित है, कि उसमें से कराहने की आवाज़ सुनाई देती थी। जब वे उसे सुनते थे, तो वे अपने युद्ध के लिए निकल पड़ते थे, और यदि कराह शांत हो जाती, तो वे नहीं चलते थे और न ही संदूक हिलता था।

कहा गया है: वे उसे युद्ध के कठिन समय में रखते थे, और वे तब तक विजयी रहते थे जब तक कि उन्होंने अवज्ञा नहीं की। फिर वे हार गए और संदूक उनसे ले लिया गया, और उनका मामला अपमानजनक हो गया। जब उन्होंने सर्वनाश(५) का संकेत और गौरव का जाना देखा, तो उनमें से कुछ को ग्लानि हुई और उन्होंने अपने मामले में चर्चा की यहाँ तक कि उनके प्रमुख एकत्रित हुए और समय के पैगंबर से कहा: "हमारे लिए एक राजा नियुक्त करें।" जब उन्होंने उनसे कहा: "तुम्हारा राजा तालूत (शाऊल) है," तो उन्होंने इस पर उनसे बहस की जैसा कि अल्लाह ने उनके बारे में बताया है।

जब उन्होंने उन्हें प्रमाण के साथ निरुत्तर कर दिया, तो उन्होंने इसके लिए उनसे साक्ष्य मांगा, अल-तबरी(६) के कथन के अनुसार। जब उन्होंने अपने पैगंबर से उनके कहे पर साक्ष्य मांगा, तो उन्होंने अपने रब से प्रार्थना की, और उन लोगों पर बीमारी आ गई जिन्होंने संदूक लिया था, हालांकि इस बारे में मतभेद है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३३२ में, और इससे पहले का अंश इसी प्रकार है। (२) उनकी तफ़सीर ५/४५७-४५८ में। (३) देखें तफ़सीर अल-राज़ी ६/१८८। (४) इ'राब अल-कुरआन १/३२६ में। (५) उनका कहना: 'अल-इस्तिलाम' (विनाश) 'इस्तलमा' से है, जिसका अर्थ है: जड़ से उखाड़ना। अल-कामूस (सलमा)। (६) तफ़सीर ५/४५७ में।

۲۳۴ سورة البقرہ: آیت ۲۴۸

ابن عطیہ(۱) نے کہا: پہلا قول آیت کے سیاق و سباق کے اعتبار سے زیادہ ظاہر ہے، اور دوسرا بنی اسرائیل کے مذموم اخلاق کے زیادہ مشابہ ہے، اور طبری(۲) کا یہی قول ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ان کے نبی نے ان سے کہا، 'بے شک اس کی بادشاہی کی نشانی یہ ہے کہ تمہارے پاس وہ صندوق آئے گا جس میں تمہارے رب کی طرف سے سکینہ (تسکین) ہے اور آلِ موسیٰ اور آلِ ہارون کے چھوڑے ہوئے تبرکات کا کچھ حصہ ہے، اسے فرشتے اٹھائے ہوئے ہوں گے۔ یقیناً اس میں تمہارے لیے بڑی نشانی ہے اگر تم ایمان رکھتے ہو۔'" (۲۴۸)

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور ان کے نبی نے ان سے کہا، 'بے شک اس کی بادشاہی کی نشانی یہ ہے کہ تمہارے پاس وہ صندوق آئے گا'", یعنی: صندوق کا آنا۔ اور صندوق کا معاملہ جیسا کہ ذکر کیا گیا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اسے آدم علیہ السلام پر نازل کیا تھا۔ وہ ان کے پاس رہا یہاں تک کہ یعقوب علیہ السلام تک پہنچا، پھر وہ بنی اسرائیل کے پاس رہا اور وہ اس کے ذریعے ان لوگوں پر غالب آتے تھے جو ان سے لڑتے تھے، یہاں تک کہ انہوں نے نافرمانی کی۔ پھر وہ مغلوب ہو گئے اور صندوق ان سے چھین لیا گیا؛ عمالقہ ان پر غالب آ گئے: سدی کے قول کے مطابق جالوت اور اس کے ساتھی، اور انہوں نے ان سے صندوق چھین لیا(۳)۔

میں کہتا ہوں: یہ اس بات کی سب سے بڑی دلیل ہے کہ نافرمانی رسوائی اور بے یاری و مددگاری کا سبب ہے، اور یہ بات واضح ہے۔

نحاس(۴) نے کہا: صندوق میں نشانی اس روایت کے مطابق تھی کہ اس میں سے کراہنے کی آواز سنائی دیتی تھی، پس جب وہ اسے سنتے تھے تو اپنی جنگ کے لیے چل پڑتے تھے، اور جب کراہنا تھم جاتا تو وہ نہ چلتے اور نہ ہی صندوق حرکت کرتا۔

اور کہا گیا ہے: وہ اسے جنگ کے کڑے وقت میں رکھتے تھے، پس وہ مسلسل غالب رہتے تھے یہاں تک کہ انہوں نے نافرمانی کی، تو وہ مغلوب ہو گئے اور ان سے صندوق لے لیا گیا، اور ان کا معاملہ ذلیل ہو گیا۔ پس جب انہوں نے جڑ سے اکھڑ جانے(۵) کی نشانی اور ذکرِ خیر کا مٹ جانا دیکھا، تو ان میں سے بعض کو غیرت آئی اور انہوں نے اپنے معاملے میں بات چیت کی یہاں تک کہ ان کے معززین جمع ہو گئے اور انہوں نے وقت کے نبی سے کہا: "ہمارے لیے ایک بادشاہ مقرر کیجیے۔" پس جب انہوں نے ان سے کہا: "تمہارا بادشاہ طالوت ہے،" تو انہوں نے اس بارے میں ان سے بحث کی جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے انके بارے میں خبر دی ہے۔ پھر جب انہوں نے انہیں حجت کے ساتھ لاجواب کر دیا، تو انہوں نے طبری(۶) کے قول کے مطابق اس پر دلیل مانگی۔ پس جب انہوں نے اپنے نبی سے ان کی بات پر دلیل مانگی، تو انہوں نے اپنے رب سے دعا کی، چنانچہ ان لوگوں پر اس کی وجہ سے ایک بیماری نازل ہوئی جنہوں نے صندوق لیا تھا، اگرچہ اس بارے میں اختلاف ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/۳۳۲ میں، اور اس سے پہلے کی عبارت اس کے ہم معنی ہے۔ (۲) اپنی تفسیر ۵/۴۵۷-۴۵۸ میں۔ (۳) دیکھیے تفسیر رازی ۶/۱۸۸۔ (۴) اعراب القرآن ۱/۳۲۶ میں۔ (۵) ان کا قول: 'الاصطلام' مادہ 'اصطلم' سے ہے، یعنی: جڑ سے اکھیڑ دینا۔ القاموس (صلم)۔ (۶) تفسیر ۵/۴۵۷ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 248 235

It was said: They placed it in a church of theirs where they had idols, and the idols would wake up overturned. It was also said: They placed it in their house of idols under the big idol, and they woke up to find it on top of the idol. So they took it and tied it to its legs, and they woke up to find the hands and legs of the idol cut off and thrown under the Ark (Tabut); so they took it and placed it in the village of a people, and those people were afflicted with pains in their necks. It was also said: They placed it in the latrine of a people, and they were afflicted with hemorrhoids. When their affliction became great, no matter what it was, they said: "This is only because of this Ark! Let us return it to the Children of Israel." So they placed it on a cart between two oxen and sent them into the land towards the land of the Children of Israel. God sent angels to drive the two cows until they entered upon the Children of Israel while they were concerned with the matter of Saul (Talut), and they became certain of victory. This is the carrying of the Ark by the angels in this narration(1). It was narrated that the angels brought it carrying it, and Joshua son of Nun had placed it in the wilderness. It was narrated that they saw the Ark in the air until it descended among them; this was said by Al-Rabi' bin Khuthaym. Wahb bin Munabbih said: The size of the Ark was about three cubits by two cubits(2). Al-Kalbi said: It was made of boxwood (shamshadh)(3) from which combs are made(4). Zaid bin Thabit read it as "Al-Tabuh," which is his dialect, while people read it with the "ta" (Al-Tabut)(5) as previously mentioned(6). It was also narrated from him as "Al-Tabbut"(7) mentioned by Al-Nahhas. Hamid bin Qays read it as "yahmiluhu" (he carries it), with a "ya"(8).

(1) See Tafsir al-Baghawi 1/230, and al-Muharrar al-Wajiz 1/333. (2) Al-Tabari recorded the saying of Al-Rabi' and Wahb 5/465-466 and 467. (3) In the manuscripts: "shamsar," and what is established from Taj al-Arus is (shamshad). He said: It is an Arabized form of shamshad. The author of al-Mu'jam al-Dhahabi mentioned it, saying: willow tree, boxwood tree. End. And the boxwood tree is a tree like myrtle in leaves and berries, as in al-Qamus (baqs). (4) Reported by Abu al-Layth 1/ Plate 91. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/233. Ibn Khalawayh mentioned the reading in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 15, and Ibn Jinni in "Al-Muhtasib" 1/129. (6) 1/89. (7) In (d), (z), and (m): "Al-Tabyut," and what is established from (kh) and (zha) is what matches Al-Nahhas's "I'rab al-Qur'an" 1/326. (8) Al-Qira'at al-Shadhah p. 15.

सूरह अल-बकराह: आयत 248 235

कहा गया है: उन्होंने इसे अपने एक गिरजाघर में रखा जहाँ उनकी मूर्तियाँ थीं, और मूर्तियाँ सुबह उलटी पाई जाती थीं। यह भी कहा गया है: उन्होंने इसे अपनी मूर्तियों के घर में बड़ी मूर्ति के नीचे रखा, और उन्होंने सुबह पाया कि वह मूर्ति के ऊपर था। तो उन्होंने उसे लिया और उसके पैरों से बाँध दिया, फिर सुबह उन्होंने पाया कि मूर्ति के हाथ और पैर कटे हुए थे और सन्दूक (ताबूत) के नीचे पड़े थे। फिर उन्होंने इसे लिया और एक बस्ती के लोगों के पास रख दिया, तो उन लोगों की गर्दनों में दर्द होने लगा। यह भी कहा गया है: उन्होंने इसे लोगों के शौचालय (कूड़े के ढेर) में रख दिया, तो उन्हें बवासीर होने लगी। जब उनकी विपत्ति बहुत बढ़ गई, जैसी भी थी, तो उन्होंने कहा: "यह सब इसी सन्दूक के कारण है! चलो इसे बनी इसराइल को वापस कर देते हैं।" तो उन्होंने इसे दो बैलों के बीच एक गाड़ी पर रखा और उन्हें बनी इसराइल की भूमि की ओर भेज दिया। अल्लाह ने फरिश्तों को भेजा जो उन दोनों गायों को हाँकते रहे यहाँ तक कि वे बनी इसराइल के पास पहुँच गईं जबकि वे तालूत के मामले में उलझे हुए थे, और उन्हें जीत का यकीन हो गया। इस रिवायत में फरिश्तों द्वारा सन्दूक को ले जाने का यही मतलब है(1)। और रिवायत है कि फरिश्ते इसे उठाकर लाए थे और युशा बिन नून ने इसे जंगल में रख दिया था। रिवायत है कि उन्होंने सन्दूक को हवा में देखा यहाँ तक कि वह उनके बीच उतर आया, यह रबी बिन खुथयम ने कहा है। वहब बिन मुनब्बिह ने कहा: सन्दूक का आकार लगभग तीन हाथ लंबा और दो हाथ चौड़ा था(2)। अल-कल्बी ने कहा: यह शमशाद की लकड़ी(3) से बना था जिससे कंघियाँ बनाई जाती हैं(4)। ज़ैद बिन साबित ने इसे "अल-ताबूह" पढ़ा, जो उनकी अपनी बोली है, जबकि लोग इसे 'ता' (अल-ताबूत) के साथ पढ़ते हैं(5) जैसा कि पहले बताया जा चुका है(6)। उनसे "अल-तब्बूत"(7) भी रिवायत है, जिसे अल-नहस ने ज़िक्र किया है। और हमीद बिन क़ैस ने 'या' के साथ "यहमिलुहु" (वह उसे उठाता है) पढ़ा है(8)।

(1) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी 1/230, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/333। (2) अल-तबरी ने रबी और वहब का कथन 5/465-466 और 467 में उद्धृत किया है। (3) प्रतियों में: 'शमसार' है, और ताज अल-अरूस से प्रमाणित (शमशद) है। उन्होंने कहा: यह शमशाद का अरबी रूप है। अल-मुअजम अल-ज़हाबी के लेखक ने इसका ज़िक्र किया और कहा: विलो का पेड़, बॉक्सवुड का पेड़। समाप्त। और बॉक्सवुड का पेड़ पत्तियों और फलों में मिर्टल (मेंहदी जैसा) की तरह होता है, जैसा कि अल-कामूस (बक्स) में है। (4) इसे अबू अल-लैथ 1/ प्लेट 91 में लाए हैं। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/233। इब्न खालवैह ने "अल-क़िरात अल-शाज़ा" पृष्ठ 15 में और इब्न जिन्नी ने "अल-मुहतासिब"

1/129 में इस पठन का उल्लेख किया है। (6) 1/89। (7) (द), (ज़), और (म) में: "अल-तबीयूत" है, और (ख) और (ज़) से जो प्रमाणित है, वह अल-नहस की "इ'राब अल-क़ुरान" 1/326 के अनुरूप है। (8) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृष्ठ 15।

سورہ البقرہ: آیت ۲۴۸ ۲۳۵

کہا گیا ہے: انہوں نے اسے اپنے ایک گرجے میں رکھا جہاں ان کے بت تھے، تو بت اوندھے منہ گرے ہوئے پائے جاتے۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے اسے اپنے بت خانے میں بڑے بت کے نیچے رکھا، تو صبح دیکھا کہ وہ بت کے اوپر ہے۔ تو انہوں نے اسے لیا اور اسے اس کے پاؤں سے باندھ دیا، پھر صبح دیکھا کہ بت کے ہاتھ اور پاؤں کٹ کر تابوت کے نیچے پڑے ہیں۔ پھر انہوں نے اسے لیا اور ایک بستی کے لوگوں میں رکھ دیا، تو ان لوگوں کی گردنوں میں درد ہونے لگا۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے اسے لوگوں کے پاخانہ والی جگہ (کوڑے کے ڈھیر) میں رکھ دیا، تو انہیں بواسیر کی بیماری لاحق ہوگئی۔ جب ان کی مصیبت بہت بڑھ گئی، جیسے بھی تھی، تو انہوں نے کہا: "یہ سب اس تابوت کی وجہ سے ہے! لہٰذا اسے بنی اسرائیل کو واپس کر دیتے ہیں۔" چنانچہ انہوں نے اسے دو بیلوں کے درمیان ایک گاڑی پر رکھا اور انہیں بنی اسرائیل کے علاقوں کی طرف بھیج دیا۔ اللہ نے فرشتے بھیجے جو ان گائیوں کو ہانکتے رہے یہاں تک کہ وہ بنی اسرائیل کے پاس پہنچ گئیں جبکہ وہ طالوت کے معاملے میں مشغول تھے، تو انہیں فتح کا یقین ہو گیا۔ اس روایت میں فرشتوں کا تابوت اٹھانے سے یہی مراد ہے (۱)۔ اور مروی ہے کہ فرشتے اسے اٹھا کر لائے تھے اور یوشع بن نون نے اسے بیابان میں رکھ دیا تھا، تو روایت ہے کہ انہوں نے تابوت کو ہوا میں دیکھا یہاں تک کہ وہ ان کے درمیان اتر آیا، یہ ربیع بن خثیم نے کہا ہے۔ اور وہب بن منبہ نے کہا: تابوت کی مقدار تقریباً تین ہاتھ لمبائی اور دو ہاتھ چوڑائی تھی (۲)۔ الکلبی نے کہا: وہ شمشاد کی لکڑی (۳) سے بنا تھا جس سے کنگھیاں بنائی جاتی ہیں (۴)۔ اور زید بن ثابت نے "التابوہ" پڑھا اور یہ ان کی لغت (بولی) ہے، جبکہ لوگ اسے 'ت' کے ساتھ (التابوت) پڑھتے

ہیں (۵) جیسا کہ پہلے ذکر ہو چکا ہے (۶)۔ اور ان سے "التبوت" (۷) بھی مروی ہے جسے النحاس نے ذکر کیا ہے۔ اور حمید بن قیس نے 'ی' کے ساتھ "یحملہ" پڑھا ہے (۸)۔

حواشی: (۱) دیکھئے تفسیر البغوی ۱/ ۲۳۰، اور المحرر الوجیز ۱/ ۳۳۳۔ (۲) الطبری نے ربیع اور وہب کا قول ۵/ ۴۶۵-۴۶۶ اور ۴۶۷ میں نقل کیا ہے۔ (۳) نسخوں میں "شمسار" ہے، اور تاج العروس سے ثابت شدہ (شمشذ) ہے۔ انہوں نے کہا: یہ شمشاد کا معرب ہے۔ اور صاحبِ معجم الذہبی نے اس کا ذکر کیا اور کہا: بید مجنوں کا درخت، بکس (boxwood) کا درخت۔ ختم شد۔ اور بکس کا درخت پتوں اور دانوں میں آس (مہندی جیسے درخت) کی طرح ہوتا ہے، جیسا کہ القاموس (بقس) میں ہے۔ (۴) اسے ابو اللیث نے ۱/ لوح ۹۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۲۳۳۔ اور ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" ص ۱۵، اور ابن جنی نے "المحتسب" ۱/ ۱۲۹ میں اس قرات کا ذکر کیا ہے۔ (۶) ۱/ ۸۹۔ (۷) (د)، (ز) اور (م) میں "التبیوت" ہے، اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے، وہ النحاس کی "اعراب القرآن" ۱/ ۳۲۶ کے مطابق ہے۔ (۸) القراءات الشاذة ص ۱۵۔

Surah Al-Baqarah: Verse 248 236

The Almighty says: {In it is tranquility from your Lord and a remnant}. People differed concerning the "Sakina" (tranquility) and "Baqiyyah" (remnant). "Sakina" is a word derived from stillness, dignity, and serenity. His saying: {In it is Sakina} means: it is the cause of your hearts being at peace regarding what you differed about in the matter of Talut (Saul). Its parallel is: {So Allah sent down His Sakina upon him} [At-Tawbah: 40], meaning: He sent down upon him that which stilled his heart(1). It was also said: He meant that the Ark was the cause of their hearts being at peace; wherever they were, they found peace in it, and they would not flee from(2) the Ark when it was with them in war. Wahb bin Munabbih said: Sakina is a spirit from Allah that speaks. Whenever they differed about a matter, it would speak out what they wanted, and if it cried out in war, victory was theirs. Ali bin Abi Talib said: It is a gentle wind, having a face like a human face. It is reported from him that he said: It is a strong wind (khajuj)(3), with two heads. Mujahid said(4): An animal like a cat with two wings and a tail, its eyes have rays; when it looks at an army, they are defeated. Ibn Abbas said: A golden basin from Paradise, in which the hearts of the prophets were washed; and Al-Suddi said the same. Ibn Atiyyah said(5): The correct view is that the Ark contained virtuous items from the remnants and artifacts of the prophets, so people found peace in that, found comfort in it, and became strong.

(1) The word "bihi" (with it) is from source (M). (2) In source (M): "min" (from). (3) His saying "khajuj wind": it is a wind that passes fiercely or is twisting in its blowing. Al-Qamus (Kh-J-J). (4) Tafsir Mujahid, p. 114. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/333, and what precedes it is from it. Al-Tabari cited these reports in 5/467-471, and Al-Shawkani cited them in Fath al-Qadir 1/297, saying: These contradictory interpretations might have reached these prominent scholars through the Jews - may Allah humble them - who brought these things for the purpose of manipulating Muslims and causing doubt. Look at how they make it sometimes an animal, sometimes an inanimate object, and sometimes something irrational like Mujahid's saying: like the form of wind with a face like a cat's face... and so on, everything narrated from the Children of Israel mostly includes what is irrational. It is not correct for such contradictory interpretations to be narrated from the Prophet ﷺ nor a personal opinion of their speaker, for they are too noble to interpret based on mere opinion or in matters where there is no room for ijtihad (independent reasoning). Once this is clear to you, you know that in such cases one must return to the linguistic meaning of "Sakina," and there is no need to resort to these forced and contradictory matters.

सूरह अल-बकरा: आयत 248 236

अल्लाह तआला का फरमान है: {उसमें तुम्हारे रब की ओर से सुकून (सकीना) और बचा हुआ अंश है}। लोगों ने सकीना और बकिया (बचे हुए अंश) के बारे में मतभेद किया है। सकीना 'सकून' (शांति), गरिमा और इत्मीनान से निकला शब्द है। अल्लाह का कहना: "उसमें सकीना है" का अर्थ है: वह तालूत के मामले में तुम्हारे मतभेदों के बीच तुम्हारे दिलों के सुकून का कारण है। इसका उदाहरण है: {तो अल्लाह ने उस पर अपनी सकीना नाजिल की} [तौबा: 40], यानी: उस पर वह चीज़ उतारी जिससे उसका दिल शांत हो गया(1)। एक मत यह भी है कि: इसका मतलब है कि संदूक (ताबूत) उनके दिलों के सुकून का कारण था, जहाँ कहीं भी वे होते, उससे उन्हें शांति मिलती, और वे युद्ध में संदूक को छोड़कर नहीं भागते थे(2)। वहब बिन मुनब्बिया ने कहा: सकीना अल्लाह की ओर से एक रूह है जो बोलती है, जब भी वे किसी बात पर मतभेद करते, वह बोलकर उनकी इच्छा स्पष्ट कर देती, और जब वह युद्ध में चिल्लाती, तो जीत उनकी होती। अली बिन अबी तालिब ने कहा: यह एक कोमल हवा है, जिसका चेहरा इंसान के चेहरे जैसा है। उनसे यह भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: यह एक तेज़ हवा (खजूज)(3) है जिसके दो सिर हैं। मुजाहिद ने कहा(4): एक बिल्ली जैसा जानवर जिसके दो पंख और एक पूंछ है, और उसकी आँखों में किरणें हैं, जब वह किसी सेना की ओर देखता है, तो वे हार जाते हैं। इब्न अब्बास ने कहा: जन्नत का सोने का एक तश्त (बर्तन), जिसमें नबियों के दिलों को धोया जाता था; सुद्दी ने भी यही कहा। इब्न अतिय्या ने कहा(5): सही बात यह है कि संदूक में नबियों के अवशेषों और उनकी निशानियों की कुछ उत्तम वस्तुएं थीं, इसलिए लोगों के दिलों को उससे सुकून मिलता था, वे उससे प्रेम करते थे और शक्तिशाली बनते थे।

(1) शब्द: 'बिही', (म) से है। (2) (म) में: 'मिन' है। (3) उनका कहना: 'खजूज हवा': यह तेज़ गति से चलने वाली या चक्करदार हवा है। अल-क़ामूस (ख-ज-ज)। (4) तफ़सीर मुजाहिद पृष्ठ 114। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/333 में, और जो इससे पहले है वह उसी से है। तबरी ने इन रिवायतों को 5/467-471 में निकाला है, और शौकानी ने इन्हें 'फ़तह अल-क़दीर' 1/297 में उद्धृत किया है और कहा है: ये विरोधाभासी व्याख्याएँ शायद इन महान विद्वानों तक यहूदियों के माध्यम से पहुँची हैं - अल्लाह उन्हें अपमानित करे - वे इन बातों को मुसलमानों के साथ छेड़छाड़ करने और उन्हें संदेह में डालने के उद्देश्य से लाए थे। देखो कैसे उन्होंने इसे कभी जानवर, कभी बेजान चीज़ और कभी ऐसी चीज़ बताया जो समझ से बाहर है, जैसे मुजाहिद का कहना: हवा की तरह जिसका चेहरा बिल्ली जैसा है... और इसी तरह बनी इस्राइल से जो कुछ भी नक़ल किया गया है, उसमें अक्सर ऐसी बातें होती हैं

जो तर्कहीन हैं। यह सही नहीं है कि इस तरह की विरोधाभासी व्याख्याएं नबी ﷺ से रिवायत की गई हों या उनके कहने वाले की निजी राय हों, क्योंकि वे राय के आधार पर व्याख्या करने से कहीं अधिक महान हैं और उन मामलों में जहाँ इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) की कोई गुंजाइश नहीं है। जब यह आपके लिए स्पष्ट हो जाए, तो आप जान लेंगे कि ऐसे मामलों में 'सकीना' के भाषाई अर्थ की ओर लौटना अनिवार्य है, और इन कठिन और विरोधाभासी बातों के पीछे जाने की कोई आवश्यकता नहीं है।

سورة البقرہ: آیت ۲۴۸ ۲۳۶

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اس میں تمہارے رب کی طرف سے سکینہ (تسکین) اور بقایا (بچی ہوئی چیزیں) ہے}۔ لوگوں نے سکینہ اور بقیہ کے بارے میں اختلاف کیا ہے، پس سکینہ 'فعیلہ' کے وزن پر ہے جو سکون، وقار اور اطمینان سے ماخوذ ہے۔ اللہ کا قول: "اس میں سکینہ ہے"، یعنی: وہ تمہارے ان اختلافات میں تمہارے دلوں کے سکون کا سبب ہے جو طالوت کے معاملے میں پیش آئے۔ اس کی مثال یہ ہے: {پس اللہ نے اس پر اپنی سکینہ نازل کی} [التوبہ: ۴۰]، یعنی: اس پر وہ چیز اتاری جس سے اس کا دل مطمئن ہو گیا(۱)۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد یہ ہے کہ تابوت ان کے دلوں کے سکون کا سبب تھا، پس جہاں کہیں وہ ہوتے اس سے سکون پاتے، اور جب تابوت جنگ میں ان کے ساتھ ہوتا تو وہ وہاں سے نہ بھاگتے(۲)۔ وہب بن منبہ نے کہا: سکینہ اللہ کی طرف سے ایک روح ہے جو کلام کرتی ہے، پس جب وہ کسی معاملے میں اختلاف کرتے تو وہ ان کی مراد بیان کر دیتی، اور جب وہ جنگ میں آواز نکالتی تو فتح ان کی ہوتی۔ علی بن ابی طالب نے کہا: یہ ایک نرم چلنے والی ہوا ہے، جس کا چہرہ انسان کے چہرے جیسا ہے۔ اور ان سے یہ بھی روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: یہ ایک تیز ہوا (خجوج)(۳) ہے جس کے دو سر ہیں۔ مجاہد نے کہا(۴): یہ بلی جیسا ایک جانور ہے جس کے دو پر اور ایک دم ہے، اور اس کی آنکھوں سے شعاعیں نکلتی ہیں، پس جب وہ کسی لشکر کی طرف دیکھتا ہے تو وہ شکست کھا جاتا ہے۔ ابن عباس نے کہا: یہ جنت کا سونے کا ایک طشت (برتن) ہے جس میں انبیاء کے دل دھوئے جاتے تھے؛ اور سدی نے بھی یہی کہا۔ ابن عطیہ نے کہا(۵): صحیح یہ ہے کہ تابوت میں انبیاء کے بقایا جات اور ان کے آثار میں سے کچھ معزز چیزیں تھیں، پس انسانی نفوس ان سے سکون پاتے تھے، ان سے مانوس ہوتے تھے اور قوت حاصل کرتے تھے۔

(۱) لفظ: 'بہ'، نسخہ (م) سے ہے۔ (۲) نسخہ (م) میں: 'من' ہے۔ (۳) ان کا قول: 'ریح خجوج': یہ بہت تیز یا چکر کھاتی ہوئی ہوا ہے۔ القاموس (خجج)۔ (۴) تفسیر مجاہد ص ۱۱۴۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۳۳۳ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے، اور طبری نے ان آثار کو ۵/۴۶۷-۴۷۱ میں نکالا ہے، اور شوکانی نے اسے فتح القدیر ۱/۲۹۷ میں ذکر کیا ہے اور کہا ہے: یہ متضاد تفاسیر شاید ان جلیل القدر علماء تک یہودیوں کی طرف سے پہنچی ہیں - اللہ انہیں ذلیل کرے - وہ یہ باتیں مسلمانوں سے کھیلنے اور ان کو شک میں ڈالنے کے مقصد سے لائے تھے۔ دیکھو انہوں نے اسے کبھی جانور بنایا، کبھی جمادات، اور کبھی ایسی چیز جو عقل میں نہیں آتی جیسے مجاہد کا قول: ہوا کی طرح جس کا چہرہ بلی جیسا ہو... اور اسی طرح بنی اسرائیل سے جو کچھ منقول ہے وہ اکثر عقل سے بعید چیزوں پر مشتمل ہوتا ہے۔ یہ درست نہیں ہو سکتا کہ ایسی متضاد تفاسیر نبی ﷺ سے مروی ہوں اور نہ ہی یہ ان کے قائلین کی رائے ہو سکتی ہے، کیونکہ وہ رائے سے تفسیر کرنے اور ایسی چیزوں میں جہاں اجتہاد کی گنجائش نہیں ہوتی، اس سے کہیں بلند مرتبت ہیں۔ جب یہ بات آپ پر واضح ہو جائے تو آپ جان لیں گے کہ ایسی صورت میں لغوی معنی کی طرف رجوع کرنا واجب ہے، اور ان تکلف آمیز اور متضاد باتوں کے پیچھے پڑنے کی ضرورت نہیں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 248 237

I say: In Sahih Muslim, on the authority of Al-Bara', he said: A man was reciting Surah Al-Kahf, and he had a horse tied with two ropes. A cloud overshadowed him, and it began to circle and draw near, and his horse started to shy away from it. When morning came, he went to the Prophet (peace be upon him) and mentioned that to him. He (pbuh) said: "That was the Sakinah (tranquillity) descending for the Quran"(1). And in the hadith of Abu Sa'id al-Khudri: While Usayd bin al-Hudayr was reciting one night in his marbad (date-drying place)... the hadith. In it: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Those were angels listening to you, and if you had continued reciting, the people would have seen them in the morning, and they would not have been hidden from them." Reported by Al-Bukhari and Muslim(2). So he (pbuh) informed about the descent of the Sakinah once, and once about the descent of the angels, which indicates that the Sakinah was in that shade, and that it always descends with the angels. In this is an argument for those who say: Sakinah is a soul or something possessing a soul; because listening to the Quran is only valid for those who have intellect, and Allah knows best. The Almighty's saying: {And a remnant}: There was disagreement about the "remnant" into several opinions. It was said: The staff of Moses, the staff of Aaron, and the fragments(3) of the Tablets; because they broke when Moses threw them, according to Ibn Abbas. Ikrimah added: The Torah. Abu Salih said: The remnant is the staff of Moses, his clothes, the clothes(4) of Aaron, and two tablets of the Torah. Atiyyah bin Sa'd said: It is the staff of Moses, the staff of Aaron, their clothes, and the fragments of the Tablets. Al-Thawri said: Some people say: The remnant is a qafiz(5) of manna in a golden basin(6), the staff of Moses, the turban of Aaron, and the fragments of the Tablets. And among them are those who say: The staff and the sandals.

(1) Sahih Muslim (795), also reported by Al-Bukhari (5011), and it is with Ahmad (18591). His saying: "shatanayn" is the dual of "shatan", which is a long rope, pluralized as "ashtan". Al-Qamus (shatan). (2) Sahih Bukhari (5018) as a suspended report (ta'liqan), and Sahih Muslim (796), and it is with Ahmad (16766). His saying: "marbaduhu": the place where dates are put to dry, like a threshing floor for wheat. Al-Nihayah (rabad). (3) His saying: "rudad": fragments, and everything you break, you have "radradtahu" (shattered it). Lisan [al-Arab] (radad). (4) In (Za): and a staff. (5) In (Kha), (Zay), and (Meem): qafizan, and in (Dal): qafizayn, and what is established is from (Za). (6) In the manuscripts: "tasht", and what is established is from (Meem) and graduation sources, both are linguistically correct.

सूरह अल-बकरा: आयत 248 237

मैंने कहा: सहीह मुस्लिम में अल-बारा से वर्णित है, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति सूरह अल-कह्फ़ पढ़ रहा था, और उसके पास दो रस्सियों से बंधा एक घोड़ा था। एक बादल ने उसे ढँक लिया, और वह घूमने लगा और करीब आने लगा, और उसका घोड़ा उससे बिदकने लगा। जब सुबह हुई, तो वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आया और उनसे इसका जिक्र किया। उन्होंने (सल्ल.) कहा: "वह 'सकीना' (शांति) थी जो कुरान के लिए उतर रही थी"(1)। और अबू सईद अल-खुदरी की हदीस में है: जब उसैद बिन अल-हुदैर एक रात अपने मरबद (खजूर सुखाने की जगह) में पढ़ रहे थे... हदीस। इसमें है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "वे फ़रिश्ते थे जो तुम्हें सुन रहे थे, और यदि तुम पढ़ते रहते, तो सुबह लोग उन्हें देखते, और वे उनसे छिपे नहीं रहते।" इसे अल-बुखारी और मुस्लिम ने निकाला है(2)। तो उन्होंने (सल्ल.) एक बार सकीना के उतरने के बारे में बताया, और एक बार फ़रिश्तों के उतरने के बारे में, जो यह दर्शाता है कि सकीना उस साये में थी, और वह हमेशा फ़रिश्तों के साथ उतरती है। इसमें उन लोगों के लिए एक तर्क है जो कहते हैं: सकीना एक रूह है या कोई ऐसी चीज़ है जिसमें रूह है; क्योंकि कुरान सुनना केवल उसी के लिए सही है जिसके पास बुद्धि है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: {और एक अवशेष}: "बकिया" (अवशेष) के बारे में कई मतों में मतभेद था। कहा गया: मूसा की लाठी, हारून की लाठी, और तख्तियों के टुकड़े(3); क्योंकि जब मूसा ने उन्हें फेंका था तो वे टूट गए थे, यह इब्न अब्बास ने कहा। इक्रमा ने जोड़ा: तौरात। अबू सालेह ने कहा: अवशेष मूसा की लाठी, उनके कपड़े, हारून के कपड़े(4), और तौरात की दो तख्तियां हैं। अतिया बिन साद ने कहा: वह मूसा की लाठी, हारून की लाठी, उनके कपड़े और तख्तियों के टुकड़े हैं। अल-थौरी ने कहा: लोगों में से कुछ कहते हैं: अवशेष सोने के तसले(6) में एक क़फ़ीज़(5) मन्न (ईश्वरीय भोजन), मूसा की लाठी, हारून की पगड़ी और तख्तियों के टुकड़े हैं। और उनमें से कुछ कहते हैं: लाठी और सैंडल।

(1) सहीह मुस्लिम (795), और इसे अल-बुखारी (5011) ने भी निकाला है, और यह अहमद (18591) के पास है। उनका कहना: 'शतनैन', 'शतन' का द्विवचन है, जो एक लंबी रस्सी है, जिसका बहुवचन 'अश्तान' है। अल-कामूस (शतन)। (2) सहीह बुखारी (5018) तालीकन, और सहीह मुस्लिम (796), और यह अहमद (16766) के पास है। उनका कहना: 'मरबदुहू': वह स्थान जहाँ खजूर सूखने के लिए रखे जाते हैं, जैसे गेहूं के लिए खलिहान। अल-निहाया (रबाद)। (3) उनका कहना: 'रुदाद': टुकड़े, और हर वह चीज़ जिसे आपने तोड़ा, आपने उसे 'रदरदतहू' (चूर-चूर कर दिया) किया।

लिसान [अल-अरब] (रदद)। (4) (ज़ि) में: और लाठी। (5) (खा), (ज़ा) और (मीम) में: क़फ़ीज़न, और (दाल) में: क़फ़ीज़ैन, और जो स्थापित है वह (ज़ि) से है। (6) पांडुलिपियों में: 'तश्त', और जो स्थापित है वह (मीम) और तख़रीज के स्रोतों से है, और दोनों भाषाई रूप से सही हैं।

سورہ البقرہ: آیت ۲۴۸ ۲۳۷

میں نے کہا: صحیح مسلم میں براء سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ایک آدمی سورہ الکہف پڑھ رہا تھا، اور اس کے پاس دو رسیوں سے بندھا ہوا ایک گھوڑا تھا۔ ایک بادل نے اسے ڈھانپ لیا، اور وہ گھومنے لگا اور قریب آنے لگا، اور اس کا گھوڑا اس سے بدکنے لگا۔ جب صبح ہوئی تو وہ نبی ﷺ کے پاس آئے اور آپ سے اس کا ذکر کیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ 'سکینہ' (اطمینان) تھی جو قرآن کے لیے نازل ہو رہی تھی"(۱)۔ اور ابوسعید خدری کی حدیث میں ہے: کہ اسید بن حضیر ایک رات اپنے مربد (کھجوریں خشک کرنے کی جگہ) میں پڑھ رہے تھے... حدیث۔ اس میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وہ فرشتے تھے جو تمہیں سن رہے تھے، اور اگر تم پڑھتے رہتے تو صبح لوگ انہیں دیکھتے، اور وہ ان سے چھپے نہ رہتے۔" اسے بخاری اور مسلم نے نکالا ہے(۲)۔ چنانچہ آپ ﷺ نے ایک بار سکینہ کے نازل ہونے کی خبر دی، اور ایک بار فرشتوں کے نازل ہونے کی، جو اس بات کی دلیل ہے کہ سکینہ اس سائے میں تھی، اور وہ ہمیشہ فرشتوں کے ساتھ نازل ہوتی ہے۔ اس میں ان لوگوں کے لیے ایک دلیل ہے جو کہتے ہیں: سکینہ ایک روح ہے یا کوئی ایسی چیز ہے جس میں روح ہے؛ کیونکہ قرآن کا سننا صرف اسی کے لیے درست ہے جو عقل رکھتا ہو، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَبَقِيَّةٌ}: "بقیہ" کے بارے میں اقوال میں اختلاف ہوا، پس کہا گیا: موسیٰ کا عصا، ہارون کا عصا، اور تختیوں کے ٹکڑے(۳)؛ کیونکہ جب موسیٰ نے انہیں پھینکا تھا تو وہ ٹوٹ گئے تھے، یہ ابن عباس نے کہا۔ عکرمہ نے اضافہ کیا: تورات۔ ابو صالح نے کہا: بقیہ موسیٰ کا عصا، ان کے کپڑے، ہارون کے کپڑے(٤)، اور تورات کی دو تختیاں ہیں۔ عطیہ بن سعد نے کہا: وہ موسیٰ کا عصا، ہارون کا عصا، ان دونوں کے کپڑے، اور تختیوں کے ٹکڑے ہیں۔ ثوری نے کہا: لوگوں میں سے کچھ کہتے ہیں: بقیہ سونے کے

طشت(٦) میں ایک قفیز(٥) منّ، موسیٰ کا عصا، ہارون کا عمامہ، اور تختیوں کے ٹکڑے ہیں۔ اور ان میں سے کچھ کہتے ہیں: عصا اور نعلین۔

(١) صحیح مسلم (٧٩٥)، اور اسے بخاری (٥٠١١) نے بھی نکالا ہے، اور یہ احمد (١٨٥٩١) کے ہاں ہے، اور ان کا قول: 'شطنین'، 'شطن' کا تثنیہ ہے، جو لمبی رسی ہے، جس کی جمع 'اشطان' ہے۔ القاموس (شطن)۔ (٢) صحیح بخاری (٥٠١٨) تعلیقاً، اور صحیح مسلم (٧٩٦)، اور یہ احمد (١٦٧٦٦) کے ہاں ہے۔ اور ان کا قول: 'مربدہ': وہ جگہ جہاں کھجوریں خشک ہونے کے لیے رکھی جاتی ہیں، جیسے گندم کے لیے کھلیان۔ النہایہ (ربد)۔ (٣) ان کا قول: 'رضاض': ریزے، اور ہر وہ چیز جسے تم نے توڑ دیا، تم نے اسے 'رضرضتہ' (چورا چورا کر دیا)۔ اللسان (رضض)۔ (٤) (ظ) میں: اور عصا۔ (٥) (خ)، (ز) اور (م) میں: قفیزاً، اور (د) میں: قفیزین، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (٦) نسخوں میں: 'طشت'، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور تخریج کے مصادر سے ہے، اور دونوں لغوی اعتبار سے درست ہیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 249 238 The meaning of this is what was narrated that when Moses came to his people with the tablets and found that they had worshipped the calf, he threw the tablets down in anger and they broke. So he took from them what was whole and took the fragments of what had broken and placed them in the Ark. Al-Dahhak said: The 'remnant' (baqiyyah) is jihad and fighting enemies. Ibn Atiyyah said(1): meaning, the command for that is in the Ark; either it is written in it, or the act of bringing it is like a command for that. And the 'leaving' was attributed to the family of Moses and the family of Aaron(2) because the matter was passed down from one generation to another, and all of them are the family of Moses and the family of Aaron. A man's 'aal' (family) are his kin. This has been mentioned previously(3). The Almighty’s saying: {And when Talut (Saul) set out with the soldiers, he said, "Indeed, Allah will test you with a river. So whoever drinks from it is not of me, and whoever does not taste it is indeed of me, except one who takes [from it] in the hollow of his hand." But they drank from it, except a [very] few of them. Then when he had crossed it along with those who believed with him, they said, "There is no power for us today against Jalut (Goliath) and his soldiers." Those who were certain that they would meet Allah said, "How many a small company has overcome a large company by permission of Allah. And Allah is with the patient."} In this there are eleven issues: The first: The Almighty's saying: {And when Talut set out with the soldiers}. "Fasala" means he departed with them. I "fasaltu" something so it "infasala", i.e., I cut it so it was cut off. Wahb ibn Munabbih said: When Talut set out, they said to him: "Indeed, the water will not sustain us, so pray to Allah to make a river flow for us." Talut said to them: "Indeed, Allah will test you with a river." The number of soldiers - according to Al-Suddi - was eighty thousand. Wahb said: No one stayed behind except those with an excuse like being young, old, or sick(4).

---

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/334, and what precedes it is from there, and Al-Tabari cited these sayings in 5/473-477. (2) In the copies: to Moses and Aaron, and the established version is from (M). (3) 2/81. (4) Al-Tabari cited these sayings in 5/482 - 483.

सूरह अल-बक़रह: आयत 249 238 इसका अर्थ वह है जो रिवायत किया गया है कि जब मूसा (अलैहिस्सलाम) अपनी कौम के पास तख्तियां (अलवाह) लेकर आए, तो उन्होंने देखा कि उन्होंने बछड़े की पूजा शुरू कर दी है, तो उन्होंने गुस्से में तख्तियां फेंक दीं, जिससे वे टूट गईं। फिर उन्होंने उनमें से जो सही सलामत थीं उन्हें ले लिया और जो टूट गई थीं उनके टुकड़ों को इकट्ठा करके संदूक (ताबूत) में रख दिया। अद-दह्हाक ने कहा: 'बकिया' (अवशेष) का अर्थ जिहाद और दुश्मनों से लड़ना है। इब्न अतिया ने कहा(1): यानी, इसका आदेश संदूक में है; या तो यह उसमें लिखा हुआ है, या उसका लाया जाना ही उस आदेश की तरह है। और इसका 'छोड़ना' मूसा के परिवार और हारून के परिवार(2) की ओर इसलिए जोड़ा गया क्योंकि यह मामला एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी तक चलता रहा, और वे सभी मूसा और हारून के परिवार हैं। और किसी व्यक्ति का 'आल' उसके रिश्तेदार होते हैं। यह पहले भी बताया जा चुका है(3)। अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब तालूत अपनी फौजों को लेकर चले, तो उन्होंने कहा, "बेशक अल्लाह एक नहर के ज़रिए तुम्हारा इम्तिहान लेने वाला है। तो जिस किसी ने उसमें से पानी पिया, वह मेरा नहीं है, और जिसने उसे नहीं चखा, वह मेरा है, सिवाय उस शख्स के जो अपने हाथ से एक चुल्लू भर ले।" तो उनमें से थोड़े लोगों के सिवा सबने उसमें से पानी पी लिया। फिर जब उन्होंने और उनके साथ ईमान वालों ने उसे पार कर लिया, तो वे कहने लगे, "आज जालूत और उसकी फौजों के खिलाफ हम में कोई ताक़त नहीं है।" जिन लोगों को यकीन था कि वे अल्लाह से मिलने वाले हैं, उन्होंने कहा, "कितनी ही छोटी जमातें अल्लाह के हुक्म से बड़ी जमातों पर ग़ालिब आ गई हैं। और अल्लाह सब्र करने वालों के साथ है।"} इसमें ग्यारह मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब तालूत अपनी फौजों को लेकर चले}। 'फसला' का अर्थ है उनके साथ बाहर निकलना। मैंने किसी चीज़ को 'फसलतु' (अलग किया) तो वह 'इन्फ़सला' (अलग हो गई), यानी मैंने उसे काटा तो वह कट गई। वहब बिन मुनब्बिह ने कहा: जब तालूत निकले, तो लोगों ने उनसे कहा: "पानी हमारे लिए काफी नहीं होगा, इसलिए अल्लाह से दुआ करें कि वह हमारे लिए एक नहर बहा दे।" तालूत ने उनसे कहा: "बेशक अल्लाह एक नहर के ज़रिए तुम्हारा इम्तिहान लेने वाला है।" सुद्दी के अनुसार सैनिकों की संख्या अस्सी हज़ार थी। वहब ने कहा: छोटे, बूढ़े या बीमार(4) जैसे किसी बहाने वाले के अलावा कोई भी पीछे नहीं रहा।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/334 में, और इससे पहले की बातें वहीं से हैं, और अत्तबरी ने इन बातों को 5/473-477 में उद्धृत किया है। (2) प्रतियों में: मूसा और हारून की ओर, और स्थापित पाठ (म) से है। (3) 2/81. (4) अत्तबरी ने इन बातों को 5/482-483 में उद्धृत किया है।

سورۃ البقرہ: آیت ۲۴۹ ۲۳۸ اور اس کا مطلب وہ ہے جو روایت کیا گیا ہے کہ جب موسیٰ اپنی قوم کے پاس تختیاں (الواح) لے کر آئے، تو دیکھا کہ وہ بچھڑے کی پوجا کر رہے ہیں، تو انہوں نے غصے میں تختیاں پھینک دیں، جو ٹوٹ گئیں۔ پھر انہوں نے ان میں سے صحیح تندرست تختیاں لے لیں اور جو ٹوٹ گئی تھیں ان کے ٹکڑوں کو جمع کر کے تابوت میں رکھ دیا۔ ضحاک نے کہا: 'بقیہ' (باقیات) سے مراد جہاد اور دشمنوں سے قتال ہے۔ ابن عطیہ نے کہا(۱): یعنی تابوت میں اس کا حکم ہے؛ یا تو وہ اس میں لکھا ہوا ہے، یا پھر اس کا لایا جانا ہی اس کے حکم کی طرح ہے۔ اور اس کے 'چھوڑنے' کی نسبت آلِ موسیٰ اور آلِ ہارون(۲) کی طرف اس لیے کی گئی ہے کیونکہ یہ معاملہ ایک نسل سے دوسری نسل تک منتقل ہوتا رہا، اور وہ سب آلِ موسیٰ اور آلِ ہارون ہیں۔ اور آدمی کی 'آل' اس کے رشتہ دار ہوتے ہیں۔ یہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب طالوت لشکروں کو لے کر نکلے، تو انہوں نے کہا، "بے شک اللہ ایک نہر کے ذریعے تمہارا امتحان لینے والا ہے۔ پس جس نے اس میں سے پانی پی لیا وہ مجھ سے نہیں، اور جس نے اسے نہ چکھا وہ مجھ سے ہے، سوائے اس کے جو اپنے ہاتھ سے ایک چلو بھر لے۔" پس ان میں سے تھوڑے سے لوگوں کے سوا سب نے اس میں سے پی لیا۔ پھر جب انہوں نے اور ان کے ساتھ ایمان والوں نے اسے عبور کر لیا، تو کہنے لگے، "آج جالوت اور اس کے لشکروں کے خلاف ہم میں کوئی طاقت نہیں ہے۔" جن لوگوں کو یقین تھا کہ وہ اللہ سے ملنے والے ہیں، انہوں نے کہا، "کتنی ہی چھوٹی جماعتیں اللہ کے حکم سے بڑی جماعتوں پر غالب آ گئیں، اور اللہ صبر کرنے والوں کے ساتھ ہے۔"} اس میں گیارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب طالوت لشکروں کو لے کر نکلے}۔ 'فَصَلَ' کا مطلب ہے ان کو لے کر روانہ ہونا۔ میں نے کسی چیز کو 'فصلتُ' (الگ کیا) تو وہ 'انفصل' (الگ ہو گئی)، یعنی میں نے اسے کاٹا تو وہ کٹ گئی۔ وہب بن منبہ نے کہا: جب طالوت

روانہ ہوئے تو لوگوں نے ان سے کہا: "پانی ہمارے لیے کافی نہیں ہوگا، پس اللہ سے دعا کریں کہ وہ ہمارے لیے ایک نہر جاری کر دے۔" طالوت نے ان سے کہا: "بے شک اللہ ایک نہر کے ذریعے تمہارا امتحان لینے والا ہے۔" سدی کے قول کے مطابق لشکر کی تعداد اسی ہزار تھی۔ وہب نے کہا: چھوٹے، بوڑھے یا بیمار(۴) جیسے کسی عذر والے کے علاوہ کوئی پیچھے نہیں رہا۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱ / ۳۳٤ میں، اور اس سے پہلے کی بات وہیں سے ہے، اور طبری نے ان اقوال کو ٥ / ٤٧٣-٤٧٧ میں نقل کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں: موسیٰ اور ہارون کی طرف، اور (م) سے ثابت شدہ یہی ہے۔ (۳) ۸۱/۲۔ (۴) طبری نے ان اقوال کو ٥ / ٤٨٢-٤٨٣ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 249

Page 239

And trial (ibtilā') means testing. "An-nahr" and "an-nahur" are two linguistic variations (for river). It is derived from spaciousness, and from it comes "an-nahār" (day), and this has been mentioned before (1). Qatadah (2) said: The river with which Allah tested them is a river between Jordan and Palestine. The majority (of reciters) read: "bi-naharin" with a fatḥah on the hā'. Mujāhid and Ḥumayd al-A'raj read: "bi-nahrin" with a sukūn on the hā' (3). The meaning of this trial is that it is a test for them; whoever shows obedience by abstaining from water is known to be obedient in other matters. Whoever is overcome by his desire for water and disobeys the command is more likely to disobey in hardships. It is narrated that they came to the river while they were (4) stricken by thirst, and it was extremely sweet and beautiful. Therefore, those who were obedient were permitted a handful (of water) to alleviate some of the harm of thirst and to break the soul's craving in this situation. He clarified that a handful is sufficient to ward off the harm of thirst for the resolute and patient ones who endure a meager life and whose concern is not for luxury, as 'Urwah said: "And I sip pure water while the water is cold" (5). I say: From this meaning is the saying of him (peace be upon him): "A human being needs no more than a few morsels of food to keep his back straight" (6). Some of those who deal with subtle meanings said: This verse is a metaphor that Allah struck for the world; Allah likened it to the river, and the one drinking from it to the one leaning (7) towards it and taking much from it, and the one refraining from drinking...

(1) 2/492. (2) Narrated by al-Tabari 5/484. (3) See Al-Qira'at al-Shadhah p. 15, and Zad al-Masir 1/297. (4) In (M): "wa-qad" instead of "wa-hum qad". (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/334-335, and the verse is in the Diwan of 'Urwah p. 52. Its beginning is: "I divide my body into many bodies." Ibn al-Sikkit said: His saying: "I divide my body": the body here means his food; he says: I divide what I intend to eat among the needy of my people and guests, and I sip pure water that is not mixed with milk or anything else. (6) A portion of a hadith narrated by Ahmad (17186), al-Tirmidhi (2380), al-Nasa'i in al-Kubra (6738), and Ibn Majah (3349) from the hadith of Miqdam bin Ma'di Karib (may Allah be pleased with him), and al-Hafiz graded it as good in al-Fath 9/528. (7) In (Kh), (D), and (M): "wa-al-ma'il", and what is confirmed from (Z) and (Zh), which is consistent with al-Nukat wa-al-'Uyun 1/318.

सूरा अल-बक़रह: आयत २४९

पृष्ठ २३९

और परीक्षण (इब्तिला) का अर्थ है आज़माना। 'अल-नहर' और 'अल-नहुर' (नदी के लिए) दो भाषाई शब्द हैं। इसकी उत्पत्ति 'सआ' (विस्तार) से हुई है, और इसी से 'नहार' (दिन) बना है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (१)। क़तादा (२) ने कहा: वह नदी जिसके द्वारा अल्लाह ने उन्हें आज़माया, जॉर्डन और फ़िलिस्तीन के बीच की एक नदी है। बहुमत (पाठकों) ने इसे 'ब-नहरिन' (हा पर फतह के साथ) पढ़ा है। मुजाहिद और हुमैद अल-आरज ने 'ब-नहरिन' (हा पर सुकून के साथ) पढ़ा है (३)। इस परीक्षण का अर्थ यह है कि यह उनके लिए एक आज़माइश है; जिसकी आज्ञाकारिता पानी छोड़ने में स्पष्ट हो गई, वह अन्य मामलों में भी आज्ञाकारी माना जाएगा। और जिसकी इच्छा पानी पर हावी हो गई और उसने आदेश की अवज्ञा की, वह कठिनाइयों में अवज्ञा करने के लिए अधिक उपयुक्त है। यह वर्णित है कि वे नदी पर आए जबकि वे (४) प्यास से व्याकुल थे, और वह पानी अत्यंत मीठा और सुंदर था। इसलिए, आज्ञाकारियों को एक अंजलि (पानी) की अनुमति दी गई ताकि प्यास की कुछ तकलीफ कम हो सके और इस स्थिति में मन की व्याकुलता को तोड़ा जा सके। उन्होंने स्पष्ट किया कि एक अंजलि प्यास के नुकसान को दूर करने के लिए उन धैर्यवान लोगों के लिए काफी है जो सादा जीवन जीते हैं और जिनकी चिंता विलासिता नहीं है, जैसा कि उर्वा ने कहा है: "और मैं शुद्ध जल पीता हूँ जबकि जल शीतल है" (५)। मैंने कहा: इसी अर्थ से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है: "इंसान के लिए कुछ कौर (निवाले) ही काफी हैं जो उसकी पीठ सीधी रख सकें" (६)। गूढ़ अर्थों के कुछ जानकारों ने कहा: यह आयत एक मिसाल है जो अल्लाह ने दुनिया के लिए दी है; अल्लाह ने इसकी तुलना नदी से की है, और इससे पीने वाले की तुलना उसकी ओर झुकने (७) वाले और उससे बहुत अधिक लेने वाले से की है, और जो इसे पीने से बचता है...

(१) २/४९२। (२) इसे अल-तबरी ५/४८४ ने निकाला है। (३) देखें अल-क़िरात अल-शादा पृष्ठ १५, और ज़ाद अल-मसीर १/२९७। (४) (म) में: "व-क़द" के स्थान पर "व-हुम क़द" है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३३४-३३५, और शेर उर्वा के दीवान पृष्ठ ५२ में है। इसका आरंभ है: "मैं अपने शरीर को कई शरीरों में विभाजित करता हूँ।" इब्न अल-सिक्किट ने कहा: उनका कहना: "मैं अपने शरीर को विभाजित करता हूँ": यहाँ शरीर से तात्पर्य उनके भोजन से है; वह कहते हैं: मैं जो खाना चाहता हूँ उसे अपने लोगों के जरूरतमंदों और मेहमानों में बाँट देता हूँ, और मैं शुद्ध पानी पीता हूँ जिसमें दूध या कुछ और नहीं मिला होता। (६) अहमद (१७१८६), तिर्मिज़ी (२३८०), अल-नसाई अल-कुबरा

(६७३८) और इब्न माजाह (३३४९) द्वारा मिकदाम बिन मादी करिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत हदीस का एक हिस्सा, और हाफ़िज़ ने अल-फतह ९/५२८ में इसे हसन कहा है। (७) (ख), (द) और (म) में: "व-अल-मा'इल", और (ज़) और (ज़) से पुष्टि की गई, जो अल-नुकात व-अल-उयून १/३१८ के अनुकूल है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۴۹

صفحہ ۲۳۹

اور ابتلاء سے مراد آزمائش ہے۔ النَّہر اور النَّہُر (نہر کے لیے) دو لغتیں ہیں۔ اس کا مادہ وسعت سے ہے، اور اسی سے النہار (دن) ہے، اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (۱)۔ قتادہ (۲) نے کہا: وہ نہر جس کے ذریعے اللہ نے انہیں آزمایا وہ اردن اور فلسطین کے درمیان ایک نہر ہے۔ جمہور (قراء) نے 'بنَہَر' (ہا کے فتحہ کے ساتھ) پڑھا ہے۔ مجاہد اور حمید الاعرج نے 'بنَہْر' (ہا کے سکون کے ساتھ) پڑھا ہے (۳)۔ اس ابتلاء کا مطلب یہ ہے کہ یہ ان کے لیے ایک امتحان ہے؛ جس کی فرمانبرداری پانی چھوڑنے میں ظاہر ہو گئی، وہ جان لیا گیا کہ وہ اس کے علاوہ دیگر معاملات میں بھی فرمانبردار ہے، اور جس پر پانی کی خواہش غالب آ گئی اور اس نے حکم کی نافرمانی کی، وہ سختیوں میں نافرمانی کرنے کا زیادہ حقدار ہے۔ روایت ہے کہ وہ نہر پر آئے درآنحالیکہ وہ (۴) پیاس کی شدت میں مبتلا تھے، اور وہ نہر نہایت شیریں اور خوبصورت تھی۔ اس لیے فرمانبرداروں کے لیے ایک چلو (پانی) کی رخصت دی گئی تاکہ ان سے پیاس کی کچھ تکلیف دور ہو جائے، اور وہ اس حال میں نفس کے تقاضے کو توڑ سکیں۔ اور یہ واضح کیا کہ ایک چلو پیاس کے نقصان کو دور کرنے کے لیے ان صبر کرنے والے باہمت لوگوں کے لیے کافی ہے جو تنگ دستی کی زندگی گزارتے ہیں جن کا مقصد آسائشات نہیں ہیں، جیسا کہ عروہ نے کہا: "اور میں صاف پانی پیتا ہوں جبکہ پانی ٹھنڈا ہے" (۵)۔ میں نے کہا: اسی معنی سے آپ ﷺ کا یہ ارشاد ہے: "انسان کے لیے چند لقمے ہی کافی ہیں جو اس کی پیٹھ کو سیدھا رکھیں" (۶)۔ باریک بین معانی کے بعض ماہرین نے کہا: یہ آیت ایک مثال ہے جو اللہ نے دنیا کے لیے بیان کی ہے، چنانچہ اللہ

نے اسے نہر سے تشبیہ دی اور اس سے پینے والے کو دنیا کی طرف مائل (۷) ہونے والے اور اس سے بہت زیادہ لینے والے سے، اور اس کے پینے کو چھوڑنے والے کو...

(۱) ۲/۴۹۲۔ (۲) اسے طبری نے ۵/۴۸۴ میں روایت کیا ہے۔ (۳) دیکھیے القراءات الشاذة ص ۱۵، اور زاد المسیر ۱/۲۹۷۔ (۴) (م) میں: 'وهم قد' کی جگہ 'وقد' ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۳۳۴-۳۳۵، اور یہ شعر عروہ کے دیوان ص ۵۲ میں ہے۔ اس کا مصرع اول ہے: "أُقسِّم جسمي في جُسوم كثيرة"۔ ابن السکیت نے کہا: ان کا قول 'أقسم جسمي': یہاں جسم سے مراد ان کا کھانا ہے، وہ کہتے ہیں: میں جو کھانا چاہتا ہوں اسے اپنی قوم کے حاجت مندوں اور مہمانوں میں بانٹ دیتا ہوں، اور میں صاف پانی پیتا ہوں جس میں دودھ یا کوئی اور چیز ملی ہوئی نہیں ہوتی۔ (۶) ایک حدیث کا ٹکڑا جسے احمد (۱۷۹۷۶)، ترمذی (۲۳۸۰)، نسائی فی الکبری (۶۷۳۸) اور ابن ماجہ (۳۳۴۹) نے مقدام بن معدی کرب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور حافظ نے الفتح ۹/۵۲۸ میں اسے حسن قرار دیا ہے۔ (۷) (خ)، (د) اور (م) میں: 'والمائل' ہے، اور (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے، جو النکت والعیون ۱/۳۱۸ کے موافق ہے۔

240 Surah al-Baqarah: Verse 249

...by the one who turns away from it and is ascetic towards it, and the one who scoops a handful with his hand, taking from it only as much as is needed; and the states of the three are different with Allah (1).

I said: How beautiful this would be if it were not for the distortion in interpretation and the deviation from the apparent meaning, but its meaning is correct without this.

Second: Those who said that Talut (Saul) was a prophet argued with His saying: "Indeed, Allah will test you," and that Allah revealed this to him and inspired him, making the inspiration a trial from Allah for them. And those who said: He was not a prophet, said: Their prophet, Samuel, informed him by revelation when Talut told his people this. This trial occurred only to distinguish the truthful from the liar. Some people have held that Abdullah bin Hudhafah al-Sahmi, the companion of the Messenger of Allah ﷺ, only ordered his companions to light a fire and enter it as a test of their obedience, but he carried his joking to the point of toughening the matter he tasked them with; its explanation will come in [Surah] "An-Nisa," if Allah Almighty wills (2).

Third: His Almighty's saying: "So whoever drinks from it is not of me." It was said "drank" means "drank directly with the mouth." And the meaning of "is not of me" is: is not among my companions in this war, and he did not exclude them from faith thereby (3). As-Suddi (4) said: They were eighty thousand, and inevitably there were among them the believer, the hypocrite, the diligent, and the lazy. And in the Hadith: "Whoever deceives us is not of us" (5), i.e., not among our companions nor upon our path and guidance. He said:

If you attempt immorality against a lion, then I am not of you and you are not of me (6).

And this is a common usage (7) in the speech of the Arabs; a man says to his son if he follows a path other than his: "You are not of me."

(1) An-Nukat wal-Uyun 1/318. (2) See Tafsir al-Razi 6/192, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/335. The author will mention the full story of Abdullah bin Hudhafah in the commentary of verse 59 of Surah An-Nisa. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/335. (4)

Narrated by at-Tabari 5/482. (5) Part of a Hadith from Abu Hurairah narrated by Ahmad (9396) and Muslim (101). (6) Its speaker is Al-Nabigha Al-Dhubyani, and the verse is in his Diwan p. 123, and Al-Kitab 4/186. (7) His saying: Mahya' means: clear. Al-Qamus (Haya').

२४० सूरह अल-बक़रह: आयत २४९

...उस व्यक्ति द्वारा जो इससे विमुख है और इसमें वैरागी है, और वह जो अपने हाथ से एक चुल्लू भर लेता है, अपनी ज़रूरत के अनुसार लेता है; और इन तीनों की अल्लाह के निकट अलग-अलग स्थितियाँ हैं (१)।

मैंने कहा: यह कितना सुंदर होता यदि इसमें व्याख्या में विकृति और प्रत्यक्ष अर्थ से विचलन न होता, लेकिन इसका अर्थ इसके बिना भी सही है।

दूसरा: जिन लोगों ने कहा कि तालूत एक नबी थे, उन्होंने उनके इस कथन से तर्क दिया: "निस्संदेह अल्लाह तुम्हारी परीक्षा लेने वाला है," और यह कि अल्लाह ने उन्हें इसके बारे में वह्य (प्रकाशना) की और उन्हें प्रेरित किया, और उस प्रेरणा को उनके लिए अल्लाह की ओर से एक परीक्षा बना दिया। और जिन्होंने कहा: वह नबी नहीं थे, उन्होंने कहा: उनके नबी शमुएल ने उन्हें वह्य के माध्यम से सूचित किया जब तालूत ने अपनी प्रजा को यह बताया। यह परीक्षा केवल सच्चे और झूठे के बीच अंतर करने के लिए हुई थी। कुछ लोगों का विचार है कि अल्लाह के रसूल ﷺ के साथी अब्दुल्ला बिन हुजाफा अल-सहमी ने अपने साथियों को केवल उनकी आज्ञाकारिता की परीक्षा लेने के लिए आग जलाने और उसमें प्रवेश करने का आदेश दिया था, लेकिन उन्होंने अपने मज़ाक को उस काम को कठिन बनाने के स्तर तक पहुँचा दिया जो उन्होंने उन्हें सौंपा था; इसका विवरण इंशा अल्लाह "अन-निसा" (सूरह) में आएगा (२)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: "तो जिसने उसमें से पिया, वह मेरा नहीं है।" कहा गया कि 'पिया' का अर्थ सीधे मुँह से पानी पीना है। और "वह मेरा नहीं है" का अर्थ है: इस युद्ध में मेरे साथियों में से नहीं है, और उन्होंने इसके द्वारा उन्हें ईमान से बाहर नहीं निकाला (३)। अस-सुद्दी (४) ने कहा: वे अस्सी हज़ार थे, और निश्चित रूप से उनमें मोमिन, मुनाफिक, मेहनती और आलसी सभी थे। और हदीस में है: "जिसने हमें धोखा दिया वह हममें से नहीं है" (५), अर्थात: न तो हमारे साथियों में से है और न ही हमारे रास्ते और मार्गदर्शन पर है। उन्होंने कहा:

यदि तुम शेर के विरुद्ध अनैतिकता का प्रयास करते हो, तो मैं तुमसे नहीं हूँ और तुम मुझसे नहीं हो (६)।

और यह अरबों की बातचीत में एक प्रचलित शैली (७) है; एक आदमी अपने बेटे से कहता है जब वह उसके तरीके से अलग चलता है: "तुम मुझसे नहीं हो।"

(१) अन-नुकात वल-उयून ३१८/१। (२) तफ़सीर अल-राज़ी १९२/६, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३३५/१ देखें। लेखक सूरह अन-निसा की आयत ५९ की व्याख्या में अब्दुल्ला बिन हुजाफा की पूरी कहानी का उल्लेख करेंगे। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३३५/१। (४) इसे अल-तबरी ४८२/५ ने उद्धृत किया है। (५) अबू हुरायरा की हदीस का एक हिस्सा जिसे अहमद (९३९६) और मुस्लिम (१०१) ने उद्धृत किया है। (६) इसके कहने वाले अल-नाबिगा अल-धुबयानी हैं, और यह शेर उनके दीवान पृ. १२३ और अल-किताब १८६/४ में है। (७) उनका कथन: 'मह्या' का अर्थ है: स्पष्ट। अल-क़ामूस (हया)।

۲۴۰ سورہ البقرہ: آیت ۲۴۹

...اس سے اعراض کرنے والے اور اس میں زہد اختیار کرنے والے کے ذریعے، اور جو اپنے ہاتھ سے ایک چلو بھر لے، اپنی ضرورت کے مطابق لینے کے ذریعے؛ اور اللہ کے ہاں ان تینوں کے احوال مختلف ہیں (۱)۔

میں نے کہا: یہ کتنا خوبصورت ہوتا اگر اس میں تاویل کی تحریف اور ظاہر سے خروج نہ ہوتا، لیکن اس کا معنی اس کے بغیر بھی صحیح ہے۔

دوسرا: جس نے کہا کہ طالوت نبی تھے، اس نے اللہ کے اس قول سے استدلال کیا: "بے شک اللہ تمہیں آزمانے والا ہے" اور یہ کہ اللہ نے وحی اور الہام کے ذریعے انہیں اس کی خبر دی، اور الہام کو ان کے لیے اللہ کی طرف سے آزمائش قرار دیا۔ اور جس نے کہا کہ وہ نبی نہیں تھے، اس نے کہا: ان کے نبی شموئل نے انہیں وحی کے ذریعے بتایا جب طالوت نے اپنی قوم کو اس کی خبر دی۔ اور یہ آزمائش صرف اس لیے ہوئی تاکہ سچے اور جھوٹے کے درمیان امتیاز ہو جائے۔ اور ایک گروہ اس طرف گیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ کے صحابی عبداللہ بن حذافہ السہمی نے اپنے ساتھیوں کو آگ جلانے اور اس میں داخل ہونے کا حکم صرف ان کی فرمانبرداری آزمانے کے لیے دیا تھا، لیکن انہوں نے اپنے مذاق کو اس معاملے کی سختی پر محمول کیا جس کا انہوں نے انہیں مکلف کیا تھا، اور اس کا بیان "النساء" میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالی (۲)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تو جس نے اس میں سے پیا، وہ مجھ سے نہیں"۔ پیا، کہا گیا: اس کا معنی منہ لگا کر پینا ہے۔ اور "وہ مجھ سے نہیں" کا مطلب ہے: اس جنگ میں میرے ساتھیوں میں سے نہیں، اور اس سے انہیں ایمان سے خارج نہیں کیا (۳)۔ السُّدّی (۴) نے کہا: وہ اسی ہزار تھے،

اور یقیناً ان میں مومن، منافق، محنتی اور سست سب شامل تھے، اور حدیث میں ہے: "جس نے ہمیں دھوکہ دیا وہ ہم میں سے نہیں" (۵)، یعنی: ہمارے ساتھیوں میں سے نہیں اور نہ ہی ہمارے طریقے اور ہماری ہدایت پر ہے۔ شاعر نے کہا:

اگر تم شیر کے مقابلے میں برائی کا ارادہ کرو تو بے شک نہ میں تم سے ہوں اور نہ تم مجھ سے ہو (۶)۔

اور یہ عربوں کے کلام میں ایک عام اسلوب (۷) ہے، آدمی اپنے بیٹے سے کہتا ہے جب وہ اس کے طریقے کے خلاف چلے: "تو مجھ سے نہیں ہے"۔

(۱) النکت والعیون ۳۱۸/۱۔ (۲) دیکھئے تفسیر رازی ۱۹۲/۶، اور المحرر الوجیز ۳۳۵/۱۔ مصنف عبداللہ بن حذافہ کا قصہ سورہ نساء کی آیت ۵۹ کی تفسیر میں مکمل ذکر کریں گے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۳۵/۱۔ (۴) اسے طبری نے نکالا ہے ۴۸۲/۵۔ (۵) ابو ہریرہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (۹۳۹۶) اور مسلم (۱۰۱) نے روایت کیا ہے۔ (۶) اس کے کہنے والے نابغہ ذبیانی ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۱۲۳، اور الکتاب ۱۸۶/۴ میں ہے۔ (۷) ان کا قول: 'مَهْيَع' یعنی: واضح۔ القاموس (هيع)۔

٢٤١ Surat al-Baqarah: Verse 249

Fourth: His words, the Exalted: {And whoever does not taste it is indeed of me} [Quran 2:249]. It is said: I tasted the thing, meaning: I sampled it. And I tasted the water, meaning: I sampled it. He did not say: "And whoever does not drink it," because it is the habit of the Arabs, when they repeat something, to repeat it with a different word. The language of the Quran is the most eloquent of languages, so no weight is given to the criticism of those who say: It is not said, "I tasted the water."

Fifth: Our scholars used this as evidence for the principle of "blocking the means" (sadd al-dhara'i'); because the slightest tasting is included in the word "taste" (al-ta'm). Thus, if the prohibition against tasting is established, there is no way for drinking to occur for someone who avoids tasting. Because of this emphasis, the wording did not come as: "And whoever does not drink from it."

Sixth: When He, the Exalted, said: {And whoever does not taste it}, it indicated that water is food. Since it is food, it is a basic nourishment for survival and sustenance of bodies, so it follows that usury (riba) should apply to it. Ibn al-Arabi said (1): This is the correct view of the [Maliki] school.

Abu Omar (2) said: Malik said: There is no harm in selling water on the shore with a difference in quantity or for a deferred term. This is also the view of Abu Hanifa and Abu Yusuf.

Muhammad ibn al-Hasan said: It is among the things that are measured and weighed. According to this view, trading it with a difference in quantity is not permissible for him, as he considers it subject to usury; because his criterion for usury is measurement and weight.

Al-Shafi'i said: It is not permissible to sell water with a difference in quantity, nor is a deferred term allowed. His criterion for usury is that it be an edible item by nature.

Seventh: Ibn al-Arabi said (3): Abu Hanifa said: Whoever says, "If my slave so-and-so drinks from the Euphrates, he is free," he is not freed unless he laps (kar'a) from it. Lapping (al-kar') is when a man drinks with his mouth directly from the river. If he drinks with his hand or scoops it with a vessel, he is not freed; because God, Glory be to Him, distinguished between lapping in the river and drinking with the hand. He [Ibn al-Arabi] said: This is incorrect; because drinking water applies (4) to every form and description in the Arabic language, whether scooping with the hand or lapping with the mouth, applied generally.

(1) In Ahkam al-Quran, 1/132. (2) In Al-Tamhid, 13/133. (3) In Ahkam al-Quran, 1/232. (4) In (m): applies.

२४१ सूरह अल-बक़रह: आयत २४९

चौथा: अल्लाह तआला का फरमान है: {और जिसने उसे नहीं चखा, वह मुझसे है} [कुरान २:२४९]। कहा जाता है: मैंने चीज़ को चखा, यानी: उसे चख लिया। और मैंने पानी को चखा, यानी: उसे चख लिया। उसने यह नहीं कहा: "और जिसने इसे नहीं पिया"; क्योंकि अरबों की यह आदत है कि जब वे किसी चीज़ को दोहराते हैं, तो उसे दूसरे शब्दों में दोहराते हैं। कुरान की भाषा सबसे स्पष्ट और वाक्पटु भाषा है, इसलिए उन लोगों की आलोचना का कोई महत्व नहीं है जो कहते हैं: "मैंने पानी चखा" नहीं कहा जाता।

पांचवां: हमारे विद्वानों ने इससे 'निवारक माध्यमों' (सद्द अल-ज़राई) के सिद्धांत के लिए प्रमाण लिया है; क्योंकि 'स्वाद' (अत-तअम) शब्द में चखना भी शामिल है। यदि स्वाद लेने से मना कर दिया गया, तो स्वाद से बचने वाले के लिए पीने का कोई रास्ता नहीं बचता। इसी अतिशयोक्ति के कारण यह नहीं कहा गया: "और जिसने इसमें से नहीं पिया।"

छठा: जब अल्लाह तआला ने कहा: {और जिसने उसे नहीं चखा}, तो इससे पता चला कि पानी भोजन (ताम) है। और यदि यह भोजन है, तो यह जीवन बचाने और शरीर के पोषण के लिए एक जीविका है, इसलिए इसमें सूद (रिबा) के नियमों का लागू होना अनिवार्य है। इब्न अल-अरबी ने कहा (१): और संप्रदाय (मज़हब) का यही सही विचार है।

अबू उमर (२) ने कहा: मालिक ने कहा: किनारे पर कम-ज़्यादा मात्रा में या उधार पर पानी बेचने में कोई हर्ज नहीं है, और यही अबू हनीफ़ा और अबू यूसुफ का भी कहना है।

मुहम्मद इब्न अल-हसन ने कहा: यह उन चीजों में से है जिन्हें मापा और तौला जाता है, इसलिए उनके अनुसार मात्रा में अंतर के साथ व्यापार की अनुमति नहीं है, और उनके यहाँ इसमें सूद है; क्योंकि सूद के लिए उनका आधार माप और तौल है।

शाफ़ई ने कहा: पानी को मात्रा में अंतर के साथ बेचना जायज़ नहीं है, और न ही इसमें उधार की अनुमति है। उनके यहाँ सूद का कारण यह है कि यह स्वभाव से खाने योग्य वस्तु है।

सातवां: इब्न अल-अरबी ने कहा (३): अबू हनीफ़ा ने कहा: जिसने कहा: "यदि मेरा फलां गुलाम फुरात नदी से पिए तो वह आज़ाद है," तो वह तब तक आज़ाद नहीं होगा जब तक वह सीधे मुँह से नदी में न पिए (कर'अ)। 'कर'अ' का अर्थ है सीधे मुँह से नदी से पीना। यदि वह अपने हाथ से पिए, या किसी

बर्तन से निकाल कर पिए, तो वह आज़ाद नहीं होगा; क्योंकि अल्लाह सुभानहु व तआला ने नदी से सीधे पीने और हाथ से पीने के बीच अंतर किया है। उन्होंने [इब्न अल-अरबी ने] कहा: यह गलत है; क्योंकि पानी पीना अरबी भाषा में हर रूप और स्थिति के लिए बोला जाता है (४), चाहे वह हाथ से निकालना हो या मुँह से सीधे पीना, यह सब पर लागू होता है।

(१) अहकाम अल-कुरान १/१३२ में। (२) अत-तम्हीद १३/१३३ में। (३) अहकाम अल-कुरान १/२३२ में। (४) (म) में: बोला जाता है।

٢٤١ سورہ البقرہ: آیت ٢٤٩

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور جس نے اسے نہ چکھا، وہ مجھ سے ہے﴾ [البقرہ: ٢٤٩]۔ کہا جاتا ہے: میں نے چیز کو چکھا، یعنی: اس کا ذائقہ لیا۔ اور میں نے پانی کو چکھا، یعنی: اس کا ذائقہ لیا۔ اللہ نے یہ نہیں فرمایا: "اور جس نے اسے نہ پیا"؛ کیونکہ عربوں کی عادت ہے کہ جب وہ کسی بات کا اعادہ کرتے ہیں تو اسے دوسرے لفظ میں دہراتے ہیں۔ قرآن کی زبان فصیح ترین زبان ہے، لہذا ان لوگوں کے اعتراض کی کوئی اہمیت نہیں جو کہتے ہیں کہ "میں نے پانی چکھا" نہیں کہا جاتا۔

پانچویں بات: ہمارے علماء نے اس سے سدِ ذرائع (برائی کے راستے بند کرنے) کے قول پر استدلال کیا ہے؛ کیونکہ 'طعم' (ذائقہ/کھانا) کے لفظ میں چکھنے کا ادنیٰ درجہ بھی شامل ہے، چنانچہ جب چکھنے سے منع کر دیا گیا تو ذائقہ سے بچنے والے کے لیے پینے کی کوئی گنجائش نہیں رہتی۔ اسی مبالغہ کی وجہ سے یہ کلام نہیں آیا کہ: "اور جس نے اس میں سے نہ پیا۔"

چھٹی بات: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور جس نے اسے نہ چکھا﴾ تو اس نے اس بات پر دلالت کی کہ پانی 'طعام' ہے، اور جب یہ طعام ٹھہرا تو یہ بقائے حیات اور اجسام کی نشوونما کے لیے قوت (غذا) ہوا، پس اس میں سود (ربا) کا جاری ہونا واجب ہو گیا۔ ابن العربی (١) نے کہا: اور یہی مذہب کا صحیح قول ہے۔

ابو عمر (٢) نے کہا: امام مالک نے فرمایا: ساحل پر پانی کی کمی بیشی کے ساتھ نقد یا ادھار بیع میں کوئی حرج نہیں، اور یہی امام ابو حنیفہ اور امام ابو یوسف کا قول ہے۔

امام محمد بن الحسن نے فرمایا: یہ ان چیزوں میں سے ہے جنہیں ناپا اور تولا جاتا ہے، چنانچہ اس قول کے مطابق ان کے نزدیک (کمی بیشی کے ساتھ) تفاضل جائز نہیں، اور ان کے نزدیک اس میں سود ہے؛ کیونکہ ان کے نزدیک ربا کی علت کیل (ناپنا) اور وزن ہے۔

امام شافعی نے فرمایا: پانی کی کمی بیشی کے ساتھ بیع جائز نہیں اور نہ ہی اس میں ادھار جائز ہے، اور ان کے نزدیک ربا کی علت اس کا جنس کے اعتبار سے ماکول (کھانے پینے کی چیز) ہونا ہے۔

ساتویں بات: ابن العربی (٣) نے کہا: امام ابو حنیفہ نے فرمایا: جس شخص نے کہا: "اگر میرے فلاں غلام نے فرات سے پانی پیا تو وہ آزاد ہے"، تو وہ تب تک آزاد نہیں ہوگا جب تک کہ وہ اس میں 'کرع' نہ کرے۔ 'کرع' یہ ہے کہ آدمی اپنے منہ سے براہ راست نہر سے پانی پیے۔ اگر اس نے اپنے ہاتھ سے پیا، یا برتن سے اس میں سے پانی نکالا، تو وہ آزاد نہیں ہوگا؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے نہر میں 'کرع' کرنے اور ہاتھ سے پینے کے درمیان فرق کیا ہے۔ انہوں نے [ابن العربی نے] کہا: یہ قول فاسد (غلط) ہے؛ کیونکہ پانی پینا لغتِ عرب میں ہر ہیئت اور صفت پر صادق آتا (٤) ہے، خواہ ہاتھ سے نکال کر پینا ہو یا منہ سے براہ راست 'کرع' کرنا، یہ سب پر بولا جاتا ہے۔

(١) احکام القرآن ١/١٣٢ میں۔ (٢) التمہید ١٣/١٣٣ میں۔ (٣) احکام القرآن ١/٢٣٢ میں۔ (٤) (م) میں ہے: بولا جاتا ہے۔

...one, so if the drinking that was sworn against is found linguistically and factually, then perjury occurs, so know it. I say: Abu Hanifa's opinion is more correct, for the people of language distinguished between them as the Book and the Sunnah distinguished between them. Al-Jawhari (1) and others said: "He *kar'a* (drank directly) in the water *kuru'an*" if he took it with his mouth from its place without drinking with his palms or a vessel, and there is another dialectal variation "kar'a" with a kasra on the 'ra', *yakra'u kara'an*. Al-Kara': water from the sky that one drinks from in this manner. As for the Sunnah, Ibn Majah mentioned in his Sunan: Wasil bin Abd al-A'la narrated to us, Ibn Fudayl narrated to us, from Layth, from Sa'id bin 'Amir, from Ibn 'Umar who said: We passed by a pond and started drinking from it directly (nakra'u), then the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not drink directly (with your mouths), but wash your hands, then drink from them, for there is no vessel more wholesome than the hand."(2) This is a clear text. And Layth bin Abi Sulaym, though Muslim included narrations from him, has been graded as weak. Eighth point: The saying of Allah Almighty: {Except one who scoops up a handful with his hand}. Al-Ightiraf (scooping): taking something by hand or with a tool, hence the word *mighrafah* (ladle), and *al-gharf* is like *al-ightiraf*. It was recited as "gharfah" with a fatha on the letter ghayn, which is a verbal noun (masdar), and it did not say "ightirafah" because the meaning of *gharf* and *ightiraf* is the same. *Al-gharfah* means a single instance. And it was recited as "ghurfah" with a damma on the ghayn (3), which refers to the thing scooped up. Some commentators said: *al-gharfah* is with one palm and *al-ghurfah* is with both palms. Others said both are dialectal variations with the same meaning. Ali (may Allah be pleased with him) (4) said: "Palms are the cleanest of vessels," and from this is the saying of Al-Hasan (5): They do not waddle towards water with vessels / except scooping from ponds with the palms. Al-Dalif: walking slowly.

---

(1) In Al-Sihah (kar'a). (2) Sunan Ibn Majah (2433), and it is in Ahmad (6217) similarly. Al-Hafiz said in Al-Fath 10/77: Its chain is weak. (3) Ibn Kathir, Nafi', and Abu 'Amr read it "gharfah" with fatha; Asim, Ibn 'Amir, Hamzah, and Al-Kisa'i read it "ghurfah" with damma. See Al-Sab'ah p. 187, and Al-Taysir p. 81. (4) Cited by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/335. (5) He is Abu Nuwas, and the verse is in his Diwan p. 164.

२४२ सूरह अल-बकरा: आयत २४९

...एक, इसलिए यदि वह पीना जिसके बारे में शपथ ली गई थी, भाषाई और वास्तविक रूप से पाया जाता है, तो शपथ भंग होता है, अतः इसे जान लें। मैंने कहा: अबू हनीफा की राय अधिक सही है, क्योंकि भाषा के लोगों ने उनके बीच वैसे ही अंतर किया है जैसे किताब और सुन्नत ने किया है। अल-जौहरी (१) और अन्य ने कहा: "उसने पानी में करा-अ किया कुरुअन" यदि उसने इसे अपने मुंह से अपने स्थान से लिया बिना अपनी हथेलियों या बर्तन से पिए। इसमें एक और भाषाई रूप है 'करा' रा पर कसरा के साथ, यक्रा-उ कराअन। अल-करा: आकाश का जल जिसमें इस प्रकार पिया जाता है। जहाँ तक सुन्नत की बात है, इब्न माजह ने अपनी सुनन में उल्लेख किया है: वासिल बिन अब्द अल-आला ने हमें बताया, इब्न फुदैल ने हमें बताया, लैथ से, सईद बिन आमिर से, इब्न उमर से जिन्होंने कहा: हम एक तालाब के पास से गुज़रे और उसमें सीधे (मुंह लगाकर) पीने लगे, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "सीधे न पियो, बल्कि अपने हाथ धोओ, फिर उनसे पियो, क्योंकि हाथ से बढ़कर कोई पाक बर्तन नहीं है।" (२) यह एक स्पष्ट प्रमाण है। और लैथ बिन अबी सुलैब, मुस्लिम ने उनसे रिवायत ली है, लेकिन उन्हें कमज़ोर माना गया है। आठवां बिंदु: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {सिवाय उस व्यक्ति के जो अपने हाथ से एक अंजलि भर ले}। अल-इग्तिराफ़ (अंजलि भरना): हाथ या किसी उपकरण से कुछ लेना, और इसी से मिग़रफ़ा (करछुल) बना है, और अल-ग़र्फ़, अल-इग्तिराफ़ के समान है। इसे "ग़रफ़ा" ग़ैन पर फ़त्हा के साथ पढ़ा गया है, जो एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है, और "इग्तिराफ़ा" नहीं कहा गया क्योंकि ग़र्फ़ और इग्तिराफ़ का अर्थ एक ही है। अल-ग़रफ़ा का अर्थ है एक बार। और इसे ग़ैन पर दम्मा के साथ "ग़ुरफ़ा" (३) भी पढ़ा गया है, जिसका अर्थ है वह चीज़ जो अंजलि में भरी गई है। कुछ टीकाकारों ने कहा: ग़रफ़ा एक हथेली से है और ग़ुरफ़ा दोनों हथेलियों से। कुछ ने कहा दोनों एक ही अर्थ वाली दो बोलियां हैं। अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) (४) ने कहा: "हथेलियाँ सबसे स्वच्छ बर्तन हैं," और इसी से अल-हसन (५) का कथन है: वे बर्तनों के साथ पानी की ओर धीरे नहीं चलते / सिवाय हथेलियों से तालाबों से अंजलि भरने के। अद-दलीफ: धीरे चलना।

---

(१) अल-सिहाह (करा-अ) में। (२) सुनन इब्न माजह (२४३३), और यह अहमद (६२१७) के पास इसी तरह है। अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह १०/७७ में कहा: इसकी सनद (सूत्र) कमज़ोर है। (३) इब्न कसीर, नाफ़ि' और अबू अम्र ने इसे ग़ैन के फ़त्हा के साथ "ग़रफ़ा" पढ़ा; आसिम, इब्न आमिर, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे दम्मा के साथ "ग़ुरफ़ा" पढ़ा। देखें अल-सब'आ पृ. १८७, और अल-तयसीर पृ.

८१। (४) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३३५ में इसका उल्लेख किया है। (५) वह अबू नुवास है, और शेर उसके दीवान पृ. १६४ में है।

٢٤٢ سورة البقره: آيت ٢٤٩

واحداً، فإذا وُجِد الشرب المحلوف عليه لغةً وحقيقةً حنث، فاعلمه. قلت: قول أبي حنيفة أصح، فإنَّ أهل اللغة فرقوا بينهما كما فرق الكتاب والسنة. قال الجوهري(١) وغيره: وَكَرَعَ في الماء كُرُوعًا إذا تناوله بفيه من موضعه من غير أن يشرب بكفيه ولا بإناء، وفيه لغةٌ أخرى «كرع» بكسر الراء يكرع كَرَعاً. الكرع: ماء السماء يكرع فيه. وأما السنة فذكر ابن ماجه في سننه: حدثنا واصل بن عبد الأعلى، حدثنا ابن فُضيل، عن ليث، عن سعيد بن عامر، عن ابن عمر قال: مررنا على بركة فجعلنا نكرعُ فيها، فقال رسول الله ﷺ: «لا تَكرَعوا، ولكن اغسلوا أيديكم، ثم اشربوا فيها، فإنه ليس إناءٌ أطيب من اليد»(٢)، وهذا نص. وليث بن أبي سُلَيم خرَّج له مسلم، وقد ضعف. الثامنة: قوله تعالى: ﴿إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِۦ﴾ الاغتراف: الأخذ من الشيء باليد وبالآلة، ومنه المِغْرَفة، والغَرْف مثل الاغتراف. وقرىء: «غَرْفة» بفتح الغين، وهي مصدر، ولم يقل: اغترافة؛ لأنَّ معنى الغَرْف والاغتراف واحد. والغَرْفة: المرة الواحدة. وقرئ: «غُرْفَة» بضم الغين(٣)، وهي الشَّيءُ المُغْتَرَفُ. وقال بعضُ المفسرين : الغَرْفة بالكف الواحد والغُرْفة بالكفين. وقال بعضهم : كلاهما لغتان بمعنى واحد. وقال علي رضي الله عنه(٤): الأكُفُّ أنظف الآنية، ومنه قول الحسن(٥): لا يدلفون إلى ماء بآنية إلا اغترافاً من الغُدْران بالرَّاحِ الدليف: المشي الرُّويد.

---

(١) في الصحاح (كرع). (٢) سنن ابن ماجه (٢٤٣٣)، وهو عند أحمد (٦٢١٧) بنحوه. قال الحافظ في الفتح ٧٧/١٠: في سنده ضعف. (٣) قرأ ابن كثير ونافع وأبو عمرو : غَرْفه بفتح الغين، وقرأ عاصم وابن عامر وحمزة والكسائي : غُرْفه بالضم، وانظر السبعة ص ١٨٧ ، والتيسير ص ٨١. (٤) أورده ابن عطية في المحرر الوجيز ٣٣٥/١. (٥) هو أبو نواس، والبيت في ديوانه ص ١٦٤.

Surah Al-Baqarah: Verse 249 243

I said: Whoever wants pure Halal in these times without doubt, contention, or suspicion, let him drink water with his palms from springs and rivers harnessed for flow during the hours of the night and the hours of the day, seeking thereby from Allah the earning of good deeds, the shedding of burdens, and joining the righteous leaders. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: “Whoever drinks with his hand while he is able to use a vessel, intending humility thereby, Allah writes for him good deeds equal to the number of his fingers. This was the vessel of Jesus son of Mary (peace be upon them both), as he discarded the cup and said: 'This (1) is with the world'.” It was narrated by Ibn Majah from the hadith of Ibn Umar, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) forbade us to drink on our bellies, which is 'Kark' (drinking like animals), and he forbade us to scoop (2) with one hand, and said: “Let none of you lap up as a dog laps, and do not drink with one hand as the people with whom Allah is angry drink, and do not drink at night from a vessel until you stir it, unless it is covered (3), and whoever drinks with his hand while he is able to use a vessel...” (4) the hadith as previously mentioned. In its chain of narration is Baqiyyah ibn al-Walid. Abu Hatim said: His hadith is written but not used as a proof. Abu Zur'ah said: If Baqiyyah narrates from reliable sources, he is reliable (5).

Ninth: His words (Exalted is He): {So they drank from it, except a few of them}. Ibn Abbas (6) said: They drank according to their level of certainty. The disbelievers drank like thirst-stricken camels (7), and the disobedient drank less than that. Seventy-six thousand of the people left, and some of the believers remained who did not drink anything and took...

(1) In (m): "Uff to this". (2) In (m): "scoop up". (3) In (m): "a covered vessel". (4) Sunan Ibn Majah (2431), and it is through the path of Baqiyyah ibn al-Walid, from Muslim ibn Abdullah, from Ziyad ibn Abdullah, from Asim ibn Muhammad ibn Zaid ibn Abdullah ibn Umar, from his father, from his grandfather. Al-Busiri said in Al-Zawa'id 4/47: This is a weak chain due to the obfuscation (tadlis) of Baqiyyah ibn al-Walid, and he narrated it with 'an' (from). Al-Sindi said in his commentary on Sunan Ibn Majah 2/338: Al-Damiri said: This is a rejected (munkar) hadith, the author (meaning Ibn Majah) was the only one to narrate it, and Ziyad ibn Abdullah is hardly known. (5) See Al-Jarh wa Al-Ta'dil 2/435. (6) Narrated by Al-Tabari 5/488-489 similarly. (7) His saying: Drinking of the 'heem' (thirsty camels) is from 'huyaam', which is a disease that

makes the one drinking it thirsty, so he sucks the water in and is not quenched. See Al-Nihayah (heem).

सूरह अल-बकराह: आयत 249 243

मैंने कहा: जो कोई इस ज़माने में बिना किसी संदेह, विवाद या शंका के शुद्ध हलाल चाहता है, उसे रात और दिन के समय बहने वाले झरनों और नदियों से अपनी हथेलियों से पानी पीना चाहिए, जिससे वह अल्लाह से नेकियाँ अर्जित करने, गुनाहों को मिटाने और नेक इमामों के साथ शामिल होने की इच्छा रखे। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने बर्तन होने के बावजूद विनम्रता की नीयत से अपने हाथ से पानी पिया, अल्लाह उसके लिए उसकी उंगलियों की संख्या के बराबर नेकियाँ लिख देता है। यह ईसा इब्न मरयम (अलैहिमुस्सलाम) का बर्तन था, जब उन्होंने प्याला फेंक दिया और कहा: 'यह (1) दुनिया के साथ है'।" इसे इब्न माजाह ने इब्न उमर की हदीस से उद्धृत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमें पेट के बल (जानवरों की तरह) पीने से मना किया है, और हमें एक हाथ से पानी निकालने (2) से मना किया है, और फ़रमाया: "तुममें से कोई भी कुत्ते की तरह न पिए, और एक हाथ से न पिए जैसे वे लोग पीते हैं जिन पर अल्लाह का क्रोध हुआ, और रात में किसी बर्तन से तब तक न पिए जब तक उसे हिला न ले, बशर्ते वह ढका हुआ (3) न हो, और जो कोई हाथ से पीता है जबकि वह बर्तन का उपयोग करने में सक्षम है..." (4) हदीस जैसा कि पहले बताया गया है। इसकी वर्णन श्रृंखला (इसनाद) में बक़िय्याह बिन अल-वलीद है। अबू हातिम ने कहा: उसकी हदीस लिखी जाती है, लेकिन उसे प्रमाण के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जाता है। अबू जुरआ ने कहा: यदि बक़िय्याह विश्वसनीय सूत्रों से वर्णन करता है, तो वह विश्वसनीय है (5)।

नौवां: अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर उन्होंने उसमें से पिया सिवाय उनमें से थोड़े लोगों के} इब्न अब्बास (6) ने कहा: उन्होंने अपने विश्वास (यकीन) के स्तर के अनुसार पिया। काफ़िरों ने प्यासे ऊंटों (7) की तरह पिया, और अवज्ञाकारियों ने उससे कम पिया। उन लोगों में से छिहत्तर हज़ार वापस चले गए, और कुछ मोमिन शेष रह गए जिन्होंने कुछ नहीं पिया, और लिया...

(1) (m) में: "उफ़ इसके लिए"। (2) (m) में: "निकालना"। (3) (m) में: "ढका हुआ बर्तन"। (4) सुनन इब्न माजाह (2431), और यह बक़िय्याह बिन अल-वलीद के मार्ग से है, मुस्लिम बिन अब्दुल्ला से, ज़ियाद बिन अब्दुल्ला से, आसिम बिन मुहम्मद बिन ज़ैद बिन अब्दुल्ला बिन उमर से, उनके पिता से, उनके दादा से। अल-बूसिरी ने अल-ज़वाइद 4/47 में कहा: बक़िय्याह बिन अल-वलीद के'तदलीस' (तथ्यों को छिपाने) के कारण यह एक कमज़ोर इसनाद है, और उन्होंने इसे 'अन' (से) के साथ बयान किया है। सिंधी ने सुनन इब्न माजाह 2/338 पर अपने हाशिये में कहा: अल-दमिरी ने कहा: यह एक

'मुनकर' (अस्वीकार्य) हदीस है, लेखक (यानी इब्न माजाह) ने इसे अकेले ही बयान किया है, और ज़ियाद बिन अब्दुल्ला को शायद ही कोई जानता है। (5) अल-जर्ह वा अल-तदील 2/435 देखें। (6) इसे अल-तबरी 5/488-489 ने इसी तरह उद्धृत किया है। (7) उनका कहना: 'हीम' (प्यासे ऊंट) का पीना 'हुयाम' से है, जो एक ऐसी बीमारी है जो पीने वाले को प्यासा बना देती है, इसलिए वह पानी को चूसता है और तृप्त नहीं होता है। अल-निहाया (हीम) देखें।

سورة البقرہ: آیت ۲۴۹ ۲۴۳

میں نے کہا: جو شخص اس زمانے میں بغیر کسی شبہ، جھگڑے یا شک کے خالص حلال چاہتا ہے، اسے چاہیے کہ وہ رات اور دن کے اوقات میں جاری چشموں اور دریاؤں سے اپنی ہتھیلیوں سے پانی پیئے، اس کے ذریعے اللہ سے نیکیوں کے حصول، گناہوں کے مٹنے اور نیک ائمہ کے ساتھ شامل ہونے کی امید رکھے۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جس نے برتن پر قادر ہونے کے باوجود عاجزی کی نیت سے اپنے ہاتھ سے پانی پیا، اللہ تعالیٰ اس کے لیے اس کی انگلیوں کی تعداد کے برابر نیکیاں لکھ دیتا ہے، اور یہ عیسیٰ بن مریم علیہما السلام کا برتن تھا، جب انہوں نے پیالہ پھینک دیا اور کہا: 'یہ (۱) دنیا کے ساتھ ہے'۔" اسے ابن ماجہ نے ابن عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ہمیں پیٹ کے بل (جانوروں کی طرح) پینے سے منع فرمایا، اور ہمیں ایک ہاتھ سے پانی نکالنے (۲) سے منع فرمایا، اور فرمایا: "تم میں سے کوئی کتے کی طرح نہ چاٹ کر پیئے، اور ایک ہاتھ سے نہ پیئے جس طرح وہ لوگ پیتے ہیں جن پر اللہ کا غضب ہوا، اور رات کو کسی برتن سے نہ پیئے جب تک اسے ہلا نہ لے، الا یہ کہ وہ ڈھکا ہوا (۳) ہو، اور جو شخص ہاتھ سے پیئے حالانکہ وہ برتن پر قادر ہو..." (٤) حدیث جیسا کہ پہلے گزری، اور اس کی سند میں بقیہ بن الولید ہے، ابو حاتم نے کہا: اس کی حدیث لکھی جائے گی مگر اس سے حجت نہیں پکڑی جائے گی۔ اور ابو زرعہ نے کہا: جب بقیہ ثقہ راویوں سے روایت کرے تو وہ ثقہ ہے (٥)۔

نواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر ان میں سے تھوڑے کے سوا سب نے اس سے پی لیا} ابن عباس (٦) نے کہا: انہوں نے اپنے یقین کے بقدر پیا، چنانچہ کافروں نے پیاسے اونٹوں (۷) کی طرح پیا، اور

نافرمانوں نے اس سے کم پیا، اور ان لوگوں میں سے چھہتر ہزار واپس چلے گئے، اور کچھ مومنین باقی رہ گئے جنہوں نے کچھ نہیں پیا، اور پکڑا...

(١) (م) میں: اف ہے اس کے لیے۔ (٢) (م) میں: نکالنا۔ (٣) (م) میں: ڈھکا ہوا برتن۔ (٤) سنن ابن ماجہ (٢٤٣١)، اور یہ بقیہ بن الولید کے طریق سے ہے، مسلم بن عبداللہ سے، زیاد بن عبداللہ سے، عاصم بن محمد بن زید بن عبداللہ بن عمر سے، وہ اپنے والد سے، وہ اپنے دادا سے۔ بوصیری نے "الزوائد" ٤٧/٤ میں کہا: یہ سند بقیہ بن الولید کی تدلیس کی وجہ سے ضعیف ہے، اور انہوں نے اسے "عن" سے روایت کیا ہے۔ سندھی نے سنن ابن ماجہ ٢/٣٣٨ پر اپنے حاشیے میں کہا: دمیری نے کہا: یہ حدیث منکر ہے، مصنف (یعنی ابن ماجہ) اس کے ساتھ منفرد ہیں، اور زیاد بن عبداللہ کو بمشکل پہچانا جاتا ہے۔ (٥) دیکھئے "الجرح والتعدیل" ٤٣٥/٢۔ (٦) اسے طبری نے ٤٨٨/٥-٤٨٩ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٧) ان کا قول: "شرب الہیم" ہیم سے ہے، اور یہ ایک بیماری ہے جو پینے والے کو پیاسا رکھتی ہے، چنانچہ وہ پانی چوستا رہتا ہے اور سیراب نہیں ہوتا۔ دیکھئے "النہایہ" (ہیم)۔

Page 244 Surah Al-Baqarah: Verse 249

...some of them took a handful. As for those who drank, they were not quenched, but rather their thirst intensified. As for those who left the water, their state improved, and they were stronger than those who took a handful (1).

Tenth: His Saying, the Almighty: {When he had crossed it, he and...} The 'he' refers to the river, and "huwa" (he) is for emphasis. {And those} is in the nominative case (raf') as a conjunction with the hidden pronoun in "jawazahu"; it is said: "I crossed the place" (jawaztu al-makan) with the infinitive "mujawazatan" or "jawazan". Figurative language (majaz) in speech is what is permissible in usage, executed and continued in its proper way.

Ibn Abbas and Al-Suddi said (2): Four thousand men crossed the river with him, including those who drank. When they saw Goliath and his soldiers, and they were a hundred thousand, all fully armed, three thousand six hundred and eighty-something of them turned back. According to this view, the believers who were certain of the Resurrection and returning to Allah Almighty said then—and they were the same number as the people of Badr: {How often a small group has overcome a large group by Allah's permission.}

Most commentators say: Only those who did not drink at all crossed the river with him (3). Some of them said: "How can we withstand the enemy despite their great numbers?!" Those of firm resolve among them said: {How often a small group has overcome a large group by Allah's permission.} Al-Bara' ibn 'Azib said: We used to say (4) that the number of the people of Badr was the same as the number of Saul's companions who crossed the river with him: three hundred and some-odd men—and in one narration (5): thirteen men—and none crossed with him except a believer.

Eleventh: His Saying, the Almighty: {Those who were certain...} and "dhann" (thinking/assuming) here means certainty. It is also possible it means doubt and not knowledge, i.e., those who imagined they would be killed with Saul, meeting Allah as martyrs, so the doubt lies in the being killed (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/335. (2) Al-Suddi's statement was recorded by al-Tabari 5/491, and Ibn Abbas's statement was mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/336. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/336. (4) In the manuscripts: "nuhaddith", and what is established is from (m). The report was recorded by Ahmad (18555) and

Al-Bukhari (3958). (5) Recorded by al-Tabari 5/490. (6) In (m): "fa waqa'a". (7) See Al-Nukat wa'l-'Uyun 1/318.

पृष्ठ २४४ सूरा अल-बकरा: आयत २४९

...उनमें से कुछ ने एक चुल्लू भर लिया। जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने पिया, वे तृप्त नहीं हुए, बल्कि उनकी प्यास और बढ़ गई। और जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने पानी छोड़ दिया, उनकी स्थिति सुधर गई और वे उन लोगों की तुलना में अधिक मजबूत थे जिन्होंने एक चुल्लू लिया था (१)।

दसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {जब उसने उसे पार कर लिया, वह और...} यहाँ 'उसने' से तात्पर्य नदी से है, और "हुवा" (वह) ज़ोर देने के लिए है। {और वे} 'जावज़हु' में छिपे हुए सर्वनाम के साथ संयोजन के रूप में प्रथमा विभक्ति (रफ़अ) में है। कहा जाता है: "मैंने स्थान पार किया" (जावज़्तुल मकान), जिसका भावार्थ उपयोग में जो कुछ जायज़ है उससे है।

इब्न अब्बास और अल-सुद्दी ने कहा (२): उनके साथ चार हज़ार लोगों ने नदी पार की, जिनमें वे भी शामिल थे जिन्होंने पिया था। जब उन्होंने जालूत (गोलियत) और उसकी सेना को देखा, जो एक लाख थे और पूरी तरह हथियारों से लैस थे, तो उनमें से तीन हज़ार छह सौ अस्सी के करीब लोग पीछे हट गए। इस विचार के अनुसार, उन विश्वासियों ने, जिन्हें पुनरुत्थान और अल्लाह की ओर लौटने का पूर्ण विश्वास था—और उनकी संख्या बद्र के लोगों के बराबर थी—तब कहा: {अल्लाह की अनुमति से कितनी ही बार एक छोटे समूह ने एक बड़े समूह पर विजय प्राप्त की है।}

अधिकांश टिप्पणीकारों का कहना है कि: उनके साथ नदी केवल वही पार कर सके जिन्होंने बिल्कुल नहीं पिया था (३)। उनमें से कुछ ने कहा: "इतनी बड़ी संख्या के बावजूद हम दुश्मन का मुकाबला कैसे कर पाएंगे?!" उनमें से दृढ़ संकल्प वालों ने कहा: {अल्लाह की अनुमति से कितनी ही बार एक छोटे समूह ने एक बड़े समूह पर विजय प्राप्त की है।} अल-बारा इब्न 'आज़िब ने कहा: हम कहा करते थे (४) कि बद्र के लोगों की संख्या तालूत (शाऊल) के उन साथियों के बराबर थी जिन्होंने उनके साथ नदी पार की थी: तीन सौ कुछ लोग—और एक वर्णन (५) में: तेरह लोग—और उनके साथ केवल वही पार कर सका जो मोमिन (विश्वासी) था।

ग्यारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {वे लोग जिन्हें यक़ीन था...} और यहाँ "ज़न्न" (सोचना/अनुमान लगाना) का अर्थ 'यकीन' (निश्चितता) है। यह भी संभव है कि इसका अर्थ संदेह हो न कि ज्ञान, अर्थात्: वे लोग जिन्होंने कल्पना की कि वे तालूत के साथ मारे जाएंगे, और अल्लाह से शहीद के रूप में मिलेंगे, इसलिए संदेह मारे जाने के बारे में है (७)।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३३५। (२) अल-सुद्दी का कथन अल-तबरी ५/४९१ द्वारा निकाला गया है, और इब्न अब्बास का कथन इब्न अतिय्या द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३३६ में उल्लेखित है। (३) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३३६। (४) प्रतियों में: "नुहद्दिथ", और जो स्थापित है वह (एम) से है। विवरण अहमद (१८५५५) और अल-बुखारी (३९५८) द्वारा निकाला गया है। (५) इसे अल-तबरी ५/४९० द्वारा निकाला गया है। (६) (एम) में: "फ़ वक़आ"। (७) देखें अल-नुक़त वल-'उयून १/३१८।

صفحہ ٢٤٤ سورة البقرہ: آیت ٢٤٩

...ان میں سے بعض نے چلو بھر لیا۔ پس رہے وہ جنہوں نے پیا تو وہ سیراب نہ ہوئے، بلکہ ان کی پیاس بڑھ گئی، اور رہے وہ جنہوں نے پانی چھوڑ دیا تو ان کی حالت بہتر ہوگئی، اور وہ ان سے زیادہ مضبوط تھے جنہوں نے چلو بھر لیا تھا (١)۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب اس نے اسے پار کر لیا، وہ اور...} یہاں 'ہ' کی ضمیر نہر کی طرف لوٹتی ہے، اور "ہو" تاکید کے لیے ہے۔ {اور وہ لوگ} 'جاوزہ' میں ضمیر مستتر پر عطف ہونے کی وجہ سے حالت رفع میں ہے؛ کہا جاتا ہے: "میں نے جگہ پار کی" (جاوزت المکان)۔ کلام میں 'مجاز' وہ ہے جو استعمال میں جائز ہو، اور اپنے طریقے پر نافذ اور جاری رہے۔

ابن عباس اور سدی نے کہا (٢): ان کے ساتھ نہر چار ہزار آدمیوں نے پار کی جن میں وہ بھی تھے جنہوں نے پیا تھا، پھر جب انہوں نے جالوت اور اس کے لشکر کو دیکھا اور وہ ایک لاکھ تھے، سب کے سب ہتھیاروں سے لیس، تو ان میں سے تین ہزار چھ سو اسی سے کچھ اوپر لوگ واپس لوٹ گئے۔ اس قول کے مطابق ان مومنوں نے جنہیں قیامت اور اللہ تعالیٰ کی طرف لوٹنے کا یقین تھا، اس وقت کہا—اور وہ اہل بدر کی تعداد کے برابر تھے: {کتنی ہی چھوٹی جماعتیں اللہ کے حکم سے بڑی جماعتوں پر غالب آگئیں۔}

اکثر مفسرین کا اس بات پر اتفاق ہے کہ: ان کے ساتھ نہر صرف انہی نے پار کی تھی جنہوں نے بالکل نہیں پیا تھا (٣)، تو ان میں سے بعض نے کہا: "اتنی کثرت کے باوجود ہم دشمن کا مقابلہ کیسے کر سکیں گے؟!" تو ان میں سے اولو العزم لوگوں نے کہا: {کتنی ہی چھوٹی جماعتیں اللہ

کے حکم سے بڑی جماعتوں پر غالب آگئیں۔} براء بن عازب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ہم بیان کیا کرتے تھے (۴) کہ اہل بدر کی تعداد طالوت کے ان ساتھیوں کی تعداد کے برابر تھی جنہوں نے ان کے ساتھ نہر پار کی: تین سو کچھ اوپر آدمی—اور ایک روایت (۵) میں ہے: تیرہ آدمی—اور ان کے ساتھ سوائے مومن کے کسی نے پار نہیں کیا۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان لوگوں نے کہا جنہیں یقین تھا...} اور یہاں "ظن" یقین کے معنی میں ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ شک کے معنی میں ہو نہ کہ علم کے، یعنی: ان لوگوں نے کہا جن کا خیال تھا کہ وہ طالوت کے ساتھ قتل کر دیے جائیں گے، پس وہ اللہ سے شہید ہو کر ملیں گے، تو شک قتل ہونے میں ہے (۷)۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/۳۳۵۔ (۲) سدی کا قول طبری نے ۵/۴۹۱ میں نکالا، اور ابن عباس کا قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/۳۳۶ میں ذکر کیا۔ (۳) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/۳۳۶۔ (۴) نسخوں میں ہے: "نحدث"، اور (م) سے ثابت شدہ ہے، اور خبر احمد (۱۸۵۵۵) اور بخاری (۳۹۵۸) نے نکالی ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۵/۴۹۰ میں نکالا ہے۔ (۶) (م) میں ہے: "فوقع"۔ (۷) دیکھئے النکت والعیون ۱/۳۱۸۔

Surah Al-Baqarah: Verse 249 | Page 245

The words of the Almighty: {How many a small company has overcome a large company by permission of Allah.} [Al-Baqarah: 249]. The word 'fi'ah' (company) refers to a group of people, or a segment of them. It is derived from 'fa'autu ra'sahu bi al-saif' (I split his head with a sword), and 'fa'aituhu' means: I cut it (1). Their saying [the companions], may Allah be pleased with them: {How many a small company...} the verse is an incitement to fighting, an evocation of patience, and an imitation of those who believed their Lord (2).

I say: Is this how we must act? But evil deeds and corrupt intentions have prevented that, until our large numbers (3) are defeated before a small number of the enemy, as we have witnessed more than once. And that is because of what our hands have earned!

In Al-Bukhari: Abu Al-Darda' said: "You only fight by your deeds" (4). It contains a narrated report that the Prophet ﷺ said: "Are you provided for and aided except because of the weak among you?" (5). Thus, deeds are corrupt, the weak are neglected (6), patience is little, reliance is weak, and piety is vanishing! Allah Almighty said: {O you who have believed, persevere and endure and remain stationed and fear Allah that you may be successful.} [Al Imran: 200], and He said: {And upon Allah rely, if you should be believers.} [Al-Ma'idah: 23], and He said: {Indeed, Allah is with those who fear Him and those who are doers of good.} [Al-Nahl: 128], and He said: {And Allah will surely support those who support Him.} [Al-Hajj: 40], and He said: {O you who have believed, when you meet a company [in battle], be firm and remember Allah much that you may be successful.} [Al-Anfal: 45]. So these are the causes of victory and its conditions, and they are absent from us, non-existent within us. Indeed, to Allah we belong and to Him we shall return for what has afflicted us and befallen us! Rather, nothing remains of Islam but its name, and of religion but its outward form, due to the prevalence of corruption, the abundance of tyranny, and the lack of guidance, until the enemy has taken control over east and west, land and sea. Trials have spread, tribulations have grown great, and there is no protector except for whom He has mercy!.

(1) See Al-Sihah (fa-'). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/336. (3) In (M): the large. (4) Al-Bukhari, as a commentary before hadith (2808). (5) Previously mentioned 2/248. (6) The word: 'muhmalun' (neglected), is from (M).

सूरह अल-बक़रह: आयत 249 | पृष्ठ 245

अल्लाह तआला का कथन: {कितनी ही छोटी मंडलियाँ अल्लाह के आदेश से बड़ी मंडलियों पर हावी हो गईं।} [अल-बक़रह: 249]। 'फ़िआ' (fiat) का अर्थ है लोगों का समूह, या उनका एक हिस्सा। यह 'फ़ाऔतु रा'सहु बि अल-सैफ़' (मैंने तलवार से उसका सिर फाड़ दिया) से निकला है, और 'फ़आयतुहु' का अर्थ है: मैंने उसे काट दिया (1)। सहाबा रज़ियल्लाहु अन्हुम का यह कथन कि: {कितनी ही छोटी मंडलियाँ...} युद्ध के लिए प्रोत्साहन, धैर्य का आह्वान और अपने रब की पुष्टि करने वालों का अनुसरण है (2)।

मैंने कहा: क्या हमें भी ऐसा ही करना चाहिए? लेकिन बुरे कामों और भ्रष्ट इरादों ने इसे रोक दिया है, यहाँ तक कि हमारी बड़ी संख्या (3) दुश्मन की थोड़ी संख्या के सामने हार जाती है, जैसा कि हमने कई बार देखा है। और यह सब हमारे अपने हाथों की कमाई की वजह से है!

बुखारी में है: अबू दरदा रज़ियल्लाहु अन्हु ने कहा: "तुम केवल अपने कर्मों के आधार पर लड़ते हो" (4)। इसमें एक हदीस है कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम ने फ़रमाया: "क्या तुम्हें रोज़ी दी जाती है और तुम्हारी मदद की जाती है, मगर तुम्हारे कमज़ोर लोगों की वजह से?" (5)। अतः कर्म भ्रष्ट हैं, कमज़ोरों की उपेक्षा की जाती है (6), धैर्य कम है, भरोसा कमज़ोर है, और परहेज़गारी मिटती जा रही है! अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {ऐ ईमान वालो! धैर्य से काम लो और मुक़ाबले में डटे रहो और मुस्तैद रहो और अल्लाह का डर रखो ताकि तुम सफल हो सको।} [आल इम्रान: 200], और फ़रमाया: {और अल्लाह ही पर भरोसा करो, यदि तुम ईमान वाले हो।} [अल-माइदा: 23], और फ़रमाया: {निश्चय ही अल्लाह उन लोगों के साथ है जो डर रखते हैं और जो नेक काम करने वाले हैं।} [अन-नहल: 128], और फ़रमाया: {और अल्लाह उसकी ज़रूर मदद करेगा जो उसकी मदद करेगा।} [अल-हज्ज: 40], और फ़रमाया: {ऐ ईमान वालो! जब तुम्हारा मुक़ाबला किसी गिरोह से हो, तो जमे रहो और अल्लाह को बहुत याद करो ताकि तुम सफल हो सको।} [अल-अनफ़ाल: 45]। तो ये जीत के कारण और उसकी शर्तें हैं, और ये हमारे पास मौजूद नहीं हैं, हमारे बीच नहीं पाई जाती हैं। हम अल्लाह ही के हैं और उसी की ओर हमें लौटना है, उस पर जो हम पर बीती और हम पर नाजिल हुई! बल्कि अब इस्लाम का सिर्फ नाम रह गया है, और दीन का सिर्फ बाहरी रूप, भ्रष्टाचार के प्रकट होने, अत्याचार की अधिकता और मार्गदर्शन की कमी के कारण, यहाँ तक कि दुश्मन ने पूर्व और पश्चिम, थल और जल पर कब्ज़ा कर लिया है, और फ़ितने फैल गए हैं, और मुसीबतें बढ़ गई हैं, और सिवाय उसके जिस पर वह दया करे, कोई बचाने वाला नहीं है!।

(1) देखें अल-सिहाह (फ़ा-')। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/336। (3) (M) में: बड़ा। (4) बुखारी, हदीस (2808) से पहले एक टिप्पणी के रूप में। (5) पहले उल्लेख किया गया 2/248। (6) शब्द: 'मुहमलून' (उपेक्षित), (M) से है।

سورہ بقرہ: آیت ۲۴۹ | صفحہ ۲۴۵

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ كَم مِّن فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ ﴾ [البقرة: ۲۴۹]۔ 'فئہ' سے مراد لوگوں کی جماعت، یا ان کا ایک ٹکڑا ہے، یہ 'فأوتُ رأسه بالسيف' (میں نے تلوار سے اس کا سر پھاڑ دیا) سے ہے، اور 'فأيتُه' یعنی: میں نے اسے کاٹ دیا(۱)۔ اور صحابہ رضی اللہ عنہم کا یہ قول: ﴿ كَم مِّن فِئَةٍ قَلِيلَةٍ ﴾ آیت قتال پر ترغیب، صبر کا احساس دلانا اور اپنے رب کی تصدیق کرنے والوں کی پیروی کرنے پر مبنی ہے(۲)۔

میں نے کہا: کیا ہمیں بھی اسی طرح کرنا چاہیے؟ لیکن برے اعمال اور فاسد نیتوں نے اس سے روک دیا ہے یہاں تک کہ ہماری بڑی تعداد(۳) دشمن کی قلیل تعداد کے سامنے ٹوٹ جاتی ہے جیسا کہ ہم نے ایک سے زیادہ مرتبہ مشاہدہ کیا ہے، اور یہ سب ہمارے اپنے ہاتھوں کی کمائی ہے!

اور بخاری میں ہے: ابو الدرداء نے کہا: تم صرف اپنے اعمال کی وجہ سے لڑتے ہو(۴)۔ اور اس میں ایک مسند روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "کیا تمہیں رزق دیا جاتا ہے اور تمہاری مدد کی جاتی ہے مگر تمہارے کمزوروں کی وجہ سے؟"(۵)۔ پس اعمال فاسد ہیں، کمزوروں کو نظر انداز کیا گیا ہے(۶)، صبر کم ہے، توکل کمزور ہے، اور تقویٰ رخصت ہو رہا ہے! اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ [آل عمران: ۲۰۰]، اور فرمایا: ﴿وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ [المائدة: ۲۳]، اور فرمایا: ﴿إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوا وَّالَّذِينَ هُم مُّحْسِنُونَ﴾ [النحل: ۱۲۸]، اور فرمایا: ﴿وَلَيَنصُرَنَّ اللَّهُ مَن يَنصُرُهُ﴾ [الحج: ۴۰]، اور فرمایا: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَّعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ [الأنفال: ۴۵]۔ پس یہ نصرت کے اسباب اور اس کی شرائط ہیں، اور یہ ہمارے پاس مفقود ہیں، ہمارے اندر موجود نہیں ہیں۔ پس ہم اللہ ہی کے لیے ہیں اور اسی کی طرف لوٹنے والے ہیں اس پر جو ہم پر مصیبت پڑی اور جو ہم پر نازل ہوا! بلکہ اب

اسلام کا صرف تذکرہ باقی رہ گیا ہے، اور دین کا صرف نقش، فساد کے ظہور، سرکشی کی کثرت اور ہدایت کی کمی کی وجہ سے، یہاں تک کہ دشمن مشرق و مغرب، خشکی و تری پر قابض ہو گیا، فتنے عام ہو گئے، اور مصیبتیں بڑھ گئیں، اور کوئی بچانے والا نہیں سوائے اس کے جس پر وہ رحم فرمائے!۔

(۱) دیکھیے الصحاح (فأ)۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۳۶/۱۔ (۳) (م) میں ہے: الکبیر۔ (۴) بخاری، حدیث (۲۸۰۸) سے پہلے تعلیقاً۔ (۵) سابقہ ۲/۲۴۸۔ (۶) لفظ: مهملون، (م) سے ہے۔

246 Surah Al-Baqarah: Verses 250, 251 The Almighty's saying: {And when they went forth to [face] Goliath and his soldiers, they said, "Our Lord, pour upon us patience and plant firmly our feet and give us victory over the disbelieving people."} (250) "Went forth (Barazu)" means they went out into the open field (Al-Baraz), which is the wide, expansive part of the land. Goliath was the leader and king of the Amalekites; his shadow stretched for a mile. It is said that the Berbers are from his lineage. In what was narrated, he had three hundred thousand horsemen. Ikrimah said: ninety thousand. When the believers saw the multitude of their enemies, they entreated their Lord. This is like His saying: {And how many a prophet [fought and] with him fought many religious scholars...} to His saying: {And their only utterance was that they said, "Our Lord, forgive us our sins..."} [Al-Imran: 146-147]. When the Messenger of Allah ﷺ encountered the enemy, he would say in battle: "O Allah, through You I assault and move (or maneuver)." And when encountering the enemy, he ﷺ would say: "O Allah, I seek refuge in You from their evils and place You before their necks (to repel them)." On the day of Badr, he supplicated until his cloak fell from his shoulders, seeking the fulfillment of Allah's promise, as will be explained in "Al-Imran," God willing. The Almighty's saying: {So they defeated them by permission of Allah, and David killed Goliath, and Allah gave him the kingship and prophethood and taught him from that which He willed. And if it were not for Allah checking [some] people by means of others, the earth would have been corrupted, but Allah is full of bounty to the worlds.} (251) The Almighty's saying: {So they defeated them by permission of Allah}, meaning: Allah sent victory down upon them.

---

(1) In (D) and (Z): "Al-Afsah". What is established is from (Kh), (Th), and (M), which agrees with Al-Muharrar Al-Wajiz 1/337, and the text is from it. Both mean "wide". See Al-Qamus (Fasaha) and (Faiha). (2) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wa Al-Uyun 1/319. (3) Narrated by Ahmad (23928) from the hadith of Suhayb (may Allah be pleased with him). Abu Dawud (2632) narrated something similar from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (4) In the manuscripts: "Ajool", which is an error. The meaning of "Ahool" is: I move; it is also said: I use stratagem; and it is said: I repel and prevent. Al-Nihaya (Hawl). (5) Narrated by Ahmad (19721) from the hadith of Abu Musa Al-Ash'ari (may Allah be pleased with him), and in it, he ﷺ used to say that when he feared a people. (6) Narrated by Ahmad (208) and Muslim (1763) from the hadith of Umar ibn Al-Khattab (may Allah be pleased with him) in detail. (7) When interpreting verse (190) thereof.

२४६ सूरह अल-बक़रह: आयत २५०, २५१ अल्लाह तआला का फरमान: {और जब वे जालूत और उसकी सेनाओं के सामने आए, तो उन्होंने कहा, "ऐ हमारे रब! हम पर सब्र (धैर्य) उँडेल दे, और हमारे पैर जमाए रख और काफिरों की कौम पर हमारी मदद फरमा।"} (२५०) «ब़रज़ू» यानी वे 'ब़राज़' में आ गए, और वह ज़मीन का खुला और विशाल हिस्सा होता है। जालूत अमालेकाओं (Amalekites) का सरदार और राजा था, उसका साया एक मील तक फैलता था। कहा जाता है कि बर्बर उसी की नस्ल से हैं। एक रिवायत के मुताबिक़, उसके पास तीन लाख घुड़सवार थे। इकरिमा ने कहा: नब्बे हज़ार। जब ईमान वालों ने अपने दुश्मनों की बड़ी तादाद देखी, तो उन्होंने अपने रब के सामने गिड़गिड़ाकर दुआ की। यह अल्लाह के इस फरमान की तरह है: {और कितने ही नबी ऐसे हुए हैं जिनके साथ होकर बहुत-से अल्लाह वाले लड़े...} अल्लाह के इस फरमान तक: {और उनकी बात बस यही थी कि उन्होंने कहा, "ऐ हमारे रब! हमारे गुनाह माफ़ कर दे..."} [आल-इमरान: १४६-१४७]। अल्लाह के रसूल ﷺ जब दुश्मन से मुकाबला करते, तो युद्ध में कहते थे: "ऐ अल्लाह! तेरी ही मदद से मैं हमला करता हूँ और तेरी ही मदद से चाल चलता हूँ।" और दुश्मन से मिलते समय आप ﷺ कहते थे: "ऐ अल्लाह! मैं उनकी बुराइयों से तेरी पनाह माँगता हूँ, और मैं तुझे उनके सामने करता हूँ (ताकि तू उन्हें रोक दे)।" बद्र के दिन आपने दुआ की यहाँ तक कि आपकी चादर आपके कंधों से गिर गई; आप अल्लाह से उसके वादे को पूरा करने की इल्तिजा कर रहे थे, जैसा कि इंशा-अल्लाह 'आल-इमरान' की व्याख्या में आएगा। अल्लाह तआला का फरमान: {तो उन्होंने अल्लाह की अनुमति से उन्हें हरा दिया, और दाऊद ने जालूत को मार डाला, और अल्लाह ने उसे राज्य और हिकमत (तत्वदर्शिता) प्रदान की और उसे वह कुछ सिखाया जो उसने चाहा। और यदि अल्लाह लोगों को एक-दूसरे के द्वारा हटाता न रहता, तो धरती भ्रष्ट हो जाती, किन्तु अल्लाह दुनिया वालों पर बड़ा अनुग्रह करने वाला है।} (२५१) अल्लाह तआला का फरमान: {तो उन्होंने अल्लाह की अनुमति से उन्हें हरा दिया}, यानी: अल्लाह ने उन पर जीत उतारी।

---

(१) (द) और (ज़) में: 'अल-अफ़सह'। (ख), (ज़) और (म) में जो स्थापित है, वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३३७/१ के अनुकूल है, और पाठ वहीं से है। दोनों का अर्थ 'विशाल' है। देखें अल-क़ामूस (फ-स-ह) और (फ-य-ह)। (२) अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात वल-उयून' ३१९/१ में इसे उद्धृत किया है। (३) अहमद (२३९२८) ने सुहैब (रज़ि.) की हदीस से इसे रिवायत किया है। अबू दाऊद (२६३२) ने अनस (रज़ि.) की हदीस से इसके समान रिवायत किया है। (४) पांडुलिपियों में: 'अजूल' है, जो एक गलती है। 'अहूल' का अर्थ है: मैं चलता हूँ; यह भी कहा गया है: मैं युक्ति अपनाता हूँ; और यह भी कहा गया है:

मैं रोकता हूँ और बचाव करता हूँ। अन-निहाया (ह-व-ल)। (५) अहमद (१९७२१) ने अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ि.) की हदीस से इसे रिवायत किया है, और इसमें है कि आप ﷺ ऐसा तब कहते थे जब उन्हें किसी कौम का डर होता था। (६) अहमद (२०८) और मुस्लिम (१७६३) ने उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ि.) की हदीस से विस्तार से इसे रिवायत किया है। (७) इसकी आयत (१९०) की व्याख्या के समय।

۲۴۶ سورة البقرہ: آیات ۲۵۰، ۲۵۱ فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴾ (۲۵۰) "بَرَزُوا" یعنی وہ 'براز' میں نکل آئے، اور وہ زمین کا کشادہ اور وسیع حصہ ہوتا ہے۔ جالوت عمالقہ کا سردار اور ان کا بادشاہ تھا، اس کا سایہ ایک میل تک پھیلتا تھا۔ کہا جاتا ہے کہ بربر اسی کی نسل سے ہیں، اور ایک روایت کے مطابق اس کے پاس تین لاکھ سوار تھے۔ عکرمہ رحمہ اللہ نے فرمایا: نوے ہزار تھے۔ جب اہل ایمان نے اپنے دشمنوں کی کثرت دیکھی تو اپنے رب کے حضور گڑگڑا کر دعا کی، یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَكَأَيِّن مِّن نَّبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ﴾ اللہ کے اس قول تک: ﴿وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ إِلَّا أَن قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا﴾ [آل عمران: ۱۴۶-۱۴۷]۔ اور رسول اللہ ﷺ جب دشمن کے مقابل ہوتے تو لڑائی میں فرماتے تھے: "اے اللہ! تیری ہی مدد سے میں حملہ کرتا ہوں اور تیری ہی مدد سے تدبیر کرتا ہوں"۔ اور دشمن سے ملتے وقت آپ ﷺ فرماتے تھے: "اے اللہ! میں ان کے شرور سے تیری پناہ مانگتا ہوں اور تجھے ان کے سینوں کے سامنے کرتا ہوں (تاکہ تو انہیں روک دے)"۔ اور غزوۂ بدر کے دن آپ نے اس قدر دعا کی کہ آپ کی چادر مبارک آپ کے کندھوں سے گر گئی؛ آپ اللہ تعالیٰ سے اس کے وعدے کی تکمیل چاہ رہے تھے، جیسا کہ ان شاء اللہ "آل عمران" میں اس کا بیان آئے گا۔ فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿فَهَزَمُوهُم بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُودُ جَالُوتَ وَءَاتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَّفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَلَمِينَ﴾ (۲۵۱) اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَهَزَمُوهُم بِإِذْنِ اللَّهِ﴾، یعنی: پس اللہ نے ان پر نصرت نازل فرمائی۔

---

(۱) نسخہ (د) اور (ز) میں "الأفسح" ہے، اور جو (خ)، (ظ) اور (م) میں ثابت ہے وہی المحرر الوجیز ۳۳۷/۱ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور دونوں ہم معنی ہیں، یعنی وسیع۔

دیکھئے: القاموس (فسح) اور (فیح)۔ (۲) اسے الماوردی نے النکت والعیون ۳۱۹/۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) اسے امام احمد نے (۲۳۹۲۸) صہیب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسے ابو داؤد نے (۲۶۳۲) انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی کی مانند روایت کیا ہے۔ (۴) نسخوں میں "أجول" ہے، جو کہ غلطی ہے۔ اور "أحول" کے معنی ہیں: میں حرکت کرتا ہوں، اور کہا گیا: میں تدبیر کرتا ہوں، اور کہا گیا: میں دفاع کرتا ہوں اور روکتا ہوں۔ النہایۃ (حول)۔ (۵) اسے امام احمد نے (۱۹۷۲۱) ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے کہ آپ ﷺ یہ اس وقت فرماتے تھے جب کسی قوم سے خوف محسوس کرتے۔ (۶) اسے امام احمد نے (۲۰۸) اور مسلم نے (۱۷۶۳) عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے تفصیلاً روایت کیا ہے۔ (۷) اس کی آیت (۱۹۰) کی تفسیر کے پاس۔

Surah Al-Baqarah: Verse 251 247

"So they defeated them": meaning they broke them. "Al-Hazm" means breaking. From it is a "crumbling water-skin" (siqa' mutahazzim), meaning its parts folded onto each other due to dryness. From it is what was said about Zamzam: it is the "striking" (hazmah) of Gabriel (1), meaning Gabriel struck it with his foot, and the water came out. And "Al-Hazm" is what breaks off from dry wood (2).

The Almighty's saying: {And David killed Goliath}. That is because King Saul (Talut) chose him from among his people to fight Goliath. He was a short, sickly, pale man, the youngest and blue-eyed. Goliath was one of the strongest and toughest people; he used to defeat armies alone. Goliath, the head of the Amalekites, was killed by his hand.

He is David son of Jesse (Ishay) - with a kasra on the hamza - and it is said: David son of Zechariah son of Rashwa. He was from the tribe of Judah son of Jacob son of Isaac son of Abraham, peace be upon them. He was from the people of Jerusalem. Prophethood and kingship were combined for him after he had been a shepherd. He was the youngest of his brothers and used to graze sheep. He had seven brothers among Saul's companions. When war was imminent, he said to himself: "I will go to see this war." As he set out on his way, he passed by a stone that called out to him: "O David, take me, for through me you will kill Goliath." Then another stone called him, then another. He took them, put them in his pouch, and walked on. Goliath came out seeking a challenger, and the people recoiled (3) from him until Saul said: "Whoever goes out to him and kills him, I will marry my daughter to him and give him control over my wealth." David, peace be upon him, came and said: "I will go out to him and kill him." Saul looked down on him when he saw him because of his young age and short stature, so he turned him back. David was blue-eyed and short. Then he called a second and third time, and David came out. Saul said to him: "Have you tested yourself with anything?" He said, "Yes." He said, "With what?" He said, "A wolf fell upon my sheep, so I struck it, then I took its head and severed it from its body." Saul said: "The wolf is weak; have you tested yourself in something else?" He said: "Yes, a lion entered among my sheep, so I struck it then I took..."

(1) A piece of a hadith from Ibn Abbas, narrated by Al-Daraqutni 2/289. In its chain is Muhammad bin Habib al-Jarudi; Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in Lisan al-Mizan 5/116 that he erred in connecting it (making it marfu'), and said: it was narrated by Ibn 'Uyaynah as mawquf on Mujahid, likewise it was narrated from him by the

memorizers among his companions like Al-Humaydi, Ibn Abi 'Umar, Sa'id and others. His saying: "hazmah", from "hazama" in the ground "hazmatan": if he split a split. Al-Fa'iq (Hazam). (2) See Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/332. (3) His saying: "Ka'a", meaning: he became cowardly and weak. Al-Qamus (Ka'a).

सूरह अल-बकरा: आयत 251 247

"अतः उन्होंने उन्हें परास्त कर दिया": यानी उन्हें तोड़ दिया। "अल-हज़्म" का अर्थ है तोड़ना। इसी से है "सिक़ा मुतहज़्ज़िम" (एक टूटी-फूटी मशक), जिसका अर्थ है सूखेपन के कारण उसके हिस्से एक-दूसरे पर मुड़ गए। इसी से वह भी है जो ज़मज़म के बारे में कहा गया है: यह जिब्रील की "हज़मा" (1) है, यानी जिब्रील ने इसे अपने पैर से मारा, तो पानी निकल आया। और "अल-हज़्म" सूखी लकड़ी से टूटने वाला हिस्सा है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {और दाऊद ने जालूत को मार डाला}। ऐसा इसलिए हुआ क्योंकि राजा तालूत ने जालूत से लड़ने के लिए अपनी प्रजा में से उन्हें चुना था। वह एक छोटे कद के, बीमार दिखने वाले, पीले चेहरे वाले, सबसे छोटे और नीली आँखों वाले व्यक्ति थे। जालूत सबसे शक्तिशाली और कठोर लोगों में से एक था; वह अकेले ही सेनाओं को हरा देता था। जालूत, जो अमालेकियों का प्रमुख था, उसकी मृत्यु दाऊद के हाथों हुई।

वह दाऊद बिन ईशी (इशाई) हैं - हमज़ा पर कसरा के साथ - और कहा जाता है: दाऊद बिन ज़करिया बिन रशवा। वह यहूदा बिन याकूब बिन इसहाक बिन इब्राहीम अलैहिस्सलाम के कबीले से थे। वह यरूशलेम (बैतुल मुक़द्दस) के निवासी थे। चरवाहा होने के बाद उनके लिए नबी होना और राजा होना दोनों को मिला दिया गया। वह अपने भाइयों में सबसे छोटे थे और भेड़ें चराते थे। तालूत के साथियों में उनके सात भाई थे। जब युद्ध का समय आया, तो उन्होंने मन में कहा: "मैं इस युद्ध को देखने जाऊँगा।" जब वह रास्ते में चल रहे थे, तो वे एक पत्थर के पास से गुज़रे जिसने उन्हें पुकारा: "हे दाऊद, मुझे उठा लो, क्योंकि मेरे द्वारा तुम जालूत को मारोगे।" फिर एक और पत्थर ने उन्हें पुकारा, फिर एक और। उन्होंने उन्हें लिया, अपने थैले में रख लिया और आगे बढ़ गए। जालूत द्वंद्वयुद्ध के लिए बाहर आया, और लोग उससे पीछे हटने लगे (3) यहाँ तक कि तालूत ने कहा: "जो कोई उसके सामने जाएगा और उसे मार देगा, मैं अपनी बेटी की शादी उससे कर दूँगा और उसे अपनी संपत्ति पर अधिकार दे दूँगा।" दाऊद अलैहिस्सलाम आए और कहा: "मैं उसके सामने जाऊँगा और उसे मार दूँगा।" तालूत ने जब उनकी कम उम्र और छोटे कद को देखा तो उन्हें तुच्छ समझा और वापस भेज दिया। दाऊद नीली आँखों वाले और छोटे कद के थे। फिर उन्होंने दूसरी और तीसरी बार पुकारा, तो दाऊद बाहर आए। तालूत ने उनसे कहा: "क्या तुमने किसी चीज़ से खुद को आज़माया है?" उन्होंने कहा, "हाँ।" उन्होंने पूछा, "किससे?" उन्होंने कहा, "एक भेड़िया मेरी भेड़ों पर आ गिरा, तो मैंने उसे मारा, फिर उसका सिर पकड़कर शरीर से अलग कर दिया।" तालूत ने कहा:

"भेड़िया कमज़ोर होता है; क्या तुमने खुद को किसी और चीज़ में आज़माया है?" उन्होंने कहा: "हाँ, एक शेर मेरी भेड़ों में घुस आया, तो मैंने उसे मारा फिर मैंने पकड़ लिया..."

(1) इब्न अब्बास की एक हदीस का हिस्सा, जिसे अल-दारकुतनी 2/289 ने उद्धृत किया है। इसके वर्णन-क्रम (इसनाद) में मुहम्मद बिन हबीब अल-जारूदी है; अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने लिसान अल-मीज़ान 5/116 में उल्लेख किया है कि उसने इसे जोड़ने (मर्फू बनाने) में गलती की है, और कहा: इसे इब्न उययना ने मुजाहिद पर मौकूफ़ के रूप में वर्णित किया है, इसी तरह उनके साथियों के हाफ़िज़ों ने जैसे अल-हुमैदी, इब्न अबी उमर, सईद और अन्य ने इसे उनके हवाले से वर्णित किया है। और उनका कहना: "हज़मा", ज़मीन में "हज़मा" से: जब वह दरार डाल दे। अल-फ़ाएक़ (हज़म)। (2) अज़-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 1/332 देखें। (3) उनका कहना: "क'आ", यानी: वह डर गया और कमज़ोर हो गया। अल-क़ामूस (क'आ)।

سورہ البقرہ: آیت 251 247

«فَهَزَمُوهُمْ»: پس انہوں نے انہیں شکست دے دی۔ اور "الَهَزْم" کے معنی ہیں توڑنا۔ اسی سے ہے "سِقَاءٌ مُتَهَزِّم" (ایک ٹوٹتا ہوا مشکیزہ)، یعنی خشکی کی وجہ سے اس کے حصے ایک دوسرے پر مڑ گئے۔ اسی سے وہ بھی ہے جو زمزم کے بارے میں کہا گیا ہے: یہ جبرائیل کا "ہَزْمَة" (مارنا) ہے(1)، یعنی جبرائیل نے اسے اپنے پاؤں سے مارا، تو پانی نکل آیا۔ اور "الَهَزْم" خشک لکڑی سے ٹوٹ کر گرنے والا حصہ ہے(2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ﴾ (اور داؤد نے جالوت کو قتل کر دیا)۔ یہ اس لیے کہ طالوت بادشاہ نے اسے اپنی قوم میں سے جالوت سے لڑنے کے لیے منتخب کیا تھا۔ وہ ایک پستہ قد، نحیف، زرد رنگ، سب سے چھوٹے اور نیلی آنکھوں والے آدمی تھے۔ جالوت لوگوں میں سب سے زیادہ سخت اور طاقتور تھا، وہ اکیلا ہی لشکروں کو شکست دے دیتا تھا۔ جالوت، جو عمالقہ کا سردار تھا، اس کا قتل داؤد کے ہاتھ پر ہوا۔

وہ داؤد بن اِیْشٰی ہیں - ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ - اور کہا جاتا ہے: داؤد بن زکریا بن رشوی۔ وہ یہودا بن یعقوب بن اسحاق بن ابراہیم علیہم السلام کی نسل سے تھے۔ وہ بیت المقدس کے رہنے والے تھے۔ ان کے لیے نبوت اور بادشاہت کو جمع کر دیا گیا تھا اس سے پہلے کہ وہ چرواہے تھے۔ وہ اپنے بھائیوں میں سب سے چھوٹے تھے اور بکریاں چراتے تھے۔ طالوت کے ساتھیوں میں ان کے سات بھائی تھے۔ جب جنگ کا وقت آیا تو انہوں نے اپنے دل میں کہا: میں یہ جنگ دیکھنے ضرور جاؤں گا۔ جب وہ اپنے راستے پر روانہ ہوئے تو ایک پتھر کے پاس سے گزرے جس نے انہیں پکارا: اے داؤد، مجھے اٹھا لے، کیونکہ میرے ذریعے تو جالوت کو قتل کرے گا۔ پھر ایک اور پتھر نے انہیں پکارا، پھر ایک اور۔ انہوں نے انہیں لیا اور اپنے تھیلے میں ڈال لیا اور چل پڑے۔

جالوت مقابلہ کرنے والے کو پکارتے ہوئے باہر نکلا، تو لوگ اس سے ڈر گئے(3) یہاں تک کہ طالوت نے کہا: جو کوئی اس کے مقابلے میں نکلے گا اور اسے قتل کرے گا، میں اپنی بیٹی کی شادی اس سے کر دوں گا اور اسے اپنے مال میں بااختیار بنا دوں گا۔ پس داؤد علیہ السلام آئے اور کہا: میں اس کے مقابلے میں نکلوں گا اور اسے قتل کروں گا۔ طالوت نے جب انہیں دیکھا تو ان کی چھوٹی عمر اور پست قامتی کی وجہ سے انہیں حقیر سمجھا اور واپس بھیج دیا۔ داؤد نیلی آنکھوں والے اور پستہ قد تھے۔ پھر انہوں نے دوسری اور تیسری بار پکارا، تو داؤد نکلے۔ طالوت نے ان سے کہا: کیا تم نے کبھی خود کو کسی چیز میں آزمایا ہے؟ انہوں نے کہا ہاں۔ انہوں نے پوچھا: کس چیز میں؟ انہوں نے کہا: ایک بھیڑیا میری بکریوں پر آ پڑا، میں نے اسے مارا، پھر اس کا سر پکڑا اور اسے اس کے جسم سے جدا کر دیا۔ طالوت نے کہا: بھیڑیا تو کمزور ہوتا ہے، کیا تم نے خود کو کسی اور چیز میں آزمایا ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں، ایک شیر میری بکریوں میں گھس آیا، میں نے اسے مارا پھر میں نے پکڑ لیا...

(1) ابن عباس کی ایک حدیث کا ٹکڑا، جسے دارقطنی نے 289/2 میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں محمد بن حبیب الجارودی ہے؛ حافظ ابن حجر نے لسان المیزان 116/5 میں ذکر کیا ہے کہ اس نے اسے موصول کرنے میں غلطی کی ہے، اور کہا: اسے ابن عیینہ نے مجاہد پر موقوف روایت کیا ہے، اسی طرح اسے ان کے حفاظ اصحاب نے بھی روایت کیا ہے جیسے الحمیدی، ابن ابی عمر، سعید اور دیگر۔ اور ان کا قول: ہزمہ، زمین میں ہَزَمَ سے: جب وہ کوئی شگاف ڈالے۔ الفائق (ہزم)۔ (2) دیکھیے معانی القرآن للزجاج 332/1۔ (3) ان کا قول: فکعَّ، یعنی: وہ بزدل اور کمزور ہو گیا۔ القاموس (کعَّ)۔

248 Surah Al-Baqarah: Verse 251

...by its jaws, and I split them apart. Do you think this is stronger than a lion?" He said: "No." Saul (Talut) had a suit of armor that would only fit the one who would kill Goliath (Jalut). He informed him of it and put it on him, and it fit perfectly. Saul said: "Then ride my horse and take my weapon." He did so, but after walking a little, he returned. People said: "The youth has turned cowardly!" David (Dawud) said: "If God has not ordained his death (1) through me and does not help me, this horse and this weapon will not benefit me; but I prefer to fight him according to my habit." He said: David was among the most skilled of people with a sling. He went down and took his pouch, slung it over himself, took his sling, and went out to Goliath, who was fully armed, with a helmet on his head weighing three hundred ratls, as mentioned by Al-Mawardi (2) and others. Goliath said to him: "You, young man, come out to me!" He said: "Yes." Goliath said: "Just as one comes out to a dog!" He said: "Yes, and you are even lowlier." Goliath said: "I will feed your flesh today to the birds and the beasts." Then they drew closer, and Goliath intended to seize David with his hand in contempt of him. David put his hand into the stones, and it was narrated that they fused together, becoming a single stone. He took it, placed it in the sling, mentioned the name of God, whirled it and threw it. It struck Goliath's head, killing him. He then cut off his head and put it in his pouch. The armies clashed, Saul's companions charged, and the defeat ensued.

It was said: He only hit the helmet at the point of the nose with the stone. It was also said: it hit his eye and came out through the back of his neck, and it hit a group of his army and killed them. It was said: The stone shattered until a piece of it hit everyone in the army, and it was like the handful that the Prophet ﷺ threw at Hawazin on the day of Hunayn, and God knows best.

People have elaborated much on the stories of these verses, and I have mentioned the intended part for you, and God is the Praiseworthy (3).

I say: Regarding Saul's statement: "Whoever challenges him and kills him, I (4) shall marry him to my daughter and give him control over my wealth"; its meaning is established in our law, which is for the leader (Imam) to say: "Whoever brings a head shall have such-and-such, or a prisoner shall have such-and-such," as will be explained in "Al-Anfal," God willing (5).

(1) In (M): "If God does not kill him." (2) We did not find it in his Tafsir 1/319, but Al-Zamakhshari mentioned it 1/381, and according to Al-Tabari 5/512: six hundred ratls. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/337, An-Nukat wal-Uyun 1/319, and Arais al-Majalis 272-273. The report was narrated by Al-Tabari 5/498-513. (4) In (M): "Then I". (5) At the interpretation of Verse: 1 from it.

248 सूरह अल-बकराह: आयत 251

...जबड़ों से, और मैंने उन्हें फाड़ दिया। क्या तुम्हें लगता है कि यह शेर से भी ज़्यादा मज़बूत है?" उन्होंने कहा: "नहीं।" तालूत (शौल) के पास एक कवच था जो केवल उसी व्यक्ति पर फिट बैठता था जो जालूत (गोलियत) को मारता। उन्होंने उसे इसके बारे में बताया और उसे पहनाया, तो वह बिल्कुल फिट आया। तालूत ने कहा: "तो मेरे घोड़े पर सवार हो जाओ और मेरा हथियार ले लो।" उन्होंने वैसा ही किया, लेकिन थोड़ा चलने के बाद वे लौट आए। लोगों ने कहा: "युवक डर गया!" दाऊद ने कहा: "यदि ईश्वर ने मेरे हाथों उसकी मृत्यु (1) नहीं लिखी है और वह मेरी सहायता नहीं करता, तो यह घोड़ा और यह हथियार मेरे किसी काम का नहीं; बल्कि मैं अपनी आदत के अनुसार उससे लड़ना पसंद करता हूँ।" उन्होंने कहा: दाऊद गुलेल चलाने में लोगों में सबसे कुशल थे। वे नीचे उतरे और अपनी थैली ली, उसे लटकाया, अपनी गुलेल ली और जालूत की ओर निकल पड़े, जो पूरी तरह से हथियारों से लैस था, उसके सिर पर तीन सौ रतल वज़न का हेलमेट था, जैसा कि अल-मावर्दी (2) और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है। जालूत ने उनसे कहा: "ऐ युवक, तुम मेरे सामने आए हो!" उन्होंने कहा: "हाँ।" जालूत ने कहा: "जैसे कोई कुत्ते के पास जाता है!" उन्होंने कहा: "हाँ, और तुम उससे भी तुच्छ हो।" जालूत ने कहा: "मैं आज तुम्हारा मांस पक्षियों और जंगली जानवरों को खिलाऊँगा।" फिर वे करीब आए, और जालूत ने उसे तुच्छ समझते हुए अपने हाथ से पकड़ने की कोशिश की। दाऊद ने पत्थरों में अपना हाथ डाला, और यह वर्णित है कि वे आपस में जुड़ गए और एक पत्थर बन गए। उन्होंने उसे लिया, गुलेल में रखा, अल्लाह का नाम लिया, उसे घुमाया और फेंका। वह जालूत के सिर पर लगा और उसे मार दिया। फिर उन्होंने उसका सिर काट दिया और उसे अपनी थैली में रख लिया। सेनाएँ आपस में भिड़ गईं, तालूत के साथियों ने हमला किया और हार हुई।

कहा गया है: उन्होंने पत्थर से हेलमेट के उस हिस्से पर वार किया जहाँ नाक थी। यह भी कहा गया है: यह उसकी आँख पर लगा और गर्दन के पीछे से निकल गया, और उसकी सेना के एक समूह को लगा और उन्हें मार दिया। यह भी कहा गया है: पत्थर इतना बिखर गया कि सेना के हर व्यक्ति को उसका एक टुकड़ा लगा, और यह उस मुट्ठी भर धूल की तरह था जिसे नबी ﷺ ने हुनैन के दिन हवाज़िन पर फेंका था, और अल्लाह बेहतर जानता है।

लोगों ने इन आयतों की कहानियों पर बहुत कुछ कहा है, और मैंने आपके लिए उद्देश्यपूर्ण हिस्सा बता दिया है, और अल्लाह प्रशंसनीय है (3)।

मैंने कहा: और तालूत के इस कथन में: "जो कोई भी उसके सामने आएगा और उसे मार देगा, मैं (4) अपनी बेटी की शादी उससे कर दूँगा और उसे अपनी संपत्ति पर अधिकार दूँगा"; इसका अर्थ हमारे कानून (शरिया) में स्थापित है, जो यह है कि इमाम कहे: "जो कोई सिर लाएगा उसे इतना-इतना मिलेगा, या कोई कैदी लाएगा उसे इतना-इतना मिलेगा," जैसा कि "अल-अनफाल" की व्याख्या में आएगा, इंशा अल्लाह (5)।

---

(1) (M) में: "यदि अल्लाह उसे नहीं मारता"। (2) हमने इसे उनकी तफ़सीर 1/319 में नहीं पाया, लेकिन अल-ज़मख्शरी ने 1/381 में इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी 5/512 के अनुसार: छह सौ रतल। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/337, अन-नुकत वल-उयून 1/319, और अरैस अल-मजालिस 272-273 देखें। इस विवरण को अल-तबरी 5/498-513 ने उद्धृत किया है। (4) (M) में: "तो मैं"। (5) इसकी आयत: 1 की तफ़सीर में।

۲۴۸ سورة البقرہ: آیت ۲۵۱

...جبڑوں سے، تو میں نے ان دونوں کو پھاڑ دیا، کیا تم دیکھتے ہو کہ یہ شیر سے زیادہ سخت ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں، اور طالوت کے پاس ایک زرہ تھی جو صرف اسی پر پوری آتی تھی جو جالوت کو قتل کرتا، چنانچہ انہوں نے اسے اس کے بارے میں بتایا اور اسے اس پر ڈالا تو وہ پوری آگئی۔ طالوت نے کہا: تو میرے گھوڑے پر سوار ہو جا اور میرا اسلحہ لے لے، چنانچہ انہوں نے ایسا ہی کیا؛ پھر جب وہ تھوڑا سا چلے تو واپس آگئے، لوگوں نے کہا: نوجوان بزدل ہو گیا! تو داؤد علیہ السلام نے کہا: اگر اللہ نے اسے میرے ذریعے قتل (۱) نہیں کرنا اور وہ میری مدد نہیں فرماتا تو مجھے یہ گھوڑا اور نہ یہ اسلحہ فائدہ دے گا، بلکہ میں چاہتا ہوں کہ میں اپنی عادت کے مطابق اس سے لڑوں۔ کہا گیا: داؤد علیہ السلام فلاخن (غلیل) چلانے میں لوگوں میں سب سے زیادہ ماہر تھے، چنانچہ وہ نیچے اترے اور اپنا تھیلا لیا، اسے لٹکایا، اپنی غلیل لی اور جالوت کی طرف نکلے، حالانکہ وہ اپنے اسلحہ میں چھپا ہوا تھا، اس کے سر پر خود (ہیلمٹ) تھا جس کا وزن تین سو رطل تھا، جیسا کہ الماوردی (۲) وغیرہ نے ذکر کیا ہے، تو جالوت نے ان سے کہا: اے نوجوان! تم میرے مقابلے میں نکلے ہو! انہوں نے کہا: ہاں، اس نے کہا: اس طرح جیسے کتے کی طرف نکلا جاتا ہے! انہوں نے کہا: ہاں، اور تم اس سے بھی زیادہ ذلیل ہو۔ اس نے کہا: میں آج تمہارا گوشت پرندوں اور درندوں کو کھلاؤں گا، پھر وہ دونوں ایک دوسرے کے قریب ہوئے، اور جالوت نے ارادہ کیا کہ حقارت کی وجہ سے داؤد کو اپنے ہاتھ سے پکڑ لے، تو داؤد علیہ السلام نے اپنا ہاتھ پتھروں کی طرف بڑھایا، مروی ہے کہ وہ پتھر آپس میں جڑ گئے اور ایک پتھر بن گئے، تو انہوں نے اسے لیا اور غلیل میں رکھا، اور اللہ کا نام لیا اور اسے گھما کر مارا، تو وہ

جالوت کے سر پر لگا اور اسے قتل کر دیا، اور اس کا سر کاٹ کر اپنے تھیلے میں رکھ لیا، اور لوگ گتھم گتھا ہو گئے، اور طالوت کے ساتھیوں نے حملہ کیا، تو دشمن کو شکست ہو گئی۔

اور کہا گیا ہے: پتھر خود (ہیلمٹ) میں سے صرف ناک کی جگہ پر لگا، اور کہا گیا: اس کی آنکھ پر لگا اور گدی سے نکل گیا، اور اس کے لشکر کے ایک گروہ کو لگا اور انہیں قتل کر دیا۔ اور کہا گیا: پتھر کے ٹکڑے ٹکڑے ہو گئے یہاں تک کہ لشکر کے ہر فرد کو اس کا کوئی نہ کوئی حصہ لگا، اور یہ اس مٹھی بھر خاک کی طرح تھا جو نبی کریم ﷺ نے غزوہ حنین کے دن ہوازن پر پھینکی تھی، واللہ اعلم۔

لوگوں نے ان آیات کے قصوں میں بہت زیادہ باتیں کی ہیں، اور میں نے تمہارے لیے ان میں سے مقصود ذکر کر دیا ہے، واللہ المحمود (۳)۔

میں نے کہا: اور طالوت کے اس قول میں کہ: جو اس کے مقابلے میں نکلے گا اور اسے قتل کرے گا تو میں (۴) اپنی بیٹی کی شادی اس سے کر دوں گا اور اسے اپنے مال میں حاکم بنا دوں گا؛ اس کا معنی ہماری شریعت میں ثابت ہے، اور وہ یہ ہے کہ امام کہے: جو سر لائے گا اسے اتنا ملے گا، یا جو قیدی لائے گا اسے اتنا ملے گا، جیسا کہ "الانفال" کی تفسیر میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ (۵)۔

---

(۱) (م) میں ہے: اگر اللہ اسے قتل نہ کرے۔ (۲) ہم اس پر ان کی تفسیر ۱/۳۱۹ میں مطلع نہیں ہوئے، اور اسے زمخشری نے ۱/۳۸۱ میں ذکر کیا ہے، اور طبری ۵/۵۱۲ کے ہاں ہے: چھ سو رطل۔ (۳) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/۳۳۷، والنکت والعیون ۱/۳۱۹، وعرائس المجالس ۲۷۲-۲۷۳۔ اور یہ اثر طبری ۵/۴۹۸-۵۱۳ نے روایت کیا ہے۔ (۴) (م) میں ہے: فانی (تو میں)۔ (۵) اس کی آیت: ۱ کی تفسیر کے وقت۔

And in it is evidence that dueling should not occur except with the permission of the Imam, as said by Ahmad, Ishaq, and others. There was a difference of opinion regarding Al-Awza'i; it was narrated from him that he said: No one should charge except with the permission of his Imam. It was also narrated from him that he said: There is no harm in it; but if the Imam forbids dueling, then no one should duel except with his permission. A group permitted dueling and did not mention with or without the Imam's permission; this is the opinion of Malik. Malik was asked about a man who says between the ranks: 'Who will duel?' He said: That depends on his intention; if he intends it for Allah, then I hope there is no harm in it, for it was done in the past. Al-Shafi'i said: There is no harm in dueling. Ibn al-Mundhir said: Dueling with the Imam's permission is good, and there is no grievance upon one who duels without the Imam's permission, and it is not disliked; because I do not know of any narration prohibiting it (1).

{And Allah gave him the kingdom and wisdom} Al-Suddi (2) said: Allah gave him the kingdom of Talut and the prophethood of Shamun. What He taught him was the crafting of armor, the speech of birds, and other types of what Allah taught him (3).

Ibn Abbas (4) said: It is that Allah gave him a chain connected to the Milky Way and the celestial sphere, its head at the hermitage of David. No event would occur in the air except that the chain would clatter, so David would know what happened. No person with an affliction would touch it except that they were healed. It was a sign of his people's entry into the religion that they would touch it with their hands, then wipe (5) their palms on their chests. They used to seek judgment from it after David, peace be upon him, until it was raised.

The Almighty's saying: {From what He wills}, meaning: from what He willed. The future tense may be used in place of the past, as previously mentioned (6).

(1) See Al-Mughni 13/38-39. (2) Reported by Al-Tabari 5/514. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/337. (4) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 1/235. (5) In (kh), (d), (za), and (m): they wipe, and what is established is from (z), which is the proper form. (6) 1/135, and 2/253.

इसमें प्रमाण है कि द्वंद्वयुद्ध (मुबारज़ा) केवल इमाम की अनुमति से ही होना चाहिए, जैसा कि अहमद, इशाक और अन्य कहते हैं। अल-औज़ाई के बारे में इसमें मतभेद है; उनसे रिवायत है कि उन्होंने कहा: कोई भी अपने इमाम की अनुमति के बिना हमला न करे। और उनसे यह भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: इसमें कोई बुराई नहीं है; लेकिन यदि इमाम द्वंद्वयुद्ध से मना करे, तो कोई भी उसकी अनुमति के बिना द्वंद्वयुद्ध न करे। एक समूह ने द्वंद्वयुद्ध की अनुमति दी और इमाम की अनुमति या बिना अनुमति का उल्लेख नहीं किया, यह मलिक का कथन है; मलिक से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो सेना की पंक्तियों के बीच कहता है: 'कौन द्वंद्वयुद्ध करेगा?' तो उन्होंने कहा: यह उसकी नियत पर निर्भर करता है; यदि वह इसके द्वारा अल्लाह की प्रसन्नता चाहता है तो मुझे आशा है कि इसमें कोई बुराई नहीं है, क्योंकि अतीत में ऐसा किया गया था। अल-शाफई ने कहा: द्वंद्वयुद्ध में कोई बुराई नहीं है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: इमाम की अनुमति से द्वंद्वयुद्ध करना अच्छा है, और जो इमाम की अनुमति के बिना द्वंद्वयुद्ध करता है उस पर कोई गुनाह नहीं है, और यह नापसंद भी नहीं है; क्योंकि मैं ऐसी कोई खबर नहीं जानता जो इसे रोकती हो (1)।

{और अल्लाह ने उसे राज्य और हिकमत (ज्ञान) प्रदान किया} अल-सुद्दी (2) ने कहा: अल्लाह ने उसे तालूत का राज्य और शमुन की नबूवत प्रदान की। और जो उसे सिखाया वह कवच बनाना, पक्षियों की भाषा और अन्य प्रकार के वे ज्ञान थे जो अल्लाह ने उसे सिखाए (3)।

इब्न अब्बास (4) ने कहा: यह वह है कि अल्लाह ने उसे आकाशगंगा और खगोलीय मंडल से जुड़ी एक जंजीर दी, जिसका सिरा दाऊद के मठ पर था। हवा में कोई घटना नहीं होती थी सिवाय इसके कि जंजीर खनक उठती थी, जिससे दाऊद को पता चल जाता था कि क्या हुआ है। कोई भी बीमार व्यक्ति उसे छूता तो वह ठीक हो जाता था। उनके लोगों के धर्म में प्रवेश करने का संकेत यह था कि वे उसे अपने हाथों से छूते, फिर अपनी हथेलियों को अपने सीनों पर मलते (5)। वे दाऊद अलैहिस्सलाम के बाद भी उस पर न्याय के लिए आते रहे जब तक कि उसे उठा नहीं लिया गया।

अल्लाह का कथन: {उसमें से जो वह चाहे}, यानी: जो उसने चाहा। भविष्य काल को भूतकाल के स्थान पर रखा जा सकता है जैसा कि पहले बताया जा चुका है (6)।

(1) देखें अल-मुग़नी 13/38-39। (2) अल-तबरी 5/514 द्वारा उद्धृत। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/337। (4) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 1/235 में इसका उल्लेख किया है। (5) (ख), (द), (ज़) और (म) में: 'वे मलते हैं', और (ज़) से जो प्रमाणित है वह सही रूप है। (6) 1/135, और 2/253।

اور اس میں دلیل ہے کہ مبارزہ (آمنے سامنے کی لڑائی) امام کی اجازت کے بغیر نہیں ہونا چاہیے، جیسا کہ احمد، اسحاق اور دیگر کہتے ہیں۔ اوزاعی سے اس بارے میں اختلاف نقل ہوا ہے؛ ان سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: کوئی بھی اپنے امام کی اجازت کے بغیر حملہ نہ کرے، اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اس میں کوئی حرج نہیں؛ لیکن اگر امام مبارزہ سے منع کر دے تو کوئی اس کی اجازت کے بغیر مبارزہ نہ کرے۔ ایک گروہ نے مبارزہ کی اجازت دی اور امام کی اجازت یا بغیر اجازت کا تذکرہ نہیں کیا، یہ امام مالک کا قول ہے؛ امام مالک سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو صفوں کے درمیان کہتا ہے: 'کون مقابلہ کرے گا؟' تو انہوں نے کہا: یہ اس کی نیت پر ہے؛ اگر وہ اس سے اللہ کی رضا چاہتا ہے تو مجھے امید ہے کہ اس میں کوئی حرج نہیں، ماضی میں ایسا کیا گیا تھا۔ امام شافعی نے فرمایا: مبارزہ میں کوئی حرج نہیں۔ ابن المنذر نے کہا: امام کی اجازت سے مبارزہ اچھا ہے، اور جس نے امام کی اجازت کے بغیر مبارزہ کیا اس پر کوئی حرج نہیں، اور یہ مکروہ بھی نہیں ہے؛ کیونکہ میں ایسی کوئی خبر نہیں جانتا جو اس سے روکتی ہو (1)۔

{اور اللہ نے اسے بادشاہت اور حکمت عطا کی} السدی (2) نے کہا: اللہ نے اسے طالوت کی بادشاہت اور شمعون کی نبوت عطا کی۔ اور جو اسے سکھایا وہ زرہ بنانا، پرندوں کی بولی اور دیگر علوم تھے جو اللہ نے اسے سکھائے (3)۔

ابن عباس (4) نے فرمایا: وہ یہ ہے کہ اللہ نے اسے ایک زنجیر عطا کی جو کہکشاں اور افلاک سے جڑی ہوئی تھی، اس کا سرا حضرت داؤد کے حجرے کے پاس تھا، فضا میں کوئی واقعہ پیش نہ آتا مگر زنجیر بج اٹھتی، تو داؤد علیہ السلام جان لیتے کہ کیا ہوا ہے، اور کوئی بھی بیماری والا

اسے ہاتھ لگاتا تو وہ شفا پا جاتا، اور ان کی قوم کے دین میں داخل ہونے کی علامت یہ تھی کہ وہ اسے اپنے ہاتھوں سے چھوتے، پھر اپنی ہتھیلیاں اپنے سینوں پر ملتے (5)۔ وہ داؤد علیہ السلام کے بعد بھی اس سے فیصلے کرواتے رہے یہاں تک کہ اسے اٹھا لیا گیا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اس میں سے جو وہ چاہے}، یعنی: جو اس نے چاہا، اور بسا اوقات مستقبل کا صیغہ ماضی کی جگہ استعمال ہوتا ہے جیسا کہ پہلے ذکر ہو چکا ہے (6)۔

(1) دیکھئے المغنی 13/38-39۔ (2) اسے طبری نے 5/514 میں نقل کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 1/337۔ (4) اسے بغوی نے اپنی تفسیر 235/1 میں ذکر کیا ہے۔ (5) (خ)، (د)، (ظ) اور (م) میں: 'یمسحون' ہے، اور (ز) میں جو ہے وہی درست وجہ ہے۔ (6) 135/1، اور 253/2۔

Surah Al-Baqarah: Verse 251 250

The Almighty’s saying: {And if it were not for Allah's repelling some people by means of others, the earth would have been corrupted, but Allah is full of bounty to the worlds.} It contains two issues:

First: His saying: {And if it were not for Allah's repelling some people by means of others}. This is the recitation of the majority, except for Nafi', who recited: "difā‘" (1). It is permissible for it to be a verbal noun (masdar) for a verb, as it is said: I calculated the thing 'hisāban', and he returned 'iyāban', and I met him 'liqā’an', and similarly he wrote it 'kitāban', and from it is {Allah's decree [kitāb] upon you} [An-Nisa: 24]. An-Nahhas (2) said: This is good, so 'difā‘' and 'daf‘' would be two verbal nouns for 'dafa‘a', which is Sibawayh's view. Abu Hatim said: 'dāfa‘a' and 'dafa‘a' have the same meaning, like I hammered the sandal 'taraqtu' and 'tāraqtu'; meaning: I stitched one above the other, and 'al-khasf' means stitching.

Abu 'Ubayd (3) chose the majority's recitation: {And if it were not for Allah's repelling [daf’]}. He rejected the recitation "difā‘", saying: because no one can contend with Allah Almighty. Makki said: This is a delusion, thinking it belongs to the 'mufā‘alah' form [which implies mutual action], while it does not (4).

And the name "Allah" is in the nominative case (raf’) because of the verb, meaning: if Allah did not repel. And "difā‘" is nominative as a subject (mubtada’) according to Sibawayh. "The people" (an-nās) is the object, "some of them" (ba‘dahum) is a substitute (badal) for 'people', and "by others" (bi-ba‘din) is in the position of the second object according to Sibawayh (5), and to him, it is like your saying: I went with Zaid, so Zaid is in the position of an object, so know it (6).

Second: Scholars differed regarding the people through whom corruption is repelled: who are they? It was said: they are the 'Abdal' (the Substitutes), and they are forty men; whenever one dies, Allah replaces him with another. When the Day of Resurrection approaches, they will all die. Twenty-two of them are in the Levant (Sham), and eighteen are in Iraq. And it was narrated from Ali...

(1) See Al-Sab'ah p. 187, and Al-Taysir p. 82. (2) In I'rab al-Qur'an 1/328, and see Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/305. (3) In (Kh), (D), and (M) it is Abu 'Ubayda, and what is confirmed from (Z) and (Za) is consistent with the I'rab al-Qur'an of An-Nahhas 1/328. (4) See Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/305, and in it and in Hujjat al-Qira'at by Ibn Zanjalah p. 140, it is mentioned that the one who rejected the

recitation (difā‘ Allah) is Abu Amr. (5) In Al-Kitab 1/153-154. (6) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 1/327-328.

सूरह अल-बक़रा: आयत 251 250

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यदि अल्लाह लोगों के एक समूह को दूसरे के द्वारा न हटाता, तो पृथ्वी भ्रष्ट हो जाती, परन्तु अल्लाह संसार के लोगों पर बड़ा अनुग्रह करने वाला है।} इसमें दो मसले हैं:

पहला: उसका कथन: {और यदि अल्लाह लोगों के एक समूह को दूसरे के द्वारा न हटाता}। यह बहुमत का पाठ (क़िरात) है, सिवाय नाफ़ेअ के, जिन्होंने इसे "दिफ़ाअ" (1) पढ़ा है। यह एक क्रिया के लिए मस्तर (संज्ञा) हो सकता है जैसा कि कहा जाता है: मैंने चीज़ का 'हिसाबन' किया, वह 'इयाबन' लौटा, और मैं उससे 'लिकाअन्' मिला, और इसी तरह उसने उसे 'किताबन' लिखा, और इसी से है {अल्लाह का तुम पर लिखा हुआ [किताब]} [अन-निसा: 24]। अन-नह्हास (2) ने कहा: यह अच्छा है, तो 'दिफ़ाअ' और 'दफ़अ' दोनों 'दफ़आ' के मस्तर होंगे, जो सिबावेह का मत है। अबू ह़ातिम ने कहा: 'दाफ़आ' और 'दफ़आ' का एक ही अर्थ है, जैसे मैंने सैंडल को 'तरक्तु' और 'तारक्तु' किया; अर्थात: मैंने एक को दूसरे के ऊपर सिला, और 'अल-ख़सफ़' का अर्थ सिलाई है।

अबू उबैद (3) ने बहुमत के पाठ को चुना: {और यदि अल्लाह का हटाना [दफ़अ] न होता}। उन्होंने "दिफ़ाअ" पढ़ने से इनकार किया, और कहा: क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल से कोई मुक़ाबला नहीं कर सकता। मक्की ने कहा: यह एक भ्रम है, उन्होंने इसे 'मुफ़ाअला' (पारस्परिक क्रिया) के अध्याय से समझ लिया, जबकि ऐसा नहीं है (4)।

और शब्द "अल्लाह" क्रिया के कारण रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में है, अर्थात: यदि अल्लाह न हटाता। और सिबावेह के अनुसार "दिफ़ाअ" इब्तिदा (विषय) के रूप में रफ़अ में है। "अन्-नास" (लोग) मफ़ऊल (कर्म) है, "बअज़हुम" (उनमें से कुछ) 'नास' का बदल है, "बि-बअज़िन" (दूसरों के द्वारा) सिबावेह के अनुसार दूसरे मफ़ऊल के स्थान पर है (5), और उनके अनुसार यह आपके इस कथन की तरह है: मैं ज़ैद के साथ गया, तो ज़ैद मफ़ऊल के स्थान पर है, तो इसे जान लो (6)।

दूसरा: विद्वानों में उन लोगों के बारे में मतभेद है जिनके माध्यम से भ्रष्टाचार को रोका जाता है: वे कौन हैं? कहा गया: वे 'अब्दाल' हैं, और वे चालीस पुरुष हैं; जब भी एक मरता है, अल्लाह उसकी जगह दूसरा बदल देता है। जब क़यामत का समय आएगा, तो वे सभी मर जाएंगे। उनमें से बाईस शाम (लेवेंट) में हैं, और अठारह इराक में हैं। और अली (रज़ि.) से वर्णित है...

(1) देखें अल-सबअ पृ. 187, और अल-तयसीर पृ. 82। (2) एराब अल-क़ुरआन 1/328 में, और देखें अल-कशफ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सबअ 1/305। (3) (ख़), (द) और (म) में अबू उबैदा है, और (ज़) और (ज़ा) से जो प्रमाणित है, वह अन-नह्हास के एराब अल-क़ुरआन 1/328 के अनुरूप है। (4) देखें अल-कशफ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सबअ 1/305, और उसमें तथा इब्न ज़ंजला की हुज्जत अल-क़िरात पृ. 140 में उल्लेख है कि जिस व्यक्ति ने (दिफ़ाअ अल्लाह) पढ़ने से इनकार किया वह अबू अम्र है। (5) अल-किताब 1/153-154 में। (6) अन-नह्हास का एराब अल-क़ुरआन 1/327-328।

سورہ البقرہ: آیت ۲۵۱ ۲۵۰

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر اللہ لوگوں کے ایک گروہ کو دوسرے کے ذریعے دفع نہ کرتا تو زمین میں فساد برپا ہو جاتا، لیکن اللہ جہان والوں پر بڑا فضل کرنے والا ہے۔} اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اس کا قول: {اور اگر اللہ کا لوگوں کے ایک گروہ کو دوسرے کے ذریعے دفع کرنا نہ ہوتا}۔ یہ جمہور کی قرات ہے، سوائے نافع کے، جنہوں نے اسے "دِفاعُ" (۱) پڑھا ہے۔ اور یہ ممکن ہے کہ یہ فعل کا مصدر ہو جیسا کہ کہا جاتا ہے: میں نے چیز کا 'حساباً' کیا، وہ 'ایاباً' لوٹا، اور میں اسے 'لقاءً' ملا، اور اسی طرح اس نے اسے 'کتاباً' لکھا، اور اسی سے ہے {تم پر اللہ کا لکھا ہوا [کتاب]} [النساء: ۲۴]۔ النحاس (۲) نے کہا: یہ اچھا ہے، تو 'دفاع' اور 'دفع' دونوں 'دَفَعَ' کے مصدر ہوں گے، جو کہ سیبویہ کا مذہب ہے۔ ابو حاتم نے کہا: 'دافع' اور 'دفع' ایک ہی معنی میں ہیں، جیسے میں نے جوتے کو 'طرقتُ' اور 'طارقتُ' کیا؛ یعنی: میں نے ایک کو دوسرے کے اوپر سیا، اور 'الخصف' کے معنی سینا ہے۔

اور ابو عبید (۳) نے جمہور کی قرات کو اختیار کیا: {اور اگر اللہ کا دفع کرنا نہ ہوتا}۔ انہوں نے "دفاع" پڑھنے کا انکار کیا، اور کہا: کیونکہ اللہ عزوجل سے کوئی مقابلہ نہیں کر سکتا۔ مکی نے کہا: یہ ایک وہم ہے، انہوں نے اسے باب مفاعلہ [جس میں جانبین سے عمل پایا جائے] سمجھ لیا، حالانکہ ایسا نہیں ہے (۴)۔

اور لفظ "اللہ" فعل کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، یعنی: اگر اللہ دفع نہ کرتا۔ اور سیبویہ کے نزدیک "دفاع" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے۔ "الناس" مفعول ہے، "بعضہم" 'ناس' سے بدل ہے، "ببعضٍ" سیبویہ کے نزدیک مفعولِ ثانی کے مقام پر ہے (۵)، اور ان کے نزدیک یہ آپ کے اس قول کی طرح ہے: میں زید کے ساتھ گیا، تو زید مفعول کے مقام پر ہے، تو اسے جان لو (۶)۔

دوسرا: علماء کا ان لوگوں کے بارے میں اختلاف ہے جن کے ذریعے فساد کو دفع کیا جاتا ہے کہ وہ کون ہیں؟ کہا گیا: وہ 'ابدال' ہیں، اور وہ چالیس مرد ہیں؛ جب بھی کوئی ایک مرتا ہے، اللہ اس کی جگہ دوسرا بدل دیتا ہے۔ جب قیامت کا وقت آئے گا تو وہ سب مر جائیں گے۔ ان میں سے بائیس شام میں ہیں، اور اٹھارہ عراق میں ہیں۔ اور حضرت علیؓ سے روایت ہے...

(۱) دیکھیے السبعہ ص ۱۸۷، اور التیسیر ص ۸۲۔ (۲) اعراب القرآن ۱/۳۲۸ میں، اور دیکھیے الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱/۳۰۵۔ (۳) (خ)، (د) اور (م) میں ابو عبیدہ ہے، اور جو (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ النحاس کی اعراب القرآن ۱/۳۲۸ کے موافق ہے۔ (۴) دیکھیے الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱/۳۰۵، اس میں اور ابن زنجلہ کی حجت القراءات ص ۱۴۰ میں مذکور ہے کہ جس نے (دفاع اللہ) پڑھنے سے انکار کیا وہ ابو عمرو ہیں۔ (۵) الکتاب ۱/۱۵۳-۱۵۴ میں۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۱/۳۲۷-۳۲۸۔

Surah Al-Baqarah: Verse 251 251

[May Allah be pleased with him] said: I heard the Messenger of Allah (PBUH) say: "The Abdal (Substitutes) will be in Ash-Sham (Greater Syria), and they are forty men. Whenever one of them dies, Allah replaces him with another man. Through them, rain is sent down, victory over enemies is granted, and affliction is diverted from the people of the earth." (1) This was mentioned by Al-Hakim Al-Tirmidhi in 'Nawadir al-Usul' (2). He also narrated (3) from Abu al-Darda who said: "Indeed, the Prophets were the pillars (awtad) of the earth. When prophethood ended, Allah replaced them with a group from the Ummah of Muhammad (PBUH) called 'Al-Abdal'. They did not excel over other people through excessive fasting or prayer, but rather through good character, sincere piety, good intention, soundness of heart for all Muslims, and giving them sincere advice seeking Allah's pleasure, with patience, forbearance, intellect, and humility without degradation. They are the successors of the Prophets, a people whom Allah has chosen for Himself and selected for Himself by His knowledge. They are forty 'Siddiqun' (truthful ones), thirty of whom are on the same level of certainty as Ibrahim, the Close Friend of the Most Merciful. Through them, Allah wards off calamities from the people of the earth and afflictions from humanity. Through them, they are given rain and provided for. None of them dies until Allah has created someone to succeed him."

Ibn Abbas (4) said: "Were it not for Allah's repelling the enemy through the Muslim armies, the polytheists would have prevailed, killing the believers and destroying countries and mosques." Sufyan al-Thawri said: "They are the witnesses through whom rights are extracted."

Makki narrated that most commentators believe the meaning is: "Were it not that Allah defends those who do not pray by those who do pray, and those who do not fear Him by those who do, people would have been destroyed for their sins." (5) This was also mentioned by Al-Nahhas (6) and Al-Tha'labi. Al-Tha'labi said: "And the rest of the commentators said: 'And were it not... '"

(1) Narrated by Ahmad (896). Ibn al-Qayyim said in 'Al-Manar al-Munif', p. 136: "The hadiths regarding the Abdal, Aqtab, Aghwath, Nuqaba, Nujaba, and Awtad are all false attributions to the Messenger of Allah (PBUH)." He then mentioned the hadith of this chapter and said: "It is not authentic because it is broken (munqati'). See Al-Maqasid al-Hasana, 43-47." (2) 3/63. (3) 1/262. (4) Cited by Al-Wahidi in 'Al-Wasit'

1/361, and Al-Tabarsi in 'Majma' al-Bayan' 2/292. (5) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/338. (6) 'Ma'ani al-Qur'an' 1/255.

सूरह अल-बक़रह: आयत 251 251

[अल्लाह उन पर प्रसन्न हो] ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "अब्दाल (बदल) शाम (सीरिया) में होंगे, और वे चालीस व्यक्ति हैं। जब भी उनमें से कोई एक मरता है, अल्लाह उसकी जगह दूसरे व्यक्ति को रख देता है। उन्हीं के माध्यम से बारिश बरसाई जाती है, दुश्मनों पर जीत दिलाई जाती है, और पृथ्वी के लोगों से विपत्ति टाल दी जाती है।" (1) इसे अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने 'नवादिद अल-उसूल' (2) में उल्लेख किया है। उन्होंने अबू अल-दरदा से भी उद्धृत किया (3) जिन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, पैगंबर पृथ्वी के खंभे (अवताद) थे। जब पैगंबर का सिलसिला समाप्त हो गया, तो अल्लाह ने उनके स्थान पर मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उम्मत के एक समूह को रखा जिन्हें 'अब्दाल' कहा जाता है। उन्होंने उपवास या प्रार्थना की अधिकता के माध्यम से अन्य लोगों पर श्रेष्ठता प्राप्त नहीं की, बल्कि अच्छे चरित्र, सच्ची धर्मपरायणता, नेक इरादे, सभी मुसलमानों के लिए दिल की शुद्धता, और अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करने के लिए धैर्य, सहनशीलता, बुद्धि और बिना किसी अपमान के विनम्रता के साथ उन्हें नेक सलाह देने के माध्यम से श्रेष्ठता प्राप्त की। वे पैगंबरों के उत्तराधिकारी हैं, वे लोग जिन्हें अल्लाह ने अपने लिए चुना है और अपने ज्ञान से अपने लिए विशिष्ट किया है। वे चालीस 'सिद्दीक' (सच्चे) हैं, जिनमें से तीस इब्राहिम (खलील अल-रहमान) के समान निश्चितता (यकीन) के स्तर पर हैं। अल्लाह उनके माध्यम से पृथ्वी के लोगों से आपदाओं और मानवता से दुखों को दूर करता है। उनके माध्यम से ही बारिश होती है और रिज्क (रोजी) दी जाती है। उनमें से कोई तब तक नहीं मरता जब तक कि अल्लाह उसका उत्तराधिकारी पैदा न कर दे।"

इब्न अब्बास (4) ने कहा: "यदि अल्लाह मुस्लिम सेनाओं के माध्यम से दुश्मन को नहीं रोकता, तो बहुदेववादी (मुशरिक) प्रबल हो जाते, विश्वासियों को मार डालते और देशों और मस्जिदों को नष्ट कर देते।" सुफियान अल-थौरी ने कहा: "वे वे गवाह हैं जिनके माध्यम से अधिकार (हक़) निकाले जाते हैं।"

मक्की ने वर्णन किया है कि अधिकांश टीकाकारों का मानना है कि इसका अर्थ है: "यदि अल्लाह उन लोगों के माध्यम से जो प्रार्थना नहीं करते हैं, प्रार्थना करने वालों की रक्षा नहीं करता, और उन लोगों के माध्यम से जो अल्लाह से नहीं डरते, डरने वालों की रक्षा नहीं करता, तो लोग अपने पापों के कारण नष्ट हो गए होते।" (5) इसी तरह अल-नहस (6) और अल-थालाबी ने भी उल्लेख किया है। अल-थालाबी ने कहा: "और बाकी टीकाकारों ने कहा: 'और यदि न होता... '"

(1) अहमद (896) द्वारा संकलित। इब्न अल-क़य्यिम ने 'अल-मनार अल-मुनीफ़', पृष्ठ 136 में कहा है: "अब्दाल, अक़्ताब, अघवात, नक़ाबा, नुजाबा और अवताद के बारे में सभी हदीसें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर झूठे आरोप हैं।" फिर उन्होंने इस अध्याय की हदीस का उल्लेख किया और कहा: "यह सही नहीं है क्योंकि यह कटा हुआ (मुनक़ाति') है। अल-मक़ासिद अल-हसना, 43-47 देखें।" (2) 3/63। (3) 1/262। (4) अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 1/361 में और अल-तबरसी ने 'मजमा अल-बयान' 2/292 में इसका उल्लेख किया है। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/338। (6) 'मानी अल-क़ुरआन' 1/255 में।

سورہ البقرہ: آیت ۲۵۱ ۲۵۱

[اللہ ان سے راضی ہو] نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «بے شک ابدال ملکِ شام میں ہوں گے، اور وہ چالیس مرد ہیں۔ جب بھی ان میں سے ایک فوت ہو جاتا ہے تو اللہ اس کی جگہ دوسرا مرد بدل دیتا ہے، ان کے ذریعے بارش برسائی جاتی ہے، ان کے ذریعے دشمنوں پر مدد دی جاتی ہے، اور ان کے ذریعے زمین والوں سے بلائیں ٹالی جاتی ہیں»(۱)۔ اسے حکیم ترمذی نے «نوادر الأصول»(۲) میں ذکر کیا ہے۔ اور انہوں نے ابودرداء سے بھی روایت کیا (۳) کہ انہوں نے کہا: «بے شک انبیاء زمین کے میخیں (ستون) تھے، پس جب نبوت منقطع ہو گئی تو اللہ نے ان کی جگہ امتِ محمد ﷺ سے ایسے لوگوں کو بدلہ دے دیا جنہیں ابدال کہا جاتا ہے، وہ کثرتِ روزہ یا کثرتِ نماز کی وجہ سے لوگوں پر فضیلت نہیں رکھتے، بلکہ حسنِ اخلاق، سچائی پر مبنی تقویٰ، حسنِ نیت، تمام مسلمانوں کے لیے دلوں کی سلامتی، اور صبر، بردباری، عقل اور ذلت کے بغیر تواضع کے ساتھ اللہ کی رضا جوئی کی خاطر ان کے لیے خیر خواہی کی وجہ سے فضیلت رکھتے ہیں۔ وہ انبیاء کے جانشین ہیں، ایسی قوم جنہیں اللہ نے اپنی ذات کے لیے چن لیا اور اپنے علم سے اپنے لیے خاص کر لیا۔ وہ چالیس صدیق ہیں، جن میں سے تیس مرد ابراہیم خلیل الرحمن جیسا یقین رکھتے ہیں، اللہ ان کے ذریعے زمین والوں سے ناپسندیدہ چیزوں کو دور کرتا ہے اور لوگوں سے بلاؤں کو ہٹاتا ہے، ان کے ذریعے انہیں بارش دی جاتی ہے اور رزق دیا جاتا ہے، ان میں سے کوئی نہیں مرتا یہاں تک کہ اللہ اس کا جانشین پیدا کر دیتا ہے۔»

اور ابن عباس (۴) نے کہا: «اگر اللہ کا مسلم لشکروں کے ذریعے دشمنوں کو دفع کرنا نہ ہوتا تو مشرک غالب آ جاتے، پس وہ مومنوں کو قتل کرتے اور شہروں اور مساجد کو برباد کر دیتے۔» اور سفیان ثوری نے کہا: «وہ وہ گواہ ہیں جن کے ذریعے حقوق نکالے جاتے ہیں۔»

اور مکی نے حکایت کی کہ اکثر مفسرین اس بات پر ہیں کہ معنی یہ ہے: «اگر ایسا نہ ہوتا کہ اللہ نماز پڑھنے والوں کے ذریعے ان لوگوں سے (عذاب) ٹال دیتا ہے جو نماز نہیں پڑھتے اور تقویٰ اختیار کرنے والوں کے ذریعے ان سے جو تقویٰ اختیار نہیں کرتے، تو لوگ اپنے گناہوں کی وجہ سے ہلاک ہو جاتے (۵)»؛ اسی طرح نحاس (۶) اور ثعلبی نے بھی ذکر کیا ہے۔ ثعلبی نے کہا: «اور باقی مفسرین نے کہا: ولولا (اور اگر نہ ہوتا)---»

(۱) اسے احمد (۸۹۶) نے نکالا ہے، اور ابن قیم نے المنار المنیف ص۱۳۶ میں کہا ہے: «ابدال، اقطاب، اغواث، نقباء، نجباء اور اوتاد کے بارے میں تمام احادیث رسول اللہ ﷺ پر منسوب باطل ہیں»، پھر باب کی حدیث ذکر کی اور کہا: «یہ صحیح نہیں ہے کیونکہ یہ منقطع ہے، اور دیکھیے المقاصد الحسنہ ۴۳-۴۷۔» (۲) ۳/ ۶۳۔ (۳) ۱/ ۲۶۲۔ (۴) اسے واحدی نے الوسیط ۳۶۱/۱ میں، اور طبرسی نے مجمع البیان ۲۹۲/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۳۸/۱۔ (۶) فی معانی القرآن ۲۵۵/۱۔

٢٥٢ Surah Al-Baqarah: Verse ٢٥١

Allah's defense through the righteous believers (1) against the wicked and the disbelievers would have corrupted the earth, meaning it would have perished (2). And he mentioned a Hadith that the Prophet ﷺ said: "Indeed, Allah wards off punishment by those of my nation who pray from those who do not pray, by those who give Zakat from those who do not give Zakat, by those who fast from those who do not fast, by those who perform Hajj from those who do not perform Hajj, and by those who struggle from those who do not struggle. And if they were to gather on abandoning these things, Allah would not have looked at them for the blink of an eye." Then the Messenger of Allah ﷺ recited: {And if it were not for Allah's repelling some people by means of others, the earth would have been corrupted} (3). And from the Prophet ﷺ, he said: "Indeed, Allah has an angel (4) who calls out every day: If it were not for the bowing worshippers, nursing infants, and grazing cattle, punishment would have been poured upon you in torrents." Abu Bakr al-Khatib narrated it in meaning from the Hadith of al-Fudayl ibn Iyad: Mansur told us, from Ibrahim, from Alqama, from Abdullah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "If it were not for the humble men among you, the grazing cattle, and the nursing children, punishment would have been poured upon the believers in torrents" (5). Some took this meaning and said:

If it were not for the worshippers bowing to the God, and nursing orphans, And neglected [cattle] grazing in the wilderness, the most painful punishment would have been poured upon you (6).

Jabir narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah improves a man's child, his child's child, the people of his small house, and the small houses around him because of his righteousness, and they remain in Allah's protection as long as he is among them" (7). Qatada said: Allah tests the believer by the disbeliever and heals the disbeliever by the believer. Ibn Umar said: The Prophet ﷺ said: "Indeed, Allah wards off affliction from a hundred of the people of his house and his neighbors by a righteous believer." Then Ibn Umar recited: {And if it were not for Allah's repelling some people by means of others, the earth would have been corrupted} (8).

---

(1) In (m): the believers. (2) See Tafsir al-Baghawi 1/235. (3) Al-Razi mentioned it in his Tafsir 6/205, and Ibn Abi Hatim narrated it 2/480 from the saying of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, in a summarized form. (4) In (m): angels calling. (5) Previously mentioned 2/381. (6) We did not find it. (7) Narrated by al-Tabari

5/516-517, and Al-Hafiz Ibn Kathir said in his Tafsir: strange and weak. (8) Narrated by al-Tabari 5/516, al-Uqayli in Al-Du'afa 4/403, Ibn Adi in Al-Kamil 2/790, al-Baghawi in al-Tafsir 1/236, and al-Wahidi in Al-Wasit 1/261, and Al-Hafiz Ibn Kathir also weakened it in his Tafsir.

पृष्ठ २५२, सूरह अल-बकरा: आयत २५१।

अल्लाह द्वारा नेक मोमिनों (१) के माध्यम से दुष्टों और काफिरों के विरुद्ध बचाव न किया जाता, तो धरती भ्रष्ट हो जाती, यानी नष्ट हो जाती (२)। और उन्होंने एक हदीस का उल्लेख किया कि नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह मेरी उम्मत के उन लोगों के ज़रिए सज़ा को टाल देता है जो नमाज़ पढ़ते हैं उन लोगों से जो नमाज़ नहीं पढ़ते, और ज़कात देने वालों के ज़रिए उन लोगों से जो ज़कात नहीं देते, और रोज़े रखने वालों के ज़रिए उन लोगों से जो रोज़े नहीं रखते, और हज करने वालों के ज़रिए उन लोगों से जो हज नहीं करते, और जिहाद करने वालों के ज़रिए उन लोगों से जो जिहाद नहीं करते। और अगर वे इन चीज़ों को छोड़ने पर इकट्ठा हो जाते, तो अल्लाह उन्हें पलक झपकने तक की मोहलत न देता।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने तिलावत की: {और यदि अल्लाह लोगों के एक समूह को दूसरे समूह द्वारा न हटाता, तो पृथ्वी भ्रष्ट हो जाती} (३)। और नबी ﷺ से रिवायत है, उन्होंने फरमाया: "बेशक अल्लाह का एक फरिश्ता (४) हर दिन पुकारता है: यदि रुकू करने वाले बंदे, दूध पीते बच्चे और चरते हुए जानवर न होते, तो तुम पर सज़ा मूसलाधार बारिश की तरह बरसती।" अबू बक्र अल-खतीब ने इसे फुदैल इब्न इयाद की हदीस से अर्थ के साथ बयान किया है: मंसूर ने हमें इब्राहिम से, उन्होंने अलकमा से, उन्होंने अब्दुल्लाह से बताया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यदि तुम्हारे बीच विनम्र पुरुष, चरते हुए जानवर और दूध पीते बच्चे न होते, तो मोमिनों पर सज़ा मूसलाधार बरसती" (५)। कुछ लोगों ने इस अर्थ को अपनाते हुए कहा:

यदि ईश्वर के लिए झुकने वाले भक्त और अनाथ दूध पीते बच्चे न होते, और जंगल में चरने वाले उपेक्षित [पशु] न होते, तो तुम पर सबसे दर्दनाक सज़ा बरसती (६)।

जाबिर ने रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह एक व्यक्ति की नेकी के कारण उसकी संतान, उसकी संतान की संतान, उसके घर के लोगों और उसके आस-पास के घरों के लोगों की स्थिति सुधार देता है, और वे अल्लाह के संरक्षण में रहते हैं जब तक वह उनके बीच रहता है" (७)। कतादा ने कहा: अल्लाह काफिर के ज़रिए मोमिन की परीक्षा लेता है और मोमिन के ज़रिए काफिर को राहत देता है। इब्न उमर ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह एक नेक मोमिन के ज़रिए उसके घर के सौ लोगों और उसके पड़ोसियों से बला (मुसीबत) टाल देता है।" फिर इब्न उमर ने पढ़ा: {और यदि अल्लाह लोगों के एक समूह को दूसरे समूह द्वारा न हटाता, तो पृथ्वी भ्रष्ट हो जाती} (८)।

(१) (म) में: मोमिनों (विश्वासियों)। (२) देखें तफ़सीर अल-बघवी १/२३५। (३) अल-राज़ी ने इसे अपनी तफ़सीर ६/२०५ में उद्धृत किया है, और इब्न अबी हातिम ने इसे २/४८० में इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) के कथन से संक्षिप्त रूप में उद्धृत किया है। (४) (म) में: फरिश्ते पुकारते हैं। (५) पहले उल्लेख किया गया है २/३८१। (६) हमें यह नहीं मिला। (७) अल-तबरी ५/५१६-५१७ द्वारा उद्धृत, और अल-हाफिज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर में कहा: अजीब और कमज़ोर। (८) अल-तबरी ५/५१६, अल-उकायली ने अल-दुआफा ४/४०३ में, इब्न अदी ने अल-कामिल २/७९० में, अल-बघवी ने तफ़सीर १/२३६ में, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत १/२६१ में इसे उद्धृत किया है, और अल-हाफिज़ इब्न कसीर ने भी अपनी तफ़सीर में इसे कमज़ोर बताया है।

۲۵۲ سورہ البقرہ : الآیۃ ۲۵۱

اللہ کا نیک مومنین (۱) کے ذریعے بدکاروں اور کافروں سے دفاع نہ ہوتا تو زمین فساد سے بھر جاتی، یعنی ہلاک ہو جاتی (۲)۔ اور انہوں نے ایک حدیث کا ذکر کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «بے شک اللہ میری امت کے نماز پڑھنے والوں کے ذریعے ان لوگوں سے عذاب ٹال دیتا ہے جو نماز نہیں پڑھتے، اور زکوٰۃ دینے والوں کے ذریعے ان سے جو زکوٰۃ نہیں دیتے، اور روزہ رکھنے والوں کے ذریعے ان سے جو روزہ نہیں رکھتے، اور حج کرنے والوں کے ذریعے ان سے جو حج نہیں کرتے، اور جہاد کرنے والوں کے ذریعے ان سے جو جہاد نہیں کرتے۔ اور اگر وہ ان چیزوں کو چھوڑنے پر متفق ہو جاتے، تو اللہ انہیں پلک جھپکنے کی بھی مہلت نہ دیتا۔» پھر رسول اللہ ﷺ نے تلاوت فرمائی: ﴿ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ ﴾ (۳) ، اور نبی ﷺ سے مروی ہے، آپ نے فرمایا: «بے شک اللہ کا ایک فرشتہ (۴) ہر روز پکارتا ہے: اگر رکوع کرنے والے بندے، دودھ پیتے بچے اور چرنے والے جانور نہ ہوتے، تو تم پر عذاب موسلا دھار برستا۔» ابو بکر الخطیب نے اسے فضیل بن عیاض کی حدیث سے بمعنی نقل کیا ہے: ہمیں منصور نے ابراہیم سے، انہوں نے علقمہ سے، انہوں نے عبداللہ سے بتایا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اگر تم میں عاجزی کرنے والے مرد، چرنے والے جانور اور دودھ پیتے بچے نہ ہوتے، تو مومنوں پر عذاب زور و شور سے برستا» (۵)۔ بعض نے اس معنی کو لیتے ہوئے کہا:

اگر خدا کے سامنے جھکنے والے بندے اور یتیم دودھ پیتے بچے نہ ہوتے، اور بیابانوں میں چرنے والے [جانور] نہ ہوتے، تو تم پر دردناک ترین عذاب برستا (۶)۔

اور جابر نے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک اللہ ایک نیک آدمی کی وجہ سے اس کی اولاد، اس کی اولاد کی اولاد، اس کے گھر والوں اور اس کے ارد گرد کے گھروں کی اصلاح

فرما دیتا ہے، اور وہ اللہ کی حفاظت میں رہتے ہیں جب تک وہ ان میں موجود رہتا ہے» (۷)۔ اور قتادہ نے کہا: اللہ مومن کو کافر کے ذریعے آزماتا ہے، اور کافر کو مومن کے ذریعے عافیت دیتا ہے۔ ابن عمر نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: « بے شک اللہ ایک نیک مومن کے ذریعے اس کے گھر کے سو افراد اور اس کے پڑوسیوں سے بلا ٹال دیتا ہے۔» پھر ابن عمر نے پڑھا: ﴿ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ ﴾ (۸)۔

---

(۱) (م) میں : المؤمنین۔ (۲) دیکھیں تفسیر البغوی ۱/ ۲۳۵۔ (۳) رازی نے اپنی تفسیر ۲۰۵/۶ میں ذکر کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے ۲/ ۴۸۰ میں اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے مختصراً نقل کیا ہے۔ (۴) (م) میں : ملائکہ پکارتے ہیں۔ (۵) پہلے ذکر ہو چکا ہے ۲/ ۳۸۱۔ (۶) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۷) اسے طبری ۵/ ۵۱۶-۵۱۷ نے نقل کیا ہے، اور حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر میں کہا: غریب ضعیف ہے۔ (۸) اسے طبری ۵/ ۵۱۶، عقیلی نے الضعفاء ۴/ ۴۰۳ میں، ابن عدی نے الکامل ۲/ ۷۹۰ میں، بغوی نے تفسیر ۱/ ۲۳۶ میں، اور واحدی نے الوسیط ۱/ ۲۶۱ میں نقل کیا ہے، اور حافظ ابن کثیر نے بھی اپنی تفسیر میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔

253 Surah Al-Baqarah: Verses 252, 253

It was said: This repulsion is through what He legislated on the tongues of the messengers from among the laws. Had it not been for that, people would have plundered each other, looted one another, and perished. This is a good statement, for it is general in terms of restraint, repulsion, and other things, so reflect upon it (1). "But Allah is full of bounty to the worlds" [2:251]. He, glorified be He, explained that His repelling the evil of the disbelievers through the believers is a grace and a blessing from Him. His words, Exalted be He: "These are the verses of Allah which We recite to you, [O Muhammad], in truth. And indeed, you are of the messengers." [2:252] "These" (Tilka) is the subject (mubtada'), "verses of Allah" (ayatullah) is its predicate (khabar). If you wish, it could be a substitute (badal), and the predicate is "which We recite to you in truth". "And indeed, you are of the messengers", is the predicate of 'inna', meaning: and indeed you are a messenger (2). Allah Exalted be He alerted His Prophet (peace be upon him) that these verses mentioned previously are not known except to a sent prophet. His words, Exalted be He: "Those messengers - some of them We caused to exceed others. Among them were those to whom Allah spoke, and He raised some of them in degree. And We gave Jesus, the son of Mary, clear proofs and supported him with the Pure Spirit. And if Allah had willed, those [generations] after them would not have fought each other after clear proofs had come to them. But they differed, and some of them believed and some of them disbelieved. And if Allah had willed, they would not have fought each other, but Allah does what He intends." [2:253] His words, Exalted be He: "Those messengers" (Tilka ar-rusul). He said "Tilka" (feminine demonstrative) and did not say "dhalika" (masculine) out of consideration for the femininity of the collective term (jama'ah). It is in the nominative case as the subject. "Ar-rusul" is its attribute (na't), and the predicate of the subject is the sentence [after it] (3). It was also said: "Ar-rusul" is an appositive of clarification ('atf bayan), and "We caused to exceed" (faddalna) is the predicate (4). This verse is problematic, while hadiths are established that the Prophet (peace be upon him) said, "Do not choose between the prophets," and "Do not favor some prophets of Allah over others," narrated by trustworthy imams (5). That is, do not say: So-and-so is better.

(1) See Tafsir al-Razi 6/240. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/328. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/328. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/338. (5) This is a portion of a hadith from Abu Sa'id al-Khudri, recorded with the first wording by Ahmad (11265), al-Bukhari (2412), and Muslim (2374). With the second wording, it was also recorded by

Ahmad (11385) from the hadith of Abu Sa'id, al-Bukhari (3414), and Muslim (2373) from the hadith of Abu Huraira, may Allah be pleased with him.

253 सूरह अल-बकरा: आयत 252, 253

कहा गया है: यह बचाव उन शरीअतों के माध्यम से है जो उसने रसूलों की जुबान पर शरीअत के रूप में उतारीं। यदि ऐसा न होता, तो लोग एक-दूसरे को लूटते, छीना-झपटी करते और नष्ट हो जाते। यह एक अच्छा कथन है, क्योंकि यह संयम, बचाव और अन्य चीजों में सामान्य है, इसलिए इस पर विचार करें(1)। "लेकिन अल्लाह संसार के लोगों पर बड़ा अनुग्रह करने वाला है" [2:251]। उसने, जो पवित्र है, स्पष्ट किया कि विश्वासियों के माध्यम से काफिरों की बुराई को रोकना उसकी ओर से एक अनुग्रह और वरदान है। अल्लाह तआला का कथन है: "ये अल्लाह की आयतें हैं जो हम आपको सच्चाई के साथ सुनाते हैं। और वास्तव में, आप रसूलों में से हैं।" [2:252] "ये" (तिल्का) शुरुआत (मुबतदा) है, "अल्लाह की आयतें" (आयातुल्लाह) इसकी खबर है। यदि आप चाहें, तो यह बदल (badal) हो सकता है, और खबर है "जो हम आपको सच्चाई के साथ सुनाते हैं"। "और वास्तव में, आप रसूलों में से हैं", 'इन्ना' की खबर है, अर्थात: और वास्तव में आप एक रसूल हैं (2)। अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ को सचेत किया कि ये आयतें जिनका पहले उल्लेख किया गया है, एक भेजे गए नबी के अलावा कोई नहीं जानता। अल्लाह तआला का कथन है: "वे रसूल हैं जिनमें से हमने कुछ को कुछ पर श्रेष्ठता दी। उनमें से कुछ वे थे जिनसे अल्लाह ने बात की, और उनमें से कुछ के दर्जे उसने ऊंचे किए। और हमने मरयम के बेटे ईसा को स्पष्ट निशानियाँ दीं और पवित्र आत्मा से उनकी सहायता की। और यदि अल्लाह चाहता, तो उनके बाद आने वाले लोग स्पष्ट निशानियाँ आ जाने के बाद आपस में न लड़ते। लेकिन उन्होंने मतभेद किया, तो उनमें से कुछ ईमान लाए और उनमें से कुछ ने कुफ्र किया। और यदि अल्लाह चाहता, तो वे आपस में न लड़ते, लेकिन अल्लाह जो चाहता है वही करता है।" [2:253] अल्लाह तआला का कथन है: "वे रसूल" (तिल्का अर-रुसुल)। उन्होंने "तिल्का" (स्त्रीलिंग) कहा और "ज़ालिका" (पुल्लिंग) नहीं कहा, क्योंकि जमाअत (समूह) शब्द के स्त्रीलिंग होने का ध्यान रखा गया है। यह मुबतदा (विषय) के रूप में रफ़ा (nominative) में है। "अर-रुसुल" उसका विशेषण (नअत) है, और मुबतदा की खबर वह वाक्य है [जो उसके बाद आता है] (3)। यह भी कहा गया है: "अर-रुसुल" अतफ़ बयान है, और "हमने श्रेष्ठता दी" (फज़्ज़लना) खबर है (4)। यह आयत पेचीदा है, जबकि हदीसें प्रमाणित हैं कि नबी ﷺ ने फरमाया, "पैगंबरों के बीच चुनाव न करो," और "अल्लाह के पैगंबरों के बीच भेदभाव न करो," जिसे विश्वसनीय इमामों ने रिवायत किया है (5)। अर्थात, यह न कहें: फलां बेहतर है।

(1) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 6/240। (2) एराब अल-कुरान लिन-नहस 1/328। (3) एराब अल-कुरान लिन-नहस 1/328। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/338। (5) यह अबू सईद अल-खुदरी की एक हदीस का हिस्सा है, जिसे पहले शब्दों के साथ अहमद (11265), बुखारी (2412) और मुस्लिम (2374) ने निकाला है। दूसरे शब्दों के साथ, इसे अहमद (11385) ने अबू सईद की हदीस से, बुखारी (3414) और मुस्लिम (2373) ने अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है।

۲۵۳ سورہ البقرہ: آیات ۲۵۲ ، ۲۵۳

کہا گیا ہے: یہ دفاع ان شریعتوں کے ذریعے ہے جو اس نے رسولوں کی زبانوں پر نازل کیں، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو لوگ ایک دوسرے کو چھینتے، لوٹتے اور ہلاک ہو جاتے، اور یہ ایک اچھی بات ہے، کیونکہ یہ روکنے، دفاع کرنے اور دیگر چیزوں میں عمومی ہے، پس اس پر غور کریں (۱). ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ اہل ایمان کے ذریعے کافروں کے شر کو دور کرنا اس کی طرف سے فضل اور نعمت ہے. اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿تِلْكَ ءَايَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ۲۵۲﴾ ﴿تِلْكَ﴾ مبتدا ہے ﴿ءايَاتُ اللَّهِ﴾ اس کی خبر ہے، اور اگر آپ چاہیں تو یہ بدل ہو سکتا ہے، اور خبر ﴿نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ﴾ ہے. ﴿وَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾، 'انّ' کی خبر ہے، یعنی: اور بے شک آپ رسول ہیں (۲). اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کو آگاہ فرمایا کہ یہ آیات جن کا تذکرہ پہلے ہو چکا ہے، انہیں صرف ایک بھیجا ہوا نبی ہی جانتا ہے. اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنِ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا وَلَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ ۲۵۳﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تِلْكَ الرُّسُلُ﴾ فرمایا: «تلك»، اور «ذلك» نہیں فرمایا کیونکہ لفظِ جماعت کی تانیث کا لحاظ رکھا گیا ہے، اور یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے. اور «الرُّسُلُ» اس کی صفت (نعت) ہے، اور مبتدا کی خبر جملہ ہے (۳). اور کہا گیا ہے: الرسل عطفِ بیان ہے، اور ﴿فَضَّلْنَا﴾ خبر ہے (٤). اور یہ ایک مشکل آیت ہے جبکہ احادیث ثابت ہیں کہ نبی ﷺ نے فرمایا «انبیاء کے درمیان انتخاب نہ کرو»، اور «اللہ کے انبیاء کے درمیان فضیلت نہ دو»، اسے ثقہ ائمہ نے روایت کیا ہے (٥)، یعنی: یہ نہ کہو کہ فلاں بہتر ہے.

(١) دیکھئے تفسیر رازی ٦/٢٤٠. (٢) إعراب القرآن للنحاس ١/٣٢٨. (٣) إعراب القرآن للنحاس ١/٣٢٨. (٤) المحرر الوجيز ١/٣٣٨. (٥) یہ ابو سعید خدری کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے پہلے الفاظ کے ساتھ احمد (١١٢٦٥)، بخاری (٢٤١٢) اور مسلم (٢٣٧٤) نے روایت کیا ہے، اور دوسرے الفاظ کے ساتھ اسے احمد (١١٣٨٥) نے بھی ابو سعید کی حدیث سے، اور بخاری (٣٤١٤) اور مسلم (٢٣٧٣) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے.

Surah Al-Baqarah: Verse 253 254

...than so-and-so, nor is so-and-so better than so-and-so. It is said: so-and-so was given a choice between so-and-so and so-and-so, and he preferred - emphatically - when he said that. Scholars have differed in the interpretation of this meaning. Some said: This was before it was revealed to him regarding preference, and before he knew that he is the master of the children of Adam, and that the Quran abrogates the prohibition of preference (1). Ibn Qutaybah said (2): He only meant by his saying: "I am the master of the children of Adam" (3) on the Day of Resurrection; because he is the intercessor on that day and for him is the banner of praise and the cistern. And he meant by his saying: "Do not prefer me over Moses" (4) by way of humility; as Abu Bakr said (5): "I have been appointed over you, but I am not the best of you" (6). Likewise, the meaning of his saying: "Let no one say: I am better than Jonah son of Matta" (7) is in the sense of humility. And in the words of the Almighty: {And be not like the Companion of the Fish} [Al-Qalam: 48] is what indicates that the Messenger of Allah ﷺ is better than him; because Allah Almighty says: "and be not like him"; so it indicates that his saying: "Do not prefer me over him" (8) is by way of humility. It is also possible that he means: do not prefer me over him in action, for perhaps he is better in action than me, nor in affliction and trial, for his trial was greater than mine. What Allah gave to our Prophet Muhammad ﷺ of sovereignty and virtue on the Day of Resurrection over all prophets and messengers is not by his action, but by Allah's favoring him and specializing him for it, and this interpretation was chosen by Al-Muhallab. Others said: He only forbade delving into that because delving into it is a pretext for argument, and that leads to mentioning about them what should not be mentioned, and their respect diminishes during disputation.

(1) Al-Mufhim 6/228-229. (2) In Ta'wil Mukhtalif al-Hadith pp. 116-117. (3) Part of a hadith from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (10972), Al-Bukhari (4712), and Muslim (2278), and narrated by Ahmad (2546) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) within the hadith of intercession. (4) Part of a hadith from Abu Hurairah narrated by Ahmad (7586), Al-Bukhari (2411), and Muslim (2373). (5) Narrated by Al-Bayhaqi 6/335. (6) In (m): "better than you." (7) Narrated by Ahmad (2167), Al-Bukhari (3413), and Muslim (2377) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (8) Cited by Ibn Hajar in Al-Fath 6/413, and we did not find it with this wording as a chain of narration, and it preceded recently with the wording: "Let no one say: I am..." from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both).

सूरह अल-बक़रह: आयत २५३ २५४

...अमुक से, और न ही अमुक अमुक से बेहतर है। कहा जाता है: अमुक को अमुक और अमुक के बीच विकल्प दिया गया, और उसने श्रेष्ठता दी - ज़ोर देते हुए - जब उसने यह कहा। विद्वानों ने इस अर्थ की व्याख्या में मतभेद किया है। कुछ लोगों ने कहा: यह उसे श्रेष्ठता के बारे में रहस्योद्घाटन (वही) होने से पहले था, और इससे पहले कि वह जान ले कि वह आदम की संतान का सरदार है, और यह कि कुरान श्रेष्ठता के निषेध को निरस्त (नासिख़) करता है (१)। इब्न क़ुतैबा ने कहा (२): उन्होंने अपने इस कथन से: "मैं आदम की संतान का सरदार हूँ" (३) क़यामत के दिन का मतलब लिया था; क्योंकि वह उस दिन शिफ़ाअत करने वाले हैं और उनके पास प्रशंसा का झंडा और हौज (तालाब) है। और "मुझे मूसा पर वरीयता न दो" (४) उनके इस कथन का अर्थ विनम्रता के तौर पर था; जैसा कि अबू बक्र ने कहा (५): "मुझे तुम पर नियुक्त किया गया है, लेकिन मैं तुम में सबसे अच्छा नहीं हूँ" (६)। इसी तरह, उनके इस कथन का अर्थ: "कोई यह न कहे कि मैं यूनुस बिन मत्ता से बेहतर हूँ" (७) विनम्रता के भाव में है। और सर्वशक्तिमान अल्लाह के कथन में: {और मछली वाले के समान न होना} [अल-क़लम: ४८] वह है जो दर्शाता है कि अल्लाह के रसूल ﷺ उनसे श्रेष्ठ हैं; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: "उसके जैसा मत बनो"; तो यह दर्शाता है कि उनका यह कहना: "मुझे उन पर श्रेष्ठता न दो" (८) विनम्रता के तौर पर है। और यह संभव है कि उनका अर्थ हो कि कर्म में मुझे उन पर श्रेष्ठता न दो, क्योंकि शायद वह मुझसे कर्म में बेहतर हों, और न ही विपत्ति और परीक्षा में, क्योंकि उनकी परीक्षा मेरी तुलना में अधिक बड़ी थी। अल्लाह ने हमारे नबी मुहम्मद ﷺ को क़यामत के दिन सभी नबियों और रसूलों पर जो संप्रभुता और श्रेष्ठता प्रदान की है, वह उनके कर्म के कारण नहीं है, बल्कि अल्लाह द्वारा उन्हें श्रेष्ठ बनाने और उनके लिए इसे विशिष्ट करने के कारण है, और इस व्याख्या को अल-मुहल्लब ने चुना है। उनमें से कुछ ने कहा: उन्होंने केवल इसमें पड़ने से मना किया है, क्योंकि इसमें पड़ना बहस का एक ज़रिया है, और इससे उनके बारे में वह बातें ज़िक्र होने लगती हैं जो नहीं होनी चाहिए, और विवाद के समय उनका सम्मान कम हो जाता है।

(१) अल-मुफ़हिम ६/२२८-२२९। (२) ता'वील मुख्तलिफ़ अल-हदीस पृ. ११६-११७ में। (३) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस का हिस्सा, जिसे अहमद (१०९७२), बुखारी (४७१२), और मुस्लिम (२२७८) ने उद्धृत किया है, और अहमद (२५४६) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से शिफ़ाअत की हदीस के भीतर उद्धृत किया है। (४) अबू हुरैरा की एक हदीस का हिस्सा जिसे अहमद (७५८६), बुखारी (२४११), और मुस्लिम (२३७३) ने उद्धृत किया है। (५) अल-बैहक़ी ६/३३५

द्वारा उद्धृत। (६) (म) में: "तुम्हारा सबसे अच्छा।" (७) अहमद (२१६७), बुखारी (३४१३), और मुस्लिम (२३७७) द्वारा इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत। (८) इब्न हजर ने अल-फ़तह ६/४१३ में इसका उल्लेख किया है, और हमें इन शब्दों के साथ यह हदीस की श्रृंखला (सनद) के रूप में नहीं मिली, और यह हाल ही में इन शब्दों के साथ गुज़री है: "कोई यह न कहे: मैं..." इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से।

سورہ البقرہ: آیت ۲۵۳ ۲۵۴

...فلاں سے، اور نہ ہی فلاں فلاں سے بہتر ہے۔ کہا جاتا ہے: فلاں کو فلاں اور فلاں کے درمیان اختیار دیا گیا، اور اس نے فضیلت دی - تاکید کے ساتھ - جب اس نے یہ کہا۔ اور علماء نے اس معنی کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ ایک گروہ نے کہا: یہ اس وقت کی بات ہے جب آپ ﷺ پر فضیلت کے بارے میں وحی نہیں آئی تھی، اور اس سے پہلے کہ آپ ﷺ کو معلوم ہوتا کہ آپ ﷺ اولادِ آدم کے سردار ہیں، اور یہ کہ قرآن فضیلت سے روکنے کے حکم کو منسوخ کرنے والا ہے (۱)۔ اور ابن قتیبہ (۲) نے کہا: آپ ﷺ کے اس قول: «میں اولادِ آدم کا سردار ہوں» (۳) سے مراد قیامت کا دن تھا؛ کیونکہ آپ ﷺ اس دن شفاعت کرنے والے ہوں گے اور آپ ﷺ کے پاس ہی لوائے حمد اور حوض ہو گا، اور آپ ﷺ کے اس قول: «مجھے موسیٰ پر فضیلت نہ دو» (۴) سے مراد عاجزی و انکساری کا راستہ تھا؛ جیسا کہ حضرت ابوبکر (۵) نے فرمایا: «میں تم پر حاکم بنایا گیا ہوں حالانکہ میں تم میں سب سے بہتر نہیں ہوں» (۶)۔ اور اسی طرح آپ ﷺ کے اس قول کا معنی: «کوئی یہ نہ کہے کہ میں یونس بن متی سے بہتر ہوں» (۷) عاجزی کے معنی میں ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿اور مچھلی والے (یونس علیہ السلام) کی طرح نہ ہو جانا﴾ [القلم: ۴۸] میں وہ بات موجود ہے جو اس پر دلالت کرتی ہے کہ رسول اللہ ﷺ ان سے افضل ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: «اور ان جیسے نہ بننا»؛ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ آپ ﷺ کا یہ قول: «مجھے ان پر فضیلت نہ دو» (۸) عاجزی کے طور پر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ آپ ﷺ کی مراد یہ ہو کہ عمل میں مجھے ان پر فضیلت نہ دو، کیونکہ ہو سکتا ہے کہ وہ عمل میں مجھ سے بہتر ہوں، اور نہ ہی بلا و آزمائش میں، کیونکہ ان کی آزمائش مجھ سے زیادہ بڑی تھی۔ اور اللہ تعالیٰ نے ہمارے نبی محمد ﷺ کو قیامت کے دن تمام انبیاء اور رسولوں پر جو سرداری اور فضیلت عطا فرمائی ہے

وہ ان کے عمل کی وجہ سے نہیں ہے بلکہ اللہ تعالیٰ کے انہیں فضیلت دینے اور ان کے لیے مخصوص کرنے کی وجہ سے ہے، اور اس تاویل کو مہلب نے پسند کیا ہے۔ اور ان میں سے بعض نے کہا: آپ ﷺ نے اس بحث میں پڑنے سے صرف اس لیے منع فرمایا کیونکہ اس میں پڑنا جدل و جدال کا ذریعہ ہے، اور اس سے انبیاء کے بارے میں ایسی باتیں ذکر ہونے کا اندیشہ ہوتا ہے جو ذکر نہیں ہونی چاہئیں، اور بحث و تکرار کے وقت ان کا احترام کم ہو جاتا ہے۔

(۱) المفہم ۲۲۸/۶-۲۲۹۔ (۲) تاویل مختلف الحدیث ص۱۱۶-۱۱۷ میں۔ (۳) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے احمد (۱۰۹۷۲)، بخاری (۴۷۱۲) اور مسلم (۲۲۷۸) نے روایت کیا ہے، اور احمد (۲۵۴۶) نے اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے شفاعت کی حدیث کے ضمن میں روایت کیا ہے۔ (۴) ابوہریرہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا جسے احمد (۷۵۸۶)، بخاری (۲۴۱۱) اور مسلم (۲۳۷۳) نے روایت کیا ہے۔ (۵) بیہقی نے اسے ۳۳۵/۶ میں روایت کیا ہے۔ (۶) (م) میں ہے: «تمہارا سب سے بہتر»۔ (۷) احمد (۲۱۶۷)، بخاری (۳۴۱۳) اور مسلم (۲۳۷۷) نے اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۸) اسے ابن حجر نے الفتح ۴۱۳/۶ میں ذکر کیا ہے، اور ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ مسنداً نہیں ملی، اور ابھی پیچھے ان الفاظ کے ساتھ گزری ہے: «کوئی نہ کہے: میں...» ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔

Page 255 Surah Al-Baqarah: Verse 253

Our Shaykh (1) said: It should not be said: "The Prophet is better than all the prophets" or "better than so-and-so," as is apparent from the prohibition; because of what might be imagined as a deficiency in the one who is surpassed; for the prohibition required preventing the use of the wording, not preventing the belief in that meaning; for Allah Almighty has informed that the Messengers excel one another. So do not say: "Our Prophet is better than the prophets," nor "than so-and-so the prophet," to avoid what was prohibited, as a matter of etiquette, and acting upon the belief in the preference contained in the Qur'an, and Allah is All-Knowing of the realities of matters.

I said: Better than this is the saying of those who said: The prohibition of preference is only from the perspective of Prophethood itself, which is a single trait in which there is no variation. Rather, the variation (2) lies in the increase of states, specificities, honors, graces, and distinct miracles. As for Prophethood itself, it does not vary; the variation (3) is in other matters additional to it. Therefore, among them are Messengers and those of Firm Resolve (Ulu al-Azm), and among them are those who were taken as a close friend (Khalil), and among them are those whom Allah spoke to and raised some of them in degrees. Allah Almighty said: {And We have preferred some of the prophets over others, and We gave David the Psalms} [Al-Isra: 55], and He said: {Those messengers - some of them We caused to exceed others}.

I said: This is a good saying, for it reconciles between the verses and the hadiths without abrogation. The statement about the preference of some over others is only due to the virtues granted and the means given. Ibn Abbas pointed to this, saying: "Allah preferred Muhammad over the prophets and over the inhabitants of heaven." They said: "O Ibn Abbas, how did He prefer him over the inhabitants of heaven?" He said: "Allah Almighty said: {And whoever of them should say, 'Indeed, I am a god besides Him' - that one We would recompense with Hell. Thus do We recompense the wrongdoers} [Al-Anbiya: 29]. And He said to Muhammad ﷺ: {Indeed, We have given you a clear conquest (1) That Allah may forgive for you what preceded of your sin and what followed} [Al-Fath: 1-2]." They said: "Then what is his preference over the prophets?" He said: "Allah Almighty said: {And We did not send any messenger except with the language of his people to make [the message] clear for them} [Ibrahim: 4], and Allah the Mighty and Majestic said...

(1) In 'Al-Mufhim' 6/230-231, and what is before it is from him. (2) From (m): The preference (At-Tafdheel). (3) In (m): Vary (Tatafadal).

पृष्ठ 255 सूरह अल-बकराह: आयत 253

हमारे शेख (1) ने कहा: यह नहीं कहा जाना चाहिए: "नबी सभी नबियों से बेहतर हैं" या "फलां से बेहतर हैं", जैसा कि निषेध के प्रत्यक्ष अर्थ से स्पष्ट है; क्योंकि इससे निकृष्ट समझे जाने वाले नबी में कमी का भ्रम हो सकता है; क्योंकि निषेध ने शब्द के प्रयोग को रोकने की आवश्यकता व्यक्त की, न कि उस अर्थ के विश्वास को रोकने की; क्योंकि अल्लाह तआला ने सूचित किया है कि रसूलों के बीच श्रेष्ठता के स्तर अलग-अलग हैं। अतः यह न कहें: "हमारे नबी अन्य नबियों से श्रेष्ठ हैं," और न ही "फलां नबी से," ताकि मना की गई बात से बचा जा सके, शिष्टाचार के तौर पर, और कुरान में वर्णित श्रेष्ठता के विश्वास पर अमल करते हुए, और अल्लाह वास्तविकताओं को सबसे अच्छी तरह जानने वाला है।

मैंने कहा: इससे बेहतर उन लोगों की बात है जिन्होंने कहा: श्रेष्ठता का निषेध केवल नबूवत के दृष्टिकोण से है, जो कि एक एकल विशेषता है जिसमें कोई श्रेष्ठता नहीं होती। श्रेष्ठता (2) तो अवस्थाओं, विशेषताओं, सम्मानों, कृपाओं और विभिन्न चमत्कारों (मुअजिज़ात) की अधिकता में होती है। जहाँ तक नबूवत की बात है, तो स्वयं उसमें कोई अंतर नहीं होता, श्रेष्ठता (3) तो इसके अतिरिक्त अन्य अतिरिक्त मामलों में होती है। इसीलिए उनमें से कुछ रसूल और 'उलुल-अज़्म' (दृढ़ संकल्प वाले) हैं, और उनमें से कुछ ऐसे हैं जिन्हें 'खलील' (परम मित्र) बनाया गया, और उनमें से कुछ ऐसे हैं जिनसे अल्लाह ने बात की और उनमें से कुछ के दर्जे ऊंचे किए। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने कुछ नबियों को दूसरों पर श्रेष्ठता प्रदान की है और दाऊद को ज़बूर प्रदान की} [अल-इसरा: 55], और फरमाया: {ये रसूल हैं, हमने उनमें से कुछ को दूसरों पर श्रेष्ठता प्रदान की है}।

मैंने कहा: यह एक अच्छी बात है, क्योंकि यह आयतों और हदीसों के बीच बिना निरसन के तालमेल बिठाती है। एक को दूसरे पर वरीयता देने की बात केवल उन्हें प्रदान किए गए गुणों और दिए गए माध्यमों के कारण है। इब्न अब्बास ने इस ओर इशारा किया और कहा: "अल्लाह ने मुहम्मद को नबियों और स्वर्ग के निवासियों (फ़रिश्तों) पर वरीयता दी है।" उन्होंने पूछा: "ऐ इब्न अब्बास, उन्होंने उन्हें स्वर्ग के निवासियों पर वरीयता कैसे दी?" उन्होंने कहा: "अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उनमें से जो कोई यह कहे कि, 'मैं उसके सिवा एक ईश्वर हूँ' - तो हम उसे जहन्नम का बदला देंगे। इसी प्रकार हम अत्याचारियों को बदला देते हैं} [अल-अंबिया: 29]। और मुहम्मद ﷺ से कहा: {बेशक हमने आपको एक खुली जीत दी है (1) ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले गुनाह माफ़ कर दे} [अल-फतह: 1-2]।" उन्होंने पूछा: "फिर नबियों पर उनकी श्रेष्ठता क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह

तआला ने फरमाया: {और हमने कोई रसूल नहीं भेजा मगर अपनी कौम की ज़ुबान में ताकि उनके लिए [सन्देश] स्पष्ट कर दे} [इब्राहिम: 4], और अल्लाह अज़-व-जल ने फरमाया...

(1) अल-मुफहिम 6/230-231 में, और इससे पहले का भी उन्हीं से है। (2) (म) से: अत्तफ़्दील (वरीयता)। (3) (म) में: तताफ़ादल (वरीयता पाना)।

صفحہ 255 سورہ البقرہ: آیت 253

ہمارے شیخ (1) نے فرمایا: یہ نہ کہا جائے کہ: "نبی تمام انبیاء سے افضل ہیں" اور نہ یہ کہ "فلاں سے بہتر ہیں"، جیسا کہ ممانعت سے بظاہر معلوم ہوتا ہے؛ کیونکہ اس سے مفضول (جسے کم تر سمجھا جائے) میں نقص کا وہم ہو سکتا ہے؛ کیونکہ ممانعت کا تقاضا لفظ کے بولنے سے روکنا تھا، نہ کہ اس معنی کے اعتقاد سے روکنا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے خبر دی ہے کہ رسولوں کے درجات میں فرق ہے، اس لیے تم یہ نہ کہو: "ہمارے نبی انبیاء سے بہتر ہیں،" اور نہ یہ کہ "فلاں نبی سے،" تاکہ اس چیز سے بچا جا سکے جس سے منع کیا گیا ہے، ادب کی بنا پر، اور قرآن میں موجود تفضیل کے اعتقاد پر عمل کرتے ہوئے، اور اللہ حقائق سے خوب واقف ہے۔

میں نے کہا: اس سے بہتر ان لوگوں کا قول ہے جنہوں نے کہا: تفضیل سے ممانعت صرف نبوت کی جہت سے ہے جو کہ ایک واحد صفت ہے جس میں کوئی کمی بیشی نہیں، بلکہ تفضیل (2) احوال، خصوصیات، کرامات، الطاف اور مختلف معجزات کی زیادتی میں ہے۔ جہاں تک بذات خود نبوت کا تعلق ہے تو اس میں کوئی تفاوت نہیں ہوتا، تفضیل (3) تو اس پر زائد دوسری چیزوں کی وجہ سے ہوتی ہے، اسی لیے ان میں سے بعض رسول اور اولو العزم ہیں، اور ان میں سے بعض وہ ہیں جنہیں خلیل بنایا گیا، اور ان میں سے بعض وہ ہیں جن سے اللہ نے کلام کیا اور بعض کے درجات بلند فرمائے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا﴾ [الإسراء: 55]، اور فرمایا: ﴿تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾۔

میں نے کہا: یہ ایک عمدہ قول ہے، کیونکہ یہ آیات اور احادیث کے درمیان بغیر کسی نسخ کے تطبیق پیدا کرتا ہے، اور بعض کو بعض پر فضیلت دینے کی بات صرف ان فضائل کی بنا پر ہے جو انہیں عطا کیے گئے اور جو ذرائع انہیں دیے گئے۔ ابن عباس نے اسی طرف اشارہ کرتے

ہوئے فرمایا: "اللہ نے محمد ﷺ کو تمام انبیاء اور اہل آسمان پر فضیلت دی ہے۔" لوگوں نے پوچھا: "اے ابن عباس، اللہ نے انہیں اہل آسمان پر کس طرح فضیلت دی؟" انہوں نے کہا: "اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَن يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَٰهٌ مِّن دُونِهِ فَذَٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ كَذَٰلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ﴾ [الأنبياء: 29]۔ اور محمد ﷺ سے فرمایا: ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا (1) لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ﴾ [الفتح: 1-2]۔" انہوں نے پوچھا: "تو پھر انبیاء پر ان کی فضیلت کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ﴾ [إبراهيم: 4]، اور اللہ عزوجل نے فرمایا...

(1) المفہم 6/ 230-231 میں، اور اس سے پہلے کا بھی انھی سے ہے۔ (2) (م) میں: التفضيل۔

(3) (م) میں: تتفاضل۔

Surah Al-Baqarah: Verse 253 256

...and the Mighty and Majestic said regarding Muhammad ﷺ: "And We have not sent you except comprehensively to mankind" [Saba: 28], so he was sent to the jinn and mankind. Abu Muhammad al-Darimi mentioned it in his Musnad(1).

Abu Hurairah(2) said: "The best of the children of Adam are Noah, Ibrahim, Moses, [Jesus], and Muhammad ﷺ," and they are the Messengers of Strong Will (Ulu al-Azm). This is a text from Ibn Abbas and Abu Hurairah regarding their specific designation. It is well known that one who is sent as a messenger is better than one who is not sent. For indeed, the one who is sent is preferred over(3) others by virtue of the message, while they are equal in prophethood regarding what the messengers encounter of their nations' rejection and their killing of them. This is something in which there is no obscurity(4). However, Ibn Atiyyah, Abu Muhammad Abdul Haqq, said(5): "The Quran implies preference, and that is in general, without designating anyone as inferior. The same applies to the Hadiths. Therefore, the Prophet ﷺ said: 'I am the most honorable of the children of Adam to my Lord'(6) and said: 'I am the master of the children of Adam'(7), and he did not specify anyone as inferior. He (peace and blessings be upon him) also said: 'No one should say: I am better than Yunus bin Matta'(8), and said: 'Do not prefer me over Moses'(9)."

Ibn Atiyyah said(10): "In this, there is a strong prohibition against designating the inferior; because Yunus (peace be upon him) was young and struggled under the burdens of prophethood. So if this deferential restraint(11) applies to Muhammad ﷺ, then it applies to others even more so."

(1) Number (46), and also narrated by al-Tabarani in al-Kabir (11610). Al-Haythami said in al-Majma' 8/255: Its men are the men of the Sahih except Al-Hakam bin Aban, and he is trustworthy. (2) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/338. What is between brackets is from him. (3) The word: "over" (ala) is from (D) and (M). (4) In the copies: "in it" (bihi), and what is established is from (M). (5) In al-Muharrar al-Wajiz 1/338. (6) A piece of a hadith from Anas (may Allah be pleased with him), narrated by al-Tirmidhi (3610), and he said: Hasan Gharib (Fair and Strange). (7) Mentioned previously soon. (8) Mentioned soon. (9) Mentioned previously soon with the wording: "Do not choose me over...". (10) In al-Muharrar al-Wajiz 1/338. (11) In (D), (Z), and (Zha): "was the deferential restraint", and in (M): "the deferential restraint was", and what is established is from (Kh), which matches al-Muharrar al-Wajiz 1/338.

सूरह अल-बक़रह: आयत 253 256

...और सर्वशक्तिमान अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ के लिए फ़रमाया: “और हमने आपको समस्त मानव जाति के लिए ही भेजा है” [सबा: 28], अतः उन्हें जिन्नों और इंसानों दोनों की ओर भेजा गया। अबू मुहम्मद अल-दारीमी ने अपनी मुसनद(1) में इसका उल्लेख किया है।

अबू हुरैरा(2) ने कहा: “आदम की संतान में सबसे उत्तम नूह, इब्राहिम, मूसा, [ईसा] और मुहम्मद ﷺ हैं,” और वे रसूलों में 'उलुल अज़्म' (दृढ़ संकल्प वाले) हैं। यह इब्न अब्बास और अबू हुरैरा का उनके निर्धारण के संबंध में एक पाठ है। यह सर्वविदित है कि जिसे रसूल बनाकर भेजा गया है, वह उससे श्रेष्ठ है जिसे नहीं भेजा गया। वास्तव में, जिसे भेजा गया है उसे रिसालत (पैगंबरी) के कारण दूसरों पर(3) श्रेष्ठता दी गई है, जबकि वे नबूवत (ईश-दूतत्व) में समान थे उस चीज़ में जिसका रसूलों को अपनी कौमों के झुठलाने और उनके द्वारा हत्या किए जाने का सामना करना पड़ता था। इसमें कोई अस्पष्टता(4) नहीं है। हालाँकि, इब्न अतिय्याह, अबू मुहम्मद अब्दुल हक़ ने कहा(5): “कुरान श्रेष्ठता का संकेत देता है, और वह सामान्य रूप से है, बिना किसी को कमतर ठहराए। हदीसें भी वैसी ही हैं। इसीलिए पैगंबर ﷺ ने फ़रमाया: ‘मैं अपने रब के यहाँ आदम की संतान में सबसे सम्मानित हूँ’(6) और फ़रमाया: ‘मैं आदम की संतान का सरदार हूँ’(7), और उन्होंने किसी को कमतर निर्दिष्ट नहीं किया। उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) यह भी फ़रमाया: ‘किसी को यह नहीं कहना चाहिए कि मैं यूनुस बिन मत्ता से बेहतर हूँ’(8), और फ़रमाया: ‘मुझे मूसा पर वरीयता मत दो’(9)।”

इब्न अतिय्याह ने कहा(10): “इसमें किसी को कमतर ठहराने की सख्त मनाही है; क्योंकि यूनुस (उन पर शांति हो) युवा थे और नबूवत के बोझ तले विचलित हो गए थे। तो यदि यह शिष्टाचार(11) मुहम्मद ﷺ के लिए है, तो अन्य लोग इसके अधिक पात्र हैं।”

(1) संख्या (46), और इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (11610) में भी निकाला है। अल-हैथमी ने अल-मजमा 8/255 में कहा: इसके रावी सहीह के रावी हैं सिवाय अल-हकम बिन अबान के, और वह विश्वसनीय है। (2) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/338 में इसका उल्लेख किया है। कोष्ठक के बीच का अंश उन्हीं से है। (3) शब्द: 'पर' (अला) प्रतियों (द) और (म) से है। (4) प्रतियों में: 'इसमें' (बिही), और जो स्थापित है वह (म) से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/338 में। (6) अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अल-तिर्मिज़ी (3610) ने निकाला है, और उन्होंने कहा: हसन ग़रीब। (7) इसका उल्लेख पहले शीघ्र ही किया गया है। (8) शीघ्र ही उल्लेख किया गया।

(9) शीघ्र ही इन शब्दों के साथ उल्लेख किया गया: “मुझे प्राथमिकता मत दो…”। (10) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/338 में। (11) (द), (ज़), और (ज़ो) में: “शिष्टाचार था”, और (म) में: “शिष्टाचार था” और जो स्थापित है वह (ख) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/338 के अनुरूप है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۵۳ ۲۵۶

...اور اللہ عزوجل نے محمد ﷺ کے لیے فرمایا: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ﴾ [سبأ: ۲۸]، چنانچہ آپ کو جن و انس کی طرف بھیجا گیا، اسے ابو محمد الدارمی نے اپنی مسند(۱) میں ذکر کیا ہے۔

اور ابو ہریرہ(۲) نے کہا: "بنی آدم میں سب سے بہتر نوح، ابراہیم، موسیٰ، [عیسیٰ] اور محمد ﷺ ہیں،" اور یہ رسولوں میں سے اولو العزم ہیں۔ یہ ابن عباس اور ابو ہریرہ سے تعین کے بارے میں ایک نص ہے۔ اور یہ معلوم ہے کہ جسے بھیجا گیا وہ اس سے افضل ہے جسے نہیں بھیجا گیا، کیونکہ جسے بھیجا گیا اسے رسالت کی وجہ سے دوسروں پر(۳) فضیلت دی گئی، جبکہ وہ نبوت میں اس معاملے میں برابر تھے جو رسولوں کو اپنی امتوں کی تکذیب اور ان کے ہاتھوں قتل ہونے کی صورت میں پیش آتا تھا۔ اور اس میں کوئی پوشیدگی(۴) نہیں ہے، سوائے اس کے کہ ابن عطیہ ابو محمد عبد الحق نے کہا(۵): "قرآن تفضیل (فضیلت دینے) کا تقاضا کرتا ہے، اور وہ مجموعی طور پر ہے، کسی کو مفضول (کمتر) قرار دیے بغیر، اور اسی طرح احادیث بھی ہیں۔ اسی لیے نبی ﷺ نے فرمایا: "میں اپنے رب کے نزدیک اولادِ آدم میں سب سے معزز ہوں"(۶) اور فرمایا: "میں اولادِ آدم کا سردار ہوں"(۷)، اور آپ نے کسی کو معین نہیں کیا، اور آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فرمایا: "کسی کے لیے یہ کہنا مناسب نہیں کہ میں یونس بن متی سے بہتر ہوں"(۸)، اور فرمایا: "مجھے موسیٰ پر فضیلت نہ دو"(۹)۔"

ابن عطیہ(۱۰) نے کہا: "اس میں مفضول کی تعین سے سخت ممانعت ہے؛ کیونکہ یونس علیہ السلام جوان تھے اور نبوت کے بوجھ تلے گھبرا گئے تھے۔ پس جب یہ توقیف (ٹھہراؤ/ادب)(۱۱) محمد ﷺ کے لیے ہے؛ تو دوسرے اس کے زیادہ حقدار ہیں۔"

(۱) رقم (۴۶)، اور اسے طبرانی نے الکبیر (۱۱۶۱۰) میں بھی روایت کیا ہے، ہیثمی نے المجمع ۸/ ۲۵۵ میں کہا: اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں سوائے الحکم بن ابان کے، اور وہ ثقہ ہیں۔ (۲) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/ ۳۳۸ میں نقل کیا ہے۔ اور خط وحدانی کے درمیان والا حصہ انہی کا ہے۔ (۳) لفظ: 'علی' نسخہ (د) اور (م) سے ہے۔ (۴) نسخوں میں: 'بہ' ہے، اور ثابت شدہ نسخہ (م) سے ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۳۳۸ میں۔ (۶) حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا، اسے ترمذی (۳۶۱۰) نے روایت کیا اور کہا: حسن غریب ہے۔ (۷) اس کا ذکر قریب ہی گزر چکا ہے۔ (۸) قریب ہی گزر چکا۔ (۹) قریب ہی ان الفاظ کے ساتھ ذکر گزر چکا: "مجھے اختیار نہ دو..."۔ (۱۰) المحرر الوجیز ۱/ ۳۳۸ میں۔ (۱۱) نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں: "کان ہی التوقیف" تھا، اور (م) میں: "کان التوقیف" اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے، جو المحرر الوجیز ۱/ ۳۳۸ کے موافق ہے۔

257 Surah Al-Baqarah: Ayah 253

I said: What we have chosen is more appropriate, God willing, for when Almighty God informed that He favored some of them over others, He began to explain some of those who excel and mention the conditions by which they were favored. He said: {Of those messengers, some We preferred over others; to some of them Allah spoke, and some He raised in degrees. And We gave Jesus, the son of Mary, clear proofs}, and He said: {and to David We gave the Book [of Psalms]} [Al-Isra: 55], and the Almighty said: {and We gave him the Gospel} [Al-Hadid: 27], {And We had already given Moses and Aaron the criterion and a light and a reminder for the righteous} [Al-Anbiya: 48], and the Almighty said: {And We had certainly given David and Solomon knowledge} [An-Naml: 15], and He said: {And [mention, O Muhammad], when We took from the prophets their covenant and from you and from Noah} [Al-Ahzab: 9]. Thus, He generalized then specified and started with Muhammad (PBUH), and this is apparent.

I said: And so is the saying regarding the Companions (Sahaba), God willing. They shared in companionship, then they differed in virtues, due to what God bestowed upon them of gifts and means. So they excel each other in those, even though companionship, justice, and praise encompass all of them. Sufficient for you is His true word: {Muhammad is the Messenger of Allah; and those with him are forceful against the disbelievers} [Al-Fath: 29] to the end of the Surah. And He said: {and He imposed upon them the word of righteousness, and they were more deserving of it and worthy of it} [Al-Fath: 26]. Then He said: {Not equal among you are those who spent before the conquest [of Makkah] and fought} [Al-Hadid: 10]. And He said: {Certainly was Allah pleased with the believers when they pledged allegiance to you under the tree} [Al-Fath: 18]. So He generalized and specified, and negated from them any disgrace or deficiency, may Allah be pleased with them all, and may He benefit us through our love for them, Amen.

His saying, the Almighty: {Of those messengers, some We preferred over others; to some of them Allah spoke}: The one spoken to was Moses, peace be upon him. The Messenger of Allah (PBUH) was asked about Adam: was he a sent prophet? He said: "Yes, a spoken-to prophet"(1). Ibn Atiyyah(2) said: Some people have interpreted that the speaking to Adam was in Paradise; accordingly, the specialty of Moses remains. The letter 'ha' was omitted due to the length of the name, and the meaning is "the one whom Allah spoke to".

His saying, the Almighty: {and some He raised in degrees}: An-Nahhas(3) said: "some of them" here according to the saying...

(1) A segment of a Hadith from Abu Dharr (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (21546), and in its chain of narration is Ubayd ibn al-Khashkhash, who is weak in Hadith. See Al-Taqrib, p. 317. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz, 1/338. (3) In I'rab al-Quran, 1/329.

२५७ सूरा अल-बक़रह: आयत २५३

मैंने कहा: हमने जो चुना है वह अधिक उपयुक्त है, यदि ईश्वर चाहे, क्योंकि जब सर्वशक्तिमान ईश्वर ने सूचित किया कि उसने उनमें से कुछ को दूसरों पर श्रेष्ठता दी है, तो उसने उन लोगों में से कुछ को स्पष्ट करना शुरू कर दिया जो श्रेष्ठ हैं और उन परिस्थितियों का उल्लेख किया जिनके द्वारा उन्हें श्रेष्ठता दी गई थी। उसने कहा: {उन रसूलों में से हमने कुछ को कुछ पर श्रेष्ठता दी है; उनमें से कुछ से अल्लाह ने बात की, और उनमें से कुछ के दरजे उसने बुलंद किए। और हमने मरियम के बेटे ईसा को खुली निशानियाँ दीं}, और उसने कहा: {और हमने दाऊद को ज़बूर दी} [अल-इसरा: ५५], और सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हमने उसे इंजील प्रदान की} [अल-हदीद: २७], {और हमने मूसा और हारून को फ़ुरक़ान और रौशनी और परहेज़गारों के लिए नसीहत प्रदान की थी} [अल-अंबिया: ४८], और सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हमने दाऊद और सुलेमान को ज्ञान प्रदान किया था} [अन-नम्ल: १५], और उसने कहा: {और जब हमने नबियों से उनका वचन लिया और तुमसे और नूह से} [अल-अहज़ाब: ९]। इस प्रकार, उसने सामान्यीकृत किया फिर विशिष्ट किया और मुहम्मद (उन पर शांति हो) से शुरू किया, और यह स्पष्ट है।

मैंने कहा: और सहाबा के बारे में भी यही कहना है, यदि ईश्वर चाहे। वे संगति में भागीदार थे, फिर वे गुणों में भिन्न थे, क्योंकि ईश्वर ने उन्हें उपहार और साधन प्रदान किए थे। इसलिए वे उन गुणों में एक-दूसरे से श्रेष्ठ हैं, भले ही संगति, न्याय और प्रशंसा उन सभी में शामिल है। आपके लिए उसका सच्चा वचन पर्याप्त है: {मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं; और जो उनके साथ हैं वे काफिरों के खिलाफ सख्त हैं} [अल-फ़तह: २९] सूरा के अंत तक। और उसने कहा: {और उसने उन पर तक़वे की बात लाज़िम कर दी, और वे इसके अधिक हकदार और इसके योग्य थे} [अल-फ़तह: २६]। फिर उसने कहा: {तुममें से वे लोग बराबर नहीं हैं जिन्होंने फ़तह से पहले खर्च किया और लड़ाई की} [अल-हदीद: १०]। और उसने कहा: {बेशक अल्लाह मोमिनों से राज़ी हो गया जब वे पेड़ के नीचे आपसे बैअत कर रहे थे} [अल-फ़तह: १८]। तो उसने सामान्यीकृत और विशिष्ट किया, और उनसे किसी भी कलंक या कमी को नकारा, अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो, और हमें उनके प्रति हमारे प्यार के माध्यम से लाभान्वित करे, आमीन।

उसका वचन, सर्वशक्तिमान: {उनमें से कुछ से अल्लाह ने बात की}: जिससे बात की गई वे मूसा (उन पर शांति हो) थे। अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) से आदम के बारे में पूछा गया: क्या वे भेजे गए नबी थे? उन्होंने कहा: "हाँ, एक ऐसे नबी जिनसे बात की गई"(१)। इब्न अतिय्या(२) ने कहा: कुछ लोगों

ने व्याख्या की है कि आदम से बात करना जन्नत में था; तदनुसार, मूसा की विशिष्टता बनी रहती है। नाम की लंबाई के कारण अक्षर 'हा' हटा दिया गया था, और इसका अर्थ है "वह जिससे अल्लाह ने बात की"।

उसका वचन, सर्वशक्तिमान: {और उनमें से कुछ के दरजे उसने बुलंद किए}: अन-नहहास(३) ने कहा: "उनमें से कुछ" यहाँ उस कथन के अनुसार है...

(१) अबू ज़र (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की एक हदीस का अंश, अहमद (२१५४६) द्वारा उद्धृत, और इसके वर्णन की श्रृंखला में उबैद इब्न अल-खशखश है, जो हदीस में कमज़ोर है। अल-तक़रीब, पृष्ठ ३१७ देखें। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, १/३३८ में। (३) इराब अल-कुरान, १/३२९ में।

۲۵۷ سورة البقرة : الآية ۲۵۳

میں نے کہا: جو ہم نے اختیار کیا وہ بہتر ہے ان شاء اللہ تعالیٰ، کیونکہ جب اللہ تعالیٰ نے یہ خبر دی کہ اس نے بعض کو بعض پر فضیلت دی ہے، تو اس نے بعض فضیلت پانے والوں کو بیان کرنا شروع کیا اور وہ حالات بیان کیے جن کی وجہ سے انہیں فضیلت دی گئی، تو فرمایا: ﴿ مِّنْهُم مَّن كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ ﴾ ، اور فرمایا: ﴿ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا ﴾ [الإسراء: ۵۵]، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ ﴾ [الحديد: ۲۷] ، ﴿ وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءً وَذِكْرًا لِّلْمُتَّقِينَ ﴾ [الأنبياء: ٤٨] ، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا ﴾ [النمل: ۱۵] ، اور فرمایا: ﴿ وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنكَ وَمِن نُّوحٍ ﴾ [الأحزاب: ۹] ، تو عموم لایا پھر خصوص لایا اور محمد ﷺ سے آغاز کیا، اور یہ بات واضح ہے۔

میں نے کہا: اور یہی بات صحابہ کے بارے میں ہے ان شاء اللہ تعالیٰ، وہ صحابیت میں شریک تھے، پھر وہ فضائل میں ایک دوسرے سے الگ تھے، ان تحفوں اور ذرائع کی وجہ سے جو اللہ نے انہیں عطا کیے تھے، تو وہ ان میں ایک دوسرے پر فضیلت رکھتے ہیں، اس کے باوجود کہ صحابیت، عدالت اور ان کی تعریف سب کو شامل ہے۔ آپ کے لیے اس کا سچا قول کافی ہے: ﴿ مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ ﴾ [الفتح: ۲۹] سورت کے آخر تک۔ اور فرمایا: ﴿ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا ﴾ [الفتح : ۲۶]، پھر فرمایا: ﴿ لَا يَسْتَوِي مِنكُم مَّنْ أَنفَقَ مِن قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَ ﴾ [الحديد: ۱۰] ، اور فرمایا: ﴿ لَّقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ ﴾ [الفتح : ۱۸]، تو عموم اور خصوص لایا، اور ان سے عیب اور نقص کی نفی کی، اللہ ان سب سے راضی ہو، اور ہمیں ان کی محبت سے فائدہ پہنچائے، آمین۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ مِّنْهُم مَّن كَلَّمَ اللَّهُ ﴾ کلام کیے جانے والے موسیٰ علیہ السلام ہیں، اور رسول اللہ ﷺ سے آدم کے بارے میں پوچھا گیا کہ کیا وہ بھیجے گئے نبی ہیں؟ تو آپ ﷺ نے فرمایا: «ہاں، ایسے نبی جن سے کلام کیا گیا»(۱) ۔ ابن عطیہ(۲) نے کہا: بعض لوگوں نے یہ تاویل کی ہے کہ آدم سے کلام کرنا جنت میں تھا، اس بنا پر موسیٰ کی خصوصیت باقی رہتی ہے۔ اور اسم کے طویل ہونے کی وجہ سے 'ہ' کو حذف کر دیا گیا ہے، اور معنی ہے 'جس سے اللہ نے کلام کیا'۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ ﴾ قال النحاس(۳) : «بعضهم» یہاں اس قول پر ہے

(۱) ابو ذر رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے احمد (۲۱۵٤٦) نے نکالا ہے، اور اس کی سند میں عبید بن الخشخاش ہے، اور وہ ضعیف الحدیث ۔ دیکھئے التقریب ص۳۱۷ ۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۳۳۸ میں۔ (۳) إعراب القرآن ۱/ ۳۲۹ میں۔

258 Surah Al-Baqarah: Verse 253

Ibn Abbas, al-Sha'bi, Mujahid, and Muhammad (peace and blessings be upon him) said: The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "I have been sent to the red and the black [all of mankind], the earth has been made a mosque and pure for me, I have been aided with terror for the distance of a month's journey, spoils of war have been made lawful for me, and I have been granted intercession." (1) Among these [miracles] are the Quran, the splitting of the moon, the trees speaking to him, his feeding a vast number of people from a few dates, and the flowing of milk from Umm Ma'bad's sheep after it had dried up.

Ibn Atiyyah mentioned its meaning and added (2): "He is the greatest of the people in terms of his nation (followers), and with him (3) the prophets were sealed, among other aspects of the great character that God bestowed upon him. The wording might refer specifically to Muhammad (peace and blessings be upon him) and others whose signs were made great, with the speech serving as emphasis. It is also possible that it refers to Idris being raised to a high place, and the ranks of the prophets in heaven as mentioned in the Hadith of Al-Isra, which will follow later (4)."

The clear signs of Jesus are the reviving of the dead, healing the blind and the leper, and creating birds from clay as stated in the Revelation.

﴿وَأَيَّدْنَهُ﴾ We strengthened him ﴿بِرُوحِ الْقُدُسِ﴾ Gabriel, peace be upon him (5), as previously mentioned (6).

His saying, Exalted is He: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ﴾, meaning: after the Messengers. It is said: The pronoun refers to Moses and Jesus, and the two are considered a group. It is also said: after all the Messengers, which is the apparent meaning of the text. Another view is that fighting only occurred among those who came after them, but that is not the intended meaning; rather, it means that people did not fight after every prophet. This is like saying: 'I bought horses and then sold them,' even though you bought one horse and sold it, then another and sold it, then another and sold it. Likewise, these events occurred as people differed after every prophet; some believed, while others disbelieved out of transgression, envy, and for the sake of worldly gains. All of this is by the decree, destiny, and will of God Almighty. Had He willed otherwise, it would have been so, but He is the One Who reserves for Himself the secret of wisdom in that.

(1) Narrated by Al-Bukhari (335) and Muslim (521) from the Hadith of Jabir ibn Abdullah, may Allah be pleased with them both. Ahmad narrated it (21299) from the Hadith of Abu Dharr, may Allah be pleased with him, with a similar meaning. (2) In Al-Muharrar Al-Wajiz 1/338-339. (3) The word "with him" is from manuscripts (d) and (m). (4) In the commentary on verse (1) of Surah Al-Isra, and verse (57) of Surah Maryam. (5) In (kh), (z), and (t), it is followed by "and a spirit." (6) 2/244.

२५८ सूरह अल-बकरा : आयत २५३

इब्न अब्बास, अल-शाबी, मुजाहिद और मुहम्मद (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने कहा: पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने फरमाया: "मुझे लाल और काले (संपूर्ण मानव जाति) के लिए भेजा गया है, धरती को मेरे लिए मस्जिद और पवित्र बना दिया गया है, एक महीने की यात्रा की दूरी तक आतंक के माध्यम से मेरी मदद की गई है, युद्ध का माल मेरे लिए हलाल कर दिया गया है, और मुझे शफ़ाअत (सिफारिश) दी गई है।" (१) इनमें से [चमत्कार] कुरान, चंद्रमा का फटना, पेड़ों का उनसे बात करना, थोड़े से खजूरों से भारी संख्या में लोगों को खिलाना, और सूख जाने के बाद उम्म मबाद की भेड़ के थनों से दूध बहना शामिल हैं।

इब्न अतिय्याह ने इसका अर्थ बताया और जोड़ा (२): "वे अपनी उम्मत (अनुयायियों) के मामले में लोगों में सबसे महान हैं, और उनके साथ (३) नबियों का सिलसिला समाप्त हो गया, उन महान गुणों के बीच जो अल्लाह ने उन्हें प्रदान किए। संभव है कि शब्दों का अर्थ मुहम्मद (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) और अन्य लोग हों जिनके संकेत महान थे, और यह बात जोर देने के लिए हो। यह भी संभव है कि इसका अर्थ इदरीस (अ.) को ऊंचे स्थान पर उठाना हो, और आसमान में नबियों के पद जैसा कि मेराज की हदीस में है, और यह आगे आएगा (४)।"

ईसा (अ.) के स्पष्ट संकेत मुर्दों को जीवित करना, जन्मजात अंधे और कोढ़ी को ठीक करना और मिट्टी से पक्षी बनाना है जैसा कि कुरान में स्पष्ट किया गया है।

﴿وَأَيَّدْنَٰهُ﴾ हमने उन्हें शक्ति दी ﴿ٱلْقُدُسِ﴾। ﴿بِرُوحِ﴾ जिब्राईल अलैहिस्सलाम के द्वारा (५), जैसा कि पहले बताया जा चुका है (६)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَلَوْ شَآءَ ٱللَّهُ مَا ٱقْتَتَلَ ٱلَّذِينَ مِنۢ بَعْدِهِمْ﴾, यानी: रसूलों के बाद। कहा गया है: सर्वनाम मूसा और ईसा की ओर इशारा करता है, और दो को यहाँ समूह माना गया है। यह भी कहा गया है: सभी रसूलों के बाद, जो शब्दों का स्पष्ट अर्थ है। एक मत यह है कि लड़ाई केवल उनके बाद आने वालों के बीच हुई, लेकिन यह सही अर्थ नहीं है, बल्कि इसका उद्देश्य यह है कि लोग हर नबी के बाद आपस में नहीं लड़े। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: 'मैंने घोड़े खरीदे और फिर उन्हें बेच दिया,' भले ही आपने एक घोड़ा खरीदा और बेचा, फिर दूसरा और बेचा, फिर तीसरा और बेचा। इसी प्रकार, ये घटनाएं तब हुईं जब लोग हर नबी के बाद आपस में मतभेद करने लगे; उनमें से कुछ ईमान लाए, जबकि अन्यों ने सरकशी, ईर्ष्या और दुनिया के लालच के कारण कुफ्र (अस्वीकार)

किया। यह सब अल्लाह तआला के फैसले, तकदीर और इच्छा से है। अगर वह इसके विपरीत चाहता तो वैसा ही होता, लेकिन वह उस मामले में हिकमत (बुद्धि) के रहस्य को अपने पास रखने वाला है।

(१) इसे बुखारी (३३५) और मुस्लिम (५२१) ने जाबिर बिन अब्दुल्ला (रजि.) की हदीस से उद्धृत किया है। और अहमद (२१२९९) ने अबू ज़र (रजि.) की हदीस से इसी तरह रिवायत किया है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३३८-३३९ में। (३) शब्द "उनके साथ" पांडुलिपि (द) और (म) में है। (४) सूरह अल-इसरा की आयत (१) और सूरह मरियम की आयत (५७) की व्याख्या के समय। (५) इसके बाद (ख), (ज़) और (त) में है: "और रूह"। (६) २/२४४.

۲۵۸ سورہ البقرہ : آیت ۲۵۳

ابن عباس، الشعبی، مجاہد اور محمد ﷺ نے کہا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں سرخ اور سیاہ (تمام انسانوں) کی طرف بھیجا گیا ہوں، میرے لیے زمین کو سجدہ گاہ اور پاک کرنے والی بنا دیا گیا ہے، ایک ماہ کی مسافت تک رعب کے ذریعے میری مدد کی گئی ہے، مالِ غنیمت میرے لیے حلال کر دیا گیا ہے، اور مجھے شفاعت عطا کی گئی ہے" (۱)۔ اور ان (معجزات) میں قرآن، شق القمر، درختوں کا آپ سے کلام کرنا، تھوڑی سی کھجوروں سے بڑی مخلوق کو کھانا کھلانا، اور ام معبد کی بکری کے خشک تھنوں سے دودھ کا جاری ہونا شامل ہے۔

ابن عطیہ نے اس کے معنی بیان کیے اور اضافہ کیا (۲): "وہ امت کے لحاظ سے لوگوں میں سب سے عظیم ہیں، اور ان پر (۳) نبیوں کا سلسلہ ختم کر دیا گیا، ان عظیم اخلاق کے علاوہ جو اللہ نے انہیں عطا فرمائے۔ ممکن ہے کہ اس لفظ سے مراد محمد ﷺ اور دیگر وہ لوگ ہوں جن کی نشانیاں عظیم تھیں، اور یہ کلام تاکید کے طور پر ہو۔ یہ بھی ممکن ہے کہ اس سے مراد ادریس علیہ السلام کو بلند مقام پر اٹھانا ہو، اور آسمان میں انبیاء کے درجات جیسا کہ حدیثِ اسراء میں ہے، اور یہ آگے آئے گا (۴)۔"

اور عیسیٰ علیہ السلام کی روشن نشانیاں مردوں کو زندہ کرنا، مادر زاد اندھے اور کوڑھی کو شفایاب کرنا اور مٹی سے پرندے بنانا ہے جیسا کہ قرآن میں اس کی صراحت کی گئی ہے۔

﴿وَأَيَّدْنَاهُ﴾ ہم نے انہیں قوت بخشی ﴿بِرُوحِ الْقُدُسِ﴾ جبرائیل علیہ السلام کے ذریعے (۵)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ﴾، یعنی: رسولوں کے بعد۔ کہا گیا ہے: ضمیر موسیٰ اور عیسیٰ کی طرف ہے، اور دو کو یہاں جمع مانا گیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: تمام رسولوں کے بعد، جو کہ لفظ کا ظاہر ہے۔ ایک قول یہ ہے کہ لڑائی صرف ان لوگوں کے درمیان ہوئی جو ان کے بعد آئے، لیکن معنی یہ نہیں ہے، بلکہ مراد یہ ہے کہ لوگ ہر نبی کے بعد نہیں لڑے، اور یہ بالکل ایسا ہی ہے جیسے آپ کہیں: 'میں نے گھوڑے خریدے، پھر انہیں بیچ دیا،' حالانکہ آپ نے ایک گھوڑا خریدا اور بیچا، پھر دوسرا اور بیچا، پھر तीसरा اور بیچاI اسی طرح یہ واقعات پیش آئے کہ لوگ ہر نبی کے بعد اختلاف کر بیٹھے، پس ان میں سے کچھ ایمان لائے اور بعض نے سرکشی، حسد اور دنیاوی ساز و سامان کی خاطر کفر کیا۔ اور یہ سب اللہ تعالیٰ کے قضا و قدر اور ارادے سے ہے، اور اگر وہ اس کے خلاف چاہتا تو ویسا ہی ہوتا، لیکن وہ اس میں حکمت کے راز کو اپنے پاس رکھنے والا ہے۔

(۱) اسے بخاری (۳۳۵) اور مسلم (۵۲۱) نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۲۱۲۹۹) نے ابوذر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۳۳۸-۳۳۹ میں۔ (۳) لفظ 'بہ' (ان کے ساتھ) نسخہ (د) اور (م) سے ہے۔ (۴) سورہ اسراء کی آیت (۱) اور سورہ مریم کی آیت (۵۷) کی تفسیر کے وقت۔ (۵) اس کے بعد (خ)، (ز) اور (ط) میں ہے: "اور روح"۔ (۶) ۲/۲۴۴۔

Surah Al-Baqarah: Verse 254 259

[He is] the Doer (1) of what He wills. The nun in ﴿وَلَكِنِ اخْتَلَفُوا﴾ (but they differed) was vocalized with a kasrah due to the meeting of two non-voweled consonants (iltiqa' al-sakinayn). It is permissible to omit it in other than the Quran. Sibawayh recited (2):

"I will not come to it nor am I able to, / But (lāk) give me water to drink if your water has an excess (3)."

﴿فَمِنْهُم مَّنْ ءَامَنَ وَمِنْهُم مَّن كَفَرَ﴾ (Among them are those who believed and among them are those who disbelieved). The word "man" (who) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada') or an adjective (sifah) (4).

His (the Almighty's) words: ﴿O you who have believed, spend from that which We have provided for you before there comes a Day in which there is no exchange and no friendship and no intercession. And the disbelievers - they are the wrongdoers. 254﴾.

Al-Hasan said (5): "It refers to the obligatory Zakat." Ibn Jurayj (6) and Sa'id ibn Jubayr (7) said: "This verse encompasses both obligatory Zakat and voluntary charity." Ibn 'Atiyyah said (8): "And this is correct, but given the preceding verses mentioning fighting, and that Allah repels the disbelievers through the believers, it is more likely that this recommendation is specifically for the sake of Allah (jihad). This is strengthened by the end of the verse: ﴿And the disbelievers - they are the wrongdoers﴾, meaning: so resist them by fighting, with yourselves and by spending wealth." I say: According to this interpretation, spending wealth (9) is at times obligatory and at times recommended; depending on...

(1) In the manuscripts: "the action" (al-fi'l). What is established here is from Al-Muharrar al-Wajiz 1/339, and the wording is from it. (2) In Al-Kitab 1/27. (3) In the manuscripts: "your water is better" (mā'uka afdal). What is established here is from manuscript (M) and source texts of the citation. (4) In the manuscripts: "by beginning and description" (bil-ibtida' wal-sifah). What is established here is from I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/329, and the wording is from it. The verse is in Al-Azhiah p. 296, Amali Ibn al-Shajari 2/167, and Khizanat al-Adab 10/418. It also appears in the Diwan of Imru' al-Qais p. 364. This verse was attributed by Al-Najashi Qais ibn 'Amr al-Harithi to a wolf that appeared to him during a journey. He invited it to eat, and it replied: "You have invited me to something that predators before me have not done—eating with the sons of Adam. This, I will not do, nor can I. But if there is excess in your water,

then give me some to drink." See Khizanat al-Adab 10/419. Al-Baghdadi said: The nun was omitted from "lakin" due to the necessity of avoiding the meeting of two non-voweled consonants, likening it to nunation (tanwin), or to a letter of elongation (mad) and softness (lin), since it was non-voweled and nasalized. (5) Cited by Al-Wahidi in Al-Wasit 1/339, and Ibn al-Jawzi in Al-Masir 1/310. (6) Narrated by Al-Tabari 5/523. (7) Narrated by Ibn Abi Hatim 2/485. (8) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/319. He cited the aforementioned statement of Ibn Jurayj. (9) In manuscript (M): "wealth" (al-amwal).

सूरत अल-बक़रह: आयत 254 259

[वह] जो चाहता है उसे करने वाला है (1)। ﴿وَلَكِنِ﴾ ﴿ٱخۡتَلَفُواْ﴾ (लेकिन उन्होंने मतभेद किया) में 'नून' को दो स्थिर व्यंजनों के मिलने (इल्तिक़ा अल-साकिनैन) के कारण 'कसरा' (इ की मात्रा) दी गई है। कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर इसे हटाना जायज़ है। सिबावैह ने इसे इस प्रकार उद्धृत किया (2):

"न मैं इसके पास आऊंगा और न ही मैं इसमें सक्षम हूं, / लेकिन (लाक) मुझे पानी पिलाओ अगर तुम्हारे पानी में कुछ अतिरिक्त हो (3)।"

﴿فَمِنۡهُم مَّنۡ ءَامَنَ وَمِنۡهُم مَّن كَفَرَ﴾ (तो उनमें से कुछ ईमान लाए और उनमें से कुछ ने कुफ़्र किया)। "मन" (जो) यहाँ मुब्तदा (कर्ता) या सिफ़त (विशेषण) के रूप में रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) की स्थिति में है (4)।

अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿ऐ ईमान वालों! जो कुछ हमने तुम्हें दिया है उसमें से (अल्लाह की राह में) खर्च करो, इससे पहले कि वह दिन आ जाए जिसमें न कोई खरीद-फरोख्त होगी, न कोई दोस्ती और न कोई सिफारिश। और काफिर ही ज़ालिम हैं। 254﴾।

अल-हसन ने कहा (5): "यह फर्ज़ ज़कात है।" इब्न जुरैज (6) और सईद इब्न जुबैर (7) ने कहा: "यह आयत फर्ज़ ज़कात और नफ्ल (स्वैच्छिक) सदक़ा दोनों को शामिल करती है।" इब्न अतिया ने कहा (8): "और यह सही है, लेकिन युद्ध के उल्लेख में पिछली आयतों के संदर्भ में, और यह कि अल्लाह मोमिनों के ज़रिए काफिरों को रोकता है, यह अधिक संभावित है कि यह प्रोत्साहन अल्लाह की राह (जिहाद) में है। आयत के अंत में अल्लाह के इस कथन से इसकी पुष्टि होती है: ﴿और काफिर ही ज़ालिम हैं﴾, यानी: तो युद्ध के ज़रिए, अपनी जान और माल खर्च करके उनका मुक़ाबला करो।" मैं कहता हूँ: इस व्याख्या के अनुसार, धन खर्च करना (9) कभी अनिवार्य (वाजिब) होता है और कभी वांछनीय (नदब); जो निर्भर करता है...

(1) प्रतियों में: 'अल-फ़ि'ल' (क्रिया)। यहाँ जो पुष्ट है वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/339 से है, और शब्द भी उसी के हैं। (2) 'अल-किताब' 1/27 में। (3) प्रतियों में: 'माऊका अफ़ज़ल' (तुम्हारा पानी बेहतर है)। यहाँ जो पुष्ट है वह पांडुलिपि (म) और उद्धरण के स्रोतों से है। (4) प्रतियों में: 'बिल-इब्तिदा वल-सिफ़ा' (शुरुआत और गुण द्वारा)। यहाँ जो पुष्ट है वह नह्हास की 'इराब अल-कुरान' 1/329 से है, और शब्द भी उसी के हैं। यह शेर 'अल-अज़हिया' पृ. 296, 'अमाली इब्न अल-शजरी' 2/167, और 'खिज़ानत अल-अदब' 10/418 में है। यह 'दीवान इम्रुल क़ैस' पृ. 364 में भी आया है। यह शेर

अल-नजाशी क़ैस बिन अम्र अल-हारिसी ने एक भेड़िये की जुबान से कहा है जो उसे एक यात्रा के दौरान मिला था। उसने उसे खाने के लिए आमंत्रित किया, तो उसने कहा: "आपने मुझे उस चीज़ के लिए बुलाया है जो मुझसे पहले हिंसक पशुओं ने नहीं किया - आदम की औलाद के साथ मिलकर खाना। तो यह मैं नहीं करूँगा, और न ही मैं ऐसा कर सकता हूँ। लेकिन अगर तुम्हारे पानी में कुछ अतिरिक्त हो, तो मुझे पिला दो।" देखें 'खिज़ानत अल-अदब' 10/419। अल-बगदादी ने कहा: 'लेकिन' से 'नून' को दो साकिनों के मिलने की आवश्यकता के कारण हटा दिया गया, इसे तनवीन के समान मानते हुए, या हर्फ़ए-मद और लीन के समान, क्योंकि यह साकिन और गुन्ना (नाक से निकलने वाली आवाज़) वाला था। (5) अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 1/339 में और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मसीर' 1/310 में इसका उल्लेख किया है। (6) अल-तबरी 5/523 द्वारा उद्धृत। (7) इब्न अबी हातिम 2/485 द्वारा उद्धृत। (8) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/319 में। उन्होंने इब्न जुरैज के पूर्वोक्त कथन का उल्लेख किया है। (9) पांडुलिपि (म) में: 'अल-अमवाल' (धन-संपत्ति)।

سورہ البقرہ: آیت 254 259

[وہ] جو چاہتا ہے وہی کرنے والا ہے (1)۔ ﴿وَلَكِنِ اخْتَلَفُوا﴾ (لیکن انہوں نے اختلاف کیا) میں نون کو دو ساکنوں کے ملاپ (التِقاء الساكنين) کی وجہ سے زیر (کِسرہ) دی گئی ہے۔ قرآن کے علاوہ اس (نون) کو حذف کرنا جائز ہے، جیسا کہ سیبویہ نے یہ شعر پڑھا (2):

"نہ میں اس کے پاس آؤں گا اور نہ ہی میں اس کی طاقت رکھتا ہوں، / لیکن (لا کِ) مجھے پانی پلا دو اگر تمہارے پاس پانی زائد ہو (3)۔"

﴿فَمِنْهُم مَّنْ ءَامَنَ وَمِنْهُم مَّن كَفَرَ﴾ (پھر ان میں سے بعض ایمان لائے اور ان میں سے بعض نے کفر کیا)۔ لفظ "من" (جو) یہاں حالتِ رفع میں ہے، بطورِ مبتدا یا صفت (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے ایمان والو! جو کچھ ہم نے تمہیں رزق دیا ہے اس میں سے (اللہ کی راہ میں) خرچ کرو، اس سے پہلے کہ وہ دن آ جائے جس میں نہ کوئی خرید و فروخت ہوگی، نہ کوئی دوستی اور نہ کوئی سفارش۔ اور کافر ہی ظالم ہیں 254﴾۔

حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا (5): "اس سے مراد فرض زکوٰۃ ہے۔" ابن جریج (6) اور سعید بن جبیر (7) نے کہا: "یہ آیت فرض زکوٰۃ اور نفلی صدقہ دونوں کو محیط ہے۔" ابن عطیہ نے کہا (8): "اور یہ صحیح ہے، لیکن قتال (جنگ) کے ذکر میں گزشتہ آیات کے تناظر میں، اور یہ کہ اللہ تعالیٰ مومنوں کے ذریعے کافروں کا راستہ روکتا ہے، اس سے یہ بات راجح معلوم ہوتی ہے کہ یہ ترغیب اللہ کی راہ (جہاد) میں خرچ کرنے کے بارے میں ہے۔ آیت کے آخر میں اللہ تعالیٰ کا قول اس کی تائید کرتا ہے: ﴿اور کافر ہی ظالم ہیں﴾، یعنی: پس جان و مال خرچ کر کے اور قتال کے

ذریعے ان کا مقابلہ کرو۔" میں کہتا ہوں: اس تاویل کے مطابق مال کا خرچ کرنا (9) کبھی واجب ہوتا ہے اور کبھی مستحب (ندب)؛ حسبِ...

(1) نسخوں میں: "الفعل" (کام) ہے۔ یہاں جو ثابت ہے وہ "المحرر الوجيز" 339/1 سے ہے، اور کلام بھی اسی کا ہے۔ (2) "الكتاب" 27/1 میں۔ (3) نسخوں میں: "ماؤك أفضل" (تمہارا پانی بہتر ہے)۔ یہاں جو ثابت ہے وہ نسخہ (م) اور مآخذ سے ہے۔ (4) نسخوں میں: "بالابتداء والصفه"۔ یہاں جو ثابت ہے وہ نحاس کی "إعراب القرآن" 329/1 سے ہے، اور کلام بھی اسی کا ہے۔ یہ شعر "الأزهية" ص 296، "أمالي ابن الشجري" 167/2، اور "خزانة الأدب" 418/10 میں ہے۔ نیز یہ "دیوان امرئ القیس" ص 364 میں بھی آیا ہے۔ یہ شعر نجاشی قیس بن عمرو الحارثی نے ایک بھیڑیے کی زبان سے کہا ہے جو اسے سفر میں ملا تھا۔ اس نے اسے کھانے کی دعوت دی، تو اس نے کہا: "تم نے مجھے ایسی چیز کی دعوت دی ہے جو مجھ سے پہلے درندوں نے نہیں کی کہ وہ بنی آدم کے ساتھ مل کر کھائیں، پس یہ کام میں نہیں کروں گا اور نہ اس کی استطاعت رکھتا ہوں، لیکن اگر تمہارے پانی میں کچھ بچت ہو تو مجھے پلا دو۔" دیکھیے "خزانة الأدب" 419/10۔ بغدادی نے کہا: "لكن" سے نون کو التقاء ساکنین کی ضرورت کی بنا پر حذف کر دیا گیا، اسے تنوین یا حرفِ مد و لین سے تشبیہ دیتے ہوئے کیونکہ وہ ساکن اور غنہ والا تھا۔ (5) واحدی نے "الوسيط" 339/1 میں اور ابن الجوزی نے "المسير" 310/1 میں اسے نقل کیا ہے۔ (6) طبری نے اسے 523/5 میں روایت کیا ہے۔ (7) ابن ابی حاتم نے اسے 485/2 میں روایت کیا ہے۔ (8) "المحرر الوجيز" 319/1 میں۔ انہوں نے ابن جریج کا سابقہ قول نقل کیا ہے۔ (9) نسخہ (م) میں: "الأموال"۔

260 Surah Al-Baqarah: Verse 254

Whether Jihad is mandatory or not. Allah commanded His servants to spend from what He provided and blessed them with, and warned them against withholding until a day comes when there is no buying, no selling, and no rectifying of expenditure, as He said: {so that he would say, "My Lord, if only You would delay me for a brief term so I would give charity"} [Al-Munafiqun: 10]. "Al-Khullah" (friendship) is pure affection, derived from the permeation of secrets between friends. "Al-Khalalah", "Al-Khilalah", and "Al-Khulalah" mean friendship and affection. The poet said(1): "And how do you stay connected with one whose friendship became like that of Abu Marhab?" Abu Marhab is a nickname for the shadow, and it is said to be the nickname of Urqoob, about whom it is said: "Urqoob's promises." "Al-Khullah", also with damma, is whatever is sweet(2) from plants. It is said: Al-khullah is the bread of camels, and al-hamd is their fruit. "Al-Khallah", with fatha, means need and poverty. "Al-Khallah" also means a young camel (ibn makhad), according to Al-Asma'i. It is said: he brought them a piece like a khalla's hoof(3). The female is also called khalla. It is said regarding the deceased: "O Allah, repair his khallah," meaning the gap he left. "Al-Khallah" is sour wine(4). "Al-Khillah", with kasra, is the singular of "khilal" of swords, which are linings that used to cover sword sheaths, engraved with gold and other materials. They are also leather straps worn on the back of the two curved ends(5) of the bow. "Al-Khullah" is also what remains between the teeth(6). The derivation and meaning of Al-Khalil (The Friend) will come in Surah An-Nisa'(7).

Allah Almighty informed that there will be no friendship in the Hereafter nor intercession except by Allah's permission. Its reality is a mercy from Him, with which He honored the one whom He permitted to intercede. Ibn Kathir and Abu Amr read: "no selling in it, no friendship, and no intercession" with the accusative case without nunation...

(1) He is Al-Nabigha Al-Ja'di, and the verse is in his Diwan p. 26, and Al-Kitab 1/215. (2) From sweetness (al-halawa), and it was distorted in (m) to: khala. (3) His saying: firsin: it is for the camel like the hoof for the animal. Al-Qamus (Firsin). (4) In (m): Al-Khamra. (5) His saying: siyatay al-qaws is the dual of siya, which is the curved part of its ends. See Al-Nihaya (syh). (6) Al-Sihah (khalal). (7) In the commentary of verse (125) of it.

260 सूरह अल-बकराह : आयत 254

जिहाद का अनिवार्य होना या न होना। अल्लाह तआला ने अपने बंदों को उन चीज़ों से खर्च करने का आदेश दिया जो उसने उन्हें प्रदान की हैं और उन पर कृपा की है, और उन्हें तब तक रोकने से आगाह किया जब तक कि वह दिन न आ जाए जिसमें न कोई खरीद-फरोख्त होगी और न ही खर्च की भरपाई होगी, जैसा कि उसने कहा: {तो वह कहेगा, "मेरे रब, यदि तूने मुझे थोड़े समय के लिए मोहलत दी होती तो मैं दान करता"} [अल-मुनाफिकून: 10]। "अल-खुल्लाह" (मित्रता) शुद्ध प्रेम है, जो मित्रों के बीच रहस्यों के घुलने-मिलने से बना है। "अल-खलाला", "अल-खिलाला" और "अल-खुलाला" का अर्थ मित्रता और प्रेम है। कवि ने कहा(1): "और आप उस व्यक्ति के साथ कैसे जुड़े रह सकते हैं जिसकी मित्रता अबू मरहब की तरह हो गई है?" अबू मरहब 'छाया' का उपनाम है, और कहा जाता है कि यह उर्क़ूब का उपनाम है, जिसके बारे में कहा गया है: "उर्क़ूब के वादे।" "अल-खुल्लाह" (दम्मा के साथ) का अर्थ पौधों में से मीठा(2) हिस्सा भी है। कहा जाता है: अल-खुल्लाह ऊंटों की रोटी है, और अल-हम्द उनका फल है। "अल-खल्लाह" (फ़तहा के साथ) का अर्थ आवश्यकता और गरीबी है। अल-असमी के अनुसार, "अल-खल्लाह" का अर्थ एक युवा ऊंट भी है। कहा जाता है: वह उनके पास एक टुकड़े के साथ आया जैसे कि वह खल्ला का खुर(3) हो। मादा को भी खल्ला कहा जाता है। मृतक के बारे में कहा जाता है: "हे अल्लाह, उसके'खल्लाह' को भर दे," यानी वह कमी जो उसने पीछे छोड़ी है। "अल-खल्लाह" खट्टी शराब(4) को भी कहते हैं। "अल-खिल्लाह" (कसरा के साथ) तलवारों के'खिलाल' का एकवचन है, जो अस्तर होते थे जिनसे तलवार की म्यान ढकी जाती थी, जिन पर सोने और अन्य चीज़ों की नक्काशी होती थी। ये वे चमड़े के पट्टे भी हैं जो धनुष के दोनों सिरों(5) के पिछले हिस्से पर पहने जाते हैं। "अल-खुल्लाह" वह भी है जो दाँतों के बीच रह जाता है(6)। 'अल-खलील' की व्युत्पत्ति और अर्थ सूरह अन-निसा(7) में आएगा।

अल्लाह तआला ने सूचित किया कि परलोक में अल्लाह की अनुमति के बिना न कोई मित्रता होगी और न ही कोई सिफारिश। इसकी वास्तविकता उसकी ओर से एक दया है, जिससे उसने उस व्यक्ति को सम्मानित किया जिसे उसने सिफारिश करने की अनुमति दी। इब्न कसीर और अबू अम्र ने पढ़ा: "न उसमें कोई खरीद-फरोख्त है, न मित्रता और न सिफारिश" बिना तनवीन के नसब के साथ...

(1) वह अल-नाबिघा अल-ज'दी है, और यह छंद उसके दीवान पृष्ठ 26, और अल-किताब 1/215 में है। (2) मिठास (हलवा) से, और (म) में यह 'खला' में बदल गया। (3) उसका कथन: फिर्सिन: यह ऊंट के लिए वैसा ही है जैसे जानवर के लिए खुर। अल-कामूस (फिर्सिन)। (4) (म) में: अल-खमरा। (5)

उसका कथन: सियते अल-क़ौस, 'सिया' का द्विवचन है, जो इसके सिरों का मुड़ा हुआ हिस्सा है। अल-निहाया (स्यह) देखें। (6) अल-सिहाह (खलल)। (7) इसकी आयत (125) की व्याख्या में।

٢٦٠ سورة البقرہ : آیت ٢٥٤

جہاد کا معین ہونا یا نہ ہونا۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کو ان چیزوں میں سے خرچ کرنے کا حکم دیا جو اس نے انہیں عطا کیں اور ان پر انعام کیا، اور انہیں (مال) روک رکھنے سے ڈرایا یہاں تک کہ وہ دن آ جائے جس میں نہ کوئی خرید و فروخت ممکن ہو گی اور نہ خرچ کی تلافی، جیسا کہ فرمایا: ﴿فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ﴾ [المنافقون: ١٠]۔ "الخُلَّة" (دوستی) خالص محبت ہے، جو دوستوں کے درمیان رازوں کے گھل مل جانے سے ماخوذ ہے۔ الخَلالہ، الخِلالہ اور الخُلالہ کے معنی دوستی اور محبت ہیں۔ شاعر نے کہا(١): "اور تم اس سے کیسے تعلق رہ سکتے ہو جس کی دوستی ابو مرحب جیسی ہو گئی؟" ابو مرحب "سائے" کی کنیت ہے، اور کہا جاتا ہے کہ یہ "عرقوب" کی کنیت ہے جس کے بارے میں کہا گیا: "مواعید عرقوب" (عرقوب کے وعدے)۔ "الخُلَّة" (پیش کے ساتھ) کا مطلب نباتات میں سے میٹھی(٢) چیز بھی ہے۔ کہا جاتا ہے: الخُلَّہ اونٹوں کی روٹی ہے، اور الحَمض ان کا پھل ہے۔ "الخَلَّة" (زبر کے ساتھ) کا مطلب حاجت اور فقر ہے۔ اصمعی سے روایت ہے کہ "الخَلَّة" کا مطلب اونٹ کا بچہ (ابن مخاض) بھی ہے۔ کہا جاتا ہے: وہ ان کے پاس ایک ایسا ٹکڑا لایا جیسے کہ وہ کسی اونٹ کا کھر(٣) ہو۔ مادہ کو بھی خلہ کہا جاتا ہے۔ میت کے بارے میں کہا جاتا ہے: "اے اللہ، اس کی خلہ کی اصلاح فرما،" یعنی وہ خلا یا شگاف جو اس نے چھوڑا۔ "الخَلَّة" کھٹی شراب(٤) کو بھی کہتے ہیں۔ "الخِلَّة" (زیر کے ساتھ) تلواروں کے "خِلَل" کا واحد ہے، اور یہ وہ استر ہیں جن سے تلواروں کی میانیں ڈھکی جاتی تھیں، جن پر سونے وغیرہ کی نقاشی ہوتی تھی۔ یہ وہ چمڑے کے تسمے بھی ہیں جو کمان کے دونوں مڑے ہوئے سروں(٥) کے پشت پر چڑھائے جاتے ہیں۔ "الخُلَّة" وہ بھی ہے جو دانتوں کے درمیان رہ جائے(٦)۔ "الخلیل" کا اشتقاق اور معنی سورۃ "النساء" میں آئے گا(٧)۔

اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ آخرت میں نہ کوئی دوستی ہو گی اور نہ سفارش بجز اللہ کے حکم کے۔ اس کی حقیقت اللہ کی طرف سے ایک رحمت ہے جس سے اس نے اسے سرفراز کیا جسے سفارش کرنے کی اجازت دی۔ ابن کثیر اور ابو عمرو نے پڑھا ہے: "لا بيع فيه ولا خلة ولا شفاعة" نون تنوین کے بغیر زبر (نصب) کے ساتھ...

(۱) وہ النابغہ الجعدی ہے، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۲٦، اور الکتاب ۱/ ۲۱۵ میں ہے۔ (۲) "الحلاوة" سے، اور (م) کے نسخے میں یہ "خلا" سے تحریف ہو گیا ہے۔ (۳) اس کا قول: فرسن: یہ اونٹ کے لیے ایسا ہی ہے جیسے جانور کے لیے کھر۔ القاموس (فرسن)۔ (٤) (م) کے نسخے میں: الخمرہ۔ (٥) اس کا قول: سیتی القوس، سیۃ کا تثنیہ ہے، اور یہ کمان کے دونوں مڑے ہوئے سرے ہیں۔ دیکھئے: النہایۃ (سیہ)۔ (٦) الصحاح (خلل)۔ (۷) اس کی آیت (۱۲٥) کی تفسیر کے وقت۔

261 Surah Al-Baqarah: Verse 254 tanwin (nunation), and similarly in Surah Ibrahim: {No trade in it and no friendship} [Verse: 31], and in "At-Tur": {No vain talk therein, nor any sin} Verse: 23. Hassan bin Thabit recited: Is there no stabbing, and no horsemen charging, except your belching at the ovens? (2) The interrogative 'hamza' does not change the function of 'la' (the particle of negation), as in your saying: 'Is there no man with you?', and it is permissible to say: 'Is there no man and no woman?', as is allowed in cases other than interrogation, so know this. The rest [of the Quranic reciters] read all of that with the nominative case (raf') and tanwin (3), as Al-Ra'i said: I did not leave you until you said openly, I have no she-camel in this, nor a male camel (5) And it is narrated: "And I did not abandon you." The fatha (accusative ending) indicates general negation encompassing all instances of that category, as if it were an answer to someone who asked: 'Is there any trade in it?', asking a general question, so it was answered with a general negation. And 'la' with the negated noun is like a single noun in the position of nominative (raf') by inception (ibtida'), and the predicate (khabar) is 'fihi' (in it). And if you wish, you can make it an adjective for 'day'. Whoever uses the nominative (raf') makes 'la' function like 'laysa' (is not). He made the answer specific, not general, as if it were an answer to someone who asked: 'Is there trade in it?' by omitting 'min' (any), so the answer came without changing its nominative state. The nominative noun is a subject (mubtada') or the noun of 'laysa', and 'fihi' is the predicate (khabar). Makki said (6): The preferred choice is the nominative (raf'), because most reciters use it, and outside the Quran, it is permissible to say: 'la bay'un fihi wa la khullatun'. Sibawayh recited (7) for a man from Madhhij:

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/340. See Al-Sab'ah pp. 187-188, and Al-Taysir p. 82. (2) Diwan Hassan bin Thabit p. 271, and Al-Kitab 2/306. He says this to Bani al-Harith bin Ka'b, among whom was Al-Najashi, and he was satirizing them, portraying them as people of greed and gluttony for food, not people of raids and fighting. 'Al-'adiyah' refers to charging horses. It is also narrated as 'ghadiyah' with a 'ghayn', meaning those who go out early for a raid, but 'adiyah' is more general because it can be in the morning or other times. Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 355. 'Al-tananir' is the plural of 'tannur' (oven). (3) Al-Sab'ah pp. 187-188, Al-Taysir p. 82, Al-Hujjah 2/354-355, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/305. (4) In the manuscripts 'fiha', and what is fixed from (M): and sources of citation. (5) Diwan al-Ra'i p. 198, and Al-Kitab 2/295. (6) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/305-306 and what precedes it. (7) In Al-Kitab 2/292.

261 सूरा अल-बकरा: आयत 254 तनवीन (नूनेशन), और इसी तरह सूरा इब्राहिम में: {न उसमें कोई सौदा होगा और न दोस्ती} [आयत: 31], और "अत-तूर" में: {न उसमें कोई बेकार बात होगी और न ही कोई गुनाह} आयत: 23। हस्सान बिन साबित ने कहा: क्या कोई वार नहीं, और कोई हमलावर घुड़सवार नहीं, सिवाय तंदूरों पर तुम्हारे डकार मारने के? (2) सवालिया 'हमज़ा' 'ला' (नकार शब्द) के कार्य को नहीं बदलता है, जैसे कि आपका कहना: 'क्या आपके पास कोई आदमी नहीं है?', और यह कहना जायज है: 'क्या कोई आदमी और कोई औरत नहीं है?', जैसा कि सवाल के अलावा अन्य मामलों में अनुमति है, तो इसे जानें। बाकी [कुरान पढ़ने वालों] ने इस सब को रफ़' (नामांकित मामले) और तनवीन (3) के साथ पढ़ा, जैसा कि अल-राई ने कहा: मैंने तुम्हें तब तक नहीं छोड़ा जब तक तुमने खुलकर नहीं कहा, इसमें न मेरी कोई ऊंटनी है (4) और न ही ऊंट (5) और रिवायत है: "और मैंने तुम्हें नहीं छोड़ा।" फतहा (आरोपी अंत) सामान्य निषेध को दर्शाता है जिसमें उस श्रेणी के सभी उदाहरण शामिल हैं, जैसे कि यह किसी ऐसे व्यक्ति का जवाब हो जिसने पूछा: 'क्या इसमें कोई सौदा है?', एक सामान्य प्रश्न पूछते हुए, इसलिए इसे सामान्य निषेध के साथ उत्तर दिया गया। और नकारे गए संज्ञा के साथ 'ला' इब्तिदा' (शुरुआत) द्वारा रफ़' (नामांकित) की स्थिति में एक एकल संज्ञा की तरह है, और खबर (विधेय) 'फीही' (इसमें) है। और यदि आप चाहें, तो आप इसे 'यौम' (दिन) के लिए एक विशेषण बना सकते हैं। जिसने रफ़' (नामांकित) का उपयोग किया, उसने 'ला' को 'लयसा' (नहीं है) की तरह बनाया। उसने जवाब को सामान्य नहीं बल्कि विशिष्ट बनाया, जैसे कि यह किसी ऐसे व्यक्ति का जवाब हो जिसने पूछा: 'क्या इसमें सौदा है?' 'मिन' (कोई) को हटाकर, इसलिए जवाब इसकी रफ़' की स्थिति को बदले बिना आया। रफ़' वाला शब्द मुब्तदा (विषय) या 'लयसा' की संज्ञा है, और 'फीही' खबर (विधेय) है। मक्की ने कहा (6): रफ़' (नामांकित) बेहतर विकल्प है; क्योंकि अधिकांश पाठक इसका उपयोग करते हैं, और कुरान के बाहर यह कहना जायज है: 'ला बै'उन फीही व ला खुल्लतुन'। सिबावेह ने मधहिज के एक व्यक्ति के लिए सुनाया (7):

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/340। देखें अल-सबअह पृष्ठ 187-188, और अत-तयसीर पृष्ठ 82। (2) दीवान हस्सान बिन साबित पृष्ठ 271, और अल-किताब 2/306। वह इसे बनी अल-हारिस बिन काब से कहता है, जिनमें अन-नजाशी भी शामिल था, और वह उनका उपहास कर रहा था, उन्हें भोजन के लालची और लोभी लोगों के रूप में चित्रित कर रहा था, न कि छापेमारी और लड़ाई के लोगों के रूप में। 'अल-आदियाह' का अर्थ है हमलावर घोड़े। इसे 'गादियाह' के रूप में भी रिवायत किया गया है, जिसका अर्थ है वे जो छापेमारी के लिए जल्दी निकलते हैं, लेकिन 'आदियाह' अधिक

सामान्य है क्योंकि यह सुबह या अन्य समय में हो सकता है। तहसील ऐन अल-धहब पृष्ठ 355। 'अत-तनानीर' 'तन्नूर' (तंदूर) का बहुवचन है। (3) अल-सबअह पृष्ठ 187-188, अत-तयसीर पृष्ठ 82, अल-हुज्जाह 2/354-355, और अल-कशफ अन वुजूह अल-क़िरअत अल-सबअ 1/305। (4) पांडुलिपियों में 'फीहा' है, और (म) से जो तय किया गया है: और उद्धरण के स्रोत। (5) दीवान अल-राई पृष्ठ 198, और अल-किताब 2/295। (6) अल-कशफ अन वुजूह अल-क़िरअत अल-सबअ 1/305-306 और उससे पहले जो कुछ भी है। (7) अल-किताब 2/292 में।

261 سورۃ البقرہ: آیت 254 تنوین، اور اسی طرح سورہ ابراہیم میں: ﴿لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خِلَالٌ﴾ [آیت: 31]، اور سورہ "الطور" میں: ﴿لَا لَغْوٌ فِيهَا وَلَا تَأْثِيمٌ﴾ آیت: 23۔ حسان بن ثابت نے کہا: کیا کوئی وار نہیں، اور نہ کوئی حملہ آور سوار، سوائے تندوروں پر تمہارے ڈکار مارنے کے (2) اور حرفِ استفہام (سوالیہ ہمزہ) 'لا' کے عمل کو تبدیل نہیں کرتا جیسے تمہارا قول: 'کیا تمہارے پاس کوئی مرد نہیں ہے؟'، اور یہ کہنا بھی جائز ہے: 'کیا کوئی مرد اور کوئی عورت نہیں ہے؟' جیسا کہ استفہام کے علاوہ میں جائز ہے، سو اسے جان لو۔ باقی سب (قراء) نے اسے رفع (پیش) اور تنوین کے ساتھ پڑھا ہے (3)، جیسا کہ الراعی نے کہا: اور میں نے تمہیں نہیں چھوڑا یہاں تک کہ تم نے علانیہ کہہ دیا، اس میں نہ میری کوئی اونٹنی ہے (4) اور نہ ہی اونٹ (5) اور ایک روایت میں ہے: "اور میں نے تم سے ہجرت (جدائی) نہیں کی۔" پس فتحہ (زبر) جنس کی نفی عام پر دلالت کرتا ہے جو اس صنف کے تمام پہلوؤں کو محیط ہو، گویا یہ اس شخص کا جواب ہے جس نے پوچھا: 'کیا اس میں کوئی سودا ہے؟' اس نے ایک عام سوال پوچھا، تو اسے نفی کے ساتھ عام جواب دیا گیا۔ اور 'لا' اپنے نفی کردہ اسم کے ساتھ مل کر ابتدا کی وجہ سے رفع کے مقام پر ایک اسم کے درجے میں ہے، اور خبر 'فیہ' ہے۔ اور اگر تم چاہو تو اسے 'یوم' (دن) کی صفت بنا لو، اور جس نے رفع پڑھا اس نے 'لا' کو 'لیس' کے مشابہ قرار دیا۔ اور اس نے جواب کو عام نہیں بنایا، گویا یہ اس شخص کا جواب ہے جس نے پوچھا: 'کیا اس میں سودا ہے؟' لفظ 'من' کو گرا کر، پس جواب اپنی رفع کی حالت کو تبدیل کیے بغیر آیا۔ اور مرفوع اسم مبتدا ہے یا 'لیس' کا اسم ہے، اور 'فیہ' خبر ہے۔ مکی نے کہا (6): پسندیدہ قرات رفع (پیش) ہے کیونکہ اکثر قراء اسی پر ہیں، اور قرآن کے علاوہ 'لا بیعٌ فیہ ولا خلۃٌ' کہنا جائز ہے، اور سیبویہ نے (7) مذحج کے ایک شخص کا شعر پڑھا:

(1) المحرر الوجیز 340/1۔ اور دیکھئے السبعۃ ص 187-188، اور التیسیر ص 82۔ (2) دیوان حسان بن ثابت ص 271، اور الکتاب 306/2، یہ بات وہ بنو الحارث بن کعب سے کہتا ہے، جن میں النجاشی بھی تھا، اور وہ ان کی ہجو کر رہا تھا، پس اس نے انہیں کھانے کے لالچی اور حریص لوگ قرار دیا نہ کہ غارت گری اور لڑائی والے۔ العادیہ: دوڑنے والے گھوڑے، اور ایک روایت میں 'غادیہ' (غین کے ساتھ) ہے، اور وہ وہ ہے جو صبح سویرے غارت گری کے لیے نکلتا ہے، اور 'عادیہ' زیادہ عام ہے کیونکہ یہ صبح کے وقت بھی ہوتا ہے اور دیگر اوقات میں بھی۔ تحصیل عین الذہب ص 355۔ التنانیر 'تنور' کی جمع ہے۔ (3) السبعۃ ص 187-188، التیسیر ص 82، الحجۃ 354/2-355، اور الکشف عن وجوہ القراءات السبع 305/1۔ (4) نسخوں میں 'فیہا' ہے، اور (م) سے جو ثابت ہے: اور تخریج کے مصادر۔ (5) دیوان الراعی ص 198، اور الکتاب 295/2۔ (6) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 305/1-306 اور اس سے ماقبل۔ (7) الکتاب 292/2 میں۔

262 Surah Al-Baqarah: Verse 254

"This, by your life, is utter humiliation itself; I have no mother if that were the case, nor a father." (1) It is permissible to make the first term indeclinable (mabni) and the second term in the accusative (mansub) with nunation (tanween), as in saying: "There is no man (rajula) in it and no woman (imra'atan)." Sibawayh recited: "There is no lineage today and no friendship; the tear has widened beyond the patcher's repair." (2) So, the "la" is additional in both instances, the first coordinated to the position and the second to the literal wording. A fifth aspect: to raise (raf') the first and make the second indeclinable, as in: "There is no man (rajulun) in it and no woman (imra'ata)." Umayyah said: "There is no vain talk and no sinfulness therein, and what they uttered with it is forever established." (3) (4) These five aspects are permissible in your saying: "There is no power nor strength except by Allah," and this has been mentioned previously, praise be to Allah. (5) {And the disbelievers}: A subject (mubtada'). {they}: A second subject. {the wrongdoers}: The predicate (khabar) of the second. If you wish, "they" (hum) can be an additional pronoun for separation (fasl), and "the wrongdoers" becomes the predicate of "the disbelievers." (6) Ata bin Dinar (7) said: Praise be to Allah who said: {And the disbelievers they are the wrongdoers}, and he did not say: "And the wrongdoers they are the disbelievers."

(1) Previously mentioned 3/326. (2) Al-Kitab 2/295, the verse is attributed to Anas bin al-Abbas, previously mentioned 3/325. (3) In (Kh): for them. (4) Diwan Umayyah p. 122, and Al-Ayni mentioned in Al-Maqasid al-Nahwiyyah 2/346 that grammarians distorted this evidence as they combined the beginning of one verse with the end of another. The correct version in the Diwan is: No vain talk and no sinfulness therein, nor time, and there is no blamer therein. A cup that does not cause a headache to its drinkers, and what they uttered is established for them. The end of the second verse was previously mentioned in 1/45, and its beginning is: "And in it is the meat of a sleeper and a sea," and it is in Diwan Umayyah p. 121. (5) 3/325-326. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/330. (7) Narrated by al-Tabari 4/526.

262 सूरा अल-बक़रह: आयत 254

"यह, आपकी आयु की शपथ, स्वयं अपमान है; मेरा कोई माँ नहीं है यदि ऐसा था, और न ही कोई पिता।" (1) यह अनुमति है कि पहले शब्द को अपरिवर्तनीय (मबनी) बनाया जाए और दूसरे शब्द को नुनैशन (तनवीन) के साथ कर्मवाच्य (मंसूब) रखा जाए, जैसे कहना: "उसमें कोई पुरुष (रजुल) नहीं है और न ही कोई स्त्री (इमरा'अतन)।" सिबावैह ने उद्धृत किया: "आज कोई वंश नहीं है और न ही कोई मित्रता; फटन मरम्मत करने वाले की क्षमता से अधिक बढ़ गई है।" (2) अतः, "ला" दोनों स्थानों पर अतिरिक्त है, पहला स्थिति के अनुरूप और दूसरा शाब्दिक उच्चारण के अनुरूप। एक पाँचवाँ पहलू: पहले को उठाना (रफ़') और दूसरे को अपरिवर्तनीय बनाना, जैसे कि कहना: "उसमें कोई पुरुष (रजुलुन) नहीं है और न ही कोई स्त्री (इमरा'अता)।" उमैया ने कहा: "वहाँ न तो कोई व्यर्थ बात है और न ही कोई पाप, और जो उन्होंने इसके साथ कहा वह सदैव स्थिर है।" (3) (4) ये पाँच पहलू आपके इस कथन में अनुमेय हैं: "अल्लाह के बिना कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है," और यह पहले बताया जा चुका है, अल्लाह की प्रशंसा हो। (5) {और काफ़िर}: एक कर्ता (मुब्तदा)। {वे}: एक दूसरा कर्ता। {अत्याचारी}: दूसरे का विधेय (खबर)। यदि आप चाहें, तो "वे" (हुम) अलगाव के लिए एक अतिरिक्त सर्वनाम हो सकता है, और "अत्याचारी" "काफ़िर" का विधेय बन जाता है। (6) अता बिन दीनार (7) ने कहा: उस अल्लाह की प्रशंसा हो जिसने कहा: {और काफ़िर ही अत्याचारी हैं}, और उसने यह नहीं कहा: "और अत्याचारी ही काफ़िर हैं।"

(1) पहले उल्लेख किया गया 3/326। (2) अल-किताब 2/295, यह पद अनस बिन अल-अब्बास का है, पहले उल्लेख किया गया 3/325। (3) (ख) में: उनके लिए। (4) दीवान उमैया पृ. 122, और अल-ऐनी ने अल-मकासिद अल-नहविया 2/346 में उल्लेख किया है कि वैयाकरणों ने इस प्रमाण को विकृत कर दिया क्योंकि उन्होंने एक पद के पूर्वार्द्ध को दूसरे के उत्तरार्द्ध के साथ जोड़ दिया। दीवान में सही संस्करण है: न कोई व्यर्थ बात और न कोई पाप उसमें, न समय, और न ही उसमें कोई निंदा करने वाला है। एक प्याला जो इसके पीने वालों के सिर में दर्द नहीं करता, और जो उन्होंने कहा वह उनके लिए स्थिर है। दूसरे पद का उत्तरार्द्ध पहले 1/45 में उल्लेख किया गया था और इसका पूर्वार्द्ध है: "और उसमें जागने वाले का मांस और समुद्र है," और यह दीवान उमैया पृ. 121 में है। (5) 3/325-326। (6) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 1/330। (7) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 4/526।

٢٦٢ سورة البقره : آیت ٢٥٤

"یہ، تمہاری عمر کی قسم، سراسر ذلت ہے؛ میری کوئی ماں نہیں اگر ایسا تھا، اور نہ ہی کوئی باپ۔" (١) جائز ہے کہ پہلے کو مبنی بنائیں اور دوسرے کو تنوین کے ساتھ منسوب رکھیں، مثلاً یہ کہنا: "اس میں نہ کوئی مرد (رجلَ) ہے اور نہ ہی کوئی عورت (امرأةَ)۔" سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: "آج نہ کوئی حسب نسب ہے اور نہ کوئی دوستی؛ پھٹن اتنی بڑھ گئی ہے کہ پیوند لگانے والے کے بس سے باہر ہے۔" (٢) پس «لا» دونوں جگہوں پر زائد ہے، پہلا محل پر عطف ہے اور دوسرا لفظ پر۔ پانچویں صورت: پہلے کو مرفوع کرنا اور دوسرے کو مبنی بنانا، جیسے تمہارا یہ قول: "اس میں نہ کوئی مرد (رجلٌ) ہے اور نہ ہی کوئی عورت (امرأةَ)۔" امیہ نے کہا: "نہ اس میں کوئی لغو بات ہے اور نہ کوئی گناہ، اور جو کچھ انہوں نے اس کے ساتھ کہا وہ ہمیشہ کے لیے قائم ہے۔" (٣) (٤) یہ پانچوں صورتیں تمہارے اس قول میں جائز ہیں: "لا حول ولا قوة إلا بالله"، اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے، تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ (٥) ﴿وَالْكَافِرُونَ﴾ مبتدا ہے۔ ﴿هُمُ﴾ مبتدا ثانی ہے، ﴿الظَّالِمُونَ﴾ دوسرے کی خبر ہے، اور اگر چاہو تو «ہم» کو ضمیر فصل قرار دو، اور «الظالمون» کو «الکافرون» کی خبر بنا دو۔ (٦) عطاء بن دینار(٧) نے کہا: تمام تعریفیں اس اللہ کے لیے ہیں جس نے یہ فرمایا: ﴿وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾، اور یہ نہیں فرمایا کہ: "اور ظالم ہی کافر ہیں۔"

(١) اس کا ذکر پہلے ص ٣٢٦/٣ پر گزر چکا ہے۔ (٢) الکتاب ٢٩٥/٢، اور یہ شعر انس بن العباس کا ہے، اور اس کا ذکر ص ٣٢٥/٣ پر گزر چکا ہے۔ (٣) نسخہ (خ) میں: "لہم" (ان کے لیے) ہے۔ (٤) دیوان امیہ ص ١٢٢، اور العینی نے المقاصد النحویہ ٣٤٦/٢ میں ذکر کیا ہے کہ نحویوں نے اس شاہد میں تحریف کی ہے کیونکہ انہوں نے ایک شعر کے مصرع اول کو دوسرے کے مصرع ثانی کے ساتھ جوڑ دیا ہے، اور دیوان میں صحیح صورت یہ ہے: ولا لغوٌ ولا تأثیمَ فیہا ولا حینٌ ولا

فیہا ملیمُ وکأس لا تصدّع شاربیہا وما فاہوا بہ لہم مقیمُ دوسرے شعر کا مصرع ثانی پہلے ص ٤٥/١ پر گزر چکا ہے اور اس کا پہلا مصرع یہ ہے: "وفیہا لحمٌ ساھرة وبحر"، اور یہ دیوان امیہ ص ١٢١ میں ہے۔ (٥) ٣٢٥/٣-٣٢٦۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ٣٣٠/١۔ (٧) اسے طبری نے ٥٢٦/٤ پر روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 255 / 263

Allah the Almighty says: {Allah! There is no god but He, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence. Neither drowsiness overtakes Him nor sleep. To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth. Who is it that can intercede with Him except by His permission? He knows what is [presently] before them and what will be after them, and they encompass not a thing of His knowledge except for what He wills. His Kursi extends over the heavens and the earth, and their preservation tires Him not. And He is the Most High, the Most Great.}

The Almighty's saying: {Allah! There is no god but He, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence} This is Ayat al-Kursi, the mistress of the verses of the Quran, and the greatest verse, as previously explained in Al-Fatiha (1). It was revealed at night, and the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) called Zaid and he wrote it down.

It was narrated from Muhammad ibn al-Hanafiyyah that he said: When Ayat al-Kursi was revealed, every idol in the world fell, and every king in the world fell, and crowns fell from their heads, and the devils fled hitting each other until they came to Iblis and informed him of that. He ordered them to search for the cause, so they came to Madinah and heard that Ayat al-Kursi had been revealed (2).

The Imams narrated (3) from Ubayy bin Ka'b who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "O Abu al-Mundhir, do you know which verse from the Book of Allah with you is the greatest?" He said: I said: Allah and His Messenger know best. He said: "O Abu al-Mundhir, do you know which verse from the Book of Allah with you is the greatest?" He said: I said: {Allah! There is no god but He, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence}. Then he struck my chest and said: "May knowledge be pleasant for you, O Abu al-Mundhir." Al-Tirmidhi al-Hakim Abu Abdullah added (4): "By Him in Whose Hand is my soul, this verse has a tongue and two lips that sanctify the King at the foot of the Throne" (5). Abu Abdullah said: This is a verse revealed by Allah, may He be glorified, and He made its reward for the one who recites it both immediate and deferred. As for the immediate, it is a guardian for the one who recites it from calamities.

It was narrated to us from Nawf al-Bikali that he said: Ayat al-Kursi is called "the Friend of Allah" in the Torah, and its reciter is called "mighty" in the kingdom of the heavens and the earth (6). He said: So he was a servant...

(1) 1/170 and 172. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/224. (3) Musnad Ahmad (21278), Sahih Muslim (810), Sunan Abi Dawud (1460), and salaf 1/170. (4) In Nawadir al-Usul, p. 338. (5) This addition appeared in the Musnad narration mentioned before the comment. (6) In (D) and (M): he means "is called", and the confirmed version is from (Z) and (Kh), which is consistent with Nawadir al-Usul.

सूरह अल-बकरा: आयत 255 / 263

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {अल्लाह! उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह जीवंत है, सबका थामने वाला है। उसे न ऊंघ आती है और न नींद। जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ पृथ्वी में है, वह उसी का है। कौन है जो उसकी अनुमति के बिना उसके पास सिफ़ारिश कर सके? वह जानता है जो उनके सामने है और जो उनके पीछे है, और वे उसके ज्ञान में से किसी चीज़ को नहीं पा सकते, सिवाय इसके जो वह चाहे। उसकी 'कुर्सी' आकाशों और पृथ्वी को घेरे हुए है, और उनकी रक्षा उसे थकाती नहीं। और वह अत्यंत ऊँचा, बहुत महान है।}

सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह! उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह जीवंत है, सबका थामने वाला है} यह आयत अल-कुर्सी है, जो कुरान की आयतों की सरदार है, और सबसे बड़ी आयत है, जैसा कि अल-फातिहा (1) में पहले बताया जा चुका है। यह रात में अवतरित हुई थी, और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने ज़ैद को बुलाया और उन्होंने इसे लिखा।

मुहम्मद इब्न अल-हनफ़िया से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब आयत अल-कुर्सी अवतरित हुई, तो दुनिया का हर बुत गिर गया, और दुनिया का हर बादशाह गिर गया, और उनके सिरों से ताज गिर गए, और शैतान एक-दूसरे को मारते हुए भाग निकले जब तक कि वे इबलीस के पास नहीं पहुँचे और उसे इसके बारे में सूचित किया। उसने उन्हें कारण खोजने का आदेश दिया, तो वे मदीना आए और उन्हें पता चला कि आयत अल-कुर्सी अवतरित हुई है (2)।

इमामों ने (3) उबै बिन काब से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "हे अबू अल-मुन्ज़िर, क्या तुम जानते हो कि अल्लाह की किताब में तुम्हारे पास कौन सी आयत सबसे बड़ी है?" उन्होंने कहा: मैंने कहा: अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं। उन्होंने कहा: "हे अबू अल-मुन्ज़िर, क्या तुम जानते हो कि अल्लाह की किताब में तुम्हारे पास कौन सी आयत सबसे बड़ी है?" उन्होंने कहा: मैंने कहा: {अल्लाह! उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह जीवंत है, सबका थामने वाला है}। तब उन्होंने मेरे सीने पर हाथ मारा और कहा: "ज्ञान तुम्हारे लिए सुखद हो, हे अबू अल-मुन्ज़िर।" अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्लाह ने जोड़ा (4): "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, इस आयत की एक जुबान और दो होंठ हैं जो अर्श के पाए के पास बादशाह (अल्लाह) की पवित्रता बयान करते हैं" (5)। अबू अब्दुल्लाह ने कहा: यह वह आयत है जिसे

अल्लाह ने अवतरित किया है, और इसके पढ़ने वाले के लिए इसका फल तत्काल और भविष्य दोनों में रखा है। जहाँ तक तत्काल का संबंध है, तो यह पढ़ने वाले के लिए आपदाओं से रक्षक है।

नौफ़ अल-बिकाली से हमें रिवायत मिली है कि उन्होंने कहा: तौरात में आयत अल-कुर्सी को "अल्लाह की सहेली" कहा जाता है, और इसके पढ़ने वाले को आकाशों और पृथ्वी के साम्राज्य में "अजीज़" (सम्मानित) कहा जाता है (6)। उन्होंने कहा: तो वह एक बंदा था...

---

(1) 1/170 और 172. (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/224. (3) मुसनद अहमद (21278), सहीह मुस्लिम (810), सुनन अबी दाऊद (1460), और सलफ़ 1/170. (4) नवादिर अल-उसूल, पृ. 338 में। (5) यह वृद्धि टिप्पणी से पहले उल्लिखित मुसनद रिवायत में आई है। (6) (द) और (म) में: इसका अर्थ है "पुकारा जाता है", और पुष्टि (ज़) और (ख) से है, जो नवादिर अल-उसूल के अनुरूप है।

سورة البقرہ: آیت ۲۵۵ / ۲۶۳

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ لَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَن ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِندَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ﴾ یہ آیت الکرسی ہے جو قرآن کی تمام آیات کی سردار اور سب سے عظیم آیت ہے، جیسا کہ الفاتحہ (۱) میں اس کا بیان گزرا ہے۔ یہ رات کو نازل ہوئی، اور نبی کریم ﷺ نے زید کو بلایا اور انہوں نے اسے تحریر کیا۔

محمد ابن الحنفیہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: جب آیت الکرسی نازل ہوئی تو دنیا کا ہر بت اوندھے منہ گر گیا، اور دنیا کا ہر بادشاہ بھی گر پڑا، ان کے سروں سے تاج گر گئے، اور شیاطین ایک دوسرے سے ٹکراتے ہوئے بھاگے یہاں تک کہ ابلیس کے پاس پہنچے اور اسے اس کی خبر دی۔ اس نے انہیں حکم دیا کہ اس کی وجہ تلاش کریں، چنانچہ وہ مدینہ آئے تو انہیں معلوم ہوا کہ آیت الکرسی نازل ہوئی ہے (۲)۔

ائمہ (۳) نے ابی بن کعب سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے ابوالمنذر، کیا تم جانتے ہو کہ اللہ کی کتاب کی کون سی آیت تمہارے پاس سب سے عظیم ہے؟" انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے پھر فرمایا: "اے ابوالمنذر، کیا تم جانتے ہو کہ اللہ کی کتاب کی کون سی آیت تمہارے پاس سب سے عظیم ہے؟" انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ﴾۔ پس آپ ﷺ نے میرے سینے پر ہاتھ مارا اور فرمایا: "اے ابوالمنذر، تمہیں علم مبارک ہو"۔ حکیم ترمذی ابو عبداللہ (٤) نے اضافہ کیا: "اس ذات کی قسم

جس کے قبضے میں میری جان ہے، اس آیت کی ایک زبان اور دو ہونٹ ہیں جو عرش کے پائے کے پاس بادشاہ (اللہ) کی تقدیس بیان کرتے ہیں" (٥)۔ ابو عبداللہ نے کہا: یہ وہ آیت ہے جسے اللہ جل ذکرہ نے نازل فرمایا، اور اس کے پڑھنے والے کے لیے دنیا اور آخرت میں اس کا اجر رکھا۔ دنیا میں تو یہ پڑھنے والے کے لیے آفات سے حفاظت کا ذریعہ ہے۔

اور نوف البکالی سے ہمیں روایت ملی ہے کہ انہوں نے کہا: تورات میں آیت الکرسی کو "ولیۃ اللہ" (اللہ کی دوست) کہا جاتا ہے، اور آسمانوں اور زمین کی سلطنت میں اس کے پڑھنے والے کو "عزیز" پکارا جاتا ہے (٦)۔ انہوں نے کہا: پس وہ ایک بندہ تھا...

---

(١) ١/١٧٠ اور ١٧٢۔ (٢) تفسیر ابی اللیث ١/٢٢٤۔ (٣) مسند احمد (٢١٢٧٨)، صحیح مسلم (٨١٠)، سنن ابی داؤد (١٤٦٠)، اور سلف ١/١٧٠۔ (٤) نوادر الاصول ص ٣٣٨ میں۔ (٥) یہ اضافہ تبصرے سے پہلے ذکر کردہ مسند کی روایت میں موجود ہے۔ (٦) (د) اور (م) میں: "یدعی" مراد ہے، اور متن (ظ) اور (خ) سے ثابت ہے جو نوادر الاصول کے مطابق ہے۔

264 Surah Al-Baqarah: Verse 255

Abdurrahman bin Awf, upon entering his house, would recite Ayat al-Kursi in its four corners, meaning: as if he sought thereby for it to be a guard for him from all four sides, and to expel the devil from the corners of his house.

It is narrated that Umar wrestled a jinn and pinned him down, may God be pleased with him. The jinn said to him: "Let me go so that I may teach you something by which you can protect yourselves from us." He let him go and asked him, and he said: "You protect yourselves from us with Ayat al-Kursi (1)."

I say: This is authentic. And in the report: "Whoever recites Ayat al-Kursi after every prayer, the one who takes his soul will be the Owner of Majesty and Honor, and he will be like one who fought alongside the prophets of God until he was martyred (2)."

On the authority of Ali (may God be pleased with him), he said: I heard your Prophet (peace be upon him) say while he was on the steps of the pulpit: "Whoever recites Ayat al-Kursi after every prayer, nothing prevents him from entering Paradise except death, and no one perseveres in it except a truthful person or a worshipper. And whoever recites it when he goes to bed, God will secure him, his neighbor, his neighbor's neighbor, and the houses around him (3)."

In Al-Bukhari (4) on the authority of Abu Hurayrah, he said: The Messenger of God (peace be upon him) appointed me to guard the Zakat of Ramadan - and he mentioned a story in which: I said: O Messenger of God, he claimed that he would teach me words with which God would benefit me, so I let him go. He said: "What are they?" I said: He said to me: "When (5) you go to bed, recite Ayat..."

(1) Nawadir al-Usul p. 338. The report of Abd al-Rahman bin Awf was narrated by Abu Ya'la (7207), and the report of Umar will be mentioned by the author in full shortly. (2) Narrated by Ibn al-Sunni in 'Amal al-Yawm wa al-Laylah' (123) from the hadith of Abu Umamah (may God be pleased with him). We did not find it elsewhere with him. Its chain includes someone unknown to us, and Isma'il bin 'Ayyash, who is weak, and Abd al-Hamid bin Ibrahim al-Hadrami; Al-Hafiz said in 'Al-Taqrib': truthful except that his books were lost so his memory deteriorated. (3) Narrated by Al-Bayhaqi in 'Shu'ab al-Iman' (2395), and Ibn al-Jawzi in 'Al-Mawdu'at' (249). Al-Bayhaqi said: its chain is weak. Ibn al-Jawzi said: it is not authentic. We say: There is a supporting narration for parts of it before 'and no one perseveres in it...' from the hadith of Abu Umamah (may God be pleased with him) at Al-Nasa'i in 'Al-Sunan al-Kubra' (9848) and Al-

Tabarani in 'Al-Kabir' (7532). Al-Mundhiri said in 'Al-Targhib wa al-Tarhib' (2373): Narrated by Al-Nasa'i and Al-Tabarani with chains of narration, one of which is authentic. Al-Nawawi weakened it in 'Khulasat al-Ahkam' 1/468-469. (4) Sahih al-Bukhari (2311). (5) In the manuscripts: 'What are they? He said if'. What is established is from (M) which matches Sahih al-Bukhari.

264 सूरह अल-बकरा: आयत 255

अब्दुर्रहमान बिन औफ़ जब अपने घर में प्रवेश करते, तो उसके चारों कोनों में आयत अल-कुर्सी पढ़ते थे, जिसका अर्थ है: जैसे कि वह इसके माध्यम से अपने चारों ओर से एक रक्षक की तलाश कर रहे हों, और अपने घर के कोनों से शैतान को दूर करना चाहते हों।

उमर से रिवायत है कि उन्होंने एक जिन्न से कुश्ती लड़ी और उसे पछाड़ दिया, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो। जिन्न ने उनसे कहा: "मुझे छोड़ दो ताकि मैं तुम्हें वह सिखाऊं जिससे तुम हमसे बच सको।" उन्होंने उसे छोड़ दिया और उससे पूछा, तो उसने कहा: "तुम आयत अल-कुर्सी (1) से हमसे बचते हो।"

मैंने कहा: यह सही है। और हदीस में है: "जिसने हर नमाज़ के बाद आयत अल-कुर्सी पढ़ी, उसकी रूह कब्ज़ करने वाला ज़ुल जलाली वल इकराम (महिमा और सम्मान का स्वामी) होगा, और वह उस व्यक्ति की तरह होगा जिसने अल्लाह के नबियों के साथ शहीद होने तक लड़ाई लड़ी (2)।"

हज़रत अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने तुम्हारे नबी ﷺ को मिम्बर की लकड़ियों पर खड़े होकर कहते हुए सुना: "जिसने हर नमाज़ के बाद आयत अल-कुर्सी पढ़ी, उसे जन्नत में दाखिल होने से मौत के अलावा कोई चीज़ नहीं रोक सकती, और इस पर केवल सिद्दीक़ (सच्चा) या इबादत करने वाला ही पाबंदी करता है। और जो कोई सोने के समय इसे पढ़ता है, अल्लाह उसे, उसके पड़ोसी को, उसके पड़ोसी के पड़ोसी को और उसके आसपास के घरों को सुरक्षा प्रदान करता है (3)।"

बुखारी (4) में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे रमज़ान की ज़कात की सुरक्षा के लिए नियुक्त किया था - और उन्होंने एक कहानी का ज़िक्र किया जिसमें: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, उसने दावा किया कि वह मुझे ऐसे शब्द सिखाएगा जिनसे अल्लाह मुझे लाभ पहुँचाएगा, इसलिए मैंने उसे जाने दिया। आपने पूछा: "वे क्या हैं?" मैंने कहा: उसने मुझसे कहा: "जब (5) तुम अपने बिस्तर पर जाओ, तो आयत पढ़ो..."

(1) नवादिर अल-उसूल पृ. 338। अब्दुर्रहमान बिन औफ़ की रिवायत अबू याला (7207) ने की है, और उमर की रिवायत लेखक द्वारा जल्द ही पूरी तरह से उल्लेख की जाएगी। (2) इसे इब्न अल-सुन्नी ने 'अमल अल-यौम व अल-लैलाह' (123) में अबू उमामा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। हमें उनके पास इसके अलावा कुछ नहीं मिला। इसके इस्नाद (सूत्र) में वह है जिसे हम नहीं जानते,

और इस्माइल बिन अय्याश, जो कमज़ोर हैं, और अब्दुल हमीद बिन इब्राहिम अल-हदरमी; हाफ़िज़ ने 'अल-तक़रीब' में कहा: वह सच्चे हैं सिवाय इसके कि उनकी किताबें खो गईं जिससे उनकी याददाश्त खराब हो गई। (3) इसे अल-बैहक़ी ने 'शुअ़ब अल-ईमान' (2395) में और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मौज़ूआत' (249) में निकाला है। अल-बैहक़ी ने कहा: इसका इस्नाद कमज़ोर है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह सही नहीं है। हम कहते हैं: 'और इस पर पाबंदी नहीं करता...' से पहले के शब्दों के लिए अल-नसाई ने 'अल-सुनन अल-कुबरा' (9848) में और अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (7532) में अबू उमामा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से प्रमाण दिया है। अल-मुन्ज़िरी ने 'अल-तरग़ीब व अल-तरहीब' (2373) में कहा: इसे अल-नसाई और अल-तबरानी ने रिवायत किया है, जिनमें से एक इस्नाद सही है। अल-नववी ने 'ख़ुलासत अल-अहकाम' 1/468-469 में इसे कमज़ोर बताया है। (4) सहीह अल-बुखारी (2311)। (5) हस्तलिखित प्रतियों में: 'वे क्या हैं? उसने कहा यदि'। जो स्थापित है वह (म) से है जो सहीह अल-बुखारी के अनुरूप है।

٢٦٤ سورة البقرہ: آیت ٢٥٥

عبد الرحمن بن عوف جب اپنے گھر میں داخل ہوتے تو اس کے چاروں کونوں میں آیت الکرسی پڑھتے تھے، اس کا مطلب یہ ہے: جیسے کہ وہ اس کے ذریعے اس بات کے طلب گار ہوں کہ وہ چاروں طرف سے ان کی محافظ ہو، اور ان کے گھر کے کونوں سے شیطان کو نکال باہر کرے۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے ایک جن سے کشتی لڑی اور اسے پچھاڑ دیا، تو جن نے ان سے کہا: مجھے چھوڑ دیں تاکہ میں آپ کو وہ چیز سکھاؤں جس سے آپ ہم سے بچ سکیں، چنانچہ آپ نے اسے چھوڑ دیا اور اس سے پوچھا، تو اس نے کہا: تم آیت الکرسی (١) کے ذریعے ہم سے بچتے ہو۔

میں کہتا ہوں: یہ صحیح ہے۔ اور حدیث میں ہے: "جس نے ہر نماز کے بعد آیت الکرسی پڑھی، اس کی روح قبض کرنے والا ذو الجلال والاکرام ہو گا، اور وہ اس شخص کی طرح ہو گا جس نے اللہ کے انبیاء کے ساتھ یہاں تک کہ شہادت پائی ہو (٢)۔"

حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے تمہارے نبی ﷺ کو منبر کی لکڑیوں پر فرماتے ہوئے سنا: "جس نے ہر نماز کے بعد آیت الکرسی پڑھی، اسے جنت میں داخل ہونے سے سوائے موت کے کوئی چیز نہیں روکتی، اور اس پر سوائے صدیق یا عبادت گزار کے کوئی پابندی نہیں کرتا۔ اور جس نے سوتے وقت اسے پڑھا، اللہ اسے، اس کے پڑوسی کو، اس کے پڑوسی کے پڑوسی کو اور اس کے گرد و نواح کے گھروں کو امن دے گا (٣)۔"

اور بخاری (٤) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھے رمضان کی زکوٰۃ کی حفاظت پر مامور فرمایا - اور انہوں نے قصہ ذکر کیا جس میں

ہے: تو میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، اس نے دعویٰ کیا کہ وہ مجھے ایسے کلمات سکھائے گا جن سے اللہ مجھے نفع دے گا، چنانچہ میں نے اسے چھوڑ دیا۔ آپ نے پوچھا: "وہ کیا ہیں؟" میں نے عرض کیا: اس نے مجھ سے کہا: "جب (٥) تم اپنے بستر پر جاؤ تو آیت پڑھو..."

(١) نوادر الاصول ص ٣٣٨، اور عبد الرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ کی روایت ابو یعلیٰ (٧٢٠٧) نے تخریج کی ہے، اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا اثر مصنف عنقریب مکمل ذکر کریں گے۔ (٢) اسے ابن السنی نے 'عمل الیوم واللیلۃ' (١٢٣) میں حضرت ابو امامہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ہمیں ان کے ہاں اس کے علاوہ کچھ نہیں ملا، اس کی سند میں وہ ہے جسے ہم نہیں جانتے، اور اسماعیل بن عیاش، جو کہ ضعیف ہے، اور عبد الحمید بن ابراہیم الحضرمی؛ حافظ نے 'التقریب' میں کہا: صدوق ہے مگر اس کی کتابیں ضائع ہو گئیں تو اس کا حافظہ خراب ہو گیا۔ (٣) اسے بیہقی نے 'شعب الایمان' (٢٣٩٥) میں اور ابن الجوزی نے 'الموضوعات' (٢٤٩) میں روایت کیا، بیہقی نے کہا: اس کی سند ضعیف ہے، اور ابن الجوزی نے کہا: یہ صحیح نہیں ہے۔ ہم کہتے ہیں: اس کے قول 'اور اس پر پابندی نہیں کرتا...' سے پہلے والے حصے کے لیے حضرت ابو امامہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نسائی کی 'السنن الکبریٰ' (٩٨٤٨) اور طبرانی کی 'الکبیر' (٧٥٣٢) میں شاہد موجود ہے۔ منذیری نے 'الترغیب والترہیب' (٢٣٧٣) میں کہا: اسے نسائی اور طبرانی نے ایسی اسناد کے ساتھ روایت کیا ہے جن میں سے ایک صحیح ہے۔ نووی نے 'خلاصۃ الاحکام' ١/ ٤٦٨-٤٦٩ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (٤) صحیح بخاری (٢٣١١)۔ (٥) قلمی نسخوں میں ہے: 'ما ہی؟ قال اذا'۔ اور (م) سے ثابت شدہ وہ ہے جو صحیح بخاری کے موافق ہے۔

265 Surah Al-Baqarah: Verse 255

[Ayat al-] Kursi from its beginning until you finish: "Allah! There is no god but He, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence." And he said to me: "A protector from Allah will continue to be with you, and no devil will approach you until morning." - And they were the most eager for goodness - Then the Prophet (peace be upon him) said: "Verily, he told you the truth although he is a liar. Do you know whom you have been speaking to for three(1) nights, O Abu Hurairah?" He said: "No." He said: "That was a devil."

And in "Musnad al-Darimi" by Abu Muhammad: Al-Sha'bi said: Abdullah bin Mas'ud said: A man from the companions of Muhammad (peace be upon him) met a man from the jinn, and he wrestled him, and the human threw him down. The human said to him: "I see you are small and thin, as if your forearms are like those of a dog. Are you all like that, you jinn, or are you like that among them?" He said: "No, by Allah, I am considered strong(2) among them, but let's go again. If you throw me down, I will teach you something that will benefit you." He said: "Yes." So he threw him down. He said: "Do you read: 'Allah! There is no god but He, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence'(3)?" He said: "Yes." He said: "Verily, you do not recite it in a house but the devil leaves it with a 'khabaj' like the 'khabaj' of a donkey, and then he does not enter it until morning." Narrated from Abu Nu'aym, from Abu 'Asim al-Thaqafi, from al-Sha'bi(4).

And Abu 'Ubayd(5) mentioned it in "Gharib Hadith 'Umar": Abu Mu'awiyah narrated it to us, from Abu 'Asim al-Thaqafi, from al-Sha'bi, from Abdullah. He said: It was said to Abdullah: "Was it Umar?" He said: "Who else could it be but Umar!"

Abu Muhammad al-Darimi(6) said: "Al-Dha'il": small/fine, "Al-Shakhit": emaciated, "Al-Dhali'": having sturdy ribs/strong, and "Al-Khabaj": wind/gas. And Abu 'Ubayd(7) said: "Al-Khabaj" is flatulence, and it is also "Al-Habaj" - also - with a 'Ha'.

---

(1) His saying: three, from (M), which corresponds to Sahih al-Bukhari. (2) In (M): from among them. (3) In (M): Do you read Ayat al-Kursi: "Allah! There is no god but He, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence". (4) Musnad al-Darimi (3381). Its chain is disconnected, because al-Sha'bi did not hear from Abdullah bin Mas'ud, as stated in "Al-Marasil" by Ibn Abi Hatim, p. 132. (5) In his "Gharib al-Hadith", 3/316. (6) In his "Sunan", 2/541. (7) In his "Gharib al-Hadith", 3/317.

२६५ सूरह अल-बक़रा: आयत २५५

कुर्सी [की आयत] शुरू से अंत तक: "अल्लाह! उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह सदा जीवित रहने वाला और सब का थामने वाला है।" और उसने मुझसे कहा: "अल्लाह की ओर से एक रक्षक हमेशा तुम्हारे साथ रहेगा, और सुबह तक कोई शैतान तुम्हारे करीब नहीं आएगा।" - और वे (सहाबा) भलाई के लिए सबसे अधिक उत्सुक थे - फिर पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "उसने तुमसे सच कहा है हालांकि वह झूठा है। क्या तुम जानते हो कि तुम तीन(१) रातों से किससे बात कर रहे हो, ऐ अबू हुरैरा?" उन्होंने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "वह एक शैतान था।"

और अबू मुहम्मद की "मुसनद अल-दारमी" में है: अल-शा'बी ने कहा: अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों में से एक व्यक्ति जिन्नों में से एक व्यक्ति से मिला, और उसने उससे कुश्ती की, और इंसान ने उसे पछाड़ दिया। इंसान ने उससे कहा: "मैं तुम्हें छोटा और दुबला देख रहा हूँ, जैसे तुम्हारी कलाईयां कुत्ते की कलाईयों जैसी हों। क्या तुम सब जिन्न ऐसे ही हो, या तुम उनके बीच ऐसे हो?" उसने कहा: "नहीं, अल्लाह की कसम, मैं उनके बीच मज़बूत(२) माना जाता हूँ, लेकिन दोबारा कोशिश करो। अगर तुमने मुझे पछाड़ दिया, तो मैं तुम्हें कुछ ऐसा सिखाऊँगा जो तुम्हें फायदा पहुँचाएगा।" उसने कहा: "हाँ।" तो उसने उसे पछाड़ दिया। उसने कहा: "क्या तुम पढ़ते हो: 'अल्लाह! उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह सदा जीवित रहने वाला और सब का थामने वाला है'(३)?" उसने कहा: "हाँ।" उसने कहा: "बेशक, तुम इसे जिस घर में भी पढ़ोगे, शैतान वहाँ से 'खबज' के साथ निकल जाएगा जैसे गधे का 'खबज' होता है, फिर वह सुबह तक उसमें प्रवेश नहीं करेगा।" इसे अबू नुऐम ने, अबू आसिम अल-सक़फ़ी से, अल-शा'बी के माध्यम से उद्धृत किया है(४)।

और अबू उबैद(५) ने इसे "ग़रीब हदीस उमर" में ज़िक्र किया है: अबू मुआविया ने हमें अबू आसिम अल-सक़फ़ी से, अल-शा'बी से, अब्दुल्ला के माध्यम से सुनाया। उन्होंने कहा: अब्दुल्ला से पूछा गया: "क्या वह उमर थे?" उन्होंने कहा: "वह उमर के अलावा और कौन हो सकता था!"

अबू मुहम्मद अल-दारमी(६) ने कहा: "अल-ज़ईल" (الضئيل): सूक्ष्म/दुबला, "अल-शख़ीत" (الشخيت): दुर्बल, "अल-ज़ली'" (الضليع): मज़बूत पसलियों वाला, और "अल-खबज" (الخبج): हवा। और अबू उबैद(७) ने कहा: "अल-खबज": पेट की गैस छोड़ना, और इसे 'हा' के साथ "अल-हबज" - भी - कहा जाता है।

(१) उसका कहना: तीन, (म) से, जो सहीह अल-बुखारी के अनुरूप है। (२) (म) में: उनमें से। (३) (म) में: क्या तुम आयत अल-कुर्सी पढ़ते हो: "अल्लाह! उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह सदा जीवित रहने वाला और सब का थामने वाला है"। (४) मुसनद अल-दारमी (३३८१)। इसकी श्रृंखला टूटी हुई है, क्योंकि अल-शा'बी ने अब्दुल्ला बिन मसूद से नहीं सुना था, जैसा कि इब्न अबी हातिम की "अल-मरासील", पृष्ठ १३२ में बताया गया है। (५) उनकी "ग़रीब अल-हदीस" में, ३/३१६। (६) उनकी "सुनन" में, २/५४१। (७) उनकी "ग़रीब अल-हदीस" में, ३/३१७।

۲۶۵ سورة البقرہ: آیت ۲۵۵

کرسی (آیت الکرسی) شروع سے آخر تک: ﴿ اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّوْمُ ﴾۔ اور اس نے مجھ سے کہا: "اللہ کی طرف سے تم پر ایک محافظ مقرر رہے گا، اور صبح تک کوئی شیطان تمہارے قریب نہیں آئے گا"۔ - اور وہ (صحابہ) نیکی کے سب سے زیادہ حریص تھے - تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "آگاہ رہو کہ اس نے تم سے سچ کہا ہے حالانکہ وہ جھوٹا ہے۔ اے ابوہریرہ! کیا تم جانتے ہو کہ تم تین(۱) راتوں سے کس سے مخاطب ہو؟" انہوں نے کہا: "نہیں"۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ شیطان تھا"۔

اور ابو محمد کی "مسند الدارمی" میں ہے: شعبی نے کہا: عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نے فرمایا: محمد ﷺ کے اصحاب میں سے ایک شخص کی ملاقات جنات میں سے ایک شخص سے ہوئی، ان دونوں میں کشتی ہوئی تو انسان نے اسے پچھاڑ دیا۔ انسان نے اس سے کہا: "میں تمہیں بہت دبلا پتلا اور نحیف دیکھ رہا ہوں، جیسے تمہاری کلائیاں کتے کی کلائیاں ہوں۔ کیا تم تمام گروہِ جن ایسے ہی ہو یا تم ان میں ایسے ہی ہو؟" اس نے کہا: "نہیں اللہ کی قسم! میں ان میں قوی الجثہ(۲) ہوں، لیکن دوبارہ کشتی کرو، اگر تم نے مجھے پچھاڑ دیا تو میں تمہیں ایک ایسی چیز سکھاؤں گا جو تمہیں فائدہ دے گی"۔ انہوں نے کہا: "ٹھیک ہے"۔ پھر اسے پچھاڑ دیا۔ اس نے کہا: کیا تم پڑھتے ہو: ﴿ اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّوْمُ ﴾(۳)؟ انہوں نے کہا: "ہاں"۔ اس نے کہا: "تم جس گھر میں اسے پڑھو گے وہاں سے شیطان گدھے کی طرح ہوا خارج کرتا (خبج) ہوا نکل جائے گا، پھر صبح تک اس میں داخل نہیں ہوگا"۔ اسے ابو نعیم نے ابو عاصم الثقفی سے اور انہوں نے شعبی سے روایت کیا ہے(۴)۔

اور اسے ابو عبید(۵) نے "غریب حدیثِ عمر" میں ذکر کیا ہے: ہمیں ابو معاویہ نے ابو عاصم الثقفی سے، انہوں نے شعبی سے اور انہوں نے عبداللہ سے بیان کیا۔ انہوں نے کہا: عبداللہ سے پوچھا گیا: "کیا وہ عمر تھے؟" انہوں نے کہا: "عمر کے علاوہ اور کون ہو سکتا ہے!"۔

ابو محمد الدارمی(۶) نے کہا: "الضئیل": باریک/دبلا، "الشخیت": کمزور و لاغر، "الضلیع": مضبوط پسلیوں والا، اور "الخَبج": ریح (ہوا خارج کرنا) ہے۔ اور ابو عبید(۷) نے کہا: "الخَبج": ہوا خارج کرنا، اور اسے حاء کے ساتھ "الحبج" - بھی - کہا جاتا ہے۔

---

(۱) اس کا قول: تین، (م) نسخہ سے ہے اور یہ صحیح بخاری کے موافق ہے۔ (۲) (م) نسخہ میں: "منہم" (ان میں سے) ہے۔ (۳) (م) نسخہ میں ہے: کیا تم آیت الکرسی پڑھتے ہو: ﴿ اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّوْمُ ﴾۔ (۴) مسند الدارمی (۳۳۸۱)۔ اس کی سند منقطع ہے، کیونکہ شعبی نے عبداللہ بن مسعود سے نہیں سنا، جیسا کہ ابن ابی حاتم کی "المراسیل" ص ۱۳۲ میں ہے۔ (۵) ان کی "غریب الحدیث" ۳/۳۱۶ میں۔ (۶) ان کی "سنن" ۲/۵۴۱ میں۔ (۷) ان کی "غریب الحدیث" ۳/۳۱۷ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 255 266

In "At-Tirmidhi" (1), on the authority of Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever recites [Ha-Mim] Al-Mu'min up to [to Him is the destination] and Ayat al-Kursi in the morning, will be protected by them until evening; and whoever recites them in the evening, will be protected by them until morning." He said: A strange (gharib) Hadith.

Abu Abdullah At-Tirmidhi Al-Hakim said: It is narrated that the believers were encouraged to persevere in reciting it after every prayer. On the authority of Anas, who attributed the Hadith to the Prophet (peace be upon him), saying: Allah revealed to Moses (peace be upon him): "Whoever persists in reciting Ayat al-Kursi after every prayer, I shall grant him more than what I give to the thankful, the reward of prophets, and the deeds of the truthful. I shall extend my right hand over him with mercy, and nothing will prevent him from entering Paradise except the coming of the Angel of Death." Moses (peace be upon him) said: "O Lord, who hears this and does not persist in it?" He said: "I do not grant it to any of my servants except a prophet, a truthful one, a man I love, or a man I wish to be martyred in My path (2)."

On the authority of Ubayy ibn Ka'b, who said: Allah the Almighty said: "O Moses, whoever recites Ayat al-Kursi after every prayer, I shall grant him the reward of prophets" (3).

Abu Abdullah (4) said: Its meaning to me is: I gave him the reward for the actions of prophets; as for the reward of prophethood itself, it belongs to no one except the prophets.

This verse encompasses monotheism (Tawhid) and the sublime attributes (of Allah). It consists of fifty words, and in every word there are fifty blessings (5). It is equivalent to one-third of the Quran, as stated in the Hadith mentioned by Ibn Atiyyah (6).

---

(1) Number (2879). (2) We did not find it in the printed edition of his book "Nawadir al-Usul". Ibn Kathir mentioned it in his Tafsir, and Al-Suyuti in "Al-Durr al-Manthur" (1/325) from the Hadith of Abu Musa al-Ash'ari. Ibn Kathir said: This is a very rejected (munkar) Hadith. (3) Al-Hakim At-Tirmidhi mentioned it in "Nawadir al-Usul", p. 338, and did not attribute it. (4) He is Al-Hakim At-Tirmidhi, and these words of his are in "Nawadir al-Usul", p. 338. (5) Al-Tabarsi mentioned in "Majma' al-Bayan" (2/299), and Al-Daylami in "Al-Firdaws" (3471) on the authority of Ali (may Allah be pleased with him) raised to the Prophet: "...and the master of the Quran is Al-Baqarah, and the

master of Al-Baqarah is Ayat al-Kursi. O Ali, indeed it contains fifty words, in every word are fifty blessings," and we did not find a chain of narration for it. (6) "Al-Muharrar al-Wajiz" (1/340), and Ahmad narrated the Hadith (13309) on the authority of Anas ibn Malik (may Allah be pleased with him), stating that it equals a quarter of the Quran. Its chain of narration is weak.

सूरह अल-बक़रह: आयत 255 266

'तिर्मिज़ी' (1) में अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो व्यक्ति सुबह के समय ﴿हा-मीम﴾ अल-मोमिन से ﴿इलैहिल मसीर﴾ तक और आयतुल कुर्सी पढ़ता है, वह शाम तक इन दोनों के ज़रिये सुरक्षित रहता है, और जो इन्हें शाम को पढ़ता है, वह सुबह तक सुरक्षित रहता है।" उन्होंने कहा: यह हदीस ग़रीब है।

अबू अब्दुल्लाह अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने कहा: रिवायत है कि मोमिनों को हर नमाज़ के बाद इसे पढ़ने का पाबंद रहने के लिए प्रेरित किया गया है। अनस से रिवायत है कि उन्होंने इस हदीस को नबी ﷺ से जोड़ते हुए कहा: अल्लाह ने मूसा (अलैहिस सलाम) पर वही (प्रकाशना) भेजी: "जो व्यक्ति हर नमाज़ के बाद आयतुल कुर्सी पढ़ने की आदत बना लेता है, मैं उसे शुक्रगुज़ार लोगों को दिए जाने वाले फल से बढ़कर दूँगा, साथ ही पैग़म्बरों का पुण्य और सिद्दीक़ों (सच्चों) के कर्म भी अता करूँगा। मैं उस पर अपनी दया का हाथ फैला दूँगा, और मौत के फरिश्ते के आने के अलावा कोई चीज़ उसे जन्नत में दाखिल होने से नहीं रोकेगी।" मूसा (अलैहिस सलाम) ने कहा: "ऐ रब, जो इसे सुने और इस पर पाबंदी न रखे, ऐसा कौन हो सकता है?" अल्लाह ने फरमाया: "मैं अपने बंदों में से इसे केवल किसी नबी, सिद्दीक़, उस व्यक्ति जिसे मैं चाहता हूँ, या उस व्यक्ति को अता करता हूँ जिसे मैं अपनी राह में शहीद करना चाहता हूँ (2)।"

उबै बिन काब से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह तआला ने फरमाया: "ऐ मूसा, जो हर नमाज़ के बाद आयतुल कुर्सी पढ़ेगा, मैं उसे पैग़म्बरों जैसा पुण्य दूँगा" (3)।

अबू अब्दुल्लाह (4) ने कहा: मेरे नज़दीक इसका अर्थ है: मैंने उसे पैग़म्बरों के कार्यों का पुण्य दिया; जहाँ तक पैग़म्बरी के पुण्य का सवाल है, वह पैग़म्बरों के अलावा किसी के लिए नहीं है।

यह आयत एकेश्वरवाद (तौहीद) और उच्च गुणों (अल्लाह के) को समाहित किए हुए है। इसमें पचास शब्द हैं, और हर शब्द में पचास बरकतें हैं (5)। यह कुरान के एक तिहाई के बराबर है, जैसा कि इब्न अतिय्या द्वारा वर्णित हदीस में आया है (6)।

---

(1) नंबर (2879)। (2) हमें यह उनकी किताब "नवादिर अल-उसूल" के मुद्रित संस्करण में नहीं मिली। इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर में इसका उल्लेख किया है, और सुयुति ने 'अल-दुर अल-मंसूर' 1/325 में अबू मूसा अल-अशरी की हदीस से इसका ज़िक्र किया है। इब्न कसीर ने कहा: यह हदीस

अत्यंत मुनकर (अस्वीकृत) है। (3) अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने इसे "नवाद्दिर अल-उसूल" पृष्ठ 338 में वर्णित किया है और इसे किसी से नहीं जोड़ा। (4) वह अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी हैं, और उनकी यह बात "नवाद्दिर अल-उसूल" पृष्ठ 338 में है। (5) अल-तबरसी ने "मजमा अल-बयान" 2/299 में और अल-दैलमी ने "अल-फ़िरदौस" (3471) में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मरफ़ू(नबी तक पहुँचने वाली) हदीस के रूप में ज़िक्र किया है: "...और कुरान का सरदार अल-बक़रह है, और अल-बक़रह की सरदार आयतुल कुर्सी है। ऐ अली, इसमें पचास शब्द हैं, हर शब्द में पचास बरकतें हैं," और हमें इसके लिए कोई सनद (प्रमाण की श्रृंखला) नहीं मिली। (6) "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/340, और अहमद ने अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से हदीस (13309) निकाली है, जिसमें कहा गया है कि यह कुरान के एक चौथाई के बराबर है। और इसकी सनद कमज़ोर है।

سورة البقرہ : الآیہ ۲۵۵ ۲٦٦

اور «ترمذی» (۱) میں ابوہریرہ سے مروی ہے ، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جس نے صبح کے وقت ﴿حم﴾ المؤمن سے ﴿إِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾ تک اور آیت الکرسی پڑھی، وہ ان دونوں کے ذریعے شام تک محفوظ رہے گا، اور جس نے انہیں شام کے وقت پڑھا، وہ ان کے ذریعے صبح تک محفوظ رہے گا»۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے۔

اور ابو عبداللہ الترمذی الحکیم نے کہا: اور روایت ہے کہ مومنوں کو ہر نماز کے بعد اس کی تلاوت پر ہمیشگی کی ترغیب دی گئی ہے۔ انس سے مروی ہے، انہوں نے حدیث کو نبی ﷺ تک مرفوعاً بیان کیا ، آپ نے فرمایا: اللہ نے موسیٰ علیہ السلام کی طرف وحی فرمائی: «جو شخص ہر نماز کے بعد آیت الکرسی کی تلاوت پر ہمیشگی اختیار کرے گا، میں اسے شکر گزاروں کو دیئے جانے والے اجر سے بڑھ کر عطا کروں گا، اور نبیوں کا اجر اور صدیقین کے اعمال (کا ثواب) دوں گا، اور میں اس پر رحمت کے ساتھ اپنا دایاں ہاتھ پھیلا دوں گا، اور اسے جنت میں داخل ہونے سے سوائے موت کے فرشتے کے آنے کے کوئی چیز نہیں روکے گی»۔ موسیٰ علیہ السلام نے عرض کیا: «اے رب، جو اس کے بارے میں سنے اور وہ اس پر مداومت نہ کرے (ایسا کون ہو سکتا ہے)؟» اللہ نے فرمایا: «میں اپنے بندوں میں سے یہ (توفیق) صرف کسی نبی، یا صدیق، یا اس شخص کو دیتا ہوں جس سے میں محبت کرتا ہوں، یا اس شخص کو جسے میں اپنی راہ میں قتل (شہید) کرنا چاہتا ہوں (۲)»۔

اور ابی بن کعب سے مروی ہے، انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: «اے موسیٰ، جو ہر نماز کے بعد آیت الکرسی پڑھے گا، میں اسے انبیاء کا ثواب عطا کروں گا»(۳)۔

ابو عبداللہ (٤) نے کہا: میرے نزدیک اس کا معنی ہے: میں نے اسے انبیاء کے عمل کا ثواب دیا؛ رہا نبوت کا ثواب، تو وہ انبیاء کے سوا کسی کے لیے نہیں ہے۔

اور یہ آیت توحید اور صفاتِ عُلا پر مشتمل ہے، یہ پچاس کلمات ہیں، اور ہر کلمہ میں پچاس برکتیں ہیں (٥)، اور یہ تہائی قرآن کے برابر ہے، جیسا کہ ابن عطیہ (٦) نے اس حدیث کا ذکر کیا ہے۔

---

(١) رقم (٢٨٧٩)۔ (٢) ہمیں ان کی کتاب "نوادر الاصول" کے مطبوعہ نسخے میں یہ نہیں ملی۔ اور ابن کثیر نے اپنی تفسیر میں، اور سیوطی نے "الدر المنثور" ٣٢٥/١ میں ابوموسیٰ الاشعری کی حدیث سے اسے نقل کیا ہے، ابن کثیر نے کہا: یہ حدیث سخت منکر ہے۔ (٣) الحکیم الترمذی نے اسے "نوادر الاصول" ص ٣٣٨ میں ذکر کیا ہے اور اسے منسوب نہیں کیا۔ (٤) وہ الحکیم الترمذی ہیں، اور ان کا یہ کلام "نوادر الاصول" ص ٣٣٨ میں ہے۔ (٥) طبرسی نے "مجمع البیان" ٢٩٩/٢ میں اور دیلمی نے "الفردوس" (٣٤٧١) میں حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً ذکر کیا ہے: «... اور قرآن کی سردار سورہ بقرہ ہے، اور بقرہ کی سردار آیت الکرسی ہے، اے علی اس میں پچاس کلمات ہیں، ہر کلمہ میں پچاس برکتیں ہیں»، اور ہمیں اس کی کوئی سند نہیں ملی۔ (٦) "المحرر الوجیز" ٣٤٠/١، اور احمد نے حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے حدیث (١٣٣٠٩) نکالی ہے، جس میں ہے کہ یہ چوتھائی قرآن کے برابر ہے۔ اور اس کی سند ضعیف ہے۔

Page 267 Surah Al-Baqarah: Verse 255

And "Allah" is a subject (mubtada'), and "la ilaha" (there is no god) is a second subject, its predicate being omitted, estimated as: worshiped or existing. And "illa Huwa" (except He) is a substitute (badal) for the position of: la ilaha (1). It is said: "Allahu la ilaha illa Huwa" is a beginning and a predicate, and it is nominative (marfu') based on the meaning, i.e., "Ma ilaha illa Huwa" (There is no god but He) (2). In non-Quranic speech, it is permissible to say: "la ilaha illa iyyahu" (there is no god except Him), in the accusative case (nasb) as an exception. Abu Dharr said in his long narration: I asked the Messenger of Allah ﷺ: "Which verse that Allah revealed to you in the Quran is the greatest?" He replied: "Allah - there is no deity except Him, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence." Ibn Abbas said: "The most noble verse in the Quran is Ayat al-Kursi" (3). Some scholars said: Because the name of Allah Almighty is repeated in it, between pronouns and explicit names, eighteen times (4). "Al-Hayy al-Qayyum" (The Ever-Living, the Sustainer) is an attribute (na't) of Allah, the Mighty and Sublime. If you wish, it can be a substitute (badal) for "Huwa" (He), or a predicate after a predicate, or based on a hidden subject. In non-Quranic speech, the accusative case (nasb) is permissible as praise (5). And "al-Hayy" is one of His Beautiful Names by which He is named (6), and it is said that it is the Greatest Name of Allah. It is said that Jesus, son of Mary (peace be upon him), whenever he wanted to revive the dead, would pray with this supplication: "O Ever-Living, O Sustainer." It is said that when Asaf ibn Barkhiya wanted to bring the throne of Bilqis to Solomon, he prayed by saying: "O Ever-Living, O Sustainer." It is said that the Children of Israel asked Moses about the Greatest Name of Allah, and he told them: "Aya Hayya Sharahiya," meaning: "O Ever-Living, O Sustainer." It is said: It is the prayer of the people of the sea when they fear drowning; they call out with it.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/340. (2) Followed in (kh) and (t) by: and "la ilaha illa Huwa" is permissible. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/330. And the narration of Abu Dharr (may Allah be pleased with him) was recorded by Ahmad (21546) through Abdur-Rahman ibn Abdullah al-Mas'udi, from Abu Umar al-Dimashqi, from Ubayd ibn al-Khashkhash. Al-Daraqutni said—as in Tahdhib al-Kamal 34/109—: Al-Mas'udi from Abu Umar al-Dimashqi is abandoned (matruk). Al-Haythami said in al-Majma' 1/160: It contains al-Mas'udi, who is trustworthy but became confused. (4) See Al-Mufhim 2/436. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/330. (6) In (m): is called.

पृष्ठ २६७ सूरह अल-बकराह: आयत २५५

और "अल्लाह" एक उद्देश्य (मुब्तदा) है, और "ला इलाहा" (कोई ईश्वर नहीं) एक दूसरा उद्देश्य है, जिसका विधेय (ख़बर) लुप्त है, जिसका अनुमान है: पूजा जाने वाला या मौजूद। और "इल्ला हुवा" (उसके सिवा) "ला इलाहा" (1) के स्थान के लिए एक विकल्प (बदल) है। कहा गया है: "अल्लाहु ला इलाहा इल्ला हुवा" प्रारंभ और विधेय है, और यह अर्थ पर आधारित प्रथमा विभक्ति (मरफ़ू) है, यानी: "मा इलाहा इल्ला हुवा" (उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं) (2)। कुरान के बाहर, यह कहना अनुमेय है: "ला इलाहा इल्ला इय्याहु" (उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं), अपवाद के रूप में द्वितीया विभक्ति (नस्ब) में। अबू ज़र ने अपनी लंबी हदीस में कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा: "कुरान में अल्लाह ने आप पर जो आयतें उतारी हैं, उनमें से सबसे महान कौन सी है?" उन्होंने उत्तर दिया: "अल्लाह - उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह सदा जीवित, सबका आधार है।" इब्न अब्बास ने कहा: "कुरान की सबसे महान आयत आयत अल-कुर्सी है" (3)। कुछ विद्वानों ने कहा: क्योंकि इसमें अल्लाह सर्वशक्तिमान का नाम सर्वनामों और स्पष्ट नामों के बीच अठारह बार दोहराया गया है (4)। "अल-हय्युल क़य्यूम" (सदा जीवित, सबका आधार) अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला का विशेषण (न'त) है। यदि आप चाहें, तो यह "हुवा" (वह) का विकल्प (बदल) हो सकता है, या विधेय के बाद विधेय, या छिपे हुए उद्देश्य के आधार पर। कुरान के बाहर, प्रशंसा के रूप में द्वितीया विभक्ति (नस्ब) अनुमेय है (5)। और "अल-हय्य" उसके सुंदर नामों (अस्मा-ए-हुस्ना) में से एक है जिससे उसे पुकारा जाता है (6), और कहा जाता है कि यह अल्लाह का सबसे महान नाम (इस्म-ए-आज़म) है। कहा जाता है कि मरियम के पुत्र ईसा (अलैहिस्सलाम) जब भी मृतकों को जीवित करना चाहते थे, तो वे इस प्रार्थना के साथ पुकारते थे: "या हय्यु या क़य्यूम"। कहा जाता है कि जब आसिफ बिन बरखिया बिलक़ीस का सिंहासन सुलेमान के पास लाना चाहते थे, तो उन्होंने यह कहकर प्रार्थना की: "या हय्यु या क़य्यूम"। कहा जाता है कि बनी इस्राइल ने मूसा से अल्लाह के सबसे महान नाम के बारे में पूछा, तो उन्होंने उनसे कहा: "अया हय्या शराहिया," जिसका अर्थ है: "या हय्यु या क़य्यूम"। और कहा जाता है: यह समुद्र के लोगों की प्रार्थना है जब उन्हें डूबने का डर होता है, वे इसके साथ पुकारते हैं।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/340। (2) इसके बाद (ख़) और (त) में: और "ला इलाहा इल्ला हुवा" अनुमेय है। (3) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 1/330। और अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस अहमद (21546) द्वारा अब्दुर-रहमान बिन अब्दुल्ला अल-मसूदी के माध्यम से, अबू उमर अल-दिमश्की से, उबैद बिन अल-खशखाश से उद्धृत की गई है। अल-दाराकुतनी ने कहा - जैसा कि

तहज़ीब अल-कमाल 34/109 में है -: अबू उमर अल-दिमश्की से मसूदी का वर्णन छोड़ दिया गया है (मतरूक)। अल-हैथमी ने अल-मजमा' 1/160 में कहा: इसमें मसूदी है, जो भरोसेमंद है लेकिन बाद में भ्रमित हो गया था। (4) देखें अल-मुफ्हिम 2/436। (5) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 1/330। (6) (म) में: पुकारा जाता है।

صفحہ ٢٦٧ سورہ البقرہ: آیت ٢٥٥

لفظ «الله» مبتدا ہے، اور «لا إله» مبتدا ثانی ہے، اور اس کی خبر محذوف ہے جس کی تقدیر ہے: معبود یا موجود۔ اور «إِلَّا هُوَ» محلِ «لا إله» سے بدل ہے(١)۔ اور کہا گیا: «اللهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» مبتدا اور خبر ہے، اور یہ معنی پر محمول ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، یعنی: «ما إله إلا هو»(٢)۔ اور قرآن کے علاوہ میں «لا إله إلا إياه» جائز ہے، استثناء کی بنا پر منصوب ہونا۔ ابو ذر نے اپنی طویل حدیث میں کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے پوچھا: قرآن کی کون سی آیت اللہ نے آپ پر سب سے عظیم نازل فرمائی؟ تو آپ ﷺ نے فرمایا: ﴿اللهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ﴾۔ اور ابن عباس نے فرمایا: قرآن میں سب سے اشرف آیت، آیت الکرسی ہے (٣)۔ بعض علماء نے کہا: اس لیے کہ اس میں اللہ تعالیٰ کا نام ضمیروں اور ظاہر ناموں کے درمیان اٹھارہ مرتبہ دہرایا گیا ہے (٤)۔ ﴿الْحَيُّ الْقَيُّومُ﴾ اللہ عز و جل کی صفت (نعت) ہے، اور اگر آپ چاہیں تو یہ «هو» سے بدل ہو سکتا ہے، اور اگر چاہیں تو خبر کے بعد خبر، اور اگر چاہیں تو مبتدا محذوف پر محمول۔ اور قرآن کے علاوہ میں مدح کی بنا پر منصوب ہونا جائز ہے (٥)۔ اور «الحي» اللہ تعالیٰ کے اسماء حسنیٰ میں سے ایک نام ہے جس سے اسے پکارا جاتا ہے (٦)، اور کہا جاتا ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کا اسم اعظم ہے۔ اور کہا جاتا ہے کہ عیسیٰ ابن مریم علیہ السلام جب مردوں کو زندہ کرنا چاہتے تھے تو اس دعا کے ساتھ پکارتے تھے: یا حیُّ یا قیوم۔ اور کہا جاتا ہے کہ جب آصف بن برخیا نے ملکہ بلقیس کا تخت سلیمان علیہ السلام کے پاس لانے کا ارادہ کیا تو ان الفاظ کے ساتھ دعا کی: یا حيُّ یا قیوم۔ اور کہا جاتا ہے کہ بنی اسرائیل نے موسیٰ علیہ السلام سے اللہ کے اسم اعظم کے بارے میں پوچھا تو آپ نے ان سے فرمایا: أیا هیا شراهیا، یعنی: یا حي یا قیوم۔ اور کہا جاتا ہے: یہ سمندر والوں کی دعا ہے جب انہیں غرق ہونے کا خوف ہوتا ہے تو وہ اس کے ساتھ پکارتے ہیں۔

(١) المحرر الوجيز ١ / ٣٤٠۔ (٢) اس کے بعد (خ) اور (ط) میں ہے: اور «لا إله إلا هو» جائز ہے۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ١ / ٣٣٠۔ اور ابو ذر رضی اللہ عنہ کی حدیث احمد (٢١٥٤٦) نے عبد الرحمن بن عبد اللہ المسعودی کے واسطے سے، ابو عمر الدمشقی سے، عبید بن الخشخاش سے روایت کی ہے۔ دارقطنی نے کہا - جیسا کہ تہذیب الکمال ٣٤ / ١٠٩ میں ہے -: المسعودی کی روایت ابو عمر الدمشقی سے متروک ہے۔ ہیثمی نے المجمع ١ / ١٦٠ میں کہا: اس میں مسعودی ہے جو ثقہ ہے لیکن وہ خلط ملط کر گیا تھا۔ (٤) انظر المفہم ٢ / ٤٣٦۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ١ / ٣٣٠۔ (٦) (م) میں ہے: یسمی (نام رکھا جاتا ہے)۔

268 Surah Al-Baqarah: Verse 255

Al-Tabari said regarding a group: It is said: Ever-Living (Hayy), Self-Sustaining (Qayyum), as He described Himself, and this is accepted without further inquiry into it (1). It was said: He named Himself Ever-Living for His management of affairs and His determination of things according to their measures (2). Qatadah said: The Ever-Living: He who does not die (3). Al-Suddi said: What is meant by the Ever-Living: The Everlasting. Labid said: "If you see me today, having become sound, I am not more alive than Kilab and Ja'far" (4) It has been said: This name is the Greatest Name of Allah. And {Al-Qayyum} is from: Qama (to stand), i.e.: The One who stands in management of what He created, according to Qatadah. Al-Hasan said: Its meaning: The One who stands over every soul for what it has earned until He recompenses it for its work, as He is knowledgeable of it, nothing of it is hidden from Him. Ibn Abbas said: Its meaning: The One who does not change nor pass away. Umayyah ibn Abi al-Salt said: "The sky and the stars and the sun were not created with a moon that stands, Determined by a Protector, Self-Sustaining, and the Gathering, the Paradise, and the Bliss, Except for a matter whose affair is great" (5) Al-Bayhaqi said (6): And I saw in "Uyun al-Tafsir" by Isma'il al-Darir (7) regarding the interpretation...

(1) Tafsir al-Tabari 4/528, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 1/340. (2) Tafsir al-Tabari 4/528. (3) Mentioned by Ibn Abi Hatim (2571). And al-Tabari related it 4/528 from al-Rabi'. (4) Tafsir al-Mawardi 1/323, and the verse is in Diwan Labid p. 47. (5) al-Nukat wa al-Uyun 1/323-324, and al-Tabari related the reports 4/529-530, and Ibn Abi Hatim 2/486-487. The verses are in Diwan Umayyah pp. 129-130, and Tafsir al-Tabari; see Sheikh Mahmoud Shakir's commentary on it 5/388. (6) In "al-Asma' wa al-Sifat" by him 1/131. (7) He is: Isma'il ibn Ahmad ibn Abd Allah, Abu Abd al-Rahman al-Hayri al-Nisaburi, the commentator and reciter, he has famous compositions in the Quran, recitations, Hadith, and preaching. He died in the year (430 AH). Al-Siyar 17/539.

२६८ सूरह अल-बकरा: आयत २५५

अल-तब़री ने एक समूह के बारे में कहा: यह कहा जाता है: जीवित (हय्य), स्वयं-स्थित (क़य्यूम), जैसा कि उसने स्वयं का वर्णन किया है, और इसे बिना किसी जांच के स्वीकार किया जाता है (१)। कहा गया: उसने स्वयं को जीवित नाम दिया क्योंकि वह मामलों का प्रबंधन करता है और चीजों को उनके माप के अनुसार निर्धारित करता है (२)। क़तादा ने कहा: जीवित: वह जो मरता नहीं (३)। अल-सुद्दी ने कहा: जीवित से तात्पर्य है: चिरस्थायी। लबीद ने कहा: "यदि तुम मुझे आज स्वस्थ देखते हो, तो मैं किलाब और जाफ़र से अधिक जीवित नहीं हूँ" (४) यह कहा गया है: यह नाम अल्लाह का सबसे बड़ा नाम है। और {अल-क़य्यूम} "क़ामा" (खड़े होना) से है, अर्थात: वह जो अपनी सृष्टि के प्रबंधन में खड़ा रहता है, क़तादा के अनुसार। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है: प्रत्येक आत्मा के कार्यों पर नज़र रखने वाला जब तक कि वह उसे उसके कार्य का प्रतिफल न दे दे, क्योंकि वह उसके बारे में जानने वाला है, उससे कुछ भी छिपा नहीं है। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: वह जो न बदलता है और न ही समाप्त होता है। उमय्या इब्न अबी अल-सल्त ने कहा: "आकाश, तारे और सूरज एक चाँद के साथ नहीं बनाए गए थे जो खड़ा रहता है, एक संरक्षक, स्वयं-स्थित द्वारा निर्धारित, और प्रलय, स्वर्ग और आनंद, सिवाय एक महान मामले के लिए" (५) अल-बैहक़ी ने कहा (६): और मैंने इस्माइल अल-क़रीर (७) की "उयून अल-तफ़सीर" में इसकी व्याख्या के बारे में देखा...

(१) तफ़सीर अल-तब़री ४/५२८, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४० में इसे उद्धृत किया है। (२) तफ़सीर अल-तब़री ४/५२८। (३) इब्न अबी हातिम (२५७१) द्वारा उल्लेखित। और अल-तब़री ने इसे ४/५२८ में अल-रबी' से उद्धृत किया। (४) तफ़सीर अल-मावर्दी १/३२३, और यह पद दीवान लबीद पृ. ४७ में है। (५) अल-नुक़त वा अल-उयून १/३२३-३२४, और अल-तब़री ने विवरण ४/५२९-५३० और इब्न अबी हातिम ने २/४८६-४८७ में उद्धृत किए। पद दीवान उमय्या पृ. १२९-१३० और तफ़सीर अल-तब़री में हैं; इस पर शेख महमूद शाकिर की टिप्पणी ५/३८८ देखें। (६) उनकी पुस्तक "अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात" १/१३१ में। (७) वह है: इस्माइल बिन अहमद बिन अब्दुल्ला, अबू अब्द अल-रहमान अल-हैरी अल-नैसापुरी, मुफ़स्सिर और मुक़री, उनकी कुरान, क़िरात, हदीस और उपदेश में प्रसिद्ध रचनाएँ हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (४३० हिजरी) में हुई। अल-सियार १७/५३९।

۲۶۸ سورہ البقرہ: آیت ۲۵۵

طبری نے ایک گروہ کے حوالے سے کہا: یہ کہا جاتا ہے: حی قیوم، جیسا کہ اس نے خود اپنی صفت بیان کی ہے، اور اسے بغیر کسی غور و خوض کے تسلیم کیا جاتا ہے (۱)۔ اور کہا گیا: اس نے اپنا نام "حی" اس لیے رکھا کیونکہ وہ معاملات کو ان کے ٹھکانوں تک پہنچاتا ہے، اور چیزوں کو ان کی تقدیر کے مطابق ٹھہراتا ہے (۲)۔ قتادہ نے کہا: الحی: وہ جو نہیں مرتا (۳)۔ سُدی نے کہا: الحی سے مراد ہے: باقی رہنے والا۔ لبید نے کہا: "اگر آج تم مجھے صحیح و سلامت دیکھو، تو میں کلاب اور جعفر سے زیادہ زندہ نہیں ہوں" (۴) اور یہ کہا گیا ہے: بے شک یہ نام اللہ کا اسمِ اعظم ہے۔ اور {الْقَيُّومُ} "قام" سے ہے، یعنی: اپنی مخلوق کے انتظام پر قائم رہنے والا، قتادہ سے مروی ہے۔ حسن نے کہا: اس کا معنی ہے: ہر جان پر اس کی کمائی کے ساتھ نگران، یہاں تک کہ وہ اسے اس کے عمل کی جزا دے، اس طور پر کہ وہ اس کا جاننے والا ہے، اس سے کوئی چیز چھپی ہوئی نہیں ہے۔ ابن عباس نے کہا: اس کا معنی ہے: وہ جو تبدیل نہیں ہوتا اور نہ ہی زائل ہوتا ہے، امیہ بن ابی الصلت نے کہا: "آسمان، ستارے اور سورج چاند کے ساتھ پیدا نہیں کیے گئے جو کھڑا رہتا ہے، ایک نگران، خود قائم کی تقدیر سے، اور حشر، جنت اور نعمتیں، مگر ایک عظیم کام کے لیے" (۵) بیہقی نے کہا (۶): اور میں نے اسماعیل الضریر (۷) کی "عیون التفسیر" میں تفسیر کے بارے میں دیکھا...

(۱) تفسیر طبری ۴/۵۲۸، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۱/۳۴۰ میں نقل کیا ہے۔ (۲) تفسیر طبری ۴/۵۲۸۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم (۲۵۷۱) نے ذکر کیا ہے۔ اور طبری نے اسے ۴/۵۲۸ میں ربیع سے روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر ماوردی ۱/۳۲۳، اور شعر دیوان لبید ص ۴۷ میں ہے۔ (۵) النکت والعیون ۱/۳۲۳-۳۲۴، اور طبری نے ان روایات کو ۴/۵۲۹-۵۳۰

میں اور ابن ابی حاتم نے ۲/۴۸۶-۴۸۷ میں نقل کیا ہے۔ اشعار دیوان امیہ ص ۱۲۹-۱۳۰ میں ہیں، اور تفسیر طبری، اور اس پر شیخ محمود شاکر کا حاشیہ ۳۸۸/۵ دیکھیں۔ (۶) ان کی کتاب الاسماء والصفات میں ۱/۱۳۱۔ (۷) وہ ہیں: اسماعیل بن احمد بن عبد اللہ، ابو عبد الرحمن الحیری نیشاپوری، مفسر و قاری، ان کی قرآن، قرات، حدیث اور وعظ میں مشہور تصانیف ہیں۔ ان کی وفات (۴۳۰ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۷/۵۳۹۔

٢٦٩ Surah Al-Baqarah: Verse 255

"Al-Qayyum": It was said: He is the One who does not sleep. It seems as if this was derived from the words of the Almighty that follow it in Ayat al-Kursi: "Neither drowsiness nor sleep overtakes Him."

Al-Kalbi said: Al-Qayyum is the One who has no substitute (1), as mentioned by Abu Bakr al-Anbari (2).

The root of 'Qayyum' is 'Qaywoum'. The 'waw' and 'ya' came together, and one of them was preceded by a sukoon (quiescence), so the first was assimilated into the second after changing the 'waw' to 'ya'. 'Qayyum' cannot be on the weight of 'fa'ool', because it is from the root letter 'waw', so it would have been 'qawwouman' (3).

Ibn Mas'ud, Alqama, Al-A'mash, and Al-Nakha'i recited: "Al-Hayy Al-Qayyam" with an 'alif', and this was also narrated from Umar (4).

There is no disagreement among linguists that 'Al-Qayyum' is more well-known to the Arabs, more sound in structure, and more established in its linguistic reason.

'Al-Qayyam' is shifted from 'Al-Qawwam' to 'Al-Qayyam'; it was changed from the form 'Al-Fa'aal' to 'Al-Fiy'aal', just as 'Al-Sawwagh' (goldsmith) is called 'Al-Siyyagh'. A poet said: Indeed, the Owner of the Throne is the One who provides for mankind, and He is Living and Ever-Sustaining over them (5).

Then the Almighty denied that "drowsiness or (6) sleep overtakes Him." Drowsiness (sinah) is light sleep according to everyone. Drowsiness is what is in the eye, and when it reaches the heart, it becomes sleep. Adi bin Al-Riqa' said (7)...

---

(1) In (m): "la badee'", and in (kh): "does not cease." (2) In Al-Zahir 1/90. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/340, Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/260, and Al-Durr al-Masun 2/540. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/340. Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/302-303, and Abu Hayyan in Al-Bahr 2/277 in this place. Ibn Abi Dawud narrated in Al-Masahif (150) and thereafter this recitation in the context of Aal Imran; he said: I heard Umar bin al-Khattab reciting: "Alif, Lam, Mim. Allah! There is no god but He, the Ever-Living, the Ever-Sustaining (Al-Qayyam)". Likewise, Ibn Khalawayh attributed it in the irregular recitations p. 19, and Ibn Jinni in Al-Muhtasab 1/151 in the context of Aal Imran to Umar bin al-Khattab, and added in Al-Muhtasab its attribution to Ibn Mas'ud, Ibrahim al-Nakha'i, al-A'mash and others, and said: and it was narrated from the Prophet (ﷺ). Al-Zahir 1/90. (6) In (z): "or". (7) He is Adi bin Zaid bin Malik, Abu

Dawud, from 'Amila; a tribe of Quda'ah, he engaged in poetic satire against Jarir, and was an excellent poet. Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 2/618, and Mu'jam al-Shu'ara' p. 86.

२६९ सूरह अल-बक़रा: आयत २५५

"अल-क़य्यूम": कहा गया है कि इसका अर्थ वह है जो सोता नहीं है। ऐसा लगता है जैसे यह आयत अल-कुर्सी में अल्लाह के इन शब्दों से लिया गया है: "न उसे ऊँघ आती है और न नींद।"

अल-कल्बी ने कहा: अल-क़य्यूम वह है जिसका कोई विकल्प (१) नहीं है, जैसा कि अबू बक्र अल-अंसारी (२) ने उल्लेख किया है।

'क़य्यूम' का मूल रूप 'क़यवूम' है। यहाँ 'वाव' और 'या' एक साथ आए हैं, और उनमें से एक पर सुकून है। इसलिए 'वाव' को 'या' में बदलकर पहले अक्षर का दूसरे में विलय (idgham) कर दिया गया। 'क़य्यूम' 'फ़ऊल' के वज़न पर नहीं हो सकता, क्योंकि यह 'वाव' से है, अन्यथा यह 'क़व्वूमन' (३) होता।

इब्न मसूद, अलक़मा, अल-अ'मश और अल-नख़ई ने "अल-हय्य अल-क़य्याम" (अलिफ़ के साथ) पढ़ा है, और यही हज़रत उमर (४) से भी वर्णित है।

भाषाविदों के बीच इसमें कोई विवाद नहीं है कि अरबों के बीच 'अल-क़य्यूम' अधिक प्रसिद्ध है, बनावट में अधिक सही है और भाषाई रूप से अधिक पुष्ट है।

'अल-क़य्याम' शब्द 'अल-क़व्वॉम' से 'अल-क़य्याम' में परिवर्तित हुआ है; इसे 'अल-फ़आल' रूप से 'अल-फ़ियआल' में बदल दिया गया है, ठीक वैसे ही जैसे 'स़व्वाग़' (स्वर्णकार) को 'स़िय्याग़' कहा जाता है। एक कवि ने कहा है: निश्चय ही अर्श का स्वामी वह है जो लोगों को जीविका प्रदान करता है, वह जीवित है और उन पर क़य्यूम (५) (नित्य एवं रक्षक) है।

फिर सर्वशक्तिमान ने इस बात से इनकार किया कि "न उसे ऊँघ आती है और न (६) नींद।" सभी की राय में 'सिनाह' (ऊँघ) का अर्थ झपकी है। ऊँघ वह है जो आँखों में होती है, और जब वह दिल तक पहुँच जाती है तो वह नींद बन जाती है। अदी बिन अल-रिक़ाअ (७) ने कहा है...

---

(१) (म) में: "ला बदी", और (ख़) में: "वह ज़ायल नहीं होता।" (२) अल-ज़ाहिर १ / ९० में। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १ / ३४०, मआनी अल-क़ुरआन ली-नहहास १ / २६०, और अल-दुर्र अल-मसून २ / ५४०। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १ / ३४०। इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर १ / ३०२-३०३ में इसका उल्लेख किया है, और अबू हय्यान ने अल-बहर २ / २७७ में इस स्थान पर। इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाहिफ़ (१५०) में और उसके बाद आले इमरान के संदर्भ में इस क़िरात (पठन) को उद्धृत

किया है। उन्होंने कहा: मैंने उमर बिन अल-खत्ताब को पढ़ते हुए सुना: "अलिफ़, लाम, मीम। अल्लाह, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह जीवंत और सबका सहारा (अल-क़य्याम) है।" इसी तरह इब्न खालवैह ने 'अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ १९ में इसे उमर बिन अल-खत्ताब की ओर और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासब' १/१५१ में आले इमरान के संदर्भ में मंसूब किया है। अल-मुहतासब में इसे इब्न मसूद, इब्राहिम अल-नख़ई, अल-अ'मश और अन्य की ओर भी मंसूब किया गया है और कहा गया है: यह पैगंबर ﷺ से भी वर्णित है। (५) अल-ज़ाहिर १ / ९०। (६) (ज़) में: "या" (अवा)। (७) वह अदी बिन ज़ैद बिन मालिक, अबू दाऊद हैं, आमिला कबीले से; जो क़ुदाआ की एक शाखा है। उन्होंने जरीर के साथ काव्य-प्रतिद्वंद्विता की थी और वह एक उत्कृष्ट कवि थे। अल-शेर वल-शुअरा २ / ६१८, और मुअजम अल-शुअरा पृष्ठ ८६।

٢٦٩ سورہ البقرہ: آیت ٢٥٥

«القیوم» کہا گیا ہے: وہ جو سوتا نہیں، اور ایسا لگتا ہے کہ یہ اللہ عزوجل کے اس قول سے لیا گیا ہے جو آیت الکرسی میں اس کے فوراً بعد ہے: ﴿لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ﴾۔

اور الکلبی نے کہا: القیوم: وہ جس کا کوئی بدل(١) نہ ہو، اسے ابوبکر الانباری(٢) نے ذکر کیا ہے۔

اور اصل قیوم: قَيْووم ہے، واؤ اور یاء جمع ہو گئے اور ان میں سے پہلے پر سکون تھا، تو واؤ کو یاء میں بدلنے کے بعد پہلی کا دوسری میں ادغام کر دیا گیا، اور 'قیوم' فعول کے وزن پر نہیں ہو سکتا، کیونکہ یہ 'واؤ' سے ہے تو یہ 'قَوْوماً'(٣) ہوتا۔

اور ابن مسعود، علقمہ، الاعمش اور النخعی نے الف کے ساتھ «الحي القيام» پڑھا ہے، اور یہی عمر(٤) سے بھی روایت کیا گیا ہے۔

اہل لغت کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ «القیوم» عربوں کے ہاں زیادہ معروف، ساخت کے لحاظ سے زیادہ درست اور لسانی بنیادوں پر زیادہ مستحکم ہے۔

اور «القیام» کو «القوام» سے «القیام» کی طرف منتقل کیا گیا ہے، اسے «فعّال» سے «فیعال» میں بدلا گیا، جیسے «صوّاغ» (سنار) کو «صیاغ» کہا جاتا ہے۔ شاعر نے کہا: إِنَّ ذا العرش للَّذي يرزق النا سَ وحيٌ عليهم قَيُّومُ(٥)

پھر اللہ عزوجل نے اس بات کی نفی فرمائی کہ اسے اونگھ آئے یا(٦) نیند۔ اور «السِّنة»: تمام اہل علم کے نزدیک غنودگی ہے، اور غنودگی وہ ہوتی ہے جو آنکھ میں ہو، اور جب وہ دل تک پہنچ جائے تو وہ نیند بن جاتی ہے۔ عدی بن الرقاع(٧) نے کہا:

(١) (م) میں: لا بديء، اور (خ) میں: لا يزول۔ (٢) الزاہر ١ / ٩٠ میں۔ (٣) المحرر الوجيز ١ / ٣٤٠، معانی القرآن للنحاس ١ / ٢٦٠، اور الدر المصون ٢ / ٥٤٠۔ (٤) المحرر الوجيز ١ / ٣٤٠۔ ابن الجوزی نے زاد المسير ١ / ٣٠٢-٣٠٣ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابو حیان نے البحر ٢ / ٢٧٧ میں اس مقام پر۔ ابن ابی داؤد نے المصاحف (١٥٠) اور اس کے بعد میں آل عمران کے مقام پر اس قرأت کو نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے عمر بن الخطاب کو پڑھتے ہوئے سنا: «الم * الله لا إله إلا هو الحي القيام»۔ اسی طرح ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ١٩ میں، اور ابن جنی نے المحتسب ١ / ١٥١ میں آل عمران کے مقام پر اسے عمر بن الخطاب کی طرف منسوب کیا ہے، اور المحتسب میں اس کی نسبت ابن مسعود، ابراہیم النخعی اور الاعمش وغیرہ کی طرف بھی کی گئی ہے، اور کہا گیا ہے: یہ نبی ﷺ سے بھی مروی ہے.. (٥) الزاہر ١ / ٩٠۔ (٦) (ز) میں: أو۔ (٧) وہ عدی بن زید بن مالک ہیں، ابو داؤد، عاملہ قبیلے سے؛ جو قضاعہ کی ایک شاخ ہے، انہوں نے جریر کے ساتھ ہجو گوئی کی تھی، وہ ایک بہترین شاعر تھے۔ الشعر والشعراء ٢ / ٦١٨، اور معجم الشعراء ص ٨٦۔

Surah Al-Baqarah: Verse 255 270

It describes a woman with a listless gaze: "Drowsy, overtaken by sleepiness, then slumber blurred his eye, yet he is not sleeping." (1) Al-Mufaddal distinguished between them, saying: Slumber (Sinah) is in the head, sleepiness (Nu'as) is in the eye, and sleep (Nawm) is in the heart (2). Ibn Zayd said: The drowsy one (Wasnan) is he who rises from sleep while not comprehending, until he might even unsheathe his sword against his family (3). Ibn 'Atiyyah (4) said: What Ibn Zayd said is questionable, and that is not understood from the speech of the Arabs. Al-Suddi said: Slumber (Sinah) is the wind of sleep that catches the face, making the person drowsy (5). I say: In short, it is a languor that affects a person without losing their reason. The meaning of this verse is: that Allah Almighty is not overtaken by any defect, nor does weariness reach Him in any state (6). The origin of 'Sinah' is 'Wasnah'; the 'waw' was omitted just as it was omitted from 'yasin'. Sleep is the heavy state with which the mind ceases to function in humans. The 'waw' is for conjunction and 'la' is for emphasis (7). I say: People mention in this context on the authority of Abu Hurairah that he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ

(1) Cited by Abu Ubaydah in 'Majaz al-Qur'an' 1/78, Abu Tammam in 'al-Wahshiyyat' p. 194, Ibn Qutaybah in 'al-Shi'r wa al-Shu'ara' 2/620, al-Mubarrad in 'al-Kamil' 1/193, and Abu Ali al-Qali in 'al-Amali' 1/228. His saying: 'ranaqat', 'ranaqa al-nawm' means: it mixed with his eyes. 'al-Sihah' (ranaqa). (2) 'al-Nukat wa al-'Uyun' 1/324. And what precedes it is from there. (3) Narrated by al-Tabari 4/532. (4) In 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/340, and the speech preceding it is from there. (5) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 4/532. (6) See 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/340. (7) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 1/330.

सूरह अल-बकरा: आयत 255 270

यह एक सुस्त नज़र वाली महिला का वर्णन करता है: "ऊँघता हुआ, नींद ने उसे दबोच लिया, फिर उसकी आँख में झपकी छा गई, और वह सोया नहीं है।" (1) अल-मुफद्दल ने उनके बीच अंतर किया और कहा: झपकी (सिनाह) सिर से होती है, ऊँघ (नु'आस) आँख में होती है, और नींद (नौम) दिल में होती है (2)। इब्न ज़ैद ने कहा: 'वस्नान' वह है जो नींद से उठता है और वह समझ नहीं पाता, यहाँ तक कि वह अपने परिवार पर तलवार भी निकाल सकता है (3)। इब्न अतिया (4) ने कहा: इब्न ज़ैद ने जो कहा वह संदिग्ध है, और अरबों के कलाम से यह बात नहीं समझी जाती। अल-सुद्दी ने कहा: झपकी (सिनाह) नींद की वह हवा है जो चेहरे पर लगती है और इंसान को ऊँघ आने लगती है (5)। मैं कहता हूँ: संक्षेप में, यह एक ऐसी शिथिलता है जो इंसान पर छा जाती है लेकिन वह अपनी अक्ल नहीं खोता। और इस आयत का अर्थ यह है: कि अल्लाह तआला को कोई दोष नहीं पकड़ता, और न ही किसी भी स्थिति में उसे कोई थकान पहुँचती है (6)। और 'सिनाह' की असल 'वस्नाह' है, 'वाव' को वैसे ही हटा दिया गया जैसे 'यासिन' से हटाया गया था। नींद वह भारीपन है जिसके साथ इंसानों के हक में ज़ेहन ओझल हो जाता है। 'वाव' संयोजन के लिए है और 'ला' ज़ोर देने के लिए (7)। मैं कहता हूँ: और लोग इस विषय में अबू हुरैरा के हवाले से ज़िक्र करते हैं कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को सुना...

(1) इसे अबू उबैदा ने 'मजाज़ अल-कुरान' 1/78 में, अबू तमाम ने 'अल-वहशियत' पृष्ठ 194 में, इब्न कुतैबा ने 'अल-शिअर व अल-शुआरा' 2/620 में, अल-मुबर्रद ने 'अल-कामिल' 1/193 में, और अबू अली अल-काली ने 'अल-अमाली' 1/228 में उद्धृत किया है। उनका कहना: 'रनक़त', 'रनक़ा अल-नौम' का अर्थ है: उसकी आँखों में नींद मिल गई। 'अल-सिहाह' (रनक़)। (2) 'अल-नुकत व अल-उयून' 1/324। और उससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (3) अल-तबरी 4/532 द्वारा निकाला गया। (4) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/340 में, और उससे पहले का भाषण वहीं से है। (5) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 4/532 में निकाला। (6) देखें 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/340। (7) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 1/330।

سورہ البقرہ: آیت ۲۵۵ ۲۷۰

ایک عورت کی سست نظر کا وصف بیان کیا گیا ہے: "وہ اونگھ رہا تھا، نیند اس پر غالب آگئی، پھر اس کی آنکھ میں جھپکی آگئی حالانکہ وہ سویا ہوا نہیں ہے۔" (۱) اور مفضل نے ان دونوں میں فرق کیا اور کہا: سِنة (جھپکی) سر سے ہوتی ہے، نعاس (اونگھ) آنکھ میں ہوتی ہے، اور نیند دل میں ہوتی ہے۔ (۲) اور ابن زید نے کہا: 'وَسْنَان' وہ ہے جو نیند سے اٹھے اور وہ سمجھ نہ سکے، یہاں تک کہ بسا اوقات وہ اپنے گھر والوں پر تلوار سونت لیتا ہے۔ (۳) ابن عطیہ (۴) نے کہا: ابن زید نے جو کہا ہے وہ محل نظر ہے، اور اہل عرب کے کلام سے یہ بات نہیں سمجھی جاتی۔ اور سُدی نے کہا: سِنة (جھپکی) نیند کی وہ ہوا ہے جو چہرے پر لگتی ہے تو انسان کو اونگھ آنے لگتی ہے۔ (۵) میں کہتا ہوں: خلاصہ کلام یہ ہے کہ یہ ایک ایسی سستی اور فتور ہے جو انسان پر طاری ہوتا ہے لیکن اس سے اس کی عقل زائل نہیں ہوتی۔ اور اس آیت سے مراد یہ ہے کہ: اللہ تعالیٰ کو کوئی نقص لاحق نہیں ہوتا، اور نہ ہی اسے کسی حال میں کوئی اکتاہٹ یا تھکن پہنچتی ہے۔ (۶) اور 'سِنَة' کی اصل 'وَسْنَة' ہے، اس سے 'واؤ' کو حذف کر دیا گیا جیسے 'یَسِن' سے حذف کیا گیا۔ اور نیند وہ بوجھل کیفیت ہے جس سے انسان کے حق میں شعور ختم ہو جاتا ہے۔ اور 'واؤ' عطف کے لیے ہے اور «لا» تاکید کے لیے۔ (۷) میں کہتا ہوں: اور لوگ اس باب میں ابو ہریرہ سے ذکر کرتے ہیں کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا...

(۱) اسے ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ۷۸/۱ میں، ابو تمام نے الوحشیات ص ۱۹۴ میں، ابن قتیبہ نے الشعر والشعراء ۶۲۰/۲ میں، مبرد نے الکامل ۱۹۳/۱ میں، اور ابو علی القالی نے الامالی ۲۲۸/۱ میں روایت کیا ہے۔ ان کا قول: رنقت، رنّق النوم: یعنی اس کی آنکھوں میں نیند سما گئی۔ الصحاح (رنق)۔ (۲) النکت والعیون ۳۲۴/۱۔ اور اس سے پہلے کا کلام وہیں سے ہے۔ (۳) اسے طبری نے

۵۳۲/۴ میں روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۴۰/۱ میں، اور اس سے پہلے کا کلام وہیں سے ہے۔ (۵) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۵۳۲/۴ میں روایت کیا ہے۔ (۶) دیکھیے المحرر الوجیز ۳۴۰/۱۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۳۳۰/۱۔

271 Surah Al-Baqarah: Verse 255

It is related about Moses on the pulpit, he said: "It occurred to Moses' mind: Does Allah, Glorious be His praise, sleep? So Allah sent an angel to him who accompanied him for three [days], then gave him two glass bottles, one in each hand, and commanded him to keep them. He said: He began to feel sleepy, and his hands almost touched, then he would wake up and move one away from the other until he fell into a deep sleep, and his hands collided, so the two bottles broke. He said: Allah set an example for him that if He were to sleep, the heaven and the earth would not be held up."(1). This hadith is not authentic; more than one, including Al-Bayhaqi, weakened it (2).

Allah's saying: {To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth}: meaning, by ownership, for He is the Owner and Lord of all. The expression used "ma" (what/whatever) even though the sentence includes those who possess intellect, because the intended meaning is the whole and the existent.

Al-Tabari (3) said: This verse was revealed when the disbelievers said: We only worship our idols so they may bring us closer to Allah in status.

Allah's saying: {Who is it that can intercede with Him except by His permission?}: "Man" (who) is nominative by inception, and "dha" (that/this) is its predicate, and "alladhi" (who) is an adjective for "dha", or a substitute if you wish. It is not permissible for "dha" to be extra as it was added with "ma" because "ma" is vague, so "dha" was added to it due to its similarity to it (4).

It is established in this verse that Allah gives permission to whom He wills for intercession, and they are the Prophets, scholars, mujahideen, angels, and others whom Allah has honored and ennobled. Then they do not intercede except for those with whom He is pleased, as He said: {and they do not intercede except for those with whom He is pleased} [Al-Anbiya: 28].

Ibn Atiyyah (5) said: What appears is that the scholars and the righteous intercede for those who did not reach the Fire while being between the two positions, or reached it but have good deeds. And in Bukhari, in...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/340-341, and Al-Tabari included it in his Tafsir 4/534. (2) In Al-Asma wa al-Sifat 1/134, and Ibn al-Jawzi said in Al-Ilal al-Mutanahiyah 1/41: This hadith is not established from the Messenger of Allah (PBUH), and whoever

attributed it to him erred. It appears that Ikrimah - who narrated it from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) - saw this in the books of the Jews and narrated it. Ibn Hajar said in Lisan al-Mizan 1/467: A rejected (munkar) hadith. (3) In his Tafsir 4/535, and the author and what preceded it were transmitted via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/341. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/330. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/341. And what precedes it is from it.

271 सूरह अल-बकरा: आयत 255

मूसा (अ.) के बारे में उल्लेख है कि उन्होंने मिंबर पर कहा: "मूसा के मन में विचार आया: क्या अल्लाह, जिसकी प्रशंसा महान है, सोता है? तो अल्लाह ने उनके पास एक फरिश्ता भेजा जो तीन दिनों तक उनके साथ रहा, फिर उन्हें दो कांच की बोतलें दीं, प्रत्येक हाथ में एक बोतल, और उन्हें उन्हें सुरक्षित रखने का आदेश दिया। उन्होंने कहा: उन्हें नींद आने लगी और उनके हाथ लगभग मिलने ही वाले थे, फिर वे जाग जाते और एक को दूसरे से दूर कर लेते, यहाँ तक कि उन्हें गहरी नींद आ गई, और उनके हाथ आपस में टकरा गए जिससे दोनों बोतलें टूट गईं। उन्होंने कहा: अल्लाह ने उनके लिए एक उदाहरण दिया कि यदि वह सोता होता, तो आकाश और पृथ्वी टिके नहीं रहते।" (1)। यह हदीस सही नहीं है, अल-बैहकी सहित कई लोगों ने इसे कमजोर बताया है (2)।

अल्लाह का कथन: {उसी का है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ पृथ्वी में है}: अर्थात, स्वामित्व के आधार पर, क्योंकि वह सभी का स्वामी और पालनहार है। "मा" (जो कुछ) शब्द का प्रयोग किया गया है, भले ही वाक्य में बुद्धिमान प्राणी भी शामिल हों, क्योंकि अभिप्रेत अर्थ समग्रता और अस्तित्व है।

अल-तबरी (3) ने कहा: यह आयत तब उतरी जब काफिरों ने कहा: हम अपनी मूर्तियों की पूजा केवल इसलिए करते हैं ताकि वे हमें अल्लाह के करीब ले आएं।

अल्लाह का कथन: {कौन है जो उसके पास उसकी अनुमति के बिना सिफारिश कर सके?}: "मन" (कौन) प्रथमा विभक्ति (इब्तिदा) में है, और "ज़ा" उसकी खबर है, और "अल्लाज़ी" (जो) "ज़ा" का विशेषण है, या यदि आप चाहें तो बदल (प्रतिस्थापन) है। "ज़ा" को अतिरिक्त मानना जायज नहीं है जैसा कि "मा" के साथ जोड़ा जाता है क्योंकि "मा" अस्पष्ट है, इसलिए "ज़ा" को इसकी समानता के कारण जोड़ा गया (4)।

इस आयत में यह स्थापित है कि अल्लाह जिसे चाहता है शफ़ाअत (सिफारिश) की अनुमति देता है, और वे नबी, विद्वान, मुजाहिदीन, फरिश्ते और अन्य हैं जिन्हें अल्लाह ने सम्मानित और गौरवान्वित किया है। फिर वे केवल उनके लिए सिफारिश करते हैं जिनसे वह प्रसन्न हो, जैसा कि उसने कहा: {और वे केवल उनके लिए सिफारिश करते हैं जिनसे वह प्रसन्न हो} [अल-अंबिया: 28]।

इब्न अतिय्याह (5) ने कहा: जो स्पष्ट होता है वह यह है कि विद्वान और नेक लोग उन लोगों के लिए सिफारिश करते हैं जो आग तक नहीं पहुँचे और वे दो स्थितियों के बीच हैं, या पहुँच गए लेकिन उनके पास अच्छे कर्म हैं। और बुखारी में, ... में है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/340-341, और अल-तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर 4/534 में उद्धृत किया है। (2) अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात 1/134 में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल अल-मुतनाहियाह 1/41 में कहा: यह हदीस अल्लाह के रसूल (स.) से प्रमाणित नहीं है, और जिसने इसे उन तक पहुँचाया उसने गलती की। ऐसा लगता है कि इकरामा - जिन्होंने इसे अबू हुरैरा (रजि.) से रिवायत किया - ने इसे यहूदियों की किताबों में देखा और इसे रिवायत किया। इब्न हजर ने लिसान अल-मीज़ान 1/467 में कहा: यह मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है। (3) उनकी तफ़सीर 4/535 में, और लेखक ने इसे और इससे पहले की बातों को इब्न अतिय्याह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/341 में उद्धृत किया है। (4) नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/330। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/341। और जो इससे पहले है वह इसी से है।

۲۷۱ سورة البقرہ: آیت ۲۵۵

حضرت موسیٰ علیہ السلام کے بارے میں منبر پر بیان کیا جاتا ہے کہ انہوں نے کہا: ”حضرت موسیٰ علیہ السلام کے جی میں یہ بات آئی کہ: کیا اللہ جل ثناءہ سوتا ہے؟ تو اللہ تعالیٰ نے ان کے پاس ایک فرشتہ بھیجا جو تین (دن) تک ان کے ساتھ رہا، پھر ان کو دو بوتلیں دیں، ہر ہاتھ میں ایک بوتل، اور انہیں حکم دیا کہ ان کی حفاظت کریں۔ انہوں نے کہا: پھر انہیں نیند آنے لگی اور ان کے دونوں ہاتھ قریب آنے لگے، پھر وہ بیدار ہو جاتے اور ایک کو دوسرے سے دور کر دیتے، یہاں تک کہ انہیں گہری نیند آگئی اور ان کے دونوں ہاتھ آپس میں ٹکرا گئے تو دونوں بوتلیں ٹوٹ گئیں۔ فرمایا: اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے ایک مثال بیان فرمائی کہ اگر وہ سوتا ہوتا تو آسمان و زمین قائم نہ رہ پاتے“ (۱)۔ یہ حدیث صحیح نہیں ہے، بیہقی (۲) سمیت ایک سے زائد محدثین نے اسے ضعیف قرار دیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَّهُۥ مَا فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ﴾ یعنی: ملکیت کے اعتبار سے، پس وہی سب کا مالک اور رب ہے۔ یہاں لفظ ”ما“ (جو کچھ) استعمال ہوا ہے اگرچہ اس میں وہ بھی شامل ہیں جو عقل رکھتے ہیں، کیونکہ یہاں مراد مجموعی طور پر کائنات اور موجودات ہیں۔

طبری (۳) فرماتے ہیں: یہ آیت اس وقت نازل ہوئی جب کافروں نے کہا: ہم اپنے بتوں کی عبادت صرف اس لیے کرتے ہیں کہ وہ ہمیں اللہ کے قریب کر دیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَن ذَا ٱلَّذِى يَشْفَعُ عِندَهُۥٓ إِلَّا بِإِذْنِهِۦ﴾ لفظ ”من“ (کون) مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، ”ذا“ اس کی خبر ہے، اور ”الذی“ لفظ ”ذا“ کی صفت ہے، اور اگر چاہیں تو اسے بدل

قرار دیں۔ یہاں "ذا" کا زائد ہونا جائز نہیں ہے جیسا کہ "ما" کے ساتھ زائد لایا جاتا ہے کیونکہ "ما" مبہم ہے، اس لیے اس کی مشابہت کی وجہ سے اس کے ساتھ "ذا" کا اضافہ کیا گیا (۴)۔

اس آیت سے یہ ثابت ہوا کہ اللہ تعالیٰ جس کو چاہتا ہے سفارش کی اجازت دیتا ہے، اور وہ انبیاء، علماء، مجاہدین، فرشتے اور دیگر وہ لوگ ہیں جنہیں اللہ نے معزز اور مکرم بنایا ہے، پھر وہ سفارش بھی صرف اسی کے لیے کریں گے جس سے اللہ راضی ہو، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ٱرْتَضَىٰ﴾ [الانبیاء: ۲۸]۔

ابن عطیہ (۵) فرماتے ہیں: ظاہر یہی ہے کہ علماء اور صالحین ان لوگوں کی سفارش کریں گے جو ابھی جہنم میں نہیں پہنچے بلکہ دو منزلوں کے درمیان ہیں، یا پہنچ گئے ہوں لیکن ان کے پاس کچھ نیک اعمال ہوں۔ اور بخاری میں، ... کے باب میں ہے

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۳۴۰-۳۴۱، اور طبری نے اپنی تفسیر ۴/ ۵۳۴ میں اس کی تخریج کی ہے۔ (۲) الاسماء والصفات ۱/ ۱۳۴ میں، اور ابن جوزی نے العلل المتناهیہ ۱/ ۴۱ میں کہا: یہ حدیث رسول اللہ ﷺ سے ثابت نہیں ہے، اور جس نے اسے مرفوع بیان کیا اس نے غلطی کی، اور ظاہر یہ ہے کہ عکرمہ - جنہوں نے اسے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا - نے اسے یہودیوں کی کتابوں میں دیکھا اور روایت کر دیا۔ ابن حجر نے لسان المیزان ۱/ ۴۶۷ میں کہا: یہ حدیث منکر ہے۔ (۳) اپنی تفسیر ۴/ ۵۳۵ میں، اور مصنف نے اسے اور اس سے پہلے کی بات کو ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۱/ ۳۴۱ میں نقل کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۳۰۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۳۴۱۔ اور اس سے ماقبل اسی سے ہے۔

Page 272 Surah Al-Baqarah: Verse 255

[Chapter on] the remaining aspects of the gates of seeing (Allah), where the believers will say: "Our Lord, our brothers used to pray with us and fast with us" (1). This is an intercession for those whose matter is close. Just as a child who stands stubbornly (al-muhbanti') at the gate of Paradise intercedes (2). And this is only regarding their relatives and acquaintances. Indeed, the Prophets will intercede for the sinners among their nations who entered the Fire due to sins, without kinship or personal acquaintance, but solely by virtue of faith. Then there remains the intercession of the Most Merciful of the merciful for those steeped in sins (3), for whom the intercession of the Prophets did not work. As for the intercession of Muhammad ﷺ regarding the hastening of the Reckoning, it is exclusive to him (4). I say: Muslim has explained in his "Sahih" the manner of intercession with a complete explanation – and it is as if he (5), may Allah have mercy on him, did not read it – and that the intercessors enter the Fire and bring out of it people who deserved the punishment. Based on this, it is not far-fetched that the believers have two types of intercession: intercession for those who have not reached the Fire, and intercession for those who reached it and entered it – may Allah protect us from it. He mentioned from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri: "Then the bridge (As-Sirat) will be laid across Hell, and intercession will be allowed, and they will say: 'O Allah, save, save!'" It was asked: "O Messenger of Allah, what is the bridge?" He said: "It is a slippery, unstable path, upon which are hooks, iron claws, and thorns like those found in Najd, a small thorny plant called 'as-Sa'dan'. The believers will pass over it as fast as a blink of an eye, like lightning, like the wind, like birds, and like the fastest horses and camels. Some will be safe and sound, some will be scratched but released, and some will be piled up in the fire of Hell. Until when the believers are saved from the Fire, then by Him in Whose hand is my soul, none of you is more insistent in pleading with Allah for the full fulfillment of truth than..."

Footnotes: (1) Sahih al-Bukhari (7439) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). Al-Qurtubi (may Allah have mercy on him) followed Ibn Atiyyah in his Tafsir (1/341) by saying: "Chapter on the remaining aspects of the gates of seeing," but we have not found this specific wording in the chapter titles there. It is found in Al-Bukhari under the chapter of the words of Allah the Almighty: {Faces that day will be radiant, looking towards their Lord} from the Book of Tawhid. (2) Narrated by Ahmad (16971) from some of the Companions of the Prophet ﷺ that he heard the Prophet ﷺ saying: "It will be said to the children on the Day of Resurrection: 'Enter Paradise.' They will say: 'O Lord, [not] until our fathers and mothers enter.' He said:

'They will refuse.' He said: 'Then Allah, the Mighty and Sublime, will say: 'Why do I see them standing stubbornly (muhbanti'een)... Enter Paradise, you and your fathers.'" And 'Al-Muhbanti' means: one who is angry because something is delayed. It is also said: it is the one who refuses out of seeking (something), not out of defiance. An-Nihayah (h-b-n-t). (3) In (M): "in mistakes and sins." (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/341. (5) Meaning Ibn Atiyyah.

पृष्ठ 272 सूरा अल-बकरा: आयत 255

दर्शन (अल्लाह के) के द्वारों का शेष भाग, जहाँ मोमिन कहेंगे: "हमारे रब, हमारे भाई हमारे साथ नमाज़ पढ़ते थे और हमारे साथ रोज़े रखते थे" (1)। यह उनके लिए सिफ़ारिश (शफ़ात) है जिनका मामला नज़दीक है। जैसे वह बच्चा जो जन्नत के दरवाज़े पर हठपूर्वक खड़ा (अल-मुहबन्ति') होता है, सिफ़ारिश करता है (2)। और यह केवल उनके रिश्तेदारों और परिचितों के बारे में है। और वास्तव में नबी अपनी उम्मत के उन गुनहगारों के लिए सिफ़ारिश करेंगे जो बिना किसी रिश्तेदारी या व्यक्तिगत जान-पहचान के, केवल ईमान के आधार पर आग (जहन्नम) में गए। फिर गुनाहों में डूबे लोगों के लिए सबसे बड़े रहम करने वाले (अल्लाह) की सिफ़ारिश बाकी रह जाएगी (3), जिनके लिए नबियों की सिफ़ारिश ने काम नहीं किया। जहाँ तक हिसाब में जल्दी करने के संबंध में मुहम्मद ﷺ की सिफ़ारिश का सवाल है, तो यह विशेष रूप से उन्हीं के लिए है (4)। मैं कहता हूँ: मुस्लिम ने अपनी "सहीह" में सिफ़ारिश के तरीके को पूरी तरह से स्पष्ट किया है - और ऐसा लगता है कि उन्होंने (5), अल्लाह उन पर रहम करे, इसे नहीं पढ़ा - और यह कि सिफ़ारिश करने वाले आग में प्रवेश करते हैं और उसमें से उन लोगों को निकालते हैं जो सज़ा के पात्र थे। इसके आधार पर, यह असंभव नहीं है कि मोमिनों के पास दो प्रकार की सिफ़ारिशें हों: उन लोगों के लिए सिफ़ारिश जो आग तक नहीं पहुँचे, और उन लोगों के लिए सिफ़ारिश जो वहाँ पहुँच गए और उसमें प्रवेश कर गए - अल्लाह हमें उससे बचाए। उन्होंने अबू सईद अल-खुद़री की हदीस से उल्लेख किया: "फिर जहन्नम के ऊपर पुल (सिरात) रखा जाएगा, और सिफ़ारिश की अनुमति दी जाएगी, और वे कहेंगे: 'ऐ अल्लाह, बचा ले, बचा ले!'" पूछा गया: "ऐ अल्लाह के रसूल, पुल क्या है?" उन्होंने कहा: "यह एक फिसलन भरा, अस्थिर रास्ता है, जिस पर हुक, लोहे के कांटे और नज्द में पाए जाने वाले कांटों की तरह के कांटे हैं, जिसे 'अस-सा'दान' कहा जाता है। मोमिन उस पर से पलक झपकने की गति से, बिजली की तरह, हवा की तरह, पक्षियों की तरह, और तेज़ घोड़ों और ऊंटों की तरह गुज़रेंगे। कुछ सुरक्षित बच निकलेंगे, कुछ खरोंच खाकर छूट जाएँगे, और कुछ जहन्नम की आग में ढेर हो जाएँगे। यहाँ तक कि जब मोमिन आग से बच जाएँगे, तो उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, हक़ की पूरी अदायगी के लिए अल्लाह से विनती करने में आप में से कोई भी इतना तीव्र नहीं है जितना कि..."

पादलेख (Footnotes): (1) सहीह अल-बुखारी (7439) अबू सईद अल-खुद़री (रज़ि.) की हदीस से। अल-क़ुर्तुबी (रह.) ने अपनी तफ़सीर (1/341) में इब्न अतिय्या का अनुसरण करते हुए कहा: "दर्शन के द्वारों का शेष भाग," लेकिन हमें वहां अध्याय के शीर्षकों में यह शब्द नहीं मिले। यह अल-बुखारी में

अल्लाह तआला के इस कथन के अध्याय में है: {उस दिन कुछ चेहरे खिले हुए होंगे, अपने रब की ओर देख रहे होंगे} किताब अत-तौहीद से। (2) अहमद (16971) ने नबी ﷺ के कुछ साथियों से रिवायत की है कि उन्होंने नबी ﷺ को यह कहते सुना: "क़यामत के दिन बच्चों से कहा जाएगा: 'जन्नत में प्रवेश करो।' वे कहेंगे: 'ऐ रब, जब तक हमारे माता-पिता प्रवेश न कर लें।' उन्होंने कहा: 'वे इनकार करेंगे।' उन्होंने कहा: 'फिर अल्लाह अज़्ज़ व जल फ़रमाएगा: 'क्या बात है कि मैं उन्हें हठपूर्वक खड़ा (मुहबन्ति'ईन) देख रहा हूँ... तुम और तुम्हारे माता-पिता जन्नत में प्रवेश करो।'" और 'अल-मुहबन्ति'' का अर्थ है: वह व्यक्ति जो किसी चीज़ में देरी होने के कारण क्रोधित हो। यह भी कहा गया है: यह वह है जो माँगने के कारण रुक जाता है, न कि अवज्ञा के कारण। अन-निहाया (ह-ब-न-त)। (3) (M) में: "गलतियों और गुनाहों में।" (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/341। (5) अर्थात इब्न अतिय्या।

صفحہ 272 سورۃ البقرہ: آیت 255

[باب] رویت کے بقیہ ابواب میں سے کہ مومنین کہیں گے: "اے ہمارے رب، ہمارے بھائی ہمارے ساتھ نماز پڑھتے تھے اور ہمارے ساتھ روزے رکھتے تھے" (1)۔ اور یہ شفاعت ان لوگوں کے حق میں ہے جن کا معاملہ قریب ہے۔ جیسا کہ وہ بچہ شفاعت کرتا ہے جو جنت کے دروازے پر (حتیٰ کہ والدین کو ساتھ نہ لے لے) ناراض ہو کر اڑ جاتا ہے (محبَنْطِئ) (2)۔ اور یہ صرف ان کے قرابت داروں اور جان پہچان والوں کے بارے میں ہے۔ اور بیشک انبیاء اپنی امتوں کے ان گناہگاروں کے حق میں شفاعت کریں گے جو گناہوں کی وجہ سے آگ میں جا چکے ہوں گے، بغیر کسی قرابت داری یا جان پہچان کے بلکہ صرف ایمان کی بنیاد پر۔ پھر گناہوں میں ڈوبے ہوئے لوگوں (3) کے لیے ارحم الراحمین کی شفاعت باقی رہ جائے گی، جن پر انبیاء کی شفاعت نے اثر نہیں کیا ہوگا۔ رہی حساب میں جلدی کروانے کے سلسلے میں محمد ﷺ کی شفاعت، تو وہ آپ ﷺ کے ساتھ خاص ہے (4)۔ میں کہتا ہوں: مسلم نے اپنی "صحیح" میں شفاعت کی کیفیت کو نہایت شافی بیان فرمایا ہے - اور ایسا لگتا ہے کہ انہوں نے (5) رحمہ اللہ اسے نہیں پڑھا - اور یہ کہ شفاعت کرنے والے آگ میں داخل ہوں گے اور اس میں سے ان لوگوں کو نکالیں گے جو عذاب کے مستحق ہو چکے ہوں گے۔ اس بنا پر، یہ بعید نہیں کہ مومنین کے لیے دو قسم کی شفاعتیں ہوں: ایک ان کے لیے جو آگ تک نہیں پہنچے، اور ایک ان کے لیے جو وہاں پہنچ گئے اور اس میں داخل ہو گئے - اللہ ہمیں اس سے پناہ دے۔ انہوں نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ذکر کیا: "پھر جہنم پر پل (صراط) رکھا جائے گا، اور شفاعت کی اجازت دی جائے گی، اور وہ کہیں گے: 'اے اللہ! سلامتی دے، سلامتی دے!'" عرض کیا گیا: "اے اللہ के रसूल، پل کیا ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ ایک پھسلنے والا، لڑکھڑاہٹ والا راستہ ہے، جس میں آنکڑے، کانٹے اور نجد

کے ایک خاردار پودے 'سعدان' جیسے کانٹے ہوں گے۔ مومنین اس پر سے پلک جھپکنے، بجلی، ہوا، پرندوں اور تیز رفتار گھوڑوں اور اونٹوں کی طرح گزر جائیں گے۔ پس کچھ صحیح سلامت نجات پانے والے ہوں گے، کچھ زخمی ہو کر چھوٹ جانے والے ہوں گے، اور کچھ جہنم کی آگ میں ڈھیر کر دیے جائیں گے۔ یہاں تک کہ جب مومن آگ سے نجات پا جائیں گے، تو اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، حق کی پوری ادائیگی کے لیے اللہ سے تم میں سے کوئی بھی اتنے اصرار کے ساتھ التجا کرنے والا نہیں ہے جتنا کہ..."

حواشی: (1) صحیح بخاری (7439) حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور قرطبی رحمہ اللہ نے اپنی تفسیر 341/1 میں ابن عطیہ کی پیروی کرتے ہوئے کہا ہے: "باب رویت کے بقیہ ابواب میں سے"، حالانکہ ہمیں وہاں ان الفاظ کے ساتھ یہ عنوان نہیں ملا۔ اور بخاری میں یہ کتاب التوحید کے باب "قول اللہ تعالیٰ: {اس دن بہت سے چہرے تروتازہ ہوں گے، اپنے رب کی طرف دیکھ رہے ہوں گے}" کے تحت ہے۔ (2) احمد (16971) نے نبی کریم ﷺ کے بعض صحابہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے نبی کریم ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "قیامت کے دن بچوں سے کہا جائے گا: 'جنت میں داخل ہو جاؤ'۔ وہ کہیں گے: 'اے رب، جب تک ہمارے آباؤ اجداد داخل نہ ہو جائیں'۔ آپ ﷺ نے فرمایا: 'وہ انکار کریں گے'۔ فرمایا: 'تب اللہ عزوجل فرمائے گا: 'کیا بات ہے کہ میں انہیں اڑا ہوا (محبَنْطِئِین) دیکھ رہا ہوں... تم اور تمہارے آباؤ اجداد جنت میں داخل ہو جاؤ'۔" اور 'محبَنْطِئ' کا مطلب ہے: کسی چیز میں تاخیر کی وجہ سے غصہ کرنے والا| اور کہا گیا ہے: یہ وہ ہے جو مانگنے کی وجہ سے رک جائے نہ کہ سرکشی کی وجہ سے۔ النہایہ (حبنط)۔ (3) (م) میں ہے: "خطاؤں اور گناہوں میں"۔ (4) المحرر الوجیز 341/1۔ (5) یعنی ابن عطیہ۔

Page 273 Surah Al-Baqarah: Verse 255

...the believers to Allah on the Day of (1) Resurrection for their brothers who are in the Fire. They say: 'Our Lord, they used to fast with us, pray, and perform Hajj.' It will be said to them: 'Take out those whom you recognize.' Their faces will be forbidden to the Fire, and they will bring out a large number of people; the Fire had reached halfway up their shins and up to their knees. They will say (2): 'Our Lord, no one whom You commanded us to take out remains in it.' Then Allah, the Mighty and Sublime, will say: 'Go back, and whoever you find in whose heart is the weight of a dinar of good, take him out.' So they will bring out many people, then they will say: 'Our Lord, we have not left in it anyone whom You commanded us to take out.' Then He will say: 'Go back, and whoever you find in whose heart is the weight of half a dinar of good, take him out.' So they will bring out many people, then they will say: 'Our Lord, we have not left in it anyone whom You commanded us to take out.' Then He will say: 'Go back, and whoever you find in whose heart is the weight of an atom of good, take him out.' So they will bring out many people, then they will say: 'Our Lord, we have not left any good in it.'

And Abu Sa’id used to say: 'If you do not believe me regarding this Hadith, then read if you wish: "Indeed, Allah does not do injustice, [even] as much as an atom's weight; and if there is a good deed, He multiplies it and gives from Himself a great reward." [An-Nisa: 40].'

Then Allah the Almighty says: 'The angels have interceded, the Prophets have interceded, and the believers have interceded, and none remains but the Most Merciful of those who show mercy.' So He will take a handful from the Fire and bring out of it people who never did any good and had turned into charcoal." (3) And he mentioned the Hadith.

And he mentioned from the Hadith of Anas from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "I will say: 'O Lord, give me permission for those who said: There is no god but Allah.' He will say: 'That is not for you - or He said: That is not to you - but by My Might, My Majesty, My Greatness, and My Pride, I will surely bring out whoever said: There is no god but Allah.'" (4)

And he mentioned from the Hadith of Abu Hurairah from him (peace and blessings be upon him): "Until when Allah finishes judging between the servants and wants to bring out by His mercy whoever He wills from the people of the Fire, He will command the angels to...

(1) In the manuscript copies: "the believers on the day," and what is established is from (m), which corresponds to Sahih Muslim. (2) In (m): "Then they say." (3) Sahih Muslim (183), also narrated by Ahmad (11127) and Al-Bukhari (7439). His saying "dahdu mazalla" means that feet slip on it and are not firm. His saying "ka ajawid al-khail" means excellent horses. His saying "al-rikab" means camels used for riding. His saying "makdus" means pushed. His saying "humama" means charcoal. (Al-Nihaya). (4) Sahih Muslim (193), also narrated by Al-Bukhari (7510).

पृष्ठ २७३ सूरह अल-बकरा: आयत २५५

...कयामत के दिन (१) अल्लाह से अपने उन भाइयों के लिए जो आग में होंगे, कहेंगे: 'ऐ हमारे रब, वे हमारे साथ रोज़ा रखते थे, नमाज़ पढ़ते थे और हज करते थे।' उनसे कहा जाएगा: 'जिनको तुम पहचानते हो उन्हें निकाल लो।' आग पर उनके चेहरों को हराम कर दिया जाएगा, और वे बहुत से लोगों को निकालेंगे; आग उनकी पिंडलियों के आधे हिस्से तक और उनके घुटनों तक पहुँच चुकी होगी। वे कहेंगे (२): 'ऐ हमारे रब, उनमें से कोई भी नहीं बचा जिन्हें आपने हमें निकालने का आदेश दिया था।' फिर अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल फरमाएगा: 'वापस जाओ, और जिसके दिल में एक दीनार के बराबर भी भलाई पाओ, उसे निकाल लो।' तो वे बहुत से लोगों को निकालेंगे, फिर कहेंगे: 'ऐ हमारे रब, हमने उसमें से किसी को भी नहीं छोड़ा जिन्हें आपने हमें निकालने का आदेश दिया था।' फिर वह फरमाएगा: 'वापस जाओ, और जिसके दिल में आधे दीनार के बराबर भी भलाई पाओ, उसे निकाल लो।' तो वे बहुत से लोगों को निकालेंगे, फिर कहेंगे: 'ऐ हमारे रब, हमने उसमें से किसी को भी नहीं छोड़ा जिन्हें आपने हमें निकालने का आदेश दिया था।' फिर वह फरमाएगा: 'वापस जाओ, और जिसके दिल में एक ज़र्रे के बराबर भी भलाई पाओ, उसे निकाल लो।' तो वे बहुत से लोगों को निकालेंगे, फिर कहेंगे: 'ऐ हमारे रब, हमने उसमें कोई भलाई नहीं छोड़ी।'

और अबू सईद कहा करते थे: 'अगर तुम इस हदीस में मेरी बात पर यकीन नहीं करते, तो अगर चाहो तो पढ़ो: "बेशक अल्लाह एक ज़र्रे के बराबर भी ज़ुल्म नहीं करता; और अगर कोई नेकी हो तो उसे दोगुना कर देता है और अपने पास से बड़ा बदला देता है।" [अन-निसा: ४०]।'

फिर अल्लाह तआला फरमाएगा: 'फरिश्तों ने शफ़ाअत (सिफ़ारिश) की, नबियों ने शफ़ाअत की, और ईमान वालों ने शफ़ाअत की, अब रहम करने वालों में सबसे बड़े रहम करने वाले के सिवा कोई नहीं बचा।' फिर वह आग से एक मुट्ठी भर लेगा और उसमें से ऐसे लोगों को निकालेगा जिन्होंने कभी कोई नेक काम नहीं किया होगा और वे कोयला बन चुके होंगे।" (३) और हदीस का ज़िक्र किया।

और अनस से नबी ﷺ की हदीस से ज़िक्र किया: "मैं कहूँगा: 'ऐ रब, मुझे उनके बारे में इजाज़त दें जिन्होंने कहा: ला इलाहा इल्लल्लाह (अल्लाह के सिवा कोई इबादत के लायक नहीं)।' वह फरमाएगा: 'यह तुम्हारे लिए नहीं है - या फरमाया: यह तुम्हारे अधिकार में नहीं है - लेकिन मेरी इज़्ज़त, मेरी बड़ाई, मेरी अज़मत और मेरे किबरिया (बड़प्पन) की कसम, मैं ज़रूर हर उस शख्स को निकालूँगा जिसने कहा: ला इलाहा इल्लल्लाह'।" (४)

और अबू हुरैरा से उनकी हदीस से ज़िक्र किया (उन पर सलातो सलाम हो): "यहाँ तक कि जब अल्लाह बंदों के बीच फैसले से फारिग हो जाएगा, और अपनी रहमत से आग वालों में से जिसे चाहेगा निकालना चाहेगा, तो फरिश्तों को हुक्म देगा कि...

---

(१) हस्तलिखित प्रतियों में: "मोमिनों का दिन," और जो पुष्ट है वह (म) से है, जो सही मुस्लिम के अनुकूल है। (२) (म) में: "फिर वे कहते हैं।" (३) सही मुस्लिम (१८३), और इसे अहमद (१११२७) और बुखारी (७४३९) ने भी निकाला है। और उनका कहना: 'दहदु मज़ल्ला' का मतलब है कि उस पर कदम फिसल जाते हैं और जमते नहीं। और उनका कहना: 'कअजावीद अल-खैल' घोड़ों की जमा है। और उनका कहना: 'अल-रिकाब' सवारी के ऊंट हैं। 'मकदूस' का अर्थ है धकेला हुआ। 'हुममा' का अर्थ है कोयला। (अल-निहाया)। (४) सही मुस्लिम (१९३), और इसे बुखारी (७५१०) ने भी निकाला है।

صفحہ ۲۷۳ سورہ البقرہ: آیت ۲۵۵

...قیامت کے دن (۱) اللہ سے اپنے ان بھائیوں کے لیے جو آگ میں ہوں گے، مومنین عرض کریں گے: 'اے ہمارے رب، وہ ہمارے ساتھ روزے رکھتے تھے، نمازیں پڑھتے تھے اور حج کرتے تھے'۔ ان سے کہا جائے گا: 'تم جنہیں پہچانتے ہو انہیں نکال لاؤ'۔ آگ پر ان کے چہرے حرام کر دیے جائیں گے، اور وہ بہت بڑی مخلوق کو نکالیں گے؛ آگ ان کی آدھی پنڈلیوں تک اور ان کے گھٹنوں تک پہنچ چکی ہوگی۔ وہ کہیں گے (۲): 'اے ہمارے رب، اب اس میں کوئی ایسا نہیں بچا جس کا آپ نے ہمیں حکم دیا تھا'۔ پھر اللہ عز و جل فرمائے گا: 'واپس جاؤ، اور جس کے دل میں ایک دینار کے برابر بھی بھلائی پاؤ اسے نکال لاؤ'۔ تو وہ بہت سی مخلوق کو نکالیں گے، پھر کہیں گے: 'اے ہمارے رب، ہم نے اس میں کسی ایسے کو نہیں چھوڑا جس کا آپ نے ہمیں حکم دیا تھا'۔ پھر وہ فرمائے گا: 'واپس جاؤ، اور جس کے دل میں آدھے دینار کے برابر بھی بھلائی پاؤ اسے نکال لاؤ'۔ تو وہ بہت سی مخلوق کو نکالیں گے، پھر کہیں گے: 'اے ہمارے رب، ہم نے اس میں کسی کو نہیں چھوڑا جس کا آپ نے ہمیں حکم دیا تھا'۔ پھر وہ فرمائے گا: 'واپس جاؤ، اور جس کے دل میں ایک ذرے کے برابر بھی بھلائی پاؤ اسے نکال لاؤ'۔ تو وہ بہت سی مخلوق کو نکالیں گے، پھر کہیں گے: 'اے ہمارے رب، ہم نے اس میں اب کوئی بھلائی نہیں چھوڑی'۔

اور ابوسعید فرمایا کرتے تھے: 'اگر تم اس حدیث کے بارے میں میری تصدیق نہیں کرتے تو اگر چاہو تو یہ پڑھ لو: ﴿بے شک اللہ ایک ذرہ برابر بھی ظلم نہیں کرتا اور اگر کوئی نیکی ہو تو اسے دوگنا کر دیتا ہے اور اپنے پاس سے بڑا اجر عطا فرماتا ہے﴾ [النساء: ٤٠]'۔

پھر اللہ تعالیٰ فرمائے گا: 'فرشتوں نے سفارش کی، نبیوں نے سفارش کی، اور مومنوں نے سفارش کی، اور اب رحم کرنے والوں میں سب سے بڑے رحم کرنے والے کے سوا کوئی باقی نہیں رہا'۔

پھر وہ آگ سے ایک مٹھی بھرے گا اور اس میں سے ایسے لوگوں کو نکالے گا جنہوں نے کبھی کوئی نیک کام نہیں کیا ہوگا اور وہ کوئلہ بن چکے ہوں گے" (۳) اور حدیث کا ذکر کیا۔

اور انس سے نبی ﷺ کی حدیث کا ذکر کیا کہ: "میں عرض کروں گا: 'اے رب، مجھے ان کے بارے میں اجازت دے جنہوں نے کہا: لا الہ الا اللہ'۔ وہ فرمائے گا: 'یہ تمہارے لیے نہیں ہے - یا فرمایا: یہ تمہارے بس میں نہیں ہے - لیکن میری عزت، میری بڑائی، میری عظمت اور میری کبریائی کی قسم، میں ضرور ہر اس شخص کو نکالوں گا جس نے کہا: لا الہ الا اللہ'" (٤)۔

اور ابوہریرہ سے ان کی حدیث کا ذکر کیا (ان پر صلاۃ و سلام ہو): "یہاں تک کہ جب اللہ بندوں کے درمیان فیصلے سے فارغ ہو جائے گا، اور اپنی رحمت سے آگ والوں میں سے جسے چاہے نکالنا چاہے گا، تو فرشتوں کو حکم دے گا کہ...

---

(۱) خطی نسخوں میں ہے: 'المومنین یوم' اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو کہ صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (۲) (م) میں ہے: 'پھر وہ کہیں گے'۔ (۳) صحیح مسلم (۱۸۳)، اور اسے احمد (۱۱۱۲۷) اور بخاری (۷٤۳۹) نے بھی روایت کیا ہے۔ 'دحض مزلة' کا مطلب ہے کہ قدم اس پر پھسلتے ہیں اور جمتے نہیں۔ 'کاجاوید الخیل' سے مراد عمدہ گھوڑے ہیں۔ 'الرکاب' سے مراد سواری کے اونٹ ہیں۔ 'مکدوس' کے معنی دھکیلا ہوا، اور 'حمما' کے معنی کوئلہ ہیں۔ (النہایہ)۔ (٤) صحیح مسلم (۱۹۳)، اور اسے بخاری (۷۵۱۰) نے بھی روایت کیا ہے۔

...those who did not associate anything with Allah will be brought out of the Fire, from among those whom Allah Almighty willed to have mercy on, from those who say: 'There is no god but Allah'(1). They will recognize them in the Fire by the mark of prostration. The Fire consumes the son of Adam except for the mark of prostration; Allah has forbidden the Fire to consume the mark of prostration."(2) The full hadith is lengthy.

I say: These hadiths indicate that the intercession of the believers and others is only for those who entered the Fire and remained in it—may Allah protect us from it! As for Ibn Atiyyah's statement: "from those who did not arrive or arrived," it is possible that he took it from other hadiths, and Allah knows best.

Ibn Majah recorded in his "Sunan"(3) from Anas bin Malik, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "People will be lined up in rows on the Day of Resurrection—Ibn Numayr said: the people of Paradise—and a man from the people of the Fire will pass by a man and say: 'O so-and-so, do you not remember the day you asked for water and I gave you a drink?' So he will intercede for him. And a man will pass by a man and say: 'Do you not remember the day I gave you water for purification?' So he will intercede for him." Ibn Numayr said: "And he says: 'O so-and-so, do you not remember the day you sent me for such-and-such a need and I went for you?' So he will intercede for him."

As for the intercessions of our Prophet Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him), there is disagreement regarding them. It is said they are three, some say two, and some say five; their explanation will come in [the commentary on Surah] "Subhan" (Al-Isra), Allah willing(4). We have covered them in the book "At-Tadhkirah"(5), and praise be to Allah.

The word of Allah Almighty: {He knows what is before them and what is behind them} [Al-Baqarah 255]. The two pronouns refer to everyone who possesses intellect among those included in His saying: {To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth}. Mujahid said: {what is before them} refers to this world, and {what is behind them} refers to the Hereafter.

Ibn Atiyyah said: This is correct in itself, because(6) what is "between the hands" (before) is everything that preceded...

(1) His saying: "from those who say: 'There is no god but Allah'". It is not in the manuscripts; what is established is from (m), which corresponds to Sahih Muslim. (2) Sahih Muslim (182), also recorded by Al-Bukhari (7437), and Ahmad (7927). (3) Number (3685). Ibn Numayr: He is Muhammad bin Abdullah, one of the two sheikhs of Ibn Majah in Hadith. Al-Busiri said in Misbah al-Zujajah 4/105: This chain of narration is weak due to the weakness of Yazid bin Aban al-Raqashi. (4) In the commentary of verse (79) of it. (5) p. 249. (6) In (d) and (m): And all this is correct in itself, there is no harm in it because...

सूरह अल-बकरा: आयत 255 | 274

"...उन लोगों को आग से निकाला जाएगा जिन्होंने अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं किया, उनमें से जिन पर अल्लाह तआला ने दया करने का इरादा किया, उन लोगों में से जो कहते हैं: 'अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है'(1)। वे उन्हें आग में सजदे के निशान से पहचान लेंगे। आग आदम के बेटे को खा जाती है सिवाय सजदे के निशान के, अल्लाह ने आग पर सजदे के निशान को खाना हराम कर दिया है।" (2) हदीस लंबी है।

मैंने कहा: ये हदीसें इस बात की दलील हैं कि मोमिनों और दूसरों की शफ़ाअत (सिफारिश) केवल उन्हीं के लिए है जो आग में दाखिल हुए और उसमें रहे—अल्लाह हमें उससे बचाए! जहाँ तक इब्न अतिय्या के इस कथन का सवाल है: "उनमें से जो नहीं पहुँचे या पहुँच गए", तो संभव है कि उन्होंने इसे अन्य हदीसों से लिया हो, और अल्लाह बेहतर जानता है।

इब्न माजाह ने अपनी "सुनन" (3) में अनस बिन मालिक से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "कयामत के दिन लोगों को कतारों में खड़ा किया जाएगा—इब्न नुमैर ने कहा: जन्नत वालों को—और आग वालों में से एक आदमी एक आदमी के पास से गुजरेगा और कहेगा: 'ऐ फलां, क्या तुम्हें वह दिन याद नहीं जब तुमने पानी माँगा था और मैंने तुम्हें पिलाया था?' तो वह उसके लिए शफ़ाअत करेगा। और एक आदमी एक आदमी के पास से गुजरेगा और कहेगा: 'क्या तुम्हें वह दिन याद नहीं जब मैंने तुम्हें वज़ू का पानी दिया था?' तो वह उसके लिए शफ़ाअत करेगा।" इब्न नुमैर ने कहा: "और वह कहता है: 'ऐ फलां, क्या तुम्हें वह दिन याद नहीं जब तुमने मुझे फलां ज़रूरत के लिए भेजा था और मैं तुम्हारे लिए गया था?' तो वह उसके लिए शफ़ाअत करेगा।"

जहाँ तक हमारे नबी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की शफ़ाअतों (सिफारिशों) का सवाल है, तो उनमें मतभेद है। कहा गया है कि वे तीन हैं, कुछ ने दो कहा है, और कुछ ने पाँच; उनका विवरण अल्लाह ने चाहा तो "सुब्हान" (सूरह अल-इस्रा) में आएगा (4)। हमने उन्हें "अत-तज़किरा" (5) पुस्तक में विस्तार से बताया है, और अल्लाह की स्तुति है।

अल्लाह तआला का फरमान: {वह जानता है जो उनके सामने है और जो उनके पीछे है} [अल-बकरा 255]। ये दो ज़मीर (सर्वनाम) उन तमाम अक्ल रखने वालों की तरफ लौटते हैं जो उसके इस फरमान

में शामिल हैं: {आसमानों और ज़मीन में जो कुछ भी है, सब उसी का है}। मुजाहिद ने कहा: {जो उनके सामने है} से मुराद दुनिया है, और {जो उनके पीछे है} से मुराद आख़िरत है।

इब्न अतिय्या ने कहा: यह अपने आप में सही है, क्योंकि (6) हाथों के बीच (सामने) जो कुछ है वह वह सब है जो पहले बीत चुका है...

(1) उनका कहना: "उन लोगों में से जो कहते हैं: 'अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है'"। यह पांडुलिपियों में नहीं है; जो प्रमाणित है वह (म) से है, जो सहीह मुस्लिम के अनुरूप है। (2) सहीह मुस्लिम (182), इसे अल-बुखारी (7437) और अहमद (7927) ने भी रिवायत किया है। (3) नंबर (3685)। इब्न नुमैर: वह मुहम्मद बिन अब्दुल्ला हैं, जो हदीस में इब्न माजाह के दो उस्तादों में से एक हैं। अल-बूसिरी ने मिस्बाह अल-जुजाजाह 4/105 में कहा: यह सनद यज़ीद बिन अबान अल-रकाशी की कमजोरी के कारण ज़ईफ़ (कमज़ोर) है। (4) इसकी आयत (79) की तफ़सीर में। (5) पृ. 249। (6) (द) और (म) में: और यह सब अपने आप में सही है, इसमें कोई बुराई नहीं है क्योंकि...

"...انہیں آگ سے نکالا جائے گا جو اللہ کے ساتھ کسی چیز کو شریک نہیں ٹھہراتے تھے، ان لوگوں میں سے جن پر اللہ تعالیٰ نے رحم کرنے کا ارادہ فرمایا، ان میں سے جو کہتے ہیں: 'لا الہ الا اللہ'(۱)۔ وہ انہیں آگ میں سجدے کے نشان سے پہچانیں گے۔ آگ ابنِ آدم کو کھا جاتی ہے سوائے سجدے کے نشان کے؛ اللہ نے آگ پر سجدے کے نشان کو کھانا حرام کر دیا ہے" (۲)۔ پوری حدیث طویل ہے۔

میں کہتا ہوں: ان احادیث سے ثابت ہوتا ہے کہ مومنوں اور دیگر کی شفاعت صرف ان لوگوں کے لیے ہے جو آگ میں داخل ہوئے اور اس میں رہے—اللہ ہمیں اس سے پناہ دے! اور ابن عطیہ کا یہ قول کہ "ان لوگوں میں سے جو نہیں پہنچے یا پہنچ گئے"، ممکن ہے کہ انہوں نے اسے دیگر احادیث سے لیا ہو، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

ابن ماجہ نے اپنی "سنن" (۳) میں حضرت انس بن مالک سے روایت کیا ہے، وہ فرماتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن لوگوں کو صفوں میں کھڑا کیا جائے گا—ابن نمیر نے کہا: اہل جنت کو—اور آگ والوں میں سے ایک آدمی ایک آدمی کے پاس سے گزرے گا اور کہے گا: 'اے فلاں، کیا تمہیں وہ دن یاد نہیں جب تم نے پانی مانگا تھا اور میں نے تمہیں پلایا تھا؟' تو وہ اس کی شفاعت کرے گا۔ اور ایک آدمی ایک آدمی کے پاس سے گزرے گا اور کہے گا: 'کیا تمہیں وہ دن یاد نہیں جب میں نے تمہیں وضو کا پانی دیا تھا؟' تو وہ اس کی شفاعت کرے گا۔" ابن نمیر نے کہا: "اور وہ کہتا ہے: 'اے فلاں، کیا تمہیں وہ دن یاد نہیں جب تم نے مجھے فلاں حاجت کے لیے بھیجا تھا اور میں تمہارے لیے گیا تھا؟' تو وہ اس کی شفاعت کرے گا۔"

جہاں تک ہمارے نبی محمد ﷺ کی شفاعتوں کا تعلق ہے، تو ان میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ کہا گیا ہے کہ وہ تین ہیں، کچھ نے دو کہا ہے، اور کچھ نے پانچ؛ ان کی تفصیل ان شاء اللہ تعالیٰ "سبحان" (سورہ بنی اسرائیل) میں آئے گی (٤)۔ ہم نے انہیں کتاب "التذکرہ" (٥) میں بیان کیا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ﴾ (وہ جانتا ہے جو ان کے سامنے ہے اور جو ان کے پیچھے ہے)۔ یہ دونوں ضمیریں ہر اس عقل رکھنے والے کی طرف لوٹتی ہیں جو اللہ کے اس قول میں شامل ہیں: ﴿لَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ (اسی کا ہے جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے)۔ مجاہد نے کہا: ﴿مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ﴾ سے مراد دنیا ہے اور ﴿وَمَا خَلْفَهُمْ﴾ سے مراد آخرت ہے۔

ابن عطیہ نے کہا: یہ بذات خود درست ہے، کیونکہ (٦) جو "ہاتھوں کے درمیان" (سامنے) ہے وہ ہر وہ چیز ہے جو گزر چکی...

(١) ان کا قول: "ان میں سے جو کہتے ہیں: لا الہ الا اللہ"۔ یہ نسخوں میں نہیں ہے؛ جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (٢) صحیح مسلم (١٨٢)، اور اسے بخاری (٧٤٣٧) اور احمد (٧٩٢٧) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٣) نمبر (٣٦٨٥)۔ ابن نمیر: وہ محمد بن عبداللہ ہیں، جو حدیث میں ابن ماجہ کے دو شیوخ میں سے ایک ہیں۔ بوصیری نے مصباح الزجاجہ ٤/١٠٥ میں کہا: یہ سند یزید بن ابان الرقاشی کی کمزوری کی وجہ سے ضعیف ہے۔ (٤) اس کی آیت (٧٩) کی تفسیر میں۔ (٥) ص ٢٤٩۔ (٦) (د) اور (م) میں: اور یہ سب بذات خود درست ہے، اس میں کوئی حرج نہیں کیونکہ...

Surah Al-Baqarah: Verse 255 275

...man, and what is behind him is everything that comes after him. This is similar to the saying of Mujahid, as said by Al-Suddi and others (1).

His saying, the Almighty: {And they encompass not a thing of His knowledge except for what He wills}. "Knowledge" here means "the known", i.e., they do not encompass any of His known information. This is like Al-Khidr’s saying to Moses, peace be upon him, when a sparrow pecked at the sea: "My knowledge and your knowledge have not decreased the knowledge of Allah except as much as this sparrow has decreased from this sea." This and its like refer to the known information; because the knowledge of Allah, Glorified and Exalted is He, which is an attribute of His Essence, is not divisible. The meaning of the verse is: No one knows anything except what Allah wills to teach him (2).

His saying, the Almighty: {His Kursi (Chair/Throne) extends over the heavens and the earth}. Ibn Asakir mentioned in his "History" on the authority of Ali, may Allah be pleased with him, who said: The Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, said: "The Kursi is a pearl (3), and the Pen is a pearl (4). The length of the Pen is seven hundred years, and the length of the Kursi is such that the worlds do not know it" (5).

And Hammad ibn Salama narrated from Asim ibn Bahdala - who is Asim ibn Abi al-Najud - from Zirr ibn Hubaysh, from Ibn Mas'ud, who said: Between every two heavens is a journey of five hundred years. Between the seventh heaven and the Kursi is five hundred years. Between the Kursi and the Throne is a journey of five hundred years. The Throne is above the water, and Allah is above the Throne, knowing what state you are in and upon (6).

It is said: "Kursiyyun" and "Kirsiyyun", and the plural is "Al-Karasi".

Ibn Abbas said: "His Kursi is His knowledge." Al-Tabari preferred this (7), saying: From it comes "al-Kurrasah" (notebook/pamphlet).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/341, and Al-Tabari cited the sayings of Mujahid and Al-Suddi in his Tafsir 4/536. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/341. The Hadith of Moses and Al-Khidr is in Musnad Ahmad (21114), Sahih al-Bukhari (3401), and Sahih Muslim (2380) from the Hadith of Ubayy ibn Ka'b, may Allah be pleased with him. (3) In (m): a pearl (feminine form). (4) In (kh) and (m): a pearl (feminine form). (5) In (d) and (m): none knows it except Allah. We did not find the report in the History of Ibn Asakir, and it

was narrated by Abu al-Shaykh in Al-'Azamah (260), and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 3/179-180. Its chain of narration includes Anbasah ibn Abd al-Rahman, about whom Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Taqrib: "Abandoned (matruk), Abu Hatim accused him of fabrication." (6) Tafsir of Abu al-Layth 1/223, narrated by Abu al-Shaykh in Al-'Azamah (205), and Al-Tabarani in Al-Kabir (8987). Al-Haythami said in Al-Majma' 1/86: "Its men are the men of Sahih." (7) In his Tafsir 4/540-541, and he cited the saying of Ibn Abbas in 4/537.

सूरह अल-बकरा: आयत 255 275

...मनुष्य, और जो उसके पीछे है वह सब कुछ है जो उसके बाद आता है। मुजाहिद के कथन के समान ही अल-सुद्दी और अन्य लोगों ने भी कहा है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे उसके ज्ञान में से किसी चीज़ का घेराव नहीं कर सकते सिवाय उसके जो वह चाहे}। यहाँ "ज्ञान" का अर्थ "ज्ञात वस्तुएँ" है, अर्थात, वे उसकी ज्ञात जानकारियों में से किसी चीज़ का घेराव नहीं कर सकते। यह वैसा ही है जैसा कि अल-खिदिर ने मूसा (उन पर शांति हो) से कहा था जब एक गौरैया ने समुद्र में चोंच मारी थी: "मेरे और तुम्हारे ज्ञान ने अल्लाह के ज्ञान को केवल उतना ही कम किया है जितना इस गौरैया ने इस समुद्र को कम किया है।" यह और इसके समान बातें ज्ञात जानकारियों की ओर इशारा करती हैं; क्योंकि अल्लाह सुभानहु व तआला का ज्ञान, जो उसकी अपनी सिफत (गुण) है, विभाजित नहीं होता। आयत का अर्थ है: किसी को कुछ भी ज्ञात नहीं है सिवाय उसके जो अल्लाह उसे सिखाना चाहे (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {उसकी कुर्सी आकाशों और पृथ्वी तक फैली हुई है}। इब्न असाकिर ने अपने "इतिहास" में अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के हवाले से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "कुर्सी मोती की है (3), और कलम मोती का है (4)। कलम की लंबाई सात सौ साल है, और कुर्सी की लंबाई इतनी है जिसे दुनिया वाले नहीं जानते" (5)।

हम्माद इब्न सलमा ने आसिम इब्न बहदला - जो आसिम इब्न अबी अल-नजद हैं - से, उन्होंने ज़िर इब्न हुबैश से, उन्होंने इब्न मसूद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: प्रत्येक दो आकाशों के बीच पाँच सौ साल की यात्रा की दूरी है। सातवें आकाश और कुर्सी के बीच पाँच सौ साल की दूरी है। कुर्सी और अर्श (सिंहासन) के बीच पाँच सौ साल की यात्रा की दूरी है। अर्श पानी के ऊपर है, और अल्लाह अर्श के ऊपर है, वह जानता है कि तुम किस स्थिति में हो (6)।

कहा जाता है: "कुर्सिय्युन" और "किर्सिय्युन", और बहुवचन है: "अल-करासी"।

इब्न अब्बास ने कहा: "उनकी कुर्सी उनका ज्ञान है।" अल-तबरी ने इसे प्राथमिकता दी है (7), और कहा: इसी से "अल-कुर्रासा" (पुस्तिका/नोटबुक) शब्द बना है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/341, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 4/536 में मुजाहिद और सुद्दी के कथन को उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/341। मूसा और अल-खिदिर की हदीस मुसनद अहमद (21114), सहीह अल-बुखारी (3401), और सहीह मुस्लिम (2380) में उबय इब्न काब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से है। (3) (म) में: लुलुआ (स्त्रीलिंग)। (4) (ख) और (म) में: लुलुआ (स्त्रीलिंग)। (5) (द) और (म) में: इसे अल्लाह के अलावा कोई नहीं जानता। हमें इब्न असाकिर के इतिहास में यह खबर नहीं मिली, और इसे अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (260) में और अबू नुयैम ने अल-हिलया 3/179-180 में उद्धृत किया है। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अनबसा इब्न अब्द अल-रहमान है, जिनके बारे में अल-हाफ़िज़ इब्न हज़र ने अल-तक़रीब में कहा है: "त्यागा हुआ (मत़रूक), अबू हातिम ने उन पर गढ़ने का आरोप लगाया है।" (6) तफ़सीर अबू अल-लैथ 1/223, और इसे अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (205) में और अल-तबरानी ने अल-कबीर (8987) में उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने अल-मजमा 1/86 में कहा: इसके लोग सहीह (प्रामाणिक) हदीसों के लोग हैं। (7) अपनी तफ़सीर 4/540-541 में, और उन्होंने इब्न अब्बास के कथन को 4/537 में उद्धृत किया है।

سورہ البقرہ : آیت ۲۵۵ ۲۷۵

انسان، اور جو اس کے پیچھے ہے وہ ہر وہ چیز ہے جو اس کے بعد آتی ہے، اور مجاہد کے قول کی طرح سدی اور دوسروں نے بھی کہا ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ﴾ یہاں علم سے مراد معلوم ہے، یعنی: وہ اس کے معلوم معلومات میں سے کسی چیز کا احاطہ نہیں کر سکتے، اور یہ خضر علیہ السلام کے موسیٰ علیہ السلام سے اس قول کی طرح ہے جب چڑیا نے سمندر میں چونچ ماری: میرا اور تمہارا علم اللہ کے علم میں سے صرف اتنا ہی کم ہوا ہے جتنا اس چڑیا نے اس سمندر سے کم کیا ہے۔ پس یہ اور اس جیسی باتیں معلومات کی طرف لوٹتی ہیں؛ کیونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کا علم جو اس کی صفتِ ذات ہے، اس کے ٹکڑے نہیں ہوتے۔ اور آیت کا معنی ہے: کسی کے لیے کوئی معلوم نہیں ہے سوائے اس کے جو اللہ چاہے کہ اسے سکھائے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾ ابن عساکر نے اپنی "تاریخ" میں علی رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «کرسی موتی کی ہے (۳)، اور قلم موتی کا ہے (۴)، اور قلم کی لمبائی سات سو سال ہے، اور کرسی کی لمبائی اتنی ہے جسے جہان والے نہیں جانتے» (۵)۔

اور حماد بن سلمہ نے عاصم بن بہدلہ سے روایت کیا ہے - اور وہ عاصم بن ابی النجود ہیں - انہوں نے زر بن حبیش سے، انہوں نے ابن مسعود سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: ہر دو آسمانوں کے درمیان پانچ سو سال کی مسافت ہے، اور ساتویں آسمان اور کرسی کے درمیان پانچ سو سال کی

مسافت ہے، اور کرسی اور عرش کے درمیان پانچ سو سال کی مسافت ہے، اور عرش پانی کے اوپر ہے، اور اللہ عرش کے اوپر ہے، وہ جانتا ہے کہ تم کس حال میں ہو (۶)۔

کہا جاتا ہے: كُرسِيّ اور كِرسِيّ، اور جمع: الكراسيُّ ہے۔

اور ابن عباس نے کہا: اس کی کرسی اس کا علم ہے۔ اور طبری نے اسے ترجیح دی ہے (۷)، انہوں نے کہا: اسی سے كُرَّاسة (کتابچہ/نوٹ بک) نکلا ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۳۴۱/۱، اور طبری نے اپنی تفسیر ۵۳۶/۴ میں مجاہد اور سدی کا قول نقل کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۴۱/۱۔ اور موسیٰ و خضر کی حدیث مسند احمد (۲۱۱۱۴)، صحیح بخاری (۳۴۰۱)، اور صحیح مسلم (۲۳۸۰) میں ابی بن کعب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (۳) (م) میں: لؤلؤة۔ (۴) (خ) اور (م) میں: لؤلؤة۔ (۵) (د) اور (م) میں: اسے اللہ کے سوا کوئی نہیں جانتا۔ اور ہمیں ابن عساکر کی تاریخ میں یہ خبر نہیں ملی، اور اسے ابو الشیخ نے العظمة (۲۶۰) میں، اور ابو نعیم نے الحلیة ۱۷۹/۳-۱۸۰ میں نقل کیا ہے، اور اس کی سند میں عنبسہ بن عبد الرحمن ہے، حافظ ابن حجر نے التقریب میں کہا: متروک ہے، ابو حاتم نے اس پر وضع (حدیث گھڑنے) کی تہمت لگائی ہے۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۲۲۳/۱، اور اسے ابو الشیخ نے العظمة (۲۰۵) میں، اور طبرانی نے الکبیر (۸۹۸۷) میں نقل کیا ہے۔ ہیثمی نے المجمع ۸۶/۱ میں کہا: اس کے راوی صحیح کے راوی ہیں۔ (۷) اپنی تفسیر ۵۴۰/۴-۵۴۱ میں، اور ابن عباس کا قول ۵۳۷/۴ میں نقل کیا ہے۔

٢٧٦ Surah Al-Baqarah: Ayah ٢٥٥

[For the scrolls that encompass knowledge, and from it, it was said of the scholars: 'Al-Karasi' (The Chairs/Authorities), because they are the ones relied upon, as it is said: 'The pegs/pillars of the earth' (1).

As the poet said:

'They are surrounded by those of luminous faces and a group, like chairs (authorities) when crises strike' (2)

Meaning scholars knowledgeable in the events of matters.

And it was said: His Kursi is His power by which He holds the heavens and the earth, just as you say: 'Make a Kursi (base/support) for this wall,' meaning what supports it. This is close to the saying of Ibn Abbas regarding His saying: {His Kursi extends} (3).

Al-Bayhaqi (4) said: We narrated from Said (5) bin Jubair, from Ibn Abbas regarding His saying: 'His Kursi extends,' he said: 'His knowledge.' Other narrations from Ibn Abbas and others indicate that what is intended is the well-known Kursi alongside the Throne (Arsh).

And Isra'il narrated, from Al-Suddi, from Abu Malik regarding His saying: {His Kursi extends over the heavens and the earth}, he said: 'Verily the rock which is in (6) the seventh earth and the furthest end of creation is on its edges; upon it are four angels, each having four faces: a human face, a lion's face, a bull's face, and an eagle's face. They stand upon it, having encompassed the earths and the heavens, and their heads are beneath the Kursi, and the Kursi is beneath the Throne, and Allah has placed His Kursi above the Throne' (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/342, and what is between the brackets is from it. From it, the author cited the saying of Ibn Abbas and Al-Tabari's preference. (2) Mentioned by Al-Tabari in his Tafsir 4/541, Al-Zamakhshari in Asas al-Balagha: (Kars), Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 1/325, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/342 without attribution. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 1/264. (4) In Al-Asma' was-Sifat 2/272. (5) In (D) and (M): 'We narrated from Ibn Mas'ud and Said.' (6) In (M): 'Upon it.' (7) Al-Asma' was-Sifat (857). Al-Suddi did not meet any companions other than Anas bin Malik, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Ujab 1/212. It appears that this report is from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions) which are not taken into account.

२७१ सूरह अल-बकराह: आयत २५५

[उन कागजों के लिए जिनमें ज्ञान समाहित है, और इसी से विद्वानों को कहा गया है: 'अल-करासी' (कुर्सियां/अधिकारी), क्योंकि वे वे हैं जिन पर भरोसा किया जाता है, जैसा कि कहा जाता है: 'पृथ्वी के खूंटे' (1)।

जैसा कि कवि ने कहा:

'वे उज्ज्वल चेहरों वाले लोगों और एक समूह से घिरे हुए हैं, कुर्सियों (अधिकारियों) की तरह जब संकट आते हैं' (2)

अर्थात मामलों की घटनाओं के जानकार विद्वान।

और यह कहा गया: उनकी 'कुर्सी' उनकी वह शक्ति है जिससे वे स्वर्ग और पृथ्वी को थामे हुए हैं, जैसे आप कहते हैं: 'इस दीवार के लिए एक कुर्सी (आधार/सहारा) बनाओ,' अर्थात वह जो इसे सहारा देता है। यह इब्न अब्बास के उनके इस कथन के बारे में कहने के करीब है: {उनकी कुर्सी व्याप्त है} (3)।

अल-बैहकी (4) ने कहा: हमने सईद (5) बिन जुबैर से, इब्न अब्बास के हवाले से उनके इस कथन के बारे में रिवायत की: 'उनकी कुर्सी व्याप्त है,' उन्होंने कहा: 'उनका ज्ञान।' इब्न अब्बास और अन्य लोगों की अन्य रिवायतें संकेत देती हैं कि इसका उद्देश्य अर्श (सिंहासन) के साथ प्रसिद्ध 'कुर्सी' है।

और इस्राइल ने अस-सुद्दी से, अबू मलिक के हवाले से उनके इस कथन के बारे में रिवायत की: {उनकी कुर्सी स्वर्ग और पृथ्वी पर व्याप्त है}, उन्होंने कहा: 'वास्तव में वह चट्टान जो सातवीं पृथ्वी में है और सृष्टि का अंतिम सिरा उसके किनारों पर है; उस पर चार फरिश्ते हैं, जिनमें से प्रत्येक के चार चेहरे हैं: एक इंसान का चेहरा, एक शेर का चेहरा, एक बैल का चेहरा और एक चील का चेहरा। वे उस पर खड़े हैं, उन्होंने पृथ्वी और आकाश को घेर रखा है, और उनके सिर कुर्सी के नीचे हैं, और कुर्सी अर्श के नीचे है, और अल्लाह ने अपनी कुर्सी को अर्श के ऊपर रखा है' (7)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/342, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है। उसी से लेखक ने इब्न अब्बास के कथन और अल-तबरी की वरीयता को उद्धृत किया। (2) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 4/541 में इसका उल्लेख किया है, अल-ज़मखशरी ने असास अल-बलागा में: (कर्स), अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 1/325 में, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/342 में बिना श्रेय के। (3) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 1/264। (4) अल-अस्मा वास-सिफ़त 2/272

में। (5) (द) और (म) में: 'हमने इब्न मसूद और सईद से रिवायत की।' (6) (म) में: 'उस पर।' (7) अल-अस्मा वास-सिफ़त (857)। अस-सुद्दी अनस बिन मलिक के अलावा किसी अन्य सहाबी से नहीं मिले, जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-उजाब 1/212 में उल्लेख किया है। ऐसा प्रतीत होता है कि यह विवरण इस्राईलीयत (यहूदी-ईसाई परंपराओं) में से है जिन पर ध्यान नहीं दिया जाता है।

٢٧٦ سورہ البقرہ : آیت ٢٥٥

[ان صحیفوں کے لیے جن میں علم جمع ہے، اور اسی وجہ سے علماء کو 'الکراسی' (کرسیاں/ مقتدر شخصیات) کہا گیا، کیونکہ وہی وہ ہستیاں ہیں جن پر اعتماد کیا جاتا ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'زمین کی میخیں' (١)۔

جیسا کہ شاعر نے کہا:

'روشن چہروں والے لوگ اور ایک گروہ انہیں گھیرے ہوئے ہے، کرسیاں (مقتدر ہستیاں) جب حادثات پیش آتے ہیں' (٢)

یعنی معاملات کے حقائق کو جاننے والے علماء۔

اور کہا گیا: ان کی 'کرسی' ان کی وہ قدرت ہے جس سے وہ آسمانوں اور زمین کو تھامے ہوئے ہے، جیسے آپ کہتے ہیں: 'اس دیوار کے لیے ایک کرسی (سہارا) بناؤ،' یعنی وہ چیز جو اسے سہارا دے۔ یہ ابن عباس کے قول کے قریب ہے اللہ کے اس ارشاد کے بارے میں: {اس کی کرسی کی وسعت} (٣)۔

البیہقی (٤) نے کہا: ہم نے سعید (٥) بن جبیر سے، ابن عباس کے واسطے سے ان کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: 'اس کی کرسی کی وسعت،' انہوں نے کہا: 'اس کا علم۔' ابن عباس اور دیگر سے مروی دیگر روایات بتاتی ہیں کہ اس سے مراد عرش کے ساتھ والی معروف کرسی ہے۔

اور اسرائیل نے السدی سے، ابو مالک کے واسطے سے ان کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: ﴿وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾، انہوں نے کہا: 'بے شک وہ چٹان جو ساتویں زمین میں ہے اور مخلوق کی انتہا اس کے کناروں پر ہے؛ اس پر چار فرشتے ہیں، جن میں سے ہر ایک کے چار

چہرے ہیں: انسان کا چہرہ، شیر کا چہرہ، بیل کا چہرہ اور عقاب کا چہرہ۔ وہ اس پر کھڑے ہیں، انہوں نے زمینوں اور آسمانوں کو گھیر رکھا ہے، اور ان کے سر کرسی کے نیچے ہیں، اور کرسی عرش کے نیچے ہے، اور اللہ نے اپنی کرسی کو عرش کے اوپر رکھا ہے' (۷)۔

(۱) المحرر الوجیز ۳٤۲/۱، اور قوسین کے درمیان جو کچھ ہے وہ اسی سے لیا گیا ہے۔ اسی سے مصنف نے ابن عباس کا قول اور طبری کی ترجیح نقل کی۔ (۲) طبری نے اپنی تفسیر ٥٤۱/٤ میں اس کا ذکر کیا، زمخشری نے اساس البلاغہ میں: (کرس)، ماوردی نے النکت والعیون ۳۲٥/۱ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳٤۲/۱ میں بغیر کسی انتساب کے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۲٦٤/۱۔ (۴) الاسماء والصفات ۲۷۲/۲ میں۔ (٥) (د) اور (م) میں: 'اور ہم نے ابن مسعود اور سعید سے روایت کیا۔' (۶) (م) میں: 'اس پر۔' (۷) الاسماء والصفات (۸٥۷)۔ السدی انس بن مالک کے سوا کسی صحابی سے نہیں ملے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے العجاب ۲۱۲/۱ میں ذکر کیا ہے۔ اور یہ ظاہر ہے کہ یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے جن کی طرف التفات نہیں کیا جاتا۔

277 Surah Al-Baqarah: Verse 255

Al-Bayhaqi (1) said: In this is an indication of two chairs: one of them is under the Throne, and the other is placed upon the Throne. In the narration of Asbat, from Al-Suddi, from Abu Malik, and from Abu Salih, from Ibn Abbas, and from Murrah al-Hamdani, from Ibn Mas'ud (2), and from people among the companions of the Messenger of Allah ﷺ concerning His saying: {His Kursi extends over the heavens and the earth}: For indeed, the heavens and the earth are in the midst of the Kursi, and the Kursi is before the Throne.

And the proponents of atheism attribute it to the greatness of the kingdom and the majesty of authority, and they deny the existence of the Throne (Arsh) and the Chair (Kursi), but this is baseless. The people of truth permit both, as in Allah's power there is vastness, so it is obligatory to believe in that.

Abu Musa al-Ash'ari said: The Kursi is the place of the feet, and it has a creaking sound like the creaking of a saddle (3).

Al-Bayhaqi (4) said: We have also narrated this from Ibn Abbas, and we mentioned that its meaning - as far as can be seen - is that it is placed from the Throne at the position of the feet from the couch, and there is no affirmation of a physical location for Allah Almighty in it.

And from Ibn Buraidah, from his father, who said: When Ja'far arrived from Abyssinia, the Messenger of Allah ﷺ said to him: "What is the most amazing thing you saw there (5)?" He said: I saw a woman with a basket of food on her head, and a horseman passed by and knocked it off. She sat down gathering her food, then turned to him and said: "Woe to you on the day the King places His Kursi and takes back the right of the oppressed from the oppressor!" Then the Messenger of Allah ﷺ said, confirming her words: "A nation is not sanctified - or: How can a nation be sanctified - if its weak does not take his right from its strong" (7).

---

(1) The previous source 2/296. (2) In (m): Ibn Abbas, from Murrah al-Hamdani from Ibn Abbas, and from Murrah al-Hamdani, from Ibn Mas'ud, and it is a mistake. (3) Narrated by al-Tabari 4/538, and al-Bayhaqi in al-Asma' wa al-Sifat (859). (4) In al-Asma' wa al-Sifat 2/297. (5) His saying: 'thamma' (there), is not in (d) and (m). (6) The word: 'min' (from), is not in (m). (7) Narrated by al-Bayhaqi in al-Asma' wa al-Sifat (860).

277 सूरा अल-बकरा: आयत 255

अल-बैहाक़ी (1) ने कहा: इसमें दो कुर्सियों का संकेत है: एक अर्श (सिंहासन) के नीचे, और दूसरा अर्श पर रखा हुआ। असबात के वर्णन में, अल-सुद्दी से, अबू मलिक से, और अबू सालिह से, इब्न अब्बास से, और मुर्रा अल-हमदानी से, इब्न मसूद (2) से, और अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों में से कुछ लोगों से अल्लाह के इस कथन के बारे में: {उसकी कुर्सी स्वर्गों और पृथ्वी पर फैली हुई है}: वास्तव में, आकाश और पृथ्वी कुर्सी के भीतर हैं, और कुर्सी अर्श के सामने है।

और नास्तिकता के समर्थक इसे साम्राज्य की महानता और सत्ता की महिमा से जोड़ते हैं, और वे अर्श और कुर्सी के अस्तित्व से इनकार करते हैं, जिसका कोई आधार नहीं है। सत्य के लोग (अहल अल-हक़) दोनों को स्वीकार करते हैं, क्योंकि अल्लाह की शक्ति में विशालता है, इसलिए उस पर विश्वास करना अनिवार्य है।

अबू मूसा अल-अशरी ने कहा: कुर्सी पैरों की जगह है, और इसकी चरमराहट की आवाज़ वैसी ही है जैसे काठी की चरमराहट होती है (3)।

अल-बैहाक़ी (4) ने कहा: हमने इब्न अब्बास से भी यही वर्णन किया है, और हमने उल्लेख किया है कि इसका अर्थ - जैसा देखा जाता है - यह है कि इसे अर्श से बिस्तर से पैरों की स्थिति में रखा गया है, और इसमें ईश्वर सर्वशक्तिमान के लिए किसी भौतिक स्थान की पुष्टि नहीं है।

इब्न बुरैदाह से, उनके पिता से, जिन्होंने कहा: जब जाफ़र हबशा (इथियोपिया) से आए, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "वहाँ (5) आपने सबसे आश्चर्यजनक बात क्या देखी?" उन्होंने कहा: मैंने एक महिला को देखा जिसके सिर पर भोजन की टोकरी थी, और एक घुड़सवार वहाँ से गुजरा और उसे गिरा दिया। वह अपना भोजन इकट्ठा करने बैठ गई, फिर उसकी ओर मुड़ी और उससे कहा: "धिक्कार है तुम पर उस दिन जब बादशाह अपनी कुर्सी लगाएगा और मजलूम (पीड़ित) का हक ज़ालिम (अत्याचारी) से लेगा!" तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसकी बात की पुष्टि करते हुए कहा: "वह उम्मत पवित्र नहीं है - या: वह उम्मत कैसे पवित्र हो सकती है - जिसमें उसका कमजोर व्यक्ति अपना हक अपने ताकतवर व्यक्ति से नहीं ले पाता" (7)।

---

(1) पिछला स्रोत 2/296। (2) (एम) में: इब्न अब्बास, मुर्रा अल-हमदानी से इब्न अब्बास से, और मुर्रा अल-हमदानी से इब्न मसूद से, जो एक गलती है। (3) अल-तबरी 4/538 द्वारा वर्णित, और अल-

बैहाक़ी द्वारा अल-अस्मा वा अल-सिफ़त (859) में। (4) अल-अस्मा वा अल-सिफ़त 2/297 में। (5) उनका कहना: 'थम्मा' (वहाँ), (डी) और (एम) में नहीं है। (6) शब्द: 'मिन' (से), (एम) में नहीं है। (7) अल-बैहाक़ी द्वारा अल-अस्मा वा अल-सिफ़त (860) में वर्णित।

277 سورة البقرہ: آیت 255

بیہقی (1) نے کہا: اس میں دو کرسیوں کی طرف اشارہ ہے: ایک ان میں سے عرش کے نیچے ہے، اور دوسری عرش پر رکھی ہوئی ہے۔ اور اسباط کی روایت میں، سدی سے، ابو مالک سے، اور ابو صالح سے، ابن عباس سے، اور مرہ ہمدانی سے، ابن مسعود (2) سے، اور رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے کچھ لوگوں سے اللہ کے اس قول کے بارے میں: {اس کی کرسی آسمانوں اور زمین پر پھیلی ہوئی ہے}: تو بے شک آسمان اور زمین کرسی کے اندر ہیں، اور کرسی عرش کے سامنے ہے۔

اور الحاد والے اسے سلطنت کی عظمت اور بادشاہت کے جلال پر محمول کرتے ہیں، اور وہ عرش اور کرسی کے وجود کا انکار کرتے ہیں، حالانکہ یہ (انکار) بے بنیاد ہے۔ اور اہل حق ان دونوں کا اثبات کرتے ہیں، کیونکہ اللہ کی قدرت میں وسعت ہے، لہذا اس پر ایمان لانا واجب ہے۔

ابو موسیٰ اشعری نے کہا: کرسی قدموں کی جگہ ہے، اور اس کی چرچراہٹ ایسی ہے جیسے کجاوے کی چرچراہٹ ہوتی ہے (3)۔

بیہقی (4) نے کہا: ہم نے ابن عباس سے بھی یہی روایت کی ہے، اور ہم نے ذکر کیا ہے کہ اس کا معنی - جیسا کہ دیکھا جاتا ہے - یہ ہے کہ اسے عرش سے تخت کے قدموں کی جگہ پر رکھا گیا ہے، اور اس میں اللہ تعالیٰ کے لیے (جسمانی) مکان کا ثبوت نہیں ہے۔

اور ابن بریدہ سے، ان کے والد سے، انہوں نے کہا: جب جعفر حبشہ سے آئے تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "تم نے وہاں (5) سب سے عجیب چیز کیا دیکھی؟" انہوں نے کہا: میں نے ایک عورت دیکھی جس کے سر پر کھانے کا ٹوکرا تھا، ایک سوار گزرا اور اسے گرا دیا، وہ بیٹھ کر

اپنا کھانا جمع کرنے لگی، پھر اس کی طرف متوجہ ہو کر کہا: تم پر افسوس ہے اس دن جب بادشاہ اپنی کرسی بچھائے گا اور مظلوم کا حق ظالم سے لے گا! تو رسول اللہ ﷺ نے اس کے قول کی تصدیق کرتے ہوئے فرمایا: "وہ امت پاک نہیں کی جاتی - یا: کیسے پاک کی جا سکتی ہے وہ امت - جس کا کمزور اپنا حق اپنے طاقتور سے نہ لے سکے" (7)۔

---

(1) پچھلا حوالہ 2/296۔ (2) (م) میں: ابن عباس، مرہ ہمدانی سے ابن عباس سے، اور مرہ ہمدانی سے ابن مسعود سے، اور یہ غلط ہے۔ (3) اسے طبری نے 538/4 میں اور بیہقی نے الاسماء والصفات (859) میں روایت کیا ہے۔ (4) الاسماء والصفات 297/2 میں۔ (5) ان کا قول: 'ثم' (وہاں)، (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (6) لفظ: 'من' (سے)، (م) میں نہیں ہے۔ (7) اسے بیہقی نے الاسماء والصفات (860) میں روایت کیا ہے۔

278 Surah Al-Baqarah: Verse 255

Ibn Atiyyah (1) said regarding the statement of Abu Musa: "The Kursi (Footstool) is the place of the two feet": He means: It is relative to the Throne of the Most Merciful as the place of the feet is to the thrones of kings. Thus, it is a magnificent creation in front of the Throne; its relation to it is like the relation of a footstool to a royal throne.

Al-Hasan bin Abi al-Hasan said: The Kursi is the Throne itself. This is not satisfactory; what the hadiths require is that the Kursi is a creation in front of the Throne, and the Throne is greater than it.

Abu Idris al-Khawlani narrated from Abu Dharr, who said: I said: O Messenger of Allah, which [verse] revealed to you is greatest? He said: "Ayat al-Kursi," then he said: "O Abu Dharr, the seven heavens compared to the Kursi are like a ring thrown into a vast desert (4), and the excellence of the Throne over the Kursi is like the excellence of the desert over the ring." Narrated by al-Ajurri and Abu Hatim al-Busti in his Sahih Musnad and al-Bayhaqi, who mentioned that it is authentic (5).

Mujahid said: The seven heavens and the earth within the Kursi are only like a ring thrown in a vast desert (6).

This verse informs of the greatness of the creations of Allah Almighty, and from this is derived the greatness of the power of Allah, Mighty and Majestic, since the preservation of this magnificent matter does not burden Him (7).

And ﴿يَـُٔودُهُۥ﴾ (ya'ūduhu) means: it weighs him down. It is said: 'The thing burdened me (ādani)', meaning: it made me heavy, and I endured hardship from it (8). This is how Ibn Abbas, al-Hasan, Qatadah, and others interpreted the word (9).

---

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/342. (2) In (D) and (M): from. (3) In (D) and (M): like the ratio of. (4) In (D) and (M): in land. (5) Sahih Ibn Hibban (361), and Al-Asma wa al-Sifat by al-Bayhaqi (862). Al-Bayhaqi did not authenticate it, but rather cited it as a witness with a more authentic chain, which does not imply his authentication. A part of Abu Dharr's hadith preceded in 1/275. (6) Narrated by Sa'id bin Mansur in Al-Tafsir (425), and al-Bayhaqi in Al-Asma wa al-Sifat (863). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/342. (8) In (M): the hardship. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 1/342, and Al-Tabari cited the reports in his Tafsir 4/542-543.

पृष्ठ २७८ सूरह अल-बक़रह: आयत २५५

इब्न अतिया (१) ने अबू मूसा के कथन के बारे में कहा, "कुर्सी (Kursi) पैरों की जगह है": उनका मतलब है: यह रहमान के अर्श (सिंहासन) के संबंध में वैसा ही है जैसे राजाओं के सिंहासनों के लिए पैरों का पायदान होता है। अत; यह अर्श के सामने एक महान रचना है; अर्श के साथ इसका वही संबंध है जो एक पायदान का शाही सिंहासन से होता है।

अल-हसन बिन अबी अल-हसन ने कहा: कुर्सी स्वयं अर्श ही है। यह मत संतोषजनक नहीं है; हदीसों के अनुसार जो आवश्यक है वह यह है कि कुर्सी अर्श के सामने एक रचना है, और अर्श उससे भी महान है।

अबू इदरीस अल-खौलानी ने अबू ज़र से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने पूछा: हे अल्लाह के रसूल, आप पर अवतरित होने वाली कौन सी आयत सबसे महान है? उन्होंने कहा: "आयत अल-कुर्सी," फिर उन्होंने कहा: "हे अबू ज़र, सातों आसमान कुर्सी के सामने वैसे ही हैं जैसे एक विशाल रेगिस्तान (४) में फेंकी गई एक अंगूठी, और कुर्सी पर अर्श की श्रेष्ठता वैसी ही है जैसे अंगूठी पर रेगिस्तान की श्रेष्ठता।" इसे अल-अजुरी और अबू हातिम अल-बुस्ती ने अपने सहीह मुसनद में और अल-बैहक़ी ने उद्धृत किया है, और उल्लेख किया है कि यह सहीह है (५)।

मुजाहिद ने कहा: कुर्सी में सातों आसमान और ज़मीन की स्थिति वैसी ही है जैसे एक विशाल रेगिस्तान में फेंकी गई एक अंगूठी (६)।

यह आयत अल्लाह तआला की रचनाओं की महानता की सूचना देती है, और इससे अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की शक्ति की महानता का पता चलता है, क्योंकि इस महान मामले का संरक्षण उसे थकाता नहीं है (७)।

और ﴿يَـُٔودُهُۥ﴾ (यऊदुहु) का अर्थ है: उसे भारी पड़ता है। कहा जाता है: 'चीज़ ने मुझे थका दिया (आदनी)', अर्थात: उसने मुझ पर बोझ डाल दिया, और मैंने उससे कठिनाई (८) उठाई। इसी तरह इब्न अब्बास, अल-हसन, क़तादा और अन्य लोगों ने इस शब्द की व्याख्या की है (९)।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४२ में। (२) (द) और (म) में: 'से'। (३) (द) और (म) में: 'के अनुपात जैसा'। (४) (द) और (म) में: 'ज़मीन में'। (५) सहीह इब्न हिब्बान (३६१), और अल-बैहक़ी की अल-अस्मा वल-सिफ़ात (८६२)। अल-बैहक़ी ने इसे सहीह नहीं कहा, बल्कि इसे अधिक सहीह इस्नाद के

साथ एक गवाह के रूप में उद्धृत किया, और इसका अर्थ इसके सहीह होने की पुष्टि करना नहीं है। अबू ज़र की हदीस का एक हिस्सा १/२७५ में बीत चुका है। (६) इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी तफ़सीर (४२५) में और अल-बैहक़ी ने अल-अस्मा वल-सिफ़ात (८६३) में उद्धृत किया है। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४२। (८) (म) में: कठिनाई (मशक़्क़ा)। (९) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४२, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर ४/५४२-५४३ में इन रिवायतों को उद्धृत किया है।

۲۷۸ سورۃ البقرہ : آیت ۲۵۵

ابن عطیہ (۱) نے ابو موسیٰ کے قول «الکرسی موضع القدمین» (کرسی قدم رکھنے کی جگہ ہے) کے بارے میں کہا: ان کی مراد یہ ہے کہ: یہ رحمن کے عرش کے مقابلے میں ایسی ہے جیسے بادشاہوں کے تخت کے سامنے قدم رکھنے کی چوکی (پائدان) ہوتی ہے۔ پس یہ عرش کے سامنے ایک عظیم مخلوق ہے، عرش سے اس کی نسبت وہی ہے جو پائدان کی بادشاہ کے تخت سے ہوتی ہے۔

اور حسن بن ابی الحسن نے کہا: کرسی خود عرش ہی ہے۔ لیکن یہ قول پسندیدہ نہیں ہے، اور احادیث کا تقاضا یہ ہے کہ کرسی عرش کے سامنے ایک (الگ) مخلوق ہے، اور عرش اس سے کہیں زیادہ عظیم ہے۔

اور ابو ادریس الخولانی نے ابو ذر سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، آپ پر نازل ہونے والی کون سی آیت سب سے عظیم ہے؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «آیۃ الکرسی»، پھر فرمایا: «اے ابو ذر، ساتوں آسمان کرسی کے مقابلے میں ایسے ہی ہیں جیسے ایک چوڑے ریگستان (۴) میں پڑا ہوا ایک چھلا، اور کرسی پر عرش کی فضیلت ایسی ہے جیسے چھلے پر ریگستان کی فضیلت»۔ اسے الآجری اور ابو حاتم البستی نے اپنی صحیح مسند میں اور بیہقی نے روایت کیا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ یہ صحیح ہے (۵)۔

اور مجاہد نے کہا: کرسی میں ساتوں آسمان اور زمین کی مثال ایک ریگستان میں پڑے ہوئے ایک چھلے جیسی ہے (۶)۔

اور یہ آیت اللہ تعالیٰ کی مخلوقات کی عظمت کی خبر دیتی ہے، اور اس سے اللہ عزوجل کی قدرت کی عظمت معلوم ہوتی ہے، کیونکہ اس عظیم معاملے کی حفاظت اسے نہیں تھکاتی (۷)۔

اور ﴿يَؤُودُهُ﴾ کا مطلب ہے: اسے بوجھل کرنا، کہا جاتا ہے: «آدني الشيء» یعنی اس چیز نے مجھے بوجھل کر دیا، اور میں نے اس سے مشقت (۸) اٹھائی۔ ابن عباس، حسن، قتادہ اور دیگر مفسرین نے اس لفظ کی یہی تفسیر کی ہے (۹)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱ / ۳۴۲ میں۔ (۲) نسخہ (د) اور (م) میں: 'من' (سے۔) (۳) نسخہ (د) اور (م) میں: 'کنسبۃ' (کی نسبت کی طرح۔) (۴) نسخہ (د) اور (م) میں: 'فی ارض' (زمین میں۔) (۵) صحیح ابن حبان (۳۶۱) اور بیہقی کی الاسماء والصفات (۸۶۲)۔ بیہقی نے اسے صحیح قرار نہیں دیا، بلکہ اسے زیادہ صحیح سند کے ساتھ بطورِ شاہد پیش کیا ہے، اور اس کا مطلب اس کی تصحیح نہیں ہے۔ ابو ذر کی حدیث کا ایک ٹکڑا ۱ / ۲۷۵ میں گزر چکا ہے۔ (۶) اسے سعید بن منصور نے تفسیر (۴۲۵) میں اور بیہقی نے الاسماء والصفات (۸۶۳) میں روایت کیا ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ۱ / ۳۴۲۔ (۸) نسخہ (م) میں: المشقۃ (مشقت۔) (۹) المحرر الوجیز ۱ / ۳۴۲، اور طبری نے اپنی تفسیر ۴ / ۵۴۲ - ۵۴۳ میں ان آثار کی تخریج کی ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 255 279

Az-Zajjaj said(1): It is permissible for the pronoun "ha" to refer to Allah (Exalted and Majestic be He), and it is permissible for it to refer to the Throne (Kursi); and if it refers to the Throne, then it is part of Allah Almighty's affair. And {The Most High (Al-Ali)}: This refers to highness in status and position, not highness in place(2), because Allah is transcends spatial localization. At-Tabari(3) narrated from some people that they said: He is high above His creation by the elevation of His place over the places of His creation. Ibn 'Atiyyah(4) said: This is the view of ignorant anthropomorphists, and it would have been better not to narrate it. And on the authority of 'Abd ar-Rahman ibn Qurt that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him), on the night of his Night Journey, heard glorification in the high heavens: "Subhan Allah Al-Ali al-A'la, Subhanah wa Ta'ala (Glory be to Allah, the Most High, the Most Supreme, Glorified and Exalted is He)"(5). And "Al-Ali" and "Al-Aali" (The High/Exalted) mean: The Subduer and Overcomer of all things. The Arabs say: So-and-so 'ala (excelled/ overcame) so-and-so, meaning he defeated and subdued him. The poet said: "When we rose above and dominated them, we left them fallen for eagles and birds of prey." From this is His saying: {Indeed, Pharaoh exalted himself in the land}(6) [Al-Qasas: 4]. And {The Most Magnificent (Al-Azheem)} is an attribute meaning: magnificent in status, importance, and honor, not in the sense of the magnitude of physical bodies. At-Tabari(7) narrated from some people that Al-Azheem means the venerated one (Al-Mu'azzham), just as "at-ateeq" is said to mean "mu'taq" (freed/ancient). He quoted a verse from Al-A'sha: "It is as if the aged wine from Al-Is-fint is mixed with pure, cool water."(8) It was mentioned(9) from some people that they rejected this and said: If it meant "venerated," it would imply that He was not magnificent before creating the creation and after their extinction, as there would be no one to venerate Him then(10).

(1) In Ma'ani al-Qur'an, 1/388. (2) What the righteous predecessors (salaf) - may Allah be pleased with them - held is to affirm for Allah (Exalted and Majestic be He) the three types of highness: highness of place, highness of status and rank, and highness of subjugation. (3) In his Tafsir, 4/545. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz, 1/342, and what precedes it. (5) Its documentation preceded on 1/413. (6) Ishtiqaq Asma' Allah by Az-Zajjaji, p. 109, and the verse was also mentioned by At-Tabarsi in Majma' al-Bayan, 1/157, without attribution. (7) In his Tafsir, 4/545. (8) Diwan Al-A'sha, p. 55, and previously on 3/396. (9) In (D) and (M): "And he narrated." (10) Al-Muharrar al-Wajiz, 1/342, from which the author quoted At-Tabari's words and Al-A'sha's verse.

सूरह अल-बकरा: आयत 255 279

अज़-ज़ज्जाज ने कहा(1): यह संभव है कि सर्वनाम "हा" अल्लाह (महिमा और महानता वाला) के लिए हो, और यह भी संभव है कि यह कुर्सी (सिंहासन) के लिए हो; और यदि यह कुर्सी के लिए है, तो यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेश से है। और {अल-अली (अत्यंत उच्च)}: इससे तात्पर्य पद और गरिमा की उच्चता है, न कि स्थान की उच्चता(2), क्योंकि अल्लाह स्थान की सीमाओं से परे है। अत-तब़री(3) ने कुछ लोगों से उद्धृत किया है कि उन्होंने कहा: वह अपनी रचना से ऊपर है, अपने स्थान की उसकी रचना के स्थानों से श्रेष्ठता के कारण। इब्न अतिय्याह(4) ने कहा: यह अज्ञानी भौतिकवादियों का कथन है, और बेहतर होता कि इसे उद्धृत न किया जाता। और अब्दुर्रहमान बिन कुर्त से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मेराज की रात ऊँचे आसमानों में तस्बीह सुनी: "सुब्हान अल्लाह अल-अली अल-अला, सुब्हानहु व तआला (महिमा है अल्लाह के लिए जो अत्यंत उच्च और सर्वोपरी है, वह पवित्र और महान है)"(5)। और "अल-अली" और "अल-आली" का अर्थ है: वह जो चीज़ों पर हावी और प्रबल हो। अरब कहते हैं: अमुक व्यक्ति अमुक पर "अला" हुआ, अर्थात उसने उसे हरा दिया और उस पर हावी हो गया; कवि ने कहा है: "जब हम उनके ऊपर चढ़ गए और उन पर हावी हो गए, तो हमने उन्हें गिद्धों और शिकारियों के लिए गिरते हुए छोड़ दिया।" इसी से अल्लाह का कथन है: {निस्संदेह, फिरौन ने धरती में सरकशी (बड़प्पन) की}(6) [अल-क़सस: 4]। और {अल-अज़ीम (अत्यंत महान)} एक गुण है जिसका अर्थ है: गरिमा, महत्व और सम्मान में महान, न कि भौतिक शरीरों की विशालता के अर्थ में। अत-तब़री(7) ने कुछ लोगों से उद्धृत किया है कि 'अल-अज़ीम' का अर्थ 'अल-मुअज़्ज़म' (सम्मानित) है, जैसे 'अतीक़' का अर्थ 'मुअतक़' (प्राचीन/मुक्त) कहा जाता है, और अल-आशा का शेर पढ़ा: "मानो अल-इसफिंत की पुरानी शराब को ठंडे, शुद्ध पानी के साथ मिलाया गया हो।" (8) कुछ लोगों से उल्लेख किया गया है(9) कि उन्होंने इसे अस्वीकार कर दिया और कहा: यदि इसका अर्थ 'सम्मानित' होता, तो इसका अर्थ यह होता कि वह सृष्टि बनाने से पहले और उनके विनाश के बाद महान नहीं था, क्योंकि तब उसका सम्मान करने वाला कोई नहीं होता(10)।

(1) उनके द्वारा लिखित 'मआनी अल-कुरान' में, 1/388। (2) पूर्वजों (सल्फ) - अल्लाह उन पर प्रसन्न हो - का मत है कि अल्लाह (महिमा और महानता वाला) के लिए उच्चता के तीनों प्रकार सिद्ध हैं; स्थान की उच्चता, पद और गरिमा की उच्चता, और वर्चस्व की उच्चता। (3) उनकी तफ़्सीर में, 4/545। (4) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' में, 1/342, और उससे पहले के अंश में। (5) इसका विवरण

पहले 1/413 पर आ चुका है। (6) अज़-ज़ज्जाजी की 'इश्तिक़ाक़ अस्मा अल्लाह', पृ. 109, और अत्तब़र्सी ने 'मजमा अल-बयान' 1/157 में भी बिना श्रेय के इस शेर का उल्लेख किया है। (7) उनकी तफ़्सीर में, 4/545। (8) दीवान अल-आशा, पृ. 55, और पहले 3/396 पर। (9) (द) और (म) प्रतियों में: "और उसने वर्णित किया।" (10) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/342, जहाँ से लेखक ने अत-तब़री के शब्दों और अल-आशा के शेर को उद्धृत किया है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۵۵ ۲۷۹

الزجاج نے کہا (۱): یہ جائز ہے کہ ضمیر "ہا" اللہ عزوجل کے لیے ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ وہ کرسی کے لیے ہو، اور اگر وہ کرسی کے لیے ہو تو وہ اللہ تعالیٰ کے حکم سے ہے۔ اور ﴿الْعَلِيُّ﴾: اس سے مراد قدر و منزلت کی بلندی ہے، نہ کہ جگہ کی بلندی (۲)، کیونکہ اللہ تعالیٰ جگہ کی حدبندیوں سے پاک ہے۔ طبری (۳) نے کچھ لوگوں سے حکایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: وہ اپنی مخلوق سے بلند ہے، اپنے مقام کی بلندی کی وجہ سے ان کی مخلوق کے مقامات سے۔ ابن عطیہ (٤) نے کہا: یہ جاہل مجسمین (جسم ماننے والوں) کا قول ہے، اور بہتر ہوتا کہ اسے بیان نہ کیا جاتا۔ اور عبدالرحمٰن بن قرط سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے معراج کی رات بلند آسمانوں میں تسبیح سنی: "سبحان الله العلي الأعلى، سبحانه وتعالى" (٥)۔ اور "العلی" اور "العالی" کا معنی ہے: چیزوں پر غلبہ پانے والا اور قاہر۔ عرب کہتے ہیں: فلاں شخص فلاں پر "علا" ہوا، یعنی اس پر غالب آیا اور اسے مغلوب کیا؛ شاعر نے کہا: "جب ہم ان پر غالب آگئے اور مستوی ہوئے تو ہم نے انہیں گدھوں اور شکاری پرندوں کے لیے گرتے ہوئے چھوڑ دیا۔" اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ﴾ (٦) [القصص: ٤]۔ اور ﴿الْعَظِيمُ﴾ ایک صفت ہے جس کے معنی ہیں: قدر، اہمیت اور شرف میں عظیم، نہ کہ اجسام کی جسامت کے معنی میں۔ طبری (۷) نے کچھ لوگوں سے حکایت کی ہے کہ "العظیم" کا معنی "المعظم" (جس کی تعظیم کی جائے) ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "العتیق" بمعنی "المعتق" (پرانی/آزاد کردہ)، اور الاعشی کا یہ شعر پڑھا: "گویا کہ اسفینت کی پرانی شراب صاف اور ٹھنڈے پانی کے ساتھ ملی ہوئی ہے۔" (۸) کچھ لوگوں سے مروی ہے (۹) کہ انہوں نے اس کا انکار کیا اور کہا: اگر یہ "معظم" کے معنی میں ہوتا تو لازم آتا

کہ وہ مخلوق کی پیدائش سے پہلے اور ان کے فنا ہونے کے بعد عظیم نہ ہوتا، کیونکہ اس وقت اس کی تعظیم کرنے والا کوئی نہ ہوتا (١٠)۔

(١) ان کی کتاب معانی القرآن، ٣٨٨/١ میں۔ (٢) سلف صالحین - رضی اللہ عنہم - کا موقف یہ ہے کہ اللہ عزوجل کے لیے بلندی کی تینوں اقسام ثابت کی جائیں؛ بلندیِ مکان، بلندیِ قدر و منزلت، اور بلندیِ قہر و غلبہ۔ (٣) ان کی تفسیر، ٥٤٥/٤ میں۔ (٤) المحرر الوجیز، ٣٤٢/١ میں، اور اس سے پہلے کے مقام پر۔ (٥) اس کی تخریج پہلے ٤١٣/١ پر گزر چکی ہے۔ (٦) اشتقاق أسماء الله للزجاجي ص١٠٩، اور یہ شعر طبرسی نے مجمع البیان ١٥٧/١ میں بغیر نسبت کے بھی ذکر کیا ہے۔ (٧) ان کی تفسیر، ٥٤٥/٤ میں۔ (٨) دیوان الأعشی ص ٥٥، اور پہلے ٣٩٦/٣ پر۔ (٩) (د) اور (م) کے نسخوں میں: "وحکی" (اور اس نے حکایت کی)۔ (١٠) المحرر الوجیز ٣٤٢/١، وہیں سے مصنف نے طبری کے کلام اور اعشی کے شعر کو نقل کیا ہے۔

280 Surah Al-Baqarah: Verse 256

The Almighty's word: "There shall be no compulsion in [acceptance of] the religion. The right course has become clear from the wrong. So whoever disbelieves in Taghut and believes in Allah has grasped the most trustworthy handhold with no break in it. And Allah is Hearing and Knowing (256)."

The Almighty's word: "There shall be no compulsion in religion" involves two matters: First: The Almighty's word: "There shall be no compulsion in religion," the 'religion' in this verse refers to belief and creed, as indicated by His saying: "The right course has become clear from the wrong." Compulsion related to legal rulings like oaths, sales, gifts, etc., is not addressed here; rather, it is discussed in the interpretation of His word: "except for one who is forced"(1) [An-Nahl: 106]. Abu Abd al-Rahman recited it as: "The right course (al-rashad) has become clear from the wrong (al-ghay)" (2), and the same is narrated from Al-Hasan and Al-Sha'bi. It is said: 'rashada yarshudu rushdan' and 'rashida yarshadu rashadan' when someone attains what they desire, and 'ghawa' is its opposite. From Al-Nahhas (3). Ibn Atiyyah related from Abu Abd al-Rahman al-Sulami that he recited "al-rashad" with an alif. It is also narrated from Al-Hasan as "al-rushud" with a damma on the ra and shin (4). And "al-ghay" is a gerund from 'ghawa yaghwi'; it applies when one goes astray in belief or opinion, and "al-ghay" is not said for absolute misguidance (5). Second: Scholars disagreed on the meaning of this verse into six opinions: First: It was said: it is (6) abrogated, because the Prophet ﷺ compelled the Arabs to the religion of Islam and fought them, accepting nothing from them but Islam. This was said by Sulayman bin Musa, who said: it was abrogated by: "O Prophet, strive against the disbelievers and the hypocrites" [At-Tawbah: 73]. This is narrated from Ibn Mas'ud and many commentators (7). (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/343. (2) In (D) and (M): narrated. (3) I'rab al-Qur'an for him 1/330-331, and Ibn Khalawayh mentioned the recitation on p. 16. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/343-344, and Ibn Khalawayh mentioned Al-Hasan's recitation in the anomalous recitations p. 16. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/344. (6) In (D) and (M): it is. (7) An-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/99, Tafsir Al-Baghawi 1/240, and Ibn Abi Hatim recorded Sulayman bin Musa's statement in his Tafsir 2/494.

पृष्ठ २८०, सूरा अल-बकराह: आयत २५६।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "धर्म के मामले में कोई ज़बरदस्ती नहीं है। सही रास्ता ग़लत से साफ़ हो चुका है। तो जो कोई ताग़ूत (शैतान या अल्लाह के अलावा पूजी जाने वाली चीज़ों) का इनकार करे और अल्लाह पर ईमान लाए, उसने एक ऐसा मज़बूत सहारा थाम लिया है जो कभी टूटने वाला नहीं। और अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, जानने वाला है (२५६)।"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "धर्म के मामले में कोई ज़बरदस्ती नहीं है" इसमें दो विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "धर्म के मामले में कोई ज़बरदस्ती नहीं है," इस आयत में 'दीन' (धर्म) से तात्पर्य विश्वास और पंथ है, जैसा कि उनके इस कथन से स्पष्ट है: "सही रास्ता ग़लत से साफ़ हो चुका है।" शपथ, बिक्री, उपहार आदि जैसे कानूनी निर्णयों से संबंधित ज़बरदस्ती का विषय यहाँ नहीं है; बल्कि, इसका उल्लेख उनके इस शब्द की व्याख्या में आता है: "सिवाय उसके जिसे मजबूर किया गया हो" (१) [अन-नह्ल: १०६]। अबू अब्द अल-रहमान ने इसे इस तरह पढ़ा: "अल-रशद (सही मार्ग) अल-ग़य्य (ग़लत मार्ग) से स्पष्ट हो गया है" (२), और अल-हसन और अल-शाबी से भी यही वर्णित है। कहा जाता है: 'रशद यरशुदु रशदन' और 'रशिद यरशदु रशदन' जब कोई अपनी पसंद की चीज़ पा लेता है, और 'ग़वा' इसका उल्टा है। अल-नह्सास से उद्धृत (३)। इब्न अतिय्याह ने अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी से उद्धृत किया है कि उन्होंने "अल-रशाद" अलिफ़ के साथ पढ़ा। अल-हसन से "अल-रुशुद" के रूप में भी वर्णित है, जिसमें रा और शीन पर दम्मा है (४)। और "अल-ग़य्य" 'ग़वा यग़वी' का क्रियार्थक संज्ञा (gerund) है; यह तब होता है जब कोई विश्वास या राय में भटक जाता है, और "अल-ग़य्य" पूर्ण पथभ्रष्टता के लिए नहीं कहा जाता है (५)। दूसरा: विद्वान इस आयत के अर्थ के बारे में छह रायों में विभाजित थे: पहला: कहा गया: यह (६) निरस्त (abrogated) है, क्योंकि पैगंबर ﷺ ने अरबों को इस्लाम धर्म के लिए मजबूर किया और उनसे युद्ध किया, और उनसे इस्लाम के अलावा कुछ भी स्वीकार नहीं किया। यह सुलेमान बिन मूसा ने कहा था, उन्होंने कहा: इसे निरस्त किया गया है: "हे नबी, काफ़िरों और मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के विरुद्ध जिहाद करो" [अत-तौबा: ७३]। यह इब्न मसूद और कई मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) से वर्णित है (७)। (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३४३/१। (२) (डी) और (एम) में: वर्णित है। (३) उनके लिए इ'राब अल-कुरान १/३३०-३३१, और इब्न खालवेह ने पृष्ठ १६ पर पाठ का उल्लेख किया। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४३-३४४, और इब्न खालवेह ने असामान्य पाठों में अल-हसन के पाठ का उल्लेख किया पृष्ठ १६। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४४। (६) (डी) और (एम) में: यह है। (७) अल-नह्सास द्वारा अल-नासिह वल-मंसूख़ २/९९,

तफ़सीर अल-बग़वी १/२४०, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर २/४९४ में सुलेमान बिन मूसा के कथन को उद्धृत किया।

صفحہ ۲۸۰، سورہ البقرہ: آیت ۲۵۶۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿دین کے معاملے میں کوئی زبردستی نہیں ہے، یقیناً ہدایت گمراہی سے واضح ہو چکی ہے، اب جو کوئی طاغوت کا انکار کرے اور اللہ پر ایمان لائے، اس نے ایک ایسا مضبوط سہارا تھام لیا جس کے ٹوٹنے کا کوئی امکان نہیں، اور اللہ سننے والا، جاننے والا ہے (۲۵۶)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿دین میں کوئی زبردستی نہیں ہے﴾ اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿دین میں کوئی زبردستی نہیں ہے﴾ اس آیت میں دین سے مراد عقیدہ اور مذہب ہے، جس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: ﴿یقیناً ہدایت گمراہی سے واضح ہو چکی ہے﴾۔ اور احکام جیسے قسموں، بیع، ہبہ وغیرہ میں جو اکراہ (زبردستی) ہوتی ہے، یہ اس کا مقام نہیں ہے، بلکہ یہ اللہ کے اس قول کی تفسیر میں آئے گا: ﴿مگر وہ جسے مجبور کیا جائے﴾ (۱) (النحل: ۱۰۶)۔ اور ابو عبد الرحمن نے پڑھا: ﴿قد تبین الرَّشَد من الغَيِّ﴾ (۲) اور اسی طرح حسن اور شعبی سے مروی ہے؛ کہا جاتا ہے: 'رَشَد یَرْشُد رُشْداً'، اور 'رَشِد یَرْشَد رَشَداً': جب وہ اپنی پسندیدہ چیز تک پہنچ جائے، اور 'غویٰ' اس کی ضد ہے۔ نحاس سے منقول ہے (۳)۔ اور ابن عطیہ نے ابو عبد الرحمن السلمی سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے الف کے ساتھ "الرشاد" پڑھا، اور حسن سے "الرُّشُد" بھی مروی ہے، را اور شین کے ضمہ کے ساتھ (۴)۔ اور ﴿الغَيُّ﴾ مصدر ہے: 'غویٰ یغوی' سے؛ جب کوئی عقیدے یا رائے میں بھٹک جائے، اور مطلق گمراہی پر "الغی" کا اطلاق نہیں ہوتا (۵)۔ دوسرا: علماء کا اس آیت کے معنی میں چھ اقوال پر اختلاف ہے: پہلا: کہا گیا: یہ (۶) منسوخ ہے، کیونکہ نبی ﷺ نے عربوں کو دین اسلام پر مجبور کیا اور ان سے قتال کیا، اور ان سے اسلام کے علاوہ کسی چیز پر راضی نہ ہوئے، یہ سلیمان بن موسیٰ نے کہا، انہوں نے کہا: اسے آیت: ﴿اے نبی! کافروں اور منافقوں سے

جہاد کریں﴾ (التوبہ: ۷۳) نے منسوخ کر دیا۔ اور یہ ابن مسعود اور کثیر مفسرین سے مروی ہے (۷)۔ (۱) المحرر الوجیز ۱/۳۴۳۔ (۲) (د) اور (م) میں: روی (مروی ہے)۔ (۳) اعراب القرآن ۱/۳۳۰-۳۳۱، اور ابن خالویہ نے اس قراءت کا تذکرہ ص ۱۶ پر کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۳۴۳-۳۴۴، اور ابن خالویہ نے حسن کی قراءت کا تذکرہ القراءات الشاذہ ص ۱۶ پر کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۳۴۴۔ (۶) (د) اور (م) میں: إنها (کہ وہ)۔ (۷) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/۹۹، اور تفسیر البغوی ۱/۲۴۰، اور سلیمان بن موسیٰ کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۲/۴۹۴ میں نقل کیا ہے۔

Second [opinion]: It is not abrogated; rather, it was revealed specifically concerning the People of the Book, meaning they are not forced into Islam if they pay the Jizya (tribute). Those who are coerced are the idolaters, for nothing is accepted from them except Islam. They are the ones about whom it was revealed: {O Prophet, strive against the disbelievers}. This is the view of Ash-Sha'bi, Qatadah, Al-Hasan, and Ad-Dahhak(1).

The evidence for this view is what was narrated by Zayd ibn Aslam from his father, who said: I heard Umar ibn al-Khattab saying to an elderly Christian woman: "Become Muslim, O old woman, and you will be safe. Indeed, Allah sent Muhammad with the truth." She said: "I am an old woman and I will die soon!" Umar said: "O Allah, bear witness," and he recited: {There is no compulsion in religion}(3).

Third: What was narrated by Abu Dawud(4) from Ibn Abbas who said: This(5) was revealed regarding the Ansar. A woman would be a 'miqlat' (one whose children do not survive), so she would vow upon herself that if a child of hers lived, she would make him a Jew. When Banu al-Nadir were expelled, there were many sons of the Ansar among them. They said: "We will not leave our sons!" So Allah revealed: {There is no compulsion in religion. The right course has become clear from the wrong}. Abu Dawud said: A 'miqlat' is a woman whose children do not survive.

In another narration: "We only did what we did because we saw that their religion was better than what we were on. But since(6) Allah has brought Islam, should we force them into it?" So it was revealed: {There is no compulsion in religion}. Whoever wished joined them, and whoever wished entered Islam(7). This is the view of Sa'id ibn Jubayr, Ash-Sha'bi, and Mujahid, except that he said: the reason they were among Banu al-Nadir was for breastfeeding(8).

---

(1) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/99; and al-Tabari recorded these views in his Tafsir 4/551-552. (2) In (D) and (M): "and death is towards me". (3) Recorded by al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/100. (4) In his Sunan (2682); and also recorded by al-Nasa'i in Al-Kubra (10983). (5) In (M): "This was revealed". (6) In (Kh), (D), and (M): "If". (7) Recorded by al-Tabari in his Tafsir 4/547 from the words of ash-Sha'bi. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/343; and al-Tabari recorded these views in his Tafsir 4/547-550.

दूसरा [मत]: यह मंसूख़ (निरस्त) नहीं है, बल्कि यह विशेष रूप से अहले किताब (किताब वाले) के बारे में उतरी है, कि उन्हें इस्लाम के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा यदि वे जिज़्या (कर) अदा करते हैं। जिन्हें मजबूर किया जाता है, वे मूर्तिपूजक हैं, क्योंकि उनसे इस्लाम के अलावा कुछ भी स्वीकार नहीं किया जाता है। वे वही हैं जिनके बारे में यह उतरा है: {हे नबी, काफ़िरों के विरुद्ध संघर्ष करो}। यह अल-शाबी, क़तादा, अल-हसन और अद-दह्हाक का कथन है(1)।

इस मत का प्रमाण वह है जिसे ज़ैद इब्न असलम ने अपने पिता से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने उमर इब्न अल-खत्ताब को एक बूढ़ी ईसाई महिला से कहते सुना: "हे बूढ़ी औरत, इस्लाम स्वीकार कर लो, तुम सुरक्षित रहोगी। बेशक, अल्लाह ने मुहम्मद को सत्य के साथ भेजा है।" उसने कहा: "मैं एक बूढ़ी औरत हूँ और जल्द ही मर जाऊँगी!" उमर ने कहा: "ऐ अल्लाह, गवाह रहना," और उन्होंने पढ़ा: {धर्म में कोई ज़बरदस्ती नहीं है}(3)।

तीसरा: जो अबू दाऊद(4) ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: यह(5) अंसार के बारे में उतरा। एक महिला 'मिक़लात' (वह जिसकी संतानें जीवित न रहें) होती थी, तो वह खुद पर मन्नत मानती थी कि अगर उसका कोई बच्चा जीवित रहा, तो वह उसे यहूदी बना देगी। जब बनू नज़ीर को निकाला गया, तो उनमें अंसार के बहुत से बेटे थे। उन्होंने कहा: "हम अपने बेटों को नहीं छोड़ेंगे!" तब अल्लाह ने उतारा: {धर्म में कोई ज़बरदस्ती नहीं है। सही रास्ता ग़लत से स्पष्ट हो चुका है}। अबू दाऊद ने कहा: मिक़लात वह महिला है जिसकी संतान जीवित नहीं रहती।

एक रिवायत में है: "हमने जो किया वह इसलिए किया क्योंकि हमने देखा कि उनका धर्म हमारे धर्म से बेहतर था। लेकिन अब जबकि(6) अल्लाह इस्लाम लाया है, तो क्या हम उन्हें इसके लिए मजबूर करें?" तो यह उतरा: {धर्म में कोई ज़बरदस्ती नहीं है}। जो चाहता उनके साथ मिल जाता, और जो चाहता इस्लाम में प्रवेश कर जाता(7)। यह सईद इब्न जुबैर, अल-शाबी और मुजाहिद का मत है, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: उनके बनू नज़ीर में होने का कारण दूध पिलाना (स्तनपान) था(8)।

---

(1) अल-नासिख़ वल-मंसूख़, अल-नह्हाह 2/99 द्वारा; और अल-तब़री ने अपनी तफ़सीर 4/551-552 में इन कथनों को निकाला है। (2) (D) और (M) में: "और मौत मेरी ओर है"। (3) इसे अल-नह्हाह ने अल-नासिख़ वल-मंसूख़ 2/100 में निकाला है। (4) अपनी सुनन (2682) में; और इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (10983) में भी निकाला है। (5) (M) में: "यह उतरा"। (6) (Kh), (D) और

(M) में: "यदि"। (7) इसे अल-तब़री ने अपनी तफ़सीर 4/547 में अल-शाबी के कथन से निकाला है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/343; और अल-तब़री ने इन कथनों को अपनी तफ़सीर 4/547-550 में निकाला है।

دوسرا [قول]: یہ منسوخ نہیں ہے، بلکہ یہ خاص طور پر اہل کتاب کے بارے میں نازل ہوئی ہے، کہ انہیں اسلام پر مجبور نہیں کیا جائے گا اگر وہ جزیہ ادا کر دیں۔ جنہیں مجبور کیا جاتا ہے وہ بت پرست ہیں، جن سے اسلام کے علاوہ کچھ قبول نہیں کیا جاتا، پس وہی ہیں جن کے بارے میں نازل ہوا: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّبِيُّ جَٰهِدِ ٱلْكُفَّارَ﴾ (اے نبی! کافروں سے جہاد کریں)۔ یہ شعبی، قتادہ، حسن اور ضحاک کا قول ہے(۱)۔

اور اس قول کی دلیل وہ ہے جو زید بن اسلم نے اپنے والد سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے عمر بن الخطاب کو ایک بوڑھی نصرانی عورت سے کہتے سنا: "اے بڑھیا، اسلام قبول کر لے سلامت رہے گی، بیشک اللہ نے محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کو حق کے ساتھ بھیجا ہے"۔ اس نے کہا: "میں بوڑھی عورت ہوں اور قریب ہی مرنے والی ہوں!" تو عمر (رضی اللہ عنہ) نے کہا: "اے اللہ گواہ رہنا،" اور تلاوت کی: ﴿لَآ إِكْرَاهَ فِي ٱلدِّينِۖ﴾ (دین میں کوئی زبردستی نہیں ہے)(۳)۔

تیسرا: جو ابو داؤد(۴) نے ابن عباس سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: یہ(۵) انصار کے بارے میں نازل ہوئی، کوئی عورت 'مقلاہ' (وہ عورت جس کی اولاد زندہ نہ رہتی ہو) ہوتی تھی، تو وہ اپنے اوپر یہ عہد کرتی تھی کہ اگر اس کا بچہ زندہ رہا تو اسے یہودی بنا دے گی۔ جب بنو نضیر کو جلا وطن کیا گیا تو ان میں انصار کے بہت سے بیٹے تھے، تو انہوں نے کہا: "ہم اپنے بیٹوں کو نہیں چھوڑیں گے!" اس پر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿لَآ إِكْرَاهَ فِي ٱلدِّينِۖ قَد تَّبَيَّنَ ٱلرُّشْدُ مِنَ ٱلْغَيِّ﴾ (دین میں کوئی زبردستی نہیں، ہدایت گمراہی سے واضح ہو چکی ہے)۔ ابو داؤد نے کہا: 'مقلاہ' وہ عورت ہے جس کی اولاد زندہ نہ رہتی ہو۔

ایک روایت میں ہے: ہم نے جو کچھ کیا وہ اس لئے کیا کہ ہم یہ سمجھتے تھے کہ ان کا دین ہمارے دین سے بہتر ہے، لیکن جب(۶) اللہ نے اسلام بھیج دیا تو کیا ہم انہیں اس پر مجبور کریں؟ تو نازل ہوا: ﴿لَآ إِكۡرَاهَ فِي ٱلدِّينِۖ﴾ جو چاہتا ان کے ساتھ مل جاتا، اور جو چاہتا اسلام میں داخل ہو جاتا(۷)۔ یہ سعید بن جبیر، شعبی اور مجاہد کا قول ہے سوائے اس کے کہ انہوں نے کہا: ان کے بنو نضیر میں ہونے کا سبب دودھ پلانا (رضاعت) تھا(۸)۔

---

(۱) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۹۹/۲، اور ان اقوال کو طبری نے اپنی تفسیر ۵۵۱/۴-۵۵۲ میں روایت کیا ہے۔ (۲) (د) اور (م) میں: "اور موت میری طرف ہے"۔ (۳) اسے نحاس نے الناسخ والمنسوخ ۱۰۰/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اپنی سنن (۲۶۸۲) میں؛ اور اسے نسائی نے الکبری (۱۰۹۸۳) میں بھی روایت کیا ہے۔ (۵) (م) میں: "یہ نازل ہوئی"۔ (۶) (خ) اور (د) اور (م) میں: "اگر"۔ (۷) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۵۴۷/۴ میں شعبی کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۳۴۳/۱، اور ان اقوال کو طبری نے اپنی تفسیر ۵۴۷/۴-۵۵۰ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 256 282

Al-Nahas (1) said: The statement of Ibn Abbas regarding this verse is the foremost of opinions due to the soundness of its chain of narration, and something like this is not derived from mere opinion.

Fourth: Al-Suddi said: The verse was revealed regarding a man from the Ansar called Abu Husayn. He had two sons. Merchants from Sham came to Medina carrying oil. When they intended to leave, the two sons of [Abu] Al-Husayn came to them, and they invited them to Christianity, so they became Christians and went with them to Sham. Their father came to the Messenger of Allah ﷺ complaining about their matter and desired that the Messenger of Allah ﷺ send someone to bring them back. So, "There is no compulsion in religion" was revealed, and at that time, he was not ordered to fight the People of the Book. He said: "May Allah distance them; they are the first who disbelieved!" Abu Husayn felt something in his heart against the Prophet ﷺ when he did not send anyone to seek them. So Allah, may His praise be glorified, revealed: "But no, by your Lord, they will not [truly] believe until they make you, [O Muhammad], judge concerning that over which they dispute among themselves" [An-Nisa: 65] the verse. Then, "There is no compulsion in religion" was abrogated, for he ordered fighting the People of the Book in Surah "Bara'ah" (At-Tawbah). The correct view regarding the reason for His saying, "But no, by your Lord, they will not [truly] believe," is the hadith of Al-Zubayr with his Ansari neighbor concerning irrigation (2), as its explanation will come in [the commentary on Surah] "An-Nisa," God willing (3).

It was said: Its meaning is: Do not say to one who embraced Islam under the sword: forced and compelled. This is the fifth saying (4).

A sixth saying: It was revealed concerning captives. Whenever they were from the People of the Book, they were not forced if they were adults (5). But if they were Magians, young or old, or idolaters, they would be forced into Islam; because those who captured them do not benefit from them while they are idolaters. Do you not see that [their meat] is not eaten...

---

(1) In Al-Nasikh wa Al-Mansukh by him 2/101. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/343 and what is in brackets is from it. Al-Tabari narrated Al-Suddi's report in his Tafsir 4/548-549. As for the hadith of Al-Zubayr with his Ansari neighbor, it was narrated by Al-Bukhari (2359) and Muslim (2357) from the hadith of Abdullah bin Al-Zubayr (may Allah be

pleased with them). (3) In the interpretation of verse (65) of it. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Nahas 1/268. (5) After it in the copies: "and if they were young, they were not forced," and it occurred in (D): "if they were adults or idolaters, they would be forced (so it was), and if they were young, they were not forced..."

सूरा अल-बकरा: आयत 256 282

अल-नहास (1) ने कहा: इस आयत के बारे में इब्न अब्बास का कथन इसके कथन की श्रृंखला (इसनाद) की प्रामाणिकता के कारण सबसे उचित कथन है, और इसके जैसी बात केवल राय के आधार पर नहीं ली जाती है।

चौथा: अल-सुद्दी ने कहा: यह आयत अंसार के एक व्यक्ति के बारे में उतरी थी जिसे अबू हुसैन कहा जाता था। उसके दो बेटे थे। शाम (सीरिया) से व्यापारी तेल लेकर मदीना आए। जब उन्होंने जाने का इरादा किया, तो [अबू] अल-हुसैन के दो बेटे उनके पास आए और उन्होंने उन्हें ईसाइयत की दावत दी, तो वे ईसाई बन गए और उनके साथ शाम चले गए। उनके पिता अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए और उनके मामले की शिकायत की और चाहा कि अल्लाह के रसूल ﷺ किसी को उन्हें वापस लाने के लिए भेजें। तो उतरा: "धर्म में कोई ज़बरदस्ती नहीं है," और उस समय उन्हें अहले किताब (किताब वाले लोगों) से लड़ने का आदेश नहीं दिया गया था। उन्होंने कहा: "अल्लाह उन्हें दूर करे; वे पहले हैं जिन्होंने कुफ्र किया!" अबू हुसैन ने नबी ﷺ के खिलाफ अपने दिल में कुछ महसूस किया जब उन्होंने उन्हें खोजने के लिए किसी को नहीं भेजा। तो अल्लाह ने, जिसकी प्रशंसा महिमामय है, उतारा: "तो नहीं, तुम्हारे रब की कसम! वे तब तक ईमान नहीं ला सकते जब तक कि वे तुम्हें (ऐ मुहम्मद) अपने आपसी विवादों में निर्णायक न बना लें" [अन-निसा: 65] आयत। फिर, "धर्म में कोई ज़बरदस्ती नहीं है" निरस्त (mansukh) कर दिया गया, क्योंकि उन्होंने सूरा "बारा'आ" (अत-तौबा) में अहले किताब से लड़ने का आदेश दिया था। और उनके कथन के कारण के बारे में सही बात "तो नहीं, तुम्हारे रब की कसम! वे ईमान नहीं ला सकते" सिंचाई के संबंध में ज़ुबैर का अपने अंसारी पड़ोसी के साथ हदीस है (2), जैसा कि "अन-निसा" में इसका स्पष्टीकरण आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा (3)।

कहा गया: इसका अर्थ है: तलवार के नीचे इस्लाम स्वीकार करने वाले से यह न कहें: मजबूर और ज़बरदस्ती किया हुआ। यह पांचवां कथन है (4)।

छठा कथन: यह कि यह युद्धबंदियों के बारे में उतरी है। जब भी वे अहले किताब में से हों, तो उन्हें मजबूर नहीं किया जाता था यदि वे वयस्क हों (5)। लेकिन यदि वे पारसी (मजूस) हों, चाहे छोटे हों या बड़े, या मूर्तिपूजक हों, तो उन्हें इस्लाम के लिए मजबूर किया जाता है; क्योंकि जिन्होंने उन्हें बंदी

बनाया है वे मूर्तिपूजक होने के कारण उनसे लाभ नहीं उठा सकते। क्या आप नहीं देखते कि [उनका वध किया हुआ पशु] नहीं खाया जाता...

---

(1) उनकी पुस्तक अल-नासिख व अल-मंसुख में 2/101। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/343 और कोष्ठक में जो है वह उसी से है। अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 4/548-549 में सुद्दी की खबर निकाली है। जहाँ तक ज़ुबैर और उनके अंसारी पड़ोसी की हदीस की बात है, इसे बुखारी (2359) और मुस्लिम (2357) ने अब्दुल्ला बिन ज़ुबैर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) इसकी आयत (65) की व्याख्या में। (4) अल-नहास द्वारा मानी अल-कुरान 1/268। (5) प्रतियों में इसके बाद: "और यदि वे छोटे थे तो उन्हें मजबूर नहीं किया गया," और (द) में आया है: "यदि वे वयस्क या मूर्तिपूजक थे, तो उन्हें मजबूर किया गया (ऐसा ही था) और यदि वे छोटे थे तो उन्हें मजबूर नहीं किया गया..."

سورہ البقرہ: آیت ۲۵۶ ۲۸۲

النحاس (۱) نے کہا: اس آیت کے بارے میں ابن عباس کا قول اپنی اسناد کی صحت کی وجہ سے سب سے بہتر قول ہے، اور اس جیسی بات محض رائے سے نہیں لی جاتی۔

چوتھا: السُّدِّيُّ نے کہا: یہ آیت انصار کے ایک شخص کے بارے میں نازل ہوئی جسے ابو حصین کہا جاتا تھا، اس کے دو بیٹے تھے، شام سے کچھ تاجر تیل لے کر مدینہ آئے، جب انہوں نے واپسی کا ارادہ کیا تو [ابو] الحصین کے دو بیٹے ان کے پاس آئے، انہوں نے ان دونوں کو نصرانیت کی دعوت دی تو وہ نصرانی بن گئے اور ان کے ساتھ شام چلے گئے۔ ان کے والد رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے۔ ان کے معاملے کی شکایت کی اور خواہش ظاہر کی کہ رسول اللہ ﷺ کسی کو بھیجیں جو انہیں واپس لائے، تو نازل ہوا: ﴿ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ ﴾ (دین میں کوئی زبردستی نہیں)، اور اس وقت اہل کتاب سے لڑنے کا حکم نہیں دیا گیا تھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ انہیں دور کرے، وہ پہلے ہیں جنہوں نے کفر کیا!"۔ ابو حصین کے دل میں نبی ﷺ کے خلاف کچھ ملال پیدا ہوا جب آپ نے ان کی تلاش میں کسی کو نہیں بھیجا، تو اللہ جل ثناؤہ نے نازل فرمایا: ﴿ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ﴾ [النساء: ٦٥] (پس تمہارے رب کی قسم! یہ ہرگز مومن نہیں ہو سکتے جب تک کہ اپنے باہمی اختلافات میں آپ کو فیصلہ کرنے والا نہ مان لیں) آیت، پھر یہ کہ ﴿ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ ﴾ منسوخ ہو گئی، کیونکہ سورہ "براۃ" (توبہ) میں اہل کتاب سے قتال کا حکم دیا گیا۔ اور اللہ تعالیٰ کے قول ﴿ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾ کے سبب نزول کے بارے میں صحیح بات حضرت زبیر کا اپنے انصاری پڑوسی کے ساتھ پانی پلانے (آبپاشی) کے معاملے میں حدیث ہے (۲)، جیسا کہ "النساء" میں اس کا بیان ان شاء اللہ تعالیٰ آئے گا (۳)۔

اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: جو شخص تلوار کے سائے میں اسلام لایا اسے یہ نہ کہو: مجبور و مکرہ (زبردستی لایا گیا)۔ اور یہ پانچواں قول ہے (٤)۔

چھٹا قول: یہ کہ یہ قیدیوں (سبی) کے بارے میں نازل ہوئی ہے، جب وہ اہل کتاب میں سے ہوں تو انہیں مجبور نہیں کیا جائے گا بشرطیکہ وہ بڑے ہوں (٥)، اور اگر وہ مجوسی ہوں، چھوٹے ہوں یا بڑے، یا مشرک (بت پرست) ہوں تو انہیں اسلام پر مجبور کیا جائے گا؛ کیونکہ جس نے انہیں قیدی بنایا ہے وہ ان کے مشرک ہونے کی صورت میں ان سے نفع نہیں اٹھا سکتا، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ [ان کا ذبیحہ] نہیں کھایا جاتا...

---

(١) ان کی کتاب الناسخ والمنسوخ ١٠١/٢ میں۔ (٢) المحرر الوجیز ٣٤٣/١ اور بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے، اور طبری نے اپنی تفسیر ٥٤٨/٤-٥٤٩ میں سدی کی روایت نقل کی ہے، اور جہاں تک زبیر کی اپنے انصاری پڑوسی کے ساتھ حدیث کا تعلق ہے تو اسے بخاری (٢٣٥٩) اور مسلم (٢٣٥٧) نے عبداللہ بن زبیر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) اس کی آیت (٦٥) کی تفسیر میں۔ (٤) معانی القرآن للنحاس ٢٦٨/١۔ (٥) نسخوں میں اس کے بعد ہے: اور اگر وہ چھوٹے ہوں تو انہیں مجبور نہیں کیا جائے گا، اور (د) میں واقع ہوا ہے: جب وہ بڑے ہوں یا مشرک ہوں تو انہیں مجبور کیا جائے گا (اسی طرح) اور اگر وہ چھوٹے ہوں تو انہیں مجبور نہیں کیا جائے گا...

283 | Surah Al-Baqarah: Verse 256

...their slaughtered animals, nor are their women to be cohabited with. They practice eating carrion, impurities, and other things. Their master finds them loathsome, and it is difficult for him to benefit from them through ownership, so compulsion was permitted for him. Ibn al-Qasim narrated something similar to this from Malik (1).

As for Ashhab, he said: They follow the religion of those who captured them. If they refuse, they are compelled to embrace Islam. Children have no religion; therefore, they were compelled to enter the religion of Islam so that they do not follow a false religion. As for other types of disbelief, as long as they pay the Jizya (tribute), we do not compel them to embrace Islam, whether they are Arabs or (2) non-Arabs, Quraysh or others. The clarification of this and the scholars' views on Jizya and from whom it is accepted will come in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah), if Allah Almighty wills (3).

Allah's saying: {Whoever disbelieves in Taghut and believes in Allah} is in the jussive case due to the condition. "Taghut" is feminine from: tagha yaghtha (4) - and Al-Tabari narrated (5): yaghthu - meaning: if he exceeds the limit by adding to it. Its weight is: Fa'alut (6). Sibawayh's view is: it is a masculine (7) singular noun, as if it were a generic noun, applied to the few and the many. Abu Ali's view is: it is an infinitive like 'Rahabut' and 'Jabaruat', and it is used to describe singular and plural. Its 'lam' (final root letter) was moved to the position of the 'ayn' (middle root letter), and its 'ayn' to the position of the 'lam' (8), like 'jabada' and 'jadhaba'. So the 'waw' was changed into an 'alif' because it was vowelled and preceded by a vowelled letter, so it became: Taghut. Al-Nahhas chose this view (9).

---

(1) See Al-Nawadir wa al-Ziyadat 1/602. (2) In (m): or. (3) In the interpretation of verse (29) of it. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/331. (5) In his commentary 4/558. (6) Al-Samin al-Halabi mentioned in al-Durr al-Masun 2/548 that the origin of Taghut is: Taghayut, or: Taghawut, due to their saying: 'tughyan' (transgression), in its meaning. The word was inverted by advancing the 'lam' and delaying the 'ayn'. Then the weak letter was vowelled and the letter before it had a fatha, so it was changed into an 'alif'. Its weight now is: Fala'ut. (7) In Al-Kitab 3/240 it is a single feminine noun, and the author of Lisan (under tagha) mentioned that Taghut applies to singular, plural, masculine, and feminine. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/344, and from it the author quoted the words of Al-Tabari, Sibawayh, and Al-Farisi. (9) In Ma'ani al-Qur'an for him 1/270.

२८३ | सूरा अल-बकरा: आयत २५६

...उनके वध किए गए पशु, और न ही उनकी महिलाओं के साथ सहवास किया जाना चाहिए। वे मृत मांस, अशुद्धियाँ और अन्य चीज़ें खाते हैं। उनका मालिक उन्हें घृणित पाता है, और उसके लिए स्वामित्व के माध्यम से उनसे लाभ उठाना कठिन होता है, इसलिए उसके लिए मजबूर करना जायज़ था। इब्न अल-कासिम ने मालिक (१) से इसी तरह का कुछ वर्णित किया है।

जहाँ तक अशहब का सवाल है, उन्होंने कहा: वे उन लोगों के धर्म पर हैं जिन्होंने उन्हें बंदी बनाया था। यदि वे मना करते हैं, तो उन्हें इस्लाम स्वीकार करने के लिए मजबूर किया जाता है। बच्चों का कोई धर्म नहीं होता; इसलिए, उन्हें इस्लाम धर्म में प्रवेश करने के लिए मजबूर किया गया ताकि वे किसी झूठे धर्म का पालन न करें। जहाँ तक अन्य प्रकार के कुफ्र (अविश्वास) का संबंध है, जब तक वे जजिया (कर) देते हैं, हम उन्हें इस्लाम के लिए मजबूर नहीं करते, चाहे वे अरब हों या (२) गैर-अरब, कुरैश हों या अन्य। जजिया पर विद्वानों के विचारों और इसे किससे स्वीकार किया जाता है, इसका स्पष्टीकरण इंशाअल्लाह 'बरात' (सूरा अत-तौबा) में आएगा (३)।

अल्लाह का कथन: {जो कोई तागूत को नकारता है और अल्लाह पर विश्वास करता है} शर्त के कारण 'जुज़्म' (जसिव) स्थिति में है। "तागूत" स्त्रीलिंग है: 'तगा यतगा' (४) से - और अल-तब़री ने वर्णित किया है (५): 'यतगु' - जिसका अर्थ है: यदि वह उस पर और अधिक जोड़कर सीमा पार कर जाता है। इसका वजन है: 'फअलूत' (६)। सिबावैह का विचार है: यह एक पुल्लिंग (७) एकवचन संज्ञा है, जैसे कि यह एक जातिवाचक संज्ञा हो, जो कम और अधिक दोनों के लिए प्रयुक्त होती है। अबू अली का विचार है: यह 'रहबूत' और 'जबरूत' की तरह एक स्रोत (मस्दर) है, और इसका उपयोग एकवचन और बहुवचन के वर्णन के लिए किया जाता है। इसके'लाम' (अंतिम मूल अक्षर) को 'ऐन' (मध्य मूल अक्षर) के स्थान पर बदल दिया गया था, और इसके'ऐन' को 'लाम' (८) के स्थान पर, जैसे 'जबादा' और 'जज़बा'। इसलिए 'वाव' को 'अलिफ' में बदल दिया गया क्योंकि यह स्वरयुक्त था और उससे पहले वाला अक्षर भी स्वरयुक्त था, इसलिए इसे 'तागूत' कहा गया। अल-नहहास ने इस राय को चुना (९)।

---

(१) अल-नवाद़िर वल-ज़ियादात १/६०२ देखें। (२) (म) में: या। (३) इसकी आयत (२९) की व्याख्या में। (४) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान १/३३१। (५) उनकी व्याख्या ४/५५८ में। (६) अल-समीन अल-हलबी ने अल-दुर अल-मसून २/५४८ में उल्लेख किया है कि तागूत का मूल है: तग़युत, या:

तग़ावुत, उनके कहने के कारण: 'तग़यान' (अवज्ञा), इसके अर्थ में। लाम को आगे बढ़ाकर और ऐन को पीछे करके शब्द को बदल दिया गया था। फिर बीमार अक्षर (हर्फ़ इल्लत) स्वरयुक्त हो गया और उससे पहले वाले अक्षर पर फतह आ गया, इसलिए इसे अलिफ में बदल दिया गया। अब इसका वजन है: 'फ़लअूत'। (७) अल-किताब ३/२४० में यह एक स्त्रीलिंग संज्ञा है, और लिसान (तगा के तहत) के लेखक ने उल्लेख किया है कि तागूत एकवचन, बहुवचन, पुल्लिंग और स्त्रीलिंग सभी पर लागू होता है। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३४४, और इससे लेखक ने अल-तब़री, सिबावैह और अल-फ़ारिसी के शब्दों को उद्धृत किया। (९) उनके लिए मानी अल-कुरान १/२७० में।

...ان کے ذبیحے اور نہ ان کی عورتوں سے جماع کیا جائے، اور وہ مردار، نجاستیں اور ان کے علاوہ دیگر چیزیں کھانے کے قائل ہیں۔ ان کا مالک انہیں ناپاک سمجھتا ہے، اور اس کے لیے ملکیت کی جہت سے ان سے نفع اٹھانا محال ہوتا ہے، اس لیے اس کے لیے مجبور کرنا جائز ہو گیا۔ ابن القاسم نے مالک (۱) سے اسی طرح کی روایت کی ہے۔

جہاں تک اشہب کا تعلق ہے تو انہوں نے کہا: وہ ان لوگوں کے دین پر ہیں جنہوں نے انہیں قید کیا، چنانچہ جب وہ انکار کریں تو انہیں اسلام پر مجبور کیا جائے گا۔ بچوں کا کوئی دین نہیں ہوتا؛ اسی لیے انہیں دین اسلام میں داخل ہونے پر مجبور کیا گیا تاکہ وہ کسی باطل دین کی طرف نہ جائیں۔ جہاں تک کفر کی دیگر اقسام کا تعلق ہے، جب تک وہ جزیہ ادا کریں، ہم انہیں اسلام پر مجبور نہیں کرتے، خواہ وہ عرب ہوں یا (۲) عجم، قریش ہوں یا غیر قریش۔ اس کی وضاحت اور جزیہ کے بارے میں علماء کے اقوال اور وہ کس سے قبول کیا جاتا ہے، ان شاء اللہ تعالیٰ 'براۃ' (سورہ توبہ) میں آئے گا (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَمَن يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِن بِاللَّهِ﴾ شرط کی وجہ سے جزم دیا گیا ہے۔ "طاغوت" مونث ہے: 'طغی یطغی' (۴) سے - اور طبری نے روایت کیا ہے (۵): 'یطغو' - یعنی: جب وہ اس میں زیادتی کر کے حد سے تجاوز کر جائے۔ اس کا وزن ہے: 'فَعَلُوت' (۶)۔ سیبویہ کا مذہب یہ ہے کہ: یہ اسم مذکر (۷) مفرد ہے، گویا یہ اسم جنس ہے، جو تھوڑے اور زیادہ دونوں کے لیے بولا جاتا ہے۔ ابو علی کا مذہب ہے کہ: یہ 'رہبوت' اور 'جبروت' کی طرح مصدر ہے، اور اس کے ذریعے واحد اور جمع کی صفت بیان کی جاتی ہے۔ اس کے 'لام' (کلمہ) کو 'عین' کی جگہ اور 'عین' کو 'لام' کی جگہ (۸) بدل دیا گیا جیسے 'جبد' اور 'جذب'، چنانچہ 'واؤ' کو 'الف' سے بدل دیا

گیا کیونکہ وہ متحرک تھی اور اس سے پہلے والا حرف بھی متحرک تھا، پس کہا گیا: 'طاغوت'۔ نحاس نے اسی قول کو اختیار کیا (۹)۔

---

(۱) ملاحظہ کریں: النوادر والزیادات ۱/۶۰۲۔ (۲) (م) میں ہے: ام (یا)۔ (۳) اسی کی آیت (۲۹) کی تفسیر میں۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱/۳۳۱۔ (۵) ان کی تفسیر ۴/۵۵۸ میں۔ (۶) سمین حلبی نے الدر المصون ۲/۵۴۸ میں ذکر کیا ہے کہ طاغوت کی اصل: 'طغیوت' یا 'طغووت' ہے، ان کے قول 'طغیان' کی وجہ سے، اس کے معنی میں۔ پس کلمہ کو اس طرح پھیرا گیا کہ 'لام' کو مقدم اور 'عین' کو مؤخر کر دیا گیا، پھر حرف علت متحرک ہوا اور اس سے پہلے والا حرف مفتوح تھا، تو وہ 'الف' سے بدل گیا، اب اس کا وزن 'فلعوت' ہے۔ (۷) الکتاب ۳/۲۴۰ میں ہے کہ یہ ایک اسم مونث ہے، اور لسان العرب (طغی) کے مصنف نے ذکر کیا ہے کہ طاغوت واحد، جمع، مذکر اور مونث سب پر بولا جاتا ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۱/۳۴۴، اور اسی سے مصنف نے طبری، سیبویہ اور فارسی کا کلام نقل کیا ہے۔ (۹) ان کے لیے معانی القرآن ۱/۲۷۰ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 256 284

It is said: The origin of "Taghut" (1) in the language is derived (2) from "Tughyan" (transgression), conveying its meaning without derivation, as it was said: "la’alin" from "lu'lu'" (pearl) (3). Al-Mubarrad said: It is a plural. Ibn Atiyyah (4) said: That is rejected. Al-Jawhari (5) said: Al-Taghut is the soothsayer and the Shaytan (devil), and every head in misguidance. It can be singular; Allah Almighty said: {they wish to refer judgment to Taghut while they were commanded to reject it} [An-Nisa: 60]. And it can be plural, Allah Almighty said: {their allies are Taghut} [Al-Baqarah: 257], and the plural is: Al-Tawagheet. "And believes in Allah" is a conjunction. {has grasped the most trustworthy handhold} is the response to the conditional clause, and the plural of "Wuthqa" (trustworthy) is "Wuthaq," like: "Fudhla" and "Fudhal" (6). So Al-Wuthqa is a "fu'la" form from "wathaqah" (trustworthiness/firmness), and this verse is a metaphor. The expressions of the commentators differed regarding the thing being likened; Mujahid said: the handhold is faith (iman). Al-Suddi said: Islam. Ibn Abbas, Sa'id ibn Jubayr, and Al-Dahhak said: La ilaha illa Allah (there is no god but Allah), and these are expressions that return to one meaning (7). Then He said: {no breaking for it}. Mujahid said: meaning Allah does not change what is in a people until they change what is in themselves (8). Meaning: He does not remove from them the name of faith until they disbelieve. And "al-infisam" (breaking) is a break without separation, while "al-fasm" is a break with separation (9).

Footnotes: (1) In (m): Taghut. (2) In (m): derived (feminine form). (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/269. (4) In al-Muharrar al-Wajiz 1/344, and what precedes it. (5) In al-Sihah (tagha). (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/331. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/344, and al-Tabari recorded these sayings in his Tafsir 4/560-561. (8) Recorded by al-Tabari in his Tafsir 4/562. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 1/344.

सूरह अल-बकराह: आयत 256 284

कहा गया है: भाषा में "तागूत" (1) का मूल "तुग्यान" (अवज्ञा) से लिया गया है (2) जो बिना व्युत्पत्ति के इसके अर्थ को व्यक्त करता है, जैसा कि कहा गया था: "लआलिन", "लुलु" (मोती) से (3)। अल-मुबर्रद ने कहा: यह बहुवचन है। इब्न अतिया (4) ने कहा: यह अस्वीकार्य है। अल-जौहरी (5) ने कहा: और तागूत है: भविष्यवक्ता (काहिन) और शैतान, और पथभ्रष्टता में हर प्रमुख, और यह एकवचन हो सकता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {वे तागूत के पास न्याय के लिए जाना चाहते हैं जबकि उन्हें उसे नकारने का आदेश दिया गया था} [अन-निसा: 60], और यह बहुवचन हो सकता है अल्लाह तआला ने फरमाया: {उनके संरक्षक तागूत हैं} [अल-बकराह: 257], और इसका बहुवचन है: अत-तवागीत। "और अल्लाह पर ईमान लाता है" एक संयोजन (अत्फ़) है। {तो उसने सबसे मजबूत सहारा थाम लिया} शर्त का जवाब है, और "वुक़्सा" का बहुवचन "वुक़्क़" है, जैसे: "फुदला" और "फुदल" (6)। तो अल-वुक़्सा "वसाक़ह" (मजबूती) से "फुअला" रूप है, और यह आयत एक उपमा है। जिस वस्तु की उपमा दी गई है उसके संबंध में मुफस्सिरों (टीकाकारों) के शब्दों में अंतर है; मुजाहिद ने कहा: सहारा (उरवा) ईमान है। अल-सुद्दी ने कहा: इस्लाम। इब्न अब्बास, सईद बिन जुबैर और अद-दहाक ने कहा: ला इलाहा इल्लल्लाह, और ये वे शब्द हैं जो एक ही अर्थ की ओर लौटते हैं (7)। फिर उसने कहा: {जिसके लिए कोई टूटना नहीं है} मुजाहिद ने कहा: अर्थात अल्लाह किसी कौम की हालत नहीं बदलता जब तक कि वे खुद अपनी हालत न बदल लें (8)। अर्थात: वह उनसे ईमान का नाम तब तक नहीं हटाता जब तक कि वे कुफ्र न करें। और "इनफिसाम" बिना अलगाव के टूटना है, और "फस्म" अलगाव के साथ टूटना है (9)।

पादलेख: (1) (म) में: तागूत। (2) (म) में: लिया गया है (स्त्रीलिंग)। (3) मा'नी अल-कुरान लिन-नहस 1/269। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/344 में, और उससे पहले का हिस्सा। (5) अस-सिहाह (तगा) में। (6) एराब अल-कुरान लिन-नहस 1/331। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/344, और अल-तब़री ने इन कथनों को अपनी तफ़सीर 4/560-561 में उद्धृत किया है। (8) अल-तब़री ने अपनी तफ़सीर 4/562 में उद्धृत किया है। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/344।

سورہ البقرہ: آیت ۲۵۶ ۲۸۴

کہا گیا ہے: لغت میں "طاغوت" (۱) کی اصل "طغیان" سے ماخوذ ہے (۲) جو بغیر اشتقاق کے اس کے معنی ادا کرتا ہے، جیسا کہ کہا گیا: "لآلٍ"، "اللؤلؤ" (موتی) سے (۳)۔ المبرّد نے کہا: یہ جمع ہے۔ ابن عطیہ (۴) نے کہا: یہ قول مردود (ناقابلِ قبول) ہے۔ الجوہری (۵) نے کہا: اور طاغوت ہے: کاہن اور شیطان، اور گمراہی میں ہر پیشوا، اور یہ واحد بھی ہو سکتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يُرِيدُونَ أَن يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَن يَكْفُرُوا بِهِ﴾ [النساء: ۶۰]، اور یہ جمع بھی ہو سکتا ہے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ﴾ [البقرة: ۲۵۷]، اور اس کی جمع "الطواغیت" ہے۔ «وَيُؤْمِن بِاللَّهِ» عطف ہے۔ ﴿فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى﴾ جوابِ شرط ہے، اور "الوثقیٰ" کی جمع "الوُثَق" ہے، جیسے: "الفُضلیٰ" اور "الفُضَل" (۶)۔ پس "الوثقیٰ"، وثاقت (مضبوطی) سے "فُعلیٰ" کے وزن پر ہے، اور یہ آیت ایک تشبیہ ہے۔ مفسرین کی عبارات اس چیز کے بارے میں مختلف ہیں جس سے تشبیہ دی گئی ہے؛ مجاہد نے کہا: "العروة" (سہارا/کڑا) ایمان ہے۔ السدی نے کہا: اسلام۔ ابن عباس، سعید بن جبیر اور الضحاک نے کہا: لا الہ الا اللہ، اور یہ ایسی عبارات ہیں جو ایک ہی معنی کی طرف لوٹتی ہیں (۷)۔ پھر فرمایا: ﴿لَا انفِصَامَ لَهَا﴾ مجاہد نے کہا: یعنی اللہ اس وقت تک کسی قوم کی حالت نہیں بدلتا جب تک کہ وہ خود اپنی حالت نہ بدل لیں (۸)۔ یعنی: وہ ان سے ایمان کا نام اس وقت تک زائل نہیں کرتا جب تک کہ وہ کفر نہ کر لیں۔ اور "انفصام": بغیر کسی جدا ہونے (ٹکڑے ہونے) کے ٹوٹنا ہے، جبکہ "فَصْم": جدا ہونے (ٹکڑے ہونے) کے ساتھ ٹوٹنا ہے (۹)۔

حواشی: (۱) (م) میں: طاغوت۔ (۲) (م) میں: ماخوذة (مونث)۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۱/ ۲۶۹۔ (۴) المحرر الوجیز ۱ / ۳۴۴ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (۵) الصحاح (طغا)

میں۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس ۳۳۱/۱۔ (۷) المحرر الوجیز ۱ / ۳۴۴، اور طبری نے ان اقوال کو اپنی تفسیر ۴ / ۵۶۰-۵۶۱ میں بیان کیا ہے۔ (۸) طبری نے اپنی تفسیر ۴/ ۵۶۲ میں اسے روایت کیا ہے۔ (۹) المحرر الوجیز ۱/ ۳۴۴۔

In Sahih Hadith: "It departs from him,"(1) and "his forehead was dripping with sweat,"(2) meaning: it stops. Al-Jawhari said(3): "Fasm" of a thing is breaking it without it separating. You say: "I broke it (fasamtuhu) and it broke (infasama)." Allah Almighty said: {there is no breaking for it}. "Tafassama" is the same. Dhu ar-Rumma mentioned a gazelle, likening it to a silver bracelet: "As if it were a forgotten silver bracelet, in a playground of the neighborhood's maidens, broken [but not separated]."(4) He made it "mafsum" (broken but not separated) because of its bending and curving when it sleeps. He did not say "maqsum" (cut/divided) – with a 'qaf' – which would mean separated in two. "Afsama al-matar" means the rain stopped. And "afsama" the fever left him. Since disbelief in Taghut and belief in Allah are expressed by the tongue and held by the heart, it was appropriate to use the attributes {Hearing} for the speech and {Knowing} for the belief(5). The Almighty’s saying: {Allah is the ally of those who believe. He brings them out from darknesses into the light. And those who disbelieve - their allies are Taghut. They take them out of the light into darknesses. Those are the companions of the Fire; they will abide eternally therein.} The Almighty’s saying: {Allah is the ally of those who believe}. "Wali" (ally) is a 'fa'eel' pattern meaning 'fa'il' (doer/actor). Al-Khattabi said(6): The Wali is the Helper who aids His believing servants. Allah Almighty said: {Allah is the ally of those who believe. He brings them out from darknesses into the light}, and He said: {That is because Allah is the protector of those who have believed and because the disbelievers have no protector} [Muhammad: 11]. Qatada said: "Darknesses" refers to misguidance, and "Light" refers to guidance. Ad-Dahhak and Ar-Rabi' said the same.

---

(1) In (m): Revelation from him. (2) Narrated by Ahmad (26198) and Al-Bukhari (2) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (3) In As-Sihah (f-s-m). (4) Diwan Dhu ar-Rumma 1/391, and its narration there: in a playground of the neighborhood's virgins. His saying: "Dumluj": it is the armband, which is a strap or similar worn on the upper arm - Al-Qamus (dumluj, 'adad). His saying: "Nabah": forgotten; they do not know in which place they lost it. Said by Al-Bahili in the commentary of Diwan Dhu ar-Rumma. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/344. (6) In "Sha'n ad-Du'a" p. 78.

सहीह हदीस में है: "उससे (वही) अलग हो जाती है,"(१) और "उनके माथे से पसीना टपक रहा था,"(२) यानी: वह रुक गया। अल-जौहरी ने कहा(३): किसी चीज़ का "फस्म" (Fasm) उसे बिना अलग किए तोड़ना है। आप कहते हैं: "मैंने उसे तोड़ा (फसमतुहू) और वह टूट गया (इनफसमा)।" अल्लाह तआला ने फरमाया: {उसके लिए कोई टूटना नहीं है}। "तफस्समा" भी वैसा ही है। ज़ू अर-रुम्मा ने एक हिरण का ज़िक्र किया, उसकी तुलना चांदी के कंगन से की: "मानो वह चांदी का भूला हुआ कंगन हो, बस्ती की कुंवारी लड़कियों के खेल के मैदान में, जो टूटा हुआ (पर जुड़ा हुआ) हो।" (४) उसने इसे "मफसूम" कहा क्योंकि सोने के समय उसके मुड़ने और झुकने की वजह से। उसने "मक़सूम" (क़ाफ़ के साथ) नहीं कहा, जिसका अर्थ दो हिस्सों में अलग होना होता। "अफ़समा अल-मतर" का अर्थ है बारिश रुक गई। और बुखार के लिए भी "अफ़समा" इस्तेमाल होता है जब वह उतर जाए। चूंकि तागूत का इनकार और अल्लाह पर ईमान ज़ुबान से बोला जाता है और दिल से माना जाता है, इसलिए गुणों में ज़ुबान के लिए {सुनने वाला} और अकीदे के लिए {जानने वाला} कहना बेहतर रहा(५)। अल्लाह का फरमान: {अल्लाह उन लोगों का संरक्षक है जो ईमान लाए। वह उन्हें अंधेरों से निकालकर रोशनी की ओर ले जाता है। और जो काफ़िर हैं, उनके संरक्षक तागूत हैं। वे उन्हें रोशनी से निकालकर अंधेरों की ओर ले जाते हैं। वही आग वाले हैं; वे उसमें हमेशा रहेंगे।} अल्लाह का फरमान: {अल्लाह उन लोगों का संरक्षक है जो ईमान लाए}। "वली" शब्द 'फईल' के वज़न पर है जिसका अर्थ 'कर्ता' (फाइल) है। अल-खत्ताबी ने कहा(६): वली वह मददगार है जो अपने मोमिन बंदों की मदद करता है। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फरमाया: {अल्लाह उन लोगों का संरक्षक है जो ईमान लाए। वह उन्हें अंधेरों से निकालकर रोशनी की ओर ले जाता है}, और फरमाया: {यह इसलिए कि अल्लाह उन लोगों का मौला है जो ईमान लाए और काफ़िरों का कोई मौला नहीं है} [मुहम्मद: ११]। क़तादा ने कहा: अंधेरे से मुराद गुमराहियत है, और रोशनी से मुराद हिदायत है। अज़-ज़हहाक और अर-रबी ने भी यही कहा।

---

(१) (म) में: उससे वही (प्रकाशना)। (२) अहमद (२६१९८) और बुखारी (२) ने आयशा (रज़ि.) की हदीस से रिवायत किया है। (३) अस-सिहाह (फ-स-म) में। (४) दीवान ज़ू अर-रुम्मा १/३९१, और उसकी रिवायत में है: बस्ती की युवतियों के खेल के मैदान में। उसका कहना: "दुमलुज": यह बाज़ूबंद है, जो बांह पर पहनने वाला पट्टा आदि होता है - अल-कामूस (दुमलुज, अदद)। उसका कहना: "नबह":

भूला हुआ; वे नहीं जानते कि उसे किस जगह खोया। यह अल-बाहिली ने दीवान ज़ू अर-रुम्मा की व्याख्या में कहा है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४४। (६) 'शआन अद-दुआ' पृ. ७८ में।

صحیح حدیث میں ہے: «فیفصِمُ عنہ»(۱) (وحی اس سے منقطع ہو جاتی ہے) اور «انَّ جبینہ لیفصد عرقاً»(۲) یعنی: رک جاتی ہے۔ جوہری نے کہا(۳): کسی چیز کا «فَصْم» اسے جدا کیے بغیر توڑنا ہے۔ آپ کہتے ہیں: «فصمتُہ فانفصم» (میں نے اسے توڑا تو وہ ٹوٹ گیا)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لا انفصام لہا﴾ (اس کے لیے کوئی ٹوٹنا نہیں)۔ «تفصَّم» بھی اسی طرح ہے۔ ذو الرمہ نے ایک ہرن کا ذکر کرتے ہوئے اسے چاندی کے کنگن (دملج) سے تشبیہ دی ہے: «کأنہ دملجٌ من فضۃ نَبَہٌ فی ملعب من جواری الحی مفصومُ»(۴) (ترجمہ: گویا کہ وہ بستی کی لڑکیوں کے کھیل کے میدان میں پڑا ہوا چاندی کا ایک بھولا بسرا کنگن ہے جو ٹوٹا ہوا [مگر جڑا ہوا] ہے) اس نے اسے «مفصوم» اس کے سونے کے وقت مڑنے اور جھکنے کی وجہ سے قرار دیا، اور «مقصوم» (ق کے ساتھ) نہیں کہا کیونکہ اس کا مطلب دو حصوں میں جدا ہونا ہوتا۔ «أفصم المطر» بارش رک گئی۔ «أفصمت عنہ الحمیٰ» اس سے بخار اتر گیا۔ چونکہ طاغوت کا انکار اور اللہ پر ایمان زبان سے بولا جاتا ہے اور دل سے اس کا اعتقاد رکھا جاتا ہے، اس لیے صفات میں کلام (زبان) کے اعتبار سے ﴿سمیع﴾ (سننے والا) اور عقیدے کے اعتبار سے ﴿علیم﴾ (جاننے والا) ذکر کرنا بہتر رہا(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللّٰہُ وَلِیُّ الَّذِینَ ءَامَنُوا یُخْرِجُہُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَی النُّورِ وَالَّذِینَ کَفَرُوا أَوْلِیَاؤُہُمُ الطَّاغُوتُ یُخْرِجُونَہُم مِّنَ النُّورِ إِلَی الظُّلُمَاتِ أُوْلَئِکَ أَصْحَابُ النَّارِ ہُمْ فِیہَا خَالِدُونَ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللّٰہُ وَلِیُّ الَّذِینَ ءَامَنُوا﴾، «الولی» بروزن «فعیل» بمعنی «فاعل» (مددگار) ہے۔ خطابی نے کہا(۶): الولی وہ ناصر (مددگار) ہے جو اپنے مومن بندوں کی مدد کرتا ہے۔ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿اللّٰہُ وَلِیُّ الَّذِینَ ءَامَنُوا یُخْرِجُہُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَی النُّورِ﴾، اور فرمایا: ﴿ذَلِکَ بِأَنَّ اللّٰہَ مَوْلَی الَّذِینَ ءَامَنُوا وَأَنَّ

الْكَفِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ﴾ [محمد: ١١]۔ قتادہ نے کہا: ظلمات سے مراد گمراہی ہے اور نور سے مراد ہدایت ہے۔ ضحاک اور ربیع نے بھی یہی کہا ہے۔

---

(١) (م) میں ہے: «عنہ الوحی»۔ (٢) اسے احمد (٢٦١٩٨) اور بخاری (٢) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) الصحاح (فصم) میں۔ (٤) دیوان ذی الرمہ ٣٩١/١، اور اس کی روایت ہے: «فی ملعب من عذاری الحی»۔ اس کا قول: «دملج»: وہ بازو بند ہے، یعنی وہ تسمہ وغیرہ جو بازو پر ہوتا ہے - القاموس (دملج، عضد)۔ اس کا قول: «نَبَهٌ»: بھولا ہوا؛ وہ نہیں جانتے کہ اسے کس جگہ کھویا۔ باہلی نے شرح دیوان ذی الرمہ میں یہ کہا ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ٣٤٤/١۔ (٦) فی شأن الدعاء ص ٧٨۔

286 Surah Al-Baqarah: Verse 258

Mujahid and 'Abda ibn Abi Lubabah said: His saying {Allah is the ally of those who believe} was revealed concerning a people who believed in Jesus, but when Muhammad ﷺ came, they disbelieved in him. Thus, that was their taking out from light into darkness (1).

Ibn Atiyyah (2) said: It is as if this saying (3) secured a light in belief from which they departed into darkness. However, the wording of the verse is independent of this specific application; rather, it applies to every disbelieving nation where some believed, like the Arabs. That is because whoever among them believed, Allah is his ally, taking him out from the darkness of disbelief into the light of faith. And whoever disbelieved after the presence of the Prophet ﷺ, the sent caller, then his devil and misguider is as if he took him out of faith, since he was prepared and fit to enter it. He decreed eternal abiding (4) in the Fire for them because of their disbelief, out of His justice; He is not questioned about what He does.

Al-Hasan read: "Their allies are the Taghut" meaning the devils, and Allah knows best (5).

Allah Most High says: {Have you not considered him who argued with Abraham about his Lord [merely] because Allah had given him kingship? When Abraham said, "My Lord is the one who gives life and causes death," he said, "I give life and cause death." Abraham said, "Indeed, Allah brings the sun from the east, so bring it from the west." So the disbeliever was overwhelmed [by astonishment], and Allah does not guide the wrongdoing people. 258}.

In it are two issues:

The first: His saying {Have you not considered}: This is the 'alif' of calling attention (tawqif), and there is a meaning of wonder in the speech, i.e., wonder at him (6).

Footnotes: (1) Al-Tabari recorded these sayings 4/563-564. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/345 and what precedes it. (3) In (m): The belief. (4) In (d), (z), and (m): "by entry"; the established text is from (kh) and (zh). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/345; the reading was mentioned by Ibn Khalawayh p. 16, and Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/131. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/275. Fakhr al-Din al-Razi said in his Tafsir 7/23: "Have you not considered" is a word by which the addressee is made to stand at wonder from it; its wording is that of a question, and it is as is said: "Have you not seen so-and-so, how he acts?!" Meaning: Have you seen like so-and-so in doing such-and-such?!

286 सूरा अल-बकरा: आयत 258

मुजाहिद और 'अब्दा इब्न अबी लुबाबा ने कहा: उनका कथन {अल्लाह उन लोगों का संरक्षक है जो विश्वास करते हैं} उन लोगों के बारे में उतरा जिन्होंने ईसा पर विश्वास किया था, लेकिन जब मुहम्मद ﷺ आए, तो उन्होंने उनका इनकार कर दिया। इस प्रकार, वह उनका प्रकाश से अंधेरे की ओर निकलना था (1)।

इब्न अतिय्या (2) ने कहा: मानो इस कथन (3) ने विश्वास में एक प्रकाश प्राप्त कर लिया था जिससे वे अंधेरे में निकल गए। हालाँकि, आयत के शब्द इस विशिष्टता के बिना भी पर्याप्त हैं; बल्कि, यह हर उस काफिर उम्मत पर लागू होता है जिसके कुछ लोग ईमान लाए, जैसे कि अरब। वह इसलिए कि उनमें से जो ईमान लाया, अल्लाह उसका संरक्षक है, उसे कुफ्र के अंधेरे से ईमान के प्रकाश की ओर निकालता है। और जो पैगंबर ﷺ, जो भेजे गए बुलाने वाले हैं, की मौजूदगी के बाद काफिर हो गया; तो उसका शैतान और बहकाने वाला ऐसा है मानो उसने उसे ईमान से निकाल दिया, क्योंकि वह उसमें प्रवेश करने के लिए तैयार और योग्य था। अल्लाह ने उनके कुफ्र के कारण उनके लिए नरक में हमेशा रहने (4) का फैसला किया, अपने न्याय के कारण; वह जो करता है उसके बारे में उससे सवाल नहीं किया जाता।

अल-हसन ने पढ़ा: "उनके संरक्षक तागूत हैं" यानी शैतान, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है (5)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या तुमने उस व्यक्ति को नहीं देखा जिसने इब्राहीम से उसके रब के बारे में बहस की [सिर्फ] इसलिए कि अल्लाह ने उसे राज्य दिया था? जब इब्राहीम ने कहा, "मेरा रब वह है जो जीवन देता है और मृत्यु देता है," उसने कहा, "मैं भी जीवन देता हूँ और मृत्यु देता हूँ।" इब्राहीम ने कहा, "निश्चित रूप से अल्लाह सूरज को पूर्व से लाता है, तो तुम उसे पश्चिम से लाओ।" तब वह काफिर हक्का-बक्का रह गया, और अल्लाह अत्याचारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता। 258}।

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह का फरमान {क्या तुमने नहीं देखा}: यह 'अलिफ' तौकीफ (ध्यान दिलाने) के लिए है, और इस कलाम में आश्चर्य का अर्थ है, यानी: उस पर आश्चर्य करो (6)।

फुटनोट्स: (1) अल-तबरी ने इन कथनों को 4/563-564 में उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/345 और उससे पहले के अंश में। (3) (m) में: विश्वास। (4) (d), (z) और (m) में: "प्रवेश

द्वारा"; स्थापित पाठ (kh) और (zh) से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/345; इस क़िरअत का उल्लेख इब्न खलावैह पृ. 16 और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 1/131 में किया है। (6) अल-नहस द्वारा मा'आनी अल-कुरान 1/275। फखरुद्दीन अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 7/23 में कहा: "क्या तुमने नहीं देखा" एक ऐसा शब्द है जिसके द्वारा संबोधित व्यक्ति को किसी बात पर आश्चर्यचकित किया जाता है; इसके शब्द प्रश्नवाचक हैं, और यह वैसा ही है जैसे कहा जाता है: "क्या तुमने फलां को नहीं देखा कि वह कैसे करता है?!" इसका अर्थ है: क्या तुमने फलां जैसा कुछ करते देखा है?!

٢٨٦ سورة البقرہ: آیت ٢٥٨

مجاہد اور عبدہ بن ابی لبابہ نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان {اللہ ان لوگوں کا ولی ہے جو ایمان لائے} ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوا جو عیسیٰ علیہ السلام پر ایمان لائے تھے، لیکن جب محمد ﷺ تشریف لائے تو انہوں نے آپ کا انکار کر دیا، پس یہی ان کا نور سے اندھیروں کی طرف نکلنا تھا (١)۔

ابن عطیہ (٢) نے کہا: گویا یہ قول (٣) عقیدے میں ایک نور حاصل کر چکا تھا جس سے وہ اندھیروں کی طرف نکل گئے۔ حالانکہ آیت کے الفاظ اس تخصیص سے بے نیاز ہیں، بلکہ یہ ہر اس کافر قوم پر صادق آتا ہے جس کے کچھ لوگ ایمان لائے جیسے کہ عرب۔ وہ اس طرح کہ ان میں سے جو ایمان لایا، اللہ اس کا ولی ہے، وہ اسے کفر کی تاریکی سے ایمان کے نور کی طرف نکال لاتا ہے۔ اور جو نبی ﷺ، جو اللہ کے بھیجے ہوئے داعی ہیں، کی موجودگی کے بعد کافر ہوا، تو اس کا شیطان اور گمراہ کرنے والا گویا اسے ایمان سے نکال دیتا ہے، کیونکہ وہ اس میں داخل ہونے کے لیے تیار اور اہل تھا۔ اللہ نے ان کے کفر کی وجہ سے ان کے لیے آگ میں ہمیشگی (٤) کا فیصلہ کر دیا، جو اس کا عدل ہے، وہ جو کچھ کرتا ہے اس پر اس سے سوال نہیں کیا جا سکتا۔

حسن بصری نے پڑھا: "ان کے اولیاء طاغوت ہیں" یعنی شیاطین، اور اللہ بہتر جانتا ہے (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کیا آپ نے اس شخص کے حال پر غور نہیں کیا جس نے ابراہیم (علیہ السلام) سے ان کے رب کے بارے میں جھگڑا کیا، اس وجہ سے کہ اللہ نے اسے بادشاہی دی تھی؟ جب ابراہیم نے کہا، "میرا رب وہ ہے جو زندگی دیتا ہے اور موت دیتا ہے،" اس نے کہا، "میں بھی زندگی دیتا ہوں اور موت دیتا ہوں۔" ابراہیم نے کہا، "بے شک اللہ سورج کو مشرق سے لاتا ہے،

پس تو اسے مغرب سے لے آ۔" تو وہ کافر ہکا بکا رہ گیا، اور اللہ ظالم لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا۔ ۲۵۸}۔

اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ کا فرمان {کیا آپ نے نہیں دیکھا}: یہ الفِ توقیف ہے، اور کلام میں تعجب کا مفہوم ہے، یعنی: اس پر تعجب کرو (٦)۔

حواشی: (١) طبری نے یہ اقوال ٤/ ٥٦٣-٥٦٤ میں نقل کیے ہیں۔ (٢) المحرر الوجیز ١/ ٣٤٥ اور اس سے ماقبل میں۔ (٣) (م) میں ہے: العقیدہ۔ (٤) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "داخل ہونے کے ساتھ"؛ اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ١/ ٣٤٥، اور اس قرأت کا ذکر ابن خالویہ ص ١٦، اور ابن جنی نے المحتسب ١/ ١٣١ میں کیا ہے۔ (٦) معانی القرآن للنحاس ١/ ٢٧٥۔ امام فخر الدین رازی اپنی تفسیر ٧/ ٢٣ میں فرماتے ہیں: "الم تر" ایسا کلمہ ہے جس کے ذریعے مخاطب کو کسی بات پر تعجب دلایا جاتا ہے، اس کے الفاظ استفہامیہ ہیں، اور یہ بالکل ایسے ہی ہے جیسے کہا جاتا ہے: "کیا تم نے فلاں کو نہیں دیکھا کہ وہ کیسا کام کرتا ہے؟!" اس کا مطلب ہے: کیا تم نے فلاں جیسا دیکھا ہے کہ وہ ایسا کام کرے؟!

287 Surah Al-Baqarah: Verse 258

Al-Farra' said(1): "Alam tara" (Have you not seen) means "did you see", i.e.: did you see the one who disputed with Abraham, and did you see the one who passed by a village. And he is Nimrod son of Cush son of Canaan son of Shem son of Noah, the king of his time, and the master of the fire and the mosquito. This is the saying of Ibn Abbas, Mujahid, Qatada, Al-Rabi', Al-Suddi, Ibn Ishaq, Zayd bin Aslam, and others(2). His destruction was when he intended to wage war against Allah Almighty, so Allah Almighty opened a door of mosquitoes upon him. They covered the eye of the sun, ate his army, leaving nothing but bones, and one of them entered(3) his brain and ate it, until it became like a mouse. The most honorable person to him after that was the one who hit his head with a hammer prepared for that, and he remained in affliction for forty days(4). Ibn Jurayj said: He is the first king on earth. Ibn Atiyyah said(5): This is rejected. Qatada said: He is the first to act tyranically, and he is the owner of the tower in Babylon(6). It was said: He ruled the whole world, and he is one of the [two] disbelievers, the other being Nebuchadnezzar. And it was said: The one who disputed with Abraham was Nimrod son of Falikh son of Abir son of Shalikh son of Arphaxad son of Shem; all of this was narrated by Ibn Atiyyah(7). Al-Suhayli narrated(8) that: Nimrod son of Cush son of Canaan son of Ham son of Noah, and he was a king over the Sawad [lower Mesopotamia], and his kingdom belonged to Al-Dahhak who is known as Al-Azdahaq(9), and his name...

(1) In Ma'ani al-Qur'an 1/170. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/345, and al-Tabari recorded the opinions in 4/568-570. (3) In the manuscripts: 'and entered', and the fixed is from (M). (4) See Mir'at al-Zaman 1/309. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/345, and Al-Tabari recorded the narration of Ibn Jurayj in 4/570. (6) Recorded by al-Tabari 4/569. (7) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/345. (8) In al-Ta'rif wa al-I'lam pp. 30-31. (9) In al-Ta'rif wa al-I'lam: bil-Azdehan, which is a mistake, see Tarikh al-Tabari 1/194.

287 सूरह अल-बकराह: आयत 258

अल-फर्रा ने कहा(1): "अलम तरा" (क्या तुमने नहीं देखा) का अर्थ है 'क्या तुमने देखा', यानी: क्या तुमने उसे देखा जिसने इब्राहीम से बहस की थी, और क्या तुमने उसे देखा जो एक बस्ती के पास से गुज़रा था। वह नमरूद बिन कूश बिन कनान बिन साम बिन नूह है, अपने समय का राजा, और आग और मच्छर वाला। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद, कतादा, अल-रबी, अल-सुद्दी, इब्न इसहाक, जैद बिन असलम और अन्य का कथन है(2)। उसका विनाश तब हुआ जब उसने अल्लाह सर्वशक्तिमान के साथ युद्ध करने का इरादा किया, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उस पर मच्छरों का एक दरवाज़ा खोल दिया। उन्होंने सूरज की रोशनी को ढक लिया, उसकी सेना को खा लिया, केवल हड्डियाँ छोड़ दीं, और उनमें से एक उसके मस्तिष्क में घुस गई(3) और उसे खा गई, यहाँ तक कि वह चूहे की तरह हो गई। उसके बाद उसके लिए सबसे सम्मानित व्यक्ति वह था जो उसके सिर पर उसके लिए तैयार किए गए हथौड़े से मारता था, और वह चालीस दिनों तक इस कष्ट में रहा(4)। इब्न जुरैज ने कहा: वह पृथ्वी पर पहला राजा है। इब्न अतिया ने कहा(5): यह खारिज कर दिया गया है। कतादा ने कहा: वह पहला व्यक्ति है जिसने अत्याचार किया, और वह बेबीलोन में मीनार (टॉवर) का मालिक है(6)। कहा गया है: उसने पूरी दुनिया पर शासन किया, और वह दो काफिरों में से एक है, दूसरा बुख्तनसर (नेबुचादनेज़र) है। और कहा गया है: इब्राहीम से बहस करने वाला नमरूद बिन फालिख बिन आबिर बिन शालिख बिन अरफखशद बिन साम था; यह सब इब्न अतिया द्वारा सुनाया गया है(7)। अल-सुहैली ने उल्लेख किया(8) कि: नमरूद बिन कूश बिन कनान बिन हाम बिन नूह, और वह सवाद [निचला मेसोपोटामिया] का राजा था, और उसका राज्य अल-दह्हाक का था जिसे अल-अज़दहाक के नाम से जाना जाता है(9), और उसका नाम...

(1) मआनी अल-कुरान 1/170 में। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/345, और अल-तबरी ने 4/568-570 में राय दर्ज की हैं। (3) पांडुलिपियों में: 'और प्रवेश किया', और (M) से संशोधित है। (4) देखें मिरात अल-ज़मान 1/309। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/345 में, और अल-तबरी ने 4/570 में इब्न जुरैज के कथन को दर्ज किया। (6) अल-तबरी 4/569 द्वारा उद्धृत। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/345 में। (8) अत-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 30-31 में। (9) अत-तारीफ वल-इलाम में: 'बिल-अज़देहान', जो एक गलती है, देखें तारीख अल-तबरी 1/194।

۲۸۷ سورة البقرہ: آیت ۲۵۸

اور الفراء(۱) نے کہا: «ألم تر» کے معنی ہیں 'کیا تو نے دیکھا'، یعنی: کیا تو نے اسے دیکھا جس نے ابراہیم سے جھگڑا کیا، اور کیا تو نے اسے دیکھا جو ایک بستی پر سے گزرا۔ وہ نمرود بن کوش بن کنعان بن سام بن نوح ہے، اپنے زمانے کا بادشاہ، اور آگ اور مچھر والا۔ یہ ابن عباس، مجاہد، قتادہ، الربیع، السدی، ابن اسحاق، زید بن اسلم اور دوسروں کا قول ہے(۲)۔ اس کی ہلاکت اس وقت ہوئی جب اس نے اللہ تعالیٰ سے جنگ کرنے کا قصد کیا، تو اللہ تعالیٰ نے اس پر مچھروں کا ایک دروازہ کھول دیا۔ انہوں نے سورج کی آنکھ کو ڈھانپ لیا، اور اس کے لشکر کو کھا گئے، اور سوائے ہڈیوں کے کچھ نہ چھوڑا، اور ان میں سے ایک اس کے دماغ میں داخل ہو گئی(۳) اور اسے کھا لیا، یہاں تک کہ وہ چوہے کی مانند ہو گئی۔ اس کے بعد اس کے نزدیک سب سے معزز شخص وہ ہوتا جو اس کے لیے تیار کردہ ہتھوڑے سے اس کے دماغ پر ضرب لگاتا، پس وہ چالیس دن تک اس مصیبت میں رہا(۴)۔ ابن جریج نے کہا: وہ زمین کا پہلا بادشاہ ہے۔ ابن عطیہ(۵) نے کہا: یہ بات مردود (ناقابل قبول) ہے۔ اور قتادہ نے کہا: وہ پہلا شخص ہے جس نے سرکشی کی، اور وہ بابل میں بلند عمارت (ٹاور) والا ہے(۶)۔ اور کہا گیا ہے: اس نے پوری دنیا پر حکمرانی کی، اور وہ دو کافروں میں سے ایک ہے، دوسرا بخت نصر ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ جس نے ابراہیم سے جھگڑا کیا نمرود بن فالخ بن عابر بن شالح بن ارفخشد بن سام تھا، یہ تمام باتیں ابن عطیہ نے نقل کی ہیں(۷)۔ اور السہیلی(۸) نے حکایت کی ہے کہ: وہ نمرود بن کوش بن کنعان بن حام بن نوح ہے، اور وہ سواد (عراق کا سرسبز علاقہ) کا بادشاہ تھا، اور اس کی بادشاہی ضحاک کی تھی جو الازدہاق(۹) کے نام سے جانا جاتا ہے، اور اس کا نام...

(۱) فی معانی القرآن ۱ / ۱۷۰۔ (۲) المحرر الوجیز ۱ / ۳۴۵، اور الطبری نے اقوال کو ۴ / ۵۶۸-۵۷۰ میں نکالا ہے۔ (۳) نسخوں میں: 'ودخل'، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۴) دیکھئیے مرآۃ الزمان ۳۰۹/۱۔ (۵) فی المحرر الوجیز ۱ / ۳۴۵، اور الطبری نے ابن جریج کا اثر ۴ / ۵۷۰ میں نکالا ہے۔ (۶) اسے الطبری نے ۴ / ۵۶۹ میں نکالا ہے۔ (۷) فی المحرر الوجیز ۱ / ۳۴۵۔ (۸) فی التعریف والإعلام ص ۳۰-۳۱۔ (۹) التعریف والإعلام میں: 'بالأزدهان'، جو کہ غلطی ہے، دیکھئیے تاریخ الطبری ۱ / ۱۹۴۔

Surah Al-Baqarah: Verse 258 288

...Biurasp bin Andrasp, who was the king of all the regions, and he is the one killed by Afridun bin Athfiyan. Regarding him, Habib (1) says:

As if he is Al-Dahhak in his assaults in the worlds, while you are Afridun.

Al-Dahhak was a tyrannical oppressor, and his reign lasted a thousand years as they mentioned. He was the first to crucify, and the first to cut off hands and feet. Nimrod had a biological son named "Kusha" or a similar name, and he had a son called Nimrod the Younger. Nimrod the Younger's reign was one year, and Nimrod the Great's reign was four hundred years as they mentioned.

Regarding the stories of this argument, there are two narrations: one of them is that they went out to a festival of theirs, so Abraham entered upon their idols and broke them. When they returned, he said to them: "Do you worship what you carve?" They said: "Whom (3) do you worship?" He said: "I worship my Lord who gives life and causes death."

Others said: Nimrod used to monopolize food. When they needed food, they would buy it from him. When they entered his presence, they would prostrate to him. Abraham entered but did not prostrate to him. He said: "Why didn't (4) you prostrate to me?" He said: "I do not prostrate except to my Lord." Nimrod said to him: "Who is your Lord?" Abraham said: "My Lord is the one who gives life and causes death."

Zaid bin Aslam mentioned that this Nimrod sat down to order provisions (5) for the people. Whenever a group came, he would say (6): "Who is your Lord and your God?" They would say: "You." He would say: "Provide for them." Abraham, peace be upon him, came to get provisions, so he said to him: "Who is your Lord and your God?" Abraham said: "My Lord is the one who gives life and causes death."

(1) Ibn Aws, Abu Tammam, he praised the caliphs and grandees, and his poetry is at the pinnacle. He died in the year 231 AH, and other dates were said. Siyar A'lam al-Nubala' 11/63. (2) In (Kh), (D), and (M): "from", and what is established is from (Z). The verse is in his Diwan 3/321 (with Al-Tabrizi's commentary) and its narration: "Rather, he was like Al-Dahhak in his power over the worlds." (3) In (Kh): "who", and in (D) and (M): "so who", and what is established is from (Z), which matches the interpretation of Abu Al-Layth 1/225 and the author quoted from it. (4) In (M): "No". (5) Meaning: food. (6) In (M): "He says".

सूरा अल-बक़रह: आयत 258 288

...बियुरास्प बिन अंदरास्प, जो सभी प्रदेशों का राजा था, और वही है जिसे अफ़रीदुन बिन अथफ़ियान ने मार डाला था। उसके बारे में हबीब (1) कहता है:

ऐसा लगता है जैसे अल-दह्हाक दुनिया भर में की गई अपनी बर्बरताओं में है, जबकि तुम अफ़रीदुन हो।

अल-दह्हाक एक अत्याचारी तानाशाह था, और उसका शासन एक हज़ार साल तक रहा जैसा कि उन्होंने उल्लेख किया है। वह पहला व्यक्ति था जिसने सूली पर चढ़ाया, और पहला व्यक्ति था जिसने हाथ और पैर काटे। नमरूद का एक सगा बेटा था जिसका नाम "कुशा" या ऐसा ही कुछ था, और उसका एक बेटा था जिसे नमरूद छोटा कहा जाता था। नमरूद छोटे का शासन एक वर्ष था, और नमरूद बड़े का शासन चार सौ वर्ष था जैसा कि उन्होंने उल्लेख किया है।

इस बहस की कहानियों के संबंध में दो वर्णन हैं: उनमें से एक यह है कि वे अपने एक त्यौहार के लिए बाहर गए, तो इब्राहीम उनकी मूर्तियों के पास गए और उन्हें तोड़ दिया। जब वे वापस आए, तो उन्होंने उनसे कहा: "क्या तुम उनकी पूजा करते हो जिन्हें तुम खुद तराशते हो?" उन्होंने कहा: "तुम किसकी (3) पूजा करते हो?" उन्होंने कहा: "मैं अपने रब की पूजा करता हूँ जो जीवन देता है और मृत्यु देता है।"

दूसरों ने कहा: नमरूद भोजन की जमाखोरी करता था। जब लोगों को भोजन की आवश्यकता होती, तो वे उससे खरीदते थे। जब वे उसके पास जाते, तो वे उसे सजदा करते थे। इब्राहीम अंदर गए लेकिन उन्हें सजदा नहीं किया। उसने कहा: "तुमने मुझे सजदा क्यों नहीं (4) किया?" उन्होंने कहा: "मैं अपने रब के अलावा किसी को सजदा नहीं करता।" नमरूद ने उनसे कहा: "तुम्हारा रब कौन है?" इब्राहीम ने कहा: "मेरा रब वह है जो जीवन देता है और मृत्यु देता है।"

ज़ैद बिन असलम ने उल्लेख किया कि यह नमरूद लोगों के लिए रसद (5) का आदेश देने के लिए बैठा था। जब भी कोई समूह आता, तो वह कहता (6): "तुम्हारा रब और तुम्हारा ईश्वर कौन है?" वे कहते: "तुम।" वह कहता: "इन्हें रसद दे दो।" इब्राहीम अलैहिस्सलाम रसद लेने आए, तो उसने उनसे कहा: "तुम्हारा रब और तुम्हारा ईश्वर कौन है?" इब्राहीम ने कहा: "मेरा रब वह है जो जीवन देता है और मृत्यु देता है।"

(1) इब्न औस, अबू तमाम, उन्होंने खलीफाओं और बड़ों की प्रशंसा की, और उनकी कविता शिखर पर है। उनकी मृत्यु वर्ष 231 हिजरी में हुई थी, और अन्य तारीखें भी कही गईं। सियार आलाम अल-नुबला 11/63। (2) (ख), (द) और (म) में: "से", और जो स्थापित है वह (ज़) से है। शेर उनके दीवान 3/321 (तबरीज़ी की व्याख्या के साथ) में है और इसका वर्णन है: "बल्कि, वह दुनिया भर में अपनी शक्ति में अल-दह्हाक की तरह था।" (3) (ख) में: "कौन", और (द) और (म) में: "तो कौन", और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अबू अल-लैथ की व्याख्या 1/225 के अनुकूल है और लेखक ने उससे उद्धृत किया है। (4) (म) में: "नहीं"। (5) यानी: भोजन। (6) (म) में: "कहता है"।

سورہ البقرہ: آیت ۲۵۸ ۲۸۸

...بیوراسب بن اندراسب، جو تمام علاقوں کا بادشاہ تھا، اور وہی ہے جسے افریدون بن اثفیان نے قتل کیا تھا۔ اس کے بارے میں حبیب (۱) کہتا ہے:

گویا وہ الضحاک ہے اپنی دنیا بھر میں کی جانے والی تباہ کاریوں میں، اور تم افریدون ہو۔

الضحاک ایک جابر سرکش تھا، اور اس کی حکومت ہزار سال تک رہی جیسا کہ انہوں نے ذکر کیا۔ وہ پہلا شخص تھا جس نے سولی دی، اور پہلا شخص جس نے ہاتھ اور پاؤں کاٹے۔ نمرود کا ایک بیٹا تھا جس کا نام "کوشا" یا اسی طرح کا نام تھا، اور اس کا ایک بیٹا تھا جسے نمرود اصغر (چھوٹا) کہا جاتا تھا۔ نمرود اصغر کی بادشاہت ایک سال رہی، اور نمرود اکبر (بڑا) کی بادشاہت چار سو سال رہی جیسا کہ انہوں نے ذکر کیا۔

اس بحث کے قصوں میں دو روایتیں ہیں: ایک یہ کہ وہ لوگ اپنے کسی تہوار کے لیے نکلے، تو ابراہیم ان کے بتوں کے پاس گئے اور انہیں توڑ دیا۔ جب وہ واپس آئے تو ابراہیم نے ان سے کہا: "کیا تم ان چیزوں کی عبادت کرتے ہو جنہیں تم خود تراشتے ہو؟" انہوں نے کہا: "تم کس (۳) کی عبادت کرتے ہو؟" انہوں نے کہا: "میں اپنے رب کی عبادت کرتا ہوں جو زندگی دیتا ہے اور موت دیتا ہے۔"

بعض نے کہا: نمرود غلہ ذخیرہ کرتا تھا، چنانچہ جب لوگوں کو کھانے کی ضرورت ہوتی تو وہ اس سے خریدتے تھے۔ جب وہ اس کے پاس داخل ہوتے تو اسے سجدہ کرتے تھے۔ ابراہیم داخل ہوئے تو انہوں نے اسے سجدہ نہیں کیا۔ اس نے کہا: "تجھے کیا ہوا کہ تو نے مجھے سجدہ نہیں

(٤) کیا؟" انہوں نے کہا: "میں اپنے رب کے سوا کسی کو سجدہ نہیں کرتا۔" نمرود نے ان سے کہا: "تیرا رب کون ہے؟" ابراہیم نے کہا: "میرا رب وہ ہے جو زندگی دیتا ہے اور موت دیتا ہے۔"

زید بن اسلم نے ذکر کیا کہ یہ نمرود لوگوں کو غلہ (٥) دینے کا حکم دینے کے لیے بیٹھا تھا، تو جب بھی کوئی قوم آتی وہ کہتا (٦): "تمہارا رب اور تمہارا الٰہ کون ہے؟" وہ کہتے: "آپ"، تو وہ کہتا: "انہیں غلہ دے دو"۔ ابراہیم علیہ السلام غلہ لینے آئے، تو اس نے ان سے کہا: "تیرا رب اور تیرا الٰہ کون ہے؟" ابراہیم نے کہا: "میرا رب وہ ہے جو زندگی دیتا ہے اور موت دیتا ہے"۔

(١) ابن اوس، ابو تمام، خلفاء اور اکابر کی مدح کی، اور ان کا کلام بلندی پر ہے، وفات ٢٣١ھ میں ہوئی اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ سیر اعلام النبلاء ١١/٦٣۔ (٢) (خ)، (د) اور (م) میں: "مَن" (کون)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور شعر ان کے دیوان ٣٢١/٣ (شرح تبریزی کے ساتھ) میں ہے اور اس کی روایت ہے: "بلکہ وہ جہانوں میں اپنی پکڑ میں الضحاک کی طرح تھا"۔ (٣) (خ) میں: "مَن"، اور (د) اور (م) میں: "فمن"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو ابواللیث کی تفسیر ٢٢٥/١ کے موافق ہے اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٤) (م) میں: "لا" (نہیں۔ (٥) یعنی: کھانا۔ (٦) (م) میں: "یقول" (کہتا ہے)۔

Page 289 Surah Al-Baqarah: Verse 258

When Nimrod heard it, he said: "I give life and cause death." So Abraham countered him with the matter of the sun, and the disbeliever was confounded. And he said: "Do not provide for him." So Abraham returned to his family with nothing. He passed by a sand dune that looked like flour, and said to himself: "If only I could fill my two sacks (1) with this, so that when I enter, the children will be happy until I find something for them (2)." He went with that, and when he reached his home, the children rejoiced and started playing (3) on top of the two sacks. He slept from exhaustion, and his wife said: "If only I made some food for him to find ready when he wakes up." She opened one of the two sacks and found the finest white flour (4). She baked it, and when he woke up, she placed it before him. He asked: "Where is this from?" She replied: "From the flour that you brought." Abraham then knew that Allah the Almighty had facilitated that for them (5).

I say: Abu Bakr ibn Abi Shaybah (6) mentioned from Abu Salih who said: Abraham the Prophet (peace be upon him) went out to fetch provisions, but he could not find food. He passed by a red sand dune (7), took some from it, and returned to his family. They asked: "What is this?" He replied: "Red wheat." They opened it and found it to be red wheat. He said: Whenever he planted anything from it, its ears would come from its base to its branch as stacked grains.

Ar-Rabi' and others said regarding this story: When Nimrod said, "I give life and cause death," he brought two men; he killed one of them and released the other, saying: "I have given life to this one and caused the death of that one." But when Abraham countered him with the matter of the sun, he was confounded (8).

It is narrated in the report: Allah the Almighty said: "By My Might and Majesty, the Hour shall not come until I bring the sun from the West; so that it may be known that I am the Capable of that" (9).

---

(1) Al-Ghirarah: A container made of burlap or similar, in which wheat or the like is placed. Al-Mu'jam al-Wasit. (2) In (kh) and (m): for them. (3) In (d) and (m): and they began playing. (4) It is the white flour, the core of the flour. Al-Mu'jam al-Wasit. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/345-346, and reported by al-Tabari in his Tafsir 4/572-573, and in his Tarikh 1/287-288. (6) In his Musannaf 11/518-519. (7) With a kasrah on the 'seen', sand that is not fine. As-Sahhah (s-h-l). (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/346, and reported

by al-Tabari 4/574-575. (9) We did not find its documentation, but Ahmad (7161), al-Bukhari (4635), and Muslim (157) reported from Abu Hurairah =

पृष्ठ २८९ सूरह अल-बक़रा: आयत २५८

जब नमरूद ने यह सुना तो उसने कहा: "मैं जीवन देता हूँ और मृत्यु देता हूँ।" तो इब्राहीम ने सूरज के मामले से उसका विरोध किया, और वह जिसने इनकार किया था, हक्का-बक्का रह गया। और उसने कहा: "उसे रसद मत दो।" तो इब्राहीम बिना कुछ लिए अपने परिवार के पास लौट आए। वह आटे की तरह दिखने वाले रेत के एक टीले के पास से गुजरे, तो अपने मन में कहा: "काश मैं अपने इन दो थैलों (१) को इससे भर पाता, ताकि जब मैं घर पहुँचूँ तो बच्चे खुश हो जाएँ, जब तक कि मैं उनके लिए कुछ प्रबंध न कर लूँ(२)।" वह उसे लेकर चले गए, और जब वह अपने घर पहुँचे तो बच्चे खुश हुए और दोनों थैलों के ऊपर खेलने लगे (३)। वह थकान के कारण सो गए, तो उनकी पत्नी ने कहा: "काश मैं उनके लिए कुछ भोजन बना देती जो उनके जागने पर तैयार मिलता।" उन्होंने उन दो थैलों में से एक को खोला तो उसमें सबसे बेहतरीन सफ़ेद आटा (४) पाया। उन्होंने उसे पकाया, और जब वह जागे तो उन्होंने उसे उनके सामने रख दिया। उन्होंने पूछा: "यह कहाँ से आया?" उन्होंने उत्तर दिया: "उसी आटे से जो आप लाए थे।" तब इब्राहीम को पता चला कि अल्लाह तआला ने उनके लिए यह सुगम कर दिया है (५)।

मैं कहता हूँ: अबू बक्र इब्न अबी शयबा (६) ने अबू सालेह से उल्लेख किया है जिन्होंने कहा: पैगंबर इब्राहीम (उन पर शांति हो) रसद लाने निकले, लेकिन भोजन नहीं पा सके। वह एक लाल रेत (७) के पास से गुजरे, उसमें से कुछ लिया और फिर अपने परिवार के पास लौट आए। उन्होंने पूछा: "यह क्या है?" उन्होंने कहा: "लाल गेहूँ।" उन्होंने उसे खोला तो उसे लाल गेहूँ पाया। उन्होंने कहा: जब भी वह उसमें से कुछ बोते, तो उसकी बालियाँ उसकी जड़ से लेकर उसकी शाखा तक गुच्छों में दानों से भरी आती थीं।

अर-रबीअ और अन्य ने इस कहानियों के बारे में कहा: जब नमरूद ने कहा: "मैं जीवन देता हूँ और मृत्यु देता हूँ," तो उसने दो व्यक्तियों को बुलवाया; उनमें से एक को मार डाला और दूसरे को छोड़ दिया और कहा: "मैंने इसे जीवन दिया है और इसे मार दिया है।" लेकिन जब इब्राहीम ने सूरज के मामले से उसे जवाब दिया, तो वह हक्का-बक्का रह गया (८)।

और रिवायत में है: अल्लाह तआला ने फरमाया: "मेरी इज़्ज़त और जलाल की कसम; कयामत तब तक नहीं आएगी जब तक कि मैं पश्चिम से सूरज न ले आऊँ ताकि यह जान लिया जाए कि मैं ही उस पर सक्षम हूँ" (९)।

(१) अल-गिरारा: टाट या उसके जैसा एक बर्तन जिसमें गेहूँ आदि रखा जाता है। अल-मुअजम अल-वसीत। (२) (ख़) और (म) में: उनके लिए। (३) (द) और (म) में: और वे खेलने लगे। (४) वह सफेद आटा है, और वह आटे का सार है। अल-मुअजम अल-वसीत। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४५-३४६, और इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर ४/५७२-५७३ में, और अपने इतिहास १/२८७-२८८ में उद्धृत किया है। (६) उनके मुसन्निफ़ ११/५१८-५१९ में। (७) 'सीन' पर कसरा के साथ, वह रेत जो महीन न हो। अस-सहह (स-ह-ल)। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४६, और इसे अल-तबरी ४/५७४-५७५ में उद्धृत किया है। (९) हमें इसका संदर्भ नहीं मिला, और अहमद (७१६१), अल-बुखारी (४६३५), और मुस्लिम (१५७) ने अबू हुरैरा से इसे उद्धृत किया है =

صفحہ ۲۸۹ سورہ البقرہ: آیت ۲۵۸

جب نمرود نے یہ سنا تو اس نے کہا: "میں زندہ کرتا ہوں اور مارتا ہوں،" تو ابراہیم (علیہ السلام) نے سورج کے معاملے سے اس کا مقابلہ کیا، پس وہ جس نے کفر کیا تھا حیران و ششدر رہ گیا۔ اور اس نے کہا: "انہیں غلہ نہ دو،" پس ابراہیم اپنے اہل و عیال کی طرف کچھ لیے بغیر واپس لوٹ آئے۔ وہ آٹے کی طرح ریت کے ایک ٹیلے کے پاس سے گزرے، تو اپنے جی میں کہا: "کاش میں اپنے یہ دو بورے (۱) اس سے بھر لوں، تاکہ جب میں گھر پہنچوں تو بچے خوش ہو جائیں یہاں تک کہ میں ان کے لیے (کچھ اور) دیکھوں (۲)۔" وہ اسے لے کر چلے، پس جب وہ اپنے گھر پہنچے تو بچے خوش ہوئے، اور دونوں بوروں کے اوپر کھیلنے لگے (۳)، اور وہ تھکن کی وجہ سے سو گئے۔ ان کی بیوی نے کہا: "کاش میں ان کے لیے کچھ کھانا تیار کر لوں تاکہ جب وہ بیدار ہوں تو اسے تیار پائیں۔" پس انہوں نے ان دو بوروں میں سے ایک کو کھولا تو اس میں بہترین سفید آٹا (۴) پایا۔ پس انہوں نے اسے پکایا، جب وہ بیدار ہوئے تو انہوں نے اسے ان کے سامنے رکھ دیا، تو انہوں نے پوچھا: "یہ کہاں سے آیا؟" انہوں نے کہا: "اس آٹے سے جو آپ لائے تھے۔" پس ابراہیم (علیہ السلام) جان گئے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے یہ آسان فرما دیا ہے (۵)۔

میں کہتا ہوں: اور ابوبکر بن ابی شیبہ (۶) نے ابو صالح سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: نبی ابراہیم علیہ السلام غلہ لینے نکلے، پس وہ کھانے پر قادر نہ ہوئے (کھانا نہ مل سکا)، تو وہ ایک سرخ ریتلے ٹیلے (۷) کے پاس سے گزرے، پس اس میں سے کچھ لیا پھر اپنے اہل کی طرف واپس آگئے، تو انہوں نے پوچھا: "یہ کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "سرخ گندم،" پس انہوں نے اسے کھولا تو اسے سرخ گندم ہی پایا۔ انہوں نے کہا: پس جب بھی اس میں سے کچھ بویا جاتا، اس کے خوشے اس کی جڑ سے شاخ تک تہہ در تہہ دانوں سے بھرے ہوئے آتے۔

اور ربیع اور دیگر نے ان قصص میں کہا ہے: بیشک نمرود نے جب کہا: "میں زندہ کرتا ہوں اور مارتا ہوں" تو اس نے دو آدمیوں کو حاضر کیا؛ پس ان میں سے ایک کو قتل کر دیا اور دوسرے کو چھوڑ دیا اور کہا: "میں نے اسے زندہ کیا اور اسے مار دیا۔" پس جب ان (ابراہیم) نے سورج کے معاملے سے اسے جواب دیا تو وہ ہکا بکا رہ گیا (۸)۔

اور خبر (روایت) میں ہے: کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "میری عزت اور جلال کی قسم؛ قیامت قائم نہیں ہوگی یہاں تک کہ میں سورج کو مغرب سے لے آؤں؛ تاکہ جان لیا جائے کہ بیشک میں ہی اس پر قادر ہوں" (۹)۔

---

(۱) الغرارة: ٹاٹ وغیرہ کا تھیلا جس میں گندم وغیرہ رکھی جاتی ہے۔ المعجم الوسیط (۲) (خ) اور (م) میں ہے: ان کے لیے۔ (۳) (د) اور (م) میں ہے: اور وہ کھیلنے لگے۔ (۴) یہ سفید آٹا ہے، اور یہ آٹے کا نچوڑ (بہترین حصہ) ہے۔ المعجم الوسیط (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۳۴۵-۳۴۶، اور اسے طبری نے اپنی تفسیر ۴/ ۵۷۲-۵۷۳ میں، اور اپنی تاریخ ۱/ ۲۸۷-۲۸۸ میں نقل کیا ہے۔ (۶) اپنی مصنف ۱۱/ ۵۱۸-۵۱۹ میں۔ (۷) سین کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، ایسی ریت جو باریک نہ ہو۔ الصحاح (سهل)۔ (۸) المحرر الوجیز ۱/۳۴۶، اور اسے طبری ۴/ ۵۷۴-۵۷۵ میں نقل کیا ہے۔ (۹) ہمیں اس کی تخریج نہیں ملی، اور احمد (۷۱۶۱)، بخاری (۴۶۳۵)، اور مسلم (۱۵۷) نے اسے حضرت ابوہریرہ سے روایت کیا ہے =

Page 290 Surah Al-Baqarah: Verse 258

Then Nimrod ordered Ibrahim (to be taken) and he was cast into the fire. Such is the habit of tyrants: when they are opposed in anything and fail to produce an argument, they resort to punishment. So Allah saved him from the fire (2), as will follow (3).

Al-Suddi said: When Ibrahim came out of the fire, they brought him before the king—and he had not entered into his presence before that. He spoke to him and said: "Who is your Lord?" Ibrahim said: "My Lord is He who gives life and causes death." Nimrod said: "I give life and cause death. I (4) take four people and put them in a house, and they are not given anything to eat or drink. When they become hungry, I bring them out; I feed two and they live, and I leave two and they die." Ibrahim then countered him with the sun, and he was confounded (5).

The scholars of usul (principles) mentioned regarding this verse that when Ibrahim (peace be upon him) described his Lord with attributes that belong to Him, namely giving life and causing death—which is a matter that has both a literal and a metaphorical sense—Ibrahim (peace be upon him) intended the literal sense, while Nimrod resorted to the metaphorical sense and deceived his people. Ibrahim then conceded for the sake of argument and moved on from that example, presenting him with a matter in which there is no metaphor: "So the disbeliever was confounded" (Quran 2:258). That is: his argument was cut off, and he could not say: "I am the one who brings it from the east," because people of intellect would expose his lie.

Second: This verse indicates the permissibility of calling a disbeliever a 'king' if Allah has given him kingship, might, and high status in the world. It also indicates the establishment of debate, disputation, and presenting evidence (6).

And in the Qur'an and Sunnah, there is much of this for those who reflect upon it. Allah Almighty said: "Say, 'Produce your proof, if you should be truthful.'" [Al-Baqarah: 111]. "You have no authority for this" [Yunus: 68], meaning: no proof.

= He said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "The Hour will not be established until the sun rises from its place of setting..." (1) In (m): For they. (2) Tafsir of Abi al-Layth 1/225. (3) In the Tafsir of Verse (69) of Surah Al-Anbiya. (4) In (m): He said... and I. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/246, and narrated by al-Tabari 4/575. (6) Ahkam al-Qur'an for al-Kiya 1/225.

पृष्ठ २९० सूरह अल-बकरा: आयत २५८

फिर नमरूद ने इब्राहिम (के बारे में) आदेश दिया और उन्हें आग में डाल दिया गया। अत्याचारियों की यही आदत है कि जब उनका किसी बात में विरोध किया जाता है और वे दलील देने में असमर्थ हो जाते हैं, तो वे दंड का सहारा लेते हैं। फिर अल्लाह ने उन्हें आग से बचा लिया (२), जैसा कि आगे आएगा (३)।

अस-सुद्दी ने कहा: जब इब्राहिम आग से बाहर निकले, तो वे उन्हें राजा के पास ले गए - और इससे पहले वे उसके पास नहीं गए थे। उसने उनसे बात की और कहा: "तुम्हारा रब कौन है?" उन्होंने कहा: "मेरा रब वह है जो जीवन देता है और मृत्यु देता है।" नमरूद ने कहा: "मैं जीवन देता हूँ और मृत्यु देता हूँ। मैं (४) चार लोगों को लेता हूँ और उन्हें एक घर में डाल देता हूँ, और उन्हें खाने-पीने को कुछ नहीं दिया जाता। जब वे भूखे हो जाते हैं, तो मैं उन्हें बाहर निकालता हूँ; मैं दो को खिलाता हूँ और वे जीवित रहते हैं, और दो को छोड़ देता हूँ और वे मर जाते हैं।" तब इब्राहिम ने सूरज के माध्यम से उसका विरोध किया और वह हक्का-बक्का रह गया (५)।

सिद्धांतों के विद्वानों (उसूलियों) ने इस आयत के बारे में उल्लेख किया है कि जब इब्राहिम (उन पर शांति हो) ने अपने रब का वर्णन उन गुणों के साथ किया जो उनके हैं, यानी जीवन देना और मृत्यु देना - जो कि एक ऐसा मामला है जिसका वास्तविक और लाक्षणिक दोनों अर्थ होता है - इब्राहिम (उन पर शांति हो) का इरादा वास्तविक अर्थ से था, जबकि नमरूद ने लाक्षणिक अर्थ का सहारा लिया और अपनी प्रजा को भ्रमित किया। तब इब्राहिम ने बहस के लिए उसकी बात मान ली और उस उदाहरण को छोड़कर उसके सामने एक ऐसी बात रखी जिसमें कोई लाक्षणिकता नहीं थी: "तो वह जो काफ़िर था, हक्का-बक्का रह गया" [कुरान २:२५८]। यानी: उसकी दलील कट गई, और वह यह नहीं कह सका: "मैं वह हूँ जो इसे पूर्व से लाता हूँ"; क्योंकि बुद्धिमान लोग उसके झूठ को पकड़ लेते।

दूसरा: यह आयत एक काफिर को 'राजा' कहने की अनुमति की ओर इशारा करती है यदि अल्लाह ने उसे दुनिया में राजपाट, शक्ति और उच्च पद दिया हो। यह बहस, विवाद और प्रमाण प्रस्तुत करने की स्थापना को भी दर्शाता है (६)।

और कुरान और सुन्नत में इसके बहुत से उदाहरण हैं उनके लिए जो इस पर विचार करें। अल्लाह तआला ने फरमाया: "कहो, 'अपनी दलील लाओ यदि तुम सच्चे हो'।" [अल-बकरा: १११]। "तुम्हारे पास इसके लिए कोई प्रमाण नहीं है" [यूनुस: ६८] यानी: कोई दलील नहीं।

= कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "क़यामत तब तक नहीं आएगी जब तक सूरज पश्चिम से न निकल आए..." (१) (म) में: क्योंकि वे। (२) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/२२५। (३) सूरह अल-अम्बिया की आयत (६९) की तफ़सीर में। (४) (म) में: उसने कहा... और मैं। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/२४६, और अल-तबरी द्वारा वर्णित ४/५७५। (६) अहकाम अल-कुरान अल-किया के लिए १/२२५।

صفحہ ۲۹۰ سورۃ البقرہ: آیت ۲۵۸

پھر نمرود نے ابراہیم کے بارے میں حکم دیا تو انہیں آگ میں ڈال دیا گیا، اور جابروں کی یہی عادت ہے کہ جب کسی بات میں ان کی مخالفت کی جائے اور وہ دلیل پیش کرنے سے عاجز آ جائیں تو وہ سزا دینے میں لگ جاتے ہیں، پھر اللہ نے انہیں آگ سے بچا لیا (۲)، جیسا کہ آگے آئے گا (۳)۔

السدی نے کہا: جب ابراہیم آگ سے باہر نکلے تو وہ انہیں بادشاہ کے پاس لے گئے - اور اس سے پہلے وہ اس کے پاس نہیں گئے تھے - تو اس نے ان سے بات کی اور کہا: تیرا رب کون ہے؟ انہوں نے کہا: میرا رب وہ ہے جو زندگی دیتا ہے اور موت دیتا ہے، نمرود نے کہا: میں زندگی دیتا ہوں اور موت دیتا ہوں، میں (۴) چار آدمیوں کو پکڑ کر ایک گھر میں بند کر دیتا ہوں، انہیں نہ کچھ کھلایا جاتا ہے اور نہ پلایا جاتا ہے، یہاں تک کہ جب وہ بھوکے ہو جاتے ہیں تو میں انہیں نکالتا ہوں، دو کو کھانا کھلا دیتا ہوں تو وہ زندہ رہتے ہیں اور دو کو چھوڑ دیتا ہوں تو وہ مر جاتے ہیں، پھر ابراہیم نے سورج کے ذریعے ان کا مقابلہ کیا تو وہ ہکا بکا رہ گیا (۵)۔

اور ماہرینِ اصول نے اس آیت کے بارے میں ذکر کیا ہے کہ ابراہیم علیہ السلام نے جب اپنے رب کی صفت بیان کی جو کہ حقیقت میں اسی کی صفت ہے یعنی زندگی دینا اور موت دینا - لیکن یہ حقیقت اور مجاز دونوں پر محمول ہو سکتا ہے - تو ابراہیم علیہ السلام کی مراد حقیقت تھی، جبکہ نمرود نے مجاز کا سہارا لیا اور اپنی قوم کو دھوکہ دیا، تو ابراہیم نے بحث کی خاطر اسے تسلیم کر لیا اور اس مثال سے ہٹ کر اس کے سامنے ایسی بات پیش کی جس میں کوئی مجاز نہیں تھا ﴿ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ ﴾ یعنی: اس کی دلیل کٹ گئی، اور اس کے لیے یہ کہنا ممکن نہ رہا کہ: میں اسے مشرق سے لانے والا ہوں؛ کیونکہ عقل والے اسے جھٹلا دیتے۔

دوسری بات: یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ کافر کو 'بادشاہ' کہنا جائز ہے اگر اللہ نے اسے دنیا میں بادشاہت، عزت اور رفعت عطا کی ہو، اور یہ مناظرہ، مجادلہ اور حجت (دلیل) قائم کرنے کے اثبات پر دلالت کرتی ہے (۶)۔

اور قرآن و سنت میں اس کی بہت سی مثالیں موجود ہیں ان کے لیے جو اس پر غور کریں، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴾ [البقرة: ۱۱۱]۔ ﴿ إِنْ عِندَكُم مِّن سُلْطَانٍ ﴾ [یونس: ۶۸] یعنی: تمہارے پاس اس کی کوئی دلیل نہیں۔

= کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: «قیامت اس وقت تک قائم نہیں ہوگی جب تک سورج اپنے مغرب (ڈوبنے کی جگہ) سے نہ نکل آئے...»۔ (۱) (م) میں: فإنهم (کیونکہ وہ)۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۱/۲۲۵۔ (۳) سورہ انبیاء کی آیت (۶۹) کی تفسیر میں۔ (۴) (م) میں: قال ... وأنا (اس نے کہا... اور میں)۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۲۴۶، اور اسے طبری نے نکالا ہے ۴/۵۷۵۔ (۶) احکام القرآن للکیا ۱/۲۲۵۔

Surah Al-Baqarah: Verse 258 291

The dispute of Ibrahim (peace be upon him) with his people and his rebuttal against them regarding the worship of idols has been described, as in Surah Al-Anbiya(1) and others. Regarding the story of Nuh (peace be upon him), He said: {They said, "O Noah, you have disputed us and been frequent in dispute with us."} verses through His saying: {and I am innocent of what you commit.} [Hud: 31-35]. Likewise, the debate of Musa with Pharaoh, and other verses. All of this is teaching from Allah, the Mighty and Sublime, about questioning, answering, and debating in religion, because the difference between truth and falsehood does not become apparent except through the manifestation of the evidence for truth and the refutation of the evidence for falsehood. The Messenger of Allah ﷺ debated the People of the Book and invoked a curse (Mubahala) upon them after the evidence was established, as will be explained later in "Aal-Imran"(2). Adam and Musa argued, and Adam overcame him with evidence(3). The companions of the Messenger of Allah ﷺ debated on the day of Al-Saqifa; they pushed back, established arguments, and deliberated until the truth became clear regarding who is entitled to it(4). They also deliberated after(5) the pledge of allegiance(6) to Abu Bakr regarding the people of apostasy, among other frequently cited instances. And in the saying of Allah, the Mighty and Sublime: {Why then do you argue about that of which you have no knowledge?} [Aal-Imran: 66] is evidence that arguing with knowledge is permissible and sound(7) for those who reflect. Al-Muzani, the companion of Al-Shafi'i, said: "It is the right of a debate that it should be intended for the sake of Allah, the Mighty and Sublime, and that what becomes clear from it should be accepted." They said: "A debate is not valid, nor does truth become apparent between debaters until they are close or equal(8) in rank in terms of religion, intellect, and understanding."

Footnotes: (1) Verses (52-57). (2) In the interpretation of verse (61) of it. (3) Referring to the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) recorded by Al-Bukhari (4737), and previously mentioned in 2/215. (4) In (D) and (M): 'issued', and in (Kh): 'appeared', and it is not in (Zha). The text used is from Jami' Bayan al-Ilm p. 374, from which the author quoted from the beginning of the issue. (5) In the copies: 'after it', and the text used is from (M). (6) In (D) and (Zha): 'with the pledge of allegiance'. (7) In (D) and (M): 'common'. (8) In the copies and (M): 'they are... equal', and the text used is from Jami' Bayan al-Ilm p. 382, from which the author quoted.

सूरह अल-बकराह: आयत 258 291

इब्राहिम (उन पर शांति हो) का उनके लोगों के साथ विवाद और मूर्तियों की पूजा के संबंध में उनका प्रतिवाद वर्णित किया गया है, जैसा कि सूरह अल-अंबिया (1) और अन्य में है। और नूह (उन पर शांति हो) की कहानी में, उसने कहा: {उन्होंने कहा, "हे नूह, आपने हमसे विवाद किया है और हमसे बहुत अधिक विवाद किया है।" } आयत उसके इस वचन तक: {और जो तुम अपराध करते हो, उससे मैं निर्दोष हूँ।} [हूद: 31-35]। इसी प्रकार फिरौन के साथ मूसा का वाद-विवाद, और अन्य आयतें। यह सब अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल की ओर से धर्म में प्रश्न, उत्तर और वाद-विवाद की शिक्षा है, क्योंकि सत्य और असत्य के बीच का अंतर तब तक प्रकट नहीं होता जब तक कि सत्य का प्रमाण प्रकट न हो जाए और असत्य के प्रमाण का खंडन न हो जाए। अल्लाह के रसूल ﷺ ने अहले किताब (किताब वाले) के साथ बहस की और प्रमाण के बाद उन्हें मुबाहला (शाप का आह्वान) के लिए बुलाया, जैसा कि "आल-इमरान" (2) में स्पष्ट किया जाएगा। आदम और मूसा ने बहस की, और आदम ने उन्हें प्रमाण के साथ हरा दिया (3)। अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों ने साकीफा के दिन बहस की, और वे एक-दूसरे को धकेलते रहे, स्थिर हुए और बहस की जब तक कि सत्य उसके हकदारों के पक्ष में नहीं हो गया (4)। और उन्होंने अबू बक्र की बैत (शपथ) के बाद (5, 6) धर्मत्यागी लोगों के बारे में बहस की, और इसके अलावा कई अन्य उदाहरण हैं। और अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के इस कथन में: {फिर तुम उस विषय में क्यों बहस करते हो जिसका तुम्हें कोई ज्ञान नहीं है?} [आल-इमरान: 66] इस बात का प्रमाण है कि जो विचार करता है उसके लिए ज्ञान के साथ बहस करना जायज़ और उचित (7) है। शाफ़ई के साथी अल-मुज़नी ने कहा: "बहस का अधिकार यह है कि वह अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के लिए होनी चाहिए, और उससे जो स्पष्ट हो उसे स्वीकार किया जाना चाहिए।" उन्होंने कहा: "बहस तब तक मान्य नहीं होती, और न ही बहस करने वालों के बीच सच्चाई तब तक प्रकट होती है जब तक कि वे धर्म, बुद्धि और समझ के स्तर में एक-दूसरे के करीब या बराबर (8) न हों।"

पादलेख: (1) आयतें (52-57)। (2) इसकी आयत (61) की व्याख्या में। (3) अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस की ओर संकेत, जिसे अल-बुखारी (4737) ने उद्धृत किया है, और पहले 2/215 में उल्लेखित है। (4) (द) और (म) में: 'जारी हुआ', और (ख) में: 'प्रकट हुआ', और यह (ज़) में नहीं है। पाठ 'जामी' बयान अल-इल्म' पृ. 374 से लिया गया है और लेखक ने वहीं से मसले की शुरुआत से उद्धृत किया है। (5) प्रतियों में: 'उसके बाद', और जो (म) से लिया गया है। (6) (द) और (ज़) में: 'बैत

के साथ'। (7) (द) और (म) में: 'प्रचलित'। (8) प्रतियों और (म) में: 'वे... बराबर हों', और पाठ 'जामी' बयान अल-इल्म' पृ. 382 से लिया गया है और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है।

سورة البقرہ : آیت ۲۵۸ ۲۹۱

اور ابراہیم علیہ السلام کے اپنی قوم کے ساتھ جھگڑے اور بتوں کی عبادت کے سلسلے میں ان کے رد کو بیان کیا گیا ہے، جیسا کہ سورہ انبیاء (۱) وغیرہ میں ہے۔ اور نوح علیہ السلام کے قصے میں فرمایا: {انہوں نے کہا اے نوح تم نے ہم سے جھگڑا کیا اور بہت جھگڑا کیا} ان آیات سے لے کر یہاں تک: {اور میں تمہارے گناہوں سے بری ہوں} [ہود: ۳۱-۳۵]۔ اسی طرح فرعون کے ساتھ موسیٰ کا مکالمہ، اور ان کے علاوہ دیگر آیات۔ یہ سب اللہ عزوجل کی طرف سے دین میں سوال، جواب اور بحث و مباحثے کی تعلیم ہے، کیونکہ حق اور باطل کے درمیان فرق تب ہی ظاہر ہوتا ہے جب حق کی دلیل سامنے آئے اور باطل کی دلیل مٹ جائے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے اہل کتاب سے بحث کی اور حجت تمام ہونے کے بعد ان سے مباہلہ کیا، جیسا کہ "آل عمران" (۲) میں اس کا بیان آئے گا۔ اور آدم و موسیٰ نے ایک دوسرے سے بحث کی تو آدم ان پر حجت سے غالب آگئے (۳)۔ اور رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے سقیفہ کے دن بحث کی، اور انہوں نے ایک دوسرے کا دفاع کیا، غور و فکر کیا اور مناظرہ کیا یہاں تک کہ حق اس کے اہل کے پاس آگیا (۴)۔ اور انہوں نے ابوبکر کی بیعت (۶) کے بعد (۵) مرتدین کے بارے میں مناظرہ کیا، ان کے علاوہ اور بھی بہت سی مثالیں ہیں۔ اور اللہ عزوجل کا یہ فرمان: {تو تم ان باتوں میں کیوں جھگڑتے ہو جن کا تمہیں علم نہیں؟} [آل عمران: ۶۶] اس بات کی دلیل ہے کہ علم کے ساتھ بحث و مباحثہ جائز اور مباح (۷) ہے اس شخص کے لیے جو غور و فکر کرے۔ امام شافعی کے شاگرد مزنی نے کہا: "مناظرہ کا حق یہ ہے کہ اس سے مقصود اللہ عزوجل کی رضا ہو، اور اس سے جو بات واضح ہو اسے قبول کیا جائے۔" اور انہوں نے کہا: "مناظرہ درست نہیں ہوتا اور نہ ہی مناظرین کے درمیان حق ظاہر

ہوتا ہے جب تک کہ وہ دین، عقل اور سمجھ کے مرتبے میں ایک دوسرے کے قریب یا برابر (۸) نہ ہوں۔"

حواشی: (۱) آیات (۵۲-۵۷)۔ (۲) اسی کی آیت (۶۱) کی تفسیر میں۔ (۳) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کی طرف اشارہ ہے جسے بخاری (۴۷۳۷) نے روایت کیا ہے، اور سابقہ ۲/ ۲۱۵۔ (۴) (د) اور (م) میں: 'صدر'، اور (خ) میں: 'ظہر'، اور یہ (ظ) میں نہیں ہے، اور ثابت شدہ عبارت 'جامع بیان العلم' ص ۳۷۴ سے ہے اور اسی سے مصنف نے مسئلہ کی ابتدا سے نقل کیا ہے۔ (۵) نسخوں میں: 'بعدها'، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۶) (د) اور (ظ) میں: 'بمبايعة'۔ (۷) (د) اور (م) میں: 'شائع'۔ (۸) نسخوں اور (م) میں: 'يكونوا ... مستويين'، اور ثابت شدہ 'جامع بیان العلم' ص ۳۸۲ سے ہے اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 258 292

...and fairness; otherwise, it is hypocrisy and arrogance(1). Readings: Ali bin Abi Talib recited: "Alam tara" (Have you not seen) with a sukun (jazm) on the letter 'Ra'(2), whereas the majority recited it with a vowel, and the 'Ya' was omitted due to the jussive (jazm). "That Allah had given him kingship" is in the position of nasb (accusative), i.e., "because Allah had given him," or "for the sake of Allah having given him"(3). The majority of reciters (Qurra) read: "an uhyi" (that I give life), by dropping the Alif after the Nun in "ana" (I) when connecting (wasl). Nafi' and Ibn Abi Uways(4) affirmed it if followed by a Hamza(5) throughout the Quran, except in the Almighty's saying: {I am but a warner} [Al-A'raf: 188], for he drops it in this place like the rest of the reciters(6) due to its rarity. It only occurred in three(7) places in the Quran; he treated it like what is not followed by a Hamza due to its rarity, so he omitted the Alif in connecting (9). Grammarians said: The first-person pronoun consists of the Hamza and Nun(10). If you say: "ana" or "anah"; the Alif(11) and the Ha are to clarify the vowel in pausing (waqf). If the word is connected to something, they fall off because what the word is connected to takes the place of the Alif. It is not said: "Ana fa'altu" (I did) with the Alif affirmed except rarely in poetry, as the poet said:

---

(1) Jami' Bayan al-Ilm, pp. 370-374, 382. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/345; we did not find it with anyone else. Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr 2/286. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/331. (4) Isma'il, Abu Abd Allah al-Madani, the nephew of Malik bin Anas, recited to Nafi', and has a copy from him; died in (227 AH). Ghayat al-Nihayah 1/162. (5) Dammah (u) or Fathah (a). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/346, see Al-Sab'ah p. 188, and Al-Taysir p. 82. (7) They are: {I am but a warner and a bringer of glad tidings} [Al-A'raf: 188], {I am but a clear warner} [Ash-Shu'ara: 115], and {I am but a clear warner} [Al-Ahqaf: 9]. He has two options in connecting: omission and affirmation. (8) In (M): "ajraha" (treated them). (9) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' by Makki 1/307. (10) Ibn Atiyyah attributed it in 1/346 to Abu Ali al-Farisi; see Al-Hujjah 2/359. (11) In the copies: "bil-alif" (with the alif), and what is confirmed is from (M).

सूरा अल-बक़रा: आयत 258 292

...और निष्पक्षता; अन्यथा, यह दिखावा और अहंकार है(1)। क़िरात (पाठ): अली बिन अबी तालिब ने 'रा' अक्षर पर सुकून (जज़्म) के साथ "अ-लम तर" (क्या आपने नहीं देखा) पढ़ा(2), जबकि बहुसंख्यक ने इसे हरकत (स्वर) के साथ पढ़ा, और 'या' को जज़्म के कारण हटा दिया गया। "कि अल्लाह ने उसे राज्य दिया था" नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है, यानी: "क्योंकि अल्लाह ने उसे दिया था," या "अल्लाह द्वारा उसे दिए जाने के कारण"(3)। और क़ुर्रा (पाठकों) के बहुमत ने पढ़ा: "अन उहयी" (कि मैं जीवन देता हूँ), वस्ल (जोड़ने) में "अना" (मैं) के नून के बाद वाले अलिफ़ को हटाकर। नाफ़े और इब्न अबी उवैस(4) ने इसे तब कायम रखा जब उसके बाद हमज़ा(5) आए, पूरे क़ुरान में सिवाय अल्लाह के इस कथन के {मैं तो केवल एक चेतावनी देने वाला हूँ} [अल-आराफ़: 188], क्योंकि उन्होंने इसे इस स्थान पर अन्य पाठकों(6) की तरह इसकी दुर्लभता के कारण हटा दिया। क़ुरान में ऐसा केवल तीन(7) स्थानों पर हुआ है; उन्होंने इसकी कमी के कारण इसे उस तरह माना जिसके बाद हमज़ा नहीं होता, इसलिए वस्ल(9) में अलिफ़ को हटा दिया। वैयाकरणों ने कहा: उत्तम पुरुष सर्वनाम (I) में मूल शब्द हमज़ा और नून(10) हैं। जब आप कहते हैं: "अना" या "अनाह"; तो अलिफ़(11) और 'हा' वक़्फ़ (रुकने) में हरकत (स्वर) को स्पष्ट करने के लिए हैं। यदि शब्द किसी चीज़ से जुड़ता है, तो वे दोनों गिर जाते हैं, क्योंकि जिससे शब्द जुड़ता है वह अलिफ़ का स्थान ले लेता है। अलिफ़ को कायम रखते हुए "अना फ़अल्तु" (मैंने किया) नहीं कहा जाता है, सिवाय कविता में दुर्लभता के जैसा कि कवि ने कहा है:

---

(1) जामि बयान अल-इल्म, पृ. 370-374, 382. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/345, हमें यह किसी और के पास नहीं मिला, और अबू हयान ने अल-बह्र 2/286 में इसका उल्लेख किया है। (3) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा, 1/331. (4) इस्माइल, अबू अब्दुल्ला अल-मदनी, मलिक बिन अनस के भांजे, नाफ़े से पढ़ा, और उनके पास उनसे एक प्रति है, मृत्यु (227 हिजरी) में हुई। ग़ायत अल-निहाया 1/162. (5) धम्मा (पेश) या फतहा (ज़बर)। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/346, और देखें अल-सबआ पृ. 188, और अल-तयसीर पृ. 82. (7) और वे हैं: {मैं तो केवल एक सचेत करने वाला और शुभ सूचना देने वाला हूँ} [अल-आराफ़: 188], और {मैं तो बस एक खुला सचेत करने वाला हूँ} [अश-शुआरा: 115], और {मैं तो बस एक खुला सचेत करने वाला हूँ} [अल-अहक़ाफ़: 9]। वस्ल (जोड़ने) में उनके पास इसके दो तरीके हैं: हटाना और कायम रखना। (8) (म) में: "अजराहा"। (9) अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात अल-सब, मक्की द्वारा, 1/307. (10) इब्न अतिय्या ने इसे 1/346

में अबू अली अल-फारसी की ओर सूचित किया है, देखें अल-हुज्जाह 2/359. (11) प्रतियों में: "अलिफ़ के साथ", और जो पुष्ट है वह (म) से है।

سورة البقرہ: آیت 258 292

...اور انصاف؛ ورنہ یہ دکھاوا اور ہٹ دھرمی ہے(1)۔ قراءات: علی بن ابی طالب نے "أَلَمْ تَرَ" (کیا آپ نے نہیں دیکھا) راء کے جزم کے ساتھ پڑھا(2)، اور جمہور نے اسے متحرک پڑھا، اور جزم کی وجہ سے 'یاء' حذف کر دی گئی۔ "کہ اللہ نے اسے بادشاہی دی تھی" نصب کی جگہ پر ہے، یعنی: اس لیے کہ اللہ نے اسے عطا کی تھی، یا اس وجہ سے کہ اللہ نے اسے عطا کی تھی(3)۔ اور قراء کی اکثریت نے "أَنْ أُحيِي" (کہ میں زندگی دیتا ہوں) میں وصل کی حالت میں "أنا" کے نون کے بعد والے الف کو گرا کر پڑھا، اور نافع اور ابن ابی اویس(4) نے اسے ثابت رکھا جب اس کے بعد ہمزہ(5) آئے، پورے قرآن میں سوائے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے: {میں تو محض ایک خبردار کرنے والا ہوں} [الاعراف: 188]، کیونکہ انہوں نے اس جگہ دیگر قراء(6) کی طرح اس کی قلت کی وجہ سے اسے حذف کر دیا۔ قرآن میں ایسا صرف تین(7) مقامات پر ہوا ہے؛ انہوں نے اس کی قلت کی وجہ سے اسے اس کلمے کی طرح سمجھا جس کے بعد ہمزہ نہیں ہوتا، لہذا وصل(9) میں الف کو حذف کر دیا۔ نحویوں نے کہا: متکلم کی ضمیر (میں) میں اصل ہمزہ اور نون(10) ہیں، چنانچہ جب آپ "أنا" یا "أنَهْ" کہیں؛ تو الف(11) اور ہاء وقف کی حالت میں حرکت کو واضح کرنے کے لیے ہیں۔ اگر کلمہ کسی چیز سے مل جائے تو وہ دونوں گر جاتے ہیں، کیونکہ جس چیز سے کلمہ ملتا ہے وہ الف کا قائم مقام بن جاتی ہے۔ الف کو ثابت رکھتے ہوئے "أنا فعلتُ" (میں نے کیا) نہیں کہا جاتا سوائے شاعری میں شذوذ کے طور پر جیسا کہ شاعر نے کہا ہے:

---

(1) جامع بیان العلم ص 370-374، 382۔ (2) المحرر الوجیز 1/345، ہمیں یہ کسی اور کے ہاں نہیں ملا، اور ابو حیان نے البحر 2/286 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 1/331۔ (4) اسماعیل، ابو عبد اللہ المدنی، مالک بن انس کے بھانجے، نافع سے پڑھا، اور ان کے

پاس ان سے ایک نسخہ ہے، وفات (227ھ) میں ہوئی۔ غایۃ النہایۃ 1/162۔ (5) مضموم (پیش والا) یا مفتوح (زبر والا)۔ (6) المحرر الوجیز 1/346، اور دیکھیے السبعۃ ص 188، اور التیسیر ص 82۔ (7) اور وہ یہ ہیں: {میں تو محض ایک ڈرانے والا اور خوشخبری سنانے والا ہوں} [الاعراف: 188]، اور {میں تو بس ایک صاف صاف ڈرانے والا ہوں} [الشعراء: 115]، اور {میں تو بس ایک صاف صاف ڈرانے والا ہوں} [الاحقاف: 9]۔ وصل میں ان کے لیے اس میں دو پہلو ہیں: حذف اور اثبات۔ (8) (م) میں: "أجراها"۔ (9) الکشف عن وجوہ القراءات السبع لمکی 1/307۔ (10) ابن عطیہ نے 1/346 میں اسے ابو علی الفارسی کی طرف منسوب کیا ہے، دیکھیے الحجۃ 2/359۔ (11) نسخوں میں: "بالألف"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔

293 Surah Al-Baqarah: Ayah 258

I am the sword of the clan, so know me *** Praiseworthy, I have mounted the hump [of glory] (1) Al-Nahhas said: Considering that Nafi' has affirmed the Alif, he recited: {I [Ana] give life and cause death}, and there is no justification for it [according to some] (2). Makki said (3): The Alif is additional according to the Basrans, and the implicit noun (pronoun) for them is the Hamza and the Nun, and the Alif was added for strengthening. It was also said: it was added for the pause to show the vowel of the Nun. The noun according to the Kufans is "Ana" in its entirety; thus Nafi's affirmation of the Alif follows their opinion on the original form, whereas those who omit the Alif do so for lightness, and because the Fatha [vowel mark] indicates it. Al-Jawhari said (4): As for their saying "Ana", it is a pronominal noun, and it is for the speaker alone. It was constructed with a Fatha to distinguish it from "An" (أَنْ), which is a particle that makes the verb accusative. The final Alif is only to show the vowel when pausing. If it occurs in the middle of speech, it falls away except in a poor dialect, as he said: I am the sword of the clan, so know me *** Praiseworthy, I have mounted the hump And "Bahuta" (بَهُتَ) the man, and "Bahata" and "Buhita": if he is cut off and remains silent in bewilderment, according to Al-Nahhas and others (5). Al-Tabari said (6): It was related from some Arabs in this sense "Bahata" (بَهَتَ) with a Fatha on the Ba and the Ha. Ibn Jinni said (7): Abu Haiwah recited: "So the one who disbelieved was confounded [Fa-bahuta]" with a Fatha on the Ba and a Damma on the Ha.

---

(1) The verse is by Humayd ibn Hurayth ibn Bahdal, and it is in "Idah al-Waqf wal-Ibtida'" p. 411, "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Zajjaj 3/287, "Al-Hujjah" 2/365, "Dara'ir al-Shi'r" p. 50, "Al-Muqarrab" 1/246, "Sharh al-Shafiyah" 2/295, "Sharh al-Mufassal" 3/93, "Majma' al-Bayan" 2/311, "Al-Wasit" 1/371, "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/346, and "Khizanat al-Adab" 5/242. His saying: "Tadarraytu al-sanama": I mounted its peak. (2) "I'rab al-Qur'an" 1/331. Abu Hayyan said in "Al-Bahr" 2/288: Affirming the Alif in both continuous speech and pausing is the dialect of Banu Tamim, while the dialect of others is to omit it in continuous speech... and it is better to consider Nafi's recitation as being according to the dialect of Banu Tamim; because it is treating continuous speech like a pause, and if we attribute it to the dialect of Banu Tamim, it was eloquent. (3) In "Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab'" 1/306-307. (4) In "Al-Sihah" (ann). (5) "I'rab al-Qur'an" 1/332, and "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Zajjaj 1/341. (6) In his Tafsir 4/571. (7) In "Al-Muhtasib" 1/134.

293 सूरह अल-बकरा: आयत 258

मैं कबीले की तलवार हूँ, सो मुझे पहचानो *** प्रशंसनीय रूप से, मैंने कूबड़ [प्रतिष्ठा] को छू लिया है (1) अल-नह़ास ने कहा: इस आधार पर कि नाफ़े ने अलिफ़ को पुष्ट किया है, उन्होंने पढ़ा: {मैं [अना] जिलाता हूँ और मारता हूँ}, और उनके पास इसके लिए कोई आधार नहीं था (2)। मक्की ने कहा (3): बसरा वासियों के अनुसार अलिफ़ अतिरिक्त है, और उनके पास अंतर्निहित संज्ञा (सर्वनाम) हमज़ा और नून है, और अलिफ़ को मजबूती के लिए जोड़ा गया है। यह भी कहा गया है: इसे वक़्फ़ (विराम) के लिए जोड़ा गया है ताकि नून की हरकत (स्वर) प्रकट हो सके। कूफ़ा वासियों के अनुसार संज्ञा पूरी तरह से "अना" है, अतः अलिफ़ को पुष्ट करने में नाफ़े का मत मूल के अनुसार उनके कथन पर आधारित है। जिन्होंने अलिफ़ को हटाया है, उन्होंने इसे हल्का करने के लिए हटाया है, और इसलिए भी कि फ़तहा इसकी ओर संकेत करता है। अल-जौहरी ने कहा (4): जहाँ तक उनके कहने "अना" का सवाल है, तो यह एक सर्वनाम है, और यह केवल वक्ता के लिए है। इसे फ़तहा पर इसलिए बनाया गया ताकि इसके और "अन्" (أَنْ) के बीच अंतर किया जा सके जो क्रिया को नसब देने वाला हर्फ़ है। अंतिम अलिफ़ केवल वक़्फ़ में हरकत को स्पष्ट करने के लिए है, यदि यह बातचीत के बीच में आता है तो यह गिर जाता है, सिवाय एक निम्न स्तर की भाषा के, जैसा कि उन्होंने कहा: मैं कबीले की तलवार हूँ, सो मुझे पहचानो *** प्रशंसनीय रूप से, मैंने कूबड़ को छू लिया है और "बहुत" (بَهُتَ) आदमी, और "बहत" और "बुहित": जब वह हतप्रभ होकर खामोश हो जाए, अल-नह़ास और अन्य से (5)। अल-तबरी ने कहा (6): अरबों के कुछ लोगों से इस अर्थ में "बहत" (بَهَتَ) बा और हा पर फ़तहा के साथ वर्णित है। इब्न जिन्नी ने कहा (7): अबू हैवह ने पढ़ा: "तो वह जो काफ़िर था हतप्रभ रह गया [फ़-बहुत]" बा पर फ़तहा और हा पर धम्मा के साथ।

---

(1) यह शेर हुमैद बिन हुरैथ बिन बहदल का है, और यह "ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा" पृ. 411, "मआनी अल-क़ुरआन" अल-ज़ज्जाज 3/287, "अल-हुज्जाह" 2/365, "दरा'इर अल-शेर" पृ. 50, "अल-मुक़र्रब" 1/246, "शरह अल-शाफ़िया" 2/295, "शरह अल-मुफ़स्सल" 3/93, "मज्मअ अल-बयान" 2/311, "अल-वसीत" 1/371, "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/346, और "खिज़ानत अल-अदब" 5/242 में है। उनका कथन: "तदर्रैतु अल-सनामा": मैंने उसकी चोटी को पा लिया। (2) "इराब अल-क़ुरआन" 1/331। अबू हय्यान ने "अल-बहर" 2/288 में कहा: वस्ल (जोड़ते हुए) और वक़्फ़ (रुकते हुए) में अलिफ़ को पुष्ट करना बनू तमीम की भाषा है, और दूसरों की भाषा में वस्ल में इसे हटा दिया जाता है... और बेहतर यह है कि नाफ़े की किरअत को बनू तमीम की भाषा पर माना जाए;

क्योंकि यह वस्ल को वक़्फ़ की तरह व्यवहार करना है, अतः यदि हम इसे बनू तमीम की भाषा पर मानें तो यह शुद्ध (फ़सीह) होगा। (3) "अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरआत अल-सब" 1/306-307 में। (4) "अल-सिह़ाह़" (अन्न) में। (5) "इराब अल-क़ुरआन" 1/332, और "मआनी अल-क़ुरआन" अल-ज़ज्जाज 1/341। (6) उनकी तफ़सीर 4/571 में। (7) "अल-मुह़्तसिब" 1/134 में।

293 سورہ البقرہ: آیت 258

میں قبیلے کی تلوار ہوں، پس مجھے پہچان لو *** حمید کی حیثیت سے میں نے [عظمت کے] کوہان کی بلندی کو پا لیا ہے (1) النحاس نے کہا: اس بنیاد پر کہ نافع نے الف کو ثابت رکھا ہے، انہوں نے پڑھا: {میں [انا] زندگی دیتا ہوں اور موت دیتا ہوں}، اور ان کے نزدیک اس کی کوئی وجہ نہیں ہے (2)۔ مکی نے کہا (3): بصریوں کے نزدیک الف زائد ہے، اور ان کے نزدیک اسم مضمر (ضمیر) ہمزہ اور نون ہے، اور الف تقویت کے لیے بڑھایا گیا ہے۔ اور کہا گیا: الف وقف کے لیے بڑھایا گیا ہے تاکہ نون کی حرکت ظاہر ہو سکے۔ اور کوفیوں کے نزدیک اسم اپنے پورے وجود کے ساتھ "انا" ہے، چنانچہ نافع کا الف کو ثابت رکھنا ان کے قول کے مطابق اصل پر ہے، اور جس نے الف کو حذف کیا ہے اس نے اسے تخفیف کے لیے حذف کیا ہے، اور اس لیے بھی کہ فتحہ اس پر دلالت کرتا ہے۔ الجوہری نے کہا (4): رہا ان کا قول "انا"، تو وہ اسم مکنی (ضمیر) ہے، اور وہ اکیلے متکلم کے لیے ہے۔ اسے فتحہ پر مبنی کیا گیا ہے تاکہ اس کے اور "أنْ" کے درمیان فرق ہو سکے جو فعل کو نصب دینے والا حرف ہے۔ اور آخری الف صرف وقف کی صورت میں حرکت بیان کرنے کے لیے ہے، اگر یہ کلام کے درمیان میں آئے تو گر جاتا ہے، سوائے ایک ناقص لغت کے، جیسا کہ اس نے کہا: میں قبیلے کی تلوار ہوں، پس مجھے پہچان لو *** حمید کی حیثیت سے میں نے کوہان کی بلندی کو پا لیا ہے اور "بَہُتَ" آدمی، اور "بَہَتَ" اور "بُہِتَ": جب وہ لاجواب ہو کر حیرت زدہ خاموش ہو جائے، النحاس اور دیگر سے منقول ہے (5)۔ اور طبری نے کہا (6): بعض عربوں سے اس معنی میں "بَہَتَ" با اور ہا کے فتحہ کے ساتھ حکایت کیا گیا ہے۔ ابن جنی نے کہا (7): ابو حیوہ نے پڑھا: "فَبَہُتَ الذی کفر" با کے فتحہ اور ہا کے ضمہ کے ساتھ

(1) یہ شعر حمید بن حریث بن بحدل کا ہے، اور یہ "ایضاح الوقف والابتداء" ص 411، "معانی القرآن" للزجاج 3/ 287، "الحجۃ" 2/ 365، "ضرائر الشعر" ص 50، "المقرب" 1/ 246، "شرح الشافیۃ" 2/ 295، "شرح المفصل" 3/ 93، "مجمع البیان" 2/ 311، "الوسیط" 1/ 371، "المحرر الوجیز" 1/ 346، اور "خزانۃ الادب" 5/ 242 میں ہے۔ ان کا قول: "تذریت السناما": میں اس کی چوٹی پر چڑھ گیا۔ (2) "اعراب القرآن" 1/ 331۔ ابو حیان نے "البحر" 2/ 288 میں کہا: وصل اور وقف دونوں صورتوں میں الف کو ثابت رکھنا بنو تمیم کی لغت ہے، اور دوسروں کی لغت میں وصل میں اسے حذف کرنا ہے... اور بہتر یہ ہے کہ نافع کی قرات کو بنو تمیم کی لغت پر محمول کیا جائے؛ کیونکہ یہ وصل کو وقف کے قائم مقام کرنا ہے، پس اگر ہم اسے بنو تمیم کی لغت پر محمول کریں تو یہ فصیح ہوگا۔ (3) "الکشف عن وجوہ القراءات السبع" 1/ 306-307 میں۔ (4) "الصحاح" (أنن) میں۔ (5) "اعراب القرآن" 1/ 332، اور "معانی القرآن" للزجاج 1/ 341۔ (6) ان کی تفسیر 4/ 571 میں۔ (7) "المحتسب" 1/ 134 میں۔

Page 294 / Surah Al-Baqarah: Verse 259

It is a dialectal variation of "buhita" with a kasra on the "ha" (1). He said: Ibn al-Sumayfi' read it as "fabahata" with a fatha on the "ba" and "ha" (2), meaning: Abraham confounded the one who disbelieved. In this case, "the one who" (al-ladhi) is in the accusative case (nasb). He said: It is also possible that "bahata" with fat'has is a dialectal variation of "buhita". He said: Abu al-Hasan al-Akhfash recounted a reading of "fabahita" with a kasra on the "ha", like "khariqa" (3) and "dahisha". He said: And the majority (4) read it with a damma on the "ha". Ibn Atiyyah (5) said: Some have interpreted the reading of those who read it as "fabahata" with fat'has (6) to mean that it signifies insulting and slandering, and that it was Nimrod who insulted when he was silenced and had no recourse.

Allah Almighty says: {Or [consider] such as he who passed by a township which had fallen into utter ruin. He said, "How will Allah ever bring this to life after its death?" So Allah caused him to die for a hundred years; then He revived him. He said, "How long have you remained?" He said, "I have remained a day or part of a day." He said, "Rather, you have remained one hundred years. Look at your food and your drink; it has not changed with time. And look at your donkey; and We will make you a sign for the people. And look at the bones [of your donkey], how We raise them and then We cover them with flesh." And when it became clear to him, he said, "I know that Allah is over all things competent." 259}.

Allah Almighty says: {Or [consider] such as he who passed by a township which had fallen into utter ruin.} The word "or" (aw) is for conjunction (atf) based on meaning. According to al-Kisa'i and al-Farra (7), the estimated meaning is: "Have you seen anyone like the one who argued with Abraham about his Lord, or like the one who passed by a village" (8).

---

(1) It was also mentioned by Ibn Khalawayh in "The Rare Readings" (al-Qira'at al-Shadhah) p. 16, and Abu Haywah: he is Shurayh bin Yazid. (2) Ibn Khalawayh attributed it in "The Rare Readings" p. 16 to al-Yamani and Mujahid. (3) In versions (D) and (M): "ka-faraqa", and we did not find al-Akhfash's account of this reading in "Ma'ani al-Qur'an". (4) In versions (D) and (M): "al-aktharun" (the most/majority). (5) In "al-Muharrar al-Wajiz" 1/346-347, and from him the author quoted the sayings of al-Tabari, Ibn Jinni, and al-Akhfash. (6) In "al-Muharrar": with fat'has on both, in both places. (7) See his "Ma'ani al-Qur'an" 1/170. (8) "Ma'ani al-Qur'an" by al-Nahhas 1/279,

and "Mushkil I'rab al-Qur'an" by Makki 1/138, which contain the words of al-Kisa'i and al-Farra.

पृष्ठ २९४ / सूरह अल-बकरा: आयत २५९

यह 'हा' (ha) पर कसरा (i की मात्रा) के साथ 'बहिता' (buhita) का एक भाषाई रूप है (१)। उन्होंने कहा: इब्न अल-सुमैफ़' ने इसे 'फ़-बहता' (fabahata) पढ़ा, 'बा' और 'हा' पर फ़त्हा (a की मात्रा) के साथ (२), इस अर्थ में: "तो इब्राहीम ने उस व्यक्ति को चकित कर दिया जिसने इनकार किया।" इस मामले में "वह व्यक्ति जिसने" (अल-लज़ी) कर्म कारक (नस्ब) में है। उन्होंने कहा: यह भी संभव है कि फ़त्हा के साथ 'बहता' शब्द 'बहिता' का ही एक भाषाई रूप हो। उन्होंने कहा: अबू अल-हसन अल-अख़फ़श ने 'फ़-बहिता' (fabahita) पढ़ने का वर्णन किया है, जिसमें 'हा' पर कसरा है, जैसे 'ख़रिका' (३) और 'दहिशा'। उन्होंने कहा: और अधिकांश (४) लोग 'हा' पर धम्मा (u की मात्रा) के साथ पढ़ते हैं। इब्न अतिय्या (५) ने कहा: कुछ लोगों ने उन लोगों के पाठ की व्याख्या की है जिन्होंने इसे 'फ़-बहता' (६) पढ़ा है, कि इसका अर्थ अपशब्द कहना और दोष लगाना है, और यह कि नमरूद ही था जिसने अपशब्द कहे थे जब वह निरुत्तर हो गया था और उसके पास कोई उपाय नहीं बचा था।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {या उस व्यक्ति की तरह, जो एक ऐसी बस्ती से गुज़रा जो अपनी छतों के बल गिरी हुई थी। उसने कहा, "अल्लाह इसे इसकी मृत्यु के बाद कैसे जीवित करेगा?" तो अल्लाह ने उसे सौ साल के लिए मार दिया; फिर उसे पुनर्जीवित किया। उसने पूछा, "तुम कितनी देर रहे?" उसने कहा, "मैं एक दिन या दिन का कुछ हिस्सा रहा।" उसने कहा, "बल्कि, तुम सौ साल रहे। अपने भोजन और अपने पेय को देखो; वह समय के साथ बदला नहीं है। और अपने गधे को देखो; और हम तुम्हें लोगों के लिए एक निशानी बना देंगे। और हड्डियों को देखो, हम उन्हें कैसे खड़ा करते हैं और फिर उन्हें मांस से ढँक देते हैं।" फिर जब उसके सामने यह स्पष्ट हो गया, तो उसने कहा, "मैं जानता हूँ कि अल्लाह हर चीज़ पर सामर्थ्यवान है।" २५९}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {या उस व्यक्ति की तरह, जो एक ऐसी बस्ती से गुज़रा जो अपनी छतों के बल गिरी हुई थी।} यहाँ शब्द "या" (aw) अर्थ के आधार पर संयोजन (अत्फ़) के लिए है। अल-किसाई और अल-फ़र्रा (७) के अनुसार, इसका अनुमानित अर्थ यह है: "क्या आपने इब्राहीम से उसके रब के बारे में बहस करने वाले की तरह देखा है, या उस व्यक्ति की तरह जो एक बस्ती से गुज़रा" (८)।

---

(१) इसका उल्लेख इब्न खालवेह ने "अल-क़िरात अल-शादाह" (दुर्लभ पाठ) पृष्ठ १६ में भी किया है, और अबू हय्याह: वह शुरैह बिन यज़ीद हैं। (२) इब्न खालवेह ने "अल-क़िरात अल-शादाह" पृष्ठ १६ में

इसे अल-यमनी और मुजाहिद की ओर श्रेय दिया है। (३) (द) और (म) प्रतियों में: 'क-फ़रक', और हमें 'मानी अल-क़ुरआन' में अल-अख़फ़श का इस पाठ का उल्लेख नहीं मिला। (४) (द) और (म) प्रतियों में: 'अल-अक्थरुना' (अधिकांश)। (५) "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" १/३४६-३४७ में, और उनसे लेखक ने अल-तबरी, इब्न जिन्नी और अल-अख़फ़श के शब्दों को उद्धृत किया है। (६) "अल-मुहर्रर" में: दोनों स्थानों पर दोनों (बा और हा) पर फ़त्हा के साथ। (७) उनकी पुस्तक "मानी अल-क़ुरआन" १/१७० देखें। (८) अल-नह्सास द्वारा "मानी अल-क़ुरआन" १/२७९, और मक्की द्वारा "मुशकिल इराब अल-क़ुरआन" १/१३८, जिनमें अल-किसाई और अल-फ़र्रा की बातें शामिल हैं।

صفحہ ۲۹۴ / سورہ البقرة: آیت ۲۵۹

یہ 'بُہِتَ' (buhita) میں 'ہاء' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ ایک لغت (بول چال) ہے (۱)۔ انہوں نے کہا: ابن السمیفع نے 'فَبَہَتَ' (fabahata) 'باء' اور 'ہاء' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا (۲)، اس معنی پر کہ: "پس ابراہیم نے اس شخص کو حیران کر دیا جس نے کفر کیا"، چنانچہ وہ (الذی) جو 'نصب' (مفعول) کی جگہ پر ہے۔ انہوں نے کہا: یہ بھی جائز ہے کہ فتحہ کے ساتھ 'بَہَتَ' ، 'بُہِتَ' کی ایک لغت ہو۔ انہوں نے کہا: ابو الحسن الاخفش نے 'فَبَہِتِ' (fabahita) 'ہاء' کے کسرہ کے ساتھ قراءت نقل کی ہے، جیسے 'خَرِقَ' (۳) اور 'دَہِشَ'۔ انہوں نے کہا: اور اکثر (۴) قراء 'ہاء' کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھتے ہیں۔ ابن عطیہ (۵) نے کہا: بعض لوگوں نے ان لوگوں کی قراءت کی تاویل کی ہے جنہوں نے اسے 'فَبَہَتَ' فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (۶) کہ اس کا معنی سب و شتم (گالی دینا) اور تہمت لگانا ہے، اور یہ کہ نمرود وہ تھا جس نے اس وقت گالی دی جب وہ لاجواب ہو گیا اور اس کے پاس کوئی حیلہ نہ رہا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَل لَّبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانظُرْ إِلَى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِّلنَّاسِ وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۲۵۹﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا﴾۔ یہاں "أو" (یا) معنی پر محمول کرتے ہوئے عطف کے لیے ہے۔ کسائی اور فراء (۷) کے نزدیک تقدیر (پوشیدہ معنی) یہ ہے: کیا تم نے اس جیسا دیکھا جس نے ابراہیم سے ان کے رب کے بارے میں جھگڑا کیا، یا اس جیسا جو کسی بستی سے گزرا (۸)۔

(١) ابن خالویہ نے بھی "القراءات الشاذة" صفحہ ١٦ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابو حیوہ: وہ شریح بن یزید ہیں۔ (٢) ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" صفحہ ١٦ میں اسے یمانی اور مجاہد کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٣) نسخہ (د) اور (م) میں: 'کفرق' ہے، اور ہمیں 'معانی القرآن' میں الاخفش سے اس قراءت کی حکایت نہیں ملی۔ (٤) نسخہ (د) اور (م) میں: 'والأکثرون' (اور اکثر لوگ) ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ١/٣٤٦-٣٤٧ میں، اور ان سے مصنف نے طبری، ابن جنی اور اخفش کا قول نقل کیا ہے۔ (٦) المحرر میں: دونوں جگہوں پر دونوں (ب اور ہ) کے فتحہ کے ساتھ۔ (٧) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ١/١٧٠ دیکھیں۔ (٨) معانی القرآن للنحاس ١/٢٧٩، اور مشکل إعراب القرآن لمکی ١/١٣٨، اور ان دونوں میں کسائی اور فراء کا کلام ہے۔

295 Surah Al-Baqarah: Verse 259

Al-Mubarrad said: The meaning is: Have you not seen him who disputed with Abraham about his Lord? Have you not seen the one who is like him who passed by a village? So the phrase "who is he" was implied in the speech (1). Abu Sufyan bin Hussain read: "Or like him who passed" with a fatha on the 'waw', which is a 'waw' of conjunction (2) that the 'alif' of interrogation, meaning confirmation, was added to (3). A village (qaryah) is called 'qaryah' because of the gathering of people in it, from their saying: 'Qaraytu al-ma', meaning: I gathered it (4), as previously mentioned (5). Sulaiman bin Buraidah (6), Najiyah bin Ka'b (7), Qatadah, Ibn Abbas, Al-Rabi', Ikrimah, and Al-Dahhak said: The one who passed by the village was Ezra (Uzair) (8). Wahb bin Munabbih, Abdullah bin Ubaid bin Umair (9), and Bakr bin Mudar (10) said: He was Jeremiah, and he was a prophet. Ibn Ishaq said: Jeremiah is Al-Khidr (11), and Al-Naqqash narrated this from Wahb bin Munabbih. Ibn Atiyyah said (12): This is as you see, unless it is a name that coincided with another name; because Al-Khidr...

(1) See Tafsir al-Razi 7/30. (2) In (D) and (M): Conjunction. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/347, and Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr 2/290. (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/342, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/332. (5) 2/122. (6) Al-Aslami Al-Marwazi, from the men of Al-Tahdhib, narrated by Muslim and the authors of the Sunan, died in the year (105 AH). (7) Al-Asadi, narrated by Abu Dawud, Al-Tirmidhi, and Al-Nasa'i, and Ibn Ma'in said: Righteous. See Tahdhib al-Tahdhib. (8) Al-Tabari reported these sayings in 4/578-579. (9) Al-Laythi, Al-Makki, Abu Hashim, narrated by Muslim and the authors of the Sunan, and Abu Hatim authenticated him, died in the year (113 AH). Siyar A'lam al-Nubala 4/157. (10) In the manuscripts and (M): Abdullah bin Bakr bin Mudar, and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 1/347 and the author quoted from it. Bakr bin Mudar is the jurist and hadith scholar, Abu Abdul Malik Al-Masri, the client of Shurahbil bin Hasanah (may Allah be pleased with him). The Group (of hadith compilers) except Ibn Majah narrated from him. He died in the year (154 AH). Al-Siyar 8/195, and Al-Tabari reported these sayings in 4/580-581. (11) Reported by Al-Tabari 4/580. (12) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/347 and what preceded it from him.

295 सूरा अल-बकरा: आयत 259

अल-मुबर्रद ने कहा: इसका अर्थ है: क्या आपने उसे नहीं देखा जिसने अपने रब के बारे में इब्राहीम से बहस की थी? क्या आपने उसे नहीं देखा जो उस व्यक्ति की तरह है जो एक बस्ती से गुजरा? इसलिए भाषण में "वह कौन है" निहित था (1)। अबू सुफियान बिन हुसैन ने इसे इस प्रकार पढ़ा: "या उसकी तरह जो गुजरा" 'वाव' पर फतह के साथ, जो एक 'वाव' ए-अत्फ (संयोजक) (2) है, जिस पर प्रश्नवाचक 'अलिफ' लगा है जिसका अर्थ पुष्टि करना है (3)। एक गाँव (क़र्याह) को 'क़र्याह' कहा जाता है क्योंकि वहाँ लोग जमा होते हैं, उनकी इस कहावत से: 'क़रायतुल मा', यानी: मैंने इसे इकट्ठा किया (4), जैसा कि पहले बताया जा चुका है (5)। सुलेमान बिन बुरैदा (6), नाजिया बिन काब (7), क़तादा, इब्न अब्बास, अर-रबी, इकरीमा और अद-दह्हाक ने कहा: वह व्यक्ति जो बस्ती से गुजरा था, वह उज़ैर (Ezra) था (8)। वहब बिन मुनब्बिह, अब्दुल्ला बिन उबैद बिन उमैर (9), और बक्र बिन मुदर (10) ने कहा: वह इरमिया (Jeremiah) था, और वह एक नबी था। इब्न इस्हाक ने कहा: इरमिया ही अल-खिद्र (11) है, और अल-नक्काश ने इसे वहब बिन मुनब्बिह से उद्धृत किया है। इब्न अतिय्या ने कहा (12): यह वैसा ही है जैसा आप देख रहे हैं, जब तक कि यह एक नाम न हो जो दूसरे नाम से मेल खाता हो; क्योंकि अल-खिद्र...

(1) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 7/30। (2) (द) और (म) में: अत्फ (Conjunction)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/347, और अबू हयान ने इसे अल-बहर 2/290 में उल्लेख किया है। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 1/342, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/332। (5) 2/122। (6) अल-असलमी अल-मरवाज़ी, तहज़ीब के पुरुषों में से, मुस्लिम और सुनन के लेखकों ने उनसे रिवायत की है, उनकी मृत्यु वर्ष (105 हिजरी) में हुई। (7) अल-असदी, अबू दाऊद, अल-तिर्मिज़ी और अल-नसाई ने उनसे रिवायत की है, और इब्न मुईन ने कहा: वह सालेह (नेक) थे। तहज़ीब अल-तहज़ीब देखें। (8) अल-तबरी ने इन कथनों को 4/578-579 में उद्धृत किया है। (9) अल-लैथी, अल-मक्की, अबू हाशिम, मुस्लिम और सुनन के लेखकों ने उनसे रिवायत की है, और अबू हातिम ने उनकी पुष्टि की है, उनकी मृत्यु वर्ष (113 हिजरी) में हुई। सियार अलम अल-नुबला 4/157। (10) पांडुलिपियों और (म) में: अब्दुल्ला बिन बक्र बिन मुदर, और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/347 से है और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। बक्र बिन मुदर: वह मुहद्दिस और फ़कीह हैं, अबू अब्दुल मलिक अल-मसरी, शुरहबील बिन हसना (रज़ि.) के गुलाम। इब्न माजाह को छोड़कर 'जमाअत' ने उनसे रिवायत की है, उनकी मृत्यु वर्ष (154 हिजरी) में हुई। अल-सियार 8/195, और अल-तबरी ने

इन कथनों को 4/580-581 में उद्धृत किया है। (11) इसे अल-तबरी 4/580 ने निकाला है। (12) अल-मुहर्र, अल-वजीज़ 1/347 में और उससे पहले के अंश में।

۲۹۵ سورة البقرہ: آیت ۲۵۹

اور مبرد نے کہا: معنی یہ ہے: کیا آپ نے اس شخص کو نہیں دیکھا جس نے ابراہیم سے ان کے رب کے بارے میں جھگڑا کیا؟ کیا آپ نے اسے نہیں دیکھا جو اس شخص کی مانند ہے جو ایک بستی سے گزرا؟ پس کلام میں "وہ کون ہے" (کی ضمیر) پوشیدہ ہے (۱)۔ اور ابوسفیان بن حسین نے پڑھا: «أو كالذي مر» واو کے فتحہ کے ساتھ، اور یہ واو عطف (۲) ہے جس پر الف استفہام داخل ہوا ہے جس کا معنی تقریر (تصدیق) ہے (۳)۔ اور بستی کو 'قریہ' اس میں لوگوں کے اجتماع کی وجہ سے کہا جاتا ہے، ان کے اس قول سے: 'قريت الماء'، یعنی: میں نے اسے جمع کیا (۴)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ سلیمان بن بریدہ (۶)، ناجیہ بن کعب (۷)، قتادہ، ابن عباس، ربیع، عکرمہ، اور ضحاک نے کہا: وہ شخص جو بستی سے گزرا تھا وہ عزیر (۸) ہیں۔ اور وہب بن منبہ، عبداللہ بن عبید بن عمیر (۹)، اور بکر بن مضر (۱۰) نے کہا: وہ ارمیاء ہیں، اور وہ نبی تھے۔ اور ابن اسحاق نے کہا: ارمیاء ہی خضر (۱۱) ہیں، اور اسے نقاش نے وہب بن منبہ سے حکایت کیا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (۱۲): اور یہ ایسا ہی ہے جیسے آپ دیکھ رہے ہیں، سوائے اس کے کہ یہ کوئی ایسا نام ہو جو کسی دوسرے نام کے موافق آ گیا ہو؛ کیونکہ خضر...

(۱) ملاحظہ فرمائیں تفسیر رازی ۷/۳۰۔ (۲) (د) اور (م) میں: العطف۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۳۴۷، اور ابو حیان نے اسے البحر ۲/۲۹۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن زجاج ۱/۳۴۲، اور اعراب القرآن نحاس ۱/۳۳۲۔ (۵) ۲/۱۲۲۔ (۶) الاسلمی المروزی، رجالِ تہذیب میں سے ہیں، ان سے مسلم اور اصحابِ سنن نے روایت کی ہے، وفات سنہ (۱۰۵ھ) میں ہوئی۔ (۷) الاسدی، ان سے ابوداؤد، ترمذی اور نسائی نے روایت کی ہے، اور ابن معین نے کہا: وہ صالح ہیں۔ تہذیب التہذیب ملاحظہ فرمائیں۔ (۸) طبری نے ان اقوال کو ۴/۵۷۸-۵۷۹ میں نقل کیا ہے۔ (۹) اللیثی،

المکی، ابو ہاشم، ان سے مسلم اور اصحابِ سنن نے روایت کی ہے، اور ابو حاتم نے ان کی توثیق کی ہے، وفات سنہ (۱۱۳ھ) میں ہوئی۔ سیر اعلام النبلاء ۴/۱۵۷۔ (۱۰) قلمی نسخوں اور (م) میں: عبداللہ بن بکر بن مضر ہے، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۱/۳۴۷ سے ہے اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے، اور بکر بن مضر: وہ محدث اور فقیہ ہیں، ابو عبدالملک المصری، شرحبیل بن حسنہ رضی اللہ عنہ کے مولیٰ، ان سے ابن ماجہ کے علاوہ پوری جماعت نے روایت کی ہے، وفات سنہ (۱۵۴ھ) میں ہوئی۔ السیر ۸/۱۹۵، اور طبری نے ان اقوال کو ۴/۵۸۰-۵۸۱ میں نقل کیا ہے۔ (۱۱) اسے طبری نے ۴/۵۸۰ میں نکالا ہے۔ (۱۲) المحرر الوجیز ۱/۳۴۷ میں اور اس سے پہلے کا کلام۔

A contemporary of Moses, and this person who passed by the village lived a period of time after him, being from the tribe of Aaron, according to what Wahb bin Munabbih narrated.

I said: If Al-Khidr is Jeremiah, then it is not far-fetched that it was him; because Al-Khidr has remained alive from the time of Moses until now, according to the correct view on that (1), as will be explained in Surah Al-Kahf (2). If he had died before this story, then the statement of Ibn Atiyyah is correct, and Allah knows best.

Al-Nahhas (3) and Makki narrated from Mujahid that he was an unnamed man from the Children of Israel. Al-Naqqash said: It is said: He is the boy of Lot, peace be upon him (4).

Al-Suhayli (5) narrated from Al-Qutaybi: He is Isaiah in one of his two sayings, and the one who revived it after its destruction: Kushk the Persian.

The mentioned village is Jerusalem (Bayt al-Maqdis) according to the saying of Wahb bin Munabbih, Qatadah, Al-Rabi' bin Anas, and others (6).

He said: He was coming from Egypt, and his mentioned food and drink were green figs, grapes, and a skin (zukrah) (7) of wine - it is said: of juice - and it is said: a jar of water was his drink. The one who emptied Jerusalem at that time was Nebuchadnezzar (Bukhtanassar), and he was a governor over Iraq for Lahrasib, then for Yustasib bin Lahrasib, the father of Isfandyad (8).

---

(1) There is a perspective to be considered regarding this statement, as more than one scholar has discussed it. See "Al-Zahr al-Nadr fi Naba' al-Khidr" by Ibn Hajar, p. 33, and "Al-Isabah" 3/141. (2) In the commentary on verse (82) of it, the fourth issue. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" 1/278. (4) "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/347, and from it the words of Makki and Al-Naqqash were quoted. (5) In "Al-Ta'rif wa Al-I'lam" p. 31, and Al-Qutaybi is Ibn Qutaybah. (6) Al-Tabari recorded their views in 4/582-583. (7) In (Kh), (D), and (M): "rakwah," and the established version is from (Z) and the Tafsir of Al-Tabari 4/592, the phrase in it is: "with him was juice of grapes in a zukrah, and a basket of figs." Zukrah (with damma): a leather vessel, and in Al-Muhkam: a small skin container used for wine or vinegar. Taj al-Arus (zkr). (8) In (Kh): "Astandyadh," and in "Al-Ta'rif wa Al-I'lam": "Isbidhyadh," see Tarikh al-Tabari 1/538.

सूरह अल-बकराह: आयत २५९ | २९६

मूसा के समकालीन, और यह व्यक्ति जो बस्ती के पास से गुज़रा, उनके बाद के समय में हारून की संतान में से था, जैसा कि वहब बिन मुनब्बिह ने रिवायत किया है।

मैंने कहा: यदि अल-खिज़्र ही इरमिया (जेरेमिया) हैं, तो यह दूर की बात नहीं है कि वही हों; क्योंकि सही मत के अनुसार अल-खिज़्र मूसा के समय से अब तक जीवित हैं (१), जैसा कि सूरह अल-कहफ़ (२) में स्पष्ट किया जाएगा। और यदि वे इस घटना से पहले मर गए थे, तो इब्न अतियाह का कथन सही है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अन-नहहास (३) और मक्की ने मुजाहिद से रिवायत किया है कि वे बनी इसराइल के एक अनाम व्यक्ति थे। अल-नक़्क़ाश ने कहा: यह कहा जाता है कि वे लूत (अलैहिस्सलाम) के बालक थे (४)।

अल-सुहैली (५) ने अल-कुतैबी से रिवायत किया है: वे अपने दो कथनों में से एक के अनुसार शाया (यशायाह) हैं, और जिस व्यक्ति ने इसे विनाश के बाद पुनर्जीवित किया वह फ़ारसी कुश्क था।

उल्लिखित बस्ती वहब बिन मुनब्बिह, क़तादाह, अल-रबी बिन अनस और अन्य के अनुसार बैत अल-मक़दिस (यरूशलेम) है (६)।

उन्होंने कहा: वह मिस्र से आ रहे थे, और उनके उल्लेखित भोजन और पेय हरे अंजीर, अंगूर और शराब की एक ज़ुकराह (७) थे - कहा गया है: रस की - और कहा गया है: पानी का एक मटका उनका पेय था। उस समय यरूशलेम को खाली करने वाला बुख्तनसर (नेबुचादनेज़र) था, और वह ल्हरासिब के लिए इराक का गवर्नर था, फिर ल्हरासिब के बेटे युस्तासिब के लिए, जो इस्फ़ंदियाद के पिता थे (८)।

---

(१) इस बात पर विचार करने की आवश्यकता है, और एक से अधिक विद्वानों ने इस पर बात की है। देखें इब्न हजर की 'अल-ज़हर अल-नद्र फ़ी नबा अल-खिज़्र', पृष्ठ ३३, और 'अल-इसाबह' ३/१४१। (२) इसकी आयत (८२) की व्याख्या में, चौथा मसला। (३) 'मानी अल-कुरान' १/२७८ में। (४) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/३४७, और वहां से मक्की और अल-नक्काश के शब्द उद्धृत किए गए हैं। (५) 'अल-तारीफ़ व अल-इलाम' पृष्ठ ३१ में, और अल-कुतैबी इब्न क़ुतैबाह हैं। (६) अल-तबरी ने ४/५८२-५८३ में उनके विचारों को दर्ज किया है। (७) (ख), (द) और (म) में: 'रक्काह', और प्रामाणिक संस्करण (ज़) और तफ़सीर अल-तबरी ४/५९२ से है, जिसमें वाक्यांश है: 'उसके पास ज़ुकराह में अंगूर का रस और

अंजीर की एक टोकरी थी।' ज़ुकराह (पेश के साथ): चमड़े का एक बर्तन, और अल-मुहकम में: एक छोटा चमड़े का थैला जो शराब या सिरके के लिए इस्तेमाल किया जाता है। ताज अल-अरूस (ज़कर)। (८) (ख) में: 'अस्तंदियाज़', और 'अल-तारीफ़ व अल-इलाम' में: 'इस्बिज़ियाज़', देखें तारीख अल-तबरी १/५३८।

موسیٰ علیہ السلام کے ہم عصر، اور وہ شخص جو بستی سے گزرا، وہ وہب بن منبہ کی روایت کے مطابق ہارون علیہ السلام کی نسل میں سے ان کے بعد کے زمانے میں تھا۔

میں نے کہا: اگر خضر ہی ارمیا ہیں، تو بعید نہیں کہ وہی ہوں؛ کیونکہ صحیح قول کے مطابق خضر موسیٰ علیہ السلام کے وقت سے اب تک زندہ ہیں (۱)، جیسا کہ سورہ کہف (۲) میں اس کا بیان آئے گا۔ اور اگر وہ اس قصے سے پہلے وفات پا گئے تھے، تو ابن عطیہ کا قول صحیح ہے، واللہ اعلم۔

نحاس (۳) اور مکی نے مجاہد سے روایت کی ہے کہ وہ بنی اسرائیل کا ایک غیر نامزد شخص تھا۔ نقاش نے کہا: کہا جاتا ہے کہ وہ لوط علیہ السلام کا غلام (لڑکا) تھا (٤)۔

سہیلی (٥) نے قتیبی سے روایت کی ہے: وہ اپنے دو اقوال میں سے ایک کے مطابق شعیا ہیں، اور جس نے بستی کو اس کی بربادی کے بعد آباد کیا وہ کوشک فارسی تھا۔

ذکر کردہ بستی وہب بن منبہ، قتادہ اور ربیع بن انس وغیرہ کے بقول بیت المقدس ہے (٦)۔

کہا: وہ مصر سے آ رہے تھے، اور ان کا مذکورہ کھانا پینا سبز انجیر، انگور اور شراب کا ایک زکرہ (۷) تھا - کہا گیا: رس کا - اور کہا گیا: پانی کا ایک گھڑا ان کا مشروب تھا۔ جس نے اس وقت بیت المقدس کو خالی کرایا وہ بخت نصر تھا، اور وہ لہراسب کے لیے عراق کا گورنر تھا، پھر لہراسب کے بیٹے یستاسب کے لیے، جو اسفندیا د کا باپ تھا (۸)۔

(١) اس کلام میں نظر ہے، اور ایک سے زیادہ اہل علم نے اس پر کلام کیا ہے، دیکھئے ابن حجر کی 'الزہر النضر فی نبأ الخضر' ص ٣٣، اور 'الاصابة' ١٤١/٣۔ (٢) اس کی آیت (٨٢) کی تفسیر میں، چوتھا مسئلہ۔ (٣) 'معانی القرآن' ٢٧٨/١ میں۔ (٤) 'المحرر الوجیز' ٣٤٧/١ اور اس سے مکی اور نقاش کا کلام نقل کیا گیا ہے۔ (٥) 'التعریف والاعلام' ص ٣١ میں، اور قتیبی سے مراد ابن قتیبہ ہیں۔ (٦) طبری نے ٥٨٢/٤-٥٨٣ میں ان کے اقوال درج کیے ہیں۔ (٧) (خ)، (د) اور (م) میں: 'رکوہ'، اور (ظ) اور تفسیر طبری ٥٩٢/٤ سے ثابت شدہ عبارت یہ ہے: 'اس کے پاس زکرہ میں انگور کا رس اور انجیر کی ٹوکری تھی'۔ اور زکرہ (ذمہ کے ساتھ): چمڑے کا برتن، اور 'المحکم' میں ہے: چھوٹا مشکیزہ جو شراب یا سرکہ کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ تاج العروس (زکر)۔ (٨) (خ) میں: 'استندیاذ'، اور 'التعریف والاعلام' میں: 'اسبیذیاذ'، دیکھئے تاریخ طبری ٥٣٨/١۔

Surah Al-Baqarah: Verse 259 297

Al-Naqqash related that some people said: It is the Al-Mu'tafika (the overturned city) (1).

Ibn Abbas said in the narration of Abu Salih: Nebuchadnezzar (Bakhtanassar) invaded the Children of Israel and took many people captive. Among them was Uzair bin Sharkhiya – who was one of the scholars of the Children of Israel. He brought them to Babylon. One day, he went out for a need(2) of his to Dayr Hirqal on the bank of the Tigris. He alighted under the shade of a tree while riding his donkey. He tied his donkey(3) under the shade of the tree, then he went around the village but did not see any inhabitant in it. It was collapsed on its trellises. He said: "How will Allah give life to this after its death(4)?"

It was said: It is the village from which thousands came out for fear of death. This was said by Ibn Zayd. It is also narrated from Ibn Zayd that the people who left their homes in thousands fearing death, to whom Allah said "Die!", a man passed by them while they were bones showing. He stood looking and said: "How will Allah give life to this after its death!" So Allah caused him to die for a hundred years(5).

Ibn Atiyyah said(6): This statement from Ibn Zayd contradicts the words of the verse, as the verse only includes a desolate village with no person in it, and the reference with "this" is only to the village, and its revival is through reconstruction and the presence of buildings and residents.

Wahb bin Munabbih, Qatadah, Al-Dahhak, Al-Rabi', and Ikrimah said: The village is Jerusalem (Bayt al-Maqdis) when Nebuchadnezzar the Babylonian destroyed it, as mentioned in(7) the long tradition when the Children of Israel innovated events. Jeremiah (Irmiya) or Uzair stood over the village – and it was like a great hill in the middle of Jerusalem, because Nebuchadnezzar ordered his soldiers to carry earth to it until he made it like a mountain, and Jeremiah saw the houses whose walls had fallen upon their roofs – so he said: "How will Allah give life to this after its death(8)?"

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 347/1. (2) In (M): for a need. (3) In (M): the donkey. (4) Tafsir Abi al-Layth 226/1. (5) Narrated by al-Tabari 584/4. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 347/1 and what precedes it is from him. (7) In (M): and in. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 347/1-348, and al-Tabari narrated the opinions in 582/4-583, and the long tradition that the author referred to is the tradition of Wahb bin Munabbih, narrated by al-Tabari 587/4-593.

सूरह अल-बक़रह: आयत 259 297

अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है कि कुछ लोगों ने कहा: यह 'अल-मुताफ़िक़ा' (उल्टी हुई बस्ती) है(1)।

इब्न अब्बास ने अबू सालिह के वर्णन में कहा है: बुख्तनसर (नेबुचadnezzar) ने बनी इसराइल पर हमला किया और उनमें से बहुत से लोगों को बंदी बना लिया। उनमें उज़ैर बिन शखिया भी थे - जो बनी इसराइल के विद्वानों में से एक थे। वह उन्हें बाबुल ले आया। एक दिन वह अपनी किसी ज़रूरत(2) के लिए दजला नदी के किनारे दैर हिरकल की ओर निकले। वह अपने गधे पर सवार होकर एक पेड़ की छाया के नीचे उतरे। उन्होंने अपने गधे(3) को पेड़ की छाया के नीचे बाँध दिया, फिर बस्ती का चक्कर लगाया लेकिन उसमें कोई निवासी नहीं देखा। वह अपनी छतों पर गिरी हुई थी। उन्होंने कहा: "अल्लाह इसकी मौत के बाद इसे कैसे जीवित करेगा(4)?"

कहा गया है: यह वह बस्ती है जिससे हज़ारों लोग मौत के डर से निकले थे। यह इब्न ज़ैद ने कहा है। इब्न ज़ैद से यह भी वर्णित है कि वे लोग जो मौत के डर से हज़ारों की संख्या में अपने घरों से निकले थे, जिनसे अल्लाह ने कहा था "मर जाओ!"; एक व्यक्ति उनके पास से गुज़रा जबकि वे केवल हड्डियाँ मात्र थे। वह खड़ा होकर देखने लगा और कहा: "अल्लाह इसकी मौत के बाद इसे कैसे जीवित करेगा!" तो अल्लाह ने उसे सौ साल के लिए मार दिया(5)।

इब्न अतिय्या ने कहा(6): इब्न ज़ैद का यह कथन आयत के शब्दों के विपरीत है, क्योंकि आयत में केवल एक उजाड़ बस्ती का ज़िक्र है जिसमें कोई इंसान नहीं था, और "इस" का इशारा केवल बस्ती की ओर है, और उसका पुनर्जीवन निर्माण और इमारतों तथा निवासियों की उपस्थिति के माध्यम से है।

वहब बिन मुनब्बिक, क़तादा, अल-दह्हाक, अर-रबी और इक़रमा ने कहा: वह बस्ती बैतुल मुक़द्दस है जब बाबिली बुख्तनसर ने उसे नष्ट कर दिया था, जैसा कि(7) उस लंबी हदीस में है जब बनी इसराइल ने नए उपद्रव शुरू किए थे; इरमिया या उज़ैर उस बस्ती पर खड़े हुए - और वह बैतुल मुक़द्दस के बीच में एक बड़े टीले की तरह थी, क्योंकि बुख्तनसर ने अपने सैनिकों को उस पर मिट्टी डालने का आदेश दिया था यहाँ तक कि उसने उसे पहाड़ जैसा बना दिया, और इरमिया ने उन घरों को देखा जिनकी दीवारें उनकी छतों पर गिर गई थीं - तो उन्होंने कहा: "अल्लाह इसकी मौत के बाद इसे कैसे जीवित करेगा(8)?"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 347/1. (2) (म) में: एक ज़रूरत के लिए। (3) (म) में: गधा। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 226/1. (5) त़बरी द्वारा उद्धृत 584/4. (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 347/1 और जो इससे पहले है वह उन्हीं से है। (7) (म) में: और में। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 347/1-348, और त़बरी ने इन कथनों को 582/4-583 में उद्धृत किया है, और लेखक ने जिस लंबी हदीस का उल्लेख किया है, वह वहब बिन मुनब्बिक की हदीस है जिसे त़बरी ने 587/4-593 में उद्धृत किया है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۵۹ ۲۹۷

نقاش نے نقل کیا ہے کہ ایک قوم نے کہا: وہ 'مؤتفِکہ' (الٹی ہوئی بستی) ہے(۱)۔

ابن عباس نے ابو صالح کی روایت میں کہا: بخت نصر نے بنی اسرائیل پر حملہ کیا اور ان میں سے بہت سے لوگوں کو قیدی بنا لیا۔ ان میں عزیر بن شرحیا بھی تھے، جو بنی اسرائیل کے علماء میں سے تھے۔ وہ انہیں بابل لے آیا۔ ایک دن وہ اپنی کسی ضرورت(۲) کے لیے دریائے دجلہ کے کنارے 'دیرِ ہرقل' کی طرف نکلے۔ وہ اپنے گدھے پر سوار ہو کر ایک درخت کے سائے تلے اترے۔ انہوں نے اپنا گدھا(۳) درخت کے سائے میں باندھ دیا، پھر بستی کا چکر لگایا لیکن وہاں کوئی رہنے والا نہیں پایا۔ وہ بستی اپنی چھتوں پر گری ہوئی تھی۔ انہوں نے کہا: اللہ اسے اس کی موت کے بعد کیسے زندہ کرے گا(۴)؟

کہا گیا ہے: یہ وہ بستی ہے جہاں سے ہزاروں لوگ موت کے ڈر سے نکلے تھے۔ یہ ابن زید کا قول ہے۔ ابن زید سے یہ بھی مروی ہے کہ وہ لوگ جو موت کے ڈر سے ہزاروں کی تعداد میں اپنے گھروں سے نکلے تھے، جن سے اللہ نے فرمایا تھا کہ "مر جاؤ"؛ ان کے پاس سے ایک شخص گزرا جبکہ وہ ہڈیاں بنے ہوئے چمک رہے تھے۔ وہ کھڑا دیکھتا رہا اور کہا: اللہ اسے اس کی موت کے بعد کیسے زندہ کرے گا! تو اللہ نے اسے سو سال کے لیے مار دیا(۵)۔

ابن عطیہ نے کہا(۶): ابن زید کا یہ قول آیت کے الفاظ کے منافی ہے، کیونکہ آیت میں ایسی اجاڑ بستی کا ذکر ہے جس میں کوئی جیتا جاگتا انسان نہ ہو، اور 'ہذہ' (اس) کا اشارہ صرف بستی کی طرف ہے، اور اس کا زندہ ہونا آبادی اور تعمیرات اور مکینوں کی موجودگی سے ہی ہے۔

وہب بن منبہ، قتادہ، ضحاک، ربیع اور عکرمہ نے کہا: وہ بستی بیت المقدس ہے جب بابلی بخت نصر نے اسے تباہ کیا تھا، جیسا کہ(۷) اس طویل روایت میں ہے جب بنی اسرائیل نے فتنے برپا کیے تھے؛ ارمیا یا عزیر اس بستی پر کھڑے ہوئے، جو بیت المقدس کے بیچوں بیچ ایک بہت بڑے ٹیلے کی مانند تھی، کیونکہ بخت نصر نے اپنے لشکر کو حکم دیا تھا کہ اس پر مٹی ڈالیں یہاں تک کہ اس نے اسے پہاڑ بنا دیا، اور ارمیا نے دیکھا کہ گھروں کی دیواریں ان کی چھتوں پر گر چکی ہیں، تو انہوں نے کہا: اللہ اسے اس کی موت کے بعد کیسے زندہ کرے گا(۸)؟

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۴۷/۱۔ (۲) نسخہ (م) میں: "فی حاجۃ" (ضرورت کے لیے)۔ (۳) نسخہ (م) میں: "الحمار" (گدھا)۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۲۲۶/۱۔ (۵) اسے طبری نے نکالا ہے ۵۸۴/۴۔ (۶) المحرر الوجیز ۳۴۷/۱ اور جو اس سے پہلے ہے وہ بھی اسی سے ہے۔ (۷) نسخہ (م) میں: "وفی" (اور میں)۔ (۸) المحرر الوجیز ۳۴۷/۱-۳۴۸، اور اقوال کو طبری نے نکالا ہے ۵۸۲/۴-۵۸۳، اور جس طویل حدیث کی طرف مصنف نے اشارہ کیا ہے وہ وہب بن منبہ کی حدیث ہے، جسے طبری نے نکالا ہے ۵۸۷/۴-۵۹۳۔

Surah Al-Baqarah: Verse 259 298 And the "arish" (trellis/ceiling): the roof of the house, and everything that is prepared (1) to provide shade or shelter is an "arish". From it comes the trellis of the grapevine, and from it His words, Most High: "and from what they trellis" [An-Nahl: 68]. Al-Suddi said: He says: It has fallen onto its roofs, meaning: the roofs fell, then the walls fell on top of them (2), and Al-Tabari chose this [view] (3). And others besides Al-Suddi said: It means: empty of people while the houses are standing, and "khawiyah" (fallen/ruined) means (4) empty (5). The origin of "khawa'" is emptiness; it is said: "khawat al-dar" (the house became empty) and it becomes "takhwa khawa'an" - elongated - and "khuwayyan": it became desolate. Likewise if it collapsed, and from it His words, Most High: "So those are their houses, desolate" [An-Naml: 52] meaning: empty. And it is said: fallen down, as He said (6): "so it is fallen on its roofs" [Al-Hajj: 45] meaning: fallen on its roofs. And "khawa'" is hunger due to the emptiness of the stomach from food. And "khawat al-mar'ah" (the woman became empty) and "khawiyat" also "khawan"; meaning: her belly became empty upon childbirth. And "khawaytu laha takhwiyatan"; when you made a "khawiyah" for her to eat, which is a food. And "al-khawiyy": the easy belly [flat land] of the earth, on the weight of "fa'eel". And the camel "khawa" when it lifted its belly from the ground while kneeling, and likewise the man in his prostration. His words, Most High: "How will Allah bring this to life after its death?" means: by what path and for what reason. The outward meaning of the wording is asking about reviving the village through architecture and inhabitants, just as it is said now of ruined cities that are unlikely to be built up and inhabited: how will this be built up after its ruin? It is as if this is an expression of grief from the observant passerby for his city in which he used to know its people and loved ones. And a parable was set for him in himself by what is greater than what he asked about, and the parable set for him in himself could possibly be...

(1) In (Kh), (D), and (M): "yatahayya'", and what is fixed is from (Zh). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/348. (3) In his Tafsir 4/584-586 and he cited Al-Suddi's statement. (4) In (M): its meaning. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/348, and Ibn Abi Hatim recorded it 2/500 from Qatadah. (6) In (Kh), (D), and (M): "it is said" and it is not in (Zh), and what is fixed is from Al-Sihah (Khawa) and from it the author quoted.

सूरा अल-बकरा: आयत 259 298 और "अरीश" (छत/मंडप): घर की छत है, और वह सब कुछ जो छाया या आश्रय देने के लिए तैयार (1) किया जाता है, वह "अरीश" है। इसी से अंगूर की बेल का मंडप है, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: "और उससे जिसे वे ऊपर चढ़ाते हैं" [अन्-नहल: 68]। अल-सुद्दी ने कहा: वह कहता है: यह अपनी छतों पर गिरी हुई है, यानी: छतें गिर गईं, फिर दीवारें उन पर गिर गईं (2), और अल-तबरी ने इसे चुना (3)। और अल-सुद्दी के अलावा अन्य लोगों ने कहा: इसका अर्थ है: लोगों से खाली जबकि घर खड़े हैं, और "ख़ावियाह" (उजाड़/गिरा हुआ) का अर्थ (4) खाली (5) है। "ख़वा" का मूल अर्थ खालीपन है; कहा जाता है: "ख़वत अल-दार" (घर खाली हो गया) और यह "तख़्वा ख़वाअन" - लंबा - और "ख़ुव्वयन" होता है: यानी उजाड़ हो गया। इसी तरह अगर वह ढह जाए, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: "तो वे उनके घर उजाड़ पड़े हैं" [अन-नमल: 52] यानी: खाली। और कहा जाता है: गिरे हुए, जैसा कि उसने कहा (6): "तो वह अपनी छतों के बल गिरी पड़ी है" [अल-हज्ज: 45] यानी: अपनी छतों पर गिरी हुई। और "ख़वा" भोजन से पेट खाली होने के कारण होने वाली भूख है। और "ख़वत अल-मरअह" और "ख़वियत" भी "ख़वन"; यानी: बच्चे के जन्म के समय उसका पेट खाली हो गया। और "ख़व्वैतु लहा तख़्वीयतन"; जब आपने उसके खाने के लिए "ख़वीय्या" बनाया, जो कि एक भोजन है। और "अल-ख़विय्य": ज़मीन का समतल हिस्सा, "फ़ईल" के वज़न पर। और ऊँट ने "ख़वा" किया जब उसने बैठने के दौरान अपने पेट को ज़मीन से ऊपर उठाया, और इसी तरह सजदे में आदमी। अल्लाह तआला का कथन: "अल्लाह इसे इसकी मृत्यु के बाद कैसे जीवित करेगा?" का अर्थ है: किस रास्ते से और किस कारण से। शब्दों का स्पष्ट अर्थ गाँव को निर्माण और निवासियों के माध्यम से पुनर्जीवित करने के बारे में पूछना है, जैसा कि अब उन खंडहर शहरों के बारे में कहा जाता है जिन्हें फिर से बसाना और आबाद करना मुश्किल लगता है: इसके विनाश के बाद यह कैसे आबाद होगा? ऐसा लगता है जैसे यह अपनी उस नगरी के लिए गुज़रने वाले विचारशील व्यक्ति का दुख है जिसमें वह अपने लोगों और प्रियजनों को जानता था। और उसके लिए स्वयं उसके बारे में एक उदाहरण दिया गया जो उससे भी बड़ा था जिसके बारे में उसने पूछा था, और उसके लिए जो उदाहरण दिया गया वह संभवतः..

(1) (ख़), (द) और (म) में: "यताहय्या", और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/348। (3) अपनी तफ़सीर 4/584-586 में और उन्होंने सुद्दी का कथन उद्धृत किया है। (4) (म) में: उसका अर्थ। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/348, और इसे इब्न अबी हातिम ने 2/500 में क़तादा

से उद्धृत किया है। (6) (ख़), (द) और (म) में: "कहा जाता है" और यह (ज़) में नहीं है, और जो स्थापित है वह अल-सिहाह (ख़वा) से है और उससे लेखक ने उद्धृत किया है।

سورۃ البقرہ: آیت 259 298 اور "عریش" (چھپر/چھت): گھر کی چھت ہے، اور ہر وہ چیز جو سایہ دینے یا پناہ حاصل کرنے کے لیے تیار (1) کی جائے وہ عریش ہے، اور اسی سے انگور کی بیل کا ٹٹی (عریش) ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اور اس سے جو وہ چھتیں بناتے ہیں" [النحل: 68]۔ سُدی کہتے ہیں: وہ کہتا ہے: وہ اپنی چھتوں پر گری ہوئی ہے، یعنی: چھتیں گر گئیں، پھر دیواریں ان پر گر گئیں (2), اور اسی کو طبری نے پسند کیا ہے (3)۔ اور سدی کے علاوہ دیگر مفسرین نے کہا: اس کا مطلب ہے: لوگوں سے خالی ہے جبکہ گھر کھڑے ہیں، اور "خاویہ" (اجڑی ہوئی/گری ہوئی) کا مطلب (4) خالی (5) ہے۔ "خواء" کی اصل خالی ہونا ہے؛ کہا جاتا ہے: "خوت الدار" (گھر خالی ہو گیا) اور یہ "تخوی خواءً" - ممدود - اور "خویّاً" ہوتا ہے: یعنی ویران ہو گیا۔ اسی طرح جب وہ گر جائے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "پس وہ ان کے گھر اجڑے پڑے ہیں" [النمل: 52] یعنی: خالی۔ اور کہا جاتا ہے: گرے ہوئے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا (6): "پس وہ اپنی چھتوں کے بل گری پڑی ہے" [الحج: 45] یعنی: اپنی چھتوں پر گری ہوئی۔ اور "خواء": پیٹ کے کھانے سے خالی ہونے کی وجہ سے بھوک کو کہتے ہیں۔ اور "خوت المرأۃ" اور "خویت" بھی "خواً"؛ یعنی: ولادت کے وقت اس کا پیٹ خالی ہو گیا۔ اور "خوّیت لہا تخویۃً"؛ جب تم نے اس کے لیے "خویہ" بنایا کہ وہ اسے کھائے، جو کہ ایک کھانا ہے۔ اور "الخویّ": زمین کا نرم و ہموار حصہ، "فعیل" کے وزن پر۔ اور اونٹ "خویٰ" ہوا جب اس نے بیٹھنے کی حالت میں اپنے پیٹ کو زمین سے اونچا کیا، اور اسی طرح سجدے میں آدمی۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "اللہ اسے اس کی موت کے بعد کیسے زندہ کرے گا؟" کا مطلب ہے: کس طریقے سے اور کس سبب سے۔ الفاظ کا ظاہری مفہوم بستی کو عمارتوں اور باشندوں کے ذریعے آباد کرنے کے بارے میں سوال ہے، جیسا کہ اب ان اجڑے ہوئے شہروں کے بارے میں کہا جاتا ہے جن کا آباد ہونا اور بسنا بعید معلوم ہوتا ہے: اس کی ویرانی کے بعد یہ کیسے آباد ہوگا؟ گویا یہ اس جگہ سے گزرنے والے عبرت حاصل

کرنے والے شخص کی اپنی اس بستی کے لیے تڑپ ہے جس میں اس کے اپنے لوگ اور پیارے بستے تھے، اور اس کے لیے خود اس کی اپنی ذات میں ایسی مثال دی گئی جو اس سے بھی بڑی تھی جس کے بارے میں اس نے پوچھا تھا، اور جو مثال اس کے لیے دی گئی اس کا احتمال ہے کہ وہ...

(1) (خ)، (د) اور (م) میں: "يتهيأ" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (2) المحرر الوجيز 348/1۔ (3) اپنی تفسیر 4/584-586 میں اور انہوں نے سدی کا قول نقل کیا ہے۔ (4) (م) میں: "معناها" ہے۔ (5) المحرر الوجيز 348/1، اور اسے ابن ابی حاتم نے 2/500 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (6) (خ)، (د) اور (م) میں: "يقال" ہے اور یہ (ظ) میں نہیں ہے، اور جو ثابت ہے وہ "الصحاح" (خوئی) سے ہے اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

299 Surah Al-Baqarah: Ayah 259

That his question was only about the resurrection of the dead from among the children of Adam, i.e., "How will Allah give life to its dead?" (1). Al-Tabari (2) narrated from some of them that they said: "This statement was an expression of doubt in the power of Allah Almighty to grant life, so He provided an example to him within himself." Ibn Atiyyah (3) said: "No doubt pertains to the power of Allah Almighty to revive a village by bringing its inhabitants (4) back to it. Doubt is only conceivable [from an ignorant person] regarding the other possibility. The correct view is that no doubt should be interpreted into the verse." The Almighty's saying: {So Allah caused him to die for a hundred years}. "Mi'ah" (a hundred) is in the accusative case as a temporal adverb. "Al-Aam" (the year) means a year; it is said: "sinuun 'uwwam" (floating/passing years), which serves as an emphasis (5) for the first term, similar to saying: "There is an absorbing business between them." Al-Ajjaj (6) said: From the passage of the floating years. It is grammatically the plural of "'a'im", but it is not mentioned in the singular because it is not a noun but rather an emphasis, as stated by al-Jawhari (7). Al-Naqqash said: "'Al-Aam' is a verbal noun like 'al-awm' (floating/swimming). This duration of time was so named because it represents a 'glide' (cycle) of the sun in its orbit. 'Al-awm' is like 'al-sabh' (swimming/gliding), and Allah the Almighty said: {And each is swimming in an orbit} [Ya-Sin: 40]." Ibn Atiyyah (8) said: "This is the meaning (9) of Al-Naqqash's statement, and 'al-aam' in this context is like 'al-qawl' and 'al-qil'. The outward sense of this 'causing to die' is that it occurred by removing the soul from the body."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/348. (2) In his Tafsir 4/586. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/348, and what appears in brackets is from it; the author quoted the narration of Al-Tabari through him. (4) In (M): Al-Imarah. (5) In (M): Ta'kid (emphasis). (6) His Diwan, p. 279. (7) In Al-Sihah (entry: awm). (8) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/348, and the author quoted the statement of Al-Naqqash through him. (9) In the manuscripts and (M): "meaning that", and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz.

२९९ सूरा अल-बकरा: आयत २५९

कि उनका प्रश्न केवल आदम की संतान के बीच से मृतकों के पुनरुद्धार के बारे में था, जिसका अर्थ है: "अल्लाह इसके मृतकों को कैसे जीवित करेगा?" (१)। अल-तबरी (२) ने उनमें से कुछ से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: "यह कथन अल्लाह सर्वशक्तिमान की जीवन देने की शक्ति में एक संदेह था, इसलिए उन्होंने स्वयं में उनके लिए एक उदाहरण दिया।" इब्न अतिय्याह (३) ने कहा: "अल्लाह सर्वशक्तिमान की आबादी (४) को वापस लाकर एक गाँव को पुनर्जीवित करने की शक्ति में कोई संदेह नहीं है; संदेह केवल दूसरे पहलू के संबंध में [एक अज्ञानी व्यक्ति द्वारा] सोचा जा सकता है। सही विचार यह है कि आयत में किसी संदेह की व्याख्या नहीं की जानी चाहिए।" अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर अल्लाह ने उसे सौ वर्षों के लिए मृत कर दिया}। "मिआ" (सौ) कालवाचक क्रियाविशेषण के रूप में कर्म कारक (नसब) में है। "अल-आम" (वर्ष) का अर्थ वर्ष है; कहा जाता है: "सिनून उव्वम" (तैरते/बीतते वर्ष), जो पहले शब्द के लिए एक विशेष बल (५) है, जैसे कहा जाता है: "उनके बीच एक व्यस्त व्यवसाय है।" अल-अज्जाज (६) ने कहा: तैरते वर्षों के बीतने से। इसे व्याकरण की दृष्टि से 'आइम' का बहुवचन माना जाता है, सिवाय इसके कि इसे एकवचन में उपयोग नहीं किया जाता है; क्योंकि यह संज्ञा नहीं है, बल्कि एक बल (ताकीद) है, जैसा कि अल-जौहरी (७) ने कहा है। अल-नक़्क़ाश ने कहा: "'अल-आम' 'अल-अम' (तैरना) की तरह एक भाववाचक संज्ञा है। समय के इस हिस्से का नाम इसलिए रखा गया था क्योंकि यह खगोलीय क्षेत्र में सूर्य का एक 'ग्लाइड' (चक्र) है। 'अल-अम' 'अल-सभ' (तैरना) की तरह है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और प्रत्येक एक कक्षा में तैर रहे हैं} [या-सीन: ४०]।" इब्न अतिय्याह (८) ने कहा: "यह अल-नक़्क़ाश के कथन का अर्थ (९) है, और इस अर्थ में 'अल-आम' 'अल-कौल' और 'अल-कील' की तरह है। इस 'मृत्यु देने' का बाहरी अर्थ यह है कि यह शरीर से आत्मा को निकालने के द्वारा था।"

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४८। (२) अपनी तफसीर ४/५८६ में। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४८ में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है, और उसी से लेखक ने अल-तबरी के वर्णन को उद्धृत किया है। (४) (एम) में: अल-इमारा। (५) (एम) में: ताकीद (बल)। (६) उनका दीवान पृष्ठ २७९। (७) अल-सिहाह में (लेख: 'अम)। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४८ में, और उसी से लेखक ने अल-नक़्क़ाश के कथन को उद्धृत किया है। (९) पांडुलिपियों और (एम) में: "अर्थात्", और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है।

کہ ان کا سوال صرف بنی آدم میں سے مردوں کے زندہ ہونے کے بارے میں تھا، یعنی: "اللہ اس کے مردوں کو کیسے زندہ کرے گا؟" (۱)۔ طبری (۲) نے ان میں سے بعض سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: "یہ قول اللہ تعالیٰ کی زندہ کرنے کی قدرت پر ایک شک تھا، اسی لیے اللہ نے خود ان کی اپنی ذات میں اس کی مثال بیان فرمائی۔" ابن عطیہ (۳) نے کہا: "کسی بستی میں آبادی (۴) واپس لا کر اسے دوبارہ زندہ کرنے کی اللہ تعالیٰ کی قدرت میں کوئی شک داخل نہیں ہوتا؛ شک تو صرف [کسی جاہل کی طرف سے] دوسرے پہلو کے بارے میں تصور کیا جا سکتا ہے۔ درست بات یہ ہے کہ اس آیت میں شک کی تاویل نہ کی جائے۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اللہ نے اسے سو سال کے لیے موت دے دی}۔ "مئۃ" (سو) مفعول فیہ (ظرف) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ "العام" کا مطلب سال ہے؛ کہا جاتا ہے: "سنون عوّم" (تیرتے/گزرتے سال)، اور یہ پہلے کے لیے تاکید (۵) ہے، جیسے کہا جاتا ہے: "ان کے درمیان مشغول کرنے والا کام ہے۔" العجاج (۶) نے کہا: گزرتے ہوئے برسوں کے گزرنے سے۔ یہ تقدیر میں "عائم" کی جمع ہے، سوائے اس کے کہ اسے اکیلا ذکر نہیں کیا جاتا؛ کیونکہ یہ اسم نہیں ہے بلکہ تاکید ہے، یہ جوہری (۷) نے کہا ہے۔ نقاش نے کہا: "العام" "العوم" (تیرنے) کی طرح مصدر ہے، زمانے کی اس مقدار کا نام یہ اس لیے رکھا گیا ہے کیونکہ یہ فلک میں سورج کی ایک گردش ("عومہ") ہے۔ اور "العوم" "السبح" (تیرنے) کی طرح ہے، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور سب ایک مدار میں تیر رہے ہیں} [یس: ۴۰]۔ ابن عطیہ (۸) نے کہا: "یہ نقاش کے قول کا معنی (۹) ہے، اور اس اعتبار سے "العام" "القول" اور "القیل" کی طرح ہے۔ اور اس موت کا ظاہر یہ ہے کہ یہ روح کو جسم سے نکالنے کے ذریعے تھی۔"

(۱) المحرر الوجیز ۳۴۸/۱۔ (۲) اپنی تفسیر ۵۸۶/۴ میں۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۴۸/۱ میں اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے، اور اسی سے مصنف نے طبری کی حکایت نقل کی ہے۔ (۴) (م) میں: العمارہ۔ (۵) (م) میں: تاکید۔ (۶) ان کا دیوان ص ۲۷۹۔ (۷) الصحاح میں (مادہ: عوم)۔ (۸) المحرر الوجیز ۳۴۸/۱ میں اور اسی سے مصنف نے نقاش کا قول نقل کیا ہے۔ (۹) نسخوں اور (م) میں: "بمعنی" ہے، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز سے ہے۔

It was narrated in the stories of this verse that Allah Almighty sent a king to inhabit and rebuild it, and he worked diligently until its reconstruction was complete by the time the speaker was resurrected. It was said: After seventy years of his death, Allah sent a great king of Persia named "Koushak," who rebuilt it in thirty years (1).

Allah's words: {Then He resurrected him} means He brought him back to life, and this has been discussed previously.

Allah's words: {He said, "How long have you remained?"} There is a difference of opinion regarding who asked him "How long have you remained?". It was said: Allah, the Exalted and Majestic, and He did not say to him: "if you are truthful," as He said to the angels previously (2).

And it was said: He heard a voice from the sky telling him that. And it was said: Gabriel addressed him. And it was said: A prophet. And it was said: A believing man from his people who witnessed him at the time of his death and lived until his resurrection, so he said to him: "How long have you remained?" (3).

I say: The most apparent view is that the speaker is Allah Almighty; because of His saying {And look at the bones [of your donkey], how We raise them and then We cover them with flesh} And Allah knows best.

The people of Kufa recited: "Kam Labitta" with the assimilation (idgham) of the 'tha' (ث) into the 'ta' (ت) due to their proximity in articulation (4); for their point of articulation is from the tip of the tongue and the roots of the central incisors, and they are both unvoiced (mahmusatan) (5). Al-Nahas said (6): Manifestation (izhār) is better, because the articulation point of 'tha' differs from that of 'ta'.

It is said: This question was through the angel as a form of affirmation. And "Kam" (how long/much) is in the accusative case as an adverb of time (7).

{[He] said, "I have remained a day or part of a day."} He only said this based on what he perceived and thought, and according to this:

(1) Preceded on p. 296. (2) In His saying: {Inform Me of the names of these, if you are truthful} [Al-Baqarah: 31] 1/424. (3) See Tafsir al-Razi 7/35. (4) This is the recitation of Hamzah and al-Kisa'i from the people of Kufa. It is also the recitation of Abu Amr al-Basri and Ibn Amir al-Shami. See al-Sab'ah p. 188, and al-Taysir p. 44. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/349. (6) In I'rab al-Qur'an 1/332. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/349.

300 | सूरा अल-बकरा: आयत 259

इस आयत की कहानियों में यह वर्णित है कि अल्लाह तआला ने इसे आबाद करने और इसके निर्माण के लिए राजाओं में से एक राजा को भेजा, और उसने इसमें कड़ी मेहनत की, यहाँ तक कि कहने वाले के दोबारा ज़िंदा होने के समय इसका निर्माण पूरा हो गया। यह कहा गया है: उसकी मृत्यु के सत्तर वर्ष बीत जाने के बाद, अल्लाह ने फारस के राजाओं में से एक महान राजा को भेजा जिसे "कौशक" कहा जाता था, उसने इसे तीस वर्षों में आबाद किया (1)।

अल्लाह का कथन: {फिर उसे दोबारा जीवित कर दिया} का अर्थ है कि उसे पुनर्जीवित किया गया, और इस बारे में पहले चर्चा की जा चुकी है।

अल्लाह का कथन: {कहा, "तुम कितने समय तक रहे?"} इस बारे में मतभेद है कि उससे किसने पूछा था "तुम कितने समय तक रहे?"। कहा गया: अल्लाह जल-व-अज़ ने, और उसने उससे यह नहीं कहा: "यदि तुम सच्चे हो," जैसा कि उसने पहले फरिश्तों से कहा था (2)।

और कहा गया: उसने आकाश से एक आवाज़ सुनी जिसने उससे यह कहा। और कहा गया: जिब्रील ने उसे संबोधित किया। और कहा गया: एक नबी। और कहा गया: उसकी कौम का एक मोमिन व्यक्ति जिसने उसकी मृत्यु के समय उसे देखा था और उसके पुनर्जीवित होने के समय तक जीवित रहा, उसने उससे कहा: "तुम कितने समय तक रहे?" (3)।

मैंने कहा: सबसे स्पष्ट राय यह है कि कहने वाला अल्लाह तआला ही है; क्योंकि उसका कथन है {और हड्डियों को देखो कि हम उन्हें कैसे उठाते हैं और फिर उन पर मांस चढ़ाते हैं} और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

कूफा वालों ने "कम लबित्त" को 'था' (ث) का 'ता' (ت) में इद्गाम (विलय) के साथ पढ़ा है क्योंकि उनके उच्चारण स्थान (मखराज) समीप हैं (4); क्योंकि उन दोनों का उच्चारण स्थान जीभ की नोक और सामने के ऊपर वाले दाँतों की जड़ है, और दोनों ही 'महमूस' (बिना गूँज वाले) हैं (5)। अल-नहास ने कहा (6): 'इज़हार' (स्पष्ट उच्चारण) बेहतर है, क्योंकि 'था' का उच्चारण स्थान 'ता' के उच्चारण स्थान से भिन्न है।

कहा जाता है: यह प्रश्न फरिश्ते के माध्यम से पुष्टि के तौर पर था। और 'कम' यहाँ समय सूचक अव्यय (ज़र्फ़) के रूप में कर्म कारक (नसब) की स्थिति में है (7)।

{उसने कहा, "मैं एक दिन या दिन का कुछ भाग रहा।" } उसने यह केवल अपनी समझ और विचार के आधार पर कहा, और इसके अनुसार:

(1) पृष्ठ 296 पर पहले आ चुका है। (2) अल्लाह के इस कथन में: {मुझे इनके नाम बताओ, यदि तुम सच्चे हो} [अल-बकरा: 31] 1/424। (3) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 7/35। (4) यह कूफा वालों में से हम्ज़ा और अल-किसाई का पाठ (क़िरात) है। यह अबू अम्र अल-बसरी और इब्न आमिर अल-शामी का भी पाठ है। देखें अल-सबआ पृष्ठ 188, और अल-तयसीर पृष्ठ 44। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/349। (6) इ'राब अल-कुरान 1/332 में। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/349।

اس آیت کے قصوں میں مروی ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اسے آباد کرنے کے لیے بادشاہوں میں سے ایک بادشاہ بھیجا جو اسے تعمیر کرنے لگا اور اس میں تگ و دو کی، یہاں تک کہ کہنے والے کے دوبارہ اٹھائے جانے کے وقت اس کی عمارت مکمل ہو گئی۔ اور کہا گیا ہے: جب اس کی موت پر ستر سال بیت گئے تو اللہ نے فارس کے بادشاہوں میں سے ایک عظیم بادشاہ بھیجا جسے "کوشک" کہا جاتا تھا، پس اس نے اسے تیس سال میں آباد کیا (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اسے دوبارہ زندہ کیا} کا مطلب ہے اسے زندگی دی، اور اس پر پہلے کلام ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہا، "تم کتنی دیر ٹھہرے؟"} اس بارے میں اختلاف ہے کہ اس سے کس نے پوچھا "تم کتنا ٹھہرے"۔ کہا گیا: اللہ عز و جل نے، اور اس سے یہ نہیں کہا: "اگر تم سچے ہو،" جیسا کہ اس نے پہلے فرشتوں سے کہا تھا (2)۔

اور کہا گیا: اس نے آسمان سے ایک آواز دینے والے کو سنا جو اس سے یہ کہہ رہا تھا۔ اور کہا گیا: جبرائیل نے اسے مخاطب کیا۔ اور کہا گیا: ایک نبی۔ اور کہا گیا: اس کی قوم کا ایک مومن شخص جس نے اس کی موت کے وقت اسے دیکھا تھا اور اس کے دوبارہ زندہ ہونے کے وقت تک زندہ رہا، پس اس نے اس سے کہا: "تم کتنا ٹھہرے؟" (3)۔

میں کہتا ہوں: زیادہ ظاہر یہ ہے کہ کہنے والا اللہ تعالیٰ ہی ہے؛ اس کے اس قول کی وجہ سے {اور ہڈیوں کو دیکھو کہ ہم انہیں کیسے اٹھاتے ہیں پھر انہیں گوشت پہناتے ہیں} اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

اہلِ کوفہ نے "کم لَبِثْتَ" کو 'ثاء' کا 'تاء' میں ادغام کر کے پڑھا ہے کیونکہ ان کے مخرج قریب ہیں (4)؛ کیونکہ ان دونوں کا مخرج زبان کی نوک اور سامنے کے دانتوں کی جڑ ہے اور یہ دونوں 'مہموسہ' (بے آواز) حروف ہیں (5)۔ النحاس نے کہا (6): اظہار (واضح پڑھنا) زیادہ بہتر ہے، کیونکہ ثاء کا مخرج تاء کے مخرج سے الگ ہے۔

اور کہا جاتا ہے: یہ سوال فرشتے کے واسطے سے بطورِ اقرار تھا۔ اور "کم" یہاں ظرف کے طور پر محلِ نصب میں ہے (7)۔

{اس نے کہا، "میں ایک دن یا دن کا کچھ حصہ ٹھہرا۔" } اس نے یہ صرف اس بنیاد پر کہا جو اس کے نزدیک تھا اور اس کے گمان میں تھا، اور اسی پر:

(1) صفحہ 296 پر گزر چکا ہے۔ (2) اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: {مجھے ان کے نام بتاؤ، اگر تم سچے ہو} [البقرہ: 31] 1/424۔ (3) دیکھئے تفسیر رازی 7/35۔ (4) یہ اہل کوفہ میں سے حمزہ اور کسائی کی قرات ہے۔ اور یہ ابو عمرو بصری اور ابن عامر شامی کی بھی قرات ہے۔ دیکھئے السبعۃ صفحہ 188، اور التیسیر صفحہ 44۔ (5) المحرر الوجیز 1/349۔ (6) اعراب القرآن 1/332 میں۔ (7) المحرر الوجیز 1/349۔

...he is not a liar in what he reported; and similar to it is the saying of the people of the cave: {They said, "We have remained for a day or part of a day"} [Al-Kahf: 19], while they had remained for three hundred and nine years - according to what follows - and they were not liars; because they reported based on what they knew, as if they said: according to what we have and in our opinion, we have remained for a day or part of a day. And similar to it is the saying of the Prophet ﷺ in the story of Dhu al-Yadayn: "I did not shorten [the prayer] nor did I forget" (1). And among people are those who say: it is a lie; in the sense of the existence of the reality of lying in it, but there is no blame (2) for it, otherwise lying is: reporting something contrary to how it is, and that does not differ with knowledge or ignorance, and this is clear in the view of the principles [of jurisprudence]. Based on this, it may be said: the prophets are not infallible from reporting something contrary to how it is if it is not intentional, just as they are not infallible from oversight and forgetfulness. This is what relates to this verse, and the first saying is more correct. Ibn Jurayj, Qatadah, and Al-Rabi' said: Allah caused him to die in the morning of a day and then he was resurrected before sunset, so he thought this was one day and said: I have remained for a day, then he saw a remnant of the sun, and feared being a liar, so he said: or part of a day. Then it was said: rather, you have remained for a hundred years, and he saw from the restoration of the village and its trees and buildings what indicated that to him (3). The words of the Almighty: {Then look at your food} which is the figs he gathered from the trees of the village he passed by. {and your drink, it has not changed with time} Ibn Mas'ud read: "And this is your food and drink, it has not changed with time." Talhah bin Musarrif and others read: "And look at your food and drink for a hundred years" (4).

(1) Ahkam al-Qur'an for Al-Kiya 1/225-226, and the Hadith was narrated by Ahmad (9444), Al-Bukhari (714), and Muslim (573) from Abu Huraira, may Allah be pleased with him. (2) In (D): "he holds him accountable", and in Ahkam al-Qur'an for Al-Kiya 1/226: "but we do not hold him accountable." (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/348, and the reports were narrated by At-Tabari 4/597-598. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/349, and both were mentioned by Abu Hayyan 2/292.

सूरा अल-बकरा: आयत २५९ | ३०१

...वह जो कुछ कह रहा है उसमें झूठा नहीं है; और इसी के समान गुफा वालों (असहाब अल-कहफ़) का कथन है: {उन्होंने कहा, "हम एक दिन या एक दिन का कुछ हिस्सा रहे"} [अल-कहफ़: १९], जबकि वे तीन सौ नौ वर्षों तक रहे थे - जैसा कि आगे आएगा - और वे झूठे नहीं थे; क्योंकि उन्होंने वही बताया जो उन्हें लगा, मानो उन्होंने कहा हो: हमारे पास जो जानकारी है और हमारे अनुमान के अनुसार, हम एक दिन या एक दिन का कुछ हिस्सा रहे। और इसी के समान ज़ुल यदैन की कहानी में नबी ﷺ का कथन है: "न मैंने [नमाज़] कम की और न ही मैं भूला" (१)। और लोगों में से कुछ ऐसे हैं जो कहते हैं: यह झूठ है; इसमें झूठ की वास्तविकता होने के अर्थ में, लेकिन इसके लिए कोई पकड़ (२) नहीं है, अन्यथा झूठ है: किसी चीज़ के बारे में वैसा न बताना जैसा वह वास्तव में है, और यह ज्ञान या अज्ञानता के साथ नहीं बदलता है, और यह सिद्धांतों (उसूले फिक्ह) की दृष्टि में स्पष्ट है। इसके आधार पर, यह कहा जा सकता है: भविष्यवक्ताओं (नबियों) को किसी चीज़ के बारे में वैसा न बताने से सुरक्षित नहीं किया गया है जैसा वह वास्तव में है यदि वह जानबूझकर न हो, जैसे कि उन्हें चूक और भूल से सुरक्षित नहीं किया गया है। यह इस आयत से संबंधित है, और पहला कथन अधिक सही है। इब्न जुरैज, कतादाह और अर-रबी ने कहा: अल्लाह ने उसे एक दिन की सुबह में मृत्यु दी और फिर सूर्यास्त से पहले पुनर्जीवित किया, इसलिए उसने सोचा कि यह एक ही दिन है और कहा: मैं एक दिन रहा, फिर उसने सूरज का बचा हुआ हिस्सा देखा, और झूठा होने का डर लगा, तो उसने कहा: या एक दिन का कुछ हिस्सा। फिर कहा गया: बल्कि, तुम सौ साल रहे, और उसने गाँव के पुनर्निर्माण और उसके पेड़ों और इमारतों से वह देखा जिसने उसे इस ओर संकेत किया (३)। अल्लाह तआला का कथन: {फिर अपने भोजन को देखो} और वह अंजीर है जिसे उसने उस गाँव के पेड़ों से इकट्ठा किया था जहाँ से वह गुज़रा था। {और अपने पेय को देखो, वह सड़ा (बदला) नहीं है} इब्न मसूद ने पढ़ा: "और यह तुम्हारा भोजन और तुम्हारा पेय है जो सड़ा नहीं है।" तल्हा बिन मुसर्रिफ और अन्य ने पढ़ा: "और सौ साल के लिए अपने भोजन और पेय को देखो" (४)।

(१) अहकाम अल-कुरआन अल-किया १/२२५-२२६ के लिए, और हदीस अहमद (९४४४), अल-बुखारी (७१४), और मुस्लिम (५७३) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है। (२) (डी) में: "वह उसे पकड़ता है", और अहकाम अल-कुरआन अल-किया १/२२६ के लिए: "लेकिन हम उसे नहीं पकड़ते हैं।" (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४८, और अत-तबरी ४/५९७-५९८ द्वारा रिपोर्टें वर्णित

की गई हैं। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३४९, और दोनों का उल्लेख अबू हय्यान २/२९२ द्वारा किया गया है।

...وہ جو خبر دے رہا ہے اس میں جھوٹا نہیں ہے؛ اور اس کی مثال اصحابِ کہف کا قول ہے: ﴿قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾ [الکہف: ۱۹] حالانکہ وہ تین سو نو سال رہے تھے - جیسا کہ آگے آئے گا - اور وہ جھوٹے نہ تھے؛ کیونکہ انہوں نے وہ بتایا جو ان کے پاس (علم میں) تھا، گویا انہوں نے کہا: جو ہمارے پاس ہے اور ہمارے گمان میں ہے وہ یہ کہ ہم ایک دن یا دن کا کچھ حصہ رہے۔ اور اس کی نظیر ذوالیدین کے قصے میں نبی ﷺ کا قول ہے: "نہ میں نے [نماز] کم کی اور نہ ہی میں بھولا" (۱)۔ اور لوگوں میں سے کچھ وہ ہیں جو کہتے ہیں: یہ جھوٹ ہے؛ اس میں جھوٹ کی حقیقت کے پائے جانے کے معنی میں، لیکن اس پر کوئی گرفت (۲) نہیں ہے، ورنہ جھوٹ تو یہ ہے کہ: کسی چیز کے بارے میں حقیقت کے خلاف خبر دینا، اور یہ علم اور جہل سے نہیں بدلتا، اور یہ اصول (فقہ) کی نظر میں ظاہر ہے۔ اس بنا پر یہ کہا جا سکتا ہے: انبیاء کو کسی چیز کے بارے میں حقیقت کے خلاف خبر دینے سے معصوم نہیں رکھا گیا اگر وہ ارادتاً نہ ہو، جس طرح انہیں سہو اور نسیان (بھول چوک) سے معصوم نہیں رکھا گیا۔ تو یہ اس آیت سے متعلق ہے، اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے۔ ابن جریج، قتادہ اور ربیع نے کہا: اللہ نے اسے ایک دن کی صبح موت دی اور پھر سورج غروب ہونے سے پہلے دوبارہ زندہ کیا، تو اس نے اس دن کو ایک ہی سمجھا اور کہا: میں ایک دن رہا، پھر اس نے سورج کا کچھ حصہ دیکھا تو اسے جھوٹا ہونے کا اندیشہ ہوا تو کہا: یا دن کا کچھ حصہ۔ پھر کہا گیا: بلکہ تم سو سال رہے، اور اس نے بستی کی آبادی، اس کے درختوں اور عمارتوں سے وہ دیکھا جس نے اسے اس پر دلالت کی (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ﴾ اور وہ انجیر ہے جو اس نے اس بستی کے درختوں سے جمع کی تھی جہاں سے وہ گزرا تھا۔ ﴿وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ﴾ اور ابن مسعود نے پڑھا: "اور یہ تمہارا کھانا اور تمہارا پینا ہے جو

بدلا نہیں ہے"۔ اور طلحہ بن مصرف اور دیگر نے پڑھا: "اور سو سال تک اپنے کھانے اور پینے کو دیکھو" (٤)۔

(١) احکام القرآن للکیا ١ / ٢٢٥-٢٢٦ ، اور حدیث احمد (٩٤٤٤) ، بخاری (٧١٤) ، اور مسلم (٥٧٣) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے۔ (٢) (د) میں ہے: "یؤاخذہ" (وہ اس کا مواخذہ کرتا ہے)، اور احکام القرآن للکیا ١/٢٢٦ میں ہے: "لیکن ہم اس کا مواخذہ نہیں کرتے"۔ (٣) المحرر الوجیز ١ / ٣٤٨ ، اور طبری نے ٤ / ٥٩٧-٥٩٨ میں آثار کی تخریج کی ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ١/ ٣٤٩ ، اور ان دونوں کا ذکر ابو حیان نے ٢ / ٢٩٢ میں کیا ہے۔

302 Surah Al-Baqarah: Verse 259

The majority (of reciters) read by establishing the 'ha' (هـ) in connection, except for the 'Two Brothers' (1), for they omit it, and there is no disagreement that pausing on it is with the 'ha' (2). Talhah bin Musarrif also read: "lam yatasanna" "wa-unzur" by assimilating the 'ta' into the 'sin' (3). According to the majority's reading, the 'ha' is original, and the 'dammah' was omitted due to the jussive case, and "yatasannah" would be from 'sanah' (year), meaning: the years did not change it. Al-Jawhari said (4): It is said 'sunun' (years), and 'al-sanah' is the singular of 'al-sinin' (5). Regarding its missing letter, there are two opinions: one is the 'waw' and the other is the 'ha'. Its origin is 'sanha' like 'jabha'; because it is from 'sanahat al-nakhla' and 'tassannahat': when years have passed over it. And a 'san'aa' palm tree means it bears fruit one year and not another; and 'sanhaa' as well. One of the Ansar said (6): It is not a 'sanhaa' nor a 'rujabiyyah' but 'araya' in the calamitous years (7) 'Asnahtu' at the house of so-and-so: I stayed with them, and 'tasannaytu' as well. And I hired him for a 'masanah' (yearly) and 'musanahah' as well. In the diminutive, it is 'sunayyah' and 'sunayhah'.

(1) In the manuscripts and (M): 'al-Akhan', and they are Hamza and al-Kisa'i. (2) Al-Sab'ah p. 188-189, and al-Taysir p. 82. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/332. (4) In al-Sihah (S-N-H). (5) In the manuscripts: 'al-Sunun', and what is established is from (M). (6) He is Suwayd bin al-Samit, said when he called upon his people for help in paying his debt and they fell short, and it is in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/173, Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 94, Majalis Tha'lab p. 76, Tafsir al-Tabari 4/600, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/332, al-Sihah and al-Lisan (S-N-H), Amali al-Qali 1/121, Simt al-La'ali by al-Bakri 361, and al-Muharrar al-Wajiz 1/349. (7) In (Kh) and (Z): 'al-Mawahil', and in (D): 'al-Nawajil', and what is established is from the sources. His saying: 'rujabiyyah' - with a dammah on the 'ra' and a shaddah on the fatha 'jim', or its fatha without shaddah - is an irregular attribution to 'al-rujbah', with a dammah followed by sukun, which is when a noble palm tree is supported by building a platform ('dukkan') under it when it is feared it might fall due to its length and heavy fruit. This is done when it becomes weak but is still honored. 'Araya' is the plural of 'ariyyah', which is a tree whose fruit is gifted for a year, done out of generosity. 'Al-Jawaih' are the barren, harsh years that devastate wealth. He says: I have come to borrow from you on the condition that I pay back from my palm trees and wealth, so why the alarm? Do you fear my debt will be a fine you have to pay? These are my palm trees, I describe to you their quality and nobility which you know better. Said by

Sheikh Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him, in his commentary on Tafsir al-Tabari 5/462.

पृष्ठ ३०२ सूरह अल-बकरा: आयत २५९

बहुसंख्यक (पाठकों) ने जोड़कर पढ़ते समय 'हा' (ـهْ) को बरकरार रखा है, सिवाय 'दो भाइयों' (१) के क्योंकि वे इसे हटा देते हैं, और इस बात पर कोई विवाद नहीं है कि इस पर रुकना 'हा' (२) के साथ ही है। तलहा बिन मुसर्रिफ ने भी पढ़ा: "लम यतसन्ना" "व-उन्जुर" 'ता' को 'सीन' (३) में मिलाकर। बहुसंख्यक पाठ के अनुसार, 'हा' मूल है, और 'जज़्म' (विराम चिह्न) के कारण 'दम्मा' को हटा दिया गया था, और "यतसन्नह" 'सनह' (वर्ष) से होगा, जिसका अर्थ है: वर्षों ने इसे नहीं बदला। अल-जौहरी ने कहा (४): इसे 'सुनुन' (वर्ष) कहा जाता है, और 'अल-सनह', 'अल-सिनीन' का एकवचन है (५)। इसके लुप्त अक्षर के बारे में दो मत हैं: एक 'वाव' है और दूसरा 'हा'। इसका मूल 'सनहह' है जैसे 'जबहा'; क्योंकि यह 'सनहत अल-नखला' और 'तसन्नहत' से है: जब उस पर कई वर्ष बीत गए हों। और 'सनआ' खजूर के पेड़ का अर्थ है कि वह एक वर्ष फल देता है और दूसरे वर्ष नहीं; और 'सनहा' भी। कुछ अंसार ने कहा (६): वह न तो 'सनहा' है और न ही 'रुजबिय्या' है लेकिन विनाशकारी वर्षों (७) में 'अराया' है 'अस्नहतु' फ़लाँ के घर पर: मैं उनके पास रुका, और 'तसन्नैतु' भी। और मैंने उसे 'मसानाह' (वार्षिक) और 'मुसानहह' पर भी किराए पर लिया। लघु रूप (diminutive) में यह 'सुनैया' और 'सुनैहा' है।

(१) पांडुलिपियों और (म) में: 'अल-अखान', और वे हमज़ा और अल-किसाई हैं। (२) अल-सबआ पृ. १८८-१८९, और अल-तयसीर पृ. ८२। (३) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/ ३३२। (४) अल-सिहाह (स-न-ह) में। (५) पांडुलिपियों में: 'अल-सुनुन', और जो स्थापित है वह (म) से है। (६) वह सुवैद बिन अल-सामित है, उसने यह तब कहा जब उसने अपना कर्ज चुकाने के लिए अपने लोगों से मदद मांगी और वे पीछे हट गए, और यह अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान १/ १७३, इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृ. ९४, मजालिस थालब पृ. ७६, तफ़सीर अल-तबरी ४/ ६००, अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/ ३३२, अल-सिहाह और अल-लिसान (स-न-ह), अमाली अल-क़ाली १/ १२१, अल-बकरी द्वारा सिमत अल-लाली ३६१, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ ३४९ में है। (७) (ख) और (ज़) में: 'अल-मवाहिल', और (द) में: 'अल-नवाज़िल', और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। उसका कथन: 'रुजबिय्या' - 'रा' पर दम्मा और 'जीम' पर शद्दा के साथ, या बिना शद्दा के- 'अल-रुजबह' के प्रति एक असामान्य श्रेय है, जिसमें दम्मा के बाद सुकूँ है। यह तब होता है जब एक महान खजूर के पेड़ के नीचे एक मंच ('दुकान') बनाया जाता है जब उसके गिरने का डर होता है क्योंकि वह बहुत ऊँचा होता है और उस पर बहुत अधिक फल होते हैं। यह तब किया जाता है जब वह कमजोर

हो जाता है लेकिन फिर भी उसका सम्मान किया जाता है। 'अराया', 'अरिय्या' का बहुवचन है, जो एक ऐसा पेड़ है जिसका फल एक साल के लिए उपहार में दिया जाता है, ऐसा उदारता के कारण किया जाता है। 'अल-जवाइह' बंजर, कठोर वर्ष हैं जो धन को नष्ट कर देते हैं। वह कहता है: मैं आपसे उधार लेने आया हूँ इस शर्त पर कि मैं अपने खजूर के पेड़ों और धन से भुगतान करूँगा, तो घबराहट क्यों? क्या आप डरते हैं कि मेरा कर्ज एक जुर्माना होगा जिसे आपको भरना होगा? ये मेरे खजूर के पेड़ हैं, मैं आपको उनकी गुणवत्ता और बड़प्पन का वर्णन करता हूँ जिसे आप बेहतर जानते हैं। शेख महमूद शाकिर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने तफ़सीर अल-तबरी ५/ ४६२ पर अपनी टिप्पणी में यह कहा है।

صفحہ ۳۰۲ سورہ البقرہ: آیت ۲۵۹

جمہور (قراء) نے وصل (ملا کر پڑھنے) کی صورت میں 'ہا' (ھـ) کے اثبات کے ساتھ پڑھا ہے سوائے 'دو بھائیوں' (۱) کے، کیونکہ وہ اسے حذف کر دیتے ہیں، اور اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس پر وقف 'ہا' (۲) کے ساتھ ہی ہے۔ طلحہ بن مصرف نے بھی پڑھا: «لم یَتَسَنَّ» «وانظر» انہوں نے 'تا' کا 'سین' (۳) میں ادغام کیا، پس جمہور کی قراءت کے مطابق 'ہا' اصلی ہے، اور جزم کی وجہ سے ضمہ حذف کر دیا گیا، اور «یَتَسَنَّهْ» 'سنہ' (سال) سے ہو گا، یعنی: سالوں نے اسے نہیں بدلا۔ جوہری نے کہا (۴): 'سنون' (سال) کہا جاتا ہے، اور 'السنۃ' 'السنین' کا واحد ہے (۵)۔ اس کے (حرف) نقصان کے بارے میں دو قول ہیں: ایک 'واؤ' اور دوسرا 'ہا'۔ اس کی اصل 'سنہۃ' ہے جیسے 'جبہۃ'؛ کیونکہ یہ 'سنہت النخلۃ' اور 'تسنہت' سے ہے: جب اس پر سال گزر جائیں۔ اور 'سنآء' کھجور کے درخت کا مطلب ہے: وہ ایک سال پھل دیتا ہے اور دوسرے سال نہیں؛ اور 'سنہاء' بھی۔ بعض انصار نے کہا (۶): وہ نہ تو 'سنہاء' ہے اور نہ ہی 'رُجبیۃ' ہے بلکہ ہلاک کرنے والے سالوں (۷) میں 'عرایا' ہے 'أسنہتُ' فلاں کے ہاں: میں نے ان کے ہاں قیام کیا، اور 'تسنیتُ' بھی۔ اور میں نے اسے 'مساناۃ' (سالانہ) اور 'مسانہۃ' پر بھی اجرت پر لیا۔ تصغیر میں یہ 'سنیۃ' اور 'سنیہۃ' ہے۔

(۱) نسخوں اور (م) میں: 'الاخوان'، اور وہ حمزہ اور کسائی ہیں۔ (۲) السبعہ ص۱۸۸-۱۸۹، اور التیسیر ص۸۲۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۳۲۔ (۴) الصحاح (سنہ) میں۔ (۵) نسخوں میں: 'السنون'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۶) وہ سوید بن صامت ہے، اس نے یہ اس وقت کہا جب اس نے اپنا قرض ادا کرنے کے لیے اپنی قوم سے مدد مانگی اور انہوں نے کوتاہی کی، اور یہ فراء کی معانی القرآن ۱/ ۱۷۳، ابن قتیبہ کی تفسیر غریب القرآن ص ۹۴، مجالس ثعلب ص ۷۶،

تفسیر طبری ۴/ ۶۰۰، نحاس کی اعراب القرآن ۳۳۲/۱، الصحاح واللسان (سنه)، امالی القالی ۱/ ۱۲۱، بکری کی سمط اللآلی ۳۶۱، اور المحرر الوجیز ۱/ ۳۴۹ میں ہے۔ (۷) (خ) اور (ظ) میں: 'المواحل'، اور (د) میں: 'النواجل'، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ اس کا قول: 'رُجبیۃ' - را پر ضمہ اور جیم مفتوحہ کی تشدید کے ساتھ، یا بغیر تشدید کے فتحہ کے ساتھ - 'الرجبۃ' کی طرف ایک شاذ نسبت ہے، جس میں ضمہ کے بعد سکون ہے، اور وہ یہ کہ جب معزز کھجور کے درخت کے گرنے کا اندیشہ ہو اس کی طوالت اور پھلوں کی کثرت کی وجہ سے، تو اس کے نیچے ایک چبوترہ (دکان) بنایا جاتا ہے جس سے اسے سہارا دیا جاتا ہے، اور یہ اس وقت ہوتا ہے جب وہ کمزوری کو پہنچ جائے لیکن اس کی وجہ سے اس کی تکریم کی جاتی ہے۔ 'عرایا' 'عریۃ' کی جمع ہے، اور یہ وہ درخت ہے جس کا پھل اس کے سال میں ہبہ کر دیا جاتا ہے، ایسا اس کی سخاوت کی وجہ سے کیا جاتا ہے۔ 'الجوائح' قحط زدہ اور سخت سال ہیں جو مال کو تباہ کر دیتے ہیں۔ وہ کہتا ہے: میں تم سے ادھار لینے آیا ہوں اس شرط پر کہ میں اپنی کھجوروں اور مال سے ادا کروں گا، تو گھبراہٹ کیسی؟ کیا تم ڈرتے ہو کہ میرا قرض تمہارے لیے تاوان بن جائے گا جسے تمہیں بھرنا پڑے گا! یہ میری کھجوریں ہیں، میں تمہارے سامنے ان کی عمدگی اور شرف بیان کرتا ہوں جسے تم بہتر جانتے ہو۔ شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ نے تفسیر طبری ۵/ ۴۶۲ پر اپنے تعلیقے میں یہ کہا ہے۔

303 Surah Al-Baqarah: Ayah 259

Al-Nahhas said: Whoever reads: “Lam Yatasannah (It has not changed over time) and look...” said regarding the diminutive form: ‘Sunayya’ (a small year). The 'alif' was deleted because of the jussive case (jazm), and he stops on the 'ha' saying: “Lam Yatasannah”. The 'ha' is used to clarify the vowel sound (1). Al-Mahdawi said: It is possible that its root is from ‘sanaytuhu musanatan’, meaning: I dealt with him year after year. Or from ‘sanahatu’, with a 'ha' (2). If it is from ‘sanaytu’, its root is ‘yatasanna’, so the 'alif' was dropped due to the jussive case. Its root is from 'waw' as evidenced by their saying: ‘sanawat’ (years), and the 'ha' in it is for silence (sakt). If it is from ‘sanahatu’, the 'ha' is the 'lam' of the verb (final root letter), and the root of ‘sanah’ is ‘san-hah’. According to the first opinion, it is ‘san-wah’. It was also said: It is from ‘asina al-ma’u’ (the water became stagnant): if it changed. According to this, it should have been ‘yata'assan’. Abu Amr al-Shaybani said: It is from His saying {hama'in masnun} [Al-Hijr: 26], so the meaning is it has not changed (3). Al-Zajjaj (4): It is not like that, because his saying: "masnun" does not mean changed, but rather means poured out according to the custom/way of the earth. Al-Mahdawi said: Its root according to Al-Shaybani's view is "yatasannan", so one of the two 'nuns' was replaced by an 'alif' (5) to avoid doubling (ta-dh'eef), so it became: "yatasanna", then the 'alif' was dropped due to the jussive case, and the 'ha' for silence entered. And Mujahid said: "Lam Yatasannah" means it did not stink (6). Al-Nahhas said (7): The most correct thing said about it is that it is from 'al-sinah' (years), meaning: years did not change it. And it is possible that it is from 'al-sanah' (the year), which is drought, and among it is His - the Almighty's - saying: {And We seized the people of Pharaoh with years [of drought]} [Al-A'raf: 130], and his - peace and blessings be upon him - saying: "O Allah, make it..."

(1) I'rab al-Qur'an 1/332. In it: and deleting the 'alif', and the one who read: "Lam Yatasanna" is Hamzah and Al-Kisa'i from the seven in continuous reading (wasl), mention of their reading passed recently. (2) The word: with 'ha', from (M). (3) Mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 1/280, and Abu Ali al-Farsi in Al-Hujjah 2/374, and Makki in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/309. (4) Ma'ani al-Qur'an for him 1/344 and in it: the custom of the road, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/349 and from it the author quoted. (5) In (Kh) and (D): 'ha', and in (Za) and (M): 'ya', and what is fixed is from the margin of (D). (6) Produced by Al-Tabari 4/605. (7) In I'rab al-Qur'an 1/332.

303 सूरह अल-बक़राह: आयत 259

अल-नह़्हास ने कहा: जिसने पढ़ा: "लम यतसन्नह वन्ज़ुर" (यह समय के साथ नहीं बदला है और देखो...), उन्होंने इसके लघु रूप (diminutive) के बारे में कहा: 'सुनय्या' (एक छोटा वर्ष)। 'अलिफ़' को जज़्म (jussive case) के कारण हटा दिया गया था, और वह 'हा' पर रुकता है और कहता है: "लम यतसन्नह"। यहाँ 'हा' स्वर (haraka) को स्पष्ट करने के लिए है (1)। अल-महदवी ने कहा: यह संभव है कि इसका मूल 'सानैतुहु मुसानातन्' से हो, जिसका अर्थ है: मैंने साल-दर-साल उसके साथ व्यवहार किया। या 'सानह़तु' से, 'हा' के साथ (2)। यदि यह 'सानैतु' से है, तो इसका मूल 'यतसन्ना' है, इसलिए जज़्म के कारण 'अलिफ़' गिर गया। इसका मूल 'वाव' से है जैसा कि उनके कहने से प्रमाणित होता है: 'सनावत' (वर्ष), और इसमें 'हा' 'सक्त' (मौन) के लिए है। यदि यह 'सानह़तु' से है, तो 'हा' क्रिया का 'लाम' (अंतिम मूल अक्षर) है, और 'सनह' का मूल 'सन-ह़ह' है। पहले मत के अनुसार यह 'सन-वह' है। यह भी कहा गया है: यह 'असिन अल-माउ' (पानी का ठहर जाना) से है: यदि वह बदल गया। इसके अनुसार, यह 'यत'अस्सन' होना चाहिए था। अबू अम्र अल-शह़बानी ने कहा: यह उनके वचन {ह़मइम मसनून} [अल-हिज्र: 26] से है, इसलिए इसका अर्थ है कि यह नहीं बदला है (3)। अल-ज़ज्जाज (4): ऐसा नहीं है, क्योंकि उनका कहना: "मसनून" का अर्थ बदला हुआ नहीं है, बल्कि इसका अर्थ पृथ्वी की रीति के अनुसार डाला गया है। अल-महदवी ने कहा: शह़बानी के विचार के अनुसार इसका मूल "यतसन्नन" है, इसलिए द्वित्व (ta-dh'eef) से बचने के लिए दो 'नून' में से एक को 'अलिफ़' (5) से बदल दिया गया, जिससे यह "यतसन्ना" हो गया, फिर जज़्म के कारण 'अलिफ़' गिर गया, और 'सक्त' के लिए 'हा' का प्रवेश हुआ। मुजाहिद ने कहा: "लम यतसन्नह" का अर्थ है कि इसमें दुर्गंध नहीं आई (6)। अल-नह़्हास ने कहा (7): इसके बारे में कही गई सबसे सही बात यह है कि यह 'अल-सिनह' (वर्षों) से है, अर्थात: वर्षों ने इसे नहीं बदला। और यह संभव है कि यह 'अल-सनह' (वर्ष) से हो, जिसका अर्थ अकाल है, और इसी में से अल्लाह तआला का वचन है: {और हमने फिरौन के लोगों को अकाल के वर्षों से पकड़ा} [अल-अराफ़: 130], और उनका - उन पर शांति और आशीर्वाद हो - वचन है: "ऐ अल्लाह, इसे बना दे..."

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 1/332। इसमें: और 'अलिफ़' को हटाना, और जिसने पढ़ा: "लम यतसन्ना" वह सात में से हमज़ा और अल-किसई हैं जब वे मिलाकर पढ़ते हैं (वस्ल), उनके पढ़ने का उल्लेख हाल ही में हुआ है। (2) शब्द: 'हा' के साथ, (M) से। (3) अल-नह़्हास द्वारा मानी अल-क़ुरआन 1/280 में उल्लिखित, और अल-हुज्जाह 2/374 में अबू अली अल-फ़ारसी, और अल-कश्फ़ 'अन

वुजूह अल-क़िरात 1/309 में मक्की द्वारा। (4) उनके लिए मानी अल-क़ुरआन 1/344 और इसमें: सड़क की रीति, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/349 और इससे लेखक ने उद्धृत किया। (5) (Kh) और (D) में: 'हा', और (Za) और (M) में: 'या', और जो तय है वह (D) के हाशिये से है। (6) अल-तबरी 4/605 द्वारा प्रस्तुत। (7) इ'राब अल-क़ुरआन 1/332 में।

303 سورة البقره: آيت 259

قال النحاس : من قرأ: «لم يتسنَّ وانظر» قال في التصغير : سُنَيَّة، وحُذفت الألفُ للجزم، ويقفُ على الهاء فيقول: «لم يَتَسَنَّه» تكون الهاء لبيان الحركة(١). قال المَهْدَويُّ : ويجوزُ أن يكون أصله من سانَيْتُه مُساناةً ، أي : عاملتُه سَنَةً بعد سنة، أو من سانَهتُ، بالهاء(٢)، فإن كان من سانيتُ، فأصله يَتَسَنَّى، فسقطت الألف للجزم، وأصله من الواو بدليل قولهم : سنوات، والهاء فيه للسَّكْتِ، وإن كان من سانَهت فاليهاء لام الفعل ، وأصلُ سَنَة سَنْهَة. وعلى القول الأول سَنْوَة. وقيل : هو من أسِنَ الماءُ : إذا تغيَّر ، وكان يجب أن يكون على هذا يتأسَّن. أبو عمرو الشيبانيُّ : هو من قوله {حَمَإٍ مَّسْنُونٍ} [الحجر: ٢٦] فالمعنى لم يتغيَّر (٣). الزجاج (٤) : ليس كذلك، لأن قوله : «مسنون» ليس معناه متغيراً ، وإنما معناه مصبوبٌ على سنة الأرض. قال المهدويُّ : وأصله على قول الشيباني : «يتسنَّن» فأبدلت إحدى النونين ألفاً(٥) كراهية التَّضعيف فصار : يَتَسَنَّى، ثم سقطت الألف للجزم، ودخلت الهاء للسَّكْتِ. وقال مجاهد: «لم يَتَسَنَّه» لم يُنتِن (٦). قال النحاس (٧) : أصح ما قيل فيه أنه من السِّنَة ، أي : لم تغيَّره السنون . ويحتمل أن يكون من السَّنة ، وهي الجَدْبُ، ومنه قوله تعالى: {وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ} [الأعراف : ١٣٠] ، وقوله عليه الصلاة والسلام : «اللَّهُمَّ اجعلها

(١) إعراب القرآن ١/ ٣٣٢. وفيه: وحذف الألف، والذي قرأ: لم يَتَسَنَّ هو حمزة والكسائي من السبعة وصلاً، سلف ذكر قراءتهما قريباً. (٢) لفظة : بالهاء، من (م). (٣) ذكره النحاس في معاني القرآن ١/ ٢٨٠، وأبو علي الفارسي في الحجة ٢/ ٣٧٤، ومكي في الكشف عن وجوه القراءات ١/ ٣٠٩. (٤) معاني القرآن له ١/ ٣٤٤ وفيه : سنة الطريق، والمحرر الوجيز ١/ ٣٤٩ وعنه نقل المصنف. (٥) في (خ) و(د): هاء، وفي (ظ) و(م): ياء، والمثبت من هامش (د). (٦) أخرجه الطبري ٤/ ٦٠٥. (٧) في إعراب القرآن ١/ ٣٣٢.

...on them for years like the years of Joseph(1). It is said from it: 'The people entered a year of famine' (asanat al-qawm), meaning: they suffered drought. Thus the meaning is: your food did not change due to drought or hardship, or the years and ages did not change it, i.e., it remains in its freshness and tenderness(2). His words (Exalted is He): {And look at your donkey} Wahb ibn Munabbih and others said: And look at the connection of its bones and their revival part by part. It is narrated that God revived it in this way until it became joined bones, then He clothed it with flesh until it became a complete donkey, then an angel came to it and breathed the spirit into its nose(3), and the donkey stood up braying. This is the view of most commentators. It is also narrated from Al-Dahhak and Wahb ibn Munabbih that they both said: Rather, it was said to him: Look at your donkey standing in its stable, nothing having happened to it for a hundred years. The bones he looked at were the bones of himself after God had revived his eyes and head while the rest of his body was dead. They said: And God blinded all eyes from Jeremiah and his donkey throughout this period(4). His words (Exalted is He): {And that We may make you a sign for the people} Al-Farra'(5) said: He only inserted the 'and' (waw) in His words: "and that We may make you" as an indication that it is a condition for an action after it(6). Its meaning is: "and that We may make you a sign for the people" and a proof of resurrection after death, We have done that. And if you wish, you can consider the 'and' as redundant and extra. Al-A'mash said: The reason for him being a sign is that he returned as a young man in the state he was the day he died, while he found his children and grandchildren as old men. Ikrimah said: He was forty years old the day he died(7). It is narrated from Ali (may God be pleased with him) that Uzair left his family while his wife was pregnant...

(1) Recorded by Ahmad (7260), Al-Bukhari (6200), and Muslim (675) from the hadith of Abu Hurayrah (may God be pleased with him). (2) See Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/308, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/349. (3) In (M): "breathed into it". (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/350, and Al-Tabari recorded the reports 4/607-608. (5) In Ma'ani al-Qur'an 1/173, and the author quoted it from him via Al-Baghawi 1/245. (6) In (D) and (M): "after it". (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/350, and Al-Tabari recorded the report of Al-A'mash 4/614, and Ibn Abi Hatim recorded the report of Ikrimah 2/505.

सूरा अल-बकरा: आयत 259 | 304

...उन पर वर्षों तक यूसुफ के वर्षों की तरह(1)। कहा जाता है: 'लोगों पर अकाल पड़ा' (असनत अल-क़ौम), यानी: वे सूखे की चपेट में आ गए। तो अर्थ यह है: आपका भोजन सूखे और अकाल के कारण नहीं बदला, या वर्षों और युगों ने इसे नहीं बदला, यानी: यह अपनी ताज़गी और कोमलता पर बना हुआ है(2)। अल्लाह तआला का कथन: {और अपने गधे की ओर देखो} वहब बिन मुनब्बिह और अन्य ने कहा: और उसकी हड्डियों के जुड़ने और एक-एक करके उनके जीवित होने को देखो। यह वर्णित है कि अल्लाह ने उसे इसी तरह जीवित किया यहाँ तक कि वह जुड़ी हुई हड्डियाँ बन गया, फिर उसे मांस पहनाया यहाँ तक कि वह एक पूर्ण गधा बन गया, फिर उसके पास एक फरिश्ता आया और उसके नथुने(3) में रूह फूँक दी, तो गधा खड़ा होकर रेंकने लगा। अधिकांश टीकाकारों का यही मत है। अज़-ज़हहाक और वहब बिन मुनब्बिह से यह भी वर्णित है कि उन दोनों ने कहा: बल्कि उससे कहा गया था: अपने गधे को देखो जो अपने अस्तबल में खड़ा है, सौ वर्षों तक उसे कुछ नहीं हुआ। जिन हड्डियों को उसने देखा, वे स्वयं उसकी अपनी हड्डियाँ थीं, जब अल्लाह ने उसकी आँखों और सिर को जीवित कर दिया था जबकि उसके शरीर का बाकी हिस्सा मृत था। उन्होंने कहा: और अल्लाह ने इस पूरी अवधि(4) के दौरान यिर्मयाह (इरमया) और उसके गधे से लोगों की आँखों को अंधा कर दिया था। अल्लाह तआला का कथन: {ताकि हम तुम्हें लोगों के लिए एक निशानी बना दें} अल-फ़र्रा'(5) ने कहा: उन्होंने केवल "और" (वाव) शब्द "ताकि हम तुम्हें बना दें" में इसलिए जोड़ा है ताकि यह संकेत मिले कि यह उसके बाद होने वाले किसी कार्य के लिए एक शर्त है(6)। इसका अर्थ है: "ताकि हम तुम्हें लोगों के लिए एक निशानी बना दें" और मृत्यु के बाद पुनरुत्थान के प्रमाण के रूप में हमने ऐसा किया। और यदि आप चाहें, तो "और" को फालतू या अतिरिक्त मान सकते हैं। अल-आमश ने कहा: उसके निशानी होने का कारण यह है कि वह उसी अवस्था में एक युवक के रूप में लौटा जिस दिन वह मरा था, जबकि उसने अपने बेटों और पोतों को बूढ़ा पाया। इकरीमा ने कहा: जिस दिन वह मरा था, उसकी उम्र चालीस वर्ष थी(7)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उज़ैर अपने परिवार को छोड़कर निकले थे जबकि उनकी पत्नी गर्भवती थी...

(1) इसे अहमद (7260), बुखारी (6200), और मुस्लिम (675) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अल-कश्फ अन वुजूह अल-किराआत 1/308, और अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/349 देखें। (3) (M) में: "उसमें फूँक दी"। (4) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/350, और अल-तबरी ने 4/607-608 में इन रिपोर्टों को उद्धृत किया है। (5) मआनी अल-क़ुरआन 1/173 में, और

लेखक ने अल-बग़वी 1/245 के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया है। (6) (D) और (M) में: "इसके बाद"। (7) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/350, और अल-तबरी ने अल-आमश की रिपोर्ट 4/614 को उद्धृत किया, और इब्न अबी हातिम ने इकरीमा की रिपोर्ट 2/505 को उद्धृत किया।

...ان پر کئی سالوں تک جیسا کہ یوسف (علیہ السلام) کے سالوں میں ہوا تھا(۱)۔ اس سے کہا جاتا ہے: 'قوم پر قحط پڑا' (أسنَتَ القوم)، یعنی: وہ خشک سالی کا شکار ہو گئے۔ پس معنی یہ ہوا: آپ کا کھانا خشک سالی اور قحط کی وجہ سے نہیں بدلا، یا برسوں اور سالوں نے اسے نہیں بدلا، یعنی: یہ اپنی تازگی اور نرمی پر برقرار ہے(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اپنے گدھے کی طرف دیکھو} وہب بن منبہ اور دیگر نے کہا: اور اس کی ہڈیوں کے جڑنے اور ایک ایک کر کے ان کے زندہ ہونے کو دیکھو۔ روایت ہے کہ اللہ نے اسے اسی طرح زندہ کیا یہاں تک کہ وہ جڑی ہوئی ہڈیاں بن گیا، پھر اسے گوشت پہنایا یہاں تک کہ وہ ایک مکمل گدھا بن گیا، پھر اس کے پاس ایک فرشتہ آیا، تو اس نے اس کے نتھنے(۳) میں روح پھونکی، تو گدھا کھڑا ہو کر ہینگنے لگا۔ اکثر مفسرین کی یہی رائے ہے۔ ضحاک اور وہب بن منبہ سے یہ بھی مروی ہے کہ ان دونوں نے کہا: بلکہ اس سے کہا گیا: اپنے گدھے کو دیکھو جو اپنے تھان میں کھڑا ہے، سو سال تک اسے کچھ نہیں ہوا۔ جن ہڈیوں کو اس نے دیکھا وہ خود اس کی اپنی ہڈیاں تھیں جب اللہ نے اس کی آنکھوں اور سر کو زندہ کر دیا تھا جبکہ اس کے باقی جسم کا حصہ مردہ تھا۔ انہوں نے کہا: اور اللہ نے اس پورے عرصے(۴) میں ارمیا اور ان کے گدھے کو لوگوں کی نظروں سے اوجھل کر دیا تھا۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تاکہ ہم تمہیں لوگوں کے لیے ایک نشانی بنا دیں} الفراء(۵) نے کہا: انہوں نے "اور" (واؤ) کو اپنے قول "تاکہ ہم تمہیں بنا دیں" میں اس بات پر دلالت کے لیے داخل کیا ہے کہ یہ اس کے بعد آنے والے فعل کے لیے شرط ہے(۶)، اس کا مطلب ہے: "تاکہ ہم تمہیں لوگوں کے لیے ایک نشانی بنا دیں" اور موت کے بعد دوبارہ زندہ ہونے کی دلیل کے طور پر ہم نے یہ کیا ہے۔ اور اگر آپ چاہیں تو "واؤ" کو زائد اور اضافی قرار دے سکتے ہیں۔ اعمش نے کہا: اس کے نشانی

ہونے کی وجہ یہ ہے کہ وہ اسی حالت میں ایک نوجوان کی حیثیت سے لوٹا جس دن وہ مرا تھا، جبکہ اس نے اپنے بیٹوں اور پوتوں کو بوڑھا پایا۔ عکرمہ نے کہا: جس دن وہ مرا تھا اس کی عمر چالیس سال تھی(۷)۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ عزیر اپنے گھر والوں کو چھوڑ کر نکلے جبکہ ان کی بیوی حاملہ تھی...

(۱) اسے احمد (۷۲۶۰)، بخاری (۶۲۰۰) اور مسلم (۶۷۵) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) دیکھئے الکشف عن وجوہ القراءات ۳۰۸/۱، اور المحرر الوجیز ۳۴۹/۱۔ (۳) نسخہ (م) میں ہے: "تو اس میں پھونکی"۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۵۰/۱، اور طبری نے روایات درج کی ہیں ۴/ ۶۰۷-۶۰۸۔ (۵) معانی القرآن ۱۷۳/۱ میں، اور مصنف نے اسے بغوی ۲۴۵/۱ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (۶) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: "اس کے بعد"۔ (۷) المحرر الوجیز ۳۵۰/۱، اور طبری نے اعمش کی روایت ۴/ ۶۱۴ کو درج کیا، اور ابن ابی حاتم نے عکرمہ کی روایت ۵۰۵/۲ کو درج کیا۔

He was fifty years old, then God caused him to die for a hundred years and then resurrected him. He returned to his family when he was fifty years old, and he had a son who was a hundred years old. So his son was fifty years older than him(1).

It was narrated from Ibn Abbas who said: When God brought Uzair back to life, he rode his donkey and came to his neighborhood. People denied him and he denied them. He found in his house a blind old woman who had been a servant of theirs. Uzair had left them when she was twenty years old. He said to her: "Is this the house of Uzair?" She said: "Yes," then she wept and said: "Uzair left us so many years ago." He said: "I am Uzair." She said: "We lost Uzair a hundred years ago." He said: "God caused me to die for a hundred years and then resurrected me." She said: "Uzair was one whose prayers were answered for the sick and the afflicted so they would recover. Pray to God to restore my sight." So he prayed to God and wiped over her eyes with his hand, and they became healthy immediately as if(2) she had been released from shackles. She said: "I bear witness that you are Uzair." Then she went to a gathering of the Children of Israel - among them was a son of Uzair, an old man of a hundred and twenty-eight years, and his grandsons were also old men - and she said: "O people, this, by God, is Uzair." So his son approached him with the people, and his son said: "My father had a black birthmark like a crescent moon between his shoulders." He looked at it, and there he was Uzair(3).

It was said: He came after everyone who knew him had perished, so he was a sign for those who were alive among his people, as they were certain of his condition through hearsay. Ibn Atiyyah said(4): In his being caused to die for this period and then being resurrected is the greatest(5) sign, and his whole affair is a sign for all time, and there is no need to specify some of it over others.

God the Almighty's saying: {And look at the bones, how We raise them} The Kufans and Ibn 'Amir read it with a 'Zay' (nunshizuha), and the rest read it with a 'Ra' (nunshiruha)(6). Aban narrated from Asim: "nanshuraha" with the 'Nun' vowelized with fatha, and damma...

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 1/332. (2) In (D): "Innama", and in (M): "Ka'annaha". (3) Narrated by Ibn Asakir in the History of Damascus 40/323-324, and in its chain of narration is Ishaq ibn Bishr, Al-Daraqutni said: A liar, abandoned. Mizan al-I'tidal 1/184. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/350 and what is before it from it. (5) In (D) and

(M): His resurrection after that was greater. (6) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at by Makki 1/310, and see Al-Sab'ah p. 189, and Al-Taysir p. 82.

उनकी उम्र पचास वर्ष थी, फिर अल्लाह ने उन्हें सौ साल के लिए मौत दे दी, फिर उन्हें जीवित किया। वह अपने परिवार के पास लौटे जब वह पचास वर्ष के थे, और उनका एक सौ वर्ष का बेटा था। अतः उनका बेटा उनसे पचास वर्ष बड़ा था(1)।

इब्न अब्बास से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह ने उजैर को जीवित किया, तो वह अपने गधे पर सवार हुए और अपने मोहल्ले में आए। लोगों ने उन्हें पहचानने से इनकार किया और उन्होंने लोगों को। उन्होंने अपने घर में एक अंधी बूढ़ी औरत को पाया जो उनकी दासी थी। उजैर जब उनके पास से गए थे तब वह बीस साल की थी। उन्होंने उससे पूछा: "क्या यह उजैर का घर है?" उसने कहा: "हाँ," फिर वह रोने लगी और कहा: "उजैर इतने-इतने सालों पहले हमें छोड़ गए थे।" उन्होंने कहा: "मैं उजैर हूँ।" उसने कहा: "हमने उजैर को सौ साल पहले खो दिया था।" उन्होंने कहा: "अल्लाह ने मुझे सौ साल के लिए मौत दी और फिर मुझे जीवित किया।" उसने कहा: "उजैर बीमारों और पीड़ितों के लिए दुआ करने वाले थे और उनकी दुआ कबूल होती थी। अल्लाह से दुआ कीजिए कि वह मेरी आँखों की रोशनी लौटा दे।" तो उन्होंने अल्लाह से दुआ की और अपने हाथ से उसकी आँखों को मला, और वे उसी वक्त ठीक हो गईं जैसे कि(2) उसे बेड़ियों से खोल दिया गया हो। उसने कहा: "मैं गवाही देती हूँ कि आप उजैर हैं।" फिर वह बनी इसराइल की एक सभा में गई - उनमें उजैर का एक बेटा था जो एक सौ अठाइस साल का बूढ़ा था, और उसके पोते भी बूढ़े थे - उसने कहा: "ऐ लोगों, खुदा की कसम, यह उजैर हैं।" फिर उनका बेटा लोगों के साथ उनके पास आया, और उनके बेटे ने कहा: "मेरे पिता के कंधों के बीच चंद्रमा की तरह एक काला निशान (तिल) था।" उसने उसे देखा, और वह उजैर ही थे(3)।

कहा गया है: वह तब आए जब उन्हें जानने वाला हर कोई मर चुका था, इसलिए वह अपनी जाति के उन लोगों के लिए एक निशानी थे जो जीवित थे, क्योंकि वे सुनकर उनकी स्थिति के बारे में आश्वस्त थे। इब्न अतिया ने कहा(4): इस अवधि तक उन्हें मौत देना और फिर उन्हें जीवित करना सबसे बड़ी(5) निशानी है, और उनका पूरा मामला युगों-युगों तक के लिए एक निशानी है, और इसके कुछ हिस्सों को दूसरों पर विशेष करने की आवश्यकता नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: {और हड्डियों की ओर देखो कि हम उन्हें कैसे उठाते हैं} कूफ़ा निवासियों और इब्न आमिर ने इसे 'ज़ाय' (नुन्शिज़ुहा) के साथ पढ़ा, और बाकियों ने 'रा' (नुन्शिरुहा) के साथ पढ़ा(6), और अबान ने आसिम से रिवायत किया: "नन्शुरुहा" नून पर फथा के साथ, और ज़म्म...

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 1/332। (2) (द) में: "इन्नमा", और (म) में: "काअन्नाहा"। (3) इब्न असाकिर ने तारिख दमिश्क 40/323-324 में इसे उद्धृत किया है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में इसहाक बिन बिशर है, अल-दाराकुतनी ने कहा: वह झूठा और परित्यक्त है। मीज़ान अल-इतिदाल 1/184। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/350 और उससे पहले के अंश में। (5) (द) और (म) में: उसके बाद उनका पुनरुत्थान और भी महान था। (6) अल-कश्फ 'अन वुजुह अल-किरात मक्की द्वारा 1/310, और अल-सबा पृष्ठ 189, और अल-तयसीर पृष्ठ 82 देखें।

ان کی عمر پچاس سال تھی، پھر اللہ نے انہیں سو سال تک موت دی، پھر انہیں زندہ کیا، تو وہ اپنے گھر والوں کی طرف لوٹے جبکہ وہ پچاس سال کے تھے، اور ان کا سو سال کا ایک بیٹا تھا، چنانچہ ان کا بیٹا ان سے پچاس سال بڑا تھا(۱)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، انہوں نے کہا: جب اللہ نے عزیر علیہ السلام کو زندہ کیا تو وہ اپنے گدھے پر سوار ہوئے اور اپنے محلے میں آئے۔ لوگوں نے انہیں پہچاننے سے انکار کیا اور انہوں نے لوگوں کو۔ انہوں نے اپنے گھر میں ایک اندھی بڑھیا کو پایا جو ان کی لونڈی تھی، عزیر علیہ السلام جب ان کے پاس سے گئے تھے تو وہ بیس سال کی تھی، انہوں نے اس سے پوچھا: "کیا یہ عزیر کا گھر ہے؟" اس نے کہا: "جی ہاں،" پھر وہ رونے لگی اور کہا: "عزیر اتنے اتنے سالوں سے ہم سے جدا ہیں۔" انہوں نے فرمایا: "میں عزیر ہوں۔" اس نے کہا: "عزیر تو سو سال سے لاپتہ ہیں۔" انہوں نے فرمایا: "اللہ نے مجھے سو سال تک موت دی اور پھر مجھے زندہ کیا۔" اس نے کہا: "عزیر تو بیماروں اور مصیبت زدوں کے لیے مستجاب الدعوات تھے، پس آپ اللہ سے دعا کیجئے کہ وہ میری بینائی لوٹا دے۔" چنانچہ انہوں نے اللہ سے دعا کی اور اپنا ہاتھ اس کی آنکھوں پر پھیرا تو وہ اسی وقت ٹھیک ہوگئیں گویا کہ(۲) اسے رسی سے کھول دیا گیا ہو۔ اس نے کہا: "میں گواہی دیتی ہوں کہ آپ عزیر ہیں۔" پھر وہ بنی اسرائیل کی ایک مجلس میں گئی - اور ان میں عزیر کا ایک بیٹا تھا جو ایک سو اٹھائیس سال کا بوڑھا تھا، اور اس کے پوتے بھی بوڑھے تھے - اس نے کہا: "اے قوم، خدا کی قسم یہ عزیر ہیں۔" پھر ان کا بیٹا لوگوں کے ساتھ ان کی طرف آیا، تو ان کے بیٹے نے کہا: "میرے باپ کے دونوں کندھوں کے درمیان ہلال کی طرح ایک سیاہ نشان تھا،" پس اس نے اسے دیکھا تو وہ عزیر ہی تھے(۳)۔

اور کہا گیا: وہ تشریف لائے تو انہیں پہچاننے والے سب ہلاک ہو چکے تھے، چنانچہ وہ اپنی قوم کے زندہ لوگوں کے لیے ایک نشانی تھے، کیونکہ وہ سنی سنائی باتوں سے ان کے حال پر یقین رکھتے تھے۔ ابن عطیہ نے کہا(۴): اتنی مدت تک موت دینا اور پھر زندہ کرنا سب سے بڑی(۵) نشانی ہے، اور ان کا سارا معاملہ آنے والے زمانے کے لیے ایک نشانی ہے، اور اس کے بعض حصے کو بعض پر خاص کرنے کی ضرورت نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ﴾ اہل کوفہ اور ابن عامر نے اسے 'زا' (نُنشِزُهَا) کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے 'را' (نُنشِرُهَا) کے ساتھ(۶)، اور ابان نے عاصم سے روایت کیا: «نَنشُرُهَا» نون کے زبر کے ساتھ، اور ضمہ...

---

(۱) النکت والعیون ۱/۳۳۲۔ (۲) (د) میں: إنما، اور (م) میں: كأنها۔ (۳) ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۴۰/ ۳۲۴-۳۲۳ میں اسے نکالا ہے، اور اس کی سند میں اسحاق بن بشر ہے، دارقطنی نے کہا: وہ کذاب اور متروک ہے۔ میزان الاعتدال ۱/ ۱۸۴۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۳۵۰ اور اس سے پہلے کے حصے میں۔ (۵) (د) اور (م) میں: اس کے بعد ان کا زندہ ہونا زیادہ بڑی نشانی ہے۔ (۶) الکشف عن وجوہ القراءات للمکی ۱/ ۳۱۰، اور دیکھئے السبعہ ص ۱۸۹، اور التیسیر ص ۸۲۔

306 Surat Al-Baqarah: Verse 259

[The variant readings involve] 'shin' and 'ra' (nanshuruha). Similarly, Ibn Abbas, Al-Hasan, and Abu Haywah recited it [this way] (1). It is said that they are two linguistic variants for 'bringing to life' with the same meaning, just as one says: 'raja'a' and 'rajja'tuhu' (returned), 'gada' and 'gidthuhu' (receded), and 'hasarat' and 'hassartuha' (became exhausted). However, the well-known usage in the language is: 'anshara Allahu al-mawta fanasharu', meaning God brought the dead back to life, so they lived. God Almighty said: {Then when He wills, He brings him back to life} [Abasa: 22]. Its 'spreading' (nashr) is like the spreading of a garment. A dead person 'yanshuru nushuran', meaning they lived after death. Al-A'sha said (2):

Until people say from what they have seen ... O, how amazing is the dead person who has returned to life!

It is as if death is a folding of bones and limbs, and bringing them back to life and gathering the parts together is an unfolding (nashr).

As for the reading: "nunshizuha" with a 'zay' (z), it means: we raise them up. 'An-nashz' is elevated ground. A poet said:

You see the yearling fox in it, as if ... when it ascends a hill, it is a covered horse (3).

Makki said (4): The meaning is: look at the bones, how we raise some upon others in the structure for bringing to life, because 'al-nashz' is elevation. From it comes the word 'nushuz' for a woman, which refers to one who rises above compliance with her husband. And from it is His saying: {And when it is said, "Arise," then arise} [Al-Mujadilah: 11], meaning rise up and join together. Also, the reading with 'ra' (r) means bringing to life, and bones do not live individually until they are joined together. The 'zay' is more appropriate for that meaning, as it signifies joining together rather than just bringing to life. The one described as being brought to life is the man, not the bones individually. It is not said: "This is a living bone." Rather, the meaning is: look at the bones, how We raise them from their places on the earth to the body of their owner for revival.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/350. See also al-Sab'ah p. 189, al-Qira'at al-Shadhah p. 16, Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/173, Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 96, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/332, al-Kashshaf 1/391, and Zad al-Masir 1/312. (2) His

Diwan p. 191. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/350. The verse is by al-Akhtal and is in his Diwan p. 7. (4) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/310.

306 सूरह अल-बक़रह: आयत 259

[विभिन्न पाठों में] 'शीन' और 'रा' (नंशुरुहा) शामिल हैं। इसी तरह, इब्न अब्बास, अल-हसन और अबू हयवा ने इसे [इस तरह] पढ़ा है (1)। यह कहा जाता है कि वे 'जीवन प्रदान करने' के लिए दो भाषाई रूप हैं जिनका अर्थ एक ही है, जैसे कोई कहता है: 'रजा'अ' और 'रज्जाअतहु' (लौटाया), 'गादा' और 'गिध्तुहु' (पीछे हटा), और 'हसरत' और 'हस्सर्तुहा' (थक गया)। हालांकि, भाषा में प्रसिद्ध प्रयोग यह है: 'अंशरा अल्लाहु अल-मौता फनशरू', जिसका अर्थ है कि अल्लाह ने मुर्दों को जीवित किया, इसलिए वे जीवित हो गए। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {फिर जब वह चाहेगा, उसे जीवित करेगा} [अबासा: 22]। इसका 'प्रसार' (नश्र) कपड़े के प्रसार की तरह है। एक मृत व्यक्ति 'यंशुरु नुशूरन', जिसका अर्थ है कि वे मृत्यु के बाद जीवित हुए। अल-अ'शा ने कहा (2):

यहाँ तक कि लोग अपनी देखी हुई बातों से कहने लगें... ओ, कितना आश्चर्यजनक है वह मृत व्यक्ति जो जीवित हो गया!

यह ऐसा है जैसे मृत्यु हड्डियों और अंगों का सिमटना है, और उन्हें जीवित करना और अंगों को एक साथ इकट्ठा करना उनका प्रसार (नश्र) है।

जहाँ तक "नुनशिज़ुहा" पाठ की बात है जिसमें 'ज़य' (ज़) है; इसका अर्थ है: हम उन्हें उठाते हैं। 'अन-नशज़' ऊँची ज़मीन को कहते हैं; किसी ने कहा:

तुम उसमें एक साल के लोमड़ी को देखते हो, जैसे कि... जब वह एक टीले पर चढ़ता है, तो वह एक सजा हुआ घोड़ा लगता है (3)।

मक्की ने कहा (4): इसका अर्थ है: हड्डियों को देखो, हम उन्हें पुनर्जीवित करने के लिए संरचना में एक दूसरे के ऊपर कैसे उठाते हैं, क्योंकि 'अल-नशज़' का अर्थ ऊँचाई है। इसी से स्त्री के लिए 'नुशूज़' शब्द आता है, जो उस स्त्री को संदर्भित करता है जो अपने पति की बात मानने से ऊपर उठ जाती है (असहयोग करती है)। और इसी से अल्लाह का यह कथन है: {और जब कहा जाए, "उठो," तो उठो} [अल-मुजादिला: 11], जिसका अर्थ है उठो और एक साथ मिल जाओ। इसके अलावा, 'रा' (र) के साथ पाठ का अर्थ जीवन प्रदान करना है, और हड्डियाँ व्यक्तिगत रूप से जीवित नहीं होती हैं जब तक कि वे एक साथ नहीं जुड़ जातीं। 'ज़य' उस अर्थ के लिए अधिक उपयुक्त है, क्योंकि यह केवल जीवन प्रदान करने के बजाय एक साथ जुड़ने का प्रतीक है। जिसे जीवित किया गया है, वह व्यक्ति है, न कि व्यक्तिगत रूप से हड्डियाँ। यह नहीं कहा जाता है: "यह एक जीवित हड्डी है।" बल्कि,

अर्थ यह है: हड्डियों को देखो, हम उन्हें पुनरुद्धार के लिए ज़मीन पर उनके स्थानों से उनके मालिक के शरीर तक कैसे उठाते हैं।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/350। अल-सब'ह पृष्ठ 189, अल-क़िरात अल-शाधाह पृष्ठ 16, अल-फर्रा' द्वारा मआनी अल-क़ुरान 1/173, इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ 96, अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 1/332, अल-कश्शाफ़ 1/391, और ज़ाद अल-मसीर 1/312 भी देखें। (2) उनका दीवान पृष्ठ 191। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/350। यह शेर अल-अख़्तल का है और उनके दीवान के पृष्ठ 7 पर है। (4) अल-कश्फ़ 'अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब' 1/310 में।

306 سورة البقرہ: آیت 259

شین اور را، اور اسی طرح ابن عباس، حسن اور ابو حیوہ نے پڑھا ہے (1)، تو کہا گیا: یہ دونوں زندہ کرنے کے معنی میں دو لغات ہیں؛ جیسے کہا جاتا ہے: 'رَجَعَ' اور 'رَجَّعْتُه'، اور 'غاض الماء' اور 'غِضْتُه'، اور 'حَسَرَت الدابة' اور 'حَسَّرْتُها'، سوائے اس کے کہ زبان میں مشہور یہ ہے: اللہ نے مردوں کو زندہ کیا (انشر) تو وہ زندہ ہو گئے (نشروا)، یعنی اللہ نے انہیں زندہ کیا تو وہ جی اٹھے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنشَرَهُ﴾ [عبس: 22]، اور اس کا 'نشر' کپڑا پھیلانے کی طرح ہے۔ مردہ 'يَنْشُرُ نُشوراً' یعنی موت کے بعد زندہ ہوا۔ الاعشی نے کہا (2):

یہاں تک کہ لوگ اس سے جو انہوں نے دیکھا کہنے لگیں... اے تعجب ہے زندہ ہونے والے مردے پر!

گویا موت ہڈیوں اور اعضاء کا لپیٹنا ہے، اور زندہ کرنا اور اعضاء کو ایک دوسرے کے ساتھ جمع کرنا 'نشر' (پھیلانا) ہے۔

اور رہی قرأت: 'نُنْشِزُهَا' زاء کے ساتھ؛ تو اس کا مطلب ہے: ہم انہیں اٹھاتے ہیں۔ اور 'النشز' زمین کا بلند حصہ ہے؛ (شاعر نے) کہا:

تم اس میں ایک سالہ لومڑی کو دیکھتے ہو گویا... جب وہ کسی ٹیلے پر چڑھتی ہے تو وہ ایک ڈھانپا ہوا گھوڑا معلوم ہوتی ہے (3)۔

مکی نے کہا (4): معنی یہ ہے کہ: ہڈیوں کو دیکھو کہ ہم انہیں زندہ کرنے کی ترکیب میں ایک دوسرے پر کیسے بلند کرتے ہیں، کیونکہ النشز بلندی ہے، اور اسی سے عورت کا 'نشوز' ہے، اور وہ اپنے شوہر کی موافقت سے بلند (روگردان) ہونے والی ہے۔ اور اسی سے اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَإِذَا

قِيلَ انشُزُوا فَانشُزُوا﴾ [المجادلہ: 11]، یعنی بلند ہو جاؤ اور مل جاؤ۔ اور یہ بھی کہ را کے ساتھ قرأت کا مطلب زندہ کرنا ہے، اور ہڈیاں انفرادی طور پر زندہ نہیں ہوتیں جب تک کہ ایک دوسرے کے ساتھ جڑ نہ جائیں، اور زاء اس معنی کے لیے زیادہ موزوں ہے، کیونکہ یہ زندہ کرنے کے بجائے باہم ملنے کے معنی میں ہے۔ پس زندہ ہونے کی صفت ہڈیوں کے بجائے انسان کی ہے، اور یہ نہیں کہا جاتا: "یہ زندہ ہڈی ہے"۔ بلکہ معنی یہ ہے: تو ہڈیوں کو دیکھ کہ ہم انہیں زمین میں ان کے مقامات سے زندہ کرنے کے لیے ان کے مالک کے جسم کی طرف کیسے اٹھاتے ہیں۔

---

(1) المحرر الوجیز 350/1، اور دیکھئے السبعہ ص 189، والقراءات الشاذہ ص 16، ومعانی القرآن للفراء 173/1، وتفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص 96، وإعراب القرآن للنحاس 332/1، والکشاف 391/1، وزاد المسیر 312/1۔ (2) دیوان ص 191۔ (3) المحرر الوجیز 350/1، اور یہ شعر الاخطل کا ہے، جو اس کے دیوان ص 7 میں ہے۔ (4) الکشف عن وجوہ القراءات السبع 310/1 میں۔

307 Surah Al-Baqarah: Verse 259

Al-Nakha'i read: "Nunshizuha" (we raise them) with a fatḥah on the nūn and a dammah on the shīn and the zāy. This was also narrated from Ibn Abbas and Qatadah. Ubayy ibn Ka'b read it as "Nunshīhā" (we grow them) with a yā'(1). Clothing (al-kuswah): Is what covers of garments, and flesh was likened to it. Al-Nabighah(2) used it as a metaphor for Islam, saying: Until I was clothed in a garment of Islam(3) And this has been mentioned at the beginning of the Surah. The Almighty's saying: {And when it became clear to him, he said, "I know that Allah is over all things competent."} with the cutting of the alif (ā'lamu). It was narrated that Allah, the Mighty and Sublime, brought part of him back to life and then showed him how He brought the rest of his body back to life. Qatadah said: He began to watch how some of his bones were joined to others, because the first thing Allah created of him was his head. He was told: "Look," and at that he said: "I know" (ā'lamu) with the cutting of the alif, meaning: I know this(4). Al-Tabari(5) said: The meaning of His saying: {And when it became clear to him} is: when what he had doubted of Allah's power before seeing it became clear to him visually, he said: I know. Ibn Atiyah(6) said: This is an error, because he imposed what the wording does not require, and interpreted based on an anomalous opinion and a weak possibility. To me, this is not an admission of what he used to deny, as Al-Tabari claimed, but rather a statement prompted by reflection, just as a believer says when seeing something amazing of Allah's power: "There is no god but Allah," and the like. Abu Ali(7) said: Its meaning is: I know this kind of knowledge that I had not known.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 351/1. Abu Hayyan mentioned them in Al-Bahr 293/2-294. (2) The editors of (M) changed this word to: Labid, and it was previously attributed to Labid and others in 236/1. (3) Its beginning is: "Praise be to Allah, for my appointed time has not come to me," and it is in the Diwan of Al-Nabigha Al-Ja'di, p. 101, and Al-Muharrar al-Wajiz 351/1, from which the author quoted. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 282/1. (5) In his Tafsir 620/4. (6) In Al-Muharrar al-Wajiz 351/1, from which the author quoted Al-Tabari's statement. (7) In Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 383/2.

307 सूरह अल-बकरा: आयत 259

अल-नखई ने पढ़ा: "नुनशिज़ुहा" (हम उन्हें उठाते हैं) नून पर फतह और शीन और ज़ाय पर दम्मह के साथ। यह इब्न अब्बास और कतादह से भी वर्णित है। उबय्य बिन काब ने इसे "नुनशीहा" (हम उन्हें बढ़ाते हैं) के रूप में पढ़ा(1)। कपड़ा (अल-कुस्वाह): वह है जो कपड़ों को ढकता है, और मांस की तुलना इससे की गई है। अल-नाबिगाह(2) ने इसे इस्लाम के लिए एक रूपक के रूप में इस्तेमाल किया और कहा: यहाँ तक कि मुझे इस्लाम की पोशाक पहनाई गई(3) और इसका उल्लेख सूरह की शुरुआत में किया जा चुका है। अल्लाह का कथन: {और जब उसके लिए स्पष्ट हो गया, तो उसने कहा, "मैं जानता हूँ कि अल्लाह हर चीज़ पर सक्षम है।"} अलिफ़ को अलग करके(आ'लमु)। यह वर्णित है कि अल्लाह ने उसके शरीर के एक हिस्से को जीवित किया और फिर उसे दिखाया कि कैसे उसने उसके बाकी शरीर को जीवित किया। कतादह ने कहा: वह देखने लगा कि उसकी कुछ हड्डियाँ दूसरों से कैसे जुड़ रही थीं, क्योंकि अल्लाह ने सबसे पहले उसका सिर बनाया था। उससे कहा गया: "देखो," और उस पर उसने कहा: "मैं जानता हूँ" (आ'लमु) अलिफ़ को अलग करके यानी: मैं इसे जानता हूँ(4)। अल-तब़री(5) ने कहा: उनके इस कथन का अर्थ: {और जब उसके लिए स्पष्ट हो गया} यह है: जब वह बात जो उसे देखने से पहले अल्लाह की शक्ति के बारे में संदेहास्पद थी, उसे स्पष्ट रूप से दिखाई दे गई, तो उसने कहा: मैं जानता हूँ। इब्न अतिया(6) ने कहा: यह एक गलती है, क्योंकि उसने वह थोपा जो शब्दों की आवश्यकता नहीं है, और एक असामान्य राय और एक कमजोर संभावना के आधार पर व्याख्या की। मेरे अनुसार, यह उस बात की स्वीकृति नहीं है जिसे वह पहले नकारता था, जैसा कि अल-तब़री ने दावा किया, बल्कि यह चिंतन से प्रेरित एक कथन है, ठीक वैसे ही जैसे एक आस्तिक अल्लाह की शक्ति का कुछ अद्भुत देखकर कहता है: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं," और इसी तरह। अबू अली(7) ने कहा: इसका अर्थ है: मैं इस प्रकार के ज्ञान को जानता हूँ जिसे मैं नहीं जानता था।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 351/1। अबू हय्यान ने अल-बहर 293/2-294 में उनका उल्लेख किया है। (2) (M) के संपादकों ने इस शब्द को बदलकर लबीद कर दिया, और इसे पहले 236/1 में लबीद और अन्य लोगों के लिए जिम्मेदार ठहराया गया था। (3) इसका प्रारंभ है: "अल्लाह का शुक्र है कि मेरा निश्चित समय नहीं आया," और यह अल-नाबिघा अल-जअदी के दीवान, पृष्ठ 101, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 351/1 में है, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है। (4) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान 282/1। (5) उनकी तफ़सीर 620/4 में। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 351/1 में, जहाँ से

लेखक ने अल-तब़री के कथन को उद्धृत किया। (7) अल-हुज्जाह लिल-कुर्रा अल-सब'आह 383/2 में।

307 سورہ البقرہ: آیت 259

النخعی نے «ننشزها» (ہم انہیں اٹھاتے ہیں) نون پر فتحہ اور شین اور زای پر ضمہ کے ساتھ پڑھا، اور یہ ابن عباس اور قتادہ سے بھی مروی ہے۔ اور أبی بن کعب نے «نُنشیها» (ہم انہیں بڑھاتے ہیں) یاء کے ساتھ پڑھا(1)۔ الکُسوۃ (لباس): وہ ہے جو کپڑوں کو ڈھانپ لے، اور گوشت کو اس سے تشبیہ دی گئی ہے۔ اور النابغہ(2) نے اسے اسلام کے لیے بطور استعارہ استعمال کیا اور کہا: حتیٰ کہ مجھے اسلام کی قمیص پہنائی گئی(3) اور یہ سورت کے شروع میں گزر چکا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ (پھر جب اس پر (بات) کھل گئی تو وہ بول اٹھا کہ میں جانتا ہوں کہ اللہ ہر چیز پر قادر ہے) الف کو الگ کر کے (أعلمُ)۔ مروی ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اس کا کچھ حصہ زندہ کیا پھر اسے دکھایا کہ اس نے اس کے باقی جسم کو کیسے زندہ کیا۔ قتادہ نے کہا: وہ دیکھنے لگا کہ کس طرح اس کی بعض ہڈیاں دوسری ہڈیوں سے جڑ رہی ہیں، کیونکہ اللہ نے سب سے پہلے اس کا سر بنایا تھا۔ اس سے کہا گیا: "دیکھو"، تو اس نے اس وقت کہا: "أعلم" الف کو الگ کر کے، یعنی: میں یہ جانتا ہوں(4)۔ اور الطبری(5) نے کہا: اللہ تعالیٰ کے قول «فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ» کا معنی یہ ہے: جب اس کے لیے وہ چیز عیاناً واضح ہو گئی جس کا مشاہدہ سے پہلے اللہ کی قدرت کے بارے میں اسے تردد تھا، تو اس نے کہا: میں جانتا ہوں۔ ابن عطیہ(6) نے کہا: یہ غلط ہے، کیونکہ اس نے وہ لازم کیا جس کا لفظ تقاضا نہیں کرتا، اور ایک شاذ قول اور کمزور احتمال پر تفسیر کی، اور میرے نزدیک یہ اس چیز کا اقرار نہیں ہے جس کا وہ پہلے انکار کرتا تھا جیسا کہ الطبری کا گمان ہے، بلکہ یہ وہ قول ہے جو غور و فکر نے پیدا کیا، جیسا کہ ایک مومن انسان جب اللہ کی قدرت کی کوئی عجیب چیز دیکھتا ہے تو کہتا ہے: لا إلہ إلا اللہ، اور اس

جیسی دیگر باتیں۔ اور ابو علی(7) نے کہا: اس کا معنی ہے: میں علم کی اس قسم کو جانتا ہوں جو میں نہیں جانتا تھا۔

---

(1) المحرر الوجیز 351/1۔ اور ابو حیان نے اسے البحر 293/2-294 میں ذکر کیا ہے۔ (2) (م) کے محققین نے اس لفظ کو 'لبید' سے بدل دیا، اور پہلے 236/1 میں یہ لبید اور دیگر کی طرف منسوب گزر چکا ہے۔ (3) اس کا مصرعہ اولیٰ ہے: "فالحمد لله إذ لم يأتني أجلي"، اور یہ دیوان النابغہ الجعدی ص101 میں ہے، اور المحرر الوجیز 351/1 سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (4) معانی القرآن للنحاس 282/1۔ (5) اپنی تفسیر 620/4 میں۔ (6) المحرر الوجیز 351/1 میں، اور وہیں سے مصنف نے طبری کا قول نقل کیا ہے۔ (7) الحجة للقراء السبعة 383/2 میں۔

I say: We have already mentioned this meaning from Qatadah, and similarly, Makki - may Allah have mercy on him - said. Makki(1) said: He informed about himself when he witnessed the power of Allah the Almighty in reviving the dead, so he became certain of it through observation. He then admitted that he knows that Allah has power over all things, i.e., "I know this type of knowledge that I did not know through direct witnessing." This is based on the recitation of those who read "A'lamu" (I know) with the glottal stop (hamzat al-qat'), and they are the majority of the reciters.

Hamza and al-Kisa'i read it with the joining of the initial alif (hamzat al-wasl)(2), which carries two possibilities: one is that the angel said to him: "I'lam" (Know), and the other is that he treated himself like a separate, addressed stranger. Thus, the meaning is: when it became clear to him, he said to himself: "Know, O soul, this certain knowledge that you did not(3) know by direct witnessing." Abu Ali(4) cited as an example of this meaning: Bid Hurayra farewell, for the caravan is departing Did your eyes not close during the night of ophthalmia(5)

Ibn Atiyyah(6) said: Abu Ali supported this meaning with the poet's saying(7): He remembered from where and whence his drink was, consulting his two selves(8) like one who has a large herd of camels.

Makki(9) said: It is unlikely that this was a command from Allah - glorified be His mention - for him to know; because he already...

(1) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/312. (2) Al-Sab'ah p. 189, and Al-Taysir p. 82. (3) In the manuscripts: "A'lam... takun", and what is established is from (m). (4) In Al-Hujjah 2/384. (5) The two verses are by Al-A'sha. The second half of the first is: "And can you endure saying farewell, O man?", in his Diwan p. 105. The second half of the second is: "And there returned to you what returned to the sleepless healthy one," in his Diwan p. 185. (6) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/352 and what precedes it. (7) He is Al-Kumayt ibn Zayd. The verse is in his Diwan 2/396, Tafsir al-Tabari 3/760, and Al-Hujjah by Al-Farisi 2/383. (8) In the manuscripts: "nafsahu" (himself), and what is established is from (m) and other sources. His saying: "Al-Hajmah": a large herd of camels from seventy to a hundred. And it is said: "A man is Abil" if he is skillful in managing and caring for camels. This was stated by Sheikh Mahmoud Shakir - may Allah have mercy on him - in his commentary on Al-Tabari 4/415. (9) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/312.

३०८ सूरा अल-बक़रह: आयत २५९

मैंने कहा: हमने कतादाह से इस अर्थ का उल्लेख किया है, और इसी तरह मक्की - अल्लाह उन पर दया करे - ने कहा। मक्की (१) ने कहा: उन्होंने अपने बारे में बताया जब उन्होंने मृतकों को जीवित करने में अल्लाह सर्वशक्तिमान की शक्ति का प्रत्यक्ष अवलोकन किया, तो उन्हें अवलोकन के माध्यम से इसका निश्चय हो गया। फिर उन्होंने स्वीकार किया कि वह जानते हैं कि अल्लाह हर चीज़ पर सक्षम है, यानी: "मैं ज्ञान के इस प्रकार को जानता हूँ जिसे मैं प्रत्यक्ष अवलोकन के माध्यम से नहीं जानता था।" यह उन लोगों के पाठ पर आधारित है जिन्होंने "अअ़लमु" (मैं जानता हूँ) को अलिफ़ के साथ पढ़ा है, और वे अधिकांश कारी (पाठक) हैं।

हमज़ा और अल-किसाई ने अलिफ़ को जोड़कर (हमज़त अल-वस्ल) पढ़ा है (२), इसके दो संभावित अर्थ हैं: एक यह कि फरिश्ते ने उनसे कहा: "इअ़लम" (जान लो), और दूसरा यह कि उन्होंने स्वयं को एक अलग, संबोधित अजनबी के समान माना। अतः अर्थ यह है: जब उनके लिए स्पष्ट हो गया, तो उन्होंने स्वयं से कहा: "ऐ आत्मा, इस निश्चित ज्ञान को जान ले जिसे तू प्रत्यक्ष अवलोकन से नहीं जानती थी (३)"। अबू अली (४) ने इसी अर्थ के उदाहरण में उद्धृत किया: हुरैराह को विदा करो, क्योंकि काफिला प्रस्थान कर रहा है क्या तुम्हारी आँखें नेत्रशोथ की रात में बंद नहीं हुईं (५)

इब्न अतिय्याह (६) ने कहा: अबू अली ने इस अर्थ में कवि के कथन से समर्थन लिया (७): उसे याद आया कि उसका पेय कहाँ से और कैसे था, वह अपने दो स्वयं (८) से परामर्श कर रहा था जैसे कि वह जिसके पास ऊंटों का एक बड़ा झुंड हो।

मक्की (९) ने कहा: यह संभावना कम है कि यह अल्लाह - जिसकी महिमा का उल्लेख है - की ओर से उन्हें जानने का आदेश था; क्योंकि वह पहले ही...

(१) अल-कश्फ अन वुजूह अल-किराआत अल-सबअ ३१२/१ में। (२) अल-सबअ पृ. १८९, और अल-तयसीर पृ. ८२। (३) प्रतियों में: "इअ़लम... तकुन", और जो स्थापित है वह (म) से है। (४) अल-हुज्जाह ३८४/२ में। (५) ये दो पद अल-आशा के हैं, और पहले का आधा भाग है: "और क्या तुम विदाई सह सकते हो, ऐ आदमी?", उनके दीवान पृ. १०५ में। दूसरे का आधा भाग है: "और तुम्हारे पास वही लौटा जो अनिद्राग्रस्त स्वस्थ व्यक्ति के पास लौटा," उनके दीवान पृ. १८५ में। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५२/१ और उससे पहले के अंशों में। (७) वह अल-कुमैत इब्न ज़ैद है। पद उनके दीवान २/३९६, तफ़सीर अल-तबरी ३/७६०, और अल-फ़ारसी द्वारा अल-हुज्जाह २/३८३ में है। (८) प्रतियों में:

"नफ़्सहु" (स्वयं को), और जो स्थापित है वह (म) और अन्य स्रोतों से है। उनका कहना है: "अल-हजमह": सत्तर से सौ ऊंटों का एक बड़ा झुंड। और कहा जाता है: "एक आदमी काबिल (आबिल) है" यदि वह ऊंटों के प्रबंधन और उनकी देखभाल में कुशल हो। यह बात शेख महमूद शाकिर - अल्लाह उन पर दया करे - ने अल-तबरी ४/४१५ पर अपनी टिप्पणी में कही थी। (९) अल-कश्फ अन वुजूह अल-किराआत अल-सबअ ३१२/१ में।

میں نے کہا: ہم قتادہ سے یہ معنی بیان کر چکے ہیں، اور اسی طرح مکی رحمہ اللہ نے کہا۔ مکی(١) نے کہا: انہوں نے اپنے بارے میں بتایا جب انہوں نے مردوں کو زندہ کرنے میں اللہ تعالیٰ کی قدرت کا مشاہدہ کیا، تو مشاہدے سے انہیں اس کا یقین ہو گیا۔ پھر انہوں نے اقرار کیا کہ وہ جانتے ہیں کہ اللہ ہر چیز پر قادر ہے، یعنی: "میں علم کی اس قسم کو جانتا ہوں جسے میں مشاہدے سے نہیں جانتا تھا،" اور یہ ان قراء کی قرات پر ہے جنہوں نے "أَعْلَمُ" کو ہمزہ قطع کے ساتھ پڑھا ہے، اور وہ اکثر قراء ہیں۔

حمزہ اور کسائی نے الف کے وصل (ہمزہ وصل) کے ساتھ پڑھا ہے(٢)، اور اس میں دو صورتوں کا احتمال ہے: ایک یہ کہ فرشتے نے ان سے کہا: "اعلم" (جان لو)، اور دوسری یہ کہ انہوں نے خود کو ایک اجنبی مخاطب کے درجے میں رکھا، تو معنی یہ ہوا: جب ان پر واضح ہو گیا تو انہوں نے اپنے نفس سے کہا: اے نفس! اس علمِ یقین کو جان لے جسے تو مشاہدے کے طور پر نہیں جانتی تھی(٣)۔ ابو علی(٤) نے اسی معنی میں یہ اشعار پڑھے: وَدِّعْ هُرَيْرَةَ إن الرَّكْبَ مُرتَحِلُ ألم تغَمِّضْ عيناك ليلةَ أَرْمَدا(٥)

ابن عطیہ(٦) نے کہا: ابو علی نے اس معنی میں شاعر کے اس قول سے تائید لی ہے(٧): اسے یاد آیا کہ اس کا پینا کہاں سے اور کیسے تھا، وہ اپنے دو نفسوں(٨) سے مشورہ کر رہا تھا جیسے بہت سے اونٹوں والا۔

مکی(٩) نے کہا: یہ بعید ہے کہ اللہ جل ذکرہ کی طرف سے انہیں علم کا حکم ہو؛ کیونکہ وہ پہلے ہی...

(۱) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱/ ۳۱۲ میں۔ (۲) السبعۃ ص ۱۸۹، اور التیسیر ص ۸۲۔ (۳) نسخوں میں ہے: "اعلم... تکن"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۴) الحجۃ ۲/ ۳۸۴ میں۔ (۵) یہ دونوں شعر اعشیٰ کے ہیں، اور پہلے کا دوسرا مصرع ہے: "وہل تطیق وداعاً أیها الرجل"، اس کے دیوان ص ۱۰۵ میں ہے، اور دوسرے کا دوسرا مصرع ہے: "وعادك ما عاد السلیم المسهدا"، اس کے دیوان ص ۱۸۵ میں ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۳۵۲ اور اس سے پہلے کے حصوں میں۔ (۷) وہ کمیت بن زید ہے، اور شعر اس کے دیوان ۲/ ۳۹۶، تفسیر طبری ۳/ ۷۶۰، اور الحجۃ للفارسی ۲/ ۳۸۳ میں ہے۔ (۸) نسخوں میں ہے: "نفسہ"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے۔ ان کا قول ہے: "الهجمة": ستر سے سو تک اونٹوں کا بڑا ریوڑ۔ اور کہا جاتا ہے: "رجل آبل": جب وہ اونٹوں کی مصلحت اور ان کی دیکھ بھال میں ماہر ہو۔ یہ بات شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ نے طبری ۴/ ۴۱۵ پر اپنے حاشیے میں کہی ہے۔ (۹) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱/ ۳۱۲ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 260 - Page 309

[He] showed him power (1), and showed him a matter whose soundness he was certain of and he acknowledged the power, so there is no meaning in (2) God commanding him to know that, rather he commands himself to do so, and it is permissible and good. In the reading of Abdullah [ibn Mas'ud], there is what indicates that it is a command from God Almighty to him to know; in the sense of: Adhere to this knowledge because of what you have witnessed and become certain of, and that is because in his reading: "It was said, know" (3). Also, it is in agreement with what precedes it of commands in His saying: "Look at your food" and "Look at your donkey," "And look at the bones," so similarly: "Know that God," and Ibn Abbas used to read it: "It was said, know" and he would say: Is he better or Ibrahim? Since it was said to him: "And know that Allah is Exalted in Might and Wise." This clarifies that it is from the word of God, glory be to Him, to him for what he witnessed of revival (4). Allah's saying: {And [mention] when Abraham said, "My Lord, show me how You give life to the dead." [Allah] said, "Have you not believed?" He said, "Yes, but [I ask] only that my heart may be satisfied." [Allah] said, "Take four birds and commit them to yourself. Then [after slaughtering them] put on each hill a portion of them; then call them - they will come [flying] to you in haste. And know that Allah is Exalted in Might and Wise."} (260) People differed regarding this question; did it arise from Abraham out of doubt or not? The majority said: Abraham, peace be upon him, was never in doubt about God's revival of the dead, but rather he sought direct observation, because souls are eager to see what they have been informed of; for this reason, he (peace and blessings be upon him) said: "News is not like direct observation" (5), narrated by Ibn Abbas, no one else narrated it from him, said by Abu Umar (6). Al-Akhfash said (7): He did not mean the vision of the heart, but rather he wanted the vision of the eye. And Al-Hasan, Qatadah, Sa'id ibn Jubayr, and Al-Rabi' said: He asked to increase certainty upon his certainty (8).

---

(1) In (M): His power. (2) In (M) and Al-Kashf: because. (3) Reported by Al-Tabari 4/620, and mentioned by Ibn Khalawayh in "The Shadhdh Readings" p. 16. (4) Al-Kashf by Makki 1/312, and mentioned the reading of Ibn Abbas by Al-Tabari 4/620-621. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/352. (6) In Al-Tamhid 4/334, and the hadith was reported by Ahmad (1842) and (2447). (7) In Ma'ani al-Qur'an 1/383. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun by Al-Mawardi 1/334 and from it the author cited the saying of Al-Akhfash, and Al-Tabari reported the reports 4/631-632, and Ibn Abi Hatim 2/510.

सूरा अल-बकरा: आयत 260 - पृष्ठ 309

[उसने] उसे शक्ति दिखाई (1), और उसे एक ऐसा मामला दिखाया जिसकी सच्चाई का उसे यकीन हो गया और उसने शक्ति को स्वीकार किया, इसलिए इसका कोई अर्थ नहीं है कि (2) ईश्वर उसे वह जानने का आदेश दे, बल्कि वह स्वयं को ऐसा करने का आदेश देता है, और यह जायज़ और अच्छा है। अब्दुल्ला [इब्न मसूद] के किरात (पठन) में वह है जो इंगित करता है कि यह अल्लाह तआला की ओर से उसे जानने का एक आदेश है; इस अर्थ में: इस ज्ञान का पालन करो जो तुमने देखा है और जिसके बारे में तुम निश्चित हो गए हो, और ऐसा इसलिए है क्योंकि उनके किरात में है: "कहा गया, जान लो" (3)। साथ ही, यह उनके इस कथन में इससे पहले के आदेशों के अनुरूप है: "अपने भोजन को देखो" और "अपने गधे को देखो", "और हड्डियों को देखो", तो इसी तरह: "जान लो कि अल्लाह," और इब्न अब्बास इसे पढ़ते थे: "कहा गया, जान लो" और वे कहते थे: क्या वह बेहतर है या इब्राहिम? चूँकि उससे कहा गया: "और जान लो कि अल्लाह प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है।" यह स्पष्ट करता है कि यह अल्लाह की ओर से उसके लिए शब्द है, जो उसने पुनरुत्थान के बारे में देखा (4)। अल्लाह का कथन: {और याद करो जब इब्राहिम ने कहा, "मेरे रब, मुझे दिखा कि तू मुर्दों को कैसे जीवित करता है।" उसने कहा, "क्या तूने विश्वास नहीं किया?" उसने कहा, "क्यों नहीं! लेकिन इसलिए कि मेरा दिल संतुष्ट हो जाए।" उसने कहा, "तो चार पक्षी ले और उन्हें अपने से हिला-मिला ले, फिर उनमें से हर पहाड़ पर उनका एक-एक टुकड़ा रख दे, फिर उन्हें पुकार, वे तेरे पास दौड़ते हुए आएँगे। और जान ले कि अल्लाह प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है।" (260)} इस प्रश्न के बारे में लोगों में मतभेद है; क्या यह इब्राहिम से संदेह के कारण उत्पन्न हुआ था या नहीं? बहुमत ने कहा: इब्राहिम अलैहिस्सलाम को मुर्दों को जीवित करने के बारे में कभी संदेह नहीं था, बल्कि उन्होंने प्रत्यक्ष दर्शन की मांग की थी, क्योंकि आत्माएं उस चीज़ को देखने के लिए उत्सुक होती हैं जिसके बारे में उन्हें बताया गया हो; इसी कारण उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) फरमाया: "खबर प्रत्यक्ष दर्शन की तरह नहीं है" (5), इसे इब्न अब्बास ने रिवायत किया है, उनके अलावा किसी और ने इसे उनसे रिवायत नहीं किया, यह अबू उमर ने कहा (6)। अल-अखफश ने कहा (7): उनका अर्थ दिल से देखना नहीं था, बल्कि वे आँखों से देखना चाहते थे। और अल-हसन, कतादा, सईद बिन जुबैर और रबी' ने कहा: उन्होंने अपने यकीन पर और यकीन बढ़ाने के लिए पूछा (8)।

---

(1) (म) में: उसकी शक्ति। (2) (म) और अल-कश्फ में: क्योंकि। (3) अल-तब़री द्वारा 4/620 में उद्धृत, और इब्न खलवैह द्वारा "अश-शाज़ क़िरात" पृष्ठ 16 में उल्लेखित। (4) मक्की द्वारा अल-

कश्फ 1/312, और अल-तब़री द्वारा इब्न अब्बास की क़िरात का उल्लेख 4/620-621। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/352। (6) अल-तम्हीद 4/334 में, और हदीस को अहमद (1842) और (2447) ने रिवायत किया है। (7) मआनी अल-क़ुरआन 1/383 में। (8) अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत वल-उयून 1/334 और उससे लेखक ने अल-अखफश का कथन उद्धृत किया, और अल-तब़री ने रिवायतों को 4/631-632 में उद्धृत किया, और इब्न अबी हातिम 2/510।

سورة البقرہ: آیت 260 - صفحہ 309

[اس نے] اسے قدرت دکھائی(1)، اور اسے ایک ایسا معاملہ دکھایا جس کی صداقت کا اسے یقین ہو گیا اور اس نے قدرت کا اقرار کیا، پس اس کا کوئی مطلب نہیں کہ(2) اللہ اسے اس کے علم کا حکم دے، بلکہ وہ خود کو اس کا حکم دیتا ہے، اور یہ جائز اور حسن ہے۔ اور عبداللہ [بن مسعود] کی قرات میں وہ بات ہے جو اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے اسے علم حاصل کرنے کا حکم ہے؛ اس معنی میں کہ: اس علم کو لازم پکڑو جو تم نے مشاہدہ کیا اور یقین کیا، اور وہ اس لیے کہ ان کی قرات میں ہے: "کہا گیا، جان لو"(3)۔ نیز یہ اپنے سے پہلے کے احکامات کے موافق ہے جیسے کہ اس کا قول "اپنے کھانے کی طرف دیکھو" اور "اپنے گدھے کی طرف دیکھو"، "اور ہڈیوں کی طرف دیکھو"، تو اسی طرح: "جان لو کہ اللہ"، اور ابن عباس اسے پڑھا کرتے تھے: "کہا گیا، جان لو" اور وہ کہتے تھے: کیا وہ بہتر ہے یا ابراہیم؟ جب ان سے کہا گیا: "اور جان لو کہ اللہ زبردست حکمت والا ہے۔" تو یہ واضح کرتا ہے کہ یہ اللہ سبحانہ کا ان کے لیے قول ہے اس کے بارے میں جو انہوں نے مردوں کو زندہ ہوتے ہوئے دیکھا(4)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جب ابراہیم نے کہا، "اے میرے رب! مجھے دکھا کہ تو مردوں کو کس طرح زندہ کرتا ہے؟" فرمایا، "کیا تو نے ایمان نہیں لایا؟" عرض کیا، "کیوں نہیں! لیکن (میں نے یہ درخواست اس لیے کی ہے) کہ میرا دل مطمئن ہو جائے۔" فرمایا، "تو چار پرندے پکڑ لے اور انہیں اپنے سے مانوس کر لے، پھر (انہیں ذبح کر کے) ان کا ایک ایک ٹکڑا ہر پہاڑ پر رکھ دے، پھر انہیں پکار، وہ تیرے پاس دوڑتے ہوئے چلے آئیں گے۔ اور جان لے کہ اللہ نہایت غالب، بڑی حکمت والا ہے۔" ﴿260﴾ لوگوں نے اس سوال میں اختلاف کیا ہے؛ کیا یہ ابراہیم کی طرف سے شک کی بنا پر تھا یا نہیں؟ جمہور نے کہا: ابراہیم علیہ السلام کو مردوں کو زندہ کرنے میں اللہ پر

کبھی شک نہیں ہوا، بلکہ انہوں نے تو صرف مشاہدے کا مطالبہ کیا تھا، اور وہ اس لیے کہ نفوس اس چیز کو دیکھنے کے مشتاق ہوتے ہیں جس کی انہیں خبر دی گئی ہو؛ اسی لیے آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "خبر مشاہدے کی طرح نہیں ہے"(5) اسے ابن عباس نے روایت کیا، ان کے علاوہ کسی اور نے اسے روایت نہیں کیا، یہ ابو عمر نے کہا(6)۔ اخفش نے کہا(7): ان کی مراد دل کی رویت نہیں تھی، بلکہ وہ آنکھوں سے دیکھنا چاہتے تھے۔ اور حسن، قتادہ، سعید بن جبیر اور ربیع نے کہا: انہوں نے اپنے یقین پر مزید یقین بڑھانے کے لیے سوال کیا تھا(8)۔

---

(1) (م) میں: اس کی قدرت۔ (2) (م) اور الکشف میں: اس لیے کہ۔ (3) اسے طبری نے 4/620 میں روایت کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 16 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) الکشف از مکی 1/312، اور ابن عباس کی قرات کا ذکر طبری 4/620-621 نے کیا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 1/352۔ (6) التمہید 4/334 میں، اور حدیث کو احمد (1842) اور (2447) نے روایت کیا ہے۔ (7) معانی القرآن 1/383 میں۔ (8) النکت والعیون از ماوردی 1/334 اور اسی سے مصنف نے اخفش کا قول نقل کیا ہے، اور طبری نے آثار کو 4/631-632 میں روایت کیا ہے، اور ابن ابی حاتم 2/510۔

Surah Al-Baqarah: Verse 260 310

Ibn Atiyyah (1) said: Al-Tabari, in his tafsir (2), translated (the following point) saying: Others said: He asked his Lord that because he doubted Allah's power. Under this heading, he included a statement from Ibn Abbas, who said: There is no verse in the Quran more hopeful to me than this one (3). And he mentioned from Ata bin Abi Rabah that he said: Something of what enters the hearts of people entered Ibrahim's heart, so he said: My Lord, show me how You give life to the dead. He also mentioned the hadith of Abu Hurairah that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "We are more deserving of doubt than Ibrahim," and then Al-Tabari preferred this view (4).

I say: The hadith of Abu Hurairah was narrated by Al-Bukhari and Muslim (5) from him that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "We are more deserving of doubt than Ibrahim when he said: 'My Lord, show me how You give life to the dead.' He (Allah) said, 'Have you not believed?' He (Ibrahim) said, 'Yes, but [I ask] only that my heart may be satisfied.' And may Allah have mercy on Lut; he used to seek refuge in a strong pillar. And if I had stayed in prison as long as Yusuf stayed (6), I would have answered the caller."

Ibn Atiyyah (7) said: What Al-Tabari categorized (this under) is rejected in my view, and what he included under that heading is misinterpreted. As for Ibn Abbas's saying "it is the most hopeful verse," it is because it contains pleading with Allah and asking for life in this world, which is not expected. And it is permissible for him to say: it is the most hopeful verse because of His saying: "Have you not believed?" meaning: faith is sufficient and does not need (8) further probing and investigation.

As for Ata's saying: "Something of what enters the hearts of people entered Ibrahim's heart," its meaning is in terms of witnessing, as previously mentioned.

As for the Prophet's (peace be upon him) saying: "We are more deserving of doubt than Ibrahim," its meaning is: if he were doubting, we would have been more deserving of it, and we do not doubt. Therefore, Ibrahim (peace be upon him) is even more likely not to doubt.

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/352. (2) 4/628. (3) In (m): There is no verse in the Quran more hopeful for me than it. (4) The report from Ata, Abu Hurairah's hadith, and Al-Tabari's preference are all in his tafsir 4/629-630. (5) Sahih Al-Bukhari (3372), Sahih Muslim (151), and it is in Musnad Ahmad (8328-8329). (6) In (kh), (d), and (m): "ma

labitha" without the word "tul" (length of time). What is established is from (za) and Sahih Al-Bukhari. (7) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/352. (8) In Al-Muharrar: after it.

सूरह अल-बक़रह: आयत 260 310

इब्न अतिय्याह (1) ने कहा: अत-तबरी ने अपनी तफ़सीर (2) में अनुवाद किया और कहा: दूसरों ने कहा: उसने अपने रब से यह इसलिए पूछा क्योंकि उसे अल्लाह की शक्ति पर संदेह था। और उन्होंने इस शीर्षक के तहत इब्न अब्बास से उल्लेख किया जिन्होंने कहा: मेरे अनुसार कुरान में इस आयत से अधिक उम्मीद वाली कोई आयत नहीं है (3)। और उन्होंने अता बिन अबी रबाह से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: इब्राहिम के दिल में वह चीज़ आई जो लोगों के दिलों में आती है, तो उन्होंने कहा: ऐ मेरे रब! मुझे दिखा तू मुर्दों को कैसे जीवित करता है। और उन्होंने अबू हुरैरा की हदीस का उल्लेख किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "हम इब्राहिम की तुलना में संदेह के अधिक पात्र हैं," और फिर अत-तबरी ने इस विचार को प्राथमिकता दी (4)।

मैं कहता हूँ: अबू हुरैरा की हदीस को अल-बुखारी और मुस्लिम (5) ने उनके हवाले से उद्धृत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "हम इब्राहिम की तुलना में संदेह के अधिक पात्र हैं जब उन्होंने कहा: 'ऐ मेरे रब! मुझे दिखा तू मुर्दों को कैसे जीवित करता है।' अल्लाह ने कहा, 'क्या तू ईमान नहीं लाया?' उन्होंने कहा, 'क्यों नहीं, लेकिन [पूछता हूँ] ताकि मेरे दिल को तसल्ली हो जाए।' और अल्लाह लूत पर दया करे; वे एक मजबूत आधार की शरण लेते थे। और अगर मैं कैद में उतने समय तक रहता जितने समय यूसुफ रहे (6), तो मैं बुलाने वाले का उत्तर दे देता।"

इब्न अतिय्याह (7) ने कहा: अत-तबरी ने जिसे वर्गीकृत किया है, वह मेरे विचार में खारिज है, और जो उन्होंने उस शीर्षक के तहत शामिल किया है, उसकी गलत व्याख्या की गई है। जहाँ तक इब्न अब्बास के इस कथन का सवाल है कि "यह सबसे अधिक उम्मीद वाली आयत है", तो यह इस लिहाज से है कि इसमें अल्लाह से गिड़गिड़ाने और दुनिया में जीवन माँगने का वर्णन है, जिसकी उम्मीद नहीं की जाती। और उनके लिए यह कहना जायज़ है: यह सबसे अधिक उम्मीद वाली आयत है क्योंकि अल्लाह ने फरमाया है: "क्या तू ईमान नहीं लाया?" यानी: ईमान काफी है और उसके साथ (8) और अधिक खोजबीन और जांच की आवश्यकता नहीं है।

जहाँ तक अता के इस कथन का सवाल है: "इब्राहिम के दिल में वह चीज़ आई जो लोगों के दिलों में आती है", इसका अर्थ आँखों से देखने के संबंध में है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

जहाँ तक नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन का सवाल है: "हम इब्राहिम की तुलना में संदेह के अधिक पात्र हैं", इसका अर्थ है: यदि वे संदेह कर रहे होते, तो हम इसके अधिक पात्र होते,

और हम संदेह नहीं करते। अतः इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) तो और भी अधिक इसके पात्र हैं कि वे संदेह न करें।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/352 में। (2) 4/628. (3) (म) में: कुरान में मेरे पास इससे अधिक उम्मीद वाली कोई आयत नहीं है। (4) अता का कथन, अबू हुरैरा की हदीस और अत-तबरी की प्राथमिकता, यह सब उनकी तफ़सीर 4/629-630 में है। (5) सहीह अल-बुखारी (3372), और सहीह मुस्लिम (151), और यह मसनद अहमद (8328-8329) में है। (6) (ख), (द) और (म) में: "मा लबिस", "तूल" शब्द के बिना। जो प्रमाणित है वह (ज़) और सहीह अल-बुखारी से है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/352 में। (8) अल-मुहर्रर में: इसके बाद।

سورہ البقرہ: آیت ۲۶۰ ۳۱۰

ابن عطیہ (۱) نے کہا: طبری نے اپنی تفسیر (۲) میں ترجمہ کیا اور کہا: دوسروں نے کہا: انہوں نے اپنے رب سے یہ اس لیے مانگا کیونکہ انہیں اللہ کی قدرت پر شک تھا۔ اور اس ترجمہ کے تحت ابن عباس سے نقل کیا جنہوں نے کہا: میرے نزدیک قرآن میں اس سے زیادہ امید والی کوئی آیت نہیں ہے (۳)۔ اور عطا بن ابی رباح سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: ابراہیم کے دل میں وہ بات آئی جو لوگوں کے دلوں میں آتی ہے، تو انہوں نے کہا: اے میرے رب! مجھے دکھا کہ تو مردوں کو کیسے زندہ کرتا ہے۔ اور انہوں نے ابوہریرہ کی حدیث کا ذکر کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہم ابراہیم کے مقابلے میں شک کے زیادہ مستحق ہیں،" پھر طبری نے اس قول کو ترجیح دی (٤)۔

میں کہتا ہوں: ابوہریرہ کی حدیث کو بخاری اور مسلم (٥) نے ان سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہم ابراہیم کے مقابلے میں شک کے زیادہ مستحق ہیں جب انہوں نے کہا: 'اے میرے رب! مجھے دکھا کہ تو مردوں کو کیسے زندہ کرتا ہے۔' اللہ نے فرمایا، 'کیا تم ایمان نہیں لائے؟' انہوں نے کہا، 'کیوں نہیں، لیکن [مانگتا ہوں] تاکہ میرے دل کو اطمینان ہو جائے۔' اور اللہ لوط پر رحم کرے؛ وہ ایک مضبوط سہارے کی پناہ لیتے تھے۔ اور اگر میں قید خانے میں اتنی دیر رہتا جتنی دیر یوسف رہے (٦)، تو میں بلانے والے کو جواب دے دیتا۔"

ابن عطیہ (۷) نے کہا: طبری نے جس کا ترجمہ کیا وہ میرے نزدیک مردود ہے، اور اس ترجمہ کے تحت جو کچھ انہوں نے داخل کیا وہ تاویل شدہ ہے، رہی بات ابن عباس کے قول کی کہ "یہ سب سے زیادہ امید افزا آیت ہے"، تو یہ اس لحاظ سے ہے کہ اس میں اللہ پر ناز و انداز (پکار) اور دنیا میں زندگی کا سوال ہے، جو اس کا گمان نہیں ہوتا۔ اور ان کا یہ کہنا جائز ہے کہ: یہ سب سے

زیادہ امید والی آیت ہے کیونکہ اللہ نے فرمایا: ﴿ أَوَلَمْ تُؤْمِنۖ﴾ یعنی: ایمان کافی ہے جس کے ساتھ (٨) مزید کرید اور بحث کی ضرورت نہیں۔

رہی بات عطا کے قول کی کہ: "ابراہیم کے دل میں وہ کچھ داخل ہوا جو لوگوں کے دلوں میں داخل ہوتا ہے"؛ تو اس کا مطلب مشاہدے کے اعتبار سے ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔

رہی بات نبی ﷺ کے قول کی: "ہم ابراہیم کے مقابلے میں شک کے زیادہ حقدار ہیں" تو اس کا مطلب یہ ہے کہ: اگر وہ شک کرنے والے ہوتے تو ہم اس کے زیادہ حقدار ہوتے، اور ہم شک نہیں کرتے، پس ابراہیم علیہ السلام تو اس بات کے زیادہ لائق ہیں کہ شک نہ کریں۔

(١) المحرر الوجیز ٣٥٢/١ میں۔ (٢) ٦٢٨/٤۔ (٣) (م) میں: قرآن میں اس سے زیادہ امید والی آیت میرے نزدیک نہیں۔ (٤) عطا کا اثر، ابوہریرہ کی حدیث اور طبری کی ترجیح، یہ سب ان کی تفسیر ٦٢٩/٤-٦٣٠ میں ہے۔ (٥) صحیح بخاری (٣٣٧٢)، اور صحیح مسلم (١٥١)، اور یہ مسند احمد (٨٣٢٨-٨٣٢٩) میں ہے۔ (٦) (خ)، (د) اور (م) میں: "ما لبث"، بغیر لفظ "طول" کے۔ اور (ظ) اور صحیح بخاری سے جو ثابت ہے وہی درست ہے۔ (٧) المحرر الوجیز ٣٥٢/١ میں۔ (٨) المحرر میں: اس کے بعد۔

Surah Al-Baqarah: Verse 260 311

The Hadith is based on negating doubt from Ibrahim. What was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "That is pure faith" (1) refers only to fleeting thoughts that do not take root. As for doubt, it is a hesitation between two matters where neither has a preference over the other, and that is what is negated from Al-Khalil (Abraham), peace be upon him. Reviving the dead is established by hearing (revelation), and Ibrahim, peace be upon him, was well aware of it. This is indicated by his saying: "My Lord is He who gives life and causes death." Doubt is far from someone whose foot is firm in faith alone, so how about the rank of Prophethood and Friendship (Khullah)? Prophets are, by consensus, infallible from major sins and minor sins that involve vileness. If you contemplate his question, peace be upon him, and the other words of the verse (2), they do not convey doubt. This is because a question starting with "how" (kaifa) is only an inquiry about the state of something (3) whose existence is established and certain to both the questioner and the questioned, like your saying: "How is Zaid's knowledge?" or "How is the weaving of the garment?" and the like. When you say: "How is your garment?" or "How is Zaid?", the question is only about one of his states. "Kaifa" might also be used as a statement about something that is typically questioned with "how", like your saying: "Be however you wish," and like Al-Bukhari's saying: "How was the beginning of the revelation" (4). "Kaifa" in this verse is an inquiry into the manner of revival, while revival itself is established. However, since we find some deniers of an object's existence may express (5) their denial by questioning a state of that object which they know to be impossible, it follows that the object itself is impossible. For example, a claimant says: "I will lift this mountain," and the one who disbelieves him says: "Show me how you lift it!" This is a metaphorical way of expression, and its meaning is a dialectical concession, as if he is saying: "Suppose you..."

(1) Narrated by Ahmad (9876) and Muslim (132) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. Muslim also narrated it (133) from the hadith of Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him, who said: The Prophet ﷺ was asked about whispering (waswasah) and he said: "That is pure faith." And Ahmad narrated it (24752) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (2) In the manuscripts: "the words for the verse", and what is established is from (m). (3) In Al-Muharrar 1/353: "It is about the state of a thing." (4) It is the first chapter in Sahih al-Bukhari, may Allah have mercy on him. (5) In the manuscripts: "they express

(ya'buru)", and in (m): "they express (ya'burun)", and what is established is from Al-Muharrar Al-Wajiz 1/353.

सूरह अल-बकरा: आयत 260 311

हदीस इब्राहिम से संदेह को नकारने पर आधारित है। पैगंबर ﷺ से जो रिवायत है कि उन्होंने कहा: "वह शुद्ध ईमान है" (1) केवल उन क्षणिक विचारों के बारे में है जो टिकते नहीं हैं। जहाँ तक संदेह का सवाल है, वह दो बातों के बीच का ठहराव है जहाँ किसी एक को दूसरे पर कोई प्राथमिकता नहीं होती, और यही वह चीज़ है जो अल-ख़लील (इब्राहिम), अलैहिस्सलाम से नकारी गई है। मुर्दों को जीवित करना केवल सुनने (वही) के माध्यम से सिद्ध होता है, और इब्राहिम अलैहिस्सलाम इसके बारे में अच्छी तरह जानते थे। यह उनके इस कथन से संकेतित होता है: "मेरा रब वह है जो जीवन देता है और मृत्यु देता है।" संदेह उस व्यक्ति से बहुत दूर है जिसके पैर केवल ईमान में जमे हुए हैं, तो फिर पैग़म्बरी और मित्रता (ख़ुल्ला) के दर्जे का क्या कहना? पैगंबर, आम सहमति से, बड़े पापों और उन छोटे पापों से सुरक्षित (मासूम) हैं जिनमें नीचता हो। यदि आप उनके प्रश्न, अलैहिस्सलाम, और आयत (2) के अन्य शब्दों पर विचार करें, तो वे संदेह नहीं देते। ऐसा इसलिए है क्योंकि "कैसे" (कैफ़ा) के साथ पूछताछ केवल किसी ऐसी चीज़ (3) की स्थिति के बारे में सवाल है जिसका अस्तित्व पूछने वाले और उत्तर देने वाले दोनों के लिए स्थापित और निश्चित है, जैसे आपका कहना: "ज़ैद का ज्ञान कैसा है?" या "कपड़े की बुनाई कैसी है?" और इसी तरह। जब आप कहते हैं: "आपका कपड़ा कैसा है?" या "ज़ैद कैसा है?", तो सवाल केवल उसकी किसी एक स्थिति के बारे में होता है। "कैफ़ा" किसी ऐसी चीज़ के बारे में खबर भी हो सकती है जिसके बारे में "कैसे" से सवाल किया जाता है, जैसे आपका कहना: "जैसे चाहो वैसे रहो," और बुखारी का कहना: "वही (प्रकाशना) की शुरुआत कैसी थी" (4)। इस आयत में "कैफ़ा" पुनरुत्थान के तरीके के बारे में एक पूछताछ है, जबकि पुनरुत्थान स्वयं स्थापित है। हालाँकि, चूँकि हमने देखा है कि किसी चीज़ के अस्तित्व को नकारने वाले कुछ लोग (5) अपने इनकार को उस चीज़ की ऐसी स्थिति के बारे में पूछताछ करके व्यक्त कर सकते हैं जिसे वे जानते हैं कि वह असंभव है, तो इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि वह चीज़ स्वयं असंभव है। उदाहरण के लिए, एक दावेदार कहता है: "मैं इस पहाड़ को उठा लूँगा," और उसे झुठलाने वाला कहता है: "मुझे दिखाओ कि तुम इसे कैसे उठाते हो!" यह अभिव्यक्ति का एक अलंकारिक तरीका है, और इसका अर्थ एक तार्किक रियायत है, जैसे कि वह कह रहा हो: "मान लो कि तुम..."

(1) अहमद (9876) और मुस्लिम (132) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है, और मुस्लिम (133) ने इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है जिन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ से वसवसे (बुरे विचारों) के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "वह शुद्ध ईमान है।" और

अहमद (24752) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से इसे रिवायत किया है। (2) प्रतियों में: "आयत के लिए शब्द", और जो स्थापित है वह (m) से है। (3) अल-मुहर्रर 1/353 में: "यह किसी चीज़ की स्थिति के बारे में है।" (4) यह सहीह अल-बुखारी में पहला अध्याय है, अल्लाह उन पर रहम करे। (5) प्रतियों में: "वे व्यक्त करते हैं (या'बुरू)", और (m) में: "वे व्यक्त करते हैं (या'बूरून)", और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/353 से है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۶۰ ۳۱۱

پس حدیث کی بنیاد ابراہیم علیہ السلام سے شک کی نفی پر ہے، اور وہ جو نبی ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: «وہ خالص ایمان ہے» (۱) وہ صرف ان خیالات کے بارے میں ہے جو ٹھہرتے نہیں ہیں، رہا شک تو وہ دو باتوں کے درمیان ایسا توقف ہے جس میں کسی ایک کو دوسرے پر کوئی فوقیت حاصل نہ ہو، اور یہی وہ چیز ہے جس کی خلیل علیہ السلام سے نفی کی گئی ہے۔ مردوں کو زندہ کرنا سمع (وحی) سے ثابت ہوتا ہے، اور ابراہیم علیہ السلام اس سے بخوبی واقف تھے، اس پر آپ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿میرا رب وہ ہے جو زندہ کرتا ہے اور مارتا ہے﴾ پس شک تو اس شخص سے بھی دور ہے جس کا قدم صرف ایمان ہی میں مضبوط ہو، تو نبوت اور خُلّت کے مرتبے کا کیا پوچھنا؟ اور انبیاء اجماعاً کبیرہ گناہوں اور ان صغیرہ گناہوں سے معصوم ہیں جن میں ذلت ہو۔ اور اگر آپ علیہ السلام کے سوال اور آیت کے دیگر الفاظ (۲) پر غور کریں تو ان سے شک کا اظہار نہیں ہوتا، اور وہ اس لیے کہ «کیف» کے ذریعے استفہام صرف کسی ایسی چیز (۳) کی حالت کے بارے میں سوال ہوتا ہے جس کا وجود سائل اور مسئول عنہ دونوں کے نزدیک ثابت اور طے شدہ ہو، جیسے آپ کا کہنا: "زید کا علم کیسا ہے؟" اور "کپڑے کی بنائی کیسی ہے؟" اور اس جیسی دیگر مثالیں۔ اور جب آپ کہتے ہیں: "تمہارا کپڑا کیسا ہے؟" اور "زید کیسا ہے؟" تو یہ صرف اس کے احوال میں سے کسی ایک حال کے بارے میں سوال ہوتا ہے۔ اور بسا اوقات «کیف» ایسی چیز کے بارے میں خبر ہوتی ہے جس کی شان یہ ہو کہ اس کے بارے میں «کیف» کے ساتھ استفہام کیا جائے، جیسے آپ کا قول: "جس طرح چاہو ہو جاؤ،" اور امام بخاری کا قول: "وحی کی ابتدا کیسے ہوئی" (۴)۔ اور اس آیت میں «کیف» زندہ کرنے کی کیفیت کے بارے میں استفہام ہے، جبکہ زندہ کرنا (خود) طے شدہ ہے۔ لیکن جب ہم نے دیکھا کہ وجودِ شے

کے بعض منکرین بسا اوقات (۵) اپنے انکار کا اظہار اس چیز کی کسی ایسی حالت کے بارے میں استفہام سے کرتے ہیں جس کے بارے میں وہ جانتے ہیں کہ وہ درست نہیں ہو سکتی، تو اس سے یہ لازم آتا ہے کہ وہ چیز فی نفسہ درست نہیں ہے۔ اس کی مثال یہ ہے کہ ایک مدعی کہے: "میں اس پہاڑ کو اٹھا لوں گا،" تو اس کی تکذیب کرنے والا کہے: "مجھے دکھاؤ تم اسے کیسے اٹھاتے ہو!" تو یہ کلام کا ایک مجازی طریقہ ہے، اور اس کا مطلب بحث کے لیے (بات) مان لینا ہے، گویا کہ وہ کہہ رہا ہے: "فرض کرو کہ تم..."

(۱) اسے احمد (۹۸۷۶) اور مسلم (۱۳۲) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور مسلم (۱۳۳) نے حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ سے وسوسے کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: «وہ خالص ایمان ہے»۔ اور احمد (۲۴۷۵۲) نے اسے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں ہے: "آیت کے الفاظ"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (۳) المحرر ۳۵۳/۱ میں ہے: "یہ صرف کسی چیز کے حال کے بارے میں ہے"۔ (۴) یہ صحیح بخاری رحمہ اللہ کا پہلا باب ہے۔ (۵) نسخوں میں ہے: "یعبروا"، اور (م) میں ہے: "یعبرون"، اور جو متن میں ہے وہ المحرر الوجیز ۳۵۳/۱ سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 260 | 312

...lift it, show me(1) how You lift it! Since there was this metaphorical ambiguity in the expression(2) of Al-Khalil (Abraham), peace be upon him, Allah clarified it for him and made him realize the truth. He said to him: {Have you not believed? He said, Yes} [2:260]. So the matter became complete, and he was freed from all doubt. Then, peace be upon him, he justified his question by seeking tranquility.

I say: This is what Ibn Atiyya mentioned, and it is profound. Such doubt is not permissible for the Prophets, peace be upon them, for it is disbelief, and the Prophets are in agreement on belief in the Resurrection. Allah Almighty has informed us that Satan has no way over His prophets and saints, saying: {Indeed, My servants - no authority will you have over them} [Al-Hijr: 42]. The Accursed one also said: "Except Your chosen servants among them"(5). If he has no authority over them, how could he make them doubt?! He only asked to witness the manner in which the parts of the dead are gathered after being dispersed, and the reconnection(6) of nerves and skin after being torn. He wanted to ascend from the 'knowledge of certainty' ('ilm al-yaqin) to the 'eye of certainty' ('ayn al-yaqin)(7); thus his saying: {Show me how} was a request to witness the method.

Some scholars of meanings said: Abraham only wanted his Lord to show him how He revives hearts. This is a false view, refuted by the explanation that follows(8) it, as mentioned by Al-Mawardi(9). The 'Alif' in his saying "Awalam tu'min" (Have you not believed?) is not an 'Alif' of interrogation, but rather an 'Alif' of affirmation and confirmation, as Jarir said: Are you not the best of those who rode mounts?(10)

(1) In (m): فأرني ... جدلي (show me). (2) In (m): it was an expression. (3) In (d) and (m): with this. (4) In (kh) and Al-Muharrar 1/353: explains. (5) Relayed by Allah Almighty in Surah Al-Hijr (40). (6) In (m): and connecting. (7) In (m): knowledge. (8) In (d) and (m): followed it, it was omitted in (kh), and what is established is from (z). (9) In Al-Nukat wal-Uyun 1/334 and what follows. (10) Its completion: "And the most generous of the worlds in giving," and it is in his Diwan, p. 89.

...इसे उठाएं, मुझे दिखाएं(1) कि आप इसे कैसे उठाते हैं! चूँकि अल-खलील (इब्राहीम), उन पर शांति हो, की इस अभिव्यक्ति(2) में यह रूपक अस्पष्टता थी, अल्लाह ने उनके लिए इसे स्पष्ट किया और उन्हें सत्य का बोध कराया। उसने उनसे कहा: {क्या तुमने विश्वास नहीं किया? उन्होंने कहा, हाँ} [2:260]। तो मामला पूरा हो गया, और वह हर संदेह से मुक्त हो गए। फिर, उन पर शांति हो, उन्होंने अपनी बात का औचित्य सुकून (इत्मीनान) की चाहत से दिया।

मैंने कहा: यह वही है जो इब्न अतिया ने उल्लेख किया है और यह गहन है। नबियों (पैगंबरों) के लिए ऐसा संदेह करना जायज़ नहीं है, क्योंकि यह कुफ्र (अविश्वास) है, और नबी पुनरुत्थान में विश्वास पर सहमत हैं। अल्लाह तआला ने खबर दी है कि शैतान का उसके नबियों और वलियों पर कोई वश नहीं है, फ़रमाया: {बेशक, मेरे बंदों पर तेरा कोई अधिकार नहीं होगा} [अल-हिज्र: 42]। उस लानती ने भी कहा था: "सिवाय तेरे उन बंदों के जो उनमें से चुने हुए हैं"(5)। यदि उसका उन पर कोई अधिकार नहीं है, तो वह उन्हें संदेह में कैसे डाल सकता है?! उन्होंने तो केवल यह देखने के लिए पूछा था कि मृत शरीर के अंगों को बिखरने के बाद किस तरह एकत्र किया जाता है, और फटने के बाद नसों और त्वचा का जुड़ना(6) कैसे होता है। वह 'इल्म अल-यकीन' (निश्चितता का ज्ञान) से 'ऐन अल-यकीन' (निश्चितता का प्रत्यक्ष अनुभव)(7) की ओर बढ़ना चाहते थे; इसलिए उनका कहना: {मुझे दिखाएं कि कैसे} पद्धति को प्रत्यक्ष देखने की प्रार्थना थी।

अर्थों के कुछ विद्वानों ने कहा: इब्राहीम केवल अपने रब से यह दिखाना चाहते थे कि वह दिलों को कैसे जीवित करता है। यह एक गलत विचार है, जिसे इसके बाद(8) आने वाले स्पष्टीकरण द्वारा खारिज कर दिया गया है, जैसा कि अल-मावर्दी(9) ने उल्लेख किया है। "अव-लम तु'मिन" (क्या तुमने विश्वास नहीं किया?) में 'अलिफ़' प्रश्नवाचक 'अलिफ़' नहीं है, बल्कि यह पुष्टि और स्वीकृति का 'अलिफ़' है जैसा कि जरीर ने कहा: क्या तुम उन लोगों में सबसे अच्छे नहीं हो जिन्होंने सवारी की? (10)

(1) (म) में: فأرني ... جدلي (तो मुझे दिखाएं)। (2) (म) में: अभिव्यक्ति थी। (3) (द) और (म) में: इसके साथ। (4) (ख) और अल-मुहर्रर 353/1 में: स्पष्ट करता है। (5) अल्लाह तआला ने सूरह अल-हिज्र (40) में इसका उल्लेख किया है। (6) (म) में: और जोड़ना। (7) (म) में: ज्ञान। (8) (द) और (म) में: उसका पीछा किया, (ख) में इसे छोड़ दिया गया था, और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (9) अल-

नुकात वल-उयून 1/334 और उसके बाद के अंशों में। (10) इसका पूर्ण रूप है: "और दुनिया के सबसे उदार लोग," और यह उनके दीवान, पृष्ठ 89 में है।

...اسے بلند کیجیے، مجھے دکھائیں(1) کہ آپ اسے کیسے بلند کرتے ہیں! چونکہ الخلیل (حضرت ابراہیم) علیہ السلام کی اس تعبیر(2) میں یہ مجازی اشتراک تھا، اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے اسے واضح کیا اور انہیں حقیقت پر مطلع کیا، اور ان سے فرمایا: ﴿أَوَلَمْ تُؤْمِنْ ۖ قَالَ بَلَىٰ﴾ (کیا تم نے ایمان نہیں لایا؟ انہوں نے کہا: کیوں نہیں) [البقرہ: 260]۔ پس معاملہ مکمل ہو گیا، اور وہ ہر شک سے پاک ہو گئے، پھر علیہ السلام نے اپنے سوال کی وجہ اطمینانِ قلب بتائی۔

میں کہتا ہوں: یہ وہ بات ہے جو ابن عطیہ نے ذکر کی ہے اور یہ نہایت عمدہ ہے، اور انبیاء علیہم السلام کے بارے میں اس طرح کے شک کا گمان جائز نہیں ہے، کیونکہ یہ کفر ہے، اور انبیاء بعث (دوبارہ جی اٹھنے) پر ایمان رکھنے پر متفق ہیں۔ اور اللہ تعالیٰ نے خبر دی ہے کہ شیطان کا اس کے انبیاء اور اولیاء پر کوئی زور نہیں ہے، چنانچہ فرمایا: ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ﴾ [الحجر: 42]، اور اس ملعون نے کہا تھا: سوائے تیرے ان بندوں کے جو ان میں سے چنے ہوئے ہیں(5)، اور جب اس کا ان پر کوئی تسلط نہیں تو وہ انہیں شک میں کیسے ڈال سکتا ہے؟! انہوں نے تو صرف یہ مشاہدہ کرنے کے لیے پوچھا تھا کہ مردوں کے اجزاء بکھرنے کے بعد کس طرح جمع ہوتے ہیں، اور اعصاب اور کھالیں پھٹنے کے بعد دوبارہ کس طرح جڑتی(6) ہیں۔ پس انہوں نے چاہا کہ 'علم الیقین' سے 'عین الیقین'(7) کی طرف ترقی کریں؛ لہذا ان کا قول: ﴿أَرِنِي كَيْفَ﴾ (مجھے دکھائیں کہ کیسے) اس کیفیت کے مشاہدے کی طلب تھی۔

اور معانی کے بعض ماہرین نے کہا: حضرت ابراہیم نے اپنے رب سے صرف یہ چاہا تھا کہ وہ انہیں دکھائے کہ وہ دلوں کو کیسے زندہ کرتا ہے؛ اور یہ قول فاسد ہے جو اس کے بعد(8) آنے والے بیان سے رد ہو جاتا ہے، اسے الماوردی(9) نے ذکر کیا ہے، اور ان کے قول "أولم تؤمن"

میں 'الف' استفہام (سوالیہ) نہیں ہے، بلکہ یہ ایجاب اور تقریر (اقرار) کا 'الف' ہے جیسا کہ جریر نے کہا: کیا تم سواری کرنے والوں میں سب سے بہترین نہیں ہو؟(10)

(1) (م) میں: جدلي... فأرني (تو مجھے دکھائیں)۔ (2) (م) میں: عبارت تھی۔ (3) (د) اور (م) میں: اس کے ساتھ۔ (4) (خ) اور المحرر 353/1 میں: بیان کرتا ہے۔ (5) اللہ تعالیٰ نے اسے سورہ الحجر (40) میں حکایت کیا ہے۔ (6) (م) میں: اور پہنچانا۔ (7) (م) میں: علم۔ (8) (د) اور (م) میں: اس کا پیچھا کیا، اور (خ) میں اسے چھوڑ دیا گیا ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (9) النکت والعیون 334/1 اور اس کے بعد میں۔ (10) اس کا مکمل مصرع ہے: "اور ہتھیلیوں کے سخاوت میں تمام جہانوں سے بڑھ کر،" اور یہ ان کے دیوان، ص 89 میں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 260 [Page] 313

And the "wao" [in the verse] is the "wao al-hal" (circumstantial wao). And [the word] "tu'min" (you believe) means: absolute faith, which includes the excellence of the resurrection of the dead. [Allah said:] "He said, 'Yes, but [I ask] so that my heart may be satisfied.'" Meaning: I asked You so that my heart may be at ease by achieving the difference between what is known by proof and what is known by sight. Tranquility (At-Tum'aninah) is balance and stillness. The tranquility of the limbs is well-known, as the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Then bow until you are at ease in bowing..." (Hadith). Tranquility of the heart: It is for one's thought to settle upon the matter of belief. Thinking about the form of resurrection is not prohibited, just as it is for us today to think about it, for it is a thought containing lessons. So, Al-Khalil (Abraham) wanted to witness it so that his thinking about the form of resurrection would cease. Al-Tabari said: The meaning of "so that my heart may be satisfied" is: "to be certain." Something similar was narrated from Sa'id bin Jubayr, and it was also narrated from him: "to increase in certainty," and this was also said by Ibrahim and Qatada. Some said: "To increase my faith along with my existing faith." Ibn Atiyyah said: No increase in this sense is possible except for the cessation of thinking; otherwise, certainty cannot be partitioned. Al-Suddi and Ibn Jubayr also said: [Did Allah say] "Do you not believe that you are My close friend (Khalil)?" He said, "Yes, but so that my heart may be satisfied with that friendship." It was also said: He prayed that He show him how He brings the dead to life so that he would know if his prayer is answered. So Allah said to him: "Do you not believe that I answer your prayer?" He said, "Yes, but so that my heart may be satisfied that You answer my prayer."

(1) In 'Al-Muharrar al-Wajiz' (Al-Ilmiyya) 1/353: 'fasl' (section), and in the Egypt edition of 'Al-Muharrar' 2/223: 'fa'al' (did). (2) Narrated by Ahmad (9635), Al-Bukhari (757), and Muslim (397) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and previously on 1/262. (3) In (Kh) and 'Al-Muharrar' 1/353: 'fatadhhab' (so it goes away). (4) In his Tafsir 4/630. (5) Narrated by Al-Tabari 4/631-632. (6) In 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/353 and what precedes it. (7) Narrated by Al-Tabari 4/627-628 and 633.

सूरह अल-बक़रह: आयत 260 [पृष्ठ] 313

और [आयत में] "वाओ" "वाओ अल-हाल" (परिस्थिति दर्शाने वाला) है। और "तुअमिन" (तुम विश्वास करते हो) का अर्थ है: पूर्ण विश्वास, जिसमें मुर्दों को जीवित करने की विशेषता शामिल है। [अल्लाह ने कहा:] "उसने कहा, 'हाँ, लेकिन [मैं इसलिए पूछता हूँ] ताकि मेरे दिल को तसल्ली मिल जाए।'" अर्थात: मैंने आपसे इसलिए पूछा ताकि प्रमाण द्वारा ज्ञात और प्रत्यक्ष दर्शन द्वारा ज्ञात चीज़ों के बीच अंतर प्राप्त होने से मेरा दिल शांत हो जाए। इत्मीनान (अत-तुमअनीना): यह संतुलन और ठहराव है। अंगों का इत्मीनान सर्वविदित है, जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "फिर रुकु करो यहाँ तक कि तुम रुकु की स्थिति में शांत हो जाओ..." (हदीस)। दिल का इत्मीनान: यह है कि मनुष्य का विचार उस चीज़ पर टिक जाए जिस पर वह विश्वास करता है। जीवित करने के स्वरूप के बारे में सोचना वर्जित नहीं है, जैसा कि आज हमारे लिए इसके बारे में सोचना संभव है, क्योंकि यह ऐसे विचार हैं जिनमें सबक (इब्रत) है। इसलिए खलील (इब्राहीम अलैहिस्सलाम) ने इसे प्रत्यक्ष देखना चाहा ताकि जीवित करने के स्वरूप के बारे में उनके विचार शांत हो जाएं। अल-तबरी ने कहा: "ताकि मेरे दिल को तसल्ली मिल जाए" का अर्थ है: "ताकि निश्चित हो जाऊं।" सईद बिन जुबैर से भी इसी तरह की बात रिवायत की गई है, और उनसे यह भी रिवायत है: "ताकि यकीन (निश्चितता) बढ़ जाए," और इब्राहीम और क़तादा ने भी यही कहा। कुछ ने कहा: "अपने ईमान के साथ ईमान बढ़ाने के लिए।" इब्न अतिया ने कहा: इस अर्थ में वृद्धि केवल सोच के ठहराव के अलावा और कुछ नहीं है, अन्यथा यकीन (निश्चितता) विभाजित नहीं हो सकता। अल-सुद्दी और इब्न जुबैर ने यह भी कहा: [क्या अल्लाह ने पूछा] "क्या तुम्हें यकीन नहीं कि तुम मेरे खलील (मित्र) हो?" उन्होंने कहा, "हाँ, लेकिन ताकि खलील होने (दोस्ती) पर मेरा दिल मुतमईन हो जाए।" यह भी कहा गया है: उन्होंने प्रार्थना की कि वह उन्हें दिखाएं कि वह मुर्दों को कैसे जीवित करते हैं ताकि वह जान सकें कि क्या उनकी दुआ स्वीकार की जाती है? अल्लाह ने उनसे कहा: "क्या तुम्हें यकीन नहीं कि मैं तुम्हारी दुआ स्वीकार करता हूँ?" उन्होंने कहा, "हाँ, लेकिन ताकि मेरा दिल मुतमईन हो जाए कि आप मेरी दुआ स्वीकार करते हैं।"

(1) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' (अल-इल्मिया) 1/353 में: 'फ़स्ल', और 'अल-मुहर्रर' के मिस्र संस्करण 2/223 में: 'फ़अल'। (2) इसे अहमद (9635), अल-बुखारी (757), और मुस्लिम (397) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है, और पहले 1/262 में। (3) (ख) और 'अल-मुहर्रर' 1/353 में: 'फ़तज़हब'। (4) उनकी तफ़सीर 4/630 में। (5) इसे अल-तबरी 4/631-632 ने रिवायत

किया है। (6) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/353 और उससे पहले के अंश में। (7) इसे अल-तबरी 4/627-628 और 633 ने रिवायत किया है।

سورة البقرہ: آیت 260 [صفحہ] 313

اور [آیت میں] "واؤ" "واوِ حال" ہے۔ اور "تُؤْمِنْ" کا معنی ہے: ایمانِ مطلق، جس میں مردوں کو زندہ کرنے کی فضیلت شامل ہے۔ [اللہ نے فرمایا:] "اس نے کہا، 'کیوں نہیں، لیکن [میں نے سوال کیا] تاکہ میرے دل کو اطمینان ہو جائے۔'" یعنی: میں نے آپ سے اس لیے سوال کیا تاکہ دلیل سے جانی ہوئی بات اور آنکھوں سے دیکھی ہوئی بات کے درمیان فرق حاصل ہونے سے میرا دل مطمئن ہو جائے۔ اور اطمینان: اعتدال اور سکون ہے، پس اعضاء کا اطمینان معروف ہے، جیسا کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "پھر رکوع کرو یہاں تک کہ تم رکوع کی حالت میں مطمئن ہو جاؤ..." (حدیث)۔ اور دل کا اطمینان: یہ ہے کہ انسان کی فکر اس چیز پر ٹھہر جائے جس پر وہ ایمان رکھتا ہے۔ مردوں کو زندہ کرنے کی کیفیت کے بارے میں سوچنا ممنوع نہیں ہے، جیسا کہ آج ہمارے لیے اس کے بارے میں سوچنا ممکن ہے، کیونکہ یہ ایسی فکر ہے جس میں عبرتیں ہیں۔ پس خلیل (ابراہیم علیہ السلام) نے مشاہدہ کرنا چاہا تاکہ ان کی فکر مردوں کو زندہ کرنے کی کیفیت کے بارے میں ساکن ہو جائے۔ اور امام طبری نے کہا: "تاکہ میرے دل کو اطمینان ہو جائے" کا معنی ہے: "تاکہ یقین ہو جائے"۔ اور سعید بن جبیر سے بھی اسی طرح مروی ہے، اور ان سے یہ بھی مروی ہے: "تاکہ یقین میں اضافہ ہو جائے"، اور یہی بات ابراہیم اور قتادہ نے کہی۔ بعض نے کہا: "تاکہ میں اپنے ایمان کے ساتھ مزید ایمان پاؤں"۔ ابن عطیہ نے کہا: اس معنی میں اضافے سے مراد صرف فکر کا سکون ہی ممکن ہے، ورنہ یقین کے ٹکڑے نہیں ہوتے۔ اور سدی اور ابن جبیر نے یہ بھی کہا: [کیا اللہ نے پوچھا] "کیا تمہیں یقین نہیں کہ تم میرے خلیل ہو؟" انہوں نے کہا، "کیوں نہیں، لیکن تاکہ خلیل ہونے (دوستی) پر میرا دل مطمئن ہو جائے"۔ اور یہ بھی کہا گیا: انہوں نے دعا کی کہ وہ انہیں دکھائے کہ وہ مردوں کو کیسے زندہ کرتا ہے تاکہ وہ جان لیں کہ کیا ان کی

دعا قبول ہوتی ہے؟ تو اللہ نے ان سے فرمایا: "کیا تمہیں یقین نہیں کہ میں تمہاری دعا قبول کرتا ہوں؟" انہوں نے کہا، "کیوں نہیں، لیکن تاکہ میرا دل مطمئن ہو جائے کہ آپ میری دعا قبول کرتے ہیں"۔

(1) المحرر الوجیز (العلمیہ) 353/1 میں: 'فصل' ہے، اور المحرر کے مصری نسخے 223/2 میں: 'فعل' ہے۔ (2) اسے احمد (9635)، بخاری (757) اور مسلم (397) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا ذکر پہلے 262/1 پر گزرا۔ (3) (خ) اور المحرر 353/1 میں: 'فتذهب' ہے۔ (4) ان کی تفسیر 630/4 میں۔ (5) اسے طبری 632-631/4 نے روایت کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 353/1 اور اس سے ماقبل میں۔ (7) اسے طبری 628-627/4 اور 633 نے روایت کیا ہے۔

There was disagreement about what prompted him to ask this. It was said: God promised him that He would take him as a close friend (Khalil), so he wanted a sign for that; this was said by Al-Sa'ib ibn Yazid. It was also said: It was Nimrod's statement, "I give life and cause death." Al-Hasan said: He saw a carcass, half of which was on land being torn apart by wild animals, and half in the sea being torn apart by sea creatures. When he saw its scattering, he wished to see its gathering; so he asked to reassure his heart by seeing the method of gathering just as he had seen the method of scattering (1). It was said to him: {Take four birds}. It was said they were the rooster, the peacock, the pigeon, and the crow. Ibn Ishaq mentioned this from some of the people of knowledge, and it was also said by Mujahid, Ibn Jurayj, Ata' ibn Yasar, and Ibn Zayd.

Ibn Abbas said instead of the crow: the crane (Kurki), and from him also instead of the pigeon: the eagle (2).

So he took these birds as commanded and slaughtered them, then cut them into small pieces, and mixed the flesh of some with the flesh of others along with the blood and feathers so it would be more wondrous. Then he placed a portion of that mixed heap on every mountain, and he stood where he could see those parts, holding the heads of the birds in his hand. Then he said: "Come by God's leave." Those parts began to fly, blood flew to blood, and feathers to feathers until they were mended as (3) they were at first, but remained without heads. Then he repeated the call and they came to him "sa'yan" (running) (4), i.e., running on their legs. It is not said of a bird that it "sa'a" (strived/ran) if it flies, except metaphorically, as Al-Nahhas said (5).

When Abraham pointed to one of them without its head, the bird moved away, and when he pointed to it with its head, it came close until every bird met its head, and they flew by God's permission.

Al-Zajjaj said (6): The meaning is: then put on every mountain a portion from each one.

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/352, and Tafsir al-Tabari 4/624. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/353, and Tafsir al-Baghawi 1/248; Al-Tabari 4/634 and Ibn Abi Hatim 2/511 narrated the traditions. The Kurki (crane) is a large bird, dusty-colored, with a long neck and legs, a short tail, and little meat, sometimes inhabiting water. Al-Mu'jam al-Wasit. (3)

In (m): like what. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/353-354. (5) In his 'Ma'ani al-Quran' 1/288-289. (6) In his 'Ma'ani al-Quran' 1/346.

३१४ सूरा अल-बकरा: आयत २६०

उन्हें ऐसा करने के लिए प्रेरित करने वाली बात के बारे में असहमति थी। यह कहा गया: कि ईश्वर ने उनसे वादा किया था कि वह उन्हें अपना प्रिय मित्र (खलील) बनाएगा, इसलिए उन्होंने इसका एक प्रमाण चाहा; यह अल-साइब इब्न यज़ीद ने कहा था। और यह भी कहा गया: नमरूद का यह कहना कि "मैं जीवन देता हूँ और मृत्यु देता हूँ।" अल-हसन ने कहा: उन्होंने एक लाश देखी जिसका आधा हिस्सा ज़मीन पर था जिसे जंगली जानवर नोच रहे थे, और आधा समुद्र में था जिसे समुद्री जीव नोच रहे थे। जब उन्होंने उसे बिखरा हुआ देखा, तो उनके मन में उसे इकट्ठा होते देखने की इच्छा हुई; इसलिए उन्होंने अपने हृदय की शांति के लिए इकट्ठा करने की विधि देखने की प्रार्थना की, ठीक वैसे ही जैसे उन्होंने बिखराव की विधि देखी थी (1)। उनसे कहा गया: {तो चार पक्षी लो}। कहा जाता है कि वे मुर्गा, मोर, कबूतर और कौआ थे। इब्न इशाक ने विद्वानों के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और मुजाहिद, इब्न जुरैज, अता इब्न यसार और इब्न ज़ैद ने भी यही कहा है।

इब्न अब्बास ने कौए के स्थान पर सारस (कुर्की) कहा, और कबूतर के स्थान पर उकाब (निस्र) (2) भी उनसे वर्णित है।

तो उन्होंने आज्ञा के अनुसार इन पक्षियों को लिया और उन्हें ज़िब्ह (हलाल) किया, फिर उनके छोटे-छोटे टुकड़े किए और एक के मांस को दूसरे के मांस के साथ रक्त और पंखों सहित मिला दिया ताकि यह और भी आश्चर्यजनक हो। फिर उस मिश्रित ढेर का एक-एक हिस्सा हर पहाड़ पर रख दिया, और खुद वहाँ खड़े हो गए जहाँ से वे हिस्से देख सकें, और पक्षियों के सिर अपने हाथ में रखे। फिर उन्होंने कहा: "ईश्वर की आज्ञा से आओ।" वे हिस्से उड़ने लगे, खून खून से जा मिला और पंख पंखों से, यहाँ तक कि वे पहले जैसे (3) जुड़ गए, लेकिन बिना सिर के रहे। फिर उन्होंने पुकारा तो वे उनकी ओर "दौड़ते हुए" (4) आए, यानी अपने पैरों पर दौड़ते हुए। पक्षी के उड़ने को "स'या" (दौड़ना) नहीं कहा जाता है, सिवाय उपमा के, जैसा कि अल-नहहास ने कहा (5)।

इब्राहिम जब उनमें से किसी एक की ओर बिना सिर के संकेत करते, तो वह पक्षी दूर हट जाता, और जब उसके सिर के साथ संकेत करते, तो वह पास आ जाता यहाँ तक कि हर पक्षी को उसका सिर मिल गया, और वे ईश्वर की अनुमति से उड़ गए।

अल-ज़ज्जाज ने कहा (6): अर्थ यह है: फिर प्रत्येक पर्वत पर प्रत्येक में से एक भाग रखो।

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/352, और तफ़सीर अल-तबरी 4/624। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/353, और तफ़सीर अल-बग़वी 1/248; अल-तबरी 4/634 और इब्न अबी हातिम 2/511 ने इन रिवायतों को उद्धृत किया है। कुर्की: एक बड़ा पक्षी है, धूल धूसरित रंग का, लंबी गर्दन और पैरों वाला, छोटी पूंछ वाला, कम मांस वाला, कभी-कभी पानी में रहने वाला। अल-मुजम अल-वसीत। (3) (म) में: जैसा कि। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/353-354। (5) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' 1/288-289 में। (6) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' 1/346 में।

اس بات پر اختلاف ہوا کہ انہیں اس پر کس چیز نے آمادہ کیا، تو کہا گیا: اللہ نے ان سے وعدہ کیا تھا کہ وہ انہیں اپنا خلیل بنائے گا، تو انہوں نے اس پر کوئی نشانی چاہی؛ یہ بات السائب بن یزید نے کہی۔ اور کہا گیا: نمرود کا یہ قول کہ: "میں زندگی دیتا ہوں اور موت دیتا ہوں۔" اور حسن نے کہا: انہوں نے ایک مردار دیکھا جس کا آدھا حصہ خشکی پر تھا جسے درندے بانٹ رہے تھے، اور آدھا سمندر میں تھا جسے سمندری جانور بانٹ رہے تھے، تو جب انہوں نے اسے بکھرا ہوا دیکھا تو ان کی خواہش ہوئی کہ اسے اکٹھا ہوتے ہوئے دیکھیں؛ چنانچہ انہوں نے اپنے دل کے اطمینان کے لیے جمع کرنے کی کیفیت دیکھنے کا سوال کیا جیسا کہ انہوں نے بکھرنے کی کیفیت دیکھی تھی (1)۔ تو ان سے کہا گیا: {پس چار پرندے پکڑ لو} کہا گیا: وہ مرغا، مور، کبوتر اور کوا تھے۔ ابن اسحاق نے بعض اہل علم سے یہ نقل کیا ہے، اور مجاہد، ابن جریج، عطا بن یسار اور ابن زید نے بھی یہی کہا ہے۔

ابن عباس نے کوے کی جگہ "کرکی" (سارس) کہا ہے، اور ان سے کبوتر کی جگہ "نسر" (عقاب) (2) بھی منقول ہے۔

چنانچہ انہوں نے حکم کے مطابق ان پرندوں کو پکڑا اور انہیں ذبح کیا، پھر ان کے چھوٹے چھوٹے ٹکڑے کیے، اور بعض کے گوشت کو بعض کے گوشت کے ساتھ خون اور پروں سمیت ملا دیا تاکہ معاملہ زیادہ حیرت انگیز ہو، پھر اس مجموعے کا ایک ایک حصہ ہر پہاڑ پر رکھ دیا، اور خود وہاں کھڑے ہو گئے جہاں سے وہ حصے نظر آ رہے تھے، اور پرندوں کے سر اپنے ہاتھ میں پکڑ لیے، پھر کہا: اللہ کے حکم سے آ جاؤ۔ تو وہ حصے اڑنے لگے، خون خون کی طرف اور پر پروں کی طرف اڑنے لگے یہاں تک کہ وہ ویسے ہی جڑ گئے جیسے (3) پہلے تھے، اور بغیر

سروں کے رہ گئے۔ پھر انہوں نے دوبارہ پکارا تو وہ ان کے پاس "سعياً" (دوڑتے ہوئے) (4) آئے، یعنی اپنے پیروں پر دوڑتے ہوئے۔ پرندے کے اڑنے پر "سعی" کا لفظ استعمال نہیں ہوتا سوائے تمثیل کے، یہ بات النحاس نے کہی ہے (5)۔

اور حضرت ابراہیم جب ان میں سے کسی کی طرف بغیر سر کے اشارہ کرتے تو وہ پرندہ دور ہو جاتا، اور جب اس کے سر کے ساتھ اشارہ کرتے تو وہ قریب آ جاتا یہاں تک کہ ہر پرندے کو اس کا سر مل گیا، اور وہ اللہ کے حکم سے اڑ گئے۔

اور الزجاج نے کہا (6): مطلب یہ ہے کہ پھر ہر پہاڑ پر ہر ایک میں سے ایک ایک حصہ رکھ دو۔

(1) دیکھیے المحرر الوجیز 352/1، اور تفسیر الطبری 624/4۔ (2) المحرر الوجیز 353/1، اور تفسیر البغوی 248/1، اور الطبری نے 634/4 میں اور ابن ابی حاتم نے 511/2 میں آثار نقل کیے ہیں۔ اور کرکی: ایک بڑا پرندہ ہے، خاکستری رنگ کا، لمبی گردن اور ٹانگوں والا، کٹی ہوئی دم والا، کم گوشت والا، کبھی کبھار پانی میں ٹھکانا بنانے والا۔ المعجم الوسیط (3) (م) میں: جیسے کہ۔ (4) المحرر الوجیز 353/1-354۔ (5) ان کی کتاب معانی القرآن 288/1-289 میں۔ (6) ان کی کتاب معانی القرآن 346/1 میں۔

Abu Bakr narrated from 'Asim and Abu Ja'far read: "Juzu'an" (جُزُؤًا) on the pattern of "Fu'ul" (1). From Abu Ja'far also "Juzzan" (جُزًّا) with a doubled Zay (2). The rest read it with a hamza and without doubling, and these are linguistic variations, meaning "a portion". {They will come to you in haste} (يَأْتِينَكَ سَعْياً) is in the accusative case (mansub) as a state (hal).

And {fasurhunna} (فَصُرْهُنَّ) means "cut them up," as said by Ibn Abbas, Mujahid, Abu Ubayda, and Ibn al-Anbari. It is said: "sara ash-shay'a yasuruhu," meaning: he cut it, and this was said by Ibn Ishaq (3). From Abu al-Aswad al-Du'ali: it means "cutting" in Syriac (4). Tawbah ibn al-Humayyir (5) said describing:

When I pulled the rope, its leather straps groaned ... by the ends of wood whose straps were strong. So the means (ropes) permitted me until I reached it ... with my rising, while my ascent almost cut them (6). Meaning: cuts them. And "as-sawr" (الصَّوْرُ) means: "cutting."

Al-Dahhak, Ikrimah, and Ibn Abbas, in some reports from him, said: It is a word in Nabataean, meaning: cut them up. It was also said: The meaning is "incline them towards you," i.e., gather them and bring them to yourself (7). It is said: a man is "aswar" (أَصْوَرُ) if his neck is inclined. And you say: "I am 'adwar' towards you," meaning longing and inclined. And a woman is "sawra'" (صَوْراء) and the plural is "sur" (صُور), like "aswad" (black) and "sud." A poet said:

God knows that in our looking back ... on the day of parting towards our neighbors, we were inclined (8).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/333, see al-Sab'ah p. 158, and al-Taysir p. 82. Ibn al-Jazari did not mention this reading for Abu Ja'far—who is one of the ten readers. See al-Nashr 2/216. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/354, mentioned by Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/137, and this reading of Abu Ja'far is among the ten. (3) The reports of Ibn Abbas, Mujahid, and Ibn Ishaq were narrated by al-Tabari 4/639-642, and Abu Ubayda's words are in Majaz al-Qur'an 1/80. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/354. (5) From Banu Aqil ibn Ka'b, Khafaji, he was a poet-thief and one of the famous Arab lovers. Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 1/445. (6) His Diwan p. 35, and Tafsir al-Tabari 4/635. His words: "nusu'uhu" is the plural of "nis'": a braided leather strap used to tie saddles. The ropes of the litter were new, so their sound was heard. "al-asbab" is the plural of "sabab," which are ropes. Said by Sheikh Mahmoud Shakir, may God have mercy on

him, 5/497. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/354, and al-Tabari narrated the reports in 4/639-642. (8) Tafsir al-Tabari 4/635, Khizanat al-Adab 1/121, and attributed to Ibn Harma, see his Diwan p. 238.

सूरह अल-बकरा: आयत 260 | 315

अबू बक्र ने आसिम से और अबू जाफ़र ने "जुज़ुअन" (جُزْءًا) "फ़ु'उल" (فُعُل) के वज़न पर पढ़ा है (1)। अबू जाफ़र से "जुज्ज़न" (جُزًّا) ज़ाय (ز) पर तशदीद के साथ भी रिवायत है (2)। बाकी लोगों ने हमज़ा और बिना तशदीद के पढ़ा है, ये भाषाई विविधताएँ हैं और इसका अर्थ "हिस्सा" (नसीब) है। {वे तुम्हारी ओर दौड़ते हुए आएँगे} (يَأْتِينَكَ سَعْيًا) हाल (अवस्था) के रूप में नसब (accusative) में है।

और {फ़सुरुहुन्ना} (فَصُرْهُنَّ) का अर्थ है "उन्हें काट दो," यह इब्न अब्बास, मुजाहिद, अबू उबैदा और इब्न अल-अंबारी ने कहा है। कहा जाता है: "सारा अश-शैआ यूसुरुहु" यानी: उसने उसे काट दिया, और यह इब्न इशाक ने कहा है (3)। अबू अल-असवद अल-दुअली से रिवायत है: यह सीरियाई भाषा में "काटना" है (4)। तौबा इब्न अल-हुमय्यिर (5) ने वर्णन करते हुए कहा:

जब मैंने रस्सी खींची तो उसके चमड़े के तस्मे चरमराने लगे ... लकड़ी के सिरों पर जिनके तस्मे मज़बूत थे। तो रस्सियों (असबाब) ने मुझे अनुमति दी यहाँ तक कि मैं उन तक पहुँच गया ... मेरे उठने के साथ, जबकि मेरा चढ़ना लगभग उन्हें काट ही रहा था (6)। अर्थात्: उन्हें काटता है। और "अस-सौर" (الصَّوْرُ) का अर्थ है: "काटना।"

अल-दह्हाक, इकरामा और इब्न अब्बास ने अपनी कुछ रिवायतों में कहा है: यह नबाती भाषा का शब्द है, जिसका अर्थ है: उन्हें काट दो। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है "उन्हें अपनी ओर झुका लो," यानी: उन्हें अपने पास इकट्ठा कर लो (7)। कहा जाता है: एक आदमी "अस्वर" (أَصْوَرُ) है यदि उसकी गर्दन झुकी हुई हो। और आप कहते हैं: "मैं तुम्हारी ओर 'अद्वर' हूँ," यानी ललक और झुकाव रखने वाला। और एक महिला "सौरा" (صَوْراء) है और बहुवचन "सूर" (صُور) है, जैसे "असवद" (काला) और "सूद।" कवि ने कहा है:

ईश्वर जानता है कि हमारे पीछे मुड़कर देखने में ... जुदाई के दिन अपने पड़ोसियों की ओर, हम झुके हुए थे (8)।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नह्हास 1/333, और देखें अल-सबआ पृष्ठ 158, और अल-तयसीर पृष्ठ 82। इब्न अल-जज़री ने अबू जाफ़र के लिए इस किराअत का ज़िक्र नहीं किया है - जो दस पाठकों में से एक हैं। देखें अल-नश्र 2/216। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/354, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसिब 1/137 में इसका ज़िक्र किया है, और अबू जाफ़र की यह किराअत दस में से एक है। (3)

इब्न अब्बास, मुजाहिद और इब्न इशाक के कथनों को अल-तबरी 4/639-642 ने उद्धृत किया है, और अबू उबैदा की बात मजज़ अल-कुरान 1/80 में है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/354। (5) बनू अकील इब्न काब से, खफ़ाजी, और वह एक चोर कवि थे, और प्रसिद्ध अरब प्रेमियों में से एक थे। अल-शेर व अल-शुअरा 1/445। (6) उनका दीवान पृष्ठ 35, और तफ़सीर अल-तबरी 4/635। उनका कथन: "नुसूउहु"; "निस'अ" का बहुवचन; बुना हुआ चमड़े का तस्मा जिससे कजावे बाँधे जाते हैं, पालकी की रस्सियाँ नई थीं इसलिए उनकी आवाज़ सुनी गई। "अल-असबाब" "सबब" का बहुवचन है जिसका अर्थ रस्सियाँ है। शेख महमूद शाकिर रहमतुल्लाह अलैहि ने कहा 5/497। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/354, और अल-तबरी ने 4/639-642 में आसार उद्धृत किए हैं। (8) तफ़सीर अल-तबरी 4/635, ख़ज़ानत अल-अदब 1/121, और इब्न हरमा की ओर श्रेय दिया गया, उनका दीवान पृष्ठ 238 देखें।

ابوبکر نے عاصم سے اور ابوجعفر نے «جُزُوًا» بروزن «فُعُل» پڑھا ہے (١)۔ ابوجعفر سے زاء کی تشدید کے ساتھ «جُزًّا» بھی مروی ہے (٢)۔ باقی قراء نے ہمزہ کے ساتھ اور بلا تشدید پڑھا ہے، اور یہ لغوی اختلافات ہیں، اور اس کے معنی "حصہ" کے ہیں۔ ﴿يَأْتِينَكَ سَعْياً﴾ حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔

اور ﴿فَصُرْهُنَّ﴾ کے معنی ہیں "انہیں ٹکڑے ٹکڑے کر دو"، یہ قول ابن عباس، مجاہد، ابوعبیدہ اور ابن الانباری کا ہے۔ کہا جاتا ہے: "صارَ الشيءَ يَصُورُه" یعنی: اس نے اسے کاٹ دیا، اور یہ ابن اسحاق کا قول ہے (٣)۔ ابوالاسود الدؤلی سے مروی ہے: یہ سریانی زبان میں "کاٹنا" ہے (٤)۔ توبہ بن الحمیر (٥) نے وصف بیان کرتے ہوئے کہا:

جب میں نے رسی کو کھینچا تو اس کے چمڑے کے تسمے چرچرانے لگے ... لکڑی کے سروں سے جن کے تسمے مضبوط تھے۔ پس اسباب (رسیوں) نے مجھے اجازت دی یہاں تک کہ میں اس تک پہنچ گیا ... اپنے اٹھنے کے ساتھ، جبکہ میرا چڑھنا قریب تھا کہ انہیں کاٹ دیتا (٦)۔ یعنی: انہیں کاٹتا ہے۔ اور «الصَّوْرُ» کے معنی "کاٹنا" ہیں۔

ضحاک، عکرمہ اور ابن عباس سے مروی ایک قول کے مطابق: یہ نبطی زبان کا لفظ ہے جس کے معنی ہیں: انہیں کاٹ دو (فَقَطِّعهنَّ)۔ اور ایک قول ہے کہ معنی ہیں "انہیں اپنی طرف مائل کر لو" یعنی: انہیں اپنے پاس جمع کر لو (٧)۔ کہا جاتا ہے: آدمی "أصْوَرُ" ہے جب اس کی گردن جھکی ہوئی ہو۔ اور تم کہتے ہو: "إني إليكم لأصور" یعنی میں تمہاری طرف مشتاق اور مائل ہوں۔ اور عورت کے لیے "صَوْراء" اور جمع "صُور" آتی ہے، جیسے "أسود" اور "سُود"۔ شاعر نے کہا:

اللہ جانتا ہے کہ ہم مڑ مڑ کر دیکھنے میں ... جدائی کے دن اپنے پڑوسیوں کی طرف، مائل (جھکے ہوئے) تھے (۸)۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۳۳/۱، اور دیکھئے السبعۃ ص ۱۵۸، اور التیسیر ص ۸۲۔ ابن الجزری نے ابوجعفر کے لیے - جو دس قراء میں سے ایک ہیں - اس قراءت کا ذکر نہیں کیا۔ دیکھئے النشر ۲۱٦/۲۔ (۲) المحرر الوجیز ۳٥٤/۱، اور ابن جنی نے المحتسب ۱۳۷/۱ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابوجعفر کی یہ قراءت دس قراءات میں سے ہے۔ (۳) ابن عباس، مجاہد اور ابن اسحاق کے آثار طبری نے ٦۳۹/٤ - ٦٤۲ میں نقل کیے ہیں، اور ابوعبیدہ کی کلام مجاز القرآن ۸۰/۱ میں ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ۳٥٤/۱۔ (٥) بنو عقیل بن کعب سے، خفاجی، وہ ایک چور شاعر تھے اور عرب کے مشہور عاشقوں میں سے تھے۔ الشعر والشعراء ٤٤٥/۱۔ (٦) ان کا دیوان ص ۳٥، اور تفسیر الطبری ٦۳٥/٤۔ ان کا قول: «نُسوعه»؛ «نِسْع» کی جمع ہے؛ بُنا ہوا تسمہ جس سے کجاوے باندھے جاتے ہیں، پردے کی رسیاں نئی تھیں تو ان کی آواز سنی گئی، اور «الأسباب» «سبب» کی جمع ہے اور وہ رسیاں ہیں۔ یہ قول شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ کا ہے ٤۹۷/٥۔ (۷) المحرر الوجیز ۳٥٤/۱، اور طبری نے ٦۳۹/٤ - ٦٤۲ میں آثار نقل کیے ہیں۔ (۸) تفسیر الطبری ٦۳٥/٤، اور خزانة الأدب ۱۲۱/۱، اور ابن ہرمہ کی طرف منسوب ہے دیکھئے ان کا دیوان ص ۲۳۸۔

Surah Al-Baqarah: Verse 260 316

His saying: "towards you" (ilayka) regarding the interpretation of cutting is connected to "take" (khudh), and there is no need for a hidden pronoun. According to the interpretation of inclining and joining, it is connected to "make them turn" (surhunna). There is something omitted in the speech: "incline them towards you, then cut them up" (1).

In it are five readings: two in the Seven: which are the dammah on the 'Sad' and its kasrah, and the light pronunciation of 'Ra' (2).

A group read: "fa-surrahunna" with dammah on the 'Sad' and shaddah on the open (maftuhah) 'Ra', as if he is saying: "tighten them", from which comes 'surrat al-dananir' (purse of dinars).

Another group read: "fa-sirrahunna" with kasrah on the 'Sad' and shaddah on the open 'Ra', and its meaning is: "make them scream"; from your saying: "the door or the pen creaked (sarra)" when it makes a sound, as recounted by al-Naqqash (3).

Ibn Jinni said (4): It is a strange reading, because "yaf'ilu" with kasrah on the 'ayn in the transitive doubled verb is rare; its standard pattern is "yaf'ulu" with dammah on the 'ayn; like shadda-yashuddu and the like. However, some examples have come, like 'namma al-hadith yanimmuhu and yanummuhu' (to spread talk), and 'harra al-harb yahirruha and yahurruha', and from it is the verse by al-A'sha:

Words will surely overpower you until you detest them (5)

...and other examples in a few letters (words).

Ibn Jinni said (6): As for the reading of 'Ikrimah with dammah on the 'Sad', it is possible for the 'Ra' to take dammah, fathah, or kasrah; like 'madda' and 'shadda'. The preferred way is dammah on the 'Ra' because of the dammah on the 'Ha' following it.

The fifth reading: "sarrahunna" with fathah on the 'Sad' and shaddah on the broken (maksurah) 'Ra', recounted by al-Mahdawi.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 354/1. (2) Hamzah from the seven read with kasrah on the Sad, and the rest with dammah. See Al-Sab'ah p. 190, and Al-Taysir p. 82. (3) Ibn Atiyyah transmitted it from him in Al-Muharrar 1/354, and Ibn Khalawayh attributed it in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 16, and Ibn Jinni in Al-Muhtasab 1/136 attributed the

first reading to 'Ikrimah and the second to Ibn 'Abbas. (4) In Al-Muhtasab 1/136. (5) The verse was not well-transcribed in the manuscripts; what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 1/354, from which the author quoted. It is in the Diwan of al-A'sha p. 173 and its narration is: Words will surely lure you until you detest them, and you will know that I am not constrained from you. (6) In Al-Muhtasab 1/136.

सूरा अल-बकराह: आयत २६० ३१६

उनका कथन: "तुम्हारी ओर" (इलैका) काटने की व्याख्या के अनुसार "लो" (खुज़) से जुड़ा है, और किसी छिपे हुए सर्वनाम की आवश्यकता नहीं है। झुकाने और मिलाने की व्याख्या के अनुसार, यह "उन्हें अपनी ओर मोड़ो" (सुरहुन्ना) से जुड़ा है। बातचीत में कुछ छोड़ा गया है: "उन्हें अपनी ओर झुकाओ फिर उन्हें काट डालो" (१)।

इसमें पाँच क़िरातें (पठन) हैं: सात (प्रसिद्ध) क़िरातों में से दो: 'साद' पर ज़म्मा (पेश) और कसरा (ज़ेर) के साथ, और 'रा' का हल्का उच्चारण (२)।

एक समूह ने पढ़ा: "फ़-सुर्रहुन्ना" साद पर ज़म्मा और खुली (मफ़्तूहा) 'रा' पर शद्दा के साथ, जैसे कि वह कह रहा हो: "उन्हें मज़बूती से बाँध लो", जिससे 'सुर्रतुल दनानीर' (दीनारों की थैली) आता है।

एक और समूह ने पढ़ा: "फ़-सिर्रहुन्ना" साद पर कसरा और खुली 'रा' पर शद्दा के साथ, और इसका अर्थ है: "उन्हें चिल्लाने पर मजबूर करो"; जैसे आपके कहने से: "दरवाज़ा या कलम चरचराया (सर्रा)" जब वह आवाज़ करता है, जैसा कि अल-नक़्क़ाश द्वारा बताया गया है (३)।

इब्न जिन्नी ने कहा (४): यह एक अजीब क़िरात है, क्योंकि सकर्मक द्विगुणित क्रिया में 'ऐन' पर कसरा के साथ "यफ़'इलु" दुर्लभ है; इसका मानक पैटर्न 'ऐन' पर ज़म्मा के साथ "यफ़'उलु" है; जैसे शद्दा-यशुद्दु और इसके समान। हालाँकि, इसके कुछ उदाहरण आए हैं, जैसे 'नम्मा अल-हदीस यनिम्मुहू और यनुम्मुहू' (बात फैलाना), और 'हर्रा अल-हरब यहिर्रुहा और यहुर्रुहा', और इसी से अल-आशा का शेर है:

शब्द निश्चित रूप से तुम पर हावी हो जाएंगे जब तक कि तुम उनसे घृणा न करने लगो (५)

...और कुछ शब्दों में अन्य उदाहरण।

इब्न जिन्नी ने कहा (६): जहाँ तक 'इक्रमाह' की क़िरात का सवाल है जिसमें 'साद' पर ज़म्मा है; तो 'रा' पर ज़म्मा, फ़तहा या कसरा की संभावना है; जैसे 'मद्दा' और 'शद्दा'। बेहतर तरीका 'रा' पर ज़म्मा है क्योंकि इसके बाद 'हा' पर ज़म्मा है।

पाँचवीं क़िरात: "सर्रहुन्ना" 'साद' पर फ़तहा और टूटी हुई (मकसूरा) 'रा' पर शद्दा के साथ, अल-महदवी द्वारा बताई गई है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५४/१। (२) सातों में से हमजा ने साद पर कसरा के साथ पढ़ा, और बाकी ने ज़म्मा के साथ। देखिए अल-सबअह पृ. १९०, और अल-तयसीर पृ. ८२। (३) इब्न अत्तियाह ने अल-मुहर्रर १/३५४ में उनसे इसे उद्धृत किया, और इब्न खालवैह ने अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. १६ में, और इब्न जिन्नी ने अल-मुह्तसब १/१३६ में पहली क़िरात को इक्रमाह और दूसरी को इब्न अब्बास से जोड़ा। (४) अल-मुह्तसब १/१३९ में। (५) पांडुलिपियों में शेर अच्छी तरह से नहीं लिखा गया था; जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५४/१ से है, जिससे लेखक ने उद्धृत किया। यह अल-आशा के दीवान पृ. १७३ में है और इसका वर्णन है: शब्द निश्चित रूप से तुम्हें बहला लेंगे जब तक कि तुम उनसे नफरत न करने लगो, और तुम जान लोगे कि मैं तुमसे विवश नहीं हूँ। (६) अल-मुह्तसब १/१३९ में।

سورة البقرہ: آیت ۲۶۰ ۳۱۶

ان کا قول: "تمہاری طرف" (إلیک) تقطیع (کاٹنے) کی تاویل پر "لو" (خُذ) سے متعلق ہے، اور کسی پوشیدہ ضمیر کی ضرورت نہیں ہے۔ میلان اور الحاق کی تاویل پر یہ "صُرْهُنَّ" (انہیں اپنی طرف موڑو) سے متعلق ہے۔ کلام میں کچھ حذف ہے: "انہیں اپنی طرف مائل کرو پھر انہیں کاٹ دو" (۱)۔

اس میں پانچ قراتیں ہیں: سبعہ (سات) میں سے دو: 'صاد' کے ضمہ اور کسرہ کے ساتھ، اور 'را' کی تخفیف (۲)۔

ایک گروہ نے پڑھا: "فَصُرَّهُنَّ" صاد کے ضمہ اور مفتوح 'را' کی تشدید کے ساتھ، گویا وہ کہہ رہا ہے: "انہیں مضبوطی سے باندھ لو"، اسی سے 'صُرَّةُ الدَّنانیر' (دیناروں کی تھیلی) ہے۔

ایک گروہ نے پڑھا: "فَصِرَّهُنَّ" صاد کے کسرہ اور مفتوح 'را' کی تشدید کے ساتھ، اور اس کا معنی ہے: "انہیں چیخنے پر مجبور کرو"؛ آپ کے کہنے سے: "دروازہ یا قلم چرچرایا (صَرَّ)" جب وہ آواز پیدا کرے، اسے نقاش نے بیان کیا ہے (۳)۔

ابن جنی نے کہا (۴): یہ ایک غریب قرات ہے، اس لیے کہ فعل متعدی مضاعف میں 'عین' کے کسرہ کے ساتھ "یَفْعِل" کم آتا ہے؛ اس کا اصل باب 'عین' کے ضمہ کے ساتھ "یَفْعُل" ہے؛ جیسے شَدَّ یَشُدُّ وغیرہ۔ لیکن اس کی مثالیں آئی ہیں جیسے 'نَمَّ الحدیث یَنِمُّہ اور یَنُمُّہ' (بات پھیلانا)، اور 'ہَرَّ الحربَ یَہِرُّہا اور یَہُرُّہا'، اور اسی سے اعشی کا شعر ہے:

باتیں تم پر ضرور غالب آ جائیں گی یہاں تک کہ تم ان سے ناپسندیدگی محسوس کرنے لگو (۵)

...اور چند کلمات میں اس کے علاوہ مثالیں۔

ابن جنی نے کہا (۶): جہاں تک عکرمہ کی قرات کا تعلق ہے جس میں 'صاد' پر ضمہ ہے؛ تو 'را' پر ضمہ، فتحہ اور کسرہ کا احتمال ہے؛ جیسے مَدَّ اور شَدَّ۔ بہتر صورت 'را' کا ضمہ ہے کیونکہ اس کے بعد 'ہا' پر ضمہ ہے۔

پانچویں قرات: "صَرَّهُنَّ" صاد کے فتحہ اور مکسور 'را' کی تشدید کے ساتھ، اسے مہدوی نے بیان کیا ہے۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۵۴/۱۔ (۲) سبعہ میں سے حمزہ نے صاد کے کسرہ کے ساتھ پڑھا، اور باقی نے ضمہ کے ساتھ دیکھئے السبعۃ ص ۱۹۰، اور التیسیر ص ۸۲۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر ۱/۳۵۴ میں ان سے اسے نقل کیا، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذۃ ص ۱۶ میں، اور ابن جنی نے المحتسب ۱/۱۳۶ میں پہلی قرات کو عکرمہ اور دوسری کو ابن عباس کی طرف منسوب کیا۔ (۴) المحتسب ۱/۱۳۶ میں۔ (۵) مخطوطات میں شعر درست طور پر نہیں لکھا گیا تھا، جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۱/۳۵۴ سے ہے، وہیں سے مصنف نے نقل کیا، یہ دیوان اعشی ص ۱۷۳ میں ہے اور اس کی روایت ہے: باتیں تمہیں ضرور بہکائیں گی یہاں تک کہ تم ان سے ناپسندیدگی محسوس کرنے لگو، اور تمہیں معلوم ہو جائے گا کہ میں تم سے مجبور نہیں ہوں۔ (۶) المحتسب ۱/۱۳۶ میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 261. Page 317.

...and others from Ikrimah (1), meaning: "Then confine them"; from their saying: "sarra yusarri" when he confines [something], and from it is the "Musarrah" sheep (2).

And here is an objection mentioned by Al-Mawardi (3), which is to say: How was Abraham's request for signs of the Hereafter granted, but not Moses' when he said: "My Lord, show [Yourself] to me that I may look at You" [Al-A'raf: 143]? There are two answers to this:

First: What Moses asked for is not possible while religious obligation remains, whereas what Abraham asked for was specific and possible while religious obligation remains.

Second: Circumstances differ; so, at certain times, answering the request is more beneficial, and at other times, withholding it is better where no prior permission existed.

Ibn Abbas said: Allah Almighty commanded Abraham with this before he had children and before the Scrolls were revealed to him, and Allah knows best.

The Almighty's saying: {The example of those who spend their wealth in the way of Allah is like a seed [of grain] which grows seven spikes; in each spike is a hundred grains. And Allah multiplies [the reward] for whom He wills. And Allah is all-Encompassing and Knowing.} [261]

It contains five issues:

First: When Allah, Glory be to Him, narrated the proofs therein, He encouraged Jihad and informed that whoever strives after these proofs—which only a Prophet can bring—will have a great reward for their Jihad. Al-Busti narrated in his Sahih Musnad (4) from Ibn Umar, who said: When this verse was revealed, the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "My Lord, increase for my Ummah." Then it was revealed: {Who is it that would loan Allah a goodly loan so He may multiply it for him many times over?} [Al-Baqarah: 245]. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "My Lord, increase for my Ummah." Then it was revealed: {Indeed, the patient will be given their reward without account [i.e., limit].} [Az-Zumar: 10].

(1) Ibn Jinni also attributed it to him in 'Al-Muhtasab'. (2) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/354, and from it the author cited the first and second statements of Ibn Jinni and Al-

Mahdawi's account of the reading. A "Musarrah" sheep is one whose milk has been gathered and held in its udder. 'Al-Nihayah' (s-r-y). (3) In 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 1/335-336. (4) 'Sahih Ibn Hibban' (4648).

सूरह अल-बक़रह: आयत 261। पृष्ठ 317।

...और दूसरों ने इकरीमा (1) से, जिसका अर्थ है: "फिर उन्हें रोक लो"; उनके इस कथन से: "सर्रा युसर्री" यानी जब वह रोकता है, और इसी से "मुसर्राह" भेड़ (2) है।

और यहाँ अल-मावर्दी (3) द्वारा उल्लेखित एक आपत्ति है, जो यह है: इब्राहिम को परलोक की आयतों (संकेतों) का जवाब कैसे दिया गया, जबकि मूसा को नहीं दिया गया जब उन्होंने कहा: "मेरे रब, मुझे अपना आप दिखा दे कि मैं तुझे देख सकूँ [अल-अराफ़: 143]? इसके दो उत्तर हैं:

पहला: मूसा ने जो माँगा वह धार्मिक उत्तरदायित्व (तक्लीफ) के रहते संभव नहीं है, जबकि इब्राहिम ने जो माँगा वह विशेष था और धार्मिक उत्तरदायित्व के रहते संभव है।

दूसरा: परिस्थितियाँ अलग-अलग होती हैं; इसलिए कुछ समय में उत्तर देना अधिक उपयुक्त होता है, और दूसरे समय में मना करना, जहाँ पहले से अनुमति न हो।

इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह तआला ने इब्राहिम को इसका आदेश उनके बच्चों के जन्म से पहले और उन पर सहीफ़े(पुस्तिकाएँ) उतारे जाने से पहले दिया था, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {उन लोगों का उदाहरण जो अल्लाह की राह में अपना धन खर्च करते हैं, उस दाने के समान है जिसने सात बालियाँ उगाईं; प्रत्येक बाली में सौ दाने हैं। और अल्लाह जिसके लिए चाहता है, और अधिक बढ़ा देता है। और अल्लाह बड़ी कुशादगी वाला, सब कुछ जानने वाला है।} [261]

इसमें पाँच मसले (विषय) हैं:

पहला: जब अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने इसमें मौजूद दलीलों का वर्णन किया, तो उसने जिहाद के लिए प्रोत्साहित किया और बताया कि जो कोई इन प्रमाणों के बाद—जिन्हें केवल एक नबी ही ला सकता है—जिहाद करेगा, तो उसके लिए उसके जिहाद में बड़ा सवाब (पुण्य) है। अल-बुस्ती ने अपनी सहीह मुसनद (4) में इब्न उमर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब यह आयत उतरी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मेरे रब, मेरी उम्मत के लिए और बढ़ा दे।" तो यह आयत उतरी: {कौन है जो अल्लाह को अच्छा ऋण दे ताकि वह उसे उसके लिए कई गुना बढ़ा दे?} [अल-बक़रह: 245]। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मेरे रब, मेरी उम्मत के लिए और बढ़ा दे।" तो यह आयत उतरी:

{निःसंदेह, धैर्यवानों को उनका बदला बिना किसी हिसाब (गिनती) के पूरा-पूरा दिया जाएगा।} [अज़-ज़ुमर: 10]।

(1) इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसब' में भी इसे उन्हीं की ओर संदर्भित किया है। (2) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/354, और इसी से लेखक ने इब्न जिन्नी के पहले और दूसरे कथन और क़िरात के बारे में अल-महदवी के वृत्तांत को उद्धृत किया है। "मुसर्राह" भेड़ वह है जिसका दूध उसके थनों में जमा करके रोक लिया गया हो। 'अन्-निहाया' (स-र-य)। (3) 'अल-नुकात वल-उयून' 1/335-336 में। (4) 'सहीह इब्न हिब्बान' (4648)।

سورہ البقرہ: آیت ۲۶۱۔ صفحہ ۳۱۷۔

...اور دیگر نے عکرمہ (۱) سے، بمعنی: پس انہیں روک لو؛ ان کے اس قول سے: "صَرَّى يُصَرِّي": جب وہ روکے، اور اسی سے "شاة مُصَرَّاة" (۲) (روکا ہوا دودھ والی بکری) ہے۔

اور یہاں ایک اعتراض ہے جسے الماوردی (۳) نے ذکر کیا ہے، وہ یہ کہ کہا جائے: ابراہیم علیہ السلام کو آخرت کی نشانیوں کا جواب کیسے دیا گیا جبکہ موسیٰ علیہ السلام کو ان کے اس قول میں جواب نہیں دیا گیا: {اے میرے رب! مجھے (اپنا آپ) دکھا کہ میں تجھے دیکھ سکوں} [الاعراف: ۱۴۳]؟ اس کے دو جوابات ہیں:

پہلا: یہ کہ جو موسیٰ علیہ السلام نے سوال کیا وہ تکلیف (شرعی ذمہ داری) کے برقرار رہنے کے ساتھ درست نہیں، اور جو ابراہیم علیہ السلام نے سوال کیا وہ خاص ہے جو تکلیف کے برقرار رہنے کے ساتھ درست ہے۔

دوسرا: یہ کہ احوال مختلف ہوتے ہیں؛ پس بعض اوقات میں جواب دینا زیادہ موزوں ہوتا ہے، اور دوسرے وقت میں منع کرنا جہاں پہلے سے اذن (اجازت) نہ ہو۔

ابن عباس نے کہا: اللہ تعالیٰ نے ابراہیم علیہ السلام کو اس کا حکم ان کی اولاد کی پیدائش سے پہلے اور ان پر صحیفے نازل ہونے سے پہلے دیا تھا، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان لوگوں کی مثال جو اللہ کی راہ میں اپنے مال خرچ کرتے ہیں، اس دانے کی سی ہے جس نے سات بالیاں اگائیں؛ ہر بالی میں سو دانے ہیں۔ اور اللہ جس کے لیے چاہتا ہے (اجر) بڑھا دیتا ہے۔ اور اللہ بڑی وسعت والا، سب کچھ جاننے والا ہے۔} [۲۶۱]

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: جب اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ان دلائل کا ذکر فرمایا جو اس میں ہیں، تو جہاد کی ترغیب دی اور آگاہ فرمایا کہ جو شخص ان دلائل کے بعد جہاد کرے گا جنہیں سوائے نبی کے کوئی نہیں لا سکتا؛ تو اس کے لیے اس کے جہاد میں بڑا ثواب ہے۔ البستی نے اپنی صحیح مسند (۴) میں ابن عمر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے میرے رب! میری امت کے لیے (اجر) بڑھا دے" تو یہ آیت نازل ہوئی: {کون ہے جو اللہ کو قرضِ حسنہ دے تو وہ اسے اس کے لیے کئی گنا بڑھا دے} [البقرہ: ۲۴۵]۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے میرے رب! میری امت کے لیے اور بڑھا دے" تو یہ آیت نازل ہوئی: {بے شک صبر کرنے والوں کو ان کا اجر بغیر حساب کے پورا دیا جائے گا} [الزمر: ۱۰]۔

(۱) ابن جنی نے 'المحتسب' میں بھی اسے ان کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) 'المحرر الوجیز' ۱/ ۳۵۴، اور اسی سے مصنف نے ابن جنی کا پہلا اور دوسرا کلام اور قرات کے متعلق المہدوی کی حکایت نقل کی ہے۔ "شاۃ مُصَرَّاۃ" وہ ہے جس کا دودھ اس کے تھنوں میں جمع کر کے روک لیا گیا ہو۔ 'النہایہ' (صری)۔ (۳) 'النکت والعیون' ۱/ ۳۳۵-۳۳۶ میں۔ (۴) 'صحیح ابن حبان' (۴۶۴۸)۔

318 Surah Al-Baqarah: Verse 261

And this verse's wording is an explanation of an example for the honor of spending in the way of Allah and its goodness (1), and it includes an encouragement to do so.

In the speech, there is an omitted genitive noun (mudaf) estimated to be: "The example of the spending of those who spend their wealth in the way of Allah is like the example of a grain." Another way: "The example of those who spend their wealth is like the example of a sower who sowed a grain in the earth, and the grain sprouted seven ears, meaning it brought forth seven ears, in each ear a hundred grains. So He likened the giver of charity to the sower, and likened charity to the seed. Thus, Allah gives him for every charity of his seven hundred good deeds. Then He, Exalted is He, said: {And Allah multiplies for whom He wills}, meaning more than seven hundred. So the example of the giver of charity is like the sower; if he is skillful in his work, the seed is good, and the land is fertile, the crop will be more. Similarly, if the giver of charity is righteous, the money is lawful and pure, and he places it in its proper place, the reward will be greater, contrary to those who said: 'There is no doubling beyond seven hundred in the verse', as we will clarify, if Allah wills.

Second: It was narrated that this verse was revealed regarding Uthman ibn Affan and Abd al-Rahman ibn Awf, may Allah be pleased with them both. That is because when the Messenger of Allah (peace be upon him) urged the people to give charity when he wanted to go out to the Battle of Tabuk, Abd al-Rahman came to him with four thousand (dirhams/dinars), and said: "O Messenger of Allah, I had eight thousand, so I kept four thousand for myself and my family, and four thousand I have lent to my Lord." So the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "May Allah bless for you what you kept, and what you gave." And Uthman said: "O Messenger of Allah, I take upon myself the equipment of whoever has no equipment." So this verse was revealed regarding them (2).

And it was said: It was revealed regarding voluntary charity (3).

And it was said: It was revealed before the verse of Zakat, then it was abrogated by the verse of Zakat. But there is no need for the claim of abrogation, because spending in the way of Allah is recommended at all times.

And the ways of Allah are many, and the most beneficial (4) of them is Jihad, so that the word of Allah may be the highest.

(1) In the manuscripts: "wa tahsinuha" (and improving it), and in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 355/1: "wa bihusniha" (and by its goodness). What is established is from (M). (2) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 249/1-250 and attributed it to Al-Kalbi. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 355/1. (4) Confirmed from (Zah) and (Kha). And it agrees with 'Al-Muharrar al-Wajiz' 355/1.

पृष्ठ ३१८ सूरा अल-बकरा: आयत २६१

इस आयत के शब्द अल्लाह की राह में खर्च करने के सम्मान और उसकी अच्छाई (१) का एक उदाहरण स्पष्ट करते हैं, और इसमें ऐसा करने के लिए प्रोत्साहन भी शामिल है।

भाषण में एक लुप्त शब्द (मुज़ाफ़) है जिसका अनुमान है: "उन लोगों के खर्च का उदाहरण जो अल्लाह की राह में अपना धन खर्च करते हैं, एक दाने के उदाहरण जैसा है।" एक और तरीका: "अपना धन खर्च करने वालों का उदाहरण उस बोने वाले के उदाहरण जैसा है जिसने ज़मीन में एक दाना बोया, और उस दाने से सात बालियाँ निकलीं, यानी उसने सात बालियाँ निकालीं, प्रत्येक बाली में सौ दाने थे। तो उसने दान देने वाले की तुलना बोने वाले से की, और दान की तुलना बीज से की। अतः अल्लाह उसे उसके प्रत्येक दान के बदले सात सौ नेकियाँ देता है। फिर उसने (अल्लाह) कहा: {और अल्लाह जिसके लिए चाहता है, दोगुना कर देता है}, यानी सात सौ से भी अधिक। तो दान देने वाले का उदाहरण बोने वाले जैसा है; यदि वह अपने काम में कुशल है, बीज अच्छा है, और ज़मीन उपजाऊ है, तो फसल अधिक होगी। इसी प्रकार, यदि दान देने वाला नेक है, धन हलाल और पवित्र है, और वह उसे सही जगह पर रखता है, तो प्रतिफल और भी अधिक होगा, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने कहा: 'आयत में सात सौ से अधिक गुना करने का उल्लेख नहीं है', जैसा कि हम स्पष्ट करेंगे, यदि अल्लाह ने चाहा।

दूसरा: यह रिवायत है कि यह आयत उस्मान बिन अफ़ान और अब्द अल-रहमान बिन औफ़ (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के बारे में उतरी थी। ऐसा इसलिए क्योंकि जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने तबूक के युद्ध के लिए निकलने के समय लोगों को दान देने के लिए प्रेरित किया, तो अब्द अल-रहमान उनके पास चार हज़ार लेकर आए और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मेरे पास आठ हज़ार थे, तो मैंने अपने और अपने परिवार के लिए चार हज़ार रख लिए, और चार हज़ार मैंने अपने रब को ऋण दे दिए।" तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अल्लाह तुम्हारे लिए उसमें बरकत दे जो तुमने रख लिया और जो तुमने दिया।" और उस्मान ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, जिसके पास साजो-सामान नहीं है, उसका साजो-सामान मेरे ज़िम्मे है।" तो यह आयत उन दोनों के बारे में उतरी (२)।

और कहा गया: यह नफ़्ल (स्वैच्छिक) दान के बारे में उतरी (३)।

और कहा गया: यह ज़कात की आयत से पहले उतरी थी, फिर ज़कात की आयत द्वारा इसे निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया। लेकिन निरस्त होने के दावे की कोई आवश्यकता नहीं है, क्योंकि अल्लाह की राह में खर्च करना हर समय वांछनीय (मन्दूब) है।

और अल्लाह की राहें अनेक हैं, और उनमें सबसे लाभकारी (४) जिहाद है; ताकि अल्लाह का बोलबाला सबसे ऊँचा रहे।

---

(१) प्रतियों में: "तह्सीनुहा" (और उसे सुधारना), और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३५५/१ में: "बिहुस्निहा" (और उसकी अच्छाई से)। (एम) से जो पुष्ट है वही दिया गया है। (२) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर २४९/१-२५० में इसका उल्लेख किया है और इसे अल-कल्बी से संबंधित बताया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५५/१। (४) (ज़ह) और (ख़ा) से पुष्ट है। और यह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ३५५/१ के अनुकूल है।

صفحہ ۳۱۸ سورۃ البقرہ: آیت ۲۶۱

اس آیت کے الفاظ اللہ کی راہ میں خرچ کرنے کے شرف اور اس کی اچھائی (۱) کی مثال کا بیان ہیں، اور اس میں اس پر ترغیب شامل ہے۔

کلام میں ایک مضاف محذوف ہے جس کی تقدیر (پوشیدہ معنی) یہ ہے: "اللہ کی راہ میں اپنے مال خرچ کرنے والوں کے خرچ کی مثال ایک دانے کی مثال جیسی ہے۔" ایک اور طریقہ: "ان لوگوں کی مثال جو اپنا مال خرچ کرتے ہیں اس کسان کی مثال جیسی ہے جس نے زمین میں ایک دانہ بویا، پس اس دانے سے سات بالیاں اگیں، یعنی اس نے سات بالیاں نکالیں، ہر بالی میں سو دانے تھے۔ چنانچہ اس نے صدقہ کرنے والے کو کسان سے تشبیہ دی، اور صدقہ کو بیج سے تشبیہ دی، پس اللہ اسے اس کے ہر صدقہ کے بدلے سات سو نیکیاں عطا فرماتا ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَن يَشَاءُ﴾ یعنی سات سو سے بھی زیادہ پر۔ پس صدقہ کرنے والے کی مثال کسان جیسی ہے؛ اگر وہ اپنے کام میں ماہر ہو، بیج اچھا ہو، اور زمین آباد (زرخیز) ہو؛ تو فصل زیادہ ہو گی، اسی طرح صدقہ کرنے والا اگر صالح ہو، مال پاکیزہ ہو اور اسے اس کے صحیح مصرف میں رکھے، تو ثواب زیادہ ہو گا، ان لوگوں کے برعکس جنہوں نے کہا: 'آیت میں سات سو پر اضافہ نہیں ہے'، جیسا کہ ہم ان شاء اللہ واضح کریں گے۔

دوسری بات: روایت ہے کہ یہ آیت عثمان بن عفان اور عبد الرحمن بن عوف رضی اللہ عنہما کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ اس لیے کہ رسول اللہ ﷺ نے جب غزوہ تبوک کے لیے نکلنے کا ارادہ کیا تو لوگوں کو صدقہ کی ترغیب دی، تو عبد الرحمن چار ہزار لے کر حاضر ہوئے اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میرے پاس آٹھ ہزار تھے، میں نے اپنے اور اپنے اہل و عیال کے لیے چار ہزار رکھ لیے اور چار ہزار اپنے رب کو قرض دے دیے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اللہ اس میں

برکت دے جو تم نے رکھا اور اس میں بھی جو تم نے دیا»۔ اور عثمان نے کہا: اے اللہ کے رسول، جس کے پاس سامانِ سفر نہیں ہے اس کا سامان میرے ذمے ہے؛ تو یہ آیت ان دونوں کے حق میں نازل ہوئی (۲)۔

اور کہا گیا: یہ نفلی صدقہ کے بارے میں نازل ہوئی (۳)۔

اور کہا گیا: یہ آیتِ زکوٰۃ سے پہلے نازل ہوئی تھی، پھر آیتِ زکوٰۃ سے منسوخ ہوگئی۔ اور نسخ کے دعوے کی کوئی ضرورت نہیں ہے، کیونکہ اللہ کی راہ میں خرچ کرنا ہر وقت مستحب (مندوب) ہے۔

اور اللہ کی راہیں بہت ہیں، اور ان میں سب سے زیادہ نفع بخش (۴) جہاد ہے؛ تاکہ اللہ کا کلمہ ہی بلند رہے۔

---

(۱) نسخوں میں: "وتحسنها" (اور اس کا بہتر ہونا)، اور المحرر الوجیز ۳۵۵/۱ میں: "وبحسنها" (اور اس کی اچھائی کے ساتھ)۔ اور (م) سے ثابت شدہ ہی درج ہے۔ (۲) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۲۴۹/۱-۲۵۰ میں ذکر کیا ہے اور اسے کلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۵۵/۱۔ (۴) (ظ) اور (خ) سے ثابت ہے۔ اور یہ المحرر الوجیز ۳۵۵/۱ کے موافق ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 261 319

The third: Allah's saying: {as the likeness of a grain}. 'Grain' (al-habba) is a generic name for everything that a human sows and subsists on, and the most famous of that is wheat (al-burr), so it is often meant by 'hubb'. From this is the saying of al-Mutalammis: 'I have sworn that I will eat the grain of Iraq forever, while the grain in the village is eaten by the weevil.' (2)

'Habba' of the heart: its black spot (suwayda'), and it is said: its fruit, and it is that. And 'al-hibba', with a kasra on the letter 'H': seeds (3) of legumes (4) which are not staple food. In the hadith of intercession: 'Then they will grow as the grain (al-hibba) grows in the alluvial deposit of a flood.' (5). The plural is 'hibab'. And 'al-hubba', with a damma (6): 'al-hubb' (love); it is said: 'Yes, and hubba and dignity.' And 'al-hubb': love, and likewise 'al-hibb', with a kasra. And 'al-hibb' also means: the beloved, like 'khidn' and 'khidin'.

And {an ear of grain} (sunbula) is on the pattern of 'fun'alah', from 'asbala al-zar'': when ears of grain appear in it, i.e., it flows down with ears, as a veil flows down by letting it down. It was said: it means it has hidden grain in it, as a thing is hidden by letting a veil down over it. The plural is 'sanabil' (ears). Then it was said: what is meant is ears of millet (al-dukhn), for it is the one where this number is found in its ear (7).

I say: this is nothing, for the ear of millet has more than twice this number and even more in its ear, according to what we have seen.

(1) Yazdara'uhu: plants it. Al-Qamus (z-r-'). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/355. Al-Mutalammis: He is Jarir bin Abdul-Masih, from the tribe of Banu Dubay'ah, and he is the maternal uncle of Tarafa bin al-'Abd. He was named al-Mutalammis due to his saying: 'This is the time of display while its flies, wasps, and the blue seeker are alive.' See Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 1/155-156. The verse mentioned by the author is in his diwan, p. 95. (3) In (Z): 'bazr', and in (M): 'budhur'. What is established is from (D) and (Kh), which is consistent with as-Sihah (h-b-b). The author transmitted from it. (4) In as-Sihah: the desert. (5) A part of a hadith from Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), recorded by al-Bukhari (22) and Muslim (183). It was also recorded by al-Bukhari (806) and Muslim (182) from a hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). His saying: 'hamil al-sayl', means: what the flood carries of mud or scum and the like. Al-Nihaya by Ibn al-Athir (h-m-l). (6) In (M): with a damma on the letter 'H'. (7) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/356.

सूरह अल-बक़रा: आयत 261 319

तीसरा: अल्लाह का कथन: {एक दाने के समान}। 'दाना' (अल-हब्बा) हर उस चीज़ के लिए एक जातिवाचक नाम है जिसे मनुष्य बोता है (1) और जिस पर जीवित रहता है, और इनमें सबसे प्रसिद्ध गेहूं (अल-बुर्र) है, इसलिए अक्सर 'हब्ब' से यही मुराद ली जाती है। अल-मुतलमिस का कहना है: 'मैंने कसम खाई है कि मैं इराक का दाना हमेशा खाऊंगा, जबकि गांव में दाने को घुन खा जाता है।' (2)

'हब्बतुल कलब' (हृदय का दाना): उसका काला बिंदु, और कहा जाता है: उसका फल, और वह वही है। और 'अल-हिब्बा', 'हा' पर कसरा के साथ: उन फलियों के बीज (3) जो मुख्य आहार नहीं हैं (4)। शफ़ाअत की हदीस में है: 'फिर वे वैसे ही उगेंगे जैसे दाना (अल-हिब्बा) बाढ़ के बहाव के साथ आए कीचड़ में उगता है' (5)। इसका बहुवचन 'हिबब' है। और 'अल-हुब्बा', दम्मा के साथ (6): 'अल-हुब्ब' (प्रेम); कहा जाता है: 'हाँ, और हुब्बा और सम्मान।' और 'अल-हुब्ब': प्रेम, और इसी तरह 'अल-हिब्ब', कसरा के साथ। और 'अल-हिब्ब' का अर्थ प्रिय भी है, जैसे 'खिदन' और 'खिदीन'।

और {सनबुलह} (बाली), 'फनअलह' के वज़न पर है, 'असबला अल-ज़र' से: जब खेती में बालियाँ निकल आएँ यानी: बालियों के साथ नीचे लटक जाए, जैसे परदा नीचे लटकाने से लटकता है। कहा गया: इसका अर्थ है कि इसमें छिपा हुआ दाना है, जैसे किसी चीज़ को परदा डालकर छिपाया जाता है। बहुवचन 'सनाबिल' (बालियाँ) है। फिर कहा गया: इसका अर्थ बाजरे (अल-दुखन) की बाली है, क्योंकि वही वह है जिसकी बाली में यह संख्या होती है (7)।

मैंने कहा: यह कुछ भी नहीं है, क्योंकि बाजरे की बाली में इससे दुगुनी और उससे भी ज़्यादा संख्या आती है, जैसा कि हमने देखा है।

(1) यज़दरऊहु: उसे बोता है। अल-क़ामूस (ज़-र-')। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/355। अल-मुतलमिस: वह जरीर बिन अब्दुल मसीह है, जो बनू दबिया कबीले से है और तरफा बिन अल-अब्द का मामा है। उसका नाम मुतलमिस उसके इस शेर के कारण पड़ा: 'यही प्रदर्शन का समय है जब उसकी मक्खियाँ, ततैया और नीला मुतलमिस जीवित हैं।' देखें तबक़ात फुहूल अल-शुआरा 1/155-156। और जिस शेर का लेखक ने उल्लेख किया है वह उनके दीवान के पृ. 95 पर है। (3) (ज़) में: 'बज़्र', और (म) में: 'बुधूर'। जो प्रमाणित है वह (द) और (ख) से है, जो अस-सिहाह (ह-ब-ब) के अनुकूल है। लेखक ने उसी से उद्धृत किया है। (4) अस-सिहाह में: मरुस्थल। (5) अबू सईद अल-खुदरी (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की एक हदीस का हिस्सा, जिसे अल-बुखारी (22) और मुस्लिम

(183) ने उद्धृत किया है। इसे अल-बुखारी (806) और मुस्लिम (182) ने अबू हुरैरा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से भी उद्धृत किया है। उनका कहना: 'हमील अल-सैल' का अर्थ है: बाढ़ द्वारा लाया गया कीचड़ या कचरा आदि। अल-निहाया इब्न अल-अथिर (ह-म-ल)। (6) (म) में: 'हा' पर दम्मा के साथ। (7) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/356।

سورہ البقرہ: آیت 261 319

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ایک دانے کی مثال}۔ 'دانہ' (الحبۃ) ہر اس چیز کے لیے اسم جنس ہے جسے انسان بوتا ہے (1) اور اسے بطور خوراک استعمال کرتا ہے، اور اس میں سب سے مشہور گندم (البر) ہے، چنانچہ اکثر 'حب' سے یہی مراد لیا جاتا ہے۔ اسی میں سے متلمس کا قول ہے: 'میں نے عہد کیا کہ میں ہمیشہ عراق کا دانہ کھاؤں گا، جبکہ گاؤں میں دانے کو گھن کھا جاتا ہے۔' (2)

'حبۃ القلب': اس کا سیاہ نقطہ، اور کہا جاتا ہے: اس کا پھل، اور وہی مراد ہے۔ اور 'الحِبَّۃ'، حا کے کسرہ (زیر) کے ساتھ: ان سبزیوں کے بیج (3) جو بنیادی خوراک نہیں ہیں (4)، اور شفاعت کی حدیث میں ہے: 'پس وہ اس طرح اگیں گے جیسے دانہ (الحبۃ) سیلاب کے لائے ہوئے کوڑے کرکٹ میں اگتا ہے' (5)۔ اس کی جمع 'حِبَب' ہے۔ اور 'الحُبَّۃ'، ضمہ (پیش) کے ساتھ (6): 'الحب' (محبت)؛ کہا جاتا ہے: 'ہاں، اور حبہ اور عزت'۔ اور 'الحُب': محبت، اور اسی طرح 'الحِب'، کسرہ کے ساتھ اور 'الحِب' کے معنی محبوب کے بھی ہیں، جیسے 'خِدْن' اور 'خِدِین'۔

اور {سُنبُلَةٍ} فنعلہ [کے وزن پر] ہے، 'أسبل الزرع' سے: جب کھیتی میں بالیاں نکل آئیں، یعنی: بالیوں کے ساتھ جھک جائے، جیسے پردہ لٹکانے سے لٹک جاتا ہے۔ کہا گیا ہے: اس کا مطلب یہ ہے کہ اس میں چھپا ہوا دانہ ہے، جیسے کسی چیز کو پردہ ڈال کر چھپایا جاتا ہے۔ جمع 'سنابل' ہے۔ پھر کہا گیا: اس سے مراد باجرے کی بالی ہے، کیونکہ وہی ہے جس کی ایک بالی میں یہ تعداد ہوتی ہے (7)۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ بات درست نہیں ہے، کیونکہ باجرے کی ایک بالی میں اس تعداد سے دوگنا اور اس سے بھی زیادہ دانے ہوتے ہیں، جیسا کہ ہم نے مشاہدہ کیا ہے۔

(1) یزدرعه: اسے بوتا ہے۔ القاموس (زرع)۔ (2) المحرر الوجیز 1/355۔ اور المتلمس: جریر بن عبد المسیح ہے، جو بنو ضبیعہ سے ہے اور وہ طرفہ بن العبد کا ماموں ہے، اسے اس کے قول کی وجہ سے متلمس کہا گیا: 'پس یہ وقت ہے پیشی کا جبکہ اس کی مکھیاں، بھڑیں اور نیلا متلمس زندہ ہیں۔' دیکھئے طبقات فحول الشعراء 1/ 155-156۔ اور جس شعر کا مصنف نے ذکر کیا ہے وہ ان کے دیوان کے ص 95 پر ہے۔ (3) (ظ) میں: بزر، اور (م) میں: بذور۔ اور (د) اور (خ) میں جو ہے وہی ثابت ہے، اور یہی صحاح (حبب) کے موافق ہے۔ مصنف نے اسی سے نقل کیا ہے۔ (4) الصحاح میں ہے: صحرا۔ (5) حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی ایک طویل حدیث کا حصہ ہے، جسے بخاری (22) اور مسلم (183) نے روایت کیا ہے۔ نیز اسے بخاری (806) اور مسلم (182) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ 'حمیل السیل' سے مراد وہ مٹی یا کوڑا کرکٹ ہے جو سیلاب اپنے ساتھ لاتا ہے۔ النہایہ لابن الاثیر (حمل)۔ (6) (م) میں ہے: حا کے ضمہ کے ساتھ (7) دیکھئے المحرر الوجیز 1/356۔

Surah Al-Baqarah: Verse 261 320

Ibn Atiyyah(1) said: A stalk of wheat might contain a hundred grains, and as for(2) other grains, it could be more, but the parable was set at this amount.

Al-Tabari(3) said regarding this verse: The saying: ﴿in every ear a hundred grains﴾ means: if that exists, otherwise it is on the basis of assuming it(4). Then he quoted from al-Dahhak that he said: ﴿in every ear a hundred grains﴾ means: every ear sprouted a hundred grains.

Ibn Atiyyah(5) said: So al-Tabari made al-Dahhak's statement similar to what he said, and that is not necessarily implied by al-Dahhak's statement. Abu Amr al-Dani said: Some of them read: "mi'atan" (a hundred) in the accusative case, based on the estimation: it sprouted a hundred grains(6).

I say: Yaqub al-Hadrami said: Some of them read: "in every ear a hundred grains" (mi'ata habbatin) based on: it sprouted a hundred grains, and similarly some of them read: ﴿And for those who disbelieved in their Lord is the punishment of Hell﴾ based on: ﴿And We have prepared for them the punishment of the Blaze﴾ [Al-Mulk: 5] and We prepared for those who disbelieved the punishment of Hell(7).

Abu Amr, Hamza, and al-Kisa'i read: ﴿it sprouted seven ears﴾ (anbatat sab'a sanabil) with the assimilation of the 'ta' into the 'sin'(8); because they are both voiceless, don't you see that they alternate? Abu Amr recited: O, may Allah curse the sons of the Silat, Amr bin Maymun, the meanest of men (an-nat)(9)

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/355. (2) In (m) and (d): "fa-amma". What is established is from (z) and (kh), which matches Al-Muharrar al-Wajiz. (3) Tafsir al-Tabari 4/652, and the author quoted from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/356. (4) In (z) and (kh): "yaqriduhu". In (m): "yafriduhu". What is established is from (d), which matches Al-Muharrar al-Wajiz. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/356. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 16. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/333-334. The reading of (adhab) in the accusative was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 159. (8) Similarly Hisham read, see al-Taysir pp. 42-43. (9) The rajaz verse is by 'Ilba bin Arqam as in al-Lisan (nwt). It was mentioned by al-Qali in al-Amali 2/68, by Ibn Jinni in al-Khasais 2/53, and by Ibn Ya'ish in Sharh al-Mufassal 10/36 without attribution. Its wording is: May Allah vilify the sons of the Silat, Amr bin Yarbu', the worst of men (an-nat) They are neither chaste nor intelligent.

सूरा अल-बकरा: आयत 261 320

इब्न अतिय्या (1) ने कहा: गेहूं की एक बाली में सौ दाने हो सकते हैं, और जहां तक (2) अन्य अनाजों की बात है, तो और भी अधिक हो सकते हैं, लेकिन उदाहरण इसी मात्रा पर आधारित है।

अल-तब़री (3) ने इस आयत के बारे में कहा: उनका यह कथन: ﴾हर बाली में सौ दाने﴿ का अर्थ है: यदि वह मौजूद है, अन्यथा इसे मान लेने के आधार पर है (4)। फिर उन्होंने अल-दहाक से उद्धृत किया कि उन्होंने कहा: ﴾हर बाली में सौ दाने﴿ का अर्थ है: प्रत्येक बाली ने सौ दाने उगाए।

इब्न अतिय्या (5) ने कहा: तो अल-तब़री ने अल-दहाक के कथन को वैसा ही बना दिया जैसा उन्होंने कहा था, और अल-दहाक के कथन से यह अनिवार्य रूप से नहीं निकलता है। अबू अम्र अल-दानी ने कहा: उनमें से कुछ ने "मिआतन" (सौ) को कर्म कारक (मंसूब) में पढ़ा, इस अनुमान के आधार पर: उसने सौ दाने उगाए (6)।

मैं कहता हूँ: याकूब अल-हद्रमी ने कहा: उनमें से कुछ ने पढ़ा: "हर बाली में सौ दाने" इस आधार पर: उसने सौ दाने उगाए, और इसी तरह उनमें से कुछ ने पढ़ा: ﴾और जिन लोगों ने अपने रब के साथ कुफ्र किया, उनके लिए जहन्नम का अज़ाब है﴿ इस आधार पर: ﴾और हमने उनके लिए भड़कती आग का अज़ाब तैयार कर रखा है﴿ [अल-मुल्क: 5] और हमने उन लोगों के लिए जहन्नम का अज़ाब तैयार किया जिन्होंने कुफ्र किया (7)।

अबू अम्र, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: ﴾अनबतत सब'अ सनाबिल﴿ (सात बालियाँ उगाईं) में 'ता' का 'सीन' में इद्घ़ाम (समावेशन) के साथ (8); क्योंकि वे दोनों महमुस (अघोष) हैं, क्या आप नहीं देखते कि वे एक-दूसरे के स्थान पर आते हैं। अबू अम्र ने सुनाया: ऐ, अल्लाह सिलात के बेटों, अम्र बिन मैमुन पर लानत करे, जो लोगों (अन-नात) में सबसे नीच हैं (9)

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/355. (2) (म) और (द) में: "फ़-अम्मा"। जो स्थापित है वह (ज़) और (ख) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है। (3) तफ़सीर अल-तब़री 4/652, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/356 में उनसे उद्धृत किया है। (4) (ज़) और (ख) में: "यक़रिद्दुहु"। और (म) में: "यफ़रिद्दुहु"। स्थापित पाठ (द) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/356. (6) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह, पृष्ठ 16. (7) इराब अल-कुरआन अल-नहहास द्वारा 1/333-334। "अज़ाब" को मंसूब पढ़ने का उल्लेख इब्न खालवैह ने अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह, पृष्ठ 159 में किया है। (8) इसी तरह हिशाम ने पढ़ा, देखें अल-तयसीर पृष्ठ

42-43. (9) रज्ज़ का शेर इल्बा बिन अरक़म का है जैसा कि अल-लिसान (नवत) में है। और अल-क़ाली ने इसे अल-अमाली 2/68 में, इब्न जिन्नी ने अल-खसाइस 2/53 में, और इब्न यईश ने शर्ह अल-मुफ़स्सल 10/36 में बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया है। इसके शब्द हैं: अल्लाह सिलात के बेटों, अम्र बिन यर्बू को बुरा कहे, जो लोगों (अन-नात) में सबसे बुरे हैं वे न तो पवित्र हैं और न ही बुद्धिमान।

سورة البقرہ: آیت 261 320

ابن عطیہ (1) نے کہا: گندم کے ایک خوشے (بالی) میں سو دانے پائے جا سکتے ہیں، اور جہاں تک (2) دیگر غلہ جات کا تعلق ہے تو اس سے بھی زیادہ، لیکن مثال اسی مقدار سے دی گئی ہے۔

اور طبری (3) نے اس آیت کے بارے میں کہا: اللہ کا یہ قول: ﴿ہر خوشے میں سو دانے﴾ کا مطلب ہے: اگر ایسا پایا جائے، ورنہ یہ اسے فرض کر لینے کی بنیاد پر ہے (4)۔ پھر انہوں نے ضحاک سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: ﴿ہر خوشے میں سو دانے﴾ کا مطلب ہے: ہر بالی نے سو دانے اگائے۔

ابن عطیہ (5) نے کہا: پس طبری نے ضحاک کے قول کو اپنے قول جیسا قرار دیا، حالانکہ ضحاک کے قول سے یہ لازمی نہیں نکلتا۔ ابو عمرو الدانی نے کہا: بعض نے "مئۃً" (سو) کو نصب کے ساتھ پڑھا، اس تقدیر پر کہ: (اس نے) سو دانے اگائے (6)۔

میں کہتا ہوں: اور یعقوب الحضرمی نے کہا: بعض نے پڑھا: "ہر خوشے میں سو دانے" اس بنیاد پر کہ: اس نے سو دانے اگائے، اور اسی طرح بعض نے پڑھا: ﴿اور جن لوگوں نے اپنے رب کے ساتھ کفر کیا ان کے لیے جہنم کا عذاب ہے﴾ اس بنیاد پر کہ: ﴿اور ہم نے ان کے لیے دہکتی آگ کا عذاب تیار کر رکھا ہے﴾ [الملک: 5] اور ہم نے کافروں کے لیے جہنم کا عذاب تیار کیا (7)۔

اور ابو عمرو، حمزہ اور کسائی نے پڑھا: ﴿أنبتت سبع سنابل﴾ (سات بالیاں اگائیں) میں 'تا' کا 'سین' میں ادغام کے ساتھ (8)؛ کیونکہ وہ دونوں حروف مہموسہ ہیں، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ وہ ایک دوسرے کے بدلے آتے ہیں۔ اور ابو عمرو نے یہ شعر پڑھا: اے اللہ! سعلات کے بیٹوں، عمرو بن میمون پر لعنت کرے، جو لوگوں (النات) میں سب سے کمینے ہیں (9)

(1) المحرر الوجيز 355/1۔ (2) (م) اور (د) میں: "فأما"۔ اور جو متن میں ہے وہ (ظ) اور (خ) سے ہے جو المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (3) تفسیر طبری 652/4، اور مصنف نے ان سے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 356/1 میں نقل کیا ہے۔ (4) (ظ) اور (خ) میں: "یقرضه"۔ اور (م) میں: "یفرضه"۔ اور جو متن میں ہے وہ (د) سے ہے جو المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (5) المحرر الوجیز 356/1۔ (6) القراءات الشاذة ص 16۔ (7) إعراب القرآن للنحاس 333/1-334۔ اور (عذاب) کو نصب کے ساتھ پڑھنے کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 159 میں کیا ہے۔ (8) اور اسی طرح ہشام نے پڑھا، دیکھیں التیسیر ص 42-43۔ (9) یہ رجز علباء بن ارقم کا ہے جیسا کہ اللسان (نوت) میں ہے۔ اور اسے القالی نے الامالی 68/2، اور ابن جنی نے الخصائص 53/2، اور ابن یعیش نے شرح المفصل 36/10 میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ اس کے الفاظ یہ ہیں: یا قبح الله بنی السعلاة عمرو بن یربوع شرار النات لیسوا أعفاء ولا أكيات

...meant "al-nas" (the people), so he changed the 'sin' to 'ta'. The rest [of the reciters] read with clarity (izhar) according to the original [rule]; because they are two [separate] words. Fourth: The Quran mentions that a good deed in all acts of righteousness is [rewarded] ten-fold, but this verse implies that the reward for spending in Jihad is seven hundred-fold. Scholars differed on the meaning of His saying: {And Allah multiplies [the reward] for whom He wills}. A group said: it clarifies and emphasizes what was previously mentioned about the seven hundred, and there is no multiplication beyond seven hundred. Another group of scholars said: rather, it is an announcement that Allah Almighty multiplies for whom He wills more than seven hundred-fold (1). I say: This opinion is more correct due to the hadith of Ibn Umar mentioned at the beginning of the verse. Ibn Majah narrated: Harun bin Abdullah al-Hammal told us, Ibn Abi Fudayk told us, from al-Khalil bin Abdullah, from al-Hasan, from Ali bin Abi Talib, Abu al-Darda', [Abu Huraira], Abdullah bin Umar, Abu Umama al-Bahili, Abdullah bin Amr, Jabir bin Abdullah, and Imran bin Husayn; all of them narrate from the Messenger of Allah (peace be upon him) that he said: "Whoever sends financial support for the cause of Allah while remaining at home, for every dirham he gets seven hundred. And whoever goes out to fight himself in the cause of Allah and spends for that cause (2), for every dirham he gets seven hundred thousand dirhams." Then he recited: {And Allah multiplies for whom He wills} (3). It has been narrated from Ibn Abbas that the multiplication reaches two million for whom Allah wills. Ibn Atiyyah (4) said: This is not confirmed in its chain of narration from him. Fifth: In this verse, there is evidence that farming is one of the noblest professions people take up and the livelihoods that workers engage in. Therefore, Allah set an example with it, saying: {The example of those who spend their wealth...} the verse.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1 / 355-356. (2) In Sunan Ibn Majah: "that way". (3) Sunan Ibn Majah (2761), and what is in brackets is from it. He said in Misbah al-Zujajah 3 / 154: This is a weak chain of narration, Khalil bin Abdullah is unknown, said by al-Dhahabi and Ibn Abd al-Hadi.... Its origin is in Sahih Muslim [994], al-Tirmidhi [1966], al-Nasa'i [9138], and Ibn Majah [2760] from the hadith of Thawban. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1 / 356 and before it.

...लोगों का इरादा था, इसलिए उन्होंने 'सीन' को 'ता' में बदल दिया। बाकी लोग मूल के अनुसार इज़हार (स्पष्टता) के साथ पढ़ते हैं; क्योंकि वे दो शब्द हैं। चौथा: कुरान में आया है कि नेकी के सभी कार्यों में एक अच्छाई का बदला दस गुना है, और इस आयत ने यह आवश्यकता जताई है कि जिहाद के खर्च की नेकी सात सौ गुना है। विद्वानों ने उनके इस कथन के अर्थ में मतभेद किया है: {और अल्लाह जिसके लिए चाहता है, बढ़ा देता है}। एक समूह ने कहा: यह सात सौ के पिछले उल्लेख को स्पष्ट और पुष्ट करने के लिए है, और सात सौ से ऊपर कोई बढ़ोतरी नहीं है। विद्वानों के एक अन्य समूह ने कहा: बल्कि, यह एक घोषणा है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान जिसके लिए चाहता है, सात सौ गुना से भी अधिक बढ़ा देता है (1)। मैंने कहा: और यह राय आयत के शुरू में उल्लिखित इब्न उमर की हदीस के कारण अधिक सही है। इब्न माजाह ने रिवायत की: हमसे हारून बिन अब्दुल्ला अल-हम्माल ने बयान किया, हमसे इब्न अबी फुदैक़ ने बयान किया, अल-खलील बिन अब्दुल्ला से, अल-हसन से, अली बिन अबी तालिब, अबू दर्दा, [अबू हुरैरा], अब्दुल्ला बिन उमर, अबू उमामा अल-बाहिली, अब्दुल्ला बिन अम्र, जाबिर बिन अब्दुल्ला और इमरान बिन हुसैन से; वे सभी अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत करते हैं कि उन्होंने कहा: "जिसने अल्लाह की राह में खर्च भेजा और अपने घर में रहा, उसे हर दिरहम के बदले सात सौ मिलते हैं। और जो खुद अल्लाह की राह में लड़ने गया और उस राह में खर्च किया (2), उसे हर दिरहम के बदले सात लाख दिरहम मिलते हैं।" फिर उन्होंने पढ़ा: {और अल्लाह जिसके लिए चाहता है, बढ़ा देता है} (3)। इब्न अब्बास से रिवायत है कि अल्लाह जिसके लिए चाहता है, बढ़ोतरी दो मिलियन (बीस लाख) तक पहुँच जाती है। इब्न अतिय्या (4) ने कहा: यह उनसे प्रमाणित सनद के साथ नहीं है। पाँचवाँ: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि खेती करना लोगों द्वारा अपनाए जाने वाले उच्चतम पेशों में से एक है और श्रमिकों द्वारा किए जाने वाले आजीविका के साधनों में से है। इसीलिए अल्लाह ने इसकी मिसाल देते हुए फ़रमाया: {उन लोगों की मिसाल जो अपने माल को खर्च करते हैं...} आयत।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1 / 355-356. (2) सुनन इब्न माजाह में: "उसके लिए"। (3) सुनन इब्न माजाह (2761), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। मिस्बाह अल-जुजाजा 3 / 154 में उन्होंने कहा: यह सनद कमजोर है, अल-खलील बिन अब्दुल्ला को नहीं जाना जाता है, यह अल-ज़हाबी और इब्न अब्द अल-हादी ने कहा है...। और इसका मूल सही मुस्लिम [994], तिरमिज़ी [1966], नसाई

[9138], और इब्न माजाह [2760] में थौबान की हदीस से है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1 / 356 और उससे पहले का हिस्सा।

...لوگوں کا ارادہ کیا، تو انہوں نے 'سین' کو 'تا' میں بدل دیا۔ باقی قارئین نے اصل کے مطابق اظہار کے ساتھ پڑھا؛ کیونکہ یہ دو کلمات ہیں۔ چوتھی بات: قرآن میں آیا ہے کہ نیکی کے تمام کاموں میں ایک نیکی کا بدلہ دس گنا ہے، اور اس آیت کا تقاضا ہے کہ جہاد کے خرچ کی نیکی سات سو گنا ہے۔ اور علماء نے اللہ کے اس قول کے معنی میں اختلاف کیا ہے: ﴿وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَن يَشَاءُ﴾ (اور اللہ جس کے لیے چاہتا ہے، اسے دگنا کر دیتا ہے)۔ ایک گروہ نے کہا: یہ سات سو کے پچھلے ذکر کی وضاحت اور تاکید کے لیے ہے، اور سات سو سے اوپر کوئی اضافہ نہیں ہے۔ علماء کے ایک دوسرے گروہ نے کہا: بلکہ، یہ اس بات کا اعلان ہے کہ اللہ تعالیٰ جس کے لیے چاہتا ہے، سات سو گنا سے بھی زیادہ بڑھا دیتا ہے (۱)۔ میں کہتا ہوں: اور یہ قول آیت کے شروع میں مذکور ابن عمر کی حدیث کی وجہ سے زیادہ صحیح ہے۔ ابن ماجہ نے روایت کیا ہے: ہمیں ہارون بن عبداللہ الحمال نے بتایا، ہمیں ابن ابی فدیک نے بتایا، خلیل بن عبداللہ سے، حسن سے، علی بن ابی طالب، ابو الدرداء، [ابو ہریرہ]، عبداللہ بن عمر، ابو امامہ الباہلی، عبداللہ بن عمرو، جابر بن عبداللہ، اور عمران بن حصین سے؛ وہ سب رسول اللہ ﷺ سے روایت کرتے ہیں کہ آپ نے فرمایا: "جس نے اللہ کی راہ میں خرچہ بھیجا اور اپنے گھر میں رہا، تو اسے ہر درہم کے بدلے سات سو ملیں گے، اور جو خود اللہ کی راہ میں جہاد کے لیے نکلا اور اس راہ میں خرچ کیا (۲)، تو اسے ہر درہم کے بدلے سات لاکھ درہم ملیں گے۔" پھر آپ نے تلاوت فرمائی: ﴿وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَن يَشَاءُ﴾ (۳)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے کہ اضافہ اللہ کی مشیت سے دو ملین (بیس لاکھ) تک پہنچ جاتا ہے۔ ابن عطیہ (٤) نے کہا: یہ ان سے ثابت سند کے ساتھ نہیں ہے۔ پانچویں بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ کھیتی باڑی لوگوں کے اختیار کردہ اعلیٰ ترین پیشوں میں سے ہے، اور ان

کمائیوں میں سے ہے جن میں کارکن مشغول ہوتے ہیں، اسی لیے اللہ تعالیٰ نے اس کی مثال دیتے ہوئے فرمایا: ﴿مَّثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ﴾ (ان لوگوں کی مثال جو اپنے مال خرچ کرتے ہیں...) آیت کے آخر تک۔

(١) المحرر الوجيز ١ / ٣٥٥-٣٥٦۔ (٢) سنن ابن ماجہ میں ہے: «وجہ ذلک»۔ (٣) سنن ابن ماجہ (٢٧٦١)، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ وہیں سے ہے۔ مصباح الزجاجہ ٣ / ١٥٤ میں کہا گیا ہے: یہ سند ضعیف ہے، خلیل بن عبداللہ نامعلوم ہے، یہ بات ذہبی اور ابن عبد الہادی نے کہی ہے.... اور اس کی اصل صحیح مسلم [٩٩٤]، ترمذی [١٩٦٦]، نسائی [٩١٣٨]، اور ابن ماجہ [٢٧٦٠] میں حضرت ثوبان کی حدیث سے ہے۔ (٤) المحرر الوجيز ١ / ٣٥٦ اور اس سے پہلے کا حصہ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 261 - 322

And in Sahih Muslim, from the Prophet (peace be upon him): "There is no Muslim who plants a tree or sows a seed, and then a bird, a person, or an animal eats from it, except that it is counted as charity for him."(2)

Hisham bin Urwa narrated from his father, from Aisha, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Seek provision in the hidden depths of the earth." Meaning agriculture; reported by Al-Tirmidhi.(3) And he (peace be upon him) said regarding palm trees: "They are the ones firmly rooted in mud, the providers in times of drought."(4) This was said as a form of praise.

Agriculture is a communal obligation (Fard al-Kifayah), so the leader (Imam) must compel people toward it and toward what falls under its meaning, like planting trees.

Abdullah bin Abdul Malik(5) met Ibn Shihab al-Zuhri and said: "Guide me to some wealth that I may work for." So Ibn Shihab began to say:

I said to Abdullah on the day I met him ... while he had saddled the beasts of burden heading east, "Pursue the hidden depths of the earth and call upon its Sovereign ... perhaps one day you will be answered and provided for."

(1) The word "be" (for it) is from (Kh) and Sahih Muslim. (2) Sahih Muslim (1553) from the hadith of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him). Al-Bukhari also reported it (2320). (3) Al-Tirmidhi did not report it in his Sunan, nor did Al-Mizzi mention it in Tuhfat al-Ashraf. It was reported by Abu Ya'la (4384), Al-Tabarani in Al-Awsat (899, 8093), Al-Quda'i in Musnad al-Shihab (694), and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (1233, 1234). And Al-Haythami mentioned it in Majma' al-Zawa'id 4/63 and said: "In it is Hisham bin Abdullah bin Ikrimah, and Ibn Hibban weakened him." Ibn Hibban said in Al-Majruhin 3/91: "He narrates from Hisham bin Urwa things that have no basis in his hadith... I do not like taking his reports as evidence when he is solitary in narrating them." (4) Reported by Abu Ya'la (1515) from the hadith of Abdullah bin Abdul Rahman al-Ansari. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 4/68: "In it is Fadalah bin Husayn, and he is weak." And Al-Tabarani reported it in Al-Awsat (3928) and Al-Quda'i in Musnad al-Shihab (1314) from the hadith of Abu Hurairah. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 4/68: "In it is Al-Mu'alla bin Maymun, and he is abandoned (matruk)." (5) The son of Marwan, who was the governor of Egypt after Abdul Aziz bin Marwan until he was dismissed in the year 90 AH. He led the campaign against the Byzantines and founded the city of Al-Massisa, and he has a house in Damascus. He

died in the year 100 AH, leaving behind eighty measures of gold. Siyar A'lam al-Nubala 5/113.

सूरह अल-बकराह: आयत 261 - 322

और सहीह मुस्लिम में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है: "कोई भी मुसलमान जो एक पौधा लगाता है, या फसल बोता है, और उसमें से कोई पक्षी, इंसान या जानवर खाता है, तो यह उसके लिए सदका (दान) बन जाता है।"(2)

हिशाम बिन उर्वा ने अपने पिता से, उन्होंने आयशा से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "ज़मीन की गहराइयों में रिज़्क़ (आजीविका) तलाश करो।" यानी खेती, इसे तिरमिज़ी ने रिवायत किया है।(3) और खजूर के पेड़ों के बारे में आपने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "ये वो हैं जो कीचड़ में मज़बूती से जमे हुए हैं, और सूखे के समय खिलाने वाले हैं।"(4) यह प्रशंसा के रूप में कहा गया था।

खेती फ़र्ज़-ए-किफ़ाया (सामूहिक कर्तव्य) है, इसलिए इमाम (शासक) के लिए ज़रूरी है कि वह लोगों को इसके लिए और इससे संबंधित कार्यों जैसे पेड़ लगाने के लिए मजबूर करे।

अब्दुल्ला बिन अब्दुल मलिक(5) इब्न शिहाब अल-ज़ुहरी से मिले और कहा: "मुझे किसी ऐसी संपत्ति का पता बताओ जिस पर मैं काम कर सकूँ।" तब इब्न शिहाब ने ये शेर कहे:

मैंने अब्दुल्ला से उस दिन कहा जब मैं उससे मिला ... जब उसने पूरब की ओर जाने वाले सवारी के जानवरों को तैयार कर लिया था, "ज़मीन की छिपी हुई चीज़ों (खेती) का पीछा करो और उसके मालिक (अल्लाह) को पुकारो ... शायद किसी दिन तुम्हारी दुआ क़बूल हो जाए और तुम्हें रिज़्क़ दिया जाए।"

(1) शब्द "be" (इसके लिए) (kh) और सहीह मुस्लिम से है। (2) सहीह मुस्लिम (1553) अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। अल-बुखारी (2320) ने भी इसे रिवायत किया है। (3) तिरमिज़ी ने इसे अपनी सुनन में रिवायत नहीं किया है, और अल-मिज़्ज़ी ने इसे 'तुहफ़त अल-अशरफ़' में उल्लेख नहीं किया है। इसे अबू या'ला (4384), अल-तबरानी ने अल-अवसत (899, 8093) में, अल-क़ुदाई ने मुसनद अल-शिहाब (694) में, और अल-बैहक़ी ने अल-शुअब (1233, 1234) में रिवायत किया है। और अल-हैथमी ने इसे 'मजमा' अल-ज़वाइद' 4/63 में उल्लेख किया है और कहा: "इसमें हिशाम बिन अब्दुल्ला बिन इकरीमा हैं, और इब्न हिब्बान ने उन्हें कमज़ोर माना है।" इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' 3/91 में कहा: "वह हिशाम बिन उर्वा से ऐसी चीज़ें रिवायत करते हैं जिनका उनकी हदीस में कोई आधार नहीं है... जब वह अकेले रिवायत करें तो मुझे उनकी

बात को दलील के रूप में लेना पसंद नहीं है।" (4) अबू या'ला (1515) ने अब्दुल्ला बिन अब्दुल रहमान अल-अंसारी की हदीस से रिवायत किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा' अल-ज़वाइद' 4/68 में कहा: "इसमें फ़ज़ाला बिन हुसैन हैं, और वह कमज़ोर हैं।" और अल-तबरानी ने अल-अवसत (3928) में और अल-क़ुदाई ने मुसनद अल-शिहाब (1314) में अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा' अल-ज़वाइद' 4/68 में कहा: "इसमें अल-मुअल्ला बिन मैमून हैं, और वह 'मतरूक' (त्यागने योग्य) हैं।" (5) इब्न मरवान, जो अब्दुल अज़ीज़ बिन मरवान के बाद मिस्र के गवर्नर बने, जब तक कि उन्हें साल 90 हिजरी में पद से नहीं हटाया गया। उन्होंने रोमनों के खिलाफ युद्ध का नेतृत्व किया और अल-मस्सिसा शहर की स्थापना की, और दमिश्क में उनका एक घर है। उनकी मृत्यु साल 100 हिजरी में हुई, और उन्होंने सोने के अस्सी माप छोड़े। 'सियार आलाम अल-नुबला' 5/113।

سورہ البقرہ: آیت ٢٦١ - ٣٢٢

اور صحیح مسلم میں نبی ﷺ سے مروی ہے: «کوئی بھی مسلمان جو پودا لگاتا ہے، یا کھیتی کرتا ہے، پھر اس میں سے کوئی پرندہ، انسان یا چوپایا کھاتا ہے، تو وہ اس کے لیے (١) صدقہ شمار ہوتا ہے»(٢)۔

اور ہشام بن عروہ نے اپنے والد سے، انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «زمین کی پوشیدہ چیزوں میں رزق تلاش کرو»۔ یعنی کھیتی باڑی، اسے ترمذی نے روایت کیا ہے(٣)۔ اور آپ ﷺ نے کھجور کے درختوں کے بارے میں فرمایا: «یہ وہ ہیں جو کیچڑ میں مضبوطی سے جمے ہوئے ہیں، اور قحط کے وقت کھلانے والے ہیں»(٤)۔ یہ تعریف کے طور پر کہا گیا تھا۔

اور زراعت فرض کفایہ میں سے ہے، پس امام پر واجب ہے کہ وہ لوگوں کو اس پر اور اس کے معنی میں آنے والے کاموں جیسے درخت لگانے پر مجبور کرے۔

اور عبداللہ بن عبدالملک(٥) کی ملاقات ابن شہاب زہری سے ہوئی تو انہوں نے کہا: «مجھے کسی ایسے مال کی طرف رہنمائی کریں جس پر میں محنت کر سکوں»۔ تو ابن شہاب نے یہ اشعار کہے:

میں نے عبداللہ سے اس دن کہا جب میں اس سے ملا ... جبکہ وہ مشرق کی طرف جانے والے سواری کے جانوروں کو تیار کر چکا تھا، «زمین کی پوشیدہ چیزوں (کھیتی) کے پیچھے لگو اور اس کے مالک (اللہ) کو پکارو ... شاید کسی دن تمہاری دعا قبول ہو جائے اور تمہیں رزق دیا جائے»۔

(١) لفظ: «به» (اس کے ذریعے) (خ) اور صحیح مسلم سے ہے۔ (٢) صحیح مسلم (١٥٥٣) انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور اسے بخاری (٢٣٢٠) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٣) ترمذی نے اسے اپنی سنن میں روایت نہیں کیا، اور نہ ہی مزی نے اسے 'تحفۃ الاشراف' میں ذکر کیا ہے۔ اسے ابو یعلیٰ (٤٣٨٤)، طبرانی نے 'الاوسط' (٨٩٩، ٨٠٩٣) میں، قضاعی نے 'مسند الشہاب' (٦٩٤) میں، اور بیہقی نے 'الشعب' (١٢٣٣، ١٢٣٤) میں روایت کیا ہے۔ اور ہیثمی نے اسے 'مجمع الزوائد' ٤/ ٦٣ میں ذکر کیا ہے اور کہا: «اس میں ہشام بن عبداللہ بن عکرمہ ہیں، اور ابن حبان نے انہیں ضعیف قرار دیا ہے»۔ ابن حبان نے 'المجروحین' ٣/ ٩١ میں کہا: «وہ ہشام بن عروہ سے ایسی چیزیں روایت کرتے ہیں جن کی ان کی حدیث میں کوئی اصل نہیں ہے... جب وہ اکیلے روایت کریں تو مجھے ان کی خبر سے احتجاج کرنا پسند نہیں ہے»۔ (٤) اسے ابو یعلیٰ (١٥١٥) نے عبداللہ بن عبدالرحمن انصاری کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ٤/ ٦٨ میں کہا: «اس میں فضالہ بن حصین ہیں، اور وہ ضعیف ہیں»۔ اور اسے طبرانی نے 'الاوسط' (٣٩٢٨) میں، اور قضاعی نے 'مسند الشہاب' (١٣١٤) میں ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ٤/ ٦٨ میں کہا: «اس میں معلی بن میمون ہیں، اور وہ متروک ہیں»۔ (٥) ابن مروان، عبدالعزیز بن مروان کے بعد دیارِ مصر کے والی بنے یہاں تک کہ سنہ نوے میں انہیں معزول کر دیا گیا۔ انہوں نے رومیوں کے خلاف جنگ کی قیادت کی اور 'المصیصہ' شہر آباد کیا، اور ان کا دمشق میں ایک گھر ہے۔ سنہ سو میں وفات پائی اور سونے کے اسی مد (پیمانے) چھوڑے۔ 'سیر اعلام النبلاء' ٥/ ١١٣۔

323 Surat Al-Baqarah: Verse 262

"He will grant you extensive wealth, a place of return, even if the waters of the earth should sink away [after] gushing forth (1)"

It was narrated from Al-Mu'tadid (2) that he said: I saw Ali bin Abi Talib, may Allah be pleased with him, in a dream handing me a shovel (3), and he said: "Take it, for it is the keys to the treasures of the earth."

The Almighty says: {Those who spend their wealth in the cause of Allah and then do not follow up what they have spent with reminders [of it] or injury will have their reward with their Lord, and there will be no fear concerning them, nor will they grieve. 262}

There are three issues in it: First: The Almighty's saying: {Those who spend their wealth in the cause of Allah} It was said: It was revealed concerning Uthman bin Affan, may Allah be pleased with him.

Abd al-Rahman bin Samura said: Uthman came with a thousand dinars during the Expedition of Tabuk (the Army of Hardship), and he poured them into the lap of the Messenger of Allah ﷺ. I saw him putting his hand in it and turning it over, saying: "Nothing that Ibn Affan does after today will harm him. O Allah, do not forget this day for Uthman" (4).

Abu Sa'id al-Khudri said: I saw the Prophet ﷺ raising his hands, praying for Uthman, saying: "O Lord of Uthman, I am pleased with him (5), so be pleased with him." He continued to pray for him (6) until dawn broke, so it was revealed: {Those who spend their wealth in the cause of Allah and then do not follow up what they have spent with reminders [of it] or injury} the verse (7).

Second: Since mention was made previously - in the preceding verse - of spending in the cause of Allah in general terms,

---

(1) These verses were mentioned by Al-Marzubani in Mu'jam al-Shu'ara, pp. 345-346, and in it: "He travels in the upper part of the two Raqqahs, shining." Imam Ahmad mentioned the first two verses in the Book of the Virtues of the Companions (422), and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 6/112. (2) Al-Mu'tadid billah the Caliph, Abu al-Abbas, Ahmad bin al-Muwaffaq billah, Talha bin al-Mutawakkil al-Hashimi al-Abbasi. Died in the year 289 AH. Siyar A'lam al-Nubala 13/463. (3) It is a tool with which the earth is scraped and scooped. Al-Mu'jam al-Wasit. (4) Narrated by Ahmad (20630) and

al-Tirmidhi (3701) and he graded it as Hasan (good). (5) In (m): about Uthman. (6) The word "for him" is from (z) and (kh). (7) Mentioned by Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 81, and Ibn Hajar in al-'Ujab 1/622. And Ibn al-Jawzi mentioned it in Sifat al-Safwa 1/298 without his saying: "so it was revealed...."

३२३ सूरत अल-बक़रह: आयत २६२

"वह तुम्हें व्यापक धन देगा जो प्रतिफल का स्रोत है, जब पृथ्वी का जल बहकर गायब हो गया हो (१)"

और अल-मुतदिद (२) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने सपने में अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) को देखा कि वे मुझे एक फावड़ा (३) थमा रहे हैं, और उन्होंने कहा: "इसे ले लो, क्योंकि ये पृथ्वी के खजानों की चाबियाँ हैं।"

अल्लाह तआला का फरमान है: {जो लोग अपना धन अल्लाह के मार्ग में खर्च करते हैं और फिर जो उन्होंने खर्च किया है उसके बाद न तो एहसान जताते हैं और न ही कष्ट पहुँचाते हैं, उनके लिए उनका प्रतिफल उनके रब के पास है। और उनके लिए न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे। २६२}

इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {जो लोग अपना धन अल्लाह के मार्ग में खर्च करते हैं} कहा गया है: यह उस्मान बिन अफ़्फान (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में उतरी थी।

अब्दुर्रहमान बिन समुरा ने कहा: उस्मान तंगहाली की सेना (जैश अल-उसरा) के लिए एक हजार दीनार लेकर आए, और उन्हें अल्लाह के रसूल ﷺ की गोद में उड़ेल दिया। मैंने उन्हें अपना हाथ उसमें डालते और उसे उलटते-पुलटते देखा, और वे कह रहे थे: "आज के बाद इब्न अफ़्फान जो कुछ भी करें, उन्हें नुकसान नहीं पहुँचाएगा। ऐ अल्लाह, उस्मान के इस दिन को न भूलना" (४)।

अबू सईद अल-खुद्री ने कहा: मैंने नबी ﷺ को अपने हाथ उठाए हुए उस्मान के लिए दुआ करते देखा, वे कह रहे थे: "ऐ उस्मान के रब, मैं उससे प्रसन्न हूँ (५), तो तू भी उससे प्रसन्न हो जा।" वे उनके लिए दुआ करते रहे (६) यहाँ तक कि फज्र हो गई, तब यह उतरी: {जो लोग अपना धन अल्लाह के मार्ग में खर्च करते हैं और फिर जो उन्होंने खर्च किया है उसके बाद न तो एहसान जताते हैं और न ही कष्ट पहुँचाते हैं} आयत (७)।

दूसरा: चूँकि पहले - पिछली आयत में - सामान्य रूप से अल्लाह की राह में खर्च करने का ज़िक्र आ चुका है,

---

(१) अल-मर्ज़ुबानी ने इन आयतों का उल्लेख 'मुअजम अल-शुआरा' पृ. ३४५-३४६ में किया है, और उसमें है: "वह ऊपरी दो रक्का में चमकता हुआ चलता है।" इमाम अहमद ने 'फ़ज़ाइल अल-सहाबा' (४२२) में और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-तम्हीद' ६/११२ में पहली दो आयतों का उल्लेख किया है।
(२) अल-मुतदिद बिल्लाह खलीफा, अबू अल-अब्बास, अहमद बिन अल-मुवफ्फ़क बिल्लाह, तल्हा

बिन अल-मुतवक्किल अल-हाशिमी अल-अब्बासी। मृत्यु वर्ष २८९ हिजरी। सियार आलाम अल-नुबला १३/४६३। (३) यह एक उपकरण है जिससे ज़मीन छीली और खोदी जाती है। अल-मुअजम अल-वसीत। (४) अहमद (२०६३०) और तिर्मिज़ी (३७०१) द्वारा उद्धृत और उन्होंने इसे हसन (श्रेष्ठ) बताया। (५) (m) में: उस्मान के बारे में। (६) "उनके लिए" शब्द (z) और (kh) संस्करणों से है। (७) अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. ८१ में और इब्न हजर ने 'अल-उजाब' १/६२२ में इसका उल्लेख किया है। इब्न अल-जौज़ी ने 'सिफ़त अल-सफ़वा' १/२९८ में बिना यह कहे उल्लेख किया है: "तब यह उतरी...."

۳۲۳ سورة البقرہ: آیت ۲۶۲

"پس وہ تجھے وسیع مال دے گا جو لوٹنے کی جگہ ہے، جب زمین کے پانی بہہ کر غائب ہو جائیں (۱)"

اور معتضد (۲) سے حکایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کو خواب میں دیکھا کہ وہ مجھے ایک بیلچہ (۳) دے رہے ہیں، اور انہوں نے فرمایا: "اسے لے لو، کیونکہ یہ زمین کے خزانوں کی کنجیاں ہیں۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذًى لَّهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ٢٦٢﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ کہا گیا ہے کہ: یہ حضرت عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی۔

حضرت عبدالرحمن بن سمرہ نے کہا: عثمان جیش العسرہ (غزوہ تبوک) کے موقع پر ایک ہزار دینار لے کر آئے، اور انہیں رسول اللہ ﷺ کی گود میں ڈال دیا۔ میں نے آپ ﷺ کو دیکھا کہ آپ اپنا ہاتھ اس میں ڈال کر انہیں الٹ پلٹ رہے تھے، اور فرما رہے تھے: "آج کے بعد ابن عفان جو بھی عمل کرے اسے نقصان نہیں پہنچائے گا، اے اللہ، عثمان کے لیے اس دن کو نہ بھولنا" (۴)۔

حضرت ابو سعید خدری نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو ہاتھ اٹھائے ہوئے عثمان کے لیے دعا کرتے دیکھا، آپ فرما رہے تھے: "اے عثمان کے رب، میں اس سے راضی ہوں (۵) تو بھی اس سے راضی ہو جا۔" آپ ﷺ ان کے لیے مسلسل دعا کرتے رہے (۶) یہاں تک کہ فجر طلوع ہو گئی تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذًى﴾ مکمل آیت (۷)۔

دوسرا: چونکہ اس سے پہلے والی آیت میں عمومی طور پر اللہ کی راہ میں خرچ کرنے کا ذکر ہو چکا ہے،

---

(۱) مرزبانی نے ان اشعار کا ذکر 'معجم الشعراء' ص ۳۴۵-۳۴۶ میں کیا ہے، اور اس میں ہے: "وہ بالائی دو رقتوں میں چمکتا ہوا چلتا ہے۔" امام احمد نے 'فضائل الصحابہ' (۴۲۲) میں اور ابن عبد البر نے 'التمہید' ۶/۱۱۲ میں پہلے دو اشعار کا ذکر کیا ہے۔ (۲) المعتضد باللہ خلیفہ، ابو العباس، احمد بن الموفق باللہ، طلحہ بن المتوکل الہاشمی العباسی۔ وفات سن ۲۸۹ھ سیر اعلام النبلاء ۱۳/۴۶۳۔ (۳) یہ ایک اوزار ہے جس سے زمین کو چھیلا اور کھودا جاتا ہے۔ المعجم الوسیط (۴) اسے احمد (۲۰۶۳۰) اور ترمذی (۳۷۰۱) نے روایت کیا اور اسے حسن قرار دیا۔ (۵) نسخہ (م) میں: عثمان سے۔ (۶) لفظ "لہ" نسخہ (ظ) اور (خ) سے ہے۔ (۷) اسے واحدی نے 'اسباب النزول' ص ۸۱ میں اور ابن حجر نے 'العجاب' ۱/۶۲۲ میں ذکر کیا ہے۔ اور ابن الجوزی نے اسے 'صفۃ الصفوۃ' ۱/۲۹۸ میں ان الفاظ کے بغیر ذکر کیا ہے کہ: "پس نازل ہوئی...."

324 Surah Al-Baqarah: Verse 262

It was clarified in this verse that this ruling and reward are only for those who do not follow up their spending with reminders of generosity or injury; because reminding and injury invalidate the reward of charity, as God Almighty informed in the verse after this. One should only seek the face of God Almighty and His reward by spending on the recipient, and not expect anything from him, nor look at his conditions in any state except to consider his worthiness. God Almighty said: "We desire from you neither reward nor gratitude" [Al-Insan: 9]. Whenever one spends seeking reward from the recipient in any form; this was not for the sake of God. Thus, if his expectations of him are disappointed, he reminds him of his spending and harms him. Likewise, one who spends out of necessity to avoid a debt, either due to a prior favor from the recipient or another indication of care; this was not for the sake of God(1). Only that which is given for God's sake is accepted, where the primary intention is seeking what is with God, like what was narrated about Umar ibn al-Khattab (may God be pleased with him) that a Bedouin came to him and said:

O Umar of goodness, may you be rewarded with Paradise... Clothe my little daughters and their mother. And be a shield for us against time... I swear by God you shall surely do it. Umar said: If I do not, what will happen?! He said: Then, O Abu Hafs, I shall surely depart. He said: If you depart, what will happen? He said: You will be asked about my condition... on the day when gifts are [scrutinized]. And the position of the one questioned among them... either to Hell or to Paradise.

Umar wept until his beard was soaked, then he said: "O young boy, give him this shirt of mine for that day, not for his poetry! By God, I own nothing else(2)!"

Al-Mawardi said: When giving is in this manner, free from seeking reward or gratitude, and devoid of reminding and publicity, it is more honorable for the giver and more pleasant for the receiver. But as for the giver if he seeks reward for his giving, and asks for gratitude and praise through it, he is a person of seeking reputation and hypocrisy, and in...

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/356. (2) Narrated by Al-Khatib al-Baghdadi in his history 4/312, and Al-Subki in Tabaqat al-Shafi'iyyah 1/264.

324 सूरह अल-बकराह: आयत 262

इस आयत में स्पष्ट किया गया है कि यह हुक्म और सवाब केवल उन्हीं के लिए है जो अपने खर्च के बाद अहसान नहीं जताते और न ही दुख पहुँचाते हैं; क्योंकि अहसान जताना और दुख पहुँचाना सदके के सवाब को नष्ट कर देते हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने इसके बाद वाली आयत में बताया है। मनुष्य को चाहिए कि वह खर्च करके केवल अल्लाह की प्रसन्नता और उसके सवाब की इच्छा रखे, और उससे (प्राप्तकर्ता से) किसी चीज़ की उम्मीद न रखे, और न ही उसकी स्थिति को किसी और नज़र से देखे सिवाय उसकी पात्रता के। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "हम तुमसे न कोई बदला चाहते हैं और न ही शुक्रगुज़ारी" [अल-इन्सान: 9]। जब भी कोई इस उद्देश्य से खर्च करता है कि उसे खर्च किए गए व्यक्ति से किसी भी तरह का बदला मिले, तो यह अल्लाह के लिए नहीं था। ऐसे में अगर उसकी उम्मीद पूरी नहीं होती, तो वह अपने खर्च का अहसान जताता है और दुख पहुँचाता है। इसी तरह, वह जो मजबूरी में खर्च करता है जैसे किसी कर्ज को टालने के लिए, या तो प्राप्तकर्ता के पिछले किसी अहसान के कारण या किसी और देखभाल के संकेत के कारण; तो यह अल्लाह के लिए नहीं था(1)। केवल वही स्वीकार किया जाता है जो अल्लाह के लिए दिया गया हो, और जिसका मुख्य उद्देश्य अल्लाह के पास जो है उसकी तलाश हो, जैसा कि उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में बताया गया है कि एक बद्दू उनके पास आया और कहा:

ऐ भलाई के उमर, तुझे जन्नत मिले... मेरी बेटियों और उनकी माँ को कपड़े पहना। और ज़माने के खिलाफ हमारे लिए ढाल बन जा... मैं अल्लाह की कसम खाता हूँ कि तू ऐसा ज़रूर करेगा। उमर ने कहा: अगर मैं न करूँ तो क्या होगा?! उसने कहा: तो फिर, ऐ अबू हफ़्स, मैं चला जाऊँगा। उन्होंने कहा: अगर तुम चले गए, तो क्या होगा? उसने कहा: तुझसे मेरी हालत के बारे में पूछा जाएगा... उस दिन जब उपहार [परखे जाएंगे]। और उनके बीच सवाल किए जाने वाले की स्थिति... या तो आग (जहन्नुम) की ओर या जन्नत की ओर।

उमर रोने लगे यहाँ तक कि उनकी दाढ़ी भीग गई, फिर उन्होंने कहा: "ऐ लड़के इसे मेरा यह कुर्ता उस दिन के लिए दे दो, उसकी कविता के लिए नहीं! अल्लाह की कसम, मेरे पास इसके अलावा कुछ और नहीं है(2)!"

अल-मावर्दी ने कहा: जब देना इस तरह का हो, बदला और शुक्रगुज़ारी की तलाश से मुक्त, और अहसान जताने और प्रचार से खाली, तो यह देने वाले के लिए अधिक सम्मानजनक और लेने वाले के

लिए अधिक सुखद होता है। लेकिन जहाँ तक देने वाले का सवाल है, यदि वह अपने देने के बदले में इनाम की तलाश करता है, और उसके माध्यम से शुक्रगुज़ारी और प्रशंसा चाहता है, तो वह दिखावे और पाखंड का मालिक है, और...

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/356. (2) अल-खतीब अल-बगदादी ने अपनी तारीख 4/312 में और अल-सुबकी ने तबक़ात अल-शाफ़िया 1/264 में इसे उद्धृत किया है।

324 سورہ البقرہ: آیت 262

اس آیت میں واضح کیا گیا ہے کہ یہ حکم اور ثواب صرف ان لوگوں کے لیے ہے جو اپنے خرچ کرنے کے بعد نہ احسان جتاتے ہیں اور نہ تکلیف دیتے ہیں؛ کیونکہ احسان جتانا اور تکلیف دینا صدقے کے ثواب کو باطل کر دیتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے اس کے بعد والی آیت میں بتایا ہے۔ انسان کو چاہیے کہ وہ خرچ کر کے صرف اللہ تعالیٰ کی خوشنودی اور اس کے ثواب کا ارادہ رکھے، اور اس (جس پر خرچ کیا گیا) سے کسی چیز کی امید نہ رکھے، اور نہ ہی اس کی حالت کو اس کی اہلیت کے علاوہ کسی اور نظر سے دیکھے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "ہم تم سے نہ کوئی بدلہ چاہتے ہیں اور نہ شکریہ" [الانسان: 9]۔ اور جب بھی کوئی اس لیے خرچ کرے کہ وہ خرچ کیے جانے والے سے کسی بھی طرح کا بدلہ چاہے؛ تو یہ اللہ کے لیے نہیں تھا۔ چنانچہ اگر اس کی توقع پوری نہ ہو؛ تو وہ اپنے خرچ کا احسان جتاتا ہے اور دکھ پہنچاتا ہے۔ اسی طرح وہ شخص جو مجبور ہو کر خرچ کرے جیسے کسی قرض کو ٹالنے کے لیے، یا تو خرچ کیے جانے والے کے کسی سابقہ احسان کی وجہ سے، یا کسی اور توجہ دلانے والے قرینے کی وجہ سے؛ تو یہ اللہ کے لیے نہیں تھا(1)۔ صرف وہی قبول ہوتا ہے جو اللہ کے لیے دیا گیا ہو، اور جس کا زیادہ تر مقصد اللہ کے پاس جو اجر ہے اس کی تلاش ہو، جیسا کہ عمر بن الخطاب (رضی اللہ عنہ) کے بارے میں مروی ہے کہ ایک اعرابی ان کے پاس آیا اور کہا:

اے خیر کے عمر، تجھے جنت کی جزا ملے... میری بیٹیوں اور ان کی ماں کو لباس پہنا۔ اور زمانے کے (حوادث کے) خلاف ہمارے لیے ڈھال بن جا... میں اللہ کی قسم کھاتا ہوں کہ تو ضرور ایسا کرے گا۔ عمر نے کہا: اگر میں نہ کروں، تو کیا ہوگا؟! اس نے کہا: تب، اے ابو حفص، میں چلا جاؤں گا۔ انہوں نے کہا: اگر تم چلے گئے، تو کیا ہوگا؟ اس نے کہا: تجھ سے میری حالت کے

بارے میں پوچھا جائے گا... اس دن جب عطیات [جانچے جائیں گے]۔ اور ان کے درمیان اس شخص کا مقام جس سے سوال ہو رہا ہوگا... یا تو آگ (جہنم) کی طرف یا جنت کی طرف۔

عمر رو پڑے یہاں تک کہ ان کی داڑھی تر ہو گئی، پھر انہوں نے کہا: "اے لڑکے، اسے میری یہ قمیص اس دن کے لیے دے دو، اس کے شعر کے لیے نہیں! اللہ کی قسم، میرے پاس اس کے سوا کچھ نہیں ہے(2)!"

الماوردی نے کہا: جب عطا اس طریقے پر ہو، بدلے اور شکریہ کی طلب سے پاک، اور احسان جتانے اور چرچا کرنے سے خالی؛ تو یہ دینے والے کے لیے زیادہ معزز، اور لینے والے کے لیے زیادہ خوشگوار ہوتی ہے۔ لیکن رہا دینے والا، جب وہ اپنی عطا کے ذریعے بدلے کا طالب ہو، اور اس سے شکریہ اور تعریف چاہے؛ تو وہ شہرت اور ریاکاری والا ہے، اور...

(1) دیکھئے المحرر الوجیز 356/1۔ (2) اسے الخطیب البغدادی نے اپنی تاریخ 312/4 میں اور السبکی نے طبقات الشافعیہ 264/1 میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 262 325 these two forms of blame conflict with generosity. If he seeks compensation, he would be a profiting merchant, deserving neither praise nor commendation (1). Ibn Abbas said regarding the Almighty's saying: {And do not confer favor to acquire more} [Al-Muddathir: 6], meaning: Do not give a gift seeking something better in return (2). Ibn Zayd was of the opinion that this verse refers to those who do not go out for Jihad, but rather spend while staying behind, and that the verse before it refers to those who go out themselves. He said: That is why a condition was set for these, but not for the first ones. Ibn Atiyyah said (3): There is something to consider in this view; because arbitrariness in it is apparent. Third: The Almighty's saying: {reminders [of it] or injury} Al-Mann (reminding of favor): mentioning the blessing in the sense of enumerating it and rebuking with it (4), such as saying: I have done good to you and helped you, and the like. Some said: Al-Mann is talking about what was given until it reaches the recipient and hurts him. And Al-Mann is one of the major sins; this was established in Sahih Muslim and others (5), and that it is one of the three whom Allah will not look at on the Day of Resurrection, nor will He purify them, and they will have a painful punishment. An-Nasa'i narrated from Ibn Umar who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Three people Allah will not look at on the Day of Resurrection: the one who is disobedient to his parents, the woman who acts like a man, and the cuckold (dayyuth). And three will not enter Paradise: the one who is disobedient to his parents, the habitual drunkard, and the one who reminds others of what he has given (al-mannan)" (6). In some of Muslim's versions (7): "The mannan is the one who does not give anything except with a reminder of his favor."

---

(1) We have not found its source. (2) Narrated by Al-Tabari 23/414. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/356 and what precedes it. Ibn Zayd's statement was narrated by Al-Tabari 4/656-657. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/356. (5) Sahih Muslim (106), Sunan Abi Dawud (4087), Al-Tirmidhi (1211), An-Nasa'i 5/81, and Ibn Majah (2208) from the Hadith of Abu Dharr al-Ghifari, may Allah be pleased with him. (6) Sunan An-Nasa'i 5/80, and it is in Musnad Ahmad (6180). His saying: "al-Dayyuth," is the one who has no protective jealousy (ghirah) over his family. Al-Nihayah by Ibn al-Athir (dayth). (7) Sahih Muslim after (106).

सूरह अल-बकरा: आयत 262 325 दोष के ये दो रूप उदारता के विपरीत हैं। यदि वह प्रतिफल चाहता है, तो वह एक लाभ कमाने वाला व्यापारी होगा, जो न तो प्रशंसा और न ही सराहना का पात्र है (1)। इब्न अब्बास ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {और अधिक प्राप्त करने के लिए एहसान न जताओ} [अल-मुद्दथिर: 6], जिसका अर्थ है: बदले में कुछ बेहतर पाने की चाहत में उपहार न दो (2)। इब्न ज़ैद की राय थी कि यह आयत उन लोगों के लिए है जो जिहाद के लिए नहीं जाते हैं, बल्कि पीछे रहकर खर्च करते हैं, और इससे पहले वाली आयत उन लोगों के लिए है जो खुद बाहर जाते हैं। उन्होंने कहा: इसीलिए इन लोगों के लिए शर्त रखी गई थी, लेकिन पहले वालों के लिए नहीं। इब्न अतिय्याह ने कहा (3): इस विचार में विचार करने योग्य कुछ है; क्योंकि इसमें मनमानी स्पष्ट है। तीसरा: अल्लाह का कथन: {एहसान जताना या कष्ट पहुँचाना} अल-मन्न (एहसान जताना): नेमत का जिक्र करना उसे गिनाने और उसके साथ फटकार लगाने के अर्थ में (4), जैसे कि कहना: मैंने तुम्हारे साथ अच्छा किया है और तुम्हारी मदद की है, और इसी तरह। कुछ ने कहा: अल-मन्न जो दिया गया है उसके बारे में बात करना है जब तक कि वह प्राप्तकर्ता तक न पहुँच जाए और उसे चोट न पहुँचाए। और एहसान जताना बड़े गुनाहों (कबीरा गुनाहों) में से एक है; यह सहीह मुस्लिम और अन्य में स्थापित है (5), और यह उन तीन लोगों में से एक है जिनकी ओर अल्लाह कयामत के दिन नहीं देखेगा, न ही उन्हें पवित्र करेगा, और उनके लिए दर्दनाक सजा होगी। अन-नसाई ने इब्न उमर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तीन लोग ऐसे हैं जिनकी ओर अल्लाह कयामत के दिन नहीं देखेगा: अपने माता-पिता का अवज्ञाकारी, वह महिला जो पुरुषों की तरह व्यवहार करती है, और दय्यूथ (वह व्यक्ति जिसमें अपनी महिलाओं के प्रति गैरत न हो)। और तीन लोग जन्नत में प्रवेश नहीं करेंगे: माता-पिता का अवज्ञाकारी, आदतन शराबी, और जो कुछ दिया है उस पर एहसान जताने वाला (अल-मन्नान)" (6)। मुस्लिम के कुछ संस्करणों में (7): "मन्नान वह है जो बिना एहसान जताए कुछ नहीं देता।"

---

(1) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (2) अल-तबरी 23/414 द्वारा वर्णित। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/356 और उससे पहले का हिस्सा। इब्न ज़ैद का बयान अल-तबरी 4/656-657 द्वारा वर्णित है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/356. (5) सहीह मुस्लिम (106), सुनन अबी दाऊद (4087), अल-तिर्मिज़ी (1211), अन-नसाई 5/81, और इब्न माजह (2208) अबू ज़र अल-ग़िफारी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। (6) सुनन अन-नसाई 5/80, और यह मुसनद अहमद (6180) में है। उनका कथन: "अल-

दय्यूथ", वह है जिसे अपने परिवार पर गैरत नहीं आती। इब्न अल-असीर की अल-निहाया (दय्थ)। (7) सहीह मुस्लिम (106) के बाद।

سورہ البقرہ: آیت ۲۶۲ ۳۲۵ مذمت کی یہ دو قسمیں سخاوت کے منافی ہیں۔ اگر وہ بدلے کا طالب ہو تو وہ نفع کمانے والا تاجر ہوگا، جو نہ تعریف کا مستحق ہے اور نہ ہی ستائش کا (۱)۔ اور ابن عباس نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں فرمایا: ﴿وَلَا تَمْنُن تَسْتَكْثِرُ﴾ [المدثر: ٦] یعنی: کوئی ایسا عطیہ نہ دو جس کے ذریعے تم اس سے بہتر کے طلبگار ہو (۲)۔ اور ابن زید کی رائے یہ تھی کہ یہ آیت ان لوگوں کے بارے میں ہے جو جہاد میں نہیں نکلتے بلکہ بیٹھے ہوئے خرچ کرتے ہیں، اور اس سے پہلی آیت ان لوگوں کے بارے میں ہے جو خود نکلتے ہیں۔ انہوں نے کہا: اسی لیے ان لوگوں پر شرط لگائی گئی، اور پہلے والوں پر شرط نہیں لگائی گئی۔ ابن عطیہ نے کہا (۳): اس قول میں نظر (غور طلب پہلو) ہے؛ کیونکہ اس میں من مانی ظاہر ہے۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَنًّا وَلَا أَذًى﴾ المن (احسان جتانا): نعمت کا ذکر کرنا اسے گنوانے اور اس کے ذریعے ملامت کرنے کے معنی میں ہے (۴)، جیسے کہ یہ کہنا: میں نے تم پر احسان کیا اور تمہیں سہارا دیا، اور اس طرح کی باتیں کرنا۔ بعض نے کہا: المن سے مراد جو کچھ دیا ہے اس کے بارے میں باتیں کرنا ہے یہاں تک کہ وہ بات اس شخص تک پہنچ جائے جسے دیا گیا ہے اور اسے تکلیف پہنچے۔ اور احسان جتانا گناہان کبیرہ میں سے ہے؛ یہ صحیح مسلم اور دیگر کتب میں ثابت ہے (۵)، اور یہ کہ وہ ان تینوں میں سے ایک ہے جن کی طرف اللہ قیامت کے دن نظر نہیں فرمائے گا، نہ انہیں پاک کرے گا، اور ان کے لیے دردناک عذاب ہے۔ اور نسائی نے ابن عمر سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تین شخص ایسے ہیں جن کی طرف اللہ قیامت کے دن نظر نہیں فرمائے گا: والدین کا نافرمان، مردوں کی مشابہت اختیار کرنے والی عورت، اور دیوث۔ اور تین جنت میں داخل نہیں ہوں گے: والدین کا نافرمان، دائمی شرابی، اور وہ جو دے کر احسان جتانے والا (المنان) ہو" (۶)۔ اور مسلم کی بعض روایات میں ہے (۷): "منان وہ ہے جو کوئی چیز نہیں دیتا مگر احسان جتا کر"۔

(۱) ہم اس پر واقف نہیں ہو سکے۔ (۲) اسے طبری نے ۲۳/۴۱۴ میں نقل کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۳۵۶ اور اس سے ماقبل۔ ابن زید کا قول طبری نے ۶۵۶/۴-۶۵۷ میں نقل کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۳۵۶۔ (۵) صحیح مسلم (۱۰۶)، سنن ابی داؤد (۴۰۸۷)، ترمذی (۱۲۱۱)، نسائی ۵/۸۱، اور ابن ماجہ (۲۲۰۸) حضرت ابوذر غفاری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ (۶) سنن نسائی ۵/۸۰، اور یہ مسند احمد (۶۱۸۰) میں ہے۔ ان کا قول: "الدیوث"، وہ ہے جو اپنے گھر والوں پر غیرت نہیں کھاتا۔ النہایہ از ابن اثیر (دیث)۔ (۷) صحیح مسلم (۱۰۶) کے بعد۔

326 Surah Al-Baqarah: Verse 263

And "al-adha" (harm/injury) means insult and complaining; it is broader than "al-mann" (reminder of favor), because reminder of favor is a part of harm, but it was specifically mentioned because of its frequent occurrence. Ibn Zayd said: "If you think your greeting will be burdensome for the person you spent on for the sake of Allah, then do not greet him." A woman said to him: "O Abu Usamah, direct me to a man who truly goes out in the path of Allah, for they only go out to eat fruits, and I have arrows and a quiver." He replied: "May Allah not bless your arrows and your quiver, for you have harmed them before you gave to them." (1) Our scholars (may Allah have mercy on them) said: Whoever spends in the path of Allah and does not follow it with reminders of favor or harm—such as saying: "How persistent you are!" or "May Allah rid us of you!" and the like—Allah has guaranteed him a reward, and that reward is Paradise. He has negated fear for him after his death regarding what is ahead, and grief over what has passed of his worldly life; because he will be joyful about his hereafter. Thus, He says: {For them is their reward with their Lord, and there will be no fear for them, nor will they grieve}. This is sufficient grace and honor for spending in the path of Allah Almighty. It also contains evidence for those who favor the wealthy over the poor, as will be explained later, God willing. The Almighty's saying: {A kind word and forgiveness are better than charity followed by injury. And Allah is Free of need and Forbearing.} (Verse 263) In it are three issues: First: The Almighty's saying: {A kind word} is a subject (mubtada), and the predicate (khabar) is omitted, i.e., "A kind word is more worthy and better"; mentioned by al-Nahhas (2) and al-Mahdawi (3). Al-Nahhas (4) said: It is permissible for {A kind word} to be the predicate of an omitted subject, i.e., "That which you have been commanded is a kind word." And the "kind word" is supplication, consolation, and giving hope in what is with Allah; it is better than charity which is...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/356. Ibn Zayd's statement was narrated by al-Tabari 4/656-657. (2) I'rab al-Quran 1/334. (3) Ibn Atiyyah mentioned al-Mahdawi's statement in Al-Muharrar al-Wajiz 1/357. (4) I'rab al-Quran 1/334.

३२६ सूरह अल-बकरा: आयत २६३

और "अल-अज़ा" (पीड़ा) का अर्थ है गाली और शिकायत; यह "अल-मन्न" (एहसान जताना) से अधिक व्यापक है; क्योंकि एहसान जताना पीड़ा का एक हिस्सा है, लेकिन इसके अधिक होने के कारण इसे विशेष रूप से उल्लेख किया गया है। इब्न ज़ैद ने कहा: "यदि आपको लगता है कि आपका अभिवादन उस व्यक्ति पर भारी पड़ेगा जिस पर आपने अल्लाह की खातिर खर्च किया है, तो उसे सलाम न करें।" एक महिला ने उनसे कहा: "हे अबू उसामा, मुझे ऐसे व्यक्ति के बारे में बताओ जो वास्तव में अल्लाह की राह में निकलता है, क्योंकि वे केवल फल खाने के लिए निकलते हैं, और मेरे पास कुछ तीर और एक तरकश है।" उन्होंने उत्तर दिया: "अल्लाह तुम्हारे तीरों और तुम्हारे तरकश में बरकत न दे, क्योंकि तुमने उन्हें देने से पहले ही उन्हें पीड़ा पहुँचाई है।" (१) हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: जिसने अल्लाह की राह में खर्च किया और उसके बाद एहसान नहीं जताया और न ही पीड़ा पहुँचाई - जैसे कि यह कहना: "तुम कितने जिद्दी हो!" या "अल्लाह हमें तुमसे छुटकारा दिलाए!" और इसी तरह के अन्य शब्द - तो अल्लाह ने उसे पुरस्कार की गारंटी दी है, और वह पुरस्कार स्वर्ग है। उसने उसकी मृत्यु के बाद भविष्य के डर को और उसके सांसारिक जीवन के बीत जाने के दुख को दूर कर दिया है; क्योंकि वह अपने परलोक से प्रसन्न होगा। इसलिए उसने कहा: {उनके लिए उनके रब के पास उनका बदला है, और न उन्हें कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे}। अल्लाह तआला की राह में खर्च करने के लिए यह अनुग्रह और सम्मान काफी है। इसमें उन लोगों के लिए भी प्रमाण है जो गरीबों पर अमीरों को प्राथमिकता देते हैं, जैसा कि इंशाअल्लाह आगे स्पष्ट किया जाएगा। अल्लाह तआला का कथन: {एक भली बात और क्षमा उस दान से बेहतर है जिसके बाद कष्ट पहुँचाया जाए। और अल्लाह बेनयाज़ (आवश्यकता मुक्त) और सहनशील है।} (आयत २६३) इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {एक भली बात} मुब्तदा (विषय) है, और खबर (विधेय) हटा दिया गया है, यानी: "एक भली बात अधिक योग्य और उत्तम है"; इसका उल्लेख अल-नहहास (२) और अल-महदवी (३) ने किया है। अल-नहहास (४) ने कहा: यह संभव है कि {एक भली बात} एक हटाए गए मुब्तदा की खबर हो, यानी: "जिसका तुम्हें आदेश दिया गया है वह एक भली बात है।" और "भली बात" से तात्पर्य दुआ, दिलासा और अल्लाह के पास जो कुछ है उसकी उम्मीद दिलाना है, जो उस दान से बेहतर है जो...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३५६। इब्न ज़ैद का कथन अल-तबारी ४/६५६-६५७ द्वारा उद्धृत किया गया है। (२) इ'राब अल-कुरान १/३३४। (३) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३५७ में अल-महदवी के कथन का उल्लेख किया है। (४) इ'राब अल-कुरान १/३३४।

۳۲۶ سورة البقرہ: آیت ۲۶۳

اور "الأذی" (تکلیف) سے مراد گالی دینا اور شکوہ کرنا ہے، اور یہ "المن" (احسان جتانے) سے زیادہ عام ہے؛ کیونکہ احسان جتانا تکلیف کا ایک حصہ ہے، لیکن کثرتِ وقوع کی بنا پر اسے خاص طور پر ذکر کیا گیا۔ ابن زید نے کہا: "اگر تم یہ سمجھو کہ تمہارا سلام اس شخص پر بوجھ بنے گا جس پر تم نے اللہ کی رضا کے لیے خرچ کیا ہے، تو اسے سلام نہ کرو۔" ایک عورت نے ان سے کہا: "اے ابو اسامہ! مجھے کسی ایسے شخص کا پتہ بتائیے جو واقعی اللہ کی راہ میں نکلتا ہو، کیونکہ یہ لوگ تو صرف پھل کھانے کے لیے نکلتے ہیں، اور میرے پاس کچھ تیر اور ایک ترکش ہے۔" انہوں نے فرمایا: "اللہ تمہارے تیروں اور ترکش میں برکت نہ دے، تم نے انہیں دینے سے پہلے ہی تکلیف پہنچا دی۔" (۱) ہمارے علماء (رحمہم اللہ) نے فرمایا: جس نے اللہ کی راہ میں خرچ کیا اور اس کے بعد احسان نہیں جتایا اور نہ ہی تکلیف دی - مثلاً یہ کہنا: "تم کتنے اصرار کرنے والے ہو!" یا "اللہ ہمیں تم سے نجات دے!" اور اس جیسی باتیں - تو اللہ نے اس کے لیے اجر کی ضمانت دی ہے، اور اجر جنت ہے۔ اور اس سے اس کی موت کے بعد مستقبل کے حوالے سے خوف اور دنیا کی زندگی میں جو گزر گیا اس کے غم کی نفی کر دی؛ کیونکہ وہ اپنی آخرت پر خوش ہوگا۔ چنانچہ فرمایا: {ان کے لیے ان کا اجر ان کے رب کے پاس ہے، اور نہ ان پر کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے}۔ اللہ تعالیٰ کی راہ میں خرچ کرنے کے لیے یہ فضل و شرف کافی ہے۔ اور اس میں ان لوگوں کے لیے بھی دلیل ہے جو غنی کو فقیر پر ترجیح دیتے ہیں، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ آگے بیان آئے گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ ۝﴾ (آیت ۲۶۳) اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَوْلٌ مَعْرُوفٌ﴾ مبتدا ہے، اور اس کی خبر محذوف ہے، یعنی: "قول معروف (بھلی بات) زیادہ بہتر اور

اولیٰ ہے"؛ اسے نحاس (۲) اور مهدوی (۳) نے ذکر کیا ہے۔ نحاس (۴) نے کہا: یہ بھی جائز ہے کہ ﴿قَوْلٌ مَعْرُوفٌ﴾ کسی محذوف مبتدا کی خبر ہو، یعنی: "جس کا تمہیں حکم دیا گیا ہے وہ قول معروف ہے"۔ اور قول معروف سے مراد دعا، تسلی دینا اور اللہ کے پاس جو کچھ ہے اس کی امید دلانا ہے، جو اس صدقے سے بہتر ہے جس کے...

(۱) المحرر الوجیز ۳۵۶/۱۔ اور ابن زید کا قول طبری نے ۶۵۶/۴-۶۵۷ پر روایت کیا ہے۔ (۲) إعراب القرآن ۳۳۴/۱۔ (۳) مہدوی کے قول کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۵۷/۱ میں کیا ہے۔ (۴) إعراب القرآن ۳۳۴/۱۔

On the surface, it is charity, but inwardly it is nothing; because mentioning a kind word carries a reward, while this has no reward (1).

The Prophet ﷺ said: "A kind word is charity," and "Part of kindness is to meet your brother with a cheerful face." Narrated by Muslim (2).

Thus, one should receive the petitioner with cheerfulness and welcome, meeting them with eloquence and closeness; so as to be thanked if they give, and excused if they refrain. Some wise men have said: "Meet the person in need with cheerfulness; for if you miss their thanks, you will not miss their excuse." Ibn Lankak (3) narrated that Abu Bakr ibn Durayd (4) went to one of the ministers for a need which was not fulfilled, and he sensed annoyance from him, so he said:

Let not annoyance from a petitioner enter you ... for the best of your time is to be seen being asked. Do not confront the face of a hopeful person with rejection ... for the permanence of your prestige is to be seen as a source of hope. You meet the noble person and are guided by their cheerfulness ... and you see frowning as a sign of the mean-spirited. Know that you will soon become ... a memory, so be a pleasant and beautiful memory.

It was narrated from the hadith of Umar, may Allah be pleased with him, [he said:] The Prophet ﷺ said: "If a petitioner asks, do not interrupt their request until they finish it, then respond to them with dignity and gentleness, or with a gift."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/357. (2) His ﷺ saying: "A kind word is charity" is in Muslim (1009) from the hadith of Abu Hurairah, starting with: "Every joint of the human body has a charity due on it." It was also narrated by Al-Bukhari (2989). As for his saying: "And part of kindness is..." it was narrated by Ahmad (14709) from the hadith of Jabir ibn Abdullah. Muslim also narrated it (2626) from the hadith of Abu Dharr with the wording: "Do not belittle any kindness, even if it is just meeting your brother with a cheerful face." (3) Ibn Lankak al-Basri is Abu al-Hasan Muhammad ibn Muhammad, a unique figure of Basra and the foremost of its men of letters, and among the rarest of its wits in his time. See Yatimat al-Dahr by al-Tha'alibi 2/407. (4) Muhammad ibn al-Hasan ibn Durayd al-Azdi al-Basri, author of many works, travelled in Persia and the islands of the sea, seeking literature and the Arabic language, surpassing the people of his time, then settled in Baghdad. His father was a wealthy leader. He died in

Shaban in the year 321 AH at the age of 98. Siyar A'lam al-Nubala 15/96. (5) Addition from (M).

३२७ | सूरह अल-बकरा: आयत २६३

बाहरी तौर पर यह दान है, लेकिन आंतरिक रूप से यह कुछ भी नहीं है; क्योंकि अच्छी बात कहने में पुण्य (सवाब) है, जबकि इसमें कोई पुण्य नहीं है (१)।

पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "एक अच्छी बात कहना दान है," और "नेकी का एक हिस्सा अपने भाई से हंसते चेहरे के साथ मिलना है।" मुस्लिम द्वारा वर्णित (२)।

इसलिए, याचक का स्वागत प्रसन्नता और स्वागत के साथ किया जाना चाहिए, और उसके साथ वाकपटुता और निकटता से पेश आना चाहिए; ताकि यदि वह दे तो उसे धन्यवाद दिया जाए, और यदि वह न दे तो उसे क्षमा कर दिया जाए। कुछ बुद्धिमानों ने कहा है: "जरूरतमंद व्यक्ति से प्रसन्नता के साथ मिलें; क्योंकि यदि आप उनके धन्यवाद से वंचित रह जाते हैं, तो आप उनके बहाने से वंचित नहीं रहेंगे।" इब्न लंनक (३) ने वर्णन किया कि अबू बक्र इब्न दुरैद (४) अपनी एक ज़रूरत के लिए एक मंत्री के पास गए जो पूरी नहीं हुई, और उन्हें उससे झुंझलाहट महसूस हुई, तो उन्होंने कहा:

किसी याचक की झुंझलाहट को अपने अंदर न आने दें... क्योंकि आपके समय का सबसे अच्छा हिस्सा वह है जब आपको किसी चीज़ के लिए पूछा जाए। उम्मीद रखने वाले व्यक्ति के चेहरे को तिरस्कार के साथ न झुकाएं.. क्योंकि आपकी प्रतिष्ठा का बने रहना इस बात में है कि आपको एक उम्मीद के स्रोत के रूप में देखा जाए। आप उदार व्यक्ति से मिलते हैं और उसकी प्रसन्नता से मार्गदर्शन प्राप्त करते हैं... और आप तुच्छ व्यक्ति पर त्योरियां चढ़ी हुई देखते हैं। जान लें कि आप जल्द ही... एक याद बन जाएंगे, इसलिए एक सुखद और सुंदर याद बनें।

हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से वर्णित है [उन्होंने कहा:] पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "यदि कोई याचक कुछ मांगे, तो उसकी बात को बीच में न काटें जब तक कि वह उसे पूरा न कर ले, फिर उसे सम्मान और कोमलता के साथ, या दान के साथ उत्तर दें।"

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३५७/१। (२) उनका ﷺ कथन: "एक अच्छी बात दान है" मुस्लिम (१००९) में अबू हुरैरा की हदीस से है, जिसकी शुरुआत "मनुष्य के शरीर के हर जोड़ पर दान देय है" से होती है। इसे अल-बुखारी (२९८९) ने भी वर्णित किया है। जहाँ तक उनके कथन "और नेकी का एक हिस्सा..." का सवाल है, इसे अहमद (१४७०९) ने जाबिर इब्न अब्दुल्लाह की हदीस से वर्णित किया है। मुस्लिम (२६२६) ने भी इसे अबू ज़र की हदीस से इन शब्दों के साथ वर्णित किया है: "किसी भी नेकी को छोटा न समझें, चाहे वह अपने भाई से मुस्कुराते चेहरे के साथ मिलना ही क्यों न हो।" (३) इब्न

लंनक अल-बसरी अबू अल-हसन मुहम्मद इब्न मुहम्मद हैं, जो बसरा के एक अद्वितीय व्यक्ति और वहां के साहित्यकारों में अग्रणी थे, और अपने समय के दुर्लभ बुद्धिजीवियों में से एक थे। अल-थालिबी की यतीमत अल-दहर ४०७/२ देखें। (४) मुहम्मद इब्न अल-हसन इब्न दुरैद अल-अज़दी अल-बसरी, कई कृतियों के लेखक, फारस और समुद्र के द्वीपों की यात्रा की, साहित्य और अरबी भाषा की खोज की, अपने समय के लोगों से आगे निकल गए, फिर बगदाद में बस गए। उनके पिता एक धनी नेता थे। उनका निधन शाबान सन् ३२१ हिजरी में ९८ वर्ष की आयु में हुआ। सियर अलम अल-नुबला ९६/१५। (५) (M) से वृद्धि।

بظاہر یہ صدقہ ہے، لیکن حقیقت میں کچھ بھی نہیں؛ کیونکہ اچھی بات کہنے میں ثواب ہے، اور اس میں کوئی ثواب نہیں (۱)۔

نبی ﷺ نے فرمایا: "پاکیزہ کلمہ صدقہ ہے" اور "نیکی یہ بھی ہے کہ تم اپنے بھائی سے خندہ پیشانی کے ساتھ ملو۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے(۲)۔

چنانچہ سائل کا استقبال خوش اخلاقی اور خوش آمدید کے ساتھ کیا جائے، اور اس کے ساتھ روانی اور اپنائیت سے پیش آیا جائے؛ تاکہ اگر وہ دے تو شکریہ ادا کیا جائے، اور اگر نہ دے سکے تو اسے معذور سمجھا جائے۔ بعض حکماء نے کہا ہے: "ضرورت مند سے خوش اخلاقی کے ساتھ ملو؛ اگر تم اس کے شکریہ سے محروم رہے تو تم اس کے عذر سے محروم نہیں رہو گے۔" ابن لنکک(۳) نے روایت کیا ہے کہ ابو بکر بن درید(۴) کسی وزیر کے پاس اپنی حاجت لے کر گئے جو پوری نہ ہوئی، اور اسے اس سے اکتاہٹ محسوس ہوئی، تو اس نے کہا:

کسی سائل کی اکتاہٹ کو اپنے دل میں جگہ نہ دو... کیونکہ تمہارے زمانے کا بہترین وقت وہ ہے جب تم سے کچھ مانگا جائے۔ امیدوار کے چہرے کو رد کر کے شرمندہ نہ کرو... کیونکہ تمہاری عزت کی بقا اس میں ہے کہ تمہیں مرکزِ امید دیکھا جائے۔ تم سخی سے ملتے ہو تو اس کی بشاشت سے (اس کی سخاوت کا) پتہ چلتا ہے... اور کنجوس پر تیوری چڑھنا اس کی علامت ہے۔ جان لو کہ تم عنقریب... ایک قصہ بن جاؤ گے، پس ایک اچھا اور خوبصورت قصہ بنو۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے [کہا:] نبی ﷺ نے فرمایا: "جب سائل سوال کرے تو اس کا سوال درمیان میں نہ کاٹو یہاں تک کہ وہ اسے پورا کر لے، پھر اسے وقار اور نرمی کے ساتھ جواب دو، یا کچھ دے دو۔"

(۱) المحرر الوجیز ۱/۳۵۷۔ (۲) آپ ﷺ کا فرمان: "پاکیزہ کلمہ صدقہ ہے" مسلم (۱۰۰۹) میں حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے ہے جس کے شروع میں ہے: "انسان کے ہر جوڑ پر صدقہ لازم ہے"۔ اسے بخاری (۲۹۸۹) نے بھی روایت کیا ہے۔ رہا آپ کا قول: "اور نیکی یہ ہے کہ..." تو اسے احمد (۱۴۷۰۹) نے حضرت جابر بن عبداللہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور مسلم (۲۶۲۶) نے حضرت ابو ذر کی حدیث سے ان الفاظ میں روایت کیا ہے: "کسی بھی نیکی کو معمولی نہ سمجھو، اگرچہ وہ اپنے بھائی سے خندہ پیشانی کے ساتھ ملنا ہی کیوں نہ ہو"۔ (۳) ابن لنکک البصری، ابو الحسن محمد بن محمد ہیں، جو بصرہ کے یگانہ روزگار اور وہاں کے ادباء کے پیشوا تھے، اور اپنے زمانے کے نادر لطیفہ گو لوگوں میں سے تھے۔ دیکھئے یتیمۃ الدھر از ثعالبی ۲/۴۰۷۔ (۴) محمد بن الحسن بن درید الازدی البصری، کئی تصانیف کے مصنف ہیں، انہوں نے فارس اور سمندری جزائر کا سفر کیا، ادب اور لسان العرب کی تلاش میں، یہاں تک کہ اپنے زمانے کے لوگوں سے سبقت لے گئے، پھر بغداد میں سکونت اختیار کی۔ ان کے والد ایک مالدار سردار تھے۔ ان کی وفات شعبان سن ۳۲۱ ہجری میں ہوئی، اور ان کی عمر ۹۸ سال تھی۔ سیر اعلام النبلاء ۱۵/۹۶۔ (۵) (م) سے اضافہ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 263 | 328

...easy, or a beautiful rejection, for there may come to you one who is neither human nor jinn, looking at your conduct regarding what Allah Almighty has bestowed upon you." (1)

I say: Its evidence is the hadith of the leper, the bald man, and the blind man, narrated by Muslim and others (2); that is because an angel appeared in the form of a leper once, a bald man another time, and a blind man another; as a test for the one being asked.

Bishr bin al-Harith said: I saw Ali in a dream and I said: O Commander of the Faithful, tell me something by which Allah will benefit me. He said: How beautiful is the compassion of the rich towards the poor, desiring the reward of Allah Almighty, and even more beautiful than that is the indifference of the poor towards the rich, trusting in Allah's promise. I said: O Commander of the Faithful, tell me more; so he turned away saying:

You were dead, then you became alive *** and shortly you will become dead again. So destroy a house in the abode of transience *** and build a house in the abode of eternity. (3)

Second: His Almighty saying: {And forgiveness} Forgiveness here means: covering the poverty and the bad state of the needy. From this is the saying of the Bedouin, who had asked some people with eloquent speech, and someone said to him: Where are you from? He said: O Allah, grant forgiveness! A bad way of earning prevents one from identifying one's lineage.

It was said: The meaning is: overlooking the requester if he persists, is harsh, and behaves rudely; it is better than giving charity to him followed by reminders of generosity and harm. This meaning was stated by Al-Naqqash (4).

Al-Nahhas said (5): This is a difficult issue explained by the grammatical analysis; "maghfirah" (forgiveness) is in the nominative case as a subject, and the predicate...

(1) We did not find it among the hadiths of Umar. Al-Uqayli recorded something similar in Al-Du'afa (1/213). And Ibn al-Jawzi in Al-'Ilal al-Mutanahiyah (2/505-514) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, and he said: This is a hadith that has no basis. (2) Sahih Muslim (2964) from the hadith of Abu Hurayrah. It is also narrated by Al-Bukhari (3464). (3) Recorded by Al-Khatib in Tarikh Baghdad (9/426 and

11/234, and 12/386) and attributed it to Al-Fath bin Shakhraf. In 12/386: I heard Abu Abdullah Muhammad bin Abdullah - the companion of Bishr bin al-Harith - saying: Al-Fath bin Shakhraf said to me... and likewise mentioned by Ibn al-Jawzi in Sifat al-Safwah (2/403). (4) Al-Muharrar al-Wajiz (1/357). (5) Grammatical analysis of the Quran (1/334).

सूरह अल-बकरा: आयत 263 | 328

...आसान, या एक सुंदर इनकार, क्योंकि तुम्हारे पास कोई ऐसा आ सकता है जो न इंसान हो और न जिन्न, यह देखने के लिए कि अल्लाह तआला ने तुम्हें जो कुछ दिया है उसमें तुम्हारा व्यवहार कैसा है।" (1)

मैंने कहा: इसका प्रमाण कोढ़ी, गंजे और अंधे व्यक्ति की हदीस है, जिसे मुस्लिम और अन्य लोगों ने उद्धृत किया है (2); और वह इसलिए कि एक फरिश्ता एक बार कोढ़ी के रूप में, दूसरी बार गंजे के रूप में और दूसरी बार अंधे के रूप में प्रकट हुआ; पूछे जाने वाले व्यक्ति की परीक्षा के लिए।

बिश्र बिन अल-हारिस ने कहा: मैंने सपने में अली को देखा और मैंने कहा: हे अमीर अल-मोमिनीन, मुझे कुछ ऐसा बताएं जिससे अल्लाह मुझे लाभ पहुँचाए। उन्होंने कहा: अल्लाह तआला से इनाम की चाह में अमीरों की गरीबों के प्रति करुणा कितनी सुंदर है, और उससे भी सुंदर गरीबों का अमीरों के प्रति बेपरवाह होना है, अल्लाह के वादे पर भरोसा करते हुए। मैंने कहा: हे अमीर अल-मोमिनीन, मुझे और बताएं; तो वह यह कहते हुए मुड़ गए:

तुम मृत थे, फिर तुम जीवित हो गए *** और जल्द ही तुम फिर से मृत हो जाओगे। तो नश्वरता के घर में एक घर नष्ट कर दो *** और शाश्वतता के घर में एक घर बनाओ। (3)

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और क्षमा} यहाँ क्षमा का अर्थ है: जरूरतमंद की गरीबी और बुरी स्थिति को ढकना। इसी से एक बद्दू का कथन है, जिसने कुछ लोगों से वाक्पटु वाणी में कुछ माँगा था, तो किसी ने उससे कहा: तुम किस कबीले से हो? उसने कहा: ऐ अल्लाह, क्षमा कर! बुरी कमाई वंश का उल्लेख करने से रोकती है।

और यह कहा गया: इसका अर्थ है: मांगने वाले को माफ कर देना यदि वह ज़िद करे, कठोर हो और अशिष्ट व्यवहार करे; यह उस पर एहसान जताने और तकलीफ पहुँचाने के साथ दान देने से बेहतर है। अल-नक्काश (4) ने इसका यही अर्थ बताया है।

और अल-नहस (5) ने कहा: यह एक कठिन व्याकरणिक मुद्दा है जिसे एराब (व्याकरणिक विश्लेषण) द्वारा समझाया गया है; "मघफ़िरह" (क्षमा) कर्ता कारक में विषय के रूप में है, और विधेय...

(1) हमने इसे उमर की हदीसों में नहीं पाया। अल-उकैली ने अल-दुआफा (1/213) में इसी तरह की बात दर्ज की है। और इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल अल-मुतनाहियाह (2/505-514) में आयशा

(रज़ि.) की हदीस से इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: यह एक ऐसी हदीस है जिसका कोई आधार नहीं है। (2) सहीह मुस्लिम (2964) अबू हुरैरा की हदीस से। यह बुखारी (3464) में भी है। (3) अल-खातिब ने तारीख बगदाद (9/426 और 11/234, और 12/386) में इसे दर्ज किया है और इसे अल-फतह बिन शख़रफ़ से जोड़ा है। 12/386 में: मैंने अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अब्दुल्ला - बिश्र बिन अल-हारिस के साथी - को यह कहते हुए सुना: अल-फतह बिन शख़रफ़ ने मुझसे कहा... और इसी तरह इब्न अल-जौज़ी ने सिफ़त अल-सफ़वा (2/403) में इसका उल्लेख किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ (1/357)। (5) एराब अल-कुरान (1/334)।

...آسان، یا خوبصورت انکار، کیونکہ تمہارے پاس کوئی ایسا آ سکتا ہے جو نہ انسان ہو اور نہ جن، یہ دیکھنے کے لیے کہ اللہ تعالیٰ نے جو کچھ تمہیں عطا کیا ہے اس میں تمہارا رویہ کیسا ہے۔" (۱)

میں نے کہا: اس کی دلیل کوڑھی، گنجے اور اندھے کی حدیث ہے، جسے مسلم وغیرہ نے روایت کیا ہے (۲)؛ اور وہ اس لیے کہ ایک فرشتہ ایک بار کوڑھی کی صورت میں، دوسری بار گنجے کی صورت میں اور دوسری بار اندھے کی صورت میں ظاہر ہوا؛ آزمائش کے طور پر۔

بشر بن الحارث نے کہا: میں نے خواب میں علی کو دیکھا تو میں نے کہا: اے امیر المومنین، مجھے کوئی ایسی بات بتائیں جس سے اللہ مجھے نفع دے۔ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کے ثواب کی امید میں امیروں کی غریبوں کے ساتھ ہمدردی کتنی خوبصورت ہے، اور اس سے بھی زیادہ خوبصورت غریبوں کا امیروں کے سامنے بے نیازی دکھانا ہے، اللہ کے وعدے پر بھروسہ کرتے ہوئے ۔ میں نے کہا: اے امیر المومنین، مزید بتائیے؛ تو وہ یہ کہتے ہوئے پیٹھ موڑ کر چل دیے:

تم مردہ تھے پھر تم زندہ ہوئے *** اور عنقریب تم پھر مردہ ہو جاؤ گے۔ پس فنا کے گھر میں ایک گھر اجاڑ دو *** اور بقا کے گھر میں ایک گھر بناؤ۔ (۳)

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَغْفِرَةٌ﴾ یہاں مغفرت سے مراد: حاجت مند کی فقر و فاقہ اور بری حالت پر پردہ ڈالنا ہے۔ اسی سے ایک اعرابی کا قول ہے، جس نے لوگوں سے فصیح و بلیغ کلام میں کچھ مانگا تھا، تو کسی نے اس سے پوچھا: تم کس قبیلے سے ہو؟ اس نے کہا: اے اللہ، مغفرت فرما! بری کمائی نسب بتانے سے روکتی ہے۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: سائل سے درگزر کرنا اگر وہ اصرار کرے، سختی کرے اور بدتمیزی سے پیش آئے؛ یہ اس پر صدقہ کرنے سے بہتر ہے جس کے بعد احسان جتایا جائے اور تکلیف دی جائے۔ النقاش (۴) نے یہی معنی بیان کیے ہیں۔

اور النحاس (۵) نے کہا: یہ ایک مشکل نحوی مسئلہ ہے جسے اعراب واضح کرتا ہے؛ "مغفرة" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور خبر...

(۱) ہمیں یہ حضرت عمر کی حدیث میں نہیں ملی۔ العقیلی نے الضعفاء (۱/ ۲۱۳) میں اس کی مانند روایت کی ہے۔ اور ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ (۲/ ۵۰۵-۵۱۴) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے نقل کیا ہے، اور کہا: یہ ایسی حدیث ہے جس کی کوئی اصل نہیں ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۲۹۶۴) حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے۔ اور یہ بخاری (۳۴۶۴) میں بھی ہے۔ (۳) اسے الخطیب نے تاریخ بغداد (۹/ ۴۲۶ اور ۱۱/ ۲۳۴، اور ۱۲/ ۳۸۶) میں روایت کیا ہے اور اسے الفتح بن شخرف کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور ۱۲/ ۳۸۶ میں: میں نے ابوعبداللہ محمد بن عبداللہ - بشر بن الحارث کے ساتھی - کو کہتے سنا: الفتح بن شخرف نے مجھ سے کہا... اور اسی طرح ابن الجوزی نے صفۃ الصفوۃ (۲/ ۴۰۳) میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز (۱/ ۳۵۷)۔ (۵) اعراب القرآن (۱/ ۳۳۴)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 264 329 {better than a charity}. The meaning, and Allah knows best, is: and an action that leads to forgiveness; is better than a charity followed by harm. Its grammatical estimation in Arabic is: and an action of forgiveness. And it is permissible that it is like your saying: Allah's favor upon you; is greater (1) than the charity you boast about, i.e., Allah's forgiveness is better than this charity of yours that you boast about. Third: His, the Almighty's, saying: {And Allah is Rich and Forbearing} The Almighty informed of His absolute richness (2); that He is independent of the charity of His servants, and He only commanded them (3) with it to reward them, and of His forbearance; that He does not hasten the punishment for those who boast and cause harm with their charity. His, the Almighty's, saying: {O you who have believed, do not invalidate your charities with reminders or injury as does one who spends his wealth [only] to be seen by the people and does not believe in Allah and the Last Day. His example is like that of a [large] smooth stone upon which is dust and is hit by a downpour that leaves it bare. They are unable [to keep] anything of what they have earned. And Allah does not guide the disbelieving people 264} In it are three issues: First: His, the Almighty's, saying: {with reminders or injury} its meaning has been mentioned before. The Almighty expressed the lack of acceptance and deprivation of reward as "invalidation", and what is meant is the charity which is boasted about and causes harm, not others. The belief is that bad deeds do not invalidate good deeds nor do they nullify them; thus, boasting and harm in one charity do not invalidate another charity. The majority of scholars said regarding this verse: Indeed, the charity that Allah knows from its giver that he will boast or cause harm with it; it will not be accepted. And it was said: rather, Allah has made a sign for the angel over it; so he does not write it down, and this is good (4). The Arabs say for what is boasted about: a black hand. And for what is given without being asked: a white hand. And for what is given upon being asked: a green hand (5). (1) In (Zha) and I'rab al-Qur'an: more. In (Kha): better. (2) In (Mim): of His richness, and in (Dal): with His richness. (3) In (Mim): commanded. (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/357. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/334, and see Majma' al-Amthal 2/457.

सूरह अल-बक़रह: आयत 264 329 {उस दान से बेहतर है}। इसका अर्थ है, और अल्लाह बेहतर जानता है: और एक ऐसा कार्य जो क्षमा की ओर ले जाए; उस दान से बेहतर है जिसके बाद दुःख पहुँचाया जाए। अरबी में इसका अनुमानित अर्थ है: और क्षमा का कार्य। और यह संभव है कि यह आपके कहने जैसा हो: आप पर अल्लाह की कृपा; उस दान से बड़ी (1) है जिस पर आप गर्व करते हैं, यानी: अल्लाह की क्षमा आपके इस दान से बेहतर है जिस पर आप गर्व करते हैं। तीसरा: अल्लाह का कथन: {और अल्लाह बड़ा बेपरवाह (धनी) और सहनशील है} अल्लाह ने अपनी पूर्ण संपन्नता (2) की सूचना दी है; कि वह अपने बंदों के दान से बेपरवाह है, और उसने उन्हें केवल उन्हें प्रतिफल देने के लिए इसका आदेश दिया (3) है। और उसकी सहनशीलता के बारे में; कि वह उस व्यक्ति को दंड देने में जल्दी नहीं करता जो अपने दान के साथ गर्व करता है और दुःख पहुँचाता है। अल्लाह का कथन: {ऐ ईमान वालो! अपने दान को एहसान जताकर और दुःख पहुँचाकर बेकार न करो, उस व्यक्ति की तरह जो अपना माल लोगों को दिखाने के लिए खर्च करता है और अल्लाह और परलोक के दिन पर ईमान नहीं रखता। उसकी मिसाल उस चिकनी चट्टान की तरह है जिस पर कुछ धूल हो, फिर उस पर ज़ोरदार बारिश हुई और उसने उसे साफ (नंगा) छोड़ दिया। जो कुछ उन्होंने कमाया उस पर उनका कोई वश नहीं चलेगा। और अल्लाह काफ़िरों (इनकार करने वालों) को मार्गदर्शन नहीं देता 264} इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {एहसान जताकर और दुःख पहुँचाकर} इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है। अल्लाह ने दान की अस्वीकृति और सवाब (पुण्य) से वंचित रहने को 'बेकार (इब्ताल)' शब्द से व्यक्त किया है, और इससे तात्पर्य वह दान है जिसके साथ एहसान जताया जाए और दुःख पहुँचाया जाए, कोई और नहीं। मान्यता यह है कि बुराइयाँ नेक कामों को बेकार नहीं करतीं और न ही उन्हें नष्ट करती हैं; इसलिए एक दान में एहसान जताना और दुःख पहुँचाना किसी दूसरे दान को बेकार नहीं करता। विद्वानों के बहुमत ने इस आयत के बारे में कहा है: वास्तव में, वह दान जिसके बारे में अल्लाह जानता है कि उसका देने वाला उस पर एहसान जताएगा या दुःख पहुँचाएगा; वह स्वीकार नहीं किया जाएगा। और कहा गया है: बल्कि, अल्लाह ने उसके लिए फरिश्ते पर एक निशानी बना दी है; इसलिए वह उसे नहीं लिखता, और यह एक अच्छी बात (4) है। और अरब उस चीज़ के लिए कहते हैं जिस पर एहसान जताया जाए: काला हाथ। और जो बिना माँगे दिया जाए: सफेद हाथ। और जो माँगने पर दिया जाए: हरा हाथ (5)। (1) (ज़) और इ'राब अल-क़ुरआन में: अधिक। और (ख़) में: श्रेष्ठ। (2) (म) में: उसकी संपन्नता से, और (द) में: उसकी संपन्नता के साथ। (3) (म) में: आदेश। (4) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/357। (5) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास 1/334, और देखें मजमा अल-अमसाल 2/457।

سورہ البقرہ: آیت 264 329 ﴿خَيْرٌ مِّن صَدَقَةٍ﴾۔ اور معنی اللہ بہتر جانتا ہے: اور ایسا فعل جو مغفرت کی طرف لے جائے؛ اس صدقے سے بہتر ہے جس کے بعد اذیت دی جائے، اور عربی میں اس کا اندازہ ہے: اور مغفرت کا فعل۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ آپ کے اس قول کی طرح ہو: اللہ کا آپ پر فضل؛ اس صدقے سے بڑا (1) ہے جس کا آپ احسان جتاتے ہیں، یعنی: اللہ کی مغفرت آپ کے اس صدقے سے بہتر ہے جس کا آپ احسان جتاتے ہیں۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ﴾ اللہ تعالیٰ نے اپنی غنائے (2) مطلق کی خبر دی؛ کہ وہ بندوں کے صدقے سے بے نیاز ہے، اور اس نے انہیں اس کا حکم (3) صرف اس لیے دیا تاکہ انہیں ثواب دے، اور اپنے حلم کی خبر دی؛ کہ وہ اس شخص کو سزا دینے میں جلدی نہیں کرتا جو اپنے صدقے کے ذریعے احسان جتاتا اور دکھ پہنچاتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَتِكُم بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَّا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَفِرِينَ ٢٦٤﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بِالْمَنِّ وَالْأَذَى﴾ اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے عدمِ قبولیت اور ثواب سے محرومی کو "ابطال" (ضائع کرنے) سے تعبیر کیا ہے، اور مراد وہ صدقہ ہے جس پر احسان جتایا جائے اور اذیت دی جائے، کوئی اور نہیں۔ اور عقیدہ یہ ہے کہ برائیاں نیکیوں کو باطل نہیں کرتیں اور نہ ہی انہیں حبط (اکارت) کرتی ہیں؛ چنانچہ ایک صدقے میں احسان جتلانا اور اذیت دینا کسی دوسرے صدقے کو باطل نہیں کرتا۔ جمہور علماء نے اس آیت کے بارے میں کہا ہے: بیشک وہ صدقہ جس کے دینے والے کے بارے میں اللہ جانتا ہے کہ وہ اس پر احسان جتلائے گا یا اذیت دے گا؛ تو وہ قبول نہیں کیا جاتا۔ اور کہا گیا ہے: بلکہ اللہ نے فرشتے کے لیے اس پر ایک نشانی بنا دی ہے؛ چنانچہ وہ اسے نہیں لکھتا، اور یہ بات اچھی (4) ہے۔ اور عرب اس چیز کے لیے کہتے ہیں

جس پر احسان جتلایا جائے: سیاہ ہاتھ اور جو بن مانگے دیا جائے: سفید ہاتھ اور جو مانگنے پر دیا جائے: سبز ہاتھ (5)۔ (1) (ظ) اور اعراب القرآن میں: "أكثر" (زیادہ)۔ اور (خ) میں: "أفضل" (بہتر)۔ (2) (م) میں: "عن غناه"، اور (د) میں: "بغنائه"۔ (3) (م) میں: "أمر"۔ (4) دیکھیے المحرر الوجیز 1/357۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 1/334، اور دیکھیے مجمع الامثال 2/457۔

Surah Al-Baqarah: Verse 264 330

Some eloquent individuals said: "Whoever reminds others of his favor, his gratitude is forfeited; and whoever is boastful of his deed, his reward is nullified." Some poets said: "And a companion from whom a favor had come to me before, my reciprocation was slow for him, so he became my enemy. When he became certain that time had fought me, he expressed regret for what he had bestowed upon me." Another said: "You have spoiled with reminders of obligation the good you have done; the noble person is not one who reminds of favors when he gives." (1) Abu Bakr al-Warraq said beautifully: "Better than every good thing, at all times and eras, is a favor that is perfected and kept silent, free from reminders of obligation." (2) Ibn Sirin heard a man saying to another: "I did this for you and I did that." Ibn Sirin said (3): "Be silent, for there is no good in a favor if it is counted." It was narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that he said: "Beware of reminding others of favors, for it nullifies gratitude and erases reward." Then he recited: {Do not nullify your charities by reminders [of your generosity] or injury}. (4) Second: Our scholars (may Allah have mercy on them) said: Malik disliked, on account of this verse, that a man give his obligatory charity to his relatives; lest he should seek praise and thanks from them, and display his favor over them, and they should compensate him for it, so it would not be purely for the sake of Allah Almighty. He preferred that it be given to strangers, and he also preferred that someone else be appointed to distribute it if the ruler is not just; so that it is not nullified by reminders of obligation, injury, seeking gratitude and praise, and compensation through service from the recipient (5). This is in contrast to [voluntary] charity...

(1) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Bahjat al-Majalis 1/306, and Ibn Qutayba in ‘Uyun al-Akhbar 3/177. (2) Mentioned by Ibn Hibban in Rawdat al-‘Uqala’ 1/257 and attributed to Muhammad ibn Abdullah al-Baghdadi. (3) In (m): he said to him. (4) We did not find it [in these exact words]. (5) Mentioned similarly in al-Mudawwana 2/297.

सूरह अल-बक़रह: आयत 264 330

कुछ बुद्धिमानों ने कहा है: "जो अपने उपकार को जताता है, उसका धन्यवाद समाप्त हो जाता है; और जो अपने कर्म पर मुग्ध होता है, उसका फल नष्ट हो जाता है।" कुछ कवियों ने कहा है: "और एक साथी जिसका मुझ पर पहले उपकार था, उसे बदला देने में मुझे विलंब हुआ, तो वह मेरा शत्रु बन गया। जब उसे विश्वास हो गया कि समय मेरे विरुद्ध है, तो उसने मुझ पर किए गए उस उपकार पर पछतावा व्यक्त किया।" एक अन्य ने कहा: "तूने एहसान जताकर उस अच्छाई को नष्ट कर दिया जो तूने की थी; उदार व्यक्ति वह नहीं जो दान देने के बाद एहसान जताए।" (1) अबू बक्र अल-वर्राक ने बहुत सुंदरता से कहा: "हर अच्छी चीज़ से बेहतर, हर समय और काल में, वह उपकार है जो पूरी तरह से गुप्त रखा जाए और एहसान जताने से मुक्त हो।" (2) इब्न सीरीन ने एक व्यक्ति को दूसरे से कहते सुना: "मैंने तुम्हारे लिए यह किया और वह किया।" इब्न सीरीन ने कहा (3): "चुप रहो, क्योंकि उस उपकार में कोई भलाई नहीं जिसे गिना जाए।" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "उपकार जताने से बचो, क्योंकि यह कृतज्ञता को समाप्त कर देता है और पुण्य को मिटा देता है।" फिर उन्होंने तिलावत की: {अपनी दान-दक्षिणा (सदक़ात) को एहसान जताकर और कष्ट पहुँचाकर व्यर्थ न करो}। (4) दूसरा: हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा है: मलिक ने इस आयत के कारण यह नापसंद किया कि एक व्यक्ति अपनी अनिवार्य ज़कात अपने रिश्तेदारों को दे; ताकि वह उनसे प्रशंसा और धन्यवाद की अपेक्षा न रखे, और उन पर अपना एहसान न जताए, और वे उसके बदले में कुछ सेवा न करें, ताकि वह शुद्ध रूप से अल्लाह सर्वशक्तिमान की प्रसन्नता के लिए हो। उन्होंने इसे अजनबियों को देना बेहतर माना। उन्होंने यह भी पसंद किया कि यदि शासक न्यायप्रिय न हो, तो किसी अन्य को वितरण का कार्य सौंपा जाए; ताकि वह देने वाले की ओर से एहसान जताने, कष्ट पहुँचाने, प्रशंसा और धन्यवाद पाने की इच्छा, तथा प्राप्तकर्ता की सेवा के माध्यम से मुआवजे से व्यर्थ न हो जाए (5)। और यह ऐच्छिक दान के विपरीत है...

(1) इब्न अब्द अल-बर्र ने 'बहजत अल-मजालिस' 1/306 में और इब्न कुतैबा ने 'उयून अल-अखबार' 3/177 में इसका उल्लेख किया है। (2) इब्न हिब्बान ने 'रौजत अल-उक़ला' 1/257 में इसका उल्लेख किया है और इसे मुहम्मद इब्न अब्दुल्ला अल-बगदादी से जोड़ा है। (3) (m) में: उसने उससे कहा। (4) हमें यह (सटीक शब्दों में) नहीं मिला। (5) अल-मुदव्वना 2/297 में इसी प्रकार उल्लेख किया गया है।

سورہ البقرہ: آیت ٢٦٤ ٣٣٠

بعض فصحاء نے کہا ہے: "جس نے اپنے احسان کو جتلایا، اس کا شکریہ ساقط ہو گیا؛ اور جو اپنے عمل پر اترایا، اس کا اجر ضائع ہو گیا۔" بعض شعراء نے کہا ہے: "اور ایک ساتھی جس کا مجھ پر پہلے احسان تھا، اسے بدلہ دینے میں مجھے دیر ہوئی تو وہ میرا دشمن بن گیا۔ جب اسے یقین ہو گیا کہ زمانے نے مجھ سے جنگ کی ہے، تو اس نے اس پر ندامت کا اظہار کیا جو اس نے مجھ پر کیا تھا۔" ایک اور نے کہا: "تو نے احسان جتلانے کے ذریعے اپنی کی ہوئی نیکی کو برباد کر دیا؛ سخی وہ نہیں جو احسان کر کے جتلائے۔" (١) ابوبکر الوراق نے کیا ہی خوب کہا ہے: "ہر اچھائی سے بہتر، ہر وقت اور زمانے میں، وہ بھلائی ہے جو چھپا کر کی جائے اور احسان جتلانے سے پاک ہو۔" (٢) ابن سیرین نے ایک شخص کو دوسرے سے کہتے ہوئے سنا: "میں نے تیرے ساتھ یہ کیا اور وہ کیا۔" تو ابن سیرین نے کہا (٣): "خاموش ہو جاؤ، اس نیکی میں کوئی خیر نہیں جسے گنا جائے۔" نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "احسان جتلانے سے بچو، کیونکہ یہ شکر کو باطل کر دیتا ہے اور اجر کو مٹاتا ہے۔" پھر آپ نے تلاوت فرمائی: {لَا تُبْطِلُوا صَدَقَتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى} "اپنے صدقات کو احسان جتلانے اور تکلیف پہنچانے کے ذریعے باطل نہ کرو"۔

(٤) دوسری بات: ہمارے علماء رحمۃ اللہ علیہم نے فرمایا: امام مالک نے اس آیت کی وجہ سے ناپسند کیا کہ آدمی اپنا واجب صدقہ (زکوٰۃ) اپنے رشتہ داروں کو دے؛ مبادا وہ ان سے حمد و ثناء کا طالب ہو، اور ان پر اپنا احسان جتائے، اور وہ اسے اس کا بدلہ دیں، تو وہ اللہ تعالیٰ کی رضا کے لیے خالص نہیں رہے گا۔ اور انہوں نے پسند فرمایا کہ اسے اجنبیوں کو دیا جائے۔ اور یہ بھی پسند فرمایا کہ اگر امام عادل نہ ہو تو اس کی تقسیم کے لیے کسی اور کو مقرر کیا جائے؛ تاکہ وہ دینے

والے کی طرف سے احسان جتلانے، تکلیف پہنچانے، شکر، ثناء اور وصول کنندہ کی خدمت کے ذریعے بدلہ لینے کی وجہ سے ضائع نہ ہو (٥)۔ اور یہ نفلی صدقہ کے برعکس ہے...

(١) اسے ابن عبد البر نے 'بہجۃ المجالس' ٣٠٦/١ میں اور ابن قتیبہ نے 'عیون الأخبار' ١٧٧/٣ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) اسے ابن حبان نے 'روضۃ العقلاء' ٢٥٧/١ میں ذکر کیا ہے اور اسے محمد بن عبداللہ البغدادی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٣) (م) میں: اسے کہا۔ (٤) ہمیں اس [الفاظ] پر آگاہی نہیں ہوئی۔ (٥) المدونہ ٢٩٧/٢ میں اسی طرح ذکر کیا گیا ہے۔

Voluntary [acts of charity] in secret; because if their reward is nullified, it is safe from the threat [of punishment], and it becomes like the ruling of one who did not do it. As for the obligatory [charity], if its reward is nullified, the threat is directed towards him; because it is like the ruling of one who did not do it. Thirdly: The Almighty's saying: {like one who spends his wealth to be seen by the people} the 'Kaf' [in 'Kalladhi'] is in the position of 'nasb' (accusative case), meaning: an annulment (1) "like one who", so it is an adjective for the deleted infinitive. And it is permissible for it to be in (2) the position of 'haal' (circumstantial adverbial) (3). Allah the Almighty likened the one who reminds [others] of his generosity and causes harm with his charity to the one who spends his wealth to be seen by people, not for the sake of Allah Almighty, and to the disbeliever who spends so it may be said: "generous", and so he may be praised with various types of praise. Then He also likened this spender to a smooth rock upon which is dust; a thirsty person thinks it is fertile, good land, but when a heavy rain falls on it, it washes away the dust and leaves it bare; such is this hypocrite. So, reminder of generosity, harm, and showing off reveal the intention in the Hereafter, and thus nullify (4) the charity, just as the heavy rain reveals the smooth rock. And it is a large, smooth stone (5). It was said: What is meant by the verse is the nullification of virtue rather than the reward; for the one whose intention for spending is showing off is not rewarded, like the disbeliever; because he did not intend by it the sake of Allah Almighty to deserve reward, and he differs from the one who reminds [of his generosity] and causes harm while intending Allah's sake, who deserves his reward even if he repeats his giving, but his virtue is nullified (6). It has been said: Only the reward for his charity is nullified from the time of his reminder and harm, and what was before that is written for him and doubled. So when he reminds and harms, the doubling is cut off, because charity is nurtured for its owner until it becomes greater than a mountain; so if it left the hand of its owner sincerely in the prescribed manner, it was doubled, but when the reminder and harm come with it, it is stopped there, and the increase in doubling is cut off from it. The first opinion is more apparent, and Allah knows best.

(1) In (M): nullification. (2) Not in (M). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/334. (4) In (M): reveals ... so it nullifies. (5) See al-Muharrar al-Wajiz 1/357-358. (6) al-Nukat wa'l-Uyun 1/338-339.

३३१ सूरह अल-बक़रह: आयत २६४

स्वैच्छिक (दान) गुप्त रूप से; क्योंकि यदि उनका पुण्य (सवाब) निष्फल हो जाता है, तो वह दंड की धमकी से सुरक्षित रहता है, और वह उस व्यक्ति के नियम में हो जाता है जिसने ऐसा नहीं किया। और अनिवार्य (दान) का पुण्य यदि निष्फल हो जाए, तो धमकी उसकी ओर निर्देशित होती है; क्योंकि वह उस व्यक्ति के नियम में होता है जिसने ऐसा नहीं किया। तीसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: {उस व्यक्ति की तरह जो अपना धन लोगों को दिखाने के लिए खर्च करता है} 'काफ' [शब्द 'कल-लज़ी' में] 'नस्ब' की स्थिति में है, यानी: एक अमान्यीकरण (१) "उसकी तरह जो", तो यह लुप्त क्रियार्थक संज्ञा (मसदर) के लिए विशेषण है। और यह संभव है कि यह (२) 'हाल' (परिस्थिति सूचक) की स्थिति में हो (३)। अल्लाह तआला ने उस व्यक्ति की मिसाल दी है जो अपनी सदक़ा (दान) के साथ एहसान जताता है और तकलीफ पहुँचाता है, उस व्यक्ति से जो अपना धन अल्लाह के लिए नहीं बल्कि लोगों को दिखाने के लिए खर्च करता है, और उस काफ़िर (अविश्वासी) से जो इसलिए खर्च करता है ताकि कहा जाए: "उदार", और ताकि विभिन्न प्रकार की प्रशंसा के साथ उसकी सराहना की जाए। फिर उसने इस खर्च करने वाले की तुलना एक चिकनी चट्टान से की जिस पर धूल हो; एक प्यासा व्यक्ति उसे उपजाऊ, अच्छी भूमि समझता है, लेकिन जब उस पर मूसलाधार बारिश होती है, तो वह धूल को हटा देती है और उसे कठोर (नग्न) छोड़ देती है; ऐसा ही यह दिखावा करने वाला है। अतः, एहसान जताना, कष्ट पहुँचाना और दिखावा करना परलोक में नीयत को प्रकट कर देता है, और इस प्रकार सदक़ा को व्यर्थ कर देता है (४), जैसे मूसलाधार बारिश चिकनी चट्टान को प्रकट कर देती है। और वह एक बड़ा, चिकना पत्थर है (५)। कहा गया है: आयत का अर्थ पुण्य के बजाय श्रेष्ठता का विलोपन है; क्योंकि दिखावे के लिए खर्च करने वाला पुण्य का पात्र नहीं है, जैसे काफ़िर; क्योंकि उसने अल्लाह की प्रसन्नता का इरादा नहीं किया जिससे वह पुण्य का हकदार हो सके और वह एहसान जताने और कष्ट पहुँचाने वाले से अलग है जो अल्लाह की प्रसन्नता का इरादा रखता है और पुण्य का हकदार है भले ही वह अपना दान दोहराता रहे, लेकिन उसकी श्रेष्ठता समाप्त हो जाती है (६)। यह भी कहा गया है: उसके सदक़ा का पुण्य केवल उसके एहसान जताने और कष्ट पहुँचाने के समय से ही व्यर्थ होता है, और उससे पहले जो था वह उसके लिए लिखा जाता है और दोगुना किया जाता है। अतः जब उसने एहसान जताया और कष्ट पहुँचाया; तो दोगुना होना रुक गया, क्योंकि सदक़ा उसके मालिक के लिए पाला-पोसा जाता है यहाँ तक कि वह पहाड़ से भी बड़ा हो जाता है; अतः यदि वह अपने मालिक के हाथ से निर्धारित तरीके से ईमानदारी से निकला; तो वह दोगुना हो

गया, लेकिन जब उसके साथ एहसान जताना और कष्ट पहुँचाना आया, तो वह वहीं रुक गया, और उसे दोगुना करने की वृद्धि कट गई। पहली राय अधिक स्पष्ट है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

(१) (म) में: अमान्यीकरण (इब्ताल)। (२) (म) में नहीं है। (३) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा १/३३४। (४) (म) में: प्रकट करती है ... तो व्यर्थ हो जाता है। (५) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३५७-३५८। (६) अल-नुकत वल-उयून १/३३८-३३९।

نفل صدقہ پوشیدہ طور پر؛ کیونکہ اگر اس کا ثواب ضائع ہو جائے تو وہ وعید (سزا کے ڈر) سے سلامت رہتا ہے، اور اس شخص کے حکم میں ہو جاتا ہے جس نے وہ کام نہیں کیا۔ اور فرض (صدقہ) اگر اس کا ثواب ضائع ہو جائے تو وعید اس کی طرف متوجہ ہوتی ہے؛ کیونکہ وہ اس شخص کے حکم میں ہوتا ہے جس نے وہ کام نہیں کیا۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس شخص کی طرح جو اپنا مال لوگوں کو دکھانے کے لیے خرچ کرتا ہے} 'کاف' [لفظ 'کالذی' میں] حالتِ نصب میں ہے، یعنی: ایک باطل قرار دینا (۱) "اس کی طرح جو", پس یہ محذوف مصدر کی صفت ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ (۲) حالتِ حال (۳) میں ہو۔ اللہ تعالیٰ نے اس شخص کی مثال دی ہے جو اپنے صدقہ کے ساتھ احسان جتاتا ہے اور اذیت پہنچاتا ہے، اس شخص سے جو اپنا مال اللہ کے لیے نہیں بلکہ لوگوں کے دکھاوے کے لیے خرچ کرتا ہے، اور اس کافر سے جو اس لیے خرچ کرتا ہے تاکہ کہا جائے: "سخی"، اور تاکہ مختلف قسم کی تعریفوں کے ساتھ اس کی ستائش کی جائے۔ پھر اس نے اس خرچ کرنے والے کی مثال ایک ایسی چکنی چٹان سے دی جس پر مٹی ہو؛ ایک پیاسا شخص اسے زرخیز، اچھی زمین سمجھتا ہے، لیکن جب اس پر زوردار بارش پڑتی ہے تو وہ مٹی کو بہا لے جاتی ہے اور اسے سخت (ننگا) چھوڑ دیتی ہے؛ یہی حال اس ریاکار کا ہے۔ پس احسان جتانا، اذیت دینا اور دکھاوا آخرت میں نیت کو ظاہر کر دیتے ہیں، اور اس طرح صدقہ کو باطل کر دیتے ہیں (۴)، جس طرح زوردار بارش چکنی چٹان کو ظاہر کر دیتی ہے۔ اور وہ ایک بڑا چکنا پتھر ہے (۵)۔ کہا گیا ہے: آیت سے مراد ثواب کے بجائے فضیلت کا ابطال ہے؛ کیونکہ دکھاوے کی نیت سے خرچ کرنے والا ثواب کا مستحق نہیں ہے، کافر کی طرح؛ کیونکہ اس نے اللہ تعالیٰ کی رضا کا ارادہ نہیں کیا کہ وہ ثواب کا مستحق ہو سکے، اور وہ اس احسان جتانے

اور اذیت دینے والے سے مختلف ہے جو اللہ کی رضا کا ارادہ رکھتا ہے اور ثواب کا مستحق ہے اگرچہ وہ بار بار دیتا رہے، لیکن اس کی فضیلت ختم ہو جاتی ہے (۶)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس کے صدقہ کا ثواب صرف اس کے احسان جتانے اور اذیت دینے کے وقت سے باطل ہوتا ہے، اور اس سے پہلے جو کچھ تھا وہ اس کے لیے لکھا جاتا ہے اور اسے کئی گنا کیا جاتا ہے۔ پس جب اس نے احسان جتایا اور اذیت دی؛ تو کئی گنا ہونے کا سلسلہ منقطع ہو گیا، کیونکہ صدقہ اپنے مالک کے لیے پالا جاتا ہے یہاں تک کہ وہ پہاڑ سے بھی بڑا ہو جاتا ہے؛ پس اگر وہ اپنے مالک کے ہاتھ سے شرعی طریقے پر خلوص کے ساتھ نکلا؛ تو اسے دوگنا کیا گیا، لیکن جب اس کے ساتھ احسان جتانا اور اذیت آئی تو وہ وہیں رک گیا، اور اس میں ہونے والا اضافہ منقطع ہو گیا، اور پہلی بات زیادہ واضح ہے، واللہ اعلم۔

(۱) (م) میں: ابطال۔ (۲) (م) میں نہیں ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۳۴۔ (۴) (م) میں: ظاہر کرتی ہے ... تو باطل ہو جاتا ہے۔ (۵) دیکھئے المحرر الوجیز ۱/ ۳۵۷-۳۵۸۔ (۶) النکت والعیون ۱/ ۳۳۹-۳۳۸۔

"Al-Safwan" is a plural, and its singular is (1) "Safwanah", according to Al-Akhfash. He said: Others said "Safwan" is a singular, like "hajar" (stone). Al-Kisa'i said: "Safwan" is singular, and its plural is "Sifwan", "Sufiyyun", and "Sifiyyun" (2). Al-Mubarrid rejected this and said: "Sufiyyun" is only the plural of "Safa", like "qafa" and "qufiyyun". From this meaning come "Al-Safwa" and "Al-Safa", which have been mentioned previously (3).

Sa'id bin al-Musayyib and al-Zuhri read it as "Safawan" with a vowel on the 'fa', which is a linguistic variant. Qutrub narrated "Sifwan". Al-Nahhas said (4): "Safwan" and "Safawan" can be plural or singular, but it is more appropriate for it to be singular because of Allah Almighty's saying: {upon it was dust and a heavy rain smote it}, and although plural can be referred to in the masculine, a thing does not leave its category except with definitive evidence. As for what Al-Kisa'i narrated regarding the plural, it is not correct upon true inspection. Rather, "Sifwan" is the plural of "Safa", and "Safa" means "Safwan". Its counterparts are "waral" (5) and "wirlan", "akh" (brother) and "ikhwan" (brothers), and "kara" (6) and "kirwan"; as the poet said:

A day is for us, and a day is for the stone-curlew * The miserable ones fly, but we do not fly (7)

The weak in Arabic say (8): "kirwan" is the plural of "karawan", and "sufiyyun" and "sifiyyun" are the plural of "safa"; like "asa" (staff).

And "Al-Wabil": heavy rain. It is said "the sky rained heavily" and "the land is soaked with heavy rain". Al-Akhfash said: From it is Allah Almighty's saying: {a heavy seizing} [Al-Muzzammil: 16], i.e., severe. And "a heavy blow" and "a heavy punishment"; i.e., severe (9).

---

(1) In (M): its singular. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/334-335. Al-Akhfash's statement in Ma'ani al-Quran 1/385. (3) 2/471. (4) I'rab al-Quran 1/335 and what precedes it. The reading of Sa'id bin al-Musayyib and al-Zuhri was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 16, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/137. (5) Waral: a creature like a monitor lizard. Mukhtar al-Sihah. (6) Al-Karawan: a bird, said to be the bustard. The male is called 'kara'. Plural is 'kirwan'. Mukhtar al-Sihah. (7) Its author is Tarafa bin al-Abd, and the verse is in his Diwan p. 102. In (kh) and (z) and I'rab al-Quran: "and we do not fly". (8) Not in (M). (9) Al-Sihah (W-B-L). Al-Akhfash's statement in Ma'ani al-Quran 1/386.

सूरा अल-बक़रह : आयत २६४ | ३३२

"अल-सफ़वान" बहुवचन है, और इसका एकवचन (१) "सफ़वाना" है, जैसा कि अल-अख़फ़श ने कहा है। उन्होंने कहा: दूसरों ने कहा कि "सफ़वान" एकवचन है; जैसे: "हजर" (पत्थर)। अल-किसाई ने कहा: "सफ़वान" एकवचन है, और इसका बहुवचन "सिफ़वान", "सुफ़िय्युन" और "सिफ़िय्युन" (२) है। अल-मुबर्रद ने इसका खंडन किया और कहा: "सुफ़िय्युन" केवल "सफ़ा" का बहुवचन है, जैसे "क़फ़ा" और "क़ुफ़िय्युन"। इसी अर्थ से "अल-सफ़वा" और "अल-सफ़ा" आते हैं, जिनका उल्लेख पहले किया जा चुका है (३)।

सईद बिन अल-मुसय्यब और अल-ज़ुहरी ने इसे "सफ़वान" (फ़ा पर ज़बर के साथ) पढ़ा है, जो एक भाषाई रूप है। क़ुत्रुब ने "सिफ़वान" का उल्लेख किया है। अल-नहहास ने कहा (४): "सफ़वान" और "सफ़वान" बहुवचन भी हो सकते हैं और एकवचन भी, लेकिन इसे एकवचन मानना अधिक उचित है क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उस पर धूल थी फिर उस पर ज़ोरदार बारिश हुई}, और यद्यपि बहुवचन को पुल्लिंग के रूप में संदर्भित किया जा सकता है, लेकिन कोई चीज़ अपनी श्रेणी से तब तक बाहर नहीं निकलती जब तक कि कोई निश्चित प्रमाण न हो। जहाँ तक अल-किसाई ने बहुवचन के बारे में जो वर्णन किया है, वह वास्तविक निरीक्षण पर सही नहीं है। बल्कि, "सिफ़वान", "सफ़ा" का बहुवचन है, और "सफ़ा" का अर्थ "सफ़वान" है। इसके उदाहरण "वरल" (५) और "विरलान", "अख़" (भाई) और "इख़वान" (भाई), और "करा" (६) और "किरवान" हैं; जैसा कि कवि ने कहा है:

एक दिन हमारे लिए है, और एक दिन किरवान (एक पक्षी) के लिए * बेचारे उड़ जाते हैं, लेकिन हम नहीं उड़ते (७)

अरबी भाषा में कमज़ोर (८) कहते हैं: "किरवान", "करवान" का बहुवचन है, और "सुफ़िय्युन" और "सिफ़िय्युन", "सफ़ा" का बहुवचन है; जैसे: "असा" (लाठी)।

और "अल-वाबिल": भारी बारिश। कहा जाता है कि "आसमान से भारी बारिश हुई" और "ज़मीन भारी बारिश से भीगी हुई है"। अल-अख़फ़श ने कहा: इसी से अल्लाह तआला का फ़रमान है: {एक भारी पकड़} [अल-मुज़्ज़म्मिल: १६], यानी: गंभीर। और "भारी प्रहार", और "भारी सज़ा"; यानी: गंभीर (९)।

(१) (म) में: इसका एकवचन। (२) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/३३४-३३५। अल-अख़फ़श का कथन मानी अल-कुरान १/३८५ में। (३) २/४७१। (४) इराब अल-कुरान १/३३५ और उससे पहले का भाग। सईद बिन अल-मुसय्यब और अल-ज़ुहरी के पाठ का उल्लेख इब्न खलवैह ने अल-किरात अल-शाज़्ज़ा पृ. १६ में और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब १/१३७ में किया है। (५) वरल: एक जीव जैसे गोह। मुख्तार अल-सिहाह। (६) अल-करवान: एक पक्षी, कहा जाता है कि यह हुबारा है। इसके नर को 'करा' कहा जाता है। बहुवचन 'किरवान' है। मुख्तार अल-सिहाह। (७) इसके लेखक तरफ़ा बिन अल-अब्द हैं, और यह पद उनके दीवान पृ. १०२ में है। (ख़) और (ज़) तथा इराब अल-कुरान में: "और हम नहीं उड़ते"। (८) (म) में नहीं है। (९) अल-सिहाह (व-ब-ल)। अल-अख़फ़श का कथन मानी अल-कुरान १/३८६ में।

والصَّفْوَان جمع ہے، اور اس کا واحد (۱) صَفوانہ ہے، یہ بات الاخفش نے کہی ہے۔ انہوں نے کہا: بعض نے کہا کہ صفوان واحد ہے؛ جیسے: حجر (پتھر)۔ الکسائی نے کہا: صَفوان واحد ہے، اور اس کی جمع صِفْوان اور صُفِيٌّ اور صِفِيٌّ (۲) ہے، المبرد نے اس کا انکار کیا اور کہا: صُفِيٌّ صرف صَفَا کی جمع ہے، جیسے قفا کی جمع قُفِيٌّ ہے، اسی معنی سے الصَّفْواء اور الصَّفَا ہیں، جن کا ذکر پہلے ہو چکا ہے (۳)۔

سعید بن المسیب اور الزہری نے «صَفَوَان» (ف کے زبر کے ساتھ) پڑھا ہے، جو کہ ایک لغت (لہجہ) ہے۔ قطرب نے صِفْوَان نقل کیا ہے۔ النحاس نے کہا (۴): صَفْوان اور صَفَوَان، جمع بھی ہو سکتے ہیں اور واحد بھی، سوائے یہ کہ اس کا واحد ہونا زیادہ بہتر ہے کیونکہ اللہ عزوجل کا فرمان ہے: ﴿عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ﴾، اور اگرچہ جمع کو مذکر لانا جائز ہے، لیکن کوئی چیز اپنی اصل سے تب تک نہیں نکلتی جب تک کوئی قطعی دلیل نہ ہو، جہاں تک الکسائی نے جمع کے بارے میں جو کچھ بیان کیا ہے، وہ حقیقت پسندی کی نظر میں درست نہیں ہے، بلکہ صِفْوان صَفَا کی جمع ہے، اور صَفَا کے معنی صَفْوان ہی کے ہیں، اس کی مثالیں وَرَل (۵) اور وِرْلان، أخ اور إخوان، اور كَرَا (۶) اور كِرْوَان ہیں؛ جیسا کہ شاعر نے کہا ہے:

لنا يومٌ وللكِرْوَانِ يومٌ * تَطيرُ البائساتُ ولا نطيرُ (۷)

عربی زبان میں کمزور (۸) کہتے ہیں: كِرْوَان كَرَوَان کی جمع ہے، اور صُفِيٌّ اور صِفِيٌّ صَفَا کی جمع ہے؛ جیسے: عَصَا۔

اور الوابل: شدید بارش۔ کہا جاتا ہے «وبلت السماء تبل»، اور زمین «موبولة» (سیراب) ہے۔ الاخفش نے کہا: اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَخْذًا وَبِيلًا﴾ [المزمل: ١٦] یعنی: شدید۔ اور «ضرب وبیل»، اور «عذاب وبیل»؛ یعنی: شدید (٩)۔

---

(١) (م) میں: واحدہ۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ١/ ٣٣٤-٣٣٥۔ اور الاخفش کا قول معانی القرآن میں ١/ ٣٨٥۔ (٣) ٤٧١/٢۔ (٤) اعراب القرآن ١/ ٣٣٥ اور اس سے پہلے کا حصہ۔ سعید بن المسیب اور الزہری کی قرات کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ١٦، اور ابن جنی نے المحتسب ١/ ١٣٧ میں کیا ہے۔ (٥) وَرَل: گوہ کی طرح کا ایک جانور۔ مختار الصحاح۔ (٦) الكرَوَان: ایک پرندہ، کہا گیا ہے کہ یہ حبارٰی ہے۔ اس کے نر کو 'کرا' کہا جاتا ہے۔ اور جمع 'کرِوان' ہے۔ مختار الصحاح۔ (٧) اس کے کہنے والے طرفہ بن العبد ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ١٠٢ میں ہے۔ اور (خ) اور (ظ) اور اعراب القرآن میں ہے: وما نطیر۔ (٨) (م) میں نہیں ہے۔ (٩) الصحاح (وبل)۔ اور الاخفش کا قول معانی القرآن میں ١/ ٣٨٦۔

333 Surah Al-Baqarah: Verse 265

'Al-Sald' (الصَّلْد): refers to smooth stone. Al-Kisa'i said: 'Salida Yasladu Saladan' (صَلِدَ يَصْلَدُ صَلَداً) - with the vowel on the 'L' - while it is 'Sald' (صَلْد) with a sukun (silent 'L'). It refers to anything that does not grow anything; from it comes the term 'smooth forehead' (jabin aslad). Al-Asma'i recited for Ru'ba: 'Glistening like the smooth surfaces of the bald forehead' (1). Al-Naqqash said: 'Al-Aslad' means hairless in the dialect of Hudhayl (2). The meaning of 'They have no power' (لَّا يَقْدِرُونَ) refers to the show-off, the disbeliever, and the one who reminds others of their favors, meaning: over benefiting from the reward of anything they spent - which is their earning - at the time of their need for it; because it was for other than Allah. Thus, spending was expressed as 'earning' because they intended to earn through it (3). It was also said: This was given as an example for the show-off regarding the nullification of his reward, and for the one who reminds and harms regarding the nullification of his merit; mentioned by Al-Mawardi (4).

Allah the Almighty says: {And the likeness of those who spend their wealth seeking the pleasure of Allah and for the assurance of their souls is as the likeness of a garden on a height; heavy rain falls on it and it brings forth its fruit twofold. And if heavy rain does not fall on it, then light rain [is enough]. And Allah is All-Seer of what you do} [Verse 265].

Regarding Allah's words: {And the likeness of those who spend their wealth seeking the pleasure of Allah and for the assurance of their souls}, 'Ibtigha'a' (seeking) is a purpose object (maf'ul min ajlih). And 'Tathbitan' (assurance) is conjoined to it (5). Makki said in 'Al-Mushkil' (6): Both are purpose objects. Ibn Atiyah said (7): And this is rejected,

(1) The verse was not perfectly recorded in the copies; what is established is from 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nuhas 1/335. From it, the author quoted, and from Diwan Ru'ba p. 165, and Tafsir al-Tabari 5/524 (Shakir). Sheikh Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him, said: 'Aslad al-jabin' means his forehead has lost its hair, so it glistens as if it were a smooth stone with no vegetation on it. 'Al-Ajlah' is the one whose hair has receded from the sides and front of his forehead. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/358. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/358. (4) Al-Nukat wal-Uyun 1/339. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nuhas 1/335. (6) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/140. The author quoted it through Ibn Atiyah in Al-Muharrar 1/358-359. (7) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/358-359.

333 सूरा अल-बकराह: आयत 265

'अल-सल्द' (الصَّلْد): पत्थरों में से चिकने पत्थर को कहते हैं। अल-किसाई ने कहा: 'सलिदा यस्लदु सलदन' - लाम पर ज़बर के साथ - और सुकून के साथ यह 'सल्द' है। यह हर उस चीज़ को कहते हैं जो कुछ नहीं उगाती; इसी से 'चिकनी पेशानी' (जबीन असलद) शब्द आया है। अल-अस्माई ने रुबा के लिए पढ़ा: 'गंजे माथे की चिकनी सतहों की तरह चमकता हुआ' (1)। अल-नक़्क़ाश ने कहा: हुज़ैल की भाषा में 'अल-असलद' का अर्थ बाल रहित है (2)। 'वे शक्ति नहीं रखते' (لَّا يَقْدِرُونَ) का अर्थ है दिखावा करने वाला, काफ़िर और एहसान जताने वाला, यानी: अपने खर्च किए हुए - जो उनकी कमाई थी - के सवाब से लाभ उठाने पर जब उन्हें इसकी ज़रूरत होगी; क्योंकि वह अल्लाह के अलावा किसी और के लिए था। इसलिए, खर्च को 'कमाई' के रूप में व्यक्त किया गया; क्योंकि उन्होंने इसके माध्यम से कमाई का इरादा किया था (3)। यह भी कहा गया है: यह उदाहरण दिखावा करने वाले के लिए उसके सवाब के व्यर्थ होने के बारे में दिया गया है, और एहसान जताने और कष्ट देने वाले के लिए उसकी भलाई के व्यर्थ होने के बारे में दिया गया है; अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उन लोगों की मिसाल जो अपने माल अल्लाह की रज़ा हासिल करने और अपने दिल के सुकून के लिए खर्च करते हैं, उस बाग़ की तरह है जो किसी ऊँची जगह पर हो, उस पर ज़ोरदार बारिश बरसे तो वह अपना फल दोगुना लाए। और अगर उस पर ज़ोरदार बारिश न भी बरसे तो हल्की फुहार (काफ़ी) है। और अल्लाह तुम्हारे कामों को खूब देखने वाला है} [आयत 265]।

अल्लाह के शब्द: {और उन लोगों की मिसाल जो अपने माल अल्लाह की रज़ा हासिल करने और अपने दिल के सुकून के लिए खर्च करते हैं}, इसमें 'इब्तिग़ा'अ' (तलाश करना) मफ़ऊल मिन अजलह (उद्देश्य सूचक) है। और 'तस्बीतन' (दृढ़ता) इस पर अत्फ़ (जुड़ा हुआ) है (5)। मक्की ने 'अल-मुश्किल' में कहा है (6): दोनों मफ़ऊल मिन अजलह हैं। इब्न अतिया ने कहा (7): और यह बात खारिज है,

(1) प्रतियों में यह शेर सही नहीं लिखा गया था; नहास की 'इराब अल-कुरान' 1/335 से इसे सही किया गया है। लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है, और रुबा के दीवान पृ. 165, और तफ़सीर अल-तबरी 5/524 (शाकिर) से। शेख महमूद शाकिर (रह.) ने कहा: 'असलद अल-जबीन' का अर्थ है कि उसके माथे के बाल गिर गए हैं, इसलिए वह ऐसे चमकता है जैसे कोई चिकना पत्थर हो जिस पर

कोई वनस्पति न हो। 'अल-अजला' वह है जिसके माथे के किनारों और सामने से बाल हट गए हों। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/358। (3) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/358। (4) अल-नुकात वल-उयून 1/339। (5) नहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/335। (6) मुश्किल इराब अल-कुरान 1/140। लेखक ने इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर 1/358-359 में इसे उद्धृत किया है। (7) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/358-359।

۳۳۳ سورة البقرہ: آیت ۲٦٥

'الصَّلْد' (سلد): پتھروں میں سے ہموار اور چکنے پتھر کو کہتے ہیں۔ الکسائی نے کہا: 'صَلِدَ يَصْلَدُ صَلَداً' - لام کی حرکت کے ساتھ - اور سکون کے ساتھ یہ 'صَلْد' ہے، اور یہ ہر اس چیز کو کہتے ہیں جو کچھ نہ اگائے؛ اسی سے 'جبين اصلد' (چکنی پیشانی) مستعمل ہے؛ اور الاصمعی نے رؤبہ کا یہ شعر پڑھا: 'گنجے ماتھے کی چکنی سطحوں کی طرح چمکتا ہوا' (۱)۔ النقاش نے کہا: 'الأصلد' قبیلہ ہذیل کی لغت میں 'الأجرد' (بالوں سے صاف) کو کہتے ہیں (۲)۔ اور 'لَا يَقْدِرُونَ' (وہ قدرت نہیں رکھتے) کے معنی ہیں کہ ریاکار، کافر اور احسان جتلانے والا کسی چیز پر قدرت نہیں رکھتے، یعنی: اپنے خرچ کیے ہوئے کے ثواب سے نفع حاصل کرنے پر - جو کہ ان کی کمائی تھی - اس وقت جب انہیں اس کی ضرورت ہوگی؛ کیونکہ وہ اللہ کے سوا کسی اور کے لیے تھا۔ پس انفاق (خرچ) کو 'كسب' (کمائی) سے تعبیر کیا گیا؛ کیونکہ انہوں نے اس سے کمائی کا ارادہ کیا تھا (۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہ مثال ریاکار کے لیے اس کے ثواب کے باطل ہونے کے بارے میں دی گئی ہے، اور احسان جتلانے اور تکلیف دینے والے کے لیے اس کے فضل و کمال کے باطل ہونے کے بارے میں؛ اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان لوگوں کی مثال جو اپنے مال اللہ کی خوشنودی حاصل کرنے اور اپنے دلوں کی پختگی کے لیے خرچ کرتے ہیں، اس باغ کی طرح ہے جو کسی بلند مقام پر ہو، جس پر زوردار بارش برسی تو وہ اپنا پھل دوگنا لایا۔ پھر اگر اس پر زوردار بارش نہ بھی برسی تو پھوار ہی کافی ہے۔ اور جو کچھ تم کرتے ہو اللہ اسے خوب دیکھنے والا ہے} [آیت ۲٦٥]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان لوگوں کی مثال جو اپنے مال اللہ کی خوشنودی حاصل کرنے اور اپنے دلوں کی پختگی کے لیے خرچ کرتے ہیں}، اس میں 'ابتغاء' مفعول لہ (مفعول من اجلہ) ہے۔ اور

'تثبیتًا' اس پر عطف ہے (٥)۔ مکی نے 'المشکل' میں کہا ہے (٦): یہ دونوں مفعول لہ ہیں۔ ابن عطیہ نے کہا (٧): اور یہ قول مردود ہے،

(١) نسخوں میں یہ شعر درست نہیں تھا، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی 'اعراب القرآن' ٣٣٥/١ سے ہے۔ مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے، اور دیوان رؤبہ ص ١٦٥، اور تفسیر الطبری ٥٢٤/٥ (شاکر) سے۔ شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ نے کہا: 'اصلاد الجبین' کا مطلب ہے کہ اس کی پیشانی کے بال گر گئے ہیں، وہ ایسے چمکتی ہے جیسے کوئی صاف چکنا پتھر ہو جس پر کوئی سبزہ نہ ہو۔ اور 'الاجلہ' وہ شخص ہے جس کے ماتھے کے دونوں اطراف اور سامنے سے بال اڑ گئے ہوں۔ (٢) المحرر الوجیز ٣٥٨/١۔ (٣) ملاحظہ ہو المحرر الوجیز ٣٥٨/١۔ (٤) النکت والعیون ٣٣٩/١۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٣٣٥/١۔ (٦) مشکل اعراب القرآن ١٤٠/١۔ مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر ٣٥٨/١-٣٥٩ میں نقل کیا ہے۔ (٧) ملاحظہ ہو المحرر الوجیز ٣٥٨/١-٣٥٩۔

Surah Al-Baqarah: Verse 265 334

It is not correct for "tathbitan" (strengthening) to be a "maf'ul min ajlih" (object of reason); because spending is not for the sake of strengthening. And "ibitighā'a" (seeking) is in the accusative case as an infinitive in the place of a circumstantial adverb (hal), and it could have been in the accusative case as an object of reason, but the accusative as an infinitive is correct from the perspective of coordinating the infinitive, which is "tathbitan," upon it. After Allah Almighty mentioned the description of the people whose charities have no share of reward, and forbade the believers from committing anything similar to that, He followed it up in this verse by mentioning the spendings of the people whose charities are pure; since they were in accordance with the Sharia and its manner. And "ibtighā'a" means: seeking. And "mardat" is an infinitive from the verb "radiya yarda" (to be pleased).

"And tathbitan" means that they verify where they place their charities; this was said by Mujahid and Al-Hasan. Al-Hasan said: If a man intended to give charity, he would verify; if it was for Allah, he would proceed with it, and if doubt mixed with it, he would refrain (1).

And it was said: It means believing and certainty, said by Ibn Abbas (2).

Ibn Abbas also said, along with Qatada: It means: and seeking reward from within themselves (3).

Al-Sha'bi, Al-Suddi, Qatada also, Ibn Zayd, Abu Salih, and others said: "and tathbitan" means: and certainty (4), meaning: their souls have insights, so they strengthen them upon spending in obedience to Allah Almighty firmly. These three sayings are more correct than the saying of Al-Hasan and Mujahid; because the meaning they went towards is expressed by "tathabutan" (checking/verifying), an infinitive from a different verb form.

Ibn Atiyya said (5): This is only permissible with the mention of the infinitive and articulating the preceding verb, such as the Almighty's saying: {And Allah has caused you to grow from the earth a [progressive] growth} [Nuh: 17], {And devote yourself to Him with [complete] devotion} [Al-Muzzammil: 8]. But if there is no articulation of a verb, you cannot bring an infinitive in other than its meaning.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/359. Al-Tabari recorded these sayings in 4/669-670. (2) Recorded by Al-Tabari 4/668 and attributed it to Al-Sha'bi, and I did not find who attributed it to Ibn Abbas. (3) Recorded by Al-Tabari 4/672 and attributed it to Qatada

only, and likewise Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 1/359. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/359, and Al-Tabari recorded in 4/668-669 the saying of Al-Sha'bi, Qatada, and Abu Salih. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/359.

सूरह अल-बक़रह: आयत 265 334

"तथ्बीतन" (मजबूत करने के लिए) के लिए "मफूल मिन अजलिह" (कारण का कर्म) होना सही नहीं है; क्योंकि खर्च करना मजबूत करने के लिए नहीं है। और "इबतिग़ाअ" (खोजने) को हाल (स्थिति) के स्थान पर मस्तर (संज्ञा/अनंत) के रूप में नसब (कर्म कारक) में रखा गया है, और इसमें नसब "मफूल मिन अजलिह" पर भी हो सकता था, लेकिन मस्तर पर नसब ही सही है क्योंकि मस्तर "तथ्बीतन" को इस पर जोड़ा गया है। जब अल्लाह तआला ने उन लोगों के गुणों का उल्लेख किया जिनकी खैरात (दान) का कोई हिस्सा नहीं है, और ईमान वालों को वैसा ही कुछ करने से मना किया, तो उन्होंने इस आयत में उन लोगों के खर्चों का उल्लेख किया जिनकी खैरात शुद्ध होती है; क्योंकि वे शरीयत और उसके तरीके के अनुसार थीं। और "इबतिग़ाअ" का अर्थ है: चाहना। और "मरदात" "रज़िया यर्ज़ा" (प्रसन्न होना) से एक मस्तर है।

"और तथ्बीतन" का अर्थ है कि वे इस बात की पुष्टि करते हैं कि वे अपनी खैरात कहाँ रखते हैं; यह मुजाहिद और अल-हसन ने कहा था। अल-हसन ने कहा: यदि कोई व्यक्ति दान देने का इरादा करता, तो वह पुष्टि करता था; यदि वह अल्लाह के लिए होता, तो वह उसे आगे बढ़ाता, और यदि उसमें संदेह मिल जाता, तो वह रुक जाता (1)।

और यह कहा गया है: इसका अर्थ है पुष्टि और विश्वास, यह इब्न अब्बास द्वारा कहा गया है (2)।

इब्न अब्बास और क़तादा ने यह भी कहा: इसका अर्थ है: और स्वयं के भीतर से प्रतिफल की आशा करना (3)।

अल-शाबी, अल-सुद्दी, क़तादा भी, इब्न ज़ैद, अबू सालेह और अन्यों ने कहा: "और तथ्बीतन" का अर्थ है: और निश्चितता (4), यानी: उनकी आत्माओं में अंतर्दृष्टि है, इसलिए वे उन्हें अल्लाह तआला की आज्ञाकारिता में खर्च करने पर मजबूती से जमाए रखती हैं। ये तीन बातें अल-हसन और मुजाहिद की बात से अधिक सही हैं; क्योंकि जो अर्थ उन्होंने निकाला है, उसकी अभिव्यक्ति "तथब्बुतन" (जांच/पुष्टि) है, जो एक अलग क्रिया रूप से मस्तर है।

इब्न अतिया ने कहा (5): यह केवल मस्तर के उल्लेख और पूर्ववर्ती क्रिया को स्पष्ट करने के साथ ही जायज़ है, जैसे कि अल्लाह का कथन है: {और अल्लाह ने तुम्हें भूमि से एक [क्रमिक] वृद्धि के साथ उगाया है} [नूह: 17], {और उसकी ओर [पूर्ण] भक्ति के साथ समर्पित हो जाओ} [अल-मुज्जम्मिल:

8]। लेकिन यदि क्रिया का कोई स्पष्टीकरण नहीं है, तो आप उसके अर्थ के अलावा किसी अन्य मस्तर का उपयोग नहीं कर सकते।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/359। और अल-तबारी ने इन कथनों को 4/669-670 में निकाला है। (2) इसे अल-तबारी 4/668 द्वारा निकाला गया और इसे अल-शाबी से जोड़ा गया, और मुझे कोई नहीं मिला जिसने इसे इब्न अब्बास से जोड़ा हो। (3) इसे अल-तबारी 4/672 द्वारा निकाला गया और केवल क़तादा से जोड़ा गया, और इसी तरह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/359 में इब्न अतिया ने भी। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/359, और अल-तबारी ने 4/668-669 में अल-शाबी, क़तादा और अबू सालेह का कथन निकाला है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/359।

سورة البقرہ : آیت ٢٦٥ ٣٣٤

"تَثْبِيتاً" میں یہ درست نہیں ہے کہ وہ مفعول لہ ہو؛ کیونکہ خرچ کرنا تثبیت (مضبوط کرنے) کی خاطر نہیں ہوتا۔ اور "ابْتِغَاءَ" مصدر ہونے کی بنا پر حال کے محل میں منصوب ہے، اور اس میں مفعول لہ کے طور پر منصوب ہونا بھی ممکن تھا، لیکن مصدر پر منصوب ہونا ہی تثبیت کے عطف کی جہت سے صحیح ہے جو کہ خود ایک مصدر ہے۔ اور جب اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کی صفت بیان فرمائی جن کے صدقات کا کوئی حصہ نہیں ہے، اور مومنوں کو اس جیسی چیزوں کے ارتکاب سے منع فرمایا، تو اس آیت میں ان لوگوں کے اخراجات کا ذکر کیا جن کے صدقات پاکیزہ ہوتے ہیں؛ کیونکہ وہ شرع اور اس کے طریقے کے مطابق ہوتے ہیں۔ اور "ابْتِغَاءَ" کا معنی ہے: طلب کرنا۔ اور "مرضات" مصدر ہے "رَضِيَ يَرْضَى" سے۔

"وَتَثْبِيتاً" کا معنی ہے کہ وہ اس بات کی تحقیق کرتے ہیں کہ وہ اپنے صدقات کہاں رکھ رہے ہیں؛ یہ مجاہد اور حسن نے کہا۔ حسن نے کہا: جب کوئی شخص صدقہ کرنے کا ارادہ کرتا تو وہ تحقیق کرتا، اگر وہ اللہ کے لیے ہوتا تو اسے پورا کرتا، اور اگر اس میں شک شامل ہو جاتا تو رک جاتا (١)۔

اور کہا گیا: اس کا معنی تصدیق اور یقین ہے، یہ ابن عباس نے کہا (٢)۔

ابن عباس اور قتادہ نے یہ بھی کہا: اس کا معنی ہے: اور اپنے نفسوں کی طرف سے ثواب کی امید رکھنا (٣)۔

شعبی، سدی، قتادہ، ابن زید، ابوصالح اور دوسروں نے کہا: "تثبیتاً" کا معنی ہے: اور یقین کرنا (٤)، یعنی: ان کے نفوس بصیرت والے ہیں، پس وہ انہیں اللہ تعالیٰ کی اطاعت میں خرچ کرنے پر

مضبوطی سے جمائے رکھتے ہیں۔ اور یہ تین اقوال حسن اور مجاہد کے قول سے زیادہ درست ہیں؛ کیونکہ جس معنی کی طرف وہ گئے ہیں اس کی تعبیر "تثبُّتاً" (تحقیق) ہے، جو کہ ایک الگ مصدر ہے۔

ابن عطیہ نے کہا (٥): یہ صرف مصدر کے ذکر اور پہلے گزرنے والے فعل کی وضاحت کے ساتھ ہی جائز ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اللہ ہی نے تمہیں زمین سے (ایسی) نباتات کی طرح اگایا} [نوح: ١٧]، {اور اسی کی طرف (سب سے کٹ کر) بالکل یکسو ہو جاؤ} [المزمل: ٨]۔ لیکن اگر فعل کی صراحت نہ ہو تو آپ کے لیے جائز نہیں کہ آپ کسی مصدر کو اس کے معنی کے علاوہ کسی اور معنی میں لائیں۔

(١) المحرر الوجیز ٣٥٩/١۔ اور الطبری نے ان اقوال کو ٦٦٩/٤-٦٧٠ میں نقل کیا ہے۔ (٢) اسے الطبری نے ٦٦٨/٤ میں روایت کیا اور اسے شعبی کی طرف منسوب کیا، اور مجھے کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اسے ابن عباس کی طرف منسوب کیا ہو۔ (٣) اسے الطبری نے ٦٧٢/٤ میں روایت کیا اور اسے صرف قتادہ کی طرف منسوب کیا، اور اسی طرح ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٣٥٩/١ میں۔ (٤) المحرر الوجیز ٣٥٩/١، اور الطبری نے ٦٦٨/٤-٦٦٩ میں شعبی، قتادہ اور ابوصالح کا قول نقل کیا ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ٣٥٩/١۔

Surah Al-Baqarah: Verse 265 335 Then you say: I interpret it based on such and such a meaning for an action that was not previously mentioned. Ibn Atiyyah said (1): This is the usual path of Arab speech as far as I know. Al-Nahhas said (2): If it were as Mujahid said, it would have been: "and establishing" (wa-tathabbutan), from "tathabbata" (he became established), like "takarramta takarruman" (you were generous with generosity). And Qatada's saying: "seeking reward" (ihtisaban), is not known unless it is intended that their souls make them firm while seeking reward, and this is far-fetched. Al-Sha'bi's saying is good: meaning "strengthening from within themselves" to spend that in obedience to Allah, the Mighty and Sublime. It is said: I made so-and-so firm in this matter; meaning: I validated his determination and strengthened his opinion in it, I made him firm with strengthening. Meaning: their souls are certain of Allah's promise regarding their being made firm in that. It was said: {and strengthening from within themselves} meaning: they affirm that Allah Almighty establishes [reward] for it, i.e., strengthening from within themselves for its reward, unlike the hypocrite who does not seek reward. The Almighty's saying: {as the likeness of a garden on a height} Al-Jannah: is the garden (Al-Bustan), and it is a piece of land in which trees grow until they cover it (3). It is derived from the word "Jinn" and "Janin" (embryo) because of their concealment. This has been mentioned before (4). Al-Rabwah: is a place that is slightly elevated, mostly with dense soil, and whatever is like that, its vegetation is better, and that is why the height was specifically mentioned. Ibn Atiyyah said (5): And the gardens of Al-Hazn are not of this as Al-Tabari claimed (6), but rather those are the gardens attributed to Najd; because they are better than the gardens of Tihamah, the vegetation of Najd is more fragrant, its breeze is cooler and finer, and Najd is called "Hazn". The air of Tihamah is rarely good except at night; that is why the Bedouin woman said: "My husband is like the night of Tihamah" (7). Al-Suddi said: "on a height" (bi-rabwatin) meaning: on a "rabawah", which is what is low from the ground. Ibn Atiyyah said: This is an unsettled expression, and the word "rabwah" is derived from "raba yarbu": if it increases.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/359. (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/292. (3) In (m): "covers her". (4) 1/359. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/359, and what preceded it is from him. (6) In his Tafsir 4/673-674. (7) In the Hadith of Umm Zar' in Al-Bukhari (5189) and Muslim (2448).

सूरा अल-बकरा: आयत 265 335 फिर आप कहते हैं: मैं इसे किसी ऐसे कार्य के लिए इस और उस अर्थ पर आधारित करता हूँ जिसका पहले उल्लेख नहीं किया गया था। इब्न अतिय्याह ने कहा (1): जहाँ तक मुझे पता है, अरबी भाषण का यह सामान्य मार्ग है। अल-नहस ने कहा (2): यदि यह वैसा ही होता जैसा मुजाहिद ने कहा था, तो यह होता: "और स्थापित करना" (wa-tathabbutan), "tathabbata" से, जैसे "takarramta takarruman"। और क़तादा का कथन: "प्रतिफल की खोज" (ihtisaban), ज्ञात नहीं है जब तक कि यह इरादा न हो कि उनकी आत्माएँ प्रतिफल की तलाश में उन्हें दृढ़ बनाती हैं, और यह दूर की कौड़ी है। अल-शाबी का कहना अच्छा है: अर्थात अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञाकारिता में उसे खर्च करने के लिए "अपने भीतर से मजबूती देना"; कहा जाता है: मैंने फलां-फलां व्यक्ति को इस मामले में दृढ़ किया; अर्थ: मैंने उसके संकल्प को मान्य किया और उसमें उसकी राय को मजबूत किया, मैंने उसे मजबूती के साथ दृढ़ किया। अर्थ: उनकी आत्माएं उस में उनकी दृढ़ता के संबंध में अल्लाह के वादे के प्रति आश्वस्त हैं। कहा गया है: {और अपने भीतर से मजबूती देना} अर्थात: वे पुष्टि करते हैं कि अल्लाह सर्वशक्तिमान इसके लिए [प्रतिफल] स्थापित करता है, यानी अपने स्वयं के पुरस्कार के लिए मजबूती देना, उस पाखंडी के विपरीत जो प्रतिफल की तलाश नहीं करता है। सर्वशक्तिमान का कथन: {एक ऊँचाई पर स्थित एक बाग के उदाहरण के समान} अल-जन्नाह: बाग (अल-बुस्तान) है, और यह भूमि का एक टुकड़ा है जिसमें पेड़ तब तक उगते हैं जब तक वे उसे ढक नहीं लेते (3)। यह "जिन्न" और "जनीन" (भ्रूण) शब्द से लिया गया है क्योंकि वे छिपे हुए हैं। इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (4)। अर-रबवाह: वह स्थान है जो थोड़ा ऊंचा है, ज्यादातर घनी मिट्टी वाला, और जो कुछ भी ऐसा होता है, उसकी वनस्पति बेहतर होती है, और इसीलिए विशेष रूप से ऊँचाई का उल्लेख किया गया है। इब्न अतिय्याह ने कहा (5): और अल-हज़्न के बाग इस तरह के नहीं हैं जैसा कि अल-तबरी ने दावा किया है (6), बल्कि वे नज्द से संबंधित बाग हैं; क्योंकि वे तिहामा के बागों से बेहतर हैं, नज्द की वनस्पति अधिक सुगंधित है, इसकी हवा ठंडी और बेहतर है, और नज्द को "हज़्न" कहा जाता है। तिहामा की हवा रात के अलावा शायद ही कभी अच्छी होती है; इसीलिए बेदौइन महिला ने कहा: "मेरा पति तिहामा की रात जैसा है" (7)। अल-सुद्दी ने कहा: "ऊँचाई पर" (बि-रबवतिन) अर्थात: "रबावा" पर, जो जमीन से नीचे है। इब्न अतिय्याह ने कहा: यह एक अस्थिर अभिव्यक्ति है, और "रबवाह" शब्द "रबा यरबू" से लिया गया है: यदि यह बढ़ता है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/359। (2) मानी अल-कुरान 1/292 में। (3) (m) में: "उसे ढक लेती है"। (4) 1/359। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/359, और इससे पहले जो कुछ था वह उन्हीं का है। (6) उनकी तफ़सीर में 4/673-674। (7) अल-बुखारी (5189) और मुस्लिम (2448) में उम्म ज़र' की हदीस में।

سورة البقرہ: آیت ۲۶۵ ۳۳۵ پھر آپ کہتے ہیں: میں اسے کسی ایسے فعل کے لیے فلاں فلاں معنی پر محمول کرتا ہوں جس کا پہلے تذکرہ نہیں ہوا۔ ابن عطیہ (۱) نے کہا: جہاں تک میں جانتا ہوں اہل عرب کے کلام کا یہی طریقہ ہے۔ اور النحاس (۲) نے کہا: اگر یہ ویسا ہی ہوتا جیسا مجاہد نے کہا تھا، تو یہ ہوتا: "وتثبتاً"، تثبت سے، جیسے "تکرَّمت تکرُّماً"۔ اور قتادہ کا قول: "احتساباً"، معلوم نہیں ہے سوائے اس کے کہ اس سے مراد یہ ہو کہ ان کے نفس انہیں احتساب کی حالت میں ثابت قدم رکھتے ہیں، اور یہ بعید ہے۔ اور شعبی کا قول اچھا ہے یعنی اللہ عزوجل کی اطاعت میں اسے خرچ کرنے کے لیے ان کے اپنے نفسوں کی طرف سے ایک تقویت؛ کہا جاتا ہے: میں نے فلاں کو اس معاملے میں ثابت قدم رکھا؛ یعنی: میں نے اس کے عزم کو درست کیا اور اس میں اس کی رائے کو مضبوط کیا، میں نے اسے پوری تقویت کے ساتھ ثابت قدم رکھا۔ یعنی: ان کے نفس اس بارے میں اللہ کے وعدے پر یقین رکھتے ہوئے انہیں اس پر ثابت قدم رکھتے ہیں۔ اور کہا گیا: ﴿وَتَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ﴾ یعنی: وہ اس بات کا اقرار کرتے ہیں کہ اللہ تعالیٰ ان پر اسے ثابت کرتا ہے، یعنی: اپنے نفسوں کی طرف سے اس کے ثواب کے لیے ایک پختگی، بخلاف اس منافق کے جو ثواب کی امید نہیں رکھتا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ﴾ جنت: باغ ہے، اور یہ زمین کا وہ ٹکڑا ہے جس میں درخت اس قدر اگتے ہیں کہ وہ اسے ڈھانپ لیتے ہیں (۳)، پس یہ لفظ جن اور جنین (بچہ جو پیٹ میں ہو) سے مشتق ہے؛ ان کے چھپے ہوئے ہونے کی وجہ سے۔ اور اس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے (٤)۔ اور الربوۃ: وہ جگہ جو تھوڑی بلند ہو، جس کے ساتھ عموماً مٹی کی کثافت ہوتی ہے، اور جو ایسی ہو اس کی نباتات زیادہ اچھی ہوتی ہیں، اسی لیے ربوہ (بلندی) کو خاص طور پر ذکر کیا گیا۔ ابن عطیہ (۵) نے کہا: "ریاض الحزن" (پتھریلی زمین کے باغات) اس میں سے نہیں ہیں جیسا کہ طبری (٦) نے گمان کیا ہے، بلکہ وہ نجد کی طرف منسوب باغات ہیں؛ اس لیے کہ وہ تہامہ کے باغات سے بہتر ہیں، اور نجد کی نباتات زیادہ خوشبودار ہیں، اور اس کی

ہوا زیادہ ٹھنڈی اور لطیف ہے، اور نجد کو "حزن" بھی کہا جاتا ہے۔ اور تہامہ کی ہوا رات کے سوا کم ہی خوشگوار ہوتی ہے؛ اسی لیے ایک اعرابیہ نے کہا: "میرا شوہر تہامہ کی رات کی طرح ہے" (۷)۔ اور سدی نے کہا: "بربوة" یعنی: برباوة، اور وہ زمین کا نشیبی حصہ ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ ایک غیر واضح عبارت ہے، اور ربوہ کا لفظ "ربا یربو" سے ماخوذ ہے: جب کوئی چیز بڑھے۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۵۹/۱۔ (۲) فی معانی القرآن ۲۹۲/۱۔ (۳) نسخہ (م) میں: "تغطیها" (اسے ڈھانپ لیتی ہے)۔ (٤) ۳۵۹/۱۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۵۹/۱۔ اور اس سے پہلے جو کچھ تھا وہ انہی کا ہے۔ (٦) ان کی تفسیر میں ٤/ ٦٧٣-٦٧٤۔ (۷) بخاری (۵۱۸۹) اور مسلم (۲۴٤۸) میں ام زرع کی حدیث میں۔

٣٣٦ Surah Al-Baqarah: Verse 265

I said: Al-Suddi's statement is of no consequence; because the root "r-b-w" (ر ب و) means increase in the speech of the Arabs. From it comes "al-rabw" for high-pitched breathing. "Raba yarbu": when one is seized by shortness of breath (rabw), and the horse "raba": when it is seized by shortness of breath from running or fright. Al-Farra said regarding the Almighty's saying: "So He seized them with a mounting (rabiya) seizure" [Al-Haqqah: 10], meaning: an increasing one; like your saying: "Arbaytu"; when you take more than you gave. And "rabawtu" among such and such tribe, or "rabaytu"; meaning: I grew up among them(1). Al-Khalil said: "Al-rabwah" is elevated, good land. God Almighty specifically mentioned those where water does not flow according to the custom in the lands of the Arabs, so He gave them an example of what they perceive and understand. Ibn Abbas said: "Al-rabwah" is an elevated place where rivers do not flow; because the Almighty's saying "a heavy rain fell upon it" until the end of the verse indicates that there is no running water in it, and it did not mean the kind where rivers flow; because God Almighty mentioned: "to a high ground (rabwah) having meadows and springs" [Al-Mu'minun: 50]. What is known in the speech of the Arabs is that a "rabwah" is what is higher than its surroundings, whether water flows in it or not(2). There are five pronunciations for it: "Rubwah" with a damma on the ra', and this is how Ibn Kathir, Hamza, Al-Kisa'i, Nafi', and Abu 'Amr read it. And "Rabwah" with a fatha on the ra', and this is how 'Asim, Ibn 'Amir, and Al-Hasan read it. And "Ribwah" with a kasra on the ra', and this is how Ibn Abbas and Abu Ishaq Al-Subay'i read it. And "Rabawah" with a fatha, and this is how Abu Ja'far and Abu Abd al-Rahman read it. The poet said: "Who is my home in a meadow on high ground (rabawah) between the palm trees to the Baqi' al-Gharqad?" And "Ribawah" with a kasra, and this is how Al-Ashhab Al-Uqayli read it(3). Al-Farra said: It is said: birabawah and biribawah, and all of it is from "al-rabiyah" (the hill), and its verb is "raba yarbu" (to grow/increase)(4).

(1) Al-Sihah (r-b-a). See Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 3/180-181. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/359. The statement of Ibn Abbas was recorded by Al-Tabari 4/675. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/359, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/335-336. See Al-Taysir p. 83, Al-Sab'ah p. 190, and Al-Qira'at al-Shadhdhah by Ibn Khalawayh p. 16. The reading of Abu Ja'far is well-known from him with a damma on the ra', Al-Nashr 2/222. The two mutawatir readings are: (Rubwah) and (Rabwah). We did not identify the author of the verse. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/336 and he attributed it to Al-Akhfash,

and it is with him in Ma'ani al-Qur'an 1/384-385. We did not find it in Al-Farra's Ma'ani al-Qur'an.

पृष्ठ ३३६ सूरह अल-बकरा: आयत २६५

मैंने कहा: अल-सुद्दी का कथन कुछ भी नहीं है; क्योंकि "र-ब-व" (ر ب و) की संरचना का अर्थ अरबों की भाषा में वृद्धि है। इसी से ऊँची साँस के लिए "अल-रब्व" आता है। "रबा यर्बू": जब उसे साँस फूलने (रब्व) की बीमारी पकड़ ले, और घोड़े ने "रबा": जब उसे दौड़ने या डर से साँस फूलने की बीमारी हो जाए। अल-फर्रा ने सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: "तो उसने उन्हें एक बढ़ती हुई (राबिया) पकड़ में पकड़ लिया" [अल-हाक्का: १०], जिसका अर्थ है: एक बढ़ती हुई; जैसे आपका कहना: "अर्बैतु"; जब आप दिए गए से अधिक ले लें। और "रबौतु" फलां कबीले में, या "रबैतु"; यानी: मैं उनके बीच पला-बढ़ा हूँ(१)। अल-खलील ने कहा: "अल-रबवा" ऊँची, अच्छी ज़मीन है। अल्लाह तआला ने विशेष रूप से उनका उल्लेख किया है जहाँ अरब के देशों के रिवाज के अनुसार पानी नहीं बहता है, इसलिए उन्होंने उन्हें वह उदाहरण दिया जिसे वे महसूस करते हैं और समझते हैं। इब्न अब्बास ने कहा: "अल-रबवा" वह ऊँची जगह है जहाँ नदियाँ नहीं बहती हैं; क्योंकि अल्लाह का यह कथन "उस पर भारी वर्षा हुई" आयत के अंत तक यह दर्शाता है कि उसमें बहता हुआ पानी नहीं है, और इसका मतलब वह प्रकार नहीं था जहाँ नदियाँ बहती हैं; क्योंकि अल्लाह तआला ने उल्लेख किया है: "एक ऊँचे स्थान (रबवा) पर जो ठहरने की जगह और बहते पानी वाला है" [अल-मुमिनून: ५०]। अरबों की भाषा में यह ज्ञात है कि "रबवा" वह है जो अपने आस-पास की जगह से ऊँचा हो, चाहे उसमें पानी बहे या न बहे(२)। इसमें पाँच शब्द-भेद (लुगात) हैं: "रुबवा" रा' पर दम्मा के साथ, और इसी तरह इब्न कसीर, हमज़ा, अल-किसाई, नाफ़े और अबू अम्र ने पढ़ा है। और "रबवा" रा' पर फ़तहा के साथ, और इसी तरह आसिम, इब्न आमिर और अल-हसन ने पढ़ा है। और "रिबवा" रा' पर कसरा के साथ, और इसी तरह इब्न अब्बास और अबू इसहाक अल-सबी'ई ने पढ़ा है। और "रबावा" फ़तहा के साथ, और इसी तरह अबू जाफ़र और अबू अब्द अल-रहमान ने पढ़ा है। कवि ने कहा: "खजूर के पेड़ों और बक़ी अल-ग़रक़द के बीच एक ऊँचे स्थान (रबावा) पर एक बगीचे में मेरा घर कौन है?" और "रिबावा" कसरा के साथ, और इसी तरह अल-अशहब अल-उकैली ने पढ़ा है(३)। अल-फर्रा ने कहा: इसे रबावा और रिबावा भी कहा जाता है, और यह सब "राबिया" (टीला) से है, और इसकी क्रिया "रबा यर्बू" (बढ़ना) है(४)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अल-सिहाह (रबा)। और अल-फर्रा की मानी अल-कुरान ३/१८०-१८१ देखें। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३५९। इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी ४/६७५ द्वारा उद्धृत किया गया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३५९, और नहहास की इराब अल-कुरान १/३३५-३३६। अल-

तयसीर पृ. ८३, अल-सबआ पृ. १९०, और इब्न खलवैह की अल-किरात अल-शाज़्ज़ा पृ. १६ देखें। अबू जाफ़र का पाठ उनके प्रसिद्ध रिवायत में रा' पर दम्मा के साथ है, अल-नशर २/२२२। दो मुतवातिर पाठ हैं: (रुबवा) और (रबवा)। हमें कविता के रचयिता का पता नहीं चला। (४) नहहास की इराब अल-कुरान १/३३६ और उन्होंने इसे अल-अखफश से जोड़ा है, और यह उनके पास मानी अल-कुरान १/३८४-३८५ में है। हमें यह अल-फर्रा की मानी अल-कुरान में नहीं मिला।

صفحہ ۳۳۶ سورہ البقرہ: آیت ۲۶۵

میں نے کہا: سدی کی عبارت کی کوئی حقیقت نہیں ہے؛ کیونکہ عربوں کے کلام میں "ر ب و" کی بنا کا معنی زیادتی ہے۔ اسی سے اونچی سانس کے لیے "الرَّبْو" آتا ہے۔ "رَبَا يَرْبُو": جب اسے سانس پھولنے کی بیماری (ربو) لاحق ہو جائے، اور گھوڑے نے "ربا": جب اسے دوڑنے یا خوف سے سانس چڑھے۔ اور الفراء نے اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿فَأَخَذَهُمْ أَخْذَةً رَّابِيَةً﴾ [الحاقة: ۱۰] کے بارے میں کہا: یعنی: بڑھتی ہوئی؛ جیسے آپ کہیں: "أَرْبَيْتُ"؛ جب آپ دی گئی چیز سے زیادہ لیں۔ اور "رَبَوْتُ" میں فلاں قبیلے میں، یا "رَبِيتُ"؛ یعنی: میں نے ان میں پرورش پائی(۱)۔ اور الخلیل نے کہا: "الرَّبْوَة" بلند اور عمدہ زمین ہے۔ اللہ تعالیٰ نے خاص طور پر ان کا ذکر کیا ہے جہاں عرب کے ملکوں کے عرف کے مطابق پانی نہیں بہتا، تو ان کے لیے ایسی مثال دی جسے وہ محسوس کرتے اور سمجھتے ہیں۔ ابن عباس نے کہا: "الرَّبْوَة" وہ بلند جگہ ہے جہاں نہریں نہیں بہتیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا قول ﴿أَصَابَهَا وَابِلٌ﴾ آیت کے آخر تک اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس میں جاری پانی نہیں ہے، اور اس سے وہ قسم مراد نہیں تھی جس میں نہریں بہتی ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ذکر کیا ہے: ﴿رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ﴾ [المؤمنون: ۵۰]۔ اور عربوں کے کلام میں معروف یہ ہے کہ ربوہ وہ ہے جو اپنے آس پاس سے بلند ہو، خواہ اس میں پانی بہے یا نہ بہے(۲)۔ اور اس میں پانچ لغات ہیں: "رُبْوَة" را پر ضمہ کے ساتھ، اور اسی طرح ابن کثیر، حمزہ، الکسائی، نافع اور ابو عمرو نے پڑھا ہے۔ اور "رَبْوَة" را پر فتحہ کے ساتھ، اور اسی طرح عاصم، ابن عامر اور الحسن نے پڑھا ہے۔ اور "رِبْوَة" را پر کسرہ کے ساتھ، اور اسی طرح ابن عباس اور ابو اسحاق السبیعی نے پڑھا ہے۔ اور "رَبَاوَة" فتحہ کے ساتھ، اور اسی طرح ابو جعفر اور ابو عبد الرحمن نے پڑھا ہے۔ شاعر نے کہا: "کھجور کے درختوں اور بقیع الغرقد کے درمیان ایک بلند مقام (رَبَاوَة) پر ایک

باغ میں میرا گھر کون ہے؟" اور "رِبَاوَة" کسرہ کے ساتھ، اور اسی طرح الاشهب العقیلی نے پڑھا ہے(۳)۔ الفراء نے کہا: رَبَاوة اور رِبَاوة بھی کہا جاتا ہے، اور یہ سب رابیہ (ٹیلے) سے ہے، اور اس کا فعل "رَبَا یَرْبُو" (بڑھنا) ہے(۴)۔

حواشی: (۱) الصحاح (ربا)۔ اور دیکھئے معانی القرآن للفراء ۳ / ۱۸۰-۱۸۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۵۹/۱۔ ابن عباس کا قول الطبری نے ۴ / ۶۷۵ پر نقل کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۵۹/۱، اور إعراب القرآن للنحاس ۱ / ۳۳۵-۳۳۶۔ دیکھئے التیسیر ص ۸۳، والسبعة ص ۱۹۰، والقراءات الشاذة لابن خالویه ص ۱۶۔ ابو جعفر کی قرات ان کے مشہور قول میں را پر ضمہ کے ساتھ ہے، النشر ۲ / ۲۲۲۔ دو متواتر قراتیں ہیں: (رُبوة) اور (رَبْوة)۔ ہمیں شعر کے قائل کا پتہ نہیں چل سکا۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۳۳۶/۱ اور انہوں نے اسے الاخفش کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ ان کے پاس معانی القرآن ۱ / ۳۸۴-۳۸۵ میں ہے۔ ہمیں الفراء کی معانی القرآن میں یہ نہیں ملا۔

Surah Al-Baqarah: Verse 265 337

His Almighty's saying: {it was hit by} meaning the high ground (the garden). {a heavy rain} meaning: intense rain; the poet said: "What a meadow from the meadows of Al-Hazn is lush and green, upon which heavy pouring rain has fallen." (1) {and it brought forth} meaning: it gave. {its fruit} with the dhamma on the hamza: the fruit that is eaten; and from it is His Almighty's saying: {It produces its fruit at all times} [Ibrahim: 25]. And the edible part of anything is called ukul. And al-uklah is a morsel; and from it is the hadith: "If the food is mashfuh (shortage due to many people eating) and little, let him put in (2) his hand a morsel or two from it," meaning: a bite or two, narrated by Muslim (3). Attributing it to the Garden is an attribution of specialization, like the horse's saddle and the house's door. Otherwise, the fruit is not something the Garden eats.

Nafi', Ibn Kathir, and Abu Amr recited: "uklahā" with dhamma on the hamza and sukun on the kaf, and likewise for every [word] added to a feminine [noun], and Abu Amr differed from them in what was added to a masculine [noun] like: {ukuluhu} [Al-An'am: 141], or if it was not added to anything like: {of bitter fruit} [Saba: 16]. Abu Amr made that heavy (with dhamma on the kaf), and they (the others) made it light (with sukun). Asim, Ibn Amir, Hamza, and Al-Kisa'i recited with the heavy form (dhamma) in all that we mentioned. It is said: ukul and ukl have the same meaning (4).

{twofold} meaning: it gave double the fruit of other lands. Some people of knowledge said: it bore fruit twice a year; and the first [opinion] is more common, meaning: it brought forth from the crops what others bring forth in two years (5).

His Almighty's saying: {And if no heavy rain hits it, then a drizzle [is sufficient]} is a confirmation from the Almighty to praise this high ground that if heavy rain does not hit it, then the drizzle is sufficient for it and takes the place of heavy rain in bringing forth the fruit.

---

(1) Its author is Al-A'sha al-Kabir Maymun bin Qais, and the verse is in his Diwan p. 106, and Tafsir al-Tabari 4/673, and in both: "musbil" (pouring) instead of "wabil" (heavy rain). (2) In the copies: "let him feed him from it". What is established is from Sahih Muslim. (3) Sahih Muslim (1663) from the hadith of Abu Huraira, may Allah be pleased with him. It is also with Al-Bukhari (2557). His saying: "mashfuhan", meaning: little, and its origin is water upon which many lips have been placed until it became

little. And it was said: he meant if it was crowded, meaning: its eaters became many. Al-Nihayah (shafah). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/359-360, and what is between brackets is from it. See Al-Taysir p. 83, and Al-Sab'ah p. 190. (5) See Tafsir al-Baghawi 1/252.

सूरह अल-बकराह: आयत 265 337

अल्लाह तआला का कथन: {उस पर पड़ी} यानी वह ऊँचा स्थान (बाग़)। {भारी वर्षा} यानी: तीव्र वर्षा; कवि ने कहा: "अल-हज़्न के बागों में से कौन सा बाग है जो हरा-भरा और रसीला है, जिस पर मूसलाधार बारिश हुई है।" (1) {और वह लाया} यानी: उसने दिया। {उसका फल} हमजा पर 'धम्मा' के साथ: वह फल जो खाया जाता है; और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {वह हर समय अपना फल देता है} [इब्राहिम: 25]। और किसी भी चीज़ के खाने योग्य भाग को 'उकुल' कहा जाता है। और 'उकुलाह' एक निवाला है; और इसी से हदीस है: "यदि भोजन 'मशफ़ूह' (कम) और थोड़ा हो, तो वह उसमें (2) अपना हाथ डाले और एक या दो निवाले ले," यानी: एक या दो कौर, इसे मुस्लिम ने वर्णित किया है (3)। इसे जन्नत (बाग़) के साथ जोड़ना विशिष्टता का संबंध है, जैसे घोड़े की ज़ीन और घर का दरवाज़ा। अन्यथा, फल वह चीज़ नहीं है जिसे जन्नत खाती है।

नाफ़ेह, इब्न कसीर और अबू अम्र ने पढ़ा: "उकलहा" (uklahā) हमज़ा पर 'धम्मा' और काफ पर 'सुकून' के साथ, और इसी तरह स्त्रीलिंग की ओर जोड़े गए हर शब्द के लिए, और अबू अम्र ने उनसे उन शब्दों में मतभेद किया जो पुल्लिंग की ओर जोड़े गए थे जैसे: {उकुलुहू} [अल-अन'आम: 141], या यदि वह किसी चीज़ की ओर नहीं जोड़ा गया था जैसे: {कड़वे फलों का} [सबा: 16]। अबू अम्र ने उसे भारी (काफ पर धम्मा के साथ) पढ़ा, और उन्होंने इसे हल्का (सुकून के साथ) पढ़ा। आसिम, इब्न आमिर, हमज़ा और अल-किसाई ने उन सभी में भारी रूप (धम्मा) के साथ पढ़ा जिसका हमने उल्लेख किया है। कहा जाता है: 'उकुल' और 'उक्ल' का एक ही अर्थ है (4)।

{दोहरा} यानी: उसने अन्य भूमियों की तुलना में दोगुना फल दिया। कुछ विद्वानों ने कहा: इसमें वर्ष में दो बार फल लगे; और पहला मत अधिक प्रचलित है, यानी: इसने फसलों से वह निकाला जो अन्य दो वर्षों में निकालते हैं (5)।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि उस पर भारी वर्षा न हो, तो फुहार [भी पर्याप्त है]} इस ऊँचे स्थान की प्रशंसा करने के लिए अल्लाह की ओर से एक पुष्टि है कि यदि इस पर भारी वर्षा नहीं होती है, तो ओस या हल्की फुहार ही इसके लिए पर्याप्त है और फल निकालने में भारी वर्षा का स्थान ले लेती है।

---

(1) इसके लेखक अल-अशा अल-कबीर मयमुन बिन कैस हैं, और यह शेर उनके दीवान पृ. 106 और तफ़सीर अल-तबरी 4/673 में है, और दोनों में "वाबील" के स्थान पर "मुस्बिल" (मूसलाधार) है।

(2) प्रतियों में है: "उसे इसमें से खिलाए"। जो स्थापित है वह सहीह मुस्लिम से है। (3) सहीह मुस्लिम (1663) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। यह बुखारी (2557) में भी है। उनका कहना: 'मशफ़ूहन', यानी: थोड़ा, और इसका मूल वह पानी है जिस पर बहुत सारे होंठ रखे गए हों यहाँ तक कि वह कम हो गया हो। और कहा गया: उनका मतलब था यदि वह भीड़भाड़ वाला हो, यानी: उसके खाने वाले बहुत हो गए हों। अल-निहाया (शफ़ह)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/359-360, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। अल-तयसीर पृ. 83, और अल-सबअ पृ. 190 देखें। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 1/252 देखें।

سورة البقرہ : آیت ۲۶۵ ۳۳۷

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَصَابَهَا﴾ یعنی وہ بلند زمین (باغ)۔ ﴿وَابِلٌ﴾ یعنی: شدید بارش؛ شاعر نے کہا: "الحزن کے باغوں میں سے کون سا باغ ہے جو ہرا بھرا اور گھاس والا ہے، جس پر موسلا دھار بارش ہوئی ہے۔" (۱) ﴿فَآتَتْ﴾ یعنی: اس نے دیا (پیدا کیا)۔ ﴿أُكُلَهَا﴾ ہمزہ کے ضمہ کے ساتھ: وہ پھل جو کھایا جاتا ہے؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ﴾ [ابراہیم: ۲۵]۔ اور ہر چیز میں سے کھانے والی چیز کو 'أُكُل' کہا جاتا ہے۔ اور 'الأُكْلَة' لقمہ ہے؛ اور اسی سے حدیث ہے: "اگر کھانا 'مشفوہ' (لوگوں کے زیادہ کھانے سے کم) اور تھوڑا ہو؛ تو وہ اس میں (۲) اپنے ہاتھ سے ایک یا دو لقمے ڈالے" یعنی: ایک لقمہ یا دو لقمے، اسے مسلم نے روایت کیا (۳)۔ اور اس کی اضافت جنت (باغ) کی طرف اختصاص کی اضافت ہے، جیسے گھوڑے کی زین اور گھر کا دروازہ۔ ورنہ پھل وہ چیز نہیں ہے جسے جنت کھاتی ہے۔

نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو نے پڑھا: "أُكْلَهَا" ہمزہ کے ضمہ اور کاف کے سکون کے ساتھ، اور اسی طرح ہر وہ کلمہ جو مؤنث کی طرف مضاف ہو، اور ابو عمرو نے ان سے ان کلمات میں اختلاف کیا جو مذکر کی طرف مضاف تھے جیسے: ﴿أُكُلُهُ﴾ [الأنعام: ۱۴۱]، یا وہ کسی چیز کی طرف مضاف نہ ہو جیسے: ﴿أُكُلٍ خَمْطٍ﴾ [سبأ: ۱۶]۔ تو ابو عمرو نے اسے بھاری (کاخر پر ضمہ کے ساتھ) پڑھا، اور ان دونوں نے اسے ہلکا (سکون کے ساتھ) پڑھا۔ اور عاصم، ابن عامر، حمزہ اور کسائی نے ان تمام جگہوں پر جن کا ہم نے ذکر کیا، بھاری (ضمہ) کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'أُكُل' اور 'أُكْل' ایک ہی معنی میں ہیں (٤)۔

﴿ضِعۡفَيۡنِ﴾ یعنی: اس نے زمینوں میں سے دوسروں کے مقابلے میں دوگنا پھل دیا۔ اور بعض اہل علم نے کہا: سال میں دو بار پھل لایا؛ اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے، یعنی: اس نے کھیتی سے وہ نکالا جو دوسرے دو سالوں میں نکالتے ہیں (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِن لَّمۡ يُصِبۡهَا وَابِلٞ فَطَلّٞ﴾ اللہ تعالیٰ کی طرف سے اس بلند زمین کی تعریف کی تاکید ہے کہ اگر اسے موسلا دھار بارش نہ پہنچے تو شبنم یا ہلکی پھوار ہی اس کے لیے کافی ہے اور پھل نکالنے میں موسلا دھار بارش کا کام دے جاتی ہے۔

---

(١) اس کا قائل اعشی الکبیر میمون بن قیس ہے، اور یہ شعر ان کے دیوان صفحہ ١٠٦ اور تفسیر طبری ٤/ ٦٧٣ میں ہے، اور ان دونوں میں: "مسبل"، "وابل" کی جگہ ہے۔ (٢) نسخوں میں ہے: "فليطعمه منه" (اسے اس میں سے کھلائے)۔ اور جو ثابت ہے وہ صحیح مسلم سے ہے۔ (٣) صحیح مسلم (١٦٦٣) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور یہ بخاری (٢٥٥٧) کے ہاں بھی ہے۔ اور ان کا کہنا: "مشفوهاً"، یعنی: تھوڑا، اور اس کی اصل وہ پانی ہے جس پر ہونٹ زیادہ لگیں یہاں تک کہ وہ کم ہو جائے۔ اور کہا گیا: ان کی مراد یہ تھی کہ اگر کھانے والے زیادہ ہو گئے ہوں۔ النہایہ (شفہ)۔ (٤) المحرر الوجیز ١/ ٣٥٩-٣٦٠، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ اور دیکھیے التیسیر ص ٨٣، اور السبعہ ص ١٩٠۔ (٥) دیکھیے تفسیر بغوی ١/ ٢٥٢۔

Surah Al-Baqarah: Verse 265, 338

...double, and that is due to the nobility of the land and its goodness(1). Al-Mubarrid and others said: The estimation is: then a drizzle [tall] is sufficient for it. Al-Zajjaj said: What hits it is a drizzle. And "Al-Tall" is the weak, fine rain from the light drops; Ibn Abbas and others said this, and it is the famous linguistic meaning. A group of them, including Mujahid, said: "Al-Tall" is dew. Ibn Atiyyah said(2): And it is a metaphor and comparison.

Al-Nahas said(3): The linguists narrated: wabbalat and awbalat (heavy rain fell), and tallat and atallat (light rain fell).

In 'Al-Sihah': "Al-Tall" is the weakest rain, and the plural is "Al-Tilal"; you say of it: the land was "tullat" (moistened by drizzle), and the dew "tallaha"(4) (moistened it), so it is "matlulah" (moistened).

Al-Mawardi said(5): The crops of "tall" are weaker than the crops of heavy rain and less yielding, but in it—even if little—there is cohesion and benefit.

Some said: In the verse, there is a transposition (advancing and delaying), and its meaning is: like the example of a garden on a height hit by heavy rain, then if it is not hit by heavy rain, then a drizzle, so it brought forth its fruit twofold. Meaning the leaves of the garden turned green, and its fruit came out twofold.

I say: The first interpretation is more correct, and there is no need for transposition. For the Almighty likened the growth of the expenditures of those sincere people, whose charities Allah nurtures, as the nurturing of a foal or a weaned camel calf, to the growth of the plants of the garden on the described height; unlike the smooth rock whose soil was uncovered and remained hard.

Muslim and others recorded from Abu Huraira (may Allah be pleased with him), from the Prophet ﷺ: "No one gives charity of a date from good earning, but Allah takes it in His right hand, and nurtures it as one of you nurtures his foal or his weaned camel calf, until it becomes like a mountain or greater." It was also recorded by Al-Muwatta(6).

(1) In (M): and its goodness (feminine). (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/360. And what precedes it is from it. And the words of Al-Zajjaj are in Ma'ani al-Quran wa I'rabuhu 1/348. (3) I'rab al-Quran 1/336. (4) In the copies and (M): and atallaha. What is established is from 'Al-Sihah' (t-l-l). (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/340. (6) Sahih Muslim

(1014): (64), and in it: qalusuhi (his young she-camel) instead of fasiluhu, and Muwatta Malik 2/995. It was also recorded by Al-Bukhari (1410). Al-Falwu: the small foal. It is said: it is the weaned offspring of hoofed animals. Al-Qalus: the young she-camel, and Al-Fasil: the camel's offspring when it is separated from its mother. Al-Nihayah (f-l-w, q-l-s) and Mukhtar al-Sihah (f-s-l).

सूरह अल-बकराह: आयत 265, 338

...दुगना, और वह भूमि की श्रेष्ठता और उसकी अच्छाई (1) के कारण है। अल-मुबर्रिद और अन्य ने कहा: इसका अनुमान यह है: तो एक बूंदाबांदी (तल्ल) उसके लिए पर्याप्त है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: तो जो उस पर गिरता है वह बूंदाबांदी है। और "अल-तल्ल" हल्की बूंदों वाली कमजोर, बारीक बारिश है; इब्न अब्बास और अन्य ने यही कहा, और यह प्रसिद्ध भाषाई अर्थ है। उनमें से मुजाहिद सहित एक समूह ने कहा: "अल-तल्ल" ओस है। इब्न अतिय्याह ने कहा (2): और यह एक रूपक और तुलना है।

अल-नहास ने कहा (3): भाषाविदों ने वर्णन किया है: 'वब्बत' और 'औबलत' (तेज बारिश हुई), और 'तल्लत' और 'अतल्लत' (बूंदाबांदी हुई)।

'अल-सिहाह' में: "अल-तल्ल" सबसे कमजोर बारिश है, और इसका बहुवचन "अल-तिलाल" है; इसके बारे में कहा जाता है: भूमि 'तुल्लत' (बूंदाबांदी से गीली) हुई, और ओस ने उसे 'तल्लहा' (4) (गीला कर दिया), तो वह 'मतलूला' (गीली) है।

अल-मावर्दी ने कहा (5): "तल्ल" की फसलें भारी बारिश की फसलों की तुलना में कमजोर और कम उपज वाली होती हैं, लेकिन इसमें - भले ही कम हो - एकजुटता और लाभ होता है।

कुछ ने कहा: आयत में शब्दों का आगे-पीछे होना (प्रस्तुति और विलंब) है, और इसका अर्थ है: एक ऊंचाई पर स्थित बगीचे के उदाहरण की तरह जिस पर भारी बारिश हुई, फिर यदि उस पर भारी बारिश नहीं हुई, तो बूंदाबांदी हुई, इसलिए उसने अपना फल दोगुना दिया। यानी बगीचे की पत्तियां हरी हो गईं, और उसका फल दोगुना निकला।

मैं कहता हूँ: पहली व्याख्या अधिक सही है, और शब्दों के आगे-पीछे करने की कोई आवश्यकता नहीं है। क्योंकि सर्वशक्तिमान अल्लाह ने उन निष्ठावान लोगों के खर्चों की वृद्धि की तुलना, जिनके दान को अल्लाह पालता है जैसे कि कोई बछड़े या ऊँट के बच्चे को पालता है, वर्णित ऊंचाई पर बगीचे के पौधों की वृद्धि से की है; उस चिकनी चट्टान के विपरीत जिसकी मिट्टी हट गई और वह सख्त रह गई।

मुस्लिम और अन्य ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, नबी ﷺ से रिवायत की है: "कोई भी व्यक्ति अच्छी कमाई से एक खजूर का दान नहीं करता, मगर अल्लाह उसे अपने दाहिने हाथ में लेता है, और

उसे उसी तरह पालता है जैसे तुम में से कोई अपने बछड़े या ऊँट के बच्चे को पालता है, यहाँ तक कि वह पहाड़ की तरह या उससे भी बड़ा हो जाता है।" इसे अल-मुवत्ता (6) ने भी रिवायत किया है।

(1) (M) में: और उसकी अच्छाई (स्त्रीलिंग)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/360। और उससे पहले का भाग इसी से है। और अल-ज़ज्जाज के शब्द मानी अल-कुरान व इ'राबाहु 1/348 में हैं। (3) इ'राब अल-कुरान 1/336। (4) प्रतियों और (M) में: और 'अतल्लहा'। 'अल-सिहाह' (त-ल-ल) से जो सिद्ध है वही दिया गया है। (5) अल-नुकत व अल-'उयून 1/340। (6) सहीह मुस्लिम (1014): (64), और इसमें: 'कलुसुहु' (उसकी युवा ऊँटनी) के बदले: 'फसीलुहु', और मुवत्ता मलिक 2/995। इसे अल-बुखारी (1410) ने भी रिवायत किया है। 'अल-फलवु': घोड़े का छोटा बच्चा। कहा जाता है: यह खुर वाले जानवरों की दूध छुड़ाई गई संतान है। 'कलुस': युवा ऊँटनी, और 'फसील': ऊँट का बच्चा जब उसे उसकी माँ से अलग कर दिया जाए। अल-निहायाह (फ-ल-व, क-ल-स) और मुख्तार अल-सिहाह (फ-स-ल)।

سورة البقرہ: آیت 265، 338

...دوگنا، اور وہ زمین کی عمدگی اور اس کی پاکیزگی(1) کی وجہ سے ہے۔ مبرد اور دیگر نے کہا: اس کی تقدیر یہ ہے: تو ایک شبنم (طل) اس کے لیے کافی ہے۔ زجاج نے کہا: تو جو اسے پہنچتا ہے وہ شبنم ہے۔ اور "طل": باریک بوندوں والی کمزور بارش ہے؛ یہ ابن عباس اور دیگر نے کہا، اور یہی مشہور لغوی معنی ہے۔ ان میں سے ایک گروہ جس میں مجاہد شامل ہیں نے کہا: "طل": شبنم ہے۔ ابن عطیہ نے کہا(2): اور یہ استعارہ اور تشبیہ ہے۔

نحاس نے کہا(3): ماہرین لغت نے بیان کیا ہے: وبلت اور اوبلت (موسلا دھار بارش ہوئی)، اور طلت اور اطلت (ہلکی بارش ہوئی)۔

'الصحاح' میں ہے: "طل" سب سے کمزور بارش ہے، اور اس کی جمع "طلال" ہے؛ اس سے کہا جاتا ہے: زمین طلت (شبنم سے بھیگی) ہوئی، اور شبنم نے اسے طلہا(4) (بھگو دیا), تو وہ مطلولہ (بھگی ہوئی) ہے۔

ماوردی نے کہا(5): "طل" کی فصل موسلا دھار بارش کی فصل سے کمزور اور کم پیداوار والی ہوتی ہے، لیکن اس میں - چاہے کم ہی کیوں نہ ہو - استحکام اور فائدہ ہوتا ہے۔

بعض نے کہا: آیت میں تقدیم و تاخیر ہے، اور اس کا معنی یہ ہے: ایک ٹیلے پر موجود باغ کی مثال جس پر موسلا دھار بارش ہوئی، پھر اگر اس پر موسلا دھار بارش نہ ہوئی تو شبنم پڑی، تو اس نے اپنا پھل دوگنا دیا۔ یعنی باغ کے پتے سبز ہو گئے، اور اس کا پھل دوگنا نکلا۔

میں کہتا ہوں: پہلی تاویل زیادہ درست ہے، اور تقدیم و تاخیر کی کوئی ضرورت نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ نے ان مخلص لوگوں کے اخراجات کے بڑھنے کو جن کے صدقات کی پرورش اللہ تعالیٰ کرتا ہے

جیسے کہ کوئی بچھڑے یا اونٹ کے بچے کی پرورش کرتا ہے، اس بیان کردہ ٹیلے پر موجود باغ کے پودوں کے بڑھنے سے تشبیہ دی ہے؛ اس صاف چٹان کے برعکس جس سے مٹی ہٹ گئی اور وہ سخت رہ گئی۔

مسلم اور دیگر نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے، نبی کریم ﷺ سے روایت کی ہے: "کوئی شخص پاکیزہ کمائی سے ایک کھجور کا بھی صدقہ نہیں کرتا مگر اللہ تعالیٰ اسے اپنے دائیں ہاتھ میں لیتا ہے، پھر اس کی پرورش کرتا ہے جیسے تم میں سے کوئی اپنے بچھڑے یا اونٹ کے بچے کی پرورش کرتا ہے، یہاں تک کہ وہ پہاڑ کی طرح یا اس سے بھی بڑا ہو جاتا ہے" اسے موطا(6) نے بھی روایت کیا ہے۔

(1) (م) میں ہے: اور اس کی پاکیزگی (مؤنث)۔ (2) المحرر الوجیز 1/360۔ اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ اور زجاج کا کلام معانی القرآن و اعرابة 1/348 میں ہے۔ (3) اعراب القرآن 1/336۔ (4) نسخوں اور (م) میں ہے: اور اطلہا۔ اور جو ثابت ہے وہ الصحاح (طلل) سے ہے۔ (5) النکت والعیون 1/340۔ (6) صحیح مسلم (1014): (64)، اور اس میں ہے: قلوصہ (اس کی نوجوان اونٹنی)۔ بجائے: فصیلہ، اور موطا مالک 2/995۔ اسے بخاری (1410) نے بھی روایت کیا ہے۔ الفلو: گھوڑے کا چھوٹا بچہ۔ کہا گیا ہے: یہ کھر والے جانوروں کا وہ بچہ ہے جس کا دودھ چھڑا دیا گیا ہو۔ اور القلوص: نوجوان اونٹنی، اور الفصیل: اونٹ کا بچہ جب اسے اس کی ماں سے الگ کر دیا جائے۔ النہایۃ (فلو، قلص) اور مختار الصحاح (فصل)۔

339 Surah Al-Baqarah: Verse 266

His saying, the Almighty: {And Allah is All-Seeing of what you do} is a promise and a threat. Al-Zuhri read it as: "ya'malun" (they do) with a 'ya', as if he meant all people, or he meant the hypocrites only; so it is a pure promise (1).

His saying, the Almighty: {Would one of you like to have a garden of palm trees and grapevines underneath which rivers flow, having therein every kind of fruit, and old age has reached him and he has weak offspring, and it is struck by a whirlwind containing fire and is burned? Thus does Allah make clear to you the signs that perhaps you will give thought.}

His saying, the Almighty: {Would one of you like to have a garden of palm trees and grapevines...} the verse. Al-Tabari (2) narrated from Al-Suddi that this verse is another parable for spending out of show (hypocrisy), and he favored this opinion.

I say: And it was narrated from Ibn Abbas also, who said: This is a parable that Allah struck for those who act for show, nullifying their deeds on the Day of Resurrection when they are most in need of them, like the example of a man who had a garden and had small children who could not benefit him, then he grew old, and a whirlwind struck the garden, i.e., a stormy wind containing fire, and it burned, so he lost it when he was most in need of it (3).

And it was narrated (4) from Ibn Zaid that he read Allah Almighty's saying: {O you who have believed, do not invalidate your charities with reminders or injury...} the verse, he said: Then He struck a parable for that, saying: {Would one of you...} the verse.

Ibn Atiyyah said (5): This is clearer than what Al-Tabari favored, and this verse is not another parable for spending out of show; this is what the context of the speech requires. As for the meaning outside this context, it resembles the state of every hypocrite or disbeliever who performed a deed, thinking he was doing well, then when the time of need came, he found nothing.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/360. Ibn Khalawayh mentioned in 'The Anomalous Readings' p. 16 the reading and attributed it to some people of Mecca. (2) Tafsir al-Tabari 4/681-682. The author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/360. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/294. (4) Meaning Al-Tabari in his

Tafsir 4/688, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/360. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/360.

339 सूरा अल-बकरा: आयत 266

अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह उसे देख रहा है जो तुम करते हो} एक वादा और चेतावनी है। अल-ज़ुहरी ने इसे "यामालून" (वे करते हैं) 'या' के साथ पढ़ा, मानो उनका मतलब सभी लोगों से था, या उनका मतलब केवल पाखंडियों से था; तो यह एक विशुद्ध वादा (1) है।

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या तुममें से कोई यह पसंद करेगा कि उसके पास खजूर और अंगूर का एक बाग हो जिसके नीचे नदियाँ बहती हों, जिसमें उसके लिए हर तरह के फल हों, और वह बुढ़ापे को पहुँच गया हो और उसकी संतान कमज़ोर हो, और उस बाग पर आग वाला बवंडर आ गिरे और वह जल जाए? इसी तरह अल्लाह तुम्हारे लिए आयतें स्पष्ट करता है ताकि तुम सोच-विचार करो।}

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या तुममें से कोई यह पसंद करेगा कि उसके पास खजूर और अंगूर का एक बाग हो...} आयत। अल-तबरी (2) ने अल-सुद्दी से रिवायत की है कि यह आयत दिखावे के लिए खर्च करने का एक और उदाहरण है, और उन्होंने इसी राय को प्राथमिकता दी है।

मैं कहता हूँ: और इब्न अब्बास से भी रिवायत है, उन्होंने कहा: यह एक उदाहरण है जो अल्लाह ने उन लोगों के लिए दिया है जो दिखावे के लिए काम करते हैं, क़यामत के दिन उनके कर्मों को बेकार कर देता है जब उन्हें उनकी सबसे ज़्यादा ज़रूरत होती है, उस आदमी के उदाहरण की तरह जिसके पास एक बाग था और उसके छोटे बच्चे थे जो उसे लाभ नहीं पहुँचा सकते थे, फिर वह बूढ़ा हो गया, और बाग में एक बवंडर आया, यानी आग वाली तूफानी हवा, और वह जल गया, तो उसने उसे तब खो दिया जब उसे उसकी सबसे ज़्यादा ज़रूरत थी (3)।

और इब्न ज़ैद से रिवायत (4) है कि उन्होंने अल्लाह तआला का यह फरमान पढ़ा: {ऐ ईमान वालो! अपने सदक़े(दान) को अहसान जताकर और दुःख पहुँचाकर बर्बाद न करो...} आयत, उन्होंने कहा: फिर अल्लाह ने इसके लिए एक उदाहरण दिया और कहा: {क्या तुममें से कोई...} आयत।

इब्न अतिय्या ने कहा (5): यह अल-तबरी द्वारा प्राथमिकता दी गई बात से अधिक स्पष्ट है, और यह आयत दिखावे के खर्च के लिए एक और उदाहरण नहीं है; बातचीत के संदर्भ की यही माँग है। जहाँ तक इस संदर्भ के बाहर के अर्थ का सवाल है, यह हर उस मुनाफ़िक़ (पाखंडी) या काफ़िर (अविश्वासी) की स्थिति के समान है जिसने कोई काम किया और समझा कि वह अच्छा कर रहा है, फिर जब ज़रूरत का समय आया, तो उसे कुछ नहीं मिला।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/360। इब्न खालवाय ने 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृष्ठ 16 में इस क़िरात का उल्लेख किया है और इसे मक्का के कुछ लोगों की ओर मन्सूब किया है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 4/681-682। लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/360 में इब्न अतिय्या के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (3) नह़स द्वारा मानी अल-क़ुरआन 1/294। (4) यानी अल-तबरी अपनी तफ़सीर 4/688 में और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/360 में इब्न अतिय्या के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/360।

۳۳۹ سورة البقرة: آیت ۲۶۶

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ (اور اللہ اسے دیکھ رہا ہے جو تم کر رہے ہو) ایک وعدہ اور وعید ہے۔ الزہری نے اسے "یعملون" (وہ کرتے ہیں) 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے، گویا ان کی مراد تمام لوگ ہیں، یا صرف منافقین مراد ہیں؛ تو یہ خالص وعدہ ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَن تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِّن نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَن تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِّن نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ﴾ آیت۔ طبری (۲) نے سدی سے نقل کیا ہے کہ یہ آیت ریاکاری کے خرچ کی ایک اور مثال ہے، اور انہوں نے اسی قول کو ترجیح دی ہے۔

میں کہتا ہوں: اور ابن عباس سے بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: یہ ایک مثال ہے جو اللہ نے اعمال میں ریاکاری کرنے والوں کے لیے بیان فرمائی ہے، جو قیامت کے دن ان کے اعمال کو اس وقت ضائع کر دیتا ہے جب انہیں ان کی سب سے زیادہ ضرورت ہوتی ہے، اس شخص کی مثال کی طرح جس کا ایک باغ تھا اور اس کے چھوٹے بچے تھے جو اسے نفع نہیں پہنچا سکتے تھے، پھر وہ بوڑھا ہو گیا، اور باغ کو بگولے نے آ لیا، یعنی ایسی طوفانی ہوا جس میں آگ تھی، پس وہ جل گیا، تو اس نے اسے اس وقت کھو دیا جب اسے اس کی سب سے زیادہ ضرورت تھی (۳)۔

اور ابن زید سے منقول (۴) ہے کہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کا یہ قول پڑھا: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُم بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ﴾ آیت، کہا: پھر اس پر ایک مثال دی اور فرمایا: ﴿أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ﴾ آیت۔

ابن عطیہ نے کہا (۵): یہ اس سے زیادہ واضح ہے جسے طبری نے ترجیح دی ہے، اور یہ آیت ریاکاری کے خرچ کے لیے کوئی اور مثال نہیں ہے، کلام کا سیاق و سباق یہی چاہتا ہے۔ جہاں تک اس سیاق کے علاوہ معنی کا تعلق ہے، تو یہ ہر اس منافق یا کافر کی حالت کے مشابہ ہے جس نے کوئی عمل کیا اور وہ سمجھتا رہا کہ وہ اچھا کر رہا ہے، پھر جب ضرورت کا وقت آیا تو اسے کچھ نہ ملا۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۳۶۰۔ اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۱۶ میں اس قرأت کا ذکر کیا ہے اور اسے بعض اہل مکہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) تفسیر الطبری ۴/ ۶۸۱-۶۸۲۔ اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۱/ ۳۶۰ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۱/ ۲۹۴۔ (۴) یعنی الطبری اپنی تفسیر ۴/ ۶۸۸ میں اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۱/ ۳۶۰ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۳۶۰۔

340 Surah Al-Baqarah: Verse 266

I said: It has been narrated from Ibn Abbas that it is a parable for those who work for other than Allah, including hypocrites and disbelievers, as will follow (1). However, what is established in Al-Bukhari from him is different from this. Al-Bukhari (2) narrated from Ubayd bin Umayr who said: Umar ibn Al-Khattab said one day to the companions of the Messenger of Allah ﷺ: "Regarding what do you think this verse was revealed: 'Would one of you like to have a garden of palm trees and grapevines...'?" They said: "Allah and His Messenger know best." Umar became angry and said: "Say: 'We know' or 'We do not know'." So Ibn Abbas said: "There is something in my mind regarding it, O Commander of the Believers." He said: "O son of my brother, speak, and do not belittle yourself." Ibn Abbas said: "It was struck as a parable for a deed." Umar asked: "Which deed?" Ibn Abbas said: "For a deed." [Umar said:] For a wealthy man (3) who works in obedience to Allah, then Allah, the Mighty and Majestic, sends the devil to him, so he works in acts of disobedience until he burns his deeds (4).

In another narration: So when his life is spent and his end approaches, he concludes that with a deed from the deeds of the people of (5) misery, and Umar was pleased with that. Ibn Abi Mulayka narrated that Umar recited this verse and said: "This is a parable struck for a human being who does righteous deeds, until he is at the end of his life when he is most in need of it, he does an evil deed (6)." Ibn Atiyyah (7) said: "This is a perspective that interprets the verse to include everything that falls under its words. Mujahid, Qatadah, Al-Rabi', and others said something similar. Palm trees and grapevines were specifically mentioned because of their honor and superiority over other trees." Al-Hasan recited: "jannat" (gardens), in the plural.

{under which rivers flow} its mention has preceded (8). {in it he has all kinds of fruits} meaning there is no fruit except that it grows in it.

(1) p. 342 of this volume. (2) Sahih Al-Bukhari (4538). (3) In (Zh): "works for a man", and in (M): "for a man's work". (4) Sahih Al-Bukhari (4538), and in it: "until he drowned his deeds", and what is between brackets is from it. (5) Verified from (Kh) and (Zh). (6) Tafsir Al-Tabari 4/682-683. The author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 1/360. (7) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/360. Al-Tabari 4/684-688 recorded the saying of Mujahid, Qatadah, and Al-Rabi'. And Al-Hasan's recitation: "jannat". Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Qira'at Al-Shadhdhah p. 16. (8) 1/359.

340 सूरा अल-बक़रह : आयत 266

मैंने कहा: इब्न अब्बास से रिवायत है कि यह उन लोगों के लिए एक मिसाल है जो अल्लाह के अलावा किसी और के लिए काम करते हैं, चाहे वे मुनाफिक हों या काफ़िर, जैसा कि आगे आएगा (1)। हालाँकि, बुखारी में उनसे जो साबित है वह इसके खिलाफ है। बुखारी (2) ने उबैद बिन उमैर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: उमर इब्न अल-खत्ताब ने एक दिन अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों से कहा: "आप क्या समझते हैं कि यह आयत किसके बारे में उतरी है: 'क्या तुममें से कोई यह चाहेगा कि उसके पास खजूरों और अंगूरों का एक बाग हो...'?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं।" उमर नाराज हो गए और कहा: "कहो: 'हम जानते हैं' या 'हम नहीं जानते'।" तब इब्न अब्बास ने कहा: "मेरे मन में इसके बारे में कुछ है, हे अमीरुल मोमिनीन।" उन्होंने कहा: "हे मेरे भाई के बेटे, कहो, और अपने आप को कम मत समझो।" इब्न अब्बास ने कहा: "इसे एक कर्म की मिसाल के तौर पर पेश किया गया है।" उमर ने पूछा: "कौन सा कर्म?" इब्न अब्बास ने कहा: "एक कर्म के लिए।" [उमर ने कहा:] एक अमीर आदमी (3) के लिए जो अल्लाह की आज्ञाकारिता में काम करता है, फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान उसके पास शैतान को भेजता है, तो वह अवज्ञा के काम करता है यहाँ तक कि वह अपने कर्मों को जला देता है (4)।

एक अन्य रिवायत में: फिर जब उसकी उम्र खत्म हो जाती है और उसका अंत निकट आता है, तो वह उसका अंत बदकिस्मत लोगों (5) के कामों में से एक काम के साथ करता है, और उमर इससे प्रसन्न हुए। इब्न अबी मुलैका ने रिवायत की है कि उमर ने यह आयत पढ़ी और कहा: "यह एक इंसान के लिए दी गई मिसाल है जो नेक काम करता है, यहाँ तक कि जब वह अपनी उम्र के आखिरी हिस्से में होता है जब उसे इसकी सबसे ज्यादा जरूरत होती है, तो वह बुरा काम करता है (6)।" इब्न अतियाह (7) ने कहा: "यह एक ऐसा दृष्टिकोण है जो आयत को उन सभी चीजों पर लागू करता है जो इसके शब्दों के अंतर्गत आती हैं। मुजाहिद, कतादा, अर-रबी और अन्य लोगों ने भी इसी तरह की बात कही है। खजूर और अंगूर का विशेष रूप से उल्लेख उनके सम्मान और अन्य पेड़ों पर उनकी श्रेष्ठता के कारण किया गया है।" अल-हसन ने इसे बहुवचन में "जन्नत" (बागों) पढ़ा है।

{जिसके नीचे नदियाँ बहती हैं} इसका ज़िक्र पहले आ चुका है (8)। {उसके लिए उसमें हर तरह के फल हैं} इसका मतलब है कि कोई भी फल ऐसा नहीं है जो उसमें न उगता हो।

(1) इस भाग का पृष्ठ 342। (2) सहीह बुखारी (4538)। (3) (ज़ह) में: "एक आदमी के लिए काम करता है", और (म) में: "एक आदमी के काम के लिए"। (4) सहीह बुखारी (4538), और इसमें है: "यहाँ तक कि उसने अपने कर्मों को डुबो दिया", और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (5) (ख़) और (ज़ह) से पुष्ट। (6) तफ़सीर अल-तब़री 4/ 682-683। लेखक ने इसे इब्न अतियाह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/ 360 में उद्धृत किया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/ 360। अल-तब़री 4/ 684-688 ने मुजाहिद, कतादा और अर-रबी का कथन दर्ज किया है। और अल-हसन की क़िरात: जन्नत। इब्न खालवैह ने अल-किरात अल-शज़्ज़ह पृष्ठ 16 में इसका उल्लेख किया है। (8) 1/359।

٣٤٠ سورة البقرة : الآية ٢٦٦

میں نے کہا: ابن عباس سے روایت ہے کہ یہ ان لوگوں کے لیے ایک مثال ہے جو اللہ کے علاوہ کسی اور کے لیے عمل کرتے ہیں، خواہ وہ منافق ہوں یا کافر، جیسا کہ آگے آئے گا (١)۔ البتہ بخاری میں ان سے جو ثابت ہے وہ اس کے خلاف ہے۔ بخاری (٢) نے عبید بن عمیر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: عمر بن الخطاب نے ایک دن رسول اللہ ﷺ کے صحابہ سے کہا: "تمہارے خیال میں یہ آیت کس بارے میں نازل ہوئی ہے: 'کیا تم میں سے کوئی یہ پسند کرے گا کہ اس کے پاس کھجوروں اور انگوروں کا ایک باغ ہو...'؟" انہوں نے کہا: "اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔" عمر غصے میں آگئے اور کہا: "کہو: 'ہم جانتے ہیں' یا 'ہم نہیں جانتے'۔" تب ابن عباس نے کہا: "اے امیر المومنین، میرے جی میں اس بارے میں کچھ ہے۔" انہوں نے کہا: "اے میرے بھتیجے، کہو، اور اپنے آپ کو حقیر نہ سمجھو۔" ابن عباس نے کہا: "یہ ایک عمل کی مثال بیان کی گئی ہے۔" عمر نے پوچھا: "کون سا عمل؟" ابن عباس نے کہا: "ایک عمل کے لیے۔" [عمر نے کہا:] ایک مالدار آدمی (٣) کے لیے جو اللہ کی فرمانبرداری میں عمل کرتا ہے، پھر اللہ عزوجل اس کی طرف شیطان کو بھیج دیتا ہے، تو وہ نافرمانی کے کام کرنے لگتا ہے یہاں تک کہ وہ اپنے عمل کو جلا دیتا ہے (٤)۔

ایک روایت میں ہے: پھر جب اس کی عمر ختم ہونے لگتی ہے اور اس کی موت قریب آتی ہے، تو وہ اس کا خاتمہ بدبختوں (٥) کے اعمال میں سے کسی عمل پر کرتا ہے، تو عمر اس سے خوش ہوئے۔ ابن ابی ملیکہ نے روایت کی ہے کہ عمر نے یہ آیت تلاوت کی اور کہا: "یہ ایک انسان کے لیے بیان کردہ مثال ہے جو نیک عمل کرتا ہے، یہاں تک کہ جب وہ اپنی عمر کے آخری حصے میں ہوتا ہے جب اسے اس کی سب سے زیادہ ضرورت ہوتی ہے، تو وہ برا عمل کر بیٹھتا ہے

(٦)۔" ابن عطیہ (٧) نے کہا: "یہ ایک ایسا نقطہ نظر ہے جو آیت کو ان تمام چیزوں پر محمول کرتا ہے جو اس کے الفاظ کے تحت آتی ہیں۔ مجاہد، قتادہ، ربیع اور دیگر نے بھی اسی طرح کی بات کہی ہے۔ کھجور اور انگور کا ذکر ان کی فضیلت اور دیگر درختوں پر ان کی برتری کی وجہ سے خاص طور پر کیا گیا ہے۔" حسن نے اسے جمع کے ساتھ "جنات" (باغات) پڑھا ہے۔

{جس کے نیچے نہریں بہتی ہیں} اس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے (٨)۔ {اس کے لیے اس میں ہر طرح کے پھل ہیں} اس کا مطلب ہے کہ کوئی پھل ایسا نہیں ہے جو اس میں نہ اگتا ہو۔

(١) اس حصے کا صفحہ ٣٤٢۔ (٢) صحیح بخاری (٤٥٣٨)۔ (٣) (ظ) میں: "ایک آدمی کے لیے عمل کرتا ہے"، اور (م) میں: "ایک آدمی کے عمل کے لیے"۔ (٤) صحیح بخاری (٤٥٣٨)، اور اس میں ہے: "یہاں تک کہ اس نے اپنے اعمال غرق کر دیے"، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (٥) (خ) اور (ظ) سے ثابت۔ (٦) تفسیر طبری ٤/ ٦٨٢-٦٨٣۔ مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ١/ ٣٦٠ میں نقل کیا ہے۔ (٧) المحرر الوجیز ١/ ٣٦٠۔ طبری ٤/ ٦٨٤-٦٨٨ نے مجاہد، قتادہ اور ربیع کا قول نقل کیا ہے۔ اور حسن کی قرات: جنات۔ ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص ١٦ میں ذکر کیا ہے۔ (٨) | ١/٣٥٩

His saying, the Almighty: {and old age has smitten him} It linked a past tense verb to a future tense one, which is "be," or it was said "wishes." It was said: The estimation is: "while old age had smitten him." It was also said: It is based on the meaning; because the meaning is: Would any of you wish that he had a garden. And it was said: The "waw" is the "waw" of state (hal), and similarly in His saying: {and he has} (1).

His saying, the Almighty: {then there smote it a whirlwind wherein is fire, so that it was burnt} Al-Hasan said: {a whirlwind wherein is fire} a wind containing intense cold. Al-Zajjaj said: Whirlwind (i'sar) in the language: the strong wind that blows from the earth towards the sky like a pillar, and it is what is called "al-zawba'ah" (cyclone/ dust devil). Al-Jawhari said: Al-Zawba'ah: is one of the leaders of the Jinn, and from that the whirlwind was called zawba'ah. It is said: Umm Zawba'ah, which is a wind that stirs up dust and rises to the sky, as if it were (2) a pillar. It was said: The whirlwind: a wind that stirs up clouds containing thunder and lightning. Al-Mahdawi said: It was called i'sar (whirlwind) because it twists like a garment when it is wrung (yusar). Ibn Atiyyah (3) said: And this is weak.

I said: Rather, it is correct; because it is what is observed and sensed, for it rises as a twisted pillar.

It was said: The wind was only called i'sar because it squeezes (ya'sir) the clouds, and the clouds are "mu'sirat" (squeezers/rain-clouds); either because they are pregnant, so they are like the "mu'sir" (4) among women [young woman reaching puberty], or because they are squeezed by the winds. Ibn Sidah narrated: Some people interpreted "al-mu'sirat" as the winds, not the clouds. Ibn Zaid said: The whirlwind: a violent wind and intense pestilential heat (samum); and likewise Al-Suddi said: The whirlwind: the wind, and the fire: the samum. Ibn Abbas: A wind containing intense samum.

Ibn Atiyyah (5) said: This occurs in intense heat, and it occurs in intense cold, and all of that is from the breath and sighing of Hell, as included in the saying of the Prophet (PBUH): "When the heat becomes intense, pray when it becomes cooler..."

(1) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/336. (2) In (m): as if it (fem). The confirmed matches al-Sihah. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/361. And what precedes is from it. See Ma'ani al-Qur'an wa I'rabuhu by al-Zajjaj 1/349, and al-Sihah by al-Jawhari (z-b-'). (4)

Al-mu'sir: The young girl when she first menstruates, due to the contraction (in'isar) of her womb. Al-Nihayah ('a-s-r). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/360-361. And what precedes is from it. See al-Mukhassas by Ibn Sidah 9/96, and Tafsir al-Tabari 4/692.

सूरह अल-बक़राह: आयत 266 | 341

अल्लाह तआला का कथन: {और उसे बुढ़ापे ने आ लिया} यहाँ भूतकाल की क्रिया को भविष्य काल पर जोड़ा गया है जो 'तकून' (होना) है, और कहा गया है 'यवद्दु' (चाहता है)। कहा गया है: अनुमान यह है: "जब उसे बुढ़ापे ने आ लिया था।" और कहा गया है कि यह अर्थ पर आधारित है; क्योंकि अर्थ है: क्या तुममें से कोई यह चाहेगा कि उसके पास एक बाग़ हो। और कहा गया है: यहाँ 'वाव' (waw) 'हाल' (स्थिति) के लिए है, और ऐसा ही अल्लाह के कथन {और उसके पास} (1) में भी है।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उसे एक बवंडर ने आ लिया जिसमें आग थी, तो वह जल गया} अल-हसन ने कहा: {एक बवंडर जिसमें आग थी} ऐसी हवा जिसमें अत्यधिक ठंड हो। अल-ज़ज्जाज ने कहा: भाषा में 'इअसार' (बवंडर): वह तेज़ हवा है जो ज़मीन से आसमान की ओर एक खंभे की तरह चलती है, और इसे ही 'ज़ौबाआ' कहा जाता है। अल-जौहरी ने कहा: ज़ौबाआ: जिन्नों के सरदारों में से एक है, और उसी से बवंडर को ज़ौबाआ कहा गया। कहा जाता है: 'उम्म ज़ौबाआ', जो वह हवा है जो धूल उड़ाती है और आसमान तक उठती है, मानो वह (2) एक खंभा हो। कहा गया: इअसार: वह हवा है जो गर्जन और बिजली वाले बादलों को उभारती है। अल-महदवी ने कहा: इसे इअसार कहा गया क्योंकि यह कपड़े की तरह लिपट जाती है जब उसे निचोड़ा (युसर) जाता है। इब्न अतिय्याह (3) ने कहा: और यह कमज़ोर विचार है।

मैंने कहा: बल्कि यह सही है; क्योंकि यह देखा और महसूस किया जाने वाला दृश्य है, क्योंकि यह एक लिपटे हुए खंभे की तरह ऊपर उठता है।

कहा गया: हवा को इअसार इसलिए कहा गया क्योंकि यह बादलों को निचोड़ती (यअसिर) है, और बादल 'मुअसिरात' हैं; या तो इसलिए कि वे गर्भवती हैं, तो वे स्त्रियों में 'मुअसिर' (4) [युवावस्था में पहुँचने वाली लड़की] की तरह हैं, या इसलिए कि वे हवाओं द्वारा निचोड़े जाते हैं। इब्न सीदाह ने उल्लेख किया है: कुछ लोगों ने 'मुअसिरात' की व्याख्या हवाओं के रूप में की है, न कि बादलों के रूप में। इब्न ज़ैद ने कहा: इअसार: एक प्रचंड हवा और तीव्र लू (समूम) है; और इसी तरह अल-सुद्दी ने कहा: इअसार: हवा, और आग: समूम है। इब्न अब्बास: ऐसी हवा जिसमें तीव्र लू हो।

इब्न अतिय्याह (5) ने कहा: यह भीषण गर्मी में होता है, और यह भीषण ठंड में भी होता है, और यह सब जहन्नुम की साँस और उसकी गर्मी से है, जैसा कि नबी ﷺ के कथन में शामिल है: "जब गर्मी तेज़ हो जाए तो ठंडक होने पर (नमाज़) पढ़ो..."

(1) देखें इराब अल-कुरान लिन-नहस 1/336. (2) (म) में: 'का-अन्नहा' (स्त्रीलिंग)। और पुष्ट पाठ अस-सिहह के अनुकूल है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/361. और उससे पहले का हिस्सा भी वहीं से है। और देखें मानी अल-कुरान व इराबुहु लिज़-ज़ज्जाज 1/349, और अस-सिहह लिल-जौहरी (ज़-ब-अ)। (4) अल-मुअसिर: वह लड़की जब उसे पहली बार मासिक धर्म आता है, उसके गर्भाशय के संकुचन (इनइसार) के कारण। अन-निहाया (अ-स-र)। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/360-361. और उससे पहले का हिस्सा वहीं से है। और देखें अल-मुखस्सस लिब्न सीदाह 9/96, और तफ़सीर अल-तबरी 4/692।

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ﴾ (اور اسے بڑھاپے نے آ لیا) ماضی کا عطف مستقبل پر ہے جو کہ «تکونُ» ہے، اور ایک قول کے مطابق «یَودُّ» ہے۔ پس کہا گیا: تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: "اور حال یہ تھا کہ اسے بڑھاپے نے آ لیا تھا"۔ اور کہا گیا: یہ معنی پر محمول ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: کیا تم میں سے کوئی پسند کرے گا کہ اس کے پاس ایک باغ ہو۔ اور کہا گیا: واو واوِ حال ہے، اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَلَهُ﴾ (۱) میں بھی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ﴾ (پھر اسے ایک بگولہ آ پہنچا جس میں آگ تھی، پس وہ جل گیا) حسن بصری نے کہا: ﴿إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ﴾ ایسی ہوا جس میں شدید سردی ہو۔ زجاج نے کہا: لغت میں 'اعصار' (بگولہ): وہ شدید ہوا ہے جو زمین سے آسمان کی طرف ستون کی طرح اٹھتی ہے، اور اسے ہی 'زوبعہ' کہا جاتا ہے۔ جوہری نے کہا: زوبعہ: جنوں کے سرداروں میں سے ایک کا نام ہے، اور اسی سے بگولے کا نام زوبعہ رکھا گیا۔ اور کہا جاتا ہے: 'ام زوبعہ'، اور یہ وہ ہوا ہے جو غبار اڑاتی ہے اور آسمان کی طرف بلند ہوتی ہے، گویا وہ (۲) ایک ستون ہے۔ اور کہا گیا: اعصار: وہ ہوا ہے جو بادلوں کو ابھارتی ہے جس میں گرج اور بجلی ہوتی ہے۔ مہدوی نے کہا: اسے اعصار کہا گیا کیونکہ وہ کپڑے کی طرح لپٹ جاتی ہے جب اسے نچوڑا (عصر) جائے۔ ابن عطیہ (۳) نے کہا: اور یہ قول ضعیف ہے۔

میں نے کہا: بلکہ یہ صحیح ہے؛ کیونکہ یہ مشاہدہ اور محسوس کیا جانے والا منظر ہے، کیونکہ وہ ایک لپٹے ہوئے ستون کی طرح بلند ہوتا ہے۔

اور کہا گیا: ہوا کو اعصار اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ بادلوں کو نچوڑتی (یُعصر) ہے، اور بادل 'معصرات' ہیں؛ یا تو اس لیے کہ وہ حاملہ (بارش سے بھری) ہیں، تو وہ عورتوں میں 'معصر' (۴)

[سنِ بلوغت کو پہنچنے والی لڑکی] کی طرح ہیں، یا اس لیے کہ وہ ہواؤں کے ذریعے نچوڑے جاتے ہیں۔ ابن سیدہ نے حکایت کی: کہ معصرات کی تفسیر ایک قوم نے ہواؤں سے کی ہے، بادلوں سے نہیں۔ ابن زید نے کہا: اعصار: ایک تند و تیز ہوا اور شدید لُو (سموم) ہے؛ اور اسی طرح سدی نے کہا: اعصار: ہوا، اور آگ: لُو (سموم) ہے۔ ابن عباس: ایسی ہوا جس میں شدید لُو ہو۔

ابن عطیہ (۵) نے کہا: اور یہ شدید گرمی میں ہوتا ہے، اور شدید سردی میں بھی ہوتا ہے، اور یہ سب جہنم کی تپش اور اس کے سانس سے ہے، جیسا کہ نبی ﷺ کے اس ارشاد میں شامل ہے: "جب گرمی شدید ہو جائے تو اسے ٹھنڈا کر کے (نماز) پڑھو..."

(۱) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۳۳۶/۱۔ (۲) نسخہ (م) میں: 'كأنها' (مؤنث)۔ اور ثابت شدہ متن 'صحاح' کے موافق ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۶۱/۱۔ اور اس سے پہلے والا حصہ وہیں سے ہے۔ اور دیکھئے معانی القرآن واعرابہ للزجاج ۳۴۹/۱، اور الصحاح للجوہری (زبع)۔ (۴) المعصر: وہ لڑکی جسے پہلی بار حیض آئے، اس کے رحم کے سکڑنے (انعصار) کی وجہ سے۔ النہایہ (عصر)۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۶۰/۱-۳۶۱۔ اور اس سے پہلے والا حصہ وہیں سے ہے۔ اور دیکھئے المخصص لابن سیدہ ۹۶/۹، اور تفسیر الطبری ۶۹۲/۴۔

Page 342 / Surah Al-Baqarah: Verse 267

...prayer, for the severity of heat is from the breath of Hell, and Hell complained to its Lord» the Hadith(1). It was narrated from Ibn Abbas and others: This is a parable Allah Almighty struck for the disbelievers and hypocrites, like the state of a man who planted a garden, and increased the fruit in it, then old age hit him, and he has weak offspring - meaning children, girls and boys - so his living and the living of his offspring was from that garden. Then Allah sent a wind containing fire upon his garden and it burned it, and he had no strength to plant it a second time, and there was no good in his sons to support their father. Likewise, the disbeliever and the hypocrite, when he comes to Allah Almighty on the Day of Resurrection, he has no chance to be resurrected and return a second time, just as this man has no strength to plant his garden a second time, and those he needed in his old age and the weakness of his offspring were of no use to him. {Thus does Allah make clear to you the signs that you may reflect} It means so that you may return to My greatness and My Lordship, and not take guardians besides Me. Ibn Abbas also said: You reflect on the passing of this world and its annihilation, and the coming of the Hereafter and its permanence(2). His, the Almighty's, saying: {O you who have believed, spend from the good things which you have earned and from that which We have brought forth for you from the earth. And do not aim toward the defective therefrom, spending [from that] while you would not take it [yourself] except with closed eyes. And know that Allah is Free of need and Praiseworthy.} [267]. In it are eleven matters: First: His, the Almighty's, saying: {O you who have believed, spend} This is an address to the entire nation of Muhammad ﷺ. The scholars differed regarding the meaning intended by spending here; Ali bin Abi Talib, Abidah al-Salmani, and Ibn Sirin said: It is the obligatory Zakat; people were forbidden from spending poor quality items instead of good ones.

---

(1) Reported by Al-Bukhari (536-537), and Muslim (615) and (617) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). His saying "breath of Hell" means: the intensity of its boiling and heat. An-Nihayah (Fayh). (2) Mentioned similarly by At-Tabari 4/686-687.

पृष्ठ 342 / सूरा अल-बकराह: आयत 267

...प्रार्थना, क्योंकि गर्मी की तीव्रता जहन्नुम की सांस से है, और जहन्नुम ने अपने रब से शिकायत की» हदीस(1)। इब्न अब्बास और अन्य लोगों से रिवायत है: यह एक मिसाल है जो अल्लाह तआला ने काफिरों और मुनाफिकों के लिए दी है, जैसे कि एक आदमी की स्थिति जिसने एक बाग लगाया, और उसमें फलों की वृद्धि की, फिर उसे बुढ़ापा आ गया, और उसके पास कमजोर संतान है - जिसका अर्थ है बच्चे, लड़कियां और लड़के- इसलिए उसकी और उसकी संतान की जीविका उसी बाग से थी। फिर अल्लाह ने उसके बाग पर आग वाली हवा भेजी और उसे जला दिया, और उसके पास उसे दूसरी बार लगाने की ताकत नहीं थी, और उसके बेटों में अपने पिता की मदद करने की कोई भलाई नहीं थी। इसी प्रकार काफिर और मुनाफिक, जब वह कयामत के दिन अल्लाह तआला के पास आएगा, तो उसके पास दोबारा उठने और लौटने का कोई मौका नहीं होगा, जैसे इस आदमी के पास अपने बाग को दूसरी बार लगाने की ताकत नहीं है, और जिन्हें उसे अपने बुढ़ापे और अपनी संतान की कमजोरी में जरूरत थी, वे उसके काम नहीं आए। {इसी प्रकार अल्लाह तुम्हारे लिए आयतों को स्पष्ट करता है ताकि तुम चिंतन करो} इसका अर्थ है ताकि तुम मेरी महानता और मेरे प्रभुत्व की ओर लौट आओ, और मेरे अलावा किसी को संरक्षक न बनाओ। इब्न अब्बास ने यह भी कहा: तुम दुनिया के खत्म होने और इसके विनाश, और आखिरत के आने और उसके बने रहने पर चिंतन करो(2)। अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालो! उन पाक चीज़ों में से खर्च करो जो तुमने कमाई हैं और उनमें से जो हमने तुम्हारे लिए ज़मीन से निकाली हैं, और उसमें से बुरी चीज़ का इरादा न करो कि उसे खर्च करो, जबकि तुम स्वयं उसे लेने वाले नहीं हो सिवाय इसके कि तुम आँखें बंद कर लो। और जान लो कि अल्लाह निस्पृह और प्रशंसनीय है।} [267]। इसमें ग्यारह मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालो! खर्च करो} यह मुहम्मद ﷺ की पूरी उम्मत के लिए संबोधन है। विद्वानों ने यहाँ खर्च करने के अर्थ के बारे में मतभेद किया है; अली बिन अबी तालिब, अबीदा अल-सलमानी और इब्न सिरीन ने कहा: यह अनिवार्य जकात है; लोगों को अच्छी चीज़ के बदले घटिया चीज़ खर्च करने से मना किया गया था।

---

(1) इसे अल-बुखारी (536-537) और मुस्लिम (615) और (617) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। उनका कहना "जहन्नुम की सांस" का अर्थ है: उसके उबलने और गर्मी की तीव्रता। अन-निहाया (फैह)। (2) इसी तरह का उल्लेख अल-तबरी 4/686-687 द्वारा किया गया है।

صفحہ ۳٤۲ / سورة البقرہ: آیت ۲٦۷

...نماز، کیونکہ گرمی کی شدت جہنم کے سانس سے ہے، اور جہنم نے اپنے رب سے شکایت کی» الحدیث(۱)۔ ابن عباس اور دیگر سے روایت ہے: کہ یہ ایک مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے کافروں اور منافقوں کے لیے دی ہے، جیسے ایک شخص کی حالت جس نے ایک باغ لگایا، اور اس میں پھلوں کی کثرت کی، پھر اسے بڑھاپا آ گیا، اور اس کی کمزور اولاد ہے - یعنی بچے، لڑکیاں اور لڑکے - تو اس کا اور اس کی اولاد کا گزر بسر اسی باغ سے تھا، پھر اللہ نے اس کے باغ پر آگ والی ہوا بھیجی جس نے اسے جلا دیا، اور اس کے پاس اتنی ہمت نہ تھی کہ اسے دوبارہ لگائے، اور اس کے بیٹوں میں کوئی خیر نہ تھی کہ وہ اپنے باپ کی طرف رجوع کرتے (اس کی مدد کرتے)۔ اسی طرح کافر اور منافق، جب وہ قیامت کے دن اللہ تعالیٰ کے پاس پہنچے گا، تو اس کے پاس دوبارہ اٹھائے جانے اور لوٹنے کا کوئی موقع نہ ہوگا، جیسے اس شخص کے پاس دوبارہ باغ لگانے کی طاقت نہیں ہے، اور جن کی اسے اپنے بڑھاپے اور اولاد کی کمزوری کے وقت ضرورت تھی، وہ اس کے کام نہ آئے۔ ﴿كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ﴾ مراد یہ ہے کہ تاکہ تم میری عظمت اور ربوبیت کی طرف رجوع کرو، اور میرے سوا کسی کو ولی (کارساز) نہ بناؤ۔ ابن عباس نے یہ بھی فرمایا: تم دنیا کے زوال اور اس کی فنا، اور آخرت کی آمد اور اس کی بقا پر غور و فکر کرو(۲)۔ قول باری تعالیٰ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنفِقُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنفِقُونَ وَلَسْتُم بِآخِذِيهِ إِلَّا أَن تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾ [۲٦۷]۔ اس میں گیارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنفِقُوا﴾ یہ امت محمد ﷺ کے تمام افراد سے خطاب ہے۔ اور یہاں انفاق (خرچ کرنے) کے معنی میں علماء کا اختلاف ہے؛ چنانچہ

حضرت علی بن ابی طالب، عبیدہ السلمانی اور ابن سیرین نے فرمایا: یہ زکوٰۃ مفروضہ ہے، لوگوں کو اس میں اچھی چیز کے بدلے ردی (گھٹیا) چیز خرچ کرنے سے منع کیا گیا ہے۔

---

(۱) اسے بخاری (۵۳۶-۵۳۷) اور مسلم (٦١٥) اور (٦١٧) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور آپ کا قول «فیح جہنم» کا مطلب ہے: اس کے جوش مارنے اور گرمی کی شدت۔ النہایہ (فیح)۔ (۲) اس کی مثل طبری نے ٤/ ٦٨٦-٦٨٧ میں ذکر کیا ہے۔

Ibn Atiyyah (1) said: "The apparent meaning from the statement of Al-Bara' bin 'Azib, Al-Hasan, and Qatadah is that the verse is regarding voluntary charity (Tatawwu'). They were encouraged not to volunteer except with what is chosen and good. The verse encompasses both cases (obligatory and voluntary). However, the one responsible for Zakat argued that it (the verse) pertains to an obligatory command, and commands imply obligation, and because the bad was forbidden, and that is specific to obligatory duties (2). As for voluntary charity, just as a person can volunteer with a small amount, he can also volunteer with something of lower value, and a [fake] dirham is better than a date (3)."

Those who support the view of recommendation (Nadb) argued that the word 'do' (command form) is as suitable for recommendation as it is for obligation. Furthermore, the bad is prohibited in supererogatory acts just as it is prohibited in obligatory ones (4), and Allah is most deserving of what is chosen for Him.

Al-Bara' narrated that a man hung a bunch of shriveled dates (hashaf), so the Messenger of Allah ﷺ saw it and said: "Evil is what he has hung." Then the verse was revealed. It was recorded by At-Tirmidhi (5), and it will be presented in full later (6). According to this view, the command is for recommendation; they were encouraged not to volunteer except with what is good and chosen.

The majority of commentators said the meaning of {from the good things} is from the good and chosen of what you have earned. Ibn Zaid said: "From the lawful (halal) of what you have earned (7)."

Second: Earning (Al-Kasb) can be through physical exertion, which is employment (Al-Ijarah), and its ruling will follow (8). Or it can be through trade agreements, which is selling, and its explanation will follow (9). Inheritance is included in this because someone other than the heir had earned it (10).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/361, and Tafsir al-Tabari 4/694. (2) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/234. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/361, and what is between brackets is from it. (4) Ahkam al-Qur'an 1/235, and see Al-Taqrib wal-Irshad by Al-Baqillani 2/26. (5) Sunan al-Tirmidhi (2987), and he said: This is a hasan gharib sahih hadith. It was also recorded by Ibn Majah (1822). 'Al-Qinu': a bunch of dates with its stalk. 'Al-Hashaf': dry, rotten dates. It is also said: weak dates without seeds, like Al-Shis. Al-Nihayah (Qinu, Hashaf). (6) Page 371 of this volume. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/361.

(8) During the interpretation of Allah's saying: {on condition that you work for me for eight years} (Al-Qasas: 27). (9) Page 395 of this volume. (10) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/362.

इब्न अतियाह (1) ने कहा: "अल-बरा बिन 'आज़िब, अल-हसन और कतादा के कथन से स्पष्ट है कि यह आयत स्वैच्छिक दान (ततव्वु') के बारे में है। उन्हें प्रोत्साहित किया गया था कि वे केवल चुनिंदा और अच्छी चीज़ ही स्वेच्छा से दें। आयत दोनों मामलों (अनिवार्य और स्वैच्छिक) को कवर करती है। हालाँकि, ज़कात के समर्थक ने तर्क दिया कि आयत एक अनिवार्य आदेश से संबंधित है, और आदेश अनिवार्यता का संकेत देते हैं, और क्योंकि बुरी चीज़ मना की गई थी, और वह अनिवार्य कर्तव्यों (2) के लिए विशिष्ट है। जहाँ तक स्वैच्छिक दान का सवाल है, जैसे कोई व्यक्ति थोड़ी मात्रा में स्वेच्छा से दे सकता है, वैसे ही वह कम मूल्य की चीज़ भी स्वेच्छा से दे सकता है, और एक [नकली] दिरहम एक खजूर से बेहतर है (3)।"

सिफ़ारिश (नदब) के विचार का समर्थन करने वालों ने तर्क दिया कि शब्द 'करो' (आदेश रूप) सिफ़ारिश के लिए उतना ही उपयुक्त है जितना कि अनिवार्यता के लिए। इसके अलावा, नफिल (स्वैच्छिक) कार्यों में भी बुरी चीज़ वर्जित है जैसे कि अनिवार्य कार्यों में वर्जित है (4), और अल्लाह उसके लिए चुनी गई चीज़ के सबसे अधिक योग्य है।

अल-बरा ने रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने सूखे खजूर (हशफ़) का एक गुच्छा लटका दिया, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे देखा और कहा: "बुरा है जो उसने लटकाया है।" फिर यह आयत उतरी। इसे तिरमिज़ी (5) ने दर्ज किया है, और यह आगे विस्तार से आएगा (6)। इस मत के अनुसार, आदेश सिफ़ारिश के लिए है; उन्हें प्रोत्साहित किया गया था कि वे केवल अच्छी और चुनिंदा चीज़ ही स्वेच्छा से दें।

व्याख्याकारों के बहुमत ने कहा कि {अच्छी चीज़ों में से} का अर्थ आपके द्वारा कमाए गए माल में से अच्छी और चुनिंदा चीज़ों से है। इब्न ज़ैद ने कहा: "जो आपने कमाया है उसमें से हलाल (वैध) से (7)।"

दूसरा: कमाई (अल-कस्ब) शारीरिक श्रम के माध्यम से हो सकती है, जो कि रोज़गार (अल-इजारा) है, और इसका हुक्म आगे आएगा (8)। या यह व्यापार समझौतों के माध्यम से हो सकता है, जो कि बेचना है, और इसका स्पष्टीकरण आगे आएगा (9)। विरासत इसमें शामिल है क्योंकि वारिस के अलावा किसी और ने इसे कमाया था (10)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/361, और तफ़सीर अल-तबारी 4/694। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/234 देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/361, और कोष्ठक के बीच का

हिस्सा उसी से है। (4) अहकाम अल-कुरान 1/235, और अल-बाकिलानी द्वारा अल-तकरीब वल-इरशाद 2/26 देखें। (5) सुनन अल-तिरमिज़ी (2987), और उन्होंने कहा: यह एक हसन ग़रीब सहीह हदीस है। इसे इब्न माजह (1822) ने भी दर्ज किया है। 'अल-किनू': अपने डंठल के साथ खजूर का गुच्छा। 'अल-हशफ़': सूखे, सड़े हुए खजूर। यह भी कहा जाता है: बिना बीज वाले कमज़ोर खजूर, जैसे अल-शीस। अल-निहाया (किनू, हशफ़)। (6) इस खंड का पृष्ठ 371। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/361। (8) अल्लाह के इस कथन की व्याख्या के दौरान: {इस शर्त पर कि तुम मेरे लिए आठ साल काम करोगे} (अल-क़सस: 27)। (9) इस खंड का पृष्ठ 395। (10) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/362 देखें।

ابن عطیہ (۱) نے کہا: "البراء بن عازب، الحسن اور قتادہ کے قول سے ظاہر یہ ہے کہ یہ آیت نفلی صدقہ (تطوع) کے بارے میں ہے۔ انہیں اس بات کی ترغیب دی گئی کہ وہ صرف منتخب اور عمدہ چیز ہی نفلی طور پر دیں۔ آیت دونوں صورتوں (فرض اور نفل) کو شامل ہے، لیکن زکوٰۃ کے قائلین نے استدلال کیا کہ یہ (آیت) وجوب سے متعلق ہے، اور امر وجوب کے لیے ہوتا ہے، اور اس لیے کہ ردی (ناقص) چیز سے منع کیا گیا، اور یہ فرض (۲) کے ساتھ مخصوص ہے۔ رہا نفلی صدقہ، تو جس طرح انسان تھوڑی مقدار میں نفل دے سکتا ہے، اسی طرح وہ کم قیمت چیز بھی نفل کے طور پر دے سکتا ہے، اور ایک [کھوٹا] درہم ایک کھجور سے بہتر ہے (۳)۔"

ندب (مستحب ہونے) کے قائلین نے یہ دلیل دی کہ لفظ 'افعل' (حکم کا صیغہ) ندب کے لیے اسی طرح موزوں ہے جس طرح فرض کے لیے، اور ردی چیز سے نفل میں بھی اسی طرح منع کیا گیا ہے جس طرح فرض میں (٤)، اور اللہ تعالیٰ اس بات کا زیادہ حقدار ہے کہ اس کے لیے بہترین کا انتخاب کیا جائے۔

البراء نے روایت کی ہے کہ ایک شخص نے ردی کھجوروں (حشف) کا ایک خوشہ لٹکا دیا، تو رسول اللہ ﷺ نے اسے دیکھا اور فرمایا: "اس نے کیا ہی برا لٹکایا ہے۔" تب یہ آیت نازل ہوئی۔ اسے ترمذی (٥) نے روایت کیا ہے، اور یہ آگے مکمل طور پر آئے گا (٦)۔ اس قول کے مطابق امر ندب کے لیے ہے؛ انہیں ترغیب دی گئی کہ وہ صرف عمدہ اور منتخب چیز ہی نفلی طور پر دیں۔

جمہور مفسرین نے کہا: {پاکیزہ چیزوں میں سے} کا مطلب تمہاری کمائی ہوئی چیزوں میں سے عمدہ اور منتخب ہے۔ ابن زید نے کہا: "تمہاری کمائی کے حلال میں سے (۷)۔"

دوسری بات: کسب (کمائی) بدنی مشقت سے ہوتی ہے جو کہ اجرت (اجارہ) ہے، اور اس کا حکم آئے گا (۸)۔ یا تجارت میں معاہدہ ہے جو کہ بیع ہے، اور اس کا بیان آئے گا (۹)۔ وراثت اس میں داخل ہے؛ کیونکہ وارث کے علاوہ کسی اور نے اسے کمایا ہوتا ہے (۱۰)۔

(۱) المحرر الوجيز ۱/ ۳٦۱، وتفسير الطبري ٤/ ٦٩٤ . (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۱/ ۲۳٤ ملاحظہ کریں۔ (۳) المحرر الوجيز ۱/ ۳٦۱، اور قوسین کے درمیان اسی سے ہے۔ (٤) احکام القرآن ۱/ ۲۳۵، اور باقلانی کی التقریب والارشاد ۲/ ۲٦ ملاحظہ کریں۔ (۵) سنن ترمذی (۲۹۸۷)، اور انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن غریب صحیح ہے۔ اسے ابن ماجہ (۱۸۲۲) نے بھی روایت کیا ہے۔ 'القنو': کھجور کا وہ خوشہ جس میں ڈنڈی لگی ہو۔ 'الحشف': خشک، بوسیدہ کھجور۔ اور کہا گیا: وہ کمزور کھجور جس میں گٹھلی نہ ہو، جیسے الشیص۔ النہایۃ (قنو، حشف)۔ (٦) اس جلد کا صفحہ ۳۷۱۔ (۷) المحرر الوجيز ۱/ ۳٦۱۔ (۸) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں: {اس شرط پر کہ تم آٹھ سال تک میری خدمت کرو} (القصص: ۲۷)۔ (۹) اس جلد کا صفحہ ۳۹۵۔ (۱۰) المحرر الوجيز ۱/ ۳٦۲ ملاحظہ کریں۔

344 Surah Al-Baqarah: Verse 267

Sahl bin Abdullah said: Ibn al-Mubarak was asked about a man who wants to earn a living with the intention of using it to uphold kinship ties, participate in Jihad, and perform good deeds, but enters into the pitfalls of earning for this sake. He replied: If he already has a standard of living sufficient to prevent him from asking people, then leaving this [earning] is better; because if he seeks lawful gain and spends it lawfully, he will still be questioned about it, about his earning and his spending. Leaving that is asceticism (zuhd), for asceticism is in leaving what is lawful.

Third: Ibn Khuwayz Mindad said: From this verse, it is permissible for a father to eat from the earnings of his child; this is because the Prophet ﷺ said: "Your children are from the best of your earnings, so eat from the wealth of your children with enjoyment" (1).

Fourth: The words of the Almighty: "and from what We have brought forth for you from the earth" mean plants, minerals, and buried treasures (rikaz). These are three categories included in this verse.

As for plants, Al-Daraqutni narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: The Sunnah was established by the Messenger of Allah ﷺ [that] there is no zakat on anything less than five wasqs, and a wasq is sixty sa's. So that is three hundred sa's of wheat, barley, dates, and raisins, and there is no zakat on the vegetables produced by the earth (2).

A group argued for Abu Hanifa's position using the words of Allah the Almighty: "and from what We have brought forth for you from the earth," stating that this generality applies to both small and large amounts produced by the earth, and to all categories, seeing the apparent command as obligatory. A full explanation of this will come in Surah "Al-An'am" (3).

As for minerals (ma'din); the Imams narrated from Abu Huraira, from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "Injuries caused by animals are not compensable (jubar), a well is jubar, a mine (ma'din) is jubar, and for buried treasure (rikaz), one-fifth (khumus) must be paid" (4). He said...

---

(1) Recorded by Ahmad (7001) and Abu Dawood (3530) from the hadith of Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them), which includes: "from the best of your earnings." On the same topic from Lady Aisha in Ahmad (24032), see the completion

of its corroborating narrations in Al-Musnad (6678). (2) Sunan Al-Daraqutni 2/129, and what is in brackets is from it; in copy (m), 'awsaq' appears instead of 'awsaq'. (3) In the sixth issue regarding the interpretation of the Almighty's words: "and give its due on the day of its harvest" [Al-An'am: 141]. (4) Recorded by Al-Bukhari (1499), Muslim (1710), and Ahmad (7254). His saying "al-'ajma' jubar" will be explained in the interpretation of the Almighty's words: "when they both judged concerning the field" [Al-Anbiya: 78], the fourteenth issue. And his saying: "the well is jubar" =

३४४ सूरह अल-बकरा: आयत २६७

सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: इब्न अल-मुबारक से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो कमाई करना चाहता है और उसकी नियत यह है कि उससे वह नाते-रिश्तेदारों के साथ अच्छा व्यवहार (सिला-ए-रहमी) करे, जिहाद करे, और नेक काम करे, और इस काम के लिए वह कमाई के दोषों में पड़ता है। उन्होंने कहा: यदि उसके पास गुज़र-बसर के लिए इतना सामान मौजूद है जो उसे लोगों के सामने हाथ फैलाने से रोक ले, तो इसे (अतिरिक्त कमाई को) छोड़ देना ही बेहतर है; क्योंकि यदि वह हलाल की तलाश करता है और हलाल में खर्च करता है, तब भी उससे उसकी कमाई और खर्च के बारे में सवाल किया जाएगा, और उसे छोड़ देना ही ज़ुहद (परहेज़गारी) है; क्योंकि ज़ुहद हलाल चीजों को छोड़ने में है।

तीसरा: इब्न खुवैज़ मंदाद ने कहा: इस आयत के कारण पिता के लिए अपने बच्चे की कमाई में से खाना जायज़ है; और ऐसा इसलिए है क्योंकि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "तुम्हारी संतान तुम्हारी बेहतरीन कमाई में से है, इसलिए अपनी संतान के धन में से ख़ुशी-खुशी खाओ" (१)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: "और जो कुछ हमने तुम्हारे लिए ज़मीन से निकाला है" का अर्थ पौधे, खनिज और दबे हुए खजाने (रिकाज़) हैं, और ये तीन अध्याय हैं जो इस आयत में शामिल हैं।

जहाँ तक पौधों की बात है, अल-दाराकुतनी ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ की सुन्नत रही है कि पाँच वसक (wasqs) से कम पर ज़कात नहीं है, और एक वसक साठ साअ (sa's) का होता है, तो वह गेहूँ, जौ, खजूर और किशमिश का तीन सौ साअ हुआ, और ज़मीन से उगने वाली सब्ज़ियों पर कोई ज़कात नहीं है (२)।

एक समूह ने अबू हनीफ़ा के पक्ष में अल्लाह तआला के इस कथन से तर्क दिया है: "और जो कुछ हमने तुम्हारे लिए ज़मीन से निकाला है", और यह कि ज़मीन से निकलने वाली थोड़ी या ज़्यादा मात्रा, और सभी प्रकारों पर यह सामान्य रूप से लागू होता है, और उन्होंने आदेश के स्पष्ट अर्थ को अनिवार्य (वाजिब) माना है। इसका विस्तृत विवरण सूरह "अल-अनआम" की व्याख्या में आएगा (३)।

जहाँ तक खनिज (मादिन) का सवाल है; तो इमामों ने अबू हुरैरा से, अल्लाह के रसूल ﷺ के माध्यम से रिवायत किया है कि उन्होंने फरमाया: "जानवर द्वारा पहुंचाई गई चोट का कोई हर्जाना (जुबार) नहीं है, कुआँ जुबार है, खान (मादिन) जुबार है, और दबे हुए खज़ाने (रिकाज़) में पाँचवाँ हिस्सा (खुमुस) है" (४)। उन्होंने कहा...

(१) इसे अहमद (७००१) और अबू दाऊद (३५३०) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसमें है: "तुम्हारी सबसे अच्छी कमाई में से"। और इसी विषय में अहमद (२४०३२) में सैयदा आयशा से है, और मुसनद (६६७८) में इसके अन्य प्रमाण देखें। (२) सुनन अल-दाराकुतनी २/१२९, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और प्रति (म) में आया है: 'औसक' (أوسق) की जगह 'औसाक' (أوساق)। (३) अल्लाह तआला के कथन की व्याख्या में छठे मसले में: "और कटाई के दिन उसका हक अदा करो" [अल-अनआम: १४१]। (४) इसे अल-बुखारी (१४९९), मुस्लिम (१७१०), और अहमद (७२५४) ने उद्धृत किया है। उनके कथन "अल-अजमा जुबार" का वर्णन अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में आएगा: "जब वे दोनों खेती के बारे में फैसला कर रहे थे" [अल-अंबिया: ७८] चौदहवाँ मसला। और उनके कथन: "कुआँ जुबार है" =

٣٤٤ سورہ البقرہ: آیت ٢٦٧

سہل بن عبد اللہ کہتے ہیں: ابن المبارک سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو کمانا چاہتا ہے اور اس کی نیت یہ ہے کہ اس کے ذریعے صلہ رحمی کرے، جہاد کرے، اور نیک کام کرے، لیکن اس سلسلے میں وہ کمائی کی آفات (خرابیوں) میں پڑ جاتا ہے۔ انہوں نے کہا: اگر اس کے پاس گزربسر کے لیے اتنا سامانِ زندگی ہے جو اسے لوگوں سے بے نیاز کر دے تو اسے (مزید کمائی کو) چھوڑ دینا بہتر ہے؛ کیونکہ اگر اس نے حلال طلب کیا اور حلال میں خرچ کیا، تب بھی اس سے اس کی کمائی اور اس کے خرچ کے بارے میں پوچھا جائے گا، اور اسے چھوڑ دینا ہی زہد ہے؛ کیونکہ زہد حلال چیزوں کو چھوڑنے میں ہے۔

تیسرا: ابن خویز منداد نے کہا: اس آیت کی وجہ سے والد کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنے بیٹے کی کمائی سے کھائے؛ اور یہ اس لیے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "تمہاری اولاد تمہاری بہترین کمائی میں سے ہے، پس اپنی اولاد کے مال سے خوش دلی سے کھاؤ" (١)۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُم مِّنَ الْأَرْضِ﴾ یعنی نباتات، معدنیات اور رکاز (دفینہ)، اور یہ تین ابواب ہیں جو اس آیت میں شامل ہیں۔

جہاں تک نباتات کا تعلق ہے تو دارقطنی نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے یہ سنت جاری ہے کہ پانچ وسق سے کم میں زکوٰۃ نہیں ہے، اور وسق ساٹھ صاع کا ہوتا ہے، پس وہ گندم، جو، کھجور اور کشمش کے تین سو صاع بنتے ہیں، اور زمین سے اگنے والی سبزیوں میں زکوٰۃ نہیں ہے (٢)۔

ایک گروہ نے امام ابو حنیفہ کے حق میں اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُم مِّنَ الْأَرْضِ﴾ اور یہ کہ یہ عموم ہے زمین سے نکلنے والی تھوڑی یا زیادہ ہر چیز میں، اور تمام اقسام میں، اور انہوں نے امر کے ظاہر کو وجوب پر محمول کیا ہے۔ اس کا تفصیلی بیان "الانعام" کی تفسیر میں آئے گا (۳)۔

اور رہا معدن (کان) کا معاملہ؛ تو ائمہ نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جانور کا زخم جبار (ضائع/بغیر بدلے کے) ہے، اور کنواں جبار ہے، اور معدن جبار ہے، اور رکاز (دفینہ) میں پانچواں حصہ (خمس) ہے" (٤)۔ انہوں نے کہا...

---

(۱) اسے احمد (۷۰۰۱) اور ابوداؤد (۳۵۳۰) نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: "تمہاری بہترین کمائی سے"۔ اور اس باب میں سیدہ عائشہ سے احمد (۲٤۰۳۲) میں مروی ہے، اور اس کے بقیہ شواہد مسند (٦٦۷۸) میں دیکھیں۔ (۲) سنن دارقطنی ۲/ ۱۲۹، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور نسخہ (م) میں 'اوساق' کی جگہ 'اوسق' آیا ہے۔ (۳) چھٹے مسئلے میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: ﴿وَءَاتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ﴾ [الانعام: ۱٤۱]۔ (٤) اسے بخاری (۱٤۹۹)، مسلم (۱۷۱۰)، اور احمد (۷۲٥٤) نے روایت کیا ہے، اور ان کا قول: "العجماء جبار" اس کا بیان اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں آئے گا: ﴿إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ﴾ [الانبیاء: ۷۸] چودھواں مسئلہ۔ اور ان کا قول: "کنواں جبار ہے" =

Surah Al-Baqarah: Verse 267. Page 345.

Our scholars(1): When the Prophet ﷺ said: "And in Rikaz (buried treasure) is a fifth (khums)," it indicated that the ruling on minerals (ma'adin) is different from the ruling on Rikaz; because he ﷺ separated minerals and Rikaz with the conjunction "waw" (and). Had the ruling for both been the same, he would have said: "And the mine is jabbar (uncompensated) and in it is the fifth." Since he said: "And in Rikaz is the fifth," it is known that the ruling on Rikaz is different from the ruling on minerals regarding what is taken from them, and Allah knows best.

Rikaz originally in the language: is what is embedded in the earth of gold, silver, and jewels, and it is the same according to the rest of the jurists; because they say regarding the "nudrah" (nugget)(2) found embedded in the earth in a mine, not obtained by labor, effort, or toil: in it is the fifth; because it is Rikaz(3). It has been narrated from Malik that the "nudrah" in a mine has the same ruling as what requires labor to extract from a mine in Rikaz, but the first is the realization of his school of thought, and upon it is the fatwa of the majority of jurists(4).

Abdullah bin Saeed bin Abi Saeed Al-Maqburi narrated from his father, from his grandfather, from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah ﷺ was asked about Rikaz and he said: "The gold that Allah created in the earth on the day He created the heavens and the earth"(5). This Abdullah bin Saeed is "matruk al-hadith" (abandoned in narration), as mentioned by Ibn Abi Hatim. It has been narrated through another path from Abu Hurairah, but it is not authentic, as mentioned by Al-Daraqutni(6).

= i.e., if a person digs it on his property in a permissible manner, and something perishes in it, then there is nothing on the owner of the well. And "the mine is jabbar" means if the mine collapses on the workers, then if the owner of the mine did not deceive them and they perished, nothing is required of him, nor of his kinsmen. Al-Mufhim 145/5. (1) See Al-Tamhid 31/7. (2) "Nadara" something: it fell, and it is said for something that falls from between something, or from the inside of something, and "nudrah": is a piece of gold or silver found in a mine. Tahdhib al-Lughah 95/14. (3) Al-Tamhid 30/7. In it "nudrah" was distorted into "badrah". (4) Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 296/1. (5) Narrated by Al-Bayhaqi 152/4, and he quoted Al-Shafi'i saying: Abu Salamah and Saeed (i.e., Ibn al-Musayyib) and Ibn Sirin and Muhammad bin Ziyad and others have narrated from Abu Hurairah his hadith from the Prophet ﷺ "in Rikaz is the fifth" none of them mentioned anything of what Al-Maqburi mentioned in his hadith, and

the one who narrated that is a weak shaykh, it was only narrated by Abdullah bin Saeed al-Maqburi, and people have avoided the hadith of Abdullah, so the report of a man whose hadith people have avoided is not made a proof. (6) Al-Ilal 123/10 through Hibban bin Ali, from Al-A'mash, from Abu Salih, from Abu Hurairah. And through Al-Daraqutni, Ibn al-Jawzi narrated it in Al-Ilal al-Mutanahiyah 500/2.

सूरह अल-बक़रह: आयत 267। पृष्ठ 345।

हमारे विद्वान(1): जब नबी ﷺ ने फरमाया: "और रिकाज़ (दफन खजाना) में पाँचवाँ हिस्सा (ख़ुम्स) है," तो इससे संकेत मिलता है कि खनिजों (म'आदिन) पर शासन रिकाज़ पर शासन से अलग है; क्योंकि आपने ﷺ ने संयोजक "वाव" (और) के साथ खनिजों और रिकाज़ को अलग किया है। यदि दोनों के लिए नियम एक ही होता, तो आप फरमाते: "और खदान जब्बार है और उसमें पाँचवाँ हिस्सा है।" चूँकि आपने फरमाया: "और रिकाज़ में पाँचवाँ हिस्सा है," तो यह ज्ञात होता है कि रिकाज़ का नियम खनिज के नियम से अलग है कि उनसे क्या लिया जाता है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

भाषा में रिकाज़ का मूल अर्थ है: सोना, चाँदी और जवाहरात जो ज़मीन में धंसे हुए हों, और बाकी फुक़हा (न्यायविदों) के अनुसार भी यही है; क्योंकि वे खदान में ज़मीन में धंसी हुई "नुदराह" (डली)(2) के बारे में कहते हैं, जो श्रम, प्रयास या परिश्रम के बिना प्राप्त हो: उसमें पाँचवाँ हिस्सा है; क्योंकि वह रिकाज़ है(3)। मलिक से यह वर्णित है कि खदान में "नुदराह" का वही नियम है जो रिकाज़ में खदान से निकालने के लिए श्रम की आवश्यकता होती है, लेकिन पहला उनके मत की प्राप्ति है, और इसी पर अधिकांश फुक़हा का फतवा है(4)।

अब्दुल्ला बिन सईद बिन अबी सईद अल-मक़बुरी ने अपने पिता से, अपने दादा से, अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से रिकाज़ के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "वह सोना जिसे अल्लाह ने ज़मीन में उस दिन बनाया था जिस दिन उसने आसमानों और ज़मीन को बनाया"(5)। यह अब्दुल्ला बिन सईद "मतरूक अल-हदीस" (हदीस में छोड़ा गया) है, जैसा कि इब्न अबी हातिम ने उल्लेख किया है। यह अबू हुरैरा से दूसरे रास्ते से भी वर्णित है, लेकिन वह सही नहीं है, जैसा कि अल-दाराकुतनी ने उल्लेख किया है(6)।

= यानी, अगर कोई व्यक्ति अपनी संपत्ति में जायज़ तरीके से इसे खोदता है, और उसमें कुछ नष्ट हो जाता है, तो कुएं के मालिक पर कुछ भी नहीं है। और "खदान जब्बार है" का अर्थ है कि अगर खदान मज़दूरों पर गिर जाती है, और यदि खदान के मालिक ने उन्हें धोखा नहीं दिया है और वे मर गए, तो न तो उस पर और न ही उसके रिश्तेदारों पर कुछ अनिवार्य है। अल-मुफिम 145/5। (1) देखें अल-तमहीद 31/7। (2) "नदरा" कोई चीज़: वह गिर गई, और यह उस चीज़ के लिए कहा जाता है जो किसी चीज़ के बीच से या किसी चीज़ के अंदर से गिरती है, और "नुदराह": सोने या चाँदी का वह टुकड़ा है जो खदान में पाया जाता है। तहज़ीब अल-लुग़ा 95/14। (3) अल-तमहीद 30/7। इसमें

"नुदराह" को "बदराह" में विकृत कर दिया गया था। (4) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-काफी 296/1। (5) अल-बैहक़ी 152/4 द्वारा निकाला गया, और उन्होंने अल-शाफई से उनके इस कथन को उद्धृत किया: अबू सलमा और सईद (यानी इब्न अल-मुसय्यिब) और इब्न सिरीन और मुहम्मद बिन ज़ियाद और अन्य लोगों ने अबू हुरैरा से नबी ﷺ की हदीस "रिकाज़ में पाँचवाँ हिस्सा है" को रिवायत किया है, उनमें से किसी ने भी वह उल्लेख नहीं किया जो अल-मक़बुरी ने अपनी हदीस में उल्लेख किया है, और जिसने इसे रिवायत किया है वह एक कमज़ोर शेख है, इसे केवल अब्दुल्ला बिन सईद अल-मक़बुरी ने रिवायत किया है, और लोगों ने अब्दुल्ला की हदीस से परहेज किया है, इसलिए जिस व्यक्ति की हदीस से लोगों ने परहेज किया है उसकी रिपोर्ट को दलील नहीं बनाया जाता। (6) अल-इलाल 123/10 हिब्बान बिन अली के माध्यम से, अल-अमाश से, अबू सालेह से, अबू हुरैरा से। और अल-दाराकुतनी के माध्यम से इब्न अल-जौज़ी ने इसे अल-इलाल अल-मुतनाहियाह 500/2 में निकाला है।

سورہ البقرہ: آیت ۲٦۷۔ صفحہ ۳٤٥۔

ہمارے علماء(۱): جب آپ ﷺ نے فرمایا: «اور رکاز (مدفون خزانہ) میں پانچواں حصہ (خمس) ہے» تو اس نے اس بات پر دلالت کی کہ معدنیات (معادن) کا حکم رکاز کے حکم سے الگ ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے معدنیات اور رکاز کے درمیان واؤ عاطفہ کے ذریعے فرق کیا ہے، اور اگر دونوں کا حکم ایک ہی ہوتا تو آپ فرماتے: «اور معدن جبار (بغیر معاوضہ) ہے اور اس میں خمس ہے»۔ پس جب آپ نے فرمایا: «اور رکاز میں خمس ہے» تو معلوم ہوا کہ رکاز کا حکم معدن کے حکم سے الگ ہے اس چیز کے بارے میں جو ان سے لی جاتی ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

رکاز کی اصل لغت میں: وہ سونا، چاندی اور جواہرات ہیں جو زمین میں پیوست ہوں، اور تمام فقہاء کے نزدیک بھی یہی ہے؛ کیونکہ وہ اس "ندرة" (ڈلی)(۲) کے بارے میں جو معدن میں زمین میں پیوست پائی جائے اور کسی کام، کوشش یا مشقت کے بغیر حاصل ہو، کہتے ہیں: اس میں خمس ہے؛ کیونکہ وہ رکاز ہے(۳)۔ اور امام مالک سے مروی ہے کہ معدن میں "ندرة" کا وہی حکم ہے جو رکاز میں معدن سے نکالنے کے لیے مشقت والی چیز کا ہے، لیکن پہلا قول ان کے مذہب کی اصل ہے، اور اسی پر جمہور فقہاء کا فتویٰ ہے(٤)۔

اور عبداللہ بن سعید بن ابی سعید المقبری نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے، انہوں نے حضرت ابو ہریرہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ سے رکاز کے بارے میں پوچھا گیا تو آپ نے فرمایا: «وہ سونا ہے جسے اللہ نے زمین میں اس دن پیدا کیا جس دن آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا تھا»(٥)۔ یہ عبداللہ بن سعید متروک الحدیث ہے، ابن ابی حاتم نے اس کا ذکر کیا ہے، اور یہ ایک اور طریقے سے ابو ہریرہ سے مروی ہے لیکن وہ صحیح نہیں ہے، اسے دارقطنی نے ذکر کیا ہے(٦)۔

= یعنی: جب انسان اسے اپنی ملکیت میں جائز طریقے سے کھودے، اور اس میں کوئی چیز ہلاک ہو جائے تو کنویں کے مالک پر کچھ نہیں ہے۔ اور «معدن جبار ہے» کا مطلب ہے کہ اگر کان مزدوروں پر گر جائے، پس اگر کان کے مالک نے انہیں دھوکہ نہ دیا ہو اور وہ ہلاک ہو جائیں تو اس پر اور نہ ہی اس کے رشتہ داروں پر کچھ لازم ہے۔ المفہم ٥/١٤٥۔ (١) دیکھئے التمہید ٧/٣١۔ (٢) "ندر الشیء": وہ گر گیا، اور یہ اس چیز کے لیے کہا جاتا ہے جو کسی چیز کے درمیان سے یا کسی چیز کے اندر سے گرے، اور "ندرة": سونے یا چاندی کا وہ ٹکڑا ہے جو معدن میں پایا جائے۔ تہذیب اللغۃ ١٤/٩٥۔ (٣) التمہید ٧/٣٠۔ اور اس میں "ندرة" تحریف ہو کر "بدرة" ہو گیا ہے۔ (٤) الکافی لابن عبد البر ١/٢٩٦۔ (٥) اسے بیہقی نے ٤/١٥٢ میں نکالا ہے، اور انہوں نے امام شافعی سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: ابو سلمہ اور سعید (یعنی ابن المسیب) اور ابن سیرین اور محمد بن زیاد اور دوسروں نے ابو ہریرہ سے نبی ﷺ کی حدیث «رکاز میں خمس ہے» روایت کی ہے، ان میں سے کسی نے بھی وہ ذکر نہیں کیا جو مقبری نے اپنی حدیث میں ذکر کیا ہے، اور جس نے اسے روایت کیا ہے وہ ایک ضعیف شیخ ہے، اسے صرف عبداللہ بن سعید المقبری نے روایت کیا ہے، اور لوگوں نے عبداللہ کی حدیث سے اجتناب کیا ہے، لہذا جس شخص کی حدیث سے لوگوں نے اجتناب کیا ہو اس کی خبر کو حجت نہیں بنایا جاتا۔ (٦) العلل ١٠/١٢٣ حبان بن علی کے واسطے سے، اعمش سے، ابو صالح سے، ابو ہریرہ سے۔ اور دارقطنی کے واسطے سے اسے ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ ٢/٥٠٠ میں نکالا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 267 346

Buried treasure of the pre-Islamic period (Jahiliyyah) is also considered 'Rikaz' according to the consensus of scholars; they do not disagree on this if it was buried before Islam from ancient wealth(1). As for what was minted during the Islamic era, its ruling according to them is the ruling of found property (Luqatah).

Fifth: They differed regarding the ruling on Rikaz when it is found. Malik said: What is found of pre-Islamic burials in the land of the Arabs, or in the wilderness of the land that Muslims took possession of without war, belongs to its finder, and a fifth (Khums) is due on it. As for what was minted(2) during the Islamic era, it is like found property (Luqatah). He said: What is found of that in land taken by force ('Anwah) belongs to the group who conquered it, excluding the finder. And what is found of that in land taken by treaty (Sulh) belongs to the people of that region, excluding others, and the finder has nothing in it, unless he is one of the residents of that house, then it belongs to him rather than them. It was also said: rather, it belongs to the entirety of the people of the treaty(3).

Isma'il(4) said: Rikaz was judged with the ruling of spoils of war (Ghanimah) because it is the property of a non-believer found by a Muslim. Thus, he was placed in the position of one who fought him and took his property, so he gets four-fifths of it.

Ibn al-Qasim said: Malik used to say about goods, gems, iron, lead, and the like found as Rikaz: a fifth is due on it. Then he retracted and said: I do not see anything due on it. Then finally, before we parted ways with him, he said: a fifth is due on it. And this is the correct view due to the general nature of the Hadith, and the majority of jurists hold this opinion.

Abu Hanifah and Muhammad said regarding Rikaz found in a house: It belongs to the owner of the house, not the finder, and a fifth is due on it. Abu Yusuf disagreed with him and said: It belongs to the finder, not the owner of the house, which is also the opinion of al-Thawri. If it is found in the open desert, it belongs to the finder according to all of them, and a fifth is due on it. For them, there is no difference between treaty land and land taken by force, nor is there a difference between the land of the Arabs and others. It is permissible for the finder, in their view, to keep the fifth for himself if he is in need, and he may give it to the poor(5).

(1) In Al-Tamheed 7/30-31 (and the wording is his): ancient matters. (2) In the manuscripts and (m): 'in land', and what is established is from Al-Kafi, see Al-

Mudawwanah 1/290, and Al-Nawadir wal-Ziyadat 2/202. (3) Al-Kafi 1/297. (4) He is Ibn Ishaq. (5) See Al-Tamheed 29-30, and what is between brackets is from it.

सूरह अल-बकरा: आयत 267 346

विद्वानों के एक समूह के अनुसार अज्ञानता के काल (जाहिलिया) के दबे हुए धन को भी 'रिकाज़' (दबे हुए खजाने) माना जाता है; वे इस पर असहमत नहीं हैं यदि इसे प्राचीन संपत्तियों(1) से इस्लाम से पहले दफनाया गया था। जहाँ तक उस धन का प्रश्न है जो इस्लामी काल का है, तो उनके अनुसार उसका नियम 'लुक़ता' (खोई-पायी वस्तु) का नियम है।

पाँचवाँ: जब रिकाज़ मिल जाए तो उसके नियम के बारे में उनमें मतभेद था। इमाम मालिक ने कहा: अरब की भूमि में, या उन बंजर भूमियों में जो मुसलमानों ने युद्ध के बिना प्राप्त की थीं, जाहिलिया काल के दबे हुए खजाने जो भी मिले, वह उसके पाने वाले का है, और उसमें पाँचवाँ हिस्सा (ख़ुम्स) देना होगा। जहाँ तक उस धन का प्रश्न है जो इस्लामी काल की ढलाई(2) का है, तो वह 'लुक़ता' की तरह है। उन्होंने कहा: बलपूर्वक जीती गई भूमि ('अन्वा) में जो कुछ पाया जाता है, वह उन लोगों के समूह का है जिन्होंने उसे जीता था, न कि पाने वाले का। और संधि वाली भूमि (सुल्ह) में जो कुछ पाया जाता है, वह अन्य लोगों के बजाय उस क्षेत्र के निवासियों का है, और पाने वाले के लिए इसमें कुछ भी नहीं है, जब तक कि वह उस घर के निवासियों में से न हो, तो वह दूसरों के बजाय उसका होगा। और यह भी कहा गया है: बल्कि वह संधि वाले सभी लोगों का है(3)।

इस्माइल(4) ने कहा: रिकाज़ पर युद्ध के माल (ग़नीमत) का नियम इसलिए लगाया गया क्योंकि यह एक काफ़िर का धन है जिसे एक मुसलमान ने पाया है। इसलिए, उसे उस व्यक्ति के स्थान पर रखा गया जिसने उससे युद्ध किया और उसका धन लिया, तो उसके पास इसके चार-पाँचवें हिस्से होंगे।

इब्न अल-क़ासिम ने कहा: मालिक माल, जवाहरात, लोहे, सीसे और इसी तरह की चीज़ों के बारे में कहा करते थे जो रिकाज़ के रूप में पाए जाते हैं: कि इसमें पाँचवाँ हिस्सा देना है। फिर उन्होंने अपनी बात वापस ले ली और कहा: मैं इसमें कुछ भी (देय) नहीं देखता। फिर अंततः जिस बात पर हम उनसे अलग हुए वह यह थी कि उन्होंने कहा: इसमें पाँचवाँ हिस्सा है। और हदीस की व्यापकता के कारण यही सही है, और अधिकांश न्यायविदों का यही विचार है।

अबू हनीफा और मुहम्मद ने घर में पाए गए रिकाज़ के बारे में कहा: यह घर के मालिक का है, पाने वाले का नहीं, और इसमें पाँचवाँ हिस्सा देना है। अबू यूसुफ ने उनसे असहमति जताई और कहा: यह पाने वाले का है, घर के मालिक का नहीं, और यही अल-थौरी का भी विचार है। और यदि यह खुले जंगल में पाया जाता है, तो उन सभी के अनुसार यह पाने वाले का है, और इसमें पाँचवाँ हिस्सा देना

है। उनके अनुसार संधि वाली भूमि और बलपूर्वक जीती गई भूमि के बीच कोई अंतर नहीं है, और न ही अरब की भूमि और अन्य के बीच कोई अंतर है। उनके अनुसार पाने वाले के लिए यह जायज़ है कि यदि वह ज़रूरतमंद हो तो पाँचवाँ हिस्सा अपने पास रख ले, और वह उसे गरीबों को दे सकता है(5)।

(1) अल-तमहीद 7/30-31 में (और यह उन्हीं के शब्द हैं): प्राचीन मामले। (2) पांडुलिपियों और (म) में: 'भूमि में', और जो स्थापित है वह अल-काफी से है, देखें अल-मुदव्वना 1/290, और अल-नवादिर वल-ज़ियादात 2/202। (3) अल-काफी 1/297। (4) वह इब्न इसहाक हैं। (5) देखें अल-तमहीद 29-30, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

سورہ البقرہ: آیت ۲٦۷ ۳٤٦

علماء کی ایک جماعت کے نزدیک جاہلیت کے زمانے کا دفن کیا ہوا مال بھی 'رکاز' ہے، اس میں ان کا کوئی اختلاف نہیں ہے بشرطیکہ وہ اسلام سے پہلے قدیم اموال(۱) میں سے دفن کیا گیا ہو۔ رہا وہ مال جو اسلامی دور کے سکے کا ہو، تو ان کے نزدیک اس کا حکم 'لُقطہ' (گری پڑی چیز) کا ہے۔

پانچویں بات: جب رکاز پایا جائے تو اس کے حکم کے بارے میں ان کا اختلاف ہوا۔ امام مالک نے کہا: عرب کی زمین میں، یا ان بیابانوں میں جو مسلمانوں نے بغیر جنگ کے حاصل کیے ہوں، جاہلیت کے دور کا جو دفینہ پایا جائے وہ اس کے پانے والے کا ہے، اور اس میں خمس ہے۔ رہا وہ مال جو اسلامی دور کی ڈھلائی(۲) کا ہو، تو وہ لُقطہ کی طرح ہے۔ انہوں نے کہا: وہ مال جو ایسی زمین میں پایا جائے جو طاقت کے ذریعے فتح کی گئی ہو (عنوہ)، تو وہ ان لوگوں کی جماعت کے لیے ہے جنہوں نے اسے فتح کیا تھا، پانے والے کا نہیں۔ اور وہ مال جو صلح والی زمین میں پایا جائے، تو وہ دوسرے لوگوں کے بجائے اس علاقے کے لوگوں کا ہے، اور پانے والے کے لیے اس میں کچھ نہیں ہے، سوائے اس کے کہ وہ اسی گھر کے رہنے والوں میں سے ہو، تو وہ دوسروں کے بجائے اس کا ہوگا۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: بلکہ وہ تمام اہل صلح کا ہے(۳)۔

اسماعیل(٤) نے کہا: رکاز پر غنیمت کا حکم اس لیے لگایا گیا ہے کیونکہ وہ ایک کافر کا مال ہے جسے ایک مسلمان نے پایا ہے، چنانچہ اسے اس شخص کے درجے میں رکھا گیا جس نے اس سے جنگ کی اور اس کا مال چھین لیا، تو اس کے لیے اس کے چار حصے ہوں گے۔

ابن القاسم نے کہا: امام مالک تجارتی سامان، جواہرات، لوہے، سیسے اور اس جیسی چیزوں کے بارے میں جو بطور رکاز پائے جائیں، کہا کرتے تھے: کہ اس میں خمس ہے۔ پھر انہوں نے رجوع کر لیا اور کہا: میں اس میں کچھ (واجب) نہیں دیکھتا۔ پھر آخری بات جس پر ہم ان سے الگ ہوئے وہ یہ تھی کہ انہوں نے کہا: اس میں خمس ہے۔ اور حدیث کے عموم کی وجہ سے یہی صحیح ہے، اور جمہور فقہاء کا اسی پر عمل ہے۔

امام ابو حنیفہ اور امام محمد نے گھر میں پائے جانے والے رکاز کے بارے میں کہا: یہ گھر کے مالک کا ہے، پانے والے کا نہیں، اور اس میں خمس ہے۔ امام ابو یوسف نے ان سے اختلاف کیا اور کہا: یہ پانے والے کا ہے، گھر کے مالک کا نہیں، اور یہی امام ثوری کا قول ہے۔ اور اگر وہ کھلے میدان میں پایا جائے تو ان سب کے نزدیک وہ پانے والے کا ہے، اور اس میں خمس ہے۔ ان کے نزدیک صلح کی زمین اور عنوہ (مفتوحہ) زمین میں کوئی فرق نہیں ہے، اور نہ ہی عرب کی زمین اور دوسری زمینوں میں کوئی فرق ہے، اور ان کے نزدیک پانے والے کے لیے جائز ہے کہ اگر وہ ضرورت مند ہو تو خمس اپنے لیے روک لے، اور اسے چاہیے کہ وہ اسے مسکینوں کو دے دے(٥)۔

(١) تمہید ٧/٣٠-٣١ میں (اور کلام انہی کا ہے): قدیم امور۔ (٢) نسخوں اور (م) میں ہے: 'زمین میں'، اور جو ثابت ہے وہ الکافی سے ہے، دیکھئے المدونہ ١/ ٢٩٠، اور النوادر والزیادات ٢/ ٢٠٢۔ (٣) الکافی ١/٢٩٧۔ (٤) وہ ابن اسحاق ہیں۔ (٥) دیکھئے تمہید ٢٩-٣٠، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 267 / 347

Among the people of Madinah and the companions of Malik are those who do not distinguish between any of that. They said: It is the same whether the rikaz (buried treasure) is found in land taken by force ('Anwah), or land of peace (Sulh), or land of the Arabs, or land of war (Harb), if it does not belong to anyone and no one claims it, it belongs to its finder. One-fifth (Khums) is due on it based on the general apparent meaning of the Hadith, and this is the view of Al-Layth, Abdullah bin Nafi', Ash-Shafi'i, and most scholars(1).

Sixth: As for what is found in minerals and extracted from them, there is disagreement about it. Malik and his companions said: There is nothing due on what is extracted from minerals of gold or silver until it reaches twenty mithqals of gold, or five awqiya of silver. Once they reach this amount, Zakat becomes obligatory on them, and whatever exceeds that is calculated accordingly as long as there is an extraction in the mine. If it stops and then another extraction comes after that, then Zakat is started anew. To them, minerals(2) are like crops; Zakat is taken from them at the time [of harvest/extraction], and a full year (Hawl) is not waited for. Sahnun said regarding a man who has [multiple] mines: He does not combine what is in one with another and does not pay Zakat except on two hundred dirhams or twenty dinars in each one. Muhammad bin Maslamah said: They are combined together and the whole is zakated like crops.

Abu Hanifa and his companions said: Minerals are like rikaz. So, whatever gold or silver is found in a mineral, after taking out the one-fifth, each person considers(3) what they have obtained whether it reaches the amount that obligates Zakat; they pay Zakat for it upon the completion of a year, if a year passes and it is a Nisab (minimum amount) with them. This is if they do not already have gold or silver on which Zakat is obligatory. If they have something of that on which Zakat is due, they combine it with that and pay Zakat on it. Similarly, for them, every benefit is combined within the year to the Nisab of its kind and zakated according to the Hawl of the original, and this is the view of Ath-Thawri.

Al-Muzani mentioned from Ash-Shafi'i that he said: As for what I am hesitant about, it is what comes out of the mines. Al-Muzani said: The most appropriate thing for him based on his principles is that what comes out of the mine is a benefit that is zakated at the end of its year after its extraction.

Al-Layth bin Sa'd said: What comes out of the mines of gold and silver is like a benefit.

(1) Al-Kafi 1/297. (2) In the copies and (M): "and rikaz", which is an error, and the confirmed one is from At-Tamheed 7/32, see Al-Mudawwana 1/288. (3) In (M): considered each of them so from.

सूरा अल-बक़रह: आयत 267 / पृष्ठ 347

मदीना के लोगों और मालिक के साथियों में से कुछ वे हैं जो इनमें से किसी के बीच अंतर नहीं करते हैं। उन्होंने कहा: यह समान है चाहे 'रिकाज़' (दफन खजाना) बलपूर्वक ली गई भूमि ('अनवा'), या शांति की भूमि (सुलह), या अरबों की भूमि, या युद्ध की भूमि (हर्ब) में पाया जाए, यदि वह किसी की संपत्ति नहीं है और कोई उसका दावा नहीं करता है, तो वह उसे पाने वाले का है। हदीस के सामान्य प्रत्यक्ष अर्थ के आधार पर इस पर पांचवां हिस्सा (खुम्स) देय है, और यह अल-लैथ, अब्दुल्ला बिन नाफी, अल-शाफी और अधिकांश विद्वानों का विचार है (1)।

छठा: जहाँ तक खनिजों में पाए जाने वाले और उनसे निकाले जाने वाले पदार्थों का प्रश्न है, इस बारे में मतभेद है। मालिक और उनके साथियों ने कहा: खनिजों से निकाले गए सोने या चांदी पर तब तक कुछ भी देय नहीं है जब तक कि वह बीस 'मिथकाल' सोना या पांच 'ओकिया' चांदी न हो जाए। एक बार जब वे इस राशि तक पहुँच जाते हैं, तो उन पर ज़कात अनिवार्य हो जाती है, और जो कुछ उससे अधिक होता है, उसकी गणना उसी के अनुसार की जाती है जब तक कि खदान में निष्कर्षण हो रहा हो। यदि वह रुक जाता है और उसके बाद कोई अन्य निष्कर्षण होता है, तो उसके लिए फिर से ज़कात शुरू की जाती है। उनके अनुसार, खनिज (2) फसलों की तरह हैं; ज़कात उनसे समय पर (निष्कर्षण के समय) ली जाती है, और एक पूरे वर्ष (हौल) का इंतज़ार नहीं किया जाता है। सहनून ने एक ऐसे व्यक्ति के बारे में कहा जिसके पास [कई] खदानें हैं: वह एक के माल को दूसरे के साथ नहीं मिलाता है और प्रत्येक में दो सौ दिरहम या बीस दीनार होने तक ज़कात नहीं देता है। मुहम्मद बिन मसलमा ने कहा: उन्हें एक साथ जोड़ा जाता है और पूरी राशि पर फसलों की तरह ज़कात दी जाती है।

अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: खनिज 'रिकाज़' की तरह हैं। अत; खनिज में जो भी सोना या चांदी पाया जाता है, पांचवां हिस्सा निकालने के बाद, प्रत्येक व्यक्ति उस पर विचार करता है (3) जो उसके हाथ में आया है कि क्या वह उस राशि तक पहुँचता है जिस पर ज़कात अनिवार्य है; वह एक वर्ष पूरा होने पर उसके लिए ज़कात देता है; यदि एक वर्ष बीत जाता है और वह उसके पास 'नसाब' (न्यूनतम राशि) के बराबर है। यह तब है जब उसके पास पहले से सोना या चांदी नहीं है जिस पर ज़कात अनिवार्य है। यदि उसके पास ऐसी कोई वस्तु है जिस पर ज़कात देय है, तो वह उसे उसके साथ मिला देता है और उस पर ज़कात देता है। इसी तरह, उनके अनुसार, हर लाभ को वर्ष के भीतर

उसकी अपनी तरह के'नसाब' में मिला दिया जाता है और मूल के'हौल' के अनुसार ज़कात दी जाती है, और यही अत-थौरी का विचार है।

अल-मुज़नी ने अल-शाफी से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जिसके बारे में मैं झिझक रहा हूँ, वह वह है जो खदानों से निकलता है। अल-मुज़नी ने कहा: उनके सिद्धांतों के आधार पर उनके लिए सबसे उपयुक्त बात यह है कि खदान से जो निकलता है वह एक लाभ है जिसकी ज़कात उसके निकलने के बाद उसके वर्ष के पूरा होने पर दी जाती है।

अल-लैथ बिन साद ने कहा: खदानों से जो सोना और चांदी निकलता है वह लाभ की तरह है।

---

(1) अल-काफी 1/297। (2) प्रतियों और (M) में: "और रिकाज़", जो एक त्रुटि है, और पुष्ट पाठ अल-तमहीद 7/32 से है, देखें अल-मुदव्वना 1/288। (3) (M) में: उनमें से प्रत्येक पर विचार किया गया था।

سورة البقرہ: آیت 267 / صفحہ 347

اہل مدینہ اور اصحاب مالک میں سے وہ لوگ بھی ہیں جو ان میں سے کسی چیز کے درمیان فرق نہیں کرتے، اور انہوں نے کہا: برابر ہے خواہ 'رکاز' (دفن شدہ خزانہ) بزور قوت فتح کی گئی زمین (ارض العنوہ) میں پایا جائے، یا صلح کی زمین (ارض الصلح) میں، یا عربوں کی زمین میں، یا دشمن کی زمین (ارض الحرب) میں، بشرطیکہ وہ کسی کی ملکیت نہ ہو اور نہ ہی کوئی اس کا دعویٰ کرے، تو وہ اسے پانے والے کا ہے، اور حدیث کے ظاہر کے عموم کے مطابق اس میں پانچواں حصہ (خمس) واجب ہے، اور یہی قول لیث، عبداللہ بن نافع، شافعی اور اکثر اہل علم کا ہے (1)۔

چھٹی بات: رہی وہ چیز جو معدنیات سے پائی جاتی ہے اور ان سے نکالی جاتی ہے، تو اس میں اختلاف ہوا ہے۔ امام مالک اور ان کے ساتھیوں نے کہا: معدنیات سے نکلنے والے سونے یا چاندی میں کچھ واجب نہیں جب تک کہ وہ بیس مثقال سونا یا پانچ اوقیہ چاندی تک نہ پہنچ جائے، پس جب وہ اس مقدار کو پہنچ جائیں تو ان میں زکوٰۃ واجب ہو جاتی ہے، اور اس سے جو زائد ہو وہ اسی حساب سے ہے جب تک معدن سے حصول جاری رہے۔ پھر اگر وہ منقطع ہو جائے اور اس کے بعد دوبارہ حصول شروع ہو، تو اس کے لیے زکوٰۃ کا آغاز نئے سرے سے ہوگا، اور ان کے نزدیک معدنیات (2) فصلوں کے درجے میں ہیں، ان سے زکوٰۃ اسی وقت لی جائے گی، اور سال (حول) گزرنے کا انتظار نہیں کیا جائے گا۔ سحنون نے ایسے شخص کے بارے میں کہا جس کی کئی معدنیات ہوں: وہ ان میں سے ایک کے مال کو دوسرے کے ساتھ نہیں ملائے گا اور زکوٰۃ صرف تب دے گا جب ہر ایک میں دو سو درہم یا بیس دینار ہوں۔ اور محمد بن مسلمہ نے کہا: ان میں سے بعض کو بعض کے ساتھ ملایا جائے گا اور سب کی زکوٰۃ فصل کی طرح دی جائے گی۔

اور امام ابو حنیفہ اور ان کے ساتھیوں نے کہا: معدن 'رکاز' کی طرح ہے۔ پس معدن میں جو سونا یا چاندی پایا جائے، اس میں سے پانچواں حصہ نکالنے کے بعد، ہر ایک کے پاس جو کچھ ہاتھ آیا ہے اس کا اعتبار کیا جائے گا (3) کہ آیا وہ اس مقدار کو پہنچتا ہے جس میں زکوٰۃ واجب ہے؛ تو وہ سال مکمل ہونے پر اس کی زکوٰۃ دے گا؛ بشرطیکہ سال گزرنے پر وہ اس کے نزدیک نصاب ہو۔ یہ تب ہے جب اس کے پاس پہلے سے سونا یا چاندی نہ ہو جس پر زکوٰۃ واجب ہو، لیکن اگر اس کے پاس اس قسم کا مال ہو جس پر زکوٰۃ واجب ہو تو وہ اسے اس کے ساتھ ملا لے گا اور اس کی زکوٰۃ دے گا، اور اسی طرح ان کے نزدیک ہر وہ فائدہ جو سال کے دوران حاصل ہو اسے اس کی اپنی جنس کے نصاب کے ساتھ ملا دیا جاتا ہے اور اصل کے سال (حول) کے حساب سے اس کی زکوٰۃ دی جاتی ہے، اور یہی سفیان ثوری کا قول ہے۔

اور المزنی نے امام شافعی سے نقل کیا کہ انہوں نے فرمایا: رہا وہ معاملہ جس میں میں ٹھہرا ہوا ہوں (متردد ہوں) تو وہ وہ ہے جو معدنیات سے نکلتا ہے۔ المزنی نے کہا: ان کے اصول کے مطابق ان کے لیے زیادہ مناسب یہ ہے کہ معدن سے جو کچھ نکلتا ہے وہ ایک فائدہ ہے جس کی زکوٰۃ اس کے نکلنے کے بعد اس کا سال پورا ہونے پر دی جائے گی۔

اور لیث بن سعد نے کہا: معدنیات سے جو سونا اور چاندی نکلتا ہے وہ فائدے کی طرح ہے۔

---

(1) الکافی 297/1۔ (2) نسخوں اور (م) میں: "والرکاز" (اور رکاز)، جو کہ غلطی ہے، اور درست وہی ہے جو التمہید 32/7 میں ہے، دیکھئے المدونہ 288/1۔ (3) (م) میں ہے: ان میں سے ہر ایک کا اعتبار کیا گیا۔

A new lunar year begins with it. This is the opinion of Al-Shafi'i as summarized by Al-Muzani from his school of thought. Dawud and his companions also held this view if the lunar year had passed while under the valid ownership of the owner, according to Malik. This is due to the saying of the Prophet (peace be upon him): "Whoever acquires wealth, there is no zakat on it until a year has passed over it." It was narrated by Al-Tirmidhi and Al-Daraqutni (1).

They also argued with what was narrated by Abd al-Rahman bin [Abi] Nu'm, from Abu Sa'id al-Khudri, that the Prophet (peace be upon him) gave a group of those whose hearts were to be reconciled some gold ore in its soil, which Ali (may Allah be pleased with him) had sent from Yemen (2). Al-Shafi'i said: "And those whose hearts are to be reconciled, their right is in the zakat; thus it becomes clear that the sunnah regarding minerals is the sunnah of zakat."

Malik's evidence is his narration from Rabi'ah bin Abi Abd al-Rahman, that the Prophet (peace be upon him) granted Bilal bin al-Harith the mines of Al-Qabaliyah, which is in the direction of Al-Fur'. From those mines, nothing has been taken until today except zakat (3). This is a hadith with a broken chain of narration (munqati'), which the people of hadith do not use as proof. However, it is a practice followed by them in Madinah (4).

And Al-Darawardi narrated it from Rabi'ah, from Al-Harith bin Bilal Al-Muzani, from his father. It was mentioned by Al-Bazzar (5).

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (631), and Sunan al-Daraqutni 2/90 via Abd al-Rahman bin Zaid bin Aslam, from his father, from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). Then Al-Tirmidhi narrated it (632) via Ayyub, from Nafi', from Ibn Umar, as a mawquf narration (stopping at the companion). He said: This is more authentic than the hadith of Abd al-Rahman bin Zaid bin Aslam. (2) Narrated by Al-Bukhari (3344), Muslim (1064), and Ahmad (11648) at length. "Ibn Abi Nu'm" was distorted in some copies to "Ibn An'um". (3) Al-Muwatta 1/248-249, and from its path narrated by Abu Dawud (3061). Said in Al-Nihayah (Qabl): Al-Qabaliyah: attributed to Qabal - with fatha on the qaf and ba - which is a region on the seacoast, five days away from Madinah. It was also said: It is in the direction of Al-Fur': which is a place between Nakhlah and Madinah. (4) Al-Tamhid 7/31-34. (5) Narrated by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 3/237 - from whom the author quoted - via Al-Bazzar, but it is not in his Musnad. It was also

narrated by Abu Ubayd in Al-Amwal p. 273, Ibn Khuzaimah (2323), Al-Hakim 1/404, and Al-Bayhaqi 4/152 via Nu'aym bin Hammad, from Abd al-Aziz bin Muhammad al-Darawardi. Its wording is: That the Messenger of Allah (peace be upon him) took charity from the mines of Al-Qabaliyah, and that he granted Bilal bin Al-Harith all of Al-Aqiq. Al-Shafi'i said in Al-Umm 2/36 after citing Malik's broken hadith: This is not something established by the people of hadith as a narration. Even if they had established it, there would be no narration from the Prophet (peace be upon him) in it except his granting it. As for zakat on minerals rather than the fifth (khumus), it is not narrated from the Prophet (peace be upon him).

348 सूरह अल-बकराह: आयत 267

इससे एक नया हिजरी वर्ष शुरू होता है। यह अल-शफी'ई का मत है जैसा कि अल-मुज़नी ने उनके विचारधारा से संकलित किया है। दाऊद और उनके साथियों ने भी यही कहा है कि यदि मालिक के पास वैध स्वामित्व के दौरान एक वर्ष बीत गया हो, तो मलिक के अनुसार यह सही है। क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा है: "जो कोई धन प्राप्त करता है, उस पर तब तक ज़कात नहीं है जब तक कि उस पर एक वर्ष न बीत जाए।" इसे अल-तिर्मिज़ी और अल-दाराक़ुतनी ने उद्धृत किया है (1)।

उन्होंने अब्द अल-रहमान बिन [अबी] नुअम की रिवायत से भी दलील दी है, जो अबू सईद अल-खुदरी से है, कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने उन लोगों के एक समूह को जिनके दिलों को जोड़ना था, उनकी मिट्टी में कुछ सोना दिया, जिसे अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने यमन से भेजा था (2)। अल-शफी'ई ने कहा: "और जिनके दिलों को जोड़ना है, उनका अधिकार ज़कात में है; इस प्रकार यह स्पष्ट हो जाता है कि खनिजों के संबंध में सुन्नत ज़कात की सुन्नत है।"

मलिक की दलील रबी'आह बिन अबी अब्द अल-रहमान से उनकी रिवायत है, कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने बिलाल बिन अल-हारिस को अल-क़बलियाह की खदानें दीं, जो अल-फुर' की दिशा में हैं। उन खदानों से आज तक ज़कात के अलावा कुछ नहीं लिया गया है (3)। और यह एक टूटी हुई श्रृंखला (मुनक़ाति') वाली हदीस है, जिसे हदीस के विद्वान दलील के रूप में स्वीकार नहीं करते हैं, लेकिन यह मदीना में उनके बीच एक प्रचलित प्रथा है (4)।

और अल-दारावर्दी ने इसे रबी'आह से, अल-हारिस बिन बिलाल अल-मुज़नी से, उनके पिता के माध्यम से रिवायत किया है। इसका उल्लेख अल-बज़ार ने किया है (5)।

---

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (631), और सुनन अल-दाराक़ुतनी 2/90 अब्द अल-रहमान बिन ज़ैद बिन असलम के माध्यम से, उनके पिता से, इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से। फिर अल-तिर्मिज़ी ने इसे (632) अय्यूब के माध्यम से, नाफी' से, इब्न उमर से 'मौकूफ' (साथी पर रुकने वाली) रिवायत के रूप में उद्धृत किया। उन्होंने कहा: यह अब्द अल-रहमान बिन ज़ैद बिन असलम की हदीस से अधिक प्रामाणिक है। (2) अल-बुखारी (3344), मुस्लिम (1064), और अहमद (11648) द्वारा विस्तार से उद्धृत। प्रतियों में 'इब्न अबी नुअम' विकृत होकर 'इब्न अन'उम' हो गया। (3) अल-मुवत्ता 1/248-249, और उनके माध्यम से अबू दाऊद (3061) ने इसे उद्धृत किया। अल-निहाया (क़बल) में कहा गया है: अल-क़बलियाह: क़बल से संबंधित - क़ाफ़ और बा पर फतह के साथ - जो

समुद्र तट का एक क्षेत्र है, मदीना से पांच दिन की दूरी पर है। यह भी कहा गया है: यह अल-फुर' की दिशा में है: जो नखला और मदीना के बीच एक स्थान है। (4) अल-तमीद 7/31-34। (5) अल-तमीद 3/237 में इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा उद्धृत - जिनसे लेखक ने उद्धृत किया - अल-बज़ार के माध्यम से, लेकिन यह उनके मुसनद में नहीं है। और अबू उबैद ने अल-अमवाल पृष्ठ 273 में, इब्न खुज़ैमाह (2323), अल-हाकिम 1/404, और अल-बैहकी 4/152 ने नुअम बिन हम्माद के माध्यम से, अब्द अल-अज़ीज़ बिन मुहम्मद अल-दारावर्दी से इसे उद्धृत किया। इसके शब्द हैं: कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने अल-क़बलियाह की खदानों से सदक़ा (ज़कात) लिया, और उन्होंने बिलाल बिन अल-हारिस को पूरा अल-अक़ीक़ दे दिया। अल-शफी'ई ने अल-उम्म 2/36 में मलिक की टूटी हुई हदीस उद्धृत करने के बाद कहा: यह हदीस के विद्वानों द्वारा रिवायत के रूप में साबित नहीं है। यदि वे इसे साबित भी कर देते, तो इसमें पैगंबर (उन पर शांति हो) से उनके द्वारा जमीन देने के अलावा कोई रिवायत नहीं होती। जहाँ तक खनिजों पर ज़कात का सवाल है न कि पाँचवें हिस्से (खुमुस) का, तो यह पैगंबर (उन पर शांति हो) से वर्णित नहीं है।

348 سورہ البقرہ : آیت 267

اس سے ایک نیا سال شروع ہوتا ہے، اور یہی امام شافعی کا قول ہے جیسا کہ المزنی نے ان کے مذہب سے حاصل کیا ہے۔ داؤد اور ان کے اصحاب نے بھی یہی کہا ہے کہ جب مالک کے پاس صحیح ملکیت کے دوران سال گزر جائے، امام مالک کے نزدیک یہی صحیح ہے۔ کیونکہ نبی کریم ﷺ کا ارشاد ہے: "جس نے مال حاصل کیا تو اس پر زکوٰۃ نہیں ہے یہاں تک کہ اس پر سال گزر جائے۔" اسے ترمذی اور دارقطنی نے روایت کیا ہے (1)۔

انہوں نے اس سے بھی استدلال کیا ہے جو عبدالرحمن بن [ابی] نُعم نے ابوسعید خدری سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے تالیفِ قلب کے لیے لوگوں کے ایک گروہ کو ان کی مٹی میں سونا دیا، جسے حضرت علی رضی اللہ عنہ نے یمن سے بھیجا تھا (2)۔ امام شافعی نے فرمایا: "اور مؤلفۃ القلوب کا حق زکوٰۃ میں ہے، اس سے یہ واضح ہوا کہ معدنیات کی سنت وہی ہے جو زکوٰۃ کی سنت ہے"۔

امام مالک کی دلیل ربیعہ بن ابی عبدالرحمن سے ان کی روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے بلال بن حارث کو قبلیہ کی معدنیات جاگیر کے طور پر دیں، جو فرع کی جانب واقع ہیں۔ پس ان معدنیات سے آج کے دن تک زکوٰۃ کے علاوہ کچھ نہیں لیا جاتا (3)۔ اور یہ منقطع سند والی حدیث ہے، جس سے اہل حدیث احتجاج (دلیل) نہیں کرتے، لیکن یہ ان کے ہاں مدینہ میں معمول بہ (قابل عمل) ہے (4)۔

اور اسے الدراوردی نے ربیعہ سے، انہوں نے حارث بن بلال المزنی سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا ہے۔ اسے البزار نے ذکر کیا ہے (5)۔

(1) سنن ترمذی (631)، اور سنن دارقطنی 2/90 عبدالرحمن بن زید بن اسلم کے واسطے سے اپنے والد سے، انہوں نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کی۔ پھر ترمذی نے اسے (632) ایوب کے واسطے سے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے موقوفاً روایت کیا۔ انہوں نے کہا: یہ عبدالرحمن بن زید بن اسلم کی حدیث سے زیادہ صحیح ہے۔ (2) اسے بخاری (3344)، مسلم (1064)، اور احمد (11648) نے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ نسخوں میں ابن ابی نعم تحریف ہو کر ابن انعم ہو گیا ہے۔ (3) الموطأ 1/248-249، اور انہی کے واسطے سے ابوداؤد (3061) نے روایت کیا۔ النہایہ (قبل) میں کہا گیا ہے: القبلیہ: قبل کی طرف منسوب ہے - قاف اور با کے فتحہ کے ساتھ - جو ساحل سمندر کا ایک علاقہ ہے، اس کے اور مدینہ کے درمیان پانچ دن کا فاصلہ ہے، اور کہا گیا ہے: یہ الفُرع کی جانب ہے: جو نخلہ اور مدینہ کے درمیان ایک جگہ ہے۔ (4) التمہید 7/31-34۔ (5) اسے ابن عبدالبر نے التمہید 3/237 میں روایت کیا - اور انہی سے مصنف نے نقل کیا - البزار کے واسطے سے، حالانکہ یہ ان کی مسند میں نہیں ہے۔ اور اسے ابوعبید نے الاموال ص 273، ابن خزیمہ (2323)، الحاکم 1/404، اور بیہقی 4/152 میں نعیم بن حماد کے واسطے سے عبدالعزیز بن محمد الدراوردی سے روایت کیا۔ اس کے الفاظ ہیں: کہ رسول اللہ ﷺ نے قبلیہ کی معدنیات سے صدقہ (زکوٰۃ) لیا، اور انہوں نے بلال بن حارث کو پورا عقیق جاگیر میں دیا۔ امام شافعی نے الام 2/36 میں مالک کی منقطع حدیث نقل کرنے کے بعد فرمایا: یہ اہل حدیث کے نزدیک روایت کے طور پر ثابت نہیں ہے، اور اگر وہ اسے ثابت مان بھی لیں تو اس میں نبی کریم ﷺ سے سوائے جاگیر دینے کے اور کچھ روایت نہیں ہے۔ رہا معدنیات میں خمس کے بجائے زکوٰۃ کا معاملہ، تو وہ نبی کریم ﷺ سے مروی نہیں ہے۔

349 Surah Al-Baqarah: Verse 267

And it was narrated by Kathir bin Abdullah bin Amr bin Awf, from his father, from his grandfather, that the Prophet ﷺ granted Bilal bin al-Harith the mines of al-Qabaliyyah, both their highlands and lowlands. And wherever it is suitable for planting in Quds and he did not give it the right of a Muslim; al-Bazzar (1) also mentioned it, and Kathir is agreed upon for his weakness. This is the ruling on what the earth brings forth, and the ruling on what the sea brings forth will come in Surah An-Nahl (2); as it is the counterpart of the land. And in "Al-Anbiya" (3) will come the meaning of his (peace and blessings be upon him) saying: "The wound caused by a beast is a wasted injury (for which there is no compensation)" (4) each in its place, if Allah Almighty wills. Seventh: The words of the Almighty: {And do not aim toward the bad thereof, spending [from that]} [2:267]. "Tayammamu" (aim toward) means: intend, and evidence from the poetry of the Arabs will come that "at-tayammum" means "al-qasd" (intention/aiming) in [Surah] "An-Nisa" (5), if Allah Almighty wills. The verse indicated that earnings include good and bad. An-Nasa'i (6) narrated from Abu Umama bin Sahl bin Hunaif regarding the verse in which Allah Almighty said: {And do not aim toward the bad thereof, spending [from that]}, he said: It is 'al-ja'rur' and 'lawn hubayq' (7), so the Messenger of Allah ﷺ forbade taking them for charity (Sadaqah). And Ad-Daraqutni narrated from Abu Umama bin Sahl bin Hunaif, from his father, who said: The Messenger of Allah ﷺ ordered for charity, so a man came from this sahul with clusters [of dates] - Sufyan said: meaning...

(1) Al-Bahr az-Zakhar (3395), and also narrated by Abu Dawud (3062). His saying: "Jalsiyyaha": he means its Najd (highlands), and Al-Asma'i said: every high place is "jals", and "al-ghawr" is what is low. His saying: "Quds": it was said in Al-Nihayah: it is with a dammah on the Qaf and a sukun on the Dal: a well-known mountain, and it was said: it is the elevated place that is suitable for agriculture. (2) In the explanation of His saying: {And it is He who subjected the sea} [Surah An-Nahl] Verse 14. (3) In the explanation of His saying: {When they judged concerning the field} [Surah Al-Anbiya] Verse 78, the fourteenth issue. (4) Its graduation preceded on page 344 of this part. (5) In the explanation of His saying: {then aim at clean earth} [Surah An-Nisa] Verse 43, the thirty-fourth issue. (6) Al-Mujtaba 5/43. (7) Al-Ja'rur: a poor type of dates that carries small moist dates with no good in them. Lawn Hubayq: a poor type of dates attributed to a man named that. Hashiyat al-Sindi on al-Mujtaba.

349 सूरह अल-बक़रह: आयत 267

और इसे कसीर बिन अब्दुल्ला बिन अम्र बिन औफ ने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से, नबी ﷺ से रिवायत किया है कि उन्होंने बिलाल बिन अल-हारिस को अल-क़बालिया की खदानें दी थीं, उनके ऊंचे और नीचे दोनों हिस्सों को। और जहाँ भी 'कुद्स' में खेती के लिए उपयुक्त हो और उसने मुस्लिम का अधिकार नहीं दिया हो; अल-बज़्ज़ार (1) ने भी इसका उल्लेख किया है, और कसीर अपनी कमजोरी पर सहमत हैं। यह पृथ्वी से निकलने वाली चीज़ों का हुक्म है, और समुद्र से निकलने वाली चीज़ों का हुक्म सूरह अन-नहल (2) में आएगा; क्योंकि यह भूमि का पूरक है। और "अल-अंबिया" (3) में उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन का अर्थ आएगा: "जानवर द्वारा किया गया घाव व्यर्थ है (जिसका कोई मुआवज़ा नहीं है)" (4) प्रत्येक अपने स्थान पर, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा। सातवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {और उसमें से बुरी चीज़ का इरादा न करो कि तुम उसे खर्च करो} [2:267]। 'तयम्ममू' का अर्थ है: इरादा करना, और अरबों की शायरी से इसके प्रमाण आएंगे कि 'तयम्मम' का अर्थ 'अल-क़स्द' (इरादा/लक्ष्य) है, "अन-निसा" (5) में, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा। आयत ने संकेत दिया कि कमाई में अच्छी और बुरी दोनों होती हैं। अन-नसाई (6) ने अबू उमामा बिन सहल बिन हुनैन से उस आयत के बारे में रिवायत किया है जिसमें अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और उसमें से बुरी चीज़ का इरादा न करो कि तुम उसे खर्च करो}, उन्होंने कहा: यह 'अल-जअरूर' और 'लौने हुबैक' (7) है, इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने इन्हें सदक़ा (दान) में लेने से मना किया। अद-दाराकुतनी ने अबू उमामा बिन सहल बिन हुनैफ़ से, उन्होंने अपने पिता से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने सदक़ा देने का आदेश दिया, तो एक आदमी इस सहूल से खजूरों के गुच्छे लेकर आया - सुफ़यान ने कहा: यानी...

(1) अल-बहर अल-ज़खार (3395), और अबू दाऊद (3062) ने भी इसे निकाला है। उनका कहना: "जलसिय्यहा": उनका मतलब उसके'नजद' (ऊंचे स्थानों) से है, और अल-असमी ने कहा: हर ऊंचे स्थान को 'जलस' कहा जाता है, और 'ग़ौर' वह है जो नीचा है। उनका कहना: "कुद्स": अल-निहाया में कहा गया है: यह क़ाफ़ पर दम्मा और दाल पर सुकून के साथ है: एक प्रसिद्ध पहाड़, और कहा गया है: यह वह ऊँचा स्थान है जो खेती के लिए उपयुक्त है। (2) उनके इस कथन की व्याख्या के तहत: {और वही है जिसने समुद्र को वश में किया} आयत 14। (3) उनके इस कथन की व्याख्या के तहत: {जब वे खेत के बारे में निर्णय कर रहे थे} आयत 78, चौदहवां मुद्दा। (4) इसका स्रोत इस भाग के पृष्ठ 344 पर पहले आ चुका है। (5) उनके इस कथन की व्याख्या के तहत: {तो शुद्ध मिट्टी का

इरादा करो} आयत 43, चौंतीसवां मुद्दा। (6) अल-मुज्तबा 5/43। (7) अल-जअरूर: खजूर की एक घटिया किस्म जिसमें छोटे-छोटे नमी वाले खजूर होते हैं जिनमें कोई अच्छाई नहीं होती। लौने हुबैक: खजूर की एक घटिया किस्म जिसका नाम उस व्यक्ति के नाम पर है। अल-मुज्तबा पर हाशिया अल-सिंदी।

349 سورة البقرہ: آیت 267

اور اسے کثیر بن عبد اللہ بن عمرو بن عوف نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے، نبی ﷺ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے بلال بن الحارث کو القبلیہ کی کانیں عطا کیں، ان کی بلندیوں کو بھی اور پستیوں کو بھی۔ اور جہاں وہ قدس میں کاشت کے لیے موزوں ہو اور اس نے کسی مسلمان کا حق نہیں دیا؛ اسے البزار (1) نے بھی ذکر کیا ہے، اور کثیر اپنی کمزوری پر متفق ہیں۔ یہ زمین سے نکلنے والی چیزوں کا حکم ہے، اور سمندر سے نکلنے والی چیزوں کا حکم سورہ النحل (2) میں آئے گا؛ کیونکہ یہ زمین کا ہم پلہ ہے۔ اور "الانبیاء" (3) میں آپ ﷺ کے اس قول کا مفہوم آئے گا: "جانور کا زخم ضائع ہے (یعنی اس کا کوئی تاوان نہیں)" (4) ہر ایک اپنے مقام پر، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنفِقُونَ﴾ یعنی اس میں سے ناپاک (گھٹیا) چیز کا ارادہ نہ کرو کہ تم اسے خرچ کرو۔ "تیمموا" کے معنی ہیں: تم ارادہ کرو، اور عربوں کے اشعار سے اس بات کے شواہد آئیں گے کہ تیمم کا معنی ارادہ کرنا ہے، سورہ "النساء" (5) میں، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اور اس آیت نے اس بات پر دلالت کی کہ کمائیوں میں پاکیزہ اور ناپاک دونوں قسمیں ہوتی ہیں۔ اور امام نسائی (6) نے ابو امامہ بن سہل بن حنیف سے اس آیت کے بارے میں روایت کیا ہے جس میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنفِقُونَ﴾ انہوں نے کہا: وہ 'جعرور' اور 'لون حبیک' (7) ہیں، چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے صدقہ میں ان کے لینے سے منع فرمایا۔ اور دارقطنی نے ابو امامہ بن سہل بن حنیف سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے صدقہ کا حکم دیا، تو ایک شخص اس 'سحل' سے کھجوروں کے کچھے لے کر آیا - سفیان نے کہا: یعنی...

(1) البحر الزخار (3395)، اور اسے ابو داؤد (3062) نے بھی نکالا ہے۔ اور ان کا قول: "جلسیها": اس سے ان کی مراد نجدی (اونچے) علاقے ہیں، اور اصمعی نے کہا: ہر اونچی جگہ 'جلس' ہے، اور 'غور' وہ ہے جو نیچی ہو۔ اور ان کا قول: "قدس": 'النهایہ' میں کہا گیا ہے: یہ قاف پر پیش اور دال کے سکون کے ساتھ ہے: ایک مشہور پہاڑ ہے، اور کہا گیا ہے: یہ وہ بلند مقام ہے جو زراعت کے لیے موزوں ہو۔ (2) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: ﴿وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ﴾ آیت 14۔ (3) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: ﴿إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ﴾ آیت 78، چودھواں مسئلہ۔ (4) اس کی تخریج اسی حصہ کے صفحہ 344 پر گزر چکی ہے۔ (5) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: ﴿فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾ آیت 43، چونتیسواں مسئلہ۔ (6) المجتبیٰ 43/5۔ (7) الجعرور: کھجور کی ایک ردی قسم ہے جو چھوٹی کھجوریں لاتی ہے جس میں کوئی خیر نہیں۔ اور لون حبیک: کھجور کی ایک ردی قسم ہے جو اس نام کے ایک شخص کی طرف منسوب ہے۔ حاشیہ السندی علی المجتبیٰ۔

350 Surah Al-Baqarah: Verse 267

...shis (bad dates) - The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Who brought this?!" No one brought anything except that it was attributed to the person who brought it. Then it was revealed: {And do not aim toward the bad thereof, spending [from that]} [Quran 2:267]. He said: And the Prophet (peace be upon him) forbade taking Al-Ju'rur and Lawn al-Hubayq (types of low-quality dates) as charity. Al-Zuhri said: [These are] two types of dates from Medina (1).

And Al-Tirmidhi (2) narrated it from the Hadith of Al-Bara' and authenticated it, and it will follow (3).

Al-Tabari and Al-Nahhas (4) related that in the reading (Qira'ah) of Abdullah: "wa la ta’ammamoo" (5), and these are two linguistic variants. Muslim bin Jundab read: "wa la tayummimoo" with a damma on the ta' and a kasra on the mim (6), and Ibn Kathir read: "[wa la] tayyammamoo" with a shadda on the ta' (7). There are several linguistic variants of the word, including "amamtu al-shay'" with a light first mim, and "ammamtuhu" with a shadda, and "yamamtuhu" and "tayamamtuhu". Abu 'Amr related that Ibn Mas'ud read: "wa la tu'ammimoo" with a hamza after the ta' with damma (8).

Eighth: The words of the Almighty: {minhu tunfiqun} (spending from that). Al-Jurjani (9) said in the book "Nazm al-Qur'an": A group of people said: The speech was completed at the words of the Almighty: {al-khabeeth} (the bad), then another statement began...

---

(1) Sunan al-Daraqutni 2/130-131, and Abu Dawud (1607) narrated it briefly. And 'al-Sakhal': It says in 'al-Nihayah' 2/348: Abu Musa said: Most of them narrate it with an unpointed 'ha' (Sahl), which is fresh dates that have not reached full ripeness and strength. Perhaps it is taken from 'al-Suhayl': the rope. It is also narrated with a pointed 'kha' (Sakhal). In (Sakhal) it says: 'al-Sukhal' with damma on the sin and shadda on the kha: is 'shis' according to the people of Hejaz; they say: 'sakhalat al-nakhla' when the palm tree produces bad dates. Sufyan: He is Ibn Husayn, one of the men of the chain of narration, the narrator from Al-Zuhri. (2) Sunan al-Tirmidhi (2987). (3) Page 371 of this volume. (4) Tafsir al-Tabari 3/81 (Al-Babi Al-Halabi edition), and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/336. (5) Ibn Khalawayh attributed it in the anomalous readings (Al-Qira'at al-Shadhah) p. 17 to Abu Salih, the companion of 'Ikrimah. (6) Mentioned by Ibn Khalawayh in the anomalous readings p. 17, and Al-

Muhtasib 1/138, adding its attribution to Al-Zuhri. (7) Meaning in the case of joining (wasl), and it is from the narration of Al-Bazzi from him. See Al-Taysir p. 83. (8) Al-Muharrar al-Wajeez 1/362. In Tafsir al-Tabari 4/698 it appeared as: 'tu'ammu'. (9) Abu Ali al-Hasan bin Yahya bin Nasr al-Jurjani al-Jammajumi, lived in Gorgan near the Ditch Gate in a street known as Jammajumo. He has several works, including two volumes on 'Nazm al-Qur'an'. He was from the Sunnis. We have not found the year of his death. Abu al-Nadr Muhammad bin Muhammad bin Yusuf al-Tusi, who died in 344 AH, narrated from him. Tarikh Gorgan 187-188, Al-Ansab 3/289.

350 सूरा अल-बकरा : आयत 267

...शीस (खराब खजूर) - तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "यह कौन लाया है?!" और कोई भी कुछ नहीं लाता था सिवाय इसके कि वह लाने वाले की ओर श्रेय दिया जाता था, तब यह आयत उतरी: {और उसमें से खराब चीज़ों का इरादा न करो कि तुम उसे खर्च करो} [कुरान 2:267]। उन्होंने कहा: और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने दान (सदका) में अल-जुरूर और लवन अल-हुबैक़ (खराब गुणवत्ता वाले खजूर के प्रकार) लेने से मना किया। अल-ज़ुहरी ने कहा: मदीना के खजूरों की दो किस्में (1)।

और अल-तिर्मिज़ी (2) ने इसे अल-बराअ की हदीस से निकाला और इसे सही ठहराया, और यह आगे आएगा (3)।

अल-तबरी और अल-नहस (4) ने वर्णन किया है कि अब्दुल्लाह के पाठ (क़िरात) में है: "व ला तअम्ममू" (5), और ये दो भाषाई रूप हैं। मुस्लिम बिन जुंदब ने पढ़ा: "व ला तयुम्मिमू" ता पर दम्मा और मीम के नीचे कसरा के साथ (6), और इब्न कसीर ने पढ़ा: "[व ला] तयम्ममू" ता पर शद्दा के साथ (7)। इस शब्द के कई भाषाई रूप हैं, जिनमें "अममतु अल-शय" पहले हल्के मीम के साथ, और "अम्ममतुहू" शद्दा के साथ, और "यममतुहू" और "तयममतुहू" शामिल हैं। अबू अम्र ने वर्णन किया कि इब्न मसूद ने पढ़ा: "व ला तुअम्मिमू" दम्मा वाले ता के बाद हमज़ा के साथ (8)।

आठवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {मिन्हु तुनफ़िक़ून} (उसमें से खर्च करते हो)। अल-जुरजानी (9) ने पुस्तक "नज़्म अल-कुरआन" में कहा: लोगों के एक समूह ने कहा: अल्लाह तआला के कथन: {अल-खबीस} (खराब) पर बात पूरी हो गई, फिर एक और खबर शुरू हुई...

---

(1) सुनन अल-दाराकुतनी 130/2-131, और अबू दाऊद (1607) ने इसे संक्षेप में निकाला। और 'अल-सखल': अल-निहाया 348/2 में कहा गया है: अबू मूसा ने कहा: उनमें से अधिकांश इसे बिना बिंदी वाली 'हा' (सह्ल) के साथ रिवायत करते हैं, और यह वह ताज़ा खजूर है जो पूरी तरह से पका और मजबूत नहीं हुआ है। शायद यह 'अल-सहील': रस्सी से लिया गया है। और इसे बिंदी वाली 'खा' (सखल) के साथ भी रिवायत किया गया है। (सखल) के बारे में कहा गया है: 'अल-सुखल' सीन पर दम्मा और खा पर शद्दा के साथ: हिजाज़ के लोगों के अनुसार 'शीस' है; वे कहते हैं: 'सखलत अल-नखला': जब खजूर का पेड़ खराब खजूर पैदा करता है। सुफ़यान: वह इब्न हुसैन हैं, जो सनद के लोगों में से एक हैं, अल-ज़ुहरी के रावी। (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2987)। (3) इस भाग का पृष्ठ 371। (4)

तफ़सीर अल-तबरी 81/3 (अल-बाबी अल-हलबी संस्करण), और अल-नहस द्वारा इअराब अल-कुरआन 336/1। (5) इब्न खालवेह ने इसे अल-किरात अल-शाज़ाह (असामान्य पाठों) पृ. 17 में इकरीमा के साथी अबू सालेह से जोड़ा है। (6) इब्न खालवेह ने इसका उल्लेख अल-किरात अल-शाज़ाह पृ. 17 में किया है, और अल-मुहतासिब 1/138 में और इसे अल-जुहरी से जोड़ने में वृद्धि की है। (7) यानी जोड़ने (वस्ल) की स्थिति में, और यह उनसे अल-बज़्ज़ी की रिवायत से है। देखिए अल-तयसीर पृ. 83। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 362/1। और तफ़सीर अल-तबरी 4/698 में यह "तुअम्मू" के रूप में आया है। (9) अबू अली अल-हसन बिन यह्या बिन नसर अल-जुरजानी अल-जम्माजुमी, उनका निवास स्थान जुरजान में खंदक गेट के पास जम्माजुमो नामक सड़क पर था। उनकी कई रचनाएँ हैं, जिनमें 'नज़्म अल-कुरआन' पर दो खंड शामिल हैं। वे सुन्नी संप्रदाय से थे। हमें उनकी मृत्यु के वर्ष का पता नहीं चला। अबू अल-नद्र मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन यूसुफ़ अल-तूसी, जिनकी मृत्यु 344 हिजरी में हुई, ने उनसे रिवायत की है। तारीख़ जुरजान 187-188, अल-अन्साब 289/3।

350 سورة البقره : آیت 267

الشیص (ردی کھجوریں) - تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ کون لایا ہے؟!" اور کوئی بھی کچھ نہیں لاتا تھا مگر وہ لانے والے کی طرف منسوب کر دیا جاتا تھا، تب یہ آیت اتری: ﴿وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ﴾ [القرآن 2:267]۔ انہوں نے کہا: اور نبی ﷺ نے صدقہ میں 'الجعور' اور 'لون الحبَيق' (گھٹیا قسم کی کھجوریں) لینے سے منع فرمایا۔ الزہری نے کہا: مدینہ کی کھجوروں کی دو قسمیں (1)۔

اور اسے ترمذی (2) نے براء کی حدیث سے روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا، اور یہ آگے آئے گا (3)۔

الطبری اور النحاس (4) نے بیان کیا ہے کہ عبداللہ کی قرأت میں ہے: "ولا تأمّموا" (5)، اور یہ دو لسانی لغتیں ہیں۔ مسلم بن جندب نے پڑھا: "ولا تَيُمِّمُوا" تاء پر ضمہ اور میم کے نیچے کسرہ کے ساتھ (6)، اور ابن کثیر نے پڑھا: "[ولا] تَيَمَّمُوا" تاء کی تشدید کے ساتھ (7)۔ اس لفظ میں کئی لغات ہیں، جن میں "أَمَمْتُ الشيء" پہلی میم کی تخفیف کے ساتھ، اور "أمّمته" اس کی تشدید کے साथ، اور "يَمَمْتُه" اور "تَيَمَّمْتُه" شامل ہیں۔ ابو عمرو نے بیان کیا کہ ابن مسعود نے پڑھا: "ولا تُؤَمِّمُوا" ضمہ والی تاء کے بعد ہمزہ کے ساتھ (8)۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِنْهُ تُنْفِقُونَ﴾۔ الجرجانی (9) نے کتاب "نظم القرآن" میں کہا: لوگوں کی ایک جماعت نے کہا: کلام اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد پر مکمل ہو گیا: ﴿الْخَبِيثَ﴾، پھر ایک اور خبر شروع ہوئی...

(1) سنن دارقطنی 130/2-131، اور ابو داؤد (1607) نے اسے مختصراً روایت کیا ہے۔ اور 'السخل': النہایہ 348/2 میں کہا گیا ہے: ابو موسیٰ نے کہا: ان میں سے اکثر اسے بغیر نقطے والی 'ح' (سحل)के ساتھ روایت کرتے ہیں، اور یہ وہ تازہ کھجور ہے جو ابھی پوری طرح پکی اور مضبوط نہ ہوئی ہو، اور شاید یہ 'السحیل': رسی سے لیا گیا ہے۔ اور اسے نقطے والی 'خ' (سخل) کے ساتھ بھی روایت کیا گیا ہے۔ (سخل) کے بارے میں کہا گیا ہے: 'السخل' سین پر ضمہ اور خاء پر تشدید کے ساتھ: اہل حجاز کے نزدیک 'شیص' (ردی کھجور) ہے؛ وہ کہتے ہیں: 'سخلت النخلة' جب کھجور کے درخت پر ردی کھجوریں لگیں۔ سفیان: وہ ابن حسین ہیں، سند کے راویوں میں سے ایک، الزہری کے راوی۔ (2) سنن ترمذی (2987)۔ (3) اس جلد کا صفحہ 371۔ (4) تفسیر طبری 81/3 (البابی الحلبی ایڈیشن)، اور اعراب القرآن از نحاس 336/1۔ (5) ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ (غیر معروف قرأتیں) ص 17 میں عکرمہ کے ساتھی ابوصالح سے منسوب کیا ہے۔ (6) ابن خالویہ نے اس کا ذکر القراءات الشاذہ ص 17 میں کیا ہے، اور المحتسب 1/138 میں اور اسے زہری سے منسوب کرنے کا اضافہ کیا۔ (7) یعنی وصل (ملا کر پڑھنے) کی صورت میں، اور یہ ان سے بزی کی روایت ہے۔ دیکھیے التیسیر ص 83۔ (8) المحرر الوجیز 362/1۔ اور تفسیر طبری 4/698 میں یہ "تؤموا" کے طور پر آیا ہے۔ (9) ابو علی الحسن بن یحیی بن نصر الجرجانی الجماجمي، ان کی رہائش جرجان میں خندق کے دروازے کے پاس جماجمو نامی گلی میں تھی۔ ان کی کئی تصانیف ہیں، جن میں 'نظم القرآن' پر دو جلدیں شامل ہیں۔ وہ اہل سنت میں سے تھے۔ ہمیں ان کی وفات کے سال کا پتہ نہیں چلا| ابو النضر محمد بن محمد بن یوسف الطوسی جن کی وفات سن 344 ہجری میں ہوئی، نے ان سے روایت کی ہے۔ تاریخ جرجان 187-188، الانساب |289/3

Surah Al-Baqarah: Verse 267 351

Regarding the description of the bad [wealth], He said: {you spend from it} while you would not take it except with closed eyes, i.e., you were lenient (1). It is as if this meaning is a reproach and a branching out for the people, and the pronoun in "from it" refers to the "bad", which is the low and inferior quality. Al-Jurjani said: Another group said: the speech is connected to His saying "in it" (2), so the pronoun in "from it" refers to "what you have earned", and "you spend" comes as if it is in the position of a circumstantial state (hal), like saying: "I go out striving in the way of Allah." Ninth: His saying, the Almighty: {And you would not take it except that you close your eyes in it} meaning: you would not take it in your debts and rights from people unless you were lenient in that and gave up some of your rights, and you dislike it and are not satisfied with it, i.e., do not do with Allah what you are not satisfied with for yourselves. Its meaning was stated by Al-Bara' bin 'Azib, Ibn 'Abbas, and Al-Dahhak. Al-Hasan said: The meaning of the verse is: you would not take it, even if you found it sold in the market, unless its price was reduced for you, and something similar was narrated from Ali, may Allah be pleased with him. Ibn 'Atiyyah (3) said: These two sayings resemble the verse being about obligatory Zakat. Ibn al-Arabi (4) said: If it were about the obligatory [Zakat], He would not have said: {And you would not take it} because the bad and defective is not allowed to be taken in the obligatory duty under any circumstances, neither with the estimation of closing eyes nor without it; it is only taken with closing eyes (5) in supererogatory [giving]. Al-Bara' bin 'Azib also said its meaning is: You would not take it if it were gifted to you unless you closed your eyes to it, i.e., you feel shy from the giver and accept from him what you have no need for and what has no value in itself. Ibn 'Atiyyah (6) said: This resembles the verse being about voluntary giving. Ibn Zayd said: And you would not take the forbidden except that you close your eyes to its detestability.

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/362, and Ibn 'Atiyyah quoted the words of Al-Jurjani, then followed them by saying: It is as if this meaning... etc. (2) In (m) and (kh): "from it", which is an error. And his saying: "the pronoun..." is by Ibn 'Atiyyah. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/362, and what precedes it is from it. (4) In Ahkam al-Quran 1/235. (5) Thus in the copies, and what is in Ahkam al-Quran: "it is taken with closing eyes." (6) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/363, and the saying of Al-Bara' is in it, and Al-Tabari recorded it 4/707, and see the previous hadith of Al-Bara' on p. 343 of this part.

सूरह अल-बक़रह: आयत 267 351

घटिया [माल] के वर्णन में, उन्होंने कहा: {तुम उसमें से खर्च करते हो} जबकि तुम उसे नहीं लेते सिवाय तब जब तुम अपनी आँखें बंद कर लेते हो, यानी: तुमने ढिलाई की (1)। ऐसा लगता है जैसे यह अर्थ लोगों के लिए एक फटकार और विस्तार है, और "उसमें से" में सर्वनाम "घटिया" की ओर जाता है, जो नीच और निकृष्ट है। अल-जुर्जानी ने कहा: एक अन्य समूह ने कहा: बात "उसमें" (2) कहने तक जुड़ी हुई है, इसलिए "उसमें से" में सर्वनाम "जो तुमने कमाया" की ओर जाता है, और "तुम खर्च करते हो" ऐसे आता है जैसे कि वह वर्तमान स्थिति (हाल) की स्थिति में हो, जैसे आपका यह कहना: "मैं अल्लाह की राह में संघर्ष करने निकलता हूँ।" नौवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और तुम उसे नहीं लेते सिवाय इसके कि तुम उसमें अपनी आँखें मूंद लो} यानी: तुम इसे लोगों से अपने ऋणों और अधिकारों में नहीं लेते सिवाय इसके कि तुम उसमें ढिलाई बरतो और अपने कुछ अधिकारों को छोड़ दो, और तुम इसे नापसंद करते हो और इससे संतुष्ट नहीं होते, यानी: अल्लाह के साथ वह न करो जिससे तुम स्वयं संतुष्ट नहीं हो। इसका अर्थ अल-बरा बिन अज़िब, इब्न अब्बास और अद-दहहाक ने बताया है। अल-हसन ने कहा: आयत का अर्थ है: तुम उसे नहीं लेते, भले ही तुम उसे बाज़ार में बिकता हुआ पाओ, जब तक कि उसकी कीमत तुम्हारे लिए कम न कर दी जाए, और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी ऐसा ही वर्णित है। इब्न अतिय्याह (3) ने कहा: ये दो कथन इस बात के समान हैं कि आयत अनिवार्य ज़कात के बारे में है। इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: यदि यह अनिवार्य [ज़कात] के बारे में होती, तो वह यह न कहते: {और तुम उसे नहीं लेते} क्योंकि घटिया और दोषपूर्ण को किसी भी स्थिति में अनिवार्य कर्तव्य में लेने की अनुमति नहीं है, न तो आँखें बंद करने के अनुमान के साथ और न ही उसके बिना; इसे केवल नफ़्ल (स्वैच्छिक) में आँखें बंद करके(5) लिया जाता है। अल-बरा बिन अज़िब ने यह भी कहा कि इसका अर्थ है: यदि वह तुम्हें उपहार में दिया जाता तो तुम उसे नहीं लेते सिवाय इसके कि तुम उसके प्रति अपनी आँखें मूंद लेते, यानी: तुम उपहार देने वाले से शर्माते हो और उससे वह स्वीकार कर लेते हो जिसकी तुम्हें आवश्यकता नहीं है और जिसका अपने आप में कोई मूल्य नहीं है। इब्न अतिय्याह (6) ने कहा: यह आयत के स्वैच्छिक दान के बारे में होने के समान है। इब्न ज़ैद ने कहा: और तुम हराम को नहीं लेते सिवाय इसके कि तुम उसकी नापसंदगी के प्रति अपनी आँखें मूंद लो।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/362, और इब्न अतिय्याह ने अल-जुर्जानी के शब्दों को उद्धृत किया, फिर उसके बाद कहा: जैसे कि यह अर्थ... आदि। (2) (म) और (ख) में: "उससे", जो

एक त्रुटि है। और उनका कहना: "सर्वनाम..." इब्न अतिय्याह का है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/362 में, और जो इससे पहले है वह इसी से है। (4) अहकाम अल-क़ुरान 1/235 में। (5) प्रतियों में ऐसा ही है, और अहकाम अल-क़ुरान में जो है वह है: "इसे आँखें बंद करके लिया जाता है।" (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/363 में, और अल-बरा का कथन इसमें है, और अत-तबरी ने इसे 4/707 में उद्धृत किया है, और इस भाग के पृष्ठ 343 पर अल-बरा की पिछली हदीस देखें।

سورہ البقرہ: آیت ۲۶۷ ۳۵۱

گھٹیا [مال] کی صفت میں، پس انہوں نے فرمایا: ﴿مِنْهُ تُنفِقُونَ﴾ (تم اس میں سے خرچ کرتے ہو) اور تم اسے نہیں لیتے مگر یہ کہ تم چشم پوشی کرو، یعنی: تم نے تساہل سے کام لیا (۱)۔ گویا یہ معنی لوگوں کے لیے عتاب اور تفریع ہے، اور "منہ" میں ضمیر "الخبیث" (گھٹیا) کی طرف لوٹ رہی ہے جو کہ کم درجہ اور ناقص ہے۔ الجرجانی نے کہا: اور ایک دوسرے گروہ نے کہا: کلام "فیہ" (۲) تک متصل ہے، پس "منہ" میں ضمیر "ما کسبتُم" (جو تم نے کمایا) کی طرف لوٹتی ہے، اور "تُنفقونَ" گویا حال کے مقام میں آتا ہے، جیسے تمہارا یہ قول: "میں اللہ کی راہ میں جہاد کے لیے نکلتا ہوں"۔ نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَسْتُم بِآخِذِيهِ إِلَّا أَن تُغْمِضُوا فِيهِ﴾ یعنی: تم اسے لوگوں سے اپنے قرضوں اور حقوق میں نہیں لیتے مگر یہ کہ تم اس میں تساہل برتو اور اپنے حقوق میں سے کچھ چھوڑ دو، اور تم اسے ناپسند کرتے ہو اور اس پر راضی نہیں ہوتے، یعنی: اللہ کے ساتھ وہ نہ کرو جس پر تم اپنے لیے راضی نہیں ہو۔ اس کا معنی البراء بن عازب، ابن عباس اور الضحاک نے بیان کیا ہے، اور الحسن نے کہا: آیت کا معنی ہے: تم اسے نہیں لیتے، خواہ تم اسے بازار میں بکتا ہوا پاؤ، مگر یہ کہ اس کی قیمت تمہارے لیے کم کر دی جائے، اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ ابن عطیہ (۳) نے کہا: یہ دونوں قول اس بات کے مشابہ ہیں کہ آیت زکوٰۃِ واجبہ کے بارے میں ہے۔ ابن العربی (۴) نے کہا: اگر یہ فرض (زکوٰۃ) کے بارے میں ہوتی تو وہ یہ نہ فرماتا: ﴿وَلَسْتُم بِآخِذِيهِ﴾ کیونکہ ردی اور عیب دار چیز کو کسی بھی حال میں فرض میں لینا جائز نہیں ہے، نہ چشم پوشی کی تقدیر کے ساتھ اور نہ اس کے بغیر؛ اسے تو نفل میں چشم پوشی (۵) کے ساتھ لیا جاتا ہے۔ البراء بن عازب نے یہ بھی کہا کہ اس کا معنی ہے: تم اسے نہیں لیتے اگر وہ تمہیں ہدیہ کیا جاتا مگر یہ کہ تم اس میں چشم پوشی کرتے، یعنی: تم ہدیہ

دینے والے سے شرم محسوس کرتے ہو اور اس سے وہ چیز قبول کر لیتے ہو جس کی تمہیں کوئی ضرورت نہیں اور جس کی اپنی کوئی قدر و قیمت نہیں ہے۔ ابن عطیہ (۶) نے کہا: یہ آیت کے نفلی صدقہ میں ہونے کے مشابہ ہے۔ ابن زید نے کہا: اور تم حرام کو نہیں لیتے مگر یہ کہ تم اس کی کراہت سے چشم پوشی کرو۔

حواشی: (۱) المحرر الوجیز ۱ / ۳۶۲، اور ابن عطیہ نے الجرجانی کا کلام نقل کیا ہے، پھر اس کے بعد یہ قول لائے ہیں: گویا یہ معنی... الخ۔ (۲) (م) اور (خ) میں: "منہ" ہے، جو کہ غلطی ہے۔ اور ان کا قول: "فالضمیر..." ابن عطیہ کا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۶۲/۱ میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) احکام القرآن ۱ / ۲۳۵ میں۔ (۵) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور جو احکام القرآن میں ہے وہ ہے: "چشم پوشی کے ساتھ لیا جاتا ہے"۔ (۶) المحرر الوجیز ۳۶۳/۱ میں، اور اس میں البراء کا قول ہے، اور اسے الطبری نے ۷۰۷/۴ میں روایت کیا ہے، اور اسی جلد کے صفحہ ۳۴۳ پر البراء کی سابقہ حدیث دیکھیں۔

352 Surah Al-Baqarah: Verse 267

Tenth: His Almighty's saying: {Except that you close your eyes to it}. This is the reading of the majority, from 'aghmaḍa' (to close one's eyes) the man in such a matter: if he is lenient in it, accepts some of his rights, and overlooks [the rest]. From this is the saying of At-Tirimmah (1): "A people did not escape us with vengeance, for for humiliation there are people who are content with closing their eyes [to it]." It is possible that it is derived from either: closing the eyes; because one who wants to endure something disliked closes his eyes. He said: "How many things from you disturb me, yet I close my eyes to them though I am not blind to them." (2) This is like overlooking when faced with something disliked. An-Naqqash mentioned this meaning in this verse and Makki pointed to it. Or it is from the Arabs' saying: 'aghmaḍa al-rajul' (the man closed his eyes): when he arrives at an obscure matter, just as you say: 'a'mana', meaning: he came to Oman; and 'a'raqa', meaning: he came to Iraq; and 'anjada' and 'aghwara', meaning: he came to Najd and Al-Ghor which is Tihama. Meaning: he seeks interpretation in taking it. Az-Zuhri read it with the letter 'ta' with a fat-ha and the letter 'meem' with a kasra, lightened (3), and from him also: "tughammiḍu" with the 'ta' having a damma, the 'ghayn' having a fat-ha, and the 'meem' having a kasra and a shadda. The first is with the meaning: you diminish its value from...

---

(1) His Diwan p. 276, and in it: "for injustice there are men" instead of "for humiliation there are people". And his word: "al-watr"; its editor said: "revenge". Az-Zamakhshari said in Asas al-Balagha (watara): I "watartu" the man: I killed his close relative and thus isolated him from him, and he sought his "witr", "wutr", and "tirah". At-Tirimmah: He is Ibn Hakim al-Ta'i, nicknamed Abu Naf-r, an Islamic poet in the Marwanid state. He was born and raised in Syria, then moved to Kufa, where he adopted the Kharijite Azariqa doctrine. Khizanat al-Adab 8/74, Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 2/585. At-Tirimmah: The tall one, and everything you have lengthened, you have "tarmahtahu". Al-Ishtiqaq p. 392. (2) We have not identified its author. It is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/363. (3) Unusual Readings by Ibn Khalawayh p. 16. Ibn Jinni said in Al-Muhtasab 1/139: Ibn Mujahid did not mention whether the 'meem' with the fat-ha of the 'ta' is with a kasra or a damma. What is preserved in this is "ghamada al-shay'u yaghmuḍu", like "ghara yaghuru", "dakhala yadkhulu", "kamana yakmunu", and "gharaba yaghribu". Al-Samin al-Halabi said in 2/603 after mentioning Az-Zuhri's reading "taghmiḍu": It was also narrated from him as "taghmiḍū" with a fat-ha on 'ta', sukun on 'ghayn', and fat-ha on 'meem', present tense of "ghamiḍa" with a kasra

on 'meem', which is a linguistic variant of the four-letter verb "aghmaḍa", so it's among what "fa'ila" and "af'ala" agree upon.

३५२ सूरा अल-बकरा: आयत २६७

दसवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {सिवाय इसके कि आप इसके प्रति अपनी आँखें मूंद लें}। यह बहुसंख्यक लोगों का पाठ है, जिसका अर्थ 'अहमज़' (आँखें मूंदना) से है: जब कोई व्यक्ति किसी मामले में उदार होता है, अपने कुछ अधिकारों को स्वीकार कर लेता है और [बाकी को] अनदेखा कर देता है। इसी संदर्भ में अत-तिरिम्माह (१) का कथन है: "प्रतिशोध के साथ कोई कौम हमसे नहीं बच पाई, क्योंकि अपमान के लिए ऐसे लोग हैं जो आँखें मूंदने (अनदेखा करने) से संतुष्ट हैं।" यह संभव है कि यह या तो आँखें बंद करने से लिया गया हो; क्योंकि जो व्यक्ति किसी नापसंद चीज़ को सहना चाहता है, वह अपनी आँखें बंद कर लेता है। उसने कहा: "आपकी कितनी ही बातें मुझे विचलित करती हैं, फिर भी मैं उनसे आँखें मूंद लेता हूँ जबकि मैं उनके प्रति अंधा नहीं हूँ।" (२) यह नापसंद चीज़ का सामना होने पर अनदेखा करने जैसा है। अन-नक्काश ने इस आयत में इस अर्थ का उल्लेख किया है और मक्की ने इसकी ओर संकेत किया है। या यह अरबों के इस कथन से है: 'अघमज़ा अल-राजुल' (आदमी ने आँखें मूंद लीं): जब वह किसी गूढ़ मामले पर पहुँचता है, जैसे कि आप कहते हैं: 'अअमना', अर्थात: वह ओमान आया; और 'अअराका', अर्थात: वह इराक आया; और 'अंजदा' और 'अघ्वरा', अर्थात: वह नजद और अल-घोर आया जो तिहामा है। अर्थात: वह इसे लेने में व्याख्या खोजता है। अज़-जुहरी ने इसे 'ता' पर फतह और 'मीम' पर कसरा के साथ हल्का करके पढ़ा है (३), और उनसे यह भी वर्णित है: "तुघम्मिदू" जिसमें 'ता' पर धम्मा, 'ग़ैन' पर फतह और 'मीम' पर कसरा और शद्दा है। पहला इस अर्थ में है: आप उसके मूल्य को कम कर दें...

---

(१) उनका दीवान पृष्ठ २७६, और उसमें: "अन्याय के लिए पुरुष हैं" के बजाय "अधम के लिए लोग हैं"। और उनका शब्द: "अल-वत्र"; इसके संपादक ने कहा: "प्रतिशोध"। अज़-ज़मखशरी ने 'असास अल-बलाग़ा' (वतरा) में कहा: मैंने उस आदमी को "वतरतु" किया: मैंने उसके करीबी रिश्तेदार को मार दिया और इस तरह उसे उससे अलग कर दिया, और उसने अपने "वित्र", "वुत्र" और "तिराह" की तलाश की। अत-तिरिम्माह: वह इब्न हकीम अल-ताई है, जिसका उपनाम अबू नफ-र है, जो मारवानिद शासन में एक इस्लामी कवि था। उसका जन्म और पालन-पोषण सीरिया में हुआ, फिर वह कूफा चला गया, जहाँ उसने खारीजी अज़ारिका पंथ को अपना लिया। खज़ानत अल-अदब ८/७४, अश्-शिअ् व अश्-शुअरा २/५८५। अत-तिरिम्माह: लंबा व्यक्ति, और जिस भी चीज़ को आपने लंबा किया है, उसे आपने "तरमहतहू" किया है। अल-इश्तिक़ाक़ पृष्ठ ३९२। (२) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला। यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६३ में है। (३) इब्न खालवेह द्वारा 'अल-क़िरात अल-शाद्दा'

(असामान्य पाठ) पृष्ठ १६। इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासब' १/१३९ में कहा: इब्न मुजाहिद ने यह उल्लेख नहीं किया कि 'ता' के फतह के साथ 'मीम' पर कसरा है या धम्मा। इसमें जो सुरक्षित है वह "ग़ामदा अल-शयउ यघ्मुदु" है, जैसे "ग़ारा यग़ुरु", "दखला यदखुलु", "कमना यकमनु" और "ग़रबा यग़रिबु"। अल-समीन अल-हलबी ने २/६०३ में अज़-जुहरी के पाठ "तघ्मिदु" का उल्लेख करने के बाद कहा: उनसे "तघ्मिदूँ" के रूप में भी वर्णित है, जिसमें 'ता' पर फतह, 'ग़ैन' पर सुकून और 'मीम' पर फतह है, 'ग़मिदा' का वर्तमान काल 'मीम' पर कसरा के साथ, जो चार अक्षरों वाली क्रिया 'अघमज़ा' का एक भाषाई रूप है, इसलिए यह उन क्रियाओं में से है जहाँ "फइला" और "अफ़अला" सहमत होते हैं।

٣٥٢ سورة البقرة: الآية ٢٦٧

دسویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِلَّا أَن تُغْمِضُوا فِيهِ﴾ (مگر یہ کہ تم اس میں چشم پوشی کرو)۔ جمہور کی یہی قرات ہے، جو 'أغمض الرجلُ في أمرٍ كذا' سے ماخوذ ہے: یعنی جب آدمی کسی معاملے میں تساہل سے کام لے، اپنے کچھ حق پر راضی ہو جائے اور درگزر کرے، اور اسی میں سے طرماح (١) کا یہ قول ہے: "کوئی قوم ہم سے بدلہ لیے بغیر نہیں بچ سکی، اور ذلت کے لیے کچھ ایسے لوگ ہوتے ہیں جو چشم پوشی کرنے پر راضی ہوتے ہیں۔" اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ 'تغميض العين' (آنکھیں موندنے) سے ماخوذ ہو؛ کیونکہ جو شخص کسی ناپسندیدہ چیز پر صبر کرنا چاہتا ہے وہ اپنی آنکھیں موند لیتا ہے۔ شاعر نے کہا: "تمہاری کتنی ہی باتیں مجھے بے چین کرتی ہیں، پھر بھی میں ان سے آنکھیں موند لیتا ہوں حالانکہ میں ان سے اندھا نہیں ہوں۔" (٢) اور یہ ناپسندیدہ چیز کے وقت چشم پوشی کرنے کی طرح ہے۔ نقاش نے اس آیت میں یہی معنی ذکر کیا ہے اور مکی نے اس کی طرف اشارہ کیا ہے۔ اور یہ عربوں کے اس قول سے ہے: 'أغمض الرجلُ': جب آدمی کسی پیچیدہ معاملے میں پڑے، جیسا کہ تم کہتے ہو: 'أعمن'، یعنی: وہ عمان آیا؛ اور 'أعرق'، یعنی: وہ عراق آیا؛ اور 'أنْجد وأغْور'، یعنی: وہ نجد اور الغور (جو کہ تہامہ ہے) میں آیا۔ یعنی وہ اسے لینے کی تاویل طلب کرتا ہے۔ اور الزہری نے 'تاء' کے فتحہ اور 'میم' کے کسرہ کے ساتھ تخفیف سے پڑھا ہے (٣)، اور ان سے یہ بھی مروی ہے: «تُغَمِّضوا» تاء کے ضمہ، غین کے فتحہ اور میم کے کسرہ اور شد کے ساتھ۔ تو پہلا اس معنی میں ہے: تم اس کی قیمت کم کر دو...

---

(١) ان کا دیوان ص ٢٧٦، اور اس میں 'للذل أناس' کے بجائے 'للضيم رجال' ہے۔ اور ان کا لفظ 'الوتر'؛ اس کے محقق نے کہا: بدلہ (انتقام)، اور زمخشری نے 'أساس البلاغة' (وتر) میں کہا:

'وَتَرْتُ الرجل': میں نے اس کے قریبی رشتہ دار کو قتل کر دیا اور اسے اس سے تنہا کر دیا، اور اس نے اپنے 'وِتر'، 'وُتر' اور 'تِرَة' کا مطالبہ کیا۔ اور طرماح: یہ ابن حکیم الطائی ہیں، جن کی کنیت ابو نفر ہے، یہ مروانی دور کے اسلامی شاعر ہیں۔ ان کی ولادت اور نشوونما شام میں ہوئی، پھر کوفہ منتقل ہو گئے اور خوارج ازارقہ کے عقیدے کو اپنا لیا۔ 'خزانة الأدب' ۸/۷۴، اور 'الشعر والشعراء' ۲/۵۸۵۔ اور طرماح: لمبا آدمی، اور جس چیز کو تم لمبا کرو اسے 'طرمحتَه' کہا جاتا ہے۔ 'الاشتقاق' ص ۳۹۲۔ (۲) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہوسکا۔ اور یہ 'المحرر الوجیز' ۱/۳۶۳ میں ہے۔ (۳) ابن خالویہ کی 'القراءات الشاذة' ص ۱۶۔ اور ابن جنی نے 'المحتسب' ۱/۱۳۹ میں کہا: ابن مجاہد نے یہ ذکر نہیں کیا کہ تاء کے فتحہ کے ساتھ میم مکسور ہے یا مضموم، اور اس میں محفوظ 'غَمَضَ الشيء يَغْمُضُ' ہے، جیسے 'غار يغور'، 'دخل يدخل'، 'كمن يكمن' اور 'غرب يغرب'۔ اور سمین حلبی نے ۲/۶۰۳ میں الزہری کی قرات «تَغْمِضُوا» ذکر کرنے کے بعد کہا: ان سے «تَغْمَضُوا» بھی مروی ہے تاء کے فتحہ، غین کے سکون اور میم کے فتحہ کے ساتھ، یہ 'غَمِضَ' (میم کے کسرہ کے ساتھ) کا مضارع ہے، اور یہ رباعی 'أغمض' کی ایک لغت (بولی) ہے، چنانچہ یہ ان کلمات میں سے ہے جن میں 'فَعِلَ' اور 'أفْعَلَ' متفق ہیں۔

353 Surah Al-Baqarah: Verse 267

...the seller from you, so he lowers the price for you. The second [reading] is the reading of Qatadah as mentioned by Al-Nahhas (1), meaning: until you take it with a reduction. Abu Amr al-Dani said: The meaning of Al-Zuhri's reading is: until you take it with a reduction. Makki related from Al-Hasan: "illa an tughammidu" with a doubled and fatha'd Meem. Qatadah also read: "tughmidu" with a dammah on the Ta, sukun on the Ghayn, and fatha on the Meem, lightened (2). Abu Amr al-Dani said: Its meaning is: except that it be overlooked for you; Al-Nahhas (3) related it from Qatadah himself. Ibn Jinni (4) said: Its meaning is: you are found to have overlooked the matter through your interpretation or negligence, and you proceeded contrary to what first comes to mind. This is like saying: "Ahmattu al-rajul" (I praised the man), meaning I found him praiseworthy, and other similar examples. Ibn Atiyyah (5) said: The majority's reading is explained as looking past or closing the eye; because "aghma-da" is in the place of "ghamma-da", and as meaning: until you bring an obscure interpretation or consideration in taking that; either because it is forbidden according to Ibn Zaid's opinion, or because it is a gift or taken for a debt according to others' opinions. Al-Mahdawi said: Whoever read: "tughmidu", the meaning is that you close the eyes of your insight from taking it. Al-Jawhari (6) said: "Ghammad-tu" concerning so-and-so means: when you were lenient with him in selling or buying, and "aghmad-tu". Allah Almighty said: {and you would not take it except that you close your eyes [in disdain] over it}. It is said: "Aghmid lee" (7) in what you sold me, as if you want an increase from it due to its poor quality, and a reduction in its price. And "an" is in the position of nasb (accusative case), and the estimation is: except by that. Eleventh: The saying of Allah Almighty: {And know that Allah is Free of need and Praiseworthy}. He, glorified and exalted be He, drew attention to the attribute of being Free of need, meaning: He has no need for your charities; so whoever draws near and seeks a reward, let him do so.

(1) In I'rab al-Qur'an 1/336. Ibn Khalawayh attributed this reading in "Al-Qira'at al-Shadh-dhah" p. 16, and Ibn Jinni in "Al-Muhtasib" 1/139 to Al-Zuhri only. (2) Al-Muhtasib 1/139, and in Ibn Khalawayh p. 16-17: "yughmadu". (3) I'rab al-Qur'an 1/336. (4) Al-Muhtasib 1/139. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/363, and Al-Qurtubi quoted from him from the beginning of the issue other than Al-Nahhas's saying. (6) Al-Sihah: ghamada. (7) In (Kh) and (D): "aghmadni".

353 सूरह अल-बकरा: आयत 267

...विक्रेता आपसे, इसलिए वह आपके लिए मूल्य कम कर देता है। दूसरी [किरात] वह है जो अल-नहहास (1) द्वारा उल्लेखित कतादा की किरात है, जिसका अर्थ है: जब तक कि आप इसे कमी के साथ स्वीकार न कर लें। अबू अम्र अल-दानी ने कहा: अल-जुहरी की मेरी किरात का अर्थ है: जब तक कि आप इसे कमी के साथ स्वीकार न कर लें। मक्की ने अल-हसन से उल्लेख किया है: «إِلَّا أَنْ تُغْمِّضوا» (इल्ला अन तुग़म्मिज़ू) मीम पर तशदीद और फतह के साथ। कतादा ने यह भी पढ़ा: «تُغْمِضوا» (तुग़मिज़ू) ता पर ज़म्म, ग़ैन पर सुकून और मीम पर फतह के साथ हल्का करके(2)। अबू अम्र अल-दानी ने कहा: इसका अर्थ है: सिवाय इसके कि इसे आपके लिए नज़रअंदाज़ कर दिया जाए; अल-नहहास (3) ने इसे स्वयं कतादा से उद्धृत किया है। इब्न जिन्नी (4) ने कहा: इसका अर्थ है: आपको अपनी व्याख्या या लापरवाही के माध्यम से मामले को नज़रअंदाज़ करते हुए पाया गया, और आप उस पर चले जो पहले मन में नहीं आता था। यह वैसा ही है जैसे आप कहते हैं: "अहमत्तु अर-राजुल": मैंने उसे प्रशंसनीय पाया, और इसी तरह के अन्य उदाहरण। इब्न अतिय्या (5) ने कहा: बहुमत की किरात की व्याख्या अनदेखा करने या आँखें मूंद लेने के रूप में की जाती है; क्योंकि "अगमज़ा" "गमज़ा" के स्थान पर है, और इसका अर्थ यह है कि: जब तक कि आप उसे लेने में कोई अस्पष्ट व्याख्या या विचार न ले आएं या तो इसलिए कि इब्न ज़ैद की राय के अनुसार वह हराम है, या इसलिए कि वह उपहार है या दूसरों की राय के अनुसार ऋण में लिया गया है। अल-महदवी ने कहा: जिसने «تُغْمِضوا» पढ़ा, उसका अर्थ यह है कि आप उसे लेने से अपनी अंतर्दृष्टि की आँखें मूंद लेते हैं। अल-जौहरी (6) ने कहा: "ग़मज़-तु" किसी के बारे में: जब आप बेचने या खरीदने में उसके प्रति उदार थे, और "अगमज़-तु"। अल्लाह तआला ने फरमाया: {व लस्तुम बि-आख़िज़ीहि इल्ला अन तुग़मिज़ू फ़ीहि}। कहा जाता है: "अगमिज़ ली" (7) उस चीज़ में जो आपने मुझे बेची है, जैसे कि आप उसकी खराब गुणवत्ता के कारण उसमें वृद्धि चाहते हैं, और उसकी कीमत में कमी चाहते हैं। और "अन" नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है, और अनुमान है: सिवाय इसके द्वारा। ग्यारहवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {और जान लो कि अल्लाह बेनयाज़ और काबिले-तारीफ है}। उन्होंने, वह पाक और उच्च है, बेनयाज़ होने (ग़नी) के गुण की ओर ध्यान दिलाया, अर्थात्: उसे आपके दान की कोई आवश्यकता नहीं है; अतः जो कोई निकटता प्राप्त करना चाहता है और प्रतिफल चाहता है, उसे ऐसा करना चाहिए।

(1) इराब अल-कुरान 1/336 में। इब्न खालवेह ने "अल-क़िरात अल-शाज़ह" पृष्ठ 16 में इस किरात का श्रेय दिया, और इब्न जिन्नी ने "अल-मुहतासिब" 1/139 में केवल अल-जुहरी को दिया। (2) अल-मुहतासिब 1/139, और इब्न खालवेह पृष्ठ 16-17 में: «يُغْمَضُوا»। (3) इराब अल-कुरान 1/336। (4) अल-मुहतासिब 1/139। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/363, और अल-कुर्तुबी ने मुद्दे की शुरुआत से अल-नहहास की बात के अलावा उनसे उद्धृत किया है। (6) अल-सिहाह: ग़मज़ा। (7) (ख) और (द) में: "अगमिज़नी"।

353 سورة البقرہ: آیت 267

...تم میں سے بیچنے والا، پس وہ تمہارے لیے قیمت کم کر دے۔ اور دوسری [قراءت]، وہ قتادہ کی قراءت ہے جس کا ذکر النحاس (1) نے کیا ہے، یعنی: یہاں تک کہ تم اسے کمی کے ساتھ لو۔ اور ابو عمرو الدانی نے کہا: الزہری کی قراءت کا معنی ہے: یہاں تک کہ تم اسے کمی کے ساتھ لو۔ اور مکی نے الحسن سے نقل کیا ہے: «إِلَّا أَنْ تُغْمِضوا» میم کی تشدید اور فتحہ کے ساتھ اور قتادہ نے یہ بھی پڑھا: «تُغْمِضوا» تاء کے ضمہ، غین کے سکون اور میم کے فتحہ کے ساتھ تخفیف کے ساتھ (2)۔ ابو عمرو الدانی نے کہا: اس کا معنی ہے: سوائے اس کے کہ وہ تمہارے لیے نظر انداز کر دیا جائے، اور النحاس (3) نے اسے خود قتادہ سے نقل کیا ہے۔ اور ابن جنی (4) نے کہا: اس کا معنی ہے: تم پائے گئے کہ تم نے اپنی تاویل یا سہل انگاری کی وجہ سے معاملے میں چشم پوشی کی، اور تم اس پر چلے جو پہلے ذہن میں نہیں آتا تھا، اور یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: "أحمدتُ الرجل": میں نے اسے قابل تعریف پایا، اور اس جیسی دوسری مثالیں۔ ابن عطیہ (5) نے کہا: جمہور کی قراءت کی تخریج تجاوز کرنے اور آنکھیں بند کر لینے پر کی جاتی ہے؛ کیونکہ "أغمض" "غمض" کے درجہ میں ہے، اور اس معنی پر کہ: یہاں تک کہ تم اسے لینے میں کوئی مبہم تاویل یا نظر پیش کرو؛ یا تو ابن زید کے قول کے مطابق اس کے حرام ہونے کی وجہ سے، یا دوسروں کے قول کے مطابق اس کے ہدیہ ہونے یا قرض میں لیے جانے کی وجہ سے۔ اور المہدوی نے کہا: جس نے «تُغْمِضوا» پڑھا، تو معنی یہ ہے کہ تم اسے لینے سے اپنی بصیرت کی آنکھیں بند کر لیتے ہو۔ الجوہری (6) نے کہا: "غَمَّضْتُ" فلاں کے بارے میں: جب تم نے اس کے ساتھ خرید و فروخت میں نرمی برتی، اور "أغْمَضْتُ"۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَلَسْتُم بِـَٔاخِذِيهِ إِلَّآ أَن تُغْمِضُواْ فِيهِ}۔ کہا جاتا ہے: "أغْمِض لي" (7) اس چیز میں جو تم نے مجھے بیچی ہے، گویا تم

اس کی رداءت (خرابی) کی وجہ سے اس میں زیادتی چاہتے ہو، اور اس کی قیمت میں کمی۔ اور "أن" محلِ نصب میں ہے، اور تقدیر یہ ہے: مگر اس کے ساتھ۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ} اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے صفتِ غنیٰ پر آگاہ فرمایا، یعنی: اسے تمہارے صدقات کی کوئی حاجت نہیں؛ پس جو تقرب اور ثواب کا طلبگار ہو، اسے چاہیے کہ وہ کرے۔

(1) إعراب القرآن 1/336 میں۔ ابن خالویہ نے اس قراءت کی نسبت القراءات الشاذة ص 16 میں کی، اور ابن جنی نے المحتسب 1/139 میں صرف الزہری کی طرف کی۔ (2) المحتسب 1/139، اور ابن خالویہ ص 16-17 میں: «يُغْمَضُوا»۔ (3) إعراب القرآن 1/336۔ (4) المحتسب 1/139۔ (5) المحرر الوجيز 1/363، اور قرطبی نے ان سے مسئلہ کے شروع سے النحاس کے قول کے علاوہ نقل کیا ہے۔ (6) الصحاح: غمض۔ (7) (خ) اور (د) میں: "أغمضني"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 268 354

...that which has value and weight for him, for he only advances it for himself. And "Hamid" means Praiseworthy in every state (1). We have covered the meanings of these two names in "Al-Kitab al-Asna" (2), and praise be to Allah.

Al-Zajjaj (3) said regarding His saying: {And know that Allah is Self-Sufficient and Praiseworthy}: Meaning: He did not command you to give charity out of need, but He tested you with His news, so He is Praiseworthy for that and for all His blessings.

His saying, Exalted is He: {Satan threatens you with poverty and orders you to immorality, while Allah promises you forgiveness from Him and bounty. And Allah is all-Encompassing and Knowing}

There are three matters in it:

The First: His saying, Exalted is He: {Satan}. The meaning of "Satan" and its derivation (4) was mentioned previously, so there is no point in repeating it. {Threatens you} means he frightens you {with poverty}, i.e., of poverty so that you do not spend. So this verse is connected to what preceded it, and that Satan has an entry in discouraging man from spending in the path of Allah. Along with that, he orders immorality, which is sins and spending on them. It was said: it means not to give charity, so you disobey and sever ties.

It was also read as "Al-Fuqur" (5) with a damma on the fa', which is a linguistic variant. Al-Jawhari (6) said: "Al-fuqur" is a language in "al-faqr" (poverty), like "al-du'f" and "al-da'f" (weakness).

The Second: His saying, Exalted is He: {while Allah promises you forgiveness from Him and bounty}. In Arabic speech, the word "promise" (wa'd) when used generally refers to good things. But if it is specified with what is promised, it may be specified (7) with both good and evil, like "glad tidings" (bishara). This verse is one where the promise is specified with both meanings. Ibn Abbas said: In this verse there are two from Allah the Almighty and two from Satan (8).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/363. (2) p. 223, and the name "Al-Ghani" was mentioned there, but we did not find his explanation for the meaning of "Al-Hamid" in the printed version of it. (3) Ma'ani al-Quran 1/350. (4) 1/140. (5) Narrated by Haywah from a man from the people of Ribat. Al-Muharrar al-Wajiz 1/364, and Al-Bahr al-

Muhit 2/319. (6) Al-Sihah: (faqr). (7) In (M) and (Kh): "estimated". (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/364.

सूरह अल-बक़रह: आयत 268 354

...जो उसके लिए मूल्य और वजन रखता है, क्योंकि वह इसे केवल अपने लिए आगे बढ़ाता है। और "हमीद" का अर्थ है हर स्थिति में प्रशंसनीय (1)। हमने "अल-किताब अल-अस्ना" (2) में इन दो नामों के अर्थ बताए हैं और अल्लाह की प्रशंसा हो।

अल-ज़ज्जाज (3) ने उनके इस कथन के बारे में कहा: {और जान लो कि अल्लाह निस्पृह और प्रशंसनीय है}: यानी: उसने तुम्हें ज़रूरत के कारण दान करने का आदेश नहीं दिया, बल्कि उसने तुम्हें अपनी खबरों से परखा, इसलिए वह उस पर और अपनी सभी नेमतों के लिए प्रशंसनीय है।

अल्लाह तआला का कथन: {शैतान तुम्हें गरीबी से डराता है और तुम्हें निर्लज्जता का आदेश देता है, जबकि अल्लाह तुम्हें अपनी ओर से क्षमा और अनुग्रह का वादा करता है। और अल्लाह बड़ी समाई वाला, सर्वज्ञ है}

इसमें तीन मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {शैतान}। "शैतान" का अर्थ और उसकी व्युत्पत्ति (4) पहले बताई जा चुकी है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है। {वादा करता है} (यइदु-कुम) का अर्थ है वह तुम्हें डराता है {गरीबी से} यानी गरीबी का डर दिखाता है ताकि तुम खर्च न करो। तो यह आयत पिछली आयत से जुड़ी हुई है, और यह कि शैतान के पास इंसान को अल्लाह की राह में खर्च करने से हतोत्साहित करने का एक प्रवेश द्वार है। इसके साथ ही, वह निर्लज्जता का आदेश देता है, जो कि पाप हैं और उनमें खर्च करना है। कहा गया है: यानी तुम दान न करो ताकि तुम अवज्ञा करो और रिश्ते तोड़ लो।

और इसे फ़ा पर पेश के साथ "अल-फ़ुक़ुर" (5) भी पढ़ा गया है, जो एक भाषाई रूप है। अल-जौहरी (6) ने कहा: "अल-फ़ुक़ुर", "अल-फ़क़्र" (गरीबी) की ही एक भाषा है, जैसे "अद-दुअ्फ़" और "अद-दअ्फ़" (कमजोरी)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {जबकि अल्लाह तुम्हें अपनी ओर से क्षमा और अनुग्रह का वादा करता है}। अरबों की बातचीत में "वादा" (वअद) शब्द जब सामान्य रूप से उपयोग किया जाता है, तो वह अच्छाई के लिए होता है। लेकिन अगर यह वादा की गई चीज़ के साथ निर्दिष्ट है, तो इसे (7) अच्छाई और बुराई दोनों के साथ निर्दिष्ट किया जा सकता है, जैसे "खुशखबरी" (बशारत)। यह आयत

उन आयतों में से है जहाँ वादे को दोनों अर्थों के साथ निर्दिष्ट किया गया है। इब्न अब्बास ने कहा: इस आयत में दो अल्लाह तआला की ओर से हैं और दो शैतान की ओर से हैं (8)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/363। (2) पृ. 223, और वहाँ 'अल-ग़नी' नाम का उल्लेख किया गया था, लेकिन हमें इसके मुद्रित संस्करण में 'अल-हमीद' के अर्थ की उनकी व्याख्या नहीं मिली। (3) मा'नी अल-कुरान 1/350। (4) 1/140। (5) इसे हय्याह ने रिबात के लोगों में से एक आदमी से रिवायत किया है। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/364, और अल-बहर अल-मुहीत 2/319। (6) अस-सिहाह: (फ़क़्र)। (7) (म) और (ख) में: "अनुमानित"। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/364।

سورة البقرہ: آیت ۲٦۸ ۳٥٤

...وہ جو اس کے لیے قدر و قیمت رکھتا ہے، کیونکہ وہ اسے صرف اپنے لیے آگے بڑھاتا ہے۔ اور «حمید» کا معنی ہے ہر حال میں قابلِ تعریف (۱)۔ ہم نے ان دو ناموں کے معانی «الکتاب الأسنیٰ» (۲) میں بیان کیے ہیں اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

زجاج (۳) نے اللہ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾ : یعنی: اس نے تمہیں ضرورت کی وجہ سے صدقہ کرنے کا حکم نہیں دیا، بلکہ اس نے اپنی خبروں سے تمہارا امتحان لیا، پس وہ اس پر اور اپنی تمام نعمتوں پر قابلِ تعریف ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الشَّيْطَانُ﴾۔ شیطان کے معنی اور اس کا مادہ اشتقاق (٤) پہلے گزر چکا ہے، لہٰذا اس کے اعادہ کا کوئی فائدہ نہیں۔ اور ﴿يَعِدُكُمُ﴾ کا معنی ہے کہ وہ تمہیں ڈراتا ہے ﴿الْفَقْرَ﴾ یعنی: فقر سے تاکہ تم خرچ نہ کرو۔ پس یہ آیت ماقبل سے متصل ہے، اور یہ کہ شیطان کے پاس انسان کو اللہ کی راہ میں خرچ کرنے سے روکنے کا ایک راستہ ہے۔ اس کے ساتھ ساتھ وہ فحشاء کا حکم دیتا ہے، اور وہ گناہ اور ان میں خرچ کرنا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی یہ کہ تم صدقہ نہ کرو پس تم نافرمانی کرو اور قطع تعلق کرو۔

اور «الفُقُرُ» (٥) فاء کے ضمہ کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، جو ایک لغت ہے۔ جوہری (٦) نے کہا: «الفُقُر»، «الفَقْر» میں ایک لغت ہے، جیسے الضَّعف اور الضُّعف۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاللَّهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا﴾۔ عربوں کے کلام میں 'وعد' جب مطلق ہو تو وہ خیر میں ہوتا ہے، اور جب موعود (جس کا وعدہ کیا گیا) کے ساتھ مقید ہو، تو وہ (۷) خیر اور شر دونوں کے ساتھ مقید ہو سکتا ہے جیسے بشارت۔ پس یہ آیت ان میں سے ہے جن میں وعدہ دونوں معنوں کے ساتھ مقید ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: اس آیت میں دو باتیں اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہیں اور دو شیطان کی طرف سے (۸)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۶۳/۱۔ (۲) ص ۲۲۳، اور اس میں اسم 'الغنی' کا ذکر کیا گیا تھا، لیکن ہمیں اس کے مطبوعہ نسخے میں 'الحمید' کے معنی کی شرح نہیں ملی۔ (۳) معانی القرآن ۱/ ۳۵۰۔ (٤) ۱/ ۱٤۰۔ (٥) اسے حیوۃ نے اہل رباط کے ایک شخص سے روایت کیا ہے۔ المحرر الوجیز ۳٦٤/۱، والبحر المحیط ۳۱۹/۲۔ (٦) الصحاح: (فقر)۔ (۷) (م) اور (خ) میں: «یقدر»۔ (۸) المحرر الوجیز ۳٦٤/۱۔

At-Tirmidhi narrated from Abdullah bin Mas'ud who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, the devil has an influence over the son of Adam, and the angel has an influence. As for the influence of the devil, it is promising evil and denying the truth. As for the influence of the angel, it is promising good and confirming the truth. So whoever finds that, let him know it is from Allah [so let him praise Allah], and whoever finds the other, let him seek refuge with Allah from the devil." Then he recited: "Satan threatens you with poverty and orders you to immorality." He said: This is a Hasan Sahih hadith (1).

It is permissible outside the Quran to say: "wa ya'murukum al-fahsha" (and he orders you immorality) by omitting the particle "bi", and Sibawayh recited: I ordered you [with] good, so do what you were ordered... for I have left you with wealth and property (2).

Forgiveness: It is concealment for His servants in this world and the hereafter. Bounty: It is provision in this world and spaciousness, and bliss in the hereafter, and Allah the Almighty has promised all of that.

Third: An-Naqqash mentioned that some people find comfort in this verse that poverty is better than wealth; because Satan only distances the servant from good, and by his frightening of poverty, he distances [him] from it. Ibn Atiyyah (3) said: There is no definitive proof in the verse, rather the counter-argument is strong.

It was narrated that in the Torah: "My servant, spend from My provision, I will extend My bounty upon you, for My hand is extended over every extended hand," and its confirmation is in the Quran, which is His saying: "And whatever you spend of anything, He will replace it; and He is the best of providers" [Saba: 39]. Mentioned by Ibn Abbas (4).

(1) Sunan at-Tirmidhi (2988) and what is between brackets is from it. It says: Hasan Gharib. Sheikh Ahmad Shakir (may Allah have mercy on him) mentioned in his graduation of the hadiths of Al-Tabari 5/572 that in some copies of Tirmidhi it is: Hasan Sahih Gharib. An-Nasa'i also narrated it in Al-Kubra (10985). Al-Lammah: A thought that occurs in the heart, meaning the angel's or devil's visitation or proximity. An-Nihayah (l-m-m). (2) Al-Kitab 1/37, attributed to Amr bin Ma'adi Karib, and Ibn al-Shajari attributed it in his Amali 2/558, and it is in his Diwan p. 63, and also attributed to Khafaf bin Nadba, Diwan (Islamic Poets p. 529), and Al-Amidi attributed

it in Al-Mu'talif wal-Mukhtalif p. 17 to A'sha Tarud, and also attributed to Zur'ah bin Al-Sa'ib and Al-Abbas bin Mirdas, Al-Khizanah 1/343, and it is in Al-Abbas's Diwan p. 46, and its researcher preferred it belongs to him. Al-Nashab: money and real estate. As-Sahah: (n-sh-b). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/364 and before it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/364.

तिर्मिज़ी ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक शैतान का आदम की औलाद पर एक प्रभाव होता है, और फरिश्ते का भी एक प्रभाव होता है। जहाँ तक शैतान के प्रभाव की बात है, तो वह बुराई का वादा करना और सच्चाई को झुठलाना है। और जहाँ तक फरिश्ते के प्रभाव की बात है, तो वह भलाई का वादा करना और सच्चाई की पुष्टि करना है। तो जिसे यह (भलाई) महसूस हो, उसे जान लेना चाहिए कि यह अल्लाह की ओर से है [तो उसे अल्लाह की प्रशंसा करनी चाहिए], और जिसे दूसरा (बुराई) महसूस हो, उसे शैतान से अल्लाह की पनाह माँगनी चाहिए।" फिर उन्होंने पढ़ा: "शैतान तुम्हें गरीबी की धमकी देता है और तुम्हें निर्लज्जता का आदेश देता है।" उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है (1)।

क़ुरआन के अलावा अन्य जगहों पर "वयअमुरुकुम अल-फहशा" (बिना 'बि' के) कहना जायज़ है, और सिबावैह ने यह शेर पढ़ा: मैंने तुम्हें भलाई का आदेश दिया, तो वह करो जिसका तुम्हें आदेश दिया गया था... क्योंकि मैंने तुम्हें धन और संपत्ति वाला छोड़ दिया है (2)।

मग्फिरत (क्षमा): यह दुनिया और आख़िरत में अपने बंदों के दोषों को छिपाना है। फ़ज़ल (अनुग्रह): यह दुनिया में रिज़्क़ (जीविका) और विस्तार है, और आख़िरत में सुख-सुविधाएँ हैं, और अल्लाह तआला ने इन सबका वादा किया है।

तीसरा: अन-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है कि कुछ लोग इस आयत से इस बात पर सुकून पाते हैं कि गरीबी अमीरी से बेहतर है; क्योंकि शैतान केवल बंदे को भलाई से दूर करता है, और वह गरीबी का डर दिखाकर उसे उससे दूर करता है। इब्न अतिय्या (3) ने कहा: इस आयत में कोई ठोस दलील नहीं है, बल्कि इसके विरुद्ध तर्क बहुत मजबूत है।

और रिवायत है कि तौरात में है: "मेरे बंदे, मेरे दिए हुए रिज़्क़ में से खर्च कर, मैं तुझ पर अपना फ़ज़ल (अनुग्रह) बढ़ा दूँगा, क्योंकि मेरा हाथ हर खुले हुए हाथ पर खुला हुआ है।" और क़ुरआन में इसकी पुष्टि होती है, जो कि अल्लाह का यह कहना है: "और तुम जो कुछ भी खर्च करते हो, वह उसका बदला देता है; और वह सबसे अच्छा रिज़्क़ देने वाला है" [सबा: 39]। इब्न अब्बास ने इसका उल्लेख किया है (4)।

(1) सुनन अत-तिर्मिज़ी (2988) और कोष्ठक के बीच का अंश उसी से है, और इसमें है: हसन ग़रीब। शेख अहमद शाकिर (रह.) ने तबरी की हदीसों की अपनी तहक़ीक़ (5/572) में उल्लेख किया है कि तिर्मिज़ी के कुछ नुस्खों में यह 'हसन सहीह ग़रीब' है। नसाई ने भी इसे 'अल-कुबरा' (10985) में रिवायत किया है। 'लम्मा': दिल में पैदा होने वाला विचार, इससे मुराद फरिश्ते या शैतान का दिल में आना और उसके करीब होना है। 'अन-निहाया' (ल-म-म)। (2) अल-किताब 1/37, इसे अम्र बिन मादी करिब की ओर मंसूब किया गया है, और इब्न अल-शजरी ने अपनी 'अमाली' (2/558) में इसे उनकी ओर मंसूब किया है, और यह उनके दीवान (पृष्ठ 63) में भी है। इसे खफ़ाफ़ बिन नदबा की ओर भी मंसूब किया जाता है, दीवान (शुअरा इस्लामियून पृष्ठ 529), और अल-आमिदी ने 'अल-मुअतलिफ़ वल-मुख्तलिफ़' (पृष्ठ 17) में इसे अशा तरूद की ओर मंसूब किया है, और इसे ज़रआ बिन अल-साइब और अल-अब्बास बिन मिरदास की ओर भी मंसूब किया गया है, 'अल-खिजाना' 1/343, और यह अल-अब्बास के दीवान (पृष्ठ 46) में है, और इसके संपादक ने प्राथमिकता दी है कि यह उन्हीं का है। 'अल-नशब': धन और अचल संपत्ति। 'अस-सिहाह': (न-श-ब)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/364 और इससे पहले। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/364।

اور ترمذی نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "بے شک شیطان کا بھی ابن آدم پر ایک اثر ہوتا ہے اور فرشتے کا بھی ایک اثر ہوتا ہے۔ رہا شیطان کا اثر، تو وہ برائی کا وعدہ دلانا اور حق کو جھٹلانا ہے، اور رہا فرشتے کا اثر، تو وہ بھلائی کا وعدہ دلانا اور حق کی تصدیق کرنا ہے، پس جس نے یہ (بھلائی) پایا، تو اسے جان لینا چاہیے کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے [پس اسے اللہ کی حمد کرنی چاہیے] اور جس نے دوسرا (برائی) پایا، تو اسے شیطان سے اللہ کی پناہ مانگنی چاہیے"، پھر آپ نے تلاوت فرمائی: ﴿الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ﴾ (شیطان تمہیں فقر (تنگدستی) से डराता है और तुम्हें बे حیائی کا حکم دیتا ہے)۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے(۱)۔

اور قرآن کے علاوہ (کلام میں) "ویأمرکم الفحشاء" باء کے حذف کے ساتھ جائز ہے، اور سیبویہ نے (یہ شعر) پڑھا: أمرتُكَ الخيرَ فافعَلْ ما أُمِرتَ به ... فقد تركتُكَ ذا مالٍ وذا نَشَبٍ(۲) (میں نے تمہیں خیر کا حکم دیا تو وہ کرو جس کا تمہیں حکم دیا گیا... پس میں نے تمہیں مال اور جائیداد والا چھوڑ دیا ہے)

اور مغفرت: یہ دنیا اور آخرت میں اپنے بندوں پر پردہ پوشی ہے، اور فضل: یہ دنیا میں رزق اور وسعت ہے، اور آخرت میں نعمت ہے، اور ان سب کا اللہ تعالیٰ نے وعدہ فرمایا ہے۔

تیسری بات: نقاش نے ذکر کیا کہ کچھ لوگ اس آیت سے یہ تاثر لیتے ہیں کہ فقر غنا (مالداری) سے افضل ہے؛ کیونکہ شیطان بندے کو صرف خیر سے دور کرتا ہے، اور وہ اسے فقر سے ڈرا کر اس (خیر) سے دور کرتا ہے۔ ابن عطیہ(۳) نے کہا: اس آیت میں کوئی حتمی دلیل نہیں ہے، بلکہ اس کا معارضہ (الٹ استدلال) قوی ہے۔

اور روایت ہے کہ تورات میں ہے: "اے میرے بندے! میرے رزق میں سے خرچ کر، میں تجھ پر اپنا فضل کشادہ کر دوں گا، کیونکہ میرا ہاتھ ہر کھلے ہوئے ہاتھ پر کھلا ہوا ہے"، اور قرآن میں اس کی تصدیق موجود ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿وَمَا أَنفَقْتُم مِّن شَيْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾ [سبأ: ٣٩] (اور تم جو کچھ بھی خرچ کرتے ہو تو وہ اس کا بدل دیتا ہے اور وہ بہترین رزق دینے والا ہے)۔ اسے ابن عباس(۴) نے ذکر کیا ہے۔

(۱) سنن ترمذی (۲۹۸۸) اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور اس میں ہے: حسن غریب، اور شیخ احمد شاکر رحمہ اللہ نے طبری کی احادیث کی تخریج (۵/۵۷۲) میں ذکر کیا ہے کہ ترمذی کے بعض نسخوں میں ہے: حسن صحیح غریب۔ اور اسے نسائی نے 'الکبری' (۱۰۹۸۵) میں بھی روایت کیا ہے۔ اور 'اللمۃ': وہ خیال جو دل میں آئے، اس سے مراد فرشتے یا شیطان کا دل میں آنا اور اس کے قریب ہونا ہے۔ النہایہ (لمم)۔ (۲) الکتاب ۱/۳۷، اور اسے عمرو بن معدی کرب کی طرف منسوب کیا، اور اسی طرح ابن الشجری نے اپنی 'امالی' (۲/۵۵۸) میں منسوب کیا، اور یہ ان کے دیوان (ص ۶۳) में है، اور اسی طرح خفاف بن ندبہ کی طرف بھی منسوب کیا جاتا ہے، دیوان (شعراء اسلامیون ص ۵۲۹)، اور آمدی نے 'المؤتلف والمختلف' (ص ۱۷) میں اعشی طرود کی طرف منسوب کیا، اور زرعہ بن السائب اور عباس بن مرداس کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے، الخزانہ ۱/۳۴۳، اور یہ عباس کے دیوان (ص ۴۶) میں ہے، اور اس کے محقق نے اسی کو راجح قرار دیا ہے کہ یہ انہی کا ہے۔ اور 'النشَب': مال اور جائیداد۔ الصحاح: (نشب)۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۳۶۴ اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (۴) المحرر الوجیز | ۱/۳۶۴

٣٥٦ Surah Al-Baqarah: Verse 269

“And Allah is All-Encompassing and All-Knowing.” Its meaning has been mentioned before. What is meant here is that He, Glory be to Him, gives out of His abundance and knows where to place it. He knows the unseen and the witnessed. These are two of His names, which we mentioned among the names in “Al-Kitab Al-Asna” (1), and praise be to Allah.

The Almighty's saying: {He gives wisdom to whom He wills, and whoever has been given wisdom has certainly been given much good. And none will remember except those of understanding. 269}

The Almighty's saying: {He gives wisdom to whom He wills} means: He gives it to whomever He wills of His servants.

Scholars differed regarding “wisdom” here. As-Suddi said: It is prophethood. Ibn Abbas said: It is knowledge of the Quran: its jurisprudence, its abrogating and abrogated verses, its clear and ambiguous verses, its strange words, and its advanced and delayed parts. Qatada and Mujahid said: Wisdom is jurisprudence (fiqh) in the Quran. Mujahid said: Correctness in speech and action. Ibn Zayd said: Wisdom is intellect in religion. Malik ibn Anas said: Wisdom is knowledge of Allah's religion, understanding it, and following it. Ibn al-Qasim narrated from him that he said: Wisdom is reflecting on Allah's command and following it. He also said: Wisdom is obedience to Allah, understanding the religion, and acting upon it. Ar-Rabi' ibn Anas said: Wisdom is fear [of Allah]. Ibrahim al-Nakha'i said: Wisdom is understanding the Quran, as said by Zaid ibn Aslam. Al-Hasan said: Wisdom is piety/scrupulousness (2).

I say: All these opinions, except for the sayings of As-Suddi, Ar-Rabi', and Al-Hasan, are close to each other; because “hikmah” (wisdom) is a root derived from “ihkam,” which is proficiency/precision in speech or action. So everything mentioned is a type of wisdom, which is the genus. Thus, Allah's Book is wisdom, and the Sunnah of His Prophet is wisdom (3), and everything mentioned regarding excellence is wisdom.

The root of wisdom is that by which one is prevented from foolishness. So knowledge is called wisdom because it prevents [foolishness], and through it, one learns how to abstain from foolishness, which is every ugly act. Likewise, the Quran, intellect, and understanding [are called wisdom] (4). And in...

(1) We did not find it in the printed edition of it. (2) Tafsir al-Tabari 5/8-12, and al-Muharrar al-Wajiz 1/364. The saying of Ibrahim to both of them: Wisdom is understanding. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/364. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/298.

३५६ सूरह अल-बकरा: आयत २६९

"और अल्लाह सर्वव्यापी और सर्वज्ञ है।" इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है। यहाँ तात्पर्य यह है कि वह पवित्र और महान है, अपनी उदारता से देता है, और जानता है कि उसे कहाँ रखना है। वह अदृश्य और प्रत्यक्ष को जानता है। ये उसके नामों में से दो नाम हैं, जिनका उल्लेख हमने "अल-किताब अल-अस्ना" (१) में नामों की सूची में किया है, और अल्लाह की स्तुति हो।

अल्लाह का कथन: {वह जिसे चाहता है हिकमत (बुद्धिमत्ता) प्रदान करता है, और जिसे हिकमत दी गई, उसे वास्तव में बहुत बड़ी भलाई मिल गई। और उपदेश केवल वही ग्रहण करते हैं जो बुद्धि वाले हैं। २६९}

अल्लाह का कथन: {वह जिसे चाहता है हिकमत प्रदान करता है} यानी: वह अपने बंदों में से जिसे चाहता है उसे देता है।

यहाँ "हिकमत" के बारे में विद्वानों में मतभेद है। सुद्दी ने कहा: यह नुबुव्वत (पैगंबरी) है। इब्न अब्बास ने कहा: यह कुरान का ज्ञान है: उसकी समझ (फ़िक़्ह), उसके मंसूख़ (निरस्त) और नासिख़ आयतें, उसकी स्पष्ट और अस्पष्ट आयतें, उसके कठिन शब्द और उसके पहले और बाद के हिस्से। क़तादा और मुजाहिद ने कहा: हिकमत कुरान की समझ है। मुजाहिद ने कहा: कथनी और करनी में सटीकता। इब्न ज़ैद ने कहा: हिकमत धर्म में बुद्धि का होना है। मलिक इब्न अनस ने कहा: हिकमत अल्लाह के धर्म का ज्ञान, उसमें समझ और उसका अनुसरण करना है। इब्न अल-क़ासिम ने उनसे रिवायत की कि उन्होंने कहा: हिकमत अल्लाह के आदेश पर विचार करना और उसका अनुसरण करना है। उन्होंने यह भी कहा: हिकमत अल्लाह की आज्ञाकारिता, धर्म में समझ और उस पर अमल करना है। रबी इब्न अनस ने कहा: हिकमत ख़ौफ़ (अल्लाह का डर) है। इब्राहिम अल-नखई ने कहा: हिकमत कुरान की समझ है, और ज़ैद इब्न असलम ने भी यही कहा। अल-हसन ने कहा: हिकमत परहेज़गारी (२) है।

मैंने कहा: सुद्दी, रबी और अल-हसन के कथनों को छोड़कर ये सभी राय एक-दूसरे के करीब हैं; क्योंकि हिकमत शब्द 'एहकाम' से निकला है, जिसका अर्थ है बात या काम में निपुणता। इसलिए जो कुछ भी उल्लेख किया गया है वह हिकमत का एक प्रकार है, जो कि मूल श्रेणी है। अतः अल्लाह की किताब हिकमत है, और उसके नबी की सुन्नत हिकमत है (३), और श्रेष्ठता के बारे में जो कुछ भी उल्लेख किया गया है वह हिकमत है।

हिकमत का मूल वह है जिससे मूर्खता (सफ़ह) से बचा जा सके। इसलिए ज्ञान को हिकमत कहा जाता है; क्योंकि इससे [मूर्खता से] बचा जाता है, और इसके द्वारा मूर्खता से परहेज करना सीखा जाता है: जो कि हर बुरा कार्य है। इसी तरह कुरान, बुद्धि और समझ भी [हिकमत हैं] (४)। और...

(१) हमें इसके मुद्रित संस्करण में यह नहीं मिला। (२) तफ़सीर अल-तबरी ५/८-१२, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६४। उन दोनों के अनुसार इब्राहिम का कथन है: हिकमत समझ है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६४। (४) अल-नहस द्वारा मा'नी अल-कुरान १/२९८।

٣٥٦ سورة البقرہ : آیت ٢٦٩

"اور اللہ وسعت والا اور جاننے والا ہے" اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے، اور یہاں مراد یہ ہے کہ وہ سبحانہ وتعالیٰ اپنی وسعت سے عطا کرتا ہے، اور وہ جانتا ہے کہ اسے کہاں رکھنا ہے، اور وہ غیب و شہادت (ظاہر و باطن) کو جانتا ہے، اور یہ دونوں اس کے ناموں میں سے ہیں، جن کا ذکر ہم نے "الکتاب الاسنیٰ" (١) میں اسماء کی فہرست میں کیا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ جسے چاہتا ہے حکمت عطا فرماتا ہے، اور جسے حکمت دی گئی اسے یقیناً بہت بڑی بھلائی عطا کی گئی، اور نصیحت صرف عقل والے ہی حاصل کرتے ہیں۔ ٢٦٩}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ جسے چاہتا ہے حکمت عطا فرماتا ہے} یعنی: وہ اپنے بندوں میں سے جسے چاہتا ہے اسے عطا کرتا ہے۔

یہاں حکمت کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے، سدی نے کہا: یہ نبوت ہے۔ ابن عباس نے کہا: یہ قرآن کی معرفت ہے: اس کی فقہ، اس کا ناسخ و منسوخ، اس کا محکم و متشابہ، اس کے غریب الفاظ اور اس کا مقدم و مؤخر۔ قتادہ اور مجاہد نے کہا: حکمت قرآن میں تفقہ (سمجھ بوجھ) ہے، اور مجاہد نے کہا: قول و فعل میں درستی۔ ابن زید نے کہا: حکمت دین میں عقل کا نام ہے، اور مالک بن انس نے کہا: حکمت اللہ کے دین کی معرفت، اس میں تفقہ اور اس کی پیروی ہے، اور ابن قاسم نے ان سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: حکمت اللہ کے معاملے میں غور و فکر اور اس کی پیروی ہے، اور انہوں نے یہ بھی کہا: حکمت اللہ کی اطاعت، دین میں تفقہ اور اس پر عمل کرنا ہے، اور ربیع بن انس نے کہا: حکمت اللہ کا خوف ہے، اور ابراہیم نخعی نے کہا: حکمت قرآن میں فہم ہے، اور یہی بات زید بن اسلم نے کہی، اور حسن نے کہا: حکمت ورع (تقویٰ) ہے (٢)۔

میں کہتا ہوں: سدی، ربیع اور حسن کے قول کے علاوہ یہ تمام اقوال ایک دوسرے سے قریب ہیں؛ کیونکہ حکمت "احکام" سے مشتق ہے: اور وہ قول یا فعل میں پختگی ہے، پس جو کچھ ذکر کیا گیا وہ حکمت کی ایک نوع ہے جو کہ جنس ہے، پس اللہ کی کتاب حکمت ہے، اور اس کے نبی کی سنت حکمت ہے (۳)، اور فضیلت کے بارے میں جو کچھ ذکر کیا گیا وہ حکمت ہے۔

حکمت کی اصل وہ ہے جس سے نادانی (سفہ) سے بچا جائے، پس علم کو حکمت کہا گیا کیونکہ اس کے ذریعے [نادانی سے] بچا جاتا ہے، اور اسی کے ذریعے نادانی سے بچنا معلوم ہوتا ہے: اور وہ ہر برا فعل ہے، اور اسی طرح قرآن، عقل اور فہم بھی (٤)۔ اور...

(۱) ہمیں اس کے مطبوعہ نسخے میں یہ نہیں ملا۔ (۲) تفسیر طبری ۸/۵-۱۲، اور المحرر الوجیز ۱/ ٣٦٤۔ ان دونوں کے ہاں ابراہیم کا قول ہے: حکمت فہم ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱ / ٣٦٤۔ (٤) معانی القرآن للنحاس ۱ / ۲۹۸۔

Al-Bukhari said: "Whomever Allah intends good for, He gives him understanding of the religion" (1), and He said here: {and whoever is given wisdom has certainly been given much good}.

He repeated the mention of "wisdom" and did not use a pronoun to emphasize it, and to draw attention to its honor and virtue, as explained previously regarding the Almighty's saying: {But those who wronged changed [those words] to a statement [other than that which had been said to them]} (2) [59].

Ad-Darimi Abu Muhammad mentioned in his "Musnad": Marwan ibn Muhammad narrated to us, Rifdah al-Ghassani narrated to us, he said: Thabit ibn Ajlan al-Ansari narrated to us, he said: It used to be said: Verily, Allah intends punishment for the people of the earth, but when He hears the teaching of children (3) wisdom, He diverts that from them. Marwan said: By wisdom, he means the Quran (4).

The Almighty's saying: {and whoever is given wisdom has certainly been given much good. And none will remember except those of understanding}. It is said: Truly, whoever is given wisdom and the Quran has been given better than what was given to those who collected the knowledge of the ancients (5) from the scriptures and others; because He said to those: {And you have not been given of knowledge except a little} [Al-Isra: 85]. And He named this "much good" because these are the concise yet comprehensive words (Jawami' al-Kalim).

Some wise men said: Whoever is given knowledge and the Quran should know himself, and not humble himself before the people of (6) this world for the sake of their worldly life; for he has been given better than (7) what the people of the world have been given; because Allah Almighty called this world "little enjoyment," saying: {Say, The enjoyment of this world is little} [An-Nisa: 77], and He called knowledge and the Quran "much good" (8).

The majority [of reciters] read: {Wa man yu'ta} [and whoever is given] in the passive voice, and Al-Zuhri read...

---

(1) Sahih al-Bukhari (71) from the hadith of Mu'awiyah, and Muslim related it (1037), and it is in the Musnad (16837). (2) 133/2. (3) Musnad ad-Darimi (3345). Rifdah - who is Ibn Quda'ah - is weak, and furthermore, it is maktu' (disconnected chain). (4) In (d) and (m): the teacher's instruction to the children. (5) In Tafsir Abi al-Layth: what all the

books of the ancients were given. (6) In (m): "for the people of". (7) Confirmed from (kh) and Tafsir Abi al-Layth, and in (m) and other copies: "ma" (what). And in (zh): So the people of this world were given a little. (8) Tafsir Abi al-Layth 232/1.

सूरा अल-बक़रह: आयत 269 | 357

अल-बुखारी: "अल्लाह जिसके साथ भलाई करना चाहता है, उसे धर्म की समझ प्रदान करता है"(1), और यहाँ फरमाया: {और जिसे हिकमत (तत्वदर्शिता) प्रदान की गई, उसे बहुत बड़ी भलाई मिल गई।}

उन्होंने हिकमत के उल्लेख को दोहराया और इसके प्रति ध्यान आकर्षित करने और इसकी गरिमा और श्रेष्ठता को उजागर करने के लिए सर्वनाम का उपयोग नहीं किया, जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन पर पहले स्पष्ट किया जा चुका है: {तो उन लोगों ने जिन्होंने ज़ुल्म किया था, उस बात को बदल दिया} (2) [59]।

अबू मुहम्मद अद-दारीमी ने अपने "मुसनद" में उल्लेख किया है: हमें मरवान बिन मुहम्मद ने बताया, हमें रिफदा अल-ग़स्सानी ने बताया, उन्होंने कहा: हमें साबित बिन अजलान अल-अंसारी ने बताया, उन्होंने कहा: ऐसा कहा जाता था: बेशक अल्लाह पृथ्वी के लोगों के लिए अज़ाब (दंड) का इरादा करता है, लेकिन जब वह बच्चों (3) को हिकमत सिखाते हुए सुनता है, तो वह उसे उनसे टाल देता है। मरवान ने कहा: हिकमत से उनका मतलब कुरान है (4)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जिसे हिकमत प्रदान की गई, उसे बहुत बड़ी भलाई मिल गई। और उपदेश वही ग्रहण करते हैं जो बुद्धिमान हैं।} कहा जाता है: जिसे हिकमत और कुरान दिया गया, उसे उससे बेहतर दिया गया जो उन लोगों को दिया गया था जिन्होंने पूर्वजों के ज्ञान (5) को ग्रंथों आदि से एकत्र किया था; क्योंकि अल्लाह ने उनसे कहा था: {और तुम्हें बहुत ही कम ज्ञान दिया गया है} [अल-इसरा: 85]। और अल्लाह ने इसे "बहुत बड़ी भलाई" कहा; क्योंकि यह व्यापक शब्दों का संग्रह (जवामी अल-कलिम) है।

कुछ विद्वानों ने कहा: जिसे ज्ञान और कुरान दिया गया है, उसे खुद को पहचानना चाहिए, और दुनिया के लोगों (6) के सामने उनकी दुनिया के लिए विनम्र नहीं होना चाहिए; क्योंकि उसे उससे बेहतर दिया गया है (7) जो दुनिया वालों को दिया गया है; क्योंकि अल्लाह तआला ने दुनिया को "थोड़ा सा सामान" कहा है, और फरमाया: {कह दो, दुनिया का फ़ायदा थोड़ा है} [अन-निसा: 77], और ज्ञान एवं कुरान को "बहुत बड़ी भलाई" कहा है (8)।

बहुमत ने {व मन यू'ता} (और जिसे दिया गया) कर्मवाच्य (passive voice) में पढ़ा है, और अल-ज़ुहरी ने पढ़ा...

(1) सहीह अल-बुखारी (71) मुआविया की हदीस से, और मुस्लिम (1037) ने इसे निकाला है, और यह मुसनद (16837) में है। (2) 133/2। (3) मुसनद अद-दारीमी (3345)। रिफदा - जो इब्न कुदाह है - कमज़ोर है, और फिर यह मक्तूअ (टूटी हुई कड़ी) है। (4) (द) और (म) में: शिक्षक द्वारा बच्चों को सिखाना। (5) तफसीर अबी अल-लैथ में: जो पूर्वजों की सभी किताबों को दिया गया। (6) (म) में: "अहल" (लोगों)। (7) (ख) और तफ़सीर अबी अल-लैथ से प्रमाणित, और (म) और बाकी प्रतियों में: "मा" (जो)। और (ज़) में: तो दुनिया के लोगों को थोड़ा दिया गया। (8) तफसीर अबी अल-लैथ 232/1।

بخاری: "اللہ جس کے ساتھ خیر کا ارادہ کرتا ہے اسے دین کی سمجھ عطا فرما دیتا ہے"(۱)، اور یہاں فرمایا: ﴿وَمَن يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ "اور جسے حکمت دی گئی اسے بہت بڑی خیر عطا کر دی گئی"۔

اور اس نے حکمت کا ذکر مکرر کیا اور اسے صیغہ ضمیر میں نہیں لایا تاکہ اس کی اہمیت اور اس کی شرافت و فضیلت پر تنبیہ ہو سکے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تشریح میں پہلے گزر چکا ہے: ﴿فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا﴾ (۲) [۵۹]۔

اور دارمی ابو محمد نے اپنی "مسند" میں ذکر کیا: ہمیں مروان بن محمد نے بتایا، ہمیں رفدہ الغسانی نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ثابت بن عجلان الانصاری نے بتایا، انہوں نے کہا: یہ کہا جاتا تھا کہ بے شک اللہ تعالیٰ اہل زمین پر عذاب کا ارادہ فرماتا ہے، پھر جب وہ بچوں کو حکمت کی تعلیم (۳) دیتے ہوئے سنتا ہے تو اسے ان سے پھیر دیتا ہے۔ مروان نے کہا: حکمت سے مراد قرآن ہے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَن يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُوْلُواْ الْأَلْبَابِ﴾۔ کہا جاتا ہے: جسے حکمت اور قرآن عطا کیا گیا اسے ان لوگوں سے افضل چیز عطا کی گئی جنہوں نے پہلوں کے علوم (۵) کو صحیفوں وغیرہ سے جمع کیا تھا؛ کیونکہ اللہ نے ان کے متعلق فرمایا: ﴿وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾ [الاسراء: ۸۵] "اور تمہیں علم میں سے بہت تھوڑا دیا گیا ہے"۔ اور اس کا نام "خیرِ کثیر" رکھا؛ کیونکہ یہ جوامع الکلم (مختصر مگر جامع کلمات) ہیں۔

بعض حکماء نے کہا: جسے علم اور قرآن دیا گیا ہو اسے چاہیے کہ وہ اپنی قدر پہچانے، اور اہل دنیا (۶) کے سامنے ان کی دنیا کی خاطر تواضع نہ کرے؛ کیونکہ اسے اس سے بہتر چیز دی گئی

ہے جو (۷) اہل دنیا کو دی گئی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے دنیا کو "متاعِ قلیل" (تھوڑا نفع) نام دیا ہے، چنانچہ فرمایا: ﴿قُلْ مَتَعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ﴾ [النساء: ۷۷]، اور علم و قرآن کو "خیرِ کثیر" کا نام دیا (۸)۔

جمہور نے ﴿وَمَن يُؤْتَ﴾ فعل مجہول کے ساتھ پڑھا ہے، اور زہری نے پڑھا...

---

(۱) صحیح بخاری (۷۱) حضرت معاویہ کی حدیث سے، اور اسے مسلم نے (۱۰۳۷) میں تخریج کیا ہے، اور یہ مسند (۱۶۸۳۷) میں ہے۔ (۲) ۱۳۳/۲۔ (۳) مسند دارمی (۳۳۴۵)۔ اور رفدہ - جو کہ ابن قضاعہ ہے - ضعیف ہے، مزید یہ کہ یہ روایت مقطوع ہے۔ (۴) (د) اور (م) میں ہے: معلم کا بچوں کو تعلیم دینا۔ (۵) تفسیر ابی اللیث میں ہے: جو پہلوں کی تمام کتابوں کو دیا گیا۔ (۶) (م) میں: "لاہل"۔ (۷) (خ) اور تفسیر ابی اللیث سے ثابت ہے، اور (م) اور باقی نسخوں میں "ما" ہے۔ اور (ظ) میں: "فانما اعطی اصحاب الدنیا قلیلاً"۔ (۸) تفسیر ابی اللیث ۲۳۲/۱۔

358 Surah Al-Baqarah: Verse 270

And Ya'qub [read]: «wa man yu'ti» with a kasra on the letter ta(1), meaning: and whoever Allah gives wisdom to. The subject is the name of Allah, Almighty and Majestic. «man» is a preceding first object, and «al-hikmah» is a second object. And «al-albab» means intellects, its singular is «lubb»(2), which has been mentioned before(3).

Allah Almighty's saying: {And whatever you spend of expenditures or make of vows - indeed, Allah knows of it. And for the wrongdoers there are no helpers. (270)}

A condition and its response. Vows were part of the customs of the Arabs; they used them frequently. So Allah Almighty mentioned both types: what a person does voluntarily, and what he does after obligating himself to it.

And in the verse is the meaning of promise and threat, i.e.: whoever has a sincere intention is rewarded, and whoever spends out of show (riya'), or for another reason as revealed by(4) reminders of favors and injury and the like, he is an oppressor whose deeds go in vain, and he finds no helper in it.

And the meaning of {knows of it}: He enumerates it, as Mujahid said. The pronoun was made singular even though two things were mentioned(5). Al-Nahhas said(6): The estimation is: Whatever you spend of expenditure, then indeed Allah knows it (feminine), or whatever vow you make of a vow, then indeed Allah knows it (masculine). Then it was omitted. It is also permissible for the estimation to be: Whatever you spend, then indeed Allah knows it, and the «ha» [pronoun] refers back to «ma», as Sibawayh cited(7) from Imru' al-Qais:

So Tudih and al-Miqra'ah, their traces have not been effaced due to what has been woven over them from the south and north winds. (8)

(1) Al-Qira'at al-Shadhah p. 17, and al-Muhtasab 1/143, and the reading of Ya'qub is from the ten, and the 'ya' is established when pausing. See al-Nashr 2/235. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/364-365. (3) 3/330. (4) In (m): from what he earns, and in (z): as it surrounds him. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/365. (6) In I'rab al-Qur'an 1/377. (7) Thus in the copies, and it is not in the book, and Al-Nahhas did not mention that Sibawayh cited it. (8) His Diwan p. 8, and its narration: 'nasajatha', and likewise in (m). His saying: 'fa Tudih fal-Miqra'ah': two places, and it is a conjunction to what was before it: Stop, let us weep from the memory of a beloved and a dwelling At the sand-dune's edge between al-Dakhul and Hawmal.

३५८ सूरह अल-बकरा: आयत २७०

यअक़ूब [ने पढ़ा]: «व मन युति» अक्षर 'ता' पर कसरा के साथ(१), इस अर्थ में: और जिसे अल्लाह हिकमत (बुद्धिमत्ता) प्रदान करता है, तो यहाँ कर्ता अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का नाम है। «मन» (जो कोई) एक पूर्ववर्ती प्रथम कर्म है, और «अल-हिकमत» द्वितीय कर्म है। और «अल-अल्बाब» का अर्थ है बुद्धि, जिसका एकवचन «लुब्ब»(२) है और इसका उल्लेख पहले हो चुका है(३)।

अल्लाह तआला का कथन: {और तुमने जो कुछ भी खर्च किया या जो भी मन्नत मानी, तो निश्चित रूप से अल्लाह उसे जानता है। और अत्याचारियों का कोई सहायक न होगा। (२७०)}

यह एक शर्त और उसका जवाब है। मन्नतें अरबों की जीवनशैली का हिस्सा थीं; वे इनका बहुत अधिक प्रयोग करते थे। इसलिए अल्लाह तआला ने दोनों प्रकारों का उल्लेख किया: वह जो मनुष्य स्वेच्छा से करता है, और वह जो वह स्वयं पर अनिवार्य करने के बाद करता है।

आयत में वादे और चेतावनी का भाव है, अर्थात: जिसकी नियत शुद्ध होगी उसे प्रतिफल मिलेगा, और जिसने दिखावे के लिए खर्च किया, या किसी अन्य उद्देश्य से जैसा कि एहसान जताने और कष्ट देने आदि से स्पष्ट होता है(४), वह अत्याचारी है जिसका कार्य व्यर्थ हो जाता है, और उसे उसमें कोई सहायक नहीं मिलता।

और {उसे जानता है} का अर्थ है: वह उसे गिनता (रिकॉर्ड करता) है, यह मुजाहिद ने कहा है। यहाँ सर्वनाम एकवचन का प्रयोग किया गया है जबकि दो चीज़ों का उल्लेख हुआ था(५)। अल-नहहास ने कहा(६): इसका निहितार्थ यह है: तुमने जो कुछ भी खर्च किया, अल्लाह उसे जानता है, या तुमने जो भी मन्नत मानी, अल्लाह उसे जानता है। फिर इसे हटा दिया गया। यह भी संभव है कि निहितार्थ यह हो: जो कुछ भी तुमने खर्च किया, अल्लाह उसे जानता है, और 'हा' सर्वनाम «मा» की ओर संकेत करता है, जैसा कि सिबवैह(७) ने इमरुल कैस का काव्य उद्धृत किया:

तो तुदिह और अल-मिक़राह के निशान मिटे नहीं हैं उस बुनावट के कारण जो उन पर दक्षिण और उत्तर की हवाओं ने डाली है। (८)

(१) अल-क़िरात अल-शादा पृ. १७, और अल-मुहतसब १/१४३, और यअक़ूब का पाठ दस पाठों में से है, और रुकने पर 'या' स्थिर रहता है। देखें अल-नश्र २/२३५। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६४-३६५। (३) ३/३३०। (४) (म) में: जो वह कमाता है, और (ज़) में: जैसा कि उसे घेरे हुए है। (५)

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६५। (६) इराब अल-क़ुरआन १/३७७ में। (७) प्रतियों में ऐसा ही है, और यह पुस्तक में नहीं है, और अल-नहहास ने यह उल्लेख नहीं किया कि सिबवैह ने इसे उद्धृत किया था। (८) उनका दीवान पृ. ८, और उसका विवरण: 'नसजत्हा', और (म) में भी ऐसा ही है। उनका कहना: 'फ तुदिह फल-मिक़राह': दो स्थान हैं, और यह पिछले भाग से जुड़ा है: ठहरो, हम महबूब और घर की याद में रो लें अल-दखुल और हउमल के बीच रेत के टीलों पर।

٣٥٨ سورة البقره : الآية ٢٧٠

ويعقوب: «وَمَنْ يُؤْتِ» بكسر التاء(١)، على معنى: ومن يؤتِ اللهُ الحكمةَ، فالفاعل اسم الله عزّ وجلّ. و«مَنْ» مفعول أول مقدم، والحكمة مفعول ثان. والألباب: العقول، واحدها لُبّ(٢) وقد تقدّم(٣).

قوله تعالى: { وَمَا أَنفَقْتُم مِّن نَّفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُم مِّن نَّذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُۥ ۗ وَمَا لِلظَّٰلِمِينَ مِنْ أَنصَارٍ (٢٧٠) }

شرط وجوابه. وكانت النُّذور من سِيَرَة العرب؛ تُكثِرُ منها، فذكر الله تعالى النوعين: ما يفعله المرء متبرعاً، وما يفعله بعد إلزامه لنفسه.

وفي الآية معنى الوعد والوعيد، أي: من كان خالص النية فهو مُثابٌ، ومن أنفق رياءً، أو لمعنىً آخر كما يكشفه(٤) المنُّ والأذى ونحو ذلك، فهو ظالم، يذهب فعله باطلاً، ولا يجد له ناصراً فيه.

ومعنى { يَعْلَمُهُ }: يُحصيه، قاله مجاهد. ووحَّد الضمير وقد ذكر شيئين(٥)، فقال النحاس(٦): التقدير: وما أنفقتم من نفقة فإنَّ الله يعلمُها، أو نذرتُم من نذرٍ فإنَّ الله يعلمُه، ثم حذف، ويجوز أن يكون التقدير: وما أنفقتُم فإنَّ الله يعلمُه، وتعود الهاء على «ما»، كما أنشد سيبويه(٧) لامرئ القيس:

فتُوضِح فالمقراة لم يَعْفُ رَسْمُها لما نَسَجَتْهُ من جَنُوبٍ وشَمأَلِ (٨)

(١) القراءات الشاذة ص ١٧، والمحتسب ١٤٣/١، وقراءة يعقوب من العشر، ويثبت الياء وقفاً. انظر النشر ٢٣٥/٢. (٢) المحرر الوجيز ٣٦٤/١-٣٦٥. (٣) ٣٣٠/٣. (٤) في (م): مما يكسبه، وفي (ظ): كما يكتنفه. (٥) المحرر الوجيز ٣٦٥/١. (٦) في إعراب القرآن ٣٧٧/١. (٧) كذا في النسخ، وليس هو في الكتاب، ولم يذكر النحاس أن سيبويه أنشده. (٨) ديوانه ص٨، وروايته: نسجتها، وكذا في (م). قوله: فتوضح فالمقراة: موضعان، وهو عطف على ما قبله: قِفا نَبكِ من ذِكرى حبيبٍ ومنزلِ بِسِقطِ اللِّوى بين الدَّخُولِ وحَوْمَلِ

Page 359 Surah Al-Baqarah: Ayah 271

The phrase "or any vow you have made" is coordinated with it. Ibn Atiyyah (1) said: The pronoun in "He knows it" is singular even though two things were mentioned, because it refers to what was mentioned as a single concept or text. I say: This is good; for a singular pronoun may refer to everything mentioned even if it is numerous. As for the 'Vow' (nadhr), its literal definition is to say: it is an act of worship that the person obligates upon themselves, which would not have been obligatory if they had not made it so. You say: "A man vowed such and such" when he commits himself to doing it. It is conjugated as 'yandhuru' with damma on the dhal, or 'yandhiru' with kasra. It has rulings that will be explained in another place, God willing (2).

The Almighty's saying: "If you disclose your charities, then they are good; but if you conceal them and give them to the poor, it is better for you, and He will remove from you some of your misdeeds. And Allah is Acquainted with what you do." The majority of commentators hold that this verse refers to voluntary charity (sadaqah); because concealing it is better than showing it. Likewise, in all other voluntary acts of worship, concealment is better to avoid ostentation (riya'), which is not the case with obligatory acts. Al-Hasan said: Showing the Zakat is better, and concealing voluntary charity is better; because it is more indicative that it is intended for Allah the Mighty and Sublime alone (3). Ibn Abbas said: Allah made secret charity in voluntary acts better than its disclosure; it is said to be seventy times more meritorious. And He made the disclosure of obligatory charity better than its secrecy; it is said to be twenty-five times more meritorious. He added: Likewise are all obligatory and voluntary acts in all things (4). I say: Something like this is not said based on mere opinion, but rather it is through prophetic instruction (tawqif). In "Sahih Muslim," it is narrated from the Prophet ﷺ that he said: "The best prayer for a person is in their house, except for the prescribed (obligatory) prayers" (5). This is because obligatory acts...

--- (Footnotes) --- = And 'ya'fu': it disappears; 'ar-rasm': the trace; 'al-janub': the southerly wind; 'ash-shamal': the northerly wind (referring to the interior/north of Makkah); 'nasajatha': followed one another and wiped away its traces. Said by the commentator of the Diwan. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/365. (2) When interpreting the Almighty's saying: "They fulfill [their] vows" (Al-Insan: 7). (3) This was narrated by the author from Al-Hasan. However, Al-Mawardi (1/345), Al-Tabarsi (2/349), and Ibn al-Jawzi (1/326) narrated from him that concealing both types of charity, obligatory and

voluntary, is better. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/365. (5) Sahih Muslim (781) from the hadith of Zaid bin Thabit, and its wording is: "...for the best prayer of a man..."

पृष्ठ ३५९ सूरह अल-बक़रह: आयत २७१

और "या कोई मन्नत जो तुम मानो" इसके साथ जुड़ा हुआ है। इब्न अतिय्या (१) ने कहा: "वह उसे जानता है" में सर्वनाम एकवचन है जबकि दो चीज़ों का उल्लेख किया गया था, क्योंकि इसका अर्थ उस चीज़ से है जिसका उल्लेख किया गया या जो पाठ है। मैं कहता हूँ: यह उचित है; क्योंकि एकवचन सर्वनाम का उपयोग उल्लेखित सभी चीज़ों के लिए किया जा सकता है चाहे वे संख्या में अधिक हों। और 'मन्नत' (नज़्र) की वास्तविक परिभाषा यह है कि तुम कहो: यह वह इबादत है जिसे एक व्यक्ति स्वयं पर अनिवार्य कर लेता है, जिसे यदि वह अनिवार्य न करता तो वह उस पर लाज़िम न होती। तुम कहते हो: "एक आदमी ने ऐसी मन्नत मानी": जब वह उसे करने का संकल्प लेता है। इसका उच्चारण 'नज़रु' (दाल पर पेश के साथ) और 'नज़िरु' (दाल के नीचे ज़ेर के साथ) दोनों तरह से होता है। इसके कुछ नियम हैं जिनका विवरण किसी अन्य स्थान पर आएगा, इंशाल्लाह (२)।

अल्लाह तआला का कथन: "यदि तुम दान (सदक़ा) प्रकट करो तो यह भी अच्छा है; और यदि तुम इसे छिपाओ और निर्धनों को दे दो, तो यह तुम्हारे लिए अधिक उत्तम है, और वह तुम्हारी कुछ बुराइयों को दूर कर देगा। और अल्लाह तुम्हारे कर्मों से पूर्णतः अवगत है।" अधिकांश व्याख्याकारों का मत है कि यह आयत स्वैच्छिक दान (सदक़ा-ए-ततव्वु) के बारे में है; क्योंकि इसमें छिपाना प्रकट करने से बेहतर है। इसी तरह अन्य सभी स्वैच्छिक इबादतों में भी छिपाना बेहतर है ताकि दिखावा (रिया) न हो, जो अनिवार्य इबादतों के मामले में नहीं है। अल-हसन ने कहा: ज़कात को प्रकट करना बेहतर है, और नफ़्ल (स्वैच्छिक) दान को छिपाना बेहतर है; क्योंकि यह इस बात का अधिक संकेत देता है कि यह केवल अल्लाह के लिए है (३)। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने नफ़्ल में गुप्त दान को प्रकट दान से सत्तर गुना अधिक गुणकारी बनाया है, और अनिवार्य (फ़र्ज़) दान को गुप्त रखने की तुलना में प्रकट करना बेहतर बनाया है, कहा जाता है कि यह पच्चीस गुना अधिक गुणकारी है। उन्होंने कहा: इसी तरह सभी अनिवार्य और स्वैच्छिक कार्यों में भी यही नियम है (४)। मैं कहता हूँ: इस प्रकार की बात केवल राय के आधार पर नहीं कही जाती, बल्कि यह 'तौकीफ़' (ईश्वरीय निर्देश) है। "सहीह मुस्लिम" में नबी ﷺ से वर्णित है कि आपने फ़रमाया: "किसी व्यक्ति की सबसे उत्तम नमाज़ उसके घर में है, सिवाय अनिवार्य (फ़र्ज़) नमाज़ों के (५)। इसका कारण यह है कि फ़राइज़ (अनिवार्य कार्य)...

--- (फुटनोट्स) --- = और 'यअ्फ़ु': मिट जाना; 'अर-रस्म': निशान; 'अल-जनूब': दक्षिणी हवा; 'अश-शमाल': उत्तरी हवा (मक्का के उत्तर की ओर); 'नसजतुहा': एक के बाद एक आना और निशानों को

मिटा देना। दीवान के व्याख्याकार ने यह कहा है। (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६५। (२) अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में: "वे मन्नतें पूरी करते हैं" (अल-इंसान: ७)। (३) लेखक ने अल-हसन से यही उद्धृत किया है। जबकि अल-मावर्दी (१/३४५), अल-तबरसी (२/३४९), और इब्न अल-जौज़ी (१/३२६) ने उनसे उद्धृत किया है कि अनिवार्य और स्वैच्छिक दोनों दानों को छिपाना ही बेहतर है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६५। (५) सहीह मुस्लिम (७८१) ज़ैद बिन साबित की हदीस से, इसके शब्द हैं: "...क्योंकि व्यक्ति की सबसे अच्छी नमाज़..."

صفحہ ۳۵۹ سورہ البقرہ: آیت ۲۷۱

اور "یا کوئی نذر جو تم مانو" اس پر عطف ہے۔ ابن عطیہ (۱) نے کہا: "وہ اسے جانتا ہے" میں ضمیر واحد لائی گئی ہے حالانکہ دو چیزوں کا ذکر تھا، کیونکہ اس سے مراد وہ چیز ہے جو مذکور ہوئی یا جو نص ہے۔ میں کہتا ہوں: یہ بہتر ہے؛ کیونکہ ضمیر واحد سے تمام مذکورہ چیزیں مراد لی جا سکتی ہیں خواہ وہ زیادہ ہوں۔ اور 'نذر' کی حقیقی تعریف یہ ہے کہ تم کہو: یہ وہ عبادت ہے جسے ایک مکلف (بندہ) اپنے اوپر خود واجب کر لے، جو اگر وہ واجب نہ کرتا تو اس پر لازم نہ ہوتی۔ تم کہتے ہو: "آدمی نے فلاں نذر مانی": جب وہ اسے کرنے کا عہد کر لے۔ اس کا مضارع 'ینذُر' (ذال کے پیش کے ساتھ) اور 'ینذِر' (ذال کے زیر کے ساتھ) دونوں طرح آتا ہے۔ اس کے کچھ احکام ہیں جو ان شاء اللہ کسی اور مقام پر بیان ہوں گے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اگر تم صدقات علانیہ دو تو یہ بھی اچھا ہے؛ اور اگر تم انہیں چھپاؤ اور فقراء کو دے دو تو یہ تمہارے لیے زیادہ بہتر ہے، اور وہ تم سے تمہاری کچھ برائیاں دور کر دے گا۔ اور اللہ تمہارے اعمال سے خوب باخبر ہے۔" جمہور مفسرین کا خیال ہے کہ یہ آیت نفلی صدقہ کے بارے میں ہے؛ کیونکہ اس میں چھپانا ظاہر کرنے سے بہتر ہے، اور اسی طرح دیگر تمام نفلی عبادات میں بھی چھپانا بہتر ہے تاکہ ریا کاری سے بچا جا سکے، جبکہ فرائض میں ایسا نہیں ہے۔ حسن بصریؒ نے فرمایا: زکوٰۃ کا اظہار بہتر ہے، اور نفلی صدقہ کا چھپانا بہتر ہے؛ کیونکہ یہ اس بات پر زیادہ دلالت کرتا ہے کہ اس سے صرف اللہ تعالیٰ کی رضا مقصود ہے (۳)۔ ابن عباسؓ نے فرمایا: اللہ نے نفل میں پوشیدہ صدقے کو علانیہ صدقے پر ستر گنا فضیلت دی ہے، اور فرضی صدقے کو پوشیدہ کے مقابلے میں علانیہ دینا پچیس گنا زیادہ فضیلت والا قرار دیا ہے۔ انہوں نے مزید کہا: اسی طرح تمام فرائض اور نوافل کا تمام چیزوں میں یہی حکم ہے (۴)۔ میں کہتا ہوں: اس

طرح کی بات محض رائے سے نہیں کہی جاتی، بلکہ یہ توقیفی (منجانب اللہ) ہوتی ہے۔ "صحیح مسلم" میں نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "آدمی کی بہترین نماز اس کے گھر میں ہے سوائے فرض نماز کے" (۵)۔ اور وہ اس لیے کہ فرائض...

--- (حواشی) --- = اور 'یعفو': مٹ جانا؛ 'الرسم': نشان؛ 'الجنوب': جنوبی ہوا؛ 'الشمال': شمالی ہوا (مکہ کے شمال یعنی جوف کی طرف نسبت)؛ 'نسجتها': ایک کے بعد ایک آنا اور نشانات کو مٹا دینا۔ یہ دیوان کے شارح نے کہا ہے۔ (۱) المحرر الوجیز ۱/ ۳۶۵۔ (۲) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں: "وہ اپنی نذریں پوری کرتے ہیں" (الدھر: ۷)۔ (۳) مصنف نے حسن بصریؒ سے اسی طرح نقل کیا ہے۔ جبکہ ماوردی (۱/ ۳۴۵)، طبرسی (۲/ ۳۴۹)، اور ابن الجوزی (۱/ ۳۲۶) نے ان سے نقل کیا ہے کہ فرض اور نفل دونوں صدقات کا چھپانا ہی افضل ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۳۶۵۔ (۵) صحیح مسلم (۷۸۱) زید بن ثابت کی حدیث سے، اس کے الفاظ ہیں: "... کیونکہ آدمی کی بہترین نماز..."

Surah Al-Baqarah: Verse 271 360

[Charity] should not be entered by showing off, and supererogatory acts are prone to that. An-Nasa'i (1) narrated from Uqbah bin 'Amir that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The one who recites the Quran loudly is like the one who gives charity openly, and the one who recites the Quran secretly is like the one who gives charity secretly." And in the Hadith: "Secret charity extinguishes the anger of the Lord." (2)

Ibn al-Arabi said: There is no authentic Hadith regarding the preference of open charity over secret charity, nor the preference of secret charity over open charity; however, it is the established consensus. As for supererogatory charity, the Quran explicitly states that it is better in secret than in public. However, our scholars have said: This is based on the general case. The detailed analysis is that the situation [in charity] varies according to the state of the giver, the receiver, and the people witnessing it.

As for the giver, there is a benefit for him in showing the Sunnah and the reward of being an example [for others]. (3)

I say: This is for the one whose state is strong, whose intention is good, and who is safe from showing off. As for the one who is weak in this rank, secret [charity] (4) is better for him.

As for the receiver, secret [charity] is safer for him from people's contempt or their attributing to him that he took it despite being wealthy and having abandoned abstention.

As for the people, concealment (5) from them is better than publicity for them, because they might criticize the giver for showing off, and the receiver for being self-sufficient [while taking it]. In public charity, there is an encouragement of hearts towards giving; however, this is rare nowadays.

---

(1) Al-Mujtaba 225/3, and Al-Kubra (1378), and it is in Al-Musnad (17368). (2) Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (8014) from the hadith of Abu Umamah, and Al-Mundhiri graded its chain as good in Al-Targhib wa Al-Tarhib (1035). It was also narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (1018/19), in Al-Awsat (947), and Al-Quda'i in Musnad Al-Shihab (102) from the hadith of Mu'awiyah bin Haidah, and Al-Mundhiri mentioned it (1304) and said: In it is Sadaqah bin Abdullah Al-Samin, and there is no harm in it in the

supporting narrations. And Al-Tabarani narrated it in Al-Saghir (1034), and Al-Quda'i (99) from the hadith of Abdullah bin Ja'far bin Abi Talib. Al-Haythami said 115/3: In it is Asram bin Hawshab, and he is weak. (3) Ahkam al-Qur'an 1/236-237, and what is between brackets is from it. (4) In the manuscripts: 'concealment', and what is established is from (m). (5) In the manuscripts: 'secrecy', and what is established is from (d).

सूरह अल-बक़रह: आयत 271 360

[दान] में दिखावा नहीं आना चाहिए, और नफ़्ल (स्वैच्छिक) कार्य इसके प्रति संवेदनशील होते हैं। अन-नसाई (1) ने उक़्बा बिन आमिर से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "जो व्यक्ति कुरान को ज़ोर से पढ़ता है, वह उस व्यक्ति की तरह है जो खुलेआम दान देता है, और जो कुरान को चुपके से पढ़ता है, वह उस व्यक्ति की तरह है जो गुप्त रूप से दान देता है।" और हदीस में है: "गुप्त दान रब के क्रोध को बुझा देता है।" (2)

इब्न अल-अरबी ने कहा: खुलेआम दान को गुप्त दान पर प्राथमिकता देने, या गुप्त दान को खुलेआम दान पर प्राथमिकता देने के बारे में कोई सही हदीस नहीं है, लेकिन यह स्थापित आम सहमति (इज्मा) है। जहाँ तक नफ़्ल दान की बात है, कुरान में स्पष्ट रूप से उल्लेख किया गया है कि यह गुप्त रूप से देना खुलेआम देने से बेहतर है। हालाँकि, हमारे विद्वानों ने कहा है: यह आमतौर पर होने वाली स्थिति पर आधारित है। इस पर शोध यह है कि [दान के मामले में] स्थिति देने वाले, पाने वाले और इसे देखने वाले लोगों की स्थिति के अनुसार बदलती रहती है।

जहाँ तक देने वाले का सवाल है, उसके लिए इसमें सुन्नत को प्रकट करने और दूसरों के लिए उदाहरण (क़ुदवा) बनने का सवाब है। (3)

मैं कहता हूँ: यह उस व्यक्ति के लिए है जिसकी स्थिति मज़बूत है, जिसकी नियत अच्छी है, और जिसे स्वयं पर दिखावे का डर नहीं है। लेकिन जो इस स्तर पर कमज़ोर है, उसके लिए गुप्त [दान] (4) ही बेहतर है।

जहाँ तक पाने वाले का सवाल है, गुप्त रूप से दान लेना उसके लिए लोगों की अवमानना से बचने, या लोगों द्वारा उस पर यह आरोप लगाने से बचने के लिए सुरक्षित है कि उसने आवश्यकता न होने और संयम छोड़ने के बावजूद इसे लिया।

जहाँ तक लोगों की स्थिति का सवाल है, उनके सामने इसे छिपाना (5) ज़ाहिर करने से बेहतर है, क्योंकि वे दान देने वाले पर दिखावे का और लेने वाले पर आत्मनिर्भरता [के बावजूद लेने] का आरोप लगा सकते हैं। सार्वजनिक दान में लोगों के दिलों को दान की ओर प्रेरित करने का पहलू भी है; लेकिन आज के समय में यह कम ही होता है।

---

(1) अल-मुज्तबा 3/225, और अल-कुबरा (1378), और यह अल-मुसनद (17368) में है। (2) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (8014) में अबू उमामा की हदीस से उद्धृत किया है, और अल-मुन्दिरी ने अल-तर्ग़ीब व अल-तरहीब (1035) में इसकी श्रृंखला को हसन (अच्छा) बताया है। अल-तबरानी ने इसे अल-कबीर (1018/19), अल-अवसत (947) में और अल-क़ुदाई ने मुसनद अल-शिहाब (102) में मुआविया बिन हैदा की हदीस से भी उद्धृत किया है, और अल-मुन्दिरी ने इसका उल्लेख किया है (1304) और कहा: इसमें सदक़ा बिन अब्दुल्ला अल-समीन है, और इसके अन्य प्रमाणों (शवाहिद) में कोई हर्ज नहीं है। और इसे अल-तबरानी ने अल-सगीर (1034) और अल-क़ुदाई (99) ने अब्दुल्ला बिन जाफ़र बिन अबी तालिब की हदीस से उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने कहा 3/115: इसमें असरम बिन हौशब है, और वह कमज़ोर है। (3) अहकाम अल-कुरान 1/236-237, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (4) प्रतियों में: 'छिपाना' (अस्तर), और जो पुष्ट है वह (म) से है। (5) प्रतियों में: 'गुप्त' (असर), और जो पुष्ट है वह (द) से है।

سورہ البقرہ: آیت 271 360

[صدقہ] میں ریا کاری داخل نہیں ہونی چاہیے، اور نوافل اس کے لیے زیادہ خطرے میں ہوتے ہیں۔ نسائی (1) نے عقبہ بن عامر سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو قرآن بلند آواز سے پڑھتا ہے وہ اس شخص کی طرح ہے جو علانیہ صدقہ کرتا ہے، اور جو قرآن آہستہ (پوشیدہ) پڑھتا ہے وہ اس شخص کی طرح ہے جو پوشیدہ صدقہ کرتا ہے۔" اور حدیث میں ہے: "پوشیدہ صدقہ رب کے غصے کو بجھا دیتا ہے۔" (2)

ابن العربی نے کہا: علانیہ صدقہ کو پوشیدہ پر فضیلت دینے، یا پوشیدہ صدقہ کو علانیہ پر فضیلت دینے کے بارے میں کوئی صحیح حدیث نہیں ہے، لیکن یہ ایک ثابت شدہ اجماع ہے۔ جہاں تک نفلی صدقہ کا تعلق ہے، قرآن میں واضح طور پر بیان کیا گیا ہے کہ وہ اعلانیہ سے زیادہ پوشیدہ طور پر بہتر ہے؛ تاہم، ہمارے علماء نے کہا ہے: یہ اکثر اوقات کی صورت حال پر مبنی ہے، اور اس میں تحقیق یہ ہے کہ [صدقہ میں] حال دینے والے، لینے والے، اور دیکھنے والے لوگوں کے حال کے مطابق مختلف ہوتا ہے۔

رہا دینے والا، تو اس کے لیے اس میں سنت کے اظہار اور دوسروں کے لیے نمونہ (قدوہ) بننے کا ثواب ہے۔ (3)

میں کہتا ہوں: یہ اس شخص کے لیے ہے جس کا حال قوی ہو، اس کی نیت اچھی ہو، اور وہ اپنے نفس پر ریا کاری سے مامون ہو۔ رہا وہ شخص جو اس درجے سے کمزور ہو، تو اس کے لیے پوشیدہ [صدقہ] (4) بہتر ہے۔

رہا لینے والا؛ تو اس کے لیے پوشیدہ [صدقہ] لوگوں کی حقارت، یا اس کی طرف یہ منسوب کرنے سے کہ اس نے غنی ہونے اور تعفف (پاکدامنی) چھوڑنے کے باوجود اسے لیا، زیادہ محفوظ ہے۔

رہا لوگوں کا حال، تو ان سے چھپانا (5) ان کے سامنے ظاہر کرنے سے بہتر ہے، اس پہلو سے کہ وہ شاید دینے والے پر ریا کاری کا، اور لینے والے پر بے نیازی کا طعن کریں، اور ان کے لیے اس میں دلوں کو صدقہ کی طرف مائل کرنا ہے؛ لیکن آج کے دور میں یہ کم ہے۔

---

(1) المجتبی 225/3، والکبری (1378)، اور یہ مسند (17368) میں ہے۔ (2) اسے طبرانی نے الکبیر (8014) میں ابوامامہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور منذری نے الترغیب والترہیب (1035) میں اس کی سند کو حسن کہا ہے۔ اور طبرانی نے اسے الکبیر (1018/19) میں، الاوسط (947) میں، اور قضاعی نے مسند الشہاب (102) میں معاویہ بن حیدہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور منذری نے اس کا ذکر کیا (1304) اور کہا: اس میں صدقہ بن عبداللہ السمین ہے، اور شواہد میں اس میں کوئی حرج نہیں ہے۔ اور اسے طبرانی نے الصغیر (1034) میں، اور قضاعی نے (99) عبداللہ بن جعفر بن ابی طالب کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے کہا 115/3: اس میں اصرم بن حوشب ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (3) احکام القرآن 236/1-237، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: "فالستر" (تو چھپانا)، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) نسخوں میں ہے: "فالسر" (تو پوشیدہ)، اور جو متن میں ہے وہ (د) سے ہے۔

361 Surah Al-Baqarah: Verse 271

Yazid bin Abi Habib said: "This verse was only revealed regarding charity given to Jews and Christians, so he would command the distribution of Zakat in secret." Ibn Atiyyah (1) said: "This is rejected, especially among the Pious Predecessors; for Al-Tabari (2) said: 'The consensus of the people is that making obligatory acts public is better.'"

I say: Al-Kiya Al-Tabari (3) mentioned that this verse indicates that (4) hiding charities is generally preferable, and that it is the right of the poor person, and that it is permissible for the owner of the money to distribute it himself, according to one of Al-Shafi'i's two views. According to the other view, they mentioned that what is meant by charities here is voluntary ones (Sadaqah) rather than obligatory ones (Fard), for which public display is better so as not to incur suspicion. For this reason, it was said: "Praying voluntary prayers individually is better, while congregational prayer for obligatory ones is better; because making the obligatory public (5) is further from suspicion."

Al-Mahdawi said: "What is meant by the verse is the obligation of Zakat and what is given voluntarily. Thus, hiding it was better during the time of the Prophet ﷺ. Then people's thoughts worsened after that, so the scholars considered making obligatory acts public to be good, so that no one would be thought to be withholding it." Ibn Atiyyah (6) said: "This view is contrary to the traditions (Athar), and in our time it seems better to conceal the obligatory charity, for those who withhold it have become numerous, and its public performance has become prone to ostentation (Riya)."

Ibn Khuwaiyiz Mandad said: "It may be that the verse refers to both obligatory Zakat and voluntary charity; because He mentioned concealment and praised it, and public display and praised it, so it is permissible for it to apply to both together."

Al-Naqqash said: "This verse was abrogated by the Almighty's saying: {Those who spend their wealth by night and day, secretly and publicly} (7) [Al-Baqarah: 274]."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/365. (2) In his Tafsir 5/17. (3) Ahkam al-Qur'an 1/226. (4) In (M): "saying". (5) His saying: "better because making the obligatory public", is missing from (M). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/365. (7) The previously mentioned source.

361 सूरह अल-बकरा: आयत 271

यज़ीद बिन अबी हबीब ने कहा: "यह आयत यहूदियों और ईसाइयों को दिए जाने वाले दान के बारे में ही नाजिल हुई थी, इसलिए वे गुप्त रूप से ज़कात बांटने का आदेश देते थे।" इब्न अतियाह (1) ने कहा: "यह बात खारिज कर दी गई है, विशेष रूप से पूर्वजों (सलफ़-ए-सालेहिन) के बीच; क्योंकि अल-तबरी (2) ने कहा: 'लोगों की आम सहमति है कि अनिवार्य कार्यों को सार्वजनिक करना बेहतर है।'"

मैंने कहा: अल-किया अल-तबरी (3) ने उल्लेख किया कि इस आयत में संकेत है कि (4) दान को पूरी तरह से गुप्त रखना बेहतर है, और यह गरीब का अधिकार है, और यह कि धन के स्वामी के लिए इसे स्वयं वितरित करना जायज़ है, जैसा कि अल-शाफ़ई के दो विचारों में से एक है। दूसरे विचार के अनुसार, उन्होंने उल्लेख किया कि यहाँ दान (सदक़ात) से तात्पर्य स्वैच्छिक दान से है, न कि अनिवार्य (फ़र्ज़) दान से, जिसके लिए सार्वजनिक प्रदर्शन बेहतर है ताकि कोई संदेह न हो। इसी कारण कहा गया: "स्वैच्छिक नमाज़ व्यक्तिगत रूप से पढ़ना बेहतर है, जबकि अनिवार्य नमाज़ जमात के साथ पढ़ना बेहतर है; क्योंकि फ़र्ज़ को सार्वजनिक करना (5) संदेह से दूर रखता है।"

अल-महदवी ने कहा: "आयत का अर्थ ज़कात की अनिवार्यता और वह है जो स्वेच्छा से दिया जाता है। इसलिए, पैगंबर ﷺ के समय में इसे छिपाना बेहतर था। फिर उसके बाद लोगों के विचारों में गिरावट आई, इसलिए विद्वानों ने अनिवार्य कार्यों को सार्वजनिक करने को बेहतर समझा ताकि किसी के बारे में यह न सोचा जाए कि वह इसे रोक रहा है।" इब्न अतियाह (6) ने कहा: "यह विचार परंपराओं (आसार) के विपरीत है, और हमारे समय में अनिवार्य दान को छिपाना ही बेहतर लगता है, क्योंकि इसे रोकने वाले लोग बढ़ गए हैं, और इसे सार्वजनिक करना दिखावे (रिया) का कारण बन गया है।"

इब्न खुवैयिज़ मंदाद ने कहा: "यह संभव है कि आयत का अर्थ अनिवार्य ज़कात और स्वैच्छिक दान दोनों हो; क्योंकि उन्होंने गोपनीयता का उल्लेख किया और उसकी प्रशंसा की, और सार्वजनिक प्रदर्शन का उल्लेख किया और उसकी प्रशंसा की, इसलिए यह दोनों पर एक साथ लागू हो सकता है।"

अल-नक़्क़ाश ने कहा: "इस आयत को सर्वशक्तिमान अल्लाह के इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया है: {जो लोग रात-दिन, गुप्त और प्रकट रूप से अपना धन खर्च करते हैं} (7) [अल-बकरा: 274]।"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/365। (2) उनकी तफ़सीर 5/17 में। (3) अहकाम अल-क़ुरआन 1/226। (4) (म) में: "कहना"। (5) उनका कहना: "बेहतर है क्योंकि फ़र्ज़ को सार्वजनिक करना", (म) से गायब है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/365। (7) पहले उल्लेखित स्रोत।

361 سورة البقرہ: آیت 271

یزید بن ابی حبیب نے کہا: "یہ آیت صرف یہودیوں اور عیسائیوں پر صدقہ کرنے کے بارے میں نازل ہوئی تھی، چنانچہ وہ زکوٰۃ کو پوشیدہ طور پر تقسیم کرنے کا حکم دیتے تھے۔" ابن عطیہ (1) نے کہا: "یہ قول مردود ہے، خاص طور پر سلف صالحین کے نزدیک؛ کیونکہ طبری (2) نے کہا ہے: 'لوگوں کا اس بات پر اجماع ہے کہ واجب (فرائض) کا اظہار کرنا افضل ہے۔'"

میں نے کہا: الکیا الطبری (3) نے ذکر کیا ہے کہ اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ (4) صدقات کا چھپانا مطلقاً بہتر ہے، اور یہ فقیر کا حق ہے، اور یہ کہ صاحبِ مال کے لیے جائز ہے کہ وہ خود اسے تقسیم کرے، جیسا کہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے۔ دوسرے قول کے مطابق، انہوں نے ذکر کیا ہے کہ یہاں صدقات سے مراد نفلی صدقہ ہے نہ کہ فرض، جس کا اظہار کرنا بہتر ہے تاکہ کوئی تہمت نہ لگے؛ اسی لیے کہا گیا: 'نفل نماز انفرادی طور پر پڑھنا افضل ہے، اور فرض باجماعت پڑھنا افضل ہے؛ کیونکہ فرض کا اظہار (5) تہمت سے دور رکھتا ہے۔'

المدوی نے کہا: "آیت سے مراد زکوٰۃ کی فرضیت اور جو کچھ نفلی طور پر دیا جائے وہ دونوں ہیں۔ چنانچہ نبی ﷺ کے زمانے میں چھپانا بہتر تھا، پھر اس کے بعد لوگوں کے خیالات بگڑ گئے، تو علماء نے فرائض کے اظہار کو مستحسن قرار دیا تاکہ کسی کے بارے میں روکنے (نہ دینے) کا گمان نہ ہو۔" ابن عطیہ (6) نے کہا: "یہ قول آثار کے خلاف ہے، اور ہمارے زمانے میں یہی مناسب معلوم ہوتا ہے کہ فرض صدقے کو چھپایا جائے، کیونکہ اسے روکنے والے بہت ہو گئے ہیں، اور اس کا نکالنا ریا کاری کا ذریعہ بن گیا ہے۔"

ابن خویزمنداد نے کہا: "یہ بھی جائز ہے کہ آیت سے مراد زکوٰۃ کے واجبات اور نفلی صدقات دونوں ہوں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے چھپانے کا ذکر کیا اور اس کی تعریف کی، اور ظاہر کرنے کا ذکر کیا اور اس کی تعریف کی، لہٰذا دونوں کا مراد ہونا جائز ہے۔"

النقاش نے کہا: "اس آیت کو اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد نے منسوخ کر دیا ہے: {الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُم بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً} (7) [البقرہ: 274]۔"

(1) المحرر الوجیز 365/1۔ (2) اپنی تفسیر 17/5 میں۔ (3) احکام القرآن 226/1۔ (4) (م) میں: قول۔ (5) ان کا قول: 'افضل ہے کیونکہ فرض کا اظہار'، نسخہ (م) سے ساقط ہے۔ (6) المحرر الوجیز 365/1۔ (7) سابقہ مصدر۔

362 Surah Al-Baqarah: Verse 271

Allah's saying: {What a good thing it is} is praise for giving charity openly, then He ruled that (1) hiding it is better than that. Therefore, some wise men said: "If you perform a good deed, hide it; and if a good deed is performed for you, spread it." Di'bil al-Khuza'i (2) said: When they take revenge, they announce their matter ... but if they bestow a favor, they bestow it in concealment. And Sahl bin Haroon (3) said: A friend whom, if you come to him one day to ask him ... he gives you what his hands possess and apologizes. He hides his good deeds while Allah reveals them ... for indeed a beautiful thing, when hidden, becomes manifest. And Al-Abbas bin Abdul-Muttalib (may Allah be pleased with him) said: "A good deed is not complete except with three qualities: hastening it, belittling it, and concealing it. For if you hasten it, you make it pleasant (4); if you belittle it, you make it great; and if you conceal it, you make it complete." And some poets said, excelling (5): Your good deed increased in greatness with me ... because with you it is hidden and humble. You forget it as if you did not do it ... while among people it is famous and significant. The reciters differed regarding His saying: {What a good thing it is}. Abu Amr, and Nafi' in the narration of Warsh, and 'Asim in the narration of Hafs, and Ibn Kathir read: {fa ni'immaa hiya} with a kasra (vowel 'i') on both the Noon and the 'Ayn (6).

---

(1) In (D) and (M): "that (ʿalā an)". (2) His Diwan p. 421. He is Abu Ali, Di'bil bin Ali, the poet of his time. He was from the extremist Shiites and had a sharp tongue and soul, to the point that he lampooned his tribe, Khuza'a. He authored the book "Tabaqat al-Shu'ara" (Ranks of Poets). He died from a wound in his foot by a poisoned spear in the year 246 AH. Al-Siyar 11/519. (3) Abu Amr, and it was said: Abu Muhammad al-Dustumaysani, of Persian origin. He moved to Basra and joined the service of Al-Ma'mun, overseeing the 'House of Wisdom' (Khizanat al-Hikma) for him. He was wise, eloquent, a poet, and a man of letters. He was of the Shu'ubiyya school and intensely prejudiced against Arabs. He has many works, including: "Tha'lah and Afra'" and "The Administration of Kingship and Politics." He died in the year 215 AH. Al-Wafi bil-Wafayat 16/18, Mu'jam al-Udaba' 11/266. The two verses are in "Adab al-Dunya wa al-Din," p. 187. (4) In (M): "you accelerated it" (a'jaltahu), and in (Z): "you made it significant" (hayyatahu). The narration is cited by Al-Mawardi in "Adab al-Dunya wa al-Din," p. 187. (5) These are in "Adab al-Dunya wa al-Din," p. 187 without attribution. (6) However, Abu Amr's recitation is with ikhfa' (hiding/shortening) of the kasra on the 'Ayn, which is also a narration from Qalun and Abu Bakr. See Al-Taysir p. 84, and Al-Bahr al-Muhit 2/324.

362 सूरह अल-बकरा: आयत 271

अल्लाह का कथन: {वह क्या ही अच्छी चीज़ है} दान को खुले तौर पर देने की प्रशंसा है, फिर उन्होंने फैसला सुनाया कि (1) इसे छिपाना उससे बेहतर है। इसीलिए, कुछ बुद्धिमानों ने कहा है: "यदि तुम कोई नेक काम करो तो उसे छिपाओ, और यदि तुम्हारे साथ कोई नेक काम किया जाए तो उसे फैलाओ।" दिबिल अल-खुज़ाई (2) ने कहा: जब वे बदला लेते हैं, तो वे अपने मामले की घोषणा करते हैं... और यदि वे कोई कृपा करते हैं, तो वे उसे गोपनीयता में करते हैं। और सह्ल बिन हारून (3) ने कहा: एक मित्र जिसके पास यदि तुम किसी दिन कुछ माँगने जाते हो... वह तुम्हें वह देता है जो उसके हाथों में है और क्षमा माँगता है। वह अपने नेक कामों को छिपाता है जबकि अल्लाह उन्हें प्रकट करता है... वास्तव में, सुंदर चीज़ जब छिपाई जाती है, तो वह प्रकट हो जाती है। और अल-अब्बास बिन अब्दुल-मुत्तलिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: "कोई नेक काम तब तक पूरा नहीं होता जब तक कि उसमें तीन गुण न हों: उसे जल्दी करना, उसे छोटा समझना और उसे छिपाना। क्योंकि यदि तुम उसे जल्दी करते हो, तो तुम उसे सुखद बनाते हो (4); यदि तुम उसे छोटा समझते हो, तो तुम उसे महान बनाते हो; और यदि तुम उसे छिपाते हो, तो तुम उसे पूर्ण बनाते हो।" और कुछ कवियों ने बहुत अच्छा कहा है (5): मेरे पास तुम्हारा नेक काम महानता में बढ़ गया... क्योंकि तुम्हारे पास वह छिपा हुआ और विनम्र है। तुम उसे ऐसे भूल जाते हो जैसे तुमने उसे किया ही न हो... जबकि लोगों के पास वह प्रसिद्ध और महत्वपूर्ण है। क़ुरआन पाठकों (क़ारियों) के बीच उनके कथन: {वह क्या ही अच्छी चीज़ है} पर मतभेद है। अबू अम्र, वारश के वर्णन में नाफ़े, हफ़्स के वर्णन में आसिम, और इब्न कसीर ने इसे 'नुन' और 'ऐन' दोनों पर कसरा (इ-स्वर) के साथ {फ़-नि-इम्मा हिया} पढ़ा है (6)।

---

(1) (द) और (म) में: "कि (अला अन)"। (2) उनका दीवान पृ. 421। वह अबू अली, दिबिल बिन अली हैं, अपने समय के कवि। वह कट्टरपंथियों में से थे और उनकी ज़ुबान और स्वभाव तेज़ था, यहाँ तक कि उन्होंने अपने कबीले खुज़आ की भी निंदा की। उन्होंने "तबाक़ात अल-शुअरा" (कवियों की श्रेणियाँ) पुस्तक लिखी। उनकी मृत्यु 246 हिजरी में एक ज़हरीले भाले से पैर में चोट लगने के कारण हुई। अल-सियार 11/519। (3) अबू अम्र, और कहा गया: अबू मुहम्मद अल-दुस्तुमैसानी, मूल रूप से फारसी। वह बसरा चले गए और अल-मामून की सेवा में शामिल हो गए, उनके लिए 'हिम्मत के खजाने' (खिज़ानत अल-हिक़्मा) की देखरेख की। वह बुद्धिमान, वाक्पटु, कवि और साहित्यकार थे। वह शुऊबिया विचारधारा के थे और अरबों के प्रति अत्यधिक पक्षपाती थे। उनकी कई रचनाएँ हैं,

जिनमें: "थलाह और अफरा" और "शासन और राजनीति का प्रबंधन" शामिल हैं। उनकी मृत्यु 215 हिजरी में हुई। अल-वाफ़ी बिल-वफ़ात 16/18, मुअजम अल-उदबा 11/266। ये दो छंद "अदब अल-दुनिया वा अल-दीन" पृ. 187 में हैं। (4) (म) में: "तुमने इसे त्वरित किया" (अअजल्तहु), और (ज़) में: "तुमने इसे महत्वपूर्ण बनाया" (हैय्याताहु)। यह उल्लेख अल-मावर्दी ने "अदब अल-दुनिया वा अल-दीन" पृ. 187 में किया है। (5) ये बिना किसी श्रेय के"अदब अल-दुनिया वा अल-दीन" पृ. 187 में हैं। (6) हालाँकि, अबू अम्र का पाठ 'ऐन' के कसरा के इख़फ़ा (छिपाने/संक्षिप्त करने) के साथ है, जो क़ालून और अबू बक्र से भी एक वर्णन है। देखें अल-तयसीर पृ. 84, और अल-बहर अल-मुहीत 2/324।

362 سورة البقرہ: آیت 271

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس وہ کیا ہی اچھی چیز ہے} صدقہ ظاہر کرنے کی تعریف ہے، پھر اس نے حکم دیا کہ (1) اسے چھپانا اس سے بہتر ہے، اور اسی لیے بعض حکماء نے کہا: جب تم کوئی نیکی کرو تو اسے چھپاؤ، اور جب تمہارے ساتھ نیکی کی جائے تو اسے پھیلاؤ۔ دعبل خزاعی (2) نے کہا: جب وہ انتقام لیتے ہیں تو اپنے معاملے کا اعلان کرتے ہیں... اور اگر وہ انعام دیتے ہیں تو پوشیدگی میں دیتے ہیں۔ اور سہل بن ہارون (3) نے کہا: ایسا دوست کہ جب تم کسی دن اس سے مانگنے آؤ... وہ تمہیں وہ دے دیتا ہے جو اس کے ہاتھوں میں ہوتا ہے اور معذرت کرتا ہے۔ وہ اپنی نیکیوں کو چھپاتا ہے جبکہ اللہ انہیں ظاہر کرتا ہے... بے شک خوبصورت چیز جب تم اسے چھپاتے ہو تو وہ ظاہر ہو جاتی ہے۔ اور حضرت عباس بن عبدالمطلب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "نیکی تین خصلتوں کے بغیر مکمل نہیں ہوتی: اسے جلد کرنا، اسے چھوٹا سمجھنا اور اسے چھپانا۔ پس جب تم اسے جلد کرتے ہو تو اسے خوشگوار بناتے ہو (4)؛ جب تم اسے چھوٹا سمجھتے ہو تو اسے عظیم بناتے ہو؛ اور جب تم اسے چھپاتے ہو تو اسے مکمل کرتے ہو۔" اور بعض شعراء نے کیا خوب کہا ہے (5): تمہاری نیکی میرے نزدیک عظمت میں بڑھ گئی... کیونکہ وہ تمہارے نزدیک چھپی ہوئی اور معمولی ہے۔ تم اسے ایسے بھول جاتے ہو جیسے تم نے اسے کیا ہی نہ ہو... جبکہ لوگوں کے نزدیک وہ مشہور اور اہم ہے۔ اور قراء کا قول: {پس وہ کیا ہی اچھی چیز ہے} میں اختلاف ہے۔ پس ابو عمرو، ورش کی روایت میں نافع، حفص کی روایت میں عاصم، اور ابن کثیر نے: {فَنِعِمَّا هِيَ} نون اور عین کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (6)۔

---

(1) (د) اور (م) میں ہے: "اس پر کہ (علیٰ ان)"۔ (2) ان کا دیوان ص 421۔ وہ ابو علی، دعبل بن علی ہیں، اپنے زمانے کے شاعر۔ وہ غالیوں میں سے تھے اور ان کی زبان اور نفس تلخ تھا، یہاں

تک کہ انہوں نے اپنے قبیلے خزاعہ کی بھی ہجو کی۔ ان کی کتاب «طبقات الشعراء» ہے، ان کی وفات 246ھ میں زہریلے نیزے سے قدم میں لگنے والے زخم کے نتیجے میں ہوئی۔ السیر 11/519۔ (3) ابو عمرو، اور کہا گیا: ابو محمد الدستمیسانی، فارسی الاصل، بصرہ منتقل ہوئے اور مامون کی خدمت میں شامل ہوئے، ان کے لیے خزانہ حکمت کے نگران رہے۔ وہ حکیم، فصیح، شاعر اور ادیب تھے۔ وہ شعوبی مذہب کے تھے اور عربوں کے خلاف سخت تعصب رکھتے تھے۔ ان کی بہت سی تصانیف ہیں جن میں: «ثعلہ و عفراء» اور «تدبیر الملک و السیاسہ» شامل ہیں۔ ان کی وفات 215ھ میں ہوئی۔ الوافی بالوفیات 16/18، معجم الادباء 11/266۔ یہ دو اشعار ادب الدنیا والدین ص 187 میں موجود ہیں۔ (4) (م) میں: "تم نے اسے جلدی کیا" (أعجلته)، اور (ظ) میں: "تم نے اسے اہم بنایا" (هيته)۔ اس اثر کو ماوردی نے ادب الدنیا والدین ص 187 میں نقل کیا ہے۔ (5) یہ دونوں اشعار ادب الدنیا والدین ص 187 میں بغیر کسی نسبت کے درج ہیں۔ (6) لیکن ابو عمرو کی قرات عین کے کسرہ کے اخفاء (یعنی اختلاس) کے ساتھ ہے، اور یہ قالون اور ابوبکر سے بھی ایک روایت ہے۔ دیکھئے التیسیر ص 84، اور البحر المحیط 2/324۔

Abu 'Amr also read, and Nafi' in a narration other than Warsh, and 'Asim in the narration of Abu Bakr and Al-Mufaddal: "fa-ni'ma" with a kasra on the Nun and a sukun on the 'Ayn. Al-A'mash, Ibn 'Amir, Hamza, and Al-Kisa'i read: "fa-na'imma" with a fatha on the Nun and a kasra on the 'Ayn, and all of them doubled (1) the Mim (2).

It is permissible outside the Quran to say: "fa-ni'ma ma hiya." Al-Nahas said (3): But in the script, it is connected, so assimilation (idgham) became necessary.

Grammarians narrated four variants for "ni'ma": "na'ima al-rajul Zayd," this is the origin; "ni'ima al-rajul," where the Nun is given a kasra due to the kasra of the 'Ayn (4); "na'ma al-rajul," with a fatha on the Nun and a sukun on the 'Ayn, and the origin is "na'ima," the kasra was omitted because it is heavy; and "ni'ma al-rajul," which is the most eloquent of the variants. The origin in it is "na'ima," and it is used in every praise, so it was lightened, and the kasra of the 'Ayn was moved to the Nun and the 'Ayn was made silent. Whoever recited: {fa-ni'imma hiya} has two interpretations: one is that it followed the dialect of those who say: "ni'im." The other interpretation is that it follows the superior dialect, so the origin would be "ni'ma," then the 'Ayn was given a kasra to avoid the meeting of two silent letters.

Al-Nahas said: As for what was narrated from Abu 'Amr and Nafi' regarding the silencing of the 'Ayn, it is impossible. It was narrated from Muhammad bin Yazid that he said: As for the silencing of the 'Ayn while the Mim is doubled, no one is capable of pronouncing it; rather, one intends to combine two silent letters and moves them, but does not achieve it (5).

Abu 'Ali said (6): Whoever recited with a sukun on the 'Ayn, his statement is not sound; because he combined two silent letters, the first of which is not a letter of prolongation (madd) or softness (lin). This is only permissible according to grammarians if the first letter is a letter of prolongation, as the prolongation becomes a substitute for the vowel, such as "dabbah" and "dawall" and the like. Perhaps...

---

(1) In (M): made silent. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/365, and see Al-Sab'ah pp. 190-191, and Al-Taysir p. 84. The recitation of Al-A'mash was mentioned by Al-Nahas in I'rab al-Qur'an 1/338. (3) I'rab al-Qur'an 1/338. (4) In (M): with a kasra on the Nun for the kasra of the 'Ayn. (5) In Al-Nahas's I'rab al-Qur'an: "wa la yabah." See Al-Nashr 2/236. (6) Al-Hujjah 2/396-397.

सूरह अल-बक़रह: आयत 271 | 363

अबू अम्र ने भी पढ़ा है, और नाफ़े ने वर्श की रिवायत के अलावा, और आसिम ने अबू बक्र और अल-मुफ़ज़्ज़ल की रिवायत में: 'फ़-नि'मा' (नून पर कसरा और 'ऐन' पर सुकून के साथ)। अल-आमश, इब्न आमिर, हमज़ा और अल-किसई ने पढ़ा: 'फ़-न'इम्मा' (नून पर फ़त्हा और 'ऐन' पर कसरा के साथ), और उन सभी ने मीम (2) को तशदीद (1) के साथ पढ़ा।

क़ुरान के अलावा यह कहना जायज़ है: 'फ़-नि'मा मा हिया'। अल-नह़ास ने कहा (3): लेकिन यह लिखावट में जुड़ा हुआ है, इसलिए इदग़ाम (समायोजन) ज़रूरी हो गया।

वैयाकरणों (नह्वियों) ने 'नि'मा' के चार रूपों का वर्णन किया है: 'न'इमा अर-रजुलु ज़ैदुन', यह मूल है; 'नि'इमा अर-रजुलु', जहाँ 'ऐन' के कसरा के कारण नून को कसरा दिया गया है (4); 'न'मा अर-रजुलु', नून पर फ़त्हा और 'ऐन' पर सुकून के साथ, और इसका मूल 'न'इमा' है; कसरा हटा दिया गया क्योंकि वह भारी था; और 'नि'मा अर-रजुलु', और यह भाषाओं में सबसे शुद्ध है। इसका मूल 'न'इमा' है, और यह हर प्रशंसा में आता है, इसलिए इसे हल्का कर दिया गया और 'ऐन' का कसरा नून पर डाल दिया गया और 'ऐन' को साकिन कर दिया गया। तो जिसने पढ़ा: {फ़-नि'इम्मा हिया}, उसके लिए दो व्याख्याएँ हैं: पहली यह कि वह उन लोगों की भाषा पर आया है जो कहते हैं: 'नि'इम'। दूसरी व्याख्या यह है: कि यह सबसे अच्छी भाषा पर है, तो मूल 'नि'मा' होगा, फिर दो साकिनों के मिलने के कारण 'ऐन' को कसरा दिया गया।

अल-नह़ास ने कहा: जहाँ तक अबू अम्र और नाफ़े से 'ऐन' के सुकून के बारे में जो वर्णन किया गया है, वह नामुमकिन है। मुहम्मद बिन यज़ीद से वर्णित है कि उन्होंने कहा: जहाँ तक 'ऐन' को साकिन करने और मीम के मुशद्दद (तशदीद वाला) होने की बात है, तो कोई भी इसका उच्चारण नहीं कर सकता; बल्कि वह दो साकिनों को मिलाने की कोशिश करता है और हरकत देता है पर वह उच्चारण नहीं हो पाता (5)।

अबू अली ने कहा (6): जिसने 'ऐन' के सुकून के साथ पढ़ा, उसकी बात दुरुस्त नहीं है; क्योंकि उसने दो साकिनों को जमा किया है जिनमें से पहला हर्फ़ए-मद या लीन नहीं है। वैयाकरणों के नज़दीक यह तभी जायज़ है जब पहला हर्फ़ए-मद हो; क्योंकि मद हरकत का बदला बन जाता है, जैसे 'दा़ब्बा' और 'ज़वा़ल' आदि में। और शायद...

(1) (म) में: साकिन। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/365, और देखें अल-सब'आ पृ. 190-191, और अल-तयसीर पृ. 84. अल-आमश की क़िराअत का ज़िक्र अल-नह़ास ने ए'राब अल-क़ुरान 1/338 में किया है। (3) ए'राब अल-क़ुरान 1/338. (4) (म) में: 'ऐन' के कसरा के लिए नून को कसरा के साथ। (5) अल-नह़ास की ए'राब अल-क़ुरान में: 'व ला याबह़'। देखें अल-नश्र 2/236. (6) अल-हुज्जह 2/396-397.

ابو عمرو نے بھی پڑھا ہے، اور نافع نے ورش کی روایت کے علاوہ، اور عاصم نے ابوبکر اور مفضل کی روایت میں: «فَنِعْمَا» نون کے کسرہ اور عین کے سکون کے ساتھ اور اعمش، ابن عامر، حمزہ اور کسائی نے پڑھا: «فَنَعِمَّا» نون کے فتحہ اور عین کے کسرہ کے ساتھ، اور ان سب نے میم (۲) کو مشدد (۱) پڑھا۔

قرآن کے علاوہ یہ جائز ہے: «فَنِعْمَ مَا هي»۔ النحاس نے کہا (۳): لیکن یہ تحریر میں متصل ہے، اس لیے ادغام لازم ہو گیا۔

نحویوں نے «نِعْمَ» میں چار لغات نقل کی ہیں: «نَعِمَ الرجلُ زيدٌ»، یہ اصل ہے؛ «نِعِمَ الرجلُ»، نون کو عین کے کسرہ کی وجہ سے کسرہ دیا گیا (۴)؛ «نَعْمَ الرجل»، نون کے فتحہ اور عین کے سکون کے ساتھ، اور اصل «نَعِمَ» ہے؛ کسرہ کو حذف کر دیا گیا کیونکہ وہ ثقیل تھا؛ اور «نِعْمَ الرجلُ»، اور یہ فصیح ترین لغت ہے، اور اس میں اصل «نَعِمَ» ہے، یہ ہر مدح میں آتی ہے، پس اسے ہلکا کر دیا گیا اور عین کا کسرہ نون کی طرف منتقل کر دیا گیا اور عین کو ساکن کر دیا گیا۔ پس جس نے پڑھا: {فَنِعِمَّا هي} تو اس کی دو توجیہات ہیں: ایک یہ کہ یہ اس شخص کی لغت پر ہے جو کہتا ہے: «نِعِم»۔ دوسری توجیہ یہ ہے: کہ یہ عمدہ لغت پر ہے، تو اصل «نِعْمَ» ہوگا، پھر التقاء ساکنین کی وجہ سے عین کو کسرہ دیا گیا۔

النحاس نے کہا: جہاں تک ابو عمرو اور نافع سے عین کے سکون کے بارے میں جو نقل کیا گیا ہے وہ ناممکن ہے۔ محمد بن یزید سے نقل کیا گیا ہے کہ انہوں نے کہا: جہاں تک عین کو ساکن

کرنے اور میم کے مشدد ہونے کا تعلق ہے، تو کوئی بھی اس کے تلفظ پر قادر نہیں ہے؛ بلکہ وہ دو ساکنوں کو جمع کرنے کا ارادہ کرتا ہے اور حرکت دیتا ہے مگر وہ ادا نہیں ہو پاتا (۵)۔

ابو علی نے کہا (۶): جس نے عین کے سکون کے ساتھ پڑھا اس کا قول درست نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے دو ساکنوں کو جمع کیا جن میں سے پہلا حرف مد یا لین نہیں ہے، اور نحویوں کے نزدیک یہ تبھی جائز ہے جب پہلا حرف مد ہو؛ کیونکہ مد حرکت کا عوض بن جاتا ہے، جیسا کہ «دابّة» اور «ضَوَالّ» وغیرہ میں ہے، اور شاید...

---

(۱) (م) میں: سکن (ساکن)۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۶۵/۱ ، اور دیکھئے السبعہ ص ۱۹۰-۱۹۱ ، والتیسیر ص ۸۴ ۔ اور اعمش کی قرات النحاس نے اعراب القرآن ۳۳۸/۱ میں ذکر کی ہے۔ (۳) اعراب القرآن ۳۳۸/۱ ۔ (۴) (م) میں: نون کے کسرہ کے ساتھ عین کے کسرہ کی وجہ سے۔ (۵) النحاس کی اعراب القرآن میں: «ولا یأبه»۔ اور دیکھئے النشر ۲/ ۲۳۶۔ (۶) الحجة ۲/ ۳۹۶-۳۹۷۔

Abu 'Amr hid the vowel and slurred it, as he did with the concealment (ikhfā') in "Bāri'ikum" and "Ya'murukum". The listener thought the concealment was a stillness (sukūn) because of its subtlety and hiddenness in hearing (1).

Abu Ali said (2): As for the one who read: "Na'imma" with a fatha on the 'nun' and a kasra on the 'ayn'; he brought the word in its original form, and from it is the poet's saying:

My feet did not carry—they are indeed excellent strivers in the prevailing matter (3).

Abu Ali said (4): "Mā" in the Almighty's saying: (Na'imma) is in the position of naṣb (accusative), and His saying: "hiya" (it) is an explanation for the implicit subject before mention. The estimation is: "Ni'ima shay'an ibdā'uhā" (Excellent is something, its showing). Showing is what is specifically praised, except that the muḍāf (possessed) was omitted and the muḍāf ilayhi (possessor) was put in its place. This is indicated by His saying: {it is better for you}, meaning: concealment is better. Just as the pronoun here refers to concealment and not to charities, so too initially; the subject is the "showing", and it is what the pronoun was attached to. So "showing" was omitted, and the pronoun of "charities" was put in its place (5).

{And if you hide them} is a condition, which is why the 'nun' was omitted, {and give them} is conjoined to it, and the answer is: {it is better for you} (6).

{And He will expiate} The reciters differed in its reading; Abu 'Amr, Ibn Kathir, and 'Asim read it as...

---

(1) Abu Hayyan said in Al-Bahr (2/324): As for the sukūn, Abu 'Ubayd chose it and said: sukūn in what is narrated is the language of the Prophet (PBUH) in this word. Then Abu Hayyan said: The rejection by these people is questionable because the masters of recitation only read based on a transmission from the Messenger of Allah (PBUH). Whenever error creeps into what they transmitted from such things, it creeps into others. What we choose and say is: the transmission of the seven recitations is mutawātir (consecutive); it is impossible for error to occur in it. (2) Al-Hujjah (2/398). (3) The verse is by Tarafa, and it is in his Diwan p. 58 with the narration: My maternal aunt and myself—of old—they are indeed excellent strivers among the split people. It was cited in Al-Khizāna (9/376) with the same narration as the author, but in it: "qadamī" (singular), and he said in its commentary: Al-Mubir is the active participle of

"abarra" (one person excelled over his companions), meaning: he defeated them. That is, they are excellent strivers in the dominant matter that people were unable to repel. (4) Al-Hujjah (2/399). (5) In (kh), (d), and (m): same as it. What is established is from (zh). The author quoted Abu Ali via Al-Muharrar al-Wajiz (1/365-366). (6) I'rāb al-Qur'ān by Al-Nahhas (1/338).

अबू 'अम्र ने हरकत (स्वर) को छिपाया और उसे संक्षिप्त किया, जैसा कि उन्होंने "बारीइकुम" और "यामुरुकुम" में इख़फ़ा (छिपाने) के साथ किया था। सुनने वाले ने इख़फ़ा को सुकून (ठहराव) समझा, क्योंकि सुनने में इसकी सूक्ष्मता और गोपनीयता थी (1)।

अबू अली ने कहा (2): जहाँ तक उस व्यक्ति का सवाल है जिसने पढ़ा: 'नून' पर फ़त्हा और 'ऐन' पर कसरा के साथ "न'इम्मा" (Na'imma); वह शब्द को उसके मूल रूप में लाया, और उसी से कवि का कथन है:

मेरे पैरों ने नहीं उठाया—वे वास्तव में विजयी मामले में बेहतरीन प्रयास करने वाले हैं (3)।

अबू अली ने कहा (4): सर्वशक्तिमान के कथन में "मा": (न'इम्मा) नसब (कर्म कारक) के स्थान पर है, और उनका कथन: "हिया" (वह) उल्लेख से पहले अंतर्निहित कर्ता का स्पष्टीकरण है। अनुमान है: "नि'इमा शैअन इब्दाउहा" (उत्कृष्ट है कुछ, उसका दिखाना)। "दिखाना" (इब्दा) वह है जिसकी विशेष रूप से प्रशंसा की जाती है, सिवाय इसके कि मुदाफ़ (अधिकार में होने वाला) हटा दिया गया और मुदाफ़ इलैहि (अधिकारी) को उसके स्थान पर रखा गया। यह उनके कथन से प्रमाणित होता है: {यह तुम्हारे लिए बेहतर है}, यानी: छिपाना बेहतर है। जिस प्रकार यहाँ सर्वनाम छिपाने के लिए है न कि दान (सदक़ात) के लिए, उसी प्रकार शुरू में भी; कर्ता "दिखाना" है, और इसी के साथ सर्वनाम जुड़ा हुआ था। तो "दिखाना" हटा दिया गया, और "दान" के सर्वनाम को उसके स्थान पर रख दिया गया (5)।

{और यदि तुम उन्हें छिपाओ} एक शर्त है, इसलिए 'नून' हटा दिया गया, {और उन्हें दो} इस पर संयोजित है, और उत्तर है: {यह तुम्हारे लिए बेहतर है} (6)।

{और वह प्रायश्चित करेगा (व-युकफ़्फ़िरु)} कारी (पाठकों) के इसके पाठ में मतभेद है, अबू 'अम्र, इब्न कसीर और आसिम ने इसे पढ़ा...

---

(1) अबू हय्यान ने अल-बहर (2/324) में कहा: जहाँ तक सुकून का सवाल है, अबू 'उबैद ने इसे चुना और कहा: जो वर्णित है उसमें सुकून इस शब्द में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की भाषा है। फिर अबू हय्यान ने कहा: इन लोगों द्वारा इनकार विचारणीय है, क्योंकि क़िरात के इमामों ने केवल अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत के आधार पर ही पढ़ा है। और जब इस

तरह की चीजों में उनके द्वारा रिवायत किए गए कार्यों में गलती की संभावना हो; तो यह दूसरों में भी हो सकती है। हम जो चुनते हैं और कहते हैं वह यह है: सात क़िरात (पाठ) का संचरण मुतवातिर (निरंतर) है; इसमें गलती होना असंभव है। (2) अल-हुज्जह (2/398)। (3) यह शेर तरफ़ा का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 58 में इस वर्णन के साथ है: मेरी मौसी और मैं स्वयं—पुराने समय से—वे वास्तव में विभाजित लोगों में बेहतरीन प्रयास करने वाले हैं। इसे अल-खिज़ाना (9/376) में लेखक के समान वर्णन के साथ उद्धृत किया गया है, लेकिन इसमें है: "क़दमी" (एकवचन), और उन्होंने इसकी व्याख्या में कहा: अल-मुबिर, "अबर्रा" (एक व्यक्ति अपने साथियों पर हावी हो गया) का सक्रिय कृदंत (active participle) है, यानी: उसने उन्हें हरा दिया। अर्थात्, वे उस प्रबल मामले में बेहतरीन प्रयास करने वाले हैं जिसे लोग टालने में असमर्थ थे। (4) अल-हुज्जह (2/399)। (5) (ख), (द) और (म) में: इसके समान। जो स्थापित है वह (ज़) से है। लेखक ने अबू अली से अल-मुहर्रर अल-वजीज (1/365-366) के माध्यम से उद्धृत किया है। (6) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान (1/338)।

ابو عمرو نے حرکت کو چھپایا اور اسے مختصراً ادا کیا (اختلاس)، جیسا کہ انہوں نے «بارِئِكُمْ» اور «يَأْمُرُكُمْ» میں اخفاء کے ساتھ کیا تھا۔ تو سننے والے نے اخفاء کو سکون سمجھا؛ کیونکہ سماعت میں اس کی نزاکت اور پوشیدگی تھی (١)۔

ابو علی نے کہا (٢): اور رہا وہ شخص جس نے «نَعِمَّا» نون کے فتحہ اور عین کے کسرہ کے ساتھ پڑھا؛ تو وہ اس لفظ کو اس کی اصل پر لایا ہے، اور اسی سے شاعر کا قول ہے:

میرے قدموں نے نہیں اٹھایا—بے شک وہ کامیاب معاملے میں بہترین تگ و دو کرنے والے ہیں (٣)

ابو علی نے کہا (٤): اور اللہ تعالیٰ کے قول (نَعِمَّا) میں «ما» محل نصب میں ہے، اور اس کا قول: «ہی» ذکر سے پہلے پوشیدہ فاعل کی تفسیر ہے، اور تقدیر (مرادی معنی) یہ ہے: «نِعِمَ شيئاً إبداؤها» (بہتر ہے کوئی چیز، اس کا ظاہر کرنا)۔ اور ظاہر کرنا ہی مخصوص بالمدح (جس کی تعریف کی جائے) ہے، سوائے اس کے کہ مضاف کو حذف کر دیا گیا اور مضاف الیہ کو اس کے قائم مقام کر دیا گیا، اور اس پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ﴾ یعنی: اخفاء بہتر ہے، تو جس طرح یہاں ضمیر اخفاء کے لیے ہے نہ کہ صدقات کے لیے، اسی طرح پہلے بھی؛ فاعل «إبداء» ہے، اور یہی وہ ہے جس کے ساتھ ضمیر ملی ہوئی تھی۔ چنانچہ «إبداء» کو حذف کر دیا گیا اور «صدقات» کی ضمیر کو اس کے قائم مقام کر دیا گیا (٥)۔

﴿وَإِن تُخْفُوهَا﴾ شرط ہے، اسی لیے نون حذف ہو گیا، ﴿وَتُؤْتُوهَا﴾ اس پر عطف ہے، اور جواب ہے: ﴿فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ﴾ (٦)۔

﴿وَيُكَفِّرُ﴾ قراء نے اس کی قرات میں اختلاف کیا ہے، تو ابو عمرو، ابن کثیر اور عاصم نے پڑھا...

---

(۱) ابو حیان نے البحر (۳۲۴/۲) میں کہا: اور رہا اسکان (ساکن کرنا) تو اسے ابو عبید نے اختیار کیا اور کہا: مروی روایات میں اس لفظ میں اسکان نبی ﷺ کی لغت ہے۔ پھر ابو حیان نے کہا: اور ان لوگوں کا انکار محلِ نظر ہے، کیونکہ ائمہ قرات نے رسول اللہ ﷺ سے نقل کے بغیر نہیں پڑھا، اور جب ان چیزوں میں ان کی نقل کردہ روایات میں غلطی کا احتمال ہو جائے؛ تو ان کے علاوہ دوسری چیزوں میں بھی ہو جائے گا، اور جسے ہم اختیار کرتے ہیں اور کہتے ہیں وہ یہ ہے کہ: سات قراتوں کی نقل متواتر ہے جس میں غلطی کا وقوع ممکن نہیں۔ (۲) الحجة ۳۹۸/۲۔ (۳) یہ شعر طرفہ کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۵۸ میں اس روایت کے ساتھ ہے: خالتی والنفسُ قدماً إنهم نعم الساعون في القوم الشطر اور اسے الخزانہ (۳۷۶/۹) میں مصنف کی روایت کے مطابق لایا گیا ہے، لیکن اس میں ہے: «قَدَمي» (واحد کے ساتھ)، اور اس نے اس کی شرح میں کہا: «المُبِرُّ» اسم فاعل ہے «أبَرَّ» سے (فلاں اپنے ساتھیوں پر غالب آ گیا)، یعنی: وہ ان پر غالب آ گیا۔ یعنی: وہ اس غالب معاملے میں بہترین تگ و دو کرنے والے ہیں جسے لوگ دور کرنے سے عاجز آ گئے۔ (۴) الحجة ۳۹۹/۲۔ (۵) (خ)، (د) اور (م) میں: اسی کی طرح۔ اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ اور مصنف نے المحرر الوجیز ۳۶۵/۱-۳۶۶ کے واسطے سے ابو علی سے نقل کیا ہے۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس ۳۳۸/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 271 365

The narration of Abu Bakr, Qatadah, and Ibn Abi Ishaq: "And We expiate" (wa-nukaffiru) with the letter 'nun' and a dammah (raising) on the 'ra'. Nafi' (1), Hamzah, and Al-Kisa'i read it with 'nun' and a sukun (jazm) on the 'ra'. The same was also narrated from 'Asim. Al-Husayn bin Ali al-Ju'fi narrated from al-A'mash: "He expiates" (yukaffira) with a fatha (nasb) on the 'ra'. Ibn 'Amir read it with the letter 'ya' and a dammah on the 'ra', which was also narrated by Hafs from 'Asim, and similarly narrated from Al-Hasan. It was also narrated from him with 'ya' and 'jazm'. Ibn Abbas read: "And you expiate" (wa-tukaffir) with 'ta', a kasra on the 'fa', and 'jazm' on the 'ra'. 'Ikrimah read: "And it expiates" (wa-takaffara) with 'ta', a fatha on the 'fa', and 'jazm' on the 'ra'. Al-Mahdawi reported from Ibn Hurmuz that he read: "And We expiate" (wa-tunkaffiru) with 'ta' and a dammah on the 'ra'. It was reported from 'Ikrimah and Shahr bin Hawshab that they both read with 'ta' and a fatha on the 'ra' (2).

These are nine recitations, the clearest of which is: "And We expiate" (wa-nukaffiru) with 'nun' and 'dammah'. This is the opinion of Al-Khalil and Sibawayh (3). Al-Nahhas (4) said: Sibawayh said: "Raising (dammah) here is the proper way, and it is the good one; because the speech following the 'fa' takes its course elsewhere than in the result of the conditional." He permitted 'jazm' by considering the meaning; because the meaning is: "And if you hide them and give them to the poor, it will be better for you, and We will expiate [your sins] from you."

Abu Hatim said: Al-A'mash read: "He expiates" (yukaffiru) with 'ya' without the 'waw' before it. Al-Nahhas said: What Abu Hatim reported from Al-A'mash without the 'waw' in 'jazm' would be by way of substitution, as if it were in place of the 'fa'. What was narrated from 'Asim: "And He expiates" (wa-yukaffiru) with 'ya' and 'dammah' means: "And Allah expiates." This is the saying of Abu 'Ubayd. Abu Hatim said: Its meaning is: "the giving expiates." And the recitation (5) of Ibn Abbas: "And we expiate" (wa-nukaffiru) means: "the charities expiate."

(1) In the manuscripts: Al-A'mash, and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz 1/366 and the text is from it. (2) The mutawatir (widely transmitted) recitations of this word are: "wa-nukaffir", with 'nun' and 'jazm' on the 'ra', which is the recitation of Nafi', Hamzah, and Al-Kisa'i; and "wa-nukaffiru" with 'nun' and 'dammah' on the 'ra', which is the recitation of Ibn Kathir, Abu 'Amr, and 'Asim in the narration of Shu'bah; and "wa-yukaffiru" with 'ya' and 'dammah' on the 'ra', which is the recitation of Ibn 'Amir and 'Asim in the narration of Hafs. As for the other recitations mentioned

by the author, they are 'shadhdh' (irregular). See: Al-Sab'ah p. 191, Al-Taysir p. 84, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/338-339, and Al-Bahr 2/325. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/366, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/338-339, and the recitation of Ibn Abbas was also mentioned by Ibn Khalawayh p. 17. (4) In I'rab al-Qur'an 1/339, and Sibawayh's saying is in Al-Kitab 3/90. (5) In (m): And he read.

सूरा अल-बक़रह: आयत 271 365

अबू बक्र, कतादा और इब्न अबी इसहाक़ का वर्णन: 'नुन' के साथ और 'रा' पर रफ़ा (पेश) के साथ "वनुक़फ़्फ़िरु" (और हम मिटा देंगे)। नाफ़े(1), हमज़ा और किसाई ने 'नुन' और 'रा' पर जज्म के साथ पढ़ा है, और आसिम से भी ऐसा ही वर्णित है। अल-हुसैन बिन अली अल-जुअफ़ी ने अल-आमश से वर्णन किया है: 'रा' पर मस्ब (ज़बर) के साथ "युक़फ़्फ़िर" (वह मिटा दे)। इब्न आमिर ने 'या' और 'रा' पर रफ़ा के साथ पढ़ा, और इसे हफ़्स ने आसिम से वर्णित किया है, और अल-हसन से भी ऐसा ही वर्णित है। उनसे 'या' और जज्म के साथ भी वर्णित है। इब्न अब्बास ने पढ़ा: 'ता' के साथ, 'फ़ा' के नीचे कसरा (ज़ेर) और 'रा' पर जज्म के साथ "वतुक़फ़्फ़िर" (और आप मिटा दें)। इक्रिमा ने पढ़ा: 'ता', 'फ़ा' पर फ़त्हा (ज़बर) और 'रा' पर जज्म के साथ "वतक़फ़्फ़र" (और वह मिट जाता है)। अल-महदवी ने इब्न हुरमुज़ से वर्णन किया कि उन्होंने पढ़ा: 'ता' और 'रा' पर रफ़ा के साथ "वतुन्कफ़्फ़िरु" (और हम मिटा देंगे)। इक्रिमा और शहर बिन हौशब से वर्णित है कि उन दोनों ने 'ता' और 'रा' पर मस्ब के साथ पढ़ा (2)।

ये नौ किराअतें (पढ़ने के तरीके) हैं, जिनमें सबसे स्पष्ट है: 'नुन' और रफ़ा के साथ "वनुक़फ़्फ़िरु"। यह अल-ख़लील और सीबवैह का कथन है (3)। अल-नहहास (4) ने कहा: सीबवैह ने कहा: यहाँ रफ़ा ही उचित है, और यही बेहतर है; क्योंकि 'फ़ा' के बाद वाला वचन शर्त के परिणाम के अलावा अन्य स्थानों की तरह चलता है। उन्होंने अर्थ के आधार पर जज्म की अनुमति दी है; क्योंकि अर्थ है: "और यदि तुम उन्हें छुपाओ और ग़रीबों को दो, तो यह तुम्हारे लिए बेहतर होगा, और हम तुमसे [तुम्हारे पाप] मिटा देंगे।"

अबू हातिम ने कहा: अल-आमश ने इससे पहले 'वाव' के बिना 'या' के साथ "युक़फ़्फ़िरु" पढ़ा; अल-नहहास ने कहा: अबू हातिम ने अल-आमश से जो 'वाव' के बिना जज्म में वर्णित किया है, वह बदल (विकल्प) के तौर पर होगा जैसे कि वह 'फ़ा' के स्थान पर हो। और जो आसिम से वर्णित है: 'या' और रफ़ा के साथ "व युक़फ़्फ़िरु" का अर्थ होगा "और अल्लाह मिटाता है"। यह अबू उबैद का कथन है। अबू हातिम ने कहा: इसका अर्थ है: "देना मिटा देता है," और इब्न अब्बास की किराअत (5): "वनुक़फ़्फ़िरु" का अर्थ होगा: "सदक़ात (दान) मिटा देते हैं।"

(१) प्रतियों में: अल-आमश, और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३६६/१ से है और कथन उसी का है। (२) इस शब्द में मुतवातिर (प्रचलित) किराअतें हैं: 'नुन' और 'रा' पर जज्म के साथ

"वनुक़फ़्फ़िर", जो नाफ़े, हमज़ा और किसाई की किराअत है; और 'नुन' और 'रा' पर रफ़ा के साथ "वनुक़फ़्फ़िरु", जो इब्न कसीर, अबू अम्र और शुअबा के वर्णन में आसिम की किराअत है; और 'या' और 'रा' पर रफ़ा के साथ "व युक़फ़्फ़िरु", जो इब्न आमिर और हफ़्स के वर्णन में आसिम की किराअत है। लेखक द्वारा बताई गई अन्य किराअतें 'शाज़' (दुर्लभ/अनियमित) हैं। देखिए: अल-सबअ पृ. १९१, अल-तयसीर पृ. ८४, इराब अल-कुरआन अल-नहहास ३३८/१-३३९, और अल-बहर ३२५/२। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३६६/१, इराब अल-कुरआन अल-नहहास ३३८/१-३३९, और इब्न अब्बास की किराअत का उल्लेख इब्न ख़ालवैह पृ. १७ ने भी किया है। (४) इराब अल-कुरआन ३३९/१ में, और सीबवैह का कथन अल-किताब ९०/३ में है। (५) (म) में: और उन्होंने पढ़ा।

سورة البقرہ: آیت 271 365

روایت ابوبکر، قتادہ اور ابن ابی اسحاق: «ونُكَفِّرُ» نون کے ساتھ اور راء کے رفع (پیش) کے ساتھ اور نافع (1)، حمزہ اور کسائی نے نون اور راء کے جزم کے ساتھ پڑھا، اور عاصم سے بھی اسی طرح مروی ہے، اور حسین بن علی جعفی نے اعمش سے روایت کی: «يُكَفِّرَ» راء کے نصب (زبر) کے ساتھ، اور ابن عامر نے یاء اور راء کے رفع کے ساتھ پڑھا، اور اسے حفص نے عاصم سے روایت کیا، اور اسی طرح حسن سے مروی ہے، اور ان سے یاء اور جزم کے ساتھ مروی ہے، اور ابن عباس نے پڑھا: «وتُكَفِّرُ» تاء، فاء کے کسرہ (زیر) اور راء کے جزم کے ساتھ، اور عکرمہ نے پڑھا: «وتَكَفَّرَ» تاء، فاء کے فتحہ (زبر) اور راء کے جزم کے ساتھ، اور مہدوی نے ابن ہرمز سے حکایت کی کہ انہوں نے پڑھا: «وتُنكَفِّرُ» تاء اور راء کے رفع کے ساتھ، اور عکرمہ اور شہر بن حوشب سے حکایت کی گئی ہے کہ ان دونوں نے تاء اور راء کے نصب کے ساتھ پڑھا (2)۔

پس یہ نو قراتیں ہیں جن میں سب سے واضح: «ونُكَفِّرُ» نون اور رفع کے ساتھ ہے۔ یہ خلیل اور سیبویہ کا قول ہے (3)۔ نحاس نے کہا (4): سیبویہ نے کہا: اور رفع یہاں موزوں ہے، اور وہ عمدہ ہے؛ کیونکہ فاء کے بعد کلام جزا کے علاوہ دیگر مقامات کی طرح چلتا ہے۔ اور جزم کو معنی پر محمول کرتے ہوئے جائز قرار دیا ہے؛ کیونکہ معنی ہے: اور اگر تم انہیں چھپاؤ اور فقراء کو دو تو یہ تمہارے لیے بہتر ہے، اور ہم تم سے [تمہارے گناہ] مٹا دیں۔

اور ابو حاتم نے کہا: اعمش نے پڑھا: «يُكَفِّرُ» یاء کے ساتھ اس سے پہلے واؤ کے بغیر؛ نحاس نے کہا: اور جو ابو حاتم نے اعمش سے واؤ کے بغیر جزم کے ساتھ نقل کیا ہے وہ بدل کے طور پر ہوگا گویا کہ وہ فاء کے مقام پر ہے، اور جو عاصم سے مروی ہے: «ويُكَفِّرُ» یاء اور رفع کے ساتھ

تو اس کا معنی ہوگا اور اللہ مٹا دے گا۔ یہ ابو عبید کا قول ہے، اور ابو حاتم نے کہا: معنی ہے: عطا کرنا مٹا دیتا ہے، اور ابن عباس کی قرات (5): «ونُكَفِّرُ» تو اس کا معنی ہوگا: اور صدقات مٹاتے ہیں۔

(1) نسخوں میں: اعمش، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز 1/366 سے ہے اور کلام اسی کا ہے۔ (2) اس لفظ میں متواتر قراتیں یہ ہیں: «ونُكَفِّرُ»، نون اور راء کے جزم کے ساتھ، اور یہ نافع، حمزہ اور کسائی کی قرات ہے، اور «ونُكَفِّرُ» نون اور راء کے رفع کے ساتھ، اور یہ ابن کثیر، ابو عمرو اور عاصم کی شعبہ کی روایت میں قرات ہے، اور «ويُكَفِّرُ»: یاء اور راء کے رفع کے ساتھ، اور یہ ابن عامر اور عاصم کی حفص کی روایت میں قرات ہے۔ رہے دیگر قراتیں جن کا مصنف نے ذکر کیا ہے، تو وہ شاذ ہیں۔ دیکھئے السبعہ ص 191، اور التیسیر ص 84، اور اعراب القرآن للناحس 1/338-339، اور البحر 2/325۔ (3) المحرر الوجیز 1/366، اور اعراب القرآن للناحس 1/338-339، اور ابن عباس کی قرات کا ذکر ابن خالویہ ص 17 نے بھی کیا ہے۔ (4) اعراب القرآن 1/339 میں، اور سیبویہ کا قول الکتاب 3/90 میں ہے۔ (5) (م) میں: اور پڑھا۔

366 Surah Al-Baqarah: Verse 271

In summary, whichever of these readings uses the letter "Nun" (N); it is the "Nun of Greatness" (referring to God as "We"). Whichever uses the letter "Ta" (T); it refers to "al-Sadaqah" (charity); so know this. This is except for what was narrated from Ikrimah regarding the opening (fatha) of the letter "Fa"; in that reading, the "Ta" refers to "as-sayyi'at" (evil deeds). Whichever reading uses the letter "Ya" (Y), it refers to God the Almighty being the one who expiates (forgives), and giving in secret is also an expiation, as we mentioned, and Makki narrated this (1).

As for the raising (raf') of the letter "Ra", it is in two ways: First: that the verb be the predicate of a beginning (mubtada'); its estimation being: "and We expiate," or: "and it expiates," meaning the charity, or: "and God expiates." Second: cutting off and starting anew (isti'naf), and the conjunction "waw" is not for sharing but connects a whole sentence of speech to another sentence (2).

We have already mentioned the meaning of the jussive (jazm) reading. As for the accusative (nasb) of "wa nukaffira", it is weak and based on an implied "an", which is permissible but remote (3). Al-Mahdawi said: it is likened to the accusative in response to an interrogation; because the reward (jazā') is necessary due to the necessity of something else, like an interrogation. The jussive in the letter "Ra" is the most eloquent of these readings, as it indicates that the expiation is part of the reward and is conditional upon the occurrence of secrecy. As for the raising (raf'), it does not carry this meaning (4).

I say: this is contrary to what Al-Khalil and Sibawayh chose. And the "min" in His saying: {from your evil deeds} is for pure partitive (tab'id) use. Al-Tabari (5) reported from a group that it is extra (za'ida). Ibn Atiyyah (6) said: that is an error on their part. {And Allah is Aware of what you do} is a promise and a threat.

(1) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/317. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/366. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/339. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/367. (5) Tafsir al-Tabari 5/18, and he narrated it from some grammarians of Basra. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/367.

366 सूरह अल-बकरा: आयत 271

संक्षेप में, इन पाठों (क़िरात) में से जो भी 'नुन' (न) के साथ है, वह 'नुन-ए-अज़मत' (महानता का नून, यानी 'हम') है। और जो 'ता' (त) के साथ है, वह 'सदक़ा' (दान) की ओर संकेत करता है; तो इसे जान लें। सिवाय इसके जो इकरीमा से 'फ़ा' पर ज़बर (फ़तहा) के साथ वर्णित है; उस पाठ में 'ता' 'बुराइयों' (सय्यिआत) के लिए है। और जो 'या' (य) के साथ है, तो अल्लाह तआला ही गुनाहों को मिटाने वाला (मुकफ्फिर) है, और गुप्त रूप से दान देना भी मिटाने वाला है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और मक्की (1) ने इसे वर्णित किया है।

जहाँ तक 'रा' के रफ़ (पेश) का प्रश्न है, तो इसके दो रूप हैं: पहला: क्रिया (फ़ेल) शुरुआत (इब्तिदा) की खबर हो; इसका अनुमान है: 'और हम मिटाते हैं', या: 'और वह मिटाती है', यानी दान, या: 'और अल्लाह मिटाता है'। दूसरा: वाक्य को अलग करना और नए सिरे से शुरू करना (इस्तिअनाफ), और जोड़ने वाला 'वाव' (व) साझेदारी के लिए नहीं है, बल्कि एक पूर्ण वाक्य को दूसरे से जोड़ता है (2)।

हम 'जज़्म' (विराम) पाठ का अर्थ पहले ही बता चुके हैं। जहाँ तक 'वा नुकाफ्फ़िरा' के नसब (ज़बर) का सवाल है, तो यह कमज़ोर है, और यह एक छिपे हुए 'अन' पर आधारित है, और यह दूर की संभावना पर अनुमत है (3)। अल-महदवी ने कहा: यह प्रश्न के उत्तर में नसब के समान है; क्योंकि प्रतिफल (जज़ा) किसी और चीज़ की अनिवार्यता के कारण आवश्यक होता है जैसे कि प्रश्न। 'रा' में जज़्म इन पाठों में सबसे स्पष्ट (अफ़सह) है; क्योंकि यह सूचित करता है कि कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) प्रतिफल का हिस्सा है और गुप्त रखने की शर्त पर आधारित है। रफ़ में यह अर्थ नहीं है (4)।

मैंने कहा: यह अल-खलील और सिबवैय्या द्वारा चुनी गई बात के विपरीत है। और अल्लाह के इस कथन में 'मिन' {तुम्हारी बुराइयों में से}: शुद्ध भाग (तब'ईद) के लिए है। अल-तब़री (5) ने एक समूह से यह बताया कि यह अतिरिक्त (ज़ायदा) है। इब्न अतिय्या (6) ने कहा: यह उनकी ओर से एक गलती है। {और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उससे पूरी तरह अवगत है} यह एक वादा और चेतावनी है।

(1) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 1/317। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/366। (3) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 1/339। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/367। (5) तफ़सीर अल-तब़री 5/18, और उन्होंने इसे बसरा के कुछ व्याकरणविदों से उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/367।

366 سورہ البقرہ: آیت 271

خلاصہ کلام یہ ہے کہ ان قراتوں میں سے جو 'نون' کے ساتھ ہیں، وہ نونِ عظمت (یعنی اللہ تعالیٰ کا 'ہم' فرمانا) ہے، اور جو 'تا' کے ساتھ ہیں، وہ 'صدقہ' کی طرف اشارہ ہے؛ پس اسے جان لو۔ سوائے اس کے جو عکرمہ سے 'فا' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ مروی ہے، کیونکہ اس قرات میں 'تا' برائیوں (سیئات) کے لیے ہے۔ اور جو قرات 'یا' کے ساتھ ہے، تو اللہ تعالیٰ ہی مٹانے والا (مکفر) ہے، اور پوشیدہ طور پر دینا بھی گناہوں کو مٹانے والا ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور اسے مکی (1) نے بیان کیا ہے۔

جہاں تک 'را' کے رفع (پیش) کا تعلق ہے، تو اس کی دو صورتیں ہیں: پہلی: یہ کہ فعل خبرِ مبتدا ہو؛ اس کی تقدیر (پوشیدہ معنی) یہ ہے: 'اور ہم مٹاتے ہیں'، یا: 'اور وہ مٹاتی ہے'، یعنی صدقہ، یا: 'اور اللہ مٹاتا ہے'۔ دوسری: قطع اور استئناف (جملے کو الگ کر کے نیا شروع کرنا)، اور یہاں 'واو' عاطفہ اشتراک کے لیے نہیں ہے بلکہ ایک جملہ کلام کو دوسرے جملے پر عطف کر رہی ہے (2)۔

ہم جزم والی قرات کا معنی ذکر کر چکے ہیں۔ جہاں تک «ونُكَفِّرَ» کے نصب (زبر) کا تعلق ہے، تو وہ ضعیف ہے، اور وہ 'اَن' کے پوشیدہ ہونے پر ہے، اور یہ بعید (مشکل) صورت میں جائز ہے (3)۔ المہدوی نے کہا: یہ استفہام (سوال) کے جواب میں نصب کے مشابہ ہے؛ کیونکہ جزا کسی دوسری چیز کے وجوب کی وجہ سے واجب ہوتی ہے جیسے استفہام۔ اور 'را' میں جزم ان قراتوں میں سب سے زیادہ فصیح ہے؛ کیونکہ یہ جزا میں تکفیر (گناہوں کے مٹنے) کے داخل ہونے اور اخفا (پوشیدہ رکھنے) کی صورت میں اس کے مشروط ہونے کی خبر دیتی ہے۔ جہاں تک رفع کا تعلق ہے تو اس میں یہ معنی نہیں پایا جاتا (4)۔

میں نے کہا: یہ خلیل اور سیبویہ کے پسند کردہ قول کے خلاف ہے۔ اور اللہ کے فرمان ﴿مِن سَيِّـَٔاتِكُمْ﴾ میں 'مِن' خالص تبعیض (کچھ حصے کو ظاہر کرنے) کے لیے ہے۔ طبری (5) نے ایک گروہ سے نقل کیا ہے کہ یہ زائدہ ہے۔ ابن عطیہ (6) نے کہا: یہ ان کی طرف سے غلطی ہے۔ ﴿وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ یہ وعدہ اور وعید (دھمکی) ہے۔

(1) الكشف عن وجوه القراءات 1/317۔ (2) المحرر الوجيز 1/366۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 1/339۔ (4) المحرر الوجيز 1/367۔ (5) تفسير الطبري 5/18، اور انہوں نے اسے بصرہ کے بعض نحویوں سے حکایت کیا ہے۔ (6) المحرر الوجيز 1/367۔

367 Surah Al-Baqarah: Verse 272

His saying, the Almighty: {It is not for you [O Muhammad] to guide them, but Allah guides whom He wills. And whatever good you spend is for yourselves, and you do not spend except seeking the countenance of Allah. And whatever good you spend will be repaid to you in full, and you will not be wronged.}

His saying, the Almighty: {It is not for you to guide them, but Allah guides whom He wills.} There are three issues within this: First: His saying, the Almighty: {It is not for you to guide them.} This speech is connected to the mention of charities (Sadaqat), as if He clarified the permissibility of giving charity to polytheists. Sa'id bin Jubayr narrated a 'mursal' report from the Prophet (PBUH) regarding the reason for the revelation of this verse: that Muslims used to give charity to the poor among the 'People of the Dhimma' (non-Muslim citizens). When the number of poor Muslims increased, the Messenger of Allah (PBUH) said: "Do not give charity except to the people of your religion." Then this verse was revealed, permitting charity to those who are not of the religion of Islam (1). Al-Naqqash mentioned that the Prophet (PBUH) was brought some charities, and a Jew came and said: "Give to me." The Prophet (PBUH) said: "There is nothing for you from the charity of the Muslims." The Jew went a short distance away, and then {It is not for you to guide them} was revealed. So the Messenger of Allah (PBUH) called him and gave to him, then Allah abrogated that with the verse of charities (2). Ibn Abbas narrated that he said: There were people among the Ansar who had relatives in (3) Banu Qurayza and al-Nadir, and they would not give charity to them, hoping they would embrace Islam if they were in need. So the verse was revealed because of that (4). Some commentators related that Asma, daughter of Abu Bakr al-Siddiq, wanted to maintain ties with her grandfather Abu Quhafa, then she refrained because he was a disbeliever, so the verse was revealed concerning that (5).

(1) Reported by Ibn Abi Shaybah 3/177, adding: "Give charity to people of all religions," and al-Tabari 5/21. Ibn al-Arabi said in Ahkam al-Quran 1/237: A baseless hadith. (2) We did not find who reported it; it is in al-Muharrar al-Wajiz 1/367. (3) In (M): "from". (4) In (M): "those". The report was narrated by al-Tabari 5/20. (5) Narrated by Muqatil bin Sulayman as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Ujab 1/632, then Al-Hafiz said in 1/633: What is preserved regarding Asma is that her mother came to her in Medina to ask her [for help].

367 सूरह अल-बक़रह: आयत 272

अल्लाह तआला का फरमान है: {उन्हें राह पर लाना तुम्हारी ज़िम्मेदारी नहीं है, बल्कि अल्लाह जिसे चाहता है हिदायत देता है। और जो कुछ माल तुम खर्च करते हो वह तुम्हारे अपने ही भले के लिए है, और तुम तो केवल अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करने के लिए खर्च करते हो। और जो कुछ माल तुम खर्च करोगे वह तुम्हें पूरा-पूरा वापस दिया जाएगा और तुम्हारे साथ कोई ज़ुल्म नहीं किया जाएगा।}

अल्लाह तआला का फरमान: {उन्हें राह पर लाना तुम्हारी ज़िम्मेदारी नहीं है, बल्कि अल्लाह जिसे चाहता है हिदायत देता है।} इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {उन्हें राह पर लाना तुम्हारी ज़िम्मेदारी नहीं है।} यह बात सदक़ा (दान) के ज़िक्र से जुड़ी हुई है, मानो इसमें मुशरिकों (बहुदेववादियों) को सदक़ा देने की अनुमति स्पष्ट की गई है। सईद बिन जुबैर ने नबी ﷺ से एक रिवायत (मुरसल) बयान की है कि इस आयत के उतरने का कारण यह था कि मुसलमान अहल-ए-ज़िम्मा (ग़ैर-मुस्लिम नागरिक) के गरीबों को सदक़ा दिया करते थे। जब मुसलमान गरीबों की संख्या बढ़ गई, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अपने धर्म वालों के सिवा किसी को सदक़ा न दो।" तब यह आयत उतरी, जिसमें उन लोगों को सदक़ा देने की अनुमति दी गई जो इस्लाम धर्म से नहीं हैं (1)। अन-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है कि नबी ﷺ के पास कुछ सदक़ा लाया गया, तो एक यहूदी आया और कहा: "मुझे भी दें।" नबी ﷺ ने फरमाया: "मुसलमानों के सदक़े में तुम्हारा कोई हिस्सा नहीं है।" वह यहूदी थोड़ी दूर ही गया था कि आयत {उन्हें राह पर लाना तुम्हारी ज़िम्मेदारी नहीं है} उतरी। तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे बुलाया और उसे दिया, फिर अल्लाह ने सदक़ात की आयत से इसे निरस्त कर दिया (2)। इब्न अब्बास ने रिवायत की कि उन्होंने कहा: अंसार में से कुछ लोगों के रिश्तेदार (3) बनू कुरैज़ा और अन-नज़ीर में थे, और वे उन्हें सदक़ा नहीं देते थे, इस उम्मीद में कि ज़रूरत पड़ने पर वे इस्लाम स्वीकार कर लेंगे। तो इसी कारण यह आयत उतरी (4)। कुछ मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने उल्लेख किया है कि अबू बक्र सिद्दीक़ की बेटी अस्मा ने अपने दादा अबू क़ुहाफ़ा के साथ सिला-रहमी (रिश्ता निभाना) करनी चाही, फिर उनके काफ़िर होने के कारण वह रुक गईं, तो इस पर यह आयत उतरी (5)।

(1) इसे इब्न अबी शैबा 3/177 ने रिपोर्ट किया और इसमें यह शब्द जोड़े: "सभी धर्मों के लोगों को सदक़ा दो," और अल-तबरी 5/21। इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरआन 1/237 में कहा: यह बातिल (अमान्य) हदीस है। (2) हमें यह नहीं मिला कि इसे किसने रिपोर्ट किया है; यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/367 में है। (3) संस्करण (म) में: 'से'। (4) संस्करण (म) में: 'वे लोग'। इस कथन को

अल-तबरी 5/20 ने रिपोर्ट किया है। (5) इसे मुक़ातिल बिन सुलेमान ने बयान किया जैसा कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-उजाब 1/632 में उल्लेख किया है, फिर हाफ़िज़ ने 1/633 में कहा: अस्मा के बारे में जो सुरक्षित रिवायत है वह यह है कि उनकी माँ मदीना में उनसे कुछ माँगने आई थीं।

۳٦۷ سورة البقرہ: آیت ۲۷۲

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿۞ لَّيْسَ عَلَيْكَ هُدَىٰهُمْ وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ يَهْدِى مَن يَشَآءُ ۗ وَمَا تُنفِقُواْ مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنفُسِكُمْ ۚ وَمَا تُنفِقُونَ إِلَّا ٱبْتِغَآءَ وَجْهِ ٱللَّهِ ۚ وَمَا تُنفِقُواْ مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنتُمْ لَا تُظْلَمُونَ﴾ ترجمہ: "انہیں ہدایت دینا آپ کی ذمہ داری نہیں بلکہ اللہ ہی جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے۔ اور جو بھی مال تم خرچ کرو گے وہ تمہارے اپنے ہی بھلے کے لیے ہے، اور تم تو صرف اللہ کی رضا حاصل کرنے کے لیے خرچ کرتے ہو۔ اور جو مال تم خرچ کرو گے وہ تمہیں پورا پورا لوٹا دیا جائے گا اور تمہارے ساتھ کوئی زیادتی نہیں کی جائے گی۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَّيْسَ عَلَيْكَ هُدَىٰهُمْ وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ يَهْدِى مَن يَشَآءُ﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَّيْسَ عَلَيْكَ هُدَىٰهُمْ﴾ یہ کلام صدقات کے ذکر سے جڑا ہوا ہے، گویا اس میں مشرکوں پر صدقہ کرنے کے جواز کو واضح کیا گیا ہے۔ سعید بن جبیر نے نبی ﷺ سے ایک مرسل روایت بیان کی کہ اس آیت کے نزول کا سبب یہ تھا کہ مسلمان ذمی فقراء پر صدقہ کیا کرتے تھے۔ جب مسلمان فقراء کی تعداد بڑھ گئی تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اپنے دین والوں کے سوا کسی پر صدقہ نہ کرو»۔ تب یہ آیت نازل ہوئی جس میں غیر مسلموں کو صدقہ دینے کی اجازت دی گئی (۱)۔ اور النقاش نے ذکر کیا کہ نبی ﷺ کے پاس کچھ صدقات لائے گئے، تو ایک یہودی آیا اور کہا: "مجھے بھی دیں"، نبی ﷺ نے فرمایا: «تمہارے لیے مسلمانوں کے صدقے میں سے کچھ نہیں ہے»۔ وہ یہودی تھوڑی ہی دور گیا تھا کہ یہ آیت نازل ہوئی: ﴿لَّيْسَ عَلَيْكَ هُدَىٰهُمْ﴾ چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے اسے بلا کر عطا فرمایا، پھر اللہ نے اسے صدقات کی آیت سے منسوخ کر دیا (۲)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: انصار میں سے کچھ لوگوں کی رشتہ داریاں (۳) بنو قریظہ اور بنو نضیر میں تھیں، وہ انہیں اس امید پر صدقہ نہیں دیتے تھے کہ ضرورت مند

ہونے پر وہ اسلام قبول کر لیں گے۔ چنانچہ اسی سبب سے یہ آیت نازل ہوئی (٤)۔ اور بعض مفسرین نے بیان کیا کہ اسماء بنت ابی بکر صدیق رضی اللہ عنہا نے اپنے دادا ابو قحافہ کے ساتھ صلہ رحمی کرنی چاہی، پھر ان کے کافر ہونے کی وجہ سے رک گئیں، تو اس پر یہ آیت نازل ہوئی (٥)۔

(١) اسے ابن ابی شیبہ ١٧٧/٣ نے روایت کیا اور اس میں ان الفاظ کا اضافہ کیا: «تمام ادیان کے لوگوں پر صدقہ کرو»، اور طبری ٢١/٥ نے۔ اور ابن العربی نے احکام القرآن ٢٣٧/١ میں کہا: یہ باطل حدیث ہے۔ (٢) ہمیں یہ نہیں ملا کہ اسے کس نے روایت کیا ہے، یہ المحرر الوجیز ٣٦٧/١ میں ہے۔ (٣) نسخہ (م) میں: 'من' (سے۔) (٤) نسخہ (م) میں: 'أولئك' (وہ لوگ)۔ اس اثر کو طبری ٢٠/٥ نے روایت کیا ہے۔ (٥) اسے مقاتل بن سلیمان نے بیان کیا جیسا کہ حافظ ابن حجر نے العجاب ٦٣٢/١ میں ذکر کیا ہے، پھر حافظ نے ٦٣٣/١ میں کہا: اور اسماء کے بارے میں محفوظ روایت یہ ہے کہ ان کی والدہ ان کے پاس مدینہ آئیں تھیں تاکہ ان سے کچھ مانگیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 272 (368)

Al-Tabari (1) narrated that the Prophet's ﷺ intention in prohibiting charity was so that they might embrace Islam and enter the religion. Therefore, Allah Almighty said: {Not upon you is [responsibility for] their guidance}.

It is also said: {Not upon you is [responsibility for] their guidance} is [not] connected (2) to what preceded, so it would clearly refer to charities and their distribution to disbelievers. Rather, it is possible that its meaning is the beginning of a new sentence.

Second: Our scholars said: This charity that was permitted for them, according to what these reports included, is voluntary charity (Sadaqah). As for the obligatory charity (Zakat), it is not valid to give it to a disbeliever, according to the Prophet's ﷺ saying: "I was commanded to take charity from your rich and return it to your poor" (3). Ibn al-Mundhir said: All the scholars I have memorized from agree (4) that the Dhimmi (protected non-Muslim) is not given anything from the Zakat of wealth. Then he mentioned a group of those who stated this and did not mention any disagreement. Al-Mahdawi said: Muslims were permitted to give the polytheists among their relatives from the obligatory charity based on this verse (5). Ibn Atiyyah said (6): This is rejected by consensus. And Allah knows best.

Abu Hanifa said: Sadaqat al-Fitr (Zakat al-Fitr) is given to them (7). Ibn al-Arabi said (8): This is weak and has no basis. Our evidence is that it is a mandatory purification charity, so it is not given to a disbeliever, just like the Zakat on livestock and currency. The Prophet ﷺ said: "Satisfy them from asking on this day" (9), meaning the day of Eid al-Fitr.

---

(1) In his Tafsir 19/5. (2) Thus in the copies, and what is between brackets is a necessary addition indicated by the context of the speech. (3) Reported by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 4/101. Narrated by al-Bukhari (63) and Muslim (12) from the hadith of Anas that Dimam bin Tha'labah said to the Prophet ﷺ: "I adjure you by Allah, did Allah command you to take this charity from our rich and distribute it among our poor?" The Prophet ﷺ said: "O Allah, yes." (4) Followed in (M) by: "all". (5) In (D) and (M): "because of this verse". (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/367, the first and second issues from it. (7) In (M): "Zakat". (8) Ahkam al-Qur'an 1/238. (9) Narrated by al-Daraqutni 2/153 from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them), with the wording: "Satisfy them on this day", and al-Bayhaqi 4/175 with the wording:

"Satisfy them from wandering [to beg] on this day", and al-Hafiz weakened its chain of narration in Bulugh al-Maram (648).

सूरा अल-बक़रह: आयत 272 (368)

अल-तब़री (1) ने वर्णन किया है कि पैग़ंबर ﷺ का दान को रोकने का उद्देश्य केवल यह था कि वे इस्लाम स्वीकार करें और धर्म में प्रवेश करें। अतः अल्लाह तआला ने कहा: {उनके मार्गदर्शन का उत्तरदायित्व आप पर नहीं है}।

और कहा गया है: {उनके मार्गदर्शन का उत्तरदायित्व आप पर नहीं है} [नहीं] जुड़ा हुआ (2) है उससे जो पहले है, इसलिए यह स्पष्ट रूप से दान और काफ़िरों को उनके वितरण के बारे में होगा। बल्कि, यह संभव है कि इसका अर्थ एक नई बात की शुरुआत हो।

दूसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: यह दान जो उनके लिए अनुमत था, जैसा कि इन विवरणों में शामिल है, स्वैच्छिक दान (सदक़ा) है। जहाँ तक अनिवार्य दान (ज़कात) का सवाल है, इसे किसी काफ़िर को देना वैध नहीं है, पैग़ंबर ﷺ के इस कथन के कारण: "मुझे आदेश दिया गया है कि मैं तुम्हारे अमीरों से दान लूँ और उसे तुम्हारे ग़रीबों को वापस कर दूँ" (3)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: जिन विद्वानों से मैंने याद किया है, उन सभी का आम सहमति (4) है कि धिम्मी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) को धन की ज़कात में से कुछ भी नहीं दिया जाता है। फिर उन्होंने उन लोगों के एक समूह का उल्लेख किया जिन्होंने यह कहा था, और किसी असहमति का उल्लेख नहीं किया। अल-महदवी ने कहा: मुसलमानों को इस आयत (5) के आधार पर अपने रिश्तेदारों के बीच मुशरिकों को अनिवार्य दान देने की अनुमति दी गई थी। इब्न अतिय्या ने कहा (6): यह आम सहमति से खारिज है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अबू हनीफ़ा ने कहा: सदक़त अल-फ़ित्र (ज़कात अल-फ़ित्र) उन्हें दिया जाता है (7)। इब्न अल-अरबी ने कहा (8): यह कमज़ोर है और इसका कोई आधार नहीं है। हमारा प्रमाण यह है कि यह एक अनिवार्य शुद्धिकरण दान है, इसलिए इसे काफ़िर को नहीं दिया जाता है, जैसे मवेशियों और नकदी की ज़कात। पैग़ंबर ﷺ ने कहा: "उन्हें इस दिन (9) माँगने से बेनियाज़ (स्वतंत्र) कर दो", यानी ईदुल फ़ित्र के दिन।

---

(1) उनके तफ़सीर 19/5 में। (2) प्रतियों में ऐसा ही है, और जो कोष्ठक के बीच है वह एक आवश्यक वृद्धि है जो भाषण के संदर्भ द्वारा इंगित की गई है। (3) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद 4/101 में उद्धृत। बुखारी (63) और मुस्लिम (12) द्वारा अनस की हदीस से वर्णित है कि दिमाम बिन थलबह ने पैग़ंबर ﷺ से कहा: "मैं आपको अल्लाह की कसम देता हूँ, क्या अल्लाह ने आपको आदेश दिया है

कि आप हमारे अमीरों से यह दान लें और इसे हमारे ग़रीबों के बीच बाँट दें?" पैग़ंबर ﷺ ने कहा: "ऐ अल्लाह, हाँ।" (4) (M) में इसके बाद: "सब"। (5) (D) और (M) में: "इस आयत के लिए"। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/367, इससे पहला और दूसरा मुद्दा। (7) (M) में: "ज़कात"। (8) अहकाम अल-कुरआन 1/238। (9) अल-दाराकुतनी 2/153 द्वारा इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित, शब्दों के साथ: "उन्हें इस दिन बेनियाज़ कर दो", और अल-बैहक़ी 4/175 शब्दों के साथ: "उन्हें इस दिन फिरने (भीख माँगने) से बेनियाज़ कर दो", और अल-हाफ़िज़ ने बुलुग अल-मराम (648) में इसके प्रमाणों की श्रृंखला को कमज़ोर बताया है।

سورة البقرہ: آیت ۲۷۲ (۳٦۸)

طبری (۱) نے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ کا صدقہ روکنے کا مقصد صرف یہ تھا کہ وہ اسلام لائیں اور دین میں داخل ہوں، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَّيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ﴾ (ان کی ہدایت آپ کے ذمہ نہیں ہے)۔

اور کہا گیا: ﴿لَّيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ﴾ [غیر] متصل (۲) ہے اس سے جو پہلے گزرا، اس صورت میں یہ صدقات اور انہیں کفار پر صرف کرنے کے بارے میں ظاہر ہوگا، بلکہ احتمال ہے کہ اس کا معنی کلام کی ابتدا ہو۔

دوسری بات: ہمارے علماء نے کہا: یہ صدقہ جو ان کے لیے مباح قرار دیا گیا ان آثار کے مطابق جو اس میں شامل ہیں، یہ نفلی صدقہ ہے، لیکن جہاں تک فرض صدقہ (زکوٰۃ) کا تعلق ہے تو اسے کافر کو دینا جائز نہیں، کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: "مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں تمہارے مالداروں سے صدقہ لوں اور اسے تمہارے فقراء کو واپس کر دوں" (۳)۔ ابن منذر نے کہا: جن اہل علم سے میں نے یاد کیا ہے ان کا اجماع (٤) ہے کہ ذمی کو اموال کی زکوٰۃ میں سے کچھ نہیں دیا جائے گا، پھر انہوں نے ان لوگوں کی ایک جماعت کا ذکر کیا جنہوں نے اس پر نص بیان کی، اور کسی اختلاف کا ذکر نہیں کیا۔ مہدوی نے کہا: مسلمانوں کو رخصت دی گئی کہ وہ اس آیت (٥) کی وجہ سے اپنے مشرک رشتہ داروں کو فرض صدقہ دے سکتے ہیں۔ ابن عطیہ نے کہا (٦): یہ بات اجماعاً مردود ہے۔ واللہ اعلم۔

ابو حنیفہ نے فرمایا: انہیں صدقہ (۷) فطر دیا جائے گا۔ ابن عربی (۸) نے کہا: یہ ضعیف بات ہے جس کی کوئی اصل نہیں، اور ہماری دلیل یہ ہے کہ یہ واجب طہارت کا صدقہ ہے، چنانچہ اسے

کافر کو نہیں دیا جائے گا، جیسے مویشیوں اور نقدی کا صدقہ؛ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "انہیں آج کے دن مانگنے سے بے نیاز کر دو" (۹) یعنی عید الفطر کے دن۔

---

(۱) اپنی تفسیر ۱۹/۵ میں۔ (۲) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور بریکٹ کے درمیان والا لفظ ضروری اضافہ ہے جس پر کلام کا سیاق دلالت کرتا ہے۔ (۳) اسے ابن عبد البر نے التمہید ۴/۱۰۱ میں بیان کیا۔ بخاری (٦٣) اور مسلم (۱۲) نے حضرت انس کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ ضمام بن ثعلبہ نے نبی ﷺ سے عرض کیا: میں آپ کو اللہ کا واسطہ دے کر پوچھتا ہوں، کیا اللہ نے آپ کو حکم دیا ہے کہ آپ یہ صدقہ ہمارے مالداروں سے لیں اور اسے ہمارے فقراء میں تقسیم کر دیں؟ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اللہم نعم" (اے اللہ، ہاں)۔ (٤) (م) میں اس کے بعد ہے: سب۔ (٥) (د) اور (م) میں ہے: اس آیت کے لیے۔ (٦) المحرر الوجیز ۱/۳٦۷، اور اس کا پہلا اور دوسرا مسئلہ۔ (۷) (م) میں ہے: زکوٰۃ۔ (۸) أحکام القرآن ۱/۲۳۸۔ (۹) اسے دارقطنی نے ۲/۱۵۳ میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "انہیں آج کے دن بے نیاز کر دو"، اور بیہقی نے ۴/۱۷۵ میں ان الفاظ کے ساتھ: "انہیں آج کے دن پھرنے (سوال کرنے) سے بے نیاز کر دو"، اور حافظ نے بلوغ المرام (٦٤٨) میں اس کی سند کو ضعیف قرار دیا ہے۔

I said: That is because of their preoccupation with the Eid and the Eid prayer, and this is not applicable to the polytheists. It may be permissible to give it [charity] to a non-Muslim according to the opinion of those who considered it a Sunnah, which is one of the two opinions held by us, and it is the opinion of Abu Hanifa as we mentioned, in view of the generality of the verse regarding righteousness, feeding food, and the general term 'charities'. Ibn Atiyyah (1) said: This ruling is conceivable for Muslims with the people of their Dhimma (protected non-Muslim subjects) and with the enslaved from among the combatants. I said: In the Revelation it says: {And they give food in spite of love for it to the needy, the orphan, and the captive} [Al-Insan: 8]. And a captive in the Abode of Islam is only a polytheist (2). And He, the Exalted, said: {Allah does not forbid you from those who do not fight you because of religion and do not expel you from your homes - from being righteous toward them and acting justly toward them} [Al-Mumtahanah: 8]. The apparent meaning of these verses necessitates the permissibility of giving charities to them in general, except that the Prophet (PBUH) specified from them the obligatory Zakat (3); because of his saying (PBUH) to Mu'adh: "Take the charity from their rich and return it to their poor" (4). The scholars agreed on that as previously mentioned, so voluntary charity is given to them if they are in need, and Allah knows best. Ibn al-Arabi (5) said: As for the sinful Muslim, there is no disagreement that Zakat al-Fitr is given to him, unless he neglects the pillars of Islam like prayer and fasting, in which case charity is not given to him until he repents. As for other people of disobedience (6), charity is given to the perpetrator (7) because they are included under the name of Muslims. In 'Sahih Muslim' (8) it is mentioned that a man gave charity to a rich man, a thief, and an adulteress, and his charity was accepted, as will be explained later in the verse of charities (9), if Allah the Exalted wills.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/367. (2) In (ظ): 'enslaved'. (3) In (م): 'Zakat'. (4) Ahkam al-Quran by al-Jassas 1/461, and the hadith of Mu'adh was narrated by al-Bukhari (1395) and Muslim (19) with the wording: "... so inform them that Allah has obligated upon them a charity in their wealth, to be taken from their rich and returned to their poor." (5) Ahkam al-Quran 1/238. (6) In Ahkam al-Quran: 'and other sins'. (7) In (م): 'their perpetrators'. (8) (1022) from the hadith of Abu Hurayrah, and narrated also by al-Bukhari (1421). (9) It is the saying of the Exalted in Surah At-Tawbah {Charities are only for the poor and the needy} (60).

मैंने कहा: यह इसलिए है क्योंकि वे ईद और ईद की नमाज़ में व्यस्त रहते हैं, और यह मुशरिकों (बहुदेववादियों) के मामले में लागू नहीं होता है। और गैर-मुस्लिमों को इसे (सदक़ा) देना उन लोगों के अनुसार जायज़ हो सकता है जिन्होंने इसे सुन्नत माना है, और यह हमारे पास मौजूद दो मतों में से एक है, और यह अबू हनीफ़ा का मत है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, नेकी, खाना खिलाने और सदक़ा (दान) के सामान्य अर्थों वाली आयतों को देखते हुए। इब्न अतिय्याह (1) ने कहा: यह नियम मुसलमानों के लिए उनके ज़िम्मी लोगों (संरक्षित गैर-मुस्लिम प्रजा) और युद्धबंदियों में से दासों के साथ कल्पनीय है। मैंने कहा: और वही में है {और वे अल्लाह के प्यार में भूखे, अनाथ और कैदी को खाना खिलाते हैं} [अल-इंसान: 8]। और इस्लाम के दार (घर) में एक कैदी केवल एक मुशरिक (2) ही होता है। और अल्लाह तआला ने फरमाया: {अल्लाह तुम्हें उन लोगों से नहीं रोकता जिन्होंने धर्म के कारण तुमसे युद्ध नहीं किया और तुम्हें तुम्हारे घरों से नहीं निकाला - कि तुम उनके साथ नेकी करो और उनके साथ न्याय करो} [अल-मुमताहिना: 8]। इन आयतों का प्रत्यक्ष अर्थ सामान्य रूप से उन्हें सदक़ा देने की अनुमति देता है, सिवाय इसके कि नबी ﷺ ने उनमें से फ़र्ज़ ज़कात (3) को विशेष कर दिया है; मुआज़ से उनके(ﷺ) कहने के कारण: "उनके अमीरों से सदक़ा लो और उनके गरीबों को लौटा दो" (4)। जैसा कि पहले बताया गया है, विद्वान इस पर सहमत हुए हैं, इसलिए यदि उन्हें ज़रूरत हो तो उन्हें नफ़्ल (स्वैच्छिक) सदक़ा दिया जाता है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: जहाँ तक पापी मुसलमान का सवाल है, इस पर कोई विवाद नहीं है कि सदक़ा-ए-फ़ित्र उसे दिया जाता है, बशर्ते कि वह नमाज़ और रोज़े जैसे इस्लाम के स्तंभों को न छोड़ता हो, ऐसी स्थिति में उसे तब तक सदक़ा नहीं दिया जाएगा जब तक वह तौबा न कर ले। अन्य गुनाहगारों (6) के लिए, सदक़ा उनके करने वाले (7) को दिया जाता है क्योंकि वे मुसलमानों के नाम में शामिल हैं। 'सहीह मुस्लिम' (8) में है कि एक व्यक्ति ने एक अमीर, एक चोर और एक व्यभिचारिणी को सदक़ा दिया और उसका सदक़ा स्वीकार कर लिया गया, जैसा कि सदक़ात की आयत (9) में आगे स्पष्ट किया जाएगा, यदि अल्लाह तआला ने चाहा।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/367। (2) (ظ) में: 'गुलाम/दास'। (3) (م) में: 'ज़कात'। (4) अहकाम अल-क़ुरान अल-जस्सासा 1/461, और मुआज़ की हदीस अल-बुखारी (1395) और मुस्लिम (19) द्वारा इन शब्दों के साथ वर्णित है: "... तो उन्हें सूचित करें कि अल्लाह ने उनके धन में एक सदक़ा फ़र्ज़ किया है, जो उनके अमीरों से लिया जाएगा और उनके गरीबों को वापस कर दिया जाएगा"। (5)

अहकाम अल-क़ुरान 1/238। (6) अहकाम अल-क़ुरान में: 'और अन्य पाप'। (7) (م) में: 'उनके करने वालों'। (8) (1022) अबू हुरैरा की हदीस से, और अल-बुखारी (1421) द्वारा भी वर्णित है। (9) यह सूरह अत-तौबा में अल्लाह तआला का कथन है {सदक़ा तो केवल फ़क़ीरों और मिसकीनों के लिए है} (60)।

میں نے کہا: اور یہ اس لیے ہے کہ وہ عید اور نمازِ عید میں مشغول ہوتے ہیں، اور یہ بات مشرکین میں نہیں پائی جاتی۔ اور اسے (صدقہ کو) غیر مسلم پر صرف کرنا ان لوگوں کے قول کے مطابق جائز ہو سکتا ہے جنہوں نے اسے سنت قرار دیا ہے، اور یہ ہمارے نزدیک دو اقوال میں سے ایک ہے، اور یہ ابوحنیفہ کا قول ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، نیکی کرنے، کھانا کھلانے اور صدقات کے اطلاق کے بارے میں آیت کے عموم کو دیکھتے ہوئے ابن عطیہ (۱) نے کہا: یہ حکم مسلمانوں کے لیے ان کے ذمیوں اور جنگجوؤں کے غلاموں کے ساتھ تصور کیا جاتا ہے۔ میں نے کہا: اور وحی میں ہے: ﴿ وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا﴾ [الإنسان: ۸] اور دارِ اسلام میں قیدی صرف مشرک (۲) ہی ہوتا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ لَّا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ ﴾ [الممتحنة: ۸] پس ان آیات کے ظواہر عام طور پر انہیں صدقات دینے کے جواز کا تقاضا کرتے ہیں، سوائے اس کے کہ نبی ﷺ نے ان میں سے فرض زکوٰۃ (۳) کو مخصوص کر دیا؛ آپ ﷺ کے معاذ سے اس فرمان کی وجہ سے: "ان کے مالداروں سے صدقہ لو اور ان کے فقراء پر لوٹا دو" (٤)۔ اور جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، علماء کا اس پر اتفاق ہے، چنانچہ اگر وہ ضرورت مند ہوں تو انہیں نفلی صدقہ دیا جائے گا، واللہ اعلم۔ ابن العربی (٥) نے کہا: رہا گناہ گار مسلمان، تو اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ صدقہ فطر اسے دیا جاتا ہے، سوائے اس کے کہ اگر وہ نماز اور روزہ جیسے ارکانِ اسلام کو چھوڑنے والا ہو، تو اسے صدقہ نہیں دیا جائے گا جب تک کہ وہ توبہ نہ کر لے۔ اور دیگر اہل معاصی (٦) کے لیے، صدقہ ان کے مرتکب (۷) کو دیا جاتا ہے کیونکہ وہ مسلمانوں کے نام میں داخل ہیں۔ اور 'صحیح مسلم' (۸) میں ہے کہ ایک شخص نے ایک امیر، ایک چور اور ایک زانیہ پر صدقہ کیا

اور اس کا صدقہ قبول کر لیا گیا، جیسا کہ صدقات کی آیت (۹) میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

(١) المحرر الوجيز ٣٦٧/١. (٢) (ظ) میں: 'مسترقاً' (غلام)۔ (٣) (م) میں: الزكاة. (٤) أحكام القرآن للجصاص ٤٦١/١ ، اور معاذ کی حدیث بخاری (١٣٩٥) اور مسلم (١٩) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کی ہے: "... پس انہیں بتا دو کہ اللہ نے ان کے مالوں میں ایک صدقہ فرض کیا ہے جو ان کے مالداروں سے لیا جائے گا اور ان کے فقراء پر لوٹا دیا جائے گا"۔ (٥) أحكام القرآن ٢٣٨/١. (٦) أحكام القرآن میں: وسائر المعاصي. (٧) (م) میں: مرتكبيها. (٨) (١٠٢٢) حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے، اور اسے بخاری (١٤٢١) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٩) یہ سورہ توبہ میں اللہ تعالیٰ کا قول ہے ﴿ إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ ﴾ (٦٠).

Surah Al-Baqarah: Verse 272 / Page 370

Third: His saying, the Almighty: "But Allah guides whom He wills" means: He directs whom He wills. This is a refutation of the Qadariyah and sects of the Mu'tazilah (1), as mentioned before (2). His saying, the Almighty: "And whatever good you spend is for yourselves, and you do not spend except seeking the countenance of Allah." This is a conditional statement and its response. "Good" (Khayr) in this verse refers to money; because it is coupled with the mention of spending. This context indicates that it is money. Whenever it is not coupled with what indicates that it is money, it does not necessarily mean money, such as His saying, the Almighty: "[is] better in settlement" [Al-Furqan: 24], and His saying: "an atom's weight of good will see it" [Az-Zalzalah: 7], and so on. This is a precaution against the saying of Ikrimah: Every "good" (Khayr) in the Book of Allah the Almighty is money (3). It is narrated that some scholars used to do much good, then would swear that they had not done good to anyone. When asked about that, they would say: "I only did it for myself," and recite: "And whatever good you spend is for yourselves." Then the Almighty clarified that the spending whose acceptance is considered is only that which was for seeking His countenance. "Seeking" (Ibtigha') is an object of purpose [Maf'ul li-ajlih] (4). It was said: It is a testimony from Allah the Almighty for the Companions, may Allah be pleased with them, that they only spend seeking His countenance; so this was expressed as a form of preference and praise for them. According to the first interpretation, it is a condition for them, and the condition includes others from the Ummah (5). The Messenger of Allah (peace be upon him) said to Sa'd bin Abi Waqqas: "You will never spend anything seeking the countenance of Allah the Almighty but you will be rewarded for it, even that which you put in your wife's mouth" (6). His saying, the Almighty: "And whatever good you spend will be repaid to you in full, and you will not be wronged." "Will be repaid to you in full" is a confirmation and clarification of His saying: "And whatever good you spend is for yourselves," and that the reward for spending is paid in full to the spenders, and they will not be diminished of any of it, for such a decrease would be an injustice to them.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/367. (2) 1/230. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/368. (4) In the manuscripts: "Maf'ul bihi" (object), but what is established from Al-Muharrar al-Wajiz 1/368 is used. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/368. (6) Narrated by Ahmad (1546), Al-Bukhari (56), and Muslim (1628).

सूरह अल-बक़रह: आयत 272 / 370

तीसरा: अल्लाह तआला का यह कहना: ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَن يَشَاءُ﴾ यानी: वह जिसे चाहता है मार्गदर्शन प्रदान करता है। और इसमें क़दरिया और मोअतज़िला के कुछ समूहों का खंडन है (1), जैसा कि पहले बताया जा चुका है (2)। अल्लाह तआला का यह कहना: ﴿وَمَا تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنفُسِكُمْ وَمَا تُنفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ﴾ यह शर्त और उसका उत्तर है। और इस आयत में 'खैर' (भलाई) से मुराद धन है; क्योंकि इसे ख़र्च करने के ज़िक्र के साथ जोड़ा गया है। यह संदर्भ संकेत करता है कि यह धन है। और जब यह ऐसी किसी चीज़ के साथ न जुड़ा हो जो यह बताए कि यह धन है, तो ज़रूरी नहीं कि इसका अर्थ धन ही हो, जैसे अल्लाह तआला का यह कहना: ﴿خَيْرٌ مُّسْتَقَرًّا﴾ [अल-फ़ुरक़ान: 24], और उसका कहना: ﴿مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ﴾ [अज़-ज़लज़ला: 7], इत्यादि। यह इकरीमा के इस कथन से बचाव है कि: अल्लाह तआला की किताब में हर 'खैर' का मतलब धन है (3)। और यह वर्णित है कि कुछ विद्वान बहुत नेक काम किया करते थे, फिर कसम खाते थे कि उन्होंने किसी के साथ कोई भलाई नहीं की। जब उनसे इसके बारे में पूछा जाता, तो वे कहते: मैंने तो केवल अपने साथ भलाई की है, और वे पढ़ते: ﴿وَمَا تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنفُسِكُمْ﴾। फिर अल्लाह तआला ने स्पष्ट किया कि जिस खर्च की स्वीकार्यता मान्य है, वह वही है जो उसकी प्रसन्नता चाहने के लिए हो। और 'इबतिग़ा' (चाहना) यहाँ मफ़ऊल [लि-अजलिही] (उद्देश्य के कर्म) के रूप में है (4)। और यह कहा गया: यह अल्लाह तआला की ओर से सहाबा (रज़ि.) के लिए एक गवाही है कि वे केवल उसकी प्रसन्नता की तलाश में खर्च करते हैं; तो यह उनकी श्रेष्ठता और प्रशंसा के तौर पर आया है। और पहली व्याख्या के अनुसार, यह उन पर एक शर्त है, और यह शर्त उम्मत के अन्य लोगों पर भी लागू होती है (5)। अल्लाह के रसूल ﷺ ने साद बिन अबी वक़्क़ास से कहा: "तुम अल्लाह की प्रसन्नता पाने के लिए जो कुछ भी खर्च करोगे, उसका बदला तुम्हें दिया जाएगा, यहाँ तक कि उस निवाले का भी जो तुम अपनी पत्नी के मुँह में डालते हो" (6)। अल्लाह तआला का यह कहना: ﴿وَمَا تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنتُمْ لَا تُظْلَمُونَ﴾ "तुम्हें पूरा-पूरा लौटा दिया जाएगा" यह उसके इस कथन की पुष्टि और स्पष्टीकरण है: "और तुम जो भी भलाई खर्च करोगे, वह तुम्हारे अपने लिए ही है," और यह कि खर्च करने का सवाब खर्च करने वालों को पूरा दिया जाएगा और उसमें से कुछ भी कम नहीं किया जाएगा, क्योंकि वह कमी उनके प्रति अन्याय होगा।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/367. (2) 1/230. (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/368. (4) प्रतियों में: 'मफ़ऊल बिही', लेकिन जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/368' से प्रमाणित है वह यहाँ लिया गया है।

(5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/368. (6) इसे अहमद (1546), बुखारी (56), और मुस्लिम (1628) ने संकलित किया है।

سورہ البقرہ: آیت 272 / 370

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَن يَشَاءُ﴾ یعنی: وہ جسے چاہتا ہے ہدایت عطا فرماتا ہے۔ اور اس میں قدریہ اور معتزلہ کے گروہوں کی تردید ہے (1)، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (2)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنفُسِكُمْ وَمَا تُنفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ﴾ یہ شرط اور جزا ہے۔ اور اس آیت میں 'خیر' سے مراد مال ہے؛ کیونکہ اس کا تعلق خرچ کرنے کے ذکر سے جوڑا گیا ہے۔ یہ قرینہ بتاتا ہے کہ یہ مال ہے، اور جب اس کے ساتھ ایسی کوئی چیز نہ ہو جو یہ بتائے کہ یہ مال ہے تو ضروری نہیں کہ اس کا مطلب مال ہی ہو، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿خَيْرٌ مُّسْتَقَرًّا﴾ [الفرقان: 24]، اور اس کا قول: ﴿مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ﴾ [الزلزلہ: 7]، وغیرہ۔ یہ عکرمہ کے اس قول سے احتیاط ہے کہ: اللہ تعالیٰ کی کتاب میں ہر جگہ 'خیر' سے مراد مال ہے (3)۔ منقول ہے کہ بعض علماء بہت زیادہ نیک کام کیا کرتے تھے، پھر قسم کھا کر کہتے کہ انہوں نے کسی کے ساتھ کوئی بھلائی نہیں کی۔ جب ان سے اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: میں نے تو صرف اپنے ساتھ بھلائی کی ہے، اور یہ آیت تلاوت کرتے: ﴿وَمَا تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنفُسِكُمْ﴾۔ پھر اللہ تعالیٰ نے واضح کیا کہ جس خرچ کی قبولیت کا اعتبار ہے وہ وہی ہے جو اس کی رضا کی خاطر ہو، اور 'ابتغاء' (چاہنا) یہاں مفعول [لہ/لاجلہ] ہے (4)۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کے لیے گواہی ہے کہ وہ صرف اللہ کی رضا کی خاطر خرچ کرتے ہیں۔ پس یہ ان کی فضیلت اور تعریف کے طور پر بیان ہوا ہے۔ اور پہلی تاویل کی بنیاد پر یہ ان پر ایک شرط ہے، اور یہ شرط امت کے دیگر لوگوں کو بھی شامل ہے (5)۔ رسول اللہ ﷺ نے سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ سے فرمایا: "تم اللہ تعالیٰ کی رضا حاصل کرنے کی نیت سے جو کچھ بھی خرچ کرو گے، تمہیں اس کا اجر دیا جائے گا، یہاں تک کہ اس لقمے پر بھی جو تم اپنی بیوی

کے منہ میں ڈالتے ہو" (6)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنتُمْ لَا تُظْلَمُونَ﴾ "تمہیں پورا پورا بدلہ دیا جائے گا" یہ اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَمَا تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِأَنفُسِكُمْ﴾ کی تاکید اور وضاحت ہے کہ خرچ کرنے کا ثواب خرچ کرنے والوں کو پورا دیا جائے گا اور اس میں کوئی کمی نہیں کی جائے گی، کیونکہ وہ کمی ان پر ظلم ہوگا۔

(1) المحرر الوجیز 367/1۔ (2) 230/1۔ (3) المحرر الوجیز 368/1۔ (4) نسخوں میں 'مفعول بہ' ہے، جبکہ 'المحرر الوجیز 368/1' سے جو ثابت ہے وہ درج کیا گیا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 368/1۔ (6) اسے احمد (1546)، بخاری (56) اور مسلم (1628) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 273 371

Allah says: “(Charity is) for the poor who have been restricted for the cause of Allah, unable to move about in the land. An ignorant person would think them wealthy because of their self-restraint. You will know them by their sign; they do not ask people persistently. And whatever good you spend - indeed, Allah is Knowing of it.”

In it are ten issues: First: His saying, “For the poor,” the ‘L’ (lam) is related to His saying, “And whatever good you spend,” or it is said to be related to an implied word like “spending” or “charity” is for the poor. As-Suddi, Mujahid, and others said: What is meant by these poor are the poor emigrants (Muhajirun) from Quraish and others. Then the verse includes everyone who falls under the description of being poor for all time. The poor emigrants were specifically mentioned because there were none besides them at that time (1). They were the People of As-Suffah (Ahl al-Suffah), and they were about four hundred men. This was because they came to the Messenger of Allah (peace be upon him) poor, having no family or wealth. So a covered porch (suffah) was built for them in the Mosque of the Messenger of Allah (peace be upon him), and they were called: The People of As-Suffah (2).

Abu Dharr said: I was among the People of As-Suffah. When evening came, we would gather at the door of the Messenger of Allah (peace be upon him). He would command every man (who had the means) to take one man with him (to feed him). Those of the People of As-Suffah who remained, ten or fewer, would have the Prophet (peace be upon him) bring his dinner and eat with him. When we finished, the Messenger of Allah (peace be upon him) would say: “Sleep in the mosque.” (3)

At-Tirmidhi (4) recorded from Al-Bara ibn Azib regarding “and do not aim toward the defective therefrom, spending [from that]”: He said: It was revealed concerning us, the gathering of Ansar (Helpers). We were owners of palm trees. He said: A man would come from his palms according to how much he had, more or less. A man would bring a bunch or two of dates and hang them in the mosque. The People of As-Suffah had no food, so if one of them was hungry, he would come to the bunch and hit it with his staff, and unripe and ripe dates would fall, and he would eat. There were people who did not desire good and would bring a bunch with shriveled dates (shiis).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/368. (2) Al-Qadi 'Iyad quoted in Ikmal al-Mu'allim 6/325 from al-Harbi that the Suffah was a sectioned-off place in the mosque that was

shaded, where they would spend the night. Then he said: Its origin is like the porch of a house, which is like a shade in front of it. Some mentioned they were called the People of As-Suffah because they used to line up (yasuffun) at the door of the mosque. (3) Recorded by Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya 1/352. (4) Its citation preceded on page 343 of this volume.

सूरा अल-बकरा: आयत 273 371

अल्लाह का कथन है: “(दान) उन गरीबों के लिए है जो अल्लाह की राह में घिरे हुए हैं, जमीन में चलने-फिरने में असमर्थ हैं। एक अज्ञानी व्यक्ति उनके संयम के कारण उन्हें धनी समझता है। आप उन्हें उनके लक्षण से पहचान लेंगे; वे लोगों से गिड़गिड़ाकर नहीं मांगते। और जो कुछ भी तुम भलाई में खर्च करते हो - वास्तव में, अल्लाह उसके बारे में जानने वाला है।”

इसमें दस मसले हैं: पहला: उसका कहना, “गरीबों के लिए,” इसमें 'ल' (लाम) उसके इस कथन से संबंधित है: “और जो कुछ भी तुम भलाई में खर्च करते हो,” या कहा जाता है कि यह एक छिपे हुए शब्द जैसे “खर्च” या “दान” गरीबों के लिए है से संबंधित है। अस-सुद्दी, मुजाहिद और अन्य ने कहा: इन गरीबों से तात्पर्य कुरैश और अन्य के गरीब मुहाजिर (प्रवासी) हैं। फिर यह आयत उन सभी को शामिल करती है जो समय के साथ गरीब होने के विवरण के अंतर्गत आते हैं। विशेष रूप से गरीब मुहाजिरों का उल्लेख इसलिए किया गया क्योंकि उस समय उनके अलावा कोई और नहीं था (1)। वे 'अहले सुफ्फा' (सुफ्फा वाले) थे, और वे लगभग चार सौ पुरुष थे। ऐसा इसलिए था क्योंकि वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास गरीब होकर आए थे, उनके पास न परिवार था और न ही धन। इसलिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मस्जिद में उनके लिए एक चबूतरा (सुफ्फा) बनाया गया था, और उन्हें कहा जाता था: अहले सुफ्फा (2)।

अबू जर्र ने कहा: मैं अहले सुफ्फा में से था। जब शाम होती, तो हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के दरवाजे पर हाजिर होते। वे हर आदमी को आदेश देते तो वह एक आदमी को साथ लेकर चला जाता (भोजन कराने के लिए)। जो अहले सुफ्फा में से दस या उससे कम बच जाते, तो पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपना रात का खाना लाते और हम उनके साथ खाना खाते। जब हम फारिग होते, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते: “मस्जिद में सो जाओ।” (3)

तिर्मिज़ी (4) ने अल-बरा बिन आज़िब से रिवायत किया है आयत “और उसमें से खराब चीज़ का इरादा न करो कि तुम उसे खर्च करो” के बारे में: उन्होंने कहा: यह हम अंसार की जमात के बारे में नाजिल हुई। हम खजूर के पेड़ों के मालिक थे। उन्होंने कहा: एक आदमी अपने खजूरों में से अपनी हैसियत के मुताबिक, कम या ज्यादा, लेकर आता था। एक आदमी खजूरों का एक या दो गुच्छा लाता और उसे मस्जिद में लटका देता। अहले सुफ्फा के पास कोई खाना नहीं होता था, इसलिए जब उनमें

से कोई भूखा होता, तो वह गुच्छे के पास आता और उसे अपनी लाठी से मारता, तो उससे कच्ची और पकी खजूरें गिरतीं और वह खाता। कुछ लोग ऐसे थे जो भलाई में दिलचस्पी नहीं रखते थे, वे ऐसा गुच्छा लाते थे जिसमें खराब (शीस) खजूरें होती थीं।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/368। (2) काजी अयाज ने इकमल अल-मुअल्लिम 6/325 में अल-हर्बी से उद्धृत किया है कि सुफ्फा मस्जिद में एक अलग स्थान था जिस पर छाया थी, जहां वे रात बिताते थे। फिर उन्होंने कहा: इसका मूल घर का बरामदा है, जो उसके सामने छाया की तरह होता है। कुछ लोगों ने उल्लेख किया कि उन्हें अहले सुफ्फा इसलिए कहा गया क्योंकि वे मस्जिद के दरवाजे पर कतार (सफ) लगाते थे। (3) अबू नुऐम ने हिल्यत अल-औलिया 1/352 में इसे निकाला है। (4) इसका स्रोत इस भाग के पृष्ठ 343 पर पहले आ चुका है।

سورة البقرہ : الآیة ۲۷۳ ۳۷۱

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُم بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ﴾۔

اس میں دس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لِلْفُقَرَاءِ﴾ میں 'لام' اس کے قول: ﴿وَمَا تُنفِقُوا مِنْ خَيْرٍ﴾ سے متعلق ہے، یا کہا گیا ہے کہ ایک محذوف (پوشیدہ) لفظ سے متعلق ہے جس کی تقدیر یہ ہے: خرچ کرنا، یا صدقہ فقراء کے لیے ہے۔ سدی، مجاہد اور دوسروں نے کہا: ان فقراء سے مراد قریش اور دیگر قبائل کے غریب مہاجرین ہیں۔ پھر یہ آیت ہر اس شخص کو شامل ہے جو رہتی دنیا تک فقراء کی صفت میں داخل ہو۔ فقراء مہاجرین کا ذکر خصوصی طور پر اس لیے کیا گیا کیونکہ اس وقت ان کے سوا کوئی اور نہ تھا (1)۔ وہ 'اہلِ صُفّہ' تھے، اور وہ تقریباً چار سو مرد تھے۔ واقعہ یہ تھا کہ وہ اللہ کے رسول ﷺ کے پاس محتاج ہو کر آئے تھے، ان کا نہ کوئی گھر بار تھا اور نہ مال، تو اللہ کے رسول ﷺ کی مسجد میں ان کے لیے ایک چبوترا (صفہ) بنا دیا گیا، پس انہیں 'اہلِ صُفّہ' کہا جانے لگا (2)۔

حضرت ابو ذرؓ نے فرمایا: میں اہل صُفّہ میں سے تھا۔ جب شام ہوتی تو ہم اللہ کے رسول ﷺ کے دروازے پر حاضر ہوتے۔ آپ ﷺ ہر آدمی کو حکم دیتے تو وہ ایک آدمی کو لے کر چلا جاتا (کھانے کے لیے)۔ اہل صُفّہ میں سے جو دس یا اس سے کم باقی رہ جاتے، ان کے لیے نبی کریم ﷺ اپنا رات کا کھانا لاتے اور ہم آپ ﷺ کے ساتھ کھانا کھاتے۔ جب ہم فارغ ہوتے تو اللہ کے رسول ﷺ فرماتے: "مسجد میں سو جاؤ" (3)۔

اور امام ترمذی (4) نے حضرت براء بن عازبؓ سے روایت کیا ہے آیت: ﴿وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنفِقُونَ﴾ کے بارے میں۔ انہوں نے کہا: یہ ہم گروہِ انصار کے بارے میں نازل ہوئی۔ ہم کھجوروں والے لوگ تھے۔ انہوں نے کہا: ایک آدمی اپنی کھجوروں میں سے اپنی کثرت یا قلت کے مطابق لاتا تھا، ایک آدمی کھجوروں کا ایک یا دو خوشے لاتا اور اسے مسجد میں لٹکا دیتا۔ اہل صُفّہ کے پاس کھانا نہیں ہوتا تھا، پس جب ان میں سے کوئی بھوکا ہوتا تو وہ خوشے کے پاس آتا اور اسے اپنی لاٹھی سے مارتا، تو اس سے کچی اور پکی کھجوریں گرتیں اور وہ کھا لیتا۔ کچھ لوگ ایسے تھے جو نیکی میں رغبت نہیں رکھتے تھے، وہ ایسا خوشہ لاتے جس میں 'شیص' (ردی/سوکھی کھجوریں) ہوتیں۔

---

(1) المحرر الوجیز 368/1۔ (2) قاضی عیاض نے اکمال المعلم 325/6 میں حربی سے نقل کیا ہے کہ صفہ مسجد میں ایک الگ کٹی ہوئی جگہ تھی جس پر سایہ کیا گیا تھا، جہاں وہ رات گزارتے تھے۔ پھر فرمایا: اس کی اصل گھر کا برآمدہ ہے، جو اس کے سامنے سایہ دار جگہ کی مانند ہوتا ہے۔ بعض نے ذکر کیا کہ انہیں اصحاب صُفّہ اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ مسجد کے دروازے پر صفیں لگایا کرتے تھے۔ (3) اسے ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء 352/1 میں نکالا ہے۔ (4) اس کی تخریج اسی جلد کے صفحہ 343 پر گزر چکی ہے۔

...and dry, shriveled dates, and a bunch of dates that had broken; he would hang it in the mosque. So Allah Almighty revealed: {O you who have believed, spend from the good things which you have earned and from that which We have produced for you from the earth. And do not aim toward the defective therefrom, spending [from that] while you would not take it [yourself] except with closed eyes [in disdain].} [Al-Baqarah: 267]. He said: If one of you were given a gift similar to what he gave, he would not accept it except with closed eyes and embarrassment. He said: After that, a man would bring the best of what he had. He said: This is a good, rare, and authentic (hasan gharib sahih) hadith. Our scholars said: They (may Allah be pleased with them) were in the mosque out of necessity, and they ate from charity out of necessity. When Allah granted victory to the Muslims, they became independent of that situation and left, then they possessed wealth and became leaders. Then Allah, Glorified be He, explained the conditions of those poor emigrants (Muhajirin) which necessitates compassion for them with His saying: {(Charity is) for the poor who have been restricted for the cause of Allah}. The meaning is: they were confined and prevented. Qatadah and Ibn Zayd said: The meaning of {restricted for the cause of Allah} is that they restricted themselves from managing their livelihoods out of fear of the enemy (1). For this reason, He said: {they are unable to move about in the land} because the entire country was under absolute disbelief (kufr), and this was at the beginning of Islam; so their small number (2) prevented them from earning through Jihad, and the disbelievers' denial of their Islam prevented them from engaging in trade, so they remained poor (3). It was said: The meaning of {they are unable to move about in the land} is because of what they committed themselves to of Jihad. The first interpretation is more apparent. And Allah knows best. The second: His saying: {The ignorant one thinks them wealthy because of their self-restraint} meaning: they are so withdrawn, avoiding asking [for help], and trusting in Allah to the point that one who does not know them thinks they are rich. In this is evidence that the name 'poverty' can be applied to one who has clothing of value, and that does not prevent giving zakat to him. Allah Almighty commanded giving to these people, and they were among the emigrants who fought with the Messenger of Allah ﷺ, neither sick nor blind.

(1) The saying of Qatadah and Ibn Zayd appeared in Al-Muharrar 1/368: 'uhsira' (restricted) only happens due to illness and excuses, and 'hasr' (confinement) is by the enemy. He mentioned that interpreting 'ihsar' (restriction) as being by the enemy

is the opinion of Al-Suddi. (2) In (Kh) and (M): 'fa'latuhum' (their deed). (3) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/368-369.

पृष्ठ ३७२ सूरह अल-बक़रह: आयत २७३

...और सूखे, मुरझाए हुए खजूर, और खजूरों का एक गुच्छा जो टूट गया था; वह उसे मस्जिद में लटका देता था। तो अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {हे ईमान वालो! अपनी कमाई हुई पाक चीज़ों में से और जो हमने तुम्हारे लिए ज़मीन से निकाला है, उसमें से ख़र्च करो। और ख़र्च करने के लिए रद्दी (बुरी) चीज़ों का इरादा न करो, जबकि तुम स्वयं उसे आँखें बंद किए (घृणा से) बिना लेने वाले नहीं हो।} [अल-बक़रह: २६७]। उन्होंने कहा: अगर तुममें से किसी को वैसा ही तोहफ़ा दिया जाए जैसा उसने दिया है, तो वह उसे आँखें मूँदकर और शर्मिंदगी के साथ ही कबूल करेगा। उन्होंने कहा: उसके बाद, आदमी अपनी सबसे अच्छी चीज़ लेकर आता था। उन्होंने कहा: यह एक 'हसन ग़रीब सहीह' हदीस है। हमारे विद्वानों ने कहा: वे (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) मजबूरी में मस्जिद में थे, और मजबूरी में सदक़ा (दान) में से खाते थे। जब अल्लाह ने मुसलमानों को विजय प्रदान की, तो वे उस स्थिति से स्वतंत्र हो गए और बाहर निकल आए, फिर वे धनवान हुए और नेतृत्व संभाला। फिर अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उन गरीब प्रवासियों (मुहाजिरों) की स्थितियों को स्पष्ट किया जो उनके प्रति करुणा की आवश्यकता पैदा करती हैं, अपने इस कथन से: {(खैरात) उन मोहताजों के लिए है जो अल्लाह की राह में घिर गए हैं}। इसका अर्थ है: वे रोक दिए गए और मना कर दिए गए। क़तादा और इब्न ज़ैद ने कहा: {अल्लाह की राह में घिर गए} का अर्थ है कि उन्होंने दुश्मन के डर से अपनी आजीविका चलाने से खुद को रोक लिया था (१), इसी कारण अल्लाह ने फ़रमाया: {वे ज़मीन में चल-फिर नहीं सकते} क्योंकि पूरा देश पूर्ण कुफ़्र (अविश्वास) के अधीन था, और यह इस्लाम के आरंभ में था; इसलिए उनकी कम संख्या (२) ने उन्हें जिहाद के ज़रिए कमाई करने से रोका, और काफिरों द्वारा उनके इस्लाम के इनकार ने उन्हें व्यापार करने से रोक दिया, इसलिए वे गरीब ही रहे (३)। कहा गया है: {वे ज़मीन में चल-फिर नहीं सकते} का अर्थ है: क्योंकि उन्होंने खुद पर जिहाद अनिवार्य कर लिया था। पहला अर्थ अधिक स्पष्ट है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। दूसरी बात: अल्लाह का कथन: {नावाकिफ आदमी उनकी गरिमा के कारण उन्हें धनवान समझता है} अर्थात: वे आत्म-संयम बरतने, मदद न माँगने और अल्लाह पर भरोसा करने में इतने आगे हैं कि जो उन्हें नहीं जानता, वह उन्हें अमीर समझता है। इसमें इस बात का प्रमाण है कि 'गरीबी' शब्द का प्रयोग उस व्यक्ति के लिए किया जा सकता है जिसके पास मूल्यवान कपड़े हों, और यह उसे ज़कात देने से नहीं रोकता। अल्लाह तआला ने इन लोगों को देने का आदेश दिया है, और वे उन प्रवासियों में से थे जो अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ लड़ते थे, न बीमार थे और न ही अंधे।

(१) क़तादा और इब्न ज़ैद का कथन अल-मुहर्रर १/३६८ में आया है: 'उहसिरा' (घिरना) केवल बीमारी और बहानों के कारण होता है, और 'हस्र' (घेराबंदी) दुश्मन द्वारा होती है। उन्होंने ज़िक्र किया कि 'इहसार' (घेराबंदी) की व्याख्या दुश्मन द्वारा होना अल-सुद्दी का विचार है। (२) (ख़) और (म) प्रतियों में: 'फ़अ्-लतुहुम' (उनका कर्म)। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६८-३६९।

صفحہ ۳۷۲ سورۃ البقرہ: آیت ۲۷۳

...اور ردی کھجوریں، اور کھجوروں کا ایسا خوشہ جو ٹوٹ گیا تھا، وہ اسے مسجد میں لٹکا دیا کرتا تھا۔ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اے ایمان والو! اپنی کمائی ہوئی ستھری چیزوں میں سے خرچ کرو اور اس میں سے بھی جو ہم نے تمہارے لیے زمین سے نکالا ہے، اور اس میں سے ردی چیز دینے کا ارادہ نہ کرو، حالانکہ تم خود اسے لینے والے نہیں ہو سوائے اس کے کہ (کراہت سے) آنکھیں بند کر لو۔} [البقرہ: ۲۶۷]۔ انہوں نے کہا: اگر تم میں سے کسی کو ویسا ہی تحفہ دیا جائے جیسا اس نے دیا ہے، تو وہ اسے آنکھیں بند کر کے اور شرمندگی کے ساتھ ہی قبول کرے گا۔ انہوں نے کہا: اس کے بعد، آدمی اپنی سب سے اچھی چیز لے کر آتا تھا۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن غریب صحیح ہے۔ ہمارے علماء نے کہا: وہ (رضی اللہ عنہم) ضرورت کے تحت مسجد میں تھے، اور ضرورت کے پیش نظر صدقہ میں سے کھاتے تھے۔ پھر جب اللہ نے مسلمانوں کو فتح عطا فرمائی، تو وہ اس حالت سے بے نیاز ہو گئے اور باہر نکل آئے، پھر وہ مالدار ہوئے اور عہدوں پر فائز ہوئے۔ پھر اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ان فقراء مہاجرین کے احوال بیان فرمائے جو ان پر شفقت و مہربانی کو واجب کرتے ہیں، اپنے اس ارشاد کے ذریعے: {(صدقات) ان فقراء کے لیے ہیں جو اللہ کی راہ میں روک دیے گئے ہیں}۔ معنی یہ ہے کہ: وہ محصور کر دیے گئے اور روک دیے گئے تھے۔ قتادہ اور ابن زید نے کہا: {اللہ کی راہ میں روک دیے گئے} کا مطلب یہ ہے کہ انہوں نے دشمن کے خوف سے اپنی معیشت کے لیے بھاگ دوڑ کرنے سے خود کو روک رکھا تھا (۱)، اسی لیے اللہ نے فرمایا: {وہ زمین میں چل پھر نہیں سکتے} اس وجہ سے کہ تمام علاقے کفر کے زیر اثر تھے، اور یہ اسلام کے ابتدائی دور میں تھا؛ پس ان کی قلت (تعداد کی کمی) (۲) نے انہیں جہاد کے ذریعے کسبِ معاش سے روک رکھا تھا، اور کافروں کا ان کے اسلام کا انکار

کرنا انہیں تجارت میں مصروف ہونے سے روکتا تھا، چنانچہ وہ فقیر ہی رہے (۳)۔ اور کہا گیا ہے: {وہ زمین میں چل پھر نہیں سکتے} کا مطلب یہ ہے کہ: کیونکہ انہوں نے خود پر جہاد لازم کر لیا تھا، اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے۔ واللہ اعلم۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ناواقف شخص ان کی خودداری کی وجہ سے انہیں غنی خیال کرتا ہے} یعنی: وہ سوال کرنے سے بچنے اور اللہ پر توکل کرنے میں اس مقام پر ہیں کہ جو انہیں نہیں جانتا وہ انہیں مالدار سمجھتا ہے۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ 'فقر' کا نام اس شخص پر بھی بولا جا سکتا ہے جس کے پاس قیمتی لباس ہو، اور یہ اسے زکوۃ دینے سے مانع نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کو دینے کا حکم دیا ہے، اور وہ ان مہاجرین میں سے تھے جو رسول اللہ ﷺ کے ساتھ مل کر لڑتے تھے، نہ وہ بیمار تھے اور نہ ہی اندھے۔

(۱) قتادہ اور ابن زید کا قول المحرر ۳۶۸/۱ میں آیا ہے: 'اُحصر' بیماری اور اعذار کی وجہ سے ہوتا ہے اور 'حصر' دشمن کی وجہ سے، اور ذکر کیا کہ احصار کی تفسیر دشمن کے ساتھ کرنا سدی کا قول ہے۔ (۲) (خ) اور (م) کے نسخوں میں: 'فعلتهم' (ان کا فعل) ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۶۸/۱-۳۶۹۔

373 Surat Al-Baqarah: Ayah 273

Al-Ta'affuf (abstaining) is on the pattern of tafa''ul, and it is a superlative form derived from 'affa 'an al-shay' (abstaining from something): meaning he held back from it and refrained from seeking it. Qatadah and others interpreted it with this meaning. The fatha and kasra on the letter Seen in "yahsabuhum" (he thinks of them) are two linguistic variations. Abu Ali said (1): Fatha is more regular (according to grammatical rules); because the second radical of the past tense is broken (has a kasra), its rule is for it to come with a fatha in the present tense. However, reading it with a kasra is also good, as it has been heard (from the Arabs), even if it is an exception to the regular rule. The word "min" (from) in His saying: {min al-ta'affuf} (because of their modesty/abstinence) is for the beginning of the limit, and it is also said to be for clarifying the genus/kind (2). Third: His saying, the Almighty: {You will know them by their mark} contains evidence that the "sima" (mark/feature) has an impact on considering those who exhibit it. For instance, if we see a deceased person in the abode of Islam wearing a zunnar (a distinctive non-Muslim belt) and who is uncircumcised, he is not buried in the graveyards of Muslims. This takes precedence over the rule of the land according to most scholars. From this is His saying, the Almighty: {And you will surely know them by the tone of their speech} [Muhammad: 30]. So the verse indicates the permissibility of giving charity to someone who has clothes, garments, and a dignified appearance for beautification. Scholars agreed on this, although they differed thereafter on the amount he should take if he is in need. Abu Hanifa considered the amount upon which Zakat becomes obligatory, Al-Shafi'i considered a year's worth of food, and Malik considered forty dirhams. Al-Shafi'i does not give Zakat to one who is an earner (capable of earning). And "al-sima" is shortened: it means 'the mark', and it can be lengthened and said as 'al-simaa'' (3). Scholars have differed in defining it here; Mujahid said: It is humility and modesty. Al-Suddi said: It is the trace of poverty and need on their faces and the lack of luxury. Ibn Zayd said: The shabbiness of their clothes. A group said, and it was narrated by Makki: It is the mark of prostration. Ibn Atiyyah (4) said: This is good; that is because they were devoted and reliant [on God], having no preoccupation mostly except for prayer, so the mark of prostration was on them.

---

(1) Al-Hujjah 2/403. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/369. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/369 - and the text is from him -: al-simaa', with an added 'ya' and lengthening. Both are correct. Al-Tabari said in 5/27 after mentioning the verse: This is the language of Quraysh, and among the Arabs are those who say: "bi-simahum" then they lengthen

it, while Thaqif and some of Asad say: "bi-sima'ihim". (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/369, and what preceded from it, and the narrations regarding the meaning of al-sima are also in 5/27-29.

पृष्ठ ३७३ सूरत अल-बकराह: आयत २७३

तअफ़्फ़ुफ़ (Al-Ta'affuf) 'तफ़अ'उल' के वज़न पर है, और यह 'अफ़्फ़ा अन अल-शय' (किसी चीज़ से परहेज़ करना) से बना एक अतिशयोक्तिपूर्ण शब्द है: जब कोई किसी चीज़ से हाथ खींच ले और उसे माँगने से परहेज़ करे। क़तादह और अन्य लोगों ने इसी अर्थ के साथ इसकी व्याख्या की है। 'यहसबुहुम' (वह उन्हें समझता है) में सीन पर फ़त्हा (अ) और कसरा (इ) दो भाषाई बोलियाँ हैं। अबू अली ने कहा (१): फ़त्हा अधिक नियमसंगत है; क्योंकि भूतकाल का 'ऐन' कलमा कसरा वाला है, तो नियम यह है कि वर्तमान काल में यह फ़त्हा के साथ आए। कसरा के साथ पढ़ना भी अच्छा है क्योंकि यह (अरबों से) सुना गया है, भले ही यह नियम के विरुद्ध एक अपवाद हो। और अल्लाह के कथन: {मिन अल-तअफ़्फ़ुफ़} (उनके संयम/परहेज़गारी के कारण) में 'मिन' (से) सीमा की शुरुआत के लिए है, और यह भी कहा गया है कि यह श्रेणी (जिंस) स्पष्ट करने के लिए है (२)। तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तुम उन्हें उनके लक्षण (सीमाहीम) से पहचान लोगे} में इस बात का प्रमाण है कि 'सीमा' (लक्षण/निशान) का उन लोगों पर विचार करने में प्रभाव पड़ता है जिन पर वह प्रकट होता है। यहाँ तक कि अगर हम इस्लाम की भूमि (दारुल इस्लाम) में किसी मृतक को देखते हैं जिसने ज़ुन्नार (एक विशेष बेल्ट) पहना हुआ है और उसका खतना नहीं हुआ है, तो उसे मुसलमानों के कब्रिस्तान में नहीं दफनाया जाता है। अधिकांश विद्वानों के अनुसार यह स्थान के नियम (हुक्मे दार) पर हावी होता है। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {और तुम उन्हें उनकी बात के लहज़े से ज़रूर पहचान लोगे} [मुहम्मद: ३०]। अत: आयत इस बात का संकेत देती है कि सदक़ा (दान) उस व्यक्ति को देना जायज़ है जिसके पास सुंदरता के लिए कपड़े, पोशाक और ठाठ-बाठ हैं। विद्वान इस पर सहमत थे, हालाँकि इसके बाद वे इस बात पर असहमत थे कि ज़रूरत पड़ने पर उसे कितनी राशि लेनी चाहिए। अबू हनीफ़ा ने उस राशि को माना जिस पर ज़कात वाजिब होती है, शाफ़ई ने एक साल के भोजन के बराबर माना, और मलिक ने चालीस दिरहम माना। शाफ़ई उस व्यक्ति को ज़कात नहीं देते जो कमाने वाला (सक्षम) हो। और 'सीमा' छोटा (मक्सूरा) है: इसका अर्थ 'निशान' या 'लक्षण' है, और इसे लंबा करके'सीमाअ' भी कहा जा सकता है (३)। विद्वानों ने यहाँ इसके निर्धारण में मतभेद किया है; मुजाहिद ने कहा: यह विनम्रता और विनीतता है। सुद्दी ने कहा: यह उनके चेहरों पर गरीबी और ज़रूरत का असर और सुख-सुविधाओं की कमी है। इब्न ज़ैद ने कहा: उनके कपड़ों की फटेहाली। एक समूह ने कहा, और इसे मक्की ने वर्णित किया है: यह सजदे (प्रणाम) का निशान है। इब्न अतिय्या (४) ने कहा: यह अच्छा (विचार) है; ऐसा इसलिए क्योंकि वे समर्पित और (ईश्वर पर) भरोसा करने वाले

थे, उनका अधिकांश समय नमाज़ के अलावा किसी और काम में नहीं बीतता था, इसलिए सजदे का असर उन पर था।

---

(१) अल-हुज्जाह २/४०३ । (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६९ । (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६९ में - और यह उन्हीं का कथन है -: अल-सीमाअ, एक अतिरिक्त 'या' और मद (खिंचाव) के साथ। दोनों सही हैं। अल-तबरी ने ५/२७ में आयत का उल्लेख करने के बाद कहा: यह क़ुरैश की भाषा है, और अरबों में से कुछ कहते हैं: 'बिसिमाहुम' और इसे खींचते हैं, जबकि सक़ीफ़ और असद के कुछ लोग कहते हैं: 'बिसिमा-इहिम'। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६९, और जो उससे पहले आया, और सीमा के अर्थ के बारे में रिवायतें ५/२७-२९ में भी हैं।

صفحہ ۳۷۳ سورۃ البقرہ: آیت ۲۷۳

والتَّعَفُّف (پاکدامنی/بچنا) تَفَعُّل کے وزن پر ہے، اور یہ "عفَّ عن الشيء" (کسی چیز سے رک جانے) سے مبالغہ کا صیغہ ہے: جب وہ اس سے رک جائے اور اسے طلب کرنے سے پرہیز کرے۔ قتادہ اور دیگر مفسرین نے اسی معنی کے ساتھ اس کی تفسیر کی ہے۔ لفظ "یحسبھم" (وہ انہیں گمان کرتا ہے) میں سین کا فتحہ (زبر) اور کسرہ (زیر) دو لغتیں ہیں۔ ابو علی نے کہا (۱): فتحہ زیادہ قیاسی (قاعدے کے مطابق) ہے؛ کیونکہ ماضی کا عین کلمہ مکسور ہے، تو اس کا قاعدہ یہ ہے کہ مضارع میں مفتوح آئے، لیکن کسرہ کے ساتھ قرأت بھی اچھی ہے کیونکہ سماع (اہل زبان سے سنا جانا) اسی طرح منقول ہے، اگرچہ یہ قیاس کے خلاف شاذ ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {مِنَ التَّعَفُّفِ} (ان کے سوال نہ کرنے/بچنے کی وجہ سے) میں "مِن" ابتدائے غایت کے لیے ہے، اور کہا گیا ہے کہ بیانِ جنس کے لیے ہے (۲)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تَعْرِفُهُم بِسِيمَاهُمْ} (تم انہیں ان کے آثار سے پہچان لو گے) اس بات پر دلیل ہے کہ "سیما" (علامت/نشان) کا اعتبار ان لوگوں پر ہوتا ہے جن پر وہ ظاہر ہو، یہاں تک کہ اگر ہم دارِ اسلام میں کسی مردہ کو دیکھیں جس نے زنار (غیر مسلموں کی مخصوص بیلٹ) پہن رکھا ہو اور وہ غیر مختون ہو، تو اسے مسلمانوں کے قبرستان میں دفن نہیں کیا جائے گا، اور اکثر علماء کے قول کے مطابق اسے دار (علاقے) کے حکم پر مقدم رکھا جائے گا۔ اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ} [محمد: ۳۰] (اور تم انہیں ان کے اندازِ گفتگو سے ضرور پہچان لو گے)۔ پس یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ صدقہ اس شخص کو دینا جائز ہے جس کے پاس زیب و زینت کے لیے کپڑے، لباس اور وضع قطع ہو، اور علماء کا اس پر اتفاق ہے، اگرچہ اس کے بعد وہ اس مقدار میں اختلاف کرتے ہیں جو وہ ضرورت کے وقت لے سکتا ہے؛ پس امام ابو حنیفہ نے اس مقدار کا

اعتبار کیا جس پر زکوٰۃ واجب ہوتی ہے، امام شافعی نے ایک سال کی خوراک کا اعتبار کیا، اور امام مالک نے چالیس درہم کا اعتبار کیا، اور امام شافعی کمانے والے (کسب کرنے والے) کو زکوٰۃ نہیں دیتے۔ اور "السیما" مقصورہ ہے: جس کا معنی علامت ہے، اور اسے مد کے ساتھ "السیماء" بھی کہا جاتا ہے (۳)۔ یہاں اس کی تعیین میں علماء کا اختلاف ہے؛ چنانچہ مجاہد نے کہا: اس سے مراد عاجزی اور انکساری ہے۔ سدی نے کہا: ان کے چہروں پر فقر و فاقہ کا اثر اور نعمتوں کی کمی ہے۔ ابن زید نے کہا: ان کے کپڑوں کا پرانا اور خستہ ہونا۔ ایک جماعت نے کہا، اور اسے مکی نے نقل کیا ہے: یہ سجدہ کا نشان ہے۔ ابن عطیہ (۴) نے کہا: یہ اچھا (قول) ہے؛ اور وہ اس لیے کہ وہ فارغ البال اور متوکل تھے، ان کا اکثر وقت سوائے نماز کے کسی اور کام میں نہیں گزرتا تھا، اس لیے سجدہ کا اثر ان پر نمایاں تھا۔

---

(۱) الحجة ۲/۴۰۳ ۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۳۶۹ ۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۳۶۹ میں - اور یہ عبارت انہی کی ہے - : السیماء، یاء کی زیادتی اور مد کے ساتھ۔ اور دونوں صحیح ہیں، طبری نے ۵/۲۷ میں آیت کے ذکر کے بعد کہا: یہ قریش کی لغت ہے، اور عربوں میں سے کچھ کہتے ہیں: "بسیماھم" پس وہ اسے کھینچ کر پڑھتے ہیں، جبکہ ثقیف اور بنو اسد کے بعض لوگ کہتے ہیں: "بسیمائھم"۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۳۶۹، اور جو اس سے پہلے گزرا، اور سیما کے معنی میں آثار ۵/۲۷-۲۹ میں بھی ہیں۔

374 Surah Al-Baqarah: Ayah 273 I said: This "sima" (mark), which is the effect of prostration, was shared by all the Companions, may Allah be pleased with them, as informed by Allah the Almighty at the end of "Al-Fath" (The Victory) with His words: {Their mark is on their faces from the trace of prostration} [29]. So there is no difference between them and others, thus it remains only that the "sima" is the mark of destitution and need, or that the mark of prostration is more [pronounced], as they were known by the yellowness of their faces from standing [in prayer] at night and fasting during the day. And Allah knows best. As for humility (khushu'), its place is the heart, and both the rich and the poor share in it. So nothing remains but what we have chosen, and the Grantor of success is God. Fourth: The words of the Almighty: {They do not beg from people persistently (ilhafan)}. It is a verbal noun (masdar) in the position of a state (hal), meaning: being persistent. It is said: "alhafa", "ahfa", and "allaha" in asking, all the same. And it is said: "And for the persistent solicitor there is nothing like rejection" (1) The derivation of "al-ilhaf" (persistence) is from "al-lihaf" (blanket/cover) (2). It is so named because it encompasses [all] ways of seeking in a matter, just as a blanket encompasses by covering. Meaning: this beggar encompasses people with his asking, thus "clothing" (blanketing) them with it. From this is the saying of Ibn Ahmar: "So he continued to protect them with his wings, and cover them [as with a blanket] with a thin yet thick [wing]" (3) He is describing a male ostrich brooding over eggs with its wings (4), making its wing like a blanket for them, which is thin despite its thickness.

---

(1) The Rajaz (metered verse) is by Bashshar ibn Burd, in his Diwan 1/558, and before it: "The free man is blamed, and the stick is for the slave." A distortion occurred in it: "lil-mulhif" became "lil-muhlif". See Al-Bayan wa Al-Tabyin 3/37. (2) In (Kh): "The derivation of al-lihaf is from al-ilhaf." Al-Zajjaj said in 'Ma'ani al-Quran' 1/357: The meaning of "alhafa" is that he covered with asking while he was in no need of it. From this comes the derivation of "lihaf", because it covers a person with a coating. It is said in 'Asas al-Balagha' (L-H-F): "lahafahu thawban wa alhafahu" (he covered him with a garment)... And metaphorically: the beggar "alhafa" when his asking encompasses [all]... (3) His Diwan, p. 158. "Qafqafa" of a bird are its wings. "Al-hafhhaf" means light; the wing was so named for its lightness, and he made it "thakheen" (thick) due to the layering of feathers. Al-Lisan: (q-f-f) and (h-f-f). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/369.

३७४ सूरह अल-बक़रह: आयत २७३ मैंने कहा: यह "सीमा" (निशान), जो सजदे (प्रणाम) का प्रभाव है, इसमें सभी सहाबा (पैगंबर के साथी), अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, समान रूप से शामिल थे, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने "अल-फ़तह" (विजय) के अंत में अपने शब्दों में बताया है: {उनके चेहरों पर सजदे के प्रभाव से उनके निशान हैं} [२९]। तो उनके और दूसरों के बीच कोई अंतर नहीं है, इसलिए केवल यही बचता है कि "सीमा" दरिद्रता और आवश्यकता का निशान हो, या सजदे का प्रभाव अधिक हो, क्योंकि वे रात को खड़े रहने (नमाज़) और दिन में उपवास के कारण अपने चेहरों के पीलेपन से पहचाने जाते थे। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। जहाँ तक विनम्रता (खुशू) का सवाल है, उसका स्थान दिल है, और अमीर और गरीब दोनों इसमें शामिल हैं। तो केवल वही बचता है जिसे हमने चुना है, और सफलता देने वाला ईश्वर है। चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {वे लोगों से लिपटकर (ज़ोर देकर) नहीं मांगते (इल्हाफ़न)}। यह 'हाल' (स्थिति) के स्थान पर एक संज्ञा (मसदर) है, जिसका अर्थ है: ज़ोर देने वाले। कहा जाता है: "अल्हाफ़ा", "अहफ़ा", और "अल्लाह" माँगने में, ये सब समान हैं। और कहा जाता है: "और हठ करने वाले मांगने वाले के लिए ठुकराने के समान कुछ नहीं है" (१) "इल्हाफ़" की व्युत्पत्ति "लिहाफ़" (कंबल/चादर) (२) से हुई है। इसे ऐसा इसलिए कहा गया है क्योंकि इसमें माँगने के सभी तरीके शामिल होते हैं, ठीक वैसे ही जैसे एक कंबल ढंकने के द्वारा घेर लेता है। यानी: यह भिखारी अपनी माँग से लोगों को घेर लेता है, और उन्हें इससे "ढंक" देता है। इसी से इब्न अहमर का कथन है: "तो वह अपने पंखों से उनकी रक्षा करता रहा, और उन्हें एक पतले लेकिन घने [पंख] से ढंकता रहा" (३) वह एक नर शुतुरमुर्ग का वर्णन कर रहा है जो अपने पंखों से अंडों को सेता है (४), और अपने पंख को उनके लिए कंबल की तरह बना लेता है, जो अपने घनेपन के बावजूद पतला होता है।

---

(१) यह 'रजज़' (छंद) बशार बिन बुर्द का है, उनके दीवान १/५५८ में, और इससे पहले है: "आज़ाद आदमी को मलामत की जाती है, और लाठी गुलाम के लिए है।" इसमें एक त्रुटि हुई: "लिल-मुल्हिफ़" से "लिल-मुहलिफ़"। अल-बयान वा अल-तबीन ३/३७ देखें। (२) (ख़) में: "लिहाफ़ की व्युत्पत्ति इल्हाफ़ से हुई है।" अल-ज़ज्जाज ने 'मानी अल-कुरान' १/३५७ में कहा: इल्हाफ़ का अर्थ है कि उसने माँगने के साथ घेर लिया जबकि वह उससे बेनियाज़ (ज़रूरतमंद नहीं) था। इसी से "लिहाफ़" की व्युत्पत्ति है, क्योंकि यह एक व्यक्ति को ढंककर घेर लेता है। 'असास अल-बलाग़ा' (ल-ह-फ़) में कहा गया है: "लहफ़हु थौबन व अल्हफ़हु" (उसने उसे कपड़े से ढंक दिया)... और रूपक के रूप में: मांगने वाला "अल्हाफ़ा" करता है जब उसका माँगना [सबको] घेर लेता है... (३) उनका दीवान, पृ. १५८। पक्षी के

"क़फ़क़फ़ा" उसके पंख हैं। "अल-हफ़हाफ़" का अर्थ है हल्का; पंख को उसकी हल्कापन के कारण ऐसा नाम दिया गया, और पंखों की तहों के कारण उसने इसे "थख़ीन" (घना/मोटा) बना दिया। अल-लिसान: (क़-फ़-फ़) और (ह-फ़-फ़)। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३६९।

۳۷۴ سورۃ البقرہ: آیت ۲۷۳ میں نے کہا: اور یہ "سیما" (نشانی) جو سجدے کا اثر ہے، اس میں تمام صحابہ کرام رضی اللہ عنہم برابر کے شریک تھے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے "سورۃ الفتح" کے آخر میں اپنے اس قول کے ذریعے خبر دی ہے: {ان کی نشانی ان کے چہروں پر سجدوں کے اثر سے ہے} [۲۹]۔ پس ان کے اور دوسروں کے درمیان کوئی فرق نہیں رہا، سوائے اس کے کہ "سیماء" فقر و فاقہ اور حاجت مندی کا اثر ہو، یا یہ کہ سجدے کا اثر زیادہ ہو، چنانچہ وہ رات کے قیام اور دن کے روزوں کی وجہ سے چہروں کی زردی سے پہچانے جاتے تھے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ رہا خشوع، تو اس کا مقام دل ہے، اور اس میں غنی اور فقیر دونوں شریک ہیں، تو وہی باقی رہا جسے ہم نے اختیار کیا، اور توفیق دینے والا اللہ ہی ہے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ لوگوں سے لپٹ کر (اصرار کے ساتھ) نہیں مانگتے (إِلْحَافًا)}۔ یہ حالت کے مقام پر مصدر ہے، یعنی: لپٹ کر مانگنے والے۔ کہا جاتا ہے: "أَلحف"، "أحفى" اور "ألح" مانگنے میں ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور کہا جاتا ہے: "اور لپٹ کر مانگنے والے کے لیے رد کر دیے جانے جیسا کچھ نہیں" (۱) لفظ "إلحاف" کا اشتقاق "لِحاف" (۲) سے ہے، اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا ہے کہ اس میں مانگنے کے تمام طریقے شامل ہوتے ہیں جیسے لحاف ڈھانپنے میں شامل ہوتا ہے۔ یعنی: یہ سائل اپنے سوال سے لوگوں کو گھیر لیتا ہے، پس وہ انہیں اس (سوال) کے لحاف میں لپیٹ لیتا ہے، اور اسی سے ابن احمر کا قول ہے: "چنانچہ وہ اپنے پروں سے ان کی حفاظت کرتا رہا، اور انہیں ایک ہلکے مگر دبیز (پر) سے ڈھانپتا رہا" (۳) وہ شتر مرغ کے نر کا وصف بیان کر رہا ہے جو اپنے پروں سے انڈوں کو سینتا ہے (۴)، اور اپنے پر کو ان کے لیے لحاف کی طرح بنا لیتا ہے، جو اپنی موٹائی کے باوجود نرم و نازک ہوتا ہے۔

(١) یہ رجز بشار بن برد کا ہے، جو ان کے دیوان ٥٥٨/١ میں ہے، اور اس سے پہلے ہے: "آزاد کو ملامت کی جاتی ہے اور چھڑی غلام کے لیے ہے" اس میں ایک تحریف ہوئی ہے: "للملحف" سے "للمحلف" ہوگئی۔ دیکھئے البیان والتبیین ٣٧/٣۔ (٢) (خ) میں ہے: "اور لحاف کا اشتقاق الحاف سے ہے۔" الزجاج نے 'معانی القرآن' ٣٥٧/١ میں کہا: الحاف کے معنی ہیں کہ اس نے سوال کو شامل کر لیا جبکہ وہ اس سے بے نیاز تھا، اور لحاف کا اشتقاق اسی سے ہے، کیونکہ یہ انسان کو ڈھانپ لیتا ہے۔ 'اساس البلاغہ' (لحف) میں ہے: "لحفہ ثوباً وألحفہ" (اسے کپڑے سے ڈھانپ دیا)... اور مجازاً: سائل نے "ألحف" کیا جب اس کا سوال [اکٹھا] شامل ہو گیا... (٣) ان کا دیوان ص ١٥٨، اور پرندے کے "قفقفا" اس کے پر ہیں، اور "ہفہاف" کا معنی ہے ہلکا، پر کو اس کی ہلکی پن کی وجہ سے یہ نام دیا گیا، اور پروں کی تہوں کی وجہ سے اسے دبیز (موٹا) قرار دیا۔ اللسان: (قفف) اور (ہفف)۔ (٤) المحرر الوجیز ٣٦٩/١۔

Surah Al-Baqarah: Verse 273 375

An-Nasa'i and Muslim (1) narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The poor person is not the one who is turned away by a date or two, or a morsel or two. Rather, the poor person is the one who abstains from asking (while in need). Read if you wish: {They do not beg from people persistently.}" [Quran 2:273]

Fifth point: The scholars differed on the meaning of His saying: {They do not beg from people persistently} into two views. A group among them, including At-Tabari and Az-Zajjaj (2), said the meaning is: they do not ask at all. This is based on them abstaining from asking out of total self-restraint. This is the view of the majority of commentators, and the self-restraint is a constant attribute for them, meaning: they do not ask people with persistence or otherwise.

Another group said: What is intended is the negation of persistence, meaning: they ask without persistence. This is the first thing understood, meaning: they ask without being persistent. This is an alert to the bad state of those who beg from people persistently (3). The Imams narrated - and the wording is Muslim's (4) - from Mu'awiyah bin Abu Sufyan who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not be persistent in asking. By Allah, none of you asks me for something, and his asking brings something out from me while I am reluctant, and he is blessed in what I gave him."

And in "Al-Muwatta" (5): From Zaid bin Aslam, from 'Ata' bin Yasar, from a man of the Banu Asad that he said: I and my family settled at Baqi' al-Gharqad. My family said to me: Go to the Messenger of Allah (peace be upon him) and ask him for something for us to eat. They began mentioning their needs. So I went to the Messenger of Allah (peace be upon him) and found a man asking him, and the Messenger of Allah (peace be upon him) was saying: "I find nothing to give you." The man turned away from him angry, saying: "By my life, you give to whoever you want." The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "He is angry with me because I find nothing to give him. Whoever among you asks while having an 'uqiyyah' (a measure of wealth)..."

---

(1) Sahih Muslim (1039) (102), and Al-Mujtaba 5/85. It was also recorded by Al-Bukhari (4539), and it is in Al-Musnad (9140). (2) Tafsir At-Tabari 5/30, and Ma'ani Al-Quran by Az-Zajjaj 1/357. (3) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/369-370. (4) Sahih Muslim (1038), recorded by Ahmad (16893), and An-Nasa'i in Al-Mujtaba 5/97-98. (5) 2/999.

सूरह अल-बकरा: आयत 273 375

अन-नसाई और मुस्लिम (1) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मिसकीन (असली गरीब) वह नहीं है जिसे एक या दो खजूर, या एक या दो लुकमे लौटा दें। बल्कि असली गरीब वह है जो मांगता नहीं (पवित्रता और आत्म-सम्मान के कारण)। अगर तुम चाहो तो पढ़ो: {वे लोगों से लिपट कर (ज़िद करके) नहीं मांगते।}" [क़ुरआन 2:273]

पाँचवाँ बिंदु: विद्वानों ने अल्लाह के इस कथन के अर्थ में मतभेद किया है: {वे लोगों से लिपट कर नहीं मांगते}। उनके दो विचार हैं; उनमें से एक समूह ने, जिसमें अल-तबरी और अल-ज़ज्जाज (2) शामिल हैं, कहा कि इसका अर्थ है: वे बिल्कुल भी नहीं मांगते। यह इस आधार पर है कि वे पूरी तरह से परहेज़गारी के कारण मांगने से बचते हैं। मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) के बहुमत का यही विचार है, और परहेज़गारी उनके लिए एक स्थायी गुण है, जिसका अर्थ है: वे लोगों से न तो ज़िद करके और न ही बिना ज़िद के मांगते हैं।

दूसरे समूह ने कहा: इसका उद्देश्य ज़िद करने का खंडन करना है, यानी: वे बिना ज़िद के मांगते हैं। समझ में आने वाली पहली बात यही है, यानी: वे मांगते हैं लेकिन ज़िद नहीं करते। यह उन लोगों की बुरी स्थिति के बारे में चेतावनी है जो लोगों से लिपट कर मांगते हैं (3)। इमामों ने रिवायत किया है - और शब्द मुस्लिम (4) के हैं - मुआविया बिन अबी सुफ़यान से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मांगने में ज़िद न करो। खुदा की कसम, तुम में से कोई मुझसे कुछ नहीं मांगता, और उसका मांगना मुझसे कुछ ऐसा निकलवा लेता है जिसे देने का मेरा मन नहीं होता, और उसे उस चीज़ में बरकत दी जाती है जो मैंने उसे दी।"

और "अल-मुवत्ता" (5) में: ज़ैद बिन असलम से, अता बिन यसार से, बनू असद के एक व्यक्ति से रिवायत है कि उसने कहा: मैं और मेरा परिवार बकी अल-गरक़द में उतरे। मेरे परिवार ने मुझसे कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास जाओ और उनसे हमारे खाने के लिए कुछ मांगो। वे अपनी ज़रूरतों का ज़िक्र करने लगे। तो मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास गया और वहाँ एक आदमी को उनसे मांगते हुए पाया, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कह रहे थे: "मुझे देने के लिए कुछ नहीं मिल रहा।" वह आदमी गुस्से में उनसे मुड़ गया और कह रहा था: "मेरी जान की कसम, आप जिसे चाहते हैं उसे देते हैं।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "वह मुझ पर नाराज़ हो रहा है क्योंकि मुझे उसे

देने के लिए कुछ नहीं मिल रहा। तुम में से जो कोई मांगे जबकि उसके पास एक 'ऊकिया' (धन की एक मात्रा) हो..."

---

(1) सहीह मुस्लिम (1039) (102), और अल-मुज्तबा 5/85। इसे अल-बुखारी (4539) ने भी दर्ज किया है, और यह अल-मुसनद (9140) में है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 5/30, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-क़ुरआन 1/357। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/369-370। (4) सहीह मुस्लिम (1038), अहमद (16893) द्वारा दर्ज, और अल-मुज्तबा 5/97-98 में अन-नसाई। (5) 2/999।

سورة البقرہ: آیت ۲۷۳ ۳۷۵

نسائی اور مسلم (۱) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”مسکین وہ نہیں ہے جسے ایک یا دو کھجوریں، یا ایک یا دو لقمے لوٹا دیں، بلکہ مسکین تو وہ ہے جو (سخت ضرورت کے باوجود) سوال سے بچنے والا ہے، اگر تم چاہو تو (قرآن کی یہ آیت) پڑھ لو: ﴿وہ لوگوں سے لپٹ کر (ضد کر کے) سوال نہیں کرتے﴾۔“ [سورة البقرہ: ۲۷۳]

پانچویں بات: علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: ﴿وہ لوگوں سے لپٹ کر سوال نہیں کرتے﴾ کے معنی میں اختلاف کیا ہے، اس میں دو قول ہیں؛ چنانچہ ان میں سے ایک جماعت جن میں طبری اور زجاج (۲) شامل ہیں، نے کہا کہ اس کا معنی یہ ہے کہ: وہ سرے سے سوال ہی نہیں کرتے، اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ وہ مکمل پاکدامنی کی وجہ سے سوال کرنے سے بچتے ہیں، اور جمہور مفسرین کا یہی موقف ہے، اور تعفف (پاکدامنی) ان کی ایک مستقل صفت ہو گی، یعنی: وہ لوگوں سے نہ تو اصرار کے ساتھ سوال کرتے ہیں اور نہ ہی اصرار کے بغیر۔

اور ایک جماعت نے کہا: اس سے مراد اصرار (الحاف) کی نفی ہے، یعنی: وہ بغیر اصرار کے سوال کرتے ہیں، اور سمجھنے میں یہی بات پہلے آتی ہے، یعنی: وہ سوال کرتے ہیں لیکن اصرار کرنے والے نہیں ہوتے، اور اس میں ان لوگوں کی بری حالت پر تنبیہ ہے جو لوگوں سے لپٹ کر (اصرار کے ساتھ) سوال کرتے ہیں (۳)۔ ائمہ نے روایت کیا ہے - اور یہ الفاظ مسلم (۴) کے ہیں - معاویہ بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”تم سوال کرنے میں اصرار نہ کرو، اللہ کی قسم! تم میں سے جو بھی مجھ سے کوئی چیز مانگتا ہے، اور اس کا سوال کرنا مجھ سے کوئی ایسی چیز نکلوا لیتا ہے جبکہ میں اسے (دینا) ناپسند کر رہا ہوں، تو جو میں نے اسے دیا ہے اس میں اسے برکت دی جاتی ہے۔“

اور "موطا" (۵) میں ہے: زید بن اسلم سے، وہ عطا بن یسار سے، وہ بنو اسد کے ایک شخص سے روایت کرتے ہیں کہ اس نے کہا: میں اور میرا خاندان بقیع الغرقد میں اترے، تو میرے گھر والوں نے مجھ سے کہا: رسول اللہ ﷺ کے پاس جاؤ اور ان سے ہمارے کھانے کے لیے کچھ مانگو، اور وہ اپنی ضرورتیں بیان کرنے لگے۔ چنانچہ میں رسول اللہ ﷺ کے پاس گیا، تو میں نے آپ کے پاس ایک آدمی کو پایا جو آپ سے سوال کر رہا تھا اور رسول اللہ ﷺ فرما رہے تھے: "مجھے تمہیں دینے کے لیے کچھ نہیں مل رہا۔" تو وہ آدمی غصے کی حالت میں وہاں سے پیٹھ پھیر کر چل دیا اور وہ کہہ رہا تھا: میری جان کی قسم! آپ جسے چاہتے ہیں دیتے ہیں۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وہ مجھ پر اس لیے غصہ کر رہا ہے کہ مجھے اسے دینے کے لیے کچھ نہیں مل رہا، تم میں سے جس نے سوال کیا جبکہ اس کے پاس ایک اوقیہ (مال کی ایک خاص مقدار) ہو۔۔۔"

---

(۱) صحیح مسلم (۱۰۳۹) (۱۰۲)، اور المجتبی ۸۵/۵۔ اسے بخاری (۴۵۳۹) نے بھی روایت کیا ہے، اور یہ المسند (۹۱۴۰) میں ہے۔ (۲) تفسیر طبری ۳۰/۵، اور معانی القرآن للزجاج ۳۵۷/۱۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۶۹/۱-۳۷۰۔ (۴) صحیح مسلم (۱۰۳۸)، اسے احمد (۱۶۸۹۳) نے روایت کیا ہے، اور نسائی نے المجتبیٰ ۹۷/۵-۹۸ میں۔ (۵) ۹۹۹/۲۔

376 Surah Al-Baqarah: Verse 273

...or its equivalent, then he has been importunate (1)." Al-Asadi said: "I said: A lactating she-camel of ours (2) is better than an uqiya (an ounce)." Malik said: "An uqiya is forty dirhams." He said: "So I went back and did not ask him. Then, some barley and raisins were brought to the Messenger of Allah ﷺ after that, and he distributed some of it to us until Allah enriched us."

Ibn Abd al-Barr said (3): "This is how Malik narrated it, and Hisham bin Sa'd and others followed him. It is an authentic hadith. The ruling of a 'companion' (4) who is not named is not like the ruling of someone below them who is not named, according to scholars; because all of them are above reproach, and their uprightness is established."

"This hadith indicates that asking is disliked for one who has an uqiya of silver. So, whoever asks while possessing this limit, number, and amount of silver, or its equivalent and value, then he is importunate (one who begs persistently). I do not know of any scholar who does not dislike asking for one who has this amount of silver or its equivalent in gold, based on the literal meaning of this hadith. Whatever comes without asking is permissible for him to eat if it is not from zakat, and this is something about which I know of no disagreement. But if it is from zakat, then there is a disagreement, the explanation of which will come in the verse regarding charities (sadaqat), God willing (5)."

Sixth: Ibn Abd al-Barr said (6): "Among the best recorded answers of the jurists regarding the meanings of asking, its dislike, and the path of the people of piety concerning it, is what Al-Athram narrated from Ahmad ibn Hanbal. He was asked: 'When is asking (for help) permissible?' He said: 'When he does not have what provides him with lunch and dinner, according to the hadith of Sahl ibn al-Hanthaliyyah (7).' It was said to Abu Abdullah (Imam Ahmad): 'What if he is forced to ask?' He said: 'It is permissible for him if he is forced.' It was said to him: 'What if he refrains out of modesty?' He said: 'That is better for him.' Then he said: 'I do not think anyone...'

---

(1) In Al-Muwatta: "Then he has asked importunately." (2) In the copies: "For our lactating she-camel," and what is established is from (M) and Al-Muwatta. 'Al-Laqha' (with fat-ha or kasra on the Lam) is a she-camel that has recently given birth. Al-Nihaya: (L-Q-H). (3) In Al-Tamhid 4/93-97. (4) In (M): The Companion. (5) It is the

saying of the Almighty in Surah At-Tawbah: {Zakah is only for the poor and the needy} (60). (6) In Al-Tamhid 4/120-123. (7) He refers to the hadith of the Prophet ﷺ: "Whoever asks while having what suffices him is only asking for more coals of Hellfire." They said: "O Messenger of Allah, what suffices him?" He said: "What provides him with lunch or dinner." Narrated by Ahmad (17625) and Abu Dawud (1629).

३७६ सूरह अल-बकरा: आयत २७३

...या उसके बराबर, तो उसने जिद्द की (१)।" अल-असदी ने कहा: "मैंने कहा: हमारी एक दुधारू ऊंटनी (२) एक ऊकिया (एक औंस) से बेहतर है।" मालिक ने कहा: "एक ऊकिया चालीस दिरहम है।" उसने कहा: "तो मैं वापस चला गया और उनसे नहीं पूछा। फिर उसके बाद अल्लाह के रसूल ﷺ के पास कुछ जौ और किशमिश लाई गई, तो उन्होंने उसमें से हमें बाँटा यहाँ तक कि अल्लाह ने हमें धनी कर दिया।"

इब्न अब्दुल बर्र (३) ने कहा: "मलिक ने इसे इसी तरह वर्णित किया है, और हिशाम बिन साद और अन्य लोगों ने उनका अनुसरण किया है। यह एक प्रामाणिक हदीस है। विद्वानों के अनुसार, एक 'साथी' (४) जिसका नाम नहीं लिया गया है, उसका फैसला उसके नीचे के किसी व्यक्ति जैसा नहीं है जिसका नाम नहीं लिया गया है; क्योंकि उन सभी की विश्वसनीयता निर्विवाद है और उनकी सच्चाई स्थापित है।"

"यह हदीस इंगित करती है कि जिसके पास एक ऊकिया चांदी हो, उसके लिए मांगना नापसंद है। तो, जो कोई चांदी की इस सीमा, संख्या और मात्रा, या इसके बराबर मूल्य के होते हुए मांगता है, तो वह जिद्दी (बार-बार मांगने वाला) है। मैं किसी ऐसे विद्वान को नहीं जानता जो इस हदीस के प्रत्यक्ष अर्थ के आधार पर चांदी की इस मात्रा या सोने में इसके बराबर होने पर मांगने को नापसंद न करता हो। जो कुछ बिना मांगे मिल जाए, वह उसके लिए खाना जायज़ है यदि वह ज़कात में से न हो, और यह ऐसी चीज़ है जिसमें मुझे किसी मतभेद का पता नहीं है। यदि वह ज़कात में से है, तो इसमें मतभेद है जिसका विवरण सदक़ात (दान) की आयत में आएगा, इंशा अल्लाह (५)।"

छठा: इब्न अब्दुल बर्र (६) ने कहा: "मांगने के अर्थ, उसकी नापसंदगी और इस बारे में परहेज़गार लोगों के तरीके के संबंध में न्यायविदों के सबसे अच्छे उत्तरों में से वह है जिसे अल-अथराम ने अहमद इब्न हंबल से उद्धत किया है। उनसे पूछा गया: 'मांगना कब जायज़ है?' उन्होंने कहा: 'जब उसके पास वह न हो जो उसे दोपहर और रात का भोजन प्रदान करे, सहल इब्न अल-हंथालिया (७) की हदीस के अनुसार।' अबू अब्दुल्ला (इमाम अहमद) से कहा गया: 'अगर वह मांगने के लिए मजबूर हो जाए तो?' उन्होंने कहा: 'अगर वह मजबूर है तो यह उसके लिए जायज़ है।' उनसे कहा गया: 'अगर वह परहेज़ करे तो?' उन्होंने कहा: 'यह उसके लिए बेहतर है।' फिर उन्होंने कहा: 'मुझे नहीं लगता कि कोई...'

(१) अल-मुवत्ता में: "उसने जिद्द के साथ मांगा।" (२) प्रतियों में: "हमारी दुधारू ऊंटनी के लिए," और जो पुष्ट है वह (M) और अल-मुवत्ता से है। 'अल-लक़्हा' (लाम पर फ़तहा या कसरा के साथ) वह ऊंटनी है जिसने हाल ही में बच्चा दिया हो। अल-निहाया: (ल-क़-ह)। (३) अल-तमहीद ४/९३-९७ में। (४) (M) में: सहाबी। (५) यह सूरह अत-तौबा में अल्लाह तआला का कथन है: {सदक़ात (ज़कात) तो केवल फ़ुक़रा (निर्धनों) और मसाकीन (असहायों) के लिए है} (६०)। (६) अल-तमहीद ४/१२०-१२३ में। (७) उनका तात्पर्य पैगंबर ﷺ की हदीस से है: "जो कोई मांगता है जबकि उसके पास पर्याप्त सामग्री है, वह केवल जहन्नुम के अंगारों को इकट्ठा कर रहा है।" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, उसके लिए पर्याप्त क्या है?" उन्होंने कहा: "जो उसे दोपहर का भोजन या रात का भोजन प्रदान करे।" अहमद (१७६२५) और अबू दाऊद (१६२९) द्वारा वर्णित।

...یا اس کے برابر، تو اس نے اصرار کیا (١)۔" الاسدی کہتے ہیں: "میں نے کہا: ہماری ایک دودھ دینے والی اونٹنی (٢) ایک اوقیہ سے بہتر ہے۔" مالک نے کہا: "اوقیہ چالیس درہم کا ہوتا ہے۔" انہوں نے کہا: "چنانچہ میں واپس آگیا اور ان سے سوال نہیں کیا۔ پھر اس کے بعد رسول اللہ ﷺ کے پاس کچھ جو اور کشمش لائی گئی، تو آپ ﷺ نے اس میں سے ہمیں تقسیم فرمایا یہاں تک کہ اللہ نے ہمیں غنی کر دیا۔"

ابن عبد البر (٣) نے کہا: "مالک نے اسے اسی طرح روایت کیا ہے، اور ہشام بن سعد وغیرہ نے ان کی متابعت کی ہے۔ یہ ایک صحیح حدیث ہے۔ علماء کے نزدیک اس 'صاحب' (٤) کا حکم جس کا نام نہ لیا گیا ہو، اس سے نیچے والے شخص جیسا نہیں ہے جس کا نام نہ لیا گیا ہو؛ کیونکہ ان تمام سے جرح (عیب) مرتفع ہے اور ان کی عدالت ثابت ہے۔"

"اور یہ حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ جس کے پاس ایک اوقیہ چاندی ہو اس کے لیے سوال کرنا مکروہ ہے۔ چنانچہ جس نے سوال کیا جبکہ اس کے پاس چاندی کی یہ حد، عدد اور مقدار موجود ہو، یا جو اس کے قائم مقام ہو اور اس کے برابر ہو، تو وہ اصرار کرنے والا (الحاف کرنے والا) ہے۔ میں کسی ایسے عالم کو نہیں جانتا جو اس حدیث کے ظاہر کی بنا پر اس شخص کے لیے سوال کرنے کو مکروہ نہ سمجھتا ہو جس کے پاس چاندی کی یہ مقدار یا سونے میں اس کے برابر موجود ہو۔ اور جو چیز بغیر مانگے مل جائے، وہ اس کے لیے کھانا جائز ہے بشرطیکہ وہ زکوٰۃ نہ ہو، اور یہ ایسی بات ہے جس میں مجھے کسی اختلاف کا علم نہیں۔ اگر وہ زکوٰۃ میں سے ہو تو اس میں اختلاف ہے جس کا بیان ان شاء اللہ تعالی صدقات کی آیت میں آئے گا (٥)۔"

چھٹی بات: ابن عبد البر (۶) نے کہا: "سوال کے معانی، اس کی کراہت اور اس میں اہل تقویٰ کے مسلک کے بارے میں فقہاء کے جو جوابات مروی ہیں ان میں سب سے بہتر وہ ہے جو الاثرم نے احمد بن حنبل سے نقل کیا ہے۔ ان سے سوال کیا گیا کہ سوال کرنا کب حلال ہے؟ انہوں نے کہا: جب اس کے پاس وہ چیز نہ ہو جو اسے صبح اور شام کا کھانا فراہم کر سکے، سہل بن الحنظلیہ (۷) کی حدیث کی بنا پر۔ ابو عبد اللہ (امام احمد) سے کہا گیا: اگر وہ سوال کرنے پر مجبور ہو جائے؟ انہوں نے کہا: اگر وہ مجبور ہے تو یہ اس کے لیے مباح ہے۔ ان سے کہا گیا: اگر وہ بچنا چاہے (سوال نہ کرے)؟ انہوں نے کہا: یہ اس کے لیے بہتر ہے۔ پھر انہوں نے کہا: میرا نہیں خیال کہ کوئی..."

---

(۱) الموطأ میں ہے: "تو اس نے اصرار کے ساتھ سوال کیا۔" (۲) نسخوں میں ہے: "ہماری دودھ دینے والی اونٹنی کے لیے،" اور جو (م) اور موطا سے ثابت ہے۔ اور 'اللقحة' (لام کے زبر یا زیر کے ساتھ): وہ اونٹنی جس نے حال ہی میں بچہ دیا ہو۔ النہایہ: (لقح)۔ (۳) التمہید 4/ 93-97 میں۔ (۴) (م) میں ہے: صحابی۔ (۵) یہ سورہ التوبہ میں اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَكِينِ﴾ (۶۰)۔ (۶) التمہید 4/ 120-123 (۷) ا؎ اس سے مراد نبی کریم ﷺ کی حدیث ہے: "جس نے سوال کیا جبکہ اس کے پاس وہ چیز موجود ہو جو اسے بے نیاز کر دے، تو وہ جہنم کے انگارے جمع کر رہا ہے"۔ انہوں نے پوچھا: یا رسول اللہ! کیا چیز اسے بے نیاز کرتی ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جو اسے صبح یا شام کا کھانا فراہم کر دے"۔ اسے احمد (۱۷۶۲۵) اور ابو داؤد (۱۶۲۹) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 273 377 ...dies of hunger, Allah will bring him his sustenance. Then he mentioned the hadith of Abu Sa'id al-Khudri: "Whoever refrains from asking, Allah will suffice him." (1) And the hadith of Abu Dharr, that the Prophet ﷺ said: "Be chaste/restrained [from asking]." (2) Abu Bakr said: And I heard him being asked about a man who finds nothing, should he ask people or eat carrion? He said: Does he eat carrion while he finds someone to ask! This is atrocious. He said: And I heard him being asked (3): Can a man ask for someone else? He said: No, but he may hint, as the Prophet ﷺ did when a people came to him barefoot, naked, wearing striped woollen garments, so he said: "Give charity," and he did not say: Give to them (4). Abu Umar said: The Prophet ﷺ already said: "Intercede, and you will be rewarded" (5), and in this is the general permission to ask for others. And Allah knows best. And he said: "Is there not a man who will give charity to this one [and pray with him]?" (6). Abu Bakr said: It was said to him - meaning Ahmad ibn Hanbal - : So a man mentions a man and says: He is in need? He said: This is a hint, and there is no harm in it. The problem is only in saying: "Give to him." Then he said: I do not like for a man to ask for himself, so how about for someone else! And hinting here is more admirable (7) to me. I say: Abu Dawood, An-Nasa'i (8), and others narrated that Al-Firasi said to the Messenger of Allah ﷺ: Shall I ask, O Messenger of Allah? He said: "No, and if you must ask, then ask the righteous." So he ﷺ permitted asking the people of virtue and righteousness when there is a need for that, though if one places his need with Allah, it is more precious. Ibrahim ibn Adham said: Asking for needs from people is the veil between you...

(1) Narrated by Ahmad (10989) and al-Bukhari (1469). (2) Narrated by Ahmad (21320) and Ibn Hibban (6685) in the context of a long hadith. (3) In (M): he asks him. (4) Narrated by Muslim (1017) from the hadith of Jarir ibn Abdullah, may Allah be pleased with him, and previously mentioned in 1/428. His saying: "al-nimar" with a kasra on the nun, plural of nimrah with a fatha, which are woolen garments with stripes. His saying: "mujtabi al-nimar", meaning: they tore them and hollowed out their middle. Sharh Muslim by al-Nawawi 7/102. (5) Narrated by Ahmad (19584), al-Bukhari (1432), and Muslim (2627) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari, may Allah be pleased with him. (6) Narrated by Ahmad (11613) and Abu Dawood (574) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri, and what is between brackets is from graduation sources. (7) In (D) and (M): here I like better, and what is established is from (Kh) and (Z) and al-Tamheed. (8) Sunan Abi Dawood (1646) and al-Mujtaba 5/95, and it is in the Musnad (18945).

सूरा अल-बक़रह: आयत 273 377 ...भूख से मर जाए, अल्लाह उसे उसकी रोज़ी पहुँचा देगा। फिर उन्होंने अबू सईद अल-ख़ुदरी की हदीस का ज़िक्र किया: "जो कोई सवाल करने से बचेगा, अल्लाह उसे बचाए रखेगा (यानी उसे बेनियाज़ कर देगा)।" (1) और अबू ज़र की हदीस कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "परहेज़गारी इख़्तियार करो (मांगने से बचो)।" (2) अबू बक्र ने कहा: और मैंने उन्हें एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछते सुना जिसके पास कुछ न हो, क्या वह लोगों से माँगे या मुर्दार (मरा हुआ जानवर) खाए? तो उन्होंने कहा: क्या वह मुर्दार खाएगा जबकि उसे कोई मिल रहा है जिससे वह माँग सके? यह बहुत बुरा है। उन्होंने कहा: और मैंने उन्हें पूछा जाते सुना (3): क्या कोई आदमी किसी दूसरे के लिए माँग सकता है? उन्होंने कहा: नहीं, लेकिन वह इशारा कर सकता है, जैसा कि नबी ﷺ ने किया था जब उनके पास कुछ लोग आए जो नंगे पाँव थे, नंगे बदन थे और धारियों वाले ऊनी कपड़े पहने हुए थे, तो उन्होंने फ़रमाया: "सदक़ा करो," और उन्होंने यह नहीं कहा: उन्हें दो (4)। अबू उमर ने कहा: नबी ﷺ ने पहले ही फ़रमाया है: "सिफारिश करो, तुम्हें इसका अज्र (पुण्य) मिलेगा" (5), और इसमें दूसरों के लिए माँगने की आम इजाज़त है। और अल्लाह बेहतर जानता है। और उन्होंने फ़रमाया: "क्या कोई ऐसा व्यक्ति नहीं है जो इस पर सदक़ा करे [और इसके साथ नमाज़ पढ़े]?" (6)। अबू बक्र ने कहा: उनसे - यानी अहमद बिन हंबल से - कहा गया: तो एक आदमी दूसरे आदमी का ज़िक्र करता है और कहता है: वह ज़रूरतमंद है? उन्होंने कहा: यह एक इशारा है, और इसमें कोई बुराई नहीं है। मसला केवल यह कहने में है: "इसे दो।" फिर उन्होंने कहा: मुझे यह पसंद नहीं कि कोई व्यक्ति अपने लिए माँगे, तो फिर दूसरे के लिए कैसे! और यहाँ इशारा करना मुझे ज़्यादा पसंद (7) है। मैं कहता हूँ: अबू दाऊद और अन-नसाई (8) और अन्यों ने रिवायत की है कि अल-फ़िरासी ने अल्लाह के रसूल ﷺ से कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या मैं माँगूँ? उन्होंने फ़रमाया: "नहीं, और अगर तुम्हें माँगना ही पड़े तो नेक लोगों से माँगो।" तो उन्होंने ﷺ ज़रूरत के समय फ़ज़ीलत और नेकी वाले लोगों से माँगने की इजाज़त दी, हालाँकि अगर कोई अपनी ज़रूरत अल्लाह के सामने रखे तो वह ज़्यादा कीमती है। इब्राहिम बिन अदहम ने कहा: लोगों से अपनी ज़रूरतें माँगना तुम्हारे और... के बीच का पर्दा है।

(1) अहमद (10989) और अल-बुखारी (1469) ने इसे निकाला है। (2) अहमद (21320) और इब्न हिब्बान (6685) ने एक लंबी हदीस के संदर्भ में इसे निकाला है। (3) (M) में: वह उससे पूछता है। (4) मुस्लिम (1017) ने जरीर बिन अब्दुल्ला रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से इसे निकाला है, और पहले 1/428 में गुज़रा है। उनका कहना: 'अल-निमार', नून के नीचे ज़ेर के साथ, 'निमराह' का बहुवचन,

नून पर ज़बर के साथ, और ये ऊनी कपड़े हैं जिनमें धारियाँ होती हैं। उनका कहना: 'मुजताबी अल-निमार', यानी: उन्होंने उन्हें फाड़ा और उनके बीच को खोखला कर दिया। शरह मुस्लिम ले नववी 7/102। (5) अहमद (19584), अल-बुखारी (1432) और मुस्लिम (2627) ने अबू मूसा अल-अशअरी रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से इसे निकाला है। (6) अहमद (11613) और अबू दाऊद (574) ने अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से इसे निकाला है, और कोष्ठक के बीच की सामग्री तख़रीज के स्रोतों से है। (7) (D) और (M) में: यहाँ मुझे पसंद है, और जो स्थापित है वह (Kh) और (Z) और अल-तमहीद से है। (8) सुनन अबी दाऊद (1646) और अल-मुजतबा 5/95, और यह मसनद (18945) में है।

سورة البقرہ: آیت ۲۷۳ ۳۷۷ ...بھوک سے مر جائے، اللہ اسے اس کا رزق پہنچا دیتا ہے۔ پھر انہوں نے ابوسعید الخدری کی حدیث کا ذکر کیا: «جو شخص سوال سے بچے گا، اللہ اسے بچائے رکھے گا (یعنی اسے بے نیاز کر دے گا)» (۱)۔ اور ابوذر کی حدیث کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «پاک دامنی اختیار کرو (مانگنے سے بچو)» (۲)۔ ابوبکر نے کہا: اور میں نے انہیں ایک ایسے شخص کے بارے میں پوچھتے ہوئے سنا جس کے پاس کچھ نہ ہو، کیا وہ لوگوں سے مانگے یا مردار کھائے؟ تو انہوں نے کہا: کیا وہ مردار کھائے گا جبکہ اسے کوئی مل رہا ہے جس سے وہ مانگ سکے! یہ بہت برا ہے۔ انہوں نے کہا: اور میں نے انہیں پوچھا جاتے سنا (۳): کیا کوئی آدمی کسی دوسرے کے لیے مانگ سکتا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں، لیکن وہ اشارہ کر سکتا ہے، جیسا کہ نبی ﷺ نے کیا تھا جب آپ کے پاس کچھ لوگ آئے جو ننگے پاؤں تھے، ننگے بدن تھے اور دھاری دار اونی چادریں اوڑھے ہوئے تھے، تو آپ نے فرمایا: «صدقہ کرو»، اور آپ نے یہ نہیں فرمایا: انہیں دو (۴)۔ ابوعمر نے کہا: نبی ﷺ پہلے ہی فرما چکے ہیں: «سفارش کرو، تمہیں اجر ملے گا» (۵)، اور اس میں دوسروں کے لیے مانگنے کا عام جواز ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور آپ نے فرمایا: «کیا کوئی ایسا آدمی نہیں ہے جو اس پر صدقہ کرے [اور اس کے ساتھ نماز پڑھے]؟» (۶)۔ ابوبکر نے کہا: ان سے - یعنی احمد بن حنبل سے - کہا گیا: تو ایک شخص دوسرے شخص کا ذکر کرتا ہے اور کہتا ہے: وہ ضرورت مند ہے؟ انہوں نے کہا: یہ اشارہ ہے، اور اس میں کوئی حرج نہیں، مسئلہ صرف یہ کہنے میں ہے کہ: «اسے دو»۔ پھر فرمایا: مجھے یہ پسند نہیں کہ آدمی اپنے لیے مانگے، تو دوسرے کے لیے کیسے! اور یہاں اشارہ کرنا میرے نزدیک زیادہ پسندیدہ (۷) ہے۔ میں کہتا ہوں: ابوداؤد اور نسائی (۸) وغیرہ نے روایت کی ہے کہ الفراسی نے رسول اللہ ﷺ سے کہا: اے اللہ کے رسول، کیا میں مانگوں؟ آپ نے فرمایا: «نہیں، اور اگر تمہیں مانگنا ہی پڑے تو نیک لوگوں سے مانگو»۔ تو آپ ﷺ نے ضرورت کے وقت اہل فضل اور اہل صلاح سے مانگنے کی

اجازت دی، اگرچہ اپنی ضرورت اللہ کے سپرد کرنا زیادہ قیمتی ہے۔ ابراہیم بن ادہم نے کہا: لوگوں سے اپنی حاجتیں مانگنا تمہارے اور... کے درمیان پردہ ہے۔

(۱) اسے احمد (۱۰۹۸۹) اور بخاری (۱۴۶۹) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۲۱۳۲۰) اور ابن حبان (۶۶۸۵) نے ایک طویل حدیث کے سیاق میں روایت کیا ہے۔ (۳) (م) میں ہے: وہ اس سے پوچھتا ہے۔ (۴) اسے مسلم (۱۰۱۷) نے جریر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور پہلے ۱/۴۲۸ میں گزر چکا ہے۔ ان کا قول: 'النمار'، نون کے نیچے زیر کے ساتھ، 'نمرہ' کی جمع، نون پر زبر کے ساتھ، اور یہ اونی کپڑے ہیں جن میں دھاریاں ہوتی ہیں۔ ان کا قول: 'مجتابی النمار'، یعنی: انہوں نے انہیں پھاڑا اور ان کے بیچ کو کھوکھلا کر دیا ۔ شرح مسلم للنووی ۷/۱۰۲۔ (۵) اسے احمد (۱۹۵۸۴)، بخاری (۱۴۳۲) اور مسلم (۲۶۲۷) نے ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) اسے احمد (۱۱۶۱۳) اور ابوداؤد (۵۷۴) نے ابوسعید الخدری کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ تخریج کے مصادر سے ہے۔ (۷) (د) اور (م) میں: یہاں مجھے پسند ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) اور التمہید سے ہے۔ (۸) سنن ابی داؤد (۱۶۴۶) اور المجتبیٰ ۵/۹۵، اور یہ مسند (۱۸۹۴۵) میں ہے۔

...and Allah the Almighty has clarified. So, bring your needs to the One who possesses harm and benefit, and let your refuge be in Allah the Almighty; He will suffice you (1) against everything else, and you will live happily.

Seventh: If something comes to him without asking, he may accept it and not reject it, for it is a provision provided by Allah. Malik (2) narrated from Zaid bin Aslam, from 'Ata' bin Yasar, that the Messenger of Allah ﷺ sent a gift to Umar bin Al-Khattab, but he returned it. The Messenger of Allah ﷺ said to him: "Why did you return it?" He replied: "O Messenger of Allah, did you not tell us that it is better for one of us not to take anything?" The Messenger of Allah ﷺ said: "That refers to asking. As for what comes without asking, it is provision that Allah has provided." Umar bin Al-Khattab then said: "By the One in Whose hand is my soul, I will not ask anyone for anything, and nothing will come to me without asking except that I will take it." This is a text.

Muslim recorded in his "Sahih," and Al-Nasa'i in his "Sunan" (3), and others from Ibn Umar, who said: I heard Umar say: The Prophet ﷺ used to give me a gift, and I would say: "Give it to someone poorer than me," until he once gave me some money and I said: "Give it to someone poorer than me." Then the Messenger of Allah ﷺ said: "Take it. Whatever comes to you from this wealth while you are not coveting it or asking for it, then take it. And what is not [given like that], do not let your soul follow it [crave it]." Al-Nasa'i added after his saying "Take it": "Acquire it as property or give it in charity."

Muslim narrated (4) from the hadith of Abdullah bin Al-Sa'di Al-Maliki, from Umar, who said: The Messenger of Allah ﷺ said to me: "If you are given something without asking, then eat and give in charity." And this corrects the mursal hadith of Malik for you.

Al-Athram said: I heard Abu Abdullah Ahmad bin Hanbal being asked about the saying of the Prophet ﷺ: "Whatever comes to you without asking or 'Ishraf' (anticipation/coveting)": What kind of 'Ishraf' did he mean? He said: That you look forward to it and say in your heart: "Perhaps it will be sent to me." It was said to him: "Even if he does not expose himself [to the person]?" He said: "Yes, it is only with the heart." It was said...

(1) In (D) and (M): "yakfika" (suffices you), and what is fixed is from (Kh) and (Z). (2) In Al-Muwatta 2/998. (3) Sahih Muslim (1045): (110), and Sunan Al-Nasa'i 5/105, also

recorded by Al-Bukhari (7164), and it is in Al-Musnad (136). (4) Sahih Muslim (1045): (112) containing a story, also recorded by Al-Bukhari (7163), and it is in Al-Musnad (100).

...और अल्लाह तआला ने स्पष्ट कर दिया है। अतः अपनी ज़रूरतें उस सत्ता के पास ले जाओ जो हानि और लाभ का स्वामी है, और अल्लाह तआला ही तुम्हारी शरणस्थली हो; वह तुम्हें (1) अन्य सभी चीज़ों से पर्याप्त होगा, और तुम प्रसन्नतापूर्वक जीवन व्यतीत करोगे।

सातवाँ: यदि उसके पास बिना माँगे कुछ आता है, तो वह उसे स्वीकार कर सकता है और उसे अस्वीकार नहीं करना चाहिए; क्योंकि यह अल्लाह द्वारा प्रदान किया गया रिज़्क (आजीविका) है। मालिक (2) ने ज़ैद बिन असलम से, उन्होंने अता बिन यसार से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उमर बिन अल-खत्ताब को कुछ उपहार भेजा, तो उन्होंने उसे वापस कर दिया। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे पूछा: "तुमने इसे क्यों वापस कर दिया?" उन्होंने उत्तर दिया: "हे अल्लाह के रसूल, क्या आपने हमें नहीं बताया था कि हम में से किसी के लिए कुछ न लेना ही बेहतर है?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "वह माँगने के बारे में था। जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जो बिना माँगे आती है; तो वह रिज़्क है जो अल्लाह ने प्रदान किया है।" तब उमर बिन अल-खत्ताब ने कहा: "उसकी शपथ जिसके हाथ में मेरी जान है, मैं किसी से कुछ नहीं माँगूँगा, और मेरे पास बिना माँगे जो भी आएगा मैं उसे स्वीकार कर लूँगा।" और यह एक मूल पाठ है।

मुस्लिम ने अपनी "सहीह" में, और अल-नसाई ने अपनी "सुनन" (3) में, और अन्य लोगों ने इब्न उमर से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मैंने उमर को कहते सुना: नबी ﷺ मुझे उपहार दिया करते थे, और मैं कहता था: "इसे मुझसे अधिक गरीब किसी व्यक्ति को दे दें," यहाँ तक कि एक बार उन्होंने मुझे कुछ धन दिया और मैंने कहा: "इसे मुझसे अधिक गरीब व्यक्ति को दे दें।" तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "इसे ले लो। इस धन में से जो कुछ भी तुम्हारे पास आए जबकि तुम न तो उसकी लालसा (इशराफ़) कर रहे हो और न ही उसे माँग रहे हो, तो उसे ले लो। और जो ऐसा न हो, उसके पीछे अपने मन को न लगाओ।" अल-नसाई ने उनके शब्द "इसे ले लो" के बाद यह जोड़ा: "इसे अपनी संपत्ति बना लो या इसे दान कर दो।"

मुस्लिम ने (4) अब्दुल्ला बिन अल-सादी अल-मलिकी की हदीस से उमर के हवाले से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझसे फ़रमाया: "यदि तुम्हें बिना माँगे कुछ दिया जाए, तो उसे खाओ और दान करो।" और यह आपके लिए मालिक की मुरसल हदीस की पुष्टि करता है।

अल-अथरम ने कहा: मैंने अबू अब्दुल्ला अहमद बिन हंबल को नबी ﷺ के इस कथन के बारे में पूछते हुए सुना: "जो कुछ भी तुम्हारे पास बिना माँगे या 'इशराफ़' के आए": उन्होंने किस प्रकार के 'इशराफ़' का अर्थ लिया? उन्होंने कहा: यह कि तुम उसकी प्रतीक्षा करो और अपने मन में कहो: "शायद यह मुझे भेज दिया जाए।" उनसे कहा गया: "भले ही वह [देने वाले के सामने] न जाए?" उन्होंने कहा: "हाँ, यह केवल मन से संबंधित है।" कहा गया...

(1) (D) और (M) में: "यकफ़ीका" (तुम्हें पर्याप्त है), और जो पाठ में है वह (Kh) और (Z) से है। (2) मुवत्ता में 2/998। (3) सहीह मुस्लिम (1045): (110), और सुनन अल-नसाई 5/105, इसे अल-बुखारी (7164) ने भी उद्धृत किया है, और यह अल-मुसनद (136) में है। (4) सहीह मुस्लिम (1045): (112) जिसमें एक घटना है, इसे अल-बुखारी (7163) ने भी उद्धृत किया है, और यह अल-मुसनद (100) में है।

اور اللہ تعالیٰ نے واضح فرما دیا، پس اپنی حاجت اس کے سامنے پیش کرو جو نقصان اور نفع کا مالک ہے، اور تمہاری پناہ گاہ اللہ تعالیٰ کی ذات ہونی چاہیے؛ اللہ تمہیں (۱) ہر دوسری چیز سے کافی ہو جائے گا، اور تم خوش و خرم زندگی گزارو گے۔

ساتویں بات: اگر کسی شخص کے پاس بن مانگے کوئی چیز آئے تو اسے چاہیے کہ وہ اسے قبول کر لے اور اسے واپس نہ کرے؛ کیونکہ یہ وہ رزق ہے جو اللہ نے اسے عطا کیا ہے۔ امام مالک (۲) نے زید بن اسلم سے، انہوں نے عطا بن یسار سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے حضرت عمر بن الخطاب کی طرف کچھ عطیہ بھیجا تو انہوں نے اسے واپس کر دیا، رسول اللہ ﷺ نے ان سے پوچھا: "تم نے اسے کیوں واپس کر دیا؟" انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا آپ نے ہمیں یہ خبر نہیں دی تھی کہ ہم میں سے کسی کے لیے یہ بہتر ہے کہ وہ کچھ نہ لے؟ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وہ مانگنے کے بارے میں تھا، رہا وہ جو بن مانگے ملے؛ تو وہ رزق ہے جو اللہ نے عطا کیا ہے"۔ حضرت عمر بن الخطاب نے عرض کیا: اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، میں کسی سے کوئی چیز نہیں مانگوں گا، اور میرے پاس بن مانگے جو کچھ بھی آئے گا میں اسے لے لوں گا۔ اور یہ ایک نص (واضح حکم) ہے۔

اور امام مسلم نے اپنی "صحیح" میں، امام نسائی نے اپنی "سنن" (۳) میں، اور ان کے علاوہ دیگر محدثین نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے، وہ فرماتے ہیں کہ میں نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کو کہتے سنا: نبی کریم ﷺ مجھے عطیہ دیا کرتے تھے تو میں عرض کرتا: "یہ مجھ سے زیادہ حاجت مند کو دے دیجیے"، یہاں تک کہ ایک بار آپ ﷺ نے مجھے کچھ مال دیا تو میں نے عرض کیا: "یہ مجھ سے زیادہ حاجت مند کو دے دیجیے"۔ تب رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسے

لے لو، اور اس مال میں سے جو تمہارے پاس آئے جبکہ تم اس کے منتظر (اشراف) نہ ہو اور نہ ہی مانگنے والے ہو تو اسے لے لو، اور جو ایسا نہ ہو تو اس کے پیچھے اپنا جی نہ لگاؤ"۔ امام نسائی نے آپ ﷺ کے قول "اسے لے لو" کے بعد یہ اضافہ کیا: "اسے اپنا مال بنا لو یا اسے صدقہ کر دو"۔

اور امام مسلم نے (۴) عبداللہ بن السعدی المالکی کی حدیث سے، حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "جب تمہیں بن مانگے کوئی چیز دی جائے تو اسے کھاؤ اور صدقہ کرو"۔ اور یہ تمہارے لیے امام مالک کی مرسل حدیث کی تصحیح کرتا ہے۔

الاشرم کہتے ہیں: میں نے ابو عبداللہ احمد بن حنبل کو نبی کریم ﷺ کے اس قول کے بارے میں سوال ہوتے سنا: "جو تمہارے پاس بن مانگے اور بغیر 'اشراف' کے آئے": اس سے کون سا اشراف مراد ہے؟ تو انہوں نے فرمایا: یہ کہ تم اس کی امید رکھو اور اپنے دل میں کہو: "شاید یہ میری طرف بھیج دیا جائے"۔ ان سے کہا گیا: "اگرچہ وہ [دینے والے کے] سامنے نہ آئے؟" انہوں نے فرمایا: "ہاں، یہ صرف دل سے متعلق ہے"۔ کہا گیا...

(۱) نسخہ (د) اور (م) میں: 'یکفیک' ہے، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۲) الموطا میں ۲/۹۹۸۔ (۳) صحیح مسلم (۱۰۴۵): (۱۱۰)، اور سنن نسائی ۵/۱۰۵، اور اسے امام بخاری نے بھی روایت کیا ہے (۷۱۶۴)، اور یہ مسند (۱۳۶) میں ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۱۰۴۵): (۱۱۲) اس میں قصہ ہے، اور اسے امام بخاری نے بھی روایت کیا ہے (۷۱۶۳)، اور یہ مسند (۱۰۰) میں ہے۔

379 Surah Al-Baqarah: Verse 273

...to him: "This is severe!" He said: "Even if it is severe, it is so." It was said to him: "What if there is a man who hasn't accustomed me to sending anything, but it occurred to my heart, so I said: 'Perhaps he will send to me'?" He said: "This is 'Ishraf' (anticipation/longing). But if it comes to you without you expecting it or it occurring to your heart, then this is not 'Ishraf'."

Abu Umar (1) said: 'Ishraf' in language is raising the head towards what is desired from someone and what is desired itself, and for a person to be cheerful and expose themselves [to get it]. What Ahmad said in interpreting 'Ishraf' as narrowing and tightening is, in my view, far-fetched; because Allah, the Almighty, has pardoned this nation for what their souls suggest to them as long as the tongue does not speak it or a limb does not perform it. As for the sins the heart believes in, except for disbelief, they are nothing until acted upon, and the stray thoughts of the soul are pardoned by consensus.

Eighth: Persisting in asking (begging) and being importunate in it while having no need for it is forbidden (haram) and not permissible. The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever asks people for their money (2) to increase his wealth, is only asking for live coals, so let him ask for little or much." Narrated by Abu Hurairah, recorded by Muslim (3). And on the authority of Ibn Umar, the Prophet ﷺ said: "Begging will continue to be a practice for one of you until he meets Allah with no shred of flesh on his face." Narrated by Muslim also (4).

Ninth: If the seeker is in need, there is no harm in repeating the request three times as an excuse and a warning, but it is better to leave it (5). If the one being asked knows that and is capable of providing what was asked, it is obligatory for him to give. If he is ignorant of it, he gives out of fear that the seeker might be truthful in his request, so he would not succeed in rejecting him.

Tenth: If he is in need of what establishes a Sunnah, like beautifying oneself with a garment worn on Eid and Friday, Ibn al-Arabi (6) mentioned: "I heard a man at the Caliph's Mosque in Baghdad saying: 'This..."

(1) At-Tamhid 5/89-90, and from him the author quoted the saying of Al-Athram. (2) In the manuscripts: "Whoever asks for the money of people," and the confirmed version is from (M) and Sahih Muslim. (3) Sahih Muslim (1041), and it is in Al-Musnad (7163).

(4) Sahih Muslim (1040) : (103), and also recorded by Al-Bukhari (1474), and it is in Al-Musnad (4638). (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/240. (6) Ahkam al-Quran 1/240.

379 सूरा अल-बकरा: आयत 273

...उसके लिए: "यह कठिन है!" उन्होंने कहा: "भले ही यह कठिन हो, यह ऐसा ही है।" उनसे कहा गया: "यदि कोई ऐसा व्यक्ति हो जिसने मुझे कुछ भेजने की आदत न डाली हो, लेकिन मेरे मन में यह विचार आया और मैंने कहा: 'शायद वह मुझे भेजे'?" उन्होंने कहा: "यह 'इशराफ' (लालसा/अपेक्षा) है। लेकिन अगर यह आपके पास बिना किसी उम्मीद के या आपके मन में आए बिना आता है, तो अब इसमें कोई 'इशराफ' नहीं है।"

अबू उमर (1) ने कहा: भाषा में 'इशराफ' का अर्थ है किसी चीज़ की चाहत में सिर उठाना, और व्यक्ति का प्रसन्न होना और खुद को उजागर करना। अहमद ने 'इशराफ' की व्याख्या में जो संकीर्णता और सख्ती कही है, वह मेरे विचार में दूर की कौड़ी है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इस उम्मत को उन बातों के लिए क्षमा कर दिया है जो उनके मन में आती हैं जब तक कि जीभ उसे न बोले या कोई अंग उसे न करे। जहाँ तक दिल में बसे पापों का सवाल है, कुफ्र (अविश्वास) को छोड़कर, वे तब तक कुछ भी नहीं हैं जब तक उन पर अमल न किया जाए, और मन के विचारों को सर्वसम्मति से क्षमा कर दिया गया है।

आठवाँ: ज़रूरत न होने पर भी माँगने में ज़िद करना और उसमें बहुत अधिक आग्रह करना हराम है और जायज़ नहीं है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो व्यक्ति लोगों से उनका धन (2) अपना धन बढ़ाने के लिए माँगता है, वह वास्तव में दहकते अंगारे माँग रहा है, अब वह चाहे तो कम माँगे या अधिक।" इसे अबू हुरैरा ने बयान किया और मुस्लिम ने दर्ज किया (3)। और इब्न उमर से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "तुम में से कोई माँगता रहेगा यहाँ तक कि वह अल्लाह से इस हाल में मिलेगा कि उसके चेहरे पर मांस का एक टुकड़ा भी नहीं होगा।" इसे भी मुस्लिम ने ही रिवायत किया है (4)।

नौवाँ: यदि माँगने वाला ज़रूरत मंद हो, तो बहाने और चेतावनी के तौर पर तीन बार सवाल दोहराने में कोई हर्ज नहीं है, और इसे छोड़ देना ही बेहतर है (5)। यदि जिससे माँगा जा रहा है वह यह जानता हो और जो माँगा गया है उसे देने में सक्षम हो, तो उसके लिए देना वाजिब (अनिवार्य) है। और यदि वह इसके बारे में अनभिज्ञ है, तो वह इस डर से देता है कि कहीं माँगने वाला अपनी माँग में सच्चा न हो, तो वह उसे ठुकराने में सफल नहीं होगा।

दसवाँ: यदि उसे उस चीज़ की ज़रूरत हो जिससे सुन्नत स्थापित होती हो, जैसे कि ईद और जुमे के दिन पहनने के लिए एक अच्छे कपड़े से सजना, तो इब्न अल-अरबी (6) ने उल्लेख किया: "मैंने बगदाद की खलीफा मस्जिद में एक आदमी को यह कहते सुना: 'यह..."

(1) अत-तम्हीद 5/89-90, और उनसे लेखक ने अल-अथराम के कथन को उद्धृत किया। (2) पांडुलिपियों में: "जिसने लोगों का धन माँगा", और पुष्ट संस्करण (म) और सहीह मुस्लिम से है। (3) सहीह मुस्लिम (1041), और यह अल-मुसनद (7163) में है। (4) सहीह मुस्लिम (1040) : (103), और इसे अल-बुखारी (1474) ने भी दर्ज किया है, और यह अल-मुसनद (4638) में है। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/240। (6) अहकाम अल-कुरान 1/240।

379 سورة البقرہ: آیت 273

ان سے کہا گیا: "یہ تو بہت سخت ہے!" انہوں نے کہا: "اگرچہ یہ سخت ہے، لیکن معاملہ ایسا ہی ہے۔" ان سے پوچھا گیا: "اگر کوئی ایسا شخص ہو جس نے مجھے کچھ بھیجنے کی عادت نہ ڈالی ہو، لیکن میرے دل میں یہ خیال گزرے اور میں کہوں: 'شاید وہ مجھے کچھ بھیج دے'؟" انہوں نے کہا: "یہ 'اشراف' (توقع/طمع) ہے، لیکن اگر وہ تمہارے پاس بغیر کسی توقع کے یا دل میں خیال آئے بغیر آ جائے، تو اب اس میں کوئی 'اشراف' نہیں ہے۔"

ابو عمر (1) نے کہا: لغت میں 'اشراف' کا مطلب ہے کسی طمع کی جگہ یا مطلوبہ چیز کی طرف سر اٹھانا، اور انسان کا خوش ہونا اور خود کو پیش کرنا۔ احمد نے 'اشراف' کی تاویل میں جو تنگی اور سختی بیان کی ہے، وہ میرے نزدیک بعید ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے اس امت کے دلوں میں آنے والے خیالات کو معاف کر دیا ہے جب تک کہ زبان اس کا اظہار نہ کرے یا کوئی عضو اس پر عمل نہ کرے۔ جہاں تک دل کے گناہوں کے اعتقاد کا تعلق ہے، سوائے کفر کے، تو وہ اس وقت تک کچھ نہیں جب تک ان پر عمل نہ کیا جائے، اور نفس کے خطرات (خیالات) پر اجماع کے ساتھ معافی ہے۔

آٹھویں بات: ضرورت نہ ہونے کے باوجود سوال میں اصرار کرنا اور الحاف (لپٹ کر مانگنا) حرام ہے اور جائز نہیں ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے لوگوں سے ان کے مال (2) مال بڑھانے کے لیے مانگے، وہ محض دہکتے انگارے مانگ رہا ہے، اب وہ چاہے تو کم مانگے یا زیادہ۔" اسے ابو ہریرہ نے روایت کیا اور مسلم نے نکالا ہے (3)۔ اور ابن عمر سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی شخص برابر مانگتا رہے گا یہاں تک کہ وہ اللہ سے اس حال میں

ملے گا کہ اس کے چہرے پر گوشت کا ایک ٹکڑا بھی نہیں ہو گا۔" اسے بھی مسلم ہی نے روایت کیا ہے (4)۔

نویں بات: سائل اگر ضرورت مند ہو تو (اپنی مجبوری کے) عذر اور تنبیہ کے طور پر تین بار سوال کو دہرانے میں کوئی حرج نہیں، اور اسے چھوڑ دینا ہی بہتر ہے (5)۔ پس اگر مسئول (جس سے مانگا گیا) یہ جانتا ہو اور وہ اس چیز پر قادر ہو جو اس سے مانگی گئی ہے، تو اس پر دینا واجب ہے۔ اور اگر وہ اس کے بارے میں لاعلم ہو، تو وہ اس خوف سے دے دیتا ہے کہ کہیں سائل اپنے سوال میں سچا نہ ہو، پس وہ اسے رد کرنے میں کامیاب نہ ہو گا۔

دسویں بات: اگر وہ کسی ایسی چیز کا محتاج ہو جس سے سنت قائم ہوتی ہو، جیسے عید اور جمعہ کے دن پہننے کے لیے لباس سے زینت حاصل کرنا، تو ابن العربی (6) نے ذکر کیا: "میں نے بغداد کی جامع خلیفہ میں ایک آدمی کو یہ کہتے سنا: 'یہ..."

(1) التمہید 5/89-90، اور ان سے مصنف نے الاثرم کا قول نقل کیا ہے۔ (2) نسخوں میں ہے: "جس نے لوگوں کا مال مانگا"، اور ثابت شدہ عبارت (م) اور صحیح مسلم سے ہے۔ (3) صحیح مسلم (1041)، اور یہ المسند (7163) میں ہے۔ (4) صحیح مسلم (1040) : (103)، اور اسے بخاری (1474) نے بھی روایت کیا ہے، اور یہ المسند (4638) میں ہے۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 1/240۔ (6) احکام القرآن 1/240۔

Your brother attends Friday prayer with you, but he does not have clothes in which to perform the Sunnah of Friday. When it was the next Friday, I saw him wearing other clothes, and it was said to me: Abu al-Tahir al-Barsani clothed him in them to receive praise (1).

The Almighty said: {Those who spend their wealth [in Allah's way] by night and by day, secretly and publicly - they will have their reward with their Lord. And no fear will there be concerning them, nor will they grieve.} [274]

In it is one issue: It was narrated from Ibn Abbas, Abu Dharr, Abu Umamah, Abu al-Darda', Abdullah ibn Bishr al-Ghafiqi, and al-Awza'i that it was revealed concerning the fodder for horses tied for the sake of Allah (2). Ibn Sa'd mentioned in "al-Tabaqat": I was informed by Muhammad ibn Shu'aib ibn Shabur, who said: Sa'id ibn Sinan informed us, from Yazid ibn Abdillah ibn 'Areeb, from his father, from his grandfather 'Areeb (3): That the Messenger of Allah (peace be upon him) was asked about the words of the Almighty: {Those who spend their wealth [in Allah's way] by night and by day, secretly and publicly - they will have their reward with their Lord. And no fear will there be concerning them, nor will they grieve.} He said: "They are the owners of horses." And with this chain of narration, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The one who spends on horses is like one who stretches out his hand in charity and does not withdraw it, and their urine and droppings [with Allah] on the Day of Resurrection will be like the scent of musk" (4).

It was narrated from Ibn Abbas that he said: It was revealed concerning Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him). He had four dirhams, so he gave one dirham in charity by night, one dirham by day, one dirham secretly, and one dirham openly. This was mentioned by Abd al-Razzaq, who said: Abd al-Wahhab bin Mujahid informed us, from his father...

(1) As it appears in the manuscripts. In 'Ahkam al-Qur'an': I saw him wearing new clothes, and it was said to me: So-and-so clothed him in them to receive praise for it. We did not find a biography for Abu al-Tahir al-Barsani. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/371. (3) 'Areeb - with the 'ayn without a dot and the weight of 'Adheem - Al-Maliki, Abu Abdullah, counted among the people of Sham. Al-Bukhari said: He was a companion. Ibn al-Sakan said: It is said he was a shepherd for the Messenger of Allah (peace be upon him). Al-Isaba 6/419. (4) Tabaqat Ibn Sa'd 7/433-434, and what is

between brackets is from it. Both were narrated similarly by al-Tabarani 17/(504) and (505). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/27: It contains unknown narrators.

३८० | सूरह अल-बकरा: आयत २७४

आपका भाई आपके साथ जुमे की नमाज़ में शामिल होता है, लेकिन उसके पास जुमे की सुन्नत अदा करने के लिए कपड़े नहीं हैं। जब अगला जुमा आया, तो मैंने उसे दूसरे कपड़े पहने देखा, और मुझसे कहा गया: अबू अल-ताहिर अल-बरसानी ने उन्हें प्रशंसा पाने के लिए ये कपड़े पहनाए (१)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {जो लोग अपने माल रात-दिन, छुपे और खुले तौर पर (अल्लाह की राह में) खर्च करते हैं, उनके लिए उनका बदला उनके रब के पास है। न उन्हें कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे।} [२७४]

इसमें एक मसला है: इब्ने अब्बास, अबू ज़र, अबू उमामा, अबू दरदा, अब्दुल्लाह बिन बिशर अल-गाफिकी और अल-औज़ाई से रिवायत है कि यह आयत अल्लाह की राह में बांधे गए घोड़ों के चारे के बारे में नाजिल हुई (२)। इब्ने साद ने 'तबाक़ात' में ज़िक्र किया है, उन्होंने कहा: मुझे मुहम्मद बिन शुएब बिन शाबूर से खबर मिली, उन्होंने कहा: हमें सईद बिन सिनान ने यजीद बिन अब्दुल्लाह बिन अरीब से, उन्होंने अपने वालिद से, उन्होंने अपने दादा अरीब (३) से खबर दी: कि अल्लाह के रसूल ﷺ से अल्लाह तआला के इस फरमान के बारे में पूछा गया: {जो लोग अपने माल रात-दिन, छुपे और खुले तौर पर खर्च करते हैं, उनके लिए उनका बदला उनके रब के पास है। न उन्हें कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे।} आपने फरमाया: "वे घोड़ों के मालिक हैं।" और इसी सनद के साथ उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "घोड़ों पर खर्च करने वाला उस शख्स की तरह है जिसने सदके में अपना हाथ फैलाया हो और उसे बंद न किया हो, और कयामत के दिन उनके पेशाब और गोबर [अल्लाह के नज़दीक] कस्तूरी की खुशबू की तरह होंगे" (४)।

इब्ने अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: यह आयत अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे खुश हो) के बारे में नाजिल हुई। उनके पास चार दिरहम थे, तो उन्होंने एक दिरहम रात में, एक दिरहम दिन में, एक दिरहम गुपचुप और एक दिरहम खुल्लम-खुल्ला सदका किया। इसका ज़िक्र अब्दुर रज्जाक ने किया है, उन्होंने कहा: हमें अब्दुल वहाब बिन मुजाहिद ने अपने वालिद से खबर दी...

(१) प्रतियों में ऐसा ही है। 'अहकाम अल-कुरआन' में है: मैंने उसे नए कपड़े पहने देखा, तो मुझसे कहा गया: फलां ने उसे प्रशंसा पाने के लिए ये कपड़े पहनाए। हमें अबू अल-ताहिर अल-बरसानी की जीवनी नहीं मिली। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३७१। (३) अरीब - 'अ' पर बिना नुक्ते के 'अज़ीम' के वजन पर - अल-मलिकी, अबू अब्दुल्लाह, शाम के लोगों में शुमार किए जाते हैं। बुखारी ने कहा: वे

सहाबी थे। इब्न अल-सकन ने कहा: कहा जाता है कि वे अल्लाह के रसूल ﷺ के चरवाहे थे। अल-इसाबा ६/४१९। (४) तबाक़ात इब्ने साद ७/४३३-४३४, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। अल-तबरानी ने इन्हें अपनी तरह से १७/(५०४) और (५०५) में रिवायत किया है। अल-हैतमी ने मजमा अल-ज़वाइद ७/२७ में कहा: इसमें अनजान रावी हैं।

تمہارا بھائی تمہارے ساتھ جمعہ میں حاضر ہوتا ہے، اور اس کے پاس ایسے کپڑے نہیں ہیں جن میں وہ سنتِ جمعہ ادا کر سکے۔ پھر جب اگلا جمعہ ہوا تو میں نے اسے دوسرے کپڑے پہنے ہوئے دیکھا، تو مجھ سے کہا گیا: ابوطاہر البرسنی نے اسے ثنا (تعریف) حاصل کرنے کے لیے یہ پہنائے ہیں (١)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {وہ لوگ جو اپنے مال رات اور دن، چھپ کر اور اعلانیہ خرچ کرتے ہیں، ان کا اجر ان کے رب کے پاس ہے، اور نہ انہیں کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے۔} [٢٧٤]

اس میں ایک مسئلہ ہے: ابن عباس، ابو ذر، ابو امامہ، ابو درداء، عبد اللہ بن بشر الغافقی اور اوزاعی سے مروی ہے کہ یہ آیت اللہ کی راہ میں بندھے ہوئے گھوڑوں کے چارے کے بارے میں نازل ہوئی (٢)۔ ابن سعد نے "الطبقات" میں ذکر کیا، کہا: مجھے محمد بن شعیب بن شابور سے خبر ملی، کہا: ہمیں سعید بن سنان نے یزید بن عبد اللہ بن عریب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا عریب (٣) سے خبر دی: کہ رسول اللہ ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے بارے میں پوچھا گیا: {وہ لوگ جو اپنے مال رات اور دن، چھپ کر اور اعلانیہ خرچ کرتے ہیں، ان کا اجر ان کے رب کے پاس ہے، اور نہ انہیں کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے۔} آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ گھوڑوں والے ہیں۔" اور اسی اسناد کے ساتھ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "گھوڑوں پر خرچ کرنے والا اس شخص کی طرح ہے جس نے صدقہ کے لیے اپنا ہاتھ پھیلایا ہو اور اسے بند نہ کرے، اور ان کے پیشاب اور لید [اللہ کے نزدیک] قیامت کے دن کستوری کی خوشبو کی طرح ہوں گے" (٤)۔

اور ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: یہ آیت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی، ان کے پاس چار درہم تھے، تو انہوں نے ایک درہم رات کو، ایک درہم دن کو، ایک درہم پوشیدہ اور ایک درہم اعلانیہ صدقہ کیا؛ اسے عبد الرزاق نے ذکر کیا، کہا: ہمیں عبد الوہاب بن مجاہد نے اپنے والد سے خبر دی...

(۱) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور جو "احکام القرآن" میں ہے: میں نے اسے نئے کپڑے پہنے دیکھا، تو مجھ سے کہا گیا: اسے فلاں شخص نے ثنا (تعریف) حاصل کرنے کے لیے پہنائے ہیں۔ اور ہمیں ابوطاہر البرسنی کا ترجمہ (سوانح) نہیں ملا۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۷۱/۱۔ (۳) عریب - مہملہ (ع) کے ساتھ عظیم کے وزن پر - الملیکی، ابو عبد اللہ، ان کا شمار اہل شام میں ہوتا ہے، بخاری نے کہا: انہیں صحابیت حاصل ہے، اور ابن السکن نے کہا: کہا جاتا ہے کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے چرواہے تھے۔ الاصابہ ۴۱۹/۶۔ (۴) طبقات ابن سعد ۴۳۳/۷ - ۴۳۴ اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے، اور طبرانی نے انہیں ان ہی کے ہم معنی ۱۷/(۵۰۴) اور (۵۰۵) میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۲۷/۷ میں کہا: اس میں مجہول (نامعلوم) راوی ہیں۔

From Ibn Abbas (1). Ibn Jurayj: It was revealed regarding a man who did that, and neither Ali nor anyone else was named. And Qatada said: This verse was revealed (2) regarding those who spend without wastefulness or stinginess (3). The meaning of "by night and by day": in the night and the day. The letter 'fa' was added to His Almighty saying: "so for them" (falahum) because the speech contains the sense of reward. This has been mentioned previously. It is not permissible to say: "Zaidun famuntaliqun" (Zaid, so he is departing) (4). Allah Almighty says: {Those who eat interest will not stand [on the Day of Resurrection] except like the standing of a person beaten by Satan into insanity. That is because they say, 'Trade is [just] like interest.' But Allah has permitted trade and has forbidden interest. So whoever has received an admonition from his Lord and desists may have what is past, and his affair rests with Allah. But whoever returns [to interest or to the desire for it] - those are the companions of the Fire; they will abide eternally therein. (275) Allah destroys interest and gives increase for charities. And Allah does not love any sinning disbeliever. (276) Indeed, those who believe and do righteous deeds and establish prayer and give zakah will have their reward with their Lord, and there will be no fear concerning them, nor will they grieve. (277) O you who have believed, fear Allah and give up what remains [due to you] of interest, if you should be believers. (278) And if you do not, then be informed of a war [against you] from Allah and His Messenger. But if you repent, you may have your principal - [thus] you do no wrong, nor are you wronged. (279)} These three verses included the rulings of interest (riba), the permissibility of sales contracts, and the warning to those who make riba lawful and persist in doing it. In this, there are thirty-eight issues: The first: His Almighty saying: {Those who eat interest} eat: take. He expressed taking with eating because taking is intended for eating. Interest (riba) in language is an increase in absolute terms; it is said: "Raba al-shay' yarbu" if it increased. From this is the hadith: "By Allah, we did not take a mouthful except that it increased from underneath it," meaning the food for which the Prophet ﷺ prayed for blessing (5), narrated by Muslim.

(1) Tafsir Abd al-Razzaq 1/108, and mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/371. (2) In (Kh) and (F): it is. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/371, and narrated by Al-Tabari in a similar manner 5/36. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/340. (5) Al-Mufhim 4/472.

381 सूरह अल-बकरा: आयतें 275 - 279

इब्न अब्बास (1) से। इब्न जुरैज: यह एक ऐसे व्यक्ति के बारे में अवतरित हुई जिसने ऐसा किया था, और न तो अली का और न ही किसी और का नाम लिया गया था। क़तादा ने कहा: यह आयत उन लोगों के बारे में अवतरित हुई (2) जो बिना अपव्यय या कंजूसी के खर्च करते हैं (3)। "रात और दिन में" का अर्थ है: रात में और दिन में, और अल्लाह सर्वशक्तिमान के कथन "तो उनके लिए" (फ़लाहुम) में 'फ़ा' अक्षर शामिल किया गया है क्योंकि कथन में प्रतिफल (बदले) का भाव है। यह पहले बताया जा चुका है। "ज़ैदुन फ़मंतलिक़ुन" (ज़ैद, तो वह जा रहा है) कहना अनुमत नहीं है (4)। अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {जो लोग सूद (ब्याज) खाते हैं, वे नहीं उठेंगे मगर उसी तरह जैसे वह व्यक्ति उठता है जिसे शैतान ने छूकर पागल कर दिया हो। यह इसलिए कि उन्होंने कहा, 'व्यापार भी तो सूद ही के समान है।' जबकि अल्लाह ने व्यापार को हलाल किया है और सूद को हराम। तो जिसके पास उसके रब की ओर से उपदेश पहुँचा और वह रुक गया, तो जो पहले हो चुका वह उसी का है, और उसका मामला अल्लाह के हवाले है। और जिस किसी ने फिर वही (सूद का काम) किया, तो ऐसे लोग आग (नरक) वाले हैं, वे उसमें सदैव रहेंगे। (275) अल्लाह सूद को मिटाता है और सदक़ात (दान) को बढ़ाता है। और अल्लाह किसी भी नाशुकरे पापी से प्रेम नहीं करता। (276) निस्संदेह जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए और नमाज़ क़ायम की और ज़कात दी, उनका बदला उनके रब के पास है, और उन्हें न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे। (277) ऐ ईमान वालो! अल्लाह से डरो और जो कुछ सूद शेष रह गया है उसे छोड़ दो, यदि तुम मोमिन हो। (278) फिर यदि तुमने ऐसा न किया, तो अल्लाह और उसके रसूल की ओर से युद्ध की घोषणा सुन लो। और यदि तुम तौबा (प्रायश्चित) कर लो, तो तुम्हें तुम्हारा मूल धन मिल जाएगा; न तुम ज़ुल्म करो और न तुम पर ज़ुल्म किया जाए। (279)} इन तीन आयतों में सूद के नियम, बिक्री अनुबंधों की वैधता, और उन लोगों के लिए चेतावनी शामिल है जो सूद को हलाल मानते हैं और इसे करने पर अड़े रहते हैं। इसमें अड़तीस मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जो लोग सूद खाते हैं}, खाते हैं यानी लेते हैं। यहाँ लेने को खाने से व्यक्त किया गया है; क्योंकि लेना खाने ही के लिए होता है। भाषा में 'रिबा' (सूद) का अर्थ सामान्य रूप से 'बढ़ोत्तरी' है; कहा जाता है: "रबा अल-शय' यरबु" (वस्तु बढ़ गई) जब वह बढ़ जाए। इसी से हदीस है: "अल्लाह की कसम, हमने एक लुक़्मा (कौर) भी नहीं लिया मगर वह अपने नीचे से बढ़ गया", यानी वह भोजन जिसके लिए नबी ﷺ ने बरकत की दुआ की थी (5), इसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है।

(1) तफ़सीर अब्द अल-रज्ज़ाक 1/108, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/371 में इसका उल्लेख किया है। (2) (ख़) और (फ़) में: वह है। (3) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/371, और अल-तब़री ने इसी तरह का उल्लेख 5/36 में किया है। (4) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 1/340। (5) अल-मुफ्हिम 4/472।

۳۸۱ سورہ البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹

ابن عباس (۱) سے روایت ہے۔ ابن جریج: یہ اس شخص کے بارے میں نازل ہوئی جس نے ایسا کیا، اور اس میں علی یا کسی اور کا نام نہیں لیا گیا۔ اور قتادہ نے کہا: یہ آیت ان خرچ کرنے والوں کے بارے میں نازل ہوئی (۲) جو نہ فضول خرچی کرتے ہیں اور نہ ہی کنجوسی (۳)۔ اور "باللیل والنہار" (رات اور دن میں) کا مطلب ہے: رات میں اور دن میں، اور اللہ تعالیٰ کے فرمان "فلہم" (تو ان کے لیے) میں 'فا' اس لیے داخل ہوئی کیونکہ کلام میں جزا (بدلے) کا معنی پایا جاتا ہے۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔ اور "زیدٌ فمنطلق" کہنا جائز نہیں ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ جو لوگ سود کھاتے ہیں وہ (قیامت کے دن) نہیں اٹھیں گے مگر اسی طرح جس طرح وہ شخص اٹھتا ہے جسے شیطان نے چھو کر حواس باختہ کر دیا ہو۔ یہ اس لیے کہ انہوں نے کہا تھا کہ بیع (تجارت) بھی تو سود ہی کی طرح ہے، حالانکہ اللہ نے بیع کو حلال اور سود کو حرام قرار دیا ہے۔ پس جس کے پاس اس کے رب کی طرف سے نصیحت پہنچی اور وہ باز آ گیا تو جو پہلے ہو چکا وہ اسی کا ہے اور اس کا معاملہ اللہ کے حوالے ہے، اور جس نے پھر وہی کام کیا تو ایسے لوگ جہنمی ہیں، وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے۔ (۲۷۵) اللہ سود کو مٹاتا ہے اور صدقات کو بڑھاتا ہے، اور اللہ کسی ناشکرے گنہگار کو پسند نہیں کرتا۔ (۲۷۶) بے شک جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے اور نماز قائم کی اور زکوٰۃ دی ان کا اجر ان کے رب کے پاس ہے، اور ان پر نہ کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے۔ (۲۷۷) اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو اور سود کا جو بقایا رہ گیا ہے اسے چھوڑ دو اگر تم مومن ہو۔ (۲۷۸) پھر اگر تم نے ایسا نہ کیا تو اللہ اور اس کے رسول کی طرف سے اعلانِ جنگ سن لو، اور اگر تم توبہ کر لو تو تمہارے لیے تمہارا اصل مال ہے، نہ تم ظلم کرو اور نہ تم پر ظلم کیا جائے۔ (۲۷۹) ﴾ ان تین آیات میں سود کے احکام، خرید و

فروخت کے معاہدوں کا جواز، اور سود کو حلال سمجھنے اور اس پر اصرار کرنے والوں کے لیے وعید بیان کی گئی ہے۔ اس میں اڑتیس مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ الذين ياكلون الربوا ﴾ (وہ جو سود کھاتے ہیں) کھاتے ہیں یعنی لیتے ہیں، پس لینے کو کھانے سے تعبیر کیا گیا ہے؛ کیونکہ لینا کھانے ہی کے لیے ہوتا ہے۔ اور لغت میں ربا کے معنی مطلقاً زیادتی (بڑھوتری) کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: "رَبَا الشيءُ يَرْبُو" جب وہ چیز بڑھ جائے۔ اسی سے وہ حدیث ہے: "اللہ کی قسم ہم نے کوئی لقمہ نہیں اٹھایا مگر وہ اپنے نیچے سے بڑھ گیا" یعنی وہ کھانا جس میں نبی ﷺ نے برکت کی دعا فرمائی تھی (۵)، اس حدیث کو مسلم نے روایت کیا ہے۔

(۱) تفسیر عبد الرزاق ۱۰۸/۱ ، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۷۱/۱ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) (خ) اور (ف) میں ہے: ہی۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۷۱/۱ ، اور طبری نے اس کی مانند روایت کی ہے ۳۶/۵۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳۴۰/۱۔ (۵) المفہم ۴۷۲/۴۔

Page Header: 382 Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279

Body Text: ...may Allah have mercy on him (1). The rule of writing it with 'ya' is due to the 'kasra' at its beginning, but they have written it in the Quran with 'waw' (2).

Then, the Shariah has employed this general term and restricted it to some of its instances. Sometimes it uses it to refer to earning prohibited (haram) wealth, as Allah Almighty said regarding the Jews: {And [for] their taking of usury while they had been forbidden from it} [An-Nisa: 161]. He did not mean by it the Shariah-defined usury (Riba) which He ruled as prohibited for us; rather, He meant ill-gotten wealth, as Allah Almighty said: {[They are] habitual listeners to falsehood, consumers of [what is] unlawful (as-suht)} [Al-Ma'idah: 42], meaning by it prohibited wealth from bribes and what they permitted themselves from the property of the illiterate (Gentiles) when they said: {There is no blame upon us concerning the illiterate} [Al-Imran: 75]. Based on this, it includes the prohibition of every prohibited wealth by whatever means it was acquired.

The usury (Riba) upon which the custom of the Shariah is established consists of two things: the prohibition of 'Nasa' (delay), and 'Tafadul' (excess) in currencies (3) and in foodstuffs according to what we will explain. Most of it was what the Arabs used to do, saying to the debtor: "Will you pay or increase [the debt]?" Thus, the debtor would increase the amount of money, and the seeker (creditor) would wait for him. All of this is prohibited by the consensus of the Ummah (4).

Second: Most prohibited sales are only forbidden due to the meaning of increase: either in the substance of the wealth, or in a benefit to one of them from delay or the like. Among sales are those that do not contain the meaning of increase, such as selling fruit before it is ripe, and selling at the time of the call [to prayer] on Friday. If the doer of these is called an eater of usury, it is figurative and a comparison (5).

Third: The Imams narrated—and the wording is from Muslim—on the authority of Abu Sa'id al-Khudri, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Gold for gold, silver for silver, wheat for wheat, barley for barley..."

Footnotes: (1) Sahih Muslim (2057), and it is with Ahmad (1702) and al-Bukhari (602), and it is part of a long hadith narrated by Abdul-Rahman bin Abi Bakr, may Allah be pleased with them both. (2) The author will mention the details of that in the tenth issue. (3) In (d), (z), and (m): contracts (al-uqud); in (za): uniqueness; and what is

established is in (kha) and (fa), which corresponds to what is in al-Mufhim 4/472-473. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/371. (5) The previous source.

पेज हैडर: ३८२ सूरह अल-बक़रह: आयतें २७५ - २७९

मुख्य पाठ: ...अल्लाह उन पर दया करे(१)। इसके शुरू में 'कसरा' होने के कारण इसे 'या' के साथ लिखने का नियम है, लेकिन उन्होंने इसे कुरान में 'वाव' के साथ लिखा है (२)।

फिर शरीयत ने इस सामान्य शब्द का प्रयोग किया है और इसे इसके कुछ मामलों तक सीमित कर दिया है। कभी-कभी इसे हराम कमाई के लिए इस्तेमाल किया जाता है, जैसा कि अल्लाह तआला ने यहूदियों के बारे में कहा: {और उनके ब्याज लेने के कारण जबकि उन्हें इससे रोका गया था} [अन-निसा: १६१]। इससे उनका मतलब वह शरीयत वाला ब्याज (रिबा) नहीं था जिसे हमारे लिए हराम ठहराया गया है; बल्कि उनका मतलब हराम माल था, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {झूठ के बड़े सुनने वाले, हराम (सुख्त) के बड़े खाने वाले} [अल-माइदा: ४२], जिसका अर्थ रिश्वत से मिलने वाला हराम माल और वह माल है जिसे उन्होंने अनपढ़ों (गैर-यहूदियों) के धन में से अपने लिए जायज़ कर लिया था जब उन्होंने कहा था: {अनपढ़ों के मामले में हम पर कोई दोष नहीं है} [आल-इमरान: ७५]। इस आधार पर, इसमें किसी भी तरीके से कमाए गए हर हराम माल की मनाही शामिल है।

शरीयत की प्रथा के अनुसार ब्याज (रिबा) दो चीजें हैं: 'नसा' (देरी) की मनाही, और मुद्राओं (३) तथा खाद्य पदार्थों में 'तफ़ादुल' (अधिकता), जैसा कि हम स्पष्ट करेंगे। इसका अधिकांश हिस्सा वह था जो अरब किया करते थे, देनदार से कहते थे: "क्या तुम भुगतान करोगे या बढ़ाओगे?" इस प्रकार देनदार पैसे की संख्या में वृद्धि कर देता था, और मांगने वाला (लेनदार) उस पर सब्र करता (इंतजार करता) था। यह सब उम्मा की सर्वसम्मति से हराम है (४)।

दूसरा: अधिकांश निषिद्ध बिक्री केवल वृद्धि के अर्थ के कारण वर्जित है: या तो धन के स्वरूप में, या उनमें से किसी एक के लाभ में देरी या इसी तरह की वजह से। कुछ बिक्री ऐसी होती हैं जिनमें वृद्धि का अर्थ नहीं होता, जैसे फल पकने से पहले बेचना, और जुमे के दिन अज़ान के समय बिक्री करना। यदि इन्हें करने वाले को ब्याज खाने वाला कहा जाता है, तो यह रूपक और उपमा के तौर पर है (५)।

तीसरा: इमामों ने रिवायत किया है - और शब्द मुस्लिम के हैं - अबू सईद अल-खुद्री से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सोना सोने के बदले, चाँदी चाँदी के बदले, गेहूँ गेहूँ के बदले, जौ जौ के बदले..."

पाद-टिप्पणियाँ: (१) सहीह मुस्लिम (२०५७), और यह अहमद (१७०२) और बुखारी (६०२) के पास है, और यह एक लंबी हदीस का हिस्सा है जिसे अब्दुर रहमान बिन अबी बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने

रिवायत किया है। (२) लेखक इसके विवरण का उल्लेख दसवें मसले में करेंगे। (३) (द), (ज़) और (म) में: 'अल-उक़ूद' (अनुबंध); (ज़ा) में: 'अत-तफ़र्रद' (अकेलापन); और जो स्थापित है वह (ख़) और (फ़) में है, जो 'अल-मुफ़हिम' ४/४७२-४७३ में दिए गए के अनुरूप है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३७१/१। (५) पिछला स्रोत।

صفحہ کی سرخی: ۳۸۲ سورہ البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹

متن: اللہ ان پر رحم فرمائے (۱)۔ اس کے شروع میں کسرہ (زیر) کی وجہ سے اسے 'یاء' کے ساتھ لکھنا قیاس کے مطابق ہے، لیکن انہوں نے اسے قرآن میں 'واؤ' کے ساتھ لکھا ہے (۲)۔

پھر شریعت نے اس اطلاق (عام لفظ) میں تصرف کیا اور اسے اس کے بعض موارد (صورتوں) تک محدود کر دیا، چنانچہ کبھی اسے حرام کمائی پر بولا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے یہودیوں کے بارے میں فرمایا: ﴿وَأَخْذِهِمُ الرِّبوا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ﴾ [النساء: ۱۶۱] (اور ان کے سود لینے کی وجہ سے حالانکہ انہیں اس سے منع کیا گیا تھا)۔ اس سے وہ شرعی سود مراد نہیں لیا جس کی حرمت کا حکم ہم پر ہوا، بلکہ اس سے مراد مالِ حرام ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَّلُونَ لِلسُّحْتِ﴾ [المائدہ: ۴۲] (جھوٹ کے بہت سننے والے، حرام کے بہت کھانے والے)، اس سے مراد رشوت کا حرام مال ہے، اور وہ مال جسے انہوں نے امیوں (غیر اہل کتاب) کے مال میں سے حلال کر لیا تھا جب انہوں نے کہا: ﴿لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّنَ سَبِيلٌ﴾ [آل عمران: ۷۵] (امیوں کے بارے میں ہم پر کوئی گرفت نہیں)۔ اسی بنا پر، اس میں ہر وہ حرام مال داخل ہے جو کسی بھی طریقے سے کمایا گیا ہو۔

اور وہ سود جس پر شرعی عرف قائم ہے، دو چیزیں ہیں: نساء (تاخیر) کی تحریم، اور نقدی (۳) اور خوردنی اشیاء میں تفاضل (کمی بیشی)، جیسا کہ ہم بیان کریں گے، اور اس کا زیادہ تر حصہ وہ تھا جو اہل عرب کیا کرتے تھے، وہ مقروض سے کہتے: "کیا تم ادا کرو گے یا اضافہ کرو گے؟" چنانچہ مقروض رقم کی تعداد میں اضافہ کر دیتا اور مطالبہ کرنے والا (قرض خواہ) اس پر انتظار کرتا۔ یہ سب امت کے اتفاق سے حرام ہے (۴)۔

دوسری بات: اکثر ممنوعہ بیوع (خرید و فروخت) کی ممانعت صرف زیادتی کے معنی کی وجہ سے ہوتی ہے: یا تو عین مال میں، یا کسی ایک کو تاخیر وغیرہ کی وجہ سے ہونے والے فائدے میں۔ اور کچھ بیوع ایسی ہیں جن میں زیادتی کا معنی نہیں ہوتا، جیسے پھل کے پکنے سے پہلے اس کی فروخت، اور جمعہ کے دن اذان کے وقت فروخت۔ اگر اس کے کرنے والے کو سود خور کہا جائے تو یہ مجاز اور تشبیہ کے طور پر ہے (۵)۔

تیسری بات: ائمہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ مسلم کے ہیں - حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سونا سونے کے بدلے، چاندی چاندی کے بدلے، گندم گندم کے بدلے، جو جو کے بدلے..."

حواشی: (۱) صحیح مسلم (۲۰۵۷)، اور یہ احمد (۱۷۰۲) اور بخاری (۶۰۲) کے ہاں ہے، اور یہ ایک طویل حدیث کا حصہ ہے جسے عبدالرحمن بن ابی بکر رضی اللہ عنہما روایت کرتے ہیں۔ (۲) مصنف اس کی تفصیل دسویں مسئلے میں ذکر کریں گے۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں: العقود، اور (ظ) میں: التفرد، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ف) میں ہے جو 'المفہم' ۴/۴۷۲-۴۷۳ کے موافق ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/۳۷۱۔ (۵) مصدر سابق۔

...and dates for dates, and salt for salt, like for like, hand to hand. Whoever increases or seeks an increase has committed usury (Riba); the receiver and the giver are equally involved in it." (1) In the Hadith of 'Ubadah bin al-Samit: "If these categories differ, then sell as you wish, provided it is hand to hand." (2) Abu Dawud narrated from 'Ubadah bin al-Samit that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Gold for gold, whether raw or minted; silver for silver, whether raw or minted; wheat for wheat, measure for measure; barley for barley, measure for measure; dates for dates, measure for measure; salt for salt, measure for measure. Whoever increases or seeks an increase has committed usury. There is no harm in selling gold for silver, even if one is more than the other, as long as it is hand to hand; but not on credit. And there is no harm in selling wheat for barley, even if one is more than the other, as long as it is hand to hand; but not on credit." (3) The scholars have unanimously agreed to act according to this Sunnah, and it is followed by the majority of Muslim jurists, except regarding wheat and barley. Malik considered them as one category; therefore, it is not permissible to exchange two [measures] of one for one [measure] of the other. This is also the view of al-Layth, al-Awza'i, and most scholars of Medina and the Levant. Malik added 'sult' (huskless barley) to them. Al-Layth said: sult, millet, and corn are one category, and Ibn Wahb also said this. (4) I say: If the Sunnah is established (5), there is no opinion alongside it; for he (peace and blessings be upon him) said (6): "If these categories differ, then sell as you wish, provided it is hand to hand."

(1) Narrated by Ahmad (11466) and Muslim (1584): (82). (2) Narrated by Ahmad (22727) and Muslim (1587): (81). (3) Sunan Abi Dawud (3349). His saying: 'raw or minted', al-Khattabi said in 'Ma'alim al-Sunan' 3/68: 'Tibr' are pieces of gold and silver before they are struck and stamped into dirhams and dinars, singular: 'tibra'. 'Ain' refers to the struck dirhams and dinars (and the author will mention it in the seventh issue). 'Mud-y' is a measure known in the lands of the Levant and Egypt used for trade; I reckon it to be fifteen 'makkuk', and the 'makkuk' is one and a half 'sa'. (4) 'Ikhtilaf al-'Ulama' by al-Marwazi p. 244, 'al-Tamhid' 4/89 and 17/177-178, 'al-Mufhim' 4/475. His saying: 'al-sult' (rhyming with 'qufl'): a type of white barley without husk. 'al-Nihayah' 2/388. 'al-Dukhun' (millet): a grassy plant of the Poaceae family, its grain is small and smooth like sesame seed, growing wild and cultivated. 'al-Wasit' (d-kh-n). (5) In (Zha): appeared. (6) In (Meem): and he said.

सूरह अल-बकराह: आयतें 275 - 279 383

...और खजूर के बदले खजूर, और नमक के बदले नमक, बराबर-बराबर, हाथो-हाथ। जिसने भी अधिक दिया या अधिक माँगा, उसने सूद (रिबा) खाया; लेने वाला और देने वाला इसमें बराबर के भागीदार हैं।" (1) उबादा बिन अल-सामित की हदीस में है: "यदि ये श्रेणियाँ अलग-अलग हों, तो जैसे चाहो बेचो, बशर्ते कि वह हाथो-हाथ हो।" (2) अबू दाऊद ने उबादा बिन अल-सामित से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "सोना सोने के बदले, चाहे वह कच्चा हो या ढाला हुआ; चांदी चांदी के बदले, चाहे वह कच्ची हो या ढाली हुई; गेहूँ गेहूँ के बदले, माप के बराबर माप; जौ जौ के बदले, माप के बराबर माप; खजूर खजूर के बदले, माप के बराबर माप; नमक नमक के बदले, माप के बराबर माप। जिसने अधिक दिया या अधिक माँगा, उसने सूद खाया। सोने को चांदी के बदले बेचने में कोई हर्ज नहीं है, भले ही एक दूसरे से अधिक हो, जब तक कि वह हाथो-हाथ हो; लेकिन उधार पर नहीं। और गेहूँ को जौ के बदले बेचने में कोई हर्ज नहीं है, भले ही एक दूसरे से अधिक हो, जब तक कि वह हाथो-हाथ हो; लेकिन उधार पर नहीं।" (3) विद्वान इस सुन्नत के अनुसार कार्य करने पर एकमत हैं, और मुस्लिम न्यायविदों का समूह इसी पर है, सिवाय गेहूँ और जौ के मामले में। इमाम मलिक ने उन्हें एक ही श्रेणी माना है; इसलिए, उनमें से एक के दो [माप] को दूसरे के एक [माप] के बदले देना जायज़ नहीं है। यही अल-लैथ, अल-औज़ाई और मदीना व शाम (लेवंत) के अधिकांश विद्वानों का मत है। मलिक ने उनके साथ 'सुल्त' (बिना छिलके वाला जौ) को भी जोड़ा। अल-लैथ ने कहा: सुल्त, बाजरा और मक्का एक ही श्रेणी हैं, और इब्न वहब ने भी यही कहा। (4) मैंने कहा: जब सुन्नत साबित हो जाए (5), तो उसके साथ किसी और राय की गुंजाइश नहीं रहती; क्योंकि आपने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया (6): "यदि ये श्रेणियाँ अलग-अलग हों, तो जैसे चाहो बेचो, बशर्ते कि वह हाथो-हाथ हो।"

(1) अहमद (11466) और मुस्लिम (1584): (82) द्वारा उद्धृत। (2) अहमद (22727) और मुस्लिम (1587): (81) द्वारा उद्धृत। (3) सुनन अबी दाऊद (3349)। उनका कहना: 'कच्चा या ढाला हुआ', अल-खत्ताबी ने 'मआलिम अल-सुनन' 3/68 में कहा: 'तिब्र' सोने और चांदी के टुकड़े हैं इससे पहले कि उन्हें दिरहम और दीनार के रूप में ढाला और मुहर लगाया जाए, एकवचन: 'तिब्रा'। 'ऐन' ढाले हुए दिरहम और दीनार को संदर्भित करता है (और लेखक सातवें मसले में इसका उल्लेख करेंगे)। 'मुदी' शाम और मिस्र के देशों में जाना जाने वाला एक माप है जिसका उपयोग व्यापार के लिए किया जाता है; मेरा मानना है कि यह पंद्रह 'मक्कूक' है, और 'मक्कूक' डेढ़ 'साअ' होता है। (4) अल-

मरवाज़ी द्वारा 'इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा' पृष्ठ 244, 'अल-तमहीद' 4/89 और 17/177-178, 'अल-मुफहिम' 4/475। उनका कहना: 'अल-सुल्त' (वजन कुफ़्ल): बिना छिलके वाला एक प्रकार का सफेद जौ। 'अल-निहाया' 2/388। 'अल-दुखुन' (बाजरा): घास परिवार का एक पौधा, इसका दाना तिल के दाने की तरह छोटा और चिकना होता है, जो जंगली और खेती दोनों रूपों में उगता है। 'अल-वसीत' (द-खु-न)। (5) (ज़): स्पष्ट किया गया। (6) (म): और कहा।

سورة البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹ ۳۸۳

اور کھجور کھجور کے بدلے، اور نمک نمک کے بدلے، برابر برابر، ہاتھوں ہاتھ جس نے زیادہ دیا یا زیادہ کا مطالبہ کیا، اس نے سود (ربا) کا ارتکاب کیا؛ لینے والا اور دینے والا اس میں برابر کے شریک ہیں"(۱)۔ اور عبادہ بن صامت کی حدیث میں ہے: "پس جب یہ اصناف مختلف ہوں، تو جیسے چاہو بیچو بشرطیکہ ہاتھوں ہاتھ ہو"(۲)۔ اور ابو داؤد نے عبادہ بن صامت سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سونا سونے کے بدلے، اس کا کچا اور ڈھلا ہوا برابر؛ چاندی چاندی کے بدلے، اس کا کچا اور ڈھلا ہوا برابر؛ گندم گندم کے بدلے، ناپ میں برابر؛ جو جو کے بدلے، ناپ میں برابر؛ کھجور کھجور کے بدلے، ناپ میں برابر؛ اور نمک نمک کے بدلے، ناپ میں برابر۔ پس جس نے زیادہ دیا یا زیادہ مانگا اس نے سود کھایا۔ اور سونے کو چاندی کے بدلے بیچنے میں کوئی حرج نہیں خواہ ایک دوسرے سے زیادہ ہو بشرطیکہ ہاتھوں ہاتھ ہو، ادھار جائز نہیں۔ اور گندم کو جو کے بدلے بیچنے میں کوئی حرج نہیں خواہ ایک دوسرے سے زیادہ ہو بشرطیکہ ہاتھوں ہاتھ ہو، ادھار جائز نہیں"(۳)۔ اور علماء کا اس سنت کے مطابق عمل کرنے پر اجماع ہے، اور اسی پر مسلمانوں کے فقہاء کی جماعت ہے، سوائے گندم اور جو کے معاملے میں، کیونکہ امام مالک نے ان دونوں کو ایک ہی صنف قرار دیا ہے، لہذا ان میں سے ایک کے دو [حصے] کو دوسرے کے ایک [حصے] کے بدلے لینا جائز نہیں، اور یہی قول لیث، اوزاعی اور مدینہ و شام کے اکثر علماء کا ہے۔ اور امام مالک نے ان کے ساتھ 'سلت' (بغیر چھلکے والا جو) کا بھی اضافہ کیا۔ اور لیث نے کہا: سلت، باجرہ اور مکئی ایک ہی صنف ہیں، اور یہی بات ابن وہب نے کہی(۴)۔ میں کہتا ہوں: جب سنت ثابت ہو جائے(۵) تو اس کے سامنے کسی رائے کی گنجائش نہیں؛ اور آپ

ﷺ نے فرمایا(۶) ہے: "پس جب یہ اصناف مختلف ہوں، تو جیسے چاہو بیچو بشرطیکہ ہاتھوں ہاتھ ہو"۔

(۱) اسے احمد (۱۱۴۶۶) اور مسلم (۱۵۸۴): (۸۲) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۲۲۷۲۷) اور مسلم (۱۵۸۷): (۸۱) نے روایت کیا ہے۔ (۳) سنن ابی داؤد (۳۳۴۹)۔ ان کا قول: 'تبرھا و عینھا'، خطابی نے معالم السنن ۳/۶۸ میں کہا: تبر سونے اور چاندی کے وہ ٹکڑے ہیں جنہیں درہم و دینار کی شکل میں ڈھالنے اور مہر لگانے سے پہلے کی حالت، واحد: تبرہ۔ اور عین: ڈھلے ہوئے درہم و دینار (اور مصنف اسے ساتویں مسئلے میں ذکر کریں گے)۔ اور المدی: ایک پیمانہ ہے جو شام اور مصر کے علاقوں میں رائج تھا جس سے وہ لین دین کرتے تھے، اور میرا خیال ہے کہ یہ پندرہ مکوک کے برابر ہے، اور مکوک ڈیڑھ صاع ہوتا ہے۔ (۴) اختلاف العلماء للمروزی ص ۲۴۴، والتمہید ۴/۸۹ اور ۱۷/۱۷۷-۱۷۸، والمفہم ۴/۴۷۵۔ ان کا قول: السلت (بروزن قفل): سفید جو کی ایک قسم جس پر چھلکا نہیں ہوتا۔ النہایہ ۲/۳۸۸۔ والدخن (باجرہ): گھاس کے خاندان کا ایک پودا جس کا دانہ تل کے دانے کی طرح چھوٹا اور چکنا ہوتا ہے، یہ خودرو بھی اگتا ہے اور کاشت بھی کیا جاتا ہے۔ الوسیط (دخن)۔ (۵) نسخہ (ظ) میں: بینت (واضح ہوئی)۔ (۶) نسخہ (م) میں: وقال (اور کہا)۔

And his saying: "Wheat for wheat and barley for barley" is evidence that they are two different types, just as wheat is different from dates; because their attributes are different, and their names are distinct(1), and no consideration is given to the place of growth and harvest if the Sharia does not consider it, but rather it separated and clarified; and this is the school of Ash-Shafi'i, Abu Hanifa, Ath-Thawri, and the people of Hadith(2).

Fourth: Muawiya ibn Abi Sufyan used to hold the view that the prohibition and forbiddance only came from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) regarding minted dinars and minted dirhams, not regarding raw gold and silver for minted ones, nor regarding jewelry for minted ones. It has been said that this was specifically his view regarding jewelry(3), until an incident occurred with him and Ubadah as recorded by Muslim(4) and others. He (Ubadah) said: We went on a raid and Muawiya was over the people, and we gained much booty. Among what(5) we gained were vessels of silver. Muawiya ordered a man to sell them for the people's stipends. People disputed about that. When Ubadah ibn as-Samit heard about it, he stood up and said: I heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) forbidding the sale of gold for gold, silver for silver, wheat for wheat, barley for barley, dates for dates, and salt for salt, except for equal for equal, like for like. Whoever increases or seeks an increase has dealt in usury (Riba). So the people returned what they had taken. When Muawiya heard of this, he stood to deliver a sermon and said: What is the matter with men who narrate hadiths from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) that we used to witness and accompany him, yet we did not hear them from him! Then Ubadah ibn as-Samit stood up, repeated the story, and then said: We shall certainly narrate what we heard from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), even if Muawiya dislikes it - or he said: even if it is against his will - I do not care if I do not accompany him in his army on a pitch-black night. Hammad(6) said: This or something like it.

Ibn Abd al-Barr said: It has been narrated that this story was actually for Abu al-Darda' with...

(1) In (m): different. (2) See Al-Mufhim 4/474-475. (3) At-Tamhid 4/73. (4) Sahih Muslim (1587). (5) In (f): in what, and it is also thus in the printed version of Sahih Muslim. (6) He is Ibn Zayd, one of the men of the chain of narration (isnad).

384 सूरह अल-बकरा: आयतें 275 - 279

और उनका यह कहना: "गेहूँ के बदले गेहूँ और जौ के बदले जौ" इस बात का प्रमाण है कि वे दो अलग-अलग प्रकार हैं, जैसे गेहूँ खजूर से अलग है; क्योंकि उनके गुण अलग हैं, और उनके नाम अलग-अलग हैं (1), और उगने और कटने के स्थान का कोई महत्व नहीं है यदि शरीयत इसे महत्व नहीं देती है, बल्कि उसने अलग किया और स्पष्ट किया है; और यही अल-शाफि'ई, अबू हनीफा, अल-थौरी और हदीस के लोगों का मत है (2)।

चौथा: मुआविया इब्न अबी सुफ़ियान का मानना था कि निषेध और हराम केवल नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा ढाले गए दीनार और ढाले गए दिरहम के बारे में आया था, सोने और चांदी के डले (कच्चा सोना-चांदी) के बदले ढाले हुए सिक्कों के लिए नहीं, और न ही गहनों के बदले ढाले हुए सिक्कों के लिए। यह कहा गया है कि उनका यह विचार विशेष रूप से गहनों के बारे में था (3), जब तक कि उबादा के साथ उनके साथ वह घटना नहीं हुई जिसे मुस्लिम (4) और अन्य लोगों ने दर्ज किया है। उन्होंने (उबादा ने) कहा: हम एक युद्ध में गए और मुआविया लोगों के सरदार थे, और हमें बहुत सारा माल-ए-ग़नीमत मिला। हमें जो गनीमत मिली (5) उनमें चांदी के बर्तन भी थे। मुआविया ने एक आदमी को उन्हें लोगों के भत्तों के बदले बेचने का आदेश दिया। लोगों ने इस बारे में बहस की। जब उबादा इब्न अस-सामित को यह पता चला, तो वे खड़े हुए और कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को सोने के बदले सोना, चांदी के बदले चांदी, गेहूं के बदले गेहूं, जौ के बदले जौ, खजूर के बदले खजूर और नमक के बदले नमक बेचने से मना करते हुए सुना है, सिवाय बराबर-बराबर, हाथ-टू-हाथ। जिसने भी अधिक दिया या अधिक माँगा, उसने सूद (रिबा) का काम किया। तो लोगों ने जो लिया था उसे वापस कर दिया। जब मुआविया को यह पता चला, तो वे भाषण देने के लिए खड़े हुए और कहा: उन लोगों को क्या हुआ है जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से ऐसी हदीसें बयान करते हैं जिन्हें हम उनके साथ रहते हुए और उनके साथ रहते हुए भी उनसे नहीं सुना! फिर उबादा इब्न अस-सामित खड़े हुए, कहानी दोहराई और फिर कहा: हम निश्चित रूप से वही बयान करेंगे जो हमने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सुना है, भले ही मुआविया इसे नापसंद करें - या उन्होंने कहा: भले ही उनकी नाक रगड़ी जाए - मुझे कोई फर्क नहीं पड़ता कि मैं एक काली रात में उनकी सेना में उनके साथ नहीं हूँ। हम्माद (6) ने कहा: यह या इसके जैसा कुछ।

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: यह रिवायत की गई है कि यह कहानी वास्तव में अबू अल-दरदा की थी...

(1) (m) में: अलग। (2) देखें अल-मुफहीम 4/ 474-475। (3) अल-तमहीद 4/ 73। (4) सहीह मुस्लिम (1587)। (5) (f) में: 'फिमा', और सहीह मुस्लिम के मुद्रित संस्करण में भी ऐसा ही है। (6) वह इब्न ज़ैद है, जो इसनाद (रिवायत करने वालों की कड़ी) के लोगों में से एक है।

٣٨٤ سورة البقرہ: آیات ٢٧٥ - ٢٧٩

اور ان کا یہ قول: "گندم کے بدلے گندم اور جَو کے بدلے جَو" اس بات کی دلیل ہے کہ یہ دونوں الگ الگ انواع ہیں، جیسے گندم کھجور سے مختلف ہے؛ اس لیے کہ ان کی صفات مختلف ہیں، اور ان کے نام جداگانہ ہیں(١)، اور اگنے اور کٹنے کی جگہ کا کوئی اعتبار نہیں ہے جب شریعت نے اسے معتبر نہیں مانا، بلکہ اس نے تفصیل بیان کی اور واضح کیا؛ اور یہی امام شافعی، امام ابو حنیفہ، امام ثوری اور اہل حدیث کا مذہب ہے(٢)۔

چوتھی بات: معاویہ بن ابی سفیان کا یہ نظریہ تھا کہ ممانعت اور تحریم نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی طرف سے صرف ڈھلے ہوئے دینار اور ڈھلے ہوئے درہم کے بارے میں آئی ہے، سونے اور چاندی کے ڈلوں (کچے سونے چاندی) کے عوض ڈھلے ہوئے سکوں کے معاملے میں نہیں، اور نہ ہی زیورات کے عوض ڈھلے ہوئے سکوں کے معاملے میں۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ ان کا یہ موقف خاص طور پر زیورات کے بارے میں تھا(٣)، یہاں تک کہ عبادہ بن صامت کے ساتھ ان کا وہ واقعہ پیش آیا جسے مسلم(٤) اور دیگر نے روایت کیا ہے۔ انہوں نے (عبادہ نے) کہا: ہم نے جہاد کیا اور لوگوں پر امیر معاویہ تھے، ہمیں بہت زیادہ مالِ غنیمت ملا۔ ہمیں جو غنیمت ملی(٥) ان میں چاندی کے برتن بھی تھے، تو معاویہ نے ایک شخص کو حکم دیا کہ وہ انہیں لوگوں کے وظائف کے عوض بیچ دے۔ لوگوں نے اس بارے میں جھگڑا کیا۔ جب عبادہ بن صامت کو یہ بات پہنچی تو وہ کھڑے ہوئے اور کہا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو سنا ہے کہ آپ سونے کو سونے کے بدلے، چاندی کو چاندی کے بدلے، گندم کو گندم کے بدلے، جَو کو جَو کے بدلے، کھجور کو کھجور کے بدلے اور نمک کو نمک کے بدلے بیچنے سے منع فرماتے تھے، سوائے برابر برابر، نقد بہ نقد کے۔ جس نے زیادہ دیا یا زیادہ کا مطالبہ کیا، اس نے سود (ربا) کا کام کیا۔

چنانچہ لوگوں نے جو کچھ لیا تھا واپس کر دیا۔ جب یہ بات معاویہ کو پہنچی تو وہ خطبہ دینے کھڑے ہوئے اور کہا: کیا حال ہے ان لوگوں کا جو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے ایسی احادیث بیان کرتے ہیں جنہیں ہم نے ان کی موجودگی اور رفاقت میں نہیں سنا! پھر عبادہ بن صامت کھڑے ہوئے، قصہ دہرایا اور پھر کہا: ہم تو ضرور وہی بیان کریں گے جو ہم نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے سنا ہے خواہ معاویہ اسے ناپسند کریں - یا انہوں نے کہا: خواہ ان کی ناک خاک آلود ہو - مجھے اس کی کوئی پرواہ نہیں کہ میں کسی اندھیری رات میں ان کے لشکر میں ان کا ساتھی نہ رہوں۔ حماد(٦) نے کہا: یہ یا اس جیسی کوئی بات۔

ابن عبد البر نے کہا: یہ بھی روایت ہے کہ یہ قصہ دراصل ابو درداء کا تھا...

(١) (م) میں ہے: مختلف۔ (٢) دیکھیے المفہم ٤/ ٤٧٤-٤٧٥۔ (٣) التمہید ٤/ ٧٣۔ (٤) صحیح مسلم (١٥٨٧)۔ (٥) (ف) میں ہے: 'فیما'، اور صحیح مسلم کے مطبوعہ نسخہ میں بھی اسی طرح ہے۔
(٦) وہ ابن زید ہیں، جو اسناد کے رجال میں سے ایک ہیں۔

Page 385 Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279 Mu'awiyah(1). It is possible that this happened to both of them with him, but the Hadith regarding currency exchange (as-sarf)(2) is preserved for 'Ubadah, and it is the foundation upon which scholars relied in the chapter of "Riba" (Usury). They did not differ that Mu'awiyah's action in that regard was impermissible, and it is not objectionable that something might have been hidden from Mu'awiyah which Abu ad-Darda' and 'Ubadah knew, for they were two great figures among the jurists of the Companions and their seniors. Indeed, matters were hidden from Abu Bakr and Umar that were found with others of lesser rank than them, so Mu'awiyah is even more likely to be so. It is possible that his view was like that of Ibn Abbas, for he—being a vast ocean of knowledge—did not see any harm in exchanging one dirham for two dirhams [hand to hand] until Abu Sa'id(4) turned him away from that. This story of Mu'awiyah with 'Ubadah occurred during the governorship of Umar; Qabisah ibn Dhu'ayb said: 'Ubadah objected to something Mu'awiyah did and said: "I will not dwell with you in a land where you are," and he entered Medina. Umar said to him: "What brought you here?" So he informed him. He said: "Return to your place, for may Allah make ugly a land where neither you nor your likes are present!" And he wrote to Mu'awiyah: "You have no authority over him."(5) Fifth: The Imams narrated—and the wording is from ad-Daraqutni—from Ali, may Allah be pleased with him, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Dinar for dinar, and dirham for dirham, there is no surplus between them. Whoever has a need for silver, let him exchange it for gold, and whoever has a need for gold, let him exchange it for silver, hand to hand (haa'a wa haa')."(6)

---

(1) At-Tamhid: 4/70 and 72, and the hadith of Abu al-Darda was extracted by Malik 2/634, from Zaid bin Aslam, from Ata bin Yasar, that Mu'awiyah... and he mentioned the hadith, Ibn Abd al-Barr said: The appearance of this hadith is interrupted (in chain); because I do not remember Ata hearing from Abu al-Darda. (2) In (d), (z), (dh), and (m): Al-Urf (custom), and what is established is from (kh) which matches what is in At-Tamhid 4/83, and the speech is from him. (3) In (d), (z), (dh), and (m): Al-Dirham, and what is established is from (kh) which matches what is in At-Tamhid 4/74, and the speech is from him, and what is between the brackets is from him. (4) At-Tamhid 4/74, 75, 87. (5) Extracted by Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 4/85-86, and Al-Istidhkar 19/214. (6) Sunan ad-Daraqutni 3/25, and Al-Hakim extracted it 2/49 with the narration: "Ha wa Ha", and said: This is a Sahih (authentic) Gharib (singular) hadith, and they did not extract it with this wording. Ahmad (8936) and Muslim (1588)

extracted it from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, with the wording: "Dinar for dinar, and dirham for dirham, there is no surplus between them."

पृष्ठ ३८५ सूरह अल-बक़रह: आयत २७५ - २७९ मुआविया(१)। यह संभव है कि यह उन दोनों के साथ उनके मामले में हुआ हो, लेकिन मुद्रा विनिमय (अस-सर्फ़)(२) के संबंध में हदीस उबादा के लिए सुरक्षित है, और यह वह मूल है जिस पर विद्वानों ने "रिबा" (ब्याज) के अध्याय में भरोसा किया है। उन्होंने इस बात में मतभेद नहीं किया कि उस संबंध में मुआविया का कार्य जायज़ नहीं था, और यह आपत्तिजनक नहीं है कि मुआविया से वह बात छिपी रही हो जो अबू अद-दरदा और उबादा जानते थे, क्योंकि वे दोनों सहाबा के फकीहों और उनके बड़ों में से महान हस्तियां थे। वास्तव में, अबू बक्र और उमर से भी ऐसी बातें छिपी रहीं जो उनके अलावा दूसरों के पास मिलीं जो उनसे कम पद के थे, तो मुआविया के साथ ऐसा होना और भी संभव है। यह संभव है कि उनका दृष्टिकोण इब्न अब्बास की तरह रहा हो, क्योंकि वह - जो ज्ञान का एक विशाल सागर थे - एक दिरहम को दो दिरहम के बदले [हाथों हाथ] लेने में कोई बुराई नहीं देखते थे, जब तक कि अबू सईद(४) ने उन्हें इससे नहीं रोक दिया। उबादा के साथ मुआविया की यह कहानी उमर के शासनकाल के दौरान हुई थी; क़बीसा इब्न ज़ुऐब ने कहा: उबादा ने मुआविया की किसी बात पर आपत्ति की और कहा: "मैं तुम्हारे साथ उस धरती पर नहीं रहूँगा जहाँ तुम हो," और वह मदीना चले गए। उमर ने उनसे पूछा: "तुम्हें यहाँ क्या लाया?" तो उन्होंने उन्हें सूचित किया। उन्होंने कहा: "अपने स्थान पर वापस जाओ, अल्लाह उस भूमि को बदसूरत बनाए जहाँ न तुम हो और न ही तुम्हारे जैसे लोग!" और उन्होंने मुआविया को लिखा: "तुम्हारा उन पर कोई अधिकार नहीं है।"(५) पांचवां: इमामों ने रिवायत किया है - और शब्द अद-दाराकुतनी के हैं - अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "दीनार के बदले दीनार, और दिरहम के बदले दिरहम, उनके बीच कोई अधिकता (फज़्ल) नहीं है। जिसे चांदी की ज़रूरत हो, वह उसे सोने के बदले बदल ले, और जिसे सोने की ज़रूरत हो, वह उसे चांदी के बदले बदल ले, हाथों हाथ (हा-ओ-हा)।"(६)

---

(१) अत-तम्हीद: ४/७० और ७२, और अबू अद-दरदा की हदीस को मालिक २/६३४ ने ज़ैद बिन असलम से, अता बिन यसार के हवाले से निकाला है कि मुआविया... और उन्होंने हदीस का ज़िक्र किया, इब्न अब्दुल बर्र ने कहा: इस हदीस का स्वरूप विच्छेदित (इनकिता) है; क्योंकि मुझे याद नहीं है कि अता ने अबू अद-दरदा से सुना हो। (२) (द), (ज़), (ज़) और (म) में: अल-उर्फ़ और जो साबित है वह (ख़) से है जो अत-तम्हीद ४/८३ के अनुरूप है, और भाषण उसी से है। (३) (द), (ज़), (ज़) और (म) में: अद-दिरहम, और जो साबित है वह (ख़) से है जो अत-तम्हीद ४/७४ के अनुरूप है, और भाषण उसी से है, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (४) अत-तम्हीद ४/७४, ७५, ८७। (५)

इब्न अब्दुल बर्र ने अत-तम्हीद ४/८५-८६ और अल-इस्तिज़कार १९/२१४ में इसे निकाला है। (६) सुनन अद-दाराकुतनी ३/२५, और अल-हाकिम ने इसे २/४९ में रिवायत "हा व हा" के साथ निकाला है, और कहा: यह एक सहीह गरीब हदीस है, और उन्होंने इसे इन शब्दों के साथ नहीं निकाला। अहमद (८९३६) और मुस्लिम (१५८८) ने इसे अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है इन शब्दों के साथ: "दीनार के बदले दीनार, और दिरहम के बदले दिरहम, उनके बीच कोई अधिकता नहीं है।"

صفحہ ۳۸۵ سورۃ البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹ معاویہ(۱)۔ اور یہ احتمال ہے کہ یہ بات ان دونوں کے ساتھ ان کے معاملے میں واقع ہوئی ہو، لیکن صرف(۲) کے بارے میں حدیث عبادہ کے لیے محفوظ ہے، اور یہی وہ اصل ہے جس پر علماء نے باب "ربا" (سود) میں اعتماد کیا ہے۔ اور انہوں نے اس میں اختلاف نہیں کیا کہ اس بارے میں معاویہ کا فعل جائز نہیں تھا، اور یہ کوئی ناپسندیدہ بات نہیں کہ معاویہ پر وہ بات مخفی رہی ہو جو ابو الدرداء اور عبادہ جانتے تھے، کیونکہ وہ دونوں صحابہ کے فقہاء اور ان کے بڑوں میں سے جلیل القدر ہستیاں تھے، اور یقیناً ابو بکر و عمر پر وہ باتیں مخفی رہیں جو ان کے علاوہ دوسروں کے پاس ملیں جو ان سے کم درجے کے تھے، تو معاویہ کا معاملہ تو اس سے بھی بڑھ کر ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ ان کا مسلک ابن عباس جیسا ہو، کیونکہ وہ - علم کا سمندر ہونے کے باوجود - ایک درہم کے بدلے دو درہم [ہاتھوں ہاتھ] لینے میں کوئی حرج نہیں سمجھتے تھے یہاں تک کہ ابو سعید(۴) نے انہیں اس سے پھیر دیا۔ اور معاویہ کا عبادہ کے ساتھ یہ قصہ عمر کی خلافت کے دوران پیش آیا تھا؛ قبیصہ بن ذویب نے کہا: عبادہ نے معاویہ کی کسی بات پر اعتراض کیا تو کہا: "میں تمہارے ساتھ اس زمین پر نہیں رہوں گا جہاں تم ہو،" اور وہ مدینہ آگئے۔ عمر نے ان سے پوچھا: "تمہیں کیا چیز لائی ہے؟" تو انہوں نے انہیں خبر دی۔ آپ نے فرمایا: "اپنے مقام پر واپس جاؤ، اللہ اس زمین کو برا کرے جہاں تم اور تمہارے جیسے لوگ نہ ہوں!" اور انہوں نے معاویہ کو لکھا: "تمہارا ان پر کوئی اختیار نہیں ہے۔"(۵)

پانچویں بات: ائمہ نے روایت کی ہے - اور لفظ دارقطنی کے ہیں - حضرت علی رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "دینار کے بدلے دینار، اور درہم کے بدلے درہم، ان کے درمیان کوئی زیادتی نہیں ہے، جس کو چاندی کی ضرورت ہو وہ اسے سونے کے بدلے بدل

لے، اور جس کو سونے کی ضرورت ہو وہ اسے چاندی کے بدلے بدل لے، ہاتھوں ہاتھ (ہاء و ہاء)۔"(۶)

---

(۱) التمهيد: ۴/ ۷۰ و ۷۲، اور ابو الدرداء کی حدیث کو مالک نے ۲/ ۶۳۴ میں زید بن اسلم سے، عطا بن یسار کے واسطے سے روایت کیا ہے کہ معاویہ... اور حدیث ذکر کی, ابن عبد البر نے کہا: اس حدیث کا ظاہر منقطع ہونا ہے؛ کیونکہ مجھے یاد نہیں ہے کہ عطا نے ابو الدرداء سے سنا ہو۔ (۲) (د) اور (ز) اور (ظ) اور (م) میں: العرف ہے، اور (خ) سے جو ثابت ہے وہ التمهيد ۴/ ۸۳ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۳) (د) اور (ز) اور (ظ) اور (م) میں: الدرہم ہے، اور (خ) سے جو ثابت ہے وہ التمهيد ۴/ ۷۴ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) التمهيد ۴/ ۷۴، ۷۵، ۸۷۔ (۵) ابن عبد البر نے اسے التمهيد ۴/ ۸۵-۸۶ اور الاستذكار ۱۹/ ۲۱۴ میں روایت کیا ہے۔ (۶) سنن الدارقطني ۳/ ۲۵، اور اسے حاکم نے ۲/ ۴۹ میں "ہا و ہا" کی روایت سے نکالا ہے، اور کہا: یہ حدیث صحیح غریب ہے، اور ان دونوں نے اسے ان الفاظ کے ساتھ نہیں نکالا۔ اور اسے احمد (۸۹۳۶) اور مسلم (۱۵۸۸) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "دینار کے بدلے دینار، اور درہم کے بدلے درہم، ان کے درمیان کوئی زیادتی نہیں ہے۔"

386 Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279

The scholars said: His saying, peace and blessings be upon him: "Dinar for dinar, and dirham for dirham, with no excess between them" is an indication of the genus of the original minted [currency], as evidenced by his saying: "Silver for silver, and gold for gold" in the Hadith. White and black silver, and red and yellow gold, in all cases, it is not permissible to sell some for others except like for like, equal for equal, in any case; this is the consensus of the people of knowledge as we have explained. There are differing reports from Malik regarding copper coins (fulus); he equated them with dirhams since they were a price for things, and at another time he prohibited equating them because they are not a price in every country, but rather specific to some countries and not others (1).

Sixth: No consideration is given to what has been narrated from many of Malik's companions - and some of them narrate it from Malik - regarding a merchant who is urged (2) to leave and is in need of minted dirhams or minted dinars. He goes to the mint with his silver or gold and says to the minter: Take this silver of mine, or my gold, and take the amount of your handiwork, and give me minted dinars for my gold, or minted dirhams for this silver of mine; because I am urged to leave and I fear missing those I am traveling with. This is permissible due to necessity, and it has been practiced by some people (3).

Ibn al-Arabi related it in his 'Qabas' (4) from Malik regarding someone other than a merchant, and that Malik was lenient in that; so in this scenario, he would have sold his silver, which weighs a hundred dirhams (5), and five dirhams as a wage, for a hundred, and this is pure usury (riba). What made this permissible is if he had said to him: Mint [it]...

= His saying: "Haa' and haa'": Ibn al-Athir said in 'al-Nihayah' 5/237: It is for each of the two parties to say: "Haa'", and give what is in his hand, like his other hadith: "hand to hand" meaning mutual exchange in the gathering. It is said: it means: "Take and give" (Haak and Haat). Al-Khattabi said: The people of Hadith narrate it as "Ha

and Ha" with a silent Alif. The correct way is to extend and open it; because its origin is "Haaka", meaning: "Take", so the 'Kaf' was omitted and replaced by the extension (maddah) and the 'Hamzah'. It is said to one: "Haa'", to two: "Haa'uma", and to a group: "Haa'um". Others besides Al-Khattabi allow the 'Sukun' upon omitting the compensation, and it takes the place of the "Ha" of alerting (tanbih), and it has other linguistic variations. (1) Al-Kafi 2/634, and Al-Qabas 2/823. (2) In (D) and (Zh): "presents him". (3) Al-Tamhid 2/246, and Al-Istidhkar 19/204. (4) 2/822. (5) His saying: "dirham" is not in (M).

386 सूरह अल-बकरा: आयत 275 - 279

विद्वानों ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कथन: "दीनार के बदले दीनार, और दिरहम के बदले दिरहम, उनके बीच कोई अधिकता नहीं" मूल टकसाली मुद्रा की जाति का संकेत है, जैसा कि हदीस में उनके इस कथन से सिद्ध होता है: "चांदी के बदले चांदी, और सोने के बदले सोना"। सफेद और काली चांदी, और लाल और पीला सोना, किसी भी स्थिति में इनमें से एक को दूसरे के बदले बेचना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि वे बराबर-बराबर और समान हों; जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, ज्ञान के लोगों का यही मत है। तांबे के सिक्कों (फ़ुलूस) के संबंध में मलिक से अलग-अलग विवरण मिलते हैं; उन्होंने उन्हें दिरहम के समान माना क्योंकि वे वस्तुओं की कीमत थे, और दूसरी बार उन्होंने उन्हें समान मानने से मना किया क्योंकि वे हर देश में मुद्रा नहीं हैं, बल्कि केवल कुछ देशों के लिए विशिष्ट हैं (1)।

छठा: मलिक के कई साथियों से जो रिवायत मिली है - और उनमें से कुछ इसे मलिक से रिवायत करते हैं - उसका कोई महत्व नहीं है, उस व्यापारी के संबंध में जिसे जाने की जल्दी (2) है और उसे टकसाली दिरहम या टकसाली दीनार की ज़रूरत है। वह अपनी चांदी या सोना लेकर टकसाल जाता है और ढालने वाले से कहता है: मेरी यह चांदी ले लो, या मेरा सोना ले लो, और अपनी मेहनत की मज़दूरी ले लो, और मुझे मेरे सोने के बदले टकसाली दीनार दे दो, या मेरी इस चांदी के बदले टकसाली दिरहम दे दो; क्योंकि मुझे निकलने की जल्दी है और मुझे डर है कि मैं उन लोगों से पीछे न छूट जाऊं जिनके साथ मैं जा रहा हूं। यह ज़रूरत के कारण जायज़ है, और कुछ लोगों द्वारा इस पर अमल किया गया है (3)।

इब्न अल-अरबी ने अपनी 'क़बस' (4) में इसे मलिक से एक गैर-व्यापारी के संबंध में उद्धृत किया है, और यह कि मलिक ने इसमें ढील दी थी; तो इस स्थिति में, उसने अपनी चांदी बेची होगी जिसका वज़न सौ दिरहम (5) है, और पांच दिरहम मज़दूरी के रूप में, सौ के बदले, और यह शुद्ध सूद (रिबा) है। जिसने इसे जायज़ ठहराया वह यह है कि अगर उसने उससे कहा होता: इसे ढाल दो...

= उनका कथन: "हाअ और हाअ": इब्न अल-अथिर ने 'अल-निहाया' 5/237 में कहा: इसका अर्थ है कि दोनों पक्षों में से प्रत्येक कहे: "हाअ", और अपने हाथ में जो है उसे दे दे, जैसे उनकी दूसरी हदीस है: "हाथों-हाथ" यानी उसी समय लेन-देन। कहा गया है: इसका अर्थ है: "लो और दो" (हाक और हात)। अल-खत्ताबी ने कहा: हदीस के ज्ञाता इसे "हा और हा" (शांत अलिफ़ के साथ) के रूप में रिवायत करते हैं। सही तरीका इसे खींचकर और खोलकर पढ़ना है; क्योंकि इसका मूल "हाक" है, जिसका अर्थ है: "लो", इसलिए 'काफ' को हटा दिया गया और उसकी जगह खींच (मद्दा) और 'हमज़ा' लगा दिया गया। एक के लिए "हाअ", दो के लिए "हाउमा", और समूह के लिए "हाउम" कहा जाता है। अल-खत्ताबी के अलावा अन्य लोग मुआवज़े को हटाने पर 'सुकून' की अनुमति देते हैं, और यह सचेत करने वाले (तन्बीह) "हा" का स्थान ले लेता है, और इसमें अन्य भाषाई रूप भी हैं। (1) अल-काफी 2/634, और अल-क़बस 2/823। (2) (द) और (ज़) में: "उपस्थित होता है"। (3) अल-तमहीद 2/246, और अल-इस्तिज़कार 19/204। (4) 2/822। (5) उनका कथन: "दिरहम", (म) में नहीं है।

٣٨٦ سورة البقرة : الآيات ٢٧٥ - ٢٧٩

علماء نے کہا: آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول: "دینار کے بدلے دینار، اور درہم کے بدلے درہم، ان کے درمیان کوئی فضیلت (کمی بیشی) نہیں" اصل ڈھلی ہوئی جنس کی طرف اشارہ ہے، جیسا کہ آپ کا قول: "چاندی کے بدلے چاندی، اور سونے کے بدلے سونا" حدیث میں دلیل ہے۔ سفید اور کالی چاندی، اور سرخ اور زرد سونا، ان سب میں ایک کا دوسرے کے بدلے بیچنا جائز نہیں مگر برابر برابر، ہر حال میں برابر؛ جیسا کہ ہم نے بیان کیا اہل علم کی جماعت اسی پر ہے۔ اور سکوں (فلوس) کے بارے میں مالک سے روایت میں اختلاف ہے، انہوں نے انہیں درہموں کے ساتھ ملحق کیا کیونکہ وہ اشیاء کی قیمت تھے، اور ایک بار ان کے الحاق سے منع کیا کیونکہ وہ ہر ملک میں قیمت نہیں ہیں، بلکہ ایک شہر کے ساتھ خاص ہیں دوسرے شہر کے بجائے (١)۔

چھٹا: مالک کے بہت سے اصحاب سے جو مروی ہے اس کا اعتبار نہیں - اور ان میں سے بعض اسے مالک سے روایت کرتے ہیں - اس تاجر کے بارے میں جسے نکلنے کی جلدی (٢) ہو اور اسے ڈھلے ہوئے درہموں یا ڈھلے ہوئے دیناروں کی ضرورت ہو، پس وہ اپنی چاندی یا سونا لے کر ٹکسال میں آتا ہے، اور ڈھالنے والے سے کہتا ہے: میری یہ چاندی لے لو، یا میرا سونا، اور اپنے کام کی اجرت لو، اور مجھے میرے سونے کے بدلے ڈھلے ہوئے دینار دے دو، یا میری اس چاندی کے بدلے ڈھلے ہوئے درہم؛ کیونکہ مجھے نکلنے کی جلدی ہے اور مجھے ڈر ہے کہ میں ان سے پیچھے نہ رہ جاؤں جن کے ساتھ میں نکلا ہوں، کہ یہ ضرورت کی بنا پر جائز ہے، اور اس پر بعض لوگوں نے عمل کیا ہے (٣)۔

اور ابن العربی نے اسے اپنی کتاب 'قبس' (۴) میں مالک سے غیر تاجر کے بارے میں نقل کیا ہے، اور یہ کہ مالک نے اس میں تخفیف کی؛ پس صورت حال یہ ہو گی کہ اس نے اپنی چاندی بیچی جس کا وزن سو درہم (۵) ہے، اور پانچ درہم اجرت کے طور پر، سو کے بدلے، اور یہ خالص سود ہے۔ اور جس نے اس کے جواز کو واجب قرار دیا وہ یہ ہے کہ اگر وہ اسے کہتا: اسے ڈھال دو...

= ان کا قول: "هاء و هاء": ابن الاثیر نے 'النہایہ' ۵/ ۲۳۷ میں کہا: وہ یہ ہے کہ خرید و فروخت کرنے والوں میں سے ہر ایک کہے: هاء، اور وہ دے دے جو اس کے ہاتھ میں ہے، جیسا کہ ان کی دوسری حدیث ہے: "یداً بید" (ہاتھوں ہاتھ) یعنی مجلس میں ہی تبادلہ۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: "هاک و هات": یعنی لو اور دو۔ الخطابی نے کہا: اصحاب الحدیث اسے "ها و ها" ساکن الف کے ساتھ روایت کرتے ہیں۔ اور درست اسے کھینچ کر اور زبر کے ساتھ پڑھنا ہے؛ کیونکہ اس کی اصل "هاک" ہے، یعنی: پکڑو، پس 'کاف' کو حذف کر دیا گیا اور اس کے بدلے مد اور ہمزہ لایا گیا۔ ایک کے لیے "هاء"، دو کے لیے "هاؤما"، اور سب کے لیے "هاؤم" کہا جاتا ہے۔ اور الخطابی کے علاوہ دیگر عوض کے حذف پر سکون کو جائز قرار دیتے ہیں، اور یہ تنبیہ کے لیے "ها" کے درجے میں آ جاتا ہے، اور اس میں دیگر لغات بھی ہیں۔ (۱) الکافی ۲/ ۶۳۴، والقبس ۲/ ۸۲۳۔

(٢) (د) اور (ظ) میں: "یحضرہ" (حاضر ہوتا ہے)۔ (٣) التمہید ٢/ ٢٤٦، والاستذکار ١٩/ ٢٠٤۔

(٤) ٢/ ٨٢٢۔ (٥) ان کا قول: "درہم"، (م) میں نہیں ہے۔

...to me this, and he contracted him for it for a fee, so when he struck it, he took it from him, and gave him his fee. What Malik did first is what happens last, and Malik only looked at the money(1) and based on it the ruling of the situation, while the rest of the jurists rejected it. Ibn al-Arabi said: The evidence for Malik in it is clear. Abu Umar, may Allah have mercy on him, said(2): And this is the very essence of Riba (usury) which the Messenger of Allah ﷺ forbade by saying: "Whoever increases or asks for an increase has engaged in Riba"(3). Ibn Wahb rejected this issue against Malik and denied it. Al-Abhari claimed that this is a matter of kindness for the sake of seeking trade, and so that the market is not missed, and Riba is only for those who intended to engage in Riba from those who aim for that and seek it. Al-Abhari forgot his principle of blocking means (Sadd al-Dhara'i'), and his statement regarding someone who sells a garment on credit without having the intention to buy it back, then finds it sold in the market: it is not permissible for him to buy it from him for less than what he sold it for, even if he did not intend that and did not seek it. There are many similar examples. If Riba were only for those who intended it, it would only have been forbidden for the jurists. Umar said: "No one should trade in our market except one who has understood the religion, otherwise he will consume Riba." This is clear to whoever has been granted fairness and inspired with guidance(4). I say: Malik, may Allah have mercy on him, went to extremes in prohibiting increases until he made the imagined like the realized. He forbade a dinar and a dirham for a dinar and a dirham, as a way of blocking means and cutting off illusions; for if there were no illusion of increase, they would not have exchanged. This prohibition was justified by the impossibility of equivalence during distribution; for it necessitates gold and silver for gold. Clearer than this is his prohibition of qualitative disparity (al-tafadul al-ma'nawi), which is that he forbade an excellent gold dinar and an inferior gold dinar [for two medium dinars, as if he put the medium dinar] against the excellent one, and ignored the inferior one. This is from his meticulous insight, may Allah have mercy on him(5); so it showed that that narration from him is rejected and not authentic(6). And Allah knows best.

(1) In (Z) and (M): 'al-mal' (money), and in (Zha): 'al-mithal' (example). (2) At-Tamhid 2/246. (3) It preceded on page 383 of this volume, from the hadith of Ubadah bin as-Samit, may Allah be pleased with him. (4) At-Tamhid 2/247, and the hadith of Umar was narrated by At-Tirmidhi (487) in a similar way and he said: This is a Hasan Gharib

hadith. (5) Al-Mufhim 4/470, and what preceded between brackets is from it. (6) In (M) it is "and not authentic".

सूरह अल-बकरा: आयतें 275 - 279 387

...मेरे लिए यह, और उसने उसे एक शुल्क के लिए अनुबंधित किया, इसलिए जब उसने उसे मारा, तो उसने उसे उससे ले लिया, और उसे उसका शुल्क दे दिया। मलिक ने जो पहले किया वही अंत में होता है, और मलिक ने केवल धन(1) को देखा और स्थिति के नियम को उस पर आधारित किया, जबकि अन्य न्यायविदों ने इसे अस्वीकार कर दिया। इब्न अल-अरबी ने कहा: मलिक के लिए इसमें प्रमाण स्पष्ट है। अबू उमर (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा(2): और यही वह सूद (ब्याज) का सार है जिसे अल्लाह के रसूल ﷺ ने यह कहकर मना किया था: "जिसने बढ़ाया या अधिक माँगा उसने सूद खाया"(3)। इब्न वहब ने इस मामले में मलिक का विरोध किया और इसे नकार दिया। अल-अबहरी ने दावा किया कि यह व्यापार की तलाश के लिए दया का मामला है, और ताकि बाजार छूट न जाए, और सूद केवल उनके लिए है जो सूद करने का इरादा रखते हैं, उन लोगों में से जो उस उद्देश्य को रखते हैं और उसे चाहते हैं। अल-अबहरी ने साधन रोकने (सद्द अद-धरा'ई) के अपने सिद्धांत को भुला दिया, और उस व्यक्ति के बारे में उनका कथन जिसने उधार पर कपड़ा बेचा और उसे वापस खरीदने का कोई इरादा नहीं था, फिर उसे बाजार में बिकता हुआ पाया: उसके लिए उसे उस कीमत से कम पर खरीदना जायज नहीं है जिस पर उसने उसे बेचा था, भले ही उसने ऐसा करने का इरादा न किया हो और उसे न चाहा हो। इसके समान कई उदाहरण हैं। यदि सूद केवल उन लोगों के लिए होता जिन्होंने इसका इरादा किया था, तो यह केवल न्यायविदों के लिए ही हराम होता। उमर ने कहा: "हमारे बाजार में केवल वही व्यापार करे जिसे धर्म की समझ हो, अन्यथा वह सूद खाएगा।" यह उसके लिए स्पष्ट है जिसे निष्पक्षता प्रदान की गई है और मार्गदर्शन की प्रेरणा दी गई है(4)। मैं कहता हूँ: मलिक (अल्लाह उन पर दया करे) ने बढ़ोतरी को रोकने में बहुत कड़ाई की, यहाँ तक कि कल्पित को भी वास्तविक जैसा बना दिया। उन्होंने एक दीनार और एक दिरहम के बदले एक दीनार और एक दिरहम को मना किया, साधनों को रोकने और भ्रमों को खत्म करने के लिए; क्योंकि यदि बढ़ोतरी का भ्रम न होता, तो वे विनिमय नहीं करते। इस रोक का कारण वितरण के समय समानता की असंभवता बताया गया था; क्योंकि इसमें सोने के बदले सोना और चांदी होना आवश्यक हो जाता है। इससे भी स्पष्ट उनकी गुणात्मक असमानता (अत-तफादुल अल-मानवी) पर रोक है, और वह यह है कि उन्होंने एक उच्च श्रेणी के सोने के दीनार और एक निम्न श्रेणी के सोने के दीनार को [दो मध्यम दीनारों के बदले मना किया, जैसे कि उन्होंने मध्यम दीनार को] उच्च श्रेणी के मुकाबले रखा और निम्न को नजरअंदाज कर दिया। यह उनकी सूक्ष्म अंतर्दृष्टि है, अल्लाह उन पर

दया करे(5); अतः इससे पता चला कि उनसे वह वर्णन अस्वीकार्य है और सही नहीं है(6)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) (ज़) और (म) में: 'अल-माल' (धन), और (ज़ा) में: 'अल-मिसाल' (उदाहरण)। (2) अत-तम्हीद 2/246. (3) इस भाग के पृष्ठ 383 पर उबादा बिन अस-सामित (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से पहले आ चुका है। (4) अत-तम्हीद 2/247, और उमर की हदीस को तिरमिज़ी (487) ने इसी तरह बयान किया है और कहा है: यह एक हसन गरीब हदीस है। (5) अल-मुफ़हिम 4/470, और कोष्ठकों के बीच जो पहले आया है वह इसी से है। (6) (म) में है "और सही नहीं है"।

سورہ البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹ ۳۸۷

...میرے لیے یہ، اور اس نے اسے اجرت پر طے کیا، جب اس نے اسے ضرب لگائی تو اسے اس سے وصول کر لیا، اور اسے اس کی اجرت دے دی۔ تو جو امام مالک نے پہلے کیا وہی آخر میں ہے، اور مالک نے صرف مال(۱) کی طرف دیکھا اور اس پر حال کا حکم لاگو کیا، جبکہ باقی فقہاء نے اس سے انکار کیا۔ ابن العربی نے کہا: اس میں امام مالک کے حق میں حجت (دلیل) واضح ہے۔ ابو عمر (رحمہ اللہ) نے کہا(۲): اور یہی وہ عینِ سود ہے جسے رسول اللہ ﷺ نے اپنے اس قول سے حرام قرار دیا: "جس نے زیادہ دیا یا زیادہ مانگا اس نے سود کھایا"(۳)۔ اور ابن وہب نے اس مسئلے میں امام مالک کی تردید کی اور اسے ناپسند کیا۔ اور ابہری نے دعویٰ کیا کہ یہ تجارت کی طلب میں نرمی کا باب ہے، اور تاکہ بازار نہ چھوٹ جائے، اور سود صرف اسی پر ہے جس نے سود کا ارادہ کیا ہو ان لوگوں میں سے جو اس کا قصد رکھتے ہوں اور اسے چاہتے ہوں۔ اور ابہری سدِ ذرائع (برائی کے راستوں کو بند کرنے) میں اپنے اصل اصول کو بھول گئے، اور ان کا قول اس شخص کے بارے میں جس نے ادھار پر کپڑا بیچا جبکہ اسے خریدنے کی نیت نہ تھی، پھر اسے بازار میں بکتا ہوا پایا: اس کے لیے اسے اس سے کم قیمت پر خریدنا جائز نہیں جس پر اس نے بیچا تھا، اگرچہ اس نے اس کا ارادہ نہ کیا ہو اور اسے نہ چاہا ہو۔ اور اس کی مثالیں بہت ہیں، اور اگر سود صرف اسی پر ہوتا جس نے اس کا قصد کیا تو وہ صرف فقہاء پر ہی حرام ہوتا۔ اور حضرت عمر نے فرمایا: "ہمارے بازار میں وہی تجارت کرے جو دین کی سمجھ رکھتا ہو، ورنہ وہ سود کھائے گا۔" اور یہ بات اس کے لیے واضح ہے جسے انصاف نصیب ہوا اور ہدایت الہام ہوئی(٤)۔ میں کہتا ہوں: امام مالک رحمہ اللہ نے زیادتی کو روکنے میں اس قدر مبالغہ کیا کہ وہمی چیز کو یقینی کی طرح قرار دیا، چنانچہ ایک دینار اور ایک درہم کو ایک

دینار اور ایک درہم کے بدلے منع کیا، سدِ ذریعہ اور وہموں کے خاتمے کے لیے؛ کیونکہ اگر زیادتی کا وہم نہ ہوتا تو وہ تبادلہ نہ کرتے۔ اور اس ممانعت کی وجہ تقسیم کے وقت برابری کے ناممکن ہونے کو بتایا گیا ہے؛ کیونکہ اس سے سونے اور چاندی کے بدلے سونا لازم آتا ہے۔ اور اس سے بھی زیادہ واضح ان کا معنوی تفاوت (فرق) سے منع کرنا ہے، اور وہ یہ ہے کہ انہوں نے ایک اعلیٰ سونے کے دینار اور ایک گھٹیا سونے کے دینار کو [دو درمیانے درجے کے دیناروں کے بدلے، گویا انہوں نے درمیانے درجے کے دینار کو] اعلیٰ کے مقابلے میں رکھا، اور گھٹیا کو نظر انداز کر دیا، اور یہ ان کی باریک بینی ہے رحمہ اللہ(٥)؛ تو اس نے ثابت کیا کہ ان سے وہ روایت منکر ہے اور صحیح نہیں ہے(٦)۔ واللہ اعلم۔

(١) (ز) اور (م) میں: المال، اور (ظ) میں: المثال۔ (٢) التمہید ٢/٢٤٦۔ (٣) اس جلد کے صفحہ ٣٨٣ پر حضرت عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے گزرا۔ (٤) التمہید ٢/٢٤٧، اور حضرت عمر کی حدیث کو امام ترمذی نے اسی طرح روایت کیا ہے (٤٨٧) اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ (٥) المفہم ٤/٤٧٠، اور جو بریکٹ کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ (٦) (م) میں ہے "اور صحیح نہیں"۔

Seventh: Al-Khattabi said(1): "Al-Tibr" refers to pieces of gold and silver before they are minted and coined into dirhams or dinars; its singular is "tibrah". "Al-'Ayn" refers to the minted dirhams and dinars(2). The Messenger of Allah (peace be upon him) forbade selling a mithqal of minted gold for a mithqal and some unminted tibr. Likewise, he forbade disparity between minted silver and unminted silver, which is the meaning of his saying: "Its tibr and its 'ayn"(3) [meaning: both] are equal.

Eighth: The scholars unanimously agreed that dates for dates is not(4) permissible except like for like. They differed regarding selling one date for two dates, and one grain of wheat for two grains; Ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and Al-Thawri prohibited it, and it is analogously the opinion of Malik, which is the correct view; because what is subject to Riba (usury) due to disparity in large quantities is also subject to it in small quantities by analogy and reasoning. Those who permitted it argued that a consumer of one or two dates owes(5) its value [rather than its like], saying: because it is neither measured by volume nor weighed, so disparity in it is permissible.

Ninth: Know - may Allah have mercy on you - that the issues in this chapter are numerous, and its branches are widespread. What unifies this for you is to look at what each scholar considered to be the effective cause ('illah) of Riba. Abu Hanifah said: Its 'illah is its being measurable by volume or weight within the same genus. Thus, everything that is measured by volume or weight according to him, from the same genus, if sold for one another with disparity or on credit(6), it is not permissible. Therefore, he prohibited selling soil for soil with disparity because it is measured by volume, and he permitted selling one loaf of bread for two loaves because, according to him, it does not enter into the measurement of volume which is its origin, so it left the genus that enters into Riba to what is outside of it.

---

(1) In Ma'alim al-Sunan 3/68, and what appears between brackets is from it. (2) In (M): or dinars. (3) Mentioned previously on page 383 of this volume from the hadith of Ubada bin Al-Samit, may Allah be pleased with him. (4) In (M): nor. (5) In the manuscripts: "does not owe", which is an error, and what is established is from Al-Tamheed 19/188-189 and the text is from it; see Al-Istidhkar 19/184, and what is between brackets is from it. (6) In (Kh) and (Zh): "Nasa'an" (on credit) in both places.

सातवीं बात: अल-खत्ताबी (1) ने कहा: "अत-तिब्र" सोने और चांदी के टुकड़ों को कहा जाता है, इससे पहले कि उन्हें ढाला जाए और दिरहम या दीनार बनाया जाए, इसका एकवचन "तिब्रह" है। और "अल-ऐन" ढाले हुए दिरहम और दीनार को कहते हैं (2)। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने एक मिस्काल ढाले हुए सोने को एक मिस्काल और कुछ बिना ढाले हुए तिब्र के बदले बेचने से मना फरमाया है। इसी तरह उन्होंने ढाली हुई चांदी और बिना ढाली हुई चांदी के बीच अंतर (कमी-बेसी) को हराम करार दिया है, और यही उनके इस कथन का अर्थ है: "उसका तिब्र और उसका ऐन" (3) [यानी: दोनों] बराबर हैं।

आठवीं बात: विद्वानों का इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि खजूर के बदले खजूर का सौदा केवल बराबर-बराबर ही जायज़ है (4)। उन्होंने एक खजूर को दो खजूर के बदले और गेहूं के एक दाने को दो दानों के बदले बेचने के बारे में मतभेद किया है; इमाम शाफ़ेई, अहमद, इसहाक़ और थौरी ने इसे मना किया है, और यही इमाम मलिक के कथन का कयास (अनुमान) है, और यही सही दृष्टिकोण है; क्योंकि जिस चीज़ में अधिक मात्रा में कमी-बेसी के कारण सूत (रिबा) लागू होता है, वह कयास और तर्क के आधार पर उसकी कम मात्रा में भी लागू होता है। जिन लोगों ने इसे जायज़ माना, उन्होंने दलील दी कि एक या दो खजूर का उपभोग करने वाले पर उसका मूल्य देना अनिवार्य होता है [न कि वैसी ही वस्तु], उन्होंने कहा: क्योंकि यह न तो नापा जाता है और न ही तोला जाता है, इसलिए इसमें कमी-बेसी जायज़ है।

नौवीं बात: जान लें - अल्लाह आप पर रहम करे - कि इस अध्याय के मसले बहुत अधिक हैं, और इसकी शाखाएँ फैली हुई हैं। जो चीज़ आपके लिए इसे आसान बनाएगी, वह यह है कि आप देखें कि प्रत्येक विद्वान ने सूत (रिबा) के कारण ('इल्लत) के रूप में क्या माना है; अबू हनीफा ने कहा: इसकी 'इल्लत एक ही श्रेणी (जिन्स) में नापे जाने योग्य (मकील) या तोले जाने योग्य (मोज़ून) होना है। अतः उनके निकट जो कुछ भी नापा या तोला जाता है और वह एक ही श्रेणी का हो, यदि उसे आपस में कमी-बेसी के साथ या उधार (6) बेचा जाए, तो वह जायज़ नहीं है। इसलिए उन्होंने मिट्टी को मिट्टी के बदले कमी-बेसी के साथ बेचने से मना किया; क्योंकि इसे नापा जाता है, और उन्होंने एक रोटी को दो रोटियों के बदले बेचने की अनुमति दी; क्योंकि उनके निकट यह उस माप (कील) में शामिल नहीं है जो इसका मूल है, इसलिए यह उस श्रेणी से बाहर निकल गया जिसमें सूत लागू होता है।

(1) मआलिम अस-सुनन 3/68 में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (2) (म) में: या दीनार। (3) इस खंड के पृष्ठ 383 पर उबादा बिन अस-सामित (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से पहले उल्लेख किया जा चुका है। (4) (म) में: और नहीं। (5) प्रतियों में: अनिवार्य नहीं है, जो कि एक त्रुटि है, और जो स्थापित है वह अल-तम्हीद 19/188-189 से है और पाठ उसी का है; अल-इस्तिधकार 19/184 देखें, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (6) (ख) और (ज़) में: दोनों स्थानों पर "नसाअन" (उधार)।

ساتویں بات: خطابی(1) نے کہا: "التِّبْر" سونے اور چاندی کے ٹکڑوں کو کہا جاتا ہے اس سے پہلے کہ انہیں ڈھالا جائے اور درہم یا دینار بنایا جائے، اس کا واحد "تِبْرة" ہے۔ اور "العَیْن" سے مراد ڈھلے ہوئے درہم اور دینار ہیں(2)۔ اور رسول اللہ ﷺ نے منع فرمایا ہے کہ ایک مثقال ڈھلا ہوا سونا، ایک مثقال اور کچھ غیر مضروب (بغیر ڈھلے) تبر کے بدلے بیچا جائے۔ اسی طرح آپ ﷺ نے چاندی کے ڈھلے ہوئے اور بغیر ڈھلے ہوئے ٹکڑوں کے درمیان کمی بیشی کو حرام قرار دیا، اور یہی آپ کے اس فرمان کا معنی ہے: «تِبْرُها وعَیْنُها»(3) [یعنی: دونوں] برابر ہیں۔

آٹھویں بات: علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ کھجور کا کھجور کے بدلے سودا صرف برابر برابر ہی جائز ہے(4)۔ اور انہوں نے ایک کھجور کو دو کھجوروں کے بدلے، اور گندم کے ایک دانے کو دو دانوں کے بدلے بیچنے میں اختلاف کیا ہے؛ پس امام شافعی، احمد، اسحاق اور ثوری نے اس سے منع کیا ہے، اور یہی امام مالک کے قول کا قیاس ہے، اور یہی صحیح موقف ہے؛ کیونکہ جس چیز کی زیادہ مقدار میں کمی بیشی کی وجہ سے ربا (سود) جاری ہوتا ہے، قیاس اور عقل کی رو سے اس کی تھوڑی مقدار میں بھی وہ داخل ہو جاتا ہے۔ جن لوگوں نے اسے جائز قرار دیا انہوں نے یہ دلیل دی کہ ایک یا دو کھجوریں استعمال کرنے والے پر اس کی قیمت واجب ہوتی ہے [نہ کہ اس جیسی چیز]، انہوں نے کہا: کیونکہ یہ نہ تو ماپا جاتا ہے اور نہ تولا جاتا ہے، اس لیے اس میں کمی بیشی جائز ہے۔

نویں بات: جان لیں - اللہ آپ پر رحم کرے - کہ اس باب کے مسائل بہت زیادہ ہیں، اور اس کی شاخیں پھیلی ہوئی ہیں، اور جو چیز آپ کے لیے اس کو یکجا کرے گی وہ یہ ہے کہ آپ اس چیز کو دیکھیں جسے ہر ایک عالم نے ربا کی علت (وجہ) قرار دیا ہے؛ پس ابو حنیفہ نے کہا: اس کی

علت ایک ہی جنس میں مکیل (ناپی جانے والی) یا موزون (تولی جانے والی) ہونا ہے، پس ان کے نزدیک ہر وہ چیز جو ناپ یا تول میں آتی ہو اور ایک ہی جنس سے ہو، اگر اس کا بعض حصہ بعض کے بدلے کمی بھیسی یا ادھار(6) کے ساتھ بیچا جائے تو جائز نہیں ہے؛ چنانچہ انہوں نے مٹی کو مٹی کے بدلے کمی بیشی کے ساتھ بیچنے سے منع فرمایا کیونکہ یہ ناپ میں آتی ہے، اور ایک روٹی کو دو روٹیوں کے بدلے بیچنے کی اجازت دی؛ کیونکہ ان کے نزدیک یہ اس ناپ (کیل) میں داخل نہیں ہے جو اس کی اصل ہے، پس یہ اس جنس سے نکل گئی جس میں ربا داخل ہوتا ہے اس کی طرف جو اس کے علاوہ ہے۔

---

(1) معالم السنن ۳/۶۸ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (2) (م) میں: یا الدنانیر۔ (3) اس جلد کے ص ۳۸۳ پر عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے پہلے گزر چکا ہے۔ (4) (م) میں: ولا۔ (5) نسخوں میں ہے: واجب نہیں ہوتی، جو کہ غلطی ہے، اور جو ثابت ہے وہ التمہید ۱۹/۱۸۸-۱۸۹ سے ہے اور عبارت اسی کی ہے، اور الاستذکار ۱۹/۱۸۴ دیکھئے، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (6) (خ) اور (ظ) میں: دونوں جگہ نساء (ادھار) ہے۔

Al-Shafi'i said: The legal cause ('illah) is its being an edible item of the same genus. This is his view in the 'New School' (Al-Jadid); therefore, according to him, it is not permissible to sell flour for bread, nor bread for bread, with excess (mutafadilan) or on credit (nasi'atan), whether the bread is leavened or unleavened. He also holds that it is not permissible to sell one egg for two, one pomegranate for two, or one watermelon for two, neither hand-to-hand nor on credit, because all of that is edible food. In the 'Old School' (Al-Qadim), he said: the cause is its being measured by volume (makil) or weight (mawzun).

The expressions of our Maliki companions differed on this matter, and the best view is that it is a staple food stored for livelihood, usually of the same genus, such as wheat, barley, dates, and salt, which are explicitly mentioned, and what falls under their meaning like rice, corn, millet, sesame, and legumes like beans, lentils, cowpeas, and chickpeas. Likewise meats, milk, vinegars, oils, and fruits like grapes, raisins, and olives. There was disagreement regarding figs, and honey and sugar are included with them. All of these are subject to riba (usury) from the aspect of delay (nasa'). Excess (tafadhul) is permissible in them based on the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "When these categories differ, sell as you wish, as long as it is hand-to-hand" (2). There is no riba in fresh fruits that do not last, such as apples, watermelons, pomegranates, pears, cucumbers, gherkins, eggplants, and other vegetables.

Malik said: It is not permissible to sell eggs for eggs with excess, because it is something that can be stored; however, it is permissible for him to sell them like-for-like. Muhammad bin Abdullah bin Abd al-Hakam said: It is permissible to sell one egg for two or more, because it is something that is not stored, which is the opinion of al-Awza'i (3).

Tenth: Grammarians differed regarding the word "al-Riba". The Basrans said: It is from those ending in 'waw' (roots), because you say in its dual form: "ribawan"; as stated by Sibawayh (4). The Kufans said: It is written with 'ya', and its dual form is with 'ya', because of the kasra (vowel) at its beginning. Al-Zajjaj said: I have never seen a mistake uglier than this.

(1) In (m): [it] was (akan). (2) Mentioned previously on page 383 of this part. (3) See Al-Tamhid: 177-191, Al-Istidhkar 19/180-185, Al-Kafi 2/645-651, Al-Mufhim 4/474, and Al-

Ma'una 2/960. (4) Al-Kitab 3/387, quoted by the author from him through Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/371.

सूरह अल-बक़रा: आयतें 275 - 279 389

अल-शाफ़ेई ने कहा: इसका आधार (इल्लह) यह है कि यह एक ही प्रकार की खाने योग्य वस्तु है। यह उनकी 'नई विचारधारा' (अल-जदीद) में उनकी राय है; इसलिए उनके अनुसार, आटे को रोटी के बदले बेचना, या रोटी को रोटी के बदले बेचना जायज़ नहीं है, न तो कम-ज़्यादा (मुतफ़ाज़िलन) और न ही उधार (नसीअतन), चाहे रोटी खमीरी हो या बिना खमीर की। उनके अनुसार एक अंडे के बदले दो अंडे, एक अनार के बदले दो अनार, या एक तरबूज के बदले दो तरबूज बेचना भी जायज़ नहीं है, न तो नकद (हाथों-हाथ) और न ही उधार; क्योंकि यह सब खाने योग्य भोजन है। 'पुरानी विचारधारा' (अल-क़दीम) में उन्होंने कहा था: इसका आधार इसका मापा (मकील) या तौला (मौज़ून) जाना है।

हमारे मालिकी साथियों की इस बारे में अभिव्यक्तियाँ अलग-अलग हैं, और इसमें सबसे बेहतर राय यह है कि यह एक प्रमुख भोजन है जिसे जीवन यापन के लिए जमा करके रखा जाता है, आमतौर पर एक ही प्रकार का, जैसे गेहूं, जौ, खजूर और नमक, जिनका स्पष्ट रूप से उल्लेख किया गया है, और उनके अर्थ में आने वाली चीजें जैसे चावल, मक्का, बाजरा, तिल और दलहन; जैसे बीन्स, मसूर, लोबिया और चने। इसी तरह मांस, दूध, सिरका, तेल और फल जैसे अंगूर, किशमिश और जैतून। अंजीर के बारे में मतभेद था, और शहद तथा चीनी को उनके साथ जोड़ा गया है। इन सभी में देरी (नसा') के दृष्टिकोण से रबा (ब्याज) लागू होता है। उनमें कम-ज़्यादा (तफ़ाज़ुल) करना जायज़ है क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जब ये श्रेणियां अलग हों, तो जैसे चाहो बेचो, बशर्ते कि वह हाथों-हाथ हो" (2)। उन ताजे फलों में कोई रबा नहीं है जो टिकते नहीं हैं; जैसे सेब, तरबूज, अनार, नाशपाती, ककड़ी, खीरा, बैंगन और अन्य सब्जियां।

मालिक ने कहा: अंडों को अंडों के बदले कम-ज़्यादा पर बेचना जायज़ नहीं है; क्योंकि यह ऐसी चीज़ है जिसे जमा किया जा सकता है, और उनके अनुसार बराबर-बराबर बेचना जायज़ है। मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अब्दुल हकम ने कहा: एक अंडे को दो या उससे अधिक के बदले बेचना जायज़ है; क्योंकि यह ऐसी चीज़ है जिसे जमा नहीं किया जाता, और यही अल-औज़ाई की राय है (3)।

दसवां: व्याकरणविदों में "अल-रबा" शब्द को लेकर मतभेद था। बसरा के विद्वानों ने कहा: यह 'वाव' (मूल शब्द) वाले शब्दों में से है; क्योंकि आप इसके द्विवचन में "रिबवान" कहते हैं; सिबवैह (4) ने ऐसा ही कहा है। कूफ़ा के विद्वानों ने कहा: इसे 'या' के साथ लिखा जाता है, और इसका द्विवचन 'या'

के साथ होता है; इसके शुरू में आने वाले कसरा (मात्रा) के कारण। अल-ज़ज्जाज ने कहा: मैंने इससे बुरा कोई गलत काम नहीं देखा।

(1) (म) में: अकान। (2) इस भाग के पृष्ठ 383 पर पहले उल्लेख किया गया है। (3) देखें अल-तम्हीद: 177-191, अल-इस्तिज़कार 19/180-185, अल-काफ़ी 2/645-651, अल-मुफ़हिम 4/474, और अल-मऊना 2/960। (4) अल-किताब 3/387, लेखक ने इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/371 में इसका उद्धरण दिया है।

سورہ البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹ ۳۸۹

امام شافعیؒ نے فرمایا: علت یہ ہے کہ وہ ایک ہی جنس کی کھانے پینے کی چیز ہو۔ یہ ان کا قولِ جدید ہے؛ چنانچہ ان کے نزدیک آٹے کی روٹی سے بیع، اور روٹی کی روٹی سے بیع، کمی و بیشی (تفاضل) کے ساتھ یا ادھار (نسیئہ) جائز نہیں ہے، خواہ روٹی خمیری ہو یا فطیری۔ اور ان کے نزدیک ایک انڈے کے بدلے دو انڈے، ایک انار کے بدلے دو انار، اور ایک تربوز کے بدلے دو تربوز کی بیع جائز نہیں ہے، نہ نقد اور نہ ادھار؛ کیونکہ یہ سب کھانے پینے کی چیزیں ہیں۔ اور قولِ قدیم میں انہوں نے فرمایا: علت اس کا پیمانے سے ناپا جانے والا (مکیل) یا وزن کیا جانے والا (موزون) ہونا ہے۔

اور اس بارے میں ہمارے مالکی ساتھیوں کی عبارات مختلف ہیں، اور اس میں سب سے بہتر بات یہ ہے کہ وہ ایسی غذا ہو جو زندگی گزارنے کے لیے ذخیرہ کی جاتی ہو، عام طور پر ایک ہی جنس کی، جیسے گندم، جو، کھجور اور نمک جن کی نص موجود ہے، اور جو ان کے معنی میں ہوں جیسے چاول، مکئی، باجرہ، تل اور دالیں؛ جیسے لوبیا، مسور، کالا لوبیا اور چنے۔ اسی طرح گوشت، دودھ، سرکے، تیل، اور پھل جیسے انگور، کشمش اور زیتون۔ انجیر میں اختلاف ہے، اور شہد اور چینی کو بھی ان کے ساتھ ملحق کیا گیا ہے۔ تو ان سب میں ادھار کی جہت سے ربا داخل ہوتا ہے۔ اور ان میں کمی و بیشی (تفاضل) جائز ہے کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "پس جب یہ اصناف مختلف ہوں تو جیسے چاہو بیچو جب کہ وہ نقد (ہاتھوں ہاتھ) ہو" (۲)۔ اور ان تازہ پھلوں میں ربا نہیں ہے جو باقی نہیں رہتے؛ جیسے سیب، تربوز، انار، ناشپاتی، ککڑی، کھیرا، بینگن اور اس کے علاوہ دیگر سبزیاں۔

امام مالکؒ نے فرمایا: انڈوں کی انڈوں کے ساتھ کمی و بیشی کے ساتھ بیع جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ذخیرہ کی جانے والی چیز ہے، اور ان کے نزدیک برابر برابر جائز ہے۔ اور محمد بن عبداللہ بن عبدالحکم نے کہا: ایک انڈے کے بدلے دو یا اس سے زیادہ انڈے جائز ہیں؛ کیونکہ یہ ان چیزوں میں سے ہے جو ذخیرہ نہیں کی جاتیں، اور یہی امام اوزاعیؒ کا قول ہے (۳)۔

دسویں بات: نحویوں نے لفظ "الربا" کے بارے میں اختلاف کیا، اہل بصرہ نے کہا: یہ واؤ والوں میں سے ہے؛ کیونکہ آپ اس کی تثنیہ میں "ربوان" کہتے ہیں؛ یہ سیبویہ (۴) نے کہا ہے۔ اور اہل کوفہ نے کہا: یہ یاء کے ساتھ لکھا جاتا ہے، اور اس کی تثنیہ یاء کے ساتھ ہے؛ اس کے شروع میں کسرہ کی وجہ سے۔ زجاج نے کہا: میں نے اس سے زیادہ بدصورت غلطی نہیں دیکھی۔

(۱) (م) میں ہے: أكان۔ (۲) اس جزو کے ص ۳۸۳ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۳) دیکھئے التمہید: ۱۹۱-۱۷۷، اور الاستذکار ۱۹/ ۱۸۰-۱۸۵، اور الکافی ۲/ ۶۴۵-۶۵۱، اور المفہم ۴/ ۴۷۴، والمعونۃ ۲/ ۹۶۰۔ (۴) الکتاب ۳/ ۳۸۷، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۱/ ۳۷۱ میں نقل کیا ہے۔

And nothing is more hideous! Error in script is not enough for them until they err in the dual form, while they read: {And whatever you give in usury (riba) to increase within the wealth of people...}. Muhammad ibn Yazid said: "Riba" was written in the Mushaf with a 'waw' to distinguish it from "zina" (fornication), and "riba" was more deserving of the 'waw' (1); because it is from "raba yarbu" (to increase) (2).

Eleventh: His, the Almighty's, saying: {They do not stand except as one stands who is being beaten by Satan into insanity from [his] touch}. The sentence is the predicate of the subject, which is "Those". The meaning is: from their graves; this was said by Ibn Abbas, Mujahid, Ibn Jubayr, Qatadah, Ar-Rabi', Ad-Dahhak, As-Suddi, and Ibn Zayd.

Some said: A devil is placed with him to strangle him. And all of them said: He will be resurrected like a madman as a punishment for him and to make him loathsome before all the people of the Gathering. This agreed-upon interpretation is strengthened by the fact that in the recitation of Ibn Mas'ud: "They do not stand on the Day of Resurrection except as one stands" (3).

Ibn Atiyyah said: As for the words of the verse, they could imply a comparison of the state of one who stands with greed and avarice for the trade of usury (4) to the standing of a madman; because greed and desire provoke him until his limbs tremble; and this is like what you say to someone rushing in his gait, confused (5) in the manner of his movements, either from fear or something else: This one has gone mad! Al-A'sha likened his she-camel to madness in his saying:

And she becomes, after the night journey, as if an 'awlaq' (madness) from a specter of the jinn has afflicted her (6)

And another said:

By your life, I have a madness from the love of Asma' (7)

(1) In (M): more deserving than it with the waw. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/341. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/372, and the mentioned reports were narrated by al-Tabari 5/39-41, and the recitation of Ibn Mas'ud was mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr al-Muhit 2/333, and al-Tabari transmitted it 5/40 from al-Rabi' and did not attribute it to Ibn Mas'ud. (4) In the copies: the world, and what is established is from al-Muharrar al-Wajiz. (5) In (M): he mixes up. (6) Diwan al-A'sha p. 271 with the narration: "from the morning after the night journey", his saying: "awlaq", meaning: a likeness of

madness. Al-Lisan (w-l-q). The commentator of the Diwan said: she persists in traveling all night, and after this continuous and arduous effort, she becomes full of energy as if she were possessed by madness. (7) We did not find its author, and it was mentioned in al-Lisan (w-l-q).

390 सूरह अल-बकरा: आयतें 275 - 279

और कुछ भी इतना घृणित नहीं है! उनके लिए लिपि में त्रुटि पर्याप्त नहीं है जब तक कि वे द्विवचन में त्रुटि न करें, जबकि वे पढ़ते हैं: {और जो कुछ तुम ब्याज (रिबा) में देते हो ताकि लोगों के धन में वृद्धि हो...}। मुहम्मद इब्न यजीद ने कहा: 'रिबा' को मुसहफ (कुरान) में 'वाव' (و) के साथ लिखा गया था ताकि इसे 'ज़िना' (व्यभिचार) से अलग किया जा सके, और 'रिबा' वाव का अधिक पात्र था (1); क्योंकि यह 'रबा यर्बू' (बढ़ना) से है (2)।

ग्यारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {वे नहीं खड़े होंगे मगर वैसे ही जैसे वह खड़ा होता है जिसे शैतान ने छूकर पागल कर दिया हो}। वाक्य 'वे जो' (अल-लज़ीना) कर्ता का विधेय है। इसका अर्थ है: अपनी कब्रों से; यह इब्न अब्बास, मुजाहिद, इब्न जुबैर, क़तादा, अर-रबी, अद-दहाक, अस-सुद्दी और इब्न ज़ैद द्वारा कहा गया था।

कुछ ने कहा: एक शैतान को उसके साथ रखा जाता है जो उसका गला घोंटता है। और उन सभी ने कहा: उसे सजा के तौर पर और महशर के सभी लोगों के सामने उसे घृणित बनाने के लिए एक पागल व्यक्ति की तरह उठाया जाएगा। यह सर्वसम्मत व्याख्या इस तथ्य से पुष्ट होती है कि इब्न मसूद के पाठ में है: "वे कयामत के दिन नहीं खड़े होंगे मगर वैसे ही जैसे वह खड़ा होता है" (3)।

इब्न अतिय्या ने कहा: जहाँ तक आयत के शब्दों का सवाल है, वे ब्याज (4) के व्यापार के लिए लालच और लोभ के साथ खड़े होने वाले की स्थिति की तुलना एक पागल व्यक्ति के खड़े होने से कर सकते हैं; क्योंकि लालच और इच्छा उसे तब तक उकसाती है जब तक कि उसके अंग कांपने न लगें; और यह वैसा ही है जैसे आप अपनी चाल में जल्दबाजी करने वाले, अपनी गतिविधियों के तरीके में भ्रमित (5), चाहे डर से या किसी और चीज़ से, किसी से कहते हैं: यह पागल हो गया है! अल-अशा ने अपनी ऊंटनी की तुलना पागलपन से करते हुए कहा है:

और वह रात की यात्रा के बाद सुबह ऐसी हो जाती है जैसे कि जिन्नों के किसी साये से उसे 'औलक' (पागलपन) हो गया हो (6)

और दूसरे ने कहा:

तुम्हारी कसम, मुझे अस्मा के प्यार से पागलपन है (7)

(1) (M) में: वाव के साथ इससे अधिक योग्य। (2) इ'राब अल-कुरान, अन-नह़ास द्वारा 1/341। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/372, और उल्लिखित विवरणों को अत-तब़री 5/39-41 द्वारा उद्धृत किया गया है, और इब्न मसूद के पाठ का उल्लेख अबू ह़य्यान ने अल-बह्र अल-मुह़ीत़ 2/333 में किया है, और अत-तब़री ने इसे अर-रबी' से 5/40 पर उद्धृत किया और इसे इब्न मसूद के नाम नहीं किया। (4) प्रतियों में: दुनिया, और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (5) (M) में: वह मिला देता है। (6) दीवान अल-अशा पृ. 271 वर्णन के साथ: 'रात की यात्रा की सुबह से', उनका कहना: 'औलक', अर्थात: पागलपन की समानता। अल-लिसान (वलक़)। दीवान के व्याख्याता ने कहा: वह पूरी रात यात्रा जारी रखती है, और इस निरंतर और कठिन प्रयास के बाद, वह ऊर्जा से भरपूर हो जाती है जैसे कि उसे पागलपन का दौरा पड़ा हो। (7) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला, और अल-लिसान (वलक़) में इसका उल्लेख किया गया है।

۳۹۰ سورة البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹

اور اس سے بڑھ کر کیا برا ہوگا! ان کے لیے تحریر کی غلطی کافی نہیں ہے جب تک کہ وہ تثنیہ میں غلطی نہ کریں، حالانکہ وہ پڑھتے ہیں: ﴿وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبًا لِيَرْبُوَ فِي أَمْوَالِ النَّاسِ﴾ محمد بن یزید نے کہا: مصحف میں 'الربا' کو 'واؤ' کے ساتھ لکھا گیا تاکہ اس کے اور 'زنا' کے درمیان فرق کیا جا سکے، اور 'ربا' واؤ کا زیادہ حقدار تھا (۱)؛ کیونکہ یہ 'ربا یربو' (بڑھنا) سے ہے (۲)۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ﴾ یہ جملہ مبتدا کی خبر ہے اور وہ 'الذین' ہے۔ مطلب یہ ہے کہ: اپنی قبروں سے؛ یہ بات ابن عباس، مجاہد، ابن جبیر، قتادہ، ربیع، ضحاک، سدی اور ابن زید نے کہی ہے۔

بعض نے کہا: اس کے ساتھ ایک شیطان لگا دیا جاتا ہے جو اس کا گلا گھونٹتا ہے۔ اور ان سب نے کہا: اسے سزا کے طور پر اور اہل محشر کے سامنے اسے ذلیل کرنے کے لیے ایک دیوانے کی طرح اٹھایا جائے گا۔ اس متفقہ تاویل کو اس بات سے تقویت ملتی ہے کہ ابن مسعود کی قرأت میں ہے: "وہ قیامت کے دن نہیں کھڑے ہوں گے مگر ویسے ہی جیسے کھڑا ہوتا ہے" (۳)۔

ابن عطیہ نے کہا: جہاں تک آیت کے الفاظ کا تعلق ہے، ان میں سود کی تجارت (۴) کے لیے حرص و لالچ کے ساتھ کھڑے ہونے والے کی حالت کو ایک مجنون کے کھڑے ہونے سے تشبیہ دینے کا احتمال ہے؛ کیونکہ لالچ اور رغبت اسے اس حد تک بے چین کر دیتی ہے کہ اس کے اعضاء کانپنے لگتے ہیں؛ اور یہ ایسا ہی ہے جیسا کہ تم کسی ایسے شخص سے کہتے ہو جو اپنی چال میں تیز ہو، اور اپنی حرکات و سکنات میں پریشان حال (۵) ہو، خواہ وہ خوف کی وجہ سے ہو

یا کسی اور وجہ سے: یہ تو پاگل ہو گیا ہے! اور اعشیٰ نے اپنی اونٹنی کو دیوانگی سے تشبیہ دی ہے اپنے اس قول میں:

وتُصْبِحُ عن غِبِّ السُّرَى وكأنَّما أَلَمَّ بها من طائف الجِنِّ أَوْلَقُ (۶)

اور کسی دوسرے نے کہا:

لَعَمْرُكَ بي من حُبِّ أسماء أوْلَقُ (۷)

(۱) (م) میں: واؤ کے ساتھ اس سے زیادہ اولیٰ۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳۴۱/۱۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۷۲/۱، اور مذکورہ اخبار کو طبری نے ۳۹/۵-۴۱ میں نقل کیا ہے، اور ابن مسعود کی قرأت کا ذکر ابو حیان نے البحر المحیط ۳۳۳/۲ میں کیا ہے، اور طبری نے ۵/ ۴۰ میں ربیع سے نقل کیا ہے اور اسے ابن مسعود کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (۴) نسخوں میں: الدنیا، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز سے ہے۔ (۵) (م) میں: یخلط (۶) دیوان الاعشی ص ۲۷۱ روایت کے ساتھ: 'من غبّ السری'، ان کا قول: 'اولق'، یعنی: جنون کی طرح۔ اللسان (ولق)۔ شارح دیوان نے کہا: وہ پوری رات سفر جاری رکھتی ہے، اور اس مسلسل اور مشقت بھرے کام کے بعد وہ اس قدر چاق و چوبند ہو جاتی ہے جیسے اسے جنون کا دورہ پڑ گیا ہو۔ (۷) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا، اور اللسان (ولق) میں اس کا ذکر کیا گیا ہے۔

However, what came in the recitation of Ibn Mas'ud, and was supported by the statements of the commentators, weakens this interpretation. And "yatakhabbaṭuhu" (afflicts him): is on the pattern of "yatafa'alahu", from "khabaṭa yakhbiṭu", just as you say: "tamallakahu" (possessed him) and "ta'abbadahu" (enslaved him)(1). So God made this sign for the devourers of usury; that is because He increased it in their bellies so it weighed them down, so when they emerge from their graves they stand up and fall down(2). It is said: They will be resurrected on the Day of Judgment with their bellies swollen like pregnant women(3), and whenever they stand they fall, while people walk over them. Some scholars said: This is only a sign for them by which they are recognized on the Day of Judgment, then punishment follows after that; just as the one who embezzles comes with what he embezzled on the Day of Judgment to be exposed by it, then punishment follows after that. And God Almighty said: "devour", and the meaning is: they earn usury and practice it. Devouring was specifically mentioned because it is the strongest of man's purposes for wealth, and because it indicates greed, which is the most intense avarice; it is said: a greedy man showing greed, and greedy people; it was said in "Al-Mujmal"(4). So this part of the consequences of earning was put in place of all earning; so clothing, housing, saving, and spending on dependents are included in His saying: {Those who devour}(5). Twelfth: In this verse there is evidence of the corruption of the denial of those who deny epilepsy caused by the Jinn, and claimed that it is from natural causes, and that Satan does not enter man nor is there a touch from him, and the refutation of them has passed in what preceded from this book(6).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/372. (2) See Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 337. (3) In the manuscripts: "like mountains". What is established is from (m). (4) 1/189. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/371. (6) Regarding God's saying: {And they followed what the devils recited during the reign of Solomon} 2/282.

लेकिन इब्न मसूद के पाठ में जो आया है और टीकाकारों के कथनों द्वारा समर्थित है, वह इस व्याख्या को कमज़ोर करता है। और "यतखब्बतुहु" (उसे बदहवास कर देता है): यह "यतफ़अ़लहु" के रूप में है, "खबत़ यखबितु" से, जैसे आप कहते हैं: "तमल्लकहु" (उसका स्वामी बन गया) और "तअ़ब्बदहु" (उसे दास बना लिया)(१)। तो अल्लाह ने सूद खाने वालों के लिए यह निशानी बना दी; वह इसलिए कि उसने उनके पेटों में उसे बढ़ा दिया जिससे वे भारी हो गए, इसलिए जब वे अपनी कब्रों से निकलेंगे तो खड़े होंगे और गिर पड़ेंगे(२)। और कहा जाता है: वे क़यामत के दिन इस हाल में उठाए जाएंगे कि उनके पेट गर्भवती महिलाओं की तरह फूले होंगे(३), और जब भी वे खड़े होंगे तो गिर पड़ेंगे जबकि लोग उनके ऊपर से चलेंगे। कुछ विद्वानों ने कहा: यह केवल उनके लिए एक चिन्ह है जिससे वे क़यामत के दिन पहचाने जाएंगे, फिर उसके बाद अज़ाब है; जैसे कि खयानत करने वाला क़यामत के दिन वह चीज़ लेकर आएगा जिसमें उसने खयानत की होगी ताकि उससे वह बदनाम हो जाए, फिर उसके बाद अज़ाब है। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "खाते हैं" और इसका अर्थ है: वे सूद कमाते हैं और उस पर अमल करते हैं। खाने का ज़िक्र विशेष रूप से इसलिए किया गया क्योंकि यह धन में मनुष्य के उद्देश्यों में सबसे प्रबल है, और क्योंकि यह लालच का सूचक है, जो कि अत्यंत लोभ है; कहा जाता है: एक लालची आदमी लालच दिखाते हुए, और लालची लोग; यह "अल-मुजमल"(४) में कहा गया है। अतः कमाई के परिणामों के इस हिस्से को पूरी कमाई के स्थान पर रखा गया है; इसलिए कपड़े, आवास, बचत और आश्रितों पर खर्च उनके इस कथन में शामिल हैं: {जो लोग खाते हैं}(५)। बारहवीं बात: इस आयत में उन लोगों के इनकार के भ्रष्ट होने का प्रमाण है जो जिन्नों की ओर से होने वाले मिर्गी के दौरे (सरअ़) का इनकार करते हैं, और दावा करते हैं कि यह प्राकृतिक कारणों से होता है, और यह कि शैतान मनुष्य में प्रवेश नहीं करता और न ही उसकी ओर से कोई स्पर्श (मस) होता है, और उनकी बातों का खंडन इस पुस्तक में पहले ही आ चुका है(६)।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३७२। (२) देखें तावील मुशकिल अल-कुरआन पृ. ३३७। (३) हस्तलिखित प्रतियों में: "पहाड़ों की तरह"। जो स्थापित है वह (म) से है। (४) १/१८९। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३७१। (६) अल्लाह तआला के इस कथन पर: {और उन्होंने उस चीज़ का अनुसरण किया जो शैतान सुलेमान के राज्य काल में पढ़ते थे} २/२८२।

سورة البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹ ۳۹۱

لیکن ابن مسعود کی قرأت میں جو آیا ہے اور مفسرین کے اقوال نے اس کی تائید کی ہے، وہ اس تاویل کو کمزور کر دیتا ہے۔ لفظ "يَتَخَبَّطُهُ" بابِ تفعل سے ہے، جو "خَبَط يَخبِط" سے نکلا ہے، جیسے آپ کہتے ہیں: "تملّكه" (اس کا مالک بن گیا) اور "تعبّده" (اسے غلام بنا لیا)(۱)۔ پس اللہ تعالیٰ نے یہ علامت سود خوروں کے لیے مقرر کی ہے؛ اور یہ اس لیے کہ اس (سود) نے ان کے پیٹوں کو بھاری کر دیا ہے، لہٰذا جب وہ اپنی قبروں سے نکلیں گے تو اٹھیں گے اور گر پڑیں گے(۲)۔ اور کہا جاتا ہے: وہ قیامت کے دن اس حال میں اٹھائے جائیں گے کہ ان کے پیٹ حاملہ عورتوں کی طرح پھولے ہوئے ہوں گے(۳)، اور جب بھی وہ کھڑے ہوں گے گر پڑیں گے جبکہ لوگ ان کے اوپر سے گزریں گے۔ بعض علماء نے کہا: یہ ان کے لیے ایک شعار (نشانی) ہے جس سے وہ قیامت کے دن پہچانے جائیں گے، پھر اس کے بعد عذاب ہے؛ جس طرح کہ خیانت کرنے والا قیامت کے دن وہ چیز لے کر آئے گا جس میں اس نے خیانت کی ہوگی تاکہ اس کے ذریعے اسے رسوا کیا جائے، پھر اس کے بعد عذاب ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "کھاتے ہیں" اور مراد یہ ہے کہ وہ سود کماتے ہیں اور اس پر عمل کرتے ہیں۔ کھانے کا ذکر خاص طور پر اس لیے کیا گیا کیونکہ یہ مال میں انسان کے سب سے بڑے مقاصد میں سے ہے، اور اس لیے کہ یہ لالچ پر دلالت کرتا ہے جو کہ انتہائی حرص ہے؛ کہا جاتا ہے: "رجل جَشِعٌ" یعنی انتہائی لالچی آدمی، اور "قوم جشِعُون"؛ یہ بات "المجمل"(۴) میں کہی گئی ہے۔ چنانچہ کسب (کمائی) کے لوازمات میں سے اس ایک جزو کو تمام کسب کی جگہ رکھا گیا ہے؛ پس لباس، رہائش، بچت اور اہل و عیال پر خرچ کرنا اس کے قول {وہ لوگ جو کھاتے ہیں}(۵) میں داخل ہے۔ بارہویں بات: اس آیت میں ان لوگوں کے انکار کے باطل ہونے کی دلیل ہے جو جنوں کی طرف سے ہونے والے مرگی کے

دورے (صرع) کا انکار کرتے ہیں، اور یہ گمان کرتے ہیں کہ یہ محض طبعی اثرات سے ہوتا ہے، اور یہ کہ شیطان انسان میں سرایت نہیں کرتا اور نہ ہی اس کی طرف سے کوئی "مس" (چھونا) ہوتا ہے، اور ان پر رد اس کتاب میں پہلے گزر چکا ہے(۶)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱ / ۳۷۲۔ (۲) دیکھیے تاویل مشکل القرآن ص ۳۳۷۔ (۳) قلمی نسخوں میں: "پہاڑوں کی طرح" ہے۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۴) ۱ / ۱۸۹۔ (۵) المحرر الوجیز ۱ / ۳۷۱۔ (۶) اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿ وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ ﴾ کے پاس، ۲ / ۲۸۲۔

Al-Nasa'i (1) reported from Abu al-Yasar (2) that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to supplicate saying: "O Allah, I seek refuge in You from falling [from a height], from being crushed [under debris], from drowning, and from burning. And I seek refuge in You from Satan confounding me at the time of death, and I seek refuge in You from dying while fleeing from Your path [in battle], and I seek refuge in You from dying from a sting."

It was narrated from the hadith of Muhammad bin al-Muthanna: Abu Dawood told us, Hammam told us, from Qatada, from Anas, that the Prophet (peace be upon him) used to say: "O Allah, I seek refuge in You from madness, leprosy, vitiligo, and evil diseases" (3).

"Al-Mass" means madness; it is said: a man was "massa" or "ulisa", so he is "mamsus" or "ma’lus": if he was mad. This is the mark of usury in the Hereafter.

It was narrated in the Hadith of Al-Isra' (The Night Journey): "Gabriel took me, and I passed by many men, each with a belly like a huge house, arranged (4) along the path (5) of the people of Pharaoh. The people of Pharaoh are exposed to the Fire morning and evening. They come forward like thirsty camels (6), stumbling over stones and trees, neither hearing nor understanding. When the owners of those bellies feel them, they stand up, and their bellies lean with them and they fall down. Then one of them stands up and his belly leans with him and he falls down. They cannot move until the people of Pharaoh overtake them and trample them (7) coming and going. That is their punishment in the Barzakh (intermediate state) between this world and the Hereafter. The people of Pharaoh say: 'O Allah, let not the Hour be established ever.' For Allah the Almighty says: {And the Day the Hour is established [it will be said], 'Admit the people of Pharaoh into the severest punishment.'} [Ghafir: 46]. I said:

---

(1) In Al-Mujtaba 8/282-283. (2) Ka'b bin 'Amr al-Ansari al-Sulami - with two fat'has - famous for his name and kunya. He witnessed Al-'Aqaba and Badr, and he was the one who captured Al-'Abbas. He died in Madinah in the year 55 AH. Al-Isabah 12/99. (3) Al-Mujtaba 8/270. (4) In the copies: "mutasaddun", and what is established is from the Tafsir of Al-Baghawi 1/261, and the speech is from it. (5) "Al-Sabila" of roads: the trodden ones, and the people who frequent them. Al-Qamus (Sabil). (6) It says in Al-Lisan (haym): "Rajul mahyum" and "ahyam": extremely thirsty, and the female is

"hayma'". This word occurred in Al-Baghawi as "Al-manhuma", and in Al-Lisan (naham): "Al-naham" is your scolding of camels by shouting at them to move on. (7) In (kh), (z), and (m): "fayata'unahum" (they trample them).

392 सूरह अल-बकराह: आयतें 275 - 279

अल-नसाई (1) ने अबू अल-यसर (2) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह दुआ माँगा करते थे: "ऐ अल्लाह, मैं तेरी पनाह माँगता हूँ ऊँचाई से गिरने से, मलबे के नीचे दबने से, डूबने से और जलने से। और मैं तेरी पनाह माँगता हूँ कि मौत के वक्त शैतान मुझे बहका दे, और मैं तेरी पनाह माँगता हूँ कि मैं तेरी राह (मैदान-ए-जंग) से पीठ फेर कर भागते हुए मरूँऔर मैं तेरी पनाह माँगता हूँ कि मैं किसी ज़हरीले जानवर के डसने से मरूँ।"

मुहम्मद बिन अल-मुथन्ना की हदीस से रिवायत है: हमसे अबू दाऊद ने बयान किया, हमसे हम्माम ने बयान किया, उन्होंने कतादा से, उन्होंने अनस से रिवायत की कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया करते थे: "ऐ अल्लाह, मैं तेरी पनाह माँगता हूँ पागलपन, कोढ़ (जुदाम), सफेद दाग (बरस) और बुरी बीमारियों से" (3)।

"अल-मस्स" का अर्थ है पागलपन; कहा जाता है: एक आदमी "मस्सा" या "उलिसा" हो गया, तो वह "ममसूस" या "मालूस" है: यानी जब वह पागल हो गया हो। और यह आख़िरत में सूद (ब्याज) खाने वालों की निशानी है।

इसरा (शब-ए-मेराज) की हदीस में रिवायत है: "जिब्रईल मुझे ले चले, तो मेरा गुज़र बहुत से ऐसे आदमियों के पास से हुआ जिनमें से हर एक का पेट एक बड़े घर जैसा था, जो फिरौन वालों के रास्ते (5) पर कतारों में (4) थे। फिरौन वाले सुबह और शाम आग के सामने पेश किए जाते हैं। वे प्यासे ऊँटों (6) की तरह आगे आते हैं, पत्थरों और पेड़ों से टकराते गिरते पड़ते हैं, न सुनते हैं और न समझते हैं। जब उन बड़े पेट वालों को उनका अहसास होता है तो वे खड़े होते हैं, लेकिन उनके पेटों के बोझ से वे झुक जाते हैं और गिर पड़ते हैं। फिर उनमें से कोई खड़ा होने की कोशिश करता है तो उसका पेट उसे झुका देता है और वह गिर पड़ता है। वे अपनी जगह से हिल नहीं पाते यहाँ तक कि फिरौन वाले उन तक पहुँच जाते हैं और उन्हें रौंदते (7) हुए आगे-पीछे गुज़रते हैं। यह दुनिया और आख़िरत के बीच बरज़ख में उनका अज़ाब है। फिरौन वाले कहते हैं: 'ऐ अल्लाह, कयामत कभी कायम न हो।' क्योंकि अल्लाह तआला फरमाता है: {और जिस दिन कयामत कायम होगी (कहा जाएगा), 'फिरौन वालों को सख्त तरीन अज़ाब में दाखिल करो।'} मैंने कहा:

---

(1) अल-मुजतबा 8/282-283 में। (2) कअब बिन अम्र अल-अंसारी अल-सुलमी - दो फतह के साथ - अपने नाम और कुनियत से मशहूर। उन्होंने अक़बा और बद्र में शिरकत की, और उन्होंने ही अल-

अब्बास को बंदी बनाया था। सन् 55 हिजरी में मदीना में उनका इंतकाल हुआ। अल-इसाबा 12/99। (3) अल-मुजतबा 8/270। (4) प्रतियों में: "मुतसद्दीन", और जो प्रमाणित है वह बगवी की तफ़सीर 1/261 से है, और यह कलाम उसी से है। (5) सड़कों की "साबीला": वे रास्ते जिन पर चला जाता है, और वे लोग जो उन पर बार-बार आते-जाते हैं। अल-कामूस (सबील)। (6) अल-लिसान (हयम) में कहा गया है: "रजुल महयूम" और "अहयम": बहुत प्यासा, और स्त्री के लिए "हयमा"। बगवी के यहाँ यह शब्द "अल-मन्हूमा" आया है, और अल-लिसान (नहम) में है: "अल-नहम" ऊँटों को तेज़ चलने के लिए डपट कर चिल्लाना है। (7) (ख), (ज़) और (म) में है: "फयतउनहुम" (वे उन्हें रौंदते हैं)।

392 سورة البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹

اور نسائی (۱) نے ابوالیسر (۲) سے روایت کی ہے، وہ کہتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ یہ دعا مانگا کرتے تھے: «اے اللہ! میں تیری پناہ مانگتا ہوں (بلندی سے) گرنے سے، (ملبے تلے) دب جانے سے، غرق ہونے سے اور جلنے سے۔ اور میں تیری پناہ مانگتا ہوں اس بات سے کہ شیطان مجھے موت کے وقت بدحواس کر دے، اور میں تیری پناہ مانگتا ہوں اس سے کہ میں تیری راہ میں پیٹھ پھیر کر (بھاگتے ہوئے) مروں، اور میں تیری پناہ مانگتا ہوں کہ میں کسی زہریلے جانور کے ڈسنے سے مروں»۔

اور محمد بن المثنیٰ کی حدیث سے روایت ہے: ہمیں ابوداؤد نے بیان کیا، ہمیں ہمام نے قتادہ سے، انہوں نے انس سے روایت کی کہ نبی کریم ﷺ فرمایا کرتے تھے: «اے اللہ! میں تیری پناہ مانگتا ہوں دیوانگی، کوڑھ، برص اور بری بیماریوں سے» (۳)۔

اور "المس" سے مراد جنون ہے؛ کہا جاتا ہے: "مس الرجل وألس"، پس وہ "ممسوس" اور "مألوس" ہے: یعنی جب وہ مجنون (پاگل) ہو، اور یہ آخرت میں سود خوروں کی نشانی ہے۔

اور حدیثِ اسراء میں مروی ہے: «پس جبرائیل مجھے لے کر چلے، تو میرا گزر بہت سے ایسے آدمیوں پر ہوا جن میں سے ہر ایک کا پیٹ ایک بڑے گھر کی طرح تھا، وہ آلِ فرعون کے راستے (۵) پر قطار در قطار (٤) پڑے تھے۔ آلِ فرعون صبح و شام آگ پر پیش کیے جاتے ہیں، پس وہ ان پیاسے اونٹوں (٦) کی طرح آگے آتے ہیں جو پتھروں اور درختوں سے ٹکراتے پھرتے ہیں، نہ سنتے ہیں اور نہ سمجھتے ہیں۔ پس جب ان بڑے پیٹ والوں کو ان (آلِ فرعون) کا احساس ہوتا ہے تو وہ کھڑے ہوتے ہیں، لیکن ان کے پیٹ انہیں ایک طرف جھکا دیتے ہیں اور وہ گر پڑتے ہیں،

پھر ان میں سے کوئی کھڑا ہوتا ہے تو اس کا پیٹ اسے جھکا دیتا ہے اور وہ گر پڑتا ہے، پس وہ اپنی جگہ سے ہل نہیں پاتے یہاں تک کہ آلِ فرعون ان تک پہنچ کر انہیں کچلتے (۷) ہوئے آگے پیچھے گزر جاتے ہیں۔ یہ دنیا اور آخرت کے درمیان برزخ میں ان کا عذاب ہے، اور آلِ فرعون کہتے ہیں: اے اللہ! قیامت کبھی قائم نہ کرنا۔ پس اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿اور جس دن قیامت قائم ہوگی (کہا جائے گا) آلِ فرعون کو سخت ترین عذاب میں داخل کرو﴾۔» میں نے کہا:

---

(۱) المجتبی ۸/ ۲۸۲-۲۸۳ میں۔ (۲) کعب بن عمرو الانصاری السلمی - دو زبر کے ساتھ - اپنے نام اور کنیت سے مشہور ہیں، وہ بیعت عقبہ اور بدر میں حاضر ہوئے، اور انہوں نے ہی عباس (رضی اللہ عنہ) کو قیدی بنایا تھا، سن ۵۵ھ میں مدینہ میں وفات پائی۔ الاصابہ ۹۹/۱۲۔ (۳) المجتبی ۸/ ۲۷۰۔ (٤) نسخوں میں: "متصدین" ہے، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر بغوی ۲٦۱/۱ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (٥) راستوں کی "السابلة": وہ راستے جن پر لوگ چلتے ہیں، اور وہ لوگ جو ان پر آتے جاتے ہیں۔ القاموس (سبل)۔ (٦) لسان العرب (ہیم) میں کہا گیا ہے: "رجل مهيوم" اور "أهيم": سخت پیاسا، اور مؤنث کے لیے "هيماء"۔ اور بغوی کے ہاں یہ لفظ "المنهومة" آیا ہے، اور لسان (نہم) میں ہے: "النہم": تمہارا اونٹوں کو چلانے کے لیے ڈانٹ کر پکارنا۔ (۷) (خ)، (ز) اور (م) میں ہے: "فيطؤنهم" (پس وہ انہیں کچلتے ہیں)۔

"O Gabriel, who are these?" He said: "These are those who consume usury (riba); they do not stand except as one stands who is being beaten by Satan into insanity from touch."(1) And 'touch' (al-mass) means insanity, as do 'al-awalaq', 'al-alas', and 'al-zawad'.(2) Thirteenth: The Almighty's saying: {That is because they say, "Trade is [just] like usury."} This refers to the disbelievers according to all commentators. To them it was said: {he may keep what is past}. This is not said to a disobedient believer; rather, his transaction is nullified and his action rejected even if he was ignorant. For this reason, the Prophet (PBUH) said: "Whoever performs an act that is not according to our command, it is rejected."(3) However, those who disobey regarding usury may be subject to some of the warning in this verse.(4) Fourteenth: The Almighty's saying: {Trade is [just] like usury}, meaning: the increase [in amount] at the end of the term is just like the original price at the start of the contract. This is because the Arabs knew no other form of usury but this. When a debt became due, they would say to the debtor: "Either pay up, or increase (turbi)," meaning increase the debt. So Allah, the Exalted, forbade that and refuted their claim with His truthful word: {But Allah has permitted trade and has forbidden usury}. He clarified that if a debt falls due and the debtor has nothing to pay, he should be given respite until a time of ease. This form of usury is what the Prophet (PBUH) abolished with his words on the day of 'Arafah when he said: "Behold, every usury is abolished, and the first usury I abolish is our usury(5), the usury of Abbas bin Abdul Muttalib, for it is all abolished."(6) So he (PBUH) started with his uncle and the people closest to him. This is part of the traditions of justice for a leader: to apply justice first to himself and his own, and then it will spread among the people.(7)

(1) Reported by Al-Harith as in Bughyat al-Bahith (27), Al-Tabari 14/436-441, Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 2/390 from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). Ibn Ishaq also mentioned it in Al-Sira 1/405. Al-Busiri said in Ithaf al-Khayrat al-Mahara 1/150: its chain revolves around Abu Harun al-Abdi (Imara ibn Juwayn), who is weak. We say: Al-Hafiz said in Al-Taqrib: abandoned (matruk), and some accused him of lying. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/372. (3) Reported by Muslim (1718): (18) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her), and it was previously mentioned in 2/46. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/372, and Al-Mufhim 4/482. (5) The word "rubana" is not in (Zha). (6) A part of the long hadith of Jabir regarding Hajj, reported by Muslim (1218), previously mentioned in 2/375, and

reported by Ahmad (20695) from the hadith of Abu Hurra al-Raqashi from his uncle. See Al-Mufhim 4/485. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/374.

सूरह अल-बकरा: आयतें 275 - 279 393

"ऐ जिब्रील, ये कौन हैं?" उन्होंने कहा: "ये वे लोग हैं जो सूद (ब्याज) खाते हैं; वे (क़यामत के दिन) उसी तरह खड़े होंगे जैसे वह व्यक्ति खड़ा होता है जिसे शैतान ने छूकर पागल कर दिया हो।" (1) और 'अल-मस्स' का अर्थ है पागलपन, और वैसे ही 'अल-अवलक़', 'अल-अलस' और 'अल-ज़वद' भी। (2) तेरहवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {यह इसलिए है क्योंकि उन्होंने कहा, "व्यापार तो सूद जैसा ही है।" } सभी व्याख्याकारों के अनुसार इसका अर्थ काफ़िरों (अविश्वासियों) के बारे में है। उनसे कहा गया था: {जो बीत चुका वह उसका है}। यह किसी अवज्ञाकारी मोमिन (आस्तिक) के लिए नहीं कहा गया है; बल्कि, उसका लेन-देन रद्द कर दिया जाता है और उसका कार्य अस्वीकार कर दिया जाता है, भले ही वह अज्ञानी रहा हो। इसी कारण से, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "जिसने कोई ऐसा कार्य किया जो हमारे आदेश के अनुसार नहीं है, वह अस्वीकार्य है।" (3) लेकिन सूद के मामले में अवज्ञा करने वालों पर इस आयत की चेतावनी का कुछ अंश लागू हो सकता है। (4) चौदहवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {व्यापार तो सूद जैसा ही है}, अर्थात्: अवधि समाप्त होने पर होने वाली वृद्धि अनुबंध की शुरुआत में मूल मूल्य के समान ही है। ऐसा इसलिए है क्योंकि अरबों को इसके अलावा किसी अन्य प्रकार के सूद का ज्ञान नहीं था। जब ऋण की अवधि पूरी हो जाती, तो वे ऋणी से कहते: "या तो भुगतान करो, या बढ़ाओ (तुर्बी)", जिसका अर्थ है ऋण की राशि बढ़ाना। इसलिए अल्लाह सुब्हानहू व ताला ने इसे वर्जित कर दिया और उनके इस दावे का अपने सत्य वचन से खंडन किया: {लेकिन अल्लाह ने व्यापार को हलाल किया है और सूद को हराम किया है}। और यह स्पष्ट किया कि यदि ऋण की अवधि पूरी हो जाए और उसके पास भुगतान करने के लिए कुछ न हो, तो उसे आसानी होने तक समय दिया जाना चाहिए। यही वह सूद है जिसे पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अराफ़ात के दिन अपने इस कथन से समाप्त कर दिया था: "सुनो, हर प्रकार का सूद समाप्त कर दिया गया है, और पहला सूद जिसे मैं समाप्त करता हूँ वह हमारा सूद (5) है, अब्बास बिन अब्दुल मुत्तलिब का सूद, क्योंकि वह पूरी तरह से समाप्त है।" (6) अतः उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपने चाचा और अपने सबसे करीबी लोगों से शुरुआत की। यह एक शासक के लिए न्याय की सुन्नतों में से है कि वह न्याय को पहले स्वयं पर और अपने अपनों पर लागू करे, फिर वह लोगों में फैल जाएगा। (7)

(1) इसे अल-हारिस ने 'बुग़्यत अल-बाहिथ' (27) में, और अल-तबरी 14/436-441 ने, और अल-बैहक़ी ने 'दलाईल अल-नुबुव्वह' 2/390 में अबू सईद अल-ख़ुदरी (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया

है। इब्न इस्हाक़ ने भी इसका उल्लेख 'सीरत' 1/405 में किया है। अल-बूसीरी ने 'इतहाफ़ अल-ख़ैराह अल-महरा' 1/150 में कहा: इसका आधार अबू हारून अल-अब्दी (उमारा बिन जुवैन) पर है, और वह कमज़ोर है। हम कहते हैं: अल-हाफ़िज़ ने 'अल-तक़रीब' में कहा: वह परित्यक्त (मतरूक) है, और कुछ ने उसे झूठा कहा है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/372। (3) इसे मुस्लिम (1718): (18) ने आयशा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है, और यह पहले 2/46 में आ चुका है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/372, और अल-मुफ़हिम 4/482। (5) शब्द: "रबाना", (ज़) संस्करण में नहीं है। (6) हज के बारे में जाबिर की लंबी हदीस का एक हिस्सा, जिसे मुस्लिम (1218) ने उद्धृत किया है, पहले 2/375 में आ चुका है, और अहमद (20695) ने अबू हुर्रा अल-रक़ाशी की उनके चाचा से वर्णित हदीस से उद्धृत किया है। देखें अल-मुफ़हिम 4/485। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/374।

سورة البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹ ۳۹۳

«اے جبرائیل، یہ کون لوگ ہیں؟» فرمایا: «یہ وہ لوگ ہیں جو سود کھاتے ہیں، وہ (قیامت کے دن) نہیں کھڑے ہوں گے مگر اسی شخص کی طرح جسے شیطان نے چھو کر باؤلا کر دیا ہو»(۱)۔ اور 'المَسُّ' کا معنی جنون (پاگل پن) ہے، اور اسی طرح 'الأَوَلَق'، 'الأَلَس' اور 'الزَّوَد' بھی(۲)۔ تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَوا﴾ تمام مفسرین کے نزدیک اس کا مطلب کفار کے بارے میں ہے۔ انہی کے بارے میں کہا گیا: ﴿فَلَهُ مَا سَلَفَ﴾ (جو گزر چکا وہ اس کا ہے)۔ یہ بات کسی گنہگار مومن کے لیے نہیں کہی جاتی؛ بلکہ اس کی بیع (سودا) کالعدم قرار دی جاتی ہے اور اس کا فعل مسترد کر دیا جاتا ہے چاہے وہ جاہل ہی کیوں نہ ہو؛ اسی لیے نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «جس نے کوئی ایسا کام کیا جس پر ہمارا حکم نہیں ہے تو وہ رد ہے»(۳)۔ لیکن سود خور گنہگاروں پر اس آیت کی وعید کا کچھ حصہ لاگو ہو سکتا ہے(۴)۔ چودہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَوا﴾ یعنی: مدت ختم ہونے پر ہونے والا اضافہ عقد (معاہدے) کے آغاز میں اصل قیمت کی طرح ہی ہے۔ یہ اس لیے کہ عرب اس کے علاوہ کسی اور سود کو نہیں جانتے تھے، پس جب قرض کی مدت پوری ہو جاتی تو وہ مقروض سے کہتے: یا تو ادا کرو، یا اضافہ (تربی) کرو، یعنی قرض میں اضافہ کر دو۔ تو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اسے حرام کر دیا اور ان کے قول کو اپنے برحق قول سے مسترد کر دیا: ﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَوا﴾ اور واضح کیا کہ جب مدت پوری ہو جائے اور اس کے پاس ادا کرنے کو کچھ نہ ہو تو آسانی ہونے تک اسے مہلت دی جائے۔ اور یہی وہ سود ہے جسے نبی کریم ﷺ نے یومِ عرفہ کے دن اپنے اس قول سے منسوخ فرما دیا تھا جب آپ نے فرمایا: «خبردار! ہر سود ختم کر دیا گیا ہے، اور پہلا سود جو میں ختم کرتا ہوں وہ ہمارا سود(۵) ہے، یعنی عباس بن عبد المطلب کا سود، وہ مکمل طور پر ختم کر دیا گیا ہے»(۶)۔

تو آپ ﷺ نے اپنے چچا اور اپنے خاص قریبی لوگوں سے آغاز فرمایا۔ اور یہ امام کے لیے عدل کے طریقوں میں سے ہے کہ وہ پہلے اپنی ذات اور اپنے خاص لوگوں پر عدل جاری کرے، تب ہی وہ لوگوں میں عام ہوتا ہے(۷)۔

(۱) اسے الحارث نے 'بغیۃ الباحث' (۲۷) میں، اور الطبری نے ۱۴/ ۴۳۶-۴۴۱ میں، اور البیہقی نے 'دلائل النبوۃ' ۲/ ۳۹۰ میں ابو سعید الخدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اسی طرح ابن اسحاق نے 'السیرۃ' ۱/ ۴۰۵ میں ذکر کیا ہے۔ البوصیری نے 'اتحاف الخیرۃ المہرۃ' ۱/ ۱۵۰ میں کہا: اس کا مدار ابو ہارون العبدی (جو کہ عمارہ بن جوین ہے) پر ہے اور وہ ضعیف ہے۔ ہم کہتے ہیں: الحافظ نے 'التقریب' میں کہا: متروک ہے، اور بعض نے اسے جھوٹا کہا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۳۷۲۔ (۳) اسے مسلم نے (۱۷۱۸): (۱۸) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے ۲/ ۴۶ پر گزر چکا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۳۷۲، اور المفہم ۴/ ۴۸۲۔ (۵) لفظ: 'ربانا'، (ظ) نسخے میں نہیں ہے۔ (۶) حج کے بارے میں حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی طویل حدیث کا ایک ٹکڑا، جسے مسلم نے (۱۲۱۸) روایت کیا ہے، اور پہلے ۲/ ۳۷۵ پر گزر چکا ہے، اور اسے احمد نے (۲۰۶۹۵) ابو حرہ الرقاشی کی ان کے چچا سے مروی حدیث سے روایت کیا ہے، اور دیکھیے المفہم ۴/ ۴۸۵۔ (۷) المحرر الوجیز ۱/ ۳۷۴۔

Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279 394

Fifteenth: His Almighty's saying: {Allah has permitted trade and forbidden interest.} This is from the generalities of the Quran, and the definite article [Al-] is for the genus, not for previous reference; since no mentioned sale preceded it to refer back to, as He Almighty said: {By time, * Indeed, mankind is in loss * Except for those who have believed and done righteous deeds.}

If it is established that trade is general, then it is specified by what we mentioned regarding interest and other forbidden things where the contract is prohibited, such as wine, dead meat, 'habal al-habala' (the offspring of an unborn fetus), and other things established in the Sunnah and the consensus of the Ummah as forbidden. Its equivalent is: {Kill the polytheists} [At-Tawbah: 5] and other apparent texts that imply generalities but accept specification, and this is the school of most jurists.

Some said: It is among the 'Mujmal' (summary/ambiguous) of the Quran which was explained by what is lawful of trade and what is prohibited. Thus, it cannot be used to permit or prohibit trade unless it is accompanied by an explanation from the Sunnah of the Messenger ﷺ, even if it indicates the permissibility of sales in general without detail. This is the difference between the 'Aam' (general) and the 'Mujmal'. The general indicates the permissibility of sales in general and in detail as long as it is not specified by evidence. The 'Mujmal' does not indicate their permissibility in detail until accompanied by an explanation. The first view is more correct (1). And Allah knows best.

Sixteenth: 'Sale' (Al-Bay') in the language is the infinitive of 'sold so-and-so for so-and-so,' meaning: giving a compensation and taking something compensated for. It requires a seller, who is the owner or whoever takes his place (2), and a buyer, who is the one who gives the price, and a sold item, which is the valued thing for which the price is given (3). Accordingly, the pillars of a sale are four: the seller, the buyer, the price, and the item sold. Furthermore, compensation among the Arabs varies according to what it is attributed to: if one of the compensations (4) is in exchange for the physical essence, it is called a sale; if it is in exchange for the benefit of a person, and if it is the benefit of the private parts, it is called 'Nikah' (marriage); if it is for the benefit of something else, it is called 'Ijarah' (hiring/leasing); and if it is currency for currency, it is the sale of cash, which is 'As-Sarf' (exchange), and if—

(1) See Al-Nukat wa al-'Uyun 1/348-349, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/372. (2) In (f): takes the place of. (3) In (d) and (z): exchange. (4) In Al-Mufhim 4/360 (and the wording is from it): the two compensations.

सूरह अल-बक़रह: आयतें 275 - 279 394

पंद्रहवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह ने व्यापार को हलाल किया है और ब्याज को हराम किया है।} यह कुरान की व्यापकता (सामान्य शब्दों) में से है, और 'अल' (निश्चित लेख) यहाँ श्रेणी के लिए है, न कि किसी पूर्व संदर्भ के लिए; क्योंकि इससे पहले किसी बिक्री का उल्लेख नहीं है जिसकी ओर इसे वापस भेजा जा सके, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {समय की कसम, * वास्तव में मनुष्य घाटे में है * सिवाय उनके जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक काम किए।}

यदि यह सिद्ध हो जाए कि व्यापार सामान्य है, तो इसे उन चीज़ों द्वारा विशिष्ट माना जाएगा जिनका हमने ब्याज और अन्य वर्जित चीज़ों के संबंध में उल्लेख किया है, जहाँ अनुबंध प्रतिबंधित है, जैसे शराब, मुर्दार, 'हबल अल-हबला' (गर्भस्थ पशु का गर्भ), और अन्य चीज़ें जो सुन्नत और उम्मत की आम सहमति में वर्जित सिद्ध हैं। इसके समान उदाहरण है: {मुशरिकों (बहुदेववादियों) को मार डालो} [अत-तौबा: 5] और अन्य प्रत्यक्ष ग्रंथ जो व्यापकता का संकेत देते हैं लेकिन उनमें विशिष्टता संभव है, और यह अधिकांश न्यायविदों का मत है।

कुछ ने कहा: यह कुरान के'मुजमल' (संक्षिप्त/अस्पष्ट) शब्दों में से है जिसे व्यापार के हलाल और हराम पहलुओं द्वारा स्पष्ट किया गया है। इसलिए, इसका उपयोग व्यापार की हलालता या हरामता में तब तक नहीं किया जा सकता जब तक कि इसके साथ अल्लाह के रसूल ﷺ की सुन्नत से कोई स्पष्टीकरण न जुड़ जाए, भले ही यह विस्तार के बिना सामान्य रूप से बिक्री की अनुमति का संकेत देता हो। यही 'आम' (सामान्य) और 'मुजमल' के बीच का अंतर है। 'आम' साक्ष्य द्वारा विशिष्ट किए जाने तक सामान्य और विस्तृत रूप से बिक्री की अनुमति का संकेत देता है। 'मुजमल' विस्तार से उनकी अनुमति का संकेत तब तक नहीं देता जब तक कि उसके साथ स्पष्टीकरण न हो। पहला मत अधिक सही है (1)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

सोलहवीं बात: भाषा में 'बैय' (बिक्री) 'बाआ' का स्रोत है, जिसका अर्थ है: एक विनिमय देना और दूसरा लेना। इसके लिए एक विक्रेता की आवश्यकता होती है, जो मालिक है या जो उसके स्थान पर है (2), और एक क्रेता, जो मूल्य चुकाता है, और एक बेची गई वस्तु, जिसका मूल्य दिया जाता है (3)। इस आधार पर, बिक्री के चार स्तंभ हैं: विक्रेता, क्रेता, मूल्य और वस्तु। इसके अलावा, अरबों के बीच विनिमय उसके अनुसार बदलता है जिससे वह जुड़ा है: यदि विनिमय (4) किसी वस्तु के स्वामित्व के बदले में है, तो इसे 'बैय' (बिक्री) कहा जाता है; यदि यह किसी व्यक्ति के लाभ के बदले में है, और

यदि वह लाभ संभोग का है, तो इसे 'निकाह' (विवाह) कहा जाता है; यदि वह किसी और चीज़ के लाभ के लिए है, तो इसे 'इजारा' (किराया/पट्टा) कहा जाता है; और यदि वह मुद्रा के बदले मुद्रा है, तो वह 'सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) है, और यदि—

(1) देखें अल-नुकात व अल-'उयून 1/348-349, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/372। (2) (फ) में: उसके स्थान पर आ जाता है। (3) (द) और (ज़) में: विनिमय। (4) अल-मुफ्हिम 4/360 में (और शब्द उसी से हैं): दो विनिमय।

سورة البقرہ: آیات 275 - 279 394

پندرھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ نے تجارت کو حلال کیا ہے اور سود کو حرام کیا ہے۔} یہ قرآن کے عموم (عام الفاظ) میں سے ہے، اور الف لام (ال) جنس کے لیے ہے نہ کہ کسی سابقہ عہد کے لیے؛ کیونکہ پہلے کسی بیع کا ذکر نہیں ہوا جس کی طرف یہ لوٹے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {زمانہ کی قسم، * بے شک انسان خسارے میں ہے * سوائے ان لوگوں کے جو ایمان لائے اور نیک عمل کیے۔}

اگر یہ ثابت ہو جائے کہ بیع (تجارت) عام ہے، تو یہ ان چیزوں کے ساتھ مخصوص ہوگی جن کا ہم نے سود وغیرہ کے سلسلے میں ذکر کیا ہے جن سے منع کیا گیا ہے اور جن کا عقد ممنوع ہے، جیسے شراب، مردار، حبل الحبلہ (حاملہ جانور کے پیٹ والے بچے کی فروخت)، اور دیگر چیزیں جو سنت اور اجماع امت سے ممنوع ثابت ہیں۔ اس کی مثال: {مشرکوں کو قتل کرو} [التوبہ: 5] اور دیگر ظاہری نصوص ہیں جو عموم کا تقاضا کرتی ہیں اور ان میں تخصیص داخل ہوتی ہے، اور یہی اکثر فقہا کا مذہب ہے۔

بعض نے کہا: یہ قرآن کے 'مجمل' (مختصر/مبہم) میں سے ہے جس کی تفصیل حلال بیع اور حرام بیع سے کی گئی ہے، لہٰذا اسے تجارت کی حلت اور حرمت میں اس وقت تک استعمال نہیں کیا جا سکتا جب تک کہ اس کے ساتھ رسول اللہ ﷺ کی سنت سے کوئی بیان نہ مل جائے، اگرچہ یہ تفصیل کے بغیر جملہ طور پر بیع کے مباح ہونے پر دلالت کرتا ہو۔ اور یہی 'عام' اور 'مجمل' کے درمیان فرق ہے۔ عام جب تک کسی دلیل سے مخصوص نہ ہو جائے، جملہ اور تفصیل دونوں طرح سے بیع کے مباح ہونے پر دلالت کرتا ہے۔ جبکہ مجمل تفصیل میں ان کے مباح ہونے پر دلالت نہیں کرتا جب تک کہ اس کے ساتھ بیان نہ مل جائے۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے (1)۔ واللہ اعلم۔

سولہویں بات: لغت میں 'بیع' مصدر ہے 'باع کذا بکذا' کا، یعنی: ایک چیز کے عوض دوسری چیز دینا اور لینا۔ اس کے لیے ایک بائع (فروخت کرنے والا) کا ہونا ضروری ہے جو مالک ہو یا جو اس کے قائم مقام ہو (2)، اور ایک مشتری (خریدنے والا) جو قیمت ادا کرے، اور ایک مبیع (بیچی جانے والی چیز) جس کے بدلے میں قیمت دی جائے (3)۔ اس بنا پر بیع کے ارکان چار ہیں: بائع، مشتری، ثمن (قیمت) اور مثمن (مبیع)۔ پھر عربوں کے ہاں معاوضہ اس چیز کے لحاظ سے مختلف ہوتا ہے جس کی طرف وہ منسوب ہو، چنانچہ اگر معاوضوں میں سے ایک (4) کسی چیز کی ملکیت کے عوض ہو تو اسے 'بیع' کہا جاتا ہے، اور اگر وہ کسی انسان کے فائدے (منفعت) کے عوض ہو: پس اگر وہ شرمگاہ کا فائدہ ہو تو اسے 'نکاح' کہا جاتا ہے، اور اگر وہ اس کے علاوہ کسی اور چیز کا فائدہ ہو تو اسے 'اجارہ' کہا جاتا ہے، اور اگر نقد کے بدلے نقد ہو تو وہ 'صرف' ہے، اور اگر—

(1) دیکھیے النکت والعیون 348/1-349، اور المحرر الوجیز 372/1۔ (2) (ف) میں: اس کے درجے میں آ جائے۔ (3) (د) اور (ظ) میں: مقابلہ (تبادلہ)۔ (4) المفہم 360/4 میں (اور کلام اسی کا ہے): العوضین (دونوں معاوضے)۔

Page 395 Surat al-Baqarah: Verses 275 - 279

If it was for a deferred debt, it is "Salam" (forward sale), and its explanation will come in the verse of debt (1). The ruling on currency exchange (Sarf) (2) has already passed, the ruling on leasing (Ijarah) will come in "Al-Qasas" (3), and the ruling on the dowry in marriage in "An-Nisa" (4), each in its place, God willing.

Seventeenth: Sale is acceptance and offer that occurs (5) with future and past tense words; the past tense is literal, while the future is metaphorical (kinayah). It occurs with explicit terms and metaphors from which the transfer of ownership is understood. Whether he said: "I sold you this commodity for ten," and he said: "I bought it," or the buyer said: "I bought it," and the seller said: "I sold it to you," or the seller said: "I am selling it to you for ten," and the buyer said: "I am buying it," or "I have bought it." Likewise if he said: "Take it for ten," or "I gave it to you," or "Here it is," or "May it be blessed for you for ten," or "I handed it over to you" - while both intend the sale - then all of that is a binding sale.

If the seller said: "I sold it to you for ten," then retracted before the buyer accepted, it has been said (6): He does not have the right to retract until he hears the buyer's acceptance or rejection; because he offered it from himself and made it obligatory upon himself, and he had said that to him; because the contract has not been completed against him.

If the seller said: "I was joking," then reports differ from him. He said once: the sale is binding on him and his statement is not disregarded. And he said once: look at the value of the item, if the price resembles its value, then the sale is binding, and if it is disproportionate like a slave for a dirham and a house for a dinar, it is known that he did not intend sale by it, but was only joking, so it is not binding on him (7).

Eighteenth: His, Exalted is He, saying: "and prohibited usury," the definite article 'alif and lam' here is for reference, and it is what...

(1) p. 423 of this part. (2) pp. 366-367 of this part. (3) At His, Exalted is He, saying: "One of them said, 'O my father, hire him. Indeed, the best one you can hire is the strong and the trustworthy.'" Ayah: 26. (4) At Ayah: 4, and Ayah: 20. (5) In (Z): is valid. (6) His saying: "He said," meaning Malik, as indicated by what follows from his saying: "reports differed from him..." (7) See 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah' 2/327-328.

पृष्ठ 395 सूरा अल-बकरा: आयत 275 - 279

यदि यह स्थगित ऋण है, तो यह "सलाम" (अग्रिम बिक्री) है, और इसका विवरण ऋण की आयत (1) में आएगा। मुद्रा विनिमय (सर्फ़) (2) का नियम पहले ही गुजर चुका है, पट्टे (इज़ारा) का नियम "अल-कसस" (3) में आएगा, और "अन्-निसा" (4) में विवाह में महर का नियम, प्रत्येक अपने स्थान पर, इंशाअल्लाह।

सत्रहवाँ: बिक्री स्वीकारोक्ति (क़बूल) और प्रस्ताव (ईजाब) है जो भविष्य और भूतकाल के शब्दों के साथ होता है (5); भूतकाल इसमें वास्तविक (हकीक़त) है और भविष्य लाक्षणिक (किनाया) है, और यह स्पष्ट शब्दों और उन संकेतों के साथ होता है जिनसे स्वामित्व का हस्तांतरण समझ में आता है। चाहे उसने कहा हो: "मैंने तुम्हें यह वस्तु दस में बेची," और उसने कहा: "मैंने इसे खरीदा," या खरीदार ने कहा: "मैंने इसे खरीदा," और विक्रेता ने कहा: "मैंने इसे तुम्हें बेचा," या विक्रेता ने कहा: "मैं इसे तुम्हें दस में बेच रहा हूँ," और खरीदार ने कहा: "मैं खरीद रहा हूँ," या "मैंने खरीद लिया है," और इसी तरह यदि उसने कहा: "इसे दस में लो," या "मैंने इसे तुम्हें दे दिया," या "यह लो," या "दस में यह तुम्हारे लिए बरकत वाला हो," या "मैंने इसे तुम्हें सौंप दिया" - जबकि दोनों का इरादा बिक्री का है - तो वह सब अनिवार्य बिक्री है।

यदि विक्रेता ने कहा: "मैंने इसे तुम्हें दस में बेचा," फिर खरीदार के स्वीकार करने से पहले पीछे हट गया, तो कहा गया है (6): उसे तब तक पीछे हटने का अधिकार नहीं है जब तक कि वह खरीदार की स्वीकृति या अस्वीकृति न सुन ले; क्योंकि उसने इसे स्वयं से प्रस्तुत किया और अपने ऊपर अनिवार्य किया, और उसने उससे यह कहा था; क्योंकि अनुबंध अभी तक उस पर पूरा नहीं हुआ है।

यदि विक्रेता ने कहा: "मैं मजाक कर रहा था," तो उसके बारे में विवरण अलग-अलग हैं। उसने एक बार कहा: बिक्री उस पर अनिवार्य है और उसकी बात पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। और उसने एक बार कहा: वस्तु के मूल्य को देखा जाएगा, यदि कीमत उसके मूल्य के समान है, तो बिक्री अनिवार्य है, और यदि इसमें बहुत अंतर है जैसे एक दिरहम में गुलाम और एक दीनार में घर, तो यह माना जाएगा कि उसने इसके द्वारा बिक्री का इरादा नहीं किया था, बल्कि वह केवल मजाक कर रहा था, इसलिए यह उस पर अनिवार्य नहीं है (7)।

अठारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "और ब्याज को हराम कर दिया," यहाँ 'अलिफ़' और 'लाम' संदर्भ के लिए हैं, और वह है जो...

(1) इस भाग का पृष्ठ 423। (2) इस भाग का पृष्ठ 366-367। (3) अल्लाह तआला के इस कथन पर: "उन दोनों में से एक ने कहा, 'हे मेरे पिता, उसे काम पर रख लें। वास्तव में, जिसे आप काम पर रख सकते हैं उनमें सबसे अच्छा वह है जो शक्तिशाली और विश्वसनीय हो।'" आयत: 26। (4) आयत: 4, और आयत: 20 पर। (5) (ज़) में: सही है। (6) उसका कहना: "उसने कहा," अर्थात मालिक ने, जैसा कि उसके इस कथन से संकेत मिलता है: "उसके बारे में विवरण अलग-अलग हैं..." (7) देखें 'अक्द अल-जवाहर अल-थमीना' 2/327-328।

صفحہ 395 سورۃ البقرہ: آیات 275 - 279

اگر وہ ادھار کے ساتھ ہے تو وہ "سَلَم" (بیعِ سلف) ہے، اور اس کا بیان آیتِ دَین(1) میں آئے گا۔ اور بیعِ صرف(2) کا حکم گزر چکا ہے، اور اجارہ (کرایہ داری) کا حکم "القصص"(3) میں آئے گا، اور نکاح میں مہر کا حکم "النساء"(4) میں، ہر ایک اپنے مقام پر، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

سترہواں مسئلہ: بیع (خرید و فروخت) قبول اور ایجاب ہے جو مستقبل اور ماضی کے الفاظ سے واقع ہوتا ہے(5)؛ پس اس میں ماضی حقیقت ہے اور مستقبل کنایہ ہے، اور یہ صریح الفاظ اور ایسے کنایہ سے واقع ہوتی ہے جس سے ملکیت کی منتقلی سمجھی جائے۔ خواہ اس نے کہا: "میں نے تجھے یہ چیز دس میں بیچی،" تو اس نے کہا: "میں نے اسے خریدا،" یا خریدار نے کہا: "میں نے اسے خریدا،" اور بیچنے والے نے کہا: "میں نے وہ تجھے بیچی،" یا بیچنے والے نے کہا: "میں تجھے دس میں بیچتا ہوں،" تو خریدار نے کہا: "میں خریدتا ہوں،" یا "میں خرید چکا،" اور اسی طرح اگر اس نے کہا: "اسے دس میں لے لو،" یا "میں نے وہ تجھے دی،" یا "یہ تیرے سامنے ہے،" یا "تجھے اس میں دس کے عوض برکت دی جائے،" یا "میں نے وہ تیرے سپرد کر دی" - جبکہ دونوں بیع کا ارادہ رکھتے ہوں - تو یہ سب بیعِ لازم ہے۔

اور اگر بیچنے والے نے کہا: "میں نے تجھے دس میں بیچی،" پھر خریدار کے قبول کرنے سے پہلے رجوع کر لیا، تو کہا گیا ہے(6): اسے رجوع کا حق نہیں یہاں تک کہ وہ خریدار کا قبول کرنا یا مسترد کرنا سن لے؛ کیونکہ اس نے اپنی ذات سے اس کا ایثار کیا اور اسے اپنے اوپر واجب کیا، اور اس نے اسے یہ کہہ دیا تھا؛ کیونکہ عقد (معاہدہ) اس پر مکمل نہیں ہوا۔

اور اگر بیچنے والے نے کہا: "میں مذاق کر رہا تھا،" تو اس سے روایت میں اختلاف ہے، ایک بار اس نے کہا: بیع اس پر لازم ہوگی اور اس کی بات کی طرف التفات نہیں کیا جائے گا۔ اور ایک بار

اس نے کہا: سامان کی قیمت دیکھی جائے گی، اگر قیمت اس کی بازاری قیمت کے مشابہ ہے تو بیع لازم ہے، اور اگر فرق بہت زیادہ ہے جیسے ایک درہم میں غلام اور ایک دینار میں گھر، تو معلوم ہو جائے گا کہ اس نے اس سے بیع کا ارادہ نہیں کیا تھا، بلکہ وہ صرف مذاق کر رہا تھا، پس وہ اس پر لازم نہ ہو گی(7)۔

اٹھارہواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَحَرَّمَ الرِّبوا﴾ یہاں 'الف اور لام' عہد (ذہنی طور پر معلوم کسی خاص سود) کے لیے ہے، اور وہ وہ ہے جو...

(1) اس پارے کا صفحہ 423۔ (2) اس پارے کا صفحہ 366-367۔ (3) اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿قَالَتْ إِحْدَىٰهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ﴾ پر، آیت: 26۔ (4) آیت: 4، اور آیت: 20 پر۔ (5) (ظ) میں ہے: صحیح ہوتی ہے۔ (6) اس کا قول: "فقد قال" یعنی امام مالک نے کہا، جیسا کہ اس کے بعد آنے والے قول سے ظاہر ہے: "فقد اختلفت الرواية عنه..." (پس ان سے روایت مختلف ہے)۔ (7) دیکھیے 'عقد الجواهر الثمينة' 2/327-328۔

The Arabs used to do it as we have explained(1), then it covers what the Messenger of Allah ﷺ forbade and prohibited regarding sales involving riba (usury/interest), and what is similar to it in terms of prohibited transactions. The nineteenth [point]: A contract of riba is void and not permissible under any circumstances; because of what the Imams narrated - and the wording is Muslim's - on the authority of Abu Sa'id al-Khudri who said: Bilal came with some Barni dates, so the Messenger of Allah ﷺ said to him: "Where is this from?" Bilal said: We had some poor-quality dates, so I sold two sa's of them for one sa' for the food(3) of the Prophet ﷺ. At that, the Messenger of Allah ﷺ said: "Oh! This is the very essence of riba, do not do it. But if you want to buy dates, sell yours in a separate transaction, then buy with that [money]"(4). And in one narration: "This is riba, so return it, then sell our dates and buy some of this for us"(5). Our scholars said: His saying: "Oh! the very essence of riba" means: it is the forbidden riba itself, not something resembling it. And his saying: "return it" indicates the obligation to annul the riba transaction and that it is not valid in any way, which is the opinion of the majority, contrary to Abu Hanifa who says: a riba sale is valid in its essence as a sale, but prohibited in its description as riba, so the riba part is dropped and the sale is valid. If it were as he mentioned, the Prophet ﷺ would not have annulled this transaction, but would have ordered the return of the extra amount over the sa', and would have validated the transaction in exchange for the sa'(6). Completing twenty [points]: Everything that is clearly haram and is annulled, the buyer must return the item itself. If it is lost in his possession, he must return its value in things that have value, such as real estate and goods. (1) Pages 381-382 of this volume. (2) In (D), (Z), and (M): "from dates," and what is established is from (Zah), which matches what is in the sources. (3) In (D) and (Zah): "to feed," and in Bukhari's narration: "for us to feed." Al-Hafiz said in Al-Fath 4/490: with a dammah on the 'nun'. For other than Abu Dharr (meaning one of the narrators of Sahih), with a fatha on the 'ya' and a fatha on the 'ayn' as well. In Muslim's narration: "for the food of the Prophet ﷺ" with a 'mim'. (4) Reported by Ahmad (11595), Al-Bukhari (2312), and Muslim (1594): (96). His saying: 'Barni', Al-Hafiz said in Al-Fath 4/490: with a fatha on the 'ba', sukun on the 'ra', followed by 'nun', then 'ya' with a shadda: a known type of date. His saying: 'Awwah' (Oh!), Al-Hafiz said: A word said when in pain, with a shadda on the 'waw' and a fatha, it may be with a kasra and a sukun on the 'ha', and sometimes they omit it. It is also said with a sukun on the

'waw' and a kasra on the 'ha', and some mentioned extending the hamza instead of the shadda. (5) Sahih Muslim (1594): (97). (6) Al-Mufhim 4/482.

396 सूरह अल-बकराह: आयतें 275 - 279

अरब वैसा ही करते थे जैसा हमने स्पष्ट किया है(1), फिर यह उन चीजों को शामिल करता है जिन्हें अल्लाह के रसूल ﷺ ने मना किया और उन बिक्री के बारे में प्रतिबंधित किया जिसमें रिबा (ब्याज) शामिल होता है, और इसी तरह के अन्य प्रतिबंधित सौदे। उन्नीसवां [बिंदु]: रिबा का अनुबंध रद्द माना जाता है और किसी भी स्थिति में इसकी अनुमति नहीं है; क्योंकि जो इमामों ने रिवायत किया है - और शब्द मुस्लिम के हैं - अबू सईद अल-खुदरी से कि उन्होंने कहा: बिलाल बरनी खजूर लेकर आए, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे पूछा: "यह कहाँ से आया?" बिलाल ने कहा: हमारे पास कुछ घटिया खजूर थे, तो मैंने उनमें से दो सा' (एक माप) नबी ﷺ के भोजन(3) के लिए एक सा' के बदले बेच दिए। इस पर अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "ओह! यही तो असली रिबा है, ऐसा मत करो। लेकिन अगर तुम खजूर खरीदना चाहते हो, तो उन्हें एक अलग सौदे में बेचो, फिर उससे [पैसे से] खरीदो"(4)। और एक अन्य रिवायत में है: "यह रिबा है, इसलिए इसे वापस कर दो, फिर हमारे खजूर बेचो और हमारे लिए इनमें से खरीद लो"(5)। हमारे विद्वानों ने कहा: उनका कहना: "ओह! यही असली रिबा है" का अर्थ है: यह स्वयं प्रतिबंधित रिबा ही है, न कि उसके जैसा कुछ। और उनका कहना: "इसे वापस कर दो" रिबा के सौदे को रद्द करने की अनिवार्यता को दर्शाता है और यह कि यह किसी भी तरह से मान्य नहीं है, जो कि अधिकांश विद्वानों (जम्हूर) की राय है, अबू हनीफा के विपरीत जो कहते हैं: रिबा की बिक्री मूल रूप से बिक्री होने के नाते जायज़ है, लेकिन रिबा होने के नाते इसकी विशेषता में मना है, इसलिए रिबा वाला हिस्सा खत्म हो जाता है और बिक्री मान्य रहती है। यदि यह वैसा होता जैसा उन्होंने उल्लेख किया, तो नबी ﷺ इस सौदे को रद्द नहीं करते, बल्कि सा' से अधिक राशि वापस करने का आदेश देते और सा' के बदले में सौदे को सही ठहराते(6)। बीसवां बिंदु पूरा करना: जो कुछ भी स्पष्ट हराम हो और रद्द कर दिया गया हो, तो खरीदार पर वस्तु को उसी रूप में वापस करना अनिवार्य है। यदि वह उसके पास नष्ट हो जाए, तो उसे उन चीजों का मूल्य वापस करना होगा जिनका मूल्य होता है, जैसे कि अचल संपत्ति और सामान। (1) इस भाग के पृष्ठ 381-382। (2) (द), (ज़) और (म) में: "खजूर से", और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है, जो स्रोतों में मौजूद चीज़ों के अनुरूप है। (3) (द) और (ज़ह) में: "खिलाने के लिए", और बुखारी की रिवायत में: "ताकि हम खिलाएं'। अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 4/490 में कहा: 'नुन' पर दम्मा के साथ। अबू ज़र (अर्थात सहीह के रावीयों में से एक) के अलावा अन्य के लिए 'या' पर फ़तहा और 'ऐन' पर भी फ़तहा के साथ। मुस्लिम की रिवायत में: 'मीम' के साथ "नबी ﷺ के भोजन के लिए"। (4) अहमद (11595),

अल-बुखारी (2312), और मुस्लिम (1594): (96) द्वारा उद्धृत। उनका कहना: 'बरनी', अल-हाफ़िज़ ने अल-फ़तह 4/490 में कहा: 'बा' पर फ़तहा, 'रा' पर सुकून, उसके बाद 'नुन', फिर शद्दा वाली 'या' के साथ: यह खजूर की एक जानी-मानी किस्म है। उनका कहना: 'अव्वा' (ओह!), अल-हाफ़िज़ ने कहा: दर्द या अफ़सोस के समय कहा जाने वाला शब्द, जिसमें 'वाव' पर शद्दा और फ़तहा है, कभी 'कसरा' और 'हा' पर सुकून के साथ भी होता है, और कभी-कभी वे इसे हटा देते हैं। इसे 'वाव' पर सुकून और 'हा' पर कसरा के साथ भी कहा जाता है, और कुछ ने शद्दा के बजाय हमज़ा को खींचने का ज़िक्र किया है। (5) सहीह मुस्लिम (1594): (97)। (6) अल-मुफ़्हिम 4/482।

عرب ایسا ہی کیا کرتے تھے جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے(۱)، پھر یہ ان چیزوں پر مشتمل ہے جنہیں رسول اللہ ﷺ نے حرام قرار دیا اور ان بیع (خرید و فروخت) سے منع فرمایا جس میں سود (ربا) شامل ہو، اور جو ممنوعہ بیوع کے معنی میں ہوں۔ انیسویں [بات]: سود کا معاہدہ کالعدم ہے اور کسی حال میں جائز نہیں؛ کیونکہ ائمہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ مسلم کے ہیں - ابوسعید الخدری رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے کہا: بلال رضی اللہ عنہ برنی کھجوریں لے کر آئے، تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے پوچھا: "یہ کہاں سے آئی ہیں؟" بلال نے کہا: ہمارے پاس کچھ ردی کھجوریں تھیں، تو میں نے ان کے دو صاع (ایک پیمانہ) نبی ﷺ کے کھانے(۳) کے لیے ایک صاع کے بدلے فروخت کر دیے۔ اس پر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اوہ! یہی تو عین ربا (سود) ہے، ایسا مت کرو۔ لیکن اگر تم کھجوریں خریدنا چاہو تو اپنی کھجوریں الگ سودے میں فروخت کرو، پھر اس (رقم) سے خریدو"(۴)۔ اور ایک روایت میں ہے: "یہ ربا ہے، لہذا اسے واپس کر دو، پھر ہماری کھجوریں بیچ دو اور ہمارے لیے اس میں سے خرید لو"(۵)۔ ہمارے علماء نے کہا: آپ ﷺ کا قول: "اوہ عین ربا" یعنی: یہ بذات خود وہی حرام سود ہے، نہ کہ اس سے مشابہ کوئی چیز۔ اور آپ ﷺ کا قول: "اسے واپس کر دو" سود کے سودے کو منسوخ کرنے کے وجوب پر دلالت کرتا ہے اور یہ کہ یہ کسی طرح بھی درست نہیں ہے، اور یہی جمہور کا قول ہے، برخلاف امام ابو حنیفہ کے جو کہتے ہیں کہ: بیع ربا اپنی اصل کے اعتبار سے بیع ہونے کی وجہ سے جائز ہے، لیکن ربا ہونے کی وجہ سے اپنی صفت کے اعتبار سے ممنوع ہے، لہذا سود والا حصہ ساقط ہو جائے گا اور بیع صحیح رہے گی۔ اگر ایسا ہی ہوتا جیسا کہ انہوں نے ذکر کیا تو نبی ﷺ اس سودے کو منسوخ نہ فرماتے، بلکہ آپ صاع سے زائد مقدار واپس کرنے کا حکم دیتے اور صاع کے مقابلے

میں سودے کو صحیح قرار دیتے(۶)۔ بیسویں [بات] کی تکمیل: جو کچھ بھی واضح حرام ہو اور اسے منسوخ کر دیا جائے، تو خریدار پر لازم ہے کہ وہ چیز بعینہٖ (ویسی کی ویسی) واپس کرے۔ اگر وہ اس کے قبضے میں ضائع ہو جائے تو اسے ان چیزوں کی قیمت ادا کرنی ہو گی جن کی قیمت ہوتی ہے، جیسے کہ جائیداد اور سامان۔ (۱) اس جلد کا صفحہ ۳۸۱-۳۸۲۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: "کھجوروں سے"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ مصادر میں موجود الفاظ کے موافق ہے۔ (۳) (د) اور (ظ) میں: "کھلانے کے لیے"، اور بخاری کی روایت میں: "تاکہ ہم کھلائیں"، حافظ (ابن حجر) نے الفتح ۴/۴۹۰ میں کہا: نون پر پیش (ضمہ) کے ساتھ اور ابو ذر کے علاوہ دیگر (یعنی صحیح کے راویوں میں سے ایک) کے لیے یا پر زبر (فتحہ) اور عین پر بھی زبر کے ساتھ اور مسلم کی روایت میں: 'میم' کے ساتھ "نبی ﷺ کے کھانے کے لیے"۔ (۴) اسے احمد (۱۱۵۹۵)، بخاری (۲۳۱۲) اور مسلم (۱۵۹۴): (۹۶) نے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: 'برنی'، حافظ نے الفتح ۴/۴۹۰ میں کہا: با پر فتحہ، را ساکن، اس کے بعد نون، پھر یا مشدد: یہ کھجور کی ایک معروف قسم ہے۔ ان کا قول: 'اوہ'، حافظ نے کہا: یہ درد و تکلیف کے وقت بولا جانے والا لفظ ہے، واؤ مشدد اور مفتوح ہے، کبھی ہا کے کسرہ اور سکون کے ساتھ بھی ہوتا ہے، اور کبھی وہ اسے حذف کر دیتے ہیں۔ اسے واؤ کے سکون اور ہا کے کسرہ کے ساتھ بھی کہا جاتا ہے، اور بعض نے تشدید کے بدلے ہمزہ کی مد (کھینچ کر پڑھنا) حکایت کی ہے۔ (۵) صحیح مسلم (۱۵۹۴): (۹۷)۔ (۶) المفہم ۴/۴۸۲۔

Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279 397

...and animals, and the equivalent for things that have an equivalent; of weighed or measured items of food or commodities. Malik said: Clear haram (prohibited items) should be returned whether they are lost or not, and whatever is disliked by people should be returned, unless it is lost and thus left (1).

Twenty-first (2): His Almighty's saying: {Whosoever receives an admonition from his Lord}. Ja'far bin Muhammad al-Sadiq (may Allah have mercy on them both) said: Allah prohibited usury so that people would lend to each other (3). And on the authority of Ibn Mas'ud, from the Prophet (peace be upon him), he said: "Lending twice is equal to giving charity once," narrated by Al-Bazzar, and this meaning has already been presented in detail (4). Some people said: Allah prohibited it because it consumes wealth and is destructive for people.

The feminine marker was omitted in His Almighty's saying: {Whosoever receives (ja'ahu)} because the femininity of "admonition (maw'izah)" is not real, and it carries the meaning of: "preaching (wa'z)". Al-Hasan read it as: "faman ja'at-hu" (using the feminine marker) (5).

This (6) verse was recited by Aisha when she was informed of the action of Zaid bin Arqam. Ad-Daraqutni (7) narrated on the authority of Al-Aliya bint Anfa' who said: Umm Mahabba and I went to Makkah, and we entered upon Aisha (may Allah be pleased with her). We greeted her, and she said to us: "Where are you from?" We said: "From the people of Kufa." She said: It was as if she turned away from us. Umm Mahabba said to her: "O Mother of the Believers! I had a slave girl, and I sold her to Zaid bin Arqam al-Ansari for eight hundred dirhams until he receives his payment (ata'), and then he wanted to sell her, so I bought her from him for six hundred dirhams in cash." She said: She turned to us and said: "How evil is what you sold and what you bought! Inform Zaid that he has nullified his Jihad with the Messenger of Allah (peace be upon him), unless he repents." She said to her: "What do you think if I take from him nothing but my principal (the original amount)?" She said: {Whosoever receives an admonition from his Lord and desists, he shall have what is past} [Quran 2:275].

---

(1) Al-Mudawwana 4/148, see also Ikmal al-Mu'lim 5/280. (2) His saying: "Twenty-first" is from (m) and not in the rest of the copies. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/372. (4) Musnad al-Bazzar (1607), and it has been presented from another narration on page

224 of this part, which includes a story. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/372, and Al-Hasan's reading was mentioned by Ibn Khalawayh in "The Rare Readings" (Al-Qira'at al-Shadh-dhah) p. 17. (6) Preceding it in the manuscripts: "Twenty-first". (7) Sunan al-Daraqutni 3/52.

सूरह अल-बकराह: आयतें 275 - 279 397

...और जानवर, और उन चीजों के लिए समकक्ष जिनका समकक्ष होता है; तोली गई या मापी गई खाद्य सामग्री या वस्तुओं में से। मालिक ने कहा: स्पष्ट हराम (निषिद्ध वस्तुएं) वापस कर दी जानी चाहिए चाहे वे खो गई हों या नहीं, और जो कुछ लोगों द्वारा नापसंद किया जाता है उसे वापस किया जाना चाहिए, जब तक कि वह खो न जाए और इस प्रकार छोड़ न दिया जाए (1)।

इक्कीसवां (2): अल्लाह तआला का कथन: {जिसके पास उसके रब की ओर से उपदेश पहुँचा}। जाफ़र बिन मुहम्मद अल-सादिक (अल्लाह उन दोनों पर दया करे) ने कहा: अल्लाह ने सूद (ब्याज) को हराम किया ताकि लोग एक-दूसरे को कर्ज दें (3)। और इब्न मसूद से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "दो बार कर्ज देना एक बार सदका देने के बराबर है," इसे अल-बज़ार ने निकाला है, और यह अर्थ पहले विस्तार से पेश किया जा चुका है (4)। कुछ लोगों ने कहा: अल्लाह ने इसे इसलिए हराम किया क्योंकि यह धन को नष्ट करने वाला और लोगों के लिए विनाशकारी है।

अल्लाह तआला के कथन {जिसके पास पहुँचा (जाअहू)} में स्त्रीलिंग चिह्न को हटा दिया गया है क्योंकि "उपदेश (मौइज़ा)" का स्त्रीलिंग वास्तविक नहीं है, और इसका अर्थ "नसीहत (वाअज़)" है। अल-हसन ने इसे "फमन जाअत-हू" (स्त्रीलिंग चिह्न के साथ) पढ़ा है (5)।

इस (6) आयत को आयशा ने तब पढ़ा था जब उन्हें ज़ैद बिन अरकम के कृत्य के बारे में बताया गया था। अद-दाराकुतनी (7) ने अल-आलिया बिन्त अनफ़ा से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मैं और उम्म महब्बा मक्का गए, और हम आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के पास गए। हमने उन्हें सलाम किया, तो उन्होंने हमसे कहा: "तुम कहाँ से हो?" हमने कहा: "कूफ़ा के लोगों में से।" उन्होंने कहा: ऐसा लगा जैसे उन्होंने हमसे मुँह फेर लिया हो। उम्म महब्बा ने उनसे कहा: "हे मोमिनों की माँ! मेरे पास एक दासी थी, और मैंने उसे ज़ैद बिन अरकम अल-अंसारी को उनके वेतन मिलने तक आठ सौ दिरहम में बेच दिया था, और फिर वह उसे बेचना चाहते थे, तो मैंने उसे उनसे नकद छह सौ दिरहम में खरीद लिया।" उन्होंने कहा: वह हमारी ओर मुड़ीं और कहा: "कितना बुरा है जो तुमने बेचा और जो तुमने खरीदा! ज़ैद को सूचित कर दो कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ अपने जिहाद को शून्य कर दिया है, जब तक कि वह तौबा न कर लें।" उन्होंने उनसे कहा: "आपका

क्या विचार है अगर मैं उससे केवल अपना मूल धन ही लूँ?" उन्होंने कहा: {जिसके पास उसके रब की ओर से उपदेश पहुँचा और वह रुक गया, तो जो पहले हो चुका वह उसी का है} [कुरान 2:275]।

---

(1) अल-मुदव्वना 4/148, इकमल अल-मुअल्लिम 5/280 भी देखें। (2) उनका कथन: "इक्कीसवां" (म) से है और बाकी प्रतियों में नहीं है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/372। (4) मुसनद अल-बज़ार (1607), और इसे इसी भाग के पृष्ठ 224 पर एक अन्य रिवायत से पेश किया गया है, जिसमें एक कहानी है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/372, और अल-हसन की किरात का उल्लेख इब्न खलवैह ने "अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह" पृष्ठ 17 में किया है। (6) पांडुलिपियों में इससे पहले: "इक्कीसवां"। (7) सुनन अद-दाराकुतनी 3/52।

سورہ البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹ ۳۹۷

...اور جانور، اور ان چیزوں کے لیے ہم پلہ جن کا ہم پلہ ہوتا ہے؛ وزن کی جانے والی یا ناپی جانے والی غذا یا سامان میں سے۔ مالک نے کہا: واضح حرام چیزیں واپس کی جائیں گی خواہ وہ ضائع ہو چکی ہوں یا نہیں، اور جو کچھ لوگوں کے نزدیک ناپسندیدہ ہو وہ واپس کیا جائے گا، الا یہ کہ وہ ضائع ہو جائے تو چھوڑ دیا جائے گا (۱)۔

اکیسویں بات (۲): اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَمَن جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِ﴾ (جس کے پاس اس کے رب کی طرف سے نصیحت آئی)۔ جعفر بن محمد الصادق رحمہما اللہ نے فرمایا: اللہ نے سود کو اس لیے حرام کیا تاکہ لوگ ایک دوسرے کو قرض دیں (۳)۔ اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "دو مرتبہ قرض دینا ایک مرتبہ صدقہ دینے کے برابر ہے"، اسے البزار نے روایت کیا ہے، اور یہ معنی پہلے تفصیل سے گزر چکا ہے (٤)۔ بعض لوگوں نے کہا: اللہ نے اسے اس لیے حرام کیا کیونکہ یہ مال کو برباد کرنے والا اور لوگوں کے لیے ہلاکت خیز ہے۔

اللہ تعالیٰ کے ارشاد ﴿فَمَن جَاءَهُ﴾ میں تانیث کی علامت گر گئی ہے کیونکہ "موعظہ" کی تانیث حقیقی نہیں ہے، اور یہ "وعظ" کے معنی میں ہے۔ حسن بصری نے علامت کے اثبات کے ساتھ "فمن جاءته" پڑھا ہے (٥)۔

اس (٦) آیت کو حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے اس وقت پڑھا جب انہیں زید بن ارقم رضی اللہ عنہ کے ایک عمل کی خبر دی گئی۔ دارقطنی (۷) نے العالیہ بنت انفع سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں اور ام محبہ مکہ نکلیں، تو ہم حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی خدمت میں حاضر ہوئیں۔ ہم نے انہیں سلام کیا، تو انہوں نے ہم سے پوچھا: "تم کہاں سے ہو؟" ہم نے کہا: "اہل کوفہ

میں سے۔" العالیہ کہتی ہیں: ایسا لگا جیسے انہوں نے ہم سے منہ پھیر لیا ہو۔ ام محبہ نے ان سے کہا: "اے ام المؤمنین! میری ایک لونڈی تھی اور میں نے اسے زید بن ارقم انصاری کو ان کے وظیفے کی ادائیگی تک آٹھ سو درہم میں بیچا تھا، پھر انہوں نے اسے بیچنا چاہا تو میں نے ان سے نقد چھ سو درہم میں خرید لی۔" العالیہ کہتی ہیں: حضرت عائشہ ہماری طرف متوجہ ہوئیں اور فرمایا: "کتنا برا ہے وہ سودا جو تم نے بیچا اور جو تم نے خریدا! زید کو یہ پیغام پہنچا دو کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ اپنے جہاد کو باطل کر دیا ہے، الا یہ کہ وہ توبہ کر لیں۔" ام محبہ نے ان سے کہا: "آپ کا کیا خیال ہے اگر میں ان سے صرف اپنا اصل مال (راس المال) ہی لوں؟" انہوں نے جواب دیا: ﴿فَمَن جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِ فَانتَهَىٰ فَلَهُ مَا سَلَفَ﴾ (جس کے پاس اس کے رب کی طرف سے نصیحت آئی اور وہ باز آگیا، تو جو گزر چکا وہ اسی کا ہے)۔

---

(١) المدونہ ١٤٨/٤، اور دیکھیے اکمال المعلم ٥/ ٢٨٠۔ (٢) ان کا قول: "الحادیۃ والعشرون" نسخہ (م) میں ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٣٧٢/١۔ (٤) مسند البزار (١٦٠٧)، اور یہ اسی حصے کے صفحہ ٢٢٤ پر دوسری روایت سے گزر چکا ہے، اور اس میں قصہ ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ٣٧٢/١، اور حسن کی قرات کا ذکر ابن خالویہ نے "القراءات الشاذہ" ص ١٧ میں کیا ہے۔ (٦) نسخوں میں اس سے پہلے ہے: "الحادیۃ والعشرون"۔ (٧) سنن الدارقطنی ٥٢/٣۔

Al-Aliyah is the wife of Abu Ishaq al-Hamdani al-Kufi al-Sabi'i, the mother of Yunus bin Abi Ishaq(1). And this Hadith was related by Malik from the narration of Ibn Wahb from him(2) regarding credit sales (deferred payment sales). If there is something in them that leads to falling into the forbidden, it is prohibited, even if its outward appearance is a permissible sale. The majority of jurists disagreed with Malik on this principle and said: Judgments are based on the apparent, not on conjectures(3). Our evidence is the principle of "blocking the means" (Sadd al-Dhara'i'); if it is accepted, fine, otherwise we provide evidence for its validity. And this has been mentioned before(4). This Hadith is a textual proof, and Aisha would not say: "Inform Zaid that he(5) has invalidated his Jihad unless he repents," except through divine notification (Tawqif)(6); for such matters are not said based on personal opinion, as the invalidation of deeds cannot be known except through revelation, as mentioned before. In Sahih Muslim(7), it is narrated from Al-Nu'man bin Bashir who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "The lawful (halal) is clear and the unlawful (haram) is clear, and between them are ambiguous matters that many people do not know(9). So whoever avoids ambiguous matters has safeguarded his religion and his honor, and whoever falls into ambiguous matters falls into..."

Footnotes: (1) Abu Ishaq: Amr bin Abdullah, whose biography was mentioned earlier. Yunus his son: He is Abu Israil, the Hadith scholar of Kufa and son of its scholar; he is considered among the junior Successors (Tabi'in), died (159 AH). Siyar 7/26. As for Al-Aliyah and Umm Mahabbah, Al-Daraqutni said: They are unknown and cannot be used as evidence. Ibn Abd al-Barr said in al-Istidhkar 19/26: The Hadith is of a rejected wording and has no basis; because righteous deeds are not nullified by personal reasoning (ijtihad), but rather by apostasy. It is impossible that Aisha would oblige Zaid to repent based on her opinion, or that her reasoning would declare him an infidel; this is not something that should be thought of her, nor is it accepted of her. See Al-Muhalla 9/49-50. (2) Reported by Ibn Hazm in Al-Muhalla 8/445 via Ibn Wahb, from Jarir bin Hazim, from Abu Ishaq al-Sabi'i, from Umm Yunus that Aisha, the Mother of the Believers, was told by Umm Mahabbah... (3) Al-Kafi 2/671. (4) Regarding the verse of Allah Almighty: {O you who have believed, do not say, "Ra'ina"} Verse: 104, 2/294. (5) In the manuscripts: "for he". What is established is from (M). (6) See Al-Istidhkar 19/24. (7) Number (1599), and it is in Ahmad (18374), and Al-Bukhari (52). It was mentioned before in 2/295. (8) The word "Indeed" (Inna) is not in the handwritten manuscripts; what is established is from (M), which conforms

to Sahih Muslim. (9) In the manuscripts: "and between them are similar matters that he does not know." What is established is from (M).

३९८ सूरा अल-बकराह: आयतें २७५ - २७९

अल-आलिया अबू इशाक अल-हमदानी अल-कूफ़ी अल-सबई की पत्नी हैं, जो यूनुस बिन अबू इशाक की माँ हैं(१)। और इस हदीस को मलिक ने इब्न वहब के माध्यम से उनसे(२) उधार बिक्री (मुअज्जल बिक्री) के बारे में रिवायत किया है। यदि उनमें कुछ ऐसा है जो वर्जित कार्य करने की ओर ले जाता है, तो उसे प्रतिबंधित किया जाता है, भले ही उसका बाहरी रूप एक जायज़ बिक्री हो। क़ानूनविदों (फ़ुक़हा) के बहुमत ने इस मूल सिद्धांत पर मलिक से असहमति जताई और कहा: निर्णय ज़ाहिरी (प्रत्यक्ष) पर आधारित होते हैं, अनुमानों पर नहीं(३)। हमारा प्रमाण 'सद अल-ज़राई' (बुराई के साधनों को रोकना) का सिद्धांत है; यदि इसे स्वीकार किया जाता है तो ठीक है, अन्यथा हम इसकी वैधता के लिए प्रमाण देंगे। और यह पहले भी बताया जा चुका है(४)। यह हदीस एक स्पष्ट प्रमाण है, और आइशा यह नहीं कहतीं: "ज़ैद को सूचित करें कि उसने(५) अपने जिहाद को शून्य कर दिया है जब तक कि वह तौबा न कर ले," सिवाय ईश्वरीय निर्देश (तौकीफ़)(६) के, क्योंकि ऐसी बातें निजी राय के आधार पर नहीं कही जातीं, क्योंकि कर्मों के शून्य होने का ज्ञान केवल वह्य (ईश्वरीय रहस्योद्घाटन) के माध्यम से ही प्राप्त किया जा सकता है, जैसा कि पहले बताया गया है। सहीह मुस्लिम(७) में अल-नुमान बिन बशीर से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को यह कहते हुए सुना: "हलाल स्पष्ट है और हराम स्पष्ट है, और उन दोनों के बीच संदेहास्पद मामले हैं जिन्हें बहुत से लोग नहीं जानते(९)। अतः जो संदेहास्पद मामलों से बचता है, उसने अपने दीन और अपनी इज़्ज़त की रक्षा कर ली, और जो संदेहास्पद मामलों में पड़ता है, वह..."

फुटनोट्स: (१) अबू इशाक: अम्र बिन अब्दुल्ला, जिनका परिचय पहले दिया जा चुका है। उनका पुत्र यूनुस: वह अबू इस्राइल हैं, कूफ़ा के हदीस विद्वान और एक विद्वान के पुत्र; उन्हें कनिष्ठ ताबेईन (Successors) में गिना जाता है, मृत्यु (१५९ हिजरी)। अस-सियर २६/७। जहाँ तक अल-आलिया और उम्म महब्बा का सवाल है, अल-दारकुतनी ने कहा: वे अज्ञात हैं और उनका प्रमाण के रूप में उपयोग नहीं किया जा सकता। इब्न अब्दुल बर्र ने अल-इस्तिज़कार २६/१९ में कहा: यह हदीस शब्दों के लिहाज़ से अस्वीकार्य है और इसका कोई आधार नहीं है; क्योंकि नेक काम इज्तिहाद (निजी शोध) से बेकार नहीं होते, बल्कि वे इरतदाद (धर्मत्याग) से बेकार होते हैं। यह असंभव है कि आइशा अपनी राय से ज़ैद को तौबा करने के लिए बाध्य करें, या उनका इज्तिहाद उन्हें काफ़िर ठहराए; उनके बारे में ऐसा सोचना उचित नहीं है और न ही इसे स्वीकार किया जाना चाहिए। देखें अल-मुहल्ला ९/४९-५०। (२) इसे इब्न हज़्म ने अल-मुहल्ला ८/४४५ में इब्न वहब के रास्ते से, ज़रीर बिन हाज़िम से,

अबू इशाक अल-सबई से, उम्म यूनुस से रिवायत किया है कि मोमिनों की माँ आइशा से उम्म महब्बा ने कहा... (३) अल-काफ़ी २/६७१। (४) अल्लाह तआला के इस कथन पर: {ऐ ईमान वालो! तुम 'राईना' न कहा करो} आयत: १०४, २/२९४। (५) पांडुलिपियों में: "क्योंकि वह"। जो स्थापित है वह (म) से है। (६) देखें अल-इस्तिज़कार १९/२४। (७) संख्या (१५९९), और यह अहमद (१८३७४) और बुखारी (५२) में है। इसे पहले २/२९५ में बताया जा चुका है। (८) शब्द 'बेशक' (इन्न) हस्तलिखित प्रतियों में नहीं है; जो स्थापित है वह (म) से है जो सहीह मुस्लिम के अनुकूल है। (९) पांडुलिपियों में: "और उन दोनों के बीच ऐसी समानताएँ हैं जिन्हें वह नहीं जानता।" जो स्थापित है वह (म) से है।

العالیہ ابو اسحاق الہمدانی الکوفی السبیعی کی اہلیہ ہیں، جو یونس بن ابی اسحاق کی والدہ ہیں(۱)۔ اور یہ حدیث مالک نے ابن وہب کی روایت سے ان سے(۲) بیوع الآجال (ادھار خرید و فروخت) کے بارے میں نقل کی ہے، پس اگر ان میں کوئی ایسی بات ہو جو ممنوع کام میں پڑنے کا باعث بنے، تو اس سے منع کیا جائے گا، خواہ اس کا ظاہری روپ جائز بیع ہی کیوں نہ ہو۔ اور اس اصل (اصول) میں جمہور فقہاء نے مالک کی مخالفت کی ہے اور کہا ہے: احکام کا مدار ظاہر پر ہے، گمان پر نہیں(۳)۔ اور ہماری دلیل 'سدِ ذرائع' (برائی کے راستوں کو بند کرنا) کا قول ہے؛ اگر اسے تسلیم کر لیا جائے تو ٹھیک، ورنہ ہم اس کی صحت پر دلیل دیں گے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۴)۔ اور یہ حدیث نص ہے، اور عائشہ یہ نہیں کہتیں: "زید کو بتا دو کہ اس نے(۵) اپنا جہاد باطل کر دیا ہے سوائے اس کے کہ وہ توبہ کرے،" مگر توقیف (خدا کی طرف سے اطلاع)(۶) کے ذریعے؛ کیونکہ ایسی بات رائے سے نہیں کہی جاتی، اس لیے کہ اعمال کے باطل ہونے کی معرفت وحی کے بغیر ممکن نہیں ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور صحیح مسلم(۷) میں نعمان بن بشیر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "حلال واضح ہے اور حرام واضح ہے، اور ان دونوں کے درمیان مشتبہ (شک والی) چیزیں ہیں جنہیں بہت سے لوگ نہیں جانتے(۹)۔ پس جو شبہات سے بچا اس نے اپنے دین اور اپنی عزت کو بچا لیا، اور جو شبہات میں پڑا وہ..."

حواشی: (۱) ابو اسحاق: عمرو بن عبد اللہ، ان کا تذکرہ پہلے گزر چکا ہے، اور یونس ان کا بیٹا ہے: وہ ابو اسرائیل ہیں جو کوفہ کے محدث اور ایک محدث کے بیٹے ہیں، ان کا شمار صغار تابعین میں ہوتا ہے، وفات (۱۵۹ھ)۔ السیر ۲۶/۷۔ رہا العالیہ اور ام محبہ کا معاملہ، تو دارقطنی نے

ان کے بارے میں کہا: یہ دونوں مجہول ہیں، ان سے احتجاج (دلیل لینا) درست نہیں، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ۲۶/۱۹ میں کہا: یہ حدیث منکر اللفظ ہے، اس کی کوئی اصل نہیں؛ کیونکہ نیک اعمال اجتہاد سے ضائع نہیں ہوتے بلکہ ارتداد سے ضائع ہوتے ہیں، اور یہ ناممکن ہے کہ عائشہ اپنی رائے سے زید کو توبہ پر مجبور کریں یا ان کا اجتہاد انہیں کافر ٹھہرائے، پس ان کے بارے میں ایسا گمان نہیں کرنا چاہیے اور نہ ہی اسے قبول کرنا چاہیے۔ دیکھیے المحلی ۴۹/۹-۵۰۔ (۲) اسے ابن حزم نے المحلی ۴۴۵/۸ میں ابن وہب کے طریق سے، جریر بن حازم سے، انہوں نے ابو اسحاق السبیعی سے، انہوں نے ام یونس سے روایت کیا کہ ام المؤمنین عائشہ سے ام محبہ نے کہا... (۳) الکافی ۶۷۱/۲۔ (۴) اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا﴾ آیت: ۱۰۴، ۲۹۴/۲۔ (۵) نسخوں میں ہے: "فإنہ" (کیونکہ وہ)۔ اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (۶) دیکھیے الاستذکار ۲۴/۱۹۔ (۷) نمبر (۱۵۹۹)، اور یہ احمد (۱۸۳۷۴) اور بخاری (۵۲) میں ہے۔ اور یہ ۲۹۵/۲ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۸) لفظ "إنَّ" (بے شک) قلمی نسخوں میں نہیں ہے، جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے اور یہ صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (۹) نسخوں میں ہے: "اور ان دونوں کے درمیان متشابہات ہیں جنہیں وہ نہیں جانتا"۔ جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔

...prohibited, like a shepherd grazing his flock around a private pasture, nearly venturing into it (1). Lo! Verily every king has a private pasture, and verily the private pasture of Allah is His prohibitions." The significance of this is that it forbids engaging in doubtful matters for fear of falling into prohibitions, and that is to "block the means" (sadd al-dhari'ah).

The Prophet (PBUH) said: "Verily, among the major sins is for a man to curse his parents." They said: "O Messenger of Allah, how can a man curse his parents?" He said: "He curses another man's father, who then curses his father, and he curses another's mother, who then curses his mother" (2). Thus, causing the parents to be cursed was equated with cursing them directly.

He (PBUH) cursed the Jews for consuming the price of what they were forbidden to eat (3). Abu Bakr said in his writing: "Separate things should not be grouped together, nor should grouped things be separated for fear of Zakat" (4). Ibn Abbas forbade exchanging dirhams for dirhams with silk in between (5). Scholars have agreed on prohibiting the combination of a sale and a loan, on prohibiting even a small amount of wine even if it does not intoxicate, on prohibiting being alone with a foreign woman even if the man is impotent, and on prohibiting looking at the face of a young woman, among other numerous examples where it is known with certainty that Islamic law has prohibited them because they are means to forbidden acts. Usury (Riba) is the most deserving of having its pastures protected and its paths blocked. Whoever permits these means is like someone permitting the digging of a well or setting snares for the destruction of male and female believers (6), which is something no one would say. Furthermore, we have agreed to prohibit someone who sells by Al-'Einah (a type of credit sale) if he is known for it and it is his habit, which falls under the meaning of this chapter. And Allah is the Granter of success to what is correct.

Twenty-secondly: Abu Dawood narrated from Ibn Umar who said: I heard the Messenger of Allah (PBUH)...

(1) In (D): "falls into it", and in (Kh) and (Zha): "comes upon it", and what is confirmed is from Sahih Muslim and Musnad Ahmad, and it appeared in Bukhari as: "comes upon it". (2) Reported by Ahmad (6529) and Muslim (90) from the Hadith of Abdullah bin Amr bin Al-Aas, may Allah be pleased with them, and it was previously mentioned on 296/2. (3) The author refers to the saying of the Prophet (peace and blessings be

upon him): "May Allah curse the Jews; fats were forbidden to them, so they melted them, sold them, and consumed their prices," and it was previously mentioned on 28/3. (4) Reported by Ahmad (72) and Al-Bukhari (1450). (5) In (D), (Z), and (M): "Jarirah", and what is confirmed is from (Kh) and (Zha), and "Harirah" is a piece of silk. Al-Mughni 61/6, and discussion on this report was previously mentioned on 297/2. (6) In (M): "Muslim men and Muslim women".

...हराम, उस चरवाहे की तरह है जो किसी संरक्षित चरागाह के आसपास चराता है, और करीब है कि उसमें प्रवेश कर जाए (1)। सावधान! हर राजा की एक संरक्षित चरागाह होती है, और सावधान! अल्लाह की संरक्षित चरागाह उसकी हराम की हुई चीज़ें हैं। इसके प्रमाण का आधार यह है कि उन्होंने संदिग्ध चीज़ों में पड़ने से मना किया ताकि हराम में गिरने का डर न रहे, और यह "सद्द-ए-ज़रीआ" (बुराई के रास्ते बंद करना) है।

और अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने फ़रमाया: "बड़े गुनाहों में से यह है कि आदमी अपने माता-पिता को गाली दे।" लोगों ने पूछा: कोई आदमी अपने माता-पिता को कैसे गाली दे सकता है? आपने फ़रमाया: "वह किसी के पिता को गाली देता है तो वह उसके पिता को गाली देता है, और वह किसी की माँ को गाली देता है तो वह उसकी माँ को गाली देता है" (2)। अतः माता-पिता को गाली दिलवाने का कारण बनने को स्वयं गाली देने के समान माना गया।

और आपने (सल्ल.) यहूदियों पर लानत भेजी जब उन्होंने उन चीज़ों की कीमत खाई जिन्हें खाने से उन्हें मना किया गया था (3)। और अबू बक्र (रज़ि.) ने अपने लेख में कहा: "ज़कात के डर से अलग-अलग चीज़ों को इकट्ठा न किया जाए, और न ही इकट्ठा चीज़ों को अलग किया जाए" (4)। और इब्न अब्बास ने रेशम के बीच दिरहम के बदले दिरहम के लेन-देन से मना किया (5)। विद्वानों ने बिक्री और ऋण को जोड़ने की मनाही पर सहमति जताई है, और शराब की थोड़ी मात्रा को हराम करने पर भी चाहे वह नशा न करे, और एक अजनबी महिला के साथ अकेले रहने की मनाही पर भी चाहे पुरुष नपुंसक हो, और एक युवा महिला के चेहरे को देखने की मनाही पर भी, इसके अलावा कई अन्य उदाहरण हैं जहाँ निश्चित रूप से ज्ञात है कि शरीयत ने उन्हें मना किया है क्योंकि वे हराम चीज़ों के साधन हैं। सूद (रिबा) सबसे ज़्यादा इस बात का हकदार है कि उसकी चरागाहों की रक्षा की जाए और उसके रास्ते बंद किए जाएँ। और जिसने इन कारणों को जायज़ ठहराया, वह मानो मोमिनों की बर्बादी के लिए कुआँ खोदने और जाल बिछाने के समान है (6), और ऐसी बात कोई नहीं कहता। इसके अलावा, हम उस व्यक्ति को 'बै-ए-ईना' (क्रेडिट सेल का एक प्रकार) से रोकने पर सहमत हैं जो इसके लिए जाना जाता हो और यह उसकी आदत हो, और यह इसी अध्याय के अर्थ में है। और अल्लाह ही सही मार्ग दिखाने वाला है।

बाईसवाँ: अबू दाऊद ने इब्न उमर (रज़ि.) से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्ल.) को सुना...

(1) (द) में: "उसमें गिर जाए", और (ख़) और (ज़ॉ) में: "उसमें जा पड़े", और सही मुस्लिम और मुस्नद अहमद से प्रमाणित पाठ यही है, और बुखारी में "उसमें जा पड़े" आया है। (2) इसे अहमद (6529) और मुस्लिम (90) ने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (रज़ि.) की हदीस से निकाला है, और यह पहले 296/2 पर आ चुका है। (3) लेखक अल्लाह के रसूल (सल्ल.) के इस कथन की ओर संकेत कर रहे हैं: "अल्लाह यहूदियों पर लानत करे, उन पर चर्बी हराम की गई थी तो उन्होंने उसे पिघलाया, फिर उसे बेचा और उसकी कीमत खाई", और यह पहले 28/3 पर आ चुका है। (4) इसे अहमद (72) और बुखारी (1450) ने निकाला है। (5) (द), (ज़ै) और (मीम) में: "जरीरा", और प्रमाणित (ख़) और (ज़ॉ) से है, और 'हरीरा' रेशम का एक टुकड़ा है। अल-मुग़नी 61/6, और इस रिवायत पर चर्चा पहले 297/2 पर आ चुकी है। (6) (मीम) में: "मुसलमान पुरुष और मुसलमान महिलाएँ"।

حرام، اس چرواہے کی طرح جو کسی محفوظ چراگاہ کے گرد مویشی چراتا ہے، قریب ہے کہ اس میں داخل ہو جائے (1)۔ آگاہ رہو! ہر بادشاہ کی ایک چراگاہ ہوتی ہے، اور آگاہ رہو کہ اللہ کی چراگاہ اس کی حرام کردہ چیزیں ہیں۔ اس سے استدلال یہ ہے کہ آپﷺ نے شبہات میں پڑنے سے منع فرمایا تاکہ حرام میں گرنے کا خوف نہ رہے، اور یہ "سد الذریعہ" (برائی کے راستے بند کرنا) ہے۔

اور آپﷺ نے فرمایا: "بڑے گناہوں میں سے یہ ہے کہ آدمی اپنے والدین کو گالی دے۔" صحابہ نے عرض کیا: آدمی اپنے والدین کو کیسے گالی دیتا ہے؟ آپﷺ نے فرمایا: "وہ دوسرے کے باپ کو گالی دیتا ہے تو وہ اس کے باپ کو گالی دیتا ہے، اور وہ دوسرے کی ماں کو گالی دیتا ہے تو وہ اس کی ماں کو گالی دیتا ہے" (2)۔ چنانچہ والدین کو گالی دینے کا سبب بننے کو خود گالی دینے کے برابر قرار دیا گیا۔

اور آپﷺ نے یہودیوں پر لعنت کی جب انہوں نے ان چیزوں کی قیمت کھائی جن کے کھانے سے انہیں منع کیا گیا تھا (3)۔ حضرت ابوبکرؓ نے اپنی تحریر میں فرمایا: "صدقہ (زکوٰۃ) کے ڈر سے الگ الگ مالوں کو اکٹھا نہ کیا جائے اور نہ ہی اکٹھے مال کو الگ الگ کیا جائے" (4)۔ اور ابن عباسؓ نے درہموں کے بدلے درہم کے تبادلے سے منع کیا جن کے درمیان ریشم ہو (5)۔ علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ بیع (خرید و فروخت) اور قرض کو جمع کرنا منع ہے، اور تھوڑی شراب بھی حرام ہے اگرچہ وہ نشہ نہ کرے، اور اجنبی عورت کے ساتھ تنہائی میں رہنا حرام ہے اگرچہ مرد نامرد ہو، اور نوجوان عورت کے چہرے کی طرف دیکھنا حرام ہے، ان کے علاوہ بہت سی ایسی مثالیں ہیں جن کے بارے میں قطعیت اور ثبات کے ساتھ معلوم ہے کہ شریعت نے انہیں منع

قرار دیا ہے کیونکہ یہ محرمات کے ذرائع ہیں۔ سود (ربا) اس بات کا سب سے زیادہ حقدار ہے کہ اس کی چراگاہوں کی حفاظت کی جائے اور اس کے راستے بند کیے جائیں۔ اور جس نے ان اسباب کو جائز قرار دیا، وہ گویا مومن مردوں اور عورتوں کی ہلاکت کے لیے کنواں کھودنے اور جال بچھانے کے مترادف ہے (6)، اور یہ بات کوئی نہیں کہتا۔ نیز ہم اس شخص کو بیع عینہ (ادھار کی ایک قسم) سے روکنے پر متفق ہیں جو اس کے لیے مشہور ہو اور یہ اس کی عادت ہو، اور یہ اسی باب کے معنی میں ہے۔ اور اللہ ہی درست بات کی توفیق دینے والا ہے۔

بائیسواں مسئلہ: ابوداؤد نے ابن عمرؓ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہﷺ کو سنا...

(1) نسخہ (د) میں: "اس میں واقع ہو جائے"، اور (خ) اور (ظ) میں: "اس میں جا پڑے"، اور صحیح مسلم اور مسند احمد سے ثابت شدہ لفظ یہی ہے، اور بخاری میں "اس میں جا پڑے" کے الفاظ ہیں۔ (2) اسے احمد (6529) اور مسلم (90) نے عبداللہ بن عمرو بن العاصؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے صفحہ 296/2 پر گزر چکا ہے۔ (3) مصنف آپﷺ کے اس قول کی طرف اشارہ کر رہے ہیں: "اللہ یہودیوں پر لعنت کرے، ان پر چربیاں حرام کی گئیں تو انہوں نے انہیں پگھلایا، پھر بیچ کر ان کی قیمت کھائی"، اور یہ پہلے صفحہ 28/3 پر گزر چکا ہے۔ (4) اسے احمد (72) اور بخاری (1450) نے روایت کیا ہے۔ (5) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں: "جریرہ"، اور (خ) اور (ظ) سے ثابت شدہ لفظ "حریرہ" ہے، اور حریرہ ریشم کا ٹکڑا ہے۔ المغنی 6/61، اور اس روایت پر کلام پہلے 2/297 پر گزر چکا ہے۔ (6) نسخہ (م) میں: "مسلمان مرد اور مسلمان عورتیں"۔

It says: “If you engage in 'Inah' (usury-based) transactions, and take hold of the tails of cattle, and are content with agriculture, and abandon Jihad, Allah will inflict upon you a humiliation that He will not remove from you until you return to your religion”(1). In its chain of narration is Abu Abd al-Rahman al-Khurasani(2), who is not well-known. Abu Ubayd al-Harawi explained 'Inah' saying: It is to sell a commodity to someone for a known price until a specified term, then buy it back from him for less than the price at which it was sold. He said: If someone buys a commodity from another for a known price in the presence of an 'Inah' seeker, takes possession of it, then sells it to the 'Inah' seeker for a price higher than what he bought it for until a specified term, then the buyer sells it back to the first seller for cash at less than the price, this is also 'Inah', and it is lighter than the first, and it is permissible according to some. It is called 'Inah' due to the acquisition(3) of cash ('ayn) by the one seeking 'Inah', because 'al-'Ayn' is ready money, and the buyer only buys it to sell it for immediate cash that reaches him instantly.

Twenty-third: Our scholars said: Whoever sells a commodity for a price until a term, then buys it for a price of the same currency he sold it for, then it must be that he buys it from him for cash, or for a term less than the term for which he sold it, or for a longer term, for the same price, or less, or more. These are three cases:

As for(4) the first and second, if it is for the same price or more, it is permissible, but it is not permissible for less according to the requirement of Aisha's Hadith; because he gave six hundred to take eight hundred and the commodity is a pretext, and this is usury itself.

As for the third; until(5) a longer term, if he bought it alone or more, then it is permissible.

(1) Sunan Abu Dawood (3462), and it has preceded in 2/296. (2) In (D) there followed an addition: His name is Ishaq bin Asid, a resident of Egypt whose reports are not relied upon as evidence, and in it is also Ata al-Khurasani, and there is criticism of them, the Sheikh (may Allah be pleased with him) did not mention him. It appears that this addition was inserted by the scribe from the margin of the original from which he copied. (3) In (D), (Z), and (M): for the presence (luhudur), and what is established is from (Kh) and (Zha), and it is what agrees with what preceded in 2/296, where the author quoted Abu Ubayd's words in full, and it agrees with what is in Tahdhib al-Lugha 3/207. (4) In (M): And as for. (5) In (F): Which.

४०० सूरह अल-बकरा: आयतें २७५ - २७९

वह कहता है: "जब तुम ईना (ब्याज का एक रूप) के साथ व्यापार करोगे, और मवेशियों की पूंछ पकड़ लोगे, और खेती से संतुष्ट हो जाओगे, और जिहाद छोड़ दोगे, तो अल्लाह तुम पर ऐसी जिल्लत (अपमान) थोप देगा जिसे वह तुमसे तब तक नहीं हटाएगा जब तक तुम अपने दीन की ओर नहीं लौट जाते"(१)। इसके वर्णन की श्रृंखला में अबू अब्द अल-रहमान अल-खुरासानी(२) है, जो प्रसिद्ध नहीं है। अबू उबैद अल-हरवी ने 'ईना' की व्याख्या करते हुए कहा: यह तब होता है जब कोई व्यक्ति किसी को एक ज्ञात कीमत पर एक निश्चित अवधि तक कोई वस्तु बेचता है, फिर उसे उस कीमत से कम में वापस खरीद लेता है जिस पर उसने उसे बेचा था। उन्होंने कहा: यदि कोई व्यक्ति किसी ईना चाहने वाले की उपस्थिति में दूसरे से एक ज्ञात मूल्य पर वस्तु खरीदता है, उस पर कब्जा कर लेता है, फिर उसे ईना चाहने वाले को उस कीमत से अधिक पर बेचता है जिस पर उसने उसे एक निश्चित अवधि तक खरीदा था, फिर खरीदार उसे पहले विक्रेता को नकद में उस कीमत से कम में बेचता है, तो यह भी 'ईना' है, और यह पहले वाले से हल्का है, और कुछ के अनुसार यह जायज़ है। इसे 'ईना' इसलिए कहा जाता है क्योंकि 'ईना' के मालिक को 'ऐन' (नकद) की प्राप्ति(३) होती है, और वह इसलिए क्योंकि 'अल-ऐन' नकद धन है, और खरीदार इसे केवल नकद पैसे के लिए बेचने के लिए खरीदता है जो उसे तुरंत मिल जाए।

तेईसवां: हमारे विद्वानों ने कहा: जो कोई भी एक अवधि तक मूल्य के लिए वस्तु बेचता है, फिर उसे उसी मुद्रा के मूल्य के लिए खरीदता है जिसमें उसने उसे बेचा था, तो वह या तो उसे नकद में खरीदता है, या उस अवधि से कम अवधि के लिए जिसके लिए उसने उसे बेचा था, या लंबी अवधि के लिए, उसी मूल्य पर, या कम पर, या अधिक पर; ये तीन मामले हैं:

जहाँ तक(४) पहले और दूसरे का सवाल है, यदि यह उसी कीमत या उससे अधिक के लिए है, तो यह जायज़ है, और आयशा की हदीस की आवश्यकता के अनुसार कम के लिए जायज़ नहीं है; क्योंकि उसने आठ सौ लेने के लिए छह सौ दिए और वस्तु केवल एक बहाना है, और यही साक्षात् ब्याज (रिबा) है।

जहाँ तक तीसरे का सवाल है; लंबी अवधि तक(५), यदि उसने इसे अकेले या वृद्धि के साथ खरीदा, तो यह जायज़ है।

(१) सुनन अबू दाऊद (३४६२), और यह २९६/२ में पहले आ चुका है। (२) (डी) में इसके बाद एक अतिरिक्त अंश है: उसका नाम इशाक बिन असिद है, जो मिस्र का निवासी है जिसके विवरण को प्रमाण के रूप में स्वीकार नहीं किया जाता है, और इसमें अता अल-खुरासानी भी है, और उनकी आलोचना की गई है, शेख (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने उनका उल्लेख नहीं किया। ऐसा प्रतीत होता है कि यह अतिरिक्त अंश लेखक द्वारा उस मूल के हाशिए से डाला गया था जिससे उसने नकल की थी। (३) (डी), (जेड), और (एम) में: उपस्थिति के लिए (लहुदुर), और जो स्थापित है वह (खा) और (ज़्हा) से है, और यह वही है जो २९६/२ में पहले बताई गई बात से सहमत है, जहाँ लेखक ने अबू उबैद के शब्दों को पूरा उद्धृत किया था, और यह तहजीब अल-लुगा २०७/३ में जो है उससे सहमत है। (४) (एम) में: और जहाँ तक। (५) (एफ) में: जो।

٤٠٠ سورة البقرہ: آیات ٢٧٥ - ٢٧٩

کہتے ہیں: "جب تم عینہ (سود کی ایک قسم) کے ساتھ تجارت کرو گے، اور گائے کی دم پکڑو گے، اور کھیتی باڑی پر راضی ہو جاؤ گے، اور جہاد کو چھوڑ دو گے، تو اللہ تم پر ایسی ذلت مسلط کر دے گا جسے وہ تم سے اس وقت تک نہیں ہٹائے گا جب تک کہ تم اپنے دین کی طرف واپس نہ آجاؤ"(١)۔ اس کی سند میں ابو عبدالرحمن الخراسانی(٢) ہے، جو مشہور نہیں ہے۔ ابو عبید الہروی نے 'عینہ' کی وضاحت کرتے ہوئے کہا: یہ یہ ہے کہ کوئی شخص کسی آدمی کو ایک مقررہ مدت تک معلوم قیمت پر کوئی چیز بیچے، پھر اسے اس سے اس قیمت سے کم میں خرید لے جس پر اس نے اسے بیچا تھا۔ انہوں نے کہا: اگر کوئی شخص عینہ کے طالب کی موجودگی میں کسی دوسرے سے معلوم قیمت پر چیز خریدے، اس پر قبضہ کرے، پھر اسے عینہ کے طالب کو اس قیمت سے زیادہ میں بیچے جس پر اس نے اسے ایک مقررہ مدت تک خریدا تھا، پھر خریدار اسے پہلے بیچنے والے کو نقد قیمت پر اس قیمت سے کم میں بیچ دے، تو یہ بھی عینہ ہے، اور یہ پہلی قسم سے ہلکی ہے، اور بعض کے نزدیک یہ جائز ہے۔ اسے عینہ اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ عینہ والے کو 'عین' (نقد) حاصل(٣) ہوتا ہے، اور وہ اس لیے کہ 'العین' سے مراد نقد مال ہے، اور خریدار اسے صرف نقد پیسے کے لیے بیچنے کی غرض سے خریدتا ہے جو اسے فوری طور پر مل جائے۔

تیسواں: ہمارے علماء نے کہا: جو شخص کسی مدت تک قیمت پر چیز بیچتا ہے، پھر اسے اسی جنس کی قیمت پر خریدتا ہے جس پر اس نے اسے بیچا تھا، تو وہ یا تو اسے نقد خریدتا ہے، یا اس مدت سے کم مدت کے لیے جس پر اس نے اسے بیچا تھا، یا طویل مدت کے لیے، اسی قیمت پر، یا کم پر، یا زیادہ پر؛ یہ تین صورتیں ہیں:

جہاں تک(٤) پہلی اور دوسری صورت کا تعلق ہے، اگر یہ اسی قیمت یا اس سے زیادہ پر ہو تو جائز ہے، اور عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کے تقاضے کے مطابق کم پر جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس نے آٹھ سو لینے کے لیے چھ سو دیے اور سامان محض ایک حیلہ ہے، اور یہی عین سود ہے۔

اور جہاں تک تیسری صورت کا تعلق ہے؛ طویل مدت تک(٥)، اگر اس نے اسے تنہا یا اضافے کے ساتھ خریدا، تو یہ جائز ہے۔

(١) سنن ابو داؤد (٣٤٦٢)، اور یہ ٢٩٦/٢ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (٢) (د) میں اس کے بعد ایک اضافہ ہے: اس کا نام اسحاق بن اسید ہے، جو مصر کا رہنے والا ہے جس کی روایت سے استدلال نہیں کیا جاتا، اور اس میں عطا الخراسانی بھی ہے، اور ان پر کلام ہے، شیخ (رضی اللہ عنہ) نے اس کا ذکر نہیں کیا۔ ظاہر یہ ہے کہ یہ اضافہ کاتب نے اس اصل کے حاشیے سے درج کر دیا جس سے اس نے نقل کیا تھا۔ (٣) (د)، (ز) اور (م) میں: 'لحضور' (موجودگی کے لیے)، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہ وہی ہے جو ٢٩٦/٢ میں پہلے گزرا، جہاں مصنف نے ابو عبید کا کلام مکمل نقل کیا، اور یہ تہذیب اللغۃ ٢٠٧/٣ میں موجود بات کے موافق ہے۔ (٤) (م) میں: وأما (اور جہاں تک)۔ (٥) (ف) میں: التي (جو)۔

Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279 401

...for the same price or less than it, and it is not permissible for more; if he buys some of them, it is not permissible in any case(1), neither for the same price, nor for less, nor for more(2). Our scholars have confined the issues of this chapter to twenty-seven issues, and their basis is what we have mentioned, so know this.

Twenty-fourth: His words, the Almighty: {So for him is what has passed} meaning: from usury (riba)(3), there is no accountability for him from it in this world nor in the Hereafter; as stated by Al-Suddi and others. This is a judgment from Allah Almighty for those who embraced Islam from the pagans of Quraish and Thaqif, and those who were trading there. And "salaf" means: it preceded in time and passed(4).

Twenty-fifth: His words, the Almighty: {and his affair is with Allah} there are four interpretations for it:

First: That the pronoun refers back to usury (riba), meaning: the matter of usury is for Allah to pass its prohibition or otherwise.

Second: That the pronoun refers back to "what has passed", meaning: his affair is with Allah Almighty regarding pardoning it and dropping the accountability for it.

Third: That the pronoun refers back to the one who deals in usury, meaning: his affair is with Allah as to whether He makes him firm in ceasing it or returns him to the sin of usury. Al-Nahhas chose this view, saying: This is a good and clear view, meaning: and his future affair is with Allah, if He wills, He will keep him firm on the prohibition, and if He wills, He will permit it.

Fourth: That the pronoun returns to the one who desists; but in the sense of reassuring him, and expanding his hope in goodness, as you say: and his affair is towards obedience and goodness [and a place of hope], and as you say: his affair is in growth and turning towards Allah Almighty and towards His obedience(5).

(1) In (m): so it is not permissible in any case. (2) See Al-Kafi 2/671, and Al-Ma'unah 2/1002-1004. (3) In (d), (z), and (m): from the matter of usury. The confirmed version is from (kh) and (za), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/372, and the statement is from it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/372, and the statement of Al-Suddi was narrated by Al-Tabari 5/44-45. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/372, and what preceded between brackets is from it, and the statement of Al-Nahhas is in his "Ma'ani al-Qur'an" 1/308.

सूरह अल-बक़रह: आयतें 275 - 279 401

...उसी मूल्य पर या उससे कम पर, और इससे अधिक पर जायज़ नहीं है; यदि वह उनमें से कुछ खरीदता है, तो यह किसी भी स्थिति में जायज़ नहीं है(1), न ही उसी मूल्य पर, न कम पर, और न ही अधिक पर(2)। हमारे विद्वानों ने इस अध्याय के मुद्दों को सत्ताईस मुद्दों तक सीमित कर दिया है, और उनका आधार वही है जो हमने उल्लेख किया है, इसलिए इसे जानें।

चौबीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {तो उसके लिए वह है जो बीत चुका है} यानी: सूद (रिबा) से(3), उस पर दुनिया और न ही आख़िरत में इसका कोई दायित्व नहीं है; जैसा कि अल-सुद्दी और अन्य लोगों ने कहा है। यह अल्लाह तआला का उन लोगों के लिए एक फैसला है जिन्होंने कुरैश और सक़ीफ़ के काफिरों में से इस्लाम स्वीकार किया, और जो वहाँ व्यापार कर रहे थे। और "सलफ़" का अर्थ है: जो समय में बीत चुका और समाप्त हो गया(4)।

पच्चीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और उसका मामला अल्लाह के पास है} इसमें चार व्याख्याएँ हैं:

पहला: यह कि सर्वनाम सूद (रिबा) की ओर इशारा करता है, जिसका अर्थ है: सूद का मामला अल्लाह के पास है कि वह इसकी मनाही को जारी रखे या अन्यथा।

दूसरा: यह कि सर्वनाम "जो बीत चुका है" की ओर इशारा करता है, यानी: उसका मामला अल्लाह तआला के पास है कि उसे माफ कर दे और उसके लिए दायित्व को हटा दे।

तीसरा: यह कि सर्वनाम सूदखोर की ओर इशारा करता है, जिसका अर्थ है: उसका मामला अल्लाह के पास है कि वह उसे (सूद) छोड़ने पर दृढ़ रखे या उसे सूद की अवज्ञा की ओर लौटा दे। अल-नहस ने इस विचार को चुना, उन्होंने कहा: यह एक अच्छा और स्पष्ट विचार है, यानी: भविष्य में उसका मामला अल्लाह के पास है, यदि वह चाहेगा तो उसे निषेध पर दृढ़ रखेगा, और यदि वह चाहेगा तो इसे अनुमति देगा।

चौथा: यह कि सर्वनाम रुक जाने वाले (निषेध को मानने वाले) की ओर लौटता है; लेकिन उसे आश्वस्त करने और भलाई में उसकी आशा बढ़ाने के अर्थ में, जैसा कि आप कहते हैं: और उसका मामला आज्ञाकारिता और भलाई [और आशा के स्थान] की ओर है, और जैसा कि आप कहते हैं: उसका मामला विकास और अल्लाह तआला की ओर रुख करने और उसकी आज्ञाकारिता में है(5)।

(1) (म) में: तो यह किसी भी स्थिति में जायज़ नहीं है। (2) देखें अल-काफी 2/671, और अल-मऊना 2/1002-1004। (3) (द), (ज़) और (म) में: सूद के मामले से। जो (ख़) और (ज़) से पुष्ट है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/372 में जो है उसके अनुरूप है, और यह कथन उसी से है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/372, और अल-सुद्दी का कथन अल-तबरी 5/44-45 द्वारा निकाला गया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/372, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है, और अल-नहस का कथन उनके"मआनी अल-क़ुरआन" 1/308 में है।

سورة البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹ ۴۰۱

...اسی قیمت پر یا اس سے کم پر، اور اس سے زیادہ پر جائز نہیں؛ پس اگر اس نے ان میں سے کچھ خریدا تو یہ کسی حال میں جائز نہیں(۱)، نہ اسی قیمت پر، نہ کم پر اور نہ ہی زیادہ پر(۲)۔ ہمارے علماء نے اس باب کے مسائل کو ستائیس مسائل میں محدود کر دیا ہے، اور ان کا دارومدار اسی پر ہے جو ہم نے ذکر کیا ہے، پس جان لیں۔

چوبیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَهُ مَا سَلَفَ﴾ یعنی: سود (ربا) میں سے(۳)، اس پر دنیا اور نہ ہی آخرت میں اس کا کوئی مواخذہ ہے؛ یہ سدی اور دیگر نے کہا ہے۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کا حکم ان لوگوں کے لیے ہے جو کفار قریش اور ثقیف میں سے اسلام لائے، اور جو وہاں تجارت کرتے تھے۔ اور «سلف» کا مطلب ہے: جو وقت میں پہلے گزر چکا اور ختم ہو گیا(۴)۔

پچیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ﴾ اس میں چار تاویلات ہیں:

پہلی: یہ کہ ضمیر سود (ربا) کی طرف لوٹتی ہے، بمعنی: اور سود کا معاملہ اللہ کے سپرد ہے کہ وہ اس کی حرمت کو برقرار رکھے یا اس کے علاوہ۔

دوسری: یہ کہ ضمیر «جو گزر چکا» کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: اس کا معاملہ اللہ تعالیٰ کے سپرد ہے کہ اسے معاف کر دے اور اس سے مواخذہ ساقط کر دے۔

تیسری: یہ کہ ضمیر سود خور کی طرف لوٹتی ہے، بمعنی: اس کا معاملہ اللہ کے سپرد ہے کہ وہ اسے (سود سے) باز رہنے پر ثابت قدم رکھے یا اسے دوبارہ سود کی معصیت کی طرف لوٹا دے۔ النحاس نے اسی قول کو پسند کیا، انہوں نے کہا: یہ قول اچھا اور واضح ہے، یعنی: مستقبل میں اس

کا معاملہ اللہ کے سپرد ہے، اگر وہ چاہے گا تو اسے حرمت پر ثابت قدم رکھے گا، اور اگر چاہے گا تو اسے مباح کر دے گا۔

چوتھی: یہ کہ ضمیر باز آ جانے والے کی طرف لوٹتی ہے؛ لیکن اسے تسلی دینے اور خیر میں اس کی امید بڑھانے کے معنی میں، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: اور اس کا معاملہ اطاعت اور خیر [اور جائے امید] کی طرف ہے، اور جیسا کہ آپ کہتے ہیں: اس کا معاملہ نشوونما اور اللہ تعالیٰ کی طرف راغب ہونے اور اس کی اطاعت میں ہے(۵)۔

(۱) (م) میں ہے: پس یہ کسی حال میں جائز نہیں۔ (۲) دیکھئے الکافی ۲/ ۶۷۱، اور المعونۃ ۲/ ۱۰۰۲-۱۰۰۴۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: سود کے معاملے سے۔ اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۱/ ۳۷۲ کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۱/ ۳۷۲، اور سدی کا قول طبری نے ۵/ ۴۴-۴۵ میں نکالا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۳۷۲، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور النحاس کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۱/ ۳۰۸ میں ہے۔

The twenty-sixth: His Almighty's saying: {But whoever returns} meaning to practicing usury until death, according to Sufyan. Others said: Whoever returns and says: "Trade is only like usury," has disbelieved(1). Ibn 'Atiyyah said(2): If we interpret the verse as referring to a disbeliever, then the eternity is a true, everlasting eternity. But if we regard it as referring to a sinning Muslim, then this "eternity" is metaphorical, in the sense of exaggeration, as the Arabs say: "eternal kingdom," expressing the continuation of something that does not remain for a true eternity.

The twenty-seventh: His Almighty's saying: {Allah destroys usury} meaning in this world, i.e., He takes away its blessing even if it is a lot; Ibn Mas'ud narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Usury, even if it increases, its ultimate end is to scarcity"(3). It was also said: {Allah destroys usury} meaning in the Hereafter. From Ibn Abbas regarding His Almighty's saying: {Allah destroys usury}, he said: No charity, Hajj, Jihad, or kinship tie will be accepted from him from usurious gains. "Al-Mahq" (destruction/erasing) means reduction and disappearance; from it comes the term "muhaq of the moon": which is its waning(5). {And gives increase to charities} i.e., He makes them grow in this world through blessing, and increases their reward in the Hereafter(6). In the authentic Hadith(7): "Verily, the charity of one of you falls into the Hand of Allah, so He nurtures it for him just as one of you nurtures his foal or weaned camel, until it comes on the Day of Resurrection, and verily a morsel will be [as large] as mount Uhud"(8).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/318. (2) In al-Muharrar al-Wajiz 1/372-373. (3) Narrated by Ahmad (3754), and al-Hakim 2/37 who authenticated it. His saying: 'Qull' with damma: 'al-qillah' (scarcity), like 'al-dhull' and 'al-dhillah'. Al-Nihayah (q-l-l). (4) Tafsir al-Baghawi 1/263. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/373. (6) See Tafsir al-Baghawi 1/264. (7) In (m): And in Sahih Muslim. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/373. The Hadith was narrated by Ahmad (10088), and al-Tirmidhi (662) from the Hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. Al-Tirmidhi said: Hasan Sahih. It was also narrated similarly by Ahmad (8961), Muslim (1014), and al-Bukhari (1410). 'Al-Faluw': The small foal, and it is said: it is the weaned offspring of hoofed animals. Al-Nihayah (f-l-w).

छब्बीसवां: अल्लाह का कहना: {लेकिन जो कोई फिर से वही करे} यानी मौत तक सूदखोरी करना, सुफ़ियान ने ऐसा कहा है। दूसरों ने कहा: जो कोई वापस लौटता है और कहता है: "व्यापार तो सूद के जैसा ही है," तो उसने कुफ़्र किया(१)। इब्न अतिय्या ने कहा(२): अगर हम इस आयत को काफ़िर के बारे में मानें, तो शाश्वतता (ख़ुलूद) वास्तविक और स्थायी है। और अगर हम इसे एक पापी मुसलमान के संदर्भ में देखें, तो यह "ख़ुलूद" अतिशयोक्ति के अर्थ में एक रूपक है, जैसा कि अरब कहते हैं: "शाश्वत साम्राज्य," जो उस चीज़ की निरंतरता को व्यक्त करता है जो वास्तव में शाश्वत नहीं रहती।

सत्ताईसवां: अल्लाह का कहना: {अल्लाह सूद को मिटा देता है} यानी दुनिया में, यानी: वह उसकी बरकत छीन लेता है चाहे वह बहुत ही क्यों न हो; इब्न मसूद ने पैगंबर ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "सूद, चाहे वह बढ़ जाए, उसका अंतिम परिणाम कमी ही है"(३)। और यह भी कहा गया है: {अल्लाह सूद को मिटा देता है} यानी आख़िरत (परलोक) में। इब्न अब्बास से अल्लाह के इस कथन के बारे में रिवायत है: {अल्लाह सूद को मिटा देता है}, उन्होंने कहा: उससे न सदका स्वीकार किया जाएगा, न हज, न जिहाद और न ही कोई सिला-ए-रहमी (रिश्तेदारी निभाना)(४)। "अल-महक़" (मिटाना/नष्ट करना) का अर्थ है कमी और गायब होना; इसी से "मुहाक़ुल-क़मर" (चंद्रमा का क्षय) शब्द आया है: जो इसका घटना है(५)। {और दान को बढ़ाता है} यानी: वह उसे दुनिया में बरकत के ज़रिए बढ़ाता है, और आख़िरत में उसके सवाब को बढ़ाता है(६)। सहीह हदीस में है(७): "निस्संदेह, तुम में से किसी का दान अल्लाह के हाथ में जाता है, फिर वह उसे उसके लिए वैसे ही पालता है जैसे तुम में से कोई अपने घोड़े के बच्चे या ऊँट के बच्चे को पालता है, यहाँ तक कि वह क़ियामत के दिन आएगा और निस्संदेह एक निवाला (पहाड़ के) बराबर होगा"(८)।

---

(१) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान १/३१८। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३७२-३७३ में। (३) इसे अहमद (३७५४) और अल-हाकिम २/३७ ने उद्धृत किया है और इसे सही बताया है। उनका कहना: 'क़ुल्ल' दम्मा के साथ: 'अल-क़िल्ला' (कमी), जैसे 'अल-धुल्ल' और 'अल-धिल्ला'। अल-निहाया (क़-ल-ल)। (४) तफ़सीर अल-बग़वी १/२६३। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३७३। (६) तफ़सीर अल-बग़वी १/२६४ देखें। (७) (म) में: और सहीह मुस्लिम में। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३७३। हदीस अहमद (१००८८) और अल-तिर्मिज़ी (६६२) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: हसन सहीह। इसे अहमद (८९६१), मुस्लिम (१०१४) और बुख़ारी (१४१०) ने

भी इसी तरह उद्धृत किया है। 'अल-फ़ालुव': घोड़े का छोटा बच्चा, और कहा जाता है: यह खुर वाले जानवरों का दूध छुड़ाया हुआ बच्चा है। अल-निहाया (फ़-ल-व)।

چھبیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَنْ عَادَ﴾ یعنی سود کے کام کی طرف لوٹنا یہاں تک کہ مر جائے، یہ سفیان نے کہا ہے۔ اور دوسروں نے کہا: جو شخص لوٹا اور کہا: تجارت تو سود ہی کی طرح ہے، تو اس نے کفر کیا(۱)۔ ابن عطیہ نے کہا(۲): اگر ہم اس آیت کو کافر کے بارے میں فرض کریں تو خلود (ہمیشگی) حقیقی اور ابدی ہے، اور اگر ہم اسے گناہ گار مسلمان کے بارے میں دیکھیں تو یہ مبالغہ کے طور پر استعارہ ہے، جیسا کہ عرب کہتے ہیں: "ملک خالد" (ہمیشہ رہنے والی بادشاہت)، جو ایسی چیز کے دوام کو ظاہر کرتا ہے جو حقیقت میں ہمیشہ باقی نہیں رہتی۔

ستائیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا﴾ یعنی دنیا میں، یعنی: اس کی برکت ختم کر دیتا ہے چاہے وہ کتنا ہی زیادہ ہو؛ ابن مسعود نے نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ نے فرمایا: "سود اگرچہ کتنا ہی زیادہ ہو جائے، اس کا انجام قلت (کمی) ہی ہے"(۳)۔ اور کہا گیا: ﴿يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا﴾ یعنی آخرت میں۔ ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا﴾ کے بارے میں مروی ہے، انہوں نے کہا: اس سے نہ صدقہ قبول کیا جائے گا، نہ حج، نہ جہاد اور نہ صلہ رحمی(۴)۔ اور "المحق": کمی اور ختم ہونا ہے، اسی سے "محاق القمر" ہے: یعنی چاند کا گھٹنا(۵)۔ ﴿وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ﴾ یعنی: اسے دنیا میں برکت کے ذریعے بڑھاتا ہے، اور آخرت میں اس کے ثواب کو زیادہ کرتا ہے(۶)۔ صحیح حدیث میں ہے(۷): "بے شک تم میں سے کسی کا صدقہ اللہ کے ہاتھ میں پڑتا ہے، تو وہ اسے اس کے لیے پالتا ہے جیسے تم میں سے کوئی اپنے گھوڑے کے بچے یا اونٹ کے بچے کو پالتا ہے، یہاں تک کہ وہ قیامت کے دن آئے گا اور بے شک ایک لقمہ (احد پہاڑ کے) برابر ہو گا(۸)۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۳۱۸/۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۷۲/۱-۳۷۳ میں۔ (۳) اسے احمد (۳۷۵۴) اور حاکم نے ۳۷/۲ میں روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا۔ ان کا قول: 'قُل' پیش کے ساتھ: 'القِلۃ'

(کمی)، جیسے 'الذُّل' اور 'الذِّلۃ'۔ النہایہ (قل)۔ (۴) تفسیر البغوی ۲۶۳/۱۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۷۳/۱۔ (۶) دیکھئے تفسیر البغوی ۲۶۴/۱۔ (۷) (م) میں: اور صحیح مسلم میں۔ (۸) المحرر الوجیز ۳۷۳/۱۔ اور حدیث احمد (۱۰۰۸۸) اور ترمذی (۶۶۲) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کی ہے۔ ترمذی نے کہا: حسن صحیح ہے۔ اور اسی کی مانند احمد (۸۹۶۱)، مسلم (۱۰۱۴) اور بخاری (۱۴۱۰) نے بھی روایت کیا ہے۔ 'الفلو': گھوڑے کا چھوٹا بچہ، اور کہا گیا: یہ کھر والے جانوروں کا وہ بچہ ہے جس کا دودھ چھڑا دیا گیا ہو۔ النہایہ (فلو)۔

Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279, Page 403

Ibn al-Zubayr recited: "yumahhiqu" (He destroys) with a damma on the ya' and a kasra on the geminated ha', and "yurabbi" (He increases) with a fatha on the ra' and a shadda on the ba'. This has also been narrated from the Prophet ﷺ similarly (1).

Twenty-eighth: The Almighty's saying: {And Allah does not love every sinful disbeliever}. Describing "kaffar" (disbeliever) with "athim" (sinful) is for emphasis, as the two terms differ in wording. It is also said: to remove the ambiguity in the word "kaffar"; as it can also be applied to a farmer who covers the seeds in the earth; this was stated by Ibn Fawrak (2).

The commentary has already been provided for the Almighty's saying: {Indeed, those who believe and do righteous deeds and establish prayer and give zakah} (3). Prayer and zakah were specifically mentioned—even though they are included in righteous deeds—to honor them and to highlight their status; for they are the heads of all actions: prayer among bodily actions, and zakah among monetary actions (4).

Twenty-ninth: The Almighty's saying: {O you who have believed, fear Allah and give up what remains [due to you] of interest, if you should be believers}. Its apparent meaning is that He invalidated what remained of interest that had not been received, even if it had been contracted before the revelation of the verse of prohibition, but what had already been received is not subject to annulment (5).

It has been said: the verse was revealed concerning the tribe of Thaqif. They had covenanted with the Prophet ﷺ that what interest people owed them would be theirs, and what interest they owed people would be dropped. When the terms of their interest payments came due, they sent messengers to Makkah to collect. The debts were owed to the sons of 'Abdah, who were the sons of 'Amr bin 'Umayr from Thaqif, and they were owed by the Bani al-Mughirah al-Makhzumi. The Bani al-Mughirah said: "We will not give anything, for interest has been abolished." They took their case to 'Attab bin Asid (6), who wrote to the Messenger of Allah ﷺ about it. Then the verse was revealed, so the Messenger of Allah ﷺ wrote it to 'Attab. Thaqif learned of it and desisted.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/373. Abu Hayyan also mentioned the two recitations in Al-Bahr al-Muhit 2/336. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/373. (3) Regarding verses (3), (25), and (43). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/373. (5) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 1/234. (6) 'Attab bin Asid bin Abi al-'Ais bin Umayyah bin 'Abd Shams al-Umawi, Abu 'Abd al-

Rahman, and it is said: Abu Muhammad. He embraced Islam on the day of the Conquest [of Makkah], and the Prophet ﷺ appointed him over Makkah when he set out for Hunayn. Al-Isabah 6/372.

सूरह अल-बकरा: आयत 275 - 279, पृष्ठ 403

इब्न अल-जुबैर ने पढ़ा: "युमहिक़ु" (वह नष्ट कर देता है) 'या' पर दम्मा और मुशद्दद 'हा' पर कसरा के साथ, और "युरब्बी" (वह बढ़ाता है) 'रा' पर फतहा और 'बा' पर शद्दा के साथ। नबी ﷺ से भी इसी तरह रिवायत किया गया है (1)।

अट्ठाइसवां: अल्लाह तआला का कथन: {और अल्लाह किसी गुनहगार काफ़िर को पसंद नहीं करता}। 'कफ़्फ़ार' (काफ़िर) को 'असीम' (गुनहगार) के साथ वर्णित करना अतिशयोक्ति (मुबालगा) के लिए है, क्योंकि दोनों शब्दों का अर्थ भिन्न है। और यह भी कहा गया है: 'कफ़्फ़ार' शब्द में सांझेपन को दूर करने के लिए; क्योंकि यह उस किसान पर भी लागू हो सकता है जो ज़मीन में बीज छुपाता है; यह इब्न फौरक ने कहा है (2)।

अल्लाह तआला के इस कथन पर पहले ही चर्चा हो चुकी है: {निस्संदेह जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए और नमाज़ क़ायम की और ज़कात दी} (3)। नमाज़ और ज़कात का विशेष रूप से उल्लेख किया गया - हालांकि वे नेक कामों में शामिल हैं - उनके सम्मान में, और उनके महत्व की ओर ध्यान दिलाने के लिए; क्योंकि वे कर्मों के प्रमुख हैं: शरीर के कर्मों में नमाज़, और धन के कर्मों में ज़कात (4)।

उनतीसवां: अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालों! अल्लाह से डरो और जो कुछ ब्याज (सूद) का शेष रह गया है उसे छोड़ दो, यदि तुम वास्तव में ईमान वाले हो}। इसका स्पष्ट अर्थ यह है कि उसने उस ब्याज को अवैध घोषित कर दिया जो अभी तक प्राप्त नहीं हुआ था, चाहे वह निषेध की आयत उतरने से पहले अनुबंधित ही क्यों न हो, और जो पहले ही प्राप्त हो चुका है उसे निरस्त नहीं किया जाएगा (5)।

कहा गया है कि: यह आयत सक़ीफ़ के बारे में उतरी थी। उन्होंने नबी ﷺ के साथ यह संधि की थी कि लोगों पर उनका जो ब्याज है वह उनका होगा, और उन पर लोगों का जो ब्याज है उसे माफ कर दिया जाएगा। जब उनके ब्याज के भुगतान की अवधि आई, तो उन्होंने वसूली के लिए मक्का भेजा। क़र्ज़ बनी अब्दा के नाम थे, जो सक़ीफ़ के अम्र बिन उमैर के बेटे थे, और वे बनी मुग़ीरा मख़्ज़ूमी पर थे। बनी मुग़ीरा ने कहा: "हम कुछ नहीं देंगे क्योंकि ब्याज खत्म कर दिया गया है।" उन्होंने अपना मामला अत्ताब बिन असैद (6) के सामने रखा, जिन्होंने इसके बारे में अल्लाह के रसूल ﷺ को लिखा।

तब यह आयत उतरी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे अत्ताब को लिखा। सक़ीफ़ को इसके बारे में पता चला और वे रुक गए।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/373, और अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत 2/336 में भी दोनों पाठों का उल्लेख किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/373। (3) आयत (3), (25) और (43) के संबंध में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/373। (5) अहकामुल कुरआन, अल-किया अल-तबरी 1/234। (6) अत्ताब बिन असैद बिन अबी अल-आस बिन उमय्या बिन अब्द शम्स अल-उमवी, अबू अब्द अल-रहमान, और कहा जाता है: अबू मुहम्मद। उन्होंने मक्का की विजय के दिन इस्लाम स्वीकार किया, और नबी ﷺ ने उन्हें मक्का का गवर्नर नियुक्त किया जब वे हुनैन के लिए प्रस्थान कर रहे थे। अल-इसाबा 6/372।

سورة البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹، صفحہ ۴۰۳

ابن زبیر نے «يُمَحِّق» (وہ مٹا دیتا ہے) یاء کے ضمہ اور حاء مشدد کے کسرہ کے ساتھ، اور «ويُرَبِّي» (وہ بڑھاتا ہے) راء کے فتحہ اور باء کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے۔ نبی ﷺ سے بھی اسی طرح مروی ہے (۱)۔

اٹھائیسواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ﴾ (اور اللہ ہر گنہگار ناشکرے کو پسند نہیں کرتا)۔ کفار کی صفت اثیم کے ساتھ بیان کرنا مبالغہ کے لیے ہے، کیونکہ دونوں لفظوں کے معنی مختلف ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: لفظ 'کفار' میں اشتراک کو دور کرنے کے لیے؛ کیونکہ یہ اس کسان پر بھی صادق آتا ہے جو زمین میں بیج چھپاتا ہے؛ یہ بات ابن فورک نے کہی ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پہلے بات ہو چکی ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ﴾ (بے شک جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے اور نماز قائم کی اور زکوٰۃ دی) (۳)۔ نماز اور زکوٰۃ کو خاص طور پر ذکر کیا گیا - حالانکہ وہ نیک اعمال میں شامل ہیں - ان کی بزرگی اور ان کی قدر و منزلت پر آگاہ کرنے کے لیے؛ کیونکہ یہ تمام اعمال کے سردار ہیں: بدنی اعمال میں نماز اور مالی اعمال میں زکوٰۃ (۴)۔

انتیسواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ (اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو اور جو سود باقی رہ گیا ہے اسے چھوڑ دو اگر تم مومن ہو)۔ اس کا ظاہر یہ ہے کہ اس نے سود کی اس مقدار کو باطل قرار دے دیا جو ابھی وصول نہیں ہوئی تھی، اگرچہ حرمت کی آیت نازل ہونے سے پہلے اس کا معاہدہ ہو چکا تھا، لیکن جو وصول ہو چکا ہو اس کی منسوخی کا حکم نہیں (۵)۔

کہا گیا ہے کہ: یہ آیت ثقیف کے بارے میں نازل ہوئی، انہوں نے نبی ﷺ سے یہ معاہدہ کیا تھا کہ لوگوں پر ان کا جو سود ہے وہ ان کا ہوگا، اور لوگوں کا ان پر جو سود ہے وہ معاف ہوگا۔ جب ان کے سود کی ادائیگی کی مدت آئی تو انہوں نے وصولی کے لیے مکہ بھیجا۔ یہ قرض بنی عبدہ کے تھے، جو ثقیف کے عمرو بن عمیر کی اولاد تھے، اور یہ قرض بنی مغیرہ مخزومی پر تھے۔ بنی مغیرہ نے کہا: "ہم کچھ نہیں دیں گے کیونکہ سود ختم کر دیا گیا ہے۔" انہوں نے اپنا معاملہ عتاب بن اسید (۶) کے پاس اٹھایا، جنہوں نے رسول اللہ ﷺ کو اس کے بارے میں لکھا۔ تب یہ آیت نازل ہوئی، تو رسول اللہ ﷺ نے اسے عتاب کی طرف لکھا۔ ثقیف کو اس کا علم ہوا تو وہ باز آگئے۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۷۳/۱، اور ابو حیان نے البحر المحیط ۳۳۶/۲ میں بھی دونوں قرأتوں کا ذکر کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۷۳/۱۔ (۳) آیت (۳)، (۲۵) اور (۴۳) کے پاس۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۷۳/۱۔ (۵) احکام القرآن للکیا الطبری ۲۳۴/۱۔ (۶) عتاب بن اسید بن ابی العیص بن امیہ بن عبد شمس الاموی، ابو عبد الرحمن، اور کہا جاتا ہے: ابو محمد۔ فتح مکہ کے دن اسلام لائے، اور نبی ﷺ نے انہیں مکہ کا گورنر مقرر کیا جب آپ ﷺ حنین کی طرف روانہ ہوئے۔ الاصابہ ۳۷۲/۶۔

Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279 404

This is the reason for the verse, summarized from what was narrated by Ibn Ishaq, Ibn Jurayj, Al-Suddi, and others. The meaning is: set a shield between yourselves and the punishment of Allah by leaving what remains of usury and pardoning it (1).

The thirtieth [point]: His Almighty's saying: {if you are believers} is a pure condition for Thaqif according to its literal sense; because it was at the beginning of their entry into Islam. And if we consider the verse for someone whose faith is established (2), then it is a metaphorical condition by way of exaggeration, as you say to someone you want to encourage: "If you are a man, then do such and such." Al-Naqqash narrated from Muqatil ibn Sulayman that he said: "In" (if) in this verse means "Idh" (when/since). Ibn Atiyyah said: This is rejected and unknown in the language. Ibn Fawrak said: It is possible he means: {O you who have believed} in those before Muhammad, peace and blessings be upon him, from the prophets, {and give up what remains of usury if you are believers} in Muhammad ﷺ! Since the first is of no benefit without this. This is rejected by what was narrated regarding the reason for the verse (3).

The thirty-first: His Almighty's saying: {And if you do not, then be informed of a war from Allah and His Messenger}. This is a threat if they do not leave usury, and war is a precursor to killing. Ibn Abbas narrated that it will be said on the Day of Resurrection to the consumer of usury: Take your weapon for war. Ibn Abbas also said: Whoever continues in usury and does not desist from it, it is mandatory upon the leader of the Muslims to ask him to repent; if he desists, well and good, otherwise he should strike his neck. Qatada said: Allah threatened the people of usury with killing, making them lawful targets wherever they are found (4). And it was said: The meaning is, if you do not desist, then you are at war with Allah and His Messenger, i.e., enemies. And Ibn [said]...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/374, and the report of Ibn Jurayj and Al-Suddi, narrated by Al-Tabari 5/49-50, except that Al-Suddi's statement is: it was revealed regarding Al-Abbas and a man from Banu al-Mughirah, they were partners in the pre-Islamic period lending with usury... see Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi pp. (87-88), and Al-Ujab fi Bayan al-Asbab 1/638. (2) After it in (kh), (z), and (m): 'qad' (already), and what is fixed is from (d) and (zha) which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 1/374 and the text is from it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/374. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/374, and these

reports were narrated by Al-Tabari 5/52-53, and al-Bahraj: a permissible thing, it is said: he made his blood 'bahraj', meaning: he shed it with impunity. Al-Taj (bhrj).

सूरह अल-बक़रह: आयतें 275 - 279 404

यह इब्न इशाक, इब्न जुरैज, अल-सुद्दी और अन्य लोगों द्वारा सुनाई गई बातों का संक्षिप्त विवरण है। इसका अर्थ है: अपने और अल्लाह के दंड के बीच एक बचाव बनाओ, जो सूद बाकी रह गया है उसे छोड़कर और उसे माफ करके(1)।

तीसवां [बिंदु]: अल्लाह का कथन: {यदि तुम मोमिन हो} सक़ीफ़ के लिए उनके शाब्दिक अर्थ के अनुसार एक शुद्ध शर्त है; क्योंकि यह उनके इस्लाम में प्रवेश के प्रारंभ में था। और यदि हम आयत को उस व्यक्ति के लिए मानें जिसका ईमान (2) स्थापित हो चुका है, तो यह अतिशयोक्ति के तौर पर एक रूपक शर्त है, जैसे आप किसी को प्रोत्साहित करने के लिए कहते हैं: "यदि तुम पुरुष हो, तो ऐसा और ऐसा करो।" अल-नक़्क़ाश ने मुक़ातिल इब्न सुलेमान से उद्धृत किया कि उन्होंने कहा: इस आयत में "इन" (यदि) का अर्थ "इज़" (जब/चूंकि) है। इब्न अतिय्याह ने कहा: यह खारिज कर दिया गया है और भाषा में अज्ञात है। इब्न फ़ौरक ने कहा: यह संभव है कि उनका मतलब हो: {हे वे जो ईमान लाए} उन पैगंबरों पर जो मुहम्मद, शांति और आशीर्वाद उन पर हो, से पहले आए थे, {और जो सूद बाकी है उसे छोड़ दो यदि तुम मोमिन हो} मुहम्मद ﷺ पर! क्योंकि इसके बिना पहले का कोई लाभ नहीं है। यह आयत के अवतरण के कारण के बारे में जो वर्णित है, उसके द्वारा खारिज किया जाता है (3)।

इकतीसवां: अल्लाह का कथन: {और यदि तुम ऐसा नहीं करते, तो अल्लाह और उसके रसूल की ओर से युद्ध की घोषणा सुन लो}। यह एक चेतावनी है यदि वे सूद नहीं छोड़ते, और युद्ध हत्या का आह्वान है। इब्न अब्बास ने वर्णन किया है कि कयामत के दिन सूद खाने वाले से कहा जाएगा: युद्ध के लिए अपना हथियार उठाओ। इब्न अब्बास ने यह भी कहा: जो कोई सूद पर कायम रहे और उससे बाज न आए, तो मुसलमानों के इमाम पर यह अनिवार्य है कि वह उसे तौबा करने के लिए कहे; यदि वह बाज आ जाए, तो ठीक, अन्यथा उसकी गर्दन मार दे। क़तादा ने कहा: अल्लाह ने सूदखोरों को मारने की धमकी दी है, उन्हें कहीं भी पाए जाने पर हलाल (बहरज) करार दिया है (4)। और कहा गया है: अर्थ यह है कि यदि तुम बाज नहीं आते, तो तुम अल्लाह और उसके रसूल के साथ युद्ध में हो, अर्थात शत्रु। और इब्न [ने कहा]...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/374, और इब्न जुरैज और अल-सुद्दी की रिपोर्ट, अल-तबरी 5/49-50 द्वारा वर्णित, सिवाय इसके कि अल-सुद्दी का बयान है: यह अल-अब्बास और बनू अल-मुग़ीरा के एक

व्यक्ति के बारे में अवतरित हुआ, वे अज्ञानता के काल में सूद पर ऋण देने वाले भागीदार थे... देखें अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ुल पृष्ठ (87-88), और अल-उजब फ़ी बयान अल-अस्बाब 1/638। (2) इसके बाद (ख), (ज़), और (म) में: 'क़द' (पहले से ही), और जो निश्चित है वह (द) और (ज़) से है जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/374 में मौजूद चीज़ से मेल खाता है और पाठ उसी से है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/374। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/374, और इन खबरों को अल-तबरी 5/52-53 ने निकाला है, और 'अल-बहरज': अनुमत वस्तु, कहा जाता है: उसने उसका खून 'बहरज' कर दिया, यानी: उसे बेकार कर दिया (व्यर्थ बहा दिया)। अल-ताज (बहरज)।

سورہ البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹ ٤٠٤

یہ ابن اسحاق، ابن جریج، السدی اور دیگر کی مرویات کا خلاصہ آیت کا سبب ہے۔ اور معنی یہ ہے کہ: سود کی جو رقم باقی رہ گئی ہے اسے چھوڑ کر اور اس سے درگزر کر کے اپنے اور اللہ کے عذاب کے درمیان ایک ڈھال بنا لو(۱)۔

تیسواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ (اگر تم مومن ہو) قبیلہ ثقیف کے حق میں اپنے ظاہری معنی پر ایک خالص شرط ہے؛ کیونکہ یہ ان کے اسلام میں داخل ہونے کے آغاز میں تھا۔ اور اگر ہم آیت کو اس شخص کے حق میں مانیں (۲) جس کا ایمان ثابت ہو چکا ہو، تو یہ مبالغے کے طور پر ایک مجازی شرط ہے، جیسا کہ آپ کسی ایسے شخص سے کہتے ہیں جسے آپ خود اعتمادی دلانا چاہتے ہیں: "اگر تم مرد ہو تو ایسا کرو۔" النقاش نے مقاتل بن سلیمان سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: اس آیت میں "إِنْ" (اگر) "إِذْ" (جب/چونکہ) کے معنی میں ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ قول مردود ہے اور لغت میں معروف نہیں ہے۔ ابن فورک نے کہا: ممکن ہے ان کی مراد یہ ہو: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ اے وہ لوگو جو ایمان لائے ہو ان انبیاء پر جو محمد ﷺ سے پہلے گزرے، ﴿وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَوا إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ اور جو سود باقی رہ گیا ہے اسے چھوڑ دو اگر تم محمد ﷺ پر ایمان لانے والے ہو! کیونکہ پہلا ایمان اس کے بغیر نفع بخش نہیں ہے۔ اور یہ قول ان مرویات کی وجہ سے مردود ہے جو آیت کے سبب نزول میں آئی ہیں(۳)۔

اکتیسواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ (پھر اگر تم نے ایسا نہ کیا تو اللہ اور اس کے رسول کی طرف سے اعلانِ جنگ سن لو)۔ یہ ایک وعید ہے اگر وہ سود نہ چھوڑیں، اور جنگ قتل کا پیش خیمہ ہوتی ہے۔ ابن عباس سے مروی ہے کہ قیامت کے دن سود خور سے کہا جائے گا: جنگ کے لیے اپنا اسلحہ اٹھا لو۔ ابن عباس نے یہ بھی فرمایا: جو شخص

سود خوری پر قائم رہے اور اس سے باز نہ آئے، تو مسلمانوں کے امام پر لازم ہے کہ وہ اسے توبہ کرائے، اگر وہ باز آ جائے تو ٹھیک، ورنہ اس کی گردن اڑا دے۔ قتادہ نے کہا: اللہ نے سود خوروں کو قتل کی وعید سنائی ہے، چنانچہ انہیں مباح الدم (بہرج) قرار دیا جہاں کہیں بھی وہ پائے جائیں(٤)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ اگر تم باز نہ آئے تو تم اللہ اور اس کے رسول کے ساتھ حالتِ جنگ میں ہو، یعنی دشمن ہو۔ اور ابن [نے کہا]...

(١) المحرر الوجیز ٣٧٤/١، اور ابن جریج اور السدی کی روایت کو الطبری نے ٤٩/٥-٥٠ میں نکالا ہے، سوائے اس کے کہ السدی کا قول ہے کہ: یہ عباس اور بنو مغیرہ کے ایک شخص کے بارے میں نازل ہوئی، وہ دونوں جاہلیت میں شریک تھے اور سود پر قرض دیا کرتے تھے...، دیکھئے الواحدی کی اسباب النزول ص (٨٧-٨٨)، اور العجاب فی بیان الاسباب ٦٣٨/١۔ (٢) اس کے بعد (خ)، (ز) اور (م) میں ہے: "قد"، اور جو متن میں ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے جو المحرر الوجیز ٣٧٤/١ کے موافق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٣٧٤/١۔ (٤) المحرر الوجیز ٣٧٤/١، اور یہ اخبار الطبری نے ٥٢/٥-٥٣ میں نکالے ہیں، اور "البَهْرَج": مباح چیز، کہا جاتا ہے: "بَهْرَجَ دَمَهُ" یعنی اس کا خون رائیگاں کر دیا (یعنی اسے قتل کرنا جائز کر دیا)۔ التاج (بهرج)۔

Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279 405

Khuwayz Mindad: If the people of a town agreed upon usury (Riba) by declaring it permissible, they would be apostates. The judgment concerning them would be the same as the judgment concerning the people of apostasy. Even if it was not considered permissible by them (1), it would be permissible for the leader to wage war against them. Do you not see that Allah Almighty has given permission for that, saying: {Then be informed of a war from Allah and His Messenger}? [Al-Baqarah: 279]. Abu Bakr narrated from Asim: "Then be informed" (2) meaning: Inform others that you are at war with them (3).

Thirty-second: Ibn Bukayr mentioned: A man came to Malik bin Anas and said: "O Abu Abdullah, I saw a drunken man jumping around (4) trying to catch the moon, so I said: My wife is divorced if anything worse than wine enters the belly of a son of Adam." He said: "Return until I look into your matter." He came back the next day, and Malik said to him: "Your wife is divorced. Indeed, I searched the Book of Allah and the Sunnah of His Prophet, and I did not see anything worse (5) than usury; because Allah has declared war upon it."

Thirty-third: This verse indicates that consuming usury and practicing it is among the major sins (Kabā'ir), and there is no disagreement on that as we have explained. It was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "A time will come upon people when no one will remain except that they consume usury, and whoever does not consume usury will be reached by its dust" (6). Al-Daraqutni narrated from Abdullah bin Hanzala (7), washed by the angels, that the Prophet ﷺ...

(1) In (Ẓ): "Even if there was no declaration of permissibility from them." (2) This is also the recitation of Hamzah, and the author will mention it in the thirty-eighth issue. See Al-Sab'ah p. 92, and Al-Taysir p. 84. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/309. (4) In (D), (Z), and (M): "drunk and staggering", and in (Kh) "drunk and jumping", and what is confirmed is from (Ẓ). (5) In (Kh): "more severe". (6) Narrated by Ahmad (10410), Abu Dawood (3331), Al-Nasa'i 7/243, and Al-Hakim 2/11 through Al-Hasan from Abu Hurairah may Allah be pleased with him. Al-Hakim said: Our imams differed on Al-Hasan hearing from Abu Hurairah. If his hearing from him is authentic, then this is an authentic hadith. See Nasb al-Rayah 2/476. (7) He is Abdullah bin Hanzala bin Abi 'Amir al-Rahib, Abu Abd al-Rahman al-Ansari, al-Madani, from the younger companions. His father Hanzala was martyred on the day of Uhud, and the angels

washed him because he was in a state of ritual impurity (Janaba). Abdullah was killed on the day of Al-Harrah in the year (63 AH). Al-Siyar 3/321.

सूरह अल-बक़रह: आयत 275 - 279 405

खुवैज़ मिंदाद: अगर किसी शहर के लोग सूद (रिबा) को हलाल मानकर उस पर सहमत हो जाएं तो वे धर्मत्यागी (मुरतद) हो जाएंगे, और उनके बारे में वही फैसला होगा जो धर्मत्याग करने वालों के बारे में होता है। और अगर उनकी तरफ से इसे हलाल न भी माना गया हो (1), तब भी शासक के लिए उनसे युद्ध करना जायज़ होगा। क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह तआला ने इसकी अनुमति दी है और फ़रमाया है: {तो अल्लाह और उसके रसूल की ओर से युद्ध की घोषणा सुन लो} [अल-बक़रह: 279]। अबू बक्र ने आसिम से रिवायत की: "तो सूचित कर दो" (2) इस अर्थ में कि: दूसरों को सूचित कर दो कि तुम उनसे युद्ध कर रहे हो (3)।

बत्तीसवां: इब्न बुखैर ने उल्लेख किया है: एक व्यक्ति मलिक बिन अनस के पास आया और कहा: "हे अबू अब्दुल्ला, मैंने एक शराबी आदमी को देखा जो चाँद को पकड़ने की कोशिश में उछल रहा था (4), तो मैंने कहा: मेरी पत्नी को तलाक है अगर आदम के बेटे के पेट में शराब से भी बुरा कुछ प्रवेश करता हो।" उन्होंने कहा: "वापस जाओ जब तक मैं तुम्हारे मामले पर गौर न कर लूँ।" वह अगले दिन आया, तो मलिक ने उससे कहा: "तुम्हारी पत्नी को तलाक है। वास्तव में, मैंने अल्लाह की किताब और उसके नबी की सुन्नत की खोज की, और मैंने सूद (रिबा) से बुरा (5) कुछ नहीं देखा; क्योंकि अल्लाह ने इसके खिलाफ युद्ध की घोषणा की है।"

तेंतीसवां: यह आयत इस बात का संकेत देती है कि सूद खाना और उस पर अमल करना बड़े गुनाहों (कबा'इर) में से है, और जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, इस पर कोई मतभेद नहीं है। नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "लोगों पर एक ऐसा समय आएगा जब कोई भी ऐसा नहीं बचेगा जो सूद न खाता हो, और जो सूद नहीं खाएगा उसे भी उसकी धूल पहुँच जाएगी" (6)। अल-दाराकुत्नी ने अब्दुल्ला बिन हन्ज़ला (7) 'ग़सीलुल मला'इका' से रिवायत की है कि नबी ﷺ...

(1) (ज़) में: "भले ही उनकी ओर से कोई हलाल करना न हो।" (2) यह हमजा की भी क़िरात (पठन) है, और लेखक इसका उल्लेख अड़तीसवें मसले में करेंगे। देखें अस-सबह पृ. 92, और अत-तयसीर पृ. 84। (3) मानी अल-कुरान लिन-नहस 1/309। (4) (द), (ज़) और (म) में: "नशे में लड़खड़ाता हुआ", और (ख) में "नशे में उछलता हुआ", और जो पुष्ट है वह (ज़) से है। (5) (ख) में: "अधिक गंभीर"। (6) इसे अहमद (10410), अबू दाऊद (3331), अन-नसाई 7/243 और अल-हाकिम 2/11 ने हसन के माध्यम से अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। अल-हाकिम ने कहा: हमारे

इमामों ने हसन के अबू हुरैरा से सुनने के बारे में मतभेद किया है। यदि उनका उनसे सुनना सही है, तो यह एक सही हदीस है। देखें नसब अर-रायत 2/476। (7) वह अब्दुल्ला बिन हन्ज़ला बिन अबी आमिर अर-राहिब, अबू अब्द अल-रहमान अल-अंसारी, अल-मदनी हैं, जो छोटे सहाबा में से थे। उनके पिता हन्ज़ला उहुद के दिन शहीद हुए थे, और फरिश्तों ने उन्हें नहलाया था क्योंकि वे जनाबत (अपवित्रता) की स्थिति में थे। अब्दुल्ला अल-हर्रह के दिन वर्ष (63 हिजरी) में शहीद हुए थे। अस-सियार 3/321।

سورۃ البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹ ۴۰۵

خویز منداد: اگر کسی بستی کے لوگ سود (ربا) کو حلال سمجھ کر اس پر متفق ہو جائیں تو وہ مرتد ہو جائیں گے، اور ان کا حکم وہی ہو گا جو مرتدین کا ہوتا ہے۔ اور اگر ان کی طرف سے اسے حلال قرار نہ بھی دیا گیا ہو (۱) تب بھی امام کے لیے ان سے جنگ کرنا جائز ہو گا۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ تعالیٰ نے اس کی اجازت دی ہے اور فرمایا: {تو اللہ اور اس کے رسول کی طرف سے اعلانِ جنگ سن لو} [البقرہ: ۲۷۹]۔ ابو بکر نے عاصم سے روایت کی: "تم مطلع کر دو" (۲) اس معنی میں کہ: دوسروں کو بتا دو کہ تم ان سے برسرِ پیکار ہو (۳)۔

بتیسواں مسئلہ: ابن بکیر نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ایک شخص مالک بن انس کے پاس آیا اور کہا: "اے ابو عبداللہ، میں نے ایک شرابی آدمی کو دیکھا جو چاند کو پکڑنے کے ارادے سے اچھل رہا تھا (۴)، تو میں نے کہا: میری بیوی کو طلاق ہے اگر ابنِ آدم کے پیٹ میں شراب سے بدتر کوئی چیز داخل ہوتی ہو۔" انہوں نے کہا: "واپس جاؤ یہاں تک کہ میں تمہارے مسئلے پر غور کر لوں۔" وہ اگلے دن آیا، تو مالک نے اس سے کہا: "تمہاری بیوی کو طلاق ہو گئی۔ یقیناً میں نے اللہ کی کتاب اور اس کے نبی کی سنت کو دیکھا، تو مجھے سود (ربا) سے بدتر (۵) کوئی چیز نظر نہیں آئی؛ کیونکہ اللہ نے اس کے خلاف جنگ کی اجازت دی ہے۔"

تینتیسواں مسئلہ: یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ سود کھانا اور اس پر عمل کرنا کبیرہ گناہوں میں سے ہے، اور جیسا کہ ہم نے واضح کیا ہے، اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "لوگوں پر ایک ایسا زمانہ آئے گا کہ کوئی باقی نہیں رہے گا مگر وہ سود کھاتا ہو گا، اور جو سود نہیں کھائے گا اسے بھی اس کا غبار پہنچ جائے گا" (۶)۔ الدارقطنی نے عبداللہ بن حنظلہ (۷) غسیل الملائکہ سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ...

(۱) (ظ) میں ہے: "اگرچہ ان کی طرف سے حلال کرنا نہ ہو"۔ (۲) یہ حمزہ کی بھی قرأت ہے، اور مصنف اسے اڑتیسویں مسئلے میں ذکر کریں گے۔ دیکھئے السبعہ ص ۹۲، اور التیسیر ص ۸۴۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۳۰۹/۱۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "نشے میں لڑکھڑاتا ہوا"، اور (خ) میں "نشے میں اچھلتا ہوا"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۵) (خ) میں ہے: "زیادہ سخت"۔ (۶) اسے احمد (۱۰۴۱۰)، ابو داؤد (۳۳۳۱)، النسائی ۲۴۳/۷، اور الحاکم ۱۱/۲ نے حسن کے واسطے سے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ الحاکم نے کہا: ہمارے ائمہ نے حسن کے ابو ہریرہ سے سماع کے بارے میں اختلاف کیا ہے، پس اگر ان کا ان سے سماع صحیح ہے تو یہ حدیث صحیح ہے۔ دیکھئے نصب الرایہ ۴۷۶/۲۔ (۷) وہ عبداللہ بن حنظلہ بن ابی عامر الراہب، ابو عبد الرحمن الانصاری، المدنی ہیں، جو کم عمر صحابہ میں سے تھے۔ ان کے والد حنظلہ غزوہ احد کے دن شہید ہوئے، تو فرشتوں نے انہیں غسل دیا کیونکہ وہ حالتِ جنابت میں تھے۔ عبداللہ واقعہ حرہ کے دن سن ۶۳ ہجری میں شہید ہوئے۔ السیر ۳۲۱/۳۔

Page 406 Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279

He said: "One dirham of usury (riba) is more severe in the sight of Allah Almighty than thirty-six acts of adultery in sin" (1). And it was narrated from him, peace and blessings be upon him, that he said: "Usury has ninety-nine doors; the lowest of them is like a man coming to his mother [incest]" (2), meaning committing adultery with his mother (3). Ibn Mas'ud said: The consumer of usury, the one who pays it, the one who records it, and its witness are cursed upon the tongue of Muhammad (4) ﷺ. Al-Bukhari narrated from Abu Juhayfah (5) that he said: The Messenger of Allah ﷺ forbade the price of blood, the price of a dog, and the earnings of a prostitute, and he cursed the one who tattoos and the one who gets tattooed, the consumer of usury and the one who pays it, and he cursed the image-maker. In Sahih Muslim (6), from Abu Hurairah; the Messenger of Allah ﷺ said: "Avoid the seven destructive sins..." - and among them - "consuming usury." In the Musannaf of Abu Dawood (7), from Ibn Mas'ud, he said: The Messenger of Allah ﷺ cursed the consumer of usury, the one who pays it, its writer, and its witness.

---

(1) Sunan al-Daraqutni 16/3, and it is with Ahmad (21957), and al-Daraqutni also narrated it 16/3, and Ahmad (21958) from Abdullah bin Hanzalah, from Ka'b al-Ahbar, and he did not attribute it directly to the Prophet. Al-Daraqutni said: This is more authentic than the attributed version. (2) In (z): his mother. The hadith was narrated by Ibn Majah (2274), al-Bukhari in at-Tarikh al-Kabir 95/5, Ibn al-Jarud in al-Muntaqa (647), al-Uqayli in ad-Du'afa 258/2, Ibn Adi 1913/5, and Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at 153/2-154 from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. Ibn al-Jawzi said: Know that among what refutes the authenticity of these hadiths is that the magnitude of sins is known by their effects, and adultery corrupts lineage and diverts inheritance to those who are not entitled to it, and it affects abominations that eating a morsel that does not exceed committing a prohibition does not affect. So there is no basis for the authenticity of this. Al-Mundhiri said in at-Targhib wat-Tarhib 618/2: It was narrated by Ibn Abi ad-Dunya, al-Baghawi, and others as a statement of Abdullah bin Salam, and it is the correct view. (3) In the manuscripts: meaning the one who commits adultery with his mother. (4) Narrated by Ahmad (3881) and al-Hakim 387/1, and he said: Authentic according to the condition of Muslim, though they did not record it. (5) Sahih al-Bukhari (2238). Abu Juhayfah: is Wahb bin Abdullah as-Suwa'i, and he is called Wahb al-Khayr, from the younger Companions. He died in the year (74 AH), and it is said he lived past eighty. Siyar 202/3. (6) Number (89), and it is with al-Bukhari (2766). (7) Sunan Abi Dawood (3333), and Ahmad also narrated it

(3725), and at-Tirmidhi (1206) said: Hasan Sahih, and Muslim narrated it (1597). It does not contain: "its writer and its witness," which is found in the hadith of Jabir (1598) with the wording: "its writer and its two witnesses."

पृष्ठ 406 सूरा अल-बकराह: आयतें 275 - 279

उन्होंने कहा: "अल्लाह सर्वशक्तिमान की दृष्टि में सूद (रिबा) का एक दिरहम पाप में छत्तीस बार व्यभिचार करने से अधिक गंभीर है" (1)। और उनसे (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) वर्णित है कि उन्होंने कहा: "सूद के निन्यानवे द्वार हैं; उनमें से सबसे निचला स्तर ऐसा है जैसे कोई व्यक्ति अपनी माँ के साथ संभोग करे" (2), जिसका अर्थ है अपनी माँ के साथ व्यभिचार करना (3)। इब्न मसूद ने कहा: सूद खाने वाला, इसे देने वाला, इसे लिखने वाला और इसका गवाह मुहम्मद ﷺ की ज़ुबान पर शापित हैं (4)। अल-बुखारी ने अबू जुहैफा (5) से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने रक्त की कीमत, कुत्ते की कीमत और वेश्या की कमाई से मना किया, और उन्होंने गोदना (टैटू) बनाने वाली और बनवाने वाली, सूद खाने वाले और खिलाने वाले पर लानत भेजी, और चित्रकार पर भी लानत भेजी। सहीह मुस्लिम (6) में, अबू हुरैरा से वर्णित है; कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सात विनाशकारी पापों से बचो . . . - और उनमें से एक - सूद खाना है"। अबू दाऊद के मुसन्निफ (7) में इब्न मसूद से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने सूद खाने वाले, उसे खिलाने वाले, उसके लेखक और उसके गवाह पर लानत भेजी है।

---

(1) सुनन अल-दाराकुतनी 16/3, और यह अहमद (21957) के पास है, और अल-दाराकुतनी ने इसे 16/3 में भी निकाला है, और अहमद (21958) ने अब्दुल्ला बिन हनज़ला से, काब अल-अहबार से, और इसे नबी तक नहीं पहुँचाया, अल-दाराकुतनी ने कहा: यह मरफ़ू(नबी तक पहुँचाया गया) से अधिक सही है। (2) (ज़) में: उसकी माँ। और हदीस को इब्न माजाह (2274), अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 5/95 में, इब्न अल-जारूद ने अल-मुंतका (647) में, अल-उकायली ने अल-दुअफा 2/258 में, इब्न अदी ने 5/1913 में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ूआत 2/153-154 में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: और जान लो कि इन हदीसों की प्रामाणिकता को जो चीज़ खारिज करती है वह यह है कि पापों की गंभीरता उनके प्रभावों से जानी जाती है, और व्यभिचार वंश को खराब करता है, और विरासत को उन लोगों तक पहुँचाता है जो इसके हकदार नहीं हैं, और यह उन बुराइयों को प्रभावित करता है जो एक निवाला खाने से प्रभावित नहीं होतीं जो केवल निषेध के उल्लंघन से अधिक नहीं है, इसलिए इसकी प्रामाणिकता का कोई आधार नहीं है। अल-मुन्दिरी ने अत-तरगीब वत-तरहीब 2/618 में कहा: इसे इब्न अबी अद-दुनिया, अल-बगवी और अन्य लोगों ने अब्दुल्ला बिन सलाम पर मौकूफ़ (उनके कथन के रूप में) वर्णित किया है, और यही सही है। (3) प्रतियों में: यानी अपनी माँ के साथ व्यभिचार करने वाला। (4) अहमद

(3881) द्वारा निकाला गया, और अल-हाकिम 3/387 और उन्होंने कहा: मुस्लिम की शर्त पर सही है लेकिन उन्होंने इसे नहीं निकाला। (5) सहीह अल-बुखारी (2238)। अबू जुहैफा: वह वहाब बिन अब्दुल्ला अल-सुवाई हैं, और उन्हें वहाब अल-खैर कहा जाता है, छोटे सहाबियों में से हैं। उनका निधन (74 हिजरी) में हुआ, और कहा जाता है: वे अस्सी के बाद तक जीवित रहे। अल-सियार 3/202। (6) संख्या (89), और यह अल-बुखारी (2766) के पास है। (7) सुनन अबी दाऊद (3333), और इसे अहमद (3725) ने भी निकाला है, और अल-तिर्मिज़ी (1206) ने कहा: हसन सहीह है, और मुस्लिम (1597) ने निकाला है। और इसमें यह नहीं है: "और उसके लेखक और उसके गवाह" और यह उनके पास जाबिर की हदीस (1598) से इन शब्दों के साथ है: "और उसका लेखक और उसके दो गवाह"।

صفحہ ۴۰۶ سورۃ البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹

فرمایا: "سود کا ایک درہم اللہ تعالیٰ کے نزدیک گناہ میں چھتیس مرتبہ زنا کرنے سے زیادہ سخت ہے" (۱)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "سود کے ننانوے دروازے ہیں؛ ان میں سب سے ادنیٰ ایسا ہے جیسے کوئی شخص اپنی ماں کے ساتھ (بدکاری) کرے" (۲) یعنی اپنی ماں کے ساتھ زنا کرنا (۳)۔ اور ابن مسعود نے کہا: سود کھانے والا، کھلانے والا، اسے لکھنے والا اور اس کا گواہ محمد ﷺ کی زبان پر ملعون ہیں (۴)۔ اور بخاری نے ابوجحیفہ (۵) سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے خون کی قیمت، کتے کی قیمت اور زانیہ کی کمائی سے منع فرمایا، اور گودنے والی اور گودوانے والی، سود کھانے والے اور کھلانے والے پر لعنت فرمائی، اور تصویر بنانے والے پر بھی لعنت فرمائی۔ اور صحیح مسلم (۶) میں ابوہریرہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سات ہلاک کر دینے والے گناہوں سے بچو . . . - اور ان میں - سود کھانا (بھی شامل ہے)"۔ اور مصنف ابوداؤد (۷) میں ابن مسعود سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے سود کھانے والے، کھلانے والے، اس کے لکھنے والے اور اس کے گواہ پر لعنت فرمائی ہے۔

---

(۱) سنن دارقطنی ۳/۱۶، اور یہ احمد (۲۱۹۵۷) کے ہاں ہے، اور دارقطنی نے اسے ۳/۱۶ میں بھی نکالا ہے، اور احمد (۲۱۹۵۸) نے عبداللہ بن حنظلہ سے، کعب الاحبار سے، اور اسے (نبی تک) مرفوع نہیں کیا، دارقطنی نے کہا: یہ مرفوع سے زیادہ صحیح ہے۔ (۲) (ظ) میں ہے: اس کی ماں۔ اور حدیث کو ابن ماجہ (۲۲۷۴)، بخاری نے التاریخ الکبیر ۵/۹۵، ابن الجارود نے المنتقی (۶۴۷)، عقیلی نے الضعفاء ۲/۲۵۸، ابن عدی ۵/۱۹۱۳، اور ابن الجوزی نے الموضوعات ۲/۱۵۳-۱۵۴ میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ ابن الجوزی نے کہا: اور جان لو

کہ ان احادیث کی صحت کو جو چیز رد کرتی ہے وہ یہ ہے کہ گناہوں کی مقدار ان کے اثرات سے معلوم ہوتی ہے، اور زنا نسب کو فاسد کرتا ہے، اور وراثت کو غیر مستحقین کی طرف پھیر دیتا ہے، اور ایسی برائیاں پیدا کرتا ہے جو ایک لقمہ کھانے سے پیدا نہیں ہوتیں جو صرف ایک ممانعت کے ارتکاب سے زیادہ کچھ نہیں، لہذا اس کی صحت کی کوئی وجہ نہیں ہے۔ منذیری نے الترغیب والترہیب ۲/۶۱۸ میں کہا: اسے ابن ابی الدنیا، بغوی اور دیگر نے عبداللہ بن سلام پر موقوفاً روایت کیا ہے، اور یہی صحیح ہے۔ (۳) نسخوں میں ہے: یعنی اپنی ماں کے ساتھ زنا کرنے والا۔ (۴) اسے احمد (۳۸۸۱) اور حاکم ۱/۳۸۷ نے نکالا ہے اور کہا: مسلم की शर्त पर सही है लेकिन उन्होंने इसे نقل نہیں کیا۔ (۵) صحیح بخاری (۲۲۳۸)۔ اور ابوجحیفہ: وہ وہب بن عبداللہ السوائی ہیں، اور انہیں وہب الخیر کہا جاتا ہے، چھوٹے صحابہ میں سے ہیں۔ ان کی وفات سن (۷۴ھ) میں ہوئی، اور کہا جاتا ہے: وہ اسی (سال) کے بعد تک زندہ رہے۔ السیر ۳/۲۰۲۔ (۶) نمبر (۸۹) کے تحت، اور یہ بخاری (۲۷۶۶) کے ہاں ہے۔ (۷) سنن ابی داؤد (۳۳۳۳)، اور اسے احمد (۳۷۲۵) نے بھی نکالا ہے، اور ترمذی (۱۲۰۶) نے کہا: حسن صحیح ہے، اور مسلم (۱۵۹۷) نے نکالا ہے۔ اور اس میں یہ نہیں ہے: "اور اس کا کاتب اور اس کا گواہ" اور یہ ان کے ہاں جابر کی حدیث (۱۵۹۸) میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "اور اس کا کاتب اور اس کے دو گواہ"۔

The thirty-fourth [point]: Allah Almighty's saying: {But if you repent, you may have your principal} [the rest of] the verse; Abu Dawud narrated from Sulayman bin Amr, from his father (1) who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say during the Farewell Pilgrimage: "Behold, every interest (riba) from the era of ignorance is waived; you are entitled to your principal. You shall not wrong, nor shall you be wronged," and he mentioned the rest of the hadith.

Allah Almighty returned them, upon repentance, to their principal amounts and said to them: {You shall not wrong} by taking interest {nor shall you be wronged} by having any of your principal withheld, thereby losing your money.

It is possible that {nor shall you be wronged} refers to procrastination; because procrastination by a wealthy person is a wrong (2); thus the meaning is: that payment should be made while waiving the interest, and such is the sunnah (practice) of reconciliation. This is most similar to reconciliation; do you not see that when the Prophet (peace be upon him) gestured to (3) Ka'b bin Malik regarding the debt of Ibn Abi Hadrad to waive half of it, Ka'b said: Yes; so the Messenger of Allah (peace be upon him) said to the other: "Rise and pay him." Thus, scholars received his command for payment as a sunnah in settlements (4). The explanation of reconciliation, what is permissible and what is not, will come in [Surah] "An-Nisa" (5), God Almighty willing.

The thirty-fifth [point]: Allah Almighty's saying: {But if you repent, you may have your principal} is an affirmation of the invalidation of what has not yet been received from it, and the taking of the principal amount which contains no interest. Some scholars used this as evidence that anything occurring to a sale before possession that necessitates prohibiting the contract invalidates the contract. For example, if a Muslim buys game, then the buyer or the seller enters the state of Ihram before possession, the sale becomes void; because something occurred before possession that necessitated prohibiting the contract. Just as Allah Almighty invalidated interest (6) that had not been received; because something occurred necessitating its prohibition before possession, even if it were...

Footnotes: (1) Sunan Abi Dawud (3334), and it was also narrated by At-Tirmidhi (3087) who said: Hasan Sahih. Sulayman's father is Amr bin al-Ahwas al-Jushami, who witnessed the Farewell Pilgrimage and witnessed Yarmouk during the time of Umar. Al-Isabah 7/81. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/374-375, and this refers to the marfu hadith

of Abu Huraira (may Allah be pleased with him): "Procrastination by a wealthy person is a wrong..." narrated by Ahmad (8938), Al-Bukhari (2287), and Muslim (1564). (3) In (Kh): upon. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/375, and the hadith of Ka'b was narrated by Ahmad (27177), Al-Bukhari (457), and Muslim (1558). (5) In the commentary of verse (128) therein. (6) His saying: "from the interest (riba)," is from (D) and is not in the rest of the manuscripts. It matches what is in "Ahkam al-Qur'an" by Al-Kiya al-Tabari 1/234-236, and the speech is from him, as is what will appear between brackets from him. See "Ahkam al-Qur'an" by Al-Jassas 1/470-471.

सूरह अल-बकरा: आयतें 275 - 279 | 407

चौंतीसवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {लेकिन अगर तुम तौबा कर लो, तो तुम्हें अपना मूलधन (पूंजी) लेने का अधिकार है} आयत के अंत तक; अबू दाऊद ने सुलेमान बिन अम्र से, उन्होंने अपने पिता (1) से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को विदा हज (हज्जतुल विदा) के दौरान यह कहते सुना: "सुनो, जाहिलियत (अज्ञानता के काल) का हर सूद (ब्याज) खत्म कर दिया गया है; तुम्हें अपना मूलधन लेने का हक है। न तुम ज़ुल्म करो और न तुम पर ज़ुल्म किया जाए" और उन्होंने पूरी हदीस का ज़िक्र किया।

अल्लाह तआला ने तौबा के साथ उन्हें उनके मूलधन की ओर लौटा दिया और उनसे कहा: {न तुम ज़ुल्म करो} सूद लेकर {और न तुम पर ज़ुल्म किया जाए} इस तरह कि तुम्हारे मूलधन में से कुछ रोक लिया जाए और तुम्हारा माल चला जाए।

यह भी मुमकिन है कि {न तुम पर ज़ुल्म किया जाए} का मतलब टाल-मटोल (देरी करना) हो; क्योंकि संपन्न व्यक्ति द्वारा टाल-मटोल करना ज़ुल्म है (2); तो इसका अर्थ यह है कि सूद छोड़कर भुगतान किया जाना चाहिए, और सुलह (समझौते) का यही तरीका है। यह सुलह के सबसे करीब चीज़ है; क्या आपने नहीं देखा कि जब नबी ﷺ ने काब बिन मालिक को इब्न अबी हदरद के कर्ज़ के मामले में आधे को माफ करने का इशारा किया (3), तो काब ने कहा: हाँ; फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने दूसरे (कर्ज़दार) से कहा: "उठो और इसे अदा करो।" तो विद्वानों ने भुगतान के उनके आदेश को सुलह-समझौते में एक सुन्नत (नियम) के रूप में लिया (4)। "अन-निसा" (5) की आयत (128) की व्याख्या में सुलह और उसमें क्या जायज़ है और क्या नहीं, इसका विवरण आएगा, इंशाअल्लाह तआला।

पैंतीसवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {लेकिन अगर तुम तौबा कर लो, तो तुम्हें अपना मूलधन लेने का अधिकार है} यह उस हिस्से के रद होने की पुष्टि है जो अभी वसूल नहीं किया गया, और उस मूलधन को लेने की बात है जिसमें कोई सूद नहीं है। कुछ विद्वानों ने इससे यह दलील ली है कि कब्जे (डिलीवरी) से पहले बिक्री में आने वाली हर वह चीज़ जो अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) को हराम कर दे, अनुबंध को रद्द कर देती है। उदाहरण के लिए, यदि कोई मुसलमान शिकार खरीदता है, फिर कब्जे से पहले खरीदार या विक्रेता एहराम की स्थिति में आ जाता है, तो बिक्री रद्द हो जाती है; क्योंकि कब्जे से पहले कुछ ऐसा हुआ जिसने अनुबंध को हराम कर दिया। जिस तरह अल्लाह तआला ने उस सूद (6) को

रद्द कर दिया जो वसूल नहीं किया गया था; क्योंकि कब्जे से पहले कुछ ऐसा हुआ जिसने इसकी मनाही को अनिवार्य कर दिया, भले ही वह...

पाद टिप्पणियाँ: (1) सुनन अबी दाऊद (3334), और इसे अल-तिर्मिज़ी (3087) ने भी रिवायत किया और कहा: हसन सहीह। सुलेमान के पिता अम्र बिन अल-अहवस अल-जुशमी हैं, जो विदा हज में मौजूद थे और उमर के समय में यर्मोक के गवाह थे। अल-इसाबा 7/81। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/374-375, और यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की मरफू हदीस की ओर इशारा करता है: "संपन्न व्यक्ति द्वारा टाल-मटोल करना ज़ुल्म है..." इसे अहमद (8938), अल-बुखारी (2287) और मुस्लिम (1564) ने रिवायत किया है। (3) (ख) में: "पर" है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/375, और काब की हदीस अहमद (27177), अल-बुखारी (457) और मुस्लिम (1558) ने रिवायत की है। (5) उसकी आयत (128) की व्याख्या के समय। (6) उनका कहना: "सूद से", (द) नुस्खे से है और बाकी नुस्खों में नहीं है, और यह अल-किया अल-तबरी की 'अहकाम अल-कुरआन' 1/234-236 के अनुकूल है, और यह उन्हीं की बात है, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह भी उन्हीं से है। देखें अल-जस्सास की 'अहकाम अल-कुरआन' 1/470-471।

چونتیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ} (اور اگر تم توبہ کر لو تو تمہارے لیے تمہارے اصل مال ہیں) آیت کے آخر تک؛ ابو داؤد نے سلیمان بن عمرو سے، انہوں نے اپنے والد (۱) سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو حجۃ الوداع میں فرماتے سنا: "خبردار! جاہلیت کا ہر سود ختم کر دیا گیا ہے، تمہارے لیے تمہارے اصل مال ہیں، نہ تم ظلم کرو اور نہ تم پر ظلم کیا جائے" اور پوری حدیث ذکر کی۔

اللہ تعالیٰ نے توبہ کے ساتھ انہیں ان کے اصل مالوں کی طرف لوٹا دیا اور ان سے فرمایا: {لَا تَظْلِمُونَ} سود لے کر {وَلَا تُظْلَمُونَ} اس طرح کہ تمہارے اصل مال میں سے کچھ روک لیا جائے اور تمہارا مال ضائع ہو جائے۔

یہ بھی ممکن ہے کہ {وَلَا تُظْلَمُونَ} سے مراد ٹال مٹول ہو؛ کیونکہ مالدار کا ٹال مٹول کرنا ظلم ہے (۲)؛ چنانچہ معنی یہ ہے کہ ادائیگی سود چھوڑنے کے ساتھ ہو، اور صلح کا طریقہ بھی یہی ہے، اور یہ صلح کے سب سے زیادہ مشابہ چیز ہے؛ کیا آپ نے نہیں دیکھا کہ جب نبی ﷺ نے کعب بن مالک کو ابن ابی حدرد کے قرض کے بارے میں آدھا چھوڑنے کا اشارہ کیا (۳)، تو کعب نے کہا: جی ہاں؛ پھر رسول اللہ ﷺ نے دوسرے سے فرمایا: "اٹھو اور اسے ادا کرو"۔ چنانچہ علماء نے ان کے ادائیگی کے حکم کو صلح کے معاملات میں ایک سنت کے طور پر لیا (۴)۔ اور "النساء" (۵) کی آیت ۱۲۸ کی تفسیر میں صلح کا بیان اور اس میں کیا جائز ہے اور کیا نہیں، ان شاء اللہ تعالیٰ آئے گا۔

پینتیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ} اس حصے کے باطل ہونے کی تاکید ہے جو ابھی وصول نہیں کیا گیا، اور اصل مال لینے کا بیان ہے جس میں سود نہیں ہے۔ بعض علماء نے اس سے یہ استدلال کیا ہے کہ قبضے سے پہلے بیع میں پیش آنے والی ہر وہ چیز جو عقد (معاہدے) کی تحریم کا موجب بنے، وہ عقد کو باطل کر دیتی ہے، جیسے کہ اگر کوئی مسلمان شکار خریدے، پھر قبضے سے پہلے خریدار یا بیچنے والا احرام باندھ لے تو بیع باطل ہو جاتی ہے؛ کیونکہ قبضے سے پہلے ایسی چیز پیش آگئی جس نے عقد کو حرام کر دیا۔ جس طرح اللہ تعالیٰ نے سود (۶) میں سے جو وصول نہیں کیا گیا تھا اسے باطل قرار دیا؛ کیونکہ قبضے سے پہلے ایسی چیز پیش آگئی جس نے اس کی تحریم کو واجب کر دیا، اگرچہ وہ...

حواشی: (۱) سنن ابی داؤد (۳۳۳۴)، اور اسے ترمذی (۳۰۸۷) نے بھی روایت کیا اور کہا: حسن صحیح۔ سلیمان کے والد عمرو بن الاحوص الجشمی ہیں، جنہوں نے حجۃ الوداع میں شرکت کی اور عمر کے دور میں یرموک کے گواہ رہے۔ الاصابۃ ۸۱/۷۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۷۴/۱-۳۷۵، اور اس کلام سے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی مرفوع حدیث کی طرف اشارہ ہے: "مالدار کا ٹال مٹول کرنا ظلم ہے..." اسے احمد (۸۹۳۸)، بخاری (۲۲۸۷) اور مسلم (۱۵۶۴) نے روایت کیا ہے۔ (۳) (خ) میں: "علیٰ" ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۷۵/۱، اور کعب کی حدیث احمد (۲۷۱۷۷)، بخاری (۴۵۷) اور مسلم (۱۵۵۸) نے روایت کی ہے۔ (۵) اس کی آیت (۱۲۸) کی تفسیر کے پاس۔ (۶) ان کا قول: "سود سے"، (د) نسخے سے ہے اور باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور یہ الکیا الطبری کی 'احکام القرآن' ۲۳۴/۱-۲۳۶ کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے، اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ انہی سے ہے، دیکھئے الجصاص کی 'احکام القرآن' ۴۷۰/۱-۴۷۱۔

...if taken possession of, it would not have an effect. This is the school of Abu Hanifa, and it is a saying of the companions of Al-Shafi'i. It is used as evidence that the destruction of the sold item before possession in the hand of the seller, and the fall of possession therein, necessitates the invalidation of the contract, contrary to some of the predecessors, and this disagreement is narrated from Ahmad.

And this only follows the saying of those who say: that the contract in Riba (usury) was originally concluded, and only became void by the subsequent entry into Islam before possession.

As for those who prevent the conclusion of Riba in origin, this speech was not correct; that is because Riba was forbidden in religions, and what they did in the Jahiliyyah (pre-Islamic era) was the custom of the polytheists [not based on a Shari'a], and that what they took possession of from it was like money that reached them through usurpation and plunder, so it is not interfered with. Accordingly, it is not correct to cite what they mentioned of issues as evidence.

And the inclusion of the laws of the prophets before us on the prohibition of Riba is famous and mentioned in the Book of God Almighty; as He narrated about the Jews in His saying: {And for their taking usury while they had been forbidden from it} [An-Nisa: 161]. And it was mentioned in the story of Shu'ayb that his people denounced him and said: {O Shu'ayb, does your prayer command you that we should leave what our fathers used to worship or that we should do with our property what we will?} Hud: 87. Accordingly, citing it as evidence is not upright. Yes, it is understood from this that the contracts occurring in the Abode of War (Dar al-Harb), if the Imam gains control over them, they are not objected to by annulment [even] if they were concluded upon corruption.

Thirty-sixth: Some extremists from the masters of scrupulousness went to the view that lawful money, if it is mixed with prohibited money until it is not distinguished, and then the amount of prohibited money mixed with it is removed from it, it does not become lawful or good; because it is possible that what was removed is the lawful, and what remains is the prohibited.

Ibn al-Arabi said (2): This is extremism in religion; for everything that is not distinguished, the intention from it is its financial value, not its specific essence. If it were destroyed, the equivalent would stand in its place. Mixing is the destruction of

its distinction, just as killing is the destruction of its essence, and the equivalent stands in place of what is gone. This is clear sensorily and clear in meaning. And Allah knows best.

(1) It occurred in the copies: {Does it forbid us that we worship}, which is a mistake, and the author followed Al-Kiya Al-Tabari in that, as in the footnote of Ahkam al-Quran 1/235. (2) Ahkam al-Quran 1/245.

४०८ सूरह अल-बक़रह: आयतें २७५ - २७९

...कब्जा किए जाने पर इसका कोई प्रभाव नहीं पड़ा। यह अबू हनीफा का मत है, और यह शाफई के साथियों का एक कथन है। इसका उपयोग इस प्रमाण के रूप में किया जाता है कि विक्रेता के हाथ में कब्जे से पहले बिक्री की वस्तु का विनाश, और उसमें कब्जे का अभाव, अनुबंध की अमान्यता का कारण बनता है, जो कुछ पूर्ववर्तियों के विपरीत है, और यह असहमति अहमद से वर्णित है।

और यह केवल उन लोगों के कथन पर आधारित है जो कहते हैं: कि सूद (रिबा) में अनुबंध मूल रूप से संपन्न हुआ था, और कब्जे से पहले इस्लाम के आगमन के कारण ही शून्य हो गया था।

जहाँ तक उन लोगों की बात है जो मूल रूप से रिबा के समापन को रोकते हैं, तो यह बात सही नहीं थी; वह इसलिए क्योंकि रिबा धर्मों में प्रतिबंधित था, और उन्होंने अज्ञानता के युग (जाहिलिया) में जो किया वह बहुदेववादियों की प्रथा थी [किसी शरीयत पर आधारित नहीं], और जो कुछ उन्होंने इससे प्राप्त किया वह उस धन के समान था जो उनके पास जबरदस्ती और लूटपाट के माध्यम से पहुँचा था, इसलिए इसमें हस्तक्षेप नहीं किया जाता है। इसके अनुसार, उनके द्वारा उल्लिखित मुद्दों पर साक्ष्य देना सही नहीं है।

और हमसे पहले के नबियों की शरीयतों में रिबा की मनाही का समावेश प्रसिद्ध है और अल्लाह तआला की किताब में इसका उल्लेख है; जैसा कि उन्होंने यहूदियों के बारे में अपने कथन में बताया: {और उनके ब्याज लेने के कारण, जबकि उन्हें इससे मना किया गया था} [अन-निसा: १६१]। और शुऐब की कहानी में उल्लेख किया गया है कि उनकी जाति ने उनका विरोध किया और कहा: {हे शुऐब! क्या तुम्हारी नमाज़ तुम्हें यह आदेश देती है कि हम उसे छोड़ दें जिसे हमारे बाप-दादा पूजते थे, या हम अपने माल में जो चाहें वह न करें?} हूद: ८७। इसके अनुसार, इसे साक्ष्य के रूप में उपयोग करना उचित नहीं है। हाँ, इससे यह समझा जाता है कि युद्ध क्षेत्र (दारुल हरब) में होने वाले अनुबंध, यदि इमाम उन पर नियंत्रण पा लेता है, तो उन्हें रद्द नहीं किया जाता [भले ही] वे भ्रष्टाचार पर आधारित हों।

छत्तीसवाँ: परहेज़गारी के मालिकों में से कुछ कट्टरपंथियों का यह विचार है कि हलाल धन, यदि उसमें हराम धन मिल जाए यहाँ तक कि वह अलग न किया जा सके और फिर उसमें से मिश्रित हराम धन की मात्रा निकाल ली जाए, तो वह न तो हलाल होता है और न ही शुद्ध; क्योंकि यह संभव है कि जो निकाला गया वह हलाल हो, और जो बच गया वह हराम हो।

इब्न अल-अरबी ने कहा (२): यह धर्म में अतिवाद है; क्योंकि जो कुछ भी अलग नहीं किया जा सकता, उसका उद्देश्य उसका वित्तीय मूल्य है, उसका विशिष्ट अस्तित्व नहीं। यदि वह नष्ट हो जाता, तो उसके स्थान पर उसके बराबर की वस्तु आ जाती। मिश्रण उसकी विशिष्टता का विनाश है, जैसे हत्या उसके अस्तित्व का विनाश है, और बराबर की वस्तु जाने वाली वस्तु का स्थान लेती है। यह इंद्रियगत रूप से भी स्पष्ट है और अर्थ में भी स्पष्ट है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

(१) प्रतियों में यह आया है: {क्या यह हमें मना करता है कि हम इबादत करें}, जो एक गलती है, और लेखक ने इसमें अल-किया अल-तबरी का अनुसरण किया है, जैसा कि अहकाम अल-कुरान १/२३५ के फुटनोट में है। (२) अहकाम अल-कुरान १/२४५।

...قبضہ کر لیا گیا تو اس کا اثر نہ ہوا۔ یہ ابو حنیفہ کا مذہب ہے، اور یہ اصحابِ شافعی کا ایک قول ہے۔ اس سے یہ استدلال کیا جاتا ہے کہ بائع کے ہاتھ میں قبضے سے پہلے مبیع (فروخت شدہ چیز) کی ہلاکت، اور اس میں قبضے کا ساقط ہونا عقد کے باطل ہونے کو واجب کرتا ہے، جو بعض سلف کے خلاف ہے، اور یہ اختلاف احمد سے مروی ہے۔

اور یہ صرف ان لوگوں کے قول پر منطبق ہوتا ہے جو کہتے ہیں: کہ ربا (سود) میں عقد اصل میں منعقد ہو گیا تھا، اور صرف قبضے سے پہلے طاری ہونے والے اسلام کی وجہ سے باطل ہوا۔

لیکن جو لوگ اصل میں ربا کے انعقاد کو روکتے ہیں، ان کے نزدیک یہ بات درست نہیں تھی؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ ربا تمام ادیان میں حرام تھا، اور انہوں نے جاہلیت میں جو کچھ کیا وہ مشرکین کی عادت تھی [نہ کہ کسی شریعت کی بنیاد پر]، اور جو کچھ انہوں نے اس سے وصول کیا وہ غصب اور لوٹ مار کے ذریعے پہنچنے والے مال کے مانند تھا، اس لیے اس سے تعرض نہیں کیا جاتا۔ اس بنا پر، ان مسائل پر جو انہوں نے ذکر کیے ہیں، استدلال صحیح نہیں ہے۔

اور ہم سے پہلے کے انبیاء کی شریعتوں میں ربا کی تحریم کا شامل ہونا مشہور ہے اور اللہ تعالیٰ کی کتاب میں مذکور ہے؛ جیسا کہ یہودیوں کے بارے میں اللہ تعالیٰ کے اس قول میں حکایت ہے: {اور ان کے سود لینے کی وجہ سے حالانکہ انہیں اس سے روکا گیا تھا} [النساء: ۱۶۱]۔ اور شعیب علیہ السلام کے قصے میں ذکر ہے کہ ان کی قوم نے ان پر انکار کیا اور کہا: {اے شعیب! کیا تمہاری نماز تمہیں یہ حکم دیتی ہے کہ ہم ان چیزوں کو چھوڑ دیں جن کی عبادت ہمارے باپ دادا کرتے تھے، یا ہم اپنے مالوں میں وہ نہ کریں جو ہم چاہتے ہیں؟} ہود: ۸۷ اس بنا پر، اس سے

استدلال درست نہیں رہتا۔ ہاں، اس سے یہ سمجھا جاتا ہے کہ دار الحرب میں واقع ہونے والے عقود، اگر امام ان پر غالب آ جائے، تو ان پر فسخ کا اعتراض نہیں کیا جاتا [اگرچہ] وہ فساد پر ہی منعقد ہوئے ہوں۔

چھتیسویں: ورع و تقویٰ کے بعض غلو کرنے والوں کا موقف ہے کہ حلال مال میں اگر حرام اس طرح مل جائے کہ امتیاز نہ رہے، پھر اس میں سے مخلوط حرام کی مقدار نکال لی جائے، تو وہ حلال اور پاک نہیں ہوتا؛ کیونکہ ممکن ہے کہ جو نکالا گیا وہ حلال ہو، اور جو باقی بچ گیا وہ حرام ہو۔

ابن العربی نے کہا (۲): یہ دین میں غلو ہے؛ کیونکہ ہر وہ چیز جس کا امتیاز ختم ہو جائے، اس سے مقصود اس کی مالیت ہوتی ہے نہ کہ اس کی عین (ذات)۔ اگر وہ تلف ہو جائے تو اس کا مثل اس کے قائم مقام ہو جائے گا، اور خلط ملط ہونا اس کے امتیاز کو تلف کرنا ہے، جیسا کہ ہلاک کرنا اس کے عین کو تلف کرنا ہے، اور مثل جانے والی چیز کے قائم مقام ہوتا ہے، اور یہ بات حسی اور معنوی طور پر بالکل واضح ہے۔ واللہ اعلم۔

(۱) نسخوں میں واقع ہوا ہے: {کیا وہ ہمیں منع کرتی ہے کہ ہم عبادت کریں} جو کہ غلطی ہے، اور مصنف نے اس میں الکیا الطبری کی پیروی کی ہے جیسا کہ احکام القرآن ۱/ ۲۳۵ کے حاشیہ میں ہے۔ (۲) احکام القرآن ۱ / ۲۴۵۔

Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279 409

I said: Our scholars said: The path of repentance for illicit funds in one's possession—if they are from usury (riba)—is to return them to the one from whom the usury was taken, and seek him out if he is not present. If one loses hope of finding him, then one should give it in charity on his behalf. If the money was taken through injustice, one should do the same for the person wronged. If the matter is unclear and one does not know how much of the money in hand is forbidden (haram) versus lawful (halal), then one must investigate the amount that must be returned until there is no doubt that what remains is purely theirs. Then, they should return what was removed from their possession to the person they recognize as having been wronged or taken usury from. If they lose hope of finding them, they should give it in charity on their behalf. If the injustices encompass all their liabilities and they know they cannot ever fulfill them due to their vastness, then their repentance is to relinquish everything in their possession, either to the poor or to what serves the welfare of Muslims, until nothing remains in their hand except the minimum clothing required for prayer, which covers the private parts—from the navel to the knees (1)—and their daily sustenance; because that is what a person is entitled to take from another's property if compelled, even if the owner dislikes it. This differs here from the bankrupt person according to the majority of scholars, because the bankrupt person did not acquire people's money through aggression; rather, it was they who entrusted it to him, so he is left with what covers him and constitutes appropriate clothing. Abu Ubayd and others believe that the bankrupt person should not be left with any clothing except the minimum required for prayer, which covers from the navel to the knees. Then, whenever anything comes into his hands, he gives it up and keeps nothing except what we mentioned, until he and those who know his condition are certain that he has fulfilled his obligations.

Thirty-seventh: This warning that Allah promised regarding usury (riba)—of war—has been reported from the Prophet ﷺ similarly regarding Al-Mukhabara (sharecropping) (2); Abu Dawood (2) reported: Yahya bin Ma'in informed us; he said: Ibn Raja' informed us; he said: Ibn Khuthaym narrated to me from Abu al-Zubayr, from Jabir bin Abdullah, who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Whoever does not leave Al-Mukhabara, let him be warned of war from Allah and His Messenger." This is evidence for the prohibition of Al-Mukhabara, which is taking land in exchange for half, a third, or a quarter of its produce, and it is called Al-Muzara'ah (sharecropping). All the companions of Malik, as well as Al-Shafi'i, Abu Hanifa, and their followers, and

Dawud, agreed that it is not permissible to give land for a third or a quarter of its produce,

(1) In (Kh) and (Z): "And it is what covers him from his navel to his knees." (2) In (M): Abu Dawood reported it, and the Hadith is in his Sunan (3406).

सूरा अल-बकराह: आयतें 275 - 279 409

मैंने कहा: हमारे विद्वानों ने कहा: अपने कब्जे में मौजूद अवैध धन से तौबा (पश्चाताप) करने का तरीका यह है कि यदि वह सूद (ब्याज/रिबा) से है, तो उसे उस व्यक्ति को लौटा दिया जाए जिससे सूद लिया गया था, और यदि वह उपस्थित न हो तो उसे खोजा जाए। यदि उसके मिलने की कोई उम्मीद न रहे, तो उसकी ओर से वह धन दान (सदका) कर दिया जाए। और यदि वह धन अन्याय (जुल्म) के माध्यम से लिया गया है, तो जिस पर अन्याय हुआ है उसके साथ भी ऐसा ही किया जाए। यदि मामला उलझ जाए और यह न पता चले कि कब्जे में मौजूद धन में से कितना हराम है और कितना हलाल, तो उसे उस मात्रा का अनुमान लगाना चाहिए जिसे लौटाना अनिवार्य है, ताकि उसे कोई संदेह न रहे कि जो बच गया है वह शुद्ध रूप से उसका है। फिर वह उस धन को उस व्यक्ति को लौटा दे जिसे वह पहचानता है कि उसके साथ अन्याय हुआ है या जिससे सूद लिया गया है। यदि उसे पाने की आशा समाप्त हो जाए, तो उसकी ओर से दान कर दे। यदि अन्याय की देनदारियां उसके पूरे उत्तरदायित्व को घेर लें और उसे पता चले कि वह उसकी अधिकता के कारण कभी भी उसे चुकाने में सक्षम नहीं होगा, तो उसका पश्चाताप यह है कि वह अपने कब्जे में मौजूद सब कुछ हटा दे, या तो गरीबों को दे दे या मुसलमानों के कल्याण के कार्यों में लगा दे, यहाँ तक कि उसके पास नमाज के लिए आवश्यक न्यूनतम वस्त्र के अलावा कुछ न बचे, जो 'औराह' (सतर) को ढकता हो—यानी नाभि से घुटनों तक (1)—और उसके एक दिन का भोजन; क्योंकि यह वह चीज है जो एक व्यक्ति को दूसरे की संपत्ति से लेने का अधिकार है यदि वह मजबूर हो, भले ही मालिक को यह नापसंद हो। यहाँ मामला दिवालिया व्यक्ति से अलग है, जैसा कि अधिकांश विद्वानों का मत है, क्योंकि दिवालिया व्यक्ति ने लोगों का धन आक्रमण या जबरदस्ती से प्राप्त नहीं किया था; बल्कि उन्होंने ही उसे वह धन दिया था, इसलिए उसे वह वस्त्र छोड़ दिया जाता है जो उसे ढकता है और जो उसके उचित पहनावे का हिस्सा है। अबू उबैद और अन्य का मानना है कि दिवालिया व्यक्ति के लिए नमाज के लिए आवश्यक न्यूनतम वस्त्र के अलावा कुछ भी नहीं छोड़ा जाना चाहिए, जो नाभि से घुटनों तक ढकता हो। फिर, जब भी उसके हाथ में कुछ आए, वह उसे दे दे और अपने पास कुछ न रखे सिवाय उसके जिसका हमने उल्लेख किया है, जब तक कि उसे और उसकी स्थिति जानने वालों को यह यकीन न हो जाए कि उसने अपना ऋण चुका दिया है।

सैंतीसवाँ: यह चेतावनी जो अल्लाह ने सूद (ब्याज) के संबंध में युद्ध की दी है, वैसी ही पैगंबर ﷺ से 'अल-मुखाबराह' (बटाईदारी) के बारे में भी आई है (2); अबू दाऊद (2) ने रिवायत की है: याह्या बिन

मईन ने हमें बताया; उन्होंने कहा: इब्न रजा ने हमें बताया; उन्होंने कहा: इब्न खुथयम ने मुझे अबू अल-जुबैर से, उन्होंने जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "जो कोई मुखाबराह नहीं छोड़ता, उसे अल्लाह और उसके रसूल की ओर से युद्ध की चेतावनी दी जाए।" यह मुखाबराह की मनाही का प्रमाण है, जो जमीन को उपज के आधे, एक तिहाई या एक चौथाई हिस्से पर लेने को कहते हैं, और इसे अल-मुजाराह भी कहा जाता है। इमाम मालिक के सभी साथियों, अल-शाफई, अबू हनीफा और उनके अनुयायियों, और दाऊद ने इस पर सहमति जताई है कि जमीन को एक तिहाई या एक चौथाई हिस्से पर देना जायज नहीं है,

(1) (ख) और (ज़) में: "और यह वह है जो उसे उसकी नाभि से घुटनों तक ढकता है।" (2) (म) में: और अबू दाऊद ने इसे रिवायत किया है, और हदीस उनके सुनन (3406) में है।

میں نے کہا: ہمارے علماء نے کہا ہے: اپنے ہاتھ میں موجود حرام مال سے توبہ کا طریقہ یہ ہے کہ اگر وہ سود (ربا) سے ہے تو اسے اس شخص کو واپس کر دیا جائے جس سے سود لیا گیا تھا، اور اگر وہ موجود نہ ہو تو اسے تلاش کرے۔ اگر اس کے ملنے سے مایوسی ہو جائے تو اس کی طرف سے وہ رقم صدقہ کر دے۔ اور اگر اسے ظلم کے ذریعے لیا ہے تو جس پر ظلم کیا ہے اس کے معاملے میں بھی ایسا ہی کرے۔ اگر معاملہ مشتبہ ہو جائے اور اسے معلوم نہ ہو کہ اس کے پاس موجود مال میں سے کتنا حرام ہے اور کتنا حلال، تو وہ اس مقدار کا تخمینہ لگائے جس کا لوٹانا اس پر واجب ہے، یہاں تک کہ اسے شک نہ رہے کہ جو باقی بچا ہے وہ اس کے لیے حلال و خالص ہو چکا ہے، پھر وہ اس مال کو جس کا اس نے اپنے قبضے سے اخراج کیا ہے اسے لوٹائے جسے وہ جانتا ہے کہ اس پر ظلم ہوا ہے یا اس سے سود لیا گیا ہے، پھر اگر اس کے پانے سے مایوس ہو جائے تو اس کی طرف سے صدقہ کر دے۔ پس اگر مظالم (حقوق العباد) اس کے ذمہ اس قدر ہو جائیں کہ وہ جان لے کہ ان کی کثرت کی وجہ سے وہ انہیں ادا کرنے کی طاقت نہیں رکھتا، تو اس کی توبہ یہ ہے کہ جو کچھ اس کے پاس ہے وہ سب کا سب نکال دے، یا تو مساکین کو دے دے یا مسلمانوں کی فلاح و بہبود کے کاموں میں لگا دے، یہاں تک کہ اس کے پاس نماز کے لیے ضروری کم از کم لباس کے سوا کچھ نہ بچے جو ستر کو چھپاتا ہو، اور وہ ناف سے گھٹنوں تک ہے (۱)، اور اس کے ایک دن کی خوراک؛ کیونکہ یہ وہ چیز ہے جسے مجبوری کی حالت میں دوسرے کے مال سے لینا اس کے لیے واجب ہے اگرچہ وہ شخص اسے ناپسند ہی کرے۔ اور یہاں مفلس کا معاملہ اکثر علماء کے قول کے مطابق مختلف ہے، کیونکہ مفلس کے پاس لوگوں کا مال زیادتی کے ذریعے نہیں آیا تھا، بلکہ انہوں نے ہی اسے اس کے حوالے کیا تھا، اس لیے اس کے

پاس وہ لباس چھوڑ دیا جاتا ہے جو اسے چھپائے اور جو اس کے مناسب حال لباس ہو۔ ابو عبید وغیرہ کی رائے ہے کہ مفلس کے پاس بھی نماز کے لیے ضروری کم از کم لباس یعنی ناف سے گھٹنوں تک کے سوا کچھ نہ چھوڑا جائے، پھر جب بھی اس کے ہاتھ میں کوئی چیز آئے وہ اسے نکال دے اور اپنے پاس کچھ نہ رکھے سوائے اس کے جو ہم نے ذکر کیا، یہاں تک کہ وہ اور اس کے حال سے واقف لوگ جان لیں کہ اس نے اپنا ذمہ ادا کر دیا ہے۔

سینتیسواں: یہ وعید جو اللہ تعالیٰ نے سود کے بارے میں جنگ کی دی ہے، نبی اکرم ﷺ سے اس کی مانند 'مخابرہ' کے بارے میں مروی ہے (۲)؛ امام ابو داؤد (۲) نے روایت کیا، کہا: ہمیں یحییٰ بن معین نے خبر دی؛ کہا: ہمیں ابن رجاء نے خبر دی؛ کہا: ابن خثیم نے مجھ سے ابوزبیر کے واسطے سے جابر بن عبداللہ سے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "جو شخص مخابرہ نہیں چھوڑتا اسے اللہ اور اس کے رسول کی طرف سے اعلانِ جنگ سن لینا چاہیے۔" یہ مخابرہ کی ممانعت کی دلیل ہے، اور مخابرہ زمین کو نصف، تہائی یا چوتھائی پیداوار پر لینا ہے، اور اسے مزارعت بھی کہا جاتا ہے۔ امام مالک کے تمام اصحاب، شافعی، ابوحنیفہ اور ان کے متبعین، اور داؤد کا اس بات پر اتفاق ہے کہ زمین کو تہائی اور چوتھائی حصے پر دینا جائز نہیں ہے،

(۱) (خ) اور (ظ) میں ہے: "اور وہ وہی ہے جو اسے ناف سے گھٹنوں تک ڈھانپ لے۔" (۲) (م) میں ہے: اور ابو داؤد نے روایت کیا، اور یہ حدیث ان کی سنن (۳٤۰٦) میں ہے۔

...nor for a portion (1) of what it produces; because it is unknown. However, Al-Shafi'i and his companions and Abu Hanifa said it is permissible to lease land for food if it is known; based on the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "As for something known and guaranteed, there is no harm in it," narrated by Muslim. This was the view held by Muhammad ibn Abdullah ibn Abd al-Hakam (2). Malik and his companions forbade it, based on what Muslim also narrated from Rafi' ibn Khadij (3) who said: "We used to practice Muhaqalah (4) with land during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him). We would lease it for a third, a quarter, and a specified amount of food. One day a man from among my paternal uncles came to us and said: 'The Messenger of Allah (peace be upon him) has forbidden us from something that was beneficial for us, but obedience to Allah and His Messenger is more beneficial for us. He forbade us from practicing Muhaqalah with land and leasing it (5) for a third, a quarter, and specified food, and he commanded the owner of the land to cultivate it or let it be cultivated by others (6).' He disliked leasing it and anything other than that."

They said: So it is not permissible to lease land for any kind of food, whether it is eaten or drunk, under any circumstances; because that is equivalent to selling food for food on credit (7). Likewise, in their view, it is not permissible to lease land for anything that comes out of it, even if it is not edible or drinkable food, except for wood, reeds, and firewood; because in their view, it is equivalent to Muzabanah (8). This is what is preserved from Malik and his companions.

(1) In the manuscripts: for a third, a quarter, and for a portion... (2) Al-Tamhid 2/318-319, and the Hadith is in Sahih Muslim (1547): (116) from the Hadith of Rafi' ibn Khadij. (3) Sahih Muslim (1548), and it is in Ahmad (15823). Rafi' ibn Khadij al-Ansari al-Khazraji al-Madani, a companion of the Prophet (peace be upon him), was considered too young on the day of Badr, and witnessed Uhud and the other major battles. He was a man of the desert knowledgeable in sharecropping and irrigation. He died in the year 74 AH. Al-Siyar 3/181. (4) Abu al-Abbas said in Al-Mufhim 4/401: The difference between Muhaqalah and Mukhabarah is that Muhaqalah is leasing land for what comes out of it unconditionally. Mukhabarah is leasing it for a portion of what comes out of it, like a third or a quarter. Some people said they have the same meaning, but the well-known view is what we mentioned. (5) In (D), (Z), (Za), and (M): 'fanaktariha'. The one affirmed from (Kh) is what matches Sahih Muslim. (6) In (D), (Z), and (M): 'yuzari'uha'. The one affirmed from (Kh) and (Za) is what matches

Sahih Muslim. (7) In (M): 'Nasi'ah' (on credit). (8) Muzabanah: It is the sale of fresh dates still on the palms for dried dates. Its origin is from 'al-zabn', which means pushing away, as if each of the two parties pushes the other away from their right by what they gain from it. Al-Nihayah (Zabn). The author will mention the Hadith prohibiting it at the end of the issue. Ibn al-Athir said: It was only prohibited because of the gross inequality (ghabn) and ignorance (jahalah) involved in it.

410 सूरा अल-बक़रह: आयतें 275 - 279

...और न ही उपज के किसी हिस्से (1) पर; क्योंकि वह अज्ञात है। हालाँकि, अल-शाफ़ई और उनके साथियों और अबू हनीफ़ा ने कहा कि भोजन के लिए ज़मीन पट्टे पर देना जायज़ है यदि वह ज्ञात हो; पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन के कारण: "जहाँ तक किसी ज्ञात और गारंटीकृत चीज़ की बात है, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है," मुस्लिम द्वारा वर्णित। यही विचार मुहम्मद इब्न अब्दुल्लाह इब्न अब्द अल-हकम (2) का था। मलिक और उनके साथियों ने इसे प्रतिबंधित किया, मुस्लिम द्वारा राफ़ी इब्न खदीज (3) से वर्णित हदीस के आधार पर, जिन्होंने कहा: "हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में भूमि के साथ मुहाक़ला (4) किया करते थे। हम इसे एक तिहाई, एक चौथाई और भोजन की एक निर्दिष्ट मात्रा के बदले पट्टे पर देते थे। एक दिन मेरे पितातुल्य चाचाओं में से एक आदमी हमारे पास आया और कहा: 'अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमें एक ऐसी चीज़ से मना किया है जो हमारे लिए फायदेमंद थी, लेकिन अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञाकारिता हमारे लिए अधिक फायदेमंद है। उन्होंने हमें भूमि के साथ मुहाक़ला करने और इसे एक तिहाई, एक चौथाई और निर्दिष्ट भोजन के बदले पट्टे पर देने (5) से मना किया, और उन्होंने भूमि के मालिक को इसे स्वयं जोतने या दूसरों से जुतवाने (6) का आदेश दिया।' उन्होंने इसे पट्टे पर देने और इसके अलावा किसी भी चीज़ को नापसंद किया।"

उन्होंने कहा: इसलिए किसी भी स्थिति में किसी भी प्रकार के भोजन, चाहे वह खाने योग्य हो या पीने योग्य, के बदले ज़मीन को पट्टे पर देना जायज़ नहीं है; क्योंकि यह उधार पर भोजन के बदले भोजन बेचने (7) के समान है। इसी तरह, उनके विचार में, भूमि से निकलने वाली किसी भी चीज़ के बदले भूमि को पट्टे पर देना जायज़ नहीं है, भले ही वह खाने या पीने योग्य भोजन न हो, सिवाय लकड़ी, नरकट और ईंधन की लकड़ी के, क्योंकि उनके विचार में, यह मुज़ाबना (8) के समान है। मलिक और उनके साथियों से यही बात सुरक्षित (प्रचलित) है।

(1) प्रतियों में: एक तिहाई, एक चौथाई और एक हिस्से पर... (2) अल-तमहीद 2/318-319, और हदीस सहीह मुस्लिम (1547): (116) राफ़ी इब्न खदीज की हदीस से है। (3) सहीह मुस्लिम (1548), और यह अहमद (15823) में है। राफ़ी इब्न खदीज अल-अंसारी अल-खजरजी अल-मदनी, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथी, बद्र के दिन बहुत छोटे माने गए थे, और उहुद और अन्य युद्धों के गवाह थे। वह बटाईदारी और सिंचाई के जानकार मरुस्थली व्यक्ति थे। उनकी मृत्यु वर्ष 74 हिजरी में हुई। अल-सियार 3/181। (4) अबू अल-अब्बास ने अल-मुफ़हिम 4/401 में कहा: मुहाक़ला और

मुख़ाबराह के बीच अंतर यह है कि मुहाक़ला बिना किसी शर्त के ज़मीन से निकलने वाली चीज़ के बदले ज़मीन को पट्टे पर देना है। मुख़ाबराह इसे निकलने वाली चीज़ के एक हिस्से, जैसे एक तिहाई या एक चौथाई, के बदले पट्टे पर देना है। कुछ लोगों ने कहा कि इनका एक ही अर्थ है, लेकिन प्रसिद्ध विचार वही है जो हमने उल्लेख किया है। (5) (द), (ज़), (ज़) और (म) में: 'फ़नकतरीहा'। (ख) से पुष्ट वही है जो सहीह मुस्लिम के अनुरूप है। (6) (द), (ज़) और (म) में: 'युज़ारिउहा'। (ख) और (ज़) से पुष्ट वही है जो सहीह मुस्लिम के अनुरूप है। (7) (म) में: 'नसीअह' (उधार पर)। (8) मुज़ाबना: यह खजूर के पेड़ों पर लगी ताज़ा खजूरों को सूखी खजूरों के बदले बेचना है। इसकी उत्पत्ति 'अल-ज़ब्र' से हुई है, जिसका अर्थ है धक्का देना, मानो लेनदेन करने वाले दोनों पक्ष एक-दूसरे को उनके अधिकार से दूर धकेल रहे हों। अल-निहाया (ज़ब्र)। लेखक इस मसले के अंत में इसके निषेध वाली हदीस का उल्लेख करेंगे। इब्न अल-अथिर ने कहा: इसे केवल इसमें शामिल अत्यधिक असमानता (ग़बन) और अज्ञानता (जहलाह) के कारण प्रतिबंधित किया गया था।

410 سورہ البقرہ: آیات 275 - 279

اور نہ ہی اس (پیداوار) کے کسی حصے (1) پر؛ کیونکہ وہ مجہول ہے؛ البتہ امام شافعی اور ان کے اصحاب اور امام ابو حنیفہ نے کہا ہے کہ اگر کھانا معلوم ہو تو اس کے عوض زمین کرایے پر دینا جائز ہے؛ کیونکہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "رہی وہ چیز جو معلوم اور مضمون (جس کی ضمانت دی گئی ہو) ہو، تو اس میں کوئی حرج نہیں"، اسے مسلم نے روایت کیا ہے، اور یہی مسلک محمد بن عبداللہ بن عبدالحکم (2) کا ہے۔ اور امام مالک اور ان کے اصحاب نے اسے منع کیا ہے؛ اس کی وجہ سے جو مسلم نے رافع بن خدیج (3) سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "ہم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے عہد مبارک میں زمین کے ساتھ محاقلہ (4) کیا کرتے تھے، ہم اسے ایک تہائی، ایک چوتھائی اور مخصوص کھانے کے عوض کرایے پر دیتے تھے۔ پھر ایک دن میرے چچاؤں میں سے ایک شخص ہمارے پاس آیا اور کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ہمیں ایک ایسے کام سے منع کیا ہے جو ہمارے لیے فائدہ مند تھا، لیکن اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت ہمارے لیے زیادہ فائدہ مند ہے۔ انہوں نے ہمیں زمین کے ساتھ محاقلہ کرنے اور اسے ایک تہائی، ایک چوتھائی اور مخصوص کھانے کے عوض کرایے پر دینے (5) سے منع فرمایا، اور زمین کے مالک کو حکم دیا کہ وہ اسے خود کاشت کرے یا دوسروں سے کاشت کروائے (6)۔" اور انہوں نے زمین کو کرایے پر دینے اور اس کے علاوہ (صورتوں) کو ناپسند کیا۔

انہوں نے کہا: پس کسی بھی حال میں زمین کو کسی کھانے کی چیز کے عوض، خواہ وہ کھائی جانے والی ہو یا پی جانے والی، کرایے پر دینا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ادھار پر کھانے کے بدلے کھانا بیچنے (7) کے معنی میں ہے۔ اسی طرح ان کے نزدیک زمین کو اس سے نکلنے والی کسی بھی چیز کے عوض کرایے پر دینا جائز نہیں ہے، خواہ وہ کھانے پینے کی چیز نہ بھی ہو، سوائے

لکڑی، نرسل اور ایندھن کے؛ کیونکہ یہ ان کے نزدیک مزابنہ (8) کے معنی میں ہے۔ امام مالک اور ان کے اصحاب سے یہی بات محفوظ (منقول) ہے۔

(1) نسخوں میں ہے: ایک تہائی، ایک چوتھائی اور ایک حصے پر... (2) التمہید 2/318-319، اور یہ حدیث صحیح مسلم (1547): (116) میں رافع بن خدیج کی حدیث سے ہے۔ (3) صحیح مسلم (1548)، اور یہ احمد (15823) کے پاس بھی ہے۔ رافع بن خدیج الانصاری الخزرجی المدنی، نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے صحابی، غزوہ بدر کے دن انہیں چھوٹا سمجھا گیا تھا، اور انہوں نے احد اور دیگر مشاہد (جنگوں) میں شرکت کی۔ وہ دیہاتی تھے اور مزارعت و مساقات کے عالم تھے۔ سن 74 ہجری میں وفات پائی۔ السیر 3/181۔ (4) ابو العباس نے 'المفہم' 4/401 میں کہا: محاقلہ اور مخابرہ کے درمیان فرق یہ ہے کہ محاقلہ زمین سے نکلنے والی پیداوار کے عوض مطلقاً زمین کرایے پر دینا ہے۔ اور مخابرہ پیداوار کے کسی حصے مثلاً تہائی یا چوتھائی کے عوض کرایہ پر دینا ہے۔ بعض لوگوں نے کہا کہ یہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں، لیکن مشہور وہی ہے جو ہم نے ذکر کیا۔ (5) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: 'فنکتریھا' (پس ہم اسے کرایے پر دیتے)۔ (خ) سے جو ثابت ہے وہ صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (6) (د)، (ز) اور (م) میں: 'یزارعھا' (دوسروں سے کاشت کروائے)۔ (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (7) (م) میں ہے: 'نسیئۃ' (ادھار)۔ (8) مزابنہ: یہ کھجور کے درختوں پر لگی تازہ کھجوروں کو خشک کھجوروں کے بدلے بیچنا ہے۔ اس کی اصل 'الزبن' سے ہے، جس کا مطلب دھکا دینا ہے، گویا خرید و فروخت کرنے والوں میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کو اس کے حق سے دور دھکیلتا ہے اس چیز کے ذریعے جو وہ اس سے زیادہ حاصل کرتا ہے۔ النہایہ (زبن)۔ مصنف مسئلے کے آخر میں اس کی ممانعت سے متعلق حدیث ذکر کریں گے۔ ابن الاثیر نے کہا: اس سے صرف اس لیے منع کیا گیا کیونکہ اس میں دھوکہ (غبن) اور جہالت (عدم علم) پائی جاتی ہے۔

Ibn Suhnun mentioned from al-Mughira ibn Abd al-Rahman al-Makhzumi al-Madani that he said: There is no harm in renting land for food that does not come out of it. Yahya ibn Umar narrated from al-Mughira that this is not permissible, as is the view of the rest of Malik's companions. Ibn Habib mentioned that Ibn Kinana used to say: Land is not to be rented for anything if what is returned to it is what grows in it, but there is no harm in renting it for anything else, whether it is something edible or not, whether it comes from the land or not. This was also stated by Yahya ibn Yahya (1), who said it was Malik's view. He said: Ibn Nafi' used to say: There is no harm in renting land for anything, food or otherwise, whether it comes from the land or not, except for wheat and its counterparts, for that is the forbidden "Muhaqalah" (2).

Malik said in Al-Muwatta: As for the one who gives his barren land for a third or a fourth of what comes out of it, that is something involving uncertainty (gharar); because the crop is sparse at times and abundant at others, and sometimes it perishes entirely. In that case, the landowner would have abandoned a known rent. An analogy for this is a man who hires a laborer for a journey for a known amount, then the one who hired him says to the laborer: "Would you like me to give you a tenth of what I profit on this journey as your wage?" This is not permissible and should not be done.

Malik said: It is not proper for a person to hire out himself, his land, his ship, or his animal except for a known, fixed amount (3).

This is the view of al-Shafi'i, Abu Hanifa, and their companions.

Ahmad ibn Hanbal, al-Layth, al-Thawri, al-Awza'i, al-Hasan ibn Hayy, Abu Yusuf, and Muhammad said: There is no harm in a man giving his land for a share of what it produces, such as a third or a fourth; this is the view of Ibn Umar and Tawus. They used the story of Khaybar as evidence, where the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) made an agreement with its people for half of what their land and fruit produced.

Ahmad said: The hadith of Rafi' ibn Khadij regarding the prohibition of renting farms is inconsistent (mudtarib).

(1) His words "ibn Yahya" are not in (D) and (Z). (2) Al-Tamhid 2/318. (3) Muwatta Malik 2/707.

411 सूरह अल-बकराह: आयतें 275 - 279

इब्न सुहनून ने अल-मुगीरा इब्न अब्द अल-रहमान अल-मखज़ूमी अल-मदनी से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: जमीन को ऐसे भोजन के बदले किराए पर देने में कोई हर्ज नहीं है जो उससे पैदा न होता हो। याह्या इब्न उमर ने अल-मुगीरा से रिवायत की है कि यह जायज़ नहीं है, जैसा कि मलिक के अन्य साथियों का मत है। इब्न हबीब ने उल्लेख किया कि इब्न किनाना कहा करते थे: जमीन को किसी ऐसी चीज़ के बदले किराए पर नहीं दिया जाना चाहिए जो उसमें फिर से बोई जाए, लेकिन इसके अलावा किसी भी चीज़ के बदले, चाहे वह खाने योग्य हो या नहीं, चाहे वह ज़मीन से निकलती हो या नहीं, उसे किराए पर देने में कोई हर्ज नहीं है। याह्या इब्न याह्या (1) ने भी यही कहा और बताया कि यह मलिक का ही कथन है। उन्होंने कहा: इब्न नाफ़े कहा करते थे: जमीन को भोजन या किसी अन्य चीज़ के बदले किराए पर देने में कोई हर्ज नहीं है, चाहे वह ज़मीन से निकलती हो या नहीं, सिवाय गेहूँ और उसके जैसों के, क्योंकि वह निषिद्ध "मुहाक़ला" (2) है।

मलिक ने 'अल-मुवत्ता' में कहा: जहाँ तक उस व्यक्ति की बात है जो अपनी खाली ज़मीन को उसमें से निकलने वाले उत्पाद के एक तिहाई या चौथाई हिस्से पर देता है, तो यह अनिश्चितता (ग़रर) के अंतर्गत आता है; क्योंकि फसल कभी कम होती है और कभी ज्यादा, और कभी-कभी पूरी तरह नष्ट हो जाती है। ऐसी स्थिति में जमीन का मालिक एक निश्चित किराए को छोड़ चुका होगा। इसका उदाहरण उस व्यक्ति जैसा है जिसने एक यात्रा के लिए एक मजदूर को निश्चित राशि पर काम पर रखा, फिर काम पर रखने वाले ने मजदूर से कहा: "क्या तुम चाहोगे कि मैं तुम्हें इस यात्रा में होने वाले मुनाफे का दसवां हिस्सा तुम्हारी मजदूरी के रूप में दूँ?" यह हलाल नहीं है और ऐसा नहीं करना चाहिए।

मलिक ने कहा: किसी व्यक्ति के लिए यह उचित नहीं है कि वह स्वयं को, अपनी भूमि को, अपने जहाज को या अपने जानवर को किराए पर दे, सिवाय एक ज्ञात और निश्चित राशि के(3)।

शफीई, अबू हनीफा और उनके साथियों का भी यही कहना है।

अहमद इब्न हंबल, अल-लैथ, अल-थौरी, अल-औज़ाई, अल-हसन इब्न हय्य, अबू यूसुफ और मुहम्मद ने कहा: किसी व्यक्ति के लिए अपनी ज़मीन को उसके पैदावार के एक हिस्से, जैसे एक तिहाई या चौथाई, पर देने में कोई हर्ज नहीं है; यह इब्न उमर और ताऊस का मत है। उन्होंने खैबर की घटना को प्रमाण के रूप में पेश किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने वहां के लोगों के साथ उनकी जमीन और फलों की पैदावार के आधे हिस्से पर समझौता किया था।

अहमद ने कहा: खेतों को किराए पर देने की मनाही के बारे में राफे इब्न खदीज की हदीस असंगत (मुदतरिब) है।

(1) उनके शब्द "इब्न याह्या" (D) और (Z) पांडुलिपियों में नहीं हैं। (2) अल-तमहीद 2/318। (3) मुवत्ता मलिक 2/707।

٤١١ سورہ البقرہ: آیات ٢٧٥ - ٢٧٩

ابن سحنون نے مغیرہ بن عبد الرحمن المخزومی المدنی سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے کہا: زمین کو ایسے کھانے کے عوض کرایے پر دینے میں کوئی حرج نہیں جو اس سے پیدا نہ ہوتا ہو۔ یحییٰ بن عمر نے مغیرہ سے روایت کی ہے کہ یہ جائز نہیں ہے، جیسا کہ امام مالک کے باقی اصحاب کا قول ہے۔ ابن حبیب نے ذکر کیا کہ ابن کنانہ کہا کرتے تھے: زمین کو کسی ایسی چیز کے بدلے کرایے پر نہیں دیا جائے گا جس کا بیج دوبارہ اسی میں ڈالا جائے، لیکن اس کے علاوہ تمام چیزوں کے عوض کرایے پر دینے میں کوئی حرج نہیں، چاہے وہ کھانے کی چیزیں ہوں یا نہ ہوں، چاہے وہ زمین سے نکلیں یا نہ نکلیں؛ یحییٰ بن یحییٰ (١) نے بھی یہی کہا اور بتایا کہ یہ امام مالک کا قول ہے۔ انہوں نے کہا: ابن نافع کہا کرتے تھے: زمین کو ہر چیز کے بدلے کرایے پر دینے میں کوئی حرج نہیں، خواہ وہ کھانا ہو یا کچھ اور، خواہ وہ زمین سے نکلے یا نہ نکلے، سوائے گندم اور اس جیسی اجناس کے، کیونکہ یہ وہی "محاقلہ" ہے جس سے منع کیا گیا ہے (٢)۔

امام مالک نے "موطأ" میں کہا: رہا وہ شخص جو اپنی خالی زمین اس سے نکلنے والی پیداوار کے تہائی یا چوتھائی حصے پر دیتا ہے، تو یہ ان چیزوں میں سے ہے جن میں "غرر" (دھوکہ/غیر یقینی صورتحال) شامل ہے؛ کیونکہ فصل کبھی کم ہوتی ہے اور کبھی زیادہ، اور کبھی کبھار بالکل ہی ہلاک ہو جاتی ہے، ایسی صورت میں زمین کا مالک ایک معلوم کرایہ چھوڑ چکا ہوتا ہے؛ اس کی مثال اس شخص کی سی ہے جس نے سفر کے لیے ایک مزدور کو معلوم اجرت پر رکھا، پھر مزدور سے کہا: کیا تم پسند کرو گے کہ میں تمہیں اس سفر میں ہونے والے نفع کا دسواں حصہ تمہاری اجرت کے طور پر دوں؟ تو یہ حلال نہیں ہے اور نہ ہی ایسا کرنا چاہیے۔

امام مالک نے فرمایا: کسی شخص کے لیے مناسب نہیں کہ وہ خود کو، اپنی زمین کو، اپنی کشتی کو یا اپنے جانور کو کرایے پر دے مگر کسی معلوم اور طے شدہ چیز کے عوض (۳)۔

امام شافعی، امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب کا بھی یہی قول ہے۔

امام احمد بن حنبل، لیث، ثوری، اوزاعی، حسن بن حی، ابو یوسف اور محمد نے کہا: کسی شخص کے لیے اپنی زمین پیداوار کے ایک حصے جیسے تہائی یا چوتھائی پر دینے میں کوئی حرج نہیں ہے؛ یہی ابن عمر اور طاؤس کا قول ہے۔ انہوں نے قصہ خیبر سے استدلال کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے وہاں کے لوگوں کے ساتھ ان کی زمین اور پھلوں کی آدھی پیداوار پر معاملہ طے فرمایا تھا۔

امام احمد نے فرمایا: مزارعت (کھیتوں کو کرایے پر دینے) کی ممانعت کے بارے میں رافع بن خدیج کی حدیث مضطرب ہے۔

(۱) ان کا قول "بن یحییٰ"، (د) اور (ظ) کے نسخوں میں نہیں ہے۔ (۲) التمهيد ۳۱۸/۲ ۔ (۳) موطأ مالک ۷۰۷/۲ ۔

Page 412

Surah al-Baqarah: Ayat 275 - 279

the words, and it is not correct, and the opinion regarding the story of Khaybar is more appropriate, and it is an authentic hadith (1).

A group of the Tabi'un and those after them permitted a man to give his ship and his beast, just as he gives his land for a portion of what Allah provides him with in treatment (2) with them. And they made their basis in that the unanimously agreed upon qirad (profit-sharing) (3) as will be explained in "Al-Muzzammil" God willing, Almighty, at the words of the Almighty: {And others traveling throughout the land seeking [something] of the bounty of Allah} [Ayah: 20].

And Al-Shafi'i said regarding the saying of Ibn Umar: We used to practice mukhabarah (sharecropping) and did not see any harm in it, until Rafi' ibn Khadij informed us that the Messenger of Allah (peace be upon him) forbade it. That is: we used to rent the land for some of what comes out of it. He said: And in that is an abrogation of the sunnah of Khaybar (4).

I say: Among what validates Al-Shafi'i's saying on abrogation is what the Imams narrated - and the wording is Al-Daraqutni's - from Jabir: that the Prophet (peace be upon him) forbade muhaqalah, muzabanah, and mukhabarah, and from thunya unless it is known (5). Authentic. And Abu Dawood (6) narrated from Zaid ibn Thabit who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) forbade mukhabarah. I said: And what is mukhabarah? He said: That you take the land for a half, or a third, or a quarter.

Thirty-eighth: Regarding the recitations; the majority read: "ma baqiya" with the movement of the ya (vowelized), and Al-Hasan (7) read it with a sukun (silent ya); and like it is the saying of Jarir:

---

(1) Al-Tamhid 2/319, Al-Istidhkar 21/235-236, and the hadith of the Khaybar story was extracted by Ahmad (4663), Al-Bukhari (2329) and Muslim (1551). (2) It occurred in Al-Istidhkar (and the speech is from him) 21/236: 'Al-Salah' (reform/improvement) instead of 'Al-Ilaj' (treatment). (3) In (Zh) and (Kh): 'Al-Mujtama' (the community). (4) Al-Tamhid 2/320, and the report of Ibn Umar was extracted by Ahmad (2087), and Muslim similarly (1547): (106). (5) Extracted by Ahmad (14358), Muslim (1536): (85), and Al-Daraqutni 3/48-49. His saying: 'Al-Thunya', Abu al-Abbas said in Al-Mufhim

4/403-404: 'Al-Thunya' with damma and qasr on the scale of 'Al-Kubra': it is the noun from exception... Al-Harawi said: 'Sale of Al-Thunya' is that something unknown is excepted from the sale, so the sale becomes invalid, and Al-Qutabi said: it is that he sells something by estimation and excepts something from it. (6) Sunan Abi Dawud (3407), and it is with Ahmad (21631). (7) Al-Muhtasib 1/141, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/375. Ibn Khalawayh attributed it in the anomalous recitations p. 17 to Ubayy (May Allah be pleased with him).

पृष्ठ 412

सूरह अल-बकराह: आयतें 275 - 279

शब्द, और यह सही नहीं है, और खैबर की कहानी के बारे में कहना अधिक उपयुक्त है, और यह एक प्रामाणिक हदीस है (1)।

ताबिईन और उनके बाद के लोगों के एक समूह ने एक व्यक्ति के लिए अपने जहाज और अपने जानवर देने की अनुमति दी है, ठीक वैसे ही जैसे वह अपनी भूमि उस चीज़ के हिस्से के लिए देता है जो अल्लाह उसे उनमें उपचार (2) के माध्यम से प्रदान करता है। और उन्होंने उस पर सर्वसम्मति से सहमत 'किराद' (लाभ-साझाकरण) (3) में अपना आधार बनाया जैसा कि "अल-मुज़म्मिल" में अल्लाह ने चाहा, सर्वशक्तिमान, सर्वशक्तिमान के शब्दों में स्पष्ट किया जाएगा: {और दूसरे अल्लाह के अनुग्रह की तलाश में धरती पर यात्रा करते हैं} [आयत: 20]।

और अल-शाफई ने इब्न उमर के इस कथन के बारे में कहा: हम 'मुख़ाबरह' (बटाईदारी) किया करते थे और इसमें कोई बुराई नहीं देखते थे, यहाँ तक कि रफी बिन खदीज ने हमें बताया कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने इससे मना किया था। यानी: हम जमीन को उससे निकलने वाली कुछ चीज़ों के बदले किराए पर देते थे। उन्होंने कहा: और इसमें खैबर की सुन्नत का निरसन (नुसख़) है (4)।

मैं कहता हूँ: अल-शाफई के निरसन पर कहे गए कथन की पुष्टि करने वाली चीज़ों में से वह है जिसे इमामों ने रिवायत किया है - और शब्द अल-दाराकुतनी के हैं - जाबिर से: कि नबी (उन पर शांति हो) ने मुहाक़लह, मुज़ाबनह और मुख़ाबरह से मना किया, और थुन्या (अपवाद) से भी जब तक कि वह ज्ञात न हो (5)। प्रामाणिक। और अबू दाऊद (6) ने ज़ैद बिन साबित से रिवायत की जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने मुख़ाबरह से मना किया। मैंने कहा: और मुख़ाबरह क्या है? उन्होंने कहा: यह कि तुम ज़मीन को आधे, या एक तिहाई, या एक चौथाई हिस्से पर लो।

अड़तीसवां: क़िरात (पाठ) के संबंध में; बहुसंख्यक ने पढ़ा: "मा बक़िया" 'या' की हरकत (ज़बर) के साथ, और अल-हसन (7) ने इसे साकिन (बिना हरकत के) पढ़ा; और इसी तरह जरीर का कथन है:

---

(1) अत-तम्हीद 2/319, अल-इस्तिज़कार 21/235-236, और खैबर की कहानी की हदीस अहमद (4663), अल-बुखारी (2329) और मुस्लिम (1551) द्वारा निकाली गई है। (2) अल-इस्तिज़कार में

(और कथन उन्हीं का है) 21/236 में आया है: 'अल-सलाह' (सुधार), 'अल-इलाज' (इलाज) के बजाय। (3) (ज़) और (ख) प्रतियों में: 'अल-मुज्तमा' (समुदाय)। (4) अत-तम्हीद 2/320, और इब्न उमर की रिवायत अहमद (2087) द्वारा निकाली गई है, और मुस्लिम ने भी इसी तरह (1547): (106) में दी है। (5) अहमद (14358), मुस्लिम (1536): (85), और अल-दाराकुतनी 3/48-49 द्वारा निकाला गया। उनका कहना: 'अल-थुन्या', अबू अल-अब्बास ने अल-मुफहिम 4/403-404 में कहा: 'अल-थुन्या' दम्मा और क़स्र के साथ 'अल-कुबरा' के वजन पर: यह 'इस्तिथना' (अपवाद) का संज्ञा रूप है... अल-हरवी ने कहा: 'थुन्या की बिक्री' यह है कि बिक्री से कोई अज्ञात वस्तु निकाल ली जाए, जिससे बिक्री अमान्य हो जाती है, और अल-कुतबी ने कहा: यह है कि वह अनुमान से कोई वस्तु बेचे और उसमें से कुछ निकाल ले। (6) सुनन अबू दाऊद (3407), और यह अहमद (21631) के पास है। (7) अल-मुहतासिब 1/141, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/375। इब्न खालवैह ने इसे 'शाज़' (असामान्य) क़िरात पृ. 17 में उबेई (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से जोड़ा है।

صفحہ 412

سورہ البقرہ: آیات 275 - 279

الفاظ، اور یہ صحیح نہیں ہے، اور خیبر کے قصے کے بارے میں قول زیادہ اولیٰ ہے، اور یہ ایک صحیح حدیث ہے (1)۔

تابعین اور ان کے بعد آنے والوں کے ایک گروہ نے اس بات کی اجازت دی ہے کہ آدمی اپنی کشتی اور اپنا جانور دے دے، جیسے کہ وہ اپنی زمین اس رزق کے ایک حصے کے بدلے دیتا ہے جو اللہ تعالیٰ اسے ان کے ذریعے علاج (2) میں عطا کرتا ہے۔ اور انہوں نے اس میں اپنی بنیاد اس متفقہ قراض (3) پر رکھی جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ "المزمل" میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس بیان آئے گا: { وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِن فَضْلِ اللَّهِ } [آیت: 20]۔

اور شافعی نے ابن عمر کے قول کے بارے میں کہا: ہم مخابرہ (بٹائی پر زراعت) کرتے تھے اور اس میں کوئی حرج نہیں سمجھتے تھے، یہاں تک کہ ہمیں رافع بن خدیج نے بتایا کہ رسول اللہ ﷺ نے اس سے منع فرمایا ہے۔ یعنی: ہم زمین کو اس سے نکلنے والی بعض پیداوار کے عوض کرایے پر دیتے تھے۔ انہوں نے کہا: اور اس میں سنتِ خیبر کی منسوخی (نسخ) ہے (4)۔

میں کہتا ہوں: نسخ کے بارے میں شافعی کے قول کی تصحیح کرنے والی چیزوں میں سے وہ ہے جسے ائمہ نے روایت کیا ہے - اور لفظ دارقطنی کے ہیں - جابر سے: کہ نبی ﷺ نے محاقلہ، مزابنہ اور مخابرہ سے، اور ثنیا سے منع فرمایا سوائے اس کے کہ وہ معلوم ہو (5)۔ صحیح ہے۔ اور ابو داؤد (6) نے زید بن ثابت سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مخابرہ سے منع فرمایا۔

میں نے کہا: اور مخابرہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: یہ کہ تم زمین کو آدھے، یا تہائی، یا چوتھائی حصے پر لو۔

اڑتیسویں بات: قرآت کے بارے میں؛ جمہور نے پڑھا: «ما بقی» یائے کی حرکت کے ساتھ، اور حسن (7) نے اسے ساکن پڑھا؛ اور اسی کی مانند جریر کا قول ہے:

---

(1) التمہید 2/319، والاستذکار 21/235-236، اور قصہ خیبر کی حدیث احمد (4663)، البخاری (2329) اور مسلم (1551) نے تخریج کی۔ (2) الاستذکار میں (اور کلام انہی کا ہے) 21/236 میں واقع ہوا: 'الصلاح' (اصلاح)، بجائے: 'العلاج' (علاج) کے۔ (3) نسخہ (ظ) اور (خ) میں: 'المجتمع'۔ (4) التمہید 2/320، اور اثر ابن عمر احمد (2087) نے تخریج کیا، اور مسلم نے اس کی مانند (1547): (106) میں۔ (5) احمد (14358)، مسلم (1536): (85)، اور دارقطنی 3/48-49 نے اسے روایت کیا۔ ان کا قول: 'الثنیا'، ابو العباس نے المفہم 4/403-404 میں کہا: 'الثنیا' بالضم والقصر، 'الکبریٰ' کے وزن پر: یہ استثناء سے اسم ہے... ہروی نے کہا: بیع الثنیا یہ ہے کہ مبیع سے کوئی مجہول چیز مستثنیٰ کر لی جائے تو بیع فاسد ہو جاتی ہے، اور القتبی نے کہا: یہ وہ ہے کہ آدمی کوئی چیز اٹکل سے بیچے اور اس میں سے کوئی چیز مستثنیٰ کر لے۔ (6) سنن ابی داؤد (3407)، اور یہ احمد (21631) کے پاس ہے۔ (7) المحتسب 1/141، اور المحرر الوجیز 1/375۔ ابن خالویہ نے اسے قراءات شاذہ ص 17 میں ابی (رضی اللہ عنہ) کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279 413

He is the Caliph, so be satisfied with what he has chosen for you; he is firm of resolve, and there is no injustice in his judgment.(1) And 'Umar ibn Abi Rabi'ah said: How many times have I mentioned you, if only I were rewarded for your remembrance, O person most like all people to the moon. I am delighted to walk opposite him, out of love for seeing the one you resemble in images.(2) Its origin is "ma radiya" (what he was satisfied with) and "an amshiya" (that I walk),(3) so he made them quiescent (sakin), which is frequent in poetry. The justification for this is that he likened the 'Ya' to the 'Alif'; just as a vowel does not reach the Alif, so too it did not reach the Ya here. (4) From this dialect are: "Ahibbu an ad'uka" (I love to call you), and "ashtahi an aqdiyaka" (I desire to fulfill for you), with the 'Waw' and 'Ya' being quiescent. Al-Hasan recited: "ma baqa" (what remained) with an Alif, and it is the dialect of Tayy,(5) who say "jarrah" (girl) for "jariyah," and "nasah" (forelock) for "nasiyah." A poet said: By your life, I do not fear poverty as long as there remains on earth a Qaysite driving camels.(6) Abu al-Sammal, among all the reciters, recited: "min al-ribu" with a kasra on the doubled 'Ra', a damma on the 'Ba', and a sukun on the 'Waw'. Abu al-Fath 'Uthman ibn Jinni said: This word is intensified by two things: one, the transition from kasra to damma; the other, the occurrence of 'Waw' after a damma at the end of a noun. Al-Mahdawi said: The justification is that he velarized (fakhkhama) the Alif, so it inclined towards the 'Waw' which the Alif...

(1) Diwan Jarir p. 308, and in it: "so be satisfied with what he has decreed...", and it was cited by the author Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/141, Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/401, Ibn Atiyyah in Al-Muharrar 1/375, Abu Hayyan in Al-Bahr 2/337, and Ibn Hisham in Al-Mughni p. 878. (2) His Diwan p. 124, and it occurred in (m): "ansi" instead of "amshi". (3) In (m): "amsi". (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/375, and Al-Muhtasib 1/125-126, and Ibn Atiyyah followed it by saying: And in this there is consideration (it is questionable). (5) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/401, and Abu Hayyan in Al-Bahr 2/337. Ibn Khalawayh attributed it in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 17 to Abu Radi Allahu Anhu. (6) We did not find its author, and Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr 2/337, but he cited it as evidence for the reading: "ma baqiya", with a silent 'Ya'. And it occurred in (m): By your life I do not fear...

सूरह अल-बकरा: आयतें 275 - 279 413

वह खलीफा है, इसलिए उससे संतुष्ट रहो जो उसने तुम्हारे लिए पसंद किया है; वह दृढ़ संकल्प वाला है, उसके निर्णय में कोई अन्याय नहीं है।(1) और उमर इब्न अबी रबीआ ने कहा: मैंने कितनी बार तुम्हें याद किया है, काश मुझे तुम्हारी याद का प्रतिफल मिलता, हे लोगों में चंद्रमा के सबसे समान व्यक्ति। मुझे उसके सामने चलने में खुशी होती है, उन छवियों में जिन्हें तुम समान दिखते हो, उन्हें देखने के प्रेम के कारण।(2) इसका मूल "मा रज़िया" (जो वह संतुष्ट हुआ) और "अन अमशिया" (कि मैं चलूँ) है,(3) इसलिए उसने उन्हें शांत (साकिन) कर दिया, और यह कविता में बहुत होता है। इसका कारण यह है कि उसने 'या' की तुलना 'अलिफ़' से की; जैसे 'अलिफ़' तक हरकत (स्वर) नहीं पहुँचती, वैसे ही यहाँ 'या' तक नहीं पहुँची।(4) और इसी भाषा से हैं: "अहिब्बु अन अदुका" (मैं तुम्हें पुकारना पसंद करता हूँ), और "अशतही अन अक़्दियका" (मैं तुम्हारे लिए पूरा करना चाहता हूँ), वाव और या के सुकून के साथ। अल-हसन ने पढ़ा: "मा बक़ा" (जो बचा) अलिफ़ के साथ, और यह तैय की भाषा है,(5) वे "जाराह" (लड़की) को "जारिया" कहते हैं, और "नासाह" (माथा) को "नासियह" कहते हैं; कवि ने कहा: तुम्हारी उम्र की कसम, मैं तब तक गरीबी से नहीं डरता जब तक धरती पर ऊंट हांकने वाला कोई कैसई (क़ैसी) बचा है।(6) अबू अल-सम्माल ने सभी पाठकों के बीच से पढ़ा: "मिन अल-रिबु" रा के नीचे जेर, बा के ऊपर पेश और वाव के सुकून के साथ। अबू अल-फतह उस्मान इब्न जिन्नी ने कहा: यह शब्द दो चीजों से कड़ा हो गया है, एक: जेर से पेश की ओर जाना, और दूसरा: संज्ञा के अंत में पेश के बाद वाव का आना। अल-महदवी ने कहा: इसका कारण यह है कि उसने अलिफ़ को पुर (मोटा) पढ़ा, इसलिए वह वाव की ओर झुक गया जिसे अलिफ़...

(1) दीवान जरीर पृ. 308 और इसमें है: "तो उससे संतुष्ट रहो जो उसने फैसला किया...", और इसे लेखक इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 1/141 में, अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ़ 1/401 में, इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर 1/375 में, अबू हयान ने अल-बहर 2/337 में, और इब्न हिशाम ने अल-मुग़नी पृ. 878 में उद्धृत किया है। (2) उनका दीवान पृ. 124, और (म) में "अंसी" शब्द "अमशी" के स्थान पर आया है। (3) (म) में: "अमसी"। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/375, और अल-मुहतासिब 1/125-126, और इब्न अतिया ने इसके बाद कहा: और इसमें विचार करने की बात है। (5) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ़ 1/401 में और अबू हयान ने अल-बहर 2/337 में इसका उल्लेख किया है। इब्न खालवैह ने अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 17 में इसे अबू रज़ी अल्लाहु अन्हु से जोड़ा है। (6) हमें इसके कहने वाले का पता नहीं चला, और अबू हयान ने अल-बहर 2/337 में इसका उल्लेख

किया है, लेकिन उन्होंने इसे "मा बक़िया" पाठ के प्रमाण के रूप में उद्धृत किया है, साकिन 'या' के साथ। और (म) में आया है: तुम्हारी उम्र की कसम, मैं नहीं डरता...

سورة البقرہ: آیات ۲۷۵ - ۲۷۹ ٤١٣

وہ خلیفہ ہے، پس اس پر راضی رہو جو اس نے تمہارے لیے پسند کیا؛ وہ پختہ ارادے والا ہے، اس کے فیصلے میں کوئی ناانصافی نہیں ہے۔(۱) اور عمر بن ابی ربیعہ نے کہا: کتنی ہی بار میں نے تمہیں یاد کیا، کاش مجھے تمہاری یاد کا بدلہ ملتا، اے تمام لوگوں میں چاند کے سب سے زیادہ مشابہ انسان۔ مجھے اس کے سامنے چلنے میں خوشی ہوتی ہے، ان تصویروں کو دیکھنے کی محبت میں جن سے تم مشابہ ہو۔(۲) اس کی اصل "ما رَضِيَ" اور "أن أمشيَ"(۳) ہے، تو اس نے انہیں ساکن کر دیا اور یہ شاعری میں کثیر ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اس نے 'یا' کو 'الف' کے مشابہ قرار دیا، تو جس طرح الف تک حرکت نہیں پہنچتی، اسی طرح یہاں 'یا' تک نہیں پہنچی۔(٤) اور اسی زبان سے ہے: "أحبُّ أن أدعُوك"، اور "أشتهي أن أقضيَك"، واؤ اور یا کے اسکان (ساکن کرنے) کے ساتھ۔ اور حسن نے پڑھا: "ما بَقَى" الف کے ساتھ، اور یہ قبیلہ طے کی لغت ہے(٥)، وہ لونڈی (جاریہ) کو "جاراۃ" اور پیشانی کے بالوں (ناصیہ) کو "ناصاۃ" کہتے ہیں؛ شاعر نے کہا: تیری عمر کی قسم، میں فقر و تنگدستی سے نہیں ڈرتا جب تک زمین پر اونٹ ہنکانے والا کوئی قیسی باقی ہے۔(٦) اور تمام قراء کے درمیان سے ابو السمال نے پڑھا: "مِن الرِّبُوْ" را مشدد کے کسرہ (زیر)، با کے ضمہ (پیش) اور واؤ کے سکون کے ساتھ۔ اور ابو الفتح عثمان بن جنی نے کہا: یہ لفظ دو باتوں کی وجہ سے ثقیل (بھاری) ہو گیا ہے، ایک: کسرہ سے ضمہ کی طرف نکلنا، اور دوسرا: اسم کے آخر میں ضمہ کے بعد واؤ کا واقع ہونا۔ اور مہدوی نے کہا: اس کی وجہ یہ ہے کہ اس نے الف کو پر (موٹا) پڑھا، تو اس کا میلان اس واؤ کی طرف ہو گیا جس کی طرف الف...

(۱) دیوان جریر ص ۳۰۸ اور اس میں ہے: فارضوا ما قضى...، اور اسے مصنف ابن جنی نے المحتسب ۱٤۱/۱ میں، اور زمخشری نے الکشاف ٤۰۱/۱ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر ۳۷٥/۱

میں، اور ابو حیان نے البحر ۳۳۷/۲ میں، اور ابن ہیشام نے المغنی ص ۸۷۸ میں نقل کیا ہے۔ (۲) ان کا دیوان ص ۱۲٤، اور (م) میں "أمشي" کی جگہ "أنسي" واقع ہوا ہے۔ (۳) (م) میں: "أمسي"۔ (٤) المحرر الوجیز ۳۷٥/۱، اور المحتسب ۱۲٥/۱-۱۲٦، اور ابن عطیہ نے اس کے بعد کہا: اور اس میں غور و فکر کی گنجائش ہے۔ (٥) زمخشری نے اسے الکشاف ٤۰۱/۱ میں اور ابو حیان نے البحر ۳۳۷/۲ میں ذکر کیا ہے۔ اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۷ میں اسے ابو رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٦) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا، اور ابو حیان نے البحر ۳۳۷/۲ میں اس کا ذکر کیا ہے، لیکن انہوں نے اسے "ما بقی" کی قرآت پر بطور شاہد پیش کیا ہے، یا کے سکون کے ساتھ اور (م) میں واقع ہوا ہے: تیری عمر کی قسم میں نہیں ڈرتا...

Page 414 Surah Al-Baqarah: Verses 275 - 279

[Substitute] for it (1), and it should not be taken (2) in any other way; because there is no noun in the language that ends with a silent 'waw' preceded by a dammah. Al-Kisa'i and Hamza leaned (Imala) the word: "Al-Riba" (Usury) due to the kasra under the 'ra'. The others recited it with tafkhim (heavy pronunciation) due to the fatha on the 'ba' (3). Abu Bakr narrated from Asim and Hamza recited: "fa-adhinu" (give notice) meaning: notify others, so the object was omitted. The rest recited: "fa'dhanu" (4) meaning: be aware/informed; from your saying: "I am aware"; Abu Ubaid narrated this from Al-Asmai. Linguists narrated that it is said: "adhintu bihi idhnan", meaning: I knew of it (5). Ibn Abbas and other commentators said: the meaning of "fa'dhanu" is to be certain of war from Allah Almighty, and it carries the meaning of permission/ knowledge. Abu Ali and others preferred the recitation with the long vowel (madd), saying: because if they are ordered to inform others who have not desisted from that, they themselves would inevitably know. He said: In informing others is their own knowledge, but in their knowledge there isn't necessarily the informing of [others]. Al-Tabari preferred the short vowel recitation because it is specific to them. They were only ordered, according to the recitation with 'madd', to inform others (6). All reciters recited: "la tazlimuna" (you do not wrong) with a fatha on the 'ta' and "wa la tuzlamuna" (and you are not wronged) with a dammah on it. Al-Mufaddal narrated from Asim: "la tuzlamuna" and "wa la tazlimuna" with a dammah on the 'ta' in the first and a fatha in the second, vice versa. Abu Ali said: The congregation's recitation is preferred as it suits His saying: "And if you repent" in attributing both verbs to the subject; thus "tazlimuna" with a fatha on the 'ta' matches what precedes it better (7).

Footnotes: (1) Al-Muhtasib 1/142, and Al-Muharrar Al-Wajiz 1/375, and what is in brackets is from them. Abu Hayyan said in Al-Bahr 2/333: It is the language of Al-Hira, and for this reason, the people of Hejaz wrote it with 'waw' because they learned calligraphy from the people of Al-Hira. Ibn Khalawayh also mentioned the recitation of Abu Al-Sammal in Al-Qira'at Al-Shadhdhah p. 17. (2) In (kh) and (za): tahammul. (3) See Al-Taysir p. 49. (4) Al-Sab'ah p. 192, and Al-Taysir p. 84. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/341. (6) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/375, and what precedes in brackets from it, and the words of Abu Ali Al-Farsi in Al-Hujjah 2/413, and the words of Al-Tabari in the Tafsir 5/51. Ibn Atiyyah said: The two recitations are equal to me... (7) Al-Hujjah 2/413-414, and the author quoted him through Al-Muharrar Al-Wajiz 1/376. See Al-Sab'ah p. 192, and Al-Qira'at Al-Shadhdhah p. 17.

पृष्ठ 414 सूरा अल-बक़रह: आयत 275 - 279

[विकल्प] इसके स्थान पर (1), और इसे (2) किसी अन्य तरीके से नहीं लिया जाना चाहिए; क्योंकि अरबी भाषा में ऐसा कोई संज्ञा शब्द नहीं है जिसका अंत 'वाव' (waw) पर हो जिस पर सुकूँ हो और उससे पहले 'दम्मा' (पेश) हो। अल-किसाई और हमज़ा ने "अल-रिबा" (ब्याज) शब्द में इमाला (झुकाव) किया, क्योंकि 'रा' पर कसरा (जेर) है। बाकी लोगों ने 'बा' पर फ़त्हा (ज़बर) होने के कारण इसे तफ़ख़ीम (मोटे स्वर में) पढ़ा (3)। आसिम से अबू बक्र और हमज़ा ने पढ़ा: "फ़-आधिनू" (सूचना दें) जिसका अर्थ है: दूसरों को सूचित करें, इसलिए कर्म को हटा दिया गया। बाकी लोगों ने पढ़ा: "फ़अ्ध़नू" (4) यानी: सचेत/जानकार रहें; जैसे आपके कहने से: "मुझे जानकारी है"; अबू उबैद ने अल-अस्माई से यह उद्धृत किया। भाषाविदों ने बताया कि कहा जाता है: "अध़िन्तो बिही इध़नन्", जिसका अर्थ है: मुझे इसका ज्ञान हुआ (5)। इब्न अब्बास और अन्य टीकाकारों ने कहा: "फ़अ्ध़नू" का अर्थ अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से युद्ध के बारे में आश्वस्त होना है, और इसका अर्थ अनुमति/ज्ञान भी है। अबू अली और अन्य ने लंबी आवाज़ (मद्द) के साथ पाठ को प्राथमिकता दी, यह कहते हुए: क्योंकि यदि उन्हें दूसरों को सूचित करने का आदेश दिया जाता है जो उस काम से नहीं रुके हैं, तो वे स्वयं अनिवार्य रूप से जान जाएंगे। उन्होंने कहा: दूसरों को सूचित करने में उनका अपना ज्ञान भी शामिल है, लेकिन उनके ज्ञान में [दूसरों को] सूचित करना आवश्यक रूप से शामिल नहीं है। अल-तबरी ने छोटी आवाज़ वाले पाठ को प्राथमिकता दी क्योंकि यह विशेष रूप से उनके लिए है। मद्द वाले पाठ के अनुसार उन्हें केवल दूसरों को सूचित करने का आदेश दिया गया था (6)। सभी पाठकों ने पढ़ा: "ला तज़्लिमूना" (तुम अन्याय नहीं करते) 'ता' पर फ़त्हा के साथ और "व ला तुज़्लमूना" (और तुम पर अन्याय नहीं किया जाता) उस पर दम्मा के साथ। अल-मुफ़द्दल ने आसिम से रिवायत किया: "ला तुज़्लमूना" और "व ला तज़्लिमूना", पहली में 'ता' पर दम्मा और दूसरी में फ़त्हा के साथ, यानी इसके विपरीत। अबू अली ने कहा: बहुमत का पाठ बेहतर है क्योंकि यह उनके कथन "और यदि तुम तौबा करो" के अनुकूल है, जिसमें दोनों क्रियाओं का श्रेय कर्ता को दिया गया है; इस प्रकार 'ता' पर फ़त्हा के साथ "तज़्लिमूना" पहले वाले के साथ अधिक मेल खाता है (7)।

फुटनोट: (1) अल-मुहतासिब 1/142, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/375, और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है। अबू हय्यान ने अल-बहर 2/333 में कहा: यह अल-हीरा की भाषा है, और इसी कारण हिजाज़ के लोगों ने इसे 'वाव' के साथ लिखा क्योंकि उन्होंने अल-हीरा के लोगों से सुलेख सीखा था। इब्न खालवैह ने भी 'अल-क़िरात अल-शाध़ह' पृष्ठ 17 में अबू अल-सम्माल के पाठ का उल्लेख

किया है। (2) (ख़) और (ज़) में: 'तुहम्मलु'। (3) देखिए अल-तयसीर पृष्ठ 49। (4) अल-सबआ पृष्ठ 192, और अल-तयसीर पृष्ठ 84। (5) इअ़राब अल-क़ुरआन - अल-नह़ह़ास 1/341। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/375, और जो इससे पहले कोष्ठक में है, और अल-हुज्जाह 2/413 में अबू अली अल-फ़ारसी के शब्द, और तफ़सीर 5/51 में अल-तबरी के शब्द। इब्न अतिया ने कहा: मेरे लिए दोनों पाठ समान हैं... (7) अल-हुज्जाह 2/413-414, और लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/376 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया। अल-सबआ पृष्ठ 192, और अल-क़िरात अल-शाध़ह पृष्ठ 17 देखिए।

صفحہ 414 سورۃ البقرہ: آیات 275 - 279

اس کے [بدل] کے طور پر (1)، اور اسے کسی اور طریقے پر محمول نہیں کیا جانا چاہیے (2)؛ کیونکہ کلام میں ایسا کوئی اسم نہیں جس کا آخری حرف ساکن 'واؤ' ہو اور اس سے پہلے ضمہ (پیش) ہو۔ الکسائی اور حمزہ نے لفظ "الربا" (سود) میں 'را' کے نیچے کسرہ (زیر) کی وجہ سے امالہ کیا ہے۔ باقی قراء نے 'با' کے فتحہ (زبر) کی وجہ سے اسے تفخیم (موٹا) پڑھا ہے (3)۔ اور ابوبکر نے عاصم اور حمزہ سے روایت کرتے ہوئے پڑھا: "فآذِنُوا" یعنی: دوسروں کو اطلاع دے دو، اس طرح مفعول کو حذف کر دیا گیا۔ اور باقیوں نے پڑھا: "فَأْذَنُوا" (4) یعنی: باخبر ہو جاؤ؛ جیسے تمہارا یہ قول: "میں علم پر ہوں"؛ اسے ابوعبید نے اصمعی سے نقل کیا ہے۔ اور اہل لغت نے نقل کیا ہے کہ کہا جاتا ہے: "أذِنْتُ به إذْناً "، یعنی: میں نے اسے جان لیا (5)۔ ابن عباس اور دیگر مفسرین نے کہا: "فَأْذَنُوا" کا معنی ہے اللہ تعالیٰ کی طرف سے جنگ کا یقین کر لو، اور یہ 'اذن' (اجازت/علم) کے معنی میں ہے۔ ابو علی اور دوسروں نے مد والی قرأت کو ترجیح دی ہے، انہوں نے کہا: کیونکہ جب انہیں حکم دیا گیا کہ وہ دوسروں کو مطلع کریں جو اس سے باز نہیں آئے، تو وہ خود تو لا محالہ جان ہی جائیں گے۔ انہوں نے کہا: پس ان کا دوسروں کو مطلع کرنا ان کے اپنے علم کو بھی شامل ہے، لیکن ان کا خود جاننا لازمی طور پر [دوسروں کو] مطلع کرنے کو شامل نہیں ہے۔ اور طبری نے قصر (بغیر مد) والی قرأت کو ترجیح دی؛ کیونکہ یہ ان کے ساتھ خاص ہے۔ اور مد والی قرأت کے مطابق انہیں دوسروں کو مطلع کرنے کا حکم دیا گیا تھا (6)۔ اور تمام قراء نے پڑھا: "لَا تَظْلِمُونَ" 'تا' کے فتحہ کے ساتھ اور "وَلَا تُظْلَمُونَ" اس کے ضمہ کے ساتھ۔ اور مفضل نے عاصم سے روایت کیا: "لَا تُظْلَمُونَ" اور "ولا تَظْلِمُونَ" یعنی پہلی میں 'تا' پر ضمہ اور دوسری میں فتحہ، اس کے برعکس۔ اور ابوعلی نے کہا: جماعت کی قرأت کو ترجیح حاصل

ہے کیونکہ یہ اللہ کے قول "وإِنْ تُبْتُمْ" (اور اگر تم توبہ کر لو) کے موافق ہے جس میں دونوں فعلوں کی نسبت فاعل کی طرف ہے؛ چنانچہ 'تا' کے فتحہ کے ساتھ "تَظْلِمُونَ" اپنے سے پہلے کلام کے ساتھ زیادہ ہم آہنگ ہے (7)۔

حواشی: (1) المحتسب 1/142، اور المحرر الوجیز 1/375، اور ان کے درمیان جو قوسین میں ہے، ابوحیا ن نے البحر 2/333 میں کہا: یہ اہل حیرہ کی لغت ہے، اسی لیے اہل حجاز نے اسے 'واؤ' کے ساتھ لکھا کیونکہ انہوں نے خط اہل حیرہ سے سیکھا تھا۔ اور ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص 17 میں ابوالسمال کی قرأت کا بھی ذکر کیا ہے۔ (2) (خ) اور (ظ) میں: 'تحمل'۔ (3) دیکھیے التیسیر ص 49۔ (4) السبعة ص 192، اور التیسیر ص 84۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 1/341۔ (6) المحرر الوجیز 1/375، اور جو اس سے پہلے قوسین میں ہے، اور ابوعلی الفارسی کا کلام 'الحجة' 2/413 میں، اور طبری کا کلام تفسیر 5/51 میں۔ ابن عطیہ نے کہا: میرے نزدیک دونوں قرأتیں برابر ہیں... (7) الحجة 2/413-414، اور مصنف نے المحرر الوجیز 1/376 کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ دیکھیے السبعة ص 192، اور القراءات الشاذة ص 17۔

415 Surah Al-Baqarah: Verse 280

The Word of the Almighty: "And if the debtor is in difficulty, then let there be postponement until a time of ease. And if you give [from your right as] charity, then it is better for you, if you only knew." (280)

In it are nine issues: The first: His Word, the Almighty: "And if the debtor is in difficulty." When the Exalted and Majestic decreed for the owners of usury (riba) their principal capital from those who possessed wealth, He decreed for those in difficulty a postponement until a time of ease. That is because when the tribe of Thaqif demanded the wealth they were owed by the tribe of Al-Mughira, the latter—meaning the Banu Al-Mughira—complained of hardship and said: "We have nothing," and requested an extension until the time of their harvest. So this verse was revealed: "And if the debtor is in difficulty" (1).

The second: His Word, the Almighty: "And if the debtor is in difficulty" combined with His Word "And if you repent, you may have your principal" indicates the established right of the creditor to demand repayment from the debtor, and the permissibility of taking his property without his consent. It also indicates that whenever a debtor refuses to pay a debt despite having the means, he is an oppressor; for Allah the Almighty says: "you may have your principal," thus granting him the right to demand his principal wealth. If he has the right to demand it, then the one who owes the debt is inevitably obligated to pay it (2).

The third: Al-Mahdawi said: Some scholars said: This verse abrogates what was practiced in the Pre-Islamic period (Jahiliyyah) regarding the selling of the one who was in financial hardship. Makki related that the Prophet (peace be upon him) commanded this in the beginning of Islam. Ibn Atiyya said: If the action of the Prophet (peace be upon him) is proven, then it is an abrogation, otherwise it is not (3). Al-Tahawi said (4): A free person used to be sold for debt in the beginning of Islam if he had no wealth to pay for himself, until Allah abrogated that and the Exalted and Majestic said: "And if the debtor is in difficulty, then let there be postponement until a time of ease." And they argued with a hadith narrated by Al-Daraqutni (5) from the hadith of Muslim bin Khalid...

(1) Tafsir Abi Al-Layth 1/236, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/376. Something similar preceded in the twenty-ninth issue in the interpretation of the verse before it. (2) Ahkam al-Qur'an for Al-Kiya 1/237. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/376. (4) Sharh Ma'ani al-

Athar 4/157, and Al-Nasikh wal-Mansukh for Al-Nahhas 2/102-104. (5) Sunan al-Daraqutni 3/61.

४१५ सूरह अल-बक़रह: आयत २८०

अल्लाह तआला का कथन: "और यदि वह (कर्जदार) तंगदस्त हो, तो उसे खुशहाली तक मोहलत देना चाहिए। और यदि तुम (अपना हक) सदक़ा कर दो, तो वह तुम्हारे लिए अधिक उत्तम है, यदि तुम जानो।" (२८०)

इसमें नौ मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: "और यदि वह तंगदस्त हो।" जब अल्लाह ने सूदखोरों के लिए उनके मूल धन का फैसला किया उन लोगों के पास जिनके पास धन था, तो तंगदस्त के लिए उसने खुशहाली के समय तक मोहलत का फैसला सुनाया। और यह इसलिए था क्योंकि जब बनी सक़ीफ़ ने बनी मुग़ीरा से अपने धन की माँग की, तो उन्होंने—यानी बनी मुग़ीरा ने—तंगदस्ती की शिकायत की और कहा: "हमारे पास कुछ नहीं है," और अपनी फसल के समय तक मोहलत माँगी, तब यह आयत नाजिल हुई: "और यदि वह तंगदस्त हो" (१)।

दूसरा: अल्लाह का कथन: "और यदि वह तंगदस्त हो" साथ ही उसका यह कथन कि "और यदि तुम तौबा कर लो, तो तुम्हें तुम्हारा मूल धन मिल जाएगा" यह दर्शाता है कि कर्जदाता को कर्जदार से माँग करने का अधिकार प्राप्त है, और उसकी सहमति के बिना उसका धन लेने की अनुमति है। यह यह भी दर्शाता है कि जब भी कर्जदार सामर्थ्य होने के बावजूद कर्ज चुकाने से इनकार करता है, तो वह अत्याचारी है; क्योंकि अल्लाह तआला कहता है: "तुम्हें तुम्हारा मूल धन मिल जाएगा," इस तरह उसने उसे अपने मूल धन की माँग करने का अधिकार दिया। यदि उसे माँग करने का अधिकार है, तो जिस पर कर्ज है, उस पर उसे चुकाना अनिवार्य है (२)।

तीसरा: अल-महदवी ने कहा: कुछ विद्वानों ने कहा है: यह आयत जाहिलियत (अज्ञानता के काल) की उस प्रथा को निरस्त (मनसूख) करने वाली है जिसमें तंगदस्त को बेच दिया जाता था। मक्की ने उल्लेख किया है कि नबी ﷺ ने इस्लाम की शुरुआत में इसका आदेश दिया था। इब्न अतिया ने कहा: यदि नबी ﷺ का कार्य साबित हो जाए तो यह निरस्त करना है, अन्यथा नहीं (३)। अल-तहावी ने कहा (४): इस्लाम की शुरुआत में एक स्वतंत्र व्यक्ति को कर्ज के बदले बेच दिया जाता था यदि उसके पास स्वयं को चुकाने के लिए धन नहीं होता था, यहाँ तक कि अल्लाह ने इसे निरस्त कर दिया और कहा: "और यदि वह तंगदस्त हो, तो उसे खुशहाली तक मोहलत देना चाहिए।" और उन्होंने अल-दारकुतनी (५) द्वारा मुस्लिम बिन खालिद की हदीस से दलील दी है...

(१) तफ़्सीर अबी अल-लैस १/२३६, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३७६। इससे पहले वाली आयत की तफ़्सीर में उनतीसवें मसले में इसी तरह का वर्णन आ चुका है। (२) अहकाम अल-कुरान अल-किया १/२३७। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३७६। (४) शरह मानी अल-असार ४/१५७, और अल-नासिह वल-मनसूख अल-नहहास २/१०२-१०४। (५) सुनन अल-दारकुतनी ३/६१।

۴۱۵ سورہ البقرہ: آیت ۲۸۰

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اگر (قرض دار) تنگی والا ہو تو اسے خوشحالی تک مہلت دینا ہے، اور اگر تم صدقہ (معاف) کر دو تو وہ تمہارے لیے زیادہ بہتر ہے، اگر تم جانتے ہو﴾ (۲۸۰)

اس میں نو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اگر وہ تنگی والا ہو﴾۔ جب اللہ جل وعز نے سود خوروں کے لیے ان کے اصل مال (راس المال) کا فیصلہ فرمایا ان لوگوں کے پاس جن کے پاس مال موجود تھا، تو تنگی والے کے بارے میں اس نے خوشحالی کی حالت تک مہلت دینے کا حکم دیا؛ اور یہ اس لیے تھا کہ جب قبیلہ ثقیف نے اپنے ان اموال کا مطالبہ کیا جو ان کے بنو مغیرہ پر واجب الادا تھے، تو بنو مغیرہ نے تنگی کی شکایت کی اور کہا: "ہمارے پاس کچھ نہیں ہے"، اور انہوں نے اپنی فصلوں کے وقت تک کی مہلت مانگی، تب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿اور اگر وہ تنگی والا ہو﴾ (۱)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اگر وہ تنگی والا ہو﴾ اس کے ساتھ اللہ کا یہ فرمان کہ ﴿اور اگر تم توبہ کر لو تو تمہارے لیے تمہارے اصل مال ہیں﴾ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ قرض خواہ کا مقروض سے مطالبہ کرنا ثابت ہے، اور اس کی رضامندی کے بغیر اس کا مال لینا جائز ہے، اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جب بھی مقروض استطاعت ہونے کے باوجود قرض کی ادائیگی سے انکار کرے تو وہ ظالم ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿تمہارے لیے تمہارے اصل مال ہیں﴾ تو اللہ نے اس کے لیے اپنے اصل مال کے مطالبے کا حق رکھا۔ پس جب اسے مطالبے کا حق حاصل ہے، تو جس پر قرض ہے اس پر اسے ادا کرنا لازمی طور پر واجب ہے (۲)۔

تیسرا: المہدوی نے کہا: بعض علماء نے کہا ہے: یہ آیت اس چیز کو منسوخ کرنے والی ہے جو جاہلیت میں تنگی والے کو فروخت کرنے کے حوالے سے رائج تھی۔ مکی نے حکایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے اسلام کے آغاز میں اس کا حکم دیا تھا۔ ابن عطیہ نے کہا: اگر نبی ﷺ کا فعل ثابت ہو جائے تو یہ نسخ ہے، ورنہ نسخ نہیں ہے (۳)۔ الطحاوی نے کہا (۴): اسلام کے آغاز میں آزاد شخص کو قرض کے عوض بیچ دیا جاتا تھا اگر اس کے پاس اپنے آپ کو چھڑانے کے لیے مال نہ ہوتا، یہاں تک کہ اللہ نے اسے منسوخ کر دیا اور فرمایا: ﴿اور اگر وہ تنگی والا ہو تو خوشحالی تک مہلت دینا ہے﴾۔ اور انہوں نے اس پر دارقطنی (۵) کی روایت کردہ مسلم بن خالد کی حدیث سے استدلال کیا...

(۱) تفسیر ابی اللیث ۱/۲۳۶، اور المحرر الوجیز ۱/۳۷۶۔ اس سے پہلے والی آیت کی تفسیر میں انتیسویں مسئلے میں اس کی مثل گزر چکا ہے۔ (۲) احکام القرآن للکیا ۱/۲۳۷۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۳۷۶۔ (۴) شرح معانی الآثار ۴/۱۵۷، اور الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/۱۰۲-۱۰۴۔ (۵) سنن الدارقطنی ۳/۶۱۔

٤١٦ Surah Al-Baqarah: Verse 280

Al-Zanji said: Zaid ibn Aslam informed us, from Ibn al-Baylamani, from Suraq (1), who said: A man had money - or he said: a debt - against me. He took me to the Messenger of Allah (peace be upon him), but he found no money with me, so he sold me to him, or sold me for him. Al-Bazzar recorded it with this chain of narration, longer than this. And Muslim ibn Khalid al-Zanji and Abd al-Rahman ibn al-Baylamani are not used as proof (2).

A group of scholars said: The words of the Almighty: "Then there should be postponement until a time of ease" are general for all people. So whoever is in difficulty is granted a delay; and this is the saying of Abu Hurayrah, Al-Hasan, and the majority of jurists. Al-Nahhas (3) said: The best that has been said about this verse is the saying of 'Ata, Al-Dahhak, and Al-Rabi' ibn Khuthaym. They said (4): It is for every person in difficulty, applied to ribah (usury) and all debt. This is a saying that combines the opinions; because it is possible it was a general abrogation revealed concerning ribah, then the ruling for others became like its ruling, and because the reading with the nominative case (marfu') means: If any person among all people falls into difficulty. If it were specifically about ribah, the accusative case (mansub) would have been the preferred way, meaning: if the one who owes ribah is in difficulty.

Ibn Abbas and Shurayh said: That is specifically concerning ribah. As for debts and other transactions, there is no postponement; rather, it should be paid (5) to its owners, or he is imprisoned for it until he pays it off. This is the saying of Ibrahim, and they argued with the word of Allah Almighty: "Indeed, Allah commands you to render trusts to their owners" the verse [An-Nisa: 58].

Ibn 'Atiyyah (6) said: This saying would follow if there were no extreme poverty. As for absolute destitution and clear poverty, then the ruling is (7) postponement out of necessity.

(1) Suraq: with a damma on the first letter, a shadda on the 'ra', followed by a 'qaf'. It is said: His name was Al-Hubab, so the Prophet (peace be upon him) changed it. It is said: his father's name was Asad, and he was Juhani. It is said: Du'ali, and it is said: Ansari. He died during the caliphate of 'Uthman (may Allah be pleased with him). Al-Isabah 4/130. (2) Kashf al-Astar (1303). Al-Bayhaqi (6/51) said: The consensus of scholars against it - and they do not agree on abandoning a firm narration - is proof of its weakness, or its abrogation if it was firm. (3) Al-Nasikh wal-Mansukh 2/105, 107,

and Ma'ani al-Qur'an 1/310-311. The saying of Abu Hurayrah and Al-Hasan was recorded by Ibn Abi Shaybah 6/249-250. (4) In (d), (z), and (m): He said. (5) In (d) and (kh): to be performed. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/377, and the reports of Ibn Abbas, Shurayh and Ibrahim were recorded by al-Tabari 5/57-60. (7) In (m): it is.

४१६ सूरा अल-बकरा: आयत २८०

अल-जंजी ने कहा: हमें ज़ैद बिन असलम ने इब्न अल-बयलानी के माध्यम से सुराक़ (१) से सूचित किया, जिन्होंने कहा: एक आदमी का मुझ पर पैसा था - या उन्होंने कहा: ऋण - वह मुझे अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के पास ले गया, लेकिन उन्हें मेरे पास कोई पैसा नहीं मिला, इसलिए उन्होंने मुझे उसे बेच दिया, या मेरे लिए बेच दिया। अल-बज़ार ने इसे इसी इसनाद (कथन की शृंखला) के साथ अधिक विस्तार से दर्ज किया है। और मुस्लिम बिन खालिद अल-जंजी और अब्द अल-रहमान बिन अल-बयलानी को प्रमाण (२) के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जाता है।

विद्वानों के एक समूह ने कहा: सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन: "तो आसानी के समय तक मोहलत देनी चाहिए" सभी लोगों के लिए सामान्य है। इसलिए जो कोई भी कठिनाई में है उसे मोहलत दी जाती है; और यह अबू हुरैरा, अल-हसन और अधिकांश फकीहों (धर्मशास्त्रियों) का कथन है। अल-नहस (३) ने कहा: इस आयत के बारे में जो सबसे अच्छा कहा गया है वह अता, अल-दहक और अल-रबी बिन खुथयम का कथन है। उन्होंने कहा (४): यह हर कठिनाई में रहने वाले के लिए है, सूद (ब्याज) और पूरे कर्ज में देखा जाता है। यह एक ऐसा कथन है जो सभी मतों को जोड़ता है; क्योंकि यह संभव है कि यह सूद के बारे में नाजिल (अवतरित) एक सामान्य निरसन (नासिख़) हो, फिर दूसरों का नियम उसके नियम जैसा हो गया, और क्योंकि 'रफ़अ' (nominative) के साथ पाठ का अर्थ है: और यदि सभी लोगों में से कोई कठिनाई वाला व्यक्ति हो। यदि यह विशेष रूप से सूद के बारे में होता, तो 'नस्ब' (accusative) ही सही तरीका होता, जिसका अर्थ होता: यदि वह व्यक्ति जिस पर सूद है, कठिनाई में हो।

इब्न अब्बास और शुराय ने कहा: वह विशेष रूप से सूद के बारे में है, जहाँ तक ऋणों और अन्य लेन-देन का सवाल है, तो उनमें कोई मोहलत नहीं है, बल्कि वह उसके मालिकों को अदा (५) किया जाएगा, या इसके लिए उसे कैद किया जाएगा जब तक कि वह उसे पूरा न कर दे; और यह इब्राहिम का कथन है, और उन्होंने अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन से दलील दी: "बेशक अल्लाह तुम्हें हुक्म देता है कि अमानतें उनके मालिकों को पहुँचा दो" आयत [अन-निसा: ५८]।

इब्न अतिया (६) ने कहा: यह कथन तब तर्कसंगत होता जब अत्यधिक गरीबी न होती, लेकिन पूर्ण अभाव और स्पष्ट गरीबी के साथ, तो निर्णय मोहलत देना ही है (७) आवश्यकतावश।

(१) सुराक़: पहले अक्षर पर 'ज़म्मा' और 'रा' पर 'शद्दा' के बाद 'क़ाफ' के साथ, कहा जाता है: उसका नाम अल-हुबाब था तो नबी (उन पर शांति हो) ने उसे बदल दिया, और कहा जाता है: उसके पिता का नाम असद था, और वह जुहानी था, और कहा जाता है: दुआली, और कहा जाता है: अंसारी। उस्मान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के खिलाफत के दौरान उनकी मृत्यु हुई। अल-इसाबा ४/१३०। (२) कशफ अल-अस्तार (१३०३), अल-बैहकी ने ६/५१ में कहा: इसके विपरीत विद्वानों की सहमति में - और वे एक स्थापित रिवायत को छोड़ने पर सहमत नहीं होते हैं - इसके कमजोर होने का प्रमाण है, या यदि यह स्थापित था तो इसके निरस्त होने का। (३) अल-नासिख वल-मनसूख २/१०५, १०७, और मआनी अल-कुरान १/३१०-३११, और अबू हुरैरा और अल-हसन का कथन इब्न अबी शयबा ने ६/२४९-२५० में दर्ज किया है। (४) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: "उसने कहा"। (५) (द) और (ख) प्रतियों में: "अदा की जाए"। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३७७, और इब्न अब्बास, शुराय और इब्राहिम की खबरें अल-तबरी ने ५/५७-६० में दर्ज की हैं। (७) (म) प्रति में: "वह"।

٤١٦ سورة البقرہ: آیت ٢٨٠

الزنجی، ہمیں زید بن اسلم نے ابن البیلمانی سے، انہوں نے سُرَق(١) سے روایت کرتے ہوئے بتایا کہ انہوں نے کہا: ایک شخص کا مجھ پر مال تھا - یا انہوں نے کہا: قرض تھا - تو وہ مجھے رسول اللہ ﷺ کے پاس لے گیا، آپ کو میرے پاس کوئی مال نہ ملا تو آپ نے مجھے اس کے ہاتھ بیچ دیا، یا اس کے لیے مجھے بیچ دیا۔ اسے بزار نے اسی اسناد کے ساتھ اس سے طویل بیان کیا ہے۔ اور مسلم بن خالد الزنجی اور عبد الرحمن بن البیلمانی سے احتجاج (دلیل) نہیں پکڑی جاتی(٢)۔

اور اہل علم کی ایک جماعت نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ﴾ تمام لوگوں کے لیے عام ہے، لہذا جو کوئی بھی تنگ دست ہو اسے مہلت دی جائے؛ اور یہ ابوہریرہ، حسن اور عام فقہاء کا قول ہے۔ النحاس(٣) نے کہا: اس آیت کے بارے میں جو سب سے بہتر کہا گیا وہ عطاء، ضحاک اور ربیع بن خثیم کا قول ہے۔ انہوں نے کہا(٤): یہ ہر تنگ دست کے لیے ہے، سود اور تمام قرضوں میں اسے دیکھا جائے گا۔ تو یہ ایک ایسا قول ہے جو تمام اقوال کو جمع کر دیتا ہے؛ کیونکہ یہ جائز ہے کہ یہ سود کے بارے میں نازل ہونے والی ناسخہ عامہ ہو، پھر دوسرے کا حکم بھی اس کے حکم جیسا ہو گیا، اور اس لیے کہ رفع کے ساتھ قرات کا معنی ہے: اور اگر تمام لوگوں میں سے کوئی تنگ دست واقع ہو جائے۔ اور اگر یہ خاص طور پر سود کے بارے میں ہوتا تو نصب کا طریقہ ہوتا، بمعنی: اور اگر وہ جس پر سود ہے تنگ دست ہو۔

اور ابن عباس اور شریح نے کہا: وہ خاص طور پر سود کے بارے میں ہے، جہاں تک قرضوں اور دیگر معاملات کا تعلق ہے تو ان میں مہلت نہیں ہے، بلکہ وہ اس کے اہل کو ادا (٥) کیا جائے گا، یا اس میں اسے قید کیا جائے گا یہاں تک کہ وہ اسے پورا کر دے؛ اور یہ ابراہیم کا قول ہے، اور

انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے دلیل لی: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَن تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾ آیت [النساء: ٥٨]۔

ابن عطیہ(٦) نے کہا: یہ قول اس صورت میں مرتب ہوتا ہے جب شدید فقر (کنگالی) نہ ہو، لیکن عدم اور صریح فقر کی صورت میں تو حکم ضرورت کی بنا پر مہلت ہی ہے(٧)۔

(١) سُرَق: پہلے حرف پر پیش اور را پر تشدید کے بعد قاف کے ساتھ، کہا جاتا ہے: ان کا نام الحباب تھا تو نبی ﷺ نے اسے بدل دیا، اور کہا جاتا ہے: ان کے والد کا نام اسد تھا، اور وہ جہنی تھے، اور کہا جاتا ہے: دؤلی، اور کہا جاتا ہے: انصاری۔ عثمان رضی اللہ عنہ کی خلافت میں وفات پائی۔ الاصابہ ١٣٠/٤۔ (٢) کشف الاستار (١٣٠٣)، بیہقی نے ٥١/٦ میں کہا: اور اس کے خلاف علماء کا اجماع - اور وہ ایک ثابت روایت کو ترک کرنے پر جمع نہیں ہوتے - اس کے ضعیف ہونے کی دلیل ہے، یا اگر ثابت تھی تو اس کے منسوخ ہونے کی۔ (٣) الناسخ والمنسوخ ١٠٥/٢، ١٠٧، اور معانی القرآن ٣١٠/١-٣١١، اور ابوہریرہ اور حسن کا قول ابن ابی شیبہ ٢٤٩/٦-٢٥٠ نے نکالا ہے۔ (٤) (د)، (ز) اور (م) میں: قال (اس نے کہا)۔ (٥) (د) اور (خ) میں: تؤدی (ادا کی جائے)۔ (٦) المحرر الوجیز ٣٧٧/١، اور ابن عباس، شریح اور ابراہیم کی خبریں طبری نے ٥٧/٥-٦٠ میں نکالی ہیں۔ (٧) (م) میں: ہو (وہ)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 280 417

Fourth: Whoever's debts have multiplied and his creditors demand their money, the judge has the right to strip him of all his wealth and leave for him what is necessary for him; Ibn Nafi' narrated from Malik: that nothing is left for him except what covers him. And the famous opinion is that his usual clothing is left for him as long as there is no excess in it, and his cloak is not taken from him if that would be disgraceful for him, and regarding leaving the clothing of his wife, and regarding selling his books - if he is a scholar - there is disagreement. No dwelling, no servant, and no Friday garment(1) are left for him unless their value is low(2), and at this point, his imprisonment is prohibited. The basis for this is the saying of the Almighty: "And if the debtor is in difficulty, then [let there be] postponement until [a time of] ease." (3)

The Imams narrated - and the wording is Muslim's - from Abu Sa'id al-Khudri (4) who said: A man was afflicted during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him) regarding fruits he had bought, so his debts increased; then the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Give charity to him." So people gave charity to him, but that did not reach the repayment of his debt. Then the Messenger of Allah (peace be upon him) said to his creditors: "Take what you found and you have nothing but that." And in the Musannaf of Abu Dawud (5): The Messenger of Allah (peace be upon him) did no more for his creditors than stripping his wealth for them. This is a clear text; for the Messenger of Allah (peace be upon him) did not order the imprisonment of the man - who was Mu'adh bin Jabal - as Shurayh said, nor did he order his constant supervision; contrary to Abu Hanifa who said: He should be supervised because of the possibility that wealth might appear for him. And he is not tasked to earn [for repayment] for what we mentioned (6). And with Allah is our success.

Fifth: The bankrupt person is imprisoned according to the saying of Malik, ash-Shafi'i, Abu Hanifa, and others until his insolvency becomes clear. And he is not imprisoned according to Malik if he is not suspected of hiding his wealth and his stubbornness is not apparent. Similarly, he is not imprisoned if his hardship is proven as we mentioned (7).

Sixth: If the wealth of the bankrupt person is gathered, then it is destroyed before reaching its owners and before selling,

(1) In (M): Jum'ah. (2) In (D) and (Z): their value. (3) Al-Mufhim 4/427-428. (4) Sahih Muslim (1556), and it is with Ahmad (11317). (5) We did not find it in Sunan Abi Dawud, and it was recorded in al-Marasil (171) through Abdul Rahman bin Ka'b bin

Malik that Mu'adh bin Jabal . . . (6) Al-Mufhim 4/427. (7) See 'Uqud al-Jawahir al-Thaminah 2/614-615. And al-Ladad: intense dispute. Al-Lisan (L-D-D).

सूरत अल-बकराह: आयत 280 417

चौथा: जिसके कर्ज बढ़ गए हों और उसके लेनदार अपने धन की मांग करें, तो न्यायाधीश को यह अधिकार है कि वह उसे उसकी सारी संपत्ति से वंचित कर दे और उसके लिए वह छोड़ दे जो उसकी आवश्यकता के लिए हो; इब्न नाफ़ि' ने मलिक से रिवायत की है: कि उसके पास उसके शरीर को ढकने के अलावा कुछ नहीं छोड़ा जाता। और प्रसिद्ध राय यह है कि उसके पास उसके सामान्य कपड़े छोड़ दिए जाते हैं जब तक कि उनमें कोई अधिकता न हो, और उसकी चादर उससे नहीं छीनी जाती यदि वह उसके लिए अपमानजनक हो, और उसकी पत्नी के कपड़ों को छोड़ने के बारे में, और उसकी किताबों को बेचने के बारे में - यदि वह विद्वान है - मतभेद है। उसके लिए कोई निवास, कोई सेवक और कोई जुमे का कपड़ा(1) नहीं छोड़ा जाता जब तक कि उनका मूल्य कम न हो(2), और इस बिंदु पर, उसे कैद करना मना है। इसका आधार सर्वशक्तिमान का वचन है: "और यदि ऋणी कठिनाई में हो, तो [उसे] आसानी [के समय] तक मोहलत दी जाए।" (3)

इमामों ने रिवायत की है - और शब्द मुस्लिम के हैं - अबू सईद अल-खुदरी(4) से जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के समय में एक व्यक्ति को उसके द्वारा खरीदे गए फलों में नुकसान हुआ, जिससे उसका कर्ज बढ़ गया; तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "उसे दान दो।" तो लोगों ने उसे दान दिया, लेकिन वह उसके कर्ज की अदायगी तक नहीं पहुँचा। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसके लेनदारों से कहा: "जो तुम्हें मिला है उसे ले लो और तुम्हारे पास इसके अलावा कुछ नहीं है।" और अबू दाऊद के मुसन्निफ़(5) में है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसके लेनदारों के लिए उसकी संपत्ति को छीनने से ज्यादा कुछ नहीं किया। यह एक स्पष्ट पाठ है; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उस व्यक्ति - जो मुआज़ बिन जबल थे - को कैद करने का आदेश नहीं दिया, जैसा कि शुरैह ने कहा, और न ही उसकी निरंतर निगरानी का आदेश दिया; अबू हनीफ़ा के विपरीत जिन्होंने कहा: उसकी निगरानी की जानी चाहिए क्योंकि इस बात की संभावना है कि उसके पास धन प्रकट हो जाए। और उसे कमाने के लिए मजबूर नहीं किया जाता जिसके लिए हमने उल्लेख किया है(6)। और अल्लाह के साथ ही हमारी सफलता है।

पांचवां: मलिक, अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और अन्य लोगों के अनुसार दिवालिया व्यक्ति को तब तक कैद किया जाता है जब तक कि उसकी कंगाली स्पष्ट न हो जाए। और मलिक के अनुसार उसे कैद नहीं किया जाता यदि उस पर अपनी संपत्ति छिपाने का संदेह न हो और उसकी हठधर्मिता स्पष्ट न

हो। इसी तरह, उसे कैद नहीं किया जाता यदि उसकी कठिनाई सही साबित हो जाए जैसा कि हमने उल्लेख किया है(7)।

छठा: यदि दिवालिया व्यक्ति की संपत्ति एकत्र कर ली जाती है, फिर वह उसके मालिकों तक पहुँचने से पहले और बेचने से पहले नष्ट हो जाती है,

(1) (म) में: जुमअह। (2) (द) और (ज़) में: उनका मूल्य। (3) अल-मुफहिम 4/427-428। (4) सहीह मुस्लिम (1556), और यह अहमद (11317) के पास है। (5) हमें यह सुनन अबी दाऊद में नहीं मिला, और इसे अल-मरासील (171) में अब्दुल रहमान बिन काब बिन मलिक के माध्यम से रिवायत किया गया है कि मुआज़ बिन जबल . . . (6) अल-मुफहिम 4/427। (7) देखें 'उकूद अल-जवाहर अल-थमीना' 2/614-615। और 'अल-लदद': तीव्र विवाद। अल-लिसान (ल-द-द)।

چوتھی بات: جس کے قرضے بڑھ جائیں اور اس کے قرض خواہ اپنا مال مانگیں، تو حاکم کو حق ہے کہ اسے اس کے تمام مال سے محروم کر دے اور اس کے لیے وہ چیزیں چھوڑ دے جو اس کی ضرورت کی ہوں؛ ابن نافع نے مالک سے روایت کی ہے: کہ اس کے پاس صرف وہی کچھ چھوڑا جائے گا جو اسے چھپائے (ستر پوشی کرے)۔ اور مشہور یہ ہے کہ اس کے پاس اس کے عام لباس چھوڑ دیے جائیں گے جب تک کہ ان میں کوئی زیادتی نہ ہو، اور اس کی چادر اس سے نہیں چھینی جائے گی اگر یہ اس کے لیے ذلت آمیز ہو، اور اس کی بیوی کے کپڑے چھوڑنے کے بارے میں، اور اس کی کتابیں بیچنے کے بارے میں - اگر وہ عالم ہو - اختلاف پایا جاتا ہے۔ اس کے لیے نہ کوئی مکان چھوڑا جائے گا، نہ خادم اور نہ ہی جمعہ کا لباس(۱) جب تک کہ ان کی قیمت کم نہ ہو(۲)، اور اس موقع پر اس کا قید کرنا حرام ہے۔ اس کی اصل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: "اور اگر قرض دار تنگ دست ہو تو اسے آسانی تک مہلت دینا [چاہیے]۔" (۳)

ائمہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ مسلم کے ہیں - ابوسعید خدری(۴) سے انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں ایک شخص ان پھلوں کے بارے میں مصیبت میں مبتلا ہو گیا جو اس نے خریدے تھے، تو اس کا قرض بڑھ گیا؛ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس پر صدقہ کرو۔" لوگوں نے اس پر صدقہ کیا، لیکن وہ اس کے قرض کی ادائیگی تک نہیں پہنچ سکا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے اس کے قرض خواہوں سے فرمایا: "جو کچھ تمہیں ملا ہے اسے لے لو اور تمہارے لیے اس کے علاوہ کچھ نہیں ہے۔" اور ابوداؤد کی مصنف(۵) میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے اس کے قرض خواہوں کے لیے اس کا مال نکال دینے سے زیادہ کچھ نہیں کیا۔ اور یہ ایک واضح نص ہے؛ پس رسول اللہ ﷺ نے اس شخص - جو معاذ بن جبل تھے - کو قید کرنے کا حکم نہیں دیا جیسا کہ شریح نے کہا، اور

نہ ہی ان کی نگرانی کا؛ امام ابوحنیفہ کے برعکس، انہوں نے کہا: نگرانی کی جائے گی کیونکہ یہ امکان ہے کہ اس کے پاس مال ظاہر ہو جائے۔ اور اسے کمانے کی تکلیف نہیں دی جائے گی اس وجہ سے جو ہم نے ذکر کی(۶)۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

پانچویں بات: مالک، شافعی، ابوحنیفہ اور دیگر کے قول کے مطابق مفلس (دیوالیہ) کو قید کیا جائے گا جب تک کہ اس کی ناداری واضح نہ ہو جائے۔ اور امام مالک کے نزدیک اسے قید نہیں کیا جائے گا اگر اس پر مال چھپانے کا شبہ نہ ہو اور اس کی ہٹ دھرمی ظاہر نہ ہو۔ اسی طرح، اسے قید نہیں کیا جائے گا اگر اس کی تنگ دستی درست ثابت ہو جائے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا(۷)۔

چھٹی بات: اگر مفلس کا تمام مال جمع کر لیا جائے، پھر وہ اس کے مالکان تک پہنچنے سے پہلے اور فروخت سے پہلے تلف ہو جائے،

(۱) (م) میں: جمعہ۔ (۲) (د) اور (ظ) میں: ان کی قیمت۔ (۳) المفہم ۴/۴۲۷-۴۲۸۔ (۴) صحیح مسلم (۱۵۵۶)، اور یہ احمد (۱۱۳۱۷) کے پاس ہے۔ (۵) ہم اسے سنن ابی داؤد میں نہیں پا سکے، اور اسے المراسیل (۱۷۱) میں عبدالرحمن بن کعب بن مالک کے طریق سے روایت کیا گیا ہے کہ معاذ بن جبل . . . (۶) المفہم ۴/۴۲۷۔ (۷) ملاحظہ کریں عقد الجواهر الثمينة ۲/۶۱۴-۶۱۵۔ واللَّدَد: سخت جھگڑا۔ اللسان (ل د د)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 280 418

The bankrupt person is responsible for it, and the debt to the creditors remains established in his liability. If the ruler sells his property and receives its price, then the price is destroyed before the creditors receive it, they bear the responsibility for it, and the bankrupt person is cleared of it. Muhammad ibn 'Abd al-Hakam said: Its guarantee is upon the bankrupt person always until it reaches the creditors(1). Seventh: al-'Usrah (hardship) is the narrowness of state due to lack of money; from it comes 'the army of hardship' (Jaysh al-'Usrah). an-Nazirah means delay/respite. al-Maysarah is a verbal noun meaning ease. The word «dhu» is in the nominative case because of the 'complete' kana (verb 'to be'), which means 'existed' or 'happened'; this is the opinion of Sibawayh, Abu 'Ali, and others(2). Sibawayh recited: May my she-camel be a ransom for the sons of Dhuhl ibn Shayban When there is a day with grey stars(3) Accusative case is also permissible; and in the Mushaf (copy of the Quran) of Ubayy ibn Ka'b: «wa-in kana dha 'usratin» meaning: "And if the debtor be under hardship"(4). Al-A'mash read: «wa-in kana mu'siran fanaziratun». Abu 'Amr al-Dani said on the authority of Ahmad ibn Musa: And likewise in the Mushaf of Ubayy ibn Ka'b. Al-Nahhas, Makki, and al-Naqqash said: According to this, the wording of the verse is specific to the people of usury, and according to those who read «dhu», it is general for everyone who has a debt, as previously mentioned. Al-Mahdawi narrated that in the Mushaf of 'Uthman: «fa-in kana - with 'fa' - dhu 'usratin»(5). Al-Mu'tamir narrated from Hajjaj al-Warraq who said: In the Mushaf of 'Uthman: «wa-in kana dha 'usratin» as mentioned by al-Nahhas(6). The reading of the congregation is: «nazirah» with a kasra on the za. Mujahid, Abu Raja, and al-Hasan read: (1) Al-Kafi 2/828. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/376. (3) Al-Kitab 1/47, Al-Muqtadab 4/96, Sharh al-Mufassal 7/98, and Al-Lisan (Shahab). His saying: Ashhab, it is said in Al-Lisan: It could be Ashhab due to the whiteness of the weapons, or due to the place of dust. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah by Ibn Khalawayh, p. 17, and it was also attributed to 'Uthman (may Allah be pleased with him), and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 1/186, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/376. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/376, and al-Bahr 2/340. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/342, where it says it was for Abdullah, not 'Uthman. Al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 1/186 also attributed it to Abdullah bin Mas'ud, and Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 17 attributed it to 'Uthman (may Allah be pleased with him) and Ubayy.

सूरह अल-बक़रा: आयत २८० ४१८

इसलिए दिवालिया व्यक्ति इसकी गारंटी का ज़िम्मेदार है, और लेनदारों का ऋण उसके दायित्व में बना रहता है। यदि शासक उसकी संपत्ति बेचता है और उसकी कीमत प्राप्त करता है, फिर लेनदारों द्वारा उसे प्राप्त करने से पहले वह कीमत नष्ट हो जाती है, तो इसकी जिम्मेदारी उन (लेनदारों) पर होगी और दिवालिया व्यक्ति इससे मुक्त हो जाएगा। मुहम्मद बिन अब्द अल-हकम ने कहा: इसकी गारंटी हमेशा दिवालिया व्यक्ति पर होती है जब तक कि वह लेनदारों तक न पहुँच जाए(१)। सातवां: 'अल-उसरा' (कठिनाई) धन की कमी के कारण स्थिति की संकीर्णता है; इसी से 'जैश अल-उसरा' (कठिनाई की सेना) बना है। 'अन-नज़िरा' का अर्थ है देरी/मुहलत। 'अल-मयसरा' एक भाववाचक संज्ञा है जिसका अर्थ है आसानी। 'ज़ू' शब्द 'काना' के कारण कर्ता कारक (nominative) में है जो कि 'काना अल-ताम्मा' (पूर्ण क्रिया) है जिसका अर्थ 'मौजूद होना' या 'घटित होना' है; यह सिबावेह, अबू अली और अन्य लोगों का मत है(२)। सिबावेह ने पढ़ा: मेरे ऊँट ज़ुहल बिन शैबान के बेटों के लिए फ़िदा हों जब एक ऐसा दिन हो जिसमें धूसर तारे हों(३) कर्म कारक (accusative) भी जायज़ है; और उबैय बिन काब की मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में है: «व इन काना ज़ा उसरातिन» जिसका अर्थ है: "और यदि ऋणी कठिनाई में हो"(४)। अल-अमश ने पढ़ा: «व इन काना मु'सिरन फ-नज़िरतुन»। अबू अम्र अल-दानी ने अहमद बिन मूसा के हवाले से कहा: और इसी तरह उबैय बिन काब की मुसहफ़ में भी है। अल-नहहास, मक्की और अल-नक्काश ने कहा: इसके अनुसार आयत के शब्द केवल सूदखोरों के लिए विशिष्ट हैं, और जिन्होंने «ज़ू» पढ़ा है, उनके अनुसार यह उन सभी के लिए सामान्य है जिन पर ऋण है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। अल-महदवी ने उल्लेख किया है कि उस्मान की मुसहफ़ में है: «फ-इन काना — 'फ़' के साथ — ज़ू उसरातिन»(५)। अल-मुअतमिर ने हज्जाज अल-वर्राक से रिवायत की है, उन्होंने कहा: उस्मान की मुसहफ़ में है: «व इन काना ज़ा उसरातिन», जैसा कि अल-नहहास ने उल्लेख किया है(६)। जमात (आम लोगों) का पाठ है: «नज़िरतुन», 'ज़ा' पर कसरह (इ की मात्रा) के साथ। मुजाहिद, अबू रजा और अल-हसन ने पढ़ा: (१) अल-काफी ८२८/२। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३७६/१। (३) अल-किताब ४७/१, अल-मुक्तदब ९६/४, शरह अल-मुफस्सल ९८/७, और अल-लिसान (शहब)। उनका कथन: 'अशहब', अल-लिसान में कहा गया है: यह हथियारों की सफेदी के कारण 'अशहब' हो सकता है, या धूल की जगह के कारण। (४) इब्न खालवेह द्वारा अल-किरात अल-शाज़्ज़ा, पृष्ठ १७, और इसे उस्मान (रज़ि.) की ओर भी मनसूब किया गया है, और अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान १८६/१, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़

३७६/१। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३७६/१, और अल-बहर ३४०/२। (६) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान ३४२/१, और इसमें है कि यह अब्दुल्ला के लिए है और उस्मान के लिए नहीं, और अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान १८६/१ में इसे अब्दुल्ला बिन मसूद की ओर भी मनसूब किया है, और इब्न खालवेह ने अल-किरात अल-शाज़्ज़ा पृष्ठ १७ में इसे उस्मान (रज़ि.) और उबैय की ओर मनसूब किया है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۸۰ ۴۱۸

پس مفلس پر اس کا ضمان ہے، اور قرض خواہوں کا قرض اس کے ذمے ثابت رہتا ہے۔ پس اگر حاکم اس کا مال بیچ دے اور اس کی قیمت وصول کر لے، پھر قرض خواہوں کے قبضے سے پہلے وہ قیمت تلف ہو جائے، تو اس کا ضمان ان (قرض خواہوں) پر ہوگا اور مفلس اس سے بری الذمہ ہو جائے گا۔ محمد بن عبد الحکم نے کہا: اس کا ضمان ہمیشہ مفلس پر ہے یہاں تک کہ وہ قرض خواہوں تک پہنچ جائے (۱)۔ ساتویں بات: 'العُسْرَة' (تنگدستی) مال نہ ہونے کی وجہ سے حال کی تنگی ہے؛ اسی سے 'جیش العسرہ' (تنگدستی کا لشکر) نکلا ہے۔ اور 'النَّظرة' کا مطلب تاخیر (مہلت) ہے۔ اور 'المَیْسَرَة' مصدر ہے جس کا معنی آسانی ہے۔ اور «ذو» 'کان التامہ' کی وجہ سے مرفوع ہے جس کا معنی 'پایا گیا' یا 'واقع ہوا' ہے؛ یہ سیبویہ، ابو علی اور دیگر کا قول ہے (۲)۔ سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: فِدَی لبني ذُهْل بن شيبان ناقتي إذا كان يوم ذو كواكب أشْهَبُ (۳) نصب بھی جائز ہے؛ اور ابی بن کعب کے مصحف میں ہے: «وَإِنْ كَانَ ذَا عُسْرَةٍ» اس معنی پر کہ: "اگر مقروض تنگی والا ہو" (۴)۔ اعمش نے پڑھا: «وإن كان مُعْسِرًا فنظرةٌ»۔ ابو عمرو الدانی نے احمد بن موسیٰ کے حوالے سے کہا: اور اسی طرح ابی بن کعب کے مصحف میں ہے۔ نحاس، مکی اور نقاش نے کہا: اس (قراءت) کے مطابق آیت کے الفاظ سود کھانے والوں کے ساتھ خاص ہیں، اور جنہوں نے «ذو» پڑھا ہے ان کے نزدیک یہ ان تمام لوگوں کے لیے عام ہے جن پر قرض ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ مہدوی نے ذکر کیا کہ مصحف عثمانی میں ہے: «فإن كان - 'ف' کے ساتھ - ذو عسرة» (۵)۔ معتمر نے حجاج الوراق سے روایت کی، انہوں نے کہا: مصحف عثمانی میں ہے: «وإن كان ذا عسرة»، اسے نحاس نے ذکر کیا ہے (۶)۔ جمہور کی قراءت «نَظِرَةٌ» ہے 'ظ' کے کسرہ کے ساتھ۔ مجاہد، ابو رجاء اور حسن نے پڑھا: (۱) الکافی ۸۲۸/۲۔ (۲) المحرر الوجیز

۳۷۶/۱۔ (۳) الکتاب ۴۷/۱، المقتضب ۹۶/۴، شرح المفصل ۹۸/۷، اور اللسان (شہب)۔ ان کا قول 'اشہب'؛ اللسان میں ہے: جائز ہے کہ ہتھیاروں کی سفیدی کی وجہ سے 'اشہب' ہو، یا گرد و غبار کی جگہ کی وجہ سے۔ (۴) القراءات الشاذہ از ابن خالویہ ص ۱۷، اور اسے عثمان رضی اللہ عنہ کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے، اور معانی القرآن از فراء ۱۸۶/۱، اور المحرر الوجیز ۳۷۶/۱۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۷۶/۱، اور البحر ۳۴۰/۲۔ (۶) اعراب القرآن از نحاس ۳۴۲/۱، اور اس میں ہے کہ یہ عبداللہ کے لیے ہے نہ کہ عثمان کے لیے، اور فراء نے معانی القرآن ۱۸۶/۱ میں اسے عبداللہ بن مسعود کی طرف بھی منسوب کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۷ میں اسے عثمان رضی اللہ عنہ اور ابی کی طرف منسوب کیا ہے۔

"Fanaziratun" (فَنَظِرَةٌ) with a sukun on the 'za' (ظ), which is the dialect of Tamim. They are those who say 'karmu Zaid' meaning 'karamu Zaid' (Zaid's generosity), and they say 'kabd' for 'kabid' (liver) (1).

Nafi' alone recited: "maysuratun" (مَيْسُرَةٍ) with a dammah on the 'sin' (س), while the majority recited it with its two fathas (2).

Al-Nahhas reported from Mujahid and 'Ata: "fa-nazir-hu - as a command - ila maysurihi" (فناظرهُ ـ على الأمر ـ إلى مَيْسُرِهِ) with a dammah on the 'sin', a kasra on the 'ra', and the inclusion of the 'ya' in continuous speech (3).

It was also recited: "fa-naziratun" (فَنَاظِرَةٌ). Abu Hatim said: "fa-naziratun" is not permissible; that is only in [Surah] An-Naml [Verse 35] because it was a woman speaking for herself, from 'nazara yanzuru' (look/wait), so she is 'nazirah' (waiter/looker). As for (4) in [Surah] Al-Baqarah, it is from 'ta'khir' (delaying), from your saying: 'anzartuka bid-dayn' (I granted you delay for the debt), meaning: I delayed it for you. Among this is His saying: {So grant me delay until the Day they are resurrected} [Al-Hijr: 36]. Abu Ishaq al-Zajjaj (5) permitted that and said: It is from the nouns of infinitives (masdar names); like His saying, Exalted is He: {There is no falsehood for its occurrence} [Al-Waqi'ah: 2], and His saying, Exalted is He: {Thinking that there will be done to it a back-breaking calamity} [Al-Qiyamah: 25], and like {He knows the treachery of the eyes} [Ghafir: 19] and others.

Eighth: His saying, Exalted is He: {And that you give charity} is the subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is {is better for you}. Allah, Exalted is He, through these words encouraged giving charity to the person in hardship, and made that better than granting him delay. This was said by al-Suddi, Ibn Zaid, and al-Dahhak. Al-Tabari (6) said: Others said: The meaning of the verse is: and giving charity to the rich and the poor is better for you. But the first [opinion] is correct, and there is no place for the rich in the verse.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/376. Ibn Khalawayh mentioned the recitation in "Al-Qira'at al-Shadhah" (The Anomalous Recitations) p. 17, and Ibn Jinni in "Al-Muhtasib" 1/143. (2) Al-Sab'ah p. 192, and Al-Taysir p. 85. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/342, and it occurred in its printed version as: "and the inclusion of the 'ha' in continuous speech," which is a distortion. Ibn Khalawayh also mentioned it in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 17, and Ibn Jinni in "Al-Muhtasib" 1/143 and said: As for 'ila maysurihi', it

is strange, because there is no noun in the pattern of 'maf'ul' without 'ta'. Al-Zajjaj also rejected it in "Ma'ani al-Qur'an" 1/360. See "Al-Bahr" 2/340. (4) In (m): "wa ma". (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/359-360, and the author quoted him through al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 1/343, and the speech is his. (6) Tafsir al-Tabari 5/63, and it contains the derivation of the mentioned reports. The author quoted him through Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/377, and the speech is his.

४१९ | सूरा अल-बकरा: आयत २८०

"फनज़िरतुन" (فَنَظِرَةٌ) 'ज़ा' (ظ) पर सुकून के साथ, यह तमीम की बोली है। वे वे लोग हैं जो 'करमु ज़ैद' कहते हैं जिसका अर्थ 'करमु ज़ैद' (ज़ैद की उदारता) है, और वे 'कबिद' (जिगर) के लिए 'कब्द' कहते हैं (१)।

नाफ़ि ने अकेले "मयसुरतुन" (مَيْسُرَةٍ) 'सीन' (س) पर दम्मा के साथ पढ़ा, जबकि बहुमत ने इसे इसके दो फतह के साथ पढ़ा है (२)।

अल-नह़ह़ास ने मुजाहिद और अता से रिवायत किया है: "फ-नाज़िर-हु - आदेश के रूप में - इला मयसुरिहि" (فناظرهُ ـ على الأمر ـ إلى مَيْسُرِهِ) 'सीन' पर दम्मा, 'रा' पर कसरा और निरंतर भाषण में 'या' को शामिल करने के साथ (३)।

यह भी पढ़ा गया: "फ-नाज़िरतुन" (فَنَاظِرَةٌ)। अबू हातिम ने कहा: "फ-नाज़िरतुन" की अनुमति नहीं है; यह केवल [सूरा] अन-नमल [आयत ३५] में है क्योंकि वह एक महिला थी जो अपने लिए बोल रही थी, 'नज़रा यन्ज़ुरु' (देखना/प्रतीक्षा करना) से, इसलिए वह 'नाज़िरह' (प्रतीक्षा करने वाली/देखने वाली) है। जहाँ तक (४) [सूरा] अल-बकरा का सवाल है, यह 'त'खिर' (देरी) से है, आपके कहने में से: 'अन्ज़र्तुका बिद-दैन' (मैंने आपको ऋण के लिए मोहलत दी), जिसका अर्थ है: मैंने आपके लिए इसे टाल दिया। इसमें से अल्लाह का कहना है: {तो मुझे उस दिन तक मोहलत दे जब वे जीवित किए जाएंगे} [अल-हिज्र: ३६]। अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज (५) ने इसकी अनुमति दी और कहा: यह भाववाचक संज्ञाओं (मस्दर नामों) में से है; जैसे अल्लाह का कहना है: {उसकी घटना के लिए कोई झूठ नहीं है} [अल-वाकिया: २], और अल्लाह का कहना: {यह सोचकर कि उसके साथ पीठ तोड़ने वाली विपत्ति की जाएगी} [अल-क़ियामा: २५], और जैसे {वह आँखों की खयानत को जानता है} [गाफिर: १९] और अन्य।

आठवां: अल्लाह का कहना: {और यह कि तुम दान करो} उद्देश्य (मुबतदा) है, और उसका विधेय (खबर) है {तुम्हारे लिए बेहतर है}। अल्लाह तआला ने इन शब्दों के माध्यम से तंगहाल व्यक्ति को दान देने के लिए प्रोत्साहित किया, और उसे मोहलत देने से बेहतर बनाया; यह सुद्दी, इब्न जैद और दह्हाक ने कहा है। अल-तबरी (६) ने कहा: अन्यों ने कहा: आयत का अर्थ है: अमीर और गरीब पर दान देना तुम्हारे लिए बेहतर है। लेकिन पहला [मत] सही है, और आयत में अमीरों के लिए कोई जगह नहीं है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३७६। इब्न खलवैह ने "अल-किरा'अत अल-शाद्दा" (अनोखी किरातों) पृ. १७ में इस किरात का उल्लेख किया है, और इब्न जिन्नी ने "अल-मुहतासिब" १/१४३ में। (२) अल-सबआ पृ. १९२, और अल-तयसीर पृ. ८५। (३) इ'राब अल-कुरान अल-नह़्ह़ास द्वारा १/३४२, और इसके मुद्रित संस्करण में यह इस प्रकार आया: "और निरंतर भाषण में 'हा' को शामिल करना," जो एक विकृति है। इब्न खलवैह ने भी "अनोखी किरातों" पृ. १७ में इसका उल्लेख किया है, और इब्न जिन्नी ने "अल-मुहतासिब" १/१४३ में और कहा: जहाँ तक 'इला मयसुरिहि' का सवाल है, यह अजीब है, क्योंकि 'मफ'उल' के पैटर्न पर बिना 'ता' के कोई संज्ञा नहीं है। अल-ज़ज्जाज ने "कुरान के अर्थ" १/३६० में भी इसे खारिज कर दिया। अल-बहर २/३४० देखें। (४) (म) में: "वा मा"। (५) मा'नी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज द्वारा १/३५९-३६०, और लेखक ने अल-नह़्ह़ास के माध्यम से "इ'राब अल-कुरान" १/३४३ में उनसे उद्धृत किया, और भाषण उन्हीं का है। (६) तफ़सीर अल-तबरी ५/६३, और इसमें उल्लिखित रिपोर्टों का व्युत्पत्ति विवरण है। लेखक ने इब्न अतिया के माध्यम से "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" १/३७७ में उनसे उद्धृत किया, और भाषण उन्हीं का है।

«فَنَظِرَةٌ» ظاء کے سکون کے ساتھ، اور یہ تمیم کی لغت ہے، اور وہ وہ لوگ ہیں جو کہتے ہیں: كَرْمُ زيد، بمعنى: كَرَمُ زيد، اور وہ کہتے ہیں: كَبْد، كَبِد کے لیے(١)۔

نافع نے تنہا پڑھا: «مَيْسُرَةٍ» سین کے ضمہ کے ساتھ، اور جمہور نے اسے اس کی دو فتحوں کے ساتھ پڑھا ہے(٢)۔

النحاس نے مجاہد اور عطاء سے روایت کیا: «فناظرهُ ـ امر کے طور پر ـ إلى مَيْسُرِهِ» سین کے ضمہ، راء کے کسرہ اور ادراج (رواں گفتگو) میں یاء کے اثبات کے ساتھ(٣)۔

اور پڑھا گیا: «فَنَاظِرَةٌ» ابوحاتم نے کہا: «فناظرة» جائز نہیں؛ وہ صرف «النمل» [آیت: ٣٥] میں ہے کیونکہ وہ ایک عورت تھی جس نے اپنے لیے یہ بات کہی، 'نظرت تنظر' سے تو وہ 'ناظرہ' ہے؛ رہی بات(٤) «البقرہ» میں تو وہ تاخیر سے ہے، آپ کے اس قول سے: 'أنظرتُک بالدَّيْنِ'، یعنی: میں نے تمہارے لیے قرض مؤخر کر دیا۔ اور اسی سے اللہ کا فرمان ہے: ﴿فَأَنظِرْنِي إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾ [الحجر: ٣٦]۔ اور ابواسحاق الزجاج(٥) نے اسے جائز قرار دیا اور کہا: یہ اسمائے مصادر میں سے ہے؛ جیسے اللہ تعالی کا فرمان: ﴿لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ﴾ [الواقعة: ٢]۔ اور جیسے اللہ تعالی کا فرمان: ﴿تَظُنُّ أَن يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ﴾ [القيامة: ٢٥] اور جیسے ﴿يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ﴾ [غافر: ١٩] وغیرہ۔

آٹھویں بات: اللہ تعالی کا فرمان: ﴿وَأَن تَصَدَّقُوا﴾ مبتدا ہے، اور اس کی خبر ہے: ﴿خَيْرٌ لَّكُمْ﴾۔ اللہ تعالی نے ان الفاظ کے ذریعے تنگ دست پر صدقہ کرنے کی ترغیب دی ہے، اور اسے مہلت دینے سے بہتر قرار دیا؛ یہ بات سدی، ابن زید اور ضحاک نے کہی ہے۔ اور طبری(٦) نے کہا: دوسروں نے

کہا: آیت کا معنی ہے: اور غنی اور فقیر پر صدقہ کرنا تمہارے لیے بہتر ہے۔ اور صحیح پہلا قول ہے، اور آیت میں غنی کے لیے کوئی دخل نہیں۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۷۶/۱۔ اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۷ میں اس قرات کا ذکر کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ۱۴۳/۱ میں۔ (۲) السبعہ ص ۱۹۲، اور التیسیر ص ۸۵۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۳۴۲/۱، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں واقع ہوا: اور ادراج میں ہاء کا اثبات، جو کہ تحریف ہے، اور ابن خالویہ نے بھی اسے القراءات الشاذہ ص ۱۷ میں ذکر کیا ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ۱۴۳/۱ میں اور کہا: رہا «إلى مَيْسُرِهِ» تک، تو یہ غریب ہے، کیونکہ اسماء میں مَفْعُل کے وزن پر بغیر تاء کے کوئی چیز نہیں ہے، اور زجاج نے بھی اسے معانی القرآن ۳۶۰/۱ میں رد کیا ہے۔ اور دیکھئے البحر ۳۴۰/۲۔ (۴) (م) میں: وما۔ (۵) معانی القرآن للزجاج ۳۵۹/۱-۳۶۰، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۳۴۳/۱ میں نقل کیا ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۶) تفسیر الطبری ۶۳/۵، اور اس میں مذکورہ اخبار کی تخریج موجود ہے، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۳۷۷/۱ میں نقل کیا ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 280 420

Ninth: Abu Ja'far al-Tahawi narrated from Buraydah bin al-Hasib, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever grants respite to a debtor in difficulty, for every day it will be counted as charity for him." [He said: And I heard him saying, "Whoever grants respite to a debtor in difficulty, for every day it will be counted as double that amount of charity for him." He said: I said, O Messenger of Allah, I heard you say 'every day charity' and then you said 'every day double that amount'. He replied: "Every day is charity before the debt becomes due, and once it is due and he grants respite, for every day it is double that amount in charity."] (1)

Muslim (2) narrated from Abu Mas'ud that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "A man from among those before you was brought to account, and no good was found for him except that he used to mix with people and was well-off, so he would order his servants to overlook [the debt of] the one in difficulty. Allah, the Mighty and Sublime, said: 'We are more entitled to that than him; overlook him.'"

It is narrated from Abu Qatada that he sought a debtor of his, but the debtor hid from him. Later he found him and the debtor said: "I am in financial difficulty." He asked: "By Allah?" He replied: "By Allah." He said: "I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: 'Whoever would be pleased for Allah to save him from the distress of the Day of Resurrection, let him relieve one in difficulty or waive [the debt] for him.'" (3) In the long hadith of Abu Al-Yasar - whose name is Ka'b bin 'Amr - he heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Whoever gives respite to a debtor in difficulty or waives [his debt], Allah will shade him in His shade." (4)

So in these ahadith, there is the encouragement that is explicitly mentioned in them. And the hadith of Abu Qatada indicates that if the creditor knows or suspects the difficulty of his debtor, it becomes forbidden for him to demand [payment], even if his difficulty is not proven before a judge.

Granting respite to the one in difficulty means delaying it until he becomes well-off. And waiving for him means dropping the debt from his responsibility. Abu Al-Yasar combined both meanings for his debtor when he wiped the page for him and told him: "If you find payment, then pay; otherwise, you are absolved." (5)

---

(1) Sharh Mushkil al-Athar (3810) and (3811), and what is between the brackets is from it, and it is in Ahmad (23046). (2) Sahih Muslim (1561). (3) Sahih Muslim (1563).

(4) Narrated by Muslim (3006), and Ahmad narrated it concisely (15521). (5) It is a part of his mentioned hadith.

सूरह अल-बकराह: आयत 280 420

नौवां बिंदु: अबू जफर अल-तहावी ने बुरैदह बिन अल-हसीब से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जो किसी तंगदस्त कर्जदार को मोहलत देता है, उसे हर दिन के बदले सदके का सवाब मिलेगा।" [उन्होंने कहा: और मैंने उन्हें यह कहते हुए सुना कि "जो किसी तंगदस्त को मोहलत देता है, उसके लिए हर दिन उसके बराबर सदका है"। मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आपने पहले 'हर दिन सदका' कहा और फिर 'हर दिन उसके बराबर सदका' कहा। उन्होंने फरमाया: "कर्ज की अदायगी का समय आने से पहले हर दिन का एक सदका है, और जब समय आ जाए और वह उसे मोहलत दे, तो हर दिन का उसके बराबर सदका है।"] (1)

मुस्लिम (2) ने अबू मसूद से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "तुमसे पहले के लोगों में से एक आदमी का हिसाब लिया गया, तो उसकी कोई नेकी नहीं मिली सिवाय इसके कि वह लोगों के साथ लेनदेन करता था और खुशहाल था, तो वह अपने गुलामों को हुक्म देता था कि तंगदस्त से दरगुजर करें (माफ कर दें)। अल्लाह रब्बुल इज्जत ने फरमाया: 'हम उससे ज्यादा इसके हकदार हैं, इससे दरगुजर करो'।"

अबू कतादा से रिवायत है कि उन्होंने अपने एक कर्जदार की तलाश की, तो वह उनसे छिप गया, फिर उन्होंने उसे पा लिया, तो उसने कहा: "मैं तंगदस्त हूँ।" उन्होंने पूछा: "अल्लाह की कसम?" उसने कहा: "अल्लाह की कसम।" उन्होंने कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को फरमाते हुए सुना है: 'जिस व्यक्ति को यह बात पसंद हो कि अल्लाह उसे कयामत के दिन की तकलीफों से निजात दे, तो उसे चाहिए कि वह तंगदस्त को मोहलत दे या उसका कर्ज माफ कर दे'।" (3) और अबू अल-यसर की लंबी हदीस में - जिनका नाम काब बिन अम्र है - उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को यह फरमाते हुए सुना: "जिसने किसी तंगदस्त को मोहलत दी या उसका कर्ज माफ कर दिया, अल्लाह उसे अपने साये में जगह देगा।" (4)

तो इन हदीसों में वह तरगीब (प्रोत्साहन) है जो उनमें स्पष्ट रूप से वर्णित है। और अबू कतादा की हदीस इस बात पर दलालत करती है कि यदि कर्जदाता को अपने कर्जदार की तंगदस्ती का पता चल जाए या उसे इसका गुमान हो जाए, तो उसके लिए उससे मांग करना हराम है, चाहे काजी (न्यायाधीश) के सामने उसकी तंगदस्ती साबित न हुई हो।

तंगदस्त को मोहलत देने का अर्थ है: उसके खुशहाल होने तक देरी करना। और कर्ज माफ करने का अर्थ है: उसके जिम्मे से कर्ज खत्म कर देना। अबू अल-यसर ने अपने कर्जदार के लिए दोनों अर्थों को जमा कर दिया जब उन्होंने उसके लिए (कर्ज का) पन्ना मिटा दिया और उससे कहा: "अगर तुम्हें अदायगी का सामान मिल जाए तो अदा कर देना, वरना तुम बरी (आजाद) हो।" (5)

---

(1) शर्ह मुश्किल अल-आसार (3810) और (3811), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा इसी से है, और यह अहमद (23046) में है। (2) सहीह मुस्लिम (1561)। (3) सहीह मुस्लिम (1563)। (4) इसे मुस्लिम (3006) ने निकाला है, और अहमद ने इसे संक्षेप में (15521) निकाला है। (5) यह उनकी उल्लिखित हदीस का एक हिस्सा है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۸۰ ۴۲۰

نویں بات: ابو جعفر طحاوی نے بریدہ بن حصیب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”جو کسی تنگ دست کو مہلت دے، اس کے لیے ہر دن کے بدلے صدقہ ہے۔“ [وہ کہتے ہیں: اور میں نے آپ ﷺ کو یہ فرماتے ہوئے سنا ”جس نے کسی تنگ دست کو مہلت دی تو اس کے لیے ہر دن اس (قرض) کی مثل صدقہ ہے“۔ میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! آپ نے (پہلے) فرمایا تھا: ہر دن ایک صدقہ ہے، پھر آپ نے فرمایا: ہر دن اس کی مثل صدقہ ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: ”قرض کی ادائیگی کا وقت آنے سے پہلے ہر دن ایک صدقہ ہے، اور جب وقت آ جائے اور وہ اسے مزید مہلت دے، تو ہر دن اس کی مثل صدقہ ہے۔“] (۱)۔

مسلم (۲) نے ابو مسعود سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”تم سے پہلے لوگوں میں سے ایک شخص کا حساب لیا گیا، تو اس کی کوئی نیکی نہ ملی سوائے اس کے کہ وہ لوگوں کے ساتھ لین دین کرتا تھا اور خوش حال تھا، تو وہ اپنے غلاموں کو حکم دیتا تھا کہ وہ تنگ دست سے درگزر کریں۔ اللہ عزوجل نے فرمایا: ’ہم اس سے زیادہ اس (درگزر) کے حق دار ہیں، اس سے درگزر کرو‘۔“

ابو قتادہ سے روایت ہے کہ انہوں نے اپنے ایک قرض دار کو تلاش کیا، تو وہ ان سے چھپ گیا، پھر انہوں نے اسے پا لیا، تو اس نے کہا: ”میں تنگ دست ہوں۔“ انہوں نے پوچھا: ”اللہ کی قسم؟“ اس نے کہا: ”اللہ کی قسم۔“ انہوں نے کہا: ”میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا ہے: ’جس شخص کو یہ بات خوش کرے کہ اللہ اسے قیامت کے دن کی سختیوں سے نجات دے، تو اسے چاہیے کہ وہ تنگ دست کو مہلت دے یا اس کا قرض معاف کر دے‘۔“ (۳)۔ اور ابو الیسر کی طویل حدیث میں - جن کا نام کعب بن عمرو ہے - ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا:

”جس نے کسی تنگ دست کو مہلت دی یا اس کا قرض معاف کیا، اللہ اسے اپنے سائے میں جگہ دے گا۔“ (۴)۔

پس ان احادیث میں وہ ترغیب موجود ہے جس کی ان میں صراحت کی گئی ہے۔ اور ابو قتادہ کی حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ اگر قرض خواہ کو اپنے قرض دار کی تنگ دستی کا علم ہو جائے یا اس کا گمان ہو، تو اس کے لیے اس سے مطالبہ کرنا حرام ہے، اگرچہ حاکم (جج) کے پاس اس کی تنگ دستی ثابت نہ ہوئی ہو۔

تنگ دست کو مہلت دینے کا مطلب ہے: اس کے خوش حال ہونے تک تاخیر کرنا۔ اور وضع (معاف) کرنے کا مطلب ہے: اس کے ذمے سے قرض ساقط کر دینا۔ اور ابو الیسر نے اپنے قرض دار کے حق میں دونوں باتوں کو جمع کر دیا جب انہوں نے اس کا نوشتہ (کاغذ) مٹا دیا اور اس سے کہا: ”اگر تمہیں ادائیگی کی سبیل ملے تو ادا کر دینا، ورنہ تم بری الذمہ ہو۔“ (۵)۔

---

(۱) شرح مشکل الآثار (۳۸۱۰) و (۳۸۱۱) اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (۲۳۰۴۶) میں ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۱۵۶۱)۔ (۳) صحیح مسلم (۱۵۶۳)۔ (۴) اسے مسلم (۳۰۰۶) نے روایت کیا ہے، اور احمد نے اسے مختصراً (۱۵۵۲۱) روایت کیا ہے۔ (۵) یہ ان کی مذکورہ حدیث کا ایک حصہ ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 281 | 421

Allah the Almighty said: "And fear a Day when you will be returned to Allah. Then every soul will be compensated for what it earned, and they will not be wronged (281)."

It was said: This verse was revealed nine nights before the death of the Prophet (PBUH), and nothing was revealed after it; this was stated by Ibn Jurayj. Ibn Jubayr and Muqatil said: seven nights. It was narrated: three nights. It was narrated that it was revealed three hours before his death, and that he (peace and blessings be upon him) said: "Place it between the verse of usury (Riba) and the verse of debt (Dayn)." Makki narrated that the Prophet (PBUH) said: "Gabriel came to me and said: 'Place it at the head of two hundred and eighty verses'" (1).

I say: It was narrated from Ubayy ibn Ka'b, Ibn Abbas, and Qatadah that the last to be revealed was: "There has certainly come to you a Messenger from among yourselves..." [At-Tawbah: 128] to the end of the verse (2). But the first opinion is better known, more frequent, more correct, and more famous. Abu Salih narrated from Ibn Abbas: The last of the Quran to be revealed is: "And fear a Day when you will be returned to Allah. Then every soul will be compensated for what it earned, and they will not be wronged." Gabriel said to the Prophet (PBUH): "O Muhammad, place it at the head of two hundred and eighty from Al-Baqarah" (3). Abu Bakr Al-Anbari mentioned it in his book "Al-Radd". This is also the saying of Ibn Umar (may Allah be pleased with him): that it was the last revealed, and that he (PBUH) lived twenty-one days after it, as will be explained at the end of Surah "When the victory of Allah has come and the conquest" (An-Nasr), God willing (4). The verse is an admonition to all people and a command that concerns every human being. The word "Yawman" (a Day) is in the accusative case (mansub) as...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/378; the first hadith we have not come across its graduation, and the second will come later. (2) Narrated by Ahmad (21113) and Al-Hakim 2/338, who authenticated it; it is from the hadith of Ibn Abbas from Ubayy ibn Ka'b. (3) Narrated by Al-Farra' in Ma'ani al-Quran 1/183. In its chain is Al-Kalbi from Abu Salih. Al-Dhahabi in Al-Mizan 3/557 cited Al-Bukhari that Al-Kalbi said to Sufyan: "Everything I told you from Abu Salih is a lie." Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/402. (4) The author will mention the hadith of Ibn Umar there in full; see Al-Kashshaf 1/402.

सूरा अल-बक़रह: आयत 281 | 421

अल्लाह का फरमान है: "और उस दिन से डरो जिसमें तुम अल्लाह की ओर लौटाए जाओगे। फिर हर जीव को उसके किए का पूरा बदला दिया जाएगा, और उनके साथ कोई ज़ुल्म नहीं होगा (281)।"

कहा गया है: यह आयत नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की मृत्यु से नौ रातें पहले उतरी थी, और इसके बाद कुछ भी नहीं उतरा; यह इब्न जुरैज ने कहा है। इब्न जुबैर और मुक़ातिल ने कहा: सात रातें। रिवायत है: तीन रातें। और यह भी रिवायत है कि यह उनकी मृत्यु से तीन घंटे पहले उतरी थी, और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फ़रमाया: "इसे सूद (रिबा) की आयत और ऋण (दैन) की आयत के बीच रख दो।" मक्की ने रिवायत की है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "मेरे पास जिब्रईल आए और कहा: 'इसे दो सौ अस्सी आयतों के अंत में रखें'" (1)।

मैंने कहा: उबय बिन काब, इब्न अब्बास और क़तादाह से रिवायत है कि सबसे आख़िर में जो उतरा वह था: "निश्चय ही तुम्हारे पास तुम्हीं में से एक रसूल आया है..." [अत-तौबा: 128] आयत के अंत तक (2)। लेकिन पहली राय अधिक ज्ञात, अधिक प्रचलित, अधिक सही और अधिक प्रसिद्ध है। अबू सालेह ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है: कुरआन का आख़िरी हिस्सा जो उतरा: "और उस दिन से डरो जिसमें तुम अल्लाह की ओर लौटाए जाओगे। फिर हर जीव को उसके किए का पूरा बदला दिया जाएगा, और उनके साथ कोई ज़ुल्म नहीं होगा।" जिब्रईल ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कहा: "ऐ मुहम्मद, इसे अल-बक़रह की दो सौ अस्सी आयतों के बाद रखें" (3)। अबू बक्र अल-अंसारी ने अपनी किताब "अल-रद्द" में इसका उल्लेख किया है, और यह इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन है: कि यह आख़िरी बार उतरा था, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) इसके बाद इक्कीस दिन जीवित रहे, जैसा कि सूरह "इज़ा जा-आ नस्रुललाहि वल-फ़तह" के अंत में स्पष्ट किया जाएगा, इंशा अल्लाह (4)। यह आयत सभी लोगों के लिए उपदेश है और एक ऐसा आदेश है जो हर इंसान से संबंधित है। "यौमन" (एक दिन) शब्द... के रूप में कर्म कारक (मनसूब) है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/378, पहली हदीस के स्रोत का हमें पता नहीं चला, और दूसरी बाद में आएगी। (2) इसे अहमद (21113) और अल-हाकिल 2/338 ने निकाला और इसे सही ठहराया, और यह उबय बिन काब से इब्न अब्बास की हदीस से है। (3) इसे अल-फ़र्रा ने मआनी अल-कुरआन 1/183 में निकाला, और इसकी श्रृंखला में अबू सालेह से अल-कलबी है, अल-धहाबी ने अल-मीज़ान 3/557 में अल-बुखारी से उद्धृत किया है कि अल-कलबी ने सुफ़यान से कहा: "मैंने तुम्हें अबू सालेह

से जो कुछ भी बताया वह झूठ है।" अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ़ 1/402 में इसका उल्लेख किया है। (4) लेखक वहां इब्न उमर की हदीस का विस्तार से उल्लेख करेगा, और अल-कश्शाफ़ 1/402 देखें।

سورة البقرہ: آیت 281 | 421

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (281)﴾ (اور اس دن سے ڈرو جس میں تم اللہ کی طرف لوٹائے جاؤ گے۔ پھر ہر شخص کو اس کی کمائی کا پورا پورا بدلہ دیا جائے گا اور ان پر کوئی ظلم نہیں کیا جائے گا)۔

کہا گیا ہے: یہ آیت نبی کریم ﷺ کی وفات سے نو راتیں پہلے نازل ہوئی، پھر اس کے بعد کچھ نازل نہیں ہوا؛ یہ ابن جریج کا قول ہے۔ ابن جبیر اور مقاتل نے کہا: سات راتیں۔ اور روایت ہے: تین راتیں۔ اور مروی ہے کہ یہ آپ کی وفات سے تین گھنٹے پہلے نازل ہوئی، اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے سود کی آیت اور قرض کی آیت کے درمیان رکھو۔" مکی نے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "میرے پاس جبرائیل آئے اور کہا: 'اسے دو سو اسی آیات کے بعد رکھیں'" (1)۔

میں کہتا ہوں: ابی بن کعب، ابن عباس اور قتادہ سے مروی ہے کہ سب سے آخر میں جو نازل ہوا وہ ہے: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ﴾ [التوبہ: 128] آیت کے آخر تک (2)۔ لیکن پہلا قول زیادہ معروف، زیادہ عام، زیادہ صحیح اور زیادہ مشہور ہے۔ اور اسے ابو صالح نے ابن عباس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: قرآن کی آخری نازل ہونے والی آیت یہ ہے: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾۔ پس جبرائیل نے نبی ﷺ سے کہا: "اے محمد، اسے البقرہ کی دو سو اسی آیات کے بعد رکھیں" (3)۔ ابو بکر الانباری نے اسے اپنی کتاب "الرد" میں ذکر کیا ہے، اور یہی ابن عمر رضی اللہ عنہ کا قول ہے: کہ یہ آخری نازل ہونے والی آیت ہے، اور آپ ﷺ اس کے بعد اکیس دن زندہ رہے، جیسا کہ سورہ ﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ﴾ کے آخر میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ (4)۔ یہ آیت تمام لوگوں کے لیے نصیحت ہے اور ایک ایسا امر ہے جو ہر انسان سے متعلق ہے۔ اور لفظ "یوماً" منسوب ہے...

(1) المحرر الوجيز 1/378، پہلی حدیث کی تخریج ہمیں نہیں ملی، اور دوسری بعد میں آئے گی۔

(2) اسے احمد (21113) اور الحاکم 2/338 نے روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا، اور یہ ابن عباس کی ابی بن کعب سے روایت ہے۔ (3) اسے الفراء نے معانی القرآن 1/183 میں روایت کیا، اس کی سند میں ابو صالح سے کلبی ہے، الذہبی نے المیزان 3/557 میں بخاری سے نقل کیا ہے کہ کلبی نے سفیان سے کہا: "میں نے تمہیں ابو صالح سے جو کچھ بھی بتایا وہ جھوٹ ہے"، اور الزمخشری نے الکشاف 1/402 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) مصنف وہاں ابن عمر کی حدیث مکمل ذکر کریں گے، اور دیکھیے الکشاف 1/402۔

...the object, not on the adverbial circumstance. "[And fear a Day] wherein you will be returned to Allah" is part of its description. Abu 'Amr recited [the word 'turja'una'] with a 'fat-ha' on the 'ta' and a 'kasra' on the 'jim' [tarji'una - you will return]; similar to: "Indeed, to Us is their return" (1) [Al-Ghashiyah: 25], and considering the recitation of Ubayy: "The day you return in it to Allah" (2). The rest [of the reciters] read it with a 'damma' on the 'ta' and a 'fat-ha' on the 'jim' [turja'una - you will be returned]; similar to: "Then they are returned to Allah" [Al-An'am: 62]. "And if I am returned to my Lord" (3) [Al-Kahf: 36], and considering the recitation of Abdullah: "A day in which you are returned to Allah" (4).

Al-Hasan recited: 'yurji'una' with a 'ya', meaning: all people will return. Ibn Jinni said (5): It is as if Allah, the Exalted, was gentle with the believers by not confronting them directly with the mention of the return, as it is something for which hearts might break, so He said to them: "And fear a Day," then He returned to mentioning the return in the third person (the absent form) out of gentleness towards them.

The majority of scholars are of the opinion that this Day being warned against is the Day of Resurrection, Reckoning, and Recompense. A group said: It is the day of death. Ibn Atiyyah said (6): The first is more correct based on the wording in the verse.

In His saying: "To Allah", there is an omitted genitive (mudaf), its implied meaning being 'to Allah's judgment and the finality of His decree'.

"And they [wa hum]" refers back to the meaning of "everyone [kull]" not to its literal singular form, except in the recitation of Al-Hasan: "they return [yurji'una]", so his saying: "and they" refers back to the plural pronoun in "they return".

In this verse is a text stating that reward and punishment are tied to the earning of deeds, and it is a refutation of the Jabriyyah (the proponents of pre-determinism), and this has been discussed previously (7).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/378, and the recitation of Abu 'Amr in Al-Sab'ah p. 193, and Al-Taysir p. 85. (2) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/402, and Abu Hayyan in Al-Bahr al-Muhit 2/341. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/378, and Al-Hujjah for Al-Farisi 2/417. (4) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/402, and Abu Hayyan in Al-Bahr al-Muhit 2/341, and attributed by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p.

18, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/378 to Ubayy ibn Ka'b, may Allah be pleased with him. (5) Al-Muhtasib 1/145 - and specified it with a 'damma' on the 'ya' - and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/378. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/378. (7) 2/414.

सूरह अल-बकराह: आयत 281 | 422

...कर्म (मफ़ूल) पर, न कि क्रिया-विशेषण (ज़र्फ़) पर। "[और उस दिन से डरो] जिसमें तुम अल्लाह की ओर लौटाए जाओगे" इसके विवरण का हिस्सा है। अबू 'अम्र ने [शब्द 'तुरज'ऊना' को] 'ता' पर 'फ़तहा' और 'जीम' के नीचे 'कसरा' के साथ पढ़ा [तरजि'ऊना - तुम लौटोगे]; जैसे कि: "निस्संदेह, हमारी ही ओर उनका लौटना है" (1) [अल-ग़ाशिया: 25], और उबैय के पाठ को ध्यान में रखते हुए: "जिस दिन तुम अल्लाह की ओर लौटोगे" (2)। बाकी पाठकों ने इसे 'ता' पर 'दम्मा' और 'जीम' पर 'फ़तहा' के साथ पढ़ा [तुरज'ऊना - तुम लौटाए जाओगे]; जैसे कि: "फिर वे अल्लाह की ओर लौटा दिए जाते हैं" [अल-अनआम: 62]। "और यदि मैं अपने रब की ओर लौटाया गया" (3) [अल-कहफ़: 36], और अब्दुल्ला के पाठ को ध्यान में रखते हुए: "एक दिन जिसमें तुम अल्लाह की ओर लौटाए जाते हो" (4)।

अल-हसन ने पढ़ा: 'युरजि'ऊना' 'या' के साथ, जिसका अर्थ है: सभी लोग लौटेंगे। इब्न जिन्नी ने कहा (5): ऐसा लगता है कि अल्लाह तआला ने मोमिनों के साथ नरमी बरती कि उनके सामने लौटने का उल्लेख सीधे नहीं किया, क्योंकि यह कुछ ऐसा है जिससे दिल फट सकते हैं, इसलिए उनसे कहा: "और एक दिन से डरो," फिर उनके प्रति नरमी बरतते हुए लौटने के उल्लेख में परोक्ष रूप (ग़ैबा) की ओर लौट आए।

विद्वानों का बहुमत इस राय पर है कि जिस दिन की चेतावनी दी जा रही है वह कयामत, हिसाब और बदले का दिन है। एक समूह ने कहा: यह मौत का दिन है। इब्न अतिय्याह ने कहा (6): आयत के शब्दों के आधार पर पहला अधिक सही है।

उनके कथन: "अल्लाह की ओर" में एक लुप्त शब्द (मुदाफ़) है, जिसका अर्थ है 'अल्लाह के न्याय और उसके फैसले के अंतिम निर्णय की ओर'।

"और वे [वा हुम]" शब्द "प्रत्येक [कुल्ल]" के अर्थ की ओर संकेत करता है न कि इसके शब्द के रूप की ओर, सिवाय अल-हसन के पाठ के "वे लौटते हैं [युरजि'ऊना]", तो उनका कहना: "और वे" "वे लौटते हैं" में बहुवचन सर्वनाम की ओर संकेत करता है।

इस आयत में यह स्पष्ट उल्लेख है कि इनाम और सज़ा कर्मों की कमाई से जुड़ी है, और यह जबरिया (भाग्यवादी) संप्रदाय का खंडन है, और यह पहले भी बताया जा चुका है (7)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/378, और अस-सब'आ पृष्ठ 193 में अबू 'अम्र का पाठ, और अत-तयसीर पृष्ठ 85। (2) अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ़ 1/402 में, और अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत 2/341 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/378, और अल-फ़ारिसी की अल-हुज्जाह 2/417। (4) अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ़ 1/402 में, और अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत 2/341 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न खलवैह ने अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 18 में, और इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/378 में इसे उबैय बिन काब (रज़िअल्लाहु अन्हु) से जोड़ा है। (5) अल-मुह्तसिब 1/145 - और इसे 'या' पर 'दम्मा' के साथ निर्दिष्ट किया - और लेखक ने इब्न अतिय्याह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/378 में उनसे उद्धृत किया। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/378। (7) 2/414।

مفعول پر، نہ کہ ظرف پر۔ ﴿تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ﴾ (جس میں تم اللہ کی طرف لوٹائے جاؤ گے) اس کی صفت میں سے ہے۔ اور ابو عمرو نے 'تا' کے زبر اور 'جیم' کے زیر کے ساتھ پڑھا ہے؛ جیسے: ﴿إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ﴾ (۱) [الغاشیہ: ۲۵]، اور حضرت ابی بن کعب کی قرأت کے اعتبار سے: «جس دن تم اللہ کی طرف لوٹو گے» (۲)۔ اور باقی قراء نے 'تا' کے پیش اور 'جیم' کے زبر کے ساتھ پڑھا ہے؛ جیسے: ﴿ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ﴾ [الانعام: ۶۲]۔ ﴿وَلَئِن رُّدِدتُّ إِلَى رَبِّي﴾ (۳) [الکہف: ۳۶]، اور حضرت عبد اللہ بن مسعود کی قرأت کے اعتبار سے: «ایسا دن جس میں تم اللہ کی طرف لوٹائے جاؤ گے» (۴)۔

اور حسن بصری نے 'یا' کے ساتھ 'یُرْجِعون' پڑھا ہے، اس معنی پر کہ: تمام لوگ لوٹیں گے۔ ابن جنی نے کہا (۵): گویا اللہ تعالیٰ نے مومنوں پر نرمی برتی کہ انہیں واپسی کے ذکر سے براہ راست مخاطب نہیں کیا، کیونکہ یہ ان باتوں میں سے ہے جس سے دل پھٹ جاتے ہیں، چنانچہ ان سے فرمایا: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا﴾ (اور اس دن سے ڈرو)، پھر ان پر نرمی کرتے ہوئے واپسی کے ذکر میں غائب کے صیغے کی طرف رجوع کیا۔

اور جمہور علماء اس پر ہیں کہ یہ دن جس سے ڈرایا گیا ہے وہ قیامت، حساب اور بدلے کا دن ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: وہ موت کا دن ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (۶): اور پہلا قول آیت کے الفاظ کے حکم سے زیادہ صحیح ہے۔

اور اللہ کے فرمان: ﴿إِلَى اللَّهِ﴾ میں مضاف محذوف ہے، جس کی تقدیر 'اللہ کے حکم اور اس کے قطعی فیصلے کی طرف' ہے۔

«وَهُمْ» کا لفظ «کُلٌّ» کے معنی کی طرف لوٹتا ہے نہ کہ اس کے لفظ کی طرف، سوائے حسن کی قرأت کے: «یُرْجعون»، تو ان کا قول: «وہم» «یُرْجعون» میں جمع کی ضمیر کی طرف لوٹتا ہے۔

اور اس آیت میں اس بات پر نص ہے کہ ثواب اور عذاب اعمال کی کمائی سے متعلق ہے، اور یہ فرقہ جبریہ کا رد ہے، اور یہ پہلے بیان ہو چکا ہے (۷)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۷۸/۱، اور السبعہ ص ۱۹۳ میں ابو عمرو کی قرأت، اور التیسیر ص ۸۵۔

(۲) اسے زمخشری نے الکشاف ۴۰۲/۱ میں، اور ابو حیان نے البحر المحیط ۳۴۱/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۷۸/۱، اور الحجہ للفارسی ۴۱۷/۲۔ (۴) اسے زمخشری نے الکشاف ۴۰۲/۱ میں، اور ابو حیان نے البحر المحیط ۳۴۱/۲ میں ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۸ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۷۸/۱ میں اسے حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) المحتسب ۱۴۵/۱ - اور اسے 'یا' کے پیش کے ساتھ مقید کیا ہے - اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۳۷۸/۱ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۳۷۸/۱۔ (۷) ۴۱۴/۲۔

٤٢٣ Surah Al-Baqarah: Verse 282 The Almighty said: "O you who have believed, when you contract a debt for a specified term, write it down. And let a scribe write [it] between you in justice. Let no scribe refuse to write as Allah has taught him. So let him write and let the one who has the obligation dictate. And let him fear Allah, his Lord, and not leave anything out of it. But if the one who has the obligation is of limited understanding or weak or unable to dictate himself, then let his guardian dictate in justice. And bring to witness two witnesses from among your men. And if there are not two men [available], then a man and two women from those whom you accept as witnesses - so that if one of the women errs, then the other can remind her. And let not the witnesses refuse when they are called upon. And do not be [too] weary to write it, whether it is small or large, for its [specified] term. That is more just in the sight of Allah and stronger as evidence and more likely to prevent doubt between you, except when it is an immediate transaction which you conduct among yourselves, for [then] there is no blame upon you if you do not write it. And take witnesses when you conclude a contract. Let no scribe be harmed or any witness. For if you do so, indeed, it is [grave] disobedience in you. And fear Allah. And Allah teaches you. And Allah is Knowing of all things. (282)" In it are fifty-two issues: First: His statement, Most High: "O you who have believed, when you contract a debt..." the verse. Said ibn al-Musayyib said: It reached me that the most recent part of the Quran at the Throne is the verse of debt. Ibn Abbas said: This verse was revealed concerning As-Salam (advance payment) specifically. Its meaning is that the advance payment practices of the people of Medina were the reason for the verse, then it covers all types of debts by consensus (1). Ibn Khuwayz Mindad said: It contains thirty rulings, and some of our scholars have inferred from it the permissibility of deferment in loans, according to what Malik said, as it did not distinguish between loans and other debt contracts. The Shafi'is disagreed on that and said: The verse does not contain the permissibility of deferment in all debts, but rather it contains the command to take witnesses if it is a deferred debt, then the permissibility or prohibition of deferment in debt is known through other evidence (2). (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/378, and the saying of both Ibn al-Musayyib and Ibn Abbas was recorded by at-Tabari 5/68, 70. (2) See Ahkam al-Quran by al-Kiya 1/239.

४२३ सूरा अल-बकरा: आयत २८२ अल्लाह तआला का फ़रमान है: "ऐ ईमान वालो! जब तुम आपस में किसी निश्चित अवधि के लिए ऋण का लेन-देन करो, तो उसे लिख लिया करो। और चाहिए कि कोई लिखने वाला तुम्हारे बीच न्याय के साथ लिखे। और लिखने वाले को लिखने से इनकार नहीं करना चाहिए जैसा कि अल्लाह ने उसे सिखाया है। तो उसे लिखना चाहिए और वह व्यक्ति जिसके ऊपर हक़ (ऋण) है, उसे बोलकर लिखवाना चाहिए, और उसे अपने रब अल्लाह से डरना चाहिए और उसमें से कुछ भी कम नहीं करना चाहिए। फिर यदि वह व्यक्ति जिसके ऊपर हक़ है, कम-अक़्ल या कमज़ोर हो या स्वयं बोलकर न लिखवा सकता हो, तो उसके संरक्षक को न्याय के साथ बोलकर लिखवाना चाहिए। और अपने पुरुषों में से दो गवाह बना लिया करो। फिर यदि दो पुरुष न हों, तो एक पुरुष और दो स्त्रियाँ उन गवाहों में से जिन्हें तुम पसंद करते हो, ताकि यदि उनमें से एक भूल जाए, तो दूसरी उसे याद दिला दे। और जब गवाहों को बुलाया जाए, तो उन्हें इनकार नहीं करना चाहिए। और इसे लिखने में सुस्ती न करो, चाहे वह छोटा (ऋण) हो या बड़ा, उसकी अवधि तक। यह अल्लाह के नज़दीक अधिक न्यायसंगत है और गवाही के लिए अधिक पुख्ता है और संदेह न होने के लिए अधिक उपयुक्त है; सिवाय इसके कि वह नक़द व्यापार हो जिसे तुम आपस में लेन-देन करते हो, तो तुम पर कोई दोष नहीं यदि तुम उसे न लिखो। और जब तुम सौदा करो, तो गवाह बना लिया करो। और न किसी लिखने वाले को नुकसान पहुँचाया जाए और न ही किसी गवाह को। और यदि तुम ऐसा करोगे, तो यह तुम्हारी ओर से अवज्ञा होगी। और अल्लाह से डरो, और अल्लाह तुम्हें सिखाता है, और अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है। (२८२)" इसमें बावन मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ ईमान वालो! जब तुम आपस में ऋण का लेन-देन करो..." आयत। सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: मुझे यह ख़बर मिली है कि अर्श के पास क़ुरआन की सबसे ताज़ा (बाद में आने वाली) आयत, क़र्ज़ (ऋण) की आयत है। और इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत विशेष रूप से 'अल-सलाम' (अग्रिम भुगतान) के बारे में उतरी थी। इसका अर्थ यह है कि मदीना वालों का 'सलाम' इस आयत का कारण था, फिर आम सहमति से यह सभी प्रकार के ऋणों को शामिल करती है (१)। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: इसमें तीस नियम शामिल हैं, और हमारे कुछ विद्वानों ने इससे ऋणों में अवधि तय करने की अनुमति पर प्रमाण लिया है, जैसा कि इमाम मालिक ने कहा है, क्योंकि इसमें ऋण और ऋणों में अन्य अनुबंधों के बीच अंतर नहीं किया गया है। शाफ़ई संप्रदाय ने इस पर असहमति व्यक्त की है, और उन्होंने कहा: आयत में सभी ऋणों में अवधि तय करने की अनुमति नहीं है, बल्कि इसमें गवाह बनाने का आदेश है यदि ऋण की अवधि तय हो, फिर अन्य प्रमाणों से ऋण में अवधि तय करने की अनुमति और मनाही का पता चलता है (२)। (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३७८/१,

और इब्न अल-मुसय्यिब और इब्न अब्बास दोनों के कथनों को अल-तबरी ६८/५, ७० ने उद्धृत किया है। (२) देखें अहकाम अल-क़ुरआन अल-किया २३९/१।

۴۲۳ سورة البقرہ: آیت ۲۸۲ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے ایمان والو! جب تم ایک مقررہ مدت کے لیے آپس میں ادھار کا معاملہ کرو تو اسے لکھ لیا کرو۔ اور چاہیے کہ کوئی لکھنے والا تمہارے درمیان انصاف کے ساتھ لکھے۔ اور لکھنے والے کو لکھنے سے انکار نہیں کرنا چاہیے جیسا کہ اللہ نے اسے سکھایا ہے۔ پس اسے چاہیے کہ لکھے اور وہ شخص جس پر حق (قرض) ہے، وہ املا کروائے اور اللہ سے ڈرے جو اس کا رب ہے اور اس میں سے کچھ بھی کم نہ کرے۔ پھر اگر وہ شخص جس پر حق ہے، کم عقل یا کمزور ہو یا خود املا نہ کروا سکتا ہو، تو اس کے سرپرست کو چاہیے کہ انصاف کے ساتھ املا کروائے۔ اور اپنے مردوں میں سے دو گواہ بنا لیا کرو۔ پھر اگر دو مرد نہ ہوں تو ایک مرد اور دو عورتیں ان گواہوں میں سے جنہیں تم پسند کرتے ہو، تاکہ اگر ان میں سے ایک بھول جائے تو دوسری اسے یاد دلا دے۔ اور جب گواہوں کو بلایا جائے تو وہ انکار نہ کریں۔ اور اسے لکھنے میں سستی نہ کرو، خواہ وہ چھوٹا (قرض) ہو یا بڑا، اس کی مدت تک۔ یہ اللہ کے نزدیک زیادہ انصاف پر مبنی ہے اور گواہی کے لیے زیادہ مضبوط ہے اور اس بات کے زیادہ قریب ہے کہ تم شک میں نہ پڑو؛ سوائے اس کے کہ وہ نقد تجارت ہو جسے تم آپس میں دست بدست کر رہے ہو، تو تم پر کوئی گناہ نہیں اگر تم اسے نہ لکھو۔ اور جب تم سودا کرو تو گواہ بنا لیا کرو۔ اور نہ کسی لکھنے والے کو نقصان پہنچایا جائے اور نہ کسی گواہ کو۔ اور اگر تم ایسا کرو گے تو یہ تمہاری طرف سے نافرمانی ہوگی۔ اور اللہ سے ڈرو، اور اللہ تمہیں سکھاتا ہے، اور اللہ ہر چیز کا جاننے والا ہے۔ (۲۸۲)﴾ اس میں باون مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! جب تم ادھار کا معاملہ کرو﴾ الآیہ۔ سعید بن المسیب نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ عرش کے پاس قرآن کی سب سے تازہ (آخری) آیت، آیتِ دین (قرض کی آیت) ہے۔ اور ابن عباس نے کہا: یہ آیت خاص طور پر 'سلم' (بیعِ سلم یعنی پیشگی ادائیگی) کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔ اس کا مطلب

یہ ہے کہ اہل مدینہ کا 'سلم' اس آیت کا سبب تھا، پھر اجماع کے طور پر یہ تمام قرضوں کے معاملات کو شامل ہے(۱)۔ اور ابن خویز منداد نے کہا: یہ تیس احکام پر مشتمل ہے، اور ہمارے بعض علماء نے اس سے قرضوں میں مدت مقرر کرنے کے جواز پر استدلال کیا ہے، جیسا کہ امام مالک نے کہا ہے، کیونکہ اس میں قرض اور دیگر مالیاتی معاہدوں کے درمیان کوئی فرق نہیں کیا گیا ہے۔ شافعیہ نے اس میں اختلاف کیا ہے، اور انہوں نے کہا: اس آیت میں تمام قرضوں میں مدت مقرر کرنے کا جواز نہیں ہے، بلکہ اس میں صرف اس وقت گواہی کا حکم ہے جب قرض کی مدت مقرر ہو، پھر دوسرے دلائل سے قرض میں مدت مقرر کرنے کے جواز یا ممانعت کا علم ہوتا ہے(۲)۔ (۱) المحرر الوجیز ۳۷۸/۱، اور ابن المسیب اور ابن عباس دونوں کا قول طبری نے ۵/ ۶۸، ۷۰ میں نقل کیا ہے۔ (۲) دیکھیں احکام القرآن للکیا ۲۳۹/۱۔

The second point: The Almighty's word: {with a debt} is an emphasis, like His saying (1): {nor a bird that flies with its two wings} [Al-An'am: 38], {So the angels prostrated, all of them together} [Sad: 73]. The reality of debt (Dayn) is an expression for every transaction in which one of the two compensations is in cash and the other is deferred as an obligation. For 'Ayn' (tangible asset) according to the Arabs is what was present, and 'Dayn' (debt) is what was absent; the poet said: You promised us our two dirhams as syrup and roasted meat, immediate, not as a debt (2). Another said (3): Let the fates cast me wherever they wish, as long as they do not cast me into the two pits (grave). If they light wood and fire, then that is death in cash, not as a debt. Allah the Almighty has clarified this meaning with His truthful saying: {for a specified term}. The third point: The Almighty's word: {for a specified term}. Ibn al-Mundhir said: Allah's saying {for a specified term} indicates that an advance payment (Salam) for an unknown term is not permissible. The Sunnah of the Messenger of Allah ﷺ indicated a meaning similar to that of the Book of Allah the Almighty; it is established that the Messenger of Allah ﷺ came to Medina while they were paying in advance (4) for fruits for two and three years. The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever pays in advance for dates, let him pay for a known measure and a known weight for a known term." Narrated by Ibn Abbas. Recorded by al-Bukhari, Muslim, and others (5). Ibn Umar said: The people of the pre-Islamic period (Jahiliyyah) used to trade the meat of a slaughtered camel until "Habal al-Habalah". "Habal al-Habalah" is when the she-camel gives birth, then the one born becomes pregnant. The Messenger of Allah ﷺ forbade them from that (6).

---

(1) The word "His saying" is from (M). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/247, and the verse was said by Al-Uqayshir, and it is in Al-Aghani 11/262 with the wording: You promised us two dirhams of wine or syrup, immediate, not as a debt. (3) We did not find its author. (4) In (M): they were borrowing in advance. (5) Sahih al-Bukhari (2239), and Sahih Muslim (1604), and it is in Ahmad (1868). (6) Recorded by Ahmad (5466), Al-Bukhari (2256), and Muslim (1514).

दूसरी बात: अल्लाह तआला का कहना: {ऋण के साथ} एक ताकीद (पुष्टि) है, जैसे उसका कहना (1): {और न ही कोई पक्षी जो अपने दो पंखों से उड़ता है} [अल-अनआम: 38], {तो सभी फरिश्तों ने एक साथ सजदा किया} [साद: 73]। 'दैन' (ऋण) की वास्तविकता हर उस लेनदेन की अभिव्यक्ति है जिसमें दो मुआवजों में से एक नकद हो और दूसरा भविष्य के दायित्व के रूप में हो। क्योंकि अरबों के अनुसार 'ऐन' (नकद/मौजूद वस्तु) वह है जो उपस्थित हो, और 'दैन' (ऋण) वह है जो अनुपस्थित हो; कवि ने कहा: तुमने हमसे हमारे दो दिरहम का वादा किया था सिरप और भुने हुए मांस के रूप में, तुरंत, ऋण के रूप में नहीं (2)। दूसरे ने कहा (3): तकदीरें मुझे जहाँ चाहें फेंक दें, जब तक कि वे मुझे दो गड्ढों (कब्र) में न फेंक दें। यदि वे लकड़ी और आग जलाते हैं, तो वह नकद मृत्यु है, ऋण के रूप में नहीं। अल्लाह तआला ने इस अर्थ को अपनी सच्ची वाणी से स्पष्ट किया है: {एक निश्चित अवधि के लिए}। तीसरी बात: अल्लाह तआला का कहना: {एक निश्चित अवधि के लिए}। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: अल्लाह के शब्द {एक निश्चित अवधि के लिए} दर्शाते हैं कि अज्ञात अवधि के लिए अग्रिम भुगतान (सलम) की अनुमति नहीं है। अल्लाह के रसूल ﷺ की सुन्नत ने अल्लाह तआला की किताब के समान अर्थ की ओर संकेत किया है; यह स्थापित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ मदीना आए तो वे (लोग) दो और तीन साल के लिए फलों में अग्रिम भुगतान (4) कर रहे थे। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई खजूर के लिए अग्रिम भुगतान करता है, उसे एक ज्ञात माप और ज्ञात वजन में एक ज्ञात अवधि के लिए करना चाहिए।" इब्न अब्बास द्वारा वर्णित। इसे बुखारी, मुस्लिम और अन्य ने उद्धृत किया है (5)। इब्न उमर ने कहा: अज्ञानता के काल (जाहिलिया) के लोग "हबल अल-हबलाह" तक ऊंट के मांस का व्यापार करते थे। "हबल अल-हबलाह" का अर्थ है कि जब ऊंटनी बच्चा दे, फिर वह पैदा हुआ बच्चा गर्भवती हो जाए। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें इससे मना फरमाया (6)।

---

(1) शब्द "उनका कहना", (म) से है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/247, और कविता अल-उकैशिर द्वारा कही गई थी, और यह अल-अघानी 11/262 में इस शब्द के साथ है: तुमने हमसे शराब या सिरप के दो दिरहम का वादा किया था, तुरंत, ऋण के रूप में नहीं। (3) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला। (4) (म) में: वे अग्रिम ऋण ले रहे थे। (5) सहीह अल-बुखारी (2239), और सहीह मुस्लिम (1604), और यह अहमद (1868) में है। (6) अहमद (5466), अल-बुखारी (2256), और मुस्लिम (1514) द्वारा उद्धृत।

424 سورة البقرہ: آیت 282

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {بِدَيْنٍ} (قرض کے ساتھ) تاکید ہے، جیسے اس کا قول (1): {وَلَا طَٰٓئِرٖ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ} [الأنعام: 38] (اور نہ ہی کوئی پرندہ جو اپنے دو پروں سے اڑتا ہے)، {فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ} [ص: 73] (تو تمام فرشتوں نے مل کر سجدہ کیا)۔ اور 'دین' (قرض) کی حقیقت ہر اس لین دین کا نام ہے جس میں دو معاوضوں میں سے ایک نقد ہو اور دوسرا ذمہ داری (ادھار) کے طور پر ہو۔ کیونکہ عربوں کے نزدیک 'عین' وہ ہے جو حاضر ہو، اور 'دین' وہ ہے جو غائب ہو۔ شاعر نے کہا: تم نے ہم سے ہمارے دو درہموں کا وعدہ کیا تھا شربت اور کباب کے طور پر، فوری نقد، نہ کہ ادھار (2)۔ دوسرے نے کہا (3): موتیں مجھے جہاں چاہیں ڈال دیں جب تک کہ وہ مجھے قبر کے دو گڑھوں میں نہ ڈال دیں۔ اگر وہ لکڑی اور آگ جلائیں تو وہ نقد موت ہے، ادھار نہیں۔ اللہ تعالیٰ نے اس معنی کو اپنے قولِ حق سے واضح کیا ہے: {إِلَىٰٓ أَجَلٖ مُّسَمًّى} (ایک مقررہ مدت تک)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {إِلَىٰٓ أَجَلٖ مُّسَمًّى}۔ ابن المنذر نے کہا: اللہ کے قول {إِلَىٰٓ أَجَلٖ مُّسَمًّى} نے اس بات پر دلالت کی کہ نامعلوم مدت کے لیے بیعِ سلم جائز نہیں ہے۔ اور رسول اللہ ﷺ کی سنت نے اللہ تعالیٰ کی کتاب کے معنی کی طرح دلالت کی؛ یہ ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ مدینہ تشریف لائے تو لوگ دو اور تین سال کے لیے پھلوں میں بیعِ سلف (4) کر رہے تھے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو کھجور میں سلف (پیشگی ادائیگی) کرے تو وہ معلوم ناپ اور معلوم وزن میں ایک معلوم مدت تک کے لیے کرے۔" اسے ابن عباس نے روایت کیا ہے۔ اسے بخاری، مسلم اور دیگر نے روایت کیا ہے (5)۔ اور ابن عمر نے کہا: زمانہ جاہلیت کے لوگ اونٹ کا گوشت "حبل الحبلۃ" تک بیچا کرتے تھے۔ اور "حبل الحبلۃ" یہ ہے کہ اونٹنی بچہ جنے، پھر وہ بچہ حاملہ ہو جائے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں اس سے منع فرما دیا (6)۔

(1) لفظ: "قولہ" (اس کا قول)، (م) سے ہے۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 1/247، اور یہ شعر الاقیشر کا ہے، اور یہ الاغانی 11/262 میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: تم نے ہم سے دو درہم شراب یا شربت کا وعدہ کیا تھا، فوری نقد، نہ کہ ادھار۔ (3) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہوسکا۔ (4) (م) میں: وہ ادھار لے رہے تھے۔ (5) صحیح البخاری (2239)، اور صحیح مسلم (1604)، اور یہ احمد (1868) کے ہاں ہے۔ (6) اسے احمد (5466)، البخاری (2256)، اور مسلم (1514) نے روایت کیا ہے۔

Surat Al-Baqarah: Ayah 282 Page 425

And all of the people of knowledge from whom [opinions] are preserved have reached a consensus that the permissible Salam [advance payment sale] is when a man delivers to his companion a known and described foodstuff, from the general crops of a land whose like does not fail, in a known measure, for a known term, in return for known dinars or dirhams, which he pays for what he has advanced before they separate from the place where they conducted the sale, and they designate the place where the food is to be received. If they do that, and the transaction is legally valid, it is a valid Salam, and I know of no one among the people of knowledge who would invalidate it.

I say: Our scholars said: Salam [advance sale] until harvest, palm-cutting time, Nowruz, or Mehregan is permissible, as that pertains to a known time and season (1).

Fourth: Our scholars, may Allah have mercy on them, defined Salam, saying: It is a sale of something known [in quantity and quality] as a liability [to be delivered], defined by description in exchange for a present substance, or what is in its ruling, until a known term. Restricting it to 'known as a liability' serves to guard against the unknown, and against Salam in specific items; like those in Medina when the Prophet, peace and blessings be upon him, arrived, for they used to take advances on the fruits of specific palm trees; so he forbade them from that because of the uncertainty (Gharar) involved, since those trees might fail and not produce anything.

And their saying: 'defined by description' is a precaution against what is known in general but not in detail, such as if one pays in advance for dates, clothes, or fish [whales], without specifying their type or their specific characteristics.

And their saying: 'in exchange for a present substance' is a precaution against [a sale of] debt for debt.

And their saying: 'or what is in its ruling' is a precaution against the two or three days for which it is permissible to delay [the payment of] the capital of the Salam [contract]. For it is permissible with us to delay it by that amount, with or without a condition due to the proximity of that period, but it is not permissible to stipulate it. Ash-Shafi'i and the Kufan [scholars] did not permit delaying the capital of the Salam after the contract and separation, and they considered it like Sarf [currency exchange]. Our evidence is that the two chapters are different in their specific characteristics; for the chapter of Sarf is narrow and many conditions are attached to

it, unlike Salam, where the common practices of transactions are more prevalent. And Allah knows best.

---

(1) See Al-Mudawwana 4/158, and Al-Ma'una 2/989.

सूरा अल-बकरा: आयत 282 पृष्ठ 425

और उन सभी विद्वानों (अहल-ए-इल्म) के बीच एक आम सहमति (इज्मा) है जिनसे राय सुरक्षित हैं, कि स्वीकार्य 'सलाम' (अग्रिम भुगतान बिक्री) वह है जिसमें एक व्यक्ति अपने साथी को एक ज्ञात और वर्णित खाद्य सामग्री देता है, जो किसी आम भूमि की उपज हो जिसकी तरह की उपज विफल न होती हो, एक ज्ञात माप में, एक ज्ञात अवधि के लिए, ज्ञात दीनार या दिरहम के बदले में, जिसका भुगतान वह सौदे के स्थान से अलग होने से पहले कर देता है, और वे उस स्थान का नाम भी तय कर लेते हैं जहाँ भोजन प्राप्त किया जाएगा। यदि वे ऐसा करते हैं, और लेनदेन वैध है, तो यह एक सही 'सलाम' है, और मैं विद्वानों में से किसी को नहीं जानता जो इसे अमान्य घोषित करे।

मैंने कहा: हमारे विद्वानों ने कहा है कि कटाई (हसाद), खजूर काटने (जदाद), नौरोज़ और मेहरगान के समय तक 'सलाम' जायज़ है, क्योंकि यह एक ज्ञात समय और मौसम से संबंधित है (1)।

चौथा: हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने 'सलाम' को परिभाषित करते हुए कहा: यह एक ज्ञात चीज़ की बिक्री है जो ज़िम्मेदारी (ज़िम्मा) के रूप में होती है, जो किसी वर्तमान वस्तु (नकद) या उसके समकक्ष के बदले में विवरण द्वारा निर्धारित की जाती है, एक ज्ञात अवधि तक। इसे 'ज़िम्मेदारी में ज्ञात' तक सीमित करना अज्ञात (मजहूल) से और विशिष्ट वस्तुओं में 'सलाम' से बचने के लिए है; जैसे कि मदीना के लोग जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनके पास आए, तो वे विशिष्ट खजूर के पेड़ों के फलों पर अग्रिम लेते थे; तो उन्होंने उन्हें इससे मना कर दिया क्योंकि इसमें अनिश्चितता (घरर) थी, क्योंकि हो सकता है कि वे पेड़ विफल हो जाएं और कुछ भी न पैदा करें।

और उनका कहना: 'विवरण द्वारा निर्धारित'; यह सामान्य रूप से ज्ञात चीज़ के प्रति सावधानी है बिना विस्तार के, जैसे कि अगर कोई खजूर, कपड़े या मछली में 'सलाम' करे, लेकिन उनके प्रकार या उनकी विशिष्ट विशेषताओं को स्पष्ट न करे।

और उनका कहना: 'वर्तमान वस्तु द्वारा'; यह कर्ज के बदले कर्ज (बय अल-दीन बिल-दीन) से बचने के लिए है।

और उनका कहना: 'या जो इसके हुक्म में है'; यह उन दो या तीन दिनों के प्रति सावधानी है जिसके लिए 'सलाम' की पूंजी के भुगतान में देरी करना जायज़ है। हमारे यहाँ उस सीमा तक देरी करना जायज़ है, चाहे वह शर्त के साथ हो या बिना शर्त के, क्योंकि वह समय निकट है, लेकिन इस पर शर्त लगाना जायज़ नहीं है। इमाम शाफ़ई और कूफ़ी विद्वानों ने अनुबंध और अलग होने के बाद 'सलाम'

की पूंजी की देरी की अनुमति नहीं दी, और उन्होंने इसे 'सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) के समान माना। हमारा प्रमाण यह है कि दोनों विषय अपनी विशिष्ट विशेषताओं में भिन्न हैं; 'सर्फ़ का दायरा संकीर्ण है जिसमें कई शर्तें हैं, 'सलाम' के विपरीत, जहाँ लेन-देन की सामान्य प्रथाएँ अधिक हावी हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

---

(1) देखिए अल-मुदव्वना 4/158, और अल-मउना 2/989।

سورۃ البقرہ: آیت 282 صفحہ 425

اور علم والے جن سے (اقوال) محفوظ کیے گئے ہیں، اس بات پر متفق ہیں کہ وہ 'سلم' (بیعِ سلم) جائز ہے جس میں ایک شخص اپنے ساتھی کو کسی معلوم اور بیان کردہ غذا میں سودا کرے، جو کسی ایسی عام زمین کی پیداوار ہو جس کی مثال ضائع نہیں ہوتی، ایک معلوم پیمانے کے ساتھ، ایک معلوم مدت تک، معلوم دیناروں یا درہموں کے بدلے، جس کی ادائیگی وہ اس جگہ سے جدا ہونے سے پہلے کر دے جہاں انہوں نے سودا کیا تھا، اور وہ اس جگہ کا تعین کر لیں جہاں غلہ وصول کیا جائے گا۔ اگر وہ ایسا کریں، اور معاملہ شرعی طور پر جائز ہو، تو یہ ایک صحیح 'سلم' ہوگا، اور میں اہل علم میں سے کسی کو نہیں جانتا جو اسے باطل قرار دے۔

میں نے کہا: ہمارے علماء نے کہا ہے کہ کٹائی (حصاد)، کھجور اتارنے (جذاذ)، نوروز اور مہرجان کے وقت تک 'سلم' جائز ہے، کیونکہ یہ ایک معلوم وقت اور زمانے سے مخصوص ہے (1)۔

چوتھی بات: ہمارے علماء (اللہ ان پر رحم فرمائے) نے 'سلم' کی تعریف یہ کی ہے: یہ ذمہ (ذمہ داری) میں کسی معلوم چیز کی فروخت ہے جو صفت (تفصیل) کے ذریعے متعین ہو، کسی حاضر شے (نقد) یا اس کے حکم میں آنے والی چیز کے بدلے، ایک معلوم مدت تک۔ اس کو 'ذمہ میں معلوم' کے ساتھ مقید کرنا مجہول چیزوں سے بچنے کے لیے ہے، اور متعین اشیاء میں 'سلم' سے بچنے کے لیے ہے؛ جیسے کہ اہل مدینہ جب نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ان کے پاس تشریف لائے، وہ متعین کھجور کے درختوں کے پھلوں میں پیشگی سودا کرتے تھے؛ تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے انہیں اس سے منع فرما دیا کیونکہ اس میں دھوکہ (غرر) تھا، کیونکہ ہو سکتا ہے کہ وہ درخت پھل نہ دیں اور کچھ بھی پیدا نہ ہو۔

اور ان کا قول: 'صفت کے ذریعے متعین'؛ یہ مجموعی طور پر معلوم چیز سے بچنے کے لیے ہے بغیر تفصیل کے، جیسے کہ کوئی شخص کھجور، کپڑوں یا مچھلیوں میں 'سلم' کرے، اور ان کی قسم یا ان کی متعین صفت بیان نہ کرے۔

اور ان کا قول: 'حاضر شے (نقد) کے بدلے'؛ یہ ادھار کے بدلے ادھار (بیع الدین بالدین) سے بچنے کے لیے ہے۔

اور ان کا قول: 'یا جو اس کے حکم میں ہے'؛ یہ ان دو یا تین دنوں کے بارے میں احتیاط ہے جن میں 'سلم' کے راس المال (رقم) کی ادائیگی میں تاخیر جائز ہے۔ ہمارے نزدیک اس مقدار تک تاخیر کرنا جائز ہے، خواہ شرط کے ساتھ ہو یا بغیر شرط کے، اس کے قریب ہونے کی وجہ سے، لیکن اس پر شرط لگانا جائز نہیں ہے۔ امام شافعی اور کوفی علماء نے عقد اور جدائی کے بعد 'سلم' کے راس المال کی تاخیر کو جائز قرار نہیں دیا، اور انہوں نے اسے 'صرف' (کرنسی کے تبادلے) کی طرح قرار دیا۔ ہماری دلیل یہ ہے کہ دونوں باب اپنی خاص صفات میں مختلف ہیں؛ 'صرف' کا باب تنگ ہے جس میں بہت سی شرائط ہیں برخلاف 'سلم' کے، کہ اس پر معاملات کے عام اثرات زیادہ غالب ہیں۔ واللہ اعلم۔

---

(1) دیکھئے المدونہ 158/4، اور المعونہ 989/2۔

Surah Al-Baqarah: Verse 282. Page 426.

And their saying: "to a specified term"; is a precaution against immediate Salam (forward sale), for it is not permissible according to the well-known opinion (1), as will be explained later. Describing the term as "specified" is a precaution against the unspecified term to which they used to deliver in the pre-Islamic era (Jahiliyyah) (2).

Fifth: Salam and Salaf are two terms for one meaning, and both have appeared in the Hadith; however, the specific name for this chapter is "Salam," because "Salaf" is also used for a loan.

Salam is a type of sale that is permissible by consensus, excepted from his (peace and blessings be upon him) prohibition of "selling what you do not have" (3). Salam was permitted because, as it is the sale of something specified in liability (dhimmah), it is the sale of an absent item necessitated by the need of both contracting parties. The owner of the capital (buyer) needs to purchase the fruit, and the owner of the fruit (seller) needs its price before its season to spend on it. Thus, it became clear that the Salam sale is among the needed public interests (masalih hajiyyah), and jurists have called it "the sale of the needy." If it were allowed immediately (without a term), this wisdom would be lost, this benefit would be removed, and there would be no point in excepting it from the prohibition of "selling what you do not have." And Allah knows best (4).

Sixth: On the agreed-upon and disputed conditions of Salam, which are nine: six regarding the "Muslam fihi" (the commodity to be delivered), and three regarding the "Ra's mal al-salam" (the capital/price paid upfront).

As for the six regarding the "Muslam fihi": it must be a liability (in dhimmah), it must be described, it must be quantified, it must be deferred (to a future date), the term must be specified, and it must be available at the time of maturity.

As for the three regarding the "Ra's mal al-salam": its genus must be known, it must be quantified, and it must be in cash (spot payment). These three conditions for the capital are agreed upon except for the cash payment as previously mentioned.

Ibn al-Arabi said (5): As for the first condition, which is that it must be a liability (in dhimmah), there is no issue in...

(1) From his saying: Al-Shafi'i and Al-Kufi did not permit... to his saying: And Allah knows best, it occurred in (f) at this position. (2) Al-Mufhim 4/514, 517, and see Al-

Muntaqa 4/297, and Al-Mughni 14/204. (3) Narrated by Ahmad (6628) from the hadith of Abdullah bin Amr, may Allah be pleased with them both. (4) Al-Mufhim 4/514 and 516. (5) In Al-Qabas 2/832-833, and what precedes it is from him.

सूरह अल-बकरा: आयत 282. पृष्ठ 426.

और उनका कहना: "एक निश्चित अवधि तक"; यह तत्काल 'सलाम' (अग्रिम बिक्री) से बचने के लिए है, क्योंकि प्रसिद्ध मत (1) के अनुसार यह जायज़ नहीं है और इसका विवरण आगे आएगा। अवधि को "निश्चित" बताना उस अनिश्चित अवधि से बचने के लिए है जिसकी ओर वे अज्ञानता के काल (जाहिलियत) में सलाम करते थे (2)।

पाँचवीं बात: 'सलाम' और 'सल्फ' एक ही अर्थ के दो शब्द हैं, और दोनों हदीस में आए हैं; लेकिन इस अध्याय का विशिष्ट नाम 'सलाम' है, क्योंकि 'सल्फ' का प्रयोग ऋण (कर्ज) के लिए भी किया जाता है।

'सलाम' सर्वसम्मति से जायज़ बिक्रियों में से एक है, जो हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की "उस चीज़ को बेचने की मनाही" से अपवाद है जो तुम्हारे पास नहीं है (3)। सलाम में रियायत दी गई है; क्योंकि जब सलाम ज़मानत (ज़िम्मे) में किसी ज्ञात चीज़ की बिक्री है, तो यह एक अनुपस्थित चीज़ की बिक्री थी जिसकी ज़रूरत दोनों पक्षों को होती है; क्योंकि पूँजीपति को फल खरीदने की ज़रूरत होती है, और फल के मालिक को उसके पकने के समय से पहले उसकी कीमत की ज़रूरत होती है ताकि वह उस पर खर्च कर सके। अतः यह स्पष्ट हो गया कि 'सलाम' की बिक्री आवश्यक जनहितों (मसालिह हाजियाह) में से है, और न्यायविदों (फुक़्हा) ने इसे "ज़रूरतमंदों की बिक्री" कहा है। यदि इसे तत्काल (बिना किसी अवधि के) जायज़ मान लिया जाए, तो यह हिकमत (बुद्धिमत्ता) समाप्त हो जाएगी, यह लाभ खत्म हो जाएगा, और "जो तुम्हारे पास नहीं है उसे बेचने" की मनाही से इसके अपवाद का कोई अर्थ नहीं रहेगा। और अल्लाह बेहतर जानता है (4)।

छठी बात: सलाम की सर्वसम्मत और विवादित शर्तों के बारे में, जो नौ हैं: छह 'मुस्लम फीह' (बेची जाने वाली वस्तु) के बारे में, और तीन 'रास माल अस-सलाम' (पूँजी/अग्रिम भुगतान) के बारे में।

जहाँ तक 'मुस्लम फीह' की छह शर्तों का संबंध है: कि वह ज़िम्मे (दायित्व) में हो, वह वर्णित (खूबियों वाला) हो, वह मापा/तौला गया हो, वह स्थगित (भविष्य के लिए) हो, अवधि निश्चित हो, और वह अवधि की समाप्ति के समय मौजूद हो।

और जहाँ तक सलाम की पूँजी की तीन शर्तों का संबंध है: कि उसकी नस्ल (किस्म) ज्ञात हो, वह मापी/तौली गई हो, और वह नकद (तत्काल भुगतान) हो। पूँजी की ये तीन शर्तें सर्वसम्मत हैं, सिवाय नकद भुगतान के, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।

इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: जहाँ तक पहली शर्त का सवाल है कि वह ज़िम्मे (दायित्व) में हो, तो इसमें कोई समस्या नहीं है...

(1) उनके कथन से: अल-शाफ़ई और अल-कूफ़ी ने अनुमति नहीं दी... उनके कथन तक: और अल्लाह बेहतर जानता है, यह (फ़) में इस स्थान पर आया है। (2) अल-मुफ्हिम 4/514, 517, और देखें अल-मुंतक़ा 4/297, और अल-मुग़नी 14/204। (3) इसे अहमद (6628) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से रिवायत किया है। (4) अल-मुफ्हिम 4/514 और 516। (5) अल-क़बस 2/832-833 में, और इससे पहले जो कुछ है वह उनसे है।

اور ان کا قول: "ایک مقررہ مدت تک"؛ یہ اس لیے ہے تاکہ نقد (فوری) سلم سے بچا جا سکے، کیونکہ مشہور قول (۱) کے مطابق یہ جائز نہیں ہے اور اس کا تذکرہ آگے آئے گا۔ مدت کو "معلوم" (مقررہ) قرار دینا اس نامعلوم مدت سے بچنے کے لیے ہے جس کی طرف وہ زمانہ جاہلیت میں سلم کیا کرتے تھے (۲)۔

پانچویں بات: سلم اور سلف ایک ہی معنی کے دو الفاظ ہیں، اور دونوں حدیث میں آئے ہیں؛ مگر اس باب کا خاص نام "سلم" ہے کیونکہ سلف کا لفظ قرض پر بھی بولا جاتا ہے۔

اور سلم ان بیوع (خرید و فروخت کی قسموں) میں سے ہے جو بالاتفاق جائز ہے، اور یہ نبی کریم ﷺ کی اس ممانعت سے مستثنیٰ ہے کہ "جو چیز تمہارے پاس نہ ہو اسے مت بیچو" (۳)۔ اور سلم میں رخصت دی گئی ہے؛ کیونکہ سلم جب ذمہ میں موجود ایک معلوم چیز کی بیع ہے، تو یہ ایک غائب چیز کی بیع تھی جس کی ضرورت دونوں فریقین میں سے ہر ایک کو ہوتی ہے؛ کیونکہ سرمایہ دار (خریدار) پھل خریدنے کا محتاج ہوتا ہے، اور پھل کا مالک اس کے پکنے کے وقت سے پہلے اس کی قیمت کا محتاج ہوتا ہے تاکہ وہ اس پر خرچ کر سکے، پس ظاہر ہوا کہ بیع سلم ضروری مصلحتوں (مصالح حاجیہ) میں سے ہے، اور فقہاء نے اسے "محتاجوں کی بیع" کا نام دیا ہے، اگر یہ نقد جائز ہو جائے تو یہ حکمت باطل ہو جائے گی، اور یہ مصلحت ختم ہو جائے گی، اور "جو چیز تمہارے پاس نہیں ہے اس کی بیع" سے اس کے استثناء کا کوئی فائدہ نہیں رہے گا۔ واللہ اعلم (٤)۔

چھٹی بات: سلم کی متفق علیہ اور مختلف فیہ شرائط کے بیان میں، اور وہ نو ہیں: چھ "مسلم فیہ" (وہ چیز جس کی بیع کی گئی ہے) میں، اور تین "راس مال سلم" (بیع کی قیمت) میں۔

باقی رہیں وہ چھ جو مسلم فیہ میں ہیں: وہ یہ کہ وہ ذمہ میں ہو، وہ موصوف (اوصاف کے ساتھ بیان کردہ) ہو، وہ مقدار میں معلوم ہو، وہ مؤجل (ادھار) ہو، اس کی مدت معلوم ہو، اور وہ مدت کے وقت موجود ہو۔

اور باقی رہیں وہ تین جو راس مال سلم میں ہیں: وہ یہ کہ اس کی جنس معلوم ہو، مقدار معلوم ہو، اور وہ نقد ہو۔ اور راس مال کی یہ تین شرائط متفق علیہ ہیں سوائے نقد (ادائیگی) کے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

ابن العربی (٥) نے کہا: اور جہاں تک پہلی شرط کا تعلق ہے کہ وہ ذمہ میں ہو تو اس میں کوئی اشکال نہیں...

(١) ان کے قول سے: اور شافعی اور کوفی نے اسے جائز قرار نہیں دیا... ان کے قول "واللہ اعلم" تک، یہ (ف) میں اس مقام پر واقع ہوا ہے۔ (٢) المفہم ٥١٤/٤، ٥١٧، اور دیکھیے المنتقیٰ ٢٩٧/٤، اور المغنی ٢٠٤/١٤۔ (٣) اسے احمد نے (٦٦٢٨) حضرت عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) المفہم ٥١٤/٤ اور ٥١٦۔ (٥) القبس ٨٣٢/٢-٨٣٣ میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ ان ہی سے ہے۔

That the intent behind it is for it to be a liability (in dhimmah); because it is a debt-based transaction, and without that, it wouldn't have been legislated as a debt, nor would people have sought it for profit and convenience. People have agreed upon this view. However, Malik said: Salam (forward sale) in a specific thing is not permissible except with two conditions: First: That it be a secure village (source). Second: That one begins taking from it, like milk from a sheep and fresh dates from a palm tree; no one else besides him said this. These two issues are correct in terms of evidence; because specification is prohibited in Salam for fear of 'muzabanah' (barter of fresh dates for dry ones) and 'gharar' (uncertainty); so that it doesn't become impossible to deliver at the time of fulfillment. If the source is secure, and what is in it is usually available, then it is permissible; as absolute certainty regarding outcomes is not required in matters of jurisprudence (fiqh). Some minor uncertainty is inevitable, and this is common in secondary legal issues (furu'), detailed in books of cases. As for Salam in milk and fresh dates while starting to take them, it is a Medinan issue agreed upon by the people of Medina, and it is based on the principle of public interest (maslaha). Because a person needs to take milk and fresh dates daily, and it is difficult to take them starting fresh each day; as cash may not be available to him, and because the price might fluctuate. The owner of the palm trees and the milk is also in need of cash; because what he has are commodities (urood) he cannot spend directly. When both share a need, this transaction was permitted for them by analogy to 'araya' (exchange of fresh dates on the tree for dry ones) and other essentials and interests. As for the second condition - which is that it must be described (by attributes) - it is agreed upon, as is the third condition. Estimation is done in three ways: measure (kail), weight (wazn), and number (adad), based on custom ('urf), whether it is the custom of the people or the custom of the Shariah. As for the fourth condition - which is that it be deferred (in time) - there was disagreement about it. Al-Shafi'i said: Immediate Salam (Salam al-hal) is permissible, while the majority of scholars prohibited it. Ibn al-Arabi (1) said: The Malikis fluctuated in determining the term until they reduced it to a single day; (1) In 'Al-Qabas' 2/834, and what precedes it.

कि इसका उद्देश्य ज़िम्मेदारी (ज़िम्मा) में होना है; क्योंकि यह एक ऋण लेनदेन है, और इसके बिना इसे ऋण के रूप में विनियमित नहीं किया गया होता, और न ही लोग लाभ और सुविधा के लिए इसकी ओर रुख करते। लोग इस दृष्टिकोण पर सहमत हुए हैं। हालाँकि, मलिक ने कहा: किसी विशिष्ट चीज़ में 'सलाम' (अग्रिम बिक्री) दो शर्तों के बिना अनुमेय नहीं है: पहला: कि वह एक सुरक्षित गाँव (स्रोत) हो। दूसरा: कि कोई उससे लेना शुरू कर दे, जैसे भेड़ से दूध और खजूर के पेड़ से ताज़ा खजूर; उनके अलावा किसी और ने ऐसा नहीं कहा। ये दोनों मामले साक्ष्य के संदर्भ में सही हैं; क्योंकि सलाम में अनिश्चितता (ग़रर) और 'मुज़ाबना' के डर से विशिष्टता वर्जित है; ताकि पूर्ति के समय डिलीवरी असंभव न हो जाए। यदि स्रोत सुरक्षित है, और उसमें जो है वह आमतौर पर उपलब्ध होता है, तो यह अनुमेय है; क्योंकि फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) के मामलों में परिणामों के बारे में पूर्ण निश्चितता आवश्यक नहीं है। कुछ मामूली अनिश्चितता अपरिहार्य है, और यह उप-कानूनी मुद्दों (फ़ुरू) में आम है, जिसका विवरण कानूनी किताबों में है। जहाँ तक दूध और ताज़ा खजूर में सलाम का सवाल है जब उन्हें लेना शुरू किया जाता है, तो यह मदीना का एक मुद्दा है जिस पर मदीना के लोग सहमत हुए, और यह सार्वजनिक हित (मसलहा) के सिद्धांत पर आधारित है। क्योंकि एक व्यक्ति को प्रतिदिन दूध और ताज़ा खजूर लेने की आवश्यकता होती है, और हर दिन नए सिरे से लेना कठिन होता है; क्योंकि हो सकता है कि उसके पास नकद उपलब्ध न हो, और क्योंकि कीमत बदल सकती है। खजूर के पेड़ों और दूध के मालिक को भी नकद की आवश्यकता होती है; क्योंकि उसके पास जो है वह वस्तुएं(उरूज़) हैं जिन्हें वह सीधे खर्च नहीं कर सकता। जब दोनों की ज़रूरतें साझा होती हैं, तो 'अराया' और अन्य आवश्यकताओं और हितों की तुलना में उनके लिए इस लेनदेन की अनुमति दी गई थी। जहाँ तक दूसरी शर्त का सवाल है - जो यह है कि इसे वर्णित (गुणों द्वारा) किया जाना चाहिए - यह सहमत है, जैसा कि तीसरी शर्त है। अनुमान तीन तरह से किया जाता है: माप (कैल), वजन (वज़्न), और संख्या (अदद), जो प्रथा ('उर्फ़) पर आधारित है, चाहे वह लोगों की प्रथा हो या शरिया की प्रथा। जहाँ तक चौथी शर्त का सवाल है - जो यह है कि यह आस्थगित (समय में) होना चाहिए - इस पर असहमति थी। अल-शाफ़ई ने कहा: तत्काल सलाम (सलाम अल-हाल) अनुमेय है, जबकि अधिकांश विद्वानों ने इसे प्रतिबंधित किया है। इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: मालिकियों ने अवधि निर्धारित करने में उतार-चढ़ाव किया यहाँ तक कि उन्होंने इसे एक दिन तक सीमित कर दिया; (1) 'अल-क़बस' 2/834 में, और इससे पहले का।

کہ اس سے مقصود اس کا ذمہ (دھمہ) میں ہونا ہے؛ کیونکہ یہ ادھار کا معاملہ ہے، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو اسے دین (قرض) کے طور پر مشروع نہ کیا جاتا، اور نہ ہی لوگ نفع اور سہولت کے لیے اس کا قصد کرتے۔ اسی قول پر لوگوں کا اتفاق ہے۔ البتہ امام مالک نے فرمایا: معین چیز میں بیع سلم جائز نہیں مگر دو شرطوں کے ساتھ: پہلی: یہ کہ وہ ایسی بستی (ذریعہ) ہو جو محفوظ ہو۔ دوسری: یہ کہ اس سے لینا شروع کر دیا جائے، جیسے بکری سے دودھ اور کھجور کے درخت سے تازہ کھجور؛ ان کے سوا کسی اور نے یہ بات نہیں کہی۔ اور یہ دونوں مسئلے دلیل کے لحاظ سے درست ہیں؛ کیونکہ بیع سلم میں تعیّن سے منع کیا گیا ہے تاکہ 'مزابنہ' اور 'غرر' (دھوکہ/غیر یقینی صورتحال) کا اندیشہ نہ رہے؛ تاکہ ادائیگی کے وقت اس کا ملنا دشوار نہ ہو۔ جب جگہ محفوظ ہو اور اس میں موجود چیز عام طور پر دستیاب ہو تو یہ جائز ہے؛ کیونکہ فقہ کے مسائل میں نتائج کا قطعی طور پر یقینی ہونا ضروری نہیں؛ اور کچھ نہ کچھ معمولی غرر ناگزیر ہے، اور فروعی مسائل میں ایسا کثرت سے ہوتا ہے، جن کی تفصیل فقہی کتابوں میں موجود ہے۔ جہاں تک دودھ اور تازہ کھجور میں بیع سلم کا تعلق ہے جبکہ اسے لینا شروع کر دیا گیا ہو، تو یہ مدینہ کا مسئلہ ہے جس پر اہل مدینہ کا اتفاق ہے، اور اس کی بنیاد مصلحت کے قاعدے پر ہے؛ کیونکہ انسان کو روزانہ دودھ اور تازہ کھجور لینے کی ضرورت ہوتی ہے، اور ہر دن از سر نو لینا مشکل ہوتا ہے؛ کیونکہ ہو سکتا ہے کہ اس وقت اس کے پاس نقد رقم موجود نہ ہو، اور اس لیے کہ قیمت بدل سکتی ہے۔ کھجوروں اور دودھ والے کو بھی نقد رقم کی ضرورت ہوتی ہے؛ کیونکہ اس کے پاس جو کچھ ہے وہ سامان (عروض) ہے جسے وہ براہ راست خرچ نہیں کر سکتا۔ پس جب دونوں ضرورت میں شریک ہوئے تو ان کے لیے اس معاملے میں رخصت دی گئی، بیع عرا یا اور دیگر

ضروریات و مصالح پر قیاس کرتے ہوئے۔ رہی دوسری شرط - کہ وہ صفت کے ساتھ بیان کردہ ہو - تو اس پر اتفاق ہے، اور اسی طرح تیسری شرط پر بھی۔ اور اندازہ لگانے کے تین طریقے ہیں: ناپ (کیل)، وزن، اور گنتی (عدد)، اور اس کی بنیاد عرف پر ہے، خواہ وہ لوگوں کا عرف ہو یا شرعی عرف۔ رہی چوتھی شرط - کہ وہ مؤجل (ادھار) ہو - تو اس میں اختلاف ہوا، پس امام شافعی نے فرمایا: سلم حال (فوری ادائیگی) جائز ہے، جبکہ اکثر علماء نے اسے منع کیا ہے۔ ابن العربی (۱) نے فرمایا: مالکیہ مدت کے تعین میں تذبذب کا شکار رہے یہاں تک کہ انہوں نے اسے ایک دن تک محدود کر دیا؛ (۱) القبس ۲/ ۸۳۴ میں، اور اس سے پہلے کا متن۔

428 Surah Al-Baqarah: Verse 282

...until some of our scholars said: "Spot Salam (immediate delivery) is permissible." The correct view is that a time period (ajal) is necessary for it; because the item sold is of two types: immediate, which is the physical entity itself, and deferred. If it were immediate and not in the possession of the seller (muslam ilayh), it would fall under the category of "selling what you do not have." Therefore, a time period is necessary so that every contract is finalized according to its nature and conditions, and Sharia rulings are applied appropriately. According to our scholars, its duration is defined as a period in which markets usually fluctuate. The word of Allah Almighty: {until a specified term} and the words of the Prophet (peace and blessings be upon him): "for a known term" make the words of any other speaker unnecessary.

I say: What our scholars have permitted of spot Salam is what varies between countries in terms of prices; thus, Salam is permissible in what is between him and it for a day, two, or three. As for within the same city, it is not permissible because its price is uniform, and Allah knows best (1).

As for the fifth condition, which is that the term must be known, there is no disagreement about it among the Ummah (Muslim community), because Allah Almighty and His Prophet described the term as such. Malik alone, among the jurists of the major cities, held that selling until the time of pruning and harvesting is permissible; because he saw it as being known. The discussion on this was previously mentioned under the verse: {They ask you about the new moons} [Al-Baqarah: 189] (2).

As for the sixth condition—which is that the item should be available at the place [at the time of the term]—there is no disagreement about it among the Ummah either. If the item sold becomes unavailable at the time of the term due to an act of God, the contract is annulled according to all scholars (3).

Seventh: It is not a condition of Salam that the seller (muslam ilayh) should own the item contracted for (muslam fih), contrary to the opinion of some of the Salaf (early predecessors). This is based on what Al-Bukhari narrated from Muhammad bin Al-Mujalid, who said: Abdullah bin Shaddad and Abu Burda sent me to Abdullah bin Abi Awfa and said: "Ask him, did the companions of the Prophet ﷺ in the era of the Prophet ﷺ practice Salam in wheat?" Abdullah said: "We used to practice Salam with the peasants of the Levant in wheat, barley, and oil for a known measure and for a known term." I asked: "To those who had the source with them?" He said: "We used

to not ask them about that." Then they sent me to Abd al-Rahman bin Abza, and I asked him...

(1) See Al-Mufhim 4/515-516. (2) 3/232. (3) Al-Qabas 2/834.

428 सूरा अल-बकरा: आयत 282

...यहाँ तक कि हमारे कुछ विद्वानों ने कहा: "सल्लम-ए-हाल (तत्काल सुपुर्दगी वाला सल्लम) जायज़ है।" और सही बात यह है कि इसमें अवधि (अजल) का होना ज़रूरी है; क्योंकि बेची गई वस्तु (मबीअ) दो प्रकार की होती है: तत्काल, जो भौतिक रूप से मौजूद है, और आस्थगित। यदि वह तत्काल हो और विक्रेता (मुसल्लम इलैह) के पास न हो, तो यह "जो तुम्हारे पास नहीं है उसे बेचने" की श्रेणी में आता है, इसलिए अवधि का होना ज़रूरी है ताकि प्रत्येक अनुबंध अपनी प्रकृति और शर्तों के अनुसार पूरा हो, और शरिया नियम उचित रूप से लागू हों। हमारे विद्वानों के अनुसार, इसकी अवधि वह समय है जिसमें बाज़ारों की कीमतें बदल जाती हैं। और अल्लाह तआला का कथन: {एक निश्चित अवधि तक} और नबी ﷺ का कथन: "एक ज्ञात अवधि तक" किसी अन्य कहने वाले की बात की आवश्यकता को समाप्त कर देता है।

मैं कहता हूँ: हमारे विद्वानों ने सल्लम-ए-हाल में जिस चीज़ की अनुमति दी है, वह वह है जिसमें शहरों के बीच कीमतों में अंतर हो, इसलिए सल्लम उस चीज़ में जायज़ है जिसकी दूरी एक, दो या तीन दिन की हो। लेकिन एक ही शहर में नहीं; क्योंकि वहां कीमत एक ही होती है, और अल्लाह बेहतर जानता है (1)।

जहाँ तक पाँचवीं शर्त की बात है, और वह यह है कि अवधि ज्ञात हो, तो इसमें उम्मा (मुस्लिम समुदाय) के बीच कोई मतभेद नहीं है, क्योंकि अल्लाह तआला और उनके नबी ने अवधि को इसी रूप में वर्णित किया है। और इमाम मालिक शहरों के फकीहों में अकेले हैं जिन्होंने छंटाई और कटाई के समय तक की बिक्री को जायज़ माना है; क्योंकि उन्होंने इसे ज्ञात माना था। और इस बारे में चर्चा अल्लाह तआला के इस कथन के तहत पहले हो चुकी है: {वे आपसे नए चंद्रमाओं के बारे में पूछते हैं} [अल-बकरा: 189] (2)।

जहाँ तक छठी शर्त की बात है—और वह यह है कि वस्तु उस स्थान पर (अवधि के समय) उपलब्ध होनी चाहिए—तो इसमें भी उम्मा के बीच कोई मतभेद नहीं है; क्योंकि यदि बेची गई वस्तु अल्लाह के आदेश से अवधि के समय समाप्त हो जाती है; तो सभी विद्वानों के अनुसार अनुबंध रद्द हो जाता है (3)।

सातवीं बात: सल्लम की यह शर्त नहीं है कि विक्रेता (मुसल्लम इलैह) अनुबंध की गई वस्तु का स्वामी हो; कुछ पूर्वजों (सलफ) के विपरीत, जैसा कि बुखारी ने मुहम्मद बिन अल-मुजालिद से रिवायत की

है, उन्होंने कहा: मुझे अब्दुल्ला बिन शद्दाद और अबू बुरदा ने अब्दुल्ला बिन अबी औफ़ा के पास भेजा और कहा: "उनसे पूछो, क्या नबी ﷺ के साथी नबी ﷺ के समय में गेहूं में सल्लम करते थे?" अब्दुल्ला ने कहा: "हम शाम के किसानों से गेहूं, जौ और तेल में एक ज्ञात माप और एक ज्ञात अवधि के लिए सल्लम करते थे।" मैंने पूछा: "उन लोगों से जिनके पास इसका स्रोत था?" उन्होंने कहा: "हम उनसे इस बारे में नहीं पूछते थे।" फिर उन्होंने मुझे अब्दुर्रहमान बिन अबज़ा के पास भेजा, तो मैंने उनसे पूछा...

(1) अल-मुफ्हिम 4/515-516 देखें। (2) 3/232. (3) अल-कबस 2/834.

٤٢٨ سورة البقرہ: آیت ٢٨٢

یہاں تک کہ ہمارے بعض علماء نے کہا: سلمِ حال (فوری سپردگی کے ساتھ بیع سلم) جائز ہے۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ اس میں مدت (اجل) کا ہونا ضروری ہے؛ کیونکہ مبیع (فروخت شدہ چیز) کی دو قسمیں ہیں: فوری، جو عین (موجود چیز) ہے، اور مؤخر۔ پس اگر وہ فوری ہو اور مسلم الیہ (فروخت کنندہ) کے پاس نہ ہو تو یہ "جو تمہارے پاس نہیں اسے بیچنا" کے زمرے میں آتا ہے، اس لیے مدت کا ہونا ضروری ہے تاکہ ہر عقد اپنی صفت اور شرائط کے مطابق مکمل ہو، اور شرعی احکامات اپنے صحیح مقام پر لاگو ہوں۔ اور ہمارے علماء کے نزدیک اس کی تحدید ایسی مدت سے ہے جس میں بازاروں کے نرخ بدل جاتے ہوں۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ایک مقررہ مدت تک﴾ اور حضور ﷺ کا ارشاد: "معلوم مدت تک" کسی بھی دوسرے کہنے والے کی بات سے بے نیاز کر دیتا ہے۔

میں کہتا ہوں: ہمارے علماء نے سلمِ حال میں جس چیز کی اجازت دی ہے وہ وہ ہے جس میں شہروں کے درمیان قیمتوں کا فرق ہو، چنانچہ اس چیز میں بیع سلم جائز ہے جس کی مسافت ایک، دو یا تین دن ہو۔ لیکن ایک ہی شہر میں نہیں؛ کیونکہ وہاں قیمت ایک ہی ہوتی ہے، واللہ اعلم (١)۔

رہی پانچویں شرط، اور وہ یہ ہے کہ مدت معلوم ہو، تو اس میں امت کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ اور اس کے نبی ﷺ نے مدت کو اسی صفت کے ساتھ بیان کیا ہے۔ اور امام مالک تمام شہروں کے فقہاء میں اکیلے ہیں جنہوں نے پھل توڑنے اور فصل کٹنے تک کی بیع کو جائز قرار دیا ہے؛ کیونکہ انہوں نے اسے معلوم سمجھا ہے۔ اور اس بارے میں گفتگو اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس گزر چکی ہے: ﴿وہ آپ سے ہلال (نئے چاند) کے بارے میں پوچھتے ہیں﴾ [البقرہ: ١٨٩] (٢)۔

رہی چھٹی شرط - اور وہ یہ کہ مبیع اپنی جگہ پر (بوقتِ اجل) موجود ہو - تو اس میں بھی امت کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے؛ پس اگر مبیع مدتِ اجل پر اللہ تعالیٰ کے کسی حکم (آفتِ سماوی) سے منقطع ہو جائے؛ تو تمام علماء کے نزدیک عقد فسخ ہو جائے گا (۳)۔

ساتویں بات: بیع سلم کی یہ شرط نہیں ہے کہ مسلم الیہ (بیچنے والا) مبیع (فروخت شدہ شے) کا مالک ہو؛ بعض سلف کے برعکس، اس کی دلیل وہ ہے جو بخاری نے محمد بن المجالد سے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھے عبداللہ بن شداد اور ابوبردہ نے عبداللہ بن ابی اوفیٰ کی طرف بھیجا اور کہا: ان سے پوچھو، کیا نبی ﷺ کے صحابہ، نبی ﷺ کے زمانے میں گندم میں بیع سلم کرتے تھے؟ عبداللہ نے کہا: ہم شام کے کسانوں سے گندم، جو اور زیتون میں ایک معلوم ناپ اور معلوم مدت کے لیے بیع سلم کرتے تھے۔ میں نے پوچھا: کیا ان لوگوں سے جن کے پاس ان کا اصل موجود ہوتا تھا؟ انہوں نے کہا: ہم ان سے اس بارے میں نہیں پوچھتے تھے۔ پھر ان دونوں نے مجھے عبدالرحمن بن ابزٰی کی طرف بھیجا، تو میں نے ان سے پوچھا...

(۱) دیکھئے المفہم ۴/ ۵۱۵-۵۱۶۔ (۲) ۳/ ۲۳۲۔ (۳) القبس ۲/ ۸۳٤۔

429 Surah Al-Baqarah: Verse 282

He said: The companions of the Prophet ﷺ used to give advance payment (Salam) during the time of the Prophet ﷺ, and we did not ask them whether they had crops or not (1).

Abu Hanifa stipulated the existence of the object of the Salam contract (al-muslam fihi) from the time of the contract until the due date, fearing that if the object were requested and not found, it would be an uncertainty (Gharar). Other jurists disagreed with him and said: What matters is its existence at the time of delivery.

The Kufans and Al-Thawri stipulated that the place of delivery must be mentioned for items that have transport costs and labor. They said: The Salam is invalid if the place of delivery is not mentioned. Al-Awza'i said: It is disliked (Makruh). According to our view, if they are silent about it, the contract is not invalidated, and the place of delivery is specified [by custom]. This was also said by Ahmad, Ishaq, and a group of the people of Hadith, based on the hadith of Ibn Abbas (2), which does not mention the place where the Salam object is received. If it were one of its conditions, the Prophet ﷺ would have clarified it just as he clarified the measure, weight, and time limit. A similar hadith is that of Ibn Abi Awfa (3).

Eighth: Abu Dawood narrated from Sa'd - meaning Al-Ta'i - from Atiyyah ibn Sa'd, from Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever makes an advance payment for something should not change it for something else" (4).

Abu Muhammad Abd al-Haqq said: Atiyyah (5) is al-Awfi, and no one uses his hadith as evidence, even though great scholars have narrated from him (6).

(1) Sahih al-Bukhari (2244-2245), and it is with Ahmad (19396) similarly. His saying: "Nabit"; they are a known group of people who used to settle in the marshes (Al-Bata'ih) between the two Iraqs. Al-Nihayah (Nabt). (2) Previously mentioned in the third issue. (3) See Ikhtilaf al-Fuqaha p. 98, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/9, Al-Istidkar 20/22, and Al-Mughni 6/407 and 414. The hadith of Ibn Abi Awfa was mentioned at the beginning of the issue. (4) Sunan Abi Dawood (3468), also related by al-Tirmidhi in al-Ilal 1/524, and Ibn Majah (2283). Al-Hafiz said in al-Talkhis 3/25: Abu Hatim graded it weak in 1/287, as did al-Bayhaqi in 6/30, and Abd al-Haqq and Ibn al-Qattan due to weakness and inconsistency. (5) In (D), (Z), (Th), and (M): Abd al-Haqq ibn Atiyyah, and it is a mistake. (6) Al-Ahkam al-Wusta 3/278.

429 सूरह अल-बकराह: आयत 282

उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ के साथी पैगंबर ﷺ के समय में अग्रिम भुगतान (सलाम) किया करते थे, और हमने उनसे यह नहीं पूछा कि उनके पास फसल है या नहीं (1)।

अबू हनीफा ने अनुबंध के समय से लेकर देय तिथि तक सलाम अनुबंध की वस्तु (मुस्लम फीही) के अस्तित्व की शर्त रखी, इस डर से कि यदि वस्तु मांगी जाए और न मिले, तो यह अनिश्चितता (गरर) होगी। अन्य न्यायविदों ने उनसे असहमति जताई और कहा: महत्वपूर्ण यह है कि वह सुपुर्दगी के समय मौजूद हो।

कूफ़ियों और अल-थौरी ने शर्त रखी कि उन वस्तुओं के लिए सुपुर्दगी के स्थान का उल्लेख किया जाना चाहिए जिनमें परिवहन लागत और श्रम शामिल है। उन्होंने कहा: यदि सुपुर्दगी के स्थान का उल्लेख नहीं किया गया है तो सलाम अमान्य है। अल-औज़ाई ने कहा: यह नापसंद (मकरूह) है। हमारे विचार के अनुसार, यदि वे इस बारे में चुप रहते हैं, तो अनुबंध अमान्य नहीं होता है, और सुपुर्दगी का स्थान [प्रथा द्वारा] निर्धारित किया जाता है। यही बात अहमद, इशाक और हदीस के लोगों के एक समूह ने भी कही, जो इब्न अब्बास (2) की हदीस पर आधारित है, जिसमें उस स्थान का उल्लेख नहीं है जहाँ सलाम वस्तु प्राप्त की जाती है। यदि यह इसकी शर्तों में से एक होती, तो पैगंबर ﷺ ने इसे स्पष्ट कर दिया होता जैसे उन्होंने माप, वजन और समय सीमा को स्पष्ट किया था। इब्न अबी औफ़ा (3) की हदीस भी इसी तरह की है।

आठवाँ: अबू दाऊद ने साद - यानी अल-ताई - से, अतिय्याह इब्न साद से, अबू सईद अल-खुदनी से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई किसी चीज़ के लिए अग्रिम भुगतान करता है, उसे उसे किसी और चीज़ में नहीं बदलना चाहिए" (4)।

अबू मुहम्मद अब्द अल-हक ने कहा: अतिय्याह (5) अल-औफ़ी है, और कोई भी उसकी हदीस को साक्ष्य के रूप में उपयोग नहीं करता है, भले ही महान विद्वानों ने उससे रिवायत की हो (6)।

(1) सहीह अल-बुखारी (2244-2245), और यह अहमद (19396) के पास भी इसी तरह है। उनका कहना: "नबीत"; वे लोगों का एक जाना-माना समूह हैं जो दोनों इराकों के बीच के दलदलों (अल-बधाइह) में बसते थे। अल-निहाया (नब्त)। (2) पिछले तीसरे मुद्दे में उल्लेख किया गया है। (3) देखें इख्तिलाफ अल-फुकहा पृष्ठ 98, मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलामा 3/9, अल-इस्तिदकार 20/22, और अल-मुघनी 6/407 और 414। इब्न अबी औफा की हदीस मुद्दे की शुरुआत में बताई गई थी।

(4) सुनन अबी दाऊद (3468), तिरमिज़ी ने अल-इलाल 1/524 में और इब्न माजा (2283) ने भी इसे रिवायत किया है। अल-हाफ़िज़ ने अल-तलखीस 3/25 में कहा: अबू हातिम ने इसे 1/287 में कमजोर बताया, जैसा कि अल-बैहकी ने 6/30 में, और अब्द अल-हक और इब्न अल-कत्तान ने कमजोरी और अस्थिरता के कारण बताया। (5) (डी), (जेड), (थ), और (एम) में: अब्द अल-हक इब्न अतिय्याह, और यह एक गलती है। (6) अल-अहकाम अल-वुस्ता 3/278।

کہا: نبی ﷺ کے صحابہ نبی ﷺ کے عہد میں بیع سلم (پیشگی ادائیگی) کیا کرتے تھے، اور ہم نے ان سے یہ نہیں پوچھا کہ ان کے پاس کھیتی ہے یا نہیں (١)؟

امام ابو حنیفہ نے عقد کے وقت سے لے کر ادائیگی کے وقت تک 'مسلم فیہ' (جس چیز کی بیع کی گئی ہے) کے وجود کی شرط لگائی ہے، اس خوف سے کہ کہیں 'مسلم فیہ' طلب کی جائے اور وہ موجود نہ ہو، تو یہ غرر (دھوکہ/غیر یقینی صورتحال) ہو جائے گا۔ باقی فقہاء نے ان سے اختلاف کیا ہے اور کہا ہے کہ: معتبر ادائیگی کے وقت اس کا وجود ہے۔

کوفیوں اور امام ثوری نے شرط لگائی ہے کہ جس چیز کے اٹھانے اور لانے کا بوجھ اور خرچ ہو، اس کے قبضے کی جگہ کا ذکر کیا جائے۔ انہوں نے کہا: اگر قبضے کی جگہ کا ذکر نہ کیا جائے تو بیع سلم فاسد ہے۔ امام اوزاعی نے کہا: یہ مکروہ ہے۔ ہمارے نزدیک اگر وہ اس بارے میں خاموش رہیں تو عقد فاسد نہیں ہوگا، اور قبضے کی جگہ متعین ہو جائے گی۔ یہی بات امام احمد، اسحاق اور اہل حدیث کی ایک جماعت نے کہی ہے؛ کیونکہ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث (٢) میں اس جگہ کا ذکر نہیں ہے جہاں سلم پر قبضہ کیا جائے گا۔ اگر یہ اس کی شرائط میں سے ہوتا تو نبی کریم ﷺ اسے بیان فرما دیتے جس طرح آپ ﷺ نے ناپ، تول اور مدت کو بیان فرمایا۔ اسی طرح کی ابن ابی اوفیٰ کی حدیث ہے (٣)۔

آٹھویں بات: ابو داؤد نے سعد - یعنی الطائی - سے، انہوں نے عطیہ بن سعد سے، انہوں نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی چیز میں پیشگی ادائیگی (بیع سلم) کی، وہ اسے کسی اور چیز کی طرف نہ پھیرے (تبدیل نہ کرے)" (٤)۔

ابو محمد عبد الحق نے کہا: عطیہ (٥) وہی العوفی ہے، اور کوئی بھی اس کی حدیث سے احتجاج (دلیل) نہیں کرتا، اگرچہ جلیل القدر علماء نے اس سے روایت کی ہے (٦)۔

(١) صحیح بخاری (٢٢٤٤-٢٢٤٥)، اور یہ امام احمد کے ہاں بھی (١٩٣٩٦) اسی طرح ہے، اور ان کا قول: 'نبیط'؛ یہ ایک معروف طبقہ ہے جو دونوں عراقوں کے درمیان دلدلی علاقوں (بطائح) میں رہتے تھے۔ النہایہ (نبط)۔ (٢) اس کا تذکرہ تیسرے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (٣) دیکھیے اختلاف الفقہاء ص ٩٨، مختصر اختلاف العلماء ٩/٣، الاستذکار ٢٢/٢٠، اور المغنی ٤٠٧/٦ و ٤١٤۔ ابن ابی اوفیٰ کی حدیث مسئلے کے شروع میں گزر چکی ہے۔ (٤) سنن ابی داؤد (٣٤٦٨)، اور اسے ترمذی نے العلل ٥٢٤/١ میں اور ابن ماجہ نے (٢٢٨٣) میں بھی روایت کیا ہے۔ حافظ نے التلخیص ٢٥/٣ میں کہا: ابو حاتم نے ٢٨٧/١ میں اسے معلول قرار دیا، اور بیہقی نے ٣٠/٦ میں اور عبد الحق اور ابن القطان نے اسے ضعف اور اضطراب کی بنا پر معلول قرار دیا۔ (٥) نسخہ (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: عبد الحق بن عطیہ ہے، اور یہ غلطی ہے۔ (٦) الاحکام الوسطیٰ ٢٧٨/٣۔

Surah Al-Baqarah: Verse 282 430

Malik said: The matter according to us regarding one who pays in advance (1) for food at a known price for a specified term, then the term expires, and the buyer does not find with the seller the fulfillment of what he bought from him and cancels the sale, is that he should not take from him except his silver or gold or the exact price he paid to him. He should not buy anything from him with that price until he has received it from him. This is because if he takes something other than the price he paid, or uses it for a commodity other than the food he bought, it becomes selling food before taking possession of it. Malik said: The Messenger of Allah (peace be upon him) forbade selling food before taking possession of it (2).

Ninth: The word of Allah Almighty: {so write it down} means the debt and the term. It is said: Writing is commanded, but what is meant is writing and witnessing; because writing without witnesses is not proof. It is said: We were commanded to write so that it is not forgotten.

Abu Dawud al-Tayalisi narrated in his Musnad from Hammad bin Salamah, from Ali bin Zaid, from Yusuf bin Mahran, from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said regarding the word of Allah Almighty: {When you contract a debt for a specified term, write it down} until the end of the verse: "The first one to deny was Adam, peace be upon him. Indeed, Allah showed him his descendants, and he saw a man whose light was bright and radiant. He said: O Lord, who is this? He said: This is your son David. He said: O Lord, what is his lifespan? He said: Sixty years. He said: O Lord, increase it for him. He said: No, unless you increase it from your own lifespan. He said: What is my lifespan? He said: A thousand years. Adam said: I have gifted him forty years. He said: So Allah wrote a document for him and had His angels witness it. When his death approached, the angels came to him. He said: Forty years remain of my life. They said: You gifted them to your son David. He said: I did not gift anything to anyone. He said: So Allah Almighty brought out the document, and His angels testified to it" (3). In one narration: He completed a hundred years for David and a thousand years for Adam. At-Tirmidhi also recorded it (4).

(1) In (D) and (Z): 'salaf'. (2) Al-Muwatta 2/644, and Al-Istidhkar 20/24. (3) Musnad al-Tayalisi (2692), and it is with Ahmad (2270). In its chain is Ali bin Zaid bin Jud'an, who is weak. At-Taqrib p. 340. It has a supporting report from the Hadith of Abu Hurairah recorded by At-Tirmidhi (3076) and (3328), and Ibn Hibban (6167). (4) In his Sunan

(3328) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and it was mentioned in the previous comment.

सूरा अल-बकराह: आयत 282 430

इमाम मलिक ने कहा: हमारे यहाँ उस व्यक्ति का मामला जिसने एक निश्चित अवधि के लिए ज्ञात मूल्य पर भोजन के लिए अग्रिम भुगतान (1) किया हो, फिर अवधि समाप्त हो जाए, और खरीदार को विक्रेता के पास उस चीज़ की पूर्ति न मिले जो उसने उससे खरीदी थी और वह बिक्री रद्द कर दे, तो उसे उससे केवल अपनी चाँदी या सोना या वही कीमत लेनी चाहिए जो उसने उसे चुकाई थी। उसे उस कीमत से तब तक कुछ भी नहीं खरीदना चाहिए जब तक कि वह उसे प्राप्त न कर ले। ऐसा इसलिए है क्योंकि यदि वह उसके द्वारा भुगतान की गई कीमत के अलावा कुछ और लेता है, या उसे उस भोजन के अलावा किसी अन्य वस्तु के लिए उपयोग करता है जिसे उसने खरीदा था, तो यह कब्ज़ा लेने से पहले भोजन बेचना माना जाता है। मलिक ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कब्ज़ा लेने से पहले भोजन बेचने से मना किया है (2)।

नौवां: अल्लाह तआला का कथन: {तो इसे लिख लो} का अर्थ है ऋण और अवधि। यह कहा जाता है: लिखने का आदेश दिया गया है, लेकिन इसका अर्थ लिखना और गवाही देना है; क्योंकि गवाहों के बिना लिखना प्रमाण नहीं होता। यह कहा जाता है: हमें लिखने का आदेश दिया गया है ताकि इसे भुलाया न जा सके।

अबू दाऊद अल-तायालिसी ने अपनी मसनद में हम्माद बिन सलामा से, अली बिन ज़ैद से, यूसुफ बिन महरान से, इब्न अब्बास से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने अल्लाह अज़्ज़ा व जल के इस कथन के बारे में कहा: {जब तुम एक निश्चित अवधि के लिए ऋण का अनुबंध करो, तो उसे लिख लो} आयत के अंत तक: "नकारने वाला पहला व्यक्ति आदम अलैहिस्सलाम था। वास्तव में, अल्लाह ने उन्हें उनकी संतान दिखाई, और उन्होंने एक ऐसे व्यक्ति को देखा जिसका प्रकाश उज्ज्वल और चमक रहा था। उन्होंने पूछा: हे रब, यह कौन है? उसने कहा: यह तुम्हारा पुत्र दाऊद है। उन्होंने पूछा: हे रब, उसकी आयु कितनी है? उसने कहा: साठ वर्ष। उन्होंने कहा: हे रब, उसकी आयु बढ़ा दे। उसने कहा: नहीं, सिवाय इसके कि तुम अपनी आयु से उसकी आयु बढ़ा दो। उन्होंने पूछा: मेरी आयु कितनी है? उसने कहा: एक हजार वर्ष। आदम ने कहा: मैंने उसे चालीस वर्ष दान कर दिए। उसने कहा: तो अल्लाह ने उसके लिए एक दस्तावेज़ लिखा और अपने फरिश्तों को उसका गवाह बनाया। जब उनकी मृत्यु का समय आया, तो फरिश्ते उनके पास आए। उन्होंने कहा: मेरे जीवन के चालीस वर्ष शेष हैं। उन्होंने कहा: आपने उन्हें अपने पुत्र दाऊद को दान कर दिया था। उन्होंने कहा: मैंने किसी को कुछ भी दान नहीं किया। उसने कहा: तो अल्लाह तआला ने दस्तावेज़ निकाला, और

उसके फरिश्तों ने इसकी गवाही दी" (3)। एक रिवायत में: उन्होंने दाऊद के लिए सौ वर्ष और आदम के लिए उनकी एक हजार वर्ष की आयु पूरी की। इसे तिरमिज़ी ने भी संकलित किया है (4)।

(1) (द) और (ज़) में: 'सलफ'। (2) अल-मुवत्ता 2/644, और अल-इस्तिधकार 20/24। (3) मसनद अल-तायालिसी (2692), और यह अहमद (2270) के पास है। इसके इसनाद में अली बिन ज़ैद बिन जुदआन है, जो कमज़ोर है। अल-तक़रीब पृष्ठ 340। अबू हुरैरा की हदीस से इसका एक साक्ष्य है जिसे तिरमिज़ी (3076) और (3328) और इब्न हिब्बान (6167) ने निकाला है। (4) उनकी सुनन (3328) में अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से, और इसका उल्लेख पिछली टिप्पणी में किया गया है।

سورة البقرہ: آیت ۲۸۲ ۴۳۰

امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: ہمارے نزدیک اس شخص کا معاملہ جس نے کسی معلوم قیمت پر مقررہ مدت تک کے لیے غلے میں بیع سلف (۱) کی، پھر مدت پوری ہوگئی اور خریدار کو بیچنے والے کے پاس وہ چیز نہ ملی جو اس نے خریدی تھی اور اس نے سودا ختم کر دیا، تو اسے نہیں چاہیے کہ وہ اس سے اپنی چاندی یا سونے یا اس قیمت کے علاوہ کچھ لے جو اس نے اسے دی تھی، اور وہ اس قیمت سے اس وقت تک کوئی چیز نہ خریدے جب تک کہ اس پر قبضہ نہ کر لے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ جب وہ اس قیمت کے علاوہ کچھ لیتا ہے جو اس نے دی تھی، یا اسے اس غلے کے علاوہ کسی اور چیز میں خرچ کرتا ہے جو اس نے خریدا تھا، تو یہ قبضہ کرنے سے پہلے غلے کی فروخت ہے۔ امام مالک نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے غلہ وصول کرنے سے پہلے اسے بیچنے سے منع فرمایا ہے (۲)۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَاكْتُبُوهُ﴾ یعنی قرض اور مدت کو لکھ لو۔ کہا جاتا ہے: لکھنے کا حکم دیا گیا، لیکن مراد لکھنا اور گواہ بنانا ہے؛ کیونکہ گواہوں کے بغیر لکھنا حجت (دلیل) نہیں ہوتا۔ اور کہا جاتا ہے: ہمیں لکھنے کا حکم دیا گیا تاکہ بھول نہ جائیں۔

اور ابو داؤد الطیالسی نے اپنی مسند میں حماد بن سلمہ سے، انہوں نے علی بن زید سے، انہوں نے یوسف بن مہران سے اور انہوں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا، وہ کہتے ہیں: رسول اللہ ﷺ نے اللہ عزوجل کے اس فرمان کے بارے میں فرمایا: ﴿إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ﴾ آیت کے آخر تک: "بیشک سب سے پہلے جس نے انکار کیا وہ آدم علیہ السلام تھے۔ اللہ تعالیٰ نے انہیں ان کی اولاد دکھائی، تو انہوں نے ایک شخص کو دیکھا جس کا نور چمکدار اور روشن تھا۔ انہوں نے پوچھا: اے رب! یہ کون ہے؟ فرمایا: یہ تمہارا بیٹا داؤد ہے۔ انہوں نے پوچھا: اے رب!

اس کی عمر کتنی ہے؟ فرمایا: ساٹھ سال۔ انہوں نے عرض کیا: اے رب! اس کی عمر میں اضافہ فرما دے۔ فرمایا: نہیں، مگر یہ کہ تم اپنی عمر میں سے اسے دے دو۔ انہوں نے پوچھا: میری عمر کتنی ہے؟ فرمایا: ایک ہزار سال۔ آدم علیہ السلام نے کہا: میں نے اسے اپنی عمر کے چالیس سال دے دیے۔ فرمایا: تو اللہ تعالیٰ نے اس پر ایک تحریر لکھی اور اپنے فرشتوں کو اس پر گواہ بنایا۔ جب ان کی وفات کا وقت قریب آیا تو فرشتے ان کے پاس آئے۔ انہوں نے کہا: میری عمر کے تو ابھی چالیس سال باقی ہیں۔ فرشتوں نے کہا: آپ نے وہ اپنے بیٹے داؤد کو دے دیے تھے۔ انہوں نے کہا: میں نے کسی کو کچھ نہیں دیا۔ فرمایا: تو اللہ تعالیٰ نے وہ تحریر نکالی اور فرشتوں نے اس پر گواہی دی" (٣)۔ ایک روایت میں ہے: اور داؤد کے لیے سو سال پورے کر دیے اور آدم کی عمر ایک ہزار سال رہی۔ اسے ترمذی نے بھی روایت کیا ہے (٤)۔

(١) (د) اور (ظ) میں: سلف۔ (٢) الموطأ ٢/٦٤٤، اور الاستذکار ٢٠/٢٤۔ (٣) مسند الطیالسی (٢٦٩٢)، اور یہ احمد (٢٢٧٠) کے ہاں ہے، اور اس کی سند میں علی بن زید بن جدعان ہے جو کہ ضعیف ہے۔ التقریب ص ٣٤٠، اور اس کا شاہد حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے ہے جسے ترمذی (٣٠٧٦) اور (٣٣٢٨) اور ابن حبان (٦١٦٧) نے روایت کیا ہے۔ (٤) اپنی سنن (٣٣٢٨) میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور اس کا ذکر اس سے پہلی تعلیق میں ہو چکا ہے۔

And in His saying: "so write it down," there is a clear indication that it should be written with all its clarifying and expressive characteristics, to avoid perceived differences between the transacting parties and to inform the judge of what to rule by when they bring the matter to him. And Allah knows best (1).

Tenth: Some people hold that writing down debts is obligatory for their owners, a duty based on this verse, whether it is a sale or a loan, so that forgetfulness or denial does not occur; and this is the choice of Al-Tabari (2). Ibn Jurayj said: Whoever incurs a debt should write it down, and whoever sells should have witnesses. Ash-Sha'bi said: They used to think that His saying: "But if one of you trusts another" abrogated His command to write. Ibn Jurayj narrated something similar, and it was said by Ibn Zayd and narrated from Abu Sa'id al-Khudri. Al-Rabi' held that it was obligatory with these words, then Allah Almighty lightened it with His saying: "But if one of you trusts another." The majority said: The command to write is a recommendation (mandub) for the preservation of wealth and the removal of doubt. If the debtor is pious, writing does not harm him, and if he is otherwise, writing is a safeguard (3)(4) for his religious integrity and the creditor's need. Some said: If you take witnesses, it is prudence, and if you trust, it is within permissibility and ease. Ibn Atiyyah (5) said: This is the correct view. No abrogation follows from this because Allah Almighty recommended writing in matters that a person has the right to give away or leave by consensus; so His recommendation is only by way of precaution for the people.

Eleventh: His saying, the Almighty: "And let a scribe write [it] between you in justice." Ata' and others said: It is obligatory for the scribe to write; and Ash-Sha'bi said this if no other scribe is found, then it becomes obligatory for him to write. Al-Suddi said: It is obligatory when free (6). And the 'lam' was omitted from

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/248. (2) In his Tafsir 5/72. (3) In (z) and (m): the book. (4) His saying: "thiqaf" is from "thaqufa" meaning if he became skilled and intelligent. Al-Qamus (Th-q-f). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/379, and the opinions were narrated by al-Tabari 5/72-76. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/379, and Al-Tabari narrated these opinions 5/77.

431 सूरह अल-बकरा: आयत 282

और उनके कथन में: "तो उसे लिख लो," यह स्पष्ट संकेत है कि उसे उसकी सभी स्पष्ट और व्यक्त विशेषताओं के साथ लिखा जाना चाहिए; लेनदेन करने वाले पक्षों के बीच संभावित मतभेदों से बचने के लिए, और न्यायाधीश को सूचित करने के लिए कि उनके बीच मामला आने पर उसे क्या फैसला देना है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है (1)।

दसवीं बात: कुछ लोगों का मानना है कि कर्ज लिखना उनके मालिकों पर अनिवार्य है, इस आयत के आधार पर एक कर्तव्य है, चाहे वह बिक्री हो या ऋण; ताकि इसमें भूल या इनकार न हो; और यह अल-तबारी का चुनाव है (2)। इब्न जुरैज ने कहा: जो कोई कर्ज ले उसे लिखना चाहिए, और जो बेचे उसे गवाह बनाना चाहिए। अल-शाबी ने कहा: वे मानते थे कि उनका कथन: "लेकिन अगर तुम में से कोई दूसरे पर भरोसा करता है" लिखने के उनके आदेश का मंसूख (निरस्त) करने वाला है। इब्न जुरैज ने भी इसी तरह की बात कही, और इब्न जैद ने भी यही कहा, और यह अबू सईद अल-खुदरी से वर्णित है। अल-रबी' का मानना था कि यह इन शब्दों के साथ अनिवार्य था, फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने कथन से इसे हल्का कर दिया: "लेकिन अगर तुम में से कोई दूसरे पर भरोसा करता है।" बहुमत ने कहा: लिखने का आदेश धन के संरक्षण और संदेह को दूर करने के लिए एक सिफारिश (नदब) है। यदि ऋणी धर्मपरायण है, तो लिखना उसे नुकसान नहीं पहुँचाता है, और यदि वह अन्यथा है, तो लिखना (3) उसके धर्म और लेनदार की आवश्यकता के लिए एक सुरक्षा (4) है। कुछ ने कहा: यदि आप गवाह बनाते हैं, तो यह विवेक है, और यदि आप भरोसा करते हैं, तो यह अनुमति और सुगमता के भीतर है। इब्न अतिय्याह (5) ने कहा: और यही सही बात है। इससे कोई निरसन (नस्ख) नहीं होता है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन मामलों में लिखने की सिफारिश की है जिन्हें व्यक्ति सर्वसम्मति से दान कर सकता है या छोड़ सकता है; इसलिए उनकी सिफारिश केवल लोगों के लिए एहतियात के तौर पर है।

ग्यारहवीं बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और एक लिखने वाले को तुम्हारे बीच न्याय के साथ लिखना चाहिए।" अता और अन्य ने कहा: लेखक के लिए लिखना अनिवार्य है; और अल-शाबी ने कहा, यह तब है जब उसके अलावा कोई और लेखक न मिले, तो उसके लिए लिखना अनिवार्य है। अल-सुद्दी ने कहा: खाली समय में अनिवार्य है (6)। और 'लाम' को हटा दिया गया...

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/248। (2) उनकी तफसीर 5/72 में। (3) (ज़) और (म) में: अल-किताब (किताब)। (4) उनका शब्द: 'थिकाफ', 'थकुफा' से है जब वह कुशल और बुद्धिमान हो जाता है। अल-कामूस (थ-क-फ)। (5) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/379, और इन मतों को अल-तबारी ने 5/72-76 में उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/379, और अल-तबारी ने इन मतों को 5/77 में उद्धृत किया है।

٤٣١ سورة البقرة: الآية ٢٨٢

اور ان کے اس قول میں: «فاکتبوہ» (تو اسے لکھ لو) اس بات کی طرف واضح اشارہ ہے کہ اسے اس کی تمام واضح اور بیان کرنے والی صفات کے ساتھ لکھا جائے؛ تاکہ معاملہ کرنے والوں کے درمیان پیدا ہونے والے ممکنہ اختلاف سے بچا جا سکے، اور حاکم کو اس بات سے آگاہ کیا جا سکے کہ جب معاملہ اس کے پاس آئے تو اسے کیا فیصلہ کرنا ہے۔ واللہ اعلم (١)۔

دسویں بات: بعض لوگوں کا خیال ہے کہ قرضوں کا لکھنا ان کے مالکان پر واجب ہے، اس آیت کی رو سے فرض ہے، خواہ وہ بیع ہو یا قرض؛ تاکہ اس میں بھول چوک یا انکار واقع نہ ہو، اور یہی طبری کا اختیار ہے (٢)۔ ابن جریج نے کہا: جو قرض لے اسے لکھنا چاہیے، اور جو بیچے اسے گواہ بنانا چاہیے۔ اور شعبی نے کہا: وہ سمجھتے تھے کہ اللہ کا قول: «فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضاً» (لیکن اگر تم میں سے کوئی دوسرے پر بھروسہ کرے) لکھنے کے حکم کے لیے ناسخ ہے۔ ابن جریج نے بھی اسی طرح کی روایت کی، اور ابن زید نے بھی یہی کہا، اور یہ ابو سعید خدری سے مروی ہے۔ الربیع کا خیال تھا کہ ان الفاظ کی وجہ سے یہ واجب تھا، پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول سے اس میں تخفیف فرما دی: ﴿فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا﴾۔ جمہور نے کہا: لکھنے کا حکم اموال کی حفاظت اور شک و شبہ کو دور کرنے کے لیے بطورِ ندب (مستحب) ہے۔ اگر مقروض متقی ہے تو لکھنا اسے نقصان نہیں پہنچاتا، اور اگر وہ ایسا نہیں ہے تو لکھنا (٣) اس کے دین اور حق دار کی ضرورت کے لیے ایک مضبوط بندھن (٤) ہے۔ بعض نے کہا: اگر تم گواہ بنا لو تو یہ دانشمندی ہے، اور اگر تم نے بھروسہ کیا تو اس کی گنجائش اور وسعت ہے۔ ابن عطیہ (٥): اور یہی قولِ صحیح ہے۔ اور اس میں نسخ کا معاملہ نہیں آتا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ان چیزوں میں لکھنے کی

ترغیب دی ہے جنہیں انسان بالاتفاق ہبہ کر سکتا ہے یا چھوڑ سکتا ہے، پس اس کی ترغیب محض لوگوں کی احتیاط کی خاطر ہے۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ﴾ (اور چاہیے کہ تمہارے درمیان کوئی لکھنے والا انصاف کے ساتھ لکھے)۔ عطا وغیرہ نے کہا: کاتب پر لکھنا واجب ہے؛ اور شعبی نے کہا، یہ اس وقت ہے جب اس کے سوا کوئی اور کاتب نہ ملے، تو اس پر لکھنا واجب ہے۔ سدی نے کہا: فراغت کے وقت واجب ہے (٦)۔ اور لام کو حذف کر دیا گیا...

(١) احکام القرآن لابن العربی ٢٤٨/١۔ (٢) ان کی تفسیر ٧٢/٥ میں۔ (٣) (ز) اور (م) میں: فالكتاب۔ (٤) ان کا قول: ثقاف، "ثقف" سے ہے جب کوئی ماہر اور سمجھدار ہو جائے۔ القاموس (ثقف)۔ (٥) المحرر الوجیز ٣٧٩/١، اور اقوال کو طبری نے ٧٢/٥-٧٦ میں نقل کیا ہے۔ (٦) المحرر الوجیز ٣٧٩/١، اور ان اقوال کو طبری نے ٧٧/٥ میں نقل کیا ہے۔

Page 432 Surah Al-Baqarah: Verse 282

... the first, and it was established in the second, because the second is absent, and the first is for the addressee. And it was established in the addressee, and from it is the Almighty's saying: (So let them rejoice) with the 'ta'. And it is deleted in the absent, and from it:

"Muhammad, may every soul be a ransom for your soul, if you fear an evil consequence from something." (1)

Twelfth: His, the Almighty's, saying: "with justice", i.e., with truth and fairness, meaning: no more or less should be written for the right-holder than what he said. He only said: "between you", and did not say: "one of you"; because when the one who is owed the debt suspects the writing of the one who owes the debt, and vice versa, Allah the Almighty prescribed a scribe other than them both who writes with justice, having no favoritism (2) in his heart or his pen for one of them over the other. It was said: Since people were dealing with each other so that none of them would refrain from dealing, and there were among them those who write and those who do not write, Allah the Almighty commanded that a scribe write between them with justice.

Thirteenth: The 'ba' in His, the Almighty's, saying: "with justice" is related to His saying: "and let [him] write", and is not related to "scribe"; because it would necessitate that no one writes a document except one who is personally just, and a child, a slave, or a 'muthawwit' (3) might write it if they establish its understanding. As for those appointed (4) to write it, it is not (5) permissible for the rulers to leave them unless they are just and acceptable. Malik, may Allah the Almighty have mercy on him, said: No one writes documents between people except one who is knowledgeable about them, just in himself, and trustworthy; because of His, the Almighty's, saying: {And let a scribe write [it] between you with justice.} (6)

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/344, and the verse’s attribution was disputed between al-A'sha, Hassan, and Abu Talib, and it is not in any of their collections. It is in Al-Kitab 3/8, Al-Muqtadab 2/132, Amali ibn al-Shajari 2/150, Sharh al-Mufassal 7/35, and Al-Khizana 9/11. His saying: 'tabala' means a bad consequence, and its origin is 'wabal', its 'ta' is a substitute for the 'waw', said Al-A'lam as in Al-Khizana 9/13. (2) In (Z) and (M): 'muwadda' (affection), and the established is from (Kh), (D), and (Zah), which is consistent with Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/248, and the speech is

from him. (3) The word was not clear in the copies, and in Al-Muharrar al-Wajiz 1/379, the speech from it is: 'al-maskhoot' (the resented), and the established is from Al-Bahr al-Muhit 2/344. (4) In (Z): As for the appointed ones, and the established is from (Kh), (D), and (Zah), which is consistent with Al-Muharrar al-Wajiz 1/379, and in Al-Bahr al-Muhit 2/344: As for the elected ones. (5) In (Kh), (D), and (Zah): 'No', and the established is from (Z). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/379.

पृष्ठ 432 सूरा अल-बक़रह: आयत 282

... पहला, और दूसरे में स्थापित किया गया, क्योंकि दूसरा अनुपस्थित (ग़ायब) है, और पहला संबोधित (मुख़ातब) के लिए है। और यह संबोधित में स्थापित हो चुका है, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: (तो उन्हें खुश होने दो - फल-तफ़रहू) 'ता' के साथ। और यह अनुपस्थित में हटा दिया जाता है, और इसी में से है:

"मुहम्मद, हर जान तुम्हारी जान पर फिदा हो जाए, अगर तुम्हें किसी चीज़ से बुरे परिणाम का डर हो।" (1)

बारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: "न्याय के साथ", यानी: सच्चाई और निष्पक्षता के साथ, मतलब: अधिकार धारक के लिए उसने जो कहा उससे न ज़्यादा लिखा जाए और न ही कम। उसने केवल "तुम्हारे बीच" कहा, और "तुम में से एक" नहीं कहा; क्योंकि जब जिसे ऋण लेना है वह ऋण लेने वाले के लेखन पर संदेह करता है, और इसके विपरीत भी, तो अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने उन दोनों के अलावा एक लेखक निर्धारित किया जो न्याय के साथ लिखता है, जिसके दिल या कलम में एक-दूसरे के प्रति कोई पक्षपात (2) न हो। कहा गया है: चूँकि लोग एक-दूसरे से व्यवहार कर रहे थे ताकि उनमें से कोई भी व्यवहार से दूर न रहे, और उनमें कुछ लिखने वाले थे और कुछ नहीं लिखने वाले थे, अल्लाह सुब्हानहू ने आदेश दिया कि उनके बीच एक लेखक न्याय के साथ लिखे।

तेरहवीं बात: अल्लाह तआला के कथन "न्याय के साथ" में 'बा' (अव्यय) उसके कथन "और उसे लिखना चाहिए" से संबंधित है, और यह "लेखक" से संबंधित नहीं है; क्योंकि यह आवश्यक बना देगा कि कोई भी दस्तावेज़ न लिखे सिवाय उसके जो स्वयं न्यायप्रिय हो, और उसे एक बच्चा, दास या 'मुतहव्वित' (3) लिख सकता है यदि वे इसकी समझ रखते हों। जहाँ तक दस्तावेज़ लिखने के लिए नियुक्त (4) लोगों की बात है, तो शासकों के लिए यह (5) जायज़ नहीं है कि वे उन्हें छोड़ दें जब तक कि वे न्यायप्रिय और विश्वसनीय न हों। इमाम मालिक (रह.) ने कहा: लोगों के बीच दस्तावेज़ वही लिखता है जो उनका जानकार हो; स्वयं में न्यायप्रिय और विश्वसनीय हो; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {और तुम्हारे बीच एक लेखक को न्याय के साथ लिखना चाहिए।} (6)

---

(1) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास 1/344, और शेर का श्रेय अल-अ'शा, हसन और अबू तालिब के बीच विवादित है, और यह उनमें से किसी के दीवान में नहीं है। यह अल-किताब 3/8, अल-मुक़्तदब 2/132, अमाली इब्न अल-शजरी 2/150, शरह अल-मुफ़स्सल 7/35, और अल-ख़िज़ाना 9/11 में है।

उनका कथन: 'तबाला': इसका अर्थ है बुरा परिणाम, और इसका मूल 'वबाल' है, इसका 'ता' 'वाव' का प्रतिस्थापन है, जैसा कि अल-ख़िज़ाना 9/13 में अल-अ'लम ने कहा है। (2) (ज़) और (म) में: 'मुवद्दा' (स्नेह), और स्थापित (ख़), (द) और (ज़ाह) से है, जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/248 के अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है। (3) प्रतियों में शब्द स्पष्ट नहीं था, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/379 में, इससे संबंधित शब्द है: 'अल-मसरूत' (नाराज़), और स्थापित अल-बहर अल-मुहीत 2/344 से है। (4) (ज़) में: जहाँ तक नियुक्त लोगों की बात है, और स्थापित (ख़), (द) और (ज़ाह) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/379 के अनुरूप है, और अल-बहर अल-मुहीत 2/344 में है: जहाँ तक चुने हुए लोगों की बात है। (5) (ख़), (द) और (ज़ाह) में: 'नहीं', और स्थापित (ज़) से है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/379।

صفحہ 432 سورۃ البقرہ: آیت 282

پہلا، اور دوسرے میں ثابت کیا گیا، کیونکہ دوسرا غائب ہے، اور پہلا مخاطب کے لیے ہے۔ اور یہ مخاطب میں ثابت ہو چکا ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: (فلتفرحوا) "تا" کے ساتھ اور غائب میں اسے حذف کر دیا جاتا ہے، اور اسی میں سے ہے:

محمدٌ تَفْدِ نفسك كلُّ نَفْسٍ إذا ما خِفْتَ من شيءٍ تَبَالا (١)

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: "بِالْعَدْلِ"، یعنی: حق اور انصاف کے ساتھ، یعنی: حق والے کے لیے اس نے جتنا کہا اس سے نہ زیادہ لکھا جائے اور نہ ہی کم۔ اس نے صرف "بینکم" (تمہارے درمیان) کہا، اور "أحدکم" (تم میں سے کوئی ایک) نہیں کہا؛ کیونکہ جب قرض خواہ، مقروض کی تحریر پر شک کرتا ہے، اور اسی طرح اس کے برعکس بھی، تو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ان دونوں کے علاوہ ایک کاتب مقرر کیا جو انصاف کے ساتھ لکھتا ہے، جس کے دل یا قلم میں ایک دوسرے کے لیے کوئی رعایت (2) نہ ہو۔ کہا گیا ہے: چونکہ لوگ ایک دوسرے سے لین دین کر رہے تھے تاکہ ان میں سے کوئی بھی لین دین سے باز نہ رہے، اور ان میں سے کچھ لکھنے والے تھے اور کچھ نہیں لکھنے والے، تو اللہ سبحانہ نے حکم دیا کہ ان کے درمیان ایک کاتب انصاف کے ساتھ لکھے۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کے قول "بالعدل" میں 'با' اس کے قول "وَلْيَكْتُبْ" سے متعلق ہے، اور "کاتِب" سے متعلق نہیں ہے؛ کیونکہ اس سے یہ لازم آتا کہ کوئی بھی دستاویز نہ لکھے سوائے اس کے جو خود عادل ہو، جبکہ اسے بچہ، غلام اور "متحوّط" (3) بھی لکھ سکتے ہیں اگر وہ اس کی سمجھ بوجھ رکھتے ہوں۔ جہاں تک دستاویز لکھنے کے لیے مقرر (4) کردہ لوگوں کی بات ہے، تو

حکمرانوں کے لیے یہ (5) جائز نہیں کہ وہ انہیں چھوڑ دیں بجز اس کے کہ وہ عادل اور پسندیدہ ہوں۔ امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: لوگوں کے درمیان دستاویزات وہی لکھتا ہے جو ان کا جاننے والا ہو؛ اپنی ذات میں عادل اور امانت دار ہو؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وَلْيَكْتُب بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ﴾ (6)۔

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ١/ ٣٤٤، اور اس شعر کی نسبت میں الأعشی، حسان اور ابوطالب کے درمیان اختلاف ہے، اور یہ ان میں سے کسی کے دیوان میں نہیں ہے، اور یہ الكتاب ٣/٨، المقتضب ٢/١٣٢، أمالي ابن الشجري ٢/١٥٠، شرح المفصل ٧/٣٥، اور الخزانة ٩/١١ میں موجود ہے، اور ان کا قول: 'تبالا': اس کا معنی برا انجام ہے، اور اس کی اصل 'وبال' ہے، اس کی 'تا' 'واؤ' کا بدلہ ہے، جیسا کہ الخزانة ١٣/٩ میں الأعلم نے کہا ہے۔ (٢) (ز) اور (م) میں: 'موادة'، اور (خ)، (د) اور (ظ) سے ثابت ہے، جو ابن العربی کی أحكام القرآن ١/٢٤٨ کے مطابق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (٣) نسخوں میں لفظ واضح نہیں تھا، اور المحرر الوجيز ١/٣٧٩ میں اس سے کلام ہے: 'المسخوط'، اور البحر المحيط ٢/٣٤٤ سے ثابت ہے۔ (٤) (ز) میں ہے: أما المنتصبون، اور (خ)، (د) اور (ظ) سے ثابت ہے، جو المحرر الوجيز ١/٣٧٩ کے مطابق ہے، اور البحر المحيط ٢/٣٤٤ میں ہے: أما أن المنتخبين۔ (٥) (خ)، (د) اور (ظ) میں ہے: 'لا'، اور (ز) سے ثابت ہے۔ (٦) المحرر الوجيز ١/٣٧٩۔

I said: The 'ba' (in 'bil-'adl') in this context is related to 'scribe,' meaning: let a scribe write between you with justice; thus 'with justice' is in the position of an adjective.

Fourteenth: His Almighty's saying: {And let not a scribe refuse to write}. Allah forbade the scribe from refusing. People differed regarding the obligation of writing for the scribe and testifying for the witness. Al-Tabari and Al-Rabi' said: It is obligatory for the scribe if he is ordered to write(1). Al-Hasan said(2): That is obligatory for him in a situation where no other scribe can be found, so it would harm the creditor if he refuses; if that is the case, it is an obligation. But if another scribe is available, he is at liberty if someone else performs it. Al-Suddi(3): It is obligatory for him when he is free, as mentioned previously(4). Al-Mahdawi narrated from Al-Rabi' and Al-Dahhak that His saying: {And let not [him] refuse} is abrogated by His saying: {And let no scribe or witness be harmed}(5).

I said: This follows the view of those who saw or thought that it was initially obligatory for everyone chosen by the contracting parties to write, and it was not permissible for him to refuse until it was abrogated by the Almighty's saying: {And let no scribe or witness be harmed}. But this is far-fetched, as the obligation was not established for everyone the contracting parties wanted, whoever they might be. If writing were obligatory, hiring for it would not be valid(6); because hiring for performing obligations is void, and scholars did not differ on the permissibility of taking a fee for writing the document.

Ibn al-Arabi(7): The correct view is that it is a command of guidance, so he does not write until he takes his right.

And 'aba ya'ba' (refuse) is anomalous, and it only occurred in 'qala yaqla', 'aba ya'ba', and 'ghasa yaghsa'(8), and 'jaba'...

(1) Tafsir al-Tabari 5/78-79. (2) Mentioned by al-Baghawi 3/268. (3) Narrated by al-Tabari 5/78. (4) In the eleventh issue. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/379, and the statement of al-Rabi' and al-Dahhak was narrated by al-Tabari 5/78. (6) In Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 1/239-240 (and the speech is from him): for it. (7) In Ahkam al-Quran 1/248. (8) In (Kh), (D), and (Zha): 'Asa ya'sa, and in (F): Ghashi yaghsha, which is a mistake, and what is established is from Al-Lisan (Ghasa).

मैंने कहा: यहाँ 'बा' (बिल-अदल में) 'लेखक' (कातिब) से संबंधित है, जिसका अर्थ है: एक लेखक तुम्हारे बीच न्याय के साथ लिखे; अतः 'न्याय के साथ' विशेषण के स्थान पर है।

चौदहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और कोई लेखक लिखने से इनकार न करे}। अल्लाह ने लेखक को इनकार करने से मना किया है। लेखक के लिए लिखने और गवाह के लिए गवाही देने की अनिवार्यता के बारे में लोगों में मतभेद रहा है। अल-तबरी और अल-रबी ने कहा: यदि लेखक को लिखने का आदेश दिया जाए तो उसके लिए यह अनिवार्य है(1)। अल-हसन ने कहा(2): यह उसके लिए उस स्थिति में अनिवार्य है जब कोई दूसरा लेखक न मिले, जिससे इनकार करने पर लेनदार को नुकसान हो; यदि ऐसा है, तो यह एक फ़र्ज़ है। लेकिन अगर कोई दूसरा लेखक उपलब्ध है, तो उसे छूट है यदि कोई और यह कार्य कर दे। अल-सुद्दी(3): यह उसके लिए खाली समय में अनिवार्य है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है(4)। अल-महदवी ने अल-रबी और अल-दह्हाक से उल्लेख किया है कि उनका कथन: {और वह इनकार न करे} उनके इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया है: {न किसी लेखक को नुकसान पहुँचाया जाए और न किसी गवाह को}(5)।

मैंने कहा: यह उन लोगों की बात के अनुसार है जिन्होंने यह देखा या सोचा कि प्रारंभ में हर उस व्यक्ति पर लिखना अनिवार्य था जिसे लेन-देन करने वालों ने चुना था, और उसके लिए इनकार करना तब तक जायज़ नहीं था जब तक कि अल्लाह तआला के इस कथन ने उसे निरस्त नहीं कर दिया: {न किसी लेखक को नुकसान पहुँचाया जाए और न किसी गवाह को}। लेकिन यह बात दूर की लगती है, क्योंकि यह अनिवार्यता हर उस व्यक्ति के लिए साबित नहीं हुई जिसे लेन-देन करने वाले चाहते थे, चाहे वह कोई भी हो। यदि लिखना अनिवार्य होता, तो इसके लिए मजदूरी लेना सही न होता(6); क्योंकि अनिवार्य कार्यों को करने के लिए किराया लेना शून्य है, और विद्वानों के बीच दस्तावेज़ लिखने के लिए पारिश्रमिक लेने की अनुमति पर कोई मतभेद नहीं है।

इब्न अल-अरबी(7): सही बात यह है कि यह एक मार्गदर्शन का आदेश है, इसलिए वह तब तक नहीं लिखता जब तक कि वह अपना हक न ले ले।

और 'अबा याअबा' (इनकार करना) व्याकरणिक रूप से असामान्य है, और यह केवल 'क़ला यक़ला', 'अबा याअबा', और 'ग़सा यग़सा'(8), और 'जबा' में ही आया है...

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 5/78-79। (2) अल-बग़वी ने इसे 3/268 में उद्धृत किया है। (3) इसे अल-तबरी 5/78 ने निकाला है। (4) ग्यारहवें मसले में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/379, और अल-रबी तथा अल-दह्हाक की बात को अल-तबरी 5/78 ने निकाला है। (6) अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-क़ुरआन 1/239-240 में (और यह उन्हीं का कथन है): इसके ऊपर। (7) अहकाम अल-क़ुरआन 1/248 में। (8) (ख़), (द) और (ज़) में: 'असा यअसा', और (फ़) में: 'ग़शी यग़शा', जो कि गलत है, और जो प्रमाणित है वह अल-लिसान (ग़सा) से है।

میں نے کہا: یہاں 'باء' (بالعدل میں) 'کاتب' سے متعلق ہے، یعنی: ایک کاتب تمہارے درمیان انصاف کے ساتھ لکھے؛ چنانچہ 'بالعدل' صفت کے مقام پر ہے۔

چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور کاتب لکھنے سے انکار نہ کرے}۔ اللہ نے کاتب کو انکار کرنے سے روکا ہے۔ کاتب پر لکھنے اور گواہ پر گواہی دینے کے وجوب کے بارے میں لوگوں میں اختلاف ہے۔ طبری اور ربیع نے کہا: کاتب پر واجب ہے جب اسے لکھنے کا حکم دیا جائے(1)۔ حسن بصری نے کہا(2): یہ اس پر اس صورت میں واجب ہے جب کوئی دوسرا کاتب میسر نہ ہو، کہ اگر وہ انکار کرے تو صاحبِ حق کو نقصان پہنچے؛ اگر ایسی صورت ہو تو یہ فرض ہے۔ لیکن اگر دوسرا کاتب مل سکتا ہو تو اسے گنجائش ہے اگر کوئی اور یہ کام کر دے۔ سدی(3): اس پر اس کی فراغت کی حالت میں واجب ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(4)۔ مہدوی نے ربیع اور ضحاک سے نقل کیا ہے کہ اللہ کا قول: {اور وہ انکار نہ کرے} اس کے قول: {اور نہ کاتب کو نقصان پہنچایا جائے اور نہ گواہ کو} سے منسوخ ہے(5)۔

میں نے کہا: یہ اس شخص کے قول کے مطابق ہے جس نے یہ دیکھا یا گمان کیا کہ شروع میں ہر اس شخص پر لکھنا واجب تھا جسے فریقین منتخب کریں، اور اس کے لیے انکار جائز نہ تھا جب تک کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول نے اسے منسوخ نہیں کر دیا: {اور نہ کاتب کو نقصان پہنچایا جائے اور نہ گواہ کو}۔ لیکن یہ بات بعید ہے، کیونکہ یہ وجوب ہر اس شخص کے لیے ثابت نہیں ہوا جسے فریقین چاہتے ہوں، خواہ وہ کوئی بھی ہو۔ اور اگر لکھنا واجب ہوتا تو اس پر اجرت لینا صحیح نہ ہوتا(6)؛ کیونکہ فرائض کی ادائیگی پر اجرت لینا باطل ہے، اور علماء میں دستاویز لکھنے پر اجرت لینے کے جواز میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

ابن العربی(7): صحیح یہ ہے کہ یہ ارشادی حکم ہے، چنانچہ وہ اس وقت تک نہیں لکھتا جب تک اپنا حق نہ لے لے۔

اور 'أبى يَأْبى' (انکار کرنا) شاذ ہے، اور یہ صرف 'قلى يقلى'، 'أبى يأبى'، اور 'غسى يغسى'(8)، اور 'جبى' میں آیا ہے...

(1) تفسیر الطبری 78/5-79۔ (2) اسے بغوی نے 268/3 میں نقل کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 78/5 میں نکالا ہے۔ (4) گیارہویں مسئلے میں۔ (5) المحرر الوجیز 379/1، اور ربیع و ضحاک کا قول طبری نے 78/5 میں نکالا ہے۔ (6) الکیا الطبری کی احکام القرآن 239/1-240 میں (اور یہ کلام انھی کا ہے): اس پر۔ (7) احکام القرآن 248/1 میں۔ (8) نسخہ (خ)، (د) اور (ظ) میں: 'عسى يعسى'، اور (ف) میں: 'غشي يغشى'، جو کہ غلط ہے، اور جو ثابت ہے وہ 'اللسان' (غسا) سے ہے۔

434 Surah Al-Baqarah: Verse 282

...the land tax is collected(1), as previously mentioned.

Fifteenth: His words, the Almighty: "as Allah has taught him, so let him write." The "kaf" in "kama" is related to His saying: "that he write." The meaning is "writing just as Allah taught him." It is also possible that it is related to the meaning within His saying: "and let [him] not refuse," meaning: just as Allah favored him with the knowledge of writing, he should not refuse; and let him be virtuous as Allah(2) was virtuous to him. It is also possible that the speech in this sense is complete at His saying: "that he write," then "as Allah has taught him" would be a new beginning of speech, and the "kaf" would be related to His saying: "so let him write"(3).

Sixteenth: His words, the Almighty: "And let him who has the obligation [i.e., the debtor] dictate," and he is the debtor from whom payment is sought; he admits [the debt] against himself with his tongue so that what he owes is known. "Imla'" and "Imlal" are two dialects: "amalla" and "amla." "Amalla" is the language of the people of Hijaz and Banu Asad, while Tamim says: "amlaytu" [I dictated]. The Quran uses both forms; the Almighty said: "and they are dictated to him morning and evening" [Al-Furqan: 5]. The origin is "amlaltu"; the [second] "lam" was replaced with "ya" because it is lighter to pronounce. So Allah Almighty commanded the one who owes the right to dictate, because the testimony is only established based on his admission. He, the Almighty, commanded him to have piety in what he dictates, and forbade that he should diminish anything of the right. "Bakhas" means: deficiency/ reduction(5). From this meaning is His saying, the Almighty: "And it is not lawful for them to conceal what Allah has created in their wombs" [Al-Baqarah: 228].

Seventeenth: His words, the Almighty: "But if the one who has the obligation is of limited understanding [safihan] or weak [da'ifan]." Some people said: i.e., young, but this is an error, for the "safih" can be an adult as will be explained later(6). "Or weak [da'ifan]" means: elderly without mental faculty. "Or is unable to dictate." Allah made the one who owes the right into four categories: one who is independent and dictates for himself, and three categories who do not dictate(7), and it occurs...

(1) See Al-Muharrar Al-Wajiz 1/379. (2) The word of Majesty [Allah], from (m). (3) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/379. (4) I'rab Al-Quran by Al-Nahhas 1/344. (5) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/380. (6) See Al-Muharrar Al-Wajiz 1/380. (7) Ahkam Al-Quran by Ibn Al-Arabi 1/249.

434 सूरा अल-बकरा: आयत 282

...भूमि कर (खराज) वसूला जाता है(1), जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

पंद्रहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: "जैसे अल्लाह ने उसे सिखाया है, वैसा ही उसे लिखना चाहिए।" "कम्मा" में 'काफ' का संबंध उनके इस कथन से है: "कि वह लिखे।" अर्थ है 'वैसा ही लिखना जैसा अल्लाह ने उसे सिखाया है'। यह भी संभव है कि इसका संबंध उनके इस कथन के अर्थ से हो: "और उसे मना नहीं करना चाहिए," यानी: जैसे अल्लाह ने उसे लिखने के ज्ञान से नवाज़ा है, उसे मना नहीं करना चाहिए; और उसे वैसा ही परोपकारी होना चाहिए जैसा अल्लाह(2) ने उस पर उपकार किया है। यह भी संभव है कि इस अर्थ में बात उनके इस कथन पर पूरी हो जाए: "कि वह लिखे," फिर "जैसे अल्लाह ने उसे सिखाया है" एक नए वाक्य की शुरुआत हो, और 'काफ' उनके इस कथन से संबंधित हो: "तो उसे लिखना चाहिए"(3)।

सोलहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: "और जिस पर अधिकार (ऋण) है उसे लिखवाना (इमला करना) चाहिए" और वह कर्जदार है जिससे मांग की गई है; वह अपनी ज़ुबान से अपने खिलाफ इकरार करता है ताकि पता चले कि उस पर क्या वाजिब है। "इमला" और "इमलाल" दो बोलियाँ हैं, 'अमल्ला' और 'अमला'; 'अमल्ला' हिजाज़ के लोगों और बनू असद की भाषा है, जबकि तमीम कबीले वाले 'अमलैतु' (मैंने लिखवाया) कहते हैं। कुरान में दोनों बोलियों का प्रयोग हुआ है, अल्लाह तआला ने फरमाया: "और वे सुबह और शाम उसे लिखवाए (तुमला) जाते हैं" [अल-फुरकान: 5]। इसका मूल 'अमलल्तु' है; 'लाम' को 'या' से बदल दिया गया क्योंकि यह बोलने में हल्का है(4)। अल्लाह तआला ने ऋण के देनदार को लिखवाने का आदेश दिया क्योंकि गवाही उसके इकरार के आधार पर ही होती है। और अल्लाह ने उसे लिखवाते समय तक़वा (अल्लाह का डर) रखने का आदेश दिया, और उसे अधिकार में कुछ भी कमी (बखस) करने से मना किया। 'बखस' का अर्थ है: कमी/नुकसान(5)। इसी अर्थ से अल्लाह तआला का यह कथन है: "और उनके लिए यह हलाल नहीं है कि वे उसे छुपाएं जिसे अल्लाह ने उनके गर्भों में पैदा किया है" [अल-बकरा: 228]।

सत्रहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: "लेकिन यदि वह व्यक्ति जिस पर अधिकार है, कम समझ (सफीहन) या कमजोर (दईफ़न) हो।" कुछ लोगों ने कहा: यानी छोटा बच्चा, लेकिन यह गलत है, क्योंकि 'सफीह' बड़ा भी हो सकता है जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा(6)। "या कमजोर" यानी: वह बुजुर्ग जिसकी बुद्धि काम न करती हो। "या वह लिखवाने में असमर्थ हो।" अल्लाह ने ऋण के देनदार

के चार वर्ग बनाए हैं: एक वह जो स्वतंत्र है और स्वयं लिखवाता है, और तीन वर्ग वे जो स्वयं नहीं लिखवाते(7), और यह होता है...

(1) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/379। (2) अल्लाह का नाम, (म) से। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/379। (4) एराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 1/344। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/380। (6) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/380। (7) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 1/249।

٤٣٤ سورہ البقرہ : آیت ٢٨٢

خراج وصول کیا جاتا ہے(١)، اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔

پندرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ﴾ (جیسا کہ اللہ نے اسے سکھایا ہے، ویسا ہی اسے لکھنا چاہیے)۔ لفظ "کما" میں موجود 'کاف' کا تعلق اس کے قول "أَنْ يَكْتُبَ" (کہ وہ لکھے) سے ہے۔ اس کا مطلب ہے ویسا ہی لکھنا جیسا اللہ نے اسے سکھایا ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کا تعلق "وَلَا يَأْبَ" (اور اسے انکار نہیں کرنا چاہیے) کے معنی سے ہو، یعنی: جس طرح اللہ نے اسے کتابت کے علم سے نوازا ہے، اسے انکار نہیں کرنا چاہیے؛ اور اسے ویسا ہی احسان کرنا چاہیے جیسا کہ اللہ(٢) نے اس پر احسان کیا۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس معنی پر کلام "أَنْ يَكْتُبَ" پر مکمل ہو جائے، پھر "كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ" ایک نئی بات کا آغاز ہو، اور 'کاف' کا تعلق اس کے قول "فَلْيَكْتُبْ" (پس اسے لکھنا چاہیے) سے ہو(٣)۔

سولہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ﴾ (اور جس پر حق ہے وہ لکھوائے) اور وہ مقروض ہے جس سے مطالبہ کیا گیا ہے؛ وہ اپنی زبان سے اپنے خلاف اقرار کرے تاکہ معلوم ہو سکے کہ اس پر کیا واجب ہے۔ "املاء" اور "املال" دو لغات (بولیاں) ہیں، 'امَلَّ' اور 'امْلٰی'؛ 'امَلَّ' اہل حجاز اور بنو اسد کی لغت ہے، جبکہ قبیلہ تمیم 'امْلَيْتُ' کہتے ہیں۔ قرآن میں دونوں لغتیں آئی ہیں، اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿فَهِيَ تُمْلَىٰ عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا﴾ [الفرقان: ٥] (اور وہ صبح و شام اسے لکھوائے جاتے ہیں)۔ اصل 'امْلَلْتُ' ہے؛ 'لام' کو 'یا' سے بدل دیا گیا کیونکہ یہ ہلکا ہے(٤)۔ پس اللہ تعالیٰ نے حق کے ذمہ دار (قرض دار) کو لکھوانے کا حکم دیا کیونکہ گواہی اس کے اقرار ہی کی بنیاد پر ہوتی ہے۔ اور اللہ نے اسے لکھواتے وقت تقویٰ اختیار کرنے کا حکم دیا، اور اس بات سے منع کیا کہ وہ حق میں سے کچھ کم کرے۔ اور 'بَخْس' کا معنی ہے: کمی/نقص(٥)۔ اسی معنی سے

اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَن يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ﴾ [البقرہ : ۲۲۸] (اور ان کے لیے حلال نہیں کہ وہ اسے چھپائیں جو اللہ نے ان کے رحموں میں پیدا کیا ہے)۔

سترہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَإِن كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا﴾ (پس اگر وہ شخص جس پر حق ہے، کم عقل یا کمزور ہو)۔ بعض لوگوں نے کہا: یعنی چھوٹا بچہ، اور یہ غلط ہے، کیونکہ 'سفیہ' بڑا بھی ہو سکتا ہے جیسا کہ آگے اس کا بیان آئے گا(۶)۔ "یا ضعیف" یعنی: وہ بوڑھا جس کی عقل نہ رہی ہو۔ ﴿أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَن يُمِلَّ﴾ (یا وہ لکھوانے کی طاقت نہ رکھتا ہو)۔ اللہ نے حق کے ذمہ داروں کی چار اقسام بنائی ہیں: ایک وہ جو خود مختار ہے اور خود لکھواتا ہے، اور تین وہ جو خود نہیں لکھواتے(۷)۔ اور یہ واقع ہوتا ہے...

(۱) دیکھیے المحرر الوجیز ۳۷۹/۱۔ (۲) لفظ جلالہ، (م) سے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۷۹/۱۔ (۴) اعراب القرآن، نحاس کے نزدیک ۳٤٤/۱۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۸۰/۱۔ (۶) دیکھیے المحرر الوجیز ۳۸۰/۱۔ (۷) احکام القرآن، ابن العربی کے نزدیک ۲٤۹/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 282 435

...their circumstances in every era, and the establishment of rights for them in areas other than transactions, such as inheritances when they are divided and so on. These are the foolish (safih), the weak (da'if), and those unable to dictate. The 'safih' is one with weak or inconsistent judgment regarding money, who does not know how to properly receive for himself or give from it; this is likened to 'safih' cloth, which is thin or loosely woven (1).

A foul-mouthed person is also called 'safih' because vulgarity is rarely found except among the ignorant and those with weak minds. The Arabs use the term 'safah' (foolishness/weakness) for mental weakness at times, and for physical weakness at others. A poet said:

"We fear our dreams might become foolish (tasfah), and time might treat the forbearing one ignorantly" (2).

Dhu al-Rumma said:

"They walked like spears swaying, their upper parts made weak (tasaffahat) by the passing of gentle breezes" (3). Meaning: the wind found them weak and flexible, so it moved them.

They have said: 'du'f' (weakness) with a 'damma' on the 'dad' refers to the body, and 'da'f' with a 'fatha' refers to the judgment/intellect. It's also said they are two dialects (4). The first is more correct, as Abu Dawud narrated from Anas bin Malik that a man during the Prophet's ﷺ time used to trade while having weakness in his intellect (5). His family went to the Prophet of Allah ﷺ and said: "O Prophet of Allah, restrict [the financial dealings of] so-and-so, for he trades while having weakness in his intellect." The Prophet ﷺ called him and forbade him from trading. He said: "O Messenger of Allah, I cannot refrain from trading for even an hour." So the Prophet ﷺ said: "If you are not going to leave trading, then say: 'Ha wa Ha' (give and take), and no 'khilaba' (deception)" (6).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/380. (2) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 1/242; the verse is in Majma' al-Bayan 2/375, and al-Lubab 4/484 without attribution. (3) Diwan Dhu al-Rumma 2/754; it has 'ruwaydan' instead of 'mashayna'. It was cited like the author's version by Sibawayh in al-Kitab 1/52. (4) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/249-250. (5) In manuscripts (kh) and (za): 'aqdatihi' (his knot/resolve), same in the second instance. (6) Sunan Abi Dawud (3501), also in Ahmad (13276). His saying "Ha

wa Ha" means each party says "Ha'" (take), giving what's in their hand. It's said it means "Hak wa Hat" (here take, now give). Al-Khattabi said: scholars of Hadith narrate it as "Ha wa Ha" with a silent 'alif', but the correct way is with elongation and 'fatha' because its origin is "Hak" (take), the 'kaf' was dropped and replaced by 'madda' and 'hamza'. It's said "Ha'a" for one, "Ha'uma" for two, and "Ha'um" for plural. Al-Nihaya (Ha). His saying "no khilaba" means no deception: Al-Nihaya (Khalab).

सूरह अल-बकरा: आयत 282 435

... हर युग में उनकी परिस्थितियाँ, और लेनदेन के अलावा अन्य क्षेत्रों में उनके लिए अधिकारों की स्थापना, जैसे कि विरासतों का विभाजन और इसी तरह। ये मूर्ख (सफ़ह), कमज़ोर (ज़ईफ़) और वे हैं जो बोलकर लिखवा नहीं सकते। 'सफ़ह' वह है जिसकी धन के मामले में राय कमज़ोर या अस्थिर हो, जो यह नहीं जानता कि खुद के लिए कैसे लेना है और कैसे देना है; इसकी तुलना 'सफ़ह' कपड़े से की जाती है, जो हल्का या कम बुना हुआ होता है (1)।

एक अपशब्द बोलने वाले व्यक्ति को भी 'सफ़ह' कहा जाता है; क्योंकि अशिष्टता शायद ही कभी अज्ञानियों और कमज़ोर दिमाग वाले लोगों के अलावा कहीं और पाई जाती है। अरब लोग 'सफ़ह' (मूर्खता/कमजोरी) शब्द का प्रयोग कभी मानसिक कमजोरी के लिए और कभी शारीरिक कमजोरी के लिए करते हैं। एक कवि ने कहा:

"हमें डर है कि हमारे सपने मूर्खतापूर्ण (तसफ़ह) हो सकते हैं, और समय धैर्यवान व्यक्ति के साथ अज्ञानतापूर्ण व्यवहार कर सकता है" (2)।

ज़ू अल-रुम्मा ने कहा:

"वे झूलते हुए भालों की तरह चले, जिनके ऊपरी हिस्से मंद हवाओं के चलने से कमज़ोर (तसफ़्फ़हत) हो गए थे" (3)। अर्थात: हवा ने उन्हें कमज़ोर और लचीला पाया, इसलिए उन्हें हिला दिया।

कहा गया है: 'दुअफ़' (कमज़ोरी) 'दाद' पर 'ज़म्मा' के साथ शरीर के लिए है, और 'दअफ़' 'फ़तह' के साथ राय/बुद्धि के लिए है। यह भी कहा जाता है कि ये दो बोलियाँ हैं (4)। पहली अधिक सही है, जैसा कि अबू दाऊद ने अनस बिन मलिक से वर्णन किया है कि पैगंबर ﷺ के समय में एक व्यक्ति व्यापार करता था जबकि उसकी बुद्धि (5) में कमजोरी थी। उसके परिवार वाले अल्लाह के पैगंबर ﷺ के पास आए और कहा: "हे अल्लाह के पैगंबर, फलां व्यक्ति पर [वित्तीय लेनदेन की] पाबंदी लगा दें, क्योंकि वह व्यापार करता है जबकि उसकी बुद्धि में कमजोरी है।" पैगंबर ﷺ ने उसे बुलाया और उसे व्यापार करने से मना किया। उसने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मैं एक घंटे के लिए भी व्यापार किए बिना नहीं रह सकता।" तो पैगंबर ﷺ ने कहा: "यदि तुम व्यापार नहीं छोड़ने वाले हो, तो कहो: 'हा व हा' (लो और दो), और कोई 'खिलाबा' (धोखा) नहीं" (6)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/380। (2) अहकाम अल-क़ुरान अल-किया द्वारा 1/242; यह शेर मजमा अल-बयान 2/375 और अल-लुबाब 4/484 में बिना श्रेय के है। (3) दीवान ज़ू अल-रुम्मा 2/754; इसमें 'मशयना' के स्थान पर 'रुवैदान' है। इसे लेखक के संस्करण की तरह सिबावैह ने अल-किताब 1/52 में उद्धृत किया है। (4) देखें अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 1/249-250। (5) पांडुलिपियों (ख) और (ज़) में: 'अक़दतिही' (उसकी गाँठ/संकल्प), दूसरे स्थान पर भी ऐसा ही है। (6) सुनन अबी दाऊद (3501), और अहमद (13276) में भी। उनका कहना "हा व हा" का अर्थ है कि दोनों पक्षों में से प्रत्येक कहता है "हा" (लो), अपने हाथ में जो है उसे देता है। कहा जाता है कि इसका अर्थ है "हाक व हात" (यहाँ लो, अब दो)। अल-खत्ताबि ने कहा: हदीस के विद्वान इसे शांत 'अलिफ' के साथ "हा व हा" के रूप में वर्णित करते हैं, लेकिन सही तरीका खिंचाव और 'फ़तह' के साथ है क्योंकि इसका मूल "हाक" (लो) है, 'काफ' को हटा दिया गया और उसकी जगह 'मद्दा' और 'हमज़ा' लगा दिया गया। एक के लिए "हा-अ", दो के लिए "हा-उमा", और बहुवचन के लिए "हा-उम" कहा जाता है। अल-निहाया (हा)। उनका कहना "कोई खिलाबा नहीं" का अर्थ है कोई धोखा नहीं: अल-निहाया (खलब)।

سورہ البقرہ: آیت 282 435

... ہر زمانے میں ان کے حالات، اور معاملات کے علاوہ دیگر جہتوں میں ان کے حقوق کا ثابت ہونا جیسے کہ وراثت جب تقسیم کی جائے وغیرہ۔ اور وہ 'سفیہ' (نادان)، 'ضعیف' (کمزور) اور وہ شخص ہے جو بول کر لکھوا نہیں سکتا۔ پس سفیہ مال کے معاملے میں کمزور رائے والا ہے جو اپنے لیے لینا اور دینا اچھی طرح نہیں جانتا، اسے 'سفیہ' کپڑے سے تشبیہ دی گئی ہے جو کہ باریک بناوٹ والا ہوتا ہے (1)۔

اور بد زبان شخص کو بھی سفیہ کہا جاتا ہے؛ کیونکہ بد زبانی اکثر جاہل لوگوں اور کمزور عقل والوں ہی میں پائی جاتی ہے۔ عرب 'سفہ' کا لفظ کبھی عقل کی کمزوری کے لیے استعمال کرتے ہیں اور کبھی جسم کی کمزوری کے لیے، شاعر نے کہا:

نَخافُ أنْ تَسْفَهَ أحْلامُنا ويجهلَ الدَّهرُ مع الحالمِ (2) (ہمیں ڈر ہے کہ ہمارے خواب نادانی کا شکار ہو جائیں، اور زمانہ بردبار شخص کے ساتھ جہالت برتے)۔

اور ذوالرمہ نے کہا:

مَشَيْنَ كما اهتزَّتْ رماحٌ تَسَفَّهَتْ أعاليها مَرُّ الرياحِ النَّواسمِ (3) (وہ اس طرح چلے جیسے لہراتے ہوئے نیزے، جن کے اوپری حصوں کو ہلکی ہواؤں کے جھونکوں نے کمزور کر دیا ہو)۔ یعنی: ہوا نے انہیں کمزور اور نرم پایا تو انہیں حرکت دی۔

اور تحقیق انہوں نے کہا: 'ضعف' ضاد کے پیش (ضمہ) کے ساتھ جسم میں ہوتا ہے، اور زبر (فتحہ) کے ساتھ رائے میں، اور کہا گیا ہے کہ یہ دو لغتیں ہیں (4)۔ اور پہلا زیادہ صحیح ہے، اس لیے کہ ابو داؤد نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ کے عہد میں

ایک شخص تجارت کرتا تھا اور اس کی عقل (5) میں کمزوری تھی، پس اس کے گھر والے نبی اللہ ﷺ کے پاس آئے اور کہا: اے اللہ کے نبی، فلاں پر پابندی لگا دیں کیونکہ وہ تجارت کرتا ہے اور اس کی عقل میں کمزوری ہے، تو نبی ﷺ نے اسے بلایا اور اسے تجارت سے منع فرمایا، تو اس نے کہا: اے اللہ کے رسول، میں ایک گھڑی بھی تجارت سے صبر نہیں کر سکتا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر تم تجارت نہیں چھوڑنے والے تو کہو: 'ہا و ہا' (لو اور دو)، اور کوئی 'خلابہ' (دھوکہ) نہیں" (6)۔

(1) المحرر الوجیز 1/ 380۔ (2) احکام القرآن للکیا 1/ 242، اور یہ شعر مجمع البیان 2/ 375، اور اللباب 4/ 484 میں بغیر نسبت کے وارد ہوا ہے۔ (3) دیوان ذی الرمہ 2/ 754، اور اس میں 'مشین' کی جگہ 'رویداً' ہے، اور اسے مصنف کی روایت کی طرح سیبویہ نے الکتاب 1/ 52 میں نقل کیا ہے۔ (4) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی 1/ 249-250۔ (5) (خ) اور (ظ) کے نسخوں میں: 'عقدتہ' (اس کی گرہ/پختگی) ہے، اور اسی طرح دوسرے مقام پر بھی۔ (6) سنن ابی داؤد (3501)، اور یہ احمد (13276) کے ہاں بھی ہے، اور ان کا قول: 'ہا و ہا' یہ ہے کہ بیچنے والوں میں سے ہر ایک کہے: 'ہاء' (لو)، پس وہ دے دے جو اس کے ہاتھ میں ہے، اور کہا گیا ہے کہ اس کا معنی 'ہاک و ہات' ہے، یعنی: لو اور دو۔ خطابی نے کہا: اصحاب الحدیث اسے ساکن الف کے ساتھ 'ہا و ہا' روایت کرتے ہیں، اور صحیح اسے کھینچ کر اور زبر کے ساتھ پڑھنا ہے، کیونکہ اس کی اصل 'ہاک' ہے یعنی 'خذ' (لے)، پس کاف حذف کر دیا گیا اور اس کے عوض مدہ اور ہمزہ لایا گیا، واحد کے لیے 'ہاء' کہا جاتا ہے، دو کے لیے 'ہاؤما' اور سب کے لیے 'ہاؤم'۔ النہایہ (ہا)، اور ان کا قول 'لا خلابہ' یعنی 'لا خداع' (کوئی دھوکہ نہیں): النہایہ (خلب)۔

Abu Isa Muhammad ibn Isa al-Sulami al-Tirmidhi recorded it from the hadith of Anas, and said: it is authentic, and said: A man had some weakness in his mind, and mentioned the hadith (1).

And Al-Bukhari mentioned it in "At-Tarikh", and said in it: "If you trade, say: No cheating [la khilabah], and you have the option for three nights for every commodity you buy" (2). This man is Habban ibn Munqidh ibn Amr al-Ansari, the father of Yahya and Wasi', the two sons of Habban. It was said: He is Munqidh, the grandfather of Yahya and Wasi', the two sheikhs of Malik and the father (3) of Habban. He lived to be one hundred and thirty years old. He was wounded in one of his military expeditions with the Prophet ﷺ with a 'ma'mumah' head wound (4) which impaired his mind and tongue.

Al-Daraqutni narrated: Habban ibn Munqidh was a weak man, blind in sight, and he had been struck on his head with a 'ma'mumah' wound. So the Messenger of Allah ﷺ gave him the option in what he buys for three days. His tongue had become heavy, so the Messenger of Allah ﷺ said to him: "Sell and say: No cheating [la khilabah]", so I used to hear him say: "La khidhabah, la khidhabah" (5). Recorded from the hadith of Ibn Umar (6). Al-Khilabah means: deception, and from it is their saying: "If you cannot overcome, then deceive" (7).

Eighteenth: Scholars disagreed regarding someone who is deceived in sales due to lack of experience and weakness of mind: should he be placed under legal restraint [hajr] or not? Ahmad and Ishaq said he should be. Others said: He should not be. Both opinions exist in the school of thought [madhhab], and the correct one is the first; because of this verse (8), and because of his saying in...

(1) Sunan al-Tirmidhi (1250). (2) Al-Tarikh al-Kabir 8/17. (3) In (m): and his father. (4) His saying: 'al-ma'mumah': it is the head wound that reaches the top of the head (the membrane covering the brain). Al-Nihayah (amm). (5) Sunan al-Daraqutni 3/54-55, and it is with Ahmad (6134) similarly. Muslim (1533) (48) recorded it briefly. His saying: 'sufa'a': slapped and struck. See Al-Qamus (s-f-'). (6) In (z) and (m): Ibn Amr, which is a mistake. (7) This proverb appeared in Kitab al-Amthal 1/156, Jamharat al-Amthal 1/66, Majma' al-Amthal 1/34, and Al-Mustaqsa fi Amthal al-Arab 1/375. Al-Zamakhshari said: 'fakh-lub', i.e., deceive. It is narrated with a kasrah on the 'lam' for rhythmic pairing. It was said: it is from the 'mikhlab' (claw) of a bird, i.e., snatch something after another. It is used for achieving an objective through gentleness

when strength and dominance are lacking. (8) See Sunan al-Tirmidhi 3/552, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 5/215-216, Ma'alim al-Sunan 3/138-139, and Al-Mughni 5/595.

सूरह अल-बकराह: आयत 282 436

अबू ईसा मुहम्मद बिन ईसा अल-सुलमी अल-तिर्मिज़ी ने इसे अनस की हदीस से उद्धृत किया है, और कहा: यह सही है, और कहा: एक व्यक्ति की बुद्धि में कुछ कमजोरी थी, और हदीस का उल्लेख किया (1)।

और अल-बुखारी ने इसे "अत-तारीख" में उल्लेख किया है, और उसमें कहा: "जब तुम व्यापार करो तो कहो: कोई धोखा नहीं [ला खिलाबा], और तुम जो भी वस्तु खरीदो उसमें तुम्हें तीन रातों का विकल्प है" (2)। यह व्यक्ति हब्बान बिन मुनकिज़ बिन अम्र अल-अंसारी हैं, जो हब्बान के दो बेटों यह्या और वासी' के पिता हैं। कहा गया है: वह मुनकिज़ हैं, जो यह्या और वासी' के दादा हैं, जो मलिक के दो शेख थे और हब्बान के पिता (3) थे। वह एक सौ तीस वर्ष के थे। पैगंबर ﷺ के साथ उनके कुछ युद्धों में उनके सिर पर एक 'मामूमा' घाव (4) लगा था जिससे उनकी बुद्धि और जीभ प्रभावित हो गई थी।

अल-दारकुतनी ने वर्णन किया: हब्बान बिन मुनकिज़ एक कमजोर व्यक्ति थे, दृष्टिहीन थे, और उनके सिर पर 'मामूमा' घाव लगा था। इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें जो कुछ भी वह खरीदते थे, उसमें तीन दिनों का विकल्प दिया। उनकी जीभ भारी हो गई थी, इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "बेचो और कहो: कोई धोखा नहीं [ला खिलाबा]", तो मैं उन्हें यह कहते हुए सुनता था: "ला खिज़ाबा, ला खिज़ाबा" (5)। इसे इब्न उमर की हदीस से उद्धृत किया गया है (6)। 'अल-खिलाबा' का अर्थ है: धोखा, और इसी से उनकी कहावत है: "यदि तुम प्रबल न हो सको, तो धोखा दो" (7)।

अठारहवाँ: विद्वानों में इस बारे में मतभेद है कि जो व्यक्ति अनुभव की कमी और बुद्धि की कमजोरी के कारण बिक्री में ठगा जाता है: क्या उस पर कानूनी प्रतिबंध (हज्र) लगाया जाना चाहिए या नहीं? अहमद और इशाक ने कहा कि उस पर प्रतिबंध लगाया जाना चाहिए। दूसरों ने कहा: उस पर प्रतिबंध नहीं लगाया जाना चाहिए। संप्रदाय (मज़हब) में दोनों राय मौजूद हैं, और सही पहली राय है; इस आयत के कारण (8), और उनके कहने के कारण...

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (1250)। (2) अल-तारीख अल-कबीर 8/17। (3) (म) में: और उनके पिता। (4) उनका कहना: 'मामूमा': यह वह सिर का घाव है जो सिर के ऊपरी हिस्से (मस्तिष्क को ढकने वाली झिल्ली) तक पहुँच जाता है। अन-निहाया (अमम)। (5) सुनन अल-दारकुतनी 3/54-55, और यह अहमद (6134) के पास इसी तरह है। मुस्लिम (1533) (48) ने इसे संक्षेप में उद्धृत किया है।

उनका कहना: 'सुफ़ि'आ': थप्पड़ मारा और पीटा। अल-कामूस (स-फ-अ) देखें। (6) (ज़) और (म) में: इब्न अम्र, जो एक गलती है। (7) यह कहावत किताब अल-अमसाल 1/156, जमहरत अल-अमसाल 1/66, मजमा अल-अमसाल 1/34 और अल-मुस्तक्सा फी अमसाल अल-अरब 1/375 में आई है। अल-ज़मखशरी ने कहा: 'फ़ख-लुब', यानी: धोखा देना। इसे लयबद्ध जोड़ी के लिए 'लाम' पर कसरा के साथ भी पढ़ा जाता है। कहा गया: यह पक्षी के'मिखलब' (पंजे) से है, यानी: एक के बाद एक चीज़ झपटना। इसका उपयोग शक्ति और प्रभुत्व की कमी होने पर नम्रता के माध्यम से लक्ष्य प्राप्त करने के लिए किया जाता है। (8) देखें सुनन अल-तिर्मिज़ी 3/552, मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 5/215-216, मा'ालिम अल-सुनन 3/138-139, और अल-मुग़नी 5/595।

سورہ البقرہ: آیت ۲۸۲ ۴۳۶

اور اسے ابو عیسیٰ محمد بن عیسیٰ السلمی الترمذی نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور کہا: یہ صحیح ہے، اور کہا: ایک شخص کی عقل میں کچھ کمزوری تھی، اور حدیث کا ذکر کیا (۱)۔

اور امام بخاری نے اسے "التاریخ" میں ذکر کیا ہے، اور اس میں فرمایا: "جب تم خرید و فروخت کرو تو کہو: کوئی دھوکہ نہیں [لا خلابہ]، اور تمہیں ہر اس چیز میں جو تم نے خریدی ہے تین راتوں کا اختیار ہے" (۲)۔ یہ شخص حبان بن منقذ بن عمرو الانصاری ہیں، جو یحییٰ اور واسع کے والد ہیں: اور کہا گیا: وہ منقذ ہیں، یحییٰ اور واسع کے دادا جو امام مالک کے شیوخ تھے، اور حبان کے والد (۳) تھے۔ ان کی عمر ایک سو تیس سال ہو گئی تھی، اور نبی اکرم ﷺ کے ساتھ بعض غزوات میں ان کے سر پر 'مامومہ' زخم (۴) لگا تھا جس سے ان کی عقل اور زبان میں خلل آگیا تھا۔

اور دارقطنی نے روایت کی ہے، کہا: حبان بن منقذ ایک کمزور اور نابینا شخص تھے، اور ان کے سر پر 'مامومہ' زخم لگا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں ان چیزوں میں جو وہ خریدتے تھے تین دن کا اختیار دے دیا۔ ان کی زبان بوجھل ہو گئی تھی، تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "بیچو اور کہو: کوئی دھوکہ نہیں [لا خلابہ]"، تو میں انہیں یہ کہتے ہوئے سنتا تھا: "لا خذابہ، لا خذابہ" (۵)۔ اسے ابن عمر کی حدیث سے روایت کیا گیا (۶)۔ اور 'الخلابہ' کے معنی دھوکہ دہی کے ہیں، اور اسی سے ان کا یہ قول ہے: "اگر تم غالب نہ آ سکو تو دھوکہ دے دو" (۷)۔

اٹھارویں بحث: علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو تجربے کی کمی اور عقل کی کمزوری کی وجہ سے خرید و فروخت میں دھوکہ کھا جاتا ہے: کیا اس پر پابندی (حجر) لگائی

جائے گی یا نہیں؟ تو امام احمد اور اسحاق نے اس پر پابندی لگانے کا قول کیا۔ اور دوسروں نے کہا: اس پر پابندی نہیں لگائی جائے گی۔ اور مذہب میں یہ دونوں قول موجود ہیں، اور صحیح پہلا قول ہے؛ اس آیت کی وجہ سے (۸)، اور ان کے اس قول کی وجہ سے...

(۱) سنن الترمذی (۱۲۵۰)۔ (۲) التاریخ الکبیر ۱۷/۸۔ (۳) (م) میں: اور ان کے والد۔ (۴) ان کا قول: 'المأمومة': یہ وہ زخم ہے جو سر کے اندرونی حصے تک پہنچ جائے، اور یہ وہ جھلی ہے جو دماغ کو ڈھانپے ہوئے ہے۔ النہایہ (امم)۔ (۵) سنن الدارقطنی ۳ / ۵۴ - ۵۵ ، اور یہ احمد (۶۱۳۴) کے ہاں اسی طرح ہے۔ اور مسلم (۱۵۳۳) (۴۸) نے اسے اختصار کے ساتھ روایت کیا، اور ان کا قول: 'سُفع': مارا اور ضرب لگائی۔ دیکھئے القاموس (سفع)۔ (۶) (ز) اور (م) میں: ابن عمرو، جو کہ غلطی ہے۔ (۷) یہ مثل کتاب الامثال ۱/۱۵۶، جمهرة الامثال ۱/۶۶، مجمع الامثال ۱/۳۴، اور المستقصى في امثال العرب ۱/۳۷۵ میں وارد ہوئی ہے۔ زمخشری نے کہا: 'فاخلب' یعنی: دھوکہ دے۔ اور لام کے نیچے زیر کے ساتھ بھی روایت کیا گیا ہے۔ اور کہا گیا: یہ پرندے کے 'مخلب' (پنجے) سے ہے، یعنی: ایک کے بعد ایک چیز جھپٹنا۔ یہ بات اس وقت کہی جاتی ہے جب طاقت کی کمی کی صورت میں نرمی کے ساتھ مقصد حاصل کرنا مقصود ہو۔ (۸) دیکھئے سنن الترمذی ۳/ ۵۵۲، مختصر اختلاف العلماء ۵/ ۲۱۵-۲۱۶، معالم السنن ۳/ ۱۳۸-۱۳۹، اور المغنی ۵/ ۵۹۵۔

The Hadith: "O Prophet of Allah, impose a legal restriction (hajar) on so-and-so"(1). He (the Prophet) refrained from imposing the restriction on him because he said: "O Prophet of Allah, I cannot refrain from buying and selling." So he permitted him to trade and made it specific to him; because someone who is deceived in sales should be restricted, especially if that is due to mental instability.

And what indicates this specificity is what Muhammad bin Ishaq narrated, saying: Muhammad bin Yahya bin Habban told me: "He is my grandfather Munqidh bin Amr, and he was a man who had suffered a head wound (ammah) that broke his tongue and affected his mind. He would not give up trading, yet he was constantly being cheated. He came to the Messenger of Allah ﷺ and mentioned that to him. He ﷺ said: 'When you sell, say: "No cheating" (la khilabah), then you have the option (khiyar) for three nights for every item you buy. If you are satisfied, keep it; and if you are dissatisfied, return it to its owner.'" He lived a long life(2). He lived for one hundred and thirty years. During the time of Uthman bin Affan (may Allah be pleased with him), when people proliferated and increased, he would buy goods in the market and return to his family having been grossly cheated. They would blame him and say: "Are you buying?" He would say: "I have the option; if I am satisfied, I take it, and if I am dissatisfied, I return it. The Messenger of Allah ﷺ gave me the option for three days." He would return the item to its owner the next day or the day after. The owner would say: "By Allah, I will not accept it; you took my goods and gave me dirhams." He would say: "The Messenger of Allah ﷺ gave me the option for three days." A man from among the Companions of the Messenger of Allah ﷺ would pass by and say to the merchant: "Woe to you! He has spoken the truth; the Messenger of Allah ﷺ gave him the option for three days." It was recorded by Al-Daraqutni(3). Abu Umar mentioned it in Al-Isti'ab(4), and said: Al-Bukhari mentioned it in Al-Tarikh(5) from Ayyash bin Al-Walid, from Abd Al-A'la, from Ibn Ishaq.

Nineteenth: His saying (the Exalted): {or weak} [Surah Al-Baqarah: 282]. The 'weak' one is the one with an impaired mind, deficient nature (fitrah)(6), unable to dictate, either due to a speech impediment (iyy)(7), muteness, or ignorance of how to convey speech. This...

(1) Mentioned recently. (2) In (m): He lived a long life. (3) 3/55-56. (4) 10/202-203 (in the margin of Al-Isaba). (5) 8/17-18. (6) In (d) and (z): intelligence (fitna). (7) Al-iyy: The opposite of eloquence/clarity (Mukhtar al-Sahhah).

सूरह अल-बक़रह: आयत 282 437

हदीस: "ऐ अल्लाह के नबी, फलां पर पाबंदी (हज्र) लगा दें"(1)। और उन पर पाबंदी न लगाने का कारण उनका यह कहना था: "ऐ अल्लाह के नबी, मैं खरीद-बिक्री के बिना नहीं रह सकता।" तो उन्होंने उनके लिए व्यापार की अनुमति दी, और इसे उनके लिए विशिष्ट बना दिया; क्योंकि जिस व्यक्ति को बिक्री में धोखा दिया जाता है, उस पर पाबंदी लगाई जानी चाहिए; खासकर यदि वह मानसिक विक्षिप्तता के कारण हो।

और जो बात इस विशिष्टता को दर्शाती है वह मुहम्मद बिन इशाक द्वारा वर्णित है, जिन्होंने कहा: मुहम्मद बिन यह्या बिन हब्बान ने मुझे बताया: "वह मेरे दादा मुनक़िज़ बिन अम्र थे, वह एक ऐसे व्यक्ति थे जिन्हें सिर में गंभीर चोट (आम्मा) लगी थी, जिससे उनकी ज़ुबान टूट गई थी और उनके दिमाग पर असर पड़ा था। वह व्यापार नहीं छोड़ते थे, और अक्सर ठगे जाते थे। वह अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए और उनसे इसका जिक्र किया। तो आपने ﷺ कहा: 'जब तुम बेचो, तो कहो: "कोई धोखा नहीं" (ला खिलाबा), फिर तुम्हें हर उस सामान पर जिसे तुम खरीदते हो, तीन रातों का विकल्प (खियार) है। यदि तुम संतुष्ट हो, तो उसे रख लो, और यदि तुम नाखुश हो, तो उसे उसके मालिक को वापस कर दो।'" उन्होंने लंबा जीवन पाया(2)। वह एक सौ तीस साल तक जीवित रहे। उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़िअल्लाहु अन्हु) के समय में जब लोगों की भीड़ बढ़ गई, तो वह बाज़ार में सामान खरीदते और अपने परिवार के पास लौटते, जबकि उन्हें बुरी तरह ठगा गया होता था। वे उन्हें दोष देते और कहते: "क्या आप खरीद रहे हैं?" वह कहते: "मेरे पास विकल्प है; अगर मैं संतुष्ट हूँ, तो मैं इसे ले लेता हूँ, और अगर मैं नाखुश हूँ, तो मैं इसे वापस कर देता हूँ। अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे तीन दिनों का विकल्प दिया था।" वह अगले दिन या उसके अगले दिन सामान मालिक को वापस कर देते। मालिक कहता: "अल्लाह की कसम, मैं इसे स्वीकार नहीं करूँगा; आपने मेरा सामान लिया और मुझे दिरहम दिए।" वह कहते: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे तीन दिनों का विकल्प दिया है।" अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों में से कोई व्यक्ति वहाँ से गुज़रता और व्यापारी से कहता: "तुम्हारा नाश हो! उसने सच कहा है; अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे तीन दिनों का विकल्प दिया है।" इसे अल-दारकुतनी ने उद्धृत किया है(3)। अबू उमर ने 'अल-इस्ती'आब' में इसका उल्लेख किया है(4), और कहा: अल-बुखारी ने 'अल-तारीख' में(5) अय्याश बिन अल-वलीद, अब्द अल-अ'ला, इब्न इशाक के माध्यम से इसका उल्लेख किया है।

उन्नीसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {या कमज़ोर} [सूरह अल-बक़रह: 282]। 'कमज़ोर' वह है जिसका दिमाग दोषपूर्ण हो, स्वभाव (फ़ितरत)(6) में कमी हो, जो बोलकर लिखवाने (इमला) में असमर्थ हो, चाहे वह वाणी दोष (इय्य)(7), गूंगेपन या बात को स्पष्ट करने की अज्ञानता के कारण हो। और यह...

(1) पहले उल्लेख किया गया है। (2) (म) में: उन्होंने लंबी उम्र जी। (3) 3/55-56। (4) 10/202-203 (अल-इसाबा के हाशिये में)। (5) 8/17-18। (6) (द) और (ज़) में: बुद्धिमानी (फ़ित्ना)। (7) अल-इय्य: स्पष्टता का विपरीत, (मुख्तार अल-सिहाह)।

سورة البقرہ : آیت ۲۸۲ ۴۳۷

حدیث: "اے اللہ کے نبی، فلاں پر پابندی (حجر) لگا دیں"(۱)۔ اور آپ ﷺ کا ان پر پابندی نہ لگانا اس وجہ سے تھا کہ انہوں نے عرض کی: "اے اللہ کے نبی، میں خرید و فروخت سے باز نہیں رہ سکتا۔" تو آپ ﷺ نے ان کے لیے تجارت کو جائز قرار دیا، اور اسے ان کے ساتھ خاص کر دیا؛ اس لیے کہ جسے خرید و فروخت میں دھوکہ دیا جاتا ہو، اس پر پابندی لگائی جانی چاہیے؛ خاص طور پر جب یہ بات عقل کے فتور کی وجہ سے ہو۔

اور اس خصوصیت پر جو چیز دلالت کرتی ہے وہ ہے جسے محمد بن اسحاق نے روایت کیا، انہوں نے کہا: مجھے محمد بن یحییٰ بن حبان نے بتایا کہ: "وہ میرے دادا منقذ بن عمرو تھے، وہ ایک ایسے شخص تھے جن کے سر میں شدید زخم (آمّہ) لگا تھا، جس سے ان کی زبان میں لکنت آ گئی تھی اور عقل میں فتور پیدا ہو گیا تھا، وہ تجارت نہیں چھوڑتے تھے اور مسلسل دھوکہ کھاتے تھے، چنانچہ وہ رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اس کا تذکرہ کیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: 'جب تم بیع کرو تو کہو: "دھوکہ نہیں" (لا خلابہ)، پھر تمہیں ہر اس چیز میں جو تم خریدو تین راتوں کا اختیار (خیار) حاصل ہے، اگر تم راضی ہو تو اسے رکھ لو اور اگر ناپسند کرو تو اسے اس کے مالک کو لوٹا دو'"۔ انہوں نے لمبی عمر پائی(۲)۔ وہ ایک سو تیس سال زندہ رہے، اور عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ کے زمانے میں جب لوگ بہت زیادہ پھیل گئے اور بڑھ گئے، تو وہ بازار میں سودا خریدتے اور اپنے گھر والوں کے پاس لوٹتے تو انہیں بری طرح دھوکہ دیا گیا ہوتا، وہ انہیں ملامت کرتے اور کہتے: "کیا آپ سودا خریدتے ہیں؟" تو وہ کہتے: "مجھے اختیار حاصل ہے، اگر میں راضی ہوں تو لے لوں گا اور اگر ناپسند کروں تو لوٹا دوں گا، رسول اللہ ﷺ نے مجھے تین دن کا اختیار دیا تھا۔" چنانچہ وہ اگلے دن یا اس سے اگلے دن سودا مالک کو لوٹا

دیتے، وہ کہتا: "اللہ کی قسم! میں اسے قبول نہیں کروں گا، آپ نے میرا سودا لیا اور مجھے درہم دیے۔" تو وہ کہتے: "رسول اللہ ﷺ نے مجھے تین دن کا اختیار دیا ہے۔" رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے کوئی شخص پاس سے گزرتا تو وہ تاجر سے کہتا: "تیرا ناس ہو! اس نے سچ کہا ہے؛ بے شک رسول اللہ ﷺ نے اسے تین دن کا اختیار دیا ہے۔" اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے(۳)۔ اور ابو عمر نے 'الاستیعاب' میں اس کا تذکرہ کیا ہے(۴)، اور کہا: امام بخاری نے 'التاریخ' میں(۵) عیاش بن الولید، عن عبد الاعلیٰ، عن ابن اسحاق کے واسطے سے اس کا ذکر کیا ہے۔

انیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَوْ ضَعِيفًا﴾ (یا کمزور ہو) [سورۃ البقرہ: ۲۸۲]۔ 'ضعیف' وہ ہے جس کی عقل میں فتور ہو، ناقص الفطرت(۶) ہو، جو املا کروانے سے عاجز ہو، خواہ وہ زبان کی لکنت(۷) کی وجہ سے ہو یا گونگے پن یا کلام کی ادائیگی سے لاعلمی کی وجہ سے ہو۔ اور یہ...

(۱) پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) (م) میں ہے: انہوں نے طویل عمر پائی۔ (۳) ۳/ ۵۵-۵۶۔ (۴) ۱۰/ ۲۰۲-۲۰۳ (بہامش الاصابہ)۔ (۵) ۸/ ۱۷-۱۸۔ (۶) (د) اور (ظ) میں: 'الفطنہ' (ذہانت) ہے۔ (۷) العِیُّ: بیان کی ضد ہے، (مختار الصحاح)۔

Also, his guardian may be a father or an executor. The one who is unable to dictate is the child, and his guardian is his executor or his father; or someone who is absent from the place of witnessing, either due to illness or some other excuse, and his guardian is his agent. As for the mute, it is permissible for him to be among the weak; however, it is more appropriate that he is among those who are unable. These are distinct categories (1); their explanation and discussion will come in "An-Nisa," if Allah Almighty wills (2).

The twentieth issue: Allah Almighty’s saying: {then let his guardian dictate with justice}; Al-Tabari held the view that the pronoun in "his guardian" (waliyyuhu) refers to "the right" (al-haqq), and he attributed this to Al-Rabi' and Ibn Abbas (3). It was also said: It refers to {him who owes the right}, and this is the correct view. What is narrated from Ibn Abbas is not authentic. How can witnesses testify to something and place money as an obligation upon the foolish (safih) based on the dictation of the creditor? This is not something found in the Sharia. Unless the speaker means: that the person who cannot dictate due to illness or old age, because his tongue is too heavy for dictation, or due to muteness. If that were the case, neither the sick person nor the one whose tongue is heavy from muteness has a guardian according to any of the scholars (4), like what is established for a child or a foolish person under guardianship. Thus, the owner of the right (the creditor) should dictate with justice and let the incapacitated person hear it, and when the dictation is complete, the latter acknowledges it. This is a meaning the verse does not point towards, and this is only valid for those unable to dictate due to illness and those mentioned with him (5).

The twenty-first issue: When Allah Almighty said: {and let him who owes the right dictate}, this indicates that he is trusted in what he reports and produces. This necessitates accepting the statement (6) of the pledgor along with his oath if he and the pledgee disagree on the amount of the debt while the pledge exists. The pledgor says: "I pledged for fifty,"

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/380, and see Ahkam al-Quran by al-Kiya 1/242. (2) During the commentary on verse (5) of it. (3) Tafsir al-Tabari 5/84-85. And the author transmitted it from him via Al-Muharrar al-Wajiz. (4) In (z) and (m): one of the scholars. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/380. (6) The word: statement (qawl), is from (m), and Ahkam al-Quran by al-Kiya 1/268.

साथ ही, उसका संरक्षक (वली) पिता या निष्पादक (वसीयतदार) हो सकता है। जो लिखवाने (डिक्टेट करने) में असमर्थ है, वह बच्चा है, और उसका संरक्षक उसका निष्पादक या उसका पिता है; या वह जो गवाही के स्थान से अनुपस्थित है, चाहे बीमारी के कारण या किसी अन्य बहाने से, और उसका संरक्षक उसका एजेंट (वकील) है। जहाँ तक गूंगे का सवाल है, उसे कमजोर लोगों में शामिल किया जा सकता है; हालाँकि, यह अधिक उचित है कि वह उन लोगों में से हो जो असमर्थ हैं। ये अलग-अलग श्रेणियां हैं (1); उनका स्पष्टीकरण और चर्चा "अन-निसा" में आएगी, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा (2)।

बीसवां विषय: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो उसके संरक्षक को न्याय के साथ लिखवाने दो}; अल-तबारी का विचार था कि "उसका संरक्षक" (वलियुहु) में सर्वनाम "अधिकार" (अल-हक्क) को संदर्भित करता है, और उन्होंने इसे अल-रबी और इब्न अब्बास (3) के हवाले से कहा। यह भी कहा गया है: यह {उस पर जिसका अधिकार है} को संदर्भित करता है, और यही सही विचार है। इब्न अब्बास से जो वर्णित है वह सही नहीं है। गवाह किसी चीज़ की गवाही कैसे दे सकते हैं और लेनदार के लिखवाने के आधार पर किसी कम-अक्ल (सफीह) व्यक्ति पर पैसे की देनदारी कैसे डाल सकते हैं? यह शरीयत में नहीं है। जब तक कि वक्ता का मतलब यह न हो: कि वह व्यक्ति जो बीमारी या बुढ़ापे के कारण लिखवा नहीं सकता, क्योंकि लिखवाने के लिए उसकी जीभ बहुत भारी है, या गूंगेपन के कारण। यदि ऐसा होता, तो न तो बीमार व्यक्ति का और न ही उस व्यक्ति का जिसकी जीभ गूंगेपन से भारी हो, किसी भी विद्वान (4) के अनुसार कोई संरक्षक होता है, जैसा कि संरक्षण के तहत बच्चे या कम-अक्ल व्यक्ति के लिए स्थापित है। इस प्रकार, अधिकार के स्वामी (लेनदार) को न्याय के साथ लिखवाना चाहिए और अक्षम व्यक्ति को इसे सुनाना चाहिए, और जब लिखवाना पूरा हो जाए, तो वह उसे स्वीकार कर ले। यह वह अर्थ नहीं है जिसकी ओर आयत इशारा करती है, और यह केवल उन्हीं के लिए मान्य है जो बीमारी के कारण लिखवाने में असमर्थ हैं और उनके साथ जिनका उल्लेख किया गया है (5)।

इक्कीसवां विषय: जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उसे लिखवाने दो जिस पर अधिकार है}, तो यह इंगित करता है कि वह जो रिपोर्ट करता है और पेश करता है उसमें उस पर भरोसा किया जाता है। इसके लिए गिरवी रखने वाले (राहिन) के बयान (6) को उसकी शपथ के साथ स्वीकार करना आवश्यक है यदि वह और गिरवी रखने वाला (मुर्तहिन) ऋण की राशि पर असहमत हों जबकि गिरवी (रहन) मौजूद हो। गिरवी रखने वाला कहता है: "मैंने पचास के लिए गिरवी रखा था,"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/380, अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/242 भी देखें। (2) उसकी आयत (5) की व्याख्या के दौरान। (3) तफसीर अल-तबारी 5/84-85। लेखक ने अल-मुहर्र, अल-वजीज के माध्यम से उनका उद्धरण दिया। (4) (ज़) और (म) में: विद्वानों में से एक। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/380। (6) शब्द "बयान" (कौल) (म) से है, और अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/268।

438 سورة البقرہ : آیت 282

نیز، اس کا ولی (سرپرست) باپ یا وصی ہو سکتا ہے۔ اور وہ جو املا کروانے کی استطاعت نہیں رکھتا وہ بچہ ہے، اور اس کا ولی اس کا وصی یا اس کا باپ ہے؛ یا گواہی کی جگہ سے غیر حاضر شخص، یا تو بیماری کی وجہ سے یا کسی اور عذر کی بنا پر، اور اس کا ولی اس کا وکیل ہوتا ہے۔ جہاں تک گونگے کا تعلق ہے تو اسے بھی کمزوروں (ضعفاء) میں شمار کرنا درست ہے، اور بہتر یہ ہے کہ اسے ان لوگوں میں شمار کیا جائے جو استطاعت نہیں رکھتے۔ پس یہ ایسی اقسام ہیں جو ممتاز ہیں (1)؛ اور عنقریب "النساء" میں ان کا بیان اور ان پر گفتگو آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ (2)۔

بیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ﴾ (پھر اس کا ولی انصاف کے ساتھ املا کروائے)؛ طبری کا موقف یہ ہے کہ "وَلِيُّهُ" میں ضمیر "الْحَقُّ" (حق) کی طرف لوٹتی ہے، اور انہوں نے اس کی سند الربیع اور ابن عباس سے بیان کی ہے (3)۔ اور کہا گیا ہے: یہ ضمیر ﴿الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ﴾ (جس پر حق ہے) کی طرف لوٹتی ہے، اور یہی صحیح ہے۔ اور جو ابن عباس سے مروی ہے وہ صحیح نہیں ہے۔ اور گواہ کسی معاملے پر کیسی گواہی دیں گے اور قرض خواہ کے املا پر کسی بیوقوف (سفیہ) کے ذمے مال کیسے ڈالیں گے؟ یہ ایسی چیز ہے جو شریعت میں نہیں ہے۔ الّا یہ کہ قائل کی مراد یہ ہو: کہ وہ شخص جو بیماری یا بڑھاپے کی وجہ سے املا نہیں کروا سکتا، املا کے لیے اس کی زبان بوجھل ہونے کی وجہ سے یا گونگے پن کی وجہ سے۔ اور اگر صورتحال ایسی ہو تو مریض اور اس شخص کا جس کی زبان گونگے پن سے بوجھل ہو، کسی بھی عالم کے نزدیک کوئی ولی نہیں ہوتا (4)، جیسا کہ بچے اور سفیہ کے لیے ثابت ہے جس پر حجر (پابندی) لگائی گئی ہو۔ چنانچہ اگر ایسا ہے تو حق والا (قرض خواہ) انصاف کے ساتھ املا کروائے

اور اس عاجز شخص کو سنائے، پھر جب املا مکمل ہو جائے تو وہ اس کا اقرار کر لے۔ اور یہ وہ معنی ہے جس کی طرف آیت اشارہ نہیں کرتی، اور یہ صرف اسی کے بارے میں صحیح ہو سکتا ہے جو بیماری کی وجہ سے املا کروانے کی استطاعت نہ رکھتا ہو اور ان کے بارے میں جن کا ذکر اس کے ساتھ کیا گیا ہے (5)۔

اکیسواں مسئلہ: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ﴾ (اور وہ املا کروائے جس پر حق ہے) تو اس سے یہ ثابت ہوا کہ وہ جو کچھ پیش کرتا ہے اس میں وہ امین ہے؛ پس اس کا تقاضا یہ ہے کہ راہن (گروی رکھنے والے) کا قول (6) اس کی قسم کے ساتھ قبول کیا جائے اگر وہ اور مرتہن (جس کے پاس گروی رکھا گیا ہے) قرض کی مقدار میں اختلاف کریں جبکہ رہن (گروی چیز) موجود ہو، تو راہن کہتا ہے: میں نے پچاس کے عوض گروی رکھا تھا،

(1) المحرر الوجيز 1/ 380، اور دیکھئے احکام القرآن للکیا 1/ 242۔ (2) اس سورت کی آیت (5) کی تفسیر کے وقت۔ (3) تفسير الطبري 5/ 84-85۔ اور مصنف نے اسے المحرر الوجيز کے

واسطے سے نقل کیا ہے۔ (4) (ز) اور (م) میں ہے: أحد العلماء (علماء میں سے ایک)۔ (5) المحرر الوجیز 1/ 380۔ (6) لفظ: قول، (م) سے ہے، اور احکام القرآن للکیا 1/ 268۔

439 Surah Al-Baqarah: Verse 282

And if the pledgee claims a hundred, then the word is the word of the pledgor while the pledge is existing, and it is the school of thought of most jurists: Sufyan al-Thawri, al-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, and the people of opinion (Ashab al-Ray), and Ibn al-Mundhir chose it. He said: Because the pledgee is the claimant for the excess, and the Prophet ﷺ said: "The evidence is upon the claimant and the oath is upon the defendant" (1).

Malik said: The word is the word of the pledgee concerning what is between him and the value of the pledge, and he is not believed for more than that. It is as if he sees that the pledge and his oath (2) are a witness for the pledgee; and His Almighty's saying: {And let him who has the obligation dictate} is a rebuttal to him. For the one who has the obligation is the pledgor. This issue will come later.

And if someone says: God Almighty made the pledge a substitute for testimony and the record, and testimony indicates the truthfulness of the one testified for concerning what is between him and the value of the pledge, so if it reaches its value, there is no security in the excess. It is said to him: The pledge does not indicate that its value must be the amount of the debt; for he might pledge the thing for a little or a lot. Yes; the pledge often does not fall below the amount of the debt, but as for it matching it, no. This speaker says: the pledgee is believed with an oath in the amount of the debt until it equals the value of the pledge. Custom is not based on that; perhaps the debt was less than the pledge, which is the majority, so there is no substance to their statement (3).

Twenty-second: And if it is established that the intended one is the guardian; then in it is evidence that his acknowledgement is permissible against his orphan; because if he dictated it, his word has been executed against him in what he dictated.

Twenty-third: The action of the incompetent person (safih) who is under legal restriction without the permission of his guardian is void by consensus, always annulled; it does not necessitate a ruling and does not affect anything. If an incompetent person acts and there is no restriction on him, then there is a dispute regarding it that will be explained in "An-Nisa" if God Almighty wills (4).

Twenty-fourth: His Almighty's saying: {And bring to witness two witnesses from among your men}; witnessing...

(1) Previously mentioned 2/198. (2) In "Ahkam al-Qur'an" by al-Kiya: and its price. (3) "Ahkam al-Qur'an" by al-Kiya 1/268-269, and see "Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama" 4/307, and "Al-Mughni" 6/525. (4) At the exegesis of verse (6) therein.

४३९ सूरा अल-बकरा: आयत २८२

और यदि गिरवी लेने वाला (मुरतहन) सौ का दावा करता है, तो बात गिरवी रखने वाले (राहिन) की मानी जाएगी जब तक गिरवी रखी गई चीज़ मौजूद है, और यह अधिकांश न्यायविदों का मत है: सुफियान अल-थौरी, अल-शाफ़ी, अहमद, इशाक और असहाब अल-राय, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे चुना। उन्होंने कहा: क्योंकि गिरवी लेने वाला अतिरिक्त का दावेदार है, और पैगंबर ﷺ ने कहा: "साक्ष्य दावेदार पर है और शपथ प्रतिवादी पर है" (१)।

मलिक ने कहा: गिरवी लेने वाले की बात गिरवी की कीमत की सीमा तक मानी जाएगी और उससे अधिक के लिए उसका विश्वास नहीं किया जाएगा। ऐसा लगता है कि वे गिरवी और उसकी शपथ (२) को गिरवी लेने वाले के लिए एक गवाह मानते हैं; और अल्लाह का कहना: {और जिस पर ऋण है वह लिखाए} उनका खंडन है। क्योंकि जिस पर ऋण है वह गिरवी रखने वाला है। यह मसला आगे आएगा।

और यदि कोई कहे: अल्लाह ने गिरवी को गवाही और लेखन के बदले में रखा है, और गवाही गिरवी की कीमत की सीमा तक गवाह की सच्चाई को दर्शाती है, तो यदि ऋण गिरवी की कीमत तक पहुँच जाए, तो अतिरिक्त के लिए कोई सुरक्षा नहीं है। उससे कहा गया: गिरवी यह नहीं दर्शाता कि उसका मूल्य ऋण की राशि के बराबर होना चाहिए; क्योंकि कभी-कभी वस्तु को कम या अधिक ऋण के बदले गिरवी रखा जा सकता है। हाँ, अक्सर गिरवी ऋण की राशि से कम नहीं होती, लेकिन यह उसके बिल्कुल बराबर हो, ऐसा नहीं है। यह कहने वाला कहता है: गिरवी लेने वाले की बात शपथ के साथ ऋण की राशि तक मानी जाएगी जब तक कि वह गिरवी के मूल्य के बराबर न हो जाए। प्रथा ऐसी नहीं है, शायद ऋण गिरवी से कम हो जो कि अक्सर होता है, इसलिए उनकी इस बात का कोई सार नहीं है (३)।

बाइसवाँ: और यदि यह सिद्ध हो जाए कि यहाँ 'वली' (संरक्षक) अभिप्रेत है, तो इसमें प्रमाण है कि उसका इकरार उसके अनाथ के विरुद्ध मान्य है; क्योंकि यदि उसने इसे लिखाया है, तो उसने जो लिखाया उस पर उसकी बात लागू हो गई।

तेइसवाँ: संरक्षक की अनुमति के बिना किसी 'सफ़ीह' (अक्षम व्यक्ति जिस पर कानूनी पाबंदी हो) का लेन-देन सर्वसम्मति से अमान्य है और हमेशा रद्द माना जाता है; यह कोई कानूनी प्रभाव नहीं डालता।

यदि कोई सफ़ीह लेन-देन करता है और उस पर कोई कानूनी पाबंदी नहीं है, तो इसमें मतभेद है जिसका विवरण 'अन-निसा' में आएगा, इंशा अल्लाह (४)।

चौबीसवाँ: अल्लाह का कहना: {और अपने पुरुषों में से दो गवाह बनाओ}; गवाही...

---

(१) पहले उल्लेख किया गया २/१९८। (२) अल-किया की "अहकाम अल-क़ुरान" में: और उसकी कीमत। (३) अल-किया की "अहकाम अल-क़ुरान" १/२६८-२६९, और देखें "मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा" ४/३०७, और "अल-मुगनी" ६/५२५। (४) इसकी आयत (६) की व्याख्या पर।

439 سورة البقرہ: آیت 282

اور اگر مرتہن (رہن لینے والا) سو کا دعویٰ کرے، تو قول راہن (رہن رکھنے والے) کا معتبر ہوگا جب کہ رہن موجود ہو، اور یہی اکثر فقہاء کا مذہب ہے: سفیان ثوری، شافعی، احمد، اسحاق اور اصحابِ رائے، اور اسی کو ابن المنذر نے اختیار کیا ہے، انہوں نے کہا: اس لیے کہ مرتہن زیادتی کا دعویدار ہے، اور نبی ﷺ کا فرمان ہے: "دلیل مدعی کے ذمے ہے اور قسم مدعا علیہ پر ہے" (1)۔

اور امام مالک نے کہا: مرتہن کا قول رہن کی قیمت کی حد تک معتبر ہوگا اور اس سے زیادہ میں اس کی تصدیق نہیں کی جائے گی۔ گویا ان کی رائے یہ ہے کہ رہن اور اس کی قسم (2) مرتہن کے لیے ایک گواہ کی مانند ہے؛ جبکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور چاہیے کہ وہ لکھوائے جس پر حق (قرض) ہے} ان کی تردید کرتا ہے۔ کیونکہ جس پر حق ہے وہ راہن ہے۔ اور یہ مسئلہ آگے آئے گا۔

اور اگر کوئی کہنے والا کہے: اللہ تعالیٰ نے رہن کو شہادت اور تحریر کے بدلے قرار دیا ہے، اور شہادت رہن کی قیمت کی حد تک گواہ کی سچائی پر دلالت کرتی ہے، پس جب وہ اس کی قیمت تک پہنچ جائے تو زیادتی میں کوئی وثیقہ (ضمانت) نہیں رہتی۔ اس سے کہا گیا: رہن اس بات پر دلالت نہیں کرتا کہ اس کی قیمت قرض کی مقدار کے برابر ہونی چاہیے؛ کیونکہ بسا اوقات چیز کو تھوڑے یا زیادہ کے بدلے رہن رکھا جاتا ہے۔ ہاں، رہن غالباً قرض کی مقدار سے کم نہیں ہوتا، لیکن اس کا بالکل مطابق ہونا ضروری نہیں۔ اور یہ قائل کہتا ہے: مرتہن کی بات قرض کی مقدار میں قسم کے ساتھ اس وقت تک مانی جائے گی جب تک وہ رہن کی قیمت کے برابر نہ ہو جائے۔ جبکہ عرف اس پر نہیں ہے، بسا اوقات قرض رہن سے کم ہوتا ہے اور یہی غالب ہے، لہٰذا ان کی اس بات کا کوئی حاصل نہیں (3)۔

بائیسواں (مسئلہ): اور جب یہ ثابت ہو گیا کہ مراد 'ولی' ہے؛ تو اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ اس کا اقرار اپنے یتیم کے خلاف جائز ہے؛ اس لیے کہ جب اس نے اسے لکھوایا ہے تو اس کا قول اس پر نافذ ہو گیا جو اس نے لکھوایا۔

تئیسواں (مسئلہ): اور اس بیوقوف (سفیہ) کا تصرف جو اپنے ولی کی اجازت کے بغیر ممنوع التصرف (محجور) ہو، بالاجماع باطل ہے اور ہمیشہ منسوخ ہے؛ اس سے کوئی حکم ثابت نہیں ہوتا اور نہ ہی اس کا کوئی اثر ہوتا ہے۔ پس اگر کوئی سفیہ تصرف کرے اور اس پر کوئی پابندی نہ ہو، تو اس میں اختلاف ہے جس کا بیان انشاء اللہ سورۃ 'النساء' میں آئے گا (4)۔

چوبیسواں (مسئلہ): اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اپنے مردوں میں سے دو گواہ بنا لو}؛ گواہی طلب کرنا...

---

(1) اس کا ذکر پہلے ہو چکا ہے 2/198۔ (2) کیا کی 'احکام القرآن' میں ہے: اور اس کی قیمت۔ (3) کیا کی 'احکام القرآن' 1/268-269، اور دیکھئے 'مختصر اختلاف العلماء' 4/307، اور 'المغنی' 6/525۔ (4) اس کی آیت (6) کی تفسیر کے وقت۔

Surah Al-Baqarah: Verse 282 440

Requesting testimony. People disagreed whether it is an obligation (fard) or recommended (nadb), and the correct view is that it is recommended, as will be explained hereafter, God willing (1).

Twenty-fifth: His saying, Exalted is He: {two witnesses}. God, Glory be to Him, organized testimony with His wisdom in financial and physical rights and limits (hudud), and set two witnesses for every type except adultery, as will be explained in Surah An-Nisa (2).

And "Shahid" is an intensive form (mubalagha); in that there is an indication of someone who has witnessed and repeated it, as if it is an indication of justice. And God knows best.

Twenty-sixth: His saying, Exalted is He: {from among your men} is a text rejecting unbelievers, children, and women. As for slaves, the wording includes them (3). Mujahid said: It means free men, and this was chosen by Judge Abu Ishaq, who elaborated on it (4).

Scholars have differed regarding the testimony of slaves; Shurayh, Uthman al-Batti, Ahmad, Ishaq, and Abu Thawr said: The testimony of a slave is permissible if he is upright ('adl), and they gave precedence to the wording of the verse. Malik, Abu Hanifa, Ash-Shafi'i, and the majority of scholars said: The testimony of a slave is not permissible, giving precedence to the deficiency of slavery (5). Ash-Sha'bi and Al-Nakha'i permitted it for minor things. The correct view is that of the majority; because God Almighty said: {O you who have believed, when you contract a debt...}, and he followed the address to His saying: {from among your men}, so the apparent address applies to those who contract debts, and slaves do not possess that without the permission of their masters. If they say: The specificity of the beginning of the verse does not prevent attachment to the generality of its end. It is said to them: This is specialized by His saying, Exalted is He: {And let not the witnesses refuse when they are called upon} as will be explained (6).

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/251. (2) At the interpretation of verse (15) thereof. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/380-381. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/251, and Mujahid's statement was narrated by al-Tabari 5/86. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/381, and see Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/335. (6) See Ahkam al-Quran by al-Kiya 1/244.

सूरा अल-बकरा: आयत 282 440

गवाही का अनुरोध। लोगों में इस बात पर मतभेद था कि यह अनिवार्य (फ़र्ज़) है या अनुशंसित (नदब), और सही विचार यह है कि यह अनुशंसित है, जैसा कि ईश्वर की इच्छा हुई तो आगे स्पष्ट किया जाएगा (1)।

पच्चीसवाँ: उनका कहना है, वह महान है: {दो गवाह}। परमेश्वर, उसकी महिमा हो, उसने अपनी बुद्धि से वित्तीय और शारीरिक अधिकारों और सीमाओं (हुदूद) में गवाही का आयोजन किया, और व्यभिचार को छोड़कर हर प्रकार के लिए दो गवाह निर्धारित किए, जैसा कि सूरा अन-निसा (2) में स्पष्ट किया जाएगा।

और "शाहिद" एक गहन रूप (मुबालागा) है; इसमें उस व्यक्ति का संकेत है जिसने गवाही दी है और उसे दोहराया है, जैसे कि यह न्याय का संकेत है। और ईश्वर बेहतर जानता है।

छब्बीसवाँ: उनका कहना है, वह महान है: {अपने पुरुषों में से} काफिरों, बच्चों और महिलाओं को अस्वीकार करने वाला एक पाठ है। जहाँ तक दासों का प्रश्न है, शब्दों में वे शामिल हैं (3)। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ स्वतंत्र पुरुष है, और इसे न्यायाधीश अबू इशाक ने चुना था, जिन्होंने इस पर विस्तार से चर्चा की (4)।

दासों की गवाही के संबंध में विद्वानों में मतभेद रहा है; शुरैह, उस्मान अल-बत्ती, अहमद, इशाक और अबू थौर ने कहा: एक दास की गवाही स्वीकार्य है यदि वह न्यायप्रिय ('अदल) है, और उन्होंने आयत के शब्दों को प्राथमिकता दी। मलिक, अबू हनीफा, अश-शाफ़ई और अधिकांश विद्वानों ने कहा: दास की गवाही स्वीकार्य नहीं है, गुलामी की कमी को प्राथमिकता देते हुए (5)। अल-शाबी और अल-नखई ने छोटी चीजों के लिए इसकी अनुमति दी। सही राय बहुमत की है; क्योंकि ईश्वर सर्वशक्तिमान ने कहा: {हे ईमान वालों, जब तुम कर्ज का लेन-देन करो...}, और उनके कहने तक इस संबोधन का पालन किया: {अपने पुरुषों में से}, इसलिए प्रत्यक्ष संबोधन उन पर लागू होता है जो ऋण अनुबंधित करते हैं, और दासों के पास उनके स्वामियों की अनुमति के बिना वह अधिकार नहीं होता। यदि वे कहें: आयत की शुरुआत की विशिष्टता उसके अंत की सामान्यता से जुड़ने से नहीं रोकती है। उनसे कहा जाता है: यह उनके कथन द्वारा विशिष्ट है, वह महान है: {और जब गवाहों को बुलाया जाए तो वे इनकार न करें} जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा (6)।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/251। (2) उसकी आयत (15) की व्याख्या में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/380-381। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/251, और मुजाहिद का बयान अल-तबरी 5/86 द्वारा सुनाया गया था। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/381, और मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 3/335 देखें। (6) अल-किया द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 1/244 देखें।

شہادت طلب کرنا۔ لوگوں کا اس میں اختلاف ہے کہ آیا یہ فرض ہے یا مستحب (ندب)، اور صحیح یہ ہے کہ یہ مستحب ہے جیسا کہ ان شاء اللہ آگے بیان آئے گا (1)۔

پچیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: {دو گواہ} اللہ سبحانہ نے اپنی حکمت سے مالی اور جسمانی حقوق اور حدود میں شہادت کو ترتیب دیا، اور ہر فن میں دو گواہ رکھے سوائے زنا کے، جیسا کہ سورہ نساء (2) میں اس کا بیان آئے گا۔

اور "شہید" مبالغہ کا صیغہ ہے؛ اور اس میں اس شخص پر دلالت ہے جس نے گواہی دی ہو اور اس سے یہ بار بار صادر ہوا ہو، گویا یہ عدالت کی طرف اشارہ ہے۔ واللہ اعلم۔

چھبیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: {اپنے مردوں میں سے} کفار، بچوں اور عورتوں کو رد کرنے میں نص ہے، رہا غلاموں کا معاملہ تو لفظ ان کو شامل ہے (3)۔ مجاہد نے کہا: مراد آزاد مرد ہیں، اور اسی کو قاضی ابو اسحاق نے اختیار کیا اور اس میں تفصیل بیان کی (4)۔

اور غلاموں کی گواہی میں علماء کا اختلاف ہے؛ شریح، عثمان البتی، احمد، اسحاق اور ابو ثور نے کہا: غلام کی گواہی جائز ہے جب وہ عادل ہو، اور انہوں نے آیت کے لفظ کو ترجیح دی۔ مالک، ابو حنیفہ، شافعی اور جمہور علماء نے کہا: غلام کی گواہی جائز نہیں ہے، اور انہوں نے غلامی کے نقص کو ترجیح دی (5)، اور شعبی اور نخعی نے اسے معمولی چیزوں میں جائز قرار دیا۔ صحیح قول جمہور کا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اے ایمان والو! جب تم کسی مدت تک آپس میں قرض کا معاملہ کرو}، اور خطاب کو اپنے قول {اپنے مردوں میں سے} تک جاری رکھا، تو خطاب کا ظاہر ان لوگوں کو شامل ہے جو لین دین کرتے ہیں، اور غلام مالکوں کی اجازت کے

بغیر اس کے مالک نہیں ہوتے۔ پس اگر وہ کہیں: آیت کے اول کی خصوصیت اس کے آخر کے عموم سے تعلق کو نہیں روکتی۔ تو ان سے کہا جائے گا: اسے اللہ تعالیٰ کا یہ قول خاص کرتا ہے: {اور جب گواہوں کو بلایا جائے تو وہ انکار نہ کریں} جیسا کہ آگے بیان آئے گا (6)۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 251/1۔ (2) اس کی آیت (15) کی تفسیر کے پاس۔ (3) المحرر الوجیز 380/1-381۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 251/1، اور قول مجاہد طبری نے 86/5 میں نکالا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 381/1، اور دیکھئے مختصر اختلاف العلماء 335/3۔ (6) دیکھئے احکام القرآن للکیا 244/1۔

Surah Al-Baqarah: Verse 282

441

And His saying: {from among your men} is evidence that the blind person is among the people of testimony, but if he knows with certainty; such as what was narrated from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah (ﷺ) was asked about testimony, so he said: "Do you see this sun? Then testify to the like of it or leave it." (1). This indicates the requirement of the witness's visual observation of what he testifies to, not one who testifies based on inference that may be mistaken. Yes, it is permissible for him to have intercourse with his wife if he knows her voice; because engaging in intercourse is permissible based on the predominance of thought. If a woman is brought to him, and it is said: This is your wife, and he does not know her, it is permissible for him to have intercourse with her, and it is lawful for him to accept a gift brought to him by the word of a messenger. And if an informer informed him about Zaid of an acknowledgment, a sale, a slander, or an usurpation, it would not be permissible for him to give testimony against the one reported about; because the path of testimony is certainty, and in other matters, it is permissible to use the predominance of thought. Therefore, Al-Shafi'i, Ibn Abi Layla, and Abu Yusuf said: If he knew it before blindness, testimony is permissible after blindness, and the blindness being a barrier between him and those he testifies against is like absence and death in the one testified against. This is the school of thought of these [scholars].

And that which prevents the performance of the blind person in what he bore while seeing has no basis, and his testimony is valid in lineage which is established by widespread news, as he reports about what has been transmitted from the Messenger (ﷺ). And among the scholars are those who accepted the testimony of the blind person in what its path is sound; because he saw that inference through that rises to the level of certainty, and he saw that the confusion of sounds is like the confusion of images and colors. This is weak, and from it follows the permissibility of relying on sound for the sighted (2).

I said: Malik's school of thought on the testimony of the blind person based on sound is permissible in divorce and others if he knows the voice (3).

Ibn Qasim said: I said to Malik: A man hears his neighbor from behind a wall, and does not see him, he hears him divorcing his wife, so can he testify against him, having known the voice? He said: Malik said: His testimony...

(1) Narrated by Al-Uqayli 4/70, Abu Nu'aym in Al-Hilya 4/18, Al-Hakim 4/98, and Al-Bayhaqi 10/156. Al-Hafiz said in Al-Talkhis 4/198: In its chain is Muhammad bin Sulayman bin Masmoul, and he is weak. Al-Bayhaqi said 10/156: It was not narrated from a face that is relied upon. (2) Ahkam al-Qur'an for Al-Kiya 1/248-249. (3) From his saying: In the testimony of the blind... to this place was omitted from (Za) and (Fa) and what will come before the thirty-second issue occurred in their place instead.

सूरा अल-बकरा: आयत २८२

४४१

और उनका कहना: {अपने पुरुषों में से} इस बात का प्रमाण है कि अंधा गवाही देने वालों में से है, लेकिन तब जब वह निश्चित रूप से जानता हो; जैसा कि इब्न अब्बास से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) से गवाही के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम इस सूरज को देखते हो? तो इसके समान गवाही दो या छोड़ दो" (१)। यह गवाह द्वारा उस चीज़ के प्रत्यक्ष अवलोकन की आवश्यकता को दर्शाता है जिसकी वह गवाही देता है, न कि उस व्यक्ति के लिए जो अनुमान के आधार पर गवाही देता है जिसमें गलती की संभावना हो। हाँ, उसके लिए अपनी पत्नी के साथ संभोग करना जायज़ है यदि वह उसकी आवाज़ पहचानता है; क्योंकि संभोग करना प्रबल धारणा (ग़ालिब ज़न) के आधार पर जायज़ है। यदि उसके पास एक स्त्री लाई जाए और कहा जाए: यह तुम्हारी पत्नी है, और वह उसे नहीं जानता, तो उसके लिए उसके साथ संभोग करना जायज़ है, और उसके लिए एक संदेशवाहक द्वारा लाए गए उपहार को स्वीकार करना हलाल है। और यदि कोई सूचना देने वाला उसे ज़ैद के किसी इकरार, बिक्री, अपवाद या ज़बरदस्ती के बारे में सूचित करे, तो उसके लिए उस व्यक्ति के विरुद्ध गवाही देना जायज़ नहीं होगा जिसके बारे में सूचना दी गई है; क्योंकि गवाही का मार्ग निश्चितता (यक़ीन) है, और अन्य मामलों में प्रबल धारणा का उपयोग करना जायज़ है। इसलिए शफ़ई, इब्न अबी लैला और अबू यूसुफ ने कहा: यदि वह अंधा होने से पहले उसे जानता था, तो अंधे होने के बाद गवाही जायज़ है, और अंधापन उसके और जिसके विरुद्ध गवाही दी जा रही है उसके बीच एक बाधा होना वैसा ही है जैसे गवाही दिए जाने वाले की अनुपस्थिति या मृत्यु। तो यह इन लोगों का मत है।

और जो अंधे व्यक्ति को उस चीज़ में गवाही देने से रोकता है जिसे उसने देखते समय ग्रहण किया था, उसका कोई आधार नहीं है, और उसकी गवाही वंश (नसब) में मान्य है जो व्यापक समाचार (ख़बर मुस्तफ़ीज़) द्वारा सिद्ध होती है, जैसे वह उस चीज़ के बारे में बताता है जो रसूल (ﷺ) से निरंतरता (तवातुर) के साथ आई है। और विद्वानों में से कुछ ऐसे भी हैं जिन्होंने आवाज़ के माध्यम से अंधे की गवाही स्वीकार की है; क्योंकि उन्होंने देखा कि इसके माध्यम से अनुमान निश्चितता के स्तर तक पहुँच जाता है, और उन्होंने देखा कि आवाज़ों का भ्रम चित्रों और रंगों के भ्रम जैसा है। यह कमज़ोर मत है, और इससे देखने वाले के लिए भी आवाज़ पर भरोसा करने की अनुमति निकलती है (२)।

मैंने कहा: आवाज़ के आधार पर अंधे की गवाही पर मलिक का मत तलाक़ और अन्य मामलों में जायज़ है यदि वह आवाज़ पहचानता हो (३)।

इब्न क़ासिम ने कहा: मैंने मलिक से कहा: एक आदमी दीवार के पीछे से अपने पड़ोसी को सुनता है, और उसे नहीं देखता, वह उसे अपनी पत्नी को तलाक़ देते हुए सुनता है, तो क्या वह उसके खिलाफ गवाही दे सकता है, जबकि वह आवाज़ पहचानता है? उन्होंने कहा: मलिक ने कहा: उसकी गवाही...

(१) अल-उकैली ४/७०, अल-हिलया में अबू नुऐम ४/१८, अल-हाकिम ४/९८ और अल-बैहक़ी १०/१५६ द्वारा उद्धृत। अल-हाफ़िज़ ने अल-तल्ख़ीस ४/१९८ में कहा: इसके इसनाद में मुहम्मद बिन सुलेमान बिन मसमूल है, और वह कमज़ोर है। और अल-बैहक़ी ने १०/१५६ में कहा: यह किसी ऐसे माध्यम से वर्णित नहीं है जिस पर भरोसा किया जा सके। (२) अल-किया की अहकाम अल-क़ुरआन १/२४८-२४९। (३) उनके कथन से: अंधे की गवाही में... इस स्थान तक (ज़ा) और (फ़ा) से लुप्त है और इसके स्थान पर वह आया है जो बत्तीसवें मसले से पहले आएगा।

سورہ البقرہ: آیت ۲۸۲

۴۴۱

اور اللہ کا ارشاد: {اپنے مردوں میں سے} اس بات کی دلیل ہے کہ نابینا گواہی دینے والوں میں سے ہے، لیکن بشرطیکہ وہ یقینی طور پر جانتا ہو؛ جیسا کہ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ سے گواہی کے بارے میں پوچھا گیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم اس سورج کو دیکھتے ہو؟ تو اس جیسی گواہی دو ورنہ چھوڑ دو" (۱)۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ گواہ کے لیے اس چیز کا مشاہدہ ضروری ہے جس کی وہ گواہی دے رہا ہے، نہ کہ وہ شخص جو استدلال کی بنیاد پر گواہی دے جس میں غلطی کا امکان ہو۔ ہاں، اس کے لیے اپنی بیوی سے ہم بستری جائز ہے اگر وہ اس کی آواز پہچانتا ہو؛ کیونکہ غالب گمان کی بنیاد پر ہم بستری کرنا جائز ہے۔ اگر اس کے پاس کوئی عورت لائی جائے اور کہا جائے: یہ تمہاری بیوی ہے، اور وہ اسے نہ جانتا ہو، تو اس کے لیے اس سے ہم بستری جائز ہے، اور اس کے لیے کسی قاصد کی بات پر ہدیہ قبول کرنا حلال ہے۔ اور اگر اسے کوئی خبر دینے والا زید کے کسی اقرار، بیع، تہمت یا غصب کے بارے میں بتائے، تو اس کے لیے اس شخص کے خلاف گواہی دینا جائز نہیں ہوگا جس کے بارے میں بتایا گیا ہے؛ کیونکہ گواہی کا راستہ یقین ہے، اور دیگر معاملات میں غالب گمان پر عمل کرنا جائز ہے۔ اسی لیے امام شافعی، ابن ابی لیلیٰ اور ابو یوسف نے کہا: اگر وہ نابینا ہونے سے پہلے اسے جانتا تھا تو نابینا ہونے کے بعد گواہی جائز ہے، اور نابینا پن کا اس کے اور جس کے خلاف گواہی دی جا رہی ہے اس کے درمیان حائل ہونا ایسا ہی ہے جیسے مشہود علیہ کا غائب ہونا یا مر جانا۔ تو یہ ان لوگوں کا مسلک ہے۔

اور جو شخص نابینا کو اس چیز کی گواہی دینے سے روکتا ہے جسے اس نے بینائی کی حالت میں حاصل کیا تھا، اس کی کوئی وجہ نہیں ہے، اور اس کی گواہی نسب میں صحیح ہے جو خبر مستفیض سے ثابت ہوتی ہے، جیسا کہ وہ رسول اللہ ﷺ سے تواتر کے ساتھ آنے والے حکم کی خبر دیتا ہے۔ اور علماء میں سے کچھ ایسے بھی ہیں جنہوں نے آواز کے ذریعے نابینا کی گواہی قبول کی ہے؛ کیونکہ ان کی رائے میں اس کے ذریعے استدلال یقین کی حد تک پہنچ جاتا ہے، اور ان کے نزدیک آوازوں کا اشتباہ صورتوں اور رنگوں کے اشتباہ کی طرح ہے۔ یہ قول ضعیف ہے اور اس سے بینا شخص کے لیے بھی آواز پر بھروسہ کرنے کا جواز لازم آتا ہے (۲)۔

میں نے کہا: آواز کی بنیاد پر نابینا کی گواہی کے بارے میں امام مالک کا مسلک طلاق وغیرہ میں جائز ہے بشرطیکہ وہ آواز کو پہچانتا ہو (۳)۔

ابن قاسم نے کہا: میں نے امام مالک سے کہا: ایک شخص دیوار کے پیچھے سے اپنے پڑوسی کو سنتا ہے، اور اسے دیکھتا نہیں ہے، وہ اسے اپنی بیوی کو طلاق دیتے ہوئے سنتا ہے، تو کیا وہ اس کے خلاف گواہی دے سکتا ہے جبکہ اس نے آواز پہچان لی ہو؟ انہوں نے کہا: مالک نے فرمایا: اس کی گواہی...

(۱) اسے عقیلی ۴/۷۰، ابو نعیم نے الحلیہ ۴/۱۸، حاکم ۴/۹۸ اور بیہقی ۱۰/۱۵۶ میں روایت کیا ہے۔ حافظ نے التلخیص ۴/۱۹۸ میں کہا: اس کی سند میں محمد بن سلیمان بن مسمول ہے اور وہ ضعیف ہے۔ اور بیہقی نے ۱۰/۱۵۶ میں کہا: یہ کسی ایسی جہت سے مروی نہیں جس پر اعتماد کیا

جا سکے۔ (۲) احکام القرآن للکیا ۱/۲۴۸-۲۴۹۔ (۳) ان کے قول: نابینا کی گواہی میں... سے اس مقام تک (ظ) اور (ف) سے ساقط ہے اور ان دونوں میں اس کی جگہ وہ عبارت آئی ہے جو بتیسویں مسئلے سے پہلے آئے گی۔

442 Surah Al-Baqarah: Verse 282 ...is permissible. This was said by Ali bin Abi Talib, Al-Qasim bin Muhammad, Shuraih Al-Kindi, Ash-Sha'bi, 'Ata bin Abi Rabah, Yahya bin Sa'id, Rabi'a, Ibrahim Al-Nakha'i, Malik, and Al-Layth (1). Twenty-seventh: The Almighty's saying: {And if there are not two men [available], then a man and two women} [Al-Baqarah: 282]. The meaning is if the claimant does not bring two men, let him bring one man and two women; this is the opinion of the majority. "A man" (farajulun) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and "two women" (wamra'atani) is conjoined to it, while the predicate (khabar) is omitted. Meaning: then a man and two women shall take their place. Accusative case (nasb) is permissible outside the Quran, i.e., "then call to witness one man and two women". Sibawayh (2) reported: "If a dagger, then a dagger" (3). Some people said: Rather, the meaning is if there are no two men, i.e., they are not found, then the testimony of two women is not permissible except in the absence of men. Ibn Atiyyah (4) said: This is weak, and the wording of the verse does not provide for it; rather, what is apparent from it is the opinion of the majority, i.e., if the witnesses called are not two men, meaning if the right-holder neglected that or intended it for some excuse, then let him call one man and two women as witnesses. Thus, the Almighty made the testimony of two women along with a man permissible even if two men are present in this verse, and He did not mention it elsewhere. So it was permitted in financial matters specifically according to the majority opinion, on the condition that there is a man with them. This was only in financial matters and not others because Allah increased the means of documenting property due to the many ways of obtaining it, its widespread occurrence, and its frequent repetition. So He made documentation in it sometimes by writing, sometimes by witnessing, sometimes by pledging (collateral), and sometimes by guarantee, and He included in all of that the testimony of women with men. No sane person should imagine that the Almighty's saying: {When you contract a debt} includes the debt of the dowry along with the marriage contract (vulva), or a settlement regarding intentional blood (homicide), for that testimony is not testimony regarding a debt, but rather it is testimony regarding marriage (5). Scholars allowed their testimony alone in matters that only women see due to necessity. And on such basis, the testimony of... (1) See Al-Mudawwanah 5/169, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/363, Al-Ma'unah 3/1557, and Al-Mughni 14/178. (2) In the Book 1/258. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/344-345. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/381. (5) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 1/251.

442 सूरह अल-बक़रह: आयत 282 ...जायज़ है। यह बात अली बिन अबी तालिब, अल-कासिम बिन मुहम्मद, शुरैह अल-किंदी, अल-शाबी, अता बिन अबी रबाह, याह्या बिन सईद, रबीअह, इब्राहिम अल-नखई, मलिक और अल-लैथ (1) ने कही थी। सत्ताईसवाँ: अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर यदि दो पुरुष न हों, तो एक पुरुष और दो स्त्रियाँ} [अल-बक़रह: 282]। इसका अर्थ यह है कि यदि दावेदार दो पुरुष न ला सके तो वह एक पुरुष और दो स्त्रियाँ लाए; यह बहुसंख्यक विद्वानों (जम्हूर) का मत है। "फिर एक पुरुष" (फ़-रजुलुन) रफ़' (प्रथमा विभक्ति) में है क्योंकि यह मुब्तदा (विषय) है, और "दो स्त्रियाँ" (व-अमराअतानि) उस पर अत्फ़ (संयोजन) है, और खबर (विधेय) हटा दी गई है। अर्थात: तो एक पुरुष और दो स्त्रियाँ उनके स्थान पर खड़े होंगे। कुरान के बाहर नसब (द्वितीया विभक्ति) भी जायज़ है, अर्थात: "तो एक पुरुष और दो स्त्रियों को गवाह बनाओ"। सिबवैह (2) ने वर्णन किया है: "यदि एक खंजर, तो एक खंजर" (3)। कुछ लोगों ने कहा: बल्कि इसका अर्थ यह है कि यदि दो पुरुष न हों, अर्थात वे न मिलें, तो पुरुषों की अनुपस्थिति के बिना दो स्त्रियों की गवाही जायज़ नहीं है। इब्न अतिय्याह (4) ने कहा: यह कमज़ोर मत है, और आयत के शब्द ऐसा संकेत नहीं देते; बल्कि इससे जो ज़ाहिर होता है वह जम्हूर का मत है, अर्थात यदि गवाह बनाने वाले दो पुरुष न हों, मतलब यह कि यदि हक़ वाले ने इसे नज़रअंदाज़ कर दिया या किसी बहाने से ऐसा करना चाहा, तो वह एक पुरुष और दो स्त्रियों को गवाह बनाए। इस प्रकार अल्लाह तआला ने इस आयत में दो पुरुषों की उपस्थिति के बावजूद एक पुरुष के साथ दो स्त्रियों की गवाही को जायज़ ठहराया, और उन्होंने अन्यत्र इसका उल्लेख नहीं किया। अतः जम्हूर के अनुसार विशेष रूप से वित्तीय मामलों में इसे अनुमति दी गई, इस शर्त के साथ कि उनके साथ एक पुरुष हो। ऐसा केवल वित्तीय मामलों में था न कि दूसरों में; क्योंकि अल्लाह ने संपत्ति के दस्तावेज़ीकरण के कारणों को बढ़ा दिया है क्योंकि इसे प्राप्त करने के कई तरीके हैं, इसकी व्यापकता है और इसका बार-बार दोहराव होता है। इसलिए उन्होंने इसमें कभी लेखन के माध्यम से, कभी गवाही के माध्यम से, कभी गिरवी रखने के माध्यम से, और कभी गारंटी के माध्यम से दस्तावेज़ीकरण किया, और उन सभी में पुरुषों के साथ महिलाओं की गवाही को शामिल किया। किसी भी बुद्धिमान व्यक्ति को यह कल्पना नहीं करनी चाहिए कि अल्लाह तआला का यह कहना: {जब तुम ऋण का लेन-देन करो} में निकाह के अनुबंध के साथ मेहर का ऋण, या जानबूझकर की गई हत्या (खून-खराबे) पर समझौता शामिल है, क्योंकि वह गवाही ऋण पर गवाही नहीं है, बल्कि वह निकाह पर गवाही है (5)। विद्वानों ने आवश्यकता के कारण उन मामलों में उनकी अकेले गवाही की अनुमति दी है जिसे केवल महिलाएं ही देखती हैं। और इसी आधार पर गवाही की अनुमति दी गई... (1) देखिए अल-मुदव्वना 5/169, मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलेमा

3/363, अल-मऊना 3/1557, और अल-मुग़नी 14/178। (2) किताब 1/258 में। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/344-345। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/381 में। (5) अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/251।

442 سورۃ البقرہ: آیت 282 جائز ہے۔ اور یہ بات علی بن ابی طالب، القاسم بن محمد، شریح الکندی، الشعبی، عطاء بن ابی رباح، یحییٰ بن سعید، ربیعہ، ابراہیم النخعی، مالک اور لیث (1) نے کہی ہے۔ ستائیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ﴾ [البقرۃ: 282]۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اگر مطالبہ کرنے والا دو مرد نہ لا سکے تو ایک مرد اور دو عورتیں لے آئے، یہ جمہور کا قول ہے۔ «فَرَجُلٌ» مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور «وَامْرَأَتَانِ» اس پر عطف ہے، اور خبر محذوف ہے۔ یعنی: تو ایک مرد اور دو عورتیں ان کے قائم مقام ہوں گی۔ قرآن کے علاوہ میں نصب بھی جائز ہے، یعنی: "فاستشهدوا رجلاً وامرأتين" (پس گواہ بناؤ ایک مرد اور دو عورتوں کو)۔ سیبویہ (2) نے حکایت کی ہے: "ان خنجراً فخنجراً" (اگر ایک خنجر ہے تو دوسرا بھی خنجر ہی ہے) (3)۔ کچھ لوگوں نے کہا: بلکہ مطلب یہ ہے کہ اگر دو مرد نہ ہوں، یعنی وہ موجود نہ ہوں، تو مردوں کی عدم موجودگی کے سوا دو عورتوں کی گواہی جائز نہیں۔ ابن عطیہ (4) نے کہا: یہ قول ضعیف ہے، کیونکہ آیت کے الفاظ اس کا فائدہ نہیں دیتے، بلکہ اس سے ظاہر قول جمہور ہی ہے، یعنی اگر گواہ بنانے والے دو مرد نہ ہوں، یعنی اگر حق والے نے اس سے غفلت برتی ہو یا کسی عذر کی بنا پر ایسا ارادہ کیا ہو، تو وہ ایک مرد اور دو عورتوں کو گواہ بنا لے۔ پس اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں دو مردوں کی موجودگی کے باوجود ایک مرد کے ساتھ دو عورتوں کی گواہی کو جائز قرار دیا، اور اس کا ذکر دوسری جگہ نہیں کیا، چنانچہ جمہور کے قول کے مطابق اسے خاص طور پر مالی معاملات میں جائز قرار دیا گیا، بشرطیکہ ان کے ساتھ ایک مرد ہو۔ اور یہ صرف اموال ہی میں اس لیے تھا کہ اللہ تعالیٰ نے اموال کو دستاویزی شکل دینے کے اسباب زیادہ کیے ہیں کیونکہ ان کے حصول کی جہات کثیر ہیں، ان کا وقوع عام ہے اور وہ بار بار پیش آتے ہیں۔ پس اس میں کبھی تحریر کے ذریعے، کبھی گواہی کے ذریعے،

کبھی رہن کے ذریعے اور کبھی ضمانت کے ذریعے وثوق پیدا کیا، اور ان سب میں مردوں کے ساتھ عورتوں کی گواہی کو بھی داخل کر دیا۔ اور کوئی عقل مند یہ گمان نہ کرے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيْنٍ﴾ (جب تم آپس میں ادھار کا معاملہ کرو) میں نکاح کے ساتھ مہر کا قرض، یا قصداً قتل کے خون پر صلح شامل ہے، کیونکہ وہ گواہی قرض پر گواہی نہیں ہے بلکہ وہ نکاح پر گواہی ہے (5)۔ اور علماء نے ضرورت کی بنا پر ان چیزوں میں عورتوں کی تنہا گواہی کو جائز قرار دیا ہے جن پر ان کے سوا کوئی مطلع نہیں ہوتا۔ اور اسی طرح کی چیزوں میں گواہی جائز قرار دی گئی... (1) دیکھئے المدونة 5/169، مختصر اختلاف العلماء 3/363، المعونة 3/1557، اور المغنی 14/178۔ (2) کتاب 1/258 میں۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 1/344-345۔ (4) المحرر الوجیز 1/381 میں۔ (5) احکام القرآن للکیا 1/251۔

...children in wounds among (1) themselves due to necessity. Scholars have differed regarding the testimony of children in wounds, and it is: Twenty-eighth: Malik permitted it as long as they do not disagree or separate. No fewer than two testimonies from them are allowed, whether by a minor against an adult or an adult against a minor. Among those who used to judge by the testimony of children among themselves in wounds was Abdullah bin Al-Zubayr. Malik said (2): This is the matter agreed upon among us. Al-Shafi'i, Abu Hanifa, and their companions did not permit their testimony, based on Allah's saying: {from your men}, and {from those you approve of}, and {two just men among you}. These qualities are not present in a child (3). Twenty-ninth: Since Allah, glorified be He, made the testimony of two women equivalent to the testimony of one man, their ruling must be like his. Just as he has the right to swear an oath along with a witness according to us (4), and similarly according to Al-Shafi'i, it is necessary to swear along with the testimony of two women based on this absolute substitution. Abu Hanifa and his companions disagreed with this; they did not see the oath with a witness, saying: Allah glorified be He partitioned testimony and numbered it and did not mention a witness and an oath. Therefore, judging by it is not permissible because it would be an additional category (5) beyond what Allah partitioned, which is an addition to the text, and that is considered abrogation (6). Among those who held this view were Al-Thawri, Al-Awza'i, Ata, Al-Hakam bin Utaybah, and a group. Some said: Ruling by an oath along with a witness is abrogated by the Quran. Ata claimed that the first to judge by it was Abd al-Malik bin Marwan, while Al-Hakam said: Judging by oath and a witness is an innovation, and the first to judge by it was Muawiyah. This is all incorrect and mere conjecture that avails nothing against the truth. One who denies and is ignorant is not like one who affirms and knows! And there is nothing in the saying of Allah the Almighty:

---

(1) The word "feema" (in what) is from (M). (2) In Al-Muwatta 2/726. (3) See: Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/337, Al-Kafi 2/908, Al-Muntaqa 5/229, and Al-Mughni 14/146. (4) In (D) and (M): with the witness according to us, and what is fixed from (Kh) and (Z), which is consistent with Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/253, and the speech is from him. (5) In (Kh) and (Z): a third category. (6) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/253.

...बच्चों के बीच चोटों के मामलों में ज़रूरत के कारण (1)। चोटों के मामलों में बच्चों की गवाही के बारे में विद्वानों के बीच मतभेद रहा है, जो इस प्रकार है: अट्ठाइसवां: मलिक ने इसे तब तक अनुमति दी जब तक कि वे असहमत न हों या अलग न हों। उनमें से दो से कम की गवाही की अनुमति नहीं है, चाहे वह छोटे की बड़े के खिलाफ हो या बड़े की छोटे के खिलाफ। चोटों के मामलों में आपस में बच्चों की गवाही के आधार पर फैसला करने वालों में अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर भी शामिल थे। मलिक ने कहा (2): हमारे यहाँ इसी बात पर आम सहमति है। अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने उनकी गवाही की अनुमति नहीं दी; अल्लाह के इस फरमान के कारण: {तुम्हारे पुरुषों में से}, और {उनमें से जिन्हें तुम पसंद करो}, और {तुम में से दो न्यायप्रिय पुरुष}। ये गुण बच्चे में नहीं पाए जाते (3)। उनतीसवां: चूंकि अल्लाह सुब्हानहु व ता'आला ने दो महिलाओं की गवाही को एक पुरुष की गवाही के बराबर माना है; इसलिए उनका फैसला उसके जैसा ही होना चाहिए। जिस तरह उसे हमारे यहाँ गवाह के साथ कसम खाने का अधिकार है (4), और अल-शाफ़ई के अनुसार भी, इस पूर्ण प्रतिस्थापन के आधार पर दो महिलाओं की गवाही के साथ कसम खाना ज़रूरी है। अबू हनीफ़ा और उनके साथियों ने इस पर असहमति जताई; उन्होंने गवाह के साथ कसम को सही नहीं माना, और कहा: अल्लाह सुब्हानहु व ता'आला ने गवाही को विभाजित और सूचीबद्ध किया है, और गवाह और कसम का ज़िक्र नहीं किया है, इसलिए इसके द्वारा फैसला करना जायज़ नहीं है; क्योंकि यह अल्लाह द्वारा विभाजित श्रेणियों के अलावा एक अतिरिक्त श्रेणी (5) होगी, और यह मूल पाठ (नस्स) में बढ़ोतरी है, और यह मंसूख (रद्द) होना (6) है। इस राय को मानने वालों में अल-थौरी, अल-औज़ाई, अता, अल-हकम बिन उतायबा और एक समूह शामिल था। उनमें से कुछ ने कहा: गवाह के साथ कसम खाने का फैसला कुरान द्वारा मंसूख कर दिया गया है। अता ने दावा किया कि सबसे पहले इसके द्वारा फैसला करने वाले अब्द अल-मलिक बिन मरवान थे, जबकि अल-हकम ने कहा: कसम और गवाह के साथ फैसला करना एक बिदअत (नया आविष्कार) है, और सबसे पहले इसके द्वारा फैसला मुआविया ने किया था। यह सब गलत है और केवल अनुमान है जो सच्चाई के मुकाबले कुछ काम नहीं आता। वह व्यक्ति जो इनकार करता है और अज्ञानी है, उस व्यक्ति की तरह नहीं है जिसने साबित किया और जिसे ज्ञान है! और अल्लाह तआला के इस कथन में ऐसा कुछ नहीं है:

---

(1) शब्द: 'फीमा' (जिसमें), (एम) से। (2) अल-मुवत्ता 2/726 में। (3) देखिए: मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलेमा 3/337, अल-काफी 2/908, अल-मुन्तक़ा 5/229, और अल-मुग़नी 14/146। (4) (डी)

और (एम) में: हमारे यहाँ गवाह के साथ, और (ख़) और (ज़) से साबित है, जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/253 के अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है। (5) (ख़) और (ज़) में: एक तीसरी श्रेणी। (6) देखिए इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 1/253।

...زخموں میں بچوں کے درمیان ضرورت کی بناء پر (۱)۔ اور علماء کا زخموں میں بچوں کی گواہی کے بارے میں اختلاف ہے، اور وہ یہ ہے: اٹھائیسواں: چنانچہ امام مالک نے اسے اس وقت تک جائز قرار دیا جب تک وہ (بچے) مختلف نہ ہوں اور جدا نہ ہوں۔ اور ان میں سے دو سے کم کی گواہی کسی بڑے پر چھوٹے کے لیے یا کسی چھوٹے پر بڑے کے لیے جائز نہیں ہے۔ اور زخموں کے معاملے میں بچوں کی باہمی گواہی پر فیصلہ کرنے والوں میں عبداللہ بن زبیر بھی شامل تھے۔ امام مالک نے فرمایا (۲): اور ہمارے نزدیک یہی وہ معاملہ ہے جس پر سب کا اتفاق ہے۔ اور امام شافعی، امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب نے ان کی گواہی کو جائز قرار نہیں دیا؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {اپنے مردوں میں سے}، اور ارشاد: {جن کو تم پسند کرو} اور ارشاد: {تم میں سے دو عادل مرد}، اور یہ صفات بچے میں نہیں پائی جاتیں (۳)۔ انتیسواں: جب اللہ سبحانہ نے دو عورتوں کی گواہی کو ایک مرد کی گواہی کے بدلے قرار دیا؛ تو واجب ہے کہ ان کا حکم بھی اسی کے حکم جیسا ہو؛ تو جس طرح اسے ہمارے نزدیک ایک گواہ اور قسم کے ساتھ حلف لینے کا حق ہے (۴)، اور امام شافعی کے نزدیک بھی ایسا ہی ہے، تو اس مطلق عوضیت کی بنا پر دو عورتوں کی گواہی کے ساتھ حلف لینا واجب ہے۔ اور امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب نے اس میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ انہوں نے گواہ کے ساتھ قسم کو درست نہیں سمجھا، اور کہا: اللہ سبحانہ نے شہادت کو تقسیم کیا اور اسے شمار کیا ہے، اور اس میں ایک گواہ اور قسم کا ذکر نہیں کیا، لہذا اس کے ذریعے فیصلہ جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ اللہ کی تقسیم کردہ اقسام پر ایک زائد قسم (۵) ہوگی، اور یہ نص پر زیادتی ہے، اور وہ نسخ (۶) ہے۔ اور جن لوگوں نے یہ قول اختیار کیا ان میں ثوری، اوزاعی، عطا، حکم بن عتیبہ اور ایک گروہ شامل ہے۔ ان میں سے بعض نے

کہا: ایک گواہ کے ساتھ قسم کا فیصلہ قرآن سے منسوخ ہے۔ اور عطا نے دعویٰ کیا کہ سب سے پہلے جس نے اس پر فیصلہ کیا وہ عبد الملک بن مروان تھے، اور حکم نے کہا: قسم اور ایک گواہ کے ساتھ فیصلہ کرنا بدعت ہے، اور سب سے پہلے جس نے یہ حکم دیا وہ معاویہ تھے۔ اور یہ سب غلطی اور گمان ہے جو حق کے سامنے ذرہ برابر کام نہیں آتا، اور نفی کرنے والا اور جاہل اس جیسا نہیں ہوتا جس نے ثابت کیا اور جسے علم ہے! اور اللہ تعالیٰ کے اس قول میں کچھ ایسا نہیں ہے:

---

(۱) لفظ: 'فیما' (جس میں)، (م) سے۔ (۲) الموطأ ۲/۷۲۶ میں۔ (۳) دیکھئے مختصر اختلاف العلماء ۳/۳۳۷، الکافی ۲/۹۰۸، المنتی ۵/۲۲۹، اور المغنی ۱۴/۱۴۶۔ (۴) (د) اور (م) میں: ہمارے ہاں گواہ کے ساتھ، اور (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے، جو ابن العربی کی احکام القرآن ۱/۲۵۳ کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۵) (خ) اور (ظ) میں: تیسری قسم۔ (۶) دیکھئے ابن العربی کی احکام القرآن ۱/۲۵۳۔

444 Surah Al-Baqarah: Verse 282

﴿And bring to witness two witnesses from among your men﴾ the verse, does not invalidate the judgment of the Messenger of Allah ﷺ regarding an oath with a single witness(1), nor does it mean that rights cannot be established or deserved except by what is mentioned therein and nothing else. For that would be invalidated by the refusal of the defendant and the oath of the claimant, as wealth is deserved by that according to consensus. There is nothing in the Book of Allah the Almighty that contradicts this, and this is decisive in refuting them(2). Malik(3) said: An argument against those who said that is to say to them: What if a man claimed money against another man, does the defendant not swear that he does not owe that right? If he swears, that right against him is nullified. And if he refuses to take the oath, the owner of the right swears that his right is true, and his right is established against his companion. This is something in which there is no disagreement among anyone, nor in any land. So by what basis did he take this, and in which Book of Allah did he find it? So whoever acknowledges this must acknowledge the oath with a witness.

Our scholars said: Then the wonder is that despite the fame and authenticity of the hadiths, they labeled those who acted upon them as innovators, to the extent that they overturned their ruling and belittled their knowledge(4), even though the four Caliphs, Ubayy ibn Ka'b, Mu'awiyah, Shurayh, Umar ibn Abd al-Aziz—who wrote about it to his governors—Iyas ibn Mu'awiyah, Abu Salamah ibn Abd al-Rahman, Abu al-Zinad, and Rabi'ah had acted upon it. Therefore, Malik said: Indeed, what has passed from the practice of the Sunnah is sufficient. Do you see these people’s rulings being overturned and their innovations being judged?!(5) This is severe negligence and unsound insight.

The Imams narrated from Ibn Abbas from the Prophet ﷺ that he judged by an oath along with a witness. Amr ibn Dinar said: Specifically in financial matters; narrated by Saif ibn Sulayman, from Qays ibn Sa'd, from Amr ibn Dinar, from Ibn Abbas(6).

Abu Umar(7) said: This is the most authentic chain for this hadith, and it is a hadith against which no one has any objection.

---

(1) The author will mention it soon. (2) See Al-Tamheed 2/154-155, Al-Istidhkar 22/52, Al-Mufhim 5/152-153, and Al-Mughni 14/130-131. (3) In Al-Muwatta 2/724-725. (4) In (d) and (m): they belittled his opinion, and what is established is from (kh), (za), and (fa), which is consistent with Al-Mufhim 5/152. (5) Al-Mufhim 5/152-153. (6) Narrated

by Ahmad (2968), and Muslim (1712), see Al-Istidhkar 22/60-61. (7) In Al-Tamheed 2/138-140.

४४४ सूरा अल-बकरा: आयत २८२

﴾और अपने पुरुषों में से दो गवाह बना लो﴿ आयत, अल्लाह के रसूल ﷺ के एक गवाह के साथ शपथ के फैसले को खारिज नहीं करती है(१), और न ही इसका मतलब यह है कि अधिकारों को केवल उसी के द्वारा प्राप्त या साबित नहीं किया जा सकता जो उसमें उल्लेख किया गया है। क्योंकि यह प्रतिवादी के इनकार और वादी की शपथ से अमान्य हो जाएगा, क्योंकि आम सहमति के अनुसार उससे धन का अधिकार प्राप्त होता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब में इसके विपरीत कुछ भी नहीं है, और यह उनका खंडन करने में निर्णायक है(२)। मलिक(३) ने कहा: जिसने भी यह बात कही, उसके विरुद्ध एक तर्क यह है कि उससे कहा जाए: क्या आपने देखा है कि यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति से धन का दावा किया, तो क्या प्रतिवादी यह शपथ नहीं लेता कि ऐसा अधिकार उसके विरुद्ध नहीं है? यदि वह शपथ लेता है, तो उसके विरुद्ध वह अधिकार शून्य हो जाता है। और यदि वह शपथ लेने से इनकार करता है, तो अधिकार का स्वामी शपथ लेता है कि उसका अधिकार वास्तव में सत्य है, और उसका अधिकार उसके साथी के विरुद्ध स्थापित हो जाता है। यह एक ऐसी बात है जिसमें किसी के बीच कोई मतभेद नहीं है, और न ही किसी भी देश में। तो उसने इसे किस आधार पर लिया, और उसने इसे अल्लाह की किस किताब में पाया? इसलिए जो कोई भी इसे स्वीकार करता है, उसे गवाह के साथ शपथ को स्वीकार करना चाहिए।

हमारे विद्वानों ने कहा: फिर आश्चर्य की बात यह है कि हदीसों की प्रसिद्धि और प्रामाणिकता के बावजूद, उन्होंने उन लोगों को नवाचारी करार दिया जिन्होंने उन पर अमल किया, यहाँ तक कि उन्होंने उनके फैसले को उलट दिया और उनके ज्ञान को कमतर आंका(४), जबकि चार खलीफाओं, उबैय इब्न काब, मुआविया, शुरैह, उमर इब्न अब्द अल-अज़ीज़—जिन्होंने इस बारे में अपने गवर्नरों को लिखा था—इयास इब्न मुआविया, अबू सलामा इब्न अब्द अल-रहमान, अबू अल-ज़िनाद और रबीआ ने इस पर अमल किया था। इसलिए, मलिक ने कहा: वास्तव में, सुन्नत के अभ्यास से जो कुछ बीत चुका है वह पर्याप्त है। क्या आप देखते हैं कि इन लोगों के फैसलों को उलट दिया जा रहा है और उनके नवाचारों पर न्याय किया जा रहा है?!(५) यह गंभीर लापरवाही और दोषपूर्ण अंतर्दृष्टि है।

इमामों ने इब्न अब्बास के माध्यम से पैगंबर ﷺ से वर्णन किया है कि उन्होंने एक गवाह के साथ शपथ द्वारा फैसला किया। अम्र इब्न दीनार ने कहा: विशेष रूप से वित्तीय मामलों में; सैफ इब्न सुलेमान द्वारा वर्णित, कैस इब्न साद से, अम्र इब्न दीनार से, इब्न अब्बास से(६)।

अबू उमर(७) ने कहा: यह इस हदीस के लिए सबसे प्रामाणिक श्रृंखला है, और यह एक ऐसी हदीस है जिसके विरुद्ध किसी को कोई आपत्ति नहीं है।

---

(१) लेखक जल्द ही इसका उल्लेख करेंगे। (२) देखें अत-तमहीद २/१५४-१५५, अल-इस्तिधकार २२/५२, अल-मुफिम ५/१५२-१५३, और अल-मुग़नी १४/१३०-१३१। (३) अल-मुवत्ता २/७२४-७२५ में। (४) (द) और (म) में: उन्होंने उनकी राय को कमतर आंका, और जो स्थापित है वह (ख), (ज़ा) और (फ़ा) से है, जो अल-मुफिम ५/१५२ के अनुरूप है। (५) अल-मुफिम ५/१५२-१५३। (६) अहमद (२९६८) और मुस्लिम (१७१२) द्वारा वर्णित, देखें अल-इस्तिधकार २२/६०-६१। (७) अत-तमहीद २/१३८-१४० में।

٤٤٤ سورہ البقرہ: آیت ٢٨٢

﴿اور اپنے مردوں میں سے دو گواہ بنا لو﴾ آیت، اس سے ایک گواہ کے ساتھ قسم کے بارے میں رسول اللہ ﷺ کے فیصلے کی نفی نہیں ہوتی(١)، اور نہ ہی اس کا مطلب یہ ہے کہ حقوق تک رسائی ممکن نہیں یا وہ صرف اسی چیز سے حاصل نہیں کیے جا سکتے جو اس میں ذکر کی گئی ہے اور کچھ نہیں، کیونکہ یہ مدعا علیہ کے انکار اور مدعی کی قسم سے باطل ہو جائے گا، کیونکہ اجماع کے مطابق اس سے مال کا حق ثابت ہوتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کی کتاب میں اس کے خلاف کچھ نہیں ہے، اور یہ ان کی تردید میں فیصلہ کن ہے(٢)۔ امام مالک(٣) نے فرمایا: جس کسی نے یہ بات کہی اس کے خلاف دلائل میں سے ایک یہ ہے کہ اس سے کہا جائے: کیا تم نے دیکھا ہے کہ اگر کسی شخص نے دوسرے شخص سے مال کا دعویٰ کیا، تو کیا مدعا علیہ یہ قسم نہیں اٹھاتا کہ ایسا حق اس کے ذمے نہیں ہے؟ اگر وہ قسم کھا لے تو اس کے خلاف وہ حق باطل ہو جاتا ہے۔ اور اگر وہ قسم کھانے سے انکار کر دے تو حق کا مالک قسم کھاتا ہے کہ اس کا حق واقعی برحق ہے، اور اس کا حق اس کے ساتھی کے خلاف ثابت ہو جاتا ہے۔ یہ ایک ایسی بات ہے جس میں کسی کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے، اور نہ ہی کسی ملک میں۔ تو اس نے اسے کس بنیاد پر لیا، اور اسے اللہ کی کس کتاب میں پایا؟ لہٰذا جو شخص اس کا اقرار کرتا ہے اسے گواہ کے ساتھ قسم کا بھی اقرار کرنا چاہیے۔

ہمارے علماء نے کہا: پھر تعجب کی بات یہ ہے کہ احادیث کی شہرت اور صحت کے باوجود، انہوں نے ان پر عمل کرنے والوں کو بدعتی قرار دیا یہاں تک کہ انہوں نے ان کے فیصلے کو کالعدم قرار دے دیا اور ان کے علم کو کم تر سمجھا(٤)، حالانکہ خلفائے راشدین، ابی بن کعب، معاویہ، شریح، عمر بن عبدالعزیز — جنہوں نے اس بارے میں اپنے گورنروں کو لکھا تھا —

ایاس بن معاویہ، ابو سلمہ بن عبدالرحمن، ابوالزناد اور ربیعہ نے اس پر عمل کیا تھا۔ اس لیے مالک نے کہا: یقیناً سنت کے عمل سے جو کچھ گزر چکا ہے وہ کافی ہے۔ کیا تم دیکھتے ہو کہ ان لوگوں کے فیصلے کالعدم کیے جا رہے ہیں اور ان کی بدعتوں کا فیصلہ کیا جا رہا ہے؟!(٥) یہ شدید غفلت اور غیر درست بصیرت ہے۔

ائمہ نے ابن عباس کے واسطے سے نبی کریم ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ نے ایک گواہ کے ساتھ قسم کا فیصلہ فرمایا۔ عمرو بن دینار نے کہا: خاص طور پر مالی معاملات میں؛ اسے سیف بن سلیمان نے قیس بن سعد سے، انہوں نے عمرو بن دینار سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے(٦)۔

ابوعمر(٧) نے کہا: یہ اس حدیث کی سب سے صحیح سند ہے، اور یہ ایسی حدیث ہے جس پر کسی کو کوئی اعتراض نہیں۔

---

(١) مصنف جلد ہی اس کا ذکر کریں گے۔ (٢) دیکھیں التمهيد ٢/ ١٥٤-١٥٥، والاستذكار ٢٢/ ٥٢، والمفهم ٥/ ١٥٢-١٥٣، والمغني ١٤/ ١٣٠-١٣١۔ (٣) الموطأ ٢/ ٧٢٤-٧٢٥ میں۔ (٤) (د) اور (م) میں: انہوں نے ان کی رائے کو کم تر سمجھا، اور جو ثابت ہے وہ (خ)، (ظ) اور (ف) سے ہے، جو المفہم ٥/ ١٥٢ کے مطابق ہے۔ (٥) المفهم ٥/ ١٥٢-١٥٣۔ (٦) اسے احمد (٢٩٦٨) اور مسلم (١٧١٢) نے روایت کیا ہے، دیکھیں الاستذكار ٢٢/ ٦٠-٦١۔ (٧) التمهيد ٢/ ١٣٨-١٤٠ میں۔

In its chain of narration (Isnad), and there is no dispute among those knowledgeable in Hadith that its men (narrators) are trustworthy. Yahya al-Qattan said: "Saif bin Sulayman is reliable; I have not seen anyone with a better memory than him." Al-Nasa'i said (1): "This is a good chain of narration; Saif is trustworthy, and Qais is trustworthy." Muslim included this Hadith of Ibn Abbas (2). Abu Bakr al-Bazzar said: "Saif bin Sulayman and Qais bin Sa'd are both trustworthy, and those after them need no mention because of their fame for reliability and justice."

None of the Companions was reported to have denied taking an oath with a witness; rather, the saying in favor of it came from them, and the majority of the people of knowledge in Medina follow it. There was a disagreement regarding it from Urwah ibn al-Zubayr and Ibn Shihab. Ma'mar said: "I asked al-Zuhri about taking an oath with a witness, and he said: 'This is something people have innovated; there must be two witnesses.'" It was narrated from him that when he first took charge of the judiciary, he ruled with a witness and an oath; this was also held by Malik and his companions, al-Shafi'i and his followers, Ahmad, Ishaq, Abu Ubayd, Abu Thawr, Dawud ibn Ali, and a group of the people of Athar (Hadith). It is something that I believe cannot be disagreed with, due to the frequent narrations (Mutawatir) about it from the Prophet ﷺ and the practice of the people of Medina, generation after generation (3). Malik said: "Judgement is made with an oath and a witness in all countries, and he did not argue in his 'Muwatta' for any other issue besides it (4)." There was no disagreement reported from him regarding ruling with an oath and a witness, nor from any of his companions in Medina, Egypt, or elsewhere. The Malikis in every land do not know anything other than this from their school of thought except here in Al-Andalus; for Yahya bin Yahya claimed that he did not see al-Layth giving a fatwa based on it (5), nor did he follow it. Yahya disagreed with Malik in that, while also disagreeing with the Sunnah and the practice of the land of Hijrah (Medina) (6).

Then, the oath with a witness is an additional ruling from the tongue of the Messenger of Allah ﷺ, like his prohibition of marrying a woman along with her paternal aunt or maternal aunt (7), together with the words of Allah Almighty: {And lawful for you are those beyond that}.

(1) In al-Sunan al-Kubra, under Hadith (5967). (2) Number (1712), and it was mentioned previously. (3) Al-Tamhid 153-154. (4) See Al-Muwatta 2/724. (5) The word:

'with it', from (M), and Al-Tamhid 2/154. (6) Al-Tamhid 2/154. (7) Narrated by al-Bukhari (5109) and Muslim (1408) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and it is in Ahmad (577) from the Hadith of Ali (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-बकरा: आयत 282 445

इसके इसनाद (कथन की श्रृंखला) में, और हदीस के जानकारों के बीच इस बात में कोई विवाद नहीं है कि इसके पुरुष (वर्णनकर्ता) विश्वसनीय हैं। यहया अल-कत्तान ने कहा: "सैफ बिन सुलेमान विश्वसनीय हैं; मैंने उनसे बेहतर याददाश्त वाला कोई नहीं देखा।" अल-नसाई ने कहा (1): "यह एक अच्छा इसनाद है; सैफ विश्वसनीय है, और क़ैस विश्वसनीय है।" मुस्लिम ने इब्न अब्बास की इस हदीस को उद्धृत किया है (2)। अबू बक्र अल-बज्ज़ार ने कहा: "सैफ बिन सुलेमान और क़ैस बिन साद दोनों विश्वसनीय हैं, और उनके बाद वालों को उनकी विश्वसनीयता और न्याय के लिए प्रसिद्धि के कारण उल्लेख करने की आवश्यकता नहीं है।"

किसी भी सहाबा (पैगंबर के साथी) से यह रिपोर्ट नहीं मिली कि उन्होंने गवाह के साथ शपथ लेने का खंडन किया हो, बल्कि उनके माध्यम से इसके पक्ष में कथन आए हैं, और मदीना के अधिकांश विद्वान इसी का पालन करते हैं। उरवाह इब्न अल-जुबैर और इब्न शिहाब के संबंध में इसमें मतभेद था। मामर ने कहा: "मैंने अल-ज़ुहरी से गवाह के साथ शपथ के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: 'यह कुछ ऐसा है जिसे लोगों ने नया शुरू किया है; दो गवाह होने चाहिए।'" उनसे यह भी वर्णित है कि जब उन्होंने पहली बार न्यायपालिका का कार्यभार संभाला, तो उन्होंने एक गवाह और एक शपथ के साथ फैसला सुनाया; यही राय मलिक और उनके साथियों, अल-शफी और उनके अनुयायियों, अहमद, इशाक, अबू उबैद, अबू थौर, दाऊद इब्न अली और हदीस के विद्वानों के एक समूह की थी। यह कुछ ऐसा है जिसके खिलाफ जाना मेरे विचार में जायज नहीं है, क्योंकि पैगंबर ﷺ से इसके बारे में लगातार विवरण (मुतवातिर) मिले हैं और मदीना के लोगों का पीढ़ी-दर-पीढ़ी यही अभ्यास रहा है (3)। मलिक ने कहा: "सभी देशों में एक गवाह और शपथ के साथ फैसला किया जाता है, और उन्होंने अपनी पुस्तक 'मुवत्ता' में इसके अलावा किसी अन्य मुद्दे के लिए तर्क नहीं किया (4)।" शपथ और गवाह के साथ न्याय करने के संबंध में न तो उनसे और न ही मदीना, मिस्र या अन्य स्थानों के उनके किसी साथी से कोई मतभेद रिपोर्ट किया गया है। हर देश के मालिकी विद्वान अपने संप्रदाय से इसके अलावा कुछ नहीं जानते, सिवाय हमारे यहाँ अंडालूसिया के, क्योंकि यहया बिन यहया ने दावा किया कि उन्होंने अल-लयथ को इस पर फतवा देते हुए नहीं देखा (5), और न ही वह इस पर अमल करते थे। यहया ने इस मामले में मलिक से असहमति जताई, साथ ही सुन्नत और हिजरत के घर (मदीना) के अमल के खिलाफ भी गए (6)।

फिर, गवाह के साथ शपथ अल्लाह के रसूल ﷺ की ज़ुबान से एक अतिरिक्त नियम है, जैसे कि किसी महिला से उसकी बुआ या मौसी के साथ निकाह करने की उनकी मनाही (7), अल्लाह सर्वशक्तिमान के इन शब्दों के साथ: {और इसके अलावा तुम्हारे लिए हलाल (वैध) कर दिया गया है}।

(1) अस-सुनन अल-कुबरा में हदीस संख्या (5967) के तहत। (2) संख्या (1712), और यह हाल ही में बीत चुका है। (3) अत-तम्हीद 153-154। (4) अल-मुवत्ता 2/724 देखें। (5) शब्द: 'उसके साथ', (म) से, और अत-तम्हीद 2/154। (6) अत-तम्हीद 2/154। (7) इसे अल-बुखारी (5109) और मुस्लिम (1408) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और यह अहमद (577) में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से मौजूद है।

اس کی سند میں، اور اہل علمِ حدیث کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس کے راوی ثقہ (قابل اعتماد) ہیں۔ یحییٰ القطان نے کہا: "سیف بن سلیمان ثقہ ہیں، میں نے ان سے زیادہ حافظے والا کوئی نہیں دیکھا۔" اور النسائی نے کہا (1): "یہ سند جید ہے، سیف ثقہ ہے، اور قیس ثقہ ہے۔" اور مسلم نے ابن عباس کی یہ حدیث روایت کی ہے (2)۔ ابوبکر البزار نے کہا: "سیف بن سلیمان اور قیس بن سعد دونوں ثقہ ہیں، اور ان کے بعد والوں کو ان کی ثقاہت اور عدالت میں شہرت کی بنا پر ذکر کرنے کی ضرورت نہیں۔"

اور صحابہ میں سے کسی سے یہ منقول نہیں کہ اس نے گواہ کے ساتھ قسم کا انکار کیا ہو، بلکہ ان سے اس کے حق میں قول مروی ہے، اور مدینہ کے جمہور اہل علم اسی پر ہیں۔ اور اس میں عروہ بن زبیر اور ابن شہاب سے اختلاف مروی ہے۔ معمر نے کہا: "میں نے زہری سے گواہ کے ساتھ قسم کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: 'یہ وہ چیز ہے جسے لوگوں نے نیا ایجاد کیا ہے، دو گواہوں کا ہونا ضروری ہے۔'" اور ان سے مروی ہے کہ جب وہ سب سے پہلے قاضی بنے تو انہوں نے ایک گواہ اور ایک قسم کے ساتھ فیصلہ کیا؛ اور یہی قول مالک، ان کے اصحاب، شافعی اور ان کے متبعین، احمد، اسحاق، ابو عبید، ابو ثور، داؤد بن علی اور اہل الحدیث کی ایک جماعت کا ہے۔ اور یہ وہ بات ہے جس کی مخالفت میرے نزدیک جائز نہیں، کیونکہ اس بارے میں نبی ﷺ سے احادیث تواتر کے ساتھ مروی ہیں اور اہل مدینہ کا عمل نسل در نسل اسی پر رہا ہے (3)۔ مالک نے کہا: "تمام شہروں میں گواہ کے ساتھ قسم کے ذریعے فیصلہ کیا جاتا ہے، اور انہوں نے اپنی موطا میں اس کے علاوہ کسی اور مسئلے پر دلیل پیش نہیں کی (4)۔" اور گواہ کے ساتھ قسم کے فیصلے کے بارے میں ان سے کوئی اختلاف منقول نہیں، اور نہ ہی مدینہ، مصر اور دیگر

مقامات میں ان کے اصحاب میں سے کسی سے۔ اور ہر ملک کے مالکی اپنے مذہب میں اس کے سوا کچھ نہیں جانتے سوائے ہمارے ہاں اندلس کے؛ کیونکہ یحییٰ بن یحییٰ کا دعویٰ تھا کہ انہوں نے لیث کو اس پر فتویٰ دیتے ہوئے نہیں دیکھا (5)، اور نہ ہی وہ اس کے قائل تھے۔ اور یحییٰ نے اس معاملے میں مالک کی مخالفت کی، ساتھ ہی سنت اور دار الہجرت (مدینہ) کے عمل کی بھی مخالفت کی (6)۔

پھر گواہ کے ساتھ قسم رسول اللہ ﷺ کی زبان مبارک سے ایک زائد حکم ہے، جیسا کہ آپ ﷺ کا کسی عورت سے اس کی پھوپھی یا اس کی خالہ کی موجودگی میں نکاح کرنے سے منع فرمانا (7)، اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے ساتھ: ﴿وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكُمْ﴾ {اور تمہارے لیے ان کے علاوہ (عورتیں) حلال کر دی گئی ہیں}۔

(1) السنن الکبریٰ میں، حدیث (5967) کے تحت۔ (2) نمبر (1712)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ (3) التمہید 153-154۔ (4) دیکھئے الموطأ 2/ 724۔ (5) لفظ: 'بہ'، (م) سے، اور التمہید 2/ 154۔ (6) التمہید 2/ 154۔ (7) اسے بخاری (5109) اور مسلم (1408) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (577) میں علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے موجود ہے۔

446 Surah Al-Baqarah: Verse 282 [An-Nisa: 24], and like his prohibition of eating the meat of domestic donkeys (1), and every fanged beast of prey (2), along with his saying: {Say, "I do not find...} [Al-An'am: 145]. And like wiping over the leather socks (khuffayn) (3), while the Quran only mentioned washing the feet or wiping them; and such examples are many. If it were permissible to say that the Quran abrogated the ruling of the Messenger of Allah (peace be upon him) regarding an oath with one witness, then it would be permissible to say that the Quran in the saying of Allah the Almighty: {And Allah has permitted trade and forbidden interest} [Al-Baqarah: 275], and in His saying: {except it be commerce by mutual consent among you} is an abrogator of his prohibition of 'muzabanah' (exchanging fresh dates for dried ones by measure), sale of uncertainty (gharar), and sale of what has not been created (4), and other prohibitions in sales. This is not permissible for anyone because the Sunnah is an explainer of the Book (5). If it is said: What has been narrated in the Hadith is a specific case and not general. We say: Rather, it is an expression of establishing this rule; as if he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) made it obligatory to judge by an oath with one witness. What supports this interpretation is what Abu Dawood narrated (6) in the hadith of Ibn Abbas that the Messenger of Allah (peace be upon him) judged by a witness and an oath in rights. From the perspective of analogy (qiyas) and reasoning, we find the oath to be stronger than two women; because they have no role in 'li'an' (imprecation), while the oath is part of 'li'an'. And if the Sunnah is authentic, following it is mandatory, and the Sunnah does not need anything to support it; because whoever opposes it is countered by it. And with Allah is success (7). Completion of thirty: When the ruling of an oath with one witness is established and confirmed, Judge Abu Muhammad Abd al-Wahhab said (8): That is in financial matters and what pertains to them, not in physical rights;

(1) Narrated by Ahmad (592), Al-Bukhari (5115), and Muslim (1407) from the hadith of Ali, may Allah be pleased with him. (2) Narrated by Ahmad (2747) and Muslim (1934) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with him. (3) Among them is what Al-Bukhari (182) and Muslim (274) narrated from the hadith of Al-Mughirah bin Shu'bah, may Allah be pleased with him. Also Al-Bukhari (202) (203) from the hadith of Sa'd bin Abi Waqqas and Umayyah al-Damri, may Allah be pleased with them both. (4) The hadith on the prohibition of 'muzabanah' was narrated by Ahmad (4490), Al-Bukhari (2172), and Muslim (1542) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with him. The hadith on the prohibition of 'gharar' sale was narrated by Ahmad

(7411) and Muslim (1513) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. The hadith on the prohibition of selling what has not been created was previously mentioned on p. 424 of this volume. (5) At-Tamheed 2/155-156. (6) In his Sunan (3609). (7) See Al-Istidhkar 22/54, and Al-Mufhim 5/151. (8) In Al-Ma'unah 3/1547.

446 सूरा अल-बकरा: आयत 282 [अन-निसा: 24], और पालतू गधों का मांस खाने से उनके निषेध (1), और शिकार करने वाले हर नुकीले दांत वाले जानवर (2) के समान, उनके इस कथन के साथ: {कह दीजिए, "मुझे नहीं मिलता...} [अल-अनआम: 145]। और जैसे चमड़े के मोजों (खुफैन) पर मसह करना (3), जबकि कुरान में केवल पैरों को धोने या उन पर मसह करने का उल्लेख आया है; और ऐसे उदाहरण बहुत हैं। यदि यह कहना अनुमेय होता कि कुरान ने एक गवाह के साथ शपथ के संबंध में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के फैसले को मंसूख (निरस्त) कर दिया है, तो यह कहना भी अनुमेय होता कि अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन में कुरान: {और अल्लाह ने व्यापार को हलाल किया है और सूद को हराम किया है} [अल-बकरा: 275], और उनके इस कथन में: {सिवाय इसके कि वह तुम्हारी आपसी सहमति से व्यापार हो} मुज़ाबना (ताज़ा खजूरों का सूखी खजूरों से विनिमय), अनिश्चितता की बिक्री (ग़रर), और जो पैदा नहीं हुआ उसकी बिक्री (4) के निषेध का मंसूख करने वाला है, और बिक्री में अन्य निषेधों तक। यह किसी के लिए जायज़ नहीं है; क्योंकि सुन्नत किताब (कुरान) की व्याख्या करने वाली है (5)। यदि यह कहा जाए: हदीस में जो आया है वह एक विशिष्ट मामला है, सामान्य नहीं। हम कहते हैं: बल्कि, यह इस नियम को स्थापित करने की अभिव्यक्ति है; जैसे कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने एक गवाह के साथ शपथ द्वारा फैसला करना अनिवार्य कर दिया। इस व्याख्या का समर्थन वह है जो अबू दाऊद (6) ने इब्न अब्बास की हदीस में रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अधिकारों में एक गवाह और एक शपथ के साथ फैसला सुनाया। और कयास (सादृश्य) और विचार के दृष्टिकोण से, हमने पाया कि शपथ दो महिलाओं से अधिक मजबूत है; क्योंकि लियान (अभिशाप) में उनकी कोई भूमिका नहीं है, जबकि शपथ लियान का हिस्सा है। और यदि सुन्नत सही है, तो उसका पालन करना अनिवार्य है, और सुन्नत को किसी अन्य चीज़ की आवश्यकता नहीं है जो उसका अनुसरण करे; क्योंकि जो कोई इसका विरोध करता है, वह इसके द्वारा पराजित होता है। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है (7)। तीसवीं बात: जब एक गवाह के साथ शपथ का नियम तय और सिद्ध हो गया, तो काजी अबू मुहम्मद अब्दुल वहाब ने कहा (8): वह धन-संपत्ति और उससे संबंधित मामलों में है, न कि शारीरिक अधिकारों में;

(1) इसे अहमद (592), बुखारी (5115) और मुस्लिम (1407) ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (2) इसे अहमद (2747) और मुस्लिम (1934) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (3) उनमें से वह है जिसे बुखारी (182) और मुस्लिम (274) ने मुगीरा बिन शुबा

(रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। और बुखारी ने भी (202) (203) साद बिन अबी वक्कास और उमैया अद-दमरी (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से। (4) मुज़ाबना की मनाही वाली हदीस अहमद (4490), बुखारी (2172) और मुस्लिम (1542) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाली है। ग़रर की बिक्री की मनाही वाली हदीस अहमद (7411) और मुस्लिम (1513) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाली है। जो चीज़ अभी पैदा नहीं हुई उसकी बिक्री की मनाही वाली हदीस का उल्लेख इसी खंड के पृष्ठ 424 पर पहले हो चुका है। (5) अत-तमहीद 2/155-156। (6) अपनी सुनन (3609) में। (7) देखें अल-इस्तिज़कार 22/54, और अल-मुफ़हिम 5/151। (8) अल-मऊना 3/1547 में।

446 سورة البقرة : الآية ٢٨٢ [النساء: ٢٤]، اور جیسے آپ ﷺ کی گھریلو گدھوں کے گوشت کھانے سے ممانعت (١)، اور درندوں میں سے ہر کچلی والے (نوکیلے دانت والے) جانور کی ممانعت (٢) آپ ﷺ کے اس قول کے ساتھ: ﴿قُل لَّا أَجِدُ﴾ [الأنعام: ١٤٥]۔ اور جیسے موزوں پر مسح کرنا (٣)، حالانکہ قرآن میں صرف دونوں پاؤں دھونے یا ان پر مسح کا ذکر آیا ہے؛ اور ایسی مثالیں بہت ہیں۔ اور اگر یہ کہنا جائز ہوتا کہ قرآن نے ایک گواہ کے ساتھ قسم کے متعلق رسول اللہ ﷺ کے فیصلے کو منسوخ کر دیا ہے، تو یہ کہنا بھی جائز ہوتا کہ اللہ عزوجل کے اس فرمان میں قرآن: ﴿وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَوا﴾ [البقرة: ٢٧٥]، اور آپ کے اس قول میں: ﴿إِلَّا أَن تَكُونَ تِجَارَةً عَن تَرَاضٍ مِّنكُمْ﴾ موزابنہ (پیمائش کے ذریعے خشک کھجوروں کے عوض تازہ کھجوروں کا تبادلہ)، بیع غرر (دھوکے کی تجارت) اور ایسی چیز کی فروخت جو ابھی پیدا نہ ہوئی ہو (٤) کی ممانعت کا ناسخ ہے، اور دیگر ان تمام چیزوں کا جن سے آپ ﷺ نے بیع (خرید و فروخت) میں منع فرمایا، اور یہ کسی کے لیے جائز نہیں ہے؛ کیونکہ سنت کتاب (قرآن) کی وضاحت کرنے والی ہے (٥)۔ اگر یہ کہا جائے: جو کچھ حدیث میں وارد ہوا ہے وہ ایک خاص واقعہ ہے اس میں عمومیت نہیں۔ ہم کہتے ہیں: بلکہ یہ اس قاعدے کی بنیاد رکھنے کے بارے میں ہے؛ گویا آپ ﷺ نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے ایک گواہ کے ساتھ قسم پر فیصلہ کرنا واجب قرار دیا۔ اور اس تاویل کی تائید وہ روایت کرتی ہے جسے ابو داؤد (٦) نے ابن عباس کی حدیث میں روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے حقوق میں ایک گواہ اور ایک قسم کے ساتھ فیصلہ سنایا۔ اور قیاس و نظر کی رو سے ہم نے پایا کہ قسم دو عورتوں سے زیادہ قوی ہے؛ کیونکہ لعان (میاں بیوی کی طرف سے ایک دوسرے پر زنا کی تہمت) میں عورتوں کا کوئی عمل دخل نہیں، جبکہ قسم لعان میں داخل ہوتی ہے۔ اور جب سنت صحیح ثابت ہو جائے تو اس پر عمل کرنا واجب ہے، اور سنت کو کسی ایسی چیز کی

ضرورت نہیں جو اس کی پیروی کرے؛ کیونکہ جو اس کی مخالفت کرے گا وہ اس کے ذریعے مغلوب ہوگا۔ وباللہ التوفیق (۷)۔ تیسویں بات: اور جب ایک گواہ کے ساتھ قسم کا حکم طے اور ثابت ہو گیا، تو قاضی ابو محمد عبد الوہاب نے کہا (۸): یہ اموال اور ان سے متعلقہ حقوق میں ہے، جسمانی حقوق میں نہیں؛

(۱) اسے احمد (۵۹۲)، بخاری (۵۱۱۵) اور مسلم (۱٤۰۷) نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ (۲) اسے احمد (۲۷٤۷) اور مسلم (۱۹۳٤) نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ (۳) ان میں سے وہ ہے جسے بخاری (۱۸۲) اور مسلم (۲۷٤) نے حضرت مغیرہ بن شعبہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ اور بخاری نے بھی (۲۰۲) (۲۰۳) حضرت سعد بن ابی وقاص اور امیہ الضمری رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ (٤) موزابنہ کی ممانعت کی حدیث احمد (٤٤۹۰)، بخاری (۲۱۷۲) اور مسلم (۱٥٤۲) نے حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالی ہے۔ بیع غرر کی ممانعت کی حدیث احمد (۷٤۱۱) اور مسلم (۱٥۱۳) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالی ہے۔ اور ایسی چیز کی فروخت سے ممانعت جو ابھی پیدا نہیں ہوئی اس کا ذکر اسی جلد کے صفحہ ٤۲٤ پر گزر چکا ہے۔ (٥) التمہید ۲/ ۱٥٥-۱٥٦۔ (٦) اپنی سنن (۳٦۰۹) میں۔ (۷) ملاحظہ کریں الاستذکار ۲۲/٥٤، اور المفہم ٥/۱٥۱۔ (۸) المعونۃ ۳/ ۱٥٤۷ میں۔

٤٤٧ Surah Al-Baqarah: Verse 282 ...due to the consensus on that from everyone who upholds the oath along with the witness. He said: Because financial rights are lesser than bodily rights, evidenced by the acceptance of women's testimony in them. There is a disagreement in Malik's view regarding intentional injuries: Is retaliation (qisas) mandatory based on a witness and an oath? There are two narrations: one is that it requires a choice between retaliation and blood money. The other is that nothing is mandatory because it is among bodily rights. He said: And that is the correct view. Malik said in Al-Muwatta (1): This only applies specifically to financial matters, and Amr bin Dinar said the same. Al-Maziri (2) said: It is accepted in purely financial matters without dispute, and it is not accepted in purely marriage and divorce matters without dispute. If the content of the testimony is not money but leads to money, such as testimony regarding a will or a marriage after death, so that nothing is sought from its establishment except the money and so on, then there is a difference of opinion regarding its acceptance. Whoever considers the money accepts it just as they accept it in financial matters, and whoever considers the circumstance does not accept it. Al-Mahdawi said: Women's testimony in legal punishments (Hudud) is not permissible according to the majority of jurists, as well as in marriage and divorce according to the majority of scholars; this is the view of Malik, Al-Shafi'i, and others. They only testify in financial matters. Anything they cannot testify in, they cannot testify regarding the testimony of others in it, whether a man is with them or not. They do not convey testimony except with a man who conveys from a man and a woman (3). Judgement is passed based on two of them in everything that others do not witness, such as childbirth, the first cry of a newborn, and the like. All of this is the school of Malik, and there is disagreement in some parts of it (4). Thirty-first: His saying (The Almighty): {From those whom you accept as witnesses} is in the nominative position as an adjective for a man and two women.

---

(1) 2/722. (2) In Al-Mu'lim 2/402-403. Al-Maziri is Imam Abu Abdullah Muhammad bin Ali bin Umar al-Tamimi al-Maliki. He was insightful in the science of Hadith, Al-Qadi 'Iyad narrated from him. He authored the book "Al-Mu'lim", "Iydah al-Mahsul", and the commentary on "Al-Talqin" by Al-Qadi Abdul Wahhab, which is one of the most precious books. He has a work refuting "Al-Ihya" in which he was fair, may Allah have mercy on him. He died in Africa in the year (536 AH). Al-Siyar 20/104. (3) In (Z): or a woman. (4) See Al-Ma'unah 3/1552, and Al-Kafi 2/902 and 906-907.

६६४ सूरा अल-बकराह: आयत 282 ...गवाह के साथ शपथ लेने वाले प्रत्येक व्यक्ति की इस पर सर्वसम्मति के कारण। उन्होंने कहा: क्योंकि वित्तीय अधिकार शारीरिक अधिकारों की तुलना में कम हैं; इसका प्रमाण इनमें महिलाओं की गवाही की स्वीकृति है। जानबूझकर की गई चोटों के संबंध में मलिक के विचार में मतभेद है: क्या एक गवाह और एक शपथ के आधार पर बदला (किसास) अनिवार्य है? इसमें दो वृत्तांत हैं: एक यह है कि इसमें बदले और खून के मुआवजे (दियत) के बीच चयन की आवश्यकता होती है। दूसरा यह है कि इसमें कुछ भी अनिवार्य नहीं है क्योंकि यह शारीरिक अधिकारों में से है। उन्होंने कहा: और यही सही है। मलिक ने अल-मुवत्ता (1) में कहा: यह केवल विशेष रूप से वित्तीय मामलों में होता है, और अम्र बिन दिनार ने भी यही कहा। अल-माज़िरी (2) ने कहा: यह बिना किसी विवाद के विशुद्ध रूप से वित्तीय मामलों में स्वीकार किया जाता है, और बिना किसी विवाद के विशुद्ध रूप से विवाह और तलाक के मामलों में स्वीकार नहीं किया जाता है। यदि गवाही की विषय-वस्तु धन नहीं है, लेकिन धन की ओर ले जाती है, जैसे वसीयत या मृत्यु के बाद विवाह के संबंध में गवाही, ताकि इसकी स्थापना से धन के अलावा कुछ भी न मांगा जाए, तो इसकी स्वीकृति के संबंध में मतभेद है। जो धन पर विचार करता है वह इसे स्वीकार करता है जैसे वह इसे वित्तीय मामलों में स्वीकार करता है, और जो परिस्थिति पर विचार करता है वह इसे स्वीकार नहीं करता है। अल-महदवी ने कहा: अधिकांश न्यायविदों के अनुसार कानूनी दंड (हुदूद) में महिलाओं की गवाही स्वीकार्य नहीं है, साथ ही अधिकांश विद्वानों के अनुसार विवाह और तलाक में भी; यह मलिक, अल-शाफी और अन्य का मत है। वे केवल वित्तीय मामलों में गवाही देती हैं। जिस किसी चीज़ में वे गवाही नहीं दे सकतीं, उसमें वे दूसरों की गवाही पर भी गवाही नहीं दे सकतीं, चाहे उनके साथ कोई पुरुष हो या न हो। वे गवाही तब तक नहीं देतीं जब तक कि किसी ऐसे पुरुष के साथ न हों जो एक पुरुष और एक महिला (3) से गवाही दे रहा हो। उनमें से दो के आधार पर उन सभी चीजों में निर्णय दिया जाता है जिन्हें अन्य लोग नहीं देखते हैं, जैसे कि बच्चे का जन्म, नवजात शिशु का पहला रोना और इसी तरह। यह सब मलिक का पंथ है, और इसके कुछ हिस्सों में मतभेद (4) है। इकतीसवां: अल्लाह का कथन: {उन गवाहों में से जिन्हें तुम पसंद करते हो} एक पुरुष और दो महिलाओं के लिए विशेषण के रूप में नामांकित स्थिति में है।

---

(1) 2/722। (2) अल-मुअल्लिम 2/402-403 में। अल-माज़िरी इमाम अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अली बिन उमर अल-तमीमी अल-मलिकी हैं। वे हदीस के विज्ञान में पारंगत थे, अल-कादी इयाद ने उनसे रिवायत की। उन्होंने "अल-मुअल्लिम", "इदाह अल-महसूल" और कादी अब्दुल वहाब की

"अल-तल्कीन" पर टिप्पणी लिखी, जो सबसे मूल्यवान पुस्तकों में से एक है। उन्होंने "अल-इहया" के खंडन में एक रचना लिखी जिसमें उन्होंने न्याय किया, अल्लाह उन पर दया करे। उनकी मृत्यु (536 हिजरी) में अफ्रीका में हुई थी। अल-सियार 20/104। (3) (Z) में: या एक महिला। (4) अल-मऊनाह 3/1552 और अल-काफी 2/902 और 906-907 देखें।

٤٤٧ سوره البقره: آيت ٢٨٢ للإجماع على ذلك من كلِّ قائل باليمين مع الشاهد. قال: لأنَّ حقوق الأموالِ أخفض من حقوقِ الأبدان؛ بدليل قبول شهادةِ النساء فيها. وقد اختلف قولُ مالكٍ في جراح العمد، هل يجب القوَدُ فيها بالشاهد واليمين؟ فيه روايتان: إحداهما أنه يجب به التخيير بين القوَدِ والدِّيَةِ. والأخرى أنه لا يجب به شيء؛ لأنه من حقوق الأبدان. قال: وهو الصحيح. قال مالك في الموطأ(١): وإنما يكونُ ذلك في الأموال خاصةً، وقاله عمرو بن دينار. وقال المازري(٢): يُقبل في المال المحض من غير خلاف، ولا يُقبل في النكاح والطلاق المحضين من غير خلاف، وإن كان مضمون الشهادة ما ليس بمال، ولكنه يؤدّي إلى المال، كالشهادة بالوصية والنكاح بعد الموت، حتى لا يطلب من ثبوتها إلا المال إلى غير ذلك، ففي قبوله اختلاف؛ فمن راعى المال قَبِله كما يقبله في المال، ومن راعى الحال لم يقبله. وقال المهدوي: شهادة النساء في الحدود غيرُ جائزةٍ في قول عامَّةِ الفقهاء، وكذلك في النكاح والطلاق في قول أكثر العلماء؛ وهو مذهب مالك والشافعي وغيرهما؛ وإنما يشهدنَ في الأموال. وكلُّ ما لا يشهدنَ فيه فلا يشهدنَ على شهادة غيرهنَّ فيه، كان معهنَّ رجلٌ أو لم يكن، ولا ينقلنَ شهادةً إلا مع رجلٍ نقَلن عن رجلٍ وامرأة(٣). ويُقضى باثنتين منهنَّ في كل ما لا يحضره غيرُهنَّ كالولادة والاستهلال ونحو ذلك. هذا كله مذهب مالك، وفي بعضه اختلاف(٤). الحادية والثلاثون: قوله تعالى: ﴿مِمَّن تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ﴾ في موضع رفع على الصِّفة لرجل وامرأتين.

---

(١) ٧٢٢/٢. (٢) في المعلم ٤٠٢/٢ - ٤٠٣ ، والمازري هو الإمام أبو عبد الله محمد بن علي بن عمر التميمي المالكي. كان بصيراً بعلم الحديث، حدث عنه القاضي عياض، صنف كتاب المُعلم، وإيضاح المحصول، وشرح كتاب التلقين للقاضي عبد الوهاب، وهو من أنفس الكتب، وله تأليف في الرد على الإحياء أنصف فيه رحمه الله مات بإفريقية سنة (٥٣٦ هـ). السير ١٠٤/٢٠. (٣) في (ظ): أو امرأة. (٤) انظر المعونة ٣/ ١٥٥٢ ، والكافي ٢/ ٩٠٢ و ٩٠٦ - ٩٠٧.

Ibn Bukayr and others said: This is an address to the rulers. Ibn Atiyyah(1) said: This is not noble; rather, the address is to all people, but those involved in this matter are the rulers, and this is frequent in the Book of Allah, where the address is general regarding what some are involved in.

Issue: The apparent meaning of His saying: {from such witnesses as you approve}(2) necessitates the acceptance of a son's testimony for his father and a father's for his son; because the witness is approved. If he were not approved and suspicion had crept into him due to the dominance of passion over him, his testimony would be prevented absolutely. It could be said: one who testifies falsely for his son would testify for a stranger for an immediate purpose, such as wealth, status, or otherwise. However, scholars have reached a consensus against that, except for an anomalous disagreement(3) narrated from Uthman al-Batti, which is not taken into account. Perhaps the reason is that the unity of essence between him and the son—to the extent that it is said: he is a part of him(4)—necessitates treating his testimony for him as being in the sense of testifying for himself. If there is a suspicion of testifying for oneself, he would be a claimant from that perspective, and the burden of proof is on the claimant, and his testimony is not heard in what he is a claimant for himself. There is no doubt that this is extremely clear(5) along with distinguishing their properties which are the subject of the testimony. A son must receive the prescribed punishment (hadd) for having intercourse with his father's slave girl, and the unity between them is not made a doubt in the hadd; [likewise, it is not made a doubt in his testimony and its categorization as a claim].

Thirty-second: When Allah Almighty said: {from such witnesses as you approve}, it indicated that among witnesses are those who are not approved. From this, it follows that people are not assumed to be of just character until it is proven for them, and that is a meaning additional to Islam. This is the view of the majority. Abu Hanifa said: Every Muslim whose practice of Islam is apparent along with safety from(6) manifest transgression is of just character, even if he is unknown.

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/381, and Ibn Bukayr's statement is from it. (2) This issue is an addition from (D) occurring in this place, and it is the same as what occurred in (Z) and (F) before the twenty-seventh issue, as we noted there. We preferred to include it as in (D) because of its relevance to the mentioned verse. This addition is within a gap in both (Kh) and (Z). What is between brackets we derived from Ahkam

al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 1/253, and the following speech is from it. (3) In (Z) and Ahkam al-Qur'an by al-Kiya: an anomalous disagreement. (4) His saying: "in essence to the extent that it is said he is a part of him," is not in (Kh). (5) In the two mentioned copies: "is not extremely clear!" and what is established is from Ahkam al-Qur'an by al-Kiya. (6) In the copies: "from," and what is established is from (M).

सूरा अल-बकरा: आयत 282 448

इब्न बुकैर और अन्य लोगों ने कहा: यह शासकों को संबोधन है। इब्न अतियाह(1) ने कहा: यह उपयुक्त नहीं है; बल्कि, संबोधन सभी लोगों के लिए है, लेकिन जो इस मामले में शामिल हैं वे शासक ही हैं, और अल्लाह की किताब में ऐसा अक्सर होता है जहाँ संबोधन सामान्य होता है उन बातों के बारे में जिनमें कुछ लोग शामिल होते हैं।

मसला: अल्लाह के कथन का प्रत्यक्ष अर्थ: {जिन गवाहों को तुम पसंद करते हो उनमें से}(2) यह माँग करता है कि बेटे की गवाही उसके पिता के लिए और पिता की उसके बेटे के लिए स्वीकार की जाए; क्योंकि गवाह पसंद किया गया है। यदि वह पसंद के योग्य नहीं होता और उन पर अपनी इच्छाओं के हावी होने के कारण संदेह उत्पन्न हो जाता, तो उनकी गवाही पूरी तरह से प्रतिबंधित हो जाती। यह कहा जा सकता है: जो व्यक्ति अपने बेटे के लिए झूठी गवाही देता है, वह किसी अजनबी के लिए भी धन, पद या किसी अन्य तात्कालिक उद्देश्य के लिए ऐसा कर सकता है। हालाँकि, विद्वानों ने इसके विरुद्ध आम सहमति (इज्मा) बनाई है, सिवाय एक असामान्य असहमति(3) के, जो उस्मान अल-बत्ती से वर्णित है और उस पर ध्यान नहीं दिया जाता। शायद इसका कारण यह है कि उसके और बेटे के बीच तात्विक एकता है—यहाँ तक कि यह कहा जाता है: वह उसका हिस्सा है(4); यह उसके लिए उसकी गवाही को खुद के लिए गवाही देने के अर्थ में रखने की आवश्यकता को जन्म देता है। यदि खुद के लिए गवाही देने का संदेह है, तो वह उस दृष्टि से दावेदार होगा, और सबूत का बोझ दावेदार पर होता है, और खुद के मामले में उसकी गवाही नहीं सुनी जाती। इसमें कोई संदेह नहीं है कि यह अत्यंत स्पष्ट(5) है और साथ ही उनकी संपत्तियों को अलग करना जो गवाही का विषय हैं। एक बेटे को अपने पिता की दासी के साथ संभोग करने के लिए निर्धारित सजा (हद) मिलनी चाहिए, और उनके बीच की एकता को सजा (हद) में संदेह नहीं माना जाता है; [उसी प्रकार, इसे उसकी गवाही में और उसे दावे के साथ जोड़ने में संदेह नहीं माना जाना चाहिए]।

बत्तीसवां: जब अल्लाह तआला ने कहा: {जिन गवाहों को तुम पसंद करते हो उनमें से}, तो इसने संकेत दिया कि गवाहों में वे भी हैं जो पसंद नहीं किए जाते। इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि लोगों को तब तक न्यायप्रिय (आदिल) नहीं माना जाता जब तक कि उनके लिए यह साबित न हो जाए, और यह इस्लाम के अलावा एक अतिरिक्त गुण है। यह बहुमत (जमहूर) का मत है। अबू हनीफा ने कहा: हर मुसलमान जिसका इस्लाम स्पष्ट है और वह प्रकट अवज्ञा(6) से सुरक्षित है, वह न्यायप्रिय है, भले ही वह अज्ञात हो।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/381 में, और इब्न बुकैर का कथन उसी से है। (2) यह मसला (द) से एक अतिरिक्त अंश है जो यहाँ आया है। यह वही है जो सत्ताइसवें मसले से पहले (ज़) और (फ) में आया था, जैसा कि हमने वहाँ संकेत दिया था। हमने इसे (द) के अनुसार रखना पसंद किया क्योंकि इसका उल्लेख की गई आयत से संबंध है। यह वृद्धि (ख) और (ज़) दोनों में एक अंतराल के भीतर है। जो कोष्ठकों के बीच है, हमने उसे अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-कुरआन 1/253 से लिया है, और आगे का भाषण उसी से है। (3) (ज़) और अल-किया की अहकाम अल-कुरआन में: एक असामान्य असहमति। (4) उसका कहना: "तत्व में इस हद तक कि कहा जाता है कि वह उसका हिस्सा है," (ख) में नहीं है। (5) उल्लेखित दो प्रतियों में: "अत्यंत स्पष्ट नहीं है!" और जो स्थापित है वह अल-किया की अहकाम अल-कुरआन से है। (6) प्रतियों में: "से," और जो स्थापित है वह (म) से है।

سورة البقرہ: آیت ۲۸۲ ۴۴۸

ابن بُکیر اور دیگر نے کہا: یہ حکام سے خطاب ہے۔ ابن عطیہ(۱) نے کہا: یہ مناسب نہیں ہے؛ بلکہ خطاب تمام لوگوں کے لیے ہے، لیکن اس معاملے میں ملوث لوگ صرف حکام ہیں، اور اللہ کی کتاب میں یہ کثرت سے پایا جاتا ہے کہ خطاب عام ہوتا ہے ان چیزوں کے بارے میں جن میں کچھ لوگ ملوث ہوتے ہیں۔

مسئلہ: اللہ تعالیٰ کے قول کا ظاہر: ﴿ مِمَّن تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ ﴾(۲) تقاضا کرتا ہے کہ بیٹے کی گواہی اس کے والد کے لیے اور والد کی اس کے بیٹے کے لیے قبول کی جائے؛ کیونکہ گواہ پسندیدہ ہے۔ اگر وہ پسندیدہ نہ ہوتا اور خواہشات کے غلبہ کی وجہ سے اس پر تہمت لگ جاتی تو اس کی گواہی مطلقاً روک دی جاتی۔ یہ کہا جا سکتا ہے: وہ شخص جو اپنے بیٹے کے لیے جھوٹی گواہی دیتا ہے، وہ کسی اجنبی کے لیے بھی مال، جاہ و منصب یا کسی اور فوری غرض کے لیے جھوٹی گواہی دے سکتا ہے۔ تاہم، علماء نے اس کے خلاف اجماع کیا ہے سوائے ایک شاذ اختلاف(۳) کے جو عثمان البتّی سے مروی ہے، اور اس کا اعتبار نہیں کیا جاتا۔ شاید اس کی وجہ یہ ہے کہ اس کے اور بیٹے کے درمیان ذات میں جو اتحاد ہے—یہاں تک کہ کہا جاتا ہے: وہ اس کا حصہ ہے(۴)—اس کی گواہی کو اس کے حق میں خود اپنے لیے گواہی دینے کے معنی میں قرار دینے کا تقاضا کرتا ہے۔ چنانچہ جب اپنے حق میں گواہی کا شبہ پیدا ہو گیا، تو وہ اس جہت سے مدعی بن گیا، اور ثبوت فراہم کرنا مدعی کے ذمہ ہے، اور اس کی گواہی ان معاملات میں نہیں سنی جاتی جن میں وہ خود مدعی ہو۔ اس میں کوئی شک نہیں کہ یہ انتہائی واضح(۵) ہے، ساتھ ہی ان کی املاک کی تمیز بھی جو گواہی کا محل ہیں۔ بیٹے پر اپنے والد کی لونڈی سے وطی کرنے پر

حد واجب ہے، اور ان کے درمیان اتحاد کو حد میں شبہ قرار نہیں دیا جاتا؛ [اسی طرح، اس کی گواہی میں اور اسے دعویٰ کے ساتھ جوڑنے میں بھی شبہ نہیں قرار دیا جائے گا]۔

بتیسواں: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ مِمَّن تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ ﴾، تو اس نے دلالت کی کہ گواہوں میں کچھ ایسے بھی ہیں جو پسندیدہ نہیں ہیں۔ اس سے یہ بات سامنے آتی ہے کہ لوگوں کو عادل تسلیم نہیں کیا جائے گا جب تک کہ ان کی عدالت ثابت نہ ہو جائے، اور یہ اسلام پر ایک زائد معنی ہے۔ یہی جمہور کا قول ہے۔ امام ابوحنیفہ نے فرمایا: ہر وہ مسلمان جس کا اسلام ظاہر ہو اور وہ ظاہری فسق(۶) سے محفوظ ہو، وہ عادل ہے اگرچہ وہ مجہول ہو۔

(۱) المحرر الوجیز ۳۸۱/۱ میں، اور ابن بکیر کا قول وہیں سے ہے۔ (۲) یہ مسئلہ (د) سے ایک اضافہ ہے جو اس مقام پر واقع ہوا ہے، اور یہ وہی ہے جو ستائیسویں مسئلے سے پہلے (ظ) اور (ف) میں واقع ہوا تھا، جیسا کہ ہم نے وہاں اشارہ کیا تھا۔ ہم نے اسے (د) کے مطابق رکھنا بہتر سمجھا کیونکہ اس کا تعلق مذکورہ آیت سے ہے۔ یہ اضافہ (خ) اور (ز) دونوں میں ایک خلا (خرم) کے اندر ہے۔ قوسین کے درمیان جو عبارت ہے، وہ ہم نے الکیا الطبری کی احکام القرآن ۲۵۳/۱ سے لی ہے، اور آگے کا کلام اسی سے ہے۔ (۳) (ظ) اور الکیا کی احکام القرآن میں ہے: خلافِ شاذ۔ (۴) ان کا قول: "ذات میں یہاں تک کہ کہا جائے وہ اس کا حصہ ہے،" (خ) میں نہیں ہے۔ (۵) مذکورہ دونوں نسخوں میں ہے: "انتہائی واضح نہیں ہے!" اور جو ثابت ہے وہ الکیا کی احکام القرآن سے ہے۔ (۶) نسخوں میں ہے: "عن"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 282 - Page 449

... the case. Shurayh, Uthman al-Batti, and Abu Thawr said: They are the upright of the Muslims even if they are slaves(1).

I say: They generalized the ruling, and it follows from it that the testimony of a desert-dweller (Bedouin) against a city-dweller is accepted if he is an upright and acceptable person – and this is what Al-Shafi'i and those who agreed with him said – as he is from our men and people of our religion. His being a Bedouin is like his being from another country, and the generalities in the Quran indicating the acceptance of the testimony of upright people equalize between the Bedouin and the city-dweller. Allah Almighty said: "...from those whom you accept as witnesses" [2:282], and He said: "And take as witness two just men from among you" [65:2], so "from among you" is an address to Muslims(2). This necessarily implies that the meaning of 'uprightness' (adala) is something additional to Islam out of necessity; because(3) the attribute is additional to the described, and likewise "...from those whom you accept" is similar, contrary to what Abu Hanifa said. Furthermore, it is not known that he is 'acceptable' until his condition is tested, so it follows that one should not suffice with the outward appearance of Islam. Ahmad bin Hanbal and Malik, in a narration from Ibn Wahb, held the view of rejecting the testimony of a Bedouin against a city-dweller; due to the hadith of Abu Huraira from the Prophet ﷺ that he said: "The testimony of a desert-dweller against a village-dweller is not permissible"(4). The correct view is the permissibility of his testimony if he is an upright and acceptable person, as will be explained in "An-Nisa" and "Bara'ah" (At-Tawbah), God willing(5).

There is nothing in the hadith of Abu Huraira that distinguishes between a city-dweller in residence or travel, and whenever it is in travel, there is no disagreement in its acceptance(6).

Our scholars said: 'Uprightness' (adala) is moderation in religious states, and that is completed by avoiding major sins, maintaining one's sense of honor (muru'ah), and abstaining from minor sins, appearing trustworthy and not negligent. It was said: Purity of heart and integrity of conduct in the estimation of the judge/modifier, and the meaning is similar(7).

---

(1) See Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/254, and al-Ma'unah 3/1517. (2) See Ahkam al-Quran for al-Kiya 1/249. (3) In copies: "that", and what is fixed is from (m). (4)

Narrated by Abu Dawood (3602), Ibn Majah (2367), and Al-Hakim 4/99. Al-Dhahabi said in At-Talkhis: It is a rejected (munkar) hadith despite the cleanliness of its chain. (5) At the interpretation of verse (135) of Surah An-Nisa, and verse (97) of Surah Al-Bara'ah. (6) See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/338, al-Ma'unah 3/1534, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/252, and al-Mughni 14/149-150. (7) See Al-Ma'unah 3/1518.

सूरह अल-बक़रह: आयत २८२ - पृष्ठ ४४९

...हाल। शुराय, उस्मान अल-बत्ती और अबू थौर ने कहा: वे मुसलमानों के न्यायप्रिय लोग हैं भले ही वे गुलाम हों(१)।

मैंने कहा: उन्होंने नियम को व्यापक बना दिया, और इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि एक ग्रामीण (बदौ) की गवाही शहरी व्यक्ति के खिलाफ स्वीकार की जाती है यदि वह एक न्यायप्रिय और स्वीकार्य व्यक्ति हो - और यही अल-शफीई और उनके साथ सहमत होने वालों ने कहा - क्योंकि वह हमारे पुरुषों और हमारे धर्म के लोगों में से है। उसका ग्रामीण होना वैसा ही है जैसे उसका किसी दूसरे देश का होना, और कुरान में सामान्य बातें जो न्यायप्रिय लोगों की गवाही की स्वीकृति का संकेत देती हैं, ग्रामीण और शहरी के बीच समानता करती हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "...उन गवाहों में से जिन्हें तुम पसंद करते हो" [२:२८२], और उसने कहा: "और अपने में से दो न्यायप्रिय व्यक्तियों को गवाह बनाओ" [६५:२], तो "अपने में से" मुसलमानों को संबोधित है(२)। यह आवश्यक रूप से इंगित करता है कि 'न्यायप्रियता' (अदालह) का अर्थ इस्लाम के अलावा कुछ अतिरिक्त है; क्योंकि(३) विशेषता वर्णित वस्तु से अतिरिक्त होती है, और इसी तरह "...उनमें से जिन्हें तुम पसंद करते हो" भी वैसा ही है, अबू हनीफा ने जो कहा उसके विपरीत। इसके अलावा, यह नहीं जाना जाता है कि वह 'स्वीकार्य' है जब तक कि उसकी स्थिति का परीक्षण न किया जाए, इसलिए यह आवश्यक है कि कोई केवल इस्लाम के बाहरी स्वरूप से संतुष्ट न हो। अहमद बिन हंबल और मलिक ने इब्न वहब के एक वर्णन में ग्रामीण की शहरी के खिलाफ गवाही को खारिज करने का विचार रखा; अबू हुरैरा द्वारा पैगंबर ﷺ से वर्णित एक हदीस के कारण कि उन्होंने कहा: "गांव वाले के खिलाफ देहाती की गवाही जायज़ नहीं है"(४)। सही बात यह है कि उसकी गवाही की अनुमति है यदि वह एक न्यायप्रिय और स्वीकार्य व्यक्ति है, जैसा कि "अन-निसा" और "बराअह" (अत-तौबा) में स्पष्ट किया जाएगा, यदि अल्लाह ने चाहा(५)।

अबू हुरैरा की हदीस में निवास या यात्रा में शहरी के बीच कोई अंतर नहीं है, और जब भी यह यात्रा में होता है, तो इसकी स्वीकृति में कोई असहमति नहीं होती है(६)।

हमारे विद्वानों ने कहा: 'न्यायप्रियता' (अदालह) धार्मिक स्थितियों में संतुलन है, और यह बड़े पापों से बचकर, अपनी मर्यादा (मुरुअह) बनाए रखकर और छोटे पापों को छोड़ने, स्पष्ट अमानतदारी और

असावधान न होने से पूरी होती है। यह भी कहा गया है: संशोधित करने वाले की राय में अंतर्मन की शुद्धता और आचरण की सत्यनिष्ठा, और अर्थ समान है(७)।

---

(१) देखें अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा १/२५४, और अल-मउना ३/१५१७। (२) देखें अहकाम अल-कुरान अल-किया के लिए १/२४९। (३) प्रतियों में: "कि", और जो स्थिर है वह (एम) से है। (४) अबू दाऊद (३६०२), इब्न माजा (२३६७), और अल-हाकिम ४/९९ द्वारा उद्धृत। अल-ज़हाबी ने अत-तलख़ीस में कहा: यह अपनी सनद की स्वच्छता के बावजूद एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है। (५) सूरह अन-निसा की आयत (१३५) और सूरह अल-बराअह की आयत (९७) की व्याख्या पर। (६) देखें मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलेमा ३/३३८, अल-मउना ३/१५३४, अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा १/२५२, और अल-मुगनी १४/१४९-१५०। (७) देखें अल-मउना ३/१५१८।

سورة البقرہ: آیت ۲۸۲ - صفحہ ۴۴۹

...الحال۔ شریح، عثمان البتی اور ابو ثور نے کہا: وہ مسلمانوں کے عادل لوگ ہیں چاہے وہ غلام ہی کیوں نہ ہوں(۱)۔

میں نے کہا: انہوں نے حکم کو عام کر دیا، اور اس سے یہ لازم آتا ہے کہ دیہاتی (بدوی) کی گواہی شہری (قروی) کے خلاف قبول کی جائے گی اگر وہ عادل اور پسندیدہ شخص ہو - اور امام شافعی اور ان کے موافقین کا یہی قول ہے - کیونکہ وہ ہمارے مردوں اور ہمارے دین والوں میں سے ہے۔ اس کا بدوی ہونا ایسا ہی ہے جیسے اس کا کسی دوسرے ملک کا ہونا، اور قرآن میں جو عمومی احکامات عادل لوگوں کی گواہی کی قبولیت پر دلالت کرتے ہیں وہ بدوی اور قروی کے درمیان برابری کرتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "ان گواہوں میں سے جنہیں تم پسند کرتے ہو" [البقرہ: ۲۸۲]، اور فرمایا: "اور اپنے میں سے دو عادل گواہ بناؤ" [الطلاق: ۲]، تو "تم میں سے" مسلمانوں سے خطاب ہے(۲)۔ یہ قطعاً اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ عدالت کا معنی اسلام پر زائد ہونا ضروری ہے؛ کیونکہ(۳) صفت موصوف پر زائد ہوتی ہے، اور اسی طرح "جنہیں تم پسند کرتے ہو" بھی اسی طرح ہے، برخلاف اس کے جو ابو حنیفہ نے کہا۔ پھر اس کا پسندیدہ ہونا معلوم نہیں ہوتا جب تک کہ اس کے حال کا امتحان نہ لیا جائے، لہٰذا اس پر لازم ہے کہ وہ صرف ظاہر اسلام پر اکتفا نہ کرے۔ احمد بن حنبل اور مالک نے ابن وہب کی روایت میں بدوی کی گواہی قروی کے خلاف رد کرنے کی طرف گئے ہیں؛ حضرت ابو ہریرہ کی نبی ﷺ سے روایت کردہ اس حدیث کی وجہ سے کہ آپ نے فرمایا: "کسی بستی والے کے خلاف بدوی کی گواہی جائز نہیں ہے"(۴)۔ اور صحیح بات اس کی گواہی کا جواز ہے اگر وہ عادل اور پسندیدہ ہو، جیسا کہ عنقریب "النساء" اور "براءۃ" (توبہ) میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ(۵)۔

اور ابو ہریرہ کی حدیث میں اقامت یا سفر میں قروی کے درمیان کوئی فرق نہیں ہے، اور جب بھی سفر کی حالت ہو تو اس کی قبولیت میں کوئی اختلاف نہیں ہے(۶)۔

ہمارے علماء نے کہا: عدالت دینی احوال میں اعتدال کا نام ہے، اور وہ اس طرح مکمل ہوتی ہے کہ انسان کبیرہ گناہوں سے بچنے والا، اپنی مروت کی حفاظت کرنے والا اور صغیرہ گناہوں کو چھوڑنے والا ہو، امانت داری میں ظاہر ہو اور غافل نہ ہو۔ اور کہا گیا: عادل قرار دینے والے کے گمان میں باطن کی صفائی اور سیرت کی استقامت کا نام عدالت ہے، اور معنی قریب قریب ہیں(۷)۔

---

(۱) دیکھئے احکام القرآن لابن العربی ۱/۲۵۴، اور المعونہ ۳/۱۵۱۷۔ (۲) دیکھئے احکام القرآن للکیا ۱/۲۴۹۔ (۳) نسخوں میں: "أن"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۴) اسے ابو داؤد (۳۶۰۲)، ابن ماجہ (۲۳۶۷)، اور حاکم ۴/۹۹ نے روایت کیا ہے، ذہبی نے التلخیص میں کہا: یہ اپنی سند کی صفائی کے باوجود منکر حدیث ہے۔ (۵) سورہ النساء کی آیت (۱۳۵) اور سورہ براءۃ کی آیت (۹۷) کی تفسیر کے وقت۔ (۶) دیکھئے مختصر اختلاف العلماء ۳/۳۳۸، والمعونہ ۳/۱۵۳۴، اور احکام القرآن لابن العربی ۱/۲۵۲، والمغنی ۱۴/۱۴۹-۱۵۰۔ (۷) دیکھئے المعونہ ۳/۱۵۱۸۔

Thirty-third: Since testimony is a great authority and a high rank—it being the acceptance of one person's word against another—God Almighty has stipulated satisfaction (pleasure/approval) and justice in it. One of the rules regarding a witness is that they must possess unique characteristics and virtues that distinguish them, granting them a special status for their word to be accepted, and thus holding the defendant accountable based on their testimony. This is the clearest evidence for the permissibility of 'Ijtihad' (independent reasoning) and using indications and signs according to our scholars regarding hidden meanings and rulings (1). More on this will follow in Surah Yusuf, God willing (2).

And in this, there is what points to delegating the matter to the judges' reasoning; for they might perceive in a witness negligence or suspicion, thus rejecting their testimony for that reason (3).

Thirty-fourth: Abu Hanifa said: In matters of property, the outward profession of Islam is sufficient, unlike in criminal punishments (Hudud). This is a contradiction that invalidates his argument and spoils his aim; for we (4) say: it is a right among rights. Thus, in testifying for it, outward religious practice is not sufficient, just like Hudud punishments, as stated by Ibn al-Arabi (5).

Thirty-fifth: Since God Almighty has stipulated satisfaction and justice in debts as we have explained, stipulating them in marriage is even more appropriate, contrary to Abu Hanifa who said: Marriage is valid with the testimony of two corrupt persons (fasiq). He thus removed the precaution commanded in financial matters from marriage, which is more deserving of it due to what pertains to it regarding permissibility, prohibition, punishments, and lineage (6).

I say: Abu Hanifa's view in this chapter is very weak; because of God Almighty's condition of satisfaction and justice, and someone is not known to be satisfactory just by being a Muslim, but rather is known by looking into their affairs as previously mentioned. One should not be deceived by the outward statement: "I am a Muslim." It might hide what warrants rejection.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/254. (2) In the commentary of verses (26), (81) thereof. (3) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 1/252. (4) In (m): because we. (5) In Ahkam al-Qur'an 1/254. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/255.

450 सूरह अल-बक़रह: आयत 282

तैंतीसवां: चूंकि गवाही एक महान अधिकार और उच्च पद है—यह एक व्यक्ति की बात को दूसरे के विरुद्ध स्वीकार करना है—ईश्वर सर्वशक्तिमान ने इसमें संतुष्टि (प्रसन्नता/अनुमोदन) और न्याय की शर्त रखी है। गवाह के संबंध में एक नियम यह है कि उनके पास विशिष्ट गुण और सद्गुण होने चाहिए जो उन्हें अलग करते हैं, जिससे उनके शब्दों को स्वीकार किए जाने के लिए एक विशेष दर्जा प्राप्त होता है, और इस प्रकार उनकी गवाही के आधार पर प्रतिवादी को जवाबदेह ठहराया जाता है। यह छिपे हुए अर्थों और नियमों (1) के संबंध में हमारे विद्वानों के अनुसार 'इजतिहाद' (स्वतंत्र तर्क) की अनुमति और संकेतों और चिन्हों का उपयोग करने का सबसे स्पष्ट प्रमाण है। सूरह यूसुफ में इस पर और अधिक विवरण आएगा, यदि ईश्वर ने चाहा (2)।

और इसमें वह है जो मामले को न्यायाधीशों के तर्क को सौंपने की ओर संकेत करता है; क्योंकि वे गवाह में लापरवाही या संदेह देख सकते हैं, इसलिए उस कारण से उनकी गवाही को अस्वीकार कर सकते हैं (3)।

चौंतीसवां: अबू हनीफ़ा ने कहा: संपत्ति के मामलों में, इस्लाम का बाहरी पेशा पर्याप्त है, जबकि आपराधिक दंड (हुदूद) में ऐसा नहीं है। यह एक विरोधाभास है जो उनके तर्क को अमान्य करता है और उनके लक्ष्य को बिगाड़ता है; क्योंकि हम (4) कहते हैं: यह अधिकारों में से एक अधिकार है। इस प्रकार, इसके लिए गवाही देने में, बाहरी धार्मिक अभ्यास पर्याप्त नहीं है, जैसे हुदूद दंड, जैसा कि इब्न अल-अरबी (5) ने कहा है।

पैंतीसवां: चूंकि ईश्वर सर्वशक्तिमान ने ऋणों में संतुष्टि और न्याय की शर्त रखी है जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, विवाह में उन्हें निर्धारित करना और भी उचित है, अबू हनीफ़ा के विपरीत जिन्होंने कहा था: विवाह दो भ्रष्ट व्यक्तियों (फ़ासिक) की गवाही के साथ मान्य है। इस प्रकार उन्होंने वित्तीय मामलों में विवाह से आदेशित सावधानी को हटा दिया, जो अनुमति, निषेध, दंड और वंश (6) के संबंध में इसके हकदार होने के कारण अधिक योग्य है।

मैंने कहा: इस अध्याय में अबू हनीफ़ा का दृष्टिकोण बहुत कमजोर है; ईश्वर सर्वशक्तिमान की संतुष्टि और न्याय की शर्त के कारण, और कोई केवल मुसलमान होने से संतोषजनक नहीं माना जाता है, बल्कि जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, उनके मामलों को देखने से जाना जाता है। बाहरी कथन

से धोखा नहीं खाना चाहिए: "मैं एक मुसलमान हूँ।" इसमें वह छिपा हो सकता है जो अस्वीकृति की वारंट देता है।

(1) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 1/254। (2) इसकी आयत (26), (81) की व्याख्या में। (3) अहकाम अल-क़ुरान अल-किया द्वारा 1/252। (4) (m) में: क्योंकि हम। (5) अहकाम अल-क़ुरान में 1/254। (6) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 1/255।

450 سورہ البقرہ: آیت 282

تینتیسواں: چونکہ گواہی ایک عظیم اختیار اور بلند درجہ ہے—جو کہ ایک شخص کی بات کو دوسرے کے خلاف قبول کرنا ہے—اللہ تعالی نے اس میں رضا اور عدل کی شرط رکھی ہے۔ گواہ کے متعلق ایک ضابطہ یہ ہے کہ اس میں ایسی خصوصیات اور فضائل ہوں جو اسے دوسروں سے ممتاز کریں، تاکہ اس کی بات کی قبولیت کے لیے اسے ایک خاص مرتبہ حاصل ہو، اور اس کی گواہی سے مطلوبہ شخص کا ذمہ مشغول قرار پائے۔ یہ ہمارے علماء کے نزدیک پوشیدہ معانی اور احکام (1) میں اجتہاد اور علامات و اشارات سے استدلال کے جواز کی سب سے بڑی دلیل ہے۔ سورہ یوسف میں اس کی مزید وضاحت آئے گی، ان شاء اللہ (2)۔

اور اس میں وہ بات موجود ہے جو معاملے کو حکام کے اجتہاد کے سپرد کرنے پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ بسا اوقات وہ گواہ میں غفلت یا شبہ محسوس کرتے ہیں، تو اس وجہ سے اس کی گواہی رد کر دیتے ہیں (3)۔

چونتیسواں: امام ابو حنیفہ نے کہا: مالی معاملات میں صرف ظاہرِ اسلام کافی ہے، حدود میں نہیں۔ یہ ایک ایسا تضاد ہے جو ان کے کلام کو ساقط اور ان کے مقصد کو فاسد کر دیتا ہے؛ کیونکہ ہم (4) کہتے ہیں: یہ حقوق میں سے ایک حق ہے۔ چنانچہ اس پر گواہی میں صرف ظاہرِ دین پر اکتفا نہیں کیا جائے گا، جیسے حدود میں، یہ بات ابن العربی (5) نے کہی ہے۔

پینتیسواں: اور جب اللہ تعالی نے لین دین (قرض) میں رضا اور عدل کی شرط رکھی ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا، تو نکاح میں ان کی شرط رکھنا زیادہ اولیٰ ہے، برخلاف امام ابو حنیفہ کے جنہوں نے کہا: نکاح دو فاسقوں کی گواہی سے منعقد ہو جاتا ہے۔ چنانچہ انہوں نے مالی معاملات میں جس

احتیاط کا حکم دیا گیا تھا اسے نکاح سے نفی کر دیا، حالانکہ نکاح اس کا زیادہ حقدار ہے کیونکہ اس کا تعلق حلت و حرمت، حد اور نسب (6) سے ہے۔

میں نے کہا: اس باب میں امام ابو حنیفہ کا قول بہت کمزور ہے؛ کیونکہ اللہ تعالی نے رضا اور عدل کی شرط رکھی ہے، اور محض مسلمان ہونے سے کسی کا پسندیدہ (مرضی) ہونا معلوم نہیں ہوتا، بلکہ جیسا کہ پہلے گزرا، اس کے احوال میں غور کرنے سے معلوم ہوتا ہے۔ اور اس کے ظاہری قول "میں مسلمان ہوں" سے دھوکہ نہیں کھانا چاہیے۔ بسا اوقات اس میں وہ باتیں چھپی ہوتی ہیں جو گواہی کے رد کو واجب کرتی ہیں۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 1/254 (2) اس کی آیات (26) اور (81) کی تفسیر کے وقت۔ (3) احکام القرآن للکیا 1/252 (4) نسخہ (م) میں: کیونکہ ہم۔ (5) احکام القرآن 1/254 میں۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 1/255

his testimony, like the Almighty's saying: {And of the people is he whose speech pleases you in worldly life, and he calls Allah to witness as to what is in his heart} to His saying: {and Allah does not like corruption} [Al-Baqarah: 204-205]. And He said: {And when you see them, their bodies please you} the verse [Al-Munafiqun: 4]. Thirty-sixth: The Almighty's saying: {if one of them should stray}. Abu Ubayda said(1): the meaning of 'stray' (tadill) is: to forget. Straying from testimony is merely forgetting a part of it and remembering a part, so a person remains confused between the two, straying. And whoever forgets the testimony entirely, it is not said: he strayed in it. Hamzah recited "In" (if) with a kasra on the hamza in the sense of a conditional, and the "fa" in His saying: {then let [the other] remind her}(2) is its response. The position of the condition and its response is nominative as an adjective for the two women and the man. And "tudhakkiru" is nominative as a new sentence, just as His saying was nominative: {and whoever returns, Allah will take retribution from him} [Al-Ma'idah: 95]; this is the saying of Sibawayh(3). And whoever pronounced "An" (that) with a fatha, it is an object for it, and the operator in it is omitted. And "fatudhakkira" was in the accusative case according to the reading of the congregation, as a conjunction with the verb made accusative by "an". Al-Nahas said(4): It is permissible: "tadalla" with fatha on the 'ta' and 'dad', and it is permissible: "tadillu" with kasra on the 'ta' and fatha on the 'dad'. So whoever says: "tadalla" follows the dialect of those who say: "dalalta tadallu" (you strayed, you stray). Based on this, you say: "tidall", so you break the 'ta' to indicate that the past tense was: "fa'ilta". Al-Jahdari and Isa ibn Umar recited "an tudalla" with damma on the 'ta' and fatha on the 'dad' meaning 'is made to forget'(5), and this is how Abu Amr al-Dani narrated from them. Al-Naqqash narrated from Al-Jahdari the damma on the 'ta' and kasra on the 'dad', meaning that the testimony is lost. You say: "adla-ltu" the horse and the camel if they perish or go away and you do not find them(6). Thirty-seventh: The Almighty's saying: {then let [the other] remind her}. Ibn Kathir lightened (read without shadda) the 'dhal' and the 'kaf'. (1) Thus in the copies, and it is with Abu Ubayda in Majaz al-Qur'an 1/83. (2) Al-Sab'ah p. 194, and Al-Taysir p. 85. (3) Al-Kitab 3/53, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/382, and from it the author quoted. (4) In I'rab al-Qur'an 1/345-346. (5) See Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 18, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahas 1/318, and Al-Kashshaf 1/403, and Al-Bahr al-Muhit 1/349. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/382.

451 सूरा अल-बकराह: आयत 282

उसकी गवाही, जैसे अल्लाह का फरमान है: {और लोगों में कोई ऐसा है जिसकी बातें सांसारिक जीवन में आपको अच्छी लगती हैं, और वह अपने दिल की बातों पर अल्लाह को गवाह बनाता है} अल्लाह के इस फरमान तक: {और अल्लाह फसाद (बिगाड़) को पसंद नहीं करता} [अल-बकराह: 204-205]। और उसने कहा: {और जब आप उन्हें देखते हैं, तो उनके शरीर आपको भले लगते हैं} आयत [अल-मुनाफिक्न: 4]। छत्तीसवीं: अल्लाह का फरमान: {कि यदि उनमें से एक भटक जाए}। अबू उबैदा ने कहा(1): 'तदिल्ल' (भटकना) का अर्थ है: भूल जाना। गवाही से भटकना केवल उसका एक हिस्सा भूलना और दूसरा हिस्सा याद रखना है, जिससे व्यक्ति दोनों के बीच भ्रमित होकर भटकता रहता है। और जो गवाही को पूरी तरह से भूल जाए, उसके लिए यह नहीं कहा जाता: वह उसमें भटक गया। हम्ज़ा ने "इन" (यदि) को हमज़ा के नीचे कसरा के साथ शर्त के अर्थ में पढ़ा, और उनके शब्द: {फतुज़क्किरा} (तो उसे याद दिला दे)(2) में 'फा' उसका उत्तर है। शर्त और उसके उत्तर का स्थान दो महिलाओं और पुरुष के लिए विशेषण के रूप में रफा (प्रथमा विभक्ति) है। और "तुज़क्किरु" इस्तियानाफ (नई शुरुआत) के आधार पर रफा में है, जैसा कि उनका यह फरमान रफा में था: {और जो फिर वैसा ही करेगा तो अल्लाह उससे बदला लेगा} [अल-माइदा: 95]; यह सिबवैह का कथन है(3)। और जिसने "अन" (कि) को फथ के साथ पढ़ा, वह उसके लिए मफ़ऊल (कर्म) है, और उसमें कार्य करने वाला शब्द हटा दिया गया है। और "फतुज़क्किरा" जमात (बहुमत) के पाठ के अनुसार "अन" द्वारा नसब (द्वितीया विभक्ति) किए गए क्रिया पर अतफ़ (संयोजन) के कारण नसब में है। अल-नहास ने कहा(4): यह भी जायज़ है: "तदल्ला" ता और दाद पर फथ के साथ, और "तदिल्लू" ता के नीचे कसरा और दाद पर फथ के साथ भी जायज़ है। तो जो कहता है: "तदल्ला", वह उन लोगों की भाषा के अनुसार है जो कहते हैं: "दलल्ता तदल्लू"। इस आधार पर आप कहते हैं: "तिदल्ल", तो आप 'ता' के नीचे कसरा लगाते हैं यह दिखाने के लिए कि भूतकाल "फ़इल्ता" के रूप में था। अल-जहदली और ईसा बिन उमर ने "अन तुदल्ला" ता पर धम्मा और दाद पर फथ के साथ पढ़ा, जिसका अर्थ है 'भुला दिया जाना'(5), और इसी तरह अबू अम्र अद-दानी ने उनसे रिवायत की है। अल-नक्काश ने अल-जहदली से ता पर धम्मा और दाद के नीचे कसरा की रिवायत की है, जिसका अर्थ है कि गवाही खो गई। आप कहते हैं: "अदलल्तु" घोड़ा और ऊंट, यदि वे मर जाएं या चले जाएं और आपको न मिलें(6)। सैंतीसवीं: अल्लाह का फरमान: {फतुज़क्किरा}। इब्न कसीर ने 'ज़ाल' और 'काफ' को हल्का (बिना शद्दा के) पढ़ा। (1) प्रतियों में ऐसा ही है, और यह अबू उबैदा के पास मजाज़ अल-

कुरान 1/83 में है। (2) अस-सबा पृ. 194, और अत-तयसीर पृ. 85। (3) अल-किताब 3/53, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/382, और इसी से लेखक ने उद्धृत किया है। (4) इराब अल-कुरान 1/345-346 में। (5) देखें अल-क़िराअत अल-शाज़ाह पृ. 18, और मआनी अल-कुरान अल-नहास 1/318, और अल-कशफ़ 1/403, और अल-बह्र अल-मुहीत 1/349। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/382।

451 سورة البقرہ : آیت 282

اس کی شہادت، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللَّهَ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ﴾ اللہ تعالیٰ کے اس قول تک: ﴿وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ﴾ [البقرہ: 204-205]۔ اور فرمایا: ﴿وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ﴾ آیت [المنافقون: 4]۔ چھتیسویں بحث: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَن تَضِلَّ إِحْدَىٰهُمَا﴾ (تاکہ اگر ان میں سے ایک بھول جائے)۔ ابوعبیدہ نے کہا(1): 'تضل' کا معنی ہے: بھول جانا۔ شہادت سے بھٹکنا محض اس کے ایک حصے کا بھولنا اور دوسرے حصے کا یاد رکھنا ہے، اور آدمی ان دونوں کے درمیان حیران رہ کر بھٹک جاتا ہے۔ اور جو گواہی کو مکمل طور پر بھول جائے، اس کے بارے میں یہ نہیں کہا جاتا: وہ اس میں بھٹک گیا۔ حمزہ نے "إن" کو ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ جزا (شرط) کے معنی میں پڑھا، اور اللہ کے ارشاد: ﴿فَتُذَكِّرَ﴾(2) میں 'فا' اس کا جواب ہے۔ شرط اور جزا کا محل دو عورتوں اور مرد کے لیے صفت ہونے کی وجہ سے رفع میں ہے۔ اور "تُذَكِّرُ" استیناف کی بنا پر رفع میں ہے، جیسا کہ اللہ کا یہ ارشاد رفع میں تھا: ﴿وَمَنْ عَادَ فَيَنتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ﴾ [المائدہ: 95]؛ یہ سیبویہ کا قول ہے(3)۔ اور جس نے "أن" کو فتحہ کے ساتھ پڑھا، وہ اس کے لیے مفعول لہ ہے، اور اس کا عامل محذوف ہے۔ اور "فَتُذَكِّرَ" جمہور کی قرات کے مطابق "أن" سے منسوب فعل پر عطف ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ نحاس نے کہا(4): "تَضَلَّ" تا اور ضاد کے فتحہ کے ساتھ بھی جائز ہے، اور "تَضِلُّ" تا کے کسرہ اور ضاد کے فتحہ کے ساتھ بھی جائز ہے۔ چنانچہ جس نے "تَضَلَّ" کہا، وہ ان لوگوں کی لغت کے مطابق ہے جنہوں نے "ضَلِلْتَ تَضَلُّ" کہا| اور اس بنیاد پر آپ کہتے ہیں: "تِضَل"، تو آپ تا کو کسرہ دیتے ہیں تاکہ یہ بتائیں کہ ماضی "فَعِلْتَ" کے وزن پر تھا۔ جحدری اور عیسیٰ بن عمر نے "أَنْ تُضَلَّ" تا کے ضمہ اور ضاد کے فتحہ کے ساتھ پڑھا، جس کا معنی 'بھلا دیا جانا' ہے(5)، اور اسی طرح ابو عمرو الدانی نے ان

دونوں سے حکایت کی ہے۔ اور نقاش نے جحدری سے تا کے ضمہ اور ضاد کے کسرہ کی حکایت کی ہے، جس کا مطلب شہادت کا ضائع ہونا ہے۔ آپ کہتے ہیں: "أضلَلْتُ الفرس والبعير" (میں نے گھوڑا اور اونٹ گم کر دیا) جب وہ آپ کے لیے ہلاک ہو جائیں یا چلے جائیں اور آپ انہیں نہ پائیں(6)۔ سینتیسویں بحث: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَتُذَكِّرَ﴾۔ ابن کثیر نے ذال اور کاف کو تخفیف کے ساتھ (بغیر شد کے) پڑھا ہے۔ (1) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور یہ ابوعبیدہ کے ہاں مجاز القرآن 1/83 میں ہے۔ (2) السبعہ ص 194، اور التیسیر ص 85۔ (3) الکتاب 3/ 53، اور المحرر الوجیز 1/ 382، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (4) اعراب القرآن 1/ 345-346 میں۔ (5) دیکھئے القراءات الشاذہ ص 18، اور معانی القرآن للنحاس 1/ 318، اور الکشاف 1/ 403، اور البحر المحیط 1/ 349۔ (6) المحرر الوجیز 1/ 382۔

Surah Al-Baqarah: Verse 282 / 452

...and Abu Amr(1); accordingly, the meaning is that she returns it as a male in testimony; because a woman's testimony is half of a man's, so if two women testify, their total becomes like the testimony of one male; this was said by Sufyan bin Uyaynah and Abu Amr bin al-Ala(2). However, there is some distance in this view; for against 'error' (dalaal) which means 'forgetting', nothing works except 'remembrance' (dhikr), which is the meaning of the majority recitation "fatuthakkira" with a shadda (doubled 'k'), meaning: she alerts her if she becomes heedless or forgets(3).

I say: This is where Abu Amr's recitation leads, meaning: if one of them forgets, the other reminds her; it is said: "I remembered the thing myself" (tadhakkartu) and "I reminded someone else" (adhkartuhu) and "I made someone remember" (dhakkartuhu) with the same meaning, as stated in Al-Sihah(4).

Thirty-eighth: The Almighty's saying: {And let not the witnesses refuse when they are called}. Al-Hasan said: This verse combines two things: that they should not refuse when called to witness the acquisition (of a debt), and not when called to give it (testimony); this was also said by Ibn Abbas. Qatada, Al-Rabi, and Ibn Abbas said: meaning: to bear it and record it in the book. Mujahid said: The meaning of the verse is when you are called to give testimony that you have already witnessed. Al-Naqqash attributed to the Prophet ﷺ that he interpreted the verse in this way; Mujahid said: But if you are called to witness first, if you want, go, and if you want, do not; this was said by Abu Mijlaz, Ata, Ibrahim, Ibn Jubayr, Al-Suddi, Ibn Zaid, and others(5).

Accordingly, witnesses are not required to be present at the place of the contracting parties; rather, the debtors must come to the witnesses. If they come to them and ask them to record their testimony in the book, then this is the situation that might be intended by the Almighty's saying: {And let not the witnesses refuse when they are called} to establish the testimony. Once their testimony is established, and they are then called to give it before a judge, this "calling" is for their presence before the judge, as follows.

(1) See Al-Sab'a p. 194, and Al-Taysir p. 85. (2) Sufyan's statement was recorded by Al-Tabari 5/89, and Abu Amr's statement was mentioned by Al-Razi in his Tafsir 7/123, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/338. Al-Zamakhshari said in Al-Kashshaf 1/403: It is among the innovations of interpretations. (3) See Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/318, and al-Muharrar al-Wajiz 1/382. (4) Al-Sihah (Dhikr). (5) Al-Muharrar al-Wajiz

1/383, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/365, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 1/318, and Al-Tabari recorded the previous statements in 5/94-100.

सूरह अल-बक़रह: आयत 282 / 452

...और अबू अम्र(1); इसके अनुसार, अर्थ यह है कि वह गवाही में इसे एक पुरुष के समान लौटा देती है; क्योंकि एक महिला की गवाही एक पुरुष की आधी होती है, इसलिए यदि दो महिलाएँ गवाही देती हैं, तो उनका योग एक पुरुष की गवाही के समान हो जाता है; यह सुफियान बिन उययना और अबू अम्र बिन अल-अला(2) ने कहा था। हालाँकि, इस विचार में कुछ दूरी है; क्योंकि 'भटकाव' (दलाल) जिसका अर्थ 'भूलना' है, के विरुद्ध 'स्मरण' (ज़िक्र) के अलावा कुछ भी काम नहीं करता है, जो कि बहुमत पाठ "फतुक़क्किरा" (fatuthakkira) का अर्थ है, यानी: यदि वह बेखबर हो जाए या भूल जाए तो वह उसे सचेत करती है(3)।

मैंने कहा: अबू अम्र का पाठ इसी ओर ले जाता है, जिसका अर्थ है: यदि उनमें से एक भूल जाए, तो दूसरी उसे याद दिलाती है; कहा जाता है: "मैंने स्वयं चीज़ को याद किया" और "मैंने दूसरे को याद दिलाया" एक ही अर्थ में, जैसा कि अल-सिहाह(4) में कहा गया है।

अड़तीसवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {और गवाहों को इनकार नहीं करना चाहिए जब उन्हें बुलाया जाए}। अल-हसन ने कहा: यह आयत दो बातों को जोड़ती है: कि उन्हें तब इनकार नहीं करना चाहिए जब उन्हें गवाही हासिल करने के लिए बुलाया जाए, और तब भी नहीं जब उन्हें गवाही देने के लिए बुलाया जाए; यह इब्न अब्बास ने भी कहा था। कतादा, अल-रबी और इब्न अब्बास ने कहा: यानी: इसे वहन करने और इसे किताब में दर्ज करने के लिए। मुजाहिद ने कहा: आयत का अर्थ है जब आपको उस गवाही को देने के लिए बुलाया जाए जो आपने पहले ही देख ली है। अल-नक्काह ने पैगंबर ﷺ से जोड़ा कि उन्होंने इस आयत की व्याख्या इस तरह की; मुजाहिद ने कहा: लेकिन अगर आपको पहले गवाही देने के लिए बुलाया जाए, तो यदि आप चाहें तो जाएं और यदि आप चाहें तो न जाएं यह अबू मिजलाज़, अता, इब्राहिम, इब्न जुबैर, अल-सुद्दी, इब्न ज़ैद और अन्य(5) द्वारा कहा गया था।

तदनुसार, गवाहों के लिए अनुबंध करने वाले पक्षों के पास उपस्थित होना अनिवार्य नहीं है; बल्कि, कर्जदारों को गवाहों के पास आना चाहिए। यदि वे उनके पास आते हैं और उनसे किताब में अपनी गवाही दर्ज करने के लिए कहते हैं, तो यह वह स्थिति है जो सर्वशक्तिमान के कथन का अर्थ हो सकती है: {और गवाहों को इनकार नहीं करना चाहिए जब उन्हें बुलाया जाए} गवाही स्थापित करने के लिए। एक बार जब उनकी गवाही स्थापित हो जाती है, और फिर उन्हें न्यायाधीश के सामने उसे

देने के लिए बुलाया जाता है, तो यह "बुलावा" न्यायाधीश के सामने उनकी उपस्थिति के लिए है, जैसा कि आगे आता है।

(1) अल-सब'आ पृष्ठ 194, और अल-तयसीर पृष्ठ 85 देखें। (2) सुफियान का बयान अल-तबरी 5/89 द्वारा निकाला गया था, और अबू अम्र का बयान अल-राज़ी द्वारा उनके तफ़सीर 7/123 में और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 1/338 में उल्लेख किया गया था। अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 1/403 में कहा: यह व्याख्याओं के नवाचारों में से है। (3) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/318, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/382 देखें। (4) अल-सिहाह (ज़िक्र)। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/383, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/365, और अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/318 देखें, और अल-तबरी ने पिछले बयानों को 5/94-100 में दर्ज किया है।

سورة البقرہ: آیت 282 / 452

...اور ابو عمرو(1)؛ اس بنا پر معنی یہ ہے کہ وہ شہادت میں اسے مرد بنا دیتی ہے؛ کیونکہ عورت کی شہادت آدھی شہادت ہے، پس جب وہ دونوں گواہی دیں گی تو ان کا مجموعہ ایک مرد کی شہادت کے برابر ہو جائے گا؛ یہ سفیان بن عیینہ اور ابو عمرو بن العلاء(2) نے کہا ہے۔ اس میں کچھ دوری ہے؛ کیونکہ 'ضلال' (بھٹکنے) کے مقابلے میں جس کا معنی بھولنا ہے، 'ذکر' (یاددہانی) کے سوا کچھ حاصل نہیں ہوتا، جو کہ جمہور کی قرأت «فتُذَكِّرَ» (تشدید کے ساتھ) کا معنی ہے، یعنی: جب وہ غافل ہو جائے یا بھول جائے تو اسے متنبہ کرنا(3)۔

میں نے کہا: ابو عمرو کی قرأت اسی طرف لوٹتی ہے، یعنی: اگر ان میں سے ایک بھول جائے تو دوسری اسے یاد دلائے؛ کہا جاتا ہے: "تَذَكَّرْتُ الشَّيْءَ" (میں نے خود یاد کیا) اور "أَذْكَرْتُه غيري" (میں نے دوسرے کو یاد دلایا) ایک ہی معنی میں ہے، جیسا کہ الصحاح(4) میں ہے۔

اڑتیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب گواہوں کو بلایا جائے تو وہ انکار نہ کریں}۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے کہا: یہ آیت دو امور کو جمع کرتی ہے، وہ یہ کہ جب گواہی لینے کے لیے بلایا جائے تو انکار نہ کریں، اور نہ ہی جب اسے ادا کرنے کے लिए بلایا جائے؛ یہی بات ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہی۔ قتادہ، ربیع اور ابن عباس نے کہا: یعنی: اسے برداشت کرنے اور اسے کتاب میں درج کرنے کے لیے۔ مجاہد رحمہ اللہ نے کہا: آیت کا معنی ہے جب تمہیں ایسی گواہی کی ادائیگی کے لیے بلایا جائے جو تمہارے پاس موجود ہو۔ نقاش نے نبی کریم ﷺ سے منسوب کیا ہے کہ آپ نے آیت کی اسی طرح تفسیر کی؛ مجاہد نے کہا: لیکن اگر تمہیں پہلے گواہی دینے کے لیے بلایا جائے، تو اگر چاہو تو جاؤ اور اگر چاہو تو نہ جاؤ؛ یہی بات ابو مجلز، عطا، ابراہیم، ابن جبیر، سدی، ابن زید اور دیگر(5) نے کہی ہے۔

اس بنا پر گواہوں کے لیے معاہدہ کرنے والوں کے پاس حاضر ہونا واجب نہیں ہے، بلکہ قرض لینے والوں پر لازم ہے کہ وہ گواہوں کے پاس حاضر ہوں، پس اگر وہ ان کے پاس آئیں اور ان سے اپنی گواہی کو کتاب میں درج کرنے کا مطالبہ کریں، تو یہ وہ صورت ہے جو اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے مراد ہو سکتی ہے: {اور جب گواہوں کو بلایا جائے تو وہ انکار نہ کریں} گواہی کے اثبات کے لیے۔ پس جب ان کی گواہی ثابت ہو جائے، پھر انہیں حاکم کے پاس اسے قائم کرنے کے لیے بلایا جائے، تو یہ بلانا حاکم کے پاس ان کی حاضری کے لیے ہے، جیسا کہ آگے آ رہا ہے۔

(1) دیکھیے السبعۃ ص 194، اور التیسیر ص 85۔ (2) سفیان کا قول طبری 5/89 نے نقل کیا ہے، اور ابو عمرو کا قول رازی نے اپنی تفسیر 7/123 میں، اور ابن جوزی نے زاد المسیر 1/338 میں ذکر کیا ہے۔ اور زمخشری نے الکشاف 1/403 میں کہا: یہ بدعتِ تفاسیر میں سے ہے۔ (3) دیکھیے معانی القرآن للنحاس 1/318، اور المحرر الوجیز 1/382۔ (4) الصحاح (ذکر)۔ (5) المحرر الوجیز 1/383، اور دیکھیے معانی القرآن للزجاج 1/365، اور معانی القرآن للنحاس 1/318، اور طبری نے گزشتہ اقوال 5/94-100 میں نقل کیے ہیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 282 - 453

Ibn Atiyyah (1) said: The verse, as Al-Hasan said, combined two matters in the form of recommendation (mandub); Muslims are recommended to help their brothers. If there is ample space due to many witnesses and safety from the loss of rights (2); then the one called is recommended to attend, and he may refrain for the slightest excuse. If he refrains without an excuse, there is no sin upon him, but no reward for him. If there is necessity and a fear of the loss of rights, even the slightest fear; the recommendation becomes stronger, and approaches obligation. If he knows that a right will be lost or destroyed by the delay of the witness in testifying, then it is mandatory for him to perform it, especially if it was acquired, and he was called to perform it, for this situation is more emphasized; because it is a necklace around the neck, and a trust that requires fulfillment.

I say: From this verse, evidence may be gleaned that it is permissible for the Imam to appoint witnesses for the people and provide them with sufficiency from the treasury (Bayt al-Mal), so that they have no concern other than bearing the rights of people to preserve them. If this is not done, rights are lost and invalidated. Thus, the meaning would be that witnesses should not refuse to respond if they have received their rights. And Allah knows best.

If it is said: This is testimony for a fee; we say: It is purely testimony from people who have received their rights from the treasury, just like the stipends of judges, rulers, and all interests that arise (3) for Muslims, and this is among them. And Allah knows best. Allah Almighty said: {and those employed to collect them} [At-Tawbah: 60] so He prescribed for them (4).

Thirty-ninth: When Allah Almighty said: {The witnesses should not refuse when they are called}, it indicated that the witness is the one who goes to the judge. This is a matter upon which the Sharia was built, and it has been practiced in every age, understood by every nation. Among their proverbs: "The judge is approached in his house" (5).

---

(1) In Al-Muharrar Al-Wajiz 1/383. (2) In (m): obstruction. (3) His saying: "ta'innu" is from "anna al-shay'", meaning it appeared before you and obstructed. Al-Qamus (Anana). (4) See Al-Qabas 3/887-888. (5) Ahkam Al-Quran by Ibn al-Arabi 1/256, the proverb appears in Majma' al-Amthal 2/72, Jamharat al-Amthal 2/101, and Al-Mustaqsa fi Amthal al-Arab 2/183.

सूरह अल-बक़रह: आयत 282 - 453

इब्न अतिय्या (1) ने कहा: जैसा कि अल-हसन ने कहा, आयत ने सिफारिश (मंदूब) के तौर पर दो बातों को जोड़ा है; मुसलमानों को अपने भाइयों की मदद करने की सिफारिश की गई है। यदि गवाहों की अधिकता और अधिकारों के नष्ट होने (2) से सुरक्षा के कारण गुंजाइश है; तो जिसे बुलाया गया है उसे जाना चाहिए (मंदूब है), और वह किसी मामूली बहाने से भी पीछे हट सकता है। यदि वह बिना किसी बहाने के पीछे हटता है, तो उस पर कोई पाप नहीं है और न ही उसके लिए कोई प्रतिफल है। और यदि आवश्यकता है और अधिकारों के नष्ट होने का जरा सा भी डर है; तो सिफारिश मजबूत हो जाती है, और दायित्व (वाजिब) के करीब पहुँच जाती है। यदि उसे पता हो कि गवाह की गवाही में देरी से अधिकार चला जाएगा और नष्ट हो जाएगा, तो उसे देना अनिवार्य है, विशेष रूप से यदि वह गवाही पहले ही ली जा चुकी हो, और उसे उसे निभाने के लिए बुलाया गया हो, क्योंकि यह परिस्थिति अधिक पुख्ता है; क्योंकि यह गले का हार (ज़िम्मेदारी) है, और एक अमानत है जिसे अदा करना ज़रूरी है।

मैंने कहा: इस आयत से यह प्रमाण मिल सकता है कि इमाम के लिए यह जायज़ है कि वह लोगों के लिए गवाह नियुक्त करे और बैत अल-माल (राजकोष) से उनके लिए पर्याप्त व्यवस्था करे, ताकि उनके पास लोगों के अधिकारों को सुरक्षित रखने के अलावा कोई और काम न हो। यदि ऐसा नहीं किया गया, तो अधिकार खो जाएँगे और व्यर्थ हो जाएँगे। तो अर्थ यह होगा कि गवाहों को अपने अधिकार मिलने पर जवाब देने से इनकार नहीं करना चाहिए। और अल्लाह बेहतर जानता है।

यदि कहा जाए: यह तो शुल्क लेकर गवाही देना है; हम कहते हैं: यह उन लोगों की शुद्ध गवाही है जिन्होंने बैत अल-माल से अपने अधिकार प्राप्त किए हैं, जैसे न्यायाधीशों, शासकों और उन सभी हितों के वजीफे जो मुसलमानों के सामने आते हैं (3), और यह उन्हीं में से एक है। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और उन पर काम करने वाले} [अत-तौबा: 60] तो उनके लिए निर्धारित किया गया (4)।

उनतालीसवाँ: जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और गवाहों को इनकार नहीं करना चाहिए जब उन्हें बुलाया जाए}, तो इससे संकेत मिलता है कि गवाह वह है जो शासक (न्यायाधीश) के पास जाता है, और यह एक ऐसा मामला है जिस पर शरीयत आधारित है, और हर समय में इस पर अमल किया गया है, और इसे हर राष्ट्र ने समझा है। उनकी कहावतों में से एक है: "न्यायाधीश के पास उसके घर में जाया जाता है" (5)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/383 में। (2) (म) में: रुकावट। (3) उनका कहना: "त'इन्नु"; "अन्ना अल-शै'" से है, जिसका अर्थ है जब वह आपके सामने आए और बाधा डाले। अल-क़ामूस (अन्ना)। (4) अल-क़बास 3/887-888 देखें। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 1/256, कहावत मजमा अल-अमशाल 2/72, जमहरत अल-अमशाल 2/101, और अल-मुस्तक़्सा फ़ी अमशाल अल-अरब 2/183 में आई है।

سورہ البقرہ: آیت ۲۸۲ - ٤٥٣

ابن عطیہ (۱) نے کہا: اور آیت جیسا کہ حسن نے کہا، مستحب (ندب) کے طور پر دو باتوں کو جمع کرتی ہے؛ مسلمانوں کو اپنے بھائیوں کی مدد کرنے کا مشورہ دیا گیا ہے، پس اگر گواہوں کی کثرت اور حق کے ضائع ہونے (۲) سے امن کی وجہ سے گنجائش ہو؛ تو جس کو بلایا گیا وہ مستحب ہے، اور اسے معمولی سے عذر کی بنا پر پیچھے ہٹنے کا حق ہے، اور اگر وہ بلا عذر پیچھے ہٹ جائے تو اس پر کوئی گناہ نہیں اور نہ ہی اس کے لیے کوئی ثواب ہے۔ اور اگر ضرورت ہو اور حق کے ضائع ہونے کا ذرہ برابر بھی خوف ہو؛ تو استحباب قوی ہو جاتا ہے، اور وجوب کے قریب پہنچ جاتا ہے، اور اگر اسے معلوم ہو کہ گواہ کے گواہی دینے میں تاخیر سے حق چلا جائے گا اور ضائع ہو جائے گا، تو اس پر گواہی دینا واجب ہے، خاص طور پر اگر وہ حاصل شدہ ہو، اور اسے اس کی ادائیگی کے لیے پکارا جائے، کیونکہ یہ صورتحال زیادہ پختہ ہے؛ اس لیے کہ یہ گردن کا ہار (ذمہ داری) ہے، اور ایسی امانت ہے جو ادائیگی کا تقاضا کرتی ہے۔

میں نے کہا: اس آیت سے یہ دلیل نکالی جا سکتی ہے کہ امام کے لیے یہ جائز ہے کہ وہ لوگوں کے لیے گواہ مقرر کرے، اور بیت المال سے ان کے لیے کفایت کا انتظام کرے، تاکہ ان کے پاس لوگوں کے حقوق کی حفاظت کے سوا کوئی کام نہ ہو۔ اگر ایسا نہ کیا گیا تو حقوق ضائع اور باطل ہو جائیں گے۔ پس معنی یہ ہوگا کہ گواہ جب اپنے حقوق لے لیں تو (گواہی کے لیے) جواب دینے سے انکار نہ کریں۔ واللہ اعلم۔

پس اگر کہا جائے: یہ تو اجرت پر گواہی ہے؛ ہم کہتے ہیں: یہ محض ان لوگوں کی گواہی ہے جنہوں نے بیت المال سے اپنے حقوق پورے پائے ہیں، اور یہ قاضیوں، حکام اور ان تمام مصالح

کی طرح ہے جو مسلمانوں کے سامنے پیش آتے (۳) ہیں، اور یہ انہی میں سے ہے۔ واللہ اعلم۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿وَالْعَمِلِينَ عَلَيْهَا﴾ [التوبہ: ٦٠] پس ان کے لیے مقرر کر دیا (٤)۔

انتالیسویں بات: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا﴾ تو اس نے اس بات پر دلالت کی کہ گواہ وہ ہے جو حاکم کے پاس چل کر جاتا ہے، اور یہ ایک ایسا معاملہ ہے جس پر شریعت کی بنیاد رکھی گئی ہے، اور ہر زمانے میں اس پر عمل کیا گیا ہے، اور ہر قوم نے اسے سمجھا ہے، اور ان کی مثالوں میں سے ہے: حاکم کے پاس اس کے گھر میں جایا جاتا ہے (٥)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۳۸۳/۱ میں۔ (۲) (م) میں: تعطیل۔ (۳) اس کا قول: "تعن"؛ "عن الشیء عنونا" سے ہے جب وہ تمہارے سامنے ظاہر ہو اور سامنے آ جائے۔ القاموس (عنن)۔ (٤) القبس ۳/ ۸۸۷-۸۸۸ دیکھیں۔ (٥) ابن العربی کی احکام القرآن ۲٥٦/۱، اور یہ مثال مجمع الامثال ۷۲/۲، جمہرہ الامثال ۱۰۱/۲، اور المستقصی فی امثال العرب ۱۸۳/۲ میں وارد ہوئی ہے۔

٤٥٤ Surah Al-Baqarah: Verse 282

The fortieth [point]: If this is established, then the slave is excluded from the group of witnesses, and he restricts the generality of His saying: {from among your men}; because he cannot respond [to the call], and it is not valid for him to come; because he has no independence of his own, but rather acts by the permission of another. Thus, he falls from the rank of testimony just as he falls from the position of guardianship. Yes! And just as he falls from the obligation of Friday prayer, Jihad, and Hajj(1), as will be explained later, God willing(2).

The forty-first [point]: Our scholars said: This is in the case of being called to give testimony. As for someone who has testimony for a man whose entitled beneficiary does not know it, a group said: its performance is recommended (mandub); because of the Almighty's saying: {And let not the witnesses refuse when they are called}. So God made performance obligatory upon being called; if he is not called, it is recommended; because of his (peace and blessings be upon him) saying: "The best of witnesses is the one who comes with his testimony before he is asked for it," narrated by the Imams(3).

The correct view is that performing it is an obligation even if not asked for if one fears the loss or missing of the right, or in cases of divorce or manumission for one who continues in his disposal of enjoying the wife or using the slave; among other things. Thus, it is mandatory for whoever has borne something of that to perform that testimony. Its performance does not depend on being asked for it, whereby the right would be lost; and the Almighty said: {And establish the testimony for Allah} [At-Talaq: 2], and He said: {except him who bears witness to the truth and they know} [Az-Zukhruf: 86]. And in the Sahih from the Prophet ﷺ: "Help your brother, whether he is an oppressor or is oppressed"(4). So it became incumbent upon him to help him by performing the testimony he has for him, to revive his right which was killed by denial(5).

The forty-second [point]: There is no problem that whoever is obliged to give testimony in one of the ways we mentioned, and fails to give it, it is a wound (discrediting factor) against the witness and the testimony; and there is no difference in this between...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/257. (2) In the commentary on verse (9) of Surah Al-Jumu'ah. (3) Narrated by Ahmad (17040) and Muslim (1719) from the hadith of Zaid

bin Khalid al-Juhani, may Allah be pleased with him. (4) Previously mentioned 3/249. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/257.

४५४ सूरा अल-बकरा: आयत २८२

चालीसवां [बिंदु]: यदि यह सिद्ध हो जाता है, तो दास गवाहों के समूह से बाहर है, और वह विशेष रूप से उनके इस कथन की व्यापकता को सीमित करता है: {अपने पुरुषों में से}; क्योंकि वह उत्तर देने में सक्षम नहीं है, और उसका आना मान्य नहीं है; क्योंकि उसकी अपनी कोई स्वतंत्रता नहीं है, बल्कि वह दूसरे की अनुमति से कार्य करता है। इस प्रकार, वह गवाही के पद से उसी तरह गिर जाता है जैसे वह संरक्षकता के पद से गिर जाता है। हाँ! और जिस तरह वह जुमे की नमाज़, जिहाद और हज (१) के दायित्व से गिर जाता है, जैसा कि ईश्वर ने चाहा तो आगे स्पष्ट किया जाएगा (२)।

इकतालीसवां [बिंदु]: हमारे विद्वानों ने कहा: यह गवाही के लिए बुलाए जाने के मामले में है। जहाँ तक उस व्यक्ति का प्रश्न है जिसके पास किसी व्यक्ति के लिए गवाही है जिसके हकदार लाभार्थी को इसके बारे में पता नहीं है, तो एक समूह ने कहा: इसे देना अनुशंसित (मंदूब) है; सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {और जब गवाहों को बुलाया जाए तो वे मना न करें}। अतः ईश्वर ने बुलाए जाने पर प्रदर्शन अनिवार्य कर दिया; यदि उसे नहीं बुलाया जाता है, तो यह अनुशंसित है; उनके(उन पर शांति और आशीर्वाद हो) इस कथन के कारण: "सबसे अच्छा गवाह वह है जो अपनी गवाही मांगने से पहले ही लेकर आता है," इमामों द्वारा वर्णित (३)।

सही विचार यह है कि यदि अधिकार के खोने या छूट जाने का डर हो, या तलाक या दासमुक्ति के मामलों में उस व्यक्ति के लिए जो पत्नी के साथ आनंद लेने या दास का उपयोग करने के अपने निपटान में जारी रहता है, तो इसे निभाना एक कर्तव्य है, भले ही इसके लिए न कहा गया हो; अन्य बातों के अलावा। इस प्रकार, जिस किसी ने भी इसका कुछ भार उठाया है, उसके लिए वह गवाही देना अनिवार्य है। इसका प्रदर्शन मांगे जाने पर निर्भर नहीं करता है, जिससे अधिकार खो जाए; और सर्वशक्तिमान ने कहा: {और अल्लाह के लिए गवाही को स्थापित करो} [अत-तलाक: २], और उन्होंने कहा: {सिवाय उसके जो सच्चाई की गवाही देता है और वे जानते हैं} [अज़-ज़ुखरुफ़: ८६]। और पैगंबर ﷺ से सहीह में: "अपने भाई की मदद करो, चाहे वह अत्याचारी हो या उत्पीड़ित हो"(४)। तो उसके लिए गवाही देकर उसकी मदद करना अनिवार्य हो गया, ताकि उसके उस अधिकार को पुनर्जीवित किया जा सके जो इनकार (५) द्वारा मार दिया गया था।

बयालीसवां [बिंदु]: इसमें कोई समस्या नहीं है कि जिस पर हमारे द्वारा बताए गए तरीकों में से किसी एक में गवाही देना अनिवार्य है, और वह इसे देने में विफल रहता है, तो यह गवाह और गवाही के खिलाफ एक घाव (दोष) है; और इसमें कोई अंतर नहीं है...

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/२५७। (२) सूरा अल-जुमुअह की आयत (९) की व्याख्या में। (३) ज़ैद बिन खालिद अल-जुहानी (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से अहमद (१७०४०) और मुस्लिम (१७१९) द्वारा वर्णित। (४) पहले ३/२४९ का उल्लेख किया गया है। (५) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/२५७।

٤٥٤ سورة البقرة : آیت ٢٨٢

چالیسواں [نکتہ]: اور اگر یہ ثابت ہو جائے تو غلام گواہوں کے گروہ سے خارج ہے، اور وہ اللہ کے اس قول {مِن رِّجَالِكُمْ} (تمہارے مَردوں میں سے) کے عموم کو خاص کرتا ہے؛ اس لیے کہ وہ جواب دینے کی قدرت نہیں رکھتا، اور اس کا آنا درست نہیں؛ اس لیے کہ وہ بذاتِ خود آزاد نہیں، بلکہ وہ دوسرے کی اجازت سے تصرف کرتا ہے، چنانچہ وہ منصبِ شہادت سے ایسے ہی گر گیا جیسے وہ ولایت کے درجے سے گر گیا۔ ہاں! اور جیسے وہ جمعہ، جہاد اور حج(١) کے فرض سے گر گیا، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ آگے آئے گا(٢)۔

تالیسواں [نکتہ]: ہمارے علماء نے کہا: یہ گواہی کے لیے بلائے جانے کی صورت میں ہے۔ رہا وہ شخص جس کے پاس کسی مَرد کی گواہی ہو جس کے حقدار کو اس کا علم نہ ہو، تو ایک گروہ نے کہا: اس کی ادائیگی مستحب (مندوب) ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا} (اور جب گواہوں کو بلایا جائے تو وہ انکار نہ کریں)۔ پس اللہ نے بلائے جانے پر ادائیگی کو فرض قرار دیا؛ چنانچہ جب بلایا نہ جائے تو وہ مستحب ہوگا؛ آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: "بہترین گواہ وہ ہے جو پوچھے جانے سے پہلے اپنی گواہی لے آئے" اسے ائمہ نے روایت کیا ہے(٣)۔

اور صحیح یہ ہے کہ اس کی ادائیگی فرض ہے اگرچہ اس سے پوچھا نہ جائے، اگر اسے حق کے ضائع ہونے یا فوت ہونے کا ڈر ہو، یا طلاق یا آزادی کے معاملے میں اس شخص کے لیے جو بیوی سے تمتع یا غلام سے خدمت لینے کے اپنے تصرف پر قائم رہے؛ وغیرہ۔ چنانچہ جس نے اس میں سے کچھ بھی اٹھایا ہو اس پر اس گواہی کی ادائیگی واجب ہے۔ اور اس کی ادائیگی اس بات پر موقوف نہیں کہ اس سے پوچھا جائے ورنہ حق ضائع ہو جائے گا؛ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے:

{وَأَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ} [الطلاق : ٢] (اور اللہ کے لیے گواہی قائم کرو)، اور فرمایا: {إِلاَّ مَن شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ} [الزخرف : ٨٦] (سوائے اس کے جو حق کی گواہی دے اور وہ جانتے ہوں)۔ اور صحیح میں نبی ﷺ سے مروی ہے: "اپنے بھائی کی مدد کرو خواہ وہ ظالم ہو یا مظلوم"(٤)۔ پس اس پر اس گواہی کی ادائیگی کے ذریعے اس کی مدد کرنا لازم ہوگیا جو اس کے پاس ہے، تاکہ اس کے اس حق کو زندہ کیا جا سکے جسے انکار نے مار دیا تھا(٥)۔

بیالیسواں [نکتہ]: اس میں کوئی اشکال نہیں کہ جس پر ان وجوہ میں سے کسی ایک پر گواہی واجب ہو گئی جو ہم نے ذکر کیں، اور اس نے اسے ادا نہ کیا تو یہ گواہ اور گواہی میں جرح (عیب) ہے؛ اور اس میں کوئی فرق نہیں ہے...

(١) احکام القرآن لابن العربی ٢٥٧/١ (٢) سورہ جمعہ کی آیت (٩) کی تفسیر کے وقت۔ (٣) اسے احمد (١٧٠٤٠) اور مسلم (١٧١٩) نے حضرت زید بن خالد الجہنی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) اس کا ذکر پہلے ٣/٢٤٩ پر گزر چکا ہے۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ٢٥٧/١

...rights of God Almighty and the rights of human beings; this is the view of Ibn al-Qasim and others. Some of them went so far as to say that if that testimony was regarding a right from the rights of human beings, then that would be a wound [disqualification] in that testimony itself specifically, so it is not proper for him to perform it after that. The first view is correct, because what causes his disqualification is his transgression by refusing to perform what was obligatory upon him without an excuse, and transgression strips away the eligibility for testimony absolutely, and this is clear (1).

Forty-third: There is no contradiction between his saying, peace and blessings be upon him: "The best of witnesses is the one who brings his testimony before he is asked for it," and his saying, peace and blessings be upon him, in the hadith of Imran bin Husain: "The best of you is my generation, then those who follow them, then those who follow them, then those who follow them" - then Imran said: I do not know if the Messenger of Allah ﷺ said it two or three times after his generation -: "Then after them will come a people who give testimony but are not asked to give testimony, they are treacherous and are not trusted, they make vows but do not fulfill them, and obesity will appear among them." Both are recorded in the two Sahihs (2).

This hadith is interpreted in three ways: One of them: That it refers to a false witness, for he testifies to what he was not asked to testify to, meaning: what he did not experience nor carry. Abu Bakr bin Abi Shaybah (3) mentioned that Umar bin Al-Khattab, may Allah be pleased with him, delivered a sermon at the door of Al-Jabiya, and said: Indeed, the Messenger of Allah ﷺ stood among us as I am standing among you, then he said: "O people, fear Allah concerning my companions, then those who follow them, then those who follow them, then falsehood and false testimony will spread."

The second way: That it refers to the person whom greed drives to carry out what he testifies to, so he hastens with the testimony before he is asked for it; thus, this is a rejected testimony; for that indicates a dominant whim over the witness.

---

(1) Al-Mufhim 5/173-174, and see Ikmal al-Mu'allim 5/578-579. (2) The first hadith was not recorded by Al-Bukhari, but was recorded by Muslim (1719) from the hadith of Zaid Al-Juhani, may Allah be pleased with him, and its mention was previously made

in the forty-first issue. The second hadith was recorded by Al-Bukhari (6428) and Muslim (2535), and it is with Ahmad (19835). (3) In Al-Musannaf 12/177.

सूरह अल-बक़रह: आयत 282 455

...अल्लाह सर्वशक्तिमान के अधिकार और इंसानों के अधिकार; यह इब्न अल-कासिम और अन्य लोगों का विचार है। उनमें से कुछ का कहना है कि यदि वह गवाही इंसानों के अधिकारों में से किसी अधिकार के बारे में थी, तो वह विशेष रूप से उसी गवाही में एक दोष (अयोग्यता) होगा, इसलिए उसके बाद उसे अदा करना उसके लिए उचित नहीं है। पहला विचार सही है; क्योंकि जो उसे अयोग्य बनाता है वह बिना किसी बहाने के उस चीज़ को करने से इनकार करने के कारण उसका उल्लंघन है जो उस पर अनिवार्य थी, और उल्लंघन पूर्ण रूप से गवाही की पात्रता को छीन लेता है, और यह स्पष्ट है (1)।

तैंतालीसवां: उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन के बीच कोई अंतर्विरोध नहीं है: "सबसे अच्छा गवाह वह है जो अपनी गवाही मांगे जाने से पहले ही ले आता है" और इमरान बिन हुसैन की हदीस में उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन के बीच: "तुममें से सबसे अच्छे मेरी पीढ़ी के लोग हैं, फिर वे जो उनके बाद आएंगे, फिर वे जो उनके बाद आएंगे, फिर वे जो उनके बाद आएंगे" - फिर इमरान ने कहा: मुझे नहीं पता कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी पीढ़ी के बाद दो बार या तीन बार ऐसा कहा था -: "फिर उनके बाद ऐसे लोग आएंगे जो गवाही देंगे लेकिन उनसे गवाही नहीं मांगी जाएगी, वे विश्वासघात करेंगे और उन पर भरोसा नहीं किया जाएगा, वे मन्नतें मानेंगे लेकिन उन्हें पूरा नहीं करेंगे, और उनमें मोटापा प्रकट होगा।" दोनों को सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) ने निकाला है (2)।

इस हदीस की व्याख्या तीन तरह से की जाती है: पहला: कि इससे तात्पर्य झूठा गवाह है, क्योंकि वह उस चीज़ की गवाही देता है जिसकी गवाही उससे नहीं मांगी गई थी, अर्थात: जिसे उसने न तो अनुभव किया और न ही वह उसे वहन करता था। अबू बक्र बिन अबी शैबा (3) ने उल्लेख किया कि उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अल-जाबिया के द्वार पर प्रवचन दिया और कहा: वास्तव में, अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे बीच खड़े हुए जैसे मैं तुम्हारे बीच खड़ा हूँ, फिर उन्होंने कहा: "हे लोगो, मेरे साथियों के संबंध में अल्लाह से डरो, फिर उन लोगों के संबंध में जो उनके बाद आएंगे, फिर उन लोगों के संबंध में जो उनके बाद आएंगे, फिर झूठ और झूठी गवाही फैल जाएगी।"

दूसरा तरीका: कि इससे वह व्यक्ति अभिप्रेत है जिसे लालच उस चीज़ को लागू करने के लिए उकसाता है जिसकी वह गवाही देता है, इसलिए वह मांगे जाने से पहले ही गवाही के साथ जल्दबाजी

करता है; अतः यह एक अस्वीकार्य गवाही है; क्योंकि यह गवाह पर हावी होने वाली किसी इच्छा को दर्शाता है।

---

(1) अल-मुफहिम 5/173-174, और देखें इकमाल अल-मुअल्लिम 5/578-579। (2) पहली हदीस को अल-बुखारी ने नहीं निकाला है, बल्कि मुस्लिम (1719) ने ज़ैद अल-जुहानी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और इसका उल्लेख पहले इकतालीसवें मसले में हो चुका है। दूसरी हदीस को अल-बुखारी (6428) और मुस्लिम (2535) ने निकाला है, और यह अहमद (19835) के पास है। (3) अल-मुसन्नफ 12/177 में।

سورہ البقرہ: آیت ۲۸۲ ۴۵۵

... اللہ تعالیٰ کے حقوق اور بندوں کے حقوق؛ یہ ابن القاسم اور دیگر کا قول ہے۔ ان میں سے بعض کا خیال ہے کہ اگر وہ گواہی بندوں کے حقوق میں سے کسی حق کے بارے میں تھی، تو وہ خاص طور پر اسی گواہی میں ایک جرح (عیب) ہو گی، لہذا اس کے بعد اس کا ادا کرنا اس کے لیے درست نہیں۔ پہلا قول صحیح ہے؛ کیونکہ جو چیز اسے جرح (نااہل) بناتی ہے وہ بغیر کسی عذر کے اس چیز کو ادا کرنے سے انکار کرنے کی وجہ سے اس کا فسق ہے جو اس پر واجب تھی، اور فسق گواہی کی اہلیت کو مطلقاً چھین لیتا ہے، اور یہ واضح ہے (۱)۔

تینتالیسواں: آپ ﷺ کے اس قول کے درمیان کوئی تضاد نہیں ہے کہ: "بہترین گواہ وہ ہے جو اپنی گواہی طلب کیے جانے سے پہلے ہی لے آئے" اور آپ ﷺ کے اس قول کے درمیان جو عمران بن حصین کی حدیث میں ہے: "تم میں سب سے بہترین میرا دور ہے، پھر وہ جو ان کے پیچھے آئیں گے، پھر وہ جو ان کے پیچھے آئیں گے، پھر وہ جو ان کے پیچھے آئیں گے" - پھر عمران نے کہا: مجھے نہیں معلوم کہ رسول اللہ ﷺ نے اپنے دور کے بعد دو بار کہا یا تین بار -: "پھر ان کے بعد ایسے لوگ ہوں گے جو گواہی دیں گے حالانکہ ان سے گواہی طلب نہیں کی جائے گی، وہ خیانت کریں گے اور ان پر بھروسہ نہیں کیا جائے گا، وہ نذریں مانیں گے لیکن انہیں پورا نہیں کریں گے، اور ان میں موٹاپا ظاہر ہوگا"۔ ان دونوں کو صحیحین نے نکالا ہے (۲)۔

اور یہ حدیث تین پہلوؤں پر محمول ہے: ان میں سے ایک: یہ کہ اس سے مراد جھوٹا گواہ ہو، کیونکہ وہ اس چیز کی گواہی دیتا ہے جس کی اس سے گواہی طلب نہیں کی گئی، یعنی: جسے اس نے نہ تو برداشت کیا (سنا/دیکھا) اور نہ ہی اسے اٹھایا۔ ابو بکر بن ابی شیبہ (۳) نے ذکر کیا کہ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے جابیہ کے دروازے پر خطبہ دیا، اور فرمایا: بے شک رسول اللہ

ﷺ ہمارے درمیان اسی طرح کھڑے ہوئے جیسے میں تمہارے درمیان کھڑا ہوں، پھر آپ نے فرمایا: "اے لوگو، میرے صحابہ کے بارے میں اللہ سے ڈرو، پھر ان کے بارے میں جو ان کے بعد آئیں گے، پھر ان کے بارے میں جو ان کے بعد آئیں گے، پھر جھوٹ اور جھوٹی گواہی عام ہو جائے گی"۔

دوسرا پہلو: یہ کہ اس سے وہ شخص مراد ہو جسے لالچ اس بات پر اکسائے کہ وہ جس چیز کی گواہی دے رہا ہے اسے نافذ کرائے، چنانچہ وہ طلب کیے جانے سے پہلے ہی گواہی دینے میں جلدی کرتا ہے؛ پس یہ مردود گواہی ہے؛ کیونکہ یہ گواہ پر غالب آنے والی کسی خواہش کی نشاندہی کرتا ہے۔

---

(١) المفہم ٥/ ١٧٣-١٧٤ ، اور دیکھئے اکمال المعلم ٥/ ٥٧٨-٥٧٩۔ (٢) پہلی حدیث کو بخاری نے نہیں نکالا، بلکہ اسے مسلم (١٧١٩) نے زید الجہنی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے، اور اس کا ذکر پہلے اکتالیسویں مسئلہ میں گزر چکا ہے، اور دوسری حدیث کو بخاری (٦٤٢٨) اور مسلم (٢٥٣٥) نے نکالا ہے، اور یہ احمد (١٩٨٣٥) کے پاس ہے۔ (٣) المصنف ١٢/ ١٧٧ میں۔

456 Surah Al-Baqarah: Verse 282

Third: What Ibrahim al-Nakha'i, the narrator of some versions of this hadith(1), said: They used to forbid us when we were boys from making covenants and testimonies(2).

Forty-fourth: His Almighty saying: {And do not be weary to write it down, whether it is small or large, for its specified term.} "Do not be weary" means do not get bored. Al-Akhfash said(3): It is said 'sa'imtu as'amu sa'aman and sa'amatan and sa'aman and sa'matan'(4) and sa'aman; as the poet said(5): I am weary of the burdens of life, and whoever lives eighty years - no father to you - will become weary. "To write it down" is in the accusative position by the verb(6). "Small or large" are two states (haal) from the pronoun in "write it down", and the small was mentioned first out of concern for it. This prohibition of weariness only came because of the frequent debt transactions among them, so it was feared they would get bored of writing(7), and one of them would say: This is a small amount, I do not need to write it; so Allah Almighty emphasized the encouragement(8) regarding the small and the large. Our scholars said: Except for what is like a qirat and the like because of its insignificance and the soul's lack of interest in it, whether by admission or denial(9).

Forty-fifth: His Almighty saying: {That is more just in the sight of Allah} meaning more fair, i.e., that the small and large should be written, and witnessed. {and more upright for testimony}, meaning: more correct and more preserving. {and more likely} means closer. {that you do not doubt} you suspect(10).

Forty-sixth: His Almighty saying: {and more upright for testimony} is evidence that the witness when...

(1) Meaning the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), and the author did not mention it, and the intended meaning is not the previously mentioned hadiths of Imran and Umar (may Allah be pleased with them) as understood from the context, and these three aspects were quoted by the author from Al-Mufhim 5/173, and see Al-Istidkar 22/27, and Ikmal Al-Mu'allim 7/572. (2) Narrated by Ahmad (4131), Al-Bukhari (2652), and Muslim (2533). (3) In Ma'ani al-Quran 1/390, and I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/346, and from it the author quoted. (4) The word: Sa'mah, from (m), and Ma'ani al-Quran by Al-Akhfash 1/390. (5) He is Zuhayr, and the verse is in his Diwan p. 29. (6) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/346. (7) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/383. (8) In (kh), (d), (z), and (zha): fortification, and in (f): specification, and the confirmed is

from (m). (9) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/257. (10) See Al-Muharrar Al-Wajiz 1/383.

४५६ सूरा अल-बकराह: आयत २८२

तीसरा: जो इब्राहिम अल-नखई, इस हदीस के कुछ मार्गों के वर्णनकर्ता ने कहा (१): वे हमें तब मना करते थे जब हम लड़के थे वादे करने और गवाही देने से (२)।

चवालीसवां: अल्लाह का कहना: {और इसे लिखने में सुस्ती न करो, चाहे वह छोटा हो या बड़ा, उसके निर्धारित समय तक।} "सुस्ती न करो" का अर्थ है ऊबना नहीं। अल-अख़्फ़श ने कहा (३): यह कहा जाता है 'सइमतु अस'अमु स'अमन और स'आमतन और स'अमन और स'मतन' (४) और स'अमन; जैसा कि कवि ने कहा (५): मैं जीवन के बोझ से थक गया हूँ, और जो कोई अस्सी साल जीता है - तुम्हारा बाप न रहे - वह थक ही जाएगा। "इसे लिखना" क्रिया द्वारा कर्म कारक की स्थिति में है (६)। "छोटा या बड़ा" "इसे लिखना" में सर्वनाम की दो स्थितियाँ (हाल) हैं, और छोटे को इसके महत्व के कारण पहले रखा गया है। सुस्ती की यह मनाही केवल इसलिए आई क्योंकि उनके बीच कर्ज का लेन-देन अक्सर होता था, इसलिए यह डर था कि वे लिखने से ऊब जाएंगे (७), और उनमें से कोई कहेगा: यह बहुत कम है, मुझे इसे लिखने की आवश्यकता नहीं है; इसलिए अल्लाह ने छोटे और बड़े दोनों के लिए प्रोत्साहन (८) पर ज़ोर दिया। हमारे विद्वानों ने कहा: सिवाय उसके जो एक कीरात और उसके समान हो, उसकी तुच्छता के कारण और उसमें मन की कोई विशेष रुचि न होने के कारण, चाहे उसे स्वीकार किया जाए या नकारा जाए (९)।

पैंतालीसवां: अल्लाह का कहना: {यह अल्लाह की दृष्टि में अधिक न्यायपूर्ण है} का अर्थ है अधिक उचित, यानी कि छोटे और बड़े को लिखा जाए, और उस पर गवाही दी जाए। {और गवाही के लिए अधिक दृढ़}, यानी: अधिक सही और अधिक सुरक्षित रखने वाला। {और अधिक संभावना} का अर्थ है करीब। {कि तुम संदेह न करो} तुम शक न करो (१०)।

छियालीसवां: अल्लाह का कहना: {और गवाही के लिए अधिक दृढ़} इस बात का प्रमाण है कि गवाह जब...

(१) यानी इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस, और लेखक ने इसका उल्लेख नहीं किया है, और इसका अर्थ इमरान और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की पहले बताई गई हदीसें नहीं हैं जैसा कि संदर्भ से समझा जाता है, और ये तीन पहलू लेखक द्वारा अल-मुफ्हिम १७३/५ से उद्धृत किए गए हैं, और अल-इस्तिदकार २७/२२, और इकमाल अल-मुअल्लिम ५७२/७ देखें। (२) अहमद (४१३१), अल-बुखारी (२६५२) और मुस्लिम (२५३३) द्वारा वर्णित। (३) उनके लिए मा'आनी अल-कुरान १/३९० में,

और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/३४६ में, और उसी से लेखक ने उद्धृत किया। (४) शब्द: स'मह, (म) से, और अल-अख़्फ़श द्वारा मा'आनी अल-कुरान १/३९०। (५) वह जुहैर है, और पद्य उसके दीवान पृष्ठ २९ में है। (६) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/३४६। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३८३। (८) (ख़), (द), (ज़), और (ज़): किलाबंदी में, और (फ़) में: विनिर्देश, और (म) से पुष्ट किया गया। (९) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/२५७। (१०) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३८३ देखें।

٤٥٦ سورة البقرہ: آیت ٢٨٢

تیسرا: وہ جو ابراہیم النخعی نے کہا، جو اس حدیث کے بعض طرق کے راوی ہیں(١): وہ ہمیں منع کرتے تھے جب ہم لڑکے تھے عہد کرنے اور شہادتیں دینے سے(٢)۔

چوالیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَسْأَمُوا أَن تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِۦ﴾ "تَسْأَمُوا" کا معنی ہے اکتا جانا۔ الاخفش نے کہا(٣): کہا جاتا ہے 'سئمتُ اسامُ ساماً وسآمةً وساماً وسأمةً'(٤) وساماً؛ جیسا کہ شاعر نے کہا(٥): میں زندگی کی مشقتوں سے اکتا گیا ہوں، اور جو کوئی اسی برس جئے - تیرا باپ نہ رہے - وہ اکتا ہی جائے گا۔ "ان تکتبوہ" فعل کے ذریعے محل نصب میں ہے(٦)۔ "صغیراً او کبیراً" 'تکتبوہ' کی ضمیر سے دو حال ہیں، اور چھوٹے کو اس کی اہمیت کی وجہ سے پہلے لایا گیا ہے۔ اکتاہٹ کی یہ ممانعت اس لیے آئی کیونکہ ان کے ہاں لین دین کثرت سے ہوتا تھا، تو ڈر تھا کہ وہ لکھنے سے اکتا جائیں گے(٧)، اور ان میں سے کوئی کہے گا: یہ تھوڑی سی چیز ہے، مجھے اسے لکھنے کی ضرورت نہیں؛ تو اللہ تعالیٰ نے قلیل اور کثیر دونوں میں ترغیب(٨) کی تاکید فرمائی۔ ہمارے علماء نے کہا: سوائے اس کے جو قیراط وغیرہ جیسی معمولی چیز ہو، اس کی قلت اور اس کی طرف نفس کی عدم توجہ کی وجہ سے خواہ وہ اقرار ہو یا انکار(٩)۔

پینتالیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكُمْ أَقْسَطُ عِندَ ٱللَّهِ﴾ اس کا معنی ہے زیادہ منصفانہ، یعنی یہ کہ قلیل اور کثیر لکھا جائے، اور اس پر گواہی دی جائے۔ ﴿وَأَقْوَمُ لِلشَّهَٰدَةِ﴾، یعنی: زیادہ صحیح اور زیادہ یاد رکھنے کے قابل۔ ﴿وَأَدْنَىٰٓ﴾ کا معنی ہے زیادہ قریب۔ ﴿أَلَّا تَرْتَابُوٓا﴾ تم شک نہ کرو(١٠)۔

چھیاسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَقْوَمُ لِلشَّهَٰدَةِ﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ گواہ جب...

(١) یعنی ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث، اور مصنف نے اس کا ذکر نہیں کیا، اور اس سے مراد عمران اور عمر رضی اللہ عنہما کی پہلے ذکر کردہ احادیث نہیں ہیں جیسا کہ سیاق سے سمجھا جاتا ہے، اور یہ تینوں وجوہات مصنف نے 'المفہم' ٥/١٧٣ سے نقل کی ہیں، اور دیکھیے 'الاستذکار' ٢٢/٢٧، اور 'اکمال المعلم' ٧/٥٧٢۔ (٢) اسے احمد (٤١٣١)، بخاری (٢٦٥٢)، اور مسلم (٢٥٣٣) نے روایت کیا ہے۔ (٣) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ١/٣٩٠ میں، اور النحاس کی 'اعراب القرآن' ١/٣٤٦ میں، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٤) لفظ: سأمة، (م) سے، اور الاخفش کی 'معانی القرآن' ١/٣٩٠ سے۔ (٥) وہ زہیر ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ٢٩ میں ہے۔ (٦) النحاس کی 'اعراب القرآن' ١/٣٤٦۔ (٧) 'المحرر الوجیز' ١/٣٨٣۔ (٨) (خ)، (د)، (ز) اور (ظ) میں: التحصین، اور (ف) میں: التخصیص، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٩) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ١/٢٥٧۔ (١٠) دیکھیے 'المحرر الوجیز' ١/٣٨٣۔

[He] saw the writing, but did not remember the testimony; he should not provide it because of the doubt that entered into it, and he should only provide what he knows. However, he says: "This is my handwriting, but I do not remember now what I wrote in it." (1). Ibn al-Mundhir said: Most of those preserved from the people of knowledge prohibit a witness from testifying based on his handwriting if he does not remember the testimony. Malik argued for its permissibility using the Almighty's saying: {And we witnessed not except what we knew} [Yusuf: 81].

Some scholars said: Since God Almighty attributed writing to justice, he is permitted to testify to his handwriting even if he does not remember. Ibn al-Mubarak mentioned from Ma'mar, from Ibn Tawus, from his father regarding a man who witnesses a testimony then forgets it; he said: There is no harm in testifying if he finds his mark on the document or his own handwriting. Ibn al-Mubarak said: I found this very good. In what has come in the reports from the Messenger of Allah (peace be upon him) is that he ruled in several things based on evidence and witnesses, and from the messengers before him there is what indicates the validity of this school of thought. And Allah knows best (2).

More clarification on this will come in "Al-Ahqaf," God willing (3).

Forty-seventh: His (Almighty) saying: {Except when it is an immediate transaction which you conduct among yourselves}. "An" (that) is in the position of accusative as an exception not from the first. Al-Akhfash (4) said: meaning: except that a trade occurs, so it is in the sense of occurred and happened. Others said: "conducting it" is the predicate. Asim alone read: "tijaratan" (trade) as the predicate of "kana" (was), and its subject is implied in it (5). "Hadratan" (immediate/present) is an adjective for trade, and the estimation is: unless the trade is a trade, or: unless the sale is a trade; this is how Makki (6) and Abu Ali al-Farisi (7) estimated it; and its parallels and citations have preceded.

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/258. (2) See Al-Mudawwanah 5/145, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 3/350, and Al-Kafi 2/915-916. (3) In the interpretation of verse (4) therein. (4) In (m): Al-Akhfash Abu Said, which is an error, and he is Abu al-Hasan Saeed, and the speech is in Ma'ani al-Quran 1/390, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/346, and from him the author quoted. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/346, and

see Al-Sab'ah p. 194, and Al-Taysir p. 85. (6) In Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/321. (7) In Al-Hujjah 2/441.

सूरा अल-बकरा: आयत २८२ | पृष्ठ ४५७

[उसने] लिखा हुआ देखा, लेकिन गवाही याद नहीं रही, तो वह उसे न दे क्योंकि उसमें संदेह पैदा हो गया है, और वह वही दे जो वह जानता है। लेकिन वह कहता है: "यह मेरी लिखावट है, लेकिन मुझे अब याद नहीं कि मैंने इसमें क्या लिखा था।" (१)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: विद्वानों में से जिनके विचार सुरक्षित हैं, उनमें से अधिकांश एक गवाह को अपनी लिखावट के आधार पर गवाही देने से मना करते हैं यदि उसे गवाही याद न हो। और मालिक ने इसकी अनुमति के लिए अल्लाह तआला के इस कथन से तर्क दिया: {और हमने वही गवाही दी जो हमने जाना} [यूसुफ: ८१]।

कुछ विद्वानों ने कहा: चूँकि अल्लाह तआला ने लेखन को न्याय से जोड़ा है, इसलिए उसके लिए यह गुंजाइश है कि वह अपनी लिखावट पर गवाही दे दे भले ही उसे याद न हो। इब्न अल-मुबारक ने म'मर से, उन्होंने इब्न ताऊस से, उन्होंने अपने पिता से उस व्यक्ति के बारे में उल्लेख किया जो गवाही देता है और फिर उसे भूल जाता है; उन्होंने कहा: इसमें कोई बुराई नहीं है कि वह गवाही दे दे यदि उसे दस्तावेज़ पर अपना निशान या अपनी लिखावट मिल जाए। इब्न अल-मुबारक ने कहा: मुझे यह बात बहुत अच्छी लगी। और अल्लाह के रसूल ﷺ से जो खबरें आई हैं उनमें यह है कि आपने कई चीजों में साक्ष्यों और गवाहों के आधार पर निर्णय लिया, और आपसे पहले के रसूलों से भी ऐसी बातें हैं जो इस विचारधारा की वैधता को दर्शाती हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है (२)।

इस पर और स्पष्टीकरण "अल-अहकाफ" में आएगा, इंशा अल्लाह (३)।

सैंतालीसवां: अल्लाह तआला का कथन: {सिवाय इसके कि वह कोई नकद व्यापार हो जिसे तुम आपस में करते हो}। "अन्" यहाँ अपवाद की स्थिति में कर्म कारक (accusative) में है जो पहले से नहीं है। अल-अख़फ़श (४) ने कहा: अर्थात: सिवाय इसके कि कोई व्यापार घटित हो, तो यह 'घटित होने' और 'होने' के अर्थ में है। दूसरों ने कहा: "तुदीरूनहा" (तुम उसे चलाते हो) खबर है। आसिम ने अकेले "तिजारतन" (व्यापार) को "काना" की खबर के रूप में पढ़ा है, और इसका कर्ता इसमें छिपा हुआ है (५)। "हादिरतन" (नकद/मौजूद) व्यापार का विशेषण है, और अनुमान यह है: सिवाय इसके कि वह व्यापार एक व्यापार हो, या: सिवाय इसके कि वह बिक्री एक व्यापार हो; मक्की (६) और अबू अली अल-फ़ारसी (७) ने इसी तरह इसका अनुमान लगाया है; और इसके उदाहरण और संदर्भ पहले आ चुके हैं।

(१) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी १/२५८। (२) देखें अल-मुदव्वना ५/१४५, मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा ३/३५०, और अल-काफी २/९१५-९१६। (३) इसकी आयत (४) की व्याख्या में। (४) (म) में: अल-अख़फ़श अबू सईद, जो एक त्रुटि है, वह अबू अल-हसन सईद हैं, और यह बात म'आनी अल-कुरान १/३९०, और ए'राब अल-कुरान, अल-नहहास १/३४६ में है, और वहीं से लेखक ने उद्धृत किया है। (५) ए'राब अल-कुरान, अल-नहहास १/३४६, और देखें अल-सब'ह पृ. १९४, और अल-तयसीर पृ. ८५। (६) अल-कश्फ 'अन वुजुह अल-किरा'त अल-सब' १/३२१ में। (७) अल-हुज्जह २/४४१ में।

تحریر دیکھی، لیکن گواہی یاد نہیں رہی، تو وہ اسے ادا نہ کرے کیونکہ اس میں شک پیدا ہو گیا ہے، اور وہ وہی بیان کرے جو وہ جانتا ہے۔ لیکن وہ کہتا ہے: "یہ میری تحریر ہے، لیکن مجھے اب یاد نہیں کہ میں نے اس میں کیا لکھا تھا۔" (۱)۔ ابن المنذر نے کہا: اہل علم میں سے جن کے اقوال محفوظ ہیں، ان کی اکثریت گواہ کو اپنی تحریر کی بنیاد پر گواہی دینے سے منع کرتی ہے اگر اسے گواہی یاد نہ ہو۔ اور مالک نے اس کے جواز پر اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے استدلال کیا: {اور ہم نے وہی گواہی دی جو ہم نے جانا} [یوسف: ۸۱]۔

بعض علماء نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے تحریر کو عدل کی طرف منسوب کیا تو اس کے لیے گنجائش ہے کہ وہ اپنی تحریر پر گواہی دے دے اگرچہ اسے یاد نہ ہو۔ ابن المبارک نے معمر سے، انہوں نے ابن طاؤس سے، انہوں نے اپنے والد سے اس شخص کے بارے میں نقل کیا جو کسی گواہی پر گواہ بنا پھر اسے بھول گیا، انہوں نے کہا: کوئی حرج نہیں کہ وہ گواہی دے دے اگر اسے دستاویز پر اپنی علامت یا اپنی تحریر مل جائے۔ ابن المبارک نے کہا: مجھے یہ بات بہت اچھی لگی۔ اور رسول اللہ ﷺ سے منقول روایات میں یہ ہے کہ آپ نے کئی معاملات میں دلائل اور شواہد کی بنیاد پر فیصلہ فرمایا، اور آپ سے پہلے کے رسولوں سے بھی ایسی باتیں منقول ہیں جو اس مذہب کی صحت پر دلالت کرتی ہیں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (۲)۔

اس کی مزید وضاحت "الاحقاف" میں آئے گی، انشاء اللہ تعالیٰ (۳)۔

سینتالیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مگر یہ کہ وہ کوئی نقد تجارت ہو جسے تم آپس میں کرتے ہو}۔ "أن" (کہ) یہاں استثنا کی صورت میں حالتِ نصب میں ہے جو پہلے سے متعلق نہیں ہے۔

الاخفش (۴) نے کہا: یعنی: سوائے اس کے کہ کوئی تجارت واقع ہو، تو یہ "واقع ہونے" اور "ہونے" کے معنی میں ہے۔ دوسروں نے کہا: "تُدیرونها" (تم اسے چلاتے ہو) خبر ہے۔ عاصم نے اکیلے "تِجَارةً" (تجارت) کو "کان" کی خبر کے طور پر پڑھا ہے، اور اس کا اسم اس میں پوشیدہ ہے (۵)۔ "حَاضِرَةً" (موجود/نقد) تجارت کی صفت ہے، اور تقدیر یہ ہے: مگر یہ کہ وہ تجارت ایک تجارت ہو، یا: مگر یہ کہ وہ بیع ایک تجارت ہو؛ مکی (۶) اور ابو علی الفارسی (۷) نے اسی طرح اس کا اندازہ لگایا ہے؛ اور اس کی مثالیں اور ان پر استشہاد پہلے گزر چکا ہے۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱/ ۲۵۸۔ (۲) دیکھئے المدونة ۵/ ۱۴۵، ومختصر اختلاف العلماء ۳/ ۳۵۰، والكافي ۲/ ۹۱۵-۹۱۶۔ (۳) اس کی چوتھی آیت کی تفسیر میں۔ (۴) (م) میں ہے: الاخفش ابو سعید، جو کہ غلطی ہے، وہ ابو الحسن سعید ہیں، اور یہ کلام معانی القرآن ۱/ ۳۹۰، اور اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۴۶ میں ہے، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۴۶، اور دیکھئے السبعة ص ۱۹۴، والتیسیر ص ۸۵۔ (۶) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۱/ ۳۲۱ میں۔ (۷) الحجة ۲/ ۴۴۱ میں۔

458 Surah Al-Baqarah: Verse 282

When Allah Almighty knew the hardship of writing for them, He explicitly mentioned leaving it and removing the sin in every cash transaction. In most cases, this applies to small things like food and the like, not large things like properties and such. Al-Suddi and Al-Dahhak said: This is for what was hand-to-hand (1).

Forty-eighth: His saying, the Almighty: {which you circulate among yourselves} necessitates taking possession and separation with the possessed item. Since real estate, land, and many animals do not accept immediate separation or being hidden (2), writing is good for them, and they are treated like credit sales (3) in that regard; writing served as documentation for any change in circumstances or change in hearts that might occur. But if they separate in the transaction and take possession, and each of them departs with what he bought from his companion, then the fear of dispute usually diminishes except for obscure reasons. The Sharia alerted to these benefits in the cases of credit and cash, and what can be hidden (4) and what cannot be hidden, through writing, testimony, and pledging. Ash-Shafi'i said: Sales are of three types: sale with a document and witnesses, sale with a pledge, and sale by trust; and he recited this verse. Ibn Umar, when selling for cash, would have it witnessed, and when selling on credit, he would write it (5).

Forty-ninth: His saying, the Almighty: {And take witnesses when you make a commercial transaction} Al-Tabari said: It means take witnesses for small and large transactions (6).

People differed on whether this is mandatory or recommended. Abu Musa al-Ash'ari, Ibn Umar, Al-Dahhak, Sa'id ibn al-Musayyib, Jabir ibn Zayd, Mujahid, Dawud ibn Ali, and his son Abu Bakr said: It is mandatory (7). Among those most strict in this was Ata, who said: Take witnesses when you sell and when you buy; for a dirham, or half a dirham, or a third of a dirham, or less than that, for Allah Almighty says: {And take witnesses when you make a commercial transaction}.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/383, and the saying of Al-Dahhak was narrated by Al-Tabari 5/106. (2) In (Kh) and (Zha): it is faulted (يعاب). (3) In (D), (Z), and (M): sale, and what is confirmed is from (Kh) and (Zha), and Al-Muharrar al-Wajiz 1/383, and the words are from it. (4) In (Zha): it is faulted, and similarly in the second place. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/258-259, and he has: Al-Sha'bi instead of Al-Shafi'i. (6) Tafsir al-Tabari 5/109, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/384, from which the author quoted. (7) Al-Muharrar

al-Wajiz 1/384, and see An-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/109, and Al-Idah lil-Nasikh wal-Mansukh pp. 197-198.

४५८ सूरह अल-बकरा: आयत २८२

जब अल्लाह तआला ने उनके लिए लिखने की कठिनाई को जाना, तो उन्होंने स्पष्ट रूप से इसे छोड़ने और हर नकद लेनदेन में पाप को हटाने का उल्लेख किया। ज्यादातर मामलों में, यह छोटी चीजों जैसे भोजन और इसी तरह की चीजों पर लागू होता है, बड़ी चीजों जैसे संपत्ति और ऐसी चीजों पर नहीं। अल-सुद्दी और अल-दह्हाक ने कहा: यह उसके लिए है जो हाथ-दर-हाथ था (१)।

अड़तालीसवां: उनका कहना, सर्वशक्तिमान: {जिसे तुम आपस में घुमाते हो} कब्जे में लेने और कब्जे वाली वस्तु के साथ अलगाव की आवश्यकता होती है। चूँकि अचल संपत्ति, भूमि और कई जानवर तत्काल अलगाव या छुपाए जाने (२) को स्वीकार नहीं करते हैं, उनके लिए लिखना अच्छा है, और उस संबंध में उनके साथ ऋण बिक्री (३) की तरह व्यवहार किया जाता है; लिखना परिस्थितियों में किसी भी बदलाव या दिलों में बदलाव के लिए एक प्रलेखन के रूप में कार्य करता है जो हो सकता है। लेकिन यदि वे लेनदेन में अलग हो जाते हैं और कब्जा कर लेते हैं, और उनमें से प्रत्येक अपने साथी से खरीदी गई वस्तु के साथ विदा हो जाता है, तो विवाद का डर आमतौर पर अस्पष्ट कारणों को छोड़कर कम हो जाता है। शरीयत ने ऋण और नकद के मामलों में इन लाभों के प्रति सचेत किया, और जो छिपाया जा सकता है (४) और जिसे नहीं छिपाया जा सकता है, लेखन, गवाही और गिरवी के माध्यम से। अल-शाफई ने कहा: बिक्री तीन प्रकार की होती है: दस्तावेज और गवाहों के साथ बिक्री, गिरवी के साथ बिक्री, और भरोसे पर बिक्री; और उन्होंने यह आयत पढ़ी। इब्न उमर, जब नकद में बेचते थे, तो उसकी गवाही देते थे, और जब उधार पर बेचते थे, तो वे उसे लिखते थे (५)।

उनचासवां: उनका कहना, सर्वशक्तिमान: {और गवाह बना लो जब तुम व्यापारिक लेनदेन करो} अल-तबरी ने कहा: इसका अर्थ है छोटे और बड़े लेनदेन के लिए गवाह बनाना (६)।

लोग इस बात पर असहमत थे कि क्या यह अनिवार्य है या अनुशंसित। अबू मूसा अल-अशअरी, इब्न उमर, अल-दह्हाक, सईद इब्न अल-मुसय्यब, जाबिर इब्न ज़ैद, मुजाहिद, दाऊद इब्न अली और उनके बेटे अबू बक्र ने कहा: यह अनिवार्य है (७)। इसमें सबसे सख्त अता थे, जिन्होंने कहा: जब तुम बेचो और जब तुम खरीदो तो गवाह बनाओ; एक दिरहम, या आधा दिरहम, या एक तिहाई दिरहम, या उससे भी कम के लिए, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और गवाह बना लो जब तुम व्यापारिक लेनदेन करो}।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३८३, और अल-दह्हाक की बात अल-तबरी ५/१०६ द्वारा उद्धृत की गई है। (२) (ख) और (ظ) में: दोषपूर्ण (يعاب)। (३) (द), (ज़) और (म) में: बिक्री, और जो पुष्ट है वह (ख) और (ظ) से है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३८३, और शब्द उसी से हैं। (४) (ظ) में: दोषपूर्ण, और इसी तरह दूसरे स्थान पर भी। (५) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १/२५८-२५९, और उनके पास है: अल-शाफई के स्थान पर अल-शआबी। (६) तफसीर अल-तबरी ५/१०९, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३८४, जिससे लेखक ने उद्धृत किया है। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३८४, और अल-नह्हास द्वारा अल-नासिख वल-मनसूख २/१०९, और अल-इदाह लिल-नासिख वल-मनसूख पृष्ठ १९७-१९८ देखें।

٤٥٨ سورہ البقرہ: آیت ٢٨٢

اور جب اللہ تعالیٰ نے ان پر لکھنے کی مشقت کو جان لیا، تو ہر نقد سودے بازی میں اس کے چھوڑ دینے اور اس پر گناہ کو اٹھا لینے کی صراحت فرمائی، اور یہ اکثر طور پر تھوڑی چیزوں میں ہوتا ہے جیسے کھانا پینا وغیرہ، نہ کہ زیادہ چیزوں میں جیسے جائیداد وغیرہ۔ سدی اور ضحاک نے کہا: یہ اس کے بارے میں ہے جو نقد (ہاتھوں ہاتھ) ہو (١)۔

اڑتالیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ﴾ (جسے تم آپس میں گردش دیتے ہو) تقابض (قبضہ کرنے) اور قبض شدہ چیز کے ساتھ الگ ہو جانے کا تقاضا کرتا ہے۔ اور چونکہ جائیداد، زمین اور بہت سے جانور علیحدگی اور غائب ہو جانے (٢) کو قبول نہیں کرتے، اس لیے ان میں لکھ لینا بہتر قرار دیا گیا، اور اس معاملے میں اسے ادھار کی خرید و فروخت (٣) کے ساتھ ملحق کر دیا گیا؛ چنانچہ لکھنا ان حالات کے اختلاف اور دلوں کی تبدیلی کے لیے ایک وثیقہ (دستاویز) تھا جو شاید پیش آ جائے۔ لیکن جب وہ معاملے میں ایک دوسرے سے جدا ہو جائیں اور قبضہ کر لیں، اور ہر ایک اپنے ساتھی سے خریدی ہوئی چیز لے کر الگ ہو جائے، تو عام طور پر نزاع کا خوف کم ہو جاتا ہے سوائے کچھ پوشیدہ وجوہات کے۔ اور شریعت نے ادھار اور نقد کی دونوں حالتوں میں، اور جن چیزوں پر غائب ہو جایا جا سکتا ہے (٤) اور جن پر نہیں ہوا جا سکتا، ان مصلحتوں پر تحریر، گواہی اور رہن کے ذریعے متنبہ فرمایا۔ امام شافعی نے فرمایا: خرید و فروخت تین طرح کی ہے: تحریر اور گواہوں کے ساتھ، رہن کے ساتھ، اور امانتداری کے ساتھ؛ اور انہوں نے یہی آیت پڑھی۔ ابن عمر رضی اللہ عنہ جب نقد پر فروخت کرتے تو گواہ بناتے، اور جب ادھار پر فروخت کرتے تو لکھ لیتے تھے (٥)۔

انچاسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ﴾ (اور جب تم باہم سودا کرو تو گواہ کر لیا کرو)۔ طبری نے کہا: اس کا مطلب ہے کہ چھوٹے اور بڑے ہر قسم کے سودے پر گواہ بناؤ (٦)۔

اور لوگوں میں اس بات پر اختلاف ہوا کہ آیا یہ وجوب (فرض) ہے یا ندب (مستحب)، تو ابوموسیٰ اشعری، ابن عمر، ضحاک، سعید بن مسیب، جابر بن زید، مجاہد اور داؤد بن علی اور ان کے بیٹے ابوبکر نے کہا: یہ وجوب پر ہے (٧)۔ اور ان میں سب سے سخت موقف عطاء کا تھا، انہوں نے کہا: جب تم بیچو اور جب تم خریدو تو گواہ بناؤ؛ چاہے ایک درہم ہو یا آدھا درہم یا تہائی درہم، یا اس سے بھی کم، کیونکہ اللہ عزوجل فرماتا ہے: ﴿وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ﴾۔

(١) المحرر الوجيز ٣٨٣/١، اور ضحاک کا قول طبری نے ١٠٦/٥ میں نکالا ہے۔ (٢) (خ) اور (ظ) میں: 'يعاب' (عیب دار) ہے۔ (٣) (د) اور (ز) اور (م) میں: 'مبايعة' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور المحرر الوجيز ٣٨٣/١، اور کلام اسی سے ہے۔ (٤) (ظ) میں: 'يعاب' ہے، اور اسی طرح دوسرے مقام پر بھی۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ٢٥٨/١-٢٥٩، اور ان کے ہاں 'الشافعي' کے بجائے 'الشعبي' ہے۔ (٦) تفسير الطبری ١٠٩/٥، اور المحرر الوجيز ٣٨٤/١، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٧) المحرر الوجيز ٣٨٤/١، اور دیکھیے الناسخ والمنسوخ للنحاس ١٠٩/٢، اور الإيضاح لناسخ القرآن ومنسوخه ص ١٩٧-١٩٨۔

Surah Al-Baqarah: Verse 282 459 And from Ibrahim, he said: "Witness when you sell and when you buy, even if it is a bunch of greens." (1). Among those who held this view and preferred it was Al-Tabari (2), and he said: "It is not permissible for a Muslim when selling or buying except to have witnesses, otherwise, he would be contradicting the Book of Allah, the Almighty and Majestic. Likewise, if it is for a term, he must write and have witnesses if he finds a scribe." Al-Sha'bi and Al-Hasan held the view that this is recommended and advisory, not mandatory. It is narrated that this is the opinion of Malik, Al-Shafi'i, and the people of opinion (3). Ibn al-Arabi (4) claimed that this is the view of the majority, saying: "And it is the correct one. No one among those who said it was obligatory has been narrated except Al-Dahhak (5)." He said: "The Prophet ﷺ sold and wrote." He said: "And the copy of his letter: 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. This is what Al-Adda' ibn Khalid ibn Hawdah bought from Muhammad, the Messenger of Allah ﷺ. He bought from him a slave - or a female slave - without disease, harm, or malice; the sale of a Muslim to a Muslim (6)'." He sold and did not have witnesses, and he bought and pledged his armor to a Jew, and did not have witnesses. If witnessing were a mandatory matter, it would have been mandatory with the pledge for fear of dispute (7).

---

(1) The statement of 'Ata and Ibrahim was extracted by Abu Ubayd in 'An-Nasikh wal-Mansukh' (262) (263). His word: 'Dastaja' means a bundle, an arabized word. Al-Qamus (Dastaj). (2) In his tafsir 5/111, and 'An-Nasikh wal-Mansukh' by Al-Nahhas 1/111, and the author quoted from him. (3) 'An-Nasikh wal-Mansukh' by Al-Nahhas 1/109-112, and the statement of Al-Sha'bi and Al-Hasan was extracted by Al-Tabari 5/109-110. (4) In 'Ahkam Al-Qur'an' 1/258. (5) Extracted by Al-Tabari 5/99-100. (6) In (D): "to a Muslim". (7) 'Ahkam Al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 1/258-259. The Hadith of Al-Adda' was mentioned by Al-Bukhari before Hadith (2079), and connected by Al-Tirmidhi (1216) and Ibn Majah (2251). It occurred in Al-Bukhari that the Prophet ﷺ was the buyer. Al-Hafiz said in 'Taghliq al-Ta'liq': "I have tracked the paths of this Hadith and they all agreed that Al-Adda' was the buyer and that the Prophet ﷺ was the seller. This is contrary to what Al-Bukhari mentioned, and it has been interpreted." Qadi Iyad said: "What occurred in Al-Bukhari is that Al-Bukhari mentioned it by meaning according to the dialect of those who use 'bought' for 'sold' and vice versa." Al-Hafiz said: "It is a forced interpretation." His word 'No disease' means a hidden defect in the item that the buyer did not notice. 'An-Nihayah' (Dawa). The Hadith of pledging his ﷺ armor to a Jew was extracted by Ahmad (24146), Al-

Bukhari (2068), and Muslim (1603) from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). It was also extracted by Ahmad (12360) and Al-Bukhari (2069) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him).

सूरा अल-बक़राह: आयत 282 459 इब्राहिम से रिवायत है, उन्होंने कहा: "जब तुम बेचो और जब तुम खरीदो तो गवाह बनाओ; चाहे वह साग की एक गड्डी ही क्यों न हो" (1)। और जो लोग इस राय के थे और इसे प्राथमिकता देते थे उनमें अल-तबरी (2) भी थे, और उन्होंने कहा: "एक मुसलमान के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह बेचे या खरीदे बिना गवाह बनाए, अन्यथा वह अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब का उल्लंघन करने वाला होगा। इसी तरह, अगर यह एक निश्चित अवधि के लिए है, तो उसे लिखना चाहिए और गवाह बनाना चाहिए अगर उसे कोई लिखने वाला मिल जाए।" अल-शबी और अल-हसन की राय थी कि यह अनुशंसा और मार्गदर्शन के लिए है, न कि अनिवार्यता के रूप में। यह वर्णन किया गया है कि यही मालिक, अल-शाफिई और राय वालों (3) का मत है। इब्न अल-अरबी (4) ने दावा किया कि यह बहुमत की राय है, उन्होंने कहा: "और यही सही है। अल-दहाक (5) के अलावा किसी भी व्यक्ति से अनिवार्यता की बात नहीं कही गई है।" उन्होंने कहा: "नबी ﷺ ने बेचा और लिखा।" उन्होंने कहा: "और उनके पत्र की प्रति है: 'अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत कृपालु है। यह वह है जो अल-अद्दा इब्न खालिद इब्न हौदा ने अल्लाह के रसूल मुहम्मद ﷺ से खरीदा है। उन्होंने उनसे एक दास - या दासी - खरीदा है, जिसमें कोई बीमारी, कोई नुकसान या कोई बुराई नहीं है; एक मुसलमान की एक मुसलमान को बिक्री (6)'।" उन्होंने बेचा और गवाह नहीं बनाए, और उन्होंने खरीदा और एक यहूदी के पास अपनी ढाल गिरवी रखी, और गवाह नहीं बनाए। यदि गवाह बनाना एक अनिवार्य मामला होता, तो विवाद के डर से गिरवी रखने के साथ भी अनिवार्य होता (7)।

---

(1) अता और इब्राहिम के कथन को अबू उबैद ने 'अन-नासिख़ वल-मंसूख़' (262) (263) में उद्धृत किया है। उनका शब्द 'दस्तजा' का अर्थ है गड्डी, जो एक अरबी शब्द है। अल-कामूस (दस्तज)। (2) उनकी तफ़सीर 5/111 में, और अल-नहस की 'अन-नासिख़ वल-मंसूख़' 1/111 में, और लेखक ने उनसे उद्धृत किया है। (3) अल-नहस की 'अन-नासिख़ वल-मंसूख़' 1/109-112, और अल-शबी और अल-हसन का बयान अल-तबरी 5/109-110 द्वारा उद्धृत किया गया है। (4) 'अहकाम अल-क़ुरआन' 1/258 में। (5) अल-तबरी 5/99-100 द्वारा उद्धृत। (6) (डी) में: "एक मुसलमान के लिए"। (7) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरआन' 1/258-259। अल-अद्दा की हदीस को बुखारी ने हदीस (2079) से पहले उल्लेख किया है, और इसे तिर्मिज़ी (1216) और इब्न माजह (2251) ने जोड़ा है। बुखारी में यह उल्लेख है कि नबी ﷺ खरीदार थे। अल-हाफिज़ ने 'तग़लीक़ अल-तअलीक़' में कहा: "मैंने इस हदीस के सभी मार्गों का अनुसरण किया है और वे सभी सहमत हैं कि अल-अद्दा

खरीदार थे और नबी ﷺ विक्रेता थे। यह बुखारी द्वारा उल्लेखित बात के विपरीत है, और इसकी व्याख्या की गई है।" काजी अयाज़ ने कहा: "बुखारी में जो हुआ वह यह है कि बुखारी ने इसे उन लोगों की बोली के अनुसार अर्थ में उल्लेख किया है जो 'खरीदा' को 'बेचा' के लिए और 'बेचा' को 'खरीदा' के लिए उपयोग करते हैं।" अल-हाफ़िज़ ने कहा: "यह एक बनावटी व्याख्या है।" उनका शब्द 'कोई बीमारी नहीं' का अर्थ माल में कोई छिपा हुआ दोष है जिसे खरीदार ने नहीं देखा। 'अन-निहाया' (दवा)। एक यहूदी के पास अपनी ﷺ ढाल गिरवी रखने की हदीस अहमद (24146), बुखारी (2068) और मुस्लिम (1603) ने आयशा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत की है। इसे अहमद (12360) और बुखारी (2069) ने अनस (रज़ि.) की हदीस से भी उद्धृत किया है।

سورۃ البقرہ: آیت ۲۸۲ ۴۵۹ اور ابراہیم سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "جب تم بیچو اور جب تم خریدو تو گواہ بناؤ؛ چاہے وہ ساگ کی ایک گٹھی ہی کیوں نہ ہو" (۱)۔ اور جو لوگ اس رائے کے قائل تھے اور اسے ترجیح دیتے تھے ان میں الطبری (۲) بھی شامل تھے، اور انہوں نے کہا: "کسی مسلمان کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ خرید و فروخت کرے مگر یہ کہ گواہ بنائے، ورنہ وہ اللہ عزوجل کی کتاب کی مخالفت کرنے والا ہوگا۔ اسی طرح، اگر یہ ادھار کے معاملے میں ہو تو اس پر لازم ہے کہ وہ لکھے اور گواہ بنائے اگر اسے کوئی کاتب مل جائے۔" الشعبی اور الحسن کی رائے یہ تھی کہ یہ مستحب اور رہنمائی کے لیے ہے، نہ کہ واجب کے طور پر۔ یہ بیان کیا جاتا ہے کہ یہی مالک، شافعی اور اہل الرائے (۳) کا قول ہے۔ ابن العربی (۴) نے دعویٰ کیا کہ یہی جمہور کا قول ہے، انہوں نے کہا: "اور یہی صحیح ہے۔ وجوب کے قائلین میں سے الضحاک (۵) کے سوا کسی سے کچھ مروی نہیں ہے۔" انہوں نے کہا: "نبی ﷺ نے خریدو فروخت کی اور لکھا۔" انہوں نے کہا: "اور ان کے خط کی نقل یہ ہے: 'بسم اللہ الرحمن الرحیم، یہ وہ ہے جو العداء بن خالد بن ہوذہ نے اللہ کے رسول محمد ﷺ سے خریدا۔ انہوں نے آپ سے ایک غلام - یا لونڈی - خریدی جس میں نہ کوئی بیماری ہے، نہ کوئی نقصان اور نہ کوئی خرابی؛ ایک مسلمان کی دوسرے مسلمان کے ہاتھ فروخت (۶)'۔" آپ ﷺ نے فروخت کی اور گواہ نہیں بنائے، اور آپ نے خریدا اور اپنی زرہ ایک یہودی کے پاس گروی رکھی، اور گواہ نہیں بنائے۔ اگر گواہ بنانا واجب ہوتا، تو نزاع کے خوف سے رہن کے ساتھ بھی واجب ہوتا (۷)۔

---

(۱) عطاء اور ابراہیم کے قول کی تخریج ابوعبید نے 'الناسخ والمنسوخ' (۲۶۲) (۲۶۳) میں کی ہے۔ ان کا لفظ: 'دستجہ' یعنی گٹھی، معرب ہے۔ القاموس (دستج)۔ (۲) اپنی تفسیر ۱۱۱/۵ میں، اور النحاس کی 'الناسخ والمنسوخ' ۱۱۱/۱ میں، اور مصنف نے ان سے نقل کیا ہے۔ (۳) النحاس کی

'الناسخ والمنسوخ' ۱۰۹/۱-۱۱۲، اور الشعبی اور الحسن کا قول الطبری ۱۰۹/۵-۱۱۰ نے نکالا ہے۔ (۴) 'احکام القرآن' ۲۵۸/۱ میں۔ (۵) اس کی تخریج الطبری ۹۹/۵-۱۰۰ نے کی ہے۔ (۶) (د) میں: "مسلمان کے لیے"۔ (۷) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۲۵۸/۱-۲۵۹۔ العداء کی حدیث کو بخاری نے حدیث (۲۰۷۹) سے پہلے تعلیقاً ذکر کیا ہے، اور اسے ترمذی (۱۲۱۶) اور ابن ماجہ (۲۲۵۱) نے موصول کیا ہے۔ بخاری میں یہ ذکر ہے کہ نبی ﷺ خریدار تھے، حافظ نے 'تغلیق التعلیق' میں کہا: "میں نے اس حدیث کے تمام طرق کی تتبع کی ہے اور وہ سب اس پر متفق ہیں کہ العداء خریدار تھے اور نبی ﷺ فروخت کنندہ تھے، اور یہ بخاری کے ذکر کردہ کے خلاف ہے، اور اس کی تاویل کی گئی ہے۔" قاضی عیاض نے کہا: "بخاری میں جو واقع ہوا وہ اس وجہ سے ہے کہ بخاری نے اسے اس لغت کے مطابق بالمعنی ذکر کیا ہے جس میں 'خریدا' کو 'بیچا' کی جگہ اور 'بیچا' کو 'خریدا' کی جگہ استعمال کیا جاتا ہے"۔ حافظ نے کہا: "یہ ایک تکلف آمیز تاویل ہے"۔ اور ان کا قول: 'کوئی بیماری نہیں' سے مراد سامان میں وہ پوشیدہ عیب ہے جس سے خریدار واقف نہ ہو۔ النہایہ (دوا)۔ اپنی زرہ ﷺ ایک یہودی کے پاس گروی رکھنے کی حدیث کو احمد (۲۴۱۴۶)، بخاری (۲۰۶۸) اور مسلم (۱۶۰۳) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے نکالا ہے۔ اسے احمد (۱۲۳۶۰) اور بخاری (۲۰۶۹) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی نکالا ہے۔

I said: We have mentioned the obligation [of witnessing] from other than Al-Dahhak. This Hadith of Al-Adda' was narrated by Al-Daraqutni and Abu Dawud (1). He embraced Islam after the Conquest [of Mecca] and the Battle of Hunayn. He is the one who said: "We fought the Messenger of Allah ﷺ on the day of Hunayn, but Allah did not grant us victory, nor did He help us. Then he embraced Islam, and his Islam became good." It was mentioned by Abu 'Umar (2), who cited this Hadith of his and said at the end: Al-Asma'i said: I asked Sa'id bin Abi 'Aruba about 'Al-Gha'ila', and he said: "Absconding [of slaves], theft, and adultery." And I asked him about 'Al-Khibtha', and he said: "Selling the people of the Muslims' covenant [into slavery]."

Imam Abu Muhammad bin Atiyya (3) said: The obligation in that regard is shaky. As for small matters, it is difficult and arduous; as for large matters, a merchant might intend to build rapport by omitting witnesses. This might be a custom in some lands, or one might feel shy before a scholar or an esteemed elder and thus not take witnesses against him. All of this falls under trust, and the command to take witnesses remains recommended (Nadb) because of the general benefit it entails, unless there is an excuse preventing it, as we mentioned.

Al-Mahdawi, Al-Nahhas, and Makki narrated from a group that they said: {And take witnesses when you trade with one another} is abrogated by His saying: {But if one of you entrusts another} (4).

Al-Nahhas (5) attributed it to Abu Sa'id al-Khudri, that he recited: {O you who have believed, when you contract a debt for a specified term, write it down} up to His saying: {But if one of you entrusts another, then let him who is entrusted deliver his trust}. He said: "This verse abrogated what preceded it."

Al-Nahhas said: This is the opinion of Al-Hasan, Al-Hakam, and 'Abd al-Rahman bin Zayd.

Al-Tabari (6) said: This is meaningless, because this is a different ruling from the first. Rather, this is the ruling for one who does not find a scribe. Allah Almighty said: {And if you are on a journey and cannot find a scribe, then a pledge...}

(1) Sunan al-Daraqutni 3/77, and we did not find it in Sunan Abi Dawud. (2) In Al-Isti'ab on the margin of Al-Isabah 9/74. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/304. (4) Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/111, Al-Idah li-Nasikh al-Qur'an wa Mansukhih p. 196, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/304, from which the author quoted. (5) In Al-Nasikh wa al-

Mansukh 2/111, and it was also narrated by Ibn Majah (2365). (6) In his Tafsir 5/78-80 and 111, and Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/212, from which the author quoted.

मैंने कहा: हमने अल-दहाक के अलावा अन्य लोगों से गवाही की अनिवार्यता का उल्लेख किया है। अल-अद्दा की यह हदीस अल-दाराकुत्नी और अबू दाऊद (1) द्वारा उद्धृत की गई है। उन्होंने मक्का की विजय और हुनैन के युद्ध के बाद इस्लाम स्वीकार किया था। वही हैं जिन्होंने कहा था: "हमने हुनैन के दिन अल्लाह के रसूल ﷺ से लड़ाई की, लेकिन अल्लाह ने हमें जीत नहीं दी और न ही हमारी मदद की। फिर उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया और उनका इस्लाम बहुत अच्छा रहा।" इसका उल्लेख अबू उमर (2) ने किया है, जिन्होंने उनकी इस हदीस को उद्धृत किया और अंत में कहा: अल-असमी ने कहा: मैंने सईद बिन अबी अरूबा से 'अल-घाइला' के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "गुलामों का भाग जाना, चोरी और व्यभिचार।" और मैंने उनसे 'अल-खिब्था' के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "मुसलमानों के साथ संधि करने वाले लोगों को गुलामी में बेचना।"

इमाम अबू मुहम्मद बिन अतिय्या (3) ने कहा: इस संबंध में अनिवार्यता अस्थिर है। जहाँ तक छोटी चीज़ों की बात है, यह कठिन और कष्टसाध्य है; जहाँ तक बड़ी चीज़ों की बात है, एक व्यापारी गवाहों को छोड़कर आपसी संबंध बनाने का इरादा रख सकता है। कुछ देशों में यह एक प्रथा हो सकती है, या कोई विद्वान या किसी सम्मानित बुजुर्ग के सामने शर्म महसूस कर सकता है और इस तरह उनके खिलाफ गवाह नहीं बनाता। यह सब विश्वास के दायरे में आता है, और गवाह बनाने का आदेश अनुशंसित (नदब) बना रहता है क्योंकि इसमें सामान्य लाभ निहित है, जब तक कि कोई ऐसा बहाना न हो जो इसे रोकता हो, जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

अल-महदवी, अल-नहस और मक्की ने एक समूह से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: {और जब तुम आपस में व्यापार करो तो गवाह बना लो} उनके इस कथन से निरस्त (मन्सूख) है: {लेकिन यदि तुममें से एक दूसरे पर भरोसा करे} (4)।

अल-नहस (5) ने इसे अबू सईद अल-खुदरी से संबंधित किया है कि उन्होंने पढ़ा: {ऐ ईमान वालों! जब तुम एक निश्चित अवधि के लिए ऋण का लेन-देन करो, तो उसे लिख लिया करो} उनके इस कथन तक: {तो जिस पर भरोसा किया गया है उसे चाहिए कि वह अपनी अमानत अदा करे}। उन्होंने कहा: "इस आयत ने इससे पहले वाली आयत को निरस्त कर दिया है।"

अल-नहस ने कहा: यह अल-हसन, अल-हकम और अब्द अल-रहमान बिन ज़ैद की राय है।

अल-तबरी (6) ने कहा: इसका कोई अर्थ नहीं है, क्योंकि यह पहले वाले से अलग फैसला है। बल्कि, यह उस व्यक्ति के लिए फैसला है जिसे लेखक (लिखने वाला) नहीं मिलता। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और यदि तुम यात्रा पर हो और तुम्हें कोई लेखक न मिले, तो गिरवी...}

(1) सुनन अल-दाराकुत्नी 3/77, और हमें यह सुनन अबू दाऊद में नहीं मिली। (2) अल-इस्तियाब में अल-इसाबा के हाशिये पर 9/74। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/304 में। (4) अल-नासिख वल-मन्सूख 2/111, अल-इदाह ली-नासिख अल-कुरान व मन्सूखिह पृष्ठ 196, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/304, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है। (5) अल-नासिख वल-मन्सूख 2/111 में, और इसे इब्न माजाह (2365) ने भी उद्धृत किया है। (6) अपनी तफ़सीर 5/78-80 और 111 में, और अल-नासिख वल-मन्सूख 2/212 में, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है।

میں نے کہا: ہم نے ضحاک کے علاوہ دیگر سے وجوب (گواہی کی فرضیت) کا ذکر کیا ہے۔ العدّاء کی یہ حدیث دارقطنی اور ابو داؤد (1) نے روایت کی ہے۔ ان کا اسلام فتح مکہ اور حنین کے بعد کا تھا۔ وہی ہیں جنہوں نے کہا: "ہم نے حنین کے دن رسول اللہ ﷺ سے قتال کیا، اللہ نے ہمیں غلبہ نہیں دیا اور نہ ہماری مدد فرمائی، پھر وہ اسلام لائے تو ان کا اسلام بہت اچھا رہا۔" اسے ابو عمر (2) نے ذکر کیا ہے، اور ان کی یہ حدیث بیان کی ہے، اور اس کے آخر میں کہا: اصمعی نے کہا: میں نے سعید بن ابی عروبہ سے 'الغائلہ' کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: "(غلام کا) بھاگ جانا، چوری اور زنا۔" اور میں نے ان سے 'الخِبثہ' کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: "مسلمانوں کے زیرِ عہد لوگوں کی بیع (غلام بنا کر بیچنا)۔"

امام ابو محمد بن عطیہ (3) نے کہا: اس معاملے میں وجوب کی حیثیت غیر مستحکم ہے۔ جہاں تک معمولی چیزوں کا تعلق ہے تو یہ مشکل اور مشقت طلب ہے، اور جہاں تک کثیر مال کا تعلق ہے تو بسا اوقات تاجر گواہی چھوڑ کر الفت و تعلق پیدا کرنا چاہتا ہے، اور بعض شہروں میں یہ ایک رواج ہو سکتا ہے، یا کبھی وہ کسی عالم یا کسی باوقار بڑے شخص سے حیا کرتا ہے اور اس پر گواہ نہیں بناتا؛ تو یہ سب امانت کے دائرے میں آتا ہے، اور گواہ بنانے کا حکم مستحب (ندب) رہتا ہے؛ کیونکہ اس میں غالباً مصلحت ہوتی ہے؛ جب تک کہ کوئی ایسا عذر نہ ہو جو اس سے روکے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

مہدوی، نحاس اور مکی نے ایک گروہ سے حکایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: {اور جب تم آپس میں سودا کرو تو گواہ بنا لیا کرو} اللہ کے اس قول سے منسوخ ہے: {پھر اگر تم میں سے ایک دوسرے پر بھروسہ کرے} (4)۔

نحاس (5) نے اسے ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے منسوب کیا ہے کہ انہوں نے تلاوت کی: {اے ایمان والو! جب تم ایک مقررہ مدت کے لیے قرض کا لین دین کرو تو اسے لکھ لیا کرو} اللہ کے اس قول تک: {پھر اگر تم میں سے ایک دوسرے پر بھروسہ کرے تو جس پر بھروسہ کیا گیا ہے اسے چاہیے کہ وہ اپنی امانت ادا کرے}، انہوں نے کہا: اس آیت نے اس سے پہلی والی آیت کو منسوخ کر دیا۔

نحاس نے کہا: یہ حسن، حکم اور عبد الرحمن بن زید کا قول ہے۔

طبری (6) نے کہا: اس بات کا کوئی معنی نہیں ہے؛ کیونکہ یہ حکم پہلے حکم سے مختلف ہے، بلکہ یہ اس شخص کا حکم ہے جسے کوئی کاتب (لکھنے والا) نہ ملے، اللہ عزوجل نے فرمایا: {اور اگر تم سفر میں ہو اور تمہیں کوئی لکھنے والا نہ ملے تو رہن...}۔

(1) سنن دارقطنی 3/77، اور ہم اسے سنن ابی داؤد میں نہیں پا سکے۔ (2) الاستیعاب میں الاصابہ کے حاشیے پر 9/74۔ (3) المحرر الوجیز 1/304 میں۔ (4) الناسخ والمنسوخ 2/111، اور الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ ص 196، اور المحرر الوجیز 1/304، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (5) الناسخ والمنسوخ 2/111 میں، اور اسے ابن ماجہ (2365) نے بھی روایت کیا ہے۔ (6) اپنی تفسیر 5/78-80 اور 111 میں، اور الناسخ والمنسوخ 2/212 میں، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔

٤٦١ Surat Al-Baqarah: Verse 282

...taken possession. But if one of you trusts another, [then] let the one who is entrusted discharge his trust. Meaning: if he does not ask him for a pledge, ﴿let him who is entrusted fulfill his trust﴾.

He said: If it were permissible for this to be an abrogation (nasikh) of the first, then it would be permissible for the Almighty's saying: ﴿And if you are ill or on a journey or one of you comes from the place of relieving himself﴾ [An-Nisa: 43] to be an abrogation of His saying: ﴿O you who have believed, when you rise to [perform] prayer﴾ Verse [Al-Ma'idah: 6]. And it would be permissible for His saying: ﴿Then whoever does not find [the means] - then a fast of two consecutive months﴾ [An-Nisa: 92] to be an abrogation of His saying: ﴿Then [the penalty is] freeing a believing slave﴾ (1).

Some scholars said: The saying of the Almighty: ﴿But if one of you trusts another﴾, it is not clear that its revelation was later than the beginning of the verse containing the command to witness, but rather they were revealed together. It is not permissible for the abrogator and the abrogated to be revealed together at the same time. He said: It was narrated from Ibn Abbas that when it was said to him: "The verse of debt is abrogated," he said: "No, by Allah, the verse of debt is firm (muhkam); there is no abrogation in it." He said: "Witnessing was only established for reassurance. This is because Allah Almighty established ways to document debt, including writing, pledges, and witnessing. There is no disagreement among the scholars of the cities that a pledge is prescribed as a recommendation (nadb), not as an obligation (wujub). Thus, the same is known for witnessing. People have continued to trade, whether at home or traveling, by land or sea, on plains or mountains, without witnessing, despite people knowing this without objection. If witnessing were mandatory, they would not have ceased to object to those who omitted it."

I say: This is all good reasoning, and better than it is what comes from the explicit Sunnah regarding the omission of witnessing, which is what Ad-Daraqutni (2) narrated from Tariq bin Abdullah Al-Muharibi, who said: "We came in a caravan from Al-Rabadhah (3) and south of Al-Rabadhah until we camped near Medina, and we had a woman on a camel-litter (za'inah) with us. While we were sitting, a man wearing two white garments came to us, gave the salam, and we returned it. He asked: 'Where are you from?' We said: 'From Al-Rabadhah and south of Al-Rabadhah.' He said: And we had a red camel; so he said..."

(1) Al-Nasikh wa Al-Mansukh by Al-Nahhas 2/112-113. (2) In his Sunan 3/44-45. (3) His saying: Al-Rabadhah with fat-ha on the first and second letters, and an open dhal with a dot (معجمة), is one of the villages of Medina, near Dhat Irq. it used to be one of the best stopping places on the way to Mecca, and in it is the grave of Abu Dharr al-Ghifari, may Allah be pleased with him. Mu'jam al-Buldan 3/24.

४६१ सूरह अल-बकराह: आयत २८२

...क़ब्ज़े में लिया गया हो। फिर यदि तुममें से एक दूसरे पर भरोसा करे, तो जिसे अमानत दी गई है उसे अपनी अमानत अदा करनी चाहिए। यानी: यदि वह उससे गिरवी नहीं मांगता है, ﴿तो जिसे अमानत दी गई है वह अपनी अमानत पूरी करे﴾।

उन्होंने कहा: यदि यह पहले वाले के लिए नासिख (रद्द करने वाला) होना जायज़ होता, तो अल्लाह तआला का यह कहना जायज़ होता: ﴿और यदि तुम बीमार हो या यात्रा पर हो या तुममें से कोई शौच से आया हो﴾ आयत [अन-निसा: ४३] अल्लाह के इस कथन का नासिख हो: ﴿ऐ ईमान वालों, जब तुम नमाज़ के लिए खड़े हो﴾ आयत [अल-माइदा: ६]। और यह भी जायज़ होता कि अल्लाह तआला का यह कहना: ﴿तो जिसे [साधन] न मिले, तो लगातार दो महीने के रोज़े﴾ [अन-निसा: ९२] अल्लाह के इस कथन का नासिख हो: ﴿तो एक मोमिन गुलाम को आज़ाद करना﴾ (१)।

कुछ विद्वानों ने कहा: अल्लाह तआला का यह कथन: ﴿फिर यदि तुममें से एक दूसरे पर भरोसा करे﴾, यह स्पष्ट नहीं है कि इसका अवतरण गवाही देने के आदेश वाली आयत के शुरू के बाद हुआ था, बल्कि वे दोनों एक साथ अवतरित हुए थे। और यह संभव नहीं है कि नासिख और मनसूख एक ही समय में एक साथ अवतरित हों। उन्होंने कहा: इब्न अब्बास से रिवायत है कि जब उनसे कहा गया: "कर्ज़ की आयत मनसूख (रद्द) है," तो उन्होंने कहा: "नहीं, खुदा की कसम, कर्ज़ की आयत मुहकम (दृढ़) है, इसमें कोई नस्ख (रद्द करना) नहीं है।" उन्होंने कहा: "गवाही केवल तसल्ली के लिए रखी गई थी। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह तआला ने कर्ज़ के दस्तावेज़ीकरण के तरीके बनाए हैं, जिनमें लेखन, गिरवी और गवाही शामिल है। शहरों के विद्वानों के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है कि गिरवी रखना सिफ़ारिश (नद्ब) के तौर पर है, न कि अनिवार्यता (वुजूब) के तौर पर। तो उसी तरह गवाही के बारे में भी जाना जाता है। लोग हमेशा से घर में और यात्रा में, ज़मीन और समुद्र में, मैदानों और पहाड़ों में बिना गवाही के व्यापार करते रहे हैं; लोग इसे जानते हुए भी बिना किसी विरोध के करते रहे हैं। यदि गवाही अनिवार्य होती, तो वे इसे छोड़ने वालों का विरोध करना नहीं छोड़ते।"

मैं कहता हूँ: यह सब अच्छी दलीलें हैं, और इससे भी बेहतर वह है जो गवाही छोड़ने के बारे में सुन्नत के स्पष्ट प्रमाणों से आता है, जिसे अद-दारकुतनी (२) ने तारिक बिन अब्दुल्ला अल-मुहारिबी से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: "हम रबाज़ाह (३) और दक्षिण रबाज़ाह से एक काफिले में आए यहाँ तक कि हम मदीना के पास रुके और हमारे साथ हमारी एक महिला (ज़ाईना) थी। जब हम बैठे थे,

तभी दो सफेद कपड़ों वाला एक व्यक्ति हमारे पास आया, सलाम किया, और हमने जवाब दिया। उसने पूछा: 'तुम लोग कहाँ से हो?' हमने कहा: 'रबाज़ाह और दक्षिण रबाज़ाह से।' उन्होंने कहा: और हमारे साथ एक लाल ऊँट था; तो उसने कहा..."

---

(1) अन-नासिख वल-मनसूख, अन-नहास २/११२-११३। (2) उनकी सुनन में ३/४४-४५। (3) उनका कथन: 'अल-रबज़ह' पहले और दूसरे अक्षर पर फतहा के साथ, और एक खुली ज़ाल (معجمة), मदीना के गाँवों में से एक है, जो ज़ात इर्क़ के करीब है। यह मक्का के रास्ते में सबसे अच्छे पड़ावों में से एक था, और इसमें अबू ज़र अल-ग़िफारी (रज़ि.) की कब्र है। मुअजम अल-बुल्दान ३/२४।

٤٦١ سورة البقره: آيت ٢٨٢

مَقْبُوضَةٌ ۖ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا أي: فلم يطالبه برهن ﴿فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ﴾. قال: ولو جاز أن يكون هذا ناسخًا للأول لجاز أن يكون قوله عزَّ وجلَّ: ﴿وَإِن كُنتُم مَّرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِّنكُم مِّنَ الْغَائِطِ﴾ الآية [النساء: ٤٣] ناسخاً لقوله عزَّ وجلَّ: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُواْ إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ﴾ الآية [المائدة: ٦] ولجاز أن يكون قوله عزَّ وجلَّ: ﴿فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ﴾ [النساء: ٩٢] ناسخاً لقوله عزَّ وجلَّ: ﴿فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ﴾ (١). وقال بعض العلماء: إنَّ قوله تعالى: ﴿فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا﴾ لم يتبين تأخر نزوله عن صدر الآية المشتملة على الأمر بالإشهاد، بل وردا معاً. ولا يجوز أن يرد الناسخ والمنسوخ معاً جميعاً في حالة واحدة. قال: وقد رُوي عن ابن عباس أنه قال لما قيل له: إنَّ آية الدَّيْن منسوخة، قال: لا والله إنَّ آية الدَّيْن محكمة، ليس فيها نسخ، قال: والإشهادُ إنَّما جُعل للطمأنينة، وذلك أنَّ الله تعالى جعل لتوثيق الدَّيْن طرقاً، منها الكتاب، ومنها الرَّهن، ومنها الإشهاد. ولا خلاف بين علماء الأمصار أنَّ الرَّهن مشروع بطريق النَّدب، لا بطريق الوجوب. فيُعلم من ذلك مثله في الإشهاد. وما زال الناس يتبايعون حضرًا وسفرًا وبرًا وبحرًا وسهلًا وجبلًا من غير إشهاد؛ مع علم النَّاس بذلك من غير نكير، ولو وجب الإشهاد ما تركوا النكير على تاركه. قلت: هذا كلُّه استدلالٌ حسن، وأحسنُ منه ما جاء من صريح السُّنَّة في ترك الإشهاد، وهو ما خرَّجه الدارقطني (٢) عن طارق بن عبد الله المحاربي قال: أقبلنا في ركب من الرَّبَذة (٣) وجنوب الرَّبَذة حتى نزلنا قريباً من المدينة، ومعنا ظعينة لنا. فبينا نحنُ قعود؛ إذ أتانا رجلٌ عليه ثوبان أبيضان، فسلَّم، فرددنا عليه، فقال: من أين القوم؟ فقلنا: من الرَّبَذة وجنوب الربذة. قال: ومعنا جملٌ أحمر؛ فقال:

(1) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٢/ ١١٢-١١٣ . (2) في سننه ٣/ ٤٤-٤٥ . (3) قوله: الربذة بفتح أوله وثانيه، وذال معجمة مفتوحة، من قُرى المدينة، قريبة من ذات عرق، كانت من أحسن منزل في طريق مكة، وبها قبر أبي ذر الغفاري رضي الله عنه. معجم البلدان ٣/ ٢٤.

462 Surah Al-Baqarah: Verse 282

"Will you sell me this camel of yours?" We said: "Yes." He said: "For how much?" We said: "For so many Sa's of dates." He said: "He did not ask for a reduction in price," and he said: "I have taken it." Then he took the head of the camel until he entered the city and disappeared from us. We blamed each other and said: "You gave your camel to someone you do not know!" The woman in the litter said: "Do not blame each other(1), for I have seen the face of a man who would not deceive you. I have never seen a man's face more resembling the moon on the night of the full moon than his face." When it was evening(2), a man came to us and said: "Peace be upon you. I am the messenger of the Messenger of Allah ﷺ to you. He has commanded you to eat of this until you are full, and to weigh until you have received your full measure." He said: "So we ate until we were full, and we weighed until we received our full measure." And he mentioned the Hadith.

A similar narration is that of Al-Zuhri(3) from 'Umarah bin Khuzaymah that his uncle told him - and he was among the companions of the Prophet ﷺ - that the Prophet ﷺ bought a horse from a Bedouin. The Hadith continues: and the Bedouin started saying: "Bring a witness to testify that I sold it to you." Khuzaymah bin Thabit said: "I testify that you sold it to him." The Prophet ﷺ turned to Khuzaymah and said: "Based on what do you testify?" He said: "By believing you, O Messenger of Allah." He said: "So the Messenger of Allah ﷺ made the testimony of Khuzaymah equivalent to the testimony of two men." Reported by Al-Nasa'i and others(4).

The fiftieth point: Allah the Almighty's saying: {And let neither scribe nor witness suffer harm}. There are three opinions regarding it: First: The scribe should not write what was not dictated to him, and the witness should not add to or subtract from his testimony. This was said by Al-Hasan, Qatadah, Tawus, Ibn Zayd, and others.

It was narrated from Ibn Abbas, Mujahid, and 'Ata' that the meaning is: The scribe should not refuse to write, nor should the witness refuse to testify. "Yudarra" (suffer harm) according to these two opinions was originally "yudariru" with a kasra on the first 'r', then the idgham (merging of letters) occurred, and the 'r' was given a fatha in the jasm state due to the lightness of the fatha(5).

---

(1) In the manuscripts: "la tala'umuna," and what is established is from (M) and Sunan al-Daraqutni 3/45. (2) In (Kh) and (Z): "Al-'Ashi." (3) In (M): "And Al-Zuhri mentioned the Hadith." (4) Al-Mujtaba 7/301-302, and Al-Kubra (6198), and also reported by Ahmad

(21883), and Abu Dawud (3607). (5) See Al-Nukat wal-'Uyun 1/358, Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/259, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/384. The mentioned opinions were reported by Al-Tabari 5/111-114.

462 सूरह अल-बकराह: आयत 282

"क्या तुम अपना यह ऊंट मुझे बेचोगे?" हमने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "कितने में?" हमने कहा: "खजूर के इतने और इतने सा' (माप) के बदले।" उन्होंने कहा: "उन्होंने कीमत में कोई कमी नहीं माँगी," और उन्होंने कहा: "मैंने इसे ले लिया है।" फिर उन्होंने ऊंट का सिर पकड़ा यहाँ तक कि वह शहर में दाखिल हो गए और हमसे ओझल हो गए। हमने आपस में एक-दूसरे को दोष दिया और कहा: "तुमने अपना ऊंट किसी ऐसे व्यक्ति को दे दिया जिसे तुम जानते भी नहीं हो!" पालकी में बैठी महिला ने कहा: "एक-दूसरे को दोष न दो(1), क्योंकि मैंने एक ऐसे व्यक्ति का चेहरा देखा है जो तुम्हें धोखा नहीं देगा। मैंने पूर्णिमा की रात के चाँद जैसा चमकता हुआ चेहरा किसी आदमी का नहीं देखा।" जब शाम(2) हुई, तो एक आदमी हमारे पास आया और कहा: "तुम पर शांति हो। मैं तुम्हारे पास अल्लाह के रसूल ﷺ का दूत हूँ। उन्होंने तुम्हें आदेश दिया है कि इसमें से खाओ जब तक तुम तृप्त न हो जाओ, और तब तक तौलते रहो जब तक तुम अपना पूरा हिस्सा न पा लो।" उन्होंने कहा: "तो हमने खाया यहाँ तक कि हम तृप्त हो गए, और हमने तौला यहाँ तक कि हमने अपना पूरा हिस्सा पा लिया।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया।

इसी तरह की एक हदीस अल-ज़ुहरी(3) से उमारह बिन खुजैमा के माध्यम से है कि उनके चाचा ने उन्हें बताया - और वह पैगंबर ﷺ के साथियों में से थे - कि पैगंबर ﷺ ने एक ग्रामीण (बदुआ) से एक घोड़ा खरीदा था। हदीस आगे कहती है: और वह ग्रामीण कहने लगा: "कोई गवाह लाओ जो गवाही दे कि मैंने इसे तुम्हें बेचा है।" खुजैमा बिन साबित ने कहा: "मैं गवाही देता हूँ कि तुमने इसे उन्हें बेचा है।" पैगंबर ﷺ खुजैमा की ओर मुड़े और कहा: "तुम किस आधार पर गवाही देते हो?" उन्होंने कहा: "आप पर विश्वास करके, हे अल्लाह के रसूल।" उन्होंने कहा: "तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने खुजैमा की गवाही को दो पुरुषों की गवाही के बराबर माना।" इसे अल-नसाई और अन्य ने उद्धृत किया है(4)।

पचासवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {और न लिखने वाले को और न गवाह को कोई नुकसान पहुँचाया जाए}। इसके बारे में तीन मत हैं: पहला: लिखने वाले को वह नहीं लिखना चाहिए जो उसे डिक्टेट (लिखवाया) नहीं गया है, और गवाह को अपनी गवाही में कुछ भी जोड़ना या घटाना नहीं चाहिए। यह अल-हसन, कतादा, ताऊस, इब्न ज़ैद और अन्य लोगों ने कहा है।

इब्न अब्बास, मुजाहिद और अता से वर्णित है कि इसका अर्थ है: लिखने वाले को लिखने से मना नहीं करना चाहिए और न ही गवाह को गवाही देने से मना करना चाहिए। इन दो मतों के अनुसार "युदार्र"

(नुकसान पहुँचाया जाए) शब्द का मूल रूप "युदारिरु" था, जिसमें पहले 'र' पर कसरा (इ की मात्रा) थी, फिर इद्गाम (अक्षरों का मेल) हुआ और जज़्म की स्थिति में फथह (अ की मात्रा) की सुगमता के कारण 'र' पर फथह दिया गया(5)।

---

(1) प्रतियों में: "ला तलाउमूना", और (म) तथा सुनन अल-दाराकुतनी 3/45 से पुष्ट है। (2) (ख) और (ज़) में: "अल-अशी"। (3) (म) में: "और अल-ज़ुहरी ने हदीस का उल्लेख किया"। (4) अल-मुज्तबा 7/301-302, और अल-कुबरा (6198), और अहमद (21883) तथा अबू दाऊद (3607) ने भी इसे उद्धृत किया है। (5) देखें अन-नुकात वल-उयून 1/358, अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी 1/259, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/384। उल्लिखित मतों को अल-तबरी 5/111-114 ने उद्धृत किया है।

462 سورہ البقرہ: آیت ۲۸۲

"کیا تم اپنا یہ اونٹ میرے ہاتھ فروخت کرو گے؟" ہم نے کہا: "جی ہاں۔" انہوں نے پوچھا: "کتنی قیمت میں؟" ہم نے کہا: "کھجور کے اتنے اور اتنے صاع کے عوض۔" انہوں نے کہا: "انہوں نے قیمت میں کوئی کمی نہیں کی،" اور کہا: "میں نے اسے لے لیا ہے۔" پھر انہوں نے اونٹ کا سر پکڑا یہاں تک کہ وہ شہر میں داخل ہو گئے اور ہماری نظروں سے اوجھل ہو گئے۔ ہم نے ایک دوسرے کو ملامت کرنا شروع کر دی اور کہا: "تم نے اپنا اونٹ ایک ایسے شخص کے حوالے کر دیا جسے تم جانتے بھی نہیں ہو!" کجاوے میں سوار خاتون نے کہا: "ایک دوسرے کو ملامت نہ کرو(1)، کیونکہ میں نے ایک ایسے شخص کا چہرہ دیکھا ہے جو تمہیں دھوکہ نہیں دے گا، میں نے کسی مرد کا چہرہ چودھویں کے چاند سے زیادہ مشابہ نہیں دیکھا۔" جب شام(2) ہوئی تو ایک شخص ہمارے پاس آیا اور کہا: "تم پر سلامتی ہو۔ میں تمہاری طرف رسول اللہ ﷺ کا قاصد ہوں۔ انہوں نے تمہیں حکم دیا ہے کہ اس میں سے کھاؤ یہاں تک کہ تمہارا پیٹ بھر جائے، اور تول لو یہاں تک کہ تم اپنا پورا حق حاصل کر لو۔" اس نے کہا: "چنانچہ ہم نے کھایا یہاں تک کہ ہم سیر ہو گئے، اور ہم نے تولا یہاں تک کہ ہم نے پورا ناپ حاصل کر لیا۔" اور حدیث کا ذکر کیا۔

اسی طرح کی ایک روایت زہری(3) کی ہے جو عمارہ بن خزیمہ سے مروی ہے کہ ان کے چچا نے انہیں بتایا - اور وہ نبی ﷺ کے صحابہ میں سے تھے - کہ نبی ﷺ نے ایک دیہاتی سے ایک گھوڑا خریدا۔ حدیث کے الفاظ ہیں۔ اور اس میں ہے: وہ دیہاتی کہنے لگا: "کوئی گواہ لاؤ جو گواہی دے کہ میں نے اسے تمہارے ہاتھ بیچا ہے۔" خزیمہ بن ثابتؓ نے کہا: "میں گواہی دیتا ہوں کہ تم نے اسے آپ ﷺ کے ہاتھ بیچا ہے۔" نبی ﷺ خزیمہؓ کی طرف متوجہ ہوئے اور پوچھا: "تم کس بنیاد پر گواہی دیتے ہو؟" انہوں نے عرض کیا: "یا رسول اللہ! آپ کی تصدیق کی بنا پر۔" آپ ﷺ نے فرمایا:

"چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے خزیمہ کی گواہی کو دو مردوں کی گواہی کے برابر قرار دیا۔" اسے نسائی اور دیگر نے روایت کیا ہے(4)۔

پچاسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور نہ لکھنے والے کو نقصان پہنچایا جائے اور نہ گواہ کو} اس میں تین اقوال ہیں: پہلا: کاتب (لکھنے والا) وہ چیز نہ لکھے جو اسے املا نہیں کرائی گئی، اور گواہ اپنی گواہی میں نہ زیادتی کرے اور نہ کمی۔ یہ قول حسن، قتادہ، طاؤس، ابن زید اور دیگر کا ہے۔

اور ابن عباس، مجاہد اور عطا سے مروی ہے کہ معنی یہ ہے: کاتب لکھنے سے انکار نہ کرے اور نہ گواہ گواہی دینے سے۔ ان دو اقوال کی بنا پر "يُضارَّ" کی اصل "يُضارِر" ہے (پہلے رے کے نیچے زیر کے ساتھ)، پھر ادغام ہوا اور جزم کی حالت میں فتحہ کی تخفیف کی وجہ سے رے پر زبر دیا گیا(5)۔

---

(١) نسخوں میں ہے: "لا تلاومون"، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور سنن دارقطنی ٣/٤٥ سے ہے۔ (٢) (خ) اور (ظ) میں ہے: "العشی"۔ (٣) (م) میں ہے: "وزکر الحدیث الزہری"۔ (٤) المجتبی ٧/٣٠١-٣٠٢، اور الکبری (٦١٩٨)، اور اسے احمد (٢١٨٨٣) اور ابو داؤد (٣٦٠٧) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٥) دیکھئے النکت والعیون ١/٣٥٨، اور احکام القرآن لابن العربی ١/٢٥٩، اور المحرر الوجیز ١/٣٨٤، اور مذکورہ اقوال طبری ٥/١١١-١١٤ نے روایت کیے ہیں۔

Al-Nahhas (1) said: I saw Abu Ishaq leaning towards this opinion, he said: because after it [comes] "and if you do [so], it is indeed wickedness in you", so it is more appropriate that whoever testifies falsely or alters the writing should be called a 'fasiq' (wicked/sinner); he is more deserving of this than the one who asked a witness to testify while he was busy.

Umar ibn al-Khattab, Ibn Abbas, and Ibn Abi Ishaq read: "yudharir" (يُضَارِ), with the first 'ra' having a kasra (3).

Mujahid, Al-Dahhak, Tawus, and Al-Suddi said; and it was narrated from Ibn Abbas (4): The meaning of the verse "and let neither scribe nor witness suffer harm" is that the witness is called to testify and the scribe to write while they are busy, and if they apologize due to their excuse, he [the caller] feels annoyed (5) and harms them, saying: You have disobeyed (6) God's command, and similar words, thus harming them. The origin of "yudharra" (يضار) according to this is "yudharara" (يضارَر), with a fatha on the 'ra', and thus Ibn Mas'ud read it: "yudharara" with a fatha on the first 'ra' (7). So Allah, glory be to Him, forbade this; because if He had left it unrestricted, it would have occupied them away from their religious and worldly affairs. The term 'mudarah' (causing harm) - since it involves two parties - implies these meanings. According to the first two opinions, the 'scribe' and 'witness' are in the nominative case (raf') as the subjects of their action, and according to the third opinion, they are in the nominative case as the pro-agent (passive subject) (8).

The Fifty-first: His words, the Almighty: "and if you do [so]" meaning causing harm, "it is indeed wickedness in you", i.e., disobedience, narrated from Sufyan al-Thawri (9). So the scribe and the witness commit sin by adding or subtracting, and that is from the harmful lying concerning property and bodies, and in it is the invalidation of truth.

(1) In I'rab al-Qur'an 1/347. (2) In (m): "takun". (3) Mentioned by Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/148 without attribution. (4) Al-Tabari recorded these sayings in 5/114-117. (5) In the copies: "kharaja" (emerged), and in (m): "akhrajahuma" (recorded them both), and what is established is from al-Muharrar al-Wajiz 1/384, and the speech is from it. (6) In (m): "khalaftuma" (both of you disobeyed). (7) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/348, al-Muhtasib 1/148, and Tafsir al-Tabari 5/114. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/384-385, and see al-Nukat wa al-'Uyun, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/259-260. (9) Recorded by al-Tabari 5/119 from the saying of Ibn Abbas and al-Rabi'.

सूरह अल-बक़रह: आयत 282 | 463

अल-नहहास (1) ने कहा: मैंने अबू इसहाक को इस राय की ओर झुकते देखा, उन्होंने कहा: क्योंकि इसके बाद "और यदि तुम [ऐसा] करोगे, तो यह वास्तव में तुम्हारे भीतर अवज्ञा है" आता है, इसलिए यह अधिक उपयुक्त है कि जो कोई झूठ गवाही दे या लेखन में हेरफेर करे, उसे 'फ़ासिक़' (दुष्ट/पापी) कहा जाए; वह उस व्यक्ति की तुलना में इस उपाधि का अधिक हकदार है जिसने किसी गवाह से गवाही देने के लिए कहा जबकि वह व्यस्त था।

उमर इब्न अल-खत्ताब, इब्न अब्बास और इब्न अबी इसहाक ने इसे "युज़ारिर" (يُضَارِ) पढ़ा, जिसमें पहली 'रा' पर कसरा है (3)।

मुजाहिद, अल-दहहाक, ताऊस और अल-सुद्दी ने कहा; और इब्न अब्बास (4) से रिवायत है: आयत "और न लिखने वाले को नुकसान पहुँचाया जाए और न गवाह को" का अर्थ यह है कि गवाह को गवाही के लिए और लिखने वाले को लिखने के लिए बुलाया जाए जबकि वे व्यस्त हों, और यदि वे अपनी मज़बूरी के कारण माफी मांगें, तो बुलाने वाला तंग आ जाए (5) और उन्हें नुकसान पहुँचाए, यह कहते हुए कि: तुमने अल्लाह के आदेश की अवहेलना की है (6), और इसी तरह की बातें, इस प्रकार उन्हें नुकसान पहुँचाया जाए। इस आधार पर "युज़ार्र" (يضار) का मूल रूप "युज़ारर" (يضارَر) है, 'रा' पर फतहा के साथ, और इसी तरह इब्न मसूद ने इसे पहली 'रा' पर फतहा के साथ "युज़ारर" पढ़ा (7); तो अल्लाह सुभानहु व तआला ने इससे मना किया है; क्योंकि यदि वह इसे अनियंत्रित छोड़ देता, तो यह उन्हें उनके धार्मिक और सांसारिक मामलों से विचलित कर देता। शब्द 'मुदारह' (नुकसान पहुँचाना) - क्योंकि इसमें दो पक्ष शामिल हैं - इन अर्थों की ओर संकेत करता है। पहले दो मतों के अनुसार, 'लेखक' और 'गवाह' अपने कार्य के कर्ता के रूप में पेश (रफ़'अ) में हैं, और तीसरे मत के अनुसार, वे 'नायब-ए-फ़ाएल' (कर्मवाच्य का कर्ता) के रूप में पेश में हैं (8)।

इक्यावनवाँ: अल्लाह तआला का यह कहना: "और यदि तुम [ऐसा] करोगे" यानी नुकसान पहुँचाना, "तो यह वास्तव में तुम्हारे भीतर अवज्ञा है", यानी गुनाह, सुफ़यान अल-थौरी (9) से रिवायत है। अतः लेखक और गवाह घटाने या बढ़ाने के द्वारा गुनाह करते हैं, और यह धन और शरीर के संबंध में हानिकारक झूठ है, और इसमें सत्य का खंडन है।

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 1/347 में। (2) (म) में: "तकून"। (3) इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 1/148 में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (4) अल-तबरी ने इन कथनों को 5/114-117 में

संकलित किया है। (5) प्रतियों में: "खरजा" (निकला), और (म) में: "अखरजहुमा" (उन दोनों को दर्ज किया), और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/384 से है, और यह बात वहीं से है। (6) (म) में: "खलफ़तुमा" (तुम दोनों ने अवहेलना की)। (7) देखें अल-नहहास की इ'राब अल-क़ुरआन 1/348, अल-मुहतासिब 1/148, और तफ़सीर अल-तबरी 5/114। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/384-385, और देखें अल-नुकात वल-'उयून, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 1/259-260। (9) अल-तबरी ने इसे इब्न अब्बास और अल-रबीअ के कथन से 5/119 में दर्ज किया है।

النحاس (۱) نے کہا: میں نے ابو اسحاق کو اس قول کی طرف مائل پایا، انہوں نے کہا: کیونکہ اس کے بعد "اور اگر تم [ایسا] کرو گے تو یقیناً یہ تمہارے اندر گناہ ہے" آتا ہے، لہٰذا زیادہ بہتر یہ ہے کہ جو جھوٹی گواہی دے یا تحریر میں تحریف کرے، اسے 'فاسق' کہا جائے؛ وہ اس شخص کی نسبت اس کا زیادہ حقدار ہے جس نے کسی گواہ سے گواہی کا مطالبہ کیا جبکہ وہ مصروف تھا۔

اور عمر بن الخطاب، ابن عباس اور ابن ابی اسحاق نے "یُضَارِرِ" پڑھا، پہلی 'را' کے کسرہ کے ساتھ (۳)۔

اور مجاہد، الضحاک، طاؤس اور السدی نے کہا؛ اور ابن عباس (۴) سے روایت ہے: آیت "اور نہ کسی کاتب کو نقصان پہنچایا جائے اور نہ گواہ کو" کا مطلب یہ ہے کہ گواہ کو گواہی کے لیے اور کاتب کو لکھنے کے لیے بلایا جائے جبکہ وہ مصروف ہوں، اور جب وہ اپنے عذر کی وجہ سے معذرت کریں تو بلانے والے کو ناگواری ہو (۵) اور وہ انہیں تکلیف پہنچائے، اور کہے: تم نے اللہ کے حکم کی مخالفت کی ہے (۶)، اور اسی طرح کی باتیں، چنانچہ انہیں نقصان پہنچایا جائے۔ اس قول کی بنا پر "یضارّ" کی اصل "یضارَر" ہے، 'را' کے فتحہ کے ساتھ، اور اسی طرح ابن مسعود نے اسے پہلی 'را' کے فتحہ کے ساتھ "یضارَر" پڑھا (۷)؛ تو اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس سے منع فرمایا؛ کیونکہ اگر وہ اسے مطلق چھوڑ دیتا تو یہ ان دونوں کو ان کے دینی اور معاشی معاملات سے مشغول کر دیتا۔ لفظ 'مضارہ' (نقصان پہنچانا) - چونکہ یہ دو کے درمیان ہوتا ہے - ان معانی کا تقاضا کرتا ہے۔ پہلے دو اقوال کے مطابق 'کاتب' اور 'شہید' اپنے فعل کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہیں، اور تیسرے قول کے مطابق یہ 'مفعول جس کا فاعل نامزد نہ ہو' (نائب فاعل) کی بنا پر رفع میں ہیں (۸)۔

اکاونویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: "اور اگر تم کرو گے" یعنی نقصان پہنچانا، "تو یقیناً یہ تمہارے اندر فسق ہے"، یعنی گناہ، سفیان ثوری (۹) سے مروی ہے۔ چنانچہ کاتب اور گواہ کمی یا زیادتی کر کے گناہ کرتے ہیں، اور یہ مال اور جان کے بارے میں تکلیف دہ جھوٹ ہے، اور اس میں حق کا ابطال ہے۔

(۱) إعراب القرآن ۱/۳۴۷ میں۔ (۲) (م) میں: "تكون"۔ (۳) ابن جنی نے المحتسب ۱/۱۴۸ میں بغیر نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) طبری نے ان اقوال کو ۵/۱۱۴-۱۱۷ میں نقل کیا ہے۔ (۵) نسخوں میں: "خرج"، اور (م) میں: "أخرجهما"، اور درست بات المحرر الوجيز ۱/۳۸۴ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (۶) (م) میں: "خالفتما"۔ (۷) دیکھئے إعراب القرآن للنحاس ۱/۳۴۸، المحتسب ۱/۱۴۸، اور تفسیر الطبری ۵/۱۱۴۔ (۸) المحرر الوجيز ۱/۳۸۴-۳۸۵، اور دیکھئے النكت والعيون، اور أحكام القرآن لابن العربي ۱/۲۵۹-۲۶۰۔ (۹) اسے طبری نے ۵/۱۱۹ میں ابن عباس اور الربیع کے قول سے نقل کیا ہے۔

Similarly, harming them—if they are busy—is a sin and a departure from what is right because it contradicts Allah's command. His saying: "with you" (bikum) implies: wickedness is a state current in you (1). Fifty-second: The Almighty's saying: "And fear Allah, and Allah will teach you. And Allah is Knowing of all things." This is a promise from Allah Almighty that whoever fears Him, He will teach him, meaning: He puts a light in his heart through which he understands what is presented to him. Allah may initiate a 'Furqan' in his heart, i.e., a criterion by which he distinguishes between truth and falsehood. From this is His saying: "O you who have believed, if you fear Allah, He will grant you a criterion" [Al-Anfal: 29]. And Allah knows best.

The Almighty's saying: "And if you are on a journey and do not find a scribe, then a pledge [may be] taken. And if one of you trusts another, then let him who was entrusted deliver his trust [upon demand] and let him fear Allah, his Lord. And do not conceal testimony, for whoever conceals it - his heart is indeed sinful. And Allah is Knowing of what you do."

In it are twenty-four (2) issues: First: When Allah Almighty mentioned the recommendation for witnessing and writing for the interest of preserving wealth and debts, He followed that by mentioning the state of excuses preventing writing and established the pledge (pawn) for it. Among the states of excuse, He specified travel, which is the most common excuse, especially at that time due to frequent military expeditions. By extension, any excuse is included. For many a time, a scribe may be unavailable in residence, such as during people's busy hours or at night. Also, fear of the debtor's bad faith is an excuse that necessitates requesting a pledge. The Prophet ﷺ pawned his armor to a Jew from whom he requested a loan of barley. The Jew said: "Muhammad only wants to take my money." The Prophet ﷺ said: "He lied. Indeed, I am trustworthy on earth and trustworthy in heaven. If he had trusted me, I would have fulfilled it. Go to him with my armor." He ﷺ died while his armor was still pawned, as will be explained shortly (3).

Footnotes: (1) See Al-Muharrar Al-Wajiz 1/385. (2) In the copies: "five," and what is established is from (M), because he says later on page 478 of this part: "I have addressed three issues here, completing twenty-four." (3) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/385-386. The hadith was narrated by At-Tirmidhi (1213), An-Nasa'i in Al-Mujtaba 7/294, and Al-Kubra (6179) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) in a similar vein.

इसी प्रकार, उन्हें परेशान करना - यदि वे व्यस्त हों - एक पाप है और अल्लाह की आज्ञा के उल्लंघन के कारण सही रास्ते से भटकना है। उनका कहना: "तुम्हारे साथ" (बिकुम) का तात्पर्य है: अधर्म तुम्हारे भीतर व्याप्त एक स्थिति है (1)। बावनवां: सर्वशक्तिमान का कथन: "और अल्लाह से डरो, और अल्लाह तुम्हें सिखाएगा। और अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है।" यह अल्लाह सर्वशक्तिमान का वादा है कि जो कोई उससे डरेगा, वह उसे सिखाएगा, अर्थात: वह उसके दिल में एक नूर (प्रकाश) डाल देगा जिसके माध्यम से वह उसे दी गई जानकारी को समझेगा। अल्लाह उसके दिल में 'फुरकान' पैदा कर सकता है, यानी एक ऐसा मानदंड जिससे वह सत्य और असत्य के बीच अंतर कर सके। इसी संदर्भ में सर्वशक्तिमान का कथन है: "ऐ ईमान वालो! यदि तुम अल्लाह से डरोगे, तो वह तुम्हें एक मानदंड (फुरकान) प्रदान करेगा" [अल-अनफाल: 29]। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: "और यदि तुम यात्रा पर हो और तुम्हें कोई लिखने वाला न मिले, तो गिरवी (रहूना) रखी हुई वस्तु ले लेनी चाहिए। फिर यदि तुममें से एक दूसरे पर भरोसा करे, तो जिस पर भरोसा किया गया है, उसे अपनी अमानत अदा करनी चाहिए और अपने रब अल्लाह से डरना चाहिए। और गवाही को न छुपाओ, और जो उसे छुपाता है, तो निश्चित रूप से उसका दिल पापी है। और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उसे अच्छी तरह जानता है।"

इसमें चौबीस (2) मसले (विषय) हैं: पहला: जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने धन और ऋण की रक्षा के हित में गवाही और लेखन की सिफारिश का उल्लेख किया, तो उसके बाद उन बहानों (उज़्र) का उल्लेख किया जो लेखन को रोकते हैं, और इसके लिए गिरवी (रहन) का प्रावधान रखा। बहानों की स्थितियों में से, उन्होंने यात्रा को विशेष रूप से उल्लेख किया, जो सबसे आम बहाना है, विशेष रूप से उस समय युद्ध अभियानों की अधिकता के कारण। अर्थ के अनुसार इसमें हर बहाना शामिल है। कई बार स्थानीय निवास (हज़र) में भी लेखक उपलब्ध नहीं होता, जैसे लोगों के काम के समय या रात में। इसके अलावा, देनदार की नीयत खराब होने का डर भी एक बहाना है जो गिरवी मांगने को अनिवार्य करता है। नबी ﷺ ने एक यहूदी के पास अपनी ढाल गिरवी रखी थी जिससे उन्होंने जौ उधार मांगा था। यहूदी ने कहा: "मुहम्मद केवल मेरा पैसा हड़पना चाहते हैं।" नबी ﷺ ने कहा: "उसने झूठ बोला। वास्तव में, मैं ज़मीन पर भी अमानतदार हूँ और आसमान में भी। अगर वह मुझ पर

भरोसा करता, तो मैं उसे अदा कर देता। मेरी ढाल लेकर उसके पास जाओ।" नबी ﷺ की मृत्यु हुई तो उनकी ढाल गिरवी थी, जैसा कि आगे विवरण आएगा (3)।

पादलेख: (1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/385। (2) प्रतियों में: "पाँच", और जो स्थापित है वह (एम) से है, क्योंकि वह इस भाग के पृष्ठ 478 पर आगे कहता है: "मैंने यहाँ तीन मसलों को संबोधित किया है, जो चौबीस को पूरा करते हैं।" (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/385-386। हदीस को तिरमिज़ी (1213), अन-नसाई ने अल-मुजतबा 7/294 में, और अल-कुबरा (6179) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से इसी तरह रिवायत किया है।

464 سورة البقرہ: آیت 283

اسی طرح انہیں اذیت دینا - اگر وہ مصروف ہوں - گناہ اور اللہ کے حکم کی مخالفت کی وجہ سے درستی سے دوری ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بِكُمْ﴾ اس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: فسق تمہارے ساتھ لپٹا ہوا ہے (1)۔ باونواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے وعدہ ہے کہ جو اس سے ڈرے گا وہ اسے سکھائے گا، یعنی: اس کے دل میں ایسا نور ڈال دے گا جس سے وہ پیش کی جانے والی بات کو سمجھ سکے گا۔ کبھی اللہ دل میں ابتدا ہی سے 'فرقان' پیدا کر دیتا ہے، یعنی ایسی کسوٹی جس سے وہ حق اور باطل کے درمیان فرق کر سکے۔ اسی بارے میں اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَل لَّكُمْ فُرْقَانًا﴾ [الأنفال: 29]۔ واللہ اعلم۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿وَإِن كُنتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَنَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَن يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ وَاثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾۔

اس میں چوبیس (2) مسائل ہیں: پہلا: جب اللہ تعالیٰ نے اموال اور قرضوں کی حفاظت کی مصلحت کے لیے گواہ بنانے اور تحریر کرنے کی ترغیب دی، تو اس کے بعد ان اعذار کا ذکر کیا جو لکھنے سے مانع ہوتے ہیں، اور ان کے لیے رہن (گروی رکھنے) کو مقرر کیا۔ عذر کی حالتوں میں سے سفر کو خاص طور پر بیان کیا جو عام طور پر عذر کی وجہ بنتا ہے، خاص طور پر اس وقت غزوات کی کثرت کی وجہ سے۔ مفہوم کے اعتبار سے اس میں ہر عذر شامل ہے۔ کیونکہ بسا اوقات قیام (حضر) کی حالت میں بھی کاتب میسر نہیں ہوتا جیسے لوگوں کی مصروفیات کے اوقات یا رات کا وقت۔ اسی طرح مقروض کے بددیانتی کا خوف بھی ایسا عذر ہے جو رہن طلب کرنے کا

تقاضا کرتا ہے۔ نبی کریم ﷺ نے اپنی زرہ ایک یہودی کے پاس گروی رکھی تھی جس سے آپ نے جو ادھار مانگے تھے۔ اس نے کہا: محمد میرا مال لے کر جانا چاہتے ہیں۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "اس نے جھوٹ بولا، میں زمین میں بھی امین ہوں اور آسمان میں بھی امین ہوں، اگر وہ مجھ پر بھروسہ کرتا تو میں اسے ادا کر دیتا، میری زرہ لے کر اس کے پاس جاؤ"۔ پس آپ ﷺ کی وفات ہوئی تو آپ کی زرہ رہن تھی، جیسا کہ آگے اس کا بیان آئے گا (3)۔

حواشی: (1) دیکھیے المحرر الوجیز 1/385۔ (2) نسخوں میں "پانچ" ہے، اور جو یہاں درج ہے وہ (م) سے ہے، کیونکہ مؤلف نے اسی جلد کے صفحہ 478 پر آگے چل کر کہا ہے: یہاں میں نے تین مسائل کا ذکر کیا ہے جو چوبیس کی تکمیل کرتے ہیں۔ (3) المحرر الوجیز 1/ 385-386، اور یہ حدیث ترمذی (1213)، نسائی نے المجتبیٰ 7/294 اور الکبریٰ (6179) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے اسی طرح روایت کی ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 283 [Page] 465

Second: The majority of scholars said: Pledging (Ar-Rahn) during travel is established by the text of the revelation, and during residence, it is established by the Sunnah of the Messenger ﷺ, and this is correct. We have already explained its permissibility during residence from the meaning of the verse, as excuses may arise during residence as well. It has not been narrated from anyone that they prohibited it during residence except Mujahid, Al-Dahhak(1), and Dawud, who held to the literal wording of the verse. There is no proof in it; because this speech, even if it was phrased as a condition, refers to the most common situations. The mention of pledging in the verse being during travel does not prohibit it in(2) other situations (3). In the Sahihayn and others, it is narrated from Aisha that the Prophet ﷺ bought food from a Jew on credit and pledged his iron coat of mail to him (4). An-Nasa'i narrated from the hadith of Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah ﷺ passed away while his armor was pledged to a Jew for thirty sa' of barley for his family (5).

Third: His Almighty's saying: {and you do not find a scribe} the majority recited it as: "katiban" meaning a man who writes. Ibn Abbas, Ubayy, Mujahid, Al-Dahhak, Ikrima, and Abu al-Aliya recited it as: "wa lam tajidu kitaban" (6). Abu Bakr al-Anbari said: Mujahid explained it saying: It means if you do not find ink, meaning during travels (7).

It was narrated from Ibn Abbas: "kuttaban" (8). Al-Nahhas said (8): This recitation is anomalous (shadhdhah), and the general public is against it. Seldom does anything deviate from the general public's recitation except that there is (9) room for criticism in it; the flow of the speech is based on "katib" (scribe); Allah Almighty said before this: {Let a scribe write [it] down between you in justice} and "kuttab" (plural) implies a group.

(1) At-Tabari narrated their two opinions in 5/121, 122-123. (2) The word: "fi" (in), from (m). (3) See Al-Ma'una 2/1152, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/260, Al-Muharrar al-Wajiz 1/386, Al-Mufhim 4/518, and Al-Mughni 14/444. (4) Sahih al-Bukhari (2068), Sahih Muslim (1603), and it was previously mentioned on p. 459 of this volume. (5) Al-Mujtaba 7/303, Al-Kubra (6202), and it is in Ahmad (2109). (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/348, and see Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 18, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/386. (7) At-Tabari narrated it in 5/122-123. (8) In I'rab al-Quran 1/348, and Ibn Abbas's recitation is from it, and Ibn Khalawayh also mentioned it in Al-Qira'at al-Shadhdhah

p. 18, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/386. (9) In the manuscripts: "fiha", and what is established is from (m) and I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/348.

सूरा अल-बक़रह: आयत २८३ ४६५

दूसरा: विद्वानों के बहुमत ने कहा: यात्रा के दौरान गिरवी (अर-रहन) रखना वही (खुलासे) के पाठ से स्थापित है, और निवास के दौरान यह रसूल ﷺ की सुन्नत से प्रमाणित है, और यह सही है। हमने आयत के अर्थ से निवास के दौरान इसकी अनुमति को स्पष्ट कर दिया है, क्योंकि निवास के दौरान भी बाधाएँ उत्पन्न हो सकती हैं। मुजाहिद, अल-दह्हाक(१) और दाऊद के अलावा किसी से भी निवास के दौरान इसे प्रतिबंधित करने का वर्णन नहीं किया गया है, जिन्होंने आयत के शब्दों को ही आधार बनाया। इसमें कोई दलील नहीं है; क्योंकि यह बात, भले ही एक शर्त के रूप में कही गई हो, लेकिन इसका अर्थ अधिकांश स्थितियों से है। आयत में यात्रा के दौरान गिरवी रखने का उल्लेख होने का मतलब यह नहीं है कि यह अन्य (२) स्थितियों (३) में प्रतिबंधित है। सहीहैन और अन्य में आयशा से वर्णित है कि नबी ﷺ ने एक यहूदी से उधार पर भोजन खरीदा और उसे अपनी लोहे की ज़िरह गिरवी रख दी (४)। अन-नसाई ने इब्न अब्बास की हदीस से वर्णन किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ का निधन हुआ और उनकी ज़िरह एक यहूदी के पास अपने परिवार के लिए तीस सा' जौ के बदले गिरवी रखी हुई थी (५)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हें कोई लेखक न मिले} बहुमत ने इसे "कातिबन" पढ़ा है, जिसका अर्थ है लिखने वाला व्यक्ति। इब्न अब्बास, उबै, मुजाहिद, अल-दह्हाक, इकरीमा और अबू अल-आलिया ने इसे "व लम तजिदू किताबन" (६) पढ़ा है। अबू बक्र अल-अंसारी ने कहा: मुजाहिद ने इसकी व्याख्या करते हुए कहा: इसका अर्थ है कि यदि तुम्हें स्याही न मिले, यानी यात्राओं के दौरान (७)।

और इब्न अब्बास से "कुत्ताबन" (८) रिवायत किया गया है। अल-नह्हास ने कहा (८): यह क़िरात (पढ़ने का तरीका) शाज़ (दुर्लभ/असामान्य) है, और आम लोग इसके खिलाफ हैं। शायद ही कोई चीज़ आम लोगों की क़िरात से बाहर निकलती है सिवाय इसके कि उसमें (९) कोई आपत्ति हो; और कलाम का सिलसिला "कातिब" पर है; अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने इससे पहले कहा है: {और चाहिए कि तुम्हारे बीच एक लिखने वाला न्याय के साथ लिखे} और "कुत्ताब" (लेखक का बहुवचन) एक समूह को दर्शाता है।

(१) तबरी ने उनके दोनों कथनों को ५/१२१, १२२-१२३ में उद्धृत किया है। (२) शब्द: "फी", (म) से। (३) देखें अल-मऊना २/११५२, अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी १/२६०, अल-मुहर्रर अल-वजीज़

१/३८६, अल-मुफ्हिम ४/५१८, और अल-मुग़नी १४/४४४। (४) सहीह अल-बुखारी (२०६८), सहीह मुस्लिम (१६०३), और इसका उल्लेख इस खंड के पृष्ठ ४५९ पर पहले भी किया जा चुका है। (५) अल-मुज्तबा ७/३०३, अल-कुबरा (६२०२), और यह अहमद (२१०९) के पास है। (६) इराब अल-कुरान अल-नह्हास १/३४८, और देखें अल-किराआत अल-शाज़्ह पृष्ठ १८, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३८६। (७) तबरी ने इसे ५/१२२-१२३ में उद्धृत किया है। (८) इराब अल-कुरान १/३४८ में, और इब्न अब्बास की क़िरात उसी से है, और इब्न खलवैह ने भी इसे अल-किराआत अल-शाज़्ह पृष्ठ १८ में वर्णित किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३८६ में। (९) प्रतियों में: "फीहा", और जो प्रमाणित है वह (म) और इराब अल-कुरान अल-नह्हास १/३४८ से है।

سورة البقرہ: آیت ۲۸۳ ۴۶۵

دوسری بات: جمہور علماء نے کہا: سفر میں رہن (کچھ گروی رکھنا) نصِ قرآنی سے ثابت ہے، اور حالتِ قیام (حضر) میں یہ رسول اللہ ﷺ کی سنت سے ثابت ہے، اور یہی صحیح ہے۔ ہم نے آیت کے مفہوم سے حضر میں اس کے جواز کی وضاحت کر دی ہے، کیونکہ حضر میں بھی اعذار (مجبوریاں) پیش آ سکتی ہیں، اور مجاہد، ضحاک(۱) اور داؤد کے سوا کسی سے حضر میں اس کی ممانعت مروی نہیں ہے، جنہوں نے آیت کے لفظی معنی کو پکڑا ہے۔ اس میں کوئی حجت (دلیل) نہیں ہے؛ کیونکہ یہ کلام اگرچہ شرط کے طور پر وارد ہوا ہے، لیکن اس سے مراد اکثر حالات ہیں۔ آیت میں سفر میں رہن کا ذکر ہونا اس بات کی ممانعت نہیں کرتا کہ یہ غیر سفر (۲) میں نہ ہو (۳)۔ صحیحین وغیرہ میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ نبی اکرم ﷺ نے ایک یہودی سے ادھار غلہ خریدا اور اپنی لوہے کی زرہ اس کے پاس رہن رکھی (۴)۔ امام نسائی نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کی وفات ہوئی اور آپ کی زرہ ایک یہودی کے پاس اپنے گھر والوں کے لیے تیس صاع جو کے بدلے رہن رکھی ہوئی تھی (۵)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تمہیں کوئی لکھنے والا نہ ملے} جمہور نے اسے "کاتباً" پڑھا ہے، جس کے معنی لکھنے والا شخص ہے۔ حضرت ابن عباس، ابی، مجاہد، ضحاک، عکرمہ اور ابو العالیہ نے اسے "ولم تجدوا کتاباً" (۶) پڑھا ہے۔ ابو بکر الانباری کہتے ہیں: مجاہد نے اس کی تفسیر کرتے ہوئے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ اگر تمہیں روشنائی نہ ملے، یعنی اسفار میں (۷)۔

اور ابن عباس سے "کُتَّاباً" (۸) بھی مروی ہے۔ نحاس (۸) کہتے ہیں: یہ قرأت شاذ ہے، اور عام لوگ اس کے خلاف ہیں، اور بہت کم ایسا ہوتا ہے کہ کوئی چیز عام قرأت سے ہٹ کر ہو مگر اس

میں (۹) کوئی اعتراض ہوتا ہے؛ اور کلام کی ترتیب "کاتب" پر ہے؛ اللہ عزوجل نے اس سے پہلے فرمایا ہے: {اور چاہیے کہ تمہارے درمیان ایک لکھنے والا عدل کے ساتھ لکھے} اور "کُتّاب" (جمع) جماعت کا تقاضا کرتا ہے۔

(۱) طبری نے ان دونوں کے اقوال ۵ / ۱۲۱، ۱۲۲-۱۲۳ میں نقل کیے ہیں۔ (۲) لفظ: "فی"، (م) سے۔ (۳) دیکھئے المعونہ ۲ / ۱۱۵۲، احکام القرآن لابن العربی ۱ / ۲۶۰، المحرر الوجیز ۱ / ۳۸۶، المفہم ۴ / ۵۱۸، اور المغنی ۱۴ / ۴۴۴۔ (۴) صحیح بخاری (۲۰۶۸)، صحیح مسلم (۱۶۰۳)، اور اس کا ذکر اسی جلد کے ص ۴۵۹ پر گزر چکا ہے۔ (۵) المجتبیٰ ۷ / ۳۰۳، الکبریٰ (۶۲۰۲)، اور یہ احمد (۲۱۰۹) کے ہاں ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۱ / ۳۴۸، اور دیکھئے القرآءات الشاذہ ص ۱۸، اور المحرر الوجیز ۱ / ۳۸۶۔ (۷) اسے طبری نے ۵ / ۱۲۲-۱۲۳ میں روایت کیا ہے۔ (۸) اعراب القرآن ۱ / ۳۴۸ میں، اور ابن عباس کی قرأت اسی سے ہے، اور اسے ابن خالویہ نے بھی القرآءات الشاذہ ص ۱۸ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱ / ۳۸۶ میں۔ (۹) نسخوں میں: "فیہا"، اور ثابت شدہ (م) اور اعراب القرآن للنحاس ۱ / ۳۴۸ سے ہے۔

Ibn Atiyyah (1) said: "Kuttāban" (scribes) is appropriate since for every occurrence there is a scribe; so it was said to the group: "and you did not find a scribe." Al-Mahdawi reported from Abu al-Aliyah that he read: "Kutuban" (2) (books), and this is the plural of 'kitāb' (book) in terms of the occurrences being various. As for the reading of Ubayy and Ibn Abbas: "Kuttāban", Al-Nahhas (3) and Makki said: It is the plural of 'kātib' (scribe), like 'qā'im' (standing) and 'qiyām' (those standing). Makki said: The meaning is even if the inkwell, the pen, and the page are missing. Denying the presence of the scribe occurs by the absence of whatever tool was agreed upon, and denying the scribe also necessitates denying the writing; so both readings are good except in terms of the Mushaf's script (4). Fourth: His, the Almighty's, saying: {farihānun maqbūḍatun} (pledges taken), and Abu 'Amr and Ibn Kathir read: "furuhunun" with a dammah on the rā' and the hā', and it was reported from them both that the hā' is lightened (5). Al-Tabari (6) said: Some people interpreted that "ruhunan" with a dammah on the rā' and the hā' is the plural of 'rihān', so it is a plural of a plural, and Al-Zajjaj narrated it from Al-Farra' (7). Al-Mahdawi said: "farihānun" is a subject, and the predicate is omitted, and the meaning is: then pledges taken are sufficient for that. Al-Nahhas (8) said: And Asim bin Abi al-Najud read: "farihnun" with a sukun on the hā' (9), and it is narrated from the people of Mecca. The rule in this is "rihānun"; just as it is said: 'baghl' (mule) and 'bighāl' (mules), 'kabsh' (ram) and 'kibāsh' (rams). And "ruhun" is meant to be the plural of 'rihān'; like 'kitāb' and 'kutub'. It was said: and the plural of 'rahn'; like

(1) In al-Muharrar al-Wajiz 1/386. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 18. (3) In I'rab al-Qur'an 1/348. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/386. (5) Meaning its sukun. The famous reading from them both is with a dammah on the rā' and the hā'. See al-Sab'ah p. 194, and al-Taysir p. 85. (6) In his Tafsir 5/123, and al-Muharrar al-Wajiz 1/386, and from him the author quoted. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 1/367, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 1/188, and al-Muharrar al-Wajiz 1/386-387, and from him the author quoted. (8) In I'rab al-Qur'an 1/349. (9) Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 18 attributed this reading to Ibn Hawshab and Abu 'Amr, and the mutawatir reading of Asim from him is: "farihanun". Al-Sab'ah p. 195, and al-Taysir p. 85.

466 सूरा अल-बक़रह : आयत 283

इब्न अतिय्या (1) ने कहा: "कुत्ताकन" (लेखकगण) इस दृष्टि से उपयुक्त है कि प्रत्येक घटना के लिए एक लेखक होता है; अतः समूह से कहा गया: "और तुम्हें कोई लेखक न मिला।" अल-महदवी ने अबू अल-आलिया से उल्लेख किया कि उन्होंने पढ़ा: "कुतुबन" (2) (किताबें), और यह विभिन्न घटनाओं के संदर्भ में 'किताब' का बहुवचन है। जहाँ तक उबैय और इब्न अब्बास के पाठ का प्रश्न है: "कुत्ताकन", तो अल-नहहास (3) और मक्की ने कहा: यह 'कातिब' (लेखक) का बहुवचन है, जैसे 'क़ा'इम' (खड़ा) और 'क़ियाम' (खड़े होने वाले)। मक्की ने कहा: इसका अर्थ यह है कि भले ही दवात, कलम और पन्ना न हों। लेखक की अनुपस्थिति का अर्थ किसी भी सहमत साधन की कमी है, और लेखक का निषेध लेखन के निषेध को भी आवश्यक बनाता है; इसलिए मुसहफ की लिपि (4) के पक्ष को छोड़कर दोनों पाठ अच्छे हैं। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {फ़रिहानुन मक़बूज़तुन} (गिरवी रखी हुई चीज़ें), और अबू अम्र और इब्न कसीर ने पढ़ा: "फ़ुरुहुनुन" रा और हा पर दम्मा के साथ, और उन दोनों से हा को हल्का (5) करना भी वर्णित है। अल-तबरी (6) ने कहा: कुछ लोगों ने व्याख्या की है कि रा और हा पर दम्मा के साथ "रुहुनन", 'रिहान' का बहुवचन है, अतः यह बहुवचन का बहुवचन है, और अल-ज़ज्जाज ने इसे अल-फ़र्रा (7) से उद्धृत किया है। अल-महदवी ने कहा: "फ़रिहानुन" मुबतदा (उद्देश्य) है, और खबर (विधेय) लुप्त है, और अर्थ यह है: तो गिरवी रखी हुई चीज़ें इसके लिए पर्याप्त हैं। अल-नहहास (8) ने कहा: और आसिम बिन अबी अल-नजुद ने पढ़ा: "फ़रिहनुन" हा के सुकून (9) के साथ, और यह मक्का वालों से वर्णित है। इस संबंध में नियम "रिहानुन" है; जैसा कि कहा जाता है: 'बग़ल' (खच्चर) और 'बिगाल' (खच्चर - बहुवचन), 'कब्श' (मेंढ़ा) और 'किबाश' (मेंढ़े)। और "रुहुन" का तरीका 'रिहान' का बहुवचन होना है; जैसे 'किताब' और 'कुतुब'। कहा गया: और 'रहन' का बहुवचन; जैसे

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/386 में। (2) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 18। (3) एराब अल-क़ुरान 1/348 में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/386। (5) अर्थात उसका सुकून। उन दोनों से प्रसिद्ध पाठ रा और हा पर दम्मा के साथ है। देखें अल-सबअह पृ. 194, और अल-तयसीर पृ. 85। (6) अपनी तफ़सीर 5/123 में, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/386 में, और उनसे लेखक ने उद्धृत किया। (7) अल-ज़ज्जाज की मानी अल-क़ुरान 1/367, और अल-फ़र्रा की मानी अल-क़ुरान 1/188, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/386-387, और उनसे लेखक ने उद्धृत किया। (8) एराब अल-क़ुरान 1/349 में। (9) इब्न खालवैय ने अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 18 में इस पाठ को इब्न हौशब और अबू अम्र की

ओर संबंद्ध किया, और आसिम का उनसे मुतवातिर पाठ "फ़रिहानुन" है। अल-सबअह पृ. 195, और अल-तयसीर पृ. 85।

٤٦٦ سورة البقرة : آیت ٢٨٣

ابن عطیہ(١) نے کہا: "كُتَّاباً" اس حیثیت سے بہتر ہے کہ ہر واقعے کے لیے ایک کاتب ہوتا ہے؛ چنانچہ جماعت سے کہا گیا: "اور تمہیں کوئی کاتب نہ ملا۔" المہدوی نے ابو العالیہ سے روایت کی کہ انہوں نے پڑھا: "كُتُباً" (٢) (کتابیں)، اور یہ مختلف واقعات کے لحاظ سے 'کتاب' کی جمع ہے۔ رہی ابی اور ابن عباس کی قرات: "كُتَّاباً"، تو النحاس(٣) اور مکی نے کہا: یہ 'کاتب' کی جمع ہے جیسے 'قائم' اور 'قیام'۔ مکی نے کہا: مطلب یہ ہے کہ اگرچہ دوات، قلم اور کاغذ مفقود ہوں۔ اور کاتب کے پائے نہ جانے کی نفی کسی بھی آلے کے نہ ہونے سے ہوتی ہے، اور کاتب کی نفی کتابت کی نفی کو بھی مستلزم ہے؛ پس دونوں قراتیں اچھی ہیں سوائے مصحف کے رسم الخط (٤) کے پہلو کے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ} (رہن رکھی ہوئی چیزیں)، اور ابو عمرو اور ابن کثیر نے پڑھا: "فَرُهُنٌ" را اور ہا کے پیش کے ساتھ، اور ان دونوں سے ہا کی تخفیف(٥) بھی مروی ہے۔ طبری(٦) نے کہا: ایک گروہ نے تاویل کی ہے کہ را اور ہا کے پیش کے ساتھ "رُهُناً"، 'رِہان' کی جمع ہے، پس یہ جمع الجمع ہے، اور اسے الزجاج نے الفراء(٧) سے نقل کیا ہے۔ المہدوی نے کہا: "فرہان" مبتدا ہے، اور خبر محذوف ہے، اور معنی یہ ہے: پس رہن رکھی ہوئی چیزیں اس کے لیے کافی ہیں۔ النحاس(٨) نے کہا: اور عاصم بن ابی النجود نے پڑھا: "فَرِهْنٌ" ہا کے سکون(٩) کے ساتھ، اور یہ اہل مکہ سے مروی ہے۔ اس باب میں قاعدہ "رِہانٌ" ہے؛ جیسے کہا جاتا ہے: 'بغل' اور 'بغال'، 'کبش' اور 'کباش'۔ اور "رُهُن" کا طریقہ یہ ہے کہ وہ 'رِہان' کی جمع ہو؛ جیسے 'کتاب' اور 'کتب'۔ اور کہا گیا: 'رہن' کی جمع ہے؛ جیسے

(١) المحرر الوجیز ٣٨٦/١ میں۔ (٢) القراءات الشاذة ص ١٨۔ (٣) إعراب القرآن ٣٤٨/١ میں۔ (٤) المحرر الوجیز ٣٨٦/١۔ (٥) یعنی اس کا سکون۔ ان دونوں سے مشہور قرات را اور ہا کے پیش کے

ساتھ ہے۔ دیکھئے السبعة ص ١٩٤، اور التیسیر ص ٨٥۔ (٦) اپنی تفسیر ١٢٣/٥ میں، اور المحرر الوجیز ٣٨٦/١ میں، اور ان سے مصنف نے نقل کیا۔ (٧) معانی القرآن للزجاج ٣٦٧/١، اور معانی القرآن للفراء ١٨٨/١، اور المحرر الوجیز ٣٨٦/١-٣٨٧، اور ان سے مصنف نے نقل کیا۔ (٨) إعراب القرآن ٣٤٩/١ میں۔ (٩) ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ١٨ میں اس قرات کی نسبت ابن حوشب اور ابو عمرو کی طرف کی، اور عاصم کی ان سے متواتر قرات "فرہان" ہے۔ السبعة ص ١٩٥، اور التیسیر ص ٨٥۔

...saqf and suquf (ceilings), halq and huluq (throats), farsh and furush (furniture), nashr and nushur (resurrection), and their likes. And "ruhun" (pledges), by keeping the 'ha' silent, its way is that the dammah (vowel sound 'u') was omitted due to its heaviness. It is said: it is the plural of 'rahn' (pledge); like 'sahm hashr', meaning precise, and 'siham hashr'. And the first is more appropriate; because the first is not an adjective, and this is an adjective.

Abu Ali al-Farisi said(1): "The pluralization of 'rahn' for the least number, I do not know of it occurring; if it did, its pattern would be 'af'ul'(2) like 'kalb' (dog) and 'aklub' (dogs), and it's as if they sufficed with the little for the many, just as the many-form construction was used instead of the few-form construction in their saying: 'thalathah shusu' (three shoe-straps), and the few-form construction has been used instead of the many in 'rasan' (halter) and 'arsan'. Thus, 'ruhun' is pluralized on two constructions, which are 'fu'ul' and 'fi'al'."

Al-Akhfash said(3): "[plural of] 'fa'l' on [the weight of] 'fu'ul' is ugly, and it is rare and anomalous. He said: 'ruhun' might be a plural of 'rihan', as if 'rahn' is pluralized as 'rihan', then 'rihan' is pluralized as 'ruhun', like 'firash' (bed) and 'furush'."

Fifth: The meaning of Al-Rahn (pledge) is: detaining the physical asset as a security for a right; so that the right may be fulfilled from its price or from the price of its benefits when it's impossible to take it from the debtor; this is how scholars defined it(4), and in the speech of the Arabs it means permanence and continuity. Ibn Sayyidih said: and 'rahnahu', meaning: he made it permanent; and from 'rahn' in the sense of 'dama' (lasted/continued) is the poet's saying:

Bread and meat are constant for them ** and coffee whose strainer is pouring(5)

Al-Jawhari said: Something 'rahana' (stayed), meaning it lasted. And 'arhanahu' food and drink, I made it constant for them, and it is constant food. 'Al-Rahin' is the firm/established, and 'al-rahin' is the emaciated among camels and people. He said: ...

---

(1) In Al-Hujjah 2/447, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/387. (2) In (d), (z), and (m): 'af'ala', and what is established is from (m) and the two previous sources. (3) Ma'ani al-Qur'an for him 1/291-292. (4) Al-Mufhim 4/519. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/386, and the verse appeared in Al-Hujjah 2/446, Al-Lisan (r-h-n), and Al-Lubab 4/509 without attribution.

सूरह अल-बकरा: आयत २८३ | ४६७

...'सक़्फ़' और 'सुक़ुफ़' (छतें), 'हलक़' और 'हुलुक़' (गले), 'फ़र्श' और 'फ़ुरुश' (बिस्तर/फर्नीचर), 'नश्र' और 'नुशुर' (पुनरुत्थान), और इसके समान। और "रूहून" (गिरवी रखी वस्तुएँ), 'हा' को साकिन (मौन) रखकर, इसका तरीका यह है कि दम्मा (उ ध्वनि) को इसके भारीपन के कारण हटा दिया गया था। कहा जाता है: यह 'रहन' (गिरवी) का बहुवचन है; जैसे 'सह्म हश्र', यानी सटीक, और 'सिहाम हश्र'। और पहला अधिक उचित है; क्योंकि पहला विशेषण नहीं है, और यह विशेषण है।

अबू अली अल-फ़ारसी ने कहा(१): "न्यूनतम संख्या के लिए 'रहन' का बहुवचन, मैं इसके आने के बारे में नहीं जानता; यदि यह आता, तो इसका मापदण्ड 'अफ़उल'(२) होता जैसे 'क़ल्ब' (कुत्ता) और 'अक़्लुब', और ऐसा लगता है जैसे उन्होंने कम से बहुत के लिए काम चला लिया, जैसे कि 'थलाथह शुसू' (तीन जूतों के फीते) कहने में बहुत के निर्माण का उपयोग कम के निर्माण के स्थान पर किया गया है, और कम के निर्माण का उपयोग बहुत के स्थान पर 'रसन' और 'अरसान' में किया गया है। अतः, 'रूहून' को दो रूपों में बहुवचन बनाया जाता है, जो 'फ़ुउल' और 'फ़िआल' हैं।"

अल-अख़फ़श ने कहा(३): "फ़उल' का 'फ़ुउल' पर [बहुवचन] भद्दा है, और यह दुर्लभ और विसंगत है। उन्होंने कहा: 'रूहून' 'रिहान' का बहुवचन हो सकता है, जैसे कि 'रहन' का बहुवचन 'रिहान' बनाया जाए, फिर 'रिहान' का बहुवचन 'रूहून' बनाया जाए, जैसे 'फ़िराश' (बिस्तर) और 'फ़ुरुश'।"

पाँचवां: अर-रहन (गिरवी) का अर्थ है: किसी अधिकार की सुरक्षा के रूप में भौतिक संपत्ति को रोकना; ताकि ऋणी से उसे लेना असंभव होने पर उसकी कीमत या उसके लाभों की कीमत से अधिकार पूरा किया जा सके; विद्वानों ने इसे इसी तरह परिभाषित किया है(४), और अरबों के भाषण में इसका अर्थ स्थायित्व और निरंतरता है। इब्न सैय्यिदा ने कहा: और 'रहनहु', यानी: उसने इसे स्थायी बना दिया; और 'रहन' के स्थायी होने के अर्थ में कवि का कहना है:

उनके लिए रोटी और मांस स्थायी है ** और कॉफी जिसकी छलनी गिर रही है(५)

अल-जौहरी ने कहा: किसी चीज़ का 'रहना' (रहन), यानी वह टिका रहा। और मैंने उनके लिए भोजन और पेय 'अरहंतु' (स्थायी) कर दिया, यानी उनके लिए स्थायी कर दिया, और वह स्थायी भोजन है। 'अल-राहिन' स्थापित/दृढ़ है, और 'अल-राहिन' ऊंटों और लोगों में दुबला-पतला है। उन्होंने कहा: ...

(१) अल-हुज्जह २/४४७, और अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३८७ में। (२) (द), (ज़), और (म) में: 'अफ़अला', और जो स्थापित है वह (म) और पिछले दो स्रोतों से है। (३) उनके लिए मा'नी अल-क़ुरान १/२९१-२९२। (४) अल-मुफ़हिम ४/५१९। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/३८६, और कविता अल-हुज्जह २/४४६, अल-लिसान (र-ह-न), और अल-लुबाब ४/५०९ में बिना श्रेय के आई है।

...سَقْف اور سُقُف (چھتیں)، حَلْق اور حُلُق (گلے)، فَرْش اور فُرُش (بچھونے/فرنیچر)، نَشْر اور نُشُر (دوبارہ زندہ ہونا)، اور اس جیسے۔ اور "رُهُن" (گروی رکھی ہوئی چیزیں)، 'ہا' کو ساکن رکھ کر، اس کا طریقہ یہ ہے کہ ضمہ (پیشن) کو اس کے ثقل (بوجھ) کی وجہ سے گرا دیا گیا۔ اور کہا گیا: یہ 'رَهْن' (گروی) کی جمع ہے؛ جیسے 'سَهْم حَشْر'، یعنی باریک، اور 'سِهَام حَشْر'۔ اور پہلا قول زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ پہلا صفت نہیں ہے، اور یہ صفت ہے۔

ابو علی الفارسی نے کہا(۱): "رَهْن" کی جمع قلت (کم عدد کے لیے) کے بارے میں مجھے معلوم نہیں کہ آئی ہو؛ اگر آتی تو اس کا قیاس 'أَفْعُل'(۲) ہوتا جیسے 'كَلْب' (کتا) اور 'أَكْلُب' (کتے)، اور ایسا لگتا ہے جیسے انہوں نے تھوڑی تعداد والی جمع سے زیادہ والی جمع کا کام لے لیا، جیسا کہ ان کے قول "ثلاثة شُسُوع" (تین تسمے) میں جمع کثرت کے وزن کو جمع قلت کی جگہ استعمال کر کے گزارہ کیا گیا ہے، اور "رَسَن" (رسی) کی جمع "أَرْسَان" میں جمع قلت کو جمع کثرت کی جگہ استعمال کیا گیا ہے۔ پس "رُهُن" دو اوزان پر جمع آتی ہے، اور وہ 'فُعُل' اور 'فِعَال' ہیں۔

اخفش(۳) نے کہا: 'فَعْل' کی جمع 'فُعُل' کے وزن پر قبیح (ناپسندیدہ) ہے، اور یہ کم ہے اور شاذ (قاعدے کے خلاف) ہے۔ انہوں نے کہا: کبھی "رُهُن" جمع 'رِهَان' کی جمع ہو سکتی ہے، گویا کہ 'رَهْن' کی جمع 'رِهَان' آئی، پھر 'رِهَان' کی جمع 'رُهُن' آئی، جیسے 'فِرَاش' اور 'فُرُش'۔

پانچویں بات: رَہن کے معنی ہیں: کسی شے (عین) کو حق کے عوض وثیقہ (ضمانت) کے طور پر روک لینا؛ تاکہ جب مقروض سے حق وصول کرنا مشکل ہو جائے تو اس کی قیمت یا اس کے منافع کی قیمت سے حق پورا کیا جا سکے۔ علماء(۴) نے اس کی اسی طرح تعریف کی ہے، اور عربوں

کے کلام میں یہ دوام اور تسلسل کے معنی میں آتا ہے۔ ابن سیدہ نے کہا: 'رَهَنَه' یعنی اسے دائمی بنا دیا۔ اور 'رَہن' کے دوام (ہمیشہ رہنے) کے معنی میں ہونے پر شاعر کا قول ہے:

روٹی اور گوشت ان کے لیے دائمی ہے ** اور ایسی شراب (قہوہ) جس کی صافی بہہ رہی ہے(۵)

جوہری نے کہا: 'رَهَن الشيءُ رَهْناً' یعنی وہ دائمی ہو گیا۔ اور 'أرهنتُ لهم الطعام والشراب' میں نے ان کے لیے کھانا پینا دائمی کر دیا، اور وہ 'طعام راهن' (دائمی کھانا) ہے۔ 'الراهن' کے معنی ثابت (قائم) کے ہیں، اور 'الراهن' اونٹوں اور انسانوں میں لاغر و دبلا کو بھی کہتے ہیں۔ انہوں نے کہا: ...

---

(۱) الحجہ ۲/ ۴۴۷، اور المحرر الوجیز ۱/ ۳۸۷ میں۔ (۲) (د)، (ز) اور (م) میں: 'أفعلا'، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور سابقہ دو مصادر سے ہے۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن ۱/ ۲۹۱-۲۹۲۔ (۴) المفہم ۴/ ۵۱۹۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۳۸۶، اور یہ شعر الحجہ ۲/ ۴۴۶، اللسان (ر-ہ-ن)، اور اللباب ۴/ ۵۰۹ میں بغیر نسبت کے آیا ہے۔

468 Surah Al-Baqarah: Verse 283

If you see my body has become thin as a twig, for it is pledged... [due to] emaciation, for the glory of men is not in fatness. (1) Ibn Atiyah said (2): Regarding the meaning of 'rahn' (pledge) as a security, it is said 'arhanahu irhanan' (I pledged it); some have related this. Abu Ali said (3): I used 'arhant' for bidding high (in price), but for loans and sales, I used 'rahant'. Abu Zaid said: 'arhant' in merchandise means I overbid for it; and this is specific to high prices (4). He said: An 'Idiyyah camel for which dinars were pledged (bid highly). (5) He is describing a she-camel. 'Al-'Id' is a clan of Mahra (6), and Mahra camels are described as noble and excellent. Al-Zajjaj said (7): Regarding 'rahn' (pledge), it is said: 'rahant' and 'arhant'. Ibn Al-A'rabi (8) and Al-Akhfash also said this. Abdullah ibn Hammam Al-Saluli said: When I feared their claws... I escaped and left Malik as a pledge [hostage] with them. (9) Tha'lab said: All narrators agree on 'arhantuhum', considering both 'rahantuhu' and 'arhantuhu' as permissible, except for Al-Asma'i; for he narrated it as 'wa-arhantuhum', based on conjoining a future tense verb with a past tense verb.

---

(1) Al-Sihah (rahn). The rajaz poem appeared in Al-Mujmal 1/403, and Tahdhib al-Lugha 6/276 without attribution. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/387. (3) In Al-Hujjah 2/444, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/387, from which the author quoted. (4) Mujmal al-Lugha 1/403, and Tahdhib al-Lugha 6/275. (5) Its speaker is Radhad al-Kalbi, and it is in Islah al-Mantiq 1/276, Al-Hujjah 2/444, Al-Sihah (rahn), Tahdhib al-Lugha 6/275, Mujmal al-Lugha 1/403, and Al-Lisan (rahn) and (awd), and its opening part: "Ibn Salma covers distance on it from a rider." (6) His saying: 'Mahrah': with two fatha marks: a tribe to which Mahri camels are attributed. Mu'jam al-Buldan 5/234. (7) In Ma'ani al-Qur'an 1/327. (8) Tahdhib al-Lugha 6/275, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/387, from which the author quoted. (9) The verse appeared in Islah al-Mantiq 1/277, Ma'ani al-Zajjaj 1/367, Al-Hujjah 2/446, Al-Sihah (rahn), and Tahdhib al-Lugha 6/274, and in it: 'arhantuhum' instead of 'arhantuhum'.

468 सूरह अल-बकराह: आयत 283

यदि तुम मेरे शरीर को एक टहनी की तरह पतला देखोगे क्योंकि वह गिरवी है... [दुबलेपन के कारण], क्योंकि पुरुषों की महिमा मोटापे में नहीं है। (1) इब्न अतिय्या ने कहा (2): 'रहन' (बंधक) के अर्थ में जो सुरक्षा के रूप में है, 'अरहनतु इरहानन' (मैंने इसे गिरवी रखा) कहा जाता है; कुछ ने इसे उद्धृत किया है। अबू अली ने कहा (3): मैंने बोली लगाने (ऊंची कीमत) के लिए 'अरहनतु' का इस्तेमाल किया, लेकिन ऋण और बिक्री के लिए मैंने 'रहनतु' का इस्तेमाल किया। अबू ज़ैद ने कहा: वस्तु में 'अरहनतु' का अर्थ है मैंने इसके लिए ऊंची बोली लगाई; और यह विशेष रूप से उच्च कीमतों में होता है (4)। उसने कहा: एक 'इदिया' ऊंटनी जिसके लिए दीनार गिरवी रखे गए (ऊंची बोली लगाई गई)। (5) वह एक ऊंटनी का वर्णन कर रहा है। 'अल-ईद' महरा का एक कबीला है (6), और महरा ऊंट अपनी कुलीनता और उत्कृष्टता के लिए वर्णित हैं। अल-ज़ज्जाज ने कहा (7): 'रहन' (गिरवी) के बारे में कहा जाता है: 'रहनतु' और 'अरहनतु'। इब्न अल-अराबी (8) और अल-अखफश ने भी यही कहा है। अब्दुल्ला बिन हम्माम अल-सलूली ने कहा: जब मुझे उनके नाखूनों का डर लगा... तो मैं बच निकला और मलिक को उनके पास बंधक के रूप में छोड़ दिया। (9) थलब ने कहा: सभी कथावाचक 'अरहनतुहुम' पर सहमत हैं, इस आधार पर कि 'रहनतुहु' और 'अरहनतुहु' दोनों जायज़ हैं, अल-असमी को छोड़कर; क्योंकि उन्होंने इसे 'वा-अरहनतुहुम' के रूप में सुनाया, भविष्य काल की क्रिया को भूत काल की क्रिया के साथ जोड़ने के आधार पर।

---

(1) अल-सिहाह (रहन)। राजज़ कविता अल-मुजमल 1/403 और तहज़ीब अल-लुग़ा 6/276 में बिना श्रेय के दिखाई दी। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/387 में। (3) अल-हुज्जह 2/444 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/387 में, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है। (4) मुजमल अल-लुग़ा 1/403, और तहज़ीब अल-लुग़ा 6/275। (5) इसके वक्ता रधद अल-कल्बी हैं, और यह इस्लाह अल-मन्तिक 1/276, अल-हुज्जह 2/444, अल-सिहाह (रहन), तहज़ीब अल-लुग़ा 6/275, मुजमल अल-लुग़ा 1/403, और अल-लिसान (रहन) और (अद) में है, और इसका शुरुआती हिस्सा है: "इब्न सलमा उस पर सवार होकर दूरी तय करता है।" (6) उनका कहना: 'महरा': दो फतह चिह्नों के साथ: एक जनजाति जिससे महरी ऊंटों का संबंध है। मुजम अल-बुलदान 5/234। (7) मानी अल-कुरान 1/327 में। (8) तहज़ीब अल-लुग़ा 6/275, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/387 में, जहाँ से लेखक ने उद्धृत किया है। (9) यह कविता इस्लाह अल-मन्तिक 1/277, मानी अल-ज़ज्जाज 1/367, अल-हुज्जह

2/446, अल-सिहाह (रहन), और तहज़ीब अल-लुग़ा 6/274 में आई है, और इसमें: 'अरहनतुहुम' की जगह 'अरहनतुहुम' है।

468 سورة البقرہ: آیت 283

اگر تم دیکھو کہ میرا جسم دبلا ہو کر لکڑی کی طرح ہو گیا ہے کیونکہ وہ گروی ہے... [دبلے پن کی وجہ سے]، اور مردوں کی شان موٹاپے میں نہیں ہے۔ (1) ابن عطیہ نے کہا (2): 'رھن' (گروی) کے معنی میں جو کہ وثیقہ (ضمانت) ہے، 'ارھنتُ ارھاناً' کہا جاتا ہے؛ بعض نے اسے اسی طرح نقل کیا ہے۔ ابو علی نے کہا (3): میں نے بولی لگانے (قیمت بڑھانے) میں 'ارھنتُ' استعمال کیا، اور جہاں تک قرض اور بیع کا تعلق ہے تو میں نے 'رھنتُ' استعمال کیا۔ ابو زید نے کہا: سامانِ تجارت میں 'ارھنتُ' کا مطلب ہے کہ میں نے اس کی قیمت بڑھا دی؛ اور یہ خاص طور پر قیمتوں کی گرانی میں ہوتا ہے (4)۔ کہا: عیدی اونٹنی جس کے بدلے دینار گروی رکھے گئے (زیادہ قیمت لگائی گئی)۔ (5) وہ اونٹنی کی تعریف کر رہا ہے۔ 'العید' مہرہ کا ایک قبیلہ ہے (6)، اور مہرہ کے اونٹ اپنی نجابت اور عمدگی کے لیے مشہور ہیں۔ زجاج نے کہا (7): گروی رکھنے کے بارے میں کہا جاتا ہے: 'رھنتُ' اور 'ارھنتُ'۔ ابن الاعرابی (8) اور اخفش نے بھی یہی کہا ہے۔ عبداللہ بن ہمام السلولی نے کہا: پس جب میں ان کے ناخنوں سے ڈر گیا... تو میں نجات پا گیا اور مالک کو ان کے پاس گروی [یرغمال] چھوڑ آیا۔ (9) ثعلب نے کہا: تمام راوی 'ارھنتُھم' پر متفق ہیں، اس بنیاد پر کہ 'رھنتُہ' اور 'ارھنتُہ' دونوں جائز ہیں، سوائے اصمعی کے؛ کیونکہ انہوں نے اسے 'وأرھنتُھم' روایت کیا ہے، اس بنیاد پر کہ فعل مستقبل کا عطف فعل ماضی پر کیا ہے۔

---

(1) الصحاح (رھن)۔ یہ رجز 'المجمل' 403/1 اور 'تہذیب اللغۃ' 276/6 میں بغیر کسی نسبت کے مذکور ہے۔ (2) المحرر الوجیز 387/1 میں۔ (3) الحجۃ 444/2 اور المحرر الوجیز 387/1 میں، جہاں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (4) مجمل اللغۃ 403/1 اور تہذیب اللغۃ 275/6۔ (5) اس کے کہنے والے رذاذ الکلبی ہیں، اور یہ 'اصلاح المنطق' 276/1، 'الحجۃ' 444/2، 'الصحاح' (رھن)،

'تہذیب اللغۃ' 275/6، 'مجمل اللغۃ' 403/1، اور 'اللسان' (رھن) اور (عود) میں ہے، اور اس کا مصرع اول ہے: "ابن سلمیٰ اس کے ذریعے کسی سوار سے دوری طے کرتا ہے"۔ (6) ان کا قول: 'مہرہ': دو زبر کے ساتھ: ایک قبیلہ ہے جس کی طرف مہرہ کے اونٹوں کی نسبت کی جاتی ہے۔ معجم البلدان 234/5۔ (7) معانی القرآن 327/1 میں۔ (8) تہذیب اللغۃ 275/6 اور المحرر الوجیز 387/1 میں، جہاں سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (9) یہ شعر 'اصلاح المنطق' 277/1، 'معانی الزجاج' 367/1، 'الحجۃ' 446/2، 'الصحاح' (رھن)، اور 'تہذیب اللغۃ' 274/6 میں آیا ہے، اور اس میں 'ارھنتُھم' کی جگہ 'ارھنتُھم' ہے۔

469 Surah Al-Baqarah: Verse 283 And he likened it to their saying: "I stood up while striking his face," which is a good position; because the 'waw' is the 'waw of state' (waw al-hal). Thus, "I strike" is made a state for the first verb in the sense of "I stood up striking his face," meaning: I left him staying with them; because it is not said: "ar-hantu" (I pledged) something, rather it is said: "rahantuhu" (I pledged it). (1) And you say: I pledged my tongue for such-and-such, and it is not said: "ar-hantu" in this case. (2) Ibn al-Sikkit said (3): "ar-hantu" in this context means I paid in advance (as-laftu). The "murtahin" (pledgee) is the one who takes the "rahn" (pledge/security). The thing is "marhoon" and "raheen" (pledged), and the feminine is "raheenah." "And I wagered (raahantu) so-and-so on such-and-such a wager (muraahanah): I took a risk with him. And "ar-hantu" my children with it as a pledge: I put them at risk for it. And "al-raheenah" is the singular of "al-raha'in" (pledges); all of this is from Al-Jawhari (4). Ibn Atiyyah (5): It is said without disagreement regarding selling and lending: "rahantu rahnan" (I pledged a pledge), then the object given was named by this infinitive noun; you say: "rahantu rahnan" just as you say: "rahantu thawban" (I pledged a garment). The Sixth [Point]: Abu Ali said: Since "al-rahn" carries the meaning of fixity and permanence, for this reason, the pledge becomes void according to the jurists (Fuqaha) if it leaves the hand of the pledgee to the pledger in any way; because it has departed from what was established by the pledgee's choice for it (6). I say: This is the relied-upon position with us, that whenever the pledge returns to the pledger by the choice of the pledgee, the pledge becomes void. Abu Hanifa also said this, except that he said: If it returns as a loan or a trust, it does not become void. Al-Shafi'i said: Its return to the hand of the pledger absolutely does not invalidate the ruling of the prior possession; and our evidence is [the verse]: "then pledges in possession," so if it leaves the hand of the possessor, that term linguistically no longer applies to it, so it does not apply to it legally, and this is clear (7).

(1) Al-Sihah (rahn), and see Islah al-Mantiq 1/257 and 277, and Tahdhib al-Lughah 6/274. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/387. (3) In Islah al-Mantiq 1/257 and 276. And see Tahdhib al-Lughah 6/274, and Mujmal al-Lughah 1/403. (4) In Al-Sihah (rahn). (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/387. (6) Al-Hujjah 2/446, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/386, and from it the author quoted. (7) Al-Mufhim 4/519, and see Al-Ma'unah 2/1154.

469 सूरह अल-बकरा: आयत 283 और उन्होंने इसकी तुलना उनके इस कथन से की है: "मैं उसका चेहरा मारते हुए खड़ा हुआ," जो कि एक अच्छा दृष्टिकोण है; क्योंकि यहाँ 'वाव' (waw) 'हाल' (अवस्था) दर्शाने वाला 'वाव' है। इस प्रकार, "मैं मारता हूँ" को पहले क्रिया की अवस्था के रूप में लिया गया है, जिसका अर्थ है "मैं उसका चेहरा मारते हुए खड़ा हुआ," यानी: मैंने उसे उनके पास रहने के लिए छोड़ दिया; क्योंकि "अर्हन्तु अल-शय" (मैंने वस्तु को गिरवी रखा) नहीं कहा जाता, बल्कि केवल "रहन्तुहु" (मैंने उसे गिरवी रखा) कहा जाता है (1)। और आप कहते हैं: मैंने अपनी ज़ुबान इस बात के लिए गिरवी रख दी, और इसमें "अर्हन्तु" नहीं कहा जाता (2)। इब्न अल-सिक्किट ने कहा (3): इसमें "अर्हन्तु" का अर्थ है "मैंने अग्रिम भुगतान किया" (असलफ़्तु)। "मुर्तहिन" (गिरवी लेने वाला) वह है जो "रहन" (गिरवी/बंधक) लेता है। वस्तु "मरहून" और "रहीन" (गिरवी रखी हुई) है, और इसका स्त्रीलिंग "रहीना" है। और "मैंने अमुक व्यक्ति के साथ ऐसी शर्त लगाई" (राहनतु फ़ुलानन): मैंने उसके साथ जोखिम उठाया। और "अर्हन्तु बिही वलदी" (मैंने उसके लिए अपने बच्चों को गिरवी रखा): मैंने उन्हें जोखिम में डाल दिया। और "अल-रहीना", "अल-रहाइन" का एकवचन है; यह सब अल-जौहरी से है (4)। इब्न अतिय्याह (5): बिक्री और ऋण के संबंध में बिना किसी विवाद के कहा जाता है: "रहन्तु रहनन" (मैंने एक गिरवी रखी), फिर इस स्रोत (मस्दर) के नाम से उस दी गई वस्तु को पुकारा जाने लगा; आप कहते हैं: "रहन्तु रहनन" जैसे आप कहते हैं: "रहन्तु थौबन" (मैंने एक कपड़ा गिरवी रखा)। छठा बिंदु: अबू अली ने कहा: चूंकि "रहन" का अर्थ स्थिरता और स्थायित्व है, इसलिए फ़ुक़हा (न्यायविदों) के अनुसार गिरवी तब अमान्य हो जाती है जब वह किसी भी तरह से गिरवी लेने वाले (मुर्तहिन) के हाथ से गिरवी रखने वाले (राहिन) के पास वापस चली जाती है; क्योंकि वह उस स्थिति से अलग हो गई है जो मुर्तहिन की पसंद से उसके लिए तय की गई थी (6)। मैंने कहा (लेखक): हमारे यहाँ यही विश्वसनीय मत है कि जब भी गिरवी मुर्तहिन की पसंद से राहिन के पास वापस चली जाती है, तो गिरवी अमान्य हो जाती है। अबू हनीफ़ा ने भी यही कहा, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: यदि वह ऋण (आरिया) या अमानत (वदीआ) के रूप में वापस आती है, तो अमान्य नहीं होती। अल-शफ़ीई ने कहा: राहिन के हाथ में उसकी वापसी किसी भी स्थिति में पूर्व कब्ज़े के नियम को अमान्य नहीं करती; और हमारा प्रमाण है [आयत]: "तो कब्ज़े में ली गई गिरवी चीज़ें," अतः यदि वह कब्ज़े वाले के हाथ से निकल गई, तो भाषाई रूप से वह शब्द उस पर लागू नहीं होता, इसलिए कानूनी रूप से भी वह लागू नहीं होगा, और यह स्पष्ट है (7)।

(1) अल-सिहाह (रहन), और देखें इस्लाह अल-मन्तिक़ 1/257 और 277, और तहज़ीब अल-लुग़ा 6/274। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/387। (3) इस्लाह अल-मन्तिक़ 1/257 और 276 में। और देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 6/274, और मुजमल अल-लुग़ा 1/403। (4) अल-सिहाह (रहन) में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/387 में। (6) अल-हुज्जाह 2/446, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/386, और इसी से लेखक ने उद्धृत किया है। (7) अल-मुफ़्हिम 4/519, और देखें अल-मऊना 2/1154।

٤٦٩ سورہ البقرہ: آیت ٢٨٣ اور انہوں نے اسے ان کے اس قول سے تشبیہ دی: "میں اس کا چہرہ مارتے ہوئے کھڑا ہوا،" اور یہ ایک اچھا موقف ہے؛ کیونکہ 'واؤ' 'واوِ حالیہ' ہے؛ چنانچہ "میں مارتا ہوں" کو پہلے فعل کے لیے حال قرار دیا گیا ہے جس کا معنی ہے "میں اس کا چہرہ مارنے کی حالت میں کھڑا ہوا،" یعنی: میں نے اسے ان کے پاس ٹھہرا ہوا چھوڑ دیا؛ کیونکہ یہ نہیں کہا جاتا: "أرهنتُ الشَّيْءَ" (میں نے چیز رہن رکھی)، بلکہ "رهَنْتُه" (میں نے اسے رہن رکھا) کہا جاتا ہے (١)۔ اور آپ کہتے ہیں: میں نے فلاں بات پر اپنی زبان رہن رکھ دی، اور اس میں "أرهنت" نہیں کہا جاتا (٢)۔ وقال ابنُ السِّكِّيت(٣): "أرهنتُ" اس میں "میں نے پیشگی رقم دی" (أسلفتُ) کے معنی میں ہے۔ اور "مرتہن" وہ ہے جو رہن لیتا ہے۔ اور چیز "مرہون" اور "رہین" ہے، اور اس کی مؤنث "رہینہ" ہے۔ اور "میں نے فلاں سے اتنے پر شرط لگائی" (راهنت فلاناً): میں نے اس کے ساتھ خطرہ مول لیا۔ اور "أرهنتُ به ولدي": میں نے ان (بچوں) کو اس کی وجہ سے خطرے میں ڈال دیا۔ اور "رہینہ" جمع "رہائن" کا واحد ہے؛ یہ سب جوہری (٤) سے منقول ہے۔ ابن عطیہ (٥): بیع اور قرض میں بلا اختلاف کہا جاتا ہے: "رہنتُ رہناً" (میں نے کوئی چیز رہن رکھی)، پھر اس مصدر کے نام سے اس دی گئی چیز کا نام رکھ دیا گیا؛ آپ کہتے ہیں: "رہنتُ رہناً" جیسے آپ کہتے ہیں: "رہنتُ ثوباً" (میں نے کپڑا رہن رکھا)۔ السادسة: قال أبو علي: چونکہ "رہن" ثبات اور ہمیشگی کے معنی میں ہے، اسی لیے فقہا کے نزدیک رہن باطل ہو جاتا ہے جب وہ کسی بھی طریقے سے مرتہن (رہن لینے والے) کے ہاتھ سے راہن (رہن رکھنے والے) کے پاس چلا جائے؛ کیونکہ وہ اس حالت سے جدا ہو گیا جو مرتہن کے اختیار سے اس کے لیے مقرر کی گئی تھی (٦)۔ قلت: ہمارے نزدیک یہی معتمد قول ہے کہ جب بھی رہن مرتہن کے اختیار سے راہن کی طرف واپس لوٹ جائے تو رہن باطل ہو جاتا ہے، اور یہی بات امام ابو حنیفہ نے کہی ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے کہا: اگر وہ عاریت یا ودیعت کے طور پر واپس جائے تو باطل نہیں ہوتا۔ اور امام

شافعی نے کہا: راہن کے ہاتھ میں اس کی واپسی مطلق طور پر سابقہ قبضے کے حکم کو باطل نہیں کرتی؛ اور ہماری دلیل اللہ کا فرمان ہے: ﴿ فَرِهَٰنٌ مَّقْبُوضَةٌ ﴾، چنانچہ جب وہ قبضہ کرنے والے کے ہاتھ سے نکل گیا تو لغوی طور پر اس پر وہ لفظ صادق نہیں آتا، لہٰذا حکماً بھی صادق نہیں آئے گا، اور یہ واضح ہے (٧)۔

(١) الصحاح (رہن)، اور دیکھئے اصلاح المنطق ١ / ٢٥٧ اور ٢٧٧، اور تہذیب اللغۃ ٦ / ٢٧٤۔

(٢) المحرر الوجیز ١ / ٣٨٧۔ (٣) اصلاح المنطق ١ / ٢٥٧ اور ٢٧٦ میں۔ اور دیکھئے تہذیب اللغۃ ٦ / ٢٧٤، اور مجمل اللغۃ ١/ ٤٠٣۔ (٤) الصحاح (رہن) میں۔ (٥) المحرر الوجیز ١ / ٣٨٧ میں۔ (٦) الحجۃ ٢ / ٤٤٦، اور المحرر الوجیز ١ / ٣٨٦، اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ (٧) المفہم ٤ / ٥١٩، اور دیکھئے المعونۃ ٢ / ١١٥٤۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 283 / 470

Point Seven: If someone pledges something verbally but does not actually deliver it (possession), this does not establish a legal ruling; because Allah Almighty says: {a pledge [to be] handed over}. Al-Shafi’i said: Allah did not make the ruling except with a pledge characterized by possession. If the characteristic (possession) is absent, the ruling must also be absent, and this is very clear. The Malikis said: The pledge becomes binding upon the contract, and the pledger (rahin) is compelled to hand over the pledge so that the pledgee (murtahin) can possess it; because Allah Almighty says: {Fulfill the contracts} [Al-Ma'idah: 1], and this is a contract; and His saying: {by the covenant} [Al-Isra: 34], and this is a covenant; and the saying of peace and blessings be upon him: "Believers are bound by their conditions" (1), and this is a condition. Possession, for us, is a condition for its complete benefit. For them [other schools], it is a condition for its binding nature and validity (2).

Point Eight: Allah Almighty's saying: {handed over} requires the separation of the pledgee with the pledge. People have reached a consensus on the validity of the pledgee's possession, as well as the possession of his representative. They differed regarding possession by a trustworthy third party (adl) into whose hands the pledge is placed. Malik and all his companions, and the majority of scholars said: Possession by a trustworthy person is considered possession. Ibn Abi Layla, Qatadah, Al-Hakam, and 'Ata said: It is not possession, and it is not considered "handed over" unless it is with the pledgee, and they saw this as an act of ritual devotion (ta'abbud). The majority's opinion is more correct from the perspective...

---

(1) Narrated by Abu Dawud (3594), Ibn Hibban (1199), Ibn 'Adi (2/2088), and Al-Hakim (2/49) through Kathir bin Zaid, from Al-Walid bin Rabah, from Abu Hurayrah in a marfu' form. Al-Dhahabi said in 'Al-Talkhis': Al-Hakim did not authenticate it, and Kathir was weakened by Al-Nasa'i, though others strengthened him. Al-Bukhari mentioned it before hadith (2274). Al-Hafiz said in 'Al-Taghliq' (3/282): Kathir bin Zaid was softened by Ibn Ma'in and Abu Zur'ah, while Ahmad said: I see no harm in his hadith; his hadith is good (hasan) in general. It was also narrated by Al-Tabarani in 'Al-Kabir' (4404) and Ibn 'Adi (6/2065) through Jubarah bin al-Mughallis, from Qais bin al-Rabi', from Hakim bin Jubair, from Abayah bin Rifa'ah, from Rafi' bin Khadij as marfu'. In its chain is Jubarah bin al-Mughallis, who is weak, 'Al-Taqrib' p.76. It was also narrated by Al-Tirmidhi (1152), Al-Daraqutni (3/27), and Al-Bayhaqi (6/79) through Kathir bin Abd Allah bin 'Amr bin 'Awf from his father from his grandfather. Al-Hafiz

said in 'Al-Fath' (4/451): Kathir bin Abd Allah is weak according to most. However, Al-Bukhari and those who followed him like Al-Tirmidhi and Ibn Khuzaimah strengthen his case. There is a supporting narration for the hadith narrated by Ibn Abi Shaybah (6/568) from Yahya bin Abi Za'idah from Abd al-Malik from 'Ata as marfu'. Al-Hafiz said in 'Al-Taghliq' (3/282): This is a mursal with a strong chain. There are narrations on this topic from Anas and Aisha cited by Al-Hafiz in 'Al-Talkhis' (3/23), though he weakened their chains. (2) 'Al-Ma'unah' (2/1153), 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi (1/260-261), and 'Al-Mufhim' (4/519).

सूरह अल-बकरा: आयत 283 / पृष्ठ 470

सातवां बिंदु: यदि कोई व्यक्ति मौखिक रूप से कुछ गिरवी रखता है, लेकिन वास्तव में उसे नहीं सौंपता (कब्ज़ा), तो इससे कानूनी निर्णय स्थापित नहीं होता है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {एक गिरवी [जो] सौंपी जानी है}। अल-शाफ़ई ने कहा: अल्लाह ने निर्णय केवल कब्जे की विशेषता वाली गिरवी के साथ ही बनाया है। यदि विशेषता (कब्ज़ा) अनुपस्थित है, तो निर्णय भी अनुपस्थित होना चाहिए, और यह बहुत स्पष्ट है। मालकियों ने कहा: अनुबंध के बाद गिरवी अनिवार्य हो जाती है, और गिरवी रखने वाले (राहिन) को गिरवी सौंपने के लिए मजबूर किया जाता है ताकि गिरवी लेने वाला (मुर्तहिन) उस पर कब्ज़ा कर सके क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {अनुबंधों को पूरा करो} [अल-माइदा: 1], और यह एक अनुबंध है; और उसका कहना है: {प्रतिज्ञा द्वारा} [अल-इसरा: 34], और यह एक प्रतिज्ञा है; और उन पर शांति और आशीर्वाद हो, का कहना है: "मोमिन अपनी शर्तों पर टिके रहते हैं" (1), और यह एक शर्त है। हमारे लिए, कब्ज़ा इसके पूर्ण लाभ के लिए एक शर्त है। उनके[अन्य स्कूलों] के लिए, यह इसकी अनिवार्यता और वैधता के लिए एक शर्त है (2)।

आठवां बिंदु: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना: {सौंपी हुई} गिरवी लेने वाले के पास गिरवी के अलग होने की आवश्यकता है। लोगों ने गिरवी लेने वाले के कब्जे की वैधता पर आम सहमति जताई है, और साथ ही उसके प्रतिनिधि के कब्जे पर भी। उन्होंने एक विश्वसनीय तीसरे पक्ष (अदल) के कब्जे के संबंध में असहमति जताई, जिसके हाथों में गिरवी रखी जाती है। मलिक और उनके सभी साथियों, और विद्वानों के बहुमत ने कहा: एक विश्वसनीय व्यक्ति का कब्ज़ा कब्ज़ा माना जाता है। इब्न अबी लैला, क़तादा, अल-हकम और 'अता ने कहा: यह कब्ज़ा नहीं है, और इसे तब तक "सौंपा हुआ" नहीं माना जाता जब तक कि यह गिरवी लेने वाले के पास न हो, और उन्होंने इसे अनुष्ठानिक भक्ति (तअब्बुद) के रूप में देखा। बहुमत की राय इस दृष्टिकोण से अधिक सही है...

---

(1) इसे अबू दाऊद (3594), इब्न हिब्बान (1199), इब्न अदी (2/2088), और अल-हाकिम (2/49) द्वारा कसीर बिन ज़ैद के माध्यम से, अल-वलीद बिन रबाह से, अबू हुरैरा से मरफू रूप में उद्धृत किया गया है। अल-धहाबी ने 'अल-तल्खीस' में कहा: अल-हाकिम ने इसे प्रमाणित नहीं किया, और कसीर को अल-नसाई ने कमजोर बताया, जबकि अन्य ने उसे मजबूत बताया। अल-बुखारी ने इसे हदीस (2274) से पहले उल्लेख किया। अल-हाफिज़ ने 'अल-तगलीक' (3/282) में कहा: कसीर बिन

ज़ैद को इब्न मुईन और अबू ज़रअह ने कमजोर माना, जबकि अहमद ने कहा: मुझे उसकी हदीस में कोई बुराई नहीं दिखती; उसकी हदीस सामान्य रूप से अच्छी (हसन) है। इसे अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (4404) में और इब्न अदी (6/2065) ने जुबाराह बिन अल-मुग़ल्लिस के माध्यम से मरफू रूप में उद्धृत किया। इसकी श्रृंखला में जुबाराह बिन अल-मुग़ल्लिस है, जो कमजोर है, 'अल-तक़रीब' पृष्ठ 76। इसे अल-तिर्मिज़ी (1152), अल-दारकुतनी (3/27), और अल-बैहकी (6/79) द्वारा कसीर बिन अब्द अल्लाह बिन अम्र बिन औफ़ के माध्यम से उनके पिता और उनके दादा से उद्धृत किया गया है। अल-हाफिज़ ने 'अल-फतह' (4/451) में कहा: अधिकांश के अनुसार कसीर बिन अब्द अल्लाह कमजोर है। हालाँकि, अल-बुखारी और उनके अनुयायी जैसे अल-तिर्मिज़ी और इब्न खुज़ैमा उसे मजबूत मानते हैं। हदीस के लिए एक पुष्ट साक्ष्य इब्न अबी शैबा (6/568) द्वारा मरफू रूप में उद्धृत किया गया है। अल-हाफिज़ ने 'अल-तगलीक' (3/282) में कहा: यह एक मजबूत श्रृंखला वाला मुरसल है। इस विषय पर अनस और आयशा की हदीसें भी हैं जिन्हें अल-हाफिज़ ने 'अल-तल्खीस' (3/23) में उद्धृत किया है, हालाँकि उन्होंने उनकी श्रृंखलाओं को कमजोर बताया है। (2) 'अल-मौना' (2/1153), इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' (1/260-261), और 'अल-मुफ़हिम' (4/519)।

سورة البقرہ: آیت ۲۸۳ / ۴۷۰

ساتواں مسئلہ: جب وہ زبانی طور پر رہن رکھے اور عملاً اس پر قبضہ نہ دے تو اس سے کوئی حکم ثابت نہیں ہوتا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَرِهَٰنٌ مَّقْبُوضَةٌ﴾ (پس رہن جو قبضے میں دے دیے گئے ہوں)۔ امام شافعی نے فرمایا: اللہ نے حکم صرف اسی رہن کے ساتھ رکھا ہے جو قبضے کے ساتھ متصف ہو، پس جب صفت (قبضہ) نہ ہو تو حکم کا معدوم ہونا لازم ہے، اور یہ بالکل ظاہر ہے۔ مالکیہ کا کہنا ہے کہ: عقد (معاہدے) سے رہن لازم ہو جاتا ہے، اور راہن (رہن رکھنے والا) کو رہن دینے پر مجبور کیا جائے گا تاکہ مرتہن (جس کے پاس رہن رکھا جا رہا ہے) اسے حاصل کر لے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَوْفُوا بِالْعُقُودِ﴾ [المائدة: ١] (عہدوں کو پورا کرو) اور یہ ایک عقد ہے، اور اس کا قول: ﴿بِالْعَهْدِ﴾ [الإسراء: ٣٤] (عہد کے بارے میں) اور یہ ایک عہد ہے، اور آپ ﷺ کا فرمان: "مومن اپنی شرائط پر قائم رہتے ہیں" (۱) اور یہ ایک شرط ہے، چنانچہ ہمارے نزدیک قبضہ اس کے فائدے کی تکمیل کے لیے ایک شرط ہے۔ اور ان دونوں (دیگر ائمہ) کے نزدیک یہ اس کے لزوم اور صحت کی شرط ہے (۲)۔

آٹھواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَّقْبُوضَةٌ﴾ تقاضا کرتا ہے کہ مرتہن رہن کے ساتھ الگ ہو۔ اور لوگوں کا اس بات پر اجماع ہے کہ مرتہن کا قبضہ صحیح ہے، اور اسی طرح اس کے وکیل کا قبضہ بھی۔ اور انہوں نے کسی امانت دار (عدل) کے قبضے میں اختلاف کیا جس کے ہاتھ میں رہن رکھا جائے، پس امام مالک، ان کے تمام اصحاب اور جمہور علماء نے کہا: عدل کا قبضہ قبضہ ہی ہے۔ جبکہ ابن ابی لیلیٰ، قتادہ، حکم اور عطاء نے کہا: یہ قبضہ نہیں ہے، اور وہ اس وقت تک "مقبوضہ" نہیں کہلائے گا جب تک کہ وہ مرتہن کے پاس نہ ہو، اور انہوں نے اسے ایک تعبدی

(محض حکم الہی کے طور پر) معاملہ سمجھا۔ اور جمہور کا قول اس جہت سے زیادہ صحیح ہے کہ...

---

(۱) اسے ابوداؤد (۳۵۹۴)، ابن حبان (۱۱۹۹)، ابن عدی (۲۰۸۸/۲) اور حاکم ۴۹/۲ نے کثیر بن زید کے طریق سے، ولید بن رباح سے، ابو ہریرہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ الذہبی نے 'التلخیص' میں کہا: حاکم نے اسے صحیح قرار نہیں دیا، اور کثیر کو نسائی نے ضعیف کہا ہے جبکہ دوسروں نے اسے قوی قرار دیا ہے۔ بخاری نے اسے حدیث (۲۲۷۴) سے پہلے معلقاً ذکر کیا ہے۔ حافظ نے 'التغلیق' ۲۸۲/۳ میں کہا: کثیر بن زید کو ابن معین اور ابو زرعہ نے کمزور کہا، جبکہ امام احمد نے فرمایا: میں اس کی حدیث میں کوئی حرج نہیں دیکھتا، اس کی حدیث مجموعی طور پر حسن ہے۔ اسے طبرانی نے 'الکبیر' (۴۴۰۴) اور ابن عدی ۲۰۶۵/۶ میں جبارہ بن المغلس کے طریق سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں جبارہ بن المغلس ہے جو کہ ضعیف ہے، دیکھئے 'التقریب' ص ۷۶۔ اور اسے ترمذی (۱۱۵۲)، دارقطنی ۲۷/۳ اور بیہقی ۷۹/۶ نے کثیر بن عبد اللہ بن عمرو بن عوف کے طریق سے اپنے والد اور دادا سے روایت کیا ہے۔ حافظ نے 'الفتح' ۴۵۱/۴ میں کہا: کثیر بن عبد اللہ اکثر کے نزدیک ضعیف ہے، لیکن بخاری اور ان کی اتباع کرنے والے جیسے ترمذی اور ابن خزیمہ اس کے معاملے کو قوی قرار دیتے ہیں۔ اس حدیث کا ایک شاہد ابن ابی شیبہ ۵۶۸/۶ نے یحییٰ بن ابی زائدہ سے انہوں نے عبد الملک سے انہوں نے عطاء سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ حافظ نے 'التغلیق' ۲۸۲/۳ میں کہا: یہ مرسل ہے جس کی سند قوی ہے۔ اس باب میں انس اور عائشہ کی احادیث بھی ہیں جنہیں حافظ نے 'التلخیص' ۲۳/۳ میں ذکر کیا ہے اور ان کی اسانید کو ضعیف قرار دیا ہے۔ (۲) 'المعونہ' ۱۱۵۳/۲، اور ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۲۶۰/۱-۲۶۱، اور 'المفہم' ۵۱۹/۴۔

The meaning(1) is that if it comes to be with a just person (neutral third party), it is considered "possessed" linguistically and in reality; because the just person acts on behalf of the right-holder and is like an agent; and this is apparent.

Ninth: If the pledge is placed in the hands of a just person and it is lost, neither the mortgagee nor the person with whom it was placed is liable; because the mortgagee did not have anything in his hand for which he would be liable, and the person with whom it was placed is a trustee, and a trustee is not liable for loss without negligence.

Tenth: Since Allah Almighty said: "held in pledge" (maqbudah), our scholars said: it contains what implies, by its outward and absolute meaning, the permissibility of pledging undivided shared property (musha'). Contrary to Abu Hanifa and his companions, it is not permissible for them to pledge a third of a house or half of a servant or a sword. Then they said: if two men have property in which they are partners, and they pledge land to them for that, it is permissible if they take possession of it(3). Ibn al-Mundhir said(4): This is an authorization for pledging undivided property; because each of them is a mortgagee of half a house. Ibn al-Mundhir said: Pledging undivided property is permissible just as selling it is permissible.

Eleventh: Pledging what is owed as a debt (dhammah) is permissible according to our scholars; because it is considered "received" contrary to those who forbade it. An example is two men who transacted; one of them owes the other a debt, so he pledges the debt he owes(5). Ibn Khuwayzmindad said: Every commodity whose sale is permissible, its pledge is permissible. For this reason, we permitted pledging what is owed; because its sale is permissible, and because it is wealth by which a guarantee is established, so it is permissible for it to be a pledge, by analogy with an existing commodity. Those who forbade it said: Because its delivery cannot be realized, and delivery is a condition for the binding of the pledge; because the right must be fulfilled from it at the time of maturity, and fulfillment is from its value, not from its essence, and this cannot be conceived in a debt.

Twelfth: Al-Bukhari narrated from Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The back [of an animal]..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/388, and see Ahkam al-Quran by Al-Kiya 1/265, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/261, and Al-Mughni 14/470. (2) See Al-Ma'unah 2/1159. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/261, and see Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/287, and Al-Ma'unah 2/1155 - 1156. (4) In Al-Ishraf 1/86. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/261, and see Al-Mudawwanah 5/340, and Al-Ma'unah 2/1152-1153.

सूरा अल-बकरा: आयत 283 471

अर्थ(1) यह है कि यदि वह किसी न्यायप्रिय व्यक्ति (तटस्थ तीसरे पक्ष) के पास आ जाता है, तो उसे भाषाई और वास्तविक रूप से "कब्जे में" माना जाता है; क्योंकि न्यायप्रिय व्यक्ति अधिकार धारक की ओर से कार्य करता है और एक एजेंट की तरह होता है; और यह स्पष्ट है।

नौवां: यदि गिरवी किसी न्यायप्रिय व्यक्ति के हाथों में रखी जाती है और वह खो जाती है, तो न तो गिरवी रखने वाला और न ही वह व्यक्ति जिसके पास वह रखी गई थी, उत्तरदायी है; क्योंकि गिरवी रखने वाले के हाथ में ऐसा कुछ नहीं था जिसके लिए वह उत्तरदायी होता, और जिसके पास वह रखी गई थी वह एक अमीन (ट्रस्टी) है, और अमीन उत्तरदायी नहीं होता है(2)।

दसवां: चूंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "कब्जे में ली गई गिरवी" (मकबूदाह), हमारे विद्वानों ने कहा: इसमें वह बात शामिल है जो इसके बाहरी और पूर्ण अर्थ से, अविभाजित साझा संपत्ति (मुशा) को गिरवी रखने की अनुमति का संकेत देती है। इमाम अबू हनीफा और उनके साथियों के विपरीत, उनके निकट घर का एक तिहाई या एक गुलाम या तलवार का आधा हिस्सा गिरवी रखना जायज नहीं है। फिर उन्होंने कहा: यदि दो व्यक्तियों की कोई संपत्ति है जिसमें वे भागीदार हैं, और वे उसके बदले भूमि गिरवी रखते हैं, तो यह जायज है यदि वे उस पर कब्जा कर लेते हैं(3)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा(4): यह अविभाजित संपत्ति को गिरवी रखने का अधिकार है; क्योंकि उनमें से प्रत्येक आधे घर का गिरवीदार है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: अविभाजित संपत्ति को गिरवी रखना जायज है जैसे कि उसे बेचना जायज है।

ग्यारहवां: हमारे विद्वानों के अनुसार जो ऋण (धम्मा) के रूप में बकाया है उसे गिरवी रखना जायज है; क्योंकि इसे "प्राप्त" माना जाता है, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने इसे प्रतिबंधित किया है। एक उदाहरण दो व्यक्ति हैं जिन्होंने लेनदेन किया; उनमें से एक का दूसरे पर ऋण है, इसलिए वह उस ऋण को गिरवी रख देता है जो उसका बकाया है(5)। इब्न खुवेज़मिंदाद ने कहा: प्रत्येक वस्तु जिसकी बिक्री जायज है, उसका गिरवी रखना भी जायज है। इसी कारण से हमने बकाया ऋण को गिरवी रखने की अनुमति दी है; क्योंकि उसकी बिक्री जायज है, और क्योंकि वह धन है जिससे गारंटी (दस्तावेज) स्थापित होती है, इसलिए एक मौजूदा वस्तु के साथ सादृश्य (क़ियास) द्वारा, उसका गिरवी होना जायज है। जिन्होंने इसे प्रतिबंधित किया उन्होंने कहा: क्योंकि इसकी सुपुर्दगी (कब्जा दिलाना) संभव नहीं है, और सुपुर्दगी गिरवी के अनिवार्य होने के लिए शर्त है; क्योंकि परिपक्वता के समय

उससे अधिकार पूरा किया जाना चाहिए, और पूर्ति उसके मूल्य से होती है, उसके मूल से नहीं, और ऋण में इसकी कल्पना नहीं की जा सकती।

बारहवां: अल-बुखारी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "पीठ [सवारी का जानवर]..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/388, और देखें अहकाम अल-कुरान लिल-किया 1/265, और अहकाम अल-कुरान लिब्न अल-अरबी 1/261, और अल-मुघनी 14/470। (2) देखें अल-मऊना 2/1159। (3) अहकाम अल-कुरान लिब्न अल-अरबी 1/261, और देखें मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा 4/287, और अल-मऊना 2/1155-1156। (4) अल-इशराफ 1/86 में। (5) अहकाम अल-कुरान लिब्न अल-अरबी 1/261, और देखें अल-मुदव्वना 5/340, और अल-मऊना 2/1152-1153।

سورہ بقرہ : آیت ۲۸۳ ۴۷۱

معنی(۱) یہ ہے کہ جب وہ کسی عادل (تیسرے غیر جانبدار شخص) کے پاس پہنچ جائے تو وہ لغوی اور حقیقی طور پر "مقبوض" ہو جاتا ہے؛ کیونکہ عادل صاحبِ حق کا نائب اور وکیل کے درجے میں ہوتا ہے؛ اور یہ ظاہر ہے۔

نواں: اگر رہن کسی عادل کے ہاتھ میں رکھا جائے اور وہ ضائع ہو جائے، تو نہ مرتہن (رہن لینے والا) ضامن ہوگا اور نہ ہی وہ جس کے پاس رکھا گیا تھا؛ کیونکہ مرتہن کے ہاتھ میں ایسی کوئی چیز نہیں تھی جس کا وہ ضامن بنے، اور جس کے پاس رکھا گیا تھا وہ امین ہے، اور امین ضامن نہیں ہوتا(۲)۔

دسواں: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "مقبوضہ" تو ہمارے علماء نے کہا: اس میں وہ بات ہے جو اپنے ظاہر اور اطلاق کے اعتبار سے مشاع (مشترکہ غیر تقسیم شدہ جائیداد) کو رہن رکھنے کے جواز کا تقاضا کرتی ہے۔ برخلاف امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کے، ان کے نزدیک گھر کا تہائی حصہ، یا غلام یا تلوار کا آدھا حصہ رہن رکھنا جائز نہیں ہے۔ پھر انہوں نے کہا: اگر دو آدمیوں کا کوئی مال ہو جس میں وہ شریک ہوں، اور وہ اس کے بدلے ان دونوں کے پاس کوئی زمین رہن رکھ دے، تو یہ جائز ہے بشرطیکہ وہ اس پر قبضہ کر لیں(۳)۔ ابن المنذر نے کہا(۴): یہ مشاع کے رہن کی اجازت ہے؛ کیونکہ ان میں سے ہر ایک آدھے گھر کا مرتہن ہے۔ ابن المنذر نے کہا: مشاع کا رہن اسی طرح جائز ہے جس طرح اس کی بیع (فروخت) جائز ہے۔

گیارہواں: ذمے میں واجب الادا قرض (ذمہ) کو رہن رکھنا ہمارے علماء کے نزدیک جائز ہے؛ کیونکہ وہ مقبوض ہے، برخلاف ان کے جنہوں نے اس سے منع کیا ہے؛ اس کی مثال یہ ہے کہ دو

آدمیوں نے معاملہ کیا؛ ایک کا دوسرے پر قرض ہے، تو اس نے وہ قرض جو اس کے ذمے ہے رہن رکھ دیا(۵)۔ ابن خویزمنداد نے کہا: ہر وہ سامان جس کی بیع جائز ہے اس کا رہن رکھنا بھی جائز ہے، اور اسی وجہ سے ہم نے ذمے میں موجود چیز کو رہن رکھنا جائز قرار دیا؛ کیونکہ اس کی بیع جائز ہے، اور اس لیے کہ وہ ایسا مال ہے جس سے وثیقہ (ضمانت) حاصل ہوتا ہے، لہٰذا کسی موجودہ سامان پر قیاس کرتے ہوئے اسے رہن بنانا جائز ہوا۔ اور جنہوں نے اس سے منع کیا ہے انہوں نے کہا: کیونکہ اس کا قبضہ دلانا ممکن نہیں ہے، اور قبضہ رہن کے لازم ہونے کے لیے شرط ہے؛ کیونکہ وقتِ مقررہ پر اس سے حق وصول کرنا ضروری ہے، اور وصولی اس کی مالیت سے ہوتی ہے نہ کہ اس کی عین (ذات) سے، اور قرض میں اس کا تصور نہیں کیا جا سکتا۔

بارہواں: بخاری نے ابوہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سواری کا جانور..."

(١) المحرر الوجيز ٣٨٨/١، وانظر أحكام القرآن للكيا ٢٦٥/١، وأحكام القرآن لابن العربي ٢٦١/١، والمغني ٤٧٠/١٤. (٢) انظر المعونة ١١٥٩/٢. (٣) أحكام القرآن لابن العربي ٢٦١/١، وانظر مختصر اختلاف العلماء ٢٨٧/٤، والمعونة ١١٥٥/٢ - ١١٥٦. (٤) في الإشراف ٨٦/١. (٥) أحكام القرآن لابن العربي ٢٦١/١، وانظر المدونة ٣٤٠/٥، والمعونة ١١٥٢/٢-١١٥٣.

Surah Al-Baqarah: Verse 283 | Page 472

...it is ridden in exchange for its maintenance if it is pledged, and the milk of the udder is drunk in exchange for its maintenance if it is pledged, and upon the one who rides and drinks is the maintenance." And Abu Dawud narrated it (1), and in both places, instead of "drinks," he said "milks." Al-Khattabi (2) said: "This is ambiguous speech; the wording itself does not clarify who rides and milks—is it the pledgor (rahin), the pledgee (murtahin), or a neutral third party in whose hands the pledge is placed?"

I say: This has been clarified and explained in two Hadiths, because of which scholars differed on the matter. Ad-Daraqutni narrated from the Hadith of Abu Hurairah that the Prophet ﷺ said: "If the animal is pledged, the maintenance (fodder) is upon the pledgee, and the milk of the udder is drunk, and the maintenance is upon the one who drinks." It was narrated from Ahmad ibn Ali ibn Al-Ala, narrated to us by Ziyad ibn Ayyub, narrated to us by Hushaym, narrated to us by Zakariya, from Ash-Sha'bi, from Abu Hurairah (3). This is the view of Ahmad and Ishaq: that the pledgee benefits from the pledge by milking and riding in proportion to the expenditure. Abu Thawr said: "If the pledgor provides for its maintenance, the pledgee does not benefit from it. If the pledgor does not provide for its maintenance and leaves it in the hands of the pledgee, who then spends on it, then he has the right to ride it and utilize the slave (if it's a slave)." This was also said by Al-Awza'i and Al-Layth (4).

The second Hadith was also narrated by Ad-Daraqutni—and there is some discussion regarding its chain of narration which will follow—from the Hadith of Ismail ibn Ayyash, from Ibn Abi Dhi'b, from Az-Zuhri, from Sa'id ibn al-Musayyib (5), from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "A pledge is not locked (away from its owner); its gain is for its owner, and its loss is upon him" (6). This is the view of Ash-Shafi'i, Ash-Sha'bi, and Ibn Sirin, and it is the view of Malik and his companions (7).

Ash-Shafi'i said: "The benefit of the pledge belongs to the pledgor, and its maintenance is upon him, and the pledgee does not benefit from anything of the pledge except for the safekeeping of the security." Al-Khattabi said (8): "It is the most appropriate and soundest of opinions, based on the evidence..."

(1) Sahih al-Bukhari (2511), Sunan Abi Dawud (3526), and it is with Ahmad (7125) similarly. (2) In Ma'alim as-Sunan 3/161. (3) Sunan ad-Daraqutni 3/34, and it is with Ahmad (7125) through the path of Hushaym. (4) Ma'alim as-Sunan 3/161, see also

Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/298, and Al-Mughni 14/511. (5) In the copies: Al-Maqburi, which is a mistake; the correct one is from Sunan ad-Daraqutni and sources of cross-referencing. (6) Sunan ad-Daraqutni 3/33. (7) See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/298, and 307-308, Ma'alim as-Sunan 3/161, and Al-Mughni 14/508-510. (8) In Ma'alim as-Sunan 1/162-163.

सूरा अल-बकरा: आयत 283 | पृष्ठ 472

...यदि वह गिरवी है, तो उसके रखरखाव के बदले उस पर सवारी की जाएगी, और यदि वह गिरवी है, तो उसके रखरखाव के बदले थन का दूध पिया जाएगा, और जो सवारी करता है और पीता है, उस पर रखरखाव का खर्च होगा।" और अबू दाऊद (1) ने इसे वर्णित किया, और दोनों स्थानों पर "पीता है" के बजाय उन्होंने "दुहता है" कहा। अल-खत्ताबी (2) ने कहा: "यह एक अस्पष्ट कथन है, शब्द में यह स्पष्ट नहीं है कि कौन सवारी करता है और कौन दुहता है—क्या वह गिरवी रखने वाला (राहिन) है या वह जिसके पास गिरवी रखी गई है (मुर्तहिन), या वह विश्वसनीय व्यक्ति जिसके हाथ में गिरवी रखी गई है?"

मैं कहता हूँ: यह दो हदीसों में स्पष्ट और व्याख्यायित किया गया है, और उन्हीं के कारण विद्वानों के बीच इस पर मतभेद हुआ। दाराकुतनी ने अबू हुरैरा की हदीस से वर्णित किया कि नबी ﷺ ने कहा: "यदि पशु गिरवी रखा गया है, तो उसका चारा गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) पर है और थन का दूध पिया जाएगा, और जो पीता है उस पर उसका खर्च होगा।" इसे अहमद बिन अली बिन अल-अला से वर्णित किया गया, हमसे ज़ियाद बिन अय्यूब ने बयान किया, हमसे हुशैम ने बयान किया, हमसे ज़करिया ने बयान किया, अल-शबी से, उन्होंने अबू हुरैरा (3) से। और यह अहमद और इसहाक का मत है: कि गिरवी रखने वाला खर्च के अनुपात में दुहने और सवारी करने के माध्यम से गिरवी से लाभ उठाता है। अबू थौर ने कहा: "यदि गिरवी रखने वाला (राहिन) उस पर खर्च करता है, तो मुर्तहिन उससे लाभ नहीं उठाता है। और यदि राहिन उस पर खर्च नहीं करता है और उसे मुर्तहिन के पास छोड़ देता है और वह उस पर खर्च करता है, तो उसे उस पर सवारी करने और गुलाम (यदि गुलाम है) का उपयोग करने का अधिकार है।" और यही अल-औज़ाई और अल-लैथ (4) ने भी कहा।

दूसरी हदीस को भी दाराकुतनी ने निकाला है—और इसके संचरण की श्रृंखला (इसनाद) में एक चर्चा है जो आगे आएगी—इस्माइल बिन अय्याश की हदीस से, इब्न अबी ज़ीब से, ज़ुहरी से, सईद बिन अल-मुसय्यब (5) से, अबू हुरैरा से कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "गिरवी बंद नहीं की जाती (अर्थात मालिक के अधिकार से बाहर नहीं होती); उसका लाभ उसके मालिक के लिए है, और उसका नुकसान उसी पर है" (6)। और यह अल-शाफ़ई, अल-शबी और इब्न सिरीन का मत है, और यही मलिक और उनके साथियों (7) का मत है।

अल-शाफ़ई ने कहा: "गिरवी का लाभ राहिन (गिरवी रखने वाले) के लिए है, और उसका खर्च उस पर है, और मुर्तहिन दस्तावेज़ की सुरक्षा के अलावा गिरवी की किसी भी चीज़ से लाभ नहीं उठाता है।" अल-खत्ताबी (8) ने कहा: "यह मतों में सबसे उचित और सही है, इस प्रमाण के साथ..."

(1) सहीह अल-बुखारी (2511), सुनन अबी दाऊद (3526), और यह अहमद (7125) के पास भी इसी तरह है। (2) मा'आलिम अस-सुनन 3/161 में। (3) सुनन अल-दाराकुतनी 3/34, और यह अहमद (7125) के पास हुशैम के मार्ग से है। (4) मा'आलिम अस-सुनन 3/161, और देखें मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 4/298, और अल-मुग़नी 14/511। (5) प्रतियों में: अल-मक़बरी, जो कि एक गलती है, और सही दाराकुतनी की सुनन और सन्दर्भ स्रोतों से है। (6) सुनन अल-दाराकुतनी 3/33। (7) देखें मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 4/298, और 307-308, और मा'आलिम अस-सुनन 3/161, और अल-मुग़नी 14/508-510। (8) मा'आलिम अस-सुनन 1/162-163 में।

...اگر وہ مرہون (رہن رکھا ہوا) ہو تو اس کے خرچے کے بدلے اس پر سواری کی جائے گی، اور اگر وہ مرہون ہو تو اس کے خرچے کے بدلے تھن کا دودھ پیا جائے گا، اور جو سواری کرے اور پیئے اس پر خرچہ ہوگا۔" اور اسے ابو داؤد (١) نے روایت کیا، اور انہوں نے دونوں جگہوں پر "پینے" کے بجائے "دوہنے" کا لفظ کہا۔ الخطابی (٢) نے کہا: "یہ کلام مبہم ہے، اس لفظ میں یہ وضاحت نہیں ہے کہ سواری کون کرے اور کون دوہے، کیا وہ راہن ہے یا مرتہن، یا وہ عادل شخص جس کے ہاتھ میں رہن رکھا گیا ہے؟"

میں کہتا ہوں: یہ بات دو حدیثوں میں واضح اور مفصل طور پر آئی ہے، اور انہی کی وجہ سے علماء کے درمیان اس معاملے میں اختلاف ہوا۔ چنانچہ دارقطنی نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب جانور مرہون ہو، تو مرتہن پر اس کا چارہ ہے اور تھن کا دودھ پیا جائے گا، اور جو پیئے گا اس پر اس کا خرچہ ہوگا۔" اسے احمد بن علی بن العلاء سے، انہوں نے زیاد بن ایوب سے، انہوں نے ہشیم سے، انہوں نے زکریا سے، انہوں نے شعبی سے، انہوں نے ابوہریرہ (٣) سے روایت کیا۔ اور یہی احمد اور اسحاق کا قول ہے: کہ مرتہن خرچ کے بقدر رہن سے دوہنے اور سواری کے ذریعے فائدہ اٹھائے گا۔ ابو ثور نے کہا: "اگر راہن اس پر خرچ کر رہا ہو، تو مرتہن اس سے فائدہ نہیں اٹھائے گا۔ اور اگر راہن اس پر خرچ نہ کرے اور اسے مرتہن کے ہاتھ میں چھوڑ دے، پھر وہ اس پر خرچ کرے، تو اسے اس پر سواری اور غلام (اگر غلام ہو) سے کام لینے کا حق ہے۔" اور یہی اوزاعی اور لیث (٤) نے بھی کہا۔

دوسری حدیث کو بھی دارقطنی نے روایت کیا ہے—اور اس کی سند میں کلام ہے جو آگے آئے گا —اسماعیل بن عیاش کی حدیث سے، انہوں نے ابن ابی ذئب سے، انہوں نے زہری سے، انہوں نے

سعید بن المسیب (٥) سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "رہن بند نہیں ہوتا (یعنی مالک کے حق سے باہر نہیں ہوتا)؛ اس کا نفع اس کے مالک کے لیے ہے، اور اس کا نقصان اسی پر ہے" (٦)۔ اور یہ شافعی، شعبی اور ابن سیرین کا قول ہے، اور یہی مالک اور ان کے اصحاب (٧) کا قول ہے۔

شافعی نے کہا: "رہن کا نفع راہن کے لیے ہے، اور اس کا خرچہ اسی پر ہے، اور مرتہن رہن کی کسی چیز سے فائدہ نہیں اٹھاتا سوائے وثیقے (سیکیورٹی) کی حفاظت کے۔" الخطابی (٨) نے کہا: "یہ اقوال میں سب سے بہتر اور صحیح ترین ہے، اس دلیل کے ساتھ کہ..."

(١) صحیح بخاری (٢٥١١)، سنن ابی داؤد (٣٥٢٦)، اور یہ احمد (٧١٢٥) کے ہاں بھی اسی طرح ہے۔ (٢) معالم السنن ١٦١/٣ میں۔ (٣) سنن دارقطنی ٣٤/٣، اور یہ احمد (٧١٢٥) کے ہاں ہشیم کے طریق سے ہے۔ (٤) معالم السنن ١٦١/٣، اور دیکھیں مختصر اختلاف العلماء ٢٩٨/٤، اور المغنی ٥١١/١٤۔ (٥) نسخوں میں: المقبری، جو کہ غلطی ہے، اور درست دارقطنی کی سنن اور تخریج کے مصادر سے ہے۔ (٦) سنن دارقطنی ٣٣/٣۔ (٧) دیکھیں مختصر اختلاف العلماء ٢٩٨/٤، اور ٣٠٧-٣٠٨، اور معالم السنن ١٦١/٣، اور المغنی ٥٠٨/١٤-٥١٠۔ (٨) معالم السنن ١٦٢/١-١٦٣ میں۔

Surat Al-Baqarah: Verse 283 [Page] 473

The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "A pledge (collateral) is not locked away from its owner who pledged it; he gains its profit and bears its loss." Al-Khattabi said: His saying "from its owner" means "for its owner." The Arabs use "min" (from) in place of "lam" (for/to); as in their saying: "Is there a trace from Umm Awfa that does not speak?" (1) I say: It has come explicitly as "for its owner" (2), so there is no need for interpretation. Al-Tahawi said (3): That was at a time when usury (Riba) was permissible, and interest-bearing loans were not prohibited, nor was taking one thing for another even if they were unequal; then usury was prohibited after that. The Ummah has reached a consensus that a pledged slave girl cannot be cohabited with by the pledgor; similarly, her service is not permitted for him. Al-Sha'bi said: Nothing of the pledge should be benefited from. Thus, Al-Sha'bi narrated the Hadith (4) yet gave a ruling contrary to it, and that is not permissible in his view unless it is abrogated. Ibn Abd al-Barr said: They have reached a consensus that the milk and the riding of the pledge belong to the pledgor. It must be that the mortgagee's milking of it is either with the pledgor's permission or without it. If it is without his permission, then the Hadith of Ibn Umar from the Prophet (PBUH): "Let no one milk another's livestock except with his permission" refutes it and dictates its abrogation. If it is with his permission, then the principles agreed upon regarding the prohibition of the unknown (Majhul), gharar (uncertainty), selling what you do not have, and selling what is not yet created, also refute it; for that was before the revelation prohibiting usury. And Allah knows best (5). Ibn Khuwayz Mindad said: If the mortgagee stipulated benefiting from the pledge, then there are two cases: If...

---

(1) Ma'alim al-Sunan 1/163. The verse is by Zuhair, in his Diwan p. 4, and its completion is: "in Hawmanat al-Darraj and al-Mutathallam." Its commentator said: He means: traces of Umm Awfa's dwellings that did not speak, expressing sorrow. Hawmanah is a rugged place, and Dimnah refers to the remains of a house and what they have blackened. (2) Reported by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 6/425 with the wording: "The pledge is not locked away, it belongs to its owner" and "it is from its owner," both through Ali bin Abd al-Hamid al-Ghada'iri, and it will be mentioned in the fourteenth issue. (3) In Sharh Ma'ani al-Athar 4/99. (4) Meaning the Hadith of Al-Bukhari mentioned earlier at the beginning of this issue. (5) Al-Tamhid 14/215-216. The Hadith was reported by Ahmad (4471), Al-Bukhari (2435), and Muslim (1726).

सूरह अल-बकरा: आयत 283 [पृष्ठ] 473

पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "एक गिरवी (संपार्श्विक) उसके मालिक से बंद नहीं की जाती है जिसने उसे गिरवी रखा है; उसे इसका लाभ मिलता है और वह इसका नुकसान उठाता है।" अल-खत्ताबी ने कहा: उनका कहना "उसके मालिक से" का अर्थ "उसके मालिक के लिए" है। अरब 'लाम' (के लिए/को) के स्थान पर 'मिन' (से) का प्रयोग करते हैं; जैसा कि उनके कथन में है: "क्या उम्म औफा के घर का कोई अवशेष है जो बात नहीं करता?" (1) मैंने कहा: यह स्पष्ट रूप से "उसके मालिक के लिए" (2) के रूप में आया है, इसलिए व्याख्या की कोई आवश्यकता नहीं है। अल-तहावी ने कहा (3): वह उस समय था जब ब्याज (रिबा) जायज़ था, और लाभ लाने वाले ऋण से मना नहीं किया गया था, और न ही एक वस्तु को दूसरी वस्तु के बदले लेने से, भले ही वे बराबर न हों; फिर उसके बाद ब्याज को हराम कर दिया गया। उम्मा ने इस बात पर आम सहमति व्यक्त की है कि गिरवी रखी गई दासी के साथ गिरवी रखने वाला संभोग नहीं कर सकता; इसी तरह, उसकी सेवा भी उसके लिए जायज़ नहीं है। अल-शाबी ने कहा: गिरवी रखी गई चीज़ से कोई लाभ नहीं उठाया जाना चाहिए। इस प्रकार, अल-शाबी ने हदीस (4) सुनाई और फिर भी इसके विपरीत फैसला दिया, और उनके विचार में यह तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि इसे रद्द (मंसूख़) न कर दिया गया हो। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: उनका इस बात पर आम सहमति है कि गिरवी का दूध और उसकी सवारी गिरवी रखने वाले की होती है। ऐसा होना चाहिए कि गिरवीदार द्वारा उसे दुहना या तो गिरवी रखने वाले की अनुमति से हो या बिना अनुमति के। यदि यह उसकी अनुमति के बिना है, तो पैगंबर (स.अ.व.) से इब्न उमर की हदीस: "कोई भी दूसरे के पशुओं को उसकी अनुमति के बिना न दुहे" इसे खारिज करती है और इसके निरसन (मंसूंख होने) का फैसला करती है। यदि यह उसकी अनुमति से है, तो अज्ञात (मजहूल), ग़रर (अनिश्चितता), जो आपके पास नहीं है उसे बेचने और जो अभी तक पैदा नहीं हुआ है उसे बेचने के निषेध के संबंध में सहमत सिद्धांतों द्वारा भी इसे खारिज किया जाता है; क्योंकि वह ब्याज की मनाही के अवतरण से पहले था। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है (5)। इब्न खुवेज़ मिंदाद ने कहा: यदि गिरवीदार ने गिरवी से लाभ उठाने की शर्त रखी है, तो इसकी दो स्थितियां हैं: यदि...

---

(1) मालिम अल-सुनन 1/163। यह शेर जुहैर का है, उनके दीवान पृष्ठ 4 में, और इसका पूर्ण रूप है: "हौमानत अल-दरराज और अल-मुतथल्लम में।" इसके व्याख्याकार ने कहा: उनका मतलब है: उम्म औफा के घरों के अवशेष जिन्होंने बात नहीं की, यह दुख का व्यक्तिकरण है। 'हौमानह' एक ऊबड़-

खाबड़ जगह है, और 'दिमनह' घर के अवशेषों और उनके द्वारा काला किए गए निशानों को कहते हैं। (2) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद 6/425 में इस शब्द के साथ रिपोर्ट किया गया: "गिरवी बंद नहीं की जाती है, वह उसके मालिक के लिए है" और "वह उसके मालिक से है," दोनों अली बिन अब्द अल-हमीद अल-ग़दाहिरी के माध्यम से हैं, और इसका उल्लेख चौदहवें मुद्दे में किया जाएगा। (3) शर्ह मा'ानी अल-अथार 4/99 में। (4) यानी इस मुद्दे की शुरुआत में पहले उल्लेखित अल-बुखारी की हदीस। (5) अल-तमहीद 14/215-216। हदीस अहमद (4471), अल-बुखारी (2435) और मुस्लिम (1726) द्वारा रिपोर्ट की गई थी।

سورہ البقرہ: آیت 283 [صفحہ] 473

آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: «رہن (گروی رکھی ہوئی چیز) اپنے اس مالک سے بند نہیں ہوتی جس نے اسے گروی رکھا ہے، اس کا فائدہ اسی کا ہے اور اس کا نقصان بھی اسی پر ہے»۔ خطابیؒ نے کہا: ان کا قول «من صاحبہ» (اپنے مالک سے) یعنی «لصاحبہ» (اپنے مالک کے لیے) ہے۔ اہل عرب «لام» کی جگہ «مِن» استعمال کرتے ہیں؛ جیسا کہ ان کا قول ہے: «کیا اُمِ اوفیٰ کے گھر کا کوئی نشان باقی ہے جو بات نہیں کرتا؟» (1) میں کہتا ہوں: صراحت کے ساتھ «لصاحبہ» (2) آ چکا ہے، لہٰذا تاویل کی ضرورت نہیں ہے۔ امام طحاویؒ نے کہا (3): یہ اس وقت تھا جب سود مباح تھا، اور ایسے قرض سے منع نہیں کیا گیا تھا جو نفع لائے، اور نہ ہی ایک چیز کے بدلے دوسری چیز لینے سے خواہ وہ برابر نہ ہوں؛ پھر اس کے بعد سود حرام کر دیا گیا۔ امت کا اس پر اجماع ہے کہ گروی رکھی ہوئی لونڈی سے راہن (گروی رکھنے والا) جماع نہیں کر سکتا؛ اسی طرح اس کے لیے اس کی خدمت لینا بھی جائز نہیں ہے۔ امام شعبیؒ نے فرمایا: رہن سے کسی چیز کا نفع نہیں اٹھایا جائے گا۔ تو یہ امام شعبیؒ ہیں جنہوں نے حدیث (4) روایت کی، اور اس کے خلاف فتویٰ دیا، اور ان کے نزدیک یہ جائز نہیں ہو سکتا سوائے اس کے کہ یہ منسوخ ہو۔ ابن عبد البرؒ نے کہا: علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ رہن کا دودھ اور اس کی پیٹھ (سواری) راہن کی ہے۔ اور یہ صورت اس سے خالی نہیں کہ مرتہن (جس کے پاس گروی رکھی گئی ہو) کا اسے دوہنا یا تو راہن کی اجازت سے ہو گا یا اس کے بغیر، پس اگر اس کی اجازت کے بغیر ہو تو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے ابن عمر کی حدیث میں ہے: «کوئی شخص کسی کے مویشی اس کی اجازت کے بغیر نہ دوہے» جو اسے رد کرتی ہے اور اس کے منسوخ ہونے کا فیصلہ کرتی ہے۔ اور اگر اس کی اجازت سے ہو تو ان اصولوں میں جن پر مجہول (نامعلوم)، غرر (دھوکہ)، جو

تمہارے پاس نہیں ہے اس کی فروخت اور جو ابھی پیدا نہیں ہوا اس کی فروخت کی تحریم میں اجماع ہے، وہ اسے بھی رد کرتے ہیں؛ کیونکہ یہ سود کی تحریم نازل ہونے سے پہلے تھا۔ واللہ اعلم (5)۔ ابن خویز منداذؒ نے کہا: اگر مرتہن رہن سے نفع اٹھانے کی شرط لگا دے تو اس کی دو حالتیں ہیں: اگر...

---

(1) معالم السنن 163/1، اور یہ شعر زہیر کا ہے، جو ان کے دیوان ص 4 میں ہے، اور اس کا مکمل شعر ہے: «بحومانة الدراج فالمتثلم»۔ اس کے شارح نے کہا: اس کی مراد ہے: ام اوفیٰ کی منزلوں کے نشانات جنہوں نے بات نہیں کی، اور یہ رنج و ملال کا اظہار ہے، اور «حومانہ» سخت جگہ کو کہتے ہیں، اور «دمنہ» گھر کے نشانات اور ان چیزوں کو کہتے ہیں جو انہوں نے کالی کر دی ہوں۔ (2) اسے ابن عبد البر نے التمہید 425/6 میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «رہن بند نہیں ہوتا، وہ اس کے مالک کے لیے ہے» اور ان الفاظ کے ساتھ: «رہن بند نہیں ہوتا، وہ اس کے مالک کی طرف سے ہے» دونوں علی بن عبد الحمید الغضائری کے واسطے سے ہیں، اور اس کا ذکر چودھویں مسئلے میں آئے گا۔ (3) شرح معانی الآثار 99/4 میں۔ (4) یعنی امام بخاری کی وہ حدیث جس کا ذکر اس مسئلے کے شروع میں گزرا۔ (5) التمہید 215/14-216، اور حدیث کو احمد (4471)، بخاری (2435) اور مسلم (1726) نے روایت کیا ہے۔

...if it were from a loan, it would not be permissible. If it were from a sale or hire, it would be permissible; because he becomes a seller of the commodity for the mentioned price and the benefits of the pledge for a known period, so it is as if it were a sale and a hire. As for the loan, it becomes a loan that draws a benefit; and because the purpose of a loan is to be an act of proximity (to God), if benefit enters it, it becomes an increase in kind, and that is usury (riba).

Thirteenth: It is not permissible to 'close' (ghalaq) the pledge, which is for the pledgee to stipulate that it belongs to him for his right if [the pledgor] does not bring it to him at its appointed time. This was a practice of the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah); so the Prophet (peace and blessings be upon him) invalidated it by saying: "The pledge shall not be closed" (1). Thus we have recorded it with the nominative case (raf') of the 'Qaf' as a statement of fact, i.e., the pledge is not closed (2). You say: I closed the door, so it is closed. And a pledge is "closed" in the hand of its pledgee if it is not redeemed (3); The poet said: "O our neighbor, whoever gathers shall disperse, and whoever is a pledge to incidents becomes closed" (4). And Zuhair said: "And I departed from you with a pledge that has no release, on the day of farewell, so the pledge became closed" (5).

Fourteenth: Al-Daraqutni narrated from the hadith of Sufyan bin 'Uyaynah, from Ziyad bin Sa'd, from al-Zuhri, from Sa'id bin al-Musayyib, from Abu Hurairah that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "The pledge shall not be closed; its gain is for him, and its loss is upon him." Ziyad bin Sa'd is one of the reliable memorizers, and this is a good (hasan) chain of narration (6). Malik transmitted it (7) from Ibn Shihab, from Sa'id bin al-Musayyib in a mursal (omitting the companion) form that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "The pledge shall not be closed."

---

(1) Previously mentioned in the twelfth issue. (2) See Al-Tamhid 6/430 and 433, Al-Ma'unah 2/1168, and Al-Mughni 14/507. (3) See Al-Muntaqa 5/239. (4) Said by 'Umarah bin Sinwan al-Dabbi, and it is in Amali al-Qali 2/55, Jamharat al-Amthal 2/273, Fasl al-Maqal fi Sharh Kitab al-Amthal p. 26, Al-Tamhid 6/432, and Al-Taj (gh-l-q). (5) Diwan Zuhair p. 33, its commentator said: His saying: 'has closed', i.e., there is no release for it, he is unable to release it; it is said: Come for the release of your pledge. (6) Sunan al-Daraqutni 3/32, and al-Bayhaqi quoted it from him in 6/39, following it by saying: Others have narrated it from Sufyan from Ziyad in a mursal

form, and that is what is preserved. The author will elaborate on this. (7) In Al-Muwatta 2/728-729.

...यदि यह ऋण (कर्ज़) से था, तो यह अनुमेय (जायज़) नहीं होता, और यदि यह बिक्री या किराए पर लेने से था, तो यह अनुमेय होता; क्योंकि वह उल्लिखित मूल्य और एक निश्चित अवधि के लिए गिरवी (रहन) के लाभों के बदले वस्तु का विक्रेता बन जाता है, इसलिए यह ऐसा है जैसे कि यह बिक्री और किराया हो। जहाँ तक ऋण का सवाल है, तो वह एक ऐसा ऋण बन जाता है जो लाभ खींचता है; और क्योंकि ऋण का उद्देश्य अल्लाह की निकटता प्राप्त करना है, इसलिए यदि इसमें लाभ प्रवेश करता है, तो यह वस्तु में वृद्धि बन जाता है, और वह सूद (रिबा) है।

तेरहवीं बात: गिरवी (रहन) को 'बंद' (ग़लक़) करना जायज़ नहीं है, जो यह है कि गिरवी रखने वाला (मुरतहन) यह शर्त रखे कि यदि वह [कर्ज़दार] उसे उसके निर्धारित समय पर नहीं लाता है, तो वह उसके अधिकार के लिए उसका हो जाएगा। यह जाहिलियत (अज्ञानता के काल) का कार्य था; अतः नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसे यह कहकर अमान्य कर दिया: "रहन (गिरवी) बंद नहीं किया जाएगा" (1)। इस तरह हमने इसे खबर के तौर पर 'क़ाफ़' को पेश (रफ़ा) के साथ पढ़ा है, यानी: रहन बंद नहीं होता (2)। आप कहते हैं: मैंने दरवाज़ा बंद कर दिया, तो वह बंद है। और गिरवी रखी चीज़ गिरवी रखने वाले के हाथ में 'बंद' हो जाती है यदि उसे छुड़ाया (फिकाक) न जाए (3); कवि ने कहा है: "हमारी पड़ोसी, जो कोई इकट्ठा होता है वह बिखर जाता है, और जो कोई घटनाओं के लिए गिरवी होता है वह बंद हो जाता है" (4)। और ज़ुहैर ने कहा: "और मैं तुमसे एक ऐसी गिरवी के साथ विदा हुआ जिसका कोई विमोचन नहीं है, विदाई के दिन, तो वह गिरवी बंद हो गई" (5)।

चौदहवीं बात: अल-दारकुतनी ने सुफियान बिन उययना की हदीस से, ज़ियाद बिन साद से, अल-ज़ुहरी से, सईद बिन अल-मुसय्यिब से, अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "रहन (गिरवी) बंद नहीं किया जाएगा, उसका लाभ उसी का है, और उसका नुकसान उसी पर है।" ज़ियाद बिन साद भरोसेमंद हाफिजों में से एक हैं, और यह एक हसन (अच्छी) सनद (6) है। और इसे मालिक ने (7) इब्न शिहाब से, सईद बिन अल-मुसय्यिब से मुरसल (बिना सहाबी के नाम के) के रूप में रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "रहन (गिरवी) बंद नहीं किया जाएगा।"

---

(1) इसका उल्लेख बारहवें मसले में पहले ही हो चुका है। (2) देखें अत-तमहीद 6/430 और 433, अल-मऊना 2/1168, और अल-मुग़नी 14/507। (3) देखें अल-मुंतक़ा 5/239। (4) इसके कवि

उमारा बिन सिनवान अल-दब्बी हैं, और यह अमाली अल-क़ाली 2/55, जमहरत अल-अमसाल 2/273, फ़स्ल अल-मक़ाल फ़ी शरह किताब अल-अमसाल पृष्ठ 26, अत-तमहीद 6/432, और अल-ताज (ग़लक़) में है। (5) दीवान ज़ुहैर पृष्ठ 33, इसके टीकाकार ने कहा: उनका कहना: 'ग़लक़ा', यानी: उसके लिए कोई विमोचन नहीं है, वह उसे छुड़ाने में असमर्थ है; कहा जाता है: अपनी गिरवी छुड़ाने के लिए आओ। (6) सुनन अल-दारकुतनी 3/32, और अल-बैहक़ी ने इसे उनसे 6/39 में उद्धृत किया है, और यह कहकर उसका अनुसरण किया: दूसरों ने इसे सुफियान से ज़ियाद के माध्यम से मुरसल के रूप में रिवायत किया है, और यही महफूज़ है। लेखक इस पर विस्तार से चर्चा करेंगे। (7) अल-मुवत्ता 2/728-729 में।

...اگر قرض کی وجہ سے ہوتا تو جائز نہ ہوتا، اور اگر بیع یا اجارہ کی وجہ سے ہوتا تو جائز ہوتا؛ کیونکہ وہ مذکورہ قیمت اور رہن کے منافع کے عوض ایک معلوم مدت کے لیے سامان کا بیچنے والا بن جاتا ہے، تو گویا یہ بیع اور اجارہ ہے۔ رہا قرض، تو وہ ایسا قرض بن جاتا ہے جو نفع کھینچتا ہے؛ اور اس لیے کہ قرض کا مقصد قرب الٰہی حاصل کرنا ہے، پس جب اس میں نفع داخل ہو گیا تو وہ جنس میں زیادتی بن گیا، اور وہ سود (ربا) ہے۔

تیرہواں مسئلہ: رہن کو 'غلق' (بند) کرنا جائز نہیں ہے، اور وہ یہ ہے کہ مرتہن یہ شرط لگائے کہ اگر وہ [راہن] مقررہ وقت پر اسے لے کر نہ آیا تو وہ اس کے حق کے بدلے اس کا ہو جائے گا۔ یہ دورِ جاہلیت کا فعل تھا؛ پس نبی کریم ﷺ نے یہ فرما کر اسے باطل قرار دیا: «لا یغلق الرھن» (رہن بند نہیں کیا جائے گا) (۱)۔ ہم نے اسے خبر کے طور پر قاف کے رفع کے ساتھ مقید کیا ہے، یعنی: رہن بند نہیں ہوتا (۲)۔ آپ کہتے ہیں: میں نے دروازہ بند کیا، تو وہ بند ہے۔ اور رہن مرتہن کے ہاتھ میں 'بند' ہو جاتا ہے جب اسے چھڑایا (فکاک) نہ جائے (۳)؛ شاعر نے کہا ہے: اجارتنا من یجتمع یتفرق ومن یک رھناً للحوادث یغلق (٤) (ہماری پڑوسن، جو کوئی اکٹھا ہوتا ہے وہ جدا ہو جاتا ہے، اور جو حوادث کے لیے رہن ہو جائے وہ بند ہو جاتا ہے) اور زہیر نے کہا: وفارقتک برھن لا فکاک لہ یوم الوداع فأمسی الرھن قد غلقا (٥) (اور میں تجھ سے ایسے رہن کے ساتھ جدا ہوا جس کی کوئی رہائی نہیں، جدائی کے دن، تو رہن بند ہو گیا)

چودھواں مسئلہ: دارقطنی نے سفیان بن عیینہ کی حدیث سے، زیاد بن سعد سے، زہری سے، سعید بن المسیب سے، ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «لا یغلق الرھن، لہ غنمہ، وعلیہ غرمہ» (رہن بند نہیں کیا جائے گا، اس کا فائدہ اسی کا ہے، اور اس کا

نقصان اسی پر ہے)۔ زیاد بن سعد ثقہ حفاظ میں سے ہیں، اور یہ اسناد حسن ہے (٦)۔ اور اسے مالک نے (٧) ابن شہاب سے، سعید بن المسیب سے مرسل روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «لا یغلق الرھن»۔

---

(١) اس کا تذکرہ بارہویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (٢) دیکھئے التمہید ٦ / ٤٣٠ اور ٤٣٣، والمعونۃ ٢ / ١١٦٨، والمغنی ١٤ / ٥٠٧۔ (٣) دیکھئے المنتقیٰ ٥ / ٢٣٩۔ (٤) اس کے قائل عمارہ بن صنوان الضبی ہیں، اور یہ امالی القالی ٢ / ٥٥، جمہرۃ الامثال ٢ / ٢٧٣، فصل المقال فی شرح کتاب الامثال ص ٢٦، التمہید ٦ / ٤٣٢، اور التاج (غلق) میں ہے۔ (٥) دیوان زہیر ص ٣٣، اس کے شارح نے کہا: ان کا قول: 'قد غلق'، یعنی: اس کے لیے کوئی خلاصی نہیں ہے، وہ اسے چھڑانے پر قادر نہیں ہے، کہا جاتا ہے: آؤ اپنا رہن چھڑاؤ۔ (٦) سنن دارقطنی ٣ / ٣٢، اور اسے بیہقی نے ان سے ٦ / ٣٩ میں نقل کیا ہے، اور یہ کہہ کر تعاقب کیا ہے کہ: اسے دوسروں نے سفیان سے زیاد کے واسطے سے مرسل روایت کیا ہے، اور یہی محفوظ ہے۔ اور مصنف اس کی تفصیل بیان کریں گے۔ (٧) موطا میں ٢ / ٧٢٨-٧٢٩۔

Abu Omar (1) said: And thus it was narrated by everyone who narrated the Muwatta from Malik as far as I know; except for Ma'n bin Isa, for he connected it, and Ma'n is trustworthy; except that I fear the error in it is from Ali bin Abd al-Hamid al-Ghada'iri (2), from Mujahid bin Musa, from Ma'n bin Isa.

Abu Abdullah Ibn Amrous (3) added to it from al-Abhari with his chain of narration: "To him is its gain, and upon him is its loss." This wording has been disagreed upon by the narrators regarding its being marfu' (attributed to the Prophet), for Ibn Abi Dhi'b, Ma'mar, and others raised it to the Prophet.

It was narrated by Ibn Wahb, who said: Yunus said: Ibn Shihab said: And Sa'id bin al-Musayyib used to say: The pledge belongs to the one who pledged it, to him is its gain and upon him is its loss; so Ibn Shihab informed that this is from the saying of Sa'id, not from the Prophet ﷺ, except that Ma'mar mentioned it from Ibn Shihab as marfu', and Ma'mar is the most reliable of people regarding Ibn Shihab. Yahya bin Abi Unaysah followed him in raising it, and Yahya is not strong (4).

The basis of this hadith among the people of knowledge in transmission is mursal (broken chain), even if it has been connected from many sides, they find fault with it. Despite this, it is a hadith that none of them raise (to the Prophet) even if they differ in its interpretation and meaning.

Ad-Daraqutni (5) also narrated it from Ismail bin Ayyash, from Ibn Abi Dhi'b, from az-Zuhri, from Sa'id, from Abu Hurayrah as marfu' (6).

Abu Omar (7) said: Ismail did not hear it from Ibn Abi Dhi'b, he only heard it from Abbad bin Kathir, from Ibn Abi Dhi'b, and Abbad is considered weak by them and cannot be used as evidence. And Ismail, according to them...

(1) In Al-Tamheed 6/425-427. (2) He is Abu al-Hasan al-Halabi; it is said he was from Baghdad and settled in Aleppo, he was trustworthy and died in the year (313 AH). Al-Lubab fi Tahdhib al-Ansab 2/384. (3) In (d): Abu Abdullah Ibn Abdus, and in (kh) and (m): Abu Abdullah Amrous, and what is established is from (zh), and Al-Tamheed 6/426. (4) Al-Tamheed 6/425-426. (5) In his Sunan 3/33, and its mention preceded in the thirteenth issue. (6) Al-Tamheed 6/430. (7) Al-Tamheed 6/429.

अबू उमर (१) ने कहा: और इसी तरह मलिक से मुवत्त के सभी कथाकारों ने इसे बयान किया है, जहाँ तक मुझे पता है; सिवाय मा'न बिन ईसा के, क्योंकि उन्होंने इसे जोड़ा है, और मा'न विश्वसनीय हैं; लेकिन मुझे डर है कि इसमें गलती अली बिन अब्दुल हामिद अल-गदाईरी (२) की ओर से हो सकती है, जो मुजाहिद बिन मूसा से और वे मा'न बिन ईसा से वर्णन करते हैं।

अबू अब्दुल्ला इब्न अमुस (३) ने अल-अबहरी से उनकी प्रमाण श्रृंखला के साथ इसमें जोड़ा: "इसका लाभ उसका है, और इसका नुकसान उस पर है।" इस शब्दावली के बारे में कथाकारों के बीच मतभेद है कि यह मरफू(पैगंबर से जुड़ा) है या नहीं, क्योंकि इब्न अबी ज़ीब, मामर और अन्य ने इसे पैगंबर तक पहुँचाया है।

इसे इब्न वहाब ने बयान किया और कहा: यूनुस ने कहा: इब्न शिहाब ने कहा: और सईद बिन अल-मुसय्यिब कहा करते थे: गिरवी रखी गई वस्तु उसी की है जिसने उसे गिरवी रखा है, उसका लाभ उसका है और उसका नुकसान उस पर है; तो इब्न शिहाब ने बताया कि यह सईद का कथन है, न कि नबी ﷺ का, सिवाय इसके कि मामर ने इब्न शिहाब से इसे मरफू के रूप में उल्लेख किया है, और मामर इब्न शिहाब के बारे में लोगों में सबसे अधिक विश्वसनीय हैं। याह्या बिन अबी अनैसा ने इसे मरफू बताने में उनका अनुसरण किया, और याह्या मजबूत (४) नहीं हैं।

संचरण के ज्ञान वाले लोगों के बीच इस हदीस का आधार 'मुर्सल' है, भले ही इसे कई दिशाओं से जोड़ा गया हो, वे इसमें दोष निकालते हैं। इसके बावजूद, यह एक ऐसी हदीस है जिसे उनमें से कोई भी ऊपर (पैगंबर तक) नहीं उठाता है, भले ही वे इसके अर्थ और व्याख्या में भिन्न हों।

अल-दाराकुतनी (५) ने भी इसे इस्माइल बिन अय्याश से, इब्न अबी ज़ीब से, अल-ज़ुहरी से, सईद से, अबू हुरैरा के माध्यम से मरफू(६) के रूप में वर्णित किया है।

अबू उमर (७) ने कहा: इस्माइल ने इसे इब्न अबी ज़ीब से नहीं सुना, उन्होंने इसे केवल अब्बाद बिन कसीर से सुना है, जिन्होंने इब्न अबी ज़ीब से सुना था, और अब्बाद उनके पास कमजोर हैं, उनसे दलील नहीं दी जा सकती। और इस्माइल उनके पास...

(१) अल-तमहीद ६/४२५-४२७ में। (२) वह अबू अल-हसन अल-हलबी हैं, कहा जाता है कि वह बगदादी थे और हलब में बस गए थे, वह विश्वसनीय थे और वर्ष (३१३ हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई।

अल-लुबाब फी तहजीब अल-अंसाब २/३८४। (३) (द) में: अबू अब्दुल्ला इब्न अब्दुस, और (ख) और (म) में: अबू अब्दुल्ला अम्मूस, और (ज़) से जो सिद्ध है वह है, और अल-तमहीद ६/४२६। (४) अल-तमहीद ६/४२५-४२६। (५) अपनी सुनन ३/३३ में, और इसका उल्लेख तेरहवें मुद्दे में पहले हो चुका है। (६) अल-तमहीद ६/४३०। (७) अल-तमहीद ६/४२९।

ابو عمر (۱) نے کہا: اور اسی طرح اسے ان تمام لوگوں نے روایت کیا ہے جنہوں نے امام مالک سے موطا روایت کی ہے جہاں تک مجھے علم ہے؛ سوائے معن بن عیسیٰ کے، کیونکہ انہوں نے اسے موصول (ملا ہوا) بیان کیا ہے، اور معن ثقہ ہیں؛ مگر مجھے خدشہ ہے کہ اس میں غلطی علی بن عبد الحمید الغضائری (۲) کی طرف سے ہو، جو مجاہد بن موسیٰ سے اور وہ معن بن عیسیٰ سے روایت کرتے ہیں۔

اور ابو عبد اللہ ابن عمروس (۳) نے الا بہری سے ان کی سند کے ساتھ اس میں اضافہ کیا: "نفع اسی کا ہے، اور نقصان بھی اسی پر ہے۔" اور اس لفظ کے بارے میں راویوں کے درمیان اختلاف ہے کہ یہ مرفوع (نبی صلی اللہ علیہ وسلم کا قول) ہے یا نہیں، چنانچہ ابن ابی ذئب اور معمر وغیرہ نے اسے مرفوعاً بیان کیا ہے۔

اور اسے ابن وہب نے روایت کیا اور کہا: یونس نے کہا: ابن شہاب نے کہا: اور سعید بن المسیب فرمایا کرتے تھے: گروی رکھی ہوئی چیز اسی کی ہے جس نے اسے گروی رکھا، نفع اسی کا ہے اور نقصان بھی اسی پر ہے؛ پس ابن شہاب نے بتایا کہ یہ سعید کا قول ہے، نہ کہ نبی ﷺ کا، سوائے اس کے کہ معمر نے اسے ابن شہاب سے مرفوعاً ذکر کیا ہے، اور معمر ابن شہاب کے بارے میں لوگوں میں سب سے زیادہ ثقہ (معتبر) ہیں۔ اور مرفوع بیان کرنے میں یحییٰ بن ابی انیسہ نے ان کی متابعت کی ہے، اور یحییٰ قوی نہیں ہیں (۴)۔

اور اہل علم کے نزدیک نقل کے لحاظ سے اس حدیث کی اصل 'مرسل' ہے، اگرچہ یہ بہت سی جہتوں سے موصول بھی آئی ہے، لیکن وہ اس میں علت نکالتے ہیں۔ اور اس کے ساتھ ساتھ یہ ایسی

حدیث ہے کہ ان میں سے کوئی بھی اسے مرفوع نہیں سمجھتا خواہ وہ اس کی تاویل اور معنی میں کتنا ہی اختلاف کریں۔

اور اسے دارقطنی (۵) نے بھی اسماعیل بن عیاش سے، انہوں نے ابن ابی ذئب سے، انہوں نے زہری سے، انہوں نے سعید سے اور انہوں نے ابوہریرہ سے مرفوعاً (۶) روایت کیا ہے۔

ابو عمر (۷) نے کہا: اسماعیل نے اسے ابن ابی ذئب سے نہیں سنا، بلکہ انہوں نے اسے عباد بن کثیر سے سنا ہے، جنہوں نے ابن ابی ذئب سے روایت کیا، اور عباد ان کے نزدیک ضعیف ہے اس سے حجت نہیں پکڑی جا سکتی۔ اور اسماعیل ان کے نزدیک...

(۱) التمہید ۶/۴۲۵-۴۲۷ میں۔ (۲) وہ ابو الحسن الحلبی ہیں، کہا گیا ہے کہ وہ بغدادی تھے اور حلب میں سکونت اختیار کی، وہ ثقہ تھے اور سن (۳۱۳ھ) میں وفات پائی۔ اللباب فی تہذیب الانساب ۲/۳۸۴۔ (۳) (د) میں: ابو عبد اللہ ابن عبدوس، اور (خ) اور (م) میں: ابو عبد اللہ عمروس، اور جو (ظ) سے ثابت ہے وہی ہے، اور التمہید ۶/۴۲۶۔ (۴) التمہید ۶/۴۲۵-۴۲۶۔ (۵) اپنی سنن ۳/۳۳ میں، اور اس کا تذکرہ تیرھویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۶) التمہید ۶/۴۳۰۔ (۷) التمہید ۶/۴۲۹۔

476 Surah Al-Baqarah: Verse 283

...is also unacceptable in Hadith if he reports from people other than his own townsfolk; if he reports from the Levantines, his Hadith is straight, but if he reports from the Medinans and others, there is much error and confusion in his Hadith.

Fifteenth: The growth of the pledge is included with it if it is inseparable, like fatness, or if it is offspring like birth and production; in the same sense are date palm shoots. Anything other than that, such as crops, fruit, milk, and wool, is not included unless it is stipulated. The difference between them is that offspring follow the mothers in Zakat, but this is not the case for wool, milk, and the fruit of trees; because they do not follow the mothers in Zakat, nor are they similar in form or meaning, nor do they stand with them. So they have their own ruling, not the ruling of the original, unlike offspring and production. And Allah knows best the truth of that (1).

Sixteenth: The pledge of one whose debt encompasses his wealth is permissible as long as he is not bankrupt, and the pledgee is more entitled to the pledge than the creditors; this was said by Malik and a group of people. It is narrated from Malik contrary to this - and said by Abdul Aziz bin Abi Salama - that the creditors share with him in that, but it is nothing; because whoever is not restricted, his actions are valid in all his circumstances of buying and selling, and the creditors dealt with him on the basis that he buys, sells, and pays. Malik's saying did not differ in this chapter, so likewise the pledge. And Allah knows best (2).

Seventeenth: His Almighty's saying: {And if one of you trusts another} the verse. It is a condition linked to an exhortation for the debtor to perform [the payment] and avoid procrastination. Meaning if the debtor is trustworthy to the creditor and reliable, then let him pay back that with which he was entrusted (3).

And His saying {let him perform/pay} is from 'al-ada' (performance), it is hamzated, and it is the answer to the condition. It is permissible to soften its hamza, so the hamza is turned into a 'waw' and not turned into an 'alif', and it is not made 'bayna bayna' (intermediate); because the alif only comes after a fatha (4). It is a command meaning obligation, by the evidence of consensus on the obligation of performance.

(1) See Ma'alim al-Sunan 3/163, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/290-291, al-Ma'unah 2/1161-1162, and al-Kafi 2/815. (2) See al-Kafi 2/815-816, and 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 2/585. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/388. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/349.

४७६ सूरह अल-बकरा: आयत २८३

...हदीस में भी अस्वीकार्य है यदि वह अपने शहर के लोगों के अलावा अन्य लोगों से रिपोर्ट करता है; यदि वह शामियों (लेवांटाइन्स) से रिपोर्ट करता है, तो उसकी हदीस सही है, लेकिन यदि वह मदीना के लोगों और अन्य लोगों से रिपोर्ट करता है, तो उसकी हदीस में बहुत सारी गलतियां और भ्रम हैं।

पंद्रहवां: गिरवी (रह्न) की वृद्धि उसके साथ शामिल है यदि वह अविभाज्य है, जैसे कि मोटापन, या यदि वह संतान है जैसे जन्म और उत्पादन; इसी अर्थ में खजूर के पौधे हैं। इसके अलावा कुछ भी, जैसे फसल, फल, दूध और ऊन, इसमें शामिल नहीं है जब तक कि इसकी शर्त न रखी गई हो। उनके बीच अंतर यह है कि जकात में संतान माताओं का अनुसरण करती है, लेकिन ऊन, दूध और पेड़ों के फल के लिए ऐसा नहीं है; क्योंकि वे जकात में माताओं का अनुसरण नहीं करते हैं, न ही वे रूप या अर्थ में समान हैं, न ही वे उनके साथ खड़े होते हैं। इसलिए उनका अपना नियम है, मूल का नियम नहीं, संतान और उत्पादन के विपरीत। और अल्लाह इसकी सच्चाई को सबसे बेहतर जानता है (१)।

सोलहवां: उस व्यक्ति की गिरवी जिसकी संपत्ति कर्ज से घिरी हुई है, तब तक जायज है जब तक कि वह दिवालिया न हो जाए, और गिरवी रखने वाला लेनदारों की तुलना में गिरवी का अधिक हकदार है; यह मलिक और लोगों के एक समूह द्वारा कहा गया था। मलिक से इसके विपरीत वर्णित है - और अब्दुल अजीज बिन अबी सलामा द्वारा कहा गया है - कि लेनदार उसमें उसके साथ शामिल होते हैं, लेकिन यह कुछ भी नहीं है; क्योंकि जिस पर प्रतिबंध नहीं लगाया गया है, उसके खरीदने और बेचने की सभी परिस्थितियों में उसके कार्य वैध हैं, और लेनदारों ने उसके साथ इस आधार पर व्यवहार किया कि वह खरीदता है, बेचता है और भुगतान करता है। इस अध्याय में मलिक के कथन में कोई अंतर नहीं है, इसलिए गिरवी भी वैसी ही है। और अल्लाह बेहतर जानता है (२)।

सत्रहवां: अल्लाह का कहना है: {और यदि तुम में से कोई दूसरे पर भरोसा करे} आयत। यह एक शर्त है जो कर्जदार के लिए अदायगी करने और टालमटोल छोड़ने की वसीयत (नसीहत) से जुड़ी है। यानी अगर कर्जदार हकदार (लेनदार) के पास अमानतदार और भरोसेमंद है, तो उसे वह अदा करना चाहिए जिसकी उसे अमानत दी गई है (३)।

और उसका कहना {उसे अदा करना चाहिए} (फल-युअद्दी) 'अल-अदा' (अदायगी) से है, इसमें हमज़ा है, और यह शर्त का जवाब है। इसके हमज़ा को हल्का करना जायज है, इसलिए हमज़ा 'वाव' में

बदल जाता है और 'अलिफ' में नहीं बदलता है, और इसे 'बैना बैना' (बीच में) नहीं बनाया जाता है; क्योंकि अलिफ से पहले केवल फथा ही आता है (४)। यह एक आदेश है जिसका अर्थ अनिवार्यता (वुजूब) है, अदायगी की अनिवार्यता पर आम सहमति (इज्मा) के प्रमाण के साथ।

(१) देखें मआलिम अस-सुनन १६३/३, मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा ४/२९०-२९१, अल-मऊना २/११६१-११६२, और अल-काफी २/८१५। (२) देखें अल-काफी २/८१५-८१६, और अक्द अल-जवाहर अल-थमीना २/५८५। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज ३८८/१। (४) एराब अल-कुरान अन-नहहास ३४९/१।

476 سورة البقرہ: آیت 283

...اس کے علاوہ حدیث میں بھی غیر مقبول ہے جب وہ اپنے شہر کے لوگوں کے علاوہ کسی اور سے روایت کرے؛ اگر وہ شامیوں سے روایت کرے تو اس کی حدیث درست ہے، اور اگر وہ مدنیوں اور دوسروں سے روایت کرے تو اس کی حدیث میں بہت زیادہ غلطیاں اور اضطراب پایا جاتا ہے۔

پندرہواں: رہن (گروی رکھی ہوئی چیز) کی بڑھوتری اس کے ساتھ شامل ہے اگر وہ جدا نہ ہو سکے، جیسے موٹاپا، یا اگر وہ نسل ہو جیسے ولادت اور پیداوار؛ اسی کے معنی میں کھجور کے پودے ہیں۔ اس کے علاوہ غلہ، پھل، دودھ اور اون اس میں داخل نہیں ہوں گے جب تک کہ اس کی شرط نہ لگائی جائے۔ ان دونوں میں فرق یہ ہے کہ اولاد زکوٰۃ میں ماؤں کے تابع ہوتی ہے، لیکن اون، دودھ اور درختوں کے پھل کا معاملہ ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ وہ زکوٰۃ میں ماؤں کے تابع نہیں ہیں، نہ وہ اپنی صورت میں اور نہ اپنے معنی میں ان کی طرح ہیں، اور نہ ہی وہ ان کے ساتھ قائم ہیں۔ لہٰذا ان کا اپنا حکم ہے نہ کہ اصل کا حکم، برخلاف اولاد اور پیداوار کے۔ اور اللہ ہی اس کی درستی کو بہتر جانتا ہے (1)۔

سولہواں: اس شخص کا رہن جس کا قرض اس کے مال کو گھیرے ہوئے ہو، جائز ہے جب تک وہ مفلس نہ ہو جائے، اور مرتہن (جس کے پاس چیز گروی رکھی گئی ہے) قرض خواہوں سے زیادہ رہن کا حقدار ہوتا ہے؛ یہ بات امام مالک اور لوگوں کی ایک جماعت نے کہی ہے۔ امام مالک سے اس کے خلاف بھی مروی ہے - اور عبدالعزیز بن ابی سلمہ نے بھی یہی کہا ہے - کہ قرض خواہ اس میں اس کے ساتھ شریک ہوں گے، لیکن یہ بات درست نہیں ہے؛ کیونکہ جس پر پابندی (حجر) نہ لگائی گئی ہو، اس کے تمام احوال میں خرید و فروخت کے تصرفات صحیح ہیں، اور قرض

خواہوں نے اس کے ساتھ اسی بنیاد پر معاملہ کیا کہ وہ خریدتا، بیچتا اور ادائیگی کرتا ہے۔ اس باب میں امام مالک کے قول میں کوئی اختلاف نہیں ہے، لہٰذا رہن کا معاملہ بھی ایسا ہی ہے۔ واللہ اعلم (2)۔

سترہواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر تم میں سے کوئی دوسرے پر بھروسہ کرے} آیت۔ یہ ایک شرط ہے جس کے ساتھ اس شخص کے لیے ادائیگی اور ٹال مٹول چھوڑنے کی وصیت جڑی ہے جس پر حق واجب ہے۔ یعنی اگر جس پر حق واجب ہے وہ صاحب حق کے نزدیک امانت دار اور قابلِ اعتماد ہو، تو اسے چاہیے کہ وہ امانت ادا کر دے جو اس کے سپرد کی گئی (3)۔

اور اس کا قول {پس اسے ادا کرنا چاہیے} (فليؤد) مہموز ہے، اور یہ جواب شرط ہے، اور اس کے ہمزہ کی تخفیف جائز ہے، چنانچہ ہمزہ کو 'واؤ' سے بدل دیا جاتا ہے اور 'الف' سے نہیں بدلا جاتا، اور اسے 'بين بين' نہیں کیا جاتا؛ کیونکہ الف سے پہلے ہمیشہ زبر (فتحہ) ہوتا ہے (4)۔ یہ امر ہے جس کا معنی وجوب (لازم ہونا) ہے، ادائیگی کے واجب ہونے پر اجماع کے قرینہ کے ساتھ۔

(1) دیکھیے معالم السنن 163/3، ومختصر اختلاف العلماء 4/ 290-291، والمعونة 2/ 1161-1162، والكافي 2/ 815۔ (2) دیکھیے الکافی 2/ 815-816، وعقد الجواهر الثمينة 2/ 585۔ (3) المحرر الوجيز 388/1۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 349/1۔

Surah Al-Baqarah: Verse 283 | Page 477

...debts, and the establishment of the judge's ruling regarding them, and his compulsion of the debtors to pay, supported by the context of authentic hadiths regarding the prohibition of others' property (1).

Eighteenth: Allah Almighty's saying: {his trust} [amanatahu]. 'Amanah' is a verbal noun; it is used to name the thing that is an obligation [in one's debt]. He attributed it to the debtor because it relates to him (2), just as Allah Almighty said: {And do not give the weak-minded your property} [An-Nisa: 5].

Nineteenth: Allah Almighty's saying: {and let him fear Allah, his Lord}, meaning: in not concealing anything of the truth. His saying: {And do not conceal testimony} is an explanation of His saying: {and let no harm be done} with the letter 'ayn' vowelized with kasra [yudharri]. He prohibited the witness from causing harm by concealing testimony (3), and this is a mandatory prohibition based on several indicators, including the threat of punishment. The context of the prohibition is when the witness fears the loss of a right. Ibn Abbas said: The witness must testify whenever called to testify, and inform whenever asked. He said: Do not say 'I will inform the commander about it,' rather inform him [the debtor/wrongdoer] about it, for perhaps he might repent and desist (4). Abu Abd al-Rahman recited: "And they should not conceal" with the letter 'ya', making it a prohibition for the third person (5).

Twentieth (completing twenty): If there are witnesses to a right, it becomes a collective obligation [fard kifayah] for them to provide it. If two provide it and the judge is satisfied with them, the obligation falls from the others. If he is not satisfied (6) with them, it becomes mandatory to go to him until the proof is established. This is known by the request of the owner [of the right]. If he says to him: "Revive (7) my right by providing the testimony you have for me," then it becomes mandatory for him.

(1) Among them is what was narrated by Ahmad (14440) and Muslim (1218) from the long Hadith of Jabir, which includes: "Indeed, your blood and your property are sacred to you, as sacred as this day of yours in this month of yours." And what was narrated by Ahmad (3576), Al-Bukhari (7445), and Muslim (138) - and the wording is Al-Bukhari's - on the authority of Abdullah bin Mas'ud, may Allah be pleased with him, attributed to the Prophet: "Whoever usurps the property of a Muslim person with a false oath will meet Allah and He will be angry with him." (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/388. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/263. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/388,

and the saying of Ibn Abbas was narrated by al-Tabari 5/127. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/349, and see Al-Qira'at al-Shadhah p. 18. (6) In the manuscripts: "be satisfied with," and what is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/263, and the speech is from him. (7) In (Kh): "Give/Perform".

सूरा अल-बकरा: आयत 283 | पृष्ठ 477

...ऋण, और इसके बारे में न्यायाधीश के फैसले की स्थापना, और उस पर देनदारों की मजबूरी, और दूसरों की संपत्ति के निषेध के संबंध में प्रामाणिक हदीसों के संकेत के साथ (1)।

अठारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {उसकी अमानत} [अमानतहु]। 'अमानत' एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है; इसका उपयोग उस चीज़ को नाम देने के लिए किया जाता है जो ऋण (ज़ुम्मे) में है। उसने इसे देनदार की ओर जोड़ा क्योंकि इसका उससे संबंध है (2), जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और अल्पबुद्धि वालों को अपना माल न दो} [अन-निसा: 5]।

उन्नीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और उसे अल्लाह से डरना चाहिए जो उसका रब है}, यानी: हक में से कुछ भी न छुपाने के बारे में। और उसका कथन: {और गवाही न छुपाओ} उसके कथन: {और कोई नुकसान न पहुँचाया जाए} ('ऐन' पर कसरा के साथ [युज़ार्रि]) की व्याख्या है। उसने गवाह को गवाही छुपाकर नुकसान पहुँचाने से मना किया (3), और यह कई संकेतों के आधार पर एक अनिवार्य निषेध है, जिनमें से एक सजा की धमकी है। निषेध का स्थान वह है जहाँ गवाह को किसी अधिकार के खो जाने का डर हो। इब्न अब्बास ने कहा: गवाह को गवाही देनी चाहिए जहाँ भी उसे गवाही देने के लिए बुलाया जाए, और सूचित करना चाहिए जहाँ भी उससे पूछा जाए। उन्होंने कहा: यह मत कहो कि 'मैं इसके बारे में अमीर (शासक) को सूचित करूँगा', बल्कि उसे (देनदार/गलती करने वाले को) इसके बारे में सूचित करो, शायद वह लौट आए और बाज आ जाए (4)। अबू अब्द अल-रहमान ने पढ़ा: "और वे न छुपाएं' 'या' के साथ, इसे अन्य पुरुष (ग़ायब) के लिए निषेध बना दिया (5)।

बीसवाँ (बीस पूरा करने वाला): यदि अधिकार पर गवाह हों, तो उन्हें सामूहिक रूप से [फ़र्ज़ किफ़ाया] गवाही देना अनिवार्य हो जाता है। यदि दो गवाह गवाही देते हैं और न्यायाधीश उनके साथ संतुष्ट हो जाता है, तो बाकियों से दायित्व हट जाता है। और यदि वह उनसे संतुष्ट नहीं होता (6), तो उसके पास जाना अनिवार्य हो जाता है जब तक कि प्रमाण सिद्ध न हो जाए। और यह अधिकार के स्वामी के अनुरोध से जाना जाता है। तो यदि वह उससे कहे: "मेरे अधिकार को जीवित करो (7) जो गवाही तुम्हारे पास है उसे देकर," तो यह उस पर अनिवार्य हो जाता है।

(1) उनमें से वह है जिसे अहमद (14440) और मुस्लिम (1218) ने जाबिर की लंबी हदीस से उद्धृत किया है, जिसमें है: "निश्चित रूप से तुम्हारा खून और तुम्हारा माल तुम्हारे लिए हराम (पवित्र) है जैसे

इस महीने में तुम्हारा यह दिन।" और जो अहमद (3576), बुखारी (7445), और मुस्लिम (138) ने उद्धृत किया है - और शब्द बुखारी के हैं - अब्दुल्ला बिन मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से मरफूअ (पैगंबर से संबंधित) के रूप में: "जिसने झूठी कसम के साथ किसी मुस्लिम व्यक्ति का धन हड़प लिया, वह अल्लाह से मिलेगा और वह उस पर क्रोधित होगा।" (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/388। (3) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 1/263। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/388, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी 5/127 द्वारा उद्धृत किया गया है। (5) इ'राब अल-कुरआन अल-नहहास द्वारा 1/349, और देखें अल-किरात अल-शादा पृष्ठ 18। (6) प्रतियों में: "संतुष्ट होना", और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 1/263 से है, और कथन उन्हीं का है। (7) (ख) में: "अदा करो"।

...قرضے، اور ان کے بارے میں حاکم کے فیصلے کا ثبوت اور اس پر قرض داروں کو مجبور کرنا، اور دوسروں کے مال کی حرمت کے بارے میں صحیح احادیث کے قرینے سے (1)۔

اٹھارویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اَمَانَتَہٗ} امانت مصدر ہے؛ اس سے وہ چیز مراد لی گئی ہے جو ذمے (قرض) میں ہو، اور اس کی نسبت اس شخص کی طرف کی جس پر قرض ہے اس لحاظ سے کہ اسے اس سے ایک نسبت ہے (2)؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ناسمجھوں کو اپنے مال نہ دو} [النساء: 5]۔

انیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اسے اللہ سے ڈرنا چاہیے جو اس کا رب ہے}، یعنی: حق میں سے کچھ بھی نہ چھپانے میں۔ اور اس کا ارشاد: {اور گواہی نہ چھپاؤ} اس کے قول: {اور نقصان نہ دیا جائے} (عین کے کسرہ کے ساتھ [یُضارِّ]) کی تفسیر ہے۔ اور گواہ کو گواہی چھپا کر نقصان پہنچانے سے منع کیا گیا ہے (3)، اور یہ کئی قرائن کی بنیاد پر وجوبی ممانعت ہے جن میں سے ایک وعید (سزا کی دھمکی) ہے۔ ممانعت کا مقام وہاں ہے جہاں گواہ کو کسی حق کے ضائع ہونے کا خوف ہو۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: گواہ پر لازم ہے کہ وہ وہاں گواہی دے جہاں اسے گواہی کے لیے بلایا جائے، اور وہاں بتائے جہاں اس سے پوچھا جائے۔ انہوں نے کہا: یہ نہ کہو کہ 'میں امیر کے پاس جا کر بتاؤں گا'، بلکہ اسے (قرض دار/غلطی کرنے والے کو) اس کی خبر دے، شاید وہ (حق کی طرف) لوٹ آئے اور باز آ جائے (4)۔ ابو عبد الرحمن نے پڑھا: "اور وہ نہ چھپائیں" 'یا' کے ساتھ، اسے غائب کے لیے نہی (ممانعت) قرار دیا (5)۔

بیسویں بات (بیس مکمل کرنے والی): اگر حق پر گواہ موجود ہوں تو ان پر فرضِ کفایہ کے طور پر گواہی دینا لازم ہو جاتا ہے۔ اگر دو گواہ گواہی دے دیں اور حاکم ان پر اکتفا کر لے، تو باقیوں

سے فرض ساقط ہو جاتا ہے۔ اور اگر وہ ان پر اکتفا نہ کرے (6) تو اس کے پاس جانا متعین (لازم) ہو جاتا ہے یہاں تک کہ ثبوت واقع ہو جائے۔ اور یہ اس کے صاحب (حقدار) کی پکار سے معلوم ہوتا ہے۔ چنانچہ جب وہ اس سے کہے: "میرا حق زندہ کرو (7) اس گواہی کے ذریعے جو تمہارے پاس ہے،" تو یہ اس پر لازم ہو جاتا ہے۔

(1) ان میں سے وہ ہے جسے احمد (14440) اور مسلم (1218) نے جابر کی طویل حدیث سے روایت کیا ہے جس میں ہے: "بے شک تمہارے خون اور تمہارے مال تم پر حرام ہیں جیسے تمہارے اس مہینے میں تمہارے اس دن کی حرمت ہے۔" اور جسے احمد (3576)، بخاری (7445) اور مسلم (138) نے روایت کیا ہے - اور لفظ بخاری کے ہیں - عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً: "جس نے جھوٹی قسم کے ذریعے کسی مسلمان کا مال ہتھیا لیا، وہ اللہ سے اس حال میں ملے گا کہ وہ اس پر غضبناک ہو گا۔" (2) المحرر الوجیز 1/388۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 1/263۔ (4) المحرر الوجیز 1/388، اور ابن عباس کا قول طبری 5/127 نے روایت کیا ہے۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 1/349، اور دیکھیں القراءات الشاذة ص18۔ (6) نسخوں میں: "یجتزأ" ہے، اور جو ثابت کیا گیا ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 1/263 سے ہے، اور عبارت انہی کی ہے۔ (7) (خ) میں: "ادی" (ادا کرو) ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 283 | 478

Twenty-first: Regarding the Almighty's saying: {And whoever conceals it, his heart is indeed sinful}. He singled out the heart for mention; since concealment is one of its actions, and because it is the small lump of flesh whose righteousness makes the entire body righteous, as the Prophet (peace and blessings be upon him) said (1); so a part was expressed to represent the whole, and this has been previously mentioned at the beginning of the Surah (2).

Al-Kiya said (3): When he resolved not to perform it and abandoned its performance with the tongue; the sin reverted to both aspects together. Thus, His saying: {his heart is sinful} is metaphorical, and it is more emphatic than a literal expression in indicating the threat. It is part of the excellence of eloquence and the subtle expression of meanings. It is said: the sin of the heart is the cause of its transformation [metamorphosis], and when God Almighty transforms a heart, He makes it hypocritical and seals it, we seek refuge in God from that. This was previously mentioned at the beginning of the Surah (4). Grammatically, "his heart" (qalbu-hu) is in the nominative case because of "sinful" (athimun), and "sinful" is the predicate of "inna". If you wish, you can put "sinful" in the nominative case as a subject, and "his heart" as an agent that takes the place of the predicate, and the entire sentence is the predicate of "inna". If you wish, you can put "sinful" in the nominative as the predicate of a subject intended to be delayed. If you wish, "his heart" could be an appositive (badal) of "sinful", representing part for the whole. If you wish, it could be an appositive of the hidden pronoun within "sinful" (5). Three issues are addressed here, completing twenty-four (6).

First: Know that what God Almighty has commanded regarding testimony and writing is to observe the rectification of relations and to eliminate disputes that lead to social discord; so that Satan does not tempt one to deny the truth, exceed what the Sharia has limited for him, or abandon restricting oneself to the deserved amount. For this reason, the Sharia has prohibited unknown sales whose practice leads to disagreement, corruption of relations, and the instigation of grudges and alienation. Examples of this include what God has forbidden of gambling, games of chance, and drinking wine, as He Almighty says: {Satan only wants to cause between you animosity and hatred through intoxicants and gambling} the verse [Al-Ma'idah: 91]. Whoever adheres to God's discipline in His commands and prohibitions achieves the well-being of this world and the religion.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/388. (2) 1/287. (3) In his Ahkam al-Quran 1/269. (4) 1/284 and beyond. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/350, see also Al-Muharrar al-Wajiz 1/388. (6) In manuscripts (kh) and (z): five.

सूरा अल-बक़रह: आयत 283 | 478

इक्कीसवां बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {और जो कोई इसे छिपाता है, तो उसका दिल वास्तव में पापी है}। यहाँ विशेष रूप से दिल का उल्लेख किया गया है; क्योंकि छिपाना दिल के कार्यों में से है, और इसलिए कि दिल मांस का वह टुकड़ा है जिसकी शुद्धि से पूरा शरीर शुद्ध हो जाता है, जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया है (1); अतः एक भाग के माध्यम से संपूर्ण का वर्णन किया गया है, और यह सूरा की शुरुआत में पहले बताया जा चुका है (2)।

अल-किया ने कहा (3): जब उसने इसे अदा न करने का संकल्प लिया और जुबान से इसे अदा करना छोड़ दिया, तो पाप दोनों पहलुओं पर वापस आ गया। तो उनका कहना: {उसका दिल पापी है} लाक्षणिक है, और यह धमकी को दर्शाने में वास्तविकता से अधिक प्रभावशाली है। यह बयान की उत्कृष्टता और अर्थों की सूक्ष्म अभिव्यक्ति में से है। कहा जाता है: दिल का पाप उसके विकृत होने का कारण है, और अल्लाह तआला जब किसी दिल को विकृत कर देता है, तो उसे मुनाफिक (कपटी) बना देता है और उस पर मुहर लगा देता है, हम इससे अल्लाह की शरण मांगते हैं। यह सूरा की शुरुआत में पहले आ चुका है (4)। व्याकरण की दृष्टि से, 'क़ल्बुहू' (उसका दिल) 'आथिम' के कारण रफ़ा (nominative) की स्थिति में है, और 'आथिम' 'इन्ना' की ख़बर है। यदि आप चाहें, तो 'आथिम' को मुब्तदा के रूप में रफ़ा दे सकते हैं, और 'क़ल्बुहू' फ़ाएल (agent) होगा जो ख़बर की जगह लेगा, और पूरा वाक्य 'इन्ना' की ख़बर होगा। यदि आप चाहें, तो 'आथिम' को ख़बर-ए-मुब्तदा के रूप में रफ़ा दे सकते हैं जिसका उद्देश्य देरी करना है। यदि आप चाहें, तो 'क़ल्बुहू' 'आथिम' का बदल (appositive) हो सकता है, जो 'बदल-ए-बाज़ मिनल कुल' (समग्र में से भाग का प्रतिस्थापन) है। यदि आप चाहें, तो यह 'आथिम' के भीतर छिपे हुए ज़मीर का बदल हो सकता है (5)। यहाँ तीन मसलों पर चर्चा की गई है, जो कुल चौबीस (6) को पूरा करते हैं।

पहला: जान लें कि अल्लाह तआला ने गवाही और लेखन का जो आदेश दिया है, वह आपसी संबंधों की बेहतरी और विवादों को दूर करने के लिए है जो संबंधों के बिगाड़ का कारण बनते हैं; ताकि शैतान इंसान को सत्य झुठलाने, शरीयत की सीमाओं को पार करने, या देय राशि तक सीमित न रहने के लिए न उकसाए। इसी कारण शरीयत ने उन अज्ञात बिक्रियों को हराम कर दिया है जिनका चलन विवाद, आपसी बिगाड़ और द्वेष पैदा करता है। उदाहरण के तौर पर जुआ, शराब पीना आदि जिन्हें अल्लाह ने हराम किया है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {शैतान तो यही चाहता है कि शराब और जुए के ज़रिए तुम्हारे बीच शत्रुता और घृणा पैदा कर दे} आयत [अल-माइदा: 91]। जो अल्लाह

के आदेशों और निषेधों में उसके अदब को अपनाता है, वह दुनिया और दीन की भलाई प्राप्त करता है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 388/1। (2) 287/1। (3) उनकी किताब अहकाम अल-कुरान 269/1 में। (4) 284/1 और उसके बाद। (5) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 1/350, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 388/1 देखें। (6) प्रतियों (ख) और (ज़) में: पांच।

اکیسواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَمَن يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُۥٓ ءَاثِمٌ قَلْبُهُۥ ﴾ (اور جو اسے چھپاتا ہے، تو اس کا دل یقیناً گنہگار ہے)؛ دل کا ذکر خاص طور پر کیا گیا ہے کیونکہ چھپانا دل کے افعال میں سے ہے، اور اس لیے کہ دل وہ گوشت کا لوتھڑا ہے جس کی اصلاح سے پورے جسم کی اصلاح ہوتی ہے جیسا کہ نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا (۱)؛ چنانچہ جزو کہہ کر کل مراد لیا گیا ہے، اور یہ بات سورہ کے شروع میں گزر چکی ہے (۲)۔

الکیا (۳) نے کہا: جب اس نے ارادہ کر لیا کہ وہ گواہی ادا نہیں کرے گا اور زبان سے اسے ادا کرنا چھوڑ دیا، تو گناہ دونوں پہلوؤں کی طرف لوٹ آیا۔ پس اللہ کا قول ﴿ ءَاثِمٌ قَلْبُهُۥ ﴾ مجازی ہے، اور یہ وعید (دھمکی) پر دلالت کرنے میں حقیقت سے زیادہ موثر ہے۔ یہ بیان کی خوبصورتی اور معانی کے لطیف اظہار میں سے ہے۔ کہا جاتا ہے: دل کا گناہ اس کے مسخ ہونے کا سبب ہے، اور اللہ تعالیٰ جب کسی دل کو مسخ کر دیتا ہے تو اسے منافق بنا دیتا ہے اور اس پر مہر لگا دیتا ہے، ہم اس سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں۔ یہ بات سورہ کے آغاز میں گزر چکی ہے (۴)۔ "قلبہ" لفظ "آثم" کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور "آثم" لفظ "انّ" کی خبر ہے۔ اگر آپ چاہیں تو "آثم" کو بطور مبتدا رفع دے سکتے ہیں، اور "قلبہ" وہ فاعل ہے جو خبر کا قائم مقام ہے اور پورا جملہ "انّ" کی خبر ہے۔ اور اگر چاہیں تو "آثم" کو بطور خبرِ مقدم رفع دے سکتے ہیں۔ یا "قلبہ" لفظ "آثم" کا بدل (بدل البعض من الکل) ہو سکتا ہے۔ یا یہ "آثم" میں موجود ضمیر مستتر کا بدل ہو سکتا ہے (۵)۔ یہاں تین مسائل ذکر کیے گئے ہیں جو کل چوبیس (۶) مکمل کرتے ہیں۔

پہلا مسئلہ: جان لو کہ اللہ تعالیٰ نے گواہی اور تحریر کا جو حکم دیا ہے، وہ باہمی تعلقات کی درستی اور ان تنازعات کی نفی کے لیے ہے جو بگاڑ کا باعث بنتے ہیں؛ تاکہ شیطان انسان کو حق

کے انکار، شریعت کی حدوں سے تجاوز، یا واجب مقدار پر اکتفا نہ کرنے پر نہ اکسا سکے۔ اسی لیے شریعت نے ان مجہول سودوں کو حرام قرار دیا ہے جن کی عادت باہمی اختلاف، بگاڑ، کینہ پروری اور دوری کا باعث بنتی ہے۔ اس میں وہ چیزیں شامل ہیں جنہیں اللہ نے حرام کیا ہے جیسے جوا اور شراب نوشی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَن يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ ﴾ [المائدہ: ۹۱] (شیطان تو بس یہی چاہتا ہے کہ شراب اور جوئے کے ذریعے تمہارے درمیان دشمنی اور بغض ڈال دے)۔ پس جو اللہ کے احکامات اور نواہی میں اس کے ادب کو ملحوظ رکھتا ہے، وہ دنیا اور دین کی بھلائی سمیٹ لیتا ہے۔

(۱) المحرر الوجيز ۱/ ۳۸۸۔ (۲) ۱/ ۲۸۷۔ (۳) ان کی کتاب أحكام القرآن ۱/ ۲۶۹ میں۔ (۴) ۱/ ۲۸۴ اور اس کے بعد۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۵۰، اور دیکھئے المحرر الوجيز ۱/ ۳۸۸۔ (۶) نسخہ (خ) اور (ظ) میں: پانچ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 283 479

Allah Almighty said: "And if they had done what they were advised, it would have been better for them" (1) The verse [An-Nisa: 66].

Second: Al-Bukhari narrated from Abu Hurairah that the Prophet (peace be upon him) said: "Whoever takes the money of people intending to pay it back, Allah will pay it back for him; and whoever takes it intending to waste it, Allah will destroy him" (2).

An-Nasa'i narrated from Maymunah, the wife of the Prophet (peace be upon him), that she took a loan. It was said to her: "O Mother of the Believers, do you borrow while you have nothing to pay back?" She said: "I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: 'Whoever takes a debt intending to pay it back, Allah helps him with it'" (3).

At-Tahawi, Abu Ja'far al-Tabari, and al-Harith ibn Abi Usamah narrated in his Musnad from 'Uqbah ibn 'Amir that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not frighten souls after they have been in security." They said: "O Messenger of Allah, what is that?" He said: "Debt" (4).

Al-Bukhari narrated from Anas from the Prophet (peace be upon him) in a prayer he mentioned: "O Allah, I seek refuge in You from anxiety and grief, from incapacity and laziness, from cowardice and miserliness, from the burden of debt, and from being overpowered by men" (5). The scholars said: "The burden of debt (dala' ad-dayn)" is when the debtor cannot find a way to pay back. It is derived from the Arab saying: "A burdensome load (himl mudli')", meaning heavy, and a "mudli'" beast of burden that cannot carry the load; as said by the author of 'Al-Ayn' (6). And he (peace be upon him) said: "Debt is a disgrace to religion" (7). It was also narrated that he said: "Debt is anxiety by night and humiliation by day" (8).

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya 1/269. (2) Sahih al-Bukhari (2387), and it is with Ahmad (8733). (3) Al-Mujtaba 7/316, and Al-Kubra (6240), and it is with Ahmad (26840) similarly. (4) At-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (4283), and we did not find it in Bughyat al-Bahith about the additions of Al-Harith by Al-Haythami, nor in Jami' al-Bayan and Tahdhib al-Athar both by Al-Tabari, and Al-Hafiz Ibn Hajar did not attribute it to Al-Harith in Al-Matalib al-'Aliya, nor Al-Busiri in Ithaf al-Khayrah 3/374, and it is with Ahmad (17320), (17407). (5) Sahih al-Bukhari (5425) in detail, and it is with Ahmad (12616). (6) 1/280. (7) Narrated by Al-Quda'i in his Musnad (31) from the hadith of Mu'adh (may Allah be pleased with him), and in its chain is Al-Quda'i

Abdullah ibn Shabib, Ad-Dhahabi said: "He was a scholar of reports but weak," and Ibn Hibban said in 'Al-Majruhin' 2/47: "He twists reports and steals them." (8) Narrated by Al-Bayhaqi in 'Ash-Shu'ab' (5554), and Al-Quda'i in 'Musnad ash-Shihab' (958) and in its chain is Al-Harith ibn Nabhan, who is abandoned (matruk), as in 'At-Taqrib'.

सूरह अल-बकरा: आयत 283 479

अल्लाह तआला ने फरमाया: "और अगर वे वही करते जिसकी उन्हें सलाह दी गई थी, तो यह उनके लिए बेहतर होता" (1) आयत [अन-निसा: 66]।

दूसरा: अल-बुखारी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जो कोई लोगों का माल उसे अदा करने के इरादे से लेता है, अल्लाह उसकी ओर से अदा कर देता है; और जो कोई उसे बर्बाद करने के इरादे से लेता है, अल्लाह उसे बर्बाद कर देता है" (2)।

अन-नसाई ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पत्नी मैमूना से रिवायत की है कि उन्होंने कर्ज लिया। उनसे कहा गया: "हे मोमिनों की माँ, क्या आप कर्ज ले रही हैं जबकि आपके पास अदा करने के लिए कुछ नहीं है?" उन्होंने कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना है: 'जो कोई कर्ज इस इरादे से लेता है कि उसे अदा करेगा, अल्लाह उसकी उसमें मदद करता है'" (3)।

अत-तहावी, अबू जाफर अल-तबरी और अल-हारिस बिन अबी उसामा ने अपनी मसनद में उकबा बिन आमिर से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "शांति के बाद आत्माओं को डराओ मत।" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, वह क्या है?" उन्होंने फरमाया: "कर्ज" (4)।

अल-बुखारी ने अनस से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बारे में एक दुआ में रिवायत की है: "ऐ अल्लाह, मैं चिंता और दुख, अक्षमता और आलस्य, कायरता और कंजूसी, कर्ज के बोझ और लोगों के दबाव से तेरी पनाह मांगता हूँ" (5)। विद्वानों ने कहा: "कर्ज का बोझ (दलअ अद-दैन)" वह है जब कर्जदार को अदा करने का कोई रास्ता न मिले। यह अरबों की इस कहावत से लिया गया है: "बोझिल भार (हिम्ल मुदलि')", यानी भारी, और "मुदलि'" जानवर जो भार ढोने में असमर्थ हो; जैसा कि 'अल-ऐन' के लेखक ने कहा (6)। और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "कर्ज दीन (धर्म) का कलंक है" (7)। और यह भी रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "कर्ज रात की चिंता और दिन की रुसवाई है" (8)।

---

(1) अहकाम अल-कुरान लिल-किया 1/269. (2) सहीह अल-बुखारी (2387), और यह अहमद (8733) के पास है। (3) अल-मुज्तबा 7/316, और अल-कुबरा (6240), और यह अहमद (26840)

के पास इसी तरह है। (4) अत-तहावी 'शरह मुश्किल अल-आसार' (4283) में, और हमें यह अल-हैथमी द्वारा 'बुग्यत अल-बाहिस' में अल-हारिस के इज़ाफों में नहीं मिला, और न ही तबरी द्वारा 'जामी अल-बयान' और 'तहज़ीब अल-आसार' दोनों में मिला, और हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-मतालिव अल-आलिया' में इसे अल-हारिस से संबंधित नहीं बताया, और न ही अल-बुसीरी ने 'इतहाफ अल-खायरा' 3/374 में, और यह अहमद (17320), (17407) के पास है। (5) सहीह अल-बुखारी (5425) विस्तार से, और यह अहमद (12616) के पास है। (6) 1/280. (7) इसे अल-कुदाई ने अपनी मसनद (31) में मुआज (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और इसकी सनद में अल-कुदाई अब्दुल्ला बिन शबीब हैं, अल-ज़हबी ने कहा: "वह रिवायतों का विद्वान था लेकिन कमजोर था," और इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरुहीन' 2/47 में कहा: "वह रिवायतों को बदल देता है और उन्हें चुराता है।" (8) इसे अल-बैहकी ने 'अश-शुआब' (5554) में निकाला है, और अल-कुदाई ने 'मसनद अश-शिहाब' (958) में और इसकी सनद में अल-हारिस बिन नभान है, जो 'मत़रूक' (त्यागा हुआ) है, जैसा कि 'अत-तक़रीब' में है।

سورہ البقرہ : آیت ۲۸۳ ۴۷۹

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ﴾ (۱) آیت [النساء : ۶۶]۔

دوسری بات: بخاری نے ابوہریرہ سے روایت کی کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے لوگوں کا مال ادا کرنے کی نیت سے لیا، اللہ اس کی طرف سے ادا کر دے گا، اور جس نے اسے ضائع کرنے کی نیت سے لیا، اللہ اسے ہلاک کر دے گا" (۲)۔

اور نسائی نے نبی ﷺ کی زوجہ میمونہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے قرض لیا، تو ان سے کہا گیا: اے ام المومنین، آپ قرض لے رہی ہیں جبکہ آپ کے پاس ادائیگی کی گنجائش نہیں؟ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا ہے: "جس نے قرض لیا اور وہ اسے ادا کرنے کا ارادہ رکھتا ہو، اللہ اس کی اس پر مدد فرماتا ہے" (۳)۔

اور طحاوی، ابو جعفر طبری اور حارث بن ابی اسامہ نے اپنی مسند میں عقبہ بن عامر سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جانوں کو امن کے بعد خوف زدہ نہ کرو"، لوگوں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، وہ کیا چیز ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "قرض" (۴)۔

اور بخاری نے انس سے روایت کی کہ نبی ﷺ ایک دعا میں فرماتے تھے: "اے اللہ، میں تیری پناہ مانگتا ہوں فکر و غم سے، عاجزی اور سستی سے، بزدلی اور بخل سے، قرض کے بوجھ سے، اور لوگوں کے غلبے (دباؤ) سے" (۵)۔ علماء نے کہا: "ضلع الدَّين" (قرض کا بوجھ) وہ ہے جب قرض لینے والے کے پاس ادائیگی کی کوئی صورت نہ ہو۔ اور یہ عربوں کے قول "حمل مضلع" سے ماخوذ ہے، یعنی بھاری بوجھ، اور ایسا چوپایہ جو بوجھ اٹھانے کی طاقت نہ رکھتا ہو؛ یہ بات

صاحب العین نے کہی (۶)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "قرض دین کا داغ ہے" (۷)۔ اور آپ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "قرض رات کی فکر اور دن کی ذلت ہے" (۸)۔

---

(۱) احکام القرآن للکیا ۱/ ۲۶۹۔ (۲) صحیح بخاری (۲۳۸۷)، اور یہ احمد (۸۷۳۳) کے ہاں ہے۔ (۳) المجتبیٰ ۷/ ۳۱۶، اور الکبریٰ (۶۲۴۰)، اور یہ احمد (۲۶۸۴۰) کے ہاں اسی طرح ہے۔ (۴) طحاوی نے شرح مشکل الآثار (۴۲۸۳) میں، اور ہمیں یہ ہیثمی کی بغیہ الباحث میں حارث کی زوائد میں نہیں ملا، اور نہ ہی طبری کی جامع البیان اور تہذیب الآثار دونوں میں، اور حافظ ابن حجر نے المطالب العالیہ میں اسے حارث کی طرف منسوب نہیں کیا، اور نہ ہی بوسیری نے اتحاف الخیرہ ۳/ ۳۷۴ میں، اور یہ احمد (۱۷۳۲۰)، (۱۷۴۰۷) کے ہاں ہے۔ (۵) صحیح بخاری (۵۴۲۵) مفصل، اور یہ احمد (۱۲۶۱۶) کے ہاں ہے۔ (۶) ۱/ ۲۸۰۔ (۷) اسے قضاعی نے اپنی مسند (۳۱) میں حضرت معاذ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں قضاعی عبد اللہ بن شبیب ہے، ذہبی نے کہا: وہ اخبار کا جاننے والا ہے لیکن کمزور ہے، اور ابن حبان نے المجروحین ۲/ ۴۷ میں کہا: وہ اخبار کو الٹ پلٹ دیتا ہے اور چوری کرتا ہے۔ (۸) اسے بیہقی نے الشعب (۵۵۵۴) میں، اور قضاعی نے مسند الشہاب (۹۵۸) میں روایت کیا اور اس کی سند میں حارث بن نبہان ہے، جو متروک ہے، جیسا کہ التقریب میں ہے۔

Page 480 Surah Al-Baqarah: Verse 283

Our scholars said: It [debt] was something and a humiliation, because it preoccupies the heart and mind, brings the constant worry of paying it back, requires humbling oneself before the creditor upon meeting them, and bearing the burden of their favor in delaying it until its due time. Often, one promises himself to pay back but breaks it, or speaks to the creditor because of it and lies, or swears an oath and breaks it; among other things. For this reason, peace and blessings be upon him used to seek refuge from sin and 'al-maghram' (debt). It was said to him: O Messenger of Allah, why do you seek refuge from debt so often? He said: "When a man falls into debt, he speaks and lies, and promises and breaks his promise."(1). Also, he might die without having paid the debt, and be held hostage by it, as he (peace and blessings be upon him) said: "The soul of a believer is held hostage in its grave by its debt until it is paid off."(2). All these reasons are blemishes in religion, taking away its beauty and diminishing its perfection. And Allah knows best.

The Third Issue(3): When Allah the Almighty commanded writing, witnessing, and taking pledges; that was a decisive text on the consideration of preserving and growing wealth(4), and a refutation against the ignorant Sufis and their rabble who do not see that, so they give away all their wealth and do not leave enough for themselves and their families; then when they or their families fall into need and poverty, they either expose themselves to the favors of brothers or their charities, or they take from the masters of this world and its oppressors, and this action is blameworthy and forbidden.

Abu al-Faraj al-Jawzi(5) said: I am not surprised by the ascetics who did this despite their lack of knowledge; rather, I am surprised by people who have knowledge and intellect, how they urged this and commanded it despite its contradiction to Sharia and reason.

Al-Muhasibi mentioned much talk on this, and Abu Hamid al-Tusi supported and aided him(6). To me, Al-Harith [al-Muhasibi] is more excusable than Abu Hamid; because Abu Hamid was more knowledgeable in jurisprudence, except that his entry into Sufism obliged him to support what he entered into.

(1) Narrated by Ahmad (24578), Bukhari (832), and Muslim (589) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. (2) Narrated by Ahmad (9679), Tirmidhi (1078), and Ibn Majah (2413) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased

with him. (3) The word "Issue" is not in (m). (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/ 264. (5) In Talbis Iblis, p. 171. (6) In Al-Ihya 3/ 264-266.

पृष्ठ 480 सूरा अल-बक़रह: आयत 283

हमारे विद्वानों ने कहा: यह [ऋण] एक अपमानजनक चीज़ थी, क्योंकि इसमें हृदय और मन की व्यस्तता, उसे चुकाने की निरंतर चिंता, लेनदार से मिलने पर उसके सामने विनम्रता, और समय आने तक देरी करने के लिए उसका एहसान सहना शामिल है। अक्सर, व्यक्ति स्वयं से भुगतान करने का वादा करता है लेकिन मुकर जाता है, या उसके कारण लेनदार से बात करता है और झूठ बोलता है, या उसके सामने कसम खाता है और उसे तोड़ देता है; इसके अलावा और भी बहुत कुछ। इसी कारण से, आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पाप और 'अल-मघराम' (ऋण) से शरण मांगा करते थे। उनसे कहा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, आप ऋण से इतनी अधिक शरण क्यों मांगते हैं? उन्होंने कहा: "जब कोई व्यक्ति ऋण में डूब जाता है, तो वह बात करता है और झूठ बोलता है, और वादा करता है और उसे तोड़ देता है।"(1)। साथ ही, वह ऋण चुकाए बिना मर सकता है, और उसके कारण बंधक बन सकता है, जैसा कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मोमिन की आत्मा उसके ऋण के कारण उसकी कब्र में बंधक रहती है जब तक कि उसे चुका न दिया जाए।"(2)। ये सभी कारण धर्म में दोष हैं, जो उसकी सुंदरता को छीन लेते हैं और उसकी पूर्णता को कम कर देते हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरा मुद्दा(3): जब अल्लाह तआला ने लिखने, गवाही देने और गिरवी रखने का आदेश दिया; तो वह धन के संरक्षण और उसे बढ़ाने के विचार पर एक निर्णायक पाठ था(4), और उन अज्ञानी सूफियों और उनके अनुयायियों के लिए एक खंडन था जो ऐसा नहीं समझते, इसलिए वे अपनी सारी संपत्ति त्याग देते हैं और अपने और अपने परिवार के लिए पर्याप्त नहीं छोड़ते; फिर जब उन्हें या उनके परिवार को ज़रूरत और गरीबी का सामना करना पड़ता है, तो वे या तो भाइयों के एहसानों या उनके दान के पात्र बन जाते हैं, या फिर वे दुनिया के मालिकों और ज़ालिमों से लेते हैं, और यह कार्य निंदनीय और वर्जित है।

अबू अल-फराज अल-जौज़ी(5) ने कहा: मुझे उन वैरागियों पर आश्चर्य नहीं है जिन्होंने ज्ञान की कमी के बावजूद ऐसा किया; बल्कि मुझे उन लोगों पर आश्चर्य है जिनके पास ज्ञान और बुद्धि है, कि उन्होंने शरीयत और तर्क के विपरीत होने के बावजूद इसके लिए कैसे प्रोत्साहित किया और इसका आदेश दिया।

अल-मुहासिबी ने इस बारे में बहुत सी बातें बताई हैं, और अबू हामिद अल-तूसी [अल-ग़ज़ाली] ने उसका समर्थन किया और सहायता की(6)। अल-हारिस [अल-मुहासिबी] मेरे नज़दीक अबू हामिद से अधिक क्षमा योग्य हैं; क्योंकि अबू हामिद न्यायशास्त्र में अधिक पारंगत थे, सिवाय इसके कि सूफीवाद में उनके प्रवेश ने उन्हें उस चीज़ का समर्थन करने के लिए मजबूर किया जिसमें वे प्रविष्ट हुए थे।

(1) अहमद (24578), बुखारी (832), और मुस्लिम (589) द्वारा अबू हरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित। (2) अहमद (9679), तिर्मिज़ी (1078), और इब्न माजाह (2413) द्वारा अबू हरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित। (3) शब्द "मुद्दा" (म) में नहीं है। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1/ 264। (5) तल्बीस इबलीस में, पृ. 171। (6) अल-इह्या में 3/ 264-266।

صفحہ 480 سورۃ البقرہ: آیت 283

ہمارے علماء نے کہا: اور یہ [قرض] ایک ذلت آمیز چیز تھی، کیونکہ اس میں دل و دماغ کی مشغولیت، اس کی ادائیگی کی مسلسل فکر، قرض خواہ سے ملاقات کے وقت اس کے سامنے عاجزی اختیار کرنا، اور وقت آنے تک تاخیر کرنے پر اس کا احسان اٹھانا شامل ہے۔ بسا اوقات انسان خود سے ادائیگی کا وعدہ کرتا ہے لیکن خلاف ورزی کر جاتا ہے، یا اس کی وجہ سے قرض خواہ سے بات کرتے ہوئے جھوٹ بولتا ہے، یا اس کے سامنے قسم کھاتا ہے اور اسے توڑ دیتا ہے؛ وغیرہ۔ اسی لیے آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) گناہ اور 'مغرم' (قرض) سے پناہ مانگا کرتے تھے۔ آپ سے عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول، آپ قرض سے اتنی کثرت سے پناہ کیوں مانگتے ہیں؟ آپ نے فرمایا: "آدمی جب مقروض ہوتا ہے تو بات کرتا ہے تو جھوٹ بولتا ہے، اور وعدہ کرتا ہے تو اس کی خلاف ورزی کرتا ہے"(1)۔ نیز، بسا اوقات وہ مر جاتا ہے اور قرض ادا نہیں کر پاتا، تو اس کی وجہ سے وہ گروی رہ جاتا ہے، جیسا کہ آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) نے فرمایا: "مومن کی جان اس کے قرض کی وجہ سے اس کی قبر میں گروی رہتی ہے یہاں تک کہ وہ اس کی طرف سے ادا کر دیا جائے"(2)۔ اور یہ تمام اسباب دین میں عیب ہیں، جو اس کی خوبصورتی کو ختم کرتے ہیں اور اس کے کمال کو کم کرتے ہیں۔ واللہ اعلم۔

تیسرا مسئلہ(3): جب اللہ تعالیٰ نے لکھنے، گواہ بنانے اور رہن لینے کا حکم دیا؛ تو یہ مال کی حفاظت اور اسے بڑھانے کی رعایت پر ایک قطعی نص تھی(4)، اور ان جاہل صوفیوں اور ان کے اوباشوں کا رد تھا جو اسے ضروری نہیں سمجھتے، چنانچہ وہ اپنے تمام مال سے دستبردار ہو جاتے ہیں اور اپنے اور اپنے اہل و عیال کے لیے کفایت نہیں چھوڑتے؛ پھر جب وہ یا ان کے اہل و

عیال محتاج و مفلس ہو جاتے ہیں تو وہ یا تو بھائیوں کے احسانات یا ان کے صدقات کے سامنے ہاتھ پھیلاتے ہیں، یا پھر دنیا داروں اور ظالموں سے لیتے ہیں، اور یہ فعل مذموم اور ممنوع ہے۔

ابو الفرج الجوزی(5) نے کہا: مجھے ان زاہدوں پر تعجب نہیں جنہوں نے علم کی کمی کے باوجود ایسا کیا، بلکہ مجھے ان لوگوں پر تعجب ہے جو علم و عقل رکھتے ہیں کہ انہوں نے شریعت اور عقل کے مخالف ہونے کے باوجود اس کی ترغیب کیسے دی اور اس کا حکم کیسے دیا۔

محاسبی نے اس بارے میں بہت سی باتیں ذکر کی ہیں، اور ابو حامد الطوسی نے اس کی تائید و نصرت کی(6)۔ اور حارث [المحاسبی] میرے نزدیک ابو حامد سے زیادہ معذور ہے؛ کیونکہ ابو حامد زیادہ فقیہ تھے، سوائے اس کے کہ ان کے تصوف میں داخلے نے ان پر اس چیز کی نصرت کو واجب کر دیا جس میں وہ داخل ہوئے تھے۔

(1) اسے احمد (24578)، بخاری (832)، اور مسلم (589) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) اسے احمد (9679)، ترمذی (1078)، اور ابن ماجہ (2413) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) لفظ: المسألہ، (م) میں نہیں ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 1/ 264۔ (5) تلبیس ابلیس ص171 میں۔ (6) الاحیاء میں 3/ 264-266۔

481 Surah Al-Baqarah: Verse 283

Al-Muhasibi said in a long statement: "It has reached me that when Abd al-Rahman ibn Awf died, some of the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'We only fear for Abd al-Rahman regarding what he left behind.' Ka'b said: 'Glory be to Allah! What do you fear for Abd al-Rahman? He earned purely, spent purely, and left purely.' This reached Abu Dharr, so he went out angry seeking Ka'b. He passed by a camel's jawbone (1), took it in his hand, then set out looking for Ka'b. It was said to Ka'b: 'Abu Dharr is looking for you.' So he fled until he entered upon Uthman, seeking his protection, and informed him of the news. Abu Dharr came following (2) the tracks in search of Ka'b until he reached Uthman's house. When he entered, Ka'b stood up and sat behind Uthman, fleeing from Abu Dharr. Abu Dharr said to him: 'O son of a Jewish woman, do you claim there is no harm in what Abd al-Rahman left behind! The Messenger of Allah (peace be upon him) went out one day and said: "The ones with the most [wealth] are the ones with the least [reward] on the Day of Resurrection, except for those who said like this and like this" (3)."

Al-Muhasibi said: "So this is Abd al-Rahman, despite his virtue, he is detained in the court of the Day of Resurrection (4) because of what he earned from lawful means for the sake of abstinence and acts of kindness. Thus, he is prevented from hastening to Paradise with the poor and ends up crawling (5) in their wake... among other things he said." Abu Hamid mentioned it, supported it, and strengthened it with the hadith of Tha'labah, that he was given wealth but withheld Zakat (6).

---

(1) His saying: 'Jawbone' (balhy): the wall of the mouth, which is the bone in which the teeth are located inside the mouth, and it is for humans and beasts. See Al-Lisan (L-H-A). (2) In (M): follows. (3) Narrated by Ahmad (21347), Al-Bukhari (2388), and Muslim pp. 687-688 (32) at length without the story of Ka'b al-Ahbar and Abu Dharr's rejection of him. Al-Iraqi said in 'Takhrij Ahadith al-Ihya' 3/266: 'I have not come across this addition except in the statement of al-Harith bin Asad al-Muhasibi: "It reached me," as mentioned by the author (meaning al-Ghazali). Ahmad [(453)] narrated it, and Abu Ya'la more briefly than this..., and it contains Ibn Lahi'ah.' (4) In (M): the court of the Day of Resurrection. (5) Reference to a rejected (munkar) hadith, which the author will mention in what he quotes from Ibn al-Jawzi. (6) In 'Al-Ihya' 3/266-267, and 271-272. The hadith of Tha'labah was narrated by al-Tabari 11/577-580, Ibn Qani' in his 'Mu'jam' 1/124, al-Tabarani in 'al-Kabir' (7873), al-Bayhaqi in 'al-Shu'ab' (4357), and Ibn Abd al-Barr in 'al-Isti'ab' 2/91 through Ali bin Yazid al-

Alhani from al-Qasim from Abu Umamah. Al-Bayhaqi said: 'There is doubt in the chain of this hadith.' Al-Dhahabi said in 'al-Tajrid' p. 66: 'A completely rejected (munkar) hadith.' Al-Hafiz said in 'al-Isabah' 1/19: 'I do not think it is authentic.' [meaning the report]. Al-Haythami said in 'al-Majma' 7/32: 'In its chain is Yazid bin Ali al-Alhani, and he is abandoned (matruk).'

481 सूरा अल-बकरा: आयत 283

अल-मुहासिबी ने अपने एक लंबे कथन में कहा: "मुझ तक यह बात पहुंची है कि जब अब्द अल-रहमान इब्न औफ़ का निधन हुआ, तो अल्लाह के रसूल ﷺ के कुछ साथियों ने कहा: 'हम अब्द अल-रहमान के लिए केवल उस चीज़ के बारे में डरते हैं जो उन्होंने पीछे छोड़ी है।' का'ब ने कहा: 'सुभान अल्लाह! आप अब्द अल-रहमान के लिए क्यों डरते हैं? उन्होंने पवित्र रूप से कमाया, पवित्र रूप से खर्च किया और पवित्र रूप से पीछे छोड़ा।' यह बात अबू ज़र तक पहुंची, तो वह गुस्से में का'ब की तलाश में निकले। वह एक ऊँट के जबड़े (1) के पास से गुज़रे, उसे अपने हाथ में ले लिया, फिर का'ब की तलाश में निकल पड़े। का'ब से कहा गया: 'अबू ज़र तुम्हें ढूंढ रहे हैं।' तो वह भाग खड़े हुए यहाँ तक कि उस्मान के पास पहुँचे और उनसे शरण मांगी, और उन्हें खबर दी। अबू ज़र का'ब की तलाश में पदचिह्नों का पीछा (2) करते हुए आए यहाँ तक कि उस्मान के घर पहुँचे। जब वह अंदर आए, तो का'ब खड़े हो गए और अबू ज़र से बचते हुए उस्मान के पीछे बैठ गए। अबू ज़र ने उनसे कहा: 'ऐ यहूदी औरत के बेटे, क्या तुम्हारा दावा है कि अब्द अल-रहमान ने जो कुछ छोड़ा है उसमें कोई बुराई नहीं है! अल्लाह के रसूल ﷺ एक दिन बाहर आए और कहा: "प्रलय के दिन सबसे अधिक [धन] वाले ही सबसे कम [पुण्य] वाले होंगे, सिवाय उन लोगों के जिन्होंने ऐसा और ऐसा कहा" (3)।"

अल-मुहासिबी ने कहा: "तो ये अब्द अल-रहमान हैं, अपने सद्गुणों के बावजूद, उन्हें प्रलय के दिन के मैदान (4) में रोका जाएगा क्योंकि उन्होंने संयम और भलाई के कार्यों के लिए हलाल तरीके से कमाया था। इस प्रकार, उन्हें गरीबों के साथ स्वर्ग में जल्दी जाने से रोक दिया जाता है, और वह उनके पदचिह्नों पर रेंगते हुए (5) रह जाते हैं... और उनकी अन्य बातें।" अबू हामिद ने इसका उल्लेख किया, इसका समर्थन किया और सालबा की हदीस के साथ इसे पुष्ट किया, कि उन्हें धन दिया गया था, लेकिन उन्होंने ज़कात देने से इनकार कर दिया (6)।

---

(1) उनका कहना: 'जबड़ा' (बलही): मुँह की दीवार, जो वह हड्डी है जिसमें मुँह के अंदर दाँत होते हैं, और यह मनुष्य और पशु के लिए होता है। देखें अल-लिसान (ल-ह-अ)। (2) (म) में: पीछा करना। (3) इसे अहमद (21347), बुखारी (2388), और मुस्लिम पृष्ठ 687-688 (32) द्वारा का'ब अल-अहबार की कहानी और अबू ज़र द्वारा उनके खंडन के बिना विस्तार से उद्धृत किया गया है। अल-इराकी ने 'तखरीज अहादीथ अल-इहया' 3/266 में कहा: 'मुझे अल-हारिस बिन असद अल-मुहासिबी के कथन के अलावा इस अतिरिक्त भाग का पता नहीं चला: "मुझ तक यह बात पहुंची है," जैसा कि लेखक

(यानी अल-ग़ज़ाली) ने उल्लेख किया है। अहमद [(453)] ने इसे वर्णित किया है, और अबू याला इससे संक्षिप्त है..., और इसमें इब्न लहिया है।' (4) (म) में: कयामत के दिन का मैदान। (5) एक अस्वीकृत (मुनकर) हदीस का संकेत, जिसे लेखक इब्न अल-जौजी से उद्धृत करते हुए आगे उल्लेख करेंगे। (6) 'अल-इहया' 3/266-267, और 271-272 में। सालबा की हदीस को अल-तबरी 11/577-580, इब्न कानी ने अपने 'मोजम' 1/124 में, अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (7873) में और अल-बैहकी ने 'अल-शुअब' (4357) में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-इस्तिआब' 2/91 में अली बिन यज़ीद अल-अल्हानी के माध्यम से अल-कासिम से अबू उमामा से वर्णित किया है। अल-बैहकी ने कहा: 'इस हदीस की श्रृंखला में संदेह है।' अल-ज़हबी ने 'अल-तजरीद' पृष्ठ 66 में कहा: 'एक पूरी तरह से अस्वीकृत (मुनकर) हदीस।' अल-हाफ़िज़ ने 'अल-इसाबा' 1/19 में कहा: 'मुझे नहीं लगता कि यह प्रामाणिक है।' [यानी रिपोर्ट]। अल-हैथमी ने 'अल-मजमा' 7/32 में कहा: 'इसकी श्रृंखला में यज़ीद बिन अली अल-अल्हानी है, और वह त्यागा हुआ (मतरुक) है।'

٤٨١ سورہ البقرہ : آیت ٢٨٣

المحاسبی نے اپنے ایک طویل بیان میں کہا: "اور مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ جب عبدالرحمٰن بن عوف رضی اللہ عنہ کا انتقال ہوا تو رسول اللہ ﷺ کے کچھ صحابہ نے کہا: 'ہم عبدالرحمٰن کے بارے میں صرف اس چیز سے ڈرتے ہیں جو انہوں نے پیچھے چھوڑی ہے'۔ کعب نے کہا: 'سبحان اللہ! تم عبدالرحمٰن کے بارے میں کیوں ڈرتے ہو؟ انہوں نے پاکیزہ کمایا، پاکیزہ خرچ کیا اور پاکیزہ پیچھے چھوڑا'۔ یہ بات ابو ذر رضی اللہ عنہ تک پہنچی، تو وہ غصے کی حالت میں کعب کو تلاش کرتے ہوئے نکلے۔ وہ اونٹ کے جبڑے (١) کے پاس سے گزرے، اسے اپنے ہاتھ میں لیا، پھر کعب کی تلاش میں چل پڑے۔ کعب سے کہا گیا: 'ابو ذر تمہیں ڈھونڈ رہے ہیں'۔ تو وہ بھاگ کھڑے ہوئے یہاں تک کہ عثمان رضی اللہ عنہ کے پاس پہنچ کر پناہ مانگی، اور انہیں خبر دی۔ ابو ذر کعب کی تلاش میں نشاناتِ قدم کا پیچھا (٢) کرتے ہوئے آئے یہاں تک کہ عثمان کے گھر پہنچ گئے۔ جب وہ داخل ہوئے تو کعب کھڑے ہو گئے اور ابو ذر سے بھاگتے ہوئے عثمان کے پیچھے بیٹھ گئے۔ ابو ذر نے ان سے کہا: 'اے یہودی عورت کے بیٹے، کیا تمہارا دعویٰ ہے کہ عبدالرحمٰن نے جو کچھ چھوڑا ہے اس میں کوئی حرج نہیں ہے! رسول اللہ ﷺ ایک دن باہر تشریف لائے اور فرمایا: "قیامت کے دن سب سے زیادہ [مال] والے ہی سب سے کم [اجر] والے ہوں گے، سوائے ان کے جنہوں نے ایسے اور ایسے کہا" (٣)'۔"

المحاسبی نے کہا: "پس یہ عبدالرحمٰن ہیں، اپنی فضیلت کے باوجود، انہیں قیامت کے میدان (٤) میں روکا جائے گا اس وجہ سے جو انہوں نے حلال طریقے سے عفت اور نیک کاموں کے لیے کمایا تھا۔ اس طرح، وہ غریبوں کے ساتھ جنت میں جلدی جانے سے روک دیے جاتے ہیں، اور وہ ان کے پیچھے رینگتے ہوئے (٥) رہ جاتے ہیں... ان کی دیگر باتوں تک۔" ابو حامد نے اس کا ذکر

کیا اور ثعلبہ کی حدیث کے ساتھ اس کی تائید اور تقویت کی، کہ اسے مال دیا گیا تھا لیکن اس نے زکوٰۃ سے انکار کر دیا (٦)۔

---

(١) ان کا قول: 'بلحی': منہ کی دیوار، اور وہ ہڈی ہے جس میں منہ کے اندر دانت ہوتے ہیں، اور یہ انسان اور چوپائے کے لیے ہوتی ہے۔ لسان (لحا) دیکھیں۔ (٢) (م) میں: پیچھا کرتا ہے۔ (٣) اسے احمد (٢١٣٤٧)، بخاری (٢٣٨٨)، اور مسلم ص٦٨٧-٦٨٨ (٣٢) نے طویل طور پر کعب الاحبار کے قصے اور ابو ذر کے ان پر انکار کے بغیر روایت کیا ہے۔ عراقی نے تخریج احادیث الاحیاء ٢٦٦/٣ میں کہا: 'میں اس اضافے پر مطلع نہیں ہوا سوائے حارث بن اسد المحاسبی کے قول میں "مجھے پہنچا ہے" جیسا کہ مصنف (یعنی غزالی) نے اسے ذکر کیا ہے، اور اسے احمد [(٤٥٣)] نے روایت کیا ہے، اور ابو یعلیٰ اس سے مختصر ہے...، اور اس میں ابن لہیعہ ہے۔' (٤) (م) میں: عرصہ قیامت۔ (٥) ایک منکر حدیث کی طرف اشارہ ہے، جسے مصنف آگے ابن الجوزی سے نقل کرتے ہوئے ذکر کریں گے۔ (٦) الاحیاء ٢٦٦/٣ - ٢٦٧، اور ٢٧١-٢٧٢ میں۔ اور ثعلبہ کی حدیث کو طبری ٥٧٧/١١-٥٨٠، اور ابن قانع نے اپنی معجم ١٢٤/١ میں، اور طبرانی نے الکبیر (٧٨٧٣) میں اور بیہقی نے الشعب (٤٣٥٧) میں، اور ابن عبدالبر نے الاستیعاب ٩١/٢ میں علی بن یزید الالہانی کے واسطے سے قاسم سے انہوں نے ابو امامہ سے روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: 'اس حدیث کی سند میں کلام ہے۔' اور ذہبی نے التجرید ص ٦٦ میں کہا: 'بالکل منکر حدیث ہے۔' اور حافظ نے الاصابہ ١٩/١ میں کہا: 'میرا گمان نہیں کہ یہ صحیح ہو۔' [یعنی خبر]۔ اور ہیثمی نے المجمع ٣٢/٧ میں کہا: 'اس کی سند میں یزید بن علی الالہانی ہے، اور وہ متروک ہے۔'

Abu Hamid (1) said: Whoever observes the states and sayings of the prophets and saints will not doubt that the absence of wealth is better than its presence, even if it is spent on good deeds; because the least it does is occupy the mind with its maintenance, distracting from the remembrance of God. Therefore, a disciple should give away his wealth until only what is necessary remains for him. As long as a single dirham remains to which his heart turns, he is veiled from God Almighty.

Al-Jawzi (2) said: All of this is contrary to Islamic law and reason, and is a misunderstanding of the intended purpose of wealth. God has honored wealth, magnified its value, and commanded its preservation, as He made it a means of sustenance for humans. Whatever is made a sustenance for a noble human being is itself noble. He, the Almighty, said: {And do not give the weak-minded your property, which Allah has made a means of support for you}. And He, Glory be to Him, forbade handing over wealth to someone who is not sensible, saying: {And if you perceive in them sound judgement, then deliver their property to them}. The Prophet (peace be upon him) forbade the wasting of money (3), and said to Sa'd: "It is better for you to leave your heirs wealthy than to leave them poor and begging from people" (4). He also said: "No wealth benefited me as much as the wealth of Abu Bakr" (5). And he said to Amr ibn al-Aas: "What a good thing is lawful wealth for a righteous man" (6). He prayed for Anas, and at the end of his prayer he said: "O Allah, increase his wealth and children, and bless him in them" (7). Ka'b said: O Messenger of Allah, part of my repentance is that I give away all my wealth as charity for the sake of Allah and His Messenger. He said: "Keep some of your wealth for yourself, for that is better for you" (8).

Al-Jawzi (9) said: These hadiths are recorded in the Sahih books, and they are contrary to what...

(1) In Al-Ihya 3/273. (2) In Talbis Iblis p. 173. (3) Narrated by Ahmad (18179), Bukhari (1477), and Muslim (3/1341) (593) from the hadith of Mughira ibn Shu'ba, may Allah be pleased with him. (4) Previously mentioned 3/96. (5) Narrated by Ahmad (7446), Tirmidhi (3661), Nasai in Al-Kubra (8056), and Ibn Majah (94) from the hadith of Abu Huraira, may Allah be pleased with him. (6) Narrated by Ahmad (17464), and Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (299). (7) Narrated by Ahmad (13013), Bukhari (6344), and Muslim (2480) as part of a story. (8) A fragment of the hadith of Ka'b ibn Malik, may

Allah be pleased with him, narrated at length and in brief by Ahmad (15789), Bukhari (4676), and Muslim (2769). (9) In Talbis Iblis p. 174.

अबू हामिद (1) ने कहा: जिसने नबियों और औलिया की अवस्थाओं और उनके वचनों पर गौर किया है, उसे इसमें कोई संदेह नहीं होगा कि धन का न होना उसके होने से बेहतर है, भले ही उसे नेक कार्यों में खर्च किया जाए; क्योंकि इसकी कम से कम खराबी यह है कि यह मन को अल्लाह के स्मरण से हटाकर इसके सुधार और देखभाल में व्यस्त कर देता है। इसलिए, एक मुरीद (शिष्य) को चाहिए कि वह अपनी संपत्ति को त्याग दे, जब तक कि उसके पास केवल उसकी ज़रूरत भर न रह जाए। जब तक उसके पास एक दिरहम भी बाकी रहता है जिस पर उसका दिल लगा रहता है, वह अल्लाह तआला से ओझल रहता है।

अल-जौजी (2) ने कहा: यह सब शरीयत और अकल के खिलाफ है, और धन के उद्देश्य की गलत समझ है। अल्लाह ने धन को सम्मान दिया है, इसके महत्व को बढ़ाया है, और इसकी रक्षा करने का आदेश दिया है, क्योंकि उसने इसे इंसानों के लिए जीविका का आधार बनाया है। और जो कुछ एक सम्मानित इंसान के लिए जीविका का आधार बनाया गया है, वह स्वयं सम्मानित है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और बेवकूफों को अपना वह माल न दो जिसे अल्लाह ने तुम्हारे लिए गुजर-बसर का ज़रिया बनाया है}। और अल्लाह ने धन को नासमझ व्यक्ति को सौंपने से मना किया है, फरमाया: {फिर अगर तुम उनमें सूझ-बूझ पाओ, तो उनके माल उन्हें सौंप दो}। नबी ﷺ ने धन बर्बाद करने से मना किया है (3), और साद से फरमाया: "तुम्हारे लिए अपने वारिसों को अमीर छोड़ना इससे बेहतर है कि तुम उन्हें मोहताज छोड़ो कि वे लोगों के सामने हाथ फैलाएं' (4)। उन्होंने यह भी फरमाया: "मुझे किसी के माल ने उतना फायदा नहीं पहुँचाया जितना अबू बक्र के माल ने पहुँचाया" (5)। और उन्होंने अम्र इब्न अल-आस से कहा: "एक नेक आदमी के लिए पाकीज़ा माल कितनी अच्छी चीज़ है" (6)। उन्होंने अनस के लिए दुआ की, और अपनी दुआ के अंत में कहा: "ऐ अल्लाह, उनके माल और औलाद में बरकत दे और उन्हें बढ़ा" (7)। कअब ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरी तौबा का हिस्सा यह है कि मैं अपना सारा माल अल्लाह और उसके रसूल के लिए सदका कर दूँ। आप ﷺ ने फरमाया: "अपना कुछ माल अपने पास रखो, यह तुम्हारे लिए बेहतर है" (8)।

अल-जौजी (9) ने कहा: ये हदीसें सहीह किताबों में दर्ज हैं, और वे उसके खिलाफ हैं जो...

(1) अल-इहया 3/273 में। (2) तबलीस इबलीस पृष्ठ 173 में। (3) इसे अहमद (18179), बुखारी (1477), और मुस्लिम (3/1341) (593) ने मुग़ीरा इब्न शुबा (रजि.) की हदीस से निकाला है। (4)

पहले उल्लेख किया जा चुका है 3/96। (5) इसे अहमद (7446), तिर्मिज़ी (3661), अल-कुबरा में नसाई (8056), और इब्न माजह (94) ने अबू हुरैरा (रजि.) की हदीस से निकाला है। (6) इसे अहमद (17464) और बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (299) में निकाला है। (7) इसे अहमद (13013), बुखारी (6344) और मुस्लिम (2480) ने एक कहानी के हिस्से के रूप में निकाला है। (8) कअब इब्न मालिक (रजि.) की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (15789), बुखारी (4676) और मुस्लिम (2769) ने विस्तार से और संक्षेप में निकाला है। (9) तबलीस इबलीस पृष्ठ 174 में।

ابو حامد (1) نے کہا: جس نے انبیاء اور اولیاء کے احوال اور ان کے اقوال کا مشاہدہ کیا ہے، وہ اس میں شک نہیں کرے گا کہ مال کا نہ ہونا اس کے ہونے سے بہتر ہے، چاہے اسے نیک کاموں میں ہی کیوں نہ خرچ کیا جائے؛ کیونکہ اس کا کم از کم نقصان یہ ہے کہ یہ دل و دماغ کو اللہ کے ذکر سے ہٹا کر اس کی اصلاح اور دیکھ بھال میں مشغول کر دیتا ہے۔ لہٰذا، مرید کے لیے مناسب ہے کہ وہ اپنے مال سے دستبردار ہو جائے یہاں تک کہ اس کے پاس صرف ضرورت کے مطابق ہی باقی رہے۔ جب تک اس کے پاس ایک درہم بھی باقی رہتا ہے جس کی طرف اس کا دل مائل ہوتا ہے، وہ اللہ تعالیٰ سے محجوب (پردے میں) ہے۔

الجوزی (2) نے کہا: یہ سب شریعت اور عقل کے خلاف ہے، اور مال کے مقصد کی غلط سمجھ ہے، حالانکہ اللہ نے اسے عزت دی ہے، اس کی قدر کو بڑھایا ہے، اور اسے محفوظ رکھنے کا حکم دیا ہے، کیونکہ اس نے اسے انسان کے لیے قیام (بقا کا ذریعہ) بنایا ہے۔ اور جو چیز ایک معزز انسان کے لیے قیام کا ذریعہ بنائی گئی ہو، وہ خود بھی معزز ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ناسمجھوں کو اپنے وہ مال نہ دو جنہیں اللہ نے تمہارے لیے قیام (گزر بسر کا ذریعہ) بنایا ہے}۔ اور اللہ تعالیٰ نے مال کسی غیر سمجھدار کے حوالے کرنے سے منع فرمایا، ارشاد ہوا: {پھر اگر تم ان میں سمجھ بوجھ پاؤ تو ان کے مال ان کے حوالے کر دو}۔ نبی کریم ﷺ نے مال ضائع کرنے سے منع فرمایا (3)، اور سعد سے فرمایا: "تمہارا اپنے وارثوں کو مالدار چھوڑنا اس سے بہتر ہے کہ تم انہیں محتاج چھوڑو کہ وہ لوگوں کے سامنے ہاتھ پھیلاتے پھریں" (4)۔ آپ ﷺ نے یہ بھی فرمایا: "مجھے کسی کے مال نے اتنا فائدہ نہیں پہنچایا جتنا ابوبکر کے مال نے پہنچایا" (5)۔ اور عمرو بن العاص سے فرمایا: "نیک آدمی کے لیے پاکیزہ مال کیا ہی خوب چیز ہے" (6)۔ آپ ﷺ نے انس کے

لیے دعا فرمائی، اور اپنی دعا کے آخر میں کہا: "اے اللہ، اس کے مال اور اولاد میں برکت دے اور اس میں اضافہ فرما" (7)۔ کعب نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میری توبہ کا ایک حصہ یہ ہے کہ میں اپنا سارا مال اللہ اور اس کے رسول کے لیے صدقہ کر دوں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اپنا کچھ مال اپنے پاس رکھو، یہ تمہارے لیے بہتر ہے" (8)۔

الجوزی (9) نے کہا: یہ احادیث صحاح (حدیث کی مستند کتابوں) میں مخرَّج (بیان کردہ) ہیں، اور یہ اس کے برعکس ہیں جو...

(1) الاحیاء 3/273 میں۔ (2) تلبیس ابلیس ص 173 میں۔ (3) اسے احمد (18179)، بخاری (1477)، اور مسلم (1341/3) (593) نے مغیرہ بن شعبہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) پہلے ذکر گزر چکا ہے 96/3۔ (5) اسے احمد (7446)، ترمذی (3661)، نسائی نے الکبریٰ (8056)، اور ابن ماجہ (94) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (6) اسے احمد (17464) اور بخاری نے الادب المفرد (299) میں روایت کیا ہے۔ (7) اسے احمد (13013)، بخاری (6344) اور مسلم (2480) نے ایک قصے کے ضمن میں روایت کیا ہے۔ (8) کعب بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (15789)، بخاری (4676) اور مسلم (2769) نے طویل اور مختصر روایت کیا ہے۔ (9) تلبیس ابلیس ص 174 میں۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 283 483

What the Sufis believe—that increasing wealth is a veil and a punishment, and that hoarding it contradicts trust in God (Tawakkul)—it is not denied that its temptation (Fitnah) is feared, and that many people avoided it for fear of that, and that collecting it for its own sake to be honored [is problematic], and that the safety of the heart from being infatuated with it is rare, and the preoccupation of the heart with the remembrance of the Hereafter while possessing it is rare; therefore, its temptation is feared. As for earning money, whoever limits himself to earning a basic livelihood (Bulghah) from lawful means, that is an inevitable matter. As for one who intends to collect it and increase it from lawful means, his intention is looked upon; if he intends self-boasting and showing off, then it is a wretched intention. But if he intends to keep himself and his family chaste (independent), and saves for the events of his time and theirs, and intends to be generous to brothers, enrich the poor, and perform beneficial acts, he will be rewarded for his intention, and his collecting [of wealth] with this intention is better than many acts of worship. The intentions of many of the Companions in collecting money were sound because of the goodness of their goals in collecting it; they were keen on it and asked for its increase. When the Prophet (peace be upon him) granted Al-Zubayr [a piece of land as much as] his horse could run; he ran the horse until it stopped, then he threw his whip and said: "Give him to where his whip reached."(1) Sa’d ibn 'Ubadah used to say in his supplication: "O Allah, expand [my provision] for me." And the brothers of Joseph said: {And we will increase [our ration by] a camel-load} [Yusuf: 65]. And Shu'ayb said to Moses: {But if you complete ten [years], it will be from you} [Al-Qasas: 27]. And when Job was cured, a swarm of golden locusts were showered upon him; he began to gather them in his garment and take more of them. It was said to him: "Have you not had enough?" He said: "O Lord, can a poor man ever be satisfied with Your grace?"(2). This is something ingrained in human nature. As for the words of Al-Muhasibi, it is a mistake that indicates ignorance of knowledge, and what he mentioned from the hadith of Ka'b...

---

(1) Narrated by Ahmad (6458), and Abu Dawood (3072) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, and in its chain is Abdullah Al-Umari, and he is weak. It was mentioned in Sahih Al-Bukhari (3151) and (5224) – and it is in Musnad Ahmad (26937) – from the hadith of Asma bint Abi Bakr that she said: "I used to carry date-stones on my head from the land of Az-Zubayr which Allah's Messenger (peace be upon him) had given him, and it was at a distance of two-thirds of a Farsakh from

my house." Al-Bukhari commented after hadith (3151) with a definitive form, from Abu Damra, from Hisham, from his father as Mursal that the Prophet granted Az-Zubayr land from the properties of Bani al-Nadir. His saying: 'Hadr' with damma: running, and a horse 'uhdira' when it runs. Al-Nihayah (Hadr). (2) Narrated similarly by Ahmad (8159) and Bukhari (3391) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, and it will be mentioned in the interpretation of Ayah (25) of Surah Sad.

सूरह अल-बकरा: आयत 283 483

सूफियों का मानना है कि धन की वृद्धि एक पर्दा और सजा है, और इसे जमा करना अल्लाह पर भरोसे (तवक्कुल) के विपरीत है, इस बात से इनकार नहीं किया जा सकता है कि इसके प्रलोभन (फ़ितने) का डर है, और बहुत से लोगों ने इसके डर से इससे परहेज किया है, और सम्मान पाने के लिए इसे इकट्ठा करना [समस्याजनक है], और इससे मुग्ध होने से हृदय की सुरक्षा कम होती है, और इसके होने पर परलोक की याद के साथ हृदय की व्यस्तता दुर्लभ होती है; इसलिए, इसके प्रलोभन का डर बना रहता है। जहाँ तक धन कमाने की बात है; जो कोई केवल वैध साधनों से जीविकोपार्जन (बुलग़ह) तक सीमित रहता है, तो वह एक अनिवार्य मामला है। और जो कोई वैध साधनों से इसे इकट्ठा करने और बढ़ाने का इरादा रखता है, तो उसके इरादे पर गौर किया जाता है; यदि उसका इरादा आत्म-बड़प्पन और दिखावा है, तो यह एक बुरा इरादा है। लेकिन यदि उसका इरादा खुद को और अपने परिवार को आत्मनिर्भर (पाक) रखना है, और अपने और उनके समय की घटनाओं के लिए बचत करना है, और भाइयों के प्रति उदार होना, गरीबों को समृद्ध करना और जनहित के कार्य करना है, तो उसे उसके इरादे का पुरस्कार दिया जाएगा, और इस इरादे के साथ उसका धन इकट्ठा करना कई इबादतों (पूजा कार्यों) से बेहतर है। धन इकट्ठा करने में बहुत से सहाबा (नबी के साथियों) के इरादे उनके नेक मकसदों के कारण सही थे; वे इसके लिए उत्सुक थे और इसकी वृद्धि के लिए दुआ करते थे। जब नबी ﷺ ने अल-जुबैर को [इतनी जमीन] दी जितनी उनका घोड़ा दौड़ सके, उन्होंने घोड़ा तब तक दौड़ाया जब तक वह रुक नहीं गया, फिर उन्होंने अपना कोड़ा फेंका, और कहा: "उसे वहां तक दे दो जहां तक उसका कोड़ा पहुंचा है।"(1) साद बिन उबादा अपनी दुआ में कहा करते थे: "ऐ अल्लाह, मुझ पर [रिज़्क़] की विस्तार कर।" और यूसुफ के भाइयों ने कहा: {और हम एक ऊंट का भार और बढ़ा लेंगे} [यूसुफ: 65]। और शुऐब ने मूसा से कहा: {और यदि तुम दस (वर्ष) पूरे कर लो तो वह तुम्हारी ओर से (एहसान) होगा} [अल-क़सस: 27]। और जब अय्यूब (अलैहिस्सलाम) ठीक हो गए, तो उन पर सोने की टिड्डियों की वर्षा की गई; वह उन्हें अपने कपड़े में बटोरने लगे और अधिक लेने लगे। उनसे कहा गया: "क्या तुम्हारा पेट नहीं भरा?" उन्होंने कहा: "ऐ रब, क्या कोई गरीब आपकी कृपा से कभी तृप्त हो सकता है?"(2)। और यह मानव स्वभाव में रची-बसी बात है। जहाँ तक अल-मुहासिबी की बात है, तो यह एक गलती है जो ज्ञान के प्रति अज्ञानता को दर्शाती है, और उन्होंने काब की हदीस से जो उल्लेख किया है...

(1) इसे अहमद (6458) और अबू दाऊद (3072) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है और इसके इसनाद में अब्दुल्ला अल-उमरी है, और वह कमज़ोर है। यह सहीह अल-बुखारी (3151) और (5224) में आया है - और यह मसनद अहमद (26937) में है - अस्मा बिन्त अबी बक्र की हदीस से कि उन्होंने कहा: "मैं अल-जुबैर की उस ज़मीन से अपने सिर पर खजूर की गुठलियां लाती थी जिसे अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें दी थी, और वह मेरे घर से दो-तिहाई फरसख की दूरी पर थी।" अल-बुखारी ने हदीस (3151) के बाद एक निश्चित रूप (जज़्म) के साथ टिप्पणी की, अबू दमरा से, हिशाम से, उनके पिता से मुरसल के रूप में कि नबी ने अल-जुबैर को बनी अल-नदीर की संपत्तियों से ज़मीन दी थी। उनका कहना: 'हुद्र' दम्मा के साथ: दौड़ना। अल-निहाया (हुद्र)। (2) इसे अहमद (8159) और बुखारी (3391) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह उद्धृत किया है, और यह सूरह साद की आयत (25) की व्याख्या में आएगा।

صوفیہ کا جو یہ عقیدہ ہے کہ مال کی کثرت حجاب اور سزا ہے، اور اسے روک کر رکھنا توکل کے منافی ہے، تو اس بات کا انکار نہیں کیا جا سکتا کہ اس کے فتنے کا ڈر رہتا ہے، اور ایک بڑی مخلوق نے اسی خوف سے اس سے کنارہ کشی اختیار کی، اور اسے اس نیت سے جمع کرنا کہ عزت پائے [درست نہیں]، اور اس سے دل کی سلامتی کم ہی رہتی ہے، اور مال کی موجودگی میں دل کا آخرت کے ذکر میں مشغول ہونا بہت کم ہوتا ہے؛ اسی لیے اس کے فتنے کا خوف کیا گیا ہے۔ رہا مال کمانا؛ تو جو شخص حلال طریقے سے صرف گزر بسر (بُلْغَة) کے بقدر کمانے پر اکتفا کرے تو یہ ایک ناگزیر امر ہے، اور جو شخص حلال طریقے سے اسے جمع کرنے اور کثرت کی نیت رکھے؛ تو اس کی نیت کو دیکھا جائے گا؛ اگر اس کی نیت فخر و مباہات ہے تو یہ بری نیت ہے، اور اگر اس کی نیت اپنی اور اپنے اہل و عیال کی عفت و خودداری ہے، اور اپنے اور ان کے وقت کے حوادث کے لیے بچت کرنا ہے، اور بھائیوں کے ساتھ فراخ دلی، فقراء کو غنی کرنے اور رفاہی کاموں کی نیت ہے؛ تو اسے اس کی نیت پر اجر ملے گا، اور اس نیت کے ساتھ اس کا مال جمع کرنا بہت سی عبادتوں سے افضل ہے۔ اور بہت سے صحابہ کی مال جمع کرنے کی نیتیں ان کے نیک مقاصد کی وجہ سے درست تھیں؛ وہ اس پر حریص تھے اور اس میں زیادتی کا سوال کرتے تھے۔ اور جب نبی ﷺ نے زبیر کو [اتنی زمین] عطا فرمائی جتنی ان کا گھوڑا دوڑ سکے (حُضْرَ فرسه)؛ تو انہوں نے گھوڑا دوڑایا یہاں تک کہ وہ کھڑا ہو گیا، پھر اپنا کوڑا پھینکا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «اسے وہاں تک دے دو جہاں تک اس کا کوڑا پہنچا ہے»(۱)۔ اور سعد بن عبادہ اپنی دعا میں کہا کرتے تھے: اے اللہ مجھ پر وسعت فرما۔ اور یوسف کے بھائیوں نے کہا: ﴿وَنَزْدَادُ كَيْلَ بَعِيرٍ﴾ [یوسف: ۶۵]۔ اور شعیب نے موسیٰ سے کہا: ﴿فَإِنْ أَتْمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِندِكَ﴾ [القصص: ۲۷]۔

اور جب ایوب (علیہ السلام) کو شفا ملی تو ان پر سونے کی ٹڈیاں برسائی گئیں؛ تو وہ انہیں اپنے کپڑے میں سمیٹنے لگے اور زیادہ لینے لگے، ان سے کہا گیا: کیا تم سیر نہیں ہوئے؟ تو انہوں نے کہا: اے رب! کیا کوئی فقیر تیرے فضل سے سیر ہو سکتا ہے(۲)؟ اور یہ بات فطرت میں رچی بسی ہے۔ رہا المحاسبی کا کلام، تو وہ ایک غلطی ہے جو علم سے ناواقفیت پر دلالت کرتی ہے، اور کعب کی حدیث سے جو انہوں نے ذکر کیا ہے...

---

(۱) اسے احمد (۶۴۵۸) اور ابو داؤد (۳۰۷۲) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے اور اس کی سند میں عبد اللہ العمری ہے، اور وہ ضعیف ہے، اور یہ صحیح بخاری (۳۱۵۱) اور (۵۲۲۴) میں آیا ہے - اور یہ مسند احمد (۲۶۹۳۷) میں ہے - اسماء بنت ابی بکر کی حدیث سے کہ انہوں نے کہا: "میں زبیر کی اس زمین سے اپنے سر پر گٹھلیاں لاتی تھی جو رسول اللہ ﷺ نے انہیں دی تھی، اور وہ مجھ سے دو تہائی فرسخ کی دوری پر تھی"۔ اور بخاری نے حدیث (۳۱۵۱) کے بعد جزم کے صیغے کے ساتھ تعلیق کی، ابوضمرہ سے، ہشام سے، ان کے والد سے مرسلاً کہ نبی نے زبیر کو بنی نضیر کے اموال سے زمین عطا فرمائی تھی۔ اور ان کا قول: حُضْر (ح پر پیش کے ساتھ): دوڑنا۔ النہایہ (حضر)۔ (۲) اسے احمد (۸۱۵۹) اور بخاری (۳۳۹۱) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور یہ سورہ ص کی آیت (۲۵) کی تفسیر میں آئے گا۔

...and [concerning] Abu Dharr, it is impossible, fabricated by the ignorant, and the lack of its authenticity (1) was hidden from him because he joined the folk (2). Some of this has been narrated, even if its chain is not established; because in its chain is Ibn Lahi'ah, and he is criticized. Yahya said: His Hadith is not taken as proof. The correct historical account is that Abu Dharr died in the year twenty-five, and Abdur-Rahman ibn Awf died in the year thirty-two; thus, he lived for seven years after Abu Dharr. Furthermore, the wording of what they mentioned in their narration indicates that their narration is fabricated. Moreover, how could the Companions say: "We fear for Abdur-Rahman!"? Is there not a consensus established on the permissibility of collecting wealth from lawful sources? So, what is the reason for fear despite the permissibility? Does the Sharia permit something and then punish for it? This shows a lack of understanding and jurisprudence. Furthermore, would Abu Dharr object to Abdur-Rahman, when Abdur-Rahman is better than Abu Dharr by a margin that cannot even be compared? His focus on Abdur-Rahman alone is proof that he did not examine the biographies of the Companions; for Talhah left behind three hundred Buhar; in every Buhar are three Qantars. A Buhar is a load. The wealth of Az-Zubayr was fifty million (3) and two hundred thousand. Ibn Mas'ud left behind ninety thousand. Most of the Companions earned wealth and left it behind, and none of them objected to another. As for the saying: "Indeed, Abdur-Rahman will crawl on the Day of Resurrection" (4), this is evidence that he did not know the Hadith. I seek refuge in Allah that Abdur-Rahman should crawl on the Day of Resurrection. Do you think one who was a pioneer, being one of the ten promised Paradise, and among the people of Badr and the Shura council, would crawl?! Moreover, the Hadith is narrated by Umarah ibn Zadhan; Al-Bukhari said: Sometimes his Hadith is inconsistent. Ahmad said: He narrates rejected (munkar) Hadith from Anas. Abu Hatim Ar-Razi said: He is not taken as proof. Ad-Daraqutni said: Weak.

(1) In (Kh) and (Z): "its authenticity was hidden", and in (M): "its authenticity was hidden [fem.]", and what is established is from (D). (2) Ibn al-Jawzi's wording in Talbis Iblis p. 175: "And the lack of its authenticity being hidden from him made him join the folk." (3) In (D) and (M): "fifty thousand", and what is established is from (Kh) and (Z), which matches Talbis Iblis p. 175. (4) This is a portion of a Hadith from Lady Aisha (may Allah be pleased with her), recorded by Ahmad (24842) and mentioned by Ibn al-Jawzi in 'Al-Mawdu'at' 1/327, who said: Ahmad said: This is a rejected, fabricated Hadith. Al-Hafiz said in 'Al-Qawl al-Musaddad' p. 27: Imam Ahmad's testimony that it

is a lie is sufficient for us, and the best interpretation is that it is among the Hadiths Imam Ahmad ordered to be struck out; so either the striking was omitted by mistake, or some of those who transcribed it failed to strike it out. Ibn al-Qayyim cited Ibn Taymiyyah in 'Al-Manar al-Munif' p. 135 as saying about it: It is not authentic from the Prophet ﷺ.

484 सूरा अल-बक़रह: आयत 283

...और अबू ज़र के बारे में, यह असंभव है, अज्ञानियों द्वारा गढ़ा गया है, और इसकी प्रामाणिकता की कमी (1) उनसे छिपी रही क्योंकि वह लोगों के साथ शामिल हो गए (2)। इसका कुछ हिस्सा वर्णित किया गया है, भले ही इसकी श्रृंखला (सनद) सिद्ध न हो; क्योंकि इसकी सनद में इब्न लहिया है, और वह विवादित है। याह्या ने कहा: उनकी हदीस को प्रमाण के रूप में नहीं लिया जाता है। इतिहास में सही बात यह है कि अबू ज़र की मृत्यु पच्चीस हिजरी में हुई थी, और अब्दुर्रहमान बिन औफ़ की मृत्यु बत्तीस हिजरी में हुई थी; इस प्रकार, वह अबू ज़र के बाद सात साल तक जीवित रहे। इसके अलावा, उन्होंने अपनी हदीस में जो उल्लेख किया है, उसके शब्द बताते हैं कि उनकी हदीस गढ़ी हुई (मौज़ू) है। फिर, सहाबा यह कैसे कह सकते हैं: "हमें अब्दुर्रहमान के लिए डर लग रहा है!"? क्या वैध स्रोतों से धन इकट्ठा करने की अनुमति पर आम सहमति (इज्मा) नहीं है? तो, अनुमति के बावजूद डर का कारण क्या है? क्या शरीयत किसी चीज़ की अनुमति देती है और फिर उसके लिए दंडित करती है? यह समझ और न्यायशास्त्र की कमी को दर्शाता है। इसके अलावा, क्या अबू ज़र अब्दुर्रहमान पर आपत्ति करेंगे, जबकि अब्दुर्रहमान अबू ज़र से इतने बेहतर हैं कि तुलना भी नहीं की जा सकती? उनका केवल अब्दुर्रहमान पर ध्यान केंद्रित करना इस बात का प्रमाण है कि उन्होंने सहाबा की जीवनियों की जांच नहीं की; क्योंकि तलहा ने तीन सौ 'बुहार' छोड़े थे; प्रत्येक बुहार में तीन क़िंटल (क़नतार) होते हैं। बुहार एक भार (बोझ) है। जुबैर की संपत्ति पांच करोड़ (3) और दो लाख थी। इब्न मसूद ने नब्बे हजार छोड़े। अधिकांश सहाबा ने धन कमाया और उसे छोड़ा, और उनमें से किसी ने भी एक-दूसरे पर आपत्ति नहीं की। रहा उनका यह कहना: "बेशक, अब्दुर्रहमान कयामत के दिन रेंगते हुए आएंगे" (4), तो यह इस बात का सबूत है कि वे हदीस को नहीं जानते थे। मैं अल्लाह की पनाह मांगता हूँ कि अब्दुर्रहमान कयामत के दिन रेंगें। क्या आप समझते हैं कि जो अग्रणी थे, और उन दस लोगों में से एक थे जिन्हें जन्नत की खुशखबरी दी गई थी, और जो बद्र और शूरा के लोगों में से थे, वे रेंगेंगे?! इसके अलावा, इस हदीस को उमारा बिन ज़ादान ने बयान किया है; अल-बुखारी ने कहा: कभी-कभी उनकी हदीस असंगत होती है। अहमद ने कहा: वह अनस से अस्वीकृत (मुनकर) हदीसें बयान करते हैं। अबू हातिम अल-राज़ी ने कहा: उन्हें प्रमाण के रूप में नहीं लिया जाता है। अल-दारकुतनी ने कहा: कमज़ोर।

(1) (ख़) और (ज़) में: "इसकी सत्यता छिपी रही", और (म) में: "इसकी सत्यता छिपी रही [स्त्रीलिंग]", और जो स्थापित है वह (द) से है। (2) इब्न अल-जौज़ी का 'तल्बीस इब्लीस' पृष्ठ 175 में कथन: "और

इसकी सत्यता की कमी के उनसे छिपे रहने ने उन्हें लोगों के साथ जोड़ दिया।" (3) (द) और (म) में: "पचास हजार", और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो 'तल्बीस इब्लीस' पृष्ठ 175 के अनुरूप है। (4) यह सैयदा आयशा (रज़ि.) की हदीस का एक हिस्सा है, जिसे अहमद (24842) ने निकाला है और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मौजूआत' 1/327 में उल्लेख किया है और कहा: अहमद ने कहा: यह एक झूठी और मुनकर हदीस है। हाफ़िज़ ने 'अल-क़ौल अल-मुसद्दद' पृष्ठ 27 में कहा: इमाम अहमद की यह गवाही कि यह झूठ है, हमारे लिए पर्याप्त है, और इसकी सबसे अच्छी व्याख्या यह है कि यह उन हदीसों में से है जिन्हें इमाम अहमद ने काटने (मिटाने) का आदेश दिया था; तो या तो काटना भूलवश रह गया, या इसे लिखने वालों में से किसी ने काटने में कोताही की। इब्न अल-क़य्यिम ने 'अल-मनार अल-मुनीफ़' पृष्ठ 135 में शेखुल इस्लाम इब्न तैमिया के हवाले से कहा: यह नबी ﷺ से प्रमाणित नहीं है।

٤٨٤ سورة البقرہ: آیت ٢٨٣

...اور ابو ذر کے بارے میں، تو یہ محال ہے، جاہلوں کی وضع کردہ ہے، اور اس کی صحت کا عدم (١) ان پر پوشیدہ رہا کیونکہ وہ لوگوں کے ساتھ مل گئے (٢)۔ اس کا کچھ حصہ روایت کیا گیا ہے اگرچہ اس کا طریقہ ثابت نہیں؛ کیونکہ اس کی سند میں ابن لہیعہ ہے، اور وہ مطعون ہے۔ یحییٰ نے کہا: اس کی حدیث سے احتجاج نہیں کیا جاتا۔ تاریخ میں صحیح بات یہ ہے کہ ابو ذر رضی اللہ عنہ کی وفات پچیس ہجری میں ہوئی، اور عبد الرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ کی وفات بتیس ہجری میں ہوئی؛ چنانچہ وہ ابو ذر کے بعد سات سال تک زندہ رہے۔ پھر ان کی حدیث کے جو الفاظ انہوں نے ذکر کیے ہیں وہ اس بات پر دلالت کرتے ہیں کہ ان کی حدیث موضوع ہے۔ پھر صحابہ یہ کیسے کہہ سکتے ہیں: "ہمیں عبد الرحمن پر ڈر لگتا ہے!"؟ کیا اس بات پر اجماع منعقد نہیں ہے کہ حلال طریقے سے مال جمع کرنا مباح ہے؟ تو مباح ہونے کے باوجود خوف کی کیا وجہ ہے؟ کیا شریعت کسی چیز کی اجازت دیتی ہے اور پھر اس پر سزا دیتی ہے؟ یہ فہم اور فقہ کی کمی ہے۔ پھر کیا ابو ذر عبد الرحمن پر اعتراض کریں گے، جبکہ عبد الرحمن ابو ذر سے اتنے بہتر ہیں کہ ان کا تقابل نہیں ہو سکتا؟ پھر ان کا صرف عبد الرحمن سے متعلق ہونا اس بات کی دلیل ہے کہ انہوں نے صحابہ کی سیرتوں کا جائزہ نہیں لیا؛ کیونکہ طلحہ نے تین سو 'بہار' چھوڑے تھے؛ ہر بہار میں تین قنطار ہوتے ہیں۔ بہار بوجھ کو کہتے ہیں۔ زبیر کا مال پانچ کروڑ (٣) اور دو لاکھ تھا۔ ابن مسعود نے نوے ہزار چھوڑے۔ اکثر صحابہ نے مال کمایا اور چھوڑا، اور ان میں سے کسی نے ایک دوسرے پر اعتراض نہیں کیا۔ رہا ان کا یہ قول: "بے شک عبد الرحمن قیامت کے دن گھسٹتے ہوئے آئیں گے" (٤)، تو یہ اس بات کی دلیل ہے کہ وہ حدیث کو نہیں جانتے تھے، اور میں اللہ کی پناہ مانگتا ہوں کہ عبد الرحمن قیامت میں گھسٹیں، کیا آپ سمجھتے ہیں کہ وہ شخص جو

سبقت لے گیا، اور ان دس میں سے ایک ہے جن کے لیے جنت کی گواہی دی گئی ہے اور اہل بدر اور شوریٰ میں سے ہے، وہ گھسٹے گا؟! پھر اس حدیث کو عمارہ بن زادان روایت کرتا ہے؛ بخاری نے کہا: کبھی کبھی اس کی حدیث میں اضطراب ہوتا ہے۔ احمد نے کہا: وہ انس سے منکر احادیث روایت کرتا ہے۔ ابو حاتم الرازی نے کہا: اس سے احتجاج نہیں کیا جاتا۔ دارقطنی نے کہا: ضعیف ہے۔

(١) (خ) اور (ظ) میں: "خفی صحتہ"، اور (م) میں: "خفیت صحتہ"، اور جو ثابت کیا گیا وہ (د) سے ہے۔ (٢) ابن الجوزی کی عبارت تلبیس ابلیس ص ١٧٥ میں: "اور اس کی صحت کا ان پر پوشیدہ رہنا انہیں لوگوں کے ساتھ لاحق کر گیا۔" (٣) (د) اور (م) میں: "پچاس ہزار"، اور جو ثابت کیا گیا وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہی تلبیس ابلیس ص ١٧٥ کے موافق ہے۔ (٤) یہ سیدہ عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، جسے احمد (٢٤٨٤٢) نے نکالا ہے اور ابن الجوزی نے الموضوعات ١/ ٣٢٧ میں ذکر کیا ہے اور کہا: احمد نے کہا: یہ جھوٹی منکر حدیث ہے۔ حافظ نے القول المسدد ص ٢٧ میں کہا: ہمیں امام احمد کی یہ گواہی کافی ہے کہ یہ جھوٹ ہے، اور اس کا بہترین محمل یہ کہنا ہے کہ: یہ ان احادیث میں سے ہے جنہیں امام احمد نے کاٹ دینے کا حکم دیا تھا، تو یا تو کاٹنا سہواً رہ گیا، یا لکھنے والوں میں سے کسی نے کاٹنے میں کوتاہی کی۔ ابن القیم نے المنار المنیف ص ١٣٥ میں شیخ الاسلام ابن تیمیہ سے نقل کیا کہ انہوں نے اس کے بارے میں فرمایا: یہ نبی ﷺ سے ثابت نہیں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 284 485

And his statement: leaving lawful wealth is better than gathering it is not correct. When the intention is sincere, gathering it is better without disagreement among scholars. Sa'id bin al-Musayyib used to say: There is no good in someone who does not seek wealth to pay off his debt and preserve his honor; and if he dies, he leaves it as an inheritance for those after him. Ibn al-Musayyib left behind four hundred dinars, and Sufyan al-Thawri left behind two hundred, and he used to say: Wealth in this time is a weapon. The predecessors (Salaf) continued to praise wealth and gather it for calamities and helping the poor. Some of them only avoided it to prefer preoccupation with worship and focus, so they were content with little. If this speaker had said: "Having little (1) of it is better," it would be closer [to correctness], but he made it approach the status of sin.

I say: Among what indicates the preservation and care of wealth is the permissibility of fighting for it. The Prophet (peace be upon him) said: "Whoever is killed defending his property is a martyr."(2) Its explanation will come in [Surah] Al-Ma'idah, God willing (3).

Allah Almighty says: {To Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth. Whether you show what is within yourselves or conceal it, Allah will bring you to account for it. Then He will forgive whom He wills and punish whom He wills. And Allah is over all things competent.} [284]

Allah Almighty says: {To Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth} - its meaning has been previously mentioned (4).

Allah Almighty says: {Whether you show what is within yourselves or conceal it, Allah will bring you to account for it} - there are two issues regarding this (5):

The first: People differed concerning the meaning of Allah's statement: {Whether you show what is within yourselves or conceal it, Allah will bring you to account for it} into five views:

---

(1) In (D) and (M): "reduction" (al-taqleel). What is confirmed from (Kh) and (Z) is [what is in the main text], and it corresponds to "Talbis Iblis" page 177, and the speech is from it. (2) Narrated by Ahmad (6522), Al-Bukhari (2480) and Muslim (141) from the hadith of Abdullah bin Amr, may Allah be pleased with them both. (3) In the

interpretation of Verse: (33) of it. (4) Page 271 of this part. (5) Thus it occurred in the copies, and it contains only the first.

सूरा अल-बकरा: आयत 284 485

उनका यह कहना कि: हलाल माल छोड़ देना उसे इकट्ठा करने से बेहतर है, सही नहीं है। जब नियत सही हो, तो विद्वानों के बीच बिना किसी मतभेद के उसे इकट्ठा करना ही बेहतर है। सईद बिन अल-मुसय्यिब कहा करते थे: उस व्यक्ति में कोई भलाई नहीं है जो कर्ज चुकाने और अपनी प्रतिष्ठा की रक्षा करने के लिए धन की तलाश नहीं करता है; और यदि वह मर जाए, तो वह उसे अपने बाद वालों के लिए विरासत के रूप में छोड़ देता है। इब्न अल-मुसय्यिब ने चार सौ दीनार छोड़े थे, और सुफियान अल-थौरी ने दो सौ, और वे कहते थे: इस समय में धन एक हथियार है। पूर्वज (सलफ़) हमेशा धन की प्रशंसा करते थे और विपत्तियों और गरीबों की मदद के लिए उसे इकट्ठा करते थे। उनमें से कुछ लोगों ने केवल इसलिए इससे परहेज किया ताकि वे इबादत (उपासना) में पूरी तरह व्यस्त रह सकें और ध्यान केंद्रित कर सकें, इसलिए उन्होंने थोड़े में संतोष किया। यदि इस वक्ता ने कहा होता: "इसमें कमी करना (1) बेहतर है," तो बात सही होने के करीब होती, लेकिन उसने इसे गुनाह (पाप) के दर्जे तक पहुँचा दिया।

मैंने कहा: माल की सुरक्षा और उसकी देखभाल का प्रमाण यह है कि उसके लिए लड़ना जायज़ है। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जो अपने धन की रक्षा करते हुए मारा जाए, वह शहीद है।"(2) इसका विवरण इंशाअल्लाह 'सूरा अल-मायदा' में आएगा(3)।

अल्लाह ताला का फरमान: {अल्लाह ही का है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है। और चाहे तुम उसे ज़ाहिर करो जो तुम्हारे दिलों में है या उसे छुपाओ, अल्लाह उसका हिसाब तुमसे लेगा। फिर वह जिसे चाहेगा माफ कर देगा और जिसे चाहेगा सज़ा देगा। और अल्लाह हर चीज़ पर कुदरत रखता है।} [284]

अल्लाह ताला का फरमान: {अल्लाह ही का है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है} - इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है(4)।

अल्लाह ताला का फरमान: {चाहे तुम उसे ज़ाहिर करो जो तुम्हारे दिलों में है या उसे छुपाओ, अल्लाह उसका हिसाब तुमसे लेगा} - इसमें दो मसले (विषय) हैं (5):

पहला: अल्लाह के इस फरमान के अर्थ के बारे में लोगों के बीच पाँच अलग-अलग राय हैं: {चाहे तुम उसे ज़ाहिर करो जो तुम्हारे दिलों में है या उसे छुपाओ, अल्लाह उसका हिसाब तुमसे लेगा}।

(1) (द) और (म) प्रतियों में: 'अल-तक़लील' (कमी करना) है, और (ख़) और (ज़) से पुष्ट पाठ वही है जो मुख्य पाठ में है, जो 'तल्बीस इबलीस' पृष्ठ 177 के अनुरूप है, और यह उद्धरण उसी से है। (2) इसे अहमद (6522), अल-बुखारी (2480) और मुस्लिम (141) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) आयत (33) की व्याख्या में। (4) इसी भाग के पृष्ठ 271 पर। (5) प्रतियों में ऐसा ही आया है, और उनमें केवल पहले मसले का ही उल्लेख है।

سورة البقرہ : آیت ٢٨٤ ٤٨٥

اور ان کا یہ قول کہ: حلال مال کا چھوڑ دینا اسے جمع کرنے سے بہتر ہے، درست نہیں ہے۔ جب نیت صحیح ہو تو اسے جمع کرنا علمائے کرام کے ہاں بلا اختلاف بہتر ہے۔ سعید بن المسیب فرمایا کرتے تھے: اس شخص میں کوئی بھلائی نہیں جو مال طلب نہیں کرتا تاکہ اس سے اپنا قرض ادا کرے اور اپنی آبرو بچائے، پھر اگر وہ مر جائے تو اسے اپنے بعد والوں کے لیے بطور وراثت چھوڑ جائے۔ ابن المسیب نے چار سو دینار چھوڑے تھے، اور سفیان ثوری نے دو سو، اور وہ کہا کرتے تھے: اس زمانے میں مال ایک ہتھیار ہے۔ اسلاف ہمیشہ مال کی تعریف کرتے رہے اور اسے مصائب اور فقراء کی مدد کے لیے جمع کرتے رہے۔ ان میں سے ایک گروہ نے اس سے صرف اس لیے پرہیز کیا تاکہ وہ عبادت میں مشغولیت اور یکسوئی حاصل کر سکیں، چنانچہ وہ تھوڑے پر قناعت کر گئے۔ اگر یہ کہنے والا یہ کہتا کہ: "اس میں کمی کرنا (١) زیادہ بہتر ہے" تو بات درست ہونے کے قریب ہوتی، لیکن اس نے اسے گناہ کے درجے تک پہنچا دیا۔

میں نے کہا: مال کی حفاظت اور اس کا لحاظ رکھنے کی ایک دلیل یہ ہے کہ اس کی خاطر لڑنا جائز قرار دیا گیا ہے۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جو اپنے مال کی حفاظت کرتے ہوئے مارا گیا وہ شہید ہے۔"(٢) اس کی وضاحت ان شاء اللہ "سورۃ المائدہ" میں آئے گی(٣)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لِّلَّهِ مَا فِي السَّمَوتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِن تُبْدُوا مَا فِي أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} [٢٨٤]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لِّلَّهِ مَا فِي السَّمَوتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ} اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَإِن تُبْدُوا مَا فِي أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ اللَّهُ} اس میں دو مسئلے ہیں (٥):

پہلا: اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے معنی میں لوگوں کے درمیان پانچ اقوال پر اختلاف ہوا ہے: {وَإِن تُبْدُوا مَا فِي أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ اللَّهُ}۔

---

(١) نسخہ (د) اور (م) میں "التقليل" ہے، اور نسخہ (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ وہی ہے جو متن میں ہے، اور یہ "تلبیس ابلیس" صفحہ ١٧٧ کے موافق ہے، اور یہ کلام اسی سے ماخوذ ہے۔

(٢) اسے احمد (٦٥٢٢)، بخاری (٢٤٨٠) اور مسلم (١٤١) نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) اسی سورت کی آیت (٣٣) کی تفسیر میں۔ (٤) اسی جلد کا صفحہ ٢٧١۔ (٥) نسخوں میں اسی طرح واقع ہوا ہے، اور ان میں صرف پہلے مسئلے کا ہی ذکر ہے۔

First view: That it is abrogated (mansukha). This was stated by Ibn Abbas, Ibn Mas'ud, Aisha, Abu Hurairah, al-Sha'bi, 'Ata, Muhammad bin Sirin, Muhammad bin Ka'b, Musa bin 'Ubaidah, and a group of the Sahaba (Companions) and Tabi'un (Successors). This obligation remained for a year until Allah sent relief with His words: {Allah does not charge a soul except [with that within] its capacity}. This is the view of Ibn Mas'ud, Aisha, 'Ata, Muhammad bin Sirin, Muhammad bin Ka'b, and others (1).

In Sahih Muslim, from Ibn Abbas, he said: When {Whether you show what is within yourselves or conceal it, Allah will bring you to account for it} was revealed, something entered their hearts that had never entered before. The Prophet (PBUH) said: "Say: We hear, we obey, and we surrender." He said: So Allah cast faith into their hearts, and Allah Almighty revealed: {Allah does not charge a soul except [with that within] its capacity. It will have [the consequence of] what [good] it has gained, and it will bear [the consequence of] what [evil] it has earned. "Our Lord, do not impose blame upon us if we have forgotten or erred"} [He said: I have done so] {"Our Lord, and lay not upon us a burden like that which You laid upon those before us"} [He said: I have done so] {"Our Lord, and burden us not with that which we have no ability to bear. And pardon us; and forgive us; and have mercy upon us. You are our protector, so give us victory over the disbelieving people"} He said: I have done so (2). In a narration, when they did that, Allah abrogated it, then Allah Almighty revealed (3): {Allah does not charge a soul except [with that within] its capacity} (4), and it will come [later].

Second view: Ibn Abbas, Ikrimah, al-Sha'bi, and Mujahid said: It is definitive (muhkama) and specific, and it is in the sense of the testimony that He forbade concealing. Then He informed in this verse that the one who conceals it, hiding it within himself (5), will be held accountable (6).

Third view: That the verse is about what occurs to the souls of doubt and certainty; and Mujahid said this as well (7).

---

(1) See Tafsir al-Tabari 5/130-138, Tafsir Ibn Abi Hatim 2/574, Tafsir al-Baghawi 1/272, and Nawasikh al-Quran by Ibn al-Jawzi pp. 97-99. (2) Sahih Muslim (126), and what is between brackets is from it, and it is in Ahmad (2070). (3) In (m): Then the Almighty revealed. (4) This narration is in Sahih Muslim (125) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and it is in Ahmad (9344). (5) In (m): Concealing what

is in himself. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/389, and see Tafsir al-Tabari 5/129-130. (7) Reported by al-Tabari 5/141.

सूरह अल-बकराह: आयत 284 | 486

पहला विचार: कि यह निरस्त (मंसूख़) है। यह इब्न अब्बास, इब्न मसूद, आयशा, अबू हुरैरा, अल-शाबी, अता, मुहम्मद बिन सिरीन, मुहम्मद बिन काब, मूसा बिन उबैदा और सहाबा और ताबिईन के एक समूह द्वारा कहा गया था। यह दायित्व एक वर्ष तक रहा जब तक कि अल्लाह ने अपने इस वचन के साथ राहत नहीं भेजी: {अल्लाह किसी जान पर उसकी ताक़त से ज़्यादा बोझ नहीं डालता}। यह इब्न मसूद, आयशा, अता, मुहम्मद बिन सिरीन, मुहम्मद बिन काब और अन्य का मत है (1)।

सहीह मुस्लिम में इब्न अब्बास से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब {चाहे तुम वह ज़ाहिर करो जो तुम्हारे दिलों में है या उसे छुपाओ, अल्लाह उसका हिसाब तुमसे लेगा} नाज़िल हुई, तो उनके दिलों में कुछ ऐसा दाखिल हुआ जो पहले कभी नहीं हुआ था। नबी ﷺ ने फरमाया: "कहो: हमने सुना, हमने माना और हमने आत्मसमर्पण किया।" उन्होंने कहा: तो अल्लाह ने उनके दिलों में ईमान डाल दिया, और अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया: {अल्लाह किसी जान पर उसकी ताक़त से ज़्यादा बोझ नहीं डालता। उसने जो (नेकी) कमाई वह उसी के लिए है और जो (बुराई) उसने की उसका बोझ उसी पर है। ऐ हमारे रब! अगर हम भूल जाएँ या चूक जाएँ तो हमें न पकड़ना} [उसने कहा: मैंने ऐसा कर दिया] {ऐ हमारे रब! और हम पर वैसा बोझ न डाल जैसा तूने हमसे पहले लोगों पर डाला था} [उसने कहा: मैंने ऐसा कर दिया] {ऐ हमारे रब! और हम पर वह बोझ न डाल जिसे उठाने की हममें ताक़त नहीं। और हमें माफ कर दे, और हमें बख्श दे, और हम पर रहम फरमा। तू ही हमारा मालिक है, पस काफिरों के मुकाबले में हमारी मदद फरमा} उसने कहा: मैंने ऐसा कर दिया (2)। एक रिवायत में है कि जब उन्होंने ऐसा किया, तो अल्लाह ने उसे निरस्त कर दिया, फिर अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया (3): {अल्लाह किसी जान पर उसकी ताक़त से ज़्यादा बोझ नहीं डालता} (4), और यह आगे आएगा।

दूसरा विचार: इब्न अब्बास, इकरीमा, अल-शाबी और मुजाहिद ने कहा: यह मुहकम (अपरिवर्तनीय) और विशिष्ट है, और यह उस गवाही के अर्थ में है जिसे छुपाने से उसने मना किया था। फिर उसने इस आयत में सूचित किया कि जो इसे छुपाता है, इसे अपने दिल में रखता है (5), उससे हिसाब लिया जाएगा (6)।

तीसरा विचार: कि आयत उन चीजों के बारे में है जो दिलों में शक और यकीन के रूप में आती हैं; और मुजाहिद ने भी यही कहा है (7)।

(1) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 5/130-138, तफ़्सीर इब्न अबी हातिम 2/574, तफ़्सीर अल-बग़वी 1/272, और इब्न अल-जौज़ी की नवासिख़ अल-कुरान पृष्ठ 97-99। (2) सहीह मुस्लिम (126), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और यह अहमद (2070) में है। (3) (m) में: फिर सर्वशक्तिमान ने नाज़िल फरमाया। (4) यह रिवायत सहीह मुस्लिम (125) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है, और यह अहमद (9344) में है। (5) (m) में: जो उसके अपने आप में है उसे छुपाना। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/389, और देखें तफ़्सीर अल-तबरी 5/129-130। (7) अल-तबरी 5/141 द्वारा रिपोर्ट किया गया।

پہلا قول: یہ کہ یہ منسوخ ہے، یہ ابن عباس، ابن مسعود، عائشہ، ابوہریرہ، شعبی، عطاء، محمد بن سیرین، محمد بن کعب، موسیٰ بن عبیدہ اور صحابہ اور تابعین کی ایک جماعت نے کہا ہے، اور یہ کہ یہ تکلیف ایک سال تک باقی رہی یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول سے فرج (کشائش) نازل فرمائی: ﴿لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾۔ اور یہی ابن مسعود، عائشہ، عطاء، محمد بن سیرین، محمد بن کعب اور دیگر کا قول ہے (۱)۔

صحیح مسلم میں ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: جب ﴿وَإِن تُبْدُوا مَا فِي أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ اللَّهُ﴾ نازل ہوئی، تو ان کے دلوں میں ایسی چیز داخل ہوئی جو اس سے پہلے کبھی نہیں ہوئی تھی، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "کہو: ہم نے سنا اور اطاعت کی اور ہم سرتسلیم خم کرتے ہیں"، انہوں نے کہا: تو اللہ نے ان کے دلوں میں ایمان ڈال دیا، پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا﴾ [فرمایا: میں نے کر دیا] ﴿رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِنَا﴾ [فرمایا: میں نے کر دیا] ﴿رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ﴾ فرمایا: میں نے کر دیا (۲)۔ ایک روایت میں ہے کہ جب انہوں نے ایسا کیا تو اللہ نے اسے منسوخ کر دیا، پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا (۳): ﴿لا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ (۴) اور یہ آگے آئے گا۔

دوسرا قول: ابن عباس، عکرمہ، شعبی اور مجاہد نے کہا: یہ محکم اور مخصوص ہے، اور یہ اس شہادت کے معنی میں ہے جس کے چھپانے سے منع کیا گیا تھا، پھر اس آیت میں آگاہ فرمایا کہ جو اسے چھپانے والا ہے، اسے اپنے نفس میں چھپانے والا (۵) اس کا محاسبہ کیا جائے گا (۶)۔

تیسرا قول: یہ کہ آیت ان شک اور یقین کی باتوں کے بارے میں ہے جو دلوں میں پیدا ہوتی ہیں؛ اور مجاہد نے بھی یہی کہا ہے (۷)۔

---

(۱) دیکھئے تفسیر الطبری ۵/۱۳۰-۱۳۸، تفسیر ابن ابی حاتم ۲/۵۷۴، تفسیر البغوی ۱/۲۷۲، اور نواسخ القرآن لابن الجوزی ص ۹۷-۹۹۔ (۲) صحیح مسلم (۱۲۶)، اور جو قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (۲۰۷۰) میں ہے۔ (۳) (م) میں: پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا۔ (۴) یہ روایت صحیح مسلم (۱۲۵) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے، اور یہ احمد (۹۳۴۴) میں ہے۔ (۵) (م) میں: جو اس کے اپنے نفس میں ہے اسے چھپانا۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/۳۸۹، اور دیکھئے تفسیر الطبری ۵/۱۲۹-۱۳۰۔ (۷) اسے طبری نے ۵/۱۴۱ میں روایت کیا ہے۔

Fourth: That it is decisive (muhkama), general, and not abrogated. Allah takes His creation to account for the actions they performed, and for what they did not perform of what was established in their souls, concealed, intended, and willed. He forgives the believers and takes the people of disbelief and hypocrisy to task for it (1). This was mentioned by al-Tabari from a group of people, and he included from Ibn Abbas what resembles this (2). Ali (3) bin Abi Talha narrated from Ibn Abbas that he said (4): "It was not abrogated, but when Allah gathers the creation, He says: 'I inform you of what you concealed within yourselves. As for the believers, He informs them and then forgives them. As for the people of doubt and suspicion, He informs them of what they hid of denial (takdhib)'" (5). That is His saying: {Allah will call you to account for it. Then He forgives whom He wills and punishes whom He wills}, and it is His saying, Mighty and Majestic: {But He will call you to account for what your hearts have earned} [Al-Baqarah: 225] of doubt and hypocrisy. Al-Dahhak said: "Allah will make him know on the Day of Resurrection what he used to keep secret, so that he knows that it was not hidden from Him."

In the tradition (khabar): "Indeed, Allah Almighty says on the Day of Resurrection: 'This is the day in which secrets are tested, and inner thoughts are brought out. Indeed, My scribes (angels) only wrote what appeared of your deeds, and I am the Witness over what they were not privy to, did not know, and did not write. So, I inform you of that and call you to account for it, then I forgive whom I will and punish whom I will'" (6). So, He forgives the believers and punishes the disbelievers. This is the most correct view on this chapter, supported by the Hadith of Najwa (confidential conversation) as will be explained later (7). It is not to be said: It has been established from the Prophet ﷺ: "Indeed, Allah has pardoned for my followers what their souls whisper to them as long as they do not speak of it or act upon it" (8). For we say: that is understood as referring to worldly rulings, such as divorce, manumission, and sale, for which the ruling is not binding as long as one does not speak of it. What is mentioned in the verse regarding what a servant is held accountable for is between him and Allah Almighty in the Hereafter.

---

(1) In (F): "and takes to task" (wayu'akhidhu). (2) Tafsir al-Tabari 5/139, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/389, and from it the author quoted. (3) In (D) and (M): "It was narrated from Ali," and what is established is from (Kh) and (Z). (4) Produced by al-Tabari 5/139. (5) Narrated by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 1/329. (6) The author will

mention it soon. (7) Produced by al-Tabari 5/140 from the words of Ibn Abbas, may Allah be pleased with him. (8) Produced by Ahmad (9108), Bukhari (5229), and Muslim (127) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, and the hadith of Najwa will be mentioned by the author soon.

चौथा: कि यह मुहमक (निर्णायक) है, सामान्य है और निरस्त (मनसूख) नहीं है। अल्लाह अपनी रचना से उनके द्वारा किए गए कार्यों के लिए, और उनके द्वारा न किए गए उन कार्यों के लिए भी हिसाब लेता है जो उनके मन में दृढ़ थे, जिन्हें उन्होंने छुपाया था, इरादा किया था और चाहा था। वह ईमान वालों को क्षमा कर देता है, और कुफ्र और पाखंड (निफ़ाक़) वालों को इसके लिए पकड़ता है (1)। अल-तबरी ने इसे एक समूह से उल्लेख किया है, और इब्न अब्बास से इसके जैसा ही कुछ शामिल किया है (2)। अली (3) बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा (4): "यह निरस्त नहीं हुआ है, लेकिन जब अल्लाह सारी सृष्टि को इकट्ठा करेगा, तो कहेगा: 'मैं तुम्हें उस चीज़ की खबर देता हूँ जो तुमने अपने दिलों में छुपाई थी। जहाँ तक ईमान वालों का सवाल है, वह उन्हें खबर देता है और फिर उन्हें माफ कर देता है। और जहाँ तक शक और संदेह वालों का सवाल है, वह उन्हें उस झुठलाने (तक़ज़ीब) की खबर देता है जिसे उन्होंने छुपाया था'" (5)। तो यही उनका कहना है: {अल्लाह आपसे उसका हिसाब लेगा। फिर वह जिसे चाहेगा क्षमा कर देगा और जिसे चाहेगा दंड देगा}, और यही अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल का कहना है: {लेकिन वह तुमसे उन चीज़ों का हिसाब लेगा जो तुम्हारे दिलों ने कमाई हैं} [अल-बकराह: 225] शक और पाखंड से। अल-दह्हाक ने कहा: "अल्लाह कयामत के दिन उसे उस चीज़ से अवगत कराएगा जिसे वह गुप्त रखता था, ताकि वह जान ले कि वह उससे छुपा नहीं था।"

और हदीस (खबर) में है: "बेशक अल्लाह तआला कयामत के दिन कहेगा: 'यह वह दिन है जिसमें भेदों की जाँच की जाती है, और अंतर्मन की बातें बाहर आती हैं। और बेशक मेरे लेखकों (फ़रिश्तों) ने तुम्हारे कर्मों में से केवल वही लिखा जो प्रकट हुआ, और मैं उस पर भी गवाह हूँ जिस पर वे गवाह नहीं थे, और न ही उन्हें इसकी खबर थी और न ही उन्होंने इसे लिखा था। इसलिए, मैं तुम्हें उसके बारे में खबर देता हूँ और तुमसे उसका हिसाब लेता हूँ, फिर मैं जिसे चाहता हूँ क्षमा कर देता हूँ और जिसे चाहता हूँ दंड देता हूँ'" (6)। तो वह ईमान वालों को क्षमा करता है और काफिरों को दंड देता है। और इस अध्याय में यह सबसे सही बात है, जिसकी पुष्टि नजवा (गोपनीय बातचीत) की हदीस से होती है जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा (7)। यह नहीं कहा जा सकता: नबी ﷺ से यह साबित हो चुका है: "बेशक अल्लाह ने मेरी उम्मत के लिए उन बातों को माफ कर दिया है जो उनके मन में आती हैं, जब तक कि वे उन्हें बोलें नहीं या उन पर अमल न करें" (8)। क्योंकि हम कहते हैं: उसे दुनिया के फैसलों पर लागू किया जाता है, जैसे तलाक, गुलामी से मुक्ति और व्यापार, जिसके नियम तब तक अनिवार्य

नहीं होते जब तक कि कोई उनके बारे में न बोले। और आयत में जिस चीज़ के बारे में बंदे की पकड़ का उल्लेख है, वह उसके और अल्लाह तआला के बीच आखिरत में है।

---

(1) (F) में: "और पकड़ता है" (wayu'akhidhu)। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 5/139, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/389, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। (3) (D) और (M) में: "अली से रिवायत है," और जो स्थापित है वह (Kh) और (Z) से है। (4) इसे अल-तबरी 5/139 ने निकाला है। (5) अल-नह्हाह ने मानी अल-कुरान 1/329 में इसका उल्लेख किया है। (6) लेखक जल्द ही इसका उल्लेख करेंगे। (7) इसे अल-तबरी ने 5/140 में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हु के कथन से निकाला है। (8) इसे अहमद (9108), बुखारी (5229) और मुस्लिम (127) ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है, और नजवा की हदीस का उल्लेख लेखक जल्द ही करेंगे।

چوتھا: یہ کہ یہ آیت محکم اور عام ہے، منسوخ نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ اپنی مخلوق سے ان کے کیے ہوئے اعمال کا حساب لے گا، اور ان چیزوں کا بھی جو انہوں نے نہیں کیں لیکن ان کے دلوں میں پختہ تھیں، انہیں چھپایا تھا، ان کا ارادہ کیا تھا اور نیت کی تھی۔ چنانچہ وہ مومنوں کو بخش دے گا اور کفر و نفاق والوں کو اس پر پکڑے گا (۱)۔ طبری نے اسے ایک گروہ سے نقل کیا ہے، اور ابن عباس سے اس سے ملتی جلتی روایت نقل کی ہے (۲)۔ علی (۳) بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا (۴): "یہ منسوخ نہیں ہوئی، بلکہ جب اللہ تعالیٰ تمام مخلوق کو جمع فرمائے گا تو کہے گا: 'میں تمہیں اس بات کی خبر دیتا ہوں جو تم نے اپنے دلوں میں چھپائی تھی۔ پس جہاں تک مومنوں کا تعلق ہے، وہ انہیں بتائے گا اور پھر انہیں معاف کر دے گا۔ اور جہاں تک شک و شبہ والوں کا تعلق ہے، وہ انہیں ان کے چھپائے ہوئے جھٹلانے (تکذیب) کی خبر دے گا'" (۵)۔ پس یہی اللہ کا قول ہے: {اللہ تم سے اس کا حساب لے گا۔ پھر جس کو چاہے گا بخش دے گا اور جسے چاہے گا عذاب دے گا}، اور یہی اللہ عزوجل کا قول ہے: {لیکن وہ تمہارے دلوں کی کمائی پر تمہاری گرفت کرے گا} [البقرہ: ۲۲۵] یعنی شک اور نفاق پر۔ ضحاک نے کہا: "اللہ تعالیٰ قیامت کے دن انسان کو ان باتوں سے آگاہ کر دے گا جو وہ چھپاتا تھا تاکہ اسے معلوم ہو جائے کہ اللہ پر کچھ مخفی نہیں تھا۔"

اور روایت (خبر) میں ہے: "بے شک اللہ تعالیٰ قیامت کے دن فرمائے گا: 'یہ وہ دن ہے جس میں بھیدوں کی جانچ کی جاتی ہے، اور چھپی باتیں ظاہر ہو جاتی ہیں۔ اور بے شک میرے کاتبوں (فرشتوں) نے تمہارے اعمال میں سے صرف وہی لکھا جو ظاہر ہوا، اور میں ان چیزوں پر مطلع ہوں جن پر وہ مطلع نہ تھے، نہ انہیں معلوم تھا اور نہ ہی انہوں نے اسے لکھا۔ پس میں تمہیں اس

کی خبر دیتا ہوں اور تم سے اس کا حساب لیتا ہوں، پھر میں جسے چاہوں بخش دوں اور جسے چاہوں عذاب دوں'" (۶)۔ چنانچہ وہ مومنوں کو بخش دیتا ہے اور کافروں کو عذاب دیتا ہے۔ اور اس باب میں یہ سب سے صحیح موقف ہے، جس کی تائید حدیثِ نجویٰ سے ہوتی ہے جیسا کہ آگے بیان آئے گا (۷)۔ یہ نہیں کہا جا سکتا کہ نبی ﷺ سے یہ ثابت ہے کہ: "بے شک اللہ نے میری امت کے لیے ان باتوں سے درگزر فرما دیا ہے جو ان کے دلوں میں آتی ہیں جب تک کہ وہ انہیں زبان پر نہ لائیں یا ان پر عمل نہ کریں" (۸)۔ کیونکہ ہم کہتے ہیں: یہ دنیاوی احکام پر محمول ہے، جیسے طلاق، آزادی اور بیع، جن کے احکام اس وقت تک لازم نہیں ہوتے جب تک کہ زبان سے نہ کہے جائیں۔ اور آیت میں جس چیز پر بندے کی گرفت کا ذکر ہے، وہ اس کے اور اللہ تعالیٰ کے درمیان آخرت میں ہے۔

---

(۱) (ف) میں: "ويؤاخذ" (اور پکڑے گا)۔ (۲) تفسیر الطبری ۵/۱۳۹، اور المحرر الوجیز ۱/۳۸۹، اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں: "روي عن علي" (علی سے روایت ہے)، اور ثابت شدہ نسخہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۵/۱۳۹ میں نکالا ہے۔ (۵) نحاس نے معانی القرآن ۱/۳۲۹ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۶) مصنف عنقریب اس کا ذکر کریں گے۔ (۷) اسے طبری نے ۵/۱۴۰ میں ابن عباس رضی اللہ عنہ کے قول سے نکالا ہے۔ (۸) اسے احمد (۹۱۰۸)، بخاری (۵۲۲۹) اور مسلم (۱۲۷) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے، اور حدیثِ نجویٰ کا ذکر مصنف عنقریب کریں گے۔

Al-Hasan said: The verse is decisive (muhkamah), not abrogated (mansukhah). Al-Tabari said: Others stated a meaning similar to what was mentioned about Ibn Abbas; except they said: The punishment that serves as a recompense for what occurs in the souls accompanied by thought is only(١) through the calamities of the world, its pains, and all other hardships. Then he narrated a similar meaning from Aisha, which is the fifth opinion. Al-Tabari preferred the view that the verse is decisive and not abrogated(٢). Ibn Atiyya said(٣): This is the correct view. That is because the Almighty's saying: ﴿Whether you show what is within yourselves or conceal it﴾ its meaning refers to what is within your capacity and under your acquisition, and that is the persistence of belief and thought. Since the wording could potentially include passing thoughts, the Companions and the Prophet ﷺ were concerned. So Allah explained to them what He intended with another verse, specified it, and stipulated His ruling that He does not burden a soul beyond its capacity. Passing thoughts are not within one's capacity nor is repelling them, rather they are(٤) an overwhelming matter and are not among what is acquired. Thus, in this clarification was their relief and the removal of their distress, and the rest of the verse is decisive with no abrogation in it. What also counters the claim of abrogation is that the verse is a statement (khabar), and statements are not subject to abrogation. If someone were to assume abrogation, it would only apply to the ruling that affected the Companions when they were alarmed by the verse. This is because the Prophet's ﷺ saying to them: «Say, we hear and we obey»(٥) implies a command to remain steadfast(٦) in this, adhere to it, and wait for Allah's grace in forgiveness. If this ruling is established, then the occurrence of abrogation in it is correct. The verse then resembles the Almighty's saying: ﴿If there are among you twenty steadfast, they will overcome two hundred﴾ [Al-Anfal: ٦٥]. This is phrased as a statement, but its meaning is: Commit to this, be steadfast(٧) in it, and be patient accordingly. Then it was abrogated after that, and people reached a consensus as far as I know.

---

(١) The word: innama, is from (M). (٢) Tafsir al-Tabari ١٤٤-٥/١٤١, and al-Muharrar al-Wajiz ١/٣٨٩, and from it the author quoted. (٣) In al-Muharrar al-Wajiz (٤) .٣٩٠-١/٣٨٩ In the manuscripts and al-Muharrar al-Wajiz: huwa (it), and what is established is from (M). (٥) Part of the hadith of Ibn Abbas mentioned recently. (٦) In (Kh) and (Zha), and al-Muharrar al-Wajiz ١/٣٨٩: yabnu (let them build), and what is established is from (D) and (M). (٧) In (Kh) and (Zha), and al-Muharrar al-Wajiz ١/٣٨٩: wa-ibnu (and build), and what is established is from (D) and (M).

अल-हसन ने कहा: आयत मुहकम (सुस्पष्ट) है, मंसूख़ (निरस्त) नहीं है। अल-तबरी ने कहा: दूसरों ने इब्न अब्बास के बारे में जो उल्लेख किया गया था, उसी के समान अर्थ कहा है; सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: वह दंड जो उन विचारों का बदला होता है जो मन में आते हैं और सोच के साथ होते हैं, वह केवल(१) दुनिया की आपदाओं, उसके दर्द और अन्य सभी कठिनाइयों के माध्यम से होता है। फिर उन्होंने आयशा से इसी अर्थ का उल्लेख किया, और यह पाँचवाँ मत है। अल-तबरी ने इसे प्राथमिकता दी कि आयत मुहकम है और मंसूख़ नहीं है(२)। इब्न अतिय्या ने कहा(३): यही सही बात है। वह इसलिए कि सर्वशक्तिमान का यह कहना: ﴿चाहे तुम वह ज़ाहिर करो जो तुम्हारे मनों में है या उसे छिपाओ﴾ इसका अर्थ उन चीज़ों से है जो तुम्हारी क्षमता के भीतर हैं और तुम्हारे नियंत्रण में हैं, और वह विश्वास और विचार का बना रहना है। चूँकि शब्द ऐसे थे जिनमें अनचाहे विचार भी आ सकते थे, इसलिए सहाबा और नबी ﷺ चिंतित हुए। तो अल्लाह ने दूसरी आयत के साथ उन्हें वह स्पष्ट किया जो उनका इरादा था, और इसे विशिष्ट किया, और अपने इस नियम को स्पष्ट किया कि वह किसी जान पर उसकी क्षमता से अधिक बोझ नहीं डालता। अनचाहे विचार और उन्हें रोकना क्षमता में नहीं है, बल्कि वे(४) प्रबल मामले हैं और अर्जित नहीं किए जाते। तो इस स्पष्टीकरण में उनकी राहत और उनकी व्याकुलता का निवारण था, और शेष आयत मुहकम है, इसमें कोई नस्ख़ (निरस्तीकरण) नहीं है। नस्ख़ के मामले को जो चीज़ रोकती है वह यह है कि आयत एक समाचार (ख़बर) है, और समाचार में नस्ख़ नहीं होता। यदि कोई नस्ख़ का अनुमान लगाता है, तो यह केवल उस हुक्म में लागू होगा जो सहाबा पर तब आया था जब वे आयत से घबरा गए थे। और वह यह कि नबी ﷺ का उनसे यह कहना: «कहो हमने सुना और आज्ञा मानी»(५) इससे यह आदेश निकलता है कि वे इस पर टिके रहें(६), इसे अपनाएं और क्षमा के लिए अल्लाह की कृपा की प्रतीक्षा करें। यदि यह हुक्म स्थापित हो जाता है, तो इसमें नस्ख़ का होना सही है। तब यह आयत सर्वशक्तिमान के इस कथन के समान हो जाती है: ﴿यदि तुममें बीस धैर्यवान हों, तो वे दो सौ पर विजय प्राप्त करेंगे﴾ [अल-अनफाल: ६५]। तो इसके शब्द तो समाचार हैं, लेकिन इसका अर्थ है: इस पर अडिग रहो, इस पर टिके रहो(७) और इसके अनुसार धैर्य रखो, फिर इसके बाद इसे मंसूख़ कर दिया गया, और जहाँ तक मुझे पता है, लोगों की इस पर आम सहमति है।

---

(१) शब्द: इन्नमा, (म) से। (२) तफ़्सीर अल-तबरी ५/१४१-१४४, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३८९, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३८९-३९० में। (४) प्रतियों और

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: हुवा, और (म) से जो स्थापित है। (५) इब्न अब्बास की हदीस का एक हिस्सा जिसका हाल ही में उल्लेख किया गया है। (६) (ख़) और (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३८९ में: यबनू, और जो (द) और (म) से स्थापित है। (७) (ख़) और (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३८९ में: व-इबनू, और जो (द) और (म) से स्थापित है।

٤٨٨ سورة البقرہ: آیت ٢٨٤

الحسن نے کہا: آیت محکم ہے، منسوخ نہیں ہے۔ طبری نے کہا: دوسروں نے ابن عباس سے منقول مفہوم کے قریب ہی بات کہی ہے؛ بجز اس کے کہ انہوں نے کہا: وہ عذاب جو نفوس میں آنے والے خیالات اور سوچ کے بدلے میں ہوتا ہے، وہ صرف(١) دنیا کے مصائب، اس کی تکلیفوں اور دیگر تمام ناگواریوں کی صورت میں ہوتا ہے۔ پھر انہوں نے عائشہؓ سے اسی طرح کا مفہوم بیان کیا، اور یہ پانچواں قول ہے، اور طبری نے اسی کو ترجیح دی کہ آیت محکم ہے اور منسوخ نہیں ہے(٢)۔ ابن عطیہ نے کہا(٣): یہی درست ہے، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِن تُبْدُوا مَا فِي أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ﴾ کا مطلب وہ ہے جو تمہاری وسعت میں ہے اور تمہارے کسب کے تحت ہے، اور وہ عقیدے اور فکر کا تسلسل ہے؛ چونکہ لفظ ایسا تھا جس میں (لا شعوری) خیالات بھی آ سکتے تھے، تو صحابہؓ اور نبی ﷺ پریشان ہوئے، چنانچہ اللہ نے دوسری آیت کے ذریعے انہیں وہ واضح کر دیا جو مراد تھا، اور اسے مخصوص کر دیا، اور اپنے اس حکم کو صراحت سے بیان کیا کہ وہ کسی جان پر اس کی وسعت سے زیادہ بوجھ نہیں ڈالتا۔ خیالات اور ان کا دفع کرنا انسان کے بس میں نہیں ہے، بلکہ یہ(٤) غالب امور ہیں اور کسبی (اختیاری) نہیں ہیں۔ تو اس وضاحت میں ان کے لیے آسانی اور ان کی پریشانی کا ازالہ تھا، اور باقی آیت محکم ہے، اس میں کوئی نسخ نہیں ہے۔ نسخ کے معاملے کو رد کرنے والی ایک چیز یہ بھی ہے کہ آیت ایک خبر ہے، اور خبروں میں نسخ نہیں ہوتا؛ اگر کوئی نسخ کا قائل ہے، تو وہ صرف اس حکم کے بارے میں ہو سکتا ہے جو صحابہؓ پر اس وقت لاحق ہوا جب وہ آیت سے ڈر گئے تھے۔ اور وہ یہ کہ نبی ﷺ کا ان سے یہ کہنا: «قولوا سمعنا وأطعنا»(٥) اس سے یہ حکم نکلتا ہے کہ وہ اس پر ثابت قدم رہیں(٦)، اسے لازم پکڑیں اور مغفرت میں اللہ کے لطف کے منتظر رہیں۔ پس جب یہ حکم طے ہو گیا تو اس میں

نسخ کا وقوع صحیح ہے۔ تب یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے مشابہ ہو جاتی ہے: ﴿إِن يَكُن مِّنكُمْ عِشْرُونَ صَبِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ﴾ [الأنفال: ٦٥]۔ تو یہ لفظاً تو خبر ہے، لیکن معنی یہ ہے کہ: اس کے پابند رہو، اس پر ثابت قدم رہو(٧) اور اسی کے مطابق صبر کرو، پھر اس کے بعد یہ منسوخ ہو گئی، اور جہاں تک مجھے معلوم ہے، اس پر سب کا اتفاق ہے۔

---

(١) لفظ: انما، (م) سے۔ (٢) تفسیر طبری ١٤١/٥-١٤٤، اور المحرر الوجیز ١/٣٨٩، اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ١/٣٨٩-٣٩٠ میں۔ (٤) نسخوں اور المحرر الوجیز میں: ہو، اور (م) سے جو ثابت ہے۔ (٥) ابن عباس کی حدیث کا ٹکڑا جو ابھی پہلے گزرا ہے۔ (٦) (خ) اور (ظ) اور المحرر الوجیز ١/٣٨٩ میں: یبنو، اور جو (د) اور (م) سے ثابت ہے۔ (٧) (خ) اور (ظ) اور المحرر الوجیز ١/٣٨٩ میں: وابنو، اور جو (د) اور (م) سے ثابت ہے۔

...on the basis that this verse regarding Jihad is abrogated by the patience of one hundred for two hundred.

Ibn Atiyyah (1) said: And this verse that (2) is in "Al-Baqarah" is most similar to it. It was said: there is an implicit restriction in the speech, its interpretation being: Allah will hold you accountable for it if He wills, and according to this, there is no abrogation.

Al-Nahas (3) said: Among the best things said about the verse and most similar to the apparent meaning is the statement of Ibn Abbas: that it is general. Then he included the hadith of Ibn Umar regarding the private conversation (Al-Najwa), recorded by Al-Bukhari, Muslim, and others, and the wording is Muslim's. He said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "The believer will be brought near [on the Day of Resurrection] to his Lord, Mighty and Majestic, until He places His veil over him, and makes him confess his sins, saying: Do you recognize [this]? He says: [Yes] O Lord, I recognize it. He says: I concealed it for you in the worldly life, and I forgive it for you today. Then he is given the scroll of his good deeds. As for the disbelievers and hypocrites, they will be called out before all creatures: These are the ones who lied against Allah" (4).

It has been said: It was revealed concerning those among the believers who ally themselves with the disbelievers. Meaning: whether you reveal what is in your souls, O believers, of alliance with the disbelievers, or conceal it, Allah will hold you accountable for it. This was stated by Al-Waqidi and Muqatil (5). They cited as evidence the words of the Almighty in "Al-Imran": {Say, "Whether you conceal what is in your breasts or reveal it} - meaning alliance with the disbelievers - {Allah knows it}. This is indicated by what precedes it in His saying: {Let not believers take disbelievers as allies rather than believers} [Al-Imran: 28-29].

I say: This is far-fetched; because the context of the verse does not necessitate it, while that is clear in "Al-Imran", and Allah knows best. Sufyan ibn Uyaynah said: It reached me that the Prophets, peace be upon them, used to come to their people with this verse: {To Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth. Whether you show what is within yourselves or conceal it, Allah will bring you to account for it} (6).

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/390. (2) The word "that" (التي) is not in manuscript (M). (3) In Al-Nasikh wal-Mansukh 2/123. (4) Sahih Al-Bukhari (6070), and Muslim (2768) and what is between brackets is from him, and it is in Ahmad (5436). (5) Tafsir Al-Baghawi 1/271. (6) Mentioned by Abu Al-Layth in his Tafsir 1/239.

...इस आधार पर कि जिहाद के बारे में यह आयत सौ के दो सौ के लिए धैर्य द्वारा निरस्त (मंसूख) है।

इब्न अतिय्या (1) ने कहा: और यह आयत जो (2) "बकरा" में है, इसके सबसे समान है। और यह कहा गया है: कथन में एक निहितार्थ और प्रतिबंध है, इसका अर्थ यह है: अल्लाह इसके लिए आपका हिसाब लेगा यदि वह चाहेगा, और इस आधार पर कोई निरसन नहीं है।

अल-नहास (3) ने कहा: आयत के बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से एक और जो ज़ाहिरी अर्थ के सबसे करीब है, वह इब्न अब्बास का कथन है: कि यह सामान्य है। फिर उन्होंने नजवा (निजी बातचीत) के बारे में इब्न उमर की हदीस को शामिल किया, जिसे बुखारी, मुस्लिम और अन्य लोगों ने उद्धृत किया है, और शब्द मुस्लिम के हैं। उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना: "मोमिन (आस्तिक) को [कयामत के दिन] उसके रब के करीब लाया जाएगा, यहाँ तक कि वह उस पर अपना पर्दा डाल देगा, और उसे उसके पापों को स्वीकार करवाएगा, यह कहते हुए: क्या तुम [इसे] पहचानते हो? वह कहेगा: [हाँ] ऐ मेरे रब, मैं पहचानता हूँ। वह कहेगा: मैंने इसे दुनिया में तुम्हारे लिए छुपाया था, और आज मैं इसे तुम्हारे लिए क्षमा करता हूँ। फिर उसे उसके नेक कर्मों का रजिस्टर दिया जाएगा। जहाँ तक काफिरों और मुनाफिकों (पाखंडियों) का सवाल है, उन्हें पूरी सृष्टि के सामने पुकारा जाएगा: ये वे लोग हैं जिन्होंने अल्लाह पर झूठ बोला" (4)।

कहा गया है: यह उन लोगों के बारे में अवतरित हुई जो मोमिनों में से काफिरों को अपना दोस्त बनाते हैं। यानी: ऐ मोमिनों, अगर तुम अपने दिलों में काफिरों के साथ दोस्ती को जाहिर करो या उसे छुपाओ, तो अल्लाह इसका हिसाब तुमसे लेगा। यह अल-वाकिदी और मुकातिल (5) ने कहा है। उन्होंने प्रमाण के तौर पर "आल-इमरान" में अल्लाह के इस कथन को प्रस्तुत किया: {कह दीजिए, "चाहे तुम वह छुपाओ जो तुम्हारे सीनों में है या उसे जाहिर करो} - यानी काफिरों से दोस्ती - {अल्लाह उसे जानता है}। इसके पहले के उनके इस कथन से इसका संकेत मिलता है: {मोमिनों को चाहिए कि वे मोमिनों को छोड़कर काफिरों को अपना दोस्त न बनाएँ} [आल-इमरान: 28-29]।

मैंने कहा: यह बात दूर की है; क्योंकि आयत का संदर्भ इसकी आवश्यकता नहीं रखता, जबकि "आल-इमरान" में यह स्पष्ट है, और अल्लाह बेहतर जानता है। सुफ़ियान इब्न उययना ने कहा: मुझे यह बात पहुँची है कि पैगंबर, उन पर शांति हो, अपनी कौम के पास यह आयत लेकर आते थे:

{अल्लाह ही का है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है। और यदि तुम वह प्रकट करो जो तुम्हारे मन में है या उसे छुपाओ, अल्लाह उसका हिसाब तुमसे लेगा} (6)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/390 में। (2) शब्द: 'जो' (التي), पांडुलिपि (म) में नहीं है। (3) अल-नासिख वल-मंसूख 2/123 में। (4) सहीह बुखारी (6070), और मुस्लिम (2768) और जो कोष्ठकों के बीच है वह उससे है, और यह अहमद (5436) में है। (5) तफ़सीर अल-बगवी 1/271। (6) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 1/239 में इसका उल्लेख किया है।

على أنَّ هذه الآية في الجهاد منسوخة بصبر المئة للمئتين۔

ابن عطیہ (۱) نے کہا: اور یہ آیت جو (۲) «بقرہ» میں ہے اس کے مشابہ ترین چیز ہے۔ اور کہا گیا: کلام میں ایک پوشیدہ قید ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: اللہ اگر چاہے گا تو تم سے اس کا حساب لے گا، اور اس بنا پر کوئی نسخ نہیں ہے۔

نحاس (۳) نے کہا: آیت کے بارے میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے ایک اور جو ظاہر کے زیادہ مشابہ ہے، ابن عباس کا قول ہے: کہ یہ عام ہے، پھر انہوں نے ابن عمر کی حدیثِ نجویٰ شامل کی، اسے بخاری، مسلم اور دوسروں نے روایت کیا ہے، اور الفاظ مسلم کے ہیں، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "مومن کو [قیامت کے دن] اس کے رب عز و جل کے قریب لایا جائے گا یہاں تک کہ وہ اس پر اپنا پردہ ڈال دے گا، پھر اسے اس کے گناہوں کا اعتراف کرائے گا، وہ فرمائے گا: کیا تو [اسے] پہچانتا ہے؟ وہ کہے گا: [ہاں] اے رب، میں پہچانتا ہوں۔ وہ فرمائے گا: میں نے دنیا میں تیرے لیے اسے چھپائے رکھا، اور آج میں تیرے لیے اسے بخش دیتا ہوں، پھر اسے اس کی نیکیوں کا رجسٹر دے دیا جائے گا، رہا کافروں اور منافقوں کا معاملہ تو انہیں تمام مخلوق کے سامنے پکارا جائے گا: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے اللہ پر جھوٹ بولا" (٤)۔

اور کہا گیا ہے: یہ آیت ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو مومنوں میں سے کافروں کو دوست بناتے ہیں، یعنی: اے مومنو! تم کافروں کی دوستی کو ظاہر کرو یا اسے اپنے دلوں میں چھپاؤ، اللہ تم سے اس کا حساب لے گا، یہ واقدی اور مقاتل (٥) نے کہا ہے۔ انہوں نے «آلِ عمران» میں اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿قُلْ إِن تُخْفُوا مَا فِي صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوهُ﴾ یعنی کافروں کی

دوستی ﴿يَعْلَمْهُ اللهُ﴾ اس پر اس سے پہلے کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿لَّا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [آلِ عمران: ۲۸-۲۹]۔

میں نے کہا: یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ آیت کا سیاق اس کا متقاضی نہیں ہے، جب کہ «آلِ عمران» میں یہ واضح ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ سفیان بن عیینہ نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ انبیاء علیہم السلام اپنی قوم کے پاس یہ آیت لے کر آتے تھے: ﴿لِّلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِن تُبْدُوا مَا فِي أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ اللَّهُ﴾ (٦)۔

---

(١) المحرر الوجيز ٣٩٠/١ میں۔ (٢) لفظ: التی، (م) میں نہیں ہے۔ (٣) الناسخ والمنسوخ ١٢٣/٢ میں۔ (٤) صحيح البخاری (٦٠٧٠)، اور مسلم (٢٧٦٨) اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ ان سے ہے، اور یہ احمد میں ہے (٥٤٣٦)۔ (٥) تفسير البغوی ٢٧١/١۔ (٦) ابو اللیث نے اپنی تفسیر ٢٣٩/١ میں اسے ذکر کیا ہے۔

490 Surah Al-Baqarah: Verse 284

His Almighty's saying: {Then He forgives whom He wills and punishes whom He wills}. Ibn Kathir, Nafi', Abu 'Amr, Hamza, and al-Kisa'i read: "fayaghfir, wayu'adhib" with jasm (sukun) as a conjunction with the response. Ibn 'Amir and 'Asim read both with raf' (dhamma) due to cutting (discontinuity), meaning: "So He forgives and punishes"(1).

It was narrated from Ibn Abbas, al-A'raj, Abu al-'Aliyah, and 'Asim al-Jahdari with nasb (fatha) in both by implying "an" (to/that). Its reality is that it is a conjunction based on the meaning, as in His Almighty's saying: {and He may multiply it for him}(2) [Al-Baqarah: 245], and it has been mentioned before(3). Conjoining with the wording is better for similarity (mushakala), as the poet said:

Whenever he hears a word from you he speaks, so he answers you with reason (4)

Al-Nahhas said(5): It was narrated from Talha bin Musarrif "yuhasibkum bihi Allah yaghfir" without the 'fa' as a substitution (badal).

Ibn Atiyyah: And with it read al-Ju'fi and Khallad. It was narrated that it is also like this in the Mushaf of Ibn Mas'ud(6). Ibn Jinni said(7): It is as a substitution for "yuhasibkum" (will hold you to account), and it is the interpretation of the accountability; this is like the saying of the poet:

Gently, O sons of Shayban, some of your threats You shall meet my horses tomorrow at Safawan You shall meet noble horses that do not turn away from war When it is early in the narrowing battleground (8)

This is based on substitution. The poet repeated the verb because the benefit lies in what follows of the speech.

---

(1) See Al-Sab'ah p. 195, and Al-Taysir p. 85. (2) See I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/350, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/390. (3) 4/227. (4) We did not identify its author; it is in I'rab al-Quran by Al-Nahhas 1/350, and Al-Bahr al-Muhit 2/337. (5) I'rab al-Quran 1/350, see Al-Muhtasib 1/149. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/390. The reading of Ibn Mas'ud was mentioned by Ibn Abi Dawud in Al-Masahif 1/307, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/149. (7) In Al-Muhtasib 1/149, the author quoted it from him via Ibn Atiyyah. (8) The author of the two verses is Dhaak bin Thumail al-Mazini; they are in Al-Muhtasib 1/150, Sharh Diwan al-Hamasah by al-Marzuqi 1/127-128, and Sharh al-Mufassal 4/41.

४९० सूरह अल-बकरा: आयत २८४

अल्लाह तआला का कथन: {फिर वह जिसे चाहे क्षमा कर दे और जिसे चाहे दंड दे}। इब्न कसीर, नाफ़े अबू अम्र, हमजा और अल-किसाई ने इसे "फयग़फिर, व युअज्ज़िब" (जज़्म के साथ) पढ़ा है, जो जवाब पर एक संयोजन है। इब्न आमिर और आसिम ने विच्छेद (क़त्अ) के आधार पर दोनों को रफ़ (पेश) के साथ पढ़ा है, यानी: "अत: वह क्षमा करता है और दंड देता है"(१)।

इब्न अब्बास, अल-आरज, अबू अल-आलिया और आसिम अल-जहद़री से इन दोनों में "अन" (छिपा हुआ) मानकर नसब (ज़बर) के साथ रिवायत किया गया है। इसकी हकीकत यह है कि यह अर्थ के आधार पर संयोजन है, जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन में है: {तो वह उसे उसके लिए बढ़ा दे} (२) [अल-बकरा: २४५], और यह पहले आ चुका है(३)। शब्द पर संयोजन करना समानता (मुशाकला) के लिए बेहतर है, जैसा कि कवि ने कहा:

जब भी वह आपसे कोई बात सुनेगा वह बोलेगा, और अपनी बुद्धि से आपको उत्तर देगा (४)

अल-नह़्हास ने कहा(५): तलहा बिन मुसर्रिफ से रिवायत है "युहासिबकुम बिहिल्लाहु यग़फिर" बिना 'फ़ा' के बदल (बदली) के रूप में।

इब्न अतिय्या: और इसे अल-जुअ़फ़ी और खल्लाद ने पढ़ा। रिवायत है कि इब्न मसूद के मुसह़फ़ में भी ऐसा ही है(६)। इब्न जिन्नी ने कहा(७): यह "युहासिबकुम" (तुम्हें हिसाब लेगा) का बदल है, और यह हिसाब की व्याख्या है; और यह कवि के इस कथन की तरह है:

धीरे से, ऐ बनी शैबान, अपनी कुछ धमकियों को कम करो तुम कल सफ़वान में मेरे घोड़ों से मिलोगे तुम ऐसे श्रेष्ठ घोड़ों से मिलोगे जो युद्ध से पीछे नहीं हटते जब वह संकीर्ण युद्धक्षेत्र में सवेरा करते हैं (८)

यह बदल (substitution) के आधार पर है। कवि ने क्रिया को दोहराया क्योंकि लाभ उसके बाद आने वाले भाषण में है।

---

(१) देखें अल-सबआ पृष्ठ १९५, और अल-तयसीर पृष्ठ ८५। (२) देखें इराब अल-कुरान लिन-नह़्हास १/३५०, और अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ १/३९०। (३) ४/२२७। (४) हमने इसके लेखक की पहचान नहीं की है, यह इराब अल-कुरान लिन-नह़्हास १/३५० और अल-बह़र अल-मुह़ीत २/३३७ में है। (५) इराब अल-कुरान १/३५०, देखें अल-मुह़तसिब १/१४९। (६) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ १/३९०। इब्न मसूद के पाठ का उल्लेख इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाह़िफ १/३०७ और इब्न जिन्नी ने अल-मुह़तसिब १/१४९ में

किया है। (७) अल-मुहतसिब १/१४९ में, लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (८) इन दो छंदों के लेखक धाक बिन थुमैत अल-माज़िनी हैं; वे अल-मुहतसिब १/१५०, अल-मर्ज़ुकी द्वारा शर्ह दीवान अल-ह़मासा १/१२७-१२८, और शर्ह अल-मुफ़स्सल ४/४१ में हैं।

۴۹۰ سورہ البقرہ: آیت ۲۸۴

اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر وہ جسے چاہے بخش دے اور جسے چاہے عذاب دے}۔ ابن کثیر، نافع، ابو عمرو، حمزہ اور الکسائی نے "فیغفرْ، ویعذّبْ" جزم کے ساتھ پڑھا ہے جو کہ جواب پر عطف ہے۔ ابن عامر اور عاصم نے دونوں کو رفع کے ساتھ پڑھا ہے (قطع کی بنیاد پر)، یعنی: "پس وہ بخشتا ہے اور عذاب دیتا ہے"(۱)۔

ابن عباس، الاعرج، ابوالعالیہ اور عاصم الجحدری سے ان دونوں میں "أن" مقدر مان کر نصب کے ساتھ روایت کیا گیا ہے۔ اس کی حقیقت یہ ہے کہ یہ معنی پر عطف ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: {تاکہ وہ اسے اس کے لیے بڑھا دے}(۲) [البقرۃ: ۲۴۵]، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ لفظ پر عطف کرنا مشاکلت (یکسانیت) کے لیے زیادہ بہتر ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا:

اور جب بھی وہ تم سے کوئی بات سنے گا وہ کلام کرے گا، پس وہ اپنی عقل سے تمہیں جواب دے گا (۴)

النحاس نے کہا(۵): طلحہ بن مصرف سے مروی ہے "یحاسبکم به الله یغفر" بغیر فاء کے، بدل کی صورت میں۔

ابن عطیہ: اور اسے الجعفی اور خلاد نے پڑھا۔ اور روایت ہے کہ ابن مسعود کے مصحف میں بھی ایسا ہی ہے(۶)۔ ابن جنی نے کہا(۷): یہ "یحاسبکم" سے بدل ہے، اور یہ محاسبہ کی تفسیر ہے؛ اور یہ شاعر کے اس قول کی طرح ہے:

آہستہ چلو اے بنی شیبان، اپنی کچھ دھمکیاں کم کرو تم کل صفوان میں میرے گھوڑوں سے ملو گے تم ایسے اصیل گھوڑوں سے ملو گے جو جنگ سے پیٹھ نہیں موڑتے جب وہ تنگ معرکہ گاہ میں صبح کرتے ہیں (۸)

پس یہ بدل کی بنیاد پر ہے۔ اور شاعر نے فعل کو اس لیے دہرایا کیونکہ فائدہ اس کے بعد آنے والے کلام میں ہے۔

---

(۱) دیکھئے السبعہ ص ۱۹۵، اور التیسیر ص ۸۵۔ (۲) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۵۰، اور المحرر الوجیز ۱/ ۳۹۰۔ (۳) ۴/ ۲۲۷۔ (۴) ہمیں اس کے قائل کا پتہ نہیں چل سکا، یہ اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۳۵۰ اور البحر المحیط ۲/ ۳۳۷ میں ہے۔ (۵) اعراب القرآن ۱/ ۳۵۰، دیکھئے المحتسب ۱/ ۱۴۹۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۳۹۰۔ اور ابن مسعود کی قرات کا ذکر ابن ابی داؤد نے المصاحف ۱/ ۳۰۷ اور ابن جنی نے المحتسب ۱/ ۱۴۹ میں کیا ہے۔ (۷) المحتسب ۱/ ۱۴۹ میں، مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۸) ان دو اشعار کے قائل ذاک بن ثمیل المازنی ہیں، یہ المحتسب ۱/ ۱۵۰، شرح دیوان الحماسہ للمرزوقی ۱/ ۱۲۷-۱۲۸ اور شرح المفصل ۴/ ۴۱ میں ہیں۔

Al-Nahhas(1) said: Better than the jussive (jazm), if it were without the 'fa', would be the indicative (raf'), being in the position of a circumstantial clause (hal); as the poet said: *Whenever you come to him, turning to the light of his fire / You will find the best of fires, with the best of kindlers.*(2)

Allah Almighty says: {The Messenger has believed in what was revealed to him from his Lord, and [so have] the believers. All of them have believed in Allah and His angels and His books and His messengers, [saying], "We make no distinction between any of His messengers." And they say, "We hear and we obey. [We seek] Your forgiveness, our Lord, and to You is the [final] destination." Allah does not charge a soul except [with that within] its capacity. It will have [the consequence of] what [good] it has gained, and it will bear [the consequence of] what [evil] it has earned. "Our Lord, do not impose blame upon us if we have forgotten or erred. Our Lord, and lay not upon us a burden like that which You laid upon those before us. Our Lord, and burden us not with that which we have no ability to bear. And pardon us; and forgive us; and have mercy upon us. You are our protector, so give us victory over the disbelieving people."}

There are eleven issues regarding it:

First: The word of Allah Almighty: {The Messenger has believed in what was revealed to him from his Lord}. It was narrated from Al-Hasan, Mujahid, and Al-Dahhak that this verse was in the story of the Ascension (Mi'raj), and thus it was narrated in some narrations from Ibn Abbas(3).

Some of them said: All of the Quran was brought down by Gabriel, peace be upon him, to Muhammad ﷺ, except for this verse, for the Prophet ﷺ was the one who heard it on the night of the Ascension.

Others said: That was not in the story of the Ascension; because the night of the Ascension was in Mecca, and this entire Surah is Medinan.

As for the one who said: It was on the night of the Ascension, he said: When the Prophet ﷺ ascended and reached a high place in the heavens, with Gabriel, until he passed the Lote Tree of the Utmost Boundary (Sidrat al-Muntaha), he said to him...

(1) In I'rab al-Qur'an 1/351. (2) Its author is Al-Hutay'ah, and it is in his Diwan p. 161, and Al-Kitab 3/86. (3) Muslim (173) narrated from Abdullah bin Mas'ud, may Allah be

pleased with him, who said: When the Messenger of Allah ﷺ was taken on a journey by night... the Hadith, and in it: So the Messenger of Allah ﷺ was given three things from it: he was given the five daily prayers, and he was given the concluding verses of Surah Al-Baqarah...

अल-नह्हास(1) ने कहा: यदि बिना 'फ़ा' के हो, तो जज्म (मजज़ूम) से बेहतर रफ़अ (मरफ़ू) है, जो हाल की स्थिति में होगा; जैसा कि कवि ने कहा है: जब भी तुम उसके पास आओगे, उसकी आग की रोशनी की ओर मुड़ते हुए / तो तुम्हें सबसे अच्छी आग मिलेगी, और उसके पास सबसे अच्छा आग जलाने वाला। (2)

अल्लाह तआला का फरमान है: {रसूल उस पर ईमान लाया जो उसके रब की ओर से उस पर उतारा गया और ईमान वाले भी। सब अल्लाह और उसके फ़रिश्तों और उसकी किताबों और उसके रसूलों पर ईमान लाए। (वे कहते हैं कि) "हम उसके रसूलों में से किसी के बीच अंतर नहीं करते।" और उन्होंने कहा, "हमने सुना और हमने आज्ञा पालन की। ऐ हमारे रब! हम तेरी क्षमा चाहते हैं और तेरी ही ओर लौटकर जाना है।" अल्लाह किसी जान पर उसकी सामर्थ्य से अधिक बोझ नहीं डालता। उसने जो (नेकी) कमाई वह उसी के लिए है और उसने जो (बुराई) बटोरी वह उसी पर है। "ऐ हमारे रब! यदि हम भूल जाएँ या चूक जाएँ तो हमें न पकड़ना। ऐ हमारे रब! और हम पर वैसा बोझ न डाल जैसा तूने हमसे पहले लोगों पर डाला था। ऐ हमारे रब! और हमसे वह बोझ न उठवा जिसकी हममें शक्ति नहीं। और हमें माफ कर दे, और हमें बख़्श दे, और हम पर दया कर। तू ही हमारा संरक्षक है, अतः काफ़िरों के मुकाबले में हमारी सहायता कर।" }

इसमें ग्यारह मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {रसूल उस पर ईमान लाया जो उसके रब की ओर से उस पर उतारा गया}। अल-हसन, मुजाहिद और अद-दह्ाक से रिवायत है कि यह आयत मेराज के किस्से में थी, और इब्न अब्बास(3) से कुछ रिवायतों में ऐसा ही वर्णित है।

उनमें से कुछ ने कहा: सारा कुरान जिब्रील अलैहिस्सलाम मुहम्मद ﷺ के पास लेकर आए सिवाय इस आयत के, क्योंकि नबी ﷺ ने इसे मेराज की रात खुद सुना था।

कुछ ने कहा: यह मेराज के किस्से में नहीं था; क्योंकि मेराज की रात मक्का में थी, और यह पूरी सूरह मदनी है।

जहाँ तक उनका सवाल है जिन्होंने कहा: यह मेराज की रात थी, उन्होंने कहा: जब नबी ﷺ ऊपर चढ़े, और आसमानों में एक ऊंचे स्थान पर पहुंचे, और उनके साथ जिब्रील थे, यहाँ तक कि उन्होंने सिद्रतुल मुंतहा को पार कर लिया, तो उन्होंने उससे कहा...

(1) इ'राब अल-कुरान 1/351 में। (2) इसके रचयिता अल-हुतैया हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 161 और अल-किताब 3/86 में है। (3) मुस्लिम (173) ने अब्दुल्ला बिन मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब रसूलुल्लाह ﷺ को ले जाया गया (इसरा)... हदीस, और उसमें है: तो रसूलुल्लाह ﷺ को उसमें से तीन चीजें दी गईं: पांच नमाज़ें दी गईं, और सूरह अल-बकरा की आखिरी आयतें दी गईं...

النحاس(۱) نے کہا: جزم سے بہتر، اگر فاء کے بغیر ہو، رفع ہے، جو کہ حال کے مقام میں ہوگا؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: جب بھی تو اس کے پاس آئے گا، اس کی آگ کی روشنی کی طرف مڑتے ہوئے / تو تو بہترین آگ پائے گا، جس کے پاس بہترین آگ جلانے والا ہوگا۔(۲)

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿رَسُول اس پر ایمان لائے جو ان کے رب کی طرف سے ان پر نازل کیا گیا اور مومن بھی۔ سب اللہ اور اس کے فرشتوں اور اس کی کتابوں اور اس کے رسولوں پر ایمان لائے، (وہ کہتے ہیں کہ) "ہم اس کے رسولوں میں سے کسی کے درمیان فرق نہیں کرتے۔" اور انہوں نے کہا، "ہم نے سنا اور ہم نے اطاعت کی، اے ہمارے رب! ہم تیری بخشش چاہتے ہیں اور تیری ہی طرف لوٹنا ہے۔" اللہ کسی جان پر اس کی طاقت سے بڑھ کر بوجھ نہیں ڈالتا۔ اس نے جو (نیکی) کمائی وہ اسی کے لیے ہے اور اس نے جو (برائی) حاصل کی وہ اسی پر ہے۔ "اے ہمارے رب! اگر ہم بھول جائیں یا خطا کر بیٹھیں تو ہمارا مواخذہ نہ کرنا۔ اے ہمارے رب! اور ہم پر ویسا بوجھ نہ ڈال جیسا تو نے ہم سے پہلے لوگوں پر ڈالا تھا۔ اے ہمارے رب! اور ہم سے وہ بوجھ نہ اٹھوا جس کی ہم میں طاقت نہیں، اور ہمیں معاف فرما دے، اور ہمیں بخش دے، اور ہم پر رحم فرما، تو ہی ہمارا کارساز ہے، پس کافروں کے مقابلے میں ہماری مدد فرما۔" ﴾

اس میں گیارہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿رَسُول اس پر ایمان لائے جو ان کے رب کی طرف سے ان پر نازل کیا گیا﴾۔ الحسن، مجاہد اور الضحاک سے مروی ہے کہ یہ آیت قصہ معراج میں تھی، اور ابن عباس(۳) سے بعض روایات میں اسی طرح مروی ہے۔

ان میں سے بعض نے کہا: تمام قرآن جبرائیل علیہ السلام محمد ﷺ پر لے کر نازل ہوئے سوائے اس آیت کے، کیونکہ نبی ﷺ نے شب معراج اسے خود سنا تھا۔

بعض نے کہا: یہ قصہ معراج میں نہیں تھا؛ کیونکہ شب معراج مکہ میں ہوئی تھی، اور یہ پوری سورت مدنی ہے۔

باقی رہا وہ جس نے کہا: یہ شب معراج میں تھی، اس نے کہا: جب نبی ﷺ اوپر چڑھے، اور آسمانوں میں ایک بلند مقام پر پہنچے، اور ان کے ساتھ جبرائیل تھے یہاں تک کہ وہ سدرۃ المنتہیٰ سے آگے نکل گئے، تو انہوں نے ان سے کہا...

(۱) اعراب القرآن ۳۵۱/۱ میں۔ (۲) اس کے کہنے والے الحطیئہ ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص۱٦۱، اور الکتاب ۸٦/۳ میں ہے۔ (۳) مسلم (۱۷۳) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ کو سیر کرائی گئی (اسراء)... حدیث، اور اس میں ہے: تو رسول اللہ ﷺ کو اس میں سے تین چیزیں دی گئیں: پانچ نمازیں دی گئیں، اور سورہ بقرہ کی آخری آیات دی گئیں...

Gabriel said: "I have never gone beyond this point, and no one has been commanded to go beyond this point except you." So the Prophet ﷺ went forward until he reached the place that Allah willed. Gabriel gestured to him to send greetings to his Lord. The Prophet ﷺ said: "Greetings, prayers, and good things are for Allah." Allah Almighty said: "Peace be upon you, O Prophet, and the mercy of Allah and His blessings." The Prophet ﷺ wanted his nation to have a share in the greeting of peace, so he said: "Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah" (1). Then Gabriel and all the inhabitants of the heavens said: "I bear witness that there is no god but Allah, and I bear witness that Muhammad is His servant and His Messenger." Allah Almighty said: {The Messenger has believed} in the sense of gratitude, meaning: The Messenger believed {in what was revealed to him from his Lord}. The Prophet ﷺ wanted his nation to share in the honor and virtue, so he said: {and [so do] the believers. All of them have believed in Allah and His angels and His books and His messengers, [saying], "We make no distinction between any of His messengers."} Meaning they say: "We believe in all the messengers, and we do not disbelieve in any of them, nor do we make a distinction between them as the Jews and Christians did." His Lord said to him: "How is their acceptance of the verse that I have revealed?" (2), referring to His saying: {And whether you reveal what is within yourselves}. The Messenger of Allah ﷺ said: "They said: 'We hear and we obey. [We seek] Your forgiveness, our Lord, and to You is the [final] destination,'" meaning the return. At that, Allah Almighty said: {Allah does not charge a soul except [with that within] its capacity} (3), meaning its power, and it is said: except less than its power. {It will have [the consequence of] what [good] it has gained}, of good, {and it will bear [the consequence of] what [evil] it has earned}, of evil. Gabriel said at that: "Ask and it shall be given to you." So the Prophet ﷺ said: {Our Lord, do not impose blame upon us if we have forgotten} meaning if we were ignorant {or erred} meaning if we did so intentionally (4) - and it is said: if we acted out of forgetfulness and error - so Gabriel said to him: "You have been given [that]."

(1) Narrated by Ahmad (3622), Al-Bukhari (831), and Muslim (402) from Abdullah, in a Marfu' hadith: "When one of you sits in prayer, let him say: ... Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah. For if he says it, it reaches every servant in the heavens and the earth..." (2) Thus in (D) and (Kh). In (Z): "My verses that I leave!" And in the Tafsir of Abu al-Layth 1/240, the wording from him is: "for the verse that I revealed." (3) The author mentioned the hadith of Ibn Abbas on page 486, in which:

"Say: We hear, we obey, and we submit." (4) Narrated by Al-Tabari 5/152 from Hakim ibn Jabir who said: When {The Messenger has believed in what was revealed to him...} was revealed to the Prophet ﷺ, Gabriel said to him: "Allah has praised you and your nation well, so ask and you shall be given." So he asked: {Allah does not charge a soul except [with that within] its capacity}.

सूरह अल-बकरा: आयत 285, 286 492

जिबरील ने कहा: "मैं इस स्थान से आगे कभी नहीं गया, और आपके सिवा किसी और को इस स्थान से आगे बढ़ने का आदेश नहीं दिया गया है।" तो पैगंबर ﷺ आगे बढ़े जब तक कि वे उस स्थान पर नहीं पहुँच गए जो अल्लाह ने चाहा। जिबरील ने उन्हें अपने रब को सलाम भेजने का इशारा किया। पैगंबर ﷺ ने कहा: "तमाम इबादतें, दुआएं और पवित्र चीज़ें अल्लाह के लिए हैं।" अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "ऐ नबी! आप पर शांति हो, और अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें हों।" पैगंबर ﷺ चाहते थे कि उनकी उम्मत का भी इस सलाम में हिस्सा हो, इसलिए उन्होंने कहा: "हम पर और अल्लाह के नेक बंदों पर शांति हो" (1)। तब जिबरील और आसमान के तमाम रहने वालों ने कहा: "मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, और मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद उसके बंदे और उसके रसूल हैं।" अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: {रसूल ईमान लाए} शुक्रगुज़ारी के अर्थ में, यानी: रसूल ने उस चीज़ पर विश्वास किया {जो उनके रब की ओर से उनकी तरफ उतारी गई}। पैगंबर ﷺ चाहते थे कि उनकी उम्मत भी इस सम्मान और फज़ीलत में शरीक हो, इसलिए उन्होंने कहा: {और मोमिन भी। सब अल्लाह, उसके फरिश्तों, उसकी किताबों और उसके रसूलों पर ईमान लाए, [वे कहते हैं], "हम उसके रसूलों में से किसी के बीच अंतर नहीं करते।" } यानी वे कहते हैं: "हम सभी रसूलों पर ईमान लाए, और हम उनमें से किसी का इनकार नहीं करते, और न ही उनके बीच वैसा अंतर करते हैं जैसा यहूदियों और ईसाइयों ने किया था।" उनके रब ने उनसे कहा: "मेरे द्वारा उतारी गई आयत को वे कैसे स्वीकार करते हैं?" (2), और वह उनकी यह बात है: {और चाहे तुम वह ज़ाहिर करो जो तुम्हारे दिलों में है}। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "उन्होंने कहा: 'हमने सुना और हमने माना। ऐ हमारे रब! हम तेरी मगफिरत चाहते हैं, और तेरी ही तरफ लौटना है,'" यानी वापसी। उस पर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: {अल्लाह किसी जान पर उसकी ताकत से ज़्यादा बोझ नहीं डालता} (3), यानी उसकी कुव्वत के अनुसार, और कहा जाता है: उसकी कुव्वत से भी कम। {उसने जो [नेकी] कमाई उसका फल उसी के लिए है}, नेकी का, {और उसने जो [बुराई] बटोरी उसका बोझ उसी पर है}, बुराई का। जिबरील ने उस पर कहा: "मांगो, तुम्हें दिया जाएगा।" तो नबी ﷺ ने कहा: {ऐ हमारे रब! अगर हम भूल जाएं} यानी अगर हम अनजाने में करें {या गलती कर बैठें तो हमारी पकड़ न करना} यानी अगर हमने जानबूझकर किया हो (4) - और कहा जाता है: अगर हमने भूल और गलती से काम किया हो - तो जिबरील ने उनसे कहा: "आपको दे दिया गया है।"

(1) अहमद (3622), बुखारी (831) और मुस्लिम (402) ने अब्दुल्ला से मरफू रिवायत की है: "जब तुम में से कोई नमाज़ में बैठे, तो उसे कहना चाहिए: ... हम पर और अल्लाह के नेक बंदों पर सलामती हो। क्योंकि जब वह यह कहता है, तो यह आसमानों और ज़मीन के हर बंदे तक पहुँचती है..." (2) (D) और (Kh) में ऐसा ही है। (Z) में: "मेरी आयतें जिन्हें मैं छोड़ता हूँ!" और अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/240 में और उन्हीं के शब्द हैं: "उन आयतों के लिए जो मैंने उतारी हैं।" (3) लेखक ने पृष्ठ 486 पर इब्न अब्बास की हदीस का उल्लेख किया है, जिसमें है: "कहो: हमने सुना, हमने माना और हमने सिर झुका लिया।" (4) अत-तबरी 5/152 ने हकीम बिन जाबिर से रिवायत की है जिन्होंने कहा: जब नबी ﷺ पर {रसूल उस पर ईमान लाए जो उन पर उनके रब की ओर से उतारा गया...} नाजिल हुआ, तो जिबरील ने उनसे कहा: "अल्लाह ने आपकी और आपकी उम्मत की अच्छी प्रशंसा की है, इसलिए मांगो, तुम्हें दिया जाएगा।" तो उन्होंने मांगा: {अल्लाह किसी जान पर उसकी ताकत से ज़्यादा बोझ नहीं डालता}।

سورة البقرہ: آیات ۲۸۵ ، ۲۸۶ ۴۹۲

جبرائیل علیہ السلام نے کہا: "میں اس مقام سے آگے کبھی نہیں بڑھا، اور آپ کے علاوہ کسی کو اس مقام سے آگے بڑھنے کا حکم نہیں دیا گیا"، چنانچہ نبی کریم ﷺ آگے بڑھے یہاں تک کہ اس مقام تک پہنچ گئے جہاں اللہ نے چاہا۔ جبرائیل علیہ السلام نے آپ کو اشارہ کیا کہ اپنے رب پر سلام بھیجیں، تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "تمام قولی، بدنی اور مالی عبادتیں اللہ ہی کے لیے ہیں"۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اے نبی! آپ پر سلامتی ہو اور اللہ کی رحمت اور اس کی برکتیں ہوں"، تو نبی کریم ﷺ نے چاہا کہ آپ کی امت کا بھی اس سلام میں حصہ ہو، چنانچہ فرمایا: "سلامتی ہو ہم پر اور اللہ کے نیک بندوں پر" (۱)۔ پس جبرائیل اور تمام آسمان والوں نے کہا: "میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد (ﷺ) اس کے بندے اور اس کے رسول ہیں"۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿آمَنَ الرَّسُولُ﴾ شکر کے معنی میں، یعنی: رسول نے تصدیق کی ﴿بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِ﴾ (جو ان کے رب کی طرف سے ان پر نازل کیا گیا)، تو نبی کریم ﷺ نے چاہا کہ اس عزت اور فضیلت میں اپنی امت کو بھی شریک کریں، چنانچہ فرمایا: ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ﴾ یعنی وہ کہتے ہیں: ہم تمام رسولوں پر ایمان لائے، اور ہم ان میں سے کسی کا انکار نہیں کرتے، اور نہ ان کے درمیان فرق کرتے ہیں جیسا کہ یہودیوں اور عیسائیوں نے فرق کیا، تو ان کے رب نے ان سے فرمایا: "میں نے جو آیت نازل کی اس پر ان کی قبولیت کیسی ہے؟" (۲) اور وہ اللہ کا یہ قول ہے: ﴿وَإِن تُبْدُوا مَا فِي أَنفُسِكُمْ﴾ (اور اگر تم ظاہر کرو جو تمہارے دلوں میں ہے)، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "انہوں نے کہا: ہم نے سنا اور اطاعت کی، اے ہمارے رب! تیری بخشش چاہتے ہیں اور تیری ہی طرف لوٹنا ہے" یعنی واپسی۔ تو اس وقت اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ (۳) یعنی اس کی طاقت کے مطابق، اور

کہا جاتا ہے: اس کی طاقت سے بھی کم۔ ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ﴾ نیکی میں سے، ﴿وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ برائی میں سے، تو اس وقت جبرائیل علیہ السلام نے کہا: "مانگیے، آپ کو دیا جائے گا"، تو نبی کریم ﷺ نے عرض کیا: ﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا﴾ یعنی اگر ہم نادانی کریں ﴿أَوْ أَخْطَأْنَا﴾ یعنی اگر ہم نے جان بوجھ کر کیا ہو (۴) - اور کہا جاتا ہے: اگر ہم نے بھول اور خطا سے کام لیا ہو - تو جبرائیل علیہ السلام نے آپ سے کہا: "آپ کو دے دیا گیا ہے"۔

(۱) احمد (۳۶۲۲)، بخاری (۸۳۱) اور مسلم (۴۰۲) نے عبداللہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے: "جب تم میں سے کوئی نماز میں بیٹھے تو اسے چاہیے کہ کہے: ... سلامتی ہو ہم پر اور اللہ کے نیک بندوں پر، پس جب وہ یہ کہتا ہے تو یہ آسمان اور زمین کے ہر بندے کو پہنچتی ہے ..."۔ (۲) اسی طرح (د) اور (خ) میں ہے۔ اور (ظ) میں ہے: "میری آیات جنہیں میں چھوڑتا ہوں!"۔ اور تفسیر ابی اللیث ۱/ ۲۴۰ میں ہے اور کلام اسی کا ہے: "ان آیات کے لیے جو میں نے نازل کیں"۔ (۳) مصنف نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث صفحہ ۴۸۶ پر ذکر کی ہے، اور اس میں ہے: "کہو: ہم نے سنا، اطاعت کی اور ہم سر تسلیم خم ہوئے"۔ (۴) طبری ۵/ ۱۵۲ نے حکیم بن جابر سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: جب نبی کریم ﷺ پر ﴿ءَامَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ﴾ ... نازل ہوئی، تو جبرائیل علیہ السلام نے آپ سے کہا: "بے شک اللہ نے آپ کی اور آپ کی امت کی بہترین تعریف کی ہے، پس مانگیے آپ کو دیا جائے گا"، تو آپ نے مانگا: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾۔

...that, mistakes and forgetfulness have been lifted from your nation (1). So ask for something else. He said: {Our Lord, lay not upon us a burden like that which You laid upon those before us} [Al-Baqarah: 286], meaning that He prohibited good things for them because of their wrongdoing (2), and when they sinned at night, they would find it written on their doors (3). Also, fifty prayers were prescribed for them, but Allah lightened it for this nation and reduced it after fifty prayers had been made obligatory (4). Then He said: {Our Lord, and burden us not with that which we have no ability to bear}, meaning: do not burden us with deeds we cannot handle so that You might punish us. It is said: what is difficult for us; because if they were commanded fifty prayers, they would have been able to do it, but it would be difficult for them, and they would not be able to sustain it. "Pardon us" from all of that, "and forgive us" and overlook our faults. It is also said: "Pardon us" from transformation (into animals), "and forgive us" from being swallowed by the earth, "and have mercy on us" from being pelted (with stones from the sky); because some of the past nations were afflicted by transformation, some by being swallowed by the earth, and some by pelting. Then He said: "You are our Protector," meaning our Guardian and Preserver, {so give us victory over the disbelieving people}. His supplication was answered.

It was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "I have been aided by terror (awe) for a distance of a month's journey" (5). It is said that when warriors leave their homes with sincere intention and beat the drums, awe and prestige fall into the hearts of the disbelievers for a distance of a month's journey, whether they knew of their departure or not. Then, when the Prophet ﷺ returned, Allah revealed these verses to inform his nation of that.

(1) Reported by Ibn Majah (2045) from Ibn Abbas as a Marfu' hadith: "Indeed, Allah has pardoned for my nation mistakes, forgetfulness, and what they are coerced into doing." Al-Busiri said in Az-Zawa'id 1/357: Its chain is authentic if it is free from disconnection. The author will mention it again at the ninth issue. (2) Allah Almighty said: {For wrongdoing on the part of the Jews, We made unlawful for them [certain] good foods which had been lawful to them} [An-Nisa: 160]. (3) Reported by At-Tabarani in Al-Kabir (8794) and Al-Bayhaqi in Ash-Shu'ab (1406) from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), who said: "If a man committed a sin, he would find it written on his door in the morning: He committed such and such." Al-Haythami said in Al-Majma' 7/11: Reported by At-Tabarani, and its narrators are the narrators of the

Sahih, except Ibn Sirin, who I do not think heard from Ibn Mas'ud. (4) This part has an authentic origin in Ahmad (17834), Al-Bukhari (3207), and Muslim (164) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) in the story of Al-Isra' and Al-Mi'raj, which includes: "So I returned to my Lord and asked Him to lighten it for me, so He made it forty, then I returned... He made it thirty... then I returned to my Lord and He made it twenty, then five..." (5) A part of a hadith from Abu Hurairah mentioned previously on 4/258.

493 सूरह अल-बक़रह: आयत 285, 286

...वही, आपकी उम्मत से गलती और भूल (1) को हटा दिया गया है। तो कुछ और मांगो। उन्होंने कहा: {ऐ हमारे रब! हम पर वैसा बोझ न डाल जैसा तूने हमसे पहले लोगों पर डाला था} [अल-बक़रह: 286], जिसका अर्थ है कि उनके अत्याचार के कारण उन पर पवित्र चीजों को हराम कर दिया गया था (2), और जब वे रात में कोई पाप करते थे, तो वे उसे अपने दरवाजे पर लिखा हुआ पाते थे (3)। और उन पर पचास नमाजें अनिवार्य थीं, तो अल्लाह ने इस उम्मत के लिए इसे हल्का कर दिया और पचास नमाजें अनिवार्य होने के बाद उन्हें कम कर दिया (4)। फिर उन्होंने कहा: {ऐ हमारे रब! और हम पर वह बोझ न डाल जिसे उठाने की हममें शक्ति नहीं}, अर्थात: हमें ऐसे कार्यों से न लादें जिन्हें हम सहन नहीं कर सकते ताकि तू हमें दंडित न करे। और यह भी कहा गया है: जो हमारे लिए कठिन हो; क्योंकि यदि उन्हें पचास नमाजों का आदेश दिया जाता, तो वे ऐसा करने में सक्षम होते, लेकिन यह उनके लिए कठिन होता, और वे इसे निरंतर बनाए रखने में सक्षम नहीं होते। "हमें क्षमा कर दे" इन सब बातों से, "और हमें बख्श दे" और हमसे दरगुज़र कर। और यह भी कहा गया है: "हमें क्षमा कर दे" रूप परिवर्तन (मस्ख़) से, "और हमें बख्श दे" ज़मीन में धंसने (ख़स्फ़) से, "और हम पर दया कर" पत्थरबाजी (क़ज़्फ़) से; क्योंकि पिछली कुछ उम्मतों पर रूप परिवर्तन हुआ, कुछ को ज़मीन में धंसा दिया गया और कुछ पर पत्थरबाजी हुई। फिर उन्होंने कहा: "तू ही हमारा संरक्षक है" अर्थात हमारा वली और रक्षक है, {अतः काफिरों के विरुद्ध हमारी सहायता कर}। उनकी दुआ स्वीकार कर ली गई।

और नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मेरी सहायता एक महीने की यात्रा की दूरी तक के भय (रुअब) से की गई है" (5)। और कहा जाता है कि जब योद्धा अपने घरों से सच्चे इरादे के साथ निकलते हैं और नगाड़े बजाते हैं, तो काफिरों के दिलों में एक महीने की यात्रा की दूरी तक डर और दबदबा बैठ जाता है, चाहे उन्हें उनके प्रस्थान का पता हो या न हो। फिर, जब नबी ﷺ वापस आए, तो अल्लाह ने ये आयतें उतारीं ताकि वे अपनी उम्मत को इसके बारे में बता सकें।

(1) इब्न माजह (2045) ने इब्न अब्बास से मरफ़ू रूप में रिपोर्ट किया: "बेशक अल्लाह ने मेरी उम्मत से गलती, भूल और उस काम को जिस पर उन्हें मजबूर किया जाए, माफ़ कर दिया है।" अल-बूसिरी ने 'अल-ज़वाइद' 1/357 में कहा: इसकी सनद सही है यदि यह विच्छेद (इनक़िता') से मुक्त हो। लेखक इसे नौवें मुद्दे पर फिर से उल्लेख करेंगे। (2) अल्लाह तआला ने फरमाया: {यहूदियों के अत्याचार के कारण हमने उन पर वे पवित्र चीज़ें हराम कर दीं जो उनके लिए हलाल थीं} [अन-निसा:

160]। (3) अत-तबरानी ने 'अल-कबीर' (8794) में और अल-बैहक़ी ने 'अश-शुअब' (1406) में इब्न मसऊद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिपोर्ट किया है, उन्होंने कहा: "यदि कोई व्यक्ति पाप करता, तो सुबह उसके दरवाजे पर लिखा होता: उसने ऐसा और ऐसा पाप किया है।" अल-हैथमी ने 'अल-मजमा' 7/11 में कहा: इसे तबरानी ने रिपोर्ट किया है और इसके रावी सहीह के रावी हैं, सिवाय इब्न सीरीन के, जिनके बारे में मुझे नहीं लगता कि उन्होंने इब्न मसऊद से सुना है। (4) इस अंश का एक सहीह आधार अहमद (17834), बुखारी (3207) और मुस्लिम (164) में इसरा और मेराज की कहानी में अबू हुरैरा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस में है, जिसमें है: "तो मैं अपने रब की ओर लौटा और उनसे इसे हल्का करने के लिए कहा, तो उन्होंने इसे चालीस कर दिया, फिर मैं लौटा... तो उन्होंने इसे तीस कर दिया... फिर मैं अपने रब की ओर लौटा तो उन्होंने इसे बीस कर दिया, फिर पांच..." (5) अबू हुरैरा की एक हदीस का हिस्सा जिसका उल्लेख पहले 258/4 पर किया गया है।

493 سورہ البقرہ: آیات 285، 286

اسی طرح، آپ کی امت سے خطا اور نسیان (بھول چوک) اٹھا لیا گیا ہے (1)۔ تو کچھ اور مانگو۔ چنانچہ انہوں نے کہا: {اے ہمارے رب! ہم پر وہ بوجھ نہ ڈال جیسا تو نے ہم سے پہلے لوگوں پر ڈالا تھا} [البقرہ: 286]، اس کا مطلب یہ ہے کہ ان کے ظلم کی وجہ سے ان پر پاکیزہ چیزیں حرام کر دی گئی تھیں (2)، اور جب وہ رات کو کوئی گناہ کرتے تو صبح اپنے دروازے پر وہ لکھا ہوا پاتے تھے (3)۔ اور ان پر پچاس نمازیں فرض تھیں، تو اللہ نے اس امت کے لیے آسانی پیدا کی اور پچاس نمازیں فرض ہونے کے بعد ان میں کمی کر دی (4)۔ پھر انہوں نے کہا: {اے ہمارے رب! ہم پر وہ بوجھ نہ ڈال جس کی ہم میں طاقت نہیں} یعنی: ہم پر ایسے عمل کا بوجھ نہ ڈال جسے ہم برداشت نہ کر سکیں اور پھر تو ہمیں سزا دے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: جو ہم پر شاق (بھاری) گزرے؛ کیونکہ اگر انہیں پچاس نمازوں کا حکم دیا جاتا تو وہ اس کی طاقت رکھتے تھے، لیکن وہ ان پر شاق گزرتا اور وہ اسے دائمی طور پر ادا کرنے کی طاقت نہ رکھتے۔ "اور ہم سے درگزر فرما" ان تمام باتوں سے، "اور ہمیں بخش دے" اور ہم سے تجاوز فرما۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: "ہم سے درگزر فرما" مسخ (صورت بدلنے) سے، "اور ہمیں بخش دے" زمین میں دھنسائے جانے سے، "اور ہم پر رحم فرما" سنگباری سے؛ کیونکہ گزشتہ امتوں میں سے بعض کو مسخ کیا گیا، بعض کو زمین میں دھنسایا گیا اور بعض پر سنگباری ہوئی۔ پھر انہوں نے کہا: "تو ہی ہمارا کارساز ہے" یعنی ہمارا ولی اور نگہبان ہے، {پس کافر قوم کے خلاف ہماری مدد فرما}۔ تو ان کی دعا قبول کر لی گئی۔

اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "رعب کے ذریعے میری مدد ایک مہینے کی مسافت تک کی گئی ہے" (5)۔ اور کہا جاتا ہے کہ جب مجاہدین اپنے گھروں سے خالص نیت کے

ساتھ نکلتے ہیں اور ڈھول بجاتے ہیں تو کافروں کے دلوں میں ایک ماہ کی مسافت تک رعب اور ہیبت بیٹھ جاتی ہے، خواہ انہیں ان کے نکلنے کا علم ہو یا نہ ہو۔ پھر جب نبی ﷺ واپس تشریف لائے تو اللہ نے یہ آیات نازل فرمائیں تاکہ آپ کی امت کو اس سے باخبر کیا جا سکے۔

(1) ابن ماجہ (2045) نے ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے: "بے شک اللہ نے میری امت سے خطا، نسیان اور اس کام کو جس پر انہیں مجبور کیا جائے، معاف کر دیا ہے"۔ بوصیری نے 'الزوائد' 357/1 میں کہا ہے: اس کی سند صحیح ہے اگر انقطاع سے محفوظ ہو۔ مصنف اسے نویں مسئلے میں ذکر کریں گے۔ (2) اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پھر یہودیوں کے ظلم کی وجہ سے ہم نے ان پر وہ پاکیزہ چیزیں حرام کر دیں جو ان کے لیے حلال تھیں} [النساء: 160]۔ (3) طبرانی نے 'الکبیر' (8794) میں اور بیہقی نے 'الشعب' (1406) میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: "جب کوئی شخص گناہ کرتا تو صبح اس کے دروازے پر لکھا ہوتا: اس نے فلاں فلاں گناہ کیا ہے"۔ ہیثمی نے 'المجمع' 11/7 میں کہا ہے: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں سوائے ابن سیرین کے، میرا خیال ہے کہ انہوں نے ابن مسعود سے نہیں سنا۔ (4) اس حصے کی ایک صحیح اصل احمد (17834)، بخاری (3207) اور مسلم (164) میں اسراء و معراج کے قصے میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث میں موجود ہے، جس میں ہے: "تو میں اپنے رب کی طرف لوٹا اور اس سے تخفیف کی درخواست کی تو اس نے انہیں چالیس کر دیا، پھر میں لوٹا... تو اس نے انہیں تیس کر دیا... پھر میں اپنے رب کی طرف لوٹا تو اس نے بیس کر دیا، پھر پانچ..." (5) ابوہریرہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا جو پہلے 258/4 پر ذکر ہو چکا ہے۔

494 Surah Al-Baqarah: Verses 285, 286 For this verse, there is another interpretation. Al-Zajjaj said (1): When Allah Almighty mentioned in this Surah the obligation of prayer and zakat, and explained the rulings of Hajj, menstruation, divorce, and ila' (vows of abstinence), and the stories of the prophets, and explained the ruling on usury, He mentioned His glorification, Glory be to Him, by His saying: "To Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth." Then He mentioned the confirmation of His Prophet (PBUH), then He mentioned the confirmation of the believers in all of that, saying: "The Messenger has believed in what was revealed to him from his Lord," meaning: the Messenger believed in all these things that were mentioned, and likewise all the believers believed in Allah, His angels, His books, and His messengers.

It was said: The reason for its revelation is the verse before it, which is: "To Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth. Whether you show what is within yourselves or conceal it, Allah will bring you to account for it. Then He will forgive whom He wills and punish whom He wills, and Allah is over all things competent." When this was revealed to the Prophet (PBUH), it became difficult for the companions of the Messenger of Allah (PBUH). They came to the Messenger of Allah (PBUH), then knelt on their knees and said: "O Messenger of Allah, we have been charged with deeds that we can bear: prayer, fasting, jihad, and charity. But Allah has revealed this verse to you, and we cannot bear it." The Messenger of Allah (PBUH) said: "Do you want to say as the people of the two scriptures before you said: 'We hear and we disobey'? Rather, say: 'We hear and we obey. [We seek] Your forgiveness, our Lord, and to You is the destination.'" So they said: "We hear and we obey. [We seek] Your forgiveness, our Lord, and to You is the destination." When the people recited it, their tongues became humbled by it. Then Allah revealed following it: "The Messenger has believed in what was revealed to him from his Lord, and [so have] the believers. All of them have believed in Allah and His angels and His books and His messengers, [saying], 'We make no distinction between any of His messengers.' And they say, 'We hear and we obey. [We seek] Your forgiveness, our Lord, and to You is the destination.'" When they did that, Allah abrogated it and revealed, Mighty and Majestic is He: "Allah does not charge a soul except [with that within] its capacity. It will have [the consequence of] what [good] it has gained, and it will bear [the consequence of] what [evil] it has earned. 'Our Lord, do not impose blame upon us if we have forgotten or erred,'" He said: "Yes." "'Our Lord, and lay not upon us a burden like that which You laid upon those before us,'" He said: "Yes." "'Our Lord, and burden

us not with that which we have no ability to bear,'" He said: "Yes." "'And pardon us; and forgive us; and have mercy upon us. You are our protector, so give us victory over the disbelieving people.'" He said: "Yes." Narrated by Muslim on the authority of Abu Hurairah (2).

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 1/368, and the author quoted it through Abu al-Layth in his Tafsir 1/241, and the speech is from him from the beginning of the issue. (2) Number (125), and it is with Ahmad (9344), and a piece of it preceded on page 486 of this volume.

494 सूरह अल-बकराह: आयतें 285, 286 इस आयत के लिए एक और व्याख्या है। अल-ज़ज्जाज ने कहा (1): जब अल्लाह तआला ने इस सूरह में नमाज़ और ज़कात के फ़र्ज़ होने का उल्लेख किया, और हज के नियम, मासिक धर्म, तलाक और ईला (त्याग की शपथ) के नियम, और नबियों की कहानियाँ बयान कीं, और सूद (ब्याज) का नियम बताया, तो उन्होंने अपनी महानता का उल्लेख किया, पाक है वह और बहुत ऊँचा है, अपने इस वचन के द्वारा: "जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है, वह सब अल्लाह ही का है।" फिर उसने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की तस्दीक (पुष्टि) का उल्लेख किया, फिर उस सब पर ईमान वालों की तस्दीक का उल्लेख किया, तो कहा: "रसूल उस पर ईमान लाया जो उसके रब की ओर से उस पर उतारा गया," यानी: रसूल ने उन सभी चीज़ों को सच माना जिनका उल्लेख किया गया था, और इसी तरह सभी ईमान वाले अल्लाह, उसके फरिश्तों, उसकी किताबों और उसके रसूलों पर ईमान लाए।

कहा गया है: इसके उतरने का कारण इससे पहली आयत है जो कि यह है: "जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है, अल्लाह ही का है। और जो कुछ तुम्हारे मन में है, चाहे तुम उसे प्रकट करो या उसे छिपाओ, अल्लाह उसका हिसाब तुमसे लेगा। फिर वह जिसे चाहेगा माफ कर देगा और जिसे चाहेगा सज़ा देगा, और अल्लाह हर चीज़ पर शक्ति रखने वाला है।" जब यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर उतारा गया, तो यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों पर बहुत भारी पड़ा। वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आए, फिर अपने घुटनों के बल बैठ गए और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, हमें उन कार्यों का उत्तरदायित्व दिया गया है जिन्हें हम कर सकते हैं: नमाज़, रोज़ा, जिहाद और ज़कात। लेकिन अल्लाह ने आप पर यह आयत उतारी है, और हम इसे सहन नहीं कर सकते।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "क्या तुम वैसा ही कहना चाहते हो जैसा तुमसे पहले दो किताबों (तौरात और इंजील) वालों ने कहा था: 'हमने सुना और हमने अवज्ञा की'? बल्कि कहो: 'हमने सुना और हमने आज्ञा मानी। ऐ हमारे रब! हम तेरी क्षमा चाहते हैं और तेरी ही ओर लौटकर जाना है।'" तो उन्होंने कहा: "हमने सुना और हमने आज्ञा मानी। ऐ हमारे रब! हम तेरी क्षमा चाहते हैं और तेरी ही ओर लौटकर जाना है।" जब लोगों ने इसे पढ़ा, तो उनकी ज़बानें इसके आगे झुक गईं। फिर अल्लाह ने इसके बाद उतारा: "रसूल उस पर ईमान लाया जो उसके रब की ओर से उस पर उतारा गया और ईमान वाले भी। सब अल्लाह और उसके फरिश्तों और उसकी किताबों और उसके रसूलों पर ईमान लाए, (वे कहते हैं कि) हम उसके रसूलों में से किसी के बीच अंतर नहीं करते। और उन्होंने कहा, 'हमने सुना और हमने आज्ञा मानी। ऐ

हमारे रब! हम तेरी क्षमा चाहते हैं और तेरी ही ओर लौटकर जाना है।'" जब उन्होंने ऐसा किया, तो अल्लाह ने इसे निरस्त (Abrogate) कर दिया, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उतारा: "अल्लाह किसी जान पर उसकी सामर्थ्य से अधिक बोझ नहीं डालता। उसने जो (पुण्य) कमाया वह उसी के लिए है और जो उसने (पाप) किया उसका भार उसी पर है। 'ऐ हमारे रब! हमें न पकड़ यदि हम भूल जाएँ या चूक जाएँ'" उसने कहा: "हाँ।" "'ऐ हमारे रब! और हम पर वैसा बोझ न डाल जैसा तूने हमसे पहले के लोगों पर डाला था,'" उसने कहा: "हाँ।" "'ऐ हमारे रब! और हमसे वह बोझ न उठवा जिसकी हमें शक्ति नहीं है,'" उसने कहा: "हाँ।" "'और हमें क्षमा कर दे, और हमें बख्श दे, और हम पर दया कर। तू ही हमारा स्वामी है, अतः काफिरों के मुकाबले में हमारी सहायता कर।'" उसने कहा: "हाँ।" इसे मुस्लिम ने अबू हुरैरा (2) से रिवायत किया है।

---

(1) मआनी अल-कुरान 1/368 में, और लेखक ने इसे अबू अल-लैथ के माध्यम से अपनी तफ़सीर 1/241 में उद्धृत किया है, और यह बात मुद्दे की शुरुआत से उनकी है। (2) नंबर (125) के तहत, और यह अहमद (9344) के पास है, और इसका एक अंश इस खंड के पृष्ठ 486 पर पहले आ चुका है।

494 سورة البقرہ: آیات 285، 286 اور اس آیت کی ایک اور تفسیر ہے، الزجاج نے کہا (1): جب اللہ تعالیٰ نے اس سورت میں نماز اور زکوٰۃ کی فرضیت کا ذکر کیا، اور حج کے احکام، حیض، طلاق اور ایلاء کے احکام، اور انبیاء کے قصے بیان کیے، اور سود کا حکم بیان کیا، تو سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے اس قول کے ذریعے اپنی عظمت کا ذکر کیا: ﴿ لِّلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ﴾، پھر اپنے نبی ﷺ کی تصدیق کا ذکر کیا، پھر تمام باتوں پر مومنین کی تصدیق का ذکر کیا، تو فرمایا: ﴿ آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِ ﴾ یعنی: رسول نے ان تمام چیزوں کی تصدیق کی جن کا ذکر ہوا، اور اسی طرح تمام مومنین اللہ، اس کے فرشتوں، اس کی کتابوں اور اس کے رسولوں پر ایمان لائے۔

اور کہا گیا: اس کے نزول کا سبب اس سے پہلی آیت ہے اور وہ ہے: ﴿ لِّلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِن تُبْدُوا مَا فِي أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴾ چنانچہ جب یہ نبی ﷺ پر نازل ہوئی تو رسول اللہ ﷺ کے صحابہ پر یہ بات بہت گراں گزری، وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے، پھر گھٹنوں کے بل بیٹھ گئے اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، ہمیں ان اعمال کا مکلف کیا گیا ہے جن کی ہم طاقت رکھتے ہیں: نماز، روزہ، جہاد اور صدقہ۔ لیکن اللہ نے آپ پر یہ آیت نازل فرمائی ہے، اور ہم اس کی طاقت نہیں رکھتے। رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «کیا تم وہی کہنا چاہتے ہو جو تم سے پہلے دو کتابوں والوں نے کہا تھا: ہم نے سنا اور نافرمانی کی؟ بلکہ کہو: ہم نے سنا اور اطاعت کی، اے ہمارے رب ہم تیری بخشش چاہتے ہیں اور تیری ہی طرف لوٹنا ہے»، تو انہوں نے کہا: ہم نے سنا اور اطاعت کی، اے ہمارے رب ہم تیری بخشش چاہتے ہیں اور تیری ہی طرف لوٹنا ہے۔ جب لوگوں نے اسے پڑھا تو ان کی زبانیں اس کے آگے جھک گئیں، پھر اللہ نے اس کے پیچھے نازل فرمایا: ﴿ آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِ

وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ ﴾۔ جب انہوں نے ایسا کیا تو اللہ نے اسے منسوخ کر دیا، اور اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا ﴾، فرمایا: ہاں، ﴿ رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِنَا ﴾، فرمایا: ہاں، ﴿ رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ ﴾، فرمایا: ہاں، ﴿ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴾ فرمایا: ہاں۔ اسے مسلم نے ابوہریرہ (2) سے روایت کیا ہے۔

---

(1) معانی القرآن 368/1 میں، اور مصنف نے اسے ابواللیث کے واسطے سے اپنی تفسیر 241/1 میں نقل کیا ہے، اور کلام مسئلہ کے شروع سے انہی کا ہے۔ (2) نمبر (125) کے ساتھ، اور یہ احمد (9344) کے ہاں ہے، اور اس کا ایک ٹکڑا اس جلد کے صفحہ 486 پر گزر چکا ہے۔

Surat Al-Baqarah: Verses 285, 286 Page 495

Our scholars said: His saying in the first narration: "I have done so"(1), and here he said: "Yes"; is evidence for narrating the Hadith by meaning(2), and this has been mentioned before(3).

When the matter was settled upon their saying: "We hear and we obey," Allah praised them and commended them in this verse, and lifted the hardship regarding the passing thoughts from them; and this is the fruit of obedience and devotion to Allah Almighty; just as the opposite happened to the Children of Israel from blaming them and burdening them(4) with hardships of humiliation, misery, and exile; as they said: "We hear and we disobey"; and this is the fruit of disobedience and rebellion against Allah Almighty, may Allah protect us from His wrath by His grace and generosity(5). In the Hadith, the Prophet ﷺ was told: "Indeed, the house of Thabit bin Qais bin Shamas shines every night with lamps." He said: "Perhaps he reads Surat Al-Baqarah." Thabit was asked and he said: "I read from Surat Al-Baqarah: 'The Messenger has believed...'(6). It was revealed when it became difficult for the companions of the Prophet ﷺ what Allah Almighty threatened them with regarding accountability for what their souls concealed, so they complained about that to the Prophet ﷺ, and he said: "Perhaps you would say: 'We hear and we disobey' as the Children of Israel said?" They said: "Nay, we hear and we obey"; so Allah Almighty revealed praise for them: "The Messenger has believed in what was revealed to him from his Lord," and the Prophet ﷺ said: "And it is right for them to believe"(7).

Second: His saying, the Almighty: "believed", meaning: affirmed, and it has been mentioned before(8). And what was revealed is the Quran.

---

(1) Meaning the Hadith of Ibn Abbas mentioned on p. 486 of this part. See Al-Mufhim 1/339-340. (2) Al-Mufhim 7/323. (3) 2/126. (4) In the copies: "and their bearing", and what is established is from (m), which matches Al-Muharrar Al-Wajiz. (5) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/391. (6) Narrated by Abu Ubaid in Fada'il Al-Quran, p. 122. (7) Al-Hakim narrated 2/287 from Anas who said: When this verse was revealed to the Prophet ﷺ: "The Messenger has believed in what was revealed to him from his Lord," the Prophet ﷺ said: "And it is most fitting for him to believe." Al-Tabari narrated 5/148 from Qatadah who said: His saying: "The Messenger has believed in what was revealed to him from his Lord," it was mentioned to us that the Prophet of Allah ﷺ when this verse was revealed said: "And it is fitting for him to believe," and see the Hadith of Abu Hurairah mentioned recently. (8) 1/251.

सूरा अल-बकरा: आयतें 285, 286 पृष्ठ 495

हमारे विद्वानों ने कहा: पहली रिवायत में उनका कहना: "मैंने ऐसा किया है"(1), और यहाँ उन्होंने कहा: "हाँ"; यह हदीस को अर्थ के साथ बयान करने का प्रमाण है(2), और यह पहले आ चुका है(3)।

जब यह बात तय हो गई कि उन्होंने कहा: "हमने सुना और आज्ञा मानी," तो अल्लाह ने उनकी प्रशंसा की और इस आयत में उनकी सराहना की, और उनके मन के विचारों के संबंध में कठिनाई को दूर कर दिया; और यह आज्ञाकारिता और अल्लाह तआला के प्रति पूर्ण समर्पण का फल है; जैसा कि इसके विपरीत बनी इसराइल के साथ हुआ, उन्हें अपमान, दरिद्रता और निर्वासन की कठिनाइयों के लिए दोषी ठहराया गया और उन पर बोझ डाला गया(4); क्योंकि उन्होंने कहा: "हमने सुना और अवज्ञा की"; और यह अल्लाह तआला की अवज्ञा और विद्रोह का फल है, अल्लाह हमें अपनी कृपा और उदारता से अपने प्रकोप से बचाए(5)। हदीस में है कि पैगंबर ﷺ से कहा गया: "निश्चित रूप से साबित बिन कैस बिन शमास का घर हर रात दीयों से जगमगाता है।" उन्होंने कहा: "शायद वह सूरा अल-बकरा पढ़ता है।" साबित से पूछा गया तो उन्होंने कहा: "मैंने सूरा अल-बकरा से पढ़ा: 'रसूल ईमान लाया...'(6)। यह तब अवतरित हुआ जब पैगंबर ﷺ के साथियों के लिए वह बात कठिन हो गई जिससे अल्लाह तआला ने उन्हें उनके मन में छिपी बातों के हिसाब के बारे में डराया था, तो उन्होंने पैगंबर ﷺ से इसकी शिकायत की, तो उन्होंने कहा: "शायद तुम वही कहोगे: 'हमने सुना और अवज्ञा की' जैसा कि बनी इसराइल ने कहा था?" उन्होंने कहा: "नहीं, बल्कि हमने सुना और आज्ञा मानी"; तो अल्लाह तआला ने उनकी प्रशंसा में अवतरित किया: "रसूल ईमान लाया उस पर जो उसके रब की ओर से उसकी तरफ उतारा गया," तो पैगंबर ﷺ ने कहा: "और उनके लिए ईमान लाना उचित है"(7)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कहना: "ईमान लाया", अर्थात: पुष्टि की, और यह पहले आ चुका है(8)। और जो उतारा गया है वह कुरान है।

---

(1) यानी इस भाग के पृष्ठ 486 पर वर्णित इब्न अब्बास की हदीस। अल-मुफ़्हिम 1/339-340 देखें। (2) अल-मुफ़्हिम 7/323। (3) 2/126। (4) प्रतियों में: "और उनका वहन करना", और जो स्थापित है वह (म) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से मेल खाता है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/391। (6) अबू उबैद द्वारा फ़ज़ाइल अल-कुरान, पृष्ठ 122 में उद्धृत। (7) अल-हाकिम 2/287 ने अनस से रिवायत की है जिन्होंने कहा: जब यह आयत नबी ﷺ पर उतरी: "रसूल ईमान लाया उस पर जो

उसके रब की ओर से उसकी तरफ उतारा गया," तो नबी ﷺ ने कहा: "और उसके लिए ईमान लाना सबसे अधिक उचित है।" अल-तबरी 5/148 ने कतादा से रिवायत की है जिन्होंने कहा: उनका कहना: "रसूल ईमान लाया उस पर जो उसके रब की ओर से उसकी तरफ उतारा गया," हमारे सामने यह उल्लेख किया गया कि अल्लाह के नबी ﷺ ने जब यह आयत उतरी तो कहा: "और उसके लिए ईमान लाना उचित है," और हाल ही में वर्णित अबू हुरैरा की हदीस देखें। (8) 1/251।

سورة البقرہ: آیات ۲۸۵، ۲۸٦ صفحہ ٤٩٥

ہمارے علماء نے کہا: پہلی روایت میں ان کا قول: "میں نے کر دیا ہے"(۱)، اور یہاں انہوں نے کہا: "ہاں"؛ یہ حدیث کو بالمعنی نقل کرنے کی دلیل ہے(۲)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔

جب یہ معاملہ طے پا گیا کہ انہوں نے کہا: "ہم نے سنا اور اطاعت کی،" تو اللہ نے ان کی تعریف کی اور اس آیت میں ان کی ثناء بیان فرمائی، اور ان سے دل کے خیالات کے معاملے میں مشقت اٹھا لی؛ اور یہ اطاعت اور اللہ تعالیٰ کی طرف منقطع ہو جانے کا ثمرہ ہے؛ جیسا کہ اس کے برعکس بنی اسرائیل کے ساتھ ہوا، انہیں ملامت کیا گیا اور ان پر ذلت، مسکنت اور جلاوطنی کی مشقتیں ڈالی گئیں(۴)؛ جب انہوں نے کہا: "ہم نے سنا اور نافرمانی کی"؛ اور یہ اللہ تعالیٰ کی نافرمانی اور سرکشی کا ثمرہ ہے، اللہ ہمیں اپنے فضل و کرم سے اپنے عذاب سے پناہ دے(۵)۔

حدیث میں ہے کہ نبی ﷺ سے کہا گیا: "بے شک ثابت بن قیس بن شماس کا گھر ہر رات چراغوں سے چمکتا ہے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "شاید وہ سورۃ البقرہ پڑھتا ہے۔" ثابت سے پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "میں نے سورۃ البقرہ میں سے ﴿ءَامَنَ الرَّسُولُ﴾ پڑھا تھا"(۶)۔ یہ آیت اس وقت نازل ہوئی جب نبی ﷺ کے صحابہ پر وہ بات گراں گزری جس کی اللہ تعالیٰ نے انہیں ان کے دلوں میں چھپی باتوں پر محاسبے کی وعید سنائی تھی، تو انہوں نے اس کی شکایت نبی ﷺ سے کی، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "شاید تم وہی کہو گے: 'ہم نے سنا اور نافرمانی کی' جیسا کہ بنی اسرائیل نے کہا تھا؟" انہوں نے کہا: "بلکہ ہم نے سنا اور اطاعت کی"؛ تو اللہ تعالیٰ نے ان کی تعریف میں یہ نازل فرمایا: ﴿ءَامَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِ﴾، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اور ان کے لیے حق ہے کہ وہ ایمان لائیں"(۷)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ءَامَنَ﴾، یعنی: تصدیق کی، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۸)۔ اور جو کچھ نازل کیا گیا وہ قرآن ہے۔

---

(۱) یعنی اس پارے کے صفحہ ٤٨٦ پر مذکور ابن عباس کی حدیث۔ دیکھئے المفہم ۱/ ۳۳۹-۳۴۰۔ (۲) المفہم ۳۲۳/۷۔ (۳) ۱۲٦/۲۔ (۴) نسخوں میں ہے: "وتحملهم" (اور ان کا اٹھانا)، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ "تحميلهم" ہے، اور یہی المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۳۹۱/۱۔ (۶) اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص ۱۲۲ میں روایت کیا ہے۔ (۷) حاکم ۲/ ۲۸۷ نے انس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جب یہ آیت نبی ﷺ پر نازل ہوئی: ﴿ءَامَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِۦ﴾ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "اور اس کے لیے سب سے زیادہ حق ہے کہ وہ ایمان لائے"۔ اور طبری ۵/ ۱۴۸ نے قتادہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ءَامَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِۦ﴾، ہمیں بتایا گیا کہ اللہ کے نبی ﷺ نے جب یہ آیت نازل ہوئی تو فرمایا: "اور اس کے لیے حق ہے کہ ایمان لائے"، اور قریب ہی مذکور ابوہریرہ کی حدیث دیکھیں۔ (۸) ۲۵۱/۱۔

Ibn Mas'ud read: "And the believers believed, every one believed in Allah" (1) based on the wording, and in non-Quranic Arabic "āmanū" (they believed) is permissible based on the meaning (2). Nafi', Ibn Kathir, and 'Asim in the narration of Abu Bakr and Ibn 'Amir read: {and His Books} (wa kutubihi) in the plural. They read in "At-Tahrim": "His Book" (kitābihi) [Verse: 12], in the singular. Abu 'Amr read here and in "At-Tahrim": {and His Books} in the plural. Hamza and Al-Kisa'i read: "and His Book" in the singular in both places (3). Whoever used the plural intended the plural of "kitāb" (book), and whoever used the singular intended the verbal noun that encompasses everything written that was revealed from Allah (4). It is permissible in the reading of the one who used the singular to mean the plural, whereby "Al-Kitāb" (The Book) is a generic noun, so the two readings become equivalent (5). Allah the Almighty said: {So Allah sent the prophets as bringers of good tidings and warners and sent down with them the Scripture} [Al-Baqarah: 213]. The congregation (mainstream readers) read: "wa rusulihi" (and His messengers) with a damma on the letter seen, and similarly: "rusulunā", "rusulukum", and "rusuluk"; except Abu 'Amr, from whom it was narrated the lightening (takhfif) of "ruslunā" and "ruslukum" (omitting the vowel on the seen), and it was narrated from him regarding "rusluk" both the heavy (voweled) and light (non-voweled) versions (6). Abu 'Ali said (7): Whoever reads "rusuluk" with the heavy form (with vowels); that is the origin of the word. Whoever lightens it does so as is done with singular nouns; such as "unuq" (neck) and "tunub" (tent rope). If one lightens singulars, then it is more appropriate in the plural which is heavier, and Makki said its meaning. The majority of people read: "lā nufarriqu" (we make no distinction) with the letter noon, and the meaning is they say: we make no distinction; so the word "they say" (yaqūlūna) is omitted, and the omission of "saying" is frequent. Allah the Almighty said: {And the angels will enter upon them from every gate, [saying], "Peace..."}

(1) Ibn 'Atiyyah mentioned this reading in Al-Muharrar al-Wajiz 1/391. Ibn Abi Dawud narrated it in Al-Masahif (159) from the reading of 'Ali. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/351. (3) 'Asim read in the narration of Hafs in the plural in both places. See As-Sab'ah pp. 195-196, and At-Taysir p. 85 and p. 212. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/391-392. (5) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 1/323. (6) The famous reading from him in (rusuluk) is the heavy one. See As-Sab'ah p. 196, and At-Taysir p. 85. (7) In Al-Hujjah 2/460, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/392.

४९६ सूरह अल-बकरा: आयत २८५, २८६

इब्न मसूद ने पढ़ा: "और मोमिन ईमान लाए, हर एक अल्लाह पर ईमान लाया" (१) शब्दों के अनुसार, और कुरान के अलावा अन्य अरबी में अर्थ के आधार पर "आमनू" (वे ईमान लाए) की अनुमति है (२)। नाफ़े इब्न कसीर, और असीम ने अबू बक्र और इब्न आमिर के वर्णन में पढ़ा: {और उसकी किताबें} (wa kutubihi) बहुवचन में। उन्होंने "अत-तहरीम" में पढ़ा: "उसकी किताब" (kitābihi) [आयत: १२], एकवचन में। अबू अम्र ने यहाँ और "अत-तहरीम" में पढ़ा: {और उसकी किताबें} बहुवचन में। हमजा और अल-किसाई ने दोनों स्थानों पर "और उसकी किताब" एकवचन में पढ़ा (३)। जिसने बहुवचन का प्रयोग किया, उसका तात्पर्य "किताब" के बहुवचन से था, और जिसने एकवचन का प्रयोग किया, उसका तात्पर्य उस स्रोत (मस्दर) से था जो अल्लाह की ओर से उतारी गई हर लिखित चीज़ को समाहित करता है (४)। एकवचन पढ़ने वाले के संदर्भ में यह भी जायज़ है कि उसका तात्पर्य बहुवचन हो, जहाँ "अल-किताब" एक जातिवाचक संज्ञा (generic noun) हो, जिससे दोनों पाठ समान हो जाते हैं (५)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो अल्लाह ने नबियों को खुशखबरी देने वाले और डराने वाले बनाकर भेजा और उनके साथ किताब उतारी} [अल-बकरा: २१३]। जमात (प्रमुख पाठकों) ने पढ़ा: "wa rusulihi" (और उसके रसूलों) अक्षर 'सीन' पर दम्मा (पेश) के साथ, और इसी तरह: "rusulunā", "rusulukum", और "rusuluk"; सिवाय अबू अम्र के, जिनसे "ruslunā" और "ruslukum" को हल्का (तख़फ़ीफ़ - बिना स्वर के) पढ़ने का उल्लेख है, और उनसे "rusluk" के बारे में भारी और हल्का दोनों रूप वर्णित हैं (६)। अबू अली ने कहा (७): जो "rusuluk" को भारी रूप (स्वरों के साथ) पढ़ता है; वह शब्द का मूल है। जिसने इसे हल्का किया, उसने वैसा ही किया जैसा एकवचन शब्दों में किया जाता है; जैसे: "unuq" (गर्दन) और "tunub" (तंबू की रस्सी)। यदि कोई एकवचन को हल्का करता है, तो बहुवचन में यह और भी उचित है जो अधिक भारी होता है, और मक्की ने इसका अर्थ बताया है। बहुसंख्यक लोगों ने पढ़ा: "lā nufarriqu" (हम फर्क नहीं करते) अक्षर 'नुन' के साथ, और अर्थ यह है कि वे कहते हैं: हम फर्क नहीं करते; इसलिए "कहना" (यक़ूलून) शब्द हटा दिया गया है, और "कहने" का लोप अक्सर होता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और फरिश्ते हर दरवाजे से उनके पास आएंगे, [कहते हुए], "सलाम..."}

(१) इब्न अतिया ने इस पाठ का उल्लेख अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३९१ में किया है। इब्न अबू दाऊद ने इसे अल-मसाहिफ (१५९) में अली के पाठ से उद्धृत किया है। (२) इराब अल-कुरान, अन-नहहास १/३५१ द्वारा। (३) असीम ने हफ़्स के वर्णन में दोनों स्थानों पर बहुवचन में पढ़ा। देखिए अस-सब'आ

पृष्ठ १९५-१९६, और अत-तयसीर पृष्ठ ८५ और पृष्ठ २१२। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३९१-३९२। (५) अल-कश्फ अन वुजुह अल-किरात अल-सब' १/३२३। (६) उनसे (rusuluk) में प्रसिद्ध पाठ भारी वाला है। देखिए अस-सब'आ पृष्ठ १९६, और अत-तयसीर पृष्ठ ८५। (७) अल-हुज्जह २/४६० में, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३९२ में।

۴۹۶ سورہ البقرہ: آیات ۲۸۵، ۲۸۶

ابن مسعود نے پڑھا: «وآمن المؤمنون كلٌّ آمن بالله»(۱) لفظ کے مطابق، اور قرآن کے علاوہ دیگر عربی میں معنی کے لحاظ سے «آمنوا» جائز ہے(۲)۔ نافع، ابن کثیر اور عاصم نے ابوبکر اور ابن عامر کی روایت میں پڑھا: ﴿وَكُتُبِهِ﴾ جمع کے ساتھ۔ اور انہوں نے "التحریم" میں پڑھا: «كتابه» [آیت: ۱۲]، واحد کے ساتھ۔ ابوعمرو نے یہاں اور "التحریم" میں: ﴿وَكُتُبِهِ﴾ جمع کے ساتھ پڑھا۔ حمزہ اور کسائی نے دونوں جگہوں پر «وكتابه» واحد پڑھا(۳)۔ جس نے جمع پڑھا اس سے مراد 'کتاب' کی جمع ہے، اور جس نے واحد پڑھا اس سے مراد وہ مصدر ہے جو اللہ کی طرف سے نازل شدہ ہر لکھی ہوئی چیز کو شامل کرتا ہے(۴)۔ واحد پڑھنے والے کی قرات میں یہ بھی جائز ہے کہ اس سے مراد جمع ہو، جہاں کتاب اسم جنس ہو، تو دونوں قراتیں برابر ہو جاتی ہیں(۵)، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنزلَ مَعَهُمُ الْكِتَبَ﴾ [البقرہ: ۲۱۳]۔ جماعت (اکثر قراء) نے پڑھا: «وَرُسُلِهِ» سین پر ضمہ (پیش) کے ساتھ، اور اسی طرح: «رُسُلنا ورُسُلكم ورُسُلُك»؛ سوائے ابوعمرو کے، ان سے «رُسْلنا ورُسْلكم» کی تخفیف (سین کو ساکن کرنا) مروی ہے، اور ان سے «رسلك» میں تثقیل اور تخفیف دونوں مروی ہیں(۶)۔ ابوعلی نے کہا(۷): جس نے «رُسُلُك» تثقیل (حرکات) کے ساتھ پڑھا؛ وہ کلمہ کی اصل ہے، اور جس نے تخفیف کی تو ویسے ہی جیسے واحد میں تخفیف کی جاتی ہے؛ جیسے: عُنُق اور طُنُب۔ اور جب واحد میں تخفیف کی جائے تو جمع میں جو زیادہ بھاری ہے، تخفیف زیادہ موزوں ہے، اور مکی نے اس کا معنی بیان کیا۔ جمہور لوگوں نے پڑھا: «لَا نُفَرِّقُ» نون کے ساتھ، اور معنی یہ ہے کہ وہ کہتے ہیں: ہم فرق نہیں کرتے؛ پس قول (کہنا) کو حذف کر دیا گیا ہے، اور قول کا حذف ہونا کثیر ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِم مِّن كُلِّ بَابٍ * سَلَمٌ﴾

(۱) ابن عطیہ نے اس قرات کا ذکر المحرر الوجیز ۳۹۱/۱ میں کیا ہے۔ اور ابن ابی داؤد نے اسے المصاحف (۱۵۹) میں علی کی قرات سے نقل کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳۵۱/۱۔ (۳) اور عاصم نے حفص کی روایت میں دونوں جگہوں پر جمع پڑھا۔ دیکھئے السبعہ ص ۱۹۵-۱۹۶، اور التیسیر ص ۸۵ اور ص ۲۱۲۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۹۱/۱-۳۹۲۔ (۵) الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۳۲۳/۱۔ (۶) اور ان سے (رسلك) میں مشہور قرات تثقیل والی ہے۔ دیکھئے السبعہ ص ۱۹۶، اور التیسیر ص ۸۵۔ (۷) الحجہ ۲/ ۴۶۰ میں، اور المحرر الوجیز ۳۹۲/۱ میں|

Surah Al-Baqarah: Verses 285, 286 497 [Peace be] upon you [Ar-Ra'd: 23-24], i.e., they say: Peace be upon you. And He said: "And they reflect on the creation of the heavens and the earth, [saying], 'Our Lord, You did not create this aimlessly'" [Al-Imran: 191], i.e., they say: Our Lord, and whatever is like it. Said bin Jubayr, Yahya bin Ya'mur, Abu Zur'ah bin Amr bin Jarir, and Yaqub read: "la yufarriqu" (he does not differentiate) with the letter 'ya', and this refers to the word "kull" (each) (1). Harun said: And in the reading of Ibn Mas'ud: "la yufarriquna" (they do not differentiate) (2). He said: "bayna ahadin" (between any one) in the singular, and he did not say: "ahadun" (plural); because "ahad" (one/any one) covers both the singular and the collective; as Allah Almighty said: "And there is none of you who could have prevented [us] from him" [Al-Haqqah: 47], so "hajizin" (those who prevent - plural) is an attribute for "ahadin" (one - singular); because its meaning is collective (3). And the Prophet ﷺ said: "The spoils of war were not made lawful for any black-headed people other than you" (4). Ru'ba said: "If the affairs of the people were judged according to your judgment, they would not fear anyone besides you" (5) The meaning of this verse is: that the believers are not like the Jews and Christians in that they believe in some [prophets/ parts of the book] and disbelieve in others (6). Thirdly: His Almighty's saying: "And they say, 'We hear and we obey'" has an omission, i.e., we heard with the hearing of those who accept.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/392. Yaqub's reading was mentioned by al-Baghawi in his tafsir 2/237, Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 1/345, and it is from the ten readings. See An-Nashr fi al-Qira'at al-'Ashr 2/237. We did not find the reading of Said, Yahya, and Abu Zur'ah. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/392. Ibn Mas'ud's reading was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 18, and al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 1/407. (3) See Tafsir al-Baghawi 1/273, and Al-Kashshaf 1/407. (4) Part of a Hadith from Abu Hurayrah, narrated by Ahmad (7433), At-Tirmidhi (3085), and An-Nasa'i in Al-Kubra (11145). (5) We did not find it, and Abu Hayyan cited it in Al-Bahr 2/365, As-Samin in Ad-Durr al-Masun 2/695, and Ibn Adil in Al-Lubab 4/528 with the wording: "If the affairs of the people are crushed with a crushing blow, they will not fear anyone they saw." (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/392.

सूरह अल-बकरा: आयत 285, 286 497 [शांति हो] तुम पर [अर-रा'द: 23-24], अर्थात: वे कहते हैं: तुम पर शांति हो। और उसने कहा: "और वे आकाशों और पृथ्वी की रचना पर विचार करते हैं, [कहते हुए], 'हमारे रब, तूने इसे व्यर्थ नहीं बनाया है'" [आल-इमरान: 191], अर्थात: वे कहते हैं: हमारे रब, और जो कुछ इसके समान है। सईद बिन जुबैर, यह्या बिन या'मुर, अबू ज़ुरआ बिन अम्र बिन जरीर और याकूब ने पढ़ा: "ला युफर्रिक़ु' (वह अंतर नहीं करता) 'या' अक्षर के साथ, और यह शब्द "कुल्ल" (प्रत्येक) को संदर्भित करता है (1)। हारून ने कहा: और इब्न मसूद के पाठ में यह "ला युफर्रिकून" (वे अंतर नहीं करते) है (2)। और कहा गया: "बैना अहदिन" (किसी एक के बीच) एकवचन में, और उसने "आहाद" (बहुवचन) नहीं कहा; क्योंकि "अहद" (एक/कोई एक) एकवचन और बहुवचन दोनों को शामिल करता है; जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और तुम में से कोई भी उसे रोकने वाला नहीं था" [अल-हाक्का: 47], इसलिए "हाजिज़ीन" (रोकने वाले - बहुवचन) "अहदिन" (एक - एकवचन) के लिए एक गुण है; क्योंकि इसका अर्थ सामूहिक है (3)। और पैगंबर ﷺ ने कहा: "तुम्हारे अलावा किसी काले सिर वाले लोगों के लिए युद्ध का माल वैध नहीं किया गया था" (4)। रु'बा ने कहा: "यदि लोगों के मामलों का निर्णय तुम्हारे निर्णय के अनुसार किया जाता, तो वे तुम्हारे अलावा किसी और से नहीं डरते" (5) इस आयत का अर्थ है: कि मोमिन यहूदियों और ईसाइयों की तरह नहीं हैं कि वे कुछ पर विश्वास करें और कुछ का इनकार करें (6)। तीसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और वे कहते हैं, 'हमने सुना और आज्ञा मानी'" इसमें कुछ लुप्त है, अर्थात: हमने स्वीकार करने वालों की तरह सुना।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/392, और याकूब का पाठ अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 2/237 में उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 1/345 में, और यह दस पाठों में से है, अन-नश्र फ़ी अल-क़िरात अल-'अश्र 2/237 देखें, और हमें सईद, यह्या और अबू ज़ुरआ का पाठ नहीं मिला। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/392, और इब्न मसूद के पाठ का उल्लेख इब्न खलावेह ने अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. 18 में और ज़मख़शरी ने अल-कश्शाफ़ 1/407 में किया है। (3) तफ़सीर अल-बगवी 1/273 और अल-कश्शाफ़ 1/407 देखें। (4) अबू हुरैरा से एक हदीस का हिस्सा, अहमद (7433), तिर्मिज़ी (3085) और नसाई ने अल-कुबरा (11145) में उद्धृत किया है। (5) हमें यह नहीं मिला, और अबू हयान ने इसे अल-बह्र 2/365 में, अस-समीन ने अद-दुर्र अल-मसून 2/695 में, और इब्न आदिल ने अल-लुबाब 4/528 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "यदि लोगों के मामलों को

कुचलने वाले प्रहार से कुचल दिया जाए, तो वे जिसे देखेंगे उससे नहीं डरेंगे" (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/392।

سورہ البقرہ: آیات ۲۸۵، ۲۸٦ ٤۹۷ تم پر [سلام ہو] [الرعد: ۲۳-۲٤]، یعنی: وہ کہتے ہیں: تم پر سلام ہو۔ اور فرمایا: "اور وہ آسمانوں اور زمین کی تخلیق میں غور و فکر کرتے ہیں، (کہتے ہوئے) اے ہمارے رب! تو نے یہ سب بے مقصد پیدا نہیں کیا" [آل عمران: ۱۹۱]، یعنی: وہ کہتے ہیں: اے ہمارے رب، اور جو کچھ اس کی مانند ہے۔ اور سعید بن جبیر، یحییٰ بن یعمر، ابو زرعہ بن عمرو بن جریر اور یعقوب نے "لا یفرِّق" (وہ فرق نہیں کرتا) 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ لفظ "کل" (ہر ایک) کے لحاظ سے ہے (۱)۔ ہارون نے کہا: اور ابن مسعود کی قرات میں یہ "لا یفرقون" (وہ فرق نہیں کرتے) ہے (۲)۔ اور فرمایا: "بین أحد" (کسی ایک کے درمیان) واحد کے صیغے پر، اور "آحاد" (جمع) نہیں کہا؛ کیونکہ لفظ "أحد" واحد اور جمع دونوں پر بولا جاتا ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "پھر تم میں سے کوئی بھی اس سے روکنے والا نہ ہوتا" [الحاقہ: ٤۷]، پس "حاجزین" (روکنے والے - جمع) لفظ "أحد" کی صفت ہے؛ کیونکہ اس کے معنی جمع کے ہیں (۳)۔ اور نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "تمہارے علاوہ کسی سیاہ سروں والے (انسانوں) کے لیے مالِ غنیمت حلال نہیں کیا گیا" (٤)، اور رؤبہ نے کہا: جب لوگوں کے معاملات تمہارے طریقے پر چلائے جائیں تو وہ تمہارے سوا کسی سے نہیں ڈرتے (٥) اور اس آیت کا مفہوم یہ ہے کہ: اہل ایمان یہودیوں اور عیسائیوں کی طرح نہیں ہیں کہ وہ بعض (انبیاء یا کتاب کے حصوں) پر ایمان لائیں اور بعض کا انکار کریں (٦)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور انہوں نے کہا ہم نے سنا اور اطاعت کی" اس میں حذف ہے، یعنی: ہم نے قبول کرنے والوں کی طرح سنا۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۳۹۲، اور یعقوب کی قرات کو بغوی نے اپنی تفسیر ۲/ ۲۳۷ میں ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۱/ ۳٤٥ میں، اور یہ قراتِ عشرہ میں سے ہے، دیکھیے النشر في القراءات العشر ۲/ ۲۳۷، اور ہمیں سعید، یحییٰ اور ابو زرعہ کی قرات نہیں ملی۔ (۲) المحرر

الوجیز ۱/ ۳۹۲، اور ابن مسعود کی قرات کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۸ میں اور زمخشری نے الکشاف ۱/ ٤۰۷ میں کیا ہے۔ (۳) دیکھیے تفسیر البغوی ۱/ ۲۷۳ اور الکشاف ۱/ ٤۰۷۔ (٤) ابوہریرہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا، اسے احمد (۷٤۳۳)، ترمذی (۳۰۸۵) اور نسائی نے الکبریٰ (۱۱۱٤۵) میں روایت کیا ہے۔ (۵) ہمیں یہ نہیں ملا، اور ابو حیان نے البحر ۲/ ۳٦۵ میں، السمین نے الدر المصون ۲/ ٦۹۵ میں اور ابن عادل نے اللباب ٤/ ۵۲۸ میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: جب لوگوں کے معاملات سختی سے نمٹائے جائیں، تو وہ جسے دیکھتے ہیں اس سے نہیں ڈرتے (٦) المحرر الوجیز ۱/ ۳۹۲

Surah al-Baqarah: Verses 285, 286 498

And it was said: 'Heard' (Sami'a) means 'Accepted' (Qubila); as it is said: 'Allah hears whoever praises Him' (1), thus there is no deletion [of words] in it. In summary, this statement implies praise for the speaker, and obedience is the acceptance of the command.

His saying: {Your forgiveness} (Ghufranak) is a verbal noun (Masdar) like ingratitude (Kufran) and loss (Khusran), and the governing agent in it is a hidden verb, estimated as: 'Grant Your forgiveness,' as stated by Al-Zajjaj (2). Others said: 'We seek,' or 'I ask [for] Your forgiveness.'

{And to You is the destination} is an acknowledgment of the Resurrection and standing before Allah Almighty.

It was narrated that when this verse was revealed to the Prophet (PBUH), Gabriel said to him: 'Allah has honored the praise upon you and upon your Ummah, so ask and you shall be given.' So he asked until the end of the Surah (4).

Fourth: His saying, the Almighty: {Allah does not charge a soul except [with that within] its capacity}. 'Charging' (Taklif) is commanding something that is burdensome. 'I undertook the matter' (Takallaftu al-amr) means 'I bore it with difficulty,' narrated by Al-Jawhari (5). 'Capacity' (Wus') means ability and means (6).

And this is a definitive statement; Allah the Almighty clarified that He does not (7) task the servants from the time of the revelation of the verse with any worship from the actions of the heart and (8) the limbs except that which is within the capacity of the person tasked, and within the scope of their perception and constitution; and by this, the distress was lifted from the Muslims regarding their interpretation of the matter of passing thoughts.

And regarding the meaning of this verse is what Abu Huraira (may Allah be pleased with him) narrated, saying: 'I did not wish that anyone's mother had given birth to me except [the mother of] Ja'far ibn Abi Talib, for I followed him one day while I was hungry, and when he reached his home, he found nothing in it but a skin for clarified butter (9) in which some traces remained, so he split it open before us, and we began licking what was in it.'

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/351. (2) In Ma'ani al-Qur'an by him 1/369, and al-Muharrar al-Wajiz 1/392, and from him the author quoted. (3) In (Kh), (Z), and (M): 'A-

halla' (permitted), and the confirmed is from (D), which matches al-Muharrar al-Wajiz 1/392, and the speech is from it, and in the sources of documentation: 'Ahsan' (did well). (4) Narrated by Sa'id in al-Tafsir (478), al-Tabari 5/152, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir 2/575 from the Hadith of Hakim ibn Jabir as a Mursal narration. (5) In al-Sihah (K-L-F). (6) Al-Mufhim 7/321. (7) In (D) and (Z): 'Lam' (did not), and the confirmed is from (Kh) and (M), which matches al-Muharrar al-Wajiz 1/392. (8) In (M): 'Or'. (9) In al-Lisan (N-H-A): al-Nahyu, al-Nahiyyu, and al-Nahwu: the skin-bag, and it was said: it was specifically for clarified butter (ghee).

सूरह अल-बक़रह: आयत 285, 286 498

और यह कहा गया: 'सुना' (समिअ) का अर्थ है 'स्वीकार किया' (क़ुबिला); जैसा कि कहा जाता है: 'अल्लाह उसे सुनता है जो उसकी प्रशंसा करता है' (1), इसलिए इसमें कोई विलोपन नहीं है। संक्षेप में, यह कथन बोलने वाले की प्रशंसा का संकेत देता है, और आज्ञाकारिता आदेश की स्वीकृति है।

उनका कथन: {तेरी क्षमा} (ग़ुफ़रानक) एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है जैसे 'कुफ़रान' (कृतघ्नता) और 'ख़ुसरान' (हानि), और इसमें काम करने वाला कारक एक गुप्त क्रिया है, जिसका अनुमान है: 'अपनी क्षमा प्रदान कर,' जैसा कि अल-ज़ज्जाज (2) ने कहा है। अन्यों ने कहा: 'हम मांगते हैं,' या 'मैं तेरी क्षमा मांगता हूं।'

{और तेरी ही ओर लौटना है} पुनरुत्थान और अल्लाह सर्वशक्तिमान के सामने खड़े होने की स्वीकृति है।

यह वर्णित है कि जब यह आयत पैगंबर (सल्ल.) पर अवतरित हुई, तो जिब्रील ने उनसे कहा: 'अल्लाह ने आप पर और आपकी उम्मत पर प्रशंसा को महान बनाया है, इसलिए मांगें और आपको दिया जाएगा।' तो उन्होंने सूरा के अंत तक मांगा (4)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह किसी भी व्यक्ति पर उसकी क्षमता से अधिक बोझ नहीं डालता}। 'तकलीफ़' (भार डालना) किसी कष्टकारी चीज़ का आदेश देना है। 'मैंने काम का बोझ उठाया' (तकल्लफ़्तु अल-अम्र) का अर्थ है 'मैंने इसे कठिनाई से सहा,' जैसा कि अल-जौहरी (5) ने बताया है। 'वुसअ' (क्षमता) का अर्थ शक्ति और साधन है (6)।

और यह एक निश्चित घोषणा है; अल्लाह तआला ने स्पष्ट किया कि वह आयत के उतरने के समय से बंदों को दिल के कार्यों और (8) अंगों की किसी भी ऐसी इबादत का पाबंद नहीं (7) बनाता है जो पाबंद व्यक्ति की क्षमता के भीतर न हो, और उसकी समझ और बनावट के दायरे में न हो; और इसके माध्यम से, मुसलमानों से उनके मन में आने वाले खयालों (वसवसों) के मामले की व्याख्या के संबंध में चिंता दूर हो गई।

और इस आयत के अर्थ के संबंध में वह है जो अबू हुरैरा (रज़ि.) ने बयान किया, उन्होंने कहा: 'मेरी यह इच्छा नहीं थी कि किसी की माँ ने मुझे जन्म दिया हो सिवाय जाफ़र इब्न अबी तालिब के[की माँ के], क्योंकि मैं एक दिन भूख की स्थिति में उनके पीछे गया, और जब वह अपने घर पहुंचे, तो उन्होंने

उसमें घी के एक चमड़े के थैले (9) के अलावा कुछ नहीं पाया जिसमें कुछ अवशेष बचे थे, तो उन्होंने इसे हमारे सामने फाड़ दिया, और हम उसमें जो कुछ था उसे चाटने लगे।'

---

(1) एराब अल-कुरान, अल-नहस 1/351। (2) उनकी मानी अल-कुरान 1/369 में, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/392 में, और उनसे लेखक ने उद्धृत किया। (3) (ख), (ज़), और (म) में: 'अ-हल्ला' (अनुमति दी), और (द) से पुष्ट किया गया है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/392 से मेल खाता है, और लेख उसी से है, और स्रोतों में: 'अहसन' (अच्छा किया)। (4) सईद ने अल-तफ़सीर (478), अल-तबरी 5/152, और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 2/575 में हकीम इब्न जाबिर की हदीस से मुरसल के रूप में वर्णित किया। (5) अल-सिहह (क-ल-फ़) में। (6) अल-मुफ़हिम 7/321। (7) (द) और (ज़) में: 'लम' (नहीं था), और पुष्ट (ख) और (म) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/392 के अनुरूप है। (8) (म) में: 'या'। (9) अल-लिसान (न-ह-अ) में: अल-नह्यु, अल-नहिय्यु, और अल-नह्वु: चमड़े का थैला, और कहा गया: यह विशेष रूप से घी के लिए था।

سورة البقرہ: آیات 285، 286 498

اور کہا گیا: 'سنا' (سَمِعَ) کا مطلب ہے 'قبول کیا' (قُبِلَ)؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'اللہ نے اس کی سن لی جس نے اس کی تعریف کی' (1)، لہٰذا اس میں کوئی لفظ حذف نہیں ہے۔ مجموعی طور پر، یہ قول کہنے والے کی تعریف کا تقاضا کرتا ہے، اور فرمانبرداری کا مطلب حکم کو قبول کرنا ہے۔

اور ان کا قول: {تیری بخشش} (غُفْرَانَكَ) ایک مصدر ہے جیسے کفران اور خسران، اور اس میں عمل کرنے والا فعل مقدر (پوشیدہ) ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: 'اپنی بخشش عطا کر'، یہ الزجاج (2) نے کہا ہے۔ دوسروں نے کہا: 'ہم طلب کرتے ہیں'، یا 'میں تیری بخشش مانگتا ہوں'۔

{اور تیری ہی طرف پلٹنا ہے} دوبارہ جی اٹھنے اور اللہ تعالیٰ کے حضور کھڑے ہونے کا اقرار ہے۔

اور مروی ہے کہ جب نبی ﷺ پر یہ آیت نازل ہوئی تو جبرائیل علیہ السلام نے ان سے کہا: 'اللہ نے آپ پر اور آپ کی امت پر ثنا کو بلند کیا ہے، پس مانگیں آپ کو عطا کیا جائے گا'۔ تو انہوں نے سورہ کے آخر تک دعا مانگی (4)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اللہ کسی جان پر اس کی طاقت سے زیادہ بوجھ نہیں ڈالتا}۔ 'تکلیف' سے مراد کسی مشقت والے کام کا حکم دینا ہے۔ 'میں نے کام کی مشقت اٹھائی' (تکلفتُ الامر) کا مطلب ہے 'میں نے اسے بوجھ سمجھ کر برداشت کیا'، اسے الجوہری (5) نے نقل کیا ہے۔ اور 'وسع' کا مطلب ہے طاقت اور گنجائش (6)۔

اور یہ ایک قطعی خبر ہے؛ اللہ تعالیٰ نے اس بات کی صراحت فرمائی ہے کہ وہ آیت کے نزول کے وقت سے بندوں کو دل کے اعمال اور (8) اعضاء کی کسی ایسی عبادت کا مکلف نہیں (7)

بناتا جو مکلف کی وسعت میں نہ ہو، اور اس کے فہم اور ساخت کے دائرے میں نہ ہو؛ اور اس طرح مسلمانوں سے ان کے خیالات (وسوسوں) کے معاملے کی تاویل میں جو بے چینی تھی وہ دور ہو گئی۔

اور اس آیت کے معنی کے بارے میں وہ ہے جو ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: 'میں نے یہ خواہش نہیں کی کہ کسی کی ماں نے مجھے جنا ہو سوائے جعفر بن ابی طالب [کی ماں] کے، کیونکہ میں ایک دن بھوک کی حالت میں ان کے پیچھے گیا، جب وہ اپنے گھر پہنچے تو انہوں نے اس میں گھی کے ایک چمڑے کے تھیلے (9) کے علاوہ کچھ نہ پایا جس میں کچھ اثر باقی تھا، تو انہوں نے اسے ہمارے سامنے چاک کر دیا، اور ہم اس میں موجود چیز چاٹنے لگے۔'

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 351/1۔ (2) ان کی معانی القرآن 369/1 میں، اور المحرر الوجیز 392/1 میں، اور ان سے مصنف نے نقل کیا۔ (3) (خ)، (ظ) اور (م) میں: 'اَحَلَّ' (حلال کیا)، اور ثابت شدہ (د) سے ہے، جو المحرر الوجیز 392/1 کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے، اور تخریج کے مصادر میں: 'اَحْسَنَ' (اچھا کیا)۔ (4) اسے سعید نے التفسیر (478) میں، الطبری نے 152/5 میں، اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر 575/2 میں حکیم بن جابر کی حدیث سے مرسل روایت کیا ہے۔ (5) الصحاح (کلف) میں۔ (6) المفہم 321/7۔ (7) (د) اور (ظ) میں: 'لم' (نہیں کیا)، اور ثابت شدہ (خ) اور (م) سے ہے، جو المحرر الوجیز 392/1 کے مطابق ہے۔ (8) (م) میں: 'یا'۔ (9) اللسان (نحا) میں: النحی، النحی اور النحو: چمڑے کا تھیلا، اور کہا گیا: یہ خاص طور پر گھی کے لیے ہوتا تھا۔

... of fat and molasses (rubb)(1), and he says: "Allah does not charge a soul beyond its capacity, and a hand does not give except what it finds."(2) Fifth: People differed regarding the permissibility of imposing what is unbearable in the laws of this world, after agreeing that it does not occur in Sharia, and that this verse signaled its absence. Abu al-Hasan al-Ash'ari and a group of theologians(3) said: Imposing what is unbearable is intellectually permissible, and it does not violate any of the creeds of Sharia. It would be an indication of the punishment of the person charged and a certainty of it. This is compared to the command for an image-maker to breathe life into a grain of barley(4). Those who allow it disagreed: Did it occur in the message of Muhammad ﷺ or not? A group said: It occurred in the incident of Abu Lahab; because he [Allah] charged him with faith in the whole Sharia, part of which is that he does not believe; because He decreed upon him the ruin of both hands and burning in the Fire, and that is an indication that he will not believe. So He charged him to believe that he will not believe. Another group said: It never occurred. Consensus has been narrated on this. And Allah's saying: {He will burn in a Fire} [Al-Masad: 3] means if he meets [his end in his disbelief]. This was narrated by Ibn Atiyyah(5). "Yukallifu" (He burdens/charges) takes two objects, one of which is omitted, estimated as: His servants or something. Allah, the Exalted, through His kindness and grace upon us, even if He has charged us with what is difficult and heavy: like one standing firm against ten, and a person's migration and leaving his homeland and parting with his family, homeland, and habits,

(1) His saying "Al-Rubb": What is cooked from dates, which is also molasses. Al-Lisan (r-b-b). (2) We did not find the verse [of poetry], and the story was narrated by Al-Bukhari (3708) in a similar shortened form. (3) The author quoted it through "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/393, and see "Al-Irshad ila Qawati' al-Adilla fi Usul al-I'tiqad" p. 203. (4) Narrated by Ahmad (1866), Al-Bukhari (7042), and Muslim (2110) (100), and the wording is his, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Whoever makes an image in this world will be charged to breathe life into it on the Day of Resurrection, and he is not a breather [of life]." And narrated by Ahmad (7166), Al-Bukhari (7559), and Muslim (2111) from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: Allah, the Exalted and Majestic, says: "And who is more unjust than one who goes to create a creation like My creation? Let them create an atom, or let them create a grain, or let them create a grain of barley." (5) In "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/393

without mentioning the mentioned consensus, and what is between brackets is from it.

सूरह अल-बकरा: आयत २८५, २८६ ४९९

... वसा और शीरे (रुब्ब)(१) से, और वह कहता है: "अल्लाह किसी भी व्यक्ति पर उसकी क्षमता से अधिक बोझ नहीं डालता, और कोई हाथ वही देता है जो उसे मिलता है।" (२) पाँचवाँ: लोगों में इस बात पर मतभेद था कि क्या उन कानूनों में जो इस दुनिया में हैं, असहनीय बोझ डालना जायज़ है, इस बात पर सहमत होने के बाद कि यह शरीयत में नहीं होता है, और यह कि इस आयत ने इसकी अनुपस्थिति का संकेत दिया है। अबू अल-हसन अल-अशअरी और धर्मशास्त्रियों के एक समूह(३) ने कहा: जो असहनीय है उसे थोपना बौद्धिक रूप से जायज़ है, और यह शरीयत के किसी भी अक़ीदे का उल्लंघन नहीं करता है। यह आरोपित व्यक्ति की सजा का संकेत और उसकी निश्चितता होगी। इसकी तुलना चित्रकार को जौ के दाने में जान फूंकने के आदेश से की जाती है(४)। जो इसे जायज़ मानते हैं उनमें मतभेद है: क्या यह मुहम्मद ﷺ के संदेश में हुआ या नहीं? एक समूह ने कहा: यह अबू लहब की घटना में हुआ; क्योंकि अल्लाह ने उसे पूरी शरीयत पर ईमान लाने का आदेश दिया, जिसका हिस्सा यह भी है कि वह ईमान नहीं लाएगा; क्योंकि उसने उसके लिए दोनों हाथों की तबाही और आग में जलने का फैसला सुनाया था, और यह इस बात का संकेत है कि वह ईमान नहीं लाएगा। तो अल्लाह ने उसे इस बात पर ईमान लाने का आदेश दिया कि वह ईमान नहीं लाएगा। दूसरे समूह ने कहा: ऐसा कभी नहीं हुआ। इस पर आम सहमति (इज्मा) बताई गई है। और अल्लाह का कथन: {वह जल्द ही आग में दाखिल होगा} [अल-मसद: ३] का अर्थ है यदि वह [अपने कुफ्र पर] मर जाए। इसे इब्न अतिय्या(५) ने बयान किया है। "युक़ल्लिफ़ु" (वह बोझ डालता है) के दो कर्म होते हैं, जिनमें से एक लुप्त है, जिसका अनुमान है: उसके बंदे या कुछ। अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने अपनी कृपा और हम पर उपकार के माध्यम से, भले ही उसने हमें ऐसी चीज़ों का आदेश दिया हो जो कठिन और भारी हैं: जैसे एक का दस के खिलाफ डटे रहना, और इंसान का हिजरत करना और अपने वतन को छोड़ना और अपने परिवार, वतन और आदतों को छोड़ना,

(१) उसका कहना "अल-रुब्ब": जो खजूर से पकाया जाता है, और वह शीरा भी है। अल-लिसान (र-ब-ब)। (२) हमें यह शेर नहीं मिला, और कहानी बुखारी (३७०८) द्वारा इसी तरह संक्षिप्त रूप में उद्धृत की गई है। (३) लेखक ने इसे "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" १/३९३ के माध्यम से उद्धृत किया है, और "अल-इरशाद इला क़वाति' अल-अदिल्ला फ़ी उसूल अल-इ़तिक़ाद" पृ. २०३ देखें। (४) अहमद (१८६६), बुखारी (७०४२), और मुस्लिम (२११०) (१००) द्वारा वर्णित, और शब्द उनके हैं, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "जिसने दुनिया में कोई

तस्वीर बनाई, उस पर क़यामत के दिन उसमें जान फूंकने का बोझ डाला जाएगा, और वह जान फूंकने वाला नहीं होगा।" और अहमद (७१६६), बुखारी (७५५९), और मुस्लिम (२१११) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: अल्लाह अज़ व जल्ल फरमाता है: "उससे बड़ा ज़ालिम कौन है जो मेरी रचना जैसी रचना करने जाए? तो वे एक ज़र्रा (कण) पैदा करें, या वे एक दाना पैदा करें, या वे जौ का एक दाना पैदा करें।" (५) "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" १/३९३ में उल्लिखित आम सहमति का ज़िक्र किए बिना, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

سورة البقرہ: آیات 285 ، 286 499

... چکنائی اور رُبّ (1) میں سے، اور وہ کہتا ہے: "اللہ کسی جان پر اس کی طاقت سے زیادہ بوجھ نہیں ڈالتا، اور کوئی ہاتھ وہی دیتا ہے جو اسے ملتا ہے۔" (2) پانچویں بات: دنیا کے احکامات میں جو بوجھ برداشت سے باہر ہو اس کی شرعی حیثیت کے بارے میں لوگوں میں اختلاف پایا جاتا ہے، اس بات پر اتفاق کے بعد کہ شریعت میں ایسا نہیں ہوتا، اور یہ کہ اس آیت نے اس کے نہ ہونے کی اطلاع دی ہے۔ ابوالحسن الاشعری اور متکلمین کی ایک جماعت (3) کا کہنا ہے کہ: جو بوجھ برداشت سے باہر ہو اس کا مکلف بنانا عقلاً جائز ہے، اور یہ شریعت کے عقائد میں سے کسی چیز کے منافی نہیں ہے، اور یہ مکلف کی سزا کی علامت اور اس کا حتمی فیصلہ ہوگا۔ اس کی مثال مصور کو یہ حکم دینا ہے کہ وہ جو کے دانے میں روح پھونک دے (4)۔ اور جو اس کے جواز کے قائل ہیں ان میں اختلاف ہے کہ: کیا یہ محمد ﷺ کی رسالت میں واقع ہوا یا نہیں؟ ایک گروہ نے کہا: یہ ابولہب کے واقعے میں ہوا؛ کیونکہ اللہ نے اسے پوری شریعت پر ایمان لانے کا مکلف بنایا، اور اس کا ایک حصہ یہ تھا کہ وہ ایمان نہیں لائے گا؛ کیونکہ اللہ نے اس کے بارے میں دونوں ہاتھوں کی ہلاکت اور آگ میں جلنے کا فیصلہ سنا دیا تھا، اور یہ اس بات کی علامت ہے کہ وہ ایمان نہیں لائے گا۔ پس اللہ نے اسے اس بات پر ایمان لانے کا مکلف بنایا کہ وہ ایمان نہیں لائے گا۔ ایک اور گروہ نے کہا: ایسا کبھی نہیں ہوا۔ اس پر اجماع نقل کیا گیا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {سَيَصْلَى نَارًا} [المسد: 3] کا مطلب ہے کہ اگر وہ [اپنے کفر پر] مرا۔ اسے ابن عطیہ (5) نے نقل کیا ہے۔ لفظ "يُكَلِّفُ" دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتا ہے، جن میں سے ایک محذوف ہے جس کی تقدیر (مراد) ہے: اپنے بندوں کو یا کسی چیز کو۔ پس اللہ سبحانہ نے اپنے لطف اور ہم پر احسان کے ساتھ، اگرچہ ہمیں ایسی چیزوں کا مکلف بنایا جو دشوار اور بھاری ہیں: جیسے ایک کا

دس کے مقابلے میں ڈٹ جانا، اور انسان کا ہجرت کرنا اور اپنے وطن سے نکلنا اور اپنے اہل، وطن اور عادتوں کو چھوڑنا،

(1) اس کا قول "الرُبُّ": جو کھجور سے پکایا جائے، اور یہ شیرہ (دبس) بھی ہے۔ اللسان (ر ب ب)۔ (2) ہمیں یہ شعر نہیں ملا، اور یہ قصہ بخاری (3708) نے اسی طرح مختصراً روایت کیا ہے۔ (3) مصنف نے اسے "المحرر الوجیز" 1/393 کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور دیکھئے "الارشاد الی قواطع الادلة فی اصول الاعتقاد" ص 203۔ (4) اسے احمد (1866)، بخاری (7042) اور مسلم (2110) (100) نے روایت کیا ہے، اور الفاظ مسلم کے ہیں، حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "جس نے دنیا میں کوئی تصویر بنائی اسے قیامت کے دن اس میں روح پھونکنے کا مکلف بنایا جائے گا، حالانکہ وہ روح پھونکنے والا نہیں ہوگا۔" اور احمد (7166)، بخاری (7559) اور مسلم (2111) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: اللہ عزوجل فرماتا ہے: "اور اس سے بڑھ کر ظالم کون ہے جو میری تخلیق جیسی تخلیق کرنے چلا جائے؟ پس وہ ایک ذرہ پیدا کریں، یا وہ ایک دانہ پیدا کریں، یا وہ جو کا ایک دانہ پیدا کریں۔" (5) "المحرر الوجیز" 1/393 میں مذکورہ اجماع کا ذکر کیے بغیر، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 285, 286 500

But He did not burden us with heavy hardships, nor with painful matters, as He burdened those before us by ordering them to kill themselves or cut off the parts of their clothes and skins stained with urine. Rather, He made it easy, was gentle, and removed from us the burdens and shackles that He had placed on those before us. To Allah belongs all praise, favor, bounty, and blessing (1).

Sixth: His saying, the Almighty: {For it (the soul) is what it has earned, and against it is what it has acquired.} It means from good deeds and bad deeds. This was said by Al-Suddi. The group of commentators agree on this (2), as stated by Ibn Atiyyah (3). It is like His saying: {And every soul earns not [blame] except against itself, and no bearer of burdens will bear the burden of another} [Al-An'am: 164].

Thoughts and the like are not from a person's earning. The phrasing for good deeds used "for it" (laha) because it is something a person rejoices in and is pleased with (4), so it is added to his possession. For bad deeds, it used "against it" (alayha) because they are heavy burdens and difficult to bear; this is like saying: "I have (li) wealth and I owe (alayya) a debt." He repeated the verb of earning, using different forms for the beauty of the speech pattern, as He said: {So allow time for the disbelievers; give them a little more time} [At-Tariq: 17].

Ibn Atiyyah said (5): It appears to me that good deeds are what are earned without over-exertion (takalluf); since the one earning them is on the path of Allah's command and the prescribed law, whereas bad deeds are "acquired" with a form of exaggeration (iktasabat), since the one acquiring them exerts effort to break the veil of Allah's prohibition and transgresses it. Thus, the use of two different forms in the verse is appropriate to convey this meaning.

Seventh: In this verse is evidence for the correctness of our imams calling the actions of servants "kasban" (earning) and "iktisaban" (acquiring). For this reason, they did not call it "khalaqa" (created) nor "khaliq" (creator), unlike those among the innovating determinists (Mujbirah) who used those terms. And whoever among our imams applied that to the servant, saying he is a "doer" (fa'il), did so metaphorically.

---

(1) Al-Mufhim 7/321-322. (2) The word: "between them", from (M). (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/393, and Al-Suddi's statement was recorded by At-Tabari 5/154. (4) In the copies: "the person is pleased with it", and what is established is from (M), which

corresponds to Al-Muharrar al-Wajiz 1/393, and the speech is from it. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/393, and what precedes it is from it.

सूरह अल-बकरा: आयत 285, 286 500

लेकिन उसने हम पर भारी कठिनाइयों का बोझ नहीं डाला, और न ही दर्दनाक मामलों का, जैसा कि उसने हमसे पहले के लोगों को खुद को मारने या अपने कपड़ों और खाल के मूत्र लगे हिस्सों को काटने का आदेश देकर बोझ डाला था। इसके बजाय, उसने इसे आसान बना दिया, कोमलता दिखाई, और हमसे उन बोझों और बेड़ियों को हटा दिया जो उसने हमसे पहले के लोगों पर डाली थीं। सभी प्रशंसा, कृपा, उदारता और आशीर्वाद अल्लाह के लिए हैं (1)।

छठी: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना: {उसके लिए (आत्मा के लिए) वह है जो उसने कमाया है, और उसके खिलाफ वह है जो उसने अर्जित किया है।} इसका अर्थ है अच्छे कर्म और बुरे कर्म। यह अल-सुद्दी ने कहा था। टीकाकारों का समूह इस पर सहमत है (2), जैसा कि इब्न अतिया (3) ने कहा है। यह उसके कहने जैसा है: {और हर आत्मा जो भी कमाती है उसका बोझ उसी पर होता है, और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा} [अल-अनाम: 164]।

विचार और इसी तरह की चीजें व्यक्ति की कमाई से नहीं हैं। अच्छे कर्मों के लिए "उसके लिए" (लहा) वाक्यांश का उपयोग किया गया क्योंकि यह कुछ ऐसा है जिससे व्यक्ति प्रसन्न होता है और खुश होता है (4), इसलिए इसे उसके स्वामित्व में जोड़ा जाता है। बुरे कर्मों के लिए, "उसके खिलाफ" (अलैहा) का उपयोग किया गया क्योंकि वे भारी बोझ और सहने में कठिन हैं; यह कहने जैसा है: "मेरे पास (ली) धन है और मुझ पर (अलैय्या) ऋण है।" उसने कमाई की क्रिया को दोहराया, भाषण पैटर्न की सुंदरता के लिए विभिन्न रूपों का उपयोग किया, जैसा कि उसने कहा: {अतः काफिरों को कुछ समय दें; उन्हें थोड़ा और समय दें} [अत-तारिक: 17]।

इब्न अतिया ने कहा (5): मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि अच्छे कर्म वे हैं जो बिना किसी अतिरिक्त प्रयास (तकलुफ़) के कमाए जाते हैं; क्योंकि उन्हें कमाने वाला अल्लाह की आज्ञा और निर्धारित कानून के मार्ग पर है, जबकि बुरे कर्म "अर्जित" (इक्तासबत) किए जाते हैं, क्योंकि उन्हें अर्जित करने वाला अल्लाह के निषेध के पर्दे को तोड़ने के लिए प्रयास करता है और उसका उल्लंघन करता है। इस प्रकार, इस अर्थ को व्यक्त करने के लिए आयत में दो अलग-अलग रूपों का उपयोग करना उचित है।

सातवीं: इस आयत में हमारे इमामों द्वारा सेवकों के कार्यों को "कसबन" (कमाई) और "इक्तासबन" (अर्जन) कहने की शुद्धता का प्रमाण है। इसी कारण से, उन्होंने इसे न तो "खलका" (बनाया) और न

ही "खालिक" (सृष्टा) कहा, उन नवाचारी नियतिवादियों (मुजबीरा) के विपरीत जिन्होंने उन शब्दों का उपयोग किया था। और हमारे इमामों में से जिसने भी सेवक पर उसे लागू किया, यह कहते हुए कि वह एक "कर्ता" (फा'इल) है, उसने ऐसा आलंकारिक रूप से किया।

---

(1) अल-मुफिम 7/321-322. (2) शब्द: "उनके बीच", (एम) से। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/393 में, और अल-सुद्दी का बयान अत-तबरी 5/154 द्वारा दर्ज किया गया था। (4) प्रतियों में: "व्यक्ति इससे प्रसन्न होता है", और जो स्थापित है वह (एम) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/393 के अनुरूप है, और भाषण उसी से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/393 में, और जो इससे पहले है वह उसी से है।

سورة البقرہ: آیات 285، 286 500

لیکن اس نے ہم پر بھاری مشقتیں نہیں ڈالیں، اور نہ ہی تکلیف دہ معاملات، جیسا کہ اس نے ہم سے پہلے کے لوگوں کو اپنی جانیں لینے یا اپنے کپڑوں اور کھال کے پیشاب والے حصوں کو کاٹنے کا حکم دے کر بوجھ ڈالا تھا۔ بلکہ اس نے اسے آسان کر دیا، نرمی دکھائی، اور ہم سے وہ بوجھ اور بیڑیاں ہٹا دیں جو اس نے ہم سے پہلے کے لوگوں پر ڈالی تھیں۔ پس اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں، احسان، فضل اور نعمت ہے (1)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس (نفس) کے لیے وہ (ثواب) ہے جو اس نے کمایا، اور اس پر وہ (وبال) ہے جو اس نے حاصل کیا۔} اس سے مراد نیکیاں اور برائیاں ہیں۔ یہ سدی نے کہا ہے۔ مفسرین کی جماعت کا اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے (2)، جیسا کہ ابن عطیہ (3) نے کہا ہے۔ یہ اس کے قول کی طرح ہے: {اور ہر شخص جو کچھ کماتا ہے اس کا وبال اسی پر ہوتا ہے، اور کوئی بوجھ اٹھانے والا کسی دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا} [الانعام: 164]۔

خیالات اور اس طرح کی چیزیں انسان کی کمائی میں سے نہیں ہیں۔ نیکیوں کے لیے "لھا" (اس کے لیے) کا لفظ استعمال ہوا کیونکہ یہ وہ چیز ہے جس سے انسان خوش ہوتا ہے اور اسے دیکھ کر مسرور ہوتا ہے (4)، چنانچہ اسے اس کی ملکیت کی طرف منسوب کیا گیا۔ اور برائیوں کے لیے "علیھا" (اس پر) کا لفظ آیا کیونکہ وہ بھاری بوجھ اور مشکل بوجھ ہیں؛ یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: "میرے پاس (لی) مال ہے اور مجھ پر (علیّ) قرض ہے۔" اس نے کمانے کے فعل کو دہرایا، کلام کے حسن کے لیے صیغوں میں فرق کیا، جیسا کہ اس نے فرمایا: {پس کافروں کو مہلت دو، انہیں تھوڑی دیر کی مہلت دو} [الطارق: 17]۔

ابن عطیہ نے کہا (5): مجھے اس میں یہ ظاہر ہوتا ہے کہ نیکیاں وہ ہیں جو بنا کسی تکلف کے کمائی جاتی ہیں؛ کیونکہ ان کا کمانے والا اللہ تعالیٰ کے حکم کی شاہراہ اور اس کی شریعت کے نقشے پر ہے، جبکہ برائیاں مبالغے کے صیغے (اکتسبت) کے ساتھ حاصل کی جاتی ہیں، کیونکہ ان کا حاصل کرنے والا ان کے لیے اللہ تعالیٰ کی ممانعت کے پردے کو چاک کرنے کا تکلف کرتا ہے اور اس سے آگے نکل جاتا ہے، چنانچہ اس معنی کو حاصل کرنے کے لیے آیت میں دونوں صیغوں کا آنا بہتر معلوم ہوتا ہے۔

ساتویں بات: اس آیت میں ہمارے ائمہ کے بندوں کے افعال پر "کسب" اور "اکتساب" کے اطلاق کی صحت پر دلیل ہے، اور اسی لیے انہوں نے اس پر نہ "خلق" اور نہ "خالق" کا اطلاق کیا، ان بدعتی مجبرہ کے برعکس جنہوں نے یہ اطلاق کیا۔ اور ہمارے ائمہ میں سے جس نے بھی بندے پر اس کا اطلاق کیا کہ وہ "فاعل" ہے تو وہ مجاز کے طور پر ہے۔

---

(1) المفہم 7/321-322۔ (2) لفظ: "بینھم"، (م) سے۔ (3) المحرر الوجیز 1/393 میں، اور سدی کا قول طبری نے 5/154 میں نقل کیا ہے۔ (4) نسخوں میں: "انسان اس سے خوش ہوتا ہے"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو المحرر الوجیز 1/393 کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (5) المحرر الوجیز 1/393 میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔

purely(1). Al-Mahdawi and others said: It is said: The meaning of the verse is that no one is held accountable for another's sin. Ibn Atiyyah said: This is correct in itself, but not from this verse(2). Eighth: Al-Kiya Al-Tabari(3) said: The Almighty's saying: {For it is what it has earned, and against it is what it has accrued} is used as evidence that whoever kills another with a heavy object, by strangling, or by drowning, is liable for it through retaliation (qisas) or blood money (diyah), contrary to those who placed the blood money on the paternal kin (aqilah). That contradicts the apparent meaning. It also indicates that the falling of retaliation from the father does not necessitate its falling from his partner. It further indicates the necessity of the legal punishment (hadd) on the woman if she allows a madman access to herself. Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi(4) said: Our scholars mentioned this verse regarding that retaliation (qawad) is obligatory upon the father's partner, contrary to Abu Hanifa, and upon the partner of the one who makes a mistake, contrary to al-Shafi'i and Abu Hanifa; because each of them has accrued the killing. They said: The involvement of someone for whom retaliation is not mandatory with someone for whom it is mandatory is not considered a doubt in warding off what is warded off by doubt. Ninth: The Almighty's saying: {Our Lord, do not impose blame upon us if we have forgotten or erred} The meaning: Pardon the sin of what happens from us in these two ways or one of them, like his saying, peace and blessings be upon him: "My nation has been excused for mistakes, forgetfulness, and what they were coerced into"(5), meaning: the sin of that. And this did not...

(1) Al-Mufhim 7/322, see Al-Insaf fima yajibu i'tiqaduhu... pp. 144-150, and Al-Taqrib wal-Irshad 1/232-233, both by Al-Baqillani. (2) In Al-Muharrar Al-Wajiz 1/393, and the saying of Al-Mahdawi is from it. (3) In his Ahkam Al-Qur'an 1/273. (4) In his Ahkam Al-Qur'an 1/264. (5) Narrated by Ibn Majah (2045) from the path of Al-Walid bin Muslim from Al-Awza'i, from 'Ata', from Ibn 'Abbas raised to the Prophet with the wording: "Indeed, Allah has removed from my nation the mistake...". Al-Busiri said in Al-Zawa'id 1/353: This is an authentic chain of narration if it is free from interruption, and it appears to be interrupted. Al-Mizzi said in Al-Atraf [5/85]: Narrated by Bishr bin Bakr from Al-Awza'i from 'Ata' from 'Ubaid bin 'Umayr from Ibn 'Abbas. Al-Busiri said: It is not far-fetched that the omission is from the making of Al-Walid bin Muslim, for he used to perform 'tadlīs al-taswiyah'. And Al-Tahawi narrated it in Sharh Ma'ani al-Athar 3/95, Ibn Hibban (7219), Al-Tabarani in Al-Saghir 1/270, Al-Daraqutni 4/170, Al-Bayhaqi 7/356, and Ibn Hazm in Al-Ihkam 5/149 from the path of Bishr bin Bakr from

Al-Awza'i, from 'Ata' from Ibn 'Abbas raised to the Prophet, and Ibn Hazm and Al-Hakim 2/198 authenticated it, and Al-Dhahabi agreed with him. =

पृष्ठ ५०१ सूरा अल-बकरा: आयत २८५, २८६

शुद्ध(१)। अल-महदवी और अन्य लोगों ने कहा: यह कहा गया है: आयत का अर्थ है कि किसी को दूसरे के पाप के लिए जवाबदेह नहीं ठहराया जाता है। इब्न अतियाह ने कहा: यह अपने आप में सही है, लेकिन इस आयत से नहीं(२)। आठवाँ: अल-किया अल-तबरी(३) ने कहा: सर्वशक्तिमान का कथन: {इसके लिए वही है जो इसने कमाया है, और इसके विरुद्ध वही है जो इसने अर्जित किया है} इसका उपयोग इस प्रमाण के रूप में किया जाता है कि जो कोई किसी दूसरे को भारी वस्तु से, गला घोंट कर, या डुबो कर मारता है, तो वह प्रतिशोध (किसास) या रक्त धन (दिया) के माध्यम से इसके लिए उत्तरदायी है, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने रक्त धन को पितृ पक्ष (अकीला) पर रखा है। यह स्पष्ट अर्थ के विपरीत है। यह यह भी दर्शाता है कि पिता से प्रतिशोध का हटना उसके साथी से इसके हटने को आवश्यक नहीं बनाता है। यह आगे महिला पर कानूनी सजा (हद्द) की आवश्यकता को इंगित करता है यदि वह एक पागल व्यक्ति को खुद तक पहुँचने देती है। कादी अबू बक्र इब्न अल-अरबी(४) ने कहा: हमारे विद्वानों ने इस आयत का उल्लेख इस संबंध में किया है कि प्रतिशोध (कवद) पिता के साथी पर अनिवार्य है, अबू हनीफा के विपरीत, और गलती करने वाले के साथी पर, अल-शाफई और अबू हनीफा के विपरीत; क्योंकि उनमें से प्रत्येक ने हत्या को अर्जित किया है। उन्होंने कहा: जिसके लिए प्रतिशोध अनिवार्य नहीं है, उसकी भागीदारी जिसके लिए यह अनिवार्य है, उसे संदेह में नहीं माना जाता है जो संदेह द्वारा टाल दिया जाता है। नौवां: सर्वशक्तिमान का कथन: {हे हमारे रब, हम पर दोष न लगा यदि हम भूल गए हों या गलती की हो} अर्थ: इन दो तरीकों से या उनमें से किसी एक से जो हमसे होता है उसके पाप को माफ कर दें, जैसा कि उनका कहना है, शांति और आशीर्वाद उन पर हो: "मेरी उम्मत को गलती, भूल और जिसके लिए उन्हें मजबूर किया गया था, उसके लिए माफ कर दिया गया है"(५), यानी: उसका पाप। और यह नहीं...

(१) अल-मुफहिम ७/३२२, अल-इंसाफ फिमा यजीबु इतिक़ादुहु... पृ. १४४-१५० देखें, और अल-तक़रीब वल-इरशाद १/२३२-२३३, दोनों अल-बाक़िलानी द्वारा। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/३९३ में, और अल-महदवी का कहना उसी से है। (३) उनके अहकाम अल-कुरान १/२७३ में। (४) उनके अहकाम अल-कुरान १/२६४ में। (५) इब्न माजाह (२०४५) द्वारा अल-वलीद बिन मुस्लिम के माध्यम से अल-औज़ाई से, अता से, इब्न अब्बास से मरफू(पैगंबर तक पहुँचा हुआ) शब्दों के साथ वर्णित: "वास्तव में, अल्लाह ने मेरी उम्मत से गलती को हटा दिया है..."। अल-बुसिरी ने अल-ज़वाइद १/३५३ में कहा: यह एक सही सनद (कड़ी) है यदि यह विच्छेद (इन्किता) से मुक्त है, और ऐसा प्रतीत होता है

कि यह विच्छेदित है। अल-मिज्जी ने अल-अतराफ [५/८५] में कहा: इसे बिश्र बिन बक्र ने अल-औज़ाई से अता से उबैद बिन उमैर से इब्न अब्बास से वर्णित किया है। अल-बुसिरी ने कहा: यह दूर की बात नहीं है कि चूक अल-वलीद बिन मुस्लिम की कारीगरी से है, क्योंकि वह 'तदलीस अल-तस्विया' किया करते थे। और अल-तहावी ने शराह मा'नी अल-अथर ३/९५ में, इब्न हिब्बान (७२१९), अल-तबरानी ने अल-सगीर १/२७० में, अल-दारकुतनी ४/१७०, अल-बैहाकी ७/३५६, और इब्न हज्म ने अल-इहकाम ५/१४९ में बिश्र बिन बक्र के माध्यम से अल-औज़ाई से, अता से इब्न अब्बास से मरफू के रूप में वर्णित किया है, और इब्न हज्म और अल-हाकिल २/१९८ ने इसे सही ठहराया है और अल-धहाबी ने उनके साथ सहमति व्यक्त की है। =

صفحہ ۵۰۱ سورۃ البقرہ: آیات ۲۸۵ ، ۲۸۶

محض(۱)۔ اور مہدوی اور دیگر نے کہا: کہا گیا ہے: آیت کا معنی یہ ہے کہ کوئی کسی کے گناہ پر پکڑا نہیں جائے گا۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ بذات خود درست ہے لیکن اس آیت سے نہیں(۲)۔ آٹھویں بات: الکیا طبری(۳) نے کہا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ (اس کے لیے وہی ہے جو اس نے کمایا اور اس پر وہی ہے جو اس نے حاصل کیا) سے یہ استدلال کیا جاتا ہے کہ جس نے کسی دوسرے کو کسی بھاری چیز سے، یا گلا گھونٹ کر، یا غرق کر کے قتل کیا، تو اس پر قصاص یا دیت کے طور پر اس کا ضمان (تاوان) ہے، ان لوگوں کے برعکس جنہوں نے اس کی دیت عاقلہ (عصبہ/رشتہ داروں) پر ڈالی ہے، اور یہ ظاہر کے خلاف ہے، اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ باپ سے قصاص کا ساقط ہونا اس کے شریک سے اس کے ساقط ہونے کا تقاضا نہیں کرتا۔ اور یہ عاقلہ پر حد کے واجب ہونے پر دلالت کرتا ہے اگر وہ کسی مجنون کو اپنے اوپر قدرت دے۔ اور قاضی ابو بکر بن العربی(۴) نے کہا: ہمارے علماء نے اس آیت کا ذکر اس بارے میں کیا ہے کہ قصاص (قود) باپ کے شریک پر واجب ہے، ابو حنیفہ کے برعکس، اور خطا کار کے شریک پر، شافعی اور ابو حنیفہ کے برعکس؛ کیونکہ ان میں سے ہر ایک نے قتل کا ارتکاب کیا ہے۔ اور انہوں نے کہا: جس پر قصاص واجب نہیں اس کا ایسے شخص کے ساتھ شریک ہونا جس پر قصاص واجب ہے، ان امور کو دور کرنے میں شبہ نہیں بنتا جو شبہ سے دور کیے جاتے ہیں۔ نویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا﴾ (اے ہمارے رب! ہمیں نہ پکڑنا اگر ہم بھول جائیں یا خطا کر بیٹھیں) معنی یہ ہے کہ: ان دو صورتوں میں یا ان میں سے کسی ایک میں جو ہم سے سرزد ہو اس کے گناہ کو معاف فرما دے، جیسا کہ آپ علیہ الصلاۃ والسلام کا قول

ہے: "میری امت سے خطا، نسیان (بھول چوک) اور جس پر وہ مجبور کیے گئے ہوں، اٹھا لیا گیا ہے"(۵)، یعنی: اس کا گناہ۔ اور یہ نہیں...

(۱) المفہم ۷/۳۲۲، اور دیکھئے الانصاف فیما یجب اعتقادہ... ص ۱۴۴-۱۵۰، اور التقریب والارشاد ۱/ ۲۳۳-۲۳۲، دونوں باقلانی کی ہیں۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۳۹۳ میں، اور مہدوی کا قول اسی سے ہے۔ (۳) ان کی احکام القرآن ۱/ ۲۷۳ میں۔ (۴) ان کی احکام القرآن ۱/ ۲۶۴ میں۔ (۵) اسے ابن ماجہ (۲۰۴۵) نے ولید بن مسلم کے واسطے سے اوزاعی سے، انہوں نے عطا سے، انہوں نے ابن عباس سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "بے شک اللہ نے میری امت سے خطا کو دور فرما دیا..."۔ بوصیری نے الزوائد ۱/ ۳۵۳ میں کہا: یہ سند صحیح ہے اگر انقطاع سے محفوظ ہو، اور ظاہر یہ ہے کہ یہ منقطع ہے۔ مزی نے الاطراف [۵/ ۸۵] میں کہا: اسے بشر بن بکر نے اوزاعی سے، انہوں نے عطا سے، انہوں نے عبید بن عمیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ بوصیری نے کہا: یہ بعید نہیں کہ یہ گراوٹ ولید بن مسلم کی کارستانی ہو، کیونکہ وہ تدلیس تسویہ کیا کرتے تھے۔ اور اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار ۳/ ۹۵ میں، ابن حبان (۷۲۱۹)، طبرانی نے الصغیر ۱/ ۲۷۰ میں، دارقطنی ۴/ ۱۷۰، بیہقی ۷/ ۳۵۶، اور ابن حزم نے الاحکام ۵/ ۱۴۹ میں بشر بن بکر کے واسطے سے اوزاعی سے، انہوں نے عطا سے، انہوں نے ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور ابن حزم اور حاکم ۲/ ۱۹۸ نے اسے صحیح قرار دیا اور ذہبی نے ان کی موافقت کی ہے، =

There is no disagreement that the sin is removed. However, there is disagreement regarding the legal rulings related to that: is everything related to it also removed such that nothing is required, or are all its rulings required? Opinion is divided. The correct view is that it varies depending on the circumstances. One category is not dropped by consensus, such as fines, blood money, and obligatory prayers. Another category is dropped by consensus, such as retaliation (Qisas) and uttering words of disbelief. A third category is subject to disagreement, such as one who eats forgetfully in Ramadan or breaks an oath inadvertently, and similar things that occur through error and forgetfulness; this is known in the branches of jurisprudence. Tenthly: His saying, Exalted is He: {Our Lord, and lay not upon us a burden (Isr)}, meaning: a weight. Malik and Al-Rabi' said: 'Al-Isr' is a harsh and difficult command(2). Sa'id bin Jubayr said: 'Al-Isr' is severity of labor and the harshness [imposed] upon the Children of Israel regarding urine and the like(3). Al-Dahhak said: They used to bear severe matters; this is similar to the opinion of Malik and Al-Rabi'. From this is the saying of Al-Nabigha(4): "O preventer of injustice from overshadowing their chiefs, and the bearer of the burden (Isr) from them after they had been overwhelmed(5)." 'Ata said: 'Al-Isr' is transformation into monkeys and pigs; Ibn Zayd also said this. It is also narrated from him that it is the sin for which there is no repentance or expiation(6). 'Al-Isr' in the language [Arabic] also means a covenant, and from it is His saying, Exalted is He: {and have you taken My covenant (Isri) upon that?}[Al-Imran: 81]. 'Al-Isr' also means: distress, sin, and weight. 'Al-Isar' is the rope with which loads and the like are tied. It is said: 'Asara, Ya'suru, Asran' [meaning] he detained him. 'Al-Idru' with a kasra under the hamza is derived from that. Al-Jawhari said(7): The place is called 'Ma'sir' or 'Ma'sar', and the plural is 'Ma'asir'; the common people say: 'Ma'asir'.

= Al-Nawawi graded it as good (Hasan) in 'Al-Arba'in'. Abu Hatim declared it flawed, as narrated from him by his son in 'Al-'Ilal' 1/431, but Al-Hafiz said in 'Al-Fath' 5/161: It was declared flawed due to a non-disqualifying defect. (1) Al-Mufhim 7/322-323. (2) Al-Tabari related both their sayings 5/160-161. (3) Al-Tabari related it 10/495. (4) In his Diwan, p. 129. (5) In (Kh), (D), and (M): 'Arafu (they knew), and what is established is from (Zah), which agrees with the Diwan and the sources of referencing. (6) Tafsir al-Tabari 5/160. (7) Al-Sihah (Asr).

इसमें कोई मतभेद नहीं है कि पाप हटा दिया जाता है। मतभेद केवल उससे संबंधित कानूनी निर्णयों में है: क्या उससे संबंधित सब कुछ हटा दिया जाता है जिससे कुछ भी अनिवार्य नहीं रहता, या उसके सभी निर्णय अनिवार्य रहते हैं? इसमें मतभेद है। सही विचार यह है कि यह परिस्थितियों के अनुसार अलग-अलग होता है। एक श्रेणी ऐसी है जो सर्वसम्मति से नहीं हटती, जैसे जुर्माना, रक्त-धन (दीयत), और अनिवार्य नमाजें। दूसरी श्रेणी ऐसी है जो सर्वसम्मति से हट जाती है, जैसे प्रतिशोध (किसास) और कुफ़्र के शब्द कहना। तीसरी श्रेणी वह है जिसमें मतभेद है, जैसे वह व्यक्ति जो रमजान में भूलवश खा लेता है या अनजाने में कसम तोड़ देता है, और ऐसी ही अन्य चीजें जो गलती और भूलवश होती हैं; यह [न्यायशास्त्र की] शाखाओं (१) में जाना जाता है। दसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन है: {ऐ हमारे रब! और हम पर कोई बोझ (इस्र) न डाल}, यानी: भारीपन। मलिक और अल-रबी' ने कहा: 'अल-इस्र' एक कठोर और कठिन आदेश है(२)। सईद बिन जुबैर ने कहा: 'अल-इस्र' काम की गंभीरता है, और जो कुछ बनी इस्राइल पर पेशाब और इसी तरह की चीजों के बारे में सख्त था(३)। अल-दह्हाक ने कहा: वे कठिन मामलों को ढोते थे; यह मलिक और अल-रबी' की राय के समान है। इसी से अल-नाबिघा का कथन है(४): "ऐ उनके सरदारों पर हो रहे अन्याय को रोकने वाले, और उनके ऊपर से बोझ (इस्र) उठाने वाले इसके बाद कि वे डूब चुके थे(५)।" अता ने कहा: 'अल-इस्र' का अर्थ है बंदरों और सूअरों में बदल जाना; इब्न जैद ने भी यही कहा। उनसे यह भी रिवायत है कि यह वह पाप है जिसके लिए कोई तौबा या कफ़्फ़ारा नहीं है(६)। भाषा में 'अल-इस्र' का अर्थ प्रतिज्ञा या अनुबंध (अहद) भी है, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {और तुमने इस पर मेरा अनुबंध (इस्री) स्वीकार किया?}[आल-इमरान: ८१]। 'अल-इस्र' का अर्थ तंगी, पाप और बोझ भी है। 'अल-इसार' वह रस्सी है जिससे सामान आदि बाँधा जाता है। कहा जाता है: 'असरा, या'सुरु, असरन' यानी उसने उसे रोक लिया। 'अल-इद्र' हम्ज़ा के नीचे कसरा के साथ इसी से निकला है। अल-जौहरी ने कहा(७): वह स्थान 'म'सिर' या 'म'सर' कहलाता है, और बहुवचन 'मआसिर' है; आम लोग 'मुआसिर' कहते हैं।

= अल-नववी ने इसे 'अल-अरबईन' में हसन (अच्छा) बताया है। अबू हातिम ने इसे दोषपूर्ण माना है, जैसा कि उनके बेटे ने 'अल-इलाल' १/४३१ में उल्लेख किया है, लेकिन अल-हाफ़िज़ ने 'अल-फ़तह' ५/१६१ में कहा है: इसे एक ऐसे दोष के कारण दोषपूर्ण माना गया जो अपात्र करने वाला नहीं है। (१) अल-मुफ़्हिम ७/३२२-३२३। (२) तबरी ने उन दोनों के कथनों को १६०/५-१६१ में निकाला है। (३)

तबरी ने इसे १०/४९५ में निकाला है। (४) उनके दीवान में, पृष्ठ १२९। (५) (ख), (द), और (म) में: 'अरफ़ू' (वे जान गए), और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो दीवान और संदर्भों के स्रोतों के अनुकूल है। (६) तफ़सीर अल-तबरी ५/१६०। (७) अल-सिहह (असर)।

اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ گناہ ختم کر دیا گیا ہے، اختلاف صرف ان احکام میں ہے جو اس سے متعلق ہیں: کیا وہ سب ختم ہو گیا ہے جس کی وجہ سے کچھ لازم نہیں آتا، یا اس کے تمام احکام لازم ہیں؟ اس میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ صحیح قول یہ ہے کہ یہ واقعات کے لحاظ سے مختلف ہوتا ہے، چنانچہ ایک قسم ایسی ہے جو بالاتفاق ساقط نہیں ہوتی، جیسے جرمانے، دیتیں اور فرض نمازیں، اور ایک قسم بالاتفاق ساقط ہو جاتی ہے، جیسے قصاص اور کلمہ کفر کا زبان پر لانا، اور تیسری قسم وہ ہے جس میں اختلاف ہے، جیسے وہ شخص جس نے رمضان میں بھول کر کھا لیا یا سہواً قسم توڑ دی، اور اسی طرح کی وہ تمام چیزیں جو غلطی اور بھول چوک سے واقع ہوتی ہیں، اور یہ فروع(۱) میں معلوم ہوتا ہے۔ دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا﴾، یعنی: بوجھ۔ مالک اور ربیع نے کہا: 'اصر' سخت اور دشوار کام کو کہتے ہیں(۲)۔ سعید بن جبیر نے کہا: 'اصر' کام کی شدت ہے، اور وہ سختی جو بنی اسرائیل پر پیشاب وغیرہ کے بارے میں تھی(۳)۔ ضحاک نے کہا: وہ سخت معاملات برداشت کرتے تھے، اور یہ مالک اور ربیع کے قول کی طرح ہے، اور اسی سے نابغہ کا قول ہے(۴): "اے ان کے سرداروں پر ہونے والے ظلم کو روکنے والے، اور ان سے بوجھ (اصر) اٹھانے والے اس کے بعد کہ وہ غرق ہو چکے تھے(۵)۔" عطاء نے کہا: 'اصر' کا مطلب بندروں اور خنزیروں میں مسخ ہونا ہے، اور ابن زید نے بھی یہی کہا۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ یہ وہ گناہ ہے جس کی نہ توبہ ہے اور نہ کفارہ(۶)۔ لغت میں 'اصر' کے معنی عہد کے ہیں، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِي﴾ [آل عمران: ۸۱]۔ اور 'اصر' تنگی، گناہ اور بوجھ کو بھی کہتے ہیں۔ 'اصار' وہ رسی ہے جس سے بوجھ وغیرہ باندھے جاتے ہیں، کہا جاتا ہے: 'أَصَرَ يَأْصِرُ أَصْراً' یعنی اس نے اسے روک لیا۔

'اِضْر' ہمزہ کے نیچے زیر کے ساتھ اسی سے مشتق ہے۔ جوہری نے کہا(۷): اور اس جگہ کو 'مأصِر' یا 'مأصَر' کہا جاتا ہے، اور اس کی جمع 'مآصر' ہے، اور عوام 'معاصر' کہتے ہیں۔

= نووی نے اسے 'اربعین' میں حسن قرار دیا ہے۔ ابو حاتم نے اسے معلول (عیب دار) قرار دیا ہے جیسا کہ ان کے بیٹے نے 'العلل' ۱/۴۳۱ میں ان سے نقل کیا ہے، لیکن حافظ نے 'الفتح' ۵/۱۶۱ میں کہا: اسے ایسی علت کی وجہ سے معلول قرار دیا گیا جو جرح والی نہیں ہے۔ (۱) المفہم ۷/ ۳۲۲-۳۲۳۔ (۲) طبری نے ان دونوں کے اقوال ۵/ ۱۶۰-۱۶۱ میں نقل کیے ہیں۔ (۳) طبری نے اسے ۱۰/ ۴۹۵ میں نقل کیا ہے۔ (۴) ان کے دیوان میں ص ۱۲۹۔ (۵) (خ)، (د) اور (م) میں: 'عرفوا' ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (ظ) سے ہے، جو دیوان اور مراجع کے ذرائع کے مطابق ہے۔ (۶) تفسیر طبری ۵/ ۱۶۰۔ (۷) الصحاح (أصر)۔

Ibn Khuwiz Mindad said: This apparent meaning can be used as evidence in every act of worship for which an opponent claims burdensome difficulty. It is like the saying of Allah the Almighty: "And He has not placed upon you in the religion any difficulty" [Al-Hajj: 78], and like the saying of the Prophet (PBUH): "Religion is easy, so make things easy and do not make them difficult" (1), "O Allah, be harsh with whoever is harsh with the nation of Muhammad" (PBUH) (2). I say: Similar to this was said by Al-Kiya Al-Tabari, who said (3): It is used as an argument to negate hardship and constriction, the appearance of which contradicts the tolerant Hanifiyyah (monotheistic faith), and this is clear. Eleventh: Allah the Almighty's saying: {And lay not upon us a burden like that which You laid upon those before us} Qatada said: It means do not be severe with us as You were severe with those before us. Al-Dahhak said: Do not burden us with deeds that we cannot bear, and Ibn Zaid said something similar. Ibn Jurayj said: Do not transform us into monkeys or pigs. Salam (4) bin Shabur (5) said: That which we have no capacity for is 'Al-Ghulmah' (6) (sexual lust); Al-Naqqash narrated this from Mujahid and Ata. It was narrated that Abu al-Darda used to say in his supplication: "And I seek refuge in You from a lust for which there is no preparation." Al-Suddi said: It is the severity and the shackles that were upon the Children of Israel (7). The saying of Allah the Almighty: {And pardon us}, meaning: our sins. You pardoned his sin if you left it and did not punish him. {And forgive us}, meaning: cover our sins. Al-Ghafr: means covering. {And have mercy upon us}, meaning: bestow upon us a mercy originating from You. {You are our Protector}, meaning: our Guardian and our Helper. This was issued in the manner of teaching creation how to supplicate. It was narrated from Muadh bin Jabal that whenever he finished reciting this Surah, he would say: Amen (8).

---

(1) Mentioned previously 3/166. (2) Narrated by Ahmad (24337) from Aisha (may Allah be pleased with her) with the wording: "O Allah, whoever is kind to my nation, be kind to him, and whoever is harsh with them, be harsh with him." (3) In Ahkam al-Quran 1/273. (4) In Sheikh Mahmoud Shakir's edition of al-Tabari 6/139: Salim. (5) In (m): Sabur. (6) Meaning the arousal of the desire for marriage (lust). Al-Nihayah (gh-l-m). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/394, and al-Tabari narrated these sayings 5/161-162. (8) Narrated by Abu Ubaid in Fada'il al-Quran (24-34).

सूरह अल-बक़रह: आयतें 285, 286 - 503

इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: इस ज़ाहिरी अर्थ का उपयोग इबादत के हर उस काम में सबूत के तौर पर किया जा सकता है जिसके लिए कोई विरोधी उसे बोझिल होने का दावा करता है। यह अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: "और उसने धर्म में तुम पर कोई तंगी नहीं रखी" [अल-हज्ज: 78], और नबी (स.अ.व.) के इस कथन के समान है: "दीन (धर्म) आसान है, इसलिए आसानी पैदा करो और तंगी पैदा न करो" (1), "ऐ अल्लाह, जो कोई मुहम्मद की उम्मत पर सख्ती करे, तू उस पर सख्ती कर" (स.अ.व.) (2)। मैंने कहा: अल-किया अल-तबरी ने भी इसी तरह की बात कही है, उन्होंने कहा (3): इसका उपयोग उस कठिनाई और संकीर्णता को नकारने के लिए किया जाता है जिसका ज़ाहिरी रूप उदार हनीफ़ियत के विपरीत है, और यह स्पष्ट है। ग्यारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और हम पर ऐसा बोझ न डाल जैसा तूने हमसे पहले लोगों पर डाला था} क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है कि हम पर वैसी सख्ती न कर जैसी तूने हमसे पहले वालों पर की थी। ज़ह्हाक ने कहा: हम पर उन कामों का बोझ न डाल जिन्हें हम सहन न कर सकें, और इब्न ज़ैद ने भी इसी तरह की बात कही। इब्न जुरैज ने कहा: हमें बंदरों और सूअरों में न बदल देना। सलाम (4) बिन शाबूर (5) ने कहा: जिस चीज़ की हममें क्षमता नहीं है, वह 'अल-गुलमा' (6) (यौन इच्छा) है; अल-नक़्क़ाश ने मुजाहिद और अता से यही वर्णन किया है। यह रिवायत है कि अबू दरदा अपनी दुआ में कहा करते थे: "और मैं तुझसे ऐसी कामुकता से पनाह माँगता हूँ जिसके लिए कोई तैयारी न हो।" अल-सुद्दी ने कहा: यह वह सख्ती और बेड़ियाँ हैं जो बनी इसराइल पर थीं (7)। अल्लाह तआला का कथन: {और हमें क्षमा कर दे}, यानी: हमारे गुनाहों को। किसी के गुनाह को माफ़ करने का अर्थ है उसे छोड़ देना और उसे दंड न देना। {और हमें बख्श दे}, यानी: हमारे गुनाहों को ढाँप ले। 'गफ़्र' का अर्थ है ढाँपना। {और हम पर दया कर}, यानी: अपनी ओर से हम पर दया का अनुग्रह कर। {तू ही हमारा स्वामी है}, यानी: हमारा संरक्षक और हमारा मददगार। यह लोगों को यह सिखाने के लिए आया है कि दुआ कैसे की जाए। मुआज़ बिन जबल से रिवायत है कि जब वे इस सूरह को पढ़कर समाप्त करते, तो कहते: आमीन (8)।

---

(1) पहले उल्लेख किया जा चुका है 3/166। (2) इसे अहमद (24337) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से इन शब्दों में रिवायत किया है: "ऐ अल्लाह, जो कोई मेरी उम्मत के साथ नरमी बरते, तू उसके साथ नरमी बरत, और जो उन पर सख्ती करे, तू उस पर सख्ती कर।" (3) अहकाम अल-कुरआन 1/273 में। (4) शेख महमूद शाकिर के अल-तबरी के संस्करण 6/139 में: सालिम। (5) (म) में:

साबूर। (6) यानी निकाह की इच्छा का जोश। अल-निहाया (ग़-ल-म)। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/394, और अल-तबरी ने इन कथनों को 5/161-162 में उद्धृत किया है। (8) अबू उबैद ने फज़ाइल अल-कुरआन (24-34) में इसे रिवायत किया है।

سورة البقرہ: آیات ۲۸۵ ، ۲۸۶ ۵۰۳

ابن خویز منداد نے کہا: اس ظاہر سے ہر اس عبادت میں استدلال کیا جا سکتا ہے جس کی ثقالت کا مخالف دعویٰ کرے، پس یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ [الحج: ۷۸]، اور نبی ﷺ کے اس قول کی طرح ہے: "دین آسان ہے، پس آسانی پیدا کرو اور تنگی پیدا نہ کرو" (۱)، "اے اللہ، جو محمد کی امت پر سختی کرے تو اس پر سختی کر" ﷺ (۲)۔ میں نے کہا: اسی طرح کی بات الکیا الطبری نے کہی ہے، انہوں نے کہا (۳): اس سے اس حرج اور تنگی کی نفی میں استدلال کیا جاتا ہے جس کا ظاہر حنیفیتِ سمحہ (آسان اور کشادہ دین) کے منافی ہے، اور یہ واضح ہے۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ﴾ قتادہ نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ ہم پر ویسی سختی نہ کر جیسی تو نے ہم سے پہلے لوگوں پر کی تھی۔ ضحاک نے کہا: ہم پر ان اعمال کا بوجھ نہ ڈال جن کی ہم طاقت نہیں رکھتے، اور ابن زید نے بھی اسی طرح کی بات کہی۔ ابن جریج نے کہا: ہمیں بندر اور سور نہ بنا دینا۔ اور سلام (۴) بن شابور (۵) نے کہا: جس کی ہمیں طاقت نہیں وہ 'غلمہ' (۶) (شہوت کا غلبہ) ہے؛ اور اسے نقاش نے مجاہد اور عطا سے نقل کیا ہے۔ اور مروی ہے کہ ابو الدرداء اپنی دعا میں کہا کرتے تھے: میں تجھ سے ایسی 'غلمہ' سے پناہ مانگتا ہوں جس کے لیے کوئی تیاری نہ ہو۔ سدی نے کہا: اس سے مراد وہ سختی اور طوق ہیں جو بنی اسرائیل پر تھے (۷)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاعْفُ عَنَّا﴾، یعنی: ہمارے گناہوں سے۔ گناہ سے عفو کا مطلب یہ ہے کہ اسے چھوڑ دیا جائے اور اس پر سزا نہ دی جائے۔ ﴿وَاغْفِرْ لَنَا﴾، یعنی: ہمارے گناہوں پر پردہ ڈال دے۔ الغفر کے معنی ہیں پردہ ڈالنا۔ ﴿وَارْحَمْنَا﴾، یعنی: اپنی طرف سے ہم پر رحمت کا آغاز کرتے ہوئے فضل فرما۔ ﴿أَنتَ مَوْلَانَا﴾، یعنی: ہمارا ولی

اور ہمارا مددگار۔ اور یہ کلام مخلوق کو دعا کا طریقہ سکھانے کے لیے آیا ہے۔ معاذ بن جبل سے مروی ہے کہ وہ جب اس سورت کی قرات سے فارغ ہوتے تو کہتے: آمین (۸)۔

---

(۱) اس کا ذکر پہلے ہو چکا ہے ۱۶۶/۳۔ (۲) اسے احمد (۲۴۳۳۷) نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "اے اللہ، جو میری امت کے ساتھ نرمی برتے تو اس کے ساتھ نرمی برت، اور جو ان پر سختی کرے تو اس پر سختی کر"۔ (۳) احکام القرآن ۲۷۳/۱ میں۔ (۴) شیخ محمود شاکر کے طبری کے ایڈیشن ۱۳۹/۶ میں: سالم۔ (۵) (م) میں: سابور۔ (۶) یعنی نکاح کی خواہش کا ہیجان۔ النہایہ (غلم)۔ (۷) المحرر الوجیز ۳۹۴/۱، اور طبری نے ان اقوال کو ۱۶۱/۵-۱۶۲ میں نقل کیا ہے۔ (۸) ابو عبید نے فضائل القرآن (۲۴-۳۴) میں اسے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 285, 286 504

Ibn Atiyyah (1) said: This is thought to be narrated from the Prophet (2) ﷺ, and if that is the case, it is perfection. If it was by analogy with Surah Al-Hamd (Al-Fatihah) in that there is a supplication there and a supplication here, then it is good.

Ali bin Abi Talib said: I do not think anyone (3) who has understood and grasped Islam would sleep until he has recited them (4).

I said: Muslim has narrated on this meaning from Abu Mas'ud al-Ansari who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever recites the last two verses of Surah Al-Baqarah at night, they will suffice him" (5). It was said: [suffice him] from standing in prayer at night (Qiyam al-Layl).

As it was narrated from Ibn Umar who said: I heard the Prophet ﷺ saying: "Allah sent down to me two verses from the treasures of Paradise; He concluded Surah Al-Baqarah with them; the Most Merciful wrote them with His hand a thousand years before He created the creation. Whoever recites them after Isha twice, they will suffice him for Qiyam al-Layl: {The Messenger has believed...} to the end of Al-Baqarah" (6).

And it was said: They suffice him from the evil of Satan, so he will have no authority over him.

Abu Amr al-Dani related on the authority of Hudhayfah bin al-Yaman who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah, the Exalted and Glorious, wrote a book two thousand years before He created the heavens and the earth, and from it He sent down these three verses with which He concluded Surah Al-Baqarah. If anyone recites them in his house, Satan will not approach his house for three nights" (7).

---

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/395, and what precedes it is from it. (2) Abu Ubaid narrated in Fada'il al-Qur'an (23-34) from Abu Maysarah that Gabriel taught the Messenger of Allah ﷺ at the conclusion of the Qur'an, or he said at the conclusion of Al-Baqarah: Amin. (3) In [manuscript] (M): that anyone. (4) Narrated by Al-Darimi (3384), and Ibn al-Dhurays in Fada'il al-Qur'an (176). (5) Sahih Muslim (807), and also narrated by Ahmad (17091), and Al-Bukhari (5009). (6) We did not find it from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with both of them, and Al-Sahmi narrated it in Tarikh Jurjan p. 268 from the hadith of Uqbah bin Amir, may Allah be pleased with him. (7) We did not find it from the hadith of Hudhayfah, and Ahmad narrated it

(18414), Al-Tirmidhi (2882), and Al-Nasa’i in Al-Kubra (10737) from the hadith of Al-Nu'man bin Bashir, may Allah be pleased with him, with a similar meaning.

सूरह अल-बक़रह: आयत 285, 286 504

इब्न अतिय्याह (1) ने कहा: यह माना जाता है कि उन्होंने इसे पैगंबर (2) ﷺ से सुनाया है, और यदि ऐसा है, तो यह पूर्णता है। और यदि यह सूरह अल-हम्द (अल-फातिहा) के साथ सादृश्य द्वारा था कि वहां एक दुआ है और यहां एक दुआ है, तो यह अच्छा है।

अली बिन अबी तालिब ने कहा: मुझे नहीं लगता कि कोई भी (3) जिसने इस्लाम को समझा और अपनाया है, उन्हें पढ़े बिना सोएगा (4)।

मैंने कहा: मुस्लिम ने इसी अर्थ में अबू मसूद अल-अंसारी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई रात में सूरह अल-बक़रह की आखिरी दो आयतें पढ़ेगा, वे उसके लिए काफी होंगी" (5)। कहा गया: रात की इबादत (क़ियाम अल-लैय्ल) से।

जैसा कि इब्न उमर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने पैगंबर ﷺ को यह कहते हुए सुना: "अल्लाह ने मुझ पर जन्नत के खजानों से दो आयतें उतारीं; उसने उनके साथ सूरह अल-बक़रह का अंत किया; रहमान (अत्यंत दयालु) ने उन्हें सृष्टि बनाने से एक हजार साल पहले अपने हाथ से लिखा था। जो कोई ईशा के बाद उन्हें दो बार पढ़ेगा, वे उसे रात की इबादत के लिए काफी होंगी: {रसूल ने ईमान लाया...} सूरह अल-बक़रह के अंत तक" (6)।

और कहा गया: वे उसे शैतान की बुराई से बचाती हैं, इसलिए उसका उस पर कोई अधिकार नहीं होगा।

अबू अम्र अल-दानी ने हुज़ैफा बिन अल-यमन के हवाले से बयान किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, ने आसमान और जमीन बनाने से दो हजार साल पहले एक किताब लिखी, और उससे उसने ये तीन आयतें उतारीं जिनसे उसने सूरह अल-बक़रह का अंत किया। जो कोई उन्हें अपने घर में पढ़ेगा, शैतान तीन रातों तक उसके घर के करीब नहीं आएगा" (7)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/395 में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। (2) अबू उबैद ने फदाइल अल-कुरआन (23-34) में अबू मैसरा से रिवायत की है कि जिब्रईल ने कुरआन के समापन पर, या उन्होंने कहा सूरह अल-बक़रह के समापन पर अल्लाह के रसूल ﷺ को सिखाया: आमीन। (3) (म) में: कि कोई। (4) अल-दारीमी (3384) द्वारा निकाला गया, और इब्न अल-धुरैस ने फदाइल

अल-कुरआन (176) में। (5) सहीह मुस्लिम (807), और इसे अहमद (17091) और अल-बुखारी (5009) ने भी निकाला है। (6) हमें इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से यह नहीं मिला, और अल-सहमी ने इसे तारीख़ जुरजान पृष्ठ 268 में उक़्बा बिन आमिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (7) हमें हुज़ैफा की हदीस से यह नहीं मिला, और अहमद (18414), अल-तिर्मिज़ी (2882), और अल-नसाई ने अल-कुबरा (10737) में इसे अल-नुमान बिन बशीर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह के शब्दों के साथ निकाला है।

سورہ البقرہ: آیات ۲۸۵ ، ۲۸٦ ٥٠٤

ابن عطیہ (۱) نے کہا: یہ گمان کیا جاتا ہے کہ انہوں نے اسے نبی ﷺ (۲) سے روایت کیا ہے، اور اگر ایسا ہے تو یہ کمال ہے، اور اگر یہ سورہ الحمد (سورہ فاتحہ) پر قیاس کرتے ہوئے ہے کہ وہاں بھی دعا ہے اور یہاں بھی دعا، تو یہ حسن (اچھا) ہے۔

اور علی بن ابی طالب نے فرمایا: میرا نہیں خیال کہ کوئی (۳) عقل رکھنے والا اور اسلام کو سمجھنے والا سوئے یہاں تک کہ وہ ان دونوں (آیات) کو پڑھ لے (٤)۔

میں نے کہا: مسلم نے اسی معنی میں ابو مسعود انصاری سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے رات میں سورہ بقرہ کے آخر کی یہ دو آیتیں پڑھ لیں، وہ اسے کافی ہو جائیں گی" (٥)۔ کہا گیا: قیامِ لیل (تہجد) سے۔

جیسا کہ ابن عمر سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "اللہ نے مجھ پر جنت کے خزانوں میں سے دو آیتیں نازل فرمائیں، جن پر سورہ بقرہ کو ختم کیا؛ رحمن نے انہیں مخلوق پیدا کرنے سے ایک ہزار سال پہلے اپنے دستِ قدرت سے لکھا، جس نے عشاء کے بعد انہیں دو بار پڑھا، وہ اسے قیامِ لیل سے کفایت کر جائیں گی: ﴿ءَامَنَ الرَّسُولُ﴾ سے سورہ بقرہ کے آخر تک" (٦)۔

اور کہا گیا: وہ اسے شیطان کے شر سے کافی ہو جائیں گی، پس اس کا اس پر کوئی غلبہ نہیں ہوگا۔

اور ابو عمرو الدانی نے حذیفہ بن الیمان سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ عزوجل نے آسمانوں اور زمین کی تخلیق سے دو ہزار سال پہلے ایک کتاب لکھی،

پس اس میں سے یہ تین آیتیں نازل فرمائیں جن پر سورہ بقرہ کو ختم کیا، جس نے انہیں اپنے گھر میں پڑھا، شیطان تین راتوں تک اس کے گھر کے قریب نہیں آئے گا" (٧).

---

(١) المحرر الوجيز ٣٩٥/١ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (٢) ابو عبید نے فضائل القرآن (٢٣-٣٤) میں ابو میسرہ سے روایت کی ہے کہ جبرئیل نے رسول اللہ ﷺ کو قرآن کے خاتمے پر، یا انہوں نے کہا سورہ بقرہ کے خاتمے پر تلقین کی: آمین۔ (٣) نسخہ (م) میں: کہ کوئی شخص۔ (٤) اسے دارمی (٣٣٨٤) اور ابن الضریس نے فضائل القرآن (١٧٦) میں روایت کیا ہے۔ (٥) صحیح مسلم (٨٠٧)، اور اسے احمد (١٧٠٩١) اور بخاری (٥٠٠٩) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٦) ہمیں یہ ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نہیں ملی، اور السہمی نے اسے تاریخِ جرجان ص ٢٦٨ میں عقبہ بن عامر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٧) ہمیں یہ حذیفہ کی حدیث سے نہیں ملی، اور اسے احمد (١٨٤١٤)، ترمذی (٢٨٨٢) اور نسائی نے الکبری (١٠٧٣٧) میں نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اس کے ہم معنی روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verses 285, 286 505

It was narrated that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "I was given these verses from the end of Surah Al-Baqarah from a treasure under the Throne; no prophet before me was given them."(1). And this is authentic. It was previously mentioned in [the section on] Al-Fatiha that the angel descended with them along with Al-Fatiha(2). And praise be to Allah.

The fourth volume of Tafsir al-Qurtubi is complete, And with it Surah Al-Baqarah is concluded, and the fifth volume follows, Beginning with Surah Al-Imran.

---

(1) Reported by Ahmad (23251), and Al-Nasa’i in Al-Kubra (7968) from the hadith of Hudhayfah bin Al-Yaman (may Allah be pleased with him). And on the subject from Uqbah bin ‘Amir and Abu Dharr (may Allah be pleased with them both) in Ahmad (17324) and (21343). And from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) in a mawquf report in Al-Nasa'i in Al-Kubra (7969), and Al-Faryabi in Fada’il Al-Qur’an (56), (57), and from Ali bin Abi Talib in Ibn Al-Durais in Fada’il Al-Qur’an (176). (2) 1 / 178.

सूरह अल-बकराह: आयत 285, 286 505

यह वर्णन किया गया है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "मुझे सूरह अल-बकराह के अंत की ये आयतें अर्श (सिंहासन) के नीचे एक खजाने से दी गई थीं; मुझसे पहले किसी भी नबी को ये नहीं दी गई थीं"(1)। और यह सही (प्रामाणिक) है। अल-फातिहा के बारे में पहले उल्लेख किया जा चुका है कि फ़रिश्ता अल-फातिहा के साथ इनके अवतरण के लिए आया था(2)। और अल्लाह का शुक्र है।

तफसीर अल-कुर्तुबी का चौथा भाग समाप्त हुआ, और इसके साथ सूरह अल-बकराह समाप्त हुई, और पांचवां भाग इसके बाद आता है, जो सूरह अल-इमरान से शुरू होता है।

---

(1) इसे अहमद (23251) ने, और अल-नसाई ने अल-कुबरा (7968) में हुजैफा बिन अल-यमन (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। और अहमद (17324) और (21343) में उकबा बिन आमिर और अबू जर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इस विषय पर है। और इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से अल-नसाई में अल-कुबरा (7969) में एक मौकूफ़ रिवायत है, और अल-फरियाबी ने फज़ाइल अल-कुरआन (56), (57) में, और अली बिन अबू तालिब से इब्न अल-दुरैस ने फज़ाइल अल-कुरआन (176) में। (2) 1 / 178।

سورہ البقرہ: آیات ۲۸۵ ، ۲۸۶ ۵۰۵

اور مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "مجھے سورہ البقرہ کے آخر کی یہ آیات عرش کے نیچے ایک خزانے سے دی گئی ہیں، جو مجھ سے پہلے کسی نبی کو نہیں دی گئیں"(۱)۔ اور یہ صحیح ہے۔ اور الفاتحہ میں گزر چکا ہے کہ فرشتہ ان (آیات) کے ساتھ الفاتحہ کے ہمراہ نازل ہوا تھا(۲)۔ اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

تفسیر قرطبی کا چوتھا حصہ مکمل ہوا، اور اسی پر سورہ البقرہ ختم ہوئی، اور اس کے بعد پانچواں حصہ ہے، جس کا آغاز سورہ آل عمران سے ہوتا ہے۔

---

(۱) اسے احمد (۲۳۲۵۱) اور نسائی نے الکبریٰ (۷۹۶۸) میں حذیفہ بن الیمان رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسی باب میں عقبہ بن عامر اور ابو ذر رضی اللہ عنہما سے احمد (۱۷۳۲۴) اور (۲۱۳۴۳) میں مروی ہے۔ اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے موقوفاً نسائی کی الکبریٰ (۷۹۶۹) میں، اور الفریابی نے فضائل القرآن (۵۶)، (۵۷) میں، اور علی بن ابی طالب سے ابن الضریس نے فضائل القرآن (۱۷۶) میں۔ (۲) ۱ / ۱۷۸۔

Index of Part Four 507 - Words of the Almighty: "Your wives are a tilth for you, so go to your tilth as you will..." [223] .... 5 - Words of the Almighty: "And do not make Allah an excuse for your oaths [to prevent you] from being righteous and fearing [Allah]..." [224] .... 13 - Words of the Almighty: "Allah will not call you to account for what is unintentional in your oaths..." [225] .... 16 - Words of the Almighty: "For those who swear not to have sexual relations with their wives is a waiting time of four months..." [226] .... 21 - Words of the Almighty: "And if they decide on divorce - then indeed, Allah is Hearing and Knowing." [227] .... 21 - Words of the Almighty: "Divorced women remain in waiting for three periods..." [228] .... 35 - Words of the Almighty: "Divorce is twice. Then, either keep [her] in an acceptable manner or release [her] with good treatment..." [229] .... 54 - Words of the Almighty: "And if he has divorced her [for the third time], then she is not lawful to him afterward until [after] she marries a husband other than him..." [230] .... 88 - Words of the Almighty: "And when you divorce women and they have fulfilled their term, either keep them in an acceptable manner or release them in an acceptable manner..." [231] .... 99 - Words of the Almighty: "And when you divorce women and they have fulfilled their term, do not prevent them from remarrying their husbands..." [232] .... 103 - Words of the Almighty: "Mothers may breastfeed their children two complete years..." [233] .... 106 - Words of the Almighty: "And those of you who die and leave wives should leave them as they are, for four months and ten [days]..." [234] .... 125 - Words of the Almighty: "There is no blame upon you for that to which you [indirectly] allude concerning a proposal to women..." [235] .... 144 - Words of the Almighty: "There is no blame upon you if you divorce women you have not touched nor specified for them an obligation..." [236] .... 157 - Words of the Almighty: "And if you divorce them before you have touched them and you have already specified for them an obligation..." [237] .... 167 - Words of the Almighty: "Maintain with care the [obligatory] prayers and [in particular] the middle prayer..." [238] .... 174 - Words of the Almighty: "And if you fear [an enemy, then pray] on foot or riding..." [239] .... 198 - Words of the Almighty: "And those of you who die and leave wives..." [240] .... 203 - Words of the Almighty: "And for divorced women is a provision according to what is acceptable - a duty upon the righteous." [241-242] .... 207 - Words of the Almighty: "Have you not considered those who left their homes in many thousands, fearing death?..." [243] .... 209 - Words of the Almighty: "And fight in the cause of Allah and know that Allah is Hearing and Knowing." [244] .... 218 - Words of the Almighty: "Who is it that would loan Allah a goodly loan so He may multiply it for him many times over?..." [245] .... 219 - Words of the Almighty: "Have you not considered the assembly of the Children of Israel after

[the time of] Moses..." [246] .... 228 - Words of the Almighty: "And their prophet said to them, 'Indeed, Allah has sent to you Saul (Talut) as a king.'..." [247] .... 231 - Words of the Almighty: "And their prophet said to them, 'Indeed, a sign of his kingship is that the chest (Tabut) will come to you in which is assurance (Sakinah) from your Lord...' [248] .... 234 - Words of the Almighty: "And when Saul went forth with the soldiers, he said, 'Indeed, Allah will be testing you with a river.'..." [249] .... 238 - Words of the Almighty: "And when they went forth to [face] Goliath (Jalut) and his soldiers, they said, 'Our Lord, pour upon us patience...' [250] .... 246 - Words of the Almighty: "So they defeated them by permission of Allah, and David killed Goliath..." [251] .... 246 - Words of the Almighty: "These are the verses of Allah which We recite to you, [O Muhammad], in truth. And indeed, you are from among the messengers." [252] 253

भाग चार की विषय सूची ५०७ - अल्लाह का कथन: "तुम्हारी पत्नियाँ तुम्हारे लिए खेती हैं, सो अपनी खेती में आओ जैसे तुम चाहो..." [223] .... ५ - अल्लाह का कथन: "और अल्लाह के नाम को अपनी कसमों का बहाना न बनाओ कि तुम नेक न बनो और परहेज़गारी न करो..." [224] .... १३ - अल्लाह का कथन: "अल्लाह तुम्हें तुम्हारी उन कसमों पर नहीं पकड़ता जो बेइरादा ज़ुबान से निकल जाती हैं..." [225] .... १६ - अल्लाह का कथन: "उन लोगों के लिए जो अपनी पत्नियों के पास न जाने की कसम खा लेते हैं, चार महीने की मोहलत है..." [226] .... २१ - अल्लाह का कथन: "और अगर उन्होंने तलाक का फैसला ही कर लिया है, तो बेशक अल्लाह सुनने वाला और जानने वाला है।" [227] .... २१ - अल्लाह का कथन: "और तलाकशुदा औरतें अपने आप को तीन मासिक धर्म तक रोके रखें..." [228] .... ३५ - अल्लाह का कथन: "तलाक दो बार है, फिर या तो भलाई के साथ रोक लेना है या एहसान के साथ विदा कर देना है..." [229] .... ५४ - अल्लाह का कथन: "फिर अगर उसने उसे (तीसरी बार) तलाक दे दिया, तो वह उसके बाद उसके लिए तब तक हलाल नहीं होगी जब तक वह उसके अलावा किसी और पति से निकाह न कर ले..." [230] .... ८८ - अल्लाह का कथन: "और जब तुम औरतों को तलाक दे दो और वे अपनी इद्दत (अवधि) पूरी कर लें, तो उन्हें या तो भलाई के साथ रोक लो या भलाई के साथ विदा कर दो..." [231] .... ९९ - अल्लाह का कथन: "और जब तुम औरतों को तलाक दे दो और वे अपनी इद्दत पूरी कर लें, तो उन्हें अपने पतियों से निकाह करने से न रोको..." [232] .... १०३ - अल्लाह का कथन: "और माताएँ अपनी संतानों को पूरे दो साल दूध पिलाएँ.." [233] .... १०६ - अल्लाह का कथन: "और तुममें से जो लोग मर जाएँ और पत्नियाँ छोड़ जाएँ तो वे अपने आप को चार महीने और दस दिन रोके रखें..." [234] .... १२५ - अल्लाह का कथन: "और तुम पर इसमें कोई गुनाह नहीं कि तुम (इद्दत के दौरान) उन औरतों को निकाह का इशारा करो..." [235] .... १४४ - अल्लाह का कथन: "तुम पर कोई गुनाह नहीं अगर तुम औरतों को तलाक दे दो जबकि तुमने उन्हें छुआ न हो और न उनके लिए कोई मेहर मुकर्रर किया हो..." [236] .... १५७ - अल्लाह का कथन: "और अगर तुम उन्हें छूने से पहले तलाक दे दो और तुम उनके लिए मेहर मुकर्रर कर चुके हो..." [237] .... १६७ - अल्लाह का कथन: "नमाज़ों की और बीच वाली नमाज़ की पाबंदी करो..." [238] .... १७४ - अल्लाह का कथन: "फिर अगर तुम्हें डर हो तो पैदल या सवार होकर (नमाज़ पढ़ लो)..." [239] .... १९८ - अल्लाह का कथन: "और तुममें से जो लोग मर जाएँ और पत्नियाँ छोड़ जाएँ.." [240] .... २०३ - अल्लाह का कथन: "और तलाकशुदा औरतों के लिए भलाई के साथ कुछ प्रावधान (सामान) देना है, यह परहेज़गारों पर लाज़िम है।" [241-242] .... २०७ - अल्लाह का कथन: "क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जो मौत के डर से अपने घरों से हज़ारों

की तादाद में निकल भागे थे?..." [243] .... २०९ - अल्लाह का कथन: "और अल्लाह की राह में लड़ो और जान लो कि अल्लाह सुनने वाला और जानने वाला है।" [244] .... २१८ - अल्लाह का कथन: "कौन है जो अल्लाह को अच्छा कर्ज दे, फिर वह उसे उसके लिए कई गुना बढ़ाकर वापस दे?..." [245] .... २१९ - अल्लाह का कथन: "क्या तुमने मूसा के बाद बनी इसराईल के एक गिरोह को नहीं देखा..." [246] .... २२८ - अल्लाह का कथन: "और उनके नबी ने उनसे कहा, 'बेशक अल्लाह ने तालूत को तुम्हारे लिए राजा बनाकर भेजा है।'..." [247] .... २३१ - अल्लाह का कथन: "और उनके नबी ने उनसे कहा, 'बेशक उसकी बादशाही की निशानी यह है कि तुम्हारे पास वह संदूक (ताबूत) आएगा जिसमें तुम्हारे रब की ओर से सुकून (सकीना) होगा...' [248] .... २३४ - अल्लाह का कथन: "फिर जब तालूत लश्कर लेकर रवाना हुआ, तो उसने कहा, 'बेशक अल्लाह एक नहर से तुम्हारा इम्तिहान लेने वाला है।'..." [249] .... २३८ - अल्लाह का कथन: "और जब वे जालूत और उसके लश्कर के मुकाबले में आए, तो उन्होंने कहा, 'ऐ हमारे रब! हम पर सब्र उंडेल दे...' [250] .... २४६ - अल्लाह का कथन: "फिर उन्होंने अल्लाह के हुक्म से उन्हें शिकस्त दी और दाऊद ने जालूत को कत्ल कर दिया..." [251] .... २४६ - अल्लाह का कथन: "ये अल्लाह की आयतें हैं जो हम आपको सच्चाई के साथ पढ़कर सुनाते हैं, और बेशक आप रसूलों में से हैं।" [252] २५३

فہرست چوتھا حصہ ۵۰۷ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تمہاری بیویاں تمہاری کھیتیاں ہیں، پس اپنی کھیتیوں میں آؤ جس طرح تم چاہو..." [۲۲۳] .... ۵ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اللہ کے نام کو اپنی قسموں کے لیے آڑ نہ بناؤ کہ (اس کے بہانے) نیکی اور پرہیزگاری سے رک جاؤ..." [۲۲۴] .... ۱۳ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اللہ تمہاری بے ارادہ قسموں پر تمہارا مواخذہ نہیں کرتا..." [۲۲۵] .... ۱۶ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "جو لوگ اپنی بیویوں کے پاس نہ جانے کی قسم کھا لیتے ہیں، ان کے لیے چار مہینے کی مہلت ہے..." [۲۲۶] .... ۲۱ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر وہ طلاق ہی کا ارادہ کر لیں، تو بے شک اللہ سننے والا، جاننے والا ہے۔" [۲۲۷] .... ۲۱ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور طلاق یافتہ عورتیں اپنے آپ کو تین حیض تک روکے رکھیں..." [۲۲۸] .... ۳۵ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "طالاق دو بار ہے، پھر یا تو دستور کے مطابق روک لینا ہے یا احسان کے ساتھ رخصت کر دینا ہے..." [۲۲۹] .... ۵۴ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر اگر اس نے اسے (تیسری بار) طلاق دے دی، تو وہ اس کے بعد اس کے لیے حلال نہیں جب تک کہ وہ اس کے علاوہ کسی دوسرے شوہر سے نکاح نہ کر لے..." [۲۳۰] .... ۸۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جب تم عورتوں کو طلاق دو اور وہ اپنی عدت پوری کر لیں، تو انہیں یا تو دستور کے مطابق روک لو یا دستور کے مطابق رخصت کر دو..." [۲۳۱] .... ۹۹ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جب تم عورتوں کو طلاق دو اور وہ اپنی مدت کو پہنچ جائیں، تو انہیں اپنے شوہروں سے نکاح کرنے سے نہ روکو..." [۲۳۲] .... ۱۰۳ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور مائیں اپنی اولاد کو پورے دو سال دودھ پلائیں..." [۲۳۳] .... ۱۰۶ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور تم میں سے جو لوگ وفات پا جائیں اور بیویاں چھوڑ جائیں، تو وہ (بیویاں) اپنے آپ کو چار مہینے اور دس دن روکے رکھیں..." [۲۳۴] .... ۱۲۵ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور تم پر اس میں کوئی گناہ نہیں کہ تم (عدت کے دوران) ان عورتوں کو نکاح کا اشارہ دو..." [۲۳۵] .... ۱۴۴ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تم پر کوئی گناہ نہیں اگر تم عورتوں کو طلاق دے دو جب کہ تم نے انہیں

چھوا نہ ہو اور نہ ان کے لیے کوئی مہر مقرر کیا ہو..." [۲۳۶] .... ۱۵۷ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر تم انہیں چھونے سے پہلے طلاق دے دو اور تم ان کے لیے مہر مقرر کر چکے ہو..." [۲۳۷] .... ۱۶۷ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "نمازوں کی اور خاص طور پر درمیانی نماز کی پابندی کرو..." [۲۳۸] .... ۱۷۴ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر اگر تمہیں خوف ہو تو پیدل یا سوار ہو کر (نماز پڑھ لو)..." [۲۳۹] .... ۱۹۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور تم میں سے جو لوگ وفات پا جائیں اور بیویاں چھوڑ جائیں..." [۲۴۰] .... ۲۰۳ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور طلاق یافتہ عورتوں کے لیے دستور کے مطابق کچھ فائدہ (ساز و سامان) دینا ہے، یہ پرہیزگاروں پر لازم ہے۔" [۲۴۱-۲۴۲] .... ۲۰۷ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا تم نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جو موت کے ڈر سے ہزاروں کی تعداد میں اپنے گھروں سے نکل کھڑے ہوئے تھے؟..." [۲۴۳] .... ۲۰۹ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اللہ کی راہ میں لڑو اور جان لو کہ اللہ سننے والا، جاننے والا ہے۔" [۲۴۴] .... ۲۱۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کون ہے جو اللہ کو قرض حسنہ دے، پھر وہ اسے اس کے لیے کئی گنا بڑھا دے؟..." [۲۴۵] .... ۲۱۹ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا تم نے موسیٰ کے بعد بنی اسرائیل کی ایک جماعت کو نہیں دیکھا..." [۲۴۶] .... ۲۲۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ان کے نبی نے ان سے کہا، 'بے شک اللہ نے طالوت کو تمہارے لیے بادشاہ بنا کر بھیجا ہے'..." [۲۴۷] .... ۲۳۱ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ان کے نبی نے ان سے کہا، 'بے شک اس کی بادشاہی کی نشانی یہ ہے کہ تمہارے پاس وہ صندوق (تابوت) آئے گا جس میں تمہارے رب کی طرف سے سکینت ہوگی'... [۲۴۸] .... ۲۳۴ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر جب طالوت لشکر لے کر روانہ ہوا، تو اس نے کہا، 'بے شک اللہ ایک نہر کے ذریعے تمہارا امتحان لینے والا ہے'... [۲۴۹] .... ۲۳۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جب وہ جالوت اور اس کے لشکر کے مقابلے میں آئے، تو انہوں نے کہا، 'اے ہمارے رب! ہم پر صبر انڈیل دے'... [۲۵۰] .... ۲۴۶ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پس انہوں نے اللہ کے حکم سے انہیں شکست دی اور داؤد نے جالوت کو قتل کر دیا..." [۲۵۱] .... ۲۴۶ - اللہ تعالیٰ کا

فرمان: "یہ اللہ کی آیات ہیں جو ہم آپ کو سچائی کے ساتھ پڑھ کر سناتے ہیں، اور بے شک آپ رسولوں میں سے ہیں۔" [۲۵۲] ۲۵۳

Index of Part Four 508

- God says: {Those messengers - some of them We caused to exceed others...} [253] 253
- God says: {O you who have believed, spend from that which We have provided for you before there comes a Day in which there is no exchange and no friendship} [254] 259
- God says: {Allah - there is no deity except Him, the Ever-Living, the Sustainer of existence. Neither drowsiness overtakes Him nor sleep...} [255] 263
- God says: {There shall be no compulsion in religion. The right course has become clear from the wrong...} [256] 280
- God says: {Allah is the ally of those who believe. He brings them out from darknesses into the light...} [257] 285
- God says: {Have you not considered the one who argued with Abraham about his Lord...} [258] 286
- God says: {Or like the one who passed by a township while it had fallen into ruin...} [259] 294
- God says: {And when Abraham said, "My Lord, show me how You give life to the dead..."} [260] 309
- God says: {The example of those who spend their wealth in the way of Allah is like a seed [of grain] which grows seven spikes...} [261] 317
- God says: {Those who spend their wealth in the way of Allah and then do not follow up what they have spent with reminders [of it] or injury...} [262] 323
- God says: {Kind words and forgiveness are better than charity followed by injury. And Allah is Free of need and Forbearing...} [263] . 326
- God says: {O you who have believed, do not invalidate your charities with reminders or injury...} [264] 329
- God says: {And the example of those who spend their wealth seeking means to the approval of Allah...} [265] 333
- God says: {Would one of you like to have a garden of palm trees and grapevines...} [266] 339
- God says: {O you who have believed, spend from the good things which you have earned and from that which We have produced for you from the earth...} [267] 342

- God says: {Satan threatens you with poverty and orders you to immorality...} [268] 354
- God says: {He gives wisdom to whom He wills, and whoever has been given wisdom has certainly been given much good...} [269] 356
- God says: {And whatever you spend of expenditures or make of vows - indeed, Allah knows of it...} [270] 358
- God says: {If you disclose your charitable expenditures, they are good...} [271] 359
- God says: {Not upon you is their guidance, but Allah guides whom He wills...} [272] 367
- God says: {For the poor who have been restricted for the cause of Allah, unable to move about in the land...} [273] 371
- God says: {Those who spend their wealth by night and by day, secretly and publicly - they will have their reward with their Lord...} [274] 380
- God says: {Those who consume interest cannot stand [on the Day of Resurrection] except as one stands who is being beaten by Satan into insanity...} [275] 381
- God says: {Allah destroys interest and gives increase for charities...} [276] 381
- God says: {Indeed, those who believe and do righteous deeds and establish prayer and give zakah will have their reward with their Lord...} [277] 381

चौथे भाग का सूचकांक ५०८

- अल्लाह तआला का फरमान: {वे रसूल—हमने उनमें से कुछ को कुछ पर श्रेष्ठता दी...} [२५३] २५३
- अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ लोगों जो ईमान लाए हो, उस चीज़ में से खर्च करो जो हमने तुम्हें दी है, इससे पहले कि वह दिन आए जिसमें न कोई सौदा होगा और न कोई दोस्ती...} [२५४] २५९
- अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह—उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह जीवंत है, सब को थामने वाला है। उसे न ऊंघ आती है और न नींद...} [२५५] २६३
- अल्लाह तआला का फरमान: {धर्म में कोई ज़बर्दस्ती नहीं है। सही रास्ता ग़लत रास्ते से साफ़ हो चुका है...} [२५६] २८०
- अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह उन लोगों का संरक्षक है जो ईमान लाए। वह उन्हें अंधेरों से निकाल कर रोशनी की ओर ले जाता है...} [२५७] २८५
- अल्लाह तआला का फरमान: {क्या तुमने उस व्यक्ति को नहीं देखा जिसने इब्राहीम से उसके रब के बारे में बहस की...} [२५८] २८६
- अल्लाह तआला का फरमान: {या उस व्यक्ति की तरह जो एक बस्ती के पास से गुज़रा जो अपनी छतों के बल गिरी पड़ी थी...} [२५९] २९४
- अल्लाह तआला का फरमान: {और जब इब्राहीम ने कहा, "मेरे रब, मुझे दिखा कि तू मुर्दों को कैसे जीवित करता है..."} [२६०] ३०९
- अल्लाह तआला का फरमान: {जो लोग अपना धन अल्लाह की राह में खर्च करते हैं, उनका उदाहरण उस दाने की तरह है जिसने सात बालियाँ उगाईं...} [२६१] ३१७
- अल्लाह तआला का फरमान: {वे लोग जो अपना धन अल्लाह की राह में खर्च करते हैं और फिर जो उन्होंने खर्च किया है उसके पीछे अहसान जताना और दुख देना नहीं लगाते...} [२६२] ३२३
- अल्लाह तआला का फरमान: {अच्छी बात कहना और क्षमा करना उस दान से बेहतर है जिसके बाद दुख दिया जाए। और अल्लाह बेनयाज़ (निस्पृह) और सहनशील है...} [२६३] . ३२६

- अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ लोगों जो ईमान लाए हो, अपने दान को अहसान जताकर और दुख देकर व्यर्थ न करो...} [२६४] ३२९
- अल्लाह तआला का फरमान: {और उन लोगों का उदाहरण जो अपना धन अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करने के लिए खर्च करते हैं...} [२६५] ३३३
- अल्लाह तआला का फरमान: {क्या तुममें से कोई यह पसंद करेगा कि उसके पास खजूरों और अंगूरों का एक बाग़ हो...} [२६६] ३३९
- अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ लोगों जो ईमान लाए हो, उन अच्छी चीज़ों में से खर्च करो जो तुमने कमाई हैं और उस चीज़ में से जो हमने तुम्हारे लिए ज़मीन से निकाली है...} [२६७] ३४२
- अल्लाह तआला का फरमान: {शैतान तुम्हें ग़रीबी से डराता है और तुम्हें अश्लीलता का आदेश देता है...} [२६८] ३५४
- अल्लाह तआला का फरमान: {वह जिसे चाहता है हिकमत (बुद्धिमत्ता) प्रदान करता है, और जिसे हिकमत मिल गई, उसे बहुत बड़ी भलाई मिल गई...} [२६९] ३५६
- अल्लाह तआला का फरमान: {तुमने जो कुछ भी खर्च किया हो या जो भी मन्नत मानी हो, अल्लाह उसे जानता है...} [२७०] ३५८
- अल्लाह तआला का फरमान: {यदि तुम दान को ज़ाहिर करके दो तो यह भी अच्छा है...} [२७१] ३५९
- अल्लाह तआला का फरमान: {उन्हें हिदायत देना तुम्हारी ज़िम्मेदारी नहीं है, बल्कि अल्लाह जिसे चाहता है हिदायत देता है...} [२७२] ३६७
- अल्लाह तआला का फरमान: {उन ग़रीबों के लिए जो अल्लाह की राह में घिर गए हैं, जो ज़मीन में भाग-दौड़ नहीं कर सकते...} [२७३] ३७१
- अल्लाह तआला का फरमान: {वे लोग जो रात और दिन में, गुप्त और प्रकट रूप से अपना धन खर्च करते हैं, उनके लिए उनके रब के पास उनका बदला है...} [२७४] ३८०
- अल्लाह तआला का फरमान: {जो लोग ब्याज खाते हैं वे [क़यामत के दिन] खड़े नहीं हो सकेंगे, मगर उसी तरह जिस तरह वह व्यक्ति खड़ा होता है जिसे शैतान ने छूकर पागल कर दिया हो...} [२७५] ३८१

• अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह ब्याज को मिटाता है और सदक़ात (दान) को बढ़ाता है...} [२७६] ३८१
• अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए और नमाज़ क़ायम की और ज़कात दी, उनके लिए उनके रब के पास उनका बदला है...} [२७७] ३८१

فہرست چوتھا جز ۵۰۸

- اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ ...﴾ [۲۵۳] ۲۵۳
- اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُواْ أَنفِقُواْ مِمَّا رَزَقْنَاكُم مِّن قَبْلِ أَن يَأْتِيَ يَوْمٌ لَّا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ﴾ [۲۵٤] ۲۵۹
- اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلْحَىُّ ٱلْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُۥ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ ...﴾ [۲۵۵] ۲٦۳
- اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿لَآ إِكْرَاهَ فِى ٱلدِّينِ قَد تَّبَيَّنَ ٱلرُّشْدُ مِنَ ٱلْغَىِّ ...﴾ [۲۵٦] ۲۸۰
- اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿ٱللَّهُ وَلِىُّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ يُخْرِجُهُم مِّنَ ٱلظُّلُمَاتِ إِلَى ٱلنُّورِ ...﴾ [۲۵۷] ۲۸۵
- اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى ٱلَّذِى حَآجَّ إِبْرَٰهِيمَ فِى رَبِّهِۦٓ ...﴾ [۲۵۸] ۲۸٦
- اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿أَوْ كَالَّذِى مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ وَهِىَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا ...﴾ [۲۵۹] ۲۹٤
- اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَٰهِيمُ رَبِّ أَرِنِى كَيْفَ تُحْىِ ٱلْمَوْتَىٰ ...﴾ [۲٦۰] ۳۰۹
- اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿مَّثَلُ ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُمْ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنۢبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ ...﴾ [۲٦۱] ۳۱۷
- اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُمْ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَآ أَنفَقُواْ مَنًّا وَلَآ أَذًى ...﴾ [۲٦۲] ۳۲۳

• اللہ تعالی का ارشاد ہے: ﴿قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِّن صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَآ أَذًى وَٱللَّهُ غَنِىٌّ حَلِيمٌ ...﴾ [٢٦٣] . ٣٢٦

• اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تُبْطِلُواْ صَدَقَاتِكُم بِٱلْمَنِّ وَٱلْأَذَىٰ ...﴾ [٢٦٤] ٣٢٩

• اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿وَمَثَلُ ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُمُ ٱبْتِغَآءَ مَرْضَاتِ ٱللَّهِ ...﴾ [٢٦٥] ٣٣٣

• اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَن تَكُونَ لَهُۥ جَنَّةٌ مِّن نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ ...﴾ [٢٦٦] ٣٣٩

• اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ أَنفِقُواْ مِن طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّآ أَخْرَجْنَا لَكُم مِّنَ ٱلْأَرْضِ ...﴾ [٢٦٧] ٣٤٢

• اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿ٱلشَّيْطَٰنُ يَعِدُكُمُ ٱلْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِٱلْفَحْشَآءِ ...﴾ [٢٦٨] ٣٥٤

• اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿يُؤْتِى ٱلْحِكْمَةَ مَن يَشَآءُ وَمَن يُؤْتَ ٱلْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا ...﴾ [٢٦٩] ٣٥٦

• اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿وَمَآ أَنفَقْتُم مِّن نَّفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُم مِّن نَّذْرٍ فَإِنَّ ٱللَّهَ يَعْلَمُهُۥ ...﴾ [٢٧٠] ٣٥٨

• اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿إِن تُبْدُواْ ٱلصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِىَ ...﴾ [٢٧١] ٣٥٩

• اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿لَّيْسَ عَلَيْكَ هُدَىٰهُمْ وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ يَهْدِى مَن يَشَآءُ ...﴾ [٢٧٢] ٣٦٧

• الله تعالى का ارشاد ہے: ﴿لِلْفُقَرَآءِ ٱلَّذِينَ أُحْصِرُواْ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِى ٱلْأَرْضِ ...﴾ [٢٧٣] ٣٧١

• الله تعالى का ارشاد ہے: ﴿ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُم بِٱلَّيْلِ وَٱلنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ ...﴾ [٢٧٤] ٣٨٠

• الله تعالى كا ارشاد ہے: ﴿ٱلَّذِينَ يَأْكُلُونَ ٱلرِّبَوٰاْ لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ ٱلَّذِى يَتَخَبَّطُهُ ٱلشَّيْطَٰنُ مِنَ ٱلْمَسِّ ...﴾ [٢٧٥] ٣٨١

• الله تعالى का ارشاد ہے: ﴿يَمْحَقُ ٱللَّهُ ٱلرِّبَوٰاْ وَيُرْبِى ٱلصَّدَقَٰتِ ...﴾ [٢٧٦] ٣٨١

• الله تعالى का ارشاد ہے: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ وَأَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُاْ ٱلزَّكَوٰةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ ...﴾ [٢٧٧] ٣٨١

Index of Part Four 509

- Allah Almighty says: {O you who have believed, fear Allah and give up what remains [due to you] of interest, if you should be believers.} [278] 381
- Allah Almighty says: {And if you do not, then be informed of a war [against you] from Allah and His Messenger...} [279] 381
- Allah Almighty says: {And if someone is in hardship, then [let there be] postponement until [a time of] ease. But if you give [from your right as] charity, then it is better for you, if you only knew.} [280] 415
- Allah Almighty says: {And fear a Day when you will be returned to Allah. Then every soul will be compensated for what it earned, and they will not be wronged.} [281] 421
- Allah Almighty says: {O you who have believed, when you contract a debt for a specified term, write it down...} [282] 423
- Allah Almighty says: {And if you are on a journey and cannot find a scribe, then a pledge [may be] taken...} [283] 464
- Allah Almighty says: {To Allah belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth. Whether you show what is within yourselves or conceal it, Allah will bring you to account for it...} [284] 485
- Allah Almighty says: {The Messenger has believed in what was revealed to him from his Lord, and [so have] the believers...} [285] 491
- Allah Almighty says: {Allah does not charge a soul except [with that within] its capacity. It will have [the consequence of] what [good] it has gained, and it will bear [the consequence of] what [evil] it has earned...} [286] 491
- Index 507

चौथे भाग का सूचकांक 509

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालों! अल्लाह से डरो और सूद (ब्याज) का जो हिस्सा बाकी रह गया है उसे छोड़ दो, अगर तुम वाकई मोमिन हो।} [278] 381
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर अगर तुम ऐसा न करो, तो अल्लाह और उसके रसूल की तरफ़ से जंग का एलान सुन लो...} [279] 381
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अगर कोई तंगदस्त हो, तो उसे मोहलत देनी चाहिए जब तक कि उसे आसानी न हो जाए। और अगर तुम खैरात (सदाका) कर दो तो यह तुम्हारे लिए ज़्यादा बेहतर है, अगर तुम जानते हो।} [280] 415
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उस दिन से डरो जिसमें तुम अल्लाह की तरफ़ लौटाए जाओगे। फिर हर शख्स को उसके किए का पूरा बदला दिया जाएगा और उन पर ज़ुल्म नहीं होगा।} [281] 421
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालों! जब तुम एक मुकर्रर मुद्दत के लिए आपस में उधार का मामला करो, तो उसे लिख लिया करो...} [282] 423
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अगर तुम सफर में हो और तुम्हें कोई लिखने वाला न मिले, तो रहन (गिरवी) कब्ज़े में ले ली जाए...} [283] 464
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {आसमानों और ज़मीन में जो कुछ है अल्लाह ही का है। और जो कुछ तुम्हारे दिलों में है, चाहे तुम उसे ज़ाहिर करो या छिपाओ, अल्लाह उसका हिसाब तुमसे लेगा...} [284] 485
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {रसूल उस चीज़ पर ईमान लाए जो उनके रब की तरफ़ से उन पर उतारी गई और मोमिन भी...} [285] 491
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह किसी जान पर उसकी ज़र्फ़(ताकत) से ज़्यादा बोझ नहीं डालता। उसने जो (नेकी) कमाई वह उसी के लिए है और जो (बुराई) कमाई उसका वबाल भी उसी पर है...} [286] 491
- सूचकांक (इंडेक्स) 507

فہرست چوتھا حصہ ۵۰۹

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو اور جو سود باقی رہ گیا ہے اسے چھوڑ دو اگر تم سچے مؤمن ہو۔} [۲۷۸] ۳۸۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس اگر تم نے ایسا نہ کیا تو اللہ اور اس کے رسول کی طرف سے اعلان جنگ سن لو...} [۲۷۹] ۳۸۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر کوئی تنگ دست ہو تو اسے آسانی تک مہلت دینی چاہیے، اور اگر تم (قرض) صدقہ کر دو تو یہ تمہارے لیے زیادہ بہتر ہے، اگر تم سمجھ رکھتے ہو۔} [۲۸۰] ۴۱۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اس دن سے ڈرو جس میں تم اللہ کی طرف لوٹائے جاؤ گے، پھر ہر شخص کو اس کی کمائی کا پورا پورا بدلہ دیا جائے گا اور ان پر ظلم نہیں ہوگا۔} [۲۸۱] ۴۲۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اے ایمان والو! جب تم ایک مقررہ مدت کے لیے آپس میں ادھار کا معاملہ کرو تو اسے لکھ لیا کرو...} [۲۸۲] ۴۲۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر تم سفر میں ہو اور کوئی لکھنے والا نہ پاؤ تو رہن (گروی چیز) قبضے میں لے لی جائے...} [۲۸۳] ۴۶۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ ہی کا ہے جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے، اور جو کچھ تمہارے دلوں میں ہے تم اسے ظاہر کرو یا چھپاؤ اللہ تم سے اس کا حساب لے گا...} [۲۸۴] ۴۸۵

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {رسول اس پر ایمان لائے جو ان کے رب کی طرف سے ان پر نازل کیا گیا اور مومنین بھی...} [۲۸۵] ۴۹۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ کسی جان پر اس کی طاقت سے زیادہ بوجھ نہیں ڈالتا، اس نے جو (نیکی) کمائی وہ اسی کے لیے ہے اور جو (بدی) سمیٹی وہ اسی پر ہے...} [۲۸۶] ۴۹۱
- فہرست ۵۰۷